संशोधित (पाण्डुलिपि) प्रति
रामायन सतकोटि अपारा
रामचरित मानस
सहित
मानस भारती
संस्कृत पद्यानुवाद
भुवन वाणी ट्रस्ट, लखनऊ-२०
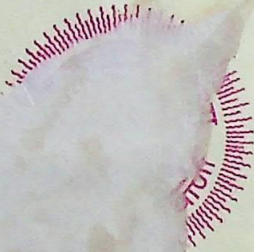
श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदास-रचित

श्रीरामचरितमानस

सहित

पंक्ति-अनुपंक्ति संस्कृत पद्यानुवाद

मानस-भारती

रचयिता

डॉ० जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

साहित्याचार्य, साहित्यरत्न, एम० ए०-लब्धस्वर्णपदक, पीएच्० डी०

प्रकाशक

भुवन वाणी ट्रस्ट

मौसम बाग़ (सीतापुर रोड), लखनऊ—२२६ ०२०

'प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी।
सम्पूर्ण विश्व में घर-घर है पहुँचानी॥'

द्वितीय ~~प्रथम~~ संस्करण—
१९८[illegible] ई०

पृष्ठसंख्या—१८×२२÷८—४+७४०=७४४ (डिमाई)

मूल्य— ८०.०० रुपया

मुद्रक:—
वाणी प्रेस
मौसम बाग़ (सीतापुर रोड), लखनऊ—२२६ ०२०

॥ ग्रन्थसमर्पणम् ॥

श्रीमद्रामचरित्रमानसमयं दीपं य आदीपयत्
तस्मै सिद्धकवीश्वराय तुलसीदासाय गोस्वामिने ।
तस्यैवामरवाक्कृतीहितमयीं भक्त्याऽर्पयाम्यानम-
न्नेतां 'मानसभारतीं' भवतु सन्मोदावहैषा सदा ॥

—जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

साशीर्वाद प्रशस्तियाँ

प्रो० बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते

एन्० १६/४३, पत्रकार नगर
विनायका, वाराणसी—२२१००१
दिनाङ्कः ३-१-८१

श्रीमता सुगृहीतनामधेयेन प्रतिभाशालिना विविधशास्त्राभ्यास— समासादित-व्युत्पत्तिवैभवेन प्राक्तनसंस्कारपरिस्फुरत्कवित्वचमत्कृतिभाजाऽस्मदीयान्तेवासिना 'रटाटे' वंशभूषणेन जनार्दनशास्त्रिणा चिरकालं परिश्रम्य महाकविभक्तशिखामणि— तुलसीदास-कृतस्य 'रामचरितमानसस्य' प्रतिच्छायारूपेण गीर्वाणवाणीमणिदर्पणे प्रतिबिम्बिता 'मानसभारती' नाम नवीनाकृतिराविर्भाविता परिशीलयतां नितरां प्रमोदप्रवाहमाधत्ते ।

दुष्करप्रायस्यैवंविधस्य महतः कार्यस्य पूर्त्या दिष्ट्या वर्धते कविरस्य। असौ चिरस्य प्रशंसाभाजनं भूयादिति मे मनीषा । रामायणसाहित्यपरम्परायाः संस्कृतकाव्यरत्न-मालायाश्च वृद्धिरनया नूतनया रचनया क्रियमाणा कस्य वा न सहृदयस्य हृदयमुल्लासयेत् । प्रार्थये भगवतीं वाचामधिष्ठात्रीं यदयं कविरेवंविधानन्यानपि रचनाविशेषान् विनिर्माय सर्वविधां सौभाग्याभिवृद्धिमवाप्य सुचिरं जीव्यादिति ।

(ह०) बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते

॥ श्रीः ॥

रेवाप्रसाद द्विवेदी
का० हि० वि० विद्यालयस्य प्राच्यविद्याधर्मविज्ञानसंकाये प्रमुखः,
साहित्यविद्याध्यक्षश्च:

जयति जनार्दन-संज्ञः संस्कृत-कविता-प्रभातरश्मि-रविः ।
श्रम - धृति - विनय - प्रज्ञा - प्रकर्षभूमिः कविप्रवरः ॥ १ ॥

जयति च तुलसीदासः शङ्कररूपो जनार्दनेनापि ।
एवं यस्य पदेभ्यः श्लोकादर्शा मुदा वितन्यन्ते ॥ २ ॥

गोस्वाम्यार्यस्तुलसी रामचरितमानसेन मन्त्रेण ।
अधि-हिमगिरि-विन्ध्यावनि धर्मवृषोत्सारणां निराकुरुते ॥ ३ ॥

संप्रति मानसकाव्ये संस्कृतमासाद्य रूपमिदमेषः ।
शिष्टेऽप्यवनिक्षेत्रेऽप्यतिप्रगल्भेत् सनातनस्थित्यै ॥ ४ ॥

तुलसी-मानसनलिनीमेतां कृत्वा च भारतीं हृदये ।
संस्कृत-काव्य-कृषीवल-युवा स्वधर्मं चिरं स्थिरयेत् ॥ ५ ॥

संस्कृतभाषानामनि रत्नगृहे रन्तिदेव-सवतु-सिते ।
सोऽयं मानसनकुलः सुवर्णमूर्त्तिश्चिरं स्थिरं लुठतात् ॥ ६ ॥

इति कामयते रेवाप्रसाद-शब्दः सनातनार्थश्च ।
कश्यपवंश्यः कश्चिद् द्विवेद एष प्रसन्नात्मा ॥ ७ ॥

पौषशुक्ल १२, शनिः २०३७ (ह०) रेवाप्रसाद द्विवेदी

पूज्यपाद परमहंस परिव्राजकाचार्यवर्य
अनन्तश्रीविभूषित स्वामी हरिहरानन्द सरस्वती
'श्रीकरपात्री जी महाराज'
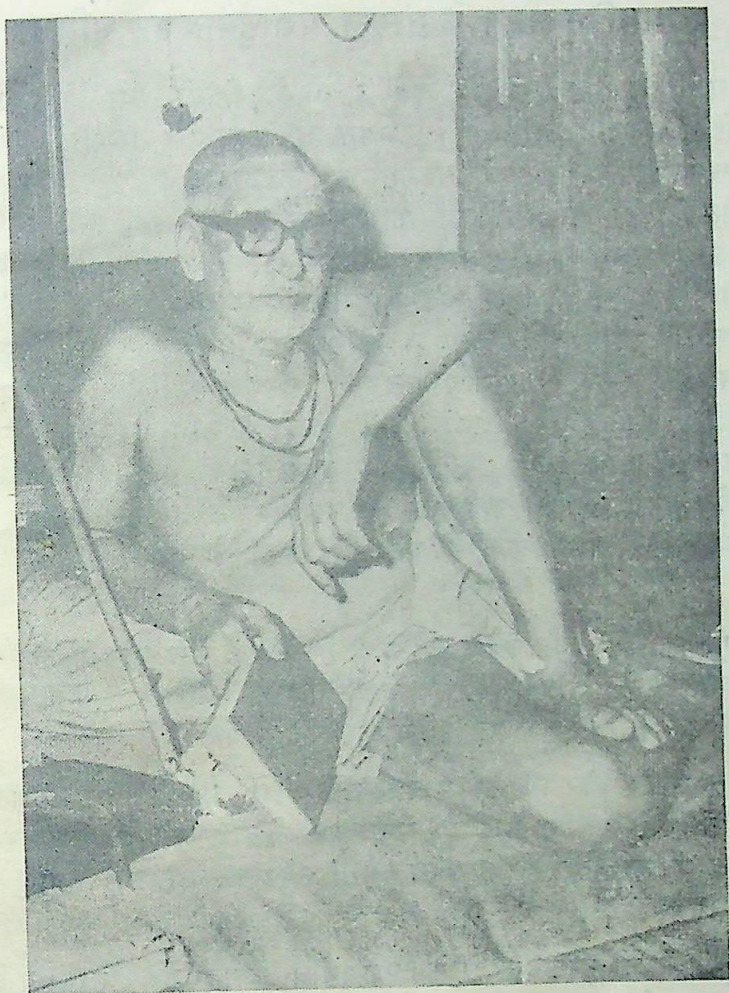
॥ श्रीहरिः ॥

आयुष्मता जनार्दन गङ्गाधर रटाटे महोदयेन विरचितो 'मानस-भारती' नामको रामचरितमानसस्य संस्कृतपद्यानुवादो मया समवलोकितः। स च मानसभावानुरूपः अत्यन्तमहत्त्वपूर्णः सहृदयजनग्राह्योऽवश्यं सङ्ग्राह्यः।

पौषशुक्ल चतुर्दशी, रविवासरः, २०३७ वैक्रमाब्दः (ह०) करपात्र स्वामी

डॉ० जनार्दन दत्त शुक्ल, डी०फिल्०

आई० सी० एस्० (रिटा०) अध्यक्ष, उ०प्र० नैतिक शिक्षा समिति
भूतपूर्व सलाहकार, उत्तर प्रदेश शासन ५, बटलर रोड, लखनऊ

रामचरितमानस के संस्कृत पद्यानुवाद पर भूमिका

साधारण तौर पर संस्कृत के ग्रन्थों का हिन्दी तथा अन्य आधुनिक भाषाओं में अनुवाद होता है। भुवन वाणी ट्रस्ट ने तुलसीदास के हिन्दी ग्रन्थ रामचरितमानस को संस्कृत में पद्यानुवाद कराके अनूठा तथा प्रशंसनीय कार्य किया है। इस कार्य द्वारा मानस सिद्ध ग्रन्थ को अनुपम अपितु उचित सम्मान और सत्कार दिया गया है, जो ठीक ही है। मानस इस योग्य है। अनुवाद पंक्ति-अनुपंक्ति है। अनुवाद सरल है, और शब्दानुवाद है, भावानुवाद नहीं। मानस का मूल पाठ बायें पृष्ठ पर है और संस्कृत अनुवाद दायें पृष्ठ पर। चौपाई के लिए अनुष्टुप्, उसी प्रकार दोहा, सोरठा तथा अन्य हिन्दी छन्दों के लिए संस्कृत अनुवाद में समग्र ग्रन्थ में पृथक्-पृथक् छन्दों का एक ही प्रकार से निर्वाह किया गया है। जैसे दोहा के लिए इन्द्रवज्रा, उपजाति, तो सोरठा के लिए सदैव भुजंगप्रयात। अन्य छन्दों के लिए भी उसी प्रकार निर्धारित संस्कृत छन्द।

एक विशेषता यह बहुत अच्छी है कि हिन्दी मूल पाठ में ह्रस्व और दीर्घ एकार और ओकार अलग-अलग चिह्नों से लिखे गये हैं। इससे अवधी न जाननेवाले शुद्ध पढ़ सकेंगे।

इस सफल और प्रशंसनीय प्रयास के लिए हिन्दी तथा संस्कृत-जगत तथा तुलसी और मानस के प्रेमी, अनुवादकर्ता डॉ० जनार्दन गंगाधर रटाटे, साहित्याचार्य, साहित्यरत्न के सदैव ऋणी रहेंगे। उन्होंने महान् प्रयास किया है।

भुवन वाणी ट्रस्ट तो ऐसे प्रशंसनीय, ज्ञानवर्द्धक साहित्य-सेवा में वर्षों से रत है। ट्रस्ट के मुख्यन्यासी सभापति श्री नन्दकुमार अवस्थी को इतने महान् कार्य के सम्पन्न होने पर बहुत बधाइयाँ।

तुलसीकृत मानस के पद्यानुवाद 'मानस-भारती' के संस्कृत-काव्य में प्रवेश से संस्कृत भाषा का साहित्य समृद्ध हुआ है, ऐसा मेरा मत है।

६ अप्रैल, १९८१

(ह०) जनार्दन दत्त शुक्ल

॥ ॐ ॥

विश्वनाथ भट्टाचार्यः
एम्० ए०, पीएच्० डी०, साहित्यशास्त्री

प्रोफ़ेसर (संस्कृतपालिविभागस्य)
का० हि० वि० वि०
दि० २९-१-८१

डाक्टर श्रीजनार्दनगङ्गाधररटाटेमहाशयो दर्शनादिशास्त्रविशेषज्ञोऽपि साहित्य-विद्यायां नितरां प्रावीण्यं भजत इति तत्परिचितानां नाविदितम्। इदानीं भक्तकवि-पुङ्गवानां श्रीमत्तुलसीदासमहाभागानां रामचरितमानसाख्यस्य ग्रन्थरत्नस्य काव्यमयं संस्कृतानुवादं प्रस्तूय तेन स्वकीयानुपमा कवित्वशक्तिः समेषां संस्कृतज्ञानां गोचरीकृतेति नितरां नः प्रमोदस्थानम्।

काव्यं हि नाम सहृदयस्य, कवेर्हृदयनिष्यन्दः। अत एव भाषान्तरनिबद्धं काव्यं नानायासं यथामूलं भाषान्तरे विपरिणमयितुं शक्यम्। काव्यस्य काव्यमयं भाषान्तर-करणं कविनैव साध्यम्। सामान्यकाव्यविषये यद्येवं तर्हि परःसहस्रैर्जनैरद्यापि प्रतिदिनं सश्रद्धं पठ्यमानस्य रामचरितमानसस्य काव्यमयं संस्कृतरूपान्तरं कीदृक् कठिनमिति स्वत एव स्पष्टम्। प्रस्तुतमिदं संस्कृतरामचरितमानसं स्थालीपुलाकन्यायेन दृष्टवतो मे दृढोऽयं विश्वासो यदत्र सुकठिने काव्यानुवादे श्रीरटाटेमहाशयः स्वकीयां कारयित्रीं भावयित्रीं च प्रतिभां सममेव प्रमाणीकृतवानिति। अत एव नेदमनुवादमात्रम्, अपि तु यथामूलं सर्वैर्गुणालङ्कारैर्भावगाम्भीर्येण च पुरस्कृतं नूतनमेव सत्काव्यम्।

रघुवंशप्रदीपस्य रामचन्द्रस्य पुण्यजीवनमुपजीव्य महर्षिर्वाल्मीकिः, महाकविः कालिदासः भक्तश्रेष्ठस्तुलसीदासश्च कवीनां कामपि यशःसरणिं प्रवर्तितवन्तः। तामेव सरणिं समाश्रितवतो श्रीरटाटेमहाशयस्य अनश्वरं यशः, वर्ण्यमहिम्ना सर्वां च शिवेत-रक्षतिम्भूयादित्याशास्य सहृदयान् ग्रन्थस्यास्याध्ययनेन विगलितवेद्यान्तरमानन्दमनुभवितुं प्रार्थ्यते।

(ह०) विश्वनाथ भट्टाचार्यः

॥ श्रीः ॥

पी० एन्० पट्टाभिराम शास्त्री
विद्यासागर, विद्यावाचस्पति,
शास्त्ररत्नाकर

मीमांसा-प्रवक्ता
संस्कृत विश्वविद्यालय वाराणसी–२
दि० १९-२-८१

संस्कृतसाहित्ये चिरन्तनाः कविशिरोमणयः काव्यपुरुषस्य सुषमां समेधयितुं नैकविधानि काव्यानि रचयन्तः तेभ्यो विविधान् रसांश्च पाययन्तो विशेषेण समाजसमुन्नतये नैतिकान् धार्मिकान् आध्यात्मिकांश्च विषयान् ग्राहयन्तः पुण्यश्लोकाः प्रथितयशसश्चाभूवन्निति न तिरोहितं नस्समेषाम्। तत्रादिकविस्तपोधनो वल्मीकजन्ममुनिर्विश्वस्य जगतश्शासितारं निखिलसंस्कृतसाहित्यस्य मूलं भगवन्तं वेदपुरुषमेव रामायणात्मनाऽऽविरकार्षीदिति धन्यधन्योऽयमस्माकं देशः। तदेव ग्रन्थरत्नमवलम्ब्य कालिदासभवभूतिप्रभृतयो महाकवयः कमनीयानि काव्यानि नाटकानि च रचयाम्बभूवुः, यैश्च न केवलं प्राचेतसीयकाव्यनायकस्य पुरुषोत्तमस्य श्रीरामभद्रस्य सच्चारित्रं लोकेष्वनुप्रविष्टम् किन्तु वेदपुरुषस्य वैदिकं मतमपि सर्वत्र प्रसृतमभवत्। तदस्य सच्चारित्रस्य वैदिकस्य च मतस्य किञ्चिदिव क्षीणतामुपगस्यमानस्य दशां संवीक्ष्य श्रीगोस्वामितुलसीदासतपस्विनः साधारणसर्वजनश्रेयसे हिन्दीभाषया मनोहरं 'रामचरितमानसम्' स्थाने निबबन्धुः। वाल्मीकिरामायणे लोकानां यादृशी भक्तिभावना यावांश्च श्रद्धातिशयः यावती चाध्यात्मिकशक्तिसमेधकत्वबुद्धिः सर्वात्मना तदिदं सर्वमपि रामचरितमानसेऽप्यस्तीति कथनं नातिशयोक्तये स्यात्।

एतादृशस्य महतः काव्यस्य रामचरितमानसस्य 'रटाटे' इत्युपाह्वेन पण्डितवरेण श्रीजनार्दनगङ्गाधरेण संस्कृतच्छन्दोबद्धः कृतोऽनुवादो नाम्ना 'मानसभारती' इति विदुषां मनांसि रञ्जयति। तदस्याध्ययनेन नितरां प्रसीदामि। कवयितारः स्वतन्त्रकाव्यनिर्माणावसरे नियतिकृतनियमराहित्यमवलम्बमाना अपि काव्यानुशासनमर्यादामनुल्लङ्घ्य प्रकृतवर्णनाविषयधारासु निमज्जन्त उन्मज्जन्तश्च प्रतिपाद्यविषयोपबृंहणाय विविधान् गुणानलङ्कारांश्च स्वेच्छानुसारेण सन्निवेशयन्ति। अनुवादकार्ये तु प्रवृत्ताः कवयो न स्वतन्त्रा भवन्ति, अनूद्यमानसन्दर्भाधीना एव ते भवेयुः। अतीव दुष्करमिदं कर्म। मूलस्य शब्दावलिं तद्गतभावञ्चानुसृत्यैवानुवादः कर्तव्यो भवति। रटाटे महोदयस्सावधानेन मनसा श्रीगोस्वामिनो भावं यथायथं संरक्षमाणः कार्यमिदं समपादयत्। न केवलं श्रीगोस्वामिनः शब्दावलिं भावञ्चानुसृतवान् जनार्दनगङ्गाधरः, अपि तु रामचरितमानसस्यच्छन्दांस्यपि। अनूदितस्यास्य काव्यस्याध्ययनेन स्पष्टमवगम्यते—यत् हिन्दीसंस्कृतयोः कियन्नैकट्यं वर्तत इति। अनेन स्पृहणीयानुवादकार्येण हिन्दीभाषाया गौरवं संवर्द्धितमिति विश्वसिमि। श्रीगोस्वामिनः जनन्या अनुकार्यत्वं सुतायाश्चानुकर्तृत्वं प्रतिपादयाम्बभूवुः, जनार्दनस्तु सुताया अनुकार्यत्वं जनन्याश्चानुकर्तृत्वं प्रतिपादयन् 'परस्परं भावयन्तः' इति पार्थसारथेर्वचनं सत्यापयतीव।

परम्पराप्राप्तविद्याविशदो 'रटाटे' महोदयः स्ववैदुष्याविष्काराय समुचितं पदं शिक्षाक्षेत्रेऽलभमानोऽपि अनितरसाधारणेनानुवादव्यापारेणानेन सुमहतः पदस्यावाप्तये कपाटमुद्घाटयतीवेति तस्मै सर्वविधं श्रेयः प्रेयश्च प्रददातुमारमण इति मदाराध्यदेवतां स्तौमि।

(ह०) पट्टाभिराम शास्त्री

मानस-भारती के प्रणेता

डॉ० जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

साहित्याचार्य, साहित्यरत्न

एम्० ए० (संस्कृत)-लब्धस्वर्णपदक, पीएच्० डी०

भूमिका

मानसभारत्याः कवयितुर्विदुषः
(मानसानुवादस्य कर्तुः) वक्तव्यम्

वन्दे गिरीशवाल्मीकितुलसीगीतसत्कथौ ।
सवातसूनू श्रीसीतारामौ सर्वार्थसिद्धये ॥

विदितमेवेदं सर्वेषां यदयं नरदेहो दुर्लभतमस्तत्रापि भारतभुवीति वेदानामपि सम्मतं वर्तते । नरदेहं प्राप्य मनसा वाचा कर्मणा यया कयापि रीत्या विहिता परमेशस्य सेवा ऐहिकं पारलौकिकञ्च शं तनोत्येव ।

अमुमेव सिद्धान्तं मनसि निधाय ते ते महात्मानो भक्ताः कवयश्च स्वसामर्थ्यानुसारं परमेशस्य सेवां समपादयन् ।

परमेशस्य अनेकेषु रूपेषु श्रीरामरूपं 'मर्यादापुरुषोत्तम' इति विशिष्टया पदव्या समलङ्कृतं वर्तते । तस्य मर्यादापुरुषोत्तमस्य श्रीरामचन्द्रस्य प्रत्येकं चरितमादर्शरूप-मनुकुर्वतां शङ्करञ्चेति सुनिश्चितं शिष्टानां मतम् ।

अत एव देवर्षिणा नारदेन उपदिष्ट आदिकविर्महर्षिर्वाल्मीकिः श्रीरामचरितं प्रसादमाधुर्यादिगुणलसितं 'श्रीमद्वाल्मीकिरामायण'मिति नाम्ना अग्रथ्नात् । तस्यैव सरणिमनुसृत्य अनेकैः कविभिर्मनीषिभिश्च संस्कृतगिरा, प्राकृतगिरा लोकभाषया च श्रीरामचरितमुपवर्णितम् ।

श्रीमान् गोस्वामी तुलसीदासस्तेषां समेषां पूर्वकवीनां मनीषिणाञ्च सरणिमनुसृत्य तेषां विचारान् सङ्गृह्यापि स्वप्रतिभया अनन्यसाधारणीकृतं नूत्नं किमपि श्रीराम-चरितं तत्तत्कल्पघटनासंवलितं 'रामचरितमानस' नाम्ना प्रभोः श्रीरामचन्द्रस्य पादपाथोजयोः समर्पितवान् । अस्य ग्रन्थस्य विषयाधिकारिसम्बन्धप्रयोजनरूपमनुबन्धचतुष्टयमिदम्—

१. इदं रामचरितप्रधानं श्रीरामचरितमानसं शास्त्रं, काव्यमनुशीलयतां चिन्ता-मणिश्च वर्तते । तमोव्याप्तान्तःकरणत्वाद् विकलो गोस्वामी तुलसीदासस्तत्परिहाराय इदं विरचितवान् ।

गुरुपरम्परया प्राप्तमिदं गोस्वामिना तुलसीदासेन । तत्राप्यस्य आदिगुरुर्भगवान् सदाशिवः श्रोत्री च परमा जिज्ञासुर्भगवती गिरिराजनन्दिनी । मानसे अन्येऽपि अस्य वक्तारः श्रोतारश्च उक्ताः सङ्केतिताश्च सन्ति । ते यथा— शिवलोमशौ, लोमशमुनि-काकभ्रुशुण्डी, काकभ्रुशुण्डिविहङ्गमनायकौ, याज्ञवल्क्यभारद्वाजौ च । गोस्वामिना तदेतद् रामचरितं सदाशिवमानसगोपितं सूकरक्षेत्रे स्वगुरोर्नरहरिदासात् प्राप्तं श्रीराम-पुर्यां रचयित्वा प्रसादमाधुर्याभ्यां परिपूर्णं भक्तिरसप्रवाहि लोकोत्तरचमत्कारपूर्णं शास्त्र-काव्योभयलक्षणसमन्वितमनुशीलयतां चिन्तामणिरूपेण परिणामितम् ।

२. अस्य अधिकारिणः काकभ्रुशुण्डिविहङ्गमाधिपतिसंवादे उत्तरकाण्डे निरूपिताः श्रद्धालुत्वादिगुणविशिष्टा देहिनः ।

३. प्रयोजनस्य ग्रन्थस्य च जन्यजनकभावो विषयस्य ग्रन्थस्य च प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभावः सम्बन्धः ।

४. इदं स्वान्तस्तमश्शान्तये तथा सर्वेषामपि स्वान्तेषु स्थितस्य तमसो विनाशाय, सर्वेषामपि हिताय, कलिमलपरिहाराय, सुमङ्गलावाप्तये, सकलसदभीष्टपुरुषार्थसिद्धये च कृतं वर्तते ।

अस्य ग्रन्थरत्नस्य विषये केचन[1] इदमाक्षिपन्ति—

---

१. वाराणसीस्थ विक्रमपरिषदा १९७२ वर्षे प्रकाशितं तु० प्र० प्र० खण्डात्मकं मानसं द्रष्टव्यम् ।

इदं न किमपि नूतनम्, अपि तु तेषां तेषां नानापुराणनिगमागमादीनां सम्मतस्य विषयस्य कथाप्रसङ्गसमूहस्य च केवलं सङ्ग्रह एव ।

इदमस्य आक्षेपस्य उत्तरम्— संसारे सर्वमपि वस्तु सृष्टेः प्राक् परमात्मनि स्थितं ततश्चाविर्भूतमिति दृष्ट्या तु ब्रह्मा अपि न किमपि नूतनं करोति, तथापि स सृष्टेः कर्ता सर्वैः स्वीक्रियते, तस्य सृष्टेर्वैचित्र्यं सकलाकर्षकत्वञ्च सर्वैरपि स्वीक्रियेते, इत्यनया रीत्या आक्षेपश्चेत् तत्रापि स आक्षेपः सुवचः । नो चेदत्रापि स आक्षेपो दुर्वचः ।

वस्तुतस्तु गोस्वामिना स्वकीयप्रतिभाबलेन गुरुकृपया स्वेष्टदेवताकृपया चेदं सुरचितं मानसं सर्वथा नूतनं सङ्ग्रहभिन्नं पूर्वोक्तलोकोत्तरचमत्कारजनकत्वादिसार्थक-विशेषणसम्पन्नं लौकिकानां लोकोत्तराणाञ्च समानरूपेण आवर्जकमिति सर्वेषां विचारकाणां शास्त्रज्ञानां काव्यज्ञानां मम च सुदृढं मतमास्ते ।

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि उल्लेखनीयं यत् कैश्चित् पण्डितम्मन्यैः स्वकीयमति-वैशिष्ट्यं प्रदर्शयद्भी रामचरितमानसस्य चौपाई-दोहादीनां ते ते असम्बद्धा अपि सम्बद्धा इव प्रतीयमानाः प्राचीनभारतीयराजनीतिप्रतिकूलाः शास्त्रान्तरप्रतिकूलाश्च अर्थाः प्रतिपाद्यन्ते गोस्वामी तुलसीदास आक्षिप्यते च, किन्तु तेषां समेषां निराकरणं श्रीमत्पण्डितप्रवरैर्विश्वनाथशास्त्रिदातारमहोदयैः पृथग् ग्रन्थरूपेण क्रियमाणमस्तीति विस्तरभयात् तच्चर्चात्र न क्रियते ।

गोस्वामितुलसीदासस्य जीवनवृत्तम्

अयं महापुरुषो बान्दाजनपदस्य राजापुरनामके ग्रामे आत्मारामदूबेनामकस्य एकस्य लब्धसम्मानस्य ब्राह्मणस्य तत्पत्न्या हुलसीदेव्याश्च पुत्र आसीत् ।

१५५४ वैक्रमाब्दे श्रावणशुक्लसप्तम्यां मूलनक्षत्रे अयं जन्म लब्धवान् ।

जन्मकाले अयं रोदनं न व्यदधात्, अपि तु अस्य मुखाद् 'रामेति' शब्द उदपतत् । अयं तस्मिन्नेव काले द्वात्रिंशद्दन्तयुत आसीत् । एतादृशमद्भुतं बालकमालोक्य अमङ्गलशङ्कया अस्य पिता एनं त्यक्तुमैच्छत् । ततोऽस्य माता एनं गुप्तरूपेण दासी-द्वारा दास्याः श्वशुरालयमप्रेषयत् । तद्द्वितीयदिने अस्य माता स्वशरीरमत्यजत् । चुनियानाम्नी सा दासी अस्य लालनं पालनञ्च अकरोत् । कियता कालेन सापि देहमत्यजत् । अमुमित्थमनाथमालोक्य जगज्जननी अन्नपूर्णा प्रच्छन्नब्राह्मणीवेषेण आगत्य अभोजयत् ।

इतः सदाशिवस्य प्रेरणया महात्मा श्रीनरहर्यानन्द एनं स्वान्तेवासिनमकरोद् 'रामबोले'त्यस्य नाम चाकरोत् । स महात्मा प्रयागेऽस्य यज्ञोपवीतसंस्कारं वैष्णवीय-संस्कारपञ्चकञ्च अकरोत् । अयोध्यायामसौ अध्ययनं समपादयत् । कियत्कालानन्तरं गुरुशिष्यौ सूकरक्षेत्रमयाताम् । तत्र गुरुरेनं रामचरितमश्रावयत् । ततः काशीमागत्याऽयं शेषसनातननामकाद् गुरोः साङ्गं वेदमधीतवान् । ततो गुरोरनुज्ञया स्वग्रामं गत्वाऽयं स्वपरिवारं विनष्टं विज्ञाय पितॄणां श्राद्धादि सम्पाद्य तत्रैव वसन् जनान् रामकथामश्रावयत् ।

ततो भारद्वाजगोत्रां रत्नावलीमयं पर्यणयत् । एकदा तातगृहं गतां पत्नीमनुगतोऽयं तया देहतुच्छतामुपदिष्टो विरक्तः सन् काशीमागमत् । अत्र वसन्नयं मानससरोवरनामकस्य स्थानस्य समीपे काकभ्रुशुण्डेर्दर्शनमाप्तवान् ।

तत एकेन प्रेतेन निर्दिष्टोऽयं रामभक्तशिरोमणिं हनुमन्तमवालोकयत् । राम-दर्शनाय प्रार्थितो हनुमानेनं चित्रकूटं गन्तुमादिष्टवान् । चित्रकूटं गत्वाऽयं तत्र भगवतो रामलक्ष्मणयोर्दर्शनं प्राप्तवान् ।

ततो हनुमत एवाज्ञया अयमयोध्यामगमत्। मध्येमार्गं प्रयागेऽयमेकस्य वटवृक्षस्य अधस्ताद् भरद्वाजयाज्ञवल्क्ययोर्दर्शनमाप्तवान्। ततः काशीमागत्य काशीस्थे प्रह्लाद-घट्टे वसन् अयं श्रीशम्भोराज्ञया पुनरयोध्यां गत्वा रामचरितमानसस्य रचनामारभत। ग्रन्थे पूर्णे जातेऽयं पुनः काशीमागमत्। अत्रायं रामचरितमानसं गौरीशङ्कराभ्या-मश्रावयत्। विविधेषु द्विट्सु द्वेषं कुर्वत्स्वपि अयं गौरीपतिना प्रशंसितः। अस्य रामचरितमानसमपि गौरीपतिना प्रशंसितम्।

यतिवर्यो मधुसूदनसरस्वती अपि एनमित्थं प्राशंसत्—

आनन्दकाननेऽह्यस्मिञ्जङ्गमस्तुलसी तरुः।
कवितामञ्जरी यस्य रामभ्रमरभूषिता॥

जीवनस्य अन्तिमे भागे अयं काश्यामसिघट्टसमीपे न्यवसत्। तत्र कलियुगेन बाध्यमानोऽयं हनुमता आदिष्टः सन् विनयपत्रिकां रचयित्वा विनयद्योतकैः पदैः श्रीरामं तद्भक्तिसाधकानन्यानपि देवानवर्णयत्। भगवान् श्रीरामः प्रमुदितः सन्नेनं निर्भय-मकरोत्।

अन्ते १६८० वैक्रमाब्दे श्रावणशुक्लसप्तम्यामयं रामनामोच्चारयन् शरीरमत्यजत्।

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः।
नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजं भयम्॥

मानस-भारती

इदानीं मानसभारत्या विषये किञ्चिद् विचार्यते—

केचन इत्थं शङ्कन्ते—

सत्सु अपि विविधेषु श्रीमद्वाल्मीकिरामायणाध्यात्मरामायणादिषु संस्कृत-रामायणग्रन्थेषु गोस्वामिना तुलसीदासेन स्वाप्नकालिकेन भगवतः शङ्करस्य आदेशेन लोकभाषया रामचरितमानसं विरचितम्। अस्य तथा विरचने अन्ये इमेऽपि हेतवः सन्ति—

संस्कृतभाषा बुधजनवेद्यापि साधारणजनैरवेद्या। तेषां साधारणजनानां संसारक्लेशनाशनमेतस्य सेवनेन यथा भवेत् तथाविधया भाषया अस्य निर्माणमपेक्षितमासीत्। अतो गोस्वामिना लोकभाषया इदं विरचितम्।

तदानीन्तने समये जनाः संस्कृतभाषां वरां लोकभाषामवराञ्च मन्यन्ते स्म। एतद्विषये गोस्वामिना स्वयमेवोक्तम्—

स्याम सुरभि पय बिसद अति, गुनद करहिं सब पान।
गिरा ग्राम्य सिय-राम-जस, गावहिं सुनहिं सुजान॥

(बा० का० दो० १० ख)

तर्हि का आवश्यकता अस्य मानसभारतीनामकस्य संस्कृतभाषारूपस्य काव्यमयस्य मानसानुवादात्मकस्य भगीरथप्रयासस्य? यतो गोस्वामिना यत् सारल्यदृष्ट्या संस्कृतभाषातो लोकभाषायामानीतं तदेव वस्तु पुनः संस्कृतभाषायां प्रणीय तिरोहितं विधीयते अनेन प्रयासेन।

अस्याः शङ्काया निवारणार्थं स्वोद्देश्यस्पष्टीकरणार्थञ्च इदमुच्यते—

(क) संस्कृतभाषा केवलं बुधजनैर्वेद्या न साधारणजनैरिति कथनं पूर्वाग्रहग्रस्तत्वादु-

पेक्षणीयम्, यतो यथा-यथा संस्कृतभाषा सेव्यते तथा-तथा सा स्वात्मगूहितं वस्तु अनायासं प्रकाशयति स्वगुणैः सेवमानानाकर्षयति चेति सर्वेषां साधारणजनानामपि अनुभवः ।

(ख) संस्कृतभाषा वरा लोकभाषा अवरा चेति धारणा तदानीन्तने समये अस्तु, किन्तु इदानीन्तने समये तादृशी धारणा नास्ति केषामपि सहृदयानां विचारचतुराणां जनानाम्, प्रत्युत इदानीन्तने समये सर्वे स्वीयां राष्ट्रभाषां मातृभाषाञ्च वरामेव मन्यन्ते । इदमपि अवधेयं यज्जनाः संस्कृतभाषां सर्वभारतीयभारोपीयभारतीयार्यभाषाणां जननीं मन्यन्ते, इदमेवास्ति भाषाविज्ञानविद्भिः स्वीकृतं तथ्यमपि ।

अतो विविधासु संस्कृतेतरासु भाषासु रामचरितमानसस्य गद्यरूपेषु पद्यरूपेषु च अनुवादेषु सत्स्वपि संस्कृतभाषायामेतादृशस्य तदनुवादस्य अभावः कण्टकमासीत् । तस्य कण्टकस्य निष्कासनमनेन मानसभारतीनामकेन कवितामयेन संस्कृतानुवादेन सम्पादितमास्ते ।

(ग) यस्मिन् स्थले जनैर्हिन्दी न बुध्यते, किन्तु संस्कृतभाषा बुध्यते तयैव च व्यवहारः सम्पाद्यते तस्मिन् स्थले तथा यस्मिन् स्थले हिन्द्यपेक्षया संस्कृतभाषा अधिकं समाद्रियते तस्मिन् स्थले च अयमनुवादो विशेषरूपेण लोकप्रियो भविष्यति, तत्रत्यैरयं पठिष्यते, मननविषयः करिष्यते, तद्द्वारा मूलरामचरितमानसे निगूहितं भक्तिदर्शनं, नीतिशास्त्रं, शास्त्रान्तरतत्त्वानि काव्यवैशिष्ट्यञ्चेति सर्वमनुभविष्यते ।

(घ) कस्यापि विषयस्य ग्रन्थस्य वा स्थापनं संस्कृतभाषात्मके अविनाशिनि पुटके क्रियते चेत् तस्य शास्त्रीयत्वमविनाशित्वं सुस्थिररूपवत्त्वञ्च सम्पद्यते । अनयाऽपि दृष्ट्या अस्य अनुवादस्य सार्थक्यम् ।

(ङ) संस्कृतभाषाया भाषका अध्येतारो विचारकाश्च स्वदेशे विभिन्नेषु विदेशेष्वपि अत्यधिकाः सन्ति । इदमाग्राम्यजनसम्मतं तथ्यं यद् यादृशो महान् ज्ञाननिधिः संस्कृतभाषायां वर्तते, यादृशी संस्कृतभाषा सरला, सरसा, सनातनी च वर्तते, तादृशं सर्वं वैशिष्ट्यमन्यत्र दुर्लभतमं वर्तते ।

अतोऽस्यां भाषायां कवयितस्य अनुवादस्य वैशिष्ट्यं महत्त्वञ्चेत्युभयमपि अद्वितीयं वर्तते ।

(च) रामचरितमानसस्य सम्मानो देशे विदेशेष्विति सर्वत्र समानरूपेण वर्तते । तदाश्रितोऽयं संस्कृतानुवादोऽपि हरिहरमिलनमिव गङ्गायमुनामिलनमिव च सर्वथा पावन इत्यत्र नास्ति कश्चन संशयलेशोऽपि ।

एतैरेव कारणैः पूर्वं विविधैस्तत्तच्छतके वर्तमानैः कविवर्यैर्भक्तैश्च संस्कृतभाषायां यथावसरं यथामति च रामचरितमानसस्य टीकानुवादादि कृतम् ।

तद् यथा—

(अ) गोस्वामितुलसीदासस्य[१] शिष्येण रामूकद्विवेदमहोदयेन रामचरितमानसस्य 'प्रेमरामायण' नाम्ना पद्यमयी संस्कृतटीका विरचिता । सैवेदानीं मानसस्य 'संस्कृत-पद्यानुवाद' इति प्रथां श्रिता वर्तते । सा टीका तेन १६६२ वैक्रमाब्दात् पूर्वं विरचितेति निश्चीयते, यतस्तस्याः सुन्दरकाण्डस्य प्रतिलिपिः १६६२ वैक्रमाब्दे जाता । तस्याष्टीकाया अन्यत् प्रतिलिपिद्वयम् एशियाटिकसोसाइटीसंस्थायां कालिकातानगरे, इण्डिया आफिसपुस्तकालये लन्दननगरे चास्ति सुरक्षितम् ।

स्वटीकाविषये स्वयं ग्रन्थकारेण उक्तम्—

---

१. काशिराजन्यासद्वारा प्रकाशितस्य रामचरितमानसस्य सम्पादकात्मनिवेदनं मया एतत्कथने सकृतज्ञताप्रकाशमाधारीकृतमस्ति ।

"भाषारामायणस्यैषा टीका नीका मया कृता।
नीरसस्य परं फीका यो हो का कुटिलः सदा॥"

इदानीमस्य प्रेमरामायणस्य काण्डत्रयमेव अयोध्याकिष्किन्धासुन्दरनामकमुपलभ्यते, नान्यत्।

अस्य रामायणस्य रचना सर्गबद्धा वर्तते। तत्र अयोध्याकाण्डे—२१ सर्गाः, किष्किन्धाकाण्डे—६ सर्गाः, सुन्दरकाण्डे—६ सर्गाः सन्ति।

(आ) श्रीमन्नारायणाचार्यस्वामिना[1] कृतः संस्कृतानुवादोऽधुना अरण्यसुन्दरेति काण्डद्वयस्यैव उपलभ्यते। अस्य रचनाकालः १८५० वैक्रमाब्दसन्निधिकोऽस्तीत्यनुमीयते।

अत्रापि सर्गात्मिका रचनापद्धतिः। मध्ये मध्ये यत्रमूलापेक्षया संस्कृतपद्यानि अधिकानि वर्तन्ते तत्र मूलभागे स्थानं रिक्तं स्थापितमास्ते, येन मूलानुवादयोर्मेलने पाठकानां सौकर्यं स्यात्।

(इ) पण्डितप्रवरै[2] राष्ट्रभाषासेवकैः सुधाकरद्विवेदिमहोदयैः कृतोऽनुवादोऽपि प्रशंसार्हः।

अत्रायं विशेषो यदन्त्यानुप्रासमेलनं कृतमास्ते, किन्तु तादृशे यत्ने व्याकरणनियमानामुपेक्षा जाता। अस्य रचनाकालः १९९८ वैक्रमाब्द इति सभास्थैरुक्तम्।

दृश्यतां कानिचन उदाहरणानि—

राम एक तापसतिय तारी	एकां स्त्रियमतारयद् रामः।
नाम कोटि खल कुमति सुधारी	नाम कोटिखलकुमतीन् श्यामः॥
सो महेस मोहि पर अनुकूला	अस्त्यनुकूलो मम स महेशः।
करहिं कथा मुदमंगलमूला	मुन्मङ्गलगाथकृदशेशः ॥
बोली सती मनोहरबानी	अथोवाच वाणीं मनोहरीम्।
भयसंकोच प्रेमरससानी	भयप्रेमसङ्कोचरसभरीम् ॥

(ई) 'तुलसीमानसनलिन' नाम्ना श्रीमतीनलिनीसाधले (पराडकर) महोदयया क्रियमाणः पद्यबद्धः संस्कृतानुवादः 'पुणे'तः, 'शारदा' पत्रिकायां पृथक् च प्रकाश्यमानो वर्तते। अद्य यावत् केवलं बालकाण्डानुवादः ५२ तरङ्गेषु विरचितः प्रकाशितोऽस्ति। तस्मिन् कुत्रचिदार्याछन्दसा, कुत्रचिदनुष्टुभा, कुत्रचिदिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रोपजातिच्छन्दसा च रचना कृता आस्ते। प्रति चौपाई नियता पद्यसङ्ख्या नास्ति।

उक्तरूपेषु सर्वेष्वपि टीकानुवादादिषु तरतमभावो विचारकैरूह्यः।

एतत्सर्वविधोक्तटीकानुवादाद्यपेक्षया मानसभारत्या वैशिष्ट्यमिदं यदियं पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादरूपिणी नियतच्छन्दोबद्धा च्युतसंस्कृतिदोषरहिता, यथासम्भवं सुगमया संस्कृतभाषया समुपनिबद्धा अविकला चेति विद्वत्सम्मतिः।

(उ) इदानीन्तने समये प्रायः सर्वत्र लोकै रामचरितमानसस्य नित्यो, नैमित्तिकः, काम्यो निष्कामश्च पाठः क्रियते। मूलपाठेन सहितोऽयं कवितामयोऽनुवादो दृष्टिगोचरः

१. हिन्दुस्तानी बुकडीपो लखनऊतः प्रकाशितः सुन्दरकाण्डानुवादोऽत्र मया स्वकथने आधाररूपेण स्वीकृतो वर्तते। तदर्थं तत्सम्पादकप्रकाशको धन्यवादैर्योज्येते।

२. नागरीप्रचारिणीसभाया 'आर्यभाषा पुस्तकालये' सुरक्षिता 'मानसपत्रिका' नाम्नी पत्रिका मया स्वकथने आधाररूपेण स्वीकृता। तदर्थं तत्रत्या अधिकारिणो व्यवस्थापकाश्च धन्यवादैर्योज्यन्ते। (तत्सङ्ख्या—तु० ८२१ रा० १ मु० ५)।

सन् पठनविषयतां गतः स्वाभाविकरूपेण अनायासमेव संस्कृतभाषायां प्रवेशं कर्तुं तद्गतं रसमास्वादयितुञ्च पाठकान् प्रेरयिष्यति ।

एतेन अनुवादेन रामचरितसाहित्यपरम्परा संस्कृतकाव्यपरम्परा च वृद्धि नेष्यते इत्ययमपि प्रयासोऽस्य रचयितुर्वर्तते ।

(ऊ) यदा सर्वत्र देशे विदेशेषु च मानसचतुश्शतीमहोत्सवाः सोत्साहं समायोज्यमाना आसन्, तदैवास्य अनुवादस्य रचनायाः प्रकाशनस्यापि प्रारम्भः कृत आसीत् । इदमेव चासीद् रचयितुः प्रकाशकस्यापि चेतसि यदाश्वेव अयं पद्यबद्धोऽनुवादः सहृदयानां पाठकानां करकञ्जपुटके समागतो भवेत्, समाजस्य, राष्ट्रस्य राष्ट्रभाषायाः, संस्कृतभाषायाश्च सेवायां समर्पितं नवीनतमं पुष्पञ्च स्यात्, किन्तु 'श्रेयांसि बहुविघ्नानी'त्युक्त्यनुसारं विघ्नबाहुल्यादेतावता विलम्बेनापि परमेशस्य जगन्मयस्य करुणावरुणालयस्य सगौरीशङ्कराभिन्नस्य ससीतस्य श्रीरामचन्द्रस्य सुप्रसादात् सर्वेषां पुरः उपस्थाप्यमानोऽयमनुवादो मानसचतुश्शतीमहोत्सवाय शाश्वतो वाक्प्रसूनोपहारो जात इति महतः प्रमोदस्य विषयो वर्तते ।

कृतज्ञताप्रकाशनं धन्यवादप्रकाशनञ्च

यस्य मातृपितृकुलदेवतेष्टदेवतादिरूपस्य परमेशस्य ससीतस्य रामचन्द्रस्य कृपया इयं मानसभारती पूर्णतां प्राप्ता तस्मै सर्वप्रथमं प्रणामाञ्जलिततिभिः साकं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

रामचरितसागरतलावगाहकान् कवीश्वरकपीश्वरगोस्वामितुलसीदासानेतन्कार्यसाधकान् मुहुः प्रणमामि ।

गोस्वामी तुलसीदासो भगवन्तं रामचन्द्रं स्वेष्टदेवतारूपेण श्रीमन्तं बटुकवर्यं हनुमन्तं तत्प्रापकपरमसहायकरूपेण च प्राप्तवान् । अहन्तु तावुभावपि विद्यागुरुरूपेण प्राप्तवानस्मीति श्रीमते पण्डितप्रवररामचन्द्रशास्त्रिहोसमनेमहोदयाय श्रीमते पण्डितप्रवरबटुकनाथशास्त्रिखिस्तेमहोदयाय च सप्रणामं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

यथावसरं निर्देशनं प्रयच्छद्भ्यः श्रीकृष्णाश्रमस्वामि (हेब्बारशास्त्रि) महोदयेभ्योऽपि सप्रणामं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

अस्या रचनायाः प्रशंसकेभ्यो मह्यमाशीर्वादं प्रयच्छद्भ्यो गुरुवर्ययतिवर्यविद्वद्वर्येभ्यश्च सप्रणामं कृतज्ञतां निवेदयामि ।

मानसभारत्याः प्रणयने गोरक्षपुरस्थाद् गीतामुद्रणालयात् प्रकाशितो हिन्द्यनुवादः 'सार ततो ग्राह्यमपास्य फल्गिवति' सूक्तिमनुसरता मया आधाररूपेण स्वीकृत इति तत्सम्पादकप्रकाशकादिभ्यो धन्यवादं निवेदयामि ।

अस्मिन्नवसरे श्रीजगन्नाथशास्त्रि मानवल्लिमहोदयं श्रीकृष्णकुमारव्यासमहोदयञ्च कथं विस्मराणि याभ्यामनुवादप्रेरणादानं विधाय (सम्पाद्य) स्वीयं श्रीरामभक्तत्वं प्रमाणितम् । तत् तावुभौ धन्यवादैर्योजयामि ।

अयमपि अद्भुतः संयोगो यदकस्मादेकस्मिन्नेव समये भिन्नभिन्नस्थाने सङ्कल्पद्वयं समुदितम्; तत्पूर्तये प्रयत्नशीलयोरवस्थिमहोदयस्य मम च सम्मेलनं काश्यां जातम् । स अयोध्यादिनगरेषु श्रीमद्रामचरितमानसस्य पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादकार्यं कारयितुं कमपि विद्वांसं मार्गयन् काशीमागतः । ततः उक्ताभिधानयोर्महोदययोः प्रेरणया स मम सान्निध्यं प्राप्तः । अहमपि भावानुवादमात्रं कुर्वन्नासम् । अवस्थिमहोदयेन स्वविश्वस्तोद्देश्यानुसारमुपस्थापितः पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादस्य प्रस्तावो मह्यमरोचत । तत इयं मानसभारती वर्तमानं स्वीयं रूपं ग्रहीतुं प्रवृत्ता ।

प्रकाशकरूपायामि ज्येष्ठजनसुलभं स्नेहं मह्यं प्रयच्छते स्वयमपि विविधकाव्य-निबन्धादिप्रधानग्रन्थप्रणेत्रे राष्ट्रभाषाया राष्ट्रियतायाश्च परमसेवकाय आदर्शचरिताय भुवनवाणीविश्वस्तस्य मुख्याधिष्ठात्रे श्रीमन्नन्दकुमारावस्थिमहोदयाय साधुवादं निवेदयामि येन सततं मदीयो रचनाविषयक उत्साहो वर्द्धितः एतावत्कालपर्यन्तं महत् धैर्यं समाश्रित्य एतन्महत्कार्यं साधयता स्वकीयं नन्दकुमारत्वञ्च सुप्रमाणितम्

अस्मिन् प्रसङ्गे इदमपि उल्लेखनीयं वर्तते यदवस्थिमहोदयो न केवलं प्रकाशकः, अपितु भुवनवाणीविश्वस्तस्य संस्थापकः, तदुद्देश्यानां पूर्तौ सततं यत्नशीलः, अवैतनिकः, सम्मानादिरूपद्रव्यस्यापि अग्रहीता व्यवस्थापकः सञ्चालकश्च वर्तते। स्वव्यक्तित्वानुसारं स आत्मानं प्रकाशकमपि न स्वीकरोति, किन्तु इदं सर्वसम्मतं तथ्यं यद् 'यः स्वयम्प्रकाशो भवति स एव परप्रकाशकोऽपि।' इत्यस्मिन्नर्थे स प्रकाशकोऽस्त्येव। इदं विश्वस्तमपि अव्यावसायिकसंस्था सत् नागरीलिपेः, राष्ट्रभाषायाः, भारतीयसंस्कृतेः भारतीयसंस्कृत्याधाराणां संस्कृतभाषादीनामपि उन्नयने सततं यत्नशीलं वर्तते।

सदैव स्वच्छलेखनेन रचनोत्साहवर्धनेन च तदनुकूलतां सम्पादयन्तीं धर्मपत्नीं सौभाग्यवतीं लक्ष्मीदेवीं बाल्यावस्थानपि रचनोत्साहं लेखनोत्साहञ्चास्माकीनं वर्धयतः सूनूनपि शुभाशिषा योजयामि।

मुद्रणकार्यसहयोगिनः श्रीविनयकुमारावस्थि, श्रीविजयकरणद्विवेदिशास्त्रि-प्रभृतीन् सुहृदोऽपि धन्यवादैर्योजयामि।

अन्ते इदं कामयमानः स्वकीयं वक्तव्यं पूर्णतां नयामि—

कुलेष्टदेवगुर्वादिमूर्तिभेदयुतोऽपि यः।
सर्वात्मा जानकीजानिः सदाऽस्तु मुदितो मयि॥

जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

भूमिका का हिन्दी-अनुवाद

(विद्वान् अनुवादकर्ता महोदय का वक्तव्य)

शिव ने, वाल्मीकि-तुलसी ने, गायी रम्यकथा जिनकी।
सर्वशुभार्थ वन्दना मारुति-युत सीता-सीतापति की॥

सबको यह विदित ही है कि यह नरदेह दुर्लभ है और भारतभूमि में विशेष रूप से दुर्लभ है, ऐसा वेदों को भी सम्मत है। नरदेह पाकर मन से, वाणी से, कर्म से, जिस किसी भी रीति से की गयी परमात्मा की सेवा इस लोक में तथा परलोक में प्राप्य कल्याण विस्तारित करती ही है।

इसी सिद्धान्त को मन में रखकर उन-उन महात्माओं, भक्तों और कवियों ने अपनी शक्ति के अनुसार परमात्मा की सेवा की है।

परमात्मा के अनेक रूपों में से श्रीराम-रूप 'मर्यादापुरुषोत्तम' इस विशिष्ट उपाधि से सुशोभित है। उस मर्यादापुरुषोत्तम श्रीरामचन्द्र का प्रत्येक चरित्र आदर्शरूप है और अनुकरण करनेवालों का कल्याण करनेवाला है, ऐसा शिष्टजनों का मत है।

इसीलिए देवर्षि नारद से उपदिष्ट आदिकवि महर्षि वाल्मीकि ने श्रीराम के चरित को प्रसाद, माधुर्य आदि गुणों से शोभित 'श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्' इस नाम

से ग्रथित किया। उन्हीं के मार्ग का अनुसरण कर अनेक कवियों और मनीषियों द्वारा संस्कृतभाषा से, प्राकृतभाषा से और लोकभाषा से श्रीराम के चरित का वर्णन किया गया।

श्री गोस्वामी तुलसीदास ने उन सब पूर्व कवियों और मनीषियों के मार्ग का अनुसरण कर उनके विचारों का संग्रह करने पर भी अपनी प्रतिभा से अनुपम बनाया गया, अवर्णनीय नये रूप वाला उस-उस कल्प की घटनाओं से सम्मिलित श्रीरामचरित 'रामचरितमानस' नाम से प्रभु श्रीरामचन्द्र के चरण-कमलों में समर्पित किया।

इस ग्रन्थ के विषय, अधिकारी, सम्बन्ध और प्रयोजन रूप चार अनुबन्ध ये हैं:—

१. यह रामचरित-प्रधान 'श्रीरामचरितमानस', शास्त्र, काव्य और अनुशीलन करने वालों के लिए चिन्तामणि है। तमस् से व्याप्त अन्त:करण वाले होने के कारण विकल हुए गोस्वामी तुलसीदास ने उसके निवारण के लिए इसकी रचना की।

गोस्वामी तुलसीदास द्वारा यह गुरुपरम्परा से प्राप्त किया गया है। उस परम्परा में भी इसके आदिगुरु भगवान् सदाशिव हैं और सुननेवाली हैं परम जिज्ञासु भगवती गिरिराजनन्दिनी। मानस में अन्य भी इसके वक्ता और श्रोता कहे गये हैं और सङ्केतित भी हैं। वे इस प्रकार हैं— शिव और लोमश, लोमशमुनि और काकभुशुण्डि, काकभुशुण्डि और खगराज तथा याज्ञवल्क्य और भरद्वाज। गोस्वामी द्वारा वही यह सदाशिव के मानस में गुप्त रखा हुआ रामचरित सूकर क्षेत्र में अपने गुरु नरहरिदास से पाया गया और श्रीरामपुरी में रचना कर प्रसाद तथा माधुर्य से परिपूर्ण, भक्तरस के प्रवाह वाला, लोकोत्तर चमत्कार से पूर्ण, शास्त्र और काव्य —दोनों के लक्षण से युक्त तथा अनुशीलन करनेवालों के लिए चिन्तामणि के रूप में परिणत किया गया।

२. इसके अधिकारी काकभुशुण्डि और खगराज के संवाद में उत्तरकाण्ड में निरूपित श्रद्धालुता आदि गुणों से विशिष्ट प्राणी हैं।

३. प्रयोजन का और ग्रन्थ का जन्यजनकभाव तथा विषय और ग्रन्थ का प्रतिपाद्य-प्रतिपादकभाव सम्बन्ध है।

४. यह अपने अन्तस्तमस् की शान्ति के लिए तथा सभी के अन्त:करण में स्थित तमस् के विनाश के लिए, सभी के कल्याण के लिए, कलिमलों के निवारण के लिए, परममङ्गल की प्राप्ति के लिए और सभी उत्तम अभीष्ट पुरुषार्थों की सिद्धि की लिए किया गया है।

इस ग्रन्थरत्न के बारे में कुछ लोग[1] यह आक्षेप करते हैं—

यह कुछ भी नया नहीं है, अपितु उन-उन अनेकविध पुराण, निगम, आगम आदि के सम्मत विषय तथा कथा-प्रसङ्गों के समूह का सङ्ग्रह मात्र है।

इस आक्षेप का यह उत्तर है— संसार में सब वस्तुएँ सृष्टि के पूर्व परमात्मा में स्थित होती हैं और उन्हीं से प्रकट होती हैं, इस दृष्टि से तो ब्रह्मा भी कुछ भी नया नहीं करते, फिर भी वे सबके द्वारा सृष्टि के रचयिता स्वीकार किये जाते हैं और उनकी सृष्टि की विचित्रता तथा सभी को आकृष्ट करने की विशेषता सभी के द्वारा स्वीकार की जाती है। इस रीति से आक्षेप हो, तो वह आक्षेप ब्रह्मा के बारे में भी सरलता से कहा जा सकता है, नहीं तो वह आक्षेप गोस्वामीजी के बारे में और मानस के बारे में कठिनाई से भी नहीं कहा जा सकता है।

वास्तव में तो गोस्वामीजी द्वारा अपनी प्रतिभा के बल से, गुरु-कृपा से और

---

१ वाराणसीस्थ विक्रमपरिषद् द्वारा १९७२ ई० वर्ष में प्रकाशित तु० प्र० प्र० खण्डात्मक मानस द्रष्टव्य है।

अपनी इष्टदेवता की कृपा से सुरचित यह मानस सर्वथा नूतन, सङ्ग्रह से पृथक्, पूर्वोक्त लोकोत्तरचमत्कारजनकता आदि सार्थक विशेषणों से युक्त है और लौकिक तथा लोकोत्तर सभी के लिए समान रूप से · आकर्षक है, ऐसा सब विचारकों का, शास्त्रज्ञों का, काव्यज्ञों का और मेरा भी सुदृढ़ मत है।

इस प्रसङ्ग में यह भी उल्लेखनीय है कि अपनी बुद्धि की विशेषता का प्रदर्शन करनेवाले कुछ विद्वत्ताभिमानियों द्वारा रामचरितमानस की चौपाई, दोहा आदि वे-वे असम्बद्ध होने पर भी सम्बद्ध के समान प्रतीत होनेवाले प्राचीन भारतीय राजनीति के तथा अन्य आस्तिक शास्त्रों के प्रतिकूल अर्थ प्रतिपादित किये जाते हैं और गोस्वामी तुलसीदास पर आक्षेप किया जाता है, किन्तु उन सबका निराकरण श्रीमान् पण्डितप्रवर विश्वनाथशास्त्रिदातार महोदय के द्वारा अलग ग्रन्थरूप से किया जा रहा है, इसलिए विस्तार के भय से उस सबकी चर्चा यहाँ नहीं की जा रही है।

गोस्वामी तुलसीदास का जीवनवृत्त

ये महापुरुष बान्दा जनपद के राजापुर नामक गाँव में आत्माराम दूबे नामक एक सम्मानप्राप्त ब्राह्मण के और उनकी पत्नी हुलसीदेवी के पुत्र थे। १५५४ विक्रम सम्वत् में श्रावण शुक्ल सप्तमी को मूल नक्षत्र में इन्होंने जन्म ग्रहण किया।

जन्म के समय ये रोये नहीं, अपितु इनके मुख से 'राम' ऐसा शब्द निकला। ये उसी समय बत्तीस दाँतों से युक्त थे। इस प्रकार के अद्भुत बालक को देखकर अमङ्गल की शङ्का से इनके पिता ने इन्हें त्यागना चाहा। उसके बाद इनकी माता ने इन्हें गुप्त रूप से दासी के द्वारा दासी के ससुराल भेज दिया। उसके दूसरे दिन इनकी माता ने शरीर त्याग दिया। चुनिया नाम की उस दासी ने इनका लालन-पालन किया। कुछ समय बाद उसने भी देह त्याग दिया। इन्हें इस प्रकार अनाथ देखकर जगन्माता अन्नपूर्णा बनावटी ब्राह्मणी के वेष से आकर भोजन कराती थीं।

इधर सदाशिव की प्रेरणा से महात्मा श्री नरहर्यानन्द ने इन्हें अपना शिष्य बनाया और इनका नाम 'रामबोला' रखा। उन महात्मा ने प्रयाग में इनका यज्ञोपवीत संस्कार और पाँच वैष्णवीय संस्कार किये। अयोध्या में इन्होंने अध्ययन किया। कुछ समय बाद गुरु और शिष्य सूकर क्षेत्र में गये। वहाँ गुरु ने इन्हें 'रामचरितमानस' सुनाया। उसके बाद काशी आकर उन्होंने शेषसनातन नामक गुरु से अङ्गों-सहित वेद का अध्ययन किया। उसके बाद गुरु की आज्ञा से अपने गाँव जाकर ये अपने परिवार को विनष्ट समझकर पितरों का श्राद्ध आदि सम्पन्न कर वहीं रहते हुए लोगों को रामकथा सुनाने लगे।

उसके बाद भारद्वाज गोत्र की रत्नावली से इन्होंने विवाह किया। एक बार पिता के घर गयी हुई पत्नी के पीछे गये हुए ये उसके द्वारा देह की तुच्छता का उपदेश पाकर विरक्त होकर काशी आये। यहाँ रहते हुए इन्होंने मानस-सरोवर नामक स्थान के पास काकभुशुण्डि का दर्शन पाया।

उसके बाद एक प्रेत से निर्दिष्ट हुए इन्होंने रामभक्त-शिरोमणि हनुमानजी को देखा। राम के दर्शन के लिए प्रार्थित हुए हनुमान ने इन्हें चित्रकूट जाने का आदेश दिया। चित्रकूट जाकर इन्होंने वहाँ भगवान् राम और लक्ष्मण का दर्शन पाया।

उसके बाद हनुमानजी की ही आज्ञा से ये अयोध्या गये। रास्ते में प्रयाग में इन्होंने एक वटवृक्ष के नीचे भरद्वाज और याज्ञवल्क्य का दर्शन पाया। उसके बाद काशी आकर काशीस्थित प्रह्लाद घाट पर रहते हुए इन्होंने श्रीशम्भु की आज्ञा से पुनः

अयोध्या जाकर रामचरितमानस की रचना का आरम्भ किया। ग्रन्थ पूर्ण होने पर ये पुनः काशी आये। यहाँ इन्होंने रामचरितमानस गौरी और शङ्कर को सुनाया। अनेक द्वेषी लोगों के द्वारा द्वेष किये जाते रहने पर भी ये गौरीपति के द्वारा प्रशंसित हुए।

यतिवर्य मधुसूदन सरस्वती ने भी इनकी इस प्रकार प्रशंसा की—

इस आनन्दवनी में तुलसी जङ्गम तुलसी भूरुह है।
जिसकी कविता-रूप मञ्जरी राममधुप से भूषित है॥

जीवन के अन्तिम भाग में ये काशी में असीघाट के पास निवास करते रहे। वहाँ कलियुग से त्रासित हो रहे इन्होंने हनुमानजी से आज्ञप्त होकर विनयपत्रिका की रचना कर विनयसूचक पदों से श्रीराम का और उनकी भक्ति के साधक अन्य देवों का भी वर्णन किया। भगवान् श्रीराम ने प्रसन्न होकर इन्हें निर्भय बनाया।

अन्त में १६८० विक्रम सम्वत् में श्रावण शुक्ल सप्तमी को राम-नाम का उच्चारण करते हुए इन्होंने शरीर त्यागा।

वे सुकृती रससिद्ध कवीश्वर विजययुक्त हैं सन्तत ही।
जिनके यशरूप कलेवर में जरा-मरण की भीति नहीं॥

मानस-भारती

अब मानसभारती के बारे में कुछ विचार किया जा रहा है—

कुछ लोग ऐसी शङ्का करते हैं—

अनेक श्रीमद्वाल्मीकिरामायण, अध्यात्मरामायण आदि संस्कृत रामायण ग्रन्थों के रहने पर भी गोस्वामी तुलसीदास के द्वारा स्वप्नकाल में प्राप्त भगवान् शङ्कर की आज्ञा से लोकभाषा में रामचरितमानस की रचना की गयी। इसकी लोकभाषा में रचना करने के बारे में अन्य ये भी हेतु हैं—

संस्कृत भाषा विद्वज्जनों द्वारा जानने योग्य होने पर भी साधारण जनों द्वारा जानने योग्य नहीं है। उन साधारण जनों के सांसारिक क्लेशों का नाश इसके सेवन से जिस प्रकार हो, उस प्रकार की भाषा से इसकी रचना अपेक्षित थी। इसलिए, गोस्वामीजी द्वारा लोकभाषा से इसकी रचना की गयी।

उस समय लोग संस्कृत भाषा को श्रेष्ठ और लोकभाषा को अश्रेष्ठ मानते थे। इस विषय में गोस्वामीजी द्वारा स्वयं ही कहा गया है—

स्याम सुरभि पय बिसद अति, गुनद करहिं सब पान।
गिरा ग्राम्य सिय-राम-जस, गावहिं सुनहिं सुजान॥
(बा० का० दो० १०ख)

तो इस मानसभारती नामक संस्कृतभाषा-रूप काव्यमय मानसानुवाद-रूप भगीरथ-प्रयास की क्या आवश्यकता है? क्योंकि गोस्वामीजी द्वारा जो वस्तु सरलता की दृष्टि से संस्कृतभाषा से लोकभाषा में लायी गयी, वही वस्तु पुनः संस्कृतभाषा में रचकर इस प्रयास के द्वारा छिपायी जा रही है।

इस शङ्का का निवारण करने के लिए तथा अपने उद्देश्य के स्पष्टीकरण के लिए यह कहा जा रहा है—

(क) 'संस्कृतभाषा केवल विद्वज्जनों द्वारा जानने योग्य है, साधारण जनों द्वारा जानने योग्य नहीं', ऐसा कथन पूर्वाग्रह से ग्रस्त होने के कारण उपेक्षणीय है, क्योंकि संस्कृत

भाषा जैसे-जैसे सेवन की जाती है, वैसे-वैसे वह अपने भीतर छिपायी हुई वस्तु को अनायास प्रकाशित करती है और अपने गुणों से सेवनकर्ताओं को आकर्षित करती है, ऐसा सब साधारण जनों का भी अनुभव है।

(ख) संस्कृतभाषा श्रेष्ठ है और लोकभाषा अश्रेष्ठ है, ऐसी धारणा उस समय हो, किन्तु इस समय वैसी धारणा किन्हीं भी विचारचतुर सहृदय जनों की नहीं है, अपितु इस समय सब लोग अपनी राष्ट्रभाषा और मातृभाषा को श्रेष्ठ ही मानते हैं। यह भी ध्यान देने योग्य है कि लोग संस्कृतभाषा को सब भारतीय, भारोपीय तथा भारतीय आर्यभाषाओं की जननी मानते हैं और यही भाषाविज्ञान के वेत्ताओं द्वारा स्वीकृत तथ्य है।

इसलिए, संस्कृतेतर अनेक भाषाओं में रामचरितमानस के गद्यरूप तथा पद्यरूप अनुवादों के रहने पर भी संस्कृतभाषा में इस प्रकार के अनुवाद का अभाव कण्टक रहा। उस कण्टक का निष्कासन इस मानसभारती नामक कवितामय संस्कृतानुवाद से पूरा किया गया है।

(ग) जिस स्थान में लोगों के द्वारा हिन्दी नहीं समझी जाती, किन्तु संस्कृतभाषा समझी जाती है और उसी से व्यवहार किया जाता है, उस स्थान में, तथा जिस स्थान में हिन्दी की अपेक्षा संस्कृत का अधिक समादर किया जाता है, उस स्थान में भी यह अनुवाद विशेष रूप से लोकप्रिय होगा, वहाँ के निवासियों द्वारा यह पढ़ा जायगा और मनन का विषय बनाया जायगा तथा उस क्रियाकलाप द्वारा मूल रामचरितमानस में छिपा हुआ भक्तिदर्शन, नीतिशास्त्र, अन्य शास्त्रीय तत्त्व और काव्यगत विशेषता ---इन सबका अनुभव किया जायगा।

(घ) यदि किसी भी विषय की अथवा ग्रन्थ की स्थापना संस्कृतभाषा-रूप अविनाशी डिब्बे में की जाती है, तो उसकी शास्त्रीयता, अविनाशिता और सुस्थिररूपता सिद्ध होती है। इस दृष्टि से भी इस अनुवाद की सार्थकता है।

(ङ) संस्कृतभाषा के बोलनेवाले, अध्ययनकर्ता और विचारक अपने देश में और विभिन्न विदेशों में बहुत अधिक हैं। यह ग्रामीण जनों तक को सम्मत तथ्य है कि जैसा ज्ञान का महान् भण्डार संस्कृतभाषा में है, संस्कृतभाषा जैसी सरल, सरस और सनातन है, वैसी सब विशेषता अन्यत्र सर्वथा दुर्लभ है।

इसलिए, इस भाषा में कविताबद्ध किये गये अनुवाद की महत्ता और विशेषता —दोनों अद्वितीय हैं।

(च) रामचरितमानस का सम्मान देश में और विदेशों में सर्वत्र समान रूप से है। उस पर आश्रित यह संस्कृतानुवाद भी हरि-हर-मिलन के समान और गंगा-यमुना-मिलन के समान सर्वथा पावन है, इस विषय में थोड़ा भी कोई सन्देह नहीं है।

इन्हीं कारणों से पहले उस-उस शतक में विद्यमान कविवर्यों और भक्तों द्वारा अवसर के अनुसार और मति के अनुसार संस्कृतभाषा में रामचरितमानस के टीका, अनुवाद आदि कार्य किया गया। वह इस प्रकार है—

(अ) गोस्वामी तुलसीदासजी[1] के शिष्य रामूकद्विवेद महोदय के द्वारा रामचरितमानस की 'प्रेमरामायण' नाम से पद्यमय संस्कृत टीका रची गयी। वही इस समय 'मानस का संस्कृतपद्यानुवाद' ऐसी प्रसिद्धि को प्राप्त है। वह टीका उनके द्वारा १६६२ विक्रम सम्वत् के पूर्व रची गयी, ऐसा निश्चित होता है, क्योंकि उसके सुन्दरकाण्ड की प्रतिलिपि

---

१ काशिराजन्यास द्वारा प्रकाशित रामचरितमानस का सम्पादकीय आत्मनिवेदन मेरे द्वारा इस कथन में कृतज्ञताप्रकाशनपूर्वक आधार बनाया गया है।

१६६२ विक्रम सम्वत् में की गयी। उस टीका की अन्य दो प्रतिलिपियाँ 'एशियाटिक सोसाइटी संस्था' में कलकत्ता नगर में और 'इण्डिया आफ़िस पुस्तकालय' में लन्दन नगर में सुरक्षित है।

अपनी टीका के विषय में स्वयं ग्रन्थकार के द्वारा कहा गया है—

"भाषा रामायणस्यैषा टीका नीका मया कृता।
नीरसस्य परं फीका यो ही का कुटिलः सदा॥"

वर्तमान में इस 'प्रेमरामायण' के तीन ही काण्ड— अयोध्या, किष्किन्धा और सुन्दर —उपलब्ध हैं, तदितर नहीं।

इस रामायण की रचना सर्गबद्ध है। उनमें से अयोध्याकाण्ड में २१ सर्ग, किष्किन्धाकाण्ड में ६ सर्ग और सुन्दरकाण्ड में ६ सर्ग हैं।

(आ) श्रीमन्नारायणाचार्य स्वामी[1] द्वारा किया गया संस्कृतानुवाद इस समय अरण्य और सुन्दर —इन दो काण्डों का ही उपलब्ध है। इसका रचनाकाल १८५० विक्रम सम्वत् के आसपास है, ऐसा अनुमान किया जाता है।

इसमें भी सर्गात्मक रचनापद्धति है। बीच-बीच में जहाँ मूल की अपेक्षा संस्कृत पद्य अधिक हैं वहाँ मूलभाग में स्थान रिक्त रखा गया है, जिससे मूल और अनुवाद को मिलाने में पाठकों को सुविधा हो।

(इ) पण्डितप्रवर[2] तथा राष्ट्रभाषा के सेवक सुधाकर द्विवेदी महोदय द्वारा किया गया अनुवाद भी प्रशंसनीय है। इस अनुवाद में यह विशेष बात है कि इसमें अन्त्यानुप्रास मिलाया गया है, किन्तु वैसा प्रयत्न करने पर व्याकरण के नियमों की उपेक्षा हो गयी है। इसका रचनाकाल १९९८ विक्रम सम्वत् है, ऐसा सभा के लोगों द्वारा बतलाया गया।

कुछ उदाहरण देखे जायँ—

राम एक तापसतिय तारी	एकां स्त्रियमतारयद् रामः।
नाम कोटिखलकुमति सुधारी	नाम कोटिखलकुमतीन् श्यामः॥
सो महेस मोहि पर अनुकूला	अस्त्यनुकूलो मम स महेशः।
करहि कथा मुदमंगलमूला	मुन्मङ्गलगाथकृदशेशः ॥
बोली सती मनोहरबानी	अथोवाच वाणीं मनोहरीम्।
भयसंकोच प्रेमरससानी	भयप्रेमसङ्कोचरसपरीम् ॥

(ई) 'तुलसीमानसनलिन' नाम से श्रीमतीनलिनी साधले (पराडकर) महोदया के द्वारा किया जा रहा पद्यबद्ध संस्कृतानुवाद 'पुणे' से 'शारदा' पत्रिका में और पृथक् रूप से प्रकाशित हो रहा है। अब तक केवल 'बालकाण्डानुवाद' ५२ तरङ्गों में रचित प्रकाशित हुआ है। उसमें कहीं आर्या छन्द से, कहीं अनुष्टुप् से, कहीं इन्द्रवज्रा-उपेन्द्रवज्रा के उपजाति छन्द से रचना की गयी है। प्रत्येक चोपाई के लिए निश्चित पद्यसङ्ख्या नहीं है।

---

१ हिन्दुस्तानी बुकडीपो, लखनऊ से प्रकाशित सुन्दरकाण्ड का अनुवाद यहाँ मेरे द्वारा अपने कथन में आधार-रूप से स्वीकार किया गया है। उसके लिए, उसके सम्पादक और प्रकाशक महोदय को धन्यवाद दिया जा रहा है।

२ 'नागरी प्रचारिणी सभा' के 'आर्यभाषा पुस्तकालय' में सुरक्षित 'मानसपत्रिका' नामक पत्रिका मेरे द्वारा अपने कथन में आधार के रूप में अपनाई गयी है। उसके लिए वहाँ के अधिकारियों तथा व्यवस्थापकों को धन्यवाद दिया जा रहा है। (पत्रिका जिल्द की संख्या— तु०८२१ रा १ सु०५)

उक्त रूप वाले सभी टीका, अनुवाद आदि में उत्कृष्टता, अपकृष्टता आदि विचारकों द्वारा विचारणीय है।

इन सब प्रकार के वर्णित टीका, अनुवाद आदि की अपेक्षा मानसभारती की विशेषता यह है कि यह पङ्क्त्यनुपङ्क्त्यनुवादरूपवाली, नियत छन्दों में निबद्ध, च्युतसंस्कृतिदोष से रहित, यथासम्भव सुगम संस्कृतभाषा में विरचित और सम्पूर्ण है, ऐसी विद्वानों की सम्मति है।

(उ) वर्तमान समय में प्रायः सर्वत्र लोगों द्वारा रामचरितमानस का नित्य, नैमित्तिक, सकाम और निष्काम पाठ किया जाता है। मूल पाठ के साथ यह कवितामय अनुवाद दृष्टिगोचर होने पर पठन का विषय बनकर स्वाभाविक रूप से अनायास ही संस्कृत भाषा में प्रवेश करने के लिए और उसमें स्थित रस का आस्वादन करने के लिए पाठकर्ताओं को प्रेरित करेगा।

इस अनुवाद से रामचरितसाहित्य की परम्परा और संस्कृत काव्य की परम्परा भी वृद्धि को प्राप्त होगी, यह भी प्रयास इसके रचयिता का है।

(ऊ) जब सर्वत्र देश में और विदेशों में मानसचतुश्शतीमहोत्सव सोत्साह समायोजित हो रहे थे, उसी समय इस अनुवाद की रचना का और प्रकाशन का प्रारम्भ किया गया था और यही बात रचयिता के तथा प्रकाशक के मन में थी कि शीघ्र ही यह पद्यबद्ध अनुवाद सहृदय पाठकों के करकमलपुटक में आ जाय तथा समाज की, राष्ट्र की, राष्ट्रभाषा की और संस्कृतभाषा की सेवा में समर्पित नवीनतम पुष्प हो, किन्तु 'कल्याण अनेक विघ्नों से सङ्कुलित होते हैं' इस उक्ति के अनुसार विघ्नों की अधिकता के कारण इतने विलम्ब से भी परमेश्वर जगन्मय करुणासागर गौरीसहित शङ्कर से अभिन्न जानकीसहित श्रीरामचन्द्रजी की महती अनुकम्पा से सबके सामने उपस्थित किया जा रहा यह अनुवाद मानसचतुश्शतीमहोत्सव के लिए शाश्वत वाक्पुष्पोपहार हुआ है, यह महान् आनन्द का विषय है।

कृतज्ञता-प्रकाशन तथा धन्यवाद-प्रकाशन

जिन माता-पिता-कुलदेवता-इष्टदेवता आदि रूप वाले परमेश्वर जानकीसहित रामचन्द्रजी की कृपा से यह मानसभारती पूर्णता को प्राप्त हुई है, उनके प्रति मैं सबसे पहले प्रणामाञ्जलिपरम्परा के साथ कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

रामचरित-रूप सागर का तल तक अवगाहन करनेवाले तथा इस कार्य के साधक कवीश्वर, कपीश्वर और गोस्वामी तुलसीदासजी को मैं बार-बार प्रणाम करता हूँ।

गोस्वामी तुलसीदासजी ने भगवान् रामचन्द्रजी को अपने इष्टदेवता के रूप से और श्रीमान् बटुकश्रेष्ठ हनुमान्जी को उनके प्रापक परमसहायक के रूप से प्राप्त किया था; मैंने तो उन दोनों को विद्यागुरु के रूप में प्राप्त किया है; इसलिए, श्रीमान् पण्डितप्रवर रामचन्द्र शास्त्री होसमने महोदय के प्रति तथा श्रीमान् पण्डितप्रवर बटुकनाथ शास्त्री खिस्ते महोदय के प्रति मैं प्रणामसहित कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

अवसर के अनुसार निर्देशन देनेवाले श्रीकृष्णाश्रम स्वामी (हेब्बार शास्त्री) महोदय के प्रति भी मैं प्रणामसहित कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

इस रचना के प्रशंसक तथा मुझे आशीर्वाद देनेवाले गुरुवर्य, यतिवर्य और विद्वद्वर्यों के प्रति मैं प्रणामसहित कृतज्ञता निवेदन करता हूँ।

मानसभारती के प्रणयन में गोरखपुरस्थित गीताप्रेस से प्रकाशित हिन्दी अनुवाद 'असार छोड़कर सार लेना चाहिए' इस सूक्ति का अनुसरण करनेवाले मेरे द्वारा आधार-रूप

से अपनाया गया है, इसलिए उसके सम्पादक, प्रकाशक आदि महोदयों के प्रति मैं धन्यवाद निवेदन करता हूँ।

इस अवसर पर मैं श्री जगन्नाथ शास्त्री मानवल्ली महोदय को तथा श्री कृष्णकुमार व्यास महोदय को कैसे भूलूं, जिन दोनों के द्वारा इस अनुवाद के लिए मुझे प्रेरणादान कर अपना रामभक्तत्व प्रमाणित किया गया है। इसलिए, मैं उन दोनों के प्रति भी धन्यवाद निवेदन करता हूँ।

यह भी अद्भुत संयोग रहा कि एकाएक एक ही समय भिन्न-भिन्न स्थान पर दो सङ्कल्प उत्पन्न हुए; उनकी पूर्ति के लिए प्रयत्नशील अवस्थी महोदय की और मेरी भेंट काशी में हुई। वे अयोध्या आदि नगरों में श्रीमद्रामचरितमानस के पङ्क्त्यनुपङ्क्ति अनुवादकार्य को करवाने के लिए किसी विद्वान् को खोजते हुए काशी आये। उसके बाद उक्त नाम वाले दोनों महोदयों की प्रेरणा से वे मेरे पास आये। मैं भी केवल भावानुवाद कर रहा था। अवस्थी महोदय द्वारा अपने ट्रस्ट के उद्देश्य के अनुसार उपस्थित किया गया पङ्क्त्यनुपङ्क्ति अनुवाद का प्रस्ताव मुझे रुचिकर लगा। उसके बाद यह मानसभारती अपने वर्तमान रूप को ग्रहण करने में लग गयी।

प्रकाशक के रूप में होने पर भी ज्येष्ठजनों में सुलभ स्नेह मुझे देनेवाले, स्वयं भी अनेक काव्य, निबन्ध आदि प्रमुख ग्रन्थों के रचयिता, राष्ट्रभाषा के तथा राष्ट्रियता के परम सेवक, आदर्श चरित वाले, भुवन वाणी ट्रस्ट के मुख्याधिष्ठाता श्रीमान् नन्दकुमार अवस्थी महोदय के प्रति मैं साधुवाद निवेदन करता हूँ, जिनके द्वारा निरन्तर मेरा रचना-सम्बन्धी उत्साह बढ़ाया गया है और इस महान् कार्य को साधकर अपना नन्दकुमारत्व सुप्रमाणित किया गया है।

इस प्रसंग में यह भी उल्लेखनीय है कि अवस्थीमहोदय भुवन वाणी ट्रस्ट के प्रकाशकमात्र नहीं हैं, अपितु उसके संस्थापक, उसके उद्देश्यों की पूर्ति में सतत यत्नशील, अवैतनिक, सम्मान आदि के रूप में प्राप्य धन (आनरेरियम) को भी न लेनेवाले व्यवस्थापक और सञ्चालक हैं। अपने व्यक्तित्व के अनुसार वे अपने को प्रकाशक के रूप में भी स्वीकार नहीं करते, किन्तु यह सर्वसम्मत तथ्य है कि 'जो स्वयम्प्रकाश होता है वह ही दूसरे का भी प्रकाशक होता है।' इस अर्थ में वे प्रकाशक हैं ही। यह ट्रस्ट भी अव्यावसायिक संस्था होते हुए नागरीलिपि, राष्ट्रभाषा, भारतीय संस्कृति और भारतीय संस्कृति के आधार संस्कृतभाषा आदि के उन्नयन में सतत यत्नशील है।

सदैव स्वच्छलेखन से और रचनासम्बन्धी उत्साह बढ़ाने से तद्विषयक अनुकूलता देनेवाली धर्मपत्नी सौभाग्यवती लक्ष्मीदेवी को तथा बाल्यावस्था वाले होने पर भी हम लोगों के रचना-सम्बन्धी तथा लेखन-सम्बन्धी उत्साह को बढ़ानेवाले पुत्र-पुत्रियों को भी मैं शुभाशीर्वाद देता हूँ।

मुद्रणकार्य में सहयोग देनेवाले श्री विनयकुमार अवस्थी, श्री विजयकरण द्विवेदी शास्त्री आदि मित्रों को भी मैं धन्यवाद देता हूँ।

अन्त में यही कामना करता हुआ मैं अपना वक्तव्य पूर्ण करता हूँ:—

कुलेष्टदेवगुर्वादिकतनुधर रूपों से जो नित्य भेदयुत।
फिर भी एक मैथिलीपति वह मुझपर रहे प्रीतियुत सन्तत ॥

(डॉ०) जनार्दन गङ्गाधर रटाटे
साहित्याचार्य, साहित्यरत्न
एम्० ए० (संस्कृत)-लब्धस्वर्णपदक, पीएच्० डी०

प्रकाशकीय

विश्व-वाङ्मय से निःसृत अगणित भाषाई धारा।
पहन नागरी-पट सबने अब भूतल-भ्रमण विचारा॥

विषय-प्रवेश

'भुवन वाणी ट्रस्ट' का मूल लक्ष्य है 'भाषाई सेतुबन्धन' के द्वारा राष्ट्र का भावात्मक समन्वय। देश में प्रचलित विविध लिपियों और भाषाओं में अपरिमित ज्ञान-भण्डार सहस्राब्दियों से सिर्जित और सञ्चित होता आ रहा है। उस विविध भाषाई ज्ञानकोष के पीछे एक निष्ठा, एक संस्कृति और एक आचार-परम्परा वर्तमान है। लिपियाँ भी सब ब्राह्मी लिपि से उद्भूत हैं और उनके स्वर-व्यञ्जनों का वर्गीकरण भी समान है। किन्तु कालान्तर में नाना कारणों से अक्षरों की आकृतियों में भेद हो जाने से भाषाएँ एक-दूसरे से अधिक पृथक् हो गईं। इसके फलस्वरूप वे और उनके सद्ग्रन्थ अपने-अपने अञ्चलों में सीमित-से होकर रह गये। यद्यपि तीर्थों, सन्तों और मनीषियों ने समस्त राष्ट्र को एक सांस्कृतिक इकाई में सदैव बाँधे रखा; फिर भी जनसाधारण अपने-अपने अञ्चल की भाषा में उपलब्ध साहित्य में ही सीमित होकर रह गया। अलबत्ता नागरी लिपि और हिन्दी भाषा का विस्तार अपेक्षाकृत कुछ अधिक रहा। वह देश के दूसरे भाषाई अञ्चलों में भी न्यूनाधिक प्रवेश पाती रही।

स्वतन्त्रता-प्राप्ति के बाद

आज़ादी प्राप्त होने के बाद सारे राष्ट्र में एकच्छत्र लोकतन्त्र स्थापित हुआ। राष्ट्र छोटा हो या बड़ा, वह एक भाषा-भाषी हो अथवा अनेक; समग्र राष्ट्र को एकात्म बनाये रखने के लिए एक राष्ट्रभाषा और एक राष्ट्रलिपि अनिवार्य है। सुतरां यहीं से इन पंक्तियों के लेखक का भाषाई सेतुबन्धन का कार्य आरम्भ हुआ। तब से सन् १९६९ ई० के पूर्वार्ध तक एकाकी कार्य करते हुए, १९६९ ई० के उत्तरार्ध में 'भुवन वाणी ट्रस्ट' की स्थापना की। ट्रस्ट ने, तब से अब तक, प्रायः सभी भारतीय एवं भारत में स्थायित्व प्राप्त कर लेनेवाली विदेशी भाषाओं के विशाल लोकप्रिय ग्रन्थों का हिन्दी अनुवाद सहित नागरी लिप्यन्तरण एक विशाल पैमाने पर प्रस्तुत कर दिया है। नागरी लिपि में अनुपलब्ध कतिपय स्वर-व्यञ्जनों को, दूसरी भाषाओं के मूल पाठ के लिप्यन्तरण को शुद्ध प्रस्तुत करने के उद्देश्य से, सिरजा है। असमिया, बँगला, ओड़िआ, नेपाली, तमिऴ, मलयाळम, कन्नड, तेलुगु, मराठी, गुजराती, राजस्थानी, गुरमुखी, कश्मीरी, संस्कृत, अरबी, फ़ारसी, उर्दू, सिन्धी, हिन्दी आदि के अनेक अनुपम वृहद् ग्रन्थों का प्रकाशन हो चुका है। अब वह कार्यक्षेत्र बढ़कर विदेशी भाषाओं तक पहुँचकर "भुवन वाणी" के नाम को चरितार्थ कर रहा है।

विधान-निर्मात्री परिषद् का उचित निर्णय

यह पहले निवेदन कर चुका हूँ कि हमारे बहुभाषी देश में, अनेक संयोगों के फलस्वरूप, हिन्दी भाषा और नागरी लिपि का विस्तार अपेक्षाकृत विस्तृत और कमोबेश

सर्वाञ्चलीय है। अतः राष्ट्रीय भावना से ओतप्रोत सभी भाषाई अञ्चलों ने हिन्दी को राष्ट्रभाषा स्वीकार किया और नागरी लिपि ने, हिन्दी का कलेवर होने के नाते, सहज ही जोड़लिपि का स्थान लिया। यहाँ तक सब ठीक रहा, सब सन्तुष्ट रहे।

भ्रान्ति-उत्पन्न

हम लोग मनुष्य हैं। मानव की सहज दुर्बलताएँ हमारे साथ हैं। हिन्दी के अतिपक्षधरों ने दुन्दुभि बजाई। स्वयंसिद्ध मान लिया कि हिन्दी अपेक्षाकृत सर्वगुण-सम्पन्ना है, भाषाओं की राजरानी है। अहिन्दीभाषियों की कठिनाइयों, और उन कठिनाइयों के बावजूद हिन्दी को राष्ट्रभाषा मान लेने में उनका उत्सर्ग, इसकी क़द्र नहीं की गयी। राष्ट्रभाषा-विरोध और अंग्रेज़ी से प्रेम का आरोप लगाया गया। ऐसी बातों की प्रतिक्रिया भी अच्छी कैसे हो सकती है? हिन्दीभाषियों की राष्ट्रभाषा के प्रति भक्ति में मातृभाषा की सुविधा का मोह प्रत्यक्ष है। अहिन्दीभाषियों का अपनी मातृभाषा के गौरव पर आघात समझकर कुछ अनमना होना आश्चर्य नहीं। चिराग़, पहले घर में, तब मस्जिद में। जो मातृभाषा पर परवान न होगा वह राष्ट्रभाषा के लिए त्यागशील कब होगा? स्वतन्त्रता-प्राप्ति के बाद अंग्रेज़ी भाषा और अंग्रेज़ीयत की नक़ल का बोलबाला हिन्दी-क्षेत्र में ही उत्कर्ष पर पहुँचा है। अहिन्दीभाषी अंग्रेजी का आश्रय अपनी कठिनाई को कम करने के लिए ही करते हैं। अंग्रेजी को सम्पर्क भाषा का दर्जा दिलाना तो शतरंज में शह लगाते समय शाह के सामने अर्दब देने के समान है; अंग्रेजी-प्रेम नहीं। अपनी मातृभाषा को राष्ट्रभाषा पद के लिए प्रस्तावित करने पर, न केवल हिन्दी वरन् अन्य सभी भाषाओं के विरोध का सामना अवश्यम्भावी था। इसलिए अंग्रेज़ी तो अर्दब का मुहरा मात्र है। हम लोगों को यह स्मरण रखना चाहिए कि आधी शताब्दी पूर्व से ही दक्षिणाञ्चल में हिन्दी बड़े प्रेम से अपनाई गयी थी।

अकिञ्चन् का भी एक मत

विधान-निर्मात्री परिषद् के सम्मुख संस्कृत को राष्ट्रभाषा स्वीकार करने का भी एक प्रस्ताव आया था। देश के प्रति अनन्य निष्ठावान् उद्भट मनीषियों ने इस पक्ष में बड़ा जोर लगाया। किन्तु वह प्रस्ताव पारित न हो सका। संस्कृत अतिकठिन है, मृतभाषा है, इस प्रकार के कुतर्कों ने भाषा के एकमात्र समाधान को निरस्त कर दिया। विश्व में मृतप्राय, निजी क्षेत्रविहीन, और मुड़िया (महाजनी) के समान बिना मात्राओं के अभ्यास मात्र से लिखी-पढ़ी जानेवाली इब्रानी (हिब्रू) तो इस्राइल राज्य के बनते ही एक जीती-जागती भाषा के रूप में जम गयी, किन्तु सभी भाषाओं की अपेक्षा आज भी सम्पन्न, नियमानुकूल, युगानुयुग एकरूपा संस्कृत को उसके अपने ही विशाल देश में राष्ट्रभाषा का स्थान नहीं प्राप्त हो सका। अहिन्दी-भाषियों को विरोध नहीं था। वे सन्तुष्ट रहते कि राष्ट्रभाषा संस्कृत को सीखने में सबको समान श्रम करना होगा। मातृभाषा की सहजसुविधा हिन्दीभाषा-भाषी को मिल जाने की स्पर्धा का अवसर न आता। ज्ञान-विज्ञान के अमित भण्डार, संस्कृत के माध्यम से, देश ही नहीं, विश्व के सम्मुख ज्ञान के कपाट खुल जाते। सदैव नियमानुकूल चलनेवाली संस्कृतभाषा को सीखना जितना सरल है, उतना ही अंग्रेज़ी, हिन्दी को सीखना अन्य भाषाभाषियों के लिए कठिन है। परन्तु अब उस सौभाग्य का द्वार तो बन्द हो चुका है। अब हिन्दी भाषा ही सारे देश की राष्ट्रभाषा है और नागरी ही राष्ट्रलिपि। संस्कृत के बाद, यही दूसरा उचित क़दम था। किन्तु यह भी स्मरणीय है कि क्षेत्रीय हिन्दी एक वस्तु है, और राष्ट्रभाषा हिन्दी एक दूसरी वस्तु है।

उसके सँवारने में देश के सभी भाषा-भाषियों का समान अधिकार है। हिन्दी के अतिपक्षधर उस पर अपने एकाधिकार और सगेपन को भूल जायँ।

राष्ट्रभाषा हिन्दी का स्थान !

हिन्दी को राष्ट्रभाषा के पद पर आसीन किया गया, इसलिए कि अन्य सभी भारतीय भाषाओं की अपेक्षा उसका प्रसार अधिक विस्तीर्ण और सर्वाञ्चलीय है। इसलिए नहीं कि वह अथवा उसका साहित्य अपेक्षाकृत श्रेष्ठ है, या अन्य भाषाएँ कहीं से निम्न स्तर पर हैं। अपितु सही तो यह है कि कई भारतीय भाषाएँ ऐसी हैं जिनका साहित्य हिन्दी की अपेक्षा कहीं अधिक सम्पन्न, समृद्ध, प्राचीन और ज्ञान का भण्डार है।

महाराजधानी का पद दिल्ली को प्राप्त है; तदर्थ उसके अपने गुण और परिस्थितियाँ हैं। इसके यह अर्थ नहीं कि वाराणसी, टाटा, झरिया कोलरी, बम्बई और राउरकेला आदि के अपने महत्त्व निम्न कोटि के हो गये। देश के कल्याण के लिए सबका अपना-अपना महत्त्व है, अपनी-अपनी उपयोगिता है। न कोई अदना है, न कोई आला।

सुतरां, हिन्दी, राष्ट्रभाषा होते हुए भी, भाषाओं की माला का सुमेरु नहीं है। वह तो वह आत्मोत्सर्ग-स्वरूप धागा है, जिसके बल पर समस्त भाषाओं की गुरियाँ परस्पर गुँथी हुई हैं। भारत का सकल ज्ञानभण्डार, सबके लिए, उस धागे के सहारे सुलभ है। फिर सुमेरु की श्रेष्ठता ही क्या ? वह तो धागा टूटते ही अन्य गुरियों के समान ही बिखरकर लुढ़क जायगा। अतः राष्ट्रभाषा हिन्दी कृत्रिम श्रेष्ठता वाला सुमेरु नहीं है। वह तो अपनी लिपि 'नागरी' के बल पर, अपने को धागा के समान लुप्त करके, सभी भाषाओं को एकजुट करने और उनको उनके सीमित भाषाई अञ्चलों से उठाकर सारे राष्ट्र में व्याप्त करने का अद्वितीय उत्तरदायित्व धारण किये है।

ध्यान रखें कि यदि अन्य सभी भारतीय भाषाएँ और भारतीय लिपियाँ भावुकता में विभोर होकर स्वयं को विसर्जित कर एकमात्र हिन्दी भाषा और नागरी लिपि को ही स्वीकार कर लें, तो यह देश का अपने हाथों आत्मघात होगा। अनेक भारतीय भाषाओं में, हजारों वर्षों का ज्ञान, विज्ञान, दर्शन, काव्य और सदाचार-साहित्य सब मिलकर भारत की आत्मा है, और विश्व के लिए भी प्रेरणासूत्र है। क्या कभी यह सम्भव है कि वह सब का सब नागरी में लिप्यन्तरित और हिन्दी में अनूदित किया जा सके ? कदापि नहीं। तब उस ज्ञानराशि की वही दशा होगी जो आज हमारे अतीत के ज्ञान-गौरव को लिये हुए पाली और प्राकृत की दशा है। उनका नाम ही सुनते हैं।

अतः सब देशवासियों को गाँठ बाँध लेना चाहिए कि हिन्दी अखिल देश की सम्पर्क भाषा है और नागरी लिपि सम्पर्क लिपि। सभी अञ्चलीय भाषाओं का मूल्यवान् साहित्य सारे देश में पढ़ा जाय, इसके लिए नागरी लिपि और हिन्दी भाषा का उपयोग है। अपने क्षेत्र में सभी भाषाएँ एवं लिपियाँ, न केवल यथावत् क़ायम रहें, वरन् उत्तरोत्तर समुन्नत होती जायँ। और धीरे-धीरे यही हमारी मनोवृत्ति विश्व की अन्य भाषाओं के प्रति भी होनी चाहिए। 'भुवन वाणी ट्रस्ट' का तदनुरूप यही मन्त्र है:—

प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी।
सम्पूर्ण विश्व में घर-घर है पहुँचानी ॥

रामायन सतकोटि अपारा

'भुवन वाणी ट्रस्ट' द्वारा प्रकाशित सानुवाद लिप्यन्तरित ग्रन्थों पर ध्यान देते ही यह प्रश्न उठता है कि रामायण, महाभारत और नाना धर्मग्रन्थों को ही 'भाषाई सेतुबन्धन' के लिए क्यों अपनाया गया। मेरा अनुभव है कि भौतिक चकाचौंध में विमुग्ध

आज के युग में भी, सर्वाधिक पठन-पाठन इन सदाचार-ग्रन्थों का ही देखने में आता है। जनसामान्य श्रद्धा से, द्रव्य खर्च करके इन पुनीत पुस्तकों को बाजार में तलाश करता, क्रय करता और केवल एक बार नहीं, बार-बार उनके पठन में शान्ति प्राप्त करता है। अतः भाषा और लिपि के माध्यम से राष्ट्रीय और अन्तर्राष्ट्रीय सौहार्द एव एकात्मभाव प्राप्त करने के लिए इन सदाचार-ग्रन्थों का आश्रय लेना ही श्रेयस्कर समझा गया।

एक सन्त का कथन है, "आये थे हरि-भजन को, ओटन लगे कपास"। भगवान की कृपा से यहाँ बात कुछ उलटी हुई— "ओटन चले कपास को, धाय मिले रघुनाथ"। अक्षरों को ओटते-ओटते नाना सद्‌ग्रन्थो और अनेक भाषाओं के रामायण ग्रन्थों का नागरी-जगत में उदय हो गया। इतने क्षेत्रों में, इतनी भाषाओं में, पुरातन से सन्तों और भक्तों ने इतने विपुल रूप में भगवान का यशोगान किया है, इससे यह भी प्रत्यक्ष हुआ कि विश्वव्याप्त ब्रह्म का अलौकिक चरित्र जिस युग में और जिस किसी भी भूखण्ड में किसी भी भाषा अथवा वर्णना में हुआ है, वह सब रामचरित ही है। सचराचर में व्याप्त ब्रह्म का ही वह गान है। मानव का जन्म पाकर, लोक में उसका क्या आचार होना चाहिए, सर्वत्र इसी का निरूपण है। इसी भाव में गोस्वामीजी ने कहा, "रामायन सतकोटि अपारा"।

मानस का संस्कृत-अनुवाद क्यों ?

सविनय निवेदन है कि संस्कृत भाषा विविध भाषाओं की जननी और अपरिमित ज्ञान-राशि का भण्डार है। अलौकिकता यह है कि सभी भाषाएँ कालान्तर में अपना रूप बदलती रहती हैं। रामचरितमानस की भाषा भी आज की भाषा नहीं है। किन्तु संस्कृत सदाबहार और जराविहीन देवभाषा है। जो रूप वाल्मीकि के समय था, वही कालिदास के रघुवंश में, वही मध्ययुगीन काव्यों में, और वही रूप डॉ० रटाटे के आधुनिक काव्य 'मानस-भारती' में परिलक्षित है। (१) अतः रामायणों में सर्वाधिक प्रचलित रामचरितमानस को यदि भाषा की दृष्टि से एक अजर-अमर शाश्वत रूप प्रदान करना है तो उसको संस्कृत-कलेवर में भी लाना कर्तव्य है। (२) एक अन्य प्रेरणासूत्र भी रहा। न केवल राष्ट्रभाषा हिन्दी, वरन् सभी भाषाओं में प्राप्त रामायण-ग्रन्थों का उद्‌गम संस्कृत का महाकाव्य वाल्मीकि-रामायण है। अतः लोक में सर्वाधिक पढ़ी जानेवाली रामायण 'तुलसी-रामचरितमानस' को देवभाषा संस्कृत में रूपान्तरित करके रामायण-जननी देवभाषा के ऋण से, रञ्चमात्र ही सही, कुछ तो उऋण हुआ जाय। इन दो प्रेरणाओं ने संस्कृत-पद्यानुवाद की आकांक्षा को जन्म दिया। आकांक्षा से संकल्प, और संकल्प के फलस्वरूप प्रस्तुत ग्रन्थ 'मानस-भारती' का अवतरण। अगले अनुबन्ध में चर्चित क्रमिक वृत्त और विद्वान् अनुवादक डॉ० जनार्दन गङ्गाधर रटाटे की साधना की बदौलत हम अपने उपर्युक्त लक्ष्य को प्राप्त कर सके हैं:—

निगमागम, पुनि वाल्मीकि, संस्कृत-ग्रन्थों का दर्पण।
'रामचरितमानस' हिन्दी में तुलसिदास-कृत अर्पण॥
धनि 'मानस-भारती' अहा! 'मानस' ने बदली काया।
संस्कृत के किसलय-सुमनों से 'रामचरित्र' सजाया॥
लिपि नागरी, राष्ट्रभाषा, सुरभाषा—पद्य-समुच्चय।
सकल धरातल सदा सुवासित करो, ग्रन्थ हे! जय-जय॥
हिन्दी-संस्कृतयुक्त ग्रन्थ की आओ करें आरती।
सुरभाषा से हुई उऋण कुछ हिन्दी अमरभारती॥

संकल्प सिद्ध

संस्कृत अनुवाद की व्यवस्था के लिए, हमने काशी की शरण ली। काशी में हमारे एक अनन्य सहायक, वहाँ के मूर्धन्य एवं प्रख्यात प्रकाशक "मास्टर खेलाडीलाल एण्ड संस" फ़र्म के अध्यक्ष स्वर्गीय श्री बाबू बैजनाथप्रसाद यादव एक सम्भ्रान्त व्यक्ति थे। विश्वविद्यालय, संस्कृतमहाविश्वविद्यालय, काशी में निवसित भारत के किसी भी अञ्चल के विद्वान्, सर्वत्र उनकी सौहार्द और सम्मान के साथ पैठ थी। काशी में जब भी हमारा किसी भी प्रकार का कार्य अटकता, उनकी रसाई और प्रत्युत्पन्नमति उसका अचूक समाधान कर देती। स्व० श्री यादव मुझे लेकर मानमन्दिर पहुँचे। वहाँ लोकप्रख्यात महामहोपाध्याय स्व० श्री पं० अम्बिकादत्त व्यास के पौत्र श्री कृष्णकुमार व्यास जी से वार्ता हुई। रसालवत् मृदु और विनम्र श्री व्यास अविलम्ब हम लोगों को साथ लेकर मुहल्ला घासीटोला में श्रीगङ्गाधरशास्त्री-भवन पहुँचे। वहाँ परम्परा से अधिकृत महामहोपाध्याय घराने के स्व० श्री लक्ष्मण शास्त्री जी महामहोपाध्याय के प्रतिभाशाली सुपुत्र पं० श्री जगन्नाथ शास्त्री तैलङ्ग के सम्मुख मानस के संस्कृत अनुवाद की योजना रखी गयी। संयोग से उसी समय संस्कृत मासिक 'सूर्योदय' के सम्पादक श्री गोविन्द नरहरि बैजापुरकर भी आ उपस्थित हुए। बात सन् १९७२ ई० के उत्तरार्ध की है।

गोष्ठी में चर्चा हुई कि एक सुयोग्य तरुण महाराष्ट्र विद्वान् श्री रटाटे भी मानस के अनुवाद में दत्तचित्त हैं। उनको ही यह कार्य सिपुर्द किया जाय, ऐसा निर्णय लिया गया। श्री रटाटे का वहीं साक्षात् हुआ; उनके द्वारा अनूदित श्लोक सामने आये। उनका अनुवाद निस्सन्देह सुन्दर था और सुन्दरकाण्ड से आरम्भ हुआ था। मैंने उनके सम्मुख अनुवाद के साथ मूल ग्रन्थ को भी रखने और पंक्ति-अनुपंक्ति जवाबी संस्कृत अनुवाद करने का प्रस्ताव रखा। यह सुझाव श्री रटाटे जी को भी बहुत पसन्द आया। उन्होंने पंक्ति-स्वच्छन्द अनुवाद के बजाय हमारी प्रस्तावित पद्धति को सहर्ष अपनाया और 'भुवन वाणी ट्रस्ट' के हेतु तत्काल बालकाण्ड से कार्य आरम्भ कर दिया। धीरे-धीरे 'मानस-भारती' का अनुवाद और प्रकाशन चलता रहा, और आज उसके सम्पूर्ण होकर जनता के समक्ष अवतरित होने की शुभ घड़ी आयी।

एक कमी हमारी ओर से रह गयी। ट्रस्ट के बहुभाषाई त्रैमासिक 'वाणी सरोवर' में धारावाहिक रूप में पाठकों के सम्मुख आरम्भ से ही प्रस्तुत करने के लोभ का हम संवरण नहीं कर सके। 'वाणी सरोवर' का साइज़ डिमाई अठपेजी होने के कारण, कम्पोज छोटे १२ प्वाइण्ट टाइप में करना पड़ा। अन्यथा, कुछ बड़े टाइप में, रायल साइज़ में अधिक सुन्दर होता।

डॉ० जनार्दन गङ्गाधर रटाटे

३०-३२ वर्ष की आयु की बिसात ही क्या? उस समय श्री रटाटे संस्कृत में एम्० ए०, शास्त्री और साहित्याचार्य, हिन्दी में साहित्यरत्न, प्रायः सदैव प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण, लब्धानेकस्वर्णपदक, संस्कृत में धारावाहिक व्याख्याता, अनेक प्रतिष्ठित विद्यालयों में प्राचार्य और सन् १९७३ ई० में डॉक्ट्रेट ऑफ़ फ़िलासफ़ी—इन सबमें निष्णात हो चुके थे। परिवार की वैदिक और पौराणिक परम्परा, उनकी जन्मजात मेधा और ओज, बाल्यावस्था से ही सतत श्रमशील—इन गुणों से समलंकृत डॉ० रटाटे के हाथों 'मानस-भारती' जैसा भगीरथ-कार्य सम्पन्न हो सका। काव्य-सौष्ठव के सम्बन्ध में

उद्भट विद्वानों की प्रशस्तियाँ स्वयं दर्पण हैं। यही नहीं, जब जिसने इस काव्य का अवलोकन किया, विना पंक्तिभेद सबने अनुवाद की भूरि-भूरि सराहना की।

'मानस-भारती' से तुलसी के मानस को संस्कृत भाषा का अमरत्व और सदाबहार नवयौवन प्राप्त हुआ। संस्कृत भाषा के भरे-पूरे अंक में 'मानस' जैसे ग्रन्थशिरोमणि की वृद्धि हुई। संस्कृत भाषा का विश्व में आदर है; उसके माध्यम से देश-विदेश, सर्वत्र मानस को विश्व में प्रवेश का अवसर प्राप्त हुआ। श्री रटाटे का सुयश भी संस्कृत भाषा के तद्वत् अजर-अमर हुआ। और इन सबके प्रसाद से 'भुवन वाणी ट्रस्ट' में चल रहे 'वाणी यज्ञ' का सौरभ भुवन-नभ में व्याप्त हुआ। "शशिना च निशा, निशया च शशिः, शशिना निशया च विभाति नभः", यह उक्ति चरितार्थ हुई।

कार्य के दौरान कई बार श्री रटाटे सपरिवार लखनऊ ट्रस्ट कार्यालय में पधारे। उनकी शालीन धर्मपत्नी का भी 'मानस-भारती' के पुष्कल कार्य के प्रति अनवरत उत्साह रहा। साकार ओज और स्फूर्ति-जैसे उनके शिशुओं से परिवेश विनोदमय होता रहा। हम भगवान् से प्रार्थना करते हैं कि मंगलमयी 'मानस-भारती' के अनुरूप वे और उनकी परम्परा और उनका परिवार सदैव मंगलमय रहे। डॉ० रटाटे भुवन वाणी ट्रस्ट की विद्वत्-परिषद् के वरिष्ठ सदस्य हैं।

डालमिया परिवार

'मानस-भारती' के एक सीमित कार्य की बात नहीं है। भुवन वाणी ट्रस्ट के भाषाई सेतुबन्धन के कार्य पर पुण्यश्लोक श्री जयदयाल डालमिया जी और उनके शीलवान पुत्र श्री विष्णुहरि डालमिया जी की आरम्भ ही से हम पर छत्र-छाया रही। श्री डालमिया जी का समस्त परिवार भारतीय परम्परा का मूर्तिमान् प्रतीक है। जितने उदार और धर्मशील, उतने ही निस्पृह और मौन। अपने प्रति उनके उपकार को हम कभी भूल नहीं पाते।

बेदमत सोधि, सोधि-सोधि कै पुरान सबै, संत औ असंतन को भेद को बतावतो।
कपटी, कुराही, क्रूर, कलि के कुचाली जीव, कौन रामनामहू की चरचा चलावतो॥
'बेनी' कवि कहै, मानो-मानो हो प्रतीत यह, पाहन-हिये मैं कौन प्रेम उपजावतो।
भारी भवसागर उतारतो कवन पार, जो पै यह रामायन तुलसी न गावतो॥

आभार-प्रदर्शन

उपर्युक्त सहायकों के प्रति हम अतिशय अनुग्रहीत हैं। उत्तर प्रदेश शासन और केन्द्रीय शिक्षा मंत्रालय तथा राजभाषा विभाग की ओर से भी ट्रस्ट के 'भाषाई सेतुबन्धन' कार्य को सदैव प्रोत्साहन और सहायता रही है। न केवल हम उनके नितान्त आभारी हैं, वरन् अपने कर्तव्यपथ पर उत्तरोत्तर रत रहने के लिए सदैव कृतसंकल्प और यत्नशील हैं।

नन्दकुमार अवस्थी

मुख्यन्यासी सभापति, भुवन वाणी ट्रस्ट, लखनऊ–३

विषयानुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ-संख्या

नवाह्नपारायण के विश्राम-स्थान

मासपारायण के विश्राम-स्थान

श्रीमद्गोस्वामी तुलसीदास-रचित

श्रीरामचरितमानस

एवं संस्कृत-पद्यानुवाद

मानस-भारती

रचयिता

श्री जनार्दन गंगाधर रटाटे एम० ए०, साहित्यरत्न

अतुलितबलधामं स्वर्णशैलाभदेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं
रघुपतिवरदूतं वातजातं नमामि ।।

श्रीराम-पञ्चायतन
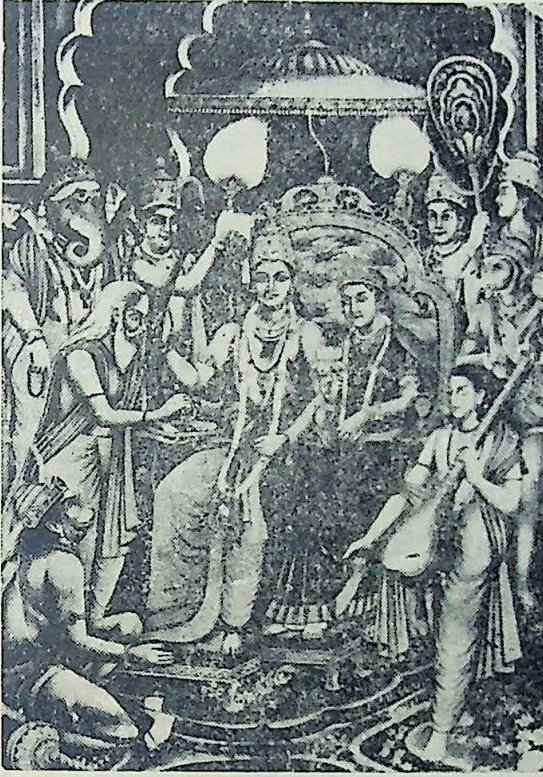
रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं सुन्दरम् ।
काकुत्स्थं करुणामयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मिकम् ।।
राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शान्तिमूर्त्तिम् ।
वन्दे लोकाभिरामं रघुकुलतिलकं राघवं रावणारिम् ।।

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

बालकाण्ड

वर्णानामर्थसंघानां रसानां छन्दसामपि ।
मङ्गलानां च कर्तारौ वन्दे वाणीविनायकौ ॥ १ ॥
भवानीशङ्करौ वन्दे श्रद्धाविश्वासरूपिणौ ।
याभ्यां विना न पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तःस्थमीश्वरम् ॥ २ ॥
वन्दे वोधमयं नित्यं गुरुं शङ्कररूपिणम् ।
यमाश्रितो हि वक्रोऽपि चन्द्रः सर्वत्र वन्द्यते ॥ ३ ॥
सीतारामगुणग्रामपुण्यारण्यविहारिणौ ।
वन्दे विशुद्धविज्ञानौ कवीश्वरकपीश्वरौ ॥ ४ ॥
उद्भवस्थितिसंहारकारिणीं क्लेशहारिणीम् ।
सर्वश्रेयस्करीं सीतां नतोऽहं रामवल्लभाम् ॥ ५ ॥
यन्मायावशवर्ति विश्वमखिलं ब्रह्मादिदेवासुरा
यत्सत्त्वादमृषैव भाति सकलं रज्जौ यथाहेर्भ्रमः ।
यत्पादप्लवमेकमेव हि भवाम्भोधेस्तितीर्षावतां
वन्देऽहं तमशेषकारणपरं रामाख्यमीशं हरिम् ॥ ६ ॥
नानापुराणनिगमागमसम्मतं यद्
रामायणे निगदितं क्वचिदन्यतोऽपि ।
स्वान्तःसुखाय तुलसी रघुनाथगाथा-
भाषानिबन्धमतिमञ्जुलमातनोति ॥ ७ ॥

पाठकों को विदित है कि अवधी भाषा में 'एकार' और 'ओकार' की मात्रा
ह्रस्व और दीर्घ—दो प्रकार से बोली जाती हैं। यथा—'जे बिन काज दाहिनें
बायें', 'जो जस कीन सो तस फल चाखा'। इनमें 'जे, नें और जो, सों' में ए औ
ओ की मात्राएँ क्रमशः दीर्घ और ह्रस्व हैं। संस्कृत अनुवाद 'मानस-भारती' सहि
'श्रीरामचरितमानस' के प्रकाशन को देश-देशान्तर में शुद्ध पढ़ा जाय—अवधी
अनभ्यस्त समुदाय के पाठ करते समय, ह्रस्व-दीर्घ एकार-ओकार के उच्चारण में भ्र
उत्पन्न होकर छन्द और लय भंग न हो जाय—इस हेतु सर्वभारतीय काशिराज-न्या
द्वारा प्रकाशित मानस-संस्करण में प्रयुक्त ह्रस्व तथा दीर्घ क्रमशः ॆ ॊ, े ो
प्रयोग मानस-पाठ के प्रस्तुत संस्करण में किया गया है। पूज्य श्री विनोबा भावे
ने भी अपने तमिळ-देवनागरी लिप्यन्तरण में इन मात्रा-चिह्नों का प्रयोग किया है
भुवन वाणी ट्रस्ट भी, उर्दू-फ़ारसी के सामासिक पदों, कश्मीरी, तमिळ, तेलुगु, मलयाळ

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

बालकाण्डम्

श्रीशम्भुगौरीमहितं गजास्यं सर्वार्थसिद्धिप्रदमिन्दुभास्यम् ।
चतुर्भुजं साधक-बुद्धिलास्यं वन्देऽर्पयन्तं रघुनाथदास्यम् ।। क ।।

साकेतसिंहासनराजमानं स्वभ्रातृभिर्मारुतिना च युक्तम् ।
वसन्तमन्तर्वहिरिष्टरूपं नमामि सीतापतिमाप्तकामम् ।। ख ।।

श्रीरामकीर्तिलतिकालसितं विकासि
वाल्मीकिवाक्यरचनासरसप्रवाहम् ।
गोस्वामिदासतुलसीकृततीर्थपङ्क्ति
तापापहं जयति मानसमत्युदारम् ।। ग ।।

पार्वतीशिवगोविन्दपरब्रह्मस्वरूपिणम् ।
सद्गुरुं सर्वदा नौमि मदर्थं कल्पपादपम् ।। घ ।।

नानाविधप्रसृतवाङ्मयसाधकानां
योगेन पापकलितापहरा सुलक्ष्मीः ।
लब्धुं चराचरमयेशकृपामजस्र-
मारच्यतेऽतितनुमानसभारतीयम् ।। ङ ।।

गोस्वामितुलसीदासरामायणकथाश्रिता ।
भावानुवादरूपैषा जयतात् संस्कृताकृतिः ।। च ।।

चौपाईग्रथितानुष्टुप् छन्दसीह मयाध्रुवम् ।
दोहेन्द्रोपेन्द्रवज्रोपजातिच्छन्दसि योजितः ।। छ ।।

छन्दः प्रमाणिकानाम्निच्छन्दस्यत्र प्रयोजितम् ।
सोरठा च भुजङ्गाख्यप्रयाते प्रतिवेदितः ।। ज ।।

और कन्नड़-ग्रंथों के देववागरी-लिप्यन्तरणों, तथा अवधी, ब्रजभाषा में इन विशिष्ट ह्रस्व-दीर्घ उच्चारणों को खास अवसरों पर व्यक्त करने के लिए, इन्हीं मात्रा-आकृतियों का प्रयोग कर रहा है। तदर्थ हम सर्वभारतीय काशिराज-न्यास तथा उसके मंत्री श्री रमेशचन्द्र देव के अतिशय अनुगृहीत हैं। यह भी ज्ञातव्य है कि दक्षिणी लिपियों की स्वरावलियों में 'एकार' और 'ओकार' के ह्रस्व एवं दीर्घ—दो रूपों का प्रयोग सदैव से प्रयुक्त होता आ रहा है। **—नन्दकुमार अवस्थी, सम्पादक 'वाणीसरोवर'**

सो०—जो सुमिरत सिधि होइ, गननायक करिबर-बदन।
करउ अनुग्रह सोइ, बुद्धिरासि सुभ-गुन-सदन॥ १॥

मूक होइ बाचाल, पंगु चढ़इ गिरिबर गहन।
जासु कृपाँ सो दयाल, द्रवउ सकल कलिमल-दहन॥ २॥

नील-सरोरुह-स्याम, तरुन-अरुन-बारिज-नयन।
करउ सो मम उर धाम, सदा छीरसागर-सयन॥ ३॥

कुंद-इंदु-सम देह, उमारमन करुना-अयन।
जाहि दीन पर नेह, करउ कृपा मर्दन-मयन॥ ४॥

बंदउँ गुरु-पद-कंज, कृपासिंधु नररूप हरि।
महामोह-तम-पुंज, जासु बचन रबि-कर-निकर॥ ५॥

बंदउँ गुरु-पद-पदुम-परागा। सुरुचि-सुबास, सरस अनुरागा॥
अमिअ-मूरिमय चूरन चारू। समन सकल भव-रुज-परिवारू॥
सुकृति-संभुतन बिमल बिभूती। मंजुल-मंगल-मोद-प्रसूती॥
जन-मन-मंजु-मुकुर-मल-हरनी। किएँ तिलक गुन-गन-बस-करनी॥
श्रीगुर-पद-नख-मनि-गन-जोती। सुमिरत दिब्य दृष्टि हियँ होती॥
दलन मोहतम सो सुप्रकासू। बड़े भाग उर आवइ जासू॥
उघरहिं बिमल बिलोचन ही के। मिटहिं दोष-दुख भव-रजनी के॥
सूझहिं राम चरित मनि मानिक। गुपुत प्रगट जहँ जो जेहि खानिक॥

दो०—जथा सुअंजन अंजि दृग, साधक सिद्ध सुजान।
कौतुक देखत सैल बन, भूतल भूरि निधान॥ १॥

गुरु-पद-रज-मृदु-मंजुल-अंजन। नयन-अमिअ, दृग-दोष-बिभंजन॥
तेहिं करि बिमल बिबेक-बिलोचन। बरनउँ राम-चरित भवमोचन॥
बंदउँ प्रथम महीसुर-चरना। मोह-जनित संसय सब हरना॥
सुजन-समाज सकल-गुन-खानी। करउँ प्रनाम सप्रेम सुबानी॥
साधु-चरित सुभ चरित कपासू। निरस बिसद गुनमय फल जासू॥
जो सहि दुख परछिद्र दुरावा। बंदनीय जेहिं जग जस पावा॥
मुद-मंगलमय संत-समाजू। जो जग जंगम तीरथराजू॥
राम-भक्ति जहँ सुरसरि-धारा। सरसइ ब्रह्मबिचार-प्रचारा॥
बिधि-निषेधमय कलिमल-हरनी। करम-कथा रबिनंदिनि बरनी॥
हरि-हर-कथा बिराजति बेनी। सुनत सकल-मुद-मंगल-देनी॥
बटु बिस्वास अचल निज धरमा। तीरथराज समाज सुकरमा॥
सबहिं सुलभ सब दिन सब देसा। सेवत सादर समन कलेसा॥
अकथ अलौकिक तीरथराऊ। देइ सद्य फल प्रगट प्रभाऊ॥

दो०—सुनि समुझहिं जन मुदित मन, मज्जहिं अति अनुराग।
लहहिं चारि फल अछत तनु, साधु-समाज प्रयाग॥ २॥

स्मृतेर्यस्य सिद्धिर्भवेत् कार्यजाते गणेशो द्विपास्यः समूहश्च बुद्धेः ।
शुभानां गुणानां वरं धाम पूज्यो मयि स्यात् कृपालुः सदा विघ्नहर्ता ॥ १ ॥

कृपातो भवेद्यस्य मूकोऽपि वाग्मी गिरीन् दुर्गमान् पङ्गुरालङ्घते च ।
समेषां कलेर्नाशको यो मलानां दयालुर्द्रवेद् देवदेवो मयीशः ॥ २ ॥

सदा क्षीरसिन्धौ भवेन्निद्रितो यः स्वरूपेण नीलाम्बुजश्यामवर्णः ।
विकासिप्रकृष्टारुणाब्जे क्षणो यो वसेन्मानसे मेऽनिशं सर्वसेव्यः ॥ ३ ॥

शिवश्चन्द्रकुन्देन्दुगौरो दयाया निवासोऽसमानः प्रियः शैलजायाः ।
चिरस्नेहयुक्तश्च यो दीनलोके मयि स्यात् कृपालुः स पुष्पेषुमर्दः ॥ ४ ॥

गुरोस्तस्य पादाम्बुजे नौमि नित्यं हरिर्यो नराख्यः कृपासागरश्च ।
महामोहमोहान्धकारस्य नाशे वचो यस्य सूर्यांशुपुञ्जस्वरूपम् ॥ ५ ॥

वन्दे परागमनिशं सद्गुरोः पादपद्मयोः । सुरुचि गन्धलसितं सरसञ्चानुरागतः ॥
सञ्जीवनौषधेश्चारुतमं चूर्णमिदं मतम् । यन्नूनं भवरोगाणां परिवारस्य शामकम् ॥
पुण्यकृन्नीलकण्ठस्य विभूतिर्विमला तनौ । प्रसवित्री दिव्यरूपा मञ्जुमङ्गलमोदयोः ॥
जनचित्तोज्ज्वलादर्शदोषपुञ्जहरं परम् । गुणसन्दोहवशकृद् यदि स्यात् तिलकायितम् ॥
श्रीगुरोः पादनखरज्योतिर्मणिगणोद्भवम् । यस्य स्मृतेर्दिव्यदृष्टिर्जायते मानसे क्षणात् ॥
तज्ज्योतिर्दलनं मोहरूपिणस्तमसः स्मृतम् ।आयात्येतद् यस्य चित्ते स नरोऽत्यन्तभाग्यवान् ॥
तज्ज्योतिषा विकसिते स्यातां हृन्नयनेऽमले । विलोप्यन्ते दुःखदोषा भवराव्यास्तदागमात् ॥
दृश्या अदृश्या ये यस्यां कस्यामपि खनौ स्थिताः। दृश्यन्ते रामचरितमुक्तामणिगणास्तु ते ॥

यथाञ्जनं मञ्जु विधाय नेत्रे सिद्धाः सुविज्ञा गुणसाधकाश्च ।
शैले वने भूमितले निधानं पश्यन्ति कौतूहलतोऽप्यनेकम् ॥ १ ॥

गुरोः पादरजः सौम्यं मञ्जुलं तत् सदञ्जनम् । यन्नेत्रयोः सुधारूपं तयोर्दोषान् निवारयत् ॥
विवेकनेत्रे विमले कृत्वा तेनैव साम्प्रतम् । वर्णये रामचरितं भवबन्धविमोचनम् ॥
सर्वेषां मोहजन्यानां सन्देहानां विनाशकान् । प्रथमं भूमिदेवानां चरणान् नौमि सादरम् ॥
ततः सर्वगुणोदारमणिपुञ्जप्रसूं खनिम् । सतां समाजं वन्देऽहं सुवाचा प्रेमपूर्वकम् ॥
शुभं चरित्रं साधूनां कार्पासः सुयशाः क्षितौ । गुणवन्नीरसं यस्य विशदञ्च फलं मतम् ॥
दुःखं सोढ्वापि येनात्र परच्छिद्रं निवार्यते । वन्दनीयं यशः प्राप्तं हेतुना तेन भूतले ॥
सुजनानां समाजस्तु शिवमोदमयः स्मृतः । यो जङ्गमस्तीर्थराजः प्रथितो जगतीतले ॥
रामभक्तिर्यत्र धारा सुरनद्याः प्रकीर्तिता । ब्रह्मतत्त्वविचारस्य प्रचारश्च सरस्वती ॥
कलिजानां कल्मषानां हन्त्री विधिनिषेधयुक् । श्रौती कर्मकथा यत्र यमुना परिकीर्तिता ॥
त्रिवेणीरूपिणी भाति कथा हरिहराश्रिता । श्रवणादेव या सर्वमङ्गलानन्ददायिनी ॥
स्वधर्मे दृढविश्वासो यत्राक्षयवटो मतः । सर्वाणि शुभकर्माणि सामग्री तीर्थराजगा ॥
सर्वत्र सुलभः सोऽयं सर्वेभ्यः सर्वदः सदा । सर्वान् शमयति क्लेशान् सादरं यदि सेव्यते ॥
गिरामविषयस्तीर्थराजो लोकविलक्षणः । आविष्कृतप्रभावस्तु फलं सद्यः प्रयच्छति ॥

ये सत्समाजं वरतीर्थराजं शृण्वन्ति गायन्त्यनुमोदमानाः ।
गाहन्ति चातिप्रणयेन ते स्युश्चतुःपुमर्थाप्तियुता इहैव ॥ २ ॥

मज्जन - फल पेखिअ ततकाला । काक होहिं पिक, बकउ मराला ॥
सुनि आचरज करै जनि कोई । सतसंगति - महिमा नहिं गोई ॥
बालमीक नारद घटजोनी । निज-निज मुखनि कही निज होनी ॥
जलचर थलचर नभचर नाना । जे जड़ चेतन जीव जहाना ॥
मति - कीरति - गति - भूति - भलाई । जब जेहिं जतन जहाँ जेहिं पाई ॥
सो जानब सतसंग - प्रभाऊ । लोकहुँ बेद न आन उपाऊ ॥
बिनु सतसंग बिबेक न होई । रामकृपा - बिनु सुलभ न सोई ॥
सतसंगत मुद - मंगल - मूला । सोइ फल-सिधि, सब साधन फूला ॥
सठ सुधरहिं सतसंगति पाई । पारस - परस कुधातु सुहाई ॥
बिधिबस सुजन कुसंगत परहीं । फनि-मनि-सम निज गुन अनुसरहीं ॥
बिधि-हरि-हर-कबि-कोबिद-बानी । कहत साधु - महिमा सकुचानी ॥
सो मो - सन कहि जात न कैसें । साक - बनिक मनि - गुन - गन जैसें ॥

दो०—बंदउँ संत समान चित, हित अनहित नहिं कोइ ।
अंजलि - गत सुभ सुमन जिमि, सम सुगंध कर दोइ ॥ ३ (क) ॥

संत सरल-चित जगत - हित, जानि सुभाउ सनेहु ।
बाल - बिनय सुनि करि कृपा, रामचरन - रति देहु ॥ ३ (ख) ॥

बहुरि बंदि खलगन सति भाएँ । जे बिनु काज दाहिनेहु बाएँ ॥
परहित - हानि लाभ जिन्ह - केरें । उजरें हरष, बिषाद बसेरें ॥
हरि - हर - जस राकेस राहु - से । पर - अकाज भट सहसबाहु - से ॥
जे पर - दोष लखहिं सहसाखी । परहित - घृत जिन्हके मन माखी ॥
तेज कृसानु, रोष महिषेसा । अघ - अवगुन - धन - धनी धनेसा ॥
उदय केतु सम हित सबही - के । कुंभकरन - सम सोवत नीके ॥
पर अकाजु लगि तनु परिहरहीं । जिमि हिम-उपल कृषी दलि गरहीं ॥
बंदउँ खल जस सेष सरोषा । सहस - बदन बरनइ परदोषा ॥
पुनि प्रनवउँ पृथुराज - समाना । पर अघ सुनइ सहसदस काना ॥
बहुरि सक्र सम बिनवउँ तेही । संतत सुरानीक हित जेही ॥
बचन बज्र जेहि सदा पिआरा । सहसनयन पर - दोष निहारा ॥

दो०—उदासीन - अरि - मीत - हित, सुनत जरहिं खल - रीति ।
जानि पानि जुग जोरि जन, बिनती करइ सप्रीति ॥ ४ ॥

मैं अपनी दिसि कीन्ह निहोरा । तिन्ह निज ओर न लाउब भोरा ॥
बायस पलिअहिं अति अनुरागा । होहिं निरामिष कबहुँ कि कागा ॥
बंदउँ संत - असज्जन - चरना । दुखप्रद उभय बीच कछु बरना ॥
बिछुरत एक प्रान हरि लेहीं । मिलत एक दुख दारुन देहीं ॥
उपजहिं एक संग जग माहीं । जलज - जोंक जिमि गुन बिलगाहीं ॥
सुधा, सुरा सम साधु, असाधू । जनक एक जग जलधि अगाधू ॥
भल, अनभल निज - निज करतूती । लहत सुजस अपलोक बिभूती ॥
सुधा, सुधाकर, सुरसरि, साधू । गरल, अनल, कलिमल-सरि, ब्याधू ॥
गुन - अवगुन जानत सब कोई । जो जेहि भाव नीक तेहि सोई ॥

स्नानतो यत् फलं त्वस्मिंस्तत्क्षणादेव दृश्यते । काकाः पिका भवन्त्यस्माद् बकाश्च कलहंसकाः ।।
न मन्येतादद्भुतं किञ्चिन्निशम्य फलमीदृशम् । सत्सङ्गतेर्हि महिमा न कदाप्यावृतः क्वचित् ।।
वाल्मीकिर्नारदोऽगस्त्य इति सर्वे महर्षयः । स्वमुखैरेव जगदुः स्वं स्वं वृत्तमनेकशः ।।
पयश्चराः स्थलचरास्तथैव च नभश्चराः । नानाविधा जीवपुञ्जा जडास्तद्वत्सचेतनाः ।।
तेषु येन यदा यत्र यथा चैव प्रयत्नतः । कीर्तिर्मतिर्गतिर्भूतिर्भद्रता वा समर्जिता ।।
स सर्वोऽपि प्रभावोऽस्ति सतां सङ्गस्य निश्चितम् । प्राप्तेरुपाय एतेषां नोक्तोऽन्यो लोकवेदयोः ।।
सत्सङ्गेन विना नैव विवेको जायते क्वचित् । स सत्सङ्गोऽपि सुलभो नास्ति रामकृपां विना ।।
सत्सङ्गो मूलमित्युक्तो मङ्गलस्य मुदस्तथा । साधनानि तु पुष्पाणि सत्सङ्गाप्तिः फलं स्मृतम् ।।
कुधातुर्जायते स्वर्णं स्पर्शात् स्पर्शमणेर्यथा । शठाः सरलतां यान्ति तथा सत्सङ्गतेः क्षणात् ।।
कुसङ्गतिं गताः सन्तः कदाचिद् दैवतो यदि । तेऽनुयान्ति गुणानेव मणीन् फणिगणा इव ।।
विधि-विष्णु-स्थाणु-विज्ञ-कवीनामपि भारती । महिमानं सज्जनानां वक्तुं सङ्कोचमास्थिता ।।
न शक्यन्ते मणिगुणा वक्तुं शाकविशा यथा । न शक्यन्ते मया वक्तुं स तेषां महिमा तथा ।।

येषां हितो वाप्यहितो न कोऽपि तान् सज्जनान् नौमि समानचित्तान् ।
यथाञ्जलिस्थानि सुमान्यभेदं कुर्वन्ति हस्तौ सुरभी शुभानि ।। ३ ।। क

जगद्धिताः सन्त - उदारचित्तास्तेषामिति स्नेहगुणौ विदित्वा ।
तान् मानये रामपदाब्जसक्तिं दद्युश्च ते बालवचो निशम्य ।। ३ ।। ख

वन्दे खलगणान् भूयः सत्त्वसंयुतभावतः । अनुकूलायाऽपि वामा विना हेतुं भवन्ति ये ।।
येषामभिमतो लाभः परकीयहितक्षयः । परोच्छेदे प्रहर्षोऽस्ति विषादश्च स्थितौ मतः ।।
यशःपूर्णेन्दवे राहुतुल्याः केशव-शूलिनोः । सहस्रभुजवद् वीराः परस्याकार्यसाधने ।।
नेत्रैः सहस्रसङ्ख्याकैः पश्यन्ति परदूषणम् । येषां चित्तं मक्षिकास्ति परेषां हितसर्पिषे ।।
अग्नयो दाहके तापे कोपे महिषवाहनाः । पापदोषधनानां ये धनिनो गुह्यकेश्वराः ।।
सर्वेषां श्रेयसे येषां धूमकेतुरिवोदयः । कुम्भकर्णसमा लोके निद्रिता एव ये हिताः ।।
यथा कृषिं नाशयित्वा नश्यन्ति करकाः स्वयम् । तथान्यकार्यनाशाय खलास्तनुमपि स्विकाम् ।।
मुखैः सहस्रैः सक्रोधा वर्णयन्त्यन्यदुर्गुणान् । ये वन्दे तान् खलान् नित्यं शेषनागस्वरूपिणः ।।
पृथुपार्थिवतुल्यांस्तान् प्रणमामि पुनः खलान् । कर्णैर्दशसहस्रैर्ये शृण्वन्त्यन्याघसञ्चयान् ।।
पुरुहूतेन सदृशांस्तान् मुहुर्विनयाम्यहम् । सेना सुरा हिता मान्या येषां तु प्रतिवासरम् ।।
रोचते सर्वदा येभ्यः कुलिशं वचनात्मकम् । दोषान् परेषां पश्यन्ति सहस्रैर्नयनैश्च ये ।।

मध्यस्थमित्रारिहितं निशम्य खला ज्वलन्तीति मतास्ति रीतिः ।
इत्थं विदित्वाञ्जलिबद्धपाणिः सप्रेम तान् मानयते जनोऽयम् ।। ४ ।।

बहुप्रकारो विनयः स्वतः सम्पादितोमया । किन्तु ते न भविष्यन्ति प्रमत्ता अपकर्मणि ।।
अत्यन्तेनानुरागेण पालिता अपि वायसाः । किं भविष्यन्ति कुत्रापि ते कदापि निरामिषाः ।।
पादाविदानीं वन्देऽहं सतां चैवासतामपि । दुःखप्रदावुभौ किन्तु कोऽपि भेदस्तयोर्मतः ।।
तत्रैकस्तु वियोगस्य क्षण एव हरत्यसून् । ददाति दारुणं दुःखं योगस्यैव क्षणेऽपरः ।।
साध्वसाधू जगत्यस्मिन्नुत्पद्येते समं सदा । गुणा भिन्नास्तयोः किन्तु जलौका पद्मयोरिव ।।
सुधया सुरया तुल्यौ साध्वसाधूस्थितावुभौ । किन्त्वभिन्नो जगत्सिन्धुस्तयोर्जन्मप्रदायकः ।।
सज्जना दुर्जनाश्चापि स्वस्वकर्मानुसारतः । विख्यातं यल्लभन्ते ते सुयशोऽपयशोधनम् ।।
सुधासुधांशुसाधूनां गीर्वाणसरितस्तथा । लालासरिद्व्याधकलिकदोषाग्नीनां विषस्य च ।।
गुणानवगुणान् सर्वे जना जानन्ति निश्चितम् । किन्तु यद् रोचते यस्मै तत् तस्मै शोभनं मतम् ।।

दो०—भलो भलाइहि पै लहइ, लहइ निचाइहि नीचु ।
सुधा सराहिअ अमरताँ, गरल सराहिअ मीचु ॥ ५ ॥

खल - अघ - अगुन - साधु - गुनगाहा । उभय अपार उदधि अवगाहा ॥
तेहि तें कछु गुन - दोष बखाने । संग्रह - त्याग न बिनु पहिचाने ॥
भलेउ - पोच सब बिधि उपजाए । गनि गुन - दोष बेद बिलगाए ॥
कहहिं बेद - इतिहास - पुराना । बिधि-प्रपंचु गुन-अवगुन-साना ॥
दुख-सुख, पाप-पुन्य, दिन-राती । साधु - असाधु, सुजाति - कुजाती ॥
दानव - देव, ऊँच अरु नीचू । अमिअ सुजीवनु, माहुरु मीचू ॥
माया - ब्रह्म, जीव - जगदीसा । लच्छि-अलच्छि, रंक-अवनीसा ॥
कासी - मग, सुरसरि - क्रमनासा । मरु - मारव, महिदेव - गवासा ॥
सरग - नरक, अनुराग - बिरागा । निगमागम गुन - दोष - बिभागा ॥

दो०—जड़ - चेतन गुन - दोषमय बिस्व कीन्ह करतार ।
संत हंस - गुन गहहिं पय परिहरि बारि - बिकार ॥ ६ ॥

अस बिबेक जब देइ बिधाता । तब तजि दोष गुनहिं मनु राता ॥
काल सुभाउ करम बरिआईं । भलेउ प्रकृति-बस चुकइ भलाईं ॥
सो सुधारि हरिजन जिमि लेहीं । दलि दुख दोष, बिमल जसु देहीं ॥
खलउ करहिं भल पाइ सुसंगू । मिटइ न मलिन सुभाउ अभंगू ॥
लखि सुबेष जग बंचक जेऊ । बेष - प्रताप पूजिअहिं तेऊ ॥
उघरहिं अंत न होइ निबाहू । कालनेमि जिमि रावन राहू ॥
कियेहुँ कुबेषु साधु - सनमानू । जिमि जग जामवंत - हनुमानू ॥
हानि कुसंग, सुसंगति लाहू । लोकहुँ बेद बिदित सब काहू ॥
गगन चढ़इ रज पवन - प्रसंगा । कीचहिं मिलइ नीच-जल-संगा ॥
साधु - असाधु - सदन सुक - सारीं । सुमिरहिं राम, देहिं गनि गारीं ॥
धूम कुसंगति कारिख होई । लिखिअ पुरान मंजु मसि सोई ॥
सोइ जल, अनल, अनिल - संघाता । होइ जलद जग - जीवनदाता ॥

दो०—ग्रह, भेषज, जल, पवन, पट, पाइ कुजोग - सुजोग ।
होहिं कुबस्तु - सुबस्तु जग, लखहिं सुलच्छन लोग ॥ ७ (क) ॥

सम प्रकास तम पाख दुहुँ, नाम - भेद बिधि कीन्ह ।
ससि-सोषक-पोषक समुझि, जग जस-अपजस दीन्ह ॥ ७ (ख) ॥

जड़ - चेतन जग जीव जत, सकल राममय जानि ।
बंदउँ सबके पदकमल सदा जोरि जुग - पानि ॥ ७ (ग) ॥

देव, दनुज, नर, नाग, खग, प्रेत, पितर, गंधर्ब ।
बंदउँ किन्नर, रजनिचर, कृपा करहु अब सर्ब ॥ ७ (घ) ॥

आकर चारि लाख चौरासी । जाति जीव जल-थल-नभ-बासी ॥

साधुः सदैवाऽऽश्रयते निकामं साधुत्वभावं विपरीतमन्यः ।
अमृत्युदानेन सुधा प्रशस्या मृत्युप्रदानेन विषं प्रशस्यम् ।। ५ ।।

खलानां पापदोषाणां सतां च गुणसम्पदाम् । कथा अपारा गम्भीरा भूतलेऽम्भोधयो मताः ।।
अतो दोषा गुणास्तेषां केचिदेवात्र वर्णिताः । विना परिचयं तेषां न स्यातां त्यागसङ्ग्रहौ ।।
विधात्रा रचिताः सर्वे सज्जना दुर्जनास्तथा । विचार्य गुणदोषौ तु श्रुत्या पार्थक्यमाहितम् ।।
इतिहासाः पुराणानि वदन्ति श्रुतयस्तथा । गुणावगुणसंयुक्ता यद् विधेः सृष्टिरीदृशी ।।
सुखदुःखे पुण्यपापे वासरो रजनी तथा । साध्वसाधू शुभा जातिस्तथैवाशुभरूपिणी ।।
अमरा राक्षसाश्चैव उत्तमा अधमा अपि । सुधा हालाहलं रम्यं जीवनं मरणं तथा ।।
माया शुद्धमपि ब्रह्म जीवश्च जगदीश्वरः । एवं लक्ष्मीरलक्ष्मीश्च दरिद्रः पृथिवीपतिः ।।
काशी मगसरो गङ्गा कर्मनाशानदी तथा । मालवो मरुदेशश्च तथा भूदेवसौनिकौ ।।
स्वस्तथा नारकं स्थानं विरागो राग एव च । एतेषान्तु गुणा दोषा विभक्ता निगमागमैः ।।

विनिर्मितं दोषगुणं जडञ्च चिदात्मकं विश्वमिदं विधात्रा ।
त्यक्त्वा विकाराख्यजलं तु सन्तो हंसा गुणाख्यं पय आपिबन्ति ।। ६ ।।

हंसीयो दीयते धात्रा विवेकस्त्वीदृशोयदा । तदा दोषान् परित्यज्य गुणेष्वारज्यते मनः ।।
कालस्य प्रकृतेस्तद्वत् कर्मणश्चप्रभावतः । सन्तोऽपि मायावशगा भ्रश्यन्ति श्रेयसःक्वचित्।। #
ईशभक्ताः प्रमादं तं शोधयन्ति यथा सदा । दलयित्वा दुःखदोषान् ददते निर्मलं यशः ।।
तथा सत्सङ्गतो दुष्टा अपि कुर्वन्ति मङ्गलम् । किन्तु तेषां नित्यरूपो दुःस्वभावो न हीयते ।।
साधुवेषधरा ये स्युर्वञ्चका जगतीतले । तान् पूजयन्ति मनुजा वेषस्यैव प्रभावतः ।।
स स्यात् प्रकटितो दम्भस्त्वन्तं यावन्न निर्वहेत् । यथा राहो रावणस्य कालनेमेश्च लोकितम् ।।
साधवस्तु कुवेषेऽपि धृते पूजामवाप्नुयुः । जाम्बवानृक्षराजेन्द्रो मारुतिर्वाप्नुतां यथा ।। स्चा
हानिः कुसङ्गात्सत्सङ्गाल्लाभो भवति निश्चितम् । इदं ख्यातं श्रुतौ लोके जानते च समे जनाः।।
गगनं याति धूलिस्तु पवनस्य प्रसङ्गतः । पङ्कत्वं याति सैवाधोगामितोयप्रसङ्गतः ।।
साधोरसाधोश्च गेहे विहङ्गाः शुकसारिकाः । रटन्ति रामं दुश्शब्दान् प्रत्येकञ्च गदन्ति ते ।।
धूमः कुसङ्गतेर्हेतोः कज्जलं कथ्यते जनैः । स तु मञ्जुमसीभूतः पुराणं लिखति ध्रुवम् ।।
स जलानलवातानां सङ्गात् सङ्गातरूपवान् । पयोदः सञ्जीवनस्य दाता लोकाय जायते ।।

ग्रहौषधी वातजले पटश्च सुसङ्ग - दुःसङ्गगताः पदार्थाः ।
भवन्ति सद्वस्तु कुवस्तु चेत्थं जानन्ति शिष्टाः सुविचारयुक्ताः ।। ७ ।। क

तुल्यप्रकाशान्धतमोयुतौ द्वौ पक्षौ कृतं नाम पृथग् विधात्रा ।
शोषञ्च पोषं शशिनो विभाव्य यशोऽयशो दत्तमिदं जनेन ।। ७ ।। ख

चराचरा ये जगतीह जीवास्तान् राममग्नान् परिबुध्य सर्वान् । स्थान्
तेषां समेषामपि पादपद्म-पुञ्जानहं सन्ततमानमामि ।। ७ ।। ग

सुरासुराहीन् पितृपक्षिमर्त्यान् गन्धर्व - किम्पुरुष - रात्रिगांश्च ।
सदैव वन्दे सकलानपीमान् कुर्वन्त्विदानीं मयि सुप्रसादम् ।। ७ ।। घ

चतुर्युक्ताशीतिलक्षसङ्ख्यजातिषु संस्थिताः । चतुर्विधा ये च जीवाः स्वेदाण्डोद्भिज्जरायुजाः।।

सीय - राममय सब जग जानी । करउँ प्रनाम जोरि जुग - पानी ॥
जानि कृपाकर किंकर मोहू । सब मिलि करहु छाड़ि छल-छोहू ॥
निज बुधि - बल - भरोस मोहि नाहीं । तातें बिनय करउँ सब - पाहीं ॥
करन चहउँ रघुपति - गुनगाहा । लघु मति मोरि, चरित अवगाहा ॥
सूझ न एकउ अंग उपाऊ । मन - मति रंक, मनोरथ राऊ ॥
मति अति नीच, ऊँचि रुचि आछी । चहिअ अमिअ, जग जुरइ न छाछी ॥
छमिहहिं सज्जन मोरि ढिठाई । सुनिहहिं बालबचन मन लाई ॥
जौं बालक कह तोतरि बाता । सुनहिं मुदित मन पितु अरु माता ॥
हँसिहहिं कूर, कुटिल, कुबिचारी । जे पर - दूषन - भूषनधारी ॥
निज कबित्त केहि लाग न नीका । सरस होउ अथवा अति फीका ॥
जे पर - भनिति सुनत हरषाहीं । ते बर - पुरुष बहुत जग नाहीं ॥
जग बहु नर सर-सरि-सम भाई । जे निज बाढ़ि बढ़हिं जल पाई ॥
सज्जन सकृत सिंधु सम कोई । देखि पूर बिधु बाढ़इ जोई ॥

दो०—भाग छोट, अभिलाषु बड़, करउँ एक बिस्वास ।
पैहहिं सुख सुनि सुजन सब, खल करिहहिं उपहास ॥ ८ ॥

खल - परिहास होइ हित मोरा । काक कहहिं कलकंठ कठोरा ॥
हंसहि बक, दादुर चातकही । हँसहिं मलिन खल बिमल बतकही ॥
कबित - रसिक न रामपद - नेहू । तिन्ह कहँ सुखद हास रस एहू ॥
भाषा - भनिति, भोरि मति मोरी । हँसिबे जोग, हँसें नहिं खोरी ॥
प्रभु - पद प्रीति न सामुझि नीकी । तिन्हहि कथा सुनि लागिहि फीकी ॥
हरि-हर-पद रति, मति न कुतरकी । तिन्ह कहुँ मधुर कथा रघुबर की ॥
राम - भगति - भूषित जियँ जानी । सुनिहहिं सुजन सराहि सुबानी ॥
कबि न होउँ, नहिं बचन - प्रबीनू । सकल कला सब बिद्या - हीनू ॥
आखर, अरथ, अलंकृति नाना । छंद, प्रबंध, अनेक बिधाना ॥
भाव-भेद, रस-भेद अपारा । कबित-दोष-गुन बिबिध प्रकारा ॥
कबित - बिबेक एक नहिं मोरें । सत्य कहउँ लिखि कागद कोरें ॥

दो०—भनिति मोरि सब गुन-रहित, बिस्व-बिदित गुन एक ।
सो बिचारि सुनिहहिं सुमति, जिन्ह कें बिमल बिबेक ॥ ९ ॥

एहि महँ रघुपति-नाम उदारा । अति पावन पुरान-श्रुति-सारा ॥
मंगल - भवन, अमंगल - हारी । उमा सहित जेहि जपत पुरारी ॥
भनिति बिचित्र सुकबि - कृत जोऊ । राम - नाम - बिनु सोह न सोऊ ॥
बिधुबदनी सब भाँति सँवारी । सोह न बसन बिना बर - नारी ॥
सब गुन - रहित कुकबिकृत बानी । राम-नाम-जस-अंकित जानी ॥
सादर कहहिं, सुनहिं बुध ताही । मधुकर सरिस संत गुनग्राही ॥
जदपि कबित - रस एकउ नाहीं । राम - प्रताप प्रगट एहि माहीं ॥
सोइ भरोस मोरें मन आवा । केहिं न सुसंग बड़प्पनु पावा ॥
धूमउ तजइ सहज करुआई । अगरु - प्रसंग सुगंध बसाई ॥
भनिति - भदेस, बस्तु भलि बरनी । राम - कथा जग - मंगलकरनी ॥

सीताराममयं ज्ञात्वा सर्वं तैः पूरितं जगत् । प्रणमामि मुहुः कृत्वा साञ्जली युगलौ करौ ।।
ज्ञात्वा मां सेवकं सर्वे भवन्तोऽत्र कृपाकराः । विहाय कपट छिद्रं मयि कुर्वन्तु सत्कृपाम् ।।
निजधीबलविश्वासो मम चित्ते न विद्यते । विनयानुनयौ कुर्वे सर्वेषां पुरतस्ततः ।।
निरूपयितुमिच्छामि गुणान् रघुपतेरहम् । मतिर्मन्दास्ति मेऽगाधं चरितं राघवस्य तु ।।
लेशोऽप्युपायस्य नैव कोऽपि विज्ञायते मया । मनोबुद्धी दरिद्रे मे किन्तु राजा मनोरथः ।।
मतिर्ममाधमातीव वाञ्छातीव समुन्नता । तक्रमप्यत्र लभ्यं न वाञ्छा त्वमृतपानगा ।।
धृष्टतां मे क्षमिष्यन्ति सर्वे सत्पुरुषा भुवि । बालवाक्यानि च मम श्रोष्यन्ति प्रेमपूर्वकम् ।।
यथा ग्रस्तं वदति यद्वचनं कोऽपि बालकः । तन्मातापितरौ नूनं शृणुतो हृष्टमानसौ ।।
किन्तु क्रूरा हसिष्यन्ति कुटिलाः कुविचारिणः । ये परेषां दूषणानि भूषणानि दधत्यदः ।।
काव्यं स्वरचितं कस्मै विश्वस्मिन्नैव रोचते । तद् भवेत्सरसं वापि नीरसं सर्वथा भवेत् ।।
परकीयं तु काव्यं येश्रुत्वा हृष्यन्ति तत्क्षणात् । त उत्तमजना लोके विद्यन्ते नाधिका ध्रुवम् ।।
सरोनदीसमा नैके वर्तन्ते भद्र भूतले । जलं सम्प्राप्य ये वृद्धचा वर्धन्ते निजया जनाः ।।
कोऽप्येव किन्तु भवति सज्जनः सागरो यथा । योऽवलोक्य विधुं पूर्णं परोत्कर्षेण वर्धते ।।

दैवं तु मन्दं परमोऽभिलाषो विश्वास एकोऽस्ति परं मदीयः ।
हृष्टा भविष्यन्ति निशम्य सन्तो दुष्टाः करिष्यन्ति तथोपहासम् ।। ८ ।।

खलैः सम्पादितः किन्तु परिहासोऽपि मे हितः । वाचं पिकस्यापि काकाः कटुकां निर्दिशन्ति हि ।।
यथा हंसान् बका भेकाश्चातकांश्चैव नित्यशः । विहसन्ति तथा वार्तां विमलां मलिनाः खलाः ।।
न ये सहृदया रामपादप्रेमयुता न वा । तेभ्योऽपि हास्यरसदा स्यादेषा कविता मम ।।
आदौ भाषाकृतिरियं मन्दा च मम शेमुषी । न कोऽपि दोषस्तेषां यदुपहास्यां हसन्ति ते ।।
हरिपादप्रेम येषां नास्ति वा सुष्ठु बोधनम् । तैः श्रूयमाणा तेभ्यो न कथेयं रुचिराभवेत् ।।
येषां हरेर्हरस्यापि पादयोः प्रेम वर्तते । मतिः कुतर्कहीना च तेभ्यो रामकथा प्रिया ।।
इमां कथां रामभक्त्या ज्ञात्वा चित्ते सुभूषिताम् । श्रोष्यन्ति सज्जना वाण्या प्रशंसन्तोऽतिभद्रया ।।
कविर्नास्मि न वा वाक्यरचनाकुशलोऽस्म्यहम् । विविधाभिः सुविद्याभिः कलाभिश्च विना स्थितः ।।
वर्णा नानाविधा अर्था अलङ्कारास्तथैव च । छन्दस्सु नानारूपेषु रचनाऽनेकरूपिणी ।।
भावभेदा असङ्ख्येया रसभेदास्तथैव च । कविताया असङ्ख्येया भेदाश्च गुणदोषगाः ।।
एतेष्वेकस्यापि नैव विवेको मयि विद्यते । लिखित्वा कर्गदे नूतने वच्मि सत्यं मुहुर्मुहुः ।।

कृतिर्मदीयाऽन्यगुणैर्विहीना त्वेकोऽतिविख्यातगुणः स्थितोऽस्याम् ।
विचार्य तं निर्मलबोधयुक्ताः श्रोष्यन्त्यवश्यं सुधियोऽमुमस्मात् ।। ९ ।।

अस्यां रघुपतेर्नाम वर्तते पावनं परम् । पुराणानां श्रुतीनां च सारं रम्यं तथोन्नतम् ।।
निकेतनं मङ्गलस्य सकलामङ्गलापहम् । निरन्तरं जपति यद् गिरिजासहितः शिवः ।।
यात्युत्कृष्टा सुकविना कृतापि कविता मता । रामनाम विना सा तु कदाप्यत्र न शोभते ।।
यथा विधुमुखी काचिद् बहुधा भूषितापि सा । शाट्यादिरूपवसनं विना नैवात्र शोभते ।।
किन्तु हीनामपि गुणैः कवितां कुकवेर्भुवि । रामस्य नाम्ना यशसा चाङ्कितां वीक्ष्य सद्बुधाः ।।
आदरेण श्रावयन्ति शृण्वन्ति च मुदा युताः । सन्तो गुणग्राहिणो हि भवन्ति मधुपा इव ।।
यद्यप्येकोऽपि न रसो वर्ततेऽस्यां कृतौ मम । तथापि प्रकटो रामप्रतापोऽत्र सदा स्थितः ।।
अयमेव दृढश्चित्ते मम विश्वास आगतः । महत्त्वं को न सम्प्राप्तः सत्सङ्गस्य प्रभावतः ।।
सहजां कटुतां त्यक्त्वा धूमोऽप्यगुरुसङ्गतः । यथा सुगन्धो भवति तथैषा कविता मम ।।
यद्यपीयं सुभद्रा न तथाप्यस्यां गुणोऽस्ति यत् । जगच्छ्रेयःकारि-रामकथावस्तु निरूपितम् ।।

छं०—मंगल-करनि कलि-मल-हरनि तुलसी कथा रघुनाथ की।
गति कूर कबिता-सरित की, ज्यों सरित पावन पाथ की॥
प्रभु सुजस-संगति-भनिति भलि होइहि सुजन मनभावनी।
भव अंग भूति मसान की सुमिरत सुहावनि पावनी॥

दो०—प्रिय लागिहि अति सबहि मम भनिति राम-जस-संग।
दारु बिचारु कि करइ कोउ, बंदिअ मलय-प्रसंग॥ १०(क)॥

स्याम सुरभि पय बिसद अति, गुनद करहिं सब पान।
गिरा ग्राम्य सिय-राम-जस, गावहिं सुनहिं सुजान॥ १०(ख)॥

मनि, मानिक, मुकुता - छबि जैसी। अहि, गिरि, गज-सिर सोह न तैसी॥
नृप - किरीट, तरुनी - तनु पाई। लहहिं सकल सोभा अधिकाई॥
तैसेहिं सुकबि - कबित बुध कहहीं। उपजहिं अनत, अनत छबि लहहीं॥
भगति - हेतु बिधि - भवन बिहाई। सुमिरत सादर आवति धाई॥
राम - चरित - सर बिनु अन्हवाएँ। सो श्रम जाइ न कोटि उपाएँ॥
कबि कोबिद अस हृदयँ बिचारी। गावहिं हरि-जस कलि-मल-हारी॥
कीन्हें प्राकृत - जन - गुन - गाना। सिर धुनि गिरा लगत पछिताना॥
हृदय सिंधु, मति सीप समाना। स्वाति सारदा, कहहिं सुजाना॥
जौं बरषइ बर - बारि - बिचारू। होहिं कबित - मुकुतामनि चारू॥

दो०—जुगुति बेधि पुनि पोहिअहिं राम-चरित बर-ताग।
पहिरहिं सज्जन बिमल - उर, सोभा अति अनुराग॥ ११॥

जे जनमे कलिकाल कराला। करतब - बायस, बेष - मराला॥
चलत कुपंथ बेद - मग छाँड़े। कपट-कलेवर, कलि-मल-भाँड़े॥
बंचक भगत कहाइ राम के। किंकर कंचन, कोह, काम के॥
तिन्ह महँ प्रथम रेख जग मोरी। धींग, धरमध्वज, धंधक - धोरी॥
जौं अपने अवगुन सब कहऊँ। बाढ़इ कथा, पार नहिं लहऊँ॥
ताते मैं अति अलप बखाने। थोरे महुँ जानिहहिं सयाने॥
समुझि बिबिधि-बिधि बिनती मोरी। कोउ न कथा सुनि देइहि खोरी॥
एतेहु पर करिहहिं जे असंका। मोहि ते अधिक ते जड़, मति-रंका॥
कबि न होउँ, नहिं चतुर कहावउँ। मति अनुरूप राम - गुन गावउँ॥
कहँ रघुपति के चरित अपारा। कहँ मति मोरि निरत - संसारा॥
जेहिं मारुत, गिरि - मेरु उड़ाहीं। कहहु तूल केहि लेखे माहीं॥
समुझत अमित राम - प्रभुताई। करत कथा मन अति कदराई॥

दो०—सारद, सेस, महेस, बिधि, आगम, निगम, पुरान।
नेति - नेति कहि जासु गुन करहिं निरंतर गान॥ १२॥

सब जानत प्रभु - प्रभुता सोई। तदपि कहें बिनु रहा न कोई॥
तहाँ बेद अस कारन राखा। भजन-प्रभाउ भाँति-बहु भाषा॥
एक, अनीह, अरूप, अनामा। अज, सच्चिदानंद, पर - धामा॥

कलेर्मलस्य हारिणी शुभा च राघवी कथा ब्रवीति काव्यगां गतिं तुलस्यनन्यदासकः ।
कृतिप्रवाहिनी हि मे पवित्रगङ्गया समा स्थिताऽपि वक्रवाहिनी तथापि सर्वपूजिता ॥
सुरामकीर्तिसङ्गमाद्भवेदियं सुरूपिणी सतां रुचेर्विधायिनी स्मृताऽपि पापहारिणी ।
यथा शिवस्य वर्ष्मणि श्मशानभूतिरुत्तमा तथैव सर्वतो वरा रघूत्तमस्य सत्कथा ॥

अतीव रम्या कविता मदीया श्रीरामकीर्ते - र्वरसङ्गमेन ।
वन्द्यं यथा स्यान्मलयेन साकं काष्ठं विचारेण विनाऽपि लोकैः ॥ १० ॥ क

सीतेशयोर्ग्राम्यगिराऽपि बद्धं शृण्वन्ति गायन्ति यशः सुबोधाः ।
शुभ्रं पयः श्यामगवापि सूतं यथातिगुण्यं सकलाः पिबन्ति ॥ १० ॥ ख

मणिमाणिक्यमुक्तानां यादृग्भा भासते स्वतः । स्वहेतुषु न सा तादृग् कुलाद्रिगजमूर्धसु ॥
अवाप्य मुकुटं राज्ञस्तरुण्याश्च कलेवरम् । नूनमेतेऽधिकां कान्तिं लभन्ते सकला अपि ॥
बुधा वदन्ति यत् तद्वत् काव्यं सुकविनिर्मितम् । उत्पद्यतेऽन्यत्र नूनमन्यत्र लभते रुचम् ॥
हेतुना भक्तिरूपेण विहाय ब्रह्मणः पदम् । धावित्वा शारदायाति स्मृता तु कविना क्षणात् ॥
विनाऽवगाहनं रामचरित्राख्ये सरोवरे । स तच्छ्रमो नापगच्छेत्कोटियत्नान्तरैरपि ॥
इत्थं विचार्य कवयः कोविदाश्च जना भुवि । हारकं कलिदोषाणां गायन्ति श्रीहरेर्यशः ॥
क्रियमाणे प्राकृतस्य जनस्य गुणवर्णने । अनुसन्तप्यते शीर्षं धुन्वन्ती शारदा भृशम् ॥
हृदयं सागरं तद्वद् बुद्धिं मौक्तिकशुक्तिकाम् । शारदामपि च स्वातीं कथयन्ति बुधा इह ॥
अस्मिन् सुयोगे चेद् वर्षेद् विचारसलिलं शुभम् । तर्हि जायेत कविता मुक्ता लोकहितावहा ॥

आविध्य युक्त्या सुजनाः सुगुम्फ्य ताः सुन्दरे रामचरित्रसूत्रे ।
स्वे निर्मले वक्षसि धारयन्ति वरानुरागः सुषमा यथा स्यात् ॥ ११ ॥

कराले कलिकाले ये प्राणिनो जनिमागताः । वायसव्यवहारा ये वेषतो हंसरूपिणः ॥
वेदमार्गं परित्यज्य कुमार्गं समुपाश्रिताः । मूर्तिमन्तश्छला ये च कलिकल्मषभाजनम् ॥
ख्यापयन्तो रामभक्तिं स्विकां मुष्णन्ति ये जनान् । किङ्कराः सततं ये च लोभस्य क्रोधकामयोः ॥
तेष्वीदृशेषु लोकेषु पुरोगण्योऽस्मि भूतले । धृष्टधर्मध्वजशठेष्वप्यादौ गण्यतां गतः ॥
स्वकीयान् सकलान् दोषान् कथयिष्यामि चेदहम् । अतिवर्धिष्यते कथा पारयिष्ये न तर्हि ताम् ॥
तस्मादेव मया दोषाः केचिदेव निरूपिताः । ज्ञास्यन्ति चतुरा लोकाः स्वल्पेनैवापि निश्चितम् ॥
अमुं नानाप्रकारं मे विनयं परिबुद्ध्य च । श्रुत्वा कथामिमां कोऽपि दोषं दास्यति न क्वचित् ॥
एवं सत्यपि ये कञ्चित् करिष्यन्तीह संशयम् । मत्तोऽपि ते जडतरा धीदरिद्राश्च निश्चितम् ॥
नाहं कवयिता वापि चतुरः ख्यापितो जनैः । किन्तु रामस्य गायामि गुणान् बुद्धिबलं यथा ॥
क्वानन्तानि चरित्राणि रघुनाथस्य भूतले । क्व च संसारभोगेषु समासक्ता मतिर्मम ॥
उड्डीयन्ते मारुतेन येन मेरूपमा नगाः । तूलस्य तस्य पुरतो गणना का मता भवेत् ॥
ज्ञात्वा श्रीरामचन्द्रस्य प्रभुतां त्वन्तवर्जिताम् । तत्कथारचने चित्तं विकलं जायते बहु ॥

सरस्वती शेषशिवौ विधाता वेदाः पुराणानि च शास्त्रपुञ्जाः ।
यं नेति नेतीति वदन्तएव गायन्ति यस्यार्थगुणान् सदैव ॥ १२ ॥

सर्वे जानन्ति रामस्य प्रभुतां वागगोचराम् । तथापि नावशिष्टोऽस्ति कोऽपि तद्वर्णनं विना ॥
एतस्मिन् विषये श्रुत्या त्वयं हेतुर्निरूपितः । सज्जनैर्बहुधा गीतः प्रभावो भजनस्य यत् ॥
यः परेशोऽनीह एको नामरूपविवर्जितः । अजन्मा च परं धाम सच्चिदानन्दविग्रहः ॥

ब्यापक, बिस्वरूप, भगवाना । तेहिं धरि देह, चरित कृत नाना ।।
सो केवल भगतन - हित लागी । परम कृपाल, प्रनत - अनुरागी ।।
जेहि जन पर ममता अति छोहू । जेहिं करुना करि, कीन्ह न कोहू ।।
गई बहोर, गरीब - नेवाजू । सरल, सबल, साहिब रघुराजू ।।
बुध बरनहिं हरि - जस अस जानी । करहिं पुनीत, सुफल निज बानी ।।
तेहिं बल मैं रघुपति - गुन - गाथा । कहिहउँ नाइ राम - पद माथा ।।
मुनिन्ह प्रथम हरि - कीरति गाई । तेहिं मग चलत सुगम मोहि भाई ।।

दो०—अति अपार जे सरित - बर, जौं नृप सेतु कराहिं ।
चढ़ि पिपीलिकउ परम - लघु, बिनु श्रम पारहि जाहिं ।। १३ ।।

ऐहि प्रकार बल मनहि देखाई । करिहउँ रघुपति - कथा सुहाई ।।
ब्यास आदि कबि - पुंगव नाना । जिन्ह सादर हरि-सुजस बखाना ।।
चरनकमल बंदउँ तिन्ह केरे । पुरवहु सकल मनोरथ मेरे ।।
कलि के कबिन्ह करउँ परनामा । जिन्ह बरने रघुपति-गुन-ग्रामा ।।
जे प्राकृत कबि परम सयाने । भाषाँ जिन्ह हरि-चरित बखाने ।।
भए, जे अहहिं, जे होइहहिं आगें । प्रनवउँ सबहिं कपट सब त्यागें ।।
होहु प्रसन्न, देहु बरदानू । साधु - समाज भनिति - सनमानू ।।
जो प्रबंध बुध नहिं आदरहीं । सो श्रम बादि बालकबि करहीं ।।
कीरति, भनिति, भूति, भलि सोई । सुरसरि - सम सब कहँ हित होई ।।
राम - सुकीरति, भनिति भदेसा । असमंजस अस मोहि अँदेसा ।।
तुम्हरी कृपाँ सुलभ सोउ मोरे । सिअनि सुहावनि टाट - पटोरे ।।
करहु अनुग्रह अस जिय जानी । बिमल जसहिं अनुहरै सुबानी ।।

दो०—सरल कबित, कीरति बिमल, सोइ आदरहिं सुजान ।
सहज बयर बिसराइ रिपु, जो सुनि करहिं बखान ।। १४(क)।।

सो न होइ बिनु बिमल मति, मोहि मति-बल अति थोर ।
करहु कृपा, हरि-जस कहउँ, पुनि-पुनि करउँ निहोर ।। १४(ख)।।

कबि-कोबिद, रघुबर-चरित मानस-मंजु-मराल ।
बालबिनय सुनि, सुरुचि लखि, मो पर होहु कृपाल ।। १४(ग)।।

सो०—बंदउँ मुनि - पद - कंजु, रामायन जेहिं निरमयउ ।
सखर सुकोमल मंजु, दोष - रहित दूषन - सहित ।। १४(घ)।।

बंदउँ चारिउ बेद, भव - बारिधि - बोहित सरिस ।
जिन्हहि न सपनेहुँ खेद, बरनत रघुबर - बिसद - जसु ।। १४(ङ)।।

बंदउँ बिधि - पद - रेनु, भवसागर जेहिं कीन्ह, जहँ ।
संत - सुधा - ससि - धेनु - प्रगटे खल - बिष - बारुनी ।। १४(च)।।

दो०—बिबुध, बिप्र, बुध, ग्रह - चरन, बंदि कहउँ कर जोरि ।
होइ प्रसन्न पुरवहु सकल मंजु मनोरथ मोरि ।। १४(छ)।।

व्यापको विश्वरूपश्च भर्गैः षड्भिः समन्वितः । धृत्वा नाना तनूर्नाना चरितानि करोति सः ॥
तत् सर्वं केवलं भक्तहितं साधयितुं स्थितम् । यतः कृपानिधिः सोऽस्ति शरणागतवत्सलः ॥
भक्तेषु यस्य ममता कृपा च सततं मता । कृपां कृत्वा पुनः कोपं कदापि कुरुते न यः ॥
गतं प्रापयते दीनबन्धुः स सरलः प्रभुः । सर्वशक्तियुतः सर्वस्वामी च स रघूत्तमः ॥
ज्ञात्वैतत् सुधियस्तस्य वर्णयन्ति हरेर्यशः । पावयन्ति निजां वाणीं कुर्वन्ति सुफलां तथा ॥
अस्मादेव बलाद् रामपादयोः शिरसा नतः । करोमि तद्गुणमयीं कथां नाथप्रसादिनीम् ॥
मुनिभिः श्रीहरेः कीतिर्गीतास्ति सकलैः पुरा । अतस्तन्मार्गसरणं सुकरं भाति मे जनाः ॥

अतीव या दुस्तरणाः पुनस्ता निर्मापिते सेतुवरे नृपेण ।
भवन्ति तार्याः सरितां प्रधानाः पिपीलिकाभिश्च विना श्रमेण ॥ १३ ॥

प्रदर्श्येतिप्रकारेण स्वकाय मनसे बलम् । श्रीमतो रघुनाथस्य करोमि रुचिरां कथाम् ॥
वेदव्यासादिकान् नानाप्रथितान् कविपुङ्गवान् । यैः सादरं हरिगतं सुयशो वर्णितं बहु ॥
तेषां समेषां चरणकमलानि नतोऽस्म्यहम् । सम्पूरयन्तु सकलांस्ते मदीयान् मनोरथान् ॥
तानपि प्रणमामीह कवीन् कलियुगोद्भवान् । वर्णिता यैर्गुणगणा रघुनाथस्य सन्ततम् ॥
ये प्राकृताः कविवरा नैपुण्योत्कर्षशालिनः । भाषायां यैर्वर्णितानि चरितानि हरेर्मुहुः ॥
ये जाता ये वर्तमाना ये भविष्यन्ति चाग्रतः । सकलानेव वन्दे तान् निश्छलं सादरं कवीन् ॥
भूत्वा प्रसन्ना ददतु भवन्तो वरमीदृशम् । यत् साधूनां समाजे मे कविता मानिता भवेत् ॥
विबुधा नैव मन्यन्ते प्रबन्धकवितां तु याम् । तस्यां बाला एव यत्नं कवयः कुर्वते मुधा ॥
कविता कीर्तिरुक्तिश्च सैव सर्वैर्मतोत्तमा । या गङ्गेव समानं स्यात् सर्वेषां हितकारिणी ॥
कीर्तिः सुरम्या रामस्य निकृष्टा कविता तु मे । इदमेवास्ति वैषम्यमिति चिन्ता मम स्थिता ॥
तत् साम्यं सुलभं मे स्याद् भवतां कृपया बुधाः । वल्कलेऽपि विभात्येव कौशेयरचिताऽऽकृतिः ॥
इत्थं विचार्य चित्ते स्वे मयि कुर्वन्त्वनुग्रहम् । सदैवानुहरत्येव सुवाणी विमलं यशः ॥

विस्मृत्य वैरं सहजं द्विषोऽपि गायन्ति यां सत्कवितां निशम्य ।
तामेव ऋज्वीं शुचिकीर्तियुक्तां सम्मन्वते विज्ञतमा विदग्धाः ॥ १४ ॥ क

भवेन्न बुद्धि विमलां विना सा बुद्धेर्बलञ्चाऽल्पतरं ममास्ति ।
तथा दयध्वं मुहुरर्थये वः शक्ष्ये यथा रामयशः प्रगातुम् ॥ १४ ॥ ख

श्रीरामवृत्तात्मक - मानसस्य हे मञ्जुहंसाः कवयो बुधाश्च ।
अभ्यर्थनां बालकृतां निशम्य रुचिं च दृष्ट्वा कृपयन्तु सर्वे ॥ १४ ॥ ग

मुनीन्द्रस्य पादाम्बुजं तस्य नौमि कृतं येन रामायणं दिव्यरूपम् ।
सुकान्ताक्षरं यत् स्वरेणान्वितञ्च युतं दूषणेनापि दोषप्रहीणम् ॥ १४ ॥ घ

भवाम्भोधिपाराय पोतेन तुल्यान् सदा नौमि वेदांश्चतुःसङ्ख्ययाक्तान् ।
श्रमः स्वप्नकालेऽपि नास्तीह येषां यशो निर्मलं गायतां राघवस्य ॥ १४ ॥ ङ

मुहुः पादरेणुं विधेर्नौमि तस्य कृतो येन संसाररूपः समुद्रः ।
यतो निर्गताः सन्त इन्द्वमृते गौः खलाः कालकूटं विषं वारुणी च ॥ १४ ॥ च

विद्वद्ग्रह - ब्राह्मणदेवतानां नत्वाऽङ्घ्रिपद्मं विनिवेदयामि ।
यत् ते प्रसन्ना मम पूरयन्तु मनोरथान् सर्वविधान् मनोज्ञान् ॥ १४ ॥ छ

ति

नौ

इन्दुः सुधा

पुनि बंदउँ सादर, सुरसरिता। जुगल पुनीत, मनोहर - चरिता॥
मज्जन - पान पाप हर एका। कहत - सुनत ऐक हर अबिबेका॥
गुर - पितु - मातु महेस - भवानी। प्रनवउँ दीनबंधु, दिन - दानी॥
सेवक, स्वामि, सखा सिय-पी के। हित निरुपधि सब बिधि तुलसी के॥
कलि बिलोकि जग-हित हर-गिरिजा। साबर - मंत्रजाल जिन्ह सिरिजा॥
अनमिल आखर, अरथ, न जापू। प्रगट प्रभाउ महेस - प्रतापू॥
सो उमेस मोहि पर अनुकूला। करिहिं कथा मुद-मंगल-मूला॥
सुमिरि सिवा - सिव, पाइ पसाऊ। बरनउँ राम-चरित चित चाऊ॥
भनिति मोरि सिव - कृपाँ बिभाती। ससि-समाज मिलि मनहुँ सुराती॥
जे ऐहि कथहि सनेह समेता। कहिहहिं, सुनिहहिं, समुझि सचेता॥
होइहहिं राम-चरन-अनुरागी। कलि-मल-रहित सुमंगल-भागी॥

दो०—सपनेहुँ साचेहुँ मोहि पर, जौं हर - गौरि - पसाउ।
तौ फुर होउ जो कहेउँ सब भाषा-भनिति-प्रभाउ॥ १५॥

बंदउँ अवधपुरी अति पावनि। सरजू सरि कलि - कलुष - नसावनि॥
प्रनवउँ पुर - नर - नारि बहोरी। ममता जिन्ह पर प्रभुहि न थोरी॥
सियनिंदक - अघ - ओघ नसाए। लोक बिसोक बनाइ बसाए॥
बंदउँ कौसल्या दिसि - प्राची। कीरति जासु सकल जग माची॥
प्रगटेउ जहँ रघुपति - ससि चारू। बिस्व - सुखद, खल - कमल - तुसारू॥
दसरथराउ - सहित सब रानी। सुकृत - सुमंगल - मूरति मानी॥
करउँ प्रनाम करम - मन - बानी। करहु कृपा सुत - सेवक जानी॥
जिन्हहि बिरचि बड़ भयउ बिधाता। महिमा - अवधि राम - पितुमाता॥

सो०—बंदउँ अवध - भुआल, सत्य प्रेम जेहि राम - पद।
बिछुरत दीनदयाल, प्रिय तनु तृन इव परिहरेउ॥ १६॥

प्रनवउँ परिजन - सहित बिदेहू। जाहि राम - पद गूढ़ सनेहू॥
जोग - भोग महँ राखेउ गोई। राम बिलोकत प्रगटेउ सोई॥
प्रनवउँ प्रथम भरत के चरना। जासु नेम - ब्रत जाइ न बरना॥
रामचरन - पंकज मन जासू। लुबुध मधुप इव तजइ न पासू॥
बंदउँ लछिमन - पद जलजाता। सीतल, सुभग, भगत - सुखदाता॥
रघुपति - कीरति बिमल पताका। दंड समान भयउ जस जाका॥
सेष सहस्रसीस जग - कारन। जो अवतरेउ भूमि - भय टारन॥
सदा सो सानुकूल रह मो पर। कृपासिंधु सौमित्रि गुनाकर॥
रिपुसूदन - पद - कमल नमामी। सूर, सुसील, भरत - अनुगामी॥
महावीर बिनवउँ हनुमाना। राम जासु जस आप बखाना॥

सो०—प्रनवउँ पवनकुमार खल - बन - पावक ग्यानघन।
जासु हृदय - आगार, बसहिं राम सर - चाप - धर॥ १७॥

कपिपति, रीछ, निसाचर - राजा। अंगदादि जे कीस - समाजा॥
बंदउँ सबके चरन सुहाए। अधम सरीर, राम जिन्ह पाए॥
रघुपति - चरन - उपासक जेते। खग, मृग, सुर, नर, असुर-समेते॥

पुनश्च शिरसा वन्दे जाह्नवीं शारदां तथा । पुनीतं रमणीयं च विख्यातं चरितं ययोः ।।
स्नानात् पानाच्च पापानि प्रथमा हरते सदा । अविवेकं द्वितीया च श्रवणात् कीर्तनात् तथा ।।
भवानीशङ्करौ वन्दे पितरौ मम सद्‌गुरू । दीनबन्धू प्रतिदिनं नानादान-विधायिनौ ।।
सीतापतेः सेवकौ यौ स्वामिनौ सुहृदौ तथा । सर्वप्रकारं तुलसीदासस्याऽकपटं हितौ ।।
दृष्ट्वा कलियुगं याभ्यां जगतो हितकाम्यया । रचितः शाबराख्यानां मन्त्राणां पुञ्ज उत्तमः ।।
येषां वर्णा असम्बद्धा न युक्तोऽर्थो जपस्तथा । तथापि शम्भोर्माहात्म्याद् येषां स्पष्टा मता प्रभा ।।
भूत्वाऽनुकूलो गिरिजापतिर्मयि स शङ्करः । इमां रामकथां मोदशुभमूलां करिष्यति ।।
शिवां शिवञ्च स्मृत्वेत्थं प्रसादं प्राप्य चानयोः । वर्णये रामचरितं रुचिपूर्णेन चेतसा ।।
शोभिष्यते मे कविता श्रीशम्भोः कृपया तथा । चन्द्रेण तारायुक्तेन शोभते रजनी यथा ।।
प्रेम्णा तथावधानेन विज्ञाय कवितामिमाम् । कीर्तयिष्यन्ति ये केऽपि श्रोष्यन्ति च सचेतसः ।।
निश्चयेन भविष्यन्ति ते रामाङ्घ्र्यनुरागिणः । तथा त्यक्त्वा कलेर्दोषान् सुमङ्गलसमन्विताः ।।

स्वप्नेऽपि यद्यस्ति हरस्य तद्वद् गौर्याश्च सत्यं मयि सुप्रसादः ।
तर्ह्यस्तु सत्यः सततं मयोक्तः सर्वोऽपि भाषाकविताप्रभावः ।। १५ ।।

अयोध्यां नगरीं नौमि सततं पावनोत्तमाम् । कलिदोषहरां वन्दे सरितं सरयूञ्च ताम् ।।
अयोध्याया नरान् भूयो नागरीश्च नमास्यहम् । येषु यासु च रामस्य ममता नाल्परूपिणी ।।
सीताया निन्दकांस्तत्र कृत्वा क्षीणाघसञ्चयान् । विधाय शोकरहितान् स्वलोकेऽवासयत् प्रभुः ।।
कौशल्यारूपिणीं प्राचीं दिशं तां नौमि सन्ततम् । यस्याः सुकीर्तिः सकलं जगद् व्याप्नोति सर्वतः ।।
यस्या रघुपतिश्चारुः प्रादुरासीत् कलानिधिः । खलपद्मतुषारो यः सर्वलोकसुखप्रदः ।।
सहितं सर्वराज्ञीभिर्नृपं दशरथं स्थितम् । पुण्यस्य निर्मलां मूर्ति मत्वा सन्मङ्गलस्य च ।।
नमामि कर्मणा वाचा मनसा च पुनः पुनः । अनुगृह्णन्त्विमे सर्वे ज्ञात्वा मां सुतसेवकम् ।।
यान् विरच्य विधातापि महत्त्वं प्राप्तवान् पुरा । मातृत्वेन पितृत्वेन ये महिम्नोऽवधिः प्रभोः ।।

अयोध्यापतिं नौमि भूपालवर्यं प्रभोः पादयोर्यस्य हार्दं सुसत्यम् ।
क्षणाद् दीनबन्धौ वियुक्ते तृणेन समं त्यक्तवान् यः प्रियञ्चापि देहम् ।। १६ ।।

विदेहराजं जनकं वन्दे परिजनैर्युतम् । रामपादाब्जयोर्यस्य सुगूढं प्रेम कीर्तितम् ।।
तेन तत् सकलं प्रेम गूहितं योगभोगयोः । सहसा प्रकटं जातं किन्तु तद् रामदर्शनात् ।।
भ्रातृषु प्रथमं वन्दे भरतस्याङ्घ्रिपङ्कजे । यस्य व्रतादिनियमा अपि वाचामगोचराः ।।
रामपादाब्जयोर्लुब्धं यच्चित्तं मधुपोपमम् । विजहाति न तत् ते च कदाचिदपि न क्वचित् ।।
पादारविन्दे वन्देऽहं लक्ष्मणस्यापि निर्मले । शीतले सुभगे भक्तजनेभ्यः सुखदे सदा ।।
रघूत्तमस्य सत्कीर्तिः पताका विमला मता । तस्यां यस्य यशो जातं दण्ड उन्नायकः शुभः ।।
शेषः सहस्रशीर्षो यो जगतः कारणं परम् । भूमेर्भीतिं निराकर्तुं योऽवतीर्णो रघोः कुले ।।
अनुकूलः सर्वदा स्यान्मयि सर्वविधञ्च सः । कृपासिन्धुर्गुणागारः सुमित्रानन्दवर्धनः ।।
वन्दे शत्रुघ्नस्य पादकमले विमले सदा । सुवीरः शुभशीलो यो भरतस्यानुगस्तथा ।।
हनुमन्तं महावीरमिदानीं मानयाम्यहम् । श्रीरामेण स्वयं यस्य वर्णितं यश उत्तमम् ।।

सदा नौमि विज्ञानपूर्णं दयालुं खलाख्याटवीपावकं वातसूनुम् ।
यदीये मनोमन्दिरे रामचन्द्रो धनुर्बाणपाणिर्निवासं करोति ।। १७ ।।

कीशनाथो भल्लनाथस्तथा रात्रिञ्चरेश्वरः । अङ्गदप्रमुखानाञ्च कीशानां पुञ्ज उत्तमः ।।
तेषां तस्य च सर्वस्य वन्दे सुपदमण्डलम् । अधमेऽपि शरीरे यैर्लब्धो रामः सतां गतिः ।।
उपासकाश्चरणयो रघुवंशोत्तमस्य ये । खगैर्मृगैः सुरैर्मर्त्यैरसुरैश्चापि संयुताः ।।

बंदउँ पद - सरोज सब केरे। जे बिनु काम रामके चेरे ॥
सुक - सनकादि भगत मुनि नारद। जे मुनिबर बिग्यान बिसारद ॥
प्रनवउँ सबहिं धरनि धरि सीसा। करहु कृपा जन जानि मुनीसा ॥
जनकसुता जग - जननि जानकी। अतिसय प्रिय करुनानिधान की ॥
ताके जुगपद - कमल मनावउँ। जासु कृपाँ निरमल मति पावउँ ॥
पुनि मन - बचन - कर्म रघुनायक। चरनकमल बंदउँ सब लायक ॥
राजिवनयन, धरें धनु - सायक। भगत - बिपति - भंजन, सुखदायक ॥

दो०—गिरा-अरथ, जल-बीचि-सम, कहिअत भिन्न न भिन्न।
बंदउँ सीता-राम-पद, जिन्हहि परम प्रिय खिन्न ॥ १८ ॥

बंदउँ नाम, राम - रघुबर को। हेतु कृसानु - भानु - हिमकर को ॥
बिधि-हरि-हरमय, बेद - प्रान सो। अगुन, अनूपम, गुननिधान सो ॥
महामंत्र, जोइ जपत महेसू। कासीं मुकुति - हेतु उपदेसू ॥
महिमा जासु जान गनराऊ। प्रथम पूजिअत नाम - प्रभाऊ ॥
जान आदिकबि नाम - प्रतापू। भयउ सुद्ध करि उलटा जापू ॥
सहस-नाम-सम सुनि सिव-बानी। जपति सदा पिय - संग भवानी ॥
हरषे हेतु हेरि हर ही को। किय भूषन तिय - भूषन ती को ॥
नाम - प्रभाउ जान सिव नीको। कालकूट फलु दीन्ह अमी को ॥

दो०—बरषा रितु रघुपति-भगति, तुलसी—सालि सुदास।
राम - नाम बर बरन - जुग, सावन-भादव मास ॥ १९ ॥

आखर मधुर - मनोहर दोऊ। बरन - बिलोचन, जन - जिय जोऊ ॥
सुमिरत सुलभ, सुखद सब काहू। लोक लाहु, परलोक निबाहू ॥
कहत, सुनत, सुमिरत, सुठि - नीके। राम-लखन-सम प्रिय तुलसी के ॥
बरनत बरन, प्रीति बिलगाती। ब्रह्म - जीव - सम सहज सँघाती ॥
नर - नारायन - सरिस सुभ्राता। जगपालक, बिसेषि जन - त्राता ॥
भगति - सुतिय - कल - करनबिभूषन। जगहित - हेतु बिमल बिधुपूषन ॥
स्वाद तोष - सम सुगति - सुधा के। कमठ, सेष - सम धर बसुधा के ॥
जन - मन - मंजु - कंज मधुकर से। जीह-जसोमति, हरि-हलधर से ॥

दो०—एकु छत्रु, एकु मुकुटमनि, सब बरननि पर जोउ।
तुलसी रघुबर - नाम के, बरन बिराजत दोउ ॥ २० ॥

समुझत सरिस, नाम अरु नामी। प्रीति परसपर प्रभु - अनुगामी ॥
नाम - रूप, दुइ ईस - उपाधी। अकथ, अनादि, सुसामुझि - साधी ॥
को बड़ - छोट—कहत अपराधू। सुनि गुन - भेद समुझिहहिं साधू ॥
देखिअहिं रूप, नाम - आधीना। रूप - ग्यान नहिं नाम - बिहीना ॥
रूप - बिसेष, नाम बिनु जानें। करतल - गत न परहिं पहिचानें ॥
सुमिरिअ नाम, रूप बिनु देखें। आवत हृदयँ सनेह बिसेषें ॥
नाम - रूप - गति अकथ कहानी। समुझत सुखद, न परति बखानी ॥
अगुन - सगुन - बिच, नाम सुसाखी। उभय प्रबोधक, चतुर दुभाषी ॥

चरणाब्जानि वन्देऽहं सर्वेषामपि सन्ततम् । रघुनाथस्य ये सन्ति सेवकाः कामनां विना ।।
भक्ताः शुकर्षिसनकप्रमुखा नारदादयः । ये केऽपि मुनिवर्याश्च ज्ञानविज्ञानशालिनः ।।
प्रणौमि सर्वानपि तान् धरणीं शिरसा स्पृशन् । मुनीशा! मां जनं ज्ञात्वा मयि कुर्वन्तु सत्कृपाम् ।।
जनकस्य सुता विश्वजननी जानकी तथा । दयानिधेः प्रियतमा सर्वदा सर्वथा स्थिता ।।
तस्याः पादाम्भोजयुग्मे मानयामि नमाम्यपि । ययोः कृपावशेनाहं प्राप्नुयां विमलां मतिम् ।।
इदानीं रघुनाथस्य मनोवाक्कर्मभिः पुनः । नमामि सकलार्हे ते सिद्धिदे चरणाम्बुजे ।।
योऽस्ति राजीवनयनो धनुर्बाणधरस्तथा । भक्तानां विपदां हन्ता तेभ्यः सर्वसुखप्रदः ।।

वागर्थतुल्यौ जलवीचितुल्यौ वाच्यौ पृथक् किन्तु विभेदशून्यौ ।
नमामि सीतारघुनन्दनाङ्घ्री प्राभ्यां मताः स्निग्धतमास्तु दीनाः ।। १८ ।।

ययोर्म

रामेति नाम वन्देऽहं रघुवंशमणेः प्रभोः । हेतुभूतं जातवेदोदिवाकर - कलाभृताम् ।।
तद् वेदानां प्राणरूपं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । निधानं सद्गुणानां तन्निर्गुणञ्चातुलं मतम् ।।
महेश्वरो महामन्त्रं यं नित्यं जपतीश्वरः । यस्योपदेशो हेतुश्च मुक्तेः काश्यां तनुत्यजाम् ।।
महिमानं तस्य सर्वं जानाति द्विरदाननः । यस्य नाम्नः प्रभावेण प्राप्तवानादिपूज्यताम् ।।
जानात्यादिकवि-र्नाम्नः प्रतापं यस्य भासुरम् । विपरीतजपेनापि शुद्धतां स हि लब्धवान् ।।
सहस्रनाम-सदृशमिदं श्रुत्वा शिवात् पुरा । गौरी ततस्तेन साकं जपतीदं निरन्तरम् ।।
प्रीतिं दृष्ट्वा नाम्नि तस्याः प्रसन्नः सन् हरस्तदा । स्त्रीभूषणं तां स्वाङ्गेषु चकाराभिन्नभूषणम् ।।
नाम्नः प्रभावं जानाति सम्यग्रूपेण शङ्करः । प्रभावाद् यस्य गरलं प्रायच्छदमृतं फलम् ।।

वर्षर्तुरूपा रघुनाथभक्तिः शालिः सुदासस्तुलसीमतेन ।
रामेति नाम्नोऽक्षरयुग्ममेतन् मासौ स्थितौ श्रावण-भाद्ररूपौ ।। १९ ।।

रामेति मधुरे चित्तमोहके गदितेऽक्षरे । वर्णदेहस्य नेत्रे द्वे भक्तानां जीवनञ्च ये ।।
स्मरणे सुलभे सर्वजनेभ्यः सुखदायके । इहलोके तथाऽन्ये च लोके निर्वाहके परे ।। न्यस्मि

सुन्दरेऽतीव कथने श्रवणे स्मरणे तथा । राम सौमित्रि - सदृशे तुलसीकाय - सुप्रिये ।।
प्रत्यक्षरं वर्णने तु प्रीतिर्भिन्नाऽनयोर्मता । ब्रह्मजीवसमे त्वेते स्वभावात् सयुजी मते ।।
नरनारायणसमौ वर्णौ सुभ्रातराविमौ । जगतः पालकौ किन्तु विशेषं भक्तरक्षकौ ।।
भक्तिनार्या इमौ वर्णौ मञ्जुले कर्णभूषणे । निर्मलौ चन्द्रसूर्यौ च हिताय जगतो मतौ ।।
सुधाया मुक्तिरूपायाः स्वादतोषसमौ स्थितौ । वसुधाया धरौ कूर्मशेषाहीश्वर - भासुरौ ।।
भक्तचित्तारविन्दान्तर्विहारौ मञ्जुषट्पदौ । रसनाख्ययशोदायै हलि - कृष्ण - स्वरूपिणौ ।।

छत्रन्तु रेफो मुकुटस्थरत्नं मकारवर्णो - ऽखिलवर्णमूर्ध्नि ।
वर्णौ सुवर्णौ रघुनायकस्य नाम्नो लसन्तौ तुलसीमतेन ।। २० ।।

प्रायशो नाम नामी च समानावेव भासतः । नाथसेवकयोः किन्तु तयोः प्रीतिः परस्परम् ।।
नाम रूपञ्चेश्वरस्य द्वावुपाधी प्रकीर्तितौ । अनिर्वाच्यौ तथानादी विज्ञेयौ सुमनीषया ।।
ज्येष्ठाज्येष्ठत्वकथनमपराधोऽनयोर्मतः । गुणभेदे श्रुते सद्भिः सर्वं तज् ज्ञास्यते स्वयम् ।।
नाम्नो वशे स्थितं लोके रूपमात्रं प्रदृश्यते । नाम्ना विहीनं रूपस्य ज्ञानमुत्पद्यते च न ।।
लोके रूपविशेषोऽपि नाम यावन्न बुध्यते । तावन्न बुध्यते नूनं करस्थोऽपि भवेद् यदि ।।
किन्त्वदृष्ट्वापि रूपञ्चेत् स्मर्यते नाम केवलम् । आयाति रूपं हृदये विशेषस्नेहसंयुतम् ।।
अकथ्या वर्तते नामरूपवैशिष्ट्यसत्कथा । ज्ञाने सा सुखदा किन्तु वर्णनाय न शक्यते ।।
सगुणागुणयोर्मध्ये नाम साक्षी सुशोभनः । द्वयोः प्रबोधको नूनं द्विभाषी चतुरो मतः ।।

दो०—रामनाम-मनिदीप धरु, जीह-देहरीं द्वार ।
तुलसी—भीतर-बाहेरहुँ, जौं चाहसि उजिआर ॥ २१ ॥

नाम जीहँ जपि जागहिं जोगी । बिरति, बिरंचि-प्रपंच-बियोगी ॥
ब्रह्मसुखहि अनुभवहिं अनूपा । अकथ, अनामय, नाम न रूपा ॥
जाना चहहिं गूढ़ गति जेऊ । नाम जीहँ जपि, जानहिं तेऊ ॥
साधक नाम जपहिं लय लाएँ । होहिं सिद्ध अनिमादिक पाएँ ॥
जपहिं नामु जन आरत, भारी । मिटहिं कुसंकट, होहिं सुखारी ॥
राम-भगत जग, चारि प्रकारा । सुकृती चारिउ, अनघ, उदारा ॥
चहू चतुर कहुँ, नाम अधारा । ग्यानी प्रभुहि बिसेषि पिआरा ॥
चहुँ जुग, चहुँ श्रुति, नाम-प्रभाऊ । कलि बिसेषि, नहिं आन उपाऊ ॥

दो०—सकल कामना-हीन जे, रामभगति-रस-लीन ।
नाम-सुप्रेम-पियूष-ह्रद, तिन्हहुँ किए मन मीन ॥ २२ ॥

अगुन, सगुन—दुइ ब्रह्म-सरूपा । अकथ, अगाध, अनादि, अनूपा ॥
मोरें मत, बड़ नामु दुहू तें । किए जेहिं जुग निज बस निज बूतें ॥
प्रौढ़ि, सुजन जनि जानहिं जन की । कहउँ प्रतीति, प्रीति, रुचि, मन की ॥
एकु दारुगत, देखिअ एकू । पावक-सम जुग-ब्रह्म-बिबेकू ॥
उभय अगम, जुग सुगम नाम तें । कहेउँ नामु बड़ ब्रह्म-राम तें ॥
ब्यापकु, एकु, ब्रह्म अबिनासी । सत, चेतन, घन-आनँद-रासी ॥
अस प्रभु हृदयँ अछत अबिकारी । सकल जीव-जग, दीन-दुखारी ॥
नाम-निरूपन, नाम-जतन तें । सोउ प्रगटत जिमि मोल रतन तें ॥

दो०—निरगुन तें ऐहि भाँति बड़, नाम-प्रभाउ अपार ।
कहउँ, नामु बड़ राम तें, निज बिचार-अनुसार ॥ २३ ॥

राम भगत-हित नर-तनु धारी । सहि संकट, किए साधु सुखारी ॥
नामु सप्रेम जपत, अनयासा । भगत होहिं मुद-मंगल-बासा ॥
राम एक तापस-तिय तारी । नामु कोटिखल-कुमति सुधारी ॥
रिषि-हित राम सुकेतु-सुता की । सहित-सेन-सुत कीन्हि बिबाकी ॥
सहित-दोष, दुख, दास-दुरासा । दलइ नामु, जिमि रबि निसि नासा ॥
भंजेउ राम आपु भव चापू । भव-भय-भंजन नाम-प्रतापू ॥
दंडक बन प्रभु कीन्ह सुहावन । जन-मन-अमित नाम किए पावन ॥
निसिचर-निकर दले रघुनंदन । नामु सकल-कलि-कलुष निकंदन ॥

दो०—सबरी, गीध, सुसेवकनि, सुगति दीन्हि रघुनाथ ।
नाम उधारे अमित खल, बेद-बिदित गुन-गाथ ॥ २४ ॥

राम, सुकंठ-बिभीषण—दोऊ । राखे सरन, जान सबु कोऊ ॥
नाम गरीब अनेक नेवाजे । लोक, वेद, बर-बिरिद बिराजे ॥
राम भालु-कपि-कटकु बटोरा । सेतु-हेतु श्रमु कीन्ह न थोरा ॥
नामु लेत, भवसिंधु सुखाहीं । करहु बिचारु, सुजन ! मन माहीं ॥

श्रीरामनामाख्यमणिप्रदीपं द्वारस्य जिह्वाश्रयणे निधेहि ।
अन्तर्बहिश्चेच्छसि चेत् प्रकाशं साधो प्रकामं तुलसीमतेन ॥ २१ ॥

जपन्तो जिह्वया रामनाम जाग्रति सन्ततम् । धातृप्रपञ्चनिर्मुक्ता विरक्ता योगिनोऽमलाः ॥
ब्रह्मानन्दं त्वनुपमं साक्षात्कुर्वन्ति ते ततः । नामरूपामयैर्हीनं तथा वाचामगोचरम् ॥
जिज्ञासन्ति रहस्यं ये सुगुप्तं परमात्मनः । तेऽपि जप्त्वा जिह्वयेदं तज् जानन्ति श्रमं विना ॥
संलग्ना ये जपन्तीदं लौकिकार्थमभीप्सवः । अणिमाद्रीः प्राप्य सिद्धीः सिद्धकोटिं प्रयान्ति ते ॥
रामनाम जपन्तीदमार्ता भक्तजना यदि । कुसङ्कटानि तीव्राणि लयं यान्ति सुखञ्चते ॥
इत्थं चतुर्विधास्सन्ति भक्ता रामस्य निश्चितम् । एते सर्वेऽप्युदाराश्च धन्याः कलुषवर्जिताः ॥
चतुरेभ्यश्चतुर्भ्योऽपि नाम्न एवाश्रयो मतः । किन्तु ज्ञानी विशेषेण प्रभोः प्रियतमः स्थितः ॥
नाम्नः प्रभावो वेदेषु युगेषु च चतुर्ष्वपि । कलौ विशिष्टः किन्त्वस्ति नोपायोऽन्योऽत्र विद्यते ॥

सर्वाभिलाषारहिता अपीह ये रामभक्तेः सुरसे च लीनाः ।
नाम्नो वरप्रेम्णि सुधातडागे कृतं मनस्तैरपि मीनरूपम् ॥ २२ ॥

अगुणं सगुणञ्चेति स्वरूपं ब्रह्मणो द्विधा । अनाद्यकथ्यानुपमं द्वयमेवातलं तथा ॥
नाम द्वाभ्यामपि ज्येष्ठं मतेन मम निश्चितम् । आयत्तं विहितं येन स्वशक्त्या द्वयमेव तत् ॥
जनस्योक्तिमिमां प्रौढिं जानन्तु सुजना नहि । वच्मि चित्तस्य विश्वासं प्रीतिं यस्माद् रुचिं तथा ॥
एकं दारुगतो वह्निरपरं प्रकटः स्थितः । ब्रह्मणो द्विविधस्यापि ज्ञानं वह्निसमं मतम् ॥
अगम्यमपि तन्नाम्नः सुगमं जायते द्वयम् । ब्रह्मणो रामतश्चातः प्रोक्तं नाम वरं मया ॥
एकं तद् व्यापकं ब्रह्म विनाशरहितं तथा । सत्तारूपं चिदानन्दसन्दोहात्मकमीरितम् ॥
ईदृशे वर्तमानेऽपि निर्विकारे प्रभौ हृदि । सर्वे दीना दुःखिताश्च जीवाः सन्ति जगत्यहो ॥
नाम्नो निरूपणान्नाम्नः साधनाच्च प्रयत्नतः । रत्नज्ञानाद् यथा मूल्यं स्पष्टं ब्रह्म तथा भवेत् ॥

इत्थं प्रभावोऽस्ति वरिष्ठरूपो नाम्नः परान्निर्गुणतोऽप्यपारः ।
स्वकाद् विचारादधुना वदामि रामाच्च नामास्ति वरिष्ठरूपम् ॥ २३ ॥

रामो भक्तहितार्थाय गृहीत्वा मानवीं तनुम् । स्वयं कष्टानि सोढ्वा च साधूंश्चक्रे सुखान्वितान् ॥
जपन्तः केवलं नाम रामस्य प्रेमपूर्वकम् । भक्ता भवन्त्यनायासं गृहमानन्दभद्रयोः ॥
अतारयत् तापसस्य स्त्रियमेकां रघूत्तमः । कुमतिं खलकोटीनां तस्य नाम त्वमार्जयत् ॥
मुनेरेव हितायेशो सुकेतोस्ताटकां सुताम् । सुबाहुनाम्ना पुत्रेण सैन्येन च युतामहन् ॥
दुराशां दलते नाम दोषदुःखयुतामपि । यथा दिवाकरो देवो दलते यामिनीं ध्रुवम् ॥
स्वयं रामः पुरा शम्भोर्भञ्जयामास कार्मुकम् । नाम्नः प्रतापस्तु विश्वभयं भञ्जयति क्षणात् ॥
राघवो दण्डकारण्यं कृतवान् मञ्जुलं पुरा । असङ्ख्यजनचित्तानि पावयत्यस्य नाम तु ॥
रामो रात्रिञ्चरगणानवधीद् बहुसङ्ख्यकान् । हन्ति नामास्य नियतं सकलं कलिकल्मषम् ॥

गृध्राय रामः सुगतिं शबर्यै ददौ परेभ्यश्च सुसेवकेभ्यः ।
नामामितांस्तारयति स्म दुष्टान् वेदेऽपि नाम्नो महिमास्ति गीतः ॥ २४ ॥

शरणेऽस्थापयद् रामो द्वौ सुग्रीव-विभीषणौ । इति सर्वेऽपि जानन्ति रामस्येमां विशेषताम् ॥
दीनहीनेषु नैकेषु परं नामाकरोत् कृपाम् । अयं नाम्नः सुमहिमा प्रथितो लोक-वेदयोः ॥
ऋक्ष-कीश-चमूं रामः सञ्चितामकरोत् पराम् । सेतुबन्धनसिद्ध्यर्थं नाल्पं यत्नं चकार च ॥
नाम्नस्तु ग्रहणेनैव शुष्यते भवसागरः । तच्चिन्तयन्तु सुजनाः कोऽनयो-र्वररूपधृक् ॥

राम सकुल, रन, रावनु मारा। सीय-सहित, निज पुर पगु धारा॥
राजा रामु, अवध रजधानी। गावत गुन सुर, मुनि, बर-बानी॥
सेवक सुमिरत नामु सप्रीती। बिनु श्रम प्रबल मोह-दलु जीती॥
फिरत सनेहँ, मगन सुख अपनें। नाम-प्रसाद, सोच नहिं सपनें॥

दो०—ब्रह्म-राम तें नामु बड़, बरदायक-बरदानि।
रामचरित सतकोटि महँ, लिय महेस जियँ जानि॥ २५॥

मासपारायण, पहला विश्राम

नाम-प्रसाद संभु अबिनासी। साजु अमंगल, मंगल-रासी॥
सुक-सनकादि, सिद्ध, मुनि, जोगी। नाम-प्रसाद ब्रह्मसुख-भोगी॥
नारद जानेउ नाम-प्रतापू। जग प्रिय हरि, हरि हर प्रिय आपू॥
नामु जपत प्रभु कीन्ह प्रसादू। भगत-सिरोमनि भे प्रहलादू॥
ध्रुवँ सगलानि जपेउ हरि नाऊँ। पायउ अचल अनूपम ठाऊँ॥
सुमिरि पवनसुत पावन नामू। अपने बस करि राखे रामू॥
अपतु अजामिलु, गजु, गनिकाऊ। भए मुकुत हरिनाम-प्रभाऊ॥
कहौं कहाँ लगि नाम-बड़ाई। रामु न सकहिं नाम-गुन गाई॥

दो०—नामु राम को कलपतरु, कलि कल्यान-निवासु।
जो सुमिरत भयो भाँग तें, तुलसी तुलसीदासु॥ २६॥

चहुँ जुग, तीनि काल, तिहुँ लोका। भए नाम जपि जीव बिसोका॥
बेद, पुरान, संत-मत एहू। सकल सुकृत-फल राम-सनेहू॥
ध्यानु प्रथम जुग, मखबिधि दूजें। द्वापर परितोषत प्रभु पूजें॥
कलि केवल मल-मूल मलीना। पाप-पयोनिधि जन-मन मीना॥
नाम कामतरु काल कराला। सुमिरत समन सकल जग-जाला॥
राम नाम कलि अभिमत दाता। हित परलोक-लोक, पितु-माता॥
नहिं कलि करम, न भगति बिबेकू। राम नाम अवलंबन एकू॥
कालनेमि कलि कपट-निधानू। नाम-सुमति समरथ हनुमानू॥

दो०—राम-नाम नरकेसरी, कनककसिपु कलिकाल।
जापक जन प्रहलाद जिमि, पालिहि दलि सुरसाल॥ २७॥

भायँ, कुभायँ, अनख, आलसहूँ। नाम जपत मंगल दिसि दसहूँ॥
सुमिरि सो नाम, राम-गुनगाथा। करउँ नाइ रघुनाथहि माथा॥
मोरि सुधारिहि सो सब भाँती। जासु कृपा नहिं कृपाँ अघाती॥
राम सुस्वामि, कुसेवकु मो-सो। निज दिसि देखि दयानिधि पोसो॥
लोकहुं-बेद सुसाहिब रीती। बिनय सुनत पहिचानत प्रीती॥
गनी, गरीब, ग्रामनर, नागर। पंडित, मूढ़, मलीन, उजागर॥
सुकबि, कुकबि निज मति अनुहारी। नृपहि सराहत सब नर-नारी॥

कुटुम्बसहितं हत्वा रामो युद्धे दशाननम् । ततः ससीतः स्वपुरे चकार चरणस्थितिम् ॥
रामो राजा राजधानी चायोध्या परिकीर्तिता । सुवाण्या देवमुनयो गायन्त्यस्य गुणान् सदा ॥
किन्तु भक्ताः प्रेमयुक्तं नामस्मरणमात्रतः । विना प्रयासं मोहस्य जित्वा प्रबलवाहिनीम् ॥
प्रेम्णि मग्ना निजानन्दे विचरन्ति स्ववाञ्छया । नाम्नः प्रसादात् तान् कापि चिन्ता न त्रासयत्यदः ॥

वरप्रदेभ्योऽपि वरप्रदात् परात् वरं नाम तथा च रामात् ।
ज्ञात्वेति चित्ते शतकोटिराम - चरित्रतः शम्भुरदोऽगृहीत् सत् ॥ २५ ॥

मासपारायणे प्रथमो विश्रामः सम्पूर्णः

नाम्न एव प्रसादेन विनाशरहितः शिवः । अमङ्गलोऽपि वेशेन सर्वमङ्गलसूत्करः ॥
सनकाद्याः शुकाद्याश्च नानासिद्धर्षि-योगिनः । नाम्न एव प्रसादेन ब्रह्मानन्दानुभूतिनः ॥
प्रतापं ज्ञातवान् नाम्नः सकलं नारदो मुनिः । प्रियो हरिस्तु जगतस्तस्य शम्भुस्तयोश्च सः ॥
नाम्नो जपाद् वरकृपां प्रह्लादे कृतवान् हरिः । एतस्मात् कारणाज्जातः स च भक्तशिरोमणिः ॥
ग्लानियुक्तो हरेर्नाम्नः कृतवान् सुजपं ध्रुवः । तेनाचलाद्वितीयं स हरिधामोपलब्धवान् ॥
अतीव पावनं नाम जप्त्वा पवननन्दनः । स्ववशं कृतवानस्ति श्रीरामं नामसेवनात् ॥
गणिकाजामिलो हस्ती सर्वेऽप्येतेऽधमाः पुरा । हरिनाम्नः प्रभावेण सञ्जाता मुक्तिभागिनः ॥
कियत्प्रमाणं नाम्नोऽहं माहात्म्यं वर्णये जनाः । गुणानां वर्णने नाम्नः शक्तो रामोऽपि न स्वयम् ॥

तिष्ये विशेषात् खलु रामनाम श्रेयोनिवासः सुरपादपश्च ।
दासस्तुलस्या विजयेव यस्य स्मृतेः प्रभावात् तुलसीव जातः ॥ २६ ॥

युगेषु किञ्च सर्वेषु काललोकत्रिके तथा । रामनाम्नो जपाज्जीवा जाताः सन्ति विशोकिनः ॥
एतदेव श्रुतीनाञ्च पुराणानां सतां मतम् । सर्वेषां पुण्यकार्याणां रामे स्नेहो महत् फलम् ॥
सत्याख्ये प्रथमे ध्यानात् त्रेतायां यजनात् तथा । परितुष्टो भवेदीशः पूजनाद् द्वापरे युगे ॥
किन्तु मूलं किल्विषस्य मलिनञ्च युगं कलिः । अस्मिन् जनमनो मीनरूपं पापपयोनिधौ ॥
कलिकाले करालेऽस्मिन् नामोक्तं कल्पपादपः । स्मृतमात्रं जगज्जालं सर्वं शमयति क्षणात् ॥
रामेति तदिदं नाम कलौ वाञ्छितसिद्धिदम् । परलोके हितं लोके मातृपितृस्वरूपधृक् ॥
कलौ न भक्तिर्नो कर्म विवेकोऽपि च नाश्रयः । केवलं रामनामैव संस्मृतं परमाश्रयम् ॥
निशाचरः कालनेमिः कलिः कपटशेवधिः । सुशक्तं तस्य हनने रामनाम च मारुतिः ॥

नामास्ति रामस्य नृसिंहदेवो हिरण्ययुक्तः कशिपुः कलिश्च ।
प्रह्लादतुल्या जपिनश्च तस्य हत्वा सुरारिं परिपाति तत् तान् ॥ २७ ॥

भावेन वा कुभावेन क्रुधाऽऽलस्येन वा पुनः । कथञ्चिदपि सन्नाम्नो दशदिक्षु शुभं जपात् ॥
स्मृत्वा तद् रामनामाहं प्रणम्य च रघूत्तमम् । रघूत्तमस्य सकलान् वर्णयाम्युत्तमान् गुणान् ॥
कुदशां मे स सुदशां सर्वतः साधयिष्यति । कदापि तृप्तिं नायाति कुर्वती यत्कृपा कृपाम् ॥
सुस्वामी रामसदृशः कुदासश्चैव मादृशः । दयानिधिस्तथापि स्वं वीक्ष्य पालयति स्म माम् ॥
सुस्वामिनो रीतिरेषा प्रसिद्धा लोक-वेदयोः । विनयस्य श्रुतावेव प्रीतिं परिचिनोति सः ॥
धनिको निर्धनो वापि ग्रामीणो नागरोऽपि वा । विद्वानविद्वान् सत्कीर्ति-र्निन्दनीयोऽथवा मतः ॥
सुकविः कुकवि-र्वापि सर्वदैव यथामति । सर्वे नरास्तथा नार्यः स्तुवन्ति निजभूपतिम् ॥

साधु - सुजान - सुसील नृपाला । ईस - अंस भव परमकृपाला ॥
सुनि सनमानहिं सबहि सुबानी । भनिति भगति-नति-गति पहिचानी ॥
यह प्राकृत महिपाल - सुभाऊ । जान सिरोमनि कोसलराऊ ॥
रीझत राम - सनेह निसोतें । को जग मंद - मलिनमति मोतें ॥

दो०—सठ सेवक की प्रीति - रुचि, रखिहहिं राम कृपालु ।
उपल किए जलजान जेहिं, सचिव सुमति कपि-भालु ॥ २८(क)॥

हौंहु कहावत, सबु कहत, राम सहत उपहास ।
साहिब सीतानाथ सो, सेवक तुलसीदास ॥ २८(ख)॥

अति बड़ि मोरि ढिठाई खोरी । सुनि अघ नरकहुँ नाक सकोरी ॥
समुझि सहम मोहि अपडर अपनें । सो सुधि राम कीन्हि नहिं सपनें ॥
सुनि, अवलोकि, सुचित चख चाही । भगति मोरि मति, स्वामि सराही ॥
कहत नसाइ, होइ हियँ नीकी । रीझत राम जानि जन-जी की ॥
रहति न प्रभु चित चूक किए की । करत सुरति सय बार हिए की ॥
जेहिं अघ बधेउ ब्याध जिमि बाली । फिरि सुकंठ सोइ कीन्हि कुचाली ॥
सोइ करतूति बिभीषन केरी । सपनेहुँ सो न राम हियँ हेरी ॥
ते भरतहि भेंटत सनमाने । राजसभाँ रघुबीर बखाने ॥

दो०—प्रभु तरु तर, कपि डार पर, ते किए आपु समान ।
'तुलसी' कहूँ न राम से साहिब सीलनिधान ॥ २९(क)॥

राम निकाईं रावरी, है सबही को नीक ।
जौं यह साँची है सदा, तौ नीको तुलसीक ॥ २९(ख)॥

एहि बिधि निज गुन-दोष कहि, सबहि बहुरि सिरु नाइ ।
बरनउँ रघुबर-बिसद-जसु, सुनि कलि-कलुष नसाइ ॥ २९(ग)॥

जागबलिक जो कथा सुहाई । भरद्वाज मुनिबरहि सुनाई ॥
कहिहउँ सोइ संबाद बखानी । सुनहुँ सकल सज्जन सुखु मानी ॥
संभु कीन्ह यह चरित सुहावा । बहुरि कृपा करि उमहि सुनावा ॥
सोइ सिव कागभुसुंडिहि दीन्हा । रामभगत, अधिकारी चीन्हा ॥
तेहि सन जागबलिक पुनि पावा । तिन्ह पुनि भरद्वाज प्रति गावा ॥
ते श्रोता - बकता समसीला । सवँदरसी जानहिं हरिलीला ॥
जानहिं तीनिकाल निज ग्याना । करतल - गत आमलक समाना ॥
औरउ जे हरिभगत सुजाना । कहहिं, सुनहिं, समुझहिं बिधि नाना ॥

दो०—मैं पुनि निज गुर सन सुनी, कथा सो सूकरखेत ।
समुझी नहिं तसि बालपन, तब अति रहेउँ अचेत ॥ ३०(क)॥

श्रोता - बकता ग्याननिधि, कथा राम कै गूढ़ ।
किमि समुझौं मैं जीव जड़, कलिमल-ग्रसित, बिमूढ़ ॥ ३०(ख)॥

तदपि कही गुर बारहिंबारा । समुझि परी कछु मति - अनुसारा ॥

साधवः सुधियः शीलयुक्ताः पृथ्वीश्वरा अपि । ईशांशभूता उत्कृष्टकृपया संयुतास्तथा ।।
सर्वेषामेव कुर्वन्ति मृदुवाण्या समादरम् । वाचं भक्तिं गतिं तेषां नम्रताञ्चाधिगम्य ते ।।
स्वभावोऽयं लौकिकानां नृपाणां वर्तते सदा । समस्तु कोशलाधीशश्चतुराणां शिरोमणिः ।।
स्नेहमात्रेण शुद्धेन जने स प्रीयते क्षणात् । किन्तु को मादृशो लोके मन्दो मलिनधीर्भवेत् ।।

रामः कृपालुः शठसेवकस्य प्रीतिं रुचिं मे परिपात्यवश्यम् ।
यः प्रस्तरान् सेतुमथ प्लवङ्गान् ऋक्षांश्च चक्रे सचिवान् सुबुद्धीन् ।। २८ ।। क

मां रामदासं कथयन्ति सर्वे रामस्य दासोऽहमपि प्रकथ्ये ।
उपात्तहासं सहते च रामो दासेश्वरौ मादृशमेशतुल्यौ ।। २८ ।। ख

इदं मम महाकारं धृष्टत्वं दूषणं तथा । श्रुत्वाघं मेऽस्ति विमुखो नरकोऽपि न संशयः ।।
इति विज्ञाय भीतोऽस्मि भयात् स्वेनैव कल्पितात् । किन्तु सर्वमिदं रामः स्वप्नेऽपि ध्यातवान् न मे ।।
श्रुत्वा दृष्ट्वा परीक्ष्यापि तदिदं चित्तचक्षुषा । प्राशंसतैव मे स्वामी भक्तिं मम मतिं तथा ।।
उक्तौ नाशो यद्यपि स्याच्चित्ते स्याच्छुचिता परम् । जनस्य चित्ते शुचितां ज्ञात्वा रामः प्रसीदति ।।
प्रभोश्चित्ते न तिष्ठन्ति प्रमादाः सेवकैः कृताः । तेषां चित्तगुणानेव प्रभुस्तु स्मरते शतम् ।।
वालिनं येन पापेन जघ्ने व्याध इव प्रभुः । तदेव कुत्सितं पापं सुग्रीवोऽप्यकरोत् पुनः ।।
विभीषणस्यापि कर्म तदेवासीत् ततः पुनः । किन्तु स्वप्नेऽपि रामस्तच्चित्ते चिन्तयति स्म न ।।
तौ समादृतवान् किञ्च भरतेन समागमे । प्राशंसदपि तौ राजसभायां रघुपुङ्गवः ।।

तरोस्तले सर्वे कपयस्तथोर्ध्वं रामस्तु तानप्यकरोत् स्वतुल्यान् ।
कोऽन्योऽस्ति लोके तुलसीमतेन रामोपमः शीलनिधिर्जनेशः ।। २९ ।। क

श्रीराम नूनं भवतो हितेन स्यादेव सर्वस्य हितं जनस्य ।
यद्यस्ति सत्यं त्विदमत्र नित्यं ध्रुवं हितं स्यात् तुलसीयुतस्य ।। २९ ।। ख

निजान् गुणांश्चेति निरूप्य दोषांस्तथैव सर्वान् प्रणिपत्य भूयः ।
यशः प्रगायामि रघूत्तमस्य शुद्धं श्रुतं सत् कलिकल्मषघ्नम् ।। २९ ।। ग

सुधन्यो याज्ञवल्क्यो यां कथां मञ्जुलमङ्गलाम् । भरद्वाजर्षिवर्याय श्रावयामास रामगाम् ।।
संवादगां वर्णयिष्ये कथां तामेव विस्तरात् । शृण्वन्तु सुजनाः सर्वे मन्यन्तो मानसे सुखम् ।।
इदं विरचयामास चरितं प्रथमं शिवः । ततश्च श्रावयामास कृपया जगदम्बिकाम् ।।
तदेव चरितं शम्भुर्ददौ काकभुशुण्डिने । तं रामभक्तं तस्याधिकारिणञ्च विवेद सः ।।
ततो लेभे याज्ञवल्क्यस्तत्तु काकभुशुण्डिनः । भरद्वाजाय मुनये सोऽपि श्रावयति स्म तत् ।।
तावुभौ श्रोतृवक्तारौ समशीलौ समेक्षणौ । जानीतश्च हरेर्लीलां सकलां सर्वभावतः ।।
निजज्ञानप्रभावेण तौ कालत्रितयं पुनः । करामलकवत् साक्षात् सर्वदैवावगच्छतः ।।
अन्येऽपि ये रहस्यज्ञा हरिभक्ता इदं तु ते । वृत्तं गायन्ति बहुधा शृण्वन्ति च विदन्ति च ।।

क्षेत्रे ततः सूकरसंज्ञकेऽहं निजाद् गुरोस्तु श्रुतवान् कथां ताम् ।
बाल्यादजानं न पुनस्तथा तामबोध आसं यदतीव नूनम् ।। ३० ।। क

कथातिगूढा रघुनन्दनस्य श्रोता च वक्ता च निधी चितोऽस्याः ।
मूढो निबद्धः कलिकिल्बिषेण जाने स्म जीवः किमु मन्दधीस्ताम् ।। ३० ।। ख

तथापि सद्गुरुर्मां तां भूयोऽप्यश्रावयत् कथाम् । ततो यथामति च सा मम चित्तं समागता ।।

भाषाबद्ध करबि मैं सोई। मोरें मन प्रबोध जेहिं होई॥
जस कछु बुधि - बिबेक - बल मेरें। तस कहिहउँ हियँ हरि के प्रेरें॥
निज संदेह - मोह - भ्रम - हरनी। करउँ कथा भव-सरिता-तरनी॥
बुध - बिश्राम, सकलजन - रंजनि। रामकथा कलिकलुष - बिभंजनि॥
रामकथा कलि - पंनग - भरनी। पुनि बिबेक - पावक कहुँ अरनी॥
रामकथा कलि कामद गाई। सुजन सजीवनि मूरि सुहाई॥
सोइ बसुधातल सुधा - तरंगिनि। भय-भंजनि, भ्रम-भेक-भुअंगिनि॥
असुरसेन - सम नरक - निकंदिनि। साधु-बिबुध-कुल-हित गिरिनंदिनि॥
संतसमाज - पयोधि रमा - सी। बिस्वभार-भर अचल छमा-सी॥
जमगन-मुहँ मसि जग जमुना-सी। जीवन-मुकुति-हेतु जनु कासी॥
रामहि प्रिय पावनि तुलसी-सी। तुलसिदास हित हियँ हुलसी-सी॥
सिवप्रिय मेकलसैलसुता सी। सकल - सिद्धि - सुख - संपति - रासी॥
सदगुन सुरगन, अंब अदिति-सी। रघुबर-भगतिप्रेम परमिति-सी॥

दो०—रामकथा मंदाकिनी, चित्रकूट चित चारु।
तुलसी सुभग सनेह बन, सिय रघुबीर बिहारु॥ ३१॥

रामचरित चिंतामनि चारू। संत-सुमति तिय-सुभग-सिंगारू॥
जगमंगल गुन - ग्राम राम के। दानि मुकुति, धन, धरम, धाम के॥
सदगुर ग्यान, बिराग, जोग के। बिबुध बैद भव-भीमरोग के॥
जननि - जनक सियराम - प्रेम के। बीज सकल व्रत, धरम, नेम के॥
समन पाप, संताप, सोक के। प्रिय पालक परलोक - लोक के॥
सचिव सुभट, भूपति-बिचार के। कुंभज, लोभ-उदधि-अपार के॥
काम, कोह, कलिमल-करिगन के। केहरि-सावक जन-मन-बन के॥
अतिथि पूज्य प्रियतम पुरारि के। कामद घन दारिद - दवारि के॥
मंत्र - महामनि बिषय - ब्याल के। मेटत कठिन कुअंक भाल के॥
हरन मोह-तम दिनकर-कर-से। सेवक - सालि पाल - जलधर-से॥
अभिमत दानि देवतरु - बर - से। सेवत सुलभ सुखद हरिहर - से॥
सुकबि-सरद-नभ-मन उडगन-से। रामभगत जन जीवनधन - से॥
सकल सुकृत-फल भूरि भोग-से। जगहित निरुपधि साधु लोग-से॥
सेवक - मन - मानस मराल - से। पावन गंग - तरंगमाल - से॥

दो०—कुपथ, कुतरक, कुचालि, कलि-कपट, दंभ, पाषंड।
दहन राम-गुनग्राम जिमि, इंधन अनल प्रचंड॥ ३२(क)॥

रामचरित, राकेस-कर-सरिस सुखद सब काहु।
सज्जन कुमुद, चकोर-चित हित, बिसेषि बड़ लाहु॥ ३२(ख)॥

कीन्हि प्रस्न जेहि भाँति भवानी। जेहि बिधि संकर कहा बखानी॥
सो सब हेतु कहब मैं गाई। कथा प्रबंध बिचित्र बनाई॥
जेहि यह कथा सुनी नहिं होई। जनि आचरजु करै सुनि सोई॥
कथा अलौकिक सुनहिं जे ग्यानी। नहिं आचरजु करहिं अस जानी॥
रामकथा कै मिति जग नाहीं। असि प्रतीति तिन्ह के मन माहीं॥

तामेव भाषया बद्धां रचयिष्येऽधुना तथा । यथा जायेत मे चित्ते प्रबोधस्तुष्टिसंयुतः ॥
मय्यस्ति यादृशं यच्च बलं बुद्धिविवेकयोः । वक्ष्ये तस्यैवानुसारं हरिणा प्रेरितो हृदि ॥
स्वशङ्काभ्रममोहानां निश्चितं विनिवारिणीम् । भवनद्याः कृते नौकां वर्णयिष्ये कथामहम् ॥
बुधविश्रामदात्री च निःशेषजनरञ्जनी । कथा रामस्य तिष्यस्य कलुषानां विभञ्जिनी ॥
कलिरूपाय सर्पाय कथा रामस्य बर्हिणी । भूयो विवेकरूपाय वह्नयेऽभिमतारणी ॥
कथा रामस्य तिष्ये तु कामधेनुर्मता ध्रुवम् । सुजनेभ्यश्च रुचिरा मता सञ्जीवनौषधिः ॥
सुधातरङ्गिणी सेयं राजते वसुधातले । भीतेर्विभञ्जिनी भ्रान्तिभेक्यर्थञ्च भुजङ्गिनी ॥
असुराणां बलस्येव नरकस्य निकन्दिनी । साधुदेवकुलस्यापि हिताय गिरिनन्दिनी ॥
सत्समाजक्षीरसिन्धोः कृते लक्ष्मीरिव स्थिता । विश्वभारोत्तोलनाय क्षमेवाचलतां गता ॥
यमदूताननमसीलेपे यमुनया समा । जीवेभ्यो मुक्तिदाने च नूनं काश्येव सत्तमा ॥
पवित्राति प्रिया चैव रामाय तुलसीसमा । हुलसीवास्ति तुलसीदासाय मनसा हिता ॥
शिवायापि प्रियास्त्येषा तुल्या मेकलकन्यया । राशिश्च सर्वसिद्धीनां तथैव सुखसम्पदाम् ॥
सद्गुणानामियं माता देवानामदितिर्यथा । भक्तेः प्रेम्णश्च रामस्य तुल्या परमसीमया ॥

मन्दाकिनी रामकथास्ति रम्या चित्तं मनोज्ञं खलु चित्रकूटः ।
वनं सुहार्दं तुलसीमतेन यत्र प्रभुः संरमते च सीता ॥ ३१ ॥

रामचन्द्रस्य चरितं चिन्तामणिरनुत्तमः । तथा सतां सुधीनार्याः शृङ्गारः परमोज्ज्वलः ॥
श्रीरामस्य गुणग्रामा जगते कुशला मताः । मुक्तेर्धनस्य धर्मस्य प्रदाः परपदस्य च ॥
ज्ञानवैराग्ययोगानां युक्ताः सद्गुरवो मताः । अश्विनौ भवरूपस्य तीव्ररोगस्य नाशने ॥
जननीजनकौ सीतारामयोः प्रेम्ण उद्गमे । सर्वेषां व्रतधर्माणां नियमानाञ्च कारणम् ॥
पापसन्तापशोकानां निश्चिताः शामका मताः । प्रियाः पालनकर्तारो लोकस्यास्य परस्य च ॥
विचारभूपतेरेते सचिवाः सुभटाः स्थिताः । लोभोदधेरपारस्य शोषणे कुम्भजा मताः ॥
कामक्रोधकलिक्रूरमलद्विपगणाय च । भक्तचित्तवनस्थाय मताः केसरिशावकाः ॥
शम्भवेऽभ्यागताः पूज्याः सदा प्रियतमास्तथा । भक्तानां कामदा मेघा दारिद्र्यदववह्नये ॥
मन्त्रा विषयसर्पाय महान्तो मणयस्तथा । लिम्पन्त्येते ललाटस्थां कुलिपिं कठिनामपि ॥
मोहान्धकारहरणे दिवाकरकरा इव । तुल्या जलधरैर्दासरूपशालिसुपालने ॥
अभीष्टकामनापूर्तौ कल्पद्रुमवरा इव । सेवने सुलभाः सौख्यप्रदा हरिहराविव ॥
सुकवेः शरदश्चित्तनभसे भगणा इव । रामभक्तजनेभ्यश्च जीवनद्रविणं यथा ॥
सर्वपुण्यफलात्मानो भूरिभोगा इव स्थिताः । हिताय जगतः साधुपुरुषा इव सम्मताः ॥
हंसा इव मता दासमानसोत्तममानसे । गङ्गातरङ्गमालेव सर्वेषामेव पावने ॥

कुमार्गकत्तर्ककुवृत्ततिष्य - पाखण्डदम्भच्छलपुञ्जदाहे ।
पुञ्जा गुणानां रघुनायकस्य दाहे प्रचण्डोऽग्निरिवेन्धनस्य ॥ ३२ ॥ क

प्रभोश्चरित्रं विधुरश्मितुल्यं सौख्यप्रदं सर्वजनेभ्य एव ।
सतां निशापद्मचकोरकाणां हृदे सुभव्यं बहुलाभदञ्च ॥ ३२ ॥ ख

चकार विविधान् प्रश्नान् विधिना येन पार्वती । विधिना येन शम्भुश्च वर्णयामास विस्तरात् ॥
प्रगाय हेतुं तं सर्वं वर्णयिष्यामि साम्प्रतम् । कथाप्रबन्धं निर्माय विचित्रं विविधं तथा ॥
इयं कथा येन पूर्वं श्रुता नैवास्ति कुत्रचित् । स श्रुत्वेमां समाश्चर्ययुक्तो न भवतु क्वचित् ॥
अलौकिकामिमां ये च शृण्वन्ति ज्ञानिनः कथाम् । आश्चर्यं नैव मन्यन्ते ते ज्ञात्वेदं स्वचेतसि ॥
यन्नास्ति सीमा रामस्य कथायाः क्वापि भूतले । विश्वासोऽयं भवत्येव तेषां चित्ते निरन्तरम् ॥

नाना भाँति राम - अवतारा । रामायन सतकोटि अपारा ।।
कलपभेद हरिचरित सुहाए । भाँति अनेक मुनीसन्ह गाए ।।
करिअ न संसय अस उर आनी । सुनिअ कथा सादर रति मानी ।।

दो०—राम अनंत, अनंत गुन, अमित कथा-बिस्तार ।
सुनि आचरजु न मानिहहिं, जिन्ह कें बिमल बिचार ।। ३३ ।।

ऐहि बिधि सब संसय करि दूरी । सिर धरि गुरपद - पंकज - धूरी ।।
पुनि सबही बिनवउँ कर जोरी । करत कथा जेंहि लाग न खोरी ।।
सादर सिवहि नाइ अब माथा । बरनउँ बिसद राम - गुनगाथा ।।
संबत सोरह सै ऐकतीसा । करउँ कथा हरि-पद धरि सीसा ।।
नौमी भौमबार मधुमासा । अवधपुरीं यह चरित प्रकासा ।।
जेंहि दिन राम-जनम, श्रुति गावहिं । तीरथ सकल तहाँ चलि आवहिं ।।
असुर, नाग, खग, नर, मुनि, देवा । आइ करहिं रघुनायक - सेवा ।।
जन्म महोत्सव रचहिं सुजाना । करहिं राम - कलकीरति - गाना ।।

दो०—मज्जहिं सज्जन - बृंद बहु, पावन सरजू - नीर ।
जपहिं राम, धरि ध्यान उर, सुंदर स्याम सरीर ।। ३४ ।।

दरस, परस, मज्जन अरु पाना । हरइ पाप कह बेद - पुराना ।।
नदी पुनीत अमित, महिमा अति । कहि न सकइ सारदा बिमलमति ।।
राम - धामदा पुरी सुहावनि । लोक समस्त बिदित, अति पावनि ।।
चारि खानि जग जीव अपारा । अवध तजें तनु नहिं संसारा ।।
सब बिधि पुरी मनोहर जानी । सकल सिद्धिप्रद मंगलखानी ।।
बिमल कथा कर कीन्ह अरंभा । सुनत नसाहिं काम, मद, दंभा ।।
रामचरितमानस ऐहि नामा । सुनत श्रवन पाइअ बिश्रामा ।।
मन-करि बिषय-अनल-वन जरई । होइ सुखी जौं ऐहि सर परई ।।
रामचरितमानस मुनि - भावन । बिरचेउ संभु सुहावन, पावन ।।
त्रिबिध दोष, दुख, दारिद-दावन । कलि-कुचालि, कुलि कलुष-नसावन ।।
रचि महेस निज मानस राखा । पाइ सुसमउ सिवा सन भाषा ।।
तातें रामचरितमानस बर । धरेउ नाम हियँ हेरि हरषि हर ।।
कहउँ कथा सोइ सुखद सुहाई । सादर सुनहु सुजन मन लाई ।।

दो०—जस मानस, जेंहि बिधि भयउ, जग प्रचार जेंहि हेतु ।
अब सोइ कहउँ प्रसंग सब, सुमिरि उमा-बृषकेतु ।। ३५ ।।

संभु-प्रसाद सुमति हियँ हुलसी । रामचरितमानस - कबि तुलसी ।।
करइ मनोहर मति - अनुहारी । सुजन, सुचित सुनि लेहु सुधारी ।।
सुमति भूमि, थल हृदय अगाधू । बेद पुरान उदधि, घन साधू ।।
बरषहिं राम - सुजस बर बारी । मधुर, मनोहर, मंगलकारी ।।
लीला सगुन जो कहहिं बखानी । सोइ स्वच्छता करइ मल-हानी ।।
प्रेम - भगति जो बरनि न जाई । सोइ मधुरता, सुसीतलताई ।।
सो जल सुकृत-सालि-हित होई । राम - भगतजन - जीवन सोई ।।

अवतारास्तु रामस्य प्रकारैर्बहुभिः स्थिताः । शतकोटीन्यपाराणि सन्ति रामायणान्यपि ॥
चरितानि सुरम्याणि कल्पभेदैर्हरेः पुरा । नानाप्रकारैर्गीतानि सन्त्यनेकानि विष्टपे ॥
सन्तश्चित्ते विचार्येदं मा शङ्कां कुरुत क्वचित् । शृणुतैवं रतिं मत्वा सादरं सत्कथामिमाम् ॥

रामोऽस्त्यनन्तोऽस्य गुणा अनन्ता अनन्तमेवाञ्च कथावितानम् ।
श्रुत्वा न मंस्यन्ति विचित्रतां ते येषां विचारा विमलाः सदैव ॥ ३३ ॥

इत्थं दूरीकृत्य सर्वान् बहुरूपांश्च संशयान् । मूर्ध्नि धृत्वा गुरोः पादपद्मयोर्धूलिमादरात् ॥
सर्वेभ्यो विनयं कुर्वे पुनः साञ्जलिरानतः । यथा कथाया रचने कोऽपि दोषो न संस्पृशेत् ॥
इदानीं सादरं शीर्ष्णा प्रणम्य श्रीसदाशिवम् । विशदां वर्णयामीह श्रीरामगुणसत्कथाम् ॥
एकत्रिषड्ब्रह्मसङ्ख्ये वैक्रमे शुभवत्सरे । कथां करोमि संस्थाप्य हरेः पादाब्जयोः शिरः ॥
नवम्यां भौमदिवसे मधुमासे मनोरमे । अयोध्यायामिदं रम्यं चरितं सम्प्रकाश्यते ॥
श्रुतिर्गायति यद् यस्मिन् रामजन्म सुवासरे । तस्मिंस्तत्र समायान्ति तीर्थानि सकलान्यपि ॥
असुरा नागविहगा मनुष्या मुनिदेवताः । अयोध्यां प्राप्य कुर्वन्ति रघुनाथस्य सेवनम् ॥
सम्पादयन्ति सुधियो रामजन्ममहोत्सवम् । गायन्ति ललितां कीर्तिं रघुनाथस्य सन्ततम् ॥

मज्जन्त्यनेकाश्च सतां समूहाः सुपावने नीरवरे सरय्वाः । के च
जपन्ति रामस्य च नाम चित्ते ध्यात्वा तमाश्याममनोज्ञमूर्तिम् ॥ ३४ ॥

सरय्वा दर्शनं स्पर्शो मज्जनं पानमेव च । हरन्ति पापमित्याह पुराणसहिता श्रुतिः ॥
पुनीतातिनदी चास्या महिमाप्यमितो मतः । शारदापि न शक्तास्ति शुद्धधीर्यस्य वर्णने ॥
शोभना पुर्ययोध्या च रामधामप्रदा सदा । प्रसिद्धा सर्वलोकेषु तथैवातीव पावनी ॥
चतुर्विधाः सन्ति जीवा असङ्ख्या जगतीतले । तेषु तेषां न संसारो येऽयोध्यायां तनुत्यजः ॥
सर्वथा सर्वविधिभिर्ज्ञात्वा रम्यां पुरीमिमाम् । सर्वसिद्धिप्रदां सर्वमङ्गलानां खनिं तथा ॥
विमलायाः कथायाश्च समारम्भः कृतो मया । नश्यन्ति यस्याः श्रवणाद् दम्भकाममदादयः ॥
इदं श्रीरामचरितमानसं नाम निर्मलम् । श्रुतिभ्यां श्रवणादेव यस्य विश्रान्तिराप्यते ॥
दन्दह्यते मनोहस्ती विषयाख्यदवानले । यद्यस्मिन्नापतेदेष तर्हि नूनं सुखी भवेत् ॥
इदं श्रीरामचरितमानसं मुनिभावनम् । श्रीशम्भू रचयामास शोभनञ्च सुपावनम् ॥
दावानलस्त्रिदोषाणां दुःखदारिद्रचयोस्तथा । कलेः कुवृत्तेः सर्वस्य कलुषस्य च नाशनम् ॥
विरच्य मानसे नैजे न्यधाद् गुप्तमिदं शिवः । पश्चात् प्राप्य शुभं कालमुवाच गिरिजां प्रति ॥
तस्माच्छ्रीरामचरितमानसं वरमीदृशम् । चकार नाम दृष्ट्वेदं मानसे मुदितः शिवः ॥
सुखदां शोभनाञ्चैव वच्मि तामेव सत्कथाम् । शृण्वन्तु सुजनास्तस्मान् मनः संयोज्य सादरम् ॥

सुमानसं यादृशमस्ति जातं यथा च लोकप्रथितेश्च हेतुः ।
सर्वं प्रसङ्गं कथयामि सम्प्रत्युमामहेशौ स्मरणे निधाय ॥ ३५ ॥

शम्भोः प्रसादाद् हृदये सुमतिस्तस्य काशिता । तुलसी रामचरितमानसस्य कविस्ततः ॥
स इदं विदधात्येव सुरम्यं तु यथामति । तथापि सुजनाः! श्रुत्वा सुचित्तेन विशोध्यताम् ॥
सुमतिर्वसुधा चित्तं तत्रागाधं स्थलं मतम् । वेदाः पुराणान्युदधिः साधवो जलदास्तथा ॥
ते वर्षन्ति वरं वारि रामस्य सुयशो ध्रुवम् । मधुरं सुमनोहारि तथा मङ्गलकारकम् ॥
यद् वर्णयन्ति सगुणां लीलां रामस्य साधवः । तदेव वारिणस्तस्य स्वच्छता मलनाशिनी ॥
अवर्णनीया रामस्य या प्रेमा भक्तिरुच्यते । सैवास्य स्वादुता नूनं तथा शीतलता शुभा ॥
तद् वारि सुकृताख्याय शालये हितकृन्मतम् । रामभक्तजनेभ्यस्तु नूनं जीवनमेव तत् ॥

मेधा-महि गत सो जल पावन । सकिलि श्रवन-मग चलेउ सुहावन ॥
भरेउ सुमानस सुथल थिराना । सुखद, सीत, रुचि, चारु, चिराना ॥

दो०—सुठि सुंदर संबाद बर, बिरचे बुद्धि बिचारि ।
तेइ ऎहि पावन सुभग सर, घाट मनोहर चारि ॥ ३६ ॥

सप्त प्रबंध सुभग सोपाना । ग्यान-नयन निरखत मन माना ॥
रघुपति - महिमा अगुन, अबाधा । बरनब सोइ बर-बारि अगाधा ॥
रामसीय - जस सलिल सुधासम । उपमा बीचि बिलास मनोरम ॥
पुरइनि सघन चारु चौपाई । जुगुति मंजु मनि-सीप सुहाई ॥
छंद, सोरठा, सुंदर दोहा । सोइ बहुरंग कमल-कुल सोहा ॥
अरथ अनूप, सुभाव, सुभासा । सोइ पराग - मकरंद - सुबासा ॥
सुकृत - पुंज मंजुल अलि - माला । ग्यान, बिराग, बिचार मराला ॥
धुनि, अवरेब कबित-गुन-जाती । मीन मनोहर ते बहुभाँती ॥
अरथ, धरम, कामादिक चारी । कहब ग्यान - बिग्यान बिचारी ॥
नव रस, जप, तप, जोग बिरागा । ते सब जलचर चारु तड़ागा ॥
सुकृती, साधु, नाम - गुनगाना । ते बिचित्र जलबिहग समाना ॥
संतसभा चहुँ दिसि अँवराई । श्रद्धा रितु बसंत सम गाई ॥
भगति - निरूपन बिबिध बिधाना । छमा, दया, दम, लता-बिताना ॥
सम-जम-नियम फूल, फल ग्याना । हरिपद - रति रस, बेद बखाना ॥
औरउ कथा, अनेक प्रसंगा । तेइ सुक-पिक-बहुबरन बिहंगा ॥

दो०—पुलक बाटिका - बाग - बन, सुख सुबिहंग - बिहारु ।
माली सुमन, सनेह - जल सींचत लोचन चारु ॥ ३७ ॥

जे गावहिं यह चरित सँभारे । तेइ ऎहि ताल चतुर रखवारे ॥
सदा सुनहिं सादर नर - नारी । तेइ सुरबर मानस - अधिकारी ॥
अति खल जे बिषई बग-कागा । ऎहि सर निकट न जाहिं अभागा ॥
संबुक, भेक, सेवार - समाना । इहाँ न बिषय-कथा-रस नाना ॥
तेहि कारन आवत हियँ हारे । कामी काक - बलाक बिचारे ॥
आवत ऎहिं सर अति कठिनाई । रामकृपा बिनु आइ न जाई ॥
कठिन कुसंग कुपंथ कराला । तिन्ह के बचन बाघ, हरि, ब्याला ॥
गृह - कारज, नाना जंजाला । ते अति दुर्गम सैल बिसाला ॥
बन बहु बिषम मोह-मद-माना । नदीं कुतर्क भयंकर नाना ॥

दो०—जे श्रद्धा-संबल-रहित, नहिं संतन्ह कर साथ ।
तिन्ह कहुँ मानस अगम अति, जिन्हहि न प्रिय रघुनाथ ॥ ३८ ॥

जौं करि कष्ट जाइ पुनि कोई । जातहिं नीद जुड़ाई होई ॥
जड़ता जाड़ बिषम उर लागा । गऎहुँ न मज्जन पाव अभागा ॥
करि न जाइ सर मज्जन-पाना । फिरि आवइ समेत अभिमाना ॥
जौं बहोरि कोउ पूछन आवा । सर-निंदा करि ताहि बुझावा ॥
सकल बिघ्न ब्यापहिं नहिं तेही । राम सुकृपाँ बिलोकहिं जेही ॥

तद् वारि पावनं प्राप्तं मेधारूपां वसुन्धराम् । सञ्चीय प्राचलत् कर्णमार्गेण च शुभेन तत् ॥
स्थले सुमानसे श्रेष्ठे प्रपूर्य स्थिरतां गतम् । चिरायितं तत् सुखदं शीतं रुचिकरं तथा ॥

वरं सुरम्यं मतितो विचार्य न्यवेशि संवादचतुष्टयं यत् ।
अस्यास्ति तद् घट्टचतुष्टयं सत् पूतस्य कान्तस्य सरोवरस्य ॥ ३६ ॥

सप्त काण्डप्रबन्धाः सत्सोपानान्युत्तमानि च । मनः प्रमोदते येषां ज्ञानाक्षिभ्यां निरीक्षणात् ॥
बाधहीनं निर्गुणञ्च महिमानं प्रभोस्तु यम् । वर्णयिष्ये स एवास्य वार्यगाधं वरं मतम् ॥
वारि पीयूषसदृशं श्रीसीतारामयोर्यशः । उपमाश्च तरङ्गाणां विलासोऽस्ति मनोरमः ॥
कोमला चारुचौपाई सघना पद्मिनी मता । युक्तयः शुक्तयश्चात्र मञ्जुमुक्ताजनिप्रदाः ॥
छन्दांसि सोरठा दोहा मञ्जुवृत्तानि यानि सत् । तान्येव बहुवर्णानि भान्ति पद्मकुलानि तत् ॥
औपम्यरहितोऽर्थः सुभावो भाषा च शोभना । त एव केसरः पुष्परस आमोद उत्तमः ॥
सुकृतानां समूहस्तु भृङ्गानां मञ्जुमालिका । ज्ञानं विरागो रुचिरो विचारो मानसौकसः ॥
ध्वनिवक्रोक्तिकवितागुणपुञ्जाश्च ये स्थिताः । ते सर्वे मञ्जुला मीना विविधा वारिगा मताः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्याः पुरुषार्थश्चतुर्विधाः । ज्ञानविज्ञानयोर्यच्च वर्णनं सुविचारितम् ॥
रसा नव जपस्तद्वत् तपोयोगविरागकौ । सर्वे वारिचरास्तेऽस्मिंस्तडागे रुचिरे ध्रुवम् ॥
पुण्यात्मसाधुसन्नाम्नां गुणानां गायनानि तु । विचित्रवारिविहगकुलसादृश्यवन्त्यदः ॥
सतां सभामु परितः सहकारघनावलिः । ऋतुराजवसन्तेन समा श्रद्धा प्रकीर्तिता ॥
विधानैर्विविधैर्भक्तेर्बहुधा सुनिरूपणम् । क्षमा दया दमश्चैव रस इत्याजगौ श्रुतिः ॥
अनेकानां प्रसङ्गानां सन्ति या इतराः कथाः । ता एवात्र खगा नानावर्णाः शुकपिकादयः ॥

रोमाञ्च आरामवनद्रुवाट्यः सुखं विहारः सुविहङ्गमानाम् ।
कान्तेन नेत्रेण सुचित्तमाली सिञ्चत्यहो तान् प्रियताजलेन ॥ ३७ ॥

गायन्तीदं चरित्रं ये सावधानेन चेतसा । त एवास्य तडागस्य चतुराः सन्ति रक्षकाः ॥
एतत् सदा ये शृण्वन्ति नरा नार्यश्च सादरम् । देवश्रेष्ठास्त एवास्य मानसस्याधिकारिणः ॥
येऽतिदुष्टा विषयिणो बकाः काकाश्च सन्ति ते । न यान्ति दुर्भगास्तेऽमुं निकषा मानसं सरः ॥
यतः शम्बूकवर्षाभूशैवालसदृशा ध्रुवम् । विषयाख्यरसस्यात्र न सन्ति विविधाः कथाः ॥
अत एवात्रोपयान्तो विजिता हृदि भाविताः । वराका बककाकाभाः सर्वे विषयलोलुपाः ॥
सन्त्यत्रागमने नूनं काठिन्यानि बहून्यपि । न सम्भवत्यागमनमत्र रामकृपां विना ॥
घोरः कुसङ्गः कुपथो वर्ततेऽतिभयानकः । कुसङ्गिनां वचश्चैव व्याघ्रसिंहभुजङ्गमाः ॥
गैहिकानीह कर्माणि प्रपञ्चा विविधाश्च ये । सर्वेऽतिदुर्गमाः शैलास्ते विशालतमा मताः ॥
मोहो मदस्तथा मानः पर्याप्तविषमं वनम् । बहुरूपाः कुतर्काश्च सरितः सन्ति भीषणाः ॥

श्रद्धाख्यपाथेयविवर्जिता ये येषां न सद्भिः सह सङ्गमश्च ।
येषां प्रियो नास्ति च रामचन्द्रस्तेभ्योऽस्त्यगम्यं बहु मानसं तु ॥ ३८ ॥

यद्येतेषु पुनः कश्चित् कष्टं सोढ्वा व्रजेदपि । तर्हि प्राप्तावेव निद्राकम्पस्तं बाधते भृशम् ॥
आयाति जडताशीतं विषमं तस्य चेतसि । प्राप्तोऽप्येतत् सरस्तस्मात् स्नानं नाप्नोति दुर्भगः ॥
न शक्येते स्नानपाने कर्तुं तेन सरोवरे । अभिमानेन सहितः स परावर्तते ततः ॥
यदि कश्चित् सरोवार्तां प्रष्टुमायाति तं पुनः । सरोनिन्दां तर्हि कृत्वा स तं बोधयति ध्रुवम् ॥
एते विघ्ना न बाधन्ते तं मानसनिषेवणे । रामः सुकृपया दृष्ट्या यं विलोकयते जनम् ॥

सोइ सादर सर मज्जनु करई। महा घोर त्रयताप न जरई ॥
ते नर यह सर तजहिं न काऊ। जिन्ह कें रामचरन भल भाऊ ॥
जो नहाइ चह एहिं सर भाई। सो सतसंग करउ मन लाई ॥
अस मानस मानस चख चाही। भइ कबि बुद्धि बिमल अवगाही ॥
भयउ हृदयँ आनंद - उछाहू। उमगेउ प्रेम - प्रमोद - प्रबाहू ॥
चली सुभग कबिता सरिता सो। राम बिमल जस जल भरिता सो ॥
सरजू नाम सुमंगल - मूला। लोक - बेद - मत मंजुल कूला ॥
नदी पुनीत सुमानस - नंदिनि। कलिमल-तृन-तरु - मूल-निकंदिनि ॥

दो०—श्रोता-त्रिबिध-समाज पुर, ग्राम, नगर, दुहुँ कूल।
संत-सभा अनुपम अवध, सकल सुमंगल-मूल ॥ ३९ ॥

रामभगति सुरसरितहि जाई। मिली सुकीरति सरजु सुहाई ॥
सानुज राम - समर - जसु पावन। मिलेउ महानदु सोन सुहावन ॥
जुग बिच भगति देवधुनि - धारा। सोहति सहित सुबिरति-बिचारा ॥
त्रिबिधताप - त्रासक तिमुहानी। रामसरूप - सिंधु समुहानी ॥
मानस मूल, मिली सुरसरिही। सुनत सुजन मन पावन करिही ॥
बिच-बिच कथा बिचित्र बिभागा। जनु सरि तीर-तीर बन-बागा ॥
उमामहेस - बिबाह बराती। ते जलचर अगनित बहु भाँती ॥
रघुबर - जनम अनंद - बधाई। भवँर - तरंग - मनोहरताई ॥

दो०—बालचरित चहु बंधु के, बनज बिपुल बहुरंग।
नृप, रानी, परिजन - सुकृत, मधुकर - बारिबिहंग ॥ ४० ॥

सीय - स्वयंबर - कथा सुहाई। सरित सुहावनि सो छबि छाई ॥
नदी नाव पटु प्रस्न अनेका। केवट कुसल उतर सबिबेका ॥
सुनि अनुकथन परस्पर होई। पथिक समाज सोह सरि सोई ॥
घोर धार भृगुनाथ रिसानी। घाट सुबद्ध राम - बरबानी ॥
सानुज - राम - बिबाह - उछाहू। सो सुभ उमग सुखद सब काहू ॥
कहत - सुनत, हरषहिं - पुलकाहीं। ते सुकृती मन मुदित नहाहीं ॥
रामतिलक हित मंगल - साजा। परब जोग जनु जुरे समाजा ॥
काई कुमति केकई केरी। परी जासु फल बिपति घनेरी ॥

दो०—समन अमित उतपात सब, भरत-चरित जपजाग।
कलि-अघ, खल-अवगुन-कथन, ते जलमल, बग, काग ॥ ४१ ॥

कीरति - सरित छहूँ रितु रूरी। समय सुहावनि, पावनि भूरी ॥
हिम हिमसैलसुता - सिव - ब्याहू। सिसिर सुखद प्रभुजनम - उछाहू ॥
बरनब राम - बिबाह - समाजू। सो मुद मंगलमय रितुराजू ॥
ग्रीषम दुसह राम - बनगवनू। पंथकथा खर आतप - पवनू ॥
बरषा घोर निसाचर - रारी। सुरकुल - सालि - सुमंगलकारी ॥
रामराज - सुख, बिनय, बड़ाई। बिसद सुखद सोइ सरद सुहाई ॥
सतीसिरोमनि सिय - गुनगाथा। सोइ गुन अमल अनूपम पाथा ॥
भरत - सुभाउ सुसीतलताई। सदा एकरस, बरनि न जाई ॥

स एव सादरं स्नानं करोत्यस्मिन् सरोवरे । महाघोरैस्त्रिभिस्तापैः स कदापि न तप्यते ।।
कदापि ते नरा नैव त्यजन्तीदं सरोवरम् । येषां चित्ते मञ्जुभावो वर्तते रामपादयोः ।।
हे भ्रातरो य एतस्मिन् सरसि स्नातुमीहते । मनः संयोज्य सत्सङ्गं स कुर्यात् प्रयतं नरः ।।
विलोक्य मानसाक्षिभ्यामीदृशं मानसं सरः । अवगाह्य च सञ्जाता मतिः सुविमला कवेः ।।
आनन्दो हृदये जातस्तथैवोत्साह एव च । प्रेम्णः प्रमोदस्य चापि प्रवाहः प्रोद्गतः परः ।।
तस्मात् सा सुभगा भव्या निर्गता कविता नदी । यस्यां रामस्य विमलं यशो वार्यस्ति सम्भृतम् ।।
अस्या नामास्ति सरयूर्मूलं सन्मङ्गलस्य च । लोकवेदमतं कूलद्वयं सर्वाङ्गमञ्जुलम् ।।
इयं सुमानससुता पुनीता परमा नदी । मूलात् कलिमलाख्यानां तृणद्रूणां निकन्दिनी ।।

त्रिरूपसच्छ्रोतृसमाज एव कूलस्थपूर्ग्राममहापुराणि ।
सतां सभा चानुपमास्त्ययोध्या मूलं समेषां वरमङ्गलानाम् ।। ३९ ।।

रामभक्तिस्वरूपां सा गत्वा देवतरङ्गिणीम् । रामसत्कीर्तिसरयूः शोभना मिलिता तया ।।
पावनं भ्रातृयुक्तस्य यशो रामस्य युद्धगम् । महानदः शोणभद्रः पावनो मिलितस्तया ।।
भक्तेर्देवतरङ्गिण्या धारा मध्ये द्वयोस्तयोः । शोभतेऽतितरां ज्ञानवैराग्याभ्यां युता शिवा ।।
त्रिमुखेयं नदी तापत्रयत्रासविधायिनी । याति रामस्वरूपाख्यं समुद्रं प्रति सन्ततम् ।।
इयं मानसमूलाप्ता देवनद्या सुसङ्गता । करोति पावनं चेतः सरयूः शृण्वतां सताम् ।।
मध्ये-मध्ये कथा नाना विचित्रा या निवेशिताः । ता एव ननु तीरस्था वनोपवनराजयः ।।
उमामहेशोद्वाहे ये ज्ञातयः पक्षयोर्द्वयोः । त असङ्ख्या जलचराः सन्त्यस्यां बहुरूपिणः ।।
हर्षाभिनन्दनानीह यानि श्रीरामजन्मनः । तान्यावर्ततरङ्गाणामस्यां नद्यां मनोज्ञता ।।

तद्बन्धुयुग्मद्वयबाललीलाः पद्मानि नाना बहुरूपभाञ्जि ।
राजेन्द्रराज्ञीपरिवारपुण्यं भृङ्गास्तथा वारिविहङ्गवृन्दम् ।। ४० ।।

सीतास्वयम्वरकथा यास्यामस्ति सुशोभना । सा शोभनां कान्तिमस्यां सरय्वां जनयत्यहो ।।
अनेकाः पटवः प्रश्नास्तरण्योऽस्यां महोज्ज्वलाः । सविवेकान्युत्तराणि कैवर्ताश्चतुराः स्मृताः ।। अनेके
इमां श्रुत्वानुकथनं यत् प्रवृत्तं परस्परम् । तदेव सरितस्तीरे पान्थानां शोभते व्रजः ।।
क्रोधः परशुरामस्य घोरा धारा प्रकीर्तिता । रामस्य वचनं श्रेष्ठं घट्टा बद्धा दृढं वराः ।।
भ्रातृयुक्तस्य रामस्य विवाहस्योत्सवोऽस्ति यः । स एव सर्वसुखद उद्गमोऽस्याः शुभो मतः ।।
येऽमुं कथां वदन्तश्च शृण्वन्तो रोमहर्षिणः । त एवास्यां सुकृतिनः स्नान्ति सुप्रीतमानसाः ।।
रामराज्याभिषेकाय यच्च माङ्गल्यसज्जनम् । पर्वयोगे तदेवास्यां यात्रिणां ननु सङ्गमः ।।
कैकेय्याः कुमतिस्त्वस्यां जलनीली प्रकीर्तिता । यस्याः फलं महाघोरा घना सा विपदागता ।।

सर्वामितोत्पातविनाशकारि जपश्च योगो भरतस्य वृत्तम् ।
तिष्याघदुष्टावगुणालिचर्चा जलस्य पङ्कं बकवायसाश्च ।। ४१ ।।

रामकीर्तिनदी चैषा सर्वर्तुषु सुखावहा । अतीव शोभमाना च सदैवात्यन्तपावनी ।।
शिवाशिवविवाहोऽस्यां हेमन्तर्तुर्मुदावहः । रामजन्मोत्सवश्चास्यां सुखदः शिशिरो मतः ।।
श्रीरामस्य विवाहस्य यत् समाजस्य वर्णनम् । मुन्मयो मङ्गलमयस्तदेव ऋतुपार्थिवः ।।
ग्रीष्मर्तुर्दुस्सहो रामवनप्रस्थानमीरितम् । वनमार्गकथा तीव्र आतपः पवनस्तथा ।। ते,
वर्षर्तुरीरितं युद्धं प्रचण्डं राक्षसैः सह । यो देवकुलशालिभ्यो रम्यमङ्गलकारकः ।।
सुखं विनयसम्मानौ रामराज्यगुणा इमे । त एत एव विशदा सुखदा शोभना शरत् ।।
गाथा गुणानां सीतायाः सतीशीर्षमणेस्तु या । सैवास्याः पयसः स्वच्छस्तथैवानुपमो गुणः ।।
भरतस्य स्वभावोऽस्या रम्या शीतलता तथा । न शक्यते वर्णयितुं सन्ततैकरसा च या ।।

दो०—अवलोकनि, बोलनि, मिलनि, प्रीति, परसपर हास ।
भायप भलि चहु बंधु की जल-माधुरी-सुबास ।। ४२ ।।

आरति, बिनय, दीनता मोरी । लघुता ललित सुबारि न थोरी ।।
अदभुत सलिल सुनत गुनकारी । आस - पिआस, मनोमल - हारी ।।
राम - सुप्रेमहि पोषत पानी । हरत सकल कलि-कलुष-गलानी ।।
भव - श्रम - सोषक, तोषक - तोषा । समन दुरित, दुख, दारिद, दोषा ।।
काम, कोह, मद, मोह - नसावन । बिमल बिबेक - बिराग - बढ़ावन ।।
सादर मज्जन - पान किए तें । मिटहिं पाप - परिताप हिए तें ।।
जिन्ह ऐंहिं बारि न मानस धोए । ते कायर कलिकाल बिगोए ।।
तृषित निरखि रबि-कर-भव-बारी । फिरिहहिं मृग जिमि जीव दुखारी ।।

दो०—मति अनुहारि सुबारि-गुनगन गनि, मन अन्हवाइ ।
सुमिरि भवानी-संकरहि, कह कबि कथा सुहाइ ।। ४३ (क) ।।

अब रघुपति-पदपंकरुह, हियँ धरि, पाइ प्रसाद ।
कहउँ जुगल मुनिबर्य कर मिलन-सुभग-संबाद ।। ४३ (ख) ।।

भरद्वाज मुनि बसहिं प्रयागा । तिन्हहि राम-पद अति अनुरागा ।।
तापस, सम, दम, दया - निधाना । परमारथ - पथ परम सुजाना ।।
माघ मकरगत रबि जब होई । तीरथपतिहिं आव सब कोई ।।
देव, दनुज, किंनर, नर - श्रेनीं । सादर मज्जहिं सकल त्रिबेनीं ।।
पूजहिं माधव - पद - जलजाता । परसि अखयबटु हरषहिं गाता ।।
भरद्वाज आश्रम अति पावन । परम रम्य मुनिबर - मनभावन ।।
तहाँ होइ मुनि रिषय समाजा । जाहिं जे मज्जन तीरथराजा ।।
मज्जहिं प्रात समेत - उछाहा । कहहिं परसपर हरि-गुन-गाहा ।।

दो०—ब्रह्म-निरूपन, धरम बिधि, बरनहिं तत्त्व-बिभाग ।
कहहिं भगति भगवंत कै, संजुत-ग्यान-बिराग ।। ४४ ।।

ऐंहि प्रकार भरि माघ नहाहीं । पुनि सब निज-निज आश्रम जाहीं ।।
प्रति संबत अति होइ अनंदा । मकर मज्जि गवनहिं मुनिबृंदा ।।
एक बार भरि मकर नहाए । सब मुनीस आश्रमन्ह सिधाए ।।
जागबलिक मुनि परम बिबेकी । भरद्वाज राखे पद टेकी ।।
सादर चरन - सरोज पखारे । अति पुनीत आसन बैठारे ।।
करि पूजा मुनि - सुजसु बखानी । बोले अति पुनीत मृदु बानी ।।
नाथ एक संसउ बड़ मोरें । करगत बेदतत्त्व सबु तोरें ।।
कहत सो मोहि लागत भय-लाजा । जौं न कहउँ, बड़ होइ अकाजा ।।

दो०—संत कहहिं असि नीति, प्रभु ! श्रुति, पुरान, मुनि गाव ।
होइ न बिमल बिबेक उर, गुर सन किएँ दुराव ।। ४५ ।।

अस बिचारि प्रगटउँ निज मोहू । हरहु नाथ करि जन पर छोहू ।।
राम नाम कर अमित प्रभावा । संत, पुरान, उपनिषद गावा ।।

निरीक्षणं संवदनं मिलापः प्रीतिः सुहासश्च परस्परं यः।
सद्बन्धुता बन्धुचतुष्टये या सा चाम्भसः स्वादमनोज्ञगन्धौ ॥ ४२ ॥

ममार्तभावो विनयो दीनता च प्रभोः पुरः। अनल्पा लघुता नास्य रम्यनिर्मलपाथसः ॥
अद्भुतं सलिलं त्वेतद् गुणकृच्छ्रवणादपि। आशातृष्णां मनःपङ्कं हरतीदं ध्रुवं द्रुतम् ॥
इदं सुप्रेम पुष्णाति श्रीरामविषयं स्थिरम्। कलिकल्मषजन्याञ्च ग्लानिं नाशयति क्षणात्॥
भवश्रमस्य सततं शोषकं तोषतोषकम्। पापदुःखदरिद्रत्वदोषपुञ्जस्य शामकम् ॥
कामस्य क्रोधमदयोर्मोहस्य च विनाशकम्। विमलस्य विवेकस्य वैराग्यस्य च वर्धकम् ॥
सादरं मज्जनेनास्मिन् पानेनास्य तथैव च। हृदयस्थानि पापानि तापाश्चायान्ति सङ्क्षयम्॥
मानसानि क्षालितानि नानेन सलिलेन यैः। भीरवस्ते वञ्चितास्तु कलिकालेन निश्चितम्॥
तृषिता भ्रान्तितो दृष्ट्वा सलिलं रविरश्मिजम्। मृगा यथा प्रधावन्ति तथा जीवाश्च दुःखिनः॥

विचार्य सन्नीरगुणान् यथाधि प्रस्नाप्य नीरे निजचित्तमस्मिन्।
स्मृत्वा भवानीगिरिशौ च सम्यक् कथां सुरम्यां कविरत्र वक्ति ॥ ४३ ॥ क

श्रीरामपादाब्जयुगं त्विदानीं धृत्वा हृदि प्राप्य ततः प्रसादम्।
निरूपये श्रेष्ठमुनिद्वयस्य सङ्गं सुसंवादमपीह रम्यम् ॥ ४३ ॥ ख

भरद्वाजो मुनिस्तीर्थराजे वसति सर्वदा। तस्य रामस्य पदयोरतीव प्रेम वर्तते ॥
स तपस्वी शमी दान्तो दयायाः परमो निधिः। परमार्थपथे नूनं प्रवीणोऽतीव स द्विजः ॥
माघे मकरराशिस्थो यदा भवति भास्करः। तीर्थराजं समायान्ति सर्वेऽपि प्राणिनस्तदा ॥
त्रिदशा दनुजा मर्त्याः किन्नराश्च समूहगाः। सर्वेऽपि सादरं स्नान्ति त्रिवेणीसङ्गमे वरे ॥
पूजयन्ति पदाम्भोजे श्रीवेणीमाधवस्य च। स्पृष्ट्वाक्षयवटं तेषां रोमहर्षश्च जायते ॥
भरद्वाजस्याश्रमस्तु सर्वथातीव पावनः। अतीव रम्यः श्रेष्ठर्षिगणचित्तप्रसादनः ॥
तेषामृषिमुनीनाञ्च समाजस्तत्र जायते। तीर्थानामधिपं यान्ति प्रयागं मज्जनाय ये ॥
प्रातःकाले स्नान्ति तत्र ते चोत्साहसमन्विताः। गाथा हरिगुणानां ते कथयन्ति परस्परम् ॥

ब्रह्म प्रगायन्ति विधिं वदन्ति तत्त्वप्रभेदानपि वर्णयन्ति।
प्रभोश्च भव्यां कथयन्ति भक्तिं तदाश्रमे ज्ञानविरागयुक्ताम् ॥ ४४ ॥

सम्पूर्णं माघमासं ते मज्जन्तीत्थम्प्रकारतः। सर्वे प्रयान्ति तदनु पुनश्च स्वं स्वमाश्रमम् ॥
महांस्तत्रानन्द एवं भवति प्रतिवत्सरम्। स्नानं विधाय मकरे मुनिवृन्दानि यान्ति च ॥
एकदा पूर्णमकरं कृत्वा स्नानं यथाविधि। सर्वे मुनीश्वराः पश्चात् प्रयाताः स्वं स्वमाश्रमम्॥
याज्ञवल्क्यं मुनिश्रेष्ठं परमज्ञानसंयुतम्। प्रणम्य चरणौ धृत्वा भरद्वाजो न्यवासयत् ॥
प्राक्षालयत् पादपद्मे सादरं तस्य धीमतः। तमुपावेशयत् पश्चादासनेऽतीवपावने ॥
पूजां कृत्वा यशः श्रेष्ठं वर्णयामास सादरम्। अतीव पूतया मृद्व्या वाण्या प्रोवाच तं ततः॥
हे नाथ संशयोऽस्त्येको महान् मम हृदि स्थितः। समग्रं वेदतत्त्वञ्च वर्तते हस्तगं तव ॥
वदतस्तं संशयं मे प्रजायेते भयत्रपे। न वदामीह चेन्नूनं महती हानिरस्ति मे ॥

सन्तः प्रभो! नीतिमिमां वदन्ति गायन्ति वेदर्षिपुराणपुञ्जाः।
न जायते यद्धृदि शुद्धबोधो मनोगतञ्चेद् गुरुतः प्रगुप्तम् ॥ ४५ ॥

इत्थं विचार्य कुर्वेऽहं मोहं प्रकटितं स्वकम्। प्रभो विनाशयेमं त्वं कृत्वास्मिन् स्वजने कृपाम्॥
रामनाम्नो मञ्जुलस्य प्रभावोऽस्त्यमितः सदा। गीतोऽस्त्युपनिषद्भिश्च पुराणैः साधुभिस्तथा ॥

संतत जपत संभु अबिनासी। सिव भगवान ग्यान-गुन-रासी॥
आकर चारि जीव जग अहहीं। कासीं मरत परम पद लहहीं॥
सोपि राम महिमा, मुनिराया। सिव उपदेसु करत करि दाया॥
रामु कवन ? प्रभु पूछउँ तोही। कहिअ बुझाइ कृपानिधि मोही॥
एक राम अवधेस-कुमारा। तिन्ह कर चरित बिदित संसारा॥
नारि बिरहँ दुखु लहेउ अपारा। भयउ रोषु, रन रावनु मारा॥

दो०—प्रभु सोइ राम कि अपर कोउ, जाहि जपत त्रिपुरारि।
सत्यधाम सर्बग्य तुम्ह, कहहु बिबेकु बिचारि॥ ४६॥

जैसें मिटै मोर भ्रम भारी। कहहु सो कथा नाथ बिस्तारी॥
जागबलिक बोले मुसुकाई। तुम्हहि बिदित रघुपति-प्रभुताई॥
रामभगत तुम्ह मन-क्रम-बानी। चतुराई तुम्हारि मैं जानी॥
चाहहु सुनै राम-गुन गूढ़ा। कीन्हिहु प्रस्न मनहुँ अति मूढ़ा॥
तात सुनहु सादर मनु लाई। कहउँ राम कै कथा सुहाई॥
महामोहु महिषेसु बिसाला। रामकथा कालिका कराला॥
रामकथा ससि-किरन-समाना। संत-चकोर करहिं जेहि पाना॥
ऐसेइ संसय कीन्ह भवानी। महादेव तब कहा बखानी॥

दो०—कहउँ सो मति अनुहारि अब, उमा-संभु-संबाद।
भयउ समय जेहि हेतु जेहि, सुनु मुनि मिटिहि बिषाद॥ ४७॥

एक बार त्रेता जुग माहीं। संभु गए कुंभज रिषि पाहीं॥
संग सती जगजननि भवानी। पूजे रिषि अखिलेस्वर जानी॥
रामकथा मुनिबर्ज बखानी। सुनी महेस परम सुखु मानी॥
रिषि पूछी हरिभगति सुहाई। कही संभु अधिकारी पाई॥
कहत, सुनत रघुपति-गुनगाथा। कछु दिन तहाँ रहे गिरिनाथा॥
मुनि सन बिदा मागि त्रिपुरारी। चले भवन सँग दच्छकुमारी॥
तेहि अवसर भंजन महिभारा। हरि रघुबंस लीन्ह अवतारा॥
पिता-बचन तजि राजु उदासी। दंडक बन बिचरत अबिनासी॥

दो०—हृदयँ बिचारत जात हर, केहि बिधि दरसनु होइ।
गुप्त रूप अवतरेउ प्रभु, गएँ जान सबु कोइ॥ ४८(क)॥

सो०—संकर उर अति छोभु, सती न जानहिं मरमु सोइ।
तुलसी दरसन-लोभु, मन डरु, लोचन लालची॥ ४८(ख)॥

रावन मरन मनुज कर जाचा। प्रभु बिधि बचनु कीन्ह चह साचा॥
जौं नहिं जाउँ रहइ पछितावा। करत बिचारु न बनत बनावा॥
एहि बिधि भए सोचबस ईसा। तेही समय जाइ दससीसा॥
लीन्ह नीच मारीचहि संगा। भयउ तुरत सोइ कपट-कुरंगा॥
करि छलु मूढ़ हरी बैदेही। प्रभु-प्रभाउ तस बिदित न तेही॥
मृग बधि बंधु-सहित हरि आए। आश्रमु देखि नयन जल छाए॥
बिरह-बिकल नर इव रघुराई। खोजत बिपिन फिरत दोउ भाई॥

अविनाशी शम्भुरीश एतज्जपति सन्ततम् । सद्बोधस्य गुणानाञ्च राशिः स भगवाञ् शिवः ॥
ये केऽपि जीवाः संसारे विवर्तन्ते चतुर्विधाः । देहस्य त्यागतः काश्यां लभन्ते परमं पदम् ॥
सोऽपि रामस्य नाम्नश्च महिमास्ति मुनीश्वर । तदेवोपदिशत्यत्र दयां कृत्वा यतः शिवः ॥
पृच्छामि त्वां प्रभो ! रामः कोऽस्ति कीदृक्स्वरूपधृक् । सर्वमेतत् कथय मां बोधयित्वा कृपानिधे ॥
एकस्तु रामोऽयोध्याया अधिपस्य वरः सुतः । संसारायास्ति विदितं चरितं तस्य सर्वथा ॥
तेन प्राप्तं महद् दुःखं भार्याया विप्रयोगतः । उत्पन्ने महति क्रोधे रावणश्च रणे हतः ॥

रामः स एवेश परो नु कोऽपि जपत्यमुं यं त्रिपुरारिरीशः ।
त्वं सत्यधामासि च सर्ववेत्ता मां ब्रूहि तस्मात् प्रविचार्य तत्त्वम् ॥ ४६ ॥

यथा ममातितीव्रोऽयं विनाशं प्राप्नुयाद् भ्रमः । तथा तामेव कथय कथां नाथ सविस्तरम् ॥
इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा याज्ञवल्क्य उवाच तम् । प्रभुतां त्वं रघुपतेर्मुने जानासि सर्वथा ॥
श्रीरामस्यासि भक्तस्त्वं मनसा कर्मणा गिरा । त्वया गुप्तामपि तव ज्ञातवानस्मि चातुरीम् ॥
श्रीरामस्य गुणान् गूढांस्त्वं विज्ञातुमिहेच्छसि । अतएवासि कृतवान् प्रश्नान् मूढ इवाञ्जसा ॥
समाहितं मनः कृत्वा श्रृणु तात समादृतम् । श्रीरामस्यातिरुचिरां कथयामि कथामहम् ॥
महामोहः प्रसिद्धोऽस्ति विशालो महिषासुरः । श्रीरामस्य कथा रम्या कराला कालिका मता ॥
शशिनः किरणैस्तुल्या श्रीरामस्य कथा स्थिता । सन्तश्चकोराः सततं त्यक्त्वा भोगान् पिबन्ति याम् ॥
शङ्कामेतादृशीमेव पुरा कृतवती शिवा । महादेवस्तदोचे तां समाधानं सविस्तरम् ॥

निरूपयिष्याम्यधुना तमेव संवादमिष्टं शिवशक्तिबद्धम् ।
यदा यतश्चापि स आस सर्वः श्रृणुष्व तं नङ्क्ष्यति ते विषादः ॥ ४७ ॥

त्रेतायुगे प्रवृत्ते च पूर्वस्मिन् काल एकदा । ऋषेरगस्त्यस्य पार्श्वमाजगाम सदाशिवः ॥
तेन साकं जगन्माता भवान्यपि गताभवत् । सर्वस्यैवेश्वरं ज्ञात्वा पूजयामास तं मुनिः ॥
मुनिवर्यस्ततो रामकथां विस्तरतोऽब्रवीत् । प्रसन्नतामनुभवञ् शिवः शुश्राव तां कथाम् ॥
ततो मुनिर्हरेर्भक्तिं पप्रच्छ गिरिशं प्रति । लब्ध्वाधिकारिणं तं तां सरहस्यां शिवोऽब्रवीत् ॥
गाथा गुणानां रामस्य वदञ् शृण्वन्ननेकधा । दिनानि कतिचिद् यावत् तत्रोवास सदाशिवः ॥
ततस्त्रिपुरसंहर्ता मुनिमापृच्छ्य सादरम् । स्वधाम प्रस्थितो दक्षकुमार्या साकमीश्वरः ॥
तस्मिन्नेव शुभे काले भारं भञ्जयितुं भुवः । अवतारं रघोर्वंशे जग्राह श्रीपतिर्हरिः ॥
पितुर्वाक्यात् परित्यज्य राज्यं तापसवेषधृक् । व्यचरद् दण्डकारण्ये विनाशरहितः प्रभुः ॥

ध्यायन् ययौ शम्भुरपि स्वचित्ते प्राप्यं कथं दर्शनमीश्वरस्य ।
ईशोऽवतीर्णोऽस्ति सुगुप्तमेव ज्ञास्यन्ति सर्वेऽपि मयि प्रयाते ॥ ४८ ॥ क

महान् क्षोभ एषोऽस्ति चित्ते शिवस्य न तन्मर्म जानाति नूनं सती च ।
तुलस्याह चित्ते भयं शङ्करस्य परं लोचने दृष्टिलोभेन लुब्धे ॥ ४८ ॥ ख

अयाचद् रावणो मृत्युं विधिं मानवहस्ततः । सत्यं विधातुं वचनं विधेरिच्छति चेश्वरः ॥
न यास्यामि समीपे चेत् पश्चात्तापो भविष्यति । इति व्यचारयच्छम्भुः किन्तु युक्तिर्न सङ्गता ॥
रीत्यानया महादेवस्तदा चिन्तावशोऽभवत् । तस्मिन्नेवोक्तसमये दण्डकान् रावणो गतः ॥
मारीचं पापकरणे स नीचो जगृहे सह । तत्क्षणादेव मारीचः सञ्जातः कपटी मृगः ॥
वैदेहीं हृतवान् मूढः कृत्वा कपटमीदृशम् । प्रभावो विदितो नासीत् तस्मै वास्तविकः प्रभोः ॥
मृगं हत्वा परावर्तद् बन्धुना सहितो हरिः । दृष्ट्वा स्वमाश्रमं रिक्तं तद्दृशोर्जलमागतम् ॥
विरहेण व्याकुलोऽस्ति मनुष्य इव राघवः । उभावेव भ्रातरौ तौ सीतामन्विष्यतो वने ॥

कबहूँ जोग-बियोग न जाकें। देखा प्रगट बिरह-दुखु ताकें॥

दो०—अति बिचित्र रघुपति-चरित, जानहिं परम सुजान।
जे मतिमंद, बिमोह-बस, हृदयँ धरहिं कछु आन॥ ४९॥

संभु समय तेहि रामहि देखा। उपजा हियँ अति हरषु बिसेषा॥
भरि लोचन छबिसिंधु निहारी। कुसमय जानि न कीन्हि चिन्हारी॥
जय सच्चिदानंद जगपावन। अस कहि चलेउ मनोज-नसावन॥
चले जात सिव, सती समेता। पुनि-पुनि पुलकत कृपानिकेता॥
सतीं सो दसा संभु कै देखी। उर उपजा संदेहु बिसेषी॥
संकरु जगतबंद्य जगदीसा। सुर, नर, मुनि, सब नावत सीसा॥
तिन्ह नृपसुतहि कीन्ह परनामा। कहि सच्चिदानंद परधामा॥
भए मगन छबि तासु बिलोकी। अजहुँ प्रीति उर रहति न रोकी॥

दो०—ब्रह्म जो ब्यापक, बिरज, अज, अकल, अनीह, अभेद।
सो कि देह धरि होइ नर, जाहि न जानत बेद॥ ५०॥

बिष्नु जो सुर-हित नरतनुधारी। सोउ सर्बग्य जथा त्रिपुरारी॥
खोजइ सो कि अग्य इव नारी। ग्यानधाम, श्रीपति, असुरारी॥
संभुगिरा पुनि मृषा न होई। सिव सर्बग्य जान सबु कोई॥
अस संसय मन भयउ अपारा। होइ न हृदयँ प्रबोध प्रचारा॥
जद्यपि प्रगट न कहेउ भवानी। हर अंतरजामी सब जानी॥
सुनहु सती तव नारि सुभाऊ। संसय अस न धरिअ उर काऊ॥
जासु कथा कुंभज रिषि गाई। भगति जासु मैं मुनिहि सुनाई॥
सोइ मम इष्टदेव रघुबीरा। सेवत जाहि सदा मुनिधीरा॥

छं०—मुनि धीर, जोगी, सिद्ध, संतत बिमल मन जेहि ध्यावहीं।
कहि नेति, निगम, पुरान, आगम, जासु कीरति गावहीं॥
सोइ रामु ब्यापक, ब्रह्म-भुवन-निकाय, पति-माया धनी।
अवतरेउ अपने भगत हित, निजतंत्र नित रघुकुलमनी॥

सो०—लाग न उर उपदेसु, जदपि कहेउ सिवँ बार बहु।
बोले बिहसि महेसु, हरिमाया-बलु जानि जियँ॥ ५१॥

जौं तुम्हरें मन अति संदेहू। तौ किन जाइ परीछा लेहू॥
तब लगि बैठ अहउँ बटछाहीं। जब लगि तुम्ह ऐहहु मोहि पाहीं॥
जैसें जाइ मोह-भ्रम भारी। करेहु सो जतनु बिबेक बिचारी॥
चलीं सती सिव आयसु पाई। करहिं बिचारु करौं का भाई॥
इहाँ संभु अस मन अनुमाना। दच्छसुता कहुँ नहिं कल्याना॥
मोरेहु कहें न संसय जाहीं। बिधि बिपरीत, भलाई नाहीं॥
होइहि सोइ जो राम रचि राखा। को करि तर्क बढ़ावै साखा॥
अस कहि लगे जपन हरिनामा। गईं सती जहँ प्रभु-सुखधामा॥

कदापि न स्तः संयोगवियोगौ यस्य केनचित् । दृष्टं तस्मिन्नपि स्पष्टं रामे दुःखं वियोगजम् ॥

श्रीरामवृत्तं त्वतिचित्रमेव जानन्ति तत् तत्त्वविदां वरिष्ठाः ।
वशा विमोहस्य च बुद्धिमन्दाश्चित्तेऽन्यथैव प्रविधारयन्ति ॥ ४९ ॥

शम्भुस्तस्मिन्नेव काले वने रामं व्यलोकयत् । अतीव मुद्विशेषश्च तस्य चित्ते व्यजायत ॥
स्वनेत्रतृप्तिपर्यन्तं शोभासिन्धुं ददर्श सः । किन्तु ज्ञात्वा कुसमयं प्रादात् परिचयं न सः ॥
जय हे सच्चिदानन्द जय त्रैलोक्यपावन । इत्युक्त्वा प्राचलद् देवः शम्भुः कामविनाशकः॥
सतीदेव्या सह शिवः प्रचलन्नास चाध्वनि । कृपानिधानं स शिवः शश्वद् रोमाञ्चितोऽभवत्॥
अपश्यत् तां दशां शम्भोस्तस्मिन्नवसरे सती । ततः शङ्काविशेषश्च तस्याश्चित्ते व्यजायत ॥
शङ्करोऽस्ति जगद्वन्द्यो जगदीशश्च सर्वथा । सुरा नराश्च मुनयः सर्वे शीर्ष्णा नमन्त्यमुम् ॥
सोऽयं कथं नृपसुतं प्राणमद् विपिनेऽधुना । उक्त्वा च सच्चिदानन्दं परंधामेति सादरम् ॥
तस्य शोभाञ्च दृष्ट्वैव प्रेममग्नोऽभवत् त्विथ्रत्न् । यदस्य हृदये प्रीतिरधुनापि न रुध्यते ॥ यत

यद् व्यापकं ब्रह्म विजन्म शुद्धम् अगोचरेच्छारहिताद्द्वितीयम् ।
तत् किं नरः स्यात् परिगृह्य देहं जानन्ति वेदा अपि यन्न सम्यक् ॥ ५० ॥

नृदेहं धारयति यो विष्णुर्देवहिताय च । सोऽपि सर्वज्ञ एवास्ति यथा त्रिपुरसूदनः ॥
सोऽप्यज्ञ इव किं नारीं मार्गयेद् भूतले क्वचित् । असुराणां निहन्ता यो ज्ञानधाम श्रियः पतिः ॥
इतः पुनर्वचः शम्भोः कदापि न मृषा भवेत् । इतः सर्वेऽपि जानन्ति सर्वज्ञः शम्भुरस्ति यत् ॥
अपार ईदृशः सत्याश्चित्ते सन्देह आगतः । ज्ञानं समाधानदं तु कथञ्चिदपि नागतम् ॥
यद्यप्यूचे न सुस्पष्टं शिवं किमपि सा सती । तथापि ज्ञातवान् सर्वमन्तर्यामी सदाशिवः ॥
ऊचे शिवो यत् सति! ते स्वभावोऽस्त्यबलागतः । कदापि संशयश्चित्ते त्वया न स्थाप्य ईदृशः ॥
गीतवान् सत्कथां यस्य कुम्भजन्मा मुनीश्वरः । अश्रावयमहं यस्य भक्तिं तस्मै द्विजन्मने ॥
स एव रामो मे नित्यमिष्टो देवोऽस्ति निश्चितम् । यं सेवन्ते सदा धीरा मुनयश्च मुमुक्षवः ॥
प्रभुं मुनीश्वरा बुधास्तथैव सिद्धयोगिनो । मनस्यतीव निर्मले विचिन्तयन्ति य सदा ॥
श्रुतिः सुशास्त्रसंहतिः पुराणसञ्चयस्तथा । न नेति कीर्तिसन्ततिं वदन्ति यस्य सन्ततम् ॥
स एव सर्ववेष्टकः परेशरामनामधृक् । जगन्निकायनायकः स्वशक्तिसत्पतिर्ध्रुवः ॥
स्वभक्तभद्रकारणादवातरत्स्वतन्त्रगः । निरञ्जनो निरामयो रघोः कुले महामणिः॥

न सत्या हृदि प्राप बोधः स्थितिं यच्छिवो यद्यपीत्थं मुहुः प्राह तत्त्वम् ।
तदोचे शिवस्तां विहस्यैव नूनं विबुध्येशमायाबलं चेतसि स्वे ॥ ५१ ॥

यदि ते चेतसि महान् सन्देहः सति! वर्तते । तर्हि गत्वा त्वया तस्य परीक्षा किं न गृह्यते ॥
तावदत्र वटच्छायां समाश्रित्य स्थितोऽस्म्यहम् । यावद् गत्वा तत्र देवि नागमिष्यसि मां पुनः ॥
यथा त्वेष विनश्येत भ्रमस्ते मोहजो महान् । तथा विवेकात् सञ्चिन्त्य स प्रयत्नो विधीयताम्॥
ततः प्राप्य शिवस्याज्ञां सती याता परीक्षितुम् । विचिन्तयन्ती स्वेनैव परीक्षिष्ये कथं नु तम्॥
इतः सदनुमानञ्च चकारैतादृशं शिवः । यन्नूनं दक्षकन्याया इदानीं नास्ति मङ्गलम् ॥
यदा ममापि कथनान्न तस्याः संशयो गतः । तदा विधिर्नानुकूलस्ततस्तस्या न मङ्गलम् ॥
रामेण रचितं यत्तु तदेवात्र भविष्यति । विधाय तर्ककः शाखाः सङ्कल्पानां विवर्धयेत्॥
विचार्येत्थं हरेर्नाम्नः प्रारेभे शङ्करो जपम् । सती तत्र ययौ यत्र सुखधाम प्रभुः स्थितः ॥

दो०—पुनि-पुनि हृदयँ बिचारु करि, धरि सीता कर रूप।
आगें होइ चलि पंथ तेहिं, जेहिं आवत नरभूप ॥ ५२ ॥

लछिमन दीख उमाकृत बेषा। चकित भए भ्रम हृदयँ बिसेषा ॥
कहि न सकत कछु अति गंभीरा। प्रभु - प्रभाउ जानत मतिधीरा ॥
सती कपटु जानेउ सुरस्वामी। सबदरसी, सब - अंतरजामी ॥
सुमिरत जाहि मिटइ अग्याना। सोइ सरबग्य रामु भगवाना ॥
सती कीन्ह चह तहँहुँ दुराऊ। देखहु नारि - सुभाव - प्रभाऊ ॥
निज माया बलु हृदयँ बखानी। बोले बिहसि रामु मृदु बानी ॥
जोरि पानि, प्रभु कीन्ह प्रनामू। पिता समेत लीन्ह निज नामू ॥
कहेउ बहोरि कहाँ बृषकेतू। बिपिन अकेलि फिरहु केहि हेतू ॥

दो०—राम-बचन मृदु गूढ़ सुनि, उपजा अति संकोचु।
सती सभीत महेस पहिं, चलीं हृदयँ बड़ सोचु ॥ ५३ ॥

मैं संकर कर कहा न माना। निज अग्यानु राम पर आना ॥
जाइ उतरु अब देहउँ काहा। उर उपजा अति दारुन दाहा ॥
जाना राम सतीं दुखु पावा। निज प्रभाउ कछु प्रगटि जनावा ॥
सतीं दीख कौतुकु मग जाता। आगें रामु सहित श्री - भ्राता ॥
फिरि चितवा पाछें प्रभु देखा। सहित बंधु - सिय, सुंदर बेषा ॥
जहँ चितवहिं तहँ प्रभु आसीना। सेवहिं सिद्ध मुनीस प्रबीना ॥
देखे सिव, बिधि, बिष्नु अनेका। अमित प्रभाउ एक तें एका ॥
बंदत चरन, करत प्रभु सेवा। बिबिध बेष देखे सब देवा ॥

दो०—सती, बिधात्री, इंदिरा, देखीं अमित अनूप।
जेहिं जेहिं बेष अजादि सुर, तेहि तेहि तन अनुरूप ॥ ५४ ॥

देखे जहँ - तहँ रघुपति जेते। सक्तिन्ह - सहित सकल सुर तेते ॥
जीव चराचर जे संसारा। देखे सकल अनेक प्रकारा ॥
पूजहिं प्रभुहि, देव बहुबेषा। राम - रूप दूसर नहिं देखा ॥
अवलोके रघुपति बहुतेरे। सीता सहित, न बेष घनेरे ॥
सोइ रघुबर, सोइ लछिमन-सीता। देखि सती अति भईं सभीता ॥
हृदय कंप, तन सुधि कछु नाहीं। नयन मूदि बैठीं मग माहीं ॥
बहुरि बिलोकेउ नयन उघारी। कछु न दीख तहँ दच्छकुमारी ॥
पुनि-पुनि नाइ राम-पद सीसा। चलीं तहाँ जहँ रहे गिरीसा ॥

दो०—गईं समीप, महेस तब, हँसि पूछी कुसलात।
लीन्हि परीछा कवन बिधि, कहहु सत्य सब बात ॥ ५५ ॥

मासपारायण, दूसरा विश्राम

पुनः पुनश्चेतसि संविचार्य धृत्वा स्वरूपं जनकात्मजायाः।
तथैव सत्या चलिताग्रगा च यथा समागच्छति मानवेन्द्रः ॥ ५२ ॥

दृष्ट्वा सुमित्रातनयो वेषं सत्या कृतं तु तम्। अतीव चकितो जातस्तच्चित्ते च भ्रमो महान्॥
जातोऽतीव स गम्भीरः किञ्चिद् वक्तुञ्च नाशकत्। प्रभोः प्रभावं जानाति मतिधीरः स लक्ष्मणः॥
विज्ञातवान् सुरस्वामी कपटं तत् सतीकृतम्। सर्वदर्शी स भगवान् सर्वान्तर्यामितायुतः॥
यस्य स्मरणमात्रेण सर्वाज्ञानं विनश्यति। स एव सर्ववेत्तास्ति श्रीरामो भगवान् प्रभुः॥
सती तस्यापि पुरतश्छद्मगुप्तिं चिकीर्षति। पश्य नार्याः स्वभावस्य प्रभावं सर्वतोमुखम्॥
स्वमायाया बलं तीव्रं वर्णयित्वा स्वचेतसि। विहस्य प्राह रामस्तां मृद्व्या वाण्या सतीं तदा॥
आदौ बद्ध्वाञ्जलिं तस्यै प्रणामं कृतवान् प्रभुः। पितुर्नाम्ना सह निजं हरिर्नाम गृहीतवान्॥
ततः पप्रच्छ कुत्रास्ति भगवान् स वृषध्वजः। भ्रमत्यरण्ये भवती पुनरेकाकिनी कुतः॥

निशम्य गूढं मृदु रामवाक्यं सङ्कोच आसीत् सुमहांश्च सत्याः।
सातीव भीता चलिता महेशं जातश्च तस्या हृदि तीव्रशोकः ॥ ५३ ॥

यत्रैवामन्यत मया शङ्करस्य वचः पुरा। स्वकीयं सर्वमज्ञानं रामे चारोपितं मया॥
गत्वेदानीं शम्भुपार्श्वं तत्र वक्ष्ये किमुत्तरम्। ध्यायन्त्या इति चित्तेऽति दारुणो दाह आगतः॥
सत्या प्राप्तं महद् दुःखं रामश्च ज्ञातवान् यदा। तदा प्रभावं स्वं स्पष्टं तस्यै किञ्चिददर्शयत्॥
मार्गे यान्ती सती देवी कौतुकं पश्यति स्म यत्। अग्रे रामो याति युक्तः सीतया स्वानुजेन च॥
ततः पृष्ठे यदापश्यत् तदा तत्रापि राघवः। दृष्टस्तया रम्यवेषः सीतालक्ष्मणसंयुतः॥
यत्र यत्र च साऽपश्यत् तत्र तत्र प्रभुः स्थितः। संसेवन्ते च तं सिद्धाश्चतुराश्च मुनीश्वराः॥
शिवान् विधींस्तथा विष्णूननेकांश्च ददर्श सा। अतिसीमप्रभावेण प्रत्येकमपि ते युताः॥
वन्दमानान् प्रभोः पादौ सेवमानांश्च राघवम्। बिभ्रतो विविधान् वेषान् देवान् सर्वान् ददर्श सा॥

सतीं विधात्रीं कमलाञ्च तत्र सा तद्द्वितीयासमितां ददर्श।
यं यं श्रिता ब्रह्ममुखाश्च वेषं तं तं श्रितास्ता अपि युक्तवेषम् ॥ ५४ ॥

यत्र यत्र यथा रामान् यावतश्च ददर्श सा। तत्र शक्तियुतान् सर्वान् सा देवानपि तावतः॥
चराचरा ये जीवाश्च सन्ति संसारमण्डले। सकलांस्तान् सती नानाप्रकारांश्च ददर्श सा॥
रामं पूजयतो देवान् पश्यन्ती बहुवेषगान्। अन्यद् रूपन्तु रामस्य कुत्रापि न ददर्श सा॥
आलोकयद् रामचन्द्रान् सा तत्रानेकसङ्ख्यकान्। ससीतानपि किन्त्वेषां वेषं नानेकसङ्ख्यकम्॥
तमेव रामं तामेव सीतां तञ्चापि लक्ष्मणम्। इत्थं विलोक्य भूयोऽपि बहुभीताभवत् सती॥
जातः कम्पो हृदि तथा देहभानं न किञ्चन। उपाविवेश सा मार्गे निमील्य नयने क्षणात्॥
पुनरुन्मील्य नयने परितः पश्यति स्म सा। अपश्यद् दक्षतनया तदा किमपि तत्र न॥
पुनः पुनः सा रामस्य पादौ शीर्ष्णा प्रणम्य च। प्राचलत् तत्र यत्रास्ति वटच्छायाश्रितः शिवः॥

यदा गता सा शिवसन्निधानं विहस्य पप्रच्छ शिवोऽपि तां शम्।
कथं गृहीतास्ति विभोः परीक्षा सर्वं यथार्थञ्च वदेत्युवाच ॥ ५५ ॥

मासपारायणे द्वितीयो विश्रामः सम्पूर्णः

सतीं समुझि रघुबीर-प्रभाऊ। भय-बस सिव-सन कीन्ह दुराऊ॥
कछु न परीछा लीन्हि गोसाईं। कीन्ह प्रनामु तुम्हारिहि नाईं॥
जो तुम्ह कहा, सो मृषा न होई। मोरें मन प्रतीति अति सोई॥
तब संकर देखेउ धरि ध्याना। सतीं जो कीन्ह चरित सबु जाना॥
बहुरि राम-मायहि सिरु नावा। प्रेरि सतिहि जेहिं झूँठ कहावा॥
हरि-इच्छा, भावी बलवाना। हृदयँ बिचारत संभु सुजाना॥
सतीं कीन्ह सीता कर बेषा। सिव-उर भयउ बिषाद बिसेषा॥
जौं अब करउँ सती-सन प्रीती। मिटइ भगति पथु, होइ अनीती॥

दो०—परम पुनीत न जाइ तजि, किएँ प्रेम बड़ पापु।
प्रगटि न कहत महेसु कछु, हृदयँ अधिक संतापु॥ ५६॥

तब संकर प्रभु-पद सिरु नावा। सुमिरत रामु, हृदयँ अस आवा॥
ऐहिं तन सतिहि भेट मोहि नाहीं। सिव संकल्पु कीन्ह मन माहीं॥
अस बिचारि संकरु मतिधीरा। चले भवन सुमिरत रघुबीरा॥
चलत गगन भै गिरा सुहाई। जय महेस भलि भगति दृढ़ाई॥
अस पन तुम्ह बिनु करइ को आना। रामभगत समरथ भगवाना॥
सुनि नभगिरा सती-उर सोचा। पूछा सिवहि समेत सकोचा॥
कीन्ह कवन पन, कहहु कृपाला। सत्यधाम प्रभु दीनदयाला॥
जदपि सतीं पूछा बहु भाँती। तदपि न कहेउ त्रिपुर-आराती॥

दो०—सतीं हृदयँ अनुमान किय, सबु जानेउ सर्बग्य।
कीन्ह कपटु मैं संभु-सन, नारि सहज जड़ अग्य॥ ५७(क)॥

सो०—जलु पय सरिस बिकाइ, देखहु प्रीति कि रीति भलि।
बिलग होइ रसु जाइ, कपट खटाई परत पुनि॥ ५७(ख)॥

हृदयँ सोचु समुझत निज करनी। चिंता अमित जाइ नहिं बरनी॥
कृपासिंधु सिव परम अगाधा। प्रगट न कहेउ मोर अपराधा॥
संकर-रुख अवलोकि भवानी। प्रभु मोहि तजेउ, हृदयँ अकुलानी॥
निज अघ समुझि न कछु कहि जाई। तपइ अवाँ इव उर अधिकाई॥
सतिहि ससोच जानि बृषकेतू। कहीं कथा सुंदर सुख-हेतू॥
बरनत पंथ बिबिध इतिहासा। बिस्वनाथ पहुँचे कैलासा॥
तहँ पुनि संभु समुझि पन आपन। बैठे बट-तर करि कमलासन॥
संकर सहज सरूपु सम्हारा। लागि समाधि अखंड अपारा॥

दो०—सती बसहिं कैलास तब, अधिक सोचु मन माहिं।
मरमु न कोऊ जान कछु, जुग-सम दिवस सिराहिं॥ ५८॥

नित नव सोचु सती-उर भारा। कब जैहउँ दुखसागर-पारा॥
मैं जो कीन्ह रघुपति-अपमाना। पुनि पतिबचनु मृषा करि जाना॥
सो फलु मोहि बिधाताँ दीन्हा। जो कछु उचित रहा सोइ कीन्हा॥
अब बिधि अस बूझिअ नहिं तोही। संकर-बिमुख जिआवसि मोही॥
कहि न जाइ कछु, हृदय गलानी। मन महुँ रामहि सुमिर सयानी॥

सती विज्ञाय रामस्य प्रभावमवलोकितम् । भयात् स्वकीयं वृत्तान्तं गूहयामास शङ्करात् ।।
ऊचे च हे नाथ! मया परीक्षा कापि नो कृता । तत्र गत्वा प्रणामस्तु भवतेव मया कृतः ।।
भवता यत् पूर्वमुक्तं तद् वचो न मृषा भवेत् । इत्ययं दृढविश्वासो वर्तते मम चेतसि ।।
ततः सदाशिवो ध्यानं कृत्वा तत्त्वं व्यलोकयत् । सत्या कृतं यच्चरितं ज्ञातवान् सर्वमेव तत् ।।
तत्पश्चाद् राममायायै प्रणामं शिरसाकरोत् । या सम्प्रेर्य सतीदेवीं पुरानृतमभाषयत् ।।
हरेरिच्छात्मकं भावि सर्वतो बलवत्तमम् । विचारयति शम्भुः स्वे चित्त इत्थं विवेकवान् ।।
सती कृतवती वेषं यत् सीतायाः पुरा वने । तज्ज्ञात्वासीच्छङ्करस्य विषादोऽतीव चेतसि ।।
यर्हि सत्या सह प्रेम करोम्यहमितः परम् । तर्हि नश्यति भक्त्यध्वा भवत्यन्याय एव च ।।

एषातिपूता न च हानयोग्या प्रीतौ कृतायां महदस्ति पापम् ।
अतः स्फुटं वक्ति न किञ्चिदीशः किन्त्वस्य चित्तेऽस्त्यधिकोऽभितापः ।। ५६ ।।

ततः शिवः पादपद्मे शिरसा प्राणमत् प्रभोः । तदास्य स्मरतो रामं चित्ते त्विदमुपागतम् ।।
यदनेन शरीरेण सत्या मे नास्ति सङ्गमः । शिवस्तदैव हृदये सङ्कल्पममुमानयत् ।।
विचार्य चानया रीत्या मतिधीरः सदाशिवः । रघुनाथं स्मरन् नैजं प्रस्थितो भवनं प्रति ।।
प्रस्थानसमये तस्य सञ्जाता चान्तरिक्षवाक् । जय शम्भो कृता भक्तेर्दृढता भवतोत्तमा ।।
प्रतिज्ञां भवतोऽन्यः कः कुर्यादेतादृशीं जनः । भवान् रामस्य भक्तोऽस्ति समर्थो भगवांस्तथा ।।
श्रुत्वान्तरिक्षगां वाचं सती चित्ते व्यचिन्तयत् । ससङ्कोचमपृच्छच्च तदानीं सा सदाशिवम् ।।
दयालो मां भवान् ब्रूतां का प्रतिज्ञा कृता कथम् । भवान् दयालुर्दीनेषु सत्यधामास्ति च प्रभो ।।
इत्थं यद्यपि पप्रच्छ प्रकारैर्बहुभिः सती । तथापि त्रिपुरारातिस्तामुवाच न किञ्चन ।।

ततोऽनुमेने हृदये सती यद् वेत्ति स्म सर्वज्ञशिवस्तु सर्वम् ।
मया कृतं छद्म विधाय नूनमज्ञा जडा चास्म्यबला स्वभावात् ।। ५७ ।। क

जलं दुग्धतुल्यञ्च विक्रीयते तद् विलोक्या जनैः स्नेहरीतिः सुरम्या ।
विभक्तं जलं स्वादहानिश्च जाता यदा कैतवाम्लं पतत्यत्र योगे ।। ५७ ।। ख

स्मृत्वा निजं कर्म सत्याश्चित्ते शोको महा स्थितः । वर्ततेऽप्यमिता चिन्ता नार्हा वर्णयितुञ्च या ।। हान
नूनं महानगाधश्च कृपासिन्धुः सदाशिवः । जातं ममापराधं स प्रकटं नोक्तवान् हरः ।।
विलोक्य रूपं रुद्रस्य भवानी सा सती तदा । ज्ञात्वा शिवेन त्यक्तां स्वां हृदये व्याकुलाभवत् ।।
विज्ञाय स्वकृतं पापं वक्तुं शक्ता न किञ्चन । किन्तु तस्यास्तप्यते स्म हृदयं पुटपाकवत् ।।
चिन्ताग्रस्तां परिज्ञाय सतीदेवीं वृषध्वजः । सुखं प्रदातुं रुचिरां कथां कथयति स्म ताम् ।।
इतिहासान् बहुविधान् मध्येमार्गञ्च वर्णयन् । कैलासाख्यं स्वकं धाम विश्वनाथः समागतः ।।
तत्र भूयः प्रतिज्ञां स्वां स्मृत्वा ज्ञात्वा सदाशिवः । उपाविशद् वटस्याधः कमलासनमास्थितः ।।
स्वाभाविकं स्वरूपं स्वं धारयामास शङ्करः । अखण्डरूपोऽनन्तोऽस्य समाधिः समभूत् तदा ।।

ततः सती शम्भुगिरावुवास शोकश्च तस्या हृदि तीव्ररूपः ।
इदं रहस्यं न बिवेद कोऽपि युगोपमानीह च यान्त्यहानि ।। ५८ ।।

नित्यं नवीनः शोकस्य भारः सत्या हृदि स्थितः । यद् दुःखाब्धेरस्य पारं प्रयास्यामि कदा न्वहम् ।।
अनादरो रघुपतेर्यो मया विहितः पुरा । अनन्तरं वचः पत्युर्मृषेति स्वीकृतञ्च यत् ।।
फलं विधात्रा दत्तं मे तयोरेवापराधयोः । यदासीदुचितं मह्यं तदेव सकलं कृतम् ।।
किन्त्विदं नोचितं भाति विधातरधुना तव । यददो जीवयसि मां शङ्कराद् विमुखामपि ।।
सत्याश्चेतोगता ग्लानिर्वक्तुं किञ्चिन्न शक्यते । तदा सा धीमती चित्ते स्मृत्वा राममुवाच यत् ।।

जौं प्रभु दीनदयालु कहावा। आरति-हरन बेद जसु गावा॥
तौ मैं बिनय करउँ कर जोरी। छूटउ बेगि देह यह मोरी॥
जौं मोरें सिव-चरन सनेहू। मन-क्रम-बचन सत्य ब्रतु एहू॥

दो०—तौ सबदरसी सुनिअ प्रभु, करउ सो बेगि उपाइ।
होइ मरनु जेहिं बिनहिं श्रम, दुसह बिपत्ति बिहाइ॥ ५९॥

ऐहि बिधि दुखित प्रजेसकुमारी। अकथनीय दारुन दुखु भारी॥
बीतें संबत सहस सतासी। तजी समाधि संभु अबिनासी॥
राम-नाम सिव सुमिरन लागे। जानेउ सतीं जगतपति जागे॥
जाइ संभु-पद बंदनु कीन्हा। सनमुख संकर आसनु दीन्हा॥
लगे कहन हरि-कथा रसाला। दच्छ प्रजेस भए तेहि काला॥
देखा बिधि बिचारि सब लायक। दच्छहि कीन्ह प्रजापति-नायक॥
बड़ अधिकार दच्छ जब पावा। अति अभिमानु हृदयँ तब आवा॥
नहि कोउ अस जनमा जग माहीं। प्रभुता पाइ जाहि मद नाहीं॥

दो०—दच्छ लिए मुनि बोलि सब, करन लगे बड़ जाग।
नेवते सादर सकल सुर, जे पावत मख-भाग॥ ६०॥

किंनर, नाग, सिद्ध, गंधर्बा। बधुन्ह समेत चले सुर सर्बा॥
बिष्नु, बिरंचि, महेसु बिहाई। चले सकल सुर जान बनाई॥
सतीं बिलोके ब्योम बिमाना। जात चले सुंदर बिधि नाना॥
सुर-सुंदरी करहिं कल गाना। सुनत श्रवन छूटहिं मुनि-ध्याना॥
पूछेउ तब, सिवँ कहेउ बखानी। पिता जग्य सुनि, कछु हरषानी॥
जौं महेसु मोहि आयसु देहीं। कछु दिन जाइ रहौं मिस एहीं॥
पति-परित्याग हृदयँ दुखु भारी। कहइ न निज अपराध बिचारी॥
बोली सती मनोहर बानी। भय-संकोच-प्रेम-रस-सानी॥

दो०—पिता-भवन उत्सव परम, जौं प्रभु, आयसु होइ।
तौ मैं जाउँ कृपायतन, सादर देखन सोइ॥ ६१॥

कहेहु, नीक मोरेहुँ मन भावा। यह अनुचित, नहिं नेवत पठावा॥
दच्छ सकल निज सुता बोलाईं। हमरें बयर तुम्हउ बिसराईं॥
ब्रह्मसभाँ हम-सन दुखु माना। तेहि तें अजहुँ करहिं अपमाना॥
जौं बिनु बोलें जाहु भवानी। रहइ न सीलु, सनेहु न कानी॥
जदपि मित्र, प्रभु, पितु, गुर-गेहा। जाइअ बिनु बोलेहुँ, न सँदेहा॥
तदपि बिरोध मान जहँ कोई। तहाँ गएँ कल्यानु न होई॥
भाँति अनेक संभु समुझावा। भावी-बस न ग्यानु उर आवा॥
कह प्रभु, जाहु जो बिनहिं बोलाएँ। नहिं भलि बात हमारे भाएँ॥

दो०—कहि देखा हर जतन बहु, रहइ न दच्छकुमारि।
दिए मुख्य गन संग तब, बिदा कीन्ह त्रिपुरारि॥ ६२॥

यदि दीनदयालुस्त्वं कथ्यसे सकलैः प्रभो । वेदैर्यशश्च गीतं यत् त्वमार्तिं हरसे ध्रुवम् ।।
तर्हि बद्ध्वा करौ तुभ्यं करोमि विनिवेदनम् । यद् देहोऽयं शीघ्रमेव रामचन्द्र पतेन्मम ।।
अस्ति स्नेहो यदि मम शङ्करस्य पदाब्जयोः ।यदि सत्यश्चास्ति सोऽपि मनोवाक्कर्मभिःसदा।।

श्रृणु प्रभो सर्वविलोक तर्हि तथा तमेवाशु कुरुष्व यत्नम् ।
श्रमं विना स्यान्मरणं यथा मे विपच्च नश्येदतिदुःसहेयम् ।। ५९ ।।

अनेन विधिनातीव दक्षजा दुःखिताभवत् । अकथ्यं दारुणं तस्या दुःखमप्यभवन्महत् ।।
गतान्यब्दसहस्राणि सप्ताशीतिमितानि च । समाधिमत्यजद् देवो विनाशरहितः शिवः ।।
आरब्धवान् रामनाम्नः स्मरणञ्च सदाशिवः। ततो जगत्पतिं देवमुत्थितं बुबुधे सती ।।
गत्वा ववन्दे चरणौ शङ्करस्य तदैव सा । शङ्करोऽपि ददौ तस्यै विष्टरं स्वस्य सम्मुखम् ।।
ततोऽसौ तां वदन्नासीद् रसाला हरिसत्कथाः । काले तस्मिन्नेव दक्षः प्रजापतिरजायत ।।
सर्वैः प्रकारैस्तं योग्यं ब्रह्मा दृष्ट्वा विचार्य च । प्रजापतीनां सर्वेषां नायकं कृतवान् मुदा ।।
अधिकारन्तु तं दक्षो महान्तं प्राप्तवान् यदा। अति तीव्रस्तस्य चित्ते तदाहङ्कार आगतः ।।
न जनिं लब्धवान् कोऽपि कदापि जगतीदृशः । समजायत नो यस्य सम्प्राप्य प्रभुतां मदः ।।

दक्षो मुनीनाह्वयति स्म सर्वान् भव्यं वरञ्चारभते स्म यागम् ।
समानमामन्त्रयति स्म सर्वान् ये यज्ञभागं त्रिदशा लभन्ते ।। ६० ।।

किन्नरा अहयः सिद्धा गन्धर्वाश्च निमन्त्रिताः । बन्धुभिः सहिताः सर्वे प्राचलंस्त्रिदशा अपि ।।
नारायणं विधातारं विहाय गिरिशं तथा । संयोज्य स्वानि यानानि सर्वेऽन्ये चलिताः सुराः।।
कैलासस्था सती व्योम्नि विमानानि व्यलोकयत्। तानि नानाप्रकाराणि सुरम्याणि प्रयान्ति च।।
तादृशं सुरसुन्दर्यो गायन्ति स्म कलं तदा । मुनीनामपि बभ्रंश ध्यानं यस्मिंश्च कर्णगे ।।
ततः पप्रच्छ सा शम्भुं स च तां प्राह विस्तरात्।किञ्चित् प्रसन्ना सञ्जाता पितुर्यागं निशम्य सा।।
अनुमन्येत यदि मां तत्र गन्तुं सदाशिवः । दिनानि कतिचिद् गत्वा वत्स्यामि पितृमन्दिरे।।
पत्या कृतेन त्यागेन तीव्रं दुःखं हृदि स्थितम् । निजापराधं सा किन्तु विचार्योचे न किञ्चन ।।
अन्ते मधुरया वाचा शिवं प्राह सती तदा । प्रेम्णो रसेन भीतया च सङ्कोचेन सुसक्तया ।।

तातस्य गेहेऽस्ति महोत्सवो मे प्रभो यदि स्याद् भवतो निदेशः ।
तर्हि प्रयास्यामि कृपानिधान समादरात् तस्य विलोकनाय ।। ६१ ।।

ऊचे शिवस्तां साधूक्तं चेतसे मेऽपि रोचते । इदं त्वनुचितं यत् ते पिता मां न न्यमन्त्रयत् ।।
आहूतवानस्ति दक्षः सर्वा एवात्मजा निजाः । मम वैरेण किन्तु त्वां देवि विस्मृतवान् ध्रुवम् ।।
मत् सोऽप्रसन्नः सञ्जातः सभायामेकदा विधेः । तदारभ्याद्यापि मे स विदधात्यवमाननाम् ।।
अनाहूतापि तत्र त्वं भवानि यदि यास्यसि । तर्हि स्थास्यति नो शीलं प्रेम मानोऽथवा तव ।।
गृहं यद्यपि मित्रस्य प्रभोश्चैव पितुर्गुरोः । अनाहूतोऽपि तैर्नूनं गच्छेदेव न संशयः ।।
तथापि यत्र मनुते विरोधं कोऽपि देहभृत् । कृते तु तत्र गमने नैव श्रेयो भविष्यति ।।
इत्थं नानाप्रकारैश्च बोधयामास तां शिवः । किन्तु भाविवशात् तस्या न चित्ते बोध आगतः ।।
ततः शम्भुः प्राह चेत् त्वं विनाह्वानं गमिष्यसि। न भविष्यति शं तर्हि तवेति प्रतिभाति मे।।

बहुप्रयत्नैरुपदिश्य शम्भुर् व्यलोकयत् किन्तु सती न तस्थौ ।
संयोज्य मुख्यान् स्वगणांस्तदानीं प्रास्थापयत् तां त्रिपुरारिरीशः ।। ६२ ।।

पिता-भवन जब गईं भवानी। दच्छ-त्रास काहुँ न सनमानी॥
सादर भलेहिं मिली ओक माता। भगिनीं मिलीं बहुत मुसुकाता॥
दच्छ न कछु पूछी कुसलाता। सतिहि बिलोकि जरे सब गाता॥
सतीं जाइ देखेउ तब जागा। कतहुँ न दीख संभु-कर भागा॥
तब चित चढ़ेउ, जो संकर कहेऊ। प्रभु-अपमानु समुझि, उर दहेऊ॥
पाछिल दुखु न हृदयँ अस ब्यापा। जस यह भयउ महा परितापा॥
जद्यपि जग दारुन दुख नाना। सब तें कठिन जाति-अवमाना॥
समुझि सो सतिहि भयउ अति क्रोधा। बहु बिधि जननीं कीन्ह प्रबोधा॥

दो०—सिव-अपमानु न जाइ सहि, हृदयँ न होइ प्रबोध।
सकल सभहि हठि-हटकि तब, बोलीं बचन सक्रोध॥ ६३॥

सुनहु सभासद सकल मुनिंदा। कही सुनी जिन्ह संकर-निंदा॥
सो फलु तुरत लहब सब काहूँ। भली भाँति पछिताब पिताहूँ॥
संत-संभु-श्रीपति-अपबादा। सुनिअ जहाँ, तहँ असि मरजादा॥
काटिअ तासु जीभ जो बसाई। श्रवन मूदि न त चलिअ पराई॥
जगदातमा महेसु पुरारी। जगत-जनक सब के हितकारी॥
पिता मंदमति निंदत तेही। दच्छ-सुक्र-संभव यह देही॥
तजिहउँ तुरत देह तेहि हेतू। उर धरि चंद्रमौलि बृषकेतू॥
अस कहि जोग-अगिनि तनु जारा। भयउ सकल मख हाहाकारा॥

दो०—सती-मरनु सुनि संभुगन, लगे करन मख खीस।
जग्य-बिधंस बिलोकि भृगु, रच्छा कीन्हि मुनीस॥ ६४॥

समाचार सब संकर पाए। बीरभद्रु करि कोप पठाए॥
जग्य-बिधंस जाइ तिन्ह कीन्हा। सकल सुरन्ह बिधिवत फलु दीन्हा॥
भै जगबिदित दच्छ-गति सोइ। जसि कछु संभु-बिमुख कै होई॥
यह इतिहास सकल जग जानी। ताते मैं संछेप बखानी॥
सतीं मरत हरि सन बरु मागा। जनम-जनम सिवपद-अनुरागा॥
तेहि कारन हिमगिरि-गृह जाई। जनमीं पारवती-तनु पाई॥
जब तें उमा सैल-गृह जाईं। सकल सिद्धि-संपति तहँ छाईं॥
जहँ-तहँ मुनिन्ह सुआश्रम कीन्हे। उचित बास हिम-भूधर दीन्हे॥

दो०—सदा सुमन-फल-सहित सब, द्रुम नव नाना जाति।
प्रगटीं सुंदर सैल पर, मनि-आकर बहु भाँति॥ ६५॥

सरिता सब पुनीत जलु बहहीं। खग, मृग, मधुप—सुखी सब रहहीं॥
सहज बयरु सब जीवन्ह त्यागा। गिरि पर सकल करहिं अनुरागा॥
सोह सैल गिरिजा-गह आएँ। जिमि जनु रामभगति के पाएँ॥
नित नूतन मंगल गृह तासू। ब्रह्मादिक गावहिं जसु जासू॥
नारद समाचार सब पाए। कौतुकहीं गिरि-गेह सिधाए॥
सैलराज बड़ आदर कीन्हा। पद पखारि बर आसनु दीन्हा॥
नारि-सहित, मुनि-पद सिरु नावा। चरन-सलिल सबु भवनु सिंचावा॥
निज सौभाग्य बहुत गिरि बरना। सुता बोलि मेली मुनि-चरना॥

यदा भवानी सम्प्राप्ता जनकस्य निकेतनम् । तदा तत्र न सम्मेने त्रासाद्दक्षस्य कोऽपि ताम् ।।
अमिलत् केवलं माता त्वेका यद्यपि सादरम् । भगिन्यस्तां मिलन्ति स्म पर्याप्तस्मितसंयुताः ।।
क्षेमप्रश्नानपि तदा दक्षः पप्रच्छ नैव ताम् । विपरीतं किन्तु तस्य तां दृष्ट्वाङ्गानि जज्वलुः ।।
ततो गत्वा सती देवी यज्ञकर्म ददर्श तत् । किन्तु तत्र न कुत्रापि शम्भोर्भागं ददर्श सा ।।
यदुक्तं शम्भुना पूर्वं चित्तमारोहति स्म तत् । प्रभोर्ज्ञात्वापमानञ्च तस्या हृदयमज्वलत् ।।
पूर्वदुःखं न हृदयं तस्या व्याप्तं तथाकरोत् । महातापं ददिदं तस्या व्याप्तं यथाकरोत् ।।
विश्वस्मिन् दारुणानीह नाना दुःखानि यद्यपि । जात्यवज्ञातिकठिना तेषु सर्वेषु वर्तते ।।
सती तत् सकलं ज्ञात्वा बभूवातिरुषान्विता । प्राबोधयत् तां जननी प्रकारैर्बहुभिस्ततः ।।

शक्यो न सोढुं गिरिशावमानश्चित्ते प्रबोधोऽप्यभवन्न सत्याः ।
हठात् सभां तां सकलां प्रतर्ज्य सक्रोधमूचे वचनं ततः सा ।। ६३ ।।

सभासदाः सर्व एव शृण्वन्तु च मुनीश्वराः । यैर्निन्दा शङ्करस्यात्र विहिताप्यथवा श्रुता ।।
सकलैरपि तैस्तस्याः क्षणादेवाप्स्यते फलम् । ततोऽपि मे सर्वथैव पश्चात्तापं करिष्यति ।।
अपवादः सज्जनस्य शम्भोर्नारायणस्य च । श्रूयते यत्र तत्रास्ति मर्यादा त्वीदृशी ध्रुवा ।।
निन्दाकर्तुः कर्तनीया जिह्वैव स्ववशे यदि । पिधाय श्रवणौ नूनं पलायेत ततोऽथवा ।।
महेश्वरः पुरारातिर्जगदात्मैव निश्चितम् । जगतो जनकः कर्ता सर्वेषां श्रेयसस्तथा ।।
तस्यैव निन्दां कुरुते पिता मन्दमतिर्मम । बीजाद् दक्षस्यैव जातं कलेवरमिदं मम ।।
अत एव क्षणादेव त्यक्ष्यामीदं कलेवरम् । धृत्वा स्वहृदये देवं चन्द्रमौलिं वृषध्वजम् ।।
इत्युक्त्वा ज्वालयामास सती योगाग्निना तनुम् । सर्वस्मिन्नेव यागे च हाहाकारः क्षणादभूत् ।।

सत्या मृतिं शम्भुगणा निशम्य मखस्य विध्वंसनमारभन्त ।
मखस्य विध्वंसनसाकलय्य चक्रे मुनीशो भृगुरस्य रक्षाम् ।। ६४ ।।

अमुं सर्वं समाचारं शङ्करः प्राप्तवान् यदा । कोपं कृत्वा वीरभद्रं तदा प्रेषयति स्म सः ।।
वीरभद्रस्तत्र गत्वा यज्ञविघ्नं समाचरत् । देवेभ्यश्चापि सर्वेभ्यो यथाकर्म फलं ददौ ।।
नूनं जगत्प्रसिद्धाभूत् सैव दक्षस्य दुर्गतिः । यादृशी कापि भवति विमुखस्य शिवादिह ।।
इतिहासमिमं सर्वं जानाति सकलं जगत् ।सर्वोऽप्ययं वर्णितोऽस्ति तस्मात् सङ्क्षेपतो मया।।
इतः सती मृत्युकाले हरिं वरमयाचत । प्रतिजन्मानुरागोऽस्तु यत् तस्याः शिवपादयोः।।
हेतोस्तस्मादेव गत्वा हिमाचलगृहं ततः । पार्वतीनामकं देहं प्राप्य जग्राह जन्म सा ।।
उमा यमारभ्य कालं सम्प्राप्ता गिरिमन्दिरम् । व्याप्ताः सर्वास्तमारभ्य सिद्धयस्तत्र सम्पदः।।
तस्मिन् रम्यान् यत्र-तत्र मुनयश्चक्रुराश्रमान् । तेभ्यश्च वासमुचितं प्रददौ हिमभूधरः ।।

सदा सुपुष्पैः सुफलैश्च युक्ताः सर्वेऽपि वृक्षा विविधा नवीनाः ।
आविर्बभूवुश्च गिरौ मनोज्ञा बहुप्रकाराः खनयो मणीनाम् ।। ६५ ।।

जलं पवित्रं सर्वासु सरित्सु प्रावहत् तदा । सर्वे खगा मृगा भृङ्गाः सुखिनः सर्वथाभवन् ।।
सर्वैर्जीवैः परित्यक्तो विरोधः सहजो निजः । सर्वेऽप्यकुर्वन् सुप्रीतिं गिरौ तस्मिन् परस्परम्।।
शैलाधिपः शोभते स्म शैलजाया गृहागमात् । यथागमाद् रामभक्तेः सततं शोभते जनः ।।
तस्य गेहे भान्ति नित्यं मङ्गलानि नवानि च । ब्रह्मादयो गिरेर्यस्य प्रगायन्ति यशः सदा ।।
समाचारं सर्वमेव प्राप्तवान् नारदस्ततः । ततश्च कौतुकाद् गेहं शैलेशस्य ययौ मुनिः ।।
अकरोदादरं तस्य समुत्कृष्टं गिरीश्वरः । प्रक्षाल्य चरणौ तस्य ददौ तस्मै वरासनम् ।।
स पत्न्या सहितस्तस्य चरणौ शिरसानमत् । सर्वत्रासिञ्चयच्चैव स्वगेहे चरणोदकम् ।।
अवर्णयद् गिरिवरः सौभाग्यं बहुधा निजम् । सुतामाहूय च तया मुनेः पादावनामयत् ।।

दो०—त्रिकालग्य सर्बग्य तुम्ह, गति सर्बत्र तुम्हारि।
कहहु सुता के दोष-गुन, मुनिबर हृदयँ बिचारि ॥ ६६ ॥

कह मुनि बिहसि गूढ़ मृदुबानी। सुता तुम्हारि सकल गुनखानी ॥
सुंदर, सहज सुसील, सयानी। नाम उमा, अंबिका, भवानी ॥
सब लच्छन-संपन्न कुमारी। होइहि संतत पियहि पिआरी ॥
सदा अचल ऐहि कर अहिवाता। ऐहि तें जसु पैहहिं पितु-माता ॥
होइहि पूज्य सकल जग माहीं। अहि सेवत कछु दुर्लभ नाहीं ॥
ऐहि कह नामु सुमिरि संसारा। त्रिय चढ़िहहिं पतिब्रत-असिधारा ॥
सैल ! सुलच्छन सुता तुम्हारी। सुनहु जे अब अवगुन दुइ-चारी ॥
अगुन, अमान, मातुपितु-हीना। उदासीन, सब संसय-छीना ॥

दो०—जोगी, जटिल, अकाम मन, नगन, अमंगल-बेष।
अस स्वामी ऐहि कहँ मिलिहि, परी हस्त असि रेख ॥ ६७ ॥

सुनि मुनि-गिरा सत्य जियँ जानी। दुख दंपतिहि, उमा हरषानी ॥
नारदहूँ यह भेदु न जाना। दसा एक, समुझब बिलगाना ॥
सकल सखीं, गिरिजा, गिरि, मैना। पुलक सरीर, भरे जल नैना ॥
होइ न मृषा देवरिषि-भाषा। उमा सो बचनु हृदयँ धरि राखा ॥
उपजेउ सिव-पद-कमल-सनेहू। मिलन कठिन, मन भा संदेहू ॥
जानि कुअवसरु प्रीति दुराई। सखी-उछँग बैठी पुनि जाई ॥
झूठि न होइ देवरिषि-बानी। सोचहिं दंपति, सखीं सयानी ॥
उर धरि धीर, कहइ गिरिराऊ। कहहु नाथ, का करिअ उपाऊ ॥

दो०—कह मुनीस, हिमवंत सुनु, जो बिधि लिखा लिलार।
देव, दनुज, नर, नाग, मुनि, कोउ न मेटनिहार ॥ ६८ ॥

तदपि एक मैं कहउँ उपाई। होइ, करै जौं दैउ सहाई ॥
जस बरु मैं बरनेउँ तुम्ह पाहीं। मिलिहि उमहि तस संसय नाहीं ॥
जे-जे बर के दोष बखाने। ते सब सिव-पहिं मैं अनुमाने ॥
जौं बिबाहु संकर-सन होई। दोषउ गुन-सम कह सबु कोई ॥
जौं अहि-सेज सयन हरि करहीं। बुध कछु तिन्ह कर दोषु न धरहीं ॥
भानु, कृसानु सर्ब रस खाहीं। तिन्ह कहँ मंद कहत कोउ नाहीं ॥
सुभ अरु असुभ सलिल सब बहई। सुरसरि कोउ अपुनीत न कहई ॥
समरथ कहुँ नहिं दोषु गोसाईं। रबि, पावक, सुरसरि की नाईं ॥

दो०—जौं अस हिसिषा करहिं नर, जड़ बिबेक-अभिमान।
परहिं कलप भरि नरक महुँ, जीव कि ईस समान ॥ ६९ ॥

सुरसरि-जलकृत बारुनि जाना। कबहुँ न संत करहिं तेहि पाना ॥
सुरसरि मिलें सो पावन जैसें। ईस-अनीसहि अंतरु तैसें ॥
संभु सहज समरथ भगवाना। ऐहि बिबाहँ सब बिधि कल्याना ॥
दुराराध्य पै अहहिं महेसू। आसुतोष पुनि किएँ कलेसू ॥
जौं तपु करै कुमारि तुम्हारी। भाविउ मेटि सकहिं त्रिपुरारी ॥

त्रिकालवेत्तास्ति च सर्ववेत्ता सर्वत्र लोके भवतो गतिश्च।
ब्रवीतु दोषान् सुगुणान् सुताया विचार्य चित्ते मुनिवर्य नूनम्॥ ६६॥

इति श्रुत्वा विहस्याह गूढं मृदु वचो मुनिः। गिरे तव सुता सर्वगुणानां खनिरद्भुता॥
सुशीला सुन्दरी चैषा चतुरापि स्वभावतः। उमाम्बिका भवानीति त्वस्या आख्या प्रकीर्तिता॥
सर्वैः सुलक्षणैरेषा सम्पन्नास्ति कुमारिका। भविष्यति सदैवैषा प्रियस्य परमा प्रिया॥
स्थास्यत्यस्या नूनमेव सौभाग्यमचलं सदा। सम्प्राप्स्यतोऽनया त्वस्या जननीजनकौ यशः॥
सर्वस्मिन्नेव जगति पूजनीया भविष्यति। इमां संसेवमानानां किमप्यस्ति न दुर्लभम्॥
एतस्या नाम संस्मृत्य संसारे सर्वमङ्गलम्। पातिव्रत्यं खड्गधारामारोहन्ति स्त्रियो व्रतम्॥
शैलराज सुता तेऽस्ति ध्रुवमेव सुलक्षणा। येऽधुनावगुणा द्वौ वा चत्वारः शृणु तानपि॥
अगुणो मानहीनश्च पितृभ्यां रहितस्तथा। उदासीनश्च निश्शेषसंशयैरपि वर्जितः॥

योगी जटी कामविहीनचित्तो नग्नस्तथामङ्गलवेषधारी।
एतादृशं प्राप्स्यति नाथमेषा यदीदृशी हस्तगतास्ति रेखा॥ ६७॥

श्रुत्वा मुनेस्तद्वचनं ज्ञात्वा सत्यञ्च मानसे। दुःखिनौ दम्पती जातावुमा तु मुदिताभवत्॥
न ज्ञातवान् नारदोऽपि रहस्यमिदमुत्तमम्। यतो बाह्यदर्शैक्येऽपि स्थितो बोधः पृथक्-पृथक्॥
सर्वालीनां शैलपुत्र्याश्चासन् शैलेशमेनयोः। रोमाञ्चितानि वर्ष्माणि साश्रूणि नयनान्यपि॥
भवितुं नार्हति मृषा देवर्षेर्वचनं क्वचित्। इति कृत्वा शिवा सर्वं चित्ते स्थापयति स्म तत्॥
शिवाङ्घ्रिकमलस्नेहस्तस्याश्चेतस्यजायत। किन्त्वजायत शङ्कापि कठिनाप्तिः शिवस्य यत्॥
ततोऽनवसरं ज्ञात्वा सा प्रीतिं समगूहयत्। गत्वा स्वसख्या उत्सङ्ग उपाविशदसौ पुनः॥
भविष्यति मृषा नैव देवर्षेर्वचनं क्वचित्। इति शोचन्ति चतुराः सख्यस्तौ दम्पती तथा॥
आश्रित्य हृदये धैर्यं प्रोवाचाद्रिपतिस्ततः। हे नाथ! वद कर्तव्यः प्रयत्नोऽस्माभिरत्र कः॥

ऊचे मुनीशः शृणु शैलराज यदस्ति भाले लिखितं विधात्रा।
नरर्षिनागामरदानवाश्च न केऽपि तन्मार्जयितुं समर्थाः॥ ६८॥

तथाप्येकमुपायं त्वां विषयेऽस्मिन् वदाम्यहम्। यर्हि दैवं सहायं स्यात् तर्हि सिद्धो भविष्यति॥
मया तव समीपेऽद्य वर्णितो यादृशो वरः। निश्शङ्कमेव पार्वत्या लप्स्यते तादृशो वरः॥
यान् यान् वरगतान् दोषानिह वर्णितवानहम्। सर्वे ममानुमानेन ते वर्तन्ते सदाशिवे॥
माङ्गल्यदो विवाहोऽस्या भवेत् सह शिवेन चेत्। तर्हि सर्वेऽपि वक्ष्यन्ति दोषानपि गुणैः समान्॥
यथा हरिश्शेषशय्यामधिशेते पयोनिधौ। तथापि दोषं कमपि मन्यन्ते तस्य नो बुधाः॥
लोके भानुः कृशानुश्च गृह्णीतः सकलान् रसान्। तथापि तौ जनः कोऽपि मन्दाविति न मन्यते॥
शुभाशुभं प्रवहति गङ्गायां सकलं जलम्। अपवित्रां न मनुते कोऽपि देही तथापि ताम्॥
नास्ति दोषः समर्थस्य भद्र! क्वापि कदापि च। यथा दोषो नास्ति भानोर्वह्नेस्त्रिस्रोतसोऽपि च॥

स्पर्धां मनुष्या विदधत्यमूञ्चेद् बोधाभिमानाज्जगतीह मन्दाः।
आकल्पमेते निरये पतन्ति जीवोऽपि किं स्यात् क्वचिदीशतुल्यः॥ ६९॥

गङ्गाम्भसापि रचिता विज्ञाता यदि वारुणी। कदापि सज्जनास्तस्याः पानं कुर्वन्ति न क्वचित्॥
गङ्गाप्रवाहे मिलिता सैव पूता यथा मता। जीवेशयोस्तथैवास्ति भेदः सामर्थ्यसङ्गतः॥
स्वाभाविकः समर्थोऽस्ति शम्भुः स भगवान् हरः। अतोऽनेन सहोद्वाहे हितं सर्वप्रकारकम्॥
किन्त्वसौ वर्तते नूनं दुराराध्यो महेश्वरः। पुनरस्त्याशुतोषोऽपि तपःक्लेशे कृते सति॥
यदि कुर्यात् तपश्चर्यां गिरे तव कुमारिका। भावि नाशयितुं शक्तस्तर्हि त्रिपुरसूदनः॥

जद्यपि बर अनेक जग माहीं। ऐहि कहँ सिव तजि दूसर नाहीं॥
बरदायक प्रनतारति - भंजन। कृपासिंधु सेवक - मन - रंजन॥
इच्छित फल, बिनु सिव अवराधें। लहिअ न कोटि जोग-जप साधें॥

दो०—अस कहि नारद सुमिरि हरि, गिरिजहि दीन्हि असीस।
होइहि यह कल्यान अब, संसय तजहु गिरीस॥ ७०॥

कहि अस ब्रह्मभवन मुनि गयऊ। आगिल चरित सुनहु जस भयऊ॥
पतिहि ऐकांत पाइ कह मैना। नाथ न मैं समुझे मुनि - बैना॥
जौं घरु, बरु, कुलु होइ अनूपा। करिअ बिबाहु सुता - अनुरूपा॥
न त कन्या बरु रहउ कुआरी। कंत! उमा मम प्रानपिआरी॥
जौं न मिलिहि बरु गिरिजहि जोगू। गिरि जड़ सहज, कहिहि सबु लोगू॥
सोइ बिचारि पति! करेहु बिबाहू। जेहिं न बहोरि होइ उर दाहू॥
अस कहि परी चरन धरि सीसा। बोले सहित - सनेह गिरीसा॥
बरु पावक प्रगटै ससि माहीं। नारद - बचनु अन्यथा नाहीं॥

दो०—प्रिया! सोचु परिहरहु सबु, सुमिरहु श्रीभगवान।
पारबतिहि निरमयउ जेहिं, सोइ करिहि कल्यान॥ ७१॥

अब जौं तुम्हहि सुता पर नेहू। तौ अस जाइ सिखावनु देहू॥
करै सो तपु, जेहिं मिलहिं महेसू। आन उपायँ न मिटिहि कलेसू॥
नारद - बचन सगर्भ, सहेतू। सुंदर, सब गुन - निधि बृषकेतू॥
अस बिचारि तुम्ह तजहु असंका। सबहि भाँति संकरु अकलंका॥
सुनि पति-बचन हरषि मन माहीं। गई तुरत उठि, गिरिजा-पाहीं॥
उमहि बिलोकि नयन भरे बारी। सहित सनेह गोद बैठारी॥
बारहिं बार लेति उर लाई। गदगद कंठ, न कछु कहि जाई॥
जगत - मातु सर्बग्य भवानी। मातु सुखद बोलीं मृदु बानी॥

दो०—सुनहि मातु! मैं दीख अस, सपन सुनावउँ तोहि।
सुंदर गौर सुबिप्रबर, अस उपदेसेउ मोहि॥ ७२॥

करहि जाइ तपु सैलकुमारी। नारद कहा सो सत्य बिचारी॥
मातु-पितहि पुनि यह मत भावा। तपु सुखप्रद, दुख-दोष नसावा॥
तपबल रचइ प्रपंचु बिधाता। तपबल बिष्नु सकल जग-त्राता॥
तपबल संभु करहिं संघारा। तपबल सेषु धरइ महिभारा॥
तप - अधार सब सृष्टि भवानी। करहि जाइ तपु अस जियँ जानी॥
सुनत बचन बिसमित महतारी। सपन सुनायउ गिरिहि हँकारी॥
मातु पितहि बहुबिधि समुझाई। चलीं उमा तप - हित हरषाई॥
प्रिय परिवार, पिता अरु माता। भए बिकल, मुख आव न बाता॥

दो०—बेदसिरा मुनि आइ तब, सबहि कहा समुझाइ।
पारबती-महिमा सुनत, रहे प्रबोधहि पाइ॥ ७३॥

उर धरि उमा प्रानपति - चरना। जाइ बिपिन लागीं तपु करना॥
अति सुकुमार, न तनु तप-जोगू। पति-पद सुमिरि तजेउ सबु भोगू॥

यद्यप्यनेके संसारे वर्तन्ते सुलभा वराः । किन्त्वेतस्याः शिवं हित्वा वरोऽन्यो नैव वर्तते ।।
अभीष्टवरदाता स प्रणतार्तिविभञ्जनः । कृपासिन्धुः सेवकानां मानसानां सुरञ्जनः ।।
अभीप्सितं फलं लोके शिवस्याराधनां विना । न लभ्यते कोटिसङ्ख्यैर्योगैश्चापि जपैः कृतैः।।

उक्त्वेति शम्भुं स्मृतवान् सुरर्षिर्ददौ शुभाशीर्गिरिराजपुत्र्यै ।
ऊचेऽधुनेदं हितमेव सर्वं त्यजाशु शङ्कां गिरिराज तस्मात् ।। ७० ।।

इत्युक्त्वा ब्रह्मभवनं प्राचलन्नारदो मुनिः । शृणुष्वाग्रे चरित्रं यद् यादृशञ्च यथाभवत् ।।
एकान्तेऽवसरं प्राप्य भर्तारं प्राह मेनका । न ज्ञातवत्यहं नाथ वचनं मुनिनेरितम् ।।
यर्हि गेहं वरो वंशः सर्वञ्चानुपमं भवेत् । भवेत् कन्यानुरूपञ्च तर्ह्युद्वाहो विधीयताम्।।
नो चेत् कन्यास्मदीयेयं कुमार्येव स्थिता भवेत् । कान्त! यस्मादुमा नित्यमस्ति प्राणप्रिया मम।।
कुत्रचिद् गिरिजायोग्यो न मिलिष्यति चेद् वरः। तर्हि वक्ष्यन्ति सर्वेऽपि स्वभावाद् यद् गिरिर्जडः।।
तदेतत् प्रविचार्यैव विवाहं कारय प्रिय । यथा पश्चाद् भवेन्नैव तापश्चेतसि नः पुनः ।।
इत्युक्त्वा पादयोः पत्युः शिरो विन्यस्य सापतत्। सस्नेहं प्राह वचनं गिरीशस्तदनन्तरम् ।।
कदापि निष्पतेदग्निः सुधांशोरपि शीतलात् । किन्त्वन्यथा भवेन्नैव वचनं नारदेरितम् ।।

त्यज प्रिये शोकमिमं समग्रं श्रीशं स्मर त्वं भगवन्तमेव ।
यः पार्वतीं निर्मितवान् परात्मा भद्रं करिष्यत्यखिलं स एव ।। ७१ ।।

इदानीं चेत् तव स्नेहः सुतायां वर्तते प्रिये । तर्हि गत्वा देहि शिक्षां तस्यै त्वेतादृशीं द्रुतम्।।
यत् कुर्यात् सा तपस्तादृङ् महेशो लप्स्यते यतः। उपायेनापरेणायं क्लेशो यास्यति न क्षयम् ।।
वचनं नारदस्यास्ति सगर्भञ्च सहेतुकम् । वृषकेतुश्च रम्योऽस्ति सर्वसद्गुणशेवधिः ।।
इत्थं विचार्य सकलं त्वमाशङ्कां परित्यज ।सर्वैः प्रकारैर्गिरिशो निष्कलङ्कोऽस्ति निश्चितम्।।
इति श्रुत्वा वचः पत्युः प्रहृष्टा हृदि मेनका । उत्थाय तत्क्षणादेव गिरिजानिकटं गता ।।
उमां विलोक्यैव तस्या आगतं वारि नेत्रयोः। सस्नेहं तां निजोत्सङ्गे मेनोपावेशयत् तदा ।।
पुनः पुनस्तामुरसा निजेनायोजयच्च सा ।कण्ठश्च गद्गदस्तस्याः किञ्चिद् वक्तुं न साशकत्।।
देवी भवानी सर्वज्ञा जगन्माता महेश्वरी । उवाच सुखदां मृद्वीं वाचं स्वजननीं ततः ।।

मातः शृणुष्वेति विलोकितं मे स्वप्नं त्वहं यं विनिवेदयामि ।
द्विजोत्तमो गौरमनोज्ञरूप उपादिशन् मां कृपयेत्थमेव ।। ७२ ।।

हे शैलपुत्रि! त्वं गत्वा तपस्तीव्रं समाचर । यद् वचो नारदेनोक्तं तत् सत्यं प्रविचार्य च।।
एतन् मात्रे च पित्रे ते रोचते स्म मतं पुनः । तपः सुखप्रदं सर्वदुःखदोषविनाशकम् ।।
विधिस्तपोबलेनैव प्रपञ्चं रचयत्यदः । विष्णुस्तपोबलेनैव त्रायते सकलं जगत् ।।
शम्भुस्तपोबलेनैव जगत् संहरते तथा । शेषस्तपोबलेनैव भारं भूम्या दधाति च ।।
भवानि! सकला सृष्टिस्तप आश्रित्य तिष्ठति। इत्थं विचार्य चित्ते स्वे त्वं गत्वा तप आचर।।
श्रुत्वोमाया इति वचो जननी विस्मिताभवत्। गिरिमाहूय सा सर्वं स्वप्नं श्रावयति स्म तम्।।
ततः प्रकारैर्विविधैः प्रबोध्य पितरौ स्वकौ । तपः कर्तुं हर्षयुक्ता प्राचलद् गिरिनन्दिनी ।।
परिवारः प्रियस्तातो माता च सहसा तदा । विकला अभवन् सर्वे मुखे वागपि नागमत् ।।

ततो मुनिर्वेदशिरा उपेत्य महत्त्वमूचे सकलान् प्रबोध्य ।
श्रुत्वा महत्त्वं गिरिराजपुत्र्याः सम्प्राप्य बोधं सकला अतुष्यन् ।। ७३ ।।

उमा प्राणपतेर्धृत्वा चित्ते चरणपङ्कजे । तपः कर्तुं वनं गत्वा समारभत तत् तदा ।।
अतीव सुकुमारोऽस्यास्तपोयोग्यो न विग्रहः।पत्युस्तु पादौ स्मृत्वा सा भोगान् सर्वाञ्जहौ क्षणात्।।

नित नव चरन उपज अनुरागा। बिसरी देह, तपहिं मनु लागा॥
संबत सहस मूल-फल खाए। सागु खाइ सत बरष गवाँए॥
कछु दिन भोजनु बारि-बतासा। किए कठिन कछु दिन उपबासा॥
बेल-पाती महि परइ सुखाई। तीनि सहस संबत सोइ खाई॥
पुनि परिहरे सुखानेउ परना। उमहि नामु तब भयउ अपरना॥
देखि उमहि तप-खीन सरीरा। ब्रह्मगिरा भै गगन गभीरा॥

दो०—भयउ मनोरथ सुफल तब, सुनु गिरिराजकुमारि।
परिहरु दुसह कलेस सब, अब मिलिहहिं त्रिपुरारि॥ ७४॥

अस तपु काहुँ न कीन्ह भवानी। भए अनेक धीर, मुनि, ग्यानी॥
अब उर धरहु ब्रह्म-बर-बानी। सत्य सदा, संतत सुचि जानी॥
आवै पिता बोलावन जबहीं। हठ परिहरि घर जाएहु तबहीं॥
मिलहिं तुम्हहि जब सप्त रिषीसा। जानेहु तब प्रमान बागीसा॥
सुनत गिरा-बिधि गगन बखानी। पुलक गात गिरिजा हरषानी॥
उमा-चरित सुंदर मैं गावा। सुनहु संभु कर चरित सुहावा॥
जब तें सतीं जाइ तनु त्यागा। तब तें सिव-मन भयउ बिरागा॥
जपहिं सदा रघुनायक-नामा। जहँ-तहँ सुनहिं राम-गुन-ग्रामा॥

दो०—चिदानंद, सुखधाम सिव, बिगत-मोह-मद-काम।
बिचरहिं महि धरि हृदयँ हरि, सकल-लोक-अभिराम॥ ७५॥

कतहुँ मुनिन्ह उपदेसहिं ग्याना। कतहुँ राम-गुन करहिं बखाना॥
जदपि अकाम, तदपि भगवाना। भगत-बिरह-दुख-दुखित सुजाना॥
एहि बिधि गयउ कालु बहु बीती। नित नै होइ रामपद-प्रीती॥
नेमु-प्रेमु संकर कर देखा। अबिचल हृदयँ भगति कै रेखा॥
प्रगटे रामु कृतग्य कृपाला। रूप-सील-निधि, तेज बिसाला॥
बहु प्रकार संकरहि सराहा। तुम्ह बिनु अस ब्रतु को निरबाहा॥
बहुबिधि राम सिवहि समुझावा। पारबती कर जन्मु सुनावा॥
अति पुनीत गिरिजा कै करनी। बिस्तर-सहित कृपानिधि बरनी॥

दो०—अब बिनती मम सुनहु सिव, जौं मो पर निज नेहु।
जाइ बिबाहहु सैलजहि, यह मोहि मागें देहु॥ ७६॥

कह सिव, जदपि उचित अस नाहीं। नाथ-बचन पुनि मेटि न जाहीं॥
सिर धरि आयसु करिअ तुम्हारा। परम धरमु यह, नाथ! हमारा॥
मातु, पिता, गुर, प्रभु कै बानी। बिनहिं बिचार करिअ सुभ जानी॥
तुम्ह सब भाँति परम हितकारी। अग्या सिर पर नाथ तुम्हारी॥
प्रभु तोषेउ सुनि संकर-बचना। भक्ति-बिवेक-धर्म-जुत रचना॥
कह प्रभु, हर! तुम्हार पन रहेऊ। अब उर राखेहु जो हम कहेऊ॥
अंतरधान भए अस भाषी। संकर सोइ मूरति उर राखी॥
तबहिं सप्तरिषि सिव पहिं आए। बोले प्रभु अति बचनु सुहाए॥

नित्यं नवोऽनुरागोऽस्या अभवद् भर्तृपादयोः । देहोऽपि विस्मृतो जातस्तपोयुक्तं मनोऽभवत् ।।
आसीद् वर्षसहस्रं सा कन्दमूलफलाशना । पुनर्वर्षशतं साभूत् केवलं शाकभक्षिणी ।।
वार्वातभोजना सासीद् दिनानि कतिचित् ततः। उपवासान् कठोरान् सा चक्रेऽहानि कियन्त्यपि।।
शुष्काणि बिल्वपत्राणि भूमौ यान्यपतन् वने । त्रीणि वर्षसहस्राणि तान्येवाभक्षयत् ततः ।।
शुष्कपर्णान्यपि यदा सा तत्याज दृढव्रता । अपर्णेत्याख्यया लोके तदोमा प्रथिताभवत् ।।
उमायास्तपसा क्षीणं शरीरं परिवीक्ष्य च । ब्रह्मवाणी समभवद् गम्भीरा गगनात् तदा ।।

मनोरथस्ते सफलोऽस्ति जातः शृणुष्व नूनं गिरिराजपुत्रि ।
क्लेशान् समग्रांस्त्यज दुस्सहांस्त्वं त्वामामिलिष्यत्यधुना पुरारिः ।। ७४ ।।

तपो भवानि! केनापि नेदृशं विहितं क्वचित् । यद्यप्यनेके सञ्जाता धीरा विज्ञा मुनीश्वराः।।
इतः परं वरां वाणीं ब्रह्मणो धारयोरसा । सदा सत्यां परिज्ञाय सततं पावनामपि ।।
आगमिष्यति ते तातो यदाह्वानाय पार्वति । तदा हठं परित्यज्य गच्छ तातस्य मन्दिरम् ।।
यदा सप्तर्षयो मान्यास्त्वां मिलिष्यन्त्यसंशयम्। ज्ञास्यसीमां तदा वाणीं सप्रमाणामृतम्भराम्।।
इत्थं श्रुत्वा ब्रह्मवाणीं गगनप्रेरितां शुभाम् । पुलकाञ्चितसर्वाङ्गा गिरिजा मुदिताभवत् ।।
उमाचरित्रं रुचिरं गीतमेतन् मया मुने । शम्भोश्चरित्रं रुचिरं भरद्वाज! निशामय ।।
यमारभ्य पितुर्यागे सती तत्याज विग्रहम् । कालं तमारभ्य शम्भोर्वैराग्यं मानसेऽभवत् ।।
स सर्वदैव श्रीरामनाम्नश्चक्रे जपं तदा । श्रीरामस्य गुणग्रामानश्रृणोद् यत्र-तत्र च ।।

शिवश्चिदानन्दसुखालयात्मा मोहस्मयानङ्गविवर्जितश्च ।
धृत्वा हरिं स्वे हृदि कौ विचेरे समस्तलोकस्य सदाभिरामम् ।। ७५ ।।

उपादिदेश स मुनीन् क्वचित् सद्बोधमुत्तमम्। क्वचिच्च वर्णयामास रामचन्द्रस्य सद्गुणान् ।।
यद्यप्यकामो भगवांस्तथापि स महेश्वरः । विवेकी भक्तविरहदुःखदुःखी स्थितोऽधुना ।।
अनेनैव प्रकारेण प्रययौ समयो महान् । नित्यं नवैव तस्यासीत् प्रीती रामपदाब्जयोः।।
पश्यति स्म यदा शम्भोर्नियमं स्नेहमव्ययम्। हृदये भक्तिरेखाञ्च श्रीरामस्तस्य निश्चलाम्।।
कृतज्ञाता कृपालुश्च प्रादुरास तदा हरिः । निधी रूपस्य शीलस्य तीव्रतेजोमयस्तथा ।।
बहुप्रकारैर्गिरिशं प्राशंसज्जगतां पतिः । यत् त्वां विना वर्तते को निर्वहेद् यो व्रतं त्विदम्।।
ततो बहुविधं रामो बोधयामास शङ्करम् । अश्रावयच्च पार्वत्या देहप्राप्ति हिमाचलात् ।।
वृत्तं शैलेशनन्दिन्याः कर्म चाप्यतिपावनम् । अवर्णयद् विस्तरेण सर्वमेव कृपानिधिः ।।

शम्भोऽधुना मे विनयं शृणुष्व स्नेहोऽस्ति चेत् ते मयि सर्वकालम् ।
गत्वोद्वह त्वं तनयां हिमाद्रेर्मह्यं त्विदं याचितमीश देहि ।। ७६ ।।

ऊचे रामं शिवो नैतद् यद्यपीहोचितं स्थितम्। तथापि नाथवचनमस्वीकर्तुं न शक्यते ।।
तवाज्ञां शिरसा धृत्वा पालयेयमहं सदा । ममायमेव परमो धर्मो हे नाथ वर्तते ।।
जनन्या जनकस्यापि गुरोर्वाणीं प्रभोरपि । विना विचारं कुर्वीत ज्ञात्वा सर्वसुखावहाम् ।।
त्वन्तु सर्वैः प्रकारैर्मे परमो हितकारकः । तस्मान्नाथ तवादेशो मस्तके मम वर्तते ।।
शिवस्य वचसां श्रुत्वा सन्तुष्टोऽभूत् प्रभुर्हरिः। भक्त्या तथा विवेकेन धर्मेण रचनां युताम् ।।
प्रभुरूचे प्रतिज्ञा ते सम्प्राप्ता हर! पूर्णताम् । इदानीं स्थापय स्वान्ते यदुक्तं वचनं मया ।।
एतावदुक्त्वा वचनमन्तर्धानं गतो हरिः । अस्थापयन्निजे चित्ते मूर्तिं तामेव शङ्करः ।।
तदैव सप्त ऋषयः शम्भोः पार्श्वं समागताः । महेश्वरस्तानवदद् वचनञ्चातिशोभनम् ।।

दो०—पारबती पहिं जाइ तुम्ह, प्रेम-परिच्छा लेहु।
गिरिहि प्रेरि पठएहु भवन, दूरि करेहु संदेहु ॥ ७७ ॥

रिषिन्ह गौरि देखी तहँ कैसी। मूरतिमंत तपस्या जैसी ॥
बोले मुनि, सुनु सैलकुमारी। करहु कवन कारन तपु भारी ॥
केहि अवराधहु, का तुम्ह चहहू। हम सन सत्य मरमु किन कहहू ॥
कहत बचन मनु अति सकुचाई। हँसिहहु सुनि हमारि जड़ताई ॥
मनु हठ परा, न सुनइ सिखावा। चहत बारि पर भीति उठावा ॥
नारद कहा, सत्य सोइ जाना। बिनु पंखन्ह हम चहहिं उड़ाना ॥
देखहु मुनि, अबिबेकु हमारा। चाहिअ सदा सिवहि भरतारा ॥

दो०—सुनत बचन बिहसे रिषय, गिरिसंभव तव देह।
नारद कर उपदेसु सुनि, कहहु, बसेउ किसु गेह ॥ ७८ ॥

दच्छसुतन्ह उपदेसेन्हि जाई। तिन्ह फिरि भवनु न देखा आई ॥
चित्रकेतु कर घरु उन घाला। कनककसिपु कर पुनि अस हाला ॥
नारद-सिख जे सुनहिं नर-नारी। अवसि होहिं तजि भवनु भिखारी ॥
मन कपटी, तन सज्जन चीन्हा। आपु सरिस सबही चह कीन्हा ॥
तेहि कें बचन मानि बिस्वासा। तुम्ह चाहहु पति सहज उदासा ॥
निर्गुन, निलज, कुबेष, कपाली। अकुल, अगेह, दिगंबर, ब्याली ॥
कहहु, कवन सुखु अस बरु पाएं। भल भूलिहु ठग के बौराएँ ॥
पंच कहें, सिवँ सती बिबाही। पुनि अवडेरि मराएन्हि ताही ॥

दो०—अब सुख सोवत, सोचु नहिं, भीख मागि भव खाहिं।
सहज एकाकिन्ह के भवन, कबहुँ कि नारि खटाहिं ॥ ७९ ॥

अजहूँ मानहु कहा हमारा। हम तुम्ह कहुँ बरु नीक बिचारा ॥
अति सुंदर, सुचि, सुखद, सुसीला। गावहिं बेद जासु जस - लीला ॥
दूषन - रहित सकल - गुन - रासी। श्रीपति पुर - बैकुंठ - निवासी ॥
अस बरु तुम्हहि मिलाउब आनी। सुनत बिहसि कह बचन भवानी ॥
सत्य कहेहु गिरिभव तनु एहा। हठ न छूट, छूटै बरु देहा ॥
कनकउ पुनि पषान तें होई। जारेहुँ सहजु न परिहर सोई ॥
नारद - बचन न मैं परिहरऊं। बसउ भवनु, उजरउ, नहिं डरऊँ ॥
गुर कें बचन प्रतीति न जेही। सपनेहुँ सुगम न सुख-सिधि तेही ॥

दो०—महादेव अवगुन-भवन, बिष्नु सकल गुन-धाम।
जेहि कर मनु रम जाहि सन, तेहि तेही सन काम ॥ ८० ॥

जौं तुम्ह मिलतेहु प्रथम मुनीसा। सुनतिउँ सिख तुम्हारि धरि सीसा ॥
अब मैं जन्मु संभु - हित हारा। को गुन - दूषन करै बिचारा ॥
जौं तुम्हरे हठ हृदयँ बिसेषी। रहि न जाइ बिनु किएँ बरेषी ॥
तौ कौतुकिअन्ह आलसु नाहीं। बर - कन्या अनेक जग माहीं ॥
जन्म कोटि - लगि रगर हमारी। बरउँ संभु, न त रहउँ कुआरी ॥
तजउं न नारद कर उपदेसू। आपु कहहिं सत बार महेसू ॥

गत्वा समीपं त्वचलस्य पुत्र्याः प्रीतेः परीक्षां कुरुताविलम्बम् ।
सम्प्रेर्य तं प्रेषयतालयं तां सन्देहमप्यस्य निराकुरुध्वम् ॥ ७७ ॥

सप्तर्षिभिस्तत्र गत्वा सा दृष्टा कीदृशी ततः । तपश्चर्या ननु यथा संस्थिता मूर्तिधारिणी ॥
ऊचुः सप्तर्षयो देवि शृणु शैलेन्द्रकन्यके । त्वमिदं कारणात् कस्मात् करोषि कठिनं तपः ॥
कं त्वमाराधयस्यत्र कां धारयसि कामनाम् । यथार्थं स्वरहस्यञ्च नैव कस्माद् ब्रवीषि नः ॥
ऊचे शिवा सङ्कुचति वर्णोच्चारेऽपि मे मनः । भवन्तोऽपि हसिष्यन्ति निशम्य मम मन्दताम् ॥
हठो धृतो मे मनसा न शृणोति च शिक्षणम् । अम्भस्येव तु तद् भित्तिमुत्तम्भयितुमीहते ॥
नारदेन यदुक्तं तत् सत्यं विज्ञाय सर्वथा । पक्षान् विनैवोड्डयितुमधुनाभिलषाम्यहम् ॥
ममाविवेकं पश्यन्तु वर्तमानं मुनीश्वराः । श्रीशम्भुमेव भर्तारं सदैवाभिलषाम्यहम् ॥

श्रुत्वा वचस्तज्जहसुर्मुनीशा ऊचुश्च देहस्तव शैलजोऽयम् ।
श्रुत्वोपदेशं ननु नारदस्य प्राप्तं स्थितिं त्वं वद कस्य गेहम् ॥ ७८ ॥

उपादिशत् पुरा गत्वा पुत्रान् दक्षस्य नारदः । ततो भूयो न दृष्टं तैः परावृत्य स्वकं गृहम् ॥
स एवानाशयत् पूर्वं चित्रकेतोर्निकेतनम् । इयमेव दशा जाता हिरण्यकशिपोरपि ॥
नारदस्योपदेशं ये शृण्वन्ति च नराः स्त्रियः । गेहं त्यक्त्वावश्यमेव भिक्षाशीला भवन्ति ते ॥
मनस्तस्यच्छलग्रस्तं तनुः सज्जनलक्षणा । सर्वानिव स्वतुल्यान् स कर्तुमिच्छति सर्वदा ॥
विश्वासं तस्य वचने विधाय गिरिनन्दिनि । त्वमिच्छसि पतिं नूनमुदासीनं स्वभावतः ॥
निर्गुणं लज्जया हीनं कुवेषञ्च कपालिनम् । अकुलं गेहरहितं दिग्वस्त्रं सर्पवेष्टितम् ॥
एतादृशं वरं प्राप्य किं सुखं लप्स्यसे वद । भ्रामिता वञ्चकेन त्वं सुष्ठु भ्रान्तिमुपागता ॥
पञ्चसद्वचनात् पूर्वं शिवेनोद्वाहिता सती । पश्चात् सन्त्यज्य तां देवीं मृत्युं प्रापयति स्म सः ॥

सुखं स शेतेऽस्य न शुक् त्विदानीं भिक्षां विधायैव भवोऽस्ति नूनम् ।
एकान्तभाजां भवने स्वभावात् स्थातुं कदा किं प्रभवन्ति नार्यः ॥ ७९ ॥

अद्यापि मन्यस्वेदानीमस्माकं भाषितं हितम् । वरोऽस्माभिस्तव कृते सुयोग्योऽस्ति विचारितः ॥
अतीव सुन्दरः पूतः सुखदः शीलवानसौ । यशो लीलाञ्च गायन्ति श्रुतयो यस्य सर्वदा ॥
रहितः सकलैर्दोषैर्गुणानां राशिरुत्तमः । श्रियः पतिर्वसत्येष पुरे वैकुण्ठनामके ॥
त्वया संयोजयिष्याम आनीयैतादृशं वरम् । श्रुत्वैवेति विहस्योचे भवानी तान् मुनीश्वरान् ॥
सत्यं प्रोक्तं भवद्भिर्यद् देहोऽयं शैलजो मम । त्यक्ष्यतेऽतो हठो नैव देहस्त्यक्तो भवेत् पुनः ॥
कनकञ्चापि लोकेऽस्मिन् प्रस्तरादेव जायते । दाहे कृतेऽपि तद् भूयः स्वभावं विजहाति न ॥
परित्यक्ष्यामि नैवातो वचनं नारदेरितम् । गृहं तिष्ठतु वोच्छिन्नमस्तु नैव बिभेम्यहम् ॥
सद्गुरोर्वचने यस्य विश्वासो न हि वर्तते । सुखसिद्धी न सुगमे तस्य स्वप्नेऽपि कुत्रचित् ॥

शिवोऽगुणानां भवनं विशालं विष्णुः समेषां भवनं गुणानाम् ।
यस्यास्ति चित्तं रमितं हि यस्मिंस्तेनैव कार्यं मतमस्ति तस्य ॥ ८० ॥

अमिलिष्यन् भवन्तश्चेत् पूर्वमेव मुनीश्वराः । अश्रोष्यं भवतां तर्हि धृत्वा शीर्ष्णा सुशिक्षणम् ॥
इदानीं पणिता किन्तु शिवायैव मया जनिः । अतो गुणानां दोषाणां विचारञ्च करोतु कः ॥
यद्यत्रभवतां चित्ते विशिष्टो वर्तते हठः । विना विवाहवार्ताञ्च यदि स्थातुं न शक्यते ॥
तर्हि कौतुकयुक्तानामालस्यं नास्ति कुत्रचित् । वराः कन्याश्च विविधाः सन्ति संसारमण्डले ॥
हठो यावज्जन्मकोटीरयमेव मतो मम । वरयिष्ये शिवं नो चेद् वत्स्याम्येव कुमारिका ॥
उपदेशं नारदस्य न त्यक्ष्यामि कदाचन । शतवारं महेशोऽपि यदि वक्ष्यति मां स्वयम् ॥

मैं पा परउँ, कहइ जगदंबा। तुम्ह गृह गवनहु, भयउ बिलंबा॥
देखि प्रेमु, बोले मुनि ग्यानी। जय-जय जगदंबिके भवानी॥

दो०—तुम्ह माया, भगवान सिव, सकल-जगत-पितु-मातु।
नाइ चरन सिर, मुनि चले पुनि-पुनि हरषत गातु॥ ८१॥

जाइ मुनिन्ह हिमवंतु पठाए। करि बिनती गिरजहिं गृह ल्याए॥
बहुरि सप्तरिषि सिव पहिं जाई। कथा उमा कै सकल सुनाई॥
भए मगन सिव, सुनत सनेहा। हरषि सप्तरिषि गवने गेहा॥
मनु थिर करि तब संभु सुजाना। लगे करन रघुनायक-ध्याना॥
तारकु असुर भयउ तेहि काला। भुज-प्रताप-बल-तेज बिसाला॥
तेंहिं सब लोक-लोकपति जीते। भए देव सुख-संपति-रीते॥
अजर-अमर सो जीति न जाई। हारे सुर करि बिबिध लराई॥
तब बिरंचि-सन जाइ पुकारे। देखे बिधि सब देव दुखारे॥

दो०—सब सन कहा बुझाइ बिधि, दनुज-निधन तब होइ।
संभु-सुक्र-संभूत सुत, ऐहि जीतइ रन सोइ॥ ८२॥

मोर कहा सुनि करहु उपाई। होइहि, ईस्वर करिहि सहाई॥
सतीं जो तजी दच्छ-मख देहा। जनमी जाइ हिमाचल-गेहा॥
तेंहिं तपु कीन्ह संभु-पति-लागी। सिव समाधि बैठे सबु त्यागी॥
जदपि अहइ असमंजस भारी। तदपि बात ऐक सुनहु हमारी॥
पठवहु कामु, जाइ सिव पाहीं। करै छोभु संकर-मन माहीं॥
तब हम जाइ सिवहि सिर नाई। करवाउब बिबाहु बरिआई॥
ऐहि बिधि भलेंहिं देवहित होई। मत अति नीक, कहइ सबु कोई॥
अस्तुति सुरन्ह कीन्हि अति हेतू। प्रगटेउ बिषमबान झषकेतू॥

दो०—सुरन्ह कही निज बिपति सब, सुनि मन कीन्ह बिचार।
संभु-बिरोध न कुसल मोंहि, बिहसि कहेउ अस मार॥ ८३॥

तदपि करब मैं काजु तुम्हारा। श्रुति कह परम धरम उपकारा॥
पर-हित लागि तजइ जो देही। संतत संत प्रसंसहिं तेही॥
अस कहि चलेउ सबहि सिरु नाई। सुमन धनुष कर, सहित सहाई॥
चलत मार अस हृदयँ बिचारा। सिव-बिरोध ध्रुव मरनु हमारा॥
तब आपन प्रभाउ बिस्तारा। निज बस कीन्ह सकल संसारा॥
कोपेउ जबहिं बारिचर-केतू। छन महुँ मिटे सकल श्रुति-सेतू॥
ब्रह्मचर्ज, ब्रत, संजम नाना। धीरज, धरम, ग्यान, बिग्याना॥
सदाचार, जप, जोग, बिरागा। सभय बिबेक-कटकु सबु भागा॥

छं०—भागेउ बिबेकु सहाय-सहित, सो सुभट संजुग-महि मुरे।
सदग्रंथ पर्बत कंदरन्हि महुँ, जाइ तेहि अवसर दुरे॥
होनिहार का करतार, को रखवार, जग खरभरु परा।
दुइ माथ केहि, रतिनाथ जेहि, कहुँ कोपि कर धनु-सरु धरा॥

पुनः प्राह जगन्माता भवत्पादानतास्म्यहम् । भवन्तो यान्तु गेहं स्वं विलम्बोऽस्ति स्थितो महान् ॥
इत्थं प्रीतिं विलोक्यास्या मुनयो ज्ञानिनोऽवदन् । जयताज्जयतात् पूज्या भवानी जगदम्बिका ॥

शिवः परात्मा भवती च माया विश्वस्य सर्वस्य पिता च माता ।
नत्वेति पादौ शिरसाचलंस्ते गात्राणि भूयः पुलकान्वितानि ॥ ८१ ॥

ततस्ते मुनयो गत्वाप्रेषयन् हिमपर्वतम् । स गत्वा विनयं कृत्वा पार्वतीं गृहमानयत् ॥
पुनः सप्तर्षयः सर्वे यात्वा पार्श्वं कपर्दिनः । श्रावयामासुरारम्भादुमायाः सकलां कथाम् ॥
श्रुत्वैव तस्यास्तं स्नेहं शिवो मग्नोऽभवत् सुखे । सप्तर्षयोऽपि संहृष्टा जग्मुः स्वभवनं मुदा ॥
तत्पश्चात् सुस्थिरं कृत्वा शम्भुः सुज्ञानवान् मनः । रामस्य रघुनाथस्य ध्यानस्यारम्भमाचरत् ॥
इतस्तस्मिन्नेव काले तारकाख्योऽसुरोऽभवत् । प्रतापबलतेजांसि यस्य बाह्वोर्महान्ति च ॥
सर्वे लोका लोकपाश्च विजितास्तेन रक्षसा । सुखसम्पत्तिरहिता बभूवुः सकलाः सुराः ॥
शक्योऽभून्नैव केनापि स जेतुमजरामरः । बहुयुद्धानि कृत्वापि देवाः सर्वे पराजिताः ॥
विरिञ्चिपार्श्वं गत्वा ते देवा दुःखं न्यवेदयन् । विरिञ्चिः सकलान् देवान् पश्यति स्मातिदुःखितान् ॥

सम्बोध्य सर्वानवदद् विधाता नाशस्तदा स्यादसुरस्य तस्य ।
पुत्रो यदा स्याद् गिरिशस्य बीजात् स एव जेतुं प्रधने तमीशः ॥ ८२ ॥

यत्नं सम्पादयन्त्वाशु निशम्य मम भाषितम् । करिष्यतीशः साहाय्यं सर्वं सम्पत्स्यते ध्रुवम् ॥
दक्षस्य यागे या पूर्वं त्यजति स्म सती तनुम् । गृहं यात्वाद्रिराजस्य सैव जातास्ति तत्सुता ॥
तया तपः कृतं तीव्रं प्राप्तुं स्वस्याः पतिं शिवम् । इतस्त्यक्त्वा शिवः सर्वं समाधिं धारयन् स्थितः ॥
आश्चर्यं महदेवास्ति यद्यप्यत्र दिवौकसः । तथापि यूयं श्रुणुत ममैकमिह भाषितम् ॥
गत्वा रतिपतिं शम्भोः पार्श्वं प्रेषयत द्रुतम् । स गत्वा तत्र सङ्क्षोभं करोतु शिवमानसे ॥
ततोऽहमपि सम्प्राप्य शिरो नत्वेशपादयोः । विवाहं कारयिष्यामि तं प्रसाद्य बलादपि ॥
यत्नेनानेनैव देवहितं भवितुमर्हति । अतियुक्तं मतं त्वित्थं देवैः सर्वैः प्रभाषितम् ॥
ततोऽतीवास्तुवन् सर्वे ते पूर्वोक्ताय हेतवे । विषमेषुस्तदा जातः प्रकटो मीनकेतनः ॥

ते स्वां विपत्तिं सकलां तमूचुः श्रुत्वा स चक्रे हृदये विचारम् ।
शम्भोर्विरोधे न हितं ममास्ति कामो विहस्येति सुरानुवाच ॥ ८३ ॥

तथापि कार्यं युष्माकं करिष्याम्येव निर्जराः । परोपकारः श्रुतिभिः परमो धर्म ईरितः ॥
देहं त्यजति देही स्वं परस्यैव हिताय यः । तमेव सततं सन्तः प्रशंसन्ति न संशयः ॥
इत्युक्त्वा शिर आनम्य सकलेभ्यः स निर्ययौ । धनुर्धृत्वा करे पौष्पं युक्तो निजसहायकैः ॥
इत्थं विचिन्तयामास गच्छन् मकरकेतनः । कृते शिवविरोधेऽस्ति मरणं मम निश्चितम् ॥
ततो विस्तारयामास स स्वकीयं पराक्रमम् । समस्तमेव संसारं कृतवान् स्ववशे तदा ॥
यस्मिन्नेव क्षणे रुष्टः सञ्जातो मीनकेतनः । तस्मिन्नेव क्षणे भिन्नाः सकलाः श्रुतिसेतवः ॥
ब्रह्मचर्यञ्च नियमा विविधाः संयमा अपि । धैर्यं धर्मश्च सकलो ज्ञानं विज्ञानमेव च ॥
सदाचारो जपो योगो वैराग्यमपि तत्क्षणात् । सर्वैव सेना सभया विवेकस्य पलायिता ॥

पलायितः सहायकैर्विवेक एव संयुतो भटाश्च तस्य दुर्धराः पराङ्मुखाश्च संयुगात् ।
समे सुपुस्तकाचलप्रकृष्टकन्दरान्तरे न्यगूहयन्निजां तनुं न रूपमप्यदर्शि तैः ॥

जनास्तदोचुरत्र किं पुरोऽस्ति भावि हे विधेत्वविष्यतीह कोऽद्य नो जगत् समाकुलं स्थितम् ।
द्विशीर्षगोऽस्ति को नरो यदर्थमेष मन्मथः प्रकुप्य चापसायकावधारयन्निजे करे ॥

दो०—जे सजीव जग अचर-चर, नारि-पुरुष अस नाम।
ते निज-निज मरजाद तजि, भए सकल बस काम॥ ८४॥

सब के हृदयँ मदन-अभिलाषा। लता निहारि नवहिं तरुसाखा॥
नदीं उमगि अंबुधि कहुँ धाई। संगम करहिं तलाब-तलाई॥
जहँ असि दसा जड़न्ह कै बरनी। को कहि सकइ सचेतन-करनी॥
पसु-पच्छी, नभ-जल-थल-चारी। भए कामबस समय बिसारी॥
मदन-अंध ब्याकुल सब लोका। निसि-दिनु नहिं अवलोकहिं कोका॥
देव, दनुज, नर, किंनर ब्याला। प्रेत, पिसाच, भूत, बेताला॥
इन्ह कै दसा न कहेउँ बखानी। सदा काम के चेरे जानी॥
सिद्ध, बिरक्त, महामुनि, जोगी। तेपि कामबस भए बियोगी॥

छं०—भए कामबस जोगीस तापस, पावँरन्हि की को कहै।
देखहिं चराचर नारिमय, जे ब्रह्ममय देखत रहे॥
अबला बिलोकहिं पुरुषमय, जगु पुरुष सब अबलामयं।
दुइ दंड भरि ब्रह्मांड भीतर, कामकृत कौतुक अयं॥

सो०—धरी न काहूँ धीर, सब के मन मनसिज हरे।
जे राखे रघुबीर, ते उबरे तेहि काल महुँ॥ ८५॥

उभय घरी अस कौतुक भयऊ। जौ लगि कामु संभु पहिं गयऊ॥
सिवहि बिलोकि ससंकेउ मारू। भयउ जथाथिति सबु संसारू॥
भए तुरत सब जीव सुखारे। जिमि मद उतरि गएँ मतवारे॥
रुद्रहि देखि, मदन भय माना। दुराधरष दुर्गम भगवाना॥
फिरत लाज, कछु करि नहिं जाई। मरनु ठानि मन रचेसि उपाई॥
प्रगटेसि तुरत रुचिर रितुराजा। कुसुमित नव तरु-राजि बिराजा॥
बन-उपबन, बापिका-तड़ागा। परम सुभग सब दिसा-बिभागा॥
जहँ-तहँ जनु उमगत अनुरागा। देखि, मुएहुँ मन मनसिज जागा॥

छं०—जागइ मनोभव मुएहु मन, बन-सुभगता न परै कही।
सीतल सुगंध सुमंद मारुत, मदन अनल सखा सही॥
बिकसे सरन्हि बहु कंज, गुंजत पुंज मंजुल मधुकरा।
कलहंस, पिक, सुक, सरस रव करि गान नाचहिं अपछरा॥

दो०—सकल कला करि कोटि बिधि, हारेउ सेन-समेत।
चली न अचल समाधि-सिव, कोपेउ हृदयनिकेत॥ ८६॥

देखि रसाल बिटपबर-साखा। तेहि पर चढ़ेउ मदनु, मन माखा॥
सुमन-चाप निज सर संधाने। अति रिस ताकि श्रवन लगि ताने॥
छाड़े बिषम बिसिख उर लागे। छुटि समाधि, संभु तब जागे॥
भयउ ईस-मन छोभु बिसेषी। नयन उघारि सकल दिसि देखी॥
सौरभ-पल्लव मदनु बिलोका। भयउ कोपु, कंपेउ त्रैलोका॥

चराचरा ये जगतीह जीवा नार्यो नराश्चेत्यभिधानवन्तः ।
सीमां परित्यज्य समेऽपि तेऽद्य क्षणादनङ्गस्य वशं प्रयाताः ॥ ८४ ॥

कामाभिलाषः सर्वेषां हृदये समजायत । लता विलोक्य वृक्षाणां शाखा अपि नतिं गताः॥
नद्यश्चोत्साहसम्पन्ना धावन्ति स्माम्भसां निधिम्। सङ्गमञ्चक्रुरन्योन्यं सरस्यश्च सरांसि च ॥
एतादृशी दशा यत्र जडानामपि वर्णिता । तर्हि क्रियाश्चेतनानां वक्तुं शक्नोति तत्र कः॥
नभोजलस्थलचराः पशवः पतगा अपि । सर्वे कामवशा जाता विस्मृत्य समयं तदा ॥
मदनान्धा व्याकुलाश्च जनाः सर्वे तदाभवन्। चक्रवाकाश्चक्रवाक्यो नैवापश्यन्नहर्निशम् ॥
अमरा दनुजा मर्त्याः किन्नराः पवनाशनाः । भूतप्रेतपिशाचाद्या वेताला अपि ये स्थिताः ॥
इत्येतेषां दशा नैव वर्णितास्ति मयाधुना । ज्ञात्वैतान् मदनस्यैव वशं प्राप्तान् निरन्तरम्॥
सिद्धा विरक्ता ये केऽपि योगिनश्च महर्षयः । तेऽपि कामवशा भूत्वा तदा जाता वियोगिनः॥

यदा च योगिपुङ्गवा वशाः स्मरस्य तापसाः पृथग्जनस्थितिं तदा स्मरानुगां वदेत्तु कः ।
व्यलोकयन्त तेऽधुना चराचरं वधूमयम् पुरा व्यलोकयन्त ये चराचरञ्च चिन्मयम् ॥

नरात्मकञ्च योषितः समञ्जगद् व्यलोकयन् नराश्च योषिदात्मकं समग्रमेव तत् तदा ।
समस्तलोकमण्डले सुदण्डयुग्मसम्मितम् इदं बभूव कौतुकं ध्रुवं रतीशनिर्मितम् ॥

धृतं नैव धैर्यं तदा कैरपीत्थं समेषां मनः संहृतं मन्मथेन ।
तदा रक्षिता रामवीरेण ये च त एवोद्धृताः क्रूरकालेऽपि तस्मिन् ॥ ८५ ॥

एवं घटीद्वयं यावत् कौतुकं जातमीदृशम् । यावत्कालं कामदेवः शिवपार्श्वमुपेयिवान् ॥
तदा विलोक्य गिरिशं मदनः शङ्कितोऽभवत्। ततो जगच्च सकलं पूर्वस्थितिमुपागमत् ॥
तथैव तत्क्षणात् सर्वे जीवा जाताः सुखान्विताः। यथा मदेऽस्तं सम्प्राप्ते जायन्ते मदसंयुताः ॥
रुद्रं दृष्ट्वैव मदनो भयभीतोऽभवत् तदा । दुराधर्षं दुर्गमञ्च भगवन्तं वृषध्वजम् ॥
प्रत्यागतौ ललज्जे च कर्तुं शेके न किञ्चन। चित्ते निश्चित्य मृत्युञ्च तत्रोपायञ्चकार सः॥
क्षणात् प्रकटयामास ऋतुराजं मनोरमम् । नवपुष्पितवृक्षाणां विराजन्ते स्म राजयः ॥
वनानि वाटिकास्तद्वद् वाप्यः पद्माकरा अपि। दिग्विभागाश्च सञ्जाताः सर्वेऽप्यतिमनोहराः॥
यत्र तत्रानुरागश्च नूनमुद्गच्छति स्म सः । यं दृष्ट्वैवोत्थितो मारो मृतेष्वपि मनस्सु च ॥

मनस्स्वभूत्समुत्थितो मनोभवो मृतेष्वपि न शक्यते स्म भाषितुं वनालिमञ्जुता तदा ।
सुशीतलः सुगन्धवानतीवमन्दमारुतः स्मरात्मकाग्निसत्सखा निरन्तरं ववौ तदा ॥

अनेकपद्मराजयः प्रफुल्लिताः सरस्सु च मनोज्ञभृङ्गराशयः सदैव यासु गुञ्जिताः ।
सुरम्यराविणः पिकाः शुकाश्च मानसौकसः मुदाप्सरोगणास्तदा प्रगाय नृत्यमाचरन् ॥

कृत्वा कलाः कोटिविधाः समग्राः पराजितोऽभून्मदनः ससैन्यः ।
स्थिरः समाधिर्न चचाल शम्भोः क्रुद्धस्ततोऽभूत् कुसुमायुधोऽसौ ॥ ८६ ॥

रसालपादपस्यैकां शाखां दृष्ट्वातिमञ्जुलाम्। आरोहतिस्म मदनस्तां सङ्क्रुद्धः स्वमानसे ॥
सन्दधाति स्म बाणान् स सर्वान् स्वान् पुष्पकार्मुके। कर्णान्तिकं समाकर्षत् संलक्ष्यातिरुषा च तान्॥
क्षिप्तास्तीक्ष्णास्तेन बाणास्तेऽपतञ्शम्भुवक्षसि। भग्नः समाधिर्गिरिशः सहसैवोत्थितोऽभवत्॥
जातः क्षोभविशेषश्च शम्भोर्मनसि तत्क्षणात् । ततः स नेत्र उन्मील्य दिशः सर्वा व्यलोकयत्॥
आम्रपल्लवसँल्लीनं ददर्श मदनं यदा । चुक्रोधातीव स तदा त्रिलोकी कम्पिताभवत्॥

तब सिवँ तीसर नयन उघारा। चितवत, कामु भयउ जरि छारा ॥
हाहाकार भयउ जग भारी। डरपे सुर, भए असुर सुखारी ॥
समुझि कामसुखु सोचहिं भोगी। भए अकंटक साधक जोगी ॥

छं०—जोगी अकंटक भए पति-गति, सुनत रति मुरुछित भई।
रोदति, बदति बहु भाँति, करुना करति संकर पहिं गई ॥
अति प्रेम करि बिनती बिबिध बिधि, जोरि कर सन्मुख रही।
प्रभु आसुतोष कृपाल सिव, अबला निरखि बोले सही ॥

दो०—अब तें रति! तव नाथ कर, होइहि नामु अनंगु।
बिनु बपु ब्यापिहि सबहि पुनि, सुनु निज मिलन प्रसंगु ॥ ८७ ॥

जब जदुबंस कृष्न अवतारा। होइहि हरन महामहि-भारा ॥
कृष्न-तनय होइहि पति तोरा। बचनु अन्यथा होइ न मोरा ॥
रति गवनी सुनि संकर-बानी। कथा अपर अब कहउँ बखानी ॥
देवन्ह समाचार सब पाए। ब्रह्मादिक बैकुंठ सिधाए ॥
सब सुर, बिष्नु-बिरंचि-समेता। गए जहाँ सिव कृपानिकेता ॥
पृथक-पृथक तिन्ह कीन्हि प्रसंसा। भए प्रसन्न चंद्र-अवतंसा ॥
बोले कृपासिंधु बृषकेतू। कहहु अमर, आए केहि हेतू ॥
कह बिधि, तुम्ह प्रभु अंतरजामी। तदपि भगति-बस बिनवउँ स्वामी ॥

दो०—सकल सुरन्ह के हृदयँ अस, संकर! परम उछाहु।
निज नयनन्हि देखा चहहिं, नाथ! तुम्हार बिबाहु ॥ ८८ ॥

यह उत्सव देखिअ भरि लोचन। सोइ कछु करहु मदन-मद-मोचन ॥
कामु जारि, रति कहुँ बरु दीन्हा। कृपासिंधु यह अति भल कीन्हा ॥
साँसति करि, पुनि करहिं पसाऊ। नाथ! प्रभुन्ह कर सहज सुभाऊ ॥
पारबतीं तपु कीन्ह अपारा। करहु तासु अब अंगीकारा ॥
सुनि बिधि-बिनय, समुझि प्रभु-बानी। ऐसेइ होउ, कहा सुखु मानी ॥
तब देवन्ह दुंदुभीं बजाईं। बरषि सुमन, जय-जय सुरसाईं ॥
अवसरु जानि सप्तरिषि आए। तुरतहिं बिधि गिरिभवन पठाए ॥
प्रथम गए जहँ रहीं भवानी। बोले मधुर बचन छल-सानी ॥

दो०—कहा हमार न सुनेहु तब, नारद कें उपदेस।
अब भा झूठ तुम्हार पन, जारेउ कामु महेस ॥ ८९ ॥

मासपारायण, तीसरा विश्राम

उन्मीलयामास नेत्रं तृतीयं स्वं ततः शिवः । दृष्ट एवाभवत् तेन दग्धो भस्म च मन्मथः ।।
हाहाकारस्तीव्ररूपो विश्वस्मिन् समजायत ।सञ्जातास्त्रिदशा भीता असुराः सुखिनोऽभवन्।।
स्मृत्वा कामसुखस्यासंश्चिन्तिता भोगिनो जनाः। मुक्ता जाताः कण्टकेभ्यः साधवो योगिनस्तथा।।

अकण्टकास्तु योगिनो गतिं धवस्य किन्तु सा निशम्य मूर्च्छिताभवद् रतिर्मनोभवप्रिया ।
प्रकुर्वती च रोदनं विलापमप्यनेकधा ततो जगाम सन्निधिं सुधांशुशेखरस्य सा ।।

अनेकधातिभक्तितो विधाय तस्य च स्तुतिं करौ विधाय सम्पुटौ स्थितैव तस्य सम्मुखम्।
कृपालुराशुतोषयुङ् महेश्वरः सदाशिवस्तदाबलां विलोक्य तामुवाच मञ्जुलं वचः ।।

भविष्यतीतो रति ते धवस्य त्वनङ्ग इत्येव नवाभिधानम् ।
व्याप्तं करिष्यत्यखिलं विनाङ्गं स्वं सङ्गमेतेन मुहुः शृणुष्व ।। ८७ ।।

यदावतारो देवस्य श्रीकृष्णस्य यदोः कुले । अपहर्तुं महीभारं भविष्यति महीतले ।।
तदा तव पतिः पुत्रः श्रीकृष्णस्य भविष्यति । भविष्यत्यन्यथा नैव कथञ्चिदपि मे वचः ।।
इति श्रुत्वा वचः शम्भोर्जगामाश्वासिता रतिः। अतः परं विस्तरेण कथयाम्यपरां कथाम् ।।
अयं सर्वः समाचारः सम्प्राप्तस्त्रिदशैर्यदा । विरञ्चिप्रमुखाः सर्वे वैकुण्ठं ते तदागमन् ।।
विरञ्चिमाधवयुतास्त्रिदशास्तदनन्तरम् । तत्र जग्मुर्यत्र देवः कृपाधाम स्थितः शिवः ।।
स्तुतिस्ततस्तैर्विहिता सर्वैरपि पृथक्-पृथक् । चन्द्रावतंसो भगवान् बभूव प्रीतमानसः ।।
ऊचे ततस्तान् देवः स कृपासिन्धुर्वृषध्वजः । अत्र हे त्रिदशा यूयमागताः केन हेतुना ।।
ततः प्राह विरञ्चिस्त्वमन्तर्यामी भवान् प्रभो। तथापि भक्तिवशतो नाथ किञ्चिन्निवेदये ।।

इत्थं सुराणां हृदये समेषामुत्साह एवास्ति महान् महेश ।
स्वकैर्दिदृक्षन्ति समेऽपि नेत्रैर् हे नाथ भद्रं भवतो विवाहम् ।। ८८ ।।

अमुं महोत्सवं सर्वे पश्येयुस्तृप्तलोचनम् । तदेव किञ्चित् क्रियतां कन्दर्पमदमोचन ।।
कामं दग्ध्वापि यद् रत्यै प्रदत्तो भवता वरः । तदतीव कृतं भद्रं सर्वमेव कृपाम्बुधे ।।
विधाय शास्ति प्रथमं ततो विदधते कृपाम् । सहजोऽयं स्वभावोऽस्ति प्रभूणां वृषभध्वज ।।
अपारं यत् तु पार्वत्या घोरं सम्पादितं तपः । भवानिदानीं तत् सर्वं स्वीकरोतु सदाशिव ।।
श्रुत्वेति विनयं धातुः स्मृत्वा रामवचो मृदु । एवमस्त्विति सम्प्राह मत्वानन्दं वृषध्वजः ।।
वादयन्ति स्म विबुधा दुन्दुभीस्तदनन्तरम् । ऊचुः कृत्वा पुष्पवर्षं देवेशो जयतान्मुहुः ।।
ततः सप्तर्षयस्तत्र ज्ञात्वावसरमागमन् । धातापि प्रेषयामास क्षणादेवाद्रिसद्म तान् ।।
ते तत्रादौ गता यत्र पार्वती संस्थिताभवत् । ऊचुश्च तां सुमधुरं वचनं व्याजसंयुतम् ।।

त्वया श्रुतं नैव तदा वचो नो हे देवि देवर्ष्युपदेशनेन ।
जाता त्वसत्या तव सा प्रतिज्ञा यतोऽस्ति दग्धो गिरिशेन कामः ।। ८९ ।।

मासपारायणे तृतीयो विश्रामः सम्पूर्णः

सुनि बोलीं मुसुकाइ भवानी। उचित कहेहु मुनिबर बिग्यानी॥
तुम्हरें जान कामु अब जारा। अब लगि संभु रहे सबिकारा॥
हमरें जान सदा सिव जोगी। अज, अनवद्य, अकाम, अभोगी॥
जौं मैं सिव सेये अस जानी। प्रीति समेत कर्म, मन, बानी॥
तौ हमार पन सुनहु मुनीसा। करिहहिं सत्य कृपानिधि ईसा॥
तुम्ह जो कहा हर जारेउ मारा। सोइ अति बड़ अबिबेकु तुम्हारा॥
तात अनल कर सहज सुभाऊ। हिम तेहि निकट जाइ नहिं काऊ॥
गएँ समीप सो अवसि नसाई। असि मन्मथ महेस की नाई॥

दो०—हियँ हरषे मुनि बचन सुनि, देखि प्रीति-बिस्वास।
चले भवानिहि नाइ सिर, गए हिमाचल पास॥ ९०॥

सबु प्रसंगु गिरिपतिहि सुनावा। मदन-दहन सुनि अति दुखु पावा॥
बहुरि कहेउ रति कर बरदाना। सुनि हिमवंत बहुत सुखु माना॥
हृदयँ बिचारि संभु-प्रभुताई। सादर मुनिबर लिए बोलाई॥
सुदिनु, सुनखतु, सुघरी सोचाई। बेगि बेदबिधि लगन धराई॥
पत्री सप्तरिषिन्ह सोइ दीन्ही। गहि पद, बिनय हिमाचल कीन्ही॥
जाइ बिधिहि तिन्ह दीन्हि सो पाती। बाचत प्रीति न हृदयँ समाती॥
लगन बाचि अज सबहि सुनाई। हरषे मुनि सब सुर-समुदाई॥
सुमन-बृष्टि नभ बाजन बाजे। मंगल-कलस दसहुँ दिसि साजे॥

दो०—लगे सँवारन सकल सुर, बाहन बिबिध बिमान।
होहिं सगुन मंगल सुभद, करहिं अपछरा गान॥ ९१॥

सिवहि संभुगन करहिं सिंगारा। जटा-मुकुट, अहि-मौरु सँवारा॥
कुंडल-कंकन पहिरे ब्याला। तन बिभूति, पट केहरि-छाला॥
ससि ललाट सुंदर, सिर गंगा। नयन तीनि, उपबीत भुजंगा॥
गरल कंठ, उर नर-सिर-माला। असिव बेष, सिवधाम कृपाला॥
कर त्रिसूल अरु डमरु बिराजा। चले बसहँ चढ़ि, बाजहिं बाजा॥
देखि सिवहि सुरत्रिय मुसुकाहीं। बर-लायक दुलहिनि जग नाहीं॥
बिष्नु, बिरंचि आदि सुरब्राता। चढ़ि-चढ़ि बाहन, चले बराता॥
सुर-समाज सब भाँति अनूपा। नहिं बरात दूलह-अनुरूपा॥

दो०—बिष्नु कहा अस बिहसि तब, बोलि सकल दिसिराज।
बिलग-बिलग होइ चलहु सब, निज-निज सहित-समाज॥ ९२॥

बर-अनुहारि बरात न भाई। हंसी करैहहु परपुर जाई॥
बिष्नु-बचन सुनि सुर मुसुकाने। निज-निज सेन-सहित बिलगाने॥
मनहीं मन महेसु मुसुकाहीं। हरि के बिंग्य बचन नहिं जाहीं॥
अति प्रिय बचन सुनत प्रिय केरे। भृंगिहि प्रेरि, सकल गन टेरे॥
सिव-अनुसासन सुनि सब आए। प्रभुपद-जलज सीस तिन्ह नाए॥
नाना बाहन, नाना बेषा। बिहसे सिव समाज निज देखा॥
कोउ मुखहीन, बिपुल-मुख काहू। बिनु पद-कर कोउ बहु पद-बाहू॥
बिपुल नयन कोउ नयन-बिहीना। रिष्टपुष्ट कोउ अति तन-खीना॥

इति श्रुत्वा स्मितं कृत्वा भवानी वदति स्म तान् । विज्ञानिनो मुनिवरा युक्तमेवोदितं वचः ।।
इदानीं दग्धवान् कामं भवद्बुद्ध्या महेश्वरः । एतावत्कालपर्यन्तं सविकारो हरोऽभवत् ।।
मम बुद्ध्या किन्तु नूनमस्ति योगी सदा शिवः । अजोऽनवद्यो निष्कामस्तथा भोगविवर्जितः ।।
मया चेत्थं परिज्ञाय शिवो यद्यस्ति सेवितः । कर्मणा मनसा वाचा सन्ततं प्रीतिसंयुतम् ।।
नूनं मुनीशाः शृण्वन्तु प्रतिज्ञां तर्हि तां मम । ईशः कृपानिधिः सत्यां करिष्यत्येव शङ्करः ।।
भवद्भिर्यत् तु कथितं मदनं दग्धवान् हरः । ध्रुवं स एव भवतामविवेको महत्तमः ।।
ताता! वैश्वानरस्यास्ति स्वभावः सहजस्त्वयम् ।यत् सन्निधिं तस्य गन्तुं न शक्नोति हिमं क्वचित्।।
अवश्यमेव नश्येत् तद् गच्छेच्चेत् तस्य सन्निधिम्। अयमेव मतो न्यायः प्रसङ्गे कामरुद्रयोः ।।

हृष्टा मुनीशा हृदि गां निशम्य प्रीतिञ्च विश्वासभरं विलोक्य ।
नत्वाद्रिकन्यां शिरसाचलंस्ते ततः समीपं प्रययुर्हिमाद्रेः ।। ९० ।।

श्रावयन्ति स्म सर्वं ते प्रसङ्गं तं गिरीश्वरम्। श्रुत्वा स कामदहनं बभूवातीव दुःखितः ।।
रतेर्वरप्राप्तिवार्तां श्रावयन्ति स्म ते ततः । श्रुत्वा हिमाचलोऽतीव मन्यते स्म सुखं हृदि ।।
विचार्य शम्भोः प्रभुतां स्वचित्ते भूधरेश्वरः । आहूतवान् मुनिवरान् स समादरपूर्वकम् ।।
सुवासरं सुनक्षत्रं सुघटीञ्च प्रशोध्य सः । वेदविध्यनुसारं सल्लग्नं निश्चित्य च द्रुतम् ।।
सप्तर्षिभ्यश्च पश्चात् तां प्रददौ लग्नपत्रिकाम्। गृहीत्वा चरणांस्तेषां चकार विनयं गिरिः ।।
ते च गत्वा पत्रिकां तां प्रददुः परमेष्ठिने । तस्य वाचयतः प्रीतिर्मानसे न ममौ तदा ।।
वाचयित्वा च तां सर्वान् ब्रह्मा श्रावयति स्म च। श्रुत्वा प्रसन्ना सञ्जाता सर्वा देवर्षिसंहतिः ।।
व्योम्नो जाता पुष्पवृष्टिर्वाद्यानि क्वणितानि च। आशासु मङ्गलघटा दशस्वपि सुसज्जिताः ।।

सर्वेऽप्यसज्जन्त सुरास्तदानीं नाना विमानानि च वाहनानि ।
निमित्तजातं हितभद्रमासीच्चक्रुर्मुदैवाप्सरसश्च गानम् ।। ९१ ।।

तदा शम्भुगणाः शम्भोः शृङ्गारं समपादयन् । जटामुकुटमाबध्य तत्राहिं समचूडयन् ।।
शम्भुर्दधार सर्पाणां कुण्डले कङ्कणानि च । देहे विभूतिं सन्दध्रे वस्त्रार्थं व्याघ्रचर्म च ।।
चन्द्रो ललाटे रुचिरे मस्तके जाह्नवी तथा । नेत्राणि त्रीणि यज्ञोपवीतं विषधरात्मकम् ।।
ग्रीवायां गरलं माला नृमुण्डानामुरःस्थले । स वेषेणाशिवोऽपीत्थं कृपालुः शिवधाम च ।।
त्रिशूलडमरू तस्य करयोः सुविराजितौ । वृषारूढः प्राचलत् स वाद्यानि क्वणितानि च ।।
सुरस्त्रियः शिवं दृष्ट्वा प्राकुर्वन्त स्मितं तदा । ऊचुश्चास्य वरस्यार्हा वधूः कापि न भूतले ।।
ततो विष्णुविधात्राद्याः सर्वे सुरगणा मुदा । प्राचलन् वरयात्रायामारुह्य स्व-स्ववाहनम् ।।
आसीदनुपमः सर्वैः प्रकारैर्विबुधव्रजः । वरयात्रा न सा किन्तु वरयोग्या तदाभवत् ।।

विहस्य विष्णुस्तत एतदाह सर्वान् समाहूय दिशामधीशान् ।
पृथक् पृथग्भूय चलन्तु सर्वे त्वितः परं स्वस्वसमाजयुक्ताः ।। ९२ ।।

भविष्यथोपहास्याः

वरयात्रास्माकमेषा हे भद्रा ! न वरोचिता । करिष्यथोपहासं किं गत्वा परपुरं त्वितः ।।
श्रीविष्णोर्वचनं श्रुत्वा सस्मिता अभवन् सुराः ।क्षणात् पृथक् च सञ्जाताः सहिताः स्वस्वसेनया।।
मनस्येव महेशोऽपि तदानीं सस्मितोऽभवत् ।अद्यापि व्यङ्ग्यवाक्यानि यत् त्यक्तानि न विष्णुना।।
अतिप्रियाणि वाक्यानि श्रुत्वैतानि प्रियस्य सः ।सम्प्रेर्य भृङ्गिनं सर्वान् ह्वयति स्म गणान् स्वकान्।।
निशम्य शङ्करस्याज्ञां सर्व एव समागताः । स्वशिरो नमयामासुस्ते प्रभोः पादपद्मयोः ।।
नानावाहनसंयुक्तं नानावेषधरं तथा । निजं समाजमालोक्य शङ्करः सस्मितोऽभवत् ।।
मुखहीनः कश्चिदासीत् कश्चिद् बहुमुखस्तथा ।अङ्घ्रिदोरहितः कश्चित् कश्चिद् बह्वङ्घ्रिदोर्युतः।।
अनेकनयनः कश्चित् कश्चिन्नयनवर्जितः । हृष्टपुष्टः कश्चिदन्यस्तथातिक्षीणविग्रहः ।।

छंद—तन-खीन कोउ अति पीन, पावन कोउ अपावन गति धरें ।
भूषन कराल, कपाल कर, सब सद्य सोनित तन भरें ।।
खर, स्वान, सुअर, सृकाल-मुख—गन-बेष अगनित को गनै ।
बहु जिनस प्रेत, पिसाच, जोगि-जमात! बरनत नहिं बनै ।।

सो०—नाचहिं, गावहिं गीत, परम तरंगी भूत सब ।
देखत अति बिपरीत, बोलहिं बचन बिचित्र बिधि ।। ९३ ।।

जस दूलहु तसि बनी बराता । कौतुक बिबिध होहिं मग जाता ।।
इहाँ हिमाचल रचेउ बिताना । अति बिचित्र नहिं जाइ बखाना ।।
सैल सकल जहँ लगि जग माहीं । लघु-बिसाल, नहिं बरनि सिराहीं ।।
बन, सागर, सब नदीं, तलावा । हिमगिरि सब कहुँ नेवत पठावा ।।
कामरूप सुंदर तन धारी । सहित समाज, सहित बर नारी ।।
गए सकल तुहिनाचल गेहा । गावहिं मंगल सहित सनेहा ।।
प्रथमहिं गिरि बहु गृह सँवराए । जथाजोगु तहँ-तहँ सब छाए ।।
पुर-सोभा अवलोकि सुहाई । लागइ लघु बिरंचि-निपुनाई ।।

छं०—लघु लाग बिधि की निपुनता, अवलोकि पुर-सोभा सही ।
बन, बाग, कूप, तड़ाग, सरिता सुभग सब, सक को कही ।।
मंगल बिपुल तोरन, पताका, केतु गृह-गृह सोहहीं ।
बनिता-पुरुष सुंदर-चतुर, छबि देखि मुनि-मन मोहहीं ।।

दो०—जगदंबा जहँ अवतरी, सो पुर बरनि कि जाइ ।
रिद्धि, सिद्धि, संपत्ति, सुख—नित नूतन अधिकाइ ।। ९४ ।।

नगर निकट बरात सुनि आई । पुर खरभरु, सोभा अधिकाई ।।
करि बनाव, सजि बाहन नाना । चले लेन सादर अगवाना ।।
हियँ हरषे सुर-सेन निहारी । हरिहि देखि, अति भए सुखारी ।।
सिव-समाज जब देखन लागे । बिडरि चले, बाहन सब भागे ।।
धरि धीरजु तहँ रहे सयाने । बालक सब लै जीव पराने ।।
गएँ भवन पूछहिं पितु-माता । कहहिं बचन भय-कंपित गाता ।।
कहिअ काह, कहि जाइ न बाता । जम-कर धार, किधौं बरिआता ।।
बरु बौराह, बसहँ असवारा । ब्याल, कपाल, बिभूषन छारा ।।

छं०—तन छार, ब्याल, कपाल भूषन, नगन, जटिल भयंकरा ।
सँग भूत, प्रेत, पिसाच, जोगिनि, बिकट-मुख रजनीचरा ।।
जो जिअत रहिहि बरात देखत, पुन्य बड़ तेहि कर सही ।
देखिहि सो उमा बिबाहु, घर-घर बात असि लरिकन्ह कही ।।

दो०—समुझि महेस समाज सब, जननि-जनक मुसुकाहिं ।
बाल बुझाए बिबिध बिधि, निडर होहु, डर नाहिं ।। ९५ ।।

गणेषु केऽपि दुर्बलाः परेऽतिपीनविग्रहा अमेध्यवेषिणस्तथा सुमेध्यवेषिणः परे।
करालभूषणास्तथा कपालयुक्तपाणयः समेऽपि नूतनशोणितप्रलिप्तपूर्णमूर्तयः ॥
खराश्वकोलजम्बुकाननाश्च केपि भासुरा गणोत्करस्य वेषगां गणक्रियां करोतु कः।
परेतयुक्पिशाचगश्चयश्च योगिनीयुतस्तदीदृशस्य वर्णनं चयस्य नैव शक्यते ॥

नृत्यन्ति गायन्ति मुदा सुगीतं भूतास्तरङ्गेण युताः समेऽपि।
विलोमरूपाः प्रतिभान्ति दृष्टौ वाचं प्रयुञ्जन्ति विचित्ररीत्या ॥ ९३ ॥

तादृशी वरयात्रा सा तत्रासीद् यादृशो वरः। आसन् मार्गे कौतुकानि विविधानि प्रगच्छताम् ॥
इतश्च भूधराधीशो रचयामास मण्डपम्। विचित्ररूपमत्यन्तमशक्यं यस्य वर्णनम् ॥
संसारे सकला ये ये यावन्तोऽपि महीधराः। लघुरूपा विशालाश्च येषामन्तो न वर्णने ॥
वनानि सागरा नद्यस्तडागा अपि ये समे। आमन्त्रणं समेभ्योऽपि प्रेषयामास शैलराट् ॥
कामरूपा धारयन्तो विग्रहान् सुमनोरमान्। समाजैः संयुताः स्वीयैर्वरस्त्रीभिश्च संयुताः ॥
हिमाचलस्य भवनमगच्छन् सकला अपि। गायन्ति स्म शुभार्थानि गीतानि स्नेहसंयुताः ॥
असज्जयत् पूर्वमेव गृहाण्यद्रिर्बहून्यपि। यथायोग्यं तत्र तत्र सर्वं एव सुसंस्थिताः ॥
नगरस्य तदानीं तां छविं दृष्ट्वा सुशोभनाम्। भासते स्म ब्रह्मणोऽपि नैपुण्यं सृष्टिगं लघु ॥

प्रतीयते स्म वेधसः सुकौशलं लघु ध्रुवम् पुरस्य शैलभूपतेर्विलोक्य तादृशीं छविम्।
अरण्यपुष्पवाटिकातडागकूपनिम्नगा मनोरमाः समा अपि प्रवक्तुमेव कः शकः ॥
सुमङ्गलान्यनेकधा पताकतोरणान्यपि सुमङ्गलाश्च केतवो गृहे गृहे विराजिताः।
सुरूपदक्षयोषितां नृणाञ्च कान्तिमीप्सितां मनांसि मोहमागतान्यवेक्ष्य योगिनामपि ॥

यत्रावतीर्णा जगदम्बिका सा किं शक्यते वर्णयितुं पुरन्तत्।
ऋद्धिश्च सिद्धिः सुखसम्पदोऽपि वृद्धिं गताः प्रत्यहमेव नूत्नाम् ॥ ९४ ॥

श्रुत्वा पुरस्य सविधे वरयात्रां समागताम्। पुरे कोलाहलो जातः शोभा तस्याधिका ततः ॥
वेषान् सज्जीकृत्य नाना वाहनानि च नैकधा। सादरं स्वागतं कर्तुं चेलुः स्वागतकारिणः ॥
प्रसन्ना हृदये जाता देवसेनां विलोक्य ते। अतीव सुखिनो जाता विलोक्य तु रमापतिम् ॥
यदा शिवसमाजं ते द्रष्टुमारेभिरे तदा। भीतानि तेषां सर्वाणि वाहनानि प्रदुद्रुवुः ॥
धृत्वा धैर्यं स्थितास्तत्र ते केचिद् ये वयोऽधिकाः। प्राणान् धृत्वा बालकास्तु पलायन्ते स्म सर्वतः ॥
गृहान् गतांस्तान् पितरौ यदा हेतुमपृच्छताम्। तदा कम्पितगात्रास्ते सभयं जगदुर्वचः ॥
किमुच्यते न वचनं वक्तुं किञ्चन शक्यते। किमियं वरयात्रास्ति किं वेयं यमवाहिनी ॥
वरोऽस्त्युन्मादसंयुक्त आरूढो जरठं वृषम्। व्यालाः कपालं क्षारञ्च भाति तस्येति भूषणम् ॥

तनौ तु भस्मपन्नगाः कपालमेव भूषणं विवस्त्र एव भासते जटाधरो भयङ्करः।
परेतभूतमण्डलीपिशाचयोगिनीयुतो विचित्रतुण्डधारिभिर्निशाचरैश्च संयुतः ॥
वरस्य यात्रिकाञ्च यो विलोक्य जीवितो भवेद् ध्रुवं सुपुण्यसञ्चयो महांश्च तस्य वर्तते।
स एव चाद्रिकन्यकाकरग्रहं विलोकयेद् गृहे-गृहेऽपि बालकैः कथेयमीरिता तदा ॥

विज्ञाय शम्भोः सकलं समाजं स्मितञ्च चक्रुर्जनका जनन्यः।
बालाश्च नानाविधि बोधितास्तैर्यन्निर्भयाः स्तास्ति भयं न किञ्चित् ॥ ९५ ॥

लै अगवान बरातहि आए। दिए सबहि जनवास सुहाए॥
मैनाँ सुभ आरती सँवारी। संग सुमंगल गावहिं नारी॥
कंचन-थार सोह बर पानी। परिछन चली हरहि हरपानी॥
बिकट बेष रुद्रहि जब देखा। अबलन्ह उर भय भयउ बिसेषा॥
भागि भवन पैठीं अति त्रासा। गए महेसु जहाँ जनवासा॥
मैना-हृदयँ भयउ दुखु भारी। लीन्ही बोलि गिरीसकुमारी॥
अधिक सनेहँ गोद बैठारी। स्याम सरोज-नयन भरे बारी॥
जेहिं बिधि तुम्हहि रूपु अस दीन्हा। तेहिं जड़, बरु बाउर कस कीन्हा॥

छं०—कस कीन्ह बरु बौराह बिधि, जेहिं तुम्हहि सुंदरता दई।
जो फलु चहिअ सुरतरुहिं सो बरबस बबूरहिं लागई॥
तुम्ह सहित गिरि तें गिरौं, पावक जरौं, जलनिधि महुँ परौं।
घरु जाउ, अपजसु होउ जग, जीवत बिबाहु न हौं करौं॥

दो०—भईं बिकल अबला सकल, दुखित देखि गिरिनारि।
करि बिलापु, रोदति, बदति, सुता-सनेह सँभारि॥ ९६॥

नारद कर मैं काह बिगारा। भवनु मोर जिन्ह बसत उजारा॥
अस उपदेसु उमहि जिन्ह दीन्हा। बौरे बरहि लागि तपु कीन्हा॥
साचेहुँ उन्ह कें मोह न माया। उदासीन, धनु-धामु न जाया॥
पर-घर-घालक, लाज न भीरा। बाँझ कि जान प्रसव कै पीरा॥
जननिहि बिकल बिलोकि भवानी। बोली जुत-बिबेक मृदु बानी॥
अस बिचारि सोचहि मति माता। सो न टरइ जो रचइ बिधाता॥
करम लिखा जौं बाउर नाहू। तौ कत दोसु लगाइअ काहू॥
तुम्ह सन मिटहिं कि बिधि के अंका। मातु ब्यर्थ जनि लेहु कलंका॥

छं०—जनि लेहु मातु कलंकु, करुना परिहरहु, अवसर नहीं।
दुखु-सुखु जो लिखा लिलार हमरें, जाब जहँ, पाउब तहीं॥
सुनि उमा-बचन बिनीत कोमल, सकल अबला सोचहीं।
बहु भाँति बिधिहि लगाइ दूषन, नयन बारि बिमोचहीं॥

दो०—तेहि अवसर नारद सहित, अरु रिषि-सप्त-समेत।
समाचार सुनि तुहिनगिरि, गवने तुरत निकेत॥ ९७॥

तब नारद सबही समुझावा। पूरुब-कथाप्रसंगु सुनावा॥
मयना! सत्य सुनहु मम बानी। जगदंबा तव सुता भवानी॥
अजा, अनादि सक्ति, अबिनासिनि। सदा संभु-अरधंग-निवासिनि॥
जग-संभव-पालन-लय-कारिनि। निज इच्छा लीला-बपु-धारिनि॥
जनमीं प्रथम दच्छ-गृह जाई। नामु सती सुंदर तनु पाई॥
तहँहुँ सती संकरहि बिबाहीं। कथा प्रसिद्ध सकल जग माहीं॥
एक बार आवत सिव-संगा। देखेउ रघुकुल-कमल-पतंगा॥
भयउ मोहु, सिव-कहा न कीन्हा। भ्रम-बस बेषु सीय कर लीन्हा॥

आनयन् वरयात्रां तां ततः स्वागतकारिणः । तद्गतेभ्यो जनावासान् प्रददुः सुमनोहरान् ॥
आरार्तिक्यं ततो मेना सज्जयामास मङ्गलम् । नार्योऽगायन् सुभद्राणि गीतानि च तया सह ॥
स्वर्णपात्रे शोभते स्म श्रेष्ठे तस्याः करद्वये । दृष्टा विधातुं सा शम्भोरारार्तिक्यं तदाचलत्॥
यदा विकटवेषं तं रुद्रं नार्यो व्यलोकयन् ।तदा तु तासां नारीणां चित्ते जातं महद्भयम्॥
प्रपलाय्यातिभयतस्ताः सर्वा विविशुर्गृहम् ।शिवोऽपि तत्रागाद्यत्र जनावासः स्थितोऽभवत्॥
जातं तीव्रतमं दुःखं मेनाया हृदये ततः । गिरीश्वरकुमारीञ्च सा स्वपार्श्वे समाह्वयत्॥
अतिप्रीत्या निजाङ्के तामुपवेशयति स्म सा । श्यामाब्जाक्षणोरश्रुवारि प्रपूर्योवाच मेनका ॥
तुभ्यं येन विधात्रेदं प्रदत्तं रूपमुत्तमम् । कथं तव वरस्तेन जडेनोन्मादवान् कृतः ॥

स्वयम्भुवा कथं कृतो वरस्तवोन्मदान्वितः प्रदायि येन ते तनौ मनोज्ञतात्मजे ! मम ।
यदर्हति प्रियं फलं दिवौकसां द्रुमे स्थितिं तदेव कण्टकद्रुमे हठादुपागतं स्थितिम् ॥
करोम्यहं सह त्वयाधुनैव पातमद्रितः कृशानुदाहमेव वा करोमि पातमर्णवे ।
गृहं विनाशितं भवेज्जगत्यकीर्तिरेव वा करग्रहं न किन्तु तेऽनुमोदयामि जीवती ॥

सर्वाबला व्याकुलतां प्रयाताः सन्दृश्य खिन्नां गिरिराजपत्नीम् ।
कृत्वा विलापं रुदती जगाद स्मृत्वात्मजायाः प्रियतां ततः सा ॥ ९६ ॥

नारदस्य मुनेः कुत्र किं मयापकृतं जनाः । भवनं प्रतितिष्ठद् यद्येनोच्छिन्नं मम क्षणात्॥
उपदेशः शैलजायै दत्तो येनेदृशः पुरा । यतस्तयोन्मत्तभर्तुः प्राप्त्यै सम्पादितं तपः ॥
सत्यमेव न तस्यास्ति मोहो मायाथवा क्वचित् । न धनं न गृहं जाया तदुदासीन एव सः ॥
अतः सोऽन्यगृहध्वंसी नास्य लज्जा न वा भयम् । वन्ध्या कथं विजानीयाद् वेदनां प्रसवोद्भवाम्॥
इत्थं स्वमातरं दृष्ट्वा विकलां गिरिनन्दिनी । मृद्वीं विवेकसंयुक्तां वाचं प्रावर्तयत् तदा ॥
इत्थं विचार्य हे मातः शोकं मा कुरु सम्प्रति । न निवर्तयितुं शक्यं विधात्रा यद् विरच्यते ॥
यर्हि दैवे मदोन्मत्तो लिखितोऽस्ति मम प्रियः। तर्हि कस्मै किमर्थञ्च कुतो दोषः प्रदास्यते॥
त्वया प्रोञ्छयितुं शक्या किं विधात्राङ्किता लिपिः। अतो मातर्व्यर्थमेव त्वं कलङ्कं गृहाण मा ॥

कलङ्कमेनमद्य मा गृहाण जन्मदायिनि परित्यजाशु रोदनं प्रसक्तिरस्त्यमुष्य न ।
सुखञ्च दुःखमेव वा यदङ्कितं ममालिके व्रजामि यत्र लप्स्यते मया तदेव तत्र च ॥
विनीतमञ्जु पार्वतीवचो निशम्य तत्क्षणात् समारभन्त शोचितुं समा अपि स्त्रियस्तदा ।
बहुप्रकारमेव च प्रदूष्य पद्मसम्भवं स्वनेत्रपद्मसन्ततेः समत्यजन् पयस्ततिम् ॥

तस्मिन् प्रसङ्गे मुनिनारदेन सप्तर्षिभिश्चोपयुतः समैस्तैः ।
श्रुत्वा हिमाद्रिर्घटनामितीमां क्षिप्रं निकेतं प्रययौ स्वकीयम् ॥ ९७ ॥

ततः प्राबोधयत् सर्वान् नारदो मुनिपुङ्गवः । पूर्वं कथाप्रसङ्गं स श्रावयामास चादितः ॥
यन्मेनके वचः सत्यं प्रोच्यमानं शृणुष्व मे । तव पुत्री भवानीयं जगतां जननी ध्रुवम् ॥
अनादिर्जन्मरहिता शक्तिर्नाशविवर्जिता । अर्धाङ्गे शङ्करस्येयं सर्वदैव निवासिनी ॥
कर्त्रीयं जगतां सृष्टे रक्षायाः संहृतेस्तथा । इच्छया स्वीयया चैषा लीलाविग्रहधारिणी ॥
एषा गत्वा पूर्वकाले जज्ञे दक्षस्य सद्मनि । अस्या नाम सतीत्यासीत् प्रापेयं सुन्दरं वपुः ॥
तत्रापि शङ्करेणैव सती देवी विवाहिता । इयं कथा प्रसिद्धास्ति जगत्सु सकलेष्वपि ॥
आगच्छन्ती सती देवी शङ्करेण सहैकदा । रघुवंशारविन्दस्य भानुं मार्गे ददर्श सा ॥
अस्या मोहोऽभवत् तीव्रः शिवप्रोक्तं न चाकरोत्। ततो भ्रमवशा वेषं सीताया जगृहे त्वियम् ॥

छं०—सिय-बेषु सतीं जो कीन्ह तेहिं अपराध संकर परिहरीं।
हर-बिरहँ जाइ बहोरि पितु कें जग्य जोगानल जरीं॥
अब जनमि तुम्हरे भवन, निजपति लागि, दारुन तपु किया।
अस जानि संसय तजहु, गिरिजा सर्बदा संकर-प्रिया॥

दो०—सुनि नारद के बचन तब, सब कर मिटा बिषाद।
छन महुँ ब्यापेउ सकल पुर, घर-घर यह संबाद॥ ९८॥

तब मयना-हिमवंतु अनंदे। पुनि-पुनि पारबती-पद बंदे॥
नारि-पुरुष, सिसु-जुबा-सयाने। नगर-लोग सब अति हरषाने॥
लगे होन पुर मंगल गाना। सजे सबहिं हाटक घट नाना॥
भाँति अनेक भई जेवनारा। सूपसास्त्र जस कछु ब्यवहारा॥
सो जेवनार कि जाइ बखानी। बसहिं भवन जेहिं मातु भवानी॥
सादर बोले सकल बराती। बिष्नु, बिरंचि, देव सब जाती॥
बिबिधि पाँति बैठी जेवनारा। लागे परुसन निपुन सुआरा॥
नारिबृंद सुर जेवँत जानी। लगीं देन गारीं मृदुबानी॥

छं०—गारीं मधुरस्वर देहिं सुंदरि, बिंग्य बचन सुनावहीं।
भोजन करहिं सुर अति बिलंबु, बिनोदु सुनि, सचु पावहीं॥
जेवँत जो बढ़्यो अनंदु सो, मुख कोटिहूँ न परै कह्यो।
अचवाँइ दीन्हे पान, गवने बास जहँ जाको रह्यो॥

दो०—बहुरि मुनिन्ह हिमवंत कहुँ, लगन सुनाई आइ।
समय बिलोकि बिबाह कर, पठए देव बोलाइ॥ ९९॥

बोलि सकल सुर सादर लीन्हे। सबहि जथोचित आसन दीन्हे॥
बेदी बेद-बिधान सँवारी। सुभग सुमंगल गावहिं नारी॥
सिंघासनु अति दिब्य सुहावा। जाइ न बरनि, बिरंचि बनावा॥
बैठे सिव बिप्रन्ह सिरु नाई। हृदयँ सुमिरि निज प्रभु रघुराई॥
बहुरि मुनीसन्ह उमा बोलाईं। करि सिंगारु सखीं लै आईं॥
देखत रूप सकल सुर मोहे। बरनै छबि, अस जग कबि को है॥
जगदंबिका जानि भव-भामा। सुरन्ह मनहिं-मन कीन्ह प्रनामा॥
सुंदरता-मरजाद भवानी। जाइ न कोटिहुँ बदन बखानी॥

छं०—कोटिहुँ बदन नहिं बनै बरनत जगजननि-सोभा महा।
सकुचहिं कहत श्रुति-सेष-सारद, मंदमति तुलसी कहा॥
छबिखानि मातु भवानि गवनीं मध्य-मंडप, सिव जहाँ।
अवलोकि सकहिं न सकुच, पति-पदकमल मनु मधुकरु तहाँ॥

दो०—मुनि-अनुसासन गनपतिहि, पूजेउ संभु-भवानि।
कोउ सुनि संसय करै जनि, सुर अनादि जियँ जानि॥ १००॥

पुरा चकार जानकीस्वरूपधारणं सती तदादसोऽपराधतः शिवोऽपि तां समत्यजत् ।
कपर्दिनो वियोगतस्ततो जनिप्रदस्य सा प्रगत्य चाध्वरं तनं ददाह योगवह्निना ॥
जनिं गृहीतवत्यहो तवालयेऽधुना त्वियं तपः समाचरन् महत् प्रियाय चाष्टमूर्तये ।
अवेत्य चेत्थमेव भो जहीहि सर्वसंशयान् इयं सुता तु ते ध्रुवं सदैव शङ्करप्रिया ॥

श्रुत्वेति वाचं मुनिनारदस्य नाशं विषादः प्रययौ समेषाम् ।
व्याप्तं क्षणादेव पुरे समग्रे गृहे-गृहे वृत्तमिदं मनोज्ञम् ॥ ९८ ॥

ततो मेना हिमाद्रिश्च सञ्जातौ हर्षनिर्भरौ । पुनः पुनश्च पार्वत्या अवन्देतां पदद्वयम् ॥
नार्यो नरास्तथा बाला युवानः स्थविरा अपि । सर्वेऽपि नागरा लोका अत्यन्तं प्रीतिमाप्नुवन् ॥
गानानि शुभशंसीनि प्रारभ्यन्त पुरे तदा । सर्वे सुवर्णकलशान् सज्जन्ते स्म बहूञ्जनाः ॥
तथा भोजनसामग्री बहुधा तत्र सज्जिता । सूपशास्त्रे यथा तस्याः पद्धतिः प्रतिपादिता ॥
तस्य वर्णयितुं शक्या सामग्री भोजनस्य किम् । अन्नपूर्णा भवानी सा स्वयं यस्मिन् गृहे वसेत् ॥
ततोऽद्रिराह्वयत् सर्वान् सादरं वरयात्रिणः । विष्णुं विरञ्चिमन्यांश्च देवान् सर्वविधानपि ॥
उपविष्टा बहुविधास्तदा जेमनपङ्क्तयः । सूपकाराः प्रारभन्त निपुणाः परिवेषणम् ॥
विज्ञाय देवान् भुञ्जानान् मण्डलानि तु योषिताम् । गालीदानं प्रारभन्त वाण्या मृदुलया मुदा ॥

अयोजयन्त गालिकाः स्त्रियः स्वरैर्मनोरमैर्मनोरमाध्वनिं वचः प्रचक्रुरन्यकर्णगम् ।
अतीव मन्थरं सुरा जजक्षुरात्मभोजनं यतोऽलभन्त ते मुदं निशम्य तद् विनोदनम् ॥
मुदां परम्पराभवत् क्षणे तु जेमनस्य या न शक्यतेऽत्र शंसितुं त्वसौ नु कोटिभिर्मुखैः ।
करौ मुखं प्रशोध्य च प्रदाप्य नागवल्लिका विसर्जिता जना ययुर्यथा च यत्र संस्थितिः ॥

आगत्य भूयो मुनयो हिमाद्रिमश्रावयन्नुद्वहनैकपत्रम् ।
विवाहयोग्यं समयं विलोक्य समाह्वयन् देवगणानं समस्तान् ॥ ९९ ॥

आदरेण समाहूताः सर्व एव दिवौकसः । सर्वेभ्योऽपि प्रदत्तानि विष्टराणि यथोचितम् ॥
वैदिकेन विधानेन वेदिकापि सुसज्जिता । सुमङ्गलानि रम्याणि जगुर्गीतानि योषितः ॥
सिंहासनं वेदिकायामतिदिव्यं विराजितम् । न शक्यं वर्णनं तस्य यतो धात्रैव तत् कृतम् ॥
विप्रानानम्य शिरसा शिवस्तस्मिन्नुपाविशत् । स्मृत्वा च हृदये देवं रघुराजं निजेश्वरम् ॥
ततो मुनीश्वरा देवीमाह्वयन् गिरिनन्दिनीम् । शृङ्गारयित्वा सख्यस्तामानयन्ति स्म मण्डपम् ॥
तस्या रूपं विलोक्यैव सुराः सर्वेऽपि मोहिताः । वर्णयेत् तां रोचिषं यो लोके कोऽस्तीदृशः कविः ॥
ज्ञात्वा जगन्मातरं तां तथा शङ्करभामिनीम् । मनस्येव सुराः सर्वे प्रणामान् समपादयन् ॥
सा सौन्दर्यस्य सीमैव वर्तते शङ्करप्रिया । कोटिसङ्ख्यैरपि मुखैस्तस्यास्तन्नैव वर्ण्यते ॥

न शक्यते प्रशंसितं मुखैस्तु कोटिसङ्ख्यकैर्महास्वरूपिणी द्युतिर्जगत्कदम्बसुप्रसोः ।
श्रुतिश्च शेषशारदे त्रपान्विताः प्रवर्णने मतोऽस्ति तत्र कोऽल्पधीस्तुलस्यनन्यदासकः ॥
सुकान्तिमञ्जुताखनिर्जगत्प्रसूर्भवप्रिया जगाम मण्डपान्तरे शिवोऽपि यत्र संस्थितः ।
त्रपाभरेण वीक्षितुं शशाक नैव सा तदा धवस्य पादपङ्कजे मनोऽलिरास तत्रगः ॥

आदेशतो विघ्नहरं मुनीनां पुपूजतुः शम्भुरुमा च तत्र ।
श्रुत्वा न कोऽपि प्रकरोतु शङ्कां विज्ञाय चित्ते विबुधाननादीन् ॥ १०० ॥

जसि बिबाह कै बिधि श्रुति गाई। महामुनिन्ह सो सब करवाई ॥
गहि गिरीस कुस-कन्या-पानी। भवहि समरपी जानि भवानी ॥
पानिग्रहन जब कीन्ह महेसा। हियँ हरषे तब सकल सुरेसा ॥
बेदमंत्र मुनिबर उच्चरहीं। जय-जय-जय-संकर, सुर करहीं ॥
बाजहिं बाजन बिबिध बिधाना। सुमनबृष्टि नभ भै बिधि नाना ॥
हर-गिरिजा कर भयउ बिबाहू। सकल भुवन भरि रहा उछाहू ॥
दासीं, दास, तुरग, रथ, नागा। धेनु, बसन, मनि, बस्तु-बिभागा ॥
अन्न, कनकभाजन भरि जाना। दाइज दीन्ह न जाइ बखाना ॥

छं०—दाइज दियो बहु भाँति, पुनि कर जोरि हिम-भूधर कह्यो।
का देउँ पूरनकाम संकर! चरनपंकज गहि रह्यो ॥
सिवँ कृपासागर ससुर कर संतोषु सब भाँतिहिं कियो।
पुनि गहे पद-पाथोज मयनाँ प्रेम-परिपूरन हियो ॥

दो०—नाथ उमा मम प्रान सम, गृहकिंकरी करेहु।
छमेहु सकल अपराध अब, होइ प्रसन्न बरु देहु ॥ १०१ ॥

बहु बिधि संभु सासु समुझाई। गवनी भवन चरन सिरु नाई ॥
जननीं उमा बोलि तब लीन्ही। लै उछंग सुंदर सिख दीन्ही ॥
करेहु सदा संकर-पद-पूजा। नारिधरमु पतिदेउ न दूजा ॥
बचन कहत भरे लोचन बारी। बहुरि लाइ उर लीन्हि कुमारी ॥
कत बिधि सृजीं नारि जग माहीं। पराधीन सपनेहुँ सुखु नाहीं ॥
भै अति प्रेम-बिकल महतारी। धीरजु कीन्ह कुसमय बिचारी ॥
पुनि-पुनि मिलति, परति गहि चरना। परम प्रेमु कछु जाइ न बरना ॥
सब नारिन्ह मिलि-भेटि भवानी। जाइ जननि-उर पुनि लपटानी ॥

छं०—जननिहि बहुरि मिलि चली, उचित असीस सब काहूँ दईं।
फिरि-फिरि बिलोकति मातु तन, तब सखीं लै सिव पहिं गईं ॥
जाचक सकल संतोषि संकरु, उमा-सहित भवन चले।
सब अमर हरषे सुमन बरषि, निसान नभ बाजे भले ॥

दो०—चले संग हिमवंतु तब, पहुँचावन अति हेतु।
बिबिध भाँति परितोषु करि, बिदा कीन्ह बृषकेतु ॥ १०२ ॥

तुरत भवन आए गिरिराई। सकल सैल-सर लिए बोलाई ॥
आदर, दान, बिनय, बहुमाना। सब कर बिदा कीन्ह हिमवाना ॥
जबहिं संभु कैलासहिं आए। सुर सब निज-निज लोक सिधाए ॥
जगत-मातुपितु संभुभवानी। तेहिं सिंगारु न कहउँ बखानी ॥
करहिं बिबिध बिधि भोगबिलासा। गनन्ह-समेत बसहिं कैलासा ॥
हर-गिरिजा-बिहार नित नयऊ। ऐहि बिधि बिपुल काल चलि गयऊ ॥
तब जनमेउ षटबदनकुमारा। तारकु असुरु, समर जेहिं मारा ॥
आगम, निगम, प्रसिद्ध पुराना। षन्मुख-जन्मु सकल जग जाना ॥

श्रुत्या विधिर्विवाहस्य यादृशोऽस्ति निरूपितः । स सर्वोऽपि विधिस्तत्र कारितस्तैर्महर्षिभिः ॥
कुशान् गृहीत्वा गिरिराट् स्वात्मजायाः करं तथा । तां भवानीं परिज्ञाय भवायैव समार्पयत् ॥
चकार पाणिग्रहणं यदा देवो महेश्वरः । सञ्जाता हृदये हृष्टास्तदा सर्वे सुरेश्वराः ॥
उच्चारयन्ति स्म सर्वे वेदमन्त्रान् मुनीश्वराः । सुराश्चोचुर्जय जय शङ्कर इत्यपि ॥
नानाविधानैर्वाद्यानि प्रारभ्यन्ते स्म वादितुम् । नभसः सुमनोवृष्टिस्तथा नानाविधाभवत् ॥
हरस्य गिरिजायाश्च विवाहः समजायत । व्याप्तोऽभवत् तथानन्दः सर्वेषु भुवनेष्वपि ॥
दास्यो दासास्तुरङ्गाश्च स्यन्दनाः कुञ्जरोत्तमाः । गावो वासांसि मणयो नाना वस्तुचयास्तथा ॥
अन्नानि स्वर्णपात्राणि यानेष्वापूर्य सर्वतः । इति दत्ताः पारिबर्हा येषां शक्य न वर्णनम् ॥

असौ समर्प्य नैकधा सुपारिबर्हमद्भुतं करौ सुयोज्य चावदत् पुनर्गिरीश्वरः शिवम् ।
किमर्पयामि शङ्कर प्रभो सुपूर्णकामधृग् इति प्रकथ्य संस्थितः प्रगृह्य पादपङ्कजे ॥
शिवः कृपाम्बुधिः प्रियाजनिप्रदस्य सादरं चकार सर्वरीतिभिर्हिमाचलस्य तोषणम् ।
सुहार्दपूर्णचेतसा ततो गिरीश्वरप्रिया पदाम्बुजे समग्रहीद् वृषध्वजस्य चाह तम् ॥

प्राणैः समोमास्ति मता ममेश करोत्विमां स्वालयकिङ्करीं भोः ।
सर्वापराधान् क्षमतामपुष्या भवान् वरान् मे मुदितो ददातु ॥ १०१ ॥

शङ्करो बोधयामास श्वश्रूं बहुविधं तदा । ततः सा शङ्करस्याङ्घ्रिद्वयं नत्वा गृहं ययौ ॥
समाहूयदुमां सोमाजननी तदनन्तरम् । उपादिदेश रुचिरमुमामङ्के निधाय सा ॥
यत् पार्वति ! त्वं सततं कुरु शम्भुपदार्चनम् । नारीधर्मोऽस्त्ययं तासां देवो भर्तैव नापरः ॥
इत्थं वदन्त्यास्तस्यास्तु पूरितं नेत्रयोर्जलम् । ततश्च सा कुमारीं तां स्वोरसा समयोजयत् ॥
ऊचे च यद् विधिर्लोके किमर्थं सृष्टवान् स्त्रियम् । स्वप्नेऽपि नैव लभते पराधीनो जनः सुखम् ॥
जातातिप्रेमविकला वदन्तीत्थं जनिप्रदा । किन्तु ज्ञात्वा कुसमयं धैर्यं धारयति स्म सा ॥
मिमेल चापतद्भूयः पुत्र्याः पादौ प्रगृह्य सा । प्रवक्तुं सा परा प्रीतिर्न तयोः कापि शक्यते ॥
ततो भवानी सकला मिलित्वाश्लिष्य योषितः । पुनर्गत्वा श्लिष्यति स्म जनन्या उरसि द्रुतम् ॥ सा

पुनः समेत्य सा प्रसूं चचाल भूधरात्मजा समा अपि स्त्रियो ददुः सुयोग्यमङ्गलाशिषः ।
पुनः पुनर्व्यलोकयत् तदा च सा जनिप्रदां सखीजनस्ततस्तु तां निनाय शङ्करान्तिकम् ॥
शिवः प्रतोष्य याचकाननेकधा समानपि प्रतिष्ठति स्म मन्दिरं समन्वितोऽद्रिकन्यया ।
सुमानि सर्वदेवता ववर्षुरेव नन्दिता मनोहरानकास्तदा विहायसि प्रवादिताः ॥

प्रीत्या हिमाद्रिः परया शिवेन साकं ययौ प्रापयितुं गृहं तम् । तुं
नानाप्रकारैः परितोष्य सोऽपि विसर्जयामास वृषध्वजस्तम् ॥ १०२ ॥

समागच्छत् स्वभवनं क्षणादेव गिरीश्वरः । आमन्त्रयामास सर्वान् गिरींश्चापि सरोवरान् ॥
बहुमानेन दानेन विनयेन च सादरम् । ततो विसर्जयामास सर्वानेव हिमालयः ॥
सदाशिवः समागच्छद् यदा कैलासपर्वतम् । सर्वे सुरास्तदा लोकं समगच्छन्निजं निजम् ॥
भवो भवानी द्वावेव जगतः पितरौ मतौ । शृङ्गारोऽतस्तयोर्नैव कथञ्चिदपि वर्ण्यते ॥
विविधैर्विधिभिर्भोगान् विलासांश्च प्रचक्रतुः । ऊषतुश्च गणैः साकं कैलासे पर्वतोत्तमे ॥
हरस्य गिरिजायाश्च विहारा नित्यनूतनाः । व्यतिचक्राम विपुलः कालो रीत्यानया तयोः ॥
ततो जज्ञे कार्तिकेयः कुमारस्तु षडाननः । समरे निहतो येन तारकाख्यो महासुरः ॥
निगमागमयोस्तद्वत् पुराणेषु च विश्रुता । लोकैर्ज्ञाताप्यस्ति सर्वैः षण्मुखोत्पत्तिसत्कथा ॥

छं०—जगु जान षन्मुख-जन्मु, कर्मु, प्रतापु, पुरुषारथु महा।
तेहि हेतु मैं बृषकेतु-सुत कर चरित संछेपहिं कहा॥
यह उमासंभु-बिबाह जे नर-नारि कहहिं जे गावहीं।
कल्यान-काज, बिबाह-मंगल, सर्बदा सुखु पावहीं॥

दो०—चरित-सिंधु गिरिजारमन, बेद न पावहिं पारु।
बरनै तुलसीदासु किमि, अति मतिमंद गवाँरु॥ १०३॥

संभु-चरित सुनि सरस सुहावा। भरद्वाज मुनि अति सुखु पावा॥
बहु लालसा कथा पर बाढ़ी। नयनन्हि नीरु, रोमावलि ठाढ़ी॥
प्रेम-बिबस, मुख आव न बानी। दसा देखि हरषे मुनिग्यानी॥
अहो धन्य! तव जन्म मुनीसा। तुम्हहि प्रान-सम प्रिय गौरीसा॥
सिव-पदकमल जिन्हहि रति नाहीं। रामहि ते सपनेहुँ न सोहाहीं॥
बिनु छल बिस्वनाथ-पद-नेहू। राम-भगत कर लच्छन एहू॥
सिव-सम को रघुपति-ब्रतधारी। बिनु अघ तजी सती-असि नारी॥
पनु करि रघुपति-भगति देखाई। को सिव-सम रामहि प्रिय भाई॥

दो०—प्रथमहिं मैं कहि सिव-चरित, बूझा मरमु तुम्हार।
सुचि सेवक तुम्ह राम के, रहित समस्त बिकार॥ १०४॥

मैं जाना तुम्हार गुन-सीला। कहउँ, सुनहु अब रघुपति-लीला॥
सुनु मुनि, आजु समागम तोरें। कहि न जाइ जस सुखु मन मोरें॥
रामचरित अति अमित मुनीसा। कहि न सकहिं सतकोटि अहीसा॥
तदपि जथाश्रुत कहउँ बखानी। सुमिरि गिरापति, प्रभु धनुपानी॥
सारद दारुनारि-सम स्वामी। रामु सूत्रधर अंतरजामी॥
जेहि पर कृपा करहिं जनु जानी। कबि-उर-अजिर नचावहिं बानी॥
प्रनवउँ सोइ कृपाल रघुनाथा। बरनउँ बिसद तासु गुनगाथा॥
परम रम्य गिरिबरु कैलासू। सदा जहाँ सिव-उमा-निवासू॥

दो०—सिद्ध, तपोधन, जोगिजन, सुर, किंनर मुनिबृंद।
बसहिं तहाँ सुकृती सकल, सेवहिं सिव सुखकंद॥ १०५॥

हरि-हर-बिमुख, धर्म रति नाहीं। ते नर तहँ सपनेहुँ नहिं जाहीं॥
तेहि गिरि पर बट-बिटप बिसाला। नित नूतन सुंदर सब काला॥
त्रिबिध समीर सुसीतलि छाया। सिव-बिश्राम-बिटप श्रुति गाया॥
एक बार तेहि तर प्रभु गयऊ। तरु बिलोकि उर अति सुखु भयऊ॥
निज कर डासि नागरिपु-छाला। बैठे सहजहिं संभु कृपाला॥
कुंद-इंदु-दर-गौर सरीरा। भुज प्रलंब, परिधन मुनिचीरा॥
तरुन-अरुन-अंबुज-सम चरना। नख-दुति भगत-हृदय-तम-हरना॥
भुजग-भूति-भूषन त्रिपुरारी। आननु सरदचंद-छबि-हारी॥

दो०—जटा मुकुट सुरसरित सिर, लोचन नलिन बिसाल।
नीलकंठ लावन्यनिधि सोह बालबिधु भाल॥ १०६॥

जगत् सुवेत्ति षाण्मुखं समुद्भवं क्रियाचयं प्रतापमद्भुतं तथा महातनुं पराक्रमम् ।
अनेन हेतुना मया वृषध्वजात्मजस्य सच्चरित्रमल्परूपतो निरूपितं मनोरमम् ॥
इमां महेशपार्वतीविवाहमञ्जुलां कथां निरूपयन्ति ये नराः स्त्रियश्च गीतयन्ति याः ।
सुकर्मसञ्चये शिवे विवाहमङ्गले तथा समाप्नुवन्ति सर्वतः परं सुखं सदैव ते ॥

सिन्धुश्चरित्रं गिरिजाप्रियस्य विन्दन्ति वेदा अपि नास्य पारम् ।
दासस्तुलस्या अनुवर्णयेत् किं ग्राम्योऽधिकं मन्दमतिः पुनस्तत् ॥ १०३ ॥

निशम्य शम्भोश्चरितं सरसञ्च शुभावहम् । भरद्वाजो मुनिवरः परमं सुखमाप्तवान् ॥
कथाविषयिणी तस्य लालसा वृद्धिमागता । नेत्रयोर्नीरमापूर्णं रोमाञ्चश्चाभवत् तनौ ॥
प्रेमाधीनो मुनिर्जातो मुखाद् वाणी न निर्गता । जहर्षास्य दशां दृष्ट्वा याज्ञवल्क्यो मुनिर्बुधः॥
ऊचे च यत् ते जन्मास्ति नूनं धन्यं मुनीश्वर । गौरीश्वरो वर्तते ते ध्रुवं प्राणसमः प्रियः ॥
येषां पुंसां रतिर्नास्ति शम्भोः पादारविन्दयोः। स्वप्नेऽपि नैव रोचन्ते प्राणिनो राघवाय ते॥
छलं विना स्नेहभावो विश्वनाथपदाब्जयोः । रामचन्द्रस्य भक्तस्य त्वेतदेवास्ति लक्षणम् ॥
रामभक्तिव्रतधरः कोऽस्ति शम्भुसमः परः । सतीदेवीसमा नारी येन त्यक्ता विनाप्यघम्॥
कृत्वा प्रतिज्ञां रामस्य भक्तिर्येन प्रदर्शिता । हे भ्रातः कोऽस्ति रामस्य शिवेन सदृशः प्रियः॥

उक्त्वा चरित्रं प्रथमं शिवस्य मया तव ज्ञातमिहास्ति मर्म ।
त्वं रामचन्द्रस्य पवित्रदासः सर्वैर्विकारैरपि वर्जितोऽसि ॥ १०४ ॥

गुणशीले तव समे विज्ञाते सर्वथा मया । वक्ष्ये रघुपतेर्लीलामिदानीं तां शृणु प्रिय ॥
संशृणुष्व मुने! त्वद्य तवैतस्मात् समागमात् । चित्ते मे यत् सुखं जातं न तच्छक्यं प्रभाषितुम् ॥
मुनीश ! रामचरितमत्यन्तं पारवर्जितम् । वक्तुं शतं कोटयोऽपि नागेशानां शका न तत्॥
तथापि कथयामि त्वां तन्मयास्ति यथा श्रुतम्। प्रभुं वाणीपतिं स्मृत्वा धनुष्पाणिं रघूत्तमम्॥
शारदा काष्ठनारीव स्वामी तस्यास्तु वर्तते । अन्तर्यामी समेषां स रामस्तत्सूत्रधारकः ॥
कृपां करोति यस्मिन् स यं विज्ञाय स्वकं जनम्। वाणीं नर्तयतीशानस्तस्य चित्ताङ्गणे कवेः ॥
तमेव प्रणमाम्यत्र कृपालुं रघुनायकम् । विशदानां गुणानाञ्च गाथां तस्यैव वर्णये ॥
कैलासः परमो रम्यो वरः सकलभूभृताम् । निवासो यत्र सततमुमायाः शङ्करस्य च ॥

तपोधना योगिगणाः सुसिद्धा मुनिव्रजाः किम्पुरुषाः सुराश्च ।
ते तत्र धन्या निवसन्ति सर्वे सेवन्त ईशं सुखकन्दमिष्टम् ॥ १०५ ॥

हरेर्हराद् ये विमुखा येषां धर्मे च नो रतिः । स्वप्नेऽपि ते नरास्तत्र प्रयातुं शक्नुवन्ति न ॥
एकस्तस्मिन् गिरावस्ति विशालो वटभूरुहः । नित्यनूतनरूपो यः सर्वकाले च सुन्दरः ॥
त्रिविधः पवनस्तत्र छाया तस्य सुशीतला । शिवविश्रामवृक्षोऽसौ यो वेदैरपि कीर्तितः ॥
अधस्तात् तस्य गतवानेकदा शङ्करः प्रभुः । विलोक्य तं तरुं तस्य चित्ते जातं महत् सुखम्॥
स्वकराभ्यां समास्तीर्य चर्म दन्तावलद्विषः । उपाविशत् तत्र शम्भुः कृपालुः सहजेच्छया ॥
कुन्देन्दुशङ्खैः सदृशं गौरं तस्य कलेवरम् । भुजौ प्रलम्बावाजानु परिधानञ्च वल्कलम्॥
रक्ताम्बुजाभ्यां फुल्लाभ्यां समानौ चरणौ मतौ। नखद्युतिर्भक्तचित्ततमःपुञ्जस्य हारिणी ॥
भुजङ्गमास्तथा भूतिर्भूषास्त्रिपुरविद्विषः । आननं हारकं तस्य शारदेन्दोरपि द्युतेः ॥ नं

जटा किरीटं शिरसि त्रिमार्गा नेत्राणि तस्योत्पलविस्तृतानि ।
नीलो गले सुन्दरतानिधिः स तथास्य बालेन्दुरशोभि भाले ॥ १०६ ॥

बैठे सोह कामरिपु कैसें। धरें सरीरु सांतरसु जैसें॥
पारबती भल अवसरु जानी। गईं संभु-पहिं मातु भवानी॥
जानि प्रिया आदरु अति कीन्हा। बाम भाग आसनु हर दीन्हा॥
बैठीं सिव-समीप हरषाई। पूरुबजन्म-कथा चित आई॥
पति-हियँ हेतु अधिक अनुमानी। बिहसि उमा बोलीं प्रिय बानी॥
कथा जो सकल-लोक-हितकारी। सोइ पूछन चह सैलकुमारी॥
बिस्वनाथ! मम नाथ पुरारी। त्रिभुवन महिमा बिदित तुम्हारी॥
चर, अरु अचर, नाग, नर, देवा। सकल करहिं पदपंकज-सेवा॥

दो०—प्रभु समरथ सर्बग्य सिव, सकल कला-गुन-धाम।
जोग-ग्यान-बैराग्य-निधि, प्रनत-कलपतरु नाम॥ १०७॥

जौं मो पर प्रसन्न सुखरासी। जानिअ सत्य मोहि निज दासी॥
तौ प्रभु हरहु मोर अग्याना। कहि रघुनाथ-कथा बिधि नाना॥
जासु भवनु सुरतरु-तर होई। सहि कि दरिद्र-जनित दुखु सोई॥
ससिभूषन अस हृदयँ बिचारी। हरहु नाथ! मम मति-भ्रम भारी॥
प्रभु जे मुनि परमारथबादी। कहहिं राम कहुँ ब्रह्म अनादी॥
सेस, सारदा, बेद, पुराना। सकल करहिं रघुपति-गुन-गाना॥
तुम्ह पुनि राम-राम दिन-राती। सादर जपहु अनँग-आराती॥
रामु सो अवधनृपति-सुत सोई। की अज, अगुन, अलखगति कोई॥

दो०—जौं नृप-तनय त ब्रह्म किमि, नारि-बिरहँ मति-भोरि।
देखि चरित, महिमा सुनत, भ्रमति बुद्धि अति मोरि॥ १०८॥

जौं अनीह ब्यापक बिभु कोऊ। कहहु बुझाइ नाथ मोहि सोऊ॥
अग्य जानि, रिस उर जनि धरहू। जेहि बिधि मोह मिटै, सोइ करहू॥
मैं बन दीखि राम-प्रभुताई। अति-भय-बिकल न तुम्हहि सुनाई॥
तदपि मलिन मन बोधु न आवा। सो फलु भली भाँति हम पावा॥
अजहूँ कछु संसउ मन मोरें। करहु कृपा, बिनवउँ कर जोरें॥
प्रभु तब मोहि बहु भाँति प्रबोधा। नाथ! सो समुझि करहु जनि क्रोधा॥
तब कर अस बिमोह अब नाहीं। रामकथा पर रुचि मन माहीं॥
कहहु पुनीत राम-गुन-गाथा। भुजगराज-भूषन सुरनाथा॥

दो०—बंदउँ पद धरि धरनि सिरु, बिनय करउँ कर जोरि।
बरनहु रघुबर-बिसद-जसु, श्रुति-सिद्धांत निचोरि॥ १०९॥

जदपि जोषिता नहिं अधिकारी। दासी मन-क्रम-बचन तुम्हारी॥
गूढ़उ तत्त्व न साधु दुरावहिं। आरत अधिकारी जहँ पावहिं॥
अति आरति पूछउँ सुरराया। रघुपति-कथा कहहु करि दाया॥
प्रथम सो कारन कहहु बिचारी। निर्गुन ब्रह्म सगुन-बपु-धारी॥
पुनि प्रभु! कहहु राम-अवतारा। बालचरित पुनि कहहु उदारा॥
कहहु जथा जानकी बिबाहीं। राज तजा सो दूषन काहीं॥
बन बसि कीन्हें चरित अपारा। कहहु नाथ जिमि रावन मारा॥
राज बैठि कीन्हीं बहु लीला। सकल कहहु संकर सुखसीला॥

तत्रोपविष्टः शुशुभे कामारिः कीदृशस्तदा । शरीरधारी प्रत्यक्षं नूनं शान्तरसो यथा ॥
पार्वती सुपरिज्ञाय शोभनं समयं ततः । शम्भोः समीपं प्रययौ भवानी जगदम्बिका ॥
ज्ञात्वा प्रियतमां तस्याश्चक्रेऽत्यन्तं समादरम् । स्ववामभागे च ददौ हरस्तस्यै वरासनम् ॥
उपाविशत् प्रमुदिता समीपे शङ्करस्य सा । तदैव पूर्वजनुषः कथास्याश्चित्त आगता ॥
पूर्वापेक्षाधिकं प्रेम पत्युश्चित्तेऽनुमाय च । उवाचोमा विहस्यैव तं प्रियं वचनं तदा ॥
सर्वेषामेव लोकानां या कथा हितकारिणी । तामेवाभ्यलपत् प्रष्टुं शैलराजकुमारिका ॥
हे विश्वेश ममापीश त्रिपुरासुरशातव । ख्यातस्त्रिष्वपि लोकेषु भवतो महिमा सदा ॥
चराचरास्तथा नागा मनुजा विबुधा अपि । सर्वेऽपि सेवां कुर्वन्ति भवतः पादपद्मयोः ॥

प्रभो ! शिवः शक्तियुतः समज्ञो भवान् गृहं सर्वकलागुणानाम् ।
ज्ञानविरागप्रणिधानिधिश्च नामापि कल्पद्रुरथो नतानाम् ॥ १०७ ॥

सुखराशे! प्रसन्नोऽस्ति भवान् यदि ममोपरि । सत्यमेव च जानाति मां स्वीयां सत्यसेविकाम् ॥
तर्हि प्रभो हरतु मे भवानज्ञानमात्मगम् । कथयित्वा बहुविधां रघुनाथस्य सत्कथाम् ॥
अधस्तात् कल्पवृक्षस्य भवनं यस्य वर्तते । स किं सहिष्यते दुःखं प्राणी दारिद्र्यसम्भवम् ॥
इत्थं विचार्य हृदये भवान् हे शशिभूषण । मतेर्ममातिविषमं भ्रमं नाथ विनाशय ॥
प्रभो ये मुनयः सन्ति परमार्थविवेचकाः । वदन्ति ते रामचन्द्रमनादि ब्रह्म शाश्वतम् ॥
शेषः सरस्वती वेदाः पुराणान्यपि सर्वदा । सर्वेऽप्येते रघुपतेर्गायन्ति विविधान् गुणान् ॥
भवानभीक्ष्णमप्येवं रामरामेत्यहर्निशम् । अराते पञ्चबाणस्य जपत्यादरपूर्वकम् ॥
अयं रामः स एवास्ति किमयोध्यापतेः सुतः । अथवाजोऽगुणोऽलक्ष्यगती रामः परोऽस्ति किम् ॥

भूभृत्सुतो ब्रह्म कथं स तर्हि चेद् ब्रह्म किं स्त्रीविरहाकुला धीः ।
दृष्ट्वा चरित्रञ्च निशम्य तेजो भ्रमत्यतीवैव मतिस्ततो मे ॥ १०८ ॥

अनीहं व्यापकञ्चैव समर्थं ब्रह्म चेत् परम् । तदेव तर्हि सुस्पष्टं मां प्रबोधय हे प्रभो ॥
विचार्य मां बोधहीनां कोपं चेतसि मा कुरु । यथा विनश्येन्मे मोहस्तथैव कुरु तत् समम् ॥
पूर्वं विलोकितारण्ये रामस्य प्रभुता मया । अतिभीत्या विकलया भवन्तं श्राविता न तु ॥
तथापि मलिने चित्ते बोधो नैवागतो मम । यथोचितं फलमपि प्राप्तं तस्य मया समम् ॥
अद्यापि कश्चित् सन्देहो मम चेतसि वर्तते । अतः कृपां प्रकुरुताद् युतपाणिर्निवेदये ॥
प्रभो! तदा बहुविधं प्राबोधयत मां भवान् । विचार्य नाथ! तत् सर्वं मा कोपं कुरुतान्मयि ॥
विमोहस्तादृशो नैव वर्तते मयि साम्प्रतम् । रुची रामकथायास्तु वर्तते मम मानसे ॥
गाथां गुणानां रामस्य कथयत्वधुना भवान् । भुजङ्गमाधीशभूष देवतानामधीश्वर ॥

वन्दे पदे कौ सुनिधाय शीर्षं संयोज्य पाणी विनयं करोमि ।
रामस्य शुक्लं यश आब्रवीतु निष्कृष्य सिद्धान्तमिह श्रुतीनाम् ॥ १०९ ॥

यद्यपि स्त्रीतनुधरा नाहं तस्याधिकारिणी । तथापि दासी भवतो मनोवाक्कर्मभिर्मता ॥
सुगूढमपि यत् तत्त्वं न तद् गूहन्ति साधवः । समाप्नुवन्ति ते नूनं यत्रार्तमधिकारिणम् ॥
आर्तभावेन पृच्छामि भवन्तं विबुधाधिप । कृत्वा दयां रघुपतेः कथयत्वखिलां कथाम् ॥
विचार्य प्रथमं तन्मां निरूपयतु कारणम् । निर्गुणं ब्रह्म येनैव गृह्णाति सगुणं वपुः ॥
पुना रामावतारस्य कथां वदतु मां प्रभो । पुनश्च बालचरितमुदारं कथयत्वदः ॥
विवाहिता यथा तेन जानकी तद् ब्रवीतु माम् । इदञ्च यद् दूषणेन केन त्यक्तं नृपासनम् ॥
वने वसन् यानि चक्रेऽनन्तानि चरितानि सः । यथा च रावणं युद्धे हतवांस्तद् ब्रवीतु माम् ॥
उपविश्य च राज्ये स नाना लीलाश्चकार याः । सर्वा वदतु ता देव सुखशीलेश शङ्कर ॥

दो०—बहुरि कहहु करुनायतन, कीन्ह जो अचरज राम।
प्रजा-सहित रघुबंसमनि, किमि गवने निज धाम ॥ ११० ॥

पुनि प्रभु कहहु सो तत्त्व बखानी। जेहिं बिग्यान मगन मुनि ग्यानी ॥
भगति, ग्यान, बिग्यान, बिरागा। पुनि सब बरनहु सहित बिभागा ॥
औरउ राम - रहस्य अनेका। कहहु नाथ ! अति बिमल बिबेका ॥
जो प्रभु मैं पूछा नहिं होई। सोउ दयाल राखहु जनि गोई ॥
तुम्ह त्रिभुवन - गुर, बेद बखाना। आन जीव पाँवर का जाना ॥
प्रस्न उमा कै सहज सुहाई। छल-बिहीन सुनि, सिव-मन भाई ॥
हर - हियँ रामचरित सब आए। प्रेम - पुलक लोचन जल छाए ॥
श्रीरघुनाथ - रूप उर आवा। परमानंद अमित सुख पावा ॥

दो०—मगन ध्यानरस दंड जुग, पुनि मन बाहेर कीन्ह।
रघुपति-चरित महेस तब, हरषित बरनै लीन्ह ॥ १११ ॥

झूठेउ सत्य जाहि बिनु जानें। जिमि भुजंग बिनु रजु पहिचानें ॥
जेहि जानें जग जाइ हेराई। जागें जथा सपन - भ्रम जाई ॥
बंदउँ बालरूप सोइ रामू। सब सिधि सुलभ जपत जिसु नामू ॥
मंगल - भवन अमंगल - हारी। द्रवउ सो दसरथ -अजिर - बिहारी ॥
करि प्रनाम रामहि त्रिपुरारी। हरषि सुध - सम गिरा उचारी ॥
धन्य - धन्य गिरिराजकुमारी। तुम्ह समान नहिं कोउ उपकारी ॥
पूँछेहु रघुपति - कथा - प्रसंगा। सकल लोक जगपावनि गंगा ॥
तुम्ह रघुबीर - चरन - अनुरागी। कीन्हिहु प्रस्न जगत - हित लागी ॥

दो०—रामकृपा तें पारबति, सपनेहुँ तव मन माहिं।
सोक, मोह, संदेह, भ्रम, मम बिचार कछु नाहिं ॥ ११२ ॥

तदपि असंका कीन्हिहु सोई। कहत - सुनत सब कर हित होई ॥
जिन्ह हरिकथा सुनी नहिं काना। श्रवन - रंध्र अहिभवन समाना ॥
नयनन्हि संत - दरस नहिं देखा। लोचन मोरपंख - कर लेखा ॥
ते सिर कटु तुंबरि - समतूला। जे न नमत हरि - गुरपद - मूला ॥
जिन्ह हरिभगति हृदयँ नहिं आनी। जीवत सव - समान तेइ प्रानी ॥
जो नहिं करइ राम-गुन-गाना। जीह सो दादुर-जीह समाना ॥
कुलिस कठोर निठुर सोइ छाती। सुनि हरिचरित न जो हरषाती ॥
गिरिजा सुनहु राम कै लीला। सुर - हित दनुज - बिमोहनसीला ॥

दो०—राम-कथा सुरधेनु सम, सेवत सबसुख-दानि।
सतसमाज सुरलोक सब, को न सुनै अस जानि ॥ ११३ ॥

रामकथा सुंदर कर - तारी। संसय - बिहग उड़ावनिहारी ॥
रामकथा कलि - बिटप - कुठारी। सादर सुनु गिरिराजकुमारी ॥
रामनाम - गुन - चरित सुहाए। जनम - करम अगनित श्रुति गाए ॥
जथा अनंत राम भगवाना। तथा कथा, कीरति, गुन नाना ॥
तदपि जथाश्रुत, जसि मति मोरी। कहिहउँ देखि प्रीति अति तोरी ॥

ब्रवीतु भूयः करुणानिवास चक्रेऽद्भुतं यच्चरितञ्च रामः ।
प्रजायुतो राघववंशरत्नं कथं प्रयाति स्म निजं स धाम ॥ ११० ॥

ततो ब्रवीतु तत् तत्त्वं मां प्रबोध्य भवान् प्रभो । निमग्ना यस्य विज्ञाने ज्ञानिनो मुनयः सदा ॥
भक्तिं ज्ञानञ्च विज्ञानं तथा वैराग्यमेव च । सविभागं पुनः सर्वं प्रवर्णयतु मां भवान् ॥
यान्यनेकानि रामस्य रहस्यानि पराणि च । ब्रवीतु नाथ! भवतो विवेको विमलो यतः ॥
प्रभो यदन्यत् किमपि नैव पृष्टं मया भवेत् । दयालो सर्वमपि तन् मा करोतु निगूहितम् ॥
भवांस्त्रयाणां लोकानां गुरुर्वेदैर्निरूपितः । कथं जानीयुरपरे रहस्यं प्राणिनस्त्विदम् ॥
प्रश्ना इतीमे पार्वत्याः स्वभावादेव सुन्दराः । छलहीनाःश्रुताः शम्भोः प्ररोचन्ते स्म चेतसे॥
रामवृत्तानि सर्वाणि शम्भोश्चित्ते समाययुः । देहो रोमाञ्चितः प्रेम्णा पूरितञ्च दृशोर्जलम्॥
रूपं श्रीरघुनाथस्य तस्य चित्ते समागतम् । ततः स परमानन्दः सुखञ्चामितमाप्तवान् ॥

घटीद्वयं ध्यानरसे स मग्नः पुनर्मनो बाह्यगतञ्चकार ।
ततश्च तद् रामचरित्रमीश आरब्धवान् वर्णयितुं प्रहृष्टः ॥ १११ ॥

मिथ्यापि सत्यमाभाति यमविज्ञाय सन्ततम् । यथा रज्जुमविज्ञाय रज्जावाभाति पन्नगः ॥
ज्ञाते यस्मिञ्जगत् सर्वं विलयं याति तत्क्षणात्। यथा जागरिते याति विलयं स्वप्नजो भ्रमः॥
तमेव वन्दे श्रीराममहं बालकरूपिणम् । यस्य नाम्नो जपेनैव सुलभाः सिद्धयः समाः॥
निकेतनं मङ्गलस्य तथाऽमङ्गलहारकः । द्रवतात् स विहारस्य कर्ता दशरथाजिरे ॥
इत्युक्त्वा त्रिपुराराति: प्रणम्य च रघूत्तमम् । आनन्दितः सुधातुल्यां वाणीं समुदचारयत् ॥
धन्यासि धन्या त्वं देवि ! गिरिराजकुमारिके! । उपकारी नास्ति कोऽपि तनुधारी त्वया समः॥
कथाप्रसङ्गं रामस्य यं मां त्वं पृष्टवत्यसि । गङ्गेव सर्वलोकेभ्यो जगतां सोऽस्ति पावनः॥
अनुरागवती त्वञ्च रघुवीरस्य पादयोः । जगतामेव भद्राय प्रश्नानप्यकरोरिमान् ॥

गिरीशजे ! रामकृपाप्रसादात् स्वप्नस्थितावप्ययि ! मानसे ते ।
सन्देहशोकभ्रममोहदोषा न मद्विचारेण तु सन्ति केऽपि ॥ ११२ ॥

तथात्रि त्वं कृतवती शङ्कां तामेव पूर्वगाम् । श्रवणात् कीर्तनादस्याः सर्वेषामेव शं यतः ॥
यैः कथा रामचन्द्रस्य कर्णैर्नाकर्णिता जनैः । तेषां कर्णाः सर्पगेहसुषिरैः सदृशा मताः ॥
न कृतं यैः स्वनयनैः प्राणिभिर्दर्शनं सताम् । तानि तेषां सम्मतानि बर्हिबर्हस्थितान्यपि ॥
कटुतुम्बी सदृक्षाणि तानि शीर्षाणि सन्ति च । नम्रीभवन्ति नो यानि पादमूले हरेर्गुरोः ॥
नानीता यैर्हरेर्भक्तिः कदापि हृदये निजे । शवैः समानास्ते सन्ति जीवन्तोऽपि शरीरिणः॥
गुणानां रामचन्द्रस्य गानं नैव करोति या । सा जिह्वा वर्तते सत्यं समाना भेकजिह्वया॥
वक्षःस्थलं तत् कुलिशसदृशं निष्ठुरं दृढम् । न सुप्रीतं भवति यन्निशम्य चरितं हरेः ॥
गिरिजे ! रामचन्द्रस्य-लीलां कर्णगतां कुरु । हितावहां देवतानां दनुजानां विमोहिनीम् ॥

स्वर्गोसमा रामकथास्ति लोके संसेवया सर्वसुखप्रदात्री ।
सतां समाजोऽखिलदेवलोको ज्ञात्वेति कोऽमूं शृणुयान्न देही ॥ ११३ ॥

कथा श्रीरामचन्द्रस्य करताली मनोरमा । सन्देहात्मविहङ्गानां सदोड्डीनकृतौ रता ॥
कथा श्रीरामचन्द्रस्य कलिद्रुमपरश्वधः । शृणु त्वं सादरममूं गिरिराजकुमारिके! ॥
गुणनामचरित्राणि रामस्य मधुराणि च । वेदैर्गीतान्यनन्तानि जननानि क्रियास्तथा ॥
अनन्तरूपो भगवान् रामचन्द्रो यथा स्थितः । सन्त्यनन्तास्तथा तस्य कथाः कीर्तिर्गुणा अपि॥
तथापि सकलं तस्य यथामति यथाश्रुतम् । कथयिष्यामि ते प्रीति विलोक्य परमामहम्॥

उमा ! प्रस्न तव सहज सुहाई। सुखद, संतसंमत, मोहि भाई ॥
एक बात नहिं मोहि सुहानी। जदपि मोहबस कहेउ भवानी ॥
तुम्ह जो कहा राम कोउ आना। जेहि श्रुति गाव, धरहिं मुनि ध्याना ॥

दो०—कहहिं-सुनहिं अस अधम नर, ग्रसे जे मोह-पिसाच।
पाषंडी, हरिपद-बिमुख, जानहिं झूठ न साच ॥ ११४ ॥

अग्य, अकोबिद, अंध, अभागी। काई-बिषय मुकुर-मन लागी ॥
लंपट, कपटी, कुटिल बिसेषी। सपनेहुँ संत-सभा नहिं देखी ॥
कहहिं ते बेद-असंमत बानी। जिन्ह कें सूझ लाभु नहिं हानी ॥
मुकुर मलिन अरु नयनबिहीना। राम-रूप देखहिं किमि दीना ॥
जिन्ह कें अगुन न सगुन बिबेका। जल्पहिं कल्पित बचन अनेका ॥
हरिमाया-बस जगत भ्रमाहीं। तिन्हहि कहत कछु अघटित नाहीं ॥
बातुल, भूत-बिबस, मतवारे। ते नहिं बोलहिं बचन बिचारे ॥
जिन्ह-कृत महामोह-मद-पाना। तिन्ह कर कहा करिअ नहिं काना ॥

सो०—अस निज हृदयँ बिचारि, तजु संसय, भजु रामपद।
सुनु गिरिराजकुमारि, भ्रम-तम-रबि-कर बचन मम ॥ ११५ ॥

सगुनहि-अगुनहि नहिं कछु भेदा। गावहिं मुनि, पुरान, बुध, बेदा ॥
अगुन, अरूप, अलख, अज, सोई। भगतप्रेम-बस सगुन सो होई ॥
जो गुन-रहित सगुन सोइ कैसें। जलु-हिम-उपल बिलग नहिं जैसें ॥
जासु नाम भ्रम-तिमिर-पतंगा। तेहि किमि कहिअ बिमोह-प्रसंगा ॥
राम सच्चिदानंद दिनेसा। नहिं तहँ मोह-निसा-लवलेसा ॥
सहज प्रकासरूप भगवाना। नहिं तहँ पुनि बिग्यान-बिहाना ॥
हरष-बिषाद, ग्यान-अग्याना। जीव-धर्म, अहमिति, अभिमाना ॥
राम ब्रह्म, ब्यापक, जग जाना। परमानंद, परेस, पुराना ॥

दो०—पुरुष प्रसिद्ध प्रकास-निधि, प्रगट परावर-नाथ।
रघुकुलमनि मम स्वामि सोइ, कहि सिवँ नायउ माथ ॥ ११६ ॥

निज भ्रम नहिं समुझहिं अग्यानी। प्रभु पर मोह धरहिं जड़ प्रानी ॥
जथा गगन घन-पटल निहारी। झाँपेउ भानु, कहहिं कुबिचारी ॥
चितव जो लोचन अंगुलि लाएँ। प्रगट जुगल ससि तेहिके भाएँ ॥
उमा ! राम-बिषइक अस मोहा। नभ तम, धूम, धूरि जिमि सोहा ॥
बिषय, करन-सुर, जीव समेता। सकल एक तें एक सचेता ॥
सब कर परम प्रकासक जोई। राम अनादि अवधपति सोई ॥
जगत प्रकास्य, प्रकासक रामू। मायाधीस ग्यान-गुन-धामू ॥
जासु सत्यता तें जड़ माया। भास सत्य-इव मोह-सहाया ॥

दो०—रजत सीप महुँ भास जिमि, जथा भानुकर-बारि।
जदपि मृषा तिहुँ काल सोइ, भ्रम न सकइ कोउ टारि ॥ ११७ ॥

उमे ! नूनं तव प्रश्नः स्वाभाविकमनोरमः । अतीव रुचितो मह्यं सुखदः सम्मतः सताम्॥
नैव प्ररुचितं मह्यं तवैकं किन्तु भाषितम् । भवानि! मोहवशया त्वया यद्यपि भाषितम् ॥
त्वया यदुक्तं श्रीरामः कोऽप्यन्यः स भवेदिति। श्रुतयो यं प्रगायन्ति ध्यायन्ति मुनयस्तथा ॥

वदन्ति शृण्वन्त्यधमास्तथेति ग्रस्तास्तु ये मोहपिशाचकेन ।
पाखण्डिनो विष्णुपदापवक्त्राः सत्यानृते नैव विदन्ति ये च ॥ ११४ ॥

अज्ञा अकोविदा अन्धास्तथा भाग्यविवर्जिताः । चित्तादर्शे गता येषां विषया जलनीलिकाः ॥
लम्पटाश्छलयुक्ता ये कुटिलाश्च विशेषतः । स्वप्नेऽपि यैः सज्जनानां सभा नैव विलोकिता॥
वदन्त्येतादृशीं वाणीं त एव श्रुत्यसम्मताम् । न यैः किमपि विज्ञातं लाभो वा हानिरेव वा ॥
म्लानो येषां हृदादर्शो ये च नेत्रविवर्जिताः । कथं पश्यन्तु ते दीना रामरूपं शरीरिणः ॥
सगुणागुणयोर्येषां भेदज्ञानं न विद्यते । जल्पन्ति कल्पितान्येव तेऽनेकानि वचांसि च॥
भ्रमन्ति ये जगच्चक्रे हरिमायावशं गताः ।नैवास्ति दुर्घटं तेषां यत् किञ्चिदपि भाषितुम्॥
वातुला भूतविवशा ये मदोन्मत्ततां गताः । विचार्य वचनं ते तु किमप्युच्चारयन्ति न ॥
पीता महामोहरूपा मदिरा यैश्च देहिभिः । तैरुक्ते वचने कर्णौ योजितव्यौ कदापि न ॥

विचार्य चित्ते सकलं त्वमेतद् विहाय शङ्कां भज रामपादौ ।
शृणुष्व शैलेन्द्रसुते ! वचो मे भ्रमान्धकारार्कमयूखतुल्यम् ॥ ११५ ॥

सगुणागुणयोः कोऽपि भेदो नैवास्ति वास्तवम्। इति वेदाः पुराणानि मुनिविज्ञाश्च चक्षते ॥
य एवेशोऽगुणोऽरूपस्तथाऽलक्ष्यो जनैः परः । भक्तप्रेम्णो वशं यातः स एव सगुणः स्थितः॥
गुणहीनो य एवेशः स एव सगुणः कथम् । इति चेन्नास्ति भेदोऽत्र यथाम्भोहिमखण्डयोः॥
भ्रमान्धकारनाशाय यस्य नामास्ति भास्करः । विमोहस्य प्रसङ्गोऽपि कथं तस्य प्रकीर्त्यते॥
सच्चिदानन्दरूपोऽस्ति श्रीरामो दिवसेश्वरः ।तस्मिन् मोहनिशीथिन्या लवशेषोऽपि नास्त्यतः॥
स्वाभाविकप्रकाशात्मा भगवानस्ति निश्चितम्। प्रातःकालोऽपि विज्ञानरूपस्तस्मिन्न जायते ॥
हर्षो विषादो विषयज्ञानमज्ञानमेव च । अहङ्कारोऽभिमानश्च जीवधर्मा इमे मताः ॥
जगज्जानाति यद् रामो व्यापकं ब्रह्म वर्तते । परात्मा परमानन्दः पुराणपुरुषस्तथा ॥

तेजोनिधिर्यः पुरुषः प्रसिद्धः परावरेनः प्रकटः समेषु ।
स एव मे राघवरत्नमीशः प्रोच्येति शम्भुः प्रणतिञ्चकार ॥ ११६ ॥

अज्ञानिनो न जानन्ति भ्रममाश्रितमात्मनि । आरोपयन्ति स्वं मोहं ते जडा देहिनः प्रभौ॥
पटलं वारिवाहानां विलोक्य गगने यथा । मुद्रितो भानुरित्येव वदन्ति कुविचारिणः ॥
यः कोऽपि पश्येत् संयोज्य नेत्रयोरङ्गुलिद्वयम्। अवश्यमेव तस्य स्यात् प्रत्यक्षं चन्द्रमोद्वयम्॥
उमे ! रामस्य विषये तथेयं मोहकल्पना । यथा तमोधूलिधूमा दृश्यन्ते विमलेऽम्बरे ॥
विषया इन्द्रियाण्येव तत्सुरा जीवसंयुताः । स्वस्वोत्तरस्मात् सर्वेऽपि भवन्तीमे सचेतनाः॥
सर्वेषामेव किन्त्वेषां परमो यः प्रकाशकः । स एवानादि सद् ब्रह्म रामोऽयोध्याधिपो मतः॥
जगत् प्रकाश्यं सकलं रामश्चास्ति प्रकाशकः ।मायाधीशोऽस्ति बोधस्य गुणानाञ्चापि धाम सः॥
यस्य रामस्य सत्ताया मायापि जडरूपिणी । सम्प्राप्य मोहसाहाय्यं सदा सत्येव भासते ॥

यथैव शुक्तौ रजतस्य भासो जलस्य सूर्यांशुषु च प्रभासः ।
त्रिकालमेषोऽस्ति मृषा तथापि न कोऽप्यमुं वारयितुं समर्थः ॥ ११७ ॥

ऐहि बिधि जग हरि-आश्रित रहई। जदपि असत्य, देत दुख अहई॥
जौं सपनें सिर काटै कोई। बिनु जागे न दूरि दुख होई॥
जासु कृपाँ अस भ्रम मिटि जाई। गिरिजा सोइ कृपाल रघुराई॥
आदि-अंत कोउ जासु न पावा। मति अनुमानि निगम अस गावा॥
बिनु पद चलइ, सुनइ बिनु काना। कर-बिनु करम करइ बिधि नाना॥
आनन - रहित सकलरस - भोगी। बिनु बानी बकता बड़ जोगी॥
तन-बिनु परस, नयन-बिनु देखा। ग्रहइ घ्रान-बिनु बास असेषा॥
असि सब भाँति अलौकिक करनी। महिमा जासु जाइ नहिं बरनी॥

दो०—जेहि इमि गावहिं बेद-बुध, जाहि धरहिं मुनि ध्यान।
सोइ दसरथ-सुत भगत-हित, कोसलपति भगवान॥ ११८॥

कासीं मरत जंतु अवलोकी। जासु नाम - बल करउँ बिसोकी॥
सोइ प्रभु मोर चराचर स्वामी। रघुबर सब उर - अंतरजामी॥
बिबसहुँ जासु नाम नर कहहीं। जनम अनेक रचित अघ दहहीं॥
सादर सुमिरन जे नर करहीं। भव - बारिधि गोपद-इव तरहीं॥
राम सो परमातमा भवानी। तहँ भ्रम, अति अबिहित तव बानी॥
अस संसय आनत उर माहीं। ग्यान, बिराग, सकल गुन जाहीं॥
सुनि सिव के भ्रम-भंजन बचना। मिटि गै सब कुतरक कै रचना॥
भइ रघुपतिपद - प्रीति - प्रतीती। दारुन असंभावना बीती॥

दो०—पुनि-पुनि प्रभुपद-कमल गहि, जोरि पंकरुह-पानि।
बोलीं गिरिजा बचन बर, मनहुँ प्रेमरस सानि॥ ११९॥

ससिकर-सम सुनि गिरा तुम्हारी। मिटा मोह - सरदातप भारी॥
तुम्ह कृपाल सबु संसउ हरेऊ। राम - स्वरूप जानि मोहि परेऊ॥
नाथ-कृपाँ अब गयउ बिषादा। सुखी भयउँ प्रभु-चरन-प्रसादा॥
अब मोहि आपनि किंकरि जानी। जदपि सहज जड़ नारि अयानी॥
प्रथम जो मैं पूछा सोइ कहहू। जौं मो पर प्रसन्न प्रभु! अहहू॥
राम ब्रह्म, चिनमय, अबिनासी। सर्ब-रहित सब-उर-पुर-बासी॥
नाथ धरेउ नरतनु केहि हेतू। मोहि समुझाइ कहहु बृषकेतू॥
उमा - बचन सुनि परम बिनीता। रामकथा पर प्रीति पुनीता॥

दो०—हियँ हरषे कामारि तब, संकर सहज सुजान।
बहु बिधि उमहि प्रसंसि पुनि, बोले कृपानिधान॥१२०(क)॥

नवाह्नपारायण, पहला विश्राम

मासपारायण, चौथा विश्राम

इत्यनेन प्रकारेण श्रीहरावाश्रितं जगत् । यद्यप्यसत्यं सततं दुःखं यच्छति तर्ह्यपि ।।
छिनत्ति कश्चिच्चेत् स्वाप्नः स्वप्नद्रष्टुर्यथा शिरः। विना जागरणं तर्हि न तद् दुःखं विनश्यति ।।
यस्यैव कृपया सर्वो भ्रमोऽयं नश्यति क्षणात् । कृपामयः स एवास्ति रघुराजोऽचलात्मजे! ।।
आद्यन्तौ नाशकत् प्राप्तुं यस्य कोऽपि शरीरवान्। ब्रह्मेत्यगायन् यं वेदा अनुमाय यथामति ।।
विना पादौ चलति तद् विना कर्णौ शृणोति च। नानाविधानि कर्माणि कुरुते च करौ विना ।।
मुखजिह्वे विना सर्वान् रसानपि भुनक्ति तत् ।महान् योग्यश्च वक्ता तद् विना वागिन्द्रियं मतम्।।
देहं विनापि स्पृशति विना नेत्रे च पश्यति । घ्राणं विनापि सर्वत्र सर्वं गन्धञ्च जिघ्रति।।
सर्वैः प्रकारैरित्येवं कर्म तस्यास्त्यलौकिकम् । केनापि महिमा यस्य प्रवक्तुं नैव शक्यते ।।

गायन्ति वेदा इति यं बुधाश्च ध्यानं प्रकुर्वन्त्यृषयोऽपि यस्य ।
भक्तेष्टकृद् दाशरथिः स एव श्रीकोशलेशो भगवान् परात्मा ।। ११८ ।।

वाराणस्यां शरीरं स्वं त्यजन्तं वीक्ष्य देहिनम् । यस्य नाम्नो बलेनैव शोकहीनं करोम्यहम् ।।
सोऽयमेव मम स्वामी जडचेतनसत्पतिः । रघुश्रेष्ठः समग्राणामन्तर्याम्युरसां मतः ।।
यन्नाम्ना गृह्यमाणेन विवशैरपि मानवैः । दुष्कृतानि प्रदह्यन्ते बहुजन्मकृतान्यपि ।।
ये पुनर्मानवास्तस्य स्मरन्त्यादरपूर्वकम् । भवाम्बुधिं तरन्त्येव ते नूनं गोष्पदं यथा ।।
स एव परमात्मास्ति भवानि ! रघुनन्दनः ।तस्मिन् भ्रमोऽस्तीति ते वागतीवानुचिता मता ।।
एतादृशेऽस्मिन् सन्देहे चित्त आनीत एव तु । ज्ञानवैराग्यादिरूपा विनश्यन्ति गुणाः समे ।।
भञ्जकानि भ्रमस्येति वचांस्याकर्ण्य धूर्जटेः । तस्याः कुतर्करचना सकलैव व्यलीयत ।।
सञ्जातौ प्रीतिविश्वासौ तस्यां रामस्य पादयोः। विनष्टा दारुणा तस्याः सा चासम्भवकल्पना ।।

मुहुर्गृहीत्वेशपदाम्बुजे सा संयोज्य पाथोजसमौ करौ च ।
अत्युत्तमं प्राह वचोऽद्रिजाता प्रेम्णो रसे सम्परिमेल्य नूनम् ।। ११९ ।।

निशम्य भवतो वाणीं समां शशिमरीचिभिः । मम मोहात्मकस्तीव्रो विनष्टः शरदातपः ।।
कृपालुः संशयान् सर्वान् समेतान् हृतवान् मम। श्रीरामस्य स्वरूपञ्च मतौ मम समागतम् ।।
नाथ ! नष्टो विषादो मे कृपया भवतोऽधुना । पादप्रसादाद् भवतो जाताहं सुखिनी प्रभो! ।।
किङ्करीमेव विज्ञाय स्वामिदानीं तथापि माम्। नारी स्वभावादेवाहं यद्यप्यज्ञानिनी जडा ।।
प्रथमं यन्मया पृष्टं तदेव वदताद् भवान् । यदि प्रसादसम्पन्नो वर्तते मयि हे प्रभो! ।।
रामोऽस्ति ब्रह्म परममविनाशी च चिन्मयः । सर्वोरःपुरसद्वासः सर्वेभ्यो रहितोऽपि सः ।।
स कस्मात् कारणान्नाथ! नरदेहं गृहीतवान् । भवानेतत् कथयताद् वृषकेतो! प्रबोध्य माम्।।
श्रुत्वोमाया वचोऽत्यन्तं विनयेन समन्वितम् । कथायां रामचन्द्रस्य पूतां प्रीतिं विलोक्य च।।

ततः स्वचित्ते जहृषे स्मरारिः श्रीशङ्करो बोधयुतः स्वभावात् ।
उमाञ्च नानाविधिभिः प्रशस्य कृपानिधिस्तामिदमेवमाह ।। १२० ।। क

नवाह्नपारायणे प्रथमो विश्रामः सम्पूर्णः

मासपारायणे चतुर्थो विश्रामः सम्पूर्णः

सो०—सुनु सुभ कथा भवानि, रामचरितमानस बिमल।
कहा भुसुंडि बखानि, सुना बिहग-नायक गरुड़ ॥ १२० ॥ ख

सो संबाद उदार, जेहि बिधि भा आगे कहब।
सुनहु राम-अवतार, चरित परमसुंदर, अनघ ॥ १२० ॥ ग

हरि-गुन-नाम अपार, कथा-रूप अगनित, अमित।
मैं निज-मति-अनुसार, कहउँ उमा ! सादर सुनहु ॥ १२० ॥ घ

सुनु गिरिजा ! हरिचरित सुहाए। बिपुल, बिसद निगमागम गाए ॥
हरि-अवतार हेतु जेहि होई। इदमित्थं कहि जाइ न सोई ॥
राम अतर्क्य बुद्धि-मन-बानी। मत हमार अस, सुनहि सयानी ॥
तदपि संत-मुनि-बेद-पुराना। जस कछु कहहिं स्वमति अनुमाना ॥
तस मैं सुमुखि ! सुनावउँ तोहीं। समुझि परइ जस कारन मोहीं ॥
जब जब होइ धरम कै हानी। बाढ़हिं असुर अधम-अभिमानी ॥
करहिं अनीति जाइ नहिं बरनी। सीदहिं बिप्र, धेनु, सुर, धरनी ॥
तब-तब प्रभु धरि बिबिध सरीरा। हरहिं कृपानिधि सज्जन-पीरा ॥

दो०—असुर मारि, थापहिं सुरन्ह, राखहिं निजश्रुति-सेतु।
जग बिस्तारहिं बिसद जस, रामजन्म-कर हेतु ॥ १२१ ॥

सोइ जस गाइ, भगत भव तरहीं। कृपासिंधु जन-हित तनु धरहीं ॥
रामजनम के हेतु अनेका। परम बिचित्र एक तें एका ॥
जनम एक-दुइ कहउँ बखानी। सावधान सुनु सुमति भवानी ॥
द्वारपाल हरि के प्रिय दोऊ। जय अरु बिजय जान सब कोऊ ॥
बिप्र-श्राप तें दूनउ भाई। तामस असुर-देह तिन्ह पाई ॥
कनककसिपु अरु हाटकलोचन। जगत-बिदित सुरपति-मद-मोचन ॥
बिजई समर-बीर बिख्याता। धरि बराह-बपु एक निपाता ॥
होइ नरहरि दूसर पुनि मारा। जन-प्रहलाद-सुजस बिस्तारा ॥

दो०—भए निसाचर जाइ तेइ, महाबीर बलवान।
कुंभकरन रावन सुभट, सुर-बिजई जग जान ॥ १२२ ॥

मुकुत न भए हते भगवाना। तीनि जनम द्विज-बचन प्रवाना ॥
एक बार तिन्ह के हित लागी। धरेउ सरीर भगत-अनुरागी ॥
कस्यप-अदिति तहाँ पितु-माता। दसरथ-कौसल्या बिख्याता ॥
एक कलप एहि बिधि अवतारा। चरित पबित्र किए संसारा ॥
एक कलप सुर देखि दुखारे। समर जलंधर-सन सब हारे ॥
संभु कीन्ह संग्राम अपारा। दनुज महाबल मरइ न मारा ॥
परम सती असुराधिप नारी। तेहिं बल, ताहि न जितहिं पुरारी ॥

दो०—छल करि टारेउ तासु ब्रत, प्रभु सुर-कारज कीन्ह।
जब तेहिं जानेउ मरम तब, श्राप कोप करि दीन्ह ॥ १२३ ॥

कथां कर्णगां त्वं शृणुष्वेह भद्रागमे ! रामचारित्रसन्मानसस्य ।
वितत्यैव काको भुशुण्डिर्जगाद खगेशश्च शुश्राव यां वैनतेयः ॥ १२० ॥ ख

उदारः स संवाद आसीद् यथैव समं तं प्रवक्ष्यामि पश्चादिह त्वाम् ।
शृणुष्वाधुना रामचन्द्रावतार-चरित्रं परं रम्यरूपं तमोघ्नम् ॥ १२० ॥ ग

हरेः सद्गुणा नाम रूपं कथेति समे सन्त्यगण्या अपारा असीमाः ।
अहञ्चानुसृत्य स्वकीयां मनीषां वदाम्यद्रिजे ! सादरं त्वं शृणुष्व ॥ १२० ॥ घ

गिरिजाते ! शोभनानि चरितानि हरेः शृणु । विमलानि विशालानि गीतानि निगमागमैः ॥
अवतारो हरेर्यस्मात् कारणाद् भवति ध्रुवम् । इदमित्थं तु केनापि तद् वक्तुं नैव शक्यते ॥
अतर्क्यो वर्तते रामो धीमनोवचनैरपि । मतं ममेदमेव त्वं चतुरे ! कर्णगं कुरु ॥
तथापि सन्तो मुनयो वेदा व्यासोक्तयस्तथा । वदन्ति यत् किञ्चिदपि यथामत्यनुमानतः ॥
तथा त्वां सर्वमपि तत् सुमुखि ! श्रावयाम्यहम् । यथा बुद्धौ ममायाति यादृशञ्चापि कारणम् ॥
यदा यदैव धर्मस्य हानिर्भवति विष्टपे । प्रयान्ति वृद्धिमसुरा अधमा अभिमानिनः ॥
किञ्च कुर्वन्त्यनीतिं ते शक्यं यस्या न वर्णनम् । सीदन्ति ब्राह्मणा गावो विबुधा धरणी तथा ॥
विविधानि शरीराणि प्रभुर्धृत्वा तदा तदा । पीडां सर्वां सज्जनानां हरत्येव कृपानिधिः ॥

हत्वाऽसुरान् स्थापयति स्वरीशान् निजश्रुतीनां परिपाति सेतुम् ।
तनोति लोके विशदं यशश्च हेतुर्जनेरेष रघूत्तमस्य ॥ १२१ ॥

तदेव तद्यशो गात्वा भवं भक्तास्तरन्त्यपि । हिताय सर्वलोकानां तनुं धत्ते कृपाम्बुधिः ॥
अनेके हेतवः सन्ति रामचन्द्रस्य जन्मनः । प्रत्येकमेव ते सर्वे विचित्राः परमा मताः ॥
एकं जन्मद्वयं वापि कथयामि सविस्तरम् । सावधाना शृणु त्वं तद् भवानि! शुभधीयुते ! ॥
वर्तेते द्वारपालौ द्वौ प्रियौ पद्मालयापतेः । जयश्च विजयश्चेति सर्वे जानन्ति तौ जनाः ॥
द्वावपि भ्रातरौ शापात् सनकादिद्विजन्मनाम् । आसुरीं प्राप्तवन्तौ तौ तमोगुणमयीं तनुम् ॥
एको हिरण्यकशिपुर्हिरण्याक्षस्तथापरः । लोके द्वावपि तौ ख्यातौ देवेन्द्रमदमोचनौ ॥
समरे तौ विजयिनौ विख्यातौ शौर्यसंयुतौ । धृत्वा शरीरं वाराहं जघानैकं तयोर्हरिः ॥
ततो भूत्वा नरहरिर्द्वितीयं निजघान सः । वितस्तार स्वभक्तस्य प्रह्लादस्य यशस्तथा ॥

तावेव पश्चादसुरौ प्रजातौ वीरौ महान्तौ बलसंयुतौ च ।
भटोत्तमौ रावणकुम्भकर्णौ तौ वेत्ति लोको जयिनौ सुराणाम् ॥ १२२ ॥

नैव मुक्तिं प्राप्तवन्तौ हरिणापि हतावुभौ । यतस्त्रिजन्मप्रमितो विप्रशापोऽभवत् तयोः ॥
ततो भूयोऽप्येकवारं शं सम्पादयितुं तयोः । भक्तानुरागी भगवान् नरदेहं समग्रहीत् ॥
कश्यपस्तत्र तातोऽभूददितिर्जननी तथा । यौ विख्यातौ दशरथः कौशल्या चेत्यनन्तरम् ॥
एककल्पेऽनया रीत्याऽवतारं परिगृह्य सः । पावनानि चरित्राणि करोति स्म महीतले ॥
विलोक्य देवानेकस्मिन् कल्पे दुःखसमन्वितान् । जलन्धरेण दैत्येन युद्धे सर्वान् पराजितान् ॥
युद्धं शम्भुस्तेन साकं सञ्चकारातिभीषणम् । हन्यमानोऽपि न हतः किन्तु दैत्यो महाबलः ॥
पत्नी तस्यासुरेशस्य सुस्थिता परमा सती । पुरारिर्नाशकज्जेतुं तस्या एव बलेन तम् ॥

तस्या व्रतं तत् कपटाद् विनाश्य कार्यं करोति स्म हरिः सुराणाम् ।
तन्मर्म विज्ञातवती यदा सा हरिं तदा सा शपति स्म कोपात् ॥ १२३ ॥

तासु श्राप हरि दीन्ह प्रमाना । कौतुकनिधि कृपाल भगवाना ।।
तहाँ जलंधर रावन भयऊ । रन हति, राम परम पद दयऊ ।।
एक जनम कर कारन एहा । जेहि-लगि राम धरी नर-देहा ।।
प्रति अवतार कथा प्रभु केरी । सुनु मुनि ! बरनी कबिन्ह घनेरी ।।
नारद श्राप दीन्ह एक बारा । कलप एक तेहि लगि अवतारा ।।
गिरिजा चकित भईं सुनि बानी । नारद बिष्नुभगत पुनि ग्यानी ।।
कारन कवन श्राप मुनि दीन्हा । का अपराध रमापति कीन्हा ।।
यह प्रसंग मोहि कहहु पुरारी । मुनि-मन-मोह, आचरज भारी ।।

दो०—बोले बिहसि महेस तब, ग्यानी-मूढ़ न कोइ ।
जेहि जस रघुपति करहिं जब, सो तस तेहि छन होइ ।। १२४ ।। क

सो०—कहउँ राम-गुन-गाथ, भरद्वाज ! सादर सुनहु ।
भव-भंजन रघुनाथ, भजु तुलसी तजि मान-मद ।। १२४ ।। ख

हिमगिरि-गुहा एक अति पावनि । बह समीप सुरसरी सुहावनि ।।
आश्रम परम पुनीत सुहावा । देखि देवरिषि मन अति भावा ।।
निरखि सैल, सरि, बिपिन-बिभागा । भयउ रमापति-पद अनुरागा ।।
सुमिरत हरिहि श्राप-गति बाधी । सहज बिमल मन, लागि समाधी ।।
मुनि-गति देखि सुरेस डेराना । कामहि बोलि कीन्ह सनमाना ।।
सहित-सहाय जाहु मम हेतू । चलेउ हरषि हियँ जलचरकेतू ।।
सुनासीर मन महुँ असि त्रासा । चहत देवरिषि मम पुर बासा ।।
जे कामी लोलुप जग माहीं । कुटिल काक-इव सबहि डेराहीं ।।

दो०—सूख हाड़ लै भाग सठ, स्वान निरखि मृगराज ।
छीनि लेइ जनि जान जड़, तिमि सुरपतिहि न लाज ।। १२५ ।।

तेहि आश्रमहिं मदन जब गयऊ । निज मायाँ बसंत निरमयऊ ।।
कुसुमित बिबिध बिटप बहुरंगा । कूजहिं कोकिल गुंजहिं भृंगा ।।
चली सुहावनि त्रिबिध बयारी । काम-कृसानु बढ़ावनिहारी ।।
रंभादिक सुर-नारि नबीना । सकल असम-सर-कला-प्रबीना ।।
करहिं गान बहु तान तरंगा । बहुबिधि क्रीड़हिं पानि-पतंगा ।।
देखि सहाय मदन हरषाना । कीन्हेसि पुनि प्रपंच बिधि नाना ।।
काम-कला कछु मुनिहि न ब्यापी । निज भयँ डरेउ मनोभव पापी ।।
सीम कि चाँपि सकइ कोउ तासू । बड़ रखवार रमापति जासू ।।

दो०—सहित सहाय सभीत अति, मानि हारि मन मैन ।
गहेसि जाइ मुनिचरन तब, कहि सुठि आरत बैन ।। १२६ ।।

भयउ न नारद-मन कछु रोषा । कहि प्रिय बचन काम परितोषा ।।
नाइ चरन सिरु, आयसु पाई । गयउ मदन तब सहित-सहाई ।।
मुनि-सुसीलता आपनि करनी । सुरपति-सभाँ जाइ सब बरनी ।।

ततस्तु तस्याः शापाय प्रामाण्यं प्रददौ हरिः । निधिर्नाना कौतुकानां भगवान् स कृपामयः ।।
स जलन्धर एवासीत् तस्मिन् कल्पे तु रावणः । रणे निहत्य यं रामः प्रायच्छत् परमं पदम् ।।
अयमेवाभवत् सर्वो हेतुरेकस्य जन्मनः । अधारयद् रामचन्द्रः शरीरं येन मानुषम् ।।
प्रत्येकमवतारस्य श्रीरामस्य प्रभोः कथा । कविभिर्बहुधानल्पा वर्णितेति मुने ! शृणु ।।
शापं ददौ श्रीहरये नारदो मुनिरेकदा । तदर्थमवतारोऽभूत् तस्मिन् कल्पे तदा हरेः ।।
इत्थं श्रुत्वा वचः शम्भोर्गिरिजा चकिताभवत् । ऊचे च यन्नारदोऽस्ति विष्णुभक्तश्च बोधवान् ।।
तथापि स मुनिः शापं ददौ श्रीहरये कुतः । अपराधं कमकरोत् कथञ्च कमलापतिः ।।
अमुं प्रसङ्गं सकलं पुराराते ! ब्रवीतु माम् । महदाश्चर्यमित्येतन्मोहो मनसि यन्मुनेः ।।

ऊचे विहस्यैव शिवस्ततस्तां ज्ञानी जडो वापि न कोऽपि लोके ।
यथा यदा यं प्रकरोति रामः स तत्क्षणादेव भवेत् तथैव ।। १२४ ।। क

वदामीह रामस्य गाथां गुणानां शृणु त्वं भरद्वाज तां मानपूर्वम् ।
मदं गर्वमात्यज्य रामं भवस्य विनाशं भजेत्याह दासस्तुलस्याः ।। १२४ ।। ख

आसीदेकातीव पूता हिमाचलगिरौ गुहा । सन्निकर्षेऽवहत् तस्यास्त्रिस्रोताऽतीव शोभना ।।
परमः पावनस्तत्र शोभते स्मैक आश्रमः । विलोकितः सन् देवर्षेर्मनसे रोचते स्म सः ।।
शैलस्रवन्तीविपिनविभागानां विलोकनात् । रमापतिपदप्रेम नारदस्याभवत् तदा ।।
श्रीशस्मृतेरेव रुद्धा गतिस्तद्दक्षशापजा । स्वभावविमले चित्ते समाधिः समजायत ।।
मुनेस्तपोगतिं दृष्ट्वा भीतो जातः सुरेश्वरः । आह्वयत् कामदेवं स तं सम्मानयति स्म च ।।
ऊचे च यद् गच्छ साकं सहायैस्त्वं हिताय मे । इति श्रुत्वा वचः कामो यातो हृदि मुदान्वितः ।।
त्रासोऽयमेव सञ्जातो विबुधेन्द्रस्य मानसे । यत् पुरे मम देवर्षिर्निवासमभिकाङ्क्षति ।।
यतो भवन्ति भुवने कामिनो लोलुपाश्च ये । ते बिभ्यति समेभ्योऽपि कुटिला वायसा इव ।।

शुष्कास्थि सङ्गृह्य शठः प्रधावेत् कौलेयको वीक्ष्य मृगाधिराजम् ।
ततोऽस्य बुध्येत हृतिं यथाज्ञस् त्रपे न वज्री च तथा तदानीम् ।। १२५ ।।

ततो यदा कामदेवो गच्छति स्म तमाश्रमम् । तदा स्वमायया तत्र वसन्तमुदपादयत् ।।
अनेकवर्णा विविधा जाताः कुसुमिता द्रुमाः । कूजन्ति स्म पिकास्तत्र गुञ्जन्ति स्म मधुव्रताः ।।
सुशोभनस्त्रिरूपश्च चलति स्म सदागतिः । पञ्चबाणस्वरूपस्य ज्वलनस्य विवर्धनः ।।
रम्भाप्रभृतयो नाना नूतना विबुधाङ्गनाः । कलासु कामदेवस्य निपुणाः सकला अपि ।।
नानास्वरतरङ्गैस्ता आरभन्ते स्म गायनम् । अक्रीडन् बहुधा चैव गृहीत्वा कन्दुकं करे ।।
दृष्ट्वा सहायकानेतान् मदनो मुदितोऽभवत् । नैकरूपान् प्रपञ्चांश्च स पुनः समपादयत् ।।
किन्तु कामकला कापि नाशकल्लिम्पितुं मुनिम् । भीतो जातः कामदेवस्ततः स्वेनैव पाप्मना ।।
सीमां लङ्घयितुं तस्य किं शक्तः कोऽपि वर्तते । साक्षाद् रमापतिर्यस्य रक्षकोऽस्ति महत्तमः ।।

सहायकैः साकमतीव भीतो मत्वा स्वचित्तेऽभिभवं मनोजः ।
गत्वा तदाङ्घ्री जगृहे महर्षेर्वदन्नतीवार्तिमयं वचः सः ।। १२६ ।।

न कश्चिदपि रोषोऽभूद् देवर्षेर्मानसे तदा । प्रियं वचः समुच्चार्य स पुष्पेषुमतोषयत् ।।
पादयोः शिर आनम्य प्राप्यानुज्ञाञ्च नारदात् । ततः सहायकैः साकं परावर्तत मन्मथः ।।
सुशीलता नारदस्य तथैवाचरणं स्वकम् । सभामिन्द्रस्य गत्वा स इति सर्वमवर्णयत् ।।

सुनि सब कें मन अचरजु आवा। मुनिहि प्रसंसि, हरिहि सिरु नावा ॥
तब नारद गवने सिव-पाहीं। जिता काम, अहमिति मन-माहीं ॥
मार-चरित संकरहि सुनाए। अतिप्रिय जानि, महेस सिखाए ॥
बार बार बिनवउँ मुनि तोही। जिमि यह कथा सुनायहु मोही ॥
तिमि जनि हरिहि सुनावहु कबहूँ। चलेहुँ प्रसंग दुराएहु तबहूँ ॥

दो०—संभु दीन्ह उपदेस हित, नहिं नारदहि सोहान।
भरद्वाज ! कौतुक सुनहु, हरि-इच्छा बलवान ॥ १२७ ॥

राम कीन्ह चाहहिं सोइ होई। करै अन्यथा, अस नहिं कोई ॥
संभु-बचन मुनि-मन नहिं भाए। तब बिरंचि के लोक सिधाए ॥
एक बार करतल बर बीना। गावत हरिगुन गान-प्रबीना ॥
छीरसिंधु गवने मुनिनाथा। जहँ बस श्रीनिवास श्रुतिमाथा ॥
हरषि मिले उठि रमानिकेता। बैठे आसन रिषिहि समेता ॥
बोले बिहसि चराचर-राया। बहुते दिनन कीन्हि मुनि दाया ॥
काम-चरित नारद सब भाषे। जद्यपि प्रथम बरजि सिवँ राखे ॥
अति प्रचंड रघुपति कै माया। जेहि न मोह, अस को जग जाया ॥

दो०—रूख बदन करि बचन मृदु, बोले श्रीभगवान।
तुम्हरे सुमिरन तें मिटहिं, मोह, मार, मद, मान ॥ १२८ ॥

सुनु मुनि ! मोह होइ मन ताकें। ग्यान-बिराग हृदय नहिं जाकें ॥
ब्रह्मचरज-ब्रत-रत मतिधीरा। तुम्हहि कि करइ मनोभव-पीरा ॥
नारद कहेउ सहित-अभिमाना। कृपा तुम्हारि सकल भगवाना ॥
करुनानिधि मन दीख बिचारी। उर अंकुरेउ गरब-तरु भारी ॥
बेगि सो मैं डारिहउँ उखारी। पन हमार सेवक-हितकारी ॥
मुनि कर हित मम कौतुक होई। अवसि उपाय करबि मैं सोई ॥
तब नारद हरिपद सिर नाई। चले हृदयँ अहमिति अधिकाई ॥
श्रीपति निज माया तब प्रेरी। सुनहु कठिन करनी तेहि केरी ॥

दो०—बिरचेउ मग महुँ नगर तेहिं, सत जोजन बिस्तार।
श्रीनिवास-पुर तें अधिक, रचना बिबिध प्रकार ॥ १२९ ॥

बसहिं नगर सुंदर नर-नारी। जनु बहु मनसिज-रति तनुधारी ॥
तेहिं पुर बसइ सीलनिधि राजा। अगनित हय-गय-सेन-समाजा ॥
सत सुरेस-सम बिभव-बिलासा। रूप-तेज-बल-नीति-निवासा ॥
बिस्वमोहनी तासु कुमारी। श्री बिमोह जिसु रूपु निहारी ॥
सोइ हरि-माया सब-गुन-खानी। सोभा तासु कि जाइ बखानी ॥
करइ स्वयंबर सो नृपबाला। आए तहँ अगनित महिपाला ॥
मुनि कौतुकी नगर तेहिं गयऊ। पुरबासिन्ह सब पूछत भयऊ ॥
सुनि सब चरित भूप-गृहँ आए। करि पूजा नृप, मुनि बैठाए ॥

दो०—आनि देखाई नारदहि, भूपति राजकुमारि।
कहहु नाथ गुन दोष सब, एहि के हृदयँ बिचारि ॥ १३० ॥

श्रुत्वाश्चर्यं समुद्भूतं सर्वेषामेव मानसे । मुनिं प्रशस्य ते सर्वे हरये चक्रुरानतिम् ॥
ततः समीपमगमन्नारदो गिरिजापतेः । तस्य चित्तेऽभवद्गर्वो यन्मया मदनो जितः ॥
अश्रावयन्महेशानं चरितं मदनस्य सः । अतिप्रियं तं विज्ञाय महेशः समशिक्षयत् ॥
पुनः पुनरहं कुर्वे विनयं तव हे मुने । अकारयः कर्णयोर्मे यथा त्वं स्वकथामिमाम् ॥
कर्णयोर्मा कारय त्वं कदापीमां हरेस्तथा । यर्हि चर्चा चलेत् तर्हि सर्वथेमां निगूहय ॥

उपादिशद् यद्यपि तं शमीशस्तन्नारदायैव न रोचते स्म ।
चित्रं भरद्वाज ! शृणु त्वमेतदिच्छा हरेरस्ति बलिष्ठरूपा ॥ १२७ ॥

सर्वं तदेव भवति यद् रामः स्वयमिच्छति । न कोऽपि विद्यते तादृग् यः शक्तः कर्तुमन्यथा ॥
न रोचते स्म शम्भोर्वाग् देवर्षेमनसे यदा । ततस्तदा स देवर्षिः प्राचलद् ब्रह्मणः पदम् ॥
एकदा धारयन् वीणामुत्तमां निजहस्तयोः । गायन् नारायणगुणान् गायने निपुणो भृशम् ॥
क्षीरसिन्धुं गच्छति स्म स मुनीनामधीश्वरः । श्रीनिवासो हरिर्यत्र श्रुतीनां मस्तकं स्थितः ॥
रमानिवास उत्थाय हृष्टस्तममिलत् ततः । मुनिनैव समेतः स आसने समुपाविशत् ॥
मुनिञ्चराचरपतिर्वदति स्म विहस्य सः । पश्चाद् बहुदिनानां भो भवान् मय्यकरोद् दयाम् ॥
ततः सर्वं कामवृत्तं नारदो वदति स्म तम् । न्यषेधयद् यद्यपीशः पूर्वमेव तथा मुनिम् ॥
अतिप्रचण्डरूपास्ति माया रघुकुलेशितुः । जातः क ईदृशो लोके यं जीवं सा न मोहयेत् ॥

विधाय रूक्षं वदनं मृदूक्तिं प्रयुक्तवान् सिन्धुसुताधिनाथः ।
भवत्स्मृतेरेव लयं प्रयान्ति मोहो मदो मानमनोभवौ च ॥ १२८ ॥

शृणु नारद तस्यैव चित्ते मोहः प्रजायते । यस्य चित्ते न वर्तेते बोधो वैराग्यमेव च ॥
ब्रह्मचर्यव्रतरतो मतिधीरस्तथा भवान् । तुदितुं किं समर्थोऽस्ति भवन्तमपि मन्मथः ॥
अभिमानयुतो विष्णुं वदति स्म ततो मुनिः । वर्तते सकलाप्येषा भगवन् भवतः कृपा ॥
ततो विचार्य मनसि ददर्श करुणानिधिः । यदस्याङ्कुरितश्चित्ते महान् गर्वात्मपादपः ॥
पादपं तं क्षणादेव समुत्पाट्य क्षिपाम्यहम् । सेवकानां हितकृतिः प्रतिज्ञास्ति यतो मम ॥
मुनेर्हितं स्याद् येनैव कौतुकञ्चापि मे भवेत् । अतोऽवश्यं करिष्यामि तमेवाहं समुद्यमम् ॥
शिर आनम्य देवर्षिर्मापतेः पादयोस्ततः । सोऽचलत् तस्य हृदये गर्वस्तु पृथुतां गतः ॥
प्रैरयच्च ततो मायां स्वकीयां कमलापतिः । इतः परं शृणु कृतिं कठिनां निर्मितां तया ॥

पुरीं तदा वर्त्मनि निर्ममौ सा विस्तारवन्तीं शतयोजनैश्च ।
श्रीवासपुर्या अपि भव्यरूपा नानाविधा यद्रचनाः प्रजाताः ॥ १२९ ॥

नरा नार्यश्च रुचिरास्तस्यां वासमकल्पयन् । नन्वनेके मनसिजा रतयश्च वपुर्धराः ॥
तस्यां निवासमकरोन्नाम्ना शीलनिधिर्नृपः । असङ्ख्येया यस्य पार्श्वे हयहस्तिचमूगणाः ॥ दुरव्ये
यस्य सम्पद्विलासाश्च सुरेश्वरशतोपमाः । रूपतेजश्शक्तिनीतिनिवासः स नृपोऽभवत् ॥
नृपस्य तस्यासीदेका तनुजा विश्वमोहिनी । यस्याः स्वरूपमालोक्य भवेत् पद्मापि मोहिता ॥
खनिर्गुणानां सर्वेषां हरेर्माययैव साभवत् । कथं वर्णयितुं शक्या भवेत् तस्याः सुरूपता ॥ धं
नृपस्य तस्य दुहिता चिकीर्षुः सा स्वयम्वरम् । अतस्तत्रागता आसन्नसङ्ख्येया महीश्वराः ॥
नगरं तद् गच्छति स्म कौतुकी नारदो मुनिः । तत्रत्यान्नागरान् सर्वं प्रसङ्गं पृच्छति स्म तम् ॥
श्रुत्वा प्रसङ्गं सकलमागच्छद् भूपमन्दिरम् । भूपः कृत्वा मुनेः पूजामुपवेशयति स्म तम् ॥

आनीय सन्दर्शयति स्म तस्मै भूम्या अधीशो निजनन्दिनीं ताम् ।
गुणांश्च दोषान् वद नाथ ! सर्वानस्याः समालोच्य हृदीत्युवाच ॥ १३० ॥

देखि रूप मुनि बिरति बिसारी। बड़ी बार लगि रहे निहारी॥
लच्छन तासु बिलोकि भुलाने। हृदयँ हरष, नहिं प्रगट बखाने॥
जो ऐहि बरइ, अमर सोइ होई। समरभूमि तेहि जीत न कोई॥
सेवहिं सकल चराचर ताही। बरइ सीलनिधि-कन्या जाही॥
लच्छन सब बिचारि उर राखे। कछुक बनाइ भूप सन भाषे॥
सुता सुलच्छन, कहि नृप पाहीं। नारद चले, सोच मन-माहीं॥
करौं जाइ सोइ जतन बिचारी। जेहि प्रकार मोहि बरै कुमारी॥
जप-तप कछु न होइ तेहि काला। हे बिधि! मिलइ कवन बिधि बाला॥

दो०—ऐहि अवसर चाहिअ परम, सोभा, रूप बिसाल।
जो बिलोकि रीझै कुअँरि, तब मेलै जयमाल॥ १३१॥

हरि सन मागौं सुंदरताई। होइहि जात गहरु अति भाई॥
मोरें हित हरि-सम नहिं कोऊ। ऐहि अवसर सहाय सोइ होऊ॥
बहुबिधि बिनय कीन्हि तेहि काला। प्रगटेउ प्रभु कौतुकी कृपाला॥
प्रभु बिलोकि मुनि-नयन जुड़ाने। होइहि काजु, हिएँ हरषाने॥
अति आरति कहि कथा सुनाई। करहु कृपा करि होहु सहाई॥
आपन रूप देहु प्रभु! मोही। आन भाँति नहिं पावौं ओही॥
जेहि बिधि नाथ! होइ हित मोरा। करहु सो बेगि, दास मैं तोरा॥
निज माया-बल देखि बिसाला। हियँ हँसि बोले दीनदयाला।

दो०—जेहि बिधि होइहि परम हित, नारद! सुनहु तुम्हार।
सोइ हम करब, न आन कछु, बचन न मृषा हमार॥ १३२॥

कुपथ माग रुज-ब्याकुल रोगी। बैद न देइ-सुनहु मुनि जोगी॥
ऐहि बिधि हित तुम्हार मैं ठयऊ। कहि अस अंतरहित प्रभु भयऊ॥
माया-बिबस भए मुनि मूढ़ा। समुझी नहिं हरि-गिरा निगूढ़ा॥
गवने तुरत तहाँ रिषिराई। जहाँ स्वयंबर-भूमि बनाई॥
निज-निज आसन बैठे राजा। बहु बनाव करि सहित-समाजा॥
मुनि-मन हरष, रूप अति मोरें। मोहि तजि आनहि बरिहि न भोरें॥
मुनि-हित-कारन कृपानिधाना। दीन्ह कुरूप, न जाइ बखाना॥
सो चरित्र लखि काहुँ न पावा। नारद जानि सबहिं सिर नावा॥

दो०—रहे तहाँ दुइ रुद्र-गन, ते जानहिं सब भेउ।
बिप्रबेष देखत फिरहिं, परम कौतुकी तेउ॥ १३३॥

जेहिं समाज बैठे मुनि जाई। हृदयँ रूप-अहमिति अधिकाई॥
तहँ बैठे महेस-गन दोऊ। बिप्रबेष, गति लखइ न कोऊ॥
करहिं कूटि नारदहि सुनाई। नीकि दीन्हि हरि सुंदरताई॥
रीझिहि राजकुअँरि छबि देखी। इन्हहि बरिहि हरि जानि बिसेषी॥
मुनिहि मोह, मन हाथ पराएँ। हँसहिं संभु-गन अति सचुपाएँ॥
जदपि सुनहिं मुनि अटपटि बानी। समुझि न परइ, बुद्धि भ्रम-सानी॥
काहुँ न लखा सो चरित बिसेषा। सो सरूप नृपकन्याँ देखा॥
मर्कट-बदन भयंकर देही। देखत हृदयँ क्रोध भा तेही॥

दृष्ट्वा रूपं मुनिस्तस्या विस्मृत्यैव विरागिताम् । सुदीर्घकालपर्यन्तं पश्यन्नेव स्थितोऽभवत् ।।
दृष्ट्वा तस्या लक्षणानि स्वमपि व्यस्मरत् तदा। जहर्ष हृदये किन्तु न स्पष्टं तान्यवर्णयत् ।।
चिचिन्त यद् यो वरयेदेनां स स्यात् सदामरः । न च तं कोऽपि समरभूमौ जेतुं शक्तो भवेत्।।
ये चरा अचराश्चैव सेविष्यन्ते समेऽपि तम् । वरयिष्यति यं कन्या राज्ञः शीलनिधेरियम्।।
सर्वाणि लक्षणानीत्थं विचिन्त्य निदधे हृदि । स्वयमन्यानि निर्माय बभाषे कानिचिन्नृपम्।।
सुलक्षणानि कन्यायाः सन्निरूप्य नृपं प्रति । चचाल नारदः किन्तु चिन्तासीत् तस्य मानसे।।
यत् तमेव करिष्यामि सुविचार्य समुद्यमम् । येन मां वरयेन्नूनं सा शीलनिधिकन्यका ।।
जपस्तपो वा कालेऽस्मिन् किञ्चित् कर्तुन्न शक्यते।हे विधातः! कया रीत्या सा कन्या लप्स्यते मया।।

अपेक्षितास्मिन् समयेऽतिरम्या शोभा तथा रूपमहो ! विशालम् ।
स्यान्मोहिता मय्यवलोक्य ते द्वे गले निदध्याज्जयमालिकां मे ।। १३१ ।।

यात्वा नारायणं देवं याचिष्यामि मनोज्ञताम् । महान् विलम्बस्तत्पार्श्वयाने किन्तु भविष्यति।।
कल्याणकर्त्ता मे कोऽपि नान्योऽस्ति हरिणा समः। स एवास्मिन्नवसरे भवेन्मम सहायकः ।।
तस्मिन् काले बहुविधं विनयं कृतवान् मुनिः । कृपालुः प्रकटो जातस्ततो लीलामयः प्रभुः ।।
प्रभुं विलोक्य देवर्षेर्जाते नेत्रे सुशीतले । भविष्यत्येव कार्यञ्चेत्यहृष्यत् सोऽपि मानसे।।
कथामत्यन्तमार्तः सन् हरिं श्रावयति स्म सः । कृपां कृत्वा सहायोऽस्तु भवानित्यब्रवीच्च तम्।।
प्रददातु भवान् मह्यं निजं रूपमधीश्वर । अन्येन नैव लप्स्ये तामुपायेन कदाप्यहम् ।।
भवेद् येन प्रकारेण मम कल्याणमीश्वर । तमेव शीघ्रं कुरुताद् भवतः सेवकोऽस्म्यहम् ।।
अवलोक्य स्वकीयाया मायाया विपुलं बलम् । चित्त एव हसित्वा च प्रावोचद् दीनवत्सलः।।

येन प्रकारेण परं हितं स्यान् नूनं सुरर्षे ! भवतः शृणोतु ।
तमेव कञ्चिन्न परं करिष्ये मृषा भवेन्नैव वचो मदीयम् ।। १३२ ।।

रोगेण व्याकुलो रोगी कुपथ्यं यदि याचते । यथा ददाति न भिषग् हे योगिञ्छ्रृणुताद्भवान्।।
तथैवास्ति प्रतिज्ञातं मयापि भवतो हितम् । इत्थं वदित्वा देवर्षिमन्तर्धानमगात् प्रभुः ।।
मायाया विवशीभूतः सुरर्षिर्मूढतां गतः । यन्निगूढां हरेर्वाचमवगन्तुं स नाशकत् ।।
अगमत् तत्क्षणादेव तन्नर्षीणामधीश्वरः । स्वयम्वरणसिद्ध्यर्थं यत्रासीन्निर्मिता स्थली।।
उपविष्टा नृपा आसन्नासने च निजे-निजे । स्वीयैः समाजैः सहिता विहितानेकभूषणाः।।
मुनिश्च चित्ते हृष्टोऽभूद् यद् रूपं परमं मम । वरयिष्यति नान्यं मद् विस्मृत्यापि नृपात्मजा ।।
कृपानिधानं भगवान् मुनेः श्रेयोविधित्सया । तादृक् कुरूपं प्रायच्छन्न शक्यं यस्य वर्णनम्।।
किन्तु तच्चरितं कोऽपि न शक्नोति स्म बोधितुम्। देवर्षिमेव तं ज्ञात्वा सर्वोऽपि शिरसानमत् ।।

गणौ च तत्राभवतां शिवस्य तौ ज्ञातवन्तौ सकलं रहस्यम् ।
विलोकयन्तावटतुः स्म विप्रावास्तामुभावप्यतिकौतुकाढ्यौ ।। १३३ ।।

प्रगत्य नारदमुनिर्यस्यां पङ्क्तावुपाविशत् । संयोज्य हृदये तीव्रमहङ्कारं स्वरूपगम् ।।
तावुपाविशतां पङ्क्तौ तस्यामेवैश्वरौ गणौ । तयोर्गतिं विप्रवेषाद् विज्ञातुं कोऽपि नाशकत्।।
अब्रूतां व्यङ्ग्यवाक्यानि देवर्षिश्रुतिगानि तौ । यदस्मै दत्तवान् देवो हरिः सौन्दर्यमुत्तमम् ।।
नूनं दृष्ट्वास्य सौन्दर्यं मोहमेष्यति भूपजा । हरिं ज्ञात्वा सामुमेव विशेषं वरयिष्यति ।।
मुनेश्च मोहः सञ्जातो हृद्यत् तस्यान्यहस्तगम् । शम्भोर्गणावहसतामत्यन्तं मोदसंयुतौ ।।
मुनिर्यद्यपि शुश्राव साभिप्रायं वचस्तयोः । तथापि धीभ्रमग्रस्तो न विज्ञातुं शशाक सः ।।
इत्यमुं परमं भेदं विजानाति स्म कोऽपि न । केवलं भूपकन्यैव तस्य रूपं ददर्श तत् ।।
मार्कटं वदनं तस्य शरीरञ्च भयङ्करम् । पश्यन्त्या एव कन्यायाश्चित्ते कोपोऽभवत् क्षणात्।।

दो०—सखीं संग लै कुअँरि तब, चलि जनु राजमराल ।
देखत फिरइ महीप सब, कर-सरोज जयमाल ॥ १३४ ॥

जेहिं दिसि बैठे नारद फूली । सो दिसि तेहिं न बिलोकी भूली ॥
पुनि-पुनि मुनि उकसहिं अकुलाहीं । देखि दसा हर-गन मुसुकाहीं ॥
धरि नृपतनु तहँ गयउ कृपाला । कुअँरि हरषि मेलेउ जयमाला ॥
दुलहिनि लै गे लच्छिनिवासा । नृपसमाज सब भयउ निरासा ॥
मुनि अति बिकल मोहँ-मति नाठी । मनि गिरि गई छूटि जनु गाँठी ॥
तब हर-गन बोले मुसुकाई । निज मुख-मुकुर बिलोकहु जाई ॥
अस कहि दोउ भागे भयँ भारी । बदन दीख मुनि बारि निहारी ॥
बेषु बिलोकि क्रोध अति बाढ़ा । तिन्हहि सराप दीन्ह अति गाढ़ा ॥

दो०—होहु निसाचर जाइ तुम्ह, कपटी पापी दोउ ।
हँसेहु हमहि सो लेहु फल, बहुरि हँसेउ मुनि कोउ ॥ १३५ ॥

पुनि जल दीख रूप निज पावा । तदपि हृदयँ संतोष न आवा ॥
फरकत अधर, कोप मन माहीं । सपदि चले कमलापति पाहीं ॥
देहउँ श्राप कि मरिहउँ जाई । जगत मोरि उपहास कराई ॥
बीचहिं पंथ मिले दनुजारी । संग रमा सोइ राजकुमारी ॥
बोले मधुर बचन सुरसाईं । मुनि ! कहँ चले बिकल की नाईं ॥
सुनत बचन उपजा अति क्रोधा । माया-बस न रहा मन बोधा ॥
पर-संपदा सकहु नहिं देखी । तुम्हरें इरिषा-कपट बिसेषी ॥
मथत सिंधु रुद्रहि बौरायहु । सुरन्ह प्रेरि, बिष-पान करायहु ॥

दो०—असुर सुरा, बिष संकरहि, आपु रमा, मनि चारु ।
स्वारथ-साधक कुटिल तुम्ह, सदा कपट-ब्यवहारु ॥ १३६ ॥

परम स्वतंत्र, न सिर पर कोई । भावइ मनहि करहु तुम्ह सोई ॥
भलेहि मंद, मंदेहि भल करहू । बिसमय-हरष न हियँ कछु धरहू ॥
डहकि-डहकि परिचेहु सब काहू । अति असंक, मन सदा उछाहू ॥
करम सुभासुभ तुम्हहि न बाधा । अब लगि तुम्हहि न काहूँ साधा ॥
भले भवन अब बायन दीन्हा । पावहुगे फल आपन कीन्हा ॥
बंचेहु मोहि जवनि धरि देहा । सोइ तनु धरहु, श्राप मम एहा ॥
कपि-आकृति तुम्ह कीन्हि हमारी । करिहहिं कीस सहाय तुम्हारी ॥
मम अपकार कीन्ह तुम्ह भारी । नारि-बिरहँ तुम्ह होब दुखारी ॥

दो०—श्राप सीस धरि, हरषि हियँ, प्रभु बहु बिनती कीन्हि ।
निज माया कै प्रबलता, करषि कृपानिधि लीन्हि ॥ १३७ ॥

जब हरि माया दूरि निवारी । नहिं तहँ रमा न राजकुमारी ॥
तब मुनि अति सभीत हरि-चरना । गहे पाहि प्रनतारति-हरना ॥
मृषा होउ मम श्राप कृपाला । मम इच्छा, कह दीनदयाला ॥
मैं दुर्बचन कहे बहुतेरे । कह मुनि, पाप मिटिहिं किमि मेरे ॥

ततो गृहीत्वा नृपजा सहालीर्नूनं ययौ राजमरालिकेव ।
आटत् समान् भूभृत ईक्षमाणा जयस्रजं पाणियुगे दधाना ।। १३४ ।।

उपाविवेश देवर्षिर्यस्यां दिशि मदान्वितः । सा विस्मृत्यापि नापश्यत् तस्यां दिशि नृपात्मजा ।।
उदतिष्ठन् मुनिः शश्वदभवद् व्याकुलोऽपि सः । स्मितञ्चक्रतुरीशस्य गणौ सन्दृश्य तद्दशाम् ।।
धृत्वा नृपतनुं तत्र दयालुर्माधवोऽप्यगात् । तस्यैव कण्ठे कन्यापि जयस्रजमयोजयत् ।।
पद्मालयानिवासस्तां वधूं रीत्यानयानयत् । राज्ञां समाजः सर्वोऽपि निराशः समजायत ।।
मुनिरत्याकुलो जातो नष्टा मोहेन धीर्यतः । पतितोऽभून्ननु मणिश्च्युतः सन् ग्रन्थितो मुनेः।।
ततो गणौ शङ्करस्य स्मितं कृत्वोचतुर्मुनिम् । भवान् गत्वा पश्यतु स्वमाननं दर्पणे मुने ! ।।
इत्युक्त्वातीव भीतौ तौ तस्मात् स्थानात् पलायितौ । मुनिश्च गत्वा सलिले निजं वदनमैक्षत ।।
वीक्षणात् स्वस्य वेषस्य तस्य क्रोधोऽत्यवर्धत । ददौ शापञ्चातिघोरं गणाभ्यां शङ्करस्य सः।।

गत्वा युवां तत् क्षणदाचरौ स्तां द्वावेव पापौ छलसंयुतौ च ।
फलञ्च भुङ्क्तं हसथः स्म यन्मां मुहुर्मुनिं संहसतं त्वितोऽन्यम् ।। १३५ ।।

तोयेऽपश्यद् यदा भूयः स रूपं स्वं तदाप्तवान् । तथापि तस्य हृदये सन्तोषो भवति स्म न ।।
स्फुरति स्माधरस्तस्य कोपश्चेतसि चाभवत् । अयात् स तत्क्षणादेव कमलापतिसन्निधिम् ।।
चिचिन्त यच्छपेयं किं गत्वा वाहं म्रियेय किम् । ममोपहासं लोके स नूनं कारितवान् हरिः ।।
ततो मध्येमार्गमेव दनुजारिर्मिमेल तम् । आसीच्च हरिणा साकं सैव भूपात्मजा रमा।।
वदति स्म सुरस्वामी मधुरं वचनं ततः । यन्मुने! व्याकुल इव कुत्र प्रचलितो भवान् ।।
श्रुत्वैवेति वचस्तस्य मुनेः कोपो महानभूत् । मायाया वशतस्तस्य बोधश्चेतसि नाभवत् ।।
ऊचे स यन्न शक्नोषि द्रष्टुमन्यस्य सम्पदम् । विशेषरूपं वर्तेते तवेर्ष्या कपटस्तथा ।।
अकरो रुद्रमुन्मत्तं क्षीरसागरमन्थने । तथा सम्प्रेर्य देवांस्तं हालाहलमपाययः ।।

रक्षोभ्य ईशाय सुरां विषञ्च दत्वाग्रही रम्यमणिं रमाञ्च ।
वक्रो निजार्थस्य सुसाधकस्त्वं सदा छलस्याचरणं करोषि ।। १३६ ।।

त्वमत्यन्तं स्वतन्त्रोऽसि न शिरस्यस्ति कोऽपि ते । तदा तदेवाचरसि हृदे यद् रोचते यदा ।।
भद्रं करोष्यभद्रं त्वमभद्रं भद्रमेव च । निदधासि न कञ्चिच्च हर्षं वा विस्मयं हृदि।।
वञ्चयित्वा वञ्चयित्वा सर्वान् धृष्टोऽसि साम्प्रतम् । निश्शङ्कोऽस्यति शाठ्ये तन्मनस्युत्सहसे सदा।।
शुभाशुभानि कर्माणि त्वां बाधन्ते कदापि न । कश्चिदप्यद्य यावत् त्वामकरोन्न व्यवस्थितम्।।
साधौ गृह इदानीं त्वं वायनं दत्तवानसि । प्राप्स्यसेऽतोऽवश्यमेव फलं स्वकृतकर्मणः ।।
परिगृह्य तनुं यां मां यतो वञ्चितवानसि । तनुं गृहाण तामेव तुभ्यं शापोऽयमेव मे ।।
कृतवानसि यस्मात् त्वं कीशस्येवाकृतिं मम । कीशा एव करिष्यन्ति तस्मात् तव सहायताम्।।
वध्वलाभापकारं मे महान्तं कृतवानसि । त्वमप्यतो वधूविप्रलम्भाद् दुःखी भविष्यसि।।

शापं शिरे स्थाप्य हृदीति हृष्यन् प्रभुर्मुहुस्तद्विनयञ्चकार ।
स्वकीयमायागततीव्रशक्ति निधिः कृपायाः स समाचकर्ष ।। १३७ ।।

स्वकीयां श्रीहरिर्मायां यदा दूरं न्यवारयत् । तत्र कापि स्थिता नासीत् कमला वा नृपात्मजा।।
ततोऽतिभीतो देवर्षिरग्रहीच्चरणौ हरेः । ऊचे च यन्मां गोपाय प्रणतार्तिनिवारक ! ।।
कृपालो ! मम शापश्च मृषा भवतु सर्वथा । ऊचे दीनदयालुर्यन्ममैवेच्छा समा त्वियम् ।।
ऊचे मुनिर्यत् प्राज्याणि प्रोक्तवान्दुर्वचांस्यहम् । अतो लयं गमिष्यन्ति दुष्कृतानि कथं मम ।।

जपहु जाइ संकर-सतनामा। होइहि हृदयँ तुरत बिश्रामा॥
कोउ नहिं सिव-समान प्रिय मोरें। असि परतीति तजहु जनि भोरें॥
जेहि पर कृपा न करहिं पुरारी। सो न पाव मुनि भगति हमारी॥
अस उर धरि महि बिचरहु जाई। अब न तुम्हहि माया निअराई॥

दो०—बहुबिधि मुनिहि प्रबोधि प्रभु, तब भऐ अंतरधान।
सत्यलोक नारद चले, करत रामगुन-गान॥ १३८॥

हर-गन मुनिहि जात पथ देखी। बिगत-मोह, मन हरष बिसेषी॥
अति सभीत नारद-पहिं आए। गहि पद, आरत बचन सुनाए॥
हर-गन हम, न बिप्र मुनिराया। बड़ अपराध कीन्ह, फल पाया॥
श्राप-अनुग्रह करहु कृपाला। बोले नारद दीनदयाला॥
निसिचर जाइ होहु तुम्ह दोऊ। बैभव बिपुल तेज-बल होऊ॥
भुज-बल बिस्व जितब तुम्ह जहिआ। धरिहहिं बिष्नु मनुज तनु तहिआ॥
समर-मरन हरि-हाथ तुम्हारा। होइहहु मुकुत, न पुनि संसारा॥
चले जुगल मुनि-पद सिर नाई। भए निसाचर कालहि पाई॥

दो०—एक कलप ऐहि हेतु प्रभु, लीन्ह मनुज-अवतार।
सुर-रंजन, सज्जन-सुखद, हरि भंजन-भुबि-भार॥ १३९॥

ऐहि बिधि जनम-करम हरि केरे। सुंदर, सुखद, बिचित्र घनेरे॥
कलप-कलप-प्रति प्रभु अवतरहीं। चारु चरित नानाबिधि करहीं॥
तब-तब कथा मुनीसन्ह गाई। परम पुनीत प्रबंध बनाई॥
बिबिध प्रसंग अनूप बखाने। करहिं न सुनि आचरजु सयाने॥
हरि अनंत, हरि-कथा अनंता। कहहिं, सुनहिं बहुबिधि सब संता॥
रामचंद्र के चरित सुहाए। कलप कोटि लगि जाहिं न गाए॥
यह प्रसंग मैं कहा भवानी। हरिमायाँ मोहहिं मुनि ग्यानी॥
प्रभु कौतुकी, प्रनत-हितकारी। सेवत सुलभ, सकलदुख-हारी॥

सो०—सुर, नर, मुनि, कोउ नाहिं, जेहि न मोह माया प्रबल।
अस बिचारि मन माहिं, भजिअ महामाया-पतिहि॥ १४०॥

अपर हेतु सुनु सैलकुमारी। कहउँ बिचित्र कथा बिस्तारी॥
जेहि कारन अज, अगुन, अरूपा। ब्रह्म भयउ कोसलपुर-भूपा॥
जो प्रभु बिपिन फिरत तुम्ह देखा। बंधु-समेत धरें मुनिबेषा॥
जासु चरित अवलोकि भवानी। सती-सरीर रहिहु बौरानी॥
अजहुँ न छाया मिटति तुम्हारी। तासु चरित सुनु, भ्रम-रुज-हारी॥
लीला कीन्हि जो तेहिं अवतारा। सो सब कहिहउँ मति-अनुसारा॥
भरद्वाज! सुनि संकर-बानी। सकुचि सप्रेम उमा मुसुकानी॥
लगे बहुरि बरनै बृषकेतू। सो अवतार भयउ जेहि हेतू॥

दो०—सो मैं तुम्ह सन कहउँ सबु, सुनु मुनीस! मन लाइ।
रामकथा कलि-मल-हरनि, मंगल-करनि सुहाइ॥ १४१॥

हरिस्तमूचे यद् गत्वा शिवनामशतं जप । तेन ते हृदये शान्तिर्भविष्यत्येव तत्क्षणात् ।।
उमाधवेन सदृशः कोऽप्यन्यो नास्ति मे प्रियः । मा परित्यज विश्वासं विस्मृत्यापि कदाप्यमुम्।।
यस्मिन् कृपां न कुरुते त्रिपुरारातिरीश्वरः । देवर्षे ! नैव लभते मम भक्ति कदापि सः ।।
इति चित्ते निधाय त्वं गत्वा विचर भूतले । इतःपरं ते निकटे माया मे नागमिष्यति ।।

प्रबोध्य नानेति सुरर्षिमीशः पश्चात् ततोऽन्तर्हिततामगच्छत् ।
लोकञ्च सत्याख्यमयात् सुरर्षिर्गायन् गुणान् रामसुधाकरस्य ।। १३८ ।। लिङ्गिष्टानन्द

यदा मुनिं शिवगणौ मार्गे यान्तमपश्यताम् । विनष्टमोहं हृदये ~~विशेषं~~ हर्षसंयुतम् ।।
नारदस्य समीपं तावतिभीतौ प्रजग्मतुः । तस्य पादौ गृहीत्वा च दीनं वचनमूचतुः ।।
आवां गणौ शिवस्य स्वो ब्राह्मणौ न मुनीश्वर! । महापराध आवाभ्यां कृतः प्राप्तञ्च तत्फलम् ।।
भवान् करोत्विदानीं नौ कृपालो! शापमोचनम्। ततो दीनदयालुस्तौ सुरर्षिर्वदति स्म यत् ।।
~~युवामुभावेव~~ गत्वा भवतं क्षणदाचरौ । वैभवं विपुलं तेजो बलञ्चेत्यस्तु वां समम् ।।उभावेव युवां
समग्रं जेष्यथो विश्वं भुजशक्त्या यदा युवाम् । तदा तनुं मनुष्यस्य कमलेशो ग्रहीष्यति ।।
समरे युवयोर्मृत्युर्हरेर्हस्ताद् भविष्यति । भविष्यथस्ततो मुक्तौ न पुनः संसृतिश्च वाम्।।
ततस्तौ शिरसा नत्वा मुनेः पादावगच्छताम् । यथाकालञ्च सञ्जातौ द्वावेव क्षणदाचरौ ।।

हेतोरमुष्मात् प्रभुरेककल्पे समग्रहीन्मानुषकावतारम् ।
सुरप्रमोदः सुखदः सताञ्च हरिर्धरित्रीभरभञ्जकर्ता ।। १३९ ।।

इत्थंविधानि जन्मानि कर्माणि च रमापतेः । सन्त्यनेकानि रम्याणि सुखदान्यद्भुतानि च।।
ईशोऽवतारान् गृह्णाति प्रतिकल्पं यदा यदा । नानाविधानि रम्याणि करोति चरितानि च।।
तदा तदा कथास्तेषां गायन्ति स्म मुनीश्वराः। परमाणि पवित्राणि काव्यानि विरचय्य च।।
विविधांस्ताननुपमांस्ते प्रसङ्गानवर्णयन् । आश्चर्यं नैव मन्यन्ते यान् निशम्य विवेकिनः।
अनन्तोऽस्ति हरिर्नूनमनन्ता च कथा हरेः ।सन्तो वदन्ति शृण्वन्ति तां नानाविधिभिः समे।।
शोभनानि चरित्राणि श्रीरामस्य कलानिधेः । प्रगातुं कल्पकोट्यापि न शक्यन्ते समानि तु।।
वक्तीशो यद् गोत्रजाते! प्रसङ्गमिममब्रवम् । वक्तुं यन्मायया विष्णोर्मुह्यन्ति जर्षयोऽप्यलम्।।
प्रभुः कौतुकयुक्तोऽस्ति तथा प्रणतशङ्करः । सुलभः सेवमानानां सर्वदुःखनिवारकः ।।

न कोऽप्यस्ति देवर्षिमर्त्येषु नूनं न यं मोहयेदीशमाया बलिष्ठा ।
विचार्येति चित्ते शरीरी समग्रं महामायिकेशं भजेद् रामचन्द्रम् ।। १४० ।।

हेतुमीशावतारस्य शृण्वन्यमपि शैलजे ! । कथां विचित्रां तस्याहं कथयामि सविस्तरम्।।
हेतुना येन नियतमरूपमगुणं त्वजम् । ब्रह्म जातः कोसलाख्यनगर्याः पृथिवीपतिः ।।
विपिने त्वं चरन्तं यमालोकितवती प्रभुम् । मुनिवेषं धारयन्तं बन्धुना स्वेन संयुतम् ।।
विलोक्य यस्य चरितं गिरिराजकुमारिके ! । सतीशरीरे सञ्जाता त्वमुन्मादवती तथा ।।
यद्यापि न ते नष्टा छायोन्मादस्य तस्य सा । शृणु वृत्तं प्रभोस्तस्य भ्रमरोगापहारकम् ।।
चक्रेऽवतारे तस्मिन् स या या लीला रमापतिः । निजमत्यनुसारं त्वां कथयिष्यामि ताः समाः।।
ऋषिरूचे-भरद्वाज! श्रुत्वेत्थं शाङ्करीं गिरम् । सङ्कुच्य प्रेमसहितमकरोत् पार्वती स्मितम्।।
ततो वर्णयितुं भूयः समारभत शङ्करः । हेतुना येन सञ्जातः सोऽवतारो रमापतेः ।।

गाथां समग्रां कथयामि तां त्वां शृणु त्वमेकाग्रहृदा मुनीश ! ।
तिष्याघहर्त्री रघुनाथगाथा कर्त्री शुभस्यास्ति सुशोभना च ।। १४१ ।।

स्वायंभू मनु अरु सतरूपा। जिन्ह तें भै नरसृष्टि अनूपा॥
दंपति-धरम-आचरन नीका। अजहुँ गाव श्रुति जिन्ह कै लीका॥
नृप उत्तानपाद सुत तासू। ध्रुव हरिभगत भयउ सुत जासू॥
लघुसुत-नाम प्रियब्रत ताही। बेद-पुरान प्रसंसहिं जाही॥
देवहूति पुनि तासु कुमारी। जो मुनि कर्दम कै प्रिय नारी॥
आदिदेव प्रभु दीनदयाला। जठर धरेउ जेहिं कपिल कृपाला॥
सांख्यसास्त्र जिन्ह प्रगट बखाना। तत्त्व-बिचार-निपुन भगवाना॥
तेहिं मनु राज कीन्ह बहु काला। प्रभु-आयसु सब बिधि प्रतिपाला॥

सो०—होइ न बिषय-बिराग, भवन बसत भा चौथपन।
हृदयँ बहुत दुख लाग, जनम गयउ हरिभगति बिनु॥ १४२॥

बरबस राज सुतहि तब दीन्हा। नारि-समेत गवन बन कीन्हा॥
तीरथबर नैमिष बिख्याता। अति पुनीत साधक-सिधिदाता॥
बसहिं तहाँ मुनि-सिद्ध-समाजा। तहँ हियँ हरषि चलेउ मनु राजा॥
पंथ जात सोहहिं मतिधीरा। ग्यान-भगति जनु धरें सरीरा॥
पहुँचे जाइ धेनुमति-तीरा। हरषि नहाने निरमल नीरा॥
आए मिलन सिद्ध, मुनि, ग्यानी। धरम-धुरंधर नृपरिषि जानी॥
जहँ-जहँ तीरथ रहे सुहाए। मुनिन्ह सकल सादर करवाए॥
कृस सरीर, मुनि-पट परिधाना। सत-समाज नित सुनहिं पुराना॥

दो०—द्वादस अच्छर मंत्र पुनि, जपहिं सहित-अनुराग।
बासुदेव-पद-पंकरुह, दंपति-मन अति लाग॥ १४३॥

करहिं अहार साक-फल-कंदा। सुमिरहिं ब्रह्म सच्चिदानंदा॥
पुनि हरि-हेतु करन तप लागे। बारि-अधार, मूल-फल त्यागे॥
उर अभिलाष निरंतर होई। देखिअ नयन परम प्रभु सोई॥
अगुन, अखंड, अनंत, अनादी। जेहि चिंतहिं परमारथबादी॥
नेति नेति जेहि बेद निरूपा। निजानंद, निरुपाधि, अनूपा॥
संभु, बिरंचि, बिष्नु भगवाना। उपजहिं जासु अंस तें नाना॥
ऐसेउ प्रभु सेवक-बस अहई। भगत-हेतु लीला-तनु गहई॥
जौं यह बचन सत्य श्रुति भाषा। तौ हमार पूजिहि अभिलाषा॥

दो०—एहि बिधि बीते बरष षट, -सहस बारि-आहार।
संबत सप्त सहस्र पुनि, रहे समीर-अधार॥ १४४॥

बरष सहस दस त्यागेउ सोऊ। ठाढ़े रहे एक पद दोऊ॥
बिधि-हरि-हर तप देखि अपारा। मनु-समीप आए बहु बारा॥
मागहु बर, बहु भाँति लोभाए। परम धीर, नहिं चलहिं चलाए॥
अस्थिमात्र होइ रहे सरीरा। तदपि मनाग मनहिं नहिं पीरा॥
प्रभु सर्बग्य, दास निज जानी। गति अनन्य, तापस नृप-रानी॥
मागु-मागु बरु, भै नभबानी। परम गभीर कृपामृत-सानी॥
मृतक-जिआवनि गिरा सुहाई। श्रवनरंध्र होइ उर जब आई॥
हृष्टपुष्ट तन भए सुहाए। मानहुँ अबहिं भवन ते आए॥

स्वायम्भुवो मनुस्तस्य शतरूपा सधर्मिणी । उभाभ्यां मानवी सृष्टिर्याभ्यामनुपमाभवत् ।।
दाम्पत्यधर्मे निरतौ शुभाचाररतौ च तौ । वेदा अद्यापि गायन्ति मर्यादां सततं ययोः ।।
नृप उत्तानपादाख्यस्तयोरासीत् तनूद्भवः । विख्यातः श्रीहरेर्भक्तो ध्रुवो यस्याभवत् सुतः ।।
प्रियव्रताभिधानोऽभूत्कनीयानात्मजो मनोः । यस्य प्रशंसां कुर्वन्ति वेदा व्यासवचांसि च ।।
देवहूतिरिति ख्याता स्वायम्भुवमनोः सुता । या सञ्जाता कर्दमस्य मुनेः सहचरी प्रिया ।।
प्रभुं सर्वस्यादिदेवं दीनेष्वति दयान्वितम् । याधारयत् स्वजठरे कृपालुं कपिलं मुनिम् ।।
अवर्णयदति स्पष्टं यः शास्त्रं साङ्ख्यनामकम् । षड्विधैश्वर्यसम्पन्नो निपुणस्तत्त्वचिन्तने ।।
अकरोद् बहुकालं स राज्यमेतादृशो मनुः । ईशस्य शास्त्ररूपाज्ञां सर्वरीत्याभ्यपालयत् ।।

विरागो न तस्याभवद् भोगपुञ्जाज्जरा चागता तस्य गेहे स्थितस्य ।
विचार्येति चित्तेऽति दुःखं तदाभूद् विना श्रीशभक्तिं गता तज्जनिर्यत् ।। १४२ ।।

ततो हठेन प्रायच्छत् स्वराज्यं तनुजाय सः । समेतः सहधर्मिण्या गमनञ्चाकरोद् वने ।।
नैमिषारण्यमित्याख्यं विख्यातं तीर्थमुत्तमम् । साधकेभ्यः सिद्धिदातृ पवित्रं परमं मतम् ।।
तत्रर्षीणाञ्च सिद्धानां वासं कुर्वन्ति सञ्चयाः । हृष्यन् स्वान्तेऽगमत् तत्र सपत्नीको नृपो मनुः ।।
अशोभेतां धीरबुद्धी प्रयान्तौ पथि तावुभौ । नूनं बोधस्तथा भक्तिः प्रयान्तौ देहधारिणौ ।।
चलन्तौ तावुभौ प्राप्तौ गोमत्याः सरितस्तटम् । तौ प्रसन्नावकुरुतां स्नानं सुविमले जले ।।
आगता मिलितुं सिद्धा मुनयो ज्ञानिनस्तथा । विज्ञाय तं भूमिपर्षिं तथा धर्मधुरन्धरम् ।।
यत्र यत्र स्थितान्यासंस्तीर्थानि रुचिराणि च । तानि सर्वाणि मुनिभिः सादरं प्रापितावुभौ ।।
मुनिवासो दधानौ तौ तथा कृशकलेवरौ । सतां समाजे शृण्वन्तौ पुराणानि निरन्तरम् ।।

मन्त्रं तथा द्वादशवर्णवन्तमास्तां जपन्तौ प्रणयेन तौ द्वौ ।
श्रीवासुदेवस्य पदाब्जयुग्मे जायापतीचित्तमतीव सक्तम् ।। १४३ ।।

भक्षणार्थं प्रयुञ्जन्तौ शाकं कन्दं तथा फलम् । स्मरन्तौ सच्चिदानन्दस्वरूपं ब्रह्म सन्ततम् ।।
हरिं तोषयितुं भूय आरभेतामुभौ तपः । मूलं फलादि च त्यक्त्वा जलमेवाश्रितौ ततः ।।
अयमेवाभिलाषोऽभूत्तयोश्चित्ते निरन्तरम् । यल्लोचनाभ्यां पश्याव तमेव परमंप्रभुम् ।।
अगुणः खण्डरहितोऽनन्तोऽनादिश्च यो मतः । यं चिन्तयन्ति तत्त्वज्ञाः परमार्थनिरूपकाः ।।
निरूपयन्ति वेदा यं नेतिनेतीतिभाषिणः । उपाधिहीनोऽनुपमो निजानन्दात्मकश्च यः ।।
महेश्वरो नाभिजन्मा तथा सिन्धुसुतापतिः । सर्वेऽप्येते बहुविधा जायन्ते यस्य भागतः ।।
एतादृशोऽपि भगवान् सेवकानां वशे स्थितः । लीलातनूश्च गृह्णाति भक्तानामेव कारणात् ।।
यद्येतद् वचनं वेदैः सत्यमस्ति प्रभाषितम् । आवयोः कामना तर्हि पूर्णावश्यं भविष्यति ।।

पानीयमात्राशनयोरित्थं सहस्रषट्कं शरदां व्यतीतम् ।
ततः शरत्सप्तसहस्रकाल-पर्यन्तमास्तां पवनाशनौ तौ ।। १४४ ।।

ताभ्यां वातोऽपि सन्त्यक्तो दिक्सहस्रसमास्ततः । उभावपि स्थितौ जातौ तावेकचरणाश्रयौ ।।
विधिर्हरिः शङ्करश्च दृष्ट्वानन्तं तपस्तयोः । सभार्यस्य मनोः पार्श्वं बहुवारं समागताः ।।
बहुधा लोभयित्वा ते प्रैरयन् वरयाचने । अतिधीरौ न चलितौ किन्तु तौ चालितावपि ।।
अस्थिमात्रशरीरौ तौ स्थितावभवतामुभौ । तथापि मानसे नासीत् तयोः पीडा मनागपि ।।
अजानान्निजदासौ तौ सर्वज्ञः परमेश्वरः । अनन्यगतिकौ चापि नृपं राज्ञीञ्च तापसौ ।।
याचतं याचतं चेति नभोवागभवत् ततः । अत्यन्तमेव गम्भीरा कृपामृतसुमेलिता ।।
मृतसञ्जीवनी वाक् सा शोभया परया युता । यदा श्रवणरन्ध्रेण तयोश्चित्ते समागता ।।
शोभन्तौ हृष्टपुष्टौ च जातौ देहौ तयोस्तदा । यदिदानीमेव नूनं भवनात् तौ समागतौ ।।

दो०—श्रवन-सुधा-सम बचन सुनि, पुलक प्रफुल्लित गात।
बोले मनु, करि दंडवत, प्रेम न हृदयँ समात॥ १४५॥

सुनु सेवक-सुरतरु-सुरधेनू। बिधि-हरि-हर-बंदित-पद-रेनू॥
सेवत सुलभ, सकल सुख-दायक। प्रनतपाल सचराचर-नायक॥
जौं अनाथ-हित! हम पर नेहू। तौ प्रसन्न होइ यह बर देहू॥
जो सरूप बस सिव मन-माहीं। जेहि कारन मुनि जतन कराहीं॥
जो भुसुंडि-मन-मानस-हंसा। सगुन-अगुन, जेहि निगम प्रसंसा॥
देखहिं हम सो रूप भरि लोचन। कृपा करहु प्रनतारति-मोचन॥
दंपति-बचन परम प्रिय लागे। मृदुल, बिनीत, प्रेम-रस-पागे॥
भगत-बछल प्रभु कृपानिधाना। बिस्वबास प्रगटे भगवाना॥

दो०—नील-सरोरुह, नीलमनि, नील-नीरधर-स्याम।
लाजहिं तन सोभा निरखि, कोटि-कोटि सत काम॥ १४६॥

सरद-मयंक-बदन-छबि-सींवा। चारु कपोल, चिबुक, दर ग्रीवा॥
अधर अरुन, रद सुंदर नासा। बिधु-कर-निकर-बिनिंदक हासा॥
नव-अंबुज अंबक-छबि नीकी। चितवनि ललित भावँती जी की॥
भृकुटि मनोज-चाप-छबि-हारी। तिलक ललाट-पटल दुतिकारी॥
कुंडल मकर, मुकुट सिर भ्राजा। कुटिल केस जनु मधुप समाजा॥
उर श्रीबत्स, रुचिर बनमाला। पदिक, हार, भूषन मनिजाला॥
केहरि, कंधर, चारु जनेऊ। बाहु-बिभूषन सुंदर तेऊ॥
करि-कर-सरिस सुभग भुजदंडा। कटि निषंग, कर सर-कोदंडा॥

दो०—तड़ित-बिनिंदक पीत-पट, उदर रेख बर तीनि।
नाभि मनोहर लेति जनु, जमुन-भँवर-छबि छीनि॥ १४७॥

पद-राजीव बरनि नहिं जाहीं। मुनि-मन-मधुप बसहिं जेन्ह माहीं॥
बाम भाग सोभति अनुकूला। आदिसक्ति छबिनिधि, जगमूला॥
जासु अंस उपजहिं गुनखानी। अगनित लच्छि-उमा-ब्रह्मानी॥
भृकुटि-बिलास जासु जग होई। राम-बाम-दिसि सीता सोई॥
छबिसमुद्र हरि-रूप बिलोकी। एकटक रहे नयन-पट रोकी॥
चितवहिं सादर रूप अनूपा। तृप्ति न मानहिं मनु-सतरूपा॥
हरष-बिबस तन-दसा भुलानी। परे दंड-इव गहि पद पानी॥
सिर परसे प्रभु निज-कर-कंजा। तुरत उठाए करुनापुंजा॥

दो०—बोले कृपानिधान पुनि, अति प्रसन्न मोहि जानि।
मागहु बर जोइ भाव मन, महादानि अनुमानि॥ १४८॥

सुनि प्रभु-बचन जोरि जुग पानी। धरि धीरजु बोले मृदु बानी॥
नाथ! देखि पदकमल तुम्हारे। अब पूरे सब काम हमारे॥
एक लालसा बड़ि उर-माहीं। सुगम-अगम कहि जात सो नाहीं॥
तुम्हहि देत अति सुगम गोसाईं। अगम लाग मोहि निज कृपनाईं॥
जथा दरिद्र बिबुधतरु पाई। बहु संपति मागत सकुचाई॥

श्रुत्वा वचः कर्णसुधासमानं रोमाञ्चिते तद्वपुषी प्रफुल्ले ।
ऊचे मनुर्दण्डसमं प्रणम्य माति स्म चित्ते न च तस्य हार्दम् ॥ १४५ ॥

शृणोतु देव ! दासेभ्यः कल्पद्रुः कामगौर्भवान् । तथा ब्रह्माच्युतेशाननुतपादपरागवान् ॥
सेवने सुलभः सर्वसुखानां दायको भवान् । प्रणतानां पालकोऽस्ति चराचरजगत्पतिः ॥
अनाथहित ! यद्यस्ति भवतः स्नेह आवयोः । तर्हि प्रसादयुक्तः सन् वरमेतं प्रयच्छतु ॥
यदुमेशस्य चित्ते यत् स्वरूपं वसति स्थिरम् । मुनयोऽपि प्रकुर्वन्ति यत्नं यस्योपलब्धये ॥
हंसो विहारी यच्चास्ति काकभ्रुशुण्डिमानसे । श्रुतयो यत् प्रशंसन्ति भाषित्वा सगुणागुणम् ॥
तदेवावां प्रपश्येव रूपमातृप्ति चक्षुषाम् । प्रणतार्तिप्रशमन ! करोत्वेतादृशीं कृपाम् ॥
प्रभवे रोचते स्माति दम्पत्योरीदृशं वचः । मृदुलं नम्रतायुक्तं तथा प्रेमरसाप्लुतम् ॥
ततः कृपानिधिस्तत्र परेशो भक्तवत्सलः । विश्ववासः प्रकटितः सञ्जातो भगवांस्तदा ॥

सरोजरत्नाम्बुधरैः सुनीलैर्निभस्य देवस्य कलेवरस्य ।
विलोक्य शोभां त्रपिता भवन्ति मनोभवानां शतकोटिकोट्यः ॥ १४६ ॥

शारदेन्दुसमं तस्य मुखं सीमाभवद् रुचेः । कम्बुकण्ठः सुरम्याणि कपोलौ चिबुकन्तथा ॥
ओष्ठौ रक्तौ रदा रम्या मञ्जुला तस्य नासिका । हासश्च चन्द्रकिरणसमूहस्य विनिन्दकः ॥
नवाब्जकान्तिसदृशी नेत्रकान्तिः सुशोभना । दृष्टिर्मनोरमा तस्य रोचते स्म हृदे भृशम् ॥
तस्य कन्दर्पकोदण्डरम्यताहारिके भ्रुवौ । आसील्ललाटपटले तिलको द्युतिहारकः ॥
माकरे कुण्डले श्रुत्योर्मुकुटं मूर्ध्नि भासितम् । कुटिलाः कुन्तला नूनं मधुपानां कदम्बकम् ॥
श्रीवत्सरत्नमुरसि भासुरा वनमालिका । रत्नानामुज्ज्वलो हारो मणीनां भूषणानि च॥
सिंहग्रीवासमा ग्रीवा चारु तस्योपवीतकम् । विभूषणानि यान्यासन् बाह्वो रम्याणि तान्यपि॥
भुजदण्डद्वयं तस्य चासीत् करिकरोपमम् । तूणीरः कटिदेशस्थः करस्थौ चापमार्गणौ ॥

विद्युद्विनिन्दं वसनं सुपीतं तुन्दे च रेखात्रयमुद्विभातम् ।
नाभिः सुरम्या ध्रुवमेव हर्त्री कलिन्दजावर्तसुरम्यतायाः ॥ १४७ ॥

शक्यते वर्णनं नैव तस्य पादसरोजयोः । निवसन्ति ययोर्मध्ये मुनिचित्तमधुव्रताः ॥
वामभागे तस्य नित्यमनुकूला विराजते । आदिशक्तिश्छविनिधिर्जगतो मूलकारणम् ॥
यस्या अंशात् प्रजायन्ते गुणानां खनयः समाः ।अनन्तसङ्ख्या ब्रह्माण्यः कमला गिरिजास्तथा॥
केवलं भ्रूविलासेन जगद् यस्याः प्रजायते । वामायां दिशि रामस्य सैव सीता विराजते ॥
ततः कान्तिसमुद्रस्य हरे रूपं विलोक्य तौ । निमेषरोधं सम्पाद्य स्थितौ स्तब्धावुभावपि॥
उपमारहितं रूपं सादरं तदपश्यताम् । तौ मनुः शतरूपा च तृप्तिं नामन्यतां परम् ॥
आनन्दविवशौ देहदशां व्यस्मरतामुभौ । करैर्गृहीत्वा देवाङ्घ्री पततः स्म च दण्डवत्॥
स्पृशति स्म प्रभुः पाणिपद्मेन शिरसी तयोः । तावुत्थापयति स्मासौ तत्क्षणात् करुणोत्करः ॥

कृपानिधिस्तौ पुनरब्रवीद् यद् विज्ञाय मामत्यधिकं प्रसन्नम् ।
संयाचतं हृद्रुचितं तदेव मां श्रेष्ठदातारमिहानुमाय ॥ १४८ ॥

श्रुत्वा प्रभोर्वचो राजा मेलयित्वा करौ स्वकौ । धैर्यमाश्रित्य मृदुलं वचनं प्रभुमब्रवीत् ॥
यन्नाथ ! दृष्ट्वा भवतः पादतामरसद्वयम् । आवयोः सकलाः कामा इदानीं पूर्णतां गताः ॥
तथाप्येकोऽवशिष्टोऽस्ति कामो मे मानसे महान्। स सुपूरश्च दुष्पूरस्तस्माद् वक्तुं न शक्यते ॥
हे स्वामिन्! किन्तु भवता सुपूरोऽस्ति स पुष्कलम्। तथापि मम कार्पण्याद् दुष्पूरो मे प्रतीयते ॥
यथा दरिद्रः प्राप्यापि कश्चिद् विबुधपादपम् । नूनं करोति सङ्कोचं बहुसम्पत्तियाचने ॥

तासु प्रभाउ जान नहिं सोई। तथा हृदयँ मम संसय होई॥
सो तुम्ह जानहु अंतरजामी। पुरवहु मोर मनोरथ स्वामी॥
सकुच बिहाइ मागु नृप! मोही। मोरें नहिं अदेय कछु तोही॥

दो०—दानि-सिरोमनि! कृपानिधि, नाथ! कहउँ सतिभाउ।
चाहउँ तुम्हहि समान सुत, प्रभु सन कवन दुराउ॥ १४९॥

देखि प्रीति सुनि बचन अमोले। एवमस्तु करुनानिधि बोले॥
आपु-सरिस खोजौं कहँ जाई। नृप! तव तनय होब मैं आई॥
सतरूपहि बिलोकि कर जोरें। देबि! मागु बरु जो रुचि तोरें॥
जो बरु नाथ! चतुर नृप मागा। सोइ कृपाल मोहि अति प्रिय लागा॥
प्रभु परंतु सुठि होति ढिठाई। जदपि भगत-हित तुम्हहि सोहाई॥
तुम्ह ब्रह्मादि-जनक जग-स्वामी। ब्रह्म, सकल-उर-अंतरजामी॥
अस समुझत मन संसय होई। कहा जो प्रभु, प्रवान पुनि सोई॥
जे निज भगत, नाथ! तव अहहीं। जो सुख पावहिं, जो गति लहहीं॥

दो०—सोइ सुख, सोइ गति, सोइ भगति, सोइ निज-चरन-सनेहु।
सोइ बिबेक, सोइ रहनि प्रभु, हमहि कृपा करि देहु॥ १५०॥

सुनि मृदु, गूढ़, रुचिर बर-रचना। कृपासिंधु बोले मृदु बचना॥
जो कछु रुचि तुम्हरे मन माहीं। मैं सो दीन्ह सब, संसय नाहीं॥
मातु! बिबेक अलौकिक तोरें। कबहुँ न मिटिहि अनुग्रह मोरें॥
बंदि चरन, मनु कहेउ बहोरी। अवर एक बिनती प्रभु मोरी॥
सुत-बिषइक तव पद रति होऊ। मोहि बड़ मूढ़ कहै किन कोऊ॥
मनि-बिनु फनि जिमि जल-बिनु मीना। मम जीवन तिमि तुम्हहि अधीना॥
अस बरु मागि चरन गहि रहेऊ। एवमस्तु करुनानिधि कहेऊ॥
अब तुम्ह मम अनुसासन मानी। बसहु जाइ सुरपति-रजधानी॥

सो०—तहँ करि भोग बिसाल, तात गएँ कछु काल पुनि।
होइहहु अवध-भुआल, तब मैं होब तुम्हार सुत॥ १५१॥

इच्छामय नरबेष सँवारें। होइहउँ प्रगट निकेत तुम्हारें॥
अंसन्ह-सहित देह धरि ताता!। करिहउँ चरित भगत-सुख-दाता॥
जे सुनि सादर नर बड़भागी। भव तरिहहिं ममता-मद त्यागी॥
आदिसक्ति जेहिं जग उपजाया। सोउ अवतरिहि मोरि यह माया॥
पुरउब मैं अभिलाष तुम्हारा। सत्य, सत्य, पन सत्य हमारा॥
पुनि-पुनि अस कहि कृपानिधाना। अंतरधान भए भगवाना॥
दंपति उर धरि भगत-कृपाला। तेहिं आश्रम निवसे कछु काला॥
समय पाइ तनु तजि अनयासा। जाइ कीन्ह अमरावति बासा॥

दो०—यह इतिहास पुनीत अति, उमहि कही बृषकेतु।
भरद्वाज! सुनु अपर पुनि, राम-जनम कर हेतु॥ १५२॥

मासपारायण, पाँचवाँ विश्राम

पादपस्य यतस्तस्य स प्रभावं न बुध्यति । तथा ममापि हृदये संशयः सम्प्रजायते ॥
विजानात्येव सर्वं तमन्तर्यामी यतो भवान् । हे स्वामिन् ! मम तं काममतो नयतु पूर्णताम् ॥
ईशोऽवदद् याच राजन्! सङ्कोचं परिहाय माम्। न तत् किमपि मे पार्श्वे तुभ्यं देयं न यद्भवेत् ॥

कृपानिधे ! दानशिरोमणे ! च सत्येन भावेन वदामि नाथ ! ।
वाञ्छामि पुत्रं भवता समानं गुह्यं प्रभोः किं नृप इत्यवोचत् ॥ १४९ ॥

तस्यामूल्यं वचः श्रुत्वा विलोक्य प्रेम चेदृशम् । दयानिधिस्तमवदद् भवतादेवमेव तत् ॥
किन्तु प्रगत्य कुत्राहं मृगयिष्ये स्वसन्निभम् । स्वयमेव भविष्यामि तस्मात् तव सुतो नृप ॥
बद्धाञ्जलिं समालोक्य शतरूपां हरिस्ततः । ऊचे यद् याच तं देवि! वरो यस्ते प्ररोचते ॥
सोचे यन्नाथ! पटुना राज्ञा यो याचितो वरः । कृपालो! रुचिरोऽतीव प्रतिभातः स एव मे ॥
परन्तु धृष्टता नाथ! महतीयं प्रजायते । रोचते सापि भवते भक्तशङ्कर ! यद्यपि ॥
भवान् ब्रह्मादिजनकः समग्रजगतः प्रभुः । समेषां चेतसामन्तर्यामि ब्रह्म च वर्तते ॥
इति ज्ञाने प्रजाते तु संशयो हृदि जायते । तथापि नाथ! भवता प्रोक्तं सर्वं प्रमात्मकम् ॥
वर्तन्तेऽत्यन्तमात्मीया भक्ता ये भवतः प्रभो! । त आप्नुवन्ति यत् सौख्यं यां गतिञ्चाप्नुवन्ति ते ॥

सौख्यञ्च तद् भक्तिगती त एव स्वपादगं प्रेम तदेव सर्वम् ।
प्रभो ! विवेकः स स एव वासः सर्वं ददात्वित्थमिदं भवान् मे ॥ १५० ॥

श्रुत्वा तस्या मृदुं गूढां शब्दालिं रुचिरां वराम् । अब्रवीत् करुणासिन्धुस्तां राज्ञीं वचनं मृदु ॥
यद् योऽपि कोऽपि मनसि वर्तते ते मनोरथः । स सर्वोऽपि मया दत्त इत्यत्रास्ति न संशयः ॥
अलौकिको विवेकस्ते मातर्मनसि यः स्थितः । अनुग्रहेण मम ते न नङ्क्ष्यति कदापि सः ॥
ततो भूयो हरेः पादौ प्रणम्य मनुरब्रवीत् । इतो ममापराप्येका प्रार्थना वर्तते प्रभो ! ॥
यत् प्रीतिः पुत्रविषया स्ताद् भवत्पादयोर्मम । कश्चिन्मां प्रवदेन्मूढं महान्तमपि किं ततः ॥
न जीवतः सर्पमीनौ मणिनीरे विना यथा । तथा जीवान्यहं नित्यं भवदायत्तजीवनः ॥
याचित्वेति वरं तस्य गृहीत्वाङ्घ्री स्थितो मनुः । दयानिधिस्तमूचेऽथ भवतादेवमेव तत् ॥
इदानीमुररीकृत्य मम त्वमनुशासनम् । प्रगत्य विबुधेन्द्रस्य राजधान्यां स्थितिं कुरु ॥

विशालान् प्रभुज्यैव भोगांश्च तत्र व्यतीते कियत्सम्मिते तात ! काले ।
अधीशो भविष्यस्ययोध्यानगर्यास्तदाहं भविष्यामि नूनं सुतस्ते ॥ १५१ ॥

निजेच्छानिर्मितं वेषं नरस्य परिगृह्य च । प्रकटोऽहं भविष्यामि तव भव्ये निकेतने ॥
अंशैः स्वकीयैः सहितस्तात! धृत्वा कलेवरम् । करिष्यामि चरित्राणि मद्भक्तसुखदानि च ॥
यानि श्रुत्वा महाभाग्यवन्तो मानेन मानवाः । तरिष्यन्ति भवाम्भोधिं त्यक्त्वा मोहं मदं तथा ॥
आदिशक्तिर्यया सर्वमुत्पन्नं क्रियते जगत् । सेयं मम महामाया चावतारं ग्रहीष्यति ॥
पूरयिष्यामि सकलमभिलाषमहं तव । सत्या सत्या ध्रुवं सत्या प्रतिज्ञा वर्तते मम ॥
इत्थं कृपानिधानं स कथयित्वा पुनः पुनः । अन्तर्हितत्वमगमद् भगवान् कमलापतिः ॥
तं भक्तेषु दयावन्तं धृत्वा चेतसि दम्पती । कियत्कालमितं तस्मिन् वासं चक्रतुराश्रमे ॥
आयासेन विना त्यक्त्वा तनू समय आगते । ततस्तावमरावत्यां गत्वा वासं प्रचक्रतुः ॥

अमुं पुरावृत्तमतीव पूतं गिरीशजां श्रावयति स्म शम्भुः । अर्द्धः
पुनर्भरद्वाज ! शृणु त्वमन्यं रामावतारग्रहणस्य हेतुम् ॥ १५२ ॥

मासपारायणे पञ्चमो विश्रामः सम्पूर्णः

सुनि मुनि कथा पुनीत पुरानी। जो गिरिजा - प्रति संभु बखानी ॥
बिस्व - बिदित अेक कैकय देसू। सत्यकेतु तहँ बसइ नरेसू ॥
धरम - धुरंधर नीति - निधाना। तेज, प्रताप, सील, बलवाना ॥
तेंहि कें भए जुगल सुत बीरा। सबगुन - धाम महा रनधीरा ॥
राज - धनी, जो जेठ सुत आही। नाम प्रतापभानु अस ताही ॥
अपर सुतहि अरिमर्दन नामा। भुजबल अतुल, अचल संग्रामा ॥
भाइहि - भाइहि परम समीती। सकल दोष - छल - बरजित प्रीती ॥
जेठे सुतहि राज नृप दीन्हा। हरि हित आपु गवन बन कीन्हा ॥

दो०—जब प्रतापरबि भयउ नृप, फिरी दोहाई देस।
प्रजा पाल अति बेदबिधि, कतहुँ नहीं अघ - लेस ॥ १५३ ॥

नृप - हितकारक सचिव सयाना। नाम धरमरुचि सुक्र - समाना ॥
सचिव सयान, बंधु बलबीरा। आपु प्रतापपुंज रनधीरा ॥
सेन संग चतुरंग अपारा। अमित सुभट सब समर जुझारा ॥
सेन बिलोकि राउ हरषाना। अरु बाजे गहगहे निसाना ॥
बिजय हेतु कटकई बनाई। सुदिन साधि नृप चलेउ बजाई ॥
जहँ - तहँ परीं अनेक लराईं। जीते सकल भूप बरिआईं ॥
सप्त दीप भुजबल बस कीन्हे। लै-लै दंड छाड़ि नृप दीन्हे ॥
सकल अवनिमंडल तेंहि काला। एक प्रतापभानु महिपाला ॥

दो०—स्वबस बिस्व करि बाहुबल, निज पुर कीन्ह प्रबेसु।
अरथ, धरम, कामादि सुख, सेवइ समयँ नरेसु ॥ १५४ ॥

भूप प्रतापभानु - बल पाई। कामधेनु भै भूमि सुहाई ॥
सबदुख - बरजित प्रजा सुखारी। धरमसील, सुंदर नर-नारी ॥
सचिव धरमरुचि हरिपद - प्रीती। नृप-हित-हेतु सिखव नित नीती ॥
गुर, सुर, संत, पितर, महिदेवा। करइ सदा नृप सब कै सेवा ॥
भूप धरम जे बेद बखाने। सकल करइ सादर सुख माने ॥
दिन प्रति देइ बिबिध बिधि दाना। सुनइ सास्त्र - बर, बेद, पुराना ॥
नाना बापीं, कूप, तड़ागा। सुमन - बाटिका, सुंदर बागा ॥
बिप्रभवन सुरभवन सुहाए। सब तीरथन्ह बिचित्र बनाए ॥

दो०—जहँ लगि कहे पुरान श्रुति— एक - एक सब जाग।
बार सहस्र - सहस्र नृप, किए सहित अनुराग ॥ १५५ ॥

हृदयँ न कछु फल - अनुसंधाना। भूप बिबेकी, परम सुजाना ॥
करइ जे धरम करम - मन - बानी। बासुदेव - अर्पित नृप ग्यानी ॥
चढ़ि बर बाजि, बार अेक राजा। मृगया कर सब साजि समाजा ॥
बिंध्याचल गभीर बन गयऊ। मृग पुनीत बहु मारत भयऊ ॥
फिरत बिपिन, नृप दीख बराहू। जनु बन दुरेउ ससिहि ग्रसि राहू ॥
बड़ बिधु, नहिं समात मुख माहीं। मनहुँ क्रोध - बस उगिलत नाहीं ॥
कोलकराल - दसन - छबि गाई। तनु बिसाल, पीवर अधिकाई ॥
घुरुघुरात हय आरौ पाएं। चकित बिलोकत कान उठाएँ ॥

कथां पुरातनीं तां त्वं मुने! कर्णगतां कुरु। अवर्णयद् यां भगवान् गिरिशो गिरिजां प्रति॥
एकोऽस्ति विश्वविदितो देशः कैकयनामकः। तत्र वासं करोति स्म सत्यकेतुर्नराधिपः॥
नीतेर्निधानमासीत् स तथा धर्मधुरन्धरः। प्रतापवान् स तेजोवान् शीलवान् बलवांस्तथा॥
आस्तां तनूद्भवौ तस्य द्वौ पराक्रमसंयुतौ। वासौ सर्वगुणानां तौ महाधीरौ रणाङ्गणे॥
राज्योत्तराधिकारी यस्तस्यासीज्ज्येष्ठ आत्मजः। प्रतापभानुरित्येतत् तस्यासीन्नाम सार्थकम्॥
अपरस्यात्मजस्यासीन्नाम तस्यारिमर्दनः। अतुल्यबाहुबलवानचलः समरे च सः॥
वरं भ्रातृत्वमभवत् तयोर्भ्रात्रोः परस्परम्। सर्वैर्दोषैश्छलैश्चैव रहितं प्रेम चाभवत्॥
तनूद्भवाय ज्येष्ठाय प्रादाद् राज्यं नराधिपः। रमापतेश्च सेवार्थमगच्छद् विपिनं स्वयम्॥

प्रतापभानुर्नृपतिर्यदाभूद् अतन्यताख्यास्य समग्रदेशे।
सोऽपात् प्रजाः श्रौतविधानतोऽत्ति कुत्राप्यघांशोऽपि न तस्य देशे॥ १५३॥

कर्ता राज्ञो हितस्यासीत् सचिवस्तस्य कोविदः। शुक्राचार्येण सदृशो नाम्ना धर्मरुचिस्तथा॥
पटुना मन्त्रिणा युक्तो बलिवीरानुजेन च। प्रतापपुञ्जः संग्रामधीरः स स्वयमप्यभूत्॥
अनीकिनी तेन साकमभवच्चतुरङ्गिणी। यस्यामनन्ताः सर्वेऽपि सुभटा जित्वरा रणे॥
अनीकिनीमीदृशीं स दृष्ट्वा हृष्टोऽभवन्नृपः। क्षणाच्च पटहा नाना समवाद्यन्त निर्भरम्॥
विधाय सर्वथा सज्जां वाहिनीं विजयाय सः। संसाध्य सुदिनं राजा चलति स्म सडिण्डिमम्॥
यत्र तत्र नृपैः साकमासन्नानाविधा रणाः। जितास्ते सबलात्कारं नृपेण सकला अपि॥
भुवो द्वीपानि सप्तैव सोऽकरोद् दोर्बलाद् वशे। करान् गृहीत्वा शश्वत् स भूमिपान् मुञ्चति स्म तान्॥
तस्मिन् काले समस्यापि मण्डलस्यावनेरभूत्। प्रतापभानुरेवैकः पालकः सर्वसम्मतः॥

कृत्वा जगद् दोर्बलतः स्वनिघ्नं पुर्यां निजायामकरोत् प्रवेशम्।
धर्मार्थकामादिसुखं यथार्हं नृपः स काले परिषेवते स्म॥ १५४॥

प्रतापभानोर्नृपतेरुपलभ्य बलं तदा। सञ्जाता वसुधा सर्वा कामधेनुर्मनोरमा॥
रहिता सर्वदुःखेभ्यः सुखिनी चाभवत् प्रजा। मनोहरा धर्मशीलाः पुरुषा योषितस्तथा॥
मन्त्री धर्मरुचिस्तस्य प्रेमवान् हरिपादयोः। हिताय तस्य नृपतेर्नित्यं नीतिमशिक्षयत्॥
गुरोः सुराणां साधूनां पितॄणामग्रजन्मनाम्। सर्वेषामेव सततं नृपः सेवां समाचरत्॥
ये धर्मा भूमिपालानां सन्ति वेदेषु वर्णिताः। सादरं सकलानेव सुखं मत्वाकरोत् स तान्॥
अदान् नृपः प्रतिदिनं दानानि विविधानि सः। अशृणोद् वरशास्त्राणि वेदान् व्यासवचांसि च॥
स नृपो विविधा वापीरुदपानाञ्जलाशयान्। उद्यानानि सुरम्याणि पुष्पाणां वाटिकास्तथा॥
निकेतनानि कान्तानि देवानाञ्चाग्रजन्मनाम्। विचित्राणि समग्रेषु तीर्थेषु निरमापयत्॥

यावद्विधा वेदपुराणगीता एकैकशस्तान् सकलान् स यागान्।
सहस्रवारं द्विगुणं महीपः समाचरत् प्रेमभरेण साकम्॥ १५५॥

नाभूत् फलानुसन्धानं राज्ञः किमपि मानसे। धीमान् महाविवेकी च स आसीद् वसुधाधिपः॥
धर्मं यमकरोत् कञ्चित् कर्मणा मनसा गिरा। सर्वं तं वासुदेवाय ज्ञानी राजा समार्पयत्॥
एकदा भूमिपालः स समारुह्योत्तमं हयम्। समाजं सज्जयित्वा च सर्वमाखेटसङ्गतम्॥
विन्ध्याचलीये गहने प्रवेशमकरोद् वने। अमारयच्च हरिणान् पवित्रान् बहुसङ्ख्यकान्॥
भ्रमन् वने पश्यति स्म वराहं पृथिवीपतिः। ग्रसित्वा ननु शीतांशुं राहुं गूढं वने स्थितम्॥
विशालत्वान्न माति स्म तस्य शीतांशुरानने। ननु सन् कोपवशगः सोऽपि नोद्गिरति स्म तम्॥
इयं करालकोलस्य वर्णिता दशनच्छविः। शरीरमपि तस्यासीद् विशालं पीवरं तथा॥
अश्वस्यागमनं ज्ञात्वा कुर्वन् घुरघुरध्वनिम्। कर्णावुत्थाप्य चकितः पश्यति स्म स सूकरः॥

दो०—नील महीधर - सिखर सम, देखि बिसाल बराहु ।
चपरि चलेउ, हय सुटुकि नृप, हाँकि न होइ निबाहु ।। १५६ ।।

आवत देखि अधिक रव - बाजी । चलेउ बराह मरुत - गति भाजी ।।
तुरत कीन्ह नृप सर संधाना । महि मिलि गयउ बिलोकत बाना ।।
तकि - तकि तीर महीस चलावा । करि छल सुअर सरीर बचावा ।।
प्रगटत, दुरत, जाइ मृग भागा । रिस बस भूप चलेउ सँग लागा ।।
गयउ दूरि घन गहन बराहू । जहँ नाहिन गज - बाजि - निबाहू ।।
अति अकेल, बन बिपुल कलेसू । तदपि न मृग - मग तजइ नरेसू ।।
कोल, बिलोकि भूप बड़ धीरा । भागि पैठ गिरिगुहाँ गभीरा ।।
अगम देखि नृप अति पछिताई । फिरेउ, महाबन परेउ भुलाई ।।

दो०—खेद - खिन्न, छुद्धित, तृषित, राजा बाजि - समेत ।
खोजत ब्याकुल सरित-सर, जल-बिनु भयउ अचेत ।। १५७ ।।

फिरत बिपिन आश्रम अेक देखा । तहँ बस नृपति कपट - मुनिबेषा ।।
जासु देस नृप लीन्ह छड़ाई । समर सेन तजि, गयउ पराई ।।
समय प्रतापभानु कर जानी । आपन अति असमय अनुमानी ।।
गयउ न गृह, मन बहुत गलानी । मिला न राजहि नृप अभिमानी ।।
रिस उर मारि, रंक जिमि राजा । बिपिन बसइ तापस कें साजा ।।
तासु समीप गवन नृप कीन्हा । यह प्रतापरबि, तेंहि तब चीन्हा ।।
राउ तृषित, नहिं सो पहिचाना । देखि सुबेष महामुनि जाना ।।
उतरि तुरग तें कीन्ह प्रनामा । परम चतुर, न कहेउ निज नामा ।।

दो०—भूपति तृषित, बिलोकि तेंहि, सरबरु दीन्ह देखाइ ।
मज्जन - पान, समेत हय, कीन्ह नृपति हरषाइ ।। १५८ ।।

गै श्रम सकल, सुखी नृप भयऊ । निज आश्रम तापस लै गयऊ ।।
आसन दीन्ह, अस्त रबि जानी । पुनि तापस बोलेउ मृदु बानी ।।
को तुम्ह, कस बन फिरहु अकेलें । सुंदर जुबा, जीव परहेलें ।।
चक्रबर्ति के लच्छन तोरें । देखत दया लागि अति मोरें ।।
नाम प्रतापभानु अवनीसा । तासु सचिव मैं, सुनहु मुनीसा ।।
फिरत अहेरें परेउँ भुलाई । बड़ें भाग देखेउँ पद आई ।।
हम कहँ दुर्लभ दरस तुम्हारा । जानत हौं कछु भल होनिहारा ।।
कह मुनि, तात ! भयउ अँधिआरा । जोजन सत्तरि नगरु तुम्हारा ।।

दो०—निसा घोर, गंभीर बन, पंथ न सुनहु सुजान ।
बसहु आजु अस जानि तुम्ह, जाअेहु होत बिहान ।। १५९ ।। क
तुलसी जसि भवतब्यता, तैसी मिलइ सहाइ ।
आपुनु आवइ ताहि पहिं, ताहि तहाँ लै जाइ ।। १५९ ।। ख

भलेहिं नाथ ! आयसु धरि सीसा । बाँधि तुरग, तरु बैठ महीसा ।।
नृप बहु भाँति प्रसंसेउ ताही । चरन बंदि, निज भाग्य सराही ।।

नीलाद्रिशृङ्गप्रतिमं विशालतनुं किरिं तं प्रसमीक्ष्य भूपः ।
चचाल शीघ्रं कशिताश्ववांस्तं ततर्ज रक्षास्ति न तेऽधुनेति ॥ १५६ ॥

अश्वमायान्तमालोक्य वेगेन महता ततः । चचाल वातवेगेन स वराहोऽपि तत्क्षणात् ॥
सपद्येव महीशोऽपि सन्दधाति स्म सायकम् । कोलोऽपि सायकं वीक्ष्य क्षणादेवामिलन्महीम् ॥
नृपः सन्धाय सन्धाय तस्मिन् सायकमक्षिपत् । किन्तु कोलश्छलं कृत्वा रक्षति स्म निजां तनुम् ॥
गूढः कदाचित् स्पष्टश्च वराहो धावति स्म सः । नृपोऽपि कोपवशगस्त्वनुयाति स्म तं पशुम् ॥
वराहस्तादृशं दूरमगच्छद् गहनं घनम् । यत्र नासीद् गतिः क्वापि गजानां वाजिनामपि ॥
नृपोऽभूदेकलोऽतीव क्लेशोऽपि विपिने महान् । तथाप्यनुसृतिं तस्य न तत्याज नृपः पशोः ॥
अवलोक्य महीपालं महाधीरं स सूकरः । प्रपलाय्याति गम्भीरं प्राविशद् गह्वरं गिरेः ॥
तदगम्यं विलोक्याति पश्चात्तापं नृपोऽकरोत् । परावर्तत मार्गन्तु व्यस्मरत् स महावने ॥

श्रमेण खिन्नः क्षुधितस्तृषार्तो हयेन साकं विकलो महीपः ।
अन्वेषयंश्चापि सरित्सरांसि विना जलं लुप्तमतिः प्रजातः ॥ १५७ ॥

भ्रमंस्ततः स विपिने पश्यति स्मैकमाश्रमम् । कश्चिन्नृपोऽवसत् तस्मिन् व्याजेन मुनिवेषधृक् ॥
प्रतापभानुर्नृपतिर्यस्य राज्यं पुराहरत् । परिहाय निजां सेनां युद्धाद् यश्चापलायत ॥
प्रतापभानोर्नृपतेर्ज्ञात्वा कालं गुणान्वितम् । अनुमाय स नैजञ्च सर्वथा गुणवर्जितम् ॥
नायाद् गेहं स तच्चित्ते ग्लानिश्च परमाभवत् । प्रतापभानुमपि स गर्वित्वान्नामिलत् पुनः ॥
निहत्य रोषं हृदये दरिद्र इव किन्तु सः । कुर्वन्नासीद् वने वासं वेषं धृत्वा तपस्विनः ॥
तस्यैव पार्श्वे गमनं करोति स्म महीपतिः । स तं प्रतापसूर्योऽयमिति पर्यचिनोत् तदा ॥
तृषान्वितो महीपालः किन्तु पर्यचिनोन्न तम् । दृष्ट्वा रम्यं तस्य वेषं ज्ञातवांस्तं महामुनिम् ॥
तुरङ्गमात् सोऽवरुह्य ततः प्रणमति स्म तम् । नावदन्नाम किन्तु स्वं परमश्चतुरो नृपः ॥

स भूमिपालं तृषितं विलोक्य सरोवरं दर्शयति स्म तस्मै ।
स्नानञ्च पानं सहितो हयेन प्रीतोऽकरोत् तत्र च भूमिपालः ॥ १५८ ॥

अलीयत श्रमस्तस्य सुखी जातः स भूमिपः । ततः स आश्रमं स्वीयं तपस्वी नयति स्म तम् ॥
सूर्यास्तकालं विज्ञाय ददाति स्म स आसनम् । अब्रवीच्च ततो भूपं मृदुवाण्या स तापसः ॥
कोऽसि त्वं हेतुना केन भ्रमणं कुरुषे वने । उपेक्ष्य जीवनं स्वीयं तरुणश्च मनोहरः ॥
त्वयि स्थितानि चिह्नानि चक्रवर्तिमहीभुजः । त्वां विलोक्यानुकम्पा मे जायते महती हृदि ॥
भूपोऽवदत् तमेकोऽस्ति प्रतापरविभूपतिः । तस्याहमस्मि सचिवो मुनीश ! श्रूयतामिति ॥
मार्गं विस्मृतवानस्मि मृगयार्थमहं भ्रमन् । भाग्येन महतागत्य दृष्टवान् भवतः पदे ॥
भवतो दर्शनं मह्यमासीद् यद्यपि दुर्लभम् । तथापि लब्धं तद् भद्रं किञ्चिदभावीति बुध्यते ॥
मुनिस्तं प्राह यत् तात ! सञ्जातं रात्रिगं तमः । इतस्ते नगरञ्चास्ति दूरं योजनसप्ततिः ॥

घोरा निशातीव घनं वनञ्च मार्गोऽपि न त्वं श्रुणु हे सुबुद्धे ! ।
ज्ञात्वेति कुर्वद्य निवासमत्र सञ्जात एवोषसि याहि गेहम् ॥ १५९ ॥ क

यादृग् भवत्ता तुलसीमतेन तादृङ् मिलत्येव सहायतापि ।
सायाति पार्श्वं स्वयमेव तस्य तं वा नयत्येव च तत्र सैव ॥ १५९ ॥ ख

नाथ! साध्विति तं प्रोच्य धृत्वाज्ञां मस्तके ततः । पादपे हयमाबध्य तत्र भूप उपाविशत् ॥
बहुप्रकारैरकरोत् प्रशंसां तस्य पार्थिवः । पादौ च तस्य वन्दित्वा प्राशंसन्निर्यतिं स्विकाम् ॥

पुनि बोलेउ मृदु गिरा सुहाई। जानि पिता, प्रभु ! करउँ ढिठाई ॥
मोहि मुनीस ! सुत - सेवक जानी। नाथ ! नाम निज कहहु बखानी ॥
तेहि न जान नृप, नृपहि सो जाना। भूप सुहृद, सो कपट - सयाना ॥
बैरी, पुनि छत्री, पुनि राजा। छल-बल कीन्ह चहइ निज काजा ॥
समुझि राजसुख, दुखित अराती। अवाँ - अनल - इव सुलगइ छाती ॥
सरल बचन नृप के सुनि काना। बयर सँभारि, हृदयँ हरषाना ॥

दो०—कपट - बोरि बानी मृदुल, बोलेउ जुगुति - समेत।
नाम हमार भिखारि अब, निर्धन, रहित - निकेत ॥ १६० ॥

कह नृप, जे बिग्यान - निधाना। तुम्ह सारिखे गलित - अभिमाना ॥
सदा रहहिं अपनपौ दुराएँ। सब बिधि कुसल, कुबेष बनाएँ ॥
तेहि तें कहहिं संत - श्रुति टेरें। परम अकिंचन प्रिय हरि केरें ॥
तुम्ह सम अधन, भिखारि, अगेहा। होत बिरंचि - सिवहि संदेहा ॥
जोसि - सोसि, तव चरन नमामी। मो पर कृपा करिअ अब स्वामी ॥
सहज प्रीति भूपति कै देखी। आपु - बिषय बिस्वास बिसेषी ॥
सब प्रकार राजहि अपनाई। बोलेउ अधिक सनेह जनाई ॥
सुनु सतिभाउ कहउँ महिपाला। इहाँ बसत बीते बहु काला ॥

दो०—अब लगि मोहि न मिलेउ कोउ, मैं न जनावउँ काहु।
लोकमान्यता अनल - सम, कर तप - कानन दाहु ॥ १६१ ॥ क

सो०—तुलसी देखि सुबेषु, भूलहिं मूढ़, न चतुर नर।
सुंदर केकिहि पेखु, बचन सुधा - सम, असन अहि ॥ १६१ ॥ ख

तातें गुपुत रहउँ जग माहीं। हरि तजि किमपि प्रयोजन नाहीं ॥
प्रभु जानत सब बिनहिं जनाएँ। कहहु कवनि सिधि लोक रिझाएँ ॥
तुम्ह सुचि, सुमति, परमप्रिय मोरें। प्रीति - प्रतीति मोहि पर तोरें ॥
अब जौं तात ! दुरावउँ तोही। दारुन दोष घटइ अति मोही ॥
जिमि - जिमि तापसु कथइ उदासा। तिमि-तिमि नृपहि उपज बिस्वासा ॥
देखा स्वबस कर्म - मन - बानी। तब बोला तापस बगध्यानी ॥
नाम हमार एकतनु भाई। सुनि नृप बोलेउ पुनि सिरु नाई ॥
कहहु नाम कर अरथ बखानी। मोहि सेवक अति आपन जानी ॥

दो०—आदिसृष्टि उपजी जबहिं, तब उतपति भै मोरि।
नाम एकतनु हेतु तेहि, देह न धरी बहोरि ॥ १६२ ॥

जनि आचरजु करहु मन माहीं। सुत ! तप तें दुर्लभ कछु नाहीं ॥
तपबल तें जग सृजइ बिधाता। तपबल बिष्नु भए परित्राता ॥
तपबल संभु करहिं संघारा। तप तें अगम न कछु संसारा ॥
भयउ नृपहि सुनि अति अनुरागा। कथा पुरातन कहै सो लागा ॥
करम, धरम, इतिहास अनेका। करइ निरूपन बिरति - बिबेका ॥
उदभव - पालन - प्रलय - कहानी। कहेसि अमित आचरज बखानी ॥

नृपः पुनश्चावदत् तं मृद्व्या शोभनया गिरा । ज्ञात्वा भवन्तं पितरं कुर्वेऽहं धृष्टतामिमाम्॥
स्वीयं मुनीश! विज्ञाय तनयं सेवकञ्च माम् । भवान् वदतु मां नाथ! स्वकीयं नाम धाम च॥
जानाति स्म नृपस्तं न जानाति स्म नृपं तु सः । यतो नृपः पूतचित्त आसीत् स तु पटुश्छले॥
वैरी पुनः क्षत्रियश्च पुनश्चासीत् स पार्थिवः । चिकीर्षति स्म कार्यं स्वं ततश्छलबलेन सः॥
निजराज्यसुखं स्मृत्वा ज्ञात्वारातिञ्च दुःखितम्।ज्वलति स्म च तस्योरः कुम्भकाराग्निना समम्॥
ततः कृत्वा कर्णगानि नृपसाधुवचांसि सः । स्मृत्वा स्वीयां शत्रुताञ्च मानसे मुदितोऽभवत्॥

निमज्य दम्भे मृदुलां गिरं स युक्त्या समेतामुदचारयत् ताम् ।
यद् भिक्षुरित्येव ममाधुनाख्या यतो दरिद्रोऽस्मि निरालयश्च ॥ १६० ॥

नृपस्तमवदद् यद् ये विज्ञाननिधयो जनाः । भवता सदृशास्सन्ति सर्वथा गर्ववर्जिताः ॥
निगूहितं स्थापयन्ति स्वं रूपं ते निरन्तरम् । कुवेषधारणे सर्वविधं क्षेमं स्थितं यतः ॥
सन्तो वेदाश्चात एव वदन्त्याहूतिपूर्वकम् । यत्पराकिञ्चना एव सन्ति श्रीशस्य सुप्रियाः॥
भवत्समान् द्रव्यहीनान् भिक्षुकान् गृहवर्जितान् । विलोक्य जायते शङ्का विधेः पशुपतेरपि ॥
योऽस्तु सोऽस्तु भवान् कोऽपि नमामि भवतः पदे । इदानीं मयि हे नाथ! विदधातु कृपां भवान्॥
ततः स्वाभाविकं प्रेम स्वस्मिन् दृष्ट्वा महीपतेः। विशिष्टरूपिणं स्वस्मिन् दृष्ट्वा विश्वासमेव च॥
सर्वैः प्रकारैर्भूपालं कृत्वा तं स्ववशे स्थितम् । दर्शयन्नधिकं स्नेहं भूपालं वदति स्म सः ॥
शृणु भूपाल ! सत्येन भावेन कथयाम्यहम् । व्यतीतः समयो दीर्घो निवासं कुर्वतोऽत्र मे ॥

मां नाद्य यावन्मिलति स्म कोऽपि न ज्ञापये कञ्चिदपि प्रति स्वम् ।
लोकप्रतिष्ठा दहनेन तुल्या करोति दाहं हि तपोवनस्य ॥ १६१ ॥ क

तुलस्याह यत् सुष्ठु रूपं विलोक्य भ्रमं यान्ति मूढा न धीरा मनुष्याः ।
मनोज्ञं मयूरं समालोक्य त्वं सुधेवास्ति वाक् तस्य सर्पोऽशनञ्च ॥ १६१ ॥ ख

तत एव क्षितितले गुप्तरूपो वसाम्यहम् । हरिं विहाय किमपि न ममास्ति प्रयोजनम् ॥
सर्वमेव विजानीते विनापि ज्ञापनं प्रभुः । वदातः काप्स्यते सिद्धिर्लोकस्य प्रीणनादिति॥
त्वं शुचिः सुमतिश्चासि ततो मे परमः प्रियः । प्रेमप्रतीती वर्तेते तवापि मयि सर्वथा ॥
तात ! त्वद् गूहयिष्यामि यदीदानीं किमप्यहम् । अतीव दारुणो दोषस्तर्हि मय्यापतिष्यति ॥
यावद् यावदुदासीनं वचो ब्रूते स्म तापसः । तावांस्तावाञ्जायते स्म विश्वासो भूपमानसे॥
स्ववशं तं यदापश्यत् कर्मणा मनसा गिरा । तदा बकसमध्यानी तापसोऽकथयत् स तम् ॥
यद् वर्तते नामधेयं भ्रातरेकतनुर्मम । इति श्रुत्वावदद् भूपः शिरसानम्य तापसम्॥
स्वनाम्नोऽर्थं विस्तरेण निरूपयतु मां भवान् । भवत्प्रेमसमायुक्तं मां विज्ञाय स्वसेवकम् ॥

ऊचे स यत् सृष्टिरभूद् यदादिः सम्प्राप्तवानस्मि तनुं तदैव ।
तत्कारणादेकतनुर्ममाख्या पुनर्न देहं धृतवान् यतोऽन्यम् ॥ १६२ ॥

मा निधेहि त्वमाश्चर्यं कथञ्चिदपि मानसे । वर्तते पुत्र ! तपसा न किञ्चिदपि दुर्लभम्॥
वेधास्तपोबलेनैव निर्मिमीते समञ्जगत् । विष्णुस्तपोबलेनैव सञ्जातो लोकरक्षकः ॥
शम्भुस्तपोबलेनैव संहारं कुरुते तथा । संसारे तपसा नास्ति यत्किञ्चिदपि दुर्लभम्॥
इति श्रुत्वानुरागोऽति जातस्तस्मिन् महीपतेः । पुरातनीमारभत तापसः स ततः कथाम् ॥
कर्मधर्मेतिहासान् स विविधान् वदति स्म तम् । विरक्तेश्च विवेकस्य करोति स्म निरूपणम्॥
उत्पत्तिस्थितिसंहारैः सम्बद्धा जगतः कथाः । अमिताश्चर्यसम्पन्ना वदति स्म सविस्तरम् ॥

सुनि महीप तापस-बस भयऊ। आपन नाम कहन तब लयऊ ॥
कह तापस, नृप! जानउँ तोही। कीन्हेहु कपट, लाग भल मोही ॥

सो०—सुनु महीस! असि नीति, जहँ-तहँ नाम न कहहिं नृप।
मोहि तोहि पर अति प्रीति, सोइ चतुरता बिचारि तब ॥ १६३ ॥

नाम तुम्हार प्रताप-दिनेसा। सत्यकेतु तव पिता नरेसा ॥
गुर-प्रसाद, सब जानिअ राजा। कहिअ न आपन जानि अकाजा ॥
देखि तात! तव सहज सुधाई। प्रीति, प्रतीति, नीति, निपुनाई ॥
उपजि परी ममता मन मोरें। कहउँ कथा निज, पूछे तोरें ॥
अब प्रसन्न मैं, संसय नाहीं। मागु जो भूप! भाव मन माहीं ॥
सुनि सुबचन, भूपति हरषाना। गहि पद, बिनय कीन्हि बिधि नाना ॥
कृपासिंधु मुनि! दरसन तोरें। चारि पदारथ करतल मोरें ॥
प्रभुहि तथापि प्रसन्न बिलोकी। मागि अगम बर होउँ असोकी ॥

दो०—जरा-मरन-दुख-रहित तनु, समर जितै जनि कोउ।
एकछत्र रिपुहीन महि, राज कलप सत होउ ॥ १६४ ॥

कह तापस नृप ऐसेइ होऊ। कारन एक कठिन सुनु सोऊ ॥
कालउ तुअ पद नाइहि सीसा। एक बिप्रकुल छाड़ि, महीसा ॥
तपबल बिप्र सदा बरिआरा। तिन्ह के कोप न कोउ रखवारा ॥
जौं बिप्रन्ह बस करहु नरेसा। तौ तुअ बस बिधि, बिष्नु, महेसा ॥
चल न ब्रह्मकुल सन बरिआई। सत्य कहउँ दोउ भुजा उठाई ॥
बिप्र-श्राप बिनु, सुनु महिपाला। तोर नास नहिं कवनेहुँ काला ॥
हरषेउ राउ, बचन सुनि तासू। नाथ! न होइ मोर अब नासू ॥
तव प्रसाद, प्रभु कृपानिधाना। मो कहुँ सर्ब-काल कल्याना ॥

दो०—'एवमस्तु' कहि कपटमुनि, बोला कुटिल बहोरि।
मिलब हमार, भुलाब निज, कहहु त हमहि न खोरि ॥ १६५ ॥

तातें मैं तोहि बरजउँ राजा। कहें कथा, तव परम अकाजा ॥
छठें श्रवन यह परत कहानी। नास तुम्हार, सत्य मम बानी ॥
यह प्रगटें अथवा द्विजश्रापा। नास तोर, सुनु भानुप्रतापा ॥
आन उपायँ, निधन तव नाहीं। जौं हरि-हर कोपहिं मन माहीं ॥
सत्य नाथ! पद गहि, नृप भाषा। द्विज-गुर-कोप, कहहु को राखा ॥
राखइ गुर, जौं कोप-बिधाता। गुर-बिरोध नहिं कोउ जगत्राता ॥
जौं न चलब हम कहे तुम्हारें। होउ नास, नहिं सोच हमारें ॥
एकहिं डर, डरपत मन मोरा। प्रभु! महिदेव-श्राप अति घोरा ॥

दो०—होहिं बिप्र बस कवन बिधि, कहहु कृपा करि सोउ।
तुम्ह तजि, दीनदयाल! निज, हितू न देखउँ कोउ ॥ १६६ ॥

सुनु नृप! बिबिध जतन जग माहीं। कष्टसाध्य, पुनि होहिं कि नाहीं ॥
अहइ एक अति सुगम उपाई। तहाँ परंतु एक कठिनाई ॥
मम आधीन जुगुति, नृप! सोई। मोर जाब तव नगर न होई ॥

इति श्रुत्वा नृपस्तस्य तापसस्य वशेऽभवत् । समारभत तं वक्तुं नामधेयं निजं तथा ।।
तापसस्तं ब्रवीति स्म यत् त्वां जानामि भूपते! । कृतवानसि यं व्याजं सर्वो मे रोचते स्म सः।।

इमां भूप नीतिं समाकर्णय त्वं न चाहुर्नृपा यत्रतत्र स्वनाम ।
मम त्वय्यतीवास्ति हार्दं प्रजातं पटुत्वं तदेव त्वदीयं प्रचिन्त्य ।। १६३ ।।

प्रतापभानुरित्येतन्नामधेयं तव स्थितम् । सत्यकेतुर्महाराज आसीत् तव जनिप्रदः ।।
गुरोः प्रसादात् सकलं जानामि पृथिवीपते ! । परन्तु हानिमात्मीयां परिज्ञाय वदामि न ।।
तव तात ! समालोक्य सरलत्वं सहोद्भवम् । तथा प्रियत्वं विश्वासं निपुणत्वञ्च नीतिगम्।।
समुत्पन्नास्ति ममता महती मम मानसे । अत एव त्वया पृष्टः कथयामि कथां निजाम्।।
अहं प्रसन्नोऽस्मीदानीं कोऽपि नास्त्यत्र संशयः । यः पदार्थो मानसाय रोचते तव याच तम् ।।
श्रुत्वेति वचनं रम्यं भूपतिर्मुदितोऽभवत् । प्रगृह्य चरणौ तस्य विनयं बहुधाकरोत् ।।
यद् दयासागर ! मुने ! भवतोऽद्य विलोकनात् । चत्वारोऽपि पुमर्था मे सन्ति पाणितलस्थिताः।।
तथापि समवालोक्य स्वामिनं प्रीतिसंयुतम् । शोकहीनो भविष्यामि याचित्वा दुर्लभं वरम्।।

तनुर्जरामृत्युगतार्तिहीना न कोऽपि जेतास्तु ममाहवे च ।
तथैकचक्रा भुवि शत्रुहीना राज्यस्थितिः कल्पशतं मम स्यात् ।। १६४ ।।

अवोचत् तं तापसो यद् भूप! स्तादेवमेव तत् । किन्त्वेकमस्ति कठिनं कर्म त्वं तदपि शृणु ।।
कालोऽपि ते चरणयोर्मूर्धानं नमयिष्यति । विहाय केवलं विप्रकुलं सर्वोऽपि भूपते ! ।।
तपोबलेन भूदेवा बलिष्ठाः सन्ति सन्ततम् । न कोऽपि वर्तते पाता तेषां कोपाद् विनश्यतः।।
अतो यदि त्वं भूदेवान् करिष्यसि वशे नृप ! । तर्हि ब्रह्मोपेन्द्ररुद्रा भविष्यन्ति वशे तव ।।
बलवत्ता न शक्यास्ति कर्तुं विप्रकुलं प्रति । इति सत्यं वदामि त्वामुत्थाप्य स्वभुजावुभौ।।
विना शापं भूसुराणामाकर्णय महीपते ! । काले कस्मिन्नपि तव नैव नाशो भविष्यति ।।
इत्थं तस्य वचः श्रुत्वा नृपः प्रीतियुतोऽभवत् । अवदच्चाधुना नाथ ! न नाशो मे भविष्यति।।
प्रसन्नताया भवतो हेऽनुकम्पानिधे ! प्रभो ! । सर्वस्मिन्नपि काले मे भद्रमेव भविष्यति ।।

इत्यस्तु चोक्त्वा कपटी मुनिः स वक्ति स्म वक्रः पुनरेव भूपम् ।
सङ्गं मदीयं निजविस्मृतिञ्च दोषो न मे स्याद् यदि वक्ष्यसि त्वम् ।। १६५ ।।

अत एव निषेधं ते करोमि पृथिवीपते ! । एतत्कथोक्तौ महती तव हानिर्भविष्यति ।।
षष्ठं श्रवणमेतस्मिन् गच्छत्येव कथानके । भविष्यति प्रणाशस्त इति सत्यं वचो मम ।।
एतत्प्रकटनाद् वापि शापाद् भूमिसुपर्वणाम् । भविष्यत्येव नाशस्ते प्रतापमिहिर ! शृणु ।।
अन्ययत्नेन केनापि न नाशस्ते भविष्यति । भविष्यतो यदि क्रुद्धौ माधवोमाधवावपि ।।
पादौ प्रगृह्य तं प्रोचे नृपः सत्यमिदं प्रभो ! । उच्यतां यद् विप्रगुर्वोः कोपात् पातुं शकोऽस्ति कः।।
यर्हि कुप्येद् विधातापि तर्हि रक्षति तं गुरुः । गुरुं प्रति विरोधे तु लोके कोऽपि न रक्षकः।।
न करिष्याम्यनुसृतिं यद्यहं भवतो गिरः । तर्हि प्रणाशो भावी मे तथा चिन्ता न तस्य मे ।।
एकस्मादेव मे किन्तु बिभेति हृदयं भयात् । यदीश ! शापो विप्राणां भवत्यतिभयानकः ।।

रीत्या कया रघुवंशगा द्विजा मे कृत्वा कृपां तामपि मां ब्रवीतु ।
हित्वा भवन्तं निजमार्तसाधो ! पश्यामि नान्यं कमपीह भद्रम् ।। १६६ ।।

ऊचे स भूप ! विविधा यत्नाः सन्ति महीतले । किन्तु सर्वे कष्टसाध्याः सिध्येयुरथवा न ते ।।
तेषां मध्ये यत्न एकः सुगमोऽतीव वर्तते । परन्तु तस्मिन्नप्येकं कठिनत्वमवस्थितम् ।।
तस्य युक्तिस्तु मे हस्ते वर्तते पृथिवीपते ! । किन्त्वस्ति नैव शक्यं मे गमनं तव पत्तने ।।

आजु लगें अरु जब तें भयऊँ । काहू के गृह - ग्राम न गयऊँ ॥
जौं न जाउँ, तव होइ अकाजू । बना आइ असमंजस आजू ॥
सुनि महीस - बोलेउ मृदु बानी । नाथ! निगम असि नीति बखानी ॥
बड़े सनेह लघुन्ह पर करहीं । गिरि निज सिरनि सदा तृन धरहीं ॥
जलधि अगाध मौलि बह फेनू । संतत धरनि धरत सिर रेनू ॥

दो०—अस कहि गहे नरेस पद, स्वामी! होहु कृपाल ।
मोहि लागि दुख सहिअ प्रभु! सज्जन दीनदयाल ॥ १६७ ॥

जानि नृपहि आपन आधीना । बोला तापस कपट - प्रबीना ॥
सत्य कहउँ भूपति! सुनु तोही । जग नाहिन दुर्लभ कछु मोही ॥
अवसि काज मैं करिहउँ तोरा । मन - तन - बचन भगत तैं मोरा ॥
जोग, जुगुति, तप, मंत्र - प्रभाऊ । फलइ तबहिं जब करिअ दुराऊ ॥
जौं नरेस! मैं करौं रसोई । तुम्ह परुसहु, मोहि जान न कोई ॥
अन्न सो जोइ - जोइ भोजन करई । सोइ - सोइ तव आयसु अनुसरई ॥
पुनि तिन्ह के गृह जेवँइ जोऊ । तव बस होइ, भूप! सुनु सोऊ ॥
जाइ उपाय रचहु, नृप! एहू । संबत भरि संकलप करेहू ॥

दो०—नित नूतन द्विज सहस - सत, बरेहु सहित परिवार ।
मैं तुम्हरे संकलप लगि, दिनहिं करबि जेवनार ॥ १६८ ॥

ऐहि बिधि भूप! कष्ट अति थोरें । होइहहिं सकल बिप्र बस तोरें ॥
करिहहिं बिप्र होम - मख - सेवा । तेहिं प्रसंग सहजेहिं बस देवा ॥
और एक तोहि कहउँ लखाऊ । मैं ऐहि बेष न आउब काऊ ॥
तुम्हरे उपरोहित कहुँ, राया । हरि आनब मैं करि निज माया ॥
तपबल तेहि करि आपु समाना । रखिहउँ इहाँ बरष - परवाना ॥
मैं धरि तासु बेषु, सुनु राजा । सब बिधि तोर सँवारब काजा ॥
गै निसि बहुत, सयन अब कीजे । मोहि-तोहि भूप! भेंट दिन तीजे ॥
मैं तपबल तोहि तुरग समेता । पहुँचैहउँ सोवतहि निकेता ॥

दो०—मैं आउब सोइ बेषु धरि, पहिचानेहु तब मोहि ।
जब एकांत बोलाइ, सब, कथा सुनावौं तोहि ॥ १६९ ॥

सयन कीन्ह नृप आयसु मानी । आसन जाइ बैठ छलग्यानी ॥
श्रमित भूप, निद्रा अति आई । सो किमि सोव, सोच अधिकाई ॥
कालकेतु निसिचर तहँ आवा । जेहिं सूकर होइ नृपहि भुलावा ॥
परम मित्र तापस - नृप केरा । जानइ सो अति कपट घनेरा ॥
तेहि के सत सुत अरु दस भाई । खल अति अजय, देव - दुखदाई ॥
प्रथमहि भूप समर सब मारे । बिप्र - संत - सुर देखि दुखारे ॥
तेहिं खल पाछिल बयरु सँभारा । तापस नृप मिलि मंत्र बिचारा ॥
जेहिं रिपु छय सोइ रचेन्हि उपाऊ । भावी - बस न जान कछु राऊ ॥

दो०—रिपु तेजसी अकेल अपि, लघु करि गनिअ न ताहु ।
अजहुँ देत दुख रबि - ससिहि, सिर अवसेषित राहु ॥ १७० ॥

अद्य यावद् दिनात् तस्मात् समुत्पन्नोऽस्मि यद्दिने। न प्रयातोऽस्मि कस्यापि भवनं वापि पत्तनम्॥
भाविनी कार्यहानिस्ते न गमिष्यामि यद्यहम् । उपस्थितं पुरो मेऽद्य तदेतदसमञ्जसम् ॥
इति श्रुत्वा तमवदद् भूपतिर्मृदुलं वचः । हे नाथ ! निगमेष्वेषा नीतिरस्ति निरूपिता॥
कुर्वन्त्येव कनिष्ठेषु प्रीतिं ज्येष्ठा जना निजाम्। धारयन्ति स्वशीर्षेषु तृणानि गिरयः सदा ॥
अगाधो जलधिः फेनं निजे वहति मस्तके । धरणिः सन्ततं रेणुं दधाति निजमूर्धनि ॥

उक्त्वेति पादौ जगृहे महीप ऊचे च तं नाथ ! दयां करोतु ।
हे देव ! दुःखं सहतां मदर्थं साधुस्तथार्तेषु भवान् दयालुः ॥ १६७ ॥

तत्पश्चात् स परिज्ञाय स्ववशं पृथिवीपतिम् । तापसश्छद्मनिपुणः प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
आकर्णय क्षमाधीश ! त्वां सत्यं कथयाम्यहम् । पदार्थः कश्चिदपि मे संसारे नास्ति दुर्लभः॥
अवश्यमेव सम्पन्नं करिष्यामि तवेहितम् । मनसा वपुषा वाचा भक्तस्त्वं वर्तसे मम ॥
योगस्य युक्तेस्तपसो मन्त्रस्य च पराक्रमः । तदैव फलितां याति क्रियते गूढता यदा ॥
पाकसम्पादनं कुर्यां यद्यहं पृथिवीपते ! । न कोऽपि मां विजानीयात् त्वं कुर्याः परिवेषणम्॥
तर्हि यो यः प्रणीतं तदुदरं प्रापयिष्यति । स स एव तवादेशं सर्वथा पालयिष्यति ॥
पुनस्तेषां भक्षकाणामन्नं गेहेषु योऽत्स्यति । भविष्यति वशे सोऽपि तव हे पृथिवीपते !॥
भूमीश्वर ! प्रगत्य त्वममुं यत्नं समाचर । अमुं गृहाण सङ्कल्पं पूर्णसंवत्सरात्मकम् ॥

महीसुराँल्लक्षमितानजस्रमामन्त्रय त्वं परिवारयुक्तान् ।
त्वदीयसङ्कल्पमितं तथाहं पाकं विधास्ये प्रतिघस्रमेव ॥ १६८ ॥

परिश्रमेण स्वल्पेन विधिनानेन भूमिप ! । सकला अपि भूदेवा भविष्यन्ति वशे तव ॥
होमैर्यागैश्च ते विप्राः करिष्यन्ति सुरार्चनम् । अनायासं भविष्यन्ति तत्सम्बन्धाद् वशे सुराः॥
एकञ्च कथयामि त्वामितरत् परिचायकम् । यन्नाहमागमिष्यामि धृत्वा वेषं कदाप्यमुम् ॥
वसुन्धराया अधिप ! तव वंशपुरोहितम् । अपहृत्य समानेष्ये स्वीयां मायां प्रसार्य च ॥
तपोबलेन स्वीयेन निजतुल्यं विधाय तम् । अत्रैव स्थापयिष्यामि यावद् वर्षं न पूर्यते ॥
वेषं तस्य विधायाहमाकर्णय महीपते ! । साधयिष्यामि ते कार्यं विधानैः सकलैरपि ॥
व्यतीता विपुला रात्रिर्गत्वा स्वपिहि साम्प्रतम्। इतस्तृतीये दिवसे सङ्गस्ते मे भविष्यति ॥
अहं तपोबलेन त्वां तुरगेण समन्वितम् । सुषुप्तिमेव सम्प्राप्तं प्रापयिष्यामि मन्दिरम्॥

धृत्वागमिष्यामि तमेव वेषं त्वं माभिजानीहि तदैव नूनम् ।
यदा ह्वयित्वा विजने समग्रामाश्रावयिष्यामि कथामिमां त्वाम् ॥ १६९ ॥

ततः स्वीकृत्य तस्याज्ञां शयनं भूमिपोऽकरोत् । छलज्ञानी सोऽपि गत्वा स्वासने समुपाविशत्॥
गाढनिद्रावशो जातो नृपः श्रान्तोऽभवद् यतः । तापसः स कथं सुप्यात् तस्य चिन्ताभवत् परा॥
तदैव तत्रागच्छत् स कालकेतुर्निशाचरः । यो वाराहं वपुः कृत्वा नृपमभ्रामयद् वने ॥
स आसीत् परमं मित्रं तापसस्य महीपतेः । जानाति स्म च पर्याप्तमतीव कपटं घनम् ॥
शतसङ्ख्याः सुतास्तस्य भ्रातरश्च दशाभवन्। खला अत्यन्तमजया देवेभ्यो दुःखदायकाः ॥
सकलानेव तान् सर्वान् भूपो हन्ति स्म संयुगे । विलोक्य भूसुरान् साधून् विबुधानपि दुःखितान्॥
स प्राकृतः पूर्ववैरं स्मृतिपदधतिमानयत् । मिलित्वा तापसनृपं करोति स्म च मन्त्रणाम्॥
तमेव यत्नमकरोद् येन शत्रुक्षयो भवेत् । किञ्चिदप्यवनीपालो दैवाधीनो न बुद्धवान्॥

तेजोमयश्चेद् रिपुरेकलोऽपि न तञ्च मन्येत लघुं कदापि ।
अद्यापि भानुं तुदतीन्दुमेव शीर्षावशेषोऽपि हि सैंहिकेयः ॥ १७० ॥

तापस नृप, निज सखहि निहारी। हरषि मिलेउ उठि भयउ सुखारी ॥
मित्रहि कहि सब कथा सुनाई। जातुधान बोला सुख पाई ॥
अब साधेउँ रिपु, सुनहु नरेसा। जौं तुम्ह कीन्ह मोर उपदेसा ॥
परिहरि सोच रहहु तुम्ह सोई। बिनु औषध बिआधि बिधि खोई ॥
कुल-समेत रिपु-मूल बहाई। चौथें दिवस मिलब मैं आई ॥
तापस नृपहि बहुत परितोषी। चला महाकपटी-अतिरोषी ॥
भानुप्रतापहि बाजि-समेता। पहुँचाएसि छन माझ निकेता ॥
नृपहि नारि पहिं सयन कराई। हयगृहँ बाँधेसि बाजि बनाई ॥

दो०—राजा के उपरोहितहि, हरि लै गयउ बहोरि।
लै राखेसि गिरि खोह महुँ, मायाँ करि मति भोरि ॥ १७१ ॥

आपु बिरचि उपरोहित-रूपा। परेउ जाइ तेहि सेज अनूपा ॥
जागेउ नृप अनभएँ बिहाना। देखि भवन अति अचरजु माना ॥
मुनि-महिमा मन महुँ अनुमानी। उठेउ गवँहिं जेहिं जान न रानी ॥
कानन गयउ, बाजि चढ़ि तेहीं। पुर-नर-नारि न जानेउ केहीं ॥
गएँ जाम जुग, भूपति आवा। घर-घर उत्सव बाज बधावा ॥
उपरोहितहि देख जब राजा। चकित बिलोक सुमिरि सोइ काजा ॥
जुग सम नृपहि गए दिन तीनी। कपटी मुनि-पद रह मति लीनी ॥
समय जानि उपरोहित आवा। नृपहि मते सब कहि समुझावा ॥

दो०—नृप हरषेउ पहिचानि गुरु, भ्रम-बस रहा न चेत।
बरे तुरत सत-सहस बर बिप्र कुटुंब-समेत ॥ १७२ ॥

उपरोहित जेवनार बनाई। छरस, चारि बिधि, जसि श्रुति गाई ॥
मायामय तेहिं कीन्हि रसोई। बिंजन बहु, गनि सकइ न कोई ॥
बिबिध मृगन्ह कर आमिष-राँधा। तेहि महुँ बिप्र-माँसु खल साँधा ॥
भोजन कहुँ सब बिप्र बोलाए। पद पखारि सादर बैठाए ॥
परुसन जबहिं लाग महिपाला। भै अकासबानी तेहि काला ॥
बिप्रबृंद उठि-उठि गृह जाहू। है बड़ि हानि, अन्न जनि खाहू ॥
भयउ रसोईं भूसुर-माँसू। सब द्विज उठे मानि बिस्वासू ॥
भूप बिकल, मति मोहँ भुलानी। भावी-बस न आव मुख बानी ॥

दो०—बोले बिप्र सकोप तब, नहिं कछु कीन्ह बिचार।
जाइ निसाचर होहु नृप ! मूढ़ ! सहित परिवार ॥ १७३ ॥

छत्रबंधु तैं बिप्र बोलाई। घालै लिए सहित समुदाई ॥
ईस्वर राखा धरम हमारा। जैहसि तैं समेत-परिवारा ॥
संबत-मध्य नास तव होऊ। जलदाता न रहिहि कुल कोऊ ॥
नृप सुनि श्राप, बिकल अति त्रासा। भै बहोरि बर गिरा-अकासा ॥
बिप्रहु! श्राप बिचारि न दीन्हा। नहिं अपराध भूप कछु कीन्हा ॥
चकित बिप्र सब सुनि नभबानी। भूप गयउ जहँ भोजन-खानी ॥
तहँ न असन, नहिं बिप्र सुआरा। फिरेउ राउ, मन सोच अपारा ॥
सब प्रसंग महिसुरन्ह सुनाई। त्रसित परेउ अवनीं अकुलाई ॥

ततो विलोक्य मित्रं स्वं तं तापसमहीपतिः । भूत्वा प्रसन्न उत्थाय समागत्यामिलच्च तम्॥
सकलां तां कथां मित्रं प्रोच्य श्रावयति स्म सः। यातुधानोऽपि तां श्रुत्वा सुखं लब्ध्वा तमब्रवीत्॥
शृणु भूप ! मयेदानीमहितः स्ववशे कृतः । यत् त्वं ममोपदेशस्य कृतवाननुपालनम् ॥
इतश्चिन्तां परित्यज्य स्वपन्नेव भवाधुना । विधिर्विनैव भैषज्यं करोति स्म रुजो हृतिम्॥
प्रवाह्य मूलसहितं सकुलं परिपन्थिनम् । समागत्य मिलिष्यामि चतुर्णां पूरणे दिने ॥
इत्थं प्रतोष्य बहुलं तं तापसमहीपतिम् । अतिदम्भी महाकोपी प्राचलत् स निशाचरः॥
प्रतापभानुं नृपतिं तुरगेण समन्वितम् । निकेतनं क्षणे तस्मिन्नेकस्मिन्नेव नीतवान् ॥
महीपतिं कारयित्वा महिषीपार्श्वशायितम् । बध्नाति स्माश्वशालायां यथाविधि तुरङ्गमम्॥

विश्वम्भरापालपुरोहितस्य कृत्वा हृतिं तं नयति स्म पश्चात् ।
न्यधात् समानीय महीध्रदर्यां विधाय मायां परिमोह्य बुद्धिम् ॥ १७१ ॥

ततः पुरोहिताकारमात्मानं प्रविधाय सः । रुचिरं तस्य पर्यङ्कं प्रगत्य पतितोऽभवत् ॥
प्रभातात् पूर्वमेवेतो भूपो जागरितोऽभवत् । विलोक्य भवनञ्च स्वमत्याश्चर्यममन्यत ॥
महिमानं मुनेस्तस्य मनस्येवानुमाय सः । तथोत्थितोऽभवद् राज्ञी यथा ज्ञातवती न तम्॥
ततस्तमेव तुरगमारुह्य वनमभ्यगात् । पुर्यां नरो वा नारी वा ज्ञातवान्नैव कोऽपि तम्॥
यामद्वये व्यतीते तु राजा भवनमागतः । प्रतिसद्मोत्सवा आसन्नभिनन्दनवादनम् ॥
यदा वसुन्धराभर्ता पश्यति स्म पुरोहितम् । स्मृत्वा तदेव कर्म स्वं साश्चर्यं तं तदैक्षत ॥
युगतुल्यं व्यतीयाय भूपतेस्तद् दिनत्रयम् । लीनाभवत् तस्य बुद्धिः पादयोश्छद्मिनो मुनेः॥
आगच्छत् समयं ज्ञात्वा पुरोहितनिशाचरः । पूर्वमन्त्रस्यानुसारं नृपं सर्वमुपादिशत् ॥

गुरुं परिज्ञाय नृपः प्रसन्नः प्रमा भ्रमाधीनतया न तस्य ।
क्षणाद् वृणोति स्म वरान् स लक्षं देवान् पृथिव्याः परिवारयुक्तान् ॥ १७२ ॥

तथा पुरोहितश्छद्मी स पाकं समपादयत् । षड्रसं युगसङ्ख्यञ्च यथा वेदेषु कीर्तितम्॥
मायामयं व्यरचयत् पाकं सकलमेव सः । न कैश्चिदपि गण्यानि व्यञ्जनानि बहूनि च ॥
पशूनामामिषमपि विविधानामपाचयत् । तस्मिन्नमेलयन्मांसं भूदेवानां स पामरः ॥
भोजनार्थं समाहूताः सकलाः पृथिवीसुराः । प्रक्षाल्य पादौ तेषां ते सम्मानेनोपवेशिताः ॥
यदारभत विप्रेभ्यो भूपालः परिवेषणम् । तस्मिन्नेव क्षणे व्योमवाणी रक्षःकृताभवत्॥
यदुत्थायोत्थाय विप्रवर्गा ! यान्तु निजालयान् । भक्षणेऽस्य महाहानिस्तदन्नं भक्षयन्तु मा ॥
निर्मितो वर्तते पाको मांसेनायं द्विजन्मनाम् । विश्वस्येत्थं नभोवाण्यामुत्थिताः पृथिवीसुराः॥
भूपोऽभूद् विकलः किन्तु भ्रान्ता धीस्तस्य मोहतः। मुखाद् भाविवशात् तस्य वागेकापि न निर्गता॥

विप्राः सकोपा अवदंस्ततस्तं न तैर्विचारः कृत एव कोऽपि ।
गत्वा नृप ! त्वं भव यातुधानः समन्वितः स्वेन कुटुम्बकेन ॥ १७३ ॥

क्षत्रबन्धो ! त्वमाहूय वसुमत्याः सुपर्वणः । विनाशयितुमैच्छस्तान् परिवारसमन्वितान् ॥
अस्ति रक्षितवान् धर्ममस्माकं परमेश्वरः । परिवारसमेतस्त्वमधुना नाशमेष्यसि ॥
संवत्सरस्यैव मध्ये विनाशो भवतात् तव । जलप्रदातापि न ते कुले कश्चिद् भविष्यति॥
श्रुत्वेति शापं भूपोऽतिभीतेर्विकलतामगात् । तदैव भूयः सञ्जाता नभोवाणी मनोहरा ॥
शापं विचार्य नायच्छन् भवन्तोऽस्मै महीसुराः । कञ्चिदप्यपराधं न कृतवानस्ति भूमिपः ॥
इति श्रुत्वा नभोवाणीं सर्वेऽपि चकिता द्विजाः। ततो भूपो गतस्तत्र प्रणीतं यत्र निर्मितम् ॥
न तत्रासीत् प्रणीतं वा नाभवत् सूदभूसुरः । परावृत्तो नृपस्तस्य चिन्तानन्ता मनस्यभूत्॥
तं प्रसङ्गं स सकलं श्रावयित्वा महीसुरान् । त्रासग्रस्तो व्याकुलश्च पतितो धरणीतले ॥

दो०—भूपति ! भावी मिटइ नहिं, जदपि न दूषन तोर।
किएँ अन्यथा होइ नहिं, बिप्र - श्राप अति घोर ॥ १७४ ॥

अस कहि सब महिदेव सिधाए। समाचार पुरलोगन्ह पाए ॥
सोचहिं, दूषन दैवहिं देहीं। बिरचत हंस, काग किय जेहीं ॥
उपरोहितहि भवन पहुँचाई। असुर तापसहि खबरि जनाई ॥
तेहिं खल जहँ - तहँ पत्र पठाए। सजि - सजि सेन भूप सब धाए ॥
घेरेन्हि नगर निसान बजाई। बिबिध भाँति नित होइ लराई ॥
जूझे सकल सुभट करि करनी। बंधु समेत परेउ नृप धरनी ॥
सत्यकेतु - कुल कोउ नहिं बाँचा। बिप्रश्राप किमि होइ असाँचा ॥
रिपु जिति, सब नृप नगर बसाई। निज पुर गवने जय-जसु पाई ॥

दो०—भरद्वाज ! सुनु, जाहि जब, होइ बिधाता बाम।
धूरि मेरुसम, जनक जम, ताहि ब्यालसम दाम ॥ १७५ ॥

काल पाइ मुनि ! सुनु सोइ राजा। भयउ निसाचर सहित - समाजा ॥
दस सिर ताहि बीस भुजदंडा। रावन नाम बीर बरिबंडा ॥
भूप अनुज अरिमर्दन नामा। भयउ सो कुंभकरन बलधामा ॥
सचिव जो रहा, धरमरुचि जासू। भयउ बिमात्र बंधु लघु तासू ॥
नाम बिभीषन जेहि जग जाना। बिष्नुभगत, बिग्यान - निधाना ॥
रहे जे सुत - सेवक नृप केरे। भए निसाचर घोर घनेरे ॥
कामरूप, खल, जिनस अनेका। कुटिल, भयंकर, बिगत - बिबेका ॥
कृपा - रहित, हिंसक, सब पापी। बरनि न जाहिं, बिस्व-परितापी ॥

दो०—उपजे जदपि पुलस्त्यकुल, पावन, अमल, अनूप।
तदपि महीसुर - श्राप - बस, भए सकल अघरूप ॥ १७६ ॥

कीन्ह बिबिध तप तीनिहुँ भाई। परम उग्र, नहिं बरनि सो जाई ॥
गयउ निकट, तप देखि बिधाता। मागहु बर, प्रसन्न मैं ताता ॥
करि बिनती, पद गहि, दससीसा। बोलेउ बचन, सुनहु जगदीसा ॥
हम काहू के मरहिं न मारें। बानर, मनुज - जाति दुइ बारें ॥
एवमस्तु ! तुम्ह बड़ तप कीन्हा। मैं, ब्रह्माँ मिलि तेहि बर दीन्हा ॥
पुनि प्रभु कुंभकरन पहिं गयऊ। तेहि बिलोकि, मन बिसमय भयऊ ॥
जौं एहिं खल नित करब अहारू। होइहि सब उजारि संसारू ॥
सारद प्रेरि तासु मति फेरी। मागेसि नीद मास - षट केरी ॥

दो०—गए बिभीषन पास पुनि, कहेउ पुत्र ! बर मागु।
तेहिं मागेउ भगवंत - पद, कमल - अमल- अनुरागु ॥ १७७ ॥

तिन्हहि देइ बर ब्रह्म सिधाए। हरषित ते अपने गृह आए ॥
मय - तनुजा मंदोदरि नामा। परम सुंदरी नारि ललामा ॥
सोइ मयँ दीन्हि रावनहि आनी। होइहि जातुधान - पति जानी ॥
हरषित भयउ नारि भलि पाई। पुनि दोउ बंधु बिआहेसि जाई ॥
गिरि त्रिकूट एक सिंधु - मझारी। बिधि-निर्मित दुर्गम अति भारी ॥

न भाविनाशोऽस्ति वसुन्धरेश ! न विद्यते यद्यपि तेऽपराधः ।
एषोऽन्यथा नैव भवेत् कृतोऽपि शापोऽतिघोरो भवति द्विजानाम् ॥ १७४ ॥

इति तं प्रोच्य सकलाः प्रयाताः पृथिवीसुराः । समाचारं लब्धवन्तः सकलाः पुरवासिनः ॥
चिन्तयन्ति स्म ते सर्वे निन्दन्ति स्म विधिञ्च तम् । हंसं विरचयन्नेव काकं व्यरचयत् तु यः ॥
इतः प्रापय्य भवनं राज्ञः सत्यं पुरोहितम् । अज्ञापयत् समं वृत्तमसुरश्छद्मतापसम् ॥
यत्र तत्राप्रेषयत् स ततः पत्राणि दुर्जनः । सेनाः संयोज्य संयोज्य येनाक्रामन् समे नृपाः॥
आवेष्टयन् पुरीं तस्य वादयित्वानकं तु ते । नानाविधं प्रतिदिनं प्रावर्तत ततो मृधम् ॥
सर्वे सुवीरा भूपस्य कर्म कृत्वात्यजन् वपुः । बन्धुना सहितो भूपः पतति स्म रणावनौ ॥
नावशिष्टोऽभवत् कोऽपि सत्यकेतोः कुले ततः । वसुन्धरासुराणां हि शापो मिथ्या कथं भवेत्॥
विजित्यारिं पुरीं भूयः संस्थाप्य सकलाः नृपाः । विजयं प्राप्य च यश प्रयान्ति स्म निजाः पुरीः॥

यदा भरद्वाज ! शृणुष्व यस्मै भवेद् विधाता विपरीत एव ।
मेर्वाभधूलिश्च पिता यमाभस्तस्मै तथा दाम भुजङ्गमाभम् ॥ १७५ ॥

मुने ! शृणु ततः प्राप्य कालं भूपः स एव तु । परिवारेण सहितः सञ्जातः क्षणदाचरः ॥
शिरांसि दश तस्यासन् भुजदण्डाश्च विंशतिः । आसीद् रावण इत्याख्यः स प्रचण्डो महाभटः॥
अरिमर्दननामा यो भूपतेरनुजोऽभवत् । स शक्तिधामा सञ्जातः कुम्भकर्णाभिधानवान्॥
नाम्ना धर्मरुचिर्योऽभूद् यस्तस्य सचिवो मतः । स एव तस्य वैमात्रः कनिष्ठो बान्धवोऽभवत्॥
यो विभीषण इत्याख्यो यमजानात् समञ्जगत् । नारायणस्य भक्तः स ज्ञानस्यासीन्निधिस्तथा ॥
ये सुता ये सेवकाश्च तस्यासन् पृथिवीपतेः । त एव सर्वे सञ्जाता अतिघोरा निशाचराः॥
अनेकविधकाङ्क्षानुसारिरूपधराः खलाः । छद्मिनो भयकर्तारो विवेकरहितास्तथा ॥
कृपाहीनाः कलुषिनो हिंसकाः सकला अपि । न येषां वर्णनं शक्यं तथा ते विश्वतापकाः ॥

यद्यप्यजायन्त पुलस्त्यवंशे मलेन हीनेऽनुपमे पवित्रे ।
तथापि शापात् पृथिवीसुराणां सर्वेऽप्यभूवन् कलुषस्वरूपाः ॥ १७६ ॥

त्रयोऽपि भ्रातरोऽकुर्वंस्तपो नानाप्रकारकम् । न यस्य वर्णनं शक्यं तत् तीव्रं परमं तथा ॥
तद् विलोक्य तपस्तेषां समीपमगमद् विधिः । अवदच्च प्रसन्नोऽस्मि ताता ! याचत वाञ्छितम्॥
विधाय विनयं पादौ गृहीत्वा दशमस्तकः । प्रयुनक्ति स्म वाचं यच्छृणोतु जगदीश्वर !॥
केनापि मारितोऽपीह न म्रियेय कथञ्चन । वानराणां मनुष्याणामिति जातिद्वयं विना ॥
एवमस्तु त्वया तीव्रं नूनं सम्पादितं तपः । एवं धात्रा मया चैव तस्मै दत्तो वरः सह ॥
ततो ब्रह्मा गच्छति स्म कुम्भकर्णस्य सन्निधिम् । तं समालोक्य चित्तेऽभूदाश्चर्यं परमेष्ठिनः ॥
यद्याहारमयं दुष्टः प्रतिघस्त्रं करिष्यति । तर्हि सर्वञ्जगन्नूनं समुच्छिन्नं भविष्यति ॥
इत्यालोच्य स वाग्देवीं प्रेर्य तस्याभिनद्धियम् । ततः षण्मासपर्यन्तां स निद्रां याचति स्म तम् ॥

विभीषणाभ्यर्णमयात् ततः स तञ्चावदत् पुत्र ! वरं वृणीष्व ।
स याचति रमेशपदाब्जयुग्मप्रीतिं स्थिरां निर्मलरूपिणीञ्च ॥ १७७ ॥

इत्थं तेभ्यो वरान् दत्त्वा स्वस्थानमगमद् विधिः । भ्रातरोऽपि त्रयस्ते स्वभवनानि परागमन् ॥
मयासुरस्य तनुजा नाम्ना मन्दोदरीति च । परमा सुन्दरी सासीन् महिलानां शिरोमणिः॥
मयासुरो रावणाय तामेवानाय्य दत्तवान् । विज्ञाय यदयं भावी यातुधानगणेश्वरः ॥
रावणोऽलभत प्रीतिं साध्वीं सम्प्राप्य योषितम् । ततो भ्रात्रोः समुद्वाहं गत्वा कारयति स्म सः॥
सिन्धौ त्रिकूटनामासीत् कश्चिदेको महीधरः । हिरण्यगर्भरचितः प्रचुरं दुर्गमस्तथा ॥

सोइ मय दानवँ बहुरि सँवारा। कनक - रचित मनिभवन अपारा ॥
भोगावति जसि अहिकुल - बासा। अमरावति जसि सक्रनिवासा ॥
तिन्ह तें अधिक रम्य अति बंका। जग - बिख्यात नाम तेहि लंका ॥

दो०—खाईं - सिंधु गभीर अति, चारिहुँ दिसि फिरि आव।
कनक-कोट मनि-खचित, दृढ़, बरनि न जाइ बनाव ॥ १७८ ॥ क

हरि - प्रेरित जेहिं कलप जोइ, जातुधानपति होइ।
सूर, प्रतापी, अतुलबल, दल - समेत बस सोइ ॥ १७८ ॥ ख

रहे तहाँ निसिचर भट - भारे। ते सब सुरन्ह समर संघारे ॥
अब तहँ रहहिं सक्र के प्रेरे। रच्छक कोटि जच्छपति केरे ॥
दसमुख कतहुँ खबरि असि पाई। सेन साजि गढ़ घेरेसि जाई ॥
देखि बिकट भट, बड़ि कटकाई। जच्छ जीव लै गए पराई ॥
फिरि सब नगर दसानन देखा। गयउ सोच, सुख भयउ बिसेषा ॥
सुंदर सहज, अगम अनुमानी। कीन्हि तहाँ रावन रजधानी ॥
जेहि जस जोग, बाँटि गृह दीन्हे। सुखी सकल रजनीचर कीन्हे ॥
एक बार कुबेर पर धावा। पुष्पक - जान जीति लै आवा ॥

दो०—कौतुकहीं कैलास पुनि, लीन्हेसि जाइ उठाइ।
मनहुँ तौलि निज बाहुबल, चला बहुत सुख पाइ ॥ १७९ ॥

सुख, संपति, सुत, सेन, सहाई। जय, प्रताप, बल, बुद्धि, बड़ाई ॥
नित नूतन सब बाढ़त जाई। जिमि प्रति लाभ, लोभ अधिकाई ॥
अतिबल कुंभकरन अस भ्राता। जेहि कहुँ नहिं प्रतिभट जग जाता ॥
करइ पान, सोवइ षट मासा। जागत होइ तिहूँ पुर त्रासा ॥
जौं दिन प्रति अहार कर सोई। बिस्व बेगि सब चौपट होई ॥
समर - धीर, नहिं जाइ बखाना। तेहि सम अमित बीर - बलवाना ॥
बारिदनाद जेठ सुत तासू। भट महुँ प्रथम लीक जग जासू ॥
जेहि न होइ रन सनमुख कोई। सुरपुर नितहिं परावन होई ॥

दो०—कुमुख, अकंपन, कुलिसरद, धूमकेतु, अतिकाय।
एक - एक जग जीति सक, ऐसे सुभट निकाय ॥ १८० ॥

कामरूप जानहिं सब माया। सपनेहुँ जिन्ह कें धरम न दाया ॥
दसमुख बैठ सभाँ एक बारा। देखि अमित आपन परिवारा ॥
सुत - समूह, जन, परिजन, नाती। गनै को पार निसाचर - जाती ॥
सेन बिलोकि सहज अभिमानी। बोला बचन क्रोध - मद - सानी ॥
सुनहु सकल रजनीचर - जूथा। हमरे बैरी बिबुध - बरूथा ॥
ते सनमुख नहिं करहिं लराई। देखि सबल रिपु, जाहिं पराई ॥
तेन्ह कर मरन एक बिधि होई। कहउँ बुझाइ, सुनहु अब सोई ॥
द्विज - भोजन, मख, होम, सराधा। सब कै जाइ करहु तुम्ह बाधा ॥

दो०—छुधा - छीन, बलहीन सुर, सहजेहिं मिलिहहिं आइ।
तब मारिहउँ कि छाड़िहउँ, भलीभाँति अपनाइ ॥ १८१ ॥

तमेवालङ्करोति स्म मयाख्यो दानवो मुहुः। तस्मिन् मणिमया आसन्ननन्ताः कनकालयाः॥
यथा विषधरावासा पुरी भोगवती स्थिता। यथा पुरन्दरावासा नगरी चामरावती॥
रम्यभव्यतरा ताभ्यां सासीद् दुर्गात्मिका पुरी। नाम विख्यातमभवत् तस्या लङ्केति विष्टपे॥

खातं समुद्रोऽतिगभीररूपमावेष्ट्य तिष्ठत्यभितः पुरीं ताम्।
सुरत्नपूर्णो दृढहेमसालो न शक्यते यद्रचना प्रगातुम्॥ १७८॥ क

कल्पे च यस्मिन् हरिनोदितो यो भवत्यधीशः क्षणदाचराणाम्।
शूरः प्रतापी बलवानतुल्यस्तस्यां निवासी सबलः स एव॥ १७८॥ ख

अभवन् ये पुरा तस्यां निशाचरमहाभटाः। सकला अपि ते देवैर्निहताः समराङ्गणे॥
निवसन्त्यधुना तत्र पाकशासननोदिताः। एककोटिमिता यक्षकुलराजस्य रक्षकाः॥
कुतश्चिज् ज्ञातवानेतं समाचारं दशाननः। ततश्च सेनां संयोज्य गत्वा दुर्गमवेष्टयत्॥
विलोक्य तं महावीरं तस्य सेनाञ्च भूयसीम्। अपलायन्त ते यक्षाः परिगृह्य निजानसून्॥
आहिण्ड्य सर्वां नगरीं पश्यति स्म दशाननः। अनश्यत् स्थानचिन्ता च स परं सुखमाप्तवान्॥
स्वभावादेव रुचिरामगम्याञ्चानुमाय ताम्। तत्र स्वीयां राजधानीमस्थापयत रावणः॥
योयोग्यो यस्य तस्मै तद् विभज्यायच्छदालयम्। एवं स सकलानेव राक्षसान् सुखिनोऽकरोत्॥
एकदाक्रामति स्मासौ यक्षजात्या अधीश्वरम्। विजित्य तस्य यानञ्च पुष्पकाख्यमुपानयत्॥

कैलासमद्रिं कुतुकात् कदाचित् प्रगत्य चोत्थाप्य गृहीतवान् सः।
स्वदोर्बलं नूनमसौ प्रतोल्य परं सुखं प्राप्य परागमच्च॥ १७९॥

सुखसम्पत्तितनुजास्तस्य सेना सहायकाः। प्रतापो विजयः शक्तिर्मनीषापि प्रशस्यता॥
तथैधन्त नवा नित्यमेताः सर्वा विशेषताः। यथैधतेऽतीव लोभः प्रत्येकं लाभ उद्गते॥
कुम्भकर्णाभिधस्तस्य भ्रातासीदतिशक्तिमान्। यस्य प्रतिभटो लोके न कुत्राप्युदपद्यत॥
मद्यं पीत्वा स शेते स्म मासषट्कमितं सदा। तस्मिञ्जागरिते त्रस्ता त्रिलोक्यप्यभवत् क्षणात्॥
अकरिष्यत् स आहारं यदि प्रतिदिनं क्वचित्। अनङ्क्ष्यत् तर्हि सकलं क्षणादेव जगत् तदा॥
ईदृशो रणधीरोऽभून्न शक्यं यस्य वर्णनम्। अनन्तास्तत्समा आसंस्तत्र शूरा महाबलाः॥
मेघनादोऽभवज्ज्येष्ठो रावणस्य तनूद्भवः। वीरेषु सर्वप्रथमं यस्याख्या पर्यलिख्यत॥
आयोधनावनौ कोऽपि न यस्याभिमुखोऽभवत्। यद्भयान्नित्यमेवाभूद् देवलोके पलायनम्॥

अकम्पनो दुर्मुखवज्रदन्तौ केतूत्तरो धूम्रमुखोऽतिकायः।
एकोऽपि जेतुं जगतीं शक्तोऽभूत् तत्राभवंस्ते निकराः सुवीराः॥ १८०॥

कामरूपाश्च ते मायामजानन् सकला अपि। स्वप्नेऽप्यभवतां नैव येषां धर्मस्तथा दया॥
एकदा राजसमितावुपविष्टो दशाननः। परिवारं पश्यति स्म स्वकीयं गणनापरम्॥
पुत्रान् पौत्रान् पुञ्जरूपाञ्जनान् परिजनानपि। कस्तान् गणयितुं शक्तो निशाचरकुलोद्भवान्॥
तान् सर्वांश्च चमूं दृष्ट्वा स्वभावादेव गर्ववान्। वचनं स ब्रवीति स्म कोपप्रमदमिश्रितम्॥
आकर्णयन्तु सकला रजनीचरसञ्चयाः। अस्माकं वैरिणः सन्ति समुदाया दिवौकसाम्॥
न तेऽभिमुखमागत्य कुर्वन्ति प्रविदारणम्। विलोक्य सबलं शत्रुं ते भवन्ति पलायिताः॥
एकेन विधिना तेषां कालधर्मो भविष्यति। प्रबोध्य वच्मीदानीं तत् तमेव शृणुतासुराः॥
द्विजानां भोजने होमे यज्ञेषु श्राद्धकर्मणि। सर्वेष्वेतेषु युष्माभिर्गत्वा बाधा विधीयताम्॥

क्षुधा कृशा धूतबलाश्च देवा एत्यामिलिष्यन्ति विनैव यत्नम्।
ततो हनिष्याम्यथवा विहास्ये सर्वैः प्रकारैर्वशगान् विधाय॥ १८१॥

मेघनाद कहुँ पुनि हँकरावा। दीन्ही सिख, बलु-बयरु बढ़ावा ॥
जे सुर समर धीर-बलवाना। जिन्ह कें लरिबे कर अभिमाना ॥
तिन्हहि जीति रन आनेसु बाँधी। उठि सुत पितु-अनुसासन काँधी ॥
ऐहि बिधि सबही अग्या दीन्ही। आपुनि चलेउ गदा कर लीन्ही ॥
चलत दसानन डोलति अवनी। गर्जत गर्भ स्रवहिं सुर-रवनी ॥
रावन आवत सुनेउ सकोहा। देवन्ह तके मेरु-गिरि-खोहा ॥
दिगपालन्ह के लोक सुहाए। सूने सकल दसानन पाए ॥
पुनि-पुनि सिंघनाद करि भारी। देइ देवतन्ह गारि पचारी ॥
रन-मदमत्त फिरइ जग धावा। प्रतिभट खोजत, कतहुँ न पावा ॥
रबि, ससि, पवन, बरुन, धनधारी। अगिनि, काल, जम, सब अधिकारी ॥
किंनर, सिद्ध, मनुज, सुर, नागा। हठि सबही के पंथहिं लागा ॥
ब्रह्मसृष्टि जहँ लगि तनुधारी। दसमुख बसबर्ती नर-नारी ॥
आयसु करहिं सकल भयभीता। नवहिं आइ नित चरन बिनीता ॥

दो०—भुजबल बिस्व बस्य करि, राखेसि कोउ न सुतंत्र।
मंडलीक-मनि रावन, राज करइ निज मंत्र ॥ १८२ ॥ क

देव, जच्छ, गंधर्ब, नर, किंनर, नाग-कुमारि।
जीति, बरीं निज बाहुबल, बहु सुंदर-बर नारि ॥ १८२ ॥ ख

इंद्रजीत सन जो कछु कहेऊ। सो सब जनु पहिलेहिं करि रहेऊ ॥
प्रथमहिं जिन्ह कहुँ आयसु दीन्हा। तिन्ह कर चरित सुनहु जो कीन्हा ॥
देखत भीमरूप सब पापी। निसिचर-निकर देव-परितापी ॥
करहिं उपद्रव असुर-निकाया। नानारूप धरहिं करि माया ॥
जेहि बिधि होइ धर्म निर्मूला। सो सब करहिं बेद-प्रतिकूला ॥
जेहिं-जेहिं देस धेनु-द्विज पावहिं। नगर, गाउँ, पुर आगि लगावहिं ॥
सुभ आचरन कतहुँ नहिं होई। देव, बिप्र, गुरु, मान न कोई ॥
नहिं हरि-भगति, जग्य, तप, ग्याना। सपनेहुँ सुनिअ न बेद-पुराना ॥

छं०— जप, जोग, बिरागा, तप, मख-भागा, श्रवन सुनइ दससीसा।
आपुनु उठि धावइ, रहै न पावइ, धरि सब घालइ खीसा ॥
अस भ्रष्ट अचारा भा संसारा, धर्म सुनिअ नहिं काना।
तेहि बहुबिधि त्रासइ, देस निकासइ, जो कह बेद-पुराना ॥

सो०—बरनि न जाइ अनीति, घोर निसाचर जो करहिं।
हिंसा पर अति प्रीति, तिन्हके पापहि कवनि मिति ॥ १८३ ॥

मासपारायण, छंठा विश्राम

आह्वानं मेघनादस्य ततः कारयति स्म सः । प्रशिक्ष्य तं बलं तस्य दैवं वैरं तथैधयत् ।।
ये सुराः समरे धीराः सन्ति शक्तिसमन्विताः । युद्धसम्पादनविधौ ये वर्तन्तेऽभिमानिनः ।।
जित्वा तान् समरे बद्ध्वाऽऽनयेति सुतमब्रवीत् । सुतोऽप्युत्थाय ताताज्ञामदधान्मस्तके निजे ।।
एवमेवाज्ञापयत् स सर्वानेव निशाचरान् । निरगच्छत् स्वयञ्चैव गदां कृत्वा करस्थिताम् ।।
दशानने चलति च कम्पते स्म वसुन्धरा । च्यवन्ते स्म सुरस्त्रीणां गर्भाः कुर्वति गर्जनाम् ।।
कोपयुक्तं समायान्तं निशम्यैव दशाननम् । गुहाः सुमेरुशैलस्य विबुधैरवलोकिताः ।।
आशानां पालकानां ये लोका आसन् सुशोभनाः । सकला अपि ते शून्या रावणेनोपसादिताः ।।
पुनः पुनः सिंहनादं विधायातिभयानकम् । आहूयाहूय देवान् स भाषते स्म रुषद् वचः ।।
मत्तो युद्धमदेनासौ धावति स्म भ्रमञ्जगत् । मार्गयन्नपि कुत्रापि प्रतिवीरं न चाप्तवान् ।।
रविमिन्दुं नभस्वन्तं जलेशमलकापतिम् । वैश्वानरं यमं कालं सर्वानेवाधिकारिणः ।।
मनुजान् किन्नरान् सिद्धांस्त्रिदशान् पवनाशनान् । एवं हठात् समानेव तुदति स्म स्वयङ्ग्रहम् ।।
यावन्तो ब्रह्मणः सृष्टावभवन् देहधारिणः । सर्वे नरास्तथा नार्यो रावणाधीनतामगुः ।।
भयभीताः सर्व एव तस्यादेशमपालयन् । नित्यमेवागत्य पादौ विनीता अनमंस्तथा ।।

जगद् वशे दोर्बलतो विधाय व्यधादसौ नो कमपि स्वतन्त्रम् ।
दशाननो मण्डलशीर्षरत्नं राज्यं करोति स्म निजेच्छयैव ।। १८२ ।। क

गन्धर्वयक्षामरमानुषाणां किम्पूरुषाणां फणिनां कुमारीः ।
उपायमद् दोर्बलतो विजित्य बह्वीर्वरा रम्यतमाः स नारीः ।। १८२ ।। ख

पुरुहूतजितं पुत्रं यत् किञ्चिद् वदति स्म सः । तत् सर्वं ननु तेनापि भवति स्म कृतं पुरा ।।
आज्ञां येभ्यो ददाति स्म पूर्वमिन्द्रजितोऽप्यसौ । तैः कृतं चरितं यत् तच् शृण्वित्यूचे शिवः शिवाम् ।।
दर्शने तेऽभवन् भीमरूपाः सर्वेऽपि पापिनः । निशाचराणां निकरा देवतापरितापिनः ।।
असुराणां समुदया उपद्रवमकुर्वत । नानाविधानि रूपाणि मायां कृत्वा दधुस्तथा ।।
धर्मो विधानैर्यैरेव भवेन्मूलेन वर्जितः । तानि वेदविरुद्धानि कुर्वन्ति स्म समानि ते ।।
यस्मिन् यस्मिन्नाप्नुवंस्ते देशे धेनुं द्विजांस्तथा । तत्र तत्र पुरे ग्रामे खेटे चाग्निमदीपयन् ।।
शुभमाचरणं नाभूल्लोके कुत्रापि तद्भयात् । न कोऽप्यमन्यत सुरान् भूमिदेवान् गुरूनपि ।।
हरेर्भक्तिस्तपो यज्ञो ज्ञानचर्चा च नाभवन् । स्वप्नेऽपि नैवाश्रूयन्त वेदा व्यासवचांसि च ।।

तपोयोगवैराग्ययज्ञांशजापान् यदाकर्णयत् कुत्रचिद् दिङ्मुखोऽसौ ।
तदैवोत्थितोऽधावदिष्टञ्च नाभूत् क्षणान्नीतवान्नाशमागृह्य सर्वम् ।।
समो भ्रष्ट आचार आसीज्जगत्यां न यद् धर्मचर्चापि कर्णस्पृशाभूत् ।
व्यतौत्सीत् करोति स्म देशाद्बहिस्तं ब्रवीति स्म यः कोऽपि वेदं पुराणम् ।।

न सा वर्ण्यरूपास्ति घोरा त्वनीतिः कृता याभवद् यातुधानैस्तदैव ।
अति प्रेमवृत्तिर्हि येषां वधेऽस्ति तदा पाप्मनां केव सीमास्ति तेषाम् ।। १८३ ।।

मासपारायणे षष्ठो विश्रामः सम्पूर्णः

बाढ़े खल बहु, चोर - जुआरा। जे लंपट - परधन - परदारा ॥
मानहिं मातु - पिता नहिं देवा। साधुन्ह सन करवावहिं सेवा ॥
जिन्ह के यह आचरन भवानी। ते जानेहु निसिचर सब प्रानी ॥
अतिसय देखि धर्म कै ग्लानी। परम सभीत धरा अकुलानी ॥
गिरि - सरि - सिंधु - भार नहिं मोही। जस मोहि गरुअ एक परद्रोही ॥
सकल धर्म देखइ बिपरीता। कहि न सकइ रावन भयभीता ॥
धेनु रूप धरि हृदयँ बिचारी। गई तहाँ, जहँ सुर - मुनि झारी ॥
निज संताप सुनाएसि रोई। काहू तें कछु काज न होई ॥

छं०—सुर, मुनि, गंधर्बा, मिलि करि सर्बा गे बिरंचि के लोका।
सँग गोतनुधारी भूमि बिचारी परम बिकल - भय - सोका ॥
ब्रह्माँ सब जाना, मन अनुमाना, मोर कछू न बसाई।
जा करि तैं दासी, सो अबिनासी हमरेउ - तोर सहाई ॥

सो०—धरनि ! धरहि मन धीर, कह बिरंचि, हरिपद सुमिरु।
जानत जन की पीर, प्रभु भंजिहि दारुन बिपति ॥ १८४ ॥

बैठे सुर सब करहिं बिचारा। कहँ पाइअ प्रभु, करिअ पुकारा ॥
पुर बैकुंठ जान कह कोई। कोउ कह, पयनिधि बस प्रभु सोई ॥
जाके हृदयँ भगति जसि प्रीती। प्रभु तहँ प्रगट सदा तेहिं रीती ॥
तेहिं समाज, गिरिजा ! मैं रहेऊँ। अवसर पाइ, बचन एक कहेऊँ ॥
हरि ब्यापक सर्बत्र समाना। प्रेम तें प्रगट होहिं, मैं जाना ॥
देस, काल, दिसि, बिदिसिहु माहीं। कहहु सो, कहाँ - जहाँ प्रभु नाहीं ? ॥
अग - जगमय, सब - रहित, बिरागी। प्रेम तें प्रभु प्रगटइ जिमि आगी ॥
मोर बचन सब के मन माना। साधु - साधु करि, ब्रह्म बखाना ॥

दो०—सुनि बिरंचि - मन हरष, तन पुलकि, नयन बह नीर।
अस्तुति करत जोरि कर, सावधान मतिधीर ॥ १८५ ॥

छं०—जय जय सुरनायक, जन - सुखदायक, प्रनतपाल भगवंता।
गो - द्विज - हितकारी, जय असुरारी, सिंधुसुता - प्रियकंता ॥
पालन सुर - धरनी, अद्‌भुत करनी, मरम न जानइ कोई।
जो सहज कृपाला, दीनदयाला, करउ अनुग्रह सोई ॥ १ ॥

जय जय अबिनासी, सब घट बासी, ब्यापक, परमानंदा।
अबिगत, गोतीतं, चरित पुनीतं, मायारहित मुकुंदा ॥
जेहि लागि बिरागी अति अनुरागी, बिगत मोह मुनिबृन्दा।
निसि-बासर ध्यावहिं, गुन - गन गावहिं, जयति सच्चिदानंदा ॥ २ ॥

जेहिं सृष्टि उपाई त्रिबिध बनाई, संग सहाय न दूजा।
सो करउ अघारी ! चिंत हमारी, जानिअ भगति न पूजा ॥
जो भव-भय-भंजन, मुनिमन - रंजन, गंजन बिपति-बरूथा।
मन - बच - क्रम - बानी छाड़ि सयानी, सरन सकल सुरजूथा ॥ ३ ॥

सारद, श्रुति, सेषा, रिषय असेषा, जा कहुँ कोउ नहिं जाना।
जेहि दीन पिआरे, बेद पुकारे, द्रवउ सो श्रीभगवाना ॥
भव-बारिधि-मंदर, सब बिधि सुंदर, गुन - मंदिर, सुखपुंजा।
मुनि, सिद्ध, सकल सुर, परम भयातुर नमत नाथ - पदकंजा ॥ ४ ॥

खलाश्चौरास्तथा धूर्ता वृद्धिं प्राप्तास्तदाभवन् । ये लम्पटाः परद्रव्ये परेषां वनितासु च ॥
न मन्यन्ते स्म जननीं पितरञ्चामराङ्जनाः । स्वकीयं साधुभिरपि कारयन्ति स्म सेवनम् ॥
शिवो वदति यद् येषामिदमाचरणं शिवे ! । तान् सर्वान् प्राणिनो विद्धि राक्षसानेव केवलम् ॥
इतीदृशीं समालोक्य धर्मस्यातीव दुर्दशाम् । अतीव भीतिसम्पन्ना धरणिर्व्याकुलाभवत् ॥
चिचिन्त नास्ति भारो मे नद्यब्धिक्ष्माभृतां तथा । यथा गुरुतमो भाति केवलं परविद्विषः ॥
सकलानेव धर्मान् सा विपरीतानलोकत । नाशक्नोद् भाषितुं किन्तु भीतातीव दशाननात् ॥
ततो विचार्य हृदये धेनुरूपं प्रगृह्य च । अगमत् तत्र यत्रासन् गूढा देवास्तथर्षयः ॥
मुञ्चन्त्यश्रूणि सन्तापं स्वीयं श्रावयति स्म सा । तस्याः कार्यन्तु केनापि किञ्चिदप्यभवन्न तत् ॥

सुरर्षिदेवगायकाः समेत्य सर्व एव ते ततः प्रयाणमाचरन् पदं प्रति स्वयम्भुवः ।
सहैव धेनुरूपिणी मही सुदुःखितागमत् अतीव विक्लवत्वभाग् भयात् तथैव शोकतः ॥
अबुध्यदात्मभूः सनं तथानुमानमाचरद् यदत्र नैव मे वशं किमप्यहो भविष्यति ।
जगाद यस्य दास्यसि त्वनाशवान् स एव हि सहायकोऽस्ति सर्वथा ममापि ते च मेदिनि! ॥

हृदि त्वं रसे! धीरतां धारयस्व स्मराङ्घ्री हरेरित्यवोचद् विधिस्ताम् ।
प्रभुर्वेत्ति पीडां सदा सेवकानां हरिष्यत्यसौ दारुणां ते विपत्तिम् ॥ १८४ ॥

उपविश्य सुराः सर्वे कुर्वन्ति स्म विचारणाम् । कुत्राप्स्यामः प्रभुं यत् तं गत्वा वक्ष्याम आपदम् ॥
तेषु कोऽप्यवदद् यामो वैकुण्ठनगरीं वयम् । अवदत् कोऽपि दुग्धाब्धौ वसतीशः स एव यत् ॥
भक्तिः प्रीतिश्च यादृश्यौ वर्तेते यस्य मानसे । ईशस्तादृश्यैव रीत्या तत्रास्ति प्रकटः सदा ॥
तस्मिन् समाजेऽहमपि स्थित आसं हिमाद्रिजे! । अवोचमेकं वचनं सम्प्राप्यावसरं सुरान् ॥
हरिः समानरूपेण सर्वत्र व्यापको मतः । असौ प्रेम्णैव भवति प्रकटो वेद्म्यहं त्विति ॥
देशे काले समाशासु कोणाशासु तथैव च । उच्यतां कोऽवकाशोऽस्ति यत्रेशो नैव वर्तते ॥
चराचरमयोऽप्येष सर्वहीनो विरागवान् । प्रेम्णैव साक्षाद् भवति प्रभुर्वैश्वानरो यथा ॥
इत्थं समेषां चित्तेभ्यो रोचते स्म वचो मम । साधु साधु त्विति प्रोच्य प्राशंसत् कमलासनः ॥

श्रुत्वा विधेर्हृन्मुदितं तनुश्च रोमाञ्चिताक्षीणि वहज्जलानि ।
संयोज्य हस्तौ स्तुतिमाचरत् स समाहितः सन्नतिधीरबुद्धिः ॥ १८५ ॥

सुराणां पते ! स्ताज्जयस्ते जयोऽस्तु जनानन्ददैश्वर्ययुङ् ! नम्रपाल ! ।
जयस्तेऽस्तु गोविप्रभद्रासुरारे ! समुद्रात्मजायाः पते ! प्रीतियुक्त ! ।
महीदेवप ! त्वत्कृतिश्चित्ररूपा विजानाति तत्त्वं न कोऽपीह तस्याः ।
स्वभावात् कृपालुर्दयो यश्च दीने कृपामस्मदादौ विधत्तां स एव । १ ।
जयः स्ताज्जयस्तेऽविनाशिन् ! समान्तर्निवासिन् ! परानन्दरूपेश ! विष्णो ! ।
अमत्यक्षगम्यातिपूताचरित्र ! प्रपञ्चेन हीन ! प्रभो ! मोक्षदायिन् ! ।
विरागा विमोहा मुनीनां समूहा अतीवानुरागाश्च यस्मै भवन्ति ।
अहोरात्रयद्ध्यानवैशिष्ट्यगाना जयस्तस्य सच्चित्सुखस्यास्तु नित्यम् । २ ।
स्वयं येन सृष्टिस्त्रिधा निर्मितास्ति सहायः परः कोऽपि नाभूच्च यस्य ।
करोत्वेष सोऽघारिरस्मद्विचिन्तां वयं नैव विद्मस्तदर्चाञ्च भक्तिम् ।
जगद्भीतिनाशो मुनिस्वान्तमुद् यो विपत्सञ्चयानां विनाशस्य कर्ता ।
मनःकर्मवाग्व्याजवृत्तिं विहाय सुरौघा उपेताः श्रयं तस्य सर्वे । ३ ।
श्रुतिः शारदा शेषसर्वर्षयश्च न कोऽप्येषु जानाति यं देवदेवम् ।
प्रिया यस्य दीना इति प्राह वेदो द्रवेद् देवत्रर्गे षडैश्वर्यवान् सः ।
जगत्सिन्धुमन्थाचलाशेषरम्य ! गुणानां निवासेश ! सौख्यस्य पुञ्ज ! ।
समे देवसिद्धर्षयो भीपरार्ताः प्रभो ! पादपद्मे नमन्ति त्वदीये । ४ ।

दो०—जानि सभय सुर-भूमि, सुनि, बचन समेत सनेह।
गगनगिरा गंभीर भइ, हरनि-सोक-संदेह ॥ १८६ ॥

जनि डरपहु मुनि-सिद्ध-सुरेसा। तुम्हहि लागि धरिहउँ नर-बेसा ॥
अंसन्ह सहित मनुज-अवतारा। लेहउँ दिनकर-बंस उदारा ॥
कस्यप-अदिति महातप कीन्हा। तिन्ह कहुँ मैं पूरब बर दीन्हा ॥
ते दसरथ-कौसल्या-रूपा। कोसलपुरीं प्रगट नर-भूपा ॥
तिन्ह कें गृह अवतरिहउँ जाई। रघुकुलतिलक सो चारिउ भाई ॥
नारद-बचन सत्य सब करिहउँ। परमसक्ति समेत अवतरिहउँ ॥
हरिहउँ सकल भूमि-गरुआई। निर्भय होहु देव-समुदाई ! ॥
गगन-ब्रह्मबानी सुनि काना। तुरत फिरे सुर, हृदय जुड़ाना ॥
तब ब्रह्माँ धरनिहि समुझावा। अभय भई, भरोस जियँ आवा ॥

दो०—निज लोकहि बिरंचि गे, देवन्ह इहइ सिखाइ।
बानर-तनु धरि-धरि महि, हरिपद सेवहु जाइ ॥ १८७ ॥

गए देव सब निज-निज धामा। भूमि सहित मन कहुँ बिश्रामा ॥
जो कछु आयसु ब्रह्माँ दीन्हा। हरषे देव, बिलंब न कीन्हा ॥
बनचर-देह धरी छिति माहीं। अतुलित बल-प्रताप तिन्ह पाहीं ॥
गिरि-तरु-नख आयुध, सब बीरा। हरि-मारग चितवहिं मतिधीरा ॥
गिरि-कानन जहँ-तहँ भरि पूरी। रहे निज-निज अनीक रुचि रूरी ॥
यह सब रुचिर चरित मैं भाषा। अब सो सुनहु जो बीचहिं राखा ॥
अवधपुरीं रघुकुलमनि राऊ। बेद-बिदित तेहि दसरथ नाऊँ ॥
धरम-धुरंधर, गुननिधि, ग्यानी। हृदयँ भगति-मति-सारँगपानी ॥

दो०—कौसल्यादि नारि प्रिय, सब आचरन पुनीत।
पति-अनुकूल प्रेम दृढ़, हरि-पदकमल बिनीत ॥ १८८ ॥

एक बार भूपति, मन माहीं। भै गलानि, मोरें सुत नाहीं ॥
गुर-गृह गयउ तुरत महिपाला। चरन लागि, करि बिनय बिसाला ॥
निज दुख-सुख सब गुरहि सुनायउ। कहि बसिष्ठ बहु बिधि समुझायउ ॥
धरहु धीर, होइहहिं सुत चारी। त्रिभुवन बिदित, भगत-भयहारी ॥
सृंगी रिषिहि बसिष्ठ बोलावा। पुत्रकाम सुभजग्य करावा ॥
भगति सहित मुनि आहुति दीन्हें। प्रगटे अगिनि चरू कर लीन्हें ॥
जो बसिष्ठ कछु हृदयँ बिचारा। सकल काजु भा सिद्ध तुम्हारा ॥
यह हबि बाँटि-देहु, नृप ! जाई। जथा-जोग जेहि, भाग बनाई ॥

दो०—तब अदृस्य भए पावक, सकल सभहि समुझाइ।
परमानंद मगन नृप, हरष न हृदयँ समाइ ॥ १८९ ॥

तबहिं रायँ प्रिय नारि बोलाईं। कौसल्यादि तहाँ चलि आईं ॥
अर्ध भाग कौसल्यहि दीन्हा। उभय भाग आधे कर कीन्हा ॥
कैकेई कहँ नृप सो दयऊ। रह्यो, सो उभय भाग पुनि भयऊ ॥
कौसल्या-कैकेई-हाथ धरि। दीन्ह सुमित्रहि, मन प्रसन्न करि ॥
एहि बिधि गर्भ सहित सब नारी। भईं, हृदयँ हरषित सुख भारी ॥

विज्ञाय भीतान् विबुधान् महीञ्च सस्नेहमाकर्ण्य वचश्च तेषाम् ।
जाता गभीराम्बरवाक् तदानीं सन्देहजातस्य शुचाञ्च हन्त्री ॥ १८६ ॥

ईशा भवत मा भीता ऋषिसिद्धदिवौकसाम् । युष्मदर्थं ग्रहीष्यामि मानुषीमहमाकृतिम् ॥
अंशैः स्वकीयैः सहितो मानवस्यावतारकम् । उदारे स्वीकरिष्यामि गगनस्य मणेः कुले ॥
अकुर्वातां तपस्तीव्रं कश्यपर्षिस्तथादितिः । ताभ्यामुभाभ्यां दत्तोऽस्ति पूर्वमेव मया वरः ॥
तावेव राड् दशरथः कौशल्या चेति नामतः । भूत्वा नरेश्वरौ पुर्यामयोध्यायामुपस्थितौ ॥
अवतारं ग्रहीष्यामि तयोरेवैत्य मन्दिरम् । रघोः कुले वरभ्रातृचतुष्टयसुरूपधृक् ॥ :सम्प्राप्य
सर्वं सत्यं करिष्यामि नारदस्य मुनेर्वचः । अवतीर्णो भविष्यामि शक्त्या परमया युतः ॥
वसुन्धरायाः सकलं हरिष्यामि गुरुं भरम् । निर्भया भवतेदानीं यूयं विबुधसञ्चयाः ! ॥
इमामित्थं समाकर्ण्य सुरवर्त्मसरस्वतीम् । आश्वस्तहृदया देवाः परावर्तन्त तत्क्षणात् ॥
आश्वासयद् वसुमतीं ततः कमलसम्भवः । सा निर्भयाभवत् तस्याश्चित्ते विश्वास आगतः ॥

लोकं स्वकीयं चतुराननोऽगात् प्रशिक्ष्य देवानिदमेव सर्वान् ।
आगृह्य चागृह्य कपिस्वरूपं गत्वा महीमर्चत विष्णुपादौ ॥ १८७ ॥

स्वानि स्वानि निशान्तानि ततः सर्वेऽगमन् सुराः । तेषां पृथिव्या युक्तानां हृत्सु विश्राम आगतः ॥
यः कश्चिदपि निर्देशो दत्त आसीत् स्वयम्भुवा । तेनाहृष्यन् सुरास्तस्य न व्यलम्बन्त पूरणे ॥
अगृह्णंस्ते वानराणां देहान् भूमितले ततः । बलं तेषु प्रतापश्च तुलनारहितौ स्थितौ ॥
आसन् सर्वेऽपि ते वीरा गिरिवृक्षनखायुधाः । प्रतीक्षन्ते स्म धीधीरा हरेरागमनं समे ॥
महीधरानरण्यानि यत्र तत्र प्रपूर्य च । स्वीयाः स्वीया रम्यरूपाः सेनाः संयोज्य ते स्थिताः ॥
इदं मनोरमं सर्वं चरितं कीर्तितं मया । त्यक्तं मया यन्मध्येऽभूत् तदिदानीं शिवे! शृणु ॥
अयोध्यायां वर्तते स्म रघुवंशमणिर्नृपः । यस्याभिधा दशरथ इत्यस्ति श्रुतिकीर्तिता ॥
धर्मिणामग्रणीरासीत् स ज्ञानी गुणशेवधिः । हृदि भक्तिः शार्ङ्गपाणेर्धीश्चास्तां तस्य तद्गता ॥

भार्याः प्रियाः कौसलसूनुमुख्याः सर्वाः पवित्राचरणाः पुनीताः ।
प्रियानुकूला दृढहार्दयुक्ता हरेः पदाम्भोजयुगे विनीताः ॥ १८८ ॥

एकदा मानसे तस्य वसुमत्याः परेशितुः । इयं ग्लानिः समुत्पन्ना यन्मे पुत्रो न वर्तते ॥
तत्क्षणादेव भूपः स गुरोर्गृहमथागमत् । प्रणम्य चरणौ तस्य विनयं बहुधाकरोत् ॥
दुःखं सुखञ्च सर्वं स्वं गुरुं श्रावयति स्म सः । अबोधयद् बहुविधं वसिष्ठो वदति स्म च ॥
धैर्यं धारय चत्वारो भविष्यन्ति सुतास्तव । ख्यातास्त्रिष्वपि लोकेषु भक्तभीतिविनाशकाः ॥
शृङ्गिनाममुनिं पश्चाद् वसिष्ठमुनिराह्वयत् । अकारयच्च तेनैव पुत्रकामेष्टिमुत्तमाम् ॥
तेनाहुतिषु दत्तासु मुनिना भक्तिपूर्वकम् । अग्निः प्रत्यक्षमभवच्चरुहस्तोऽवदन्नृपम् ॥
व्यचारयद् वसिष्ठर्षिर्यत्किञ्चिदपि मानसे । सर्वमेवाभिलषितं सिद्धं सञ्जातमस्ति ते ॥
वितरेदं हविष्यान्नं प्रगृह्य वसुधाधिप ! । तत्तद्योग्यत्वानुसारं विभागान् प्रविधाय च ॥

ततो गतोऽन्तर्हिततां कृशानुस्तां संसदं सम्प्रतिबोध्य सर्वाम् ।
भूपः परानन्दनिमग्न आसीत् माति स्म हर्षो न च तस्य चित्ते ॥ १८९ ॥

ततो वसुन्धराधीशः प्रियाः पत्नीः समाह्वयत् । सकला अपि तास्तत्र कौसल्यादय आगताः ॥
पायसात्मचरोरर्धं कौसल्यायै स दत्तवान् । करोति स्मार्धशेषस्य भागद्वयमिलापतिः ॥
तयोर्मध्याद् भागमेकं कैकेय्यै व्यतरन्नृपः । अकरोदर्धशेषस्य तस्य भागद्वयं पुनः ॥
कौसल्यायाश्च कैकेय्याः करयोस्तौ निधाय सः । प्रसाद्य च तयोश्चित्ते सुमित्रायै प्रदत्तवान् ॥
रीत्यानया तास्तिस्रोऽपि सगर्भा अभवन् स्त्रियः । चित्ते प्रसन्ना जातास्ताश्चान्वभूवन् परं सुखम् ॥

जा दिन तें हरि गर्भहिं आए। सकल लोक सुख - संपति छाए॥
मंदिर महँ सब राजहिं रानीं। सोभा - सील - तेज की खानीं॥
सुख - जुत कछुक काल चलि गयऊ। जेहिं प्रभु प्रगट, सो अवसर भयऊ॥

दो०—जोग, लगन, ग्रह, बार, तिथि, सकल भए अनुकूल।
चर अरु अचर हर्षजुत, राम - जनम सुखमूल॥ १९०॥

नौमी तिथि, मधु मास पुनीता। सुकल पच्छ, अभिजित हरिप्रीता॥
मध्यदिवस, अति सीत न घामा। पावन - काल, लोक - बिश्रामा॥
सीतल - मंद सुरभि वह बाऊ। हरषित सुर, संतन - मन चाऊ॥
बन कुसुमित, गिरिगन मनिआरा। स्रवहिं सकल सरिताऽमृतधारा॥
सो अवसर बिरंचि जब जाना। चले सकल सुर, साजि बिमाना॥
गगन बिमल संकुल सुर - जूथा। गावहिं गुन गंधर्व - बरूथा॥
बरषहिं सुमन सुअंजुलि साजी। गहगहि गगन दुंदुभी बाजी॥
अस्तुति करहिं नाग, मुनि, देवा। बहुबिधि लावहिं निज - निज सेवा॥

दो०—सुर - समूह बिनती करि, पहुँचे निज - निज धाम।
जगनिवास प्रभु प्रगटे, अखिललोक - बिश्राम॥ १९१॥

छं०—भए प्रगट कृपाला, दीनदयाला, कौसल्या - हितकारी।
हरषित महतारी, मुनिमन - हारी, अदभुत रूप बिचारी॥
लोचन अभिरामा, तनु घनस्यामा, निज आयुध भुज चारी।
भूषन - बनमाला, नयन बिसाला, सोभासिंधु खरारी॥ १॥

कह दुइ कर जोरी, अस्तुति तोरी केहि बिधि करौं अनंता।
माया - गुन - ग्यानातीत, अमाना, बेद - पुरान भनंता॥
करुना - सुख - सागर, सब गुनआगर, जेहि गावहिं श्रुति - संता।
सो मम हित लागी, जन - अनुरागी भयउ प्रगट श्रीकंता॥ २॥

ब्रह्मांड - निकाया, निर्मित - माया, रोम - रोम प्रति बेद कहै।
मम उर सो बासी, यह उपहासी सुनत, धीर-मति थिर न रहै॥
उपजा जब ग्याना, प्रभु मुसुकाना, चरित बहुत बिधि कीन्ह चहै।
कहि कथा सुहाई, मातु बुझाई, जेहि प्रकार सुत प्रेम लहै॥ ३॥
माता पुनि बोली, सो मति डोली, तजहु तात! यह रूपा।
कीजै सिसुलीला, अति प्रियसीला, यह सुख परम अनूपा॥
सुनि बचन, सुजाना रोदन ठाना, होइ बालक सुरभूपा।
यह चरित जे गावहिं, हरिपद पावहिं, ते न परहिं भवकूपा॥ ४॥

दो०—बिप्र, धेनु, सुर, संत-हित, लीन्ह मनुज - अवतार।
निज इच्छा निर्मित तनु, माया - गुन - गो पार॥ १९२॥

सुनि सिसु - रुदन परम प्रिय बानी। संभ्रम चलि आईं सब रानी॥
हरषित जहँ - तहँ धाईं दासी। आनँद - मगन सकल पुरबासी॥
दसरथ पुत्रजन्म सुनि काना। मानहुँ ब्रह्मानंद समाना॥
परम प्रेम मन, पुलक सरीरा। चाहत उठन, करत मति धीरा॥
जाकर नाम सुनत सुभ होई। मोरें गृह आवा प्रभु सोई॥

श्रीहरिर्वासराद् यस्मात् तासां गर्भे समागतः ।व्याप्ते तस्मादेव लोके सर्वस्मिन् सौख्यसम्पदौ ।।
मन्दिरेषु व्यराजन्त महिष्यः सकला अपि । खनयः कान्ततायास्तास्तथा शीलस्य तेजसः ।।
एवं कश्चिदयात् कालस्तासां सुखमयस्ततः । यस्मिन्नीशस्यावतार आगतोऽवसरः स च ।।

योगश्च लग्नं ग्रहतिथ्यहानि तदानुकूलत्वमयुः समानि ।
चराचरा अप्यभवन् प्रहृष्टा यद् रामजन्मास्ति सुखस्य मूलम् ।। १९० ।।

पवित्रश्चैत्रमासोऽभूत् तिथिश्च नवमी तदा । शुक्लपक्षोऽभिजिन्नामा मुहूर्तश्च हरिप्रियः ।।
मध्यन्दिनं वर्तते स्म नात्युष्णं नातिशीतलम् । स आसीत् पावनः कालो लोकविश्रामदायकः ।।
शीतलः सुरभिर्मन्दो वहति स्म समीरणः । देवा हृष्टाः सतां चित्ते परमोल्लास उद्गतः ।।
वनानि पुष्पितान्यासन् मण्युद्भासा गिरिव्रजाः । नद्यस्तथा स्रवन्ति स्म सुधाधाराः समास्तदा ।।
विज्ञातवानवसरं तं यदा कमलासनः । तदाचलन् सुराः सर्वे यानान्यायुज्य तद्युताः ।।
विमलं गगनं पूर्णं सञ्जातं देवतागणैः । गन्धर्वाणां गणाः सर्वे गायन्ति स्म हरेर्गुणान् ।।
वर्षयन्ति स्म ते सर्वे प्रपूर्य स्वाञ्जलीन् सुमैः । तदावाद्यन्त पटहास्तथा दुन्दुभयोऽम्बरे ।।
कुर्वन्ति स्म स्तुतिं नागा मुनयश्च दिवौकसः । आनयन्ति स्म विविधानुपहारान्निजान्निजान् ।।

स्तुतिं विधाय त्रिदिवेशवारः प्राप्तोऽभवद् धाम निजं निजं सः ।
जगन्निवासः प्रभुराविरासीद् विश्रामदः सर्वजगत्ततीनाम् ।। १९१ ।।

अवातरत् सुरेश्वरः कृपालुदीनवत्सलः तथैव कोसलात्मजाहितावहो गुणाकरः ।
जनिप्रदा तदाभवत् प्रमोदपूर्णमानसा महर्षिचित्तहारि तद् विचार्य रूपमद्भुतम् ।
विलोचनप्रमोददं वपुस्तथाम्बुदोपमम् निजायुधैरलङ्कृतान् समुद्रसङ्ख्यकान् भुजान् ।
विभूषणानि मालिकां वनाख्यकां तथाक्षिणी विशालके दधद् द्युतेरपांनिधिः खराहितः । १ ।

करावुभौ सुमेल्य सावदत् तमाचरामि ते विधानतः कुतः स्तुतिं त्वनन्तभावभावित ।
प्रचख्यतुः परं चितेर्गुणत्रयाच्च मायिकात् तथैव मानवर्जितं श्रुतिः पुराणमप्यहो ।
दयासुखाम्बुधिस्तथा समस्तसद्गुणाकरः इतीरयन्ति यं सदा श्रुतिस्तथैव साधवः ।
स एव मङ्गलाय मे स्वभक्तहार्दसंयुतः स्वरूपवानवस्थितः समुद्रकन्यकापतिः । २ ।

अनेकविश्वराशयस्तवैव रोम्णि रोम्णि च वसन्ति मायिका इति श्रुतिः समा वदत्यहो ।
समोदरे स वासकृन्महोपहासमित्यमुम् निशम्य चिद्वतोऽपि न स्थिरा मतिर्भवेदिह ।
यदेति बोधवत्यभूज्जनिप्रदा प्रभुः स्मितं व्यधत्त यत् स नैकधा चरित्रकञ्चिकीर्षति ।
ततः स पूर्वजन्मनः कथामुपादिशच्च ताम् यथा लभेत सा मुहुः सुतप्रियत्वमीश्वरे । ३ ।

पुनर्जनिप्रदाब्रवीद् यदाचलच्च तन्मतिः जहीहि तात ! मत्कृते निजं स्वरूपमीदृशम् ।
शिशोश्चरित्रमाचर प्रियस्वभावसंयुतम् भवेदिदं सुखं वरं तथा ममोपमापरम् ।
वचो निशम्य बोधवान् प्रवर्तते स्म रोदने प्रगृह्य शैशवं वपुर्हरिः सुरेश्वरोऽपि सन् ।
चरित्रमेतदैश्वरं प्रकीर्तयन्ति ये नराः हरेः पदं प्रयान्ति ते पतन्ति नो भवान्धुके । ४ ।

स विप्रगोदेवसतां हिताय मेशोऽभ्यगृह्णान्मनुजावतारम् ।
तनुर्निजेच्छारचितास्ति यस्य परश्च मायागुणगोचयाद् यः ।। १९२ ।।

परमं प्रियमाकर्ण्य शिशुरोदननिःस्वनम् । ससम्भ्रमं समागच्छन् महिष्यः सकला अपि ।।
इतस्ततोऽति मुदिताः प्रधावन्ति स्म सेविकाः । आनन्दमग्ना अभवन् सर्वेऽपि पुरवासिनः ।।
पुत्रजन्म स्वकर्णाभ्यां श्रुत्वा दशरथो नृपः । ब्रह्मानन्दे समाविष्टो भवति स्म ध्रुवं तदा ।।
आस्तां चित्ते परं प्रेम रोमाञ्चश्च तदा तनौ । तथापि धियमाश्वास्य लषति स्म समुत्थितुम् ।।
यस्याख्यायाः श्रुतेरेव श्रोतुर्भवति मङ्गलम् । परमेशः समायातः स एव मम मन्दिरम् ।।

परमानंद पूरि मन राजा। कहा बोलाइ बजावहु बाजा॥
गुर बसिष्ठ कहँ गयउ हँकारा। आए द्विजन सहित नृपद्वारा॥
अनुपम बालक देखेन्हि जाई। रूप - रासि, गुन कहि न सिराई॥

दो०—नंदीमुख सराध करि, जातकरम सब कीन्ह।
हाटक, धेनु, बसन, मनि, नृप बिप्रन्ह कहँ दीन्ह॥ १९३॥

ध्वज, पताक, तोरन, पुर छावा। कहि न जाइ, जेहि भाँति बनावा॥
सुमन - वृष्टि अकास तें होई। ब्रह्मानंद मगन सब लोई॥
बृंद - बृंद मिलि चलीं लोगाईं। सहज सिंगार किएँ उठि धाईं॥
कनक - कलस, मंगल भरि थारा। गावत पैठहिं भूप दुआरा॥
करि आरति, नेवछावरि करहीं। बार - बार सिसु - चरनन्हि परहीं॥
मागध, सूत, बंदिगन, गायक। पावन गुन गावहिं रघुनायक॥
सर्बस दान दीन्ह सब काहू। जेहिं पावा, राखा नहिं ताहू॥
मृगमद, चंदन, कुंकुम, कीचा। मची सकल बीथिन्ह बिच - बीचा॥

दो०—गृह - गृह बाज बधाव सुभ, प्रगटे सुषमाकंद।
हरषवंत सब जहँ - तहँ, नगर नारि - नर - बृन्द॥ १९४॥

कैकयसुता, सुमित्रा दोऊ। सुंदर सुत जनमत भैं ओऊ॥
वह सुख, संपति, समय, समाजा। कहि न सकइ सारद, अहिराजा॥
अवधपुरी सोहइ ऐहि भाँती। प्रभुहि मिलन आई जनु राती॥
देखि भानु, जनु मन सकुचानी। तदपि बनी संध्या अनुमानी॥
अगर - धूप बहु, जनु अँधिआरी। उड़इ अबीर, मनहुँ अरुनारी॥
मंदिर मनि - समूह जनु तारा। नृपगृह - कलस, सो इंदु उदारा॥
भवन बेद धुनि अति मृदु बानी। जनु खग मुखर समयँ जनु सानी॥
कौतुक देखि पतंग भुलाना। एक मास तेइँ जात न जाना॥

दो०—मास दिवस कर दिवस भा, मरम न जानइ कोइ।
रथ समेत रबि थाकेउ, निसा कवन बिधि होइ॥ १९५॥

यह रहस्य काहूँ नहिं जाना। दिनमनि चले करत गुनगाना॥
देखि महोत्सव सुर, मुनि, नागा। चले भवन बरनत निज भागा॥
औरउ एक कहउँ निज चोरी। सुनु गिरिजा! अति दृढ़ मति तोरी॥
काकभुसुंडि संग हम दोऊ। मनुज रूप, जानइ नहिं कोऊ॥
परमानंद - प्रेम - सुख - फूले। बीथिन्ह फिरहिं मगन - मन - भूले॥
यह सुभ चरित जान पै सोई। कृपा राम कै जापर होई॥
तेहि अवसर जो जेहि बिधि आवा। दीन्ह भूप जो जेहि मन भावा॥
गज, रथ, तुरग, हेम, गो, हीरा। दीन्हे नृप नानाबिधि चीरा॥

दो०—मन संतोषे सबन्हि के, जहँ - तहँ देहिं असीस।
सकल तनय चिर जीवहुँ, तुलसिदासके ईस॥ १९६॥

कछुक दिवस बीते ऐहि भाँती। जात न जानिअ दिन अरु राती॥
नामकरन कर अवसरु जानी। भूप बोलि पठए मुनि ग्यानी॥
करि पूजा, भूपति अस भाषा। धरिअ नाम, जो मुनि गुनि राखा॥

जातं चित्तं नृपस्यैवं परमानन्दपूरितम् । स वादकान् समाहूय वादनायादिशच्च तान् ॥
हूतिर्गुरोर्वसिष्ठस्य सन्निधौ प्रेष्यते स्म च । सोऽपि भूमिसुरैः साकं नृपद्वारमुपागमत् ॥
ततो गत्वा पश्यति स्म बालकञ्चोपमापरम् । यो रूपौघो गुणा यस्य नान्तं यान्त्युदिता अपि ॥

नान्दीमुखश्राद्धविधिं विधाय सर्वं करोति स्म च जातकर्म ।
हिरण्यगोवस्त्रमणीन् ततः स नृपो ददाति स्म महीसुरेभ्यः ॥ १९३ ॥

ध्वजैः पताकैरथ च तोरणैरावृता पुरी । सा यथालङ्कृता तस्या वर्णनं नैव शक्यते ॥
तदा सुमनसां वृष्टिर्जायते स्म नभस्तलात् । अतीव मग्ना अभवन् ब्रह्मानन्दे समे जनाः ॥
वृन्दे वृन्दे सम्मिलित्य चलन्ति स्म पुरस्त्रियः । स्वाभाविकीमेव सज्जां सम्पाद्योत्थाय धाविताः ॥
गृहीत्वा स्वर्णकलशान् पात्रेष्वापूर्य भद्रकम् । गायन्त्यः प्रविशन्ति स्म द्वारं वसुमतीपतेः ॥
आरार्तिक्यं सुसम्पाद्य कुर्वन्ति स्म परिक्रमम् । पुनः पुनः शिशोस्तस्य ताः पतन्ति स्म पादयोः ॥
मागधा बन्दिनः सूतास्तथा गायनकारिणः । गायन्ति स्म गुणान् पुण्यान् रघुवंशाधिपस्य ते ॥
सर्वस्वमपि सर्वेभ्यो ददाति स्म महीपतिः । यश्च तल्लब्धवान् सोऽपि न तत् पार्श्वे न्यधान्निजे ॥
कस्तूर्या गन्धसारस्य कुङ्कुमस्य च कर्दमः । मध्ये मध्ये व्याप्त आसीत् सकलास्वपि वीथिषु ॥

गृहे गृहेऽवादि सुधन्यवाद्यं यत् कान्तिकन्दः प्रकटोऽस्ति देवः ।
हृष्टाः समग्रा अपि यत्र तत्र नारीनराणां निकरा नगर्याः ॥ १९४ ॥

सुता केकयराजस्य सुमित्राचेत्युभे ततः । प्रसुवाते स्म तनयान् सकलाङ्गमनोरमान् ॥
सुखस्य तस्यैश्वर्यस्य समयस्य चयस्य च । न शक्तौ वर्णनं कर्तुं शारदा नागराट् तथा ॥
रीत्यानया राजते स्म सायोध्या नगरी तदा । यदीशं मिलितुं नूनं समायाता विभावरी ॥
ननु सङ्कोचमाप्ता च समालोक्य दिवाकरम् । तथापि चिन्तयित्वान्तः सन्ध्या भूत्वावसद् ध्रुवम् ॥
पर्याप्तमगुरुर्धूप आसीत् सन्ध्यागतं तमः । उद्धूल्यमानञ्चाबीरं तदीयारुणरागिता ॥
मणीनां मन्दिरस्थानां समूहा ननु तारकाः । नृपालये यः कलशः स एवेन्दुर्वरः स्थितः ॥
राजगेहेऽति मृद्व्या यो गिराभूद् वैदिको ध्वनिः । तत्कालानुगुणं नूनं वीनां तन्मिश्रितं रुतम् ॥
तदेतत् कौतुकं दृष्ट्वा सूर्योऽपि व्यस्मरद् गतिम् । यातोऽपि नैव विज्ञातो मासस्तेनाभवत् ततः ॥

मासस्वरूपो भवति स्म वारो विज्ञातवान् कोऽपि न मर्म चैतत् ।
सूर्यः स्थितोऽभूत् सहितो रथेन निशीथिनी स्याद् विधिनैव केन ॥ १९५ ॥

रहस्यं कश्चिदप्येतन्न परिज्ञातवांस्तदा । ततो हरिगुणान् गायंश्चलति स्म दिनाधिपः ॥
महोत्सवं तमालोक्य विबुधा मुनयोऽहयः । स्वं स्वं भाग्यं वर्णयन्तः प्रयान्ति स्म निजालयान् ॥
स्वकीयमन्यदप्येकं चौर्यं त्वां कथयाम्यहम् । शृणवद्रिजे ! यतस्तेऽस्ति मनीषा परमं दृढा ॥
अहं काकभुशुण्डिश्च सहितौ तत्र सुस्थितौ । परं मनुजरूपत्वान्न जानाति स्म कोऽपि नौ ॥
परमानन्दतः प्रेमसुखतश्च प्रफुल्लितौ । मग्नौ चित्ते भ्रमावः स्म वीथिषु स्मृतिवर्जितौ ॥
किन्त्विदं चरितं भद्रं स एव ज्ञातुमर्हति । अनुकम्पा भवेद् यस्मिन् रघुवंशमणेः प्रभोः ॥
तस्मिन्नवसरे योऽपि येनैव विधिनागमत् । यद् रोचते स्मापि तस्मै तदेवादान्महीपतिः ॥
गजान् रथान् हयान् हेम सौरभेयीश्च हीरकान् । नानाविधानि वस्त्राणि ददाति स्म धराधिपः ॥

अतोषयत् सर्वमनांसि भूपः सर्वेऽदुराशीरपि यत्र तत्र ।
समेऽपि जीवन्तु सुता नृपस्य दासस्य देवास्तुलसीयुतस्य ॥ १९६ ॥

एवं रीत्या व्यतीयन्त वासराः कतिचित् तु ते । गच्छन्त्यावपि न ज्ञाते दिवसक्षणदे तदा ॥
अभिधानविधानस्य विज्ञायावसरं ततः । समामन्त्रयति स्मासौ भूपालो ज्ञानिनं मुनिम् ॥
पूजां कृत्वा तस्य भूप इत्थं कथयति स्म तम् । मुने ! क्रियन्तां ता आख्या भवता या विचारिताः ॥

इन्ह के नाम अनेक अनूपा । मैं नृप ! कहब स्वमति अनुरूपा ।।
जो आनंद - सिंधु - सुखरासी । सीकर तें त्रैलोक सुपासी ।।
सो सुखधाम राम, अस नामा । अखिललोक - दायक - बिश्रामा ।।
बिस्व भरन - पोषन कर जोई । ताकर नाम भरत, अस होई ।।
जाके सुमिरन तें रिपु नासा । नाम सत्रुहन बेद प्रकासा ।।

दो०—लच्छन - धाम, राम - प्रिय, सकलजगत - आधार ।
गुरु बसिष्ट तेहि राखा, लछिमन नाम उदार ।। १९७ ।।

धरे नाम गुर हृदयँ बिचारी । बेद - तत्व नृप तव सुत चारी ।।
मुनि-धन, जन - सरबस, सिव-प्राना । बाल - केलि - रस तेहिं सुख माना ।।
बारेहि ते निज हित - पति जानी । लछिमन राम - चरन रति मानी ।।
भरत - सत्रुहन, दूनउ भाई । प्रभु - सेवक जसि प्रीति बड़ाई ।।
स्याम - गौर, सुंदर दोउ जोरी । निरखहिं छबि जननीं तृन तोरी ।।
चारिउ सील - रूप - गुन - धामा । तदपि अधिक सुखसागर रामा ।।
हृदयँ अनुग्रह - इंदु प्रकासा । सूचत किरन मनोहर हासा ।।
कबहुँ उछंग, कबहुँ बर पलना । मातु दुलारइ कहि प्रिय ललना ।।

दो०—ब्यापक, ब्रह्म, निरंजन, निर्गुन, बिगत - बिनोद ।
सो अज, प्रेम - भगति - बस कौसल्या कें गोद ।। १९८ ।।

काम कोटि छबि, स्याम सरीरा । नील - कंज, बारिद गंभीरा ।।
अरुन चरन - पंकज - नख - जोती । कमल दलन्हि बैठे जनु मोती ।।
रेख कुलिस, ध्वज, अंकुस सोहे । नूपुर धुनि सुनि, मुनि - मन मोहे ।।
कटि किंकिनी, उदर त्रय रेखा । नाभि - गभीर - जान, जेहिं देखा ।।
भुज बिसाल भूषन - जुत भूरी । हियँ हरि - नख अति सोभा रूरी ।।
उर मनिहार पदिक की सोभा । बिप्र - चरन देखत मन लोभा ।।
कंबु कंठ अति चिबुक सुहाई । आनन अमित मदन - छबि छाई ।।
दुइ - दुइ दसन, अधर अरुनारे । नासा, तिलक, को बरनै पारे ।।
सुंदर श्रवन, सुचारु कपोला । अति प्रिय मधुर तोतरे बोला ।।
चिक्कन कच कुंचित गभुआरे । बहु प्रकार रचि मातु सँवारे ।।
पीत झगुलिआ तनु पहिराई । जानु पानि बिचरनि मोहि भाई ।।
रूप सकहिं नहिं कहि श्रुति-सेषा । सो जानइ सपनेहुँ जेहिं देखा ।।

दो०—सुख - संदोह, मोहपर, ग्यान - गिरा - गोतीत ।
दंपति परमप्रेम - बस, कर सिसुचरित पुनीत ।। १९९ ।।

ऐहि बिधि राम जगत - पितुमाता । कोसलपुर - बासिन्ह - सुखदाता ।।
जिन्ह रघुनाय - चरन रति मानी । तिन्ह की यह गति प्रगट, भवानी! ।।
रघुपति - बिमुख, जतन कर कोरी । कवन सकइ भव - बंधन छोरी ।।
जीव चराचर बस कै राखे । सो माया प्रभु सों भय भाखे ।।
भृकुटि - बिलास नचावइ ताही । अस प्रभु छाड़ि, भजिअ कहु काही ।।
मन - क्रम - बचन छाडि चतुराई । भजत, कृपा करिहहिं रघुराई ।।
ऐहि बिधि सिसु - बिनोद प्रभु कीन्हा । सकल नगरबासिन्ह सुख दीन्हा ।।
लै उछंग कबहुँक हलरावै । कबहुँ पालनें घालि झुलावै ।।

सोऽवदत् सन्त्यनुपमा नैकेऽमीषां तथाह्वयाः । निजमत्यनुसारं तान् वक्ष्ये भूप! तथाप्यहम्।।
य आनन्दस्य पाथोधिः सुखराशिश्च वर्तते । बिन्दुनैकेनापि यस्य त्रिलोकी सुखिनी भवेत्।।
सुखालयस्य तस्यैव राम इत्यभिधा मता । सर्वेषामपि लोकानां सोऽस्ति विश्रामदायकः।।
करोत्यखिलभूमेर्यः सदा भरणपोषणे । आख्या भरत इत्येव तस्यान्यस्य भविष्यति।।
यस्य स्मरणमात्रेण भवत्यरिविनाशनम् । तस्य शत्रुघ्न इत्याख्या वेदख्याता भविष्यति।।

रामप्रियः सद्म सुलक्षणानां सर्वस्य लोकस्य च आश्रयश्च ।
गुरुर्वसिष्ठः कुरुते स्म तस्य धन्याभिधां लक्ष्मण इत्युदाराम् ।। १९७ ।।

गुरुश्चित्ते विचार्येमा व्यधादाख्यास्तथावदत् । चत्वारोऽपि सुता भूप! वेदतत्त्वानि सन्ति ते।।
मुनीनां वसु भक्तानां सर्वस्वं शूलिनोऽसवः । त इमे बालकेलीनां रसे सुखममन्वत ।।
ततो बाल्यादेव बुद्ध्वा निजं भद्रं तथाधिपम् । लक्ष्मणो मन्यते स्मैव रतिं रामस्य पादयोः।।
ततो भरतशत्रुघ्नावन्योन्यं भ्रातरावुभौ । प्रकुर्वाते स्म तां प्रीतिं या गीता स्वामिदासयोः।।
मनोज्ञयोः श्यामगौरयुग्मयोरुभयोस्तयोः । दृष्ट्वा शोभां जनन्यस्ताश्छिन्दन्ति स्म तृणं समाः।।
चत्वारोऽपि क्ष्मेशपुत्राः शीलरूपगुणालयाः । तथापि वर्तते रामः सुखाब्धिः सर्वतोऽधिकः।।
प्रकाशितोऽस्ति हृदये तस्यानुग्रहचन्द्रमाः । मनोहरस्तस्य हासः सूचयत्येव तत्करान् ।।
कदाचिदङ्के सङ्गृह्य कदाचिद्दोलनस्थितम् । प्रिय! बालेति चाभाष्य माता लालयति स्म तम्।।

यद् व्याप्तिमद् ब्रह्म निरञ्जनाख्यं विनोदहीनं गुणवर्जितञ्च ।
अजं वशं तत् खलु हार्दभक्त्योरङ्के स्थितं कोसलराजपुत्र्याः ।। १९८ ।।

श्यामे शरीरे तस्यास्ति कामकोटिमनोज्ञता । नीलकञ्जोपमे वारिपूर्णजीमूतसन्निभे ।।
रक्ततत्पादपाथोजनखानां ज्योतिरुज्ज्वलम् । भासते ननु माणिक्यं रक्ताब्जदलसुस्थितम् ।।
वज्रध्वजाङ्कुशानाञ्च रेखा आभान्ति तत्पदोः । नूपुरध्वनिमाकर्ण्य मुह्यन्त्यृषिमनांसि च ।।
किङ्किण्यस्तस्य कट्याञ्च तिस्रो रेखाः पिचण्डके । तैरेव नाभेर्गाम्भीर्यं ज्ञातं यैः सावलोकिता ।।
भुजौ विशालौ बहुभिर्भूषणैः सुविभूषितौ । हृदये व्याघ्रनखरशोभात्यनुपमा तथा ।।
उरोदेशे रत्नयुक्तमणिहारमनोज्ञताम् । भूदेवपादचिह्नञ्च पश्यतो हृद् विलुभ्यति ।।
कण्ठः शङ्खसमस्तस्य हनुश्चातिमनोहरा । अनन्तकामदेवानां भासते छविरानने ।।
द्वौ द्वौ दशनकौ तस्य रक्तवर्णौ तथोष्ठकौ । नासायास्तिलकस्यापि वर्णनायास्ति कः शकः।।
सुन्दरे श्रवणे तस्य कपोलावतिमञ्जुलौ । अति प्रियाणि ग्रस्तानि मधुराणि वचांसि च।।
गर्भादेव स्थिताः केशाश्चिक्कणाः कुञ्चिता अपि । प्रकारैर्विविधैर्मात्रा ये विरच्य सुसज्जिताः।।
आरोपितं हरिद्राभ शरीरे लघुकञ्चुकम् । हस्ताभ्यां तस्य जानुभ्यां चलनं मे प्ररोचते ।।
तद्रूपगाने नो शक्ता वेदाः सर्पाधिराडपि । स एव तद् विजानाति येन स्वप्नेऽपि लोकितम्।।

मोहात् परः सौख्यकदम्बकञ्च परोऽस्ति यश्चिद्वचनेन्द्रियेभ्यः ।
जायापतीश्रेष्ठसुहार्दनिघ्नः करोति पूतं स शिशोश्चरित्रम् ।। १९९ ।।

माता पिता च जगतः सरण्या राम एतया । अयोध्यापुरवासिभ्यः प्रददाति सुखं सदा ।।
यैरस्ति रचिता प्रीती रघुनाथस्य पादयोः । भवानि! तेषामेषास्ति गतिः प्रत्यक्षरूपिणी ।।
रामात् पराङ्मुखो भूत्वा यत्नकोटीः करोति चेत् । छेत्तुं तर्ह्यपि नो शक्तः कोऽपि संसारबंधनम् ।।
सर्वांश्चराचरान् जीवान् या स्थापितवती वशे । सापि माया बिभेत्येव प्रभोस्तस्माद् रघूत्तमात्।।
भ्रुवोर्विलासमात्रेण स तां नर्तयति प्रभुः । त्यक्त्वेदृशं प्रभुं कोऽन्यो भजनीयो वदेति माम्।।
मनसा कर्मणा वाचा सम्परित्यज्य चातुरीम् । भजने कृत एवासौ राघवः कुरुते दयाम् ।।
शिशुलीलां करोति स्म तत इत्थं रघूत्तमः । सर्वेभ्यः पुरवासिभ्यो ददाति स्म सुखं तथा ।।
कदाचिज्जननी स्वाङ्के गृहीत्वा तं व्यचालयत् । कदाचिदपि दोलायां निधायान्दोलयत् पुनः।।

दो०—प्रेम मगन कौसल्या, निसि-दिन जात न जान।
सुत-सनेह-बस माता बालचरित कर गान॥ २००॥

एक बार जननीं अन्हवाए। करि सिंगार पलना पौढ़ाए॥
निज कुल इष्टदेव भगवाना। पूजा हेतु कीन्ह अस्नाना॥
करि पूजा, नैवेद्य चढ़ावा। आपु गई, जहँ पाक बनावा॥
बहुरि मातु तहवाँ चलि आई। भोजन करत देख सुत जाई॥
गै जननी सिसु पहिं भयभीता। देखा बाल तहाँ पुनि सूता॥
बहुरि आइ देखा सुत सोई। हृदयँ कंप, मन धीर न होई॥
इहाँ-उहाँ दुइ बालक देखा। मतिभ्रम मोर, कि आन बिसेषा॥
देखि राम, जननी अकुलानी। प्रभु हँसि दीन्ह मधुर मुसुकानी॥

दो०—देखरावा मातहि निज, अद्भुत रूप अखंड।
रोम-रोम प्रति लागे, कोटि-कोटि ब्रह्मंड॥ २०१॥

अगनित, रबि, ससि, सिव, चतुरानन। बहु गिरि, सरित, सिंधु, महि, कानन॥
काल, कर्म गुन, ग्यान, सुभाऊ। सोउ देखा, जो सुना न काऊ॥
देखी माया सब बिधि गाढ़ी। अति सभीत जोरें कर ठाढ़ी॥
देखा जीव, नचावइ जाही। देखी भगति, जो छोरइ ताही॥
तन पुलकित, मुख बचन न आवा। नयन मूदि चरननि सिरु नावा॥
बिसमयवंत देखि महतारी। भए बहुरि सिसुरूप खरारी॥
अस्तुति करि न जाइ, भय माना। जगतपिता, मैं सुत करि जाना॥
हरि जननी बहुबिधि समुझाई। यह जनि कतहुँ कहसि सुनु माई॥

दो०—बार-बार कौसल्या, बिनय करइ कर जोरि।
अब जनि कबहूँ ब्यापै, प्रभु मोहि माया तोरि॥ २०२॥

बालचरित हरि बहुबिधि कीन्हा। अति अनंद दासन्ह कहँ दीन्हा॥
कछुक काल बीतें सब भाई। बड़े भए परिजन-सुखदाई॥
चूड़ाकरन कीन्ह गुरु जाई। बिप्रन्ह पुनि दछिना बहु पाई॥
परम मनोहर चरित अपारा। करत फिरत चारिउ सुकुमारा॥
मन-क्रम-बचन अगोचर जोई। दसरथ अजिर बिचर प्रभु सोई॥
भोजन करत बोल जब राजा। नहिं आवत तजि बाल-समाजा॥
कौसल्या जब बोलन जाई। ठुमुकु-ठुमुकु प्रभु चलहिं पराई॥
निगम नेति, सिव अंत न पावा। ताहि धरै जननी हठि धावा॥
धूसर धूरिभरें-तनु आए। भूपति बिहसि गोद बैठाए॥

दो०—भोजन करत चपल चित, इत-उत अवसरु पाइ।
भाजि चले किलकत मुख, दधि ओदन लपटाइ॥ २०३॥

बालचरित अति सरल सुहाए। सारद, सेष, संभु, श्रुति गाए॥
जिन्ह कर मन इन्ह सन नहिं राता। ते जन बंचित किए बिधाता॥
भए कुमार जबहिं सब भ्राता। दीन्ह जनेऊ गुरु-पितु-माता॥
गुरु-गृहँ गए पढ़न रघुराई। अलप काल बिद्या सब आई॥
जाकी सहज स्वास श्रुति चारी। सो हरि पढ़, यह कौतुक भारी॥

समाप्लुता कोसलजा प्रियत्वे यातेऽपि वेत्ति स्म न घस्त्ररात्री।
माता सुतस्नेहवशा सती सा तद्बाललीलाः परिगायति स्म ॥ २०० ॥

एकदा जननी स्नानं रामस्य समकारयत् । शृङ्गारं कारयित्वा च दोलायां तमशाययत् ॥
सा निजस्यान्ववायस्य देवस्येष्टपरात्मनः । पूजां कर्तुं शुचित्वार्थं करोति स्मावगाहनम् ॥
पूजां विधाय नैवेद्यं देवायार्पयति स्म सा । ततस्तत्र गता यत्र पाकः सम्पादितोऽभवत् ॥
पुनर्यदा सा जननी पूजास्थानमुपागमत् । उपागता च तनयं भुञ्जन्तं समलोकयत् ॥
भीता ततः सा सुप्तस्य सन्निकृष्टं शिशोर्गता । शिशुः सुप्तोऽस्ति दोलायामिति तत्र व्यलोकयत् ॥
पूजास्थानं पुनः प्राप्य तमेवापश्यदात्मजम् । हृदि कम्पोऽभवत् तस्याश्चित्ते धैर्यञ्च नाभवत् ॥
अचिन्तयत् सा यद् दृष्टावत्र तत्राप्युभौ शिशू। किमयं मे भ्रमो बुद्धेर्विशेषः कोऽपि वा परः ॥
ततः समाकुलां दृष्ट्वा जननीं रघुनन्दनः । स सर्वेशः करोति स्म मन्दं हास्यं मनोहरम् ॥

स मातरं दर्शयति स्म नैजमखण्डमाश्चर्यमयञ्च रूपम् ।
यद्रोमरोमश्रिततामुपेता ब्रह्माण्डकोट्यो गुणिता अनेकाः ॥ २०१ ॥

तत्रापश्यदनन्तान् सा रवीन्दुशिववेधसः । बहून् गिरीन् नदीः सिन्धून् पृथिवीं काननानि च ॥
कालं कर्म गुणान् बोधं प्रकृतीरप्यनेकधा । तदप्यपश्यद् यत् पूर्वं न दृष्टं वा श्रुतं तया ॥
सर्वरीत्या बलवतीं तां मायां पश्यति स्म सा । यातीव भीता देवस्य सम्मुखे साञ्जलिः स्थिता ॥
तं जीवमप्यपश्यत् सा यं माया नर्तयत्यहो । तां भक्तिमपि या तस्या जीवं मुक्तं करोति तम् ॥
तस्याः शरीरे रोमाञ्चो मुखं वाग्वर्जितं तथा । निमील्य नेत्रे शीर्षं सानमयत् तस्य पादयोः ॥
समालोक्य स्वजननीं ततो विस्मयसंयुताम् । भूयः खराभिघाती स शिशुरूपं समग्रहीत् ॥
स्तुतिं कर्तुं न सा शक्ता मन्यते स्म भयं त्विदम्। यज्जगज्जन्मदातारं वेद्मि स्म सुत इत्यहम् ॥
ततो हरिः प्रसूं नानाबोधयत् प्रावदच्च ताम् । शृणु मातरमुं वृत्तं न कुत्रापि प्रकाशय ॥

ततो मुहुः कोसलराजपुत्री संयोज्य हस्तौ विनयं चकार।
व्याप्तां न कुर्यादधुना कदापि यन्मां परात्मन्! भवदीयमाया ॥ २०२ ॥

हरिर्बालचरित्राणि विविधान्यकरोदिति । तथा तैः परमानन्दं सेवकेभ्यो वितीर्णवान् ॥
याते ततः कियत्काले भ्रातरः सकला अपि । वयोधिका भवन्ति स्म स्वजनानन्ददायिनः ॥
गत्वा कारितवांस्तेषां चूडाकर्म ततो गुरुः । विपुलां दक्षिणां भूयो भूसुराः समवाप्नुवन् ॥
मनोहराणि परममसङ्ख्यचरितानि च । रम्याः कुमाराः कुर्वन्तश्चत्वारोऽपि भ्रमन्ति ते ॥
मनसां कर्मणां वाचामपि यो नास्ति गोचरः । स एवेशो विचरति भूभृद्दशरथाजिरे ॥
तं भोजनं प्रकुर्वाणो यदाह्वयति भूपतिः । बालानां मण्डलीं हित्वा समागच्छति नैव सः ॥
कोसलेशसुता चापि यदाह्वानाय गच्छति । तदेशो राघवाणां स स्थित्वा स्थित्वा पलायते ॥
वेदा यमाहुर्नेतीति यदन्तं नाप्तवाञ्छिवः । तं धावति स्म जननी ग्रहीतुं हठपूर्वकम् ॥
धूसरो धूलिपूर्णाङ्गः स समागच्छति स्म तौ । तमुपावेशयत् स्वाङ्के विहस्य पृथिवीपतिः ॥

सोऽभुङ्क्त चित्तं तु चलं तदीयं लब्ध्वा प्रसङ्गं तमितस्ततः सः ।
पलायितोऽभूत् कलकाकलीमान् दध्योदनालिम्पितरम्यतुण्डः ॥ २०३ ॥

रामस्य बालवृत्तानि रम्याण्यति ऋजूनि च । गीतानि सन्ति वाग्देव्या शेषनागेन शम्भुना ॥
एतेषु मानसं येषामनुरक्तं न वर्तते । विधात्रा ते जना नूनं प्रापिता अति वञ्चनाम् ॥
प्राप्ता यदैव कौमार्यं भ्रातरः सकला अपि । गुरुपितृप्रसूभिस्ते विहिता उपवीतिनः ॥
रामोऽनुजैः सहाध्येतुमगच्छत् सदनं गुरोः । अल्पेनैव च कालेन तान् विद्या आगताः समाः ॥
यस्य स्वाभाविकः श्वासश्चतस्रः श्रुतयो मताः । स हरिः पठतीत्येतत् परमं कौतुकं स्थितम् ॥

बिद्या-बिनय-निपुन-गुन-सीला। खेलहिं खेल सकल नृपलीला॥
करतल बान-धनुष अति सोहा। देखत रूप चराचर मोहा॥
जिन्ह बीथिन्ह बिहरहिं सब भाई। थकित होहिं सब लोग-लुगाई॥

दो०--कोसलपुर-बासी नर, नारि, बृद्ध अरु बाल।
प्रानहु ते प्रिय लागत, सब कहुँ राम कृपाल॥ २०४॥

बंधु सखा सँग लेहिं बोलाई। बन मृगया नित खेलहिं जाई॥
पावन मृग मारहिं जियँ जानी। दिन प्रति नृपहि देखावहिं आनी॥
जे मृग राम बान के मारे। ते तनु तजि सुरलोक सिधारे॥
अनुज-सखा-सँग भोजन करहीं। मातु-पिता-अग्या अनुसरहीं॥
जेहि बिधि सुखी होहिं पुरलोगा। करहि कृपानिधि सोइ संजोगा॥
बेद-पुरान सुनहिं मन लाई। आपु कहहिं अनुजन्ह समुझाई॥
प्रातकाल उठि कै रघुनाथा। मातु-पिता-गुरु नावहिं माथा॥
आयसु मागि करहिं पुर-काजा। देखि चरित, हरषइ मन राजा॥

दो०--ब्यापक, अकल, अनीह, अज, निर्गुन, नाम न रूप।
भगत हेतु नानाबिधि, करत चरित्र अनूप॥ २०५॥

यह सब चरित कहा मैं गाई। आगिलि कथा सुनहु मन लाई॥
बिस्वामित्र महामुनि ग्यानी। बसहिं बिपिन, सुभ आश्रम जानी॥
जहँ जप, जग्य, जोग मुनि करहीं। अति मारीच-सुबाहुहि डरहीं॥
देखत जग्य, निसाचर धावहिं। करहिं उपद्रव, मुनि दुख पावहिं॥
गाधितनय-मन चिंता ब्यापी। हरि बिनु मरहिं न निसिचर पापी॥
तब मुनिबर मन कीन्ह बिचारा। प्रभु अवतरेउ हरन महि-भारा॥
एहूँ मिस देखौं पद जाई। करि बिनती आनौं दोउ भाई॥
ग्यान-बिराग-सकलगुन-अयना। सो प्रभु, मैं देखब भरि नयना॥

दो०—बहुबिधि करत मनोरथ, जात लागि नहिं बार।
करि मज्जन सरऊ-जल, गए भूप-दरबार॥ २०६॥

मुनि-आगमन सुना जब राजा। मिलन गयउ लै बिप्र-समाजा॥
करि दंडवत, मुनिहि सनमानी। निज आसन बैठारेन्हि आनी॥
चरन पखारि कीन्हि अति पूजा। मो सम आजु धन्य नहिं दूजा॥
बिबिध भाँति भोजन करवावा। मुनिबर हृदयँ हरष अति पावा॥
पुनि चरननि मेले सुत चारी। राम देखि मुनि देह बिसारी॥
भए मगन देखत मुख-सोभा। जनु चकोर पूरनससि लोभा॥
तब मन हरषि, बचन कह राऊ। मुनि अस कृपा न कीन्हिहु काऊ॥
केहि कारन आगमन तुम्हारा। कहहु, सो करत न लावउँ बारा॥
असुर-समूह सतावहिं मोही। मैं जाचन आयउँ नृप! तोही॥
अनुज समेत देहु रघुनाथा। निसिचर-बध, मैं होब सनाथा॥

दो०—देहु भूप! मन हरषित, तजहु मोह-अग्यान।
धर्म-सुजस प्रभु तुम्ह कौं, इन्ह कहँ अति कल्यान॥ २०७॥

विद्यायां विनये शीले गुणे च निपुणाः समे । भूपलीलानुगा एव क्रीडास्ते समपादयन् ॥
दोस्तलेष्वत्यशोभन्त तेषां बाणा धनूंषि च । तेषां रूपाणि पश्यन्तो विमुह्यन्ति चराचराः॥
भ्रातरो यासु वीथीषु विहरन्तश्चलन्ति ते । तासु स्त्रीपुरुषाः सर्वे स्नेहश्रान्ता भवन्ति च॥

पुम्भ्यस्त्वयोध्यानगरस्थितेभ्यः स्त्रीबालकेभ्योऽपि चिरायुषेभ्यः ।
प्रियोऽस्त्यसुभ्योऽप्यधिकं प्रतीतो रामः कृपालुः सकलेभ्य एभ्यः ॥ २०४ ॥

रामः साकं समाहूय निजान् बन्धूंस्तथा सखीन् । करोति मृगयाखेलां गत्वा प्रतिदिनं वनम् ॥
विज्ञाय मानसे पूतान् विनिहन्ति कुरङ्गकान् । आनीय तान् प्रतिदिनं दर्शयत्यधिपं क्षितेः॥
कुरङ्गका ये रामस्य निहन्यन्ते स्म सायकैः । ते कुरङ्गतनुं हित्वा प्रयान्ति स्म त्रिविष्टपम्॥
रामोऽनुजैश्च सखिभिः करोति सह भोजनम् । स्वीकरोति तथादेशं जनन्या जनकस्य च ॥
विधिना येन सुखिनो भवेयुः पुरवासिनः । तेन तास्ता एव लीलाः करोति करुणानिधिः॥
आम्नायांश्च पुराणानि शृणोत्येकाग्रचेतसा । बोधयित्वा स्वयञ्चैव कथयत्यनुजान् प्रति ॥
प्रातःकाले समुत्थाय रघुवंशाधिनायकः । नमस्करोति शिरसा मातरं पितरं गुरुम् ॥
सम्प्राप्य तेषामादेशं पुरकार्यं करोति च । दृष्ट्वेति तच्चरित्राणि प्रीतोऽन्तर्भवतीश्वरः॥

यो व्यापकः कामकलाविहीनो जनुर्गुणाख्याकृतिवर्जितश्च ।
स एव भक्तार्थमनेकधेशः करोत्यतुल्यानि चरित्रकाणि ॥ २०५ ॥

इदं चरित्रं सकलं विस्तरेणोक्तवानहम् । शृणु चित्तं समायोज्य तत् परामधुना कथाम्॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो विश्वामित्रो महामुनिः । वने वासं करोति स्म विज्ञाय शुभमाश्रमम्॥
जपं यागं तथा योगं स यत्रैवाचरन्मुनिः । बिभेति स्माति मारीचात् सुबाहोरपि तत्र सः॥
दृष्ट्वैव यज्ञं तौ चान्ये समाधावन् निशाचराः। उपद्रवमकुर्वंश्च मुनिर्दुःखी ततोऽभवत् ॥
चित्तं व्याप्नोति स्म चिन्ता विश्वामित्रमुनेस्तदा। हरिं विना न नङ्क्ष्यन्ति यदिमे पापिनोऽस्रपाः॥
ततो मुनिवरश्चित्ते विचारं कृतवानमुम् । हर्तुं वसुन्धराभारमवतीर्णोऽस्ति यत् प्रभुः ॥
अनेनैव मिषेणाहं गत्वा द्रक्ष्यामि तत्पदे । समानेष्यामि सम्प्रार्थ्य द्वावेव भ्रातरावपि ॥
ज्ञानवैराग्ययोः सर्वगुणानाञ्चैव धाम यः । द्रक्ष्यामि तं परेशानमातृप्ति मम नेत्रयोः ॥

इत्थं स कुर्वन् विविधाभिलाषानगाद् बिलम्बोऽप्यभवन्न तस्य ।
कृत्वावगाहं सरयूजले स सम्प्राप्तवान् द्वारमिलाधिपस्य ॥ २०६ ॥

अशृणोद् वसुधाधीशो मुनेरागमनं यदा । अगच्छन्मिलितुं तं स विप्रवृन्दसमन्वितः ॥
विधाय दण्डप्रणतिं तथा सम्मान्य तं मुनिम् । आनीयोपावेशयच्च स्वकीये विष्टरे नृपः ॥
पादौ प्रक्षाल्य महतीं स पूजां समपादयत् । अवदच्चाद्य मत्तुल्यः कोऽपि धन्योऽस्ति नापरः॥
नानाविधं भोजनं स ततः कारयति स्म तम् । मुनिवर्योऽतीव मोदं समवाप्नोत् स्वमानसे॥
चतुरोऽपि सुतान् भूपोऽनामयत् तस्य पादयोः । तेषु रामं मुनिर्दृष्ट्वा व्यस्मरत् स्वतनूमपि॥
दृष्ट्वा तस्याननस्याभां तावन्मग्नोऽभवन्मुनिः। ननु दृष्ट्वा पूर्णचन्द्रञ्चकोरो लुब्धतां गतः॥
हृष्टः सन् हृदि भूपालस्ततः कथयति स्म तम् । ईदृशीं कृतवान्नैव मुने! पूर्वं भवान् कृपाम् ॥
हेतुना केन भवतः सम्पन्नोऽस्ति समागमः । तदुच्यतां तस्य पूर्तौ न विधास्ये विलम्बनम्॥
मुनिस्तमवदद् यन्मां तुदन्त्यसुरसञ्चयाः । अतस्त्वां याचितुं किञ्चिदिह सम्प्राप्तवानहम्॥
अनुजेन समेतं त्वं रघुनाथं प्रयच्छ मे । हतेषु तेषु रक्षस्सु भविता नाथवानहम्॥

हृष्टेन चित्तेन महीश देहि जहीहि मोहञ्च निजाबुधत्वम् ।
भविष्यतस्ते सुयशश्च धर्मो हितं भविष्यत्यनयोः परञ्च ॥ २०७ ॥

सुनि राजा अति अप्रिय बानी । हृदय कंप, मुख दुति कुमुलानी ॥
चौथें पन पायउँ सुत चारी । बिप्र! बचन नहिं कहेहु बिचारी ॥
मागहु भूमि, धेनु, धन, कोसा । सर्बस देउँ आजु सहरोसा ॥
देह - प्रान तें प्रिय कछु नाहीं । सोउ मुनि देउँ निमिष एक माहीं ॥
सब सुत प्रिय मोहि प्रान की नाईं । राम देत नहिं बनइ गोसाईं ॥
कहँ निसिचर अति घोर कठोरा । कहँ सुंदर सुत परम किसोरा ॥
सुनि नृप - गिरा प्रेमरस - सानी । हृदयँ हरष माना मुनि ग्यानी ॥
तब बसिष्ट बहुबिधि समुझावा । नृप - संदेह नास कहँ पावा ॥
अति आदर दोउ तनय बोलाए । हृदयँ लाइ बहु भाँति सिखाए ॥
मेरे प्रान, नाथ! सुत दोऊ । तुम्ह मुनि! पिता, आन नहिं कोऊ ॥

दो०—सौंपे भूप रिषिहि सुत, बहुबिधि देइ असीस ।
जननी भवन गए प्रभु, चले नाइ पद सीस ॥ २०८ ॥ क

सो०—पुरुषसिंह दोउ बीर, हरषि चले मुनि-भय हरन ।
कृपासिंधु, मतिधीर, अखिलबिस्व - कारन - करन ॥ २०८ ॥ ख

अरुन नयन, उर - बाहु बिसाला । नील जलज, तनु स्याम तमाला ॥
कटिपट पीत, कसें बर भाथा । रुचिर चाप - सायक दुहुँ हाथा ॥
स्याम - गौर सुंदर दोउ भाई । बिस्वामित्र महानिधि पाई ॥
प्रभु ब्रह्मन्यदेव मैं जाना । मोहि निति पिता तजेउ भगवाना ॥
चले जात मुनि दीन्हि देखाई । सुनि ताड़का क्रोध करि धाई ॥
एकहिं बान प्रान हरि लीन्हा । दीन जानि तेहि निज पद दीन्हा ॥
तब रिषि निज नाथहि जियँ चीन्ही । बिद्यानिधि कहुँ बिद्या दीन्ही ॥
जाते लाग न छुधा - पिपासा । अतुलित बल तनु तेज प्रकासा ॥

दो०—आयुध सर्ब समर्पि कै, प्रभु निज आश्रम आनि ।
कंद, मूल, फल - भोजन, दीन्ह भगति हित जानि ॥ २०९ ॥

प्रात कहा मुनि सन रघुराई । निर्भय जग्य करहु तुम्ह जाई ॥
होम करन लागे मुनि झारी । आपु रहे मख कीं रखवारी ॥
सुनि मारीच निसाचर क्रोही । लै सहाय धावा मुनिद्रोही ॥
बिनु - फर बान राम तेहि मारा । सत जोजन गा सागर पारा ॥
पावक - सर सुबाहु पुनि मारा । अनुज निसाचर कटकु सँघारा ॥
मारि असुर, द्विज निर्भयकारी । अस्तुति करहिं देव - मुनि झारी ॥
तहँ पुनि कछुक दिवस रघुराया । रहे, कीन्हि बिप्रन्ह पर दाया ॥
भगति हेतु बहु कथा - पुराना । कहे बिप्र, जद्यपि प्रभु जाना ॥
तब मुनि सादर कहा बुझाई । चरित एक प्रभु देखिअ जाई ॥
धनुषजग्य सुनि रघुकुल - नाथा । हरषि चले मुनिबर के साथा ॥
आश्रम एक दीख मग माहीं । खग, मृग, जीव, जंतु तहँ नाहीं ॥
पूछा मुनिहि, सिला प्रभु देखी । सकल कथा मुनि कहा बिसेषी ॥

दो०—गौतम-नारि श्राप - बस, उपल - देह धरि धीर ।
चरनकमल - रज चाहति, कृपा करहु रघुबीर ॥ २१० ॥

पराप्रियायामेतस्यां श्रुतायां वाचि भूभृता । हृदि कम्पोऽभवत् तस्य मुखाभा म्लानतां गता ।।
सोऽवदत् प्राप्तवानस्मि वार्धक्ये चतुरः सुतान् । भूदेव ! कथितं नैव विचार्य भवता वचः ।।
महीं धेनुं धनं कोशमपि याचतु मां भवान् । अद्य सर्वस्वमेवाहं प्रदास्यामि मुदान्वितः ।।
नास्ति प्रियतमं किञ्चिद् देहात् प्राणेभ्य एव च । अहं निमेष एकस्मिन् मुने ! दास्यामि तानपि ।।
सर्वेऽपि तनयाः सन्ति मम प्राणसमाः प्रियाः । कथमप्यस्ति नो शक्यं दानं रामस्य तु प्रभो ! ।।
क्वाति घोराः कठोराश्च वर्तन्ते क्षणदाचराः । क्व च रम्या देहजाताः किशोराः परमा मम ।।
तत् प्रीतिरससम्पृक्तं वचः श्रुत्वा महीपतेः । प्रमोदं मन्यते स्मासौ स्वचित्ते बोधवान् मुनिः ।।
ततः प्रकारैर्बहुभिर्वसिष्ठोऽबोधयद् गुरुः । येन भूपस्य सन्देहो विनाशं समुपागतः ।।
सोऽत्यादरेण द्वावेव तनयौ तौ समाह्वयत् । हृदयेन समायोज्य बहुधाबोधयच्च तौ ।।
ततोऽवदन्नाथ ! पुत्रौ ममैतौ द्वावसू स्थितौ । अस्तीदानीं भवानेव नान्यस्तातोऽनयोर्मुने ! ।।

समार्पयत् तौ मुनये सुतौ राड् अनेकधाशीर्वचनं प्रयोज्य ।
प्रभुस्ततोऽगाद् भवनं जनन्याः प्रणम्य पादौ शिरसाचलच्च ।। २०८ ।। क

नृसिंहावुभौ प्रीतियुक्तौ प्रवीरौ महर्वेर्भयं हर्तुमेवान्वयाताम् ।
उभौ स्तः कृपाम्भोनिधी धीरबुद्धी समग्रस्य लोकस्य हेतोश्च हेतू ।। २०८ ।। ख

रामस्य नयने रक्ते दोर्वक्षांसि पृथूनि च । नीलाम्बुजतमालाभ्यां तुल्यं श्यामं वपुस्तथा ।।
बद्धं पीताम्बरं कट्यां सन्नद्धश्च वरेषुधिः । करयो रुचिरश्चापो वर्तन्ते सायका अपि ।।
एवं रम्यौ श्यामगौरौ भ्रातरौ तावुभावपि । विश्वामित्रेण मुनिना सम्प्राप्तौ परमौ निधी ।।
मुनिश्चिन्तयति स्मापि विप्रभक्तोऽस्ति यत् प्रभुः । भगवांस्त्यजति स्मायं स्वतातमपि मत्कृते ।।
गच्छन् दर्शयति स्मासौ ताटकां राक्षसीं मुनिः । सापि शब्दं निशम्यैव कोपं कृत्वाभ्यधावत ।।
स तस्या हरति स्मासूनेकेनैवेषुणा हरिः । दीनां विज्ञाय तस्यै च ददाति स्म निजं पदम् ।।
विज्ञायापि निजेशानं मुनिर्विद्यानिधिं ततः । विद्यानां निधये तस्मै विद्यां वितरति स्म सः ।।
क्षुत्पिपासे न बाधेते नूनं यस्याः प्रभावतः । बलं तेजश्च भासेते तुलनारहिते तनौ ।।

समर्प्य सर्वाण्यपि चायुधानि निजाश्रमं देवमुपानयत् तम् ।
कन्दांस्तथा मूलफलानि भक्ष्यमदात् सुभक्त्या परिबुद्ध्य भव्यम् ।। २०९ ।।

रघुनाथ उषःकाले वदति स्म मुनिं प्रति । प्रगत्य भयहीनः सन् करोतु यजनं भवान् ।।
श्रुत्वेति मुनयः सर्वे यागस्यारम्भमाचरन् । तस्य यागस्य रक्षायै स्वयं रामः स्थितोऽभवत् ।।
इदं निशम्य मारीचः कोपयुक्तो निशाचरः । मुनिद्रोही धावति स्म गृहीत्वा स्वसहायकान् ।।
फालहीनेन बाणेन रामः प्रहरति स्म तम् । शतयोजनसिन्धोः स पारे तेनापतत् तदा ।।
अहन् स वह्निबाणेन सुबाहुमपि राक्षसम् । इतोऽनुजो राक्षसानां समहार्षीदनीकिनीम् ।।
इत्थं निशाचरान् हत्वाकरोद् विप्रान् स निर्भयान् । दिवौकसश्च मुनयः स्तुन्वन्ति स्म समेऽपि तम् ।।
कियन्त्यहानि तत्रैव रघूणामधिपः पुनः । न्यवसद् व्यदधाच्चैव विबुधेषु भुवो दयाम् ।।
कथा नानाविधा भक्त्या पुराणप्रतिपादिताः । अश्रावयन् भूमिदेवा अजानाद् यद्यपि प्रभुः ।।
ततो मुनिः ससम्मानं प्रतिबोध्य तमब्रवीत् । गत्वैकं पश्यतु भवान् नूतनं चरितं प्रभो ! ।।
ततो धनुर्यज्ञवार्तां श्रुत्वा रघुकुलेश्वरः । महर्षीणां प्रधानेन मुदितश्चलति स्म सः ।।
मध्येमार्गं ततस्त्वेक आश्रमो दृष्टिमागतः । न केऽप्यासंस्तत्र जीवा नभश्चरमृगादयः ।।
शिलां विलोक्य तत्रैकां पृच्छति स्म मुनिं प्रभुः । वदति स्म मुनिस्तञ्च कथां सर्वां सविस्तरम् ।।

शापस्य निघ्ना खलु गौतमस्त्री धैर्येण पाषाणतनुं दधाना ।
समीहते पादसरोजपांसुं भवान् रघुश्रेष्ठ ! दयां करोतु ।। २१० ।।

छं०—परसत पदपावन, सोक-नसावन, प्रगट भई तप-पुंज सही ।
देखत रघुनायक, जन-सुखदायक, सनमुख होइ, कर जोरि रही ।।
अति प्रेम अधीरा, पुलक सरीरा, मुख नहिं आवइ बचन कही ।
अतिसय बड़भागी, चरनन्हि लागी, जुगल नयन जलधार बही ।। १ ।।

धीरजु मन कीन्हा, प्रभु कहुँ चीन्हा, रघुपति कृपाँ भगति पाई ।
अति निर्मल बानी, अस्तुति ठानी, ग्यानगम्य जय रघुराई ।।
मैं नारि अपावन, प्रभु जग-पावन, रावनरिपु, जन-सुखदाई ।
राजीवबिलोचन, भव-भय-मोचन, पाहि-पाहि सरनहिं आई ।। २ ।।

मुनि श्राप जो दीन्हा, अति भल कीन्हा, परम अनुग्रह मैं माना ।
देखेउँ भरि लोचन, हरि भवमोचन, इहइ लाभ संकर जाना ।।
बिनती प्रभु! मोरी, मैं मति भोरी, नाथ! न मागउँ बर आना ।
पदकमल-परागा-रस अनुरागा, मम मनमधुप करै पाना ।। ३ ।।

जेहिं पद सुरसरिता, परम पुनीता, प्रगट भई, सिव सीस धरी ।
सोई पदपंकज, जेहि पूजत अज, मम सिर धरेउ कृपाल हरी ।।
ऐहि भाँति सिधारी, गौतम-नारी, बार-बार हरि चरन परी ।
जो अति मन भावा, सो बरु पावा, गै पतिलोक अनंदभरी ।। ४ ।।

दो०—अस प्रभु दीनबंधु हरि, कारन - रहित, दयाल ।
तुलसिदास सठ ! तेहि भजु, छाड़ि कपट - जंजाल ।। २११ ।।

मासपारायण, सातवाँ विश्राम

चले राम - लछिमन मुनि संगा । गए जहाँ जग - पावनि गंगा ।।
गाधिसूनु सब कथा सुनाई । जेहि प्रकार सुरसरि महि आई ।।
तब प्रभु रिषिन्ह - समेत नहाए । बिबिध दान महिदेवन्हि पाए ।।
हरषि चले मुनिबृंद - सहाया । बेगि-बिदेह नगर निअराया ।।
पुर - रम्यता, राम जब देखी । हरषे अनुज - समेत बिसेषी ।।
बापीं, कूप, सरित, सर नाना । सलिल सुधासम, मनि - सोपाना ।।
गुंजत मंजु मत्त - रस भृंगा । कूजत कल बहुबरन बिहंगा ।।
बरन - बरन बिकसे बनजाता । त्रिबिध समीर सदा सुखदाता ।।

दो०—सुमनबाटिका, बाग, बन, बिपुल - बिहंग - निवास ।
फूलत, फलत, सुपल्लवत, सोहत पुर चहुँ पास ।। २१२ ।।

बनइ न बरनत नगर - निकाई । जहाँ जाइ मन तहँइँ लोभाई ।।
चारु बजारु, बिचित्र अँबारी । मनिमय बिधि जनु स्वकर सँवारी ।।
धनिक, बनिक बर, धनद - समाना । बैठे सकल बस्तु लै नाना ।।
चौहट सुंदर गलीं सुहाई । संतत रहहिं सुगंध सिंचाई ।।
मंगलमय मंदिर सब केरें । चित्रित जनु रतिनाथ चितेरें ।।
पुर - नरनारि सुभग, सुचि, संता । धरमसील, ग्यानी, गुनवंता ।।
अति अनूप जहँ जनक - निवासू । बिथकहिं बिबुध, बिलोकि बिलासू ।।
होत चकित चित, कोट बिलोकी । सकल भुवन - सोभा जनु रोकी ।।

दो०—धवल धाम, मनि - पुरट - पट, सुघटित नाना भाँति ।
सिय - निवास सुंदरसदन, सोभा किमि कहि जाति ।। २१३ ।।

पवित्रशोकहृत्पदोः प्रलब्ध एव सङ्गमे तपोव्रजात्मिका ध्रुवं स्वरूपिणी स्थिताभवत् ।
विलोक्य राघवाधिपं स्वभक्तसौख्यदायकं विधाय सम्पुटौ करौ स्थिता पुरश्च तस्य सा ॥
अतिप्रियत्वसम्भ्रमा तनुश्च रोमहर्षिता मुखे तथैव भावितं न वाक् समागता तदा ।
सुभाग्यशालिनी परालगत् प्रभोश्च पादयोस्तदीयनेत्रयुग्मकाज्जलप्रवाह उद्गतः ॥ १ ॥

मनस्यधाच्च धीरतां प्रभुञ्च बुध्यति स्म सा दयात ईश्वराद् रघोः सुभक्तिमाप्तवत्यपि ।
ततो गिरातिपूतया स्तुतिं समाचरत् प्रभोः प्रबोधगम्य ! हे रघोः पते ! भवज्जयो भवेत् ॥
अहन्तु नार्यपावना भवांश्च लोकपावनः प्रभो ! दिशामुखाहितस्तथैव लोकशङ्करः ।
कुशेशयाक्षिसंयुत ! भवाहिभीतिमोचन ! भवानवत्ववत्वहो ! शरण्यमागतास्म्यहम् ॥ २ ॥

यदस्ति शप्तवान् मुनिस्तदाचरच्छिवं मम अहञ्च वेद्मि तां कृतिं मुनेरनुग्रहं परम् ।
यथाक्षितृप्ति राघवं भवापहं व्यलोकयम् शिवोऽपि वेत्यदो ध्रुवं वरिष्ठलाभमीक्षणम् ॥
इदं निवेदनं मम प्रभो ! यदस्मि मन्दधीः परं वरं तु नार्थयेऽमुमेव नाथ ! चार्थये ।
भवत्पदाब्जपांसुकप्रियत्वरासपानकृद् भवेन्निरन्तरं मम मनोमयो मधुव्रतः ॥ ३ ॥

यतः पदाम्बुजद्वयात् परा पवित्ररूपिणी विनिर्गता सुरापगा शिवेन मस्तके धृता ।
पदाम्बुजे त एव ये समर्चति प्रजापतिर्मदीयमस्तके न्यधाद् दयामयो हरिर्भवान् ॥
इति स्थितिं गता निजां महर्षिगौतमाङ्गना पुनः पुनः पदाम्बुजद्वये नता च सा हरेः ।
य ईप्सितोऽति चेतसे वरं तमाप्तवत्यहो गता च भर्तृविष्टपं प्रकृष्टमोदसंयुता ॥ ४ ॥

स दीनबन्धुर्हरिरित्थमीशो विनैव हेतुं करुणाकरश्च ।
भजच्छलंस्त्वं तुलसीमतेन छलप्रपञ्चं प्रविहाय सर्वम् ॥ २११ ॥

मासपारायणे सप्तमो विश्रामः सम्पूर्णः

मुनिना सह तत्रैव प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ । जगतां पावनी गङ्गा स्थाने यस्मिंस्थिताभवत् ॥
गाधिसूनुश्च सकलां कथां श्रावयतिस्म ताम् । रीत्या यया सुरनदी समागतवती महीम् ॥
स्नानं प्रभुः करोति स्म ततो मुनिगणैः सह । नानाविधानि दानानि प्राप्नुवंश्च महीसुराः ॥
पुनर्मुनिगणैः साकं प्रसन्नश्चलति स्म सः । सविधं शीघ्रमेवायाद् विदेहनगरस्य च ॥
नगरस्य सुरम्यत्वं यदा रामोऽवलोकयत् । अनुजेन समेतः स विशेषं मुदितोऽभवत् ॥
नाना सरांसि तत्रासन् वाप्यः कूपास्तथापगाः । यत्रासन् मणिसोपानाः सलिलञ्चामृतोपमम् ॥
मकरन्दरसोन्मत्ता अगुञ्जन् मञ्जु षट्पदाः । कूजन्ति स्मानेकवर्णा विविधाः पक्षिणः कलम् ॥
विकसन्ति स्म पद्मानि नानावर्णयुतानि च । त्रिप्रकारः प्रवाति स्म समीरः सुखदः सदा ॥

तदा वनोद्यानसुपुष्पवाट्यो येषु स्थितो नैकविहङ्गवासः ।
फुल्लानि सत्पल्लवसस्यवन्ति भान्ति स्म पुर्याः सकलासु दिक्षु ॥ २१२ ॥

न शक्यते निगदितुं पुर्यास्तस्या मनोज्ञता । यत्र याति मनस्तस्यां तत् तत्रैव प्रलुभ्यति ॥
रम्या हट्टा विचित्राणि तत्रासन् पटलानि च । मणिमन्ति स्वहस्ताभ्यां कृतानि ननु वेधसा ॥
यक्षाधिपेन सदृशा धनवन्तो वरा विशः । उपविष्टास्तत्र सर्वं वस्तून्यादाय नैकशः ॥
चतुष्पथा मञ्जुरूपा वीथ्यश्च सुशोभनाः । निरन्तरं स्थिता आसन् सुगन्धपरिषिञ्चिताः ॥
निकेतनानि सर्वेषामासन् मङ्गलवन्ति च । चित्रितैर्ननु कामेन चित्रैः पूर्णानि सर्वतः ॥
सर्वे स्त्रीपुरुषाः पुर्याः सन्तो रम्याश्च पावनाः । धर्मशीला बोधवन्तो गुणवन्तस्तथाभवन् ॥
प्रासादोऽनुपमो यस्यां जनकस्य स्थितोऽभवत् । यस्यैश्वर्यं समालोक्य स्तब्धा जाताः सुरा अपि ॥
विलोक्य यस्य प्राकारं चकितं भवति स्म हृद् । नूनं स सर्वजगतां शोभां रुद्ध्वाभवत् स्थितः ॥

शुक्लेषु गेहेषु सुवर्णरत्नपूर्णाः सुरम्या विविधाः पटाश्च ।
मञ्जोस्तु सीतावसतेर्गृहस्य शोभा कथं वर्णयितुं सुशक्या ॥ २१३ ॥

सुभग द्वार सब, कुलिस - कपाटा । भूप - भीर, नट - मागध - भाटा ।।
बनी बिसाल बाजि - गज - साला । हय - गय - रथ - संकुल सब काला ।।
सूर, सचिव, सेनप बहुतेरे । नृपगृह - सरिस सदन सब केरे ।।
पुर - बाहेर सर - सरित - समीपा । उतरे जहँ - तहँ बिपुल महीपा ।।
देखि अनूप एक अँवराई । सब सुपास, सब भाँति सुहाई ।।
कौसिक कहेउ, मोर मनु माना । इहाँ रहिअ रघुबीर सुजाना ।।
भलेहिं नाथ ! कहि कृपानिकेता । उतरे तहँ मुनिबृंद - समेता ।।
बिस्वामित्र महामुनि आए । समाचार मिथिलापति पाए ।।

दो०—संग सचिव सुचि, भूरि भट, भूसुर - बर, गुर, ग्याति ।
चले मिलन मुनिनायकहि, मुदित राउ ऐहि भाँति ।। २१४ ।।

कीन्ह प्रनामु चरन धरि माथा । दीन्हि असीस मुदित मुनिनाथा ।।
बिप्रबृंद सब सादर बंदे । जानि भाग्य बड़ राउ अनंदे ।।
कुसल - प्रस्न कहि बारहिं बारा । बिस्वामित्र नृपहि बैठारा ।।
तेहि अवसर आए दोउ भाई । गए रहे देखन फुलवाई ।।
स्याम - गौर, मृदु बयस, किसोरा । लोचन-सुखद, बिस्व - चित - चोरा ।।
उठे सकल जब रघुपति आए । बिस्वामित्र निकट बैठाए ।।
भए सब सुखी देखि दोउ भ्राता । बारि बिलोचन, पुलकित गाता ।।
मूरति मधुर मनोहर देखी । भयउ बिदेहु, बिदेहु बिसेषी ।।

दो०—प्रेम - मगन मनु जानि नृपु, करि बिबेकु धरि धीर ।
बोलेउ मुनिपद नाइ सिरु, गदगद गिरा गभीर ।। २१५ ।।

कहहु नाथ ! सुंदर दोउ बालक । मुनिकुल - तिलक कि नृपकुल - पालक ।।
ब्रह्म जो निगम नेति कहि गावा । उभय बेष धरि की सोइ आवा ।।
सहज बिराग - रूप मनु मोरा । थकित होत जिमि चंद - चकोरा ।।
ताते प्रभु पूछउँ सतिभाऊ । कहहु नाथ ! जनि करहु दुराऊ ।।
इन्हहि बिलोकत अति अनुरागा । बरबस ब्रह्मसुखहि मन त्यागा ।।
कह मुनि बिहसि, कहेहु नृप ! नीका । बचन तुम्हार न होइ अलीका ।।
ये प्रिय सबहि जहाँलगि प्रानी । मन मुसुकाहिं रामु, सुनि बानी ।।
रघुकुल - मनि दसरथ के जाए । मम हित - लागि नरेस पठाए ।।

दो०—रामु लखनु दोउ बंधुबर, रूप - सील - बल - धाम ।
मख राखेउ सबु साखि जगु, जिते असुर संग्राम ।। २१६ ।।

मुनि ! तव चरन देखि, कह राऊ । कहि न सकउँ निज पुन्य - प्रभाऊ ।।
सुंदर स्याम - गौर दोउ भ्राता । आनँदहू के आनँददाता ।।
इन्ह कै प्रीति परसपर पावनि । कहि न जाइ, मन भाव सुहावनि ।।
सुनहु नाथ ! कह मुदित बिदेहू । ब्रह्म - जीव - इव सहज सनेहू ।।
पुनि - पुनि प्रभुहि चितव नरनाहू । पुलक गात, उर अधिक उछाहू ।।
मुनिहि प्रसंसि, नाइ पद सीसू । चलेउ लवाइ नगर अवनीसू ।।
सुंदर सदनु, सुखद सब काला । तहाँ बासु लै दीन्ह भुआला ।।
करि पूजा, सब बिधि सेवकाई । गयउ राउ गृह, बिदा कराई ।।

प्रासादस्य समा द्वारो रम्यवज्रकपाटकाः । सम्मर्दस्तत्र भूपानां नटमागधबन्दिनाम् ॥
विशाला निर्मिताः शालास्तत्राश्वानाञ्च दन्तिनाम्।अश्वदन्तिस्यन्दनैर्याः सर्वकालं सुसङ्कुलाः॥
शूरा अनेके सचिवास्तत्रासन् सेनपा अपि । तेषामपि समस्तानां गृहा राजगृहोपमाः ॥
पुराद् बहिस्तडागानां सविधे सरितामपि । अवातरन् यत्र तत्र बहवो भूमिपालकाः ॥
त्रिलोक्यानुपमामेकां सहकारस्य वाटिकाम् । सर्वसौविध्यसम्पन्नां सर्वरीत्या सुशोभनाम् ॥
अवदत् कौशिको यन्मे मानसं मनुते त्विदम् । कार्यो वासोऽस्माभिरत्र रघुवीर! सुधीयुत! ॥
नाथ ! साध्वेवेदमित्थं समाभाष्य कृपालयः । मुनिवृन्दयुतस्तत्र वासं कर्तुमवातरत् ॥
ततोऽभ्यागतवानस्ति विश्वामित्रो महामुनिः । इत्थमेतं समाचारं मिथिलेशो यदाप्तवान् ॥

नैकैर्भटैः सत्सचिवैरुपेतो वरद्विजश्रीगुरुबन्धुभिश्च ।
तदाचलत् सम्मिलितुं मुनीशं रीत्यानया मोदमना महीशः ॥ २१४ ॥

पादयोः शिर आधाय प्रणाममथ सोऽकरोत् । मुदितो मुनिनाथश्च तस्मै प्रायच्छदाशिषम्॥
ततः सर्वं विप्रवृन्दं ससम्मानमवन्दत । स्वभाग्यञ्च महन् मत्वा महीशो मुदितोऽभवत् ॥
पुनः पुनस्तं सम्पृच्छ्य प्रश्नं कुशलसङ्गतम् । उपवेशयति स्मासौ विश्वामित्रो महीपतिम्॥
तस्मिन्नेव क्षणे तत्रागतौ बन्धू उभावपि । आस्तां प्रगतवन्तौ यौ लोकितुं पुष्पवाटिकाम्॥
श्यामगौरौ मृदुतनू किशोरवयसि स्थितौ । चक्षुःसुखकरौ विश्वचित्तचौर्यविधायिनौ ॥
यदा रघुपतिः प्राप्त उदतिष्ठन् समेऽपि ते । विश्वामित्रश्च निकट उपवेशयति स्म तम् ॥
तावुभौ भ्रातरौ वीक्ष्य सर्वेऽपि सुखिनोऽभवन् । सर्वेषां वारि नेत्रेषु रोमहर्षश्च मूर्तिषु ॥
मूर्तिं विलोक्य रामस्य मधुराञ्च मनोहराम् । विशेषतो विदेहोऽभूद् विदेहो भूपतिस्तदा ॥

ज्ञात्वा नृपः प्रेम्णि मनो निमग्नं विवेकमाश्रित्य समेत्य धैर्यम् ।
शीर्ष्णा प्रणम्यर्षिपदेऽब्रवीत् स गभीरया गद्गदया गिरेव ॥ २१५ ॥

नाथ ! ब्रवीतु द्वावेव सुन्दरौ बालकाविमौ । मुनेः कुलस्य तिलकौ वा भूभृत्कुलपालकौ ॥
अथवा यद् ब्रह्म वेदैर्नेति नेतीति कीर्तितम् । समागतं किमत्रास्ति तदेवोभयवेशधृक् ॥
विरागरूपतां प्राप्तं यन्मनो मे स्वभावतः । तन्मुह्यत्यमुयोर्दृष्टेर्यथैवेन्दोश्चकोरकः ॥
अतो निश्छलभावेन पृच्छामीत्थमहं प्रभो !। भवान् वदतु मां नाथ ! मा करोतु निगूहनम्॥
अनयोर्दर्शनादेव परमप्रेमवत् स्थितम् । यन् मनो मे हठादेव ब्रह्मानन्दं समत्यजत् ॥
अवदत् तं विहस्यर्षिर्नृप ! त्वं युक्तमब्रवीः । न शक्या भवितुं मिथ्या कदापि तव भारती॥
यावन्तः प्राणिनो लोके समेभ्योऽपि प्रियाविमौ। इति श्रुत्वा मुनेर्वाचं रामश्चित्तेऽकरोत् स्मितम्॥
अब्रूतर्षी रघुकुलमणिदिग्रथजाविमौ । प्रेषितौ मम भद्राय तेनैव च महीभृता ॥

द्वौ रामसल्लक्ष्मणबन्धुवर्यौ रूपस्य शीलस्य बलस्य गेहे ।
सर्वं जगत् साक्ष्यवतः स्म यज्ञमायोधने रात्रिचरान् विजित्य ॥ २१६ ॥

नृपोऽवदद् यदालोक्य चरणौ भवतो मुने ! । प्रभावं स्वस्य पुण्यस्य नाहं शक्नोमि भाषितुम् ॥
ताविमौ भ्रातरौ रम्यौ श्यामगौरावुभावपि । आनन्दायापि सततमानन्दस्य प्रदायिनौ ॥
अनयोः शोभनः पूतश्चानुरागः परस्परम् । रोचमानो मानसाय गदितुं नैव शक्यते ॥
विदेहोऽब्रूत मुदितो हे नाथ ! शृणुताद् भवान् । सहजोऽस्त्यनयो रागो यथैव ब्रह्मजीवयोः ॥
परमेशं पश्यति स्म नरनाथः पुनः पुनः । गात्रेऽभूत् पुलकस्तस्य समुत्साहोऽधिको हृदि ॥
मुनिं प्रशस्य शीर्षं तत्पादयोरानमय्य च । नयति स्म गृहीत्वा तामवनीशः पुरीं प्रति ॥
सर्वकालेषु सुखद आसीन्मञ्जुलैक आलयः । सर्वांस्तस्मिन्नेव नीत्वा वासं दत्ते स्म भूमिपः॥
सर्वैः प्रकारैः सम्पाद्य समर्चामथ सेवनम् । आपृच्छ्य च महीपालो याति स्म भवनं निजम्॥

दो०—रिषय - संग रघुबंसमनि, करि भोजनु - बिश्रामु ।
बैठे प्रभु भ्राता - सहित, दिवसु रहा भरि जामु ॥ २१७ ॥

लखन - हृदयँ लालसा बिसेषी । जाइ जनकपुर आइअ देखी ॥
प्रभु - भय, बहुरि मुनिहि सकुचाहीं । प्रगट न कहहिं, मनहिं मुसुकाहीं ॥
राम अनुज - मन की गति जानी । भगत - बछलता हियँ हुलसानी ॥
परम बिनीत सकुचि मुसुकाई । बोले गुर - अनुसासन पाई ॥
नाथ ! लखनु पुरु देखन चहहीं । प्रभु - सकोच - डर प्रगट न कहहीं ॥
जौं राउर आयसु मैं पावौं । नगर देखाइ, तुरत लै आवौं ॥
सुनि मुनीसु, कह बचन सप्रीती । कस न राम तुम्ह राखहु नीती ॥
धरम - सेतु - पालक तुम्ह ताता । प्रेम - बिबस सेवक - सुखदाता ॥

दो०—जाइ देखि आवहु नगरु, सुख-निधान दोउ भाइ ।
करहु सुफल सब के नयन, सुंदर बदन देखाइ ॥ २१८ ॥

मुनि - पद - कमल बंदि दोउ भ्राता । चले लोक - लोचन - सुख - दाता ॥
बालकबृंद देखि अति सोभा । लगे संग, लोचन - मनु - लोभा ॥
पीत बसन परिकर कटि भाथा । चारु चाप - सर सोहत हाथा ॥
तन अनुहरत सुचंदन खोरी । स्यामल - गौर मनोहर जोरी ॥
केहरि - कंधर, बाहु बिसाला । उर अति रुचिर नागमनि-माला ॥
सुभग सोन - सरसीरुह - लोचन । बदन मयंक, तापत्रय - मोचन ॥
कानन्हि कनक - फूल छबि देहीं । चितवत चितहि चोरि जनु लेहीं ॥
चितवन चारु, भृकुटि बर बाँकी । तिलक - रेख - सोभा जनु चाँकी ॥

दो०—रुचिर चौतनीं सुभग सिर, मेचक कुंचित केस ।
नख - सिख - सुंदर बंधु दोउ, सोभा सकल सुदेस ॥ २१९ ॥

देखन नगरु भूपसुत आए । समाचार पुरबासिन्ह पाए ॥
धाए धाम - काम सब त्यागी । मनहुँ रंक, निधि लूटन लागी ॥
निरखि सहज सुंदर दोउ भाई । होहिं सुखी लोचन-फल पाई ॥
जुबतीं भवन - झरोखन्हि लागीं । निरखहिं राम - रूप अनुरागीं ॥
कहहिं परसपर बचन सप्रीती । सखि ! इन्ह कोटि-काम-छबि जीती ॥
सुर, नर, असुर, नाग, मुनि - माहीं । सोभा असि, कहुँ सुनिअति नाहीं ॥
बिष्नु चारि भुज, बिधि मुख चारी । बिकट बेष, मुख पंच पुरारी ॥
अपर देउ अस कोउ न आही । यह छबि सखी ! पटतरिअ जाही ॥

दो०—बय किसोर, सुषमा - सदन, स्याम - गौर सुखधाम ।
अंग - अंग पर वारिअहिं कोटि-कोटि-सत काम ॥ २२० ॥

कहहु सखी ! अस को तनुधारी । जो न मोह यह रूप निहारी ॥
कोउ सप्रेम बोली मृदु बानी । जो मैं सुना सो सुनहु सयानी ॥
ए दोऊ दसरथ के ढोटा । बाल मरालन्हि के कल जोटा ॥
मुनि - कौसिक - मख के रखवारे । जिन्ह रन-अजिर निसाचर मारे ॥
स्याम गात, कल कंज - बिलोचन । जो मारीच - सुभुज - मदु - मोचन ॥

तपस्वियुक्तो रघुवंशरत्नं स भोजनं विश्रमणञ्च कृत्वा।
उपाविशद् भ्रातृसमेत ईशो दिनं तदासीत् प्रहरावशेषम्॥ २१७॥

मनस्यासील्लक्ष्मणस्य लालसेयं विशेषतः। यद् विदेहपुरीं गत्वा दृष्ट्वा यास्यावहे पुनः॥
बिभेति स्म स किन्त्वीशान् मुनेः सङ्कोचति स्म च। अतोऽवदन्न प्रकटं मनस्येवाकरोत् स्मितम्॥
रामोऽनुजस्य मनसो गतिं सम्प्रतिबुद्धवान्। ततश्च मानसे तस्य भक्तवत्सलतोद्गता॥
परं विनीतः सङ्कुच्य मन्दहासं विधाय च। गुरोरनुज्ञां सम्प्राप्य भारतीमुदचारयत्॥
यद् विदेहपुरीं द्रष्टुं लक्ष्मणो वाञ्छति प्रभो!। सङ्कोचतो भीतितश्च प्रभोः किन्तु न वक्त्ययम्॥
आदेशं भवतो नाथ! यर्हि सम्प्राप्नुयामहम्। तर्हि प्रदर्श्य नगरीं प्रत्यानेष्याम्यमुं क्षणात्॥
इति श्रुत्वा मुनीशस्तं सस्नेहमवदद् वचः। हे राम! त्वं कया रीत्या नीतिं न परिगोप्स्यसि॥
हेतोर्यस्माद् धर्मसेतोः पालकस्तात! वर्तसे। वशीभूय तथा प्रेम्णः सेवकेभ्यः सुखप्रदः॥

गत्वाथ दृष्ट्वा नगरीं समेतं द्वौ चापि बन्धू सुखसन्निधाने।
दृशः समेषां सुफला विधत्तं मनोरमे वां वदने प्रदर्श्य॥ २१८॥

मुनेः पदाम्बुजे नत्वा द्वावपि भ्रातरौ ततः। चलतः स्म प्रदौ लोकलोचनेभ्यः सुखस्य तौ॥
विलोक्य परमां शोभां तयोर्बालकसञ्चयाः। सङ्गतास्ते दृशस्तेषामलुभ्यन्त मनांसि च॥
पीतवासांसि तूणीरौ कट्योः परिकरद्वयी। चारू चापौ तथा बाणौ भान्ति स्म करयोस्तयोः॥
रचना सच्चन्दनस्य चानुरूपा शरीरयोः। इत्यासीत् तन्मनोहारि युगलं श्यामगौरयोः॥
सिंहस्कन्धोपमौ स्कन्धौ विशालौ च भुजौ तयोः। उरस्यतीव रुचिरे माले द्विरदमौक्तिके॥
सुभगं रक्तकमलतुल्यमक्षिचतुष्टयम्। मृगाङ्कतुल्ये वदने तापत्रयविमोचके॥
हैमकुण्डलयोर्युग्मं कान्तिदं कर्णयुग्मयोः। मनश्चाचोरयन्नूनं नृणां तदवलोकताम्॥
तयोर्विलोकने चारू भ्रुवौ वक्रास्तथोत्तमाः। भालयोस्तैलका रेखाः कान्तेर्मुद्रा ननु स्थिताः॥

सन्मस्तकस्थे रुचिरे शिरस्त्रे तयोः सुनीलाः कुटिलाश्च केशाः।
नखादिचूडान्तमनोज्ञबन्धू सुदेशगासीत् सकला च शोभा॥ २१९॥

आयातौ भूपतनुजौ पुरीं समवलोकितुम्। इत्थं यदा समाचारं प्राप्नुवन् पुरवासिनः॥
सर्वाणि धामकार्याणि त्यक्त्वाधावन् समे मुदा। धावन्ति स्म द्रव्यहीना नूनमुल्लुण्ठितुं निधिम्॥
स्वाभाविकौ सुन्दरौ तौ विलोक्य भ्रातरावुभौ। लोचनानां फलं प्राप्य ते जनाः सुखिनोऽभवन्॥
भवनानां गवाक्षेषु युवत्यो लग्नतां गताः। निरीक्षन्ते स्म रामस्य रूपं ता अनुरागतः॥
सानुरागं वदन्ति स्म वचनञ्च परस्परम्। यदालि! कोटिकामानामेताभ्यां विजिता छविः॥
देवासुरमनुष्येषु भुजगेषु मुनिष्वपि। नास्ति श्रुतेदृशी शोभा कदाचिदपि केषुचित्॥
नारायणश्चतुर्बाहुर्नाभिजन्मा चतुर्मुखः। पुरारिः पञ्चवदनस्तथा विकटवेषधृक्॥
कोऽप्येतादृग्रूपधारी विबुधो नास्ति चापरः। इयं कान्तिर्यस्य कान्त्या सखि! यायात् समानताम्॥

शोभानिवासौ वयसा किशोरौ सुखालयौ श्यामलगौरवर्णौ।
प्रतिप्रतीकं परिसारणीयाः कोट्यः शतं पुष्पशरस्य कोट्यः॥ २२०॥

सखि! त्वं कथयैतादृग् वर्तते कः शरीरधृक्। यो मोहवशतां नैति रूपं सन्दृश्य चेदृशम्॥
सानुरागं ब्रवीति स्म काचिन्मृदुलभारतीम्। श्रुतवत्यस्मि यदहं चतुरे! शृणु तत् समम्॥
उभौ दशरथस्यैतौ वर्तेते विग्रहोद्भवौ। रम्यमस्त्येतयोर्युग्मं यथा बालमरालयोः॥
एतौ मुनेः कौशिकस्य सप्ततन्तोः सुरक्षकौ। आयोधनाजिरे याभ्यां वधं नीता निशाचराः॥
शरीरं श्यामलं यस्य कञ्जरम्ये विलोचने। मारीचस्य सुबाहोश्च मदस्य ध्वंसकोऽस्ति यः॥

कौसल्या - सुत सो सुख - खानी । नामु रामु, धनु - सायक - पानी ।।
गौर किसोर बेषु - बर काछें । कर सर - चाप राम के पाछें ।।
लछिमनु नामु राम - लघु - भ्राता । सुनु सखि ! तासु सुमित्रा माता ।।

दो०—बिप्रकाजु करि बंधु दोउ, मग मुनिबधू उधारि ।
आए देखन चापमख, सुनि हरषीं सब नारि ।। २२१ ।।

देखि राम-छबि कोउ अेक कहई । जोगु जानकिहि यह बरु अहई ।।
जौं सखि ! इन्हहि देख नरनाहू । पन परिहरि, हठि करइ बिबाहू ।।
कोउ कह, ए भूपति पहिचाने । मुनि - समेत सादर सनमाने ।।
सखि ! परतु पनु राउ न तजई । बिधि - बस हठि अबिबेकहि भजई ।।
कोउ कह जौं भल अहइ बिधाता । सब कहुँ सुनिअ उचित फलदाता ।।
तौ जानकिहि मिलिहि बरु एहू । नाहिन आलि ! इहाँ संदेहू ।।
जौं बिधि - बस अस बनै सँजोगू । तौ कृतकृत्य होइ सब लोगू ।।
सखि ! हमरें आरति अति तातें । कबहुंक ए आवहिं अेहि नातें ।।

दो०—नाहिं त हम कहुँ सुनहु सखि, इन्ह कर दरसनु दूरि ।
यह संघटु तब होइ जब, पुन्य पुराकृत भूरि ।। २२२ ।।

बोली अपर कहेहु सखि ! नीका । अेहिं बिआह अति हित सबही का ।।
कोउ कह संकर - चाप कठोरा । ए स्यामल मृदुगात किसोरा ।।
सबु असमंजस अहइ सयानी । यह सुनि अपर कहइ मृदु बानी ।।
सखि ! इन्ह कहँ कोउ कोउ अस कहहीं । बड़ प्रभाउ, देखत लघु अहहीं ।।
परसि जासु पद - पंकज - धूरी । तरी अहल्या कृत - अघ - भूरी ।।
सो कि रहिहि बिनु सिवधनु तोरें । यह प्रतीति परिहरिअ न भोरें ।।
जेंहि बिरंचि रचि सीय सँवारी । तेंहि स्यामल बरु रचेउ बिचारी ।।
तासु बचन सुनि सब हरषानीं । ऐसेइ होउ, कहहिं मृदु बानीं ।।

दो०—हियँ हरषहिं, बरषहिं सुमन, सुमुखि - सुलोचनि - बृंद ।
जाहिं जहाँ - जहँ बंधु दोउ, तहँ - तहँ परमानंद ।। २२३ ।।

पुर पूरब दिसि गे दोउ भाई । जहँ धनुमख - हित भूमि बनाई ।।
अति बिस्तार चारु गच ढारी । बिमल बेदिका रुचिर सँवारी ।।
चहुँ दिसि कंचन - मंच बिसाला । रचे, जहाँ बैठहिं महिपाला ।।
तेंहि पाछें समीप चहुँ पासा । अपर मंच - मंडली बिलासा ।।
कछुक ऊँचि सब भाँति सुहाई । बैठहिं नगर - लोग जहँ जाई ।।
तिन्ह के निकट बिसाल सुहाए । धवल धाम बहुबरन बनाए ।।
जहँ बैठें देखहिं सब नारी । जथाजोगु निजकुल - अनुहारी ।।
पुर-बालक कहि-कहि मृदु बचना । सादर प्रभुहि देखावहिं रचना ।।

दो०—सब सिसु अेहि मिस प्रेमबस, परसि मनोहर गात ।
तन पुलकहिं, अति हरषु हियँ, देखि - देखि दोउ भ्रात ।। २२४ ।।

सिसु सब राम प्रेमबस जाने । प्रीति - समेत निकेत बखाने ।।
निज - निज रुचि सब लेहिं बोलाई । सहित - सनेह जाहिं दोउ भाई ।।

आनन्दस्य निधिः सोऽयं कौसल्यायास्तनूद्भवः। अभिधानेन रामोऽस्ति धनुःसायकसत्करः ॥
गौरः किशोरो वयसा मनोज्ञोत्तमवेषवान् । धनुःशरकरो रामपृष्ठानुगमनश्च यः ॥
भ्राता कनीयान् रामस्य सोऽभिधानेन लक्ष्मणः । वयस्ये ! शृणु तस्यास्ति सुमित्रा जन्मदायिनी॥

विधाय बन्धू क्षितिदेवकार्यं मार्गे समुद्धृत्य मुनेः कलत्रम् ।
द्रष्टुं धनुर्यागमिहोपयातौ श्रुत्वेत्यहृष्यन् प्रमदाः समग्राः ॥ २२१ ॥

रामस्य कान्तिमालोक्य काचिदेकावदत् पराम्। अयं जनकनन्दिन्याः कृते योग्यो वरः स्थितः॥
सखि! वीक्षेत यद्येतं कदाचिद् वसुधाधिपः । हित्वा सन्धां तर्ह्यनेन साकं तां परिणेष्यति॥
काचिद् वक्ति स्म यद् भूपः परिविज्ञातवानमू। अनयोर्मुनिना साकं सम्मानं कृतवांस्तथा ॥
परन्तु सखि ! भूपोऽसौ स्वीयां सन्धां जहाति न। भूत्वा च विध्यधीनोऽयमविवेकं समाश्रितः ॥
काचित् ततोऽवदद् यर्हि वर्तते हितकृद् विधिः। श्रूयते च समेभ्योऽपि यद् ददात्युचितं फलम्॥
एष एव वरस्तर्हि जनकात्मजयाप्स्यते । कश्चिदप्यत्र सन्देहो वर्तते नैव हे सखि !॥
विधेर्वशाद् यदि भवेत् संयोगः स्थानभाग्यम् । अशेषा अपि तर्हि स्युः कृतकृत्या जना इमे ॥
सखि! तस्मादेव बह्वी भवत्यातुरता मम । एतावस्मादेव हेतोः कदाचिदिह चेष्यतः ॥

शृण्वालि ! नो चेदिह नः कृते स्याद् दूरेऽनयोर्दर्शनमेव भूयः ।
संयोग एषोऽस्ति तदैव शक्यो यदा भवेद् भूर्यपि पूर्वपुण्यम् ॥ २२२ ॥

काचिदन्यावदद् यत् त्वं युक्तमेवावदः सखि !। अस्त्यनेन विवाहेन सर्वेषामेव शं परम् ॥
काचिद् वक्ति स्म यच्छम्भोः कठोरं वर्तते धनुः। अयं श्यामलवर्णश्च मृदुगात्रः किशोरकः ॥
अशेषमेव चतुरे ! वर्तते चासमञ्जसम् । इति श्रुत्वा काचिदन्यावदत् कोमलया गिरा॥
एतस्य विषये स्निग्धे ! केचित् केचिद् वदन्त्यदः। यदयं दर्शने बालः किन्त्वसीमप्रभाववान् ॥
परागं यस्य संस्पृश्य पादपाथोजयुग्मयोः । समुद्धारं गताहल्या महाकिल्बिषसंयुता ॥
स किं शिवधनुर्भङ्गं विना स्थास्यति कुत्रचित्। ईदृक्स्वरूपं विश्वासं विस्मृत्यापि न संत्यजेत्॥
विधात्रा येन रचिता जानकी समलङ्कृता । सुविचार्यास्ति रचितस्तेनैव श्यामलो वरः ॥
इति तस्या वचः श्रुत्वा हृष्टा जाताः समा अपि। एवमेवास्त्विति च ता अब्रुवन् रम्यया गिरा॥

जहर्ष चित्ते च ववर्ष पुष्पं रम्याननाक्षिप्रमदासमूहः ।
तौ यत्र यत्रेयतुरिष्टबन्धू बभूव मोदोऽति च तत्र तत्र ॥ २२३ ॥

पुरस्य पूर्वकाष्ठायां बन्धू यातावुभावपि । यत्र कार्मुकयागार्थमासीन्निर्मापिता स्थली ॥
अतीव विस्तृतं रम्यमासीत् सुदृढमङ्गणम् । यस्मिन् रम्या च विमला वेदिकासीदलङ्कृता ॥
चतसृष्वपि काष्ठासु स्वर्णमञ्चा विशङ्कटाः। निर्मिता अभवन् येषु चोपवेक्ष्यन्ति भूमिपाः॥
तेषां पृष्ठे सन्निकृष्टे काष्ठासु सकलास्वपि । अन्येषामेव मञ्चानां मण्डलं सुविराजितम् ॥
तत् किञ्चिदुन्नतं चासीद् भासितं सर्वरीतिभिः। यस्मिन् समुपवेक्ष्यन्ति गत्वा नागरिका जनाः॥
निकटे तच्चयस्यैव विशालाश्च सुशोभनाः । धवला आलया नानावर्णा आसन् विनिर्मिताः॥
येषूपविश्य द्रक्ष्यन्ति ललनाः सकला अपि । यथायोग्यं स्वकीयानां कुलानाञ्चानुसारतः॥
प्रोच्य प्रोच्य वचो रम्यं नगर्या बालकाः समे। सादरं दर्शयन्ति स्म रचनास्ता अधीश्वरम् ॥

अस्मान्मिषात् प्रीतिवशाः समेऽपि स्पृष्ट्वा प्रभोः कान्तवपुश्च बालाः ।
रोमाञ्चिर्णोऽतीव हृदि प्रसन्नाः सन्दृश्य सन्दृश्य सुबन्धुयुग्मम् ॥ २२४ ॥

प्रेमाधीनान् परिज्ञाय बालान् सर्वान् रघूत्तमः। सप्रेम तन्मन्दिराणां प्रकरोति स्म वर्णनम्॥
स्वस्वरुच्यनुरूपं ते ततः सर्वे तमाह्वयन् । तावपि भ्रातरौ तत्र सप्रेम समगच्छताम् ॥

राम देखावहिं अनुजहि रचना । कहि मृदु, मधुर, मनोहर बचना ॥
लव - निमेष - महुँ भुवन - निकाया । रचइ जासु अनुसासन माया ॥
भगति - हेतु सोइ दीनदयाला । चितवत चकित धनुष-मखसाला ॥
कौतुक देखि चले गुरु - पाहीं । जानि बिलंबु, त्रास मन माहीं ॥
जासु त्रास, डर कहुँ डर होई । भजन - प्रभाउ देखावत सोई ॥
कहि बातैं मृदु, मधुर, सुहाईं । किए बिदा बालक बरिआईं ॥

दो०—सभय, सप्रेम, बिनीत अति, सकुच - सहित दोउ भाइ ।
गुर - पद - पंकज नाइ सिर, बैठे आयसु पाइ ॥ २२५ ॥

निसि - प्रबेस, मुनि आयसु दीन्हा । सबहीं संध्यावंदनु कीन्हा ॥
कहत कथा - इतिहास पुरानी । रुचिर रजनि जुग-जाम सिरानी ॥
मुनिबर सयन कीन्हि तब जाई । लगे चरन चापन दोउ भाई ॥
जिन्ह के चरन - सरोरुह लागी । करत बिबिध जप-जोग बिरागी ॥
तेइ दोउ बंधु प्रेम जनु जीते । गुर - पद - कमल पलोटत प्रीते ॥
बार - बार मुनि अग्या दीन्ही । रघुबर जाइ सयन तब कीन्ही ॥
चापत चरन लखनु उर लाएँ । सभय, सप्रेम, परम सचु पाएँ ॥
पुनि-पुनि प्रभु कह, सोवहु ताता । पौढ़े धरि उर पद-जलजाता ॥

दो०—उठे लखनु निसि बिगत सुनि, अरुनसिखा - धुनि कान ।
गुर तें पहिलेहिं जगतपति, जागे रामु सुजान ॥ २२६ ॥

सकल सौच करि, जाइ नहाए । नित्य निबाहि, मुनिहि सिर नाए ॥
समय जानि, गुर - आयसु पाई । लेन प्रसून चले दोउ भाई ॥
भूप - बागु - बर देखेउ जाई । जहँ बसंत रितु रही लोभाई ॥
लागे बिटप मनोहर नाना । बरन - बरन बर बेलि-बिताना ॥
नव पल्लव, फल, सुमन सुहाए । निज संपति सुर - रूख लजाए ॥
चातक, कोकिल, कीर, चकोरा । कूजत बिहग, नटत कल मोरा ॥
मध्य बाग, सरु सोह सुहावा । मनि - सोपान बिचित्र बनावा ॥
बिमल सलिलु सरसिज बहुरंगा । जलखग कूजत, गुंजत भृंगा ॥

दो०—बागु, तड़ागु, बिलोकि प्रभु, हरषे बंधु - समेत ।
परम रम्य आरामु यहु, जो रामहि सुख देत ॥ २२७ ॥

चहुँ दिसि चितइ पूँछि मालीगन । लगे लेन दल - फूल मुदित मन ॥
तेहि अवसर सीता तहँ आई । गिरिजा - पूजन जननि पठाई ॥
संग सखीं सब सुभग सयानीं । गावहिं गीत मनोहर बानीं ॥
सर - समीप गिरिजा - गृह सोहा । बरनि न जाइ, देखि मनु मोहा ॥
मज्जनु करि सर सखिन्ह समेता । गई मुदित - मन गौरि - निकेता ॥
पूजा कीन्हि अधिक अनुरागा । निज अनुरूप सुभग बरु मागा ॥
एक सखी सिय - संगु बिहाई । गई रही देखन फुलवाई ॥
तेहिं दोउ बंधु बिलोके जाई । प्रेम - बिबस सीता - पहिं आई ॥

दो०—तासु दसा देखी सखिन्ह, पुलक गात, जलु नैन ।
कहु कारनु निज हरष कर, पूछहिं सब मृदुबैन ॥ २२८ ॥

प्रादर्शयत् ता रचना रामचन्द्रोऽनुजं स्वकम् । कोमलां मधुरां चित्तहारिणीं प्रोच्य भारतीम्।।
क्षणार्धार्धमिते काले भुवनानां बहूंश्चयान् । निर्मिमीतेऽनादिमाया यस्य सम्प्राप्य शासनम्।।
दीनानुकम्पाकरणः स एव निजभक्तितः । चकितः सन् पश्यति स्म शालां कोदण्डयागगाम्।।
विलोक्य कौतुकं सर्वं तावुपाचलतां गुरुम् । जातं विलम्बं विज्ञाय हृदि जातं तयोर्भयम् ।।
भयाद् यस्य भयस्यापि भयं समुपजायते । स एव दर्शयत्येतं भजनस्य पराक्रमम् ।।
मृद्वीर्मञ्जूश्च मधुराः सम्प्रयुज्य स भारतीः । व्यसर्जयद् बलादेव सकलान् बालकांस्ततः ।।

सभीतिहार्दातिविनीतभावं बन्धू ससङ्कोचमुभौ तदानीम् ।
प्रणम्य गुर्वङ्घ्रिसरोजयोः के निषीदतः स्मापि नियोगमाप्त्वा ।। २२५ ।।

रात्र्यां प्रविष्टमात्रायां महर्षिस्तौ समादिशत् । ततः सन्ध्यावन्दनं ते सर्वेऽपि समपादयन् ।।
कथेतिहासान् प्राचीनांस्तेषां कथयतां तदा । व्यतीता यामयुगलं मञ्जुला सा निशीथिनी।।
ततो मुनिवरो गत्वा शयनं समसेवत । पादसंवाहनं बन्धू प्रारभेतामुभावपि ।।
ययोश्चरणपानीयजनुषामुपलब्धये । वैराग्यवन्तः कुर्वन्ति जपं योगञ्च नैकधा ।।
तावेव भ्रातरौ चोभौ नूनं प्रेमवशीकृतौ । समवाहयतां पादपद्मे सप्रेम सद्गुरोः ।।
शयनं कर्तुमादेशं ताभ्यां मुनिरदान् मुहुः । ततो रघुवरो गत्वा शयनं स्वं समाश्रयत् ।।
लक्ष्मणस्तूरसि न्यस्य रामाङ्घ्री समवाहयत् । ससाध्वसञ्च सप्रेम प्राप्नुवन् परमं सुखम्।।
प्रभुर्मुहुस्तमवदद् यद् गत्वा शेष्व तात! हे! । सोऽशेत प्रभुपादाब्जे न्यस्य वक्षःस्थले निजे।।

रात्रिक्षये लक्ष्मण ओदतिष्ठत् श्रुत्वा रवं कौक्कुटमाश्रवाभ्याम् ।
गुरोः पुरस्ताज्जगतामधीशस्तदोदतिष्ठत् सुमतिश्च रामः ।। २२६ ।।

सर्वं शौचविधिं कृत्वा कुरुतः स्मावगाहनम् । नित्यं सम्पाद्य मुनये शीर्षेऽनमयतां स्वके ।।
पूजाकालं परिज्ञाय गुरोः प्राप्य च शासनम् । प्रसूनावचयं कर्तुमयातां भ्रातरावुभौ ।।
यात्वाऽलोकयतां रम्यमुद्यानं पृथिवीपतेः । वसन्तर्तुर्यत्र वासमकरोल्लोभसंयुतः ।।
मनोहरा बहुविधाः संलग्ना यत्र शाखिनः । नानावर्णसुरम्याणां वल्लरीणाञ्च मण्डपाः ।।
नूत्नैर्दलैः फलैः पुष्पैरपि युक्ताः सुशोभनाः । शाखिनो विहसन्ति स्म स्वश्रिया सुरशाखिनः।।
चातकाः कोकिलाः कीराश्चकोराद्याः परे तथा । कूजन्ति स्म खगा रम्यं नटन्ति स्म च बर्हिणः।।
तस्या रामस्य मध्ये च शोभते स्म वरं सरः । तस्मिन् मणीनां सोपाना विचित्रा एव निर्मिताः।।
विमलं सलिलं नैकवर्णा राजीवराजयः । अकूजन्नीरशकुना अगुञ्जंश्च मधुव्रताः ।।

आराममालोक्य सरोवरञ्च हृष्टोऽभवद् बन्धुसमेत ईशः ।
आराम एषोऽस्त्यतिरम्यरूपो यो रामभद्राय सुखं ददाति ।। २२७ ।।

विलोक्य सर्वास्वाशासु समापृच्छ्य च मालिकान् । चयनं तावारभेतां मुदितौ दलपुष्पयोः ।।
तस्मिन्नेव क्षणे तत्र जानक्यपि समागता । मात्रा सम्प्रेषिता सासीदर्चितुं गिरिराजजाम्।।
तया साकं सख्य आसन् सुभगाश्चतुरास्तथा । या गायन्ति स्म गीतानि सुमनोहरया गिरा।।
सरोवरसमीपेऽस्ति शोभनं गिरिजागृहम् । अवर्णनीयं यद् दृष्ट्वा चित्तं भवति मोहितम् ।।
स्नात्वा सरोवरे तस्मिञ् जानकी सखिभिः सह । प्रसन्नमानसा याता गिरिजाया निकेतनम् ।।
परमेणानुरागेण करोति स्म तदर्चनाम् । मञ्जुलं स्वानुरूपञ्च याचति स्म वरं ततः ।।
सङ्गं विहाय जानक्याः काचिदेका सखी तदा । विलोकनाय पुष्पाणां वाटिकाया गताभवत्।।
उभावपि भ्रातरौ तौ सा गत्वा समलोकत । भूत्वा च प्रेमविवशा सीतायाः पार्श्वमागमत्।।

तस्याः समैक्षन्त दशां वयस्या यद् गात्रमुद्रोम दृशौ जलाक्ते ।
स्वहर्षहेतुं कथयेति सर्वा मृद्व्या गिरा तां परिपृष्टवत्यः ।। २२८ ।।

देखन बागु कुअँर दुइ आए । बय - किसोर, सब भाँति सुहाए ।।
स्याम - गौर, किमि कहौं बखानी । गिरा अनयन, नयन बिनु बानी ।।
सुनि हरषीं सब सखीं सयानी । सिय - हियँ अति उतकंठा जानी ।।
एक कहइ नृपसुत तेइ आली । सुने जे मुनि-सँग आए काली ।।
जिन्ह निज रूप - मोहनी डारी । कीन्हे स्वबस नगर - नर - नारी ।।
बरनत छबि जहँ - तहँ सब लोगू । अवसि देखिअहिं, देखन जोगू ।।
तासु बचन अति सियहि सोहाने । दरस - लागि लोचन अकुलाने ।।
चली अग्र करि, प्रिय सखि सोई । प्रीति पुरातन लखइ न कोई ।।

दो०—सुमिरि सीय नारद - बचन, उपजी प्रीति पुनीत ।
चकित बिलोकति सकल दिसि, जनु सिसु मृगी सभीत ।। २२९ ।।

कंकन-किंकिनि-नूपुर-धुनि सुनि । कहत लखन सन रामु हृदयँ गुनि ।।
मानहुँ मदन दुंदुभी दीन्ही । मनसा बिस्व - बिजय कहँ कीन्ही ।।
अस कहि फिरि चितए तेहि ओरा । सिय-मुख-ससि भए नयन चकोरा ।।
भए बिलोचन चारु अचंचल । मनहुँ सकुचि निमि तजे दिगंचल ।।
देखि सीय - सोभा सुखु पावा । हृदयँ सराहत, बचनु न आवा ।।
जनु बिरंचि सब निज निपुनाई । बिरचि बिस्व कहँ प्रगटि देखाई ।।
सुंदरता कहुँ सुंदर करई । छबिगृहँ दीपसिखा जनु बरई ।।
सब उपमा कबि रहे जुठारी । केहिं पटतरौं बिदेहकुमारी ।।

दो०—सिय - सोभा हियँ बरनि प्रभु, आपनि दसा बिचारि ।
बोले सुचि मन अनुज-सन, बचन समय अनुहारि ।। २३० ।।

तात ! जनक - तनया यह सोई । धनुषजग्य जेहि कारन होई ।।
पूजन गौरि, सखीं लै आईं । करत प्रकासु फिरइ फुलवाईं ।।
जासु बिलोकि अलौकिक सोभा । सहज पुनीत मोर मनु छोभा ।।
सो सबु कारन जान बिधाता । फरकहिं सुभद अंग, सुनु भ्राता ।।
रघुबंसिन्ह कर सहज सुभाऊ । मनु कुपंथ पगु धरइ न काऊ ।।
मोहि अतिसय प्रतीति मन केरी । जेहिं सपनेहुँ पर-नारि न हेरी ।।
जिन्ह कै लहहिं न रिपु रन पीठी । नहिं पावहिं परतिय मनु डीठी ।।
मंगन लहहिं न जिन्ह कै नाहीं । ते नरबर थोरे जग माहीं ।।

दो०—करत बतकही अनुज सन, मन सिय - रूप लोभान ।
मुख - सरोज - मकरंद - छबि, करइ मधुप - इव पान ।। २३१ ।।

चितवति चकित चहूँ दिसि सीता । कहँ गए नृप-किसोर मनु - चिंता ।।
जहँ बिलोक मृगसावक - नैनी । जनु तहँ बरिस कमल-सित-श्रेनी ।।
लता - ओट तब सखिन्ह लखाए । स्यामल, गौर किसोर सुहाए ।
देखि रूप, लोचन ललचाने । हरषे जनु निज निधि पहिचाने ।।
थके नयन रघुपति - छबि देखें । पलकन्हिहूँ परिहरीं निमेषें ।।
अधिक सनेहँ देह भै भोरी । सरद- ससिहि जनु चितव चकोरी ।।
लोचन - मग रामहि उर आनी । दीन्हे पलक - कपाट - सयानी ।।
जब सिय सखिन्ह प्रेमबस जानी । कहि न सकहिं कछु, मन सकुचानी ।।

सावदद् यत् कुमारौ द्वौ वाटिकां द्रष्टुमागतौ । किशोरकौ तौ वयसा सर्वरीत्या सुशोभनौ ।।
तौ श्यामगौरौ वर्तेते कथं तौ वर्णयाम्यहम् । यतो वाणी विना नेत्रे नेत्रे वाणीं विना तथा ।।
श्रुत्वेति मुदिता जाताश्चतुरा आलयः समाः । ज्ञात्वा च परमोत्कण्ठां सीताचित्तसमुद्भवाम् ।।
वक्ति स्मैका ततः सख्यस्तावेवैतौ नृपात्मजौ । श्रुतौ यौ मुनिना साकमागतौ स्तो गते दिने ।।
याभ्यां स्वकीयरूपस्य परिनिक्षिप्य मोहिनीम् । नागराः पुरुषा नार्यः सकलाः स्ववशे कृताः ।।
यत्र तत्र जनाः सर्वे वर्णयन्ति च्छविं तयोः । अवश्यमेव द्रष्टव्यौ दर्शनार्हावुभावपि ।।
इति तद् वचनं तस्याः सीताया अत्यरोचत । तथा तयोर्दर्शनाय जाते तन्नेत्र आकुले ।।
प्रियां वयस्यां तामेव कृत्वाऽग्रे चलति स्म सा । तस्याः पुरातनीं प्रीतिं कोऽपि नालक्षयत् तदा ।।

स्मृत्वा सुरर्षेर्वचनानि सीताचित्तेऽजनि प्रीतिरतीव मेध्या ।
सर्वा दिशः सा चकितेक्षते स्म बाला कुरङ्गी सभयैव नूनम् ।। २२९ ।।

श्रुत्वा ध्वनिं कङ्कणानां काञ्च्या मञ्जीरयोरपि । चित्ते विमृश्य श्रीरामो लक्ष्मणं समभाषत ।।
मन्ये कामेन जनितो ध्वनिरेष स्वदुन्दुभेः । सङ्कल्पं विश्वविजस्यैव कृत्वा निजे हृदि ।।
इत्याभाष्य परिभ्रम्य तस्यां दिश्यन्वलोकयत् । सीतामुखेन्दवेऽभूतां तस्य नेत्रे चकोरकौ ।।
मनोहरे तस्य नेत्रे जाते चाञ्चल्यवर्जिते । नूनं सङ्कुच्य निमिना त्यक्तौ जातौ दृगञ्चलौ ।।
विलोक्य शोभां सीताया रामः सम्प्राप्तवान् सुखम् । प्राशंसत् तां स्वहृदये किन्तु वाङ् नागता बहिः ।।
नूनं हिरण्यगर्भेण पटुता सकला निजा । कृत्वा मूर्तिमतीं विश्वं प्रकाश्यासीत् प्रदर्शिता ।।
सुन्दरीं विदधाति स्म सा तु सुन्दरतामपि । शोभागृहे दीपशिखा नूनं प्रज्ज्वलते स्म सा ।।
कृताः कविभिरुच्छिष्टा उपमाः सकला अपि । अतो जनकनन्दिन्यै दीयतां कोपमा मया ।।

प्रवर्ण्य शोभां हृदि जानकीयां दशां निजाञ्चापि विचार्य देवः ।
वक्ति स्म शुद्धेन हृदानुजं स्वं कालानुरूपं वचनं तदानीम् ।। २३० ।।

सेयमेवास्ति हे तात! पुत्री जनकभूभृतः । यस्याः कृतेऽयं धनुषः प्रारब्धो वर्तते मखः ।।
आनीतवत्यः सन्तीमां सख्यो गौरीं समर्चितुम् । चलत्येषा वाटिकायां वितन्वाना निजां प्रभाम् ।।
यस्या अलौकिकीं शोभां कृत्वा दृष्टिपथं गताम् । स्वभावतः पुनीतं मे मनः क्षोभमुपागमत् ।।
विजानातु विधातैव त्वस्य सर्वस्य कारणम् । भ्रातः! शृणु ममाङ्गानि शुभदानि स्फुरन्ति तु ।।
सहजोऽयं स्वभावोऽस्ति जातानां राघवे कुले । यत् कदापि मनस्तेषां नाधत्ते कुपथे पदम् ।।
अत्यन्तमस्ति विश्वासो मह्यं तु मम चेतसः । कदाप्यनेन स्वप्नेऽपि परस्त्री नावलोकिता ।।
रिपवो नावलोकन्ते येषां पृष्ठं रणाजिरे । येषां मनस्तथा चक्षुर्नाकर्षन्ति परस्त्रियः ।।
याचका नेति वचनं येभ्यो नैवाप्नुवन्ति च । अल्पसङ्ख्या एव सन्ति लोके ते पुरुषर्षभाः ।।

भ्रात्रा सहेत्यालपते स्म रामः सीतासुरूपेऽस्य मनस्तु लुब्धम् ।
मुखाब्जशोभामधुनश्च तस्याः पानं करोति स्म यथा द्विरेफः ।। २३१ ।।

पश्यति स्म चतुर्दिक्षु सीतापि चकिता सती । तस्या मनोऽचिन्तयच्च यद् यातौ कुत्र भूपजौ ।।
विलोकते स्म यत्रैव सा बालमृगलोचनी । तत्र वर्षाऽजायतेव श्वेतपङ्कजसन्ततेः ।।
ततः सख्योऽदर्शयंस्तां वल्लरीवेष्टनान्तरात् । सुशोभनौ श्यामगौरौ किशोरवयसावुभौ ।।
तद् रूपं समवालोक्य लोभं प्राप्ते विलोचने । नूनं हृष्टे च सञ्जाते परिज्ञाय निजं निधिम् ।।
दृष्ट्वा रघुपतेः कान्तिं श्रान्ते जाते विलोचने । पक्ष्मभ्यामपि सन्त्यक्ता निमेषपतनक्रिया ।।
शरीरं विह्वलं जातं स्नेहस्याधिक्यतस्तदा । सा नूनं शारदं चन्द्रं चकोरी पश्यति स्म तम् ।।
रामं लोचनमार्गेण समानीय स्वमानसम् । चतुरा जानकी पक्ष्मकपाटे पिहितेऽकरोत् ।।
सख्यः परिज्ञातवत्यः सीतां प्रेमवशां यदा । वक्तुं नाशक्नुवन् किञ्चित् सङ्कोचन्ति स्म मानसे ।।

दो०—लताभवन तें प्रगट भे, तेहि अवसर दोउ भाइ।
निकसे जनु जुग बिमल बिधु, जलद - पटल बिलगाइ ॥ २३२ ॥

सोभा - सीवँ सुभग दोउ बीरा। नील - पीत - जलजाभ - सरीरा ॥
मोरपंख सिर सोहत नीके। गुच्छ बीच - बिच कुसुमकली के ॥
भाल तिलक श्रमबिंदु सुहाए। श्रवन सुभग भूषन छबि छाए ॥
बिकट भृकुटि, कच घूघरवारे। नव - सरोज - लोचन रतनारे ॥
चारु चिबुक, नासिका, कपोला। हास - बिलास लेत मनु मोला ॥
मुख-छबि कहि न जाइ मोहि पाहीं। जो बिलोकि बहु काम लजाहीं ॥
उर मनि - माल, कंबु कल गीवा। काम - कलभ - कर - भुज बलसींवा ॥
सुमन - समेत बाम कर दोना। सावँर कुअँर, सखी ! सुठि लोना ॥

दो०—केहरि - कटि, पट - पीत धर, सुषमा - सील - निधान।
देखि भानुकुलभूषनहि, बिसरा सखिन्ह अपान ॥ २३३ ॥

धरि धीरजु अेक आलि सयानी। सीता सन बोली गहि पानी ॥
बहुरि गौरि कर ध्यान करेहू। भूपकिसोर देखि किन लेहू ॥
सकुचि सीयँ तब नयन उघारे। सनमुख दोउ रघुसिंघ निहारे ॥
नख - सिख देखि राम कै सोभा। सुमिरि पिता - पनु, मनु अति छोभा ॥
परबस सखिन्ह लखी जब सीता। भयउ गहरु, सब कहहिं सभीता ॥
पुनि आउब अेहि बेरिआँ काली। अस कहि मन बिहसी अेक आली ॥
गूढ़ गिरा सुनि, सिय सकुचानी। भयउ बिलंबु, मातु - भय मानी ॥
धरि बड़ि धीर, रामु उर आने। फिरी अपनपउ पितु-बस जाने ॥

दो०—देखन मिस मृग, बिहग, तरु, फिरइ बहोरि - बहोरि।
निरखि - निरखि रघुबीर - छबि, बाढ़इ प्रीति न थोरि ॥ २३४ ॥

जानि कठिन सिवचाप बिसूरति। चली राखि उर स्यामल मूरति ॥
प्रभु जब जात जानकी जानी। सुख - सनेह - सोभा - गुन - खानी ॥
परम - प्रेममय मृदु मसि कीन्ही। चारु चित्त - भीतीं लिखि लीन्ही ॥
गई भवानी - भवन बहोरी। बंदि चरन, बोली कर जोरी ॥
जय - जय गिरिबरराज - किसोरी। जय महेस - मुख - चंद - चकोरी ॥
जय गजबदन - षडानन - माता। जगत-जननि दामिनि-दुति-गाता ॥
नहिं तव आदि, मध्य, अवसाना। अमित प्रभाउ, बेदु नहिं जाना ॥
भव - भव - बिभव - पराभव - कारिनि। बिस्व-बिमोहनि स्वबस-बिहारिनि ॥

दो०—पतिदेवता - सुतीय - महुँ, मातु ! प्रथम तव रेख।
महिमा अमित न सकहिं कहि, सहस सारदा-सेष ॥ २३५ ॥

सेवत तोहि सुलभ फल चारी। बरदायनी पुरारि - पिआरी ॥
देबि ! पूजि पदकमल तुम्हारे। सुर - नर मुनि सब होहिं सुखारे ॥
मोर मनोरथु जानहु नीकें। बसहु सदा उर - पुर सबही कें ॥
कीन्हेउँ प्रगट न कारन तेहीं। अस कहि, चरन गहे बैदेहीं ॥
बिनय - प्रेम - बस भई भवानी। खसी माल, मूरति मुसुकानी ॥

लतागृहात् सम्प्रकटावभूतां द्वौ भ्रातरौ तत्क्षणमेव तत्र ।
यातौ बहिः शुद्धविधू च नूनं पुञ्जं समुत्सार्य बलाहकानाम् ॥ २३२ ॥

शोभासीमे सुन्दरौ च बन्धू वीरावुभावपि । तयोः शरीरयोः कान्तिर्नीलपीताब्जगोपमा ॥
तयोः शीर्ष्णोः शोभितानि रम्यपिच्छानि बर्हिणाम्।पुष्पकुड्मलगुच्छाश्च मध्ये मध्ये व्यवस्थिताः॥
तिलके श्रान्तिकणिका अपि भान्ति स्म भालयोः । कर्णेषु मञ्जुलानाञ्च भूषानां व्यापृता छविः॥
तयोर्वक्रा भ्रुकुटयः कुञ्चिता अलकास्तथा । तुल्यानि नवपाथोजै रक्तानि नयनानि च ॥
चिबुके नासिके रम्ये रम्यास्तद्वत् कपोलकाः । क्रीणन्ति मानसं हासविलासा मूल्यतस्तयोः ॥
निर्वक्तुं न मया शक्या मुखयोः सुषमा तयोः । त्रपन्ते यां विलोक्यैव बहवः कुसुमेषवः ॥
माला मणीनामुरसोर्ग्रीवे कम्बुमनोरमे । बलसीमा भुजाः कामकलभीयकरोपमाः ॥
तयोर्वामे करे यस्य पुटकः पुष्पसंयुतः । स श्यामलः किशोरस्तु परलावण्यवान् सखि ! ॥

पीताम्बरं सिंहकटिं तथैव सुशीलभव्यद्युतिसन्निधानम् ।
दृष्ट्वा विवस्वत्कुलभूषणं तं स्वां व्यस्मरंस्ताः सकला वयस्याः ॥ २३३ ॥

तास्वेका चतुरा काचिद् वयस्याश्रित्य धीरताम् । हस्तौ गृहीत्वा वक्ति स्म विदेहनृपनन्दिनीम् ॥
करोतु भवती ध्यानं गिरिजाया अनन्तरम् । कुतोऽधुनाऽलोकते न भवती नृपनन्दनौ ॥
सीता सङ्कुच्य च ततः स्वदृशावुदमीलयत् । पश्यति स्मापि शार्दूलौ रघुवंशस्य सम्मुखम्॥
रामचन्द्रस्य सुषमां दृष्ट्वाऽऽनखशिखान्तगाम्।स्मृत्वा च सन्धां तातस्य क्षुब्धं तस्या मनोऽभवत्॥
पश्यन्ति स्म वयस्यास्ताः सीतां प्रीतिवशां यदा । अवदन् सभयं सर्वा यद् विलम्बोऽभवन् महान्॥
आयास्यामः श्वोऽत्र भूयस्त्वस्मिन्नेव क्षणे वयम् । इति प्रोच्याहसत् कापि तास्वेका हृदये सखी॥
सीतापीमां गूढवाणीं श्रुत्वा सङ्कोचमन्वभूत् । जातं विलम्बं ज्ञात्वा च मातुर्भयममन्यत ॥
धैर्यमाश्रित्य परमं राममानीय मानसे । ताताधीनञ्च विज्ञाय सात्मानं प्रत्यवर्तत ॥

मृगद्रुवीनामवलोकनस्य मिषान्मुहुः प्रत्यगमत् तदा सा ।
दृष्ट्वा च दृष्ट्वा रघुवीरकान्तिं प्रीतिर्घनाऽतीव समेधते स्म ॥ २३४ ॥

ज्ञात्वा शिवधनुर्मूर्तं सा चित्ते परिशोचती । मनसि श्यामलां मूर्तिं स्थापयित्वाचलत् ततः॥
विज्ञातवान् यदा देवो यान्तीं जनकनन्दिनीम् । खनिं सुखस्य स्नेहस्य कान्तेर्गुणचयस्य च ॥
ततः स परमप्रेममयीं कृत्वा मृदुं मसीम् । चित्तभित्तौ सुरम्यायां तया विलिखति स्म ताम्॥
ततो मुहुः सा याति स्म गिरिजाया निकेतनम् । नत्वा च तस्याश्चरणौ स्तौति स्माञ्जलिपाणिका॥
जयताज्जयतादद्रिवराधिपतिकन्यके ! । जयताद् भवती शम्भुमुखचन्द्रचकोरिके ! ॥
जयतु द्विरदास्यस्य षडास्यस्य च मातृके ! । जगज्जननि ! विद्युत्सङ्काशकान्तिशरीरके! ॥
आदिमध्यावसानानि भवत्याः क्वापि सन्ति न । सीमावर्जं प्रभावञ्च जानन्ति श्रुतयोऽपि न॥
भवती विश्वजननस्थितिसंहारकारिणी । विमोहिनी विष्टपानां स्वाधीनैव विहारिणी ॥

नारीषु सर्वासु पतिव्रतासु मातर्भवत्याः प्रथमास्ति रेखा ।
वक्तुं न शक्ता अमितं प्रभावं सहस्रसङ्ख्या अपि वागहीशाः ॥ २३५ ॥

चत्वारोऽपि सुखं लभ्याः पुरुषार्थाः सुसेवया । वरदे ! त्रिपुरघ्नस्य प्रिये ! भवदुपेयया ॥
भवत्याः पूजनं कृत्वा पादपङ्कजयोरुमे ! । सुरा नराश्च मुनयो भवन्ति सुखिनः समे ॥
भवती वेत्ति मे काममौचित्येन समन्ततः । वासं करोति भवती सर्वेषां हृत्पुरे यतः ॥
तस्मादेवाहमपि तं न सुस्पष्टं न्यरूपयम् । इत्युक्त्वा जानकी देव्या अग्रहीत् पादयुग्मकम् ॥
तस्यास्तद्विनयप्रीत्योर्भवपत्नी वशे स्थिता । स्रंसते स्म गलान्माला मूर्तिर्जाता युतस्मिता ॥

सादर सियँ प्रसादु सिर धरेऊ । बोली गौरि, हरषु हियँ भरेऊ ॥
सुनु सिय ! सत्य असीस हमारी । पूजिहि मन - कामना तुम्हारी ॥
नारद - बचन सदा सुचि, साचा । सो बरु मिलिहि जाहिं मनु राचा ॥

छं०—मनु जाहिं राचेउ, मिलिहि सो बरु, सहज, सुंदर, साँवरो ।
करुनानिधान, सुजान, सीलु - सनेहु जानत रावरो ॥
ऐहि भाँति गौरि-असीस सुनि, सिय-सहित हियँ हरषीं अली ।
तुलसी भवानिहि पूजि पुनि-पुनि, मुदित मन - मंदिर चली ॥

सो०—जानि गौरि अनुकूल, सिय-हिय-हरषु न जाइ कहि ।
मंजुल - मंगल - मूल, बाम अंग फरकन लगे ॥ २३६ ॥

हृदयँ सराहत सीय - लोनाई । गुर - समीप गवने दोउ भाई ॥
राम कहा सबु कौसिक - पाहीं । सरल सुभाउ, छुअत छल नाहीं ॥
सुमन पाइ, मुनि पूजा कीन्ही । पुनि असीस दुहु भाइन्ह दीन्ही ॥
सुफल मनोरथ होहुँ तुम्हारे । रामु - लखनु सुनि भए सुखारे ॥
करि भोजनु, मुनिबर बिग्यानी । लगे कहन कछु कथा पुरानी ॥
बिगत दिवसु गुरु - आयसु पाई । संध्या करन चले दोउ भाई ॥
प्राची दिसि ससि उयउ सुहावा । सिय-मुख-सरिस देखि सुखु पावा ॥
बहुरि बिचारु कीन्ह मन माहीं । सीय - बदन - सम हिमकर नाहीं ॥

दो०—जनमु सिंधु, पुनि बंधु बिषु, दिन - मलीन, सकलंक ।
सिय - मुख - समता पाव किमि, चंदु बापुरो रंक ॥ २३७ ॥

घटइ - बढ़इ, बिरहिनि - दुखदाई । ग्रसइ राहु निज संधिहिं पाई ॥
कोक - सोकप्रद, पंकज - द्रोही । अवगुन बहुत चंद्रमा तोही ॥
बैदेही - मुख पटतर दीन्हे । होइ दोषु बड़, अनुचित कीन्हे ॥
सिय-मुख-छबि बिधु-ब्याज बखानी । गुर-पहिं चले निसा बड़ि जानी ॥
करि मुनि - चरन - सरोज प्रनामा । आयसु पाइ कीन्ह बिश्रामा ॥
बिगत - निसा रघुनायक जागे । बंधु बिलोकि कहन अस लागे ॥
उयउ अरुन अवलोकहु ताता । पंकज - कोक - लोक - सुखदाता ॥
बोले लखनु, जोरि जुग पानी । प्रभु - प्रभाउ - सूचक मृदु बानी ॥

दो०—अरुनोदयँ सकुचे कुमुद, उडगन - जोति मलीन ।
जिमि तुम्हार आगमन सुनि, भए नृपति बलहीन ॥ २३८ ॥

नृप सब नखत करहिं उजिआरी । टारि न सकहिं चाप - तम भारी ॥
कमल, कोक, मधुकर, खग नाना । हरषे सकल निसा - अवसाना ॥
ऐसेहिं प्रभु ! सब भगत तुम्हारे । होइहहिं टूटें धनुष सुखारे ॥
उयउ भानु, बिनु श्रम तम नासा । दुरे नखत, जग तेजु प्रकासा ॥
रबि निज - उदय - ब्याज रघुराया । प्रभु - प्रतापु सब नृपन्ह दिखाया ॥
तव भुज - बल - महिमा उदघाटी । प्रगटी धनु - बिघटन - परिपाटी ॥
बंधु - बचन सुनि, प्रभु मुसुकाने । होइ सुचि सहज पुनीत नहाने ॥

न्यधात् तं सादरं शीर्णि प्रसादं जनकात्मजा। तां हर्षपूर्णहृदया वदति स्म हिमाद्रिजा ॥
सीते ! ममाशिषं सत्यां विधेहि निजकर्णगाम्। तव चित्तगता वाञ्छा गमिष्यत्येव पूर्णताम् ॥
सदा देवर्षिवचनं पूतं सत्यञ्च वर्तते। यस्मिन् रक्तं मनस्तेऽस्ति वरः स ध्रुवमाप्स्यते ॥

मनोऽस्ति यत्र रागयुक् स एव लप्स्यते वरः स्वभावतो मनोरमः शरीरतः सितेतरः।
दयानिधानमेव स सुरम्यबोधसंयुतः स वेत्ति शीलहार्दके त्वदीयके समग्रतः ॥

इमां हिमाद्रिजाशिषं निशम्य जानकीयुताः प्रहर्षमागताः समास्तदालयो मनस्सु ताः।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति यन्मुहुः शिवां समर्च्य हर्षिता हृदि प्रतिष्ठते स्म सा गृहान् ॥

प्रबुध्यानुकूलां शिवां मानसेऽभूद् विदेहात्मजाया वचोऽगोचरा मुद्।
सुरम्यस्य भद्रस्य मूलं तदानीं स्फुरन्ति स्म वामानि चाङ्गानि तस्याः ॥ २३६ ॥

प्रशंसमानौ हृदये लावण्यं जानकीगतम्। अगच्छतां गुरोः पार्श्वं भ्रातरौ तावुभावपि ॥
विश्वामित्रं मुनिं सर्वं रामचन्द्रोऽभ्यभाषत। स्वभावं तस्य सरलं स्पृशत्यपि न कैतवम् ॥
मुनिः पुष्पाणि सम्प्राप्य पूजनं समपादयत्। पश्चादुभाभ्यां भ्रातृभ्यामाशीर्वादमदाच्च यत् ॥
सुफलाः सन्तु युवयोः कृत्स्ना अपि मनोरथाः। इति श्रुत्वा वचो जातौ सुखिनौ रामलक्ष्मणौ ॥
विज्ञानवान् मुनिवरः कृत्वा तदनु भोजनम्। पुरातनीः कथाः काश्चित् समारभत भाषितुम् ॥
ततो व्यतीते दिवसे गुरोः सम्प्राप्य शासनम्। कर्तुं सन्ध्यामचलतां भ्रातरौ तावुभावपि ॥
सुशोभनः शशधरः प्राच्यां दिश्युदयं गतः। सीतामुखनिभं तञ्च दृष्ट्वा रामः सुखं गतः ॥
करोति स्म विचारं स स्वकीये मानसे पुनः। यत् सीतामुखसङ्काशो वर्तते न हिमांशुमान् ॥

क्षारोदधौ जन्म विषञ्च बन्धुर्दिने मलाक्तः सकलङ्क एव।
सीतास्यसाम्यं कथमभ्युपैति रङ्को वराको रजनीकरोऽयम् ॥ २३७ ॥

क्षयवृद्धियुतो विप्रवासिनीदुःखदायकः। तथामुं ग्रसते राहुः स्वसंयोगमुपागतः ॥
कोकशोकप्रदस्तोयजन्मद्रोहविधायकः। इत्थं हे चन्द्र! वर्तन्ते बहवोऽवगुणास्त्वयि ॥
अतः सीतामुखौपम्यदानं तुभ्यं कृतं यदि। तर्हि दोषो भवेत् तीव्रः कृतानुचितकर्मणः ॥
वर्णयित्वेन्दुकपटादिति सीतामुखच्छविम्। ज्ञात्वा जातां निशां बह्वीं याति स्म गुरुसन्निधिम् ॥
मुनेः पादारविन्दाभ्यां विधाय प्रणतिं ततः। प्रकरोति स्म विश्रामं तस्मादाज्ञामवाप्य च ॥
त्रियामायां व्यतीतायामुदतिष्ठद् रघूत्तमः। बन्धुं विलोक्य वचनं वक्तुमारभतेदृशम् ॥
अरुणः प्राप्त उदयं तात ! त्वमवलोकय। सरोरुहेभ्यः कोकेभ्यो लोकेभ्यश्च सुखप्रदः ॥
सम्पुटीकृतपाणिस्तं सुमित्रानन्दनोऽब्रवीत्। मृदु प्रभोः प्रभावस्य सूचनाकारकं वचः ॥

कुमुद्वती सङ्कुचितारुणाप्तेर्नक्षत्रभासो मलिनाश्च जाताः।
यथा भवत्स्वागतिमानिशम्य जाता महीपा ननु शक्तिहीनाः ॥ २३८ ॥

प्रभां यद्यपि तन्वन्ति भूपनक्षत्रसञ्चयाः। शक्ता वारयितुं नैव किन्तु घोरं धनुस्तमः ॥
पद्मानि कोका मधुपास्तथा नानाविधाः खगाः। निशावसाने सर्वेऽपि भवन्ति प्रीतिसंयुताः ॥
एवमेव प्रभो ! सर्वं भवतो भक्तमण्डलम्। जाते भङ्गे कार्मुकस्य प्रीतियुक्तं भविष्यति ॥
उदयो भास्वतो जातस्तमो नष्टं विनाश्रमम्। भानि लीनानि जातानि प्रसृता तेजसो द्युतिः ॥
रघुनाथ ! सहस्रांशुः स्वकीयोदयकैतवात्। सर्वान् दर्शितवान् नाथप्रभावं भूमिपालकान् ॥
बलस्योद्घाटनायैव भवतो भुजयुग्मयोः। धनुर्विघटनस्यैषा पद्धतिः प्रकटा स्थिता ॥
श्रुत्वानुजस्य वचनं करोति स्म स्मितं प्रभुः। ततः सहजपूतौ तौ स्नातः स्म शुचितां गतौ ॥

नित्यक्रिया करि गुरु - पहिं आए । चरन - सरोज सुभग सिर नाए ॥
सतानंदु तब जनक बोलाए । कौसिकमुनि - पहिं तुरत पठाए ॥
जनक - बिनय तिन्ह आइ सुनाई । हरषे, बोलि लिए दोउ भाई ॥

दो०—सतानंद - पद बंदि प्रभु, बैठे गुर - पहिं जाइ ।
चलहु तात ! मुनि कहेउ तब, पठवा जनक बोलाइ ॥ २३९ ॥

नवाह्न पारायण, दूसरा विश्राम

मासपारायण, आठवाँ विश्राम

सीय - स्वयंबरु देखिअ जाई । ईसु काहि धौं देइ बड़ाई ॥
लखन कहा, जस - भाजनु सोई । नाथ ! कृपा तव जापर होई ॥
हरषे मुनि सब, सुनि बर बानी । दीन्हि असीस सबहिं सुखु मानी ॥
पुनि मुनिबृंद - समेत कृपाला । देखन चले धनुषमख - साला ॥
रंगभूमि आए दोउ भाई । असि सुधि सब पुरबासिन्ह पाई ॥
चले सकल गृह - काज बिसारी । बाल, जुबान, जरठ, नर - नारी ॥
देखी जनक, भीर भै भारी । सुचि सेवक सब लिए हँकारी ॥
तुरत सकल लोगन्ह - पहिं जाहू । आसन उचित देहु सब - काहू ॥

दो०—कहि मृदु बचन बिनीत तिन्ह, बैठारे नर - नारि ।
उत्तम, मध्यम, नीच, लघु, निज - निज थल अनुहारि ॥ २४० ॥

राजकुअँर तेहि अवसर आए । मनहुँ मनोहरता तन छाए ॥
गुनसागर, नागर, बर बीरा । सुंदर, स्यामल - गौर - सरीरा ॥
राज - समाज बिराजत रूरे । उडगन - महुँ जनु जुग बिधु पूरे ॥
जिन्ह कें रही भावना जैसी । प्रभु - मूरति तिन्ह देखी तैसी ॥
देखहिं रूप महा रनधीरा । मनहुँ बीर रसु धरें सरीरा ॥
डरे कुटिल नृप, प्रभुहि निहारी । मनहुँ भयानक मूरति भारी ॥
रहे असुर छल - छोनिप - बेषा । तिन्ह प्रभु प्रगट काल - सम देखा ॥
पुरबासिन्ह देखे दोउ भाई । नर - भूषन, लोचन - सुखदाई ॥

दो०—नारि बिलोकहिं हरषि हियँ, निज-निज रुचि - अनुरूप ।
जनु सोहत सिंगार धरि, मूरति परम अनूप ॥ २४१ ॥

बिदुषन्ह प्रभु बिराटमय दीसा । बहु-मुख-कर-पग-लोचन - सीसा ॥
जनक - जाति अवलोकहिं कैसें । सजन सगे प्रिय लागहिं जैसें ॥
सहित - बिदेह बिलोकहिं रानी । सिसु - सम प्रीति न जाति बखानी ॥
जोगिन्ह परम तत्त्वमय भासा । सांत, सुद्ध, सम, सहज - प्रकासा ॥
हरि - भगतन्ह देखे दोउ भ्राता । इष्टदेव - इव सब सुखदाता ॥
रामहि चितव भायँ जेहि सीया । सो सनेहु, सुखु नहिं कथनीया ॥
उर अनुभवति, न कहि सक सोऊ । कवन प्रकार कहै कबि कोऊ ॥
ऐहि बिधि रहा जाहि जस भाऊ । तेहिं तस देखेउ कोसलराऊ ॥

दो०—राजत राज - समाज - महुँ, कोसलराज - किसोर ।
सुंदर - स्यामल - गौर - तन, बिस्व - बिलोचन - चोर ॥ २४२ ॥

कृत्वा नित्यक्रियां सर्वां गुरोः पार्श्वं समागतौ । गुरोः पादाब्जयुगले शीर्षे नमयतः स्म तौ ।।
ततो महीशो जनकः शतानन्दं समाह्वयत् । कौशिकस्य मुनेः पार्श्वं क्षणात् प्रेषयति स्म च ।।
अश्रावयत् समागत्य विनयं जनकस्य सः । कौशिकोऽपि प्रसन्नः सन्नुभौ बन्धू समाह्वयत् ।।

प्रभुः शतानन्दपदे प्रणम्य सूपाविशत् सद्गुरुपार्श्वमेत्य ।
गुरुस्तमूचेऽनु चलस्व वत्स ! हूति विदेहः कृतवांस्तवास्ति ।। २३९ ।।

नवाह्नपारायणे द्वितीयो विश्रामः सम्पूर्णः
मासपारायणे अष्टमो विश्रामः सम्पूर्णः

निरीक्षिष्यामहे गत्वा वयं सीतास्वयम्वरम् । किञ्च कस्मै वरिष्ठत्वं परमेशः प्रदास्यते ।।
ततः सौमित्रिरवदत् स एव यशसः पदम् । नाथ! यस्मिन्ननुक्रोशो भवदीयो भविष्यति ।।
निशम्येति वरां वाचमहृष्यन् मुनयः समे । अयच्छन्नाशिषमपि सुखं मत्वा समेऽपि ते ।।
ततो मुनीनां वृन्देन सहितः स कृपानिधिः । गच्छति स्म धनुर्यज्ञशालां समवलोकितुम् ।।
उभावपि भ्रातरौ तौ रङ्गभूमिं समागतौ । समाचारममुं सर्वे प्राप्नुवन् पुरवासिनः ।।
विस्मृत्य गृहकार्याणि गच्छन्ति स्म तदा समे । बाला युवानो जरठाः पुरुषा महिला अपि ।।
महान्तं जनसम्मर्दमपश्यज्जनको यदा । समाह्वयत् तदा पूतान् सकलानपि सेवकान् ।।
तानब्रवीच्च यद् यात सर्वेषामपि सन्निधिम् । प्रयच्छतासनं तेभ्यः सर्वेभ्यश्च यथोचितम् ।।

ते प्रोच्य नम्रां मृदुलाञ्च वाचं नारीर्नरांश्चक्रुरथोपविष्टान् ।
वरांस्तथा मध्यमनीचहीनांस्तत्तत्स्वकीयश्रयणानुरूपम् ।। २४० ।।

तस्मिन्नेव क्षणे तत्र राजपुत्रौ समागतौ । मनोज्ञतैव प्रत्यक्षं श्रिता तद्देहयोर्ननु ।।
नागरौ वरवीरौ तौ गुणानां सागरावपि । अवर्तेतां तयोर्देहौ श्यामगौरौ मनोरमौ ।।
पार्थिवानां समाजे तौ परया शोभयान्वितौ । नूनं नक्षत्रपुञ्जानां मध्ये पूर्णौ निशाकरौ ।।
यादृशी भावना येषां वर्तते स्म शरीरिणाम् । तैस्तादृशी प्रभोर्मूर्तिरवालोकि शरीरिभिः ।।
विलोकन्ते स्म तद् रूपं महान्तो रणतल्लजाः । यन्नूनं मूर्तिमान् वीररस एव स्थितोऽभवत् ।।
भीता जाताः प्रभुं दृष्ट्वा कुटिला वसुधाधिपाः । यन्नूनं साऽभवन्मूर्तिर्महत्येव भयानका ।।
असुरा ये छलात् तत्र भूपवेषधराः स्थिताः । प्रत्यक्षमेव कालेन तुल्यः प्रभुरर्दर्शि तैः ।।
उभावेव भ्रातरौ तौ लोकितौ पुरवासिभिः । नरभूषणदृक्पुञ्जसुखसन्तानदायिनौ ।। वपि

चित्ते प्रसन्ना महिला अपश्यन् निजं निजं रागमनुप्रपन्नाः ।
शृङ्गार आभाति ननु प्रगृह्य साम्यातिगां स्वां परमाञ्च मूर्तिम् ।। २४१ ।।

विद्वद्भिर्भगवांस्तत्र विराड्रूपो व्यलोक्यत । अनेकमुखहस्ताङ्घ्रिनेत्रशीर्षसमन्वितः ।।
जनकस्य ज्ञातिवर्गैर्दृश्यते स्म तथा प्रभुः । यथा विशिष्टः स्वजनो जनानां जायते प्रियः ।।
शिशुतुल्यमपश्यंस्तं महिष्यो जनकान्विताः । कथञ्चिदपि नो शक्यं कर्तुं तत्प्रेमवर्णनम् ।।
योगिभ्यो भासते स्मासौ परतत्त्वमयः प्रभुः । शान्तशुद्धसमाकारसहजातप्रकाशधृक् ।।
पश्यन्ति स्म हरेर्भक्ता भ्रातरौ तावुभावपि । इष्टदेवाविवाशेषसुखसन्तानदायकौ ।।
रामं याभ्यां पश्यति स्म भावाभ्यां जनकात्मजा । न निरूपयितुं शक्ये स स्नेहस्तत् सुखं तथा ।।
चित्तेऽनुभवति स्मैव किन्तु वक्तुं न साशकत् । कया रीत्या तर्हि कोऽपि कविर्वक्तुं शको भवेत् ।।
एवं रीत्या यस्य भावो यादृग्रूपोऽभ्यवर्तत । कोसलाधिपतिं तं स तादृशं समलोकत ।।

भूभृत्समाजे लसतः स्म तौ द्वौ किशोरकौ कोसलपार्थिवस्य ।
मनोरमश्यामलगौरदेहौ चोरौ जगल्लोचनसञ्चयस्य ।। २४२ ।।

सहज मनोहर मूरति दोऊ । कोटि - काम - उपमा लघु सोऊ ॥
सरद - चंद - निंदक मुख नीके । नीरज - नयन भावते जी के ॥
चितवनि चारु मार - मनु - हरनी । भावति हृदय, जाति नहिं बरनी ॥
कल कपोल, श्रुति - कुंडल लोला । चिबुक, अधर सुंदर, मृदु बोला ॥
कुमुदबंधु - कर - निंदक हाँसा । भृकुटी बिकट, मनोहर नासा ॥
भाल बिसाल तिलक झलकाहीं । कच बिलोकि अलि-अवलि लजाहीं ॥
पीत चौतनीं सिरन्हि सुहाईं । कुसुम - कलीं बिच - बीच बनाईं ॥
रेखें रुचिर कंबु कल गीवाँ । जनु त्रिभुवन - सुषमा की सीवाँ ॥

दो०—कुंजर - मनि - कंठा कलित, उरन्हि तुलसिका-माल ।
बृषभ - कंध, केहरि - ठवनि, बलनिधि बाहु बिसाल ॥ २४३ ॥

कटि तूनीर - पीतपट बाँधें । कर सर, धनुष बाम बर काँधें ॥
पीत जग्य - उपबीत सुहाए । नख - सिख मंजु महाछबि छाए ॥
देखि लोग सब भए सुखारे । एकटक लोचन चलत न तारे ॥
हरषे जनकु देखि दोउ भाई । मुनि - पद - कमल गहे तब जाई ॥
करि बिनती, निज कथा सुनाई । रंग अवनि सब मुनिहि देखाई ॥
जहँ - जहँ जाहिं कुअँर-बर दोऊ । तहँ-तहँ चकित चितव सबु कोऊ ॥
निज - निज रुख रामहि सबु देखा । कोउ न जान कछु मरमु बिसेषा ॥
भलि रचना, मुनि नृप-सन कहेऊ । राजाँ मुदित महासुख लहेऊ ॥

दो०—सब मंचन्ह तें मंचु एक, सुंदर, बिसद, बिसाल ।
मुनि समेत दोउ बंधु तहँ, बैठारे महिपाल ॥ २४४ ॥

प्रभुहि देखि सब नृप हियँ हारे । जनु राकेस उदय भएँ तारे ॥
असि प्रतीति सब के मन माहीं । राम चाप तोरब, सक नाहीं ॥
बिनु भंजेहुँ भव-धनुषु बिसाला । मेलिहि सीय राम - उर माला ॥
अस बिचारि गवनहु घर भाई ! । जसु, प्रतापु, बलु, तेजु गवाँई ॥
बिहसे अपर भूप, सुनि बानी । जे अबिबेक - अंध, अभिमानी ॥
तोरेहुँ धनुषु ब्याहु अवगाहा । बिनु तोरें को कुअँरि बिआहा ॥
एक बार कालउ किन होऊ । सिय-हित समर जितब हम सोऊ ॥
यह सुनि अवर महिप मुसुकाने । धरमसील, हरिभगत, सयाने ॥

सो०—सीय बिआहबि राम, गरब दूरि करि नृपन्ह के ।
जीति को सक संग्राम, दसरथ के रनबाँकुरे ॥ २४५ ॥

ब्यर्थ मरहु जनि गाल बजाई । मन - मोदकन्हि कि भूख बुताई ॥
सिख हमारि सुनि परम पुनीता । जगदंबा जानहु जियँ सीता ॥
जगत - पिता रघुपतिहि बिचारी । भरि लोचन छबि लेहु निहारी ॥
सुंदर, सुखद, सकल गुनरासी । ए दोउ बंधु संभु - उर - बासी ॥
सुधा - समुद्र समीप बिहाई । मृगजलु निरखि मरहु कत धाई ॥
करहु जाइ, जा - कहुँ जोइ भावा । हम तौ आजु जनम - फलु पावा ॥
अस कहि भले भूप अनुरागे । रूप अनूप बिलोकन लागे ॥
देखहिं सुर नभ चढ़े बिमाना । बरषहिं सुमन, करहिं कल गाना ॥

स्वाभाविकमनोहारिमूर्तिमन्तावुभावपि । उपमा कामकोटीनामपि न्यूना तयोः कृते ।।
तयोर्मनोज्ञे वदने शरदिन्दुविनिन्दके । नयने चाब्जसङ्काशे मनसे दायके रुचेः ।।
रम्या दृष्टिस्तयोर्मारमनोहरणकारिणी । हृदयायातिरुचिरा निर्वक्तुं नैव शक्यते ।।
कले कपोलयुगले श्रुतयो लोलकुण्डलाः । रम्याण्योष्ठाश्च चिबुके वाणी च मृदुला तयोः ।।
निशाकरकरव्रातनिन्दकश्च हसस्तयोः । भ्रकुट्यो विकटाकारा नासिके च मनोहरे ।।
तयोर्विशालालिकयोस्तिलके समराजताम् । तयोः कचान् समालोक्य लज्जन्ते स्मालिसञ्चयाः।।
चतुरस्रे शिरस्त्रे च विराजेते स्म शीर्षयोः । मध्ये मध्ये ययोरासन् निर्मिताः पुष्पकुड्मलाः।।
तिस्रो रेखाः सुरुचिराः कम्बुमञ्जुलकण्ठयोः । ननु त्रिलोकीसुषमासीमा एवाभवन् स्थिताः ।।

भान्ति स्म हारा गजमौक्तिकानां मालास्तुलस्या उरसोस्तयोश्च ।
वृषांसवन्तौ हरितुङ्गमुद्रौ तौ भव्यसच्छक्तिनिधिप्रवेष्टौ ।। २४३ ।।

आबद्धकटितूणीरपीताम्बरसमावृतौ । शरपाणी धनुर्युक्तवामस्कन्धविभूषितौ ।।
पीतयज्ञोपवीताभ्यामुभावपि सुशोभितौ । समावृताऽऽ नखशिखं तयोर्मञ्जुमहाच्छविः ।।
इत्याकारौ जनाः सर्वे विलोक्य सुखिनोऽभवन् । निर्निमेषाणि नेत्राणि तेषां ताराश्च नाचलन् ।।
तावुभौ भ्रातरौ दृष्ट्वा जनको मुदितोऽभवत् । ततो गत्वा मुनेः पादकमले स समग्रहीत् ।।
उक्त्वा विनीतं वचनं कथामश्रावयन्निजाम् । रङ्गभूमिञ्च सकलां स मुनिं समदर्शयत् ।।
यत्र यत्र प्रयातः स्म कुमारौ तौ वरावुभौ । तत्रतत्रैव चकिताः पश्यन्ति स्म समेऽपि तौ ।।
रामं पश्यन्ति स्म तत्र सर्वेऽपि स्वस्वसम्मुखम् । तथापि ज्ञातवान् नैव विशिष्टं कोऽपि मर्म तत् ।।
मुनिर्भूपं भाषते स्म यत् सर्वा रचना वरा । भूपो हृष्टस्ततो जातः प्राप्नोच्च परमं सुखम् ।।

सर्वेषु मञ्चेष्वभवत् सुमञ्च एकोऽति रम्यो विशदो विशालः ।
द्वौ भ्रातरौ तौ मुनिना समेतौ तत्रोपविष्टौ व्यदधान्महीपः ।। २४४ ।।

प्रभुं विलोक्य सर्वेऽपि निःश्रीका अभवन्नृपाः । राकाधिनाथमुदितमवलोक्येव तारकाः ।।
विश्वास ईदृशो जातः सर्वेषामेव मानसे । न संशयोऽस्ति यद् रामो भञ्जयिष्यति कार्मुकम् ।।
विनापि शङ्करमहाविशिखासनभञ्जनम् । योजयिष्यत्येव मालां रामस्योरसि जानकी ।।
इत्थं विचार्य यातव्यमस्माभिर्वेश्म बान्धवाः ! । हारयित्वा यशो नैजं प्रतापं बलतेजसी ।।
अन्ये नृपास्तु व्यहसन् निशम्यैतां सरस्वतीम् । य आसन्नविवेकान्धा अभिमानान्वितास्तथा ।।
जातेऽपि धनुषो भङ्गे विवाहः कठिनो मतः । विना भङ्गं तु कः शक्त उद्वोढुं जनकात्मजाम् ।।
कालोऽप्यस्तु पुरोऽस्माकमेकवारं तमप्यहो । जनकस्य सुतामाप्तुं जेष्यामः समरे वयम् ।।
निशम्यैतन्नृपा अन्ये कुर्वन्ति स्म स्मितं तदा । धर्मशीला हरेर्भक्ताश्चतुरा अपि येऽभवन् ।।

समुद्वक्ष्यतीह प्रभुर्जानकीं तां महीपालगर्वं समग्रं विनाश्य ।
रणे कोऽस्ति तौ द्वौ विजेतुं समर्थः समाघातशूरौ सुतौ दिग्रथस्य ।। २४५ ।।

इत्थं कृत्वा प्रलपनं मृत्युमृच्छत मा मुधा । किं मनोमोदकैर्लोके बुभुक्षा विनिवार्यते ।।
तदस्माकं परं पूतमुपदेशं निशम्य भोः ! । जगदम्बां विजानीत चित्ते जनकनन्दिनीम् ।।
विचार्य रघुनाथञ्च जगतां जननप्रदम् । आतृप्ति निजनेत्राणां पश्यतच्छविमेतयोः ।।
सुन्दरौ सुखदौ सर्वगुणपुञ्जस्वरूपिणौ । उभावपि भ्रातरौ स्तः शिवमानसवासिनौ ।।
परित्यज्य सुधासिन्धुममुं स्वनिकटस्थितम् । मृगाम्बु दृष्ट्वा धावित्वा वृणीध्वे मरणं कुतः ।।
यस्मै यद् रोचते कर्म स गत्वा विदधातु तत् । वयं तु लब्धवन्तः स्मः फलं मानुषजन्मनः ।।
इत्युक्त्वा साधवो भूपा अनुरागसमन्विताः । प्रारब्धवन्तोऽनुपमरूपस्य प्रविलोकनम् ।।
विमानानि समारुह्य पश्यन्ति स्माम्बरात् सुराः । वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि गायन्ति स्म तथा कलम् ।।

दो०—जानि सुअवसरु, सीय तब, पठई जनक बोलाइ ।
चतुर सखीं सुंदर सकल, सादर चलीं लवाइ ॥ २४६ ॥

सिय - सोभा नहिं जाइ बखानी । जगदंबिका रूप - गुन - खानी ॥
उपमा सकल मोहि लघु लागीं । प्राकृत - नारि - अंग - अनुरागीं ॥
सिय बरनिअ तेइ उपमा देई । कुकबि कहाइ, अजसु को लेई ॥
जौं पटतरिअ तीय सम सीया । जग असि जुबति कहाँ कमनीया ॥
गिरा मुखर, तन अरध भवानी । रति अति दुखित अतनु पति जानी ॥
बिष - बारुनी बंधु प्रिय जेही । कहिअ रमासम किमि बैदेही ॥
जौं छबि - सुधा - पयोनिधि होई । परम रूपमय कच्छपु सोई ॥
सोभा रजु, मंदरु सिंगारू । मथै पानि - पंकज निज मारू ॥

दो०—ऐहि बिधि उपजै लच्छि जब, सुंदरता - सुख - मूल ।
तदपि सकोच - समेत कबि, कहहिं सीय समतूल ॥ २४७ ॥

चलीं संग लै सखीं सयानी । गावत गीत मनोहर बानी ॥
सोह नवल तनु सुंदर सारी । जगत-जननि अतुलित छबि भारी ॥
भूषन सकल सुदेस सुहाए । अंग - अंग रचि सखिन्ह बनाए ॥
रंगभूमि जब सिय पगु धारी । देखि रूप मोहे नर - नारी ॥
हरषि सुरन्ह दुंदुभीं बजाईं । बरषि प्रसून अपछरा गाईं ॥
पानि - सरोज सोह जयमाला । अवचट चितए सकल भुआला ॥
सीय चकित - चित रामहि चाहा । भए मोह - बस सब नरनाहा ॥
मुनि - समीप देखे दोउ भाई । लगे ललकि लोचन - निधि पाई ॥

दो०—गुरजन - लाज, समाजु बड़, देखि सीय सकुचानि ।
लागि बिलोकन सखिन्ह - तन, रघुबीरहि उर आनि ॥ २४८ ॥

राम - रूपु अरु सिय - छबि देखें । नर - नारिन्ह परिहरीं निमेषें ॥
सोचहिं सकल, कहत सकुचाहीं । बिधि-सन बिनय करहिं मन-माहीं ॥
हरु बिधि ! बेगि - जनक - जड़ताई । मति हमारि असि देहि सुहाई ॥
बिनु बिचार पनु तजि नरनाहू । सीय - राम - कर करै बिबाहू ॥
जगु भल कहिहि, भाव सब काहू । हठ कीन्हें, अंतहुँ उर दाहू ॥
ऐहिं लालसाँ मगन सब लोगू । बरु साँवरो जानकी जोगू ॥
तब बंदीजन जनक बोलाए । बिरिदावली कहत चलि आए ॥
कह नृपु, जाइ कहहु पन मोरा । चले भाट, हियँ हरषु न थोरा ॥

दो०—बोले बंदी बचन बर, सुनहु सकल महिपाल ।
पन बिदेह - कर कहहिं हम, भुजा उठाइ बिसाल ॥ २४९ ॥

नृप-भुजबलु-बिधु, सिव - धनु राहू । गरुअ - कठोर, बिदित सब काहू ॥
रावनु, बानु महाभट भारे । देखि सरासन गवँहिं सिधारे ॥
सोइ पुरारि कोदंडु कठोरा । राज - समाज आजु जोइ तोरा ॥
त्रिभुवन - जय - समेत बैदेही । बिनहिं बिचार बरइ हठि तेही ॥
सुनि पन, सकल भूप अभिलाषे । भटमानी अतिसय मन माखे ॥

ततः सुकालं प्रतिबुध्य सीतां समाह्वयन्मैथिलभूमिपालः ।
सर्वाः सुरम्याश्चतुरा वयस्याः प्रगृह्य तां सादरमानयंश्च ॥ २४६ ॥

शोभा जनकनन्दिन्या निर्वक्तुं नैव शक्यते । जगज्जनन्या रूपस्य गुणानामपि सत्खनेः ॥
मह्यं न्यूनाः प्रतीयन्त उपमाः सकला अपि । प्राकृतस्त्रीप्रतीकेषु यतस्ताः प्रीतिसंयुताः ॥
सीताया वर्णने दत्वा ता एव प्राकृतोपमाः । कुकविः कः प्रकथ्येत प्राप्नुयादयशस्तथा ॥
सीता यद्युपमीयेत कयाचिदपि योषिता । तर्हीदृशी रम्यरूपा युवतिः कुत्र वर्तते ॥
स्त्रीषु वागस्ति मुखरा भवान्यर्धतनुस्तथा । पतिं स्वमतनुं ज्ञात्वा रतिरप्यस्ति दुःखिनी ॥
यस्या विषं तथा मद्यं वर्तेते प्रियबान्धवौ । तया लक्ष्म्या समा सीता कया रीत्या निरूप्यताम् ॥
भवेद् यर्हिच्छविसुधापानीयनिधिरद्भुतः । पररूपमयस्तत्र भवेच्च यदि कच्छपः ॥
शोभा रज्जू रसोऽपि स्याच्छृङ्गारो मन्दराचलः । मारः स्वपाणिपद्माभ्यां कुर्यात् तन्मन्थनं तथा ॥

रीत्यानयोत्पत्तिमियाद् यदा श्रीर्मूलं सुखस्यापि सुरम्यतायाः ।
सङ्कोचयुक्ताः कवयस्तदापि वक्ष्यन्ति वैदेहसुतासमां ताम् ॥ २४७ ॥

निजसङ्गे गृहीत्वा तां चतुरा आलयोऽचलन् । गीतानि सुमनोज्ञानि गायन्त्यो रम्यया गिरा ॥
शरीरे नूतने तस्याः शाटी मञ्जुरशोभत । जगज्जनन्या महती कान्तिरौपम्यवर्जिता ॥
आभूषणानि सर्वाणि देशे भान्ति स्म शोभने । प्रत्यङ्गं सुनिविष्टानि वयस्याभिर्यथोचितम् ॥
यदा विदेहनृपजा रङ्गभूमौ पदे न्यधात् । रूपं तस्यास्तदा दृष्ट्वा नरा नार्यश्च मोहिताः ॥
अवादयन्त मुदिता दुन्दुभीस्त्रिदिवालयाः । प्रवर्ष्य च प्रसूनानि गायन्ति स्माप्सरोगणाः ॥
जयमाला शोभते स्म तस्याः करसरोजयोः । भूभृतश्चकिताः सन्तः पश्यन्ति स्म समेऽपि ताम् ॥
राममारभत द्रष्टुं सीता चकितमानसा । ततो मोहवशा जाताः सर्वेऽपि वसुधाधिपाः ॥
अपश्यत् सा मुनेः पार्श्वे तावुभावपि बान्धवौ । तस्या नेत्रे निधिं प्राप्य लुब्धे जाते स्थिरे तदा ॥

ह्रिया गुरूणां परमं समाजं विलोक्य सङ्कोचमयाच्च सीता ।
विलोकितुं प्रारभतालिदेहान् आनीय रामं निजमानसे सा ॥ २४८ ॥

विलोक्य रूपं रामस्य सीतायाः सुषमां तथा । पुरुषैर्महिलाभिश्च परित्यक्तं निमेषणम् ॥
सर्वे विचारयन्ति स्म सङ्कोचन्ति स्म भाषितुम् । कुर्वन्ति स्म मनस्येव प्रार्थनां वेधसं प्रति ॥
जडतां जनकस्याशु विधातर्हरतां भवान् । ददातु तस्मै धिषणामस्माकमिव शोभनाम् ॥
विना विचारं सन्त्यज्य प्रतिज्ञां स्वां नराधिपः । विवाहं कारयतु च वैदेहीरामचन्द्रयोः ॥
वदिष्यन्ति जनाः साधु सर्वेभ्यो रोचते यतः । हठे कृते तु हृदयमन्तकालेऽपि धक्ष्यति ॥
इत्येतस्यां लालसायां निमग्नाः सकला जनाः । यदेष श्याम एवास्ति सीताया उचितो वरः ॥
ततः समाह्वयद् भूपो जनको बन्दिनो जनान् । आगच्छन्ति स्म ते सर्वे वदन्तो विरुदावलीम् ॥
भूपोऽवदत् तान् यद् गत्वा प्रतिज्ञां कथयन्तु मे । बन्दिनोऽपि प्रयान्ति स्म तेषां हृद्यतिसम्मदः ॥

वरं वचो वन्दिगणा अवोचन् शृण्वन्तु सर्वेऽपि वसुन्धरेशाः ।
वयं प्रतिज्ञां जनकस्य वच्मो भुजान् समुत्थाप्य विशालरूपान् ॥ २४९ ॥

राज्ञां भुजबलं चन्द्रः शिवचापो विधुन्तुदः । स गुरुः कठिनश्चेति सर्वेषां विदितं तथा ॥
लङ्केशबाणप्रमुखा वीराः परमदुर्दमाः । शरासनं विलोक्यैव तूष्णीं निरगमन्नितः ॥
तदेवातीव कठिनं गिरिशस्य शरासनम् । भूपतीनां समाजेऽद्य यो भङ्गं प्रापयिष्यति ॥
त्रयाणामपि लोकानां जयेन सह जानकी । वरयिष्यत्याग्रहेण विचारेण विनैव तम् ॥
श्रुत्वा प्रतिज्ञां पृथ्वीशा अभिलाषमकुर्वत । मनस्यतीव ते क्रुद्धा आसन् ये भटमानिनः ॥

परिकर बाँधि उठे अकुलाई। चले इष्टदेवन्ह सिर नाई॥
तमकि, ताकि, तकि सिव-धनु धरहीं। उठइ न, कोटि भाँति बलु करहीं॥
जिन्ह के कछु बिचारु मन-माहीं। चाप-समीप, महीप न जाहीं॥

दो०—तमकि धरहिं धनु मूढ़ नृप, उठइ न, चलहिं लजाइ।
मनहुँ पाइ भट-बाहुबलु, अधिकु-अधिकु गरुआइ॥ २५०॥

भूप सहस-दस एकहि बारा। लगे उठावन, टरइ न टारा॥
डगइ न संभु-सरासनु कैसें। कामी-बचन सती-मनु जैसें॥
सब नृप भए जोगु-उपहासी। जैसें बिनु-बिराग सन्यासी॥
कीरति, बिजय, बीरता भारी। चले चाप-कर बरबस हारी॥
श्रीहत भए हारि हियँ राजा। बैठे निज-निज जाइ समाजा॥
नृपन्ह बिलोकि जनकु अकुलाने। बोले बचन रोष जनु साने॥
दीप-दीप के भूपति नाना। आए सुनि, हम जो पनु ठाना॥
देव, दनुज धरि मनुज-सरीरा। बिपुल बीर आए रनधीरा॥

दो०—कुअँरि मनोहर, बिजय बड़ि, कीरति अति कमनीय।
पावनिहार बिरंचि जनु, रचेउ न धनु दमनीय॥ २५१॥

कहहु काहि यहु लाभु न भावा। काहुँ न संकर-चाप चढ़ावा॥
रहउ चढ़ाउब, तोरब भाई। तिलु-भरि भूमि न सके छड़ाई॥
अब जनि कोउ माखै भटमानी। बीर-बिहीन मही मैं जानी॥
तजहु आस, निज-निज गृह जाहू। लिखा न बिधि बैदेहि-बिबाहू॥
सुकृतु जाइ जौं पनु परिहरऊँ। कुअँरि कुआरि रहउ, का करऊँ॥
जौं जनतेउँ बिनु भट भुबि भाई। तौ पनु करि होतेउँ न हँसाई॥
जनक-बचन सुनि सब नर-नारी। देखि जानकिहि भए दुखारी॥
माखे लखनु, कुटिल भइँ भौंहें। रदपट फरकत, नयन रिसौंहें॥

दो०—कहि न सकत रघुबीर-डर, लगे बचन जनु बान।
नाइ राम-पद-कमल सिरु, बोले गिरा प्रमान॥ २५२॥

रघुबंसिन्ह-महुँ जहँ कोउ होई। तेहिं समाज अस कहइ न कोई॥
कही जनक जसि अनुचित बानी। बिद्यमान रघुकुलमनि जानी॥
सुनहु भानुकुल-पंकज-भानू। कहउँ सुभाउ, न कछु अभिमानू॥
जौं तुम्हारि अनुसासन पावौं। कंदुक-इव ब्रह्मांड उठावौं॥
काचे घट-जिमि डारौं फोरी। सकउँ मेरु, मूलक-जिमि तोरी॥
तव प्रताप-महिमा भगवाना!। को बापुरो पिनाक पुराना॥
नाथ! जानि अस, आयसु होऊ। कौतुक करौं, बिलोकिअ सोऊ॥
कमल-नाल-जिमि चाप चढ़ावौं। जोजन-सत-प्रमान लै धावौं॥

दो०—तोरौं छत्रक-दंड जिमि, तव प्रताप-बल नाथ!।
जौं न करौं, प्रभुपद-सपथ, कर न धरौं धनु-भाथ॥ २५३॥

लखन सकोप बचन जे बोले। डगमगानि महि, दिग्गज डोले॥
सकल लोग, सब भूप डेराने। सिय-हियँ हरषु, जनकु सकुचाने॥

आबध्य ते परिकरमुदतिष्ठन् समाकुलाः । प्राचलंश्च स्वेष्टदेवान् प्रणम्य निजमूर्धभिः ॥
प्रक्षुभ्य वीक्ष्य वीक्ष्यापिगृह्णन्ति स्मेशकार्मुकम् । तन्नोदस्थीयत परं कृतकोटिबलैरपि ॥
विचारो लवरूपोऽपि चित्ते येषामवर्तत । न गच्छन्ति स्म ते पार्श्वं चापस्य वसुधाधिपाः ॥

प्रक्षुभ्य चापं जगृहुर्जडेशा नोत्थं यदा ते प्रययुः सलज्जम् ।
सम्प्राप्य नूनं भटबाहुसारं गतं गुरुत्वं त्वधिकाधिकं तत् ॥ २५० ॥

सहस्राणि दशेशानां सम्भूयैकक्षणे ततः । आरभन्तोन्नतिं तस्य चालितं तन्न चाचलत् ॥
चाल्यते स्म न तत् कीदृक् त्रिपुरारिशरासनम् । कामिनां वचनैर्यादृङ् मनो भर्तृव्रतस्त्रियः ॥
याताः सर्वेऽपि राजान उपहासस्य पात्रताम् । विना वैराग्यभावेन यान्ति संन्यासिनो यथा ॥
निजकीर्तिं विजेतृत्वं महतीं वीरतामपि । अवशं हारयित्वा ते चापहस्तेऽचलंस्ततः ॥
पराजितास्ते मनसा सञ्जाताः श्रीहता नृपाः । तथा निजे निजे गत्वा समाजे समुपाविशन् ॥
तान् भूमिपालानालोक्य जनको व्याकुलोऽभवत् । कोपेन नूनं सिक्तानि वचांसि प्रायुनक् तथा ॥
नानाविधा भूपतयो द्वीपद्वीपनिवासिनः । प्राप्ता निशम्य तां सन्धामस्माभिर्या सुनिश्चिता ॥
धृत्वा शरीरं मानुष्यं देवता दनुजा अपि । अन्येऽपि विपुला वीरा रणधीराः समागताः ॥

रम्यां कुमारीं विजयं महान्तं कीर्तिं मनोज्ञां परमां तथैव ।
यः प्राप्नुयान्नूनमसौ विधात्रा कृतो न चापस्य दमस्य कर्ता ॥ २५१ ॥

कथ्यतां यल्लाभ एष किं कस्मै न प्ररोचते ? । किन्तु केनापि कोदण्डं शम्भोर्न सगुणं कृतम् ॥
बान्धवास्तिष्ठतां दूरे सज्यता भञ्जनं तथा । नाशकन् केऽपि विच्छेत्तुं तिलमात्रमपि क्षितेः ॥
वीरमान्यधुना कोऽपि न भवेद् रोषसंयुतः । मया त्विदानीं विज्ञाता पृथिवी वीरवर्जिता ॥
आशां भवन्तो जहतु यान्तु च स्वस्वमन्दिरम् । विधिना नास्ति लिखितं वैदेह्याः पाणिपीडनम् ॥
यदि त्यजामि मर्यादां पुण्यं नाशं प्रयास्यति । कुमार्यस्तु कुमार्येव किमतः करवाण्यहम् ॥
भ्रातरो ! अज्ञास्यं पृथिवीं वीरवर्जिताम् । तर्हि सन्धां विधायेमां नायास्यमुपहास्यताम् ॥
सर्वे नरास्तथा नार्यः श्रुत्वा जनकभाषितम् । ततश्च जानकीं दृष्ट्वा जाता दुःखसमन्विताः ॥
क्रुद्धो जातो लक्ष्मणस्तद्भ्रुकुटी वक्रतां गते । ओष्ठौ स्फुरणसंयुक्तौ नयने च रुषारुणे ॥

रामस्य भीतेरशकन्न वक्तुं लग्नानि बाणा इव तद्वचांसि ।
प्रणाम्य कं रामपदाब्जयुग्मे प्रायुङ्क्त सत्यार्थवतीं गिरं सः ॥ २५२ ॥

वर्तमानो यत्र कश्चिदेकोऽपि रघुवंशिनाम् । तस्मिन् समाजे वचनं न कश्चिद् वदतीदृशम् ॥
जनकोऽनुचितं यादृग् वचनं प्रोक्तवानिह । वर्तमानं विबुध्यापि रघुवंशशिरोमणिम् ॥
श्रृणोतु भास्करकुलक्षीरजन्मसुभास्कर ! । स्वभावतोऽहमाभाषे न कस्मादभिमानतः ॥
भवदीयामनुमतिं यद्यहं समवाप्नुयाम् । उत्तोलयेयं तर्हीदं ब्रह्माण्डं कन्दुकोपमम् ॥
क्षेप्स्यामि भञ्जयित्वा तदामकुम्भोपमं तथा । अहं त्रोटयितुं शक्तः सुमेरुं मूलकोपमम् ॥
भगवन् ! भवदीयस्य प्रतापस्य प्रसादतः । कः पदार्थो वराकोऽयं पिनाकोऽस्ति पुरातनः ॥
एतद् विज्ञाय हे नाथ ! भवेदनुमतिर्यदि । कौतुकं प्रविधास्यामि तदप्यद्य विलोक्यताम् ॥
पद्मनालेन सदृशं समारोप्य शरासनम् । धाविष्यामि गृहीत्वैव शतयोजनसम्मितम् ॥

भङ्क्ष्यामि तच्छत्रकदण्डतुल्यं भवत्प्रतापस्य बलेन नाथ ! ।
चेन्नो करिष्ये प्रभुपादशापो यच्चापतूणौ करयोर्न धास्ये ॥ २५३ ॥

यस्मिन्नेव क्षणे वाचं सकोपो लक्ष्मणोऽवदत् । तस्मिन्नेवाचलद् भूमिरचलन् दिग्गजा अपि ॥
समे जनाः समे भूपाः सञ्जाता भयसंयुताः । सीताया हृदि मुञ्जाता सङ्कोचं जनको गतः ॥

गुर रघुपति, सब मुनि, मन-माहीं। मुदित भए पुनि-पुनि पुलकाहीं॥
सयनहिं रघुपति लखनु नेवारे। प्रेम-समेत निकट बैठारे॥
बिस्वामित्र समय सुभ जानी। बोले अति सनेहमय बानी॥
उठहु राम! भंजहु भव-चापा। मेटहु तात! जनक-परितापा॥
सुनि गुरु-बचन, चरन सिरु नावा। हरषु-बिषादु न कछु उर आवा॥
ठाढ़े भऐ उठि सहज सुभाएँ। ठवनि जुबा मृगराजु लजाएँ॥

दो०—उदित उदयगिरि-मंच पर, रघुबर बालपतंग।
बिकसे संत-सरोज सब, हरषे लोचन-भृंग॥ २५४॥

नृपन्ह केरि आसा-निसि नासी। बचन-नखत-अवली न प्रकासी॥
मानी-महिप-कुमुद सकुचाने। कपटी भूप-उलूक लुकाने॥
भए बिसोक कोक-मुनि-देवा। बरिसहिं सुमन, जनावहिं सेवा॥
गुर-पद बंदि सहित-अनुरागा। राम मुनिन्ह-सन आयसु मागा॥
सहजहिं चले सकल-जग-स्वामी। मत्त-मंजु-बर-कुंजर-गामी॥
चलत राम सब पुर-नर-नारी। पुलक-पूरि-तन भए सुखारी॥
बंदि पितर, सुर सुकृत सँभारे। जौं कछु पुन्य प्रभाउ हमारे॥
तौ सिव-धनु मृनाल की नाईं। तोरहुँ रामु, गनेस गोसाईं॥

दो०—रामहि प्रेम-समेत लखि, सखिन्ह समीप बोलाइ।
सीता-मातु सनेह-बस, बचन कहइ बिलखाइ॥ २५५॥

सखि! सब कौतुक देखनिहारे। जेउ कहावत हितू हमारे॥
कोउ न बुझाइ कहइ गुर-पाहीं। ए बालक, असि हठ भलि नाहीं॥
रावन-बान छुआ नहिं चापा। हारे सकल भूप करि दापा॥
सो धनु राजकुअँर-कर देहीं। बाल मराल कि मंदर लेहीं॥
भूप-सयानप सकल सिरानी। सखि! बिधिगति कछु जाति न जानी॥
बोली चतुर सखी मृदु बानी। तेजवंत, लघु गनिअ न, रानी!॥
कहँ कुंभज! कहँ सिंधु अपारा!। सोषेउ, सुजसु सकल संसारा॥
रबि-मंडल देखत लघु लागा। उदयँ तासु, तिभुवन-तम भागा॥

दो०—मंत्र परम लघु, जासु बस, बिधि-हरि-हर, सुर सर्ब।
महामत्त गजराज कहुँ, बस कर अंकुस खर्ब॥ २५६॥

काम कुसुम-धनु-सायक लीन्हे। सकल भुवन अपने बस कीन्हे॥
देबि! तजिअ संसउ अस जानी। भंजब धनुषु राम, सुनु रानी!॥
सखी-बचन सुनि, भै परतीती। मिटा बिषादु, बढ़ी अति प्रीती॥
तब रामहि बिलोकि बैदेही। सभय हृदयँ, बिनवति जेहि तेही॥
मनहीं मन मनाव अकुलानी। होहु प्रसन्न महेस-भवानी!॥
करहु सफल आपनि सेवकाई। करि हितु, हरहु चाप-गरुआई॥
गननायक बरदायक देवा। आजु लगें कीन्हिउँ तुअ-सेवा॥
बार-बार बिनती सुनि मोरी। करहु चाप-गुरुता अति थोरी॥

दो०—देखि-देखि रघुबीर-तन, सुर मनाव, धरि धीर।
भरे बिलोचन प्रेम-जल, पुलकावली सरीर॥ २५७॥

गुरू रामस्तथा सर्वे मुनयः स्वस्वचेतसि । जाताः प्रसन्नाः पुलकसंयुक्ताश्च पुनः पुनः ।।
कटाक्षेणैव रामोऽपि सौमित्रिं संन्यवारयत् । उपवेशयति स्मापि सप्रेम निजसन्निधौ ।।
विश्वामित्रः परिज्ञाय समयं त सुशोभनम् । अतीव स्नेहसंयुक्तां प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ।।
यत् त्वमुत्तिष्ठ हे राम ! भञ्जयेश्वरकार्मुकम् । तात ! मैथिलराजस्य परितापं निवारय ।।
श्रुत्वेति स्म गुरोर्वाचं तदङ्घ्री शिरसानमत् । प्रसादो वा विषादो वा तच्चित्ते कोऽपि नागतः।।
सहजेन स्वभावेन समुत्थाय स्थितोऽभवत् । स्थितिभङ्ग्या लज्जयन् स युवावस्थं मृगाधिपम्।।

मञ्चोदयाद्रावुदयं प्रयाते रघूत्तमे बालदिनाधिनाथे ।
सदम्बुजातानि गतानि हासं हृष्टाश्च जाता नयनद्विरेफाः ।। २५४ ।।

आशा निशा गता नाशं वसुधाधिपसंहतेः । प्रकाशरहिता जाता तद्वाक्तारावलिस्तथा ।।
मानयुग्भूपकुमुदराशिः सङ्कोचमागतः । छलिभूपोलूकपुञ्जाः प्रयाताश्च विलीनताम् ।।
मुनिदेवाश्चक्रवाकाः सञ्जाताः शोकवर्जिताः । वर्षयन्तः प्रसूनानि सेवामज्ञापयंश्च ते ।।
अनुरागेण सहितं प्रणम्य चरणौ गुरोः । रामचन्द्रो याचति स्म मुनीननुमतिं ततः ।।
सर्वेषां जगतां स्वामी रीत्या सहजयाचलत् । मदाक्तमञ्जुलवरद्विपतुल्यगतिं श्रयन् ।।
रामचन्द्रे चलत्येव सर्वे पुर्या नराः स्त्रियः । पुलकाञ्चितगात्राश्च जाताः सुखसमन्विताः।।
पितॄन् सुरांश्च वन्दित्वा सुकृतान्यपि तेऽस्मरन् । यद्यस्मदीयसुकृतप्रभावः कोऽपि वर्तते ।।
तर्हि प्रमथनाथस्य कोदण्डं बिससन्निभम् । विभञ्जयेद् रामचन्द्रो गणाधीश्वर ! हे गुरो ! ।।

प्रेम्णा समेतं प्रविलोक्य रामं सखीः समाहूय च सन्निधाने ।
सीताप्रसूः प्रीतिवशैव भूत्वा प्रायो विलप्येत्यवदद् वचांसि ।। २५५ ।।

सखि ! सर्वे तेऽपि सन्ति कौतुकस्यावलोकिनः । निगद्यन्ते येऽस्मदीयकल्याणस्य विधायिनः ।।
न कोऽपि विज्ञापयति प्रबोध्य गुरुमेतयोः । यद् वर्तेते इमौ बालौ हठ एषोऽस्ति नोचितः ।।
दशाननस्तथा बाणः स्पृशतः स्मापि नो धनुः । सर्वेऽन्येऽपि महीपाला गर्वं कृत्वा पराजिताः ।।
धनुस्तदेवैष दत्ते राजपुत्रस्य हस्तयोः । किं बालहंसः शक्नोति ग्रहीतुं मन्दराचलम् ।।
भूपालस्यापि चातुर्यं सकलं विलयं गतम् । विज्ञायते नैव कापि गतिर्विश्वसृजः सखि ! ।।
ततोऽवदत् तां चतुरा सखी कोमलया गिरा । तेजोवन्तः प्रगण्या न लघवो भूपतिप्रिये ! ।।
कुम्भजन्मा मुनिःकुत्र कुत्रापारोऽम्भसां निधिः । किन्तु शोषितवान् सर्वलोके यत्सुयशस्ततः ।।
मण्डलं दिननाथस्य लघु भाति विलोकने । किन्तु तस्योदयादेव नश्यति त्रिजगत्तमः ।।

मन्त्रोऽस्त्यणीयान् सतु यस्य निघ्नाः सर्वे सुरा ब्रह्महरित्रिनेत्राः ।
दन्तावलेन्द्रञ्च परं प्रमत्तमल्पाङ्कुशं संविदधाति निघ्नम् ।। २५६ ।।

गृहीत्वा कौसुमं चापं पृषत्कमपि मन्मथः । स्ववशे कृतवानस्ति जगन्ति सकलान्यपि ।।
ज्ञात्वेति देवि ! भवती परित्यजतु संशयम् । शृणोतु राज्ञि ! यद् रामो भञ्जयिष्यति कार्मुकम्।।
श्रुत्वा सख्या वचस्तस्या विश्वासः समजायत । विषादो विलयं यातः प्रीतिः परमवर्धत ।।
तदा रामं समालोक्य मिथिलाधिपनन्दिनी । भीतचित्ता करोति स्म यस्य कस्यापि संस्तवम्।।
प्रसादनं करोति स्म मनस्येवाकुला सती । भवतां प्रीतिसंयुक्तौ हे महेश्वर ! हे शिवे ! ।।
कुरुतां सफलामद्य सेवां सम्पादितां निजाम् । हितं कृत्वापहरतां गुरुत्वं कार्मुकस्थितम् ।।
हे गणानामधिपते ! वरदायक ! दैवत ! । विहिता भवतः सेवा मयाद्यावधि वर्तते ।।
भूयो भूयः समाकर्ण्य प्रार्थनां विहितां मया । करोतु परमस्वल्पं गुरुत्वं कार्मुकस्थितम् ।।

सन्दृश्य सन्दृश्य च रामदेहं धैर्यं श्रिता प्रार्थयते स्म देवान् ।
तस्या दृशोः प्रेमजलं प्रपूर्णं रोमोद्गमो वर्ष्मणि वर्तते स्म ।। २५७ ।।

नीकें निरखि नयन - भरि सोभा । पितु-पनु सुमिरि, बहुरि मनु छोभा ॥
अहह ! तात दारुनि हठ ठानी । समुझत नहिं कछु लाभु, न हानी ॥
सचिव सभय, सिख देइ न कोई । बुध - समाज बड़ अनुचित होई ॥
कहँ धनु कुलिसहु चाहि कठोरा । कहँ स्यामल मृदुगात किसोरा ॥
बिधि ! केहि भाँति धरौं उर धीरा । सिरस - सुमन - कन बेधिअ हीरा ॥
सकल सभा कै मति भै भोरी । अब मोहि संभु-चाप ! गति तोरी ॥
निज जड़ता लोगन्ह पर डारी । होहि हरुअ रघुपतिहि निहारी ॥
अति परिताप सीय - मन माहीं । लव-निमेष जुग-सय-सम जाहीं ॥

दो०—प्रभुहि चितइ, पुनि चितव महि, राजत लोचन लोल ।
खेलत मनसिज - मीन - जुग, जनु बिधु - मंडल डोल ॥ २५८ ॥

गिरा-अलिनि मुख-पंकज रोकी । प्रगट न, लाज - निसा अवलोकी ॥
लोचन - जलु रह लोचन कोना । जैसें परम कृपन - कर सोना ॥
सकुची ब्याकुलता बड़ि जानी । धरि धीरजु प्रतीति उर आनी ॥
तन - मन - बचन मोर पनु साचा । रघुपति-पद-सरोज चितु राचा ॥
तौ भगवानु सकल - उर - बासी । करिहि मोहि रघुबर कै दासी ॥
जेहि कें जेहि पर सत्य सनेहू । सो तेहि मिलइ, न कछु संदेहू ॥
प्रभु - तन चितइ प्रेम-तन ठाना । कृपानिधान राम सबु जाना ॥
सियहि बिलोकि तकेउ धनु कैसें । चितव गरुरु लघु ब्यालहि जैसें ॥

दो--लखन लखेउ, रघुबंसमनि, ताकेउ हर - कोदंडु ।
पुलकि गात बोले बचन, चरन चापि ब्रह्मांडु ॥ २५९ ॥

दिसिकुंजरहु, कमठ, अहि, कोला । धरहु धरनि, धरि धीर, न डोला ॥
रामु चहहिं संकर - धनु तोरा । होहु सजग, सुनि आयसु मोरा ॥
चाप - समीप रामु जब आए । नर - नारिन्ह सुर - सुकृत मनाए ॥
सब - कर संसउ अरु अग्यानू । मंद महीपन्ह - कर अभिमानू ॥
भृगुपति केरि गरब - गरुआई । सुर - मुनिबरन्ह केरि कदराई ॥
सिय कर सोचु, जनक - पछितावा । रानिन्ह कर दारुन - दुख - दावा ॥
संभुचाप बड़ बोहितु पाई । चढ़े जाइ सब संगु बनाई ॥
राम - बाहुबल - सिंधु अपारू । चहत पारु नहिं कोउ कड़हारू ॥

दो०—राम बिलोके लोग सब, चित्र लिखे-से देखि ।
चितई सीय कृपायतन, जानी बिकल बिसेषि ॥ २६० ॥

देखी बिपुल बिकल बैदेही । निमिष बिहात कलप - सम तेही ॥
तृषित बारि - बिनु जो तनु त्यागा । मुएँ करइ का सुधा - तड़ागा ॥
का बरषा सब कृषी सुखानें । समय चुकें पुनि का पछितानें ॥
अस जियँ जानि जानकी देखी । प्रभु पुलके लखि प्रीति बिसेषी ॥
गुरहि प्रनामु मनहिं - मन कीन्हा । अति लाघवँ उठाइ धनु लीन्हा ॥
दमकेउ दामिनि-जिमि जब लयऊ । पुनि नभ, धनु मंडल-सम भयऊ ॥
लेत, चढ़ावत, खैंचत गाढ़ें । काहुँ न लखा, देख सबु ठाढ़ें ॥
तेहि छन, राम मध्य धनु तोरा । भरे भुवन धुनि घोर - कठोरा ॥

नयनाभ्यां समालोक्य शोभां तस्य यथोचितम् । स्मृत्वा पुनः पितुः सन्धां तस्या अक्षुभ्यताति हृत्।।
अहो ! पित्रा प्रतिज्ञातो वर्तते दारुणो हठः । न तेन ज्ञायते कोऽपि लाभो वा क्षय एव वा ।।
सचिवाः सभयाः सर्वे बोधयन्ति न केऽपि तम् । विद्वत्समाजेऽनुचितं महदेतत् प्रजायते ।।
शरासनमिदं कुत्र कठिनं कुलिशादपि । श्यामलो मृदुगात्रोऽयं किशोरः कुत्र वर्तते ।।
विधे ! धैर्यं कया रीत्या धारयानि मनस्यहम् । शिरीषपुष्पलेशेन हीरको वेध्यते किमु ।।
भ्रान्ता जातास्ति धिषणा सर्वस्या अपि संसदः । तदिदानीं चाप ! शम्भोस्त्वमेवासि ममाश्रयः।।
प्रक्षिप्य लोकेष्वन्येषु जडतामात्मनि स्थिताम् । रघुनाथं समालोक्य भव त्वमधुना लघु ।।
सीताया मानसेऽतीव परितापोऽभवत् तदा । तस्या युगशतानीव लवोऽप्येति स्म नैमिषः ।।

क्रमात् प्रभुं क्ष्माञ्च विलोकयन्त्यास्तस्या अभाच्चञ्चलनेत्रयुग्मम् ।
भर्तूरतेः खेलति मीनयुग्मं ग्लौबिम्बदोलामुपगत्य नूनम् ।। २५८ ।।

मुखपद्मेन संरुद्धा तस्या वाङ् मधुपालिनी । न जायते स्म प्रकटा समालोक्य त्रपानिशाम् ।।
कोणे लोचनयोरेव तिष्ठति स्माम्बु लोचनम् । कृपणस्यातिमहतो यथा तिष्ठति काञ्चनम् ।।
वृद्धिङ्गतां विकलतां वीक्ष्य सङ्कुचिताऽभवत् । धैर्यमाश्रित्य सा किन्तु चित्ते विश्वासमानयत्।।
यद् यद्यस्ति प्रतिज्ञा मे सत्या वाक्चित्तकर्मभिः । यदि चित्तञ्चानुरागि सत्यं रामपदाब्जयोः ।।
तर्हि चित्तेषु सर्वेषां वसन् षट्सम्पदां पतिः । संविधास्यत्यवश्यं मां रघुश्रेष्ठस्य सेविकाम् ।।
यस्य यस्मिन् भवत्येव प्रीतिः सत्यस्वरूपिणी । स तं मिलत्येव चात्र कापि शङ्का न विद्यते ।।
दृष्ट्वा प्रभोर्वर्ष्म वार्ष्मं निश्चितं प्रेम साकरोत् । कृपानिधानं रामोऽपि सकलं प्रतिबुद्धवान् ।।
विलोक्य जानकीं कीदृक् चापं स समलोकत । संलोकते वैनतेयो लघुं विषधरं यथा ।।

सौमित्रिरालोकत यद् गिरीशधनुः समालोकि रघूत्तमेन ।
तदेदमब्रूत स हृष्टरोमा ब्रह्माण्डमापीड्य पदद्वयेन ।। २५९ ।।

दिग्गजाः ! कूर्म ! शेषाहे ! वराह ! सकलैरपि । चलेन्नैषा तथेयं क्ष्मा ध्रियतां धैर्यधारिभिः ।।
धनुस्त्रोटयितुं शैवं रामचन्द्रोऽभिवाञ्छति । तज्जागृता भवत भोः ! श्रुत्वाद्य मम शासनम्।।
ततो रामो गच्छति स्म यदा चापस्य सन्निधिम् । प्रार्थ्यन्ते स्म नरैः स्त्रीभिः पुण्यानि विबुधा अपि।।
सर्वेषामपि सन्देहो बोधशून्यत्वमेव च । अभिमानो बालिशानां मेदिन्याः स्वामिनां तथा।। मप्यहो
अभिमानस्य गुरुता भृगुवंशशिखामणेः । कातरत्वं सुमनसां मुनीनां महतामपि ।।
मैथिल्याः शोचनं पश्चात्तापो जनकभूभृतः । राज्ञीनां दारुणो दुःखदववैश्वानरस्तथा ।।
सम्प्राप्य पृथुलं पोतं महेश्वरशरासनम् । अधिरोहन्ति स्म सर्वे गत्वा निर्माय संहतिम् ।।
सागरं पाररहितं रामबाहुबलात्मकम् । ततुं वाञ्छन्ति स्म किन्तु नाविकः कोऽपि नाभवत्।।

सम्प्रेक्ष्य रामः सकलांश्च लोकान् चित्राङ्कितान् प्रेक्ष्य यथा पुनः सः ।
सीतां कृपाम्भोनिधिरीक्षते स्म वेत्ति स्म चैनां विकलामतीव ।। २६० ।।

अवालोकत सोऽतीव विकलां मिथिलेशजाम् । निमेषोऽपि प्रयाति स्म तस्य कल्पसमस्तदा ।।
यदि तृड्विकलः कोऽपि विना वारि तनुं त्यजेत् । तर्हि तस्मिन् मृते सौधस्तडागः किं करिष्यति ।।
शुष्कायां सस्यसम्पत्तौ कस्मै लाभाय वर्षणम् । व्यतीते समये पश्चात्तापेनाप्यस्ति किं फलम् ।।
इति स्वचित्ते विज्ञाय जानकीमवलोक्य च । विशिष्टां प्रीतिमालोक्य प्रभू रोमाञ्चितोऽभवत्।।
मनस्येव करोति स्म गुरवे प्रणतिं ततः । लाघवेन विशिष्टेन कोदण्डमुदतोलयत् ।।
तददीप्यत शम्पेव यदा स उदतोलयत् । पुनर्धनुस्तद् गगने मण्डलाकारतां गतम् ।।
गृह्णन् कुर्वन् समौर्वीकं तीव्रमाकर्षयन्नपि । केनापि रामो नो दृष्टः स्थितो दृष्टः समैरपि ।।
तस्मिन्नेव क्षणे रामो मध्ये धनुरभञ्जयत् । ध्वनिना घोरतीव्रेण व्याप्तानि भुवनानि च ।।

छं०—भरे भुवन घोर, कठोर रव, रबि - बाजि तजि मारगु चले ।
चिक्करहिं दिग्गज, डोल महि, अहि-कोल - कूरुम कलमले ॥
सुर, असुर, मुनि कर कान दीन्हें, सकल बिकल बिचारहीं ।
कोदंड खंडेउ राम, तुलसी, जयति बचन उचारहीं ॥

सो०—संकर - चापु जहाजु, सागरु रघुबर - बाहुबलु ।
बूड़ सो सकल समाजु, चढ़ा जो प्रथमहिं मोह - बस ॥ २६१ ॥

प्रभु दोउ चापखंड महि डारे । देखि लोग सब भए सुखारे ॥
कौसिकरूप पयोनिधि पावन । प्रेम - बारि अवगाहु सुहावन ॥
रामरूप - राकेसु निहारी । बढ़त बीचि पुलकावलि भारी ॥
बाजे नभ गहगहे निसाना । देवबधू नाचहिं करि गाना ॥
ब्रह्मादिक सुर, सिद्ध, मुनीसा । प्रभुहि प्रसंसहिं, देहिं असीसा ॥
बरिसहिं सुमन रंग बहु माला । गावहिं किंनर गीत रसाला ॥
रही भुवन भरि जय - जय बानी । धनुषभंग - धुनि जात न जानी ॥
मुदित कहहिं जहँ-तहँ नर-नारी । भंजेउ राम संभुधनु भारी ॥

दो०—बंदी, मागध, सूतगन, बिरुद बदहिं मतिधीर ।
करहिं निछावरि लोग सब, हय, गय, धन, मनि, चीर ॥ २६२ ॥

झाँझि, मृदंग, संख, सहनाई । भेरि, ढोल, दुंदुभीं सुहाई ॥
बाजहिं बहु बाजने सुहाए । जहँ - तहँ जुबतिन्ह मंगल गाए ॥
सखिन्ह - सहित हरषी अति रानी । सूखत धान, परा जनु पानी ॥
जनक लहेउ सुखु, सोचु बिहाई । पैरत थकें, थाह जनु पाई ॥
श्रीहत भए भूप धनु टूटे । जैसें दिवस - दीप छबि छूटे ॥
सीय - सुखहि बरनिअ केहि भाँती । जनु चातकी पाइ जलु - स्वाती ॥
रामहि लखनु बिलोकत कैसें । ससिहि चकोर - किसोरकु जैसें ॥
सतानंद तब आयसु दीन्हा । सीताँ गमनु राम - पहिं कीन्हा ॥

दो०—संग सखीं सुंदर चतुर, गावहिं मंगलचार ।
गवनी बाल - मराल - गति, सुषमा-अंग अपार ॥ २६३ ॥

सखिन्ह - मध्य सिय सोहति कैसें । छबिगन - मध्य महाछबि जैसें ॥
कर - सरोज जयमाल सुहाई । बिस्व - बिजय - सोभा जेहिं छाई ॥
तन सकोचु, मन परम उछाहू । गूढ़ प्रेमु लखि परइ न काहू ॥
जाइ समीप राम - छबि देखी । रहि जनु कुअँरि चित्र अवरेखी ॥
चतुर सखीं लखि कहा बुझाई । पहिरावहु जयमाल सुहाई ॥
सुनत जुगल कर माल उठाई । प्रेम - बिबस पहिराइ न जाई ॥
सोहत जनु जुग जलज सनाला । ससिहि सभीत देत जयमाला ॥
गावहिं छबि अवलोकि सहेली । सियँ जयमाल राम - उर मेली ॥

सो०—रघुबर - उर जयमाल, देखि देव बरिसहिं सुमन ।
सकुचे सकल भुआल, जनु बिलोकि रबि कुमुदगन ॥ २६४ ॥

जगन्ति घोरकर्कशस्वनेन पूर्णतामगुस्तुरङ्गमा रवेस्तथा अयुर्विहाय पद्धतिम् ।
दिशां गजाश्च चीत्स्वनाश्चलाभवद् वसुन्धरा समाकुला भुजङ्गमो वराहसूकरस्वपि ।।
सुरासुरा मुनीश्वराः श्रवस्थितस्वपाणयः समारभन्त विक्लवा विचारणं समेऽपि ते ।
अभञ्जयद् रघूत्तमो धनुर्यदेति तेऽविदुस्तदा जयेति तेऽवदन् प्रशंसते तुलस्यदः ।।

गिरीशस्य चापोऽभवत् तोययानं रघुश्रेष्ठदोःसत्वमम्भोनिधिश्च ।
स सर्वोऽपि जातो निमग्नः समाजो य आरोहवादो वशान् मूढतायाः ।। २६१ ।।

चापखण्डावुभौ चापि क्षिपति स्म प्रभुर्भुवि । विलोक्यैतत् समे लोका भवन्ति स्म सुखान्विताः।।
महर्षौ गाधितनये पावने पयसां निधौ । सुशोभनागाधहार्दपयसा परिपूरिते ।।
लोकयित्वा रामरूपं पौर्णमासीसुधाकरम् । रोमाञ्चपङ्क्तिरूपोरुवीचयो वृद्धिमागताः।।
प्रवाद्यन्ते स्म नभसि पटहास्तीव्रनिःस्वनाः । नृत्यन्ति स्म तथा गानं कुर्वन्ति स्म सुराङ्गनाः।।
ब्रह्मादयो दिविषदः सिद्धा मुनिवरा अपि । प्रशंसन्ते स्म देवेशं यच्छन्ति स्म तथाशिषम्।।
वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि बहुवर्णाः स्रजस्तथा । गायन्ति स्माश्ववदना गीतानि रसवन्ति च ।।
समग्रेष्वपि लोकेषु व्याप्ता जयजयेति वाक् । धनुर्भङ्गध्वनिर्यस्यां सञ्जातोऽपि न लक्षितः ।।
यत्र तत्र वदन्ति स्म मुदिताः पुरुषाः स्त्रियः । रामो भञ्जितवान् भव्यं त्रिपुरारेः शरासनम्।।

गणात्मका मागधबन्दिसूताः कीर्तिं वदन्ति स्म सुशेमुषीकाः ।
समेऽपि हर्षाद् वितरन्ति लोका हयान् गजान् रैमणिचीरजातम् ।। २६२ ।।

मृदङ्गशङ्खकांस्यानि मुखस्वनवती तथा । आनकाः कीर्तिपटहा भेर्यः परमशोभनाः ।।
इति रम्याणि वाद्यानि प्रवाद्यन्ते स्म नैकधा । यत्र तत्र रुवन्ति स्म भद्राणि युवतीस्त्रियः ।।
सखीभिः सहिता राज्ञी तथा प्रमुदिताभवत् । ननु शुष्केषु धान्येषु पानीयं पतितं भवेत् ।।
सन्त्यज्य शोकं जनको नृपः सुखमवाप्तवान् । ननु कश्चित् तरञ्श्रान्तस्तलमाधारमाप्तवान्।।
भग्ने शरासने भूपाः सञ्जाताः कान्तिवर्जिताः । यथा भवन्ति दिवसे दीपकाः कान्तिवर्जिताः ।।
शक्यमस्ति कया रीत्या निर्वक्तुं जानकीसुखम्।सा तथासीद् यथा काचित् स्वात्यम्भः प्राप्य चातकी।।
विलोकते स्म सौमित्री रामं रीत्या कया तदा । यथा त्रिभावरीनाथं चकोरस्य किशोरकः ।।
आदेशं प्रददाति स्म शतानन्दो मुनिस्ततः । वैदेही च प्रयाति स्म रामचन्द्रस्य सन्निधिम् ।।

सख्यो मनोज्ञाश्चतुराश्च साकं सङ्गीतवत्यः शुभगीतकानि ।
सा बालहंस्या व्रजतिस्म गत्या तस्या अपाराभवदङ्गकान्तिः ।। २६३ ।।

मध्ये सखीनां भाति स्म कथं जनकनन्दिनी । कान्तीनां मध्यगा भाति यथा कान्तिर्महातनुः।।
जयमाला शोभते स्म तस्याः करसरोजयोः । यस्यां व्याप्ता वर्तते स्म सर्वविश्वजयच्छविः।।
तस्याः शरीरे सङ्कोचः परोत्साहश्च मानसे । तस्या गूढतमं प्रेम न केनाप्युपलक्षितम् ।।
गत्वा समीपं रामस्य विलोकितवती छविम् । सा चित्रलिखिता नूनं सञ्जाता नृपनन्दिनी ।।
प्रबोध्याब्रूत चतुरा सखी सम्प्रेक्ष्य तां तथा । शोभनां जयमालां त्वमुरस्यस्य समर्पय ।।
श्रुत्वेति वाचं पाणिभ्यामुदगृह्णाज्जयस्रजम् । प्रेम्णस्तु विवशत्वात् सा न शक्तार्पयितुं तदा।।
शोभेते स्म करौ तस्याः सनाले पङ्कजे ननु । यच्छशी भीतिसंयुक्ते राकेशाय जयस्रजम् ।।
सख्यश्छविं विलोक्यैतामारभन्ते स्म गायनम् । सीताप्युरसि रामस्य जयमालां समार्पयत् ।।

समुद्वाहमालां रघुश्रेष्ठवत्से विलोक्यामरा आचरन् पुष्पवर्षम् ।
नृपाः सर्व आसन् सुसङ्कोचयुक्ता गणाः कैरवाणां ध्रुवं वीक्ष्य भानुम् ।। २६४ ।।

पुर अरु ब्योम बाजने बाजे। खल भए मलिन, साधु सब राजे॥
सुर, किंनर, नर, नाग, मुनीसा। जय-जय-जय कहि देहिं असीसा॥
नाचहिं-गावहिं बिबुध बधूटीं। बार-बार कुसुमांजलि छूटीं॥
जहँ-तहँ बिप्र बेद-धुनि करहीं। बंदी बिरिदावलि उच्चरहीं॥
महि, पाताल, नाक-जसु ब्यापा। राम, बरी सिय, भंजेउ चापा॥
करहिं आरती पुर-नर-नारी। देहिं निछावरि बित्त बिसारी॥
सोहति सीय-राम कै जोरी। छबि-सिंगारु मनहुँ एक ठोरी॥
सखीं कहहिं, प्रभु-पद गहु सीता ! । करति न चरन-परस, अति भीता॥

दो०—गौतम-तिय-गति सुरति करि, नहिं परसति पग पानि।
मन बिहसे रघुबंसमनि, प्रीति अलौकिक जानि॥ २६५॥

तब सिय देखि, भूप अभिलाषे। कूर, कपूत, मूढ़ मन माखे॥
उठि-उठि पहिरि सनाह अभागे। जहँ-तहँ गाल बजावन लागे॥
लेहु छड़ाइ सीय, कह कोऊ। धरि बाँधहु नृपबालक दोऊ॥
तोरें धनुषु, चाड़ नहिं सरई। जीवत हमहि, कुअँरि को बरई॥
जौं बिदेहु कछु करै सहाई। जीतहु समर, सहित दोउ भाई॥
साधु भूप बोले, सुनि बानी। राजसमाजहि लाज लजानी॥
बलु, प्रतापु, बीरता, बड़ाई। नाक, पिनाकहि-संग सिधाई॥
सोइ सूरता कि अब कहुँ पाई। असि बुधि, तौ बिधि मुहँ मसि लाई॥

दो०—देखहु रामहि नयन भरि, तजि इरिषा, मदु, कोहु।
लखन-रोषु-पाबकु-प्रबल, जानि सलभ जनि होहु॥ २६६॥

बैनतेय-बलि जिमि चह कागू। जिमि ससु चहै नाग-अरि-भागू॥
जिमि चह कुसल अकारन कोही। सब संपदा चहै सिवद्रोही॥
लोभी लोलुप कल कीरति चहई। अकलंकता कि कामी लहई॥
हरिपद-बिमुख परमगति चाहा। तस तुम्हार लालचु, नरनाहा ! ॥
कोलाहलु सुनि सीय सकानी। सखीं लवाइ गईं, जहँ रानी॥
रामु सुभायँ चले गुरु-पाहीं। सिय-सनेहु बरनत मन-माहीं॥
रानिन्ह-सहित सोच-बस सीया। अब धौं बिधिहि काह करनीया॥
भूप-बचन सुनि इत-उत तकहीं। लखनु, राम-डर बोलि न सकहीं॥

दो०—अरुन नयन, भृकुटी कुटिल, चितवत नृपन्ह सकोप।
मनहुँ मत्त गज-गन निरखि, सिंघ-किसोरहि चोप॥ २६७॥

खरभरु देखि बिकल पुर-नारीं। सब मिलि देहिं महीपन्ह गारीं॥
तेहिं अवसर सुनि सिव-धनु-भंगा। आयउ भृगुकुल-कमल-पतंगा॥
देखि महीप सकल सकुचाने। बाज-झपट जनु लवा लुकाने॥
गौरि सरीर भूति भल भ्राजा। भाल बिसाल त्रिपुंड बिराजा॥
सीस जटा, ससिबदनु सुहावा। रिस-बस कछुक अरुन होइ आवा॥
भृकुटी कुटिल, नयन रिस-राते। सहजहुँ चितवत मनहुँ रिसाते॥
बृषभ-कंध, उर-बाहु बिसाला। चारु जनेउ, माल, मृगछाला॥
कटि मुनि-बसन, तून दुइ बाँधें। धनु-सर कर, कुठारु कल काँधें॥

पुरे तथा विष्णुपदे प्रारब्धं वाद्यवादनम् । दुर्जना मलिना जाताः साधवश्च मुदन्विताः ॥
सुराः किम्पुरुषा मर्त्या भुजगाश्च मुनीश्वराः । वाचं जयजयेत्युक्त्वा ददति स्माशिषं तदा ॥
नृत्यन्ति स्म तथा गानं कुर्वन्ति स्म सुरस्त्रियः । अञ्जलिभ्यः प्रसूनानि क्षिप्यन्ते स्म पुनः पुनः॥
यत्र तत्र द्विजगणाः कुर्वन्ति स्म श्रुतिध्वनिम् । शश्वदुच्चारयन्ति स्म बन्दिनो विरुदावलीः ॥
व्याप्तं जातं यशो मह्यां पाताले त्रिदशालये । यद् रामोऽभञ्जयच्चापं वृणुते स्म च जानकीम्॥
नीराजनं कुर्वते स्म नरा नार्यश्च नागराः । विस्मृत्य निजसामर्थ्यं वितरन्ति स्म ते धनम्॥
सुशोभते स्म युगलं जानकीरामचन्द्रयोः । युगलं स्थितमेकत्र कान्तिशृङ्गारयोर्ध्रुवम् ॥
सख्यो वदन्ति स्म सीते ! स्वामिनश्चरणौ स्पृश । सभया किन्तु सातीव चरणौ स्पृशति स्म न ॥

स्मृत्वा गतिं गौतमधर्मपत्न्या न सा कराभ्यां स्पृशति स्म पादौ ।
चित्तेऽहसद् राघववंशरत्नमलौकिकीं प्रीतिमथावबुध्य ॥ २६५ ॥

दृष्ट्वा सीतां तदा केचिल्लुभ्यन्ति स्म महीभृतः । दुष्टाः कुपुत्रा मूढाश्च प्रक्षुभ्यन्ति स्म ते हृदि ॥
उत्थायोत्थाय वर्माणि धृत्वा ते भाग्यवर्जिताः । यत्र तत्र प्रारभन्त केवलं गण्डवादनम् ॥
केचिद् वदन्ति स्म सीता विमुच्य प्रतिगृह्यताम् । समागृह्य निबध्येतां नृपपुत्रावुभावपि ॥
केवलं धनुषो भङ्गान्नेच्छा पूर्णा भविष्यति । वरयिष्यति कोऽस्मासु जीवत्सु नृपनन्दिनीम् ॥
करिष्यति विदेहेशो यदि काञ्चित् सहायताम् । जीयतां समरे सोऽपि बान्धवद्वयसंयुतः ॥
इति श्रुत्वा वचो भूपाः सज्जना इदमब्रुवन् । अमुं समाजं भूपानां दृष्ट्वा लज्जापि लज्जिता॥
युष्माकं बलवीरत्वे प्रतापो महिमा तथा । प्रतिष्ठापीति सकलं कार्मुकेन समं गतम् ॥
सैवास्ति वीरता वेयं कुतश्चिद् भाविताऽधुना । दुर्धीर्वोऽस्त्यत एवेयं धात्राऽलेपि मुखे मसिः ॥

आतोषमक्ष्णां रघुनाथ ईक्ष्यो विहाय रोषं मदमप्यथेर्ष्याम् ।
विज्ञाय सौमित्रिरुषं महाग्निं भाव्यं न युष्माभिरहो पतङ्गैः ॥ २६६ ॥

विहङ्गाधिपतेर्भागं वायसोऽभिलषेद् यथा । दन्तावलद्विषो भागं शशकोऽभिलषेद् यथा ॥
यथा कुशलमाकाङ्क्षेदकारणविरोधकृत् । यथा सर्वाः श्रियः काङ्क्षेद् गङ्गाधरविरोधकृत्॥
जनो लोभी लोलुपश्च वाञ्छेत् कीर्तिं कलां यथा। इच्छन्नप्यकलङ्कत्वं कामुको नाप्नुयाद् यथा ॥
नारायणाङ्घ्रिविमुखो यथा वाञ्छेत् परां गतिम् । तथैव हे भूमिपाला ! युष्माकं कामना मता ॥
कोलाहलं निशम्येत्थं सीता शङ्कान्विताभवत् । तत्र तामनयन् सख्यो यत्र भूपप्रियाभवत् ॥
रामः सहजया गत्या चलति स्मान्तिकं गुरोः । स्नेहं जनकनन्दिन्या मनस्येव निरूपयन् ॥
राज्ञीभिः सहिता सीता शोकस्याधीनतां गता । यदिदानीं विधाता किं विधातुमभिवाञ्छति ॥
भूपानां वचनं श्रुत्वा व्यलोकयदितस्ततः । नाशक्नोत् किन्तु सौमित्रिर्वक्तुं रामस्य भीतितः ॥

नेत्रेऽरुणे तद्भ्रुकुटी च वक्रे नृपान् सरोषं स विलोकते स्म ।
मत्तेभवृन्दं प्रविलोक्य नूनं जातोऽभवत् सिंहशिशुः सरोषः ॥ २६७ ॥

विक्षुब्धतां समालोक्य विकला नागराः स्त्रियः । सम्मिल्य सर्वा भूपेभ्यः प्रयुञ्जन्ति स्म दुर्वचः ॥
तस्मिन्नेव क्षणे श्रुत्वा शिवचापस्य भञ्जनम् । आगच्छद् भृगुवंशात्मकमलस्य विभावसुः ॥
विलोक्य तं ससङ्कोचा अभवन् भूमिपाः समे । श्येनस्याक्रमणे नूनं विलीना वर्तकाः खगाः ॥
तस्य गौरेऽभवद् देहे विमलं भस्म राजितम् । तथा विशङ्कटे भाले त्रिपुण्ड्रं सुविराजितम् ॥
शीर्षस्थिता जटास्तस्य रम्यं शशधराननम् । यदमर्षस्य वशतः किञ्चिल्लोहिततां गतम् ॥
भ्रुकुटी कुटिले जाते नयने कोपतोऽरुणे । स्वाभाविकालोकनेऽपि लोकते स्म रुषा ध्रुवम्॥
वृषस्कन्धावुरो भव्यं बाहू तस्य विशङ्कटौ । मनोरमं यज्ञसूत्रं माला चर्म तथैणवम् ॥
कटिदेशे मुनेर्वस्त्रं बद्धं तूणद्वयं तथा । चापबाणौ करे तस्य कले स्कन्धे कुठारकः ॥

दो०—सांत बेषु, करनी कठिन, बरनि न जाइ सरूप।
धरि मुनि - तनु - जनु बीर रसु, आयउ जहँ सब भूप ।। २६८ ।।

देखत भृगुपति - बेषु कराला । उठे सकल भय - बिकल भुआला ।।
पितु - समेत कहि-कहि निज नामा । लगे करन सब दंड - प्रनामा ।।
जेहि सुभायँ चितवहिं, हितु जानी । सो जानइ जनु आइ खुटानी ।।
जनक बहोरि आइ सिरु नावा । सीय बोलाइ प्रनामु करावा ।।
आसिष दीन्हि, सखीं हरषानीं । निज समाज लै गईं सयानीं ।।
बिस्वामित्रु मिले पुनि आई । पद - सरोज मेले दोउ भाई ।।
रामु - लखनु दसरथ के ढोटा । दीन्हि असीस देखि भल जोटा ।।
रामहि चितइ रहे थकि लोचन । रूप अपार मार - मद - मोचन ।।

दो०—बहुरि बिलोकि बिदेह-सन, कहहु काह अति भीर ।
पूँछत जानि अजान - जिमि, ब्यापेउ कोपु सरीर ।। २६९ ।।

समाचार कहि जनक सुनाए । जेहि कारन महीप सब आए ।।
सुनत बचन, फिरि अनत निहारे । देखे चाप - खंड महि डारे ।।
अति रिस बोले बचन कठोरा । कहु जड़ जनक ! धनुष कै तोरा ।।
बेगि देखाउ मूढ़ ! न त आजू । उलटउँ महि, जहँ-लहि तव राजू ।।
अति डरु, उतरु देत नृपु नाहीं । कुटिल भूप हरषे मन माहीं ।।
सुर, मुनि, नाग, नगर-नरनारी । सोचहिं सकल, त्रास उर भारी ।।
मन पछिताति सीय - महतारी । बिधि अब सँवरी बात बिगारी ।।
भृगुपति - कर सुभाउ सुनि सीता । अरध निमेष कलप - सम बीता ।।

दो०—सभय बिलोके लोग सब, जानि जानकी भीरु ।
हृदयँ न हरषु - बिषादु कछु, बोले श्रीरघुबीरु ।। २७० ।।

मासपारायण, नवाँ विश्राम

नाथ संभु धनु भंजनिहारा । होइहि केउ अेक दास तुम्हारा ।।
आयसु काह, कहिअ किन मोही । सुनि रिसाइ बोले मुनि कोही ।।
सेवकु सो जो करै सेवकाई । अरि-करनी करि, करिअ लराई ।।
सुनहु राम ! जेहिं सिव-धनु तोरा । सहसबाहु - सम सो रिपु मोरा ।।
सो बिलगाउ बिहाइ समाजा । न त मारे जैहहिं सब राजा ।।
सुनि मुनि - बचन लखन मुसुकाने । बोले परसुधरहि अपमाने ।।
बहु धनुहीं तोरीं लरिकाईं । कबहुँ न असि रिस कीन्हि, गोसाईं! ।।
अेहि धनु पर ममता केहि हेतू । सुनि रिसाइ कह भृगुकुलकेतू ।।

दो०—रे नृप-बालक! काल - बस, बोलत तोहि न सँभार ।
धनुही - सम ! तिपुरारि - धनु, बिदित सकल संसार ।। २७१ ।।

लखन कहा हँसि, हमरें जाना । सुनहु देव सब धनुष समाना ।।
का छति - लाभु जून धनु तोरें । देखा राम नयन के भोरें ।।

वेषेण शान्तः क्रियया दृढः स शक्यं न रूपं गदितुञ्च तस्य ।
मुनेस्तनुं वीररसो नु धृत्वा तत्रागमद् यत्र समे महीपाः ।। २६८ ।।

विलोक्यैवं भृगुपतेर्वेषं तं भीतिकारकम् । उत्थिता अभवन् सर्वे भूपाला भयविह्वलाः ।।
प्रोच्य प्रोच्य स्वकीयाख्यां सह जन्मप्रदाख्यया । दण्डाकृतिप्रणामानामारम्भं कुर्वते स्म ते ।।
भार्गवो यं हितं ज्ञात्वा स्वभावादप्यलोकत । स नरो ज्ञातवानायुः स्वकीयं पूर्णतां गतम् ।।
ततो जनकभूपालः सम्प्राप्य शिरसानमत् । तथा सीतां समाहूय तया नतिमकारयत् ।।
आशिषो भार्गवोऽयच्छत् सख्यो जाता मुदन्विताः । गृहीत्वा तां नयन्ति स्म चतुरास्ताः स्वमण्डले ।।
ततो मुनिर्गाधिजन्मा सम्प्राप्य मिलति स्म तम् । अनामयद् भ्रातरौ तावुभावप्यङ्घ्रिपद्मयोः ।।
वदति स्माप्यमू रामलक्ष्मणौ दिग्रथात्मजौ । तद् रम्यं युगलं दृष्ट्वा भार्गवोऽयच्छदाशिषम् ।।
रामं विलोक्य तन्नेत्रे स्तब्ध एव व्यतिष्ठताम् । यदनन्तं रामरूपं मारगर्वविमोचकम् ।।

दृष्ट्वा ततोऽब्रूत विदेहराजं यद् ब्रूहि कस्मात् परमो जनौघः ।
ज्ञात्वाप्यपृच्छद् भृगुजोऽज्ञतुल्यो व्याप्तो यतस्तस्य तनावमर्षः ।। २६९ ।।

जनकोऽपि समं वृत्तमुक्त्वा श्रावयति स्म तम् । वसुन्धराधिपाः सर्व आगता येन हेतुना ।।
वाचं श्रुत्वा ततोऽन्यत्र तिर्यग् भूत्वावलोकयत् । तत्रावलोकयच्चापखण्डं भूम्यां निपातितम् ।।
सोऽतिक्रोधेन संयुक्तः क्रूरां वाचमुदैरयत् । वद रे मूर्ख जनक ! भञ्जितं केन कार्मुकम् ।।
तं प्रदर्शय शीघ्रं त्वं नो चेदद्यैव बालिश ! । उल्लोटयिष्ये पृथिवीं यावद् राज्यं तव स्थितम् ।।
अतिभीतेर्महीपालो नैव प्रायच्छदुत्तरम् । दृष्ट्वा तत् कुटिला भूपा हृष्टा जाताः स्वमानसे ।।
विबुधा मुनयो नागा नरा नार्यश्च नागराः । शोचन्ति स्म तदा सर्वे तेषां चित्ते महद् भयम् ।।
पश्चात्तापं करोति स्म सीताया जननी हृदि । यद् धाताभ्रंशयत् सर्वं कृतं कृत्यं मनोरमम् ।।
स्वभावं भृगुनाथस्य सीता श्रुतवती यदा । क्षणार्धमपि याति स्म तस्याः कल्पसमं तदा ।।

लोकान् समग्रान् सभयान् विलोक्य भीतां विदित्वा जनकात्मजाञ्च ।
हर्षो विषादोऽपि न यस्य चित्ते वक्ति स्म स श्रीरघुवंशवीरः ।। २७० ।।

मासपारायणे नवमो विश्रामः सम्पूर्णः

हे नाथ ! गिरिजाधीशधनुर्भञ्जनकारकः । कश्चिदेको दास एव भवदीयो भविष्यति ।।
अनुज्ञा का वर्तते सा कुतो मह्यं न दीयते । इति श्रुत्वा मुनिः कोपी कुपितो वाचमैरयत् ।।
स एव वर्तते दासो दासकार्यं करोति यः । कृते विपक्षकार्ये तु कर्तव्यं प्रविदारणम् ।।
शृणु राम ! धनुः शैवं भञ्जितं येन वर्तते । सहस्रबाहुसदृशः स रिपुर्वर्तते मम ।।
स एनं सम्परित्यज्य समाजं जायतां पृथक् । अन्यथा निहनिष्यन्ते भूपालाः सकला अपि ।।
इमां श्रुत्वा मुनेर्वाचमकरोल्लक्ष्मणः स्मितम् । कुठारधारिणोऽवज्ञां कुर्वाणो व्याहरत् तथा ।।
अस्माभिर्बहवो बाल्ये प्रभज्यन्ते स्म चापकाः । तथापि भवतेदृग् रुट् कदापि न कृता प्रभो ! ।।
भवतोऽस्मिन्नेव चापे वर्तते ममता कुतः । श्रुत्वेदं भृगुवंशस्य केतुः कोपान्वितोऽब्रवीत् ।।

रे कालनिघ्नस्य महीशसूनो ! सम्भाषमाणस्य न ते विवेकः ।
किं चापकाभो गिरिशस्य चापो विज्ञातसत्त्वो भुवने समग्रे ।। २७१ ।।

विहस्य लक्ष्मणोऽब्रूत परिज्ञानेऽस्मदीयके । सर्वे चापाः समाः सन्ति श्रूयतामिति हे प्रभो ! ।।
का हानिरथवा लाभः प्रत्नकोदण्डभञ्जने । रामस्त्विदं पश्यति स्म केवलं नूतनभ्रमात् ।।

छुअत टूट, रघुपतिहु न दोसू। मुनि! बिनु काज करिअ कत रोसू?॥
बोले चितइ परसु की ओरा। रे सठ! सुनेहि सुभाउ न मोरा॥
बालकु बोलि बधउँ नहिं तोही। केवल मुनि, जड़! जानहि मोही॥
बाल-ब्रह्मचारी, अति कोही। बिस्व-बिदित छत्रिय-कुल-द्रोही॥
भुज-बल भूमि भूप-बिनु कीन्ही। बिपुल बार महिदेवन्ह दीन्ही॥
सहसबाहु - भुज - छेदनिहारा। परसु बिलोकु, महीपकुमारा!॥

दो०—मातु-पितहि जनि सोच-बस, करसि, महीस-किसोर!।
गर्भन्ह के अर्भक-दलन, परसु मोर अति घोर॥ २७२॥

बिहसि लखनु बोले मृदु बानी। अहो मुनीसु! महा भटमानी॥
पुनि-पुनि मोहि देखाव कुठारू। चहत उड़ावन फूँकि पहारू॥
इहाँ कुम्हड़बतिया कोउ नाहीं। जे तरजनी देखि मरि जाहीं॥
देखि कुठारु, सरासन-बाना। मैं कछु कहा सहित-अभिमाना॥
भृगुसुत समुझि, जनेउ बिलोकी। जो कछु कहहु, सहउँ रिस रोकी॥
सुर, महिसुर, हरिजन अरु गाई। हमरें कुल इन्ह पर न सुराई॥
बधें पापु, अपकीरति हारें। मारतहूँ पा परिअ तुम्हारें॥
कोटि कुलिस-सम बचनु तुम्हारा। ब्यर्थ धरहु धनु-बान-कुठारा॥

दो०—जो बिलोकि अनुचित कहेउँ, छमहु महामुनि धीर!।
सुनि सरोष भृगुबंसमनि, बोले गिरा गभीर॥ २७३॥

कौसिक! सुनहु मंद यहु बालकु। कुटिल काल-बस निज कुलघालकु॥
भानु-बंस-राकेस-कलंकू। निपट निरंकुस, अबुध, असंकू॥
काल-कवलु होइहि छन माहीं। कहउँ पुकारि, खोरि मोहि नाहीं॥
तुम्ह हटकहु, जौं चहहु उबारा। कहि प्रतापु-बलु-रोषु हमारा॥
लखन कहेउ, मुनि! सुजसु तुम्हारा। तुम्हहि अछत को बरनै पारा॥
अपने मुँह तुम्ह आपनि करनी। बार अनेक भाँति बहु बरनी॥
नहिं संतोषु त पुनि कछु कहहू। जनि रिस रोकि दुसह दुख सहहू॥
बीरब्रती तुम्ह, धीर अछोभा। गारी देत न पावहु सोभा॥

दो०—सूर समर करनी करहिं, कहि न जनावहिं आपु।
बिद्यमान रन पाइ रिपु, कायर कथहिं प्रतापु॥ २७४॥

तुम्ह तौ कालु हाँक जनु लावा। बार-बार मोहि लागि बोलावा॥
सुनत लखन के बचन कठोरा। परसु सुधारि धरेउ कर घोरा॥
अब जनि देइ दोसु मोहि लोगू। कटुबादी बालकु बध-जोगू॥
बाल बिलोकि बहुत मैं बाँचा। अब यहु मरनिहार भा साँचा॥
कौसिक कहा, छमिअ अपराधू। बाल-दोष-गुन गनहिं न साधू॥
खर कुठार, मैं अकरुन-कोही। आगें अपराधी - गुरुद्रोही॥
उतर देत छोड़उँ बिनु मारें। केवल कौसिक! सील तुम्हारें॥
न त ऐहि काटि कुठार कठोरें। गुरहि उरिन होतेउँ श्रम थोरें॥

दो०—गाधिसूनु कह हृदयँ हँसि, मुनिहि हरिअरइ सूझ।
अयमय खाँड़ न ऊखमय, अजहुँ न बूझ, अबूझ॥ २७५॥

भग्नं स्पर्शादेव तस्माद् दोषो रामस्य कोऽपि न । मुने ! हेतुं विना रोषं किमर्थं कुरुते भवान् ॥
परश्वभिमुखं वीक्ष्य वदति स्म भृगूत्तमः । रे शठ ! त्वं स्वभावं मे श्रुतवान् वर्तसे न किम् ? ॥
बालकं सम्परिज्ञाय नैव त्वां मारयाम्यहम् । किं रे मूर्ख ! विजानीषे केवल मुनिमेव माम् ॥
अहं बालब्रह्मचारी परमः कोपनस्तथा । विश्वस्मिन्नस्मि विदितो द्रोही क्षत्रकुलस्य च ॥
भूपहीनामकरवं पृथिवीं भुजयोर्बलात् । अनेकवारमददामपि विप्रकुलाय ताम् ॥
सहस्रबाहोर्बाहूनां छेदनस्य विधायकम् । विलोकयामुं परशुं कुमार ! पृथिवीपतेः ॥

विधेहि मातापितरौ न शोकवशौ पृथिव्या अधिपस्य पुत्र ! ।
विदारको गर्भगतार्भकाणां परश्वधो मेऽस्ति भयानकोऽस्ति ॥ २७२ ॥

विहस्य लक्ष्मणो मृद्वीं प्रयुनक्ति स्म भारतीम् । अहो ! मुनीनामधिपो मन्यते स्वं महाभटम् ॥
प्रदर्शयति मां भूयो भूयो नैजं परश्वधम् । वाञ्छत्युड्डयितुं चैष फूत्कृत्य पृथिवीधरम् ॥
वर्तते नैव कोऽप्यत्र कूष्माण्डस्य शलाटुकः । यस्तर्जनीं विलोक्यैव विनाशमुपयास्यति ॥
समालोक्यैव परशुं कार्मुकं विशिखानपि । अहं किञ्चित्कथितवानभिमानसमन्वितम् ॥
भृगुपुत्रं परिज्ञाय यज्ञसूत्रं विलोक्य च । भवान् यत् किमपि ब्रूते सहे तद् रुद्धकोपवान् ॥
विबुधा भूमिविबुधा हरेर्भक्ताश्च धेनवः । एतेषु वीरतामस्मत्कुलजा दर्शयन्ति न ॥
एतेषां हनने पापमपकीर्तिः पराजये । भवान् हन्ति तथाप्यङ्घ्र्योः पतेम भवतो वयम् ॥
वागेव भवतः कोटिकुलिशैः सदृशी मता । तद् व्यर्थमेव धार्यन्ते चापबाणपरश्वधाः ॥

एतानि दृष्ट्वानुचितं यदुक्तं तन् मर्षणीयं बुध ! हे महर्षे ! ।
श्रुत्वा सरोषं भृगुवंशरत्नं वक्ति स्म गम्भीरगिरा तदानीम् ॥ २७३ ॥

शृणु गाधिसुतर्षे ! यन् मन्दोऽतीवैष बालकः । जिह्मो वशः सन् कालस्य निजवंशस्य नाशकः ॥
प्रभाकरान्ववायस्य राकेशस्यैष लाञ्छनम् । निरङ्कुशः सर्वथैव मूर्खो भयविवर्जितः ॥
व्रजिष्यति क्षणादेव कालस्य ग्रासतामयम् । कथयाम्यहमाहूय दोषो मे न ततः परम् ॥
यदि पातुं वाञ्छसीमं तर्ह्येनं विनिवारय । कथयित्वा प्रतापं म ओजो रोषं तथैव च ॥
लक्ष्मणस्तं ब्रवीति स्म सुयशो भवतो मुने ! । कोऽन्यो वर्णयितुं शक्तो भवतः समुपस्थितो ॥
भवान् निजमुखेनैव स्वकीयां विविधां कृतिम् । अनेकवारं विविधैः प्रकारैः प्रत्यपादयत् ॥
यदि तेन न सन्तोषः किञ्चिद् भूयो ब्रवीतु ताम् । रोषं निरुद्ध्य मा दुःखं दुःसहं सहतां भवान् ॥
भवान् वीरव्रती धीरस्तथा क्षोभविवर्जितः । दुर्भारतीं प्रयुञ्जानो न शोभां लभते ततः ॥

कुर्वन्ति शूराः कृतिमेव युद्धे स्वं ज्ञापयन्ति प्रतिभाष्य नैव ।
सम्प्राप्य शत्रुं युधि विद्यमानं जल्पन्त्यहो ! कापुरुषाः प्रतापम् ॥ २७४ ॥

परन्तु कालं सम्प्रेर्य नूनमानीतवान् भवान् । पुनः पुनर्मम कृते तस्याह्वानं करोति च ॥
लक्ष्मणस्य कठोराणि वचनानि निशम्य सः । सुस्थाप्य घोरं परशुं गृह्णाति स्म स्वके करे ॥
तथावदज् जना ! दोषं मा प्रयच्छन्तु मेऽधुना । वधयोग्यो वर्ततेऽयं बालकः कटुभाषणः ॥
एनं बालकमालोक्य पर्याप्तं पातवानहम् । अयं मुमूर्षुर्जातोऽस्ति सत्यमेवाधुना परम् ॥
कौशिकोऽब्रूत यन् मन्तुमस्य मर्षयताद् भवान् । दोषान् गुणान् वा बालानां गणयन्ति न साधवः ॥
सोऽब्रूत घोरः परशुरहं कोपी च निर्दयः । अपराधी गुरुद्रोही तथाय पुरतो मम ॥
प्रयच्छत्युत्तरं किन्तु त्यजाम्येनं विना हतिम् । केवलेन त्वदीयेन शीलेन कुशिकोद्भव ! ॥
नो चेदेनं कर्तयित्वा सुकठोरकुठारतः । ऋणाद् गुरोरहं मुक्तोऽभविष्यं श्रमतो लघोः ॥

चित्ते हसित्वा वदति स्म कौशो यद् भात्यमुष्मै मुनये हरित्ता ।
खड्गोऽस्ति लौहो न तु खण्ड ऐक्षो न बुध्यतेऽद्यापि बुधोऽप्यबोधः ॥ २७५ ॥

कहेउ लखन, मुनि ! सीलु तुम्हारा। को नहिं जान, बिदित संसारा ॥
माता - पितहि उरिन भए नीकें। गुर - रिनु रहा, सोचु बड़ जीकें ॥
सो जनु हमरेहि माथे काढ़ा। दिन चलि गए, ब्याज बड़ बाढ़ा ॥
अब आनिअ ब्यवहरिआ बोली। तुरत देउँ मैं थैली खोली ॥
सुनि कटु बचन कुठार सुधारा। हाय ! हाय ! सब सभा पुकारा ॥
भृगुबर ! परसु देखावहु मोही। बिप्र बिचारि बचउँ, नृपद्रोही ! ॥
मिले न कबहुँ सुभट रन गाढ़े। द्विज - देवता घरहि के बाढ़े ॥
अनुचित कहि सब लोग पुकारे। रघुपति सयनहिं लखनु नेवारे ॥

दो०—लखन - उतर आहुति सरिस, भृगुबर - कोप कृसानु ।
बढ़त देखि जल सम बचन, बोले रघुकुलभानु ॥ २७६ ॥

नाथ ! करहु बालक पर छोहू। सूध दूधमुख करिअ न कोहू ॥
जौं पै प्रभु - प्रभाउ कछु जाना। तौ कि बराबरि करत अयाना ? ॥
जौं लरिका कछु अचगरि करहीं। गुर, पितु, मातु मोद मन भरहीं ॥
करिअ कृपा सिसु - सेवक जानी। तुम्ह सम सील, धीर, मुनि ग्यानी ॥
राम - बचन सुनि कछुक जुड़ाने। कहि कछु लखनु बहुरि मुसुकाने ॥
हँसत देखि, नख सिख रिस ब्यापी। राम ! तोर भ्राता बड़ पापी ॥
गौर सरीर, स्याम मन माहीं। कालकूटमुख, पयमुख नाहीं ॥
सहज टेढ़, अनुहरइ न तोही। नीचु मीचु सम देख न मोही ॥

दो०—लखन कहेउ हँसि, सुनहु मुनि ! क्रोध पाप कर मूल ।
जेहि बस जन अनुचित करहिं, चरहिं बिस्व-प्रतिकूल ॥ २७७ ॥

मैं तुम्हार अनुचर, मुनिराया ! । परिहरि कोपु, करिअ अब दाया ॥
टूट चाप नहिं जुरिहि रिसाने। बैठिअ, होइहिं पाय पिराने ॥
जौं अति प्रिय तौ करिअ उपाई। जोरिअ कोउ बड़ गुनी बोलाई ॥
बोलत लखनहिं, जनकु डेराहीं। मष्ट करहु, अनुचित भल नाहीं ॥
थर - थर काँपहिं पुर - नर-नारी। छोट कुमार खोट बड़ भारी ॥
भृगुपति सुनि-सुनि निरभय बानी। रिस तन जरइ, होइ बल हानी ॥
बोले रामहि देइ निहोरा। बचउँ बिचारि बंधु लघु तोरा ॥
मनु मलीन, तनु सुंदर कैसें। बिषरस - भरा कनक-घटु जैसें ॥

दो०—सुनि लछिमन बिहसे बहुरि, नयन तरेरे राम ।
गुर - समीप गवने सकुचि, परिहरि बानी बाम ॥ २७८ ॥

अति बिनीत - मृदु - सीतल बानी। बोले रामु जोरि जुग - पानी ॥
सुनहु नाथ ! तुम्ह सहज सुजाना। बालक - बचनु करिअ नहिं काना ॥
बररै - बालकु एकु सुभाऊ। इन्हहि न संत बिदूषहिं काऊ ॥
तेहिं नाहीं कछु काज बिगारा। अपराधी मैं, नाथ ! तुम्हारा ॥
कृपा कोपु बधु बँधब, गोसाईं ! । मो पर करिअ दास की नाईं ॥
कहिअ बेगि जेहि बिधि रिस जाई। मुनिनायक ! सोइ करौं उपाई ॥
कह मुनि, राम ! जाइ रिस कसें। अजहुँ अनुज तव चितव अनैसें ॥
एहि कें कंठ कुठारु न दीन्हा। तौ मैं काह कोपु करि कीन्हा ॥

लक्ष्मणोऽकथयत् तं यन् मुने ! शीलं भवद्गतम् । को जनो न विजानाति प्रसिद्धं तन् महीतले ।।
ऋणात् पित्रोर्भवान् मुक्तो जातोऽस्ति सुमनोरमम्। ऋणं गुरोरस्ति शिष्टं तच्चिन्ता महती हृदि ।।
ममैव शीर्ष्णि तन्नूनं भवान् परिगृहीतवान् । बहून्यहानि यातानि बहु वृद्धं कुसीदकम् ।।
भवानिदानीं ह्वयतु कमपि व्यावहारिकम् । उद्घाट्याहमपि स्यूतं क्षणादेव ददामि तत् ।।
वच: कटु निशम्येत्थं स कुठारं समस्पृशत् । सभा समग्रा हाहेति वचनं समुदैरयत् ।।
शेषोऽवदद् दर्शयते कुठारं मां भृगूत्तम । किन्तु विप्रं विचार्याहमुपेक्षे भूमिपाहित ! ।।
कदापि मिलिता नैव महावीरा रणे दृढा: । ततो हे विप्र विबुध ! गृह एवैधितो भवान् ।।
ततोऽनुचितमस्तीति वदन्ति स्म समे जना: । रघुनाथश्च सौमित्रिं सङ्केतेन न्यवारयत् ।।

हुतोपमैर्लक्ष्मणसद्वचोभिर्भृगूत्तमक्रोधमयं कृशानुम् ।
दृष्ट्वैधमानं गिरमम्बुतुल्यां ववित स्म देवो रघुवंशभानुः ।। २७६ ।।

एतस्मिन् बालके स्वामिन्ननुकम्पा विधीयताम्। सरले दुग्धवदने प्रतिघ्न मा विधीयताम् ।।
प्रभावं यद्यवेदिष्यदयं कञ्चिदपि प्रभो: । अकरिष्यत् तर्हि साम्यं किमयं भवतोऽबुध: ।।
यदि काञ्चिच्चपलतामपि कुर्वन्ति बालका: । गुरुश्च पितरौ तर्हि पूर्यन्ते हृदये मुदा ।।
अमुं शिशुं सेवकञ्च ज्ञात्वा कृपयतां भवान् । भवांस्तु समशीलोऽस्ति मुनिर्धीरस्तथाबुध: ।।
स रामवचनं श्रुत्वा किञ्चिच्छान्तोऽभवत् तदा।उक्त्वा किञ्चिल्लक्ष्मणोऽपि करोति स्म स्मितं मुहु: ।।
व्याप्तो रुषाऽऽनखशिखं स्मयमानं विलोक्य तम्। अवदच्चापि हे राम ! भ्राता ते पापवान् पर: ।।
अयं गौर: शरीरेण परं श्यामोऽस्ति चेतसा । नायं दुग्धमुख: किन्तु कालकूटमुखो मत: ।।
स्वभावादेव वक्रोऽयं त्वां नानुहरते ध्रुवम् । एष नीच: कालतुल्यं प्रविलोकयते न माम् ।।

विहस्य सौमित्रिरभाषतर्षे ! श्रृणोतु यद् रुड् वृजिनस्य मूलम् ।
यन्निघ्नलोका विदधत्ययुक्तं चलन्ति विश्वप्रतिकूलमेव ।। २७७ ।।

अहं दासोऽस्मि भवतो हे मुनीनामधीश्वर ! । तत् कोपमधुना त्यक्त्वा विदधातु भवान् दयाम्।।
न योक्ष्यते धनुर्भग्नममर्षकरणादपि । उपविष्टो भवतु भो: ! पादौ स्यातां प्रपीडितौ ।।
अतिप्रियं यदि धनुस्तर्ह्युपायो विधीयताम् । कञ्चिन्महान्तं गुणिनमाहूयेदं सुयोज्यताम् ।।
एवं वदति सौमित्रौ सम्प्राप्तो जनको भयम् । अत्रूतोक्त्यानया चालं नास्त्ययुक्तं हितावहम् ।।
प्रकम्पन्ते स्म सकला नरा नार्यश्च नागरा: । चित्तेऽवदंश्चानुजोऽयं कुमारो वितथ: पर: ।।
निर्भयं तद्वच: श्रुत्वा श्रुत्वा परशुधारिण: । देहो रुषा दह्यते स्म क्षीयते स्म बलं तथा ।।
उपकारं ज्ञापयित्वा रामं सम्भाषते स्म स: । पामि स्माहमियत्कालं ज्ञात्वामुं भ्रातरं तव ।।
मानसं मलिनं कीदृगस्य देहश्च सुन्दर: । यादृक् सुवर्णकलश: पूर्णो गरलवारिणा ।।

श्रुत्वाऽऽहसल्लक्ष्मण एव भूयो राम: कटाक्षेण तमीक्षते स्म ।
याति स्म संकुच्य गुरो: समीपं वामां परित्यज्य सरस्वतीं स: ।। २७८ ।।

अतीव विनतां मृद्वीं शीतलाञ्च सरस्वतीम् । प्रयुनक्ति स्म सीतेश: सुसंयोज्य करद्वयम् ।।
श्रृणोतु नाथ ! तु भवान् स्वभावादेव बोधवान्। मा करोतु श्रवणयोर्बालकस्य वचस्तत: ।।
वरटानां बालकानामेकैव प्रकृतिर्मता । कदापि सज्जनास्तस्माद् ददत्येभ्यो न दूषणम् ।।
अनेन भवत: किञ्चित् कार्यमस्ति न दूषितम् । आगस्कृदहमेवास्मि भवतो नाथ निश्चितम् ।।
अत: प्रभो ! कृपा कोपो वधो वाप्यथ बन्धनम्। क्रियतामेषु किमपि मयि दास इव स्थिते ।।
तदुच्यतां क्षिप्रमेव येन कोपोऽपगच्छतात् । तदेवाहं करिष्यामि हे मुनीनामधीश्वर ! ।।
मुनिरब्रूत हे राम ! कथं कोपोऽपगच्छतात् । यतोऽधुनापि ते भ्राता मां प्रपश्यति वेल्लितम् ।।
प्रयुनज्मि न चेदस्य ग्रीवायां स्वं परश्वधम् । तर्हि कोपं विधायापि किं सम्प्राप्तं फलं मया ।।

दो०—गर्भ स्रवहिं अवनिप - रवनि, सुनि कुठार - गति घोर ।
परसु - अछत देखउँ जिअत, बैरी भूप-किसोर ॥ २७९ ॥

बहइ न हाथु, दहइ रिस छाती । भा कुठारु कुंठित नृपघाती ॥
भयउ बाम बिधि, फिरेउ सुभाऊ । मोरे हृदयँ कृपा कसि काऊ ? ॥
आजु दया दुखु दुसह सहावा । सुनि सौमित्रि बिहसि सिरु नावा ॥
बाउ - कृपा मूरति अनुकूला । बोलत बचन झरत जनु फूला ॥
जौं पै कृपाँ जरिहिं मुनि ! गाता । क्रोध भएँ तनु राख बिधाता ॥
देखु जनक ! हठि बालकु एहू । कीन्ह चहत जड़, जमपुर गेहू ॥
बेगि करहु किन आँखिन्ह ओटा । देखत छोट, खोट नृप - ढोटा ॥
बिहसे लखनु, कहा मन माहीं । मूदें आँखि कतहुँ कोउ नाहीं ॥

दो०—परसुरामु तब राम - प्रति, बोले, उर अति क्रोधु ।
संभु - सरासनु तोरि सठ, करसि हमार प्रबोधु ॥ २८० ॥

बंधु कहइ कटु संमत तोरें । तू छल - बिनय करसि कर जोरें ॥
करु परितोषु मोर संग्रामा । नाहिं त छाड़ कहाउब रामा ॥
छलु तजि करहि समरु सिवद्रोही । बंधु - सहित न त मारउँ तोही ॥
भृगुपति बकहिं कुठार उठाएँ । मन मुसुकाहिं रामु सिर नाएँ ॥
गुनह लखन कर, हम पर रोषू । कतहुँ सुधाइहु ते बड़ दोषू ॥
टेढ़ जानि सब बंदइ काहू । बक्र चंद्रमहि ग्रसइ न राहू ॥
राम कहेउ, रिस तजिअ मुनीसा ! । कर कुठारु आगें यह सीसा ॥
जेहिं रिस जाइ करिअ सोइ स्वामी । मोहि जानिअ आपन अनुगामी ॥

दो०—प्रभुहि - सेवकहि समरु कस, तजहु बिप्रबर रोसु ।
बेषु बिलोकें कहेसि कछु, बालकहू नहिं दोसु ॥ २८१ ॥

देखि कुठार-बान-धनुधारी । भै लरिकहि रिस बीरु बिचारी ॥
नामु जान पै तुम्हहि न चीन्हा । बंस - सुभायँ उतरु तेंहिं दीन्हा ॥
जौं तुम्ह औतेहु मुनि की नाईं । पद - रज सिर सिसु धरत गोसाईं ! ॥
छमहु चूक अनजानत केरी । चहिअ बिप्र - उर कृपा घनेरी ॥
हमहि-तुम्हहि सरिबरि कसि नाथा! । कहहु न, कहाँ चरन, कहँ माथा ॥
राम मात्र लघु नाम हमारा । परसु सहित बड़ नाम तोहारा ॥
देव ! एकु गुनु धनुष हमारें । नव गुन परम पुनीत तुम्हारें ॥
सब प्रकार हम तुम्ह सन हारे । छमहु बिप्र ! अपराध हमारे ॥

दो०—बार - बार मुनि, बिप्रबर, कहा राम सन राम ।
बोले भृगुपति सरुष हसि, तहूँ बंधु सम बाम ॥ २८२ ॥

निपटहिं द्विज करि जानहि मोही । मैं जस बिप्र, सुनावउं तोही ॥
चाप स्रुवा, सर आहुति जानू । कोपु मोर अति घोर कृसानू ॥
समिधि सेन - चतुरंग सुहाई । महा महीप भए पसु आई ॥
मैं एहिं परसु काटि बलि दीन्हे । समर - जग्य - जप कोटिन्ह कीन्हे ॥
मोर प्रभाउ बिदित नहिं तोरें । बोलसि निदरि बिप्र के भोरें ॥
भंजेउ चापु, दापु बड़ बाढ़ा । अहमिति मनहुँ जीति जगु ठाढ़ा ॥

स्रवन्ति गर्भा नृपयोषिताञ्च घोरां गतिं यत्परशोर्निशम्य ।
सुस्थेऽपि तस्मिन् परशौ मदीये जीवन्तमीक्षेऽहितराट्किशोरम् ॥ २७९ ॥

नाग्रे सरति मे हस्तो हृदयं दह्यते रुषा । नृपघाती कुठारोऽपि कुण्ठां सम्प्राप्तवानयम् ॥
विधिर्मे वामतां यातः स्वभावः परिवर्तनम् । अन्यथा जायतां कीदृक् कदापि हृदि मे दया ॥
दयाद्य साहयति मां दुःसहं दुःखमीदृशम् । श्रुत्वा विहस्य सौमित्रिः शिरसा नमति स्म तम् ॥
भवन्मूर्त्यनुकूलश्च कृपावातोऽपि वर्तते । वचांस्युच्चार्यमाणानि कीर्यन्ते नु सुमानि च ॥
हे मुने ! भवतो गात्रं कृपातो यदि दह्यते । रक्षिष्यति विधातैव सञ्जाते क्रुधि तर्हि तत् ॥
मुनिरब्रूत जनक ! पश्यायं बालको हठात् । जडो यमपुरे गेहं विधातुमभिवाञ्छति ॥
कस्मादेनं शीघ्रमेव न करोष्यक्षिदूरगम् । दर्शनेऽयं लघुः किन्तु वितथोऽतीव भूपजः ॥
विहस्याभाषत ततः स्वमनस्येव लक्ष्मणः । निमीलितेऽक्षियुगले कोऽपि कुत्रापि न स्थितः ॥

रामं ततोऽब्रूत कुठारधारी विधाय कोपं परमं स्वचित्ते ।
प्रभज्य कोदण्डमुमाधिपस्य शठ ! प्रबोधं विदधासि मे त्वम् ॥ २८० ॥

अयं तवैव सम्मत्या भ्राता ते कटु भाषते । छलेन त्वं करौ युङ्क्त्वा विनयं विदधासि च ॥
अतो विधेहि संतोषं मम त्वं साम्परायिके । नो चेद् राम इति ख्यातिमिति ऊर्ध्वं परित्यज ॥
छद्म हित्वा शिवद्रोहिन् ! कुरु युद्धं मया सह । अन्यथा भ्रातृसहितं त्वां हनिष्यामि निश्चितम् ॥
भार्गवो वदति स्मेत्थं समुत्थाप्य परश्वधम् । चित्ते स्मितं करोति स्म श्रीरामो नतमस्तकः ॥
अपराधोऽस्ति सौमित्रेः कोपस्तु क्रियते मयि । क्वचित् क्वचिन् महान् दोषः साधुतायामपि स्थितः ॥
वक्रं विज्ञाय कमपि प्रणमन्ति समे जनाः । ग्रसते राहुरपि न वक्रं कुमुदबान्धवम् ॥
रामोऽवदन् मुनिस्वामिन्नमर्षं त्यजताद् भवान् । भवत्करे कुठारोऽस्ति शीर्षं मे च पुरःस्थितम् ॥
येन रोषो व्रजेन्नाशं तदेवेश ! विधीयताम् । भवान् माञ्च विजानातु स्वकीयमनुगामिनम् ॥

दासेशयोर्युद्धमिहास्ति कीदृग् जहातु रोषं ननु विप्रवर्य ! ।
दृष्ट्वैव वेषं वदति स्म किञ्चित् तद् दूषणं नास्ति च बालकस्य ॥ २८१ ॥

भवन्तं वीक्ष्य परशुबाणकोदण्डधारिणम् । वीरं विचार्य सञ्जातो बालकः कोपसंयुतः ॥
नाम जानाति भावत्कं भवन्तं तु न बुद्धवान् । वंशस्वभावानुरूपं दत्तवान् स तदुत्तरम् ॥
आगमिष्यद् भवानत्र मुनिना सदृशो यदि । तर्हि बालोऽधारयिष्यत् प्रभो ! मूर्ध्ना रजोऽङ्घ्रिगम् ॥
भवान् प्रमादं क्षमतां सम्पादितमबोधतः । विप्राणां हृदये यस्मादभीष्टा परमा दया ॥
अस्माकं भवतश्चास्ति कीदृशी समता प्रभो ! । प्रभाषतां भवानेव क्व पादः क्वच मस्तकम् ॥
केवलं राम इत्यल्पमभिधानं मम स्थितम् । भवतस्तु महन्नाम स्थितं परशुणा सह ॥
अस्माकमेक एवास्ति गुणो बाणासनं प्रभो ! । परमाः पावनाः सन्ति भवतस्तु गुणा नव ॥
पराजिताः स्मो भवतः प्रकारैः सकलैरपि । अतोऽपराधानस्माकं हे विप्र ! क्षमतां भवान् ॥

मुनिश्च विप्रेश्वर इत्यभीक्ष्णं रामस्तदा संवदति स्म रामम् ।
भृगूत्तमोऽब्रूत ततः सरोषस्त्वञ्चासि वामो निजबन्धुतुल्यः ॥ २८२ ॥

किं मां त्वं परिजानासि केवलं जगतीसुरम् । त्वां श्रावयामि वर्तेऽहं यादृशो जगतीसुरः ॥
चापं स्रुवं विजानीहि तथा मार्गणमाहुतिम् । अमर्षं मम पर्याप्तघोररूपं हुताशनम् ॥
समिद्रूपास्ति रुचिरा वाहिनी चतुरङ्गिणी । आगत्य पशवो जाता महान्तः पृथिवीश्वराः ॥
अनेनैव कुठारेणच्छित्वा तानददां बलीन् । जपयुक्ताः कृता यज्ञा एवं कोटचधिका मया ॥
त्वया मम प्रभावोऽयं विदितो नैव वर्तते । मामनादृत्य वदसि तस्मादेव द्विजभ्रमात् ॥
धनुर्भञ्जितवांस्तस्मादेधितोऽस्ति मदस्तव । अहङ्कारस्त्वीदृशो यन्नु जित्वा जगत् स्थितः ॥

राम कहा, मुनि ! कहहु बिचारी । रिस अति बड़ि, लघु चूक हमारी ।।
छुअतहिं टूट पिनाक पुराना । मैं कॆहि हेतु करौं अभिमाना ।।

दो०—जौं हम निदरहिं बिप्र बदि, सत्य सुनहु भृगुनाथ ! ।
तौ अस को जग सुभटु जॆहि, भय - बस नावहिं माथ ।। २८३ ।।

देव, दनुज, भूपति, भट नाना । समबल, अधिक होउ बलवाना ।।
जौं रन हमहि पचारै कोऊ । लरहिं सुखेन, कालु किन होऊ ।।
छत्रिय - तनु धरि समर सकाना । कुल - कलंकु तॆहिं पावँर आना ।।
कहउँ सुभाउ, न कुलहि प्रसंसी । कालहु डरहिं न रन रघुबंसी ।।
बिप्र - बंस कै असि प्रभुताई । अभय होइ जो तुम्हहि डॆराई ।।
सुनि मृदु - गूढ़ बचन रघुपति के । उघरे पटल परसुधर - मति के ।।
राम! रमापति! कर धनु लेहू । खैंचहु, मिटै मोर संदेहू ।।
देत चापु आपुहिं चलि गयऊ । परसुराम - मन बिसमय भयऊ ।।

दो०—जाना राम - प्रभाउ तब, पुलक प्रफुल्लित गात ।
जोरि पानि, बोले बचन, हृदयँ न प्रेम अमात ।। २८४ ।।

जय रघुबंस - बनज - बन - भानू । गहन - दनुज - कुल - दहन कृसानू ।।
जय सुर - बिप्र - धेनु - हितकारी । जय मद - मोह - कोह - भ्रम - हारी ।।
बिनय - सील - करुना - गुन - सागर । जयति बचन - रचना - अति - नागर ।।
सेवक-सुखद, सुभग सब अंगा । जय! सरीर छबि कोटि अनंगा ।।
करौं काह मुख एक प्रसंसा । जय महेस - मन - मानस - हंसा ।।
अनुचित बहुत कहॆउँ अग्याता । छमहु छमामंदिर दौउ भ्राता ।।
कहि जय - जय - जय रघुकुलकेतू । भृगुपति गए बनहि तप - हेतू ।।
अपभयँ कुटिल महीप डॆराने । जहँ - तहँ कायर गवँहिं पराने ।।

दो०—देवन्ह दीन्हीं दुंदुभी, प्रभु पर बरषहिं फूल ।
हरषे पुर - नर - नारि सब, मिटी मोहमय सूल ।। २८५ ।।

अति गहगहे बाजने बाजे । सबहिं मनोहर मंगल साजे ।।
जूथ - जूथ मिलि सुमुखि सुनयनीं । करहिं गान कल कोकिलबयनीं ।।
सुखु बिदेह कर बरनि न जाई । जन्मदरिद्र मनहुँ निधि पाई ।।
बिगत त्रास, भइ सीय सुखारी । जनु बिधु - उदयँ चकोरकुमारी ।।
जनक कीन्ह कौसिकहि प्रनामा । प्रभु - प्रसाद धनु भंजॆउ रामा ।।
मोहि कृतकृत्य कीन्ह दुहुँ भाईं । अब जो उचित सो कहिअ गोसाईं ! ।।
कह मुनि, सुनु नरनाथ! प्रबीना । रहा बिबाहु चाप - आधीना ।।
टूटतहीं धनु भयउ बिबाहू । सुर, नर, नाग, बिदित सब काहू ।।

दो०—तदपि जाइ तुम्ह करहु अब, जथा - बंस ब्यवहारु ।
बूझि बिप्र, कुलबृद्ध, गुर, बेद - बिदित आचारु ।। २८६ ।।

दूत अवधपुर पठवहु जाई । आनहिं नृप दसरथहि बोलाई ।।
मुदित राउ, कहि भलेहिं कृपाला । पठए दूत बोलि तेहि काला ।।
बहुरि महाजन सकल बोलाए । आइ सबन्हि सादर सिर नाए ।।

ततो रामस्तमब्रूत विचार्य वदतान् मुने ! । कोपोऽतितीव्रो भवतः प्रमादोऽस्ति लघुर्मम ।।
भग्नः करस्पृष्ट एव पिनाकः प्रतनोऽभवत् । अभिमानं तर्हि केन हेतुना करवाण्यहम् ।।

उक्त्या द्विजं यद्यपमानयामो भृग्वीश ! सत्यं शृणुतादिदं भोः ।
तर्हीदृशः कः सुभटोऽस्ति लोके भीतेर्वशा यं शिरसा नमामः ।। २८३ ।।

विबुधा दनुजा भूपा अन्ये वा विविधा भटाः । सन्त्वस्माभिः समाः शक्तौ सन्तु वा शक्तिमत्तराः ।।
एतेष्वाह्वयते कोऽपि यद्यस्मान् प्रविदारणे । युध्यामहे सुखेनैव स्यात् कालोऽपि कुतो न सः ।।
धृत्वा तनुं क्षत्रियस्य यो जातो भीतिभान् रणे । स कलङ्कितवान् स्वीयमन्ववायं पृथग्जनः ।।
वच्मि स्वभावादेवाहं न प्रशस्य कुलं स्वकम् । रणे रघुकुलोत्पन्नाः कालादपि न बिभ्यति ।।
ईदृशो महिमा भूमिदेववंशस्य वर्तते । यद् यो बिभेति भवतः स भवत्यभयः सदा ।।
श्रुत्वेत्थं मृदुगूढञ्च रघूणामीशितुर्वचः । उद्घाटिता जवनिका धियः परशुधारिणः ।।
सोऽब्रूत गृह्यतां चापः करे राम ! रमापते ! । आकृष्यताञ्च येन स्याद् विलीनो मम संशयः ।।
भार्गवोऽदाद् यदा चापं तदाऽगात् स्वयमेव सः । अभूच्च विस्मयोऽतीव चित्ते परशुधारिणः ।।

अबुद्ध रामस्य महस्तदा स देहश्च रोमाञ्चयुतः प्रफुल्लः ।
प्रायुङ्क्त वाचं विहिताञ्जलिः स माति स्म चित्ते न च तस्य हार्दम् ।। २८४ ।।

रघुवंशाब्जविपिनद्युमणे ! जयताद् भवान् । जयताद् दानवकुलारण्यदाहकपावक ! ।।
जयताद् देवभूदेवगोकल्याणविधायक ! । मदमोहामर्षयुक्तभ्रमहृज् ! जयताद् भवान् ।।
नम्रताशीलकरुणामुख्यसद्गुणसागर ! । जयताद् वाक्यनिर्माणे नागरातीव हे ! भवान् ।।
स्वसेवकानन्ददायिन् ! सकलाङ्गमनोरम ! । जयतात् कामकोटीनां छवेर्देहेन धारक ! ।।
कुर्यामिकेन वक्त्रेण भवतः किं प्रशंसनम् । उमापतेर्मानसस्य मराल ! जयताद् भवान् ।।
अवदं यदबोधेन बहुधानुचितं त्वहम् । क्षमागेहे क्षमेतां मां तस्मै द्वावपि बान्धवौ ।।
रघुवंशध्वज ! भवाञ्जयतात् त्रिरुदीर्य तम् । गच्छति स्म तपोहेतोर्भृगूणामधिपो वनम् ।।
निर्भयाः कुटिला भूपाः सहसा भयमाप्नुवन् । ये च कापुरुषा आसंस्ते तूष्णीं प्रपलायिताः ।।

अवादयन् देवगणास्तु भेरीरवर्षयन् पुष्पचयञ्च देवे ।
मोदान्विताः पुम्महिला नगर्यां नाशं गतो मोहमयश्च शूलः ।। २८५ ।।

अति तीव्रमवाद्यन्त वाद्यानि विविधानि च । सर्वेऽपि मङ्गलं वेषं सज्जयन्ति स्म मञ्जुलम् ।।
सुलोचनाः सुवदना मिलित्वा प्रतिसञ्चयम् । कुर्वन्ति स्म कलं गानं वनप्रियसमस्वराः ।।
न शक्यते निगदितुं सुखं जनकभूभुजः । नूनं सम्प्राप्तवानासीन् निधिं जननिर्धनः ।।
जानकी विगतत्रासा सुखं प्राप्तवती तदा । हिमांशोरुदयान्नूनं सुखं प्राप्ता चकोरजा ।।
विश्वामित्राय मुनये प्रणामं जनकोऽकरोत् । अवदच्चेशकृपया रामो धनुरभञ्जयत् ।।
कृतवन्तौ कृतार्थं मामिमौ द्वावपि बान्धवौ । इदानीमुचितं यत् स्याद् वदतामीश ! तद् भवान् ।।
मुनिरब्रूत चतुर ! शृणुष्व पृथिवीपते ! । शरासनाधीनमासीदनयोः पाणिपीडनम् ।।
तत् पाणिपीडनं जातं भग्न एव शरासने । सर्वेषां देवमर्त्याहिमुखानां विदितञ्च तत् ।।

तथापि गत्वा कुरु सर्वमेव यथाकुलाचारमितोऽधुना त्वम् ।
विप्रांश्च वृद्धान् स्वकुलस्य पृष्ट्वा गुरूंश्च वेदोक्तविधानमत्र ।। २८६ ।।

गत्वा प्रेषय सन्देशहरान् साकेतसत्पुरम् । आनेष्यन्ति समाहूय नृपं दशरथं तु ये ।।
नृपो मुदन्वितोऽब्रूत कृपालो ! साधु वर्तते । ततस्तदैव दूतान् स आहूयाप्रेषयन्नृपः ।।
महाजनानाह्वयत् स सकलांस्तदनन्तरम् । शीर्षाणि नमयन्ति स्म समागत्य समेऽपि ते ।।

हाट, बाट, मंदिर, सुरबासा। नगरु सँवारहु चारिहुँ पासा ॥
हरषि चले, निज - निज गृह आए। पुनि परिचारक बोलि पठाए ॥
रचहु बिचित्र बितान बनाई। सिर धरि बचन चले सचु पाई ॥
पठए बोलि गुनी तिन्ह नाना। जे बितान - बिधि - कुसल, सुजाना ॥
बिधिहि बंदि तिन्ह कीन्ह अरंभा। बिरचे कनक - कदलि के खंभा ॥

दो०—हरित मनिन्ह के पत्र - फल, पदुमराग के फूल।
रचना देखि बिचित्र अति, मनु बिरंचि कर भूल ॥ २८७ ॥

बेनु हरित मनिमय सब कीन्हे। सरल, सपरब, परहिं नहिं चीन्हे ॥
कनक - कलित अहिबेलि बनाई। लखि नहिं परइ सपरन सुहाई ॥
तेहि के रचि - पचि बंध बनाए। बिच - बिच मुकुता - दाम सुहाए ॥
मानिक, मरकत, कुलिस, पिरोजा। चीरि, कोरि, पचि, रचे सरोजा ॥
किए भृंग, बहुरंग बिहंगा। गुंजहिं, कूजहिं, पवन - प्रसंगा ॥
सुर - प्रतिमा खंभन गढ़ि काढ़ीं। मंगल - द्रव्य लिएँ सब ठाढ़ीं ॥
चौकें भाँति अनेक पुराईं। सिंधुर - मनिमय सहज सुहाईं ॥

दो०—सौरभ - पल्लव सुभग सुठि, किए नील-मनि कोरि।
हेम - बौर, मरकत - घवरि लसत पाटमय डोरि ॥ २८८ ॥

रचे रुचिर बर बंदनिवारे। मनहुँ मनोभवँ - फंद सँवारे ॥
मंगल - कलस अनेक बनाए। ध्वज, पताक, पट, चमर सुहाए ॥
दीप मनोहर मनिमय नाना। जाइ न बरनि बिचित्र बिताना ॥
जेहिं मंडप दुलहिनि बैदेही। सो बरनै, असि मति कबि केही ॥
दूलहु रामु रूप - गुन - सागर। सो बितानु तिहुँलोक - उजागर ॥
जनक - भवन कै सोभा जैसी। गृह - गृह प्रति पुर, देखिअ तैसी ॥
जेहिं तेरहुति तेहि समय निहारी। तेहि लघु लगहिं भुवन दस चारी ॥
जो संपदा नीच - गृह सोहा। सो बिलोकि सुरनायक मोहा ॥

दो०—बसइ नगर जेहिं लच्छि, करि, कपट, नारि - बर - बेषु।
तेहि पुर कै सोभा कहत सकुचहिं सारद - सेषु ॥ २८९ ॥

पहुँचे दूत राम - पुर पावन। हरषे नगर बिलोकि सुहावन ॥
भूप - द्वार तिन्ह खबरि जनाई। दसरथ नृप सुनि लिए बोलाई ॥
करि प्रनामु तिन्ह पाती दीन्ही। मुदित महीप आपु उठि लीन्ही ॥
बारि बिलोचन बाँचत पाती। पुलक गात, आई भरि छाती ॥
रामु - लखनु उर, कर बर चीठी। रहि गए कहत न खाटी मीठी ॥
पुनि धरि धीर पत्रिका बाँची। हरषी सभा, बात सुनि साँची ॥
खेलत रहे, तहाँ सुधि पाई। आए भरतु सहित - हित - भाई ॥
पूछत अति सनेहँ सकुचाई। तात! कहाँ तें पाती आई? ॥

दो०—कुसल प्रानप्रिय बंधु दोउ, अहहिं कहहु केहिं देस।
सुनि सनेह - साने बचन, बाची बहुरि नरेस ॥ २९० ॥

सुनि पाती पुलके दोउ भ्राता। अधिक सनेहु, समात न गाता ॥

सोऽब्रूत विपणिं वाटं गृहाणि विबुधालयान् । पुरीं भूषयतेमाञ्च हरित्सु सकलास्वपि ॥
प्रीतास्ते चलिताः स्वस्वगृहाणि च समागताः । ह्वयति स्म ततो दासांस्तानाज्ञापयति स्म च ॥
निर्मिमीध्वमलङ्कृत्य मण्डपं बहुचित्रितम् । तद्वचः शिरसा धृत्वा सुखं लब्ध्वा गताश्च ते ॥
न्यमन्त्रयंस्ते विविधान् कुलकान् गुणसंयुतान् । आसन् मण्डपनिर्माणे कुशला ज्ञानिनश्च ये ॥
सम्प्रणम्य विधातारमारम्भं कुर्वते स्म ते । आदौ सुवर्णकदलीस्तम्भान्निर्मिमते स्म च ॥

गारुत्मतैः पत्रफलान्यकुर्वन् फलान्यकुर्वन्नपि पद्मरागैः ।
परां विचित्रां रचनां विलोक्य चित्तं विधेरप्यभवद् विमुग्धम् ॥ २८७ ॥

हरिन्मणिमयान् वंशान् रचयन्ति स्म ते समान् । सरलान् पर्वसंयुक्तान् परिज्ञानपथातिगान् ॥
अकुर्वन् कनकेनैव ललितां नागवल्लिकाम् । अभात् पर्णवती रम्या नासत्त्वा ज्ञायते स्म या ॥
रचयित्वा चित्रयित्वाऽकुर्वन् बन्धं तथैव ते । मुक्तादामानि भान्ति स्म येषां मध्ये स्थितानि च ॥
माणिक्यमश्मगर्भञ्च हीरकं पुष्परागकम् । विशल्योत्कीर्य सञ्चित्य पद्मानि व्यदधुश्च ते ॥
रचयन्ति स्म मधुपान् बहुरङ्गान् खगानपि । य अगुञ्जन्नकूजंश्च पवनस्य प्रसङ्गतः ॥
स्तम्भानुत्कीर्य विबुधप्रतिमास्तेष्वकुर्वत । याः सर्वं मङ्गलद्रव्यं परिगृह्याभवन् स्थिताः ॥
चतुष्कोणानि विविधप्रकारैः कुर्वते स्म ते । स्वभावादेव शोभीनि गजमुक्तामयानि च ॥

आम्रस्य पर्णान्यति सुन्दराणि चक्रुः समुत्कीर्य च नीलरत्नम् ।
पुष्पञ्च हेम्ना स्तबकं तथाश्मगर्भेण कौशेयगुणेन बद्धम् ॥ २८८ ॥

द्वारालङ्करणं रम्यं वरञ्चारचयन् समे । मदनोऽरचयन्नूनं स्वकीयं पाशसञ्चयम् ॥
अनेकान् रचयन्ति स्म घटान् मङ्गलसंयुतान् । रम्यं ध्वजपताकालि प्रतिसीराश्च चामरम् ॥
दीपान् मनोरमान् नानाविधान् मणिमयानपि । न शक्यते निगदितुं वितानं परमाद्भुतम् ॥
भविष्यति वधूर्यस्मिन् मण्डपे जनकात्मजा । तं वर्णयेदीदृशी धीरस्ति कस्य कवेरिह ॥
यस्मिन् भविष्यति वरो रामो रूपगुणोदधिः । स मण्डपोऽवश्यमेव भाव्यस्त्रैलोक्यविश्रुतः ॥
अभवद् यादृशी शोभा विदेहनृपसद्मनः । प्रतिगेहं दृश्यते स्म तादृशी सकले पुरे ॥
तस्मिन् काले विदेहस्य पुरी येन विलोकिता । प्रतीयन्ते स्म लघवस्तस्मै लोकाश्चतुर्दश ॥
या सम्पन्नीच गेहेऽपि तस्मिन् काले व्यराजत । तां विलोक्याभवन्मोहो विबुधाधिपतेरपि ॥

यस्यां नगर्यां वसति स्म लक्ष्मीश्छलेन नार्याः परिधाय वेषम् ।
तस्या नगर्याः सुषमां प्रगातुं सङ्कोचिनौ वाग् भुजगाधिपश्च ॥ २८९ ॥

पवित्रां प्राप्नुवन् दूता रामस्य नगरीं ततः । समवालोक्य नगरीं मनोज्ञां हर्षमाप्नुवन् ॥
राजद्वारे समाचारं ज्ञापयन्ति स्म ते समे । श्रुत्वा दशरथो भूपस्तान् समाह्वयतिस्म च ॥
कृत्वा प्रणामं ते पत्रं तन्महीपतयेऽददुः । स्वयमेवोत्थाय तच्च गृह्णाति स्म महीपतिः ॥
पत्रं वाचयतस्तस्य नेत्रे जातेऽश्रुपूरिते । गात्रं रोमाञ्चितं जातं हृदयं गद्गदं तथा ॥
तच्चित्ते रामसौमित्री करे पत्रञ्च शोभनम् । गृहीत्वैव स्थितोऽशक्नोन्नाम्लं मिष्टञ्च भाषितुम् ॥
पुनर्धैर्यं समाश्रित्य पत्रं वाचयति स्म सः । सभा प्रसन्ना सञ्जाता सत्यां वार्तां निशम्य ताम् ॥
भवत् खेलंस्तत्र वार्त्तां निशम्य ताम् । मित्रभ्रातृयुतः प्राप्तो भरतः पितुरन्तिकम् ॥
ससङ्कोचं पृच्छति स्म स्नेहेन परमेण सः । हे तात ! वर्तते पत्रं कुत एतत्समागतम् ॥

प्राणप्रियौ नौ कुशलौ नु बन्धू देशे च कस्मिंस्त इति प्रभाष्यम् ।
स्नेहेन सिक्तं वचनं निशम्य पत्रं पुनर्वाचयति स्म भूपः ॥ २९० ॥

श्रुत्वा पत्रमुभावेव बन्धू रोमाञ्चसंयुतौ । स्नेहोऽधिकस्तयोर्गात्रयुग्मे मातिस्म नैव च ॥

प्रीति पुनीत भरत कै देखी। सकल सभाँ सुखु लहेउ बिसेषी ॥
तब नृप, दूत निकट बैठारे। मधुर - मनोहर बचन उचारे ॥
भैआ ! कहहु कुसल दोउ बारे। तुम्ह नीकें निज नयन निहारे ॥
स्यामल - गौर, धरें धनु - भाथा। बय किसोर, कौसिक मुनि साथा ॥
पहिचानहु तुम्ह ? कहहु सुभाऊ। प्रेम - बिबस पुनि-पुनि कह राऊ ॥
जा दिन तें मुनि गए लवाई। तब तें आजु साँचि सुधि पाई ॥
कहहु, बिदेह कवन बिधि जाने। सुनि प्रिय बचन, दूत मुसुकाने ॥

दो०—सुनहु महीपति - मुकुट - मनि, तुम्ह सम धन्य न कोउ ।
रामु - लखनु जिन्ह के तनय, बिस्व - बिभूषन दोउ ॥ २९१ ॥

पूछन जोगु न तनय तुम्हारे। पुरुषसिंघ तिहुपुर उजिआरे ॥
जिन्ह के जस - प्रताप कें आगे। ससि मलीन, रबि सीतल लागे ॥
तिन्ह कहँ कहिअ नाथ ! किमि चीन्हे। देखिअ रबि कि दीप कर लीन्हे ॥
सीय - स्वयंबर भूप अनेका। समिटे सुभट एक तें एका ॥
संभु - सरासनु काहुँ न टारा। हारे सकल बीर बरिआरा ॥
तीनि लोक महँ जे भटमानी। सभ कै सकति संभु - धनु भानी ॥
सकइ उठाइ सरासुर मेरू। सोउ हियँ हारि गयउ करि फेरू ॥
जेंहि कौतुक सिवसैलु उठावा। सोउ तेंहि सभाँ पराभउ पावा ॥

दो०—तहाँ राम रघुबंसमनि, सुनिअ महा - महिपाल ।
भंजेउ चाप प्रयास - बिनु, जिमि गज पंकज - नाल ॥ २९२ ॥

सुनि सरोष भृगुनायकु आए। बहुत भाँति तिन्ह आँखि देखाए ॥
देखि राम-बलु निज धनु दीन्हा। करि बहु बिनय, गवनु बन कीन्हा ॥
राजन रामु अतुलबल जैसें। तेजनिधान लखनु पुनि तैसें ॥
कंपहिं भूप बिलोकत जाकें। जिमि गज, हरि-किसोर के ताकें ॥
देव ! देखि तव बालक दोऊ। अब न आँखि - तर आवत कोऊ ॥
दूत - बचन - रचना प्रिय लागी। प्रेम - प्रताप - बीर - रस - पागी ॥
सभा - समेत राउ अनुरागे। दूतन्ह देन निछावरि लागे ॥
कहि अनीति, ते मूदहिं काना। धरमु बिचारि, सबहिं सुखु माना ॥

दो०—तब उठि भूप बसिष्ट कहुँ, दीन्हि पत्रिका जाइ ।
कथा सुनाई गुरहि सब, सादर दूत बोलाइ ॥ २९३ ॥

सुनि बोले गुर, अति सुखु पाई। पुन्यपुरुष कहुँ महि सुख - छाई ॥
जिमि सरिता सागर महुँ जाहीं। जद्यपि ताहि कामना नाहीं ॥
तिमि सुख - संपति बिनहिं बोलाएँ। धरमसील पहिं जाहिं सुभाएँ ॥
तुम्ह, गुर - बिप्र - धेनु - सुर - सेबी। तसि पुनीत कौसल्या देबी ॥
सुकृती तुम्ह - समान जग माहीं। भयउ, न है कोउ, होनेउ नाहीं ॥
तुम्ह ते अधिक पुन्य बड़ काकें। राजन ! राम - सरिस सुत जाकें ॥
बीर, बिनीत, धरम - व्रत - धारी। गुन - सागर बर बालक चारी ॥
तुम्ह कहुँ सर्ब काल कल्याना। सजहु बरात बजाइ निसाना ॥

भरतस्य प्रेम पूतं प्रविधायाक्षिगोचरम् । समितिः सा समग्रापि सुखं प्राप्ता विशेषतः॥
उपवेशयति रमेशस्ततो दूतान् स्वसन्निधौ । मनोहरां मञ्जुलाञ्च भारतीमुदचारयत् ॥
बान्धवा ! वदत द्वौ तौ कच्चिद्बन्धू शुभान्वितौ। किं सुष्ठु दृष्टवन्तः स्थ यूयं तौ भ्रातरावुभौ॥
तौ गौरश्यामलौ वर्णाद् धनुस्तूणीरधारिणौ । उभौ किशोरवयसौ कौशिकर्षिसमन्वितौ ॥
परितश्चिनुथ द्वौ चेद् वदत प्रकृतिं तयोः । महीपो वदति स्मैतान् प्रेमाधीनः पुनः पुनः ॥
महर्षिर्नीतवान् यस्माद् दिवसाद् भ्रातरावुभौ । अद्यैव तदनु प्राप्तः समाचारस्तयोर्ऋतः ॥
विदेहस्तौ कया रीत्याऽजानाद् वदत मामिति । इति श्रुत्वा प्रियां वाचं दूताः स्मितमकुर्वत॥

शृणोतु राज्ञां मुकुटस्य रत्नं न कोऽपि धन्यो भवता समोऽस्ति ।
यस्यात्मजौ राघवलक्ष्मणौ स्तो द्वौ सर्वलोकस्य विभूषणं तौ ॥ २९१ ॥

प्रष्टुं योग्यौ न वर्तेते भवतस्तनयावुभौ । नरकेसरिणौ लोकत्रयस्यापि प्रकाशकौ ॥
यशसः पुरतस्तद्वत् प्रतापस्य यदीययोः । सुधांशुर्मलिनो भाति भानुर्भाति च शीतलः ॥
ताभ्यां भवान् वक्ति नाथ ! कथं परिचिताविति । विलोक्यते किं मिहिरः करे संगृह्य दीपकम्॥
भूपा अनेके जनकतनयायाः स्वयम्वरे । एकेभ्योऽप्यधिका अन्ये महावीरा उपस्थिताः॥
किन्तु चापं शङ्करस्य नैव कोऽपि व्यचालयत् । बलवन्तः समे वीरा आसंस्तत्र पराजिताः॥
अभूवंस्त्रिषु लोकेषु ये वीरत्वाभिमानिनः । शङ्करस्य धनुःशक्तिं सर्वेषामप्यभञ्जयत् ॥
य उत्तोलयितुं शक्तो मेरुमप्यसुरः शरः । सोऽपि चित्ते पराजित्य परिक्रम्य धनुर्गतः ॥
उत्तोलितः कौतुकेन येन शम्भुशिलोच्चयः । तस्यां सभायां सोऽप्याप्नोद् दशग्रीवः पराभवम्॥

तत्रैव रामो रघुवंशरत्नं महामहीपाल ! भवान् शृणोतु ।
श्रमं विना भञ्जयति स्म चापं यथा गजेन्द्रः कमलस्य नालम् ॥ २९२ ॥

श्रुत्वा भङ्गं रोषयुक्तस्तत्र भार्गव आगतः । असौ प्रकारैर्बहुभिः करोति स्माक्षितर्जनम्॥
बलं रामस्य संप्रेक्ष्य सोऽदात् तस्मै स्वकार्मुकम् । विनयं बहुधा कृत्वा प्रयाति स्म च काननम्॥
राजन् ! रामो यादृशोऽस्ति साम्यवर्जितशक्तिमान् । तादृगेव सुमित्राया नन्दनस्तेजसां निधिः॥
यस्यावलोकनेनैव कम्पन्ते स्म महीभृतः । यथा मतङ्गजाः सिंहकिशोरस्यावलोकनात् ॥
महाराज ! समालोक्य भवतो बालकावुभौ । अधुनास्मल्लोचनानामग्र आयाति कोऽपि न ॥
रोचते स्म समेभ्योऽपि दूतानां वाक्ययोजना । प्रेम्णि प्रभावे वीराख्ये रसे च सुनिमज्जिता ॥
भवति स्म प्रेममग्नः सभया सहितो नृपः । पुरस्कारञ्च दूतेभ्यो दातुमारभते स्म सः॥
अनीतिरेषेत्याभाष्याच्छादयन्ति स्म ते श्रुतीन् । धर्मं विचार्य तं तेषां मन्यन्ते स्म समे सुखम् ॥

भूपः समुत्थाय ततो वसिष्ठमुपेत्य तस्मा अददाच्च पत्रम् ।
गुरुं कथां श्रावयति स्म सर्वां दूतान् समाहूय तथादरेण ॥ २९३ ॥

श्रुत्वा गुरुः सुखं प्राज्यं लब्ध्वा कथयति स्म तम् । कृते पुण्यात्मनः पुंस आच्छादितसुखा मही ॥
यथा प्रयान्ति सरितः पारावारस्य सन्निधिम् । यद्यपीच्छा वर्तते न पारावारस्य तद्गता ॥
आमन्त्रणं विनाप्यत्र तथैव सुखमीशिता । धर्मात्मनः सन्निकृष्टं स्वभावेनैव गच्छतः ॥
गुरुभूदेवगोदेवसेवको वर्तते भवान् । कौसल्या च महाराज्ञी तादृगेवास्ति पावना ॥
भवता सदृशः पुण्यसंयुतो जगतीतले । नाभून्न वर्तते कोऽपि भविष्यत्यपि कोऽपि न ॥
भवतोऽपेक्षया कस्य सुकृतं वर्ततेऽधिकम् । राजन् ! रामेण सदृशस्तनूजो यस्य वर्तते ॥
वीरा विनयसम्पन्ना धर्मव्रतधरास्तथा । गुणरत्नाकरवराश्चत्वारोऽपि सुता मताः ॥
भवतो मङ्गलं काले सर्वस्मिन्नपि वर्तते । अतो भेरीघोषपूर्वं वरयात्रा सुयोज्यताम् ॥

दो०—चलहु बेगि, सुनि गुर-बचन, भलेहिं नाथ, सिरु नाइ।
भूपति गवने भवन तब, दूतन्ह बासु देवाइ ॥ २९४ ॥

राजा सबु रनिवास बोलाई। जनक-पत्रिका बाचि सुनाई ॥
सुनि संदेसु सकल हरषानीं। अपर कथा सब भूप बखानीं ॥
प्रेम-प्रफुल्लित राजहिं रानी। मनहुँ सिखिनि सुनि बारिद-बानी ॥
मुदित असीस देहिं गुर-नारीं। अति आनंद-मगन महतारीं ॥
लेहिं परस्पर अति प्रिय पाती। हृदयँ लगाइ जुड़ावहिं छाती ॥
राम-लखन कै कीरति करनी। बारहिं बार भूपबर बरनी ॥
मुनि-प्रसादु कहि, द्वार सिधाए। रानिन्ह तब महिदेव बोलाए ॥
दिए दान आनंद-समेता। चले बिप्रबर आसिष देता ॥

सो०—जाचक लिए हँकारि, दीन्हि निछावरि कोटि बिधि।
चिरु जीवहुँ सुत चारि, चक्रबर्ति दसरत्थ के ॥ २९५ ॥

कहत चले पहिरें पट नाना। हरषि हने गहगहे निसाना ॥
समाचार सब लोगन्ह पाए। लागे घर-घर होन बधाए ॥
भुवन चारि-दस भरा उछाहू। जनकसुता - रघुबीर - बिआहू ॥
सुनि सुभ कथा लोग अनुरागे। मग, गृह, गलीं सँवारन लागे ॥
जद्यपि अवध सदैव सुहावनि। राम-पुरी मंगलमय पावनि ॥
तदपि प्रीति कै प्रीति सुहाई। मंगल-रचना रची बनाई ॥
ध्वज, पताक, पट, चामर चारू। छावा परम बिचित्र बजारू ॥
कनक-कलस, तोरन, मनिजाला। हरद, दूब, दधि, अच्छत, माला ॥

दो०—मंगलमय निज-निज-भवन, लोगन्ह रचे बनाइ।
बीथीं सींचीं, चतुरसम, चौकें चारु पुराइ ॥ २९६ ॥

जहँ-तहँ जूथ-जूथ मिलि भामिनि। सजि नव-सप्त सकल दुतिदामिनि ॥
बिधुबदनीं मृग-सावक-लोचनि। निज सरूप रति-मानु-बिमोचनि ॥
गावहिं मंगल, मंजुल बानीं। सुनि कलरव कलकंठि लजानीं ॥
भूप-भवन किमि जाइ बखाना। बिस्व-बिमोहन रचेउ बिताना ॥
मंगल द्रब्य मनोहर नाना। राजत, बाजत बिपुल निसाना ॥
कतहुँ बिरिद बंदी उच्चरहीं। कतहुँ बेद-धुनि भूसुर करहीं ॥
गावहिं सुंदरि मंगल गीता। लै-लै नामु रामु अरु सीता ॥
बहुत उछाहु, भवनु अति थोरा। मानहुँ उमगि चला चहु ओरा ॥

दो०—सोभा दसरथ-भवन कइ, को कबि बरनै पार।
जहाँ सकल सुर-सीस-मनि, राम लीन्ह अवतार ॥ २९७ ॥

भूप, भरत पुनि लिए बोलाई। हय-गय-स्यंदन साजहु जाई ॥
चलहु बेगि रघुबीर-बराता। सुनत पुलक पूरे दोउ भ्राता ॥
भरत सकल साहनी बोलाए। आयसु दीन्ह, मुदित उठि धाए ॥
रचि-रुचि जीन, तुरग तिन्ह साजे। बरन-बरन बर बाजि बिराजे ॥
सुभग सकल सुठि चंचल-करनी। अय-इव जरत, धरत पग धरनी ॥
नाना जाति न जाहिं बखाने। निदरि पवनु जनु चहत उड़ाने ॥

श्रुत्वा त्वरस्वेति गुरोः सुवाचं साध्वीश ! चोक्त्वा शिरसा प्रणम्य ।
याति स्म भूपो भवनं तदानीं दूतेभ्य आराद् वसतिं प्रदाय ॥ २९४ ॥

महीपालः समाहूय सर्वमन्तःपुरं ततः । अवाचयत्पुरस्तस्य विदेहेश्वरपत्रकम् ॥
सन्देशं तं समाकर्ण्य राज्यः सर्वा मुदान्विताः । महीपालोऽश्रावयत् ताः सकला अपराः कथाः॥
प्रेम्णा प्रफुल्लिता राज्ञ्यो राजन्ते स्म समा अपि। नूनं मयूर्यो राजन्ते श्रुत्वा वारिदभारतीम् ॥
गुरुनार्यः प्रमुदिता ददते स्म शुभाशिषः । आनन्दे परमे मग्ना अभवन् मातरः समाः ॥
पत्रं तत् प्रियमत्यन्तं गृह्णन्ति स्म परस्परम् । योजयन्ति स्म हृदये चित्तञ्चाशमयन् निजम् ॥
रामस्य लक्ष्मणस्यापि यश आचरणं तथा । पुनः पुनर्महीपालो वदति स्म सविस्तरम् ॥
मुनेः प्रसादः सर्वोऽयमित्युक्त्वा द्वारमागमत् ।ततः समाह्वयन्ति स्म राज्ञ्यो विश्वम्भरासुरान्॥
ददते स्म तथा दानमानन्देन समन्वितम् । आशीर्वादं प्रयच्छन्तो गच्छन्ति स्म द्विजोत्तमाः॥

समाहूय नानाविधान् याचकांस्ता अदुश्चैव विश्राणनं कोटिसङ्ख्यम् ।
चिरञ्जीविनः स्युः सुता अब्धिसङ्ख्या महीस्वामिनां स्वामिनो दिग्रथस्य॥ २९५ ॥

इत्थं वदन्तो यान्ति स्म ते नानापटधारिणः । पटहान् वादयन्ति स्म हृष्टाः पटहवादकाः॥
लब्धवन्तो यदा सर्वे समाचारममुं जनाः । तदा समारभन्ते स्म प्रतिसद्माभिनन्दनम् ॥
व्याप्नोऽति स्म समुत्साहो भुवनानि चतुर्दश । यत्पाणिपीडनं भावि जानकीरघुवीरयोः ॥
शुभां कथां निशम्यैतां लोकाः प्रीतिसमन्विताः । मार्गमन्दिरवीथीनामारभन्ते स्म भूषणम् ॥
यद्यप्ययोध्या सततं वर्ततेऽतीव शोभना । यतः सा वर्तते रामपुरी पूता शुभान्विता ॥
प्रीत्या रीत्यनुयातायास्तथाप्यद्य समुद्भवात्। सा भद्रया रचनया विशेषेण सुशोभिता ॥
ध्वजैः पटैः पताकाभी रुचिरैश्चामरैरपि । अतीवाद्भुतरूपेण हट्ट आच्छादितोऽभवत् ॥
हेमकुम्भैर्द्वारभूषा पल्लवैर्मणिजालकैः । हरिद्रया भार्गवीभिर्दध्ना स्रग्भिस्तथाक्षतैः ॥

निजानि गेहानि सुमङ्गलानि जना! अकुर्वन् रचनान्वितानि ।
रसैश्चतुर्भिर्विशिखाः सुसिक्ता द्वाराणि पूर्णानि च रङ्गवल्ल्या ॥ २९६ ॥

नार्यो यूथेषु यूथेषु मिलित्वा यत्र तत्र च । सर्वैः षोडशशृङ्गारैर्भूषिता विद्युदुज्वलाः ॥
सुधांशुतुल्यवदना मृगशावकलोचनाः । ताः स्वकीयेन रूपेण रतिमानविमोचिकाः ॥
गायन्ति स्म सुमङ्गल्यं गीतं मधुरया गिरा । कलकण्ठ्यस्त्रपन्ते स्म श्रुत्वा यासां कलं रवम्॥
वर्णनीयं कया रीत्या महीपालस्य मन्दिरम् । वितानं रचितं यस्मिन् सर्वलोकविमोहनम् ॥
मङ्गलानि मनोज्ञानि द्रव्याणि विविधानि च । भान्ति स्म तद्वत् पटहाः प्रणाद्यन्ते स्म भूरिशः ॥
कुत्रचित् कथयन्ति स्म बन्दिनो विरुदावलीम्।कुत्रचिद् भूमिविबुधाः कुर्वन्ति स्म श्रुतिध्वनिम्॥
कुत्रचिद् भद्रगीतानि गायन्ति स्म वराङ्गनाः । परिगृह्याभिधानानि जानक्या राघवस्य च ॥
आनन्द आसीद् विपुलः स्वल्पञ्च नृपमन्दिरम् । अतो नूनं वर्धते स्म हरित्सु सकलासु सः ॥

शोभां निशान्तस्य च दिग्रथस्य कविः प्रगातुं क इहास्ति शक्तः ।
यस्मिन् समस्तामरशीर्षरत्नं रामोऽभ्यगृह्लादवतारमीशः ॥ २९७ ॥

तत्पश्चाद् रत्नगर्भाया ईशो भरतमाह्वयत् ।तञ्चावदद् यद् गत्वा त्वं योजयाश्वान् गजान् रथान्॥
रामस्य वरयात्रायां प्रस्थानं कुरु सत्वरम् ।श्रुत्वा रोमाञ्चितौ जातौ तावुभावपि बान्धवौ॥
भरतो वाजिशालानामध्यक्षानाह्वयत् समान् । आदिशद् वाजिभूषार्थं ते मुदोत्थाय धाविताः॥
समाकृष्य यथायोग्यं कवीरश्वानभूषयन् । नानावर्णा वरा एवमासन्नश्वा विभूषिताः ॥
सर्वे तेऽतीव सुभगा गत्या चञ्चलया युताः । ज्वलतीवायसीलायां पदं निदधते स्म ते ॥
न शक्यन्ते निगदितुं नाना जातियुताश्च ते । उड्डीनं कामयन्ते स्म खल्वनादृत्य मारुतम् ॥

सुपर्याणं सम्यग

तिन्ह सब छयल भए असवारा। भरत-सरिस बय राजकुमारा ॥
सब सुंदर, सब भूषनधारी। कर सर-चाप, तून कटि भारी ॥

दो०—छरे, छबीले, छयल सब, सूर, सुजान, नबीन।
जुग पदचर असवार प्रति, जे असिकला-प्रबीन ॥ २९८ ॥

बाँधें बिरद बीर रन-गाढ़े। निकसि भए पुर बाहेर ठाढ़े ॥
फेरहिं चतुर तुरग गति नाना। हरषहिं सुनि-सुनि पनव-निसाना ॥
रथ सारथिन्ह बिचित्र बनाए। ध्वज, पताक, मनि, भूषन लाए ॥
चवँर चारु, किंकिनि धुनि करहीं। भानु-जान-सोभा अपहरहीं ॥
सावँकरन अगनित हय होते। ते तिन्ह रथन्ह सारथिन्ह जोते ॥
सुंदर सकल अलंकृत सोहे। जिन्हहि बिलोकत मुनि-मन मोहे ॥
जे जल चलहिं थलहि की नाईं। टाप न बूड़, बेग अधिकाईं ॥
अस्त्र-सस्त्र सबु साजु बनाई। रथी सारथिन्ह लिए बोलाई ॥

दो०—चढ़ि-चढ़ि रथ बाहेर नगर, लागी जुरन बरात।
होत सगुन सुंदर सबहि, जो जेहि कारज जात ॥ २९९ ॥

कलित करिबरन्हि परीं अँबारीं। कहि न जाहिं, जेहि भाँति सँवारीं ॥
चले मत्त गज घंट बिराजी। मनहुँ सुभग सावन-घन-राजी ॥
बाहन अपर अनेक बिधाना। सिबिका सुभग, सुखासन जाना ॥
तिन्ह चढ़ि चले बिप्रबर-बृंदा। जनु तनु धरें सकल श्रुति-छंदा ॥
मागध, सूत, बंदि, गुनगायक। चले जान चढ़ि जो जेहि लायक ॥
बेसर, ऊँट, बृषभ बहु जाती। चले बस्तु भरि अगनित भाँती ॥
कोटिन्ह काँवरि चले कहारा। बिबिध बस्तु, को बरनै पारा ॥
चले सकल-सेवक-समुदाई। निज-निज साजु-समाजु बनाई ॥

दो०—सब कें उर निर्भर हरषु-पूरित पुलक सरीर।
कबहिं देखिबे नयन भरि, रामु लखनु दोउ बीर ॥ ३०० ॥

गरजहिं गज, घंटा-धुनि घोरा। रथ रव, बाजि-हिंस चहु ओरा ॥
निदरि घनहि घुर्म्मरहिं निसाना। निज-पराइ कछु सुनिअ न काना ॥
महा भीर भूपति के द्वारें। रज होइ जाइ पषान पबारें ॥
चढ़ी अटारिन्ह देखहिं नारीं। लिएँ आरती मंगल-थारीं ॥
गावहिं गीत मनोहर नाना। अति आनंदु, न जाइ बखाना ॥
तब सुमंत्र दुइ स्यंदन साजी। जोते रबि-हय-निंदक बाजी ॥
दोउ रथ रुचिर भूप पहिं आने। नहिं सारद-पहिं जाहिं बखाने ॥
राज-समाजु एक रथ साजा। दूसर तेजपुंज अति भ्राजा ॥

दो०—तेहिं रथ रुचिर बसिष्ठ कहुँ, हरषि चढ़ाइ नरेसु।
आपु चढ़ेउ स्यंदन सुमिरि, हर, गुर, गौरि, गनेसु ॥ ३०१ ॥

सहित-बसिष्ठ सोह नृप कैसें। सुर-गुर-संग पुरंदर जैसें ॥
करि कुल-रीति, बेद-बिधि राऊ। देखि सबहि, सब भाँति बनाऊ ॥
सुमिरि रामु, गुर-आयसु पाई। चले महीपति संख बजाई ॥

तेष्वारूढा भवन्ति स्म सुवीराश्छविसंयुताः । भरतेन समाः सर्वे भूमिपालकुमारकाः ।।
सर्वे मनोरमाश्चैव सर्वे भूषणधारिणः । करस्थबाणकोदण्डाः कटिस्थोरुनिषङ्गिणः ।।

सर्वेऽपि रम्याश्छविसंयुताश्च शूराः सुबोधा नवरूपवन्तः ।
पदातिनौ द्वौ प्रतिसादि चास्तां यौ खड्गविद्याविषये प्रवीणौ ।। २९८ ।।

वीरवेशं धारयन्तो धीराश्च समराङ्गणे । बहिर्निर्गत्य नगरात् तत्रैव समुपस्थिताः ।।
अचालयंस्ते निपुणान् नानागतिषु घोटकान् । दुन्दुभीन् पटहांश्चैव श्रुत्वा श्रुत्वा मुदान्विताः ।।
क्षत्तारो रचयन्ति स्म स्यन्दनानद्भुताकृतीन् । ध्वजान् संयोज्य रत्नानि पताका भूषणानि च ।।
चामराणि सुरम्याणि किङ्किण्यस्तेषु शिञ्जिताः । एवं ध्रुवं ते सूर्यस्य स्यन्दनस्याहरन् द्युतिम् ।।
श्यामकर्णा असङ्ख्याता अभूवंस्तत्र सैन्धवाः । ततस्ते योजयन्तिस्म क्षत्तारोऽश्वान् रथेषु तान् ।।
मनोरमा हयाः सर्वे शोभन्ते स्म स्वलङ्कृताः । यान् समालोक्य हृदयं मुनीनामपि मोहितम् ।।
तथैव ये चलन्ति स्म सलिलेऽपि यथा स्थले । निमज्जन्ते स्म न खुरा वेगाधिक्यस्य कारणात् ।।
ततः शस्त्राणि चास्त्राणि सर्वं संयोज्य मण्डलम् । सूताः समेषां रथिनां समाह्वानमकुर्वत ।।

आरुह्य चारुह्य रथान् पुरीतो वरस्य यात्राऽरभत प्रसक्यै ।
आसीत् सुरम्यं शकुनं समेषां यान्ति स्म ये यत् किमपि प्रकर्तुम् ।। २९९ ।।

गजवर्येषु ललिताः परिस्तोमाः समाश्रिताः । न शक्यन्ते निगदितुं यादृशास्ते विभूषिताः ।।
चलन्ति स्म गजा मत्ता घण्टिकाभिर्विराजिताः । श्रावणस्याम्बुवाहानां सुरम्या निकरा ध्रुवम् ।।
अन्यान्यनेकरूपाणि तत्रासन् वाहनानि च । शिबिकाः सुभगा आसन् रथाश्चासन् सुखासनाः ।।
तानारुह्य चलन्ति स्म भूमिदेववरव्रजाः । नूनं समेषां वेदानां छन्दांसि तनुमन्ति च ।।
सूता मागधजातीया बन्दिनो गुणगायकाः । चलन्ति स्म समारुह्य यथायोग्यञ्च वाहनम् ।।
अश्वतर्यस्तथा उष्ट्रा वृषभा बहुजातयः । असङ्ख्यवस्तुनिकरं सम्भार्य प्रस्थितास्ततः ।।
वार्तावहाश्चलन्ति स्म गृहीत्वा कोटिवीवधान् । नानाविधानां वस्तूनां कोऽस्ति शक्तो निरूपणे ।।
सकलानां सेवकानां निर्गच्छन्ति स्म सञ्चयाः । स्वीयस्वीयपदार्थानां रचयित्वा कदम्बकम् ।।

चित्ते समेषां परमाऽभवन्मुद् रोमाञ्चिताश्चैव च विग्रहाणि ।
द्रक्ष्याम आनेत्रभरं कदा नु द्वौ रामसौमित्रिवरौ प्रवीरौ ।। ३०० ।।

गर्जन्ति स्म गजास्तेषां घोरो घण्टारवोऽभवत् । परितो रथरावोऽभूद् घोटकानाञ्च ह्रेषणम् ।।
कृत्वावमानं मेघानां निनदन्ति स्म भेरयः । केनापि न श्रूयते स्म स्वनः स्वीयः परोऽपि वा ।।
जातमीदृङ् महद्भूपद्वारदेशेऽथ सङ्कुलम् । यत् पाषाणः क्षिप्यते चेत् तर्हि सोऽपि भवेद् रजः ।।
अट्टालिकाः समारूढा विलोकन्ते स्म योषितः । गृहीतवत्यो हस्तेषु मङ्गलार्तिक्यभाजनम् ।।
प्रगायन्ति स्म गीतानि ता रम्याणि बहूनि च । आनन्दः परमस्तासां प्रवक्तुं नैव शक्यते ।।
ततो विधाय सन्नद्धौ सुमन्त्रः स्यन्दनावुभौ । तयोर्योजितवानश्वौ भास्कराश्वविनिन्दकौ ।।
आनीतवान् स रुचिरौ भूपपार्श्वमुभौ रथौ । सरस्वत्याऽपि सौन्दर्यं ययोर्गातुं न शक्यते ।।
राजकीयं वस्तुजातमेकस्मिन् विनिधापितम् । परस्मिन् यो रथस्तेजःपुञ्जोऽभूद् राजितोऽति च ।।

तस्मिन् रथे कान्तिमये वसिष्ठं युक्तो मुदाऽरोहयति स्म भूपः ।
आरोहति स्म स्वयमप्यधीशः स्मृत्वा गुरुं शैलसुतां गणेशम् ।। ३०१ ।।

वसिष्ठेन युतो भूपः शोभते स्म कथं तदा । यथा सुराणां गुरुणा युतो गीर्वाणनायकः ।।
कृत्वा वंशानुगां रीतिं वेदोक्तविधिना नृपः । दृष्ट्वा च सकलान् सर्वविधानैः समलङ्कृतान् ।।
कौसल्यानन्दनं स्मृत्वा लब्ध्वादेशं तथा गुरोः । विधाय शङ्खनिनदं चलति स्म महीपतिः ।।

हरषे बिबुध बिलोकि बराता। बरषहिं सुमन सुमंगल-दाता॥
भयउ कोलाहल, हय-गय गाजे। ब्योम बरात-बाजने बाजे॥
सुर, नर, नारि, सुमंगल गाईं। सरस राग बाजहिं सहनाईं॥
घंट-घंटि-धुनि बरनि न जाहीं। सरव करहिं पाइक फहराहीं॥
करहिं बिदूषक कौतुक नाना। हास-कुसल, कल-गान-सुजाना॥

दो०—तुरग नचावहिं कुअँर-बर, अकनि मृदंग निसान।
नागर नट चितवहिं चकित, डगहिं न ताल-बँधान॥ ३०२॥

बनइ न बरनत बनी बराता। होहिं सगुन सुंदर सुभदाता॥
चारा चाषु बाम दिसि लेई। मनहुँ सकल मंगल कहि देई॥
दाहिन काग सुखेत सुहावा। नकुल-दरसु सबकाहूँ पावा॥
सानुकूल बह त्रिबिध बयारी। सघट, सबाल, आव बर-नारी॥
लोवा फिरि-फिरि दरसु देखावा। सुरभी सनमुख सिसुहि पिआवा॥
मृगमाला फिरि दाहिनि आई। मंगल-गन जनु दीन्हि देखाई॥
छेमकरी कह छेम बिसेषी। स्यामा बाम सुतरु पर देखी॥
सनमुख आयउ दधि अरु मीना। कर पुस्तक दुइ बिप्र प्रबीना॥

दो०—मंगलमय कल्यानमय, अभिमत-फल-दातार।
जनु सब साचे होन-हित, भए सगुन एक बार॥ ३०३॥

मंगल सगुन सुगम सब ताकें। सगुन ब्रह्म सुंदर सुत जाकें॥
राम-सरिस बरु, दुलहिनि सीता। समधी दसरथु-जनकु पुनीता॥
सुनि अस ब्याहु सगुन सब नाचे। अब कीन्हे बिरंचि हम साँचे॥
एहि बिधि कीन्ह बरात पयाना। हय-गय गाजहिं, हने निसाना॥
आवत जानि भानुकुल-केतू। सरितन्हि जनक बँधाए सेतू॥
बीच-बीच बर-बास बनाए। सुरपुर-सरिस संपदा छाए॥
असन, सयन, बर-बसन सुहाए। पावहिं सब निज-निज मन भाए॥
नित नूतन सुख लखि अनुकूले। सकल बरातिन्ह मंदिर भूले॥

दो०—आवत जानि बरात बर, सुनि गहगहे निसान।
सजि गज, रथ, पदचर, तुरग, लेन चले अगवान॥ ३०४॥

मासपारायण, दसवाँ विश्राम

कनक-कलस भरि कोपर, थारा। भाजन ललित अनेक प्रकारा॥
भरे सुधासम सब पकवाने। नानाभाँति, न जाहिं बखाने॥
फल अनेक, बर बस्तु सुहाईं। हरषि भेंट-हित, भूप पठाईं॥
भूषन, बसन, महामनि नाना। खग, मृग, हय, गय, बहुबिधि जाना॥
मंगल सगुन सुगंध सुहाए। बहुत भाँति महिपाल पठाए॥
दधि-चिउरा, उपहार अपारा। भरि-भरि काँवरि चले कहारा॥
अगवानन्ह जब दीखि बराता। उर आनंदु, पुलक भर-गाता॥
देखि बनाव-सहित अगवाना। मुदित बरातिन्ह हने निसाना॥

वरयात्रां समालोक्य सुरा जाता मुदान्विताः । शुभदानां प्रसूनानां कुर्वन्ति स्म प्रवर्षणम् ।।
कोलाहलो महानासीदगर्जंश्च हया गजाः । वाद्यजातं नाद्यते स्म तथा द्वोवरयात्रयोः ।।
सुरनार्यो नृनार्यश्च गायन्ति स्म सुमङ्गलम् । फूत्कारवंशनिचयः सरागरसमोद्यत ।।
घण्टानां घण्टिकानाञ्च न शक्यो गदितुं ध्वनिः । उत्कूर्दनाः पट्टवन्तः स्वव्यायाममदर्शयन् ।।
तत्र नाना कौतुकानि कुर्वन्ति स्म विदूषकाः । कुशलाः परिहासेषु कलगानविशारदाः ।।

अश्वा अलास्यन्त कुमारवर्यैर्मृदङ्गभेरीश्रवणानुसारम् ।
आलोकयन्ति स्म नटाः प्रवीणा यत् ते न तालाद् व्यचलन् कदापि ।। ३०२ ।।

रचिता वरयात्रा सा गदितुं नैव शक्यते । शकुनानि भवन्ति स्म सुन्दराणि शुभानि च ।।
नीलकण्ठा वामभागे प्रडीनं समकुर्वत । नूनं ते कथयन्ति स्म सर्वं भावि सुमङ्गलम् ।।
करटो दक्षिणे भागे रम्ये क्षेत्रे व्यराजत । सम्प्राप्यते स्म सकलैर्नकुलस्यापि दर्शनम् ।।
अनुकूलः प्रवाति स्म त्रिप्रकारोऽपि मारुतः । सबालकाः सकलशा आयान्ति स्म वरस्त्रियः ।।
परावृत्य परावृत्य श्रृगालोऽदात् स्वदर्शनम् । समक्षमेव सुरभिर्वत्सं पाययति स्म च ।।
मृगमाला परावृत्य दक्षिणं भागमानमत् । नूनं माला मङ्गलानामालोक्यत समैरपि ।।
क्षेमं क्षेमकरी चिल्ली विशेषं समभाषत । समवालोक्यत श्यामा वामभागे सुपादपे ।।
आगच्छन्ति स्म पुरतो दधि वैसारिणस्तथा । द्वौ भूमिदेवौ विद्वांसौ करपुस्तकधारिणौ ।।

श्रेयोमयानि प्रमुदान्वितानि प्रदायकानीष्ट

श्रेयोमयाः सौख्यमयास्तथैव प्रदायिनोऽभीष्टफलव्रजस्य ।
सत्यानि नूनं भवितुं समानि समं तदानीं शकुनान्यभूवन् ।। ३०३ ।।

तस्य सर्वशकुन्तानि शुभानि सुलभानि च । सगुणं ब्रह्म यस्यास्ति सुकुमाराः कुमारकाः ।।
वरो रामेण सदृशो यत्र सीतासमा वधूः । पूताः सम्बन्धिनश्चाशारथमैथिलसन्निभाः ।।
अनृत्यन् सर्वशकुनान्याकर्ण्योद्वाहमीदृशम् । अवदंश्चाद्य सत्यानि कृतानि विधिना वयम् ।।
वरयात्रानया रीत्या प्रस्थानमकरोत् ततः । गर्जन्ति स्म हया नागास्ताडयन्ते स्म तथाऽनकाः ।।
आगच्छन्तं परिज्ञाय प्रभाकरकुलध्वजम् । विदेहाधीश्वरः सेतून् सरित्सु निरमापयत् ।।
मध्ये मध्ये सुरम्याणि वासस्थानान्यकल्पयत् । देवलोकसमा येषु पूर्णा आसन् सुसम्पदः ।।
सुशोभनानि वासांसि तथैव शयनासने । प्राप्नुवन्ति स्म सर्वेऽपि यथास्वस्वमनोरुचि ।।
नित्यं दृष्ट्वानुकूलानि नवीनानि सुखानि च । विस्मृतानि स्वगेहानि सकलैर्वरयात्रिभिः ।।

ज्ञात्वोपयान्तीं वररूययात्रां निशम्य भेरीरपि नाद्यमानाः ।
विभूष्य नागान् रथपद्गवाहान् आनेतुमग्रेसरिणोऽचलंस्ताम् ।। ३०४ ।।

मासपारायणे दशमो विश्रामः सम्पूर्णः

पेयैः पूर्णान् घटान् हेम्नः स्तृतान्यशनवन्ति च । भाजनानि सुरम्याणि युतानि बहुरीतिभिः ।।
पूरितानि सुधातुल्यैर्मिष्टान्नैः सकलैरपि । नानाप्रकारसहितैर्निरूपणपथातिगैः ।।
नाना फलानि रम्याणि सुवस्तून्यपराणि च । प्राहिणोदुपहारार्थं मुदितो मेदिनीपतिः ।।
विभूषणानि वस्त्राणि नानारूपान् महामणीन् । खगान् मृगान् हयान् नागान् यानानि विविधानि च ।।
मङ्गलानि सुगन्धीनि रम्याणि शकुनानि सः । अनेकरीतियुक्तानि प्राहिणोन्मेदिनीपतिः ।।
तथा पयस्यं चिपिटानुपहारानसङ्ख्यकान् । आपूर्यापूर्य चलिता वीवधान् वीवधोद्वहाः ।।
यदा स्वागतकर्तारो वरयात्रां व्यलोकयन् । आनन्दपूरितं चित्तं रोमाञ्चश्चाभवत् तनौ ।।
सुसमाजान्वितान् दृष्ट्वा तानग्रादरकारकान् । पटहान् नादयन्ति स्म मुदिता वरयात्रिणः ।।

दो०—हरषि परसपर मिलन हित, कछुक चले बगमेल।
जनु आनंद-समुद्र दुइ, मिलत बिहाइ सुबेल ॥ ३०५ ॥

बरषि सुमन, सुर-सुंदरि गावहिं। मुदित देव दुंदुभीं बजावहिं ॥
बस्तु सकल राखीं नृप आगें। बिनय कीन्हि तिन्ह, अति अनुरागें ॥
प्रेम-समेत रायँ सबु लीन्हा। भै बकसीस, जाचकन्हि दीन्हा ॥
करि पूजा, मान्यता, बड़ाई। जनवासे कहुँ चले लवाई ॥
बसन बिचित्र पाँवड़े परहीं। देखि धनदु धन-मदु परिहरहीं ॥
अति सुंदर दीन्हेउ जनवासा। जहँ सब कहुँ सब भाँति सुपासा ॥
जानी सियँ, बरात पुर आई। कछु निज महिमा प्रगटि जनाई ॥
हृदयँ सुमिरि, सब सिद्धि बोलाईं। भूप-पहुनई करन पठाईं ॥

दो०—सिधि सब सिय-आयसु अकनि, गईं जहाँ जनवास।
लिएँ संपदा सकल सुख, सुरपुर-भोग-बिलास ॥ ३०६ ॥

निज-निज बास बिलोकि बराती। सुर-सुख सकल सुलभ सब भाँती ॥
बिभव-भेद कछु कोउ न जाना। सकल जनक कर करहिं बखाना ॥
सिय-महिमा रघुनायक जानी। हरषे हृदयँ, हेतु पहिचानी ॥
पितु-आगमनु सुनत दोउ भाई। हृदयँ न अति-आनंदु अमाई ॥
सकुचन्ह कहि न सकत गुरु-पाहीं। पितु-दरसन-लालचु मन माहीं ॥
बिस्वामित्र बिनय बड़ि देखी। उपजा उर संतोषु बिसेषी ॥
हरषि बंधु दोउ हृदयँ लगाए। पुलक अंग, अंबक जल छाए ॥
चले जहाँ दसरथु जनवासे। मनहुँ सरोबर तकेउ पिआसे ॥

दो०—भूप बिलोके जबहिं मुनि, आवत सुतन्ह-समेत।
उठे हरषि सुखसिंधु-महुँ, चले थाह-सी लेत ॥ ३०७ ॥

मुनिहि दंडवत कीन्ह महीसा। बार-बार पद-रज धरि सीसा ॥
कौसिक राउ लिए उर लाई। कहि असीस, पूछी कुसलाई ॥
पुनि दंडवत करत दोउ भाई। देखि, नृपति-उर सुखु न समाई ॥
सुत हियँ लाइ दुसह दुख मेटे। मृतक सरीर प्रान जनु भेंटे ॥
पुनि बसिष्ठ-पद सिर तिन्ह नाए। प्रेम-मुदित मुनिबर उर लाए ॥
बिप्रबृंद बंदे दुहुँ भाईं। मनभावती असीसें पाईं ॥
भरत सहानुज कीन्ह प्रनामा। लिए उठाइ, लाइ उर रामा ॥
हरषे लखन, देखि दोउ भ्राता। मिले प्रेम-परिपूरित गाता ॥

दो०—पुरजन, परिजन, जातिजन, जाचक, मंत्री, मीत।
मिले जथाबिधि सबहि प्रभु, परमकृपाल, बिनीत ॥ ३०८ ॥

रामहि देखि बरात जुड़ानी। प्रीति कि रीति न जाति बखानी ॥
नृप-समीप सोहहिं सुत-चारी। जनु धन-धरमादिक तनु-धारी ॥
सुतन्ह-समेत दसरथहि देखी। मुदित नगर-नर-नारि बिसेषी ॥
सुमन बरिसि, सुर हनहिं निसाना। नाकनटीं नाचहिं करि गाना ॥
सतानंद, अरु बिप्र, सचिवगन। मागध, सूत, बिदुष, बंदीजन ॥

परस्परं सम्मिलनाय हृष्टाः केचिच्चलन्ति स्म विहाय पङ्क्तिम् ।
आनन्दसिन्धुद्वयमेव नूनं विहाय वेलां मिलनं करोति ॥ ३०५ ॥

वर्षयित्वा प्रसूनानि गायन्ति स्म सुरस्त्रियः । मुदिता वादयन्ति स्म दुन्दुभींश्च दिवौकसः ॥
नृपाग्रे स्थापयन्ति स्म वस्तूनि सकलान्यपि । परमेणानुरागेण प्रार्थयन्ते स्म ते जनाः ॥
सर्ववस्तूनि सप्रेम स्वीकरोति स्म भूमिपः । तेभ्यो दत्ताः पुरस्कारास्तानर्थिभ्योऽददुश्च ते ॥
विधाय पूजां सम्मानं प्रशंसाञ्चाग्रगामिनः । ज्ञातिवासं नयन्ति स्म वरयात्रागतान् समे ॥
विलक्षणैश्च वासोभिः कृता पादास्तृतिस्तदा । धनगर्वं कुबेरोऽपि जहाति स्म विलोक्य याम् ॥
ज्ञातिवासो दीयते स्म तेभ्योऽतीव मनोरमः । सर्वेभ्यः सर्वमेवासीत् सौविध्यं यत्र सुस्थितम् ॥
वरयात्रां पुरीं प्राप्तां ज्ञात्वा जनकनन्दिनी । महिमानं निजं कञ्चित् स्पष्टं ज्ञापयति स्म सा ॥
चित्ते संस्मृत्य सकलाः सिद्धीराह्वयति स्म सा । दिग्रथस्य स्वागताय सर्वाः प्रेषयति स्म च ॥

सीतानिदेशं सकला निशम्य ता ज्ञातिबासं ननु सिद्धयोऽगुः ।
प्रगृह्य लक्ष्मीरखिलाः सुखानि भोगान् विलासांश्च सुरेशपुर्याः ॥ ३०६ ॥

स्वीयं स्वीयं यदाऽपश्यन् निवासं वरयात्रिणः । स्वलभन्ताशेषरीत्या सर्वदेवसुखानि ते ॥
नैव जानाति स्म कोऽपि भेदमस्यास्तु सम्पदः । केवलं जनकं सर्वे प्रशंसन्ते स्म ते जनाः ॥
महिमानं परिज्ञाय जानक्या रघुनन्दनः । तस्याः प्रेम च विज्ञाय चित्ते प्रमुदितोऽभवत् ॥
पितुरागमनं श्रुत्वा द्वयोर्बान्धवयोस्तयोः । उत्पन्नः परमानन्दो नैव माति स्म मानसे ॥
भाषितुं शक्नुतस्तौ न सङ्कोचवशतो गुरुम् । आसीत् किन्तु तयोश्चित्ते पितृदर्शनलालसा ॥
विश्वामित्रो यदापश्यन्महान्तं विनयं तयोः । तस्य चित्ते तदोत्पन्नः परितोषो विशेषतः ॥
स प्रसन्न उभौ बन्धू उरसा समयोजयत् । रोमाञ्चितस्तस्य देहो नेत्रे चाश्रुजलाप्लुते ॥
सोऽचलत् तं ज्ञातिवासमवसद् यत्र दिग्रथः । पिपासितोऽचलन्नूनं लक्ष्यीकृत्य सरोवरम् ॥

यदा महीपो मुनिमीक्षते स्म शरीरजाभ्यां सह चोपयान्तम् ।
समुत्थितः प्रीतमनाः सुखाब्धौ तलं विजानंश्चलति स्म तत्र ॥ ३०७ ॥

दण्डप्रणामं कृतवान् मुनये वसुधाधिपः । तत्पादपांसुमसकृन्निधाय निजमस्तके ॥
कौशिको भूपमुत्थाप्य स्वोरसा समयोजयत् । आशीर्वचः समुच्चार्य पृष्टवान् कुशलञ्च तम् ॥
ततो दण्डाकृतिनतिं कुर्वन्तौ भ्रातरावुभौ । विलोक्य हृदि भूपस्य न माति स्म प्रसन्नता ॥
स संयोज्योरसा पुत्रान् दुस्सहं दुःखमच्छिनत् । असवः सम्मिलन्ति स्म नूनं मृतकवर्ष्मणा ॥
वसिष्ठपादयोः शीर्षे तावनामयतां ततः । प्रेमानन्दी मुनीशस्तावुरसा समयोजयत् ॥
वन्देते स्म भ्रातरौ तौ भूमिदेवकदम्बकम् । लभेते स्म च तस्मात् तौ मनोऽभिलषिताशिषः ॥
प्रणामं विदधाति स्म भरतो बन्धुना युतः । रामोऽपि तौ समुत्थाप्य स्वोरसा समयोजयत् ॥
लक्ष्मणो मुदमापन्नो विलोक्य भ्रातरावुभौ । प्रीतेन प्रेमपूर्णेन शरीरेणामिलच्च तौ ॥

पौराञ्जनान् ज्ञातिजनान् स्वजातिजनान् सुहृद्याचकमन्त्रिणश्च ।
यथाविधीशो मिलति स्म सर्वान् महान् कृपालुर्विनयान्वितश्च ॥ ३०८ ॥

वरयात्राऽभवत् सुस्था समालोक्य रघूत्तमम् । प्रीतेस्तस्यास्तु सा रीतिर्गदितुं नैव शक्यते ॥
शोभन्ते स्म नृपासन्नाश्चत्वारोऽपि तनूद्भवाः । धर्मार्थकाममोक्षा नु चत्वारस्तनुधारिणः ॥
महीपालं दशरथं समालोक्य सुतैर्युतम् । आसन् विशिष्टं मुदिता नरा नार्यश्च नागराः ॥
सुराः प्रवर्ष्य पुष्पाणि नादयन्ति स्म दुन्दुभीन् । मुहुरप्सरसो गात्वा नृत्यन्ति स्म त्रिविष्टपे ॥
शतानन्दस्तथान्ये च भूदेवा मन्त्रिणां गणाः । विद्वांसो मागधाः सूता बन्दिनां निचया अपि ॥

सहित-बरात राउ सनमाना। आयसु मागि फिरे अगवाना॥
प्रथम बरात लगन तें आई। तातें पुर प्रमोदु अधिकाई॥
ब्रह्मानंदु लोग सब लहहीं। बढ़हुँ दिवस-निसि बिधि-सन कहहीं॥

दो०—रामु-सीय सोभा-अवधि, सुकृत-अवधि दोउ राज।
जहँ-तहँ पुरजन कहहिं अस, मिलि नर-नारि-समाज॥ ३०९॥

जनक-सुकृत-मूरति बैदेही। दसरथ-सुकृत रामु धरें देही॥
इन्ह-सम काहुँ न सिब अवराधे। काहुँ न इन्ह-समान फल लाधे॥
इन्ह सम कोउ न भयउ जग माहीं। है नहिं, कतहूँ होनेउ नाहीं॥
हम सब सकल सुकृत कै रासी। भए जग जनमि जनकपुर-बासी॥
जिन्ह जानकी-राम-छबि देखी। को सुकृती हम-सरिस बिसेषी॥
पुनि देखब रघुबीर-बिआहू। लेब भली बिधि लोचन-लाहू॥
कहहिं परसपर कोकिलबयनीं। एहि बिआहँ बड़ लाभु सुनयनीं!॥
बड़ें भाग बिधि बात बनाई। नयन-अतिथि होइहहिं दोउ भाई॥

दो०—बारहिं बार सनेह-बस, जनक बोलाउब सीय।
लेन आइहहिं बंधु दोउ, कोटि-काम-कमनीय॥ ३१०॥

बिबिध भाँति होइहि पहुनाई। प्रिय न काहि अस सासुर माई!॥
तब-तब राम-लखनहि निहारी। होइहहिं सब पुर-लोग सुखारी॥
सखि! जस राम-लखन कर जोटा। तैसेइ भूप-संग दुइ ढोटा॥
स्याम-गौर सब अंग सुहाए। ते सब कहहिं, देखि जे आए॥
कहा एक, मैं आजु निहारे। जनु बिरंचि निज हाथ सँवारे॥
भरतु रामही की अनुहारी। सहसा लखि न सकहिं नर-नारी॥
लखनु-सत्रुसूदनु एकरूपा। नख-सिख ते सब अंग अनूपा॥
मन भावहिं, मुख बरनि न जाहीं। उपमा कहुँ त्रिभुवन कोउ नाहीं॥

छं०—उपमा न कोउ कह, दास तुलसी कतहुँ कबि-कोबिद कहैं।
बल-बिनय-बिद्या-सील-सोभा-सिंधु इन्ह से एइ अहैं॥
पुर-नारि सकल पसारि अंचल, बिधिहि बचन सुनावहीं।
ब्याहिअहुँ चारिउ भाइ एहिं पुर, हम सुमंगल गावहीं॥

सो०—कहहिं परस्पर नारि, बारि-बिलोचन, पुलक-तन।
सखि! सबु करब पुरारि, पुन्य-पयोनिधि भूप दोउ॥ ३११॥

एहि बिधि सकल मनोरथ करहीं। आनँद उमगि-उमगि उर भरहीं॥
जे नृप सीय-स्वयंबर आए। देखि बंधु सब, तिन्ह सुख पाए॥
कहत राम जसु बिसद. बिसाला। निज-निज भवन गए महिपाला॥
गए बीति कछु दिन एहि भाँती। प्रमुदित पुरजन सकल बराती॥
मंगल-मूल लगन दिन आवा। हिमरितु अगहनु मासु सुहावा॥
ग्रह, तिथि, नखतु, जोगु, बर बारू। लगन सोधि, बिधि कीन्ह बिचारू॥
पठै दीन्हि नारद-सन सोई। गनी जनक के गनकन्ह जोई॥
सुनी सकल लोगन्ह यह बाता। कहहिं जोतिषी आहिं बिधाता॥

सम्मानयन्ति स्म भूपं सहितं वरयात्रया । लब्ध्वाज्ञाञ्च परावृत्तास्तेऽग्रसत्कारकारिणः ।।
प्रागेवोद्वाहदिवसाद् वरयात्रा समागता । भवति स्म ततो व्याप्तः पर्याप्तं प्रमदः पुरे ।।
ब्रह्मानन्दं लभन्ते स्म सकला अपि ते जनाः । प्रार्थयन्ते स्म च विधिमहोरात्रो यदेधताम् ।।

शोभावधी रामविदेहकन्ये पुण्यावधी भूमिपती उभौ च ।
अभाषि पौरैरिति यत्र - तत्र नारीनराणां निचयैर्मिलित्वा ।। ३०९ ।।

मूर्तिर्जनकपुण्यानां वर्तते जनकात्मजा । दिग्रथस्य च पुण्यानि देहधारीणि राघवः ।।
एताभ्यां सदृशः कोऽपि नैवाराधितवाञ् शिवम् । एताभ्यां सदृशः कोऽपि फलमप्याप्तवान् न च ।।
एताभ्यां सदृशः कोऽपि न सञ्जातो महीतले । वर्तते नैव भावी न कदाचिदपि कुत्रचित् ।।
वर्तामहे वयं सर्वसुकृतानाञ्च राशयः । जगत्युद्भूय ये जाता विदेहपुरवासिनः ।।
सुषमा यैरवालोकि जानक्या राघवस्य च । तैरस्माभिः समानः कः सुकृत्यस्ति विशेषवान् ।।
विवाहं रघुवीरस्य द्रक्ष्यामश्चाधुना वयम् । लप्स्यामहे लोचनानां लाभमित्यवदन् जनाः ।।
तथा कोकिलवाग्वत्यो वदन्ति स्म परस्परम् । महांल्लाभो विवाहेऽस्मिन् वर्तते हे सुलोचने ! ।।
भाग्येन महतां सर्वां घटनां कृतवान् विधिः । अस्मदक्ष्यतिथी बन्धू उभावपि भविष्यतः ।।

पुनः पुनः प्रेमवशाद् विदेहः समाह्वयिष्यत्यधिपस्तनूजाम् ।
आयास्यतो नेतुमुभौ च बन्धू प्रसूनबाणासनकोटिरम्यौ ।। ३१० ।।

तयोरतिथिसत्कारस्तदा नाना भविष्यति । हले ! कस्मै प्रियो न स्यादीदृशः श्वशुरालयः ।।
तदा तदा समालोक्य रामं सौमित्रिमेव च । सुखान्विता भविष्यन्ति सकला नागरा जनाः ।।
रामलक्ष्मणयोर्यादृग् युगलं वर्तते हले ! । कुमारयुगलं तादृगन्यच्च नृपसन्निधौ ।।
श्यामगौरावुभौ तौ स्तस्तथा सर्वाङ्गसुन्दरौ । इत्यभाषन्त ताः सर्वास्तौ विलोक्यागतास्तु याः ।।
तास्वेकाब्रूत यत् तौ स्तो मयाद्यैव विलोकितौ । नूनं विरिञ्चिना स्वीयैः पाणिभिस्तौ प्रसाधितौ ।।
अनुरूपोऽस्ति रामस्य भरतः सर्वरीतिभिः । न शक्नुवन्ति सहसा द्रष्टुं तं पुरुषाः स्त्रियः ।।
समानरूपौ वर्तेते लक्ष्मणश्चारिसूदनः । सर्वाङ्गाण्यद्वितीयानि सन्त्यानखशिखं तयोः ।।
तानि चित्ताय रोचन्ते न शक्यन्ते तु भाषितुम् । किञ्चिदप्युपमायोग्यं त्रिलोक्यामपि न स्थितम् ।।

तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति कोऽपि कुत्रचित् समोऽस्ति नेति काव्यकृच्चया बुधा ब्रुवन्ति च ।
सुशक्तिबोधनम्रताचरित्रकान्तिसिन्धवस्त्वमीव सन्त्यमी ध्रुवं न कोऽपि वर्तते परः ।।
पुरस्थसर्वयोषितः प्रसार्य नैजमञ्चलं वचः प्रकुर्वते गतं विधेः श्रवेषु सर्वतः ।
भवन्तु पाणिपीडिनः सुबन्धवोऽब्धिसङ्ख्यकाः पुरेऽत्र रम्यमङ्गलप्रगायिका भवेम च ।।

वदन्ति स्म नार्यस्तदान्योन्यमेतज् जलक्लिन्ननेत्राश्च रोमाञ्चयुक्ताः ।
करिष्यत्युमेशो हले ! सर्वमेव महीपावुभावेव पुण्यस्य सिन्धू ।। ३११ ।।

एवं रीत्या कुर्वते स्म सर्वा नाना मनोरथान् । आनन्देन भरन्ति स्म सोत्कोत्कं मानसं निजम् ।।
समागच्छन्ति स्म ये च भूपाः सीतास्वयम्वरे । आलोक्य बन्धू सर्वेऽपि ते सुखं समवाप्नुवन् ।।
गायन्तो रामचन्द्रस्य विशदं विपुलं यशः । गच्छन्ति स्म महीपालाः स्वीयं स्वीयं निवेशनम् ।।
एवं रीत्या व्यतीतानि दिनानि कतिचित् ततः । सर्वे हृष्टा भवन्ति स्म पौराश्च वरयात्रिणः ।।
मङ्गलानां मूलरूपं विवाहदिनमागतम् । हेमन्तर्तुर्मार्गशीर्षो मासो रम्यस्तथागतौ ।।
ग्रहास्तिथिर्योगवारौ भञ्चेति सकलं वरम् । विधिर्मुहूर्तं संशोध्य तं विचारयति स्म च ।।
अप्रेषयत् स देवर्षिद्वारा तां लग्नपत्रिकाम् । ययैव तुल्या गणना विदेहगणकैः कृता ।।
आकर्णयन् यदा सर्वे समाचारमिमं जनाः । अवदन् यद् विधातैव वर्तते गणकोऽत्रगः ।।

दो०—धेनुधूरि - बेला बिमल, सकल - सुमंगल - मूल।
बिप्रन्ह कहेउ बिदेह - सन, जानि सगुन अनुकूल ॥ ३१२ ॥

उपरोहितहि कहेउ नरनाहा। अब बिलंब कर कारनु काहा ॥
सतानंद तब सचिव बोलाए। मंगल सकल साजि सब ल्याए ॥
संख, निसान, पनव बहु बाजे। मंगल कलस सगुन सुभ साजे ॥
सुभग सुआसिनि गावहिं गीता। करहिं बेद - धुनि बिप्र पुनीता ॥
लेन चले सादर ऐहि भाँती। गए जहाँ जनवास बराती ॥
कोसलपति कर देखि समाजू। अति लघु लाग तिन्हहि सुरराजू ॥
भयउ समउ, अब धारिअ पाऊ। यह सुनि परा निसानहिं घाऊ ॥
गुरहि पूछि, करि कुल-बिधि राजा। चले संग मुनि - साधु - समाजा ॥

दो०—भाग्य बिभव अवधेस कर, देखि देव ब्रह्मादि।
लगे सराहन सहस मुख, जानि जनम निज बादि ॥ ३१३ ॥

सुरन्ह सुमंगल अवसर जाना। बरषहिं सुमन, बजाइ निसाना ॥
सिव, ब्रह्मादिक बिबुध बरूथा। चढ़े बिमानन्हि नाना जूथा ॥
प्रेम - पुलक - तन हृदयँ उछाहू। चले बिलोकन राम - बिआहू ॥
देखि जनकपुरु सुर अनुरागे। निज - निज लोक सबहिं लघु लागे ॥
चितवहिं चकित बिचित्र बिताना। रचना सकल अलौकिक नाना ॥
नगर - नारि - नर रूप - निधाना। सुघर, सुधरम, सुसील, सुजाना ॥
तिन्हहि देखि सब सुर, सुरनारीं। भए नखत जनु बिधु - उजिआरीं ॥
बिधिहि भयउ आचरजु बिसेषी। निज करनी कछु कतहुँ न देखी ॥

दो०—सिवँ समुझाए देव सब, जनि आचरज भुलाहु।
हृदयँ बिचारहु धीर धरि, सिय - रघुबीर - बिआहु ॥ ३१४ ॥

जिन्ह कर नामु लेत जग माहीं। सकल - अमंगल - मूल नसाहीं ॥
करतल होहिं पदारथ चारी। तेइ सिय-रामु कहउ कामारी ॥
ऐहि बिधि संभु, सुरन्ह समुझावा। पुनि आगें बर बसह चलावा ॥
देवन्ह देखे दसरथु जाता। महामोद मन, पुलकित गाता ॥
साधु - समाज, संग महिदेवा। जनु तनु धरें करहिं सुख सेबा ॥
सोहत साथ सुभग सुत चारी। जनु अपबरग सकल तनुधारी ॥
मरकत - कनक - बरन बर जोरी। देखि सुरन्ह भै प्रीति न थोरी ॥
पुनि रामहि बिलोकि हियँ हरषे। नृपहिं सराहि सुमन तिन्ह बरषे ॥

दो०—राम-रूपु नख-सिख-सुभग, बारहिं बार निहारि।
पुलक गात, लोचन सजल, उमा - समेत पुरारि ॥ ३१५ ॥

केकि - कंठ - दुति स्यामल अंगा। तड़ित - बिनिंदक बसन सुरंगा ॥
ब्याह - बिभूषन बिबिध बनाए। मंगल सब, सब भाँति सुहाए ॥
सरद - बिमल - बिधु - बदनु सुहावन। नयन नवल - राजीव - लजावन ॥
सकल अलौकिक सुंदरताई। कहि न जाइ, मनहीं मन भाई ॥
बंधु मनोहर सोहहिं संगा। जात नचावत चपल तुरंगा ॥

गोधूलिवेला विमलोपयाता मूलं समेषाञ्च सुमङ्गलानाम् ।
विप्रा वदन्ति स्म विदेहमीशं तथा च बुद्ध्वा शकुनौघमिष्टम् ।। ३१२ ।।

पुरोहितं भाषते स्म विदेहाधिपतिस्ततः । यदिदानीं वर्ततेऽत्र किं विलम्बस्य कारणम् ।।
समाह्वयच्छतानन्दो नृपस्य सचिवांस्ततः । तेऽपि मङ्गलसामग्रीर्योजयित्वाऽनयन् समाः ।।
पणवाः पटहाः शङ्खाः सन्नाद्यन्ते स्म नैकशः । सम्भ्रियन्ते स्म भद्राणि शकुनानि शुभा घटाः ।।
प्रगायन्ति स्म गानानि पतिमत्यो मनोरमाः । वेदध्वनिं कुर्वते स्म भूमिदेवाश्च पावनाः ।।
वरयात्रां समानेतुमेवं ते प्राचलन् समे । प्राप्तास्तत्र ज्ञातिवासो यत्रासीद् वरयात्रिणाम् ।।
समाजं कोसलेशस्य कृत्वा दृक्पथगं तदा । सुरेशमपि ते सर्वे मन्यन्ते स्म परं लघुम् ।।
तेऽवदन् समयो जात इदानीं न्यस्यतां पदम् । श्रुत एवेति वचने ताड्यन्ते स्मानकाः क्षणात् ।।
गुरुं पृष्ट्वा विधिं कृत्वा कुलप्राप्तं नराधिपः । मुनिसाधुसमाजं स्वसङ्गे कृत्वाऽचलत् ततः ।।

भाग्यश्रियौ कोसलभूमिपस्य दिवौकसो ब्रह्ममुखा विलोक्य ।
सहस्रसङ्ख्यैर्वदनैरगायन् व्यर्थां परिज्ञाय जनिं स्वकीयाम् ।। ३१३ ।।

सुमङ्गलस्यावसरं परिज्ञाय दिवौकसः । वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि प्रणाद्यानेकदुन्दुभीन् ।।
वरूथं प्रमथाधीशपद्मजादिदिवौकसाम् । अध्यारोहद् विमानानि मिलित्वा बहुयूथगम् ।।
प्रेम्णा रोमाञ्चितवपुष्मन्त उत्साहिचेतसः । अवलोकयितुं रामविवाहमचलंस्ततः ।।
दृष्ट्वा विदेहनगरीमनुरागान्विताः सुराः । लोकास्तेभ्यः समेभ्योऽपि भान्ति स्म लघवो निजाः ।।
आलोकन्ते स्म चकिता मण्डपं चित्ररूपिणम् । अलौकिकीर्बहुविधाः सकला रचनाश्च ते ।।
आसन् रूपस्य निधयो नरा नार्यश्च नागराः । सुधर्माणः सुसंस्थानाः सुचरित्राः सुबोधिनः ।।
तांस्ताश्च दृष्ट्वा सकला देवा देवस्त्रियस्तथा । अभवन् कान्तिरहितास्तारा भासि विधोर्यथा ।।
विशेषाश्चर्यसंयुक्तस्तदा जातः प्रजापतिः । स तत्र कामपि स्वीयां नापश्यद् रचनां यतः ।।

अबोधयत् सर्वसुरान् गिरीशो यद् विस्मृता मा भवताद्भुतत्वे ।
धृत्वा धृतिं चिन्तयत स्वचित्ते यज्जानकीरामविवाह एषः ।। ३१४ ।।

यन्नामग्रहणादेव निखिले जगतीतले । सकलानामभद्राणां यान्ति मूलानि संलयम् ।।
चत्वारोऽपि तथैवार्था यान्ति पाणितलस्थितिम् । तावेव सीतारामौ स्त इत्यवोचदुमापतिः ।।
रीत्यानया सुरगणानाश्वासयदुमापतिः । वरं स्वकीयं वृषभमग्रे प्राचालयत् तथा ।।
सुपर्वाणो दशरथं नृपतिं समलोकयन् । अतिप्रमुदितस्वान्तं रोमाञ्चिततनुं तथा ।।
तेन साकमवर्तन्त साधुभूमिसुरव्रजाः । नूनं सेवन्ते स्म सर्वसुखानि सतनूनि तम् ।।
तेन साकमशोभन्त चत्वारः सुभगाः सुताः । सर्वे सन्तो मूर्तिमन्तो नूनं मोक्षाश्चतुर्विधाः ।।
तदा मरकतस्वर्णवर्णं तद् युगलद्वयम् । स्वल्पैव नाभवत् प्रीतिः समालोक्य दिवौकसाम् ।।
विलोक्य ते पुना राममभवन् प्रीतमानसाः । कृत्वा प्रशंसां भूपस्य पुष्पपुञ्जमवर्षयन् ।।

रामस्य रूपं सुभगं नखादिशिखान्तमालोकयतस्त्वभीक्ष्णम् ।
रोमाञ्चितं वर्ष्म विलोचनानि साम्भांसि सोमस्य महेश्वरस्य ।। ३१५ ।।

केकिकण्ठद्युतियुतं रामस्य श्यामलं वपुः । सुपीतवर्णवासांसि विद्युन्निन्दाकराणि च ।।
विवाहभूषा वपुषि विविधा रचितास्तथा । शुभस्वरूपाः सकलाः शोभनाः सर्वरीतिभिः ।।
तुल्यं रम्यं मुखं तस्य शारदीयामलेन्दुना । तल्लोचने नवीनाम्बुरुहलज्जाविधायके ।।
लोकोत्तरा वर्तते स्म सकला तस्य रम्यता । सा चित्तरुचिरा नूनं गदितुं नैव शक्यते ।।
राजन्ते स्म समं तेन बन्धवश्च मनोहराः । यान्ति स्म नर्तयन्तो ये हयांश्चपलतायुतान् ।।

राजकुअँर बर - बाजि देखावहिं । बंस - प्रसंसक बिरिद सुनावहिं ॥
जेहि तुरंग पर रामु बिराजे । गति बिलोकि, खगनायकु लाजे ॥
कहि न जाइ, सब भाँति सुहावा । बाजि - बेषु जनु काम बनावा ॥

छं०—जनु बाजि-बेषु बनाइ मनसिजु, राम - हित अति सोहई ।
आपनें बय, बल, रूप, गुन गति, सकल भुवन बिमोहई ॥
जगमगत जीनु - जराव - जोति, सुमोति, मनि, मानिक लगे ।
किंकिनि ललाम लगामु ललित, बिलोकि सुर-नर-मुनि ठगे ॥

दो०—प्रभु मनसहिं लयलीन मनु, चलत बाजि, छबि पाव ।
भूषित उड़गन, तड़ित घनु, जनु बर बरहि नचाव ॥ ३१६ ॥

जेहिं बर बाजि, रामु असवारा । तेहि सारदउ न बरनै पारा ॥
संकरु राम - रूप - अनुरागे । नयन पंचदस अति प्रिय लागे ॥
हरि हित - सहित रामु जब जोहे । रमा - समेत रमापति मोहे ॥
निरखि राम - छबि बिधि हरषाने । आठइ नयन जानि पछिताने ॥
सुर - सेनप - उर बहुत उछाहू । बिधि ते डेवढ़ लोचन लाहू ॥
रामहि चितव सुरेस सुजाना । गौतम - श्रापु परम हित माना ॥
देव सकल सुरपतिहि सिहाहीं । आजु पुरंदर सम कोउ नाहीं ॥
मुदित देवगन रामहि देखी । नृपसमाज दुहुँ हरषु बिसेषी ॥

छं०—अति हरषु राजसमाज दुहु दिसि, दुंदुभीं बाजहिं घनी ।
बरषहिं सुमन सुर, हरषि कहि जय जयति जय रघुकुलमनी ॥
ऐहि भाँति जानि बरात आवत, बाजने बहु बाजहीं ।
रानी सुआसिनि बोलि परिछनि - हेतु मंगल साजहीं ॥

दो०—सजि आरती अनेक बिधि, मंगल सकल सँवारि ।
चलीं मुदित परिछनि करन, गजगामिनि बर नारि ॥ ३१७ ॥

बिधुबदनीं सब, सब मृगलोचनि । सब निज तन-छबि रति-मदु-मोचनि ॥
पहिरें बरन - बरन बर चीरा । सकल बिभूषन सजें सरीरा ॥
सकल सुमंगल अंग बनाएं । करहिं गान, कलकंठि लजाएँ ॥
कंकन, किंकिनि, नूपुर बाजहिं । चालि बिलोकि, काम - गज लाजहिं ॥
बाजहिं बाजन बिबिध प्रकारा । नभ अरु नगर सुमंगलचारा ॥
सची, सारदा, रमा, भवानी । जे सुरतिय सुचि, सहज सयानी ॥
कपट - नारि - बर - बेष बनाई । मिलीं सकल रनिवासहिं जाई ॥
करहिं गान कल मंगल बानीं । हरष - बिबस सब, काहुँ न जानीं ॥

छं०—को जान केहि, आनंद-बस सब, ब्रह्मु-बर परिछन चली ।
कल गान, मधुर निसान, बरषहिं सुमन सुर, सोभा भली ॥
आनंदकंदु बिलोकि दूलहु, सकल हियँ हरषित भई ।
अंभोज - अंबक - अंबु उमगि, सुअंग पुलकावलि छई ॥

वराश्वान् दर्शयन्ति स्म महीपतिकुमारकाः । श्रावयन्ति स्म बिरुदं तथा वंशप्रशंसकाः ॥
विराजते स्म रामस्तु तदा यस्मिंस्तुरङ्गमे । गतिं तस्य समालोक्य खगेशोऽपि व्यलज्जत ॥
रम्यः सर्वैः प्रकारैः स गदितुं नैव शक्यते । नूनं गृहीतवानासीद् वाजिरूपं मनोभवः ॥

ध्रुवं विधाय वाजिनः स्वरूपमङ्गवर्जितस्तदा तु रामहेतवे सुशोभयान्वितोऽभवत् ।
वयोगतिस्वरूपसद्बलैस्तथा गुणैर्निजैः स्थितोऽभवद् विमोहयन् समग्रमेव विष्टपम् ॥
तदीयपृष्ठगास्तृतिर्व्यराजत प्रभान्विता बहुप्रकारकैर्युता सुशोभिरत्नमौक्तिकैः ।
मनोज्ञकिङ्किणीयुतं मनोहरं खलीनकं विलोक्य वञ्चनां गताः सुरा नरास्तथर्षयः ॥

ईशस्पृहालीनमनास्तुरङ्गश्चलन्नतीव द्युतिमाप्तवान् सः ।
नक्षत्रविद्युल्लसितोऽम्बुवाहोऽन्वनर्तयद् रम्यतनुं मयूरम् ॥ ३१६ ॥

तुरङ्गमं यमारूढो रामचन्द्रोऽभवत् तदा । शारदापि न शक्नोति प्रकर्तुं तस्य वर्णनम् ॥
तथानुरागी सञ्जातो रामरूपे वृषध्वजः । अति प्रियाणि जातानि चक्षूंषि दश पञ्च च ॥
आलोकयद् यदा रामं हार्देन सहितो हरिः । रमासमेतः सम्प्राप्तः सोऽपि मोहं रमापतिः ॥
कान्तिं विलोक्य रामस्य विधाता मुदितोऽभवत् । विज्ञायाष्टैव नेत्राणि पश्चात्तापान्वितोऽभवत् ॥
सुरसेनापतेश्चित्ते परोत्साहोऽभवत् स्थितः । यदाप्नोद् विध्यपेक्षातो लाभं सार्धगुणाक्षिगम् ॥
रामं समालोकते स्म शुभबोधः सुरेश्वरः । स शापं गौतमर्षेश्च मन्यते स्म परं हितम् ॥
ईर्ष्यन्ति स्म समे देवा देवलोकपतिं तदा । यदद्य पुरुहूतेन समः कोऽपि न विद्यते ॥
रामं दृष्ट्वा सुरगणा भवन्ति स्म मुदन्विताः । भवति स्म विशिष्टा मुन्नृपद्वयसमाजयोः ॥

द्वयोरेव राज्ञोः समाजे परा मुद् घना आनकास्ताडिता अप्यभूवन् ।
मुदावर्षयन् पुष्पपुञ्जं सुराश्च जयं त्रिस्तदोक्त्वा मणे राघवस्य ॥
प्रबुध्येति यात्रां वरस्योपयान्तीं स्वनन्ति स्म वाद्यानि नानाविधानि ।
समाहूय राज्ञी सुभाग्या महेलाः परीक्षार्थमद्राण्युपायोजयच्च ॥

नानाविधार्तिक्यमलं विधाय संयोज्य भद्राणि समानि चैव ।
प्रीताश्चलन्ति स्म परीक्षणार्थं नार्यो वरा हस्तिगतिप्रयुक्ताः ॥ ३१७ ॥

आसन् सर्वाश्चन्द्रमुख्यः सर्वा हरिणलोचनाः । सर्वा निजवपुःकान्त्या रतिगर्वविमोचनाः ॥
अभूवन् धारयन्त्यस्ता नानावर्णाम्बराणि च । विभूषणानि सर्वाणि सज्जयन्त्यः स्वमूर्तिषु ॥
विधायाङ्गानि सर्वाणि सुमङ्गलयुतानि ताः । अगायन् कलकण्ठेन लज्जयन्त्यः पिकानपि ॥
कङ्कणानि स्वनन्ति स्म किङ्किण्यो नूपुराणि च । गतिं दृष्ट्वा त्रपन्ते स्म कामदेवद्विपा अपि ॥
नानाविधानि वाद्यानि सङ्कुर्वन्ति स्म निस्वनम् । शोभना मङ्गलाचारा जाताः खे नगरे तथा ॥
इन्द्राणी शारदा देवी कमला भवगेहिनी । स्वभावचतुराः पूता अन्या अपि सुराङ्गनाः ॥
कैतवेन वरस्त्रीणां धृत्वा वेषं मनोरमम् । राज्ञीनिवासं सङ्गत्य मिलन्ति स्म समा अपि ॥
प्रगायन्ति स्म गानानि कलया शुभया गिरा । मुदो वशेन केनापि न ज्ञाताः सकला अपि ॥

प्रबुध्येत कः कं तदानन्दनिघ्नः परीक्षार्थमीयुः समाः सद्वरस्य ।
कलं गानमासीन्नदन्ति स्म भेर्यः सुराः पुष्पवर्षाकराः सुष्ठु शोभा ॥
वरं हर्षकन्दं समालोक्य सर्वाः प्रसन्ना भवन्ति स्म चित्ते महेलाः ।
जलञ्चागतं पद्मनेत्रेषु तासां सुरम्यप्रतीकेषु रोमाञ्चपुञ्जः ॥

दो०—जो सुखु भा सिय - मातु - मन, देखि राम-बर-बेषु ।
सो न सकहिं कहि कलप सत, सहस सारदा - सेषु ॥ ३१८ ॥

नयन नीरु हटि, मंगल जानी । परिछन करहिं मुदित मन रानी ॥
बेद - बिहित अरु कुल - आचारू । कीन्ह भली बिधि सब ब्यवहारू ॥
पंच - सबद - धुनि मंगल - गाना । पट पाँवड़े परहिं बिधि माना ॥
करि आरती, अरघु तिन्ह दीन्हा । राम गमनु मंडप तब कीन्हा ॥
दसरथु सहित - समाज बिराजे । बिभव बिलोकि लोकपति लाजे ॥
समयँ - समयँ सुर बरषहिं फूला । सांति पढ़हिं महिसुर अनुकूला ॥
नभ अरु नगर कोलाहल होई । आपनि पर कछु सुनइ न कोई ॥
अेहि बिधि रामु मंडपहिं आए । अरघु देइ, आसन बैठाए ॥

छं०—बैठारि आसन, आरती करि, निरखि बरु, सुखु पावहीं ।
मनि, बसन, भूषन, भूरि वारहिं, नारि मंगल गावहीं ॥
ब्रह्मादि सुरबर, बिप्र - बेष बनाइ, कौतुक देखहीं ।
अवलोकि रघुकुल - कमल - रबि - छबि, सुफल जीवन लेखहीं ॥

दो०—नाऊ, बारी, भाट, नट, राम - निछावरि पाइ ।
मुदित असीसहिं नाइ सिर, हरषु न हृदयँ समाइ ॥ ३१९ ॥

मिले जनकु - दसरथु अति प्रीतीं । करि बैदिक - लोकिक सब रीतीं ॥
मिलत महा दोउ राज बिराजे । उपमा खोजि - खोजि कबि लाजे ॥
लही न कतहुँ हारि हियँ मानी । इन्ह सम अेइ उपमा उर आनी ॥
सामध देखि देव अनुरागे । सुमन बरषि, जसु गावन लागे ॥
जगु बिरंचि उपजावा जब तें । देखे - सुने ब्याह बहु तब तें ॥
सकल भाँति सम साजु - समाजू । सम - समधी देखे हम आजू ॥
देव - गिरा सुनि सुंदर - साँची । प्रीति अलौकिक दुहु दिसि माची ॥
देत पाँवड़े अरघु सुहाए । सादर जनकु मंडपहिं ल्याए ॥

छं०—मंडपु बिलोकि बिचित्र रचनाँ, रुचिरताँ मुनि-मन हरे ।
निज पानि जनक सुजान सब कहुँ, आनि सिंघासन धरे ॥
कुल - इष्ट - सरिस बसिष्ट पूजे, बिनय करि, आसिष लही ।
कौसिकहि पूजत परम प्रीति कि रीति, तौ न परै कही ॥

दो०—बामदेव आदिक रिषय, पूजे मुदित महीस ।
दिए दिब्य आसन सबहि, सब सन लही असीस ॥ ३२० ॥

बहुरि कीन्हि कोसलपति - पूजा । जानि ईस - सम, भाउ न दूजा ॥
कीन्हि जोरि कर बिनय - बड़ाई । कहि निज भाग्य - बिभव - बहुताई ॥
पूजे भूपति सकल बराती । समधी - सम सादर सब भाँती ॥
आसन उचित दिए सब काहू । कहौं काह मुख एक उछाहू ॥
सकल बरात जनक सनमानी । दान, मान, बिनती, बर बानी ॥
बिधि, हरि, हरु, दिसिपति, दिनराऊ । जे जानहिं रघुबीर - प्रभाऊ ॥

सीताप्रसोर्ह्यभवत् सुखं यद् रामस्य वेषं प्रवरं विलोक्य ।
प्रभू न गातुं शतकल्पतोऽपि सहस्रसङ्ख्याधिकवागनन्तौ ।। ३१८ ।।

मङ्गलावसरं ज्ञात्वा निरुध्य नयनाम्बु च । पर्यवेक्षां करोति स्म राज्ञी मुदितमानसा ।।
वेदोक्तञ्च कुलप्राप्तमाचारमनुसृत्य सा । व्यवहारं सुष्ठुरीत्या सर्वमेवाचरत् तदा ।।
पञ्चक्वणाः पञ्चनादा भद्रगीतानि चाभवन् । तलाच्छादनवासांसि समास्तीर्यन्त नैकशः ।।
आरार्तिक्यं विधायार्घ्यप्रदानं कुरुते स्म सा । रामचन्द्रो गच्छति स्म मण्डपं तदनन्तरम् ।।
साकं निजसमाजेन राजते स्म हरिद्रथः । तस्य भूतिं समालोक्य लोकपा अपि लज्जिताः ।।
समये समये देवाः पुष्पाणि समवर्षयन् । तथानुकूलं भूदेवाः शान्तिपाठं समाचरन् ।।
कोलाहलो जायते स्म गगने नगरे तथा । वार्तां निजां परां वापि कोऽप्याकर्णयति स्म न ।।
अनेन विधिना रामः समायाति स्म मण्डपे । ततः स लम्भयित्वार्घ्यमुपाविश्यत विष्टरे ।।

उपाविश्य पीठे च नीराज्य नार्यो वरं तं विलोक्याप्नुवन्ति स्म सौख्यम् ।
मणीन् वस्त्रजातानि नाना विभूषा अयच्छन् सुमद्राण्यगायंस्तथैव ।।
वरा ब्रह्ममुख्याः सुरा विप्रवेषाः समालोकयन् कौतुकं तन्मनोज्ञम् ।
रविं राघवीयान्ववायाब्जहर्षं विलोक्योद्भवं मन्वते स्माति धन्यम् ।।

बन्दी नटो नापितवारकौ च रामेक्षणाद्द्रव्यमवाप्य भूरि ।
प्रीत्याशिषोऽदुः शिरसा प्रणम्य माति स्म तेषां हृदये न हर्षः ।। ३१९ ।।

प्रीत्या महत्याऽमिलतां जनको दिग्रथस्तथा । विधाय सकला रीतीर्वैदिकीर्लौकिकीरपि ।।
शोभेते स्म महाराजौ सम्मिलन्तावुभावपि । अन्विष्यान्विष्य तत्साम्यं लज्जन्ते स्म कविव्रजाः ।।
तदलब्ध्वा च कुत्रापि चित्ते मत्वा पराजयम् । तैश्चित्ते साम्यमानीतमेतत्तुल्याविमाविति ।।
दृष्ट्वा सम्बन्धिमिलनं प्रीतिमन्तोऽभवन् सुराः । आरभन्त यशोगानं प्रवर्ष्य कुसुमानि ते ।।
यावदारभ्य लोकानां निर्माणं कृतवान् विधिः । अस्माभिस्तावदारभ्य नानोद्वाहा विलोकिताः ।।
समाजः सज्जतायुक्तः समानः सर्वरीतिभिः । सम्बन्धिनौ समानौ च त्वद्यैवेह विलोकिताः ।।
इत्थं रम्यां तथा सत्यां श्रुत्वा वाचं दिवौकसाम् । व्याप्ता द्वयोरपि दिशोस्तदा प्रीतिरलौकिकी ।।
पादयोरास्तृतिं रम्यां तथैवार्घ्यं समर्पयन् । आनीतवान् विदेहेशः सादरं मण्डपं नृपम् ।।

विलोक्य तत्र मण्डपं मनो हृतं मनीषिणां तदीयकान्तिसंयुताद्भुतस्वरूपतस्तदा ।
बुधो विदेहभूमिपः स्वपाणिसञ्चितानि च न्यधाद् वरासनानि तत्समेभ्य एव सादरम् ।।
कुलेष्टदेवसन्निभं वसिष्ठमभ्यपूजयद् विधाय च स्तुतिं ततः सुलब्धवान् शुभाशिषम् ।
तथा च कौशिकार्चनां प्रकुर्वतो महीपतेः सुभव्यहार्दपद्धतिर्न शक्यते प्रभाषितुम् ।।

स वामदेवप्रमुखान् महर्षीन् समर्चयत् प्रीतियुतो महीशः ।
अदात् समेभ्योऽपि वरासनानि समेभ्य एवाशिषमाप्तवांश्च ।। ३२० ।।

ततः स विदधाति स्म कोसलेशसमर्चनाम् । तं मत्वा शम्भुसदृशं तद्भावो नाभवत् परः ।।
बद्ध्वाञ्जलिं करोति स्म प्रशंसां प्रार्थनाञ्च सः । प्रतिपाद्य स्वभाग्यस्य वैभवस्य तथोन्नतिम् ।।
अपूजयन् महीपालः सकलान् वरयात्रिणः । सम्बन्धिनैव सदृशं सादरं सर्वरीतिभिः ।।
ददाति स्म समेभ्योऽपि विष्टराण्युचितानि च । किमेकेन मुखेनाहमुत्साहं वर्णयानि तम् ।।
सकलां वरयात्रां तां जनकः सदमानयत् । दानमानप्रार्थनाभिर्वरेण वचनेन च ।।
विधी रमेशो गिरिशो दिक्पाला दिवसाधिपः । प्रभावं रघुवीरस्य ये विजानन्ति सर्वतः ।।

कपट - बिप्र - बर - बेष बनाएँ। कौतुक देखहिं अति सचु पाएँ ॥
पूजे जनक देब - सम जानें। दिए सुआसन बिनु पहिचानें ॥

छं०—पहिचान को केहि जान, सबहि अपान सुधि भोरी भई।
आनंद - कंदु बिलोकि दूलहु उभय दिसि आनँदमई ॥
सुर लखे राम सुजान, पूजे, मानसिक आसन दए।
अवलोकि सीलु - सुभाउ प्रभु को, बिबुध मन प्रमुदित भए ॥

दो०—रामचंद्र - मुखचंद्र - छबि, लोचन चारु चकोर।
करत पान सादर सकल, प्रेमु - प्रमोदु न थोर ॥ ३२१ ॥

समउ बिलोकि बसिष्ठ बोलाए। सादर सतानंदु सुनि आए ॥
बेगि कुअँरि अब आनहु जाई। चले मुदित, मुनि-आयसु पाई ॥
रानी सुनि उपरोहित - बानी। प्रमुदित सखिन्ह-समेत सयानी ॥
बिप्र - बधू, कुल - बृद्ध बोलाईं। करि कुल-रीति, सुमंगल गाईं ॥
नारि - बेष जे सुर - बर - बामा। सकल सुभायँ सुंदरी स्यामा ॥
तिन्हहि देखि सुखु पावहिं नारीं। बिनु पहिचानि प्रान ते प्यारीं ॥
बार - बार सनमानहिं रानी। उमा - रमा - सारद - सम जानी ॥
सीय सँवारि, समाजु बनाई। मुदित मंडपहिं चलीं लवाई ॥

छं०—चलि ल्याइ सीतहि सखीं सादर, सजि सुमंगल भामिनीं।
नवसप्त साजें सुंदरीं सब, मत्त - कुंजरगामिनीं ॥
कल गान सुनि, मुनि ध्यान त्यागहिं, काम - कोकिल लाजहीं।
मंजीर, नूपुर, कलित कंकन, ताल - गति बर बाजहीं ॥

दो०—सोहति बनिता - बृंद - महुँ, सहज सुहावनि सीय।
छबि - ललनागन-मध्य जनु, सुषमा तिय - कमनीय ॥ ३२२ ॥

सिय - सुंदरता बरनि न जाई। लघु मति, बहुत मनोहरताई ॥
आवत दीखि बरातिन्ह सीता। रूप - रासि, सब भाँति पुनीता ॥
सबहि मनहिं मन किए प्रनामा। देखि राम, भए पूरनकामा ॥
हरषे दसरथ सुतन्ह - समेता। कहि न जाइ, उर आनँदु जेता ॥
सुर प्रनामु करि, बरिसहिं फूला। मुनि - असीस - धुनि मंगल - मूला ॥
गान - निसान - कोलाहलु भारी। प्रेम - प्रमोद - मगन नर - नारी ॥
ऐहि बिधि सीय मंडपहिं आई। प्रमुदित सांति पढ़हिं मुनिराई ॥
तेहि अवसर कर बिधि - ब्यवहारू। दुहुँ कुलगुर सब कीन्ह अचारू ॥

छं०—आचारु करि गुर, गौरि - गनपति मुदित बिप्र पुजावहीं।
सुर प्रगटि पूजा लेहिं, देहिं असीस अति सुखु पावहीं ॥
मधुपर्क, मंगल द्रब्य, जो जेहि समय मुनि मन महुँ चहैं।
भरे कनक - कोपर - कलस सो, तब लिऐहि परिचारक रहैं ॥ १ ॥

मनोरमं विप्रवेशं गृहीत्वा कपटेन ते । परं सुखं प्राप्नुवन्तो विलोकन्ते स्म कौतुकम् ।।
विज्ञाय तान देवतुल्यान्, जनकः समपूजयत् । विष्टराणि मनोज्ञानि प्रादात् परिचयं विना ।।

विजानीत कं कोऽभिबुध्येत चैव समे विस्मरन्ति स्म रूपं स्वकीयम् ।
वरं तं मुदः कन्दमालोक्य जाता द्वयोराशयोर्भव्यरूपा तथा मुद् ।।
सम्भज्ञः सुरान् रामचन्द्रोऽवबुध्यार्चयन्मानसं विष्टरञ्चाभ्ययच्छत् ।
समालोक्य देवस्य शीलस्वभावे सुरा मोदयुक्ता भवन्ति स्म चित्ते ।।

श्रीरामचन्द्राननचन्द्रशोभामशेषमञ्ज्वक्षिमयाश्चकोराः ।
समे पिबन्ति स्म समानमेव प्रेमप्रमोदे लघुनी न तेषाम् ।। ३२१ ।।

समालोक्योचितं कालं वसिष्ठर्षिः समाह्वयत् । श्रुत्वाऽऽयाति स्म तत्पार्श्वं शतानन्दोऽपि सादरम् ।।
वसिष्ठोऽब्रूत यत् क्षिप्रं गत्वाऽऽनेया नृपात्मजा । सोऽपि लब्ध्वा मुनेराज्ञां चलति स्म मुदान्वितः ।।
निशम्य राजमहिषी पुरोहितसरस्वतीम् । सखीभिः सहिता बुद्धिमती मोदान्विताऽभवत् ।।
विप्रपत्नीः समाहूय तथा वृद्धाः कुलाङ्गनाः । कुलरीतीः सुसम्पाद्य गायति स्म सुमङ्गलम् ।।
आसन् या महिलावेषास्तत्र देववराङ्गनाः । स्वभावादेव सर्वास्ताः श्यामा अपि मनोरमाः ।।
सुखं समाप्नुवन्ति स्म ता दृष्ट्वान्तःपुरस्त्रियः । विनापि तत्परिचयं प्राणेभ्योऽप्यभवन् प्रियाः ।।
ताभ्यः पुनः पुना राज्ञी ददाति स्म समादरम् । उमारमाशारदाभिः सदृशीरवबुध्य ताः ।।
जानकीं समलङ्कृत्य समाजं विरचय्य च । गृहीत्वा तां नयन्ति स्म मुदिता मण्डपं प्रति ।।

गृहीत्वानयन् सादरं सर्वसख्यो महेलाश्च सीतां सुभद्रैर्विभूष्य ।
समा भूषिताः षोडशालङ्क्रियाभिर्मनोज्ञास्तथा मत्तमातङ्गयानाः ।।
बुधा अत्यजन् ध्यानमाकर्ण्य गानं पिका लज्जिताश्चाभवन् मन्मथस्य ।
तुलाकोटिसत्किङ्किणीकङ्कणानि स्वनन्ति स्म तालानुरूपाणि रम्यम् ।।

वृन्देऽङ्गनानां सुविराजते स्म सीता प्रकृत्यैव सुरम्यरूपा ।
कान्त्यङ्गनानां निवहस्य मध्ये नूनं सुरम्या सुषमाङ्गनेव ।। ३२२ ।।

सुरम्यता जनकजागता वक्तुं न शक्यते । मतिर्लघुर्यतोऽतीव विशाला च सुरम्यता ।।
आगच्छन्तीं समालोक्य जानकीं वरयात्रिणः । सुरम्यताया निवहं पवित्रां सर्वरीतिभिः ।।
सर्वे स्वस्वमनस्येव तस्यै प्रणतिमाचरन् । पूर्णकामा भवन्ति स्म रामं तु प्रविलोक्य ते ।।
जातो दशरथो हृष्टः सहितः स्वतनूद्भवैः । हर्षस्तन्मानसे यावांस्तावान् वक्तुं न शक्यते ।।
वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि नतिं कृत्वा दिवौकसः । शुभमूलं जायते स्म मुनीनामाशिषां ध्वनिः ।।
गानानां दुन्दुभीनाञ्च महान् कोलाहलोऽभवत् । नरा नार्यश्च सम्मग्ना आसन् प्रेमप्रमोदयोः ।।
अनेन विधिना सीता मण्डपं समुपागमत् । मुदिताः शान्तिसूक्तानि पठन्ति स्म मुनीश्वराः ।।
तत्कालानुगुणान् कृत्वा व्यवहारान् विधींस्तथा । सर्वाचारानकुरुतां कुलाचार्यावुभावपि ।।

गुरू वंशकृत्यं विधाय त्रिनेत्रां गणेशं प्रसन्नान् द्विजांश्चार्चयन्त ।
सुरा मूर्तिमन्तोऽभ्यगृह्णन्त पूजामदुश्चाशिषः प्राप्नुवन् भव्यसौख्यम् ।।
शुभं क्षौद्रपर्कादि यद् वस्तु जातं क्षणे यत्र चित्ते समैच्छन् मुनीशाः ।
प्रपूर्य स्तरे कानके कुम्भपुञ्जे गृहीत्वाचरन् दासवर्गास्तदैव ।। १ ।।

कुल - रीति, प्रीति - समेत रबि कहि देत, सबु सादर कियो।
अेहि भाँति देव पुजाइ, सीतहि सुभग सिंघासनु दियो॥
सिय - राम - अवलोकनि परसपर, प्रेमु काहु न लखि परै।
मन - बुद्धि - बर - बानी अगोचर, प्रगट कबि कैसें करै॥ २॥

दो०—होम समय तनु धरि अनलु, अति सुख आहुति लेहिं।
बिप्र-बेष धरि बेद सब, कहि बिबाह-बिधि देहिं॥ ३२३॥

जनक - पाटमहिषी जग जानी। सीय - मातु किमि जाइ बखानी॥
सुजसु, सुकृत, सुख, सुंदरताई। सब समेटि बिधि रची बनाई॥
समउ जानि मुनिबरन्ह बोलाईं। सुनत सुआसिनि सादर ल्याईं॥
जनक - बामदिसि सोह सुनयना। हिमगिरि - संग बनी जनु मयना॥
कनक - कलस, मनि - कोपर रूरे। सुचि - सुगंध - मंगल - जल - पूरे॥
निज कर मुदित रायँ अरु रानी। धरे राम के आगें आनी॥
पढ़हिं बेद, मुनि मंगलबानी। गगन सुमन झरि, अवसरु जानी॥
बरु बिलोकि दंपति अनुरागे। पाय पुनीत पखारन लागे॥

छं०—लागे पखारन पाय - पंकज, प्रेम तन - पुलकावली।
नभ, नगर - गान - निसान - जयधुनि, उमगि जनु चहुँ दिसि चली॥
जे पद - सरोज मनोज - अरि - उर - सर सदैव बिराजहीं।
जे सकृत सुमिरत, बिमलता मन, सकल कलिमल भाजहीं॥ १॥

जे परसि, मुनिबनिता लही गति, रही जो पातकमई।
मकरंदु जिन्ह को संभु - सिर, सुचिता - अवधि सुर बरनई॥
करि मधुप मन मुनि, जोगिजन जे सेइ, अभिमत गति लहैं।
ते पद पखारत भाग्यभाजनु जनकु, जय - जय सब कहैं॥ २॥

बर - कुअँरि - करतल जोरि साखोचारु दोउ कुलगुर करैं।
भयो पानिगहनु बिलोकि, बिधि, सुर, मनुज, मुनि आनँद भरैं॥
सुख - मूल दूलहु देखि दंपति, पुलक तन, हुलस्यो हियो।
करि लोक - बेद - बिधानु कन्यादानु नृपभूषन कियो॥ ३॥

हिमवंत जिमि गिरिजा महेसहि, हरिहि, श्री सागर दई।
तिमि जनक रामहि सिय समरपी, बिस्व कल कीरति नई॥
क्यों करै बिनय बिदेहु कियो बिदेहु मूरति सावँरीं।
करि होमु बिधिवत, गाँठि जोरी, होन लागीं भावँरीं॥ ४॥

दो०—जय - धुनि, बंदी - बेदधुनि, मंगल - गान, निसान।
सुनि हरषहिं, बरषहिं बिबुध, सुरतरु - सुमन सुजान॥ ३२४॥

कुअँरु - कुअँरि कल भावँरि देहीं। नयन - लाभु सब सादर लेहीं॥
जाइ न बरनि मनोहर जोरी। जो उपमा कछु कहौं सो थोरी॥

स्वयं स्नेहयुक्तो रविवंशकृत्यं यदब्रूत सर्वं कृतं सादरं तत्।
प्रपूज्येति देवान् विदेहेशपुत्र्यै मुनीशा अदू रम्यसिंहासनञ्च ॥
तदान्योन्यसीतारघुश्रेष्ठवीक्षासुहार्दे न केनापि किञ्चिच्च दृष्टे।
वरस्वान्तधीवाक्परं यत् स्थितं तत् प्रकाशं विदध्यात् किमर्थं कविश्च ॥ २ ॥

शुक्रः सदेहो हवनस्य काले हविः परप्रीतियुतोऽस्यगृह्णात्।
वेदाः समे विप्रवपुर्धराश्च विधीन् वदन्ति स्म विवाहसङ्गान् ॥ ३२३ ॥

विदेहपट्टमहिषी सर्वविष्टपविश्रुता। सीतामाता निगदितुं कथं केन च शक्यते ॥
सुयशः सुकृतं सौख्यं तथैव च मनोज्ञता। सङ्गृह्येति समं धाता निर्माति स्म विभूष्य ताम् ॥
विज्ञाय कालमुचितमाह्वयंस्तां मुनीश्वराः। श्रुत्वैव तां सुवासिन्य आनयन्ति स्म सादरम् ॥
वामपार्श्वे सुनयना विदेहस्य व्यराजत। हिमशैलेशसंयुक्ता नूनं मेना व्यराजत ॥
स्वर्णकुम्भान् मणिमयस्तृतानि रुचिराणि च। पूर्णान् पवित्रसद्गन्धयुक्तमङ्गलवारिणा ॥
महीपतिस्तथा राज्ञी मुदितौ निजपाणिभिः। समानीय निधत्तः स्म रामचन्द्रस्य सम्मुखम् ॥
अपठन् मुनयो वेदं सरस्वत्या सुभद्रया। क्षरन्ति स्म प्रसूनानि विज्ञायावसरञ्च खात् ॥
अनुरागान्वितौ जातौ दम्पती वीक्ष्य तं वरम्। क्षालनञ्चारभेतां तौ पूतयोस्तस्य पादयोः ॥

पदाब्जावसेकं यदारब्धवन्तौ तयोर्देहयोः प्रेमरोमोद्गमोऽभूत्।
वियत्पुर्जयोद्गानढक्कानिनादश्चतुर्दिक्षु नूनं समुद्वेलितोऽभूत् ॥
मनोजारिवक्षस्सरस्सङ्गते ये सदा राजिते पादरूपे सरोजे।
ययोरेकदापि स्मृतेश्चित्तशुद्धिर्भवेत् तिष्यदोषक्षयोऽपि ध्रुवं स्यात् ॥ १ ॥

गताऽऽस्पृश्य ये सद्गतिं स्त्री महर्षेः स्थिता याऽभवत् तीव्रपापौघरूपा।
मरन्दं ययोः शम्भुकस्थं प्रथन्ते शुचिस्त्वावधिं द्योनिवासा अशेषाः ॥
मनोऽलिं विधायर्षयो योगिनो ये प्रसेव्याप्नुवन्तीष्टरूपां गतिञ्च।
पदे वीक्ष्य ते क्षालिते धन्यराज्ञा जयं त्रिर्वदन्ति स्म सर्वेऽपि लोकाः ॥ २ ॥

गुरू तौ वरस्यापि वध्वाः प्रगृह्य करौ तत्प्रशाखाक्रमं भाषतः स्म।
तयोर्वीक्ष्य पाणिग्रहं धातृमुख्याः सुराः पूरुषास्तापसाश्च प्रहृष्टाः ॥
वरं दम्पती वीक्ष्य सौख्यस्य मूलं तनौ हृष्टरोमे च चित्ते प्रहृष्टे।
विधिं लौकिकं वैदिकञ्च प्रसाध्याददात् कन्यकां राजभूषा विदेहः ॥ ३ ॥

गिरीशो यथोमामदाच्छङ्कराय यथादाच्च सिन्धुः श्रियं केशवाय।
विदेहस्तथादाच्च रामाय सीतां यतो मञ्जुतूलाऽभवत् कीर्तिरत्र ॥
विदेहः कथं तं स्तुयाद् यद् व्यधात् तं विदेहात्मकं केवलं नीलकायः।
विधानेन होमस्तथा पर्वबन्धस्ततो दक्षिणावृत्तयोऽग्नेः कृताश्च ॥ ४ ॥

तदा जयाम्नायसुभद्रगीतबन्धानकानां निनदं निशम्य।
सुरा अमोदन्त सुबोधवन्तः प्रावर्षयन् कल्पतरोः सुमानि ॥ ३२४ ॥

कलाः प्रदक्षिणा अग्नेः कुर्वतः स्म वधूवरौ। सादरं चक्षुषां लाभं गृह्णन्ति स्म समे जनाः ॥
मनोहरं तद् युगलं गदितुं नैव शक्यते। यां कामप्युपमां वच्मि सा सैवाल्पा भविष्यति ॥

द्वीर्य

राम - सीय सुंदर प्रतिछाहीं । जगमगात मनि - खंभन माहीं ।।
मनहुँ मदन - रति धरि बहु रूपा । देखत राम - बिआहु अनूपा ।।
दरस - लालसा, सकुच न थोरी । प्रगटत - दुरत बहोरि - बहोरी ।।
भए मगन सब देखनिहारे । जनक - समान अपान बिसारे ।।
प्रमुदित मुनिन्ह भावँरीं फेरीं । नेग - सहित सब रीति निबेरीं ।।
राम सीय - सिर सेंदुर देहीं । सोभा कहि न जाति बिधि केहीं ।।
अरुन पराग जलजु भरि नीकें । ससिहि भूष अहि, लोभ अमी कें ।।
बहुरि बसिष्ठ दीन्हि अनुसासन । बरु दुलहिनि बैठे एक आसन ।।

छं०—बैठे बरासन रामु - जानकि, मुदित - मन दसरथु भए ।
तनु पुलक, पुनि-पुनि देखि अपनें सुकृत - सुरतरु - फल नए ।।
भरि भुवन रहा उछाहु राम-बिबाहु भा, सबहीं कहा ।
केहि भाँति बरनि सिरात रसना एक, यहु मंगलु महा ।। १ ।।

तब जनक, पाइ बसिष्ठ - आयसु, ब्याह - साज सँवारि कै ।
मांडवी, श्रुतकीरति, उरमिला, कुअँरि लईं हँकारि कै ।।
कुसकेतु - कन्या प्रथम जो गुन - सील - सुख - सोभामई ।
सब रीति, प्रीति - समेत करि, सो ब्याहि नृप भरतहि दई ।। २ ।।

जानकी - लघु - भगिनी सकल सुंदरि - सिरोमनि जानि कै ।
सो तनय दीन्ही ब्याहि लखनहि, सकल बिधि सनमानि कै ।।
जेहि नामु श्रुतकीरति, सुलोचनि, सुमुखि, सबगुन - आगरी ।
सो दई रिपुसूदनहि भूपति, रूप - सील - उजागरी ।। ३ ।।

अनुरूप बर दुलहिनि परस्पर लखि, सकुच हियँ हरषहीं ।
सब मुदित सुंदरता सराहहिं, सुमन सुरगन बरषहीं ।।
सुंदरीं सुंदर बरन्ह सह, सब एक मंडप राजहीं ।
जनु जीव - उर चारिउ अवस्था बिभुन सहित बिराजहीं ।। ४ ।।

दो०—मुदित अवधपति, सकल सुत, बधुन्ह - समेत निहारि ।
जनु पाए महिपाल - मनि, क्रियन्ह-सहित फल चारि ।। ३२५ ।।

जसि रघुबीर ब्याह - बिधि बरनी । सकल कुअँर ब्याहे तेहिं करनी ।।
कहि न जाइ कछु दाइज - भूरी । रहा कनक - मनि मंडपु पूरी ।।
कंबल, बसन, बिचित्र पटोरे । भाँति - भाँति, बहुमोल न थोरे ।।
गज, रथ, तुरग, दास अरु दासी । धेनु अलंकृत कामदुहा सी ।।
बस्तु अनेक करिअ किमि लेखा । कहि न जाइ, जानहिं जिन्ह देखा ।।
लोकपाल अवलोकि सिहाने । लीन्ह अवधपति सबु सुखु माने ।।
दीन्ह जाचकन्हि जो जेहि भावा । उबरा, सो जनवासेहिं आवा ।।
तब कर जोरि जनकु मृदु बानी । बोले सब बरात सनमानी ।।

रामेन्दोरपि सीतायाः प्रतिबिम्बे मनोरमे । तदा मणिमयस्तम्भसमुदाये व्यराजताम् ।।
गृहीत्वा नैकरूपाणि मनोभवरती ध्रुवम् । विलोकेते स्म रामस्य विवाहमुपमापरम् ।।
अवर्तेतां नाल्परूपे तयोः सङ्कोचलालसे । अतः प्रकटितौ लीनौ तावभूतां पुनः पुनः ।।
आनन्दमग्नाः सञ्जाताः सकला अवलोककाः । स्वात्मानं विस्मरन्ति स्म जनकेन समं ततः ।।
कारयन्ति स्म मुनयो मोदयुक्ताः प्रदक्षिणाः । सोपहाराः समा रीतीः पूरयन्ति स्म ते तथा ।।
सीताशिरसि सिन्दूरं प्रददाति स्म राघवः । शोभा कयापि रीत्येयं गदितुं नैव शक्यते ।।
अरुणेन परागेण प्रपूर्य जलजं ध्रुवम् । इन्दुं भूषयति स्माहिः सुधाविषयलोभतः ।।
ततः परं वसिष्ठर्षिः समदादनुशासनम् । तथोपाविशतामेकविष्टरे तौ वधूवरौ ।।

हरिर्जानकी च स्थितौ भद्रपीठे ततो दिग्रथो हृष्टचित्तोऽभवच्च ।
फलं वीक्ष्य नूनं स्वपुण्यात्मदेवद्रुमे तस्य देहे मुहू रोमहर्षः ।।
समग्रेषु लोकेषु पूर्णः क्षणोऽभूत् समोऽभूत रामस्य जातो विवाहः ।
कथं वर्णयित्वा समाप्येत चैतद् बृहन्मङ्गलं त्वेकरूपास्ति जिह्वा ।। १ ।।

वसिष्ठस्य ~~शासन~~ विदेहोऽन्ववाप्य विवाहस्य सज्जां समां योजयित्वा ।
ततो माण्डवीवेदकीर्त्यूर्मिलाख्या निजभ्रातृपुत्रीः समाहूतवान् सः ।।
गुणानां चरित्रस्य सौख्यस्य कान्तेस्तनुर्या सुताऽद्या च दर्भध्वजस्य ।
समुद्वाह्य हार्देन तां सर्वरीत्याऽददात् कैकयीदेहजाताय भूपः ।। २ ।।

परिज्ञाय सीतानुजां सर्वरम्यस्त्रियां मूर्धरत्नं तदानीं महीपः ।
विवाह्याददात् तां सुमित्रादिजाय विधायादरं सर्वरीत्या च तस्य ।।
मनोज्ञानना रम्यनेत्रा समेषां गुणानां निधिर्याख्यया ख्यातकीर्तिः ।
सुरूपे च शीले प्रसिद्धिं गतां तां रिपुघ्नाय दत्ते स्म विश्वम्भरेशः ।। ३ ।।

विलोक्यानुरूपं तदन्योन्ययुग्मं वराश्चैव बध्वः सलज्जं प्रसन्नाः ।
समे मोदयुक्ताः प्रशंसामकुर्वन् सुरा वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि चैव ।।
सुरम्याः सुरम्यैर्वरैः सर्ववध्वो व्यराजन्नभिन्ने शुभे मण्डपे च ।
ध्रुवं जीवचित्तेऽधिसङ्ख्या अवस्थाः स्वकीयैरधीशैर्युताः संव्यराजन् ।। ४ ।।

सुतानयोध्याधिपतिः समग्रान् वधूयुतान् वीक्ष्य मुदान्वितोऽभूत् ।
आप्नोन्महीपालमणिः स नूनं क्रियासमेतानि चतुःफलानि ।। ३२५ ।।

यो विधी रघुवीरस्य विवाहस्यास्ति वर्णितः । तेनैव विधिना सर्वे कुमाराश्च विवाहिताः ।।
न कापि शक्यते वक्तुं यौतुकानां प्रभूतता । तपनीयैस्तथा रत्नैर्मण्डपः पूर्णतां गतः ।।
कम्बला अपि वासांसि कौशेयान्यद्भुतानि च । नानाविधानि भूरीणि बहुमूल्ययुतान्यपि ।।
दन्तावला रथा वाहाः सेवकाः सेविकास्तथा । अलङ्कृताः कामधेनुप्रतीकाशाश्च धेनवः ।।
इत्थं नानापदार्थानां गणना शक्यते कथम् । न शक्यन्ते च गदितुं तैर्ज्ञाता यैर्विलोकिताः ।।
लोकपाला अपि स्तब्धाः सञ्जाता अवलोक्य तान् । अयोध्येशः सुखं मत्वा गृह्णाति स्म समानपि ।।
स याचकेभ्यो दत्ते स्म यद् यस्मै रोचते स्म तत् । योऽवशिष्टोऽभवत् कोऽपि ज्ञातिवासं स आगमत् ।।
ततः पुटीकृतकरो जनको मृदुलं वचः । अब्रवीत् सकलानेव सम्मान्य वरयात्रिणः ।।

छं०—सनमानि सकल बरात आदर, दान, बिनय, बड़ाइ कै ।
प्रमुदित महामुनि - बृंद बंदे, पूजि, प्रेम लड़ाइ कै ॥
सिरु नाइ, देव मनाइ, सब - सन कहत कर संपुट किएँ ।
सुर - साधु चाहत भाउ, सिंधु कि तोष जल - अंजलि दिएँ ॥ १ ॥

कर जोरि जनकु, बहोरि बंधु - समेत कोसलराय सों ।
बोले मनोहर बयन, सानि सनेह, सील, सुभाय सों ॥
संबंध राजन रावरें हम बड़े अब सब बिधि भए ।
ऐहि राज - साज - समेत सेवक जानिबे बिनु गथ लए ॥ २ ॥

ए दारिका परिचारिका करि पालिबीं करुना नई ।
अपराधु छमिबो, बोलि पठए, बहुत हौं ढीटयो कई ॥
पुनि भानुकुलभूषन सकल - सनमान - निधि समधी किए ।
कहि जाति नहिं बिनती परस्पर प्रेम - परिपूरन हिए ॥ ३ ॥

बृंदारका गन सुमन बरिसहिं राउ जनवासेहि चले ।
दुंदुभी, जयधुनि, बेद-धुनि, नभ नगर कौतूहल भले ॥
तब सखीं मंगलगान करत, मुनीस आयसु पाइ कै ।
दूलह - दुलहिनिन्ह - सहित सुंदरि, चलीं कोहबर ल्याइ कै ॥ ४ ॥

दो०—पुनि - पुनि रामहि चितव सिय, सकुचति, मनु सकुचै न ।
हरत मनोहर - मीन - छबि, प्रेम - पिआसे नैन ॥ ३२६ ॥

मासपारायण, ग्यारहवाँ विश्राम

स्याम सरीरु सुभायँ सुहावन । सोभा कोटि - मनोज - लजावन ॥
जावक - जुत पदकमल सुहाए । मुनि - मन - मधुप रहत जिन्ह छाए ॥
पीत पुनीत मनोहर धोती । हरति बाल - रबि - दामिनि - जोती ॥
कल किंकिनि, कटि - सूत्र मनोहर । बाहु बिसाल, बिभूषन सुंदर ॥
पीत जनेउ महाछबि देई । कर - मुद्रिका चोरि चितु लेई ॥
सोहत ब्याह - साज सब साजे । उर आयत उरभूषन राजे ॥
पिअर उपरना, काखासोती । दुहुँ आँचरन्हि लगे मनि - मोती ॥
नयन - कमल, कल कुंडल काना । बदनु सकल सौंदर्ज - निधाना ॥
सुंदर भृकुटि, मनोहर नासा । भाल तिलकु रुचिरता - निवासा ॥
सोहत मौरु मनोहर माथे । मंगलमय मुकुता - मनि गाथे ॥

छं०—गाथे महामनि मौर मंजुल अंग सब चित चोरहीं ।
पुर - नारि, सुर - सुंदरीं, बरहि बिलोकि, सब तिन तोरहीं ॥
मनि - बसन - भूषन वारि, आरति करहिं, मंगल गावहीं ।
सुर सुमन बरिसहिं, सूत - मागध - बंदि सुजसु सुनावहीं ॥ १ ॥

समानेव सोऽभ्यागतान् मानयित्वा प्रशंसादरप्रार्थनादानकृत्यैः ।
प्रमोदान् महर्षिव्रजं सम्प्रणम्य तथा प्रीतियोगं प्रयुज्य प्रपूज्य ।।
प्रसाद्याखिलेशांश्च मूर्ध्ना प्रणम्य करौ सम्पुटीकृत्य वक्ति स्म सर्वान् ।
यदीप्सन्ति भावं सुराः साधवश्च किमम्भोऽञ्जलेरर्पणादब्धितोषः ।। १ ।।

विदेहेश्वरः साञ्जलिर्बन्धुयुक्तस्ततः कोशलाधीश्वरं भूय एव ।
मनोहारिणीं भारतीं भाषते स्म सुसंयोज्य हार्दे सुभावेऽथ शीले ।।
महीशान ! भावत्कसम्बन्धतोऽद्य वयं सर्वरीत्या महान्तः प्रजाताः ।
अहोराज्यसज्जान्वितौ शुल्कवर्जौ प्रबोध्यौ सुदासौ सदावां स्वकीयौ ।। २ ।।

इमा दारिकाः सेविकाः सम्प्रबुध्य विधायापि नूत्नां दयां पालनीयाः ।
कृता धृष्टता यद् भवन्तोऽत्र हूतास्तदागोऽस्मदीयं सुमृष्यं भवद्भिः ।।
ततो भूषणं भानुवंशस्य चक्रे निधिं सर्वमानस्य सम्बन्धिनं स्वम् ।
तदन्योन्यनास्त्रं न शक्यं प्रवक्तुमभूतां तयोः प्रेमपूर्णे च चित्ते ।। ३ ।।

तदा वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि देवाः प्रयाति स्म पृथ्वीपतिर्ज्ञातिवासम् ।
ध्वनिर्दुन्दुभीनां जयस्य श्रुतेश्च विहायोनगर्योर्महत् कौतुकञ्च ।।
वयस्यास्ततो भद्रगीतान्यगायन् मुनीनामधीशस्य ~~आशिषं~~ शिषं प्रलभ्य ।
वरांस्ता गृहीत्वा वधूभिः समेतान् नयन्ति स्म रम्या गृहं कौतुकस्य ।। ४ ।।

सीता मुहू राघवमीक्षते स्म सङ्कोचति स्मापि तु तन्मनो न ।
सन्मीनकान्तिं हरतः स्म चैव तल्लोचने प्रेमपिपासयाक्ते ।। ३२६ ।।

मासपारायणे एकादशो विश्रामः सम्पूर्णः

शरीरं श्यामलं तस्य स्वभावादेव शोभनम् । तत्कान्तिः कामदेवानां कोटीनामपि लज्जिका ।।
यावकालङ्कृते तस्य पादपद्मे व्यराजताम् । ययोर्मुनिमनोरूपा मधुपाः सर्वदा स्थिताः ।।
पीतवर्णं मनोहारि रमणीयञ्च धौतकम् । हरति स्म द्युतिं बालभास्करस्यापि विद्युतः ।।
कट्यां मञ्जुलकिङ्किण्यः कटिसूत्रञ्च भास्वरम् । विभूषणानि रम्याणि भुजयोश्च विशालयोः ।।
उपवीतं पीतवर्णं तनोति स्म महाद्युतिम् । करस्थिता मुद्रिका च बलाच्चित्तमचोरयत् ।।
सकलोद्वाहसज्जाभिः सज्जितः स व्यराजत । उरस्युरोभूषणानि राजन्ते स्म तदीयके ।।
वैकक्षिकात्मकः पीतः प्रावारः पर्यशोभत । मणयो लम्बिता आसन् दशायुग्मे यदीयके ।।
नेत्रे पद्मोपमे रम्ये कर्णयो रम्यकुण्डले । आननन्तु समग्राया रम्यताया निधिर्मतः ।।
सुन्दरे भ्रुकुटी तस्य नासिका च मनोहरा । सुरम्यताया वसतिर्ललाटे तिलकं स्थितम् ।।
उद्वाहमुकुटं मूर्ध्नि शोभते स्म मनोहरम् । ग्रथितं मङ्गलमयैर्मुक्ताभिर्मणिभिस्तथा ।।

मनोज्ञे किरीटे महारत्नयोगस्तथाङ्गानि सर्वाणि चित्तं त्वहार्षुः ।
वरं वीक्ष्य पुर्याः समा रम्यवामास्तृणं त्रोटयन्ति स्म देवस्त्रियश्च ।।
मणीन् वस्त्रभूषादिकञ्च प्रकीर्य जगुर्भद्रमारातिकं संविधाय ।
सुरा वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि कीर्तिं तथाश्रावयन् सूतबन्दिस्तुतिज्ञाः ।।

कोहबरहिं आने कुअँर - कुअँरि सुआसिनिन्ह सुख पाइ कै।
अति प्रीति, लौकिक रीति लागीं करन, मंगल गाइ कै।।
लहकौरि गौरि सिखाव रामहि सीय - सन सारद कहैं।
रनिवासु हास - बिलास - रस - बस, जन्म को फलु सब लहैं।। २ ।।
निज - पानि - मनि महुँ देखिअति मूरति सुरूपनिधान की।
चालति न भुजबल्ली, बिलोकनि - बिरह - भय - बस जानकी।।
कौतुक, बिनोद, प्रमोदु, प्रेमु न जाइ कहि, जानहिं अलीं।
बर - कुअँरि सुंदर सकल सखीं लवाइ जनवासेहि चलीं।। ३ ।।
तेहि समय सुनिअ असीस जहँ-तहँ, नगर-नभ आनँदु महा।
चिरु जिअहुँ जोरी चारु चारयो, मुदित मन सबहीं कहा।।
जोगींद्र, सिद्ध, मुनीस, देव, बिलोकि प्रभु, दुंदुभि हनी।
चले हरषि, बरषि प्रसून, निज-निज लोक, जय-जय-जय भनी।। ४ ।।

दो०—सहित बधूटिन्ह कुअँर सब, तब आए पितु पास।
सोभा - मंगल - मोद भरि, उमगेउ जनु जनवास।। ३२७ ।।

पुनि जेवनार भई बहु भाँती। पठए जनक बोलाइ बराती।।
परत पाँवड़े बसन अनूपा। सुतन्ह - समेत गवन कियो भूपा।।
सादर सब के पाय पखारे। जथाजोगु पीढ़न्ह बैठारे।।
धोए जनक अवधपति - चरना। सीलु - सनेहु जाइ नहिं बरना।।
बहुरि राम - पदपंकज धोए। जे हर - हृदय - कमल महुँ गोए।।
तीनिउ भाइ राम - सम जानी। धोए चरन, जनक निज पानी।।
आसन उचित सबहि नृप दीन्हे। बोलि सूपकारी सब लीन्हे।।
सादर लगे परन पनवारे। कनक - कील, मनि - पान सँवारे।।

दो०—सूपोदन, सुरभी - सरपि, सुंदर, स्वादु, पुनीत।
छन महुँ सब कें परुसि गे, चतुर सुआर बिनीत।। ३२८ ।।

पंच - कवल करि जेवन लागे। गारि - गान सुनि अति अनुरागे।।
भाँति अनेक परे पकवाने। सुधा - सरिस, नहिं जाहिं बखाने।।
परुसन लगे सुआर सुजाना। बिजन बिबिध, नाम को जाना।।
चारि भाँति भोजन - बिधि गाई। एक - एक बिधि, बरनि न जाई।।
छरस रुचिर बिंजन बहु जाती। एक - एक रस अगनित भाँती।।
जेवँत देहिं मधुर धुनि गारी। लै लै नाम पुरुष अरु नारी।।
समय सुहावनि गारि बिराजा। हँसत राउ, सुनि सहित - समाजा।।
ऐहि बिधि सबहीं भोजनु कीन्हा। आदर - सहित आचमनु दीन्हा।।

दो०—देइ पान पूजे जनक, दसरथु सहित - समाज।
जनवासेहि गवने मुदित, सकल - भूप - सिरताज।। ३२९ ।।

सुधासिन्धु आनिन्युरासाद्य सौख्यं कुमारान् कुमारीश्च माङ्गल्यगेहम् ।
ततो भव्यहार्देन गात्वा सुभद्रं समारब्धवत्यो विधीन् लौकिकांश्च ॥

अशाद् राममार्या तदा ग्रासदानं तथा शारदाशाद् विदेहस्य पुत्रीम् ।
वशेऽन्तःपुरं हासलीलारसस्य लभन्ते स्म सर्वाः फलं जन्मनस्ताः ॥

समालोक्य पाणिस्थिते रत्नपुञ्जे निधे रम्यरूपस्य मूर्ति स्वकीये ।
वशा दर्शनायोगभीतेश्च सीता चलां न व्यधाद् बाहुवल्लीं स्वकीयाम् ॥

तदौत्सुक्यहार्दानुनोदप्रमोदाः प्रवक्तुं न शक्याः सखीमात्रवेद्याः ।
वरांस्तान् कुमारीश्च सङ्गृह्य सर्वा मनोज्ञालयो ज्ञातिवासं प्रयाताः ॥

तदाकाशपुर्योः समाकर्ण्यतैव शुभाशीरवो हर्ष आसीन्महांश्च ।
समो ऽभूत हृष्टो यदास्तां सजीवं समुद्बोधमं रम्ययुग्मं चिराय ॥

मुनीशाः सुराः सिद्धयोगीश्वराश्च विलोक्येश्वरं नादयन्ति स्म ढक्काम् ।
जयं प्रोच्य वारत्रयं पुष्पवर्षाः प्रसन्नाः प्रयान्ति स्म लोकान् निजांस्ते ॥

साकं वधूभिः सकलाः कुमारास्ततः पितुः पार्श्वमुपागताश्च ।
मोदेन कान्त्या च शुभेन पूर्ण उद्वेलितोऽभून्ननु बन्धुवासः ॥ ३२७ ॥

ततो विनिर्मितं नानाप्रकारं पङ्क्तिभोजनम् । समाह्वानं करोति स्म जनको वरयात्रिणाम् ॥
आस्तीर्यन्ताद्वितीयानि पादाधोवसनानि च । गमनं विदधाति स्म सुतैः साकं महीपतिः ॥
स प्रक्षालयति स्माङ्घ्रीन् सर्वेषामेव सादरम् । उपवेशयति स्मापि पट्टकेषु यथोचितम् ॥
अयोध्याधिपतेः पादौ जनकोऽक्षालयत् ततः । तस्य शीलं तथा स्नेहो न शक्येते प्रभाषितुम् ॥
पश्चात् क्षालयति स्मासौ रामपादसरोरुहे । ये गूहिते शङ्करस्य मनोमयसरोरुहे ॥
रामचन्द्रेण सदृशान् ज्ञात्वा त्रीनपि बान्धवान् । प्राक्षालयत् पदस्तेषां स्वपाणिभ्यां विदेहराट् ॥
ददाति स्म समेभ्योऽपि विष्टराण्युचितानि राट् । आहूतान् विदधाति स्म सूपकारान् समानपि ॥
समादरेण सहितं पत्रावल्यः प्रसारिताः । आसन् याः कीलिता हेम्ना मणिपत्रैश्च निर्मिताः ॥

सूपौदनं धेनुघृतञ्च रम्यं पूतं तथा स्वादविधानकारि ।
क्षणात् समं सम्परिवेष्य याताः सूदा विनीताः पटुतान्विताश्च ॥ ३२८ ॥

जेमनं प्रारभन्ते स्म विधाय ग्रासपञ्चकम् । निशम्य गालिकागानं परं प्रीताः समेऽभवन् ॥
परिविष्टान्यनेकानि मिष्टान्नानि बहूनि च । पीयूषेण समानानि न शक्यन्ते प्रभाषितुम् ॥
प्रारभन्ते स्म चतुराः सूदाः सम्परिवेषणम् । व्यञ्जनानामनेकेषां को विद्यादभिधा अपि ॥
भोजनानां चतुर्णां ये विधयः सन्ति वर्णिताः । प्रत्येकं तद्विधिगतं वक्तुं शक्यं न भोजनम् ॥
षड्रसानामनेकानि रम्याणि व्यञ्जनानि च । प्रकारा गणनातीताः प्रत्येकं रसगा अपि ॥
योषितोऽगालयन् रम्यध्वनिना भोजनक्षणे । समुच्चार्याभिधानानि नराणां योषितामपि ॥
योग्यकालगता रम्या विराजन्ते स्म गालिकाः । नृपः समाजसहितो हसति स्म निशम्य ताः ॥
रीत्यानया कुर्वते स्म भोजनं सकला अपि । समानं सकलेभ्योऽपि दत्तमाचमनं ततः ॥

आर्चद् विदेहो विटकं प्रदाय दिवस्यन्दनं सर्वसमाजयुक्तम् ।
अगाज्जनावासमपि प्रसन्नः समस्तभूपालकशीर्षरत्नम् ॥ ३२९ ॥

नित नूतन मंगल पुर माहीं । निमिष-सरिस दिन-जामिनि जाहीं ।।
बड़े भोर भूपतिमनि जागे । जाचक गुन - गन गावन लागे ।।
देखि कुअँर - बर बधुन्ह समेता । किमि कहि जात, मोदु मन जेता ।।
प्रातक्रिया करि गे गुर पाहीं । महाप्रमोदु - प्रेमु मन माहीं ।।
करि प्रनामु - पूजा, कर जोरी । बोले गिरा, अमिअ जनु बोरी ।।
तुम्हरी कृपाँ, सुनहु मुनिराजा ! । भयउँ आजु म पूरन - काजा ।।
अब सब बिप्र बोलाइ गोसाईं । देहु धेनु सब भाँति बनाईं ।।
सुनि गुर, करि महिपाल - बड़ाई । पुनि पठए मुनिबृंद बोलाई ।।

दो०—बामदेव, अरु देवरिषि, बालमीकि, जाबालि ।
आए मुनिबर - निकर तब, कौसिकादि तपसालि ।। ३३० ।।

दंड - प्रनाम सबहि नृप कीन्हे । पूजि सप्रेम, बरासन दीन्हे ।।
चारि लच्छ बर धेनु मगाईं । कामसुरभि - सम सील - सुहाईं ।।
सब बिधि सकल अलंकृत कीन्हीं । मुदित महिप महिदेवन्ह दीन्हीं ।।
करत बिनय बहुबिधि नरनाहू । लहेउँ आजु जग जीवन - लाहू ।।
पाइ असीस, महीसु अनंदा । लिए बोलि पुनि जाचक - बृंदा ।।
कनक, बसन, मनि, हय, गय, स्यंदन । दिए बूझि रुचि, रबिकुलनंदन ।।
चले पढ़त, गावत गुन - गाथा । जय-जय-जय दिनकर-कुलनाथा ।।
अैहि बिधि राम - बिआह - उछाहू । सकइ न बरनि सहसमुख जाहू ।।

दो०—बार - बार कौसिक - चरन, सीसु नाइ कह राउ ।
यह सबु सुखु मुनिराज ! तव कृपा-कटाच्छ-पसाउ ।। ३३१ ।।

जनक - सनेहु, सीलु, करतूती । नृप सब भाँति सराह बिभूती ।।
दिन उठि, बिदा अवधपति मागा । राखहिं जनकु, सहित - अनुरागा ।।
नित नूतन आदरु अधिकाई । दिनप्रति सहस भाँति पहुनाई ।।
नित नव नगर अनंद, उछाहू । दसरथ - गवनु सोहाइ न काहू ।।
बहुत दिवस बीते अैहि भाँती । जनु सनेह - रजु बँधे बराती ।।
कौसिक - सतानंद तब जाई । कहा बिदेह नृपहि समुझाई ।।
अब दसरथ कहँ आयसु देहू । जद्यपि छाड़ि न सकहु सनेहू ।।
भलेहि नाथ ! कहि सचिव बोलाए । कहि जय जीव ! सीस तिन्ह नाए ।।

दो०—अवधनाथु चाहत चलन, भीतर करहु जनाउ ।
भए प्रेमबस सचिव, सुनि, बिप्र, सभासद, राउ ।। ३३२ ।।

पुरबासी, सुनि चलिहि बराता । बूझत बिकल परस्पर बाता ।।
सत्य गवनु सुनि सब बिलखाने । मनहुँ साँझ सरसिज सकुचाने ।।
जहँ - जहँ आवत बसे बराती । तहँ - तहँ सिद्ध चला बहु भाँती ।।
बिबिध भाँति मेवा - पकवाना । भोजन - साजु न जाइ बखाना ।।
भरि - भरि बसहँ अपार कहारा । पठईं जनक अनेक सुसारा ।।
तुरग लाख, रथ सहस - पचीसा । सकल सँवारे नख अरु सीसा ।।
मत्त सहस - दस सिंधुर साजे । जिन्हहि देखि दिसिकुंजर लाजे ।।
कनक, बसन, मनि भरि - भरि जाना । महिषीं, धेनु, बस्तु बिधि नाना ।।

जायते स्म प्रतिदिनं नूतनं मङ्गलं पुरे । तदा दिवसयामिन्यौ यातः स्म निमिषोपमे ॥
अभूज्जागरितं भूपमाणिक्यं परमोषसि । याचका आरभन्ते स्म तद्गुणस्तोमगायनम् ॥
युक्तान् वधूभी रम्याभिः कुमारानवलोक्य तान् । यावान् हर्षस्तस्य चित्ते प्रवक्तुं किं स शक्यते ? ॥
प्रातःक्रियाः स सम्पाद्य याति स्म गुरुसन्निधिम् । पूर्णावास्तां तस्य चित्ते महान्तौ स्नेहसम्मदौ ॥
नृपः प्रणम्य सम्पूज्य ततः सम्बध्य चाञ्जलिम् । सुधायां सम्प्लुतां नूनं प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
शृणोतु हे मुनिपते ! भवदीयानुकम्पया । अहमद्यास्मि सञ्जातः परिपूर्णमनोरथः ॥
हे स्वामिन्नधुना सर्वान् समाहूय महीसुरान् । ददातु तेभ्यः सुरभीर्भूषिताः सर्वरीतिभिः ॥
इति श्रुत्वा गुरुः कृत्वा भूमिपालप्रशंसनम् । महर्षिवृन्दमानेतुं हूतिं प्रेषयति स्म च ॥

ततः सुरर्षिर्मुनिवामदेवो वाल्मीकिजाबालिमुनी तथैव ।
तत्रागताः सर्वमुनीशपुञ्जास्तपस्विवर्याः कुशिकात्मजाद्याः ॥ ३३० ॥

सर्वेभ्योऽपि करोति स्म ततो दण्डनतिं नृपः । अर्चयित्वा च सप्रेम विष्टराणि वराण्यदात् ॥
चतुर्लक्षमिता धेनू वरा आनाययच्च सः । कामधेनुसमाः शीलेयाः सर्वाः शोभना अपि ॥
सर्वैः प्रकारैः सकला विधाय समलङ्कृताः । महीपालः प्रमुदितो महीदेवेभ्य आर्पयत् ॥
प्रार्थनां विदधाति स्म प्रकारैर्विविधैर्नृपः । लोके लाभं जीवनस्य यदद्यैवाप्तवानहम् ॥
आशीर्वादं भूसुरेभ्यः प्राप्य प्रीतोऽभवन्नृपः । आवाहनं करोति स्म ततो याचकसंहतेः ॥
स्वर्णं वासांसि रत्नानि वाजिनो दन्तिनो रथान् । अदाद् रुचिं परिज्ञाय विवस्वत्कुलनन्दनः ॥
गुणगाथाः प्रगायन्तः प्रयान्ति स्म समेऽपि ते । जयताद् भानुवंशेशो जयताज्जयतात् पुनः ॥
आसीदेवंविधो रामविवाहस्य समुत्सवः । न शक्यस्तैरपि ख्यातुं ये सहस्रमुखा अपि ॥

पुनः पुनः कौशिकपादयुग्मे प्रणाम्य शीर्षं वदति स्म भूपः ।
एतत् सुखं सर्वमृषीश्वरास्ति भवत्कृपापाङ्गदृशः प्रसादः ॥ ३३१ ॥

विदेहाधिपतेः प्रीतिं शीलमाचरणं तथा । भूतिञ्च भूपः प्राशंसत् प्रकारैः सकलैरपि ॥
आपृच्छते स्मायोध्येश उत्थाय प्रतिवासरम् । किन्तु स्थापयति स्मेशो जनकः प्रीतिसंयुतम् ॥
अधिकं वर्धते स्मैव प्रत्यहं नूतनादरः । तथातिथ्यं जायते स्म सहस्राधिकरीतिभिः ॥
पुर्यां नित्यं नूतनरूपावास्तामुत्साहसम्मदौ । आशारथस्य गमनं न कस्मा अप्यरोचत ॥
व्यतीता अनया रीत्या दिवसा बहुला अपि । नूनमासन् स्नेहरज्ज्वा निबद्धा वरयात्रिणः ॥
विश्वामित्रशतानन्दौ प्रगत्य तदनन्तरम् । सम्प्रबोध्याकथयतां विदेहवसुधाधिपम् ॥
इदानीमनुमन्यस्व महाराजं हरिद्रथम् । तं यद्यपि पृथक्कर्तुं न शक्तः प्रेमतो भवान् ॥
नाथौ ! तथास्त्विति प्रोच्य सचिवान् ह्वयति स्म सः । तेऽप्युक्त्वा जय जीवेति शीर्षाणि समनामयन् ॥

आस्ते त्वयोध्याधिपतिर्यियासुस्तद् बोध्यमन्तर्महिषीनिवासे ।
श्रुत्वेति सौहार्दवशा अभूवन् विप्राः सभास्था जनकोऽपि तद्वत् ॥ ३३२ ॥

वरयात्रां गमिष्यन्तीं निशम्य पुरवासिनः । वार्तां तदीयां विकलाः पृच्छन्ति स्म परस्परम् ॥
सत्यं तद्गमनं श्रुत्वा खिन्ना जाताः समेऽपि ते । दिनावसाने पद्मानि सङ्कोचमगमन् ध्रुवम् ॥
यत्र यत्रागतैः काले न्यवसन् वरयात्रिणः । आममन्नं तत्र तत्र प्रेषितं बहुरीतिकम् ॥
नानाविधानि खाद्यानि पक्वान्नानि बहूनि च । अन्या भोजनसामग्री या प्रवक्तुं न शक्यते ॥
अपारा प्रेषितारोप्य भारिकेषु वृषेषु च । रम्याः शय्या अप्यनेका जनकेन विसर्जिताः ॥
अश्वलक्षं पञ्चविंशसहस्रगणिता रथाः । सकला आनखशिखं सर्वतः समलङ्कृताः ॥
दिक्सहस्रमिता मत्ता दन्तिनः सुविभूषिताः । लज्जामनुभवन्ति स्म यान् विलोक्य दिशां गजाः ॥
स्वर्णं वासांसि मणयो यानेष्वापूर्य भूरिशः । महिष्यो धेनवो नाना वस्तुजातं तथार्पितम् ॥

दो०—दाइज अमित न सकिअ कहि, दीन्ह बिदेहँ बहोरि।
जो अवलोकत लोकपति - लोक - संपदा थोरि ॥ ३३३ ॥

सबु समाजु एहि भाँति बनाई। जनक अवधपुर दीन्ह पठाई ॥
चलिहि बरात, सुनत सब रानीं। बिकल मीनगन जनु लघु पानीं ॥
पुनि - पुनि सीय गोद करि लेहीं। देइ असीस, सिखावनु देहीं ॥
होएहु संतत पिअहि पिआरी। चिरु - अहिबात, असीस हमारी ॥
सासु - ससुर - गुर - सेवा करेहू। पति-रुख लखि आयसु अनुसरेहू ॥
अति सनेह - बस सखीं सयानी। नारिधरम सिखवहिं मृदुबानी ॥
सादर सकल कुअँरि समुझाईं। रानिन्ह बार - बार उर लाईं ॥
बहुरि - बहुरि भेटहिं महतारीं। कहहिं बिरंचि रचीं कत नारीं ॥

दो०—तेहि अवसर भाइन्ह सहित, रामु भानुकुल-केतु।
चले जनक - मंदिर मुदित, बिदा करावन हेतु ॥ ३३४ ॥

चारिउ भाइ सुभायँ सुहाए। नगर - नारि - नर देखन धाए ॥
कोउ कह, चलन चहत हहिं आजू। कीन्ह बिदेह बिदा कर साजू ॥
लेहु नयन भरि रूप निहारी। प्रिय पाहुने भूप - सुत चारी ॥
को जानै केहि सुकृत सयानी। नयन-अतिथि कीन्हे बिधि आनी ॥
मरनसीलु जिमि पाव पिऊषा। सुरतरु लहै जनम कर भूखा ॥
पाव नारकी हरिपदु जैसें। इन्ह कर दरसनु हम कहँ तैसें ॥
निरखि राम - सोभा उर धरहू। निज मन फनि, मूरति मनि करहू ॥
एहि बिधि सबहि नयन-फलु देता। गए कुअँर सब राजनिकेता ॥

दो०—रूप-सिंधु सब बंधु लखि, हरषि उठा रनिवासु।
करहिं निछावरि, आरती, महा मुदित - मन सासु ॥ ३३५ ॥

देखि राम - छबि अति अनुरागीं। प्रेमबिबस पुनि-पुनि पद लागीं ॥
रही न लाज, प्रीति उर छाई। सहज सनेहु बरनि किमि जाई ॥
भाइन्ह - सहित उबटि अन्हवाए। छरस - असन अति हेतु जेवाँए ॥
बोले रामु सुअवसरु जानी। सील - सनेह - सकुचमय बानी ॥
राउ अवधपुर चहत सिधाए। बिदा होन हम इहाँ पठाए ॥
मातु ! मुदित मन आयसु देहू। बालक जानि, करब नित नेहू ॥
सुनत बचन बिलखेउ रनिवासू। बोलि न सकहिं प्रेमबस सासू ॥
हृदयँ लगाइ कुअँरि सब लीन्ही। पतिन्ह सौंपि, बिनती अति कीन्ही ॥

छं०—करि बिनय, सिय रामहि समरपी, जोरि कर पुनि-पुनि कहै।
बलि जाउँ तात ! सुजान ! तुम्ह कहुँ, बिदित गति सब की अहै ॥
परिवार, पुरजन, मोहि, राजहि, प्रानप्रिय सिय जानिबी।
तुलसीस ! सीलु - सनेहु लखि, निज किंकरी करि मानिबी ॥

सो०—तुम्ह परिपूरन - काम, जान - सिरोमनि भावप्रिय।
जन-गुन-गाहक राम ! दोष-दलन करुनायतन ॥ ३३६ ॥

अशक्यभाषं त्वमितं सुदायं दत्ते स्म नानाविधिकं विदेहः।
विलोक्य यल्लोककुलेशलोकसम्पद् विभाति स्म कृशस्वरूपा ।। ३३३ ।।

संविधायानया रीत्या सामग्रीं सकलामपि। प्राहिणोन्मिथिलाभूभृदयोध्यानगरीं प्रति ।।
वरयात्रां प्रयास्यन्तीं राज्यः श्रुत्वा समा अपि। सञ्जाता विकला मीनगणाः स्वल्पे जले ध्रुवम् ।।
प्रकुर्वन्ति स्म ताः सीतां स्वकीयाङ्कगतां मुहुः। प्रदायाशीर्वचस्तस्यै शिक्षयन्ति स्म तामिति।।
निजप्रियतमाय त्वं भव प्रियतमा सदा। तवाचलं स्तात् सौभाग्यमाशीर्वादोऽयमेव नः।।
श्वश्रूणां श्वशुरस्य त्वं कुरु सेवां गुरोरपि। पत्युर्भावं समालक्ष्य तस्यादेशं प्रपालय ।।
सीतायाश्चतुराः सख्यः स्नेहातिशयसन्विताः। स्त्रीधर्मं मृदुभारत्या शिक्षयन्ति स्म तां तदा।।
सादरं समुपादिश्य कुमारीः सकला अपि। महिष्यो योजयन्ति स्म निजोरोभिः पुनः पुनः।।
ताः कुमारीर्मिलन्ति स्म वारं वारं तु मातरः। वदन्ति स्म च यद् ब्रह्मा कुतो व्यरचयत् स्त्रियः।।

तस्मिन् प्रसङ्गे निजबन्धुयुक्तो रामो विवस्वत्कुलकेतुरूपः।
मुदान्वितोऽयाज्जनकस्य हर्म्यं प्रसङ्गकालानुमतेरवाप्त्यै ।। ३३४ ।।

यान

समुद्रसङ्ख्यांस्तान् भ्रातॄन् प्रकृत्यैव मनोरमान्। प्रधावन्ति स्म सन्द्रष्टुं नरा नार्यश्च नागराः।।
कश्चिदब्रूत यदिमे गन्तुमद्याभिलाषिणः। विदेहेशः प्रेषणस्य सज्जां विहितवान् स्थितः ।।
तस्मादानेत्रसन्तोषं रूपमेषां विलोक्यताम्। चतुर्णां भूपपुत्राणां प्रियातिथितनूभृताम् ।।
चतुरे! को विजानाति कीदृशा सुकृतेन नः। विधाताऽनीय कृतवानस्मन्नेत्रातिथीनिमान् ।।
आप्नुयान् मरणासन्नः कश्चिदप्यमृतं यथा। यथा च क्षुधितः कोऽपि कल्पवृक्षमवाप्नुयात् ।।
पदं पङ्कजनाभस्य चाप्नुयान्नारकी यथा। तथैव प्राप्यतेऽस्माभिरेतेषामवलोकनम् ।।
सुषमा रामचन्द्रस्य दृष्ट्वा हृदि निधीयताम्। विधीयतां मनः सर्पो मूर्तिरस्य च तन्मणिः।।
रीत्यानया प्रयच्छन्तः समेभ्योऽपि दृशां फलम्। अगच्छन् राजभवनं कुमाराः सकला अपि ।।

रूपोदधीन् वीक्ष्य समस्तबन्धून् राज्ञीनिवासो भवति स्म हृष्टः।
निक्षेपमार्तिक्यमपि प्रचक्रुः श्वश्र्वः प्रमोदान्वितमानसेन ।। ३३५ ।।

ता रामकान्तिमालोक्य परप्रेम्णा समन्विताः। प्रेमाधीनाश्चरणयोरयुञ्जंश्च पुनः पुनः ।।
तासां लज्जा स्थिता नैव व्याप्ता प्रीतिश्च मानसे। तासां स्वाभाविकी प्रीतिः प्रवक्तुं शक्यते कथम् ।।
सोद्वर्तं स्नापयन्ति स्म ता रामं भ्रातृभिर्युतम्। अतिप्रेम्णाऽभोजयंश्च रसषट्कान्विताशनम् ।।
रामो मनोज्ञावसरं परिज्ञायाभ्यभाषत। भारतीं स्नेहशीलाभ्यां सङ्कोचेन च संयुताम् ।।
अधीश्वरो रत्नवत्या अयोध्यां गन्तुमीहते। अस्मान् यानानुमत्यै स चास्ति प्रेषितवानिह।।
आदेशं प्रीतमनसा सम्प्रयच्छन्तु मातरः। विज्ञाय बालकानस्मान् स्नेहं कुर्वन्तु सन्ततम् ।।
एवं वचो निशम्यैव खिन्नमन्तःपुरं त्वभूत्। नाशक्नुवन्निगदितुं श्वश्र्वः प्रेमवशास्तथा ।।
ता निजैर्हृदयैः सर्वाः कुमारीः समयोजयन्। अर्पयित्वा च भर्तृभ्यः प्रार्थयन्ते स्म भूरिशः ।।

समभ्यर्च्य रामाय सीतां प्रदाय विधायाञ्जलिं भूयशोऽब्रूत राज्ञी।
सुबोध! क्षिपामि त्वयि स्वाञ्च तात! गतिं त्वं विजानासि नूनं समेषाम् ।।
कुटुम्बाय पौरेभ्य ईशाय मह्यं प्रिया जानकी प्राणतुल्येति वेद्यम्।
तुलस्याप्त! शीलं निरीक्ष्याथ हार्दं त्वयेयं स्वकीया सुदासीति मान्या ।।

त्वमेवासि सम्पूर्णसर्वाभिलाषः सुविन्मूर्धरत्नञ्च भावप्रियोऽसि।
जनानां गुणानां ग्रहीतासि राम! प्रदोषक्षयस्त्वं दयायाश्च गेहम् ।। ३३६ ।।

अस कहि, रही चरन गहि रानी। प्रेम-पंक जनु गिरा समानी॥
सुनि सनेहसानी बर-बानी। बहुबिधि राम, सासु सनमानी॥
राम बिदा मागत कर जोरी। कीन्ह प्रनामु बहोरि-बहोरी॥
पाइ असीस, बहुरि सिरु नाई। भाइन्ह सहित चले रघुराई॥
मंजु-मधुर मूरति उर आनी। भईं सनेह-सिथिल सब रानी॥
पुनि धीरजु धरि, कुअँरि हँकारीं। बार-बार भेटहिं महतारीं॥
पहुँचावहिं फिरि मिलहिं बहोरी। बढ़ी परस्पर प्रीति न थोरी॥
पुनि-पुनि मिलत सखिन्ह बिलगाई। बाल-बच्छ जिमि धेनु लवाई॥

दो०—प्रेमबिबस नर-नारि सब, सखिन्ह सहित रनिवासु।
मानहुँ कीन्ह बिदेहपुर, करुनाँ-बिरहँ निवासु॥ ३३७॥

सुक-सारिका जानकी ज्याए। कनक-पिंजरन्हि राखि पढ़ाए॥
ब्याकुल कहहिं, कहाँ बैदेही ?। सुनि, धीरजु परिहरइ न केही॥
भए बिकल खग-मृग एहि भाँती। मनुज-दसा कैसें कहि जाती॥
बंधु-समेत जनकु तब आए। प्रेम उमगि लोचन जल छाए॥
सीय बिलोकि, धीरता भागी। रहे कहावत परम बिरागी॥
लीन्हि रायँ उर लाइ जानकी। मिटी महा मरजाद ग्यान की॥
समुझावत सब सचिव सयाने। कीन्ह बिचारु, न अवसर जाने॥
बारहिं-बार सुता उर लाईं। सजि सुंदर पालकीं मगाईं॥

दो०—प्रेमबिबस परिवारु सबु, जानि सुलगन नरेस।
कुअँरि चढ़ाईं पालकिन्ह, सुमिरे सिद्धि-गनेस॥ ३३८॥

बहुबिधि भूप सुता समुझाईं। नारिधरम, कुलरीति सिखाईं॥
दासीं-दास दिए बहुतेरे। सुचि सेवक, जे प्रिय सिय केरे॥
सीय चलत, ब्याकुल पुरबासी। होहिं सगुन सुभ मंगल-रासी॥
भूसुर-सचिव-समेत समाजा। संग चले पहुँचावन राजा॥
समय बिलोकि बाजने बाजे। रथ, गज, बाजि, बरातिन्ह साजे॥
दसरथ बिप्र बोलि सब लीन्हे। दान-मान परिपूरन कीन्हे॥
चरनसरोज-धूरि धरि सीसा। मुदित महीपति पाइ असीसा॥
सुमिरि गजाननु, कीन्ह पयाना। मंगल-मूल सगुन भए नाना॥

दो०—सुर प्रसून बरषहिं हरषि, करहिं अपछरा गान।
चले अवधपति अवधपुर, मुदित बजाइ निसान॥ ३३९॥

नृप करि बिनय महाजन फेरे। सादर सकल मागने टेरे॥
भूषन, बसन, बाजि, गज दीन्हे। प्रेम पोषि ठाढ़े सब कीन्हे॥
बार-बार बिरिदावलि भाषी। फिरे सकल, रामहि उर राखी॥
बहुरि-बहुरि कोसलपति कहहीं। जनकु प्रेमबस फिरै न चहहीं॥
पुनि कह भूपति बचन सुहाए। फिरिअ महीस ! दूरि बढ़ि आए॥
राउ बहोरि उतरि भए ठाढ़े। प्रेम-प्रबाह बिलोचन बाढ़े॥
तब बिदेह बोले कर जोरी। बचन सनेह सुधाँ जनु बोरी॥
करौं कवन बिधि बिनय बनाई। महाराज ! मोहि दीन्हि बड़ाई॥

इत्याभाष्य गृहीत्वाङ्घ्री राज्ञी तूष्णीं स्थिताऽभवत् । प्रेमपङ्के निमग्नासीन्नूनं तस्याः सरस्वती ।।
प्रेमसम्मिश्रितां तस्या निशम्य प्रवरां गिरम् । श्वश्रूः प्रकारैर्विविधैः श्रीरामः सममानयत् ।।
रामस्ततः समापृच्छन् समायोज्य करद्वयम् । अभीक्ष्णं विदधाति स्म प्रणामानां परम्पराम् ।।
आशीर्वादञ्च सम्प्राप्य नमयित्वा शिरः पुनः । अधिपो रघुवंशस्य प्राचलद् भ्रातृभिः सह ।।
मञ्जुलां मधुरां मूर्तिं समानीय निजोरसि । स्नेहेन शिथिला जाता महिष्यः सकला अपि ।।
पुनर्धैर्यं समाश्रित्य तथाहूय कुमारिकाः । ताभिः साकं मिलन्ति स्म मातरस्ताः पुनः पुनः ।।
प्रथमं प्रापयन्ति स्म मिलन्ति स्म ततो मुहुः । नावर्धताल्परूपैव प्रीतिस्तासां परस्परम् ।।
मिलमाना मुहुर्मातॄस्ता वयस्या व्ययोजयन् । नवसूतिं यथा धेनुं कोऽपि वत्साद् वियोजयेत् ।।

प्रीतेर्वशाः स्त्रीपुरुषाः समेऽपि राज्ञीनिवासोऽपि सखीसमेतः ।
विदेहपुर्यां कुरुतः स्म नूनं वासं स्वकीयं करुणावियोगौ ।। ३३७ ।।

शुकान् यान् सारिका याश्च विदेहाधिपनन्दिनी । अपाठयत् स्थापयित्वा हेमपिञ्जरसञ्चये ।।
ते वदन्ति स्म विकला यत् कुत्रास्ति विदेहजा । इत्थं तेषां वचः श्रुत्वा धैर्यं कं न परित्यजेत् ।।
सञ्जाता विकला इत्थं यदा खगमृगा अपि । शक्यते केन विधिना गदितुं मनुजस्थितिः ।।
ततो विदेह आयातः स्वकीयैर्बान्धवैः सह । प्रेम्णोत्प्लुत्य दृशोस्तस्य सञ्जातं प्रस्तृतं जलम् ।।
पलायते स्म तस्यापि सीतां सम्प्रेक्ष्य धीरता । निगद्यते स्म यः सर्वैः परवैराग्यसंयुतः ।।
गृहीत्वायोजयत् सीतां विदेहेशो निजोरसा । विशालापि लयं याता मर्यादा संविदस्तदा ।।
धीमन्तः सचिवाः सर्वे यदा तं समबोधयन् । खेदानवसरं ज्ञात्वा तदा सोऽपि व्यचारयत् ।।
वारं वारं योजयित्वा हृदयेन समं सुताः । सज्जाः सुरम्याः शिबिकाः समानाययति स्म सः ।।

प्रेम्णो वशं सर्वकुटुम्बमासीद् विज्ञाय भूपोऽपि सुरम्यलग्नम् ।
आरोहयत् ताः शिबिकाः कुमारीः संस्मृत्य सिद्ध्यन्वितदन्तिवक्त्रम् ।। ३३८ ।।

सुताः प्रकारैर्बहुभिर्महीपतिरबोधयत् । नारीधर्मं वंशरीतीरपि ताः समशिक्षयत् ।।
अनेकान् प्रददाति स्म सेवकान् सेविका अपि । ये सीतायाः प्रिया आसन् सेविनः शुचयस्तथा ।।
विदेहजायां गच्छन्त्यां विकलाः पुरवासिनः । शुभानि शिवराशीनि शकुनान्यभवंस्तथा ।।
समन्वितः समाजेन विप्राणां मन्त्रिणामपि । सार्धमेव प्रयाति स्म प्रापणाय महीपतिः ।।
समयं समवालोक्य प्रारब्धं वाद्यवादनम् । रथान् गजान् वाजिनश्चाभूषयन् वरयात्रिणः ।।
महीसुरान् दशरथः समाहूयानयत् समान् । परिपूर्णान् दानमानकरणेनाकरोच्च तान् ।।
तत्पादपङ्कजरजो निधाय निजमूर्धनि । सम्प्राप्य चाशिषो भूमिपतिर्युक्तोऽभवन्मुदा ।।
संस्मृत्य नागवदनं प्रस्थानं कुरुते स्म सः । भद्रमूलान्यनेकानि शकुनान्यभवंस्तदा ।।

अवर्षयन् हृष्टसुराः सुमानि गणास्तथैवाप्सरसामगायन् ।
अगादयोध्याधिपतिस्त्वयोध्यां विधाय ढक्कानिनदं प्रसन्नः ।। ३३९ ।।

विधाय प्रार्थनां भूपो जनान् मान्यान् न्यवर्तयत् । समाह्वयत् सादरञ्च याचकान् सकलानपि ।।
तेभ्योऽलङ्कारवासांसि दत्ते स्माश्वान् गजानपि । प्रेम्णा विधाय तान् पुष्टान् सम्पन्नानकरोत् समान् ।।
पुनः पुनः समाभाष्य ते सर्वे विरुदावलीः । स्वस्सु रामं संस्थाप्य प्रत्यागमनमाचरन् ।।
निवर्तनार्थं वक्ति स्म कोसलेशः पुनः पुनः । जनकस्तु प्रेमनिघ्नो नेच्छति स्म निवर्तितुम् ।।
पुनर्वक्ति स्म भूपालस्तं मनोज्ञां सरस्वतीम् । यदतीवागतो दूरं तन्महीपो निवर्तताम् ।।
अवतीर्य रथाद् भूपो भवति स्म स्थितस्ततः । वृद्धिं प्रेम्णः प्रवाहोऽपि प्राप्नोति स्माक्षियुग्मके ।।
स्वकरौ सम्पुटीकृत्य वक्ति स्म जनकस्ततः । सरस्वतीं मज्जयित्वा स्नेहपीयूषके ननु ।।
करवाणि कया रीत्या विनयं भवतस्त्वहम् । मह्यं प्रदत्ता महती महाराज वरिष्ठता ।।

दो०—कोसलपति समधी सजन, सनमाने सब भाँति ।
मिलनि परसपर, बिनय अति, प्रीति न हृदयँ समाति ॥ ३४० ॥

मुनि - मंडलिहि जनक सिरु नावा । आसिरबादु सबहि सन पावा ॥
सादर पुनि भेंटे जामाता । रूप-सील-गुन-निधि सब भ्राता ॥
जोरि पंकरुह पानि सुहाए । बोले बचन प्रेम जनु जाए ॥
राम ! करौं केहि भाँति प्रसंसा । मुनि - महेस - मन - मानस - हंसा ॥
करहिं जोग, जोगी जेहि लागी । कोहु, मोहु, ममता, मदु त्यागी ॥
ब्यापकु, ब्रह्म, अलखु, अबिनासी । चिदानंदु, निरगुन, गुनरासी ॥
मन - समेत जेहि जान न बानी । तरकि न सकहिं, सकल अनुमानी ॥
महिमा निगमु नेति कहि कहई । जो तिहुँ काल एकरस रहई ॥

दो०—नयन-बिषय मो कहुँ भयउ, सो समस्त - सुख - मूल ।
सबइ लाभु जग जीव कहँ, भएँ ईसु अनुकूल ॥ ३४१ ॥

सबहि भाँति मोहि दीन्हि बड़ाई । निज जन जानि, लीन्ह अपनाई ॥
होहिं सहस - दस सारद, सेषा । करहिं कलप कोटिक भरि लेखा ॥
मोर भाग्य राउर गुन - गाथा । कहि न सिराहिं, सुनहु रघुनाथा ! ॥
मैं कछु कहउँ, एक बल मोरें । तुम्ह रीझहु सनेह सुठि थोरें ॥
बार - बार मागउँ कर जोरें । मनु परिहरै चरन जनि भोरें ॥
सुनि बर - बचन, प्रेम जनु पोषे । पूरनकाम रामु परितोषे ॥
करि बर - बिनय ससुर सनमाने । पितु, कौसिक, बसिष्ठ-सम जाने ॥
बिनती बहुरि भरत सन कीन्ही । मिलि सप्रेमु पुनि आसिष दीन्ही ॥

दो०—मिले लखन-रिपुसूदनहि, दीन्हि असीस महीस ।
भए परसपर प्रेमबस, फिरि - फिरि नावहिं सीस ॥ ३४२ ॥

बार - बार करि बिनय - बड़ाई । रघुपति चले, संग सब भाई ॥
जनक गहे कौसिक - पद जाई । चरन-रेनु सिर-नयनन्ह लाई ॥
सुनु मुनीस ! बर-दरसन तोरें । अगमु न कछु, प्रतीति मन मोरें ॥
जो सुखु - सुजसु लोकपति चहहीं । करत मनोरथ सकुचत अहहीं ॥
सो सुखु - सुजसु सुलभ मोहि स्वामी! । सब सिधि तव दरसन अनुगामी ॥
कीन्हि बिनय पुनि-पुनि सिरु नाई । फिरे महीसु, आसिषा पाई ॥
चली बरात निसान बजाई । मुदित छोट - बड़ सब समुदाई ॥
रामहि निरखि, ग्राम - नर - नारी । पाइ नयन - फलु होहिं सुखारी ॥

दो०—बीच - बीच बर - बास करि, मग लोगन्ह सुख देत ।
अवध समीप पुनीत दिन, पहुँची आइ जनेत ॥ ३४३ ॥

हने निसान, पनव - बर बाजे । भेरि - संख - धुनि, हय - गय गाजे ॥
झाँझि बिरव, डिंडिमीं सुहाई । सरस राग बाजहिं सहनाई ॥
पुरजन आवत अकनि बराता । मुदित सकल पुलकावलि गाता ॥
निज - निज सुंदर सदन सँवारे । हाट, बाट, चौहट, पुर - द्वारे ॥
गलीं सकल अरगजाँ सिंचाईं । जहँ - तहँ चौकें चारु पुराईं ॥

सम्बन्धिनः स्वानपि कोसलेशः सम्मन्यते स्मैव समप्रीत्या ।
अन्योन्यमासीन्मिलनेऽति नाम्रं तत् प्रेम माति स्म न मानसे यत् ।। ३४० ।।

मुनीनां समुदायाय जनकोऽनामयच्छिरः । अवाप्नोत् सकलेभ्योऽपि तेभ्य आशिस्सरस्वतीम् ।।
आदरेण समं भूयो जामातॄन् मिलति स्म सः । तान् रूपगुणशीलानां निधीन् भ्रातॄन् समानपि ।।
स्वकीयं सम्पुटीकृत्य पद्मतुल्यं करद्वयम् । नूनं प्रेम्णः समुद्भूतां प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ।।
करवाणि कथं राम! भवदीयं प्रशंसनम् । मुनिगौरीपतिमनोमानसालयकृद् भवान् ।।
यस्य प्राप्त्यै विदधते योगिनो योगसाधनाम् । परित्यज्य रुषं मोहं ममतां मदमेव च ।।
यः सर्वव्यापको ब्रह्म चालक्ष्यो नाशवर्जितः । चिदानन्दो निर्गुणोऽपि गुणपुञ्जात्मकः स्थितः ।।
मनसा संयुता वाणी परिजानाति नैव यम् । अनुमानं विधायापि यं सर्वे नानुमन्वते ।।
महिमानं श्रुतिर्यस्य नेति नेतीति भाषते । त्रयेऽपि कालोपाधीनां तिष्ठत्येकरसश्च यः ।।

दृशोर्ममासौ विषयोऽस्ति जातो मूलं स निश्शेषसुखव्रजस्य ।
लोकेऽस्ति जीवस्य समोऽपि लाभो जातेऽनुकूले सकलाधिनाथे ।। ३४१ ।।

भवान् वरिष्ठतां मह्यं दत्तवान् सर्वरीतिभिः । परिज्ञाय जनं स्वीयमुररीकृतवानपि ।।
दिक्सहस्रमितौ स्यातां यदि वाक् सर्पराडपि । कल्पकोटिमितं यावत् कुर्यातां गणनामपि ।।
गाथा गुणानां भवतः सौभाग्यस्य तथा मम । शक्या समाप्तिं नेतुं न शृणोतु रघुनायक ! ।।
ब्रवीमि किञ्चिदपि यत् तदेकस्माद् बलान्मम । सत्यादल्पादपि स्नेहात् प्रीतो भवति यद्भवान् ।।
स्वकरौ सम्पुटीकृत्य याचाम्येतत् पुनः पुनः । यद् विस्मृत्यापि मे चेतो न त्यजेद् भवतः पदे ।।
नूनं स्नेहेन सम्पुष्टाः श्रुत्वा तस्य वरा गिरः । पूर्णकामो रामचन्द्रः परितोषमवाप्तवान् ।।
विधाय प्रार्थनां रम्यां श्वशुरं सममानयत् । ज्ञात्वा पित्रा वसिष्ठेन कौशिकेन तथा समम् ।।
भरतस्य करोति स्म प्रार्थनां जनकस्ततः । सम्मिल्य प्रेमसहितं ददाति स्म तथाशिषः ।।

ततोऽमिलल्लक्ष्मणशत्रुनाशौ तथाशिषोऽदाद् वसुमत्यधीशः ।
परस्परं प्रेमवशावभूतां मुहुः शिरोऽनामयतां स्वकीयम् ।। ३४२ ।।

मुहुः कृत्वा विदेहस्य प्रार्थनाञ्च प्रशंसनम् । रघूणामधिपः सर्वैर्भ्रातृभिः सहितोऽचलत् ।।
गत्वा विदेहनृपतिः कौशिकस्य पदेऽग्रहीत् । पदरेणुं स्वशिरसि नेत्रयोरप्ययोजयत् ।।
चाब्रूत यन्मुनीशान ! भवतो दर्शनाद् वरात् । दुर्लभं नास्ति किमपि विश्वासो मे मनस्ययम् ।।
यत् सुखं यच्च सुयशो लषन्ते लोकपालकाः । परन्तु ते सङ्कुचन्ति कुर्वन्तो यन्मनोरथम् ।।
तत् सुखं तच्च सुयशः सुलभं मेऽस्ति हे प्रभो ! । भवतो दर्शनस्यानुयायिन्यः सर्वसिद्धयः ।।
अभीक्ष्णमित्थं सम्प्रार्थ्य शिर आनाम्य पादयोः । आशीर्वादञ्च सम्प्राप्य न्यवर्तत महीपतिः ।।
विधाय भेरीनिनदं वरयात्राचलत् ततः । ज्येष्ठाः कनिष्ठाः सर्वेऽपि प्रसन्ना अभवन् व्रजाः ।।
रामं निरीक्ष्य ग्रामीणाः पुरुषा महिला अपि । विलोचनफलं प्राप्य भवन्ति स्म सुखान्विताः ।।

मध्ये च मध्ये वरवासपूर्वं पथि स्थितेभ्यः सुखमर्पयन्ती ।
दिने पवित्रे निकषा त्वयोध्यां समागताभूद् वरयात्रिका सा ।। ३४३ ।।

प्रणाद्यन्तानकास्तत्र नादिताः पणवा वराः । भेरीशङ्खध्वनिरभूदगर्जंस्तुरगा गजाः ।।
झर्झराश्चर्मवाद्यानि सुरम्या डिण्डिमास्तथा । किञ्च फूत्कारवाद्यानि प्रोच्यन्त रसरागतः ।।
निशम्य वरयात्रां तामायान्तीं पुरवासिनः । सञ्जाता मुदिताः सर्वे तद्देहाः पुलकान्विताः ।।
सज्जयन्ति स्म ते स्वस्वगेहानि रुचिराणि च । हट्टान् मार्गांश्चतुर्मार्गान् नगर्यास्तोरणांस्तथा ।।
सिञ्चिताः सकला वीथ्यश्चन्दनेन सहेन्दुना । रङ्गवल्यो यत्र तत्र पूर्यन्ते स्म मनोरमम् ।।

बना बजारु, न जाइ बखाना। तोरन, केतु, पताक, बिताना ॥
सफल पूगफल, कदलि, रसाला। रोपे बकुल, कदंब, तमाला ॥
लगे सुभग तरु परसत धरनी। मनिमय आलबाल कल करनी ॥

दो०—बिबिध भाँति मंगल-कलस, गृह-गृह रचे सँवारि।
सुर-ब्रह्मादि सिहाहिं सब, रघुबर-पुरी निहारि ॥ ३४४ ॥

भूप-भवनु तेहि अवसर सोहा। रचना देखि, मदन-मनु मोहा ॥
मंगल-सगुन, मनोहरताई। रिधि, सिधि, सुख, संपदा सुहाई ॥
जनु उछाह सब सहज सुहाए। तनु धरि-धरि दसरथ-गृहँ छाए ॥
देखन हेतु राम-बैदेही। कहहु लालसा होहि न केही ॥
जूथ-जूथ मिल चलीं सुआसिनि। निज छबि निदरहिं मदन-बिलासिनि ॥
सकल सुमंगल सजें आरती। गावहिं जनु बहु-बेष भारती ॥
भूपति-भवन कोलाहलु होई। जाइ न बरनि समउ, सुखु सोई ॥
कौसल्यादि राम-महतारीं। प्रेम-बिबस तन-दसा बिसारीं ॥

दो०—दिए दान बिप्रन्ह बिपुल, पूजि गनेस-पुरारि।
प्रमुदित परम! दरिद्र जनु, पाइ पदारथ चारि ॥ ३४५ ॥

मोद-प्रमोद-बिबस सब माता। चलहिं न चरन, सिथिल भए गाता ॥
राम-दरस-हित अति अनुरागीं। परिछनि-साजु सजन सब लागीं ॥
बिबिध बिधान बाजने बाजे। मंगल मुदित सुमित्राँ साजे ॥
हरद, दूब, दधि, पल्लव, फूला। पान, पूगफल, मंगल-मूला ॥
अच्छत, अंकुर, लोचन, लाजा। मंजुल मंजरि-तुलसि बिराजा ॥
छुहे पुरट-घट सहज सुहाए। मदन-सकुन जनु नीड़ बनाए ॥
सगुन-सुगंध न जाहिं बखानी। मंगल सकल सजहिं सब रानी ॥
रचीं आरतीं बहुत बिधाना। मुदित करहिं कल मंगल-गाना ॥

दो०—कनक-थार भरि मंगलन्हि, कमल-करन्हि लिएँ मात।
चलीं मुदित परिछनि करन, पुलक-पल्लवित गात ॥ ३४६ ॥

धूप-धूम नभु मेचक भयऊ। सावन घन-घमंडु जनु ठयऊ ॥
सुरतरु-सुमन-माल सुर बरषहिं। मनहुँ बलाक-अवलि मनु करषहिं ॥
मंजुल मनिमय बंदनिवारे। मनहुँ पाकरिपु-चाप सँवारे ॥
प्रगटहिं, दुरहिं अटन्ह पर भामिनि। चारु चपल जनु दमकहिं दामिनि ॥
दुंदुभि-धुनि घन-गरजनि घोरा। जाचक चातक, दादुर, मोरा ॥
सुर सुगंध-सुचि बरषहिं बारीं। सुखी सकल ससि पुर-नर-नारी ॥
समउ जानि, गुर आयसु दीन्हा। पुर-प्रवेसु रघुकुलमनि कीन्हा ॥
सुमिरि संभु, गिरिजा, गनराजा। मुदित महीपति सहित-समाजा ॥

दो०—होहिं सगुन, बरषहिं सुमन, सुर दुंदुभीं बजाइ।
बिबुध-बधू नाचहिं मुदित, मंजुल मंगल गाइ ॥ ३४७ ॥

मागध, सूत, बंदि, नट, नागर। गावहिं जसु तिहु-लोक-उजागर ॥
जय-धुनि, बिमल बेद-बर-बानी। दस दिसि सुनिअ सुमंगल-सानी ॥

हट्टोऽभूत् सज्जितो यादृक् शक्यो वक्तुं न तादृशः। केतुभिस्तोरणैः पार्णैः पताकाभिर्जनाश्रयैः।।
सफलाः पूगतरवो रम्भा आम्रमहीरुहाः। बकुला नीपपदपास्तमाला अपि रोपिताः।।
योजिताः सुभगा वृक्षाः स्पृशन्ति स्म वसुन्धराम्। रीत्या कृतानि मणिमत्तदावापानि रम्यया।।

घटाः शुभार्था विविधप्रकाराः कृताः सुभूष्य प्रतिगेहमेव।
ब्रह्मादिदेवाः स्तिमिता अभूवन् पुरीं समालोक्य रघूत्तमस्य।। ३४४।।

तस्मिन्नवसरे भूपप्रासादः पर्यशोभत। दृष्ट्वा तद्रचनां चित्तममुह्यन्मदनस्य च।।
मङ्गलानि निमित्तानि मनोमोहकता तथा। ऋद्धयः सिद्धयः सौख्यं सम्पत्तिश्च सुशोभना।।
सर्वेऽपि नूनमुत्साहा मञ्जुलानि स्वभावतः। धृत्वा धृत्वा शरीराणि व्याप्ता दिग्रथमन्दिरे।।
श्रीरामचन्द्रवैदेहीसमालोकनसम्भवा। न भवेल्लालसा कस्य देहिनः कथ्यतामिदम्।।
चलन्ति स्म सुवासिन्यः सम्मिलित्य कुले कुले। अवामन्यन्त याः स्वीयकान्त्या कामप्रियामपि।।
सज्जयित्वा सुभद्राणि तथार्तिक्यानि ताः समाः। गायन्ति स्म ध्रुवं कृत्वा नानारूपाणि भारती।।
कोलाहलो जायते स्म वसुधाधिपमन्दिरे। न शक्यते निगदितुं सुखं तत्कालसम्भवम्।।
मातरो रामचन्द्रस्य कौसल्याप्रमुखास्तदा। व्यस्मरन् प्रेमविवशा दशाः स्ववपुषामपि।।

दानान्यदुर्भूरि महीसुरेभ्यः सम्पूज्य हेरम्बमुमापतिञ्च।
प्रीताः परं ता अभवन् दरिद्रः सम्प्राप्य नूनं चतुरः पुमर्थान्।। ३४५।।

मुत्प्रमुद्विवशा जाताः सकला अपि मातरः। नाचलञ्चरणास्तासां गात्राणि शिथिलानि च।।
पूर्णाः परानुरागेण रामदर्शनहेतवे। आरभन्तेक्षणगताः सामग्रीः सकला अपि।।
नानाविधानि वाद्यानि प्रारभ्यन्ते स्म नादितुम्। प्रीता मङ्गलसम्भारं सुमित्रा समसज्जयत्।।
दधि दूर्वाङ्कुराः पीताः पल्लवानि सुमानि च। ताम्बूलपूगप्रसवमुखं भद्रपदं समम्।।
अक्षता अङ्कुरा धेनुरोचनं लाजका अपि। तुलस्या रम्यमञ्जर्य इति सर्वं विराजितम्।।
घटाः स्वभावसुभगा नानावर्णविचित्रिताः। कृतनीडा ध्रुवं कामशकुन्ता एव राजिताः।।
शकुनानां सुगन्धस्तु प्रवक्तुं नैव शक्यते। मङ्गलं सकलं राज्यः सकला अप्यसज्जयन्।।
आरार्तिक्यं सुसम्पाद्य नानाविधविधानयुक्। कलानि शुभगीतानि ता अगायन् मुदान्विताः।।

प्रपूर्य भद्रैः कनकस्तृतानि गृहीतवत्योऽब्जकरैर्जनन्यः।
प्रीताश्चलन्ति स्म परीक्षणार्थं गात्राणि तासां पुलकान्वितानि।। ३४६।।

सञ्जायते स्म गगनं धूपधूमेन मेचकम्। साडम्बरैः श्रावणीयैर्मेघैराच्छादितं ननु।।
सुरपादपपुष्पाणां माला देवा अवर्षयन्। आकर्षयन् मनो नूनं बलाकाखगपङ्क्तयः।।
विहिता मञ्जुमाणिक्यैर्द्वारलम्बितमालिकाः। नूनं सुनिर्मिता आसञ्चापाः ऋतुभुजां पतेः।।
अट्टालिकासु भामिन्यः प्रकाशाश्च तिरोहिताः। रमणीयाश्च चपला दीपिता विद्युतो ध्रुवम्।।
दुन्दुभीनां ध्वनिर्नूनं घोरो वारिमुचां रवः। याचकाश्चातका भेकास्तथा भुजगभक्षकाः।।
देवा अवर्षयन् पूतं सुगन्धं सलिलं ध्रुवम्। सुखं प्राप्ताः सस्यतुल्याः सर्वे पूर्नरयोषितः।।
सम्परिज्ञाय समयमादेशमददाद् गुरुः। प्रवेशं विदधाति स्म रघुवंशमणिः पुरे।।
स्मृत्वा गङ्गाधरं देवं गिरिजातां गणेश्वरम्। महीपतिः प्रमुदितः समाजेन समन्वितः।।

आसन् निमित्तानि निनाद्य भेरीः सुरा अकुर्वन् सुमनोऽभिवर्षम्।
हृष्टा अनृत्यन् विबुधाङ्गनाश्च प्रगाय गीतानि सुमङ्गलानि।। ३४७।।

मागधा बन्दिनः सूतास्तथैव नटनर्तकाः। अगायन् रामचन्द्रस्य त्रिलोकीराजितं यशः।।
जयध्वनिस्तथा पूता वरा वेदसरस्वती। सुभद्रमिश्रितौ दिक्षु श्रूयेते स्म दशस्वपि।।

बिपुल बाजने बाजन लागे। नभ सुर, नगर लोग अनुरागे॥
बने बराती, बरनि न जाहीं। महा मुदित, मन सुख न समाहीं॥
पुरबासिन्ह तब राय जोहारे। देखत रामहि भए सुखारे॥
करहिं निछावरि मनिगन चीरा। बारि बिलोचन, पुलक सरीरा॥
आरति करहिं मुदित पुर-नारी। हरषहिं निरखि कुअँर-बर चारी॥
सिबिका सुभग ओहार उघारी। देखि दुलहिनिन्ह होहिं सुखारी॥

दो०—ऐहि बिधि सब ही देत सुखु, आए राजदुआर।
मुदित मातु परिछनि करहिं, बधुन्ह-समेत कुमार॥ ३४८॥

करहिं आरती बारहिं बारा। प्रेमु-प्रमोदु कहै को पारा॥
भूषन, मनि, पट नाना जाती। करहिं निछावरि अगनित भाँती॥
बधुन्ह-समेत देखि सुत चारी। परमानंद-मगन महतारी॥
पुनि-पुनि सीय-राम-छबि देखी। मुदित सफल जग-जीवन लेखी॥
सखीं सीय-मुख पुनि-पुनि चाही। गान करहिं निज सुकृत सराही॥
बरषहिं सुमन छनहिं छन देवा। नाचहिं, गावहिं, लावहिं सेवा॥
देखि मनोहर चारिउ जोरीं। सारद उपमा सकल ढँढोरीं॥
देत न बनहिं निपट लघु लागीं। ऐकटक रहीं रूप अनुरागीं॥

दो०—निगम-नीति, कुल-रीति करि, अरघ-पाँवड़े देत।
बधुन्ह-सहित सुत परिछि सब, चलीं लवाइ निकेत॥ ३४९॥

चारि सिंघासन सहज सुहाए। जनु मनोज निज हाथ बनाए॥
तिन्ह पर कुअँरि-कुअँर बैठारे। सादर पाय पुनीत पखारे॥
धूप, दीप, नैबेद बेद-बिधि। पूजे बर-दुलहिनि मंगलनिधि॥
बारहिं-बार आरती करहीं। ब्यजन, चारु चामर सिर ढरहीं॥
बस्तु अनेक निछावरि होहीं। भरीं प्रमोद मातु सब सोहीं॥
पावा परमतत्व जनु जोगीं। अमृतु लहेउ जनु संतत रोगीं॥
जनम-रंक जनु पारस पावा। अंधहि लोचन-लाभु सुहावा॥
मूक-बदन जनु सारद छाई। मानहुं समर सूर जय पाई॥

दो०—ऐहि सुख तें सत-कोटि-गुन, पावहिं मातु अनंदु।
भाइन्ह सहित बिआहि घर, आए रघुकुलचंदु॥ ३५०॥ क

लोक-रीति जननीं करहिं, बर-दुलहिनि सकुचाहिं।
मोदु, बिनोदु बिलोकि बड़, रामु मनहिं मुसुकाहिं॥ ३५०॥ ख

देव-पितर पूजे बिधि नीकी। पूजीं सकल बासना जी की॥
सबहि बंदि मागहिं बरदाना। भाइन्ह-सहित राम-कल्याना॥
अंतरहित सुर आसिष देहीं। मुदित मातु अंचल भरि लेहीं॥
भूपति बोलि बराती लीन्हे। जान, बसन, मनि, भूषन दीन्हे॥
आयसु पाइ, राखि उर रामहि। मुदित गए सब निज-निज धामहि॥
पुर-नर-नारि सकल पहिराए। घर-घर बाजन लगे बधाए॥
जाचक-जन जाचहिं जोइ-जोई। प्रमुदित राउ देहिं सोइ-सोई॥
सेवक सकल बजनिआ नाना। पूरन किए दान-सनमाना॥

विपुलानाञ्च वाद्यानां समारभ्यत वादनम् । खे देवा नगरे लोका जायन्ते स्मानुरागिणः ।।
अशक्यवर्णनाः सर्वे सज्जिता वरयात्रिणः । अतिप्रमुदितास्तेषां चित्तेषु न सुखं मितम् ।।
कुर्वन्ति स्म ततः पौरा भूमिपालस्य वन्दनाम् । रामचन्द्रं विलोक्यैव सञ्जाताः सुखिनश्च ते ।।
प्रक्षिपन्ति स्म चीराणि मणीनां निकरं तथा । लोचनेषु जलं तेषां देहेषु पुलकस्तथा ।।
कुर्वन्ति स्म प्रमुदिता आरार्तिक्यं पुरस्त्रियः । दृष्ट्वा हृष्टा भवन्ति स्म कुमारांश्चतुरो वरान् ।।
शिबिकानां जवनिका अपसार्य मनोहराः । ता नवीना वधूर्दृष्ट्वा भवन्ति स्म सुखान्विताः ।।

इत्थम्प्रकारैः सुखयन् समग्रान् द्वारं महीपस्य सबन्धुरायात् ।
नीराजयन्ति स्म मुदा जनन्यो वधूसमेतान् सकलान् कुमारान् ।। ३४८ ।।

प्रकुर्वन्ति स्म ताः सर्वा आरार्तिक्यं पुनः पुनः । तत्प्रेमहर्षकथने समर्थो वर्ततेऽत्र कः ।।
नानाविधानि वस्त्राणि भूषणानि मणीनपि । अनन्तरीतियुक्तानि प्रक्षिपन्ति स्म तास्तदा ।।
वधूसमेतांश्चतुरः समालोक्य तनूद्भवान् । परमानन्दसम्मग्नाः प्रजायन्ते स्म मातरः ।।
सीतारामगतां कान्तिं समालोक्य पुनः पुनः । स्वकीयं जीवनं लोके मत्वा धन्यं मुदा युताः ।।
सीताया आननं सख्यः समालोक्य पुनः पुनः । प्रशस्य सुकृतं स्वीयमाचरन्ति स्म गायनम् ।।
वर्षयन्ति स्म विबुधाःप्रसूनानि प्रतिक्षणम् । नृत्यन्ति स्म स्वनन्ति स्मार्पयन्ति स्म यथार्चनम् ।।
मनोहरं समालोक्य युगलानां चतुष्टयम् । उपमा विचिनोति स्म शारदा सकला अपि ।।
किन्तु ज्ञात्वा समा अल्पा न दातुं शक्नुते स्म सा । केवलं निर्निमेषाक्षि स्थिता रूपानुरागिणी ।।

आम्नायनीतिं कुलरीतिमेव कृत्वा ददत्योऽर्घ्यपदप्रवस्त्रे ।
नीराज्य पुत्रान् सवधून् समग्रान् नृपालयं प्रत्यनयञ् जनन्यः ।। ३४९ ।।

सिंहासनानि चत्वारि रम्याण्यासन् स्वभावतः । निर्मितानि स्वहस्ताभ्यां नूनं मकरकेतुना ।।
नवा वधूः कुमारांश्च तेषूपावेशयंस्ततः । पुनीतांश्चरणांस्तेषां क्षालयन्ति स्म सादरम् ।।
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्यैर्वेदप्रोक्तविधानतः । वरांस्तथा नववधूरार्चयन् भद्रशेवधीन् ।।
प्रकुर्वन्ति स्म तास्तेषामारार्तिक्यं पुनः पुनः । चामरव्यजने रम्ये दोलयन्ति स्म मूर्धसु ।।
नानाविधानां वस्तूनां प्रक्षेपः समजायत । मोदपूर्णा अशोभन्त सकला अपि मातरः ।।
प्राप्तवान् परमं तत्त्वं योगी कश्चिदपि ध्रुवम् । लब्धवानमृतं कोऽपि रुजा ग्रस्तोऽनिशं ध्रुवम् ।।
आजन्म निर्धनः कोऽपि प्राप्तवाननु पारसम् । नूनमन्धस्य सञ्जातो लाभो रुचिरनेत्रयोः ।।
मूकस्य वदने नूनमुपविष्टा सरस्वती । समरे शौर्यवान् कोऽपि नूनं जयमवाप्तवान् ।।

एभ्यः सुखेभ्यः शतकोटिवारमदभ्रमानन्दमयुर्जनन्य ।
विवाहमापाद्य यतः सबन्धुर्गृहान् समायाद् रघुवंशचन्द्रः ।। ३५० ।। क

लोकस्य रीतीर्व्यदधुर्जनन्यो वध्वो वराश्चागुरवत्रपल्वम् ।
मोदं विनोदञ्च विलोक्य भव्यौ रामः स्मितं संव्यदधात् स्वचित्ते ।। ३५० ।। ख

उत्तमेन विधानेन देवानार्चन् पितॄनपि । जातास्तासां यतः पूर्णा मनसः कामनाः समाः ।।
अमुमेव वरं सर्वान् याचन्ति स्म प्रणम्य ताः । भ्रातृयुक्तस्य रामस्य यत् प्रजायेत मङ्गलम् ।।
अन्तर्हिताः सुमनसः प्रयच्छन्ति स्म चाशिषः । अगृह्णन् मातरः प्रीताः पूरयित्वा निजाञ्चलम् ।।
ततो वसुन्धराधीश आह्वयद् वरयात्रिणः । मणीन् यानानि वासांसि तेभ्योऽदाद् भूषणानि च ।।
आज्ञां लब्ध्वा स्थापयित्वा रामचन्द्रं स्वमानसे । स्वं स्वं धाम प्रयान्ति स्म मुदिताः सकला अपि ।।
परिधापयति स्मेशः पौरांस्त्रीपुरुषान् समान् । अभिनन्दनवाद्यानि प्रतिवेश्मोदितानि च ।।
अयाचन् याचकजना यद् यत् तस्मिन्नुपक्रमे । तत्तदेव ददाति स्म प्रमोदभरितो नृपः ।।
नानाप्रकारैः सकलान् सेवकान् वाद्यवादकान् । परिपूर्णान् करोति स्म दानैः सम्माननैरपि ।।

दो०—देहिं असीस जोहारि सब, गावहिं गुन - गन - गाथ ।
तब गुर-भूसुर-सहित गृहँ, गवनु कीन्ह नरनाथ ।। ३५१ ।।

जो बसिष्ठ अनुसासन दीन्ही । लोक - बेद - बिधि सादर कीन्ही ।।
भूसुर - भीर देखि सब रानी । सादर उठीं भाग्य बड़ जानी ।।
पाय पखारि सकल अन्हवाए । पूजि भली बिधि भूप जेवाँए ।।
आदर, दान, प्रेम परिपोषे । देत असीस चले मन तोषे ।।
बहु बिधि कीन्हि गाधिसुत - पूजा । नाथ ! मोहि - सम धन्य न दूजा ।।
कीन्हि प्रसंसा भूपति भूरी । रानिन्ह - सहित लीन्हि पग - धूरी ।।
भीतर भवन दीन्ह बर बासू । मन जोगवत रह नृप रनिवासू ।।
पूजे गुर - पद - कमल बहोरी । कीन्हि बिनय, उर प्रीति न थोरी ।।

दो०—बधुन्ह-समेत कुमार सब, रानिन्ह-सहित महीसु ।
पुनि - पुनि बंदत गुर - चरन, देत असीस मुनीसु ।। ३५२ ।।

बिनय कीन्हि उर अति अनुरागें । सुत - संपदा राखि सब आगें ।।
नेगु मागि मुनिनायक लीन्हा । आसिरबादु बहुत बिधि दीन्हा ।।
उर धरि रामहि सीय - समेता । हरषि कीन्ह गुर गवनु निकेता ।।
बिप्रबधू सब भूप बोलाईं । चैल चारु भूषन पहिराईं ।।
बहुरि बोलाइ सुआसिनि लीन्हीं । रुचि बिचारि पहिरावनि दीन्हीं ।।
नेगी नेग - जोग सब लेहीं । रुचि - अनुरूप भूपमनि देहीं ।।
प्रिय पाहुने पूज्य जे जाने । भूपति भलीभाँति सनमाने ।।
देव देखि रघुबीर - बिबाहू । बरषि प्रसून, प्रसंसि उछाहू ।।

दो०—चले निसान बजाइ सुर, निज - निज पुर सुख पाइ ।
कहत परसपर राम - जसु, प्रेम न हृदयँ समाइ ।। ३५३ ।।

सब बिधि सबहि समदि नरनाहू । रहा हृदयँ भरि पूरि उछाहू ।।
जहँ रनिवासु तहाँ पगु धारे । सहित - बहूटिन्ह कुअँर निहारे ।।
लिए गोद करि मोद - समेता । को कहि सकइ भयउ सुखु जेता ।।
बधू सप्रेम गोद बैठारीं । बार - बार हियँ हरषि दुलारीं ।।
देखि समाजु, मुदित रनिवासू । सब कें उर अनंद कियो बासू ।।
कहेउ भूप, जिमि भयउ बिबाहू । सुनि - सुनि हरषु होत सब काहू ।।
जनकराज - गुन - सीलु - बड़ाई । प्रीति - रीति, संपदा - सुहाई ।।
बहुबिधि भूप, भाट जिमि, बरनी । रानीं सब प्रमुदित सुनि करनी ।।

दो०—सुतन्ह - समेत नहाइ नृप, बोलि बिप्र - गुर - ग्याति ।
भोजन कीन्ह अनेक बिधि, घरी पंच गइ राति ।। ३५४ ।।

मंगलगान करहिं बर - भामिनि । भै सुखमूल मनोहर जामिनि ।।
अँचइ, पान सब काहूँ पाए । स्रग - सुगंध - भूषित छबि छाए ।।
रामहि देखि, रजायसु पाई । निज - निज भवन चले सिर नाई ।।
प्रेम, प्रमोदु, बिनोदु, बड़ाई । समउ, समाजु, मनोहरताई ।।
कहि न सकहिं सत सारद, सेसू । बेद, बिरंचि, महेस, गनेसू ।।

अदुः प्रणम्याशिषमेव सर्वे गाथा अगायंश्च गुणव्रजस्य।
ततः समेतो गुरुणा द्विजैश्च नराधिपोऽयाद् भवनं स्वकीयम्॥ ३५१॥

वसिष्ठः प्रददाति स्म यत् किमप्यनुशासनम्। लोकवेदोक्तविधिना व्यदधात् सादरं नृपः॥
विलोक्य सकला राज्ञ्यः सम्मर्दं भूसुपर्वणाम्। विज्ञाय परमं भाग्यमुत्तिष्ठन्ति स्म सादरम्॥
पादप्रक्षालनं कृत्वा स्नापयित्वा च तान् समान्। रम्येण विधिनाभ्यर्च्य मेदिनीभृदभोजयत्॥
समादरेण दानेन प्रेम्णा पुष्टाश्च सर्वतः। चलन्ति स्म प्रयच्छन्तस्तुष्टेन मनसाशिषः॥
विधिभिर्बहुभिर्भूयो गाधिसूनुं समर्चयत्। अत्रापि प्रभो! धन्यो न मया सदृशः परः॥
तस्य प्रशंसामकरोद् भूरिशो भूमिपालकः। राज्ञीभिः सहितोऽगृह्णात् तथा तत्पादयो रजः॥
भवनान्तर्वरं वासं तस्मै समुपकल्पयत्। नृपो राज्ञीनिवासश्च प्रतीक्षेते स्म तन्मनः॥
ततः परं गुरोः पादकमले समपूजयत्। प्रार्थनाञ्चाकरोत् तस्य प्रीतिरल्पा न मानसे॥

सर्वे वधूभिः सहिताः कुमारा राज्ञीसमेतो वसुधाधिपश्च।
पदे नमन्ति स्म गुरोरभीक्ष्णं दत्ते स्म चाशीर्वचनं मुनीशः॥ ३५२॥

परानुरागिमनसा नृपः प्रार्थयते स्म तम्। सुतान् सर्वां श्रियञ्चाग्रे निधायाङ्गीकृतेः कृते॥
अगृह्णाद् दक्षिणामेव संयाच्य तु मुनीश्वरः। आशीर्वादं तथानेकप्रकारं सुवितीर्णवान्॥
सीतया सहितं रामं स्थापयित्वा स्वमानसे। निजं निकेतनमयाद् गुरुः प्रीतिसमन्वितः॥
महीपतिर्विप्रपत्नीराह्वयत् सकला अपि। रम्यवासांसि भूषाश्च परिधापयति स्म सः॥
तत आह्वयति स्मासौ सर्वा अन्याः सुवासिनीः। तासां रुचिञ्च विज्ञाय ताभ्योऽदात् परिधापनम्॥
पुरस्कारान् दक्षिणाश्चागृह्णन्नर्हाः समे जनाः। अनुसृत्य रुचिं तेषामदान्नृपशिरोमणिः॥
अतिथीन् यान् बुध्यते स्म पूजनीयांस्तथा प्रियान्। उत्तमेन विधानेन भूपस्तान् सममानयत्॥
विवाहं रघुवीरस्य समालोक्य दिवौकसः। वर्षयित्वा प्रसूनानि सम्प्रशस्य समुत्सवम्॥

सुराश्चलन्ति स्म निनाद्य भेरीर्निजं निजं लोकमवाप्य सौख्यम्।
परस्परं रामयशो वदन्तो न प्रेम माति स्म मनस्सु तेषाम्॥ ३५३॥

सर्वैः प्रकारैः सर्वेषु मानितेषु महीपतिः। आनन्दभरसम्पूर्णमानसः समजायत॥
यत्र राज्ञीनिवासोऽभूत् तत्रासौ न्यदधात् पदे। तथा वधूभिः सहितान् कुमारान् समलोकत॥
उपावेशयदङ्के तानानन्देन समन्वितः। तस्य यावत् सुखं जातं तावद् वक्तुं शकोऽस्ति कः॥ पा
ततो निजाङ्के सप्रेम समुपावेशयद् वधूः। मानसे मुदितो भूत्वा वारम्वारमलालयत्॥
राज्ञीनिवासो मुदितो विलोक्यैतं समुत्सवम्। आनन्दो वासमकरोत् सर्वेषामेव मानसे॥
यया रीत्या विवाहोऽभूद् भाषते स्म नृपः समम्। श्रुत्वा श्रुत्वा भवन्ति स्म प्रसन्नाः सकला अपि॥
विदेहवसुधेशस्य गुणाञ्च्छीलमुदारताम्। प्रीतिसम्पादितां रीतिं सम्पत्तिमपि शोभनाम्॥
नानाप्रकारैर्भूपालोऽवर्णयन्मागधो यथा। श्रुत्वा तस्य कृतिं जाता राज्ञ्यः प्रमुदिताः समाः॥

स्नात्वा महीपस्तनुजैः समेतो ज्ञातीन् समाहूय गुरुञ्च विप्रान्।
सन्धिं करोति स्म बहुप्रकारामित्थं निशा पञ्चघटी प्रयाता॥ ३५४॥

प्रकुर्वन्ति स्म भामिन्यो वरा मङ्गलगायनम्। यामिनी सा जायते स्म सुखमूलं मनोहरा॥
सर्वं आचमनं कृत्वा ताम्बूलं समभक्षयन्। स्रग्भिः सुगन्धिद्रव्याद्यैर्भूषिताः कान्तिमाप्नुवन्॥
रामचन्द्रं समालोक्य तस्याज्ञां परिगृह्य च। शिरसा तं प्रणम्यापि स्वं स्वं सद्माचलन् समे॥
अनुरागं प्रमोदञ्च विनोदनमुदारताम्। अनेहसं समाजञ्च तन्मनोहारितां तथा॥
न सन्ति वक्तुं शक्तानि वाक्शतान्युरगाधिपः। वेदाः कुशेशयजनुर्महेशश्च गणेश्वरः॥

सो मैं कहौं कवन बिधि बरनी। भूमिनागु सिर धरइ कि धरनी॥
नृप सब भाँति सबहि सनमानी। कहि मृदु बचन बोलाईं रानी॥
बधू लरिकनीं! पर-घर आईं। राखेहु नयन-पलक की नाईं॥

दो०—लरिका श्रमित उनीद-बस, सयन करावहु जाइ।
अस कहि गे बिश्रामगृहँ, राम-चरन चितु लाइ॥ ३५५॥

भूप-बचन सुनि सहज सुहाए। जरित कनक-मनि पलँग डसाए॥
सुभग सुरभि-पय-फेन समाना। कोमल-कलित सुपेतीं नाना॥
उपबरहन बर बरनि न जाहीं। स्रग-सुगंध मनिमंदिर माहीं॥
रतनदीप सुठि, चारु चँदोवा। कहत न बनइ, जान जेहिं जोवा॥
सेज रुचिर रचि, रामु उठाए। प्रेम-समेत पलँग पौढ़ाए॥
अग्या पुनि-पुनि भाइन्ह दीन्ही। निज-निज सेज सयन तिन्ह कीन्ही॥
देखि स्याम-मृदु-मंजुल गाता। कहहिं सप्रेम बचन सब माता॥
मारग जात, भयावनि भारी। केहि बिधि तात! ताड़का नारी?॥

दो०—घोर निसाचर, बिकट भट, समर गनहिं नहिं काहु।
मारे सहित-सहाय किमि, खल मारीच-सुबाहु?॥ ३५६॥

मुनि-प्रसाद बलि तात! तुम्हारी। ईस अनेक करवरें टारी॥
मख-रखवारी करि, दुहुँ भाईं। गुरु-प्रसाद सब बिद्या पाईं॥
मुनितिय तरी लगत पग-धूरी। कीरति रही भुवन भरिपूरी॥
कमठ-पीठि पबि-कूट-कठोरा। नृप-समाज महुँ सिवधनु तोरा॥
बिस्वबिजय-जसु, जानकि पाई। आए भवन, ब्याहि सब भाई॥
सकल अमानुष करम तुम्हारे। केवल कौसिक-कृपाँ सुधारे॥
आजु सुफल जग जनमु हमारा। देखि तात! बिधुबदन तुम्हारा॥
जे दिन गए तुम्हहि बिनु देखें। ते बिरंचि जनि पारहिं लेखें॥

दो०—राम प्रतोषीं मातु सब, कहि बिनीत बर-बैन।
सुमिरि संभु, गुर, बिप्रपद, किए नीदबस नैन॥ ३५७॥

नीदउँ बदन सोह सुठि लोना। मनहुँ साँझ-सरसीरुह सोना॥
घर-घर करहिं जागरन नारीं। देहिं परसपर मंगलगारीं॥
पुरी बिराजति राजति रजनी। रानीं कहहिं, बिलोकहु सजनी!॥
सुंदर बधुन्ह सासु लै सोईं। फनिकन्ह जनु सिरमनि उर गोईं॥
प्रात पुनीतकाल प्रभु जागे। अरुनचूड़ बर बोलन लागे॥
बंदि-मागधन्हि गुनगन गाए। पुरजन द्वार जोहारन आए॥
बंदि बिप्र, सुर, गुर, पितु, माता। पाइ असीस, मुदित सब भ्राता॥
जननिन्ह सादर बदन निहारे। भूपति-संग द्वार पगु धारे॥

दो०—कीन्हि सौच सब सहज-सुचि, सरित पुनीत नहाइ।
प्रातक्रिया करि तात पहिं, आए चारिउ भाइ॥ ३५८॥

नवाह्नपारायण, तीसरा विश्राम

वर्णयानि कथं तर्हि कया रीत्या च तत् समम्। धारयेद् भूमिनागः किं धरणीं निजमस्तके ॥
सर्वैः प्रकारैर्भूपालः सकलान् सममानयत् । कोमलं वचनं प्रोच्य राज्ञ्यः सर्वाः समाह्वयत् ॥
वध्वोऽधुना सन्ति बालाः परगेहमुपागताः । तथा यूयं रक्षतैता दृक्छदानि दृशो यथा ॥

श्रान्ताश्च निद्रावशगास्तनूजाः सुप्तान् समग्रान् विदधध्वमेतान् ।
प्रोच्येति विश्रामगृहं प्रयातो संयोज्य रामाङ्घ्रियुगे स्वचित्तम् ॥ ३५५ ॥

स्वभावादेव रुचिरा वाचः श्रुत्वा महीपतेः। पर्यङ्कान् रत्नजटितान् हैमान् राज्ञ्यः समास्तृणन्॥
कामधेनुपयःफेनसमानान् सुमनोहरान् । अनेकान् कोमलांस्तेषु प्रच्छादनपटानपि ॥
उपधानानि रम्याणि न शक्यन्ते प्रभाषितुम् । स्रजः सुगन्धद्रव्याणि व्यराजन् मणिमन्दिरे ॥
रम्यरूपा रत्नदीपा उल्लोचश्च मनोहरः । न शक्यन्ते निगदितुं येन दृष्टाः स वेत्ति तान् ॥
विरच्य शय्यां रुचिरामकुर्वन् राममुत्थितम् । प्रेम्णा युतं ताः पर्यङ्के समुपावेशयन्नपि ॥
आदेशं प्रददाति स्म भ्रातृभ्यः स पुनः पुनः । ततस्ते स्वस्वपर्यङ्के शयनं समपादयन् ॥
विलोक्य गात्रं रामस्य श्यामलं मृदु मञ्जुलम् । सप्रेम कथयन्ति स्म वचनं मातरः समाः ॥
कुर्वंश्च गमनं सृत्यामतीव भयकारिणीम् । हे तात! केन विधिना ताटकां त्वममारयः॥

घोरास्त्रपौ यौ विकटौ भटौ च सङ्ख्यातवन्तौ न कमप्यनीके ।
अहन् कथं तौ सहितौ सहायैः खलौ च मारीचसुबाहुकाख्यौ ॥ ३५६ ॥

त्वय्यात्मानं तात! दद्मो मुनेरेव प्रसादतः । आपत्तीस्ते बहुविधाः परमात्मा न्यवारयत् ॥
रक्षां विधाय यागस्य द्वावपि भ्रातरौ युवाम् । गुरोरेव प्रसादेन विद्या अधिगतौ समाः ॥
स्पर्शादेवाङ्घ्रिरजसस्तरति स्म मुनेर्वधूः । कीर्तिरेषाऽभितो व्याप्नोज्जगन्ति सकलान्यपि ॥
कठोरं काच्छपात् पृष्ठाद् वज्रादुर्वीधरादपि । कार्मुकं पार्वतीशस्य वृन्दे राज्ञामभञ्जयः ॥
यशो विश्वजयोद्भूतं प्राप्तवाञ्जानकीमपि । विवाह्य सकलान् बन्धून् भवनं स्वमुपागतः॥
अमानुषाणि ते सन्ति कर्माणि सकलान्यपि । यानि सम्पादितवती केवलं कौशिकी कृपा ॥
अस्माकमद्य जननं सञ्जातं सफलं भुवि । सुधांशुतुल्यं वदनं समवालोक्य तात! ते ॥
अनालोकयतां त्वां ये व्यतीताः सन्ति वासराः । मा तेषां गणनां कुर्यादस्मदायुषि सृष्टिकृत्॥

सर्वाः प्रसूः प्रीणयति स्म रामः प्रभाष्य नम्रा मधुराश्च वाचः ।
स्मृत्वा पदानीशगुरुद्विजानां निद्रावशे स्वे कुरुते स्म नेत्रे ॥ ३५७ ॥

निद्रायामप्यभात् तस्य बहुलावण्यवन्मुखम् । सायं सङ्कोचमागच्छन्नूनं रक्तं सरोरुहम् ॥
सदने सदने नार्यः प्रकुर्वन्ति स्म जागरम् । परस्परमभाषन्त मञ्जुला गालिका अपि ॥
राजते रजनी त्वेषा तयैषा पूर्विराजते । विलोकय वयस्ये! त्वमिति राज्ञ्यः समालपन्॥
अस्वपंस्तदनु श्वश्र्वो गृहीत्वा मञ्जुला वधूः । अगूहयन् हृत्सु नूनं फणिनः स्वशिरोमणीन् ॥
प्रातः पवित्रे समये प्रभुर्निद्रां समत्यजत् । आरावं प्रारभन्ते स्म ताम्रचूडा मनोरमम् ॥
समगायन् गुणगणं बन्दिनो मागधा अपि । वन्दनाय द्वारदेशं सम्प्राप्ताः पुरवासिनः ॥
विप्रान् सुरान् गुरुं तातं मातृरप्यभिवन्द्य ते । सम्पाप्य चाशिषः सर्वे भ्रातरो मोदमाप्नुवन्॥
मुखानि सादरं तेषां विलोकन्ते स्म मातरः । ततस्ते भूभृता साकं द्वारदेशं समागमन् ॥

सम्पाद्य शौचं शुचिनः स्वभावात् प्रस्नाय नद्यामतिपावनायाम् ।
विधाय काल्यं विधिमब्धिसङ्ख्यास्ते बान्धवास्तातसमीपमायुः ॥ ३५८ ॥

नवाह्नपारायणे तृतीयो विश्रामः सम्पूर्णः

भूप बिलोकि लिए उर लाई। बैठे हरषि रजायसु पाई ॥
देखि रामु, सब सभा जुड़ानी। लोचन-लाभ-अवधि अनुमानी ॥
पुनि बसिष्टु मुनि, कौसिकु आए। सुभग आसनन्हि मुनि बैठाए ॥
सुतन्ह-समेत पूजि पद लागे। निरखि रामु, दोउ गुर अनुरागे ॥
कहहिं बसिष्टु धरम-इतिहासा। सुनहिं महीसु सहित-रनिवासा ॥
मुनि-मन-अगम गाधिसुत-करनी। मुदित बसिष्ट बिपुल बिधि बरनी ॥
बोले बामदेउ सब साँची। कीरति-कलित लोक तिहुँ माची ॥
सुनि आनंदु भयउ सब काहू। राम-लखन उर अधिक उछाहू ॥

दो०—मंगल, मोद, उछाह नित, जाहिं दिवस एहि भाँति।
उमगी अवध अनंद भरि, अधिक-अधिक अधिकाति ॥ ३५९ ॥

सुदिन सोधि कल कंकन छोरे। मंगल, मोद, बिनोद न थोरे ॥
नित नव सुखु सुर देखि सिहाहीं। अवध-जन्म जाचहिं बिधि-पाहीं ॥
बिस्वामित्रु चलन नित चहहीं। राम-सप्रेम-बिनय-बस रहहीं ॥
दिन-दिन सयगुन भूपति-भाऊ। देखि सराह महामुनिराऊ ॥
मागत बिदा राउ अनुरागे। सुतन्ह-समेत ठाढ़ भे आगे ॥
नाथ! सकल संपदा तुम्हारी। मैं सेवकु समेत-सुत-नारी ॥
करब सदा लरिकन्ह पर छोहू। दरसनु देत रहब मुनि! मोहू ॥
अस कहि राउ, सहित-सुत-रानी। परेउ चरन, मुख आव न बानी ॥
दीन्हि असीस बिप्र बहु भाँती। चले, न प्रीति-रीति कहि जाती ॥
रामु सप्रेम संग सब भाई। आयसु पाइ फिरे पहुँचाई ॥

दो०—राम-रूपु भूपति-भगति, ब्याहु, उछाहु, अनंदु।
जात सराहत मनहि मन, मुदित गाधिकुलचंदु ॥ ३६० ॥

बामदेव, रघुकुल-गुर ग्यानी। बहुरि गाधिसुत-कथा बखानी ॥
सुनि मुनि-सुजसु मनहिं मन राऊ। बरनत आपन पुन्य-प्रभाऊ ॥
बहुरे लोग रजायसु भयऊ। सुतन्ह-समेत नृपति गृहँ गयऊ ॥
जहँ-तहँ राम-ब्याहु सबु गावा। सुजसु पुनीत लोक-तिहुँ छावा ॥
आए ब्याहि रामु घर जब तें। बसइ अनंद अवध सब तब तें ॥
प्रभु-बिबाहँ जस भयउ उछाहू। सकहिं न बरनि गिरा-अहिनाहू ॥
कबिकुल-जीवनु-पावन जानी। राम-सीय-जसु मंगल-खानी ॥
तेहि ते मैं कछु कहा बखानी। करन पुनीत हेतु निज बानी ॥

छं०—निज गिरा पावनि करन-कारन, राम-जसु तुलसीं कह्यो।
रघुबीर-चरित अपार-बारिधि, पारु कबि कौनें लह्यो ॥
उपबीत-ब्याह-उछाह-मंगल, सुनि जे सादर गावहीं।
बैदेहि-राम-प्रसाद ते, जन, सर्बदा सुखु पावहीं ॥

सो०—सिय-रघुबीर-बिबाहु, जे सप्रेम गावहिं, सुनहिं।
तिन्ह कहुँ सदा उछाहु, मंगलायतन राम-जसु ॥ ३६१ ॥

मासपारायण, बारहवाँ विश्राम

प्रथम सोपान बालकाण्ड सम्पूर्ण

विलोक्यैव धराधीश उरसा तानयोजयत् । समवाप्य नृपादेशं मुदितास्त उपाविशन् ॥
सभा रामं समालोक्य सकला शीतलाभवत् । अयमेवावधिर्नेत्रलाभस्येत्यनुमान्य च ॥
ततो मुनी समायातौ वसिष्ठः कौशिकस्तथा । सुरम्ययोरासनयोस्तावुपावेशयन्नृपः ॥
सुतैः समेतः सम्पूज्य प्राणमच्चरणांस्तयोः । उभावपि गुरू रामं समालोक्यानुरागिणौ ॥
इतिहासं धर्मबद्धं वसिष्ठः समपादयत् । युतो राज्ञीनिवासेन शृणोति स्म महीपतिः ॥
गाधिपुत्रस्य चरितमगम्यं मुनिमानसैः । प्रीतो वसिष्ठो विपुलैः प्रकारैः समवर्णयत् ॥
वामदेवो ब्रवीति स्म यत् सत्यं सकलं त्विदम् । मुनेः सुललिता कीर्तिस्त्रिलोकीपरिपूरिता ॥
इदं निशम्य सर्वेऽपि जाता आनन्दसंयुताः । जातो विशिष्ट आनन्दो रामलक्ष्मणचेतसोः ॥

मोदोत्सवौ मङ्गलमव्यजस्रं यान्ति स्म बारा अनयैव रीत्या ।
आनन्दपूर्णा व्यलसत् त्वयोध्या मोदोऽधिकोऽभूदधिकाधिकश्च ॥ ३५९ ॥

सुकङ्कणानि मुक्तानि निर्णीय रुचिरं दिनम् । न स्तोकानि भवन्ति स्म शुभं मोदो विनोदनम् ॥
दृष्ट्वा नवं सुखं नित्यमाकाङ्क्षन् विकलाः सुराः । अयोध्यायां जनिञ्चैव याचन्ते स्म प्रजापतिम् ॥
नित्यमेवाकाङ्क्षति स्म चलितुं कौशिको मुनिः । किन्तु रामीयसप्रेमविनयाधीन आवसत् ॥
दिने दिने शतगुणं प्रेमाणं मेदिनीपतेः । दृष्ट्वा महामुनीशानो व्यदधात् तत्प्रशंसनम् ॥
आपृच्छत् तं यदा किन्तु प्रेम्णयमज्जन्नृपस्तदा । तिष्ठति स्म च तस्याग्रे तनुजातैः समन्वितः ॥
सोऽब्रूत यत् प्रभो! सर्वाः सम्पदो भवतः स्थिताः । तनुजातैर्वधूभिश्च भवतः सेवकोऽस्म्यहम् ॥
बालकेषु विधातव्यः स्नेह एवं निरन्तरम् । दर्शनञ्च प्रदातव्यं मह्यमेवमनारतम् ॥
इत्याभाष्य तनूजातैः राज्ञीभिश्च युतो नृपः । पादयोरपतत् तस्य वागायाति स्म नानने ॥
अनेकरूपा अददादाशिषो वसुधासुरः । अचलच्च ततस्तस्य प्रीते रीतिर्न वर्ण्यते ॥
भ्रातृभिः सकलैर्युक्तो रामस्तं स्नेहसंयुतः । आसीमान्तमनुव्रज्य प्राप्य चाज्ञां परापतत् ॥

रामस्वरूपं वसुधेशभक्तिं विवाहमुत्साहमपि प्रमोदम् ।
अयात् प्रशंसन्निजचित्त एव मोदान्वितो गाधिकुलाम्बुजातः ॥ ३६० ॥

रघुवंशगुरुर्ज्ञानी वामदेवमुनिस्तथा । गाधिसूनुकथां भूयो भाषेते स्म सविस्तरम् ॥
मुनेः सुष्ठु यशः श्रुत्वा मनस्येव महीपतिः । निजपुण्यप्रभावस्य विदधाति स्म वर्णनम् ॥
ततोऽभवन्नृपस्याज्ञा न्यवर्तन्त जनाः समे । नृपश्च तनुजैः साकं गच्छति स्म निकेतनम् ॥
यत्र तत्र समेऽकुर्वन् रामोद्वाहस्य गायनम् । पवित्रं सुयशस्तस्य त्रिलोकीमप्यपूरयत् ॥
विधाय राम उद्वाहं यतो गेहमुपागमत् । तत एव समग्रा मुदयोध्यां प्राप्य चावसत् ॥
अभवद् यादृगानन्दः प्रभोरुद्वाहकर्मणि । तं प्रवक्तुं न शक्तौ स्तो भारतीभुजगाधिपौ ॥
विज्ञाय कविसन्दोहजीवनस्यातिपावनम् । तथा खनिं मङ्गलानां सीतारामगतं यशः ॥
वर्णयित्वा ततः किञ्चिदहं भाषितवानिह । स्वकीयायाः सरस्वत्याः पावनत्वाय केवलम् ॥

विधातुमेव भारतीं निजां पवित्ररूपिणीं यशोऽवदत् तुलस्यहो विदेहदेहजापतेः ।
रघूत्तमस्य वृत्तकं त्वपारवारिधिर्मतस्तदीयपारमाप्तवान् कविः किमस्ति कोऽप्यसौ ॥
पवित्रसूत्रगं तथा विवाहगं शुभोत्सवं निशम्य सादरं तु ये प्रकीर्तयन्ति देहिनः ।
विदेहदेहजारघुप्रवीरसत्कृपावशात् समाप्नुवन्ति ते सुखं विरामवर्जितं ततः ॥

विवाहं विदेहात्मजारामयोर्ये प्रगायन्ति शृण्वन्ति हार्देन साकम् ।
प्रमोदोऽस्ति तेषां कृते नित्यमेव यशो रामगं भद्रसद्मास्ति यस्मात् ॥ ३६१ ॥

मासपारायणे द्वादशो विश्रामः सम्पूर्णः

बालकाण्डात्मकं प्रथमं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

अयोध्याकाण्ड

यस्याङ्के च विभाति भूधरसुता देवापगा मस्तके
भाले बालविधुर्गले च गरलं यस्योरसि व्यालराट्।
सोऽयं भूतिविभूषणः सुरवरः सर्वाधिपः सर्वदा
शर्वः सर्वगतः शिवः शशिनिभः श्रीशङ्करः पातु माम् ॥ १ ॥

प्रसन्नतां या न गताभिषेकतस्तथा न मम्ले वनवासदुःखतः।
मुखाम्बुजश्री रघुनन्दनस्य मे सदास्तु सा मञ्जुलमङ्गलप्रदा ॥ २ ॥

नीलाम्बुजश्यामलकोमलाङ्गं सीतासमारोपितवामभागम्।
पाणौ महासायकचारुचापं नमामि रामं रघुवंशनाथम् ॥ ३ ॥

दो०—श्रीगुरु-चरन-सरोज-रज, निज मनु-मुकुरु सुधारि।
बरनउँ रघुबर-बिमल-जसु, जो दायकु फल-चारि॥

जब तें रामु ब्याहि घर आए। नित नव मंगल, मोद-बधाए॥
भुवन चारिदस भूधर भारी। सुकृत-मेघ बरषहिं सुख-बारी॥
रिधि-सिधि-संपति-नदीं सुहाई। उमगि अवध-अंबुधि कहुँ आई॥
मनिगन पुर-नर-नारि-सुजाती। सुचि, अमोल, सुंदर सब भाँती॥
कहि न जाइ कछु नगर-बिभूती। जनु एतनिअ बिरंचि-करतूती॥
सब बिधि सब पुर-लोग सुखारी। रामचंद-मुख-चंदु निहारी॥
मुदित मातु सब, सखीं, सहेली। फलित बिलोकि मनोरथ-बेली॥
राम-रूपु-गुन-सीलु-सुभाऊ। प्रमुदित होइ देखि-सुनि, राऊ॥

दो०—सब कें उर अभिलाषु अस, कहहिं मनाइ महेसु।
आप अछत जुबराज-पद, रामहि देउ नरेसु॥ १॥

एक समय सब सहित-समाजा। राजसभाँ रघुराजु बिराजा॥
सकल-सुकृत-मूरति नरनाहू। राम-सुजसु सुनि अतिहि उछाहू॥
नृप सब रहहिं कृपा अभिलाषें। लोकप करहिं प्रीति-रुख राखें॥
त्रिभुवन, तीनि काल, जग माहीं। भूरिभाग दसरथ-सम नाहीं॥
मंगल-मूल रामु सुत जासू। जो कछु कहिअ, थोर सबु तासू॥
रायँ सुभायँ मुकुरु कर लीन्हा। बदनु बिलोकि, मुकुटु सम कीन्हा॥
श्रवन-समीप, भए सित केसा। मनहुँ जरठपनु अस उपदेसा॥
नृप! जुबराजु राम कहुँ देहू। जीवन-जनम-लाहु किन लेहू?॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

अयोध्याकाण्डम्

वामाङ्के लसितास्ति यस्य गिरिजा भागीरथी मस्तके
भाले बालशशी गले च गरलं वक्षःस्थले व्यालराट्।
सोऽयं भस्मविभास्वरः सुरवरः सर्वेश्वरः सर्वदा
शम्भुः सर्वगतः शिवो विधुनिभः श्रेयस्करः पातु माम् ॥ १ ॥

विकासमेति स्म न याभिषेकान् न म्लानिमप्याटविवासदुःखात्।
मुखाब्जकान्ती रघुनन्दनीया सा मेऽनिशं रम्यशिवं तनोतु ॥ २ ॥

नीलाब्जवर्णातिमृदुप्रतीकं विदेहजाराजितवामभागम्।
करस्थभव्याशुगचारुचापं रामं रघूणामधिपं नमामि ॥ ३ ॥

श्रीसद्गुरोः पादसरोजरेण्वा कृत्वाऽमलं मानसदर्पणं स्वम्।
यशोऽमलं राघवगं प्रवच्मि पुमर्थयुग्मद्वयदायकं यत् ॥ ४ ॥

यदारभ्य समुद्वाह्य रामो गेहमुपागमत्। तदारभ्यानिशं नूत्नं भद्रं मोदाभिनन्दनम् ॥
चतुर्दशजगद्रूपविशालगिरिसञ्चये । वर्षयन्ति स्म पुण्यात्ममेघाः सुखमयं जलम् ॥
ऋद्धिसिद्ध्यैश्वर्यरूपास्तरङ्गिण्यः सुशोभनाः। अयोध्यारूपिणं सिन्धुमभ्युत्प्लुत्य समागमन् ॥
सुजातयो मणिगणा नरा नार्यश्च नागराः। येऽमूल्याः शुचयो रम्या अप्यासन् सर्वरीतिभिः॥
पुर्या विभूतिर्गदितुं न किञ्चिदपि शक्यते । एतावत्येवास्ति नूनं विधातुः कृतिचातुरी ॥
सर्वैः प्रकारैः सर्वेऽपि सुखिनो नागरा जनाः। रामचन्द्रस्यास्यचन्द्रं विधाय स्वाक्षिगोचरम् ॥
मुदिता मातरः सर्वाः सहचर्यस्तथालयः। फलान्वितां समालोक्य स्वकीयां कामनालताम्॥
रामस्य रूपं चरितं स्वभावञ्च गुणव्रजम्। समालोक्य निशम्यापि नृपः प्रमुदितोऽभवत् ॥

एषोऽभिलाषो हृदये समेषां महेशमाराध्य समेऽवदंश्च ।
स्वयं सुजीवन्नपि यौवराज्यं ददातु रामाय नराधिनाथः ॥ १ ॥

एकस्मिन् समये सर्वसमाजेन समन्वितः। रघुराजोऽभवद् राजसभायां सुविराजितः॥
सुकृतानां समस्तानां मूर्तिरासीन्नराधिपः। रामस्य सुयशः श्रुत्वा तस्यानन्दोऽभवत् परः ॥
कृपामभिलषन्ति स्म तस्य सर्वेऽपि भूमिपाः। आनुकूल्यं पालयन्तो रज्यन्ति स्म च लोकपाः॥
सर्वेषु त्रिषु लोकेषु कालोपाधिष्वपि त्रिषु। दिग्रथेन समः कोऽपि भूरिभाग्यो न वर्तते ॥
मूलं सकलभद्राणां यस्य रामसमः सुतः। कथ्येत तस्य विषये यत् किमप्यल्पमेव तत् ॥
मुकुरं करयोर्भूपो गृह्णाति स्म स्वभावतः। विलोक्य वदनं तस्मिन् व्यदधान्मुकुटं समम् ॥
कर्णासन्नस्थितास्तस्य सञ्जाताः कुन्तलाः सिताः। उपदेशं ददाति स्म नूनं वार्धक्यमीदृशम् ॥
यद् यौवराज्यं रामाय प्रदाय वसुधापते !। जन्मजीवनयोर्लाभं किमर्थं स्वीकरोषि न ॥

दो०—यह बिचारु उर आनि नृप, सुदिनु, सुअवसरु पाइ।
प्रेम-पुलकि-तन, मुदित-मन, गुरहि सुनायउ जाइ॥ २॥

कहइ भुआलु, सुनिअ मुनिनायक। भए राम सब बिधि सब लायक॥
सेवक, सचिव, सकल पुरबासी। जे हमारें अरि, मित्र, उदासी॥
सबहि रामु प्रिय, जेहि बिधि मोही। प्रभु-असीस जनु तनु धरि सोही॥
बिप्र - सहित - परिवार गोसाईं। करहिं छोहु सब, रौरिहि नाईं॥
जे गुर - चरन - रेनु सिर धरहीं। ते जनु सकल बिभव बस करहीं॥
मोहि सम यहु अनुभयउ न दूजें। सबु पायउँ रज - पावनि पूजें॥
अब अभिलाषु एकु मनु मोरें। पूजिहि नाथ! अनुग्रह तोरें॥
मुनि प्रसन्न, लखि सहज सनेहू। कहेउ नरेस, रजायसु देहू॥

दो०—राजन! राउर नामु - जसु, सब अभिमत - दातार।
फल-अनुगामी महिपमनि! मन-अभिलाषु तुम्हार॥ ३॥

सब बिधि गुरु प्रसन्न, जियँ जानी। बोलेउ राउ रहँसि, मृदु बानी॥
नाथ! रामु करिअहिं जुबराजू। कहिअ कृपा करि, करिअ समाजू॥
मोहि अछत यहु होइ उछाहू। लहहिं लोग सब लोचन - लाहू॥
प्रभु - प्रसाद सिव सबइ निबाहीं। यह लालसा एक मन माहीं॥
पुनि न सोच, तन रहउ कि जाऊ। जेहिं न होइ पाछें पछिताऊ॥
सुनि मुनि दसरथ - बचन सुहाए। मंगल - मोद - मूल मन भाए॥
सुनु नृप! जासु बिमुख पछिताहीं। जासु भजन-बिनु, जरनि न जाहीं॥
भयउ तुम्हार तनय सोइ स्वामी। रामु पुनीत - प्रेम - अनुगामी॥

दो०—बेगि, बिलंबु न करिअ नृप, साजिअ सबुइ समाजु।
सुदिन, सुमंगलु, तबहि - जब, रामु होहिं जुबराजु॥ ४॥

मुदित महीपति मंदिर आए। सेवक, सचिव, सुमंत्रु, बोलाए॥
कहि जयजीव, सीस तिन्ह नाए। भूप सुमंगल बचन सुनाए॥
जौं पाँचहि मत लागै नीका। करहु हरषि हियँ, रामहि टीका॥
मंत्री मुदित, सुनत प्रिय बानी। अभिमत-बिरवँ परेउ जनु पानी॥
बिनती सचिव करहिं करि जोरी। जिअहु जगतपति! बरिस करोरी॥
जग - मंगल, भल काजु बिचारा। बेगिअ नाथ! न लाइअ बारा॥
नृपहि मोदु, सुनि सचिव-सुभाषा। बढ़त बौंड़, जनु लही सुसाखा॥

दो०—कहेउ भूप, मुनिराज-कर, जोइ-जोइ आयसु होइ।
राम-राज-अभिषेक-हित, बेगि करहु सोइ-सोइ॥ ५॥

हरषि, मुनीस कहेउ मृदु बानी। आनहु सकल - सुतीरथ - पानी॥
ओषध, मूल, फूल, फल, पाना। कहे नाम गनि, मंगल नाना॥
चामर, चरम, बसन बहुभाँती। रोमपाट - पट अगनित जाती॥
मनिगन, मंगल - बस्तु अनेका। जो जग जोगु भूप - अभिषेका॥
बेद - बिदित कहि सकल बिधाना। कहेउ, रचहु पुर बिबिध बिताना॥

चित्तेऽमुमानीय विचारमीशो लब्ध्वा दिनञ्चावसरं मनोज्ञम्।
रोमोद्गदेहो मुदितश्च चित्ते प्रेम्णा गुरुं श्रावयति स्म गत्वा॥ २ ॥

भूपोऽब्रूत मुनीशान ! समाकर्णयतां भवान्। सकलैर्विधिभी रामः सकलार्हः स्थितोऽधुना॥
सेवारताश्च सचिवाः सकलाः पुरवासिनः। येऽस्माकमरयो मित्राण्युदासीनास्तथैव च॥
प्रियः समेषामप्यस्ति रामो मम यथा प्रियः। आशीर्वादः प्रभोर्नूनं राजते तद्वपुर्धरः॥
स्वामिन्! वसुन्धरादेवाः परिवारसमन्विताः। सकला अपि कुर्वन्ति स्नेहं तस्मिन् यथा भवान्॥
ये गुरोः पदयो रेणुं धारयन्ति स्वमूर्धसु। ते नूनमधिकुर्वन्ति सकला अपि सम्पदः॥
मया समानः कोऽप्यन्यो नास्यानुभवमाप्तवान्। भवत्पादरजः पूतं सम्पूज्यावाप्नवं समम्॥
अभिलाषस्त्वेक एव वर्तते मम मानसे। भावत्कानुग्रहान्नाथ! सोऽपि पूर्णो भविष्यति॥
स्नेहं सहजमालोक्य प्रसादं प्राप्तवान् मुनिः। वक्तिस्म यन्नराधीश! राजादेशः प्रदीयताम्॥

भवद्गतं नाम यशश्च राजन्! प्रदायके सर्वमनोरथानाम्।
फलानुगामी क्षितिपालरत्न! स्थितोऽस्ति भावत्कमनोऽभिलाषः॥ ३ ॥

गुरुं प्रसन्नं विज्ञाय स्वचित्ते सर्वरीतिभिः। हर्षान्वितो महीपालः प्रायुङ्क्त मृदुभारतीम्॥
हे नाथ! भवता रामो युवराजो विधीयताम्। कृपां कृत्वाऽऽदिश्यते चेत् सामग्री संविधास्यते॥
मयि जीवत्येव चैष उत्साहो विहितो भवेत्। लोका लाभं लोचनानां लभेरन् सकला अपि॥
कृतवान् सकलं पूर्णं शिवो नाथप्रसादतः। एक एवाभिलाषोऽयं वर्तते मम मानसे॥
नास्ति शोकस्ततो देहस्तिष्ठेद् वा नाशमाप्नुयात्। कदाप्यनन्तरं येन पश्चात्तापो भवेन्न मे॥
निशम्याशारथस्यर्षी रम्याणि वचनान्यति। मूलानि मोदशुभयोर्मुदितो मानसेऽभवत्॥
सोऽब्रूतेश! श्रृणु यतो विमुखा अनुतापगाः। भजनेन विना यस्य चेतोदाहो न शाम्यति॥
स एव नाथस्तनयः सञ्जातो वर्तते तव। पूतप्रीतेरनुगतेः कर्ता रामो यतः स्थितः॥

कुरु त्वरां मा च विलम्बमीश! सर्वं समाजं परिसज्जयस्व।
तदैव रम्ये दिनमङ्गले स्तो रामो यदा स्याद् युवराट्पदस्थः॥ ४ ॥

मुदितो मेदिनीनाथः समायान्निजमन्दिरम्। सेवाकर्तॄन् सुमन्त्रञ्च सचिवं स समाह्वयत्॥
आभाष्य जय जीवेति शिरांस्यनमयन् समे। अश्रावयन् महीपोऽपि वचोजातं सुमङ्गलम्॥
विश्वस्तेभ्यो भवद्भ्यो मे मतं भात्युचितं यदि। तर्हि रामस्य तिलकः कार्यो हृष्टेन चेतसा॥
श्रुत्वैवेमां प्रियां वाचं मन्त्रिणो मोदमाप्नुवन्। मनोरथात्मके सस्ये पानीयं पतितं ननु॥
प्रार्थयन्ते स्म सचिवाः सम्पुटीकृतपाणयः। जीवताज्जगतां नाथ! वर्षकोटिमितं भवान्॥
विचारितं शिवं कार्यं जगन्मङ्गलकारकम्। त्वरा विधीयतां नाथ! मा विलम्बो विधीयताम्॥
मोदते स्म नृपः श्रुत्वा सचिवानां सुभाषणम्। आप्त्वा सुशाखां व्यलसद् वर्धन्ती वल्लरी ननु॥

भूपोऽवदद् यन् मुनिनायकस्य यो यो निदेशस्तनुमानिह स्यात्।
रामस्य राज्याप्त्यभिषेकसङ्गं तं तं भवन्तः परिपूरयन्तु॥ ५ ॥

मुनीशो मुदितो भूत्वा मृदुवाचमुदैरयत्। आनीयतां सुतीर्थानां सर्वेषामपि पुष्करम्॥
औषधीनां मूलपुष्पफलानां दलसंहतेः। तथान्यानेकभद्राणां नामान्यागण्य सोऽब्रवीत्॥
चामराणि पृषच्चर्म तथा वस्त्राणि नैकधा। पटा और्णाश्च कौशेयाः सदसङ्ख्येयजातिकाः॥
गणा मणीनां वस्तूनि शिवरूपाण्यनेकधा। भूपाभिषेकयोग्यानि यानि सन्ति महीतले॥
तान्यानेतुं स वक्ति स्म श्रौतमुक्त्वा समं विधिम्। पुनरब्रूत यन्नाना वितानं रच्यतां पुरे॥

सफल रसाल, पूगफल, केरा। रोपहु बीथिन्ह, पुर चहुँ फेरा ॥
रचहु मंजु - मनि - चौकें चारू। कहहु बनावन बेगि बजारू ॥
पूजहु गनपति, गुर, कुलदेवा। सब बिधि करहु भूमिसुर - सेवा ॥

दो०—ध्वज, पताक, तोरन, कलस, सजहु तुरग, रथ, नाग।
सिर धरि मुनिबर-बचन, सबु, निज-निज काजहिं लाग ॥ ६ ॥

जो मुनीस जेहि आयसु दीन्हा। सो तेहिं काजु प्रथम जनु कीन्हा ॥
बिप्र, साधु, सुर, पूजत राजा। करत राम - हित मंगल - काजा ॥
सुनत राम - अभिषेक सुहावा। बाज गहागह अवध बधावा ॥
राम - सीय - तन सगुन जनाए। फरकहिं मंगल अंग सुहाए ॥
पुलकि सप्रेम परसपर कहहीं। भरत - आगमनु - सूचक अहहीं ॥
भए बहुत दिन, अति अवसेरी। सगुन प्रतीति, भेंट प्रिय केरी ॥
भरत-सरिस प्रिय, को जग माहीं। इहइ सगुन - फलु, दूसर नाहीं ॥
रामहि बंधु - सोच दिन - राती। अंडन्हि कमठ-हृदउ जेहि भाँती ॥

दो०—अेहि अवसर मंगलु परम, सुनि रहँसेउ रनिवासु।
सोभत, लखि बिधु बढ़त जनु, बारिधि-बीचि-बिलासु ॥ ७ ॥

प्रथम जाइ जिन्ह बचन सुनाए। भूषन - बसन भूरि तिन्ह पाए ॥
प्रेम - पुलकि, तन - मन अनुरागीं। मंगलकलस सजन सब लागीं ॥
चौकें चारु सुमित्राँ पूरी। मनिमय, बिबिध भाँति, अति रूरी ॥
आनँदमगन राम - महतारी। दिए दान, बहु बिप्र हँकारी ॥
पूजीं ग्रामदेबि, सुर, नागा। कहेउ बहोरि देनि बलिभागा ॥
जेहि बिधि होइ राम - कल्यानू। देहु दया करि सो बरदानू ॥
गावहिं मंगल कोकिलबयनीं। बिधुबदनीं मृगसावकनयनीं ॥

दो०—राम - राज - अभिषेकु सुनि, हियँ हरषे नर - नारि।
लगे सुमंगल सजन सब, बिधि अनुकूल बिचारि ॥ ८ ॥

तब नरनाहँ बसिष्ठु बोलाए। राम - धाम सिख देन पठाए ॥
गुर - आगमनु सुनत रघुनाथा। द्वार आइ, पद नायउ माथा ॥
सादर अरघ देइ, घर आने। सोरह भाँति पूजि सनमाने ॥
गहे चरन सिय - सहित बहोरी। बोले रामु कमल - कर जोरी ॥
सेवक - सदन स्वामि - आगमनू। मंगल - मूल अमंगल - दमनू ॥
तदपि उचित, जनु बोलि सप्रीती। पठइअ काज, नाथ ! असि नीती ॥
प्रभुता तजि, प्रभु कीन्ह सनेहू। भयउ पुनीत आजु यहु गेहू ॥
आयसु होइ सो करौं गुसाईं। सेवकु लहइ स्वामि - सेवकाईं ॥

दो०—सुनि सनेह - साने बचन, मुनि रघुबरहि प्रसंस।
राम ! कस न तुम्ह कहहु अस, हंस-बंस-अवतंस ! ॥ ९ ॥

बरनि राम - गुन - सीलु - सुभाऊ। बोले प्रेम - पुलकि मुनिराऊ ॥
भूप सजेउ अभिषेक - समाजू। चाहत देन तुम्हहि जुबराजू ॥
राम ! करहु सब संजम आजू। जौं बिधि कुसल निबाहै काजू ॥

रसालाः सफलाः पूगफलान्येकफला अपि । रोप्यन्तां परितो वीथीर्नगर्याः सकलाः अपि ॥
पूर्यन्तां चारुरत्नानां चतुष्कोणा मनोरमाः । आदिश्यतामलङ्कृत्यै हट्टानां त्वरया तथा ॥
प्रपूज्यन्तां गणपतिर्गुरवः कुलदेवताः । विधीयन्तां सर्वरीत्या सेवा भूमिसुपर्वणाम् ॥

ध्वजाः पताकाः सुबलानि कुम्भा अलङ्क्रियन्तां रथवाजिनागाः ।
शीर्षेषु धृत्वा मुनिवर्यवाचं लग्नाः समे स्वस्वविधावभूवन् ॥ ६ ॥

आदिष्टवान् विधातुं यद् यं मुनीनामधीश्वरः । तेन नूनं पूर्वमेव विहितं वर्तते स्म तत् ॥
अर्चते स्म नराधीशो विप्रान् साधून् सुरानपि । रामस्यार्थं विधत्ते स्म कार्यजातञ्च मङ्गलम् ॥
वृत्ते रामाभिषेकस्य श्रुत एव मनोरमे । अति तीव्रमयोध्यायामभिनन्दनमोद्यत ॥
सुनिमित्तान्यसूच्यन्त रामसीताशरीरयोः । मङ्गलानि सुरम्याणि तयोरङ्गानि चास्फुरन् ॥
परस्परं सपुलकौ सप्रेम वदतः स्म तौ । यत् सूचकानि वर्तन्त इमानि भरतागतेः ॥
दिनान्यगुरनेकानि महत्युत्सुकतास्ति च । जायते शकुनैरेतैः प्रतीतिः प्रियसङ्गतेः ॥
भरतेन समः कोऽन्यो वर्तते प्रिय आवयोः । शकुनानां फलं तस्मादिदमेवास्ति नापरम् ॥
अहर्निशं बन्धुबद्धा चिन्ता रामस्य वर्तते । अण्डेषु तिष्ठति स्वेषु यथा कच्छपमानसम् ॥

परं तदेतत्क्षण एव भद्रं राज्ञीनिवासो मुदितो निशम्य ।
भात्येधमानं विधुमैक्ष्य नूनं वारां निधौ वीचिगतो विलासः ॥ ७ ॥

सर्वप्रथममेते यैः समाचाराः निशामिताः । भूषणानि च वासांसि भूरीण्युपगतानि तैः ॥
प्रेमरोमाञ्चिताङ्गास्ता अनुरागाक्तमानसाः । अलङ्कर्तुं प्रारभन्त मङ्गलान् कलशान् समाः ॥
सुमित्रा रमणीयानि चतुष्कोणान्यपूरयत् । मनोहराण्यतिशयं नाना मणिमयानि च ॥
आनन्दमग्नतायुक्ता रामचन्द्रजनिप्रदा । आहूय भूमिदेवेभ्यो दानं दत्ते स्म भूरिशः ॥
अपूजयद् ग्रामदेवीरमरानुरगानपि । बलिभागप्रदानञ्च प्रतिज्ञातवती ततः ॥
अब्रवीच्च यया रीत्या भवेद् रामस्य मङ्गलम् । वितरन्तु दयां कृत्वा वरदानं तमेव मे ॥
गायन्ति स्म शिवं गीतं कोकिलोपमवाग्युताः । सुधांशुतुल्यवदना मृगशावकलोचनाः ॥

निशम्य रामावनिपाभिषेकं चित्ते प्रसन्नाः पुरुषाश्च नार्यः ।
समारभन्तापि सुभद्रसज्जां समेऽनुकूलं द्रुहिणं विचार्य ॥ ८ ॥

समाह्वानं वसिष्ठस्याकरोन्नरपतिस्तः । अप्रेषयच्चोपदेशदानार्थं रामसद्म तम् ॥
गुरोरागमनं शृण्वन्नेव राघवनायकः । द्वारदेशं समागम्यानमयन्मस्तकं पदोः ॥
दत्वार्घ्यं सादरं तस्मै भवनं स तमानयत् । षोडशैरुपचारैश्च सम्पूज्य सममानयत् ॥
विदेहतनयायुक्तो गृह्णाति स्म ततः पदे । भाषते स्म च रामस्तं संयोज्य करतोयजे ॥
सेवकस्योदवसिते यद्यप्यागमनं प्रभोः । मङ्गलस्यास्ति चरणस्तथाऽमङ्गलनाशनम् ॥
तथाप्युचितमेतद् यज्जनमाहूय हार्दयुक् । कार्याय प्रेषयेत् तञ्च भवान्नीतिरियं प्रभो ! ॥
प्रभुः स्नेहं करोति स्म विहाय प्रभुतां भवान् । पवित्रतामुपगतमिदमद्य निकेतनम् ॥
प्रभो ! भवेद् य आदेशस्तमेव करवाण्यहम् । स्वामिसेवाविधावेव लाभः सेवकसंश्रितः ॥

निशम्य सिक्तानि वचांसि हार्दे रामप्रशंसामकरोन् महर्षिः ।
यद् राम ! कस्माद् वदसीदृशं न हंसस्य वंशस्य यतोऽवतंसः ॥ ९ ॥

वर्णयित्वा रघुपतेः प्रकृतिं चरितं गुणान् । प्रेमरोमाञ्चितो भूत्वा मुनीनां पतिरब्रवीत् ॥
समाजमभिषेकस्य कृतवानस्ति भूपतिः । युवराजपदं दातुं तुभ्यं कामयते तथा ॥
अद्य तस्माद् विधेहि त्वं सकलं राम! संयमम् । कार्यं सकुशलं येन विधाता परिपूरयेत् ॥

गुरु, सिख देइ, राय-पहिं गयऊ। राम-हृदय अस बिसमउ भयऊ ॥
जनमे एक संग सब भाई। भोजन, सयन, केलि, लरिकाई ॥
करनबेध, उपबीत, बिआहा। संग-संग सब भए उछाहा ॥
बिमल-बंस यहु अनुचित एकू। बंधु बिहाइ, बड़ेहि अभिषेकू ॥
प्रभु सप्रेम पछितानि सुहाई। हरउ भगत-मन कै कुटिलाई ॥

दो०—तेहि अवसर आए लखन, मगन-प्रेम-आनंद।
सनमाने प्रिय बचन कहि, रघुकुल-कैरव-चंद ॥ १० ॥

बाजहिं बाजने बिबिध बिधाना। पुर-प्रमोदु नहिं जाइ बखाना ॥
भरत-आगमनु सकल मनावहिं। आवहुँ बेगि नयन-फलु पावहिं ॥
हाट, बाट, घर, गलीं, अथाईं। कहहिं परस्पर लोग-लोगाईं ॥
कालि लगन भलि केतिक बारा। पूजिहि बिधि अभिलाषु हमारा ॥
कनक-सिंघासन सीय-समेता। बैठहिं रामु, होई चित-चेता ॥
सकल कहहिं, कब होइहि काली। बिघन मनावहिं देव कुचाली ॥
तिन्हहि सोहाइ न अवध-बधावा। चोरहि चंदिनि राति न भावा ॥
सारद बोलि, बिनय सुर करहीं। बारहिं बार पाय लै परहीं ॥

दो०—बिपति हमारि बिलोकि बड़ि, मातु करिअ सोइ आजु।
रामु जाहिं बन, राजु तजि, होइ सकल सुरकाजु ॥ ११ ॥

सुनि सुर-बिनय ठाढ़ि पछिताती। भइउँ सरोज-बिपिन हिमराती ॥
देखि देव पुनि कहहिं निहोरी। मातु ! तोहि नहिं थोरिउ खोरी ॥
बिसमय-हरष-रहित रघुराऊ। तुम्ह जानहु सब राम-प्रभाऊ ॥
जीव करम-बस सुख-दुख-भागी। जाइअ अवध देव-हित लागी ॥
बार-बार गहि चरन सँकोची। चली बिचारि, बिबुध-मति पोची ॥
ऊँच निवासु, नीचि करतूती। देखि न सकहिं पराइ बिभूती ॥
आगिल काजु बिचारि बहोरी। करिहहिं चाह कुसल कबि मोरी ॥
हरषि हृदयँ दसरथपुर आई। जनु ग्रह-दसा दुसह दुखदाई ॥

दो०—नामु मंथरा मंदमति, चेरी कैकइ-केरि।
अजस-पेटारी ताहि करि, गई गिरा मति फेरि ॥ १२ ॥

दीख मंथरा नगरु बनावा। मंजुल, मंगल, बाज बधावा ॥
पूछेसि लोगन्ह, काह उछाहू। राम-तिलकु सुनि भा उर-दाहू ॥
करइ बिचारु कुबुद्धि, कुजाती। होइ अकाजु कवनि बिधि राती ॥
देखि लागि मधु कुटिल किराती। जिमि गवँ तकइ लेउँ केहि भाँती ॥
भरत-मातु-पहिं गइ बिलखानी। का अनमनि-हसि ? कह हँसि रानी ॥
ऊतरु देइ न, लेइ उसासू। नारि-चरित करि, ढारइ आँसू ॥
हँसि कह रानि, गालु बड़ तोरें। दीन्ह लखन सिख, अस मन मोरें ॥
तबहुँ न बोल, चेरि बड़ि पापिनि। छाड़इ स्वास, कारि जनु साँपिनि ॥

दो०—सभय रानि कह, कहसि किन, कुसल रामु, महिपालु।
लखनु, भरतु, रिपुदमनु, सुनि, भा कुबरी-उर सालु ॥ १३ ॥

उपदेशं प्रदायेत्थं गुरुर्नृपमुपागमत् । विस्मयोऽयं समुत्पन्नस्ततो रामस्य मानसे ॥
सहैवोत्पत्तिमायाताः सकला अपि बन्धवः । भोजनं शयनं केलिर्वृत्तयो बालसङ्गताः ॥
कर्णवेधो यज्ञसूत्रग्रहणोपयमौ तथा । सकला उत्सवा एवं जाताः सह सहैव नः ॥
अयुक्तमिदमेवैकमन्ववाये सुनिर्मले । अभिषेको यदेकस्य परित्यज्यान्यबान्धवान् ॥
सुशोभनः प्रेमयुक्तः पश्चात्तापः प्रभोरयम् । हरेद् भक्तमनोनात्यं तुलसीत्यभिभाषते ॥

सौमित्रिरागात् क्षण एव तस्मिन् स्नेहे च हर्षे परमे निमग्नः ।
समादृतोक्त्वा प्रियभारतीं तं रघ्वन्ववायाम्बुजशीतरश्मिः ॥ १० ॥

प्रणाद्यन्ते स्म वाद्यानि नानारूपाणि नैकधा । प्रमोदो योऽभवत् पुर्यां स वक्तुं नैव शक्यते ॥
प्रार्थयन्ते स्म सकला भरतस्य समागमम् । यत् स त्वरितमागच्छेदाप्नुयाच्चाक्षिजंफलम् ॥
हट्टेष्वध्वसु गेहेषु वीथ्यालौ वेदिकास्वपि । परस्परं वदन्ति स्म पुमांसो महिलास्तथा ॥
श्वः कस्मिन् समये लग्नं मङ्गलं तद् भविष्यति । अस्माकं कामनां यस्मिन् विधाता पूरयिष्यति ॥
सिंहासने तापनीये जनकात्मजया युतः । आसिष्यते यदा रामश्चित्तं नः सौख्यमेष्यति ॥
सर्वेऽपि चिन्तयन्ति स्म यत् कदा श्वो भविष्यति । कामयन्ते स्मान्तरायानितो देवाः कुचक्रिणः ।
रोचन्ते स्म न तेभ्यस्त अयोध्यायाः समुत्सवाः । ज्योत्स्नायुता यथा रात्रिश्चोरेभ्यो नैव रोचते ॥
सरस्वतीं समाहूय प्रार्थयन्ते स्म तां सुराः । वारम्वारं समागृह्य निपतन्ति स्म पादयोः ॥

अस्माकमालोक्य परां विपत्तिं विधीयतामद्य तदेव मातः ! ।
विहाय राज्यं वनमेतु रामस्तथा समं सिद्ध्यतु देवकार्यम् ॥ ११ ॥

सुराणां प्रार्थनां श्रुत्वा तापयुक्ताभवत् स्थिता । यदम्भोजवनायाहमभवं हिमयामिनी ॥
विलोक्य तां तथा देवाः पुनः सम्प्रार्थ्य चावदन् । दोषो भवत्याः स्वल्पोऽपि हे मातर्नभविष्यति ॥
रघुराजोऽस्ति रहितो विस्मयेन तथा मुदा । प्रभावं रामचन्द्रस्य जानाति भवती समम् ॥
स्वकर्मणां वशो भूत्वा जीवोऽस्ति सुखदुःखभाक् । तस्मादयोध्यां भवती देवभद्राय गच्छतात् ॥
पुनः पुनर्गृहीत्वाङ्घ्री तां सङ्कोचेऽक्षिपन् सुराः । देवानां घिषणां तुच्छां विचार्य चलति स्म सा ॥
यदेतेषां वास उच्चैः क्रिया नीचैस्तु वर्तते । इमे विभूतिमन्येषां शक्नुवन्ति न लोकितुम् ॥
विचारं किन्तु सम्पाद्य कार्यजातस्य भाविनः । अभिलाषं करिष्यन्ति कुशलाः कवयो मम ॥
हृष्टचित्ता समागच्छत् पुरीमाशारथस्य सा । नूनं ग्रहदशाऽऽगच्छत् कापि दुस्सहदुःखदा ॥

मन्दोपलब्ध्यन्वितमन्थराख्या चेटी स्थिता केकयराजपुत्र्याः ।
ताञ्चायशःपेटकमाविरच्य तद्बुद्धिमुद्भ्राम्य गतोक्तिदेवी ॥ १२ ॥

आलोकते स्म नगरं मन्थरा समलङ्कृतम् । अभिनन्दनवाद्यानि भद्राणि रुचिराणि च ॥
अस्ति कस्मादुत्सवोऽयमिति पृष्टवती जनान् । निशम्य रामतिलकं जाता सन्तप्तमानसा ॥
कुरुते स्म विचारं सा कुजातिः कुमनीषिणी । रात्रावेव कया रीत्या सकलं विघ्नितं भवेत् ॥
मधुकोषं समालोक्य कुटिला कापि भिल्लिनी । यथा प्रतीक्षते कालं मद् गृह्णामि कथंन्विदम् ॥
भरतस्य प्रसोः पार्श्वं विकला गच्छति स्म सा । विहस्याब्रूत तां राज्ञी कुतस्त्वं विकला स्थिता ॥
उत्तरं न प्रदत्ते स्म परमुच्छ्वसति स्म सा । अश्रुधारां मुञ्चति स्म विधाय चरितं स्त्रियः ॥
राज्ञी विहस्य वक्ति स्म कपोलौ ते समेधितौ । मम चित्तं मन्यते यल्लक्ष्मणस्त्वामशिक्षयत् ॥
ततोऽपि सा महापापा चेटी किमपि नावदत् । परं श्वासं मुञ्चति स्म नूनं कृष्णा भुजङ्गमी ॥

अब्रूत भीता महिषी कुतस्त्वं ब्रूषे शिवं रामनरेशयोर्न ।
सौमित्रिसंयुग्भरतारिहन्त्रोः श्रुत्वेति कुब्जोरसि तीव्रतापः ॥ १३ ॥

कत सिख देइ हमहि कोउ माई। गालु करब केहि कर बलु पाई।।
रामहि छाड़ि कुसल केहि आजू। जेहि जनेसु देइ जुबराजू।।
भयउ कौसिलहि बिधि अति दाहिन। देखत, गरब रहत उर नाहिन।।
देखहु कस न जाइ सब सोभा। जो अवलोकि मोर मनु छोभा।।
पूतु बिदेस, न सोचु तुम्हारें। जानति हहु, बस नाहु हमारें।।
नीद बहुत प्रिय सेज तुराई। लखहु न भूप - कपट - चतुराई।।
सुनि प्रिय बचन, मलिन मनु जानी। झुकी रानि, अब रहु अरगानी।।
पुनि अस कबहुँ कहसि घरफोरी। तब धरि जीभ कढ़ावउँ तोरी।।

दो०—काने, खोरे, कूबरे, कुटिल, कुचाली जानि।
तिय बिसेषि, पुनि चेरि, कहि, भरत-मातु मुसुकानि।। १४।।

प्रियबादिनि ! सिख दीन्हिउँ तोही। सपनेहुँ तो पर कोपु न मोही।।
सुदिनु सुमंगल - दायकु सोई। तोर कहा फुर जेहि दिन होई।।
जेठ स्वामि, सेवक लघु भाई। यह दिनकर - कुल - रीति सुहाई।।
राम - तिलकु जौं साँचेहुँ काली। देउँ, मागु मन - भावत आली।।
कौसल्या - सम सब महतारी। रामहि सहज सुभायँ पिआरी।।
मो पर करहिं सनेहु बिसेषी। मैं करि प्रीति - परीछा देखी।।
जौं बिधि जनमु देइ करि छोहू। होहुँ राम - सिय पूत - पुतोहू।।
प्रान तें अधिक रामु प्रिय मोरें। तिन्ह कें तिलक, छोभु कस तोरें।।

दो०—भरत-सपथ तोहि, सत्य कहु, परिहरि कपट-दुराउ।
हरष - समय, बिसमउ करसि, कारन मोहि सुनाउ।। १५।।

एकहिं बार आस सब पूजी। अब कछु कहब जीभ करि दूजी।।
फोरै जोगु कपारु अभागा। भलेउ कहत, दुख रउरेहि लागा।।
कहहिं झूठि - फुरि बात बनाई। ते प्रिय तुम्हहि, करुइ मैं माई।।
हमहुँ कहबि अब ठकुरसोहाती। नाहिं त मौन रहब दिनु-राती।।
करि कुरूप, बिधि परबस कीन्हा। बवा सो लुनिअ, लहिअ जो दीन्हा।।
कोउ नृप होउ, हमहि का हानी। चेरि छाड़ि अब होब कि रानी।।
जारै जोगु सुभाउ हमारा। अनभल देखि न जाइ तुम्हारा।।
तातें कछुक बात अनुसारी। छमिअ देबि ! बड़ि चूकि हमारी।।

दो०—गूढ़, कपट, प्रिय बचन सुनि, तीय अधरबुधि रानि।
सुरमाया - बस बैरिनिहि, सुहृद जानि पतिआनि।। १६।।

सादर पुनि - पुनि पूँछति ओही। सबरी - गान मृगी जनु मोही।।
तसि मति फिरी, अहइ जसि भावी। रहसी चेरि, घात जनु फाबी।।
तुम्ह पूँछहु मैं कहत डेराऊँ। धरेहु मोर घरफोरी नाऊँ।।
सजि प्रतीति, बहुबिधि गढ़ि-छोली। अवध - साढ़साती तब बोली।।
प्रिय सिय-रामु, कहा तुम्ह रानी ! । रामहि तुम्ह प्रिय, सो फुरि बानी।।
रहा प्रथम, अब ते दिन बीते। समउ फिरें रिपु होहिं, पिरीते।।
भानु कमल - कुल - पोषनिहारा। बिनु जल जारि, करइ सोइ छारा।।
जरि तुम्हारि, चह सवति उखारी। रूँधहु, करि उपाउ - बर-बारी।।

साब्रूत मातः! कस्मान् मे कोऽपि शिक्षां प्रदास्यति। कस्याहञ्च बलं प्राप्य प्रयोक्ष्ये गर्वभारतीम् ॥
अद्य रामं परित्यज्य कुशलं कस्य वर्तते । युवराजपदं यस्मै ददाति मनुजाधिपः ॥
कौसल्यायै विधाताद्य सञ्जातोऽस्त्यतिदक्षिणः । समालोक्य त्विदं गर्वस्तस्या माति न मानसे ॥
कुतो न त्वं स्वयं गत्वा सर्वां पश्यसि पृश्छविम् । यां लोचनातिथिं कृत्वा क्षोभो जातोऽस्ति मेहृदि ॥
तव पुत्रो विदेशेऽस्ति किन्तु शोको न ते स्थितः। विजानासि च यन्नाथो वर्तते वश एव ते ॥
पर्यङ्कोपनिविष्टायै तुभ्यं निद्रातिरोचते । किं न पश्यसि भूपस्य कपटं चातुरीमपि ॥
श्रुत्वा प्रियाणि वाक्यानि ज्ञात्वा तां म्लानमानसाम्। आक्रोश्य राज्ञी वक्ति स्म तूष्णीमेवाधुना भव॥
पुनरीदृक् कदाचित् त्वं वक्षि चेद् गृहभेदिके ! । तर्हि निष्कासयिष्यामि गृहीत्वा रसनां तव ॥

काणांश्च खञ्जानथ कुब्जकांश्च जानातु लोकः कुटिलान् कुवृत्तान् ।
तत्रापि योषाञ्च विशिष्य दासीं प्रोच्याल्पहासा भरतस्य माता ॥ १४ ॥

प्रियवादिनि ! शिक्षां ते दत्तवत्यस्मि केवलम् । अमर्षः स्वप्नकालेऽपि त्वयि मे नैव वर्तते ॥
तदेव सुदिनं सर्वमङ्गलानाञ्च दायकम् । यस्मिन्नेव दिने सत्यं भवेन्निगदितं तव ॥
ज्येष्ठो भवेदधिपतिः कनिष्ठः सेवकस्तथा । दिवाकरकुलस्येयं रीतिरस्ति सुशोभना ॥
वर्तते श्वः सत्यमेव रामस्य तिलको यदि । तर्हि ते चित्तरुचितं दास्यामि सखि! तद् वृणु ॥
कौसल्ययैव सदृशाः सकला अपि मातरः । सहजप्रकृतेरेव रामप्रेमास्पदं स्थिताः ॥
विशेषरूपं मयि तु स्नेहं स कृतवान् स्थितः । मया परीक्षां सम्पाद्य तस्य स्नेहोऽस्ति लक्षितः॥
कृपां कृत्वा यदि विधिर्मह्यं दद्याज् जनि पुनः । तर्हि रामो जानकी च स्यातां पुत्रो वधूर्मम ॥
रामस्तु वर्तते नूनं प्राणेभ्योऽपि प्रियो मम । तस्यैव राज्यतिलकात् क्षोभस्ते वर्तते कथम्॥

सत्यं ब्रुवे त्वां भरतेन शप्त्वा विहाय भेदं कपटञ्च जल्प ।
हर्षस्य काले कुरुषे विषादं मां श्रावयैतच्चरितस्य हेतुम् ॥ १५ ॥

साब्रूत यन्मे युगपत् पूर्णा आशाः समा अपि। संयोज्य जिह्वामपरां किञ्चिद् वक्ष्यामि साम्प्रतम्॥
नूनं स्फोटयितुं योग्यं कपालं दुर्भगं मम । कल्याणोक्तावपि यतो भवती दुःखभाक् स्थिता ॥
मिथ्या सत्यं सुसम्पाद्य व्याहरन्ति जनाश्च ये । त एव ते प्रिया मातरहं कटुतमा तथा ॥
अहमप्यधुना वाचं प्रयोक्ष्ये स्वामिनीप्रियाम् । दिवानिशं मौनमेव संश्रयिष्यामि चान्यथा ॥
कुरूपिणीं मां सम्पाद्य पराधीनां व्यधाद् विधिः । यदुप्तं तल्लुनाम्यद्य यद् दत्तं तल्लभे तथा ॥
भवेत् कोऽपि महीपालः का हानिस्तेन मे भवेत्। दासीत्वमधुना त्यक्त्वा किं भविष्यामि राज्यहम्॥
योग्या प्रज्वालनायैव प्रकृतिर्मम वर्तते । न विलोकयितुं शक्यमकल्याणं मया तव ॥
तत एव मया काचिद् वार्ता विस्तरमापिता । हे देवि ! मर्षणीयोऽयं प्रमादोऽतिमहान् मम॥

गूढोपधिप्रीतिगिरो निशम्य राज्ञी निराधारमतिर्महेला ।
सुपर्वमायावशगा द्विषं तां विश्वासमागात् सुहृदं विबुध्य ॥ १६ ॥

पुनः पुनः पृच्छति स्म राज्ञी तां ससमादरम् । नूनं शबर्या गानेन सञ्जाता मोहिता मृगी ॥
तादृशी तन्मतिर्भ्रान्ता यादृशी भवितव्यता । विज्ञाय दास्यपि प्रीता प्रयोगं सफलं निजम्॥
साब्रूत यत् पृच्छसि त्वं तदुक्तौ तु बिभेम्यहम् । यतस्त्वयास्ति विहितं नाम मे गृहभेदिनी ॥
नाना संयोज्य विश्वासं दत्त्वाकारं विविच्य च। अयोध्यायाःसार्धसप्तदशा वक्ति स्म सा ततः॥
राज्ञि ! त्वया यदुदितं सीतारामौ प्रियौ मम । प्रियाहमपि रामस्य तत् सत्यमुदितं तव ॥
किन्तु तत् पूर्वमेवासीत् तेऽधुना दिवसा गताः । स्निग्धाः सपत्ना जायन्ते समये परिवर्तिते ॥
कमलानां कुलस्यास्ति पोषको दिवसाधिपः । किन्तु सोऽपि विना वारि दग्ध्वा नयति भस्मताम्॥
समुन्मूलयितुं मूलं सपत्नी ते समीहते । रक्ष तत् संविधाय त्वमुपायवरबन्धनम् ॥

दो०—तुम्हहि न सोचु सोहाग-बल, निज बस जानहु राउ ।
मन मलीन, मुह मीठ नृपु, राउर सरल सुभाउ ॥ १७ ॥

चतुर - गँभीर राम - महतारी । बीचु पाइ, निज बात सँवारी ॥
पठए भरतु भूप ननिअउरें । राममातु - मत जानब रउरें ॥
सेवहिं सकल सवति मोहि नीकें । गरबित भरतमातु बल पी कें ॥
सालु तुम्हार कौसिलहि माई । कपट चतुर, नहिं होइ जनाई ॥
राजहि तुम्ह पर प्रेमु बिसेषी । सवति - सुभाउ सकइ नहिं देखी ॥
रचि प्रपंचु, भूपहि अपनाई । रामतिलक - हित लगन धराई ॥
यह कुल उचित राम कहुँ टीका । सबहि सोहाइ, मोहि सुठि नीका ॥
आगिलि बात समुझि, डरु मोही । देउ दैउ फिरि, सो फलु ओही ॥

दो०—रचि, पचि, कोटिक कुटिलपन, कीन्हेसि कपट-प्रबोधु ।
कहिसि कथा सत सवति कै, जेहि बिधि बाढ़ बिरोधु ॥ १८ ॥

भावी - बस प्रतीत उर आई । पूँछ रानि, पुनि सपथ देवाई ॥
का पूँछहु तुम्ह अबहुँ न जाना । निज हित-अनहित पसु पहिचाना ॥
भयउ पाखु दिन सजत समाजू । तुम्ह पाई सुधि मोहि सन आजू ॥
खाइअ, पहिरिअ, राज तुम्हारें । सत्य कहें नहिं दोषु हमारें ॥
जौं असत्य कछु कहब बनाई । तौ बिधि देइहि हमहि सजाई ॥
रामहि तिलक कालि जौं भयऊ । तुम्ह कहुँ बिपति-बीजु बिधि बयऊ ॥
रेख खँचाइ कहउँ बलु - भाषी । भामिनि ! भइहु दूध कइ माखी ॥
जौं सुत - सहित करहु सेवकाई । तौ घर रहहु, न आन उपाई ॥

दो०—कद्रूँ बिनतहि दीन्ह दुखु, तुम्हहि कौसिलाँ देब ।
भरतु बंदिगृह सेइहहिं, लखनु राम के नेब ॥ १९ ॥

कैकयसुता सुनत कटु बानी । कहि न सकइ कछु, सहमि सुखानी ॥
तन पसेउ, कदली - जिमि काँपी । कुबरीं, दसन जीभ तब चाँपी ॥
कहि - कहि कोटिक कपट-कहानी । धीरजु धरहु, प्रबोधिसि रानी ॥
फिरा करमु, प्रिय लागि कुचाली । बकिहि सराहइ, मानि मराली ॥
सुनु मंथरा ! बात फुरि तोरी । दहिनि आँखि नित फरकइ मोरी ॥
दिन - प्रति देखउँ राति कुसपने । कहउँ न तोहि, मोहबस अपने ॥
काह करौं सखि ! सूध सुभाऊ । दाहिन - बाम न जानउँ काऊ ॥

दो०—अपनें चलत न आजु लगि, अनभल काहुक कीन्ह ।
केहिं अघ एकहि बार मोहि, दैअँ दुसह दुखु दीन्ह ॥ २० ॥

नैहर जनमु भरब बरु जाई । जिअत, न करबि सवति-सेवकाई ॥
अरि - बस दैउ जिआवत जाही । मरनु नीक, तेहि जीव न चाही ॥
दीन बचन कह बहुबिधि रानी । सुनि, कुबरीं तियमाया ठानी ॥
अस कस कहहु मानि मन ऊना । सुखु-सोहागु तुम्ह कहुँ दिन दूना ॥
जेहिं राउर अति अनभल ताका । सोइ पाइहि यहु फलु-परिपाका ॥

चिन्ता न सौभाग्यबलाद् भवत्या जानाति भूपं स्ववशे स्थितञ्च।
ह्यानने राण् मलिनश्च मिष्टस् तथास्ति साध्वी प्रकृतिर्भवत्याः ॥ १७ ॥

चतुरातिगभीरा च माता रामस्य वर्तते। मध्येऽवसरमासाद्य स्वकार्यं समपादयत् ॥
भरतः प्रेषितो राज्ञा यन् मातामहमन्दिरम्। मतं रामप्रसोरेव तद् भवत्या विबुध्यताम् ॥
मामेव सम्यक् सेवन्ते सपत्न्यः सकला अपि। पत्युरेव बलान्माता भरतस्यास्ति गर्विता ॥
त्वमेव कण्टकं मातः! कौसल्यायाः कृते स्थिता। कपटे चतुरा सास्ति तस्मात् तन्नैव बुध्यते ॥
त्वयि विश्वम्भरेशस्य विशिष्टं प्रेम वर्तते। सपत्नीप्रकृतिः सा तन्न शक्नोत्यवलोकितुम् ॥
प्रपञ्चं सुसमायोज्य विधाय स्ववशं नृपम्। रामराज्याभिषेकाय लग्नं सा निसचाययत् ॥
इदं कुलस्यास्त्युचितं यद् रामतिलको भवेत्। रोचते च समेभ्योऽपि किन्तु मह्यं विशेषतः ॥
परं भावि विचार्यैव मम भीतिः प्रजायते। दद्यात् तस्यै फलं तस्य दैवं सम्भूय पश्चिमम् ॥

कृत्वेति साऽयोज्य च छद्मकोटीर्व्यधत्त तस्याः कपटप्रबोधम्।
शतं समाख्यात् सवधूकथाश्च रीत्या यया बुद्धिमियाद् विरोधः ॥ १८ ॥

अगृह्णान्मानसे स्थानं विश्वासो भाविनो वशात्। पृच्छति स्म ततो राज्ञी विधाय शपथं तया ॥
साब्रूत किं पृच्छसि त्वं नाजाना अधुनापि किम्। पशवोऽपि विजानन्ति स्वकीये तु हिताहिते ॥
प्रयातः सकलः पक्षः समाजस्य सुसज्जतः। तद्वार्तास्ति परिज्ञाता त्वयाद्य मम पार्श्वतः ॥
तवैव राज्ये खादामि तथा परिदधाम्यहम्। अतः सत्यस्य कथने कोऽपि दोषो न मे स्थितः ॥
यद्यसत्यं विनिर्माय वदिष्यामि किमप्यहम्। अवश्यं तर्हि मे दण्डं विधाता सम्प्रदास्यति ॥
सञ्जातो रामचन्द्रस्य श्वो राजतिलको यदि। तर्हि तुभ्यं विपद्बीजं विधाता नूनमुप्तवान् ॥
रेखां विलिख्य सुबलमेतत् त्वां कथयाम्यहम्। यद् भामिनि! त्वं सञ्जाता वर्तसे दुग्धमक्षिका ॥
यद्यात्मजेन सहिता सेवकत्वं विधास्यसि। तर्हि गेहे वत्स्यसि त्वमुपायोऽन्यो न विद्यते ॥

कद्रूरदाद् दुःखमहो विमात्रे प्रदास्यते कोसलजा च तुभ्यम्।
सेविष्यते वै भरतोऽपि कारां सौमित्रिरप्येष्यति रामभक्तिम् ॥ १९ ॥

कैकेयी तां निशम्यैव तस्याः कटुसरस्वतीम्। न वक्तुमशकत् किञ्चित् स्तब्धा भीता तथाऽभवत् ॥
तनुस्तस्याः स्वेदयुक्ता कदलीव च कम्पिता। ततः कुब्जापि जिह्वां स्वां दशनैः समपीडयत् ॥
उक्त्वा चोक्त्वा कोटिसङ्ख्याः कथाः कपटसंयुताः। राज्ञीं प्राबोधयत् सा यत् कुरु त्वं धैर्यधारणम् ॥
भाग्यं गतं वैपरीत्यं कुकृत्यञ्चाभवत् प्रियम्। मत्वा बकीं राजहंसीं राज्ञी प्राशंसदेव ताम् ॥
मन्थरे! शृणु सत्यैव वर्तते तव भारती। विलोचनं दक्षिणं मे स्फुरति प्रतिवासरम् ॥
निशाकाले च दुःस्वप्नान् पश्यामि प्रतिवासरम्। निजमोहवशात् किन्तु त्वामहं कथयामि न ॥
करवाणि वयस्ये! किं स्वभावः सरलो मम। न जाने दक्षिणं किञ्चिन्न च सव्यमपि क्वचित् ॥

यावद् बलं मे स्थितमद्य यावत् कृतं न कस्याप्यहितं मयास्ति।
केनैनसा मे युगपत् तथापि दुःसह्यदुःखं विधिनास्ति दत्तम् ॥ २० ॥

जन्म पूर्णं यापयिष्ये गत्वा तातगृहं त्वहम्। सपत्न्याः किन्तु दासीत्वं करिष्ये नैव जीवती ॥
दैवं द्विषो वशे कृत्वा जीवितं विदधाति यम्। जीवनापेक्षया तस्य वर्तते मरणं वरम् ॥
नानाविधानि दीनानि राज्ञ्यवोचद् वचांसि ताम्। निशम्य तानि सा कुब्जा स्त्रीमायामतनोत् ततः ॥
विधाय मनसि ग्लानिं कथमेवं प्रभाषसे। प्रत्यहं सुखसौभाग्ये द्विगुणे ते भविष्यतः ॥
यया भवत्या अहितं महदेतत् समीहितम्। आयतौ सावश्यमेव फलमेतस्य लप्स्यते ॥

जब तें कुमत सुना मैं स्वामिनि ! । भूख न बासर, नीद न जामिनि ।।
पूँछेउँ गुनिन्ह, रेख तिन्ह खाँची । भरत भुआल होहिं, यह साँची ।।
भामिनि ! करहु, त कहौं उपाऊ । है तुम्हरीं सेवा - बस राऊ ।।

दो०—परउँ कूप तुअ बचन पर, सकउँ पूत-पति त्यागि ।
कहसि, मोर दुखु देखि बड़, कस न करब हित लागि ।। २१ ।।

कुबरीं करि कबुली कैकेई । कपट - छुरी उर - पाहन टेई ।।
लखइ न रानि निकट दुखु कैसें । चरइ हरित तिन बलिपसु जैसें ।।
सुनत बात मृदु, अंत कठोरी । देति मनहुँ मधु, माहुर घोरी ।।
कहइ चेरि, सुधि अहइ कि नाहीं । स्वामिनि ! कहिहु कथा मोहि पाहीं ।।
दुइ बरदान भूप - सन थाती । मागहु आजु, जुड़ावहु छाती ।।
सुतहि राजु, रामहि बनबासू । देहु, लेहु सब सवति - हुलासू ।।
भूपति राम - सपथ जब करई । तब मागेहु, जेहिं बचनु न टरई ।।
होइ अकाजु, आजु निसि बीतें । बचनु मोर प्रिय मानेहु जी तें ।।

दो०—बड़ कुघातु करि, पातकिनि, कहेसि, कोपगृहँ जाहु ।
काजु सँवारेहु सजग सबु, सहसा जनि पतिआहु ।। २२ ।।

कुबरिहि रानि, प्रानप्रिय जानी । बार - बार बड़ि बुद्धि बखानी ।।
तोहि सम हित न मोर संसारा । बहे जात - कइ भइसि अधारा ।।
जौं बिधि पुरब मनोरथु काली । करौं तोहि चख - पूतरि आली ।।
बहुबिधि चेरिहि आदरु देई । कोपभवन गवनी कैकेई ।।
बिपति - बीजु, बरषा - रितु-चेरी । भुइँ भइ कुमति कैकई केरी ।।
पाइ कपट - जलु, अंकुर जामा । बर दोउ दल, दुख-फल परिनामा ।।
कोप - समाजु साजि सबु सोई । राजु करत, निज कुमति बिगोई ।।
राउर नगर कोलाहलु होई । यह कुचालि कछु जान न कोई ।।

दो०—प्रमुदित पुर - नर - नारि सब, सजहिं सुमंगलचार ।
ऐक प्रबिसहिं, ऐक निर्गमहिं, भीर भूप - दरबार ।। २३ ।।

बाल - सखा सुनि, हियँ हरषाहीं । मिलि दस-पाँच राम पहिं जाहीं ।।
प्रभु आदरहिं प्रेमु पहिचानी । पूँछहिं कुसल - खेम मृदु बानी ।।
फिरहिं भवन, प्रिय - आयसु पाई । करत परसपर राम - बड़ाई ।।
को रघुबीर - सरिस संसारा । सीलु - सनेहु - निबाहनिहारा ।।
जेहिं जेहिं जोनि करम-बस भ्रमहीं । तहँ-तहँ ईसु ! देउ यह हमहीं ।।
सेवक हम, स्वामी सियनाहू । होउ नात यह ओर निबाहू ।।
अस अभिलाषु, नगर सब काहू । कैकयसुता - हृदयँ अति दाहू ।।
को न कुसंगति पाइ नसाई । रहइ न नीच - मतें चतुराई ।।

दो०—साँझ समय, सानंद नृपु, गयउ कैकई - गेहँ ।
गवनु निठुरता - निकट किय, जनु धरि देह सनेहँ ।। २४ ।।

हे स्वामिनि! यदारभ्य मयैतत् कुमतं श्रुतम्। तदारभ्य दिवा क्षुन्न निद्रा वा निशि नास्ति मे।।
मौहूर्तिका मया पृष्टा रेखामालिख्य तेऽवदन्। वर्तते सत्यमेतद् यद् भरतो राड् भविष्यति।।
कोपने! यर्हि कुरुषे तर्ह्युपायं वदाम्यहम्। वर्तते तव सेवाया वशे वसुमतीपतिः।।

सोचे त्वदुक्तेर्निपतामि कूपे शक्नोमि हातुं तनुजं पतिञ्च।
दृष्ट्वाति दुःखं मम वक्षि चेत् त्वं कथं स्वभद्राय न तत् करिष्ये।। २१।।

कुब्जा निबद्धवचनां कृत्वा भरतमातरम्। कपटच्छुरिकां तीक्ष्णां व्यधत्त हृदयाश्मनि।।
स्वसमीपस्थितं दुःखं राज्ञी नालक्षयत् कथम्। यथा वलिपशुर्घासं हरिच्चरति केवलम्।।
श्रूयमाणा गिरस्तस्या रम्या अन्ते च कर्कशाः। नूनं मधुनि सम्मेल्य सा तां विषमपाययत्।।
दासी वक्ति स्म तां यत् ते वर्तते वा न वा स्मृतिः। तस्याः कथाया योक्तासीन् मां प्रति स्वामिनि! त्वया
द्वौ वरौ ते न्यासभूतौ भूपस्य सविधे स्थितौ। अद्य याचस्व तौ तं त्वं निजोरः कुरु शीतलम्।।
देहि राज्यं तनूजाय रामाय वसतिं वने। सपत्न्याः सर्वमुल्लासं त्वमेवोरीकुरुष्व च।।
ग्रहीष्यति महीपालो रामस्य शपथं यदा। तदा वृणु वरौ येन वचनं न मुधा भवेत्।।
यास्यत्यद्यतनीया चेन्निडकार्यं भविष्यति। अतो मन्यस्व वचनं मम चित्तादपि प्रियम्।।

संसाध्य पापातिमहत् कुघातं तां सावदत् कोपगृहं प्रयाहि।
कार्यं समं त्वं कुरु सावधाना मा याहि विश्वासमतर्कितञ्च।। २२।।

राज्ञी कुब्जां परिज्ञाय प्राणेभ्योऽपि प्रियां ततः। तस्या मनीषां महतीं वारम्वारमवर्णयत्।।
अवदच्च त्वया तुल्या लोके नास्ति हिता मम। सञ्जाता प्रवहन्त्यै त्वं मह्यमाधाररूपिणी।।
मनोरथं यदि श्वो मे विधाता पूरयिष्यति। तर्हि त्वां प्रविधास्यामि सखि! नेत्रकनीनिकाम्।।
एवंरीत्या बहुविधं दत्वा दास्यै समादरम्। कैकेयी कोपभवनं समुद्दिश्याश्रयद् गतिम्।।
विपत्तिर्बीजरूपास्ति दासी वर्षतुरेव च। कैकेय्याः कुमतिर्जाता वपनार्थं वसुन्धरा।।
लब्ध्वा कपटपानीयं जनिमाप्नोत् तथाङ्कुरम्। वरद्वयं दले तस्य दुःखञ्च फलमन्तिमम्।।
सा कोपसज्जां सकलामासज्य स्वापमाश्रयत्। राज्यं समुपभुञ्जाना स्वकुमत्या क्षयं गता।।
नृपालये नगर्याञ्च स्थितः कोलाहलो मुदः। इदञ्च कुत्सितं चक्रं विजानीते स्म कोऽपि न।।

पुर्याः समे स्त्रीपुरुषाः प्रहृष्टा विभूषयन्ति स्म सुभद्रसज्जाम्।
एके विशन्ति स्म वियन्ति चान्ये द्वारे महीपस्य सुसङ्कुलत्वम्।। २३।।

निशम्य बालमित्राणि हृष्यन्ति स्म स्वचेतसि। दश पञ्च च सम्मिलय यन्ति स्मा राद् रघूत्तमम्।।
परिचीय स्नेहमीशस्तान् सम्मानयति स्म च। प्रश्नानपि पृच्छति स्म कुशलक्षेमसङ्गतान्।।
उपलभ्य प्रियस्याज्ञां विचरन्ति स्म मन्दिरे। प्रशंसां रामचन्द्रस्य कुर्वन्तस्ते परस्परम्।।
अवदन् यद् विद्यते को रघुवीरसमो भुवि। शीलस्य तद्वत् स्नेहस्य निर्वोढा च निरीक्षकः।।
भ्रमाम कर्मणां निघ्ना यस्यां यस्यां तनौ वयम्। तस्यां तस्यामेतदेव यच्छत्वस्मभ्यमीश्वरः।।
यत् सेवका भविष्यामो वयं सीतापतिः प्रभुः। भवतादपि निर्व्यूढः सम्बन्धोऽयं निरन्तरम्।।
एषोऽभिलाषो नगरे सकलानामपि स्थितः। किन्तु केकयजाताया हृदि दाहोऽभवन्महान्।।
न प्रयाति विनाशं क उपलभ्य कुसङ्गतिम्। न स्थिर्तिं याति चातुर्यं मते नीचस्य सेविते।।

आनन्दयुक्तो नृपतिर्दिनान्ते समव्रजत् केकयजानिकायम्।
अधाद् गतिं निष्ठुरतासमीपं स्नेहः शरीरं परिगृह्य नूनम्।। २४।।

कोपभवन सुनि सकुचेउ राऊ। भय-बस अगहुड़ परइ न पाऊ॥
सुरपति बसइ बाँहबल जाकें। नरपति सकल रहहिं रुख ताकें॥
सो सुनि तिय-रिस गयउ सुखाई। देखहु काम-प्रताप-बड़ाई॥
सूल, कुलिस, असि अँगवनिहारे। ते रतिनाथ-सुमन-सर मारे॥
सभय नरेसु प्रिया पहिं गयऊ। देखि दसा, दुखु दारुन भयऊ॥
भूमि-सयन, पटु मोट-पुराना। दिए डारि तन-भूषन नाना॥
कुमतिहि कसि कुबेषता फाबी। अनअहिवातु सूच जनु भाबी॥
जाइ निकट, नृपु कह मृदु बानी। प्रानप्रिया! केहि हेतु रिसानी॥

छं०—केहि हेतु रानि! रिसानि, परसत पानि, पतिहि नेवारई।
मानहुँ सरोष भुअंग-भामिनि, बिषम भाँति निहारई॥
दोउ बासना रसना, दसन बर, मरम ठाहरु देखई।
तुलसी, नृपति भवतव्यता-बस काम-कौतुक लेखई॥

सो०—बार-बार कह राउ, सुमुखि! सुलोचनि! पिकबचनि!।
कारन मोहि सुनाउ, गजगामिनि! निज कोप कर॥ २५॥

अनहित तोर प्रिया केइँ कीन्हा। केहि दुइ सिर, केहि जमु चह लीन्हा॥
कहु केहि रंकहि करौं नरेसू। कहु केहि नृपहि निकासौं देसू॥
सकउँ तोर अरि अमरउ मारी। काह कीट बपुरे नर-नारी॥
जानसि मोर सुभाउ बरोरू। मनु तव आनन-चंद-चकोरू॥
प्रिया! प्रान, सुत, सरबसु मोरें। परिजन, प्रजा, सकल बस तोरें॥
जौं कछु कहौं कपटु करि तोही। भामिनि! राम-सपथ-सत मोही॥
बिहसि मागु मनभावति बाता। भूषन सजहि मनोहर गाता॥
घरी-कुघरी समुझि जियँ देखू। बेगि प्रिया! परिहरहि कुबेषू॥

दो०—यह सुनि, मन गुनि सपथ बड़ि, बिहसि उठी मतिमंद।
भूषन सजति, बिलोकि मृगु, मनहुँ किरातिनि फंद॥ २६॥

पुनि कह राउ, सुहृद जियँ जानी। प्रेम पुलकि, मृदु, मंजुल बानी॥
भामिनि! भयउ तोर मनभावा। घर-घर, नगर, अनंद-बधावा॥
रामहि देउँ कालि जुबराजू। सजहि सुलोचनि! मंगल साजू॥
दलकि उठेउ, सुनि हृदय कठोरू। जनु छुइ गयउ पाक बरतोरू॥
ऐसिउ पीर बिहसि तेहिं गोई। चोर-नारि जिमि प्रगटि न रोई॥
लखहिं न भूप कपट-चतुराई। कोटि-कुटिल-मनि गुरू पढ़ाई॥
जद्यपि नीति-निपुन नरनाहू। नारिचरित-जलनिधि अवगाहू॥
कपट-सनेहु बढ़ाइ बहोरी। बोली बिहसि नयन-मुहु मोरी॥

दो०—मागु-मागु पै कहहु पिय! कबहुँ न देहु, न लेहु।
देन कहेहु बरदान दुइ, तेउ पावत संदेहु॥ २७॥

जानेउँ मरमु, राउ हँसि कहई। तुम्हहि कोहाब परम प्रिय अहई॥
थाती राखि, न मागिहु काऊ। बिसरि गयउ मोहि, भोर सुभाऊ॥

निशम्य कोपभवनं नृपः सङ्कोचमाश्रयत् । भयाधीनस्थितेस्तस्य पादोऽप्यग्रे न चापतत् ।।
यस्य बाह्वोर्बले देवपतिर्वसति निर्भयः । दृशौ यस्य विलोकन्ते सकलाः पतयो नृणाम् ।।
स एव योषितः कोपं श्रुत्वा शुष्कत्वमाश्रयत् । दृश्येतां कामदेवस्य प्रतापो महिमा तथा ।।
प्रहारं शूलवज्रासिकृतं देहे सहन्ति ये । निहन्यन्ते तेऽपि रत्या नाथस्य सुमनश्शरैः ।।
प्रियायाः पार्श्वमगमत् सभयो वसुधाधिपः । अवलोक्य दशां तस्या दारुणं दुःखमन्वभूत् ।।
धरातले शयाना सा वसाना स्थूलशाटकम् । सम्परित्यक्तविविधविभूषणकलेवरा ।।
कुवेषता विकसिता दुर्मत्यामभवत् कथम् । साददात् सूचनां नूनमसौभाग्यस्य भाविनः ।।
गत्वा समीपं भूपालः प्रायुङ्क्त मधुरां गिरम्। प्राणप्रिये! कोपयुक्ता वर्तसे केन हेतुना ।।

कुतोऽसि राज्ञि! रोषयुक् प्रयुज्य वाचमीदृशं स्पृशन्तमेव पाणिना न्यवारयत् पतिं क्षणात्
व्यलोकयच्च रुड्युता भुजङ्गभामिनी ध्रुवं त्वतीव वक्रतायुजा विघूर्णते स्म चक्षुषा ।
स्पृहे च जिह्विकाद्वयं वरौ तदीयवन्तकौ पदं तथैव मर्मणः समीक्षते स्म दंशितुम्
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति भाविनो वशात् प्रसूनबाणकौतुकं प्रबुध्यते स्म भूपतिः ।।

मुहुर्भूमिनाथो ब्रवीति स्म तां यन् मनोज्ञानने! स्वक्षियुवते! पिकोक्ते!
मदीयश्रुतिस्थं निदानं विधेहि स्वकीयस्य कोपस्य मातङ्गयाने! ।। २५ ।।

अहितं ते प्रिये! केन वर्तते प्रतिपादितम् । द्विमूर्धः कोऽस्ति सञ्जातो यमः कमभिवाञ्छति ।।
वद कं निर्धनं रत्नगर्भेशं विदधाम्यहम् । वद कं वसुधाधीशं देशान्निष्कासयाम्यहम् ।।
अरिं तवामरमपि शक्तो नाशयितुं त्वहम् । किं पुनः कीटसदृशान् प्राकृतान् पुरुषान् स्त्रियः।।
परिजानीष एव त्वं वरोरु! प्रकृतिं मम । तवाननस्य चन्द्रस्य चकोरो मानसं मम ।।
प्रिये! प्राणास्तनूजाताः सकलं स्वं तथा मम । प्रजाजनाः परिजनाः सकला अपि ते वशाः।।
विधाय कपटं किञ्चिद् यदि त्वां कथयाम्यहम्। तर्हि भामिनि! रामस्य शपथः शतशो मम।।
रोचते यन् मानसाय याचस्व त्वं विहस्य तत्। मनोहरे संहनने भूषणानि सुसज्जय ।।
समयं वा कुसमयं विचार्येक्षस्व मानसे । अरमेव प्रिये! वेषममुं सन्त्यज्य कुत्सितम् ।।

श्रुत्वेति सा मन्दमतिर्महान्तं विचार्य चित्ते शपथं विहस्य ।
स्थिता च भूषा अदधाद् विलोक्य मृगं ध्रुवं जालमधात् किराती ।। २६ ।।

तां ज्ञात्वा सुहृदं चित्ते महीपः पुनरब्रवीत् । प्रेमरोमाञ्चितो भूत्वा मृदुलां मञ्जुलां गिरम्।।
सञ्जातं चित्तरुचितं वर्तते तव भामिनि! । हर्षाभिनन्दवाद्यानि निनाद्यन्ते गृहे गृहे ।।
रामाय सम्प्रदास्यामि श्वः पदं युवभूपतेः । सन्मङ्गलाभूषणानि विभूषय सुलोचने! ।।
श्रुत्वैव तस्याः कठिनं मनो विदलतामयात् । तनूरुहोद्भवः पक्वो विस्फोटोऽस्पृश्यत ध्रुवम्।।
सागूहत विहस्यैव पीडामेतादृशीमपि । यथा काचिच्चोरनारी प्रकटा नैव रोदिति ।।
नालक्षयत भूपालस्तस्याः कपटचातुरीम् । यतः सा कोटिकुटिलशिरोमणिसुपाठिता ।।
नीतिनैपुण्यसंयुक्तो नृपोऽवर्तत यद्यपि । तथापि नारीचरितमगाधः पयसां निधिः ।।
ततो वृद्धिमुपानीय स्नेहं सा कपटोद्भवम् । आकुञ्च्य साक्षि वदनं विहस्य प्रायुनग् गिरम्।।

ब्रूते प्रियो मां वृणु वृण्विदं तु ददाति गृह्णाति भवांश्च नैव ।
आह स्म दातुं वरदानयुग्मं लाभे तयोरप्यधुनास्ति शङ्का ।। २७ ।।

विहस्याब्रूत भूपस्तां विज्ञातं मर्म ते मया । यन् मानकरणं तुभ्यं वर्तते परमं प्रियम् ।।
न्यासीकृत्य वरौ तौ द्वौ न याचितवती पुनः । स्वभावाद् विस्मृतिमतो व्यस्मरं तावहं तथा।।

झूठेहुँ हमहि दोषु जनि देहू। दुइ कै चारि मागि मकु लेहू ॥
रघुकुल - रीति सदा चलि आई। प्रान जाहुँ बरु, बचनु न जाई ॥
नहिं असत्य - सम पातक पुंजा। गिरि-सम होहिं कि कोटिक गुंजा ॥
सत्यमूल सब सुकृत सुहाए। बेद - पुरान - बिदित मनु गाए ॥
तेहि पर राम - सपथ करि आई। सुकृत - सनेह - अवधि रघुराई ॥
बात दृढ़ाइ, कुमति हँसि बोली। कुमत-कुबिहग-कुलह जनु खोली ॥

दो०—भूप - मनोरथ सुभग बनु, सुख सुबिहंग - समाजु।
भिल्लिनि जिमि छाड़न चहति, बचन भयंकरु बाजु ॥ २८ ॥

मासपारायण, तेरहवाँ विश्राम

सुनहु प्रानप्रिय! भावत जी का। देहु एक बर भरतहि टीका ॥
मागउँ दूसर बर, कर जोरी। पुरवहु नाथ! मनोरथ मोरी ॥
तापस बेष, बिसेषि उदासी। चौदह बरिस रामु बनबासी ॥
सुनि मृदु बचन, भूप हियँ सोकू। ससि-कर छुअत, बिकल जिमि कोकू ॥
गयउ सहमि, नहिं कछु कहि आवा। जनु सचान बन झपटेउ लावा ॥
बिबरन भयउ निपट नरपालू। दामिनि हनेउ मनहुँ तरु - तालू ॥
माथें हाथ, मूदि दोउ लोचन। तनु धरि सोचु लाग जनु सोचन ॥
मोर मनोरथु - सुरतरु फूला। फरत करिनि जिमि हतेउ समूला ॥
अवध उजारि कीन्हि कैकेईं। दीन्हिसि अचल बिपति कै नेईं ॥

दो०—कवनें अवसर का भयउ, गयउँ नारि - बिस्वास।
जोग-सिद्धि-फल-समय जिमि, जतिहि अबिद्या-नास ॥ २९ ॥

ऐहि बिधि राउ मनहिं मन झाँखा। देखि कुभाँति कुमति मन माखा ॥
भरतु कि राउर - पूत न होंही। आनेहु मोल बेसाहि कि मोही ॥
जो सुनि सरु - अस लाग तुम्हारें। काहे न बोलहु बचनु सँभारें ॥
देहु उतरु अनु, करहु कि नाहीं। सत्यसंध तुम्ह रघुकुल माहीं ॥
देन कहेहु, अब जनि बरु देहू। तजहु सत्य, जग अपजसु लेहू ॥
सत्य सराहि कहेहु बरु देना। जानेहु, लेइहि मागि चबेना ॥
सिबि, दधीचि, बलि जो कछु भाषा। तनु-धनु तजेउ, बचन पनु राखा ॥
अति कटु बचन कहति कैकेई। मानहुँ लोन जरे पर देई ॥

दो०—धरम धुरंधर धीर धरि, नयन उघारे रायँ।
सिरु धुनि, लीन्हि उसास, असि, मारेसि मोहि कुठायँ ॥ ३० ॥

आगें दीखि जरत रिस भारी। मनहुँ रोष - तरवारि उघारी ॥
मूठि कुबुद्धि, धार निठुराई। धरी कूबरीं सान बनाई ॥
लखी महीप कराल, कठोरा। सत्य कि जीवनु लेइहि मोरा ॥
बोले राउ कठिन करि छाती। बानी सबिनय तासु सोहाती ॥
प्रिया! बचन कस कहसि कुभाँती। भीर! प्रतीति-प्रीति करि हाँती ॥

मह्यं वितथमेव त्वं मा प्रयच्छस्व दूषणम् । स्थाने द्वयोश्चतुःसङ्ख्यान् वरान् वृणु यदीच्छसि ।।
रीती रघुकुलस्येयं प्रवृत्तास्ति निरन्तरम् । यत् प्राणा यान्ति चेद् यान्तु किन्तु याति न भाषितम् ।।
असत्येन समं नास्ति पातकानां कदम्बकम् । किं गुञ्जा कोटिसङ्ख्यापि भवत्युर्वीधरोपमा ।।
शोभन्ते सत्यमूलानि सुकृतानि समान्यपि । इति श्रुतिपुराणेषु प्रथितं मनुवर्णितम् ।।
तत्रापि रामशपथो वर्तते विहितो मया । स्नेहस्य सुकृतानाञ्च रघुनाथोऽवधिर्मम ।।
वचो दृढं विधायेत्थं विहस्याकथयत् कुधीः । कुमतं कुखगं नूनं निरावृतदृशं व्यधात् ।।

रम्यं वनं भूपमनोरथोऽभूत् सुखं तथा रम्यविहङ्गवृन्दम् ।
भोक्तुं किरातीव समीहते स्म शशादनं भीषणमुक्तिरूपम् ।। २८ ।।

मासपारायणे त्रयोदशो विश्रामः सम्पूर्णः

प्राणप्रिय ! भवांश्चित्तरुचितं शृणुतान्मम । वरेणैकेन ददतां भरतायाभिषेचनम् ।।
करौ कृत्वा पुटाकारौ वरं याचे तथापरम् । हे नाथ! पूर्णं कुरुताद् भवान् मम मनोरथम् ।।
धारयंस्तापसं वेषमुदासीनो विशेषतः । चतुर्दशाब्दपर्यन्तं स्ताद् रामो वनवासयुक् ।।
निशम्य मृद्वीं तद्वाचं शुग् जाता नृपमानसे । यथेन्दुरश्मिसंस्पर्शात् कोको वैकल्यमृच्छति ।।
स्तब्धतामभजद् भूपः किञ्चिद् वक्तुञ्च नाशकत् । व्यधत्त वर्तके नूनं श्येन आक्रमणं वने ।।
अभजज्जगतीपालः सर्वथैव विवर्णताम् । प्रहारं चपला नूनं व्यदधात् तालपादपे ।।
निधाय मस्तके हस्तौ निमील्य नयने तथा । अशोचद् भूपतिर्नूनं शोकोऽशोचद् वपुर्धरः ।।
मनोरथः सुरतरुः सञ्जातः पुष्पितो मम । फली सन् मूलसहितः करिणीतुल्यया हतः ।।
पुरीमयोध्यामुच्छिन्नां व्यदधात् कैकयात्मजा । अचलाया विपत्तेश्च व्यदधान्मूलमाश्रयम् ।।

कस्मिन् क्षणे जातमिदं किमस्ति नष्टोऽस्मि विश्वासवशात् स्त्रियोऽहम् ।
सद्योगसिद्ध्यात्मफलाप्तिकाले योगी यथाऽज्ञानवशात् प्रणष्टः ।। २९ ।।

रीत्यानया मनस्येव व्यथते स्म महीपतिः । वीक्ष्य तद्दुर्दशामेतां कुधी रुष्टाति सा हृदि ।।
चाब्रूत यन्न भरतो भवतो वर्तते सुतः । मां समानीतवानस्ति भवान् मूल्यं प्रदाय किम् ।।
अनुभूता बाणतुल्या यच्छ्रुत्वैव गिरो मम । कुतो न सुविचार्यैव प्रयुनक्ति वचो भवान् ।।
उत्तरं दीयतामिष्टं भवता क्रियते न वा । भवान् रघुकुले सत्यप्रतिज्ञ इति विश्रुतः ।।
उक्तवान् मे वरौ दातुमधुना यच्छतान्न वा । संसारे त्यजतात् सत्यं गृह्णीताच्चायशो भवान् ।।
कृत्वा प्रशंसां सत्यस्य वरौ दातुमभाषत । अमन्यतापि चणकानेव याचिष्यते त्वियम् ।।
शिबिर्दधयङ् बलिरपि यत्किञ्चिदपि चावदन् । तनुं धनमपि त्यक्त्वा वाक्प्रतिज्ञामपालयन् ।।
इत्थं ब्रूते स्म कैकेयी वचनं परमं कटु । दग्धेऽङ्गे सा करोति स्म नूनं लवणसेचनम् ।।

धृत्वा धृतिं धर्मधुरन्धरोऽसौ नृपः समुन्मूलयति स्म नेत्रे ।
ककुम्पपूर्वोच्छ्वसनं प्रमुच्य वक्ति स्म कुस्थान अमारयो माम् ।। ३० ।।

सा दृश्यते स्म पुरतो ज्वलन्ती तीव्रया रुषा । नूनं समुद्धृता कोषाद् रुड्रूपासीत् कृपाणिका ।।
मुष्टिकासीत् कुधीस्तस्या धारा निष्ठुरता तथा । कुब्जातमशाणे संस्थाप्य नीता प्रखरतामपि ।।
अपश्यद् वसुधाधीशः कठोरां तां कृपाणिकाम् । यत् किमेषा सत्यमेव जीवनं मे हरिष्यति ।।
हृदयं कठिनं कृत्वा तां वक्ति स्म महीपतिः । सरस्वतीं सविनयं तद्रुचिप्रतिपादिकाम् ।।
वचनानि कुरूपाणि कथं त्वं वदसि प्रिये ! । भीरो! प्रतीतेः प्रीतेश्च संविधाय प्रणाशनम् ।।

मोरें भरतु - रामु दुइ आँखी । सत्य कहउँ, करि संकरु साखी ।।
अवसि दूतु मैं पठइब प्राता । ऐहहिं बेगि, सुनत दोउ भ्राता ।।
सुदिन सोधि, सबु साजु सजाई । देउँ भरत कहुँ राजु बजाई ।।

दो०—लोभु न रामहि राजु कर, बहुत भरत पर प्रीति ।
मैं बड़ - छोट बिचारि जियँ, करत रहेउँ नृपनीति ।। ३१ ।।

राम - सपथ, सत कहउँ सुभाऊ । राममातु कछु कहेउ न काऊ ।।
मैं सबु कीन्ह तोहि बिनु पूँछें । तेहि तें परेउ मनोरथु छूछें ।।
रिस परिहरु, अब मंगल - साजू । कछु दिन गएँ, भरत जुबराजू ।।
एकहि बात मोहि दुखु लागा । बर दूसर असमंजस मागा ।।
अजहूँ हृदउ जरत तेहि आँचा । रिस, परिहास, कि साँचेहुँ साँचा ।।
कहु तजि रोषु राम - अपराधू । सबु कोउ कहइ, रामु सुठि साधू ।।
तुहूँ सराहसि, करसि सनेहू । अब सुनि, मोहि भयउ संदेहू ।।
जासु सुभाउ अरिहि अनुकूला । सो किमि करिहि मातु-प्रतिकूला ।।

दो०—प्रिया ! हास-रिस परिहरहि, मागु बिचारि बिबेकु ।
जेहि देखौं अब नयन भरि, भरत - राज - अभिषेकु ।। ३२ ।।

जिऐ मीन बरु बारि - बिहीना । मनि-बिनु फनिकु जिऐ दुख-दीना ।।
कहउँ सुभाउ, न छलु मन माहीं । जीवनु मोर राम - बिनु नाहीं ।।
समुझि देखु जियँ, प्रिया प्रबीना ! । जीवनु राम - दरस - आधीना ।।
सुनि मृदु बचन, कुमति अति जरई । मनहुँ अनल - आहुति घृत परई ।।
कहइ, करहु किन कोटि उपाया । इहाँ न लागिहि राउरि माया ।।
देहु, कि लेहु अजसु, करि नाहीं । मोहि न बहुत प्रपंच सोहाहीं ।।
रामु साधु, तुम्ह साधु सयाने । राममातु भलि, सब पहिचाने ।।
जस कौसिलाँ मोर भल ताका । तस फलु उन्हहि देउँ करि साका ।।

दो०—होत प्रातु मुनिबेष धरि, जौं न रामु बन जाहिं ।
मोर मरनु, राउर अजस, नृप ! समुझिअ मन माहिं ।। ३३ ।।

अस कहि, कुटिल भई उठि ठाढ़ी । मानहुँ रोष - तरंगिनि बाढ़ी ।।
पाप - पहार प्रगट भइ सोई । भरी क्रोध-जल, जाइ न जोई ।।
दोउ बर कूल, कठिन हठ धारा । भवँर कूबरी - बचन - प्रचारा ।।
ढाहत भूपरूप - तरु - मूला । चली बिपति - बारिधि अनुकूला ।।
लखी नरेस, बात फुरि साँची । तिय मिस मीचु सीस पर नाची ।।
गहि पद, बिनय कीन्ह बैठारी । जनि दिनकर-कुल होसि कुठारी ।।
मागु माथ, अबहीं देउँ तोही । राम-बिरहँ जनि मारसि मोही ।।
राखु राम कहुँ जेहि-तेहि भाँती । नाहिं त जरिहि जनम भरि छाती ।।

दो०—देखी ब्याधि असाध नृपु, परेउ धरनि धुनि माथ ।
कहत परम आरत बचन, राम - राम, रघुनाथ ! ।। ३४ ।।

ब्याकुल राउ, सिथिल सब गाता । करिनि कलपतरु मनहुँ निपाता ।।
कंठु सूख, मुख आव न बानी । जनु पाठीनु दीन बिनु पानी ।।

भरतो रामचन्द्रश्च मम द्वे नयने स्थिते । सत्यं वच्मि विधायाहं साक्षिणं गिरिजापतिम् ।।
अवश्यं प्रेषयिष्यामि प्रातः सन्देशवाहकम् । आयास्यतो निशम्यैव तावुभावपि बान्धवौ ।।
शोधयित्वा शुभं वारं सर्वाः सज्जा विधाय च । दास्यामि भरतायाहं राज्यं वाद्यपुरस्सरम् ।।

रामाय लोभोऽस्ति न राज्यसङ्गः प्रेमास्ति भव्यं भरते च तस्य ।
ज्येष्ठं कनिष्ठञ्च विचार्य चित्ते नीतिं नृपीयां विदधन् स्थितोऽहम् ।। ३१ ।।

वदामि रामशपथशतं कृत्वा स्वभावतः । यद् राममाता किमपि कदाप्यब्रूत नैव माम् ।।
त्वामपृष्ट्वैव सकलमहं विहितवानिदम् । तेनैव रिक्तः सञ्जातो वर्तते मे मनोरथः ।।
इदानीं त्यज रोषं त्वं शुभसज्जां विभूषय । दिनेषु केष्वपीतेषु भरतो यौवराज्यभाक् ।।
दुःखं चित्ते समुत्पन्नं विषयस्यैकलस्य मे । यद् वरोऽन्यो याचितोऽस्ति त्वया नैव समञ्जसः ।।
अग्निना तस्य हृदयमद्यापि मम दह्यते । किमेतद् रुट्परीहासो वस्तुतः सत्यमेव वा ।।
अमर्षं सम्परित्यज्य मन्तुं रामाश्रितं वद । रामोऽस्ति परमः साधुरित्याहुः सकला अपि ।।
प्रशंससि स्म त्वमपि स्निह्यसि स्मापि तं सदा । अधुनैतन्निशम्यास्ति सञ्जातो मम संशयः ।।
अनुकूलोऽहितायापि स्वभावो यस्य वर्तते । जनन्याः प्रतिकूलं स करिष्यति कुतोऽपि किम् ।।

हासं रुषञ्च त्यज हे प्रिये ! त्वं याचस्व सञ्चिन्त्य विवेकमेव ।
द्रक्ष्येऽधुनाऽऽलोचनतृप्ति येन राज्याभिषेकं भरतस्य चाहम् ।। ३२ ।।

जीवेत नाम शकली कदाचिद् वारिवर्जितः । सर्पोऽपि दीनो दुःखी च फणामणिविवर्जितः ।।
प्रकृतिं स्वां वदामि त्वामधृत्वा छद्म मानसे । न तिष्ठति विना रामं मदीयमिह जीवनम् ।।
प्रिये ! प्रवीणे ! हृदये सुविचार्यावलोकय । यद् रामदर्शनाधीनं जीवनं मम वर्तते ।।
इत्थं राज्ञो गिरो मृद्वीः कुधीःश्रुत्वात्यदह्यत । आहुतिर्नूनमनले घृतस्य पतिताऽभवत् ।।
साब्रूत यद्यपि भवान् यत्नकोटीः करिष्यति । तथापि भवतो माया नात्र स्थानं ग्रहीष्यति ।।
ददातु वा प्रोच्य नेति गृह्णात्वपयशो भवान् । मह्यं हि नैव रोचन्ते प्रपञ्चा नैकरीतयः ।।
रामस्तु वर्तते साधुः साधुर्नैपुण्यवान् भवान् । साध्वी रामस्य मातापि विज्ञाताः सकला मया ।।
कौशल्या वाञ्छितवती कल्याणं यादृशं मम । कृत्वा सन्धां फलं तस्य तस्यै दास्यामि तादृशम् ।।

सञ्जात एवोषसि पारिकाङ्क्षिवेषी न रामो यदि यात्यरण्यम् ।
तर्हि क्षयं मेऽपयशः स्वकीयं भवान् विजानातु हृदि क्षितीश ! ।। ३३ ।।

इत्थमुक्त्वा समुत्थाय कुटिला सा स्थिताऽभवत् । वृद्धिं समागता नूनं रोषरूपा तरङ्गिणी ।।
सा किल्बिषावनिधरात् प्रकाशं समुपागता । कोपपानीय सम्पूर्णा न द्रष्टुमपि शक्यते ।।
वरौ तस्याः प्रतीरे स्तो धारा च कठिनो हठः । कुब्जावाणीप्रेरणा च तदावर्तपरम्परा ।।
समूलं नाशयन्ती सा वसुधाधीशपादपम् । अनुकूलं प्रवृत्तासीदुद्दिश्य विपदम्बुधिम् ।।
अलक्षयन्महीपो यत् स सत्यो विषयोऽभवत् । मूर्ध्नि साक्षान् मृत्युरेव योषिद्व्याजेन नृत्यति ।।
तस्याः पदे गृहीत्वा तां याचते स्मोपवेश्य सः । यद् दिवाकरवंशाय मा भव त्वं कुठारिका ।।
मस्तकं मम याचस्व दास्ये तदपि तत्क्षणात् । किन्तु रामस्य विरहान्ममासून् मा विनाशय ।।
येन केनापि विधिना रामं स्थापय सद्मनि । अन्यथा पूर्णजननं हृदयं ते प्रधक्ष्यति ।।

व्याधिं यदाऽऽसाध्यमिलेश्वरोऽवैत् तदाऽपतत् कौ स्वशिरः प्रताड्य ।
वाचातिपीडान्वितया ब्रुवाणो हा राम ! हा राम ! पते ! रघूणाम् ।। ३४ ।।

नृपोऽभूद् विकलस्तस्य प्रतीकाः शिथिलास्तथा । नागी कल्पतरोर्नूनमकरोद् विनिपातनम् ।।
कण्ठः शुष्कोऽभवत् तस्य मुखे वागपि नागता । पानीयेन विना नूनं पाठीनो दीनतां गतः ।।

पुनि कह कटु - कठोर कैकेई । मनहुँ घाय महुँ माहुर देई ।।
जौं अंतहुँ अस करतबु रहेऊ । 'मागु-मागु' तुम्ह केहिं बल कहेऊ ।।
दुइ कि होइ ओेक समय भुआला ! । हँसब ठठाइ, फुलाउब गाला ।।
दानि कहाउब अरु कृपनाई । होइ कि खेम - कुसल रौताई ।।
छाड़हु बचनु, कि धीरजु धरहू । जनि अबला-जिमि करुना करहू ।।
तनु, तिय, तनय, धामु, धनु, धरनी । सत्यसंध कहुँ तृन सम बरनी ।।

दो०—मरम बचन सुनि, राउ कह, कहु, कछु दोष न तोर ।
लागेउ तोहि पिसाच जिमि, कालु कहावत मोर ।। ३५ ।।

चहत न भरत भूपतहि भोरें । बिधि-बस कुमति बसी जिय तोरें ।।
सो सबु मोर पाप - परिनामू । भयउ कुठाहर जेहिं बिधि बामू ।।
सुबस बसिहि फिरि अवध सुहाई । सब - गुन - धाम रामु - प्रभुताई ।।
करिहहिं भाइ सकल सेवकाई । होइहि तिहुँ पुर राम - बड़ाई ।।
तोर कलंकु, मोर पछिताऊ । मुओेहुँ न मिटिहि, न जाइहि काऊ ।।
अब तोहि नीक लाग, करु सोई । लोचन ओट बैठु मुहु गोई ।।
जब लगि जिऔं, कहउँ कर जोरी । तब लगि जनि कछु कहसि बहोरी ।।
फिरि पछितैहसि अंत अभागी ! । मारसि गाइ नहारू - लागी ।।

दो०—परेउ राउ, कहि कोटि बिधि, काहे करसि निदानु ।
कपट-सयानि न कहति कछु, जागति मनहुँ मसानु ।। ३६ ।।

राम - राम - रट बिकल भुआलू । जनु बिनु पंख बिहंग बेहालू ।।
हृदयँ मनाव, भोरु जनि होई । रामहि जाइ कहै जनि कोई ।।
उदउ करहु जनि, रबि-रघुकुल-गुर ! । अवध बिलोकि, सूल होइहि उर ।।
भूप - प्रीति, कैकइ - कठिनाई । उभय अवधि बिधि रची बनाई ।।
बिलपत नृपहि भयउ भिनुसारा । बीना - बेनु - संख - धुनि द्वारा ।।
पढ़हिं भाट, गुन गावहिं गायक । सुनत नृपहि जनु लागहिं सायक ।।
मंगल सकल सोहाहिं न कैसें । सहगामिनिहि बिभूषन जैसें ।।
तेहि निसि नीद परी नहिं काहू । राम - दरस - लालसा उछाहू ।।

दो०—द्वार भीर-सेवक-सचिव, कहहिं उदित रबि देखि ।
जागेउ अजहुँ न अवधपति, कारनु कवनु बिसेषि ।। ३७ ।।

पछिले पहर भूपु नित जागा । आजु हमहि बड़ अचरजु लागा ।।
जाहु सुमंत्र ! जगावहु जाई । कीजिअ काजु, रजायसु पाई ।।
गओे सुमंत्रु तब राउर माहीं । देखि भयावन जात डेराहीं ।।
धाइ खाइ, जनु जाइ न हेरा । मानहुँ बिपति - बिषाद - बसेरा ।।
पूछें कोउ न ऊतर देई । गओे जेहिं भवन भूप - कैकेई ।।
कहि जयजीव, बैठ सिरु नाई । देखि भूप - गति गयउ सुखाई ।।
सोच - बिकल, बिबरन, महि परेऊ । मानहुँ कमल मूलु परिहरेऊ ।।
सचिउ सभीत ! सकइ नहिं पूंछी । बोली असुभ - भरी सुभ - छूछी ।।

दो०—परी न राजहि नीद निसि, हेतु जान जगदीसु ।
रामु-रामु रटि भोर किय, कहइ न मरमु महीसु ।। ३८ ।।

पुनः कटु कठोरञ्च कैकेयी समभाषत । नूनं सा विदधाति स्म व्रणे गरलमेलनम् ।।
अन्तेऽप्यासीदेतदेव कर्तव्यं भवता यदि । बलेन केन याचस्व याचस्वेति प्रभाषितम् ।।
एकस्मिन्नेव समये भूप ! किं भवति द्वयम् । अट्टहासविधानञ्च फुल्लनं गण्डयोरपि ।।
दानीतिख्यापनप्राप्तिः कार्पण्यकरणं तथा । रणवीरत्वनिर्वाहे भवेत् किं क्षेमयुक्तता ।।
परित्यजतु वाचं स्वां धारयत्वथवा धृतिम् । भवानबलया तुल्यं रोदनं विदधातु मा ।।
तनुः सीमन्तिनी सूनुर्भवनं मेदिनी धनम् । सत्यसन्धाय सकलमेतत् तृणसमं स्मृतम् ।।

श्रुत्वा गिरो मर्मभिदोऽवदद् राड् वदात्र दोषो न तवास्ति कोऽपि ।
त्वामाश्रितो योऽस्ति पिशाचतुल्यः कालः स मे वक्ति तवाननेन ।। ३५ ।।

भरतो भूपतिपदं विस्मृत्यापि न वाञ्छति । कुमनीषा विधिवशादभ्यास्ते तव मानसम् ।।
परिणामो वर्ततेऽयं सकलोऽप्यंहसां मम । विपरीतोऽस्ति सञ्जातः कुकाले येन मे विधिः ।।
भूयोऽपि मञ्जुलायोध्या सुष्ठु संस्थापयिष्यते । रामस्येशित्वमखिलगुणधाम्नो भविष्यति ।।
सेवकत्वं करिष्यन्ति तस्य सर्वेऽपि बन्धवः । महत्त्वमपि रामस्य त्रिजगत्यां भविष्यति ।।
समाश्रितः कलङ्कस्त्वां पश्चात्तापस्तथा मम । गमिष्यतो नैव नाशमावयोर्मृतयोरपि ।।
कुर्विदानीं तदेव त्वं तुभ्यं यत् कर्म रोचते । मच्चक्षुषोः परागास्स्व समाच्छाद्य स्वमाननम् ।।
ब्रुवे पुटीकृतकरो यावज्जीवनवानहम् । तावत्समयपर्यन्तं मां सम्भाषस्व मा पुनः ।।
अभाग्यवति ! भूयोऽन्ते पश्चात्तापमुपैष्यसि । यतस्त्वमधुना धेनुं हंसि पञ्चास्यहेतुना ।।

भूपोऽपतत् कोटिविधि प्रभाष्य करोषि कस्माच्च समग्रनाशम् ।
नाब्रूत किञ्चिच्चतुरा निकृत्याम् असाधयन्नूनमसौ श्मशानम् ।। ३६ ।।

राम रामेति विकलो रटति स्म महीपतिः । पक्षैर्विरहितो नूनं विकलः कोऽपि विष्किरः ।।
हृदयेऽर्थयते स्मासौ मा प्रातःसमयो भवेत् । मा चैतत् कथयेत् कोऽपि गत्वा रामस्य सन्निधिम् ।।
रघुवंशगुरो ! भानो ! मोदयं कुरुताद् भवान् । अयोध्यां प्रेक्ष्य भवतश्चित्ते शूलो भविष्यति ।।
प्रीतिं वसुमतीशस्य कैकेय्याश्च कठोरताम् । सीमापर्यन्तमुभयं विरच्य कृतवान् विधिः ।।
इत्थं विलपतो राज्ञः प्रभातं समजायत । राजद्वारे ध्वनिर्वीणावेणुकम्बूद्भवोऽभवत् ।।
अपठन् बन्दिनोऽगायन् गायका अपि तद्गुणान् । बाणा इवान्वभूयन्त श्रूयमाणा महीभृता ।।
नारोचन्त तथा तस्मै भद्राणि सकलान्यपि । भूषणानि न रोचन्ते सहयान्त्यै स्त्रियै यथा ।।
कोऽपि तस्यां निशीथिन्यां भवति स्म न निद्रितः । उत्साहेन तथा रामदर्शनस्याभिलाषया ।।

द्वारे तदामात्यसुसेवकौघा दृष्ट्वोदितं भानुमुदैरयन्त ।
नाद्याप्ययोध्यापतिरुत्थितोऽस्ति किं बीजमत्रास्ति विशेषरूपम् ।। ३७ ।।

अन्तिमे प्रहरे नित्यं जागर्ति वसुधाधिपः । अद्य तत् परमाश्चर्यमस्माभिरनुभूयते ।।
सुमन्त्र ! गच्छ गत्वा च भूपं जागरितं कुरु । करवाम च कार्याणि प्राप्यादेशं महीपतेः ।।
तदनन्तरमेति स्म सुमन्त्रो राजमन्दिरम् । किन्त्वयन् स बिभेति स्म तद् विलोक्य भयानकम् ।।
भक्षयिष्यति धावित्वा नूनं दृष्टुं न शक्यते । नूनं विपद्विषादाभ्यां तत्र वासोऽस्ति कल्पितः ।।
प्रश्ने तेन कृते कोऽपि न दत्ते स्म तदुत्तरम् । स्थितौ नृपश्च कैकेयी यस्मिन् सद्मन्ययात् स तत् ।।
उच्चार्य जय जीवेति प्रणम्य शिरसास्त सः । दशां विलोक्य भूपस्य प्रयाति स्म च शुष्कताम् ।।
महीपः शोकविकलो विवर्णः पतितो भुवि । नूनं मूलं परित्यज्य पतितं सरसीरुहम् ।।
न शक्नोति स्म सम्प्रष्टुं सचिवो भीतिसंयुतः । तदैवाशुभसम्पूर्णा शुभहीनाप्यभाषत ।।

न भूमिपालः स्वपिति स्म रात्रौ जानाति हेतुं जगदीश एव ।
हे राम रामेति रटन् व्यधत्त प्रातर्न भेदं वदति क्षितीशः ।। ३८ ।।

आनहु रामहि बेगि बोलाई । समाचार तब पूँछेहु आई ॥
चलेउ सुमंत्रु, राय-रुख जानी । लखी, कुचालि कीन्हि कछु रानी ॥
सोच-बिकल, मग परइ न पाऊ । रामहि बोलि कहिहि का राऊ ॥
उर धरि धीरजु गयउ दुआरें । पूँछहिं सकल देखि मनु मारें ॥
समाधानु करि सो सबही का । गयउ जहाँ दिनकर-कुल-टीका ॥
राम सुमंत्रहि आवत देखा । आदरु कीन्ह पिता-सम लेखा ॥
निरखि बदनु, कहि भूप-रजाई । रघुकुलदीपहि चलेउ लेवाई ॥
रामु कुभाँति सचिव सँग जाहीं । देखि लोग जहँ-तहँ बिलखाहीं ॥

दो०—जाइ दीख रघुबंसमनि, नरपति-निपट-कुसाजु ।
सहमि परेउ लखि सिंघिनिहि, मनहुँ बृद्ध गजराजु ॥ ३९ ॥

सूखहिं अधर, जरइ सबु अंगू । मनहुँ दीन मनिहीन भुअंगू ॥
सरुष समीप दीखि कैकेई । मानहुँ मीचु घरीं गनि लेई ॥
करुनामय, मृदु राम-सुभाऊ । प्रथम दीख दुखु, सुना न काऊ ॥
तदपि धीर धरि, समउ बिचारी । पूँछी मधुर बचन महतारी ॥
मोहि कहु मातु ! तात-दुख-कारन । करिअ जतन, जेहि होइ निवारन ॥
सुनहु राम ! सबु कारनु एहू । राजहि तुम्ह पर बहुत सनेहू ॥
देन कहेन्हि मोहि दुइ बरदाना । मागेउँ जो कछु मोहि सोहाना ॥
सो सुनि भयउ भूप-उर सोचू । छाड़ि न सकहिं तुम्हार सँकोचू ॥

दो०—सुत-सनेहु इत, बचनु उत, संकट परेउ नरेसु ।
सकहु त आयसु धरहु सिर, मेटहु कठिन कलेसु ॥ ४० ॥

निधरक बैठि कहइ कटु बानी । सुनत कठिनता अति अकुलानी ॥
जीभ कमान, बचन सर नाना । मनहुँ महिप मृदु लच्छ समाना ॥
जनु कठोरपनु धरें सरीरू । सिखइ धनुषबिद्या बर बीरू ॥
सबु प्रसंगु रघुपतिहि सुनाई । बैठि मनहुँ तनु धरि निठुराई ॥
मन मुसुकाइ भानुकुल-भानू । रामु सहज आनन्द-निधानू ॥
बोले बचन बिगत-सब-दूषन । मृदु, मंजुल, जनु बाग-बिभूषन ॥
सुनु जननी ! सोइ सुतु बड़भागी । जो पितु-मातु-बचन-अनुरागी ॥
तनय मातु-पितु-तोषनिहारा । दुर्लभ जननि ! सकल संसारा ॥

दो०—मुनिगन-मिलनु बिसेषि बन, सबहि भाँति हित मोर ।
तेहि महँ पितु-आयसु, बहुरि, संमत जननी तोर ॥ ४१ ॥

भरतु प्रानप्रिय पावहिं राजू । बिधि सब बिधि मोहि सनमुख आजू ॥
जौं न जाउँ बन ऐसेहु काजा । प्रथम गनिअ मोहि मूढ़, समाजा ॥
सेवहिं अरँडु, कलपतरु त्यागी । परिहरि अमृत, लेहिं बिषु मागी ॥
तेउ न पाइ अस समउ चुकाहीं । देखु बिचारि मातु ! मन माहीं ॥
अंब ! एक दुखु मोहि बिसेषी । निपट बिकल नरनायकु देखी ॥
थोरिहिं बात, पितहि दुख भारी । होति प्रतीति न मोहि, महतारी ! ॥
राउ धीर, गुन-उदधि-अगाधू । भा मोहि तें कछु बड़ अपराधू ॥
जातें मोहि न कहत कछु राऊ । मोरि सपथ तोहि, कहु सतिभाऊ ॥

शीघ्रमेव समाहूय राममत्र समानय । तत्पश्चात् पुनरागत्य प्रश्नान् कुरु यथासुखम् ।।
चलति स्म सुमन्त्रोऽपि भावं ज्ञात्वा महीपतेः। जानाति स्म च यद् राज्ञी कुचक्रं किमपि व्यधात्।।
स शोकविकलो जातः पादौ नापततां भुवि । व्यचारयद् यदीशः किं राममाहूय वक्ष्यति ।।
निधाय हृदये धैर्यं द्वारदेशमयात् ततः । विलोक्य खिन्नतां प्राप्तं पृच्छन्ति स्म समेऽपितम् ।।
सकलानां तत्र तेषां समाधानं विधाय सः । अयाद् दिनेशवंशस्य तिलकं यत्र संस्थितम् ।।
सुमन्त्रं समुपायान्तं प्रविलोक्य रघूत्तमः । विज्ञाय पित्रा सदृशं तस्यादरमथाचरत् ।।
विलोक्य तस्य वदनमाज्ञां विश्राव्य भूपतेः । रघुवंशप्रदीपं तं गृहीत्वा चलति स्म सः ।।
रामो विचित्रया रीत्या याति स्म सह मन्त्रिणा । इदं दृष्टवा व्यसीदश्च यत्रतत्र जनाः समे ।।

गत्वैक्षतासौ रघुवंशरत्नं भूपं दशां हीनतमामुपेतम् ।
सिंहीक्षणात् स्तब्धमितञ्च पातं नूनं जरां प्राप्तमिभाधिनाथम् ।। ३९ ।।

शुष्कौ जातौ नृपस्योष्ठौ सर्वो देहोऽप्यदह्यत । नूनं दीनोऽस्ति सञ्जातो भुजङ्गो मणिवर्जितः ।।
तत्समीपे रोषयुक्तां कैकेयीमीक्षते स्म सः । घटिकागणनां मृत्युरकरोद् भूपतेर्ध्रुवम् ।।
अस्ति स्वभावो रामस्य मृदुलश्च दयामयः। सोऽपश्यत् प्रथमं दुःखं तत्पूर्णं नाशृणोत् क्वचित्।।
तथापि धैर्यं धृत्वा स विचार्य समयं तथा । मधुराभिर्भारतीभिर्मातरं परिपृष्टवान् ।।
हेतुं तातस्य दुःखस्य मां हे मातर्निरूपय । निवारणं तस्य येन प्रयत्नः स करिष्यते ।।
सोचे राम शृणु समं कारणं त्विदमेव यत् । परमो वर्तते स्नेहस्त्वयि विश्वम्भरापतेः ।।
वरद्वयं प्रदातुं मे पुरा कथितवानयम् । रुचितं यत् तदेवाहं सञ्याचितवती च तम् ।।
तन्निशम्याभवच्छोको हृदये वसुधापतेः । सङ्कोचं तव सन्त्यक्तुमयं शक्नोति नो यतः ।।

इतोऽस्ति हार्दं सुतगं ततो वाग् धरापतेर्धर्मविपत्तिरेखा ।
शक्नोषि चेन्मूर्ध्नि गृहाण ~~अस्ति~~ क्लेशं महान्तञ्च विनाशयास्य ।। ४० ।।

निःसङ्कोचं भाषते स्म सोपविष्टा वचः कटु । श्रुत्वा कठिनताप्यासीद् व्याकुला परमं तदा ।।
तस्या जिह्वाभवच्चापो वचोजातं शरास्तथा । नूनं महीपतिरभूल्लक्ष्येन मृदुना समः ।।
स्वयं कठोरता नूनं परिगृह्य कलेवरम् । सर्वोत्तमस्य वीरस्य धनुर्विद्यामशिक्षत ।।
तत् समग्रं श्रावयित्वा प्रसङ्गं रघुनायकम् । उपविष्टाभवन्मूर्तिमती निष्ठुरता ध्रुवम् ।।
मनस्येव स्मितं कृत्वा भास्करान्वयभास्करः । स्वाभाविकस्यानन्दस्य निधानं रघुनन्दनः ।।
भाषते स्म वचोजातं विगताशेषदूषणम् । मृदुलं मञ्जुलमपि नूनं वाचो विभूषणम् ।।
शृणु मातः! स एवास्ति तनयो बहुभाग्यवान् । अनुरागी वर्तते यः पितुर्मातुस्तथा गिराम् ।।
मातुः पितुश्च तोषस्य विधाता तनुसम्भवः । दुर्लभो वर्तते मातः ! सर्वस्मिन्नपि विष्टपे ।।

वने विशिष्टो मुनिवृन्दसङ्गो यस्मिस्तथा सर्वविधं हितं मे ।
आज्ञास्ति तातस्य च तत्र भूयो मातस्तथा सम्मतिरेव तेऽस्ति ।। ४१ ।।

प्राणप्रियो मे भरतो राज्यञ्चाधिगमिष्यति । अतो विधिर्ममाद्यास्ति सम्मुखः सर्वरीतिभिः ।।
ईदृशायापि कार्याय न यास्यामि वनं यदि । तर्हि मे गणना कार्या प्रथमं मूर्खमण्डले ।।
एरण्डं ये प्रसेवन्ते त्यक्त्वा कल्पपलाशिनम् । परित्यज्य सुधां ये च सञ्याचन्ते हलाहलम् ।।
तेऽपि प्राप्येदृशं कालं प्रमादं नैव कुर्वते । मातस्त्वमेव हृदये सुविचार्यावलोकय ।।
हे मातरेकमेवास्ति दुःखं मम विशेषतः । अत्यन्तमेव विकलं विलोक्य नरनायकम् ।।
अल्पेनैव निमित्तेन दुःखं तातस्य पुष्कलम् । हे मातरस्मिन् विषये विश्वासो मे न जायते ।।
महीपालो धीरतावांस्तथागाधो गुणोदधिः । अवश्यमेव सञ्जातमागः किञ्चिन्महन्मम ।।
हेतुना येन किमपि नैव मां वक्ति भूपतिः । तेनात्मना शपामि त्वां मातः सत्यं निरूपय ।।

र्वं

शिपिं

दो०—सहज, सरल रघुबर-बचन, कुमति, कुटिल करि जान ।
चलइ जोंक जल बक्रगति, जद्यपि सलिलु समान ॥ ४२ ॥

रहसी रानि, राम - रुख पाई । बोली कपट - सनेहु जनाई ॥
सपथ तुम्हार, भरत कै आना । हेतु न दूसर मैं कछु जाना ॥
तुम्ह अपराध - जोगु नहिं ताता ! । जननी - जनक - बंधु - सुखदाता ॥
राम सत्य सबु, जो कछु कहहू । तुम्ह पितुमातु - बचन - रत अहहू ॥
पितहि बुझाइ कहहु, बलि, सोई । चौथेंपन जेंहि अजसु न होई ॥
तुम्ह सम सुअन, सुकृत जेंहि दीन्हे । उचित न तासु निरादरु कीन्हे ॥
लागहिं कुमुख, बचन सुभ कैसे । मगहँ, गयादिक तीरथ जैसे ॥
रामहि मातु-बचन सब भाए । जिमि सुरसरिगत-सलिल सुहाए ॥

दो०—गइ मुरुछा रामहि सुमिरि, नृप फिरि करवट लीन्ह ।
सचिव राम-आगमन कहि, बिनय समय-सम कीन्ह ॥ ४३ ॥

अवनिप अकनि, रामु पगु धारे । धरि धीरजु तब नयन उघारे ॥
सचिवँ सँभारि राउ बैठारे । चरन परत, नृप, रामु निहारे ॥
लिए सनेह - बिकल उर लाई । गै मनि मनहुँ फनिक फिरि पाई ॥
रामहि चितइ रहेउ नरनाहू । चला बिलोचन बारि-प्रबाहू ॥
सोक - बिबस, कछु कहै न पारा । हृदयँ लगावत बारहिं बारा ॥
बिधिहि मनाव राउ मन माहीं । जेंहि रघुनाथ न कानन जाहीं ॥
सुमिरि महेसहि, कहइ निहोरी । बिनती सुनहु, सदासिव ! मोरी ॥
आसुतोष तुम्ह अवढर दानी । आरति हरहु, दीन जनु जानी ॥

दो०—तुम्ह प्रेरक सबके हृदयँ, सो मति रामहि देहु ।
बचनु मोर तजि, रहहिं घर, परिहरि सीलु - सनेहु ॥ ४४ ॥

अजसु होउ जग, सुजसु नसाऊ । नरक परौं, बरु सुरपुरु जाऊ ॥
सब दुख दुसह सहावहु मोही । लोचन - ओट रामु जनि होंही ॥
अस मन गुनइ राउ, नहिं बोला । पीपर - पात - सरिस मनु डोला ॥
रघुपति, पितहि प्रेमबस जानी । पुनि कछु कहिहि मातु, अनुमानी ॥
देस, काल, अवसर अनुसारी । बोले बचन बिनीत बिचारी ॥
तात कहउँ कछु करउँ ढिठाई । अनुचितु छमब जानि लरिकाई ॥
अति लघु बात लागि दुखु पावा । काहुँ न मोहि कहि प्रथम जनावा ॥
देखि गोसाइँहि, पूँछिउँ माता । सुनि प्रसंगु भए सीतल गाता ॥

दो०—मंगल समय, सनेह - बस, सोच परिहरिअ तात ! ।
आयसु देइअ, हरषि हियँ, कहि पुलके प्रभु - गात ॥ ४५ ॥

धन्य जनमु जगतीतल तासू । पितहि प्रमोदु चरित सुनि जासू ॥
चारि पदारथ करतल ताकें । प्रिय पितु-मातु प्रान-सम जाकें ॥
आयसु पालि, जनम-फलु पाई । ऐहउँ बेगिहिं, होउ रजाई ॥
बिदा मातु सन आवउँ मागी । चलिहउँ बनहि बहुरि पग लागी ॥
अस कहि, राम गवनु तब कीन्हा । भूप सोक - बस उतरु न दीन्हा ॥

रामस्य वाचः सरलाः स्वभावात् कुधीर्व्यजानात् कुटिलास्तदानीम् ।
जले जलौकेति तु वक्रगत्या जलं स्थितं यद्यपि नात्यहीनम् ।। ४२ ।।

लब्ध्वा रामस्यानुकूल्यं याता राज्ञी प्रसन्नताम् । स्नेहं कपटसंयुक्तं प्रकाश्य वदति स्म तम् ।।
शपाम्यहं त्वया तद्वद् भरतेनापि सर्वथा । यन्नापरं प्रजानामि राज्ञो दुःखस्य कारणम् ।।
अपराधस्य हे तात ! त्वं योग्यो नैव वर्तसे । जननीतातबन्धुभ्यो दाता सौख्यस्य वर्तसे ।।
राम ! तत् सकलं सत्यं वर्तते त्वं ब्रवीषि यत् । त्वं तातमातृवचसां पालने वर्तसे रतः ।।
प्रबोध्य पितरं ब्रूहि तदेव स्वां समर्पये । येन तुर्ये वयोभागे नैवास्यापयशो भवेत् ।।
प्रदत्ता येन पुण्येन चास्मै त्वत्सदृशाः सुताः । अनादरस्तस्य कर्तुं न कदाप्युचितो मतः ।।
वचांसि भान्ति भद्राणि कैकेय्याः कुमुखे तथा । गयाप्रभृतितीर्थानि मगधे विषये यथा ।।
मातुर्वचांसि रामाय रोचन्ते स्म समान्यपि । गङ्गागतानि रोचन्ते यथाम्भांसि समान्यपि ।।

मूर्च्छां गता भूमिपतेः स रामं स्मृत्वा पुनः कुक्षिमवर्तयच्च ।
रामस्य सम्प्राप्तिमुदीर्य मन्त्री कालानुरूपं विनयं व्यधत्त ।। ४३ ।।

यदाश्रृणोन्महीपालो यद् रामोऽस्ति समागतः । तदा धैर्यं समाश्रित्य दृशौ समुदघाटयत् ।।
दत्त्वा सहायतां मन्त्री समुपावेशयन्नृपम् । ईक्षते स्म नृपो रामं प्रणमन्तं स्वपादयोः ।।
स्नेहेन विकलो भूपः स्वोरसा तमयोजयत् । नूनं फणी मणिं स्वीयं प्रयातं पुनराप्तवान् ।।
राममेव प्रेक्षते स्म वसुधाया अधीश्वरः । लोचनाभ्यां तदीयाभ्यां वारिधारा च निर्गता ।।
वक्तुं किमपि नाशक्नोत् स शोकविवशो नृपः । केवलं स्वोरसा रामं पुनः पुनरयोजयत् ।।
विधिं प्रार्थयते स्मापि तया रीत्या स्वचेतसि । यया न यायाद् विपिनमधीशो रघुसन्ततेः ।।
ततो महेश्वरं स्मृत्वा विनतः सन्नभाषत । सदाशिव ! प्रार्थनां मे समाकर्णयतां भवान् ।।
आशुतोषो याचकेच्छामनतिक्रम्य दानकृत् । अतो मां सेवकं दीनं विज्ञायार्तिं निवारय ।।

प्रवर्तकः सर्वमनोनिवासी तद् रामचन्द्राय मतिं ददातु ।
हित्वा वचो मे वसतादगारे शीलं परित्यज्य तथैव हार्दम् ।। ४४ ।।

ममायशो भवेल्लोके सुयशो नाशमाप्नुयात् । नरके निपतेयं वा गच्छेयं वा त्रिविष्टपम् ।।
मया दुस्सहदुःखानि सकलान्यपि साहय । किन्तु नैव भवेद् रामो विमुखो मम चक्षुषोः ।।
इत्थं चिन्तयते स्मेशो मनस्येव न चावदत् । ~~बोलते स्म~~ मनस्तस्य विप्पलच्छदसन्निभम् ।। आंदोलयन्
प्रेमाधीनं परिज्ञाय पितरं रघुनन्दनः । माता किञ्चित् पुनरपि वक्ष्यतीत्यनुमाय च ।।
देशस्यानेहसस्तद्वदनुकूलं स्थितेरपि । सुविचार्य विनीतानि वचांसि समभाषत ।।
हे तात! किञ्चित् सम्भाषे धृष्टतां विदधामि च । क्षाम्यमेतदनौचित्यं बालकत्वं विचार्य मे ।।
सम्प्राप्तं भवता दुःखमति स्वल्पाय हेतवे । विज्ञापितो न केनापि प्रथमं हेतुरेष मे ।।
समालोक्येदृशं नाथं मातरं पृष्टवानहम् । प्रसङ्गं सकलं श्रुत्वा शान्तिं मेऽङ्गानि चाप्नुवन् ।।

प्रेम्णो वशः सन् समये शुभस्य हे तात ! शोकं जहितादिदानीम् ।
ददातु चाज्ञां मनसि प्रसन्न इत्थं वदन्नुतपुलको रमेशः ।। ४५ ।।

तस्यैव वर्तते धन्यं जननं जगतीतले । निशम्य यस्य चरितं प्रमोदो जायते पितुः ।।
पुरुषार्था अब्धिसङ्ख्यास्तस्य पाणितले स्थिताः । पितरौ यस्य वर्तेते समानावसुभिः प्रियौ ।।
आज्ञायाः पालनं कृत्वा सम्प्राप्य जनुषः फलम् । शीघ्रमेवागमिष्यामि तत आज्ञा प्रदीयताम् ।।
जनिप्रदां समापृच्छ्य विधास्यामि तथागमम् । भवतश्चरणौ नत्वा पुनर्यास्यामि काननम् ।।
कथयित्वेति रामस्तं गमनं समपादयत् । शोकाधीनो महीपोऽपि प्रददाति स्म नोत्तरम् ।।

नगर ब्यापि गइ बात सुतीछी। छुअत चढ़ी जनु सब तन बीछी॥
सुनि भऍ बिकल सकल नर-नारी। बेलि-बिटप जिमि देखि दवारी॥
जो जहँ सुनइ, धुनइ सिरु सोई। बड़ बिषादु, नहिं धीरजु होई॥

दो०—मुख सुखाहिं, लोचन स्त्रवहिं, सोकु न हृदयँ समाइ।
मनहुँ करुन-रस-कटकई, उतरी अवध बजाइ॥ ४६॥

मिलेहि माझ बिधि बात बेगारी। जहँ-तहँ देहिं कैकइहि गारी॥
ऍहि पापिनिहि बूझि का परेऊ। छाइ भवन पर पावकु धरेऊ॥
निज कर नयन काढ़ि चह दीखा। डारि सुधा, बिषु चाहत चीखा॥
कुटिल, कठोर, कुबुद्धि, अभागी। भइ रघुबंस-बेनु-बन-आगी॥
पालव बैठि, पेड़ ऍहिं काटा। सुख महुँ सोक-ठाटु धरि ठाटा॥
सदा रामु ऍहि प्रान-समाना। कारन कवन कुटिलपनु ठाना॥
सत्य कहहिं कबि, नारि-सुभाऊ। सब बिधि अगहु, अगाध, दुराऊ॥
निज प्रतिबिंबु बरुकु गहि जाई। जानि न जाइ नारि-गति, भाई!॥

दो०—काह न पावकु जारि सक, का न समुद्र समाइ।
का न करै अबला प्रबल, कॆहि जग कालु न खाइ॥ ४७॥

का सुनाइ, बिधि काह सुनावा। का देखाइ, चह काह देखावा॥
एक कहहिं, भल भूप न कीन्हा। बरु, बिचारि नहिं, कुमतिहि दीन्हा॥
जो हठि भयउ सकल दुख-भाजनु। अबला-बिबस ग्यानु-गुनु-गा जनु॥
एक धरम परमिति पहिचाने। नृपहि दोसु नहिं देहिं सयाने॥
सिबि, दधीचि, हरिचंद-कहानी। एक-एक सन कहहिं बखानी॥
एक भरत कर संमत कहहीं। एक उदास भायँ सुनि रहहीं॥
कान मूद कर, रद गहि जीहा। एक कहहिं, यह बात अलीहा॥
सुकृत जाहिं अस कहत तुम्हारे। रामु भरत कहुँ प्रानपिआरे॥

दो०—चंदु चवै बरु अनल-कन, सुधा होइ बिषतूल।
सपनेहुँ कबहुँ न करहिं किछु, भरतु राम-प्रतिकूल॥ ४८॥

एक बिधातहि दूषनु देहीं। सुधा देखाइ, दीन्ह बिषु जेहीं॥
खरभरु नगर, सोचु सब काहू। दुसह दाहु उर, मिटा उछाहू॥
बिप्रबधू, कुलमान्य जठेरी। जे प्रिय परम कैकई केरी॥
लगीं देन सिख, सीलु सराही। बचन बानसम लागहिं ताही॥
भरतु न मोहि प्रिय राम-समाना। सदा कहहु, यहु सबु जगु जाना॥
करहु राम पर सहज सनेहू। कॆहि अपराध आजु बनु देहू॥
कबहुँ न कियहु सवति-आरेसू। प्रीति-प्रतीति जान सबु देसू॥
कौसल्याँ अब काह बिगारा। तुम्ह जेहि लागि बज्र पुर पारा॥

दो०—सीय कि पिय-सँगु परिहरिहि, लखनु कि रहिहहिं धाम।
राजु कि भूँजब भरत पुर, नृपु कि जिइहि बिनु राम॥ ४९॥

अस बिचारि उर, छाड़हु कोहू। सोक-कलंक-कोठि जनि होहू॥
भरतहि अवसि देहु जुबराजू। कानन काह राम कर काजू॥

नगरे व्याप्तिमेतिस्म प्रसङ्गः परमाप्रियः । स्पृष्टमेव तनौ व्याप्तं वृश्चिकस्य विषं ध्रुवम् ॥
श्रुत्वा सर्वेऽपि विकला जाता नार्यो नरास्तथा । यथा दावानलं वीक्ष्य वीरुधश्च महीरुहाः ॥
यत्रैव यः शृणोति स्म समूर्धानमताडयत् । महान् विषादः सञ्जातो नासीत् कस्यापि धीरता ॥

मुखानि शुष्काणि दृशोऽस्रवंश्च माति स्म शोको न च मानसेषु ।
रसस्य नूनं करुणस्य सेना निनाद्य भेरीरविशत्त्वयोध्याम् ॥ ४६ ॥

मिलितेष्वेव योगेषु विधिरर्थमनाशयत् । इत्थं सर्वे यत्र तत्र कैकेयीं समकुत्सयन् ॥
किमेषा पापिनी वस्तु विपरीतमबुध्यत । यत् समाच्छादिते गेहे वैश्वानरमदीपयत् ॥
स्वकराभ्यां समुत्पाट्य दृशौ स्वे द्रष्टुमीहते । सुधां सन्त्यज्य गरलमास्वादयितुमीहते ॥
कुटिला कुत्सितमतिः कठोरा भाग्यवर्जिता । रघुवंशवनायैषा कृशानुः समजायत ॥
उपविष्टा स्वयं पर्णे महीरुहमकर्तयत् । सुखप्रसङ्गे दुःखस्य सज्जामस्थापयद् वराम् ॥
अस्या रामः प्राणतुल्यो भवति स्म निरन्तरम् । हेतुना केन कौटिल्यमधुनेयं समाश्रयत् ॥
सत्यं वदन्ति कवयो यत् स्वभावोऽस्ति योषिताम् । अगम्यो विधिभिः सर्वैरगाधो भेदसंयुतः ॥
प्रतिबिम्बं स्वरूपस्य ग्रहीतुं शक्यते क्वचित् । किन्तु भ्रातः! शक्यते न विज्ञातुं योषितां गतिः ॥

शक्नोति दग्धुं न धनञ्जयः किं सरित्पतौ माति न कः पदार्थः ।
किं कर्तुमीष्टे सबला न योषित् कं नात्ति कालो जगतीतलेऽस्मिन् ॥ ४७ ॥

विधाता किं श्रावयित्वा पुनः श्रावयति स्म किम् । किं दर्शयित्वेदानीं किं प्रदर्शयितुमीहते ॥
एके वदन्ति स्म साधु कृतवान्नैव भूपतिः । सुविचारमकृत्वैव दत्तवान् कुधियै वरौ ॥
हठं कृत्वा सर्वदुःखभाजनं यदजायत । नूनं बोधो गुणश्चास्य यातो स्त्रीविवशस्थितेः ॥
परिचिन्वन्ति स्म केचिद् य एके धर्मसस्थितिम् । चतुरास्तेऽ ददुर्नैव दोषं विश्वम्भराभृते ॥
आथर्वणहरिश्चन्द्रशिवीनां चैव ते कथाः । एक एकान् प्रति तदा वदन्ति स्म सविस्तरम् ॥
एकेऽस्मिन् कथयन्ति स्म कार्ये भरतसम्मतिम् । अन्ये निशम्यापि सर्वमौदासीन्यं समाश्रयन् ॥
श्रवणान्यपिधायान्ये सम्पीड्य रसनां रदैः । कथयन्ति स्म यदियं वार्ता मिथ्यैव वर्तते ॥
एतादृशं कथयतां नश्यन्ति सुकृतानि वः । भरताय प्रियो रामो वर्तते सदृशोऽसुभिः ॥

क्षरेद् वरं वह्निकणान् सुधांशुः सुधापि जायेत विषेण तुल्या ।
स्वप्नेऽपि किञ्चिन्न कदापि कुर्याद् रामप्रतीपं भरतस्तथापि ॥ ४८ ॥

एके विश्वस्य निर्मात्रे प्रयच्छन्ति स्म दूषणम् । येन प्रदर्श्य पीयूषं हालाहलमदीयत ॥
सञ्जातो नगरे क्षोभः सकलानामभूच्च शुक् । हृद्यभूद् दुस्सहो दाहस्तथोत्साहो व्यनश्यत ॥
ज्येष्ठाः सन्तानमान्याश्च भार्या भूमिसुपर्वणाम् । याश्च केकयनन्दिन्या अभूवन् परमाःप्रियाः ॥
प्रशस्य तस्याः शीलं ता उपदेशगिरोऽब्रुवन् । प्रतीयन्ते स्म तस्यै तु ता गिरो बाणसन्निभाः ॥
रामचन्द्रेण सदृशो भरतोऽपि न मे प्रियः । इत्थं त्वमब्रवीर्नित्यं जानातीदं समं जगत् ॥
रामे च प्रकरोषि त्वं स्नेहं सिद्धं स्वभावतः । तर्हि केनापराधेन तस्मै दत्सेऽधुना वनम् ॥
अभ्यसूयां सपत्नीस्थामकरोस्त्वं कदापि न । विश्वासं प्रीतिमपि ते देशः सर्वोऽपि बुध्यते ॥
अधुना तव कौसल्या कं पदार्थमनाशयत् । हेतुना येन नगरे कुलिशं त्वमापतयः ॥

किं जानकी हास्यति भर्तृसङ्गं किं लक्ष्मणो वत्स्यति धाम्नि वैकः ।
पूराज्यभाक् स्याद् भरतोऽपि किं वा किं जीववान् राडपि रामहीनः ॥ ४९ ॥

इत्थं विचार्य हृदये त्वममर्षं परित्यज । शोकस्यापि कलङ्कस्य भव मैव निकेतनम् ॥
भरतायावश्यमेव प्रदेहि युवराजताम् । किन्तु काननवासेन कार्यं रामस्य किं स्थितम् ॥

नाहिन रामु राज के भूखे। धरम - धुरीन, विषयरस - रूखे ॥
गुरु - गृह बसहुँ रामु तजि गेहू। नृप सन अस बरु दूसर लेहू ॥
जौं नहिं लगिहहु कहें हमारे। नहिं लागिहि कछु हाथ तुम्हारे ॥
जौं परिहास कीन्हि कछु होई। तौ कहि प्रगट जनावहु सोई ॥
राम - सरिस सुत, कानन - जोगू ! । काह कहिहि सुनि, तुम्ह कहुँ लोगू ॥
उठहु बेगि, सोइ करहु उपाई। जेहि बिधि सोकु - कलंकु नसाई ॥

छं०—जेहि भाँति सोकु - कलंकु जाइ, उपाय करि, कुल पालही।
हठि फेरु रामहि जात बन, जनि बात दूसरि चालही ॥
जिमि भानु बिनु दिनु, प्रान बिनु तनु, चंद बिनु जिमि जामिनी।
तिमि अवध, तुलसीदास, प्रभु बिनु, समुझि धौं जियँ भामिनी ॥

सो०—सखिन्ह सिखावनु दीन्ह, सुनत मधुर, परिनाम-हित।
तेइ कछु कान न कीन्ह, कुटिल प्रबोधी कूबरी ॥ ५० ॥

उतरु न देइ, दुसह रिस रूखी। मृगिन्ह चितव, जनु बाघिनि भूखी ॥
ब्याधि असाधि जानि तिन्ह त्यागी। चलीं कहत मतिमंद - अभागी ॥
राजु करत, यह दैअँ बिगोई। कीन्हेसि अस, जस करइ न कोई ॥
अेहि बिधि बिलपहिं पुर - नर - नारीं। देहिं कुचालिहि कोटिक गारीं ॥
जरहिं बिषम जर, लेहिं उसासा। कवनि राम बिनु जीवन - आसा ? ॥
बिपुल बियोग, प्रजा अकुलानी। जनु जलचर गन सूखत पानी ॥
अति बिषाद - बस लोग लोगाई। गए मातु पहिं रामु गोसाईं ॥
मुख प्रसन्न, चित चौगुन चाऊ। मिटा सोचु, जनि राखै राऊ ॥

दो०—नव गयंदु रघुबीर - मनु, राजु अलान समान।
छूट जानि बन - गवनु सुनि, उर अनंदु अधिकान ॥ ५१ ॥

रघुकुल - तिलक जोरि दोउ हाथा। मुदित मातु-पद नायउ माथा ॥
दीन्हि असीस, लाइ उर लीन्हे। भूषन - बसन निछावरि कीन्हे ॥
बार - बार मुख चुंबति माता। नयन नेह - जलु, पुलकित गाता ॥
गोद राखि, पुनि हृदयँ लगाए। स्रवत प्रेमरस पयद सुहाए ॥
प्रेमु, प्रमोदु ! न कछु कहि जाई। रंक धनद - पदबी जनु पाई ॥
सादर सुंदर बदनु निहारी। बोली मधुर बचन महतारी ॥
कहहु, तात ! जननी बलिहारी। कबहिं लगन मुद मंगलकारी ? ॥
सुकृत - सील - सुख - सीवँ सुहाई। जनम - लाभ कइ अवधि अघाई ॥

दो०—जेहि चाहत नर - नारि सब, अति आरत अेहि भाँति।
जिमि चातक-चातकि तृषित, बृष्टि-सरद-रितु-स्वाति ॥ ५२ ॥

तात ! जाउँ बलि, बेगि नहाहू। जो मन भाव मधुर कछु खाहू ॥
पितु - समीप तब जाअेहु भैआ ? । भइ बड़ि बार, जाइ बलि मैआ ॥
मातु - बचन सुनि अति अनुकूला। जनु सनेह - सुरतरु के फूला ॥
सुख - मकरंद - भरे श्रियमूला। निरखि राम मनु भवँरु न भूला ॥
धरम - धुरीन धरम - गति जानी। कहेउ मातु सन अति मृदु बानी ॥

बुभुक्षितो वर्तते न राज्यस्य रघुसत्तमः । विषयासक्तिरहितस्तथा धर्मधुरन्धरः ।।
रामः स्वमालयं त्यक्त्वा वसतादालये गुरोः । गृहाण वसुधानाथादन्यमेवंविधं वरम् ।।
अस्माभिः कथिते मार्गे यदि त्वं न गमिष्यसि । तर्हि कोऽपि करे लाभस्त्वदीये न भविष्यति ।।
यदि कञ्चित् परीहासमिह त्वं कृतवत्यसि । तर्हि तं प्रकटं कृत्वा विज्ञापय समानपि ।।
किं काननाय योग्योऽस्ति तनयो रामसन्निभः । इदं निशम्य लोकास्त्वां कथयिष्यन्ति किं वचः ।।
उत्तिष्ठ क्षिप्रमुद्योगं सम्पादय तमेव च । शोकस्यापि कलङ्कस्य भवेद् येन विनाशनम् ।।

व्रजेद् यथा समग्रशुक् समः कलङ्क एव च तथोद्यमं कुरुष्व भो विधेहि वंशरक्षणम् ।
वनं प्रयान्तमाग्रहाद् रघूत्तमं निवर्तय तथान्यवृत्तसङ्गतां कथां कदापि मा कुरु ।।
यथा विना रविं दिनं यथा विनासुभिस्तनुर् यथा च शर्वरीपतिं विना न भाति शर्वरी ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति रामपूस्तथा न भाति तं विनेति च प्रविव्यध कोपने ! हृदि ।।

इतीमां वयस्या अवोचन् प्रशस्तिं सुभद्रां फले श्रूयमाणां मनोज्ञाम् ।
परं न प्रदत्ते स्म तस्यां श्रुती स्वे तया जिह्मया कुब्जया बोधिता सा ।। ५० ।।

उत्तरं न प्रदत्ते स्म रूक्षा दुस्सहया रुषा । पश्यति स्म च तान् नूनं मृगीः सिंही क्षुधान्विता ।।
असाध्यं सम्परिज्ञाय व्याधिं तां जहति स्म ताः । व्रजन्ति स्म ब्रुवत्यस्तां मतिमन्दामभागिनीम् ।।
राज्यं विदधतीमेनां भागधेयमनाशयत् । सम्पादितं यदनया तन्न कोऽपि करिष्यति ।।
व्यलपन्ननया रीत्या नरा नार्यस्तथा पुरः । कुर्वाणां च कुचक्राणि समेऽपि निरभर्त्सयन् ।।
विषमेण ज्वलन्ति स्म ज्वरेणोच्छ्वासमाश्रिताः । अवोचंश्च विना राममाशा का जीवनस्य नः ।।
विपुलेन वियोगेन वर्तते व्याकुला प्रजा । नूनं जलचरव्रातः शुष्कतां याति वारिणि ।।
वशास्तीव्रविषादस्य पुरुषा वनिताश्च । इतः स्वामी रामचन्द्रो याति स्म सविधे प्रसोः ।।
हृष्टं तस्याननं चित्त उत्साहश्च चतुर्गुणः । चिन्ता व्यनशयद् यद् भूपः कदाचित् स्थापयिष्यति ।।

रामस्य चित्तं नवनागतुल्यमालानतुल्यञ्च तथैव राज्यम् ।
गम्यं वनं त्वित्यवबुध्य मुक्तं चित्तेऽभवत् तस्य महान् प्रमोदः ।। ५१ ।।

तिलकं रघुवंशस्य समायोज्य करद्वयम् । मुदितोऽनमयत् स्वीयं मस्तकं मातृपादयोः ।।
माताऽऽशिषो ददाति स्म स्वोरसा समयोजयत् । तस्मिन् निक्षिपति स्मासौ वासांस्याभरणानि च ।।
जनयित्री मुखं तस्य चुम्बति स्म पुनः पुनः । स्नेहाम्भो नेत्रयोरासीद् गात्रं रोमाञ्चितं स्थितम् ।।
अङ्के निधाय रामं सा स्वोरसायोजयत् पुनः । सुशोभनौ रसं प्रेम्णः स्रवतः स्म पयोधरौ ।।
स्नेहप्रमोदौ तस्यास्तु वक्तुं शक्यौ कदापि न । धनेशस्य पदं नूनं लब्धवान् कोऽप्यकिञ्चनः ।।
आदरेण समं रम्यं समालोक्य तदाननम् । प्रयुनक्ति स्म मधुरां जनयित्री सरस्वतीम् ।।
हे तात ! त्वयि माता ते स्वां निक्षिपति संलप । तत् कदा वर्तते लग्नं प्रमोदशुभकारकम् ।।
रम्या सीमा पुण्यशीलसौख्यानां यन् मम स्थितम् । जन्मग्रहणलाभस्य यत् सम्पूर्णोऽवधिस्तथा ।।

वाञ्छन्ति योषाश्च नराः समे यत् तथाकुलत्वेन महात्मकेन ।
यथा व्रजाश्चातकचातकीनां शरद्गतां स्वातिमुडुं तृषार्ताः ।। ५२ ।।

हे तात! निक्षिपानि स्वां स्नानं सम्पादय द्रुतम् । तत् खाद मिष्टं किमपि मनसे रोचते तव ।।
गमनं कुरु तातस्य समीपे तदनन्तरम् । महान् विलम्बो जातोऽस्ति स्वां निक्षिपति जन्मदा ।।
अनुकूलां परां मातुः समाकर्ण्य सरस्वतीम् । प्रसूनानि ध्रुवं स्नेहरूपकल्पपलाशिनः ।।
श्रियो मूलानि सौख्यात्ममरन्दभरितानि च । तानि दृष्ट्वा रामचित्तभृङ्गोऽयान्नैव विस्मृतिम् ।।
सम्परिज्ञाय धर्मस्य गतिं धर्मधुरन्धरः । वाण्या परमया मृद्व्या वदति स्म जनिप्रदाम् ।।

पिताँ दीन्ह मोहि कानन - राजू । जहँ सब भाँति मोर बड़ काजू ॥
आयसु देहि मुदित-मन माता । जेहि मुद - मंगल कानन - जाता ॥
जनि सनेह - बस डरपसि भोरें । आनँदु, अंब ! अनुग्रह तोरें ॥

दो०—बरष चारिदस बिपिन बसि, करि पितु - बचन प्रमान ।
आइ, पाय पुनि देखिहउँ, मनु जनि करसि मलान ॥ ५३ ॥

बचन बिनीत मधुर रघुबर के । सर - सम लगे, मातु - उर करके ॥
सहमि, सूखि, सुनि सीतलि बानी । जिमि जवास परें पावस - पानी ॥
कहि न जाइ कछु हृदय - बिषादू । मनहुँ मृगी सुनि केहरि - नादू ॥
नयन सजल, तन थर - थर काँपी । माजहि खाइ मीन जनु मापी ॥
धरि धीरजु, सुत - बदनु निहारी । गदगद बचन कहत महतारी ॥
तात ! पितहि तुम्ह प्रान पिआरे । देखि मुदित नित चरित तुम्हारे ॥
राजु देन कहुँ सुभ दिन साधा । कहेउ जान बन केहि अपराधा ? ॥
तात ! सुनावहु मोहि निदानू । को दिनकर-कुल भयउ कृसानू ॥

दो०—निरखि राम - रुख सचिवसुत, कारनु कहेउ बुझाइ ।
सुनि प्रसंगु, रहि मूक जिमि, दसा बरनि नहिं जाइ ॥ ५४ ॥

राखि न सकइ, न कहि सक जाहू । दुहूँ भाँति उर दारुन दाहू ॥
लिखत सुधाकर, गा लिखि राहू । बिधि गति बाम सदा, सब काहू ॥
धरम - सनेह उभयँ, मति घेरी । भइ गति साँप - छुछुंदरि केरी ॥
राखउँ सुतहि, करउँ अनुरोधू । धरमु जाइ, अरु बंधु - बिरोधू ॥
कहउं जान बन, तौ बड़ि हानी । संकट ! सोच - बिबस भइ रानी ॥
बहुरि समुझि तिय - धरमु सयानी । रामु - भरतु दोउ सुत-सम जानी ॥
सरल सुभाउ राम महतारी । बोली बचन धीर धरि भारी ॥
तात ! जाउं बलि, कीन्हेहु नीका । पितु - आयसु सब धरमक टीका ॥

दो०—राजु देन कहि, दीन्ह बनु, मोहि न सो दुख लेसु ।
तुम्ह बिनु भरतहि, भूपतिहि, प्रजहि प्रचंड कलेसु ॥ ५५ ॥

जौं केवल पितु - आयसु ताता ! । तौ जनि जाहु जानि बड़ि माता ॥
जौं पितु - मातु कहेउ बन जाना । तौ कानन सत - अवध - समाना ॥
पितु बनदेव, मातु बनदेवी । खग - मृग चरन-सरोरुह-सेवी ॥
अंतहुँ उचित नृपहि बनबासू । बय बिलोकि, हियँ होइ हराँसू ॥
बड़भागी बनु, अवध अभागी । जो रघुबंसतिलक तुम्ह त्यागी ॥
जौं सुत ! कहौं, संग मोहि लेहू । तुम्हरे हृदयँ होइ संदेहू ॥
पूत ! परम प्रिय तुम्ह सबही के । प्रान - प्रान के, जीवन - जी के ॥
ते तुम्ह कहहु, मातु बन जाऊँ । मैं सुनि बचन, बैठि पछिताऊँ ॥

दो०—यह बिचारि, नहिं करउँ हठ, झूठ सनेहु बढ़ाइ ।
मानि मातु कर नात, बलि, सुरति बिसरि जनि जाइ ॥ ५६ ॥

देव - पितर सब, तुम्हहि गोसाईं ! । राखहुँ पलक - नयन की नाईं ॥
अवधि अंबु, प्रिय - परिजन मीना । तुम्ह करुनाकर, धरम - धुरीना ॥
अस बिचारि सोइ करहु उपाई । सबहि जिअत जेहिं भेंटहु आई ॥

मह्यं राज्यं काननस्य दत्तवान् वर्तते पिता । यस्मिन् मम महत् कार्यं सर्वथैव भविष्यति ।।
ततो मातर्देहि मह्यमादेशं प्रीतमानसा । गच्छतो मे वनं येन स्यातां मुन्मङ्गलं तथा ।।
अधीना मम हार्दस्य विस्मृत्यापि बिभेहि मा । तवानुकम्पया मातर्भविष्यति मुदेव मे ।।

अरण्यमध्युष्य चतुर्दशाब्दान् विधाय सत्यां जनकस्य वाचम् ।
द्रक्ष्ये पुनस्ते चरणौ समेत्य मा मानसं त्वं मलिनं विधेहि ।। ५३ ।।

रघूत्तमस्य भारत्यो विनीता मधुरास्तथा । प्रतीयन्ते स्म विशिखैः सदृशा मानसे प्रसोः ।।
स्तब्धा भूत्वा गता शोष्क्यं श्रुत्वा शीतां गिरं तथा। यथा वृष्ट्यम्बुपतनाद् याति शोष्क्यं यवाङ्कुरः।।
खेदस्तस्या हृदो वक्तुं न किञ्चिदपि शक्यते । नूनं श्रुत्वा सिंहनादं सञ्जाता विकला मृगी ।।
नयने सजले जाते कम्पते स्माति तत्तनुः । फेनमत्त्वादिवर्षस्य मत्स्युन्मादं गता ध्रुवम् ।।
कृत्वाश्रयं धीरताया मुखं दृष्ट्वा सुतस्य च । गद्गदं वचनं माता ततः कथयति स्म तम् ।।
हे तात! जनकाय त्वमसि प्राणैः समः प्रियः । प्रीतो भवति नित्यं स विलोक्य चरितानि ते ।।
स एव दातुं राज्यं ते शुभं दिनमशोधयत् । तत् केनाद्यापराधेन वनं गन्तुं स उक्तवान् ।।
तात ! तस्य निदानं त्वं कुरु मे कर्णयोर्गतम् । वैश्वानरोऽस्ति सञ्जातो दिवाकरकुलाय कः ।।

अमात्यजो वीक्ष्य तु रामभावं प्रबोध्य तामालपति स्म हेतुम् ।
आस्ते स्म मूकेव निशम्य वृत्तं तस्या दशा सा गदितुं न शक्या ।। ५४ ।।

न सा स्थापयितुं शक्ता याहीति गदितुं च न । द्विरीतिमानभूद् दाहस्तस्या उरसि दारुणः ।।
लिखन्निशीथिनीनाथमलिखत् सिंहिकासुतम् । सकलेभ्योऽपि वामास्ति सर्वदैव विधेर्गतिः ।।
उभे धर्मस्तथा हार्दं तस्या रुन्धः स्म शेमुषीम् । तस्या गतिर्जायते स्म सर्पगन्धमुखीसमा ।।
अनुरोधं विधायाहं स्थापयामि सुतं यदि । तर्हि नश्यति मे धर्मो बन्धुवैरञ्च जायते ।।
यदि ब्रुवे वनं यातुं पृथ्वी हानिः प्रजायते । सङ्कटे पतिता चैवं राज्ञी शोकवशाभवत् ।।
ततो मनीषासंयुक्ता नारीधर्मं प्रबुध्य सा । विज्ञाय रामभरतौ समौ च तनयावुभौ ।।
सरलेन स्वभावेन युक्ता रामजनिप्रदा । महान्तं धैर्यमाश्रित्य ब्रवीति स्म सरस्वतीम् ।।
हे तात! निक्षिपामि स्वां कृतमस्ति त्वया वरम् । पालनं पितुराज्ञायाः सर्वधर्मशिरोमणिः ।।

उक्तवैश्यदानं वनमेव सोऽदान् न दुःखलेशोऽपि ममास्ति तस्य ।
त्वया विना स्याद् भरतस्य राज्ञो जनस्य चाबीनव उग्ररूपः ।। ५५ ।।

हे तात ! यद्यादेशोऽस्ति जनकस्यैव केवलम् । प्रसूं महत्तरां ज्ञात्वा तर्हि मा विपिनं व्रज ।।
यदि प्रयातुमटवीं पितरौ समवोचताम् । तर्हि तुभ्यं शतायोध्यासमानं विपिनं मतम् ।।
वनदेवास्ताततुल्या वनदेव्यः प्रसूसमाः । खगा मृगाश्च तत्रत्यास्त्वत्पादाम्बुजसेवकाः ।।
अन्ते निवासो विपिने समीचीनो महीपतेः । किन्तु दृष्ट्वा तवावस्थां दुःख मे मनसि स्थितम्।।
वनं महाभाग्ययुक्तमयोध्या भाग्यवर्जिता । तिलकं रघुवंशस्य त्वं यामद्य समत्यजः ।।
हे तात! यदि वच्मि त्वां यत् साकं नय मामपि । तर्हि चित्ते संशयस्ते समुत्पन्नो भविष्यति ।।
सर्वेषामपि तात ! त्वं परमो वर्तसे प्रियः । त्वं प्राणानामपि प्राणा जीवनं हृदयस्य च ।।
स एव त्वं वदसि मां यन्मातर्यामि काननम् । निशम्य तव वाचस्ता आसित्वानुतपाम्यहम् ।।

विचार्य चेदं न हठं करोमि प्रणीय हार्दं वितथं समृद्धिम् ।
स्वां निक्षिपन्त्या मम वीक्ष्य भावं मा मे स्मृतिं विस्मर भोः कदापि ।। ५६ ।।

हे नायक ! त्वां सकलाः पितरश्च दिवौकसः । तथा पान्तु यथा पान्ति नयनं पक्ष्मपालयः ।।
वनवासावधिर्वारि प्रियाः परिजना झषाः । दयाया आकरोऽसि त्वं तथा धर्मधुरन्धरः ।।
एवं विचारं सम्पाद्य तमेवोपायमाचर । जीवत्स्वेव समग्रेषु येनागत्य मिलिष्यसि ।।

मनं

जाहु सुखेन बनहि, बलि जाऊँ । करि अनाथ जन, परिजन, गाऊँ ॥
सब कर आजु सुकृत - फल बीता । भयउ कराल कालु बिपरीता ॥
बहुबिधि बिलपि, चरन लपटानी । परम अभागिनि आपुहि जानी ॥
दारुन दुसह दाहु उर ब्यापा । बरनि न जाहिं बिलाप - कलापा ॥
राम उठाइ मातु उर लाई । कहि मृदु बचन बहुरि समुझाई ॥

दो०—समाचार तेहि समय सुनि, सीय उठी अकुलाइ ।
जाइ सासु - पदकमल जुग, बंदि, बैठि सिरु नाइ ॥ ५७ ॥

दीन्हि असीस सासु मृदु बानी । अति सुकुमारि देखि अकुलानी ॥
बैठि नमितमुख, सोचति सीता । रूप - रासि, पति - प्रेम - पुनीता ॥
चलन चहत बन जीवन - नाथू । केहि सुकृती सन होइहि साथू ॥
की तनु - प्रान, कि केवल प्राना । बिधि - करतबु कछु जाइ न जाना ॥
चारु चरन नख लेखति धरनी । नूपुर - मुखर - मधुर कबि बरनी ॥
मनहुँ प्रेम - बस बिनती करहीं । हमहि सीय - पद जनि परिहरहीं ॥
मंजु बिलोचन मोचति बारी । बोली देखि राम-महतारी ॥
तात ! सुनहु, सिय अति सुकुमारी । सास - ससुर - परिजनहि पिआरी ॥

दो०—पिता जनक भूपाल - मनि, ससुर भानुकुल - भानु ।
पति रबिकुल-कैरव-बिपिन-बिधु, गुन - रूप - निधानु ॥ ५८ ॥

मैं पुनि पुत्रबधू प्रिय पाई । रूप, रासि, गुन, सील - सुहाई ॥
नयन - पुतरि करि, प्रीति बढ़ाई । राखेउँ प्रान जानकिहिं लाई ॥
कलपबेलि जिमि बहुबिधि लाली । सींचि सनेह - सलिल प्रतिपाली ॥
फूलत - फलत, भयउ बिधि बामा । जानि न जाइ, काह परिनामा ? ॥
पलँग पीठ तजि गोद, हिंडोरा । सियँ न दीन्ह पगु अवनि कठोरा ॥
जिअनमूरि जिमि जोगवत रहऊँ । दीप - बाति नहिं टारन कहऊँ ॥
सोइ सिय चलन चहति बन साथा । आयसु काह होइ ? रघुनाथा ! ॥
चन्द्र-किरन - रस - रसिक - चकोरी । रबि-रुख नयन सकइ किमि जोरी ॥

दो०—करि, केहरि, निसिचर चरहिं, दुष्ट जंतु बन भूरि ।
बिष - बाटिकाँ कि सोह, सुत ! सुभग सजीवनि मूरि ?॥ ५९ ॥

बन - हित कोल - किरात - किसोरी । रचीं बिरंचि विषयसुख - भोरी ॥
पाहन - कृमि जिमि कठिन सुभाऊ । तिन्हहि कलेसु न कानन काऊ ॥
कै तापस - तिय कानन - जोगू । जिन्ह तप - हेतु तजा सब भोगू ॥
सिय बन बसिहि, तात ! केहि भाँती ? । चित्रलिखित कपि देखि डेराती ॥
सुरसर सुभग बनज - बन - चारी । डाबर - जोगु कि हंसकुमारी ॥
अस बिचारि, जस आयसु होई । मैं सिख देउँ जानकिहि सोई ॥
जौं सिय भवन रहै, कह अंबा । मोहि कहँ होइ बहुत अवलंबा ॥
सुनि रघुबीर मातु - प्रियबानी । सील, सनेह, सुधाँ, जनि सानी ॥

दो०—कहि प्रिय बचन बिबेकमय, कीन्हि मातु परितोष ।
लगे प्रबोधन जानकिहि, प्रगटि बिपिन - गुन - दोष ॥ ६० ॥

मासपारायण, चौदहवाँ विश्राम

स्वामेवाहं निक्षिपामि विपिनं ससुखं व्रज । विधाय हीनं नाथेन जनं परिजनं पुरम् ।।
सर्वेषामपि पुण्यानां फलमद्य क्षयं गतम् । तथा करालः कालोऽपि गतोऽस्ति विपरीतताम् ।।
एवं विलप्य बहुधा पादौ वेष्टयति स्म सा । सम्परिज्ञाय चात्मानमत्यन्ताभाग्यसंयुतम् ।।
दारुणो दुस्सहो दाहस्तस्याश्चित्तमपूरयत् । न शक्यते निगदितुं तद्विलापकदम्बकम् ।।
राम उत्थाप्य जननीं स्वोरसा समयोजयत् । मृदूनि वचनान्युक्त्वा भूयस्तां समुपादिशत् ।।

तस्मिन् क्षणे वृत्तमिदं निशम्य सीतोदतिष्ठद् विकलत्वमेत्य ।
श्वश्रूं प्रगत्याङ्घ्रिसरोजयुग्मे नत्वा शिरोऽधः प्रविधाय चास्त ।। ५७ ।।

आशिषं प्रददाति स्म श्वश्रूर्मृदुलया गिरा । सुकुमारीं समालोक्य वैकल्यं समपद्यत ।।
उपविष्टा शोचति स्म सीता नमितमस्तका । उत्करो मञ्जुलत्वस्य सा पतिप्रेमपावना ।।
ईहते विपिनं गन्तुं नायको जीवनस्य मे । प्रेक्षे पुण्यात्मना केन तस्य सङ्गो भविष्यति ।।
किं केवलं तनुः साकं तेनैष्यन्त्यसवोऽपि वा । विधातुः कर्म किमपि परिजानाति कोऽपि न ।।
चारुपादनखैर्भूमिं व्यलिखज्जनकात्मजा । नूपुरे मुखरे रम्ये कवयोऽवर्णयन्नदः ।।
नूनं प्रेमवशे भूत्वा प्रार्थनां कुरुतः स्म ते । सीतायाश्चरणावावां मा कदापि विमुञ्चताम् ।।
विलोचनाभ्यां मञ्जुभ्यां सलिलं मुञ्चति स्म सा । तस्या दशां विलोक्येमां राममाताभ्यभाषत ।।
हे तात ! श्रृणु यत् सीता सुकुमारी परा स्थिता । श्वश्रूश्वशुरसम्बन्धिजनानां वर्तते प्रिया ।।

अस्याः पितास्ति क्षितिपालरत्नम् आर्यस्तथा सूर्यकुलस्य सूर्यः ।
भर्तार्कवंशोत्पलकाननेन्दुर् निधिर्गुणानाञ्च मनोज्ञतायाः ।। ५८ ।।

तथा सम्प्राप्तवत्यस्मि प्रियां पुत्रवधूमहम् । रूपराशिं गुणै रम्यैः शीलेन च समन्विताम् ।।
नेत्रयोस्तारकां मत्वा प्रेमास्यां वर्धितं मया । अस्यां जनकनन्दिन्यां प्राणाश्च स्थापिता निजाः ।।
बहुधा लालयामि स्म समानां कल्पवीरुधा । पालयामि स्म सिञ्चित्वा स्नेहरूपेण वारिणा ।।
प्रसूनफलवत्याञ्च विपरीतोऽभवद् विधिः । परिणामः स्थितेरस्या न जाने को भविष्यति ।।
पर्यङ्कपृष्ठं सन्त्यज्य दोलाया अङ्कमेव च । न स्थापितवती सीता पदे कठिनभूतले ।।
तुल्यां जीवनमूलेन सदैनां समपालयम । अपसारयितुं दीपवर्तिकामपि नावदम् ।।
सैव सीता त्वया साकं वनं गन्तुं समीहते । आज्ञा तस्यै भवति का वद हे रघुनायक ! ।।
रसस्येन्दुमयूखानां रसिका या चकोरिका । किं सा योजयितुं शक्ता भास्करस्योन्मुखे दृशौ ।।

करी हरी रात्रिचरादिजीवाश् चरन्ति दुष्टा विपिने प्रभूताः ।
तनूज ! रम्या विषवाटिकायां विभाति सञ्जीवनमूलिका किम् ।। ५९ ।।

कन्याः कोलकिरातानां काननाय विनिर्मिताः । सुखानि चेन्द्रियार्थानामजानन्त्यो विरिञ्चिना ।।
येषां स्वभावः पाषाणकीटतुल्योऽस्ति कर्कशः । आदीनवः कोऽपि तेषां कानने नैव वर्तते ।।
अथवा काननस्यार्हाः सीमन्तिन्यस्तपस्विनाम् । याभिर्भोगाः परित्यक्तास्तपोऽर्थं सकला अपि ।।
तत् तात! केन विधिना सीता वत्स्यति कानने । भीता भवत्यवालोक्य या चित्रलिखितं कपिम् ।।
सुरम्यदेवकासारपद्मकाननचारिणी । वर्तते पल्वलस्यार्हा किं चक्राङ्गकुमारिका ।।
इत्थं विचार्य यादृक्षः समादेशो भवेत् तव । शिक्षयिष्ये तादृगेव विदेहाधिपनन्दिनीम् ।।
माता वक्ति स्म यत् सीता वसेद् यदि निकेतने । महदेव भवेत् तर्हि मत्कृते त्ववलम्बनम् ।।
निशम्येमां प्रियां वाचं जन्मदात्र्या रघूत्तमः । नूनं शीलस्नेहरूपपीयूषेण समाप्लुताम् ।।

प्रियां गिरं प्रोच्य विवेकयुक्तां व्यधत्त मातुः परितोषमेव ।
शंसति करोति स्म विदेहजाया दोषं गुणञ्चापि वनीयमुक्त्वा ।। ६० ।।

मासपारायणे चतुर्दशो विश्रामः सम्पूर्णः

मातु - समीप कहत सकुचाहीं । बोले समउ समुझि मन-माही ।।
राजकुमारि ! सिखावनु सुनहू । आन भाँति जियँ जनि कछु गुनहू ।।
आपन - मोर नीक जौं चहहू । बचनु हमार मानि, गृह रहहू ।।
आयसु मोर, सासु - सेवकाई । सब बिधि भामिनि ! भवन भलाई ।।
अेहि-ते अधिक धरमु नहिं दूजा । सादर सासु - ससुर - पद - पूजा ।।
जब-जब मातु करिहि सुधि मोरी । होइहि प्रेम-बिकल मति - भोरी ।।
तब-तब तुम्ह कहि कथा पुरानी । सुंदरि ! समुझाअेहु मृदु बानी ।।
कहउँ सुभायँ, सपथ सत मोही । सुमुखि ! मातु-हित राखउँ तोही ।।

दो०—गुर - श्रुति - संमत धरम-फलु, पाइअ बिनहिं कलेस ।
हठ - बस सब संकट सहे, गालव, नहुष नरेस ।। ६१ ।।

मैं पुनि करि प्रवान पितु - बानी । बेगि फिरब, सुनु सुमुखि ! सयानी ।।
दिवस जात नहिं लागिहि बारा । सुंदरि ! सिखवनु सुनहु हमारा ।।
जौं हठ करहु प्रेम-बस बामा ! । तौ तुम्ह दुखु पाउब परिनामा ।।
काननु कठिन, भयंकरु भारी । घोर घामु, हिम, बारि, बयारी ।।
कुस, कंटक मग काँकर नाना । चलब पयादेहिं, बिनु पदत्राना ।।
चरन - कमल मृदु - मंजु तुम्हारे । मारग अगम, भूमिधर - भारे ।।
कंदर, खोह, नदी, नद, नारे । अगम, अगाध, न जाहिं निहारे ।।
भालु, बाघ, बृक, केहरि, नागा । करहिं नाद, सुनि धीरजु भागा ।।

दो०—भूमि-सयन, बलकल-बसन, असनु कंद - फल - मूल ।
ते कि सदा सब दिन मिलहिं, सबुइ समय-अनुकूल ।। ६२ ।।

नर - अहार रजनीचर चरहीं । कपट-बेष, बिधि कोटिक करहीं ।।
लागइ अति पहार कर पानी । बिपिन-बिपति नहिं जाइ बखानी ।।
ब्याल कराल, बिहग बन घोरा । निसिचर - निकर नारि-नर-चोरा ।।
डरपहिं धीर गहन, सुधि आएँ । मृगलोचनि ! तुम्ह भीरु सुभाएँ ।।
हंसगवनि ! तुम्ह नहिं बन-जोगू । सुनि अपजसु मोहि देइहि लोगू ।।
मानस - सलिल - सुधाँ प्रतिपाली । जिअइ कि लवन-पयोधि मराली ।।
नव - रसाल - बन बिहरनसीला । सोह कि कोकिल बिपिन करीला ।।
रहहु भवन, अस हृदयँ बिचारी । चंदबदनि ! दुखु कानन भारी ।।

दो०—सहज सुहृद-गुर-स्वामि-सिख, जो न करइ सिर मानि ।
सो पछिताइ, अघाइ उर, अवसि होइ हित-हानि ।। ६३ ।।

सुनि मृदु बचन मनोहर पिय के । लोचन ललित भरे जल सिय के ।।
सीतल सिख दाहक भइ कैसें । चकइहि सरद - चंद - निसि जैसें ।।
उतरु न आव, बिकल बैदेही । तजन चहत सुचि स्वामि, सनेही ।।
बरबस रोकि बिलोचन - बारी । धरि धीरजु उर, अवनिकुमारी ।।
लागि सासु - पग, कह कर जोरी । छमबि देबि ! बड़ि अबिनय मोरी ।।
दीन्हि प्रानपति मोहि सिख सोई । जेहि बिधि मोर परम हित होई ।।
मैं पुनि समुझि दीखि मन-माहीं । पिय-बियोग-सम दुखु जग नाहीं ।।

दो०—प्राननाथ ! करुनायतन, सुंदर ! सुखद ! सुजान ! ।
तुम्ह-बिनु रघुकुल-कुमुद-बिधु, सुरपुर नरक-समान ।। ६४ ।।

मातुः समीपे गदितुं सीता सङ्कोचमाश्रिता । इति कालञ्च मनसि ज्ञात्वा सम्भाषते स्म सः ॥
हे महीपालतनये ! समाकर्णय शिक्षणम् । मानसे चान्यथाभावं मा कञ्चिदपि चिन्तय ॥
यदि स्वीयं मदीयञ्च कल्याणं त्वं समीहसे । तर्हि मत्वा मम गिरं निवासं कुरु सद्मनि ॥
सम्पालनं ममाज्ञायाः श्वश्रोश्च परिसेवनम् । हे भामिनि ! हितं सद्मवासे सकलरीतिकम् ॥
एतस्मादधिकः कश्चित् परो धर्मो न विद्यते । यत् श्वश्रोः श्वशुरस्यापि पादयोः सादरार्चनम् ॥
यदा यदा जन्मदात्री स्मरणं मे करिष्यति । हार्देन विकला तस्या विस्मृता धीर्भविष्यति ॥
तदा तदा प्रसङ्गांस्त्वं कथयित्वा पुरातनान् । हे सुन्दरि ! सरस्वत्या मृद्व्येमां समुपादिश ॥
स्वभावादेव वच्मीदं शपथानां शतं मम । शुभानने ! स्थापये त्वां मातुरेव कृते गृहे ॥

गुरुश्रुतीष्टं सुफलं वृषस्य क्लेशं विनैवं विधिनास्ति लभ्यम् ।
सोढा विपत् सर्वजनैर्हठस्थैः सगालवै राण्नहुषप्रधानैः ॥ ६१ ॥

अहं पुनः पितुर्वाचं संविधाय प्रमाणिताम् । परावर्तिष्य आश्वेव चतुरे! सुमुखि! शृणु ॥
दिवसानामपगमे न विलम्बः प्रजायते । हे सुन्दरि ! मदीयं त्वमुपदेशं निशामय ॥
हे वामे ! त्वं यदि हठं स्नेहाधीना करिष्यसि । परिणामे तर्हि दुःखमवश्यं परिलक्ष्यसे ॥
अतीव भीतिजनकं काननं क्लेशदायकम् । घोराणि तत्र सलिलं पवनश्च हिमातपौ ॥
मार्गे कुशाः कण्टकाश्च बहुसङ्ख्या लघूपलाः । पद्भ्यामेव च गन्तव्यं पादत्राणविवर्जितैः ॥
मृदुनी पादकमले मञ्जुले च तव स्थिते । अगम्या विपुलाकाराः सन्ति मार्गे महीधराः ॥
शैलभेदाः परीवाहाः कन्दराः सरितो नदाः । अगम्या अप्यगाधाश्च न शक्यन्तेऽवलोकितुम् ॥
वृकशार्दूलभल्लूकाः पञ्चास्याः कुम्भिनस्तथा । कुर्वन्ति नादं यं श्रुत्वा धीरतापि पलायते ॥

शय्या क्षितौ वल्कलमेव वस्त्रं कन्दानि मूलानि फलानि भक्षः ।
मिलन्ति किं तानि सदा च नित्यं कालानुरूपाणि च किं समानि ॥ ६२ ॥

प्रकुर्वते मनुष्याणामाहारं रजनीचराः । प्रकारकोटीः कपटवेषाणां धारयन्ति ते ॥
महीधराणां पानीयमत्यन्तं परिलभ्यते । न शक्यते निगदितुं विपद् गहनसम्भवा ॥
कराला विपिने सर्पा विहगा भीतिकारिणः । नारीनृचौर्यकर्तारः समुदायाश्च रक्षसाम् ॥
गहनस्य स्मृतेरेव सुधीरा अपि बिभ्यति । प्रकृत्यैव च भीरुस्त्वं वर्तसे मृगलोचने ! ॥
हे मानसौकोगमने ! वनयोग्या न वर्तसे । श्रुत्वा ते वनयानं मे दास्यन्त्यपयशो जनाः ॥
पीयूषेण समानेन पालिता मानसाम्भसा । हंसी लवणपाथोधौ जीविता किं भविष्यति ॥
नवीनाम्रवणोद्देशविहारप्रकृतिश्रिता । वनप्रिया शोभते किं नवकर्मारकानने ॥
इत्थं विचार्य हृदये वासं कुरु निकेतने । सुधांशुवदने ! दुःखं कानने वर्तते महत् ॥

स्वभावसद्धृद्गुरुभर्तृशिक्षां यः शीर्ष्णि धृत्वा परिमन्यते न ।
आतृप्ति चित्ते तपते स पश्चाद् याति क्षयं तच्छमवश्यमेव ॥ ६३ ॥

प्रियस्य मृदुला रम्याः समाकर्ण्य सरस्वतीः । जलेन पूर्णे सञ्जाते सीताया ललिते दृशौ ॥
शीतलं शिक्षणं तस्यै सञ्जातं दाहकं तथा । चक्रवाक्यै यथा रात्रौ चन्द्रो भवति शारदः ॥
नाशक्नोदुत्तरं दातुं वैदेही विकलाप्यभूत् । यत् प्रेमवांस्तथा पूतः स्वामी तां त्यक्तुमीहते ॥
हठेनाति समारुध्य सा विलोचनयोर्जलम् । धैर्यञ्चाश्रित्य हृदये वसुधायाः कुमारिका ॥
श्वश्र्वाः पदे नमस्कृत्य पुटीकृतकराब्रवीत् । यद् देवि ! सम्मर्षणीयो महानविनयो मम ॥
तदेव शिक्षणं मह्यं प्राणाधीशोऽस्ति दत्तवान् । विधुना येन परमं हितं मम भविष्यति ॥
किन्तु स्वकीये हृदये विज्ञाय दृष्टवत्यहम् । लोके प्रियवियोगेण समं दुःखं न विद्यते ॥

स्वामिन्नसूनां सदयं दयाया मनोज्ञ ! सौख्यप्रद ! सन्मनीष ! ।
रघ्वन्ववायोत्पलशीतरश्मे ! त्वया विना द्यौर्नरकेण तुल्या ॥ ६४ ॥

मातु, पिता, भगिनी, प्रिय भाई। प्रिय परिवारु, सुहृद - समुदाई ॥
सासु, ससुर, गुर, सजन सहाई। सुत सुंदर, सुसील, सुखदाई ॥
जहँ-लगि नाथ! नेह अरु नाते। पिय बिनु, तियहि तरनिहु तें ताते ॥
तनु, धनु, धामु, धरनि, पुर, राजू। पति - बिहीन सबु सोक - समाजू ॥
भोग रोगसम, भूषन भारू। जम - जातना - सरिस संसारू ॥
प्राननाथ! तुम्ह - बिनु जग - माहीं। मो कहुँ सुखद, कतहुँ, कछु नाहीं ॥
जिय - बिनु देह, नदी - बिनु बारी। तैसिअ नाथ! पुरुष-बिनु नारी ॥
नाथ सकल सुख साथ तुम्हारें। सरद-बिमल-बिधु-बदनु निहारें ॥

दो०—खग, मृग, परिजन, नगरु, बनु, बलकल बिमल दुकूल।
नाथ - साथ सुरसदन - सम, परनसाल सुख - मूल ॥ ६५ ॥

बनदेबीं, बनदेव उदारा। करिहहिं सासु-ससुर-सम सारा ॥
कुस - किसलय - सारथी सुहाई। प्रभु - सँग मंजु मनोज - तुराई ॥
कंद, मूल, फल अमिअ - अहारू। अवध - सौध - सत - सरिस पहारू ॥
छिनु-छिनु प्रभु-पद-कमल बिलोकी। रहिहउँ मुदित, दिवस जिमि कोकी ॥
बन - दुख नाथ! कहे बहुतेरे। भय, बिषाद, परिताप घनेरे ॥
प्रभु - बियोग - लवलेस - समाना। सब मिलि होहिं न कृपानिधाना! ॥
अस जियँ जानि, सुजान-सिरोमनि। लेइअ संग, मोहि छाड़िअ जनि ॥
बिनती बहुत करौं का स्वामी। करुनामय, उर - अंतरजामी ॥

दो०—राखिअ अवध जो अवधि-लगि, रहत न जनिअहिं प्रान।
दीनबंधु! सुंदर! सुखद, सील - सनेह - निधान ॥ ६६ ॥

मोहि मग चलत, न होइहि हारी। छिनु-छिनु, चरन-सरोज निहारी ॥
सबहि भाँति पिय - सेवा करिहौं। मारग-जनित सकल श्रम हरिहौं ॥
पाय पखारि, बैठि तरु - छाहीं। करिहउँ, बाउ मुदित मन-माहीं ॥
श्रम - कन - सहित स्याम तनु देखें! कहँ दुख - समउ, प्रानपति - पेखें ॥
सम महि, तृन - तरुपल्लव डासी। पाय पलोटिहि सब निसि दासी ॥
बार - बार मृदु मूरति जोही। लागिहि तात! बयारि न मोही ॥
को प्रभु-सँग मोहि चितवनिहारा। सिंघबधुहि जिमि ससक-सिआरा ॥
मैं सुकुमारि! नाथ बन - जोगू!। तुम्हहि उचित तप, मो कहुँ भोगू! ॥

दो०—ऐसेउ बचन कठोर सुनि, जौं न हृदउ बिलगान।
तौ प्रभु-बिसम-बियोग-दुख, सहिहहिं पावँर प्रान ॥ ६७ ॥

अस कहि सीय बिकल भइ भारी। बचन - बियोगु न सकी सँभारी ॥
देखि दसा, रघुपति जियँ जाना। हठि राखें, नहिं राखिहि प्राना ॥
कहेउ कृपाल भानुकुलनाथा। परिहरि सोचु, चलहु बन साथा ॥
नहिं बिषाद - कर अवसरु आजू। बेगि करहु बन - गवन - समाजू ॥
कहि प्रिय बचन, प्रिया समुझाई। लगे मातु - पद, आसिष पाई ॥
बेगि प्रजा - दुख मेटब आई। जननी निठुर, बिसरि जनि जाई ॥
फिरिहि दसा बिधि! बहुरि कि मोरी। देखिहउँ नयन मनोहर जोरी ॥
सुदिन, सुघरी तात! कब होइहि। जननी जिअत बदन-बिधु जोइहि ॥

जनयित्री जन्मदाता भगिनी बान्धवः प्रियः। परिवारः प्रेमपात्रं वयस्यानां कदम्बकम् ॥
श्वश्रूस्तथैव श्वशुरो गुरुराप्तः सहायकः। मनोरमो रम्यशीलः सुखदाता तनूद्भवः ॥
यावन्त एते सम्बन्धा नाथ! स्नेहाः समा अपि। पत्या विना स्त्रियः सन्ति भानुतोऽप्यतितापकाः॥
कलेवरं धनं धाम पू राज्यं धरणिस्तथा। सर्वमप्यस्ति शोकस्य समाजो दयितं विना॥
भोगा रोगप्रतीकाशा भाररूपा अलङ्क्रियाः। संसारो यमराजीययातनापुञ्जसन्निभः ॥
हे प्राणानामधीशान ! संसारे भवता विना। मत्कृते नास्ति किमपि क्वचिच्च सुखदायकम्॥
यथा जीवं विना देहो नदी च सलिलं विना। तथैव वर्तते नाथ ! महिला पुरुषं विना ॥
प्रभो ! सुखानि सर्वाणि निवासे भवता सह। शरद्विमलचन्द्राभमुखालोकनतो मम ॥

खगा मृगा बन्धुजना वनं पूर् महीरुहत्वग् विमलं दुकूलम्।
हे नाथ ! साकं भवता स्वराभा सुखस्य मूलञ्च पलाशशाला ॥ ६५ ॥

उदारमानसाः सुर्यो विपिनस्य सुरा अपि। श्वश्रूश्वशुरसङ्काशाः करिष्यन्त्यवनं मम ॥
शोभनास्तरणं दर्भैः पलाशैश्च विनिर्मितम्। शयनीयं रतीशस्य मञ्जुलं प्रभुणा सह ॥
कन्दो मूलं फलञ्चैव भोजनं सुधया समम्। अयोध्यासौधशतकसमाना वसुधाधराः ॥
प्रतिक्षणं समालोक्य प्रभोश्चरणपङ्कजे। भविष्यामि तथा प्रीता चक्रवाकी दिने यथा ॥
बहूनि दुःखान्युक्तानि हे नाथ ! भवताटवेः। अनेकरूपाः सन्तापा विषादा भीतयस्तथा ॥
अधीश्वरवियोगीयलवलेशसमान्यपि । मिलित्वा तानि सर्वाणि न भवन्ति कृपानिधे! ॥
इत्थं विज्ञाय हृदये विचक्षणशिरोमणे ! । सङ्गिनीं मां प्रकुरुतां मा परित्यजताद् भवान्॥
प्रार्थनां कां समधिकामधीश ! करवाण्यहम्। अनुकम्पामय ! समस्वान्तान्तर्बोधसंयुत ! ॥

यद्यावधि स्थापयति स्वपुर्यां भवानसूंस्तर्हि गतानवैतु।
हे दीनबन्धो ! सुखदातिकान्त ! शीलस्य हार्दस्य च सन्निधान ! ॥ ६६ ॥

कुर्वत्या गमनं मार्गे न श्रमो मे भविष्यति। प्रतिक्षणं भवत्पादसरोजन्मविलोकनात् ॥
प्रिय ! सेवां करिष्यामि प्रकारैः सकलैरपि। मार्गोद्भूतं समग्रञ्च हरिष्ये भवतः श्रमम् ॥
प्रक्षाल्य पादौ भवतश्छायामध्यास्य तारवीम्। प्रमोदं संविधास्यामि प्रमोदान्वितमानसा ॥
स्वेदीयकणसंयुक्तां विलोक्य श्यामलां तनुम्। विलोकयन्त्याः प्राणेशं क्व दुःखावसरो मम ॥
समे भूमितले घासञ्चास्तीर्य तरुपल्लवान्। पादसंवाहनं दासी पूर्णरात्रौ करिष्यति ॥
वारं वारं समालोक्य भवतः कोमलां तनुम्। हे तात ! मम वातोऽपि नैव बाधां करिष्यति॥
को विलोकयितुं शक्तो मां प्रभोः सङ्गतौ स्थिताम्। शशफेरू यथा सिंहवधूं द्रष्टुं न शक्नुतः ॥
किमहं सुकुमार्यस्मि विपिनार्हस्तथेश्वरः। तपोऽस्ति भवते योग्यं तथा भोगाश्च मत्कृते ॥

एतादृशीः क्रूरगिरो निशम्य यदा न जातं हृदयं विदीर्णम्।
तदा महन्नाथ बियोगदुःखं नूनं सहिष्यन्त्यधमासवो मे ॥ ६७ ॥

इत्युक्त्वा विकलातीव सञ्जाता जनकात्मजा। वियोगं वाचिकमपि सोढुं शक्ता न साभवत्॥
दशां विलोक्य तस्येमां हृद्यजानाद् रघुप्रभुः। यन्नेयं पास्यति प्राणान् हठेन स्थाप्यतेऽपि चेत्॥
कृपालुर्भानुवंशस्य स्वामी सम्भाषते स्म ताम्। यत् परित्यज्य शोकं त्वं मया साकं वनं व्रज ॥
विषादकरणस्यायं समयो नाद्य वर्तते। समाजं वनयानस्य त्वं सम्पादय सत्वरम् ॥
प्रियाणि वचनान्युक्त्वा प्रियां स समुपादिशत्। ततो मातुः पदे नत्वा प्राप्नोति स्म तदाशिषः॥
यत् त्वं क्षिप्रं समागत्य प्रजादुःखं विनाशय। निष्ठुरा जननी चेयं त्वां कदापि न विस्मरेत्॥
हे विधे! किं दशेयं मे स्यात् पुनः परिवर्तिता। किं लोचनाभ्यामीक्षिष्ये दम्पतीमौ मनोहरौ॥
सुदिनं सुघटी सा च कदा तात! भविष्यतः। प्रेक्षिष्यते विधुमुखं जीवती जननी यदा ॥

दो०—बहुरि बच्छ कहि, लालु कहि, रघुपति, रघुबर, तात।
कबहिं बोलाइ-लगाइ हियँ, हरषि निरखिहउँ गात॥ ६८॥

लखि सनेह - कातरि महतारी। बचनु न आव, बिकल भइ भारी॥
राम, प्रबोधु कीन्ह बिधि नाना। समउ, सनेहु, न जाइ बखाना॥
तब जानकी सासु - पग लागी। सुनिअ माय! मैं परम अभागी॥
सेवा - समय, दैअँ बनु दीन्हा। मोर मनोरथु सफल न कीन्हा॥
तजब छोभु, जनि छाड़िअ छोहू। करमु कठिन, कछु दोसु न मोहू॥
सुनि सिय - बचन, सासु अकुलानी। दसा कवनि बिधि कहौं बखानी॥
बारहिं बार लाइ उर लीन्ही। धरि धीरजु, सिख-आसिष दीन्ही॥
अचल होउ अहिवातु तुम्हारा। जब लगि गंग-जमुन-जल-धारा॥

दो०—सीतहि सासु असीस, सिख, दीन्हि अनेक प्रकार।
चली नाइ पद-पदुम सिरु, अति हित बारहिं बार॥ ६९॥

समाचार जब लछिमन पाए। ब्याकुल, बिलख-बदन उठि धाए॥
कंप - पुलक तन, नयन सनीरा। गहे चरन, अति प्रेम - अधीरा॥
कहि न सकत कछु, चितवत ठाढ़े। मीनु दीन, जनु जल तें काढ़े॥
सोचु हृदयँ, बिधि का होनिहारा। सबु सुखु - सुकृतु सिरान हमारा॥
मो - कहुँ काह कहब रघुनाथा। रखिहहिं भवन, कि लेहहिं साथा॥
राम बिलोकि बंधु कर जोरें। देह, गेह, सब - सन तृनु तोरें॥
बोले बचनु राम नय - नागर। सील - सनेह - सरल - सुख - सागर॥
तात! प्रेम - बस जनि कदराहू। समुझि हृदयँ, परिनाम उछाहू॥

दो०—मातु-पिता-गुरु-स्वामि-सिख, सिर धरि करहिं सुभायँ।
लहेउ लाभु तिन्ह जनम कर, नतरु जनमु जग जायँ॥ ७०॥

अस जियँ जानि, सुनहु सिख भाई। करहु मातु - पितु - पद - सेवकाई॥
भवन भरतु - रिपुसूदनु नाहीं। राउ बृद्ध, मम दुखु मन - माहीं॥
मैं बन जाउँ, तुम्हहि लेइ साथा। होइ सबहि बिधि अवध अनाथा॥
गुरु - पितु - मातु - प्रजा - परिवारू। सब - कहुँ परइ दुसह-दुख-भारू॥
रहहु, करहु सब - कर परितोषू। नतरु तात! होइहि बड़ दोषू॥
जासु राज, प्रिय प्रजा दुखारी। सो नृपु, अवसि नरक-अधिकारी॥
रहहु तात! असि नीति बिचारी। सुनत, लखनु भए ब्याकुल भारी॥
सिअरें बचन सूखि गए कैसें। परसत तुहिन, तामरसु जैसें॥

दो०—उतरु न आवत प्रेम - बस, गहे चरन अकुलाइ।
नाथ! दासु मैं, स्वामि तुम्ह, तजहु त काह बसाइ॥ ७१॥

दीन्हि मोहि सिख नीकि गोसाईं। लागि अगम अपनी कदराईं॥
नरबर धीर, धरम - धुर - धारी। निगम-नीति-कहुँ ते अधिकारी॥
मैं सिसु, प्रभु - सनेहँ - प्रतिपाला। मंदरु - मेरु कि लेहिं मराला॥
गुरु, पितु, मातु, न जानउँ काहू। कहउँ सुभाउ, नाथ पतिआहू॥
जहँ लगि जगत सनेह - सगाई। प्रीति-प्रतीति निगम निजु गाई॥
मोरें सबइ एक तुम्ह स्वामी। दीनबंधु, उर - अंतरजामी!॥

हे वत्स ! हे लालित ! राघवेश ! सोक्त्वा मुहुस्तात ! रघूत्तमेति ।
कदा समाहूय हृदानुयोज्य द्रक्ष्यामि ते वर्ष्म मुदेत्यवोचत् ।। ६८ ।।

ततः स समवालोक्य मातरं स्नेहकातराम् । वचः सम्पादनेऽशक्तां परवैक्लव्यसयुताम् ।।
प्रबोधनं करोति स्म रामस्तस्या अनेकधा । समयः स तथा स्नेहो न शक्येतेऽभिभाषितुम् ।।
ततः श्वश्र्वाः पदे सीता प्राणमत् प्रावदच्च ताम् । यदाकर्णयतान्मातः ! परमाभाग्यवत्यहम् ।।
सेवायाः समये मह्यं दैवं दत्ते स्म काननम् । न करोति स्म सफलं मामकीनं मनोरथम् ।।
जहातु भवती क्षोभं जहातु न दयां परम् । मम दोषो नास्ति कोऽपि गहना कर्मणो गतिः ।।
निशम्य वाचं सीतायाः श्वश्रूर्व्याकुलतां गता । करवाणि कया रीत्या वर्णनं तत्परिस्थितेः ।।
सोरसा तां स्वकीयेन पुनः पुनरयोजयत् । धैर्यं समाश्रित्य शिक्षामाशीर्वादं तथाददात् ।।
अचलत्वं यातु तावत् तावकीना सभर्तृता । गाङ्गयामुनपानीयधारा यावत् स्थिता भवेत् ।।

श्वश्रूरदाच्छिक्षणमाशिषश्च नानाप्रकारैर्जनकात्मजायै ।
पादाब्जयोरानमयत् स्वशीर्षं परेण हार्देन मुहुश्च सीता ।। ६९ ।।

प्राप्नोदिमान् समाचारान् सुमित्रानन्दनो यदा । व्याकुलः खिन्नवदन उत्थायाधावदेव सः ।।
कम्परोमाञ्चवान् देहस्तस्य नेत्रे च सोदके । अधीरः सन्नति प्रेम्णा रामपादौ समग्रहीत् ।।
वक्तुं किमपि नाशक्नोत् स्थित एवावलोकयत् । जलान्निष्कासितो नूनं विसारो दीनतां गतः ।।
चिन्ताभवत् तस्य चित्ते यद् विधे! भावि किं स्थितम् । किमस्माकं समं सौख्यं सुकृतञ्च क्षयं गते ।।
नाथो रघ्वन्ववायस्य किं मां सङ्कथयिष्यति । स्थापयिष्यति गेहे मामथवा सह नेष्यति ।।
रामो व्यलोकयद् बन्धुं पुटीकृतकरद्वयम् । सन्त्यक्तदेहगेहादिसमग्रविधभावकम् ।।
प्रभाषते स्म वचनं रामो नीतिविशारदः । शीलस्नेहाजिह्मतानां सौख्यस्य च पयोनिधिः ।।
हे तात ! प्रेमनिघ्नः सन् मा धैर्यरहितो भव । प्रमोदं परिणामाप्यं सुविचार्य स्वचेतसि ।।

पित्रोर्गुरोः शिक्षणमीशितुर्ये स्वभावतः के धृतमाचरन्ति ।
तैरेव लब्धो जनुषोऽस्ति लाभो लोकेऽन्यथा निष्फलमस्ति जन्म ।। ७० ।।

इत्थं विचार्य हृदये भ्रातर्मे शिक्षणं शृणु । जननीजनकाङ्घ्रीणां सेवाकर्म विधेहि च ।।
भवने नैव वर्तेते भरतारिनिषूदनौ । वृद्धो वसुन्धराधीशस्तथा मद्दुःखयुङ्मनाः ।।
एवं स्थिते गृहीत्वा त्वां यदि यास्याम्यहं वनम् । तर्हि सर्वैः प्रकारैः स्यादयोध्या नाथवर्जिता ।।
गुरौ जन्मप्रदे मातृ प्रजापरिजनेषु च । सर्वेषु भारो दुःखस्य दुस्सहस्य पतिष्यति ।।
अतो निवासं कुर्वन्न सर्वांश्च परितोषय । अन्यथा तात! परमो दोष एव भविष्यति ।।
भवन्ति दुःखसंयुक्ता यस्य राज्ये प्रियाः प्रजाः । अवश्यमेव नरकस्याधिकारी स भूपतिः ।।
तात! नीतिं विचार्येमामत्रैव वसतिं कुरु । श्रुत्वैवेति वचोऽतीव व्याकुलो लक्ष्मणोऽभवत् ।।
स शुष्कतां गच्छति स्म शीतलाद् वचनात् तथा । कमलं शुष्कतां याति तुहिनस्पर्शतो यथा ।।

प्रेम्णो वशो नाशकदुत्तराय वैकल्यमेत्याङ्घ्रियुगेऽभ्यगृह्णात् ।
हे नाथ ! दासोऽस्मि भवांश्च भर्ता जहाति चेन्मां मम किं वशेऽस्ति ।। ७१ ।।

हे नाथ ! भवता मह्यं प्रदत्तं शिक्षणं वरम् । किन्तु तन्मम भीरुत्वादगम्यं मे प्रतीयते ।।
नरोत्तमा धैर्यवन्तो ये च धर्मधुरन्धराः । निगमानां तथा नीतेर्वर्तन्ते तेऽधिकारिणः ।।
अहन्तु वर्ते नाथस्य प्रेम्णा संलालितःशिशुः । मन्दरं वा मेरुमद्रिं मराला धारयन्ति किम् ।।
नाहं जानामि कमपि गुरुं तातञ्च मातरम् । स्वभावतो वदाम्येतद् भवान् विश्वसितु प्रभो ।।
यावन्तः स्नेहसम्बन्धा वर्तन्ते जगतीतले । प्रीतिस्तथैव विश्वासः स्वयं वेदेन वर्णिताः ।।
एको भवानेव नाथ ! सकलं वर्तते मम । हे दीनबन्धो ! सकलहृदन्तर्गतिसंयुत ! ।।

धरम - नीति उपदेसिअ ताही। कीरति-भूति-सुगति-प्रिय जाही ॥
मन - क्रम - बचन चरन-रत होई। कृपासिंधु परिहरिअ कि सोई ॥

दो०—करुनासिंधु सुबंधु के, सुनि मृदु बचन बिनीत।
समुझाए उर लाइ प्रभु, जानि सनेहँ सभीत ॥ ७२ ॥

मागहु बिदा मातु - सन जाई। आवहु बेगि, चलहु बन भाई! ॥
मुदित भए सुनि रघुबर - बानी। भयउ लाभ बड़, गइ बड़ि हानी ॥
हरषित हृदयँ मातु पहिं आए। मनहुँ अंध फिरि लोचन पाए ॥
जाइ जननि - पग नायउ माथा। मनु रघुनंदन - जानकि - साथा ॥
पूंछे मातु, मलिन - मन देखी। लखन कही सब कथा बिसेषी ॥
गई सहमि, सुनि बचन कठोरा। मृगी देखि दव, जनु चहु ओरा ॥
लखन लखेउ, भा अनरथ आजू। ऐहिं सनेह-बस करब अकाजू ॥
मागत बिदा, सभय सकुचाहीं। जाइ संग, बिधि! कहिहि कि नाहीं ॥

दो०—समुझि, सुमित्राँ राम - सिय, रूपु - सुसीलु - सुभाउ।
नृप-सनेहु लखि, धुनेउ सिरु, पापिनि दीन्ह कुदाउ ॥ ७३ ॥

धीरजु धरेउ कुअवसर जानी। सहज, सुहृद, बोली मृदु बानी ॥
तात! तुम्हारि मातु बैदेही। पिता रामु, सब भाँति सनेही ॥
अवध तहाँ, जहँ राम - निवासू। तहँइँ दिवसु, जहं भानु-प्रकासू ॥
जौं पै सीय - रामु बन जाहीं। अवध तुम्हार काजु कछु नाहीं ॥
गुर, पितु, मातु, बंधु, सुर, साईं। सेइअहिं सकल प्रान की नाईं ॥
रामु प्रानप्रिय, जीवन जी के। स्वारथ - रहित सखा सबही के ॥
पूजनीय, प्रिय परम जहाँ तें। सब मानिअहिं राम के नातें ॥
अस जियँ जानि, संग बन जाहू। लेहु तात! जग - जीवन - लाहू ॥

दो०—भूरि भाग-भाजनु भयहु, मोहि समेत, बलि जाउँ।
जौं तुम्हरें मन छाड़ि छलु, कीन्ह राम - पद ठाउँ ॥ ७४ ॥

पुत्रवती जुबती जग सोई। रघुपति - भगतु जासु सुतु होई ॥
नतरु बाँझ भलि, बादि बिआनी। राम-बिमुख सुत तें हित जानी ॥
तुम्हरेहिं भाग रामु बन जाहीं। दूसर हेतु, तात! कछु नाहीं ॥
सकल सुकृत कर बड़ फलु एहू। राम - सीय - पद सहज सनेहू ॥
रागु, रोषु, इरिषा, मदु, मोहू। जनि सपनेहु इन्ह के बस होहू ॥
सकल प्रकार बिकार बिहाई। मन-क्रम-बचन करेहु सेवकाई ॥
तुम्ह कहुँ बन सब भाँति सुपासू। सँग पितु-मातु रामु-सिय जासू ॥
जेहिं न रामु, बन लहहिं कलेसू। सुत! सोइ करेहु, इहइ उपदेसू ॥

छं०—उपदेसु यहु, जेहिं तात! तुम्हरे राम-सिय सुख पावहीं।
पितु, मातु, प्रिय परिवार, पुर-सुख-सुरति बन बिसरावहीं ॥
तुलसी, प्रभुहि सिख देइ, आयसु दीन्ह, पुनि आसिष दई।
रति होउ अबिरल, अमल, सिय-रघुबीर-पद नित-नित नई ॥

सो०—मातु - चरन सिरु नाइ, चले तुरत संकित हृदयँ।
बागुर बिषम तोराइ, मनहुँ भाग मृगु, भाग बस ॥ ७५ ॥

तस्मै धर्मस्य नीतेश्च कर्तव्यमुपदेशनम् । यस्मै सन्ति प्रियाः कीर्तिः सम्पत्तिः सुगतिस्तथा ।।
मनसा कर्मणा वाचा यो जनः पादयो रतः । किं परित्यागयोग्योऽस्ति सोऽनुकम्पादयानिधे! ।।

दयाम्बुधिः शोभनबान्धवस्य मृदुर्वीविनीताश्च गिरो निशम्य ।
उपाविशत् स्वाम्युरसा सुयोज्य विज्ञाय हार्देन भयान्वितं तम् ।। ७२ ।।

याचस्व गमनानुज्ञामुपगम्य जनिप्रदाम् । हे बन्धो ! त्वं समागच्छ चल क्षिप्रञ्च काननम् ।।
रघूत्तमस्य वचनं निशम्य मुदितोऽभवत् । अनश्यन्महती हानिर्लाभश्चाभवदुत्तमः ।।
मातुः समीपमागच्छत् स हर्षान्वितमानसः । नूनमन्धो भूय एव लभते स्म विलोचने ।।
गत्वा जनन्याः पदयोः शीर्षं नमयति स्म सः । अभवद् रामसीताभ्यां साकं तस्य तु मानसम् ।।
खिन्नचित्तं समालोक्य पृच्छति स्म जनिप्रदा । कथां सर्वामकथयल्लक्ष्मणोऽपि सविस्तरम् ।।
निशम्य स्तब्धतां याता सा कठोरा सरस्वतीः । दावानलं समालोक्य परितो हरिणी ध्रुवम् ।।
लक्ष्मणोऽवालोकयद् यज् जातोऽद्यानर्थ ईदृशः । अकार्यमेषा स्नेहस्य वशा सम्पादयिष्यति ।।
गन्तुमाज्ञां याचमानो भयात् सङ्कोचमन्वभूत् । हे विधे! सह यानाय कथयिष्यत्यसौ न वा ।।

सीतारघुश्रेष्ठगतं सुमित्रा रूपं गुणं सच्चरितं च बुद्ध्वा ।
वीक्ष्येशहार्दञ्च शिरोऽभ्यहन् सा यत् पापिनी घातयति स्म निन्द्यम् ।। ७३ ।।

कुत्सितं समयं ज्ञात्वा धीरतां सा समाश्रयत् । स्वभावादेव कल्याणीमब्रवीन् मृदुलां गिरम् ।।
हे तात ! तव मातैव वर्तते जनकात्मजा । पिता च रामचन्द्रोऽस्ति हितकृत् सर्वरीतिभिः ।।
निवासो यत्र रामस्य तत्रायोध्या पुरी स्थिता । निवासो यत्र सूर्यस्य तत्रैव दिवसः स्थितः ।।
यदि निश्चितरूपेण सीतारामावितो वनम् । तर्हि पुर्यामयोध्यायां कार्यं किमपि नास्ति ते ।।
आचार्यस्य पितुर्मातुर्बन्धोर्देवस्य चेशितुः । प्राणानामिव कर्तव्या सेवा सकलरीतिभिः ।।
रामः प्रियः प्राणतुल्यो जीवनं हृदयस्य च । वर्तते सकलस्यापि सखा स्वार्थविवर्जितः ।।
सम्पूजनार्हा यावन्तः प्रियाश्च परमाः स्थिताः । ते रामस्यैव भावेन सम्मान्याः सकला अपि ।।
इत्थं विज्ञाय हृदये ताभ्यां साकं वनं व्रज । तात ! लाभं जीवनस्य गृहाण जगतीतले ।।

साकं मया त्वं बहुभाग्यपात्रं जातोस्यहं स्वामिह निक्षिपामि ।
यतो मनस्ते कपटं विहाय व्यधत्त रामस्य पदे निवासम् ।। ७४ ।।

संसारे वर्तते सैव तनुजन्मवती वधूः । तनुजन्मा भवेद् यस्या रघुनाथीयभक्तिमान् ।।
अन्यथास्ति वरा वन्ध्या सा तु व्यर्थजनिप्रदा । या रामविमुखात् पुत्रात् कल्याणं मन्यते स्वकम् ।।
तवैव भागधेयेन रामो गच्छति काननम् । हे तात ! कश्चिदपरो हेतुरस्य न विद्यते ।।
सर्वेषामपि पुण्यानामिदमेव महत् फलम् । यत् स्यात् स्वाभाविकी प्रीती रामसीतापदद्वये ।।
विषयासक्तिकोपेर्ष्या मोहोऽवष्टम्भ एव च । इत्येतेषां विकाराणां वशःस्वप्नेऽपि मा भव ।।
विकारान् सम्परित्यज्य प्रकाराशेषतायुतान् । मनसा कर्मणा वाचा सेवकत्वं समाचर ।।
विश्रामहेतुर्विपिनं त्वत्कृते सर्वरीतिभिः । येन साकं पिता माता रामो जनकजा तथा ।।
येन कष्टानि विपिने लभते न रघूत्तमः । तदेवाचर हे तात ! ~~सार्थिरे~~ शिष्टिरेषैव विद्यते ।। शिष्टि

इयं प्र~~शस्ति~~शिष्टिरस्ति ते यथैव तात ! ते वशाद् विदेहजारघूत्तमाववाप्तसौख्यकौ सदा ।
स्वतातमातृहार्दयुक्कुटुम्बपूःसुखस्य च स्मृतिः क्रियेत विस्मृतिर्युगेन तेन कानने ।।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीत्युदीर्य शासनं प्रदिश्य साऽददात् पुनर्बहुप्रकारिकाशिषः ।
भवेद् रतिर्निरन्तरं सुनिर्मला च तावकी विदेहजातदीशयोः पदे नवा दिने दिने ।।

प्रणम्य प्रसोः पादयोः कं स्वकीयं क्षणात् सोऽचलत् संशयिस्वान्तयुक्तः ।
ध्रुवं वागुरामुग्ररूपां प्रभज्य सुभाग्यस्य हेतोरपाक्रामदेणः ।। ७५ ।।

गए लखनु जहँ जानकिनाथू । भे मन मुदित पाइ प्रिय साथू ॥
बंदि राम-सिय-चरन सुहाए । चले संग, नृपमंदिर आए ॥
कहहिं परस्पर पुर-नर-नारी । भलि बनाइ, बिधि बात बिगारी ॥
तन कृस, मन दुखु, बदन मलीने । बिकल, मनहु माखी मधु-छीने ॥
कर मीजहिं, सिरु धुनि पछिताहीं । जनु बिनु-पंख बिहग अकुलाहीं ॥
भइ बड़ि भीर भूप-दरबारा । बरनि न जाइ बिषादु अपारा ॥
सचिवँ, उठाइ राउ बैठारे । कहि प्रिय बचन, रामु पगु धारे ॥
सिय-समेत दोउ तनय निहारी । ब्याकुल भयउ भूमिपति भारी ॥

दो०—सीय सहित सुत सुभग दोउ, देखि-देखि अकुलाइ ।
बारहि बार सनेह-बस, राउ लेइ उर लाइ ॥ ७६ ॥

सकइ न बोलि, बिकल नरनाहू । सोक-जनित उर दारुन दाहू ॥
नाइ सीसु पद, अति अनुरागा । उठि रघुबीर बिदा तब मागा ॥
पितु असीस-आयसु मोहि दीजै । हरष-समय बिसमउ कत कीजै ॥
तात ! किएँ प्रिय-प्रेम-प्रमादू । जसु जग जाइ, होइ अपबादू ॥
सुनि सनेह-बस उठि नरनाहाँ । बैठारे रघुपति गहि बाहाँ ॥
सुनहु तात ! तुम्ह कहुँ मुनि कहहीं । रामु, चराचर-नायक अहहीं ॥
सुभ अरु असुभ करम-अनुहारी । ईसु देइ फलु हृदयँ बिचारी ॥
करइ जो करम, पाव फल सोई । निगम-नीति असि कह सबु कोई ॥

दो०—औरु करै अपराधु, कोउ, और पाव फल-भोगु ।
अति बिचित्र भगवंत-गति, को जग जानै जोगु ॥ ७७ ॥

रायँ राम-राखन-हित-लागी । बहुत उपाय किए छलु त्यागी ॥
लखी राम-रुख, रहत न जाने । धरम-धुरंधर, धीर, सयाने ॥
तब नृप, सीय लाइ उर लीन्ही । अति हित बहुत भाँति सिख दीन्ही ॥
कहि बन के दुख दुसह सुनाए । सासु-ससुर-पितु-सुख समुझाए ॥
सिय-मनु राम-चरन-अनुरागा । घरु न सुगमु, बनु बिषमु न लागा ॥
औरउ सबहिं सीय समुझाई । कहि कहि बिपिन-बिपति अधिकाई ॥
सचिव-नारि, गुर-नारि सयानी । सहित-सनेह कहहिं मृदु बानी ॥
तुम्ह कहुँ तौ न दीन्ह बनबासू । करहु जो कहहिं ससुर-गुर-सासू ॥

दो०—सिख सीतलि, हित, मधुर, मृदु, सुनि सीतहि न सोहानि ।
सरद-चंद-चंदनि लगत, जनु चकई अकुलानि ॥ ७८ ॥

सीय सकुच-बस उतरु न देई । सो सुनि, तमकि उठी कैकेई ॥
मुनि-पट-भूषन-भाजन आनी । आगें धरि, बोली मृदु बानी ॥
नृपहि प्रानप्रिय तुम्ह रघुबीरा । सील-सनेह न छाड़िहि भीरा ॥
सुकृतु, सुजसु, परलोकु नसाऊ । तुम्हहि जान बन कहिहि न काऊ ॥
अस बिचारि, सोइ करहु जो भावा । राम, जननि-सिख सुनि, सुखु पावा ॥
भूपहि, बचन बानसम लागे । करहिं न प्रान पयान अभागे ॥
लोग बिकल, मुरुछित नरनाहू । काह करिअ, कछु सूझ न काहू ॥
रामु तुरत मुनि-बेषु बनाई । चले जनक-जननिहि सिरु नाई ॥

याति स्म लक्ष्मणस्तत्र यत्रासीन्मैथिलीपतिः । प्राप्य प्रियस्य सङ्गञ्च सञ्जातो हृष्टमानसः ॥
रम्यान् रामस्य सीताया अपि पादान् प्रणम्य सः । सहैव ताभ्यामचलत् प्राप्नोच्च नृपमन्दिरम् ॥
परस्परमभाषन्त नरा नार्यश्च नागराः । यदतीव सुरच्यैव विधिर्वस्तु व्यनाशयत् ॥
तद्देहाननचित्तानि कृशम्लानव्यथानि च । ते समे विकला नूनं हृते मधुनि मक्षिकाः ॥
करानमृद्नन्नाताड्य कं पश्चादतपंश्च ते । नूनं विना पक्षपालीः खगा आकुलतामगुः ॥
जनाकुलत्वं सञ्जातं महद् द्वारे महीपतेः । न शक्यते निगदितुं विषादः पारवर्जितः ॥
उत्थाप्योपावेशयच्च सचिवो वसुधापतिम् । रामः पदे निहितवानित्युक्त्वा मधुरा गिरः ॥
समवालोक्य तनयौ सीतायुक्तावुभावपि । विश्वम्भराया अधिपः परमं विकलोऽभवत् ॥

सीतायुतौ द्वावपि रम्यपुत्रावालोक्य चालोक्य विषादयुक्तः ।
पुनः पुनः प्रेमवशं प्रयातो निजोरसा योजयति स्म भूपः ॥ ७६ ॥

विकलो वसुधाधीशः शक्नोति स्म न भाषितुम् । शोकोत्पन्नस्तस्य चित्तेऽभवद् दाहो भयानकः ॥
नमयित्वातिहार्देन शीर्षं स्वं तस्य पादयोः । उत्थाय च रघुश्रेष्ठो गमनाज्ञामयाचत ॥
आशीर्वादं तथादेशं तात ! मह्यं प्रयच्छतात् । हर्षस्य समये कस्माद् विषादं कुरुते भवान् ॥
प्रियस्नेहस्य वशतः प्रमादे विहिते पितः ! । यशो नङ्क्ष्यति संसारे कलङ्कश्च भविष्यति ॥
निशम्येति वशः प्रेम्ण उत्थाय वसुधाधिपः । बाहू गृहीत्वा व्यदधादुपविष्टं रघुप्रभुम् ॥
तात ! शृणु त्वद्विषये मुनयः कथयन्ति यत् । चराचराणामधिपो वर्तते रघुनायकः ॥
सदृशं शोभनानाञ्चाशोभनानाञ्च कर्मणाम् । विचार्य हृदये देवः परिणामं प्रयच्छति ॥
यः कर्म सम्पादयति स एव फलमश्नुते । एषास्ति नीतिर्वेदानामित्याहुः सकला अपि ॥

किन्त्वत्र मन्तुं कुरुतेऽन्य एव फलं तदीयं लभते परश्च ।
ईशस्य लीला परमा विचित्रा लोकेऽस्ति कस्तत्परिबोधनार्हः ॥ ७७ ॥

रामस्य स्थापनायेत्थं वसुधाया अधीश्वरः । छलं त्यक्त्वा विहितवानुपायानेकतोऽधिकान् ॥
भावं रामस्य सोऽपश्यदवसन्तञ्च बुद्धवान् । धारयन्तं धुरं धर्म्यां धीरं धीमन्तमेव तम् ॥
तदा नृपो जनकजामुरसा समयोजयत् । परप्रेम्णा बहुविधं तथा दत्ते स्म शिक्षणम् ॥
वन्यदुस्सहदुःखानि प्रभाष्याश्रावयच्च ताम् । श्वश्रूश्वशुरतातानां सुखं तां समबोधयत् ॥
किन्तु सीतामनो रामपादयोश्चानुरागवत् । तस्यै नारोचत गृहं नाभाच्च विषमं वनम् ॥
उपादिशंस्ततोऽन्येऽपि सकला जनकात्मजाम् । उक्त्वा चोक्त्वा काननस्य विपत्तीनां प्रभूतताम् ॥
आचार्यामात्ययोर्भार्ये तथाप्याश्चतुराः स्त्रियः । स्नेहेन सहितं मृद्व्या सरस्वत्या समालपन् ॥
तुभ्यं तु दत्तवान् नैव वनवासं महीपतिः । तत् कुरु श्वशुरः श्वश्रूर्गुरवश्च वदन्ति यत् ॥

शीता हिता मृद्वमृतापि शिक्षा श्रुता न चारोचत रामपत्न्यै ।
नूनं शरच्चन्द्रमरीचिसङ्गं प्राप्यैव याताकुलतां रथाङ्गी ॥ ७८ ॥

सङ्कोचस्य वशा सीता प्रददाति स्म नोत्तरम् । उदतिष्ठत् कोपयुक्ता कैकेयी सुनिशम्य तत् ॥
सानीय भूषा वासांसि मुनीनां भाजनानि च । निधाय पुरतो मृद्व्या भारत्या समभाषत ॥
प्राणप्रियो वर्तसे त्वं रघुवीर ! महीभृते । भीरुः स शीलं स्नेहञ्च सन्त्यक्ष्यति कदापि न ॥
सुकृतं सुयशो लोकः परश्चेयुर्विनाशनम् । किन्तु भाषिष्यते न त्वां वनं यातुं कदापि सः ॥
विचार्येत्थं तदेव त्वं कुरु यत् ते प्ररोचते । श्रुत्वा शिक्षां मातुरेतां रामोऽपि सुखमन्वभूत् ॥
भान्ति स्म बाणतुल्यानि वचांसीमानि भूभृते । सोऽचिन्तयत् कुतः प्राणा यान्ति नो भाग्यवर्जिताः ॥
महीपालो मूर्च्छितोऽभूज्जना वैकल्यमाप्नुवन् । तत्र कर्तव्यमास्ते किं तन्न केनाप्यबुध्यत ॥
रामस्तु तत्क्षणादेव कृत्वा वेषं तपस्विनः । प्रणम्य शिरसा तातं मातॄरप्यचलत् ततः ॥

भृ

दो०—सजि बन-साजु-समाजु सबु, बनिता-बंधु-समेत ।
बंदि बिप्र-गुर-चरन प्रभु, चले करि सबहि अचेत ॥ ७९ ॥

निकसि, बसिष्ठ द्वार भए ठाढ़े । देखे लोग बिरह-दव-दाढ़े ॥
कहि प्रिय बचन, सकल समुझाए । बिप्र-बृंद, रघुबीर बोलाए ॥
गुर-सन कहि, बरषासन दीन्हे । आदर-दान-बिनय-बस कीन्हे ॥
जाचक दान-मान संतोषे । मीत, पुनीत प्रेम परितोषे ॥
दासीं-दास बोलाइ बहोरी । गुरहि सौंपि, बोले कर जोरी ॥
सब कै सार-सँभार गोसाईं ! । करबि जनक-जननी की नाईं ॥
बारहिं बार जोरि जुग पानी । कहत रामु, सब-सन मृदु बानी ॥
सोइ सब भाँति मोर हितकारी । जेहि तें रहै भुआल सुखारी ॥

दो०—मातु सकल, मोरे बिरहँ, जेहिं न होहिं दुख-दीन ।
सोइ उपाउ तुम्ह करेहु सब, पुर-जन परम प्रबीन ॥ ८० ॥

एहि बिधि राम सबहि समुझावा । गुर-पद-पदुम हरषि सिरु नावा ॥
गनपति, गौरि, गिरीसु मनाई । चले असीस पाइ रघुराई ॥
राम चलत, अति भयउ बिषादू । सुनि न जाइ पुर-आरत-नादू ॥
कुसगुन लंक, अवध अति सोकू । हरष-बिषाद-बिबस सुरलोकू ॥
गइ मुरुछा तब भूपति जागे । बोलि सुमंत्रु, कहन अस लागे ॥
रामु चले बन, प्रान न जाहीं । केहि सुख-लागि रहत तन माहीं ॥
एहि तें कवन ब्यथा बलवाना । जो दुखु पाइ तजहिं तनु प्राना ॥
पुनि धरि धीर, कहइ नरनाहू । लै रथु संग, सखा ! तुम्ह जाहू ॥

दो०—सुठि सुकुमार कुमार दोउ, जनकसुता सुकुमारि ।
रथ चढ़ाइ, देखराइ बनु, फिरेहु गएँ दिन चारि ॥ ८१ ॥

जौं नहिं फिरहिं धीर दोउ भाई । सत्यसंध, दृढ़ब्रत रघुराई ॥
तौ तुम्ह बिनय करेहु कर जोरी । फेरिअ प्रभु ! मिथिलेसकिसोरी ॥
जब सिय, कानन देखि डेराई । कहेहु मोरि सिख, अवसरु पाई ॥
सासु-ससुर अस कहेउ सँदेसू । पुत्रि ! फिरिअ, बन बहुत कलेसू ॥
पितुगृह कबहुँ, कबहुँ ससुरारी । रहेहु जहाँ रुचि होइ तुम्हारी ॥
एहि बिधि करेहु उपाय-कदंबा । फिरइ, त होइ प्रान-अवलंबा ॥
नाहिं त मोर मरनु परिनामा । कछु न बसाइ, भएँ बिधि बामा ॥
अस कहि, मुरुछि परा महि राऊ । रामु-लखनु-सिय आनि देखाऊ ॥

दो०—पाइ रजायसु, नाइ सिरु, रथु अति बेग बनाइ ।
गयउ जहाँ बाहेर नगर, सीय-सहित दोउ भाइ ॥ ८२ ॥

तब सुमंत्र नृप-बचन सुनाए । करि बिनती, रथ रामु चढ़ाए ॥
चढ़ि रथ, सीय-सहित दोउ भाई । चले, हृदयँ अवधहि सिरु नाई ॥
चलत रामु, लखि अवध अनाथा । बिकल लोग, सब लागे साथा ॥
कृपासिंधु बहुबिधि समुझावहिं । फिरहिं, प्रेम-बस पुनि फिरि आवहिं ॥
लागति अवध भयावनि भारी । मानहुँ कालराति अँधिआरी ॥
घोर जंतु-सम पुर-नर-नारी । डरपहिं एकहि एक निहारी ॥

सज्जां समाजञ्च वनस्य सर्वं विधाय पत्नीनिजबन्धुयुक्तः ।
प्रणम्य पादान् गुरुभूसुराणाम् अयात् समांश्चिद्रहितान् विधाय ॥ ७९ ॥

निष्क्रम्य च वसिष्ठस्य द्वारदेशे स्थितोऽभवत् । दह्यमानानपश्यच्च जनान् विरहवह्निना ॥
प्रियाणि वचनान्युक्त्वा सर्वान् स समबोधयत् । रघुवीरस्ततः पृथ्वीसुरवृन्दं समाह्वयत् ॥
गुरुं सम्भाष्य सोऽयच्छत् तेभ्यः संवत्सराशनम् । सम्मानदानविनयैः करोति स्म वशे च तान् ॥
प्रदाय दानसम्माने याचकान् समतोषयत् । तथा स्नेहेन पूतेन सुहृदः पर्यतोषयत् ॥
सेवकान् स ततोऽनेकान् समाहूय च सेविकाः । तान् सम्प्रदाय गुरवे करौ संयोज्य चाब्रवीत् ॥
भरणं पोषणञ्चैषां समेषामपि हे प्रभो ! । विदधातु भवाञ्जन्मप्रदजन्मप्रदासमम् ॥
स्वकरौ सम्पुटाकारौ प्रविधाय पुनः पुनः । सकलानपि वक्ति स्म रामो मृदुलया गिरा ॥
स एव मे सर्वरीत्या वर्तते हितकारकः । सुखी स्याद् यस्य यत्नेन वसुधाया अधीश्वरः॥

वियोगतो मे सकला जनन्यो न स्युर्यथा दुःखितदैन्ययुक्ताः ।
कुर्वन्तु यत्नं सकलास्तथैव पौरा जना अत्यधिकं प्रवीणाः ॥ ८० ॥

अनेन विधिना रामः सकलान् प्रत्यबोधयत् । प्रमोदयुक्तोऽनमयद् गुरोः पादाब्जयोः शिरः ॥
गणानामधिपं प्रार्थ्य गौरीं गङ्गाधरं तथा । आशीर्वादञ्च सम्प्राप्य प्रातिष्ठद् रघुनायकः॥
रामे प्रतिष्ठति महान् विषादः समजायत । तन्नगर्या आर्तनादः श्रोतुमर्हो न चाभवत् ॥
लङ्कायां कुनिमित्तानि शोकोऽयोध्यापुरे महान् । देवलोके समे जाता वशा मोदविषादयोः ॥
यदा नाशं गता मूर्च्छा भूपो जागरितोऽभवत् । स सुमन्त्रं समाहूय तदेत्थं समभाषत ॥
चलति स्म वनं रामो न चलन्त्यसवो मम । कस्मै सुखाय वपुषि निवासं विदधत्यमी ॥
भविष्यति व्यथा कास्विदेतस्या बलवत्तरा । यां व्यथां परिसम्प्राप्य प्राणास्त्यक्ष्यन्ति मे तनुम्॥
पुनश्च धैर्यमालम्ब्य भाषते स्म नरेश्वरः । प्रस्थानं कुरु साकं त्वं गृहीत्वा स्यन्दनं सखे! ॥

उभौ कुमारौ परमौ मनोज्ञौ कुमारिकाञ्चाति विदेहकन्याम् ।
रथं समारोप्य वनं प्रदर्श्य परेहि यातेषु चतुर्दिनेषु ॥ ८१ ॥

धैर्यवन्तावुभौ बन्धू न परायास्यतो यदि । यतो रघूणामधिपः सत्यसन्धो दृढव्रतः ॥
तर्हि कृत्वा पुटाकारौ करौ त्वं विनयं कुरु । प्रभो ! परागमयतां मिथिलेशकिशोरिकाम्॥
यदा सीता वनं दृष्ट्वा भविष्यति भयान्विता । तदाप्त्वावसरं शिक्षां मदीयां वद तामिमाम् ॥
सन्देशं समभाषेतां श्वश्रूस्ते श्वशुरोऽप्ययमुम् । परावर्तस्व हे पुत्रि ! क्लेशा बहुविधा वने ॥
तातालये कदाचित् त्वं कदाचिच्छ्वशुरालये । रुचिर्यत्रैव जायेत तव तत्रैव संवस ॥
सम्पादयानया रीत्या प्रयत्नानां कदम्बकम् । परागच्छेच्च यदि सा भवेत् प्राणावलम्बनम्॥
अन्यथा परिणामे मे मृत्युरेव भविष्यति । वशं किञ्चिच्चलति न यदा वामो विधिर्भवेत् ॥
इत्युक्त्वा मूर्च्छितो भूपो न्यपतद् वसुधातले । रामं सुमित्रातनयं सीताञ्चानीय दर्शय ॥

लब्ध्वा नृपाज्ञां स कमानमत्य परं लघु स्यन्दनमाशुयोज्य ।
पुराद् बहिस्तत्र गतिं व्यधत्त यत्र स्थितं बन्धुयुगं ससीतम् ॥ ८२ ॥

वचनानि महीपस्य सुमन्त्रोऽश्रावयत् ततः । प्रार्थनाञ्च सुसम्पाद्य राममारोहयद् रथम् ॥
बन्धू रथं समारुह्य सीतया सहितावुभौ । अयातां कमयोध्यायै नमयित्वा स्वमानसे ॥
विलोक्य रामं गच्छन्तमयोध्यां नाथवर्जिताम् । वैकल्ययुक्ताः सकलास्तत्सङ्गमभजन् जनाः ॥
कृपासिन्धुर्बहुविधैः प्रकारैः समबोधयत् । परावर्तन्त ते प्रेमवशा भूयः समागमन् ॥
प्रतीयते स्म भयदा तदायोध्या पुरी परम् । अन्धकारमया नूनं स्थिता कालनिशीथिनी ॥
सर्वे पौरा नरा नार्यः समाना घोरजन्तुभिः । भीतियुक्ता भवन्ति स्म समालोक्य परस्परम् ॥

घर मसान, परिजन जनु भूता । सुत - हित - मीत मनहुँ जमदूता ।।
बागन्ह बिटप - बेलि कुम्हिलाहीं । सरित - सरोवर देखि न जाहीं ।।

दो०—हय, गय, कोटिन्ह केलिमृग, पुरपसु, चातक, मोर ।
पिक, रथांग, सुक, सारिका, सारस, हंस, चकोर ।। ८३ ।।

राम - बियोग बिकल सब ठाढ़े । जहँ - तहँ मनहुँ चित्र लिखि काढ़े ।।
नगरु सफल, बनु गहबर भारी । खग-मृग बिपुल, सकल नर-नारी ।।
बिधि, कैकई किरातिनि कीन्ही । जेंहि दव दुसह दसहुँ दिसि दीन्हीं ।।
सहि न सके रघुबर - बिरहागी । चले लोग सब ब्याकुल भागी ।।
सबहिं बिचारु कीन्ह मन - माहीं । राम-लखन-सिय-बिनु सुखु नाहीं ।।
जहाँ रामु, तहँ सबुइ समाजू । बिनु-रघुबीर, अवध नहिं काजू ।।
चले साथ, अस मंत्रु दृढ़ाई । सुर - दुर्लभ सुख - सदन बिहाई ।।
राम - चरन - पंकज प्रिय जिन्हही । बिषय-भोग, बस करहिं कि तिन्हही ।।

दो०—बालक - बृद्ध बिहाइ गृहँ, लगे लोग सब साथ ।
तमसा - तीर निवासु किय, प्रथम दिवस रघुनाथ ।। ८४ ।।

रघुपति, प्रजा प्रेमबस देखी । सदय हृदयँ, दुखु भयउ बिसेषी ।।
करुनामय, रघुनाथ, गोसाँई । बेगि पाइअहिं पीर पराई ।।
कहि सप्रेम मृदु बचन सुहाए । बहुबिधि राम, लोग समुझाए ।।
किए धरम - उपदेस घनेरे । लोग प्रेम - बस, फिरहिं न फेरे ।।
सीलु - सनेहु छाड़ि नहिं जाई । असमंजस - बस भे रघुराई ।।
लोग सोग - श्रम - बस गएे सोई । कछुक देवमायाँ मति मोई ।।
जबहिं जाम जुग जामिनि बीती । राम सचिव - सन कहेउ सप्रीती ।।
खोज मारि, रथु हाँकहु ताता ! । आन उपायँ, बनिहि नहिं बाता ।।

दो०—राम, लखन, सिय जान चढ़ि, संभु-चरन सिरु नाइ ।
सचिवँ चलायउ तुरत रथु, इत उत खोज दुराइ ।। ८५ ।।

जागे सकल लोग भएँ भोरू । गे रघुनाथ, भयउ अति सोरू ।।
रथ कर खोज कतहुँ नहिं पावहिं । राम-राम कहि चहुँ दिसि धावहिं ।।
मनहुँ बारिनिधि बूड़ जहाजू । भयउ बिकल बड़ बनिक-समाजू ।।
एकहि एक देहिं उपदेसू । तजे राम हम, जानि कलेसू ।।
निंदहिं आपु, सराहहिं मीना । धिग जीवनु रघुबीर - बिहीना ।।
जौं पै प्रिय - बियोगु बिधि कीन्हा । तौ कस मरनु न मागें दीन्हा ।।
एेहि बिधि करत प्रलाप - कलापा । आए अवध, भरे परितापा ।।
बिषम बियोगु न जाइ बखाना । अवधि-आस सब राखहिं प्राना ।।

दो०—राम-दरस-हित नेम - ब्रत, लगे करन नर - नारि ।
मनहुँ कोक - कोकी - कमल, दीन, बिहीन - तमारि ।। ८६ ।।

सीता - सचिव - सहित दोउ भाई । सृंगबेरपुर पहुँचे जाई ।।
उतरे राम देवसरि देखी । कीन्ह दंडवत हरषु बिसेषी ।।
लखन, सचिवँ, सियँ किए प्रनामा । सबहि-सहित सुखु पायउ रामा ।।
गंग सकल - मुद - मंगल - मूला । सब सुख-करनि, हरनि सब-सूला ।।

भवनानि श्मशानानि भूतानि स्वजना ध्रुवम् । सुता हिताश्च मित्राणि दूताः कार्तान्तिका ध्रुवम् ॥
उद्यानेषु गता शोष्वयं पादपा अपि वीरुधः । न शक्यन्ते स्म सन्द्रष्टुं सरितश्च जलाशयाः ॥

हयेभकोट्यो हरिणाश्च केल्याः पुःश्वापदाश्चातकनीलकण्ठाः ।
पिका रथाङ्गाः शुकसारिकाश्च पद्माह्वयाः श्वेतगरुच्चकोराः ॥ ८३ ॥

वियोगे रामचन्द्रस्य विकलाः सकलाः स्थिताः । यत्र तत्र ध्रुवं चित्रलिखिता अभवन् समे ॥
सफलञ्चातिनिबिडमभवन्नगरं वनम् । सर्वे नरास्तथा नार्यो विपुलाः पशवः खगाः ॥
केकयाधीशतनुजां किरातीं कृतवान् विधिः । प्राज्वालयद् या दशसु हरित्सु दवपावकम् ॥
रघुनाथवियोगाग्निं नैव सोढुमशक्नुवन् । ततश्च व्याकुलाः सर्वे पलायन्ते स्म ते जनाः॥
कृतवन्तः स्वहृदये विचारं सकला अपि । रामसौमित्रिसीताभिर्विना सौख्यं न वर्तते ॥
रामो वत्स्यति यत्रैव तत्रैवाशेषसंहतिः । विना रघूणां वीरेण नायोध्यायां प्रयोजनम् ॥
इत्थं दृढं विचारं ते कृत्वा सह विनिर्गताः । विहाय निलयान् युक्तान् सुखैर्विबुधदुर्लभैः ॥
वर्तते रुचिते येभ्यो रामस्य चरणाम्बुजे । कदापि वैषया भोगाः किं तान् निघ्नान् प्रकुर्वते॥

बालांश्च वृद्धान् निलयेषु हात्वा यान्ति स्म लोकाः सकलाः सहैव ।
व्यधत्त वासं तमसाप्रतीरे पौरस्त्यवारेऽधिपती रघूणाम् ॥ ८४ ॥

समालोक्य प्रेमनिघ्नां प्रजां रघुकुलेशितुः । सदये हृदये दुःखं विशिष्टं समजायत ॥
स्वामी रघूणामधिपो वर्तते करुणामयः । पीडां परेषामाश्वेव विधत्ते स्मात्मसङ्गताम् ॥
सप्रेम मृदुला रम्याः कथयित्वा सरस्वतीः । रीतिभिर्बहुरूपाभी रामो लोकानबोधयत् ॥
धर्मोपदेशान् विविधान् स तेभ्यः समपादयत् । प्रेमनिघ्नाः परायुर्न ते परायापिता अपि ॥
न शक्यते स्म सन्त्यक्तुं शीलं हार्दमितिद्वयम् । असामञ्जस्यनिघ्नत्वं सम्प्राप्तो रघुनायकः ॥
निद्रां समाश्रयन्ते स्म शोकश्रमवशा जनाः । किञ्चित् सम्मोहिता बुद्धिस्तेषां विबुधमायया॥
यदैव यामयुगलं व्यतियाति स्म यामिनी । तदैव रामः सचिवं सप्रेम समभाषत ॥
तात ! चिह्नविनाशेन स्यन्दनः परिचाल्यताम् । यतोऽन्येनप्रकारेण न कार्यं सिद्धिमेष्यति ॥

सौमित्रिसीताप्रभवोऽध्यरोहन् रथं शिवाङ्घ्री शिरसा प्रणम्य ।
क्षणाद् रथं चालयति स्म मन्त्री त्वितस्ततश्चिह्नविनाशपूर्वम् ॥ ८५ ॥

जाते प्रभाते सकला जाता जागरिता जनाः । कोलाहलोऽतीव जातो यदगाद् रघुनायकः ॥
लभन्ते स्म न कुत्रापि संविदं स्यन्दनस्य ते । धावन्ते स्म चतुर्दिक्षु रामरामेतिभाषिणः ॥
नूनं सिन्धौ वर्तते स्म यानपात्रं निमज्जितम् । वर्तते स्म च येनाति व्याकुलो वणिजां गणः ॥
सकला उपदेशं ते यच्छन्ति स्म परस्परम् । स्याम साकं क्लेशयुक्ता इति रामोऽत्यजत् समान्॥
निन्दन्ति स्म त आत्मानं प्रशंसन्ति स्म चाण्डजान् । धिग् वर्तते जीवनं नो रघुवीरेण वर्जितम्॥
वियोगं कृतवानस्ति प्रियेण यदि विश्वसृट् । तर्हि कस्माद् याचितोऽपि मरणं नो न दत्तवान्॥
रीत्यानया प्रकुर्वाणाः प्रलापानां कदम्बकम् । परितापेन सम्पूर्णास्तेऽयोध्यां समुपागमन् ॥
वियोगो विषमस्तेषां प्रवक्तुं नैव शक्यते । अवधेराशया सर्वे प्राणानस्थापयन् निजान् ॥

ते रामवृद्ध्यै नियमं व्रतञ्च नरा महेलाश्च समारभन्त ।
खिन्नाश्च नूनं कमलञ्च कोकी कोकोऽपि दीनानि बिना तमोऽरिम् ॥ ८६ ॥

सीतया सचिवेनापि सहितौ भ्रातरावुभौ । प्रगत्य शृङ्गवेराख्यं नगरं समवाप्नुताम् ॥
रामो गीर्वाणसरितं विलोक्यावातरद् रथात् । प्रणामं विदधाति स्म मुद्विशेषेण संयुतः ॥
प्राणमन् मन्त्रिसौमित्री तथा जनकनन्दिनी । सकलैः सहितः सौख्यं प्राप्नोति स्म रघूत्तमः॥
गङ्गा मूलमशेषाणां मङ्गलानां मुदामपि । हारिणी सर्वशूलानां सर्वसौख्यप्रदायिनी ॥

कहि - कहि कोटिक कथा - प्रसंगा । रामु बिलोकहिं गंग - तरंगा ॥
सचिवहि, अनुजहि, प्रियहि सुनाई । बिबुधि - नदी - महिमा अधिकाई ॥
मज्जनु कीन्ह, पंथ - श्रम गयऊ । सुचि जलु पिअत, मुदित मन भयऊ ॥
सुमिरत जाहि, मिटइ श्रम - भारू । तेंहि श्रम ! यह लौकिक ब्यवहारू ॥

दो०—सुद्ध सच्चिदानंदमय, कंद भानुकुल - केतु ।
चरित करत, नर - अनुहरत, संसृति - सागर - सेतु ॥ ८७ ॥

यह सुधि गुहँ निषाद जब पाई । मुदित, लिए प्रिय बंधु बोलाई ॥
लिऐ फल - मूल - भेंट भरि भारा । मिलन चलेउ, हियँ हरषु अपारा ॥
करि दंडवत, भेंटि धरि आगें । प्रभुहि बिलोकत अति अनुरागें ॥
सहज - सनेह - बिबस रघुराई । पूँछी कुसल निकट बैठाई ॥
नाथ ! कुसल पद - पंकज देखें । भयउँ भागभाजन जन - लेखें ॥
देव ! धरनि, धनु, धामु तुम्हारा । मैं जनु नीचु सहित - परिवारा ॥
कृपा करिअ, पुर धारिअ पाऊ । थापिय जनु, सबु लोगु सिहाऊ ॥
कहेहु सत्य सबु, सखा सुजाना ! । मोहि दीन्ह पितु आयसु आना ॥

दो०—बरष चारिदस बासु बन, मुनि - व्रत - बेषु - अहारु ।
ग्राम-बासु नहिं उचित, सुनि, गुहहि भयउ दुखु-भारु ॥ ८८ ॥

राम - लखन - सिय - रूप निहारी । कहहिं सप्रेम ग्राम - नर - नारी ॥
ते पितु-मातु कहहु सखि ! कैसे । जिन्ह पठए बन बालक ऐसे ॥
एक कहहिं, भल भूपति कीन्हा । लोयन-लाहु हमहि बिधि दीन्हा ॥
तब निषादपति उर अनुमाना । तरु सिंसुपा मनोहर जाना ॥
लै रघुनाथहि ठाउँ देखावा । कहेउ राम, सब भाँति सुहावा ॥
पुरजन, करि जोहारु, घर आए । रघुबर, संध्या करन सिधाए ॥
गुहँ, सँवारि साँथरी डसाई । कुस - किसलयमय, मृदुल, सुहाई ॥
सुचि फल, मूल मधुर, मृदु जानी । दोना भरि-भरि राखेसि पानी ॥

दो०—सिय - सुमंत - भ्राता - सहित, कंद - मूल - फल खाइ ।
सयन कीन्ह रघुबंसमनि, पाय पलोटत भाइ ॥ ८९ ॥

उठे लखनु, प्रभु सोवत जानी । कहि सचिवहि सोवन, मृदु बानी ॥
कछुक दूरि सजि बान - सरासन । जागन लगे बैठि बीरासन ॥
गुहँ, बोलाइ पाहरू प्रतीती । ठावँ - ठावँ राखे अति प्रीती ॥
आपु लखन - पहिं बैठेउ जाई । कटि भाथी, सर - चाप चढ़ाई ॥
सोवत प्रभुहि निहारि निषादू । भयउ प्रेम - बस हृदयँ बिषादू ॥
तनु पुलकित, लोचन जलु बहई । बचन सप्रेम लखन - सन कहई ॥
भूपति - भवन सुभायँ सुहावा । सुरपति - सदनु न पटतर पावा ॥
मनिमय - रचित चारु चौबारे । जनु रतिपति निज हाथ सँवारे ॥

दो०—सुचि, सुबिचित्र, सुभोगमय, सुमन - सुगंध - सुबास ।
पलँग मंजु, मनि-दीप जहँ, सब बिधि सकल सुपास ॥ ९० ॥

बिबिध बसन, उपधान, तुराईं । छीर - फेन - मृदु, बिसद, सुहाईं ॥
तहँ सिय-रामु सयन निसि करहीं । निज छबि रति-मनोज-मदु हरहीं ॥

कोटी: कथाप्रसङ्गानां निगदन् निगदंस्तदा । रामः समालोकते स्म गङ्गाया ऊर्मिसन्ततिम् ।।
अश्रावयत् स सचिवं कनिष्ठभ्रातरं प्रियाम् । विबुधानां तरङ्गिण्या महिमानं महातनुम् ।।
अकुर्वन् सकलाः स्नानमनश्यत् सरणेः श्रमः । शुचौ नीरे पीत एव सञ्जातं मुदितं मनः ।।
यस्य स्मरणमात्रेण विनश्यति महान् श्रमः । लौकिको व्यवहारोऽयं यत् तस्यापि श्रमोऽभवत् ।।

शुद्धः स सच्चित्प्रमदात्मकन्दो दिनाधिनाथस्य कुलस्य केतुः ।
नरानुरूपं चरितं करोति संसारपाथोनिधिसेतुरूपम् ।। ८७ ।।

यदा गुहो निषादोऽमुं समाचारमवाप्तवान् । तदा स मुदितो बन्धून् प्रियानपि समाह्वयत् ।।
उपहर्तुं फलं मूलं गृहीत्वापूर्य काचकान् । मिलितुं चलितोऽपारप्रमोदान्वितमानसः ।।
दण्डप्रणामं कृत्वाग्र उपहारं निधाय सः । परमेणानुरागेण समालोकयदीश्वरम् ।।
सहजस्नेहविवशो रघूणामधिनायकः । अकरोत् कुशलप्रश्नमुपवेश्य स्वसन्निधौ ।।
सोऽवदन्नाथ ! पादाब्जदर्शनात् कुशलं मम । जनानां भाग्ययुक्तानां गणनायां समागतः ।।
देव ! भावत्कानि सन्ति रत्नगर्भा धनं गृहम् । अहञ्च सेवको नीचः परिवारसमन्वितः ।।
कृपां विधाय नगरे पादन्यासो विधीयताम् । एध्यतां जनसम्मानः प्रशंसेयुर्जनाः समे ।।
रामोऽवदत् समं सत्यमवदो हे सखे ! सुचित् ! । आदेशं दत्तवानस्ति किन्तु तातोऽन्यमेव मे ।।

चतुर्दशाब्दान् विपिने मयोष्यं भक्ष्यं व्रतं वेषमुपेत्य चार्षम् ।
न ग्रामवासो मम युक्त इत्थं श्रुत्वा गुहोऽभूत् परमं विषण्णः ।। ८८ ।।

समीक्ष्य रूपं रामस्य मैथिल्या लक्ष्मणस्य च । ग्रामीणाः पुरुषा नार्यः कथयन्ति स्म हार्दतः ।।
वयस्ये ! वद यत् तौ स्तः पिता माता च कीदृशौ । यौ सम्प्रेषितवन्तौ स्त ईदृशौ बालकौ वनम् ।।
एकेऽवदन् यत् साध्वेव कृतवान् वसुधापतिः । नेत्रलाभं विधाता नो मिषेणानेन दत्तवान् ।।
हृदयेऽनुमिनोति स्म निषादानां पतिस्ततः । जानाति स्म च यद् रम्यो निवासः शिंशपातरुः ।।
रघुनाथं समागृह्य स तत् स्थानमदर्शयत् । रामोऽवदद् यत तत् सर्वरीत्यास्ति सुमनोहरम् ।।
पौरा जना नतिं कृत्वा समागच्छन् निजालयान् । तथा सन्ध्यावन्दनार्थं याति स्म रघुनायकः ।।
शय्यां समास्तृणोति स्म कृत्वा संयोजितां गुहः । कुशपर्णमयीं मृद्वीं शोभनां सर्वरीतिभिः ।।
विज्ञाय फलमूलानि मृदुस्वादुशुचीनि च । प्रपूर्यापूर्य पुटकपुञ्जेऽम्भोऽस्थापयत् तथा ।।

सुमन्त्रसीतानुजसंयुतोऽसौ फलानि मूलानि च भक्षयित्वा ।
निद्रारतोऽभूद् रघुवंशरत्नं भ्राताङ्घ्रिसंवाहनमाचरच्च ।। ८९ ।।

प्रभुं शयानं ज्ञात्वोदस्थात् सुमित्रातनूद्भवः । अवदत् सचिवं स्वप्तुं भारत्या मृदुरूपया ।।
किञ्चिद् दूरे समायोज्य विशिखांश्च शरासनम् । वीरासनेनोपविश्य समारभत जागरम् ।।
समाहूय प्रहरिणो विश्वासार्हास्ततो गुहः । हार्देन भव्याकारेण स्थाने-स्थाने न्ययोजयत् ।।
उपाविशत् स्वयं गत्वा सुमित्रासुतसन्निधौ । आरोप्य बाणं धनुषि कट्यामाबध्य चेषुधिम् ।।
प्रभुं शयानमालोक्य निषदानामधीशितुः । हृदये प्रेमनिघ्नत्वाद् विषादः समजायत ।।
रोमाञ्चसंयुतो देहो नेत्राभ्यामवहज्जलम् । प्रभाषते स्म सप्रेम सुमित्रातनयं वचः ।।
वसुधेशस्य भवनं स्वभावेनैव सुन्दरम् । न शक्नोतीन्द्रसद्मापि प्राप्तुं तस्य समानताम् ।।
चन्द्रशाला रम्यरूपास्तस्मिन् मणिमयाः स्थिताः । नूनं याः कामदेवेन स्वकराभ्यां सुसज्जिताः ।।

पूता विचित्रा अति रम्यभोग्याः प्रसूनसद्गन्धसुगन्धितास्ताः ।
शय्या मनोज्ञाः सुमणिप्रदीपाः सौख्यं समं सर्वविधञ्च यासु ।। ९० ।।

वासांस्यनेकरूपाणि चोपबर्हाणि तूलिकाः । पयःफेननिभाः शुभ्राः कोमलाः शोभना अपि ।।
शयाते स्म निशीथिन्यां तासु सीतारघूत्तमौ । हरतः स्माभिमानञ्च स्वकान्त्या रतिकामयोः ।।

ते सिय - रामु साथरीं सोए । श्रमित, बसन बिनु, जाहिं न जोए ॥
मातु, पिता, परिजन, पुरबासी । सखा, सुसील दास अरु दासी ॥
जोगवहिं जिन्हहि प्रान की नाईं । महि सोवत, तेइ राम गोसाईं ॥
पिता जनक जग - बिदित प्रभाऊ । ससुर सुरेस - सखा रघुराऊ ॥
रामचंदु पति, सो बैदेही । सोवत महि, बिधि बाम न केही ॥
सिय - रघुबीर कि कानन - जोगू ? । करम प्रधान, सत्य कहि लोगू ॥

दो०—कैकयनंदिनि मंदमति, कठिन कुटिलपनु कीन्ह ।
जेहिं रघुनंदन - जानकिहि, सुख-अवसर दुख दीन्ह ॥ ९१ ॥

भइ दिनकर - कुल - बिटप कुठारी । कुमति कीन्ह सब बिस्व दुखारी ॥
भयउ बिषादु निषादहि भारी । राम - सीय महि-सयन निहारी ॥
बोले लखन मधुर - मृदु बानी । ग्यान - बिराग - भगति - रस - सानी ॥
काहु न कोउ सुख-दुख-कर दाता । निज-कृत करम-भोग सबु भ्राता ! ॥
जोग - बियोग - भोग - भल - मंदा । हित - अनहित - मध्यम भ्रम-फंदा ॥
जनमु-मरनु, जहँ लगि जग-जालू । संपति, बिपति, करमु अरु कालू ॥
धरनि, धामु, धनु, पुर, परिवारू । सरगु, नरकु, जहँ लगि ब्यवहारू ॥
देखिअ, सुनिअ, गुनिअ मन-माहीं । मोह - मूल परमारथु नाहीं ॥

दो०—सपनें होइ भिखारि नृपु, रंकु नाकपति होइ ।
जागें, लाभु न हानि कछु, तिमि प्रपंच जियँ जोइ ॥ ९२ ॥

अस बिचारि, नहिं कीजिअ रोसू । काहुहि बादि न देइअ दोसू ॥
मोह - निसाँ सबु सोवनिहारा । देखिअ सपन अनेक प्रकारा ॥
एहिं जग - जामिनि जागहिं जोगी । परमारथी, प्रपंच - बियोगी ॥
जानिअ तबहिं जीव जग जागा । जब सब बिषय-बिलास-बिरागा ॥
होइ बिबेकु, मोह - भ्रम भागा । तब रघुनाथ - चरन अनुरागा ॥
सखा ! परम परमारथु एहू । मन - क्रम - बचन राम - पद नेहू ॥
राम ब्रह्म, परमारथ - रूपा । अबिगत, अलख, अनादि, अनूपा ॥
सकल - बिकार - रहित, गतभेदा । कहि नित नेति निरूपहिं बेदा ॥

दो०—भगत, भूमि, भूसुर, सुरभि, सुर-हित-लागि कृपाल ।
करत चरित धरि मनुज-तनु, सुनत मिटहिं जगजाल ॥ ९३ ॥

मासपारायण, पंद्रहवाँ विश्राम

सखा ! समुझि अस, परिहरि मोहू । सिय - रघुबीर - चरन - रत होहू ॥
कहत राम - गुन भा भिनुसारा । जागे जग - मंगल सुखदारा ॥
सकल सौच करि, राम नहावा । सुचि, सुजान, बट-छीर मगावा ॥
अनुज - सहित सिर जटा बनाए । देखि, सुमंत्र - नयन जल छाए ॥
हृदयँ - दाहु, अति बदन मलीना । कह कर जोरि, बचन अति दीना ॥
नाथ ! कहेउ अस कोसलनाथा । लै रथु, जाहु राम कें साथा ॥
बनु देखाइ, सुरसरि अन्हवाई । आनेहु फेरि, बेगि दोउ भाई ॥
लखनु - रामु - सिय आनेहु फेरी । संसय, सकल सँकोच निबेरी ॥

तार्णासने शयातेऽद्य तौ वैदेहीरघूत्तमौ । श्रान्तौ सुवासोरहितौ न शक्यौ समवेक्षितुम् ।।
जन्मदात्री जन्मदाता स्वजनाः पुरवासिनः । सखायो रम्यचरिताः सेवकाः सेविका अपि ।।
यं निर्जरसुभिस्तुल्यं कुर्वते स्म सुरक्षितम् । स एवाधिपती रामः शेते विश्वम्भरातले ।।
पितास्ति जनको यस्या लोकख्यातप्रतापवान् । श्वशुरो विबुधेशस्य वयस्यो रघुनायकः ।।
वर्तते रामचन्द्रश्च पतिः सा जनकात्मजा । विश्वम्भरायां निद्राति कस्मै वामो न विश्वसृट्।।
योग्यौ काननवासस्य किं वैदेहीरघूत्तमौ । कर्म प्रधानमस्तीति सत्यं प्रब्रुवते जनाः ।।

धीमान्द्ययुक् केकयराट्सुता सा कौटिल्यमेवाचरदुग्ररूपम् ।
या जानकीराघवनायकाभ्यां दुःखं ददाति स्म सुखप्रसङ्गे ।। ९१ ।।

सञ्जाता भानुवंशात्मतरवे सा कुठारिका । कुमतिः सकलं विश्वं विदधाति स्म दुःखितम् ।।
विषादो विपुलाकारो निषादस्याभवत् तदा । भूमौ शयानावालोक्य जानकीरघुनायकौ ।।
वक्ति स्म लक्ष्मणो वाचं मृदुलां मधुरामपि । ज्ञानवैराग्यभक्तीनां रसेन समभिप्लुताम् ।।
न कोऽपि सुखदुःखानां दाता कस्यापि वर्तते । भ्रातः! प्रभुञ्जते सर्वे फलं स्वकृतकर्मणाम्।।
संयोगो विप्रयोगश्च भोगा रम्या असुन्दराः । विद्विड्वयस्योदासीना भ्रमपाशा इमे समे ।।
यावन्ति लोकजालानि जननं मरणं तथा । सम्पत्तयः सङ्कटानि कालः कर्मकदम्बकम् ।।
गृहं धनं वसुमती नगराणि कुटुम्बकम् । यावन्तो व्यवहाराश्च स्वर्गो नरक एव च ।।
श्रूयन्ते संविलोक्यन्ते विचार्यन्ते च चेतसि । अज्ञानमूलाः किन्त्वेते न सन्ति परमार्थतः ।।

स्वप्ने यथा कोऽपि नृपो दरिद्रो भवेद् दरिद्रोऽपि सुपर्वभर्ता ।
न लाभहानी परवुत्थितस्य तथा प्रपञ्चो हृदि वीक्षणीयः ।। ९२ ।।

इत्थं विचार्य प्रतिघः करणीयः कदापि न । व्यर्थमेव न दातव्यं कस्मैचिदपि दूषणम् ।।
सर्वे मोहनिशीथिन्यां निद्राश्रयणशालिनः । विलोकयन्ति च स्वप्नाननेकतनुधारिणः ।।
अस्यां जगन्निशीथिन्यां योगिनो जागरान्विताः। चिन्तकाः परमार्थस्य प्रपञ्चाच्च वियोगिनः।।
लोके तदैव विज्ञेयो जीवो जागरणान्वितः। स्यात् सर्वेभ्यो विलासेभ्यो विषयेभ्यो विरागिता।।
विवेके जनिमायाते मोहभ्रान्तिः पलायते । ततोऽनुरागो भवति रघुनाथस्य पादयोः ।।
अयमेव पराकारः परमार्थोऽस्ति हे सखे! । यद् रामपादयोः प्रेम मनोवचनकर्मभिः ।।
राम एवास्ति तद् ब्रह्म परमार्थस्वरूपकम् । अविज्ञेयमनालक्ष्यमनाद्यौपम्यवर्जितम् ।।
निश्शेषेभ्यो विकारेभ्यो रहितं भेदवर्जितम् । नेति नेतीति वेदा यं वर्णयन्ति निरन्तरम् ।।

स भक्तभूभूसुरधेनुदेव-कल्याणसिद्ध्यै भगवान् कृपालुः ।
करोति लीला नरवर्ष्म धृत्वा निशम्य या नश्यति लोकजालम् ।। ९३ ।।

मासपारायणे पञ्चदशो विश्रामः सम्पूर्णः

परिज्ञायेति हे मित्र ! त्वं मोहं सम्परित्यज । निरतो भव पादेषु मैथिलीरघुवीरयोः ।।
गीयमानेषु रामीयगुणेष्वित्थमभूदुषः । निद्रां समत्यजद् दाता लोकमङ्गलसौख्ययोः ।।
सर्वं शौचविधिं कृत्वाऽकरोद् रामोऽवगाहनम् । शुचिः सुबोधवान् क्षीरं वटस्यानाययत् ततः ।।
अनुजेन समं शीर्ष्णि जटा रचयति स्म सः । तद् विलोक्य सुमन्त्रस्य पूर्णं नयनयोर्जलम् ।।
हृदयं दह्यते स्माति मुखं मलिनतां गतम् । करौ संयोज्यातिदीनं वचनं वदति स्म सः ।।
हे नाथ ! कोसलाधीश इत्थं मां समभाषत । यत् स्यन्दनं समागृह्य राघवेण समं व्रज ।।
वनं प्रदर्श्य गङ्गायां कारयित्वावगाहनम् । परावर्तय लब्ध्वेव भ्रातरौ तावुभावपि ।।
परावर्तय विभ्राम्य जानकीरामलक्ष्मणान् । नाशयित्वा सर्वरूपान् सङ्कोचं संशयानपि ।।

दो०—नृप अस कहेउ, गोसाइँ ! जस, कहइ, करौं, बलि, सोइ ।
करि बिनती पायन्ह परेउ, दीन्ह बाल-जिमि रोइ ॥ ९४ ॥

तात ! कृपा करि कीजिअ सोई । जातें अवध अनाथ न होई ॥
मंत्रिहि राम उठाइ प्रबोधा । तात ! धरम-मतु तुम्ह सबु सोधा ॥
सिबि, दधीच, हरिचंद नरेसा । सहे धरम-हित कोटि कलेसा ॥
रंतिदेव, बलि भूप सुजाना । धरमु धरेउ, सहि संकट नाना ॥
धरमु न दूसर सत्य-समाना । आगम-निगम-पुरान बखाना ॥
मैं सोइ धरमु, सुलभ करि पावा । तजें, तिहूँ पुर अपजसु छावा ॥
संभावित-कहुँ अपजस-लाहू । मरन-कोटि-सम दारुन दाहू ॥
तुम्ह-सन तात ! बहुत का कहऊँ । दिएँ उतरु, फिरि पातकु लहऊँ ॥

दो०—पितु-पद गहि, कहि कोटि नति, बिनय करब कर जोरि ।
चिंता कवनिहु बात कै, तात ! करिअ जनि मोरि ॥ ९५ ॥

तुम्ह पुनि पितु-सम अति हित मोरें । बिनती करउँ तात ! कर जोरें ॥
सब बिधि सोइ करतव्य तुम्हारें । दुख न पाव पितु, सोच हमारें ॥
सुनि रघुनाथ-सचिव-संबादू । भयउ सपरिजन बिकल निषादू ॥
पुनि कछु लखन कही कटु बानी । प्रभु बरजे, बड़ अनुचित जानी ॥
सकुचि राम, निज सपथ देवाई । लखन-सँदेसु, कहिअ जनि जाई ॥
कह सुमंत्रु, पुनि भूप-सँदेसू । सहि न सकिहि सिय, बिपिन-कलेसू ॥
जेहि बिधि अवध आव फिरि सीया । सोइ रघुबरहि, तुम्हहि, करनीया ॥
नतरु निपट अवलंब-बिहीना । मैं न जिअब, जिमि जल-बिनु मीना ॥

दो०—मइकें, ससुरें, सकल सुख, जबहिं, जहाँ मनु मान ।
तहँ, तब, रहिहि सुखेन सिय, जब लगि बिपति-बिहान ॥ ९६ ॥

बिनती भूप कीन्ह जेहि भाँती । आरति, प्रीति, न सो कहि जाती ॥
पितु-सँदेसु सुनि कृपानिधाना । सियहि दीन्ह सिख कोटि बिधाना ॥
सासु, ससुर, गुर, प्रिय, परिवारू । फिरहु, त सब कर मिटै खभारू ॥
सुनि पति-बचन, कहति बैदेही । सुनहु प्रानपति ! परम सनेही ! ॥
प्रभु ! करुनामय ! परम बिबेकी । तनु तजि, रहति छाँह किमि छेंकी ॥
प्रभा जाइ कहँ भानु बिहाई । कहँ चंद्रिका, चंदु तजि जाई ॥
पतिहि प्रेममय बिनय सुनाई । कहति सचिव-सन गिरा सुहाई ॥
तुम्ह पितु-ससुर-सरिस हितकारी । उतरु देउँ, फिरि अनुचित भारी ॥

दो०—आरति-बस सनमुख भइउँ, बिलगु न मानब तात ! ।
आरजसुत-पद-कमल-बिनु, बादि जहाँ-लगि नात ॥ ९७ ॥

पितु-बैभव-बिलास मैं डीठा । नृप-मनि-मुकुट-मिलित पद-पीठा ॥
सुखनिधान अस पितु-गृह मोरें । पिय-बिहीन मन भाव न भोरें ॥
ससुर चक्कवइ कोसलराऊ । भुवन चारिदस प्रगट प्रभाऊ ॥
आगें होइ जेहि सुरपति लेई । अरध, सिंघासन, आसनु देई ॥
ससुरु एतादृस, अवध-निवासू । प्रिय परिवारु, मातु-सम सासू ॥
बिनु रघुपति-पद-पदुम-परागा । मोहि केउ सपनेहुँ सुखद न लागा ॥

इत्यब्रवीद् राड् यदि नो ब्रवीति तदेव कुर्यामहमस्म्यधीनः।
इत्थं स सम्प्रार्थ्य तदङ्घ्रियुग्मे पपात बालोपममारुरोद ।। ९४ ।।

तात ! सम्पाद्यानुकम्पां तदेव प्रविधीयताम् । अयोध्या नगरी येन न भवेन्नाथवर्जिता ।।
रामो मन्त्रिणमुत्थाप्य व्यदधात् तत्प्रबोधनम् । सर्वाणि धर्मतन्त्राणि तात! विज्ञातवान् भवान् ।।
शिविर्नृपो मुनिर्दध्यङ् हरिश्चन्द्रो नराधिपः । कोटितोऽप्यधिकान् क्लेशानसहन् धर्महेतवे ।।
बुद्धिमन्तौ रन्तिदेवस्तथा भूमीश्वरो बलिः । सोढ्वा बहुविधापत्तीर्धर्मं नैव समत्यजन् ।।
सत्येन सदृशो धर्मं इतरो नैव वर्तते । इत्यागमानि निगमाः पुराणान्यप्यवर्णयन् ।।
तमेव धर्मं सुलभरूपेण प्राप्तवानहम् । त्यागे कृतेऽस्य व्याप्तं स्यादयशो भुवनत्रये ।।
अपकीर्तेश्च सम्प्राप्तिः सम्भावितशरीरिणः । मृत्युकोटिप्रतीकाशतीव्रतापप्रदायिनी ।।
भवन्तं किं समधिकं हे तात ! कथयाम्यहम् । उत्तरे सम्प्रदत्ते तु पुनः प्राप्नोमि पातकम् ।।

पितुः पदे प्राप्य निगद्य कोटीर् नतेर्विधायाञ्जलिमर्थ्यमेतत् ।
करोतु चिन्तां न भवान् मदीयां कस्मिन् पदार्थेऽपि कदापि तात ! ।। ९५ ।।

भवान् पुनः पितुस्तुल्यो ममातिहितकारकः । हे तात! पाणी संयोज्य प्रार्थनां विदधाम्यहम् ।।
तदेव भवतोऽप्यस्ति कर्त्तव्यं सर्वरीतिभिः । येनास्मदीयशोकेन न तातो दुःखमाप्नुयात् ।।
सम्भाषणं समाकर्ण्य रघुनायकमन्त्रिणोः । निषादराजो विकलो जातः परिजनैः सह ।।
ततः सुमित्रातनयः कट्वीं वाचमभाषत । परमानुचितां ज्ञात्वा प्रत्यषेधदधीश्वरः ।।
रामोऽनुभूय सङ्कोचं प्रदाय शपथं निजम् । सन्देशं लक्ष्मणस्येमं गत्वा मा वदताद् भवान् ।।
ततोऽभाषत सन्देशं सुमन्त्रो वसुधापतेः । सोढुं शक्ष्यति न क्लेशान् वन्याञ्जनकनन्दिनी ।।
येनैव विधिनायोध्यां परावर्तेत जानकी । विधिं तमेव कुरुतं त्वं तथा रघुनायकः ।।
अन्यथा पूर्णरूपेण समाश्रयविवर्जितः । अहं जीविष्यामि नैव यथा मीनो जलं विना ।।

तातार्यंयोः सद्मसु सर्वसौख्यं रमेत यत्रापि यदापि चित्तम् ।
सुखं तदा वत्स्यति तत्र सीता यावद् विपन्नाशमसौ न याति ।। ९६ ।।

विधिना येन कृतवान् प्रार्थनां वसुधाधिपः । तदीये दीनताप्रीती न शक्येतेऽभिभाषितुम् ।।
आकर्ण्य पितृसन्देशमनुकम्पीयशेवधिः । प्रयच्छति स्म सीतायै शिक्षाः कोटिप्रकारिकाः ।।
श्वश्रूणां श्वशुरस्यापि गुरोः प्रियकुटुम्बयोः । इत्थं चिन्ता समग्राणां नश्येद् यदि निवर्तसे ।।
निशम्य पत्युर्वचनमब्रवीज्जनकात्मजा । प्राणेश! परमस्नेहिन्! समाकर्णयताद् भवान् ।।
प्रभो! दयावान् परमज्ञानवान् वर्तते भवान् । किं छाया शक्यते रोद्धुं परित्यज्य कलेवरम् ।।
कुत्र प्रगन्तुं शक्नोति प्रभा त्यक्त्वा प्रभाकरम् । त्यक्त्वा चन्द्रमसं कुत्र गन्तुं शक्नोति चन्द्रिका ।।
श्रावयित्वा प्रेमपूर्णामीदृशीं प्रार्थनां पतिम् । सरस्वतीं शोभनां सा सचिवं समभाषत ।।
पितृश्वशुरसङ्काशो वर्तते हितकृद् भवान् । प्रत्युत्तरं ददाम्येति परमानुचितं स्थितम् ।।

आर्तेर्वशा सम्मुखतां गतास्मि हे तात ! भेदं मनुताद् भवान् न ।
विनार्यपुत्रस्य पदारविन्दे निरर्थकाः सन्ति समेऽपि भावाः ।। ९७ ।।

श्रियो विलासं तातस्य समालोकितवत्यहम् । यस्याङ्घ्रिपीठं राड्रत्नमुकुटानि मिलन्ति च ।।
ईदृक् सुखनिधानं मे जनकस्य निकेतनम् । न रोचते मे मनसे विस्मृत्यापि प्रियं विना ।।
श्वशुरो मे चक्रवर्ती कोसलानामधीश्वरः । प्रभावः प्रकटो यस्य लोकवृन्दे द्विसप्तके ।।
स्वागतं कुरुते यस्य भूत्वा देवाधिपोऽग्रणीः । निजसिंहासनस्यार्धमासनार्थं ददाति च ।।
ईदृक्प्रकारः श्वशुरो वासोऽयोध्यापुरीगतः । परिवारः प्रेमपात्रं श्वश्र्वो मातृसमास्तथा ।।
रघुनाथीयचरणसरोजरजसं विना । स्वप्नेऽपि सुखदं भाति किमप्येषु कृते न मे ।।

अगम पंथ, बनभूमि, पहारा। करि, केहरि, सर, सरित अपारा॥
कोल, किरात, कुरंग, बिहंगा। मोहि सब सुखद प्रानपति-संगा॥

दो०—सासु-ससुर-सन मोरि-हुँति, बिनय करबि परि पायँ।
मोर सोचु जनि करिअ कछु, मैं बन सुखी सुभायँ॥ ९८॥

प्राननाथ, प्रिय देवर, साथा। बीर-धुरीन, धरें धनु-माथा॥
नहि मग-श्रमु-भ्रमु-दुख मन मोरें। मोहि लगि सोचु करिअ जनि भोरें॥
सुनि सुमंत्रु, सिय-सीतलि-बानी। भयउ बिकल जनु फनि मनि-हानी॥
नयन सूझ नहि, सुनइ न काना। कहि न सकइ कछु अति अकुलाना॥
राम, प्रबोधु कीन्ह बहु भाँती। तदपि होति नहि सीतलि छाती॥
जतन अनेक साथ-हित कीन्हे। उचित उतर रघुनंदन दीन्हे॥
मेटि जाइ नहि राम-रजाई। कठिन करम-गति, कछु न बसाई॥
राम-लखन-सिय-पद सिरु नाई। फिरेउ, बनिक जिमि मूर गवाँई॥

दो०—रथु हाँकेउ, हय राम-तन, हेरि-हेरि हिहिनाहि।
देखि निषाद, बिषादबस, धुनहि सीस, पछिताहि॥ ९९॥

जासु बियोग, बिकल पसु ऐसें। प्रजा मातु-पितु जिइहहिं कैसें॥
बरबस राम, सुमंत्रु पठाए। सुरसरि-तीर आपु तब आए॥
मागी नाव, न केवटु आना। कहइ, तुम्हार मरमु मैं जाना॥
चरन-कमल-रज-कहुँ सबु कहई। मानुष-करनि मूरि कछु अहई॥
छुअत, सिला भइ नारि सुहाई। पाहन-तें न काठ कठिनाई॥
तरनिउ मुनि-घरनी होइ जाई। बाट परइ, मोरि नाव उड़ाई॥
ऐहि प्रतिपालउँ सबु परिवारू। नहि जानउँ कछु अउर कबारू॥
जौं प्रभु! पार अवसि गा चहहू। मोहि पद-पदुम पखारन कहहू॥

छं०—पद-कमल धोइ, चढ़ाइ नाव, न, नाथ! उतराई चहौं।
मोहि, राम! राउरि आन, दसरथ-सपथ, सब साची कहौं॥
बरु तीर मारहुँ लखनु, पै जब-लगि न पाय पखारिहौं।
तब-लगि, न तुलसीदास-नाथ! कृपाल! पारु उतारिहौं॥

सो०—सुनि केवट के बैन, प्रेम-लपेटे, अटपटे।
बिहसे करुनाऐन, चितइ जानकी-लखन-तन॥ १००॥

कृपासिंधु बोले मुसुकाई। सोइ करु, जेंहि, तव नाव न जाई॥
बेगि आनु जल, पाय पखारू। होत बिलंबु, उतारहि पारू॥
जासु नाम, सुमिरत ऐक बारा। उतरहि नर, भवसिंधु अपारा॥
सोइ कृपालु, केवटहि निहोरा। जेंहि जगु किय तिहु पगहु तें थोरा॥
पद-नख निरखि, देवसरि हरषी। सुनि प्रभु-बचन, मोहँ-मति करषी॥
केवट राम-रजायसु पावा। पानि कठवता भरि लेइ आवा॥
अति आनंद उमगि अनुरागा। चरन-सरोज पखारन लागा॥
बरषि सुमन, सुर सकल सिहाहीं। ऐहि सम पुन्यपुंज कोउ नाहीं॥

दो०—पद पखारि, जलु पान करि, आपु, सहित-परिवार।
पितर पारु करि, प्रभुहि पुनि, मुदित गयउ लेइ पार॥ १०१॥

अगम्यमार्गा विपिनधरणिर्धरणीधराः । गजाः केसरिणोऽपाराः सरितश्च जलाशयाः ॥
कोलाः किरातजातीयाः कुरङ्गा नभसङ्गमाः । प्राणप्रियेण सह मे सर्वेऽप्येते सुखप्रदाः ॥

आर्यार्यसामीप्यमुपागतो मत् पत्सु प्रपत्यार्थयताद् विनम्रम् ।
कुर्वन्तु मे कामपि ते न चिन्तां स्वभावतोऽहं सुखिनी वनेऽस्मि ॥ ९८ ॥

प्राणानामधिपः साकं वर्तते देवरस्तथा । उभौ धुरीणौ वीराणां धनुस्तूणीरधारकौ ॥
मार्गश्रमस्तन्मम न भ्रमदुःखे च नो हृदि । अतो विस्मृत्यापि शोकं नैव कुर्वन्तु मत्कृते ॥
इमां सुमन्त्र आकर्ण्य सीतायाः शीतलां गिरम् । विकलत्वं गच्छति स्म मणेर्हानौ फणी यथा ॥
दृष्टं न किञ्चिन्नेत्राभ्यां नश्रुतिभ्यां श्रुतं तथा । स व्याकुलः परो जातो वक्तुं किमपि नाशकत् ॥
रामः प्रबोधनं तस्य व्यदधाद् बहुरूपकम् । तथापि तस्य हृदयं भवति स्म न शीतलम् ॥
सह यातुं बहुविधान् प्रयत्नान् कुरुते स्म सः । समञ्जसान्युत्तराणि दत्ते स्म रघुनन्दनः ॥
शक्यं लङ्घयितुं नैव शासनं राघवेशितुः । कठिना वर्तते कर्मगतिस्तस्यां न निघ्नता ॥
रामलक्ष्मणसीतानां पत्सु कं प्रणमय्य सः । परावृत्तो ह्लापयित्वा वणिङ् मूलधनं यथा ॥

रथं नुनोद प्रतिवीक्ष्य वीक्ष्य रामाङ्गमश्वा व्यदधुश्च हेषाम् ।
तद् वीक्ष्य खेदस्य वशा निषादाः पश्चात्तपन्ति स्म सुताड्य कानि ॥ ९९ ॥

वियोगे यस्य वैकल्यं पशवोऽपीत्थमाभजन् । वियोगे तस्य पितरौ कथं जीवन्ति च प्रजाः ॥
अप्रेषयद् बलादेव सुमन्त्रं रघुनायकः । स्वयञ्च देवसरितस्तीरं सम्प्राप्तवांस्ततः ॥
स याचते स्म कैवर्तं नावं नैवानयत् स च । अभाषत च भावत्कं मर्माहं परिबुद्धवान् ॥
भवत्पादाम्बुजरजो वदन्ति सकला जनाः । यन्मूलमेतत् किमपि मानवाकारकारकम् ॥
एतेन स्पृष्टमात्राभूच्छिला योषिन्मनोरमा । कठोरं नैव भवति काष्ठं पाषाणतोऽधिकम् ॥
भविष्यतीयं नौकापि महर्षेः सहधर्मिणी । विनष्टायाञ्च नौकायां मार्गो रुद्धो भविष्यति ॥
पालयाम्येतयैवाहं कुटुम्बं शेषवर्जितम् । उपायमपरं कञ्चित् परिजानामि नाप्यहम् ॥
अवश्यमेव चेत् पारमधीशो गन्तुमीहते । तर्हि पादाब्जयुगलक्षालनाय ब्रवीतु माम् ॥

पदाब्जे प्रमृज्यैव नावं प्रभो ! त्वां समारोहयिष्ये न वाञ्छामि शुल्कम् ।
भवान् मे गती राम ! दिवस्यन्दनेन शपामि ब्रुवे सत्यमेवाखिलञ्च ॥
वरं स्यात् तटे लक्ष्मणो मां निहन्यात् परं नैव यावत् पदे क्षालयिष्ये ।
तुलस्यात्मदासेश ! तावद् भवन्तं कृपालो ! न नेष्येऽपरं गाङ्गतीरम् ॥

विधाय श्रुतिस्था गिरो धीवरस्य क्रमासंयुता हार्दसंवेष्टिताश्च ।
दयाया निधानं विहासं व्यधत्त समालोक्य सीतासुमित्राजदेहौ ॥ १०० ॥

कृपासिन्धुः स्मितं कृत्वा प्रयुनक्ति स्म भारतीम् । यद् विधेहि तदेव त्वं येन नश्येन्न ते तरिः ॥
अस्मानय पानीयं पादप्रक्षालनं कुरु । विलम्बो जायते तन्नः पार उत्तारितान् कुरु ॥
यस्याभिधाने सम्प्राप्त एकवारमपि स्मृतिम् । उत्तीर्णतां यान्ति लोका अपाराद् भवसागरात् ॥
दयानिधिः स एवाद्य कैवर्तं समवैक्षत । अकरोद् योऽधिकस्वल्पां त्रिलोकीं त्रिपदादपि ॥
प्रसन्नाभूत् सुरनदी निरीक्ष्य नखरान् पदोः । श्रुत्वेशवाचस्तद्बुद्धिर्मोहाकृष्टास्त यद्यपि ॥
आदेशं रामचन्द्रस्य कैवर्त उपलब्धवान् । काष्ठनिर्मितपात्रे स सर्वतोमुखमानयत् ॥
अनुरागोत्साहयुक्तः परमानन्दसम्प्लुतः । आरब्धवान् क्षालयितुं पादपानीयजन्मनी ॥
पुष्पाण्यवर्षयन् सर्वे सोत्का ऐहन्त चामराः । व्यचारयन् समोऽनेन पुण्यपुञ्जोऽस्ति कोऽपि न ॥

प्रक्षाल्य पादौ परिपीय पाथः स्वयं कुटुम्बेन समं तदा सः ।
पितॄन् समुत्तार्य ततः परेशं प्रीतोऽनयत् पारममर्त्यनद्याः ॥ १०१ ॥

उतरि ठाढ़ भए सुरसरि - रेता । सीय - रामु - गुह - लखन - समेता ॥
केवट उतरि दंडवत कीन्हा । प्रभुहि सकुच, एहि नहिं कछु दीन्हा ॥
पिय - हिय की सिय जाननिहारी । मनि - मुदरी मन - मुदित उतारी ॥
कहेउ कृपाल, लेहि उतराई । केवट, चरन गहे अकुलाई ॥
नाथ ! आजु मैं काह न पावा । मिटे दोष - दुख - दारिद - दावा ॥
बहुत काल मैं कीन्हि मजूरी । आजु दीन्ह बिधि बनि, भलि, भूरी ॥
अब कछु नाथ ! न चाहिअ मोरें । दीनदयाल ! अनुग्रह तोरें ॥
फिरती बार मोहि जो देबा । सो प्रसादु मैं, सिर धरि, लेबा ॥

दो०—बहुत कीन्ह प्रभु-लखन-सियँ, नहिं कछु केवटु लेइ ।
बिदा कीन्ह करुनायतन, भगति बिमल, बरु देइ ॥ १०२ ॥

तब मज्जनु करि रघुकुल-नाथा । पूजि पारथिव, नायउ माथा ॥
सियँ सुरसरिहि कहेउ कर जोरी । मातु ! मनोरथ पुरउबि मोरी ॥
पति - देवर - सँग कुसल बहोरी । आइ करौं जेहिं पूजा तोरी ॥
सुनि सिय-बिनय प्रेम - रस - सानी । भइ तब बिमल बारि-बर-बानी ॥
सुनु रघुबीर-प्रिया ! बैदेही ! । तव प्रभाउ, जग बिदित न केही ? ॥
लोकप होहिं बिलोकत तोरें । तोहि सेवहिं सब सिधि, कर जोरें ॥
तुम्ह जो हमहि बड़ि बिनय सुनाई । कृपा कीन्हि मोहि दीन्हि बड़ाई ॥
तदपि देबि ! मैं देबि असीसा । सफल होन - हित निज बागीसा ॥

दो०—प्राननाथ - देवर - सहित, कुसल कोसला आइ ।
पूजिहि सब मन-कामना, सुजसु रहिहि जग छाइ ॥ १०३ ॥

गंग - बचन सुनि मंगल - मूला । मुदित सीय, सुरसरि अनुकूला ॥
तब प्रभु गुहहि कहेउ, घर जाहू । सुनत सूख मुखु, भा उर दाहू ॥
दीन बचन गुह कह, कर जोरी । बिनय सुनहु, रघुकुलमनि ! मोरी ॥
नाथ - साथ रहि, पंथु देखाई । करि दिन चारि चरन-सेवकाई ॥
जेहिं बन जाइ रहब रघुराई ! । परनकुटी मैं करबि सुहाई ॥
तब मोहि कहँ जसि देब रजाई । सोइ करिहउँ रघुबीर - दोहाई ॥
सहज सनेह, राम लखि तासू । संग लीन्ह, गुह - हृदयँ - हुलासू ॥
पुनि गुहँ, ग्याति बोलि सब लीन्हे । करि परितोषु, बिदा तब कीन्हे ॥

दो०—तब गनपति, सिव, सुमिरि प्रभु, नाइ सुरसरिहि माथ ।
सखा - अनुज - सिय - सहित-बन, गवनु कीन्ह रघुनाथ ॥ १०४ ॥

तेहि दिन भयउ बिटप-तर बासू । लखन, सखाँ, सब कीन्ह सुपासू ॥
प्रात प्रातकृत करि रघुराई । तीरथराजु दीख प्रभु जाई ॥
सचिव सत्य, श्रद्धा प्रिय नारी । माधव - सरिस मीतु हितकारी ॥
चारि पदारथ भरा भँडारू । पुन्य - प्रदेस, देस अति चारू ॥
छेत्रु अगम गढ़ गाढ़, सुहावा । सपनेहुँ नहिं प्रतिपच्छिन्ह पावा ॥
सेन सकल तीरथ बर - बीरा । कलुष - अनीक - दलन रनधीरा ॥

स्थिताववभूतामुत्तीर्य द्युनद्या वालुकासु तौ । विदेहजारामचन्द्रौ गुहलक्ष्मणसंयुतौ ।।
कैवर्तोऽपि समुत्तीर्य व्यदधाद् दण्डवन्दनम् । सङ्कोचमाश्रयदिनो यदस्मै न किमप्यदाम् ।।
पतिमानससम्बोधा विदेहाधिपनन्दिनी । अवतारयति स्मैव प्रीतहृन्मणिमुद्रिकाम् ।।
गृहाणोत्तारणार्थं त्वमित्यब्रूत दयामयः । कैवर्तो विकलो भूत्वा तस्य पादौ समग्रहीत् ।।
नास्मि सम्प्राप्तवानद्य कं पदार्थमधीश्वर ! । दोषदुःखाधनत्वात्मा शान्तिं यातोऽस्ति पावकः ।।
अहं सुदीर्घसमयं कृतवानस्मि भृत्यताम् । विधाता दत्तवानस्ति बह्वीं मेऽद्य भृतिं प्रियाम् ।।
इदानीं नाथ! किमपि मम नास्ति समीहितम् । दीनानुकम्पाकरण ! भवदीयानुकम्पया ।।
भवान् परागतेः काले यत् किञ्चिदपि दास्यति । मूर्ध्नि धृत्वा ग्रहीष्यामि तत् प्रसादस्वरूपकम् ।।

सौमित्रिसीताप्रभवोऽयतन्त प्राज्यं तु दाशो न किमप्यगृह्णात् ।
न्यवर्तयत् तं करुणानिधानं दत्त्वा वरं निर्मलभक्तिरूपम् ।। १०२ ।।

ततो निमज्जनं कृत्वा रघुसन्ताननायकः । सम्पूज्य पार्थिवेशञ्च निजं नमयति स्म कम् ।।
जानकी देवसरितं करौ संयोज्य चाब्रवीत् । पूर्णान् करोतु हे मातर्भवती मे मनोरथान् ।।
सह पत्या देवरेण पुनः कुशलसंयुता । समागत्य करिष्यामि भवत्या येन पूजनम् ।।
जानक्याः प्रार्थनां श्रुत्वा तां प्रेमरसस्प्लुताम् । उदतिष्ठद् वरा वाणी तदा विमलपाथसः ।।
विदेहराजतनये ! रघुवीरप्रिये ! शृणु । कस्मै प्रभावो विदितो न लोके वर्तते तव ।।
तवावलोकनादेव जायन्ते लोकपा जनाः । करौ संयोज्य सेवन्ते त्वां समा अपि सिद्धयः ।।
अश्रावयः प्रार्थनां मां यां विशालस्वरूपिणीम् । अकरोरनुकम्पां तां महत्तां मेऽददास्तथा ।।
आशीर्वादं प्रदास्यामि हे परेशे ! तथाप्यहम् । फलेन संयुतां स्वीयां प्रविधातु सरस्वतीम् ।।

प्राणेशतद्बन्धुसुभद्रयुक्ता पुरीमयोध्यां पुनरेष्यसि त्वम् ।
यास्यन्ति पूर्ति तव सर्वकामा व्याप्तिं जगत्येष्यति रम्यकीर्तिः ।। १०३ ।।

शुभमूलाः समाकर्ण्य देवनद्याः सरस्वतीः । अनुकूलाञ्च तां प्रेक्ष्य सीता मोदयुताभवत् ।।
ततोऽवदद् गुहं देवो यद् याहि त्वं निकेतनम् । श्रुत्वैवायान् मुखे शोष्यं चित्ते दाहोऽप्यजायत ।।
स्वकरौ सम्पुटीकृत्य गुहो दीनं वचोऽब्रवीत् । शृणोतु मे प्रार्थनां भो रघुवंशमणे ! भवान् ।।
हे नाथ ! साकं वसतिं कृत्वा मार्गं प्रदर्श्य च । विधाय सेवां पदयोश्चतुर्वासरसम्मिताम् ।।
यदेव विपिनं गत्वा रघुनाथो निवत्स्यति । तस्मिन्नहं विधास्यामि पर्णशालां मनोहराम् ।।
ततश्च यादृशीमाज्ञां देवो मह्यं प्रदास्यति । तदेवाहं करिष्यामि शरणं मे रघूत्तमः ।।
तस्य स्वाभाविकं स्नेहमित्थमालोक्य राघवः । तं साकं विदधाति स्म गुहोऽहृष्यत् स्वमानसे ।।
समाह्वयत् ततो ज्ञातीन् निषादेशः समानपि । विधाय परितोषञ्च सकलांस्तान् व्यसर्जयत् ।।

ततो गणेशं गिरिशञ्च स्मृत्वा देवो द्युनद्यै च कमानमय्य ।
वयस्यसीतानुजयुग् वनाय यानं रघूणामधिपो व्यधत्त ।। १०४ ।।

तस्मिन्नहनि सञ्जातो वासो नीचैःपलाशिनः । सुव्यवस्थामकुरुतां सुमित्राजः सखा तथा ।।
प्रातः प्रातःकर्म कृत्वा रघूणामधिनायकः । सम्प्रगत्यालोकते स्म तीर्थानामधिनायकम् ।।
वर्तते सचिवः सत्यं श्रद्धा सीमन्तिनी प्रिया । कल्याणकारकं मित्रं वेणीमाधवसन्निभम् ।।
धर्मार्थकाममोक्षाश्च निधानं पूर्णतां गतम् । प्रदेशः पुण्यसम्पूर्णो देशस्तस्याति सुन्दरः ।।
क्षेत्रं तस्य स्थितं दुर्गं दुर्गमं शोभनं दृढम् । न प्राप्नुवन्ति स्वप्नेऽपि यत् तस्य परिपन्थिनः ।।
वरास्तत्सैनिका वीरास्तीर्थानि सकलान्यपि । कलुषानीकिनीनाशकारका रणपण्डिताः ।।

संगमु सिंहासनु सुठि सोहा। छत्र अखयबटु मुनि-मनु मोहा॥
चवँर जमुन अरु गंग-तरंगा। देखि, होहिं दुख-दारिद भंगा॥

दो०—सेवहिं सुकृती, साधु, सुचि पावहिं सब मनकाम।
बंदी बेद-पुरान-गन, कहहिं बिमल गुन-ग्राम॥ १०५॥

को कहि सकइ प्रयाग-प्रभाऊ। कलुष-पुंज-कुंजर-मृगराऊ॥
अस तीरथपति देखि सुहावा। सुख-सागर रघुबर सुखु पावा॥
कहि सिय-लखनहि, सखहि सुनाई। श्रीमुख तीरथराज-बड़ाई॥
करि प्रनामु, देखत बन-बागा। कहत महातम, अति अनुरागा॥
ऐहि बिधि आइ, बिलोकी बेनी। सुमिरत, सकल सुमंगल-देनी॥
मुदित नहाइ, कीन्हि सिव-सेवा। पूजि जथाबिधि तीरथ-देवा॥
तब प्रभु भरद्वाज-पहिं आए। करत दंडवत, मुनि उर लाए॥
मुनि-मन-मोद, न कछु कहि जाई। ब्रह्मानंद-रासि जनु पाई॥

दो०—दीन्ह असीस, मुनीस उर, अति अनंदु, अस जानि।
लोचन-गोचर सुकृत-फल, मनहुँ किए बिधि आनि॥ १०६॥

कुसल-प्रस्न कर, आसन दीन्हे। पूजि, प्रेम-परिपूरन कीन्हे॥
कंद-मूल-फल-अंकुर नीके। दिए आनि मुनि, मनहुँ अमी के॥
सीय-लखन-जन-सहित सुहाए। अति रुचि राम मूल-फल खाए॥
भए बिगतश्रम रामु सुखारे। भरद्वाज, मृदु बचन उचारे॥
आजु सुफल तपु-तीरथ-त्यागू। आजु सुफल जप-जोग-बिरागू॥
सफल सकल सुभ-साधन-साजू। राम! तुम्हहि अवलोकत आजू॥
लाभ-अवधि, सुख-अवधि, न दूजी। तुम्हरें दरस, आस सब पूजी॥
अब करि कृपा, देहु बर एहू। निज-पद-सरसिज सहज-सनेहू॥

दो०—करम, बचन, मन छाड़ि छलु, जब लगि जनु न तुम्हार।
तब लगि सुखु सपनेहुँ नहीं, किएँ कोटि उपचार॥ १०७॥

सुनि मुनि-बचन रामु सकुचाने। भाव-भगति-आनंद-अघाने॥
तब रघुबर, मुनि-सुजसु सुहावा। कोटि भाँति कहि, सबहि सुनावा॥
सो बड़, सो सब-गुन-गन-गेहू। जेहि मुनीस! तुम्ह आदर देहू॥
मुनि-रघुबीर परसपर नवहीं। बचन-अगोचर-सुखु अनुभवहीं॥
यह सुधि पाइ प्रयाग-निवासी। बटु-तापस-मुनि-सिद्ध-उदासी॥
भरद्वाज-आश्रम सब आए। देखन दसरथ-सुअन सुहाए॥
राम, प्रनाम कीन्ह सब काहू। मुदित भए, लहि लोयन-लाहू॥
देहिं असीस, परम सुख पाई। फिरे, सराहत सुंदरताई॥

दो०—राम कीन्ह बिश्राम निसि, प्रात प्रयाग नहाइ।
चले सहित-सिय-लखन-जन, मुदित मुनिहि सिरु नाइ॥ १०८॥

राम सप्रेम कहेउ मुनि-पाहीं। नाथ! कहिअ, हम केहि मग जाहीं॥
मुनि, मन बिहसि, राम-सन कहहीं। सुगम सकल मग तुम्ह कहुँ अहहीं॥
साथ-लागि, मुनि, सिष्य बोलाए। सुनि मन-मुदित पचासक आए॥
सबन्हि राम पर प्रेम अपारा। सकल कहहिं, मगु दीख हमारा॥

सिंहासनं रम्यरूपं सुविराजति सङ्गमः । अक्षयाख्यो वटश्छत्रं मुनिचित्तविमोहकम् ॥
चामरं देवसरितो यमुनायास्तथोर्मयः । याः समालोक्य भवति दुःखदारिद्र्यनाशनम् ॥

कुर्वन्ति सेवां शुचिधन्यसन्तः पूर्णान् लभन्ते सकलांश्च कामान् ।
वेदाः पुराणानि सुबन्दिवाराः पूतं गुणानां निकरं वदन्ति ॥ १०५ ॥

प्रयागस्य प्रभावं तु कोऽस्ति सम्भाषितुं शकः । कलुषव्रातनागानां वधाय हरिरूपिणः ॥
एतादृशं तीर्थराजं समालोक्य सुशोभनम् । प्राप्नोति स्म सुखोदन्वान् रघूणामधिपः सुखम् ॥
प्रभाष्याश्रावयत् सीतां सुमित्रातनयं हितम् । तीर्थराजस्य माहात्म्यं स्वीयेन श्रीमुखेन सः ॥
कृत्वा प्रणामं विपिनवाटिका अवलोकयन् । परमेणानुरागेण महिमानं निरूपयन् ॥
अनेन विधिनाऽऽगत्य त्रिवेणीं स व्यलोकयत् । कृते स्मरणमात्रे या सर्वश्रेयांसि यच्छति ॥
आनन्दयुक्तः स्नात्वा स सेवते स्म महेश्वरम् । तीर्थानामधिपान् देवानर्चति स्म यथाविधि ॥
भरद्वाजस्य सविध आयाति स्म ततः प्रभुः । दण्डप्रणामं कुर्वन्तमुरसाऽयोजयन् मुनिः ॥
प्रमोदो मुनिचित्तस्य शक्यते न प्रभाषितुम् । परब्रह्मानन्दराशिं सम्प्राप्नोति स्म स ध्रुवम् ॥

अदात् तदाशीर्वचनं मुनीशश्चित्तेऽति मुत् तस्य विबुध्य चेत्थम् ।
दृग्गोचरं पुण्यफलं मदीयं नूनं समानीय विधिर्व्यधत्त ॥ १०६ ॥

विधाय कुशलप्रश्नं प्रददाति स्म चासनम् । सम्पूज्य स्नेहसहितं परिपूर्णं व्यधत्त तम् ॥
रम्याणि कन्दमूलानि फलपुञ्जं तथाङ्कुरान् । नूनं सुधानिर्मितानि समानीय प्रदत्तवान् ॥
युक्तो जनकनन्दिन्या लक्ष्मणेन गुहेन च । अतिरुच्याऽददाद् रामो रम्यमूलफलान्यपि ॥
श्रमस्य परिहारेण सञ्जातो राघवः सुखी । अभाषत भरद्वाजो मृदुलं वचनं ततः ॥
त्यागस्तपश्च तीर्थानि सुफलान्यद्य सन्ति मे । जपयोगौ विरागश्च सुफला अद्य मे स्थिताः ॥
सज्जाः श्रेयस्साधनानां सफलाः सकला मम । अद्य हे राम ! भवतः सुसञ्जातेऽवलोकने ॥
लाभावधिः सुखस्यापि वर्तते नापरोऽवधिः । पूर्णा जाताः समाशा मे भवदीयावलोकनात् ॥
कृत्वानुकम्पामधुना वरमेतं प्रयच्छतात् । यत् स्यात् स्वाभाविकी प्रीतिर्भवत्पादाम्बुजद्वये ॥

विहाय दम्भं कृतिवाङ्मनोभिर् जनो न दासो भवतोऽस्ति यावत् ।
स्वप्नेऽपि तावल्लभते न सौख्यं सम्पादिते कोटिगुणेऽपि यत्ने ॥ १०७ ॥

समाकर्ण्य मुनेर्वाचो रामः सङ्कोचमाश्रयत् । तस्य भावेन भक्त्या च परमानन्दपूरितः ॥
ततो रघूणामधिपः सुयशः शोभनं मुनेः । कोटिप्रकारैराभाष्याश्रावयत् सकलानपि ॥
महान् स एव सकलगुणवृन्दालयस्तथा । प्रयच्छति भवान् यस्मै मुनीश्वर! समादरम् ॥
मुनी रघूणामधिपो नमतः स्म परस्परम् । अन्वभूतां सुखमपि वचनानामगोचरम् ॥
समाचारममुं प्राप्य प्रयागस्य निवासिनः । बटवस्तापसाः सिद्धा उदासीनास्तथर्षयः ॥
भरद्वाजाश्रमस्थानं सम्प्राप्ताः सकला अपि । समालोकयितुं रम्यौ दिगरथस्य तनूद्भवौ ॥
रामस्तेभ्यः समेभ्योऽपि विदधाति स्म सन्नतिम् । सम्प्राप्य चक्षुषोर्लाभं जाता मोदान्विताः समे ॥
आशीर्वादमयच्छंस्ते सम्प्राप्य परमं सुखम् । तद्रम्यतां प्रशंसन्तः परावर्तनमाचरन् ॥

विश्राममीशो व्यदधाद् रजन्यां स्नानं विधायाप्युषसि प्रयागे ।
सौमित्रिसीतासुहृदन्वितोऽगान् मूर्ध्ना नमस्कृत्य मुनिं प्रसन्नः ॥ १०८ ॥

यानकाले मुनिं रामः प्रेमयुक्तमभाषत । भवान् प्रभाषतां नाथ! याम केन पथा वयम् ॥
मुनिर्विहस्य हृदये भाषते स्म रघूत्तमम् । सर्वोऽपि वर्तते मार्गः सुष्ठुगम्यो भवत्कृते ॥
ततः साकं तेन गन्तुं मुनिः शिष्यान् समाह्वयत् । पञ्चाशदधिका आयुः श्रुत्वैव प्रीतमानसाः ॥
अपारं प्रेम सर्वेषां रामस्योपरि वर्तते । सकला अप्यभाषन्त मार्गोऽस्माभिर्विलोकितः ॥

मुनि, बटु चारि संग तब दीन्हे। जिन्ह बहु जन्म सुकृत सब कीन्हे ॥
करि प्रनामु, रिषि-आयसु पाई। प्रमुदित-हृदयँ चले रघुराई ॥
ग्राम-निकट जब निकसहिं जाई। देखहिं दरसु नारि-नर धाई ॥
होहिं सनाथ जनम-फलु पाई। फिरहिं दुखित, मनु संग पठाई ॥

दो०—बिदा किए बटु, बिनय करि, फिरे पाइ मन-काम।
उतरि नहाए जमुन-जल, जो सरीर-सम स्याम ॥ १०९ ॥

सुनत तीरबासी नर-नारी। धाए निज-निज काज बिसारी ॥
लखन-राम-सिय-सुंदरताई। देखि, करहिं निज भाग्य बड़ाई ॥
अति लालसा बसहिं मन माहीं। नाउँ-गाउँ बूझत सकुचाहीं ॥
जे तिन्ह-महुँ बयबिरिध, सयाने। तिन्ह, करि जुगुति, रामु पहिचाने ॥
सकल कथा तिन्ह, सबहि सुनाई। बनहि चले पितु-आयसु पाई ॥
सुनि सबिषाद सकल पछिताहीं। रानी-रायँ कीन्ह भल नाहीं ॥
तेहि अवसर अेक तापसु आवा। तेज-पुंज, लघुबयस सुहावा ॥
कबि-अलखित-गति, बेषु बिरागी। मन-क्रम-बचन राम-अनुरागी ॥

दो०—सजल नयन, तन पुलकि, निज, इष्टदेउ पहिचानि।
परेउ दंड-जिमि धरनितल, दसा न जाइ बखानि ॥ ११० ॥

राम सप्रेम पुलकि उर लावा। परम रंक जनु पारसु पावा ॥
मनहुँ प्रेमु-परमारथु दोऊ। मिलत धरें तन, कह सबु कोऊ ॥
बहुरि लखन पायन्ह सोइ लागा। लीन्ह उठाइ उमगि अनुरागा ॥
पुनि सिय-चरन-धूरि धरि सीसा। जननि, जानि सिसु, दीन्हि असीसा ॥
कीन्ह निषाद दंडवत तेही। मिलेउ मुदित, लखि रामसनेही ॥
पिअत नयन-पुट रूपु-पियूषा। मुदित, सुअसनु पाइ जिमि भूखा ॥
ते पितु-मातु, कहहु सखि! कैसे। जिन्ह पठए बन बालक ऐसे ॥
राम-लखन-सिय-रूपु निहारी। होहिं सनेह-बिकल नर-नारी ॥

दो०—तब रघुबीर, अनेक बिधि, सखहि, सिखावनु दीन्ह।
राम-रजायसु सीस धरि, भवन गवनु तइँ कीन्ह ॥ १११ ॥

पुनि सियँ-राम-लखन, कर जोरी। जमुनहि कीन्ह प्रनामु बहोरी ॥
चले ससीय मुदित दोउ भाई। रबितनुजा कइ करत बड़ाई ॥
पथिक अनेक मिलहिं मग जाता। कहहिं सप्रेम देखि दोउ भ्राता ॥
राज-लखन सब अंग तुम्हारें। देखि सोचु अति हृदय हमारें ॥
मारगु चलहु पयादेहि पाएँ। ज्योतिषु झूठ हमारें भाएँ ॥
अगमु पंथु, गिरि-कानन भारी। तेहि महँ, साथ नारि सुकुमारी ॥
करि, केहरि, बन जाइ न जोई। हम सँग चलहिं जो आयसु होई ॥
जाब जहाँ लगि, तहँ पहुँचाई। फिरब बहोरि, तुम्हहि सिरु नाई ॥

दो०—अेहि बिधि पूँछहिं प्रेम-बस, पुलक गात जलु नैन।
कृपासिंधु फेरहिं तिन्हहि, कहि बिनीत मृदु बैन ॥ ११२ ॥

जे पुर-गाँव बसहिं मग-माहीं। तिन्हहि नाग-सुर-नगर सिहाहीं ॥
केहि सुकृतीं, केहि घरीं बसाए। धन्य, पुन्यमय, परम सुहाए ॥
जहँ-जहँ राम-चरन चलि जाहीं। तिन्ह-समान अमरावति नाहीं ॥

सह यातुं मुनिः प्रादाच्चतुरस्तांस्ततो बटून् । यैर्नानाजन्मपर्यन्तं सकलं सुकृतं कृतम् ।।
कृत्वा प्रणाममादेशं महर्षेः समवाप्य च । प्रमोदसंयुतमना अचलद् रघुनायकः ।।
यदा निर्गत्य यान्ति स्म कस्माच्चिद् ग्रामसन्निधेः । तदाऽऽधाव्य नरा नार्यो रूपं तेषां व्यलोकयन् ।।
सनाथास्ते भवन्ति स्म सम्प्राप्य जनुषः फलम् । साकं सम्प्रेष्य हृन्मात्रंपरावर्तन्त दुःखिताः ।।

व्यसर्जयत् तान् स बटून् सनात्रं मनोरथान् प्राप्य च ते परायुः ।
उत्तीर्य सोऽस्नात् सलिलेऽर्कपुत्र्या यच्छ्याममासीद् वपुषा समानम् ।। १०९ ।।

पुरुषा वामनेत्राश्च श्रुत्वा तीरनिवासिनः । प्रधावन्ति स्म विस्मृत्य सर्वे कार्यं निजं निजम् ।।
सौमित्रे रामचन्द्रस्य सीतायाश्च मनोज्ञताम् । विलोक्य निजभाग्यस्य कुर्वन्ति स्म प्रशंसनम् ।।
महारूपा वसन्ति स्म तेषां चित्तेषु लालसाः । पृच्छन्तः सङ्कुचन्ति स्म नाम ग्रामञ्च किन्तु ते ।।
वर्तन्ते स्म वयोवृद्धा बुद्धिमन्तश्च तेषु ये । परिचिन्वन्ति स्म रामं सुयुक्तीः प्रविधाय ते ।।
अश्रावयन् कथां सर्वामपि ते सकलानपि । यदयं जनकस्याज्ञां प्राप्य गच्छति काननम् ।।
श्रुत्वैव पश्चादतपन् विषादेन युताः समे । यद् राज्ञी च महाराजः कृतवन्तौ न साम्प्रतम् ।।
तस्मिन्नवसरे प्राप्तस्तत्र तापस एकलः । तेजःपुञ्जो लघुवयास्तथा शोभनरूपवान् ।।
कविश्चालक्षितगतिर्विरागिपरिधानवान् । मनसा कर्मणा वाचा रामचन्द्रानुरागवान् ।।

सवारिनेत्रोऽञ्चितरोमगात्रस्तथा परिज्ञाय निजेष्टदेवम् ।
दण्डेन तुल्यं पतति स्म भूमौ न शक्यते तस्य दशा प्रवक्तुम् ।। ११० ।।

हृदा रामः सपुलकः सप्रेम तमयोजयत् । नूनं स्पर्शमणिं निःस्वः परमः समवाप्तवान् ।।
परमार्थस्तथा स्नेह इत्येतौ द्वावपि ध्रुवम् । मूर्तिमन्तावमिलतामित्युक्तं सकलैरपि ।।
स्पृशति स्म ततः पादौ सुमित्रातनयस्य सः । तमुत्थाप्याग्रहीत् सोऽपि प्रेमोत्साहसमन्वितः ।।
अस्थापयत् स शिरसि सीतापादरजस्ततः । जननी सा शिशुं मत्वा तस्मै दत्ते स्म चाशिषः ।।
निषादानामधिपतिर्दण्डवन्नमति स्म तम् । रामस्नेहयुतं दृष्ट्वा स तं प्रमुदितोऽमिलत् ।।
अपिबद् दृक्पुटाभ्यां स रामरूपात्मकामृतम् । मोदते स्म च सम्प्राप्य यथा स्वन्नं बुभुक्षितः ।।
सखि! भाषस्व पितरौ तौ कीदृग्रूपिणौ स्थितौ । याभ्यां पितृभ्यामीदृक्षौ बालौ सम्प्रेषितौ वनम् ।।
विलोक्य रामचन्द्रस्य रूपं सौमित्रिसीतयोः । अभवन् स्नेहविकलाः पुरुषा योषितः समे ।।

अनेकरूपा रघुवंशवीरो सख्ये ददाति स्म ततः सुशिक्षाः ।
निधाय शीर्षे रघुनायकाज्ञां यानं गृहं स्वं प्रति स व्यधत्त ।। १११ ।।

पुनः सीतां रामचन्द्रं लक्ष्मणञ्च प्रणम्य सः । पुनर्दिवाकरतनूजातां प्रणमति स्म च ।।
सीतान्वितावचलतां मुदितौ भ्रातरावुभौ । दिवाकरतनूजायाः विदधन्तौ प्रशंसनम् ।।
अमिलन् पथिका नाना सरण्यां गच्छतस्तु तान् । वदन्ति स्म च सप्रेम विलोक्य भ्रातरावुभौ ।।
लक्षणानि धरेशस्य सन्ति भावत्कदेहयोः । विलोक्य शोको विपुलो जायते मानसेषु नः ।।
तथापि मार्गे व्रजतो भवन्तौ पादयायिनौ । मिथ्यैव ज्यौतिषं शास्त्रमस्मभ्यं सम्प्रतीयते ।।
मार्गोऽगम्योऽस्ति विपुलशैलकाननवानपि । भवद्भ्यां सह तत्रापि सुकुमार्यबला स्थिता ।।
मतङ्गजहरिव्याप्तं वनं द्रष्टुं न शक्यते । यद्याज्ञा दीयते तर्हि चलिष्यामो वयं सह ।।
गन्तव्यं वर्तते यावत् तावत् प्रापय्य तत्र च । भवतः शिरसा नत्वा निर्वर्तिष्यामहे पुनः ।।

स्नेहस्य निघ्ना विधिनेत्यपृच्छन् रोमाञ्चगात्राः सजलाक्षियुक्ताः ।
न्यवर्तयत् तान् करुणासमुद्रः सम्भाष्य वाचो मृदुला विनीताः ।। ११२ ।।

सरण्यां संस्थिताऽभ्यासन् यानि ग्रामाः पुराणि च । तेभ्यो नागामरपुरः स्पृहयन्ति स्म सस्तवम् ।।
कस्मिन् मुहूर्तेऽरच्यन्त केन पुण्यात्मना तथा । धन्यानि पुण्यपूर्णानि परशोभान्वितानि च ।।
यत्र यत्र प्रयातः स्म रघुवंशमणेः पदे । तद्भूमिभागसदृशी वर्तते नामरावती ।।

पुन्य - पुंज मग - निकट - निवासी । तिन्हहि सराहहिं सुरपुर-बासी ॥
जे भरि नयन बिलोकहिं रामहि । सीता - लखन - सहित घनस्यामहि ॥
जे सर - सरित राम अवगाहहिं । तिन्हहि देव-सर-सरित सराहहिं ॥
जेहि-तरु-तर प्रभु बैठहिं जाई । करहिं कलपतरु तासु बड़ाई ॥
परसि राम-पद-पदुम-परागा । मानति भूमि भूरि निज भागा ॥

दो०—छाँह करहिं घन, बिबुधगन, बरषहिं सुमन, सिहाहिं ।
देखत गिरि, बन, बिहग, मृग, रामु चले मग जाहिं ॥ ११३ ॥

सीता - लखन - सहित रघुराई । गाँव - निकट जब निकसहिं जाई ॥
सुनि सब बाल-बृद्ध, नर - नारी । चलहिं तुरत गृह-काजु बिसारी ॥
राम - लखन - सिय - रूप निहारी । पाइ नयनफलु होहिं सुखारी ॥
सजल बिलोचन, पुलक सरीरा । सब भए मगन, देखि दोउ बीरा ॥
बरनि न जाइ दसा तिन्ह केरी । लहि जनु रंकन्ह सुर-मुनि-ढेरी ॥
एकन्ह - एक बोलि सिख देहीं । लोचन - लाहु लेहु, छन एहीं ॥
रामहि देखि एक अनुरागे । चितवत चले जाहिं, सँग लागे ॥
एक नयन - मग छबि उर आनी । होहिं सिथिल तन-मन-बर बानी ॥

दो०—एक देखि बट-छाँह भलि, डासि मृदुल तृन-पात ।
कहहिं, गवाँइअ छिनुकु श्रमु, गवनब अबहिं कि प्रात ॥ ११४ ॥

एक कलस भरि आनहिं पानी । अँचइअ नाथ ! कहहिं मृदु बानी ॥
सुनि प्रिय बचन, प्रीति अति देखी । राम कृपाल, सुसील बिसेखी ॥
जानी श्रमित सीय, मन - माहीं । घरिक बिलंबु कीन्ह, बट-छाहीं ॥
मुदित नारि - नर देखहिं सोभा । रूप अनूप नयन - मनु लोभा ॥
एकटक सब सोहहिं चहुँ ओरा । रामचंद्र - मुख - चंद - चकोरा ॥
तरुन - तमाल - बरन तनु सोहा । देखत कोटि - मदन - मनु मोहा ॥
दामिनि - बरन लखन सुठि नीके । नख-सिख सुभग, भावते जी के ॥
मुनिपट, कटिन्ह कसें तूनीरा । सोहहिं कर-कमलनि धनु-तीरा ॥

दो०—जटा-मुकुट सीसनि सुभग, उर, भुज, नयन बिसाल ।
सरद-परब-बिधु-बदन बर, लसत स्वेद - कन - जाल ॥ ११५ ॥

बरनि न जाइ मनोहर जोरी । सोभा बहुत, थोरि मति मोरी ॥
राम - लखन - सिय - सुंदरताई । सब चितवहिं चित-मन-मति लाई ॥
थके नारि - नर प्रेम - पिआसे । मनहुँ मृगी - मृग देखि दिआ से ॥
सीय - समीप ग्रामतिय जाहीं । पूँछत अति सनेहँ सकुचाहीं ॥
बार - बार सब लागहिं पाएँ । कहहिं बचन मृदु, सरल, सुभाएँ ॥
राजकुमारि ! बिनय हम करहीं । तिय -सुभायँ, कछु पूँछत डरहीं ॥
स्वामिन ! अबिनय छमबि हमारी । बिलगु न मानब जानि गवाँरी ॥
राजकुअँर दोउ सहज सलोने । इन्ह तें लहि दुति मरकत-सोने ॥

दो०—स्यामल - गौर किसोर-बर, सुंदर, सुषमा - ऐन ।
सरद - सर्बरीनाथ - मुखु सरद - सरोरुह नैन ॥ ११६ ॥

मासपारायण, सोलहवाँ विश्राम
नवाह्नपारायण, चौथा विश्राम

पुण्यपुञ्जा अवर्तन्त मार्गसन्निधिवासिनः । प्रशंसन्ति स्म तान् देवलोकस्यापि निवासिनः ॥
ये नेत्रतृप्तिपर्यन्तं विलोकन्ते स्म राघवम् । सौमित्रिसीतासहितं पानीयधरमेचकम् ॥
येषु रामो गाहते स्म स्रवन्तीषु सरस्सु च । प्राशंसंस्तानि देवानां सरितश्च जलाशयाः ॥
प्रभुः प्रगत्य यस्याधो विधत्ते स्मोपवेशनम् । तस्य प्रशंसां व्यदधुरपि कल्पपलाशिनः ॥
संस्पृश्य रामचन्द्रीयपादपाथोजयो रजः । अतीव भूरि सौभाग्यं मन्यते स्म स्वकं मही ॥

छायामकुर्वञ्जलदा अमर्त्या अवर्षयन् पुष्पचयं तथैच्छन् ।
शैलाटवीपक्षिमृगान् विपश्यन् याति स्म रामोऽपि वनस्य मार्गे ॥ ११३ ॥

सीतया लक्ष्मणेनापि सहितो रघुनायकः । प्रगच्छति स्म निष्क्रम्य ग्रामस्य सविधे यदा ॥
निशम्य बाला वृद्धाश्च नरा नार्यस्तथा समे । विस्मृत्य गृहकार्याणि प्रचलन्ति स्म तत्क्षणात् ॥
विलोक्य रूपं रामस्य सीताया लक्ष्मणस्य च । सम्प्राप्य लोचनफलं भवन्ति स्म सुखान्विताः॥
तेषां नेत्राणि साम्भांसि देहाः सपुलका अपि । जाताः प्रेमानन्दमग्ना दृष्ट्वा वीरावुभौ समे ॥
न शक्यते निगदितुं तेषां सा तादृशी दशा । नूनं चिन्तारत्नराशिं प्राप्नुवन्ति स्म निर्धनाः ॥
प्रत्येकं ते समाहूय ददते स्म सुशिक्षणम् । अस्मिन्नेव क्षणे लाभं लोचनानां प्रगृह्णत ॥
केचिद् रामं समालोक्य प्रेमपूर्णास्तथाऽभवन् । यत् तं समालोकयन्तो व्रजन्ति स्म सहैव ते ॥
केचिच्च चक्षुर्मार्गेण चेतस्यानीय तद्रुचिम् । देहेन मनसा वाचा वरया मन्दतामगुः ॥

छायां वरां वीक्ष्य वटस्य चैकम् आस्तीर्य पर्णानि मृदूनि घासम् ।
प्रोचुः क्षणं नाशयताच्छ्रमं स्वं प्रयात्विदानीमथवा प्रभाते ॥ ११४ ॥

केचित् कलशमापूर्य सर्वतोमुखमानयन् । मृदुवाचा वदन्ति स्म करोत्वाचमनं प्रभो ! ॥
निशम्य प्रियवाक्यानि परं स्नेहं विलोक्य च । कृपामयो रामचन्द्रः सुष्ठुशीलो विशेषतः ॥
जानकीं श्रान्तिसंयुक्तां परिज्ञाय स्वमानसे । तदा वटस्यच्छायायां व्यलम्बत घटीमितम् ॥
विलोकन्ते स्म तत्कान्तिं मुदिताः पुरुषाः स्त्रियः । तद्रूपमुपमावर्जं दृशश्चित्तान्यलोभयत् ॥
सर्वेऽशोभन्त परितो निर्निमेषविलोचनाः । रामचन्द्राननविधुं सम्पश्यन्तश्चकोरकाः ॥
तनुर्नवतमालीयवर्णा परमशोभत । विलोकनेनैव यस्या मुह्यते कामकोटिहृत् ॥
सौदामिनीवर्णयुक्तो रम्योऽभादति लक्ष्मणः । आपादमस्तकं रम्यो मानसेभ्योऽत्यरोचत ॥
मुनिवासो धारयन्तौ कटितूणीरसंयुतौ । करपद्मेष्वशोभन्त धनुषी च शरास्तयोः ॥

शीर्ष्णोः सुरम्ये च जटाकिरीटे वक्षोभुजाक्षीणि विशङ्कटानि ।
शरत्समग्रेन्दुसमातिरम्यमुखद्वये स्वेदकणा व्यराजन् ॥ ११५ ॥

मनोरमं तद् युगलं गदितुं नैव शक्यते । यतस्तत्कान्तिरधिका स्वल्पा च मम शेमुषी ॥
रामचन्द्रस्य सौमित्रेः सीतायाश्च मनोज्ञताम् । चित्तं मनो मतिमपि संयोज्यालोकयन् समे ॥
तथा नार्यो नराश्चासन्नतृप्ताः प्रेमतृड्युताः । यथा हरिण्यो हरिणाः समालोक्य मरीचिकाम् ॥
योषितो ग्रामवासिन्यो जानकीं निकषागमन् । सङ्कुचन्ति स्म सम्प्रष्टुं किन्त्वतिस्नेहकारणात् ॥
वारं वारं नमन्ति स्म पादयोः सकला अपि । स्वभावसरला मृद्वीः प्रयुञ्जन्ति स्म भारतीः ॥
वयं सम्प्रार्थनां कुर्मो महीपालकुमारिके! । परन्तु स्त्रीस्वभावेन किञ्चित् प्रष्टुं भयान्विताः ॥
अस्माकमेतदौद्धत्यं क्षमतां हेऽस्मदीश्वरि ! । अस्मान् ग्राम्याः परिज्ञाय विदधात्वन्यथैव मा ॥
उभौ सहजलावण्ययुतौ नृपकुमारकौ । कान्तिः स्वर्णाश्मगर्भाभ्यामाभ्यामेवोपसादिता ॥

नीलाभगौरौ रुचिरौ किशोरौ मनोज्ञतावतौ सुषमानिवासौ ।
शरन्निशानाथसमानने स्तो नेत्रेऽनयोः शारदनीरजाभे ॥ ११६ ॥

मासपारायणे षोडशो विश्रामः सम्पूर्णः

नवाह्नपारायणे चतुर्थो विश्रामः सम्पूर्णः

कोटि - मनोज - लजावनिहारे। सुमुखि ! कहहु को आहिं तुम्हारे ॥
सुनि सनेहमय - मंजुल बानी। सकुची सिय, मन महुँ मुसुकानी ॥
तिन्हहि बिलोकि, बिलोकति धरनी। दुहुँ सकोच, सकुचति बरबरनी ॥
सकुचि सप्रेम बालमृग - नयनी। बोली मधुर बचन पिकबयनी ॥
सहज सुभाय, सुभग, तन गोरे। नामु - लखनु, लघु देवर मोरे ॥
बहुरि बदनु - बिधु अंचल ढाँकी। पिय-तन चितइ, भौंह करि बाँकी ॥
खंजन - मंजु तिरीछे नयननि। निजपति, कहेउ तिन्हहि सियँ सयननि ॥
भईं मुदित सब ग्रामबधूटीं। रंकन्ह राय - रासि जनु लूटीं ॥

दो०—अति सप्रेम सिय-पायँ परि, बहुबिधि देहिं असीस।
सदा सोहागिनि होहु तुम्ह, जब-लगि महि अहि-सीस ॥ ११७ ॥

पारबती - सम पतिप्रिय होहू। देबि ! न हम पर छाड़ब छोहू ॥
पुनि-पुनि बिनय करिअ कर जोरी। जौं एहि मारग फिरिअ बहोरी ॥
दरसनु देब, जानि निज दासी। लखीं सीयँ, सब प्रेम-पिआसी ॥
मधुर बचन कहि - कहि परितोषीं। जनु कुमुदिनीं कौमुदीं पोषीं ॥
तबहिं लखन, रघुबर - रुख जानी। पूँछेउ मगु, लोगन्हि मृदु बानी ॥
सुनत नारि - नर भए दुखारी। पुलकित गात, बिलोचन बारी ॥
मिटा मोदु, मन भए मलीने। बिधि निधि दीन्ह, लेत जनु छीने ॥
समुझि करमगति, धीरजु कीन्हा। सोधि सुगम मगु, तिन्ह कहि दीन्हा ॥

दो०—लखन - जानकी - सहित तब, गवनु कीन्ह रघुनाथ।
फेरे सब, प्रिय बचन कहि, लिए लाइ मन साथ ॥ ११८ ॥

फिरत नारि - नर अति पछिताहीं। दैअहि दोषु देहिं मन - माहीं ॥
सहित - बिषाद परसपर कहहीं। बिधि-करतब उलटे सब अहहीं ॥
निपट निरंकुस, निठुर, निसंकू। जेहिं ससि कीन्ह सरुज, सकलंकू ॥
रूख कलपतरु, सागरु खारा। तेहिं पठए बन राजकुमारा ॥
जौं पै इन्हहि दीन्ह बनवासू। कीन्ह बादि बिधि भोग-बिलासू ॥
ए बिचरहिं मग बिनु - पदत्राना। रचे बादि बिधि बाहन नाना ॥
ए महि परहिं, डासि - कुस पाता। सुभग सेज, कत सृजत बिधाता ॥
तरुबर-बास इन्हहि बिधि दीन्हा। धवल धाम रचि-रचि श्रमु कीन्हा ॥

दो०—जौं ए मुनि-पट-धर, जटिल, सुंदर, सुठि सुकुमार।
बिबिध भाँति भूषन-बसन, बादि किए करतार ॥ ११९ ॥

जौं ए कंद - मूल - फल खाहीं। बादि सुधादि असन जग-माहीं ॥
एक कहहिं, ए सहज सुहाए। आपु प्रगट भए, बिधि न बनाए ॥
जहँ-लगि बेद कही बिधि - करनी। श्रवन - नयन - मन - गोचर बरनी ॥
देखहु खोजि, भुअन दस - चारी। कहँ अस पुरुष, कहाँ असि नारी ? ॥
इन्हहि देखि, बिधि-मनु अनुरागा। पटतर - जोग बनावै लागा ॥
कीन्ह बहुत श्रम, ऐक न आए। तेहिं इरिषा, बन आनि दुराए ॥
एक कहहिं, हम बहुत न जानहिं। आपुहि परम धन्य करि मानहिं ॥
ते पुनि पुन्यपुंज हम लेखे। जे देखहिं, देखिहहिं, जिन्ह देखे ॥

कोटिसङ्ख्याकसुमनोधन्वलज्जाविधायिनौ । शुभानने ! प्रभाषस्व वर्तेते काविमौ तव ।।
निशम्य स्नेहसम्पूर्णां मञ्जुलाञ्च सरस्वतीम् । सङ्कोचमगमत् सीता मनस्येवाकरोत् स्मितम् ।।
सा तां दृग्गोचरीकृत्य धरणिं समवैक्षत । सङ्कोचेन द्विरूपेण युक्ताभूद् वरवर्णिनी ।।
सङ्कुच्य प्रेमसहितं बालवातायुलोचना । सम्भाषते स्म मधुरं वचनं पिकभारती ।।
योऽयं स्वभावसरलः सुभगो गौरविग्रहः । तथा लक्ष्मण इत्याख्यः कनीयान् देवरो मम ।।
वस्त्राञ्चलेन सङ्गोप्य निजाननकलानिधिम् । प्रियमूर्ति समालोक्य भ्रुवौ वक्रे विधाय च ।।
विधाय वक्रे नयने खञ्जनद्विजमञ्जुले । ता भर्तारं भाषते स्म सङ्केतेनैव जानकी ।।
प्रमोदसंयुता जाताः सकला ग्रामयोषितः । नूनं निःस्वैर्द्रव्यराशिर्यथेच्छं समगृह्यत ।।

प्रेम्णाति सीतापदयोर्निपत्य शुभाशिषस्ता ददते स्म नाना ।
सौभाग्ययुक्ता भव सर्वदा त्वं यावन्मही मूर्ध्नि फणीश्वरस्य ।। ११७ ।।

गिरिराजतनूजेव पत्युः प्रियतमा भव । अस्माकं विषये देवि ! मा कृपां सम्परित्यज ।।
स्वकरौ सम्पुटीकृत्य कुर्महे प्रार्थनां मुहुः । यदनेनैव मार्गेण विधेहि त्वं परागतिम् ।।
दर्शनं नः प्रयच्छस्व परिज्ञाय स्वसेविकाः । ततः सीता पश्यति स्म प्रेमतृष्णाकुलाः समाः ।।
उक्त्वा चोक्त्वा मृदुगिरः परितोषमकल्पयत् । परिपुष्टाः करोति स्म ज्योत्स्ना कुमुदिनीर्ध्रुवम् ।।
तस्मिन्नेव क्षणे रामभावं विज्ञाय लक्ष्मणः । सम्पृच्छति स्म पन्थानं जनान् मृदुलया गिरा ।।
श्रुत्वैवेति नरा नार्यो जाता दुःखसमन्विताः । रोमाञ्चितानि गात्राणि जलपूर्णा दृशस्तथा ।।
अयाद् विनाशमानन्दो हृदो मलिनतामयुः । अपाहरन्निधिं नुनं सम्प्रदत्तं प्रजापतिः ।।
ते धैर्यमाश्रयन्ति स्म विदित्वा कर्मणां गतिम् । रुचिरं निर्णयं कृत्वाऽभाषन्त सुगमां सृतिम् ।।

सौमित्रिसीतासहितस्तदानीम् ईशो रघूणां गमनं व्यधत्त ।
सर्वान् परावर्तयदुक्तिरम्यं मनांस्यगृह्णात् तु सहैव तेषाम् ।। ११८ ।।

परं पश्चात्तपन्ते स्म परायान्तो नराः स्त्रियः । यच्छन्ति स्म च दैवाय दोषं ते निजमानसे ।।
ते विषादेन सहितं भाषन्ते स्म परस्परम् । सर्वाणि सन्ति कर्माणि विपरीतानि वेधसः ।।
निरङ्कुशः सर्वथैव निष्ठुरो भयवर्जितः । यो व्यधत्त निशानाथं रुक्कलङ्कसमन्वितम् ।।
पलाशिनं कल्पवृक्षं क्षारं वारिनिधिं तथा । स एव भूपतिसुतावस्ति प्रेषितवान् वनम् ।।
वनवासं यदैताभ्यां वर्तते स वितीर्णवान् । तदा तेन कृता भोगा विलासाश्च निरर्थकाः ।।
इमौ विचरतो मार्गे पादत्राणविवर्जितौ । ततो नानावाहनानि वृथा रचितवान् विधिः ।।
कुशान् पर्णानि चास्तीर्य शयाते भूतले त्विमौ । ततो मनोरमाः शय्याः किमर्थं कुरुते विधिः ।।
वासं महातर्वधस्ताद् विधाताऽऽभ्यां प्रदत्तवान् । ततः शुभ्राणि धामानि कृत्वा कृत्वाऽकरोच्छ्रमम् ।।

यद्यर्षिवस्त्रौ जटिलौ तथेमौ सुकोमलौ कान्तिसमन्वितौ च ।
नानाविधाभूषणवस्त्रजातं विधिः करोति स्म निरर्थमेव ।। ११९ ।।

फलानि कन्दमूलानि त्विमौ भक्षयतो यदि । सुधाप्रभृतिखाद्यानि व्यर्थानि भुवनत्रये ।।
केचिदन्ये वदन्ति स्म प्रकृत्या सुन्दराविमौ । स्वयं प्राकट्यमायातौ विधिना नैव निर्मितौ ।।
यावत्पर्यन्तमाख्याता कृतिर्वेदैः प्रजापतेः । सविस्तरं वर्णयित्वा कर्णदृक्चित्तगोचरा ।।
अन्विष्याशाब्धिलोकेषु तावत् समवलोकय । एतादृशा नरा नार्यः कुत्र सत्तासमन्विताः ।।
इमान् विलोक्य हृदयमनुरक्तं प्रजापतेः । तत एवेदृशानन्यान् कर्तुमारभते स्म सः ।।
अकरोत् परमं यत्नं न कमप्यकरोत् परम् । ईर्ष्यया स ततोऽरण्यमानीयैतानगूहयत् ।।
केचिदन्ये वदन्ति स्म न जानीमो वयं बहु । किन्तु स्वानेव परमान् धन्यान् मन्यामहे वयम् ।।
जानीमस्तानपि जनान् पुण्यपुञ्जस्वरूपकान् । येऽपश्यन् ये प्रपश्यन्ति तथा द्रक्ष्यन्ति ये त्विमान् ।।

दो०—अहि बिधि कहि-कहि बचन प्रिय, लेहिं नयन भरि नीर।
किमि चलिहहिं मारग अगम, सुठि सुकुमार सरीर ॥ १२० ॥

नारि, सनेह - बिकल - बस होहीं। चकईं साँझ समय जनु सोहीं ॥
मृदु-पद-कमल कठिन मगु जानी। गहबरि हृदयँ कहहिं बर बानी ॥
परसत मृदुल चरन अरुनारे। सकुचति महि, जिमि हृदय हमारे ॥
जौं जगदीस इन्हहि बनु दीन्हा। कस न सुमनमय मारगु कीन्हा ? ॥
जौं मागा, पाइअ बिधि - पाहीं। ए रखिअहिं, सखि! आँखिन्ह माहीं ॥
जे नर - नारि न अवसर आए। तिन्ह सिय-रामु न देखन पाए ॥
सुनि सुरूपु, बूझहिं अकुलाई। अब लगि गए कहाँ लगि भाई ॥
समरथ, धाइ बिलोकहिं जाई। प्रमुदित फिरहिं जनमफलु पाई ॥

दो०—अबला, बालक, बृद्ध-जन, कर मीजहिं, पछिताहिं।
होहिं प्रेमबस लोग इमि, रामु जहाँ-जहँ जाहिं ॥ १२१ ॥

गाँव - गाँव अस होइ अनंदू। देखि भानुकुल - कैरव - चंदू ॥
जे कछु समाचार सुनि पावहिं। ते नृप - रानिहि दोसु लगावहिं ॥
कहहिं एक, अति भल नरनाहू। दीन्ह हमहि जोइ लोचन - लाहू ॥
कहहिं परसपर लोग - लोगाईं। बातें सरल, सनेह - सुहाईं ॥
ते पितु - मातु धन्य, जिन्ह जाए। धन्य सो नगरु, जहाँ तें आए ॥
धन्य सो देसु, सैलु, बन, गाऊँ। जहँ-जहँ जाहिं, धन्य सोइ ठाऊँ ॥
सुखु पायउ बिरंचि रचि तेही। ए जेहि के सब भाँति सनेही ॥
राम - लखन - पथि - कथा सुहाई। रही सकल मग - कानन छाई ॥

दो०—अँहि बिधि रघुकुल-कमल-रबि, मग-लोगन्ह सुख देत।
जाहिं चले देखत बिपिन, सिय - सौमित्रि - समेत ॥ १२२ ॥

आगें रामु, लखनु बने पाछें। तापस - बेष बिराजत काछें ॥
उभय बीच, सिय सोहति कैसें। ब्रह्म - जीव - बिच माया जैसें ॥
बहुरि कहउँ, छबि जसि मन बसई। जनु मधु-मदन-मध्य रति लसई ॥
उपमा बहुरि कहउं जियँ जोही। जनु बुध-बिधु-बिच रोहिनि सोही ॥
प्रभु - पद - रेख, बीच-बिच सीता। धरति चरन, मग चलति सभीता ॥
सीय - राम - पद - अंक बराएँ। लखन चलहिं मगु दाहिन लाएँ ॥
राम - लखन - सिय - प्रीति सुहाई। बचन-अगोचर, किमि कहि जाई ॥
खग - मृग मगन, देखि छबि, होहीं। लिए चोरि चित, राम बटोहीं ॥

दो०—जिन्ह-जिन्ह देखे पथिक प्रिय, सिय-समेत दोउ भाइ।
भव-मगु - अगमु अनंदु तेइ, बिनु श्रम रहे सिराइ ॥ १२३ ॥

अजहुँ जासु उर सपनेहुँ काऊ। बसहुँ लखनु-सिय-रामु बटाऊ ॥
राम - धाम - पथ पाइहि सोई। जो पथ पाव कबहुँ मुनि कोई ॥
तब रघुबीर, श्रमित सिय जानी। देखि निकट बटु, सीतल पानी ॥
तहँ बसि, कंद - मूल - फल खाई। प्रात नहाइ, चले रघुराई ॥
देखत बन, सर, सैल सुहाए। बालमीकि - आश्रम प्रभु आए ॥
राम दीखि मुनि - बासु सुहावन। सुंदर गिरि, काननु, जलु पावन ॥

उक्त्वा तथोक्त्वा मधुरा गिरस्ते नेत्रेषु नीरं समपूरयन्त ।
कथं चलिष्यन्ति सुदुर्गमायां सृताविमेऽतीवसुकोमलाङ्गाः ॥ १२० ॥

विकलत्वं गच्छति स्म प्रेमाधीनोऽबलाजनः । चक्रवाकीव्रजो नूनं सायङ्काले व्यराजत ॥
मृदून्येतत्पदाब्जानि ज्ञात्वा च कठिनां सृतिम् । वदन्ति स्म वरां वाचं व्यथायुक्तेन चेतसा ॥
अरुणांश्चरणानेषां संस्पृश्यैवातिकोमलान् । तथा सङ्कोचमेत्युर्वी यथा यन्ति मनांसि नः ॥
यद्येतेभ्यो वने वासं दत्तवाञ्जगदीश्वरः । तर्हि कस्मान्न कृतवान् सरणिं सुमनोमयीम् ॥
प्रार्थितं यदि लभ्येत सन्निकृष्टात् प्रजापतेः । वयस्ये ! तर्हि चक्षुष्षु स्थापयाम वयं त्विमान् ॥
तस्मिन्नवसरे नापुर्ये नरा महिला अपि । द्रष्टुं सीतारामचन्द्रौ शक्नुवन्ति स्म नैव ते ॥
समपृच्छन् व्याकुलास्ते श्रुत्वा रूपं मनोरमम् । बान्धवा ! अधुना यावत् कियद् दूरं गतास्तु ते ॥
आसन् समर्था ये तेषु ते प्रगत्य व्यलोकयन् । परावर्तन्त मुदिताः सम्प्राप्य जनुषः फलम् ॥

वृद्धा मनुष्या अबलाश्च बालाः प्रगृह्य हस्तावलयंश्च पश्चात् ।
इत्थं जनाः प्रेमवशा अभूवन् यत्रैव यत्रैव रघूत्तमोऽयात् ॥ १२१ ॥

एतादृशो जायते स्म ग्रामे ग्रामे मुदो भरः । विलोक्य भानुवंशात्मकैरवस्य कलानिधिम् ॥
श्रोतुं ये शक्नुवन्ति स्म समाचारं कमप्यमुम् । ते भूमिपाय राज्ञ्यै च प्रयच्छन्ति स्म दूषणम् ॥
केचिद् वदन्ति स्म भूपः कृतवानस्ति सुन्दरम् । यदस्मभ्यं लोचनानां लाभं सोऽस्ति प्रदत्तवान् ॥
परस्परं वदन्ति स्म पुरुषा महिला अपि । सरलाः स्नेहसम्पूर्णाः शोभनाश्च सरस्वतीः ॥
तौ मातापितरौ धन्यौ याभ्यां नीता इमे जनिम् । नगरी चास्ति सा धन्या यस्या एते समागताः ॥
धन्यानि तानि शिखरी देशो ग्रामो वनं तथा । व्रजन्ति यत्र यत्रैते धन्यं स्थानं तदेव च ॥
कृत्वा तस्यैव निर्माणं सुखं सम्प्राप्तवान् विधिः । यस्यैते स्नेहिनः सन्ति प्रकारैः सकलैरपि ॥
सुशोभना पथिकयो रामलक्ष्मणयोः कथा । सकलायामपि सृतौ व्याप्तासीत् कानने तथा ॥

रीत्यानया राघववंशपद्मसरविजनान् संसुखयन् पदव्याम् ।
यानं करोति स्म वनं प्रपश्यन् सीतासुमित्रातनुजातयुक्तः ॥ १२२ ॥

याति स्म पुरतो रामः पश्चाद् याति स्म लक्ष्मणः । धारयन्तौ मुनेर्वेषं व्यराजेतामतीव तौ ॥
शोभते स्मोभयोर्मध्ये तथा जनकनन्दिनी । यथा माया स्थिता मध्ये परात्मप्रत्यगात्मनोः ॥
पुनर्वदामि मच्चित्ते यादृशी तच्छविः स्थिता । नूनं वसन्तस्मरयोर्मध्ये रतिरशोभत ॥
पुनरन्विष्य हृदये कथयामि समानताम् । शोभते स्म ध्रुवं मध्ये रोहिणी बुधचन्द्रयोः ॥
अधीशपदरेखाणां मध्ये मध्ये विदेहजा । स्थापयन्ती स्वचरणौ मार्गेऽयाद् भीतिसंयुता ॥
जानकीरामपदयोरङ्कान् कुर्वन् सुरक्षितान् । प्रदक्षिणक्रमेणैव मार्गे याति स्म लक्ष्मणः ॥
रामलक्ष्मणसीतानां प्रीतिरत्यन्तशोभना । अगोचरा भारतीनां शक्या वक्तुं कथं मया ॥
खगाश्च पशवो दृष्ट्वा कान्ति तन्मयतामगुः । पथिको राघवाधीशस्तच्चित्तान्यप्यचोरयत् ॥

ये ये प्रियौ तौ पथिकावपश्यन् बन्धू युतौ मैथिलराजपुत्र्या ।
अगम्यमार्गं जगतो मुदा ते श्रमं विनैवोदतरंस्तदानीम् ॥ १२३ ॥

अद्यापि हृदये यस्य स्वप्नानेहस्यपि क्वचित् । सीता रामो लक्ष्मणश्च वसेयुः पथिका यदि ॥
तर्हि सम्प्राप्स्यते सोऽपि रामधामीयपद्धतिम् । कदाचित् केचिदपि च मुनयः प्राप्नुवन्ति याम् ॥
रघुवीरस्ततो ज्ञात्वा श्रान्तियुक्तां विदेहजाम् । दृष्ट्वा वटञ्च निकटे शीतलं सलिलं तथा ॥
वासं कृत्वा तत्र भुक्त्वा कन्दं मूलं फलान्यपि । कृत्वावगाहनं प्रातश्चलति स्म रघूत्तमः ॥
शैलान् वनानि सरसीः शोभनानि विलोकयन् । वाल्मीकेराश्रमस्थानं समायाति स्म राघवः ॥
रामोऽवालोकयद् वासं महर्षेरति शोभनम् । मनोरमे गिरिवने पानीयं तत्र पावनम् ॥

सरनि सरोज, बिटप बन फूले । गुंजत मंजु मधुप रस - भूले ॥
खग - मृग बिपुल कोलाहल करहीं । बिरहित बैर, मुदित मन चरहीं ॥

दो०—सुचि, सुंदर आश्रमु निरखि, हरषे राजिवनेन ।
सुनि रघुबर - आगमनु मुनि, आगें आयउ लेन ॥ १२४ ॥

मुनि कहुँ राम दंडवत कीन्हा । आसिरबादु बिप्रबर दीन्हा ॥
देखि राम - छबि, नयन जुड़ाने । करि सनमानु, आश्रमहिं आने ॥
मुनिबर, अतिथि प्रानप्रिय पाए । कंद - मूल - फल मधुर मगाए ॥
सिय, सौमित्रि, राम, फल खाए । तब मुनि, आश्रम दिए सुहाए ॥
बालमीकि - मन आनँदु भारी । मंगल - मूरति नयन निहारी ॥
तब कर - कमल जोरि रघुराई । बोले बचन श्रवन - सुखदाई ॥
तुम्ह त्रिकाल - दरसी मुनिनाथा । बिस्व बदर-जिमि तुम्हरें हाथा ॥
अस कहि, प्रभु सब कथा बखानी । जेहि जेहि भाँति दीन्ह बनु रानी ॥

दो०—तात-बचन, पुनि मातु-हित, भाइ भरत-अस राउ ।
मो कहुँ दरस तुम्हार प्रभु ! सबु ममपुन्य - प्रभाउ ॥ १२५ ॥

देखि पाय मुनिराय तुम्हारे । भए सुकृत सब सुफल हमारे ॥
अब जहँ राउर आयसु होई । मुनि उदवेगु न पावै कोई ॥
मुनि-तापस जिन्ह तें दुखु लहहीं । ते नरेस बिनु - पावक दहहीं ॥
मंगल - मूल बिप्र - परितोषू । दहइ कोटि कुल, भूसुर-रोषू ॥
अस जियँ जानि, कहिअ सोइ ठाऊँ । सिय-सौमित्रि-सहित जहँ जाऊँ ॥
तहँ रचि रुचिर परन-तृन-साला । बासु करौं कछु काल, कृपाला ! ॥
सहज, सरल, सुनि रघुबर-बानी । साधु-साधु ! बोले मुनि ग्यानी ॥
कस न कहहु अस रघुकुलकेतू ! । तुम्ह पालक संतत श्रुति - सेतू ॥

छं०—श्रुति - सेतु - पालक राम ! तुम्ह जगदीस, माया जानकी ।
जो सृजति जगु, पालति, हरति, रुख पाइ कृपानिधान की ॥
जो सहससीसु, अहीसु, महिधरु, लखनु सचराचर - धनी ।
सुर-काज धरि नरराज तनु, चले दलन खल-निसिचर-अनी ॥

सो०—राम ! सरूप तुम्हार, बचन - अगोचर, बुद्धिपर ।
अबिगत, अकथ, अपार, नेति-नेति, नित निगम कह ॥ १२६ ॥

जगु - पेखन तुम्ह देखनिहारे । बिधि - हरि - संभु - नचावनिहारे ॥
तेउ न जानहिं मरमु तुम्हारा । औरु तुम्हहि को जाननिहारा ॥
सोइ जानइ जेहि देहु जनाई । जानत तुम्हहि, तुम्हइ होइ जाई ॥
तुम्हरिहि कृपाँ, तुम्हहि रघुनंदन ! । जानहिं भगत, भगत-उर-चंदन ! ॥
चिदानंदमय देह तुम्हारी । बिगत-बिकार, जान अधिकारी ॥
नर - तनु धरेहु संत - सुर - काजा । कहहु, करहु, जस प्राकृत राजा ॥
राम ! देखि-सुनि चरित तुम्हारे । जड़ मोहहिं, बुध होहिं सुखारे ॥
तुम्ह जो कहहु, करहु, सबु साँचा । जस काछिअ, तस चाहिअ नाचा ॥

दो०—पूँछेहु मोहि कि रहौं कहँ, मैं पूँछत सकुचाउँ ।
जहँ न होहु, तहँ देहु कहि, तुम्हहि देखावौं ठाउँ ॥ १२७ ॥

सरस्सु फुल्लान्यब्जानि कानने पुष्पिता द्रुमाः । गुञ्जन्तो मञ्जु मधुपास्तन्मयाः सुमनोरमे ॥
कोलाहलं कुर्वते स्म विपुलं विहगा मृगाः । वैरभावेन रहिता अचरन् प्रीतमानसाः ॥

दृष्ट्वाश्रमं रम्यतमञ्च पूतमानन्दितोऽभूदरविन्दनेत्रः ।
रघूत्तमस्यागमनं निशम्य मुनिः समायात् पुरतो ग्रहीतुम् ॥ १२४ ॥

दण्डप्रणाममकरोन्मुनये रघुनन्दनः । आशीर्वादं ददाति स्म वसुधाविबुधेश्वरः ॥
विलोक्य कान्तिं रामस्य शीते जाते तदक्षिणी । कृत्वा स तस्य सम्मानमाश्रमस्थानमानयत् ॥
प्राणप्रियांस्तानतिथीनुपलभ्य मुनीश्वरः । आनाययत् स्वादवन्ति कन्दं मूलं फलान्यपि ॥
फलानि भक्षयन्ति स्म जानकीरामलक्ष्मणाः । अदान्मुनिस्ततस्तेभ्य आश्रमानतिशोभनान् ॥
सञ्जायते स्म वाल्मीकिमुनेश्चित्ते मुदां भरः । लोचनाभ्यां समालोक्य मूर्तिं मङ्गलरूपिणीम् ॥
अधीशो रघुवंशस्य पुटीकृतकरस्ततः । भारतीं प्रयुनक्ति स्म श्रुतिसौख्यप्रदायिनीम् ॥
हे मुनीश ! भवानस्ति कालत्रयविलोककः । बदरीफलतुल्यञ्च स्थितं विश्वं भवत्करे ॥
ईश्वरः कथयित्वेत्थं कथां सर्वामवर्णयत् । रीत्या यया यया राज्ञी दत्ते स्म विपिनस्थितिम् ॥

तातस्य वाङ्मातृहितञ्च भूयो भ्रातुर्नृपत्वं भरतोपमस्य ।
प्रभो ! ममेदं भवदीक्षणञ्च पुण्यप्रभावो मम सर्वमेतत् ॥ १२५ ॥

मुनीश्वर ! समालोक्य भवतश्चरणद्वयम् । सुफलान्यद्य जातानि सर्वाणि सुकृतानि मे ॥
इदानीं यत्र जायेत भवदीयानुशासनम् । मुनिः कोऽपि समुद्वेगं न यत्र समवाप्नुयात् ॥
येभ्यो दुःखं प्राप्नुवन्ति मुनयश्च तपस्विनः । वह्निं विनैव ते भूमिपतयो यान्ति दग्धताम् ॥
वर्तते श्रेयसो मूलं परितोषो द्विजन्मनाम् । कोटीर्दहत्यन्वयानां रोषो भूमिसुपर्वणाम् ॥
इत्थं विचार्य हृदये तदेव वदताद् स्थलम् । यत्र गच्छान्यहं सीतासुमित्रासुतसंयुतः ॥
निर्माय यत्र रुचिरां शालां पर्णैस्तृणैरपि । कञ्चित् कालं निवसनं कृपालो करवाण्यहम् ॥
स्वभावसरलां वाचं श्रुत्वा रघुकुलेशितुः । मुनिर्बोधयुतोऽवोचत् साधु साध्विति भारतीम् ॥
इत्थं न वक्ष्यति कुतो भवान् रघुकुलध्वज ! । पालकः श्रुतिरूपस्य सेतोरस्ति भवान् सदा ॥

भवान् पालको राम ! वेदात्मसेतोर्जगन्नाथ ! माया विदेहात्मजास्ते ।
जगत्सृष्टिसंरक्षणध्वंसकर्त्री कृपाया विधानस्य या प्राप्य दृष्टिम् ॥
अहीशो महीधृक् कसाहस्त्रयुग् यश्चरस्याचरस्यापि राड् लक्ष्मणः सः ।
सुराणां कृते मर्त्यराड्रूपधारी निरैद् दुष्टरक्षश्चमूं सन्निहन्तुम् ॥

भवद्रूपमेतद् रघूणामधीश ! वचोऽगोचरं वर्तते धीपरञ्च ।
अगम्यं कथावर्जमन्तेन हीनं सदा नेति नेतीति वेदा वदन्ति ॥ १२६ ॥

प्रेक्षणीयं समं विश्वं प्रेक्षको वर्तते भवान् । विधेर्हरेः शिवस्यापि नृत्यकृत्यस्य कारकः ॥
तेऽपि नैव विजानन्ति रहस्यं भवदाश्रितम् । कोऽपरो वर्तते तर्हि भवतः परिबोधकः ॥
स एव संविजानाति विज्ञाययति यं भवान् । स भवानेव भवति भवति ज्ञात एव च ॥
भावत्कयैव दयया भवन्तं रघुनन्दन ! । जानन्ति भक्ता भद्रश्रि ! भक्तानामुरसां कृते ॥
भवदीयं चिदानन्दमयमस्ति कलेवरम् । तथा विकाररहितं विजानन्त्यधिकारिणः ॥
भवान् विबुधकार्याय धृतवान् मानुषीं तनुम् । करोति वक्ति च तथा प्राकृताः पार्थिवा यथा ॥
हे राम ! दृष्ट्वा श्रुत्वा च भवतश्चरितव्रजम् । जडा मोहं प्राप्नुवन्ति प्राप्नुवन्ति बुधाः सुखम् ॥
यद् भवान् वक्ति कुरुते सकलं सत्यमेव तत् । धारयेद् यादृशं वेषं कुर्यान्नृत्यञ्च तादृशम् ॥

वसामि कुत्रेति भवानपृच्छत् सङ्कोचवान् प्रष्टुमहं स्थितोऽस्मि ।
सर्वान् न यत्रास्ति तदुच्यतां भोः ! प्रदर्शये स्थानमहं तदानीम् ॥ १२७ ॥

सुनि मुनि-बचन प्रेमरस-साने। सकुचि, राम मन-महुँ मुसुकाने ॥
बालमीकि हँसि कहहिं बहोरी। बानी मधुर अमिअ-रस-बोरी ॥
सुनहु राम! अब कहउँ निकेता। जहाँ बसहु सिय-लखन-समेता ॥
जिन्ह के श्रवन समुद्र-समाना। कथा तुम्हारि सुभग सरि नाना ॥
भरहिं निरंतर होहिं न पूरे। तिन्ह के हिय तुम्ह कहुँ गृह रूरे ॥
लोचन चातक जिन्ह करि राखे। रहहिं दरस-जलधर अभिलाषे ॥
निदरहिं सरित, सिंधु, सर भारी। रूप-बिंदु जल होहिं सुखारी ॥
तिन्ह कें हृदय-सदन सुखदायक। बसहु बंधु-सिय-सह रघुनायक! ॥

दो०—जसु तुम्हार मानस बिमल, हंसिनि जीहा जासु।
मुकुताहल गुन-गन चुनइ, राम! बसहु हियँ तासु ॥ १२८ ॥

प्रभु-प्रसाद सुचि, सुभग, सुबासा। सादर जासु लहइ नित नासा ॥
तुम्हहि निबेदित भोजन करहीं। प्रभु-प्रसाद पट-भूषन धरहीं ॥
सीस नवहिं सुर, गुरु, द्विज देखी। प्रीति-सहित करि बिनय बिसेषी ॥
कर नित करहिं राम-पद-पूजा। राम-भरोस हृदयँ नहिं दूजा।
चरन, राम-तीरथ चलि जाहीं। राम! बसहु तिन्ह के मन-माहीं ॥
मंत्रराजु नित जपहिं तुम्हारा। पूजहिं तुम्हहि सहित-परिवारा ॥
तरपन-होम करहिं बिधि नाना। बिप्र जेवाँइ देहिं बहु दाना ॥
तुम्ह तें अधिक गुरहि जियँ जानी। सकल भायँ सेवहिं सनमानी ॥

दो०—सबु करि, मागहिं एक फलु, राम-चरन-रति होउ।
तिन्ह कें मन-मंदिर बसहु, सिय-रघुनंदन दोउ ॥ १२९ ॥

काम, कोह, मद, मान न मोहा। लोभ, न छोभ, न राग, न द्रोहा ॥
जिन्ह कें कपट, दंभ नहिं माया। तिन्ह कें हृदय बसहु रघुराया! ॥
सब के प्रिय, सब के हितकारी। दुख-सुख-सरिस प्रसंसा-गारी ॥
कहहिं सत्य-प्रिय-बचन बिचारी। जागत, सोवत, सरन तुम्हारी ॥
तुम्हहि छाड़ि, गति दूसरि नाहीं। राम! बसहु तिन्ह के मन-माहीं ॥
जननी-सम जानहिं परनारी। धनु पराव, बिष तें बिष भारी ॥
जे हरषहिं पर-संपति देखी। दुखित होहिं पर-बिपति बिसेषी ॥
जिन्हहि राम! तुम्ह प्रानपिआरे। तिन्ह के मन, सुभ सदन तुम्हारे ॥

दो०—स्वामि, सखा, पितु, मातु, गुर, जिन्ह के सब तुम्ह तात।
मन-मंदिर तिन्ह कें बसहु, सीय-सहित दोउ भ्रात ॥ १३० ॥

अवगुन तजि, सब के गुन गहहीं। बिप्र-धेनु-हित संकट सहहीं ॥
नीति-निपुन जिन्ह कइ जग लीका। घर तुम्हार तिन्ह कर मनु नीका ॥
गुन तुम्हार, समुझइ निज दोसा। जेहि सब भाँति तुम्हार भरोसा ॥
राम-भगत प्रिय लागहिं जेही। तेहि उर बसहु सहित-बैदेही ॥
जाति, पाँति, धनु, धरमु, बड़ाई। प्रिय परिवार, सदन सुखदाई ॥
सब तजि, तुम्हहि रहइ उर लाई। तेहि के हृदयँ रहहु रघुराई! ॥
सरगु, नरकु, अपबरगु समाना। जहँ-तहँ देख धरें धनु-बाना ॥
करम-बचन-मन राउर चेरा। राम! करहु तेहि कें उर डेरा ॥

दो०—जाहि, न चाहिअ कबहुँ कछु, तुम्ह-सन सहज सनेहु।
बसहु निरंतर तासु मन, सो राउर निज गेहु ॥ १३१ ॥

रसेन सम्प्लुतं प्रेम्णो निशम्य वचनं मुनेः । सङ्कोचपूर्वकं रामो मनस्येवाकरोत् स्मितम् ।।
ततो हसित्वा वाल्मीकिः पुनरेवाभ्यभाषत । वाचं मधुरतायुक्तां सुधारसनिमज्जिताम् ।।
भवान्न्, शृणोतु हे राम! वच्मीदानीं निकेतनम्। वसतिं यत्र कुरुतात् सीतालक्ष्मणसंयुतः ।।
वर्तन्ते श्रुतयो येषां पानीयनिधिसन्निभाः । तेषां चित्तानि ललिता आलया भवतः कृते।।
नेत्राणि चातकीकृत्य स्वीयानि स्थापितानि यैः । ये भवद्दर्शनाम्भोदलालसां धारयन्ति च ।।
सरितः सागरान् भव्यसरांस्यप्यत्रमन्वते । रूपबिन्दुजलेनैव भवन्ति सुखिनश्च ये ।।
तेषां चित्तस्वरूपेषु सुखदायकसद्मसु । सीतासौमित्रिसहितो वसताद् रघुनायक ! ।।

भवद्यशो निर्मलमानसाख्यकासारहंसी रसनास्ति येषाम् ।
गृह्णाति मुक्ताश्च गणान् गुणानां करोतु वासं हृदि राम ! तेषाम् ।। १२८ ।।

प्रभोः प्रसादं सुभगं सद्गन्धं पावनं तथा । सादरं परिगृह्णाति नासा येषां निरन्तरम्।।
कुर्वन्ति भोजनमपि भवते विनिवेदितम् । प्रभुप्रसादरूपाणि वासो भूषा दधत्यपि ।।
सुरान् गुरून् भूसुरांश्च विलोक्य नमयन्ति कम्। विशिष्टां प्रार्थनां तेषां विधाय प्रीतिसंयुतम्।।
येषां करा रामपादौ पूजयन्ति निरन्तरम् । राम एवास्ति विश्वासो येषां चित्ते न चापरः ।।
स्वयमेवाङ्घ्रयो येषां रामतीर्थानि यान्ति च । हे राम! तेषां हृदये निवासं कुरुताद् भवान्।।
जपन्ति मन्त्रराजं ये भवदीयं निरन्तरम् । परिवारेण सहिता भवन्तं पूजयन्ति च ।।
कुर्वन्ति तर्पणं होमं विधानैर्बहुरूपकैः । सम्भोज्य विप्रान् ददते तेभ्यो दानानि भूरिशः ।।
भवतोऽप्यधिकं ज्ञात्वा स्वकीये मानसे गुरुम् । सेवन्ते सकलैर्भावैः कृत्वा तस्य समादरम् ।।

कृत्वा सर्वं ते फलमर्थयन्ते स्ताद् रामपादे रतिरित्यमेकम् ।
हृदालयानावसतां तु तेषां विदेहजाराघवनन्दनौ द्वौ ।। १२९ ।।

येषां न मदनः कोपो मोहो मानो मदस्तथा । न लोभः क्षोभरागौ वा न तथा वैरभावना।।
न दम्भो नैव कपटं येषां माया न विद्यते । करोतु तेषां हृदये निवासं रघुनायक ! ।।
सर्वे येषां प्रियाः सन्ति ये सर्वहितकारिणः । येषां समे सुखं दुःख प्रशंसा दुर्वचः समे ।।
ये विचार्य प्रभाषन्ते गिरः सत्याः प्रियास्तथा । ये च जागरिताः सुप्ता भवतः शरणे स्थिताः।।
त्यक्त्वा भवन्तमपरं येषां किमपि नो गतिः । हे राम ! तेषां हृदये निवासं कुरुताद् भवान् ।।
परकीयां योषितं ये मन्यन्ते जननीसमाम् । परकीयं धनमपि विषादप्यधिकं विषम् ।।
परस्य सम्पदं दृष्ट्वा प्रमोदं प्राप्नुवन्ति ये । परस्य विपदं दृष्ट्वा विशिष्टं दुःखमेव च ।।
येषां प्रियः प्राणतुल्यो भवान् हे राम ! वर्तते । तेषां मनांसि वर्तन्ते भवतो मङ्गलालयाः ।।

स्वामी सखाम्बा जनको गुरुश्च येषां भवान् सर्वमिहास्ति तात ! ।
हृन्मन्दिराण्यावसतां तु तेषां बन्धू उभौ मैथिलजासमेतौ ।। १३० ।।

दोषान् सन्त्यज्य सर्वेषां ये गुणानेव गृह्णते । वसुधादेवधेन्वर्थं सहन्ते सङ्कटानि च ।।
संसारे नीतिनैपुण्ये सीमारूपाश्च सन्ति ये । तेषां रम्याणि चित्तानि भवतोऽस्ति निकेतनम्।।
भवदीयान् गुणानेव यो दोषान् स्वांश्च मन्यते । सर्वैः प्रकारैर्भवति यस्य विश्वास एव च ।।
प्रतीयन्ते प्रिया यस्मै रामभक्तियुता जनाः । तस्यैव हृदये सीतासंयुतो वसताद् भवान् ।।
जातिं पङ्क्तिं धनं धर्मं महद्वैशिष्ट्यमेव च । परिवारं प्रियमपि सदनं सुखदायकम् ।।
त्यक्त्वा सर्वं निधत्ते स्वहृदि श्रीमन्तमेव यः । तस्यैव हृदये वासं करोतु रघुनायक ! ।।
स्वर्गापवर्गनरकान् यः समानेव मन्यते । विलोकते यत्रतत्र धृतचापेषुमेव यः ।।
कर्मणा मनसा वाचा भवतः सेवकोऽस्ति यः । तस्यैव हृदये वासं हे राम ! कुरुताद् भवान् ।।

कदापि यो वाञ्छति नैव किञ्चित् तथा भवत्प्रेमसमन्वितो यः ।
तस्यैव चित्ते वसतात् सदैव तदेव नैजं भवतोऽस्ति गेहम् ।। १३१ ।।

ऐहि बिधि मुनिबर भवन देखाए। बचन सप्रेम राम-मन भाए॥
कह मुनि, सुनहु भानुकुलनायक!। आश्रम कहउँ समय-सुखदायक॥
चित्रकूट-गिरि करहु निवासू। तहँ तुम्हार सब भाँति सुपासू॥
सैलु सुहावन, कानन चारू। करि-केहरि-मृग-बिहग-बिहारू॥
नदी पुनीत, पुरान-बखानी। अत्रिप्रिया निज तप-बल आनी॥
सुरसरि-धार, नाउँ मंदाकिनि। जो सब पातक-पोतक-डाकिनि॥
अत्रि-आदि, मुनिबर बहु बसहीं। करहिं जोग, जप, तप, तन कसहीं॥
चलहु, सफल श्रम सब कर करहू। राम! देहु गौरव गिरिबरहू॥

दो०—चित्रकूट-महिमा अमित, कही महामुनि गाइ।
आइ नहाए सरित-बर, सिय-समेत दोउ भाइ॥ १३२॥

रघुबर कहेउ, लखन! भल घाटू। करहु कतहुँ अब ठाहर-ठाटू॥
लखन दीख पय-उतर करारा। चहुँ दिसि फिरेउ धनुष-जिमि नारा॥
नदी पनच, सर सम-दम-दाना। सकल-कलुष-कलि, साउज नाना॥
चित्रकूट जनु अचल अहेरी। चुकइ न घात, मार मुठभेरी॥
अस कहि, लखन ठाउँ देखरावा। थलु बिलोकि, रघुबर सुखु पावा॥
रमेउ राम-मनु, देवन्ह जाना। चले सहित-सुर-थपति-प्रधाना॥
कोल-किरात-बेष सब आए। रचे परन-तृन-सदन सुहाए॥
बरनि न जाहिं, मंजु दुइ साला। एक ललित लघु, एक बिसाला॥

दो०—लखन-जानकी-सहित प्रभु, राजत रुचिर निकेत।
सोह मदनु मुनि-बेष जनु, रति-रितुराज-समेत॥ १३३॥

मासपारायण, सत्रहवाँ विश्राम

अमर, नाग, किंनर, दिसिपाला। चित्रकूट आए तेहि काला॥
रामु, प्रनामु कीन्ह सब-काहू। मुदित देव, लहि लोचन-लाहू॥
बरषि सुमन, कह देव-समाजू। नाथ! सनाथ भए हम आजू॥
करि बिनती, दुख दुसह सुनाए। हरषित निज-निज सदन सिधाए॥
चित्रकूट रघुनंदनु छाए। समाचार सुनि-सुनि मुनि आए॥
आवत देखि मुदित मुनिबृंदा। कीन्ह दंडवत रघुकुलचंदा॥
मुनि रघुबरहि लाइ उर लेहीं। सुफल होन-हित आसिष देहीं॥
सिय-सौमित्रि-राम-छबि देखहिं। साधन सकल सफल करि लेखहिं॥

दो०—जथाजोग सनमानि प्रभु, बिदा किए मुनिबृंद।
करहिं जोग, जप, जाग, तप, निज आश्रमन्हि सुछंद॥ १३४॥

यह सुधि कोल-किरातन्ह पाई। हरषे, जनु नवनिधि घर आई॥
कंद-मूल-फल भरि-भरि दोना। चले रंक जनु लूटन सोना॥
तिन्ह महँ, जिन्ह देखे दोउ भ्राता। अपर तिन्हहि पूँछहि मगु-जाता॥
कहत-सुनत रघुबीर-निकाई। आइ सबन्हि देखे रघुराई॥
करहिं जोहारु, भेंट धरि आगे। प्रभुहि बिलोकहिं अति अनुरागे॥

रीत्यानया मुनिवरो निलयान् समदर्शयत् । अरोचन्त प्रेमयुक्ता गिरो रामस्य चेतसे ।।
मुनिरभूतार्कवंशनायक ! शृणुताद् भवान् । आश्रमं कथयाम्येतत्कालसौख्यप्रदायकम् ।।
भवान् निवासं कुरुताच्चित्रकूटे धराधरे । सर्वप्रकारं सौविध्यं भवतस्तत्र वर्तते ।।
वसुन्धराधरो रम्यः काननञ्च मनोरमम् । करिकेसरिवातायुविहङ्गमविहारवत् ।।
पुराणवर्णिता पूता स्रवन्ती तत्र वर्तते । तपोबलेनात्रिपत्नी स्वीयेनानयति स्म याम् ।।
धारास्ति देवसरितो नाम्ना मन्दाकिनी स्मृता। सर्वपातकबालानां कृते या डाकिनी स्थिता।।
अत्र्यादयो मुनिवरा नाना वासं प्रकुर्वते । जपयोगतपोयुक्ताः कर्षयन्ति कलेवरम् ।।
चलतात् तत्र सर्वेषां कुरुतात् सफलं श्रमम् । गौरवं यच्छताद् राम ! धराधरवराय च ।।

प्रणाथ सीमारहितं महत्त्वं महर्षिराभाषत चैत्रकूटम् ।
स्नातः स्म चैत्य प्रमुखस्रवन्त्यां बन्धू उभौ मैथिलजासमेतौ ।। १३२ ।।

रघूत्तमो भाषते स्म घट्टो रम्योऽस्ति लक्ष्मण ! । कुत्राप्यत्रैवाधुना त्वं कुरु तद् वासयोजनम् ।।
पयस्विन्युत्तरतटं ततः सौमित्रिरैक्षत । अत्रापि चतुर्दिक्षु निर्गमो धनुराकृतिः ।।
सरिन्मौर्वी शराः सन्ति शमो दानं दमस्तथा । सर्वाणि कलिपापानि मृगयापशवो मताः ।।
स्थिर आखेटको नूनं चित्रकूटो महीधरः । सन्धानं यस्य न व्यर्थं पुरस्ताद् यः प्रहारकः ।।
इत्थमाभाष्य सौमित्रिः स्थानं तत् समदर्शयत् । समालोक्य स्थलं सौख्यं प्राप्नोति स्म रघूत्तमः ।।
जानन्ति स्म यदा देवा रतं रामस्य मानसम् । देवस्थपतिमुख्यं ते सह सम्पाद्य निर्गताः ।।
किरातकोलनेपथ्ययुक्ता यान्ति स्म ते समे । रचयन्ति स्म रम्याणि पर्णघासगृहाणि च ।।
न शक्येते निगदितुं तेषु द्वे रम्यसद्मनी । लघु रम्यं ययोरेकं विशालमपरं तथा ।।

सौमित्रिसीतासहितोऽधिनाथो निकेतनेऽराजत रम्यरूपे ।
नूनं स्मरोऽभान्मुनिवेषधारी युक्तो वसन्तेन तथैव रत्या ।। १३३ ।।

मासपारायणे सप्तदशो विश्रामः सम्पूर्णः

अमराः किन्नरानागाः ककुभां पालका अपि । तस्मिन्नवसरे चित्रकूटशैलं समागमन् ।।
प्रणामं सकलेभ्योऽपि करोति स्म रघूत्तमः । देवा लाभं लोचनानां प्राप्य जाता मुदन्विताः ।।
सुमनोवर्षणं कृत्वा देववृन्दमभाषत । अद्य हे नाथ! सञ्जाता वयं नाथसमन्विताः ।।
प्रार्थनापूर्वकं दुःखं श्रावयन्ति स्म दुस्सहम् । प्रमोदयुक्ताः सदनं यान्ति स्मापि निजं निजम् ।।
चित्रकूटेऽस्ति कृतवान् निवासं रघुनन्दनः । श्रुत्वा श्रुत्वेति वृत्तान्तं मुनयः समुपागमन् ।।
उपागच्छत् समालोक्य मुदितं मुनिमण्डलम् । दण्डप्रणाममकरोद् रघुवंशकलानिधिः ।।
मुनयो योजयन्ति स्म रघुनाथं निजोरसा । फलयुक्तत्वसिद्ध्यर्थं प्रयच्छन्ति स्म चाशिषः ।।
विलोकन्ते स्म सीताया रामलक्ष्मणयोश्छविम् । मन्यन्ते स्मापि सफलं सकलं साधनव्रजम् ।।

प्रभुः समभ्यर्च्य यथोचितञ्च व्यसर्जयत् तान् निकरान् मुनीनाम् ।
यागं तपो योगजपानकुर्वन् निजाश्रयानेत्य समे यथेच्छम् ।। १३४ ।।

यदा कोलाः किराताश्च वृत्तान्तं प्राप्नुवन्निमम् । हृष्टा जाता ध्रुवं तेषां गृहानायान्नवो निधिः ।।
पुटकेषु समापूर्य कन्दमूलफलानि ते । चलन्ति स्म यथा स्वर्णमपहर्तुमकिञ्चनाः ।।
तेषां मध्ये व्यलोकन्त ये केचिद् भ्रातरावुभौ । मार्गगा अपरेऽपृच्छंस्तांस्तयोर्विषये जनाः ।।
शृण्वन्तः कथयन्तश्च रघुवीरस्य कान्तताम् । समागत्य व्यलोकन्त सकला रघुनायकम् ।।
पुरः संस्थाप्योपहारं प्रकुर्वन्ति स्म वन्दनम् । प्रभमालोकयन्ति स्म परमप्रीतिसंयुताः ।।

चित्र-लिखे-जनु जहँ-तहँ ठाढ़े। पुलक सरीर, नयन जल बाढ़े॥
राम सनेह-मगन सब जाने। कहि प्रिय बचन, सकल सनमाने॥
प्रभुहि जोहारि बहोरि-बहोरी। बचन बिनीत कहहिं कर जोरी॥

दो०—अब हम नाथ! सनाथ सब, भए देखि प्रभु-पाय।
भाग हमारें आगमनु, राउर कोसलराय॥ १३५॥

धन्य भूमि, बन, पंथ, पहारा। जहँ-जहँ नाथ! पाउ तुम्ह धारा॥
धन्य बिहग, मृग, काननचारी। सफल जनम भए तुम्हहि निहारी॥
हम सब धन्य सहित-परिवारा। दीख दरसु, भरि नयन तुम्हारा॥
कीन्ह बासु, भल ठाउँ बिचारी। इहाँ सकल रितु रहब सुखारी॥
हम सब भाँति करब सेवकाई। करि-केहरि-अहि-बाघ बराई॥
बन बेहड़, गिरि, कंदर, खोहा। सब हमार प्रभु पग-पग जोहा॥
तहँ-तहँ तुम्हहि अहेर खेलाउब। सर, निरझर, जल-ठाउँ देखाउब॥
हम सेवक परिबार-समेता। नाथ! न सकुचब आयसु देता॥

दो०—बेद-बचन-मुनि-मन-अगम, ते प्रभु करुना-ऐन।
बचन किरातन्ह के सुनत, जिमि पितु बालक-बैन॥ १३६॥

रामहि केवल प्रेमु पिआरा। जानि लेउ, जो जाननिहारा॥
राम सकल बनचर तब तोषे। कहि मृदु बचन, प्रेम परिपोषे॥
बिदा किए, सिर नाइ सिधाए। प्रभु-गुन कहत-सुनत घर आए॥
अेहि बिधि सिय-समेत दोउ भाई। बसहिं बिपिन, सुर-मुनि-सुखदाई॥
जब तें आइ रहे रघुनायकु। तब तें भयउ बनु मंगलदायकु॥
फूलहिं-फलहिं बिटप बिधि नाना। मंजु-बलित बर-बेलि-बिताना॥
सुरतरु-सरिस सुभायँ सुहाए। मनहुँ बिबुध-बन परिहरि आए॥
गुंज मंजुतर मधुकर-श्रेनी। त्रिबिध बयारि बहइ सुख-देनी॥

दो०—नीलकंठ, कलकंठ, सुक, चातक, चक्क, चकोर।
भाँति-भाँति बोलहिं बिहग, श्रवन-सुखद चित-चोर॥ १३७॥

करि, केहरि, कपि, कोल, कुरंगा। बिगत-बैर बिचरहिं सब संगा॥
फिरत अहेर, राम-छबि देखी। होहिं मुदित मृगबृंद बिसेषी॥
बिबुध-बिपिन जहँ-लगि जग-माहीं। देखि रामबनु सकल सिहाहीं॥
सुरसरि, सरसइ, दिनकर-कन्या। मेकलसुता, गोदावरि धन्या॥
सब सर, सिंधु, नदीं, नद नाना। मंदाकिनि-कर करहिं बखाना॥
उदय-अस्त-गिरि, अरु कैलासू। मंदर, मेरु, सकल-सुरबासू॥
सैल हिमाचल-आदिक जेते। चित्रकूट-जसु गावहिं तेते॥
बिंधि मुदित मन, सुखु न समाई। श्रम-बिनु बिपुल बड़ाई पाई॥

दो०—चित्रकूट के बिहग, मृग, बेलि, बिटप, तृन-जाति।
पुन्यपुंज, सब धन्य, अस, कहहिं देव दिन-राति॥ १३८॥

नयनवंत रघुबरहि बिलोकी। पाइ जनम-फल होहिं बिसोकी॥
परसि चरन-रज, अचर सुखारी। भए परम पद के अधिकारी॥
सो बनु, सैलु, सुभायँ सुहावन। मंगलमय अति-पावन-पावन॥

यत्र तत्र स्थिताः सर्वे ते चित्रलिखिता इव । देहा रोमाञ्चितास्तेषामेधिताम्भोयुता दृशः ॥
स्नेहमग्नान् परिज्ञाय सकलान् रघुनायकः । प्रियाणि वचनान्युक्त्वा निश्शेषान् सममानयत् ॥
प्रकुर्वन्तः प्रणामं ते परेशाय पुनः पुनः । नम्रं वचो वदन्ति स्म सम्पुटीकृतपाणयः ॥

जाता इदानीं सकलाः सनाथा वयं विलोक्येश्वरपादयुग्मम् ।
जाताऽऽगतिर्नः शुभभागधेयाद् भवत्कृता कोशलभूमिपाल ! ॥ १३५ ॥

धन्या भूमिर्वनं धन्यं धन्यौ मार्गमहीधरौ । यत्र यत्रैव भवता हे नाथ ! निहिते पदे ॥
धन्या विहङ्गमा धन्या मृगाः काननचारिणः । ये भवन्तमवालोक्य सञ्जाताः सफलोद्भवाः ॥
धन्या वयं समग्राश्च परिवारैः समन्विताः । यदालोचनसन्तोषमस्माभिर्वीक्षितो भवान् ॥
स्थानं रम्यं विचार्यैव वसतिर्भवता कृता । अस्मिन् सर्वर्तुषु भवान् सुखयुक्तो निवत्स्यति ॥
करिष्यामः सेवकत्वं वयं सकलरीतिभिः । गजपञ्चास्यभुजगद्वीपिभ्यः परिरक्ष्य च ॥
गहनं विपिनं शैलाः कन्दरा आन्तरा सृतिः । एतत् समग्रमस्माभिः पादे पादेऽस्ति वीक्षितम् ॥
विधास्यामस्तत्र तत्र भवन्तं मृगयारतम् । निर्झरान् दर्शयिष्यामः सरोजलपदानि च ॥
वयं सर्वे सेवकाः स्म परिवारसमन्विताः । आज्ञाप्रदाने मा नाथ! सङ्कोचं कुरुताद् भवान् ॥

यो वेदवाचो मुनिचेतसश्च परः स ईशः सदनं दयायाः ।
तथा शृणोति स्म किरातवाचो यथा पिता बालतनूजवाचः ॥ १३६ ॥

जानकीप्राणनाथाय केवलं प्रेम रोचते । स तं परिविजानातु यः परिज्ञातुमीहते ॥
ततः सर्वान् वनचरान् राघवः पर्यतोषयत् । कथयित्वा गिरो मृद्वीः प्रियतापरिपोषिताः ॥
व्यसर्जयत् तान् यातास्ते शिरोनमनपूर्वकम् । शृण्वन्तस्ते गुणानैशान् वदन्तश्चाययुर्गृहान् ॥
रीत्यानया जनकजासयुतौ भ्रातरावुभौ । विपिनेऽकुरुतां वासं सुरर्षिसुखदायकौ ॥
यदारभ्यागत्य वासमकरोद् रघुनायकः । जायते स्म तदारभ्य वनं मङ्गलदायकम् ॥
नानाप्रकारास्तरवः पुष्पिताः फलितास्तथा । वरावेष्टितवल्लीनां वितानं ललितं स्थितम् ॥
स्वाभाविकमनोज्ञास्ते कल्पपादपसन्निभाः । सुपर्वणां वनं नूनं परित्यज्य समागताः ॥
गुञ्जन्तिस्मातिरुचिरास्तेषु षट्पदपङ्क्तयः । त्रिविधो वहति स्मापि पवनः सुखदायकः ॥

कीरव्रजाः कोकिलनीलकण्ठाश्चकोरचक्राङ्कचातकाश्च ।
नानाविधं पक्षिगणा अकूजन् श्रवस्सुखं मानसमोषकञ्च ॥ १३७ ॥

मतङ्गजाश्च पञ्चास्याः कोलाः शाखामृगा मृगाः । सम्परित्यक्तशत्रुत्वा व्यचरन् सकलाः सह ॥
अटतो मृगया हेतो रामस्य प्रेक्ष्य कान्तताम् । मृगवृन्दं विशेषेण जायते स्म मुदन्वितम् ॥
लोके यावन्ति वर्तन्ते विपिनानि दिवौकसाम् । रामस्य विपिनं दृष्ट्वा समान्यैहन्त तत्स्थितिम् ॥
गङ्गा सरस्वती भानुकलेवरसमुद्भवा । रेवा गोदावरी धन्या तथान्या अपि निम्नगाः ॥
जलाशया उदन्वन्तो नद्यो नानाविधा नदाः । सर्वे मन्दाकिनीनद्याः कुर्वन्ति स्म प्रशंसनम् ॥
उदयाद्रिस्तथास्ताद्रिः कैलासो वसुधाधरः । मन्दरो मेरुमुख्याश्च ये सर्वे देवतालयाः ॥
शैला शैलेश्वरमुखा यावन्तः सन्ति विष्टपे । चित्रकूटयशोऽगायन् तावन्तः सकला अपि ॥
विन्ध्याचलोऽतिमुदितो नामात् तन्मानसे सुखम् । श्रमं विनैव प्राप्नोत् स महत्त्वं परमं यतः ॥

मृगा विहङ्गा अपि चैत्रकूटा लताद्रुमौघास्तृणजातयश्च ।
सर्वेऽपि धन्याः सुकृतौघपुञ्जा देवा दिवारात्रमिति ब्रुवन्ति ॥ १३८ ॥

रघूत्तमं समालोक्य विलोचनसमन्विताः । शोकहीना भवन्ति स्म सम्प्राप्य जनुषः फलम् ॥
संस्पृश्य चारणीं धूलिमचराः सुखमाप्नुवन् । तथा परमधाम्नस्ते सञ्जाता अधिकारिणः ॥
तद् वनं भूधरः सोऽपि स्वाभाविकमनोहरे । श्रेयोमये पावनानां परमाणाञ्च पावने ॥

महिमा कहिअ कवनि बिधि तासू । सुखसागर जहँ कीन्ह निवासू ।।
पय - पयोधि तजि, अवध बिहाई । जहँ सिय-लखनु-रामु रहे आई ।।
कहि न सकहिं सुषमा जसि कानन । जौं सत-सहस होहिं सहसानन ।।
सो मैं बरनि कहौं बिधि-केहीं । डाबर-कमठ कि मंदर लेहीं ।।
सेवहिं लखनु करम - मन - बानी । जाइ न सीलु - सनेहु बखानी ।।

दो०—छिनु छिनु लखि सिय-राम-पद, जानि आपु पर नेहु ।
करत न सपनेहुँ लखनु-चितु, बंधु-मातु-पितु-गेहु ।। १३९ ।।

राम-संग सिय रहति सुखारी । पुर-परिजन-गृह-सुरति बिसारी ।।
छिनु-छिनु पिय-बिधु-बदनु निहारी । प्रमुदित मनहुँ चकोर-कुमारी ।।
नाह-नेहु नित बढ़त बिलोकी । हरषित रहति, दिवस जिमि कोकी ।।
सिय - मनु, राम - चरन अनुरागा । अवध-सहस-सम बनु प्रिय लागा ।।
परनकुटी प्रिय, प्रियतम - संगा । प्रिय परिवारु कुरंग - बिहंगा ।।
सासु-ससुर-सम मुनितिय, मुनिबर । असनु अमिअ-सम कंद-मूल-फर ।।
नाथ - साथ साँथरी सुहाई । मयन-सयन-सय-सम सुखदाई ।।
लोकप होहिं बिलोकत जासू । तेहि कि मोहि सक बिषय-बिलासू ।।

दो०—सुमिरत रामहि, तजहिं जन, तृन-सम बिषय-बिलासु ।
रामप्रिया जग-जननि सिय, कछु न आचरजु तासु ।। १४० ।।

सीय-लखन जेहि बिधि सुखु लहहीं । सोइ रघुनाथ करहिं, सोइ कहहीं ।।
कहहिं पुरातन कथा - कहानी । सुनहिं लखनु-सिय अति सुखु मानी ।।
जब-जब रामु अवध-सुधि करहीं । तब-तब बारि बिलोचन भरहीं ।।
सुमिरि मातु-पितु, परिजन, भाई । भरत - सनेहु - सीलु - सेवकाई ।।
कृपासिंधु प्रभु होहिं दुखारी । धीरजु धरहिं कुसमउ बिचारी ।।
लखि, सिय-लखनु बिकल होइ जाहीं । जिमि पुरुषहि अनुसर परिछाहीं ।।
प्रिया-बंधु-गति लखि रघुनंदनु । धीर, कृपाल, भगत-उर-चंदनु ।।
लगे कहन कछु कथा पुनीता । सुनि, सुखु लहहिं लखनु अरु सीता ।।

दो०—रामु, लखन-सीता-सहित, सोहत परन निकेत ।
जिमि बासव बस अमरपुर, सची-जयंत-समेत ।। १४१ ।।

जोगवहिं प्रभु सिय-लखनहि कैसें । पलक, बिलोचन-गोलक जैसें ।।
सेवहिं लखनु, सीय - रघुबीरहि । जिमि अबिबेकी पुरुष सरीरहि ।।
एहि बिधि प्रभु, बन बसहिं सुखारी । खग-मृग-सुर-तापस-हितकारी ।।
कहेउँ राम - बन - गवनु सुहावा । सुनहु, सुमंत्र अवध जिमि आवा ।।
फिरेउ निषादु प्रभुहि पहुँचाई । सचिव-सहित रथ देखेसि आई ।।
मंत्री बिकल बिलोकि, निषादू । कहि न जाइ जस भयउ बिषादू ।।
राम, राम, सिय, लखन पुकारी । परेउ धरनितल ब्याकुल भारी ।।
देखि दखिन दिसि, हय हिहिनाहीं । जनु बिनु पंख, बिहग अकुलाहीं ।।

दो०—नहिं तृन चरहिं, न पिअहिं जलु, मोचहिं लोचन बारि ।
ब्याकुल भए निषाद सब, रघुबर-बाजि निहारि ।। १४२ ।।

महिमा केन विधिना गदितुं शक्यते तयोः । ययोर्निवासं कृतवान् भगवान् सुखसागरः ।।
परित्यज्य क्षीरसिन्धुं तथाऽयोध्यापुरीमपि । सीतासौमित्रियुग् रामो यत्रागत्याकरोत् स्थितिम् ।।
वनस्य सुषमा यादृक् साऽस्ति शक्या न भाषितुम् । स्याद् यद्यपि सहस्राणां शतं दशशताननः ।।
तामहं केन विधिना शक्नोमि परिभाषितुम् । किं पल्वलस्य कमठ उत्थापयति मन्दरम् ।।
सौमित्रिस्तौ सेवते स्म कर्मणा मनसा गिरा । तस्य शीलं तथा स्नेहो न शक्येतेऽभिभाषितुम्।।

प्रतिक्षणं वीक्ष्य रमेशपादान् स्वस्मिन् परिज्ञाय तदीयहार्दम् ।
स्वप्नेऽपि सौमित्रिरधत्त नैव चित्ते स्वबन्धू पितरौ गृहञ्च ।। १३९ ।।

रामस्य सङ्गतौ सीता वसति स्म सुखान्विता । पुरीपरिजनागारस्मृतिं सम्पाद्य विस्मृतिम् ।।
प्रतिक्षणं समालोक्य प्रियस्येन्दुसमं मुखम् । तथाऽभवत् प्रमुदिता चकोरकसुता यथा ।।
नाथस्य हार्दं संवीक्ष्य वर्धमानं निरन्तरम् । तथा दृष्ट्वा जायते स्म चक्रवाकी यथाऽहनि ।।
अनुरागान्वितं सीतामनोऽभूद् रामपादयोः । तथाऽयोध्यासहस्रेण समं प्रियमभूद् वनम् ।।
साकं प्रियतमेनासीत् तस्यै पर्णकुटी प्रिया । प्रियकौटुम्बिकसमाः कुरङ्गाश्च विहङ्गमाः ।।
श्वश्रूश्वशुरसङ्काशा मुनिभार्या मुनीश्वराः । अशनं सुधया तुल्यं कन्दमूले फलानि च ।।
छदनास्तरणं रम्यमासीन्नाथस्य सङ्गमे । शतकामीयशयनसदृशं सुखदायकम् ।।
विलोकनेनैव यस्य जायन्ते लोकपालकाः । विषयाणां विलासोऽस्ति किं तं मोहयितुं शकः ।।

स्मृत्यैव रामस्य जनास्त्यजन्ति तृणोपमं वैषयिकं विलासम् ।
तस्यैव रामस्य वधूर्जनाम्बा सीताऽऽद्भुतं नो किमपीह तस्यै ।। १४० ।।

सीतासुमित्रातनयौ यया रीत्याऽऽप्नुतां सुखम् । अकरोदवदच्चापि तदेव रघुनायकः ।।
पुरातनीर्भाषते स्म कथा आख्यायिका अपि । मत्वा परं सुखं सीतालक्ष्मणौ श्रृणुतः स्म ताः।।
अयोध्यायाः स्मृतिं रामः कुरुते स्म यदा यदा । तदा तदाऽम्भसा तस्य पूर्येते स्म विलोचने ।।
मातॄर्जनिप्रदं बन्धू स्मृत्वा परिजनानपि । भरतस्य स्नेहशीले तथा सेवकभावनाम् ।।
दुःखान्वितो जायते स्म दयायाः सागरः प्रभुः । किन्तु ज्ञात्वा कुसमयं धैर्यमेव समाश्रयत् ।।
तं दुःखितं वीक्ष्य सीतालक्ष्मणौ विकलौ तथा । प्रतिबिम्बं पुरुषस्य करोत्यनुसृतिं यथा ।।
दशां प्रियाया भ्रातुश्च विलोक्य रघुनन्दनः । धीरः कृपालुर्भक्तानामुरसां चन्दनं तथा ।।
वक्तुं प्रारभते स्मैव कथां कामपि पावनीम् । यां निशम्य प्राप्नुतः स्म जानकीलक्ष्मणौ सुखम् ।।

रामः ससौमित्रिविदेहजातः पलाशगेहे सुविराजते स्म ।
यथामरेशो वसति स्वपुर्यां शच्या जयन्तेन सुतेन युक्तः ।। १४१ ।।

तथा पाति स्म सौमित्रिं जानकीञ्च रघूत्तमः । पक्ष्मपाली यथा पाति चक्षुरिन्द्रियगोलके ।।
सेवेते स्म सुमित्राजो जानकी च रघूत्तमम् । यथा विवेकरहिताः पुरुषाः स्वकलेवरम् ।।
अनेन विधिना देवो वसति स्म वने सुखी । हितस्य कर्ता शकुनमृगदेवतपस्विनाम् ।।
रामस्यारण्यगमनं रम्यमित्थमवर्णयम् । श्रृणिवदानीं यथाऽयोध्यां सुमन्त्रः समुपागमत् ।।
रामं प्रापय्य नैषादः परावर्तत पार्थिवः । विलोकते स्म चागत्य रथं सचिवसंयुतम् ।।
दृष्ट्वा निषादं सचिवो विकलत्वं समाश्रयत् । तस्याभूद् यादृशं दुःखं शक्यते भाषितुं न तत् ।।
हे राम! राम! वैदेहि! सौमित्रे! चेत्युदीर्य सः । अतीव व्याकुलो भूत्वा पतति स्म धरातले ।।
दक्षिणां दिशमालोक्य ह्रेषन्ते स्म तुरङ्गमाः । रहिताः पक्षपालीभ्यां विहङ्गा व्याकुला ध्रुवम्।।

आदन्न घासं त्वपिबन्न पाथो वार्येव दृग्भ्यामपि तेऽभ्यमुञ्चन् ।
सर्वे निषादा विकला अभूवन् हयान् समालोक्य रघूत्तमस्य ।। १४२ ।।

धरि धीरजु तब कहइ निषादू । अब सुमंत्र ! परिहरहु बिषादू ॥
तुम्ह पंडित, परमारथ - ग्याता । धरहु धीर, लखि बिमुख बिधाता ॥
बिबिधि कथा कहि-कहि मृदु बानी । रथ बैठारेउ बरबस आनी ॥
सोक-सिथिल, रथु सकइ न हाँकी । रघुबर-बिरह-पीर उर बाँकी ॥
चरफराहिं, मग चलहिं न घोरे । बन-मृग मनहुँ आनि रथ जोरे ॥
अढ़ुकि परहिं, फिरि हेरहिं पीछें । राम-बियोगि-बिकल दुख तीछें ॥
जो कह रामु, लखनु, बैदेही । हिंकरि-हिंकरि हित हेरहिं तेही ॥
बाजि-बिरह-गति कहि किमि जाती । बिनु-मनि फनिक बिकल जेहि भाँती ॥

दो०—भयउ निषादु बिषादबस, देखत सचिव-तुरंग ।
बोलि सुसेवक चारि तब, दिए सारथी-संग ॥ १४३ ॥

गुह सारथिहि फिरेउ पहुँचाई । बिरहु-बिषादु बरनि नहिं जाई ॥
चले अवध, लेइ रथहि निषादा । होहिं छनहिं छन मगन बिषादा ॥
सोच सुमंत्र, बिकल, दुख-दीना । धिग जीवन, रघुबीर-बिहीना ॥
रहिहि न अंतहुँ अधम सरीरू । जसु न लहेउ, बिछुरत-रघुबीरू ॥
भए अजस - अघ - भाजन प्राना । कवन हेतु नहिं करत पयाना ॥
अहह ! मंद मनु, अवसर चूका । अजहुँ न हृदय होत दुइ टूका ॥
मीजि हाथ, सिरु धुनि पछिताई । मनहुँ कृपन, धनरासि गवाँई ॥
बिरिद बाँधि, बर - बीरु कहाई । चलेउ समर जनु सुभट पराई ॥

दो०—बिप्र, बिबेकी, बेदबिद, संमत, साधु, सुजाति ।
जिमि धोखें मद-पान कर, सचिव सोच तेहि भाँति ॥ १४४ ॥

जिमि कुलीन तिय, साधु, सयानी । पतिदेवता करम - मन - बानी ॥
रहै करम - बस परिहरि नाहू । सचिव-हृदयँ, तिमि दारुन दाहू ॥
लोचन सजल, डीठि भइ थोरी । सुनइ न श्रवन, बिकल मति भोरी ॥
सूखहिं अधर, लागि मुहँ लाटी । जिउ न जाइ, उर अवधि-कपाटी ॥
बिबरन भयउ, न जाइ निहारी । मारेसि मनहुँ पिता - महतारी ॥
हानि, गलानि, बिपुल मन-ब्यापी । जमपुर-पंथ सोच जिमि पापी ॥
बचनु न आव, हृदयँ पछिताई । अवध काह मैं देखब जाई ॥
राम - रहित रथ देखिहि जोई । सकुचिहि मोहि बिलोकत सोई ॥

दो०—धाइ पूँछिहहिं मोहि जब, बिकल नगर-नर-नारि ।
उतरु देब मैं सबहि तब, हृदयँ बज्रु बैठारि ॥ १४५ ॥

पुछिहहिं दीन दुखित सब माता । कहब काह मैं तिन्हहि बिधाता ॥
पूछिहि जबहिं लखन - महतारी । कहिहउँ कवन सँदेस सुखारी ॥
राम - जननि जब आइहि धाई । सुमिरि बच्छु, जिमि धेनु लवाई ॥
पूँछत, उतरु देब मैं तेही । गे बनु राम - लखनु - बैदेही ॥
जोइ पूँछिहि तेहि ऊतरु देबा । जाइ अवध अब यहु सुखु लेबा ॥
पूँछिहि जबहिं राउ दुख - दीना । जिवनु जासु रघुनाथ - अधीना ॥
देहउँ उतरु कौनु मुहु लाई । आयउँ कुसल कुअँर पहुँचाई ॥
सुनत लखन - सिय - राम - सँदेसू । तृन - जिमि तनु परिहरिहि नरेसू ॥

ततो धैर्यं समाश्रित्य निषादः समभाषत । भवानिदानीं त्यजतु हे सुमन्त्र ! विषादनम् ।।
भवान् पण्डासमायुक्तः परमार्थप्रबोधयुक् । विधि विज्ञाय विमुख समाश्रयतु धीरताम् ।।
उक्त्वा कथा बहुविधा उक्त्वा मृदुसरस्वतीः । बलादेव समानीय समुपावेशयद् रथे ।।
शक्तश्चालयितुं नैव स शोकशिथिलो रथम् । तीव्रा पीड़ा तस्य चित्ते रघूत्तमवियोगजा ।।
उल्लोटन्ते स्म तुरगाश्चलन्ति स्मापि नो पथि । आनीयारण्यपशवः स्पन्दने योजिता ध्रुवम् ।।
आहता अपतन् पश्चात् परावृत्य व्यलोकयन् । युक्ता रामवियोगेन कारणाविकला अपि ।।
रामलक्ष्मणसीतानामाख्यां यः कोऽप्यभाषत । विवृत्यैव विवृत्यैव तं स्नेहेन व्यलोकयन् ।।
वियोगस्य दशाश्वानां गदितुं शक्यते कथम् । ते व्याकुलास्तथाभूवन् मणिहीना यथाऽहयः ।।

अमूनिषादस्तु विषादखिन्नो हयांस्तथा मन्त्रिणमाविलोक्य ।
आहूय पश्चाच्चतुरः सुदासान् अप्रेषयत् सारथिना सहैव ।। १४३ ।।

गुहः परावर्तते स्म समनुव्रज्य सारथिम् । वियोगस्तस्य दुःखञ्च न शक्यतेऽभिभाषितुम् ।।
रथं निषादाः सङ्गृह्य ते कोसलपुरीमयुः । विषादसन्निमग्नाश्च भवन्ति स्म प्रतिक्षणम् ।।
विकलो दुःखदीनश्च सुमन्त्रोऽनुव्यचारयत् । धिग् जीवनं वर्तते यद् रघुवीरेण वर्जितम् ।।
अन्ते वर्तिष्यते नैव नीचमेतत् कलेवरम् । तत् किमर्थं यशो नाप्नोद् वियुज्यद् रघुवीरतः ।।
पात्राण्यघापयशसोः सञ्जाता असवो मम । तदेते हेतुना केन प्रयाणं नैव कुर्वते ।।
हा! मानसेन मन्देन स्खालितोऽवसरोऽमुना । न खण्डद्वयतां याति यदद्यापि मनो मम ।।
स पश्चादतपत् पाणी सम्मृद्याऽऽताड्य कं तथा । कोऽप्यपाहारयन्नूनं धनराशिमकिञ्चनः ।।
सन्धां विधायाभिधाय स्वं वीरं परमं तथा । पलायते स्म समरान्नून कश्चित् सुवीरकः ।।

विप्रो विवेकी श्रुतिबोधयुक्तः सुजातिमान् सज्जनसम्मतश्च ।
पीत्वा प्रमादान्मदिरां यथैव तथैव खिन्नो भवति स्म मन्त्री ।। १४४ ।।

यथा सुवंशजा काचित् सुशीला चतुरा तथा । मन्यमाना पतिं देवं कर्मणा मनसा गिरा ।।
कर्मनिघ्ना स्वभर्तारं त्यक्त्वा कुर्यात् स्थितिं पृथक् । तथैव दारुणो दाहो मन्त्रिणो हृदयेऽभवत् ।।
नेत्रे जातेऽम्बुसम्पूर्णे दृष्टिर्याति स्म मन्दताम् । न कर्णौ शृणुतः स्मैव विकला धीर्भ्रमाकुला ।।
ओष्ठौ शौष्क्यं गच्छतः स्म शुष्कलालान्वितं मुखम् । किन्त्वयुर्नासवो यस्मादुरोऽवधिकपाटवत् ।।
विवर्णतां स याति स्म न द्रष्टुं शक्यते स्म च । अयं नूनं निहतवान् मातरं पितरं तथा ।।
हानेर्ग्लानिर्मनो व्याप्नोत् परमाकारसंयुता । यमपुर्याः पथि यथा कश्चिच्छोचति पापकृत् ।।
नायाद् वाक् तस्य वदने स पश्चात्तापयुग् हृदि । यदयोध्यापुरीं गत्वा विधास्ये किं स्वनेत्रगम् ।।
यः कोऽपि द्रक्ष्यति रथं रामचन्द्रेण वर्जितम् । स एव मां समालोक्य सङ्कोचमुपयास्यति ।।

प्रक्ष्यन्ति माऽऽधाव्य यदैव पुर्या नरा महेला विकलत्वयुक्ताः ।
दास्ये समेभ्योऽपि तदोत्तरञ्च निवेश्य वज्रं हृदये स्वकीये ।। १४५ ।।

प्रक्ष्यन्ति दीना दुःखिन्यः सकला मातरो यदा । किमहं कथयिष्यामि तदा ता हे प्रजापते! ।।
यदा प्रसूर्लक्ष्मणस्य मह्यं प्रश्नं विधास्यति । तदा कं कथयिष्यामि सन्देशं सुखदायकम् ।।
आगमिष्यति चाधाव्य रामस्य जननी यदा । आधाव्यागच्छति स्मृत्वा धेनुर्वत्सं निजं यथा ।।
तया पृष्टः प्रदास्येऽहमिदं तस्यै समुत्तरम् । यद् रामचन्द्रः सौमित्रिः सीता च विपिनं गताः ।।
योऽपि प्रक्ष्यति मामेतत् तस्मै दातव्यमुत्तरम् । अयोध्यानगरीं गत्वा ग्रहीतव्यमिदं सुखम् ।।
दुःखेन दीनो भूमीशो यदा प्रश्नं विधास्यति । रघुवंशाधीशनिघ्नं जीवनं यस्य वर्तते ।।
प्रगृह्य कीदृग् वदनं तस्मै दास्येऽहमुत्तरम् । प्रापय्य तौ सकुशलं कुमारौ प्राप्तवानिह ।।
सौमित्रिसीतारामाणां स निशम्यैव वाचिकम् । तृणेन सदृशं देहं सन्त्यक्ष्यति महीपतिः ।।

दो०—हृदउ न बिदरेउ पंक-जिमि, बिछुरत प्रीतमु नीरु ।
जानत हौं मोहि दीन्ह बिधि, यहु जातना-सरीरु ॥ १४६ ॥

ऐहि बिधि करत पंथ पछितावा । तमसा - तीर तुरत रथु आवा ॥
बिदा किए, करि बिनय, निषादा । फिरे पायँ परि, बिकल बिषादा ॥
पैठत नगर सचिव सकुचाई । जनु मारेसि गुर - बाँभन - गाई ॥
बैठि बिटप - तर दिवसु गवाँवा । साँझ समय तब अवसरु पावा ॥
अवध - प्रबेसु कीन्ह अँधिआरें । पैठ भवन, रथु राखि दुआरें ॥
जिन्ह - जिन्ह समाचार सुनि पाए । भूप - द्वार रथु देखन आए ॥
रथु पहिचानि, बिकल लखि घोरे । गरहिं गात, जिमि आतप ओरे ॥
नगर नारि - नर ब्याकुल कैसें । निघटत नीर, मीनगन जैसें ॥

दो०—सचिव आगमनु सुनत सबु, बिकल भयउ रनिवासु ।
भवनु भयंकरु लाग तेहि, मानहुँ प्रेत-निवासु ॥ १४७ ॥

अति आरति सब पूँछहिं रानी । उतरु न आव, बिकल भइ बानी ॥
सुनइ न श्रवन, नयन नहिं सूझा । कहहु कहाँ नृपु तेहि-तेहि बूझा ॥
दासिन्ह दीख सचिव - बिकलाई । कौसल्या - गृहँ गईं लवाई ॥
जाइ सुमंत्र दीख, कस राजा । अमिअ-रहित जनु चंदु बिराजा ॥
आसन - सयन - बिभूषन - हीना । परेउ भूमितल निपट मलीना ॥
लेइ उसासु, सोच ऐहि भाँती । सुरपुर तें जनु खँसेउ जजाती ॥
लेत सोच भरि छिनु-छिनु छाती । जनु जरि पंख परेउ संपाती ॥
राम - राम कह राम - सनेही । पुनि कह राम - लखन - बैदेही ॥

दो०—देखि, सचिवँ जय जीव ! कहि, कीन्हेउ दंड प्रनामु ।
सुनत उठेउ ब्याकुल नृपति, कहु सुमंत्र ! कहँ रामु ॥ १४८ ॥

भूप, सुमंत्रु लीन्ह उर लाई । बूड़त कछु अधार जनु पाई ॥
सहित - सनेह निकट बैठारी । पूँछत राउ, नयन भरि बारी ॥
राम - कुसल कहु, सखा सनेही । कहँ रघुनाथु, लखनु, बैदेही ॥
आने फेरि, कि बनहि सिधाए । सुनत सचिव-लोचन जल छाए ॥
सोक - बिकल पुनि पूँछ नरेसू । कहु सिय - राम - लखन - संदेसू ॥
राम - रूप - गुन - सील - सुभाऊ । सुमिरि-सुमिरि, उर सोचत राऊ ॥
राउ सुनाइ, दीन्ह बनबासू । सुन मन भयउ न हरषु-हराँसू ॥
सो सुत बिछुरत, गए न प्राना । को पापी बड़ मोहि समाना ? ॥

दो०—सखा ! रामु-सिय-लखनु जहँ, तहाँ मोहि पहुँचाउ ।
नाहि त चाहत चलन अब, प्रान, कहउँ सतिभाउ ॥ १४९ ॥

पुनि - पुनि पूँछत मंत्रिहि राऊ । प्रियतम - सुअन - सँदेस सुनाऊ ॥
करहि सखा ! सोइ बेगि उपाऊ । रामु-लखनु-सिय नयन देखाऊ ॥
सचिव धीर धरि, कह मृदु बानी । महाराज ! तुम्ह पंडित, ग्यानी ॥
बीर - सुधीर - धुरंधर देवा । साधु - समाजु सदा तुम्ह सेवा ॥
जनम-मरन, सब दुख-सुख भोगा । हानि-लाभु, प्रिय-मिलन-बियोगा ॥
काल - करम - बस होहिं गोसाईं । बरबस राति - दिवस की नाईं ॥

पङ्कोपमं मे न मनो विदीर्णं प्रियोत्तमाख्यात् सलिलाद् वियुज्यत् ।
जानामि तद् यद् विधिरप्यदत्त सुतीव्रबाधाफलभोगदेहम् ।। १४६ ।।

पश्चात्तापं करोति स्म विधिनानेन पद्धतौ । तत्क्षणादेव तमसातीरं रथ उपागमत् ।।
ततो विधाय विनयं स निषादान् व्यसर्जयत् । प्रपत्याङ्घ्योर्न्यवर्तन्त विषादविकलास्तु ते ।।
नगरं प्रविशन् मन्त्री तादृक्सङ्कोचवानभूत् । गुरुं भूमिसुरं गां वा निहत्य प्राप्तवान् ध्रुवम् ।।
उपविष्टो वृक्षमूले स वासरमयापयत् । ततश्चावसरं सायंसमये लभते स्म सः ।।
जातेऽन्धकारेऽयोध्यायां प्रवेशं कुरुते स्म सः । स्थापयित्वा रथं द्वारे प्राविशद् राजमन्दिरम् ।।
ये ये समाचारमेतं कर्णे कर्तुमशक्नुवन् । स्यन्दनं वीक्षितुं ते ते राजद्वारमुपागमन् ।।
स्यन्दनं सम्परिज्ञाय निरीक्ष्य विकलान् हयान् । गलन्ति स्म शरीराणि करका आतपे यथा ।।
नगर्याः पुरुषा नार्यो व्याकुलाः अभवंस्तथा । यथा जले क्षयं याते व्याकुलाः शफरीगणाः ।।

सर्वोऽपि मन्त्र्यागमनं निशम्य राज्ञीनिवासो विकलत्वमाच्छैत् ।
भयानकं गेहमभाच्च तस्मै निकेतनं प्रेतगणस्य नूनम् ।। १४७ ।।

पृच्छन्ति स्म सभा राज्ञ्यो महत्याऽऽर्त्या समन्विताः । किन्तूत्तरं न तस्याऽयाद् वाणी च विकलाऽभवत् ।।
शृणुतः स्म श्रुती नैव न चालोकयतां दृशौ । सोऽपृच्छत् केवलं भूपं तं तं यो यः पुरः समैत् ।।
वैकल्ययुक्तं सचिवं समवालोक्य सेविकाः । गृहीत्वा तं नयन्ति स्म कौसल्याया निकेतनम् ।।
गत्वा सुमन्त्रो भूपालं समवालोकयत् तथा । विराजितं निशानाथं सुधया रहितं यथा ।।
विवर्जितस्त्वलङ्कारैः शयनेनासनेन च । अतीव मलिनो भूमितले स पतितोऽभवत् ।।
उच्छ्वासपूर्वमनया रीत्या चिन्तयति स्म सः । सुरलोकान्निपतितो ययातिर्भूपतिर्ध्रुवम् ।।
प्रतिक्षणं स शोकेन निजोरसमपूरयत् । दग्धे पक्षद्वये नूनं सम्पातिः पतितोऽभवत् ।।
हे राम! राम! हे राम! स्नेहिन्निति च सोऽवदत् । पुनरेवावदद् राम! हे सौमित्रे! विदेहजे! ।।

विलोक्य मन्त्री जय जीव चोक्त्वा दण्डप्रणामं कुरुते स्म तस्मै ।
शृण्वन्नुदस्थाद् विकलो महीपः सुमन्त्र ! रामः क्व वदेत्यवोचत् ।। १४८ ।।

सुमन्त्रं वसुधाधीश उरसा समयोजयत् । निमज्जन् प्राप्नुते स्मासौ नूनं कञ्चित् समाश्रयम् ।।
स्नेहेन सहितं तं स समुपावेश्य सन्निधौ । आपूर्याम्भो नयनयोः पृच्छति स्म महीपतिः ।।
सखे! स्नेहिन्! प्रभाषस्व कुशलं रामचन्द्रगम् । रघूणामधिपः कुत्र लक्ष्मणो जानकी तथा ।।
तान् निवर्त्यानयस्त्वं वा यान्ति स्म वनमेव ते । श्रुत्वैवेति दृशोस्तस्य सम्पूरितमभूज्जलम् ।।
शोकेन विकलो भूयः पृच्छति स्म महीपतिः । सन्देशं वद सीतायाः सौमित्रे राघवेशितुः ।।
रामस्य रूपं चरितं स्वभावं गुणसञ्चयम् । स्मृत्वा स्मृत्वा स्वहृदये शोचति स्म महीपतिः ।।
राज्यं तस्मै श्रावयित्वा वनवासं प्रदत्तवान् । श्रुत्वा परं यस्य चित्ते न हर्षो दुःखमेव वा ।।
तस्मिन् वियुक्ते तनये मम प्राणा न निर्गताः । तत् को मया समानोऽस्ति महान् पातककर्मकृत् ।।

सखे ! सुमित्रात्मजजानकीशा यत्रैव तत्रैव नयस्व मां त्वम् ।
नो चेद् यियासन्त्यसवोऽधुना मे सत्येन भावेन निरूपयामि ।। १४९ ।।

पुनः पुनः पृच्छति स्म मन्त्रिणं वसुधाधिपः । सन्देशं श्रावय मम परमप्रियपुत्रयोः ।।
हे वयस्य ! तमेव त्वं यत्नं सम्पादय द्रुतम् । येन रामं लक्ष्मणञ्च सीतां दर्शय चक्षुषोः ।।
सचिवो धैर्यमाश्रित्य मृद्वीं गिरमभाषत । महाराज! भवानस्ति पण्डितो ज्ञानसंयुतः ।।
वीराणां रम्यधैर्याणां भवान् देव ! धुरन्धरः । भवान् सेवितवानस्ति सदा साधुकदम्बकम् ।।
सर्वाणि जन्म मरणं भोगो दुःखं सुखं तथा । हानिर्लाभः प्रियप्राणिसम्मेलनवियुक्तते ।।
कालकर्मवशेनैव भवन्त्येतानि हे प्रभो ! । भवतो निघ्नभावेन क्षणदावासरौ यथा ।।

सुख हरषहिं जड़, दुख बिलखाहीं। दोउ सम, धीर धरहिं मन माहीं॥
धीरज धरहु, बिबेकु बिचारी। छाड़िअ सोच, सकल हितकारी॥

दो०—प्रथम बासु तमसा भयउ, दूसर सुरसरि तीर।
न्हाइ रहे जलपानु करि, सिय-समेत दोउ बीर॥ १५०॥

केवट कीन्हि बहुत सेवकाई। सो जामिनि सिंगरौर गवाँई॥
होत प्रात, बट-छीरु मँगावा। जटा-मुकुट निज सीस बनावा॥
राम-सखाँ तब नाव मगाई। प्रिया चढ़ाइ, चढ़े रघुराई॥
लखन बान-धनु धरे बनाई। आपु चढ़े प्रभु-आयसु पाई॥
बिकल बिलोकि मोहि, रघुबीरा। बोले मधुर बचन, धरि धीरा॥
तात! प्रनामु तात-सन कहेहू। बार-बार पद-पंकज गहेहू॥
करबि पायँ परि बिनय बहोरी। तात! करिअ जनि चिंता मोरी॥
बन-मग मंगल-कुसल हमारें। कृपा-अनुग्रह-पुन्य तुम्हारें॥

छं०—तुम्हरें अनुग्रह तात! कानन जात, सब सुखु पाइहौं।
प्रतिपालि आयसु, कुसल देखन पाय पुनि फिरि आइहौं॥
जननीं सकल परितोषि, परि-परि पायँ, करि बिनती घनी।
तुलसी, करेहु सोइ जतनु, जेंहि, कुसली रहहिं कोसलधनी॥

सो०—गुर सन कहब सँदेसु, बार-बार पद-पदुम गहि।
करब सोइ उपदेसु, जेंहि न सोच मोहि अवधपति॥ १५१॥

पुरजन, परिजन, सकल निहोरी। तात! सुनाएहु बिनती मोरी॥
सोइ सब भाँति मोर हितकारी। जातें रह नरनाहु सुखारी॥
कहब सँदेसु, भरत के आएँ। नीति न तजिअ राजपदु पाएँ॥
पालेहु प्रजहि करम-मन-बानी। सेएहु मातु सकल, सम जानी॥
ओर निबाहेहु भायप भाई। करि पितु-मातु-सुजन-सेवकाई॥
तात! भाँति तेंहि राखब राऊ। सोच मोर जेंहि करै न काऊ॥
लखन कहे कछु बचन कठोरा। बरजि राम, पुनि मोहि निहोरा॥
बार-बार निज सपथ देवाई। कहबि न तात! लखन-लरिकाई॥

दो०—कहि प्रनामु, कछु कहन लिय, सिय भइ सिथिल-सनेह।
थकित बचन, लोचन सजल, पुलक-पल्लवित देह॥ १५२॥

तेंहि अवसर, रघुबर-रुख पाई। केवट पारहि नाव चलाई॥
रघुकुलतिलक चले एहि भाँती। देखउँ ठाढ़, कुलिस धरि छाती॥
मैं आपन किमि कहौं कलेसू। जिअत फिरेउँ लेई राम सँदेसू॥
अस कहि सचिव बचन, रहि गयऊ। हानि-गलानि-सोच-बस भयऊ॥
सूत-बचन सुनतहिं नरनाहू। परेउ धरनि, उर दारुन दाहू॥
तलफत बिषम मोह, मन-मापा। माजा मनहुँ मीन कहुँ ब्यापा॥
करि बिलाप, सब रोवहिं रानी। महा-बिपति किमि जाइ बखानी॥
सुनि बिलाप, दुखहू दुखु लागा। धीरजहू कर धीरजु भागा॥

दो०—भयउ कोलाहलु अवध अति, सुनि नृप राउर-सोरु।
बिपुल बिहग-बन परेउ निसि, मानहुँ कुलिस कठोरु॥ १५३॥

जडाः सौख्यप्रमुदिता विषादविकला अपि । किन्तु धीरा जनाश्चित्ते मन्यन्ते सदृशं द्वयम् ।।
सुविचार्य विवेकेन धैर्यमाश्रयतां भवान् । भवान् विमुञ्चताच्छोकं हे सर्वहितकारक! ।।

पूर्वो निवासस्तमसा प्रतीरे द्वितीयको देवसरित्प्रतीरे ।
स्नात्वाम्बु पीत्वा वसतः स्म तत्र वीरावुभौ मैथिलजासमेतो ।। १५० ।।

सेवकत्वं बहुविधं कैवर्तः समपादयत् । शृङ्गबेरपुरे सर्वैर्यापिता सा निशीथिनी ।।
आनाययद् वटक्षीरं जात एवोषसि प्रभुः । उभौ जटातममुकुटे कृतवन्तौ स्वशीर्षयोः ।।
वयस्यो रामचन्द्रस्य नौकामानाययत् ततः । आरोहति स्म रघुराट् प्रियाऽऽरोहणपूर्वकम् ।।
सज्जीकृत्य धनुर्बाणौ सुमित्रातनयस्ततः । उपलभ्य प्रभोराज्ञां स्वयमारोहति स्म ताम् ।।
मां व्याकुलं समालोक्य रघूणामधिनायकः । धैर्यं समाश्रित्य मृद्वीं भाषते स्म सरस्वतीम् ।।
तात ! प्रणामं वदतात् तातपादाय मे भवान् । परिगृह्णातु चरणपङ्कजे च पुनः पुनः ।।
ततो निपत्य पदयोः करोतु प्रार्थनामिमाम् । यत् तात्! चिन्तां काञ्चिच्च मा करोतु भवान् मम।।
भविष्यतोऽरण्यमार्गे मङ्गलं कुशलञ्च मे । कृपयाऽनुग्रहेणापि भवतः सुकृतेन च ।।

पितः ! कृपाप्रसादतो भवद्गलाद् वनं व्रजन् सुखं समग्ररूपकं प्रपत्स्य एव सन्ततम् ।
भवत्प्रशिष्टिमप्यहं सुपाल्य भद्रसंयुतः पुनः पदे विलोकितुं विधास्य एव चागतिम् ।
समा अपि प्रसूमम प्रलोभ्य सर्वरीतिभिर्मुहुः प्रपत्य पादयोः परार्थनां विधाय च ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति तं प्रयासकं करोतु येन भद्रवान् भवेच्च कोसलाधिपः ।।

गुरुं चैव सन्देशमेतं ब्रवीतु मुहुः पादपद्मे तदीये प्रगृह्य ।
तमेवोपदेशं स दद्यान्नृपाय न यच्छोकवान् येन सर्वंसहेशः ।। १५१ ।।

कृत्वानुरोधं सर्वेषां पौराणाञ्च कुटुम्बिनाम् । हे तात! प्रार्थनामेतां भवान् श्रावयतान्मम ।।
यत् स एवास्ति मे सर्वैः प्रकारैर्हितकारकः । हेतुना यस्य वर्तेत नरनाथः सुखान्वितः ।।
सन्देशमेते भरते भवाञ्च् श्रावयतादमुम् । यत् स राजपदं प्राप्य नीतिं नैव परित्यजेत् ।।
स पालयेत् प्रजा वाचा मनसा कर्मणा तथा । मातरोऽपि स सेवेत विज्ञाय सकलाः समाः ।।
भ्रातृत्वमन्तपर्यन्तं भ्रातर्निर्वहताद् भवान् । विधायं सेवां तातस्य मातृणां स्वजनस्य च ।।
तात ! तेनैव विधिना भवान् स्थापयतान्नृपम् । येनैव विधिना चिन्तां कुरुतान्मम नैव सः ।।
लक्ष्मणो वचनं किञ्चित् कठोरं समभाषत । निषिध्य किन्तु रामस्तं पुनः प्रार्थयते स्म माम्।।
पुनः पुनः स्वशपथं कारयित्वाऽवदच्च सः । यत् तात ! नैव वदतात् सौमित्रेर्बालतां भवान्।।

कृत्वाऽऽर्नति प्रारभते स्म वक्तुं सीता परं सा शिथिलाऽऽस्त हार्दात् ।
श्रान्ता तदुक्तिः सजलेऽक्षिणी च रोमाञ्चयुक्तं भवति स्म गात्रम् ।। १५२ ।।

तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्य सङ्केतं राघवेशितुः । कैवर्तस्तीरमपरं यातुं नौकामनोदयत् ।।
रघुवंशस्य तिलकमनेन विधिनाऽचलत् । निधाय वज्रं हृदये स्थितः सन् दृष्टवानहम् ।।
क्लेशान् स्वकीयान् केनैव विधिना कथयान्यहम् । गृहीत्वा रामसन्देशं जीवन्नेव परागमम् ।।
इत्थमुक्त्वाऽऽश्रयन्मौनं सचिवस्य सरस्वती । स हानिग्लानिशोकानामधीनत्वमुपागमत् ।।
सूतस्य वाचं श्रुत्वैव वसुधाया अधीश्वरः । अपतद् भुवि तस्यासीच्चित्ते दाहो भयानकः ।।
स विह्वलोऽभवन् मोहव्याकुलं तन्मनोऽभवत् । नूनं व्याप्नोति स्म मीनं नूतनं वर्षपुष्करम् ।।
कृत्वा विलापं सकला राज्यो रोदनमाचरन् । विपत्तिः सा महारूपा गदितुं शक्यते कथम् ।।
दुःखस्याप्यभवद् दुःखं विलापं सुनिशम्य तम् । धीरता धीरतायाश्च पलायनपराऽभवत् ।।

कोलाहलोऽभूत् परमो नगर्यां राड्राज्यगाराश्रुरवं निशम्य ।
वने विशाले पततां रजन्यां वज्रं कठोरं पतति स्म नूनम् ।। १५३ ।।

प्रान कंठगत भयउ भुआलू । मनि - बिहीन जनु ब्याकुल ब्यालू ॥
इंद्रीं सकल बिकल भइँ भारी । जनु सर-सरसिज-बनु बिनु-बारी ॥
कौसल्याँ, नृपु दीख मलाना । रबिकुल-रबि अँथयउ जियँ जाना ॥
उर धरि धीर, राम - महतारी । बोली बचन समय - अनुसारी ॥
नाथ ! समुझि मन, करिअ बिचारू । राम - बियोग - पयोधि अपारू ॥
करनधार तुम्ह, अवध जहाजू । चढ़ेउ सकल प्रिय-पथिक-समाजू ॥
धीरजु धरिअ त पाइअ पारू । नाहिं त बूड़िहि सबु परिवारू ॥
जौं जियँ धरिअ, बिनय पिय मोरी । रामु-लखनु-सिय मिलहिं बहोरी ॥

दो०—प्रिया-बचन मृदु, सुनत नृप, चितयउ आँखि उघारि ।
तलफत मीन मलीन जनु, सींचत सीतल बारि ॥ १५४ ॥

धरि धीरजु, उठि बैठ भुआलू । कहु सुमंत ! कहँ राम कृपालू ? ॥
कहाँ लखनु, कहँ रामु सनेही । कहँ प्रिय पुत्रबधू बैदेही ? ॥
बिलपत राउ बिकल बहु भाँती । भइ जुग-सरिस, सिराति न राती ॥
तापस - अंध - साप - सुधि आई । कौसल्यहि सब कथा सुनाई ॥
भयउ बिकल बरनत इतिहासा । राम-रहित धिग जीवन-आसा ॥
सो तनु राखि, करब मैं काहा । जेहिं न प्रेम-पनु मोर निबाहा ॥
हा रघुनंदन ! प्रान - पिरीते । तुम्ह बिनु जिअत बहुत दिन बीते ॥
हा जानकी ! लखन ! हा रघुबर ! । हा ! पितु-हित-चित-चातक-जलधर ॥

दो०—राम-राम कहि, राम कहि, राम-राम, कहि राम ।
तनु परिहरि रघुबर-बिरहँ, राउ गयउ सुरधाम ॥ १५५ ॥

जिअन - मरन - फलु दसरथ पावा । अंड अनेक, अमल जसु छावा ॥
जिअत राम-बिधु-बदनु निहारा । राम-बिरह करि मरनु सँवारा ॥
सोक - बिकल सब रोवहिं रानी । रूपु - सीलु - बलु - तेजु बखानी ॥
करहिं बिलाप अनेक प्रकारा । परहिं भूमितल बारहिं बारा ॥
बिलपहिं बिकल दास अरु दासी । घर-घर रुदनु करहिं पुरबासी ॥
अँथयउ आजु भानुकुल-भानू । धरम-अवधि, गुन-रूप-निधानू ॥
गारीं सकल कैकइहि देहीं । नयन - बिहीन कीन्ह जग जेहीं ॥
अेहि बिधि बिलपत रैनि बिहानी । आए सकल महामुनि ग्यानी ॥

दो०—तब बसिष्ठ मुनि, समय सम, कहि अनेक इतिहास ।
सोक नेवारेउ सबहि कर, निज बिग्यान-प्रकास ॥ १५६ ॥

तेल नावँ भरि नृप-तनु राखा । दूत बोलाइ बहुरि अस भाषा ॥
धावहु बेगि, भरत पहिं जाहू । नृप-सुधि कतहुँ, कहहु जनि काहू ॥
अेतनेइ कहेहु भरत सन जाई । गुर बोलाइ पठयउ दोउ भाई ॥
सुनि मुनि - आयसु, धावन धाए । चले बेग, बर - बाजि लजाए ॥
अनरथु अवध अरंभेउ जब तें । कुसगुन होहिं भरत कहुँ तब तें ॥
देखहिं राति भयानक सपना । जागि करहिं कटु कोटि कलपना ॥
बिप्र जेवाँइ, देहिं दिन दाना । सिव-अभिषेक करहिं बिधि नाना ॥
मागहिं हृदयँ, महेस मनाई । कुसल मातु-पितु-परिजन-भाई ॥

अभूत् कण्ठगतप्राणो वसुधाया अधीश्वरः । मणिना वर्जितो नूनं भुजगो व्याकुलोऽभवत् ॥
तस्येन्द्रियगणः सर्वः परं वैकल्यमाश्रयत् । विनाम्भसा ध्रुवं पद्मवनं शुष्कं सरोवरे ॥
कौसल्या समबालोक्य म्लानं सर्वसहेश्वरम् । रविवंशरविर्याति चास्तमित्थमवैद्धृदि ॥
हृदये धैर्यमाश्रित्य रामस्य जननी ततः । प्रभाषते स्म वचनमनुरूपमनेहसः ॥
हे नाथ! हृदये ज्ञात्वा विचारं कुरुताद् भवान् । अपारो रामचन्द्रीयवियोगात्मपयोनिधिः ॥
अयोध्या वर्तते पोतं कर्णधारो भवान् स्थितः । सर्वप्रियजनात्माऽयमारूढो यात्रिणां गणः ॥
लप्स्यते तीरमपरं यदि धैर्यं श्रितं भवेत् । परिवारः समग्रोऽपि नो चेन्मग्नो भविष्यति ॥
निधास्यति भवांश्चित्ते प्रिय! मे प्रार्थनां यदि । तर्हि भूयो मिलिष्यन्ति जानकीरामलक्ष्मणाः ॥

शृण्वन् प्रियाया मृदुलं वचस्तदुन्मील्य नेत्रे नृप ईक्षते स्म ।
वैकल्ययुक्तं मलिनञ्च मीनं शीताम्भसाऽसिञ्चत कोऽपि नूनम् ॥ १५४ ॥

उत्थायोपाविशद् भूमिपतिराश्रित्य धीरताम् । वक्ति स्मापि सुमन्त्र! क्व रामचन्द्रो दयामयः ॥
क्व सुमित्रातनूजातः क्व रामः स्नेहसंयुतः । प्रिया पुत्रवधूः कुत्र वर्तते जनकात्मजा ॥
राजा विलापं कुर्वाणो विकलो बहुरीतिभिः । युगेन तुल्या सञ्जाता नैव याति स्म सा क्षपा ॥
तापसान्धस्य शापस्य स्मरणं समजायत । कौसल्यां तां सर्वरूपां कथां श्रावयति स्म सः॥
वर्णयन्नितिहासं स विकलः समजायत । वक्ति स्म यद्विना राममस्त्याशां जीवनस्य धिक् ॥
अहं किं साधयिष्यामि तत् संरक्ष्य कलेवरम् । मम येन न निर्व्यूढ़ा प्रतिज्ञा प्रेमसङ्गता ॥
हा ! रघ्वन्वयमुद्दायिन्! हा! प्राणसदृशप्रिय! । त्वया विना जीवतो मे बहवो वासरा गताः ॥
हा जानकि! सुमित्राज! हा ! रघूणामधीश्वर । हा तातहृच्चातकस्य हितकारकवार्धर ! ॥

हे राम ! रामेति निगद्य राम ! हे राम ! रामेत्यभिभाष्य राम !
सन्त्यज्य देहं रघुराड्वियोगे भूपः प्रयाति स्म सुपर्वधाम ॥ १५५ ॥

जीवनस्य तथा मृत्योः प्राप्नोदाशरथः फलम् । तस्यामलं यशो व्याप्नोन्नानाब्रह्माण्डसञ्चयम् ॥
विलोकते स्म जीवन् स रामस्येन्दुसमं मुखम् । रामस्यैव वियोगेन मरणं समसज्जयत् ॥
राज्यः शोकेन विकलाः सर्वा रोदनमाचरन् । रूपं शीलं बलं तेजो वर्णयित्वा महीपतेः ॥
प्रकारैर्बहुसङ्ख्यैस्ता अकुर्वन् परिदेवनम् । पुनः पुनः पतन्ति स्म तथा सर्वंसहातले ॥
विलपन्ति स्म विकलाः सेवकाः सेविका अपि । कुर्वन्ति स्म प्रतिगृहं रोदनं पुरवासिनः ॥
अद्यास्तं प्राप्तवानस्ति भास्करान्वयभास्करः । धर्मावधिर्निधानं यो गुणसौन्दर्ययोरपि ॥
दुर्वचांसि वदन्ति स्म कैकेय्यै सकला अपि । यया लोकः समग्रोऽपि विहितो नेत्रवर्जितः ॥
क्रियमाणे विलापेऽदो विधानेनाऽव्रजत् क्षपा । ततो ज्ञानेन संयुक्ता आयान्ति स्म महर्षयः ॥

मुनिर्वसिष्ठः समयानुरूपान् उक्त्वेतिहासान् विविधांस्तदानीम् ।
न्यवारयत् सर्वजनस्य शोकं कृत्वा स्वविज्ञानमयं प्रकाशम् ॥ १५६ ॥

द्रोण्यां तैलं सम्प्रपूर्याऽस्थापयद्भूपतेस्तनुम् । दूतानाहूय च तत इत्थं तान् समभाषत ॥
यूयमाश्वेव धावित्वा संयात भरतान्तिकम् । मा ब्रूत कञ्चित् कुत्रापि समाचारं महीपतेः ॥
एतावदेव वदत गत्वा भरतसन्निधिम् । गुरुः समाहूतवांश्च वर्तते भ्रातरावुभौ ॥
मुनेराज्ञां निशम्यैव दूता धावनमाचरन् । यान्ति स्म ते लज्जयन्तो वेगेन वरवाजिनः॥
अयोध्यायां यदारभ्य प्रारम्भोऽनर्थगोऽभवत् । तदारभ्य कुचिह्नानि भरताभ्याशमाययुः ॥
व्यलोकयन्निशीथिन्यामसौ स्वप्नान् भयानकान् । तथा जागरितः कट्वीरकरोत् कोटिकल्पनाः॥
भोजयित्वा महीदेवानदाद् दानानि चान्वहम् । रुद्राभिषेकमकरोद् विधानैर्बहुरूपकैः ॥
संयाचते स्म हृदये महेशमनुकूल्य सः । सशिवाः सन्तु पितरो भ्रातरश्च कुटुम्बिनः ॥

दो०—ऐहि बिधि सोचत भरत-मन, धावन पहुँचे आइ ।
गुर-अनुसासन श्रवन सुनि, चले गनेसु मनाइ ॥ १५७ ॥

चले समीर-बेग हय हाँके । नाघत सरित, सैल, बन बाँके ॥
हृदयँ सोचु बड़, कछु न सोहाई । अस जानहिं जियँ, जाउँ उड़ाई ॥
एक निमेष बरष-सम जाई । ऐहि बिधि भरत नगर निअराई ॥
असगुन होहिं नगर पैठारा । रटहिं कुभाँति कुखेत करारा ॥
खर, सिआर, बोलहिं प्रतिकूला । सुनि-सुनि होइ भरत-मन सूला ॥
श्रीहत सर, सरिता, बन, बागा । नगरु बिसेषि भयावनु लागा ॥
खग, मृग, हय, गय, जाहिं न जोए । राम-बियोग-कुरोग बिगोए ॥
नगर-नारि-नर निपट दुखारी । मनहुँ सबन्हि, सब संपति हारी ॥

दो०—पुरजन मिलहिं, न कहहिं कछु, गवँहिं जोहारहिं, जाहिं ।
भरत, कुसल पूँछि न सकहिं, भय-बिषाद मन माहिं ॥ १५८ ॥

हाट-बाट नहिं जाइ निहारी । जनु पुर-दहँ-दिसि लागि दवारी ॥
आवत सुत, सुनि कैकयनंदिनि । हरषी रबिकुल-जलरुह-चंदिनि ॥
सजि आरती, मुदित उठि धाई । द्वारेहिं भेंटि भवन लेइ आई ॥
भरत दुखित परिवारु निहारा । मानहुँ तुहिन बनज-बनु मारा ॥
कैकेई हरषित ऐहि भाँती । मनहुँ मुदित दव लाइ किराती ॥
सुतहि ससोच देखि, मनु मारें । पूँछति नैहर कुसल हमारें ॥
सकल कुसल कहि भरत सुनाई । पूँछी निज-कुल-कुसल भलाई ॥
कहु, कहँ तात, कहाँ सब माता । कहँ सिय, राम, लखन प्रिय भ्राता ?॥

दो०—सुनि सुत-बचन सनेहमय, कपट-नीर भरि नैन ।
भरत-श्रवन-मन-सूल-सम, पापिनि बोली बैन ॥ १५९ ॥

तात ! बात मैं सकल सँवारी । भै मंथरा सहाय बिचारी ॥
कछुक काज बिधि बीच बिगारेउ । भूपति सुरपतिपुर पगु धारेउ ॥
सुनत भरतु भए बिबस-बिषादा । जनु सहमेउ करि, केहरि-नादा ॥
तात ! तात ! हा तात ! पुकारी । परे भूमितल ब्याकुल भारी ॥
चलत, न देखन पायउँ तोही । तात ! न रामहि सौंपेहु मोही ॥
बहुरि धीर धरि, उठे सँभारी । कहु पितु-मरन-हेतु, महतारी ! ॥
सुनि सुत-बचन, कहति कैकेई । मरमु पाँछि जनु माहुर देई ॥
आदिहु तें सब आपनि करनी । कुटिल, कठोर, मुदित मन बरनी ॥

दो०—भरतहि बिसरेउ पितु-मरन, सुनत राम-बन-गौनु ।
हेतु अपनपउ जानि जियँ, थकित रहे धरि मौनु ॥ १६० ॥

बिकल बिलोकि सुतहि, समुझावति । मनहुँ जरे पर लोनु लगावति ॥
तात ! राउ नहिं सोचै जोगू । बिढ़इ सुकृत-जसु कीन्हेउ भोगू ॥
जीवत, सकल जनम-फल पाए । अंत, अमरपति-सदन सिधाए ॥
अस अनुमानि, सोच परिहरहू । सहित-समाज, राज पुर करहू ॥
सुनि, सुठि सहमेउ राजकुमारू । पाकें छत, जनु लाग अँगारू ॥
धीरज धरि, भरि लेहिं उसासा । पापिनि ! सबहि भाँति कुल नासा ॥

हृदीति चिन्तां भरतो व्यधत्त समागमन् दूतजनास्तदैव ।
आज्ञां गुरोः कर्णगतां विधाय सम्प्रार्थ्य हेरम्बमथादरं सः ॥ १५७ ॥

चलति स्म समीरस्य वेगेनाताड्य सैन्धवान्। उल्लङ्घयन् दुर्गमाणि नदीः शैलान् वनानि च॥
हृदये महती चिन्ता तत् तस्मै न किमप्यभात् । व्यचारयद् हृदीत्थं यदुड्डीयैव व्रजाम्यहम् ॥
एको निमेषो याति स्म तस्य संवत्सरोपमः । विधिनानेन भरतः प्राप्तो नगरसन्निधिम् ॥
नगरं प्रविशत्येव कुचिह्नान्यभवंस्तदा । काकाः कुत्सितरूपेण कुस्थाने रवमाचरन् ॥
प्रतिकूलं स्वनन्ति स्म गर्दभा जम्बुका अपि । निशम्यैव निशम्यैव भरतस्य हृदो व्यथा ॥
श्रीहतानि सरो नद्यो वनान्युपवनानि च । पुरी विशेषरूपेण भाति स्म भयकारिणी ॥
खगा मृगा हया नागा नाशक्यन्त विलोकितुम् । रामचन्द्रवियोगात्मकुरोगेणातिपीडिताः ॥
नगरस्य नरा नार्यः परमं दुःखसंयुताः । सकलैरपि तैर्नूनं सम्पत् सर्वाऽपहारिता ॥

पौरा अयुञ्जन् न किमप्यवोचन् प्रणम्य तूष्णीमचलंस्ततश्च ।
प्रष्टुं न शक्तो भरतोऽपि भद्रं भयं विषादश्च मनस्यभूताम् ॥ १५८ ॥

न शक्यन्ते स्म सन्द्रष्टुमापणा अयनानि च । दशाशाभ्योऽपि दावाग्निर्नूनं दीप्तोऽभवत् पुरे ॥
आगच्छन्तं तनूजातं श्रुत्वा केकयनन्दिनी । मुदन्विता जायते स्म भानुवंशाब्जचन्द्रिका ॥
आरार्तिवयं सुसंयोज्याऽधावदुत्थाय मुद्युता । द्वार एव मिलित्वा तौ निजं भवनमानयत् ॥
परिवारं दुःखयुक्तं भरतः समलोकयत् । नूनं वनं पङ्कजानां तुहिनाघातसंयुतम् ॥
भवति स्म तथा मोदयुक्ता केकयनन्दिनी । नूनं किराती मुदिता प्रदीप्य वनपावकम् ॥
विलोक्य तनयौ चिन्ताग्रस्तावौदास्यसंयुतौ । अपृच्छत् कुशलं कच्चिन्मम तातस्य मन्दिरे ॥
सर्वेषां कुशलं प्रोच्य भरतोऽश्रावयत् तदा । अपृच्छन् निजवंशस्य कल्याणं मङ्गलं तथा ॥
वद कुत्रास्ति जनकः कुत्र सर्वाश्च मातरः । कुत्र सीता रामचन्द्रो लक्ष्मणः प्रियबान्धवौ ॥

श्रुत्वा गिरं हार्दमयीं सुतस्य दम्भाम्बु चापूर्य निजाक्षियुग्मे ।
शूलोपमां भारतहृच्छ्रवोऽर्थं सा पापयुक्ता वदति स्म वाचम् ॥ १५९ ॥

हे तात ! सकलं वस्तु सुसज्जितमभून्मया । असहाया मन्थराऽऽसीन्मम साहाय्यकारिणी ॥
व्यध्वंसयन्मध्य एव कार्यं किञ्चिद् विधिः परम्। महीपतिर्निहितवान् पादौ सुरपतेः पुरे ॥
तां निशम्यैव भरतो विषादविवशोऽभवत् । नूनं स्तब्धोऽभवन्नागो निशम्य हरिगर्जनाम् ॥
हा तात! तात! हा तात! विधायेत्थं समाह्वयम्। व्याकुलः परमो भूत्वा पतति स्म महीतले ॥
भवन्तं हे तात! यान्तमशकं नावलोकितुम् । हे तात! माञ्च रामाय न समर्पितवान् भवान्॥
पुनः स धैर्यमाश्रित्य सावधानः समुत्थितः । अत्रापि ब्रूहि तातमृत्योर्हेतुं जनिप्रदे! ॥
श्रुत्वा पुत्रस्य वचनं तमभाषत कैकेयी । नूनं मर्मस्थलं भित्त्वा तस्मिन् विषमपूरयत् ॥
मूलादेव समारभ्य व्यवहारं निजं समम् । कठोरा कुटिला हृष्टमनसा समवर्णयत् ॥

पितुर्मृतिं व्यस्मरदेव सोऽयम् निशम्य रामस्य गतिं वनाय ।
स्वमेव हेतुं हृदये विदित्वा श्रान्तोऽभवन्मौनमुपाश्रितः सः ॥ १६० ॥

सा सुतं व्याकुलं दृष्ट्वा समारभत बोधनम् । नूनं दाहान्विते स्थाने लवणं समयोजयत् ॥
हे तात ! शोकयोग्यो न वसुधाया अधीश्वरः । सम्प्राप्य सुकृतं कीर्तिं प्राप्नोति स्म तयोः सुखम्॥
फलानि जनुषो जीवन् स सर्वाण्येव लब्धवान् । विबुधानामधीशस्य लोकमन्ते प्रयातवान् ॥
इत्थं विधायाऽनुमानं त्वं शोकं सम्परित्यज । शाधि राज्यं नगर्याश्च सम्भारेण समन्वितः ॥
महीपतिकुमारस्तच्छ्रुत्वा स्तब्धोऽभवत् परम् । परिपक्वे क्षतेऽङ्गारो नूनं निपतितोऽभवत् ॥
स धीरतां समाश्रित्य सोच्छ्वासं वदति स्म ताम् । पापयुक्ते! त्वया सर्वैः प्रकारैर्नाशितं कुलम् ॥

जौं पै कुरुचि रही अति तोही। जनमत काहे न मारे मोही ॥
पेड़ काटि, तैं पालउ सींचा। मीन जिअन, निति बारि उलीचा ॥

दो०—हंसबंसु, दसरथु जनकु, राम - लखन से भाइ।
जननी ! तूँ जननी भई बिधि सन कछु न बसाइ ॥ १६१ ॥

जब तैं कुमति ! कुमत जियँ ठयऊ। खंड-खड होइ हृदय न गयऊ ॥
बर मागत मन भइ नहिं पीरा। गरि न जीह? मुहँ परेउ न कीरा? ॥
भूपँ, प्रतीति तोरि किमि कीन्ही। मरनकाल बिधि मति हरि लीन्ही ॥
बिधिहुँ न नारि-हृदय-गति जानी। सकल कपट - अघ-अवगुन-खानी ॥
सरल, सुसील, धरम - रत राऊ। सो किमि जानै तीय - सुभाऊ ॥
अस को जीव-जंतु जग माहीं। जेहि रघुनाथ प्रानप्रिय नाहीं ? ॥
भे अति अहित रामु तेउ तोही। को तू अरसि, सत्य कहु मोही ॥
जो हसि, सो हसि, मुहँ मसि लाई। आँखि-ओट उठि बैठहि जाई ॥

दो०—राम - बिरोधी हृदय तें, प्रगट कीन्ह बिधि मोहि।
मो समान को पातकी, बादि कहउँ कछु तोहि ॥ १६२ ॥

सुनि सत्रुघुन मातु - कुटिलाई। जरहिं गात रिस, कछु न बसाई ॥
तेहि अवसर, कुबरी तहँ आई। बसन - बिभूषन बिबिध बनाई ॥
लखि, रिस भरेउ लखन-लघु-भाई। बरत अनल, घृत-आहुति पाई ॥
हुमगि लात तकि कूबर मारा। परि मुह-भर महि, करत पुकारा ॥
कूबर टूटेउ, फूट कपारू। दलित दसन, मुख रुधिर-प्रचारू ॥
आह दइअ ! मैं काह नसावा। करत नीक, फलु अनइस पावा ॥
सुनि रिपुहन, लखि नख-सिख-खोटी। लगे घसीटन धरि-धरि झोंटी ॥
भरत दयानिधि दीन्हि छड़ाई। कौसल्या पहिं गे दोउ भाई ॥

दो०—मलिन बसन, बिबरन, बिकल, कृस सरीर, दुख भार।
कनक - कलप - बर - बेलि - बन, मानहुँ हनी तुसार ॥ १६३ ॥

भरतहि देखि, मातु उठि धाई। मुरुछित अवनि परी, झइँ आई ॥
देखत, भरतु बिकल भए भारी। परे चरन तन-दसा बिसारी ॥
मातु ! तात कहँ, देहि देखाई। कहँ सिय, रामु-लखनु दोउ भाई ॥
कैकइ कत जनमी जग-माझा। जौं जनमि त भइ काहे न बाँझा ॥
कुल-कलंकु जेहिं जनमेउ मोही। अपजस-भाजन, प्रियजन-द्रोही ॥
को तिभुवन, मोहि सरिस अभागी। गति असि तोरि, मातु ! जेहि लागी ॥
पितु सुरपुर, बन रघुबर - केतू। मैं केवल सब अनरथ - हेतू ॥
धिग मोहि, भयउँ बेनु-बन आगी। दुसह दाह - दुख - दूषन - भागी ॥

दो०—मातु, भरत के बचन मृदु, सुनि, पुनि उठी सँभारि।
लिए उठाइ, लगाइ उर, लोचन मोचति बारि ॥ १६४ ॥

सरल सुभाय, मायँ हियँ लाए। अति हित, मनहुँ राम फिरि आए ॥
भेंटेउ बहुरि लखन - लघु - भाई। सोकु, सनेहु, न हृदयँ समाई ॥
देखि सुभाउ, कहत सबु कोई। राम - मातु अस काहे न होई ॥
माताँ, भरतु गोद बैठारे। आँसु पोंछि, मृदु बचन उचारे ॥

दुष्टाभिलाषा यद्यासीन्महत्येतादृशी तव । जातस्यैव न मे कस्मादकरोस्त्वं विनाशनम् ।।
पर्यषिञ्चः पलाशं त्वं तं सञ्छिद्य महीरुहम् । जलनिष्कासनं मीनजीवनायाकरोस्तथा ।।

वंशो रवेर्दिग्रथ एव तातः श्रीरामसौमित्रिसमौ च बन्धू ।
जाता प्रसो ! किन्तु मम प्रसूस्त्वं स्वतन्त्रता नास्ति विधेः पुरस्तात् ।। १६१ ।।

हे कुबुद्धे ! यदैव त्वं कुमतं हृदयेऽकरोः । तदैव न कुतो यातं हृदयं मम खण्डताम् ।।
वरौ संयाचमानाया न ते पीडाऽभवत् किमु । गलिता नैव ते जिह्वा कृमयो नापतन् मुखे ।।
विश्वासो विधिना केन तव भूपतिना कृतः । प्रतीयते मृत्युकालेऽपाहरत् तन्मतिं विधिः ।।
ज्ञातवान् न विधाताऽपि योषितो मनसो गतिम् । या खनिः सर्वकपटपापावगुणसंहृतेः ।।
सरलो रम्यचरितो धर्मनिष्ठश्च भूमिपः । स स्वभावं विजानीयाद् विधिना केन योषितः ।।
चराचराणां मध्ये को लोक एतादृशः स्थितः । प्राणतुल्यः प्रियो नास्ति यस्य भानुकुलेश्वरः ।।
जातस्तव स रामोऽपि परमाहितकारकः । किंरूपिणी वर्तसे त्वं सत्यमेवाभिधेहि माम् ।।
या वर्तसे वर्तसे त्वं सुविलिप्य मसीं मुखे । उत्थाय गत्वाऽध्यास्स्व त्वं पृष्ठे नयनयोर्मम ।।

अद्यार्जितं रामविरोधिकुक्षेर्मह्यं यतो नाभिसरोजजातः ।
मया समः पापयुतोऽस्तिकोऽन्यो निरर्थकं त्वां कथयामि किञ्चित् ।। १६२ ।।

जनिप्रदायाः कौटिल्यं निशम्यारिनिषूदनः । अमर्षदह्यमानाङ्गो न किञ्चित्स्ववशोऽप्यभूत् ।।
ततस्तस्मिन्नेव काले कुब्जा तत्र समागमत् । नानाविधानि वस्त्राणि संयोज्याऽलङ्कृतीरपि ।।
समालोक्य क्रोधयुक्तः सञ्जातो लक्ष्मणानुजः । नूनं प्रज्वलितो वह्निः प्राप्नोति स्म घृताहुतिम् ।।
कूबरेऽताडयत् तीव्रं लत्तया स विलोक्य ताम् । मुखाश्रया निपतिता क्रोशन्ती वसुधातले ।।
तस्यास्तु कूबरं भग्नं ललाटं स्फुटितं तथा । दन्ताः प्रभग्ना मुखतो लोहितञ्च प्रवाहितम् ।।
अब्रवीदपि हा धातः ! किं मयास्ति विनाशितम् । कल्याणमेव कुर्वत्या सम्प्राप्तं कुत्सितं फलम् ।।
शत्रुघ्नस्तद्वचः श्रुत्वा ज्ञात्वाऽऽनखशिखं शठाम् । वेणीं धृत्वा पुनर्धृत्वाऽऽरभऽऽतास्या विकर्षणम् ।।
दयानिधानं भरतस्तां ततः पर्यमोचयत् । कौसल्यायाः सन्निकृष्टमैतां द्वावपि बान्धवौ ।।

सा म्लानवस्त्रा विकला विवर्णा दुःखेनपूर्णा कृशगात्रयुक्ता ।
सुवर्णकल्पव्रततिस्त्वरण्ये नूनं तुषारीयविघातयुक्ता ।। १६३ ।।

विलोक्य भरतं माता समुत्थायाऽभ्यधावत । प्रमीलोपागमात् किन्तु पतिता मूर्च्छिताऽवनौ ।।
तां समालोक्य भरतः पर्याप्तं विकलोऽभवत् । अपतत् तच्चरणयोः सुविस्मृतवपुर्दशः ।।
अब्रवीदपि हे मातः ! पितरं मां प्रदर्शय । कुत्र सीता रामचन्द्रो लक्ष्मणश्चापि बान्धवौ ।।
कुतः प्रजाता जगतो मध्ये केकयनन्दिनी । यदि जाता तर्हि कस्मान्न वन्ध्यात्वयुताऽभवत् ।।
या मामसूतान्ववायकलङ्कतनुधारिणम् । अकीर्तेर्भाजनं स्निग्धजनद्रोहस्य कारकम् ।।
मया समानः कोऽन्योऽस्ति त्रिलोक्यां भाग्यवर्जितः । यस्य हेतोरस्ति जाता मातरीदृग् गतिस्तव ।।
पिता सुरपुरं यातो यातो रामस्तथा वनम् । स्थितोऽस्मि केवलमहं सर्वानर्थस्य कारणम् ।।
धिङ् मामहं यत् सञ्जातो वेण्वरण्यधनञ्जयः । पात्रं दुस्सहदाहस्य दुःखदूषणयोरपि ।।

निशम्य माता भरतस्य मृद्वीर्वाचः पुनः सत्वतयोदतिष्ठत् ।
उत्थाप्य वत्सेन युयोज तं सा दृग्युग्मतश्चाश्रुजलं मुमोच ।। १६४ ।।

सरलप्रकृतिर्माता स्वोरसा तमयोजयत् । प्रीत्या परमया नूनं राममेवागतं वनात् ।।
वक्षसा संयुनक्ति स्म ततः सा लक्ष्मणानुजम् । हृदये नैव मातः स्म शोकस्नेहौ तदीयके ।।
विलोक्य तस्याः प्रकृतिं सकलोऽप्यवदज्जनः । न भवेत् केन विधिना रामस्य जननीदृशी ।।
उपवेशयति स्माङ्के माता केकयजासुतम् । प्रोञ्छ्य तल्लोचनजलं वक्ति स्म मृदुलां गिरम् ।।

अजहुँ बच्छ ! बलि, धीरज धरहू । कुसमउ समुझि, सोक परिहरहू ॥
जनि मानहु हियँ, हानि-गलानी । काल-करम-गति अघटित जानी ॥
काहुहि दोसु देहु जनि ताता ! । भा मोहि सब बिधि बाम बिधाता ॥
जो एतेहुँ दुख मोहि जिआवा । अजहुँ को जानइ, का तेहि भावा ॥

दो०—पितु - आयस, भूषन - बसन, तात ! तजे रघुबीर ।
बिसमउ, हरषु, न हृदयँ कछु पहिरे बलकल-चीर ॥ १६५ ॥

मुख प्रसन्न, मन रंग न रोषू । सब कर, सब बिधि करि परितोषू ॥
चले बिपिन, सुनि, सिय-सँग लागी । रहइ न राम - चरन - अनुरागी ॥
सुनतहिं, लखनु चले उठि साथा । रहहिं न, जतन किए रघुनाथा ॥
तब रघुपति सबही सिरु नाई । चले, संग सिय, अरु लघु भाई ॥
रामु, लखनु, सिय बनहि सिधाए । गइउँ न संग, न प्रान पठाए ॥
यहु सबु भा इन्ह आँखिन्ह आगें । तउ न तजा तनु, जीव अभागें ॥
मोहि न लाज निज नेहु निहारी । राम-सरिस सुत मैं महतारी ॥
जिऐ, मरै, भल भूपति जाना । मोर हृदय सत-कुलिस समाना ॥

दो०—कौसल्या के बचन सुनि, भरत - सहित रनिवासु ।
ब्याकुल बिलपत, राजगृह, मानहुँ सोक - नेवासु ॥ १६६ ॥

बिलपहिं बिकल भरत दोउ भाई । कौसल्याँ लिए हृदय लगाई ॥
भाँति अनेक भरतु समुझाए । कहि बिबेकमय बचन सुनाए ॥
भरतहुँ मातु सकल समुझाईं । कहि पुरान-श्रुति-कथा सुहाईं ॥
छल-बिहीन, सुचि, सरल, सुबानी । बोले भरत, जोरि जुग पानी ॥
जे अघ, मातु - पिता - सुत - मारें । गाइ - गोठ, महिसुर-पुर जारें ॥
जे अघ, तिय - बालक - बध कीन्हें । मीत - महीपति माहुर दीन्हें ॥
जे पातक - उपपातक अहहीं । करम-बचन-मन-भव कबि कहहीं ॥
ते पातक मोहि होहुँ बिधाता ! । जौं यहु होइ मोर मत माता ! ॥

दो०—जे परिहरि हरि-हर-चरन, भजहिं भूतगन घोर ।
तेहि कइ गति मोहि देउ बिधि, जौं जननी ! मत मोर ॥ १६७ ॥

बेचहिं बेदु, धरमु दुहि लेहीं । पिसुन, पराय पाप कहि देहीं ॥
कपटी, कुटिल, कलहप्रिय, क्रोधी । बेद - बिदूषक, बिस्व - बिरोधी ॥
लोभी, लंपट, लोलुपचारा । जे ताकहिं परधनु, परदारा ॥
पावौं मैं तिन्ह कै गति घोरा । जौं जननी ! यहु संमत मोरा ॥
जे नहिं साधुसंग - अनुरागे । परमारथ - पथ - बिमुख, अभागे ॥
जे न भजहिं हरि, नर-तनु पाई । जिन्हहि न हरि-हर-सुजसु सोहाई ॥
तजि श्रुति-पंथु, बाम पथ चलहीं । बंचक, बिरचि बेष, जगु छलहीं ॥
तिन्ह कै गति मोहि संकर देऊ । जननी ! जौं यहु जानौं भेऊ ॥

दो०—मातु, भरत के बचन सुनि, साँचे, सरल, सुभायँ ।
कहति, राम-प्रिय तात ! तुम्ह, सदा बचन-मन-कायँ ॥ १६८ ॥

राम प्रान तेहुँ, प्रान तुम्हारे । तुम्ह रघुपतिहि प्रान तेहुँ प्यारे ॥
बिधु बिष चवै, स्रवै हिमु आगी । होइ बारिचर बारि - बिरागी ॥

हे वत्स! निक्षिपामि त्वां धैर्यमद्यापि संश्रय। कुत्सितं समयं ज्ञात्वा शोकस्य त्यागमाचर॥
चित्ते हानिं तथा ग्लानिं स्वकीये मा विचिन्तय। कर्मणामपि कालस्य विज्ञायाऽघटितां गतिम्॥
हे तात! मा प्रदेहि त्वं कस्मैचिदपि दूषणम्। मह्यं प्रकारैः सकलैर्विपरीतोऽभवद् विधिः॥
यदीदृशेऽपि दुःखे मां जीवितामकरोद् विधिः। तर्हि को वेत्ति यत् तस्य वाञ्छितं वर्ततेऽत्र किम्॥

तातज्ञया वस्त्रविभूषणानि समत्यजत् तात! रघुप्रवीरः।
न विस्मयः कोऽपि च तस्य हर्षश्चित्ते धृते वल्कलचीरजाते॥ १६५॥

मुखं प्रसन्नं तस्यासीद् रागरोषौ न मानसे। सर्वैः प्रकारैः सर्वेषां परितोषं विधाय सः॥
व्रजति स्म वनं तच्च श्रुत्वा सीता सहाभवत्। नाशक्नोत् तं विना स्थातुं सा तत्पादानुरागिणी॥
इति श्रुत्वैव सौमित्रिरगादुत्थाय संमतः। यत्ने कृतेऽपि रामेण न गेहे तिष्ठति स्म सः॥
प्रणमय्य ततः शीर्षं सर्वेभ्यो रघुनायकः। अचलत् सीतया भ्रात्रा लक्ष्मणेन च संयुतः॥
रामः सुमित्रातनयो वैदेही चागमन् वनम्। किन्तु नाहं गता साकं न प्राणाः प्रेषिता मया॥
इदं सर्वं जायते स्म नेत्रयोरनयोः पुरः। तथाप्यभाग्यवान्जीवश्शरीरं न समत्यजत्॥
स्वकीयं स्नेहमालोक्य मम लज्जा न जायते। रामेण सदृशः पुत्रो जननी सदृशी मया॥
सम्यग् विज्ञातवान् भूपो जननं मरणं तथा। कुलिशानां शतेनैव सदृशं मम मानसम्॥

रामप्रसोरुक्तिमिमां निशम्य राज्ञीनिवासो भरतेन साकम्।
वैकल्यमाप्त्वा व्यलपत् तदानीं महीशगेहं ननु शोकगेहम्॥ १६६॥

बन्धू भरतशत्रुघ्नौ खिन्नौ व्यलपतामुभौ। ततस्तौ रामजननी स्वोरसा समयोजयत्॥
प्राबोधयत् सा भरतं प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः। अश्रावयत् समुच्चार्य विवेकजनिका गिरः॥
भरतोऽपि समा मातॄर्विधत्ते स्म प्रबोधिताः। सुशोभनाः कथाः प्रोच्य पुराणश्रुतिसङ्गताः॥
छलेन वर्जितां पूतां सरलां शोभनां गिरम्। प्रभाषते स्म भरतः पुटीकृतकरद्वयः॥
यत् पापं मातरं हत्वा पितरं तनुसम्भवम्। शाला गवां भूमिदेवनगरीश्च प्रदह्य यत्॥
यत् पापं स्याद् बालकानां स्त्रीणामपि वधे कृते। वयस्याय महीपाय प्रदत्ते गरले च यत्॥
वर्तन्ते यानि पापानि चोपपापानि यान्यपि। कर्मवाक्चित्तजातानि ब्रुवते यानि पण्डिताः॥
तानि सर्वाणि पापानि मम सन्तु प्रजापते! । मतं मम भवेन्मातर्यद्यस्मिन् कृतकर्मणि॥

त्यक्त्वा पदान्यच्युतशर्वयोर्ये घोराकृतीन् भूतगणान् भजन्ति।
तेषां गतिं यच्छतु मे विधाता मतं यदि स्यान्मम मातरत्र॥ १६७॥

विक्रीणन्ति य आम्नायं तथा धर्मं दुहन्ति ये। पिशुनत्वेन ये युक्ता भाषन्ते परकिल्बिषम्॥
छलिनः कुटिला ये च क्रोधिनः कलहप्रियाः। वेदनिन्दाप्रवक्तारः सर्वलोकविरोधिनः॥
लोभिनो लम्पटा ये च लोलुपाचारतत्पराः। कुदृष्ट्या ये विलोकन्ते परद्रव्यं परास्त्रियः॥
भोगकर्ता भविष्यामि तेषां घोरगतेरहम्। एतद् यदि स्याज्जननि! कथञ्चिदपि मे मतम्॥
साधूनां सङ्गतौ येषामनुरागो न वर्तते। परमार्थस्मृतेर्ये च विमुखा भाग्यवर्जिताः॥
लब्ध्वापि मानुषं देहं माधवं न भजन्ति ये। न येभ्यो रोचते विष्णोर्गिरिशस्यापि सद् यशः॥
सन्त्यज्य वैदिकं मार्गं वाममार्गे चलन्ति ये। वञ्चका वेषकर्तारश्छलयन्ति जगच्च ये॥
हिमाचलसुताधीशो गतिं तेषां ददातु मे। कमपि ज्ञातवानेतं भेदं जननि! यद्यहम्॥

श्रुत्वा गिरस्ता भरतस्य माता स्वभावसत्याः सरलस्वरूपाः।
वक्ति स्म रामप्रिय एव तात वाक्कायचित्तैरसि सर्वदा त्वम्॥ १६८॥

तुभ्यं तु वर्तते रामः प्राणेभ्योऽप्यधिकः प्रियः। त्वञ्च राघवनाथाय प्राणेभ्योऽप्यधिकः प्रियः॥
स्रवेद् विषं सुधारश्मेः स्रवेद् वैश्वानरो हिमात्। वार्जीवनसमायुक्ता भवेयुर्वार्विरागिणः॥

भएँ ग्यानु, बरु मिटै न मोहू। तुम्ह रामहि प्रतिकूल न होहू॥
मत तुम्हार यहु, जो जग कहहीं। सो सपनेहुँ सुख-सुगति न लहहीं॥
अस कहि मातु, भरतु हियँ लाए। थन पय स्रवहिं, नयन जल छाए॥
करत बिलाप बहुत अेहि भाँती। बैठेंहि बीति गई सब राती॥
बामदेउ बसिष्ठ तब आए। सचिव-महाजन सकल बोलाए॥
मुनि बहु भाँति भरत उपदेसे। कहि परमारथ-बचन, सुदेसे॥

दो०—तात ! हृदयँ धीरजु धरहु, करहु जो अवसर आजु।
उठे भरत, गुर-बचन सुनि, करन कहेउ सबु साजु॥ १६९॥

नृप-तनु बेद-बिदित अन्हवावा। परम बिचित्र बिमानु बनावा॥
गहि पद, भरत, मातु, सब राखी। रहीं रानि दरसन-अभिलाषी॥
चंदन-अगर-भार बहु आए। अमित अनेक सुगंध सुहाए॥
सरजु-तीर रचि चिता बनाई। जनु सुरपुर-सोपान सुहाई॥
अेहि बिधि दाहक्रिया सब कीन्ही। बिधिवत न्हाइ तिलांजुलि दीन्ही॥
सोधि सुमृति, सब बेद-पुराना। कीन्ह भरत, दसगात बिधाना॥
जहँ-जहँ, मुनिबर आयसु दीन्हा। तहँ, तस, सहस भाँति सबु कीन्हा॥
भए बिसुद्ध, दिए सब दाना। धेनु, बाजि, गज, बाहन नाना॥

दो०—सिंघासन, भूषन, बसन, अन्न, धरनि, धन, धाम।
दिए भरत, लहि भूमिसुर, भे परिपूरन काम॥ १७०॥

पितु-हित भरत कीन्हि जसि करनी। सो मुख लाख जाइ नहिं बरनी॥
सुदिनु सोधि, मुनिबर तब आए। सचिव, महाजन, सकल बोलाए॥
बैठे राजसभाँ सब जाई। पठए बोलि, भरत दोउ भाई॥
भरतु, बसिष्ठ निकट बैठारे। नीति-धरममय बचन उचारे॥
प्रथम कथा सब मुनिबर बरनी। कैकइ कुटिल कीन्हि जसि करनी॥
भूप-धरमब्रतु-सत्य सराहा। जेहि तनु परिहरि, प्रेमु निबाहा॥
कहत राम-गुन-सील-सुभाऊ। सजल नयन, पुलकेउ मुनिराऊ॥
बहुरि लखन-सिय-प्रीति बखानी। सोक-सनेह-मगन मुनि ग्यानी॥

दो०—सुनहु भरत ! भावी प्रबल, बिलखि कहेउ मुनिनाथ।
हानि, लाभु, जीवनु, मरनु, जसु, अपजसु, बिधि-हाथ॥ १७१॥

अस बिचारि, केहि देइअ दोसू। ब्यरथ काहि पर कीजिअ रोसू॥
तात ! बिचारु करहु मन माहीं। सोच-जोगु दसरथु नृपु नाहीं॥
सोचिअ बिप्र जो बेद-बिहीना। तजि निज धरमु, बिषय-लयलीना॥
सोचिअ नृपति जो नीति न जाना। जेहि न प्रजा प्रिय प्रान-समाना॥
सोचिअ बयसु कृपन-धनवानू। जो न अतिथि-सिव-भगति-सुजानू॥
सोचिअ सूद्रु बिप्र-अवमानी। मुखर, मानप्रिय, ग्यान-गुमानी॥
सोचिअ पुनि पति-बंचक नारी। कुटिल, कलहप्रिय, इच्छाचारी॥
सोचिअ बटु, निज ब्रतु परिहरई। जो नहिं गुर-आयसु अनुसरई॥

दो०—सोचिअ गृही जो मोह बस, करइ करम-पथ त्याग।
सोचिअ जती प्रपंच-रत, बिगत-बिबेक-बिराग॥ १७२॥

बोधे कदाचिज्जातेऽपि न भवेन्मोहनाशनम् । रामस्य प्रतिकूलस्त्वं कदाचिदपि नो भवेः ॥
ये केऽपि लोके ब्रुवते यत् कर्मेदं मतं तव । स्वप्नेऽपि ते लभन्ते न सुखं वा शोभनां गतिम् ॥
इत्युक्त्वा भरतं माता स्वोरसा समयोजयत् । स्रुतं स्तनद्वयाद् दुग्धं जलं पूर्णञ्च नेत्रयोः ॥
विधिनानेन बहुधा कुर्वतां परिदेवनम् । व्यत्ययादुपविष्टानां सकलापि निशीथिनी ॥
वामदेवो वसिष्ठश्च तदा तत्र समागताः । तौ समाह्वयतां सर्वान् सचिवांश्च महाजनान् ॥
वसिष्ठर्षिर्बहुविधं भरतं समुपादिशत् । परमार्थनिबद्धोक्तीः प्रभाष्य समयोचिताः ॥

हे तात ! धैर्यं हृदये श्रयस्व कुर्वद्य यस्याचरणस्य कालः ।
श्रुत्वा गुरूक्तिं भरतः समुत्थ आज्ञापयत् कर्तुमशेषसज्जाम् ॥ १६९ ॥

वेदोक्तेन विधानेन स्वापिता भूपतेस्तनुः । विमानमद्भुततमं नानावर्णं व्यरच्यत ॥
भरतोऽस्थापयन्मातॄर्गृहीत्वा चरणान् समाः । रामावलोकनेच्छातो राज्योऽरक्षन् स्वजीवनम् ॥
आनीता बहवोभाराश्चन्दनागुरुसङ्गताः । असीमानेकसद्गन्धयुक्ताः परमशोभनाः ॥
प्रतीरे सरयूनद्याश्चिता सुरचिताऽभवत् । नूनं सुपर्वलोकस्य सोपानानां परम्परा ॥
अनेन विधिना दाहक्रिया सम्पादिता समा । स्नात्वा यथाविधि समैर्दीयते स्म तिलाञ्जलिः ॥
सकलानि विचार्यैव पुराणानि श्रुतिस्मृतीः । विधानं दशगात्राणां भरतः समपादयत् ॥
यत्रादेशं ददाति स्म यादृग्रूपं मुनीश्वरः । सहस्रविधिभिस्तत्र तादृक् सर्वं व्यधत्त सः ॥
विशुद्धः सन् ददाति स्म दानानि सकलान्यपि । धेनूंस्तुरङ्गमान् नागान् वाहनानि बहून्यपि ॥

सिंहासनं भूषणवस्त्रजातमन्नं महीं द्रव्यमगारवृन्दम् ।
दत्ते स्म चेत्थं भरतो द्विजास्तत् सम्प्राप्य जाताः परिपूर्णकामाः ॥ १७० ॥

जनिप्रदाय भरतः कर्मपुञ्जं व्यधत्त यम् । न शक्यते स गदितुं मुखैर्लक्षाधिकैरपि ॥
समागच्छन् मुनिवरो भद्रं निर्णीय वासरम् । महाजनान् स सचिवानाह्वयत् सकलानपि ॥
संसदं भूमिपालस्य प्रगत्योपाविशन् समे । बन्धू भरतशत्रुघ्नौ समैर्हूतावुभावपि ॥
वसिष्ठोऽध्यासयत् स्वस्य समीपे भरतं ततः । नीतिपूर्णां धर्मपूर्णां भारतीरुदचारयत् ॥
कथां समग्रां प्रथमं प्राभाषत मुनीश्वरः । यादृशं कुटिलं कर्म व्यदधात् केकयात्मजा ॥
धर्मव्रतं तथा सत्यं प्राशंसद् वसुधापतेः । कलेवरं परित्यज्य प्रेम निर्वहति स्म यः ॥
गुणान् शीलं स्वभावञ्च रामचन्द्रस्य वर्णयन् । मुनीश्वरः साम्बुदृष्टी रोमाञ्चिततनुस्तथा ॥
तत्पश्चाद् वर्णयन् प्रेम जानक्या लक्ष्मणस्य च । मुनिर्बोधयुतोऽप्यासीन्निमग्नः शोकमोहयोः ॥

अतीव शक्त भरतास्ति दैवमित्यब्रवीद् दुःखयुतो मुनीशः ।
लाभक्षयौ जीवनकालधर्मौ विधेः करे सन्ति च कीर्त्यकीर्ती ॥ १७१ ॥

इत्थं विचारं सम्पाद्य कस्मै दोषः प्रदीयताम् । निरर्थमेव क्रियतां कतरस्मिज्जने च रुट् ॥
सम्पादय विचारं त्वं हे तात ! निजमानसे । न वर्तते शोकयोग्य आशारथमहीपतिः ॥
वर्तते शोकयोग्यः स विप्रो यो वेदवर्जितः । यश्च त्यक्त्वा निजं धर्मं विषयासक्तमानसः ॥
स शोकयोग्यो नृपतिर्नीतिं जानाति नैव यः । न वर्तन्ते प्रजा यस्मै निजप्राणसमाः प्रियाः ॥
स वर्तते शोकयोग्यो वैश्यो यः कृपणो धनी । अतिथीनां शिवस्यापि भक्तो न कुशलोऽस्ति यः ॥
स शोकयोग्यः शूद्रो यो भूमिदेवापमानकृत् । मुखरः प्रियसम्मानो ज्ञानाहङ्कारसंयुतः ॥
किञ्च सा शोकयोग्यास्ति नारी या पतिवञ्चिका । स्वेच्छाचारवती या च कुटिला कलहप्रिया ॥
ब्रह्मचारी शोकयोग्यः सोऽस्ति त्यक्तव्रतोऽस्ति यः । न विधत्तेऽनुसरणं स्व गुरोः शासनस्य यः ॥

शोच्यो गृही सोऽस्ति वशे स्थितः सन् मोहस्य यः कर्मपथं जहाति ।
शोच्यः स भिक्षुर्निरतः प्रपञ्चे सन्त्यक्तवैराग्यविबोधको यः ॥ १७२ ॥

बैखानस सोइ सोचै - जोगू। तपु बिहाइ जेहि भावइ भोगू॥
सोचिअ पिसुन अकारन क्रोधी। जननि - जनक - गुर - बंधु - बिरोधी॥
सब बिधि सोचिअ पर-अपकारी। निज तनु-पोषक, निरदय भारी॥
सोचनीय सबहीं बिधि सोई। जो न छाड़ि छलु हरि-जन होई॥
सोचनीय नहिं कोसलराऊ। भुवन चारिदस प्रगट प्रभाऊ॥
भयउ, न अहइ, न अब होनिहारा। भूप, भरत! जस पिता तुम्हारा॥
बिधि - हरि - हरु - सुरपति - दिसिनाथा। बरनहिं सब दसरथ - गुन - गाथा॥

दो०—कहहु तात! केहि भाँति, कोउ, करिहि बड़ाई तासु।
राम, लखन, तुम्ह, सत्रुहन-सरिस सुअन सुचि जासु॥ १७३॥

सब प्रकार भूपति बड़भागी। बादि बिषादु करिअ तेहि लागी॥
यह सुनि-समुझि, सोचु परिहरहू। सिर धरि राज-रजायसु करहू॥
रायँ, राजपदु तुम्ह कहुँ दीन्हा। पिता-बचनु फुर चाहिअ कीन्हा॥
तजे रामु जेहिं बचनहिं लागी। तनु परिहरेउ राम - बिरहागी॥
नृपहि बचन प्रिय, नहिं प्रिय प्राना। करहु तात! पितु-बचन प्रवाना॥
करहु सीस धरि भूप - रजाई। हइ तुम्ह कहँ सब भाँति भलाई॥
परसुराम पितु - अग्या राखी। मारी मातु, लोक सब साखी॥
तनय - जजातिहि जौबनु दयऊ। पितु-अग्याँ अघ-अजसु न भयऊ॥

दो०—अनुचित-उचित बिचारु तजि, जे पालहिं पितु-बैन।
ते भाजन सुख-सुजस के, बसहिं अमरपति-ऐन॥ १७४॥

अवसि नरेस - बचन फुर करहू। पालहु प्रजा, सोकु परिहरहू॥
सुरपुर, नृपु पाइहि परितोषू। तुम्ह कहुँ सुकृतु-सुजसु, नहिं दोषू॥
बेद - बिदित संमत सबही का। जेहि पितु देइ, सो पावइ टीका॥
करहु राजु, परिहरहु गलानी। मानहु मोर बचन, हित जानी॥
सुनि, सुखु लहब राम - बैदेहीं। अनुचित कहब न पंडित केहीं॥
कौसल्यादि सकल महतारीं। तेउ प्रजा-सुख होहिं सुखारीं॥
मरम तुम्हार - राम कर जानिहि। सो सब बिधि तुम्ह सन भल मानिहि॥
सौंपेहु राजु, राम के आएँ। सेवा करेहु सनेह सुहाएँ॥

दो०—कीजिअ गुर आयसु अवसि, कहहिं सचिव कर जोरि।
रघुपति आएँ, उचित जस, तस, तब, करब बहोरि॥ १७५॥

कौसल्या धरि धीरजु कहई। पूत! पथ्य गुर - आयसु अहई॥
सो आदरिअ, करिअ हित मानी। तजिअ बिषादु काल-गति जानी॥
बन रघुपति, सुरपुर नरनाहू। तुम्ह एहि भाँति तात! कदराहू॥
परिजन, प्रजा, सचिव, सब अंबा। तुम्हही सुत! सब कहँ अवलंबा॥
लखि बिधि बाम, कालु-कठिनाई। धीरजु धरहु, मातु बलि जाई॥
सिर धरि गुर - आयसु अनुसरहू। प्रजा पालि, परिजन-दुखु हरहू॥
गुर के बचन, सचिव-अभिनंदनु। सुने भरत, हिय-हित जनु चंदनु॥
सुनी बहोरि, मातु - मृदु - बानी। सील - सनेह - सरल - रस - सानी॥

स वर्तते शोकयोग्यो वानप्रस्थाश्रमान्वितः । तपश्चर्यां परित्यज्य भोगा यस्य प्रिया स्थिताः ॥
स शोच्यो योऽस्ति पिशुनो विना हेतुञ्च कुप्यति । मातुः पितुर्गुरोर्बन्धोरपि द्रोहं करोति यः ॥
स वर्तते शोकयोग्यः परेभ्योऽपकरोति यः । निर्दयो भीषणाकारः स्ववपुःपोषकश्च यः ॥
स वर्तते शोकयोग्यः प्रकारैः सकलैरपि । यश्छलं सम्परित्यज्य भवेन्नैव हरेर्जनः ॥
कोसलानामधिपतिः शोकयोग्यो न वर्तते । चतुर्दशसु लोकेषु प्रभावो यस्य विश्रुतः ॥
नाभवन्नैव भवति नाधुना च भविष्यति । अभवद् यादृशो भूपो भरत! त्वज्जनिप्रदः ॥
विधी रमेशो गिरिशस्त्रिदिवेशो दिगीश्वराः । आशारथगुणाख्यानं वर्णयन्त्यखिला अपि ॥

प्रब्रूहि हे तात! कथञ्च कोऽपि तस्य प्रशंसां विदधातुमीशः ।
श्रीरामसौमित्रिरिपुघ्नयुग्मतूसमाः सुता यस्य पवित्ररूपाः ॥ १७३ ॥

भूपो महाभाग्ययुक्तो वर्तते सर्वरीतिभिः । विषादकरणं तस्मै वर्ततेऽर्थविवर्जितम् ॥
इदं निशम्य विज्ञाय शोकस्य त्यागमाचर । आज्ञां वसुमतीशस्य मूर्ध्नि संस्थाप्य चाचर ॥
महीपालपदं तुभ्यं महीपालोऽस्ति दत्तवान् । करणीया त्वया सत्या जनकस्य सरस्वती ॥
यो वाक्यस्थापनायैव रामचन्द्रं समत्यजत् । रामचन्द्रवियोगाग्नौ शरीरमजुहोन्निजम् ॥
प्रियमासीद् वचो राज्ञे नाभवन्नसवः प्रियाः । जनकस्य वचस्तात! सत्यमेव कुरुष्व तत् ॥
कुरुष्व शीर्षे संस्थाप्य महीपालस्य शासनम् । वर्तते तव कल्याणमस्मिन्सकलरीतिकम् ॥
अपालयज्जन्मदातुराज्ञां रामः कुठारवान् । जन्मदात्रीं निहन्ति स्म साक्षिणः सकला जनाः ॥
ययातये तनूजातः प्रददाति स्य यौवनम् । नाभूतां पितुरादेशात् तस्याघोऽप्ययशस्तथा ॥

त्यक्त्वोचितत्वानुचितत्वचिन्तां ये तातवाचं परिपालयन्ति ।
भवन्ति सत्कीर्तिसुखालयास्ते वसन्ति देवाधिपधाम्नि चैव ॥ १७४ ॥

अवश्यमेव तत् सत्यं वचनं कुरु भूपतेः । सम्परित्यज शोकं त्वं प्रजानां पालनं कुरु ॥
इत्थं कृते सुरपुरे नृपस्तोषमवाप्स्यति । सुकृतं सुयशोऽपि त्वं नव दोषमवाप्स्यसि ॥
आम्नायसम्मतमिदं सर्वेषामपि सम्मतम् । यद् यस्मै यच्छति पिता स एवाप्नोति राट्पदम् ॥
शासनं कुरु राज्यस्य ग्लानिं त्वं सम्परित्यज । कल्याणकारकं ज्ञात्वा स्वीकुरु व्याहृतं मम ॥
इदं निशम्य लप्स्येते सुखं सीतारघूत्तमौ । औचित्यरहितं कोऽपि पण्डितो नैव वक्ष्यति ॥
कौसल्याप्रमुखा याश्च वर्तन्ते मातरः समाः । प्रजाजनानां सौख्यात् ता भविष्यन्ति सुखान्विताः ॥
सम्बन्धं तव रामस्य श्रेष्ठं यः कोऽपि वेत्स्यति । त्वत्तः स वेत्स्यति हितं प्रकारैः सकलैरपि ॥
रामचन्द्रे परायाते राज्यं तस्मै समर्पय । तथा रम्येण हार्देन कुरु तस्यैव सेवनम् ॥

आज्ञां गुरोः पालयतामवश्यं मन्त्र्युत्तमाः साञ्जलयोऽन्ववोचन् ।
रामे समेतेऽस्त्युचितं यथैव तदा विधत्तां सकलं तथैव ॥ १७५ ॥

कृत्वाऽऽश्रयं धीरतायाः कौसल्या समभाषत । हे पुत्र! भद्रङ्करणं वर्तते शासनं गुरोः ॥
कर्तव्यं तस्य सम्मानं विधेयं शं प्रबुध्य च । विषादोऽपि परित्याज्यो ज्ञात्वा गतिमनेहसः ॥
वनेऽस्ति राघवाधीशः सुरेशत्वं गतो नृपः । भवस्यनेन विधिना तात! त्वमपि कातरः ॥
कुटुम्बिनां समाम्बानां प्रजानां मन्त्रिणामपि । त्वमेव वर्तसे तात! सकलानां समाश्रयः ॥
वीक्ष्य वामं विधातारं कालस्यापि कठोरताम् । धैर्यमाश्रय माता स्वां निक्षेपं कुरुते त्वयि ॥
शीर्षे धृत्वा गुरोराज्ञां तदीयानुसृतिं कुरु । प्रजानां पालनं कृत्वा दुःखं हर कुटुम्बिनाम् ॥
गुरोर्वाचं तदीयञ्च सचिवोक्ताभिनन्दनम् । अशृणोद् भरतो नूनं निजचित्ताय चन्दनम् ॥
शृणोति स्म ततो मातुर्मार्दवेण युतां गिरम् । रसे निमग्नां शीलस्य स्नेहसारल्ययोरपि ॥

छं०—सानी सरल-रस मातु-बानी सुनि, भरत ब्याकुल भए।
लोचन-सरोरुह स्रवत, सींचत बिरह-उर-अंकुर नए ॥
सो दसा देखत, समय तेहि, बिसरी सबहि सुधि देह की।
तुलसी, सराहत सकल सादर, सीवँ सहज सनेह की ॥

सो०—भरतु, कमल कर जोरि, धीर-धुरंधर, धीर धरि।
बचन अमिअँ जनु बोरि, देत उचित उत्तर सबहि ॥ १७६ ॥

मासपारायण, अठारहवाँ विश्राम

मोहि उपदेसु दीन्ह गुर नीका। प्रजा, सचिव, संमत सबही का ॥
मातु उचित धरि आयसु दीन्हा। अवसि सीस धरि चाहउँ कीन्हा ॥
गुर-पितु-मातु-स्वामि-हित-बानी। सुनि, मन मुदित करिअ, भलि जानी ॥
उचित कि अनुचित किएँ बिचारू। धरमु जाइ, सिर पातक भारू ॥
तुम्ह तौ देहु सरल सिख सोई। जो आचरत, मोर भल होई ॥
जद्यपि यह समुझत हउँ नीकें। तदपि होत परितोषु न जी कें ॥
अब तुम्ह बिनय मोरि सुनि लेहू। मोहि अनुहरत, सिखावनु देहू ॥
ऊतरु देउँ, छमब अपराधू। दुखित-दोष-गुन गनहिं न साधू ॥

दो०—पितु सुरपुर, सिय-रामु बन, करन कहहु मोहि राजु।
ऐहितें जानहु मोर हित, कै आपन बड़ काजु ॥ १७७ ॥

हित हमार सियपति-सेवकाईं। सो हरि लीन्ह मातु-कुटिलाईं ॥
मैं अनुमानि दीख मन माहीं। आन उपायँ, मोर हित नाहीं ॥
सोक-समाजु-राजु-केहि लेखें। लखन-राम-सिय-बिनु-पद देखें ॥
बादि बसन-बिनु भूषन-भारू। बादि बिरति-बिनु ब्रह्मबिचारू ॥
सरुज सरीर, बादि बहु भोगा। बिनु हरि-भगति, जायँ जप-जोगा ॥
जायँ जीव-बिनु, देह सुहाई। बादि मोर सबु, बिनु-रघुराई ॥
जाउँ राम-पहिं, आयसु देहू। एकहिं आँक मोर हित एहू ॥
मोहि नृप करि, भल आपन चहहू। सोउ सनेह-जड़ता-बस कहहू ॥

दो०—कैकेई-सुअ, कुटिलमति, राम-बिमुख, गत लाज।
तुम्ह चाहत सुखु मोहबस, मोहि से अधम कें राज ॥ १७८ ॥

कहउँ साँचु, सब सुनि पतिआहू। चाहिअ धरमसील नरनाहू ॥
मोहि राजु हठि देइहहु जबहीं। रसा रसातल जाइहि तबहीं ॥
मोहि समान को पाप-निवासू। जेहि लगि सीय-राम-बनबासू ॥
रायँ, राम कहुँ काननु दीन्हा। बिछुरत, गमनु अमरपुर कीन्हा ॥
मैं सठु, सब अनरथ कर हेतू। बैठ, बात सब सुनउँ सचेतू ॥
बिनु-रघुबीर बिलोकि अबासू। रहे प्रान, सहि जग-उपहासू ॥
राम पुनीत, बिषय-रस-रूखे। लोलुप भूमि-भोग के भूखे ॥
कहँ-लगि कहौं हृदय-कठिनाई। निदरि कुलिसु, जेहिं लही बड़ाई ॥

अजीहम्य सब्रसाप्लुतां गिरं प्रभोः स्वकर्णगां विधाय विक्लवोऽभवत् तदैव केकयीसुतः ।
विलोचनारविन्दके तदीयके स्नुतौ रते असिञ्चतां हृदि स्थितं वियोगनूतनाङ्कुरम् ॥

विलोक्य तस्य तां दशां क्षणे तथास्वरूपके समैनिरीक्षणे रतैर्वपुर्दशापि विस्मृता ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति सादरं समे सजातहार्दसीमसत्प्रशंसनं समाचरन् ॥

पुटाम्भोजहस्तदा कैकयीजः सुधीराग्रणीः सत[illegible]श्रित्य धैर्यम् ।
सुधासम्प्लुतां नूनमापाद्य वाचं समेभ्योऽप्रदत्तोत्तरं योग्यरूपम् ॥ १७६ ॥

मासपारायणे अष्टादशो विश्रामः सम्पूर्णः

सुरम्यमुपदेशं मे गुरुरस्ति प्रदत्तवान् । प्रजानां सचिवानाञ्च सर्वेषामपि सम्मतम् ॥
माताऽपि योग्यं विज्ञाय प्रददाति स्म शासनम् । अवश्यं कर्तुमिच्छामि तन्निधाय स्वमस्तके ॥
गुरोः पितुस्तथा मातुः स्वामिनः सुहृदो वचः । निशम्य हृष्टमनसा सुष्ठु ज्ञात्वा समाचरेत् ॥
योग्यताऽयोग्यताबद्धं विचारं कुरुते यदि । तर्हि धर्मो नाशमेति महन् मूर्ध्न्येति पातकम् ॥
भवांस्तु मह्यं तामेव साध्वीं शिक्षां प्रयच्छति । जायेत मम कल्याणं यस्या आचरणे कृते ॥
यद्यप्यहं विजानामि सम्यगेनां परिस्थितिम् । परितोषो न भवति तथापि मम चेतसि ॥
कुर्वन्त्विदानीं श्रुतिगां भवन्तः प्रार्थनां मम । यन् मद्योग्यत्वानुसारं मह्यं ददतु शिक्षणम् ॥
उत्तरं यत् प्रयच्छामि तं मन्तुं मर्षयन्तु मे । दुःखितस्य गुणान् दोषान् गणयन्ति न साधवः ॥

नाके पिताऽरण्यगजानकीशौ मां राज्यशिष्ट्यै ब्रुवते भवन्तः ।
अत्रात्र जानन्ति हितं भवन्तः कार्यं विशालं निजमेव किं वा ॥ १७७ ॥

सीतापतेः सेवकत्वे कल्याणं मम वर्तते । अपाहरत् तदाकृष्य कुटिलत्वं प्रभोर्मम ॥
कृत्वाऽनुमानं हृदये समालोकितवानहम् । यदन्येन प्रयत्नेन कल्याणं मे न वर्तते ॥
शोकवृन्दात्मकस्यास्य राज्यस्य गणनास्ति का । पदान्यदृष्ट्वा सौमित्रेर्जानकीरघुनाथयोः ॥
यथा विना वाससाऽस्ति भूषाभारो निरर्थकः । वैराग्येण विना ब्रह्मविचारोऽपि निरर्थकः ॥
रोगग्रस्तशरीराय नाना भोगा निरर्थकाः । विना भक्त्या माधवस्य जपयोगौ निरर्थकौ ॥
विना जीवेन ललिता तनुरस्ति निरर्थिका । रघवीशेन विना सर्वं वर्ततेऽर्थविवर्जितम् ॥
आदेशं मे प्रयच्छन्तु यानि रामस्य सन्निधिम् । अस्मिन्नेवैकले भद्रं वर्तते मे सुनिश्चितम् ॥
स्वं शं भवन्तो वाञ्छन्ति मां विधाय महीपतिम्। भवन्तस्तदपि स्नेहान्मोहाच्च कथयन्ति माम् ॥

सुदुश्चितः केकयजासुतस्य रामात् पराचो निरपत्रपस्य ।
सुखेच्छवो मोहवशा भवन्तः सन्तीह राज्येन ममाधमस्य ॥ १७८ ॥

सत्यं वच्मि भवन्तो मे श्रुत्वेदं विश्वसन्तु च । धर्माचरणवानेव नराणामधिपो भवेत् ॥
यदैव सहठै राज्यं भवद्भिर्मे प्रदास्यते । वसुन्धरा तदैवेयं गमिष्यति रसातलम् ॥
मया समो वर्तते कः किल्बिषाणां निकेतनम् । यस्य हेतोर्वने वासो जानकीरघुनाथयोः ॥
वसुन्धरेशो रामाय वनवासं प्रदत्तवान् । वियुज्यमानो गमनं कृतवान् वैबुधे पुरे ॥
अहं शठः समग्राणामनर्थानाञ्च कारणम् । सावधानमनाः सर्वा वार्ता आकर्णयामि च ॥
निकेतनं समालोक्य रघुवीरेण वर्जितम् । लोकोपहासं सोढ्वा च प्राणाः सन्ति स्थिरा अमी ॥
रामात्मपूतविषयरसासिक्ता इमे यतः । सन्तीमे लोलुपा ग्रस्ता भूमिभोगबुभुक्षया ॥
कठोरतां स्वचित्तस्य कियद्दूरं वदाम्यहम् । येन वज्रमनादृत्य विशालत्वं समर्जितम् ॥

दो०—कारन तें कारजु कठिन, होइ, दोसु नहिं मोर।
कुलिस अस्थि तें, उपल तें, लोह, कराल - कठोर ॥ १७९ ॥

कैकेई - भव - तनु - अनुरागे। पावँर प्रान अघाइ अभागे ॥
जौं प्रिय - बिरहँ, प्रान प्रिय लागे। देखब, सुनब, बहुत अब आगे ॥
लखन-राम-सिय कहुँ बनु दीन्हा। पठइ अमरपुर, पति-हित कीन्हा ॥
लीन्ह बिधवपन, अपजसु आपू। दीन्हेउ प्रजहि सोकु - संतापू ॥
मोहि दीन्ह सुखु, सुजसु, सुराजू। कीन्ह कैकईं सब कर काजू ॥
ऐहि तें मोर काह अब नीका। तेहि पर, देन कहहु तुम्ह टीका ॥
कैकइ जठर जनमि जग माहीं। यह मोहि कहँ कछु अनुचित नाहीं ॥
मोरि बात सब बिधिहिं बनाई। प्रजा, पाँच, कत करहु सहाई ॥

दो०—ग्रह - ग्रहीत, पुनि बात बस, तेहि पुनि बीछी मार।
तेहि पिआइअ बारुनी, कहहु काह उपचार ॥१८०॥

कैकइ - सुअन - जोगु जग जोई। चतुर बिरंचि, दीन्ह मोहि सोई ॥
दसरथ - तनय, राम - लघु - भाई। दीन्हि मोहि बिधि, बादि बड़ाई ॥
तुम्ह सब कहहु कढ़ावन टीका। राय - रजायसु सब कहँ नीका ॥
उतरु देउँ केहि बिधि केहि - केही। कहहु सुखेन, जथा-रुचि जेही ॥
मोहि कुमातु - समेत बिहाई। कहहु, कहिहि के, कीन्ह भलाई ॥
मो - बिनु को सचराचर माहीं। जेहि सिय - रामु प्रानप्रिय नाहीं ॥
परम हानि, सब कहँ बड़ लाहू। अदिनु मोर, नहिं दूषन काहू ॥
संसय - सील - प्रेम - बस अहहू। सबुइ उचित सब, जो कछु कहहू ॥

दो०—राम - मातु, सुठि, सरलचित, मो पर प्रेमु बिसेषि।
कहइ सुभाय सनेह - बस, मोरि दीनता देखि ॥ १८१ ॥

गुर - बिबेक सागर, जगु जाना। जिन्हहि बिस्व कर-बदर समाना ॥
मो कहँ तिलक - साज सज सोऊ। भएँ बिधि बिमुख, बिमुख सबु कोऊ ॥
परिहरि रामु - सीय, जग माहीं। कोउ न कहिहि, मोर मत नाहीं ॥
सो मैं सुनब, सहब सुखु मानी। अंतहुँ कीच तहाँ, जहँ पानी ॥
डरु न मोहि, जग कहिहि कि पोचू। परलोकहु कर नाहिन सोचू ॥
एकइ उर बस दुसह दवारी। मोहि लगि भे सिय-रामु दुखारी ॥
जीवन - लाहु लखन भल पावा। सबु तजि, राम-चरन मनु लावा ॥
मोर जनम रघुबर - बन - लागी। झूठ काह पछिताउँ अभागी ? ॥

दो०—आपनि दारुन दीनता, कहउँ सबहि सिरु नाइ।
देखें बिनु रघुनाथ पद, जिय कै जरनि न जाइ ॥ १८२ ॥

आन उपाउ मोहि नहिं सूझा। को जिय कै रघुबर - बिनु बूझा ॥
एकहिं आँक इहइ मन माहीं। प्रातकाल चलिहउँ प्रभु - पाहीं ॥
जद्यपि मैं अनभल, अपराधी। भै मोहि कारन सकल उपाधी ॥
तदपि सरन सनमुख मोहि देखी। छमि सब, करिहहिं कृपा बिसेषी ॥
सील - सकुच, सुठि सरल सुभाऊ। कृपा - सनेह - सदन रघुराऊ ॥
अरिहुक - अनभल कीन्ह न रामा। मैं सिसु, सेवक ! जद्यपि बामा ॥

कार्यं कठोरं स्वजनिप्रवाच्च ततो न मे दूषणमस्ति किञ्चित् ।
कुल्यात् पविः प्रस्तरतश्च लोहं कठोररूपं भयदायकञ्च ।। १७९ ।।

देहे केकयजाजाते प्रियतासंयुता इमे । असवः पूर्णरूपेण सन्त्यभाग्येन संयुताः ।।
यदा प्रियवियोगेऽपि प्राणाः प्रेमास्पदं मम । तदाऽधुनाऽहं द्रक्ष्यामि श्रोष्यामि विषयान् बहून् ।।
सा लक्ष्मणाय सीतायै रामायाप्यददाद् वनम् । पतिं स्वर्गं प्रेषयित्वा हितं तस्य समाचरत् ।।
स्वयं पतिविहीनत्वं गृह्णाति स्मायशस्तथा । प्रजाजनेभ्यो दत्ते स्म शोकं सन्तापमेव च ।।
मह्यं सुखं यशो रम्यं रम्यं राज्यञ्च पर्यदात् । सर्वेषामपि कार्यं सा व्यदधात् केकयात्मजा ।।
एतस्मादधिकं किं मे भविष्यति मनोरमम् । तत्रापि तिलकं दातुं भवन्तः कथयन्ति माम् ।।
जनिं केकयनन्दिन्या उदरात् प्राप्य भूतले । अयोग्यं किञ्चिदप्येतद् वर्तते नैव मत्कृते ।।
विधाता सकलां सज्जां कृतवानस्ति मामकीम् । प्रजाः शिष्टाः पञ्च तर्हि साहाय्यं कुर्वते कुतः ।।

ग्रस्तो ग्रहैर्यो मरुतो वशोऽपि मुहुः स दंशं गमितोऽलिना च ।
स पायितो चेन्मदिराञ्च भूयः कथं चिकित्सा वद तस्य युक्ता ।। १८० ।।

संसारे योग्यमभवत् कैकेय्यास्तनुजाय यत् । चातुर्यवान् विधिर्मह्यं तत् सर्वमपि दत्तवान् ।।
दिग्रथीयसुतत्वं मे रामीयलघुबन्धुता । इत्याकारं महत्त्वं मे व्यर्थमेवाददाद् विधिः ।।
सर्वे भवन्तस्तिलकं स्वीकर्तुं कथयन्ति माम् । आदेशो वसुधेशस्य सर्वेभ्यो रुचिरो यतः ।।
केभ्यः केभ्यः कया रीत्या प्रददान्यहमुत्तरम् । सुखं तदेव भाषन्तां रुचिर्यस्यास्ति यादृशी ।।
प्रविधाय परित्यागं कुजनन्या सहैव मे । वदन्तु यस्मात् को ब्रूयाद् यन्मया मङ्गलं कृतम् ।।
मया विना वर्तते कः संसारे सचराचरे । प्राणप्रियो न वर्तेते यस्मै सीतारघूत्तमौ ।।
प्रतीयते परा हानिः सर्वेभ्योऽवाप्तिरुत्तमा । ममैव सन्ति दुर्वारा नास्ति कस्यापि दूषणम् ।।
भवन्तः सन्ति शङ्काया वशाः सद्वृत्तहार्दयोः । तत् सर्वं योग्यमेवास्ति यद् भवन्तो वदन्ति माम् ।।

रामस्य माता बहुसाधुचित्ता मय्यस्ति तस्याः परमञ्च हार्दम् ।
स्वाभाविकप्रेमवशा ब्रवीति दीनत्वभावं मम सन्निरीक्ष्य ।। १८१ ।।

गुरुः सिन्धुर्विवेकस्य जानातीत्थं समं जगत् । अस्ति यस्य कृते विश्वं करस्थबदरोपमम् ।।
सोऽपि राज्याभिषेकस्य सज्जतां विदधाति मे । जाते प्रजापतौ वामे यान्ति सर्वेऽपि वामताम् ।।
अस्मिन् लोके परित्यज्य जानकीरघुनन्दनौ । भाषिष्यते कोऽपि नो यन् नाभूदस्मिन्मतं मम ।।
श्रोष्यामि च सहिष्यामि तदहं सुखपूर्वकम् । तत्र पङ्कं भवत्येव पानीयं यत्र वर्तते ।।
नेदं भयं मे यल्लोको मां नीचं कथयिष्यति । परलोकेन सम्बद्धा चिन्ता मम न वर्तते ।।
एक एवोरसि मम दहत्यटविपावकः । मम हेतोरजायेतां दुःखितौ जानकीश्वरौ ।।
सौमित्रिरेवाप्नोति स्म जनेर्लाभं मनोहरम् । सर्वं विहाय रामीयपादयोरयुनङ् मनः ।।
रामस्य वनवासाय जायते स्म जनिर्मम । पश्चात्तपामि मिथ्यैव कुतोऽहं भाग्यवर्जितः ।।

दीनत्वभावं कठिनं स्वकीयं वदामि सर्वाङ्घ्रिरसा प्रणम्य ।
पादावदृष्ट्वा रघुनायकस्य दाहो न यायात्प्रशमं हृदो मे ।। १८२ ।।

विज्ञायते नैव यत्न एतस्मादपरो मया । रामं विना कोऽस्ति शक्तो विज्ञातुं हृदयं मम ।।
निश्चयस्त्वयमेवैको मानसे मम वर्तते । प्रातःकाले व्रजिष्यामि सन्निकृष्टमधीशितुः ।।
नीचो यद्यप्यहं वर्ते तथा मन्तुसमन्वितः । ममैव कारणाज्जातः सर्वोऽप्येष उपद्रवः ।।
शरणे सम्मुखं प्राप्तं समालोक्य तथापि सः । सम्प्रदाय क्षमां मह्यं करिष्यति परां कृपाम् ।।
शीलसङ्कोचयोर्भव्यसरलप्रकृतेस्तथा । कृपाया अपि हार्दस्य सदनं रघुनायकः ।।
रघूत्तमो न कृतवानकल्याणमरेरपि । वर्ते यद्यप्यहं भुग्नः शिशुर्दासस्तथाप्यहम् ।।

तुम्ह पै पाँच मोर भल मानी । आयसु - आसिष देहु सुबानी ॥
जेंहि सुनि बिनय, मोहि जनु जानी । आवहिं बहुरि रामु रजधानी ॥

दो०—जद्यपि जनमु कुमातु तें, मैं सठु सदा सदोस ।
आपन जानि न त्यागिहहिं, मोहि रघुबीर - भरोस ॥ १८३ ॥

भरत-बचन सब कहँ प्रिय लागे । राम - सनेह - सुधाँ जनु पागे ॥
लोग बियोग - बिषम - बिष दागे । मंत्र सबीज सुनत जनु जागे ॥
मातु, सचिव, गुर, पुर-नर-नारी । सकल सनेहँ बिकल भए भारी ॥
भरतहि कहहिं सराहि - सराही । राम - प्रेम - मूरति तनु आही ॥
तात भरत ! अस काहे न कहहू । प्रान - समान राम - प्रिय अहहू ॥
जो पावँरु अपनी जड़ताईं । तुम्हहि सुगाइ मातु - कुटिलाईं ॥
सो सठु कोटिक पुरुष-समेता । बसिहि कलप सत नरक-निकेता ॥
अहि अघ-अवगुन नहिं मनि गहई । हरइ गरल, दुख-दारिद दहई ॥

दो०—अवसि चलिअ बन, रामु जहँ, भरत ! मंत्रु भल कीन्ह ।
सोक - सिंधु - बूड़त सबहि, तुम्ह अवलंबनु दीन्ह ॥ १८४ ॥

भा सब कें मन मोदु न थोरा । जनु घन-धुनि सुनि चातक-मोरा ॥
चलत प्रात लखि निरनउ नीके । भरतु प्रानप्रिय भे सबही के ॥
मुनिहि बंदि, भरतहि सिरु नाई । चले सकल घर, बिदा कराई ॥
धन्य भरत - जीवनु ! जग माहीं । सीलु - सनेहु सराहत जाहीं ॥
कहहिं परसपर, भा बड़ काजू । सकल चलै कर साजहिं साजू ॥
जेहि राखहिं, रहु घर रखवारी । सो जानइ जनु गरदनि मारी ॥
कोउ कह, रहन कहिअ नहिं काहू । को न चहइ जग जीवन-लाहू ॥

दो०—जरउ सो संपति, सदन, सुखु, सुहृद, मातु, पितु, भाइ ।
सनमुख होत जो राम - पद, करै न सहस सहाइ ॥ १८५ ॥

घर - घर साजहिं बाहन नाना । हरषु हृदयँ, परभात पयाना ॥
भरत, जाइ घर, कीन्ह बिचारू । नगरु, बाजि, गज, भवन, भँडारू ॥
संपति सब रघुपति कै आही । जौं बिनु जतन चलौं तजि ताही ॥
तौ परिनाम, न मोरि भलाई । पाप - सिरोमनि साइँ - दोहाई ॥
करइ स्वामि - हित, सेवकु सोई । दूषन कोटि देइ किन कोई ॥
अस बिचारि, सुचि सेवक बोले । जे सपनेहुं निज धरम न डोले ॥
कहि सबु मरमु, धरमु भल भाषा । जो जेहि लायक, सो तेंहि राखा ॥
करि सबु जतनु, राखि रखवारे । राम - मातु पहिं भरतु सिधारे ॥

दो०—आरत जननी जानि सब, भरत सनेह - सुजान ।
कहेउ बनावन पालकीं, सजन सुखासन - जान ॥ १८६ ॥

चक्क-चक्कि जिमि पुर-नर-नारी । चहत प्रात, उर आरत भारी ॥
जागत सब निसि, भयउ बिहाना । भरत बोलाए सचिव सुजाना ॥
कहेउ, लेहु सबु तिलक - समाजू । बनहिं देब मुनि रामहि राजू ॥
बेगि चलहु, सुनि सचिव जोहारे । तुरत तुरग, रथ, नाग सँवारे ॥

पञ्चशिष्टा भवन्तोऽपि मत्वाऽस्मिन्नेव मे हितम् । आज्ञां तथाऽऽशिषं मह्यं यच्छन्तु शुभया गिरा ॥
यथा श्रुत्वा प्रार्थनां मे मां परिज्ञाय सेवकम् । राजधानीं पुनरपि समायातु रघूत्तमः ॥

ममोद्भवो यद्यपि कुप्रसोश्च शठः सदा दूषणसंयुतोऽहम् ।
न संविहास्यत्यवबुध्य मां स्वं विश्वास आस्ते मम राघवीयः ॥ १८३ ॥

सर्वेभ्यो रुचिता जाता भरतस्योक्तयस्तदा । नूनं ता रामचन्द्रीयपीयूषसमभिप्लुताः ॥
वियोगतीव्रविषतो दग्धा आसन् समे जनाः । मन्त्रान् सबीजानाकर्ण्य जाता जागरिता ध्रुवम् ॥
मातरो मन्त्रिणः पौरा नरा नार्यस्तथा गुरुः । सकला अपि सञ्जाताः स्नेहेन विकलाः परम् ॥
भरतं समभाषन्त प्रशस्यापि प्रशस्य ते । रामस्य मूर्तिमत् प्रेम भवतोऽस्ति कलेवरम् ॥
न भाषते हे भरत ! तात ! कस्मादिदं वचः । यतो भवान् प्राणतुल्यं प्रियो रामस्य वर्तते ॥
यः कोऽपि नीचतायुक्तः स्वकीयजडतावशात् । सन्देहं मातृकौटिल्याद् भवति प्रविधास्यति ॥
स कोटिसङ्ख्यासहितैः स्ववंशपुरुषैः सह । नरके कल्पशतकपर्यन्तं लप्स्यते स्थितिम् ॥
अहेरवगुणान् पापं परिगृह्णाति नो मणिः । परं दहति दारिद्र्यं दुःखञ्च हरते विषम् ॥

यत्राधिपोऽरण्यमवश्यमित्थं कृतं मतं हे भरत ! प्रकृष्टम् ।
समग्रशोकोदधिसम्पतद्भ्यः समाश्रयोऽयं भवतास्ति दत्तः ॥ १८४ ॥

स्वल्पो मोदोऽभवन्नैव सर्वेषामपि मानसे । चातका नीलकण्ठाश्च श्रुत्वा मेघध्वनिं ध्रुवम् ॥
उषःकाले निर्गमस्य ज्ञाते रम्ये विनिर्णये । सर्वेभ्योऽपि प्रियो जातो भरतः प्राणसन्निभः ॥
मुनिं प्रणम्य भरतं प्रणम्य शिरसा ततः । गृहाणि प्रत्ययुः सर्वे सम्प्राप्यानुमतिं गतेः ॥
संसारे भरतस्यैव वर्तते धन्य उद्भवः । तस्येति शीलं हार्दञ्च प्रशंसन्तोऽगमन् समे ॥
कथयन्ति स्म चान्योन्यं जातं कार्यं विशङ्कटम् । सर्वेऽपि सज्जयन्ति स्म सामग्रीं गमनस्य ते ॥
तिष्ठ गेहस्य रक्षायां इति संस्थाप्यते स्म यः । स जानाति स्म यत् तस्य कण्ठ एव व्यनाश्यत ॥
कथयन्ति स्म केचिद् यत् स्थातुं कमपि मा वद । यतः को नाभिलषति संसारे लाभमोद्भवम् ॥

भवन्तु दग्धानि सुखं गृहार्थे बन्धुर्वयस्यः पितरौ च तानि ।
रामाङ्घ्रिपौरस्त्यगतौ न यानि हासेन युक्तानि सहायकानि ॥ १८५ ॥

यानानि बहुरूपाणि सज्यन्ते स्म गृहे गृहे । हृदि प्रीतिर्यदुषसि नः प्रस्थानं भविष्यति ॥
विचारं विदधाति स्म भरतः प्राप्य मन्दिरम् । नगरी वाजिनो नागा भवनानि निधिस्तथा ॥
सम्पत्तिः सर्वरूपाणि वर्तन्ते राघवेशितुः । अहं यदि चलिष्यामि तेषां संरक्षणं विना ॥
परिणामे तर्हि भद्रं मम नैव भविष्यति । तथास्ति स्वामिनो द्रोहः किल्बिषाणां शिरोमणिः ॥
स एव वर्तते दासः करोति स्वामिनो हितम् । तस्मै कोऽप्यधिकान् दोषान् कोऽपि नाम प्रयच्छतु ॥
इत्थं विचारं कृत्वा स आह्वयत् सेवकाञ्छुचीन् । धर्मात् स्वकीयात् स्वप्नेऽपि चलत्वं नैव यान्ति ये ॥
स तान् सर्वं मर्म चोक्त्वा प्राब्रवीद्धर्ममुत्तमम् । यस्मै कार्याय यो योग्यस्तदर्थं तं न्ययोजयत् ॥
सर्वां व्यवस्थां सम्पाद्य सन्नियोज्य च रक्षकान् । रामस्य मातुः सविधे भरतो व्यदधाद् गतिम् ॥

विज्ञाय मातॄः सकलाः परार्ताः स्नेहस्य वेत्ता भरतस्तदानीम् ।
आज्ञापयत् सच्छिबिकाः सुयोक्तुं कर्तुञ्च यानानि सुखासनानि ॥ १८६ ॥

चक्रवाकाश्चक्रवाक्य इव पौरा नराः स्त्रियः । परमार्ता मानसेषु समवाञ्छन्नहर्मुखम् ॥
कुर्वतां जागरं पूर्णरात्र्युषः समजायत । भरतो ह्वयति स्मैव सचिवांश्चातुरीयुतान् ॥
आदिशद् यत् प्रगृह्णीत सामग्रीं तैलकीं समाम् । रघ्वीशाय मुनी राज्यं वन एव प्रदास्यति ॥
द्रुतमेव प्रचलत श्रुत्वेत्थं मन्त्रिणोऽनमन् । असज्जयन् क्षणादेव हयान् नागान रथानपि ॥

अरुंधती अरु अगिनि समाऊ। रथ चढ़ि चले प्रथम मुनिराऊ॥
बिप्रबृंद चढ़ि बाहन नाना। चले सकल तप-तेज-निधाना॥
नगर-लोग सब सजि-सजि जाना। चित्रकूट कहँ कीन्ह पयाना॥
सिबिका सुभग न जाहिं बखानी। चढ़ि-चढ़ि चलत भईं सब रानी॥

दो०—सौंपि नगर सुचि सेवकनि, सादर सकल चलाइ।
सुमिरि राम-सिय-चरन तब, चले भरत दोउ भाइ॥ १८७॥

राम-दरस-बस सब नर-नारी। जनु करि-करिनि चले तकि बारी॥
बन सिय-रामु, समुझि मन माहीं। सानुज भरत पयादेहिं जाहीं॥
देखि सनेहु लोग अनुरागे। उतरि चले हय, गय, रथ त्यागे॥
जाइ समीप, राखि निज डोली। राम-मातु मृदु बानी बोली॥
तात! चढ़हु रथ, बलि महतारी। होइहि प्रिय परिवारु दुखारी॥
तुम्हरें चलत, चलिहि सबु लोगू। सकल सोक-कृस, नहिं मग-जोगू॥
सिर धरि बचन, चरन सिरु नाई। रथ चढ़ि चलत भए दोउ भाई॥
तमसा प्रथम दिवस करि बासू। दूसर गोमति-तीर निवासू॥

दो०—पय अहार, फल असन ऐक, निसि भोजन ऐक लोग।
करत राम-हित नेम-ब्रत, परिहरि भूषन-भोग॥ १८८॥

सई तीर बसि, चले बिहाने। शृंगबेरपुर सब निअराने॥
समाचार सब सुने निषादा। हृदयँ बिचार करइ सबिषादा॥
कारन कवन, भरतु बन जाहीं? । है कछु कपट-भाउ मन माहीं॥
जौं पै जियँ न होति कुटिलाई। तो कत लीन्ह संग कटकाई॥
जानहि सानुज रामहि मारी। करउँ अकंटक राजु सुखारी॥
भरत न राजनीति उर आनी। तब कलंकु, अब जीवन-हानी॥
सकल सुरासुर जुरहिं जुझारा। रामहि समर न जीतनिहारा॥
का आचरजु! भरतु अस करहीं। नहिं बिष-बेलि अमिअ-फल फरहीं॥

दो०—अस बिचारि गुहँ, ग्याति सन, कहेउ, सजग सब होहु।
हथवाँसहु, बोरहु तरनि, कीजिअ घाटारोहु॥ १८९॥

होहु सँजोइल, रोकहु घाटा। ठाटहु सकल मरै के ठाटा॥
सनमुख लोह भरत सन लेऊँ। जिअत न सुरसरि उतरन देऊँ॥
समर मरनु, पुनि सुरसरि तीरा। राम-काजु छनभंगु सरीरा॥
भरत भाइ, नृपु, मैं जन नीचू। बड़ें भाग असि पाइअ मीचू॥
स्वामि-काज करिहउँ रन रारी। जस धवलिहउँ भुवन दस चारी॥
तजउं प्रान रघुनाथ निहोरें। दुहूँ हाथ मुद मोदक मोरें॥
साधु-समाज न जाकर लेखा। राम-भगत महुँ जासु न रेखा॥
जायँ जिअत जग सो महि-भारू। जननी-जौबन-बिटप-कुठारू॥

दो०—बिगत-बिषाद निषादपति, सबहि बढ़ाइ उछाहु।
सुमिरि राम, मागेउ तुरत, तरकस, धनुष, सनाहु॥ १९०॥

अरुन्धत्या चाग्निहोत्रसम्भृतेन समन्वितः । मुनीश्वरः समग्रादौ रथमारुह्य चाचलत् ॥
आरुह्य नाना यानानि व्रजा भूमिसुपर्वणाम् । अचलन् निधयः सर्वे तपसस्तेजसस्तथा ॥
सज्जयित्वा सज्जयित्वा सर्वे यानानि नागराः । चित्रकूटं समुद्दिश्य प्रस्थानं समपादयन् ॥
न शक्यन्ते प्रवक्तुं याः शिविकास्ता मनोहराः । आरुह्यारुह्य सकला राज्यः प्रस्थानमाचरन् ॥

दत्वा पुरीं पूतसुसेवकानां प्रस्थाप्य सर्वांश्च सुमानपूर्वम् ।
स्मृत्वा तदा मैथिलजेशपादौ यातः स्म बन्धू भरताहितघ्नौ ॥ १८७ ॥

रामावलोकनेच्छाया वशाः सर्वे नराः स्त्रियः । नूनं गजा गर्जिन्यश्च यान्ति स्मालोक्य जीवनम् ॥
सीतारामौ वनस्थौ स्त इति सञ्चिन्त्य मानसे । पदातिरेव याति स्म भरतोऽनुजसंयुतः ॥
तस्य स्नेहं वीक्ष्य लोकाः सञ्जाता अनुरागिणः । हयनागरथेभ्योऽवतीर्य त्यक्त्वा च तानयुः ॥
भरतं निकषा गत्वा संस्थाप्य शिबिकां निजाम् । राममाता मृदुलया सरस्वत्याऽभ्यभाषत ॥
आरोह स्यन्दनं तात! माता निक्षिपति स्वकाम् । अन्यथा दुःखयुक्ताः स्युः प्रिया अपि कुटुम्बिनः ॥
त्वय्यङ्घ्रिगामिनि जनाः सकला अङ्घ्रिगामिनः । कृशाः शोकेन सकला स्मृतियोग्याश्च सन्ति न ॥
शीर्षे धृत्वा वचस्तस्याः पादयोः प्रणमय्य कम् । समारुह्य रथं बन्धू उभौ तौ समगच्छताम् ॥
निवासं तमसातीरे विधाय प्रथमेऽहनि । न्यवसन् गोमतीतीरे द्वितीये दिवसे समे ॥

पयःश्रिताः केऽपि फलादिनोऽन्ये केचित् त्रियामैकलभोजिनश्च ।
रामाय सर्वे नियमव्रतस्था आसन् परित्यक्तसुभोगभूषाः ॥ १८८ ॥

सईनद्यास्तटे वासं कृत्वाऽगच्छन्नहर्मुखे । शृङ्गवेरपुरासन्नं प्राप्नुवन्ति स्म ते समे ॥
आकर्णयन्निषादेशः समाचारान् समानपि । तदा बिचारमकरोत् सविषादः स मानसे ॥
किं कारणं वर्तते तद् येनैति भरतो वनम् । वर्तते कोऽपि कपटभावोऽस्य मनसि ध्रुवम् ॥
भवेन्न मानसे चास्य भावः कपटगो यदि । तर्हि सेनां स्वेन साकं कृतवान् केन हेतुना ॥
जानात्ययं राघवेन्द्रं निहत्यानुजसंयुतम् । अकण्टकं करिष्यामि शासनं सुखसंयुतः ॥
भरतो राजनीतिं स्वमानसे न व्यचारयत् । तदा कलङ्क एवासीदधुना जीवनक्षयः ॥
युद्धे सुरासुराः सर्वे भवेयुर्मिलिता यदि । नास्ति तर्ह्यपि सङ्ग्रामे विजेता राघवेशितुः ॥
एवं करोति भरत आश्चर्यं वर्ततेऽत्र किम् । गरलस्य व्रततयो न फलन्त्यमृतं फलम् ॥

गुहो बिचार्येति समान् सजातीन् वक्ति स्म सर्वे भवताऽप्रमत्ताः ।
कुर्वन्तु नौकाः करगा निमग्ना घट्टावरोधानपि संविधत्त ॥ १८९ ॥

घट्टावरोधं कुरुत समायुक्ताः सुसज्जया । यूयं समे विदधत सज्जां मृत्युस्थितेरपि ॥
सम्मुखो भरतस्याहं विधास्ये प्रविदारणम् । जीवन् न तं बिधास्येऽहमुत्तीर्णसुरनिम्नगम् ॥
समरे मरणं भूयः सुरस्रोतस्विनीतटे । कार्यं रघुकुलेशस्य शरीरं क्षणभङ्गुरम् ॥
रामस्य बन्धुर्भूपश्च भरतोऽह जनोऽधमः । ईदृशं मरणं भूरिभाग्येनैव तु लभ्यते ॥
अधीशानस्य कार्याय योत्स्यामि समराङ्गणे । करिष्ये कीर्तिशुक्लानि भुवनानि चतुर्दश ॥
निमित्ताद् रघुनाथीयात् परित्यक्षामि जीवितम् । वर्तन्ते परमानन्दमोदका मे करद्वये ॥
साधूनां समितौ यस्य गणना नैव वर्तते । तथा रामस्य भक्तानां मध्ये स्थानं न वर्तते ॥
भारो भूत्वा भूतधात्र्या व्यर्थमेव स जीवति । जनयित्र्या यौवनस्य पादपस्य कुठारकः ॥

निषादराजो विगतार्तिभावो वृद्धिं प्रणीयोत्सहनं समेषाम् ।
संस्मृत्य रामं त्वभियाचते स्म चापेषुधी वर्म तथा क्षणेन ॥ १९० ॥

बेगहु भाइहु ! सजहु सँजोऊ। सुनि रजाइ, कदराइ न कोऊ ॥
भलेहिं नाथ ! सब कहहिं सहरषा। एकहिं एक बढ़ावइ करषा ॥
चले निषाद जोहारि जोहारी। सूर सकल रन रूचइ रारी ॥
सुमिरि राम-पद-पंकज-पनहीं। भाथीं बाँधि, चढ़ाइन्हि धनहीं ॥
अँगरी पहिरि, कूँड़ि सिर धरहीं। फरसा, बाँस, सेल सम करहीं ॥
एक कुसल अति ओड़न खाँड़े। कूदहिं गगन मनहुँ छिति छाँड़े ॥
निज-निज साजु-समाजु बनाई। गुह राउतहि जोहारे जाई ॥
देखि सुभट, सब लायक जाने। लै-लै नाम, सकल सनमाने ॥

दो०—भाइहु ! लावहु धोख जनि, आजु काजु बड़ मोहि।
सुनि सरोष बोले सुभट, बीर ! अधीर न होहि ॥ १९१ ॥

राम-प्रताप, नाथ ! बल तोरे। करहिं कटकु बिनु भट, बिनु घोरे ॥
जीवत पाउ न पाछें धरहीं। रुंड-मुंडमय मेदिनि करहीं ॥
दीख निषादनाथ भल टोलू। कहेउ बजाउ जुझाऊ ढोलू ॥
एतना कहत छींक भइ बाँए। कहेउ सगुनिअन्ह खेत सुहाए ॥
बूढ़ु एकु कह सगुन बिचारी। भरतहि मिलिअ, न होइहि रारी ॥
रामहि भरतु मनावन जाहीं। सगुन कहइ अस, बिग्रहु नाहीं ॥
सुनि गुह कहइ, नीक कह बूढ़ा। सहसा करि पछिताहिं बिमूढ़ा ॥
भरत-सुभाउ-सीलु बिनु बूझें। बड़ि हित-हानि, जानि बिनु जूझें ॥

दो०—गहहु घाट, भट ! समिटि सब, लेउँ मरम मिलि जाइ।
बूझि मित्र-अरि-मध्य-गति, तस तब करिहउँ आइ ॥ १९२ ॥

लखब सनेहु, सुभायँ सुहाएँ। बैरु-प्रीति नहिं दुरइँ दुराएँ ॥
अस कहि, भेंट सँजोवन लागे। कंद, मूल, फल, खग, मृग, मागे ॥
मीन, पीन, पाठीन पुराने। भरि-भरि भार कहारन्ह आने ॥
मिलन-साजु सजि, मिलन सिधाए। मंगल-मूल सगुन सुभ पाए ॥
देखि दूरि तें कहि निज नामू। कीन्ह मुनीसहि दंड-प्रनामू ॥
जानि रामप्रिय, दीन्हि असीसा। भरतहि कहेउ बुझाइ मुनीसा ॥
राम-सखा सुनि, संदनु त्यागा। चले उतरि उमगत अनुरागा ॥
गाउँ, जाति, गुहँ नाउँ सुनाई। कीन्ह जोहारु माथ महि लाई ॥

दो०—करत दंडवत देखि तेहि, भरत लीन्ह उर लाइ।
मनहुँ लखन-सन भेंट भइ, प्रेमु न हृदयँ समाइ ॥ १९३ ॥

भेंटत भरतु ताहि अति प्रीती। लोग सिहाहिं प्रेम कै रीती ॥
धन्य-धन्य-धुनि मंगल-मूला। सुर सराहि तेहि बरिसहिं फूला ॥
लोक-वेद, सब भाँतिहिं नीचा। जासु छाँह छुइ, लेइअ सींचा ॥
तेहि भरि अंक राम-लघुभ्राता। मिलत पुलक परिपूरित गाता ॥
राम-राम कहि जे जमुहाहीं। तिन्हहि न पाप-पुंज समुहाहीं ॥
यह तो राम लाइ उर लीन्हा। कुल-समेत जगु पावन कीन्हा ॥
करमनास जलु सुरसरि परई। तेहि को, कहहु, सीस नहिं धरई ? ॥
उलटा नामु जपत जगु जाना। बालमीकि भए ब्रह्म-समाना ॥

भ्रातरः! कुरुत क्षिप्रं सज्जां सज्जयतापि भोः। निशम्य राज्ञ आदेशं मा कोऽपि श्रयताद् भयम्॥
सर्वेऽवदन् हर्षयुक्ता नाथ! साध्वस्ति भाषितम्। उत्साहं वर्धयन्ति स्म ततः सर्वे परस्परम्॥
निषादाः प्रचलन्ति स्म नत्वा नत्वा निजाधिपम्। समे शूरा रणे तेभ्यो रोचते स्मापि योधनम्॥
पादत्राणयुगं स्मृत्वा रामपादाम्बुजन्मनोः। तूणकांस्ते सुसम्बद्ध्य सज्जयन्ति स्म चापकान्॥
वर्म धृत्वाऽधारयन्त शिरस्त्राणि च मूर्धसु। समानकुर्वन् परशून् वंशान् कुन्तांस्तथैव च॥
केचित् खड्गप्रहारस्य रोधने निपुणाः स्थिताः। अकूर्दंस्ते समुत्साहान्नूनं सन्त्यज्य मेदिनीम्॥
कदम्बकं तथा सज्जां विनिर्माय निजं निजम्। गत्वा निषादनाथाय ते प्रणामकुर्वत॥
सुभटांस्तान् समालोक्य योग्यान् विज्ञाय चाखिलान्।आख्यामुच्चार्य चोच्चार्य सकलान् सममानयत्॥

हे बान्धवा! मा कपटं श्रयध्वमद्यास्ति कार्यं मम भव्यरूपम्।
श्रुत्वा सरोषाः सुभटा अवोचन्नधीरतां माऽऽश्रय शौर्यशालिन्! ॥ १९१ ॥

प्रतापाद् रघुनाथस्य बलाच्च भवतः प्रभो। तस्य सेनां विधास्यामो हीनां वीरैर्हयैरपि॥
जीवन्तो न करिष्यामः पादान् पृष्ठगतान् निजान्।कबन्धमस्तकमयीं विधास्यामश्च मेदिनीम्॥
निषादराज आलोक्य वीराणां रुचिरं दलम्। आदेशं प्रददाति स्म रणभेरीर्निनादितुम्॥
तस्मिन्नित्यादिशत्येव शिङ्काऽजायत वामतः। वदन्ति स्म निमित्तज्ञा युद्धं रम्यं भविष्यति॥
कश्चिद्वृद्धो भाषते स्म शकुनं सुविचार्य तत्। भवान् समेतु भरतं नैव युद्धं भविष्यति॥
अनुकूलयितुं रामं करोति भरतो गतिम्। शकुनं वदतीत्थं यद् विग्रहो नैव वर्तते॥
श्रुत्वा गुहोऽवदद् वृद्धो रम्यमेव प्रभाषते। पश्चात्तपन्ति वैधेया विधाय सहसा क्रियाम्॥
अज्ञात्वा कैकयीसूनोः स्वभावं चरितं तथा। वर्तते महती हानिर्विना बोधं कृते रणे॥

घट्टान् समे रुन्ध सुयुज्य वीरा वेत्स्यामि मर्माहमपि प्रगत्य।
मित्रार्युदासीनगतिं प्रबुद्ध्य ततः समागत्य तथा करिष्ये॥ १९२ ॥

स्वभावेन सुरम्येण हार्दं विज्ञाय तद्गतम्। न गुप्ते भवतः प्रीतिर्वैरं यद्यपि गोपिते॥
इत्युक्त्वा मैलनीं सज्जां योक्तुमारभते स्म सः। आनेतुमादिशत् कन्दं फलं मूलं खगान् मृगान्॥
पीनांस्तथैव प्रतनान् मीनान् पाठीननामकान्। भारेष्वापूर्य चापूर्य भारवाहाः समानयन्॥
संयोज्य मैलनीं सज्जां प्रातिष्ठन् मिलितुं यदा। प्राप्यन्ते स्म निमित्तानि मूलानि श्रेयसां तदा॥
दूरादेव समालोक्य निगद्य निजमाह्वयम्। स मुनीनामधीशाय व्यदधाद् दण्डवन्दनम्॥
प्रियं विज्ञाय रामस्य प्रददाति स्म चाशिषम्। प्रबोध्य कैकयीसूनुं वदति स्म मुनीश्वरः॥
रामस्य सुहृदं श्रुत्वा स्यन्दनं त्यजति स्म सः। अवतीर्य च याति स्म प्रेमोत्साहपरिप्लुतः॥
श्रावयित्वा गुहः स्वानि ग्रामं जातिं तथाऽऽह्वयम्।भूम्या शीर्षं समायोज्य विदधाति स्म वन्दनम्॥

तं दण्डपातं भरतो विलोक्य प्रोत्थाप्य वक्षोमिलितं व्यधत्त।
नूनं सुमित्रासुतसम्मिलोऽभूच्चित्ते न माति स्म यतः प्रियत्वम्॥ १९३ ॥

हार्देन परमेणैव भरतो मिलति स्म तम्। जनास्तथेर्ष्यया साकं प्राशंसन् प्रेमपद्धतिम्॥
विधाय श्रेयसो मूलं धन्यो धन्य इति ध्वनिम्। तं प्राशंसन् सुपर्वाणोऽवर्षयन् कुसुमानि च॥
यः समैर्विधिभिर्नीचो लोके वेदे च मन्यते।यस्यच्छायामपि स्पृष्ट्वा जनैः स्नान विधीयते॥
स्ववक्षसा तं संयोज्य रामस्य लघुबान्धवः। मिलन्नस्ति सरोमाञ्चकलेवरसमन्वितः॥
रामरामेति सङ्कीर्त्य ये जृम्भां परिगृह्णते। वदनानां पुरस्तेषां पापपुञ्जो न गच्छति॥
अमुं तु राम एवादौ स्वौरसा समयोजयत्। अन्ववायेन सहितं व्यदधाल्लोकपावनम्॥
पानीयं कर्मनाशायाः सुरनद्यां पतेद् यदि। ब्रूत तर्हि स्वोत्तमाङ्गे न तां संस्थापयेत् तु कः॥
विश्वं जानाति यन्नाम प्रतिलोमात्मकं जपन्। ब्रह्मतुल्यो जायते स्म मुनिर्वाल्मीकिना मकः॥

दो०—स्वपच, सबर, खस, जमन, जड़, पावँर कोल-किरात ।
रामु कहत, पावन परम, होत भुवन बिख्यात ॥ १९४ ॥

नहिं अचिरिजु, जुग-जुग चलि आई । केहि न दीन्ह, रघुबीर बड़ाई ॥
राम - नाम - महिमा सुर कहहीं । सुनि-सुनि अवध-लोग सुखु लहहीं ॥
रामसखहि मिलि, भरत सप्रेमा । पूँछी कुसल, सुमंगल, खेमा ॥
देखि भरत कर सीलु - सनेहू । भा निषाद तेहि समय बिदेहू ॥
सकुच, सनेहु, मोदु मन बाढ़ा । भरतहि चितवत अेकटक ठाढ़ा ॥
धरि धीरजु, पद बंदि बहोरी । बिनय सप्रेम करत कर जोरी ॥
कुसल - मूल - पद - पंकज पेखी । मैं तिहुँ काल कुसल निज लेखी ॥
अब प्रभु ! परम अनुग्रह तोरें । सहित - कोटि - कुल मंगल मोरें ॥

दो०—समुझि मोरि करतूति, कुलु, प्रभु-महिमा जियँ जोइ ।
जो न भजइ रघुबीर-पद, जग बिधि-बंचित सोइ ॥ १९५ ॥

कपटी, कायर, कुमति, कुजाती । लोक - बेद, बाहेर सब भाँती ॥
राम कीन्ह आपन जबही तें । भयउँ भुवन - भूषन तबही तें ॥
देखि प्रीति, सुनि बिनय, सुहाई । मिलेउ बहोरि भरत-लघुभाई ॥
कहि निषाद निज नाम सुबानीं । सादर सकल जोहारीं रानीं ॥
जानि लखन सम, देहिं असीसा । जिअहु सुखी सय लाख बरीसा ॥
निरखि निषादु, नगर - नरनारी । भए सुखी, जनु लखनु निहारी ॥
कहहिं लहेउ अेहिं जीवन - लाहू । भेंटेउ रामभद्र भरि बाहू ॥
सुनि निषादु निज भाग - बड़ाई । प्रमुदित मन लइ चलेउ लेवाई ॥

दो०—सनकारे सेवक सकल, चले स्वामि - रुख पाइ ।
घर, तरु-तर, सर, बाग, बन, बास बनाअेन्हि जाइ ॥ १९६ ॥

शृंगबेरपुर भरत दीख जब । भे सनेहँ सब अंग सिथिल तब ॥
सोहत दिएँ निषादहि लागू । जनु तनु धरें बिनय - अनुरागू ॥
अेहि बिधि भरत, सेनु सबु संगा । दीखि जाइ जगपावनि गंगा ॥
रामघाट कहँ कीन्ह प्रनामू । भा मनु मगनु, मिले जनु रामू ॥
करहिं प्रनाम नगर - नरनारी । मुदित, ब्रह्ममय बारि निहारी ॥
करि मज्जनु, मागहिं कर जोरी । रामचंद्र - पद प्रीति न थोरी ॥
भरत कहेउ, सुरसरि ! तव रेनू । सकल सुखद, सेवक - सुरधेनू ॥
जोरि पानि, बर मागउँ एहू । सीय - राम - पद सहज सनेहू ॥

दो०—अेहि बिधि मज्जनु भरतु करि, गुर-अनुसासन पाइ ।
मातु नहानीं, जानि सब, डेरा चले लवाइ ॥ १९७ ॥

जहँ - तहँ लोगन्ह डेरा कीन्हा । भरत सोधु सबही कर लीन्हा ॥
सुर - सेवा करि, आयसु पाई । राम - मातु पहिं गे दोउ भाई ॥
चरन चाँपि, कहि-कहि मृदु बानी । जननी सकल, भरत सनमानी ॥
भाइहि सौंपि, मातु - सेवकाई । आपु निषादहि लीन्ह बोलाई ॥
चले सखा - कर सों कर जोरें । सिथिल सरीरु, सनेह न थोरें ॥

खशा अविज्ञाः शबरा निषादाः कोलाः किराता यवनाश्च नीचाः ।
रामेति चोक्त्वा परमं पवित्रा भवन्ति लोकप्रथितास्तथैव ॥ १९४ ॥

नाश्चर्यं वर्तते चैषा रीतिः प्राप्ता युगाद् युगाद् । महत्तां देहिने कस्मै रघुवीरो न दत्तवान् ॥
इत्थं रामाभिधानस्य माहात्म्यमवदन् सुराः।श्रुत्वा श्रुत्वा च तत् सौख्यमायोध्येया अवाप्नुवन् ॥
मिलित्वा रामसुहृदं भरतः प्रेमसंयुतम् । अपृच्छत् कुशलं क्षेमं मङ्गलञ्च सुशोभनम् ॥
भरतस्य प्रेमशीले कृत्वा लोचनयुग्मगे । निषादः समये तस्मिन् व्यस्मरद् दैहिकीं स्मृतिम् ॥
चित्ते वृद्धिं व्रजन्ति स्म सङ्कोचस्नेहसम्मदाः । निर्निमेषाक्षियुग्मेन भरतं वीक्षते स्म सः ॥
ततो धैर्यं समाश्रित्य पादयुग्मं प्रणम्य च । प्रार्थनां प्रेमसहितं पुटीकृतकरोऽकरोत् ॥
कुशलानां मूलरूपे विलोक्य पदपङ्कजे । कालत्रयेऽपि कुशलं स्वीयं विज्ञातवानहम् ॥
परमेणानुग्रहेण हे प्रभो ! भवतोऽधुना । वंशकोट्या संयुतस्य सञ्जातं मङ्गलं मम ॥

विज्ञाय कृत्यं मम वंशमेव विचार्य चित्ते महिमानमैशम् ।
भजेन्न यो राघववीरपादौ स एव लोके विधिवञ्चितोऽस्ति ॥ १९५ ॥

अहं दम्भी कुमतिमान् भीरुः कुत्सितजातिमान्। तथा प्रकारैः सकलैर्लोकवेदबहिष्कृतः ॥
यदारभ्य स्वकीयं मां व्यद्धाद् रघुसत्तमः । तदारभ्यैवाहमस्मि जातो भुवनभूषणम् ॥
प्रीतिं विलोक्य चाकर्ण्य विनयं मञ्जुतास्पदम् । भरतस्यानुजोऽरिघ्नः पुनश्च मिलति स्म तम् ॥
कथयित्वा निजं नाम निषादो रम्यया गिरा । सादरं सकलाभ्योऽपि राज्ञीभ्यो नतिमाचरत् ॥
सौमित्रितुल्यं विज्ञाय तस्मै ता आशिषोऽददुः । शतानि वर्षलक्षाणां सुखवाञ्जीवितो भव ॥
निषादेशं समालोक्य नागराः पुरुषाः स्त्रियः । सुखेन युक्ता अभवन् नूनमालोक्य लक्ष्मणम् ॥
अवदन् यज्जीवनस्य लाभमेषोऽस्ति लब्धवान्। यद् रामभद्रो हस्ताभ्यामुरसाऽमुमयोजयत् ॥
श्रुत्वा स्वभाग्यवैशिष्ट्यं निषादानामधीश्वरः । प्रमोदयुक्तहृदयो गृहीत्वा नयति स्म तान् ॥

स चेष्टयाऽशास्त समग्रभृत्यान् यान्ति स्म ते प्राप्य निजेशभावम् ।
सरोवनारामनिकेतनेषु तथा द्रुमाधोऽरचयन् निवासान् ॥ १९६ ॥

विलोकते स्म भरतः शृङ्गवेरपुरं यदा । प्रतीकाः सकला जाताः प्रेमतः शिथिलास्तदा ॥
निषादस्कन्धदत्तस्वहस्तौ तौ समराजताम् । शरीरधारिणौ नूनं विनयः स्नेह एव च ॥
भरतोऽनेन विधिना संयुतः सर्वसेनया । विलोकते स्मोपगत्य गङ्गां भुवनपावनीम् ॥
प्रणतिं रामघट्टाय स तदा समपादयत् । मनस्तस्यानन्दमग्नं रामोऽभून्मिलितो ध्रुवम् ॥
प्रकुर्वते स्म प्रणतीर्नागराः पुरुषाः स्त्रियः ।आनन्दिता भवन्ति स्म दृष्ट्वा ब्रह्ममयं जलम्॥
कृत्वा स्नानमयाचन्त ते पुटाकारपाणयः । रामचन्द्रपदप्रीतिरस्माकं न लघुर्भवेत् ॥
प्रभाषते स्म भरतो यद् देवनदि ! ते रजः ।सुखप्रदं समेभ्योऽस्ति सेवकेभ्योऽस्ति कामधुक्॥
अमुमेव वरं याचे करौ कृत्वा पुटाकृती । स्वाभाविकं प्रेम मेऽस्तु सीतारामपदद्वये ॥

रीत्याऽनयाऽसौ भरतो निमज्य तथैव सम्प्राप्य गुरोरनुज्ञाम् ।
स्नाताः परिज्ञाय च सर्वमातॄर् निवासहेतोर्नयति स्म सर्वान् ॥ १९७ ॥

प्रकुर्वन्ति स्म वसतिं यत्र तत्र समे जनाः । भरतस्तु समाचारं सर्वेषामप्यवाप्तवान् ॥
संविधाय गुरोः सेवां तस्याज्ञामुपलभ्य च । राममातुः सन्निकृष्टमैतां बन्धू उभावपि ॥
सम्पीड्य पादान् मातॄणामुक्त्वाचोक्त्वा वचो मृदु।सम्मन्यते स्म भरतस्तदा मातॄः समा अपि ॥
अर्पयित्वाऽनुजाताय मातॄणां सेवनं ततः । निषादानामधिपतेः स्वयमाह्वानमाचरत् ॥
सख्युः करे समायुञ्जन् स्वकरं गच्छति स्म सः।अभवच्छिथिलः कायः स्नेहोऽल्पीयान्न चाभवत् ॥

पूँछत सखहि, सो ठाउँ देखाऊ। नेकु नयन-मन-जरनि जुड़ाऊ॥
जहँ सिय-रामु-लखनु निसि सोए। कहत भरे जल लोचन कोए॥
भरत-बचन सुनि, भयउ बिषादू। तुरत तहाँ लइ गयउ निषादू॥

दो०—जहँ सिंसुपा पुनीत तर, रघुबर किय बिश्रामु।
अति सनेहँ सादर भरत, कीन्हेउ दंड-प्रनामु॥ १९८॥

कुस-साँथरी निहारि सुहाई। कीन्ह प्रनामु प्रदच्छिन जाई॥
चरन-रेख-रज आँखिन्ह लाई। बनइ न कहत प्रीति-अधिकाई॥
कनकबिंदु दुइ-चारिक देखे। राखे सीस, सीय-सम लेखे॥
सजल बिलोचन, हृदयँ गलानी। कहत सखा सन बचन-सुबानी॥
श्रीहत सीय-बिरहँ दुतिहीना। जथा अवध नर-नारि बिलीना॥
पिता जनक, देउँ पटतर केही। करतल भोगु-जोगु जग जेही॥
ससुर भानुकुल-भानु भुआलू। जेहि सिहात अमरावतिपालू॥
प्राननाथु रघुनाथ गोसाईं। जो बड़ होत, सो राम-बड़ाईं॥

दो०—पति-देवता, सुतीय-मनि, सीय-साँथरी देखि।
बिहरत हृदउ न हहरि, हर! पबि तें कठिन बिसेषि॥ १९९॥

लालन जोगु लखन लघु-लोने। भे न भाइ अस, अहहिं न होने॥
पुरजन-प्रिय, पितु-मातु-दुलारे। सिय-रघुबीरहि प्रानपिआरे॥
मृदु मूरति, सुकुमार सुभाऊ। तात बाउ तन लाग न काऊ॥
ते बन सहहिं बिपति सब भाँती। निदरे कोटि कुलिस ऐहिं छाती॥
राम जनमि जगु कीन्ह उजागर। रूप, सील, सुख, सब गुनसागर॥
पुरजन, परिजन, गुर, पितु, माता। राम-सुभाउ सबहि सुखदाता॥
बैरिउ राम-बड़ाई करहीं। बोलनि, मिलनि, बिनय, मन हरहीं॥
सारद कोटि-कोटि-सत सेषा। करि न सकहिं प्रभु-गुन-गन-लेखा॥

दो०—सुखस्वरूप रघुबंसमनि, मंगल-मोद-निधान।
ते सोवत कुस डासि महि, बिधि-गति अति बलवान॥ २००॥

राम सुना दुखु कान न काऊ। जीवनतरु-जिमि जोगवइ राऊ॥
पलक नयन, फनि मनि, जेहि भाँती। जोगवहिं जननि सकल दिन-राती॥
ते अब फिरत बिपिन पदचारी। कंद-मूल-फल-फूल-अहारी॥
धिग कैकई अमंगल-मूला। भइसि प्रान-प्रियतम-प्रतिकूला॥
मैं धिग! धिग! अघ-उदधि, अभागी। सबु उतपातु भयउ जेहि लागी॥
कुल-कलंकु करि सृजेउ बिधाताँ। साइँ-दोह मोहि कीन्ह कुमाताँ॥
सुनि सप्रेम समुझाव निषादू। नाथ! करिअ कत बादि-बिषादू?॥
राम तुम्हहि प्रिय, तुम्ह प्रिय रामहि। यह निरजोसु, दोसु बिधि बामहि॥

छं०—बिधि बाम की करनी कठिन, जेंहि मातु कीन्ही बावरी।
तेहि राति पुनि-पुनि करहिं प्रभु सादर सरहना रावरी॥
'तुलसी' न तुम्ह-सो राम प्रीतमु, कहतु हौं सौंहें किएँ।
परिनाम मंगल जानि, अपने आनिए धीरजु हिएँ॥

सखायं वदति स्मैव यत् स्थानं तत् प्रदर्शय । चक्षुषोर्मानसस्यापि दाहं किञ्चिद् विनाशय ।।
यत्र सीतारामचन्द्रौ लक्ष्मणोऽप्यस्वपन् निशि । इत्थं वदत्येव वारि तद्दृशोः कोणयोः समैत् ।।
भरतस्य वचः श्रुत्वा विषादः समजायत । निषादस्तत्क्षणादेव तस्मिंस्थानेऽनयच्च तम् ।।

अधः पवित्रस्य सुशिंशपाद्रोर्व्यधत्त यत्र श्रमहानिमीशः ।
तत्रातिहार्देन समादरेण दण्डप्रणामं भरतो व्यधत्त ।। १९८ ।।

स समास्तरणं रम्यं विलोक्य कुशनिर्मितम् । तस्मै प्रदक्षिणां कृत्वा प्रणामं समपादयत् ।।
धूलिं चरणरेखाणां चक्षुषोः समयोजयत् । तस्य प्रीतेरधिकता प्रवक्तुं नैव शक्यते ।।
कणिकास्तपनीयस्य द्वे चतस्रो व्यलोकयत् । जानक्या सदृशीर्मत्वा निदधाति स्म मस्तके ।।
दृशौ तस्य सपानीये हृदयं ग्लानिसंयुतम् । मनोज्ञया सरस्वत्या स वयस्यमभाषत ।।
सीतावियोगात् कणिकाः श्रीहता द्युतिवर्जिताः।यथा पुर्या अयोध्याया विलीनाः पुरुषाः स्त्रियः ।।
जनकं जनकं यस्यास्तुलयै केन वस्तुना । स्थितौ करतले यस्य भोगो योगश्च भूतले ।।
भूपालः श्वशुरो यस्या भास्करान्वयभास्करः । सेर्ष्यं प्रशंसति स्मैव यमधीशो दिवौकसाम् ।।
प्राणानामधिपो यस्या अधीशो रघुनायकः । महान् भवति यः सोऽपि रामस्यैव महत्तया ।।

योषिन्मणेः सत्पतिदेवतायास् तस्याः स्मृतिं वीक्ष्य विदेहजायाः ।
हृद् स्वर्ग ! सङ्कम्प्य विदीर्यते न दृढं विशिष्टं पवितोऽपि तस्मात् ।। १९९ ।।

लावण्यवाँल्लालनार्हो वर्तते लक्ष्मणोऽनुजः । न जातो वर्तते नैव न भावी बन्धुरीदृशः ।।
प्रियः पौरजनानां यो मातृतातसुलालितः । प्राणप्रियो वर्तते यो जानकीरघुनाथयोः ।।
यस्यास्ति कोमला मूर्तिः स्वभावः सौकुमार्यवान् । सन्तापदायको वातश्चास्पृशद् यं कदापि न ।।
सहन्ते विधिभिः सर्वैस्त एते विपदो वने । इति जानदिदं चित्तं वज्रकोटीरकुत्सयत् ।।
स्वीकृत्य जननं रामो व्यदधाद् राजितं जगत् । रूपशीलसुखाशेषगुणरत्नाकरोऽस्ति यः ।।
नागरेभ्यः कुटुम्बिभ्यः पितृभ्यो गुरवे तथा । समेभ्योऽपीति रामस्य स्वभावः सुखदायकः ।।
अरातयोऽपि कुर्वन्ति प्रशंसां राघवेशितुः । मनो हरन्ति तस्योक्तिर्मिलनं विनयस्तथा ।।
वाग्देवताकोटयोऽपि शतकोट्यः फणीशितुः । प्रभोर्गुणकदम्बानि सङ्ख्यातुं शक्नुवन्ति न ।।

सुखस्वरूपो रघुवंशरत्नं क्षेमस्य मोदस्य च यो निधानम् ।
आस्तीर्य दर्भान् भुवि सोऽपि शेते विधेर्गतिस्तद् बलवत्तमाऽस्ति ।। २०० ।।

नाश्रृणोद् दुःखनामापि श्रवोभ्यां राघवः क्वचित्। अपालयन्महीपस्तं समं जीवनशाखिना ।।
यथा दृशः पक्ष्मपालीं यथा सर्पाः फणामणिम् । रक्षन्ति स्म जनन्यस्तं तथा सर्वा अहर्निशम् ।।
पादचारी स एवायमधुनाऽटति कानने । फलानि कन्दमूलानि प्रसूनान्यपि भक्षयन् ।।
धिगस्त्वश्रेयसो मूलं सुतां केकयभूपतेः । प्राणप्रियतमायैव विपरीताऽभवत् तु या ।।
धिक् स्ताद् धिक् स्ताद् भाग्यहीनं मां किल्बिषपयोनिधिम्।यस्यैव कारणेनासन्नुत्पाताः सकला अपि।।
कलङ्कमन्ववायस्य कृत्वा मामसृजद् विधिः । कुमाता मां कृतवती स्वामिद्रोहविधायकम् ।।
इति श्रुत्वा निषादस्तं प्रेम्णा साकमबोधयत् । हे नाथ! कस्मात् कुरुते भवान खेदं निरर्थकम् ।।
भवान् प्रियोऽस्ति रामस्य रामोऽस्ति भवतः प्रियः । एष एवास्ति सिद्धान्तो दोषो वामविधेः स्थितः।।

विधेरपष्टुरूपिणः कठोररूपिणी क्रिया व्यधत्त यो भवत्प्रसूं प्रमत्तबुद्धिसंयुताम् ।
तदा निशीथिनीक्षणे पुनः पुनः समाचरत् प्रभाकरान्वयेश्वरो भवद्गुणप्रकीर्तनम् ।।
तुलस्यभाषत प्रियो भवत्समो न वर्तते प्रभोः प्रियोऽपरो जनस्त्विदं सशप्तिकं ब्रुवे ।
भविष्यतीह मङ्गलं फलोपलब्धिदिष्टके इदंविचार्य मानसे भवानुपैतु धीरताम् ।।

सो०—अंतरजामी रामु, सकुच, सप्रेम, कृपायतन।
चलिअ करिअ बिश्रामु, यह बिचारि, दृढ़ आनि मन ॥ २०१ ॥

सखा-बचन सुनि, उर धरि धीरा। बास चले सुमिरत रघुबीरा ॥
यह सुधि पाइ, नगर-नरनारी। चले बिलोकन, आरत भारी ॥
परदखिना करि, करहिं प्रनामा। देहिं कैकइहि खोरि निकामा ॥
भरि-भरि बारि बिलोचन लेहीं। बाम बिधातहि दूषन देहीं ॥
एक सराहहिं भरत-सनेहू। कोउ कह, नृपति निबाहेउ नेहू ॥
निंदहिं आपु, सराहि निषादहि। को कहि सकइ बिमोह, बिषादहि ॥
ऐहि बिधि राति लोगु सबु जागा। भा भिनुसार, गुदारा लागा ॥
गुरहि सुनावँ चढ़ाइ सुहाईं। नईं नाव सब मातु चढ़ाईं ॥
दंड चारि महँ भा सबु पारा। उतरि भरत तब सबहि सँभारा ॥

दो०—प्रातक्रिया करि, मातु-पद, बंदि, गुरहि सिरु नाइ।
आगें किए निषादगन, दीन्हेउ कटकु चलाइ ॥ २०२ ॥

कियउ निषादनाथु अगुआईं। मातु पालकीं सकल चलाईं ॥
साथ बोलाइ भाइ लघु दीन्हा। बिप्रन्ह-सहित गवनु गुर कीन्हा ॥
आपु सुरसरिहि कीन्ह प्रनामू। सुमिरे लखन-सहित सिय-रामू ॥
गवने भरत पयादेंहि-पाए। कोतल संग जाहिं डोरिआए ॥
कहहिं सुसेवक बारहिं-बारा। होइअ नाथ ! अस्व असवारा ॥
रामु पयादेंहि-पायँ सिधाए। हम कहँ रथ, गज, बाजि बनाए ॥
सिर-भर जाउँ, उचित अस मोरा। सब तें सेवक-धरमु कठोरा ॥
देखि भरत-गति, सुनि मृदु बानी। सब सेवकगन गरहिं गलानी ॥

दो०—भरत तीसरे पहर कहँ, कीन्ह प्रबेसु प्रयाग।
कहत राम-सिय, राम-सिय, उमगि-उमगि अनुराग ॥ २०३ ॥

झलका झलकत पायन्ह कैसें। पंकज-कोस ओस-कन जैसें ॥
भरत पयादेंहि आए आजू। भयउ दुखित सुनि सकल समाजू ॥
खबरि लीन्ह, सब लोग नहाए। कीन्ह प्रनामु त्रिबेनिहिं आए ॥
सबिधि सितासित नीर नहाने। दिए दान, महिसुर सनमाने ॥
देखत स्यामल-धवल हलोरे। पुलकि सरीर, भरत कर जोरे ॥
सकल-काम-प्रद तीरथराऊ ! बेद बिदित, जग प्रगट प्रभाऊ ॥
मागउँ भीख, त्यागि निज धरमू। आरत काह न करइ कुकरमू ? ॥
अस जियँ जानि सुजान-सुदानी। सफल करहिं जग जाचक-बानी ॥

दो०—अरथ न धरम, न काम-रुचि, गति न चहउँ निरबान।
जनम-जनम रति राम-पद, यह बरदानु न आन ॥ २०४ ॥

जानहुँ रामु कुटिल करि मोही। लोग कहउ गुर-साहिब-द्रोही ॥
सीता-राम-चरन रति मोरें। अनुदिन बढ़उ अनुग्रह तोरें ॥
जलदु जनम भरि सुरति बिसारउ। जाचत जलु, पबि पाहन डारउ ॥
चातकु रटनि घटें, घटि जाई। बढ़ें प्रेमु सब भाँति भलाई ॥

समान्तर्बुधो रामचन्द्रो निवासः कृपायास्तथा हार्दसङ्कोचयोः सः।
भवान् सम्प्रयाताच्च विश्रान्तिमेतु विचार्येति चित्ते समानीय दाढ्र्यम् ॥ २०१ ॥

निशम्य वाचं मित्रस्य मनस्याश्रित्य धीरताम्। निवासं प्रति याति स्म स्मरन् रघुकुलाधिपम् ॥
समाचारममुं प्राप्य नागराः पुरुषा स्त्रियः। अवलोकयितुं याताः परमातुरतायुताः ॥
तस्मै प्रदक्षिणाः कृत्वा प्रणमन्ति स्म चैव तम्। दोषान् केकयजातायै पर्याप्तानेव तेऽददुः ॥
अपूरयन् निजदृशोऽपूरयन्नम्बुना पुनः। विधात्रे प्रतिकूलाय दूषणान्यपि तेऽददुः ॥
प्राशंसन् केचिदेके तु स्नेहं भरतसङ्गतम्। अवदन् केचिदन्ये यद् राट् स्नेहं निरवाहयत् ॥
अकुर्वन्निन्दनं स्वस्य निषादस्य प्रशंसनम्। विमोहखेदौ तत्कालगतौ वक्तुं शकोऽस्ति कः ॥
रीत्याऽनया समे लोका अकुर्वञ्जागरं निशि। जात एवोषसि ततः सन्नद्धा तरिसंहतिः ॥
विहितो गुरुरारूढो नौकां शोभनरूपिणीम्। नौकां नवां समारूढा विहिता मातरः समाः ॥
चतुर्दण्डात्मके काले सर्वे याताः परं तटम्। उत्तीर्य भरतोऽगृहणात् ततश्च सकलाञ्जनान् ॥

प्रातःक्रियां मातृपदप्रणामं कृत्वाऽऽनमय्याङ्घ्रियुगे गुरोः कम्।
निषादवारं व्यदधात् तथाग्रे प्राचालयत् सैन्यगणं स्वकीयम् ॥ २०२ ॥

निषादानामधिपतिर्व्रजति स्म पुरस्तदा। मातॄणां शिबिकाः सर्वाः सेवकैः समचालयत् ॥
बन्धुं कनिष्ठमाहूय तं ताभिः समयोजयत्। साकं वसुन्धरादेवैर्गमनं व्यदधाद् गुरुः ॥
स्वयं व्यधत्त भरतो नतिं नद्यै सुपर्वणाम्। स्मरति स्म ससौमित्री जानकीरघुनन्दनौ ॥
गमनं पादचार्येव ततः स समपादयत्। यान्ति स्म रज्जुबद्धाश्वाः साकमारोहिवर्जिताः ॥
सेवकाः सुष्ठुचरिताः प्राभाषन्त पुनः पुनः। यद् घोटके समारोहं विदधातु भवान् प्रभो! ॥
सोऽब्रूत पादचार्येव गच्छति स्म रघूत्तमः। रथा गजा वाजिनश्च किञ्चास्माकं कृते कृताः ॥
इदं योग्यं मम कृते यन्मूर्ध्नैव व्रजाम्यहम्। कठोरः सेवको धर्मः सकलेभ्योऽपि वर्तते ॥
भरतस्य गतिं वीक्ष्य निशम्य मृदुलां गिरम्। सेवकानां गणा ग्लान्या सञ्जाता गलिताः समे ॥

यामे तृतीये भरतस्तदानीं व्यधत्त तीर्थाधिपतौ प्रवेशम्।
हे राम ! सीते ! मम राम ! सीते ! वदन् प्रहृष्यन् मुहुरेव हार्दात् ॥ २०३ ॥

विपादिकास्तथा तस्य समशोभन्त पादयोः। संशोभन्तेऽम्बुजयुगे तुषारस्य कणा यथा ॥
पादचार्येव भरत इहाद्य समुपागतः। इति श्रुत्वा समग्रोऽपि समाजो दुःखितोऽभवत् ॥
स्नानं कृतं समैरेतं समाचारं स लब्धवान्। तदा त्रिवेणीं सम्प्राप्य तस्यै वन्दनमाचरत् ॥
सितासिते जले स्नानं करोति स्म यथाविधि। प्रयच्छति स्म दानानि विप्रान् सम्मन्यते स्म च ॥
तरङ्गान् समवालोक्य श्यामलान् धवलानपि। सरोमाञ्चतनुर्जातो बध्नाति स्म तथाञ्जलिम् ॥
सोऽब्रूत हे तीर्थराज ! सर्वकामप्रदो भवान्। प्रभावो भवतो लोके प्रकटो वेदविश्रुतः ॥
निजं धर्मं परित्यज्य भिक्षां याचेऽधुना त्वहम्। आर्तः किं कुत्सितं कर्म विदधाति न पूरुषः ॥
इत्थं विचार्य हृदये सुबोधाः सुष्ठुदानिनः। कुर्वन्ति सफलां लोके याचकानां सरस्वतीम् ॥

धर्मार्थकामो न च कामकामः कैवल्यकामोऽपि च नाहमस्मि।
रामाङ्घ्रिभक्तिः प्रतिजन्म मेस्ताद् अस्माद् वरान्नापरमेव याचे ॥ २०४ ॥

मां विजानातु कुटिलं स्वयं रघुकुलाधिपः। गुरुस्वामिद्रोहयुक्तं कथयन्तु जना अपि ॥
किन्तु मैथिलजाभानुवंशरत्नरतिर्मम। अनुग्रहेण भवतो गच्छताद् वृद्धिमन्वहम् ॥
आजन्म विस्मरेन्नाम जलदश्चातकस्मृतिम्। याच्यमाने जले वज्रं प्रक्षिपेत् प्रस्तरानपि ॥
रटने चातकस्याल्पे त्वियात् तत्कीर्तिरल्पताम्। वृद्धे तु चातकप्रेम्णि तस्य शं सर्वरीतिभिः ॥

कनकहिं बान चढ़इ जिमि दाहें। तिमि प्रियतम - पद नेम निबाहें ॥
भरत - बचन सुनि माझ त्रिबेनी। भइ मृदु बानि सुमंगल - देनी ॥
तात भरत! तुम्ह सब बिधि साधू। राम - चरन अनुराग अगाधू ॥
बादि गलानि करहु मन माहीं। तुम्ह सम रामहि कोउ प्रिय नाहीं ॥

दो०—तनु पुलकेउ, हियँ हरषु सुनि, बेनि-बचन अनुकूल।
भरत धन्य! कहि धन्य! सुर, हरषित बरषहिं फूल ॥ २०५ ॥

प्रमुदित तीरथराज - निवासी। बैखानस, बटु, गृही, उदासी ॥
कहहिं परसपर मिलि दस - पाँचा। भरत सनेहु - सीलु सुचि, साँचा ॥
सुनत राम - गुन - ग्राम सुहाए। भरद्वाज मुनिबर पहिं आए ॥
दंड - प्रनामु करत मुनि देखे। मूरतिमंत भाग्य निज लेखे ॥
धाइ, उठाइ, लाइ उर लीन्हे। दीन्हि असीस, कृतारथ कीन्हे ॥
आसनु दीन्ह, नाइ सिरु बैठे। चहत सकुच-गृहँ जनु भजि पैठे ॥
मुनि पूँछब! कछु यह बड़ सोचू। बोले रिषि, लखि सीलु-सँकोचू ॥
सुनहु भरत! हम सब सुधि पाई। बिधि-करतब पर किछु न बसाई ॥

दो०—तुम्ह गलानि जियँ जनि करहु, समुझि मातु-करतूति।
तात! कैकइहि दोसु नहिं, गई गिरा मति धूति ॥ २०६ ॥

यहउ कहत, भल कहिहि न कोऊ। लोकु - बेदु - बुध - संमत दोऊ ॥
तात तुम्हार बिमल जसु गाई। पाइहि लोकउ - बेदु बड़ाई ॥
लोक - बेद - संमत सबु कहई। जेहि पितु देइ, राजु सो लहई ॥
राउ सत्यब्रत! तुम्हहि बोलाई। देत राजु, सुखु, धरमु, बड़ाई ॥
राम - गवनु - बन अनरथ - मूला। जो सुनि सकल बिस्व भइ सूला ॥
सो भावी - बस, रानि अयानी। करि कुचालि - अंतहुँ पछितानी ॥
तहँउँ तुम्हार अलप अपराधू। कहै सो अधम, अयान, असाधू ॥
करतेहु राजु, त तुम्हहि न दोषू। रामहि होत सुनत संतोषू ॥

दो०—अब अति कीन्हेहु भरत भल, तुम्हहि उचित मत एहु।
सकल - सुमंगल - मूल जग, रघुबर - चरन - सनेहु ॥ २०७ ॥

सो तुम्हार धनु - जीवनु - प्राना। भूरिभाग को तुम्हहि समाना? ॥
यह तुम्हार आचरजु न ताता!। दसरथ - सुअन, राम - प्रियभ्राता ॥
सुनहु भरत! रघुबर - मन माहीं। पेमपात्रु तुम्ह सम कोउ नाहीं ॥
लखन - राम - सीतहि अति प्रीती। निसि सब तुम्हहि सराहत बीती ॥
जाना मरमु, नहात प्रयागा। मगन होहिं तुम्हरें अनुरागा ॥
तुम्ह पर अस सनेहु रघुबर कें। सुख जीवन-जग जस जड़ नर कें ॥
यह न अधिक रघुबीर-बड़ाई। प्रनत - कुटुंब - पाल रघुराई ॥
तुम्ह तौ भरत! मोर मत एहू। धरें देह जनु राम - सनेहू ॥

दो०—तुम्ह कहँ भरत कलंक यह, हम सब कहँ उपदेसु।
राम-भगति-रस-सिद्धि हित, भा यह समउ गनेसु ॥ २०८ ॥

यथा सन्तापिते स्वर्णे समायाति प्रदीप्तता । निर्व्यूढे प्रेमनियमे तथा प्रियतमाङ्घ्रिके ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा त्रिवेणीतस्तदीयका । सञ्जाता मृदुला वाणी सुमङ्गलविधायिका ॥
असि हे तात! भरत! साधुस्त्वं सर्वरीतिभिः । अनुरागोऽगाधरूपो वर्तते रामपादयोः ॥
विदधासि स्वहृदये त्वं तु ग्लानिं निरर्थकम् । त्वया समानो रामस्य वर्तते कोऽपि न प्रियः ॥

रोमाञ्चितं वर्ष्म मनः प्रसन्नं श्रुत्वाऽनुकूलं वचनं त्रिवेण्याः ।
धन्योऽतिधन्यो भरतोऽस्त्युदीर्य सुराः प्रसन्ना अपि पुष्पवर्षाः ॥ २०५ ॥

प्रसन्नमानसा जातास्तीर्थराजनिवासिनः । वैखानसा वर्णिनश्च परिव्राजो गृहस्थिताः ॥
परस्परमभाषन्त मिलित्वा दश पञ्च च । भरतस्य स्नेहशीले शुचिनी सत्यतायुते ॥
आकर्णयन् रामचन्द्रगुणग्रामं सुशोभनम् । भरद्वाजमुनीशस्य सन्निकृष्टं समागमत् ॥
दण्डप्रणामं कुर्वन्तं तमवालोकयन्मुनिः । मन्यते स्म स्वकीयञ्च सौभाग्यं मूर्तिसंयुतम् ॥
धावित्वा तं समुत्थाप्य स्वोरसा समयोजयत् । आशीर्वादं सम्प्रदाय कृतकृत्यं व्यधत्त च ॥
अददादासनमुपाविशत् स प्रणमय्य कम् । प्रपलाय्य त्रपागेहं प्रवेष्टुं नूनमैहत ॥
मुनिः किञ्चित् प्रक्ष्यतीति चिन्ता तस्याऽभवत् परा।शीलं तथा त्रपां तस्य समालोक्याब्रवीन्मुनिः ॥
भरत ! शृण्वहं सर्वं समाचारमवाप्तवान् ।किन्तु विश्वसृजः कृत्ये न वशं किमपि स्थितम् ॥

ग्लानिं स्वकीये हृदि मा कुरु त्वं निजप्रसोराचरणं विचार्य ।
हे तात ! दोषोऽस्ति न कैकयीस्थस्तद्बुद्धिमुद्भ्राम्य गतोक्तिदेवी ॥ २०६ ॥

इत्थं प्रभाषितेऽप्यत्र कोऽपि साधु न वक्ष्यति । यतो लोकस्तथाऽऽम्नायो द्वावपि प्राज्ञसम्मतौ॥
तात! मालिन्यरहितं गात्वा ते पावनं यशः । द्वयं लोकस्तथाम्नायो महत्तां समवाप्स्यति ॥
सर्वे वदन्ति लोकस्य वेदस्याप्यास्ति सम्मतम्। राज्यं स एव लभते यस्मै दत्ते जनिप्रदः ॥
यद्यदास्यन्नृपो राज्यमाहूय त्वामृतव्रतः । अभविष्यंस्तर्हि सौख्यं धर्मो वैशिष्ट्यमेव च ॥
मूलं समग्रानर्थानां रामस्य विपिने गतिः । यां श्रुत्वाऽशेषजगतां भवति स्म परा व्यथा ॥
अज्ञानसंयुता राज्ञी सा तदा भाविनो वशा । विधाय दुष्कृतं चान्ते पश्चात्तापयुताऽभवत् ॥
तवापराधं तत्रापि यः कोऽपि स्वल्परूपिणम् । वदेत् तर्हि स नीचोऽस्ति दुष्टश्चाज्ञानसंयुतः ॥
अकरिष्यो यर्हि राज्यं नाभविष्यदघं तव । अभविष्यच्च सन्तोषः श्रुत्वा रघुकुलेशितुः ॥

अद्यातिरम्यं भरताकरोस्त्वं तुभ्यं त्वभूद् योग्यमिदं तथैव ।
समग्रसन्मङ्गलमूलमस्ति रामाङ्घ्रियुग्मे जगतीह हार्दम् ॥ २०७ ॥

तदेव वर्तते द्रव्यं तव प्राणाश्च जीवनम् । वर्तते त्वत्प्रतीकाशः कोऽपरो भूरिभाग्यवान् ॥
आश्चर्यकृदिदं तात ! त्वत्कृते नैव वर्तते । त्वं दिग्रथस्य तनयो बन्धू रामस्य च प्रियः ॥
आकर्णय त्वं भरत ! रामचन्द्रस्य मानसे । प्रेमपात्रं त्वयातुल्यो नापरः कोऽपि वर्तते ॥
सुमित्राजस्य सीताया अपि प्रेम परं त्वयि । त्रियामा सा गता तेषां प्रशंसां कुर्वतां तव ॥
मर्माहं ज्ञातवांस्तेषां प्रयागे त्ववगाहताम् । तवानुरागे सम्मग्ना भवन्ति स्म समेऽपि ते ॥
स्नेहो रघ्वन्वयेशस्य तादृशस्त्वयि वर्तते । यादृशो जडमर्त्यस्य संसारे सुखिजीवने ॥
महत्ता नेयमधिका रघुवीरस्य वर्तते । प्रणतस्य यतो रामः कुटुम्बस्यापि पालकः ॥
वर्तते मे मतमिदं यत् त्वं हे भरत ! स्थितः । स्नेहः कलेवरधरो नूनं रघुकुलेशितुः ॥

तुभ्यं कलङ्को भरत ! स्थितोऽयं शिष्टिः समेभ्योऽपि मता त्वियं नः ।
रामीयसद्भक्तिरसस्य सिद्ध्यै जातो गणेशः समयोऽयमेव ॥ २०८ ॥

नव-बिधु बिमल तात ! जसु तोरा । रघुबर - किंकर कुमुद, चकोरा ॥
उदित सदा, अँथइहि कबहूँ ना । घटिहि न जग-नभ, दिन-दिन दूना ॥
कोक-तिलोक प्रीति अति करिही । प्रभु-प्रताप-रबि छबिहि न हरिही ॥
निसि-दिन सुखद सदा सब काहू । ग्रसिहि न कैकइ - करतबु - राहू ॥
पूरन राम - सुपेम - पियूषा । गुर - अवमान - दोष नहि दूषा ॥
राम - भगत अब अमिअँ अघाहूँ । कीन्हेहु सुलभ सुधा बसुधाहूँ ॥
भूप भगीरथ सुरसरि आनी । सुमिरत सकल सुमंगल - खानी ॥
दसरथ - गुनगन बरनि न जाहीं । अधिकु कहा, जेहि सम जग नाहीं ॥

दो०—जासु सनेह - सकोच - बस, राम प्रगट भअे आइ ।
जे हर हिय - नयननि कबहुँ, निरखे नहीं अघाइ ॥ २०९ ॥

कीरति-बिधु तुम्ह कीन्ह अनूपा । जहँ बस राम - पेम मृगरूपा ॥
तात ! गलानि करहु जियँ जाएँ । डरहु दरिद्रहि, पारसु पाएँ ॥
सुनहु भरत ! हम झूठ न कहहीं । उदासीन, तापस, बन रहहीं ॥
सब साधन कर सुफल सुहावा । लखन - राम - सिय - दरसनु पावा ॥
तेहि फल कर फलु दरस तुम्हारा । सहित - पयाग सुभाग हमारा ॥
भरत ! धन्य तुम्ह जसु जगु जयऊ । कहि अस, पेममगन मुनि भयऊ ॥
सुनि मुनि - बचन सभासद हरषे । साधु सराहि, सुमन सुर बरषे ॥
धन्य ! धन्य ! धुनि गगन, पयागा । सुनि-सुनि भरतु मगन-अनुरागा ॥

दो०—पुलक गात, हियँ रामु-सिय, सजल सरोरुह-नैन ।
करि प्रनामु मुनि - मंडलिहि, बोले गदगद बैन ॥ २१० ॥

मुनि - समाजु अरु तीरथराजू । साँचिहुँ सपथ, अघाइ अकाजू ॥
अेहि थल जौं किछु कहिअ बनाई । अेहि सम अधिक न अघ, अधमाई ॥
तुम्ह सर्बग्य, कहउँ सतिभाऊ । उर - अंतरजामी रघुराऊ ॥
मोहि न मातु-करतब कर सोचू । नहिं दुखु जियँ, जगु जानिहि पोचू ॥
नाहिन डरु, बिगरिहि परलोकू । पितहु-मरन कर मोहि न सोकू ॥
सुकृत, सुजस भरि भुअन सुहाए । लछिमन-राम-सरिस सुत पाए ॥
राम - बिरहँ तजि तनु छनभंगू । भूप सोच कर कवन प्रसंगू ॥
राम, लखन, सिय बिनु पग पनहीं । करि मुनि-बेष फिरहिं बन-बनहीं ॥

दो०—अजिन बसन, फल असन, महि-, सयन, डासि कुस पात ।
बसि तरु-तर नित सहत हिम, आतप, बरषा, बात ॥ २११ ॥

अेहि दुख - दाहँ दहइ दिन छाती । भूख न बासर, नीद न राती ॥
अेहि कुरोग कर औषधु नाहीं । सोधेउँ सकल बिस्व मन माहीं ॥
मातु कुमत बढ़ई अघ - मूला । तेहिं हमार हित कीन्ह बँसूला ॥
कलि - कुकाठ कर कीन्ह कुजंत्रू । गाड़ि अवधि पढ़ि कठिन कुमंत्रू ॥
मोहि लगि यहु कुठाटु तेहिं ठाटा । घालेसि सब जगु बारहबाटा ॥
मिटइ कुजोगु, राम फिरि आएँ । बसइ अवध, नहिं आन उपाएँ ॥
भरत-बचन सुनि, मुनि सुखु पाई । सबहिं कीन्हि बहु भाँति बड़ाई ॥
तात ! करहु जनि सोचु बिसेषी । सब दुखु मिटिहि राम-पग देखी ॥

वर्तते ते यशस्तात ! विमलोऽभिनवो विधुः । किङ्करा रघुनाथस्य कुमुदानि चकोरकाः ।।
उदितोऽयं सर्वदैव नास्तमेति कदाचन । न क्षेष्यति जगद्व्योम्नि प्रत्यहं द्विगुणः स्थितः।।
त्रिलोकी चक्रवाकोऽस्मिन् परं प्रेम करिष्यति । प्रभुप्रतापमिहिरो नास्य कान्ति हरिष्यति ।।
अहर्निशं सुखस्यैव दाता सर्वेभ्य एव च । कैकेयीदुष्क्रियारूपो नामुं राहुर्ग्रसिष्यति ।।
पूर्णोऽयं प्रेमसुधया रघुवंशेश्वरीयया । गुर्वनादरदोषेण दूष्यते न कदाप्यसौ ।।
रघुवंशेशितुर्भक्तास्तृप्यन्तां सुधयाऽधुना । त्वयाऽवन्यामपि यतः कृताऽस्ति सुलभा सुधा ।।
आनीतवान् सुरनदीं महीपालो भगीरथः । स्मृतैव या समग्राणां मङ्गलानां खनिः स्थिता।।
गुणा हरिद्रथस्यापि न शक्यन्ते प्रभाषितुम् ।अत्र प्रोच्यं किमधिक त्रिलोक्यां नास्ति यत्समः ।।

स्नेहेन शीलेन च यस्य निघ्नः प्रत्यक्षतामेत्य समेत्य रामः ।
समीक्षमाणो निजचित्तनेत्रैः कदापि तृप्तिं भजते न शम्भुः ।। २०९ ।।

कृतवान् कीर्तिशीतांशु त्वमौपम्येन वर्जितम् । यस्मिन् वसति रामीयस्नेहो मृगवपुर्धरः ।।
ग्लानिं तात ! व्यर्थमेव करोषि निजमानसे । स्पर्शं रत्नमवाप्यापि दारिद्र्यात् त्वं विशङ्कसे ।।
आकर्णय त्वं भरत ! न मिथ्या ब्रूमहे वयम् । उदासीनास्तपोनिष्ठा निवसामश्च कानने ।।
साधनानां समग्राणां फलं भव्यं सुशोभनम् । सौमित्रिसीतारामाणां दर्शनं समवाप्नुम ।।
फलं फलस्य तस्यैव दर्शनं तव वर्तते । तीर्थराजेन युक्तानामस्माकं भाग्यमुत्तमम् ।।
धन्योऽसि कैकयीसूनो ! जगन्ति यशसाऽजयः । इत्थमुक्त्वा मुनिः प्रेम्णि निमग्नः समजायत।।
मुनेर्वचनमाकर्ण्य हृष्टा जाताः सभासदः । प्रशस्य साध्विति सुराः पुष्पवर्षं समाचरन् ।।
गगने तीर्थराजे च धन्यो धन्य इति ध्वनिम् ।आकर्ण्याकर्ण्य भरतः प्राप्नोत् प्रेमनिमग्नताम् ।।

रोमाञ्चितं तस्य वपुश्च चित्ते सीतेश्वरौ पद्मदृशौ सनीरे ।
कृत्वा प्रणामं मुनिमण्डलाय स गद्गदां सञ्चिरति स्म वाचम् ।। २१० ।।

मुनिवृन्दं वर्ततेऽत्र तीर्थराजोऽपि वर्तते । हानिः पर्याप्तरूपा स्यात् सत्येऽपि शपथे कृते ।।
अस्मिन् स्थले प्रभाष्येत किञ्चित् काल्पनिकं यदि । तर्ह्यनेन समं पापं नापरं विद्यते महत् ।।
ब्रुवेऽहं सत्यभावेन सर्वज्ञो वर्तते भवान् । अन्तर्यामी मनसि च वर्तते रघुनायकः ।।
जनयित्र्याः कर्मणो मे न चिन्ता कापि वर्तते । न च दुःखं मनसि यज् जगद् वेत्स्यति पामरम् ।।
परलोकस्य नाशस्य न भयं विद्यते मम । तातस्य मरणस्यापि न शोको वर्तते मम ।।
यतो भातोऽखिले लोके सुकृतं सुयशस्तथा । सौमित्रिरामसदृशौ लब्धौ तेन सुतावपि ।।
रामस्यैव वियोगेन क्षणिकं देहमत्यजत् । कृते तस्य महीभर्तुः शोकस्यावसरोऽस्ति कः ।।
किन्त्वपादत्राणपादा जानकीरामलक्ष्मणाः । मुनिवेषाः पर्यटन्ति विपिनाद् विपिनान्तरम् ।।

फलाशनाश्चर्मधराश्च भूमावास्तीर्य पर्णानि कुशान् स्वपन्ति ।
न्युष्यापि वृक्षस्य तले सहन्ते हिमातपे वर्षणमाशुगञ्च ।। २११ ।।

दुःखस्यास्मादेव दाहान् नित्यं वक्षः प्रदह्यते । न दिने जायते क्षुन्मे न निद्रा जायते निशि ।।
अस्य कुत्सितरोगस्य नौषधं किमपि स्थितम् । तदर्थं सकलं विश्वमहमन्विष्टवान् हृदि ।।
जनिप्रदायाः कुमतं पापमूलन्तु वर्धकिः । स चास्मदीयं कल्याणमकरोद् भूरुहादनीम् ।।
कलहेन कुकाष्ठेन कुयन्त्रं व्यदधात् तथा । अवधि कठिनं मन्त्रं पठित्वा न्यखनच्च तत् ।।
इमां सा कुत्सितां सज्जां विनिर्माति स्म मत्कृते। व्यनाशयज्जगत्सर्वं छिन्नं भिन्नं विधाय च ।।
रामचन्द्रे परावृत्ते कुयोगो नाशमेष्यति । भविष्यति स्थिराऽयोध्या नोपायेनेतरेण च ।।
आकर्ण्य भरतस्योक्ति सुखमन्वभवन्मुनिः । प्रकारैर्बहुरूपैस्तं प्राशंसन् सकला अपि ।।
मुनिरब्रूत हे तात ! शोकं धारय माऽधिकम् । रामस्य चरणौ वीक्ष्य सर्वं दुःखं विनङ्क्ष्यति ।।

दो०—करि प्रबोधु मुनिबर कहेउ, अतिथि पेमप्रिय होहु।
कंद, मूल, फल, फूल, हम, देहिं, लेहु करि छोहु॥ २१२॥

सुनि मुनि-बचन भरत-हियँ सोचू। भयउ कुअवसर कठिन सँकोचू॥
जानि गरुइ गुर-गिरा बहोरी। चरन बंदि, बोले कर जोरी॥
सिर धरि आयसु करिअ तुम्हारा। परम धरम यहु, नाथ! हमारा॥
भरत-बचन मुनिवर-मन भाए। सुचि सेवक-सिष निकट बोलाए॥
चाहिअ कीन्हि भरत-पहुनाई। कंद, मूल, फल आनहु जाई॥
भलेहिं नाथ! कहि, तिन्ह सिर नाए। प्रमुदित निज-निज काज सिधाए॥
मुनिहि सोच, पाहुन बड़ नेवता। तसि पूजा चाहिअ, जस देवता॥
सुनि रिधि, सिधि, अनिमादिक आईं। आयसु होइ सो करहिं, गोसाईं॥

दो०—राम-बिरह ब्याकुल भरतु, सानुज सहित समाज।
पहुनाई करि हरहु श्रम, कहा मुदित मुनिराज॥ २१३॥

रिधि-सिधि सिर धरि मुनिबर-बानी। बड़भागिनि आपुहि अनुमानी॥
कहहिं परसपर सिधि-समुदाई। अतुलित अतिथि राम-लघुभाई॥
मुनिपद बंदि, करिअ सोइ आजू। होइ सुखी सब राज-समाजू॥
अस कहि रचेउ रुचिर गृह नाना। जेहि बिलोकि बिलखाहिं बिमाना॥
भोग, बिभूति भूरि, भरि राखे। देखत जिन्हहि अमर अभिलाषे॥
दासीं-दास साजु सब लीन्हें। जोगवत रहहिं मनहि मनु दीन्हें॥
सब समाजु सजि सिधि पल माहीं। जे सुख सुरपुर सपनेहुँ नाहीं॥
प्रथमहिं बास दिए सब केही। सुन्दर सुखद जथा रुचि जेही॥

दो०—बहुरि सपरिजन भरत कहुँ, रिषि अस आयसु दीन्ह।
बिधि बिसमय-दायकु बिभव, मुनिबर तपबल कीन्ह॥ २१४॥

मुनि-प्रभाउ जब भरत बिलोका। सब लघु लगे लोकपति-लोका॥
सुख-समाजु नहिं जाइ बखानी। देखत, बिरति बिसारहिं ग्यानी॥
आसन, सयन, सुबसन, बिताना। बन-बाटिका, बिहग, मृग नाना॥
सुरभि, फूल-फल अमिअ समाना। बिमल जलासय, बिबिध बिधाना॥
असन-पान सुचि अमिअ अमी-से। देखि लोग सकुचात जमी-से॥
सुर, सुरभी, सुरतरु सबही कें। लखि अभिलाषु सुरेस-सची कें॥
रितु बसंत, बह त्रिबिध बयारी। सब कहँ सुलभ पदारथ चारी॥
स्रक, चंदन, बनितादिक भोगा। देखि हरष-बिसमय-बस लोगा॥

दो०—संपति चकई, भरतु चक, मुनि-आयस खेलवार।
तेहि निसि आश्रम-पिंजराँ, राखे, भा भिनुसार॥ २१५॥

मासपारायण, उन्नीसवाँ विश्राम

प्रबोध्य तं चर्षिवरोऽवदत् तान् प्रेमप्रियैर्नोऽतिथिभिश्च भाव्यम् ।
मूलं फलं कन्दसुमे वयं यद् दास्याम ऊरीक्रियतां प्रसादात् ।। २१२ ।।

मुनेर्वचनमाकर्ण्य मानसे भरतस्य शुक् । यत् कुकालेऽस्ति सम्प्राप्तः सङ्कोचः कठिनो मम ।।
विज्ञाय गौरवयुतं गुरूणां वचनं ततः । प्रणम्य तस्य पादौ स बद्धाञ्जलिरभाषत ।।
कर्तव्या भवतः शिष्टिर्निधाय निजमस्तके । अस्माकं परमो धर्मो वर्ततेऽयमधीश्वर ! ।।
अरोचन्त मुनीशस्य चित्ताय भरतोक्तयः । शुचीन् सेवारताञ् शिष्यान्निकटे स समाह्वयत् ।।
अत्रापि विधातव्या भरतस्यातिथिक्रिया । अतः प्रगत्यानयत कन्दमूले फलानि च ।।
नाथ! साध्विति सङ्कथ्य नमयन्ति स्म कानि ते। यान्ति स्मापि विधातुं स्वं स्वं कार्यं मोदसंयुताः।।
मुनिर्व्यचारयद् भव्यमतिथिं सन्न्यमन्त्रयम् । इदानीं तादृशीष्टार्चा यादृशी देवता स्थिता ।।
श्रुत्वाऽणिमाद्या आयाता ऋद्धयः सिद्धयस्तथा। अव्रोचन् या भवेदाज्ञा हे नाथ! करवाम तत् ।।

वियुक्तरामो भरतोऽस्ति तप्तः समाजयुक्तोऽनुजसंयुतश्च ।
कृत्वाऽतिथित्वं हरत श्रमञ्च मुनीश्वरो मोदयुगित्यवोचत् ।। २१३ ।।

शीर्षे धृत्वा मुनीशाज्ञामृद्धयः सिद्धयस्तथा । स्वानां परमसौभाग्ययुक्तत मनुमाय च ।।
ऋद्धीनां निकुरम्बाणि वदन्ति स्म परस्परम् । लघुर्भ्राता रघुपतेर्वर्ततेऽतुलितोऽतिथिः ।।
अतस्तदेव कर्तव्यमद्य नत्वा मुने पदे । सुखयुक्तं भवेद् येन राजकीयं कदम्बकम् ।।
इत्युक्त्वा ता अरचयन् नाना रम्यतमालयान् । विमानानि विलज्जानि भवन्ति स्म विलोक्य यान् ।।
अस्थापयन् भूतिभोगा आपूर्यापूर्य तास्तदा । अभिलाषान्विता जाता यान् विलोक्य सुरा अपि ।।
दास्यो दासाश्च सकलाः सामग्रीः परिगृह्य च । प्रतीक्षन्ते स्म चित्तानि चित्तेनैकाग्रतायुजा ।।
सिद्धयोऽसज्जयन् सर्वं पल एव सुखव्रजम् ।सुखव्रजो यः स्वर्गेऽपि स्वप्नेऽपि सुलभोऽस्ति न ।।
आदौ समेभ्योऽप्यन्येभ्यो निवासान् ददति स्म ताः ।तादृशान् सुखदान् रम्यान् यस्याभूद् यादृशी रुचिः ।।

कुटुम्बभाजे भरताय पश्चाद् यतो मुनिस्ता अदिशत् तथैव ।
ऐश्वर्यमाश्चर्यकरं विधातुस्तपोबलेनारचयन् मुनीशः ।। २१४ ।।

मुनेः प्रभावं भरतः समवालोकयद् यदा । तस्मै लोकाधीशलोका भान्ति स्म लघवः समे ।।
न शक्यते निगदितुं सुखोपकरणव्रजः । मुनयोऽपि यमालोक्य विस्मरन्ति स्म बुद्धताम् ।।
आसनानि सुवासांसि शय्यामण्डपसञ्चयः । वनानि वाटिकाश्चासन् विविधा विहगा मृगाः ।।
सुगन्धवन्ति पुष्पाणि सुधाभानि फलानि च । नानाविधानसंयुक्ता विमलाः सलिलाशयाः ।।
शुचीन्यशनपानानि सुधावत्सौधजानि च । यानि वीक्ष्य ससङ्कोचा जनाः संयमिनो यथा ।।
सर्वेषामालयेष्वासन् कामगव्यः सुरद्रुमाः । यान् विलोक्याऽभवत् काङ्क्षा शच्याः सुरपतेरपि ।।
ऋतुर्वसन्तः पवनो वहति स्म त्रिरूपवान् । सर्वेषां सुलभं जातं पुरुषार्थचतुष्टयम् ।।
मालिकाश्चन्दनं भोगा आसन् योषिन्मुखा अपि। यान् वीक्ष्य लोका आश्चर्यहर्षयोर्निघ्नतामयुः ।।

श्रीरास्त कोकी भरतस्तु कोक आज्ञा मुनेः क्रीडनमेव चास्त ।
तन्निट्क्षणे चाश्रमपिञ्जरे या न्यधत्त तौ कल्यमभूत् तथैव ।। २१५ ।।

मासपारायणे एकोनविंशो विश्रामः सम्पूर्णः

कीन्ह निमज्जनु तीरथराजा । नाइ मुनिहि सिरु, सहित समाजा ।।
रिषि-आयसु-असीस सिर राखी । करि दंडवत, बिनय बहु भाषी ।।
पथगति-कुसल साथ सब लीन्हें । चले चित्रकूटहिं चितु दीन्हें ।।
रामसखा - कर दीन्हें लागू । चलत देह धरि, जनु अनुरागू ।।
नहिं पद त्रान, सीस नहिं छाया । पेमु - नेमु - ब्रतु - धरमु अमाया ।।
लखन - राम - सिय - पंथ कहानी । पूँछत सखहि, कहत मृदु बानी ।।
राम-बास - थल - बिटप बिलोकें । उर अनुराग रहत नहिं रोकें ।।
देखि दसा, सुर बरिसहिं फूला । भइ मृदु महि, मगु मंगल मूला ।।

दो०—किएँ जाहिं छाया जलद, सुखद बहइ बर बात ।
तस मगु भयउ न राम कहँ, जस भा भरतहि जात ।। २१६ ।।

जड़ - चेतन मग जीव घनेरे । जे चितए प्रभु, जिन्ह प्रभु हेरे ।।
ते सब भए परमपद - जोगू । भरत - दरस मेटा भव - रोगू ।।
यह बड़ि बात भरत कइ नाहीं । सुमिरत जिनहि रामु मन माहीं ।।
बारक 'राम', कहत जग जेऊ । होत तरन - तारन नर तेऊ ।।
भरतु राम-प्रिय पुनि लघु-भ्राता । कस न होइ मगु मंगलदाता ? ।।
सिद्ध, साधु, मुनिबर अस कहहीं । भरतहि निरखि, हरषु हियँ लहहीं ।।
देखि प्रभाउ सुरेसहि सोचू । जगु भल भलेहि, पोच कहुँ पोचू ।।
गुर सन कहेउ, करिअ प्रभु ! सोई । रामहि - भरतहि, भेंट न होई ।।

दो०—रामु सँकोची प्रेम-बस, भरत सपेम-पयोधि ।
बनी बात बेगरन चहति, करिअ जतनु छलु सोधि ।। २१७ ।।

बचन सुनत, सुरगुरु मुसुकाने । सहसनयन बिनु-लोचन जाने ।।
मायापति - सेवक सन माया । करइ, त उलटि परइ सुरराया ।।
तब किछु कीन्ह राम-रुख जानी । अब कुचालि करि, होइहि हानी ।।
सुनु सुरेस ! रघुनाथ - सुभाऊ । निज अपराध रिसाहिं न काऊ ।।
जो अपराधु, भगत कर करई । राम - रोष - पावक सो जरई ।।
लोकहुँ, बेद बिदित इतिहासा । यह महिमा जानहिं दुरबासा ।।
भरत-सरिस को राम - सनेही । जगु जप राम, रामु जप जेही ।।

दो०—मनहुँ न आनिअ, अमरपति ! रघुबर-भगत-अकाजु ।
अजसु लोक-परलोक, दुख, दिन-दिन सोक-समाजु ।। २१८ ।।

सुनु सुरेस ! उपदेसु हमारा । रामहि सेवकु परम पिआरा ।।
मानत सुखु, सेवक - सेवकाई । सेवक - बैर, बैरु अधिकाई ।।
जद्यपि सम, नहिं राग न रोषू । गहहिं न पाप - पूनु, गुन-दोषू ।।
करम - प्रधान बिस्व करि राखा । जो जस करइ, सो तस फलु चाखा ।।
तदपि करहिं सम-बिषम बिहारा । भगत - अभगत - हृदय - अनुसारा ।।
अगुन, अलेप, अमान, एकरस । रामु सगुन भए भगत-पेम-बस ।।
राम सदा सेवक - रुचि राखी । बेद, पुरान, साधु, सुर साखी ।।
अस जियँ जानि, तजहु कुटिलाई । करहु भरत - पद प्रीति सुहाई ।।

स तीर्थानामधिपतौ करोति स्म निमज्जनम् । नमयित्वा कमृषये समाजेन समन्वित: ।।
मस्तके निदधाति स्म मुनेराज्ञां तथाऽऽशिषम् । दण्डप्रणामं सम्पाद्य बहु नम्रं वचोऽब्रवीत् ।।
कुशलान् मार्गगमने जनान् सर्वान्सहाकरोत् । अचलत् चित्रकूटाद्रौ समायोज्य स्वमानसम्।।
रामस्य सुहृदो हस्ते हस्तं संयोज्य सञ्चलन् । अनुरागो राजते स्म कलेवरधरो ध्रुवम् ।।
पादत्राणे पादयोर्न नच्छाया तस्य मस्तके । धर्मोऽनुरागो नियमो व्रतञ्चाऽकैतवास्पदम्।।
मार्गे कथा जनकजारामसौमित्रिसङ्गताम् ।अपृच्छत् सुहृदं सोऽपि गिरा मृदुलयाऽब्रवीत् ।।
दृष्ट्वा रामस्य वासस्य स्थलानि च महीरुहान् । अनुरागस्तस्य चित्ते निरुद्धोऽपि न्यरोधिन ।।
दशां तस्य समालोक्य सुरा: पुष्पाण्यवर्षयन् । अबनिर्मृदुला जाता शिवमूलमभूत् सृति: ।।

छायामकुर्वञ्जलदास्तदानीं वाति स्म वात: सुखदो वरश्च ।
रामाय तादृक् सरणिर्न जाता यादृक् प्रजाता भरताय सैव ।। २१६

आसञ्जडाश्चेतनाश्च मार्गेऽनन्ता: शरीरिण:।अपश्यद् यान् प्रभुस्तेषु ये पश्यन्ति स्म च प्रभुम्।।
परधामाप्तये योग्या: सकला अपि तेऽभवन् । तेषां संसाररुग् नष्टा दर्शनाद् भरतस्य तु ।।
भरतस्य कृते काचिदियं नास्ति विशेषता । विदधाति स्मृतिं यस्य स्वयं राम: स्वमानसे।।
'राम' इत्येकवारञ्च ये केऽपि ब्रुवते भुवि । भवन्ति सकलास्तीर्णास्तारका अपि ते नरा: ।।
तत्पुनर्भरतो रामप्रियो भ्राता लघुस्तथा । भवेन्नैव कथं तस्मै मार्गो मङ्गलदायक: ।।
इत्थं भाषन्ते स्म सिद्धा: साधवश्च मुनीश्वरा: । तथा विलोक्य भरतं लभन्ते स्म मुदं हृदि ।।
दृष्ट्वा प्रभावं सञ्जाता चिन्ता सुरपतेरपि । भद्राय भद्र: संसारो नीचो नीचाय वर्तते ।।
गुरुं सोऽब्रूत कुरुतात् तमेवोद्यममीशित: ! । रामस्य भरतस्यापि येन स्यान्नैव सङ्गम: ।।

सङ्कोचवान् प्रेमवशश्च राम: प्रेम्णश्च सिन्धुर्भरत: स्थितोऽस्ति ।
सिद्धोऽर्थ आध्वंसनमीहते तत् करोतु यत्नं सुविचार्य दम्भम् ।। २१७ ।।

श्रुत्वैवोक्तिं सुरगुरुर्विधत्ते स्म स्मितं तदा । जानाति स्म सहस्राक्षमक्षिहीनं तथाऽवदत् ।।
मायापते: सेवकाय मायां कोऽपि करोति चेत् । सा माया सम्परावृत्य तस्मिन्नेवापतेद्ध्रुवम्।।
तदा तु किञ्चित् कृतवान् बुद्ध्वा राममनोगतम् । कृतेऽधुना कुकृत्ये तु हानिरेव भविष्यति ।।
रघूत्तमस्य प्रकृतिं श्रृणु हे विबुधाधिप ! । कृते निजापराधे स न कस्मा अपि कुप्यति ।।
भक्तापराधं कुरुते य: कोऽपि तनुमान् परम् । स दग्धो जायते रामकोपरूपकृशानुना ।।
इतिहासोऽस्ति विख्यातो वेदेषु भुवनेषु च । महिमानममुं वेत्ति दुर्वासोनामको मुनि: ।।
भरतेन सम: कोऽस्ति रामस्नेहसमन्वित: । रामं जपति संसारो रामो जपति यं सदा ।।

चित्तेऽपि मा चानय देवराज ! रामस्य भक्तस्य हितस्य नाशम् ।
लोकेऽयशो दु:खदशाऽन्यलोके दिने दिने शोकसमाजवृद्धि: ।। २१८ ।।

उपदेशं मामकीनं श्रृणु हे विबुधाधिप ! । वर्तते रघुनाथाय सेवक: परम: प्रिय: ।।
मन्यते स सुखं स्वीयं सेवकस्यैव सेवया । मन्यते चाधिकं वैरं सेवकस्यैव वैरत: ।।
वर्तते यद्यपि समो रागद्वेषौ च तस्य न । पापं पुण्यं गुणं दोषं न प्रगृह्णाति कस्यचित्।।
लोके प्रधानं कर्मैव स विनिर्मितवान् स्थित: । यो यथा कर्म कुरुते स तथाऽश्नाति तत्फलम्।।
तथापि विदधात्येव विहारं विषमं समम् । अभक्तनाञ्च भक्तानामनुसृत्य मनांसि स:।।
अमानैकरसो लेपरहितो गुणवर्जित: । रामोऽस्ति सगुणो जातो भक्तप्रेमवशं गत: ।।
सेवकानां रुचिं रामो निरन्तरमपालयत् । साक्षीणि सन्त: श्रुतय: पुराणानि सुरास्तथा।।
इत्थं विचार्य हृदये कुटिलत्वं परित्यज । भरतस्य पदद्वन्द्वे कुरु प्रीतिं सुशोभनाम् ।।

दो०—राम-भगत परहित-निरत, पर-दुख दुखी दयाल ।
भगत-सिरोमनि भरत तें, जनि डरपहु सुरपाल ! ।। २१९ ।।

सत्यसंध प्रभु सुर - हितकारी । भरत राम - आयस - अनुसारी ।।
स्वारथ - बिबस बिकल तुम्ह होहू । भरत - दोसु नहिं, राउर मोहू ।।
सुनि सुरबर - सुरगुर - बरबानी । भा प्रमोदु मन, मिटी गलानी ।।
बरषि प्रसून हरषि सुरराऊ । लगे सराहन भरत - सुभाऊ ।।
अँहि बिधि भरत चले मग जाहीं । दसा देखि मुनि-सिद्ध सिहाहीं ।।
जबहिं 'रामु' कहि लेहिं उसासा । उमगत पेमु मनहुँ चहु पासा ।।
द्रवहिं बचन सुनि, कुलिस - पषाना । पुरजन - पेमु न जाइ बखाना ।।
बीच बास करि, जमुनहिं आए । निरखि नीरु, लोचन जल छाए ।।

दो०—रघुबर-बरन बिलोकि बर-बारि, समेत समाज ।
होत मगन बारिधि-बिरह, चढ़े बिबेक-जहाज ।। २२० ।।

जमुन तीर तेंहि दिन करि बासू । भयउ समय-सम सबहि सुपासू ।।
रातिहिं घाट-घाट की तरनी । आईं अगनित, जाहिं न बरनी ।।
प्रात पार भअँ एकहि खेवाँ । तोषे रामसखा की सेवाँ ।।
चले नहाइ, नदिहि सिर नाई । साथ निषादनाथ, दौउ भाई ।।
आगें मुनिबर, बाहन आछें । रामसमाज जाइ सबु पाछें ।।
तेंहि पाछें दौउ बंधु पयादें । भूषन - बसन - बेष सुठि सादें ।।
सेवक, सुहृद, सचिवसुत साथा । सुमिरत लखनु, सीय, रघुनाथा ।।
जहँ - जहँ राम बास - बिश्रामा । तहँ - तहँ करहिं सप्रेम प्रनामा ।।

दो०—मगबासी नर-नारि सुनि, धाम-काज तजि धाइ ।
देखि सरूप-सनेह सब, मुदित जनम-फलु पाइ ।। २२१ ।।

कहहिं सपेम एक अँक पाहीं । रामु-लखनु, सखि! होहिं कि नाहीं? ।।
बय, बपु बरन, रूपु, सोंइ आली ! । सीलु-सनेहु सरिस, सम चाली ।।
बेषु न सो, सखि ! सीय न संगा । आगें अनी चली चतुरंगा ।।
नहिं प्रसन्न मुख, मानस खेदा । सखि ! संदेहु होइ अँहि भेदा ।।
तासु तरक तियगन - मन मानी । कहहिं सकल, तेंहि सम न सयानी ।।
तेंहि सराहि 'बानी फुरि' पूजी । बोली मधुर बचन, तिय दूजी ।।
कहि सपेम सब कथा-प्रसंगू । जेंहि बिधि रामराज-रस भंगू ।।
भरतहि बहुरि सराहन लागी । सील, सनेह, सुभाय, सुभागी ।।

दो०—चलत पयादें, खात फल, पिता-दीन्ह तजि राजु ।
जात मनावन रघुबरहि, भरत-सरिस को आजु ? ।। २२२ ।।

भायप, भगति, भरत - आचरनू । कहत - सुनत, दुख-दूषन हरनू ।।
जो किछु कहब, थोर सखि सोई । राम-बंधु अस काहेँ न होई ? ।।
हम सब सानुज भरतहि देखें । भइन्ह धन्य-जुबती जन लेखें ।।
सुनि गुन, देखि दसा, पछिताहीं । कैकइ-जननि-जोगु सुतु नाहीं ।।
कोउ कह दूषनु रानिहि नाहिन । बिधि सबु कीन्ह हमहि जो दाहिन ।।

रामस्य भक्ताः परभद्रलग्नाः परव्यथाभिर्व्यथिता दयाक्ताः ।
रम्यं करत्नं भरतोऽस्ति तेषु तस्माद् भयं मा कुरु तत् सुरेश ! ।। २१९ ।।

सत्यसन्धः प्रभुर्देवकल्याणस्य विधायकः । रामादेशानुसर्ता च वर्तते कैकयीसुतः ।।
भवसि त्वं स्वार्थनिघ्नो विकलत्वेन संयुतः । तवैव वर्तते मोहो भरतस्य न दूषणम् ।।
सुरेश्वरः समाकर्ण्य सुराचार्यगिरं वराम् । प्रमोदिचित्तः सञ्जातस्तथा ग्लानिविवर्जितः ।।
वर्षयित्वा प्रसूनानि प्रहृष्य सुरशासकः । भरतस्य स्वभावस्याऽरभते स्म प्रशंसनम् ।।
अनेन विधिना मार्गे व्यधत्त भरतो गतिम् । दृष्ट्वा तस्य दशां सिद्धा मुनयः सेर्ष्यमस्तुवन्।।
पर्यगृह्णाद् यदोच्छ्वासं रामेति प्रणिगद्य सः । सन्निकृष्टे चतुर्दिक्षु नूनं हार्दमुदच्छलत् ।।
वचः श्रुत्वा द्रवन्ति स्म वज्राणि प्रस्तरा अपि । अयोध्यावासिनां प्रेम गदितुं नैव शक्यते ।।
मध्ये निवासं कृत्वा स यमुनां समुपागमत् । तेन तस्या जले दृष्टे व्याप्नोदम्भस्तदक्षिणी।।

रामीयवर्णोपममम्बु रम्यं दृष्ट्वा समाजेन समन्वितः सः ।
मज्जन् निमज्जन् विरहात्मसिन्धावारोहति स्मैव विवेकपोतम् ।। २२० ।।

तस्मिन् दिने सुसम्पाद्य निवासं यमुनातटे । यात्राकृतां कालयोग्या व्यवस्था समजायत।।
घट्टानामपि घट्टानां निश्येव तरणिव्रजाः । समायाता अगणिता न शक्यन्ते प्रभाषितुम्।।
एकस्मिन्नेव गमने परं तीरं गताः ससे । अभवन्नपि सन्तुष्टा राममित्रस्य सेवया ।।
स्नानं कृत्वा तथा नद्यै प्रणमय्य स्वमस्तकौ । साकं निषादनाथेन बन्धू द्वावप्यगच्छताम् ।।
अग्रे मुनिवरा रम्यवाहनानि समाश्रिताः । तेषां पृष्ठे गच्छति स्म राट्समाजोऽखिलात्मकः ।।
उभौ बन्धू गच्छतः स्म तत्पृष्ठे पादचारिणौ । वेषभूषणवस्त्राणि समानान्येव बिभ्रतौ ।।
ताभ्यां साकं दासमित्रमन्त्रिपुत्रास्तथाऽचलन् ।सीतां रामं लक्ष्मणञ्च स्मरन्ति स्म समेऽपि ते।।
विश्रामवासौ व्यदधाद् यत्र यत्र रघूत्तमः । प्रणामं प्रेमसंयुक्तं तत्र तत्र समाचरन् ।।

श्रुत्वा सृतिस्थाः पुरुषाश्च नार्यो हात्वा कृतिं सद्म च सम्प्रधाव्य ।
रूपञ्च हार्दं प्रविलोक्य सर्वे जनैः फलं प्राप्य गताः प्रमोदम् ।। २२१ ।।

तास्वेकान्यां भाषते स्म सप्रेम ग्रामसुन्दरी । इमौ वयस्ये! भवतो नैव वा रामलक्ष्मणौ ।।
सखि ! वर्णो वयो देहस्तान्येव सकलानि च । शीलं स्नेहोऽपि सदृशे तत्समानाऽनयोर्गतिः।।
सखि! किन्तु न वेषः स न चाभ्यां सह जानकी । तथा यात्यनयोरग्रे वाहिनी चतुरङ्गिणी ।।
अप्रसन्ने च वदने, मानसे खेदसंयुते । अनेनैव तु भेदेन सन्देहो जायते सखि ! ।।
तस्यास्तर्को रोचते स्म मानसेभ्योऽन्ययोषिताम् । कथयन्ति स्म सकलाश्चतुरा नानया समा ।।
प्रशस्य तां तथोक्त्वा यत् 'सत्याऽस्तु तव भारती'।काचिदन्याऽभाषताऽन्यां सुन्दरी मधुरं वचः।।
कथाप्रसङ्गं सकलं सप्रेम प्रणिगद्य सा । अभवद् विधिना येन रामराज्यरसक्षयः ।।
ततः समारभत सा भरतस्य प्रशंसनम् । शीलस्य तस्य स्नेहस्य भाग्यस्य प्रकृतेरपि ।।

फलान्यदन् याति च पादचारी विहाय राज्यं जनकप्रदत्तम् ।
कर्तुं प्रसन्नं रघुनाथमेति तत् कोऽद्य तुल्यो भरतेन लोके ।। २२२ ।।

कैकेयीजस्य बन्धुत्वं भक्तिराचरणं तथा । दुःखदोषध्वंसकानि कीर्तितानि श्रुतानि च ।।
यत्किञ्चिदपि वच्म्यत्र तदल्पं वर्तते सखि ! । एतादृशः कथं न स्याद् राघवेन्द्रस्य बान्धवः।।
सानुजं भरतं वीक्ष्य वयमद्य समा अपि । योषितां कृतकृत्यानां गणनायां समागताः ।।
श्रुत्वा गुणान् दशां वीक्ष्य पश्चात्तापं समाचरन् । कैकेयिजननीयोग्यो न सूनुरिति चावदन् ।।
काचिन्नारी भाषते स्म न राज्ञ्या दूषणं स्थितम्।विधिः सर्वं विहितवान् योऽस्माकं दक्षिणे स्थितः।।

कहँ हम लोक - बेद - बिधि - हीनी। लघु तिय-कुल, करतूति मलीनी ॥
बसहिं कुदेस, कुगाँव, कुबामा। कहँ यह दरसु पुन्य-परिनामा ! ॥
अस अनंदु - अचिरिजु प्रति ग्रामा। जनु मरुभूमि, कलपतरु जामा ॥

दो०—भरत-दरसु देखत खुलेउ, मग-लोगन्ह कर भागु।
जनु सिंघलबासिन्ह भयउ, बिधि-बस सुलभ प्रयागु ॥ २२३ ॥

निज गुन सहित राम-गुनगाथा। सुनत जाहिं सुमिरत रघुनाथा ॥
तीरथ, मुनि - आश्रम, सुरधामा। निरखि, निमज्जहिं, करहिं प्रनामा ॥
मनहीं मन मागहिं बरु एहू। सीय - राम - पद - पदुम सनेहू ॥
मिलहिं किरात, कोल, बनबासी। बैखानस, बटु, जती, उदासी ॥
करि प्रनामु, पूछहिं जेहि - तेही। केहि बन लखनु - रामु - बैदेही ॥
ते प्रभु - समाचार सब कहहीं। भरतहि देखि, जनम-फलु लहहीं ॥
जे जन कहहिं, कुसल हम देखे। ते प्रिय राम-लखन-सम लेखे ॥
एहि बिधि बूझत सबहि सुबानी। सुनत राम - बनबास - कहानी ॥

दो०—तेहि बासर बसि, प्रातहीं, चले सुमिरि रघुनाथ।
राम-दरस की लालसा, भरत सरिस, सब साथ ॥ २२४ ॥

मंगल सगुन होहिं सब काहू। फरकहिं सुखद बिलोचन - बाहू ॥
भरतहि सहित - समाज उछाहू। मिलिहहिं रामु, मिटिहि दुख दाहू ॥
करत मनोरथ, जस जियँ जाके। जाहिं, सनेह - सुराँ सब छाके ॥
सिथिल अंग, पग मग डगि डोलहिं। बिहबल बचन पेम-बस बोलहिं ॥
रामसखाँ तेहि समय देखावा। सैल - सिरोमनि सहज सुहावा ॥
जासु समीप सरित - पय - तीरा। सीय समेत बसहिं दोउ बीरा ॥
देखि करहिं सब दंड - प्रनामा। कहि 'जय जानकि-जीवन रामा' ॥
प्रेम-मगन अस राज - समाजू। जनु फिरि अवध चले रघुराजू ॥

दो०—भरत प्रेमु तेहि समय जस, तस कहि सकइ न सेषु।
कबिहि अगम, जिमि ब्रह्मसुखु, अह-मम-मलिन जनेषु ॥ २२५ ॥

सकल सनेह सिथिल रघुबर कें। गए कोस दुइ दिनकर ढरकें ॥
जलु - थलु देखि बसे निसि बीतें। कीन्ह गवन रघुनाथ पिरीतें ॥
उहाँ रामु, रजनी - अवसेषा। जागे, सीयँ सपन अस देखा ॥
सहित - समाज भरत जनु आए। नाथ-बियोग-ताप तन ताए ॥
सकल मलिन मन, दीन, दुखारी। देखीं सासु आन अनुहारी ॥
सुनि सिय-सपन, भरे जल लोचन। भए सोचबस सोच - बिमोचन ॥
लखन ! सपन यह नीक न होई। कठिन कुचाह सुनाइहि कोई ॥
अस कहि, बंधु-समेत नहाने। पूजि पुरारि, साधु सनमाने ॥

छं०—सनमानि सुर, मुनि बंदि, बैठे, उतर दिसि देखत भए।
नभ-धूरि, खग-मृग भूरि भागे, बिकल प्रभु-आश्रम गए ॥
तुलसी, उठे अवलोकि कारनु काह ? चित सचकित रहे।
सब समाचार किरात-कोलन्हि आइ तेहि अवसर कहे ॥

लौकिकश्रौतमर्यादावर्जिताः क्व वयं स्थिताः । अन्वयेन च कृत्येन मलिनाः पामराः स्त्रियः ।।
वसामः कुत्सिते देशे कुग्रामे कुत्सिताः स्त्रियः । क्व चैतद्दर्शनं पुण्यपरिणामात्मकं स्थितम् ।।
एतादृशे प्रतिग्राममाश्चर्यं सम्मदस्तथा । कल्पद्रुमोऽस्ति सञ्जातो नूनमद्यमरुस्थले ।।

दृष्ट्वा स्वरूपं भरतस्य मार्गलोकीयभाग्यं प्रगतं विकासम् ।
विधेर्वशात् सिंहलवासयुग्भ्यो जातः प्रयागः सुलभोऽस्ति नूनम् ।। २२३ ।।

स्वकीयगुणसंयुक्तरामीयगुणसत्कथाम् । आकर्णयन् गच्छतिस्म स्मरंश्च रघुनायकम् ।।
तीर्थान्यृषीणां स्थानानि मन्दिराणि दिवौकसाम्।दृष्ट्वा स्नानं करोति स्म प्रणामञ्च यथाक्रमम्।।
याचते स्म मनस्येव वरदानमिदं तथा । यत्प्रेमास्तु विदेहेशसुतारामपदाब्जयोः ।।
मार्गे कोला मिलन्ति स्म किराता वनवासिनः । वैखानसा वर्णिनश्च परिव्राजो विरागिणः ।।
यं कञ्चिदपि संवन्द्य प्रश्नं स समपादयत् । वर्तन्ते विपिने कस्मिन् जानकीरामलक्ष्मणाः।।
समाचारं सर्वरूपं कथयन्ति स्म ते प्रभोः । भरतं समवालोक्य लभन्ते स्म जनेः फलम् ।।
ये जना अवदन् दृष्टा अस्माभिस्ते समङ्गलम्।रामसौमित्रिसदृशं प्रियान् गणयति स्म तान्।।
पृच्छन्ननेन विधिना सर्वान् मधुरया गिरा । रामस्य वनवासस्य कथामपि निशामयन् ।।

तस्मिन् दिने तत्र समुष्य कल्ये याति स्म संस्मृत्य रघुप्रवीरम् ।
रामीयसन्दर्शनलालसाक्ताः सर्वे सहस्था भरतेन तुल्यम् ।। २२४ ।।

मङ्गलानि निमित्तानि सर्वेषाञ्चाभवंस्तदा । सुखप्रदानि नेत्राणि स्फुरन्ति स्म भुजा अपि ।।
भरतस्य समाजेन युक्तस्य भवति स्म मुद् । सम्मिलिष्यति यद् रामो दुःखदाहो विनङ्क्ष्यति।।
तथैव सोऽकामयत यथा यस्य हृदि स्थितम् । स्नेहात्ममदिरामत्ता यान्ति स्म सकला अपि ।।
स्रस्तानि तेषामङ्गानि चलाः पादास्तथा सृतौ। प्रेम्णोऽधीना वदन्ति स्म विह्वलानि वचांसि ते।।
तस्मिन्नेव क्षणे रामवयस्यः समदर्शयत् । उर्वीधरशिरोरत्नं स्वाभाविकसुशोभनम् ।।
यत्समीपे पयस्विन्यः स्रोतस्विन्यास्तटस्थले । वसन्तः स्म प्रवीरौ द्वौ विदेहाधिपजायुतौ ।।
सर्वे तमद्रिमालोक्य व्यदधुर्दण्डवन्दनम् । जानकीजीवनं रामो जयतादित्युदीर्य ते ।।
ईदृशं प्रेममग्नोऽभूद् वसुमत्यधिपव्रजः । रघूणामधिपोऽयोध्यां परावृत्तो ध्रुवं पुनः ।।

तदा तु हार्दं भरतस्य यादृक् तादृक् प्रवक्तुं न शकोऽस्ति शेषः ।
तथाऽस्त्यगम्यं कवये यथात्मसुखं त्वहन्ताममताक्तपुंसे ।। २२५ ।।

सकलाः शिथिला आसन् रघुवीरस्य हार्दतः । ततः क्रोशद्वयं यातास्तावदस्तं गतो रविः ।।
वीक्ष्याम्बुस्थलसौविध्यं न्यवसन् सा गता च निट्। रघुनाथप्रेमवान् स ततोऽग्रे व्यदधाद् गतिम्।।
तत्र निश्यवशिष्टायां रामो जागरितोऽभवत् । अपश्यदीदृशं स्वप्नं विदेहाधिपनन्दिनी ।।
साऽब्रूत नूनं भरतः प्राप्तः सम्भारसंयुतः । शरीरं तस्य सन्तप्तं नाथीयविरहाग्निना ।।
दीना दुःखेन संयुक्ताः सर्वेऽपि म्लानमानसाः । भिन्नवेषाकारयुक्ताः श्वश्र्वः समवलोकिताः।।
स्वप्नं निशम्य सीताया नेत्रे तस्य कपूरिते । शोकमोचनकर्ताऽपि तदा शोकवशोऽभवत् ।।
सोऽब्रूत लक्ष्मण ! स्वप्नो वर्तते नायमुत्तमः । कठिनं कुसमाचारं कोऽपि नः श्रवयिष्यति ।।
इत्थं निगद्य स्नाति स्म समायुक्तः स बन्धुना । पुरारातिं समभ्यर्च्य साधुसम्मानमाचरत् ।।

समभ्यर्च्य देवान् मुनींश्च प्रणम्य तथाऽध्युष्य दिश्यैक्षते स्मोत्तरस्याम् ।
रजोऽभ्रे, परायुर्मृगाः पक्षिणश्च तयाऽयुः प्रभोराश्रमं खेदयुक्ताः ।।
तुलस्याह दृष्ट्वोत्स्थितो हेतुचिन्तस्तथाश्चर्ययुक्तोऽभवन्नैजचित्ते ।
समभ्येत्य कोलाः किराताश्च तत्र तदैवावदन् सर्वरूपन्तु वृत्तम् ।।

सो०—सुनत सुमंगल बैन, मन प्रमोद, तन पुलक भर।
सरद-सरोरुह नैन, तुलसी भरे सनेह-जल ॥ २२६ ॥

बहुरि सोचबस भे सियरवनू। कारन कवन भरत-आगवनू ? ॥
एक आइ अस कहा बहोरी। सेन संग चतुरंग, न थोरी ॥
सो सुनि रामहि भा अति सोचू। इत पितु-बच, इत बंधु-सकोचू ॥
भरत - सुभाउ समुझि मन माहीं। प्रभु चित-हित, थिति पावत नाहीं ॥
समाधान तब भा यह जाने। भरतु कहे महुँ, साधु, सयाने ॥
लखन लखेंउ, प्रभु - हृदयँ खभारू। कहत समय-सम नीति बिचारू ॥
बिनु पूछें कछु कहउँ गोसाईं ! । सेवकु समयँ न ढीठ ढिठाईं ॥
तुम्ह सर्बग्य - सिरोमनि स्वामी ! । आपनि समुझि कहउँ अनुगामी ॥

दो०—नाथ ! सुहृद, सुठि सरल-चित, सील-सनेह-निधान।
सब पर प्रीति-प्रतीति जियँ, जानिअ आपु-समान ॥ २२७ ॥

बिषई जीव पाइ प्रभुताई। मूढ़ मोह - बस होहिं जनाई ॥
भरतु नीति - रत, साधु, सुजाना। प्रभु-पद प्रेमु, सकल जगु जाना ॥
तेऊ आजु राम - पदु पाई। चले धरम - मरजाद मेटाई ॥
कुटिल कुबंधु कुअवसरु ताकी। जानि राम बनबास एँकाकी ॥
करि कुमंत्रु मन, साजि समाजू। आए करै अकंटक राजू ॥
कोटि प्रकार कलपि कुटिलाई। आए दल बटोरि दोउ भाई ॥
जौं जियँ होति न कपट कुचाली। केहि सोहाति रथ, बाजि, गजाली ॥
भरतहि दोसु देइ को जाएँ ? । जग बौराइ राज - पदु पाएँ ॥

दो०—ससि गुर-तिय-गामी नघुषु, चढ़ेउ भूमिसुर-जान।
लोक-बेद तें बिमुख भा, अधम न बेन समान ॥ २२८ ॥

सहसबाहु, सुरनाथु, त्रिसंकू। केहि न राजमद दीन्ह कलंकू ॥
भरत कीन्ह यह उचित उपाऊ। रिपु-रिन-रंच न राखब काऊ ॥
एक कीन्हि नहिं भरत भलाई। निदरे रामु, जानि असहाई ॥
समुझि परिहि सोउ आजु बिसेषी। समर सरोष राम - मुखु पेखी ॥
एँतना कहत नीति - रस भूला। रन-रस-बिटपु पुलक मिस फूला ॥
प्रभु-पद बंदि, सीस रज राखी। बोले सत्य सहज बलु भाषी ॥
अनुचित नाथ ! न मानब मोरा। भरत हमहि उपचार न थोरा ॥
कहँ लगि सहिअ, रहिअ मनु मारें। नाथ साथ, धनु हाथ हमारें ॥

दो०—छत्रि जाति, रघुकुल जनमु, राम अनुग, जगु जान।
लातहुँ मारें चढ़ति सिर, नीच को धूरि समान ॥ २२९ ॥

उठि, कर जोरि, रजायसु मागा। मनहुँ बीर रस, सोवत जागा ॥
बाँधि जटा सिर, कसि कटि भाथा। साजि सरासनु, सायकु हाथा ॥
आजु राम - सेवक - जसु लेऊँ। भरतहि समर सिखावन देऊँ ॥
राम - निरादर कर फलु पाई। सोवहुँ समर - सेज दोउ भाई ॥
आइ बना भल सकल समाजू। प्रगट करउँ रिस पाछिल आजू ॥

समाकर्ण्य वाचं सुभद्रां मनोऽभूत् प्रसन्नं शरीरञ्च रोमाञ्चयुक्तम् ।
शरद्वारिजातोपमाक्ष्णोस्तदानीं तुलस्याह पूर्णं प्रियत्वस्य पाथः ।। २२६ ।।

विदेहराजजाभर्ता शोकनिघ्नोऽभवत् पुनः । भरतस्याऽगतिः केन हेतुना समजायत ।।
तावदेकः समागत्य वदति स्मेदृशं वचः । अनीकिनी तेन साकं विशाला चतुरङ्गिणी ।।
इदं निशम्य रामस्य शोकस्तीव्रत्वमागतः । यदेकतः पितुर्वाक्यं सङ्कोचो भ्रातुरन्यतः ।।
स्वभावं सम्परिज्ञाय भरतस्य स्वचेतसि । प्रभुः स्थापयितुं चित्तं नैव स्थानमवाप्तवान् ।।
अमुमर्थं परिज्ञाय समाधानं तदाऽभवत् । यदस्ति भरतो वाक्ये विवेकी सज्जनस्तथा ।।
अस्ति चिन्ता प्रभोश्चित्त इत्यवैल्लक्ष्मणो यदा । नीतिं कालस्यानुरूपां विचार्य समभाषत ।।
अपृष्ट एव किमपि हे प्रभो ! कथयाम्यहम् । समये धृष्टतां कुर्वन् दासो धृष्टो न गण्यते ।।
सर्वज्ञानां शिरोरत्नं हे स्वामिन् ! वर्तते भवान् । तथापि समनुसृत्य स्वीयं बोधं वदाम्यहम् ।।

भवान् प्रभो ! मित्रमतीव सद्धृद् स्नेहस्य शीलस्य तथा निधानम् ।
विश्वासहार्दे भवतोऽखिलेषु जानाति चित्ते सकलान् स्वतुल्यान् ।। २२७ ।।

सम्प्राप्य प्रभुतां जीवा विषयासक्तमानसाः । मूढा मोहवशा भूत्वा रूपं प्रकटयन्ति च ।।
भरतो नीतिनिरतः सज्जनो रम्यबोधवान् । तथा प्रभ्वङ्घ्रिहार्दीति जानाति सकलं जगत् ।।
स एव चाद्य सम्प्राप्य पदं रघुकुलेशितुः । नाशयित्वा च धर्मस्य मर्यादामस्ति निर्गतः ।।
कुटिलः कुत्सितो बन्धुः समयं वीक्ष्य कुत्सितम् । रामचन्द्रं परिज्ञाय चैकलं वनवासिनम् ।।
कृत्वा कुमन्त्रं मनसि सम्भारान् प्रविधाय च । आगतिं कृतवन्तौ स्तः कर्तुं राज्यमकण्टकम् ।।
कुटिलत्वं प्रसङ्कल्प्य भेदकोटिसमन्वितम् । एकत्रीकृत्य पृतनामुभौ बन्धू समागतौ ।।
यदि दम्भकदाचारौ भवेतां नैतयोर्हृदि । प्ररोचेरंस्तर्हि कस्मै रथा अश्वा गजालयः ।।
भरताय प्रदद्यात् को व्यर्थमेवात्र दूषणम् । महीपस्य पदं प्राप्य प्रमत्तं जायते जगत् ।।

चन्द्रोऽभवद् गुर्वबलाप्रभोक्ता भूदेवयानं नहुषोऽध्यतिष्ठत् ।
लोकाच्च वेदाद् विमुखोऽभवद् यो नीचोऽस्ति को वेनमहीपतुल्यः ।। २२८ ।।

सहस्रदोस्त्रिशङ्कुश्च विबुधानामधीश्वरः । एषु कस्मै न दत्ते स्म कलङ्कं भूमिभृन्मदः ।।
उपायमेतमुचितं कृतवान् केकयीसुतः । रक्षणीयं नैव किञ्चिदृणं शत्रुरिति द्वयम् ।।
भरतस्त्वेकमेवेदं व्यदधान्न शिवप्रदम् । असहायं परिज्ञाय रामं यदपमानयत् ।।
विशिष्टरूपमद्यैव तदिदं तेन वेत्स्यते । मुखं समीक्ष्य रामस्य समरे रोषसंयुतम् ।।
इत्थं वदन्नेव नीते रसं विस्मृतवानसौ । रोमाञ्चमिषतः पुष्पपूर्णो युद्धरसद्रुमः ।।
प्रणम्य पादौ देवस्य धृत्वा शीर्षे च तद्रजः । स्वाभाविकं बलं सत्यं भाषमाणः समब्रवीत् ।।
न विजानात्वनुचितं मदीयं हे प्रभो ! भवान् । अस्मान् नात्रासयत् स्वल्पं केकयाधीशजासुतः ।।
कियत् सोढव्यमस्माभिः स्थातव्यं हतमानसैः । स्थित ईशः सह मया स्थितं हस्ते शरासनम् ।।

सुक्षत्रजाती रघुवंशजन्मा रामानुगोऽस्मीति च वेत्ति लोकः ।
लत्ताप्रहारेऽप्यधिरोहतीह कं नीच आस्ते रजसा समः कः ।। २२९ ।।

समुत्थायाञ्जलिं बद्ध्वा शिष्टिं संयाचते स्म सः । निद्राधीनो रसो वीरो नूनं जागरितोऽभवत् ।।
जटा आबध्योत्तमाङ्गे आबध्नादिषुधिं कटौ । कृत्वा शरासनं सज्जं गृहीत्वा विशिखं करे ।।
अब्रूताद्य प्राप्नवानि रामदासयशस्त्वहम् । भरतायोपदेशञ्च यच्छानि प्रविदारणे ।।
सम्प्राप्य राघवाधीशनिरादरभवं फलम् । कुरुतां समरे स्वापं तावुभावपि बान्धवौ ।।
एतत् साध्वेव जातं यदागतः सकलो व्रजः । अद्य पूर्वोद्भवं कोपं प्रकाशं प्रापयाम्यहम् ।।

जिमि करि-निकर दलइ मृगराजू। लेइ लपेटि लवा, जिमि बाजू ॥
तैसेहिं भरतहि सेन - समेता। सानुज निदरि, निपातउँ खेता ॥
जौं सहाय कर संकरु आई। तौ मारउँ रन, राम - दोहाई ॥

दो०—अति सरोष माखे लखनु, लखि, सुनि सपथ प्रवान।
सभय लोक सब, लोकपति, चाहत भभरि भगान ॥ २३० ॥

जगु भय-मगन, गगन भइ बानी। लखन - बाहुबलु बिपुल बखानी ॥
तात ! प्रताप - प्रभाउ तुम्हारा। को कहि सकइ, को जाननिहारा? ॥
अनुचित - उचित काजु किछु होऊ। समुझि करिअ, भल कह सबु कोऊ ॥
सहसा करि, पाछें पछिताहीं। कहहिं बेद-बुध ते बुध नाहीं ॥
सुनि सुर-बचन लखन सकुचाने। राम - सीयँ सादर सनमाने ॥
कही, तात ! तुम्ह नीति सुहाई। सब तें कठिन राजमदु, भाई ! ॥
जो अचवँत नृप मातहिं तेई। नाहिन साधुसभा जेहिं सेई ॥
सुनहु लखन ! भल भरत-सरीसा। बिधि, प्रपंच महँ सुना न दीसा ॥

दो०—भरतहि होइ न राजमदु, बिधि-हरि-हर-पद पाइ।
कबहुँ कि काँजी सीकरनि, छीरसिंधु बिनसाइ ॥ २३१ ॥

तिमिरु तरुन तरनिहि मकु गिलई। गगनु मगन मकु मेघहिं मिलई ॥
गोपद जल बूड़हिं घटजोनी। सहज छमा बरु छाड़ै छोनी ॥
मसक फूँक मकु मेरु उड़ाई। होइ न नृपमदु भरतहि भाई ॥
लखन ! तुम्हार सपथ, पितु-आना। सुचि सुबंधु नहिं भरत-समाना ॥
सगुनु खीरु अवगुन जलु ताता ! मिलइ रचइ परपंचु बिधाता ॥
भरतु हंस रबिबंस - तड़ागा। जनमि कीन्ह गुन-दोष - बिभागा ॥
गहि गुन पय, तजि अवगुन बारी। निज जस जगत कीन्हि उजिआरी ॥
कहत भरत - गुन - सीलु - सुभाऊ। पेम - पयोधि मगन रघुराऊ ॥

दो०—सुनि रघुबर-बानी बिबुध, देखि भरत पर हेतु।
सकल सराहत, राम सो, प्रभु को कृपानिकेतु ॥ २३२ ॥

जौं न होत जग जनम भरत को। सकल धरम-धुर धरनि धरत को ॥
कबिकुल अगम भरत - गुन-गाथा। को जानइ तुम्ह बिनु रघुनाथा ॥
लखन, राम, सियँ सुनि, सुरबानी। अति सुखु लहेउ, न जाइ बखानी ॥
इहाँ भरतु सब-सहित सहाए। मंदाकिनीं पुनीत नहाए ॥
सरित - समीप राखि सब लोगा। मागि मातु-गुर-सचिव-नियोगा ॥
चले भरतु, जहँ सिय - रघुराई। साथ निषादनाथु, लघु भाई ॥
समुझि मातु - करतब सकुचाहीं। करत कुतरक कोटि मन माहीं ॥
रामु-लखनु-सिय सुनि मम नाऊँ। उठि जनि अनत जाहिं, तजि ठाऊँ ॥

दो०—मातु-मते महुँ मानि मोहि, जो कछु करहिं सो थोर।
अघ-अवगुन छमि, आदरहिं, समुझि आपनी ओर ॥ २३३ ॥

जौं परिहरहिं, मलिन मनु जानी। जौं सनमानहिं सेवकु मानी ॥
मोरें सरन रामहि की पनही। राम सुस्वामि, दोसु सब जनही ॥

यथा मृगाधिपो ध्वस्तं कुरुते कुञ्जरव्रजम् । आक्रामति भरद्वाजखगं श्येनखगो यथा ।।
अनीकिन्या समायुक्तं तथैव भरतं त्वहम् । अवमत्यानुजयुतं पातयिष्यामि संयुगे ।।
यद्येष्यति गिरीशोऽपि कर्तुं तस्य सहायताम् । तर्हि युद्धे हनिष्यामि रामस्य शपथोऽस्ति मे ।।

सौमित्रिमुद्वीक्ष्य परक्रुधुक्तिमाकर्ण्य सत्यं शपथञ्च तस्य ।
लोकास्तदीशाः सभयाः समेऽपि पलायनेच्छा विकलास्तथाऽऽसन् ।। २३० ।।

संसारो भयसम्मग्नो नभोवाक् समजायत । वर्णयन्ती बहुविधं सुमित्रासुतदोर्बलम् ।।
हे तात ! महिमानं ते प्रतापञ्च त्वदाश्रितम् । शक्नोति को निगदितुं विज्ञातुञ्च शकोऽस्ति कः ।।
उचितं वाप्यनुचितं कार्यं यत्किमपि स्थितम् । क्रियेत चेद् विचार्यैव सर्वे साधु वदन्ति तत् ।।
कार्यं विधाय सहसा पश्चात्तापयुताश्च ये । न ते बुधा इति बुधा वदन्ति श्रुतयस्तथा ।।
श्रुत्वा विबुधवाचं तां सङ्कोचं लक्ष्मणोऽगमत् । तं रामचन्द्रो वैदेही सम्मन्येते स्म सादरम् ।।
हे तात ! नीतिरुचिता त्वयाऽस्ति प्रतिपादिता । वर्तते भपतिमदो हे भ्रातः ! सर्वतोऽधिकः ।।
नृपास्तन्मद्यमाचम्य मदमत्ता भवन्ति ते । यैः साधुपुरुषसभा न कदाप्यस्ति सेविता ।।
समाकर्णय सौमित्रे ! साधुर्भरतसन्निभः । विधेः प्रपञ्चे कुत्रापि न श्रुतो नावलोकितः ।।

मदो न भौपो भरतस्य शक्यो लब्ध्वा पदं काच्युतशङ्कराणाम् ।
किमम्ललेट्ट्याम्बुकणात् कदापि क्षीरस्य सिन्धुर्विरसत्वमेति ।। २३१ ।।

तिमिरं जातु तरुणं वासराधिपतिं ग्रसेत् । प्रविश्य गगनं जातु विलीयेताम्बुदव्रजे ।।
पानीये गोष्पदमिते कुम्भजो मज्जितो भवेत् । स्वाभाविकीं क्षमां जातु वसुधापि परित्यजेत् ।।
जातु माशकफूत्कारात् सुमेरुर्डायितो भवेत् । किन्तु राजमदो भ्रातर्भरतस्य न शक्यते ।।
त्वया शपामि सौमित्रे ! जनयित्रा तथैव च । शुचिः सुबन्धुर्भरतसमानो नैव विद्यते ।।
गुणस्वरूपवत् क्षीरं जलं दोषस्वरूपवत् । सम्मेल्य रचयत्येतं प्रपञ्चं कमलासनः ।।
भरतो वर्तते हंसो भानुवंशजलाशये । जनिं प्राप्य गुणान् दोषान् सुविभक्तान् व्यधत्त यः ।।
परिगृह्य गुणक्षीरं दोषवारि विहाय च । स स्वकीयेन यशसा व्यधत्त द्युतिमज्जगत् ।।
भरतस्य गुणं शीलं स्वभावमपि सङ्गिरन् । रघूणामधिपो जातः प्रमाम्बुधिनिमज्जितः ।।

रामस्य वाचं विबुधा निशम्य विलोक्य हार्दं भरते च तस्य ।
सर्वेऽस्तुवन् को रघुनाथतुल्यो नाथोऽनुकम्पाभवनं परोऽस्ति ।। २३२ ।।

नाभविष्यद् यदि जनिर्भरतस्य महीतले । अधारयिष्यत् कस्तर्हि सर्वधर्मगतां धुरम् ।।
अगम्यां कविवृन्दस्य भारतीं गुणगां कथाम् । विना भवन्तं को वेत्ति हे रघूणामधीश्वर ! ।।
सीता रामो लक्ष्मणश्च श्रुत्वेमां सुरभारतीम् । आप्नुवन् परमं सौख्यं प्रवक्तुं शक्यते न तत् ।।
इतस्तु कैकयीसूनुर्युक्तः सर्वैः सहायकैः । देवनद्यां पवित्रायां विदधाति स्म मज्जनम् ।।
निधाय नद्या अभ्याशे सकलान् सहयायिनः । आदेशं याचते स्मापि जनन्याचार्यमन्त्रिणः ।।
भरतस्तत्र याति स्म यत्र सीतारघूत्तमौ । तेन साकं गच्छतः स्म निषादेशोऽनुजस्तथा ।।
वर्तते स्म ससङ्कोचो मातृकर्म विचार्य सः । हृदये विदधाति स्म कुतर्कान् कोटितोऽधिकान् ।।
रामः सीता लक्ष्मणश्च नामधेयं निशम्य मे । परित्यज्य स्वकं स्थानमन्यत्रेयुर्न ते क्वचित् ।।

विज्ञाय ते मातृमते स्थितं मां कुर्युर्भवेदल्पमिहाखिलं तत् ।
सम्मृष्य दोषान् वृजिनं मदीयं स्वान् वीक्ष्य दास्यन्ति समादरं मे ।। २३३ ।।

मलाक्तमानसं ज्ञात्वा 'मां' सन्त्यक्ष्यन्ति चेदपि । सेवकं सम्परिज्ञाय मानं दास्यन्ति मेऽथवा ।।
तथापि शरणं मेऽस्ति रामचन्द्रस्य पादुके । रामोऽस्ति सुप्रभुर्दोषो भृत्यस्यैवाखिलो मतः ।।

जग जस-भाजन चातक-मीना। नेम-पेम निज निपुन नबीना ॥
अस मन गुनत चले मग जाता। सकुच-सनेहँ सिथिल सब गाता ॥
फेरति मनहुँ मातु-कृत खोरी। चलत भगति-बल धीरजधोरी ॥
जब समुझत रघुनाथ-सुभाऊ। तब पथ परत उताइल पाऊ ॥
भरत-दसा तेंहि अवसर कैसी। जल-प्रबाहँ जल-अलि-गति जैसी ॥
देखि भरत कर सोचु-सनेहू। भा निषाद तेंहि समयँ बिदेहू ॥

दो०—लगे होन मंगल सगुन, सुनि-गुनि कहत निषादु।
मिटिहि सोचु, होइहि हरषु, पुनि परिनाम बिषादु ॥ २३४ ॥

सेवक-बचन सत्य सब जाने। आश्रम निकट जाइ निअराने ॥
भरत दीख बन-सैल-समाजू। मुदित, छुधित जनु पाइ सुनाजू ॥
ईति-भीति जनु प्रजा दुखारी। त्रिबिधताप पीड़ित, ग्रह-मारी ॥
जाइ सुराज, सुदेस, सुखारी। होहिं भरत-गति तेंहि अनुहारी ॥
राम-बास बन-संपति भ्राजा। सुखी प्रजा जनु पाइ सुराजा ॥
सचिव बिरागु, बिबेकु नरेसू। बिपिन सुहावन पावन देसू ॥
भट जम-नियम, सैल रजधानी। सांति-सुमति सुचि सुंदर रानी ॥
सकल-अंग-संपन्न सुराऊ। राम-चरन आश्रित, चित चाऊ ॥

दो०—जीति मोह-महिपालु-दल, सहित बिबेक भुआलु।
करत अकंटक राजु पुरँ, सुख, संपदा, सुकालु ॥ २३५ ॥

बन-प्रदेस मुनि-बास घनेरे। जनु पुर, नगर, गाउँ, गन, खेरे ॥
बिपुल बिचित्र बिहग मृग नाना। प्रजा समाजु न जाइ बखाना ॥
खगहा, करि, हरि, बाघ बराहा। देखि महिष, बृष, साजु सराहा ॥
बयरु बिहाइ, चरहिं एक संगा। जहँ-तहँ मनहुँ सेन-चतुरंगा ॥
झरना झरहिं, मत्त गज गाजहिं। मनहुँ निसान बिबिधि बिधि बाजहिं॥
चक, चकोर, चातक, सुक, पिक गन। कूजत मंजु मराल मुदित मन ॥
अलिगन गावत, नाचत मोरा। जनु सुराज, मंगल चहु ओरा ॥
बेलि, बिटप, तृन, सफल-सफूला। सब समाजु मुद-मंगल-मूला ॥

दो०—राम सैल-सोभा निरखि, भरत-हृदयँ अति पेमु।
तापस तप-फलु पाइ जिमि, सुखी, सिराने नेमु ॥ २३६ ॥

मासपारायण, बीसवाँ विश्राम
नवाह्नपारायण, पाँचवाँ विश्राम

तब केवट ऊँचें चढ़ि धाई। कहेउ भरत सन भुजा उठाई ॥
नाथ! देखिअहिं बिटप बिसाला। पाकरि, जंबु, रसाल, तमाला ॥
जिन्ह तरुबरन्ह-मध्य बटु सोहा। मंजु, बिसाल, देखि मनु मोहा ॥
नील-सघन पल्लव, फल लाला। अबिरल छाँह, सुखद सब काला ॥
मानहुँ तिमिर-अरुनमय रासी। बिरची बिधि, सँकेलि सुषमा-सी ॥
ए तरु, सरित-समीप गोसाँई। रघुबर परनकुटी जहँ छाई ॥

लोके यशोभाजने स्तश्चातकः शफरी तथा । यौ स्वीयनियमप्रेमनावीन्यनिपुणौ स्थितौ ॥
इत्थं विचारयंश्चित्ते सरण्यां गच्छति स्म सः । सङ्कोचस्नेहशिथिलसकलावयवान्वितः ॥
मात्रा सम्पादितो दोषस्तं परावर्तयद् ध्रुवम् । किन्तु भक्तेरेव शक्त्या धैर्यधुर्धरिकोऽगमत् ॥
यदा भानुकुलाधीशस्वभावं स व्यचारयत् । तदोत्तानौ तस्य पादौ पथ्ययातां पुरस्सरौ ॥
भरतस्य दशा जाता तस्मिन्नवसरे तथा । वारां प्रवाहे भवति वार्भ्रमस्य गतिर्यथा ॥
शोकस्नेहौ समालोक्य भरतं समुपाश्रितौ । तस्मिन् काले निषादेशो जातो विस्मृतदेहवान् ॥

अभूत्तदा रम्यनिमित्तजातं श्रुत्वा विचार्याप्यवदन्निषादः ।
नङ्क्ष्यत्यसौ शुक्, प्रमदश्च भावी भावी विषादः पुनरेव चान्ते ॥ २३४ ॥

अमन्यत स दासस्य सर्वां सत्यां सरस्वतीम् ।गत्वाऽऽत्मानं करोति स्म प्राप्तमाश्रमसन्निधिम् ॥
भरतः समवालोक्य वनशैलकदम्बकम् । मुदं प्राप्नोद् रम्यमन्नं प्राप्नोत् क्षुत्पीडितो ध्रुवम् ॥
यथेतिभीतिसङ्ग्रस्ता प्रजा दुःखसमन्विता । मारीभिस्त्रिविधैस्तापैः पीडायुक्ता ग्रहैरपि ॥
रम्यभूपं शुभं देशं गत्वा स्यात् सुखसंयुता । भरतस्य गतिर्जाता तत्समानत्वधारिणी ॥
निवासाद् रामचन्द्रस्य वनसम्पद् व्यराजत । नूनं प्राप्य शुभं भूपं प्रजा सुखसमन्विता ॥
वैराग्यं सचिवस्तत्र विवेकः पृथिवीपतिः । सुशोभनं काननञ्च देशः पावित्र्यसंयुतः ॥
भटा यमाश्च नियमा राजधानी महीधरः । शान्तिः सुशोभना बुद्धी राज्ञ्यौ पूते मनोरमे ॥
राज्यस्य सकलैरङ्गैः सम्पन्नः स सुभूपतिः । प्रमोदस्तस्य हृदये रामपादयुगाश्रयात् ॥

विजित्य मोहं वसुधाधिनाथं सेनायुतं भूमिपतिर्विवेकः ।
शास्ति स्म निष्कण्टकमेव राज्यं पुरे सुखं श्रीर्मधुरश्च कालः ॥ २३५ ॥

मुनीनां या वसतयो वनप्रान्तेषु सुस्थिताः । गणास्ताः पत्तनग्रामखर्वटानां पुरामपि ॥
विपुलाश्चित्रविहगाः पशवो विविधास्तथा । प्रजानां समुदायोऽभूद् यः प्रवक्तुं न शक्यते ॥
खड्गान् गजान् पञ्चवक्त्राञ् शार्दूलान्घोणिनस्तथा।महिषान् वृषभान् वीक्ष्य प्रशस्यं नृपसम्भृतम् ॥
एकत्रैवाचरन् सर्वे त्यक्त्वाऽन्योन्यविपक्षताम् । यत्र यत्र स्थिता सैव पृतना चतुरङ्गिणी ॥
निर्झरा निर्झरन्ति स्म चागर्जन् मत्तकुञ्जराः । वादिताः पटहा नूनं त एवानेकरीतिभिः ॥
चकोरचातकपिकशुककोकखगव्रजाः ।प्रीतचित्ता मरालाश्च कूजन्ति स्म मनोहरम् ॥
गुञ्जन्ति स्मालिनिकरा नृत्यन्ति स्म च बर्हिणः । नूनं सुशोभने राज्ये सर्वत्र भवति स्म शम् ॥
सफलानि सपुष्पाणि तृणानि तरवो लताः । अभवत् सकलं वृन्दं मूलं सम्मदभद्रयोः ॥

रामस्य शैलस्य निरीक्ष्य शोभां स्नेहः परोऽभूद् भरतस्य चित्ते ।
तपःफलं प्राप्य यथा तपस्वी सम्प्राप्तसौख्यो नियमे समाप्ते ॥ २३६ ॥

मासपारायणे विंशो विश्रामः सम्पूर्णः
नवाह्नपारायणे पञ्चमो विश्रामः सम्पूर्णः

ततः प्रधाव्य कैवर्त उच्चैरारोहमाचरत् । भुजावुत्थाप्य भरतं वचनं समभाषत ॥
विलोक्यन्त इमे देव ! विशाला वसुधारुहाः । रसालानां जाम्बवानां तमालजटिनामपि ॥
येषां वराणां वृक्षाणां मध्ये संराजते वटः । विशालो मञ्जुरूपश्च मनो यं वीक्ष्य मुह्यति ॥
पर्णानि घननीलानि लोहितानि फलानि च । छायास्ति निबिडा तस्य सर्वकालसुखप्रदा ॥
अन्धकारमयं राशिं तथारुणमयं ध्रुवम् । सुषमामिव सङ्गृह्य विधिना रचितोऽस्ति सः ॥
एते महीरुहाः सन्ति सरितं निकषा प्रभो ! । यत्रास्ति निर्मिता पर्णकुटी रघुकुलेशितुः ॥

तुलसी - तरुबर बिबिध सुहाए। कहुँ-कहुँ सियँ, कहुँ लखन लगाए॥
बट - छायाँ बेदिका बनाई। सियँ निज - पानि - सरोज सुहाई॥

दो०—जहाँ बैठि मुनिगन-सहित, नित सिय-रामु सुजान।
सुनहिं कथा-इतिहास सब, आगम-निगम-पुरान॥ २३७॥

सखा-बचन सुनि, बिटप निहारी। उमगे भरत - बिलोचन बारी॥
करत प्रनाम चले दोउ भाई। कहत प्रीति, सारद सकुचाई॥
हरषहिं निरखि राम - पद - अंका। मानहुँ पारसु पायउ रंका॥
रज सिर धरि, हियँ-नयनन्हि लावहिं। रघुबर-मिलन-सरिस सुख पावहिं॥
देखि भरत - गति अकथ अतीवा। प्रेममगन मृग, खग जड़ जीवा॥
सखहि सनेह - बिबस मग भूला। कहि सुपंथ, सुर बरषहिं फूला॥
निरखि सिद्ध - साधक अनुरागे। सहज सनेहु, सराहन लागे॥
होत न भूतल भाउ भरत को। अचर सचर, चर अचर करत को॥

दो०—पेम अमिअ, मंदरु बिरहु, भरतु पयोधि गँभीर।
मथि प्रगटेउ सुर - साधु - हित, कृपासिंधु रघुबीर॥ २३८॥

सखा - समेत मनोहर जोटा। लखेउ न लखन सघन बन-ओटा॥
भरत दीख प्रभु - आश्रमु पावन। सकल - सुमंगल - सदनु सुहावन॥
करत प्रबेस, मिटे दुख - दावा। जनु जोगीं परमारथु पावा॥
देखे भरत, लखन प्रभु - आगे। पूँछे बचन, कहत अनुरागे॥
सीस जटा, कटि मुनिपट बाँधें। तून कसें, कर सरु, धनु काँधें॥
बेदी पर, मुनि - साधु - समाजू। सीय - सहित राजत रघुराजू॥
बलकल बसन, जटिल, तनु स्यामा। जनु मुनिबेष कीन्ह रति - कामा॥
कर - कमलनि धनु - सायकु फेरत। जिय की जरनि हरत, हँसि हेरत॥

दो०—लसत मंजु मुनि - मंडली, मध्य सीय - रघुचंदु।
ग्यान-सभाँ, जनु तनु धरें, भगति - सच्चिदानंदु॥ २३९॥

सानुज सखा - समेत मगन - मन। बिसरे हरष-सोक-सुख-दुख-गन॥
पाहि नाथ ! कहि, पाहि गोसाईं। भूतल परे लकुट की नाईं॥
बचन सपेम लखन पहिचाने। करत प्रनामु भरत, जियँ जाने॥
बंधु - सनेह सरस ऐहि ओरा। उत साहिब-सेवा-बस जोरा॥
मिलि न जाइ, नहिं गुदरत बनई। सुकबि लखन-मन की गति भनई॥
रहे राखि, सेवा पर भारू। चढ़ी चंग, जनु खैंच खेलारू॥
कहत सप्रेम, नाइ महि माथा। भरत, प्रनाम करत रघुनाथा॥
उठे रामु, सुनि, पेम - अधीरा। कहुँ पट, कहुँ निषंग-धनु-तीरा॥

दो०—बरबस लिए उठाइ, उर, लाए कृपानिधान।
भरत राम की मिलनि लखि, बिसरे सबहि अपान॥ २४०॥

मिलनि-प्रीति किमि जाइ बखानी। कबिकुल-अगम करम-मन-बानी॥
परम - पेम - पूरन दोउ भाई। मन-बुधि-चित-अहमिति बिसराई॥

तुलसीपादपवरा विविधास्तत्र शोभिताः। क्वचित् क्वचिच्च वैदेही लक्ष्मणोऽरोपयत्क्वचित् ॥
वेदिकां निर्मितवती छायायां तस्य वर्तते। विदेहजा स्वीयहस्तसरोजाभ्यां सुशोभनाम् ॥

यत्रोपविश्यर्षिगणैः समेतौ सीता च रामः परबोधयुक्तौ।
कथेतिहासान् शृणुतः समग्रान् पुराणवेदागमसन्निबद्धान् ॥ २३७ ॥

निशम्य सुहृदो वाचं समालोक्य महीरुहान्। भरतस्याक्षियुगले प्रेमनीरमुदच्छलत् ॥
प्रणमन्तावचलतां तावुभावपि बान्धवौ। भारत्यपि ससङ्कोचा तयोः प्रेम्णः प्रभाषणे ॥
निरीक्ष्य रामपादाङ्कानभूतां तौ प्रमोदिनौ। दरिद्रः प्राप्तवानस्ति नूनं स्पर्शामिधं मणिम् ॥
तद्रजो मस्तके न्यस्य तदयोजयतां दृशोः। प्राप्नुतः स्म च रामस्य मिलनेन समं सुखम् ॥
भरतस्यावर्णनीयां परमं वीक्ष्य तां दशाम्। अवर्तन्त प्रेममग्ना जडा जीवा मृगाः खगाः ॥
हार्दीयविवशत्वेन पन्थानं व्यस्मरत् सखा। वर्षयन्ति स्म पुष्पाणि प्रोच्य देवाः शुभां सृतिम् ॥
जाताः सिद्धा दशां वीक्ष्य साधकाश्चानुरागिणः। तथा स्वाभाविकप्रीतेरारभन्त प्रशंसनम् ॥
भरतस्योद्भवो यर्हि नाभविष्यन्महीतले। अकरिष्यज्जडं तर्हि कश्चरं तं जडं तथा ॥

प्रेमाऽमृतं मन्धगिरिर्वियोगो गम्भीररूपो भरतः पयोधिः।
प्राकाशयत् सत्सुरशं विधातुं कृपार्णवस्तद् रघुराट् प्रमथ्य ॥ २३८ ॥

मनोहरं तद् युगलं वयस्येन समन्वितम्। नाशक्नोल्लक्ष्मणो द्रष्टुं घनारण्यतिरोहितम् ॥
संवीक्षते स्म भरत आश्रमं पावनं प्रभोः। मङ्गलानां मनोज्ञानां सर्वेषां शोभनं गृहम् ॥
आश्रमं प्राप्त एवाभूद् दुःखदाहविनाशनम्। नूनं कश्चिद् योगसक्तः परमार्थमवाप्तवान् ॥
संवीक्षते स्म भरतो यत् सौमित्रिः प्रभोः पुरः। वचनं सहितं प्रेम्णा वदन् पृष्टोत्तरं स्थितः ॥
शीर्षे जटा तस्य कट्यां बद्धं वासो मुनेस्तथा। तस्मिन् निबद्धास्तूणीराः स्कन्धे चापः शरः करे ॥
वेद्यां मुनीनां साधूनां स्थितमासीत् कदम्बकम्। सीतासमेतो भाति स्म रघूणामधिनायकः ॥
वल्कलं वसनं तस्य सजटा श्यामला तनुः। मुनिवेषधरौ जातौ नूनं मारो रतिस्तथा ॥
संस्पृशन् करपद्माभ्यां कार्मुकं विशिखं तथा। हासयुक्तं बीक्षमाणश्चित्तदाहं विनाशयन् ॥

मध्येऽतिकान्तस्य मुनिव्रजस्य भातः स्म सीता रघुनायकश्च।
मध्ये सभाया ध्रुवमेव बोध्या भक्तिश्च सच्चित्प्रमदः सदेहौ ॥ २३९ ॥

स सानुजो मग्नचेता वयस्येन च संयुतः। हर्षशोकौ सुखं दुःखं व्यस्मरद् द्वन्द्वसञ्चयम् ॥
हे नाथ! पातु हे स्वामिन्! भवानित्यभिभाष्य सः। अपतद् दण्डसङ्काशं पारावाराम्बरातले ॥
लक्ष्मणः पर्यचिनुत वचनैः प्रेमसंयुतैः। भरतं प्रणमन्तं तं ज्ञातवानपि मानसे ॥
इतो रसान्वितं प्रेम बान्धवोपाश्रितं स्थितम्। ततो विवशता तीव्रा सेवायाः स्वामिनः स्थिता ॥
मिलनं नाभवच्छक्यं शक्योपेक्षाऽपि नाऽभवत्। वक्तुं सुकवयः शक्ता गतिं लक्ष्मणचेतसः ॥
सेवायै गौरवं दत्त्वा स तथैव स्थितोऽभवत्। क्रीडकोऽकर्षयत् खस्थं चिल्लक्रीडनकं ध्रुवम् ॥
प्रणमय्य शिरः पृथ्व्यामवदत् प्रेमसंयुतम्। हे राघवेश ! भरतो भवन्तं प्रणमत्ययम् ॥
निशम्येत्थं रामचन्द्र उदस्थात् प्रेमविह्वलः। क्वचित् पटः क्वचित् तूणोऽपतच्चापश्च मार्गणः ॥

ततः समुत्थाप्य बलात्कृतेस्तं दयानिधिर्वक्षगतं व्यधत्त।
वीक्ष्यातिसवित्तं भरतेशसिद्धां विनष्टनैजस्मृतयः समेऽपि ॥ २४० ॥

कया रीत्या प्रभाष्येत प्रीतिर्मिलनसङ्गता। साऽऽस्ते कविव्रजागम्या कर्मणा मनसा गिरा ॥
पूर्णौ परेण स्नेहेन तावुभावपि बान्धवौ। विस्मृत्य मानसं बुद्धिं चित्तं तद्वदहङ्कृतिम् ॥

कहहु, सुपेम प्रगट को करई। केहि छाया कबि-मति अनुसरई ॥
कबिहि अरथ - आखर - बलु साँचा। अनुहरि ताल - गतिहि, नटु नाचा ॥
अगम सनेह भरत - रघुबर को। जहँ न जाइ मनु, बिधि-हरि-हर को ॥
सो मैं कुमति कहौं केहि भाँती। बाज सुराग कि गाँडर - ताँती ॥
मिलनि बिलोकि भरत-रघुबर की। सुरगन सभय धकधकी धरकी ॥
समुझाए सुरगुरु, जड़ जागे। बरषि प्रसून, प्रसंसन लागे ॥

दो०—मिलि सपेम रिपुसूदनहि, केवटु भेंटेउ राम।
भूरि भायँ भेंटे भरत, लछिमन करत प्रनाम ॥ २४१ ॥

भेंटेउ लखन ललकि लघु भाई। बहुरि निषादु लीन्ह उर लाई ॥
पुनि, मुनिगन दुहुँ भाइन्ह बंदे। अभिमत आसिष पाइ अनंदे ॥
सानुज भरत उमगि अनुरागा। धरि सिर, सिय-पद-पदुम-परागा ॥
पुनि - पुनि करत प्रनाम, उठाए। सिर कर - कमल परसि बैठाए ॥
सीयँ, असीस दीन्हि मन - माहीं। मगन - सनेहँ, देह - सुधि नाहीं ॥
सब - बिधि सानुकूल लखि सीता। भे निसोच, उर अपडर बीता ॥
कोउ किछु कहइ, न कोउ किछु पूँछा। प्रेम - भरा मन, निज गति छूँछा ॥
तेहि अवसर, केवटु धीरजु धरि। जोरि पानि बिनवत प्रनामु करि ॥

दो०—नाथ! साथ मुनिनाथ के, मातु, सकल पुर-लोग।
सेवक, सेनप, सचिव सब, आए बिकल - बियोग ॥ २४२ ॥

सीलसिंधु, सुनि गुर - आगवनू। सिय - समीप राखे रिपुदवनू ॥
चले सबेग रामु, तेहि काला। धीर, धरम - धुर, दीनदयाला ॥
गुरहि देखि सानुज अनुरागे। दंड - प्रनाम करन प्रभु लागे ॥
मुनिबर धाइ लिए उर लाई। प्रेम उमगि भेंटे दोउ भाई ॥
प्रेम - पुलकि केवट कहि नामू। कीन्ह दूरि तें दंड - प्रनामू ॥
रामसखा रिषि बरबस भेंटा। जनु, महि लुटत सनेह समेटा ॥
रघुपति - भगति सुमंगल - मूला। नभ, सराहि सुर, बरिसहिं फूला ॥
ऐहि सम निपट नीच कोउ नाहीं। बड़ बसिष्ठ-सम को जग माहीं ॥

दो०—जेहि लखि, लखनहु तें अधिक, मिले मुदित मुनिराउ।
सो सीतापति - भजन को, प्रगट प्रताप-प्रभाउ ॥ २४३ ॥

आरत लोग, राम, सबु जाना। करुनाकर, सुजान, भगवाना ॥
जो, जेहि भायँ रहा अभिलाषी। तेहि-तेहि कै तसि-तसि रुख राखी ॥
सानुज मिलि, पल महुँ सब काहू। कीन्ह दूरि दुखु, दारुन दाहू ॥
यह बड़ि बात राम कै नाहीं। जिमि घट कोटि, एक रबि छाहीं ॥
मिलि केवटहि उमगि अनुरागा। पुरजन सकल, सराहहिं भागा ॥
देखीं राम, दुखित महतारीं। जनु सुबेलि-अवलीं हिम-मारीं ॥
प्रथम राम भेंटी कैकेई। सरल सुभायँ, भगति-मति-भेई ॥
पग परि, कीन्ह प्रबोधु बहोरी। काल-करम-बिधि-सिर धरि खोरी ॥

दो०—भेटीं रघुबर मातु सब, करि प्रबोधु - परितोषु।
अंब! ईस-आधीन जगु, काहु न देइअ दोषु ॥ २४४ ॥

भाषतां, प्रकटं कुर्यात् कस्तत् प्रेम सुशोभनम् । कुर्यादनुसृतिं कस्यच्छायाया धिषणा कवेः ॥
अर्थानामक्षराणाञ्च सत्यमस्ति बलं कवेः । नटो नृत्यति तालीयामनुसृत्य गतिं यतः ॥
अगम्यो वर्तते स्नेहो रामस्य भरतस्य च । यत्र गन्तुं न शक्नोति मनः काच्युतशूलिनाम् ॥
तद्व्यहं कुमतिः केन विधिना कथयानि तत् । किं छन्नातन्तुना शक्यः सुरागो वादितुं क्वचित् ॥
भरतस्य च रामस्य मिलनं समवेक्ष्य तत् । हृदयं छवनते स्मैव भीतानां त्रिदिवौकसाम् ॥
उपादिशत् सुरगुरुर्जडा जागरितास्तदा । सुमानि वर्षयित्वा त आरभन्त प्रशंसनम् ॥

सम्मिल्य सप्रेम रिपुघ्नमेव कैवर्तराजं मिलति स्म रामः ।
प्रीत्या महत्या भरतः सुमित्रातनूजमेवामिलदानमन्तम् ॥ २४१ ॥

मिलति स्म समुत्पत्य लक्ष्मणो लघुबान्धवम् । ततो निषादराजं स स्वोरसा समयोजयत् ॥
ततो मुनीन् प्राणमतां भ्रातरौ तावुभावपि । आशिषञ्चाप्यभिमतां प्राप्याऽभूतां प्रमोदिनौ ॥
समुत्साह्यानुरागेण भरतोऽनुजसंयुतः । सीतापदाम्बुजरजो निधाय निजमस्तके ॥
पुनः पुनः प्राणमच्च तावुत्थापयति स्म सा । संस्पृश्य के कराब्जाभ्यामुपवेशयति स्म तौ ॥
आशीर्वादमदात् सीता निजमानस एव तु । यतः प्रेमनिमग्नायास्तस्या देहस्य न स्मृतिः ॥
अनुकूलां वीक्ष्य सीतां प्रकारैः सकलैरपि । निःसङ्कोचोऽभवच्चित्ते निर्गतं कल्पितं भयम् ॥
तदा न कश्चिदवदन्नापृच्छदपि कश्चन । प्रेमपूर्णं मनः स्वस्य गत्या विरहितं स्थितम् ॥
तस्मिन्नवसरे धैर्यं समाश्रित्य निषादराट् । प्रार्थनां व्यदधात् कृत्वा प्रणामं विहिताञ्जलिः ॥

हे नाथ ! सार्धं मुनिनायकेन पौराः समग्राः सकला जनन्यः ।
अमात्यसेनापतिसेवकाद्याः सम्प्राप्तवन्तोऽत्र वियोगखिन्नाः ॥ २४२ ॥

शीलात्मपुष्करनिधिः समाकर्ण्याऽनतिं गुरोः । विदेहजाया निकटेऽस्थापयद् रिपुसूदनम् ॥
अचलद् वेगसहितं रामस्तस्मिन्ननेहसि । दीनानुकम्पानिरतो धीरो धर्मधुरन्धरः ॥
गुरुं विलोक्यानुरागमग्नोऽनुजयुतोऽभवत् । प्रभुरारभते स्मापि विधातुं दण्डवन्दनम् ॥
तावदाधाव्य मुनिराट् स्वोरसा तमयोजयत् । प्रेम्णोत्प्लुत्याऽमिलदपि तावुभावपि बान्धवौ ॥
प्रेम्णा रोमाञ्चयुक्तः सन्नाश्राव्याख्यां निषादराट् । दूरादेव करोति स्म लगुडाकारवन्दनम् ॥
विज्ञाय तं राममित्रं बलादेवामिलन्मुनिः । नूनं स्नेहं पर्यगृह्णाल्लुठन्तं वसुधातले ॥
मूलं शोभनभद्राणां भक्ती रघुपतेः स्थिता । इत्युक्त्वा गगने देवाः सुमपुञ्जमवर्षयन् ॥
तेऽवदन् नास्ति कोऽप्यन्य एतत्तुल्योऽधमः परः । वसिष्ठेन समानश्च कोऽस्ति लोके महत्तमः ॥

निरीक्ष्य यं लक्ष्मणतोऽधिकञ्च मुनीश्वरः सम्मिलति स्म हृष्टः ।
तत्सर्वमेतद् रघुनाथभक्तेः प्रत्यक्षमाहात्म्यमथ प्रतापः ॥ २४३ ॥

विजानाति स्म सकलान् जनानार्तान् रघूत्तमः । करुणाया निधी रम्यचित् षडैश्वर्यसंयुतः ॥
यो यादृशेन भावेन स्थितो मिलनकामनः । तादृशं तादृशं तस्य तस्य भावं सुपालयन् ॥
क्षण एवानुजयुतो मिलति स्म समानपि । तेषां नाशयति स्मासौ दुःखं दाहञ्च दारुणम् ॥
रघुवंशेश्वरायेयं वर्तते न विशेषता । यथा कलशकोटीषु छायैकार्कस्य दृश्यते ॥
समुत्साह्यानुरागेण मिलित्वा दाशनायकम् । प्रशंसन्ति स्म तद्भाग्य सकलाः पुरवासिनः ॥
राघवेन्द्रः समा मातॄर्दुःखयुक्ता व्यलोकयत् । नूनं रम्या लतापङ्क्तीस्तुषारेणातिताडिताः ॥
सर्वेभ्यः प्रथमं रामोऽमिलत् केकयनन्दिनीम् । भक्त्या साधुप्रकृत्या च तस्या मतिमसिञ्चत ॥
निपत्य पादयोस्तस्याः प्रबोधं भूरिशोऽकरोत् । निधाय दोषं धातुः के तथा कर्मण्यनेहसि ॥

समाः प्रसूरामिलति स्म रामः कृत्वा प्रबोधं समतोषयत् ताः ।
मातः ! प्रभोर्निघ्नमिदं जगत् तद् दोषो न कस्मैचन सम्प्रदेयः ॥ २४४ ॥

गुरतिय - पद, बंदे दुहु भाईं। सहित - बिप्रतिय जे सँग आईं॥
गंग - गौरि - सम सब सनमानीं। देहिं असीस, मुदित, मृदु बानीं॥
गहि पद, लगे सुमित्रा - अंका। जनु भेंटी संपति अति रंका॥
पुनि जननी - चरननि दोउ भ्राता। परे पेम - ब्याकुल सब गाता॥
अति अनुराग, अंब उर लाए। नयन - सनेह - सलिल अन्हवाए॥
तेहि अवसर - कर हरष - बिषादू। किमि कवि कहै, मूक जिमि स्वादू॥
मिलि जननिहि सानुज रघुराऊ। गुर सन कहेउ कि धारिअ पाऊ॥
पुरजन पाइ मुनीस - नियोगू। जल-थल तकि-तकि, उतरेउ लोगू॥

दो०—महिसुर, मंत्री, मातु, गुर, गने लोग लिऐ साथ।
पावन आश्रम गवनु किय, भरत, लखन, रघुनाथ॥ २४५॥

सीय आइ मुनिबर - पग लागी। उचित असीस लही मन - मागी॥
गुरपतिनिहि मुनितियन्ह - समेता। मिली पेमु, कहि जाइ न जेता॥
बंदि - बंदि पग, सिय सबही के। आसिरबचन लहे प्रिय जी के॥
सासु सकल, जब सीयँ निहारीं। मूदे नयन सहमि, सुकुमारीं॥
परीं बधिक-बस मनहुँ मरालीं। काह कीन्ह करतार कुचालीं॥
तिन्ह, सिय निरखि निपट दुखु पावा। सो सबु सहिअ, जो दैउ सहावा॥
जनकसुता तब, उर धरि धीरा। नील - नलिन - लोयन भरि नीरा॥
मिली सकल सासुन्ह, सिय जाई। तेहि अवसर, करुना महि छाई॥

दो०—लागि-लागि पग सबनि सिय, भेंटति अति अनुराग।
हृदयँ असीसहिं पेम-बस, रहिअहु भरी - सोहाग॥ २४६॥

बिकल - सनेहँ सीय, सब रानीं। बैठन सबहि कहेउ गुर ग्यानीं॥
कहि जग-गति मायिक, मुनिनाथा। कहे कछुक परमारथ - गाथा॥
नृप - कर सुरपुर - गवनु सुनावा। सुनि, रघुनाथ दुसह दुखु पावा॥
मरन - हेतु निज नेहु बिचारी। भे अति बिकल धीर-धुर-धारी॥
कुलिस कठोर सुनत कटु बानी। बिलपत लखन, सीय, सब रानी॥
सोक - बिकल अति सकल समाजू। मानहुँ, राजु अकाजेउ आजू॥
मुनिबर, बहुरि राम समुझाए। सहित - समाज सुसरित नहाए॥
ब्रतु निरंबु, तेहि दिन प्रभु कीन्हा। मुनिहु कहें, जलु काहुँ न लीन्हा॥

दो०—भोरु भएँ, रघुनन्दनहि, जो मुनि आयसु दीन्ह।
श्रद्धा-भगति-समेत प्रभु, सो सबु सादरु कीन्ह॥ २४७॥

करि पितु-क्रिया, वेद जसि बरनी। भे पुनीत, पातक - तम - तरनी॥
जासु नाम पावक, अघ-तूला। सुमिरत, सकल सुमंगल - मूला॥
सुद्ध सो भयउ, साधु - संमत अस। तीरथ - आवाहन, सुरसरि जस॥
सुद्ध भएँ दुइ बासर बीते। बोले गुर - सन, राम पिरीते॥
नाथ! लोग सब निपट दुखारी। कंद - मूल - फल - अंबु - अहारी॥
सानुज भरतु, सचिव, सब माता। देखि मोहि, पल-जिमि जुग जाता॥
सब - समेत पुर धारिअ पाऊ। आपु इहाँ, अमरावति राऊ॥
बहुत कहेउँ सब, कियउँ ढिठाई। उचित होइ, तस करिअ गोसाँई॥

अवन्देतामुभौ बन्धू गुरुपत्न्याः पदद्वयम् । युक्ताया विप्रपत्नीभिः सर्वाभिर्याः सहागताः ॥
उमया गङ्गया तुल्याः सममानयतां समाः । ता यच्छन्ति स्म मुदिता आशिषो मृदुभाषया ॥
गृहीत्वाङ्घ्री सुमित्राया अङ्कं यातावुभावपि । परमो निर्धनः कश्चिन्नूनं सम्पत्तिमाप्तवान् ॥
जन्मदायाश्चरणयोर्द्वावपि भ्रातरौ ततः । पततः स्म प्रेमहेतोर्व्याकुलाखिलगात्रकौ ॥
परमेणानुरागेण वक्षसाऽयोजयत् प्रसूः । अस्नापयच्च नयनस्रुतस्नेहामृतेन तौ ॥
तदनेहस्समुत्पन्नो विषादं प्रमदं तथा । कविर्वदेत् कया रीत्या मूकः स्वादं वदेद् यथा ॥
रघुनाथोऽनुजयुतो मिलित्वा जननप्रदाम् । गुरुं वक्ति स्म चरणौ स्थापनीयौ ममाश्रमे ॥
आज्ञां मुनीनामीशस्य सम्प्राप्य पुरवासिनः । वीक्ष्य स्थलाम्बुसौविध्य निवासं व्यदधुर्जनाः ॥

विप्रप्रसूमन्त्रिगुरुप्रधानान् सार्धं गृहीत्वा परिगण्यलोकान् ।
पूताश्रमाय न्यदधुः पदानि सौमित्रिरामौ भरतस्तथैव ॥ २४५ ॥

आगत्य प्राणमत् सीता मुनीशस्य पदद्वयम् । यथोचितं प्राप्नुते स्म चाशिषं मानसेप्सिताम् ॥
सहितां मुनिपत्नीभिराचार्यसहधर्मिणीम् । सामिलत् तत्प्रेम यावत् तावद्वक्तु न शक्यते ॥
आनम्यानम्य चरणान् सर्वेषामपि जानकी । आशीर्वादान् प्राप्नुते स्म मानसाय प्ररोचितान् ॥
अपश्यत् सकलाः श्वश्रूर्यदा जनकनन्दिनी । सुकुमारी स्तब्धतायुङ्मीलति स्म विलोचने ॥
लुब्धकस्य वशं याता नूनं मानसवासिनीः । किमेतदस्ति कृतवान् कुत्सिताचरणो विधिः ॥
प्राप्नोति स्म परं दुःखं जानकी समवेक्ष्य ताः । अचिन्तयद् यत् सोढव्यं तद् यत् साहयते विधिः ॥
ततो विदेहतनया धैर्यमाश्रित्य मानसे । नीलारविन्दसदृशदृशोरापूर्य चामृतम् ॥
गत्वा समा अपि श्वश्रूः सीता सम्मिलति स्म ताः । तस्मिन्नवसरे पृथ्व्यां व्याप्तोऽभूत करुणो रसः ॥

संस्पृश्य संस्पृश्य पदे समानां प्रेम्णा परेणाऽमिलति स्म सीता ।
हृदाऽऽशिषोऽदुः प्रियतावशास्ताः सौभाग्ययुक्ता भव सर्वदेति ॥ २४६ ॥

स्नेहेन विकलाः सर्वा राज्ञ्यो मैथिलजा तथा । उपवेष्टुं भाषते स्म सकला बोधवान् गुरुः ॥
मुनीश्वरः प्रोच्य लोकगतिं मायाविनिर्मिताम् । परमार्थेन सम्बद्धा गाथाः काश्चिदभाषत ॥
अश्रावयन्नाकयानं ततः स वसुधापतेः । श्रुत्वा प्राप्नोति स्म दुःखं दुस्सहं रघुनायकः ॥
हेतुं तत्कालधर्मस्य स्वस्मिन् स्नेहं विचार्य च । वैक्लव्य संयुतो जातः परं धीरधुरन्धरः ॥
कठोरां वज्रसदृशीं शृण्वन्तः कटुभारतीम् । विलपन्ति स्म सौमित्रिः सीता राज्यः समा अपि ॥
सकलोऽपि समाजोऽभूच्छोकेन विकलः परम् । नूनमद्यैव मरणं प्राप्तोऽभूद् वसुधाधिपः ॥
उपादिशन्मुनिवरस्ततो रघुकुलाधिपम् । समन्वितः समाजेन गङ्गायां स्नानमाचरत् ॥
व्यधत्त तस्मिन् दिवसे प्रभुर्निरुदकं व्रतम् । कथितेऽपि मुनीशेन नागृह्णात् कोऽपि पुष्करम् ॥

कल्ये प्रजाते रघुनन्दनाय दत्ते स्म यां शिष्टिमृषिर्वसिष्ठः ।
सश्रद्ध ईशः परभक्तियुक्तस्तत् सर्वमेव व्यदधात् समानम् ॥ २४७ ॥

यथा निरुक्ताः श्रुतिभिस्तथा कृत्वा पितुः क्रियाः । पापान्धकारतरणिः पवित्रः समजायत ॥
अभिधानं स्थितं यस्य पापतूलाय पावकः । सर्वसन्मङ्गलपदं स्मरणं यस्य वर्तते ॥
समजायत शुद्धः स साधूनां सम्मतिस्त्वियम् । त्रिस्रोता जायते शुद्धा यथा तीर्थान्तराह्वयात् ॥
सम्प्राप्तायां शुद्धतायां व्यतिक्रान्ते दिनद्वये । गुरुं सप्रीति वक्ति स्म रघुवंशशिरोमणिः ॥
प्रभो ! सर्वे जना अत्र जायन्तेऽतीव दुःखिनः । कन्दमूलफलाहारा सलिलाहारिणस्तथा ॥
भरतञ्चानुजयुतं सचिवाञ्जननीः समाः । दृष्ट्वा पलात्माऽपि कालो मम याति युगं यथा ॥
अतो भवान् समैर्युक्तो निदधातु पुरे पदम् । भवान् स्थितो वर्ततेऽत्र नृप इन्द्रपुरे स्थितः ॥
बहु भाषितवानस्मि कृतवान् धृष्टतां समाम् । यथा स्यादुचितं नाथ! तथैव कुरुताद् भवान् ॥

दो०—धर्मसेतु करुनायतन, कस न कहहु अस ? राम ! ।
लोग दुखित, दिन दुइ दरस, देखि लहहुँ बिश्राम ॥ २४८ ॥

राम - बचन सुनि सभय समाजू । जनु जलनिधि महुँ बिकल जहाजू ॥
सुनि गुर - गिरा, सुमंगल - मूला । भयउ मनहुँ, मारुत अनुकूला ॥
पावन पयँ तिहुँ काल नहाहीं । जो बिलोकि अघ-ओघ नसाहीं ॥
मंगलमूरति, लोचन भरि - भरि । निरखहिं, हरषि दंडवत करि-करि ॥
राम - सैल - बन देखन जाहीं । जहँ सुख सकल, सकल दुख नाहीं ॥
झरना झरहिं सुधासम बारी । त्रिबिध तापहर त्रिबिध बयारी ॥
बिटप, बेलि, तृन अगनित जाती । फल, प्रसून, पल्लव बहु भाँती ॥
सुंदर सिला, सुखद तरु - छाहीं । जाइ बरनि बन-छबि कहि पाहीं ॥

दो०—सरनि सरोरुह, जल बिहग, कूजत, गुंजत भृंग ।
बैर - बिगत बिहरत बिपिन, मृग - बिहंग बहुरंग ॥ २४९ ॥

कोल, किरात, भिल्ल, बनबासी । मधु, सुचि, सुंदर, स्वादु सुधा-सी ॥
भरि - भरि परनपुटीं, रचि रूरी । कंद - मूल - फल - अंकुर - जूरी ॥
सबहि देहिं करि बिनय प्रनामा । कहि-कहि स्वाद-भेद, गुन, नामा ॥
देहिं लोग बहु मोल, न लेहीं । फेरत राम - दोहाई देहीं ॥
कहहिं सनेह - मगन मृदु बानी । मानत साधु, पेम पहिचानी ॥
तुम्ह सुकृती, हम नीच निषादा । पावा दरसनु राम - प्रसादा ॥
हमहि अगम अति, दरसु तुम्हारा । जस मरु-धरनि देवधुनि धारा ॥
राम कृपाल, निषाद - नेवाजा । परिजन-प्रजउ चहिअ, जस राजा ॥

दो०—यह जियँ जानि, सँकोचु तजि, करिअ छोहु लखि नेहु ।
हमहि कृतारथ करन लगि, फल - तृन - अंकुर लेहु ॥ २५० ॥

तुम्ह प्रिय पाहुने, बन पगु धारे । सेवा - जोगु न भाग हमारे ॥
देब काह हम तुम्हहि गोसाँई । ईंधनु - पात किरात - मिताई ॥
यह हमारि अति बड़ि सेवकाई । लेहिं न बासन - बसन चोराई ॥
हम जड़ जीव, जीवगन - घाती । कुटिल, कुचाली, कुमति, कुजाती ॥
पाप करत, निसि - बासर जाहीं । नहिं पट कटि, नहिं पेट अघाहीं ॥
सपनेहुँ धरमबुद्धि कस, काऊ । यह रघुनंदन - दरस प्रभाऊ ॥
जब तें प्रभु - पद - पदुम निहारे । मिटे दुसह दुख - दोष हमारे ॥
बचन सुनत, पुरजन अनुरागे । तिन्हके भाग सराहन लागे ॥

छं०—लागे सराहन भाग सब, अनुराग - बचन सुनावहीं ।
बोलनि, मिलनि, सिय-राम-चरन-सनेहु-लखि, सुखु पावहीं ॥
नर-नारि निदरहिं नेहु निज, सुनि कोल-भिल्लनि की गिरा ।
तुलसी, कृपा रघुबंसमनि की, लोह लै लौका तिरा ॥

सो०—बिहरहिं बन चहु ओर, प्रतिदिन प्रमुदित लोग सब ।
जल ज्यों दादुर-मोर, भए पीन पावस प्रथम ॥ २५१ ॥

धर्मस्य सेतुः करुणानिवासो न वक्षि हे राम ! कथं न्विदं त्वम् ।
खिन्ना जना ईक्षणतोऽह्नी द्वे व्रजन्तु शान्तिं मुनिरित्यवोचत् ।। २४८ ।।

जनव्रजोऽभवद् भीतः श्रुत्वा रामस्य भारतीम् । नूनं जलनिधेर्मध्ये पोतो विकलतां गतः ।।
निशम्य रम्यभद्रस्य मूलं गुरुसरस्वतीम् । अनुकूलनभस्वद्वान् स नूनं समजायत ।।
जनास्त्रिकालं स्नान्ति स्म पयस्विन्याः शुचौ जले । यस्या विलोकनेनैव विनश्यन्त्येनसां व्रजाः ।।
आपूर्यापूर्य नेत्राणि मङ्गलाकारसंयुतम् । ऐक्षन्त हृष्टा दण्डाभं कृत्वा कृत्वा च वन्दनम् ।।
निरीक्षितुं व्रजन्ति स्म रामस्याद्रिं वनं तथा । सुखानि यत्र सर्वाणि सर्वदुःखक्षयास्तथा ।।
निर्झरा निर्झरन्ति स्म यत्र वारि सुधामयम् । वाति स्म त्रिविधो वातस्तापत्रयविनाशकः ।।
यत्रासङ्ख्यकजातीनि तृणानि तरवो लताः । नानाविधानि पुष्पाणि पलाशानि फलानि च ।।
शिला मनोरमा आसन् द्रुमच्छायाः सुखप्रदाः । काननस्यच्छविस्तस्य केन शक्या प्रभाषितुम् ।।

सरस्तु पद्मानि पयोविहङ्गाः कूजामकुर्वन् भ्रमरा अगुञ्जन् ।
सन्त्यक्तवैरा व्यहरन् वने च मृगा विहङ्गा बहुवर्णवन्तः ।। २४९ ।।

कोलाः किराता भिल्लाश्च काननावासशीलिनः । पवित्रं सुन्दरं स्वादु पीयूषसदृशं मधु ।।
विरच्य पर्णपुटकानापूर्यापूर्य तेषु तत् । कन्दमूलाङ्कुरफलपुञ्जाश्च परिगृह्य ते ।।
यच्छन्ति स्म समेभ्योऽपि विधाय विनयाऽनती । उक्त्वा चोक्त्वाऽभिधानानि स्वादान् भेदान् गुणानपि ।।
जना मूल्यं बह्वयच्छन् गृह्णन्ति स्म न ते परम् । रघ्वीशेन शपन्ति स्म तत्परावर्तनाय च ।।
स्नेहमग्ना वदन्ति स्म मार्दवेन युतां गिरम् । यत् सन्तः प्रेम विज्ञाय कुर्वते तत्समादरम् ।।
भवन्तः पुण्यसंयुक्ता निषादा अधमा वयम् । रामस्यैव प्रसादेन लब्धवन्तोऽवलोकनम् ।।
भवद्दर्शनमस्मभ्यं परमं दुर्लभं स्थितम् । मरौ यथा दुर्लभाऽस्ति धारा जह्नुसुतोद्भवा ।।
कृपालू राघवाधीशो निषादे व्यदधात् कृपाम् । यथा राजा तथैव स्युः प्रजाः परिजना अपि ।।

ज्ञात्वेति चित्ते परिहाय लज्जां कृत्वा कृपां प्रेक्ष्य च हार्दभावम् ।
धन्यान् विधातुं सकलांस्तथाऽस्मान् गृह्णन्तु शष्पाणि फलाङ्कुरौ च ।। २५० ।।

भवन्तो न्यदधुः पादान् प्रिया अतिथयो वने । किन्त्वस्माकं भागधेयं सेवायोग्यं न वर्तते ।।
कं पदार्थं प्रदास्यामो भवद्भ्यः स्वामिनो ! वयम् । मित्रताऽस्ति किरातानां पलाशेन्धनसीमिता ।।
वर्तते दासताऽस्माकमियमेव महत्तमा । यद् भवत्पात्रवस्त्रादि नास्माभिरिह चोर्यते ।।
वर्तामहे वयं जीवा जडा जीवौघघातिनः । कुटिलाः कुत्सिताचाराः कुधियश्च कुजातयः ।।
यान्ति घस्रा रजन्यश्च पापमेव प्रकुर्वताम् । तथापि वासः कट्यां न नोदरं पूर्यते च नः ।।
अस्माकं स्वप्नकालेऽपि कीदृशी धर्मशेमुषी । दर्शनस्य प्रभावोऽयं रघुनाथस्य केवलम् ।।
दृष्टमस्ति यतोऽस्माभिः प्रभोः पादाम्बुजद्वयम् । ततो दुस्सहदुःखानि दोषाश्च विगतानि नः ।।
तेषां वचांसि शृण्वन्तः पौराः प्रेमप्रपूरिताः । आरभन्ते स्मापि तेषां भागधेयं प्रशंसितुम् ।।

प्रशंसितुंविधिं समे समारभन्त ते तदा तथानुरागसंयुतां समालपन् सरस्वतीम् ।
प्रभाषणञ्च सङ्गतिं विदेहजेशपादयोस्तदीयहार्दमेव ते विलोक्य सौख्यमाप्नुवन् ।।
स्त्रियो नराः स्वहार्दकं तिरः समाचरन् समे निशम्य तां सरस्वतीं किरातकोलकर्तृकाम् ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीत्यनुग्रहात् प्रभोः प्रगृह्य नावमेव यत् त्वयः परं तटं गतम् ।।

वनं सर्वतोऽहर्निशं पर्यटन्तः प्रसन्ना अभूवञ्जनाः सर्व एव ।
यथा दर्दुरा नीलकण्ठास्तयाऽऽसञ् जलादादिमाद् वर्षणस्याति पीनाः ।। २५१ ।।

पुरजन - नारि मगन अति प्रीती । बासर जाहिं पलक - सम बीती ।।
सीय, सासु प्रति - बेष बनाई । सादर करइ सरिस सेवकाई ।।
लखा न मरमु राम - बिनु काहूँ । माया सब, सिय - माया - माहूँ ।।
सीयँ, सासु सेवा - बस कीन्हीं । तिन्ह लहि सुख, सिख-आसिष दीन्हीं ।।
लखि सिय - सहित सरल दोउ भाई । कुटिल रानि, पछितानि अघाई ।।
अवनि - जमहि जाचति कैकेई । महि न बीचु, बिधि मीचु न देई ।।
लोकहुँ, बेद - बिदित कबि कहहीं । राम-बिमुख, थलु नरक न लहहीं ।।
यहु संसउ सब के मन माहीं । राम-गवनु, बिधि! अवध कि नाहीं ।।

दो०—निसि न नीद, नहिं भूख दिन, भरतु बिकल सुचि सोच ।
नीच कीच बिच मगन जस, मीनहि सलिल-सँकोच ।। २५२ ।।

कीन्हि मातु - मिस काल कुचाली । ईति - भीति जस पाकत साली ।।
केहि बिधि होइ राम - अभिषेकू । मोहि अवकलत उपाउ न एकू ।।
अवसि फिरहिं गुर - आयसु मानी । मुनि, पुनि कहब, राम-रुचि जानी ।।
मातु कहेहुँ बहुरहिं रघुराऊ । राम - जननि, हठ करबि कि काऊ ।।
मोहि अनुचर - कर केतिक बाता । तेहि महँ कुसमउ, बाम बिधाता ।।
जौ हठ करउँ त निपट कुकरमू । हरगिरि तें गुरु सेवक - धरमू ।।
एकउ जुगुति न मन ठहरानी । सोचत भरतहि रैनि बिहानी ।।
प्रात नहाइ, प्रभुहि सिर नाई । बैठत, पठए रिषयँ बोलाई ।।

दो०—गुरपद - कमल प्रनामु करि, बैठे आयसु पाइ ।
बिप्र, महाजन, सचिव, सब, जुरे सभासद आइ ।। २५३ ।।

बोले मुनिबरु समय - समाना । सुनहु सभासद ! भरत सुजाना ।।
धरम - धुरीन भानुकुल - भानू । राजा रामु स्वबस भगवानू ।।
सत्यसंध, पालक - श्रुति - सेतू । राम - जनमु जग - मंगल - हेतू ।।
गुर - पितु - मातु बचन - अनुसारी । खल - दलु - दलन, देव - हितकारी ।।
नीति, प्रीति, परमारथ, स्वारथु । कोउ न राम-सम जान जथारथु ।।
बिधि-हरि-हरु-ससि-रबि-दिसिपाला । माया - जीव - करम - कुलि - काला ।।
अहिप-महिप जहँ-लगि प्रभुताई । जोग - सिद्धि निगमागम गाई ।।
करि बिचार, जियँ देखहु नीकें । राम - रजाइ, सीस सब ही कें ।।

दो०—राखें राम रजाइ - रुख, हम सब कर हित होइ ।
समुझि सयाने करहु अब, सब मिलि संमत सोइ ।। २५४ ।।

सब कहुँ सुखद राम - अभिषेकू । मंगल - मोद - मूल मग एकू ।।
केहि बिधि अवध चलहिं रघुराऊ । कहहु समुझि, सोइ करिअ उपाऊ ।।
सब सादर सुनि मुनिबर - बानी । नय - परमारथ - स्वारथ - सानी ।।
उतरु न आव, लोग भए भोरे । तब सिरु नाइ, भरत कर जोरे ।।
भानुबंस भए भूप घनेरे । अधिक एक तें एक बड़ेरे ।।
जनम - हेतु सब कहँ पितु-माता । करम सुभासुभ देइ बिधाता ।।
दलि दुख, सजइ सकल कल्याना । अस असीस राउरि, जगु जाना ।।
सो गोसाइँ ! बिधि-गति जेहिं छेंकी । सकइ को टारि, टेक जो टेकी ।।

हार्देऽतिमग्ना अभवन् नरा नार्यश्च नागराः।तेषां दिनानि यान्ति स्म निमेषात्मककालवत्।।
विदेहजा प्रतिश्वश्रु वेषं कृत्वा पृथक् पृथक्। अनुरूपां करोति स्म सेवामादरसंयुताम्।।
रामं विना कोऽपि तस्या भेदं न परिबुद्धवान्।मायायां भूमिजातायाः स्थिता मायाः समा अपि।।
अकरोत् सेवया निघ्नाः श्वश्रूर्जनकनन्दिनी। अयच्छंस्ताः प्राप्य सौख्यमाशीर्वादञ्च शिक्षणम्।।
विलोक्य सीतासहितौ सरलौ भ्रातरावुभौ। आतृप्ति पश्चादतपद् राज्ञी कौटिल्यसंयुता।।
समयाचत कैकेयी भूतधात्रीं यमं तथा। किन्तु भूर्नाददान्मार्गं विधिर्मृत्युञ्च नाददात्।।
लोके वेदे च विदितं वदन्ति कवयस्तथा। स्थानं सीतेशविमुखः प्राप्नोति नरकेऽपि न।।
संशयस्त्वयमेवासीत् सर्वेषामपि मानसे। अयोध्यां प्रति रामस्य गतिः स्याद् वा न वा विधे!।।

रात्रौ न निद्रा न दिवा बुभुक्षा पवित्रशोके भरतोऽति खिन्नः।
तलस्थपङ्कप्रणिमग्नमीनो यथाति खिन्नः सलिलाल्पतायाः।। २५२।।

दुष्कृतं काल एवेदं कृतवान् मिषतः प्रभोः। शालिपाकस्य समय ईतिभीतिर्यथा भवेत्।।
रामाभिषेको विधिना केनेदानीं भविष्यति। इत्यत्र यत्न एकोऽपि नैव विज्ञायते मया।।
परावर्तिष्यतेऽवश्यं मत्वाऽऽदेशं गुरोरयम्। किन्तु विज्ञाय रामस्य रुचिं भाषिष्यते मुनिः।।
परावर्तिष्यते रामो मातुरप्यभिभाषणात्। किन्तु रामस्य जननी प्रसभं किं विधास्यति।।
भारती मम दासस्य कियन्मूल्यवती स्थिता। तत्रापि कुत्सितः कालो विपरीतो विधिस्तथा।।
करवाणि हठं यर्हि तत् कुकर्म महद् भवेत्। दासधर्मो गुरुतरो गङ्गाधरगिरेरपि।।
उपाय इत्थमेकोऽपि नास्थाद् भरतमानसे। विचारं कुर्वतो रात्रिर्भरतस्य गता क्षयम्।।
प्रातर्निमज्जनं कृत्वा प्रभवे प्रणमय्य कम्। उपविष्टस्तत्क्षणे च मुनिनाऽऽहूयते स्म सः।।

प्रणम्य पादाब्जयुगं गुरोः स उपाविशत् प्राप्य तदीयशिष्टिम्।
विप्रा महान्तः सचिवाः समेऽपि सभासदास्तत्र समेत्य युक्ताः।। २५३।।

प्रभाषते स्म मुनिराडनुरूपमनेहसः। संसत्सदस्याः! श्रृणुत तथा भरत! रम्यचित्!।।
धर्मधुर्धारणरतो भास्करान्वयभास्करः। अधीश्वरो रामचन्द्रः स्ववशो भगवानपि।।
सत्यप्रतिज्ञासहितः श्रुतिसेतोश्च पालकः। रामस्य जन्म जगतः कल्याणायैव वर्तते।।
गुरोः पितुस्तथा मातुर्गिरामनुसृतौ रतः। खलसङ्घातसंहर्ता देवकल्याणकारकः।।
नीतिं प्रीतिं स्वीयमर्थमर्थं परमरूपिणम्। यद्वद् रामो वेत्ति तद्वत् कोऽपि वेत्ति न तत्त्वतः।।
विधिर्हरिर्हरश्चन्द्रो भास्करोऽधीश्वरा दिशाम्। माया तद्वशगात्मानः कालः कर्मकदम्बकम्।।
पन्नगेशो धराधीशा यावत्पर्यन्तमीशिता। योगलभ्याः सिद्धयोऽपि निगमागमकीर्तिताः।।
कृत्वा विचारं मनसि पश्यतात्ति व्यवस्थितम्। एषां समेषां शिरसि रामस्याज्ञा प्रतिष्ठिता।।

चेद् रक्षिते राममनोरथाज्ञे स्याद् भद्रमस्माकमिहाखिलानाम्।
ज्ञात्वाऽधुनैतच्चतुराः कुरुध्वं सम्मिलय सर्वेऽखिलसम्मतं यत्।। २५४।।

अभिषेकोऽस्ति रामस्य सर्वेभ्योऽपि सुखप्रदः। मङ्गलस्य प्रमोदस्य मूलमेकमियं सृतिः।।
अयोध्यां विधिना केन गच्छेद् रघुकुलाधिपः। तमेव ब्रूत विज्ञाय कार्यो यत्नः स एव च।।
सर्वेऽपि सादरं वाचं श्रृण्वन्ति स्म मुनीशितुः। नीत्याऽर्थेन स्वकीयेन परार्थेन च मिश्रिताम्।।
किन्तु नोत्तरमागच्छन्मुग्धा जाताः समे जनाः। प्रणमय्य ततः शीर्षं व्यधत्त भरतोऽञ्जलिम्।।
चाब्रूत यद् भानुवंशे सञ्जाता बहवो नृपाः। एकेभ्योऽन्ये च तेभ्योऽन्ये महान्तस्तेऽधिकाधिकाः।।
सर्वेषां जन्मनो हेतुर्जननी जनकस्तथा। शुभाशुभानां कृत्यानां फलं दत्ते प्रजापतिः।।
विनाश्य दुःखं सकलकल्याणानि प्रयच्छति। इत्याशीर्भवतोऽस्त्येतज्जानाति सकलं जगत्।।
भवान् स एवास्ति नाथ! योऽरुणद् ब्रह्मणो गतिम्।भवता या कृता सन्धा निरोद्धुं तां शकोऽस्तिकः।।

दो०—बूझिअ मोहि उपाउ अब, सो सब मोर अभागु।
सुनि सनेहमय बचन गुर-उर उमगा अनुरागु ॥ २५५ ॥

तात ! बात फुरि राम-कृपाहीं। रामबिमुख, सिधिसपनेहुँ नाहीं ॥
सकुचउँ तात ! कहत अेक बाता। अरध तजहिं बुध, सरबस जाता ॥
तुम्ह कानन गवनहु दोउ भाई। फेरिअहिं लखन-सीय-रघुराई ॥
सुनि सुबचन हरषे दोउ भ्राता। भे प्रमोद-परिपूरन गाता ॥
मन प्रसन्न, तन तेजु बिराजा। जनु जिय, राउ रामु भअे राजा ॥
बहुत लाभ लोगन्ह, लघु हानी। सम दुख-सुख, सब रोवहिं रानी ॥
कहहिं भरतु, मुनि कहा सो कीन्हे। फलु जग-जीवन्ह अभिमत दीन्हे ॥
कानन करउँ जनम-भरि बासू। अहि तें अधिक न मोर सुपासू ॥

दो०—अंतरजामी रामु-सिय, तुम्ह सरबग्य, सुजान।
जौं फुर कहहु, त नाथ निज, कीजिअ बचनु प्रवान ॥ २५६ ॥

भरत बचन सुनि, देखि सनेहू। सभा-सहित मुनि भए बिदेहू ॥
भरत-महा-महिमा जलरासी। मुनि-मत ठाढ़ि तीर अबला-सी ॥
गा चह पार, जतनु हियँ-हेरा। पावति नाव, न बोहितु, बेरा ॥
औरु करिहि को भरत-बड़ाई। सरसी सीपि कि सिंधु समाई ॥
भरतु, मुनिहि मन-भीतर भाए। सहित-समाज राम पहिं आए ॥
प्रभु, प्रनामु करि, दीन्ह सुआसनु। बैठे सब, सुनि मुनि-अनुसासनु ॥
बोले मुनिबरु, बचन बिचारी। देस-काल-अवसर-अनुहारी ॥
सुनहु राम ! सरबग्य, सुजाना। धरम-नीति-गुन-ग्यान-निधाना ॥

दो०—सब के उर-अंतर बसहु, जानहु भाउ-कुभाउ।
पुरजन, जननी, भरत-हित होइ, सो कहिअ उपाउ ॥ २५७ ॥

आरत कहहिं बिचारि न काऊ। सूझ जुआरिहि आपन दाऊ ॥
सुनि मुनि-बचन कहत रघुराऊ। नाथ ! तुम्हारेहि हाथ उपाऊ ॥
सब कर हित, रुख राउरि राखें। आयसु किएँ, मुदित फुर भाषें ॥
प्रथम जो आयसु मो कहुँ होई। माथें मानि, करौं सिख सोई ॥
पुनि जेहि कहँ, जस कहब गोसाईं। सो सब भाँति घटिहि सेवकाईं ॥
कह मुनि, राम ! सत्य तुम्ह भाषा। भरत-सनेहँ-बिचारु न राखा ॥
तेहि तें कहउँ बहोरि-बहोरी। भरत-भगति-बस भइ मति मोरी ॥
मोरें जान, भरत-रुचि-राखी। जो कीजिअ, सो सुभ, सिव साखी ॥

दो०—भरत-बिनय सादर सुनिअ, करिअ बिचारु बहोरि।
करब साधुमत, लोकमत, नृपनय, निगम निचोरि ॥ २५८ ॥

गुर-अनुरागु भरत पर देखी। राम-हृदयँ आनंदु बिसेषी ॥
भरतहि धरम-धुरंधर जानी। निज सेवक तन-मानस-बानी ॥
बोले गुर-आयस-अनुकूला। बचन मंजु, मृदु, मंगल-मूला ॥
नाथ-सपथ, पितुचरन-दोहाई। भयउ न भुअन भरत-सम भाई ॥
जे गुर-पद-अंबुज-अनुरागी। ते लोकहुँ, बेदहुँ बड़भागी ॥
राउर जा पर अस अनुरागू। को कहि सकइ भरत कर भागू ॥

यत्नं स पृच्छत्यधुनेह यन्मां तव् दुर्भगत्वं मम सर्वमेव ।
श्रुतासु तत्प्रेममयीषु वाक्षु गुरोर्मनस्युच्छलति स्म हार्दम् ॥ २५५ ॥

सोऽवदत् तात! तत् सत्यं रामस्य कृपयैव तत् । न रामविमुखस्यास्ति स्वप्नकालेऽपि सिद्धता ॥
प्रवक्तुमेकं विषयं तात ! सङ्कोचमाश्रये । अर्धं त्यजन्ति विबुधाः सर्वनाश उपस्थिते ॥
कुरुतात् कानने यानं युवां बन्धू उभावपि । तथा परावर्तनीया रामः सीता च लक्ष्मणः ॥
इदं सुवचनं श्रुत्वा प्राप्तौ बन्धू उभौ मुदम् । परिपूर्णानि चाङ्गानि प्रमोदेनाऽभवंस्तयोः ॥
चित्ते प्रसन्ने सञ्जाते तन्वोस्तेजो व्यराजत । नूनं राड् जीवितो जातो रामो भूपोऽभवत् तथा॥
लाभोऽधिकोऽन्यलोकेभ्यः स्वल्पा हानिश्च भासितो।ज्ञात्वा दुःखसुखे तुल्ये किन्तु राज्योऽरुदन् समाः॥
भरतोऽब्रूत विहिते तस्मिन् यदवदन्मुनिः । जगज्जीवेष्टदानस्य यत् फलं तद् भविष्यति ॥
अहं वासं विधास्यामि समग्रं जीवनं वने । एतस्मादधिकं किञ्चिन्न सौविध्यं मम स्थितम् ॥

रामश्च सीता हृदयप्रबोधौ भवान् सुबोधः सकलज्ञ एव ।
ब्रवीति चेत् सत्यमिदं प्रभो ! तत् प्रमाणितं स्वं वचनं करोतु ॥ २५६ ॥

निशम्य भरतस्योक्ति हार्दं तस्य विलोक्य च । व्यस्मरद् दैहिकं भान सभया सहितो मुनिः ॥
भरतस्य महाकारो महिमा पयसां निधिः । तस्य तीरे तिष्ठति स्म मुनिधीरबलोपमा ॥
पारं यातुं वाञ्छति स्म चित्ते यत्नान् व्यचारयत्। किन्तु प्राप्नोन्नसा नौकां पोतं वा पोतवाहकम्॥
भरतस्य प्रशंसां को विदध्यादपरो जनः । सरोजातपयश्शुक्तौ माति किं पयसां निधिः ॥
भरतो रोचते स्मैव मुनये मानसान्तरे । स रामं निकषाऽऽगच्छत् समाजेन समन्वितः॥
कृत्वा तस्मै नतिं देवो दत्ते स्म रुचिरासनम् । मुनेराज्ञां समाकर्ण्य सकलाः समुपाविशन् ॥
सुविचार्य मुनीशानः प्रयुनक्ति स्म भारतीम् । योग्यां देशस्य कालस्य तथैवावसरस्य च ॥
शृणोतु राम ! सर्वज्ञ ! रम्यबोधसमन्वित! । धर्मस्य नीतेर्बोधस्य गुणानामपि हे निधे! ॥

सर्वस्य चित्ते वसति करोति भावं कुभावञ्च भवान् सुवेत्ति ।
पौरप्रसूनां भरतस्य शं स्यात् तमेव शीघ्रं विदधातु यत्नम् ॥ २५७ ॥

कदाप्यार्तियुता लोकाः प्रभाषन्ते विचार्य न । स्वकीय एवावसरो द्यूतकाराय भासते ॥
समाकर्ण्य मुनेर्वाचं भाषते स्म रघूत्तमः ।करे भावत्क एवास्ति यत्नः प्रासङ्गिकः प्रभो! ॥
भवत्स्पृहायां पातायां सकलानां हितं भवेत् ।सत्यां सम्भाष्य चाज्ञायांपालितायां मुदन्वितैः ॥
सर्वेभ्यः प्रथमं मे य आदेशो भवतो भवेत् । करिष्यामि तमेवाहं धृत्वाऽऽदेशं स्वमस्तके ॥
यं यथा वक्ष्यति भवान् हे प्रभो! तदनन्तरम् । स तथा सर्वविधिभिः सेवकत्वं विधास्यति ॥
मुनिरब्रूत हे राम ! सत्यमेव त्वमुक्तवान् । भरतस्य प्रेम रक्षां विचारस्य व्यधत्त न ॥
अहं सङ्कथयामि त्वामत एव पुनः पुनः । निघ्ना भरतभक्तेश्च सञ्जाता मम शेमुषी ॥
मदीयेन विचारेण रक्षित्वा भारतीं रुचिम् । करिष्यते यद् भद्रं तत् स्यात् साक्ष्यन्नास्ति शङ्करः ॥

श्राव्यं समानं भरतस्य नाम्नं तस्मिन् विचारोऽपि पुनर्विधेयः ।
निष्कृष्य सल्लोकमते तदेव राणनीतिमाम्नायगणञ्च कार्यम् ॥ २५८ ॥

अनुरागं गुरोर्वीक्ष्य भरतं समुपाश्रितम् । विशेषाकार आनन्दो रामस्य हृदयेऽभवत् ॥
केकयेशसुताजातं ज्ञात्वा धर्मधुरन्धरम् । निजसेवारतं देहमानसाभ्यां तथा गिरा ॥
स आचार्या देशवाचामनुकूलमभाषत । मङ्गलानां मूलरूपां मञ्जुलां मृदुलां गिरम् ॥
शपेऽहं भवता नाथ ! पितृपादाश्रयेण च । भरतेन समो लोके नाभवत् कोऽपि बान्धवः ॥
संयुता येऽनुरागेण गुरोः पादारविन्दयोः । ते लोकवेदयोर्दृष्ट्या महासौभाग्यसंयुताः ॥
एतादृशोऽनुरागोऽस्ति यस्योपरि भवत्कृतः । भागधेयं तस्य वक्तुं भरतस्यास्ति कः शकः ॥

लखि लघु बंधु, बुद्धि सकुचाई। करत बदन पर भरत-बड़ाई॥
भरतु कहहिं सोइ किएँ भलाई। अस कहि, राम रहे अरगाई॥

दो०—तब मुनि बोले भरत सन, सब सँकोचु तजि तात!।
कृपासिंधु प्रिय बंधु सन, कहहु हृदय कै बात॥ २५९॥

सुनि मुनि-बचन, राम-रुख पाई। गुरु-साहिब-अनुकूल अघाई॥
लखि अपनें सिर सबु छरुभारू। कहि न सकहिं कछु करहिं बिचारू॥
पुलकि सरीर, सभाँ भए ठाढ़े। नीरज-नयन, नेह-जल बाढ़े॥
कहब मोर, मुनिनाथ निबाहा। ऐहि तें अधिक कहौं मैं काहा॥
मैं जानउँ निज नाथ-सुभाऊ। अपराधिहु पर कोह न काऊ॥
मो पर कृपा-सनेहु बिसेषी। खेलत खुनिस न कबहूँ देखी॥
सिसुपन तें परिहरेउँ न संगू। कबहुँ न कीन्ह मोर मन भंगू॥
मैं प्रभु-कृपा-रीति जियँ जोही। हारेंहुँ खेल जितावहिं मोही॥

दो०—महूँ सनेह-सकोच-बस, सनमुख कही न बैन।
दरसन, तृपित न आजु लगि, पेम-पिआसे नैन॥ २६०॥

बिधि न सकेउ सहि मोर दुलारा। नीच, बीचु जननी-मिस पारा॥
यहउ कहत मोहि आजु न सोभा। अपनीं समुझि साधु, सुचि, को भा?॥
मातु मंदि, मैं साधु सुचाली। उर अस आनत, कोटि कुचाली॥
फरइ कि कोदव बालि सुसाली। मुकता प्रसव कि संबुक काली॥
सपनेंहुँ दोसक-लेसु न काहू। मोर अभाग-उदधि अवगाहू॥
बिनु समुझें निज-अघ-परिपाकू। जारिउँ जायँ जननि कहि काकू॥
हृदयँ हेरि हारेउँ सब ओरा। एकहि भाँति भलेंहि भल मोरा॥
गुर गोसाइँ, साहिब सिय-रामू। लागत मोहि नीक परिनामू॥

दो०—साधु सभाँ, गुर-प्रभु-निकट, कहउँ सुथल सति भाउ।
प्रेम, प्रपंचु? कि झूठ, फुर? जानहिं मुनि, रघुराउ॥ २६१॥

भूपति-मरन पेम-पनु राखी। जननी कुमति, जगतु सबु साखी॥
देखि न जाहिं बिकल महतारीं। जरहिं दुसह जर, पुर-नर-नारीं॥
महीं सकल अनरथ कर मूला। सो सुनि, समुझि, सहिउँ सब सूला॥
सुनि बन-गवनु कीन्ह रघुनाथा। करि मुनि बेष लखन-सिय-साथा॥
बिनु पानहिन्ह पयादेहि पाएं। संकरु साखि, रहेउँ ऐहि घाएं॥
बहुरि निहारि निषाद-सनेहू। कुलिस-कठिन उर भयउ न बेहू॥
अब सबु आँखिन्ह देखेउँ आई। जिअत जीव जड़, सबइ सहाई॥
जिन्हहि निरखि मग साँपिनि-बीछी। तजहिं बिषम बिषु तामस तीछी॥

दो०—तेइ रघुनंदनु, लखनु, सिय, अनहित लागे जाहि।
तासु तनय तजि, दुसह दुख, दैउ सहावइ काहि?॥ २६२॥

सुनि अति बिकल भरत-बर-बानी। आरति-प्रीति-बिनय-नय-सानी॥
सोक-मगन सब सभाँ खभारू। मनहुँ कमल-बन परेउ तुसारू॥

मम धीर्याति सङ्कोचं विचार्य भ्रातरं लघुम्। भरतस्यैव पुरतो भरतं सम्प्रशंसतः॥
भरतस्यैव कथने कृते भद्रं भविष्यति। इति प्रोच्याश्रयन्मौनं रघुवंशशिरोमणिः॥

मुनिस्त्ववोचद् भरतं तदानीं तात! त्रपां विश्वतनुं विहाय।
बन्धुं प्रियं क्षीरनिधिं दयाया भाषस्व चित्तस्य निजस्य वस्तु॥ २५९॥

समाकर्ण्य मुनेर्वाचं प्राप्य रामस्य वीक्षणम्। परिपूर्णानुकूलत्वौ ज्ञात्वाऽऽचार्यं प्रभुं तथा॥
परिज्ञाय स्थितं सर्वं कार्यभारं स्वमस्तके। नाशक्नोद् भाषितुं किञ्चित् केवलं स व्यचारयत्॥
उदतिष्ठत् सभायां स रोमाञ्चितकलेवरः। जलं वृद्धिं गतं तस्य दृशोः पद्मसमानयोः॥
मुनीनामधिपेनैव वचो निर्वाहितं मम। एतस्मादधिकं किं वा वक्तव्यं प्रवदान्यहम्॥
प्रकृतिं परिजानामि स्वकीयस्य प्रभोरहम्। अपराधिन्यपि क्रोधं कदापि न करोति सः॥
मयि त्वस्य कृपास्नेहौ वर्तेते सविशेषकौ। क्रीडायामपि नालोकि कदाप्येतस्य रुष्टता॥
बाल्यकालादेव सङ्गं नैवास्य त्यक्तवानहम्। कदाप्ययं मनोभङ्गं मम नैव समाचरत्।
रीतिं प्रभ्वनुकम्पायाश्चित्तेऽहं चारु दृष्टवान्। पराजितेऽपि मयि मामयं क्रीडास्वजापयत्॥

स्नेहत्रपाऽऽयत्ततयैव चाहं नैवावदं सम्मुखमस्य वाचम्।
नाद्यापि सन्तोषमुपागते स्तो विलोचने प्रेमपिपासिते मे॥ २६०॥

न विधिः सोढुमशकन्मय्यसौमितलालनम्। नीचप्रसूमिषेणैव व्यवधानं व्यधत्त सः॥
एतत्सम्भाषणमपि मदर्थं नैव शोभते। स्वकीयेनैव बोधेन कः साधुः पूततां गतः॥
जनिप्रदा बालिशास्ति सद्वृत्तः साधुरस्म्यहम्। इति हृद्यानीतिरेव कुत्सिताचारकोटयः॥
शाल्यङ्कुरं किं जनयेद्रम्यं कोद्रवल्लरी। उत्पादयति मुक्ताः किं श्यामला नीरशुक्तिका॥
स्वप्नेऽपि दोषलेशोऽपि न कस्याप्यत्र विद्यते। मदीयं दुर्भागधेयमगाधः पयसां निधिः।
अकृत्वैव स्वपापीयपरिणामप्रबोधनम्। उक्त्वा वचांसि दुष्टानि व्यर्थमेवादहं प्रसूम्॥
हृदये वीक्ष्य सर्वत्र पराजयमुपागमम्। एकेनैव प्रकारेण हितं स्यान्मम निश्चितम्॥
यतो गुरुः समर्थो मे सीतारामौ प्रभू तथा। प्रतिभाति ततो मह्यं परिणामो मनोरमः॥

सत्संसदि स्वामिगुरूपकण्ठं सुभूमिभागे च वदामि सत्यम्।
मिथ्याऽथवा सत्यमिदं प्रपञ्चः प्रेमाऽथवा राममुनी प्रवित्तः॥ २६१॥

प्रेमप्रतिज्ञां संरक्ष्य भूपतिर्मरणं गतः। जनन्याः कुमतिश्चेति साक्ष्यस्ति जगदेतयोः॥
मातरः खेदसंयुक्ताः शक्यन्ते नैव वीक्षितुम्। दुस्सहज्वरसन्दग्धाः सन्ति पौरा नराः स्त्रियः॥
सर्वेषामप्यनर्थानामहमेव स्थितः पदम्। इति श्रुत्वा तथा ज्ञात्वा सोढाः शूलाः समे मया॥
निशम्य यद् रघुपतिः काननाय प्रतिष्ठितः। परिधाय मुनेर्वेषं सीतासौमित्रिसंयुतः॥
पदातिरेव निरगात् पादत्राणविवर्जितः। व्रणेऽस्मिन्नपि जीवामि साक्ष्यत्र गिरिजापतिः॥
पुनश्च स्नेहमालोक्य निषादानामधीशितुः। वज्राधिककठोरेऽस्मिञ्ज्जातं छिद्रं न मानसे।
अधुनाऽत्र समागम्य दृग्भ्यां सर्वं व्यलोकयम्। जीवन्नयं जडो जीवः सकलं साहयिष्यति॥
यान् समालोक्य मार्गस्थाः सर्पिण्यो वृश्चिका अपि। त्यजन्ति विषमं क्ष्वेडममर्षं चण्डतायुतम्॥

सौमित्रिसीतातदिनास्त एव यस्मै प्रतीता अहिता भवेयुः।
तं कैकयीपुत्रमपास्य दैवं कं साहयेद् दुस्सहदुःखमेव॥ २६२॥

श्रुत्वाऽतिविकलां वाचं भरतस्य वराकृतिम्। अतिप्रीतिप्रार्थनाभिर्नयेन च सुमिश्रिताम्॥
शोकमग्नाः समे जाता विषादमगमत् सभा। नूनं वने पङ्कजानां तुषारः पतितोऽभवत्॥

कहि अनेक बिधि कथा पुरानी । भरत प्रबोधु कीन्ह मुनि ग्यानी ।।
बोले उचित बचन रघुनंदू । दिनकर - कुल - कैरव - बन - चंदू ।।
तात ! जायँ जियँ करहु गलानी । ईस - अधीन जीव - गति जानी ।।
तीनि काल, तिभुअन मत मोरें । पुन्यसिलोक तात ! तर तोरें ।।
उर आनत तुम्ह पर कुटिलाई । जाइ लोकु - परलोकु नसाई ।।
दोसु देहिं जननिहि जड़ तेई । जिन्ह गुर-साधु-सभा नहिं सेई ।।

दो०—मिटिहहिं पाप-प्रपंच सब, अखिल - अमंगल - भार ।
लोक सुजसु, परलोक सुखु, सुमिरत नामु तुम्हार ।। २६३ ।।

कहउं सुभाउ सत्य, शिव साखी । भरत ! भूमि रह, राउरि राखी ।।
तात ! कुतरक करहु जनि जाएँ । बैर - पेम नहिं दुरइ दुराएँ ।।
मुनिगन - निकट बिहग-मृग जाहीं । बाधक-बधिक बिलोकि पराहीं ।।
हित-अनहित पसु-पच्छिउ जाना । मानुष - तनु गुन-ग्यान-निधाना ।।
तात ! तुम्हहि मैं जानउँ नीकें । हरौं काह, असमंजस जीकें ।।
राखेउ रायँ सत्य, मोहि त्यागी । तनु परिहरेउ, पेम-पन लागी ।।
तासु बचन मेटत, मन सोचू । तेहि तें अधिक तुम्हार सँकोचू ।।
ता पर गुर मोहि आयसु दीन्हा । अवसि जो कहहु, चहउँ सोइ कीन्हा ।।

दो०—मनु प्रसन्न करि, सकुच तजि, कहहु, करौं, सोइ आजु ।
सत्यसंध रघुबर - बचन, सुनि भा सुखी समाजु ।। २६४ ।।

सुरगन - सहित सभय सुरराजू । सोचहिं, चाहत होन अकाजू ।।
बनत उपाउ करत कछु नाहीं । राम-सरन सब गे मन माहीं ।।
बहुरि बिचारि परस्पर कहहीं । रघुपति भगत-भगति-बस अहहीं ।।
सुधि करि अंबरीष, दुरबासा । भे सुर, सुरपति निपट निरासा ।।
सहे सुरन्ह बहु काल बिषादा । नरहरि किए प्रगट प्रहलादा ।।
लगि-लगि कान कहहिं, धुनि माथा । अब सुर-काज भरत के हाथा ।।
आन उपाउ न देखिअ देवा । मानत रामु सुसेवक - सेवा ।।
हियँ सपेम, सुमिरहु सब भरतहि । निज-गुन-सील राम-बस-करतहि ।।

दो०—सुनि सुर-मत, सुरगुर कहेउ, भल तुम्हार बड़ भागु ।
सकल- सुमंगल - मूल जग, भरत - चरन - अनुरागु ।। २६५ ।।

सीतापति - सेवक - सेवकाई । कामधेनु - सय - सरिस सुहाई ।।
भरत - भगति तुम्हरें मन आई । तजहु सोचु, बिधि बात बनाई ।।
देखु देवपति ! भरत - प्रभाऊ । सहज - सुभायँ - बिबस रघुराऊ ।।
मन थिर करहु, देव ! डरु नाहीं । भरतहि जानि राम-परिछाहीं ।।
सुनि सुरगुर - सुर - संमत सोचू । अंतरजामी प्रभुहि सकोचू ।।
निज सिर-भारु भरत जियँ जाना । करत कोटि बिधि उर अनुमाना ।।
करि बिचारु मन, दीन्ही ठीका । राम - रजायस आपन नीका ।।
निज पन तजि, राखेउ पनु मोरा । छोहु, सनेहु, कीन्ह नहिं थोरा ।।

दो०—कीन्ह अनुग्रह अमित अति, सब बिधि सीतानाथ ।
करि प्रनामु, बोले भरतु, जोरि जलज जुग हाथ ।। २६६ ।।

ततः कथा बहुविधाः कथयित्वा पुरातनीः । ज्ञानी मुनिः करोति स्म भरतस्य प्रबोधनम् ॥
सरस्वतीं समुचितां प्रायुनग् रघुनन्दनः । दिनेशवंशकुमुदकाननाय निशाकरः ॥
हे तात! व्यर्थमेव त्वं मा ग्लानिं कुरु मानसे । जीवानां गतिमीशस्य वशां समवगच्छ च ॥
मतं ममास्ति यत् कालत्रये लोकत्रये तथा । तात! त्वत्तः सन्त्यधःस्थाः पुण्यात्मानः समे जनाः॥
आरोप्यमाणे चित्तेऽपि कौटिल्ये केनचित् त्वयि । आरोपकर्तुः क्षीणोऽस्तो लोकोऽयमपरस्तथा ॥
दोष जनन्यै यच्छन्ति त एव ज्ञानवर्जिताः । न सेविताऽस्ति समितिर्यैर्गुरूणां सतामपि ॥

नङ्क्ष्यन्त्यशेषाः कलुषप्रपञ्चा अभद्रभारा अपि सर्वरूपाः ।
लोके यशः सुष्ठु सुखं परस्मिंस्तवाभिधानस्मरणाज्जनानाम् ॥ २६३ ॥

वच्मि स्वाभाविकं सत्यं साक्ष्यत्र गिरिजापतिः । इयं मही हे भरत! तवैवास्ति सुरक्षिता ॥
हे तात ! व्यर्थमेव त्वं कुतर्कान् मा समाश्रय । वैरस्नेहौ न गोप्येते गोपितावपि तावुभौ ॥
समीपं यान्ति विहगा मृगाश्च मुनिसंहतेः । विलोक्य हिंसकं व्याधं प्रपलायन्त एव ते ॥
हिताहिते विजानन्ति पशवो विहगा अपि । कलेवरं मानुषन्तु निधानं गुणबोधयोः ॥
हे तात! त्वां विजानामि सम्यग्रूपतया त्वहम् । करवाणि किमत्राहं दोलात्वं हृदि वर्तते ॥
मां परित्यज्य पाति स्म सत्यमेव महीपतिः । तथा प्रेमप्रतिज्ञायै त्यजति स्म कलेवरम् ॥
प्रोञ्छने तस्य भारत्याः विचारो हृदि जायते । ततोऽप्यधिकरूपो मे सङ्कोचो वर्तते तव ॥
तत्रापि मह्यमादेशमाचार्योऽस्ति प्रदत्तवान् । यद् वक्षि कर्तुमिच्छामि तदेवावश्यमेव च ॥

प्रसाद्य चेतः प्रविहाय लज्जां वदाद्य कुर्वीय तदेव चाहम् ।
सत्यप्रतिज्ञेशवचो निशम्य जातः सुखाप्तः सकलः समाजः ॥ २६४ ॥

सुरेशः सभयो जातो देववृन्दसमन्वितः । व्यचारयद् यद् भवितुमीहते कार्यसङ्क्षयः ॥
यत्नस्य कस्यचिदपि करणं नैव शक्यते । ततः सर्वेऽपि ते याताः शरणं राघवेशितुः ॥
पुनर्विचारं सम्पाद्य वदन्ति स्म परस्परम् । भक्तभक्तिपराधीनो वर्तते रघुनायकः ॥
स्मृतिं कृत्वाऽम्बरीषस्य तथा दुर्वाससो मुनेः । निराशः सर्वथा जातः सुराणामधिनायकः ॥
सहन्ते स्म सुराः पूर्वं विषादं बह्वनेहसम् । नरसिंहं करोति स्म प्रह्लादः प्रकटं ततः ॥
कर्णेऽन्योन्यं सुसंयुज्यावदन् कानि प्रताड्य च । सुराणां कार्यमधुना भरतस्य करे स्थितम् ॥
न दृश्यत उपायोऽन्यो हे त्रिविष्टपवासिनः । सुसेवकानामभ्यर्चां मन्यते रघुनायकः ॥
मानसे प्रेमसहितं स्मरन्तु भरतं समे । स्वकीयगुणशीलाभ्यां कुर्वन्तं राघवं वशे ॥

श्रुत्वा मतं सौरमवोचदिन्द्रं सौरो गुरुः साधु महान् विधिस्ते ।
अशेषसद्मङ्गलपदं जगत्यामस्त्येव हार्दं भरताङ्घ्रियुग्मे ॥ २६५ ॥

वसुन्धरातनूजायाः पत्युर्दासस्य दासता । कामधेनुप्रतीकाशा वर्ततेऽतीव शोभना ॥
भक्तिर्भरतसम्बद्धा सम्प्राप्ता तव मानसम् । परित्यज ततश्चिन्तां वस्तु संयुक्तवान् विधिः॥
भरतस्य प्रभावं त्वं विलोकय सुरेश्वर ! । सहजेन स्वभावेन तस्याधीनो रघूत्तमः ॥
स्थिरयन्तु मनो देवा! मा श्रयन्तु तथा भयम् । कैकेयीतनयं ज्ञात्वा छायां रघुकुलेशितुः ॥
देवाचार्यस्य देवानां श्रुत्वा चिन्ताञ्च सम्मतिम् । अन्तर्यामी प्रभुर्जातः सङ्कोचेन समन्वितः ॥
भरतो ह्यवैद् भारं स्थितं सर्वं स्वमस्तके । कोटिरूपानुमानानि व्यधत्त हृदये तथा ॥
कृत्वा विचारं मनसि विदधाति स्म निश्चयम् । यद् वर्तते स्वकल्याणं शिष्ट्यां रघुकुलेशितुः ॥
स्वप्रतिज्ञां परित्यज्य प्रतिज्ञां मे स पातवान् । नाल्पां कृपां करोति स्म तथाल्पां प्रियतामपि ॥

परामितानुग्रहमाव्यधत्त विदेहजेशः सकलैः प्रकारैः ।
कृत्वा प्रणामं भरतोऽभ्यधत्त कराब्जयुग्मं परिमेल्य नैजम् ॥ २६६ ॥

कहौं - कहावौं का अब स्वामी ! । कृपा - अंबुनिधि अतरजामी ! ।।
गुर प्रसन्न, साहिब अनुकूला । मिटी मलिन-मन-कलपित सूला ।।
अपडर डरेउँ, न सोच समूलें । रबिहि न दोसु, देव ! दिसि भूलें ।।
मोर अभागु, मातु - कुटिलाई । बिधि गति बिषम, काल-कठिनाई ।।
पाउ रोपि, सब मिलि मोहि घाला । प्रनतपाल - पन आपन पाला ।।
यह नइ रीति न राउरि होई । लोकहुँ - बेद - बिदित नहिं गोई ।।
जगु अनभल, भल एकु गोसाईं । कहिअ होइ भल, कासु भलाईं ? ।।
देउ ! देवतरु - सरिस सुभाऊ । सनमुख-बिमुख न काहुहि काऊ ।।

दो०—जाइ निकट पहिचानि तरु, छाहँ समनि सब सोच ।
मागत अभिमत, पाव जग, राउ-रंकु, भल - पोच ।। २६७ ।।

लखि सब बिधि गुर-स्वामि-सनेहू । मिटेउ छोभु, नहिं मन संदेहू ।।
अब करुनाकर ! कीजिअ सोई । जन-हित, प्रभु-चित छोभु न होई ।।
जो सेवकु साहिबहि सँकोची । निजहित चहइ, तासु मति पोची ।।
सेवक - हित साहिब - सेवकाई । करै, सकल सुख-लोभ बिहाई ।।
स्वारथु नाथ ! फिरें, सबही का । किएँ रजाइ कोटि बिधि नीका ।।
यह स्वारथ - परमारथ - सारू । सकल सुकृत-फल, सुगति-सिंगारू ।।
देव ! एक बिनती सुनि मोरी । उचित होइ तस, करब बहोरी ।।
तिलक-समाजु साजि सबु आना । करिअ सुफल प्रभु ! जौं मनु माना ।।

दो०—सानुज पठइअ मोहि बन, कीजिअ सबहि सनाथ ।
नतरु फेरिअहिं बंधु दोउ, नाथ ! चलौं मैं साथ ।। २६८ ।।

नतरु जाहिं बन तीनिउ भाई । बहुरिअ सीय - सहित रघुराई ।।
जेहि बिधि प्रभु प्रसन्न मन होई । करुना सागर ! कीजिअ सोई ।।
देवँ दीन्ह सबु मोहि अभारू । मोरें नीति, न धरम - बिचारू ।।
कहउँ बचन सब स्वारथ - हेतू । रहत न आरत कें चित चेतू ।।
उतरु देइ, सुनि स्वामि-रजाई । सो सेवकु लखि, लाज लजाई ।।
अस मैं अवगुन - उदधि - अगाधू । स्वामि - सनेहँ सराहत साधू ।।
अब कृपाल ! मोहि सो मत भावा । सकुच स्वामि-मन जाइँ न पावा ।।
प्रभु-पद-सपथ कहउँ सति-भाऊ । जग - मंगल - हित एक उपाऊ ।।

दो०—प्रभु प्रसन्न मन, सकुच तजि, जो जेहि आयसु देब ।
सो सिर धरि-धरि करिहि सबु, मिटिहि अनट अवरेब ।। २६९ ।।

भरत-बचन सुचि सुनि, सुर हरषे । साधु सराहि, सुमन सुर बरषे ।।
असमंजस - बस अवध - नेवासी । प्रमुदित मन तापस - बनबासी ।।
चुपहिं रहे रघुनाथ सँकोची । प्रभु-गति देखि, सभा सब सोची ।।
जनक - दूत तेहि अवसर आए । मुनि बसिष्ठँ, सुनि, बेगि बोलाए ।।
करि प्रनाम, तिन्ह रामु निहारे । बेषु देखि, भए निपट दुखारे ।।
दूतन्ह मुनिबर बूझी बाता । कहहु बिदेह - भूप - कुसलाता ।।
सुनि सकुचाइ, नाइ महि माथा । बोले चर - बर जोरें हाथा ।।
बूझब राउर सादर साईं । कुसल - हेतु सो भयउ गोसाईं ।।

भाषेय किं भाषयानि किं वेदानीमधीश्वर ! । अनुकम्पाजलनिधे ! हेऽन्तर्गमनसंयुत ! ।।
गुरुं विज्ञाय मुदितमानुकूल्ययुतं प्रभुम् । कल्पिता मम चित्तस्य बाधा नाशमुपागता ।।
भीतः कल्पितया भीत्या नासीच्चिन्ता समूलिका। सञ्जाते दिग्भ्रमे देव! न दोषः कोऽपि भास्वतः ।।
मम दुष्टं भागधेयं जनयित्र्या अरालता । गतिर्विधातुर्विषमा कठिनत्वमनेहसः ।।
मिलित्वैतानि सर्वाणि मां सन्धाय व्यनाशयन् । किन्तु प्रणतपालः स्वां प्रतिज्ञां समपालयत् ।।
एषा न वर्तते रीतिर्भवतः कापि नूतना । लोके वेदे च विख्याता न कुत्राप्यस्ति गोपिता ।।
यद्यभद्रं जगत् किन्तु भद्र एको भवान् प्रभो । तर्हि ब्रूतां भवेद् भद्रं केन भद्रेण सेवकम् ।।
देव ! देवद्रुमसमः स्वभावो भवतः स्थितः । न सम्मुखः स कस्यापि कस्यापि विमुखश्च न।।

विज्ञाय वृक्षं निकटं यदीयुश्छायैव तस्याखिलशोकहन्त्री ।
लोकेऽर्थमाना लषितं लभन्ते भूपा दरिद्राः सुजनाश्च नीचाः ।। २६७ ।।

स्नेहं गुरोः स्वामिनश्च दृष्ट्वा सकलरीतिकम् । क्षोभो गतो विनाशं मे कापि शङ्का न चेतसि।।
भवांस्तदेव कुरुतादधुना हे दयानिधे ! । जनार्थं न भवेद् येन कोऽपि क्षोभो हृदीशितुः।।
प्रभुं निक्षिप्य सङ्कोचे यः सेवानिरतो जनः ।मङ्गलं वाञ्छति स्वीयं मतिस्तस्याधमा स्थिता।।
सेवाया एव करणे प्रभोर्दासस्य मङ्गलम् । परित्यज्य समग्राणि लोभभावं सुखानि च ।।
प्रभो! भवत्परायाने स्वार्थः सर्वस्य विद्यते । भवदाज्ञापालनेऽस्ति हितं कोटिप्रकारकम् ।।
अयमेवास्ति निष्कर्षः स्वीयार्थपरमार्थयोः । फलं समस्तपुण्यानां सुगतीनामलङ्क्रिया ।।
मदीयां प्रार्थनामेकां कृत्वा कर्णगतां प्रभो ! । ततस्तदेव कुरुताद् भवान् यदुचितं भवेत् ।।
आनीताऽस्ति समायोज्य सामग्री तैलकी समा । प्रभो ! करोतु सफलां रोचेत मनसे यदि ।।

प्रेष्यो वनायानुजसंयुतोऽहं समेऽपि कार्या अधिराज्ययुक्ताः ।
नोचेत् परेत्यौ भवताऽनुजौ द्वौ गच्छानि साकं भवताऽहमेव ।। २६८ ।।

व्रजाम बन्धवा नो चेत् त्रय एव वयं वनम् । विदधातु परावृत्तिं रघुराट् सीतयान्वितः ।।
प्रभोः प्रसादयुक्तं स्याद् विधिना येन मानसम् । विधिं तमेव कुरुतादनुकम्पाम्बुधे ! भवान् ।।
हे देव! दत्तवानस्ति मह्यं भारं समं भवान् ।किन्तु मह्यस्ति नो नीतेर्धर्मस्यापि विचारणा।।
कथयामि समा वाणीरहं स्वार्थाय हेतवे । विवेको नैव कुरुत आर्तस्य हृदये स्थितिम् ।।
आदेशं स्वामिनः श्रुत्वा प्रददाति य उत्तरम् । तं सेवकं समालोक्य त्रपाऽपि लभते त्रपाम् ।।
एतादृशोऽगाधरूपो वर्तेऽहं दोषवारिधिः ।किन्तु स्वामी स्नेहनिघ्नः साधुमुक्त्वा प्रशंसति ।।
तदेव सम्प्रति मतं रोचते मे दयानिधे ! । स्वामिनो हृदय येन न सङ्कोचमवाप्नुयात् ।।
शपामि देवपादाभ्यां सत्यभावेन वच्म्यहम् । उपाय एक एवास्ति लोककल्याणहेतवे ।।

त्यक्त्वा त्रपां प्रीतमना अधीशो यस्मै यथाज्ञां वितरिष्यतीह ।
धृत्वाऽखिलः के प्रविधास्यते तां नङ्क्ष्यन्ति विक्षेपयुता अनर्थाः ।। २६९ ।।

भरतस्य वचः पूतं श्रुत्वा देवा मुदान्विताः । प्राशंसन् साधवश्चैव देवाः पुष्पाण्यवर्षयन् ।।
आश्चर्यस्य वशा जाता अयोध्याया निवासिनः । प्रसन्नमानसा जातास्तापसा वनवासिनः ।।
समाश्रयन्मौनमेव सङ्कोची रघुनायकः । प्रभोर्दशां समालोक्य शोकमग्ना समा सभा ।।
तस्मिन्नेव क्षणे प्राप्ता दूता जनकभूपतेः ।तेषां श्रुत्वाऽऽगतिं शीघ्रं वसिष्ठर्षिः समाह्वयत् ।।
विधाय प्रणतिं तेऽपि निरैक्षन्त रघूत्तमम् ।वेषं तस्य समालोक्य सञ्जाता दुःखिनः परम्।।
समाचारं मुनिवरो दूतान् सम्पृच्छति स्म तान् । यत् संवदत कल्याणं वैदेहवसुधापतेः ।।
निशम्य प्राप्य सङ्कोचमानम्य भुवि मस्तकम् । दूतश्रेष्ठा वदन्ति स्म सम्पुटीकृतपाणयः ।।
विधीयमानो भवता प्रश्नो यः सादरं प्रभो! ।सञ्जातोऽस्ति स एवायं हे स्वामिन्! भद्रकारणम्।।

दो०—नाहिं त कोसलनाथ कें, साथ, कुसल गइ नाथ ! ।
मिथिला-अवध बिसेष तें, जगु सब भयउ अनाथ ।। २७० ।।

कोसलपति - गति सुनि जनकौरा । भे सब लोक सोक-बस, बौरा ।।
जेंहि देखे, तेंहि समय बिदेहू । नामु सत्य, अस लाग न केहू ।।
रानि कुचालि सुनत नरपालहि । सूझ न कछु, जस मनि-बिनु ब्यालहि ।।
भरत राज, रघुबर बनबासू । भा मिथिलेसहि हृदयँ हराँसू ।।
नृप बूझे बुध - सचिव - समाजू । कहहु बिचारि, उचित का आजू ।।
समुझि अवध, असमंजस दोऊ । चलिअ, कि रहिअ, न कह कछु कोऊ ।।
नृपहिं धीर धरि हृदयँ बिचारी । पठए अवध, चतुर चर चारी ।।
बूझि भरत सति - भाउ - कुभाऊ । आएँहु बेगि, न होइ लखाऊ ।।

दो०—गए अवध चर, भरत गति, बूझि, देखि करतूति ।
चले चित्रकूटहि भरतु, चार चले तेरहूति ।। २७१ ।।

दूतन्ह आइ भरत कइ करनी । जनक-समाज जथामति बरनी ।।
सुनि गुर, परिजन, सचिव, महीपति । भे सब सोच-सनेहँ-बिकल अति ।।
धरि धीरजु, करि भरत-बड़ाई । लिए सुभट साहनी बोलाई ।।
घर, पुर, देस, राखि रखवारे । हय-गय रथ बहु जान सँवारे ।।
दुघरी साधि, चले ततकाला । किए बिश्रामु न मग महिपाला ।।
भोरहिं आजु नहाइ प्रयागा । चले जमुन उतरन सबु लागा ।।
खबरि लेन हम पठए नाथा । तिन्ह कहि अस, महि नायउ माथा ।।
साथ किरात छ-सातक दीन्हे । मुनिबर तुरत बिदा चर कीन्हे ।।

दो०—सुनत जनक-आगवनु सबु, हरषेउ अवध-समाजु ।
रघुनंदनहि सकोचु बड़, सोच - बिबस सुरराजु ।। २७२ ।।

गरइ गलानि कुटिल कैकेई । काहि कहै, केहि दूषनु देई ।।
अस मन आनि मुदित नर-नारी । भयउ बहोरि रहब दिन चारी ।।
एहि प्रकार गत बासर सोऊ । प्रात नहान लाग सबु कोऊ ।।
करि मज्जनु पूजहिं नर-नारी । गनप, गौरि, तिपुरारि, तमारी ।।
रमा-रमन - पद बंदि बहोरी । बिनवहिं अंजुलि-अंचल जोरी ।।
राजा रामु, जानकी रानी । आनँद-अवधि अवध रजधानी ।।
सुबस बसउ फिरि सहित-समाजा । भरतहि, रामु करहुँ जुबराजा ।।
एहि सुख-सुधाँ सींचि सब काहू । देव ! देहु जग-जीवन-लाहू ।।

दो०—गुर, समाज, भाइन्ह-सहित, रामराजु पुर होउ ।
अछत राम राजा अवध, मरिअ, माग सबु कोउ ।। २७३ ।।

सुनि सनेहमय पुरजन - बानी । निंदहिं जोग-बिरति मुनि ग्यानी ।।
एहि बिधि नित्यकरम करि पुरजन । रामहि करहिं प्रनाम पुलकि तन ।।
ऊंच, नीच, मध्यम नर - नारी । लहहिं दरसु, निज-निज अनुहारी ।।
सावधान सबही सनमानहिं । सकल सराहत कृपानिधानहिं ।।
लरिकाइहि तें रघुबर - बानी । पालत नीति-प्रीति पहिचानी ।।
सील - सकोच - सिंधु रघुराऊ । सुमुख, सुलोचन, सरल सुभाऊ ।।

नो चेदयोध्यापुरनायकेन साकं प्रभो ! भद्रमपि प्रयातम् ।
ततस्त्वयोध्यामिथिले विशेषं जातानि सर्वं जगदप्यनाथम् ।। २७० ।।

मिथिलावासिनः श्रुत्वा गतिं कोशलभूपतेः ।लोकाः शोकपराधीना विक्षिप्ताश्चाभवन् समे ।।
येन तस्मिन्नवसरे विदेहोऽभूद् बिलोकितः । तस्मै कस्मा अप्यभान्न सत्यं तस्याभिधानकम् ।।
राज्ञ्याः कुत्सितरूपं तच्चक्रं श्रुत्वा महीभृते । न किञ्चिदपि भाति स्म विना रत्नं यथाऽहये ।।
राज्यस्य भरतायाप्तिं रामस्य च वनस्थितिम।श्रुत्वाऽभून्मिथिलाधीशस्तीव्रदुःखान्वितो हृदि ।।
बुधानां सचिवानाञ्च वृन्दं प्रार्थयतेश्वरः । यद् विचार्यं प्रवक्तव्यमुचित वर्ततेऽद्य किम् ।।
ज्ञात्वा दशामयोध्याया द्वयमप्यसमञ्जसम् । गन्तव्यं वा न गन्तव्यमित्यभाषत कोऽपि न ।।
ततो धैर्यं समाश्रित्य हृदये वसुधाधिपः । अयोध्यां प्रहिणोति स्म चतुरांश्चतुरश्चरान् ।।
भरतस्य शुभं भावं ज्ञात्वा कुत्सितमेव वा । परावर्तध्वमाश्वेव न केनापि सुलक्षिताः ।।

गत्वाप्ययोध्यां भरतस्य भावं विज्ञाय वीक्ष्याऽचरणञ्च चाराः ।
ते चित्रकूटं भरतेऽनुयाति चरा विदेहेशपुरीमगच्छन् ।। २७१ ।।

परावृत्य प्रणिधयो वृत्तं भरतसङ्गतम् । सभायां मिथिलेशस्य प्राभाषन्त यथामति ।।
श्रुत्वा भूपो गुरुजनाः सचिवाश्च कुटुम्बिनः । सर्वेऽपि चिन्ताशोकाभ्यां परं वैकत्यमाप्नुवन् ।।
धैर्यं श्रित्वा तथा कृत्वा भरतस्य प्रशंसनम् । आह्वयत् सुभटांश्चैव भूपतिर्वाहिनीपतीन् ।।
गृहे पुरे तथा राज्ये स्थापयित्वा स रक्षकान् । असज्जयद् वाहहस्तिरथान् यानकदम्बकम् ।।
संसाध्य द्विघटीलग्नमचलत् तदनेहसि । विश्रामं न करोति स्म सृतो वसुमतीपतिः ।।
अद्यैवोषसि सुस्नाय तीर्थानामधिनायके । चलितेषु समग्रेषु चावतीर्णेषु भानुजाम् ।।
प्रग्रहीतुं समाचारं प्रेषिताः स्मो वयं प्रभो ! । इति प्रभाष्य ते शीर्षं नमयन्ति स्म भूतले ।।
किरातान् षट् सप्त सङ्ख्यांस्तैः साकं समयोजयत्।व्यसर्जयच्च तात् दूतांस्तत्क्षणं मुनिनायकः।।

विदेहभूपागमनं निशम्य सर्वेऽप्ययोध्यासदनाः प्रसन्नाः ।
रामोऽतिसङ्कोचसमन्वितोऽभूच् चिन्ताकुलोऽभूद् विबुधाधिपश्च ।। २७२ ।।

गलति स्म मनस्येव कुटिला केकयात्मजा । साकं समभिभाषेत कस्मै दद्याच्च दूषणम् ।।
इदं चित्ते समानीय मुदिताः पुरुषाः स्त्रियः । यद् भूयोऽपि निवासो नो जातो दिनचतुष्टयम्।।
इत्यनेन प्रकारेण व्यतीतः सोऽपि वासरः । समग्रा अप्यारभन्त प्रातःकालेऽवगाहनम् ।।
स्नानं सम्पाद्य पुरुषा महिला अप्यपूजयन् । गणाधिनाथं गिरिजां गिरीशञ्च दिनेश्वरम् ।।
ततः प्रणामं सम्पाद्य पादयोः कमलापतेः । करौ संयोज्य वस्त्रान्तं प्रसार्य प्रार्थयन्त यत् ।।
रामोऽधिनाथो,भवताद् राज्ञी स्ताज्जानकी तथा। अयोध्या राजधानीस्तादानन्दस्य परावधिः ।।
भवेत् सा सुस्थिता भूयः समाजेन समन्विता । भरतं युवराजानं करोतु रघुनायकः ।।
सुसिच्य सकलानेव सुखात्मसुधयाऽनया । लोकजीवनलाभं नः प्रयच्छतु भवान् प्रभो! ।।

समाजगुर्वाद्यनुजैर्युतस्य रामस्य राज्यं भवतान्नगर्याम् ।
रामे स्थिते कोशलनायके नः स्यान्मृत्युरित्यर्थितमेव सर्वैः ।। २७३ ।।

श्रुत्वा स्नेहमयीं वाचमयोध्यापुरवासिनाम् । अनिन्दन् योगवैराग्ये मुनयो ज्ञानशालिनः ।।
अनेन विधिना नित्यकर्म सम्पाद्य नागराः । प्राणमन् रघुवंशेशं रोमाञ्चितकलेवराः ।।
उन्नता मध्यमा नीचाः पुरुषा महिला अपि । स्वस्वभावस्यानुरूपं प्राप्नुवन्ति स्म दर्शनम् ।।
अवधानेन संयुक्तः स सर्वान् सममानयत् । निधानमनुकम्पायाः प्राशंसन् सकला अपि ।।
स्वभावो रघुनाथस्य बाल्यादेवास्त्ययं स्थितः । करोति पालनं नीतेः प्रियतां परिचीय सः ।।
शीलसङ्कोचयोः सिन्धुर्वर्तते रघुनायकः । कान्ताननः कान्तचक्षुः सरलप्रकृतिस्तथा ।।

कहत राम-गुन-गन अनुरागे। सब निज भाग सराहन लागे॥
हम-सम पुन्य-पुंज जग थोरे। जिन्हहि रामु जानत करि मोरे॥

दो०—प्रेम-मगन तेहि समय सब, सुनि आवत मिथिलेसु।
सहित-सभा संभ्रम उठेउ, रबिकुल-कमल-दिनेसु॥ २७४॥

भाइ-सचिव गुर-पुरजन-साथा। आगें गवनु कीन्ह रघुनाथा॥
गिरिबरु दीख जनकपति, जबहीं। करि प्रनामु, रथ त्यागेउ तबहीं॥
राम-दरस लालसा-उछाहू। पथ-श्रम लेसु-कलेसु न काहू॥
मन तहँ, जहँ रघुबर-बैदेही। बिनु मन, तन-दुख-सुख-सुधि केही॥
आवत, जनकु चले ऐहि भाँती। सहित समाज प्रेम-मति-माती॥
आए निकट, देखि अनुरागे। सादर मिलन परसपर लागे॥
लगे जनक मुनिजन-पद बंदन। रिषिन्ह प्रनामु कीन्ह रघुनंदन॥
भाइन्ह-सहित रामु मिलि राजहि। चले लवाइ समेत-समाजहि॥

दो०—आश्रम सागर सांत रस, पूरन पावन पाथु।
सेन मनहुँ करुना-सरित, लिएँ जाहिं रघुनाथु॥ २७५॥

बोरति ग्यान-बिराग करारे। बचन ससोक मिलत नद-नारे॥
सोच-उसास समीर-तरंगा। धीरज-तट-तरुबर कर भंगा॥
बिषम बिषाद तोरावति धारा। भय-भ्रम-भवँर-अबर्त अपारा॥
केवट बुध, बिद्या बड़ि नावा। सकहिं न खेइ, ऐक नहिं आवा॥
बनचर, कोल, किरात बिचारे। थके बिलोकि पथिक हियँ-हारे॥
आश्रम-उदधि मिली जब जाई। मनहुँ उठेउ अंबुधि अकुलाई॥
सोक बिकल दोउ राज-समाजा। रहा न ग्यानु, न धीरजु, लाजा॥
भूप-रूप-गुन-सील सराही। रोवहिं सोकसिंधु अवगाही॥

छं०—अवगाहि सोक-समुद्र सोचहिं, नारि-नर ब्याकुल महा।
दै दोष, सकल सरोष बोलहिं, बाम बिधि कीन्हो कहा॥
सुर, सिद्ध, तापस, जोगिजन, मुनि देखि दसा बिदेह की।
तुलसी, न समरथु कोउ, जो तरि सकै सरित सनेह की॥

सो०—किए अमित उपदेस, जहँ-तहँ लोगन्ह मुनिबरन्ह।
धीरजु धरिअ नरेस! कहेउ बसिष्ठ बिदेह सन॥ २७६॥

जासु ग्यानु-रबि, भव-निसि नासा। बचन-किरन, मुनि-कमल बिकासा॥
तेहि कि मोह-ममता निअराई। यह सिय-राम-सनेह बड़ाई॥
बिषई, साधक, सिद्ध, सयाने। त्रिबिधि जीव जग, बेद बखाने॥
राम-सनेह-सरस मन जासू। साधु-सभाँ बड़ आदर तासू॥
सोह न राम-पेम बिनु ग्यानू। करनधार-बिनु जिमि जलजानू॥
मुनि बहुबिधि बिदेहु समुझाए। राम-घाट सब लोग नहाए॥
सकल सोक-संकुल नर-नारी। सो बासर बीतेउ बिनु-बारी॥
पसु-खग-मृगन्ह न कीन्ह अहारू। प्रिय परिजन कर कौन बिचारू॥

रामचन्द्रगुणग्रामं कथयन्तोऽनुरागिणः । सकलाः स्वस्य भाग्यस्य प्रारभन्त प्रशंसनम् ।।
अस्मत्समाः पुण्यपुञ्जाः स्वल्पा एव महीतले । मदीया इति जानाति यानीशो रघुसन्ततेः ।।

तस्मिन् क्षणे प्रेम्णि समेऽपि मग्ना आयान्तमाकर्ण्य विदेहभूपम् ।
उत्तिष्ठति स्मापि समाजसमेतः ससम्भ्रमं भानुकुलाब्जभानुः ।। २७४ ।।

बन्धुभिर्गुरुणाऽमात्यैस्तथा नागरिकैर्युतः । विदधाति स्म गमनमग्रे रघुकुलाधिपः ।।
यदैव मिथिलाधीशः पश्यति स्माचलोत्तमम् । तदैव प्रणतिं कृत्वा तस्मै स रथमत्यजत् ।।
रामावलोकनेच्छायास्तथोत्साहस्य कारणात् । क्लेशाध्वश्रमलेशो च भवतः स्म न कस्यचित् ।।
मनस्तेषामभूत् तत्र यत्र सीतारघूत्तमौ । विना मनो भवेत् केषां सुखदुःखस्मृतिस्तनौ ।।
रीत्यानयाऽऽगच्छति स्म मिथिलाया अधीश्वरः । तस्य स्वजनयुक्तस्य प्रेममत्ताऽभवन्मतिः ।।
तं समीपागतं दृष्ट्वा प्रेममग्नाः समेऽभवन् । परस्परं सम्मिलनमारभन्ते स्म सादरम् ।।
जनको मुनिपादानां समारभत वन्दनम् । ऋषिभ्यो विदधाति स्म प्रणामं रघुनन्दनः ।।
भ्रातृभिः सहितो रामो मिलित्वा वसुधाधिपम् । तदीयजनसंयुक्तं गृहीत्वा नयति स्म तम् ।।

निजाश्रमः शान्तरसेन पूततोयेन पूर्णो भवति स्म सिन्धुः ।
चमूश्च नूनं करुणास्रवन्ती प्रगृह्य यामैव् रघुवंशनाथः ।। २७५ ।।

तथा न्यमज्जयदियं ज्ञानवैराग्यरोधसी । इमां गिरः शोकयुक्ता अमिलन् नदनालिकाः ।।
शोकोच्छ्वासास्तरङ्गाश्च प्रभञ्जनसमुद्भवाः । ये धीरतारूपतीरतरूत्तमविभञ्जकाः ।।
विषादो विषमाकारो धारासीत् तीव्ररूपिणी । भयभ्रमाअनन्तानि चक्राण्यावर्तका अपि ।।
विद्वांसो धीवरा आसन् विद्याऽऽसीन्महती तरिः । न तां तारयितुं शक्तास्तच्छिल्पं विदितं न तैः ।।
कोलाः किरातजातीया असहाया वनेचराः । पथिकास्तां समालोक्य चित्ते श्रान्ताः पराजिताः ।।
समुद्रमाश्रमाकारं मिलति स्मैत्य सा यदा । तदा समुत्थितो जातः समुद्रः स समाकुलः ।।
शोकेन विकले जाते नृपस्वजनसंहतौ । स्थितिमन्ति न जातानि बोधो धैर्यं तथा त्रपा ।।
प्रशस्य वसुधाभर्तू रूपं शीलं गुणानपि । अवागाहन्त शुक्सिन्धौ सकला अरुदन्नपि ।।

निमज्य शोकसागरे समेऽप्यचिन्तयंस्तदा नरास्तथैव योषितः पराकुलत्वसंयुताः ।
प्रदूष्य पद्मसम्भवं सरोषमब्रुवन्नपि यदद्य वामरूपवान् विधिः किमेतदाचरत् ।।
दिवौकसः ससिद्धयस्तपस्विनः समाधिगा मुनिव्रजाश्च वीक्ष्य तां दशां विदेहभूपतेः ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति केऽपि नाभवन् य एव तर्तुमीश्वराः सुहार्दनीरवाहिनीम् ।।

तदा यत्र तत्रोपदेशाननन्तान् मुनीनां वरेण्या अकुर्वन् जनेभ्यः ।
समाश्रीयतां धैर्यमुर्वीश्वरेति ब्रवीति स्म भूपं विदेहं वसिष्ठः ।। २७६ ।।

बोधरूपो यस्य भानुर्भवरात्रिविनाशकः । वागरश्मयस्तथा यस्य मुनिपद्मविकासिकाः ।।
आगच्छेतां तस्य पार्श्वे किं मोहो ममता तथा । अयन्तु प्रेममहिमा जानकीरघुनाथयोः ।।
विषयासक्तिसहिताः साधकाः सिद्धबोधिनः । संसारे त्रिविधा जीवा इमे वेदैर्निरूपिताः ।।
एषु यस्य मनो रामस्नेहेन सरसं स्थितम् । साधूनां समितौ तस्य जायते परमादरः ।।
विना रामस्य हार्देन ज्ञानं नैव विराजते । यथा विना कर्णधारं जलयानं न राजते ।।
मुनिः प्रकारैर्बहुभिर्विदेहं समबोधयत् । रामघट्टे ततः सर्वे जनाः स्नानमकुर्वत ।।
शोकेन सङ्कुलाः सर्वे पुरुषा योषितस्तथा । तस्मात् स वासरस्तेषां व्यतीतो वारिणा विना ।।
आहारं व्यदधुर्नैव विहगाः पशवो मृगाः । प्रियाणां स्वजनानाञ्च विचारो वर्ततेऽत्र कः ।।

दो०—दोउ समाज, निमिराजु-रघुराजु नहाने प्रात।
बैठे सब बट बिटप तर, मन मलीन, कृस गात॥ २७७॥

जे महिसुर दसरथ-पुरबासी। जे मिथिलापति-नगर-निवासी॥
हंस-बंस-गुर, जनक-पुरोधा। जिन्ह जग, मगु-परमारथु सोधा॥
लगे कहन उपदेस अनेका। सहित-धरम-नय-बिरति-बिबेका॥
कौसिक कहि-कहि, कथा पुरानीं। समुझाई सब सभा सुबानीं॥
तब रघुनाथ कौसिकहि कहेऊ। नाथ! कालि जल-बिनु सबु रहेऊ॥
मुनि कह, उचित कहत रघुराई। गयउ बीति दिन, पहर अढ़ाई॥
रिषि-रुख लखि, कह तेरहुतिराजू। इहाँ उचित नहिं असन अनाजू॥
कहा भूप भल, सबहि सोहाना। पाइ रजायसु, चले नहाना॥

दो०—तेहि अवसर फल, फूल, दल, मूल अनेक प्रकार।
लइ आए बनचर, बिपुल, भरि-भरि काँवरि भार॥ २७८॥

कामद भे गिरि राम-प्रसादा। अवलोकत, अपहरत बिषादा॥
सर, सरिता, बन, भूमि-बिभागा। जनु उमगत आनँद-अनुरागा॥
बेलि-बिटप सब सफल, सफूला। बोलत खग-मृग-अलि अनुकूला॥
तेहि अवसर बन अधिक उछाहू। त्रिबिध समीर सुखद सब काहू॥
जाइ न बरनि मनोहरताई। जनु महि करति जनक-पहुनाई॥
तब सब लोग नहाइ-नहाई। राम-जनक-मुनि-आयसु पाई॥
देखि-देखि तरुबर अनुरागे। जहँ-तहँ पुरजन उतरन लागे॥
दल, फल, मूल, कंद बिधि नाना। पावन सुंदर सुधा-समाना॥

दो०—सादर सब कहँ रामगुर, पठए भरि-भरि भार।
पूजि पितर, सुर, अतिथि, गुर, लगे करन फरहार॥ २७९॥

ऐहि बिधि, बासर बीते चारी। रामु-निरखि, नर-नारि सुखारी॥
दुहु समाज असि रुचि मन माहीं। बिनु-सिय राम, फिरब भल नाहीं॥
सीता-राम-संग बनबासू। कोटि अमरपुर-सरिस सुपासू॥
परिहरि लखन-रामु-बैदेही। जेहि घरु भाव, बाम बिधि तेही॥
दाहिन दइउ होइ जब सबही। राम-समीप बसिअ बन तबही॥
मंदाकिनि-मज्जनु तिहु काला। राम-दरसु मुद-मंगल-माला॥
अटनु राम-गिरि, बन, तापस-थल। असनु अमिअ सम कंद-मूल-फल॥
सुख-समेत संबत दुइ-साता। पल-सम होहिं न जनिअहिं जाता॥

दो०—ऐहि सुख-जोग न लोग सब, कहहिं कहाँ अस भागु।
सहज-सुभायँ समाज दुहु, रामचरन अनुरागु॥ २८०॥

ऐहि बिधि, सकल मनोरथ करहीं। बचन सप्रेम सुनत मन हरहीं॥
सीय-मातु, तेहि समय पठाईं। दासीं, देखि सुअवसरु आईं॥
सावकास सुनि, सब सिय-सासू। आयउ जनकराज-रनिवासू॥
कौसल्याँ सादर सनमानी। आसन दिए समय-सम आनी॥
सीलु-सनेहु सकल दुहु ओरा। द्रवहिं देखि-सुनि कुलिस कठोरा॥

निमिक्षितीशोऽपि रघुक्षितीशो लोकास्तयोश्चोषसि सन्न्यमज्जन् ।
समेऽभ्यतिष्ठन् वटतर्वधस्तान् मलावृतचित्ताः कृशगात्रयुक्ताः ॥ २७७ ॥

आशारथपुरावासा अभवन् ये महीसुराः । अभवन् मिथिलाधीशनगर्या वासिनश्च ये ॥
आचार्यो हंसवशस्य जनकस्य पुरोहितः । याभ्यां लोकोन्नतिपथः परमार्थश्च शोधितौ॥
उपदेशाननेकांस्त आरभन्त प्रभाषितुम् । धर्मेण नीत्या वैराग्यविवेकाभ्यां च संयुतान्॥
पुरातनीः कथा उक्त्वा तथोक्त्वा कौशिको मुनिः। संसद सकलां रम्यभारत्या समबोधयत् ॥
ततो रघूणामधिपः कौशिकं समभाषत । पानीयेन विनैवेश ! ह्योऽवसन् सकला अपि॥
मुनिर्वक्ति स्म यद् योग्यं भाषते रघुनायकः । वासरोऽपि व्यतीतोऽस्ति सार्धद्विप्रहरात्मकः॥
लक्षयित्वा मुनेर्भावं वक्ति स्म मिथिलाधिपः । यदत्र वर्तते नैव योग्यमन्नस्य भक्षणम् ॥
भूपस्य वचनं रम्यं सकलेभ्योऽप्यरोचत । यान्ति स्म मज्जनार्थं ते प्राप्याज्ञां वसुधापतेः ॥

तस्मिन् क्षणे पुष्पफले दलानि मूलानि चानेकविधिश्रितानि ।
बहून्युपाजह्रुररण्यवासाः शिक्येषु भारेष्वसकृत् प्रपूर्य ॥ २७८ ॥

रामस्य कृपया जाता गिरयः कामदाः समे । दुःखान्यपहरन्ति स्म केवलं दर्शनादपि ॥
सरोनदीकाननेभ्यो विभागेभ्यो भुवस्तथा । नूनं समुद्गच्छतः स्म प्रीतिर्मुत्परमा तथा ॥
समे लता विटपिनः सुपुष्पाः सफला अपि । खगा मृगा मधुकरा अनुकूलं समानदन् ॥
उत्साह आसीत् परमस्तस्मिन्नवसरे वने ।वाति स्म त्रिविधो वातः सर्वेभ्योऽपि सुखप्रदः॥
कान्तता काननगता प्रवक्तुं नैव शक्यते । आतिथ्यं मिथिलेशस्य करोति स्म मही ध्रुवम्॥
तत्पश्चात् सकला लोकाः कृत्वा कृत्वावगाहनम्। रामस्य मिथिलेशस्य प्राप्यादेशं मुनेरपि ॥
आलोक्यालोक्य रुचिरान् पादपाननुरागिणः । यत्र तत्र प्रारभन्त निवासं पुरवासिनः ॥
कन्दान् फलानि मूलानि दलानि विविधानि च । सुन्दराणि पवित्राणि समानान्यमृतेन च ॥

अप्रेषयद् रामगुरुः समानं प्रपूर्य भारांश्च मुहुः समेभ्यः ।
प्रपूज्य ते पित्रतिथीन् सुरांश्च फलादनारम्भमकुर्वतापि ॥ २७९ ॥

अनेन विधिना याता वासराः सिन्धुसम्मिताः। रामं विलोक्य सुखिनः पुरुषा महिला अपि ॥
स्वजनानां युगस्यासीन्मानसे रुचिरीदृशी । विनैव सीतारामाभ्यां परावृत्तौ न मङ्गलम् ॥
सहैव सीतारामाभ्यां निवासकरणं वने । कोटिद्युलोकवासेन समान सुखदायकम् ॥
विहाय रामं वैदेहीं सुमित्रातनयं तथा । यस्मै रोचेत भवनं तस्यै वामः प्रजापतिः ॥
किन्तु दैवं समेभ्योऽपि यदा जायेत दक्षिणम् । तदा समीपे रामस्य निवासो विपिने भवेत् ॥
कालानां त्रितयेऽपि स्यान्मन्दाकिन्यां निमज्जनम्।आनन्दानां शुभानाञ्च माला रामस्य दर्शनम्॥
अटनं राघवगिरौ विपिने तापसस्थले । फलानां कन्दमूलानां सुधाभानाञ्च भक्षणम् ॥
सुखेन युक्ताः शरदः सप्तकद्वयसम्मिताः । यास्यन्त्यो नैव वेत्स्यन्ते पलात्मानेहसा समाः॥

जनाः समेऽगादिषुरस्य योग्याः सुखस्य न स्मः क्व च दैवमीदृक् ।
स्वाभाविकं साहजिकञ्च हार्दं रामाङ्घ्रियुग्मे निवहद्वयस्य ॥ २८० ॥

अनेन विधिना सर्वे कुर्वन्ति स्म मनोरथान् । तेषां वाचः श्रुता एव हरन्ति स्म मनांसि च ॥
मात्रा वसुन्धराजायाः प्रेषितास्तदनेहसि । शोभनावसरं दृष्ट्वा समायान्ति स्म सेविकाः ॥
सीताश्वश्र्वः सावकाशाः सर्वा इति निशम्य च। राज्ञ्यः सदास्यो मिथिलापतेस्ताः समुपागमन् ॥
कौसल्या सादरं तासामभ्युत्थानं समाचरत् । कालोचितानि दत्ते स्म समानीयासनानि सा ॥
पक्षद्वयस्य लोकानां सर्वेषां शीलहार्दके । दृष्ट्वा श्रुत्वा च कठिनं जातं वज्रमपि द्रुतम् ॥

पुलक-सिथिल तन, बारि बिलोचन। महि नख लिखन लगीं सब सोचन ॥
सब सिय-राम-प्रीति कि-सि मूरति। जनु करुना बहु बेष बिसूरति ॥
सीय-मातु कह, बिधि-बुधि बाँकी। जो पय-फेनु फोर पबि-टाँकी ॥

दो०—सुनिअ सुधा, देखिअहिं गरल, सब करतूति कराल।
जहँ-तहँ काक, उलूक, बक, मानस सकृत मराल ॥ २८१ ॥

सुनि ससोच, कह देबि सुमित्रा। बिधि-गति बड़ि बिपरीत बिचित्रा ॥
जो सृजि, पालइ, हरइ बहोरी। बालकेलि-सम, बिधि-मति भोरी ॥
कौसल्या कह, दोसु न काहू। करम-बिबस दुख-सुख, छति-लाहू ॥
कठिन करम-गति जान बिधाता। जो सुभ-असुभ, सकल फल-दाता ॥
ईस-रजाइ सीस सबही कें। उतपति, थिति, लय, बिषहु, अमी कें ॥
देबि! मोह-बस सोचिअ बादी। बिधि-प्रपंचु अस अचल, अनादी ॥
भूपति जिअब-मरब उर आनी। सोचिअ सखि! लखि निज-हित-हानी ॥
सीय-मातु कह, सत्य सुबानी। सुकृती-अवधि, अवधपति-रानी ॥

दो०—लखनु-रामु-सिय जाहुँ बन, भल परिनाम, न पोचु।
गहबरि हियँ, कह कौसिला, मोहि भरत कर सोचु ॥ २८२ ॥

ईस-प्रसाद, असीस तुम्हारी। सुत-सुतबधू देवसरि-बारी ॥
राम-सपथ मैं कीन्हि न काऊ। सो करि कहउँ, सखी! सति भाऊ ॥
भरत-सील, गुन, बिनय, बड़ाई। भायप, भगति, भरोस, भलाई ॥
कहत सारदहु कर मति हीचे। सागर सीप कि जाहिं उलीचे ॥
जानउँ सदा भरत कुलदीपा। बार-बार मोहि कहेउ महीपा ॥
कसें कनकु, मनि पारिखि पाएँ। पुरुष परिखिअहिं समयँ सुभाएँ ॥
अनुचित आजु कहब अस मोरा। सोक-सनेहँ सयानप थोरा ॥
सुनि सुरसरि-सम पावनि बानी। भईं सनेह-बिकल सब रानी ॥

दो०—कौसल्या कह धीर धरि, सुनहु देबि मिथिलेसि!।
को बिबेकनिधि-बल्लभहि, तुम्हहि सकइ उपदेसि ॥ २८३ ॥

रानि! राय-सन अवसरु पाई। अपनी भाँति कहब समुझाई ॥
रखिअहिं लखनु, भरतु गवनहिं बन। जौं यह मत मानै महीप-मन ॥
तौ भल जतनु करब सुबिचारी। मोरें सोचु भरत कर भारी ॥
गूढ़ सनेह भरत-मन माहीं। रहें, नीक मोहि लागत नाहीं ॥
लखि सुभाउ, सुनि सरल सुबानी। सब भइ मगन करुन-रस रानी ॥
नभ प्रसून झरि धन्य-धन्य धुनि। सिथिल सनेहँ सिद्ध, जोगी, मुनि ॥
सबु रनिवासु बिथकि लखि रहेऊ। तब धरि धीर, सुमित्राँ कहेऊ ॥
देबि! दंड जुग जामिनि बीती। राम-मातु, सुनि उठी सप्रीती ॥

दो०—बेगि पाउ धारिअ थलहि, कह सनेहँ सतिभाय।
हमरें तौ अब ईस गति, कै मिथिलेस सहाय ॥ २८४ ॥

लखि सनेह, सुनि बचन बिनीता। जनकप्रिया गह पाय पुनीता ॥
देबि! उचित असि बिनय तुम्हारी। दसरथ-घरिनि, राम-महतारी ॥

तासामुद्रोम शिथिलं शरीरं सजले दृशौ। महीं नखैर्लिखन्ति स्म चिन्तामप्यारभन्त ताः ।।
जानकीराघवप्रीतेर्मूर्तयः सकला ध्रुवम्। अथवा करुणो नूनं दुःखितो बहुवेषवान् ।।
वक्ति स्म सीतामाता यद् वक्त्रा धीर्वेधसः स्थिता। वज्रटङ्केन पयसः फेनं भिन्दन् स्थितोऽस्ति यः।।

विषाणि दृष्टानि सुधा श्रुतैव तत्सर्वकृत्यानि भयङ्कराणि।
सर्वत्र काका बककौशिकाश्च हंसाः परं मानस एव दृष्टाः ।। २८१ ।।

इदं श्रुत्वा शोकयुक्ता सुमित्रा देव्यभाषत। विधेर्गतिरतीवास्ति विपरीताऽद्भुता तथा ।।
यो रक्षति विनिर्माय पुनः संहरते जगत्। विवेकवर्जिता धातुर्धीर्बालक्रीडया समा ।।
कौसल्या तां भाषते स्म नास्ति कस्यापि दूषणम्। कर्माधीनानि दुःखानि सुखानि क्षतिरागमः ।।
गहनं कर्मणां यानं जानाति विधिरेव तत्। शुभाशुभानां सर्वेषां फलानि प्रददाति यः ।।
आदेशः परमेशस्य सर्वेषामेव मस्तके। उत्पत्तिस्थितिनाशानां विषस्याप्यमृतस्य च ।।
देवि ! मोहवशं गत्वा व्यर्थमेवास्ति शोचनम्। ईदृगेवाऽचलोऽनादिः प्रपञ्चोऽस्ति प्रजापतेः ।।
जीवनं कालधर्मञ्च हृद्यानीय महीपतेः। यच्छोच्यते वयस्ये! तद् वीक्ष्य स्वहितसङ्क्षयम् ।।
सीतामाता भाषते स्म यत् सत्या सुन्दरी च वाक्। अयोध्येशस्य महिषी भवती सुकृतावधेः ।।

सौमित्रिसीतातदिना व्रजन्तु वनं फलं तस्य हितं न दुष्टम्।
सशुङ्मनाः कोसलजाऽभ्यधत्त परं ममास्ते भरतस्य चिन्ता ।। २८२ ।।

ईश्वरस्य प्रसादेन भवत्या आशिषा तथा। सुता मे सुतवध्वश्च पूता गङ्गाम्भसा समाः ।।
रामस्य शपथो नैव कदापि विहितो मया। स एवालि! मया कृत्वा प्रोच्यते सत्यभावतः ।।
भरतस्य गुणाञ् शीलं महत्तां विनयं तथा। भ्रातृत्वं भक्तिविश्वासौ संसक्तिं भद्रकर्मसु ।।
वर्णयन्ती शारदाधीरपि सङ्कोचमृच्छति। किं सिन्धवः शुक्तिकाभिः शक्या नेतुं प्ररिक्तताम् ।।
निरन्तरं प्रजानामि भरतं कुलदीपकम्। महीपालोऽपीदमेव मां वक्ति स्म पुनः पुनः ।।
कनकं कर्षणं प्राप्य मणिः प्राप्य परीक्षकम्। तथा परीक्ष्यते मर्त्यः कालं प्राप्य स्वभावतः ।।
किन्त्वद्य मम वाणीयमुचिता नैव वर्तते। शोके स्नेहे च भवति विवेको लघुरूपवान् ।।
इमां तस्या गिरं श्रुत्वा पावनीं गङ्गया समाम्। सञ्जाताः प्रेमविकला राज्यस्ताः सकला अपि ।।

धैर्यं श्रिता कोसलजाऽभ्यधत्त शृणोतु हे देवि ! विदेहराज्ञि !।
प्रियां विवेकस्य निधेर्भवन्तीं को वर्तते बोधयितुं समर्थः ।। २८३ ।।

हे राज्ञि! लब्ध्वाऽवसरं वसुधाधिपतिं प्रति। स्वतो यावच्छक्यमेव वदतात् प्रतिबोध्य च ।।
यत् स्थापनीयः सौमित्रिर्याप्यश्च भरतो वनम्। मतमेतद् यदि मनः स्वीकुर्याद् वसुधापतेः ।।
सुविचारं तर्हि कृत्वा रम्यं यत्नं करोतु सः। भरतस्यैव चिन्ताऽस्ति महती मम मानसे ।।
गूढं प्रियत्वं भरतमानसेऽस्ति प्रतिष्ठितम्। निवासस्तस्य भवने रुचिरो नैव भाति मे ।।
विलोक्य तस्याः प्रकृतिं निशम्य सरलां गिरम्। सञ्जाताः सकला राज्ञ्यो निमग्नाः करुणे रसे ।।
प्रसूनवर्षा नभसो धन्यधन्यध्वनिस्तथा। सञ्जाताः स्नेहशिथिला मुनयः सिद्धयोगिनः ।।
राज्ञीनिवासः सर्वोऽपि विलोक्य चकितोऽभवत्। ततो धैर्यं समाश्रित्य सुमित्रा समभाषत ।।
हे देवि ! दण्डयुगला व्यतीतास्ति निशीथिनी। श्रुत्वेति राममातोदतिष्ठत् प्रेमसमन्विता ।।

वासस्थलायाशु पदे प्रयोज्ये स्नेहेन सद्भावयुताऽवदत् सा।
परेश एवास्त्यधुना गतिर्नः सहायको वा मिथिलाधिनाथः ।। २८४ ।।

स्नेहं तस्या वीक्ष्य नम्रां निशम्य च सरस्वतीम्। जनकस्य प्रियाऽगृह्णात् तस्याः पूतं पदद्वयम् ।।
अब्रूत देवि ! विनयो भवत्या उचितोऽस्त्ययम्। आशारथप्रिया रामप्रसूश्च भवती स्थिता ।।

प्रभु अपने नीचहु आदरहीं । अगिनि धूम, गिरि सिर तिनु धरहीं ।।
सेवकु राउ करम - मन - बानी । सदा सहाय महेसु - भवानी ।।
रउरे अग - जोगु जग को है । दीप सहाय कि दिनकर सोहै ।।
रामु जाइ बनु, करि सुर काजू । अचल अवधपुर करिहहिं राजू ।।
अमर, नाग, नर, राम-बाहुबल । सुख बसिहहिं अपनें-अपनें थल ।।
यह सब जागबलिक कहि राखा । देबि ! न होइ मुधा मुनि-भाषा ।।

दो०—अस कहि, पग परि, पेम अति, सिय-हित बिनय सुनाइ ।
सिय-समेत सियमातु तब, चली सुआयसु पाइ ।। २८५ ।।

प्रिय परिजनहि मिली बैदेही । जो जेहि जोगु, भाँति तेहि तेही ।।
तापस - बेष जानकी देखी । भा सबु बिकल, बिषाद बिसेषी ।।
जनक, राम - गुर - आयुस पाई । चले थलहि, सिय देखी आई ।।
लीन्हि लाइ उर जनक, जानकी । पाहुनि पावन पेम - प्रान की ।।
उर उमगेउ, अंबुधि - अनुरागू । भयउ भूप - मनु मनहुँ पयागू ।।
सिय - सनेह - बटु बाढ़त जोहा । ता पर राम-पेम-सिसु सोहा ।।
चिरजीवी मुनि ग्यान, बिकल जनु । बूड़त, लहेउ बाल - अवलंबनु ।।
मोह-मगन-मति नहिं बिदेह की । महिमा सिय-रघुबर-सनेह की ।।

दो०—सिय पितु-मातु-सनेह-बस, बिकल, न सकी सँभारि ।
धरनिसुताँ धीरजु धरेउ, समउ-सुधरमु बिचारि ।। २८६ ।।

तापस - बेष, जनक सिय देखी । भयउ पेमु - परितोषु बिसेषी ।।
पुत्रि ! पबित्र किए कुल दोऊ । सुजस धवल, जगु कह, सबु कोऊ ।।
जिति सुरसरि, कीरति-सरि तोरी । गवनु कीन्ह, बिधि-अंड-करोरी ।।
गंग अवनि थल तीनि बड़ेरे । एहिं किए, साधु-समाज घनेरे ।।
पितु कह, सत्य - सनेहँ - सुबानी । सीय सकुच, महुँ मनहुँ समानी ।।
पुनि पितु-मातु लीन्हि उर लाई । सिख, आसिष हित दीन्हि सुहाई ।।
कहति न सीय, सकुचि मन माहीं । इहाँ बसब रजनीं भल नाहीं ।।
लखि रुख, रानि जनायउ राऊ । हृदयँ सराहत सीलु - सुभाऊ ।।

दो०—बार-बार मिलि, भेंटि सिय, बिदा कीन्हि सनमानि ।
कही समय सिर भरत-गति, रानि सुबानि सयानि ।। २८७ ।।

सुनि भूपाल भरत - ब्यवहारू । सोन - सुगंध सुधा ससि - सारू ।।
मूदे सजल नयन, पुलके तन । सुजसु सराहन लगे मुदित-मन ।।
सावधान सुनु, सुमुखि ! सुलोचनि । भरत - कथा भव-बंध - बिमोचनि ।।
धरम, राजनय, ब्रह्मबिचारू । इहाँ जथामति मोर प्रचारू ।।
सो मति मोरि भरत महिमाही । कहै काह, छलि छुअति न छाँही ।।
बिधि, गनपति, अहिपति, सिव, सारद । कबि, कोबिद, बुध, बुद्धि-बिसारद ।।
भरत - चरित, कीरति, करतूती । धरम, सील, गुन, बिमल बिभूती ।।
समुझत, सुनत, सुखद सब काहू । सुचि सुरसरि-रुचि, निदर सुधाहू ।।

दो०—निरवधि-गुन, निरुपम पुरुषु, भरतु भरत-सम जानि ।
कहिअ सुमेरु कि सेर-सम, कबिकुल-मति सकुचानि ।। २८८ ।।

प्रभुः स्वतोऽधमस्यापि विदधाति समादरम् । अग्निशैलौ धूमघासौ दधाते निजशीर्षयोः ।।
नृपालो मनसा वाचा कर्मणा चास्ति सेवकः । सहायकौ च सततं वर्तेते गिरिजेश्वरौ ।।
भवत्सहायकपदं प्राप्तुं योग्योऽस्ति को भुवि । सहायकः सन् सूर्यस्य दीपकः किं विराजते ।।
रामचन्द्रो वनं गत्वा कृत्वा कार्यं दिवौकसाम् । अयोध्यानगरे राज्यमचलं प्रविधास्यति ।।
अमरा अहयो मर्त्या रामचन्द्रस्य दोर्बलात् । निजे निजे निवत्स्यन्ति लोके सौख्यसमन्विताः ।।
याज्ञवल्क्यः सर्वमेतत् पूर्वमेवाभ्यभाषत । हे देवि! मिथ्या भवितुं न शक्यं मुनिभाषितम् ।।

प्रोच्येति हार्देन परेण पादयुग्मे निपत्याऽऽर्थ्य विदेहजायै ।
विदेहपत्नी सविदेहजाता याति स्म सम्प्राप्य मनोरमाज्ञाम् ।। २८५ ।।

प्रियान् कुटुम्बिनः स्वीयान् मिथिलेशसुताऽमिलत् । अभवन् ये यथा योग्यास्तया रीत्या तथैव तान् ।।
तपस्विवेषसंयुक्तां समवालोक्य जानकीम् । विषादेनाति विकलाः सञ्जाताः सकला अपि ।।
रघूत्तमगुरोराज्ञां सम्प्राप्य मिथिलाधिपः । वासस्थानमयादेत्य जानकीं समलोकयत् ।।
स तां गृहीत्वा स्वीयेन वक्षसा समयोजयत् । स्नेहस्य पूतरूपस्य निजासूनां तथाऽतिथिम् ।।
उदूर्मिमाञ्जायते स्म तच्चित्ते प्रेमसागरः । भूपस्य मानसं नूनं तीर्थराजोऽभ्यजायत ।।
सोऽपश्यद् वृद्धिमायान्तं सीतास्नेहात्मकं वटम् । तथा तस्मिन् शोभमानं रामप्रेमात्मकं शिशुम् ।।
मुनिर्भूपप्रबोधात्मा चिरायुर्विकलो ध्रुवम् । मज्जमानः प्राप्नुते स्म बालरूपावलम्बनम् ।।
निमग्ना नाभवन्मोहे विदेहाधिपशेमुषी । अयन्तु महिमा प्रेम्णो जानकीरघुनाथयोः ।।

सीता प्रियत्वस्य वशा स्वपित्रोः सुव्याकुला स्थातुमभून्न शक्ता ।
तथापि धैर्यं श्रयते स्म भूजा विचार्य कालञ्च मनोज्ञधर्मम् ।। २८६ ।।

तपस्विवेषामालोक्य मैथिलीं मिथिलाधिपः । परप्रियत्ववान् जातः परसन्तोषवानपि ।।
वक्ति स्म पुत्रि! जनने पवित्रे विहिते त्वया । लोकः सुयशसा शुक्ल इति सर्वेऽपि चक्षते ।।
विजित्य कीर्तितटिनी तव देवनदीमपि । कोटि सङ्ख्याधिकाम्भोजजाताण्डानि गता स्थिता ।।
त्रीण्येव तीर्थमुख्यानि गङ्गा कृतवती भुवि । इयं तु कृतवत्यस्ति सद्वृन्दानि बहून्यपि ।।
प्रभाषते स्म स्नेहेन पिता सत्यां सरस्वतीम् । किन्तु सीता मनस्येव सङ्कोचमविशन्ननु ।।
पुनर्माता तथा तातस्तामयोजयतां हृदा । शिष्टीस्तथाऽऽशिषो भद्रा अददातां सुशोभनाः ।।
सीता याति स्म सङ्कोचं चित्त एवावदन्तु न । यदत्र वसती रात्रौ वर्तते नैव मङ्गला ।।
राज्ञी विज्ञाय तद्भावं भूमिपालमवेदयत् । तस्याः शीलं स्वभावञ्च हृदि प्राशंसतामुभौ ।।

मुहुर्मिलित्वा च सुयोज्य सीतां सम्मान्य सम्प्राहिणुतां ततस्तौ ।
अवाप्य कालं भरतस्थितिं तं वक्ति स्म राज्ञी चतुरा सुवाण्या ।। २८७ ।।

भरतस्य व्यवहृतिं निशम्य वसुधापतिः । समां हेमसुगन्धेन सुधाग्लौसारकेण च ।।
पिहिते तत्साम्बुनेत्रे तस्य रोमाञ्चिता तनुः । स चारभत सङ्गातुं सुयशः प्रीतमानसः ।।
सावधाना सुवदने ! सुनेत्रे ! शृणु मे वचः । यत् कथा भरतस्यास्ति भवबन्धविमोचिनी ।।
सदाचारे राजनीतौ तथा ब्रह्मविचिन्तने । वर्तते विषयेष्वेषु यथामति गतिर्मम ।।
माहात्म्यं भारतं वक्तुं धीर्मे शक्नोति सा कथम् । छलं कृत्वापि तच्छायां स्प्रष्टुं शक्नोति नैव सा ।।
विधिहेरम्बशेषेभ्यः सरस्वत्यै कपर्दिने । कविकोविदधीरेभ्यो धिषणाविद्भ्य एव च ।।
भरतस्य चरित्राणि कीर्तिराचरणव्रजाः । धर्मः शीलं गुणग्रामा विभूतिर्मलवर्जिता ।।
बोधश्रवणकर्माणि समानि सुखदानि च । पूतत्वस्वादयोर्गङ्गासुधयोर्धर्षकाण्यपि ।।

असीमवैशिष्ट्यमसाम्यमर्त्यं स्वसाम्ययुक्तं भरतं प्रबुध्य ।
वाच्यः सुमेरुः किमु सेरकाभ इति त्रपामैद् धिषणा कवीनाम् ।। २८८ ।।

अगम सबहि बरनत बरबरनी। जिमि जलहीन मीन गमु धरनी॥
भरत अमित महिमा सुनु रानी। जानहिं रामु, न सकहिं बखानी॥
बरनि सप्रेम भरत - अनुभाऊ। तिय-जिय की रुचि लखि, कह राऊ॥
बहुरहिं लखनु, भरतु बन जाहीं। सब कर भल, सब के मन माहीं॥
देबि! परंतु भरत - रघुबर की। प्रीति-प्रतीति जाइ नहिं तरकी॥
भरतु अवधि सनेह - ममता की। जद्यपि रामु सीम समता की॥
परमारथ, स्वारथ, सुख सारे। भरत न सपनेहुँ मनहुँ निहारे॥
साधन, सिद्धि राम - पग - नेहू। मोहि लखि परत, भरत-मत एहू॥

दो०—भोरेहुँ भरत न पेलिहहिं, मनसहुँ राम-रजाइ।
करिअ न सोचु सनेह-बस, कहेउ भूप बिलखाइ॥ २८९॥

राम - भरत - गुन गनत सप्रीती। निसि दंपतिहि पलक-सम बीती॥
राज - समाज प्रात जुग जागे। न्हाइ - न्हाइ सुर पूजन लागे॥
गे नहाइ गुर - पहिं रघुराई। बंदि चरन, बोले रुख पाई॥
नाथ! भरतु, पुरजन, महतारी। सोक - बिकल, बनबास - दुखारी॥
सहित - समाज राउ मिथिलेसू। बहुत दिवस भए सहत कलेसू॥
उचित होइ, सोइ कीजिअ नाथा। हित सबही कर रौरें हाथा॥
अस कहि, अति सकुचे रघुराऊ। मुनि पुलके, लखि सीलु-सुभाऊ॥
तुम्ह बिनु, राम! सकल सुख-साजा। नरक - सरिस दुहु राज - समाजा॥

दो०—प्रान-प्रान के, जीव के जिव, सुख के सुख राम।
तुम्ह तजि तात! सोहात गृह, जिन्हहि, तिन्हहि बिधि बाम॥ २९०॥

सो सुखु, करमु, धरमु जरि जाऊ। जहँ न राम - पद - पंकज भाऊ॥
जोगु, कुजोगु, ग्यानु, अग्यानू। जहँ नहिं राम - पेम परधानू॥
तुम्ह बिनु दुखी, सुखी तुम्ह तेहीं। तुम्ह जानहु जिय, जो जेहि केहीं॥
राउर आयसु सिर सबही कें। बिदित कृपालहि गति सब नीकें॥
आपु आश्रमहि धारिअ पाऊ। भयउ सनेह - सिथिल मुनिराऊ॥
करि प्रनामु, तब रामु सिधाए। रिषि धरि धीर, जनक पहिं आए॥
राम - बचन गुरु, नृपहि सुनाए। सील - सनेह - सुभायँ - सुहाए॥
महाराज! अब कीजिअ सोई। सब कर धरम-सहित हित होई॥

दो०—ग्याननिधान, सुजान सुचि, धरमधीर नरपाल।
तुम्ह बिनु असमंजस-समन, को समरथ एहि काल?॥ २९१॥

सुनि मुनि - बचन, जनक अनुरागे। लखि गति, ग्यानु-बिरागु बिरागे॥
सिथिल - सनेहँ, गुनत मन माहीं। आए इहाँ कीन्ह भल नाहीं॥
रामहि रायँ कहेउ बन जाना। कीन्ह आपु प्रिय प्रेम - प्रवाना॥
हम अब बन तें बनहि पठाई। प्रमुदित फिरब बिबेक बड़ाई॥
तापस, मुनि, महिसुर सुनि, देखी। भए प्रेम - बस बिकल बिसेषी॥
समउ समुझि, धरि धीरजु राजा। चले भरत पहिं सहित-समाजा॥
भरत, आइ आगें भइ लीन्हे। अवसर - सरिस सुआसन दीन्हे॥
तात भरत! कह तेरहुतिराऊ। तुम्हहि बिदित रघुबीर - सुभाऊ॥

अगम्यः सकलेभ्योऽपि वक्तुं स वरवर्णिनि । अगम्यास्त्यजला भूमिर्गन्तुं शकलिने यथा ।।
राज्ञि! शृण्वमितश्चास्ते महिमा भरताश्रितः। रामो वेत्ति परं सोऽपि वक्तुं शक्नोति नैव तम् ।।
एवं सप्रेम भरतप्रभावं प्रणिगद्य च । पत्न्या मनोरुचिं वीक्ष्य वदति स्म महीपतिः ।।
परावर्तेत सौमित्रिर्गच्छेच्च भरतो वनम् । स्यात् तर्हि भद्रं सर्वेषां सर्वचित्तेष्विदं तथा ।।
हे देवि ! किन्तु कैकेयीसूनो रघुपतेरपि । शक्यते तर्कितुं नैव प्रीतिर्विश्वास एव च ।।
स्नेहस्य ममतायाश्च वर्तते भरतोऽवधिः । वर्तते समतासीमा यद्यप्यादित्यवंशराट् ।।
परमार्थं स्वीयमर्थं सकलानि सुखान्यपि । स्वप्नेऽपि भरतश्चित्ते पश्यति स्म कदापि न ।।
अस्ति सिद्धिः साधनानां स्नेहो रामपदद्वये । भरतस्यायमेवैकः सिद्धान्तो मेऽस्ति भासितः।।

विस्मृत्य चैवं भरतो न हास्यत्याज्ञां हृदाप्यर्ककुलाधिपस्य ।

चिन्ता ततो हार्दवशैर्न कार्या भूपोऽब्रवीद् गद्गदवाक् तदेत्थम् ।। २८९ ।।

रामस्य भरतस्यापि गुणान् सप्रेम गायतोः । दम्पत्योर्व्यतियाति स्म क्षणेन सदृशी क्षपा ।।
प्रातर्जागरितं जातं युग्मं राजसमाजयोः । स्नात्वा स्नात्वाऽऽरभत च विबुधानां समर्चनम् ।।
स्नानं विधाय रघुराड् याति स्म निकषा गुरुम्। प्रणम्य पादौ सम्प्राप्य चानुकूल्यमभाषत ।।
हे नाथ ! भरतः पौरा जना जन्मप्रदा अपि । शोकेन विकलाः सर्वे वनवासेन दुःखिनः ।।
मिथिलावसुधाधीशः समाजेन समन्वितः । क्लेशजातं सहन्नास्ते बहवो दिवसा गताः ।।
भवेद् यदुचितं नाथ ! तदेव प्रविधीयताम् । सर्वेषामेव कल्याणं वर्तते भवतः करे ।।
इत्थमुक्त्वा रघुपतिः सङ्कोचं परमं गतः ।तस्य शीलं स्वभावञ्च वीक्ष्य रोमाञ्चितो मुनिः।।
सोऽब्रूत राम! सकला सुखसज्जा त्वया विना । द्वाभ्यां राजसमाजाभ्यां नरकेण समा स्थिता ।।

प्राणा असि प्राणगणस्य जीवो जैवः सुखस्यासि सुखञ्च राम ! ।

त्वां तात ! हात्वा रुचितं निशान्तं येभ्योऽस्ति तेभ्यो विधिरस्ति वामः ।। २९० ।।

तत् सुखं तत् कर्म धर्मः स व्रजन्तु प्रदग्धताम् । येषु रामपदाम्भोजयुग्मभक्तिर्न विद्यते ।।
योगः कुयोगो ज्ञानञ्च वर्तेतेऽज्ञानमेव च । राघवेशप्रेम यत्र प्रधानं नैव वर्तते ।।
विना त्वां दुःखिनः सर्वे सुखिनो ये त्वयैव ते।यस्यापि चित्ते यत्किञ्चित् त्वं विजानासि तत् समम्।।
वर्तते भवदादेशः सर्वेषामपि मस्तके । कृपालुनास्ति विदिता सर्वेषां गतिरुत्तमम् ।।
स्वकीयं पादयुगलं निदधात्वाश्रमे भवान् । इत्युक्त्वा स्नेहशिथिलः सञ्जातो मुनिनायकः।।
रामो विधाय प्रणतिं व्यदधाद् गमनं ततः । ऋषिर्धैर्यं समाश्रित्य जनकं निकषाऽऽगमत् ।।
अश्रावयन्महीपालं गुरू रामस्य भारतीः । संयुताः शीलहार्दाभ्यां स्वाभाविकमनोरमाः ।।
अधुना हे महाराज ! तदेव प्रविधीयताम् । धर्मयुक्तं भवेद् येन सर्वेषामेव मङ्गलम् ।।

विवेकवान् बोधनिधिः पवित्रो धीरश्च धर्मेऽस्ति भवान् महीप ! ।

द्वैविध्यनाशाय विना भवन्तं शक्तोऽस्ति कोऽस्मिन् समये जगत्याम् ।। २९१ ।।

जनकः प्रेममग्नोऽभून्निशम्य मुनिभारतीम् । दृष्ट्वा दशां तस्य बोधवैराग्ये रागवर्जिते ।।
स स्नेहशिथिलो जातश्चित्ते चेदं व्यचारयत् । यदत्रागमनं कृत्वा विहितं न मया शुभम् ।।
वसुन्धराधिपो रामं वनं गन्तुं समादिशत् । व्यदधात् स्वयमेवापि प्रियप्रेम प्रमाणितम् ।।
वयमिदानीं विषमं सम्प्रेष्येमान् वनं वनात् । परैष्यामः प्रमुदिता निजबोधप्रशंसया ।।
तापसा मुनयो विप्रा निशम्येदं विलोक्य च । सञ्जाताः प्रेमविवशा विकलाश्च विशेषतः ।।
कृत्वा विचारं कालस्य धृत्वा धैर्यञ्च भूपतिः । भरतं निकषाऽगच्छत् समाजेन समन्वितः ।।
भरतः पुर आगत्य तस्य स्वागतमाचरत् । कालानुरूपं दत्ते स्म विष्टरञ्च मनोरमम् ।।
मिथिलाभूमिपोऽब्रूत हे तात! भरत! त्वया । स्वभावो रघुवीरस्य वर्तते बुद्ध एव च ।।

दो०—राम सत्यब्रत धरमरत, सब कर सीलु-सनेहु।
संकट सहत सकोच बस, कहिअ जो आयसु देहु ॥ २९२ ॥

सुनि, तन पुलकि, नयन भरि बारी। बोले भरतु, धीर धरि भारी ॥
प्रभु ! प्रिय, पूज्य पिता-सम आपू। कुलगुरु-सम-हित माय न बापू ॥
कौसिकादि मुनि, सचिव-समाजू। ग्यान-अंबुनिधि आपुनु आजू ॥
सिसु, सेवकु, आयसु-अनुगामी। जानि मोहि, सिख देइअ स्वामी ! ॥
अेहिं समाज, थल बूझब राउर। मौन, मलिन, मैं बोलब बाउर ॥
छोटे बदन कहउँ बड़ि बाता। छमब, तात ! लखि बाम बिधाता ॥
आगम, निगम, प्रसिद्ध पुराना। सेवाधरमु कठिन जगु जाना ॥
स्वामि-धरम स्वारथहि बिरोधू। बैरु अंध प्रेमहि न प्रबोधू ॥

दो०—राखि राम-रुख, धरमु, ब्रतु, पराधीन मोहि जानि।
सब कें संमत, सर्बहित, करिअ पेमु पहिचानि ॥ २९३ ॥

भरत-बचन सुनि, देखि सुभाऊ। सहित-समाज सराहत राऊ ॥
सुगम, अगम, मृदु, मंजु, कठोरे। अरथु अमित अति, आखर थोरे ॥
ज्यों मुखु-मुकुर मुकुरु निज पानी। गहि न जाइ अस अदभुत बानी ॥
भूप, भरतु, मुनि, सहित-समाजू। गे जहँ बिबुध-कुमुद-द्विजराजू ॥
सुनि सुधि, सोच-बिकल सब लोगा। मनहुँ मीनगन नव-जल-जोगा ॥
देवँ, प्रथम कुलगुर-गति देखी। निरखि बिदेह-सनेह बिसेषी ॥
राम-भगतिमय भरतु निहारे। सुर स्वारथी हहरि हियँ हारे ॥
सब कोउ राम पेममय पेखा। भए अलेख सोच-बस लेखा ॥

दो०—रामु सनेह-सकोच-बस, कह ससोच सुरराजु।
रचहु प्रपंचहि पंच मिलि, नाहिं त भयउ अकाजु ॥ २९४ ॥

सुरन्ह सुमिरि, सारदा सराही। देबि ! देव सरनागत, पाही ॥
फेरि भरत-मति करि निज माया। पालु बिबुध-कुल करि छल-छाया ॥
बिबुध-बिनय सुनि, देबि सयानी। बोली, सुर स्वारथ-जड़ जानी ॥
मो सन कहहु, भरत-मति फेरू। लोचन-सहस न सूझ सुमेरू ॥
बिधि-हरि-हर-माया बड़ि भारी। सोउ न भरत-मति सकइ निहारी ॥
सो मति, मोहि कहत, करु भोरी। चंदिनि कर कि चंडकर चोरी ॥
भरत-हृदयँ सिय-राम-निवासू। तहँ कि तिमिर, जहँ तरनि-प्रकासू ॥
अस कहि, सारद गइ बिधिलोका। बिबुध बिकल, निसि मानहुँ कोका ॥

दो०—सुर स्वारथी, मलीन-मन, कीन्ह कुमंत्र-कुठाटु।
रचि प्रपंच-माया प्रबल, भय, भ्रम, अरति, उचाटु ॥ २९५ ॥

करि कुचालि, सोचत सुरराजू। भरत-हाथ सबु काजु-अकाजू ॥
गए जनकु रघुनाथ-समीपा। सनमाने सब रबिकुल-दीपा ॥
समय, समाज, धरम-अबिरोधा। बोले तब रघुबंस-पुरोधा ॥
जनक-भरत-संबादु सुनाई। भरत-कहाउति कही सुहाई ॥

सत्यव्रतो धर्मरतोऽस्ति रामः समग्रशीलप्रियताभिरक्षः।
सङ्कोचनिघ्नः सहते विपत्तीर् याऽऽज्ञा भवेत् तामनुसृत्य वाच्यम् ॥ २९२ ॥

श्रुत्वा रोमाञ्चिततनुः प्रपूर्याम्भश्च चक्षुषोः। परमं धैर्यमाश्रित्य भरतः समभाषत ॥
प्रभो ! भवान् प्रियः पूज्यः समस्तातेन वर्तते। कुलाचार्येण तुल्यो तु पितरावपि नो हितो ॥
कौशिकाद्यर्षिसचिवसमाजोऽत्रास्ति सङ्गतः। तत्राप्यद्य ज्ञानसिन्धुर्भवानप्यत्र वर्तते ॥
शिशुं सेवारतं शिष्टेरनुयानस्य कारकम्। ज्ञात्वा मां यच्छतान्मह्यमुपदेशं भवान् प्रभो! ॥
अस्मिन् समाजे स्थाने च प्रतिभाष्यो भवान् कथम्। भवाम्यहं मली मौने भाषणे मत्त एव च ॥
लघुना लपनेनाह घच्मि वस्तु महत्तनु। तं तात! मन्तुं क्षमतां ज्ञात्वा वामं विधिं भवान् ॥
वेदशास्त्रपुराणेषु प्रसिद्धं वर्तते त्विदम्। लोकोऽपि वेत्ति यत् सेवाधर्मः कठिनतायुतः ॥
स्वामिधर्मे तथा स्वार्थे विरोधोऽस्ति परस्परम्। वैरमास्ते नेत्रवर्जं प्रेमास्ते बोधवर्जितम् ॥

रामस्य भावं व्रतमेव धर्मं पात्वा च बुद्ध्वा मम निघ्नभावम्।
हितं समेषां समसम्मतं यत् कार्यं समप्रेम च सम्प्रबुध्य ॥ २९३ ॥

भरतस्याकर्ण्य वाचो विलोक्य प्रकृतिं तथा। प्रशंसति स्म भूपस्तं समाजेन समन्वितः ॥
सुगमा अगमा मृद्व्यो मञ्जुलाः कठिना अपि। अत्यल्पाक्षरसंयुक्ता अमितार्थसमन्विताः ॥
मुखच्छाया यथाऽऽदर्श आदर्शो निजपाणिगः। सा तु शक्या ग्रहीतुं न तस्य वाचस्तथाऽद्भुताः ॥
ततो महीपो भरतः मुनिश्च ससमाजकाः। अयुस्तत्राभवद् यत्र सुरकैरवचन्द्रमाः ॥
समाचारममुं श्रुत्वा जनाश्चिन्ताकुलाः समे। नूनं मीनगणा नूत्नजलयोगाकुलाः स्थिताः ॥
पूर्वं सुराः कुलगुरोः पश्यन्ति स्म गतिं तदा। ततः पश्यन्ति स्म हार्दं विशिष्टं मिथिलापतेः ॥
पश्यन्तिस्मापि भरतं रामभक्तिमयं ततः। दृष्ट्वा देवा निराशाक्ताः स्वार्थिनो विकला हृदि ॥
सकलानप्यवैक्षन्त रामप्रेममयान् यदा। अलेखनीयचिन्ताया वशा जाता दिवौकसः ॥

रामोऽस्ति हार्दत्रपयोरधीनश्चिन्तान्वितेन्द्रो वदति स्म चेत्थम्।
सम्मिल्य सर्वैः क्रियतां प्रपञ्चो जातोऽन्यथा कार्यविनाश एव ॥ २९४ ॥

ततः सरस्वतीं स्मृत्वा प्रशंसन्ति स्म तां सुराः। सुरान् सङ्गोपाय देवि ! शरणं समुपागतान् ॥
कृत्वा स्वमायां भरतमनीषां परिवर्तय। तथा कृत्वा छलच्छायां रक्ष वृन्दं दिवौकसाम् ॥
सुराणां प्रार्थनामेतां श्रुत्वा देवी विवेकिनी। स्वार्थाधीनांस्तथा मन्दान् बुद्ध्वा देवानभाषत ॥
परिवर्तयितुं यस्माद् ब्रूथ मां भारतीं धियम्। सहस्रेणापि नेत्राणां यूयं मेरुं न पश्यथ ॥
विधेर्हरेः शिवस्यापि मायाः सन्ति महाबलाः। किन्तु ता अपि नो शक्ता द्रष्टुं भरतशेमुषीम् ॥
परिवर्तयितुं तस्य तां मां वदथ शेमुषीम्। शक्ता चोरयितुं चण्डकरं किं चन्द्रिका क्वचित् ॥
निवासो भरतस्वान्ते सीताया राघवस्य च। तिष्ठेत् किं तत्र तिमिरं यत्र सूर्यः प्रकाशते ॥
सरस्वतीत्थमाभाष्य लोकं याति स्म वेधसः। यान्ति स्म देवा वैकल्यं कोका निट्समये यथा ॥

स्वार्थैकलक्ष्या मलमानसाश्च मन्त्रं कुयन्त्रञ्च सुरा अकुर्वन्।
मायाप्रपञ्चं प्रबलं विधायारत्युद्भ्रमाऽऽभीभयदा अभूवन् ॥ २९५ ॥

कुत्सिताचरणं कृत्वाऽचिन्तयत् पाकशासनः। यत् करे भरतस्य स्तः कार्याकार्ये समात्मके ॥
इतो याति स्म जनको निकषा रघुनायकम्। दीपो मिहिरवंशस्य सकलान् सममानयत् ॥
कालधर्मसमाजानां विरोधेन विवर्जितम्। वचनं प्रयुनक्ति स्म रघुवंशपुरोहितः ॥
श्रावयित्वा विदेहस्य संलापं भरतस्य च। प्रभाषते स्म रुचिरा भरतस्य सरस्वती ॥

तात राम ! जस आयसु देहू । सो सबु करै, मोर मत एहू ॥
सुनि रघुनाथ, जोरि जुग पानी । बोले सत्य, सरल, मृदु बानी ॥
बिद्यमान आपुनि, मिथिलेसू । मोर कहब, सब भाँति भदेसू ॥
राउर - राय - रजायसु होई । राउरि सपथ, सही सिर सोई ॥

दो०—राम-सपथ सुनि, मुनि, जनकु, सकुचे सभा समेत ।
सकल बिलोकत भरत-मुखु, बनइ न ऊतरु देत ॥ २९६ ॥

सभा सकुच - बस भरत निहारी । राम - बंधु, धरि धीरजु भारी ॥
कुसमउ देखि, सनेहु सँभारा । बढ़त बिंधि, जिमि घटज निवारा ॥
सोक कनकलोचन, मति छोनी । हरी, बिमल गुन-गन जग-जोनी ॥
भरत - बिबेक बराहँ बिसाला । अनायास उधरी तेहि काला ॥
करि प्रनामु सब कहँ कर जोरे । रामु, राउ, गुर, साधु निहोरे ॥
छमब आजु अति अनुचित मोरा । कहउँ बदन मृदु, बचन कठोरा ॥
हियँ सुमिरी सारदा सुहाई । मानस तें मुख - पंकज आई ॥
बिमल - बिबेक - धरम - नय - साली । भरत - भारती मंजु मराली ॥

दो०—निरखि बिबेक-बिलोचनन्हि, सिथिल-सनेहँ समाजु ।
करि प्रनामु बोले भरतु, सुमिरि सीय-रघुराजु ॥ २९७ ॥

प्रभु ! पितु, मातु, सुहृद, गुर, स्वामी । पूज्य, परम हित, अंतरजामी ॥
सरल, सुसाहिबु, सील - निधानू । प्रनतपाल, सर्बग्य, सुजानू ॥
समरथ, सरनागत - हितकारी । गुनगाहकु, अवगुन - अघ - हारी ॥
स्वामि ! गोसांइहि-सरिस गोसाईं । मोहि समान मैं साइँ दोहाईं ॥
प्रभु - पितु - बचन मोहबस पेली । आयउँ इहाँ समाजु सकेली ॥
जग भल - पोच, ऊँच अरु नीचू । अमिअ - अमरपद, माहुरु - मीचू ॥
राम - रजाइ मेट मन माहीं । देखा-सुना, कतहुँ कोउ नाहीं ॥
सो मैं सब बिधि कीन्हि ढिठाई । प्रभु मानी, सनेह - सेवकाई ॥

दो०—कृपाँ-भलाईं आपनी, नाथ ! कीन्ह भल मोर ।
दूषन भे भूषन - सरिस, सुजसु चारु चहु ओर ॥ २९८ ॥

राउरि रीति, सुबानि, बड़ाई । जगत - बिदित, निगमागम गाई ॥
कूर, कुटिल, खल, कुमति, कलंकी । नीच, निसील, निरीस, निसंकी ॥
तेउ सुनि, सरन सामुहें आए । सकृत प्रनामु किहें अपनाए ॥
देखि दोष, कबहुँ न उर आने । सुनि गुन, साधु-समाज बखाने ॥
को साहिब, सेवकहि नेवाजी । आपु समाज साज सब साजी ॥
निज करतूति न समुझिअ सपनें । सेवक सकुच - सोचु उर अपनें ॥
सो गोसाइं, नहिं दूसर कोपी । भुजा उठाइ कहउँ, पन रोपी ॥
पसु नाचत, सुक पाठ - प्रबीना । गुन - गति-नट पाठक - आधीना ॥

दो०—यों सुधारि, सनमानि जन, किए साधु - सिरमोर ।
को कृपाल बिनु पालिहै, बिरिदावलि बरजोर ॥ २९९ ॥

हे तात! राम! यद्‌रूपमादेशं सम्प्रदास्यसि। तद्‌रूपमेव सकलाः कुर्वन्त्विति मतं मम ॥
रघुनाथो निशम्येदं करौ कृत्वा पुटाकृती। सरलां मृदुलां सत्यां भाषते स्म सरस्वतीम् ॥
मिथिलेशे भवति च स्थानेऽस्मिन् वर्तमानयोः। मम सम्भाषणं किञ्चित् सर्वथैवास्त्यसाम्प्रतम्॥
भवतो मिथिलेशस्य चाज्ञा या काऽपि मे भवेत्। भवतः शपथं कुर्वे सा सत्यं कधृता भवेत् ॥

ऋषिर्विदेहः शपथं निशम्य रामस्य सङ्कोचयुतौ ससभ्यौ।

समेऽव्यपश्यन् भरताननञ्च कोऽपि स्थितो नोत्तरदानशक्तः॥ २९६॥

सङ्कोचस्य पराधीनामपश्यद् भरतः सभाम्। तदा स बन्धू रामस्य भव्यं धैर्यं समाश्रयत् ॥
कुत्सितं समयं दृष्ट्वा स्नेहं समरुणन्निजम्। यथा विन्ध्यं समरुणद् वृद्धिं यान्तं घटोद्भवः॥
चिन्तात्मको हिरण्याक्षो मतिरूपां वसुन्धराम्। अहरन्निर्मलगुणव्यूहलोकजनिप्रदाम् ॥
भरतस्य विवेकात्मा विशालतनुमान् किरिः। तस्मिन् काले विनाऽऽयासं तस्या उद्धारमाचरत्॥
कृत्वा प्रणामं सर्वेभ्यः साञ्जली व्यदधात् करौ। रामं भूपं गुरुं साधूनपि प्रार्थयते स्म सः ॥
यद्यानुचितं तीव्रं भवन्तो मर्षयन्तु मे। यतो वदाम्याननेन मृदुना निष्ठुरं वचः ॥
ततोऽस्मरत् स हृदये रम्यरूपां सरस्वतीम्। मानसात् सा समागच्छदरविन्दं मुखात्मकम् ॥
विवेकेनाऽमलेनाक्ता धर्मेणापि नयेन सा। मराली मञ्जुरूपाऽऽसीद् भरतस्य सरस्वती ॥

विवेकरूपेक्षणतोऽवलोक्य हार्देन मन्दं निखिलं समाजम्।

कृत्वा प्रणामं भरतोऽभ्यधत्त संस्मृत्य सीतां रघुनायकञ्च॥ २९७॥

प्रभो! भवान् पिता माता मम स्वामी गुरुः सुहृत्। अन्तर्यामी पूजनीयः परमो हितकारकः ॥
रम्येशः सरलस्वार्तनिधानं चरितस्य च। सर्ववेत्ता सुष्ठुबोधस्तथा प्रणतपालकः ॥
शक्तिसम्पन्नतायुक्तः शरणागतमङ्गलः। गुणानां ग्राहको दोषकलुषध्वसकारकः ॥
हे स्वामिन्! वर्तते स्वामी भवानेव भवत्समः। मया समोऽहमेवास्मि स्वामिद्रोहविधायकः ॥
उलङ्घ्य वचनं मोहवशस्तातस्य चेशितुः। अत्राहं प्राप्तवानस्मि कृत्वा सम्भारसङ्ग्रहम् ॥
संसारे साधु चासाधु प्रोन्नतं नीचतायुतम्। अमृतं दैवतपदं गरलं मरणं तथा ॥
यद् राघवेशराजाज्ञां त्यजेन्निजमनस्यपि। तत् किमप्येषु नैवाहं दृष्टवान् श्रुतवानपि ॥
तदहं कृतवानस्मि धृष्टत्वं सर्वरीतिकम्। किन्तु प्रभुर्मन्यते स्म प्रेम सेवकताञ्च तत् ॥

दयाशुभाभ्यां निजसंश्रिताभ्यां शुभं करोति स्म भवान् प्रभो! मे।

दोषा अभूवन् मम भूषणानि रम्यं यशः सर्वत एव चाभूत्॥ २९८॥

पद्धत्या भवदीयायाः सुवाचश्च विशेषता। समग्रविश्वविदिता निगमागमकीर्तिता ॥
कुटिला ये खलाः क्रूराः कुधीयुक्ताः कलङ्किनः। नीचाः शीलेन रहिता निरीशा भयवर्जिताः ॥
शरणं तानपि प्राप्तान् श्रुत्वा सम्मुखमागतान्। कृतानतीनेकदापि स्वकीयान् कुरुते भवान् ॥
दृष्ट्वाऽपि दोषान् हृदये निदधाति कदापि न। तेषां गुणानपि श्रुत्वा सद्‌वृन्दे नैव गायति ॥
कोऽन्यो दासदयाकर्ता वर्तते प्रभुरीदृशः। सज्जां सर्वाञ्च सम्भारं स्वयमेव करोति यः ॥
निजां कदापि स्वप्नेऽपि न चिन्तयति यः कृतिम्। सङ्कोची नु भवेद् दास इति धत्ते स्वचेतसि ॥
न वर्ततेऽन्यो भवतः स कोऽपि प्रभुरीदृशः। भुजावुत्थाप्य वच्मीदं निश्चयेन समेन च ॥
नृत्यन्ति पशवः कीराः पाठदक्षा भवन्ति च। भवतस्तद्‌गतिगुणौ नटपाठकयोर्वशौ ॥

इत्थं सुसंशोध्य जनान् समर्च्य व्यधत्त तान् साधुशिरोमणींश्च।

बिना कृपालुं परिपातु कोऽन्यो हठेन साकं विरुदावलिं स्वाम्॥ २९९॥

सोक, सनेहँ कि बाल - सुभाएँ। आयउँ लाइ रजायसु बाएँ ॥
तबहुँ कृपाल, हेरि निज ओरा। सबहि भाँति भल मानेउ मोरा ॥
देखेउँ पाय सुमंगल - मूला। जानेउँ, स्वामि सहज अनुकूला ॥
बड़ें समाज बिलोकेउँ भागू। बड़ीं चूक साहिब - अनुरागू ॥
कृपा, अनुग्रहु अंगु अघाई। कीन्हि कृपानिधि सब अधिकाई ॥
राखा मोर दुलार गोसाईं। अपनें सील, सुभायँ, भलाईं ॥
नाथ ! निपट मैं कीन्हि ढिठाई। स्वामि - समाज सकोच बिहाई ॥
अबिनय, बिनय, जथारुचि बानी। छमिहि देउ ! अति आरति जानी ॥

दो०—सुहृद, सुजान, सुसाहिबहि, बहुत कहब बड़ि खोरि।
आयसु देइअ, देव ! अब, सबइ सुधारी मोरि ॥ ३०० ॥

प्रभु - पद - पदुम - पराग दोहाई। सत्य - सुकृत - सुख - सीवँ सुहाई ॥
सो करि, कहउँ हिए अपने की। रुचि जागत - सोवत - सपने की ॥
सहज सनेहँ स्वामि - सेवकाई। स्वारथ, छल, फल चारि बिहाई ॥
अग्या-सम न सुसाहिब - सेवा। सो प्रसादु, जन पावै, देवा ! ॥
अस कहि, प्रेम - बिबस भए भारी। पुलक सरीर, बिलोचन बारी ॥
प्रभु - पद - कमल गहे अकुलाई। समउ, सनेहु, न सो कहि जाई ॥
कृपासिंधु सनमानि सुबानी। बैठाए समीप गहि पानी ॥
भरत - बिनय सुनि, देखि सुभाऊ। सिथिल - सनेहँ सभा, रघुराऊ ॥

छं०—रघुराज सिथिल - सनेहँ साधु, समाज, मुनि, मिथिलाधनी।
मन महुँ सराहत भरत-भायप-भगति की महिमा घनी ॥
भरतहि प्रसंसत बिबुध बरषत, सुमन, मानस-मलिन से।
तुलसी, बिकल सब लोग सुनि, सकुचे निसागम नलिन से ॥

सो०—देखि दुखारी - दीन, दुहु समाज नर - नारि सब।
मघवा महा मलीन, मुए मारि मंगल चहत ॥ ३०१ ॥

कपट - कुचालि - सीवँ सुरराजू। पर-अकाज-प्रिय, आपन काजू ॥
काक - समान पाकरिपु - रीती। छली, मलीन, कतहुँ न प्रतीती ॥
प्रथम कुमत करि, कपटु सँकेला। सो उचाटु, सब कें सिर मेला ॥
सुरमायाँ सब लोग बिमोहे। राम-प्रेम अतिसय न बिछोहे ॥
भय-उचाट-बस, मन थिर नाहीं। छन बन-रुचि, छन सदन सोहाहीं ॥
दुबिध मनोगति प्रजा दुखारी। सरित - सिंधु - संगम जनु बारी ॥
दुचित, कतहुँ परितोषु न लहहीं। एक-एक सन मरमु न कहहीं ॥
लखि, हियँ हँसि, कह कृपानिधानू। सरिस स्वान, मघवान, जुबानू ॥

दो०—भरतु, जनकु, मुनिजन, सचिव, साधु-सचेत बिहाइ।
लागि देवमाया सबहि, जथाजोगु जनु पाइ ॥ ३०२ ॥

कृपासिंधु, लखि लोग दुखारे। निज सनेहँ, सुरपति - छल भारे ॥
सभा, राउ, गुर, महिसुर, मंत्री। भरत-भगति सब कै मति जंत्री ॥

चिन्तया वा प्रियत्वेन प्रकृत्या बालकस्य वा। भवदाज्ञां वामभागे विधायाहमुपागतः ॥
तथापि समवालोक्य चानुकम्पामयो भवान्। मामकीनं मन्यते स्म प्रकारैः सकलैः शिवम् ॥
मञ्जुलानां मङ्गलानां मूलं पादौ व्यलोकयम्। स्वाभाविकानुकूलञ्च स्वामिनं समवेदिषम् ॥
महत्यस्मिन् समाजे स्वं भागधेयं व्यलोकयम्। यन्महत्यपराधेऽपि प्रेमास्ते स्वामिनो मयि ॥
साङ्गौ च तृप्तिपर्यन्तावनुकम्पाप्रसादकौ। अधिकं सर्वमन्यच्च विधत्ते स्म कृपानिधिः ॥
गोपायति स्म प्रियतां मामकीनामधीश्वरः। स्वभावरम्यवृत्तैश्च भद्रेणापि निजाश्रितैः ॥
हे नाथ! सर्वथैवाहं कृतवानस्मि धृष्टताम्। सङ्कोचं सम्परित्यज्य समाजस्य तथेशितुः ॥
नम्रतानम्रतावाचं वदामि स्म यथारुचि। परमार्तं परिज्ञाय सम्मर्षयतु मां भवान् ॥

स्वीशं सुबुद्धि सुहृदं प्रति स्वा बहूक्तिरास्ते पृथुरूपदोषः।
ततोऽधुनाऽऽज्ञेश! वितीर्यतां मे त्वशोधि सर्वं भवता मदीयम् ॥ ३०० ॥

पादरूपसरोजन्मरजसः शपथः प्रभोः। सत्यपुण्यसुसौख्यानां सीमा मञ्जुलरूपिणी ॥
तमप्यहं संविधाय वदामि निजचेतसः। रुचिं जाग्रत्स्वप्ननिद्रादशास्थितिसमन्विताम् ॥
स्वभावसिद्धप्रियताविहितं सेवनं प्रभोः। विहाय स्वार्थकपटे फलान्यब्धिसमानि च ॥
स्वीशस्य नापरा सेवा तदाज्ञापालनोपमा। प्रसादमाज्ञारूपं तं प्राप्नुयात् सेवकः प्रभो! ॥
इत्याभाष्य स सञ्जातः परमं प्रियतावशः। रोमाञ्चिता तनुस्तस्य लोचने वारिपूरिते ॥
गृह्णाति स्म प्रभोः पादौ भूत्वा वैकल्यसंयुतः। प्रवक्तुं नैव शक्येते स कालः प्रियता च सा ॥
सुगिरा मानयित्वा तमनुकम्पापयोनिधिः। समुपावेशयत् पार्श्वे गृहीत्वा तस्य दोर्युगम् ॥
भरतस्याकर्ण्य वीक्ष्य प्रार्थनां प्रकृतिं तथा। स्नेहेन शिथिलौ जातौ सभा रघुपतिस्तथा ॥

सभेऽपि मान्द्यसंयुताः प्रियत्वतोऽभवंस्तदा सतां व्रजो विदेहराट् तपस्विनो रघूत्तमः।
ततोऽस्तुवन् मनस्सु ते सुबन्धुताञ्च भारतीं विशेषतां घनाकृतिं तदीयभक्तिसङ्गताम् ॥
सुराश्च केकयात्मजातनूद्भवस्तुतौ रता मलाक्त चेतसः सुमन्त्रजस्य वर्षमाचरन्।
तुलस्यभाषताखिला जना निशम्य विक्लवाः क्षपाऽऽगतेः सरोरुहव्रजा इवाऽविकासिनः ॥

समान् वीक्ष्य दीनांस्तथा दुःखयुक्तान् द्वयोर्वृन्दयोः पूरुषान् योषितश्च।
परम्लानतावान् मरुत्वान् मृतांस्तान् पुनर्मारयित्वा शुभं वाञ्छति स्म ॥ ३०१ ॥

कपटस्य कुचक्रस्य सीमा सुमनसां पतिः। वर्तते रुचिते तस्मै परहानिस्वमङ्गले ॥
करटेन समानास्ति रीतिः पत्युर्दिवौकसाम्। कस्मिन्नपि न विश्वासं करोति स मली छली ॥
प्रथमं कुमतं कृत्वा सच्छलं सममेलयत्। ततः समेषां शीर्षेषु तदुद्भ्रममपातयत् ॥
सुमनोमायया लोकान् सकलानप्यमोहयत्। किन्तु रामगतप्रेम्णस्तेऽधिकं न वियोजिताः ॥
भयोद्भ्रमवशं चेतः स्थिरं कस्यापि नाभवत्। अभूतां रुचिते तेभ्यः क्षणेऽरण्यं क्षणे गृहम् ॥
जना जाता दुःखयुक्ता द्वैविध्येन मनोगतेः। नद्युदन्वत्सङ्गमस्य वारि क्षुब्धमभूद् ध्रुवम् ॥
अर्थद्वयाक्तचित्तास्ते परितुष्टा न कुत्रचित्। रहस्यमपि ते स्वीयं नाभाषन्त परस्परम् ॥
दशां वीक्ष्य विहस्यापि हृद्यवोचत् कृपानिधिः। मघवा श्वा युवा चैव वर्तन्ते समतान्विताः ॥

मुनीनमात्यान् भरतं विदेहं विहाय साधूनपि बोधयुक्तान्।
व्याप्नोत् समानप्यमृताशमाया तदा यथायोग्यमवाप्य लोकान् ॥ ३०२ ॥

कृपारत्नाकरोऽपश्यज्जनान् दुःखसमन्वितान्। स्वकीयेन प्रियत्वेन परव्याजेन वज्रिणः ॥
गुरोः सभाया नृपतेर्विप्राणां मन्त्रिणामपि। मतिं समेषां भरतभक्तिः सम्पर्यकीलयत् ॥

रामहि चितवत चित्रलिखे से। सकुचत बोलत, बचन सिखे से ॥
भरत-प्रीति-नति-बिनय-बड़ाई। सुनत सुखद, बरनत कठिनाई ॥
जासु बिलोकि भगति-लवलेसू। प्रेम-मगन मुनिगन, मिथिलेसू ॥
महिमा तासु कहै किमि तुलसी। भगति सुभायँ, सुमति हियँ हुलसी ॥
आपु छोटि, महिमा बड़ि जानी। कबिकुल-कानि मानि सकुचानी ॥
कहि न सकति गुन, रुचि अधिकाई। मति-गति, बाल-बचन की नाईं ॥

दो०—भरत बिमल जसु बिमल बिधु, सुमति चकोरकुमारि।
उदित बिमल-जन-हृदय नभ, ऐकटक रही निहारि ॥ ३०३ ॥

भरत-सुभाउ न सुगम निगमहूँ। लघु-मति-चापलता, कबि छमहूँ ॥
कहत-सुनत, सति भाउ भरत को। सीय-राम-पद होइ न रत को ॥
सुमिरत भरतहि, प्रेमु राम को। जेहि न सुलभु, तेहि सरिस बाम को ॥
देखि, दयाल, दसा सबही की। राम-सुजान, जानि जन-जी की ॥
धरमधुरीन, धीर, नय-नागर। सत्य-सनेह-सील-सुख-सागर ॥
देसु, कालु, लखि समउ, समाजू। नीति-प्रीति-पालक रघुराजू ॥
बोले बचन, बानि-सरबसु से। हित परिनाम, सुनत ससि-रसु-से ॥
तात भरत ! तुम्ह धरम-धुरीना। लोक बेद-बिद, प्रेम-प्रबीना ॥

दो०—करम-बचन-मानस बिमल, तुम्ह समान तुम्ह तात !।
गुरसमाज, लघु-बंधु-गुन, कुसमयँ किमि कहि जात ॥ ३०४ ॥

जानहु तात ! तरनि-कुल-रीती। सत्यसंध-पितु-कीरति, प्रीती ॥
समउ, समाजु, लाज गुरजन की। उदासीन, हित, अनहित मन की ॥
तुम्हहि बिदित सबही कर करमू। आपन-मोर, परम हित, धरमू ॥
मोहि सब भाँति भरोस तुम्हारा। तदपि कहउँ अवसर-अनुसारा ॥
तात ! तात-बिनु बात हमारी। केवल गुरकुल-कृपाँ सँभारी ॥
नतरु प्रजा, परिजन, परिवारू। हमहि-सहित सबु होत खुआरू ॥
जौं बिनु-अवसर अथवँ दिनेसू। जग केहि कहहु, न होइ कलेसू ॥
तस उतपातु, तात ! बिधि कीन्हा। मुनि, मिथिलेस राखि सबु लीन्हा ॥

दो०—राजकाज, सब लाज, पति, धरम, धरनि, धन, धाम।
गुर-प्रभाउ पालिहि सबहि, भल होइहि परिनाम ॥ ३०५ ॥

सहित-समाज तुम्हार, हमारा। घर, बन, गुर-प्रसाद रखवारा ॥
मातु-पिता-गुर-स्वामि-निदेसू। सकल धरम-धरनीधर सेसू ॥
सो तुम्ह करहु, करावहु मोहू। तात ! तरनिकुल-पालक होहू ॥
साधक एक सकल सिधि-देनी। कीरति, सुगति, भूतिमय बेनी ॥
सो बिचारि सहि संकटु भारी। करहु प्रजा-परिवारु सुखारी ॥
बाँटी बिपति सबहि मोहि भाई। तुम्हहि अवधि-भरि बड़ि कठिनाई ॥
जानि तुम्हहि मृदु, कहउँ कठोरा। कुसमयँ तात ! न अनुचित मोरा ॥
होहिं कुठायँ सुबंधु सहाए। ओड़िअहिं हाथ असनिहु के घाए ॥

दो०—सेवक कर, पद, नयन से, मुख सो साहिबु होइ।
तुलसी, प्रीति कि रीति सुनि, सुकबि सराहहिं सोइ ॥ ३०६ ॥

वीक्षन्ते स्म समे रामं ते चित्रलिखिता इव ।सङ्कोचिनो वदन्ति स्म पाठिता इव भारतीः ।।
प्रीतिर्नतिः प्रार्थना च भरतस्य विशेषता । सुखप्रदाः श्रूयमाणाः प्रवक्तुं कठिनाः परम् ।।
यदाश्रययुजो भक्तेर्वीक्ष्य लेशं परं लघु । प्रेममग्ना मुनिगणाः सञ्जाता जनकस्तथा ।।
माहात्म्यं तस्य तुलसीदासो रीत्या कया वदेत् ।तद्भक्तिसुविचाराभ्यां सुधीरुल्लासिनी हृदि ।।
सा स्वां स्वल्पां परिज्ञाय माहात्म्यं विपुलं तथा ।सङ्कोचयुक्ता सञ्जाता मत्वा कविपरम्पराम् ।।
गुणेष्वतिरुचिस्तस्या वक्तुं शक्ता न सा तु तान् । कवेर्मतेर्गतिर्जाता बालस्योक्त्या समा ततः ।।

शुक्लं यशो ग्लौर्भरतस्य शुक्लश्चकोरकन्या सुमतिः कवेश्च ।
शुक्लेऽम्बरे भक्तहृदात्मके तं प्राप्तोदयं प्रैक्षत निर्निमेषम् ।। ३०३ ।।

स्वभावः कैकयीसूनोर्न वेदसुगमः स्थितः । क्षमन्तां कवयस्तस्माच्चापल्यं मेऽल्पसंविदः।।
वदतः शृण्वतो रम्यं भावं भरतसंश्रितम् । को भवेन्न रतः सीतारघुनाथपदद्वये ।।
भरतस्य स्मृतौ सत्यां हार्दं रघुकुलेशितुः । न यस्य सुलभं तेन समः को भाग्यवर्जितः ।।
दयालुः समवालोक्य समेषामपि तां दशाम् । रामः सुबोध आबुध्य जनस्य हृदयं तथा ।।
नीतिविज्ञानसम्पन्नो धीरो धर्मधुरन्धरः ।प्रीतेः सत्यस्य शीलस्य सुखस्यापि पयोनिधिः ।।
देशं कालं समालोक्य समाजावसरौ तथा । अधीशो रघुवंशस्य नीतेः प्रीतेश्च पालकः ।।
सर्वस्वानि ध्रुवं वाचो वचनान्युदचारयत् । परिणामे शङ्कराणि समानीन्दुरसेन च ।।
वर्तसे त्वं भरत ! हे तात ! धर्मधुरन्धरः । वेत्ता लोकस्य वेदानां प्रियत्वे निपुणस्तथा ।।

मलेन हीनः कृतिवाङ्मनोभिर् हे तात ! आस्से सदृशस्त्वया त्वम् ।
वृन्दे गुरूणां विषमे च काले कथं लघुभ्रातृगुणाः सुभाष्याः ।। ३०४ ।।

जानासि तात ! तरणेरन्ववायस्य पद्धतिम् । सत्यप्रतिज्ञायुक्तस्य कीर्तिं प्रीतिं तथा पितुः ।।
कालं सधर्मिनिकरं तथा गुरुजनत्रपाम् । भावं चित्तस्य मध्यस्थभद्रकृद्विद्विषामपि ।।
सर्वेषामपि कर्तव्यं विदितं वर्त्तते तव ।तथास्ति विदितो धर्मः स्वस्य मे च हितः परः।।
सर्वप्रकारो विश्वासस्तव मे वर्त्तते तथा । तथापि वच्म्यहं किञ्चिदनुसारमनेहसः ।।
अस्माकमर्थो हे तात ! गते जननदायके । केवलं गुरुवंशस्य कृपयैवास्ति साधितः ।।
नो चेत् प्रजाः परिजनाः परिवारास्तथैव च । अस्माभिः सहिता नाशं व्रजेयुः सकला अपि ।।
अस्त व्रजद् दिनाधीशो विनवावसरं यदि । वद तर्हि भवेत् को न संसारे क्लेशसंयुतः ।।
तेनैव तुल्समुत्पातं कृतवान् वर्तते विधिः । परं मुनिविदेहेशौ सकलं समरक्षताम् ।।

राज्यस्य कार्यं सकलं त्रपाञ्च धर्मादरौ द्रव्यमहीगृहाणि ।
तेजो गुरोः पास्यति सर्वमेव भद्रं भविष्यत्यपि पाककाले ।। ३०५ ।।

संयुक्तयोः समाजेन वर्तते तव मे तथा । निकेतने च विपिने रक्षकोऽनुग्रहो गुरोः ।।
आज्ञायाः पालनं मातुः पितुर्गुर्वीशयोस्तथा । समग्रधर्मधरणीधरः पन्नगनायकः ।।
तत् स्वयं तन् निर्वह त्वं निर्वाहय मयाऽपि तत् । भव हे तात ! तरणेरन्ववायस्य पालकः ।।
एकमेतत् साधकाय सर्वसिद्धिप्रदायकम् । त्रिवेणी कीर्तिसम्पत्तिसुरम्यगतिरूपकम् ।।
विचारं तस्य कृत्वा त्व सोढ्वा तीव्रास्तथाऽऽपदः । विधेहि सुखसंयुक्तान् प्रजा अपि कुटुम्बिनः ।।
विभक्ता विहिताः सर्वैर्हे बन्धो ! विपदो मम । किन्तु तीव्रा विपत्तिस्ते वर्ततेऽवधिसीमिता ।।
विज्ञायापि मृदुं त्वाऽहं वदामि कठिनं वचः । वर्ततेऽनुचितं नैव कुकालेऽस्मिन् कृते मम ।।
भवन्ति कुत्सिते स्थाने सहाया रम्यबान्धवाः । हस्तैरेवावरोध्यन्ते घाता वज्रोद्भवा अपि ।।

सेवारताः पादकराक्षितुल्या भवेयुरीशाश्च मुखैः समानाः ।
तुलस्यवोचत् कवयो महान्तः श्रुत्वेति गायन्ति सुहार्दरीतिम् ।। ३०६ ।।

सभा सकल, सुनि रघुबर-बानी। प्रेम-पयोधि-अमिअँ जनु सानी॥
सिथिल समाज सनेह-समाधी। देखि दसा चुप सारद साधी॥
भरतहि भयउ परम संतोषू। सनमुख स्वामि, बिमुख दुख-दोषू॥
मुख प्रसन्न, मन मिटा बिषादू। भा जनु गूँगेहि गिरा-प्रसादू॥
कीन्ह सप्रेम प्रनामु बहोरी। बोले पानि-पंकरुह जोरी॥
नाथ! भयउ सुखु साथ गए को। लहेउँ लाहु जग जनमु भए को॥
अब कृपाल! जस आयसु होई। करौं सीस धरि, सादर सोई॥
सो अवलंब देव! मोहि देई। अवधि पारु पावौं जेहि सेई॥

दो०—देव! देव-अभिषेक हित, गुर-अनुसासनु पाइ।
आनेउँ सब तीरथ-सलिलु, तेहि कहँ काह रजाइ॥ ३०७॥

एकु मनोरथु बड़ मन माहीं। सभयँ, सकोच, जात कहि नाहीं॥
कहहु तात! प्रभु-आयसु पाई। बोले, बानि सनेह-सुहाई॥
चित्रकूट सुचि थल, तीरथ, बन। खग, मृग, सर, सरि, निर्झर, गिरिगन॥
प्रभु-पद-अंकित-अवनि बिसेषी। आयसु होइ, त आवौं देखी॥
अवसि अत्रि-आयसु सिर धरहू। तात बिगतभय कानन चरहू॥
मुनि-प्रसाद बनु मंगलदाता। पावन, परम सुहावन, भ्राता॥
रिषिनायकु जहँ आयसु देहीं। राखेहु तीरथ-जलु, थल तेहीं॥
सुनि प्रभु-बचन, भरत सुखु पावा। मुनि-पद-कमल, मुदित सिरु नावा॥

दो०—भरत-राम-संबादु सुनि, सकल सुमंगल-मूल।
सुर स्वारथी सराहि कुल, बरषत सुरतरु-फूल॥ ३०८॥

धन्य भरत, जय राम गोसाईं। कहत देव हरषत बरिआईं॥
मुनि, मिथिलेस, सभाँ, सब काहू। भरत-बचन सुनि, भयउ उछाहू॥
भरत-राम-गुन-ग्राम सनेहू। पुलकि प्रसंसत राउ बिदेहू॥
सेवक-स्वामि-सुभाउ सुहावन। नेमु-पेमु, अति पावन-पावन॥
मति-अनुसार सराहन लागे। सचिव, सभासद सब अनुरागे॥
सुनि-सुनि राम-भरत-संबादू। दुहु समाज-हियँ हरषु-बिषादू॥
राम-मातु, दुखु-सुखु-सम जानी। कहि गुन, राम प्रबोधीं रानी॥
एक कहहिं रघुबीर-बड़ाई। एक सराहत भरत-भलाई॥

दो०—अत्रि कहेउ तब भरत सन, सैल समीप सुकूप।
राखिअ तीरथ तोय तहँ, पावन अमिअ अनूप॥ ३०९॥

भरत, अत्रि-अनुसासन पाई। जल-भाजन सब दिए चलाई॥
सानुज आपु, अत्रि मुनि, साधू। सहित गए जहँ कूप अगाधू॥
पावन पाथ, पुन्यथल राखा। प्रमुदित प्रेम, अत्रि अस भाषा॥
तात! अनादि सिद्ध थल एहू। लोपेउ काल, बिदित नहिं केहू॥
तब सेवकन्ह सरस थलु देखा। कीन्ह सुजल-हित कूप बिसेषा॥
बिधि-बस भयउ बिस्व-उपकारू। सुगम, अगम अति धरम-बिचारू॥
भरतकूप अब कहिहहिं लोगा। अति पावन तीरथ जल-जोगा॥
प्रेम-सनेम निमज्जत प्रानी। होइहहिं बिमल करम-मन-बानी॥

रघूत्तमस्य वचनं निशम्य सकला सभा । पीयूषेण सुसंसिक्तं प्रेमपाथोनिधेर्ध्रुवम् ॥
शिथिलोऽभूत् समाजश्च सर्वे स्नेहसमाधिगाः । विलोक्येमां दशां मौनं श्रयति स्म सरस्वती ॥
सन्तोषं परमं प्राप्नोत् कैकेयीतनुसम्भवः । पराङ्मुखा दुःखदोषा नायके सम्मुखे सति ॥
प्रसन्नं तस्य वदनं विषादो नाशमव्रजत् । नूनं मूके जायते स्म वागीश्वर्या अनुग्रहः ॥
प्रणामं विदधाति स्म स पुनः प्रेमसंयुतम् । करारविन्दे संयोज्य प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
हे नाथ! सहयानस्य सुखं सम्प्राप्तवानहम् । लोके जातस्य जनुषो लाभञ्च समवाप्तवान् ॥
कृपालो! यादृगधुना निर्देशो मे भविष्यति । करिष्यामि तमेवाहं सादरं न्यस्य मस्तके ॥
भवान् ददातु हे देव! मह्यं तदवलम्बनम् । अवधेः पारमाप्स्यामि यस्य सम्पाद्य सेवनम् ॥

सम्प्राप्य हे नाथ! गुरोरनुज्ञां नाथाभिषेकस्य कृते मया यत् ।
आनीतमास्तेऽखिलतीर्थपाथः काऽऽज्ञा नराणामधिपस्य तस्मै ॥ ३०७ ॥

महान् मनोरथश्चैको वर्तते मम मानसे । निगद्यते नैव वाचा भीतेः सङ्कोचतश्च यः ॥
तात! ब्रूहीति देवस्य शासनं समवाप्य सः । भारतीं प्रयुनक्ति स्म स्नेहमञ्जुकलेवराम् ॥
शुचीनि चित्रकूटस्य स्थलतीर्थवनान्यपि । खगान् मृगान् निर्झरिणीनिर्झरान् सरसीर्गिरीन् ॥
विशेषरूपतो भूमिमधीशचरणाङ्किताम् । समालोक्य गमिष्यामि निर्देशो वर्तते यदि ॥
रामोऽब्रूतावश्यमत्रेराज्ञां स्थापय मस्तके । वने विचरणं तात! कुरु भीतिविवर्जितः ॥
मुनेरनुग्रहाद् भद्रदायकं वर्तते वनम् । परमं पावनं बन्धो! रम्यशोभासमन्वितम् ॥
मुनीनां नायको यस्मिन् निर्देशमपि दास्यति । तस्मिन्नेव स्थले तीर्थपानीयस्थापनं कुरु ॥
निशम्य वाचं देवस्य भरतः सुखमाप्तवान् । मुदितोऽनमयच्छीर्षं मुनेः पादारविन्दयोः ॥

श्रुत्वाभिलाषं भरतस्य तद्वद् रामस्य चाशेषसुभद्रमूलम् ।
स्वार्थाः सुरा अर्ककुलं प्रशस्य चावर्षयन् कल्पतरोः सुमानि ॥ ३०८ ॥

धन्योऽस्ति भरतो रामो जयतादधिनायकः । इति प्रोच्याभवन् हृष्टा बलपूर्वं दिवौकसः ॥
मुनिर्विदेहभूपालः समितिः सकला अपि । भरतस्य गिरं श्रुत्वा समुत्साहयुजोऽभवन् ॥
गुणग्रामं तथा स्नेहं भरतार्ककुलेशयोः । रोमाञ्चयुक्तः प्राशंसद् विदेहो वसुधाधिपः ॥
यत् सेवकस्य चेशस्य स्वभावोऽस्ति सुशोभनः । एतयोः प्रेमनियमौ पावनेष्वतिपावनौ ॥
अनुसारं निजमतेरारभन्त प्रशंसनम् । सचिवाः समितिस्थाश्च सकला अनुरागिणः ॥
श्रुत्वा श्रुत्वा च संवादं रामस्य भरतस्य च । आस्तां चित्ते मोददुःखे द्वयोरपि समाजयोः ॥
सुखदुःखे समे ज्ञात्वा माता रघुकुलेशितुः । राज्ञीर्बोधयति स्मैव गुणान् प्रोच्य तमाश्रितान् ॥
केचिन्महत्तां प्राशंसन् रघुवंशशिरोमणेः । प्रशंसन्ति स्म सद्भावमपरे भरताश्रितम् ॥

अब्रूत चात्रिर्भरतं ततो यद् रम्योऽस्ति कूपो निकषा महीध्रम् ।
तत्रैव संस्थापय तीर्थतोयं पूतं सुधारूपमसाम्ययुक्तम् ॥ ३०९ ॥

आदेशं समवाप्यात्रेः कैकेयीतनुसम्भवः । प्रास्थापयत् समग्राणि भाजनानि तदम्भसाम् ॥
अनुजेनात्रिमुनिना तापसैरपरैः स्वयम् । संयुतस्तत्र याति स्म यत्रागाधोऽभवत् प्रहिः ॥
पूण्ये स्थलेऽस्थापयच्च पावनं सर्वतोमुखम् । अत्रिः प्रेमप्रमुदितस्तत इत्थमभाषत ॥
अनादिसिद्धं हे तात! सत्तायुक्तमिदं स्थलम् । लुप्तं कालक्रमात् किन्तु कस्यापि विदितं न तत् ॥
आलोकन्ते स्म सरसं स्थलं सेवारतास्ततः । सुजलस्य कृतेऽकुर्वन् कूपं वैशिष्ट्यसंयुतम् ॥
इत्थं विश्वस्योपकारो दैवयोगादजायत । अतीव दुर्गमो धर्मविचारः सुगमोऽभवत् ॥
कथयिष्यन्ति भरतकूपमेतमितो जनाः । तीर्थपानीयसंयोगाज्जातोऽयमतिपावनः ॥
सप्रेम नियमेनास्मिन् स्नानेन तनुधारिणः । मलमुक्ता भविष्यन्ति कर्मणा मनसा गिरा ॥

दो०—कहत कूप-महिमा सकल, गए जहाँ रघुराउ।
अत्रि सुनायउ रघुबरहि, तीरथ-पुन्य-प्रभाउ ॥ ३१० ॥

कहत धरम-इतिहास सप्रीती। भयउ भोरु, निसि सो सुख बीती ॥
नित्य निबाहि भरत दोउ भाई। राम-अत्रि-गुर-आयसु पाई ॥
सहित-समाज, साज सब सादें। चले राम-बन अटन पयादें ॥
कोमल चरन चलत बिनु-पनहीं। भइ मृदु भूमि, सकुचि मन-मनहीं ॥
कुस, कंटक, काँकरीं, कुराईं। कटुक, कठोर, कुबस्तु दुराईं ॥
महि, मंजुल-मृदु मारग कीन्हें। बहत समीर त्रिबिध सुख लीन्हें ॥
सुमन बरषि सुर, घन करि छाहीं। बिटप फूलि, फलि, तृन मृदुताहीं ॥
मृग बिलोकि, खग बोलि सुबानी। सेवहिं सकल, राम-प्रिय जानी ॥

दो०—सुलभ सिद्धि सब प्राकृतहु, राम कहत जमुहात।
राम प्रान प्रिय भरत कहुँ, यह न होइ बड़ि बात ॥ ३११ ॥

ऐहि बिधि भरतु फिरत बन माहीं। नेमु-प्रेमु लखि, मुनि सकुचाहीं ॥
पुन्य जलाश्रय भूमि-बिभागा। खग, मृग, तरु, तृन, गिरि, बन, बागा ॥
चारु, बिचित्र, पबित्र बिसेषी। बूझत भरतु, दिब्य सब देखी ॥
सुनि, मन मुदित, कहत रिषिराऊ। हेतु, नाम, गुन, पुन्य-प्रभाऊ ॥
कतहुँ निमज्जन, कतहुँ प्रनामा। कतहुँ बिलोकत मन अभिरामा ॥
कतहुँ बैठि मुनि-आयसु पाई। सुमिरत सीय-सहित दोउ भाई ॥
देखि सुभाउ, सनेहु, सुसेवा। देहिं असीस मुदित बन-देवा ॥
फिरहिं, गएँ दिनु पहर अढ़ाई। प्रभु-पद-कमल बिलोकहिं आई ॥

दो०—देखे थल-तीरथ सकल, भरत पाँच दिन माझ।
कहत-सुनत हरि-हर-सुजसु, गयउ दिवसु, भइ साँझ ॥ ३१२ ॥

भोर न्हाइ, सबु जुरा समाजू। भरत, भूमिसुर, तेरहुति-राजू ॥
भल दिन आजु, जानि मन माहीं। रामु कृपाल, कहत सकुचाहीं ॥
गुर, नृप, भरत, सभा अवलोकी। सकुचि राम, फिरि अवनि बिलोकी ॥
सील सराहि, सभा सब सोची। कहुँ न राम-सम स्वामि सँकोची ॥
भरत सुजान, राम-रुख देखी। उठि सप्रेम, धरि धीर बिसेषी ॥
करि दंडवत, कहत कर जोरी। राखीं नाथ ! सकल रुचि मोरी ॥
मोहि लगि सहेउ सबहिं संतापू। बहुत भाँति दुखु पावा आपू ॥
अब गोसाइँ ! मोहि देउ रजाई। सेवौं अवध, अवधि-भरि जाई ॥

दो०—जेहिं उपाय पुनि पाय जनु, देखै दीनदयाल ! ।
सो सिख देइअ अवधि लगि, कोसलपाल कृपाल ! ॥ ३१३ ॥

पुरजन, परिजन, प्रजा गोसाईं। सब सुचि, सरस, सनेहँ, सगाईं ॥
राउर बदि, भल भव-दुख-दाहू। प्रभु-बिनु बादि परम-पद-लाहू ॥
स्वामि सुजानु, जानि सब ही की। रुचि लालसा रहनि जन-जी की ॥
प्रनतपालु पालिहि सब काहू। देउ दुहू दिसि ओर निबाहू ॥

कूपस्य माहात्म्यमिदं वदन्तः सर्वेऽगमन् यत्र पती रघूणाम् ।
रघूत्तमं श्रावयति स्म चात्रिस्तीर्थोद्भवं पुण्यमपि प्रभावम् ।। ३१० ।।

इतिहासं कथयतां सहार्दं धर्मसङ्गतम् । प्रातःकालो जायते स्म सुखं याता च सा क्षपा ।।
बन्धू कृत्वा नित्यकर्म भरतारिनिषूदनौ । आदेशं समनुप्राप्य रामस्यात्रेर्गुरोरपि ।।
संयुतौ साधुसज्जाभिः समाजेन समन्वितौ । पादयानावचलतां रामस्य विपिनेऽटितुम् ।।
मृदुपादौ गच्छतः स्म पादत्राणैर्विनैव तां । सङ्कोचिनी चित्त एव मृद्वी जाता ततो धरा ।।
उपलान् कण्टकान् दर्भान् सन्धिभागांस्तथा निजान् । निगूह्य कुत्सिततनून् दृढानर्थान् कटूनपि ।।
वसुन्धरा करोति स्म सरणीर्मृदुमंञ्जुलाः । वाति स्म पवनो भेदत्रयवान् सुखदायकः ।।
सुराः प्रवर्ष्य पुष्पाणि कृत्वा छायां बलाहकाः । पुष्पैः फलैश्च तरवो मार्दवेन तृणानि च ।।
मृगा विलोकनेनैव खगा उच्चार्य सद्गिरम् । रामप्रियौ तौ विज्ञाय सेवन्ते स्म समान्यपि ।।

सर्वापि सिद्धिः सुलभा समेभ्यः सरामवाग्जृम्भणमध्यमेभ्यः ।
रामासुहार्दाय विशेषरूपं वस्त्वस्ति किञ्चिद् भरताय नैतत् ।। ११ ।।

इत्यनेन प्रकारेण भरतः प्राचलद् वने । तत्प्रीतिनियमान् वीक्ष्य सङ्कोचं मुनयोऽगमन् ।।
सलिलस्याश्रयान् पुण्यान् विशेषांशांस्तथा क्षितेः । खगान् मृगान् विटपिनस्तृणारण्यवनाचलान् ।।
मञ्जुलानद्भुततनून् पूतानपि विशेषतः । विलोक्य सकलान् दिव्यानपृच्छत् कैकयीसुतः ।।
निशम्य चित्ते मुदितो भाषते स्म मुनीश्वरः । कारणान्यभिधानानि प्रभावं सुकृतं गुणान् ।।
क्वचित् स्नानं करोति स्म करोति स्म क्वचिन्नतीः । क्वचिन्मनोऽभिरामाणि वीक्षते स्म स्थलानि सः ।।
उपविश्य क्वचिदृषेः समवाप्यानुशासनम् । भ्रातरौ स्मरति स्मापि सीतया सहितावुभौ ।।
विलोक्य तस्य प्रकृतिं प्रियत्वञ्च सुसेवनम् । आशीर्वादान् मुदा युवता अयच्छन् वनदेवताः ।।
याते परावर्तते स्म सार्धद्विप्रहरे दिने । आगत्यालोकयदपि देवपादाम्बुजद्वयम् ।।

स्थानानि तीर्थानि समान्यपश्यद् भूतात्मसङ्ख्ये भरतो दिनौघे ।
उक्ते श्रुते सद्यशसीशभर्त्रोर् दिनं गतं प्राप्तवती च सन्ध्या ।। ३१२ ।।

कल्ये जाते सर्व एव समाजो मिलितोऽभवत् । भरतो वसुधादेवा मिथिलाया अधीश्वरः ।।
अद्य रम्यं दिनमिति प्रविज्ञायापि मानसे । सङ्कोचमन्वभूद् वक्तुं कृपालू रघुनायकः ।।
गुरुं नृपालं भरतं संसदञ्च समैक्षत । सङ्कोचयुक्तः सन् रामो वसुधां पुनरैक्षत ।।
कृत्वा प्रशंसां शीलस्य सर्वा संसदचिन्तयत् । सङ्कोचवान् रामतुल्यो नास्ति कुत्राप्यधीश्वरः ।।
चतुरो भरतो भावं दृष्ट्वा रघुकुलेशितुः । उत्थाय प्रेमसंयुक्तं धृत्वा धैर्यं विशेषतः ।।
प्रणम्य दण्डसदृशं वदति स्म कृताञ्जलिः । यद् देव! रक्षिता सर्वा मदीया भवता रुचिः ।।
कृते मम सहन्ते स्म सन्तापं सकला अपि । नाना प्रकारैर्दुःखानि प्राप्नोति स्म भवानपि ।।
हे नाथ ! यच्छतान्मह्यमिदानीमनुशासनम् । सेविष्येऽवधिपर्यन्तं गत्वाऽयोध्यापुरीमहम् ।।

पश्येदुपायेन जनस्तु येन दीनानुकम्पिन् ! पुनरङ्घ्रियुग्मम् ।
ददातु शिक्षामवधिक्षयां तां दयामयाधीश्वर ! कोसलानाम् ।। ३१३ ।।

पौरा जनाः परिजनाः स्वामिन् प्रकृतयस्तथा । सर्वेऽपि स्नेहसम्बन्धपूतानन्दपरिप्लुताः ।।
भवत्कृते वरोऽस्माकं भवदाहोऽपि वर्तते । परमस्य पदस्यापि लाभो व्यर्थः प्रभुं विना ।।
स्वामिन्! सुबोधवान् वेत्ति सर्वेषामपि चेतसाम् । चेतसः सेवकस्यापि रुचिं वासञ्च कामनाम् ।।
पालयिष्यत्यशेषांश्च भवान् प्रणतपालकः । करिष्यत्यन्तपर्यन्तं देव ! निर्वाहमाशयोः ।।

अस मोहि सब बिधि भूरि भरोसो। किएँ बिचारु, न सोचु-खरो-सो॥
आरति मोर, नाथ कर छोहू। दुहुँमिलि कीन्ह ढीठु, हठि मोहू॥
यह बड़ दोषु दूरि करि स्वामी। तजि सकोच, सिखइअ अनुगामी॥
भरत-बिनय सुनि, सबहिं प्रसंसी। खीर-नीर-बिबरन-गति हंसी॥

दो०—दीनबंधु सुनि बंधु के, बचन दीन-छलहीन।
देस, काल, अवसर-सरिस बोले रामु प्रबीन॥ ३१४॥

तात! तुम्हारि, मोरि, परिजन की। चिंता गुरहि, नृपहि, घर-बन की॥
माथे पर गुर मुनि, मिथिलेसू। हमहि-तुम्हहि सपनेहु न कलेसू॥
मोर-तुम्हार परम पुरुषारथु। स्वारथु, सुजसु, धरमु, परमारथु॥
पितु-आयसु पालिहिं दुहु भाईं। लोक-बेद भल, भूप-भलाईं॥
गुर-पितु-मातु-स्वामि-सिख पालें। चलेहुँ कुमग, पग परहिं न खालें॥
अस बिचारि, सब सोच बिहाई। पालहु अवध, अवधि-भरि जाई॥
देसु, कोसु, परिजन, परिवारू। गुर-पद-रजहिं लाग छरु भारू॥
तुम्ह मुनि-मातु-सचिव-सिख मानी। पालेहु पुहुमि, प्रजा, रजधानी॥

दो०—मुखिआ मुखु सो चाहिऐ, खान-पान कहुँ एक।
पालइ, पोषइ सकल अँग, तुलसी, सहित बिबेक॥ ३१५॥

राजधरम-सरबसु ऐतनोई। जिमि मन माहँ मनोरथ गोई॥
बंधु-प्रबोधु कीन्ह बहु भाँती। बिनु अधार, मन तोषु न साँती॥
भरत-सील, गुर-सचिव-समाजू। सकुच-सनेह-बिबस रघुराजू॥
प्रभु, करि कृपा, पाँवरीं दीन्हीं। सादर भरत, सीस धरि लीन्हीं॥
चरनपीठ करुनानिधान के। जनु जुग जामिक प्रजा-प्रान के॥
संपुट भरत-सनेह-रतन के। आखर जुग जनु जीव-जतन के॥
कुल-कपाट, कर कुसल करम के। बिमल नयन, सेवा-सुधरम के॥
भरत मुदित, अवलंब लहे तें। अस सुख, जस सिय-रामु रहे तें॥

दो०—मागेउ बिदा प्रनामु करि, राम लिए उर लाइ।
लोग उचाटे अमरपति, कुटिल कुअवसरु पाइ॥ ३१६॥

सो कुचालि सब कहँ भइ-नीकी। अवधि-आस-सम जीवनि जी की॥
नतरु लखन-सिय-राम-बियोगा। हहरि मरत सब लोग कुरोगा॥
रामकृपाँ अवरेब सुधारी। बिबुध-धारि, भइ गुनद गोहारी॥
भेंटत भुज भरि, भाइ भरत-सो। राम-प्रेम-रसु कहि न परत सो॥
तन-मन-बचन उमग अनुरागा। धीर-धुरंधर, धीरजु त्यागा॥
बारिज-लोचन मोचत बारी। देखि दसा, सुर-सभा दुखारी॥
मुनिगन, गुर, धुरधीर, जनक-से। ग्यान-अनल मन कसें कनक-से॥
जे बिरंचि निरलेप उपाए। पदुम-पत्र जिमि, जग-जल जाए॥

दो०—तेउ बिलोकि रघुबर-भरत-प्रीति अनूप अपार।
भए मगन मन-तन-बचन, सहित बिराग बिचार॥ ३१७॥

एतादृशो वर्तते मे विश्वासो भव्यरूपवान् । विचारे विहिते चिन्ता तृणेनापि समा न मे ।।
मतिर्मदाश्रिता नाथसंश्रिता प्रियता तथा । उभे मिलित्वाऽकुरुतां धृष्टं सहठमेव माम् ।।
अमुं महान्तं दोषं मे कृत्वा दूरङ्गतं प्रभो! । सङ्कोचञ्च परित्यज्य मां शिक्षयतु सेवकम्।।
भरतस्य प्रार्थनां तां समाकर्ण्याऽस्तुवन् सभे । वरटातुल्यगतिकां नीरक्षीरविवेचने ।।

बन्धोः समाकर्ण्य च दीनबन्धुर् दीना गिरः कैतववर्जिताश्च ।
तद्देशकालप्रसरानुरूपममावताकान्वियराट् प्रवीणः ।। ३१४ ।।

त्वन्मत्समाश्रितां तात! तथा परिजनाश्रिताम् । चिन्तां गृहस्यारण्यस्य कुरुतो गुरुभूपती ।।
यदा नः केषु सन्त्येव गुरुर्मुनिरिलापतिः । तदा स्वप्नेऽपि नास्त्येव क्लेशो मम तथा तव ।।
मदीयानि त्वदीयानि पुमर्थः परमात्मकः । स्वार्थो यशो मञ्जुरूपं धर्मः कल्याणमेव च ।।
तान्येव यदुभौ बन्धू पालयेव पितुर्विधिम् । राज्ञो व्रतस्य रक्षास्ति लोके वेदे च मङ्गला ।।
गुरोः पितुः प्रभोः पत्युरप्यादेशे सुपालिते । न पादौ पततो गर्ते यातेऽपि पथि कुत्सिते ।।
इत्थं विचार्य सन्त्यज्य चिन्तां सर्वविधामपि । प्रगत्य पालयायोध्यां यावत् स्यादवधेः क्षयः।।
देशकोषकुटुम्बानां परिवारादिकस्य च । रक्षाभारो रजस्येव वर्तते गुरुपादयोः ।।
मुनिप्रभुमन्त्रिणां त्वं मानयित्वा प्रबोधनम् । महीं प्रजां राजधानीमपि पालय केवलम् ।।

मुख्यो भवेदेव मुखेन तुल्यो यत् पातुमत्तुं स्थितमेकमेव ।
रक्षेत् सपोषं सकलाङ्गकानि विवेकतो यत् तुलसीति वक्ति ।। ३१५ ।।

एतदेवास्ति सर्वस्वं धर्मस्य वसुधाभृताम् । यथा मनोरथो गुप्तरूपस्तिष्ठति मानसे ।।
प्राबोधयद् बहुविधमेवं बन्धुं रघूत्तमः । तोषः शान्तिः किन्तु नास्तां तस्य चित्ते विनाश्रयम्।।
शीलं भरतगं वीक्ष्य तथा मन्त्रिगुरुव्रजौ । सङ्कोचस्य तथा प्रीतेर्विवशो रघुनायकः ।।
प्रभुर्विधायानुकम्पां तस्मै दत्ते स्म पादुके । मूर्ध्नि धृत्वा प्रत्यगृह्णात् सादरं भरतोऽपि ते ।।
अनुकम्पानिधानस्य चरणद्वयपादुके । प्रजाजनानां प्राणानां रक्षार्थं यामिकौ ध्रुवम् ।।
भरतस्नेहरत्नस्य कृते सम्पुटकौ ध्रुवम् । जीवसाधनसम्पत्यै रामनामाक्षरे ध्रुवम् ।।
कपाटेऽर्ककुलायास्तां करौ कुशलकर्मणे । सेवात्मनः सुधर्मस्य दर्शके विमलेऽक्षिणी ।।
भरतो मुदितो जातो लब्ध्वा तदवलम्बनम् । सुखी तथा स सञ्जातः सीतारामस्थितौ यथा।।

प्रणम्य यातुं समपृच्छदेव तञ्चोरसा योजयति स्म रामः ।
जनान् मरुत्वानुदचाटयच्च लब्ध्वा कुकालं कुटिलस्तदैव ।। ३१६ ।।

कुयन्त्रमपि तज्जातं सर्वेषां हितकारकम् । अवधेराशया तुल्यो जीवातुर्जीवितुञ्च सः ।।
नो चेत् सीतारामचन्द्रसुमित्राज वियोगतः । कुरोगतः सर्व एवामरिष्यन् विकला जनाः ।।
रामचन्द्रस्यानुकम्पा ग्रन्थिं सर्वममोचयत् । देवसेनापि सञ्जाता गुणदा पालिका तथा ।।
अमिलद् भरतं बन्धुं रामो बाह्वोःप्रपूर्य तम् । रसो रामस्य हार्दस्य प्रवक्तुं शक्यते न सः ।।
तनौ मनसि भारत्यामपि स्नेह उदच्छलत् । धीरतां मुञ्चति स्मैव रामो धीरधुरन्धरः ।।
अरविन्दसमाक्षिभ्यां पानीयं मुञ्चति स्म सः । दशां तस्य समालोक्य दुःखिता वैबुधी सभा ।।
मुनयो गुरुर्वीशतुल्या धीरधुरन्धराः । बोधाग्नौ ये हेमतुल्यं कषन्ति स्म मनो निजम् ।।
यान् लेपरहितानेव विरञ्चिरुदपादयत् । जगज्जले समुत्पन्ना ये सरोजदलैः समाः ।।

विलोक्य तेऽपि प्रभुकैकयीजप्रेमाद्वितीयं परपारवर्जम् ।
मग्ना अभूवंस्तनुवाङ्मनोभिस्तस्मिन् विचारेण तथा विरक्त्या ।। ३१७ ।।

जहाँ जनक-गुर-गति-मति भोरी। प्राकृत प्रीति कहत बड़ि खोरी॥
बरनत रघुबर-भरत-बियोगू। सुनि, कठोर कबि जानिहि लोगू॥
सो सकोच-रसु, अकथ सुबानी। समउ, सनेहु, सुमिरि सकुचानी॥
भेंटि भरतु, रघुबर समुझाए। पुनि रिपुदवनु, हरषि हियँ लाए॥
सेवक, सचिव, भरत-रुख पाई। निज-निज काज लगे सब जाई॥
सुनि दारुन दुखु दुहूँ समाजा। लगे चलन के साजन साजा॥
प्रभु-पद-पदुम बंदि दोउ भाई। चले, सीस धरि राम-रजाई॥
मुनि, तापस, बनदेव निहोरी। सब सनमानि बहोरि-बहोरी॥

दो०—लखनहि भेंटि, प्रनामु करि, सिर धरि सिय-पद-धूरि।
चले सप्रेम असीस सुनि, सकल सुमंगल-मूरि॥ ३१८॥

सानुज राम, नृपहि सिर नाई। कीन्हि बहुत बिधि बिनय-बड़ाई॥
देव! दया-बस बड़ दुखु पायउ। सहित-समाज काननहिं आयउ॥
पुर पगु धारिअ, देइ असीसा। कीन्ह, धीर धरि, गवनु महीसा॥
मुनि, महिदेव, साधु सनमाने। बिदा किए हरि-हर-सम जाने॥
सासु-समीप गए दोउ भाई। फिरे बंदि पग, आसिष पाई॥
कौसिक, बामदेव, जाबाली। पुरजन, परिजन, सचिव सुचाली॥
जथा जोगु करि बिनय-प्रनामा। बिदा किए सब सानुज रामा॥
नारि-पुरुष लघु, मध्य, बड़ेरे। सब सनमानि, कृपानिधि फेरे॥

दो०—भरत-मातु-पद बंदि प्रभु, सुचि सनेहँ मिलि-भेंटि।
बिदा कीन्ह सजि पालकी, सकुच-सोच सब मेटि॥ ३१९॥

परिजन-मातु-पितहि मिलि सीता। फिरी प्रानप्रिय-प्रेम-पुनीता॥
करि प्रनामु, भेंटीं सब सासू। प्रीति कहत, कबि-हियँ न हुलासू॥
सुनि सिख, अभिमत आसिष पाई। रही सीय, दुहु प्रीति समाई॥
रघुपति पटु-पालकीं मगाईं। करि प्रबोधु, सब मातु चढ़ाईं॥
बार-बार हिलि-मिलि दुहु भाईं। सम-सनेहँ जननीं पहुँचाईं॥
साजि बाजि-गज-बाहन नाना। भरत-भूप-दल कीन्ह पयाना॥
हृदयँ रामु-सिय-लखन-समेता। चले जाहिं सब लोग अचेता॥
बसह-बाजि-गज-पसु हियँ हारें। चले जाहिं परबस मन मारें॥

दो०—गुर, गुरतिय-पद बंदि प्रभु, सीता-लखन-समेत।
फिरे हरष-बिसमय सहित, आए परन-निकेत॥ ३२०॥

बिदा कीन्ह सनमानि निषादू। चलेउ हृदयँ बड़ बिरह-बिषादू॥
कोल, किरात, भिल्ल, बनचारी। फेरे, फिरे जोहारि जोहारी॥
प्रभु-सिय-लखन बैठि बट-छाहीं। प्रिय-परिजन-बियोग बिलखाहीं॥
भरत-सनेह, सुभाउ, सुबानी। प्रिया-अनुज-सन कहत बखानी॥
प्रीति, प्रतीति, बचन, मन करनी। श्रीमुख राम, प्रेम-बस बरनी॥
तेहि अवसर खग-मृग-जल-मीना। चित्रकूट चर-अचर मलीना॥
बिबुध बिलोकि दसा रघुबर की। बरषि सुमन, कहि गति घर-घर की॥
प्रभु, प्रनामु करि दीन्ह भरोसो। चले मुदित मन, डर न खरो-सो॥

भ्रान्ता मतेर्गतिर्यस्मिन्न् जनकस्य गुरोरपि । तत् प्रेम प्राकृतमिति प्रोक्ते दोषो महान् मतः ॥
वर्णयन्तं रघुपतेर्भरतस्य वियोजनम् । कविं निशम्य कठिनं परिज्ञास्यन्ति तं जनाः ॥
स सङ्कोचरसो वक्तुं न शक्य इति रम्यवाक् । स्मृत्वा तत्समये स्नेहं सङ्कोचं समुपागता ॥
अनुशास्ति स्म सम्मिल्य भरतं रघुनायकः । ततः प्रसन्नः शत्रुघ्नमुरसा सममेलयत् ॥
भरतस्य प्राप्य भावं सेवकाः सचिवा अपि । लग्ना जाताः स्वस्वकार्ये प्रगत्य सकला अपि ॥
उभौ समाजौ श्रुत्वैतद् दुःखं दारुणमाप्नुताम् । समसज्जयतां सज्जामुभौ गमनसङ्गताम् ॥
उभौ बन्धू संविधाय प्रभोः पादाब्जयोर्नतिम् । चलतः स्मापि रामस्य शिष्टिं धृत्वा स्वशीर्षयोः॥
समादृत्य मुनीन् पारिकाङ्क्षिणो वनदेवताः । तदा सम्प्रार्थयेते स्म सकलांस्तौ पुनः पुनः ॥

सौमित्रिमालिङ्ग्य तथा प्रणम्य सीताङ्घ्रिधूलिञ्च निधाय मूर्ध्नोः ।
यातः स्म सप्रेम निशम्य चाशीर्वादं समग्रोत्तमभद्रमूलम् ॥ ३१८ ॥

अनुजेन युतो रामो भूमिपाय प्रणम्य कम् । नानाविधाः करोति स्म प्रशंसाः प्रार्थनास्तथा ॥
अनुकम्पावशो देव ! दुःखमाप्नोद् भवान् बहु । आगच्छत् काननमपि समाजेन समन्वितः ॥
पुराय निदधात्त्वङ्घ्री सम्प्रदायाधुनाशिषम् । निशम्येदं महीपालो धैर्यमाश्रित्य चाचलत् ॥
ततो मानयति स्मेशो मुनीन् साधून् महीसुरान् । तान् विसर्जयति स्मापि ज्ञात्वा हरिहरोपमान् ॥
श्वश्र्वाः समीपं यातः स्म द्वावपि भ्रातरौ ततः । परायातः स्मापि नत्वा पादौ लब्ध्वा तथाऽऽशिषः ॥
विश्वामित्रं वामदेवं मुनिं जाबालिनामकम् । शुभाचारान् पुरजनान् सचिवांश्च कुटुम्बिनः ॥
यथोयोग्यमभिप्रार्थ्य नतीस्तेभ्यो विधाय च । व्यसर्जयत् समानेव रामोऽनुजसमन्वितः ॥
सीमन्तिनीः पुरुषांश्च लघून् मध्यांस्तथोन्नतान् । कृपानिधानं सकलान् मानयित्वा व्यसर्जयत् ॥

नत्वेश्वरोऽङ्घ्री भरतस्य मातुः सम्मिल्य चामिल्य सपूतहार्दम् ।
व्यसर्जयत् सच्छिबिकाः सुयोज्य विनाश्य लज्जाञ्च शुचं तदीयाम् ॥ ३१९ ॥

प्रसूं तातं परिजनान् मिलित्वा मिथिलेशजा । प्राणप्रियप्रेमपूता परावर्तनमाचरत् ॥
कृत्वा प्रणाममभिलत् सा श्वश्रूः सकला अपि । नोत्साहो जायते चित्ते कवेस्तत्प्रेमवर्णने ॥
उपदेशान् समाकर्ण्य समवाप्य तथाऽऽशिषः । सीता निमग्ना सञ्जाता हार्दे पक्षद्वयोद्भवे ॥
आनाययत् कान्तियुक्ताः शिबिका रघुनायकः । आरोहयत् समा मातॄः कृत्वा तासां प्रबोधनम् ॥
सम्मिल्य च सुसम्मिल्य मुहुर्द्वावपि बान्धवौ । समानेनैव हार्देन दूरं प्रापयतां प्रसूः ॥
सज्जयित्वा हयान् नागान् वाहनानि बहूनि च । भरतस्य नृपस्यापि सेनाः प्रस्थानमाचरन् ॥
सीतासौमित्रिसहितं रामं सुस्थाप्य मानसे । लोकाश्चेतनया हीना यान्ति स्म सकला अपि ॥
वृषास्तुरङ्गमा नागाः पशवो हृत्पराजिताः । हतचित्ता व्रजन्ति स्म निघ्नतां समुपागताः ॥

प्रणम्य देवो गुरुतत्प्रियाङ्घ्री सीतासुमित्रातनुजातयुक्तः ।
मुद्विस्मयाभ्यां सहितः परागात् प्राप्नोत् तथा पर्णनिकेतनं स्वम् ॥ ३२० ॥

व्यसर्जयत् सुसम्मान्य निषादानामधीश्वरम् । वियोगजमहादुःखयुक्तचित्तोऽचलत् स च ॥
कोलान् किरातान् भिल्लांश्च काननावासशीलिनः । व्यसर्जयत् परावृत्तास्ते प्रणम्य प्रणम्य तम् ॥
समाश्रित्य वटच्छायां प्रभुः सीता च लक्ष्मणः । प्रियकौटुम्बिकजनवियोगाद् दुःखिनोऽभवन् ॥
भारतीं रम्यया वाचा प्रियतां प्रकृतिं तथा । वर्णयित्वा भाषते स्म प्रियां प्रत्यनुजं प्रति ॥
प्रीतिप्रतीती भारत्यो वाङ्मनःकर्मसंश्रिते । श्रीमुखेन प्रवक्ति स्म प्रेमनिघ्नो रघूत्तमः ॥
तस्मिन् काले गरुत्मन्तो मृगा जलचरा झषाः । चराचराश्चैत्रकूटा अभवन् खेदसंयुताः ॥
दिवौकसः समालोक्य रघुवंशेशितुर्दशाम् । सपुष्पवर्षमवदन् गतिं प्रतिनिकेतनम् ॥
कृत्वा प्रणामं दत्ते स्म तेभ्य आश्वासनं प्रभुः । भयलेशेनापि हीनास्तेऽचलन् प्रीतचेतसः ॥

दो०—सानुज, सीय-समेत प्रभु, राजत परनकुटीर।
भगति, ग्यानु, बैराग्य जनु, सोहत धरें सरीर ॥ ३२१ ॥

मुनि, महिसुर, गुर, भरत, भुआलू। राम-बिरहँ सबु साजु बिहालू ॥
प्रभु-गुन-ग्राम गनत मन माहीं। सब चुपचाप चले मग जाहीं ॥
जमुना उतरि पार सबु भयऊ। सो बासरु, बिनु भोजन गयऊ ॥
उतरि देवसरि, दूसर बासू। रामसखाँ सब कीन्ह सुपासू ॥
सई उतरि गोमतीं नहाए। चौथें दिवस अवधपुर आए ॥
जनकु रहे पुर, बासर चारी। राज-काज सब साज सँभारी ॥
सौंपि सचिव, गुर, भरतहि राजू। तेरहुति चले, साजि सबु साजू ॥
नगर-नारिनर, गुर-सिख मानी। बसे सुखेन राम-रजधानी ॥

दो०—राम-दरस लगि, लोग सब, करत नेम-उपबास।
तजि-तजि भूषन, भोग, सुख, जिअत अवधि कीं आस ॥ ३२२ ॥

सचिव सुसेवक भरत प्रबोधे। निज-निज काज पाइ सिख ओधे ॥
पुनि सिख दीन्हि, बोलि लघु भाई। सौंपी सकल मातु-सेवकाई ॥
भूसुर बोलि, भरत कर जोरे। करि प्रनाम, बय बिनय निहोरे ॥
ऊँच-नीच कारजु, भल-पोचू। आयसु देब, न करब सँकोचू ॥
परिजन, पुरजन, प्रजा बोलाए। समाधानु करि, सुबस बसाए ॥
सानुज गे गुर-गेहँ बहोरी। करि दंडवत कहत कर जोरी ॥
आयसु होइ त रहौं सनेमा। बोले मुनि, तन पुलकि सपेमा ॥
समुझब, कहब, करब तुम्ह जोई। धरम-सारु जग होइहि सोई ॥

दो०—सुनि सिख, पाइ असीस बड़ि, गनक बोलि दिनु साधि।
सिंघासन प्रभु-पादुका, बैठारे निरुपाधि ॥ ३२३ ॥

राम-मातु, गुर-पद सिरु नाई। प्रभु-पद-पीठ-रजायसु पाई ॥
नंदिगावँ करि परन-कुटीरा। कीन्ह निवासु धरम-धुर-धीरा ॥
जटाजूट सिर मुनिपट-धारी। महि खनि, कुस-साँथरी सँवारी ॥
असन-बसन-बासन-ब्रत-नेमा। करत कठिन रिषिधरम सप्रेमा ॥
भूषन-बसन-भोग-सुख भूरी। मन-तन-बचन तजे तिन तूरी ॥
अवध-राजु, सुर-राजु सिहाई। दसरथ-धनु सुनि, धनदु लजाई ॥
तेहिं पुर बसत भरत बिनु-रागा। चंचरीक जिमि चंपक-बागा ॥
रमा-बिलासु राम-अनुरागी। तजत बमन-जिमि जन बड़भागी ॥

दो०—राम पेम-भाजन भरतु, बड़े न ऐहिं करतूति।
चातक, हंस सराहिअत, टेंक, बिबेक बिभूति ॥ ३२४ ॥

देह दिनहु दिन दूबरि होई। घटइ तेजु-बलु, मुखछबि सोई ॥
नित नव राम-प्रेम-पनु पीना। बढ़त धरम-दलु, मनु न मलीना ॥
जिमि जलु निघटत, सरद प्रकासे। बिलसत बेतस, बनज बिकासे ॥
सम-दम-संजम-नियम-उपासा। नखत भरत-हिय-बिमल-अकासा ॥

सीतासुमित्रासुतयुक्त ईशः पलाशकुट्यां सुविराजते स्म।
भक्तिर्विरागो ध्रुवमेव बोधः सुशोभिता विग्रहवन्त एव ॥ ३२१ ॥

मुनयो भूसुराचार्या भरतो मिथिलापतिः। इत्ययं रामविरहे समाजो विकलोऽभवत् ॥
गणयन्तो मानसेषु प्रभोर्गुणकदम्बकम्। सकला अपि यान्ति स्म सरणौ मौनमाश्रिताः ॥
सम्प्राप्य यमुनां सर्वे तस्याः पारं तथाऽऽप्नुवन्। विनैव भोजनं तेषां निर्गतोऽभूत् स वासरः ॥
तेऽकुर्वन् वासमपरमुत्तीर्य सुरनिम्नगाम्। सुप्रबन्धं विधत्ते स्म सर्वं रघुपतेः सखा ॥
सईनदीं त उत्तीर्य गोमत्यां स्नानमाचरन्। चतुर्थे दिवसेऽयोध्यानगरीं समवाप्नुवन् ॥
अवसन्मिथिलाधीशः पुर्यां दिनचतुष्टयम्। राज्यकार्यं समां सज्जाञ्चाकरोत् सुव्यस्थिताम्॥
राज्यभारं गुर्वमात्यभरतेभ्यः प्रदाय सः। सर्वां सज्जां सुसंयोज्य याति स्म मिथिलां प्रति॥
नगर्याः पुरुषा नार्यः सम्मान्य गुरुशिक्षणम्। राजधान्यां रघुपतेरवसन् सुखसंयुतम् ॥

सर्वे जना रामविलोकनाय गृहीतवन्तो नियमोपवासान्।
हात्वा च हात्वा सुखभोगभूषाः सीमाशया किन्त्ववसन् सदेहाः ॥ ३२२ ॥

सचिवान् सेवकान् रम्यान् भरतः समुपादिशत्। प्राप्योपदेशं ते स्वस्वकार्ये संलग्नतामयुः ॥
लघुं बन्धुं समाहूय ततः स तमुपादिशत्। समार्पयच्च सकलं तस्मै मातृसुसेवनम् ॥
महीसुरान् समाहूय कैकेयीजः कृताञ्जलिः। प्रणम्य रम्यं विनयं कृत्वा प्रार्थयते स्म तान् ॥
उच्चरूपं नीचरूपं कार्यं रम्यञ्च कुत्सितम्। कर्तुमाज्ञां प्रयच्छन्तु सङ्कोचं मा श्रयन्तु च ॥
ततः परिजनान् पौरान् प्रकृतीः स समाह्वयत्। कृत्वा तेषां समाधान सुखयुक्तमवासयत् ॥
तत्पश्चात्सानुजोऽगच्छदाचार्यस्य निकेतनम्। कृत्वा प्रणामं वक्ति स्म करौ कृत्वा पुटाकृती॥
आज्ञा भवेच्चेद् वत्स्यामि नियमेन समन्वितः। सप्रेम मुनिरब्रूत रोमाञ्चिततनूरुहः ॥
विज्ञास्यसि यदेव त्वं वदिष्यसि करिष्यसि। तदेव सारं धर्मस्य भविष्यसि महीतले ॥

श्रुत्वा च शिष्ट्याशिष एवमाप्त्वा हूत्वा क्षणज्ञान् दिवसं सुशोध्य।
सिंहासनेऽधीश्वरपादुके स स्वस्थापयद् विघ्नविघातपूर्वम् ॥ ३२३ ॥

नमयित्वा शिरः पत्सु राममातुस्तथा गुरोः। रघुवंशाधीशपादपीठादेशमवाप्य च ॥
नन्दिग्रामे विनिर्माय पलाशानां निकेतनम्। धर्मधुर्धारणे धीरो निवासं कुरुते स्म सः ॥
उत्तमाङ्गे जटाजूटं धृत्वा मुनिपटं तनौ। भूमिं खनित्वा दर्भाणामासनं समयोजयत् ॥
अशने वस्त्रपात्रेषु व्रतेषु नियमेषु च। मुनिधर्मं दृढं प्रेमयुक्तं निर्वहति स्म सः ॥
भूषा महीपवासांसि भोगान् बहुविधं सुखम्। मनसा वपुषा वाचा सन्धां कृत्वा समत्यजत् ॥
अयोध्याया राज्यमिन्द्रः प्राशंसत् सेर्ष्यमेव तत्। दिग्रथस्य धनं श्रुत्वा धनदस्त्रपते स्म च ॥
तस्यामेवावसत् पुर्यां भरतो रागवर्जितः। भ्रमरश्चम्पकोद्याने निवासं कुरुते यथा ॥
विलासान् सिन्धुजाताया रामप्रेमसमन्विताः। महाभाग्ययुता लोकास्त्यजन्ति वमनं यथा ॥

प्रेम्णोऽधिकर्तुर्भरतोऽस्ति पात्रं जातस्ततोऽस्मान्न महान् स कार्यात्।
सारङ्गचक्राङ्गखगौ प्रशस्तौ प्रतिज्ञया चैव विवेकशक्त्या ॥ ३२४ ॥

भवति स्म प्रतिदिनं शरीरं तस्य दुर्बलम्। क्षयतः स्म बलं तेजः सैवासीत् तु मुखच्छविः ॥
प्रतिज्ञा रामहार्दस्य नूत्ना पुष्टा तथानिशम्। गतं धर्मदलं वृद्धिं मलिनं नाभवन्मनः ॥
प्रकाशितायां शरदि क्षयत्यम्बुव्रजो यथा। किन्तु राजन्ति वानीरा विकसन्त्यम्बुजानि च॥
उपवासः शमदमौ संयमौ नियमस्तथा। भरतस्य मनोव्योम्नो विमलस्य भसंहतिः ॥

ध्रुव बिस्वासु, अवधि राका-सी। स्वामि-सुरति सुरबीथि बिकासी॥
राम-पेम-बिधु अचल, अदोषा। सहित-समाज सोह नित चोखा॥
भरत-रहनि, समुझनि, करतूती। भगति-बिरति-गुन बिमल-बिभूती॥
बरनत सकल सुकबि सकुचाहीं। सेस-गनेस-गिरा-गमु नाहीं॥

दो०—नित पूजत प्रभु-पाँवरी, प्रीति न हृदयँ समाति।
मागि-मागि आयसु करत, राज-काज बहु भाँति॥ ३२५॥

पुलक गात, हियँ सिय-रघुबीरू। जीह नामु-जप, लोचन नीरू॥
लखन-राम-सिय कानन बसहीं। भरतु भवन बसि, तप तनु कसहीं॥
दोउ दिसि समुझि, कहत सबु लोगू। सब बिधि भरत सराहन-जोगू॥
सुनि ब्रत-नेम, साधु सकुचाहीं। देखि दसा, मुनिराज लजाहीं॥
परम पुनीत भरत-आचरनू। मधुर, मंजु, मुद-मंगल-करनू॥
हरन कठिन कलि-कलुष-कलेसू। महामोह-निसि-दलन दिनेसू॥
पापपुंज-कुंजर-मृगराजू। समन सकल संताप-समाजू॥
जन-रंजन, भंजन भव-भारू। राम-सनेह-सुधाकर-सारू॥

छं०—सियराम-प्रेम-पियूष-पूरन, होत जनमु न भरत को।
मुनि-मन अगम जम, नियम, सम, दम, बिषम ब्रत आचरत को॥
दुख, दाह, दारिद, दंभ, दूषन, सुजस-मिस अपहरत को।
कलिकाल तुलसी से सठन्हि हठि, राम-सनमुख करत को॥

सो०—भरत-चरित करि नेमु, तुलसी, जो सादर सुनहिं।
सीय-राम-पद पेमु, अवसि होइ, भव-रस बिरति॥ ३२६॥

मासपारायण, इक्कीसवाँ विश्राम

द्वितीय सोपान अयोध्याकाण्ड सम्पूर्ण

विश्वासोऽभूद्ध्रुवो ध्यानमवधे राकया समम् । अधिनाथस्मृतिर्व्योमगङ्गा विकसिताभवत् ॥
अचलो दोषरहितो रामस्नेहकलानिधिः । नित्यं रम्यः शोभते स्म समाजेन समन्वितः ॥
भरतस्य निवासस्य विबोधस्यापि कर्मणः । भक्तेर्विरक्तेर्विमलगुणानां सम्पदस्तथा ॥
वर्णने यान्ति सङ्कोचं शोभनाः कवयः समे । तान्यगम्यानि यद् वाचः शेषहेरम्बयोरपि ॥

नित्यं समार्चत् प्रभुपादके स प्रीतिर्न माति स्म च तस्य चित्ते ।
संयाच्य संयाच्य च ते नियोगं व्यधत्त नानाविधराज्यकार्यम् ॥ ३२५ ॥

रोमाञ्चितस्तस्य देहश्चित्ते सीतारघूत्तमौ । रसनायां जपो नाम्नः प्रेमपाथश्च चक्षुषोः ॥
रामः सीता च सौमित्रिर्निवसन्ति स्म कानने । तपसा कर्षतिस्माङ्गं भरतो भवने वसन् ॥
पक्षद्वयस्थितिं ज्ञात्वा वदन्ति स्म समे जनाः । प्रशंसार्होऽस्ति भरतः प्रकारैः सकलैरपि ॥
श्रुत्वा व्रतानि नियमान् सङ्कोचं साधवोऽगमन् । मुनीश्वरास्त्रपन्ते स्म समवालोक्य तद्दशाम् ॥
कैकेयीतनुजाचारः परमं पावनोऽभवत् । मधुरो मञ्जुलः कर्ता प्रमोदस्य शिवस्य च ॥
कठिनानां तिष्यपापक्लेशानां परिहारकः । विनाशाय महामोहयामिन्या दिवसेश्वरः ॥
पापसन्दोहरूपेभ्यः कुञ्जरेभ्यो मृगाधिपः । सकलस्यापि सन्तापसमाजस्य विनाशकः ॥
लोकरञ्जनकर्तासौ भवभारविभञ्जनः । सारो रघुकुलाधीशस्नेहरूपकलानिधेः ॥

विदेहजारघूत्तमप्रियत्वसत्सुधाप्लुतो न केकयीतनूद्भवो जनिं गृहीतवान् यदि ।
तपस्विहृत्परस्थितं शमं दमं यमं क्रमं कठोररूपधारकं व्रतञ्च कः समाचरेत् ॥
तथैव दुःखनिःस्वताबितापदम्भविग्रहं विनाशयेत् प्रदूषणं सुकीर्त्युपाधितश्च कः ।
तुलस्यनन्यदाससत्समाञ्छठान् कलिक्षणे बलादिनान्वयेशितुः पुरःस्थितान् करोतु कः ॥

प्रभुं ध्वन्ति ये भारतं वृत्तमेतत् समानक्रमं वक्ति दासस्तुलस्याः ।
ध्रुवं प्रेम सीतातदीशाङ्घ्रिगंस्याद् विरक्ती रसाल्लौकिकात् स्याच्च तेषाम् ॥ ३२६ ॥

मासपारायणे एकविंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः

अयोध्याकाण्डात्मकं द्वितीयं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

अरण्यकाण्ड

मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमानन्ददं
वैराग्याम्बुजभास्करं ह्यघघनध्वान्तापहं तापहम् ।
मोहाम्भोधरपूगपाटनविधौ स्वःसम्भवं शङ्करं
वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूपप्रियम् ॥ १ ॥

सान्द्रानन्दपयोदसौभगतनुं पीताम्बरं सुन्दरं
पाणौ बाणशरासनं कटिलसत्तूणीरभारं वरम् ।
राजीवायतलोचनं धृतजटाजूटेन संशोभितं
सीतालक्ष्मणसंयुतं पथिगतं रामाभिरामं भजे ॥ २ ॥

सो०—उमा ! राम-गुन गूढ़, पंडित-मुनि पावहिं बिरति ।
पावहिं मोह बिमूढ़, जे हरि-बिमुख, न धर्म रति ॥

पुर - नर - भरत - प्रीति मैं गाई । मति - अनुरूप, अनूप, सुहाई ॥
अब प्रभु-चरित सुनहु, अति पावन । करत जे बन, सुर-नर-मुनि-भावन ॥
एक बार चुनि कुसुम सुहाए । निज कर, भूषन राम बनाए ॥
सीतहि पहिराए प्रभु सादर । बैठे फटिक - सिला पर सुन्दर ॥
सुरपति - सुत, धरि बायस - बेषा । सठ, चाहत रघुपति-बल देखा ॥
जिमि पिपीलिका सागर थाहा । महा - मंदमति पावन चाहा ॥
सीता - चरन चोंच हति भागा । मूढ़, मंदमति - कारन कागा ॥
चला रुधिर, रघुनायक जाना । सींक, धनुष सायक संधाना ॥

दो०—अति कृपाल रघुनायक, सदा दीन पर नेह ।
ता सन आइ कीन्ह छलु, मूरख अवगुन - गेह ॥ १ ॥

प्रेरित - मंत्र ब्रह्म - सर धावा । चला भाजि बायस, भय पावा ॥
धरि निज रूप, गयउ पितु पाहीं । राम-बिमुख राखा तेहि नाहीं ॥
भा निरास, उपजी मन त्रासा । जथा चक्र-भय रिषि दुर्बासा ॥
ब्रह्मधाम, सिवपुर, सब लोका । फिरा श्रमित, ब्याकुल-भय-सोका ॥
काहूँ बैठन कहा न ओही । राखि को सकइ राम कर द्रोही ? ॥
मातु मृत्यु, पितु समन - समाना । सुधा होइ बिष, सुनु हरिजाना ॥
मित्र करइ सत रिपु कै करनी । ता कहँ बिबुधनदी, बैतरनी ॥
सब जगु, ताहि अनलहु ते ताता । जो रघुबीर-बिमुख, सुनु भ्राता ! ॥
नारद देखा बिकल जयंता । लागि दया, कोमल चित-संता ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

अरण्यकाण्डम्

मूलं धर्मतरोर्विवेकजलधेः पूर्णेन्दुमामोददं
वैराग्याम्बुजभास्करं ह्यघघनध्वान्तापहं तापहम् ।
मोहाम्भोधरवारभेदनविधौ वातात्मकं शङ्करं
वन्दे ब्रह्मकुलं कलङ्कशमनं श्रीरामभूपप्रियम् ॥ १ ॥

अम्भोदाभमुदात्तमञ्जुलतनुं पीताम्बरं सुन्दरं
पाणिस्थेषुशरासनं कटिलसत्तूणीरभारं वरम् ।
राजीवायतलोचनं धृतजटाजूटातिशोभान्वितं
सीतालक्ष्मणसंयुतं सृतिगतं रामं प्रमोदं भजे ॥ २ ॥

गुणा रामचन्द्रस्य गूढा उमे ! यान् बुधाश्चर्षयः स्युर्विरक्ता विदित्वा ।
विमूढा जना मोहमेवाप्नुवन्ति पराञ्चो मुखं रामतो धर्मतश्च ॥

पौराणां भरतस्यापि प्रीतिं सङ्गीतवानहम् । अनुरूपं निजमतेरुपमावर्जितां शुभाम् ॥
चरितान्यतिपूतानि देवस्य शृणु साम्प्रतम् । देवर्षिनृप्रीतिदानि वने यानि व्यधत्त सः ॥
अवचित्य प्रसूनानि रमणीयान्यथैकदा । स्वकराभ्यां भूषणानि निर्मिमीते स्म राघवः ॥
देवः सीतातनौ तानि सादरं समयोजयत् । उपविष्टो रम्यरूपे स्फाटिकेयशिलातले ॥
सुराधीशतनूजातो जयन्तः काकवेषधृक् । विलोकयितुमैच्छत् स शठो रघुपतेर्बलम् ॥
यथा पिपीलिका काचित् पारावारस्य गाधताम् । अतीवमन्दमतिका विलोकयितुमिच्छति ॥
पलायते स्म विहितचञ्चुसीतापदक्षतः । मूढो मन्दमनीषावान् सहेतुबलिभुक्तनुः ॥
वहति स्म ततो रक्तमजानाद् रघुनायकः । सन्दधाति स्म चैषीकं सायकं सायकासने ॥

महान् कृपालू रघुनायकोऽसौ दीनेषु यः स्निह्यति सर्वदैव ।
तमप्यवाप्याचरति स्म दम्भं निकेतनं दोषततेः स मूढः ॥ १ ॥

मन्त्रेण प्रेरितो ब्रह्मसायको धावति स्म सः । साध्वसाक्रान्तहृदयो वायसोऽप्यपलायत ॥
पितुः पार्श्वं गच्छति स्म स्वरूपं परिगृह्य सः । ज्ञात्वा तं रामविमुखं रक्षति स्म परं न सः ॥
स निराशो जायते स्म तस्य त्रासश्च मानसे । चक्रभीतेर्यथा जातो दुर्वासानामको मुनिः ॥
ब्रह्मलोके शम्भुलोके लोकेषु निखिलेष्वपि । विकलो भीतिशोकाभ्यां श्रान्तश्च भ्रमति स्म सः॥
न कश्चिदप्यवोचत् तम् उपवेष्टुमपि क्वचित् । द्रोहिणं रामचन्द्रस्य कः शक्नोत्यभिरक्षितुम् ॥
तस्मै माता मृत्युतुल्या पिता शमनसन्निभः । सुधा च विषतुल्येति शृणोतु हरिवाहन ! ॥
विदधाति वयस्योऽपि शत्रुकोटिसमां क्रियाम् । दिवौकसां निर्झरिणी तस्मै वैतरणी स्थिता ॥
तात! तस्मै जगत् सर्वं वह्नितोऽप्यधिकं स्थितम्। विमुखो यो रामचन्द्रादिति भ्रातर्निशामय ॥
यदा जयन्तं विकलं देवर्षिः समलोकयत् । तदार्द्रतां स सम्प्राप्तो मृदुचित्ता हि साधवः ॥

पठवा तुरत राम पहिं ताही । कहेसि पुकारि, प्रनत-हित ! पाही ।।
आतुर, सभय, गहेसि पद जाई । त्राहि-त्राहि ! दयाल रघुराई ! ।।
अतुलित बल, अतुलित प्रभुताई । मैं मतिमंद, जानि नहिं पाई ।।
निज-कृत-कर्म-जनित फल पायउँ । अब प्रभु! पाहि, सरन तकि आयउँ ।।
सुनि कृपाल, अति आरत बानी । एकनयन करि तजा, भवानी ! ।।

सो०—कीन्ह मोह-बस द्रोह, जद्यपि तेहि कर बध उचित ।
प्रभु छाड़ेउ करि छोह, को कृपाल रघुबीर-सम ? ।। २ ।।

रघुपति, चित्रकूट बसि, नाना । चरित किए श्रुति-सुधा-समाना ।।
बहुरि राम, अस मन अनुमाना । होइहि भीर, सबहिं मोहि जाना ।।
सकल मुनिन्ह सन बिदा कराई । सीता-सहित चले द्वौ भाई ।।
अत्रि के आश्रम जब प्रभु गयऊ । सुनत महामुनि हरषित भयऊ ।।
पुलकित गात, अत्रि उठि धाए । देखि रामु आतुर चलि आए ।।
करत दंडवत मुनि उर लाए । प्रेम-बारि द्वौ जन अन्हवाए ।।
देखि राम-छबि नयन जुड़ाने । सादर निज आश्रम तब आने ।।
करि पूजा, कहि बचन सुहाए । दिए मूल-फल, प्रभु मन-भाए ।।

सो०—प्रभु आसन-आसीन, भरि लोचन-सोभा निरखि ।
मुनिबर परम प्रबीन, जोरि पानि अस्तुति करत ।। ३ ।।

छं०—नमामि भक्त-वत्सलं । कृपालु शील कोमलं ।।
भजामि ते पदांबुजं । अकामिनां स्वधामदं ।। १ ।।
निकाम-श्यामसुंदरं । भवांबुनाथ-मंदरं ।।
प्रफुल्ल-कंज-लोचनं । मदादि-दोष-मोचनं ।। २ ।।
प्रलंबबाहु-विक्रमं । प्रभोऽप्रमेय-वैभवं ।।
निषंग-चाप-सायकं । धरं, त्रिलोक-नायकं ।। ३ ।।
दिनेश-वंश-मंडनं । महेश-चाप-खंडनं ।।
मुनींद्र-संत-रंजनं । सुरारि-वृंद-भंजनं ।। ४ ।।
मनोज-वैरि-वंदितं । अजादि-देव-सेवितं ।।
विशुद्ध-बोध-विग्रहं । समस्त-दूषणापहं ।। ५ ।।
नमामि इंदिरापतिं । सुखाकरं सतां गतिं ।।
भजे सशक्ति-सानुजं । शचीपति-प्रियानुजं ।। ६ ।।
त्वदंघ्रि मूल ये नराः । भजंति हीन मत्सराः ।।
पतंति नो भवार्णवे । वितर्क-वीचि-संकुले ।। ७ ।।
विविक्त-वासिनः सदा । भजंति मुक्तये मुदा ।।
निरस्य इंद्रियादिकं । प्रयांति ते गतिं स्वकं ।। ८ ।।
तमेकमद्भुतं प्रभुं । निरीहमीश्वरं विभुं ।।
जगद्गुरुं च शाश्वतं । तुरीयमेव केवलं ।। ९ ।।

अप्रेषयत् क्षणादेव स तं रामस्य सन्निधिम् । स गत्वाऽऽक्रोशति स्मेति पातु प्रणतशङ्कर: ।।
आतुरो भययुक्तश्च पादौ तस्य समग्रहीत् । पातु पातु भवान् मां भो दयालो! रघुनायक !।।
उपमारहितेशत्वमुपमारहितं बलम् । मतिमान्द्येन युक्तोऽहं परिज्ञातुं तु नाशकम् ।।
फलं सम्प्राप्तवानस्मि कृतस्य निजकर्मण: । विचार्य शरणं प्राप्त रक्षतादधुना प्रभो ! ।।
अतीव दीनं वचनं तस्य श्रुत्वा कृपानिधि: । शिवे ! व्यधत्त तं मुक्तं प्रविधायैकलोचनम् ।।

यतो द्रोहकर्माकरोन्मोहनिघ्नो वधस्तस्य योग्योऽभवद् यद्यपीह ।
व्यमुञ्चत् प्रभुस्तं विधायानुकम्पां कृपालु: सम: को रघूणां वरेण ।। २ ।।

चित्रकूटे वसन्नानाप्रकाराणि रघूत्तम: । सुधासमानि कर्णाभ्यां चरितानि समाचरत् ।।
अनुमानं करोति स्म ततो राम: स्वमानसे । सर्वे विज्ञातवन्तो मां तत् सम्मर्दो भविष्यति ।।
मुनिभ्य: सकलेभ्योऽपि यानानुज्ञामवाप्य तौ । युक्तौ जनकनन्दिन्या यातौ द्वावपि बान्धवौ ।।
यदात्रेराश्रमस्थानं व्रजति स्म रघूत्तम: । निशम्यैवानन्दयुक्तो भवति स्म महामुनि: ।।
अधावदत्रिरुत्थाय रोमाञ्चितकलेवर: । धावन्तं तं विलोक्येश: स्वयमाशु समागमत् ।।
दण्डप्रणामं कुर्वन्तमुरसाऽयोजयन् मुनि: । तथा तौ प्रेमपाथोभिरस्नापयदुभौ जनौ ।।
रामशोभां विलोक्यास्य सञ्जाते शीतलेऽक्षिणी । ततोऽसौ स्वाश्रमं सर्वानादरेणानयन् मुनि: ।।
विधाय पूजां सम्भाष्य रम्यरूपा: सरस्वती: । अददात् फलमूलानि रुचितानि हृदे प्रभो: ।।

प्रभुर्विष्टरे संस्थितोऽभूत् तदानीं दृशोस्तृप्तिपर्यन्तमालोक्य शोभाम् ।
मुनीनां वरोऽतीव कौशल्ययुक्तो व्यधत्त स्तुतिं सम्पुटाकारहस्त: ।। ३ ।।

नमामि भक्तवत्सलं मृदुं कृपास्वभावकम् ।
भजामि पादपङ्कजमकामिनां स्वधामदम् ।। १ ।।

अतीवकृष्णमञ्जुलो भवाब्धिमन्थमन्दर: ।
प्रफुल्लकञ्जलोचनो मदादिदोषनाशन: ।। २ ।।

अतर्क्यदो:पराक्रमोऽप्रमेयवैभवोऽस्ति भो: ! ।
निषङ्गचापसायकस्त्रिविष्टपेश्वरो भवान् ।। ३ ।।
दिनेशवंशभूषणं महेशचापखण्डन: ।
मुनीशसत्सुखावह: सुरारिवृन्दभञ्जन: ।। ४ ।।
मनोजवैरिवन्दितस्त्वजादिदेवसेवित: ।
विशुद्धबोधविग्रह: समस्तदूषणापह: ।। ५ ।।
पतिं श्रियो नमाम्यहं सुखाकरं सतां गतिम् ।
सशक्तिसानुजं भजे शचीपतिप्रियानुजम् ।। ६ ।।
भवत्पदे तु ये नरा भजन्ति हीनमत्सरा: ।
न यान्ति ते भवाम्बुधिं वितर्कवीचिसङ्कुलम् ।। ७ ।।
विविक्तवासिन: सदा भजन्ति मुक्तये मुदा ।
निरस्य चेन्द्रियादिकं प्रयान्ति ते गतिं निजाम् ।। ८ ।।
तमेकमद्भुतं प्रभुं निरीहमीश्वरं विभुम् ।
जगद्गुरुञ्च शाश्वतं तुरीयमेव केवलम् ।। ९ ।।

भजामि भाव - वल्लभं । कुयोगिनां सुदुर्लभं ॥
स्वभक्त - कल्प - पादपं । समं सुसेव्यमन्वहं ॥ १० ॥
अनूप - रूप - भूपतिं । नतोऽहमुर्विजा - पतिं ॥
प्रसीद मे नमामि ते । पदाब्ज - भक्ति देहि मे ॥ ११ ॥
पठंति ये स्तवं इदं । नरादरेण ते पदं ॥
व्रजंति नात्र संशयं । त्वदीय भक्ति - संयुताः ॥ १२ ॥

दो०—बिनती करि, मुनि, नाइ सिरु, कह, कर जोरि बहोरि ।
चरन-सरोरुह नाथ ! जनि, कबहुँ तजै मति मोरि ॥ ४ ॥

अनुसुइया के पद गहि सीता । मिली बहोरि, सुसील, बिनीता ॥
रिषिपतिनी - मन सुख अधिकाई । आसिष देइ, निकट बैठाई ॥
दिब्य बसन - भूषन पहिराए । जे नित नूतन, अमल, सुहाए ॥
कह रिषिबधू सरस, मृदु बानी । नारिधर्म कछु ब्याज बखानी ॥
मातु - पिता - भ्राता - हितकारी । मितप्रद सब, सुनु राजकुमारी ! ॥
अमित - दानि, भर्ता, बयदेही ! । अधम सो नारि, जो सेव न तेही ॥
धीरज, धर्म, मित्र अरु नारी । आपद - काल परिखिअहिं चारी ॥
बृद्ध, रोगबस, जड़, धनहीना । अंध, बधिर, क्रोधी, अति दीना ॥
ऐसेहु पति कर किएँ अपमाना । नारि पाव जमपुर दुख नाना ॥
एकइ धर्म, एक ब्रत, नेमा । कायँ-बचन-मन, पति-पद-प्रेमा ॥
जग, पतिब्रता चारि बिधि अहहीं । बेद - पुरान - संत, सब कहहीं ॥
उत्तम के अस बस मन माहीं । सपनेहुँ आन पुरुष जग नाहीं ॥
मध्यम, परपति देखइ कैसें । भ्राता, पिता, पुत्र - निज जैसें ॥
धर्म बिचारि, समुझि कुल, रहई । सो निकिष्ट त्रिय, श्रुति अस कहई ॥
बिनु अवसर, भय तें रह जोई । जानेहु, अधम नारि जग सोई ॥
पति-बंचक, परपति-रति करई । रौरव नरक कल्प सत परई ॥
छनसुख-लागि जनम सत कोटी । दुख न समुझ, तेहि सम को खोटी ॥
बिनु श्रम नारि परम गति लहई । पतिब्रत - धर्म छाड़ि छल गहई ॥
पति-प्रतिकूल, जनम जहँ जाई । बिधवा होइ, पाइ तरुनाई ॥

सो०—सहज अपावनि नारि, पति सेवत, सुभ गति लहइ ।
जसु गावत श्रुति चारि, अजहुँ तुलसिका हरिहि प्रिय ॥ ५ (क) ॥

सुनु सीता ! तव नाम, सुमिरि, नारि पतिब्रत करहिं ।
तोहि प्रानप्रिय राम, कहिउँ कथा संसार-हित ॥ ५ (ख) ॥

सुनि जानकीं परम सुखु पावा । सादर, तासु चरन सिरु नावा ॥
तब मुनि सन कह कृपानिधाना । आयसु होइ, जाउँ बन आना ॥
संतत मो पर कृपा करेहू । सेवक जानि, तजेहु जनि नेहू ॥
धर्म - धुरंधर प्रभु कै बानी । सुनि, सप्रेम बोले मुनि ग्यानी ॥
जासु कृपा, अज, सिव, सनकादी । चहत सकल परमारथ - बादी ॥
ते तुम्ह राम ! अकाम पिआरे । दीनबंधु ! मृदु बचन उचारे ॥

भजामि भाववल्लभं कुयोगिनां सुदुर्लभम् ।
स्वभक्तकल्पपादपं समं सुसेव्यमन्वहम् ॥ १० ॥
असाम्यरूपभूपतिं नतोऽस्मि भूमिजापतिम् ।
प्रसीदतां भवन्नते पदाब्जभक्तिदोऽस्तु मे ॥ ११ ॥
भवत्स्तवं पठन्ति ये नराः समादरादमुम् ।
असंशयं भवत्पदं व्रजन्ति भक्तिसंयुताः ॥ १२ ॥

स्तुत्वाऽऽनमय्यापि शिरो महर्षिः संयोज्य हस्तौ वदति स्म भूयः ।
हे नाथ ! भावत्कपदाब्जयुग्मं नो सन्त्यजेन्मे धिषणा कदापि ॥ ४ ॥

चरणावनसूयाया गृहीत्वा जानकी ततः । मिलति स्म सुशीलेन संयुता विनयान्विता ॥
ऋषेः सीमन्तिनी सौख्यवैपुल्ययुतमानसा । आशीर्वादं प्रदायोपावेशयन्निजसन्निधौ ॥
दिव्यवासोभूषणानि परिधापयति स्म सा । यानि नित्यं नूतनानि शोभनान्यमलानि च ॥
ऋषेःसीमन्तिनी मृद्वीं सरसाञ्चावददद्गिरम्। कांश्चिन् मिषेण तेनैव नारीधर्मानवर्णयत् ॥
माता पिता बान्धवाश्च वर्तन्ते हितकारिणः । सर्वे मितप्रदाः किन्तु शृणु राजकुमारिके ! ॥
अमितस्य प्रदातास्ति भर्ता जनकनन्दिनि ! । अधमा वर्तते नारी सा तं या नैव सेवते ॥
वयस्यो धीरता धर्म इमे च सहधर्मिणी । विपत्तेरेव समये परीक्ष्यन्तेऽब्धिसङ्ख्यकाः ॥
वृद्धो रोगवशो मूर्खः सम्पत्त्या यो विवर्जितः । अन्धो बाधिर्यसंयुक्तो दीनोऽतीव रुषान्वितः ॥
एतादृशस्यापि भर्तुरपमानं करोति चेत् । नारी यमपुरे नानाविधाः प्राप्नोति यातनाः ॥
एको धर्मो व्रतञ्चैकं नियमोऽप्येक एव यत् । कायेन वाचा मनसा प्रेम पत्युः पदद्वये ॥
चतुःप्रकारा वर्तन्ते नार्यो लोके पतिव्रताः । सन्तो वेदाः पुराणानि वदन्ति सकलान्यपि ॥
उत्तमायास्तु हृदये भावः संवसतीदृशः । यत् पत्युरन्यः पुरुषो नास्ति स्वप्नेऽपि भूतले ॥
मध्यमा परभर्तारं तथा समवलोकते । स्वं तातं भ्रातरं पुत्रं यथा समवलोकते ॥
या पाति धर्मं विज्ञाय मर्यादां स्वकुलस्य च । सा वर्तते निकृष्टा स्त्रीत्येतत् सम्भाषते श्रुतिः॥
भोगीयावसराभावाद् भयाद् वा या स्थिता भवेत्। सा संसारे परिज्ञेया महेला सर्वथाधमा ॥
करोति परभर्त्रा या रतिं स्वपतिवञ्चिका । सा कल्पशतपर्यन्तं नरकं याति रौरवम् ॥
उत्पत्तिशतकोटीनां क्षणिकाय सुखाय या । दुःखं न परिजानाति न दुष्टा सदृशी तया ॥
विना श्रमेण सा नारी प्राप्नोति परमां गतिम् । या व्याजं सम्परित्यज्य सत्या धर्मं प्रसेवते ॥
पत्युर्या प्रतिकूला सा यत्रापि लभते जनुः । तत्रैव याति वैधव्यं समवाप्यापि यौवनम् ॥

अपूता स्वभावेन नारी तथापि गतिं याति सेवात इष्टां स्वभर्तुः ।
प्रगायन्ति वेदा यशः सिन्धुसङ्ख्यास् तुलस्यस्ति विष्णोः प्रियाद्यापि तस्मात् ॥ ५ ॥ (क)

सुसंस्मृत्य सीते ! त्वदीयाभिधानं सतीधर्ममत्र स्त्रियः संश्रयन्ते ।
तव प्राणतुल्यः प्रियो रामचन्द्रो मयोक्ता कथा लोककल्याणहेतोः ॥ ५ ॥ (ख)

प्राप्नोति स्म परं सौख्यं श्रुत्वा जनकनन्दिनी । शीर्षं नमयति स्मासौ तदीये चरणद्वये ॥
निधानमनुकम्पाया भाषते स्म ततो मुनिम् । अपरं विपिनं यानि यद्यादेशः प्रजायते ॥
भवान् मयि प्रकुरुतादनुकम्पां निरन्तरम् । सेवकं मां परिज्ञाय प्रेम सन्त्यजताच्च मा ॥
धर्मधुर्धारकस्येमामधीशस्य सरस्वतीम् । निशम्य प्रेमसंयुक्तं वक्ति स्म ज्ञानवान् मुनिः ॥
अनुकम्पां यस्य शम्भुर्ब्रह्मा च सनकादयः । परमार्थप्रवक्तारः समीहन्तेऽखिला अपि ॥
स एव रामचन्द्रोऽस्ति भवान् निष्कामसुप्रियः । दीनानां बान्धवो मृद्वीर्भारतीरुदचारयत् ॥

अब जानी मैं श्री-चतुराई। भजी तुम्हहि, सब देव बिहाई॥
जेहि समान अतिसय नहिं कोई। ताकर सील, कस न अस होई?॥
केहि बिधि कहौं, जाहु, अब स्वामी! । कहहु नाथ! तुम्ह अंतरजामी॥
अस कहि, प्रभु बिलोकि, मुनि धीरा। लोचन जल बह, पुलक सरीरा॥

छं०—तन पुलक निर्भर, प्रेम-पूरन नयन, मुख-पंकज दिए।
मन-ग्यान-गुन-गोतीत प्रभु, मैं दीख, जप-तप का किए॥
जप, जोग, धर्म-समूह तें, नर, भगति अनुपम पावई।
रघुबीर-चरित पुनीत, निसि-दिन दास तुलसी गावई॥

दो०—कलिमल-समन, दमन-मन, राम-सुजस सुखमूल।
सादर सुनहिं जे तिन्ह पर, राम रहहिं अनुकूल॥ ६ (क)॥

सो०—कठिन काल मल-कोस, धर्म, न ग्यान, न जोग-जप।
परिहरि सकल भरोस, रामहि भजहिं ते चतुर नर॥ ६ (ख)॥

मुनि-पद-कमल नाइ करि सीसा। चले बनहि, सुर-नर-मुनि-ईसा॥
आगें राम, अनुज पुनि पाछें। मुनिबर-बेष बने अति काछें॥
उभय बीच श्री सोहइ कैसी। ब्रह्म-जीव-बिच माया जैसी॥
सरिता, बन, गिरि, अवघट घाटा। पति पहिचानि, देहिं बर बाटा॥
जहँ-जहँ जाहिं देव रघुराया। करहिं मेघ तहँ-तहँ नभ छाया॥
मिला असुर बिराध मग जाता। आवतहीं, रघुबीर, निपाता॥
तुरतहिं रुचिर रूप तेहिं पावा। देखि दुखी, निज धाम पठावा॥
पुनि आए, जहँ मुनि सरभंगा। सुन्दर अनुज-जानकी-संगा॥

दो०—देखि राम-मुख-पंकज, मुनिबर लोचन-भृंग।
सादर पान करत अति, धन्य! जन्म-सरभंग॥ ७॥

कह मुनि, सुनु रघुबीर! कृपाला। संकर-मानस-राजमराला॥
जात रहेउँ बिरंचि के धामा। सुनेउँ श्रवन, बन ऐहहिं रामा॥
चितवत पंथ रहेउँ दिन-राती। अब प्रभु देखि जुड़ानी छाती॥
नाथ! सकल साधन मैं हीना। कीन्ही कृपा जानि जन दीना॥
सो कछु देव! न मोहि निहोरा। निज पन राखेउ जन-मन-चोरा॥
तब-लगि रहहु दीन-हित-लागी। जब-लगि मिलौं तुम्हहि तनु त्यागी॥
जोग, जग्य, जप, तप, ब्रत कीन्हा। प्रभु कहँ देइ, भगति बर लीन्हा॥
ऐहि बिधि सर रचि, मुनि सरभंगा। बैठे, हृदयँ छाड़ि सब संगा॥

दो०—सीता-अनुज-समेत प्रभु, नील-जलद-तनु-स्याम।
मम हियँ बसहु निरंतर, सगुनरूप श्रीराम!॥ ८॥

अस कहि, जोग-अगिनि तनु जारा। राम-कृपाँ, बैकुंठ सिधारा॥
ताते मुनि, हरि-लीन न भयऊ। प्रथमहिं भेद-भगति बर लयऊ॥
रिषि-निकाय, मुनिबर-गति देखी। सुखी भए निज हृदयँ बिसेषी॥
अस्तुति करहिं सकल मुनिबृंदा। जयति प्रनत-हित करुनाकंदा॥

कमलायाश्चतुरतामधुना ज्ञातवानहम् । भवन्तं या श्रितवती त्यक्त्वा सर्वान् दिवौकसः ।।
महत्तावान् येन तुल्यो न कश्चिदपि वर्तते । एतादृशं भवेन्नैव तदीयं चरितं कुतः ।।
वदानि विधिना केन व्रजतादधुना प्रभो ! । भवानेव विभो! ब्रूतात् स्थितोऽन्तर्यामितायुतः।।
इत्युक्त्वा वीक्षतेस्मैव मुनिर्धैर्ययुतः प्रभुम् । तस्य दृभ्यां स्रुतं वारि तनू रोमाञ्चिताऽभवत्।।

विकासि रोमवद्वपुः स चाति हार्दपूरितस् तदीयके दृशौ प्रभोर्मुखाम्बुजेऽति सङ्गते ।
अचिन्तयत् परं हृदश्चितो गुणेन्द्रियव्रजात् परो मयेश ईक्षितः कृतं तपो जपादि किम् ।।

जपादिभिः समाधिभिस्तथैव धर्मसञ्चयैः नरः समानतापरां लभेत भक्तिमैश्वरीम् ।
दिवाकरान्वयोत्तमप्रभोः पवित्रवृत्तकं तुलस्यनन्यदासको दिवानिशं प्रगायति ।।

हृच्छासकं तिष्यमलघ्नमुच्चं यशोऽस्ति रामस्य सुखस्य मूलम् ।
शृण्वन्ति ये सादरमेव तेषु सदानुकूलो रघुनायकः स्यात् ।। ६ ।। (क)

महानस्ति कोशो मलस्यैष कालो न धर्मोऽथवा ज्ञानयोगो जपो न ।
अतो ये विहायाश्रयं सर्वमन्यद् भजन्तीह रामं नरास्ते प्रवीणाः ।। ६ ।। (ख)

नमयित्वा मुने पादपद्मयोर्मस्तकं निजम् । ईशः सुराणां मर्त्यानां मुनीनाञ्चाचलद्वनम्।।
रामः प्रचलति स्माग्रे पश्चात् तस्यानुजः पुनः । मुनिसुन्दरनेपथ्यधारिणौ तौ सुशोभनौ ।।
तयोर्मध्ये शोभते स्म तथैव कमलालया । यथैव मध्ये मायास्ति परात्मप्रत्यगात्मनोः ।।
नद्यो वनानि गिरयः प्रदेशा दुर्गमा गिरेः । स्वामिनं स्वं परिज्ञाय ददते स्म वरां सृतिम् ।।
यत्रयत्राव्रजद् देवो रघूणामधिनायकः । तत्र तत्रैव नभसि मेघाश्छायामकुर्वत ।।
सरव्यां गच्छतां तेषां विराधाख्योऽसुरोऽमिलत् । रघुवंशप्रवीरस्तं प्राप्तमेव न्यपातयत् ।।
तत्क्षणादेव रुचिरं रूपं स समवाप्तवान् । विलोक्य तं दुःखितञ्च धाम स्वं प्राहिणोत् परम्।।
शरभङ्गो मुनिर्यत्र ततो याति स्म तत्र सः । सहानुजेन रम्येण तथा जनकजातया ।।

विलोक्य रामस्य मुखारविन्दं सन्नेत्रभृङ्गौ मुनिपुङ्गवस्य ।
अत्यादरेणापिबतां रसं तौ धन्यत्वयुक्तं शरभङ्गजन्म ।। ७ ।।

मुनिरब्रूतानुकम्पिन् ! शृणोतु रघुनायक । गिरिराजसुताधीशमानसागारसंश्रित ! ।।
निकेतनं विश्वसृजो ! गन्तुं प्रक्रमवानहम् ।श्रुतिभ्यां श्रुतवांस्तावद् यद् रामो वनमेष्यति ।।
प्रतीक्षमाणो भवतो मार्गमस्मि दिवानिशम् । भवतो दर्शनाज्जातमिदानीं शीतलं मनः ।।
सकलैः साधनैर्हीनो वर्तेऽहं हे रमेश्वर ! ।दीनं जनं मां विज्ञाय भवान् विहितवान् कृपाम्।।
हे देव ! वर्तते नैव मयीयं भवतः कृपा ।सन्धां जनमनश्चोर! भवान् रक्षितवान् निजाम्।।
विदधातु स्थितिं तावद् भवान् दीनस्य कारणात्। भवता न मिलिष्यामि यावत् त्यक्त्वा कलेवरम्।।
तपो व्रतानि कृतवान् योगं यज्ञान् जपं तथा । तत्सर्वं प्रभवे दत्त्वाऽऽगृह्णाद् भक्ति वरं मुनिः।।
भक्ति लब्ध्वा चितां कृत्वा शरभङ्गो मुनिस्ततः।हृदयात् सकलासक्तीस्त्यक्त्वा तस्यामुपाविशत्।।

सीतानुजाभ्यां सहितः प्रभो! मे नीलाम्बुदश्यामलदेहधारिन् ! ।
करोतु चित्ते वसतिं सदा मे श्रीराम! संयुग्गुणरूपयुक्त ! ।। ८ ।।

इत्थमुक्त्वा तनुं स्वीयां दग्ध्वा योगकृशानुना । रामचन्द्रस्य कृपया वैकुण्ठमगमत् पदम् ।।
याति स्म लीनतां नैव तत एव मुनिर्हरौ । पूर्वमेव यतो भेदभक्ति वरमयाचत ।।
विलोक्य मुनिवर्यस्य गतिं मुनिकदम्बकम् । जातं विशेषरूपेण सुखयुक्तं स्वमानसे ।।
स्तुतिं प्रविदधातिस्म सर्वं मुनिकदम्बकम् । कृपाकन्दो विजयते नतकल्याणकारकः ।।

पुनि रघुनाथ चले बन आगे। मुनिबर-बृंद बिपुल सँग लागे॥
अस्थि-समूह देखि रघुराया। पूछी मुनिन्ह, लागि अति दाया॥
जानतहूँ पूछिअ कस स्वामी? । सबदरसी तुम्ह अंतरजामी॥
निसिचर-निकर, सकल मुनि खाए। सुनि, रघुबीर-नयन जल छाए॥

दो०—निसिचर-हीन करउँ महि, भुज उठाइ पन कीन्ह।
सकल मुनिन्ह के आश्रमन्हि, जाइ-जाइ सुख दीन्ह॥ ९॥

मुनि अगस्ति कर सिष्य सुजाना। नाम सुतीछन, रति-भगवाना॥
मन-क्रम-बचन रामपद-सेवक। सपनेहुँ आन भरोस न देव-क॥
प्रभु आगवनु, श्रवन सुनि पावा। करत मनोरथ, आतुर धावा॥
हे बिधि! दीनबंधु रघुराया। मो से सठ पर करिहहिं दाया॥
सहित-अनुज मोहि राम गोसाईं। मिलिहहिं निज सेवक की नाईं॥
मोरे जियँ भरोस दृढ़ नाहीं। भगति, बिरति न, ग्यान मन माहीं॥
नहिं सतसंग, जोग, जप, जागा। नहिं दृढ़ चरन-कमल अनुरागा॥
एक बानि करुनानिधान की। सो प्रिय जाकें, गति न आन की॥
होइहैं सुफल आजु मम लोचन। देखि बदन-पंकज भव-मोचन॥
निर्भर प्रेम-मगन मुनि ग्यानी। कहि न जाइ सो दसा, भवानी!॥
दिसि अरु बिदिसि पंथ नहिं सूझा। को मैं, चलेउँ कहाँ, नहिं बूझा॥
कबहुँक फिरि पाछें पुनि जाई। कबहुँक नृत्य करइ गुन गाई॥
अबिरल प्रेम-भगति मुनि पाई। प्रभु देखैं तरु-ओट लुकाई॥
अतिसय प्रीति देखि रघुबीरा। प्रगटे हृदयँ, हरन भव-भीरा॥
मुनि, मग माझ अचल होइ बैसा। पुलक सरीर, पनस-फल जैसा॥
तब रघुनाथ निकट चलि आए। देखि दसा, निज-जन मन भाए॥
मुनिहि राम, बहुभाँति जगावा। जाग न, ध्यानजनित सुख पावा॥
भूप-रूप तब राम दुरावा। हृदयँ चतुर्भुज रूप देखावा॥
मुनि अकुलाइ उठा तब कैसें। बिकल हीन-मनि फनिबर जैसें॥
आगें देखि राम-तन स्यामा। सीता-अनुजसहित सुखधामा॥
परेउ लकुट इव चरनन्हि लागी। प्रेम-मगन मुनिबर बड़भागी॥
भुज बिसाल गहि लिए उठाई। परम प्रीति राखे उर लाई॥
मुनिहि मिलत अस सोह कृपाला। कनक-तरुहि जनु भेंट तमाला॥
राम बदनु बिलोक, मुनि ठाढ़ा। मानहुँ चित्र-माझ लिखि काढ़ा॥

दो०—तब मुनि, हृदयँ धीर धरि, गहि पद बारहिं बार।
निज आश्रम प्रभु आनि, करि, पूजा बिबिध प्रकार॥ १०॥

कह मुनि, प्रभु! सुनु बिनती मोरी। अस्तुति करौं कवन बिधि तोरी॥
महिमा अमित, मोरि मति थोरी। रबि-सन्मुख खद्योत-अँजोरी॥

श्याम-तामरस-दाम शरीरं। जटा-मुकुट, परिधन-मुनिचीरं॥
पाणि-चाप-सर, कटि-तूणीरं। नौमि निरंतर श्रीरघुवीरं॥
मोह-विपिन-घन-दहन-कृशानुः। संत-सरोरुह-कानन-भानुः॥
निशिचर-करि-बरूथ-मृगराजः। त्रातु सदा नो भव-खग-बाजः॥
अरुण-नयन-राजीव-सुवेशं। सीता-नयन-चकोर-निशेशं॥

पुनरग्रे गच्छति स्म रघुवंशाधिपोवनम् । तेन साकं गच्छति स्म महान् मुनिवरव्रजः ।।
कुल्यानां राशिमालोक्य स्वामी राघवसन्ततेः । अतीव करुणार्द्रः सन् पृच्छति स्म मुनींस्ततः।।
तेऽवदन् पृच्छति कुतो भवानस्मानधीश्वर ! । विलोककः समग्राणां सर्वान्तर्गतिकारकः ।।
रात्रिञ्चराणां निकरा मुनीन् सर्वानभक्षयन् । श्रुत्वेदं रघुवीरस्य जलपूर्णे विलोचने ।।

रक्षोविहीनां पृथिवीं करिष्ये भुजौ समुत्तोल्य चकार सन्धाम् ।
स आश्रमान्सर्वमुनीश्वराणां गत्वा च गत्वा सुखिनो व्यधत्त ॥ ९ ॥

अगस्त्यस्य मुनेः शिष्य आसीत् परमबोधवान् । सुतीक्ष्ण इति नाम्ना स युक्तः प्रेमयुतः प्रभौ ।।
मनसा कर्मणा वाचा सेवको रामपादयोः । स्वप्नेऽपि न करोति स्म विश्वासमपरामरे ।।
प्रभोरागमनं कर्णयुगलेन निशम्य सः । धावति स्म तमुद्दिश्य विदधानो मनोरथान् ।।
हे विधे ! किं दीनबन्धू रघूणामधिनायकः । मत्तुल्ये शाठ्यसंयुक्ते सोऽनुकम्पां करिष्यति ।।
अधीशो रामचन्द्रो मामनुजेन समन्वितः । यथैव सेवकं स्वीयं मिलिष्यति तथैव किम् ? ।।
न वर्तते दृढतनुर्विश्वासो मम मानसे । भक्तिर्विरक्तिर्बोधो वा मानसे मे न वर्तते ।।
न सत्सङ्गो न वा योगो न यागा न तपोऽथवा । न वर्तते वानुरागो रामपादाम्बुजद्वये ।।
एक एव स्वभावोऽस्ति त्वनुकम्पानिधेः प्रभोः । स वर्तते प्रियस्तस्य न यस्यास्ति परा गतिः ।।
भविष्यतोऽद्य नयने फलेन सहिते मम । संसारबन्धमोक्षस्य समालोक्य मुखाम्बुजम् ।।
निमग्नः परमप्रेम्णि स मुनिर्बोधसंयुतः । भवानि! सा दशा तस्य गदितुं नैव शक्यते ।।
विजानाति स्म मार्गं न स दिशो विदिशोऽपि वा। कोऽहं कुत्र च यामीति न किञ्चिदपि बुद्धवान्।।
कदाचित् स परावृत्य गच्छति स्म पुरः पुनः । कदाचिन्नृत्यति स्मापि विधाय गुणगायनम् ।।
मुनिः सम्प्राप्तवानासीत् प्रेमभक्ति निरन्तरम् । प्रभुः समालोकयत् तमाच्छाद्य स्वं पलाशिना।।
तस्याति विपुलां प्रीतिं समालोक्य रघूत्तमः । हृदये प्रकटो जातो भवभीतेर्विनाशकः ।।
अचलत्वं स सम्प्राप्तो मुनिर्मार्गे उपाविशत् । रोमाञ्चितं तस्य गात्रं पनसस्य फलं यथा ।।
ततो रघूणामधिपः समायाति स्म सन्निधिम् । दशां दृष्ट्वा स्वभक्तस्य चित्ते प्रमुदितोऽभवत्।।
मुनिं जागरितं रामो व्यधत्त बहुरीतिभिः ।न स जागरितो जातः प्राप्नोच्च ध्यानजं सुखम्।।
ततो भूपात्मकं रूपं गूहते स्म रघूत्तमः । तस्य चित्तेऽदर्शयच्च रूपं सिन्धुभुजान्वितम् ।।
तदा समुत्तिष्ठते स्म तथा व्याकुलितो मुनिः । मणिहीनः फणिवरो याति व्याकुलतां यथा ।।
पुरतः समवालोक्य रामं श्यामलविग्रहम् । सीतानुजाभ्यां सहितमानन्दस्य निकेतनम् ।।
पतति स्म स रामस्य पादयोर्लगुडो यथा । प्रेममग्नो मुनिवरो महाभाग्येन संयुतः ।।
विशालाभ्यां भुजाभ्यां स गृहीत्वोत्थापयन्मुनिम्। संयुनक्ति स्म परमप्रीत्या स्व हृदयेन च ।।
निधानमनुकम्पायास्तथाऽऽराजन् मुनिं मिलन् । मिलन् स्वर्णानोकहेन तमालानोकहो यथा ।।
स्थितः समालोकते स्म रामचन्द्राननं मुनिः । विनिर्मितोऽभवन्नूनं स चित्रलिखिताकृतिः ।।

ततो मुनिर्धैर्यमुपेत्य चित्ते पुनः पुनः पादयुगे गृहीत्वा ।
आनीय देवं निजमाश्रमञ्च प्रापूजयत् तं विविधैः प्रकारैः ॥ १० ॥

मुनिरब्रूत हे नाथ ! शृणोतु प्रार्थनां मम । करवाणि कया रीत्या भवतः स्तवनं परम् ।।
असीमितोऽस्ति महिमा शेमुष्यल्पा च मे स्थिता । खद्योतस्य प्रकाशः स्याद् यथा व्योममणेः पुरः।।

अशुक्लपद्ममालिकासमानविग्रहान्वितम् जटाकिरीटधारिणं मुनेः पटेन संयुतम् ।।
धनुः कलम्बपाणिकं सतूणमध्यदेशकम् अहं नमामि सन्ततं विकतनान्वयेश्वरम् ।।
विमोहकाननं घनं प्रदग्धुमस्ति योऽनलः सदम्बुजातकाननप्रबोधनप्रभाकरः ।।
निशीथिनीचरात्मकद्विपव्रजाय यो हरिः जगत्पतच्छशादनः प्रभुः स पातु नः सदा ।।
सुरक्तपद्मलोचनं सुचारुवेषधारिणम् विदेहजादृगुल्लसच्चकोरयुग्मकेश्वरम् ।।

हर - हृदि - मानस - बाल मरालं । नौमि राम - उर - बाहु - विशालं ॥
संशय सर्प - ग्रसन - उरगादः । शमन - सुकर्कश - तर्क - विषादः ॥
भवभंजन, रंजन - सुर - यूथः । त्रातु सदा नो कृपा - वरूथः ॥
निर्गुण - सगुण - विषम - सम - रूपं । ज्ञान - गिरा - गोतीतमनूपं ॥
अमलमखिलमनवद्यमपारं । नौमि राम, भंजन - महि - भारं ॥
भक्त - कल्पपादप - आरामः । तर्जन - क्रोध - लोभ - मद - कामः ॥
अति - नागर भवसागर - सेतुः । त्रातु सदा दिनकर - कुल - केतुः ॥
अतुलित - भुज - प्रताप - बलधामः । कलिमल - विपुल - विभंजन - नामः ॥
धर्म - वर्म, नर्मद गुण - ग्रामः । संतत शं तनोतु मम रामः ॥

जदपि, बिरज, ब्यापक, अबिनासी । सब के हृदयँ निरंतर बासी ॥
तदपि अनुज-श्री-सहित खरारी । बसतु मनसि मम, काननचारी ॥
जे जानहिं, ते जानहुँ स्वामी ! । सगुन, अगुन, उर - अंतरजामी ॥
जो कोसलपति राजिवनयना । करउ सो राम, हृदय मम अयना ॥
अस अभिमान जाइ जनि भोरे । मैं सेवक, रघुपति पति मोरे ॥
सुनि मुनि-बचन, राम-मन भाए । बहुरि हरषि, मुनिबर उर लाए ॥
परम प्रसन्न जानु मुनि मोही । जो बर मागहु, देउँ सो तोही ॥
मुनि कह, मैं बर कबहुँ न जाचा । समुझि न परइ, झूठ का साचा ॥
तुम्हहि नीक लागै रघुराई । सो मोहि देहु दास - सुखदाई ॥
अबिरल भगति-बिरति-बिग्याना । होहु सकल - गुन - ग्यान - निधाना ॥
प्रभु जो दीन्ह, सो बरु मैं पावा । अब सो देहु, मोहि जो भावा ॥

दो०—अनुज-जानकी-सहित प्रभु, चाप-बान-धर राम ! ।
मम हिय-गगन इंदु-इव, बसहु सदा निहकाम ॥ ११ ॥

एवमस्तु करि रमानिवासा । हरषि चले कुंभज रिषि पासा ॥
बहुत दिवस गुर - दरसनु पाएँ । भए मोहि ऐहि आश्रम आएँ ॥
अब प्रभु - संग जाउँ गुर - पाहीं । तुम्ह कहँ, नाथ ! निहोरा नाहीं ॥
देखि कृपानिधि, मुनि चतुराई । लिए संग, बिहसे द्वौ भाई ॥
पंथ कहत निज भगति अनूपा । मुनि - आश्रम पहुँचे सुर - भूपा ॥
तुरत सुतीछन गुर पहिं गयऊ । करि दंडवत, कहत अस भयऊ ॥
नाथ ! कोसलाधीस - कुमारा । आए मिलन जगत - आधारा ॥
राम - अनुज - समेत - बैदेही । निसि-दिनु देव ! जपत हहु जेही ॥
सुनत अगस्ति तुरत उठि धाए । हरि बिलोकि, लोचन जल छाए ॥
मुनि - पदकमल परे द्वौ भाई । रिषि, अति प्रीति लिए उर लाई ॥
सादर कुसल पूछि, मुनि ग्यानी । आसन बर बैठारे आनी ॥
पुनि करि बहु प्रकार प्रभु-पूजा । मोहि सम भाग्यवंत नहिं दूजा ॥
जहँ - लगि रहे अपर मुनिबृंदा । हरषे सब बिलोकि सुखकंदा ॥

दो०—मुनि - समूह महँ बैठे, सन्मुख सब की ओर ।
सरद - इंदु - तन चितवत, मानहुँ निकर - चकोर ॥ १२ ॥

तब रघुबीर कहा मुनि - पाहीं । तुम्ह सन प्रभु ! दुराव कछु नाहीं ॥
तुम्ह जानहु जेहि कारन आयउँ । ताते तात ! न कहि समुझायउँ ॥

त्रिशूलिचित्तमानसालयं शिशुं मरालकम् विशालवत्सबाहुकं नमामि राघवोत्तमम् ।।
भ्रमात्मकाहिभक्षणक्रियाकरः खगाधिपः महाकठोरतर्कयुग्विषादनाशकारकः ।।
भवक्षयक्रियाकरः सुपर्ववृन्दरञ्जनः कृपासमूहरूपवान् प्रभुः स पातु नः सदा ।।
गणायुतं गुणैर्युतं समासमस्वरूपिणम् सुबोधवाक्यसञ्चयात् परञ्च साम्यवर्जितम् ।।
अनन्तकं सुनिर्मलं समग्रदोषवर्जितम् धरातिभारभञ्जनं नमामि राघवाधिपम् ।।
स्वभक्तकल्पपादपप्रकृष्टवाटिकातनुः प्रतर्जको मदक्रुधोस्तथैव लोभकामयोः ।।
अतीवचातुरीयुतो भवाब्धिसेतुरस्ति यः दिवाकरान्वयध्वजः करोतु रक्षणं सदा ।।
अतुल्यदोःप्रतापवान् बलस्य यो निकेतनम् कलिप्रभूतकिल्विषप्रणाशकारकाभिधः ।।
सुधर्मवर्मरूपवान् प्रमोदकृद्गुणव्रजः तनोतु राघवाधिपो निरन्तरं शिवं मम ।।

यद्यप्यस्ति रजोहीनो व्यापको नाशवर्जितः । निरन्तरं निवासस्य कर्ता सर्वमनोव्रजे ।।
तथापि हे खराराते ! सीतानुजसमन्वितः । वनचारी मनसि मे निवासं कुरुताद् भवान् ।।
जानन्ति ये ते जानन्तु भवन्तं हे परेश्वर ! । सगुणं गुणहीनं वा सर्वमानसयायिनम् ।।
किन्तु यः कोशलाधीशो राजीवसमलोचनः । स राघवः प्रकुरुतान्मनो मे स्वनिकेतनम् ।।
एतादृशोऽभिमानो मे विस्मृत्यापि न नश्यतु । यदहं सेवको वर्ते रघुनाथः पतिर्मम ।।
इति श्रुत्वा मुनेर्वाचं रामो हृद्यभजन्मुदम् । भूयः प्रहृष्य वत्सेन मुनीश्वरमयोजयत् ।।
अब्रूतापि मुने ! मां त्वं विद्धि सुप्रीतिसंयुतम् । याचिष्यसे वरं यं मां तमेव प्रददान्यहम् ।।
मुनिरब्रूत च वरं वृतवान्न कदाप्यहम् । न जाने वर्तते किं तत् सत्यं वाऽसत्यमस्ति किम् ।।
ईश ! रघ्वन्ववायस्य भवते यत् प्ररोचते । तदेव यच्छतान्मह्यं हे दाससुखदायक ! ।।
सोऽवदद् दृढभक्तेस्त्वं तथा वैराग्यबोधयोः । गुणानामपि सर्वेषां ज्ञानस्य च निधिर्भव ।।
मुनिरब्रूत यं स्वामी प्रादात् तं वरमाप्नवम् । तदेव दत्तादधुना मह्यं यद् वस्तु रोचते ।।

युतो विदेहाधिपजानुजाभ्यां प्रभो ! धनुर्बाणधरश्च राम ।
चित्ते मम व्योम्नि यथोडुराजो तथा भवान् संवसतात् सदैव ।। ११ ।।

क्षीरसिन्धुसुतावासः प्रोच्य तञ्चैवमस्त्विति । कुम्भजातमुनेः पार्श्वं गच्छति स्म मुदान्वितः ।।
अनेके दिवसा याताः सम्प्राप्य गुरुदर्शनम् । अमुमाश्रममागत्य चेत्यभाषत तं मुनिः ।।
अधुना भवता साकं गच्छामि गुरुसन्निधिम् । तथास्मिन् कर्मणि मम नोपकारः स्थितः प्रभो ।।
मुनेरालोक्य चातुर्यमनुकम्पीयशेवधिः । अगृह्णात् तं स्वेन साकं हसतः स्मापि बान्धवौ ।।
सरणौ वर्णयन् स्वीयां भक्तिमौपम्यवर्जिताम् । दिवौकसामधिपतिः प्राप्नोति स्माश्रमं मुनेः ।।
सुतीक्ष्णस्तत्क्षणादेव याति स्म गुरुसन्निधिम् । विधाय दण्डप्रणतिं वक्तुमारभतेति सः ।।
कुमारः कोशलाख्यस्य देशस्याधिपतेः प्रभो ! । आधारः सर्वजगतां मिलनाय समागतः ।।
रामो विदेहसुतया लघुभ्राता च संयुतः । अहर्निशं भवान् देव ! यं जपन्नेव वर्तते ।।
अगस्त्यस्तन्निशम्यैवाऽधावदुत्थाय तत्क्षणम् । हरिं विलोक्य पानीयं व्याप्नोति स्म तदक्षिणी ।।
उभौ बन्धू अपततां मुनेः पादाम्बुजद्वये । वक्षसाऽयोजयदुभौ प्रीत्या परमया मुनिः ।।
सादरं कुशलं पृष्ट्वा स मुनिर्बोधसंयुतः । आनीय विष्टरे रम्ये समुपावेशयत् समान् ।।
ततः कृत्वा प्रभोः पूजां प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः । अब्रूत यन्मया तुल्यो भाग्यवानस्ति नापरः ।।
वर्तन्ते स्म व्रजास्तत्र यावन्तोऽन्ये तपस्विनाम् । सुखकन्दं समालोक्य प्राहृष्यन् सकला अपि ।।

मध्ये समूहं तपसि स्थितानाम् उपाविशत् सर्वसमुन्मुखः सः ।
शरद्विधुं नूनमुदीक्षते स्म वारश्च कोकाख्यविहङ्गमानाम् ।। १२ ।।

ईशो रघ्वन्ववायस्य भाषते स्म ततो मुनिम् । हे प्रभो! भवतः किञ्चिद् गोपनीयं न विद्यते।।
भवांस्तं परिजानाति प्राप्तोऽहं येन हेतुना । हे तात ! तस्मादेवाहमवदं विस्तरेण न ।।

अब सो मंत्र देहु प्रभु ! मोही । जेंहि प्रकार मारौं मुनि-द्रोही ॥
मुनि मुसुकाने सुनि प्रभु-बानी । पूछेहु नाथ ! मोहि का जानी ॥
तुम्हरेइँ भजन-प्रभाव अघारी । जानउँ महिमा कछुक तुम्हारी ॥
ऊमरि-तरु-बिसाल तव माया । फल ब्रह्मांड अनेक निकाया ॥
जीव चराचर जंतु-समाना । भीतर बसहिं, न जानहिं आना ॥
ते फल-भच्छक कठिन कराला । तव भयँ डरत सदा सोउ काला ॥
ते तुम्ह सकल लोकपति-साईं । पूँछेहु मोहि मनुज की नाईं ॥
यह बर मागउँ कृपानिकेता । बसहु हृदयँ श्री-अनुज-समेता ॥
अबिरल भगति, बिरति, सतसंगा । चरन-सरोरुह-प्रीति अभंगा ॥
जद्यपि ब्रह्म अखंड, अनंता । अनुभव-गम्य, भजहिं, जेंहि संता ॥
अस तव रूप बखानउँ जानउँ । फिरि-फिरि सगुन ब्रह्म-रति मानउँ ॥
संतत दासन्ह देहु बड़ाई । तातें मोहि पूँछेहु रघुराई ॥
है, प्रभु ! परम मनोहर ठाऊँ । पावन पंचबटी तेंहि नाऊँ ॥
दंडक बन पुनीत, प्रभु ! करहू । उग्र साप मुनिबर कर हरहू ॥
बास करहु तहँ रघुकुल-राया । कीजे सकल मुनिन्ह पर दाया ॥
चले राम मुनि-आयसु पाई । तुरतहिं पंचबटी निअराई ॥

दो०—गीधराज सैं भेंट भइ, बहु बिधि प्रीति बढ़ाइ ।
गोदावरी-निकट प्रभु, रहे परन-गृह छाइ ॥ १३ ॥

जब ते राम कीन्ह तहँ बासा । सुखी भए मुनि, बीती त्रासा ॥
गिरि, बन, नदीं, ताल छबि-छाए । दिन-दिन-प्रति अति होंहि सुहाए ॥
खग-मृग-बृंद अनंदित रहहीं । मधुप, मधुर गुंजत, छबि लहहीं ॥
सो बन, बरनि न सक अहिराजा । जहाँ प्रगट रघुबीर बिराजा ॥
एक बार प्रभु सुख-आसीना । लछिमन, बचन कहे छलहीना ॥
सुर-नर-मुनि-सचराचर-साईं! । मैं पूछउँ, निज प्रभु की नाईं ॥
मोहि समुझाइ कहहु सोइ देवा । सब तजि करौं चरन-रज-सेवा ॥
कहहु ग्यान, बिराग, अरु माया । कहहु सो भगति, करहु जेंहि दाया ॥

दो०—ईस्वर-जीव-भेद प्रभु ! सकल कहौ समुझाई ।
जातें होइ चरन-रति, सोक-मोह-भ्रम जाइ ॥ १४ ॥

थोरेहि महँ सब कहउँ बुझाई । सुनहु तात ! मति-मन-चित लाई ॥
मैं अरु मोर-तोर-तैं माया । जेंहिं-बस कीन्हे जीव निकाया ॥
गो-गोचर जहँ-लगि मन जाई । सो सब माया जानेहु भाई ! ॥
तेंहि कर भेद सुनहु तुम्ह सोऊ । बिद्या, अपर अबिद्या, दोऊ ॥
एक दुष्ट अतिसय दुखरूपा । जा बस जीव परा भवकूपा ॥
एक रचइ जग, गुन-बस जाकें । प्रभु प्रेरित, नहिं निज बल ताकें ॥
ग्यान, मान जहँ एकउ नाहीं । देख ब्रह्म-समान सब माहीं ॥
कहिअ तात ! सो परम बिरागी । तृन-सम सिद्धि, तीनि गुन त्यागी ॥

दो०—माया, ईस, न आपु कहुँ, जान, कहिअ सो जीव ।
बंध-मोच्छ-प्रद, सर्बपर, माया-प्रेरक सीव ॥ १५ ॥

अधुना यच्छतु भवान् प्रभो ! मन्त्रं तमेव मे । हन्यां येनैव विधिना मुनिविद्वेषकारिणः ।।
मुनिः स्मितं करोति स्म निशम्य प्रभुभारतीम् । अब्रूतापि विदित्वा किं नाथ! मां पृष्टवान् भवान्।।
भावत्कस्यैव पापघ्न ! भजनस्य प्रभावतः । महिमानं विजानामि कञ्चिद् भवदुपाश्रितम् ।।
वर्तते भवतो माया समोदुम्बरशाखिना । ब्रह्माण्डानां बहुविधाः व्रजा यस्य फलानि च ।।
जन्तुपुञ्जप्रतीकाशाः सन्ति जीवाश्चराचराः । किमप्यन्यन्न जानन्ति यदन्तर्वासकारिणः ।।
तेषां फलानामत्ताऽस्ति कठिनश्च भयानकः । स कालोऽपि भवद्भीतेर्भीतियुक्तो निरन्तरम्।।
सकलानां लोकपानां स भवान् सन्नपीश्वरः । सम्पृष्टवान् भवानेतत् सम्पृच्छति नरो यथा ।।
अहं त्वमु वरं याचे भवन्तं करुणालयः । मम चित्ते निवसतात् कमलानुजसंयुतः ।।
भवन्त्वविचला भक्तिः सत्सङ्गश्च विरागिता । भवत्पादाम्बुजयुगे प्रीतिर्भङ्गविवर्जिता ।।
ब्रह्म यद्यप्यस्त्यखण्डं तथैवान्तविवर्जितम् । केवलानुभवप्राप्यं यद् भजन्ति च साधवः ।।
यद्यप्येतद्भवद्रूपं वर्णयामि च वेद्म्यहम् । परावृत्य परावृत्य मन्ये प्रेम गुणात्मनि ।।
भवान् सदैव दासेभ्यः प्रददाति समादरम् । रघुनायक ! तस्मान् मां पृष्टवान् वर्तते भवान्।।
वर्तते हे प्रभो ! स्थानमेकं परमसुन्दरम् । पावनं तन्नामधेयमस्ति पञ्चवटीति च ।।
प्रभो ! पवित्रं कुरुताद् दण्डकं काननं भवान् । निवारयतु तच्छापं मुनीश्वरकृतं दृढम् ।।
निवासं तत्र कुरुताद् रघुवंशाधिनायक ! । अनुकम्पां समग्रेषु मुनिषु प्रकरोतु च ।।
समवाप्य मुनेराज्ञां चलति स्म रघूत्तमः । पञ्चवट्याः समीपे स तत्क्षणादेव चागमत् ।।

सङ्गोऽभवद् गृध्रखगेश्वरस्य विवर्ध्यं हार्दं सह तेन चैव ।
गोदावरीपार्श्वनिवासमीशो व्यधत्त संछाद्य पलाशगेहम् ।। १३ ।।

यदारभ्य करोति स्म वासं तत्र रघूत्तमः । मुनयः सुखिनो जातास्त्रासश्च विलयं गतः ।।
कान्त्या व्याप्तान्यरण्यानि गोत्रा धुन्योऽम्बुसंश्रयाः ।अतीव शोभायुक्तानि भवन्ति स्म दिने दिने।।
वसन्ति स्मानन्दितानि वृन्दानि मृगपक्षिणाम् । गुञ्जन्तो मञ्जु मधुपा अभवन् कान्तिसंयुताः।।
प्रभाषितुं न शक्तोऽस्ति तद् वनं भुजगाधिपः । यत्र प्रत्यक्षरूपेण राजते स्म रघूत्तमः ।।
सुखपूर्वकमासीन एकदा रघुनायकः । तदा सौमित्रिरवदद् भारतीर्दम्भवर्जिताः ।।
स्वामिन्! सुराणां मर्त्यानामचरस्य चरस्य च । अहं भवन्तं पृच्छामि स्वकीयं स्वामिनं यथा ।।
सम्यक् प्रबोध्य वदतादधीश्वर! तदेव माम् । त्यक्त्वा सर्वं भवत्पादरजः सेवेय येन च ।।
ज्ञानं विरागं मायाञ्च भवान् मामभिभाषताम् । गददात् भक्तिमपि तां प्रकरोति दयां यया ।।

जीवेशभेदं सकलं विविच्य प्रभाषतां सर्वचराचरेश ! ।
स्याद् येन भावत्कपदोः प्रियत्वं शुङ्मोहशङ्काश्च लयं व्रजेयुः ! ।। १४ ।।

रामोऽवदत् स्वल्प एव प्रबोध्य त्वां वदाम्यहम् ।श्रृणु हे तात! संयोज्य मनश्चित्तं तथा धियम्।।
मायाऽहंवृत्तिममते त्वं तवेति च भावने । कृतवत्यस्ति याऽऽयत्तान् देहिनः सकलानपि ।।
इन्द्रियाणि तदर्थाश्च यदवध्येति मानसम् । मायामेव विजानीहि हे बन्धो! सर्वमेव तत् ।।
तस्या भदावपि द्वौ तौ कुरु त्वं निजकर्णगौ । प्रथमा वर्तते विद्या तथाऽविद्या द्वितीयका ।।
तयोरेकातिदुष्टास्ति तथा दुःखस्वरूपिणी ।यस्या निघ्नो देहधारी कूपेऽस्ति पतितो भवे ।।
अन्या विधत्ते लोकं या गुणा यस्या वशेस्थिताः । सा प्रेर्यते परेशेन नास्ति तस्याः स्वकं बलम् ।।
यस्मिन् बोधोऽस्ति मानादिदोष एकोऽपि न स्थितः । समानं ब्रह्म परमं यः सर्वेष्वपि वीक्षते ।।
स एव तात ! वक्तव्यः परवैराग्यसंयुतः । यस्त्यक्तवान् घासतुल्यं सिद्धित्रयगुणत्रये ।।

न वेत्ति मायां स्वमथेश्वरं वा स एव जीवः परिभाषितोऽस्ति ।
परोऽखिलाद् बन्धनमोक्षदाता मायेरको योऽस्ति शिवः स एव ।। १५ ।।

धर्म तें बिरति, जोग तें ग्याना। ग्यान मोच्छप्रद बेद बखाना॥
जातें बेगि द्रवउँ मैं भाई। सो मम भगति, भगत-सुखदाई॥
सो सुतंत्र, अवलंब न आना। तेहि आधीन ग्यान-बिग्याना॥
भगति, तात! अनुपम, सुखमूला। मिलइ, जो संत होइँ अनुकूला॥
भगति कि साधन कहउँ बखानी। सुगम पंथ, मोहि पावहिं प्रानी॥
प्रथमहिं बिप्र-चरन अति प्रीती। निज-निज कर्म-निरत श्रुति-रीती॥
अेहि कर फल, पुनि बिषय-बिरागा। तब मम धर्म उपज अनुरागा॥
श्रवनादिक नव भक्ति दृढ़ाहीं। मम लीला-रति अति मन-माहीं॥
संत-चरन-पंकज अति प्रेमा। मन-क्रम-बचन-भजन, दृढ़ नेमा॥
गुरु-पितु-मातु-बंधु-पति-देवा। सब मोहि कहँ जानै, दृढ़ सेवा॥
मम गुन गावत पुलक-सरीरा। गदगद गिरा, नयन बह नीरा॥
काम आदि मद-दंभ न जाकें। तात! निरंतर बस मैं ताकें॥

दो०—बचन-कर्म-मन मोरि गति, भजनु करहिं निःकाम।
तिन्ह के हृदय-कमल महुँ, करउँ सदा बिश्राम॥ १६॥

भगति-जोग सुनि, अति सुख पावा। लछिमन, प्रभु-चरनन्हि सिरु नावा॥
अेहि बिधि गए कछुक दिन बीती। कहत बिराग-ग्यान-गुन-नीती॥
सूपनखा रावन कै बहिनी। दुष्ट हृदय, दारुन जस अहिनी॥
पचबटी सो गइ अेक बारा। देखि, बिकल भइ, जुगल कुमारा॥
भ्राता, पिता, पुत्र, उरगारी। पुरुष मनोहर निरखत नारी॥
होइ बिकल, सक मनहि न रोकी। जिमि रबिमनि-द्रव रबिहि बिलोकी॥
रुचिर रूप धरि, प्रभु पहिं जाई। बोली बचन बहुत मुसुकाई॥
तुम्ह सम पुरुष, न मो सम नारी। यह सँजोग बिधि रचा बिचारी॥
मम अनुरूप पुरुष, जग माहीं। देखेउँ खोजि, लोक तिहु नाहीं॥
तातें अब-लगि रहिउँ कुमारी। मनु माना कछु तुम्हहि निहारी॥
सीतहि चितइ, कही प्रभु बाता। अहइ कुआर मोर लघु भ्राता॥
गइ, लछिमन, रिपु-भगिनी जानी। प्रभु बिलोकि, बोले मृदु बानी॥
सुंदरि! सुनु, मैं उन्ह कर दासा। पराधीन नहिं तोर सुपासा॥
प्रभु समर्थ कोसलपुर-राजा। जो कछु करहिं, उनहि सब छाजा॥
सेवक सुख चह, मान भिखारी। ब्यसनी धन, सुभ गति बिभिचारी॥
लोभी जसु चह, चार गुमानी। नभ दुहि दूध चहत ए प्रानी॥
पुनि फिरि राम-निकट सो आई। प्रभु लछिमन-पहिं बहुरि पठाई॥
लछिमन कहा, तोहि सो बरई। जो तृन तोरि, लाज परिहरई॥
तब खिसिआनि राम-पहिं गई। रूप भयंकर प्रगटत भई॥
सीतहि सभय देखि, रघुराई। कहा अनुज-सन सयन बुझाई॥

दो०—लछिमन अति लाघवँ-सो, नाक-कान-बिनु कीन्हि।
ताके कर रावन कहँ, मनो चुनौती दीन्हि॥ १७॥

नाक-कान-बिनु भइ बिकरारा। जनु स्रव सैल गेरु कै धारा॥
खर-दूषन-पहिं गइ बिलपाता। धिग-धिग तव पौरुष-बल, भ्राता!॥
तेहिं पूछा सब कहेसि बुझाई। जातुधान सुनि, सेन बनाई॥

विरक्तिर्जायते धर्माद् योगाद् बोधश्च जायते । मुक्तेः प्रदायको बोध इति वेदा अवर्णयन् ।।
अहं यया क्षिप्रमेव भजामि द्रवरूपताम् । वर्तते मम भक्तिः सा भक्तसौख्यप्रदायिनी ।।
अस्ति स्वतन्त्रतायुक्ता साऽऽश्रयान्तरवर्जिता । ज्ञानं तथैव विज्ञानं तदधीनत्वसंयुतम् ।।
हे तात ! मूलं सौख्यस्य भक्तिरौपम्यवर्जिता । तदैव सा मिलति च प्रसन्नाः साधवो यदा ।।
भक्तिसाधनसङ्घातं वच्मीदानीं सविस्तरम् । मार्गोऽयं सुगमो येन देहिनः प्राप्नुवन्ति माम् ।।
प्रथमं परमा प्रीतिः पृथिवीदेवपादयोः । तथा निजे निजे कृत्ये निष्ठा वेदानुसारतः ।।
फलं भविष्यत्यनयोर्विषयेभ्यो विरागिता । ततो धर्मे मामकीने प्रियत्वमुपजायते ।।
श्रवणाद्या नवविधा भक्तिर्दाढ्र्ययुता भवेत् । तथा मदीयलीलासु चित्ते स्यात् परमा रतिः ।।
सतां पादाब्जयुग्मेषु यस्य प्रेम परं भवेत् । मनो वाक्कर्मभिर्भक्तिनियमो दृढरूपवान् ।।
गुरुं तातं प्रसूं बन्धुं भर्तारं देवतामपि । याामेव सर्वं मन्येत सेवायां यो दृढो भवेत् ।।
रोमाञ्चयुक्तदेहश्च मद्गुणानां प्रकीर्तने । संरुद्धभारतीको यः स्रवन्नीराक्षिसंयुतः ।।
कामादयो मदो दम्भो वर्तन्ते यस्य नैव च । अहं तस्य पराधीनो वर्ते हे तात! सर्वदा ।।

वाक्कर्मचित्तैर्गतिरस्मि येषां भजन्ति ये मामभिलाषहीनम् ।
हृद्रूपपानीयभवेषु तेषां करोमि विश्राममहं सदैव ।। १६ ।।

भक्तियोगं समाकर्ण्य परं सुखमवाप्तवान् । प्रभोश्चरणयोः शीर्षं नमितं लक्ष्मणोऽकरोत् ।।
अनेनैव प्रकारेण केचिद् यान्ति स्म वासराः । ज्ञानं चर्चयतोर्नीतिं विरागित्वं गुणानपि ।।
दिक्सङ्ख्यामितवक्त्रस्य स्वसा शूर्पणखाभिधा । दुष्टचित्ता दारुणा च यथा काचिद् बिलेशया ।।
सैकदा विदधाति स्म यानं पञ्चवटीं प्रति । दृष्ट्वा कुमारयुगलं जाता वैकल्यसंयुता ।।
हे वैनतेय ! पितरं भ्रातरं तनुसम्भवम् । कमप्यालोक्य रुचिरं नरं नारी तया समा ।।
जायते विकला चित्तरोधने न शक्ता भवेत् । द्रवत्व यात्यवालोक्य रविं रविमणिर्यथा ।।
गृहीत्वा रुचिरं रूपं गत्वा पार्श्वं प्रभोस्तथा । प्रयुनक्ति स्म वचनं विधाय परमं स्मितम् ।।
त्वया समो न पुरुषो न नारी च मया समा । संयोगमेतं कृतवान् विचार्यैव प्रजापतिः ।।
ममानुरूपः पुरुषो नैव लोकेषु वर्तते । अहं विहितवत्यस्मि त्रिषु लोकेषु मार्गणम् ।।
अत एवाद्य पर्यन्तं कुमार्येव स्थिताऽस्म्यहम् । इदानीं त्वां समालोक्य किञ्चित् तुष्टं मनो मम ।।
ततः सीतां समालोक्य प्रभुस्तामिदमब्रवीत् । यद् वर्तते मामकीनो लघुर्बन्धुः कुमारकः ।।
सा लक्ष्मणमयात् सोऽपि ज्ञात्वा तां भगिनीं रिपोः । दृष्ट्वा च देवं मृदुलां प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ।।
हे सुन्दरि! त्वं श्रृणु यद् वर्तेऽहं तस्य सेवकः । पराधीनोऽस्म्यहं तस्मान्न ते सौख्यं भविष्यति ।।
अधीश्वरोऽस्त्ययोध्यायाः स देवः शक्तिमानपि । विदधाति स यत् किञ्चित् तत् सर्वं तस्य शोभते ।।
यदि दासः सुखं वाञ्छेद् वाञ्छेन्मानञ्च भिक्षुकः । सम्पत्तिं व्यसनी वाञ्छेद् व्यभिचारी शुभां गतिम् ।।
लोभी यशोऽभिमान्यर्थान् वाञ्छेत् सागरसङ्ख्यकान् । तर्हीमे गगनं दुग्ध्वा दुग्धं वाञ्छन्ति देहिनः ।।
ततस्तस्मात् परावृत्य साऽऽयाद् रामस्य सन्निधिम् । अप्रेषयत् प्रभुर्भूयः समीपे लक्ष्मणस्य ताम् ।।
सौमित्रिरवदत् तां यत् स एव त्वां वरिष्यति । यः सम्प्रभज्य यवसं लज्जां परिहरिष्यति ।।
ततः कोपसमायुक्ता साऽयाद् रामस्य सन्निधिम् । सा प्रकाशयति स्मैव तथा रूपं भयङ्करम् ।।
सीतां भयेन संयुक्तां विलोक्य रघुनायकः । बोधयित्वाऽनुजं नेत्रभङ्ग्या तं समभाषत ।।

तां लक्ष्मणः प्रोन्नतलाघवेन व्यधत्त हीनां श्रुतिनासिकाभिः ।
करेण तस्या अपि रावणाय हूतिं ददाति स्म स नूनमेव ।। १७ ।।

विकराला जायते स्म सा विना कर्णनासिकाः । निर्गताऽभूद् गैरिकस्य धारा नूनं धराधरात् ।।
खरदूषणयोः पार्श्वं विलपन्ती समव्रजत् । अब्रूत बन्धू ! युवयोर्धिगस्तु बलपौरुषे ।।
ताभ्यां पृष्टा भाषते स्म बोधयित्वा समां कथाम् । निशम्य तां यातुधाना अकुर्वन् सज्जितां चमूम् ।।

धाए निसिचर - निकर - बरूथा । जनु सपच्छ कज्जल-गिरि-जूथा ॥
नाना बाहन, नानाकारा । नानायुध - धर, घोर, अपारा ॥
सूपनखा आगें करि लीनी । असुभ रूप श्रुति - नासा - हीनी ॥
असगुन अमित होहिं भयकारी । गनहिं न मृत्यु - बिबस सब झारी ॥
गर्जहिं, तर्जहिं, गगन उड़ाहीं । देखि कटकु भट, अति हरषाहीं ॥
कोउ कह, जिअत धरहु द्वौ भाई । धरि मारहु, तिय लेहु छड़ाई ॥
धूरि पूरि नभ - मंडल रहा । राम बोलाइ अनुज - सन कहा ॥
लै जानकिहि जाहु गिरि - कंदर । आवा निसिचर - कटकु भयंकर ॥
रहेहु सजग, सुनि प्रभु कै बानी । चले सहित-श्री, सर-धनु-पानी ॥
देखि राम, रिपुदल चलि आवा । बिहसि, कठिन कोदंड चढ़ावा ॥

छं०—कोदंड कठिन चढ़ाइ, सिर जट-जूट बाँधत, सोह क्यों ।
मरकत सयल पर लरत दामिनि, कोटि सों, जुग-भुजग ज्यों ॥
कटि कसि निषंग, बिसाल भुज गहि चाप, बिसिख सुधारि कै ।
चितवत मनहुँ मृगराज प्रभु, गजराज - घटा निहारि कै ॥

सो०—आइ गए बगमेल, धरहु - धरहु, धावत सुभट ।
जथा बिलोकि अकेल, बाल - रबिहि घेरत दनुज ॥ १८ ॥

प्रभु बिलोकि, सर सकहिं न डारी । थकित भई रजनीचर - धारी ॥
सचिव बोलि, बोले खर - दूषन । यह कोउ नृपबालक नर - भूषन ॥
नाग, असुर, सुर, नर, मुनि जेते । देखे जिते, हते हम केते ॥
हम भरि जन्म, सुनहु सब भाई । देखी नहिं असि सुंदरताई ॥
जद्यपि भगिनी कीन्हि कुरूपा । बध - लायक नहिं पुरुष अनूपा ॥
देहु तुरत निज नारि दुराई । जीअत भवन जाहु द्वौ भाई ॥
मोर कहा, तुम्ह ताहि सुनावहु । तासु बचन सुनि, आतुर आवहु ॥
दूतन्ह कहा, राम - सन जाई । सुनत, राम बोले मुसुकाई ॥
हम छत्री, मृगया बन करहीं । तुम्ह - से खल - मृग खोजत फिरहीं ॥
रिपु बलवंत देखि, नहिं डरहीं । एक बार कालहु - सन लरहीं ॥
जद्यपि मनुज, दनुज-कुल-घालक । मुनि-पालक, खल-सालक बालक ॥
जौं न होइ बल, घर फिरि जाहू । समर - बिमुख, मैं हतउँ न काहू ॥
रन चढ़ि, करिअ कपट - चतुराई । रिपु पर कृपा, परम कदराई ॥
दूतन्ह जाइ तुरत सब कहेऊ । सुनि खर-दूषन-उर अति दहेऊ ॥

छं०—उर दहेउ, कहेउ कि धरहु, धाए बिकट भट रजनीचरा ।
सर - चाप - तोमर - सक्ति - सूल - कृपान - परिघ - परसु धरा ॥
प्रभु कीन्हि धनुष टकोर प्रथम, कठोर, घोर, भयावहा ।
भए बधिर, ब्याकुल जातुधान, न ग्यान तेहि अवसर रहा ॥

दो०—सावधान होइ धाए, जानि सबल आराति ।
लागे बरषन राम पर, अस्त्र - सस्त्र बहुभाँति ॥ १९ (क) ॥
तिन्ह के आयुध तिल - सम, करि काटे रघुबीर ।
तानि सरासन श्रवन लगि, पुनि छाँड़े निज तीर ॥ १९ (ख) ॥

निशाचराणां निकरा धावन्ति स्म वरूथिनः ।कज्जलानां क्षितिभृतां सपक्षा निकरा ध्रुवम् ।।
अनेकवाहना नानाप्रकाराकारधारिणः । नानाविधायुधधरा असङ्ख्या घोररूपिणः ।।
स्थापयन्ति स्म ते शूर्पणखां सर्वपुरोगतिम् ।शुभभिन्नाकारयुक्तां नासिकाश्रुतिवर्जिताम्।।
कुनिमित्तान्यसङ्ख्यानि भीषणान्यभवंस्तदा । मृत्योरधीनाः सर्वेऽपि न तान्यगणयंश्च ते ।।
अगर्जंश्चातर्जयंस्त उड्डयन्ते स्म पुष्करे ।प्रहृष्यन्ति स्म परमं भटा आलोक्य वाहिनीम्।।
कश्चिद् वक्ति स्म जीवन्तौ ध्रियेतां भ्रातरावुभौ। प्रगृह्येमौ मारणीयौ मोषणीया वधूरपि ।।
पूर्णतां सम्प्राप्नुते स्म धूल्या गगनमण्डलम् । ततोऽनुजं समाहूय भाषते स्म रघूत्तमः ।।
गृहीत्वा जानकीं याहि कन्दरं वसुधाभृतः ।सम्प्राप्ता यातुधानानां वाहिन्यत्र भयङ्करा।।
सावधानो भवेत्युक्ति कृत्वा स्वश्रुतिगां प्रभोः । बाणकोदण्डपाणिः स चलति स्म श्रिया युतः।।
विलोक्य रामः सम्प्राप्तां शात्रवाणामनीकिनीम्। विहस्य सज्यमकरोद् दृढाकारं शरासनम् ।।

विधाय नैजकार्मुकं गुणान्वितं भयानकं निबध्य मस्तके जटां तथा व्यराजत प्रभुः ।
हरिन्मणेः शिलोच्चये भुजङ्गमद्वयं यथा विरोधयुग् विराजते तडित्सहस्रलक्षकैः ।।
कटौ निषङ्गकं पृथुं विधाय बद्धबन्धनं करे निधाय कार्मुकं शरं विधाय लक्ष्यगम् ।
प्रभुर्व्यलोकतास्त्रपान् विना निमेषपातनं गजाधिराजसंहतिं ध्रुवं विलोकते हरिः ।।

निजालिं विहायागता धावमाना वदन्तः प्रगृह्यः प्रगृह्यः प्रवीराः ।
यथैकाकिनं वीक्ष्य बालं दिनेशं त्रियामाचरास्तं समावेष्टयन्ति ।। १८ ।।

दृष्ट्वा देवं नाशकंस्ते कर्तुं विशिखवर्षणम् । अभूत् तेषां राक्षसानां वाहिन्याश्चर्यसंयुता ।।
भाषेते स्म समाहूय सचिवान् खरदूषणौ । अयं कोऽपि महीपालबालको नरभूषणम् ।।
सुरासुरा नरा नागा यावन्तो मुनयस्तथा । कियन्तस्तेषु सन्दृष्टा अस्माभिर्विजिता हताः।।
शृण्वन्तु भ्रातरः! सर्वे किन्तु पूर्णजनौ वयम् । समालोकितवन्तः स्म नैव सौन्दर्यमीदृशम् ।।
कृता यद्यपि चैताभ्यां स्वसाऽस्माकं कुरूपिणी । तथापि वधयोग्यौ न वर्तेते पुरुषाविमौ ।।
युवां निगूहितां नारीं स्वीयामाशु प्रयच्छतम् । बन्धू उभौ सद्म गत्वा वर्तेथां प्राणसंयुतौ ।।
यूयं श्रावयतेत्थं तावस्मदीयं प्रभाषितम् । तदीयं वचनं श्रुत्वा समायात तथा लघु ।।
दूतास्तत् कथयन्ति स्म गत्वा रामस्य सन्निधिम्।श्रुत्वैव तत् स्मितं कृत्वा भाषते स्म रघूत्तमः।।
समाचरावो मृगयामावां बाहुभवौ वने । मृगयन्तौ पर्यटावो युष्मत्तुल्यान् मृगांस्तथा ।।
रिपुं बलिनमालोक्य नावां भीतियुतौ क्वचित् । कालेनाप्येकवारं तु कुर्वहे प्रविदारणम् ।।
मनुजौ यद्यपि स्वस्तु दनुजान्वयघातकौ । मुनीनां पालकौ बालौ खलानां शासकावपि ।।
यदि युष्मासु न बलं परायात गृहान् प्रति । कमप्यनीकविमुखमहं हन्मि कदापि न ।।
आयोधनं समारुह्य दम्भचातुर्यसंश्रयः । तथा प्रत्यर्थिनि कृपा परमा भीतता स्थिता ।।
दूताः क्षणादेव गत्वा कथयन्ति स्म तत् समम् । श्रुत्वा जातौ दग्धचित्तौ परमं खरदूषणौ ।।

मनस्तयोरदह्यत स्वकानशासताञ्च तौ प्रगृह्यतां भटास्त्रपा भयानकास्ततोऽब्रवन् ।
शरान् धनुश्च तोमरं सुशक्तिशूलखड्गकान् सलौहदण्डपर्शुधान् गृहीतवन्त एव ते ।।
प्रभुर्धनुर्भवां बृढां टनत्कृतिं भयावहां कठोररूपिणीं तथा व्यधत्त सर्वतः पुरः ।
भयं परं समेऽस्त्रपा गतास्तदैडतां तथा न कस्यचित् स्थिता ज्ञता तदीयकालखण्डके ।।

ते पर्यधावन्नवधानयुक्ताः प्रत्यर्थिनं शक्तियुतं विदित्वा ।
समारभन्तार्ककुलाधिनाथे शस्त्रास्त्रवर्षं बहुरूपयुक्तम् ।। १९ ।। (क)
अखण्डयद् धेतितर्तिं तदीयां कृत्वा तिलाभां रघुवंशवीरः ।
आकृष्य कर्णान्तिकमेव चापं शरान् स्वकीयान् क्षिपति स्म भूपः ।। १९ ।। (ख)

छं०—तब चले बान कराल। फुंकरत जनु बहु ब्याल ॥
कोपेउ समर श्रीराम। चले बिसिख निसित निकाम ॥ १ ॥
अवलोकि खरतर तीर। मुरि चले निसिचर बीर ॥
भए क्रुद्ध तीनिउ भाइ। जो भागि रन ते जाइ ॥ २ ॥
तेहि बधब हम निज पानि। फिरे, मरन मन महुँ ठानि ॥
आयुध अनेक प्रकार। सनमुख ते करहिं प्रहार ॥ ३ ॥
रिपु परम कोपे जानि। प्रभु धनुष सर संधानि ॥
छाँड़े बिपुल नाराच। लगे कटन, बिकट पिसाच ॥ ४ ॥
उर-सीस-भुज-कर-चरन। जहँ-तहँ लगे महि परन ॥
चिक्करत लागत बान। धर परत, कुधर समान ॥ ५ ॥
भट कटत तन सत खंड। पुनि उठत करि पाषंड ॥
नभ उड़त बहु भुज-मुंड। बिनु-मौलि धावत रुंड ॥ ६ ॥
खग, कंक, काक, सृगाल। कटकटहिं कठिन कराल ॥ ७ ॥

छं०—कटकटहिं जंबुक, भूत, प्रेत, पिसाच, खर्पर संचहीं।
बेताल बीर, कपाल-ताल बजाइ, जोगिनि नंचहीं ॥
रघुबीर बान प्रचंड, खंडहिं भटन्ह के, उर-भुज-सिरा।
जहँ-तहँ परहिं, उठि लरहिं धर, धरु-धरु करहिं भयकर गिरा ॥ १ ॥
अंतावरीं गहि, उड़त गीध, पिसाच कर गहि धावहीं।
संग्रामपुर-बासी मनहुँ, बहु बाल गुड़ी उड़ावहीं ॥
मारे, पछारे, उर बिदारे, बिपुल भट कहँरत परे।
अवलोकि निज दल बिकल, भट तिसिरादि खर-दूषन फिरे ॥ २ ॥
सर-सक्ति-तोमर-परसु-सूल-कृपान एकहि बारहीं।
करि कोप, श्रीरघुबीर पर अगनित, निसाचर डारहीं ॥
प्रभु निमिष महुँ रिपु-सर निवारि, पचारि डारे सायका।
दस-दस बिसिख उर माझ मारे, सकल निसिचर-नायका ॥ ३ ॥
महि परत, उठि भट भिरत, मरत न, करत माया अति घनी।
सुर डरत, चौदह सहस प्रेत बिलोकि, एक अवधधनी ॥
सुर-मुनि सभय प्रभु देखि, मायानाथ अति कौतुक करचो।
देखहिं परसपर राम, करि संग्राम, रिपुदल लरि मरचो ॥ ४ ॥

दो०—राम-राम कहि तनु तजहिं, पावहिं पद निर्बान।
करि उपाय रिपु मारे, छन महुँ कृपानिधान ॥ २० (क) ॥
हरषित बरषहिं सुमन सुर, बाजहिं गगन निसान।
अस्तुति करि-करि सब चले, सोभित बिबिध बिमान ॥ २० (ख) ॥

ततः करालरूपिणः समाचलंश्च मार्गणाः सफूत्कृता भुजङ्गमा अनेकसङ्ख्यका ध्रुवम् ।
रुषा समन्वितोऽभवद् रघूत्तमो रणाजिरे अतीव तीक्ष्णरूपिणः प्रयुक्ततामयुः शराः ॥ १
अतिप्रचण्डरूपिणः समीक्ष्य तस्य मार्गणान् समाद्रवन् पराङ्मुखा भटा निशीथिनीचराः ।
त्रयोऽपि बन्धवोऽवदन् रुषा समन्विताास्ततो विधाय यःपलायनं रणाङ्गणादपक्रमेत् ॥ २
समाचराम तद्वधं वयं स्वयं स्वपाणिभिः परागतास्ततः समे निधाय मानसे मृतिम् ।
अनेकरूपसंयुतैस्त आयुधैरनेककैः प्रहारमाचरन् विभो तदाननाग्रतः स्थिताः ॥ ३
विबुध्य सर्वशात्रवानतीवकोपसंयुतान् विधाय लक्ष्यसङ्गतान् धनुस्तथाशुगान् प्रभुः ।
अनेकसङ्ख्यया युतानजिह्मगान् व्यसर्जयत् अयुश्च खण्डरूपतां भयानकाः क्षपाचराः ॥ ४
उरःस्थलानि मौलयः कराः पदौ भुजास्तथा तदीयकानि भूतले समापतन्नितस्ततः ।
कलम्बघात एव ते समाचरन् गजारवम् तदीयविग्रहा महीधरोपमास्तथापतन् ॥ ५
शताधिसङ्ख्यखण्डका निकृत्तवीरविग्रहाः पुनश्च ते समुत्थिता विधाय कैतवं परम् ।
बहूत्तमाङ्गहस्तका उदापतन् विहायसि प्रधाविताश्च विग्रहा विनैव मूर्धभिस्तदा ॥ ६
सपिण्डपृष्ठवायसा विहङ्गमाश्च जम्बुकाः भयानकं तथा दृढं कटाकटं समाचरन् ॥ ७
कटाकटात्मनिःस्वनं समाचरंस्तदा शिवाः समौधयन् शिरांसि ते पिशाचभूतवीतकाः ।
विनायका भटाः परे कपालतालवादकास्तथैव योगिनीगणः प्रनृत्यतत्परोऽभवत् ॥
रघूत्तमस्य सायकाः प्रचण्डरूपधारिणो व्यखण्डयन् सुवीरसंश्रितानुरःशिरःकरान् ।
कबन्धकाः क्षितिं गता उदास्य यत्र तत्र च रणं समाचरन् गिरः प्रभाष्य भीष्मनंग्रहाः ॥ १ ॥
भटान्त्रकोणसंयुता उदापतंश्च गृध्रकाः तदन्यभागपाणयः प्रधाविताः पिशाचकाः ।
रणाङ्गणस्वरूपिणः पुरस्य वासिनोध्रुवम् उदाडयन्त गुड्डिका अनेकसङ्ख्यबालकाः ॥
हतास्तथा पराजिता विदीर्णवक्षसंयुताः अनेकसङ्ख्यका भटा व्यथारवाःक्षितिं गताः ।
विलोक्य विक्लवां निजामनीकिनीं समे भटाः स्थिताः प्रभोः समुन्मुखास्त्रिशीर्षदूषणौ खरः॥२॥
कलम्बशक्तितोमरान् परश्वधान् कृपाणकान् समानकालमेव ते समक्षिपन् सहैव च ।
विधाय कोपमर्यमान्वयाधिनाथविग्रहे असीमसङ्ख्यया युता निशीथिनीचरास्तदा ॥
निमेष एव भास्वतः कुलस्य नायकस्ततो निवार्य शत्रुसायकान् सहूति चाक्षिपच्छरान् ।
ककुम्भितान् कलम्बकानुरःस्थले समक्षिपत् पृथक् पृथङ् निशीथिनीचराखिलेशितुः पुनः ॥३॥
भटा महीं श्रिताः पुनः समुत्थिता रणे रताः मृता न किन्तु कैतवं व्यकासयन् परं घनम् ।
सुरा विलोक्य राक्षसान् जगत्सहस्रसङ्ख्यकान् तथैकमेव राघवं भयाप्लुतास्तदाभवन् ॥
सुरानृषींश्च राघवो विलोक्य भीतिसंयुतान् समग्रशाम्बरीश्वरोऽकरोत् कुतूहलं परम् ।
विलोक्य राममेव सा परस्परं द्विषां चमूः विधाय साम्परायिकं समीकतो मृतिं गता ॥ ४ ॥

हे राम रामेति निगद्य देहं त्यक्त्वाव्रजन् धाम परात्मरूपम् ।
न्यहन् विपक्षान् सुविधाय यत्नं कृपानिधानं क्षण एव काले ॥ २० ॥ (क)
अवर्षयन् पुष्पचयं प्रसन्नाः सुरा अनन्ते ध्वनिताश्च भेर्यः ।
संस्तूय संस्तूय गताः समेऽपि नानाविमानैः सहिताश्च कान्त्या ॥ २० ॥ (ख)

जब रघुनाथ समर, रिपु जीते। सुर-नर-मुनि सब के भय बीते॥
तब लछिमन सीतहि लै आए। प्रभु-पद परत, हरषि उर लाए॥
सीता चितव स्याम मृदु गाता। परम प्रेम, लोचन न अघाता॥
पंचबटीं बसि श्रीरघुनायक। करत चरित सुर-मुनि-सुखदायक॥
धुआँ देखि खरदूषन केरा। जाइ सुपनखाँ, रावन प्रेरा॥
बोली बचन, क्रोध करि भारी। देस-कोस कै सुरति बिसारी॥
करसि पान, सोवसि दिनु-राती। सुधि नहिं, तव सिर पर आराती॥
राज, नीति-बिनु, धन, बिनु-धर्मा। हरिहि समर्पे बिनु, सतकर्मा॥
बिद्या, बिनु-बिबेक उपजाएँ। श्रम-फल पढ़ें, किएँ, अरु पाएँ॥
संग तें जती, कुमंत्र तें राजा। मान तें ग्यान पान तें लाजा॥
प्रीति प्रनय-बिनु, मद ते गुनी। नासहिं बेगि, नीति अस सुनी॥

सो०—रिपु, रुज, पावक, पाप, प्रभु, अहि, गनिअ न छोट करि।
अस कहि बिबिध बिलाप, करि लागी रोदन करन॥ २१ (क)॥

दो०—सभा-माझ परि ब्याकुल, बहु प्रकार कह रोइ।
तोहि जिअत दसकंधर !, मोरि कि असि गति होइ॥ २१ (ख)॥

सुनत सभासद उठे अकुलाई। समुझाई, गहि बाँह उठाई॥
कह लंकेस, कहसि निज बाता। कैइँ तव नासा-कान निपाता॥
अवधनृपति दसरथ के जाए। पुरुषसिंघ बन खेलन आए॥
समुझि परी मोहि उन्ह कै करनी। रहित-निसाचर करिहहिं धरनी॥
जिन्ह कर भुजबल पाइ दसानन। अभय भए बिचरत मुनि कानन॥
देखत बालक, काल समाना। परम धीर, धन्वी, गुन नाना॥
अतुलित बल-प्रताप द्वौ भ्राता। खल-बध-रत सुर-मुनि-सुखदाता॥
सोभा-धाम, राम अस नामा। तिन्ह के संग नारि अेक स्यामा॥
रूप-रासि बिधि नारि सँवारी। रति सतकोटि तासु बलिहारी॥
तासु अनुज काटे श्रुति-नासा। सुनि तव भगिनि, करहिं परिहासा॥
खर-दूषन सुनि लगे पुकारा। छन महुँ सकल कटक उन्ह मारा॥
खर-दूषन-तिसिरा कर घाता। सुनि, दससीस जरे सब गाता॥

दो०—सूपनखहि समुझाइ करि, बल बोलेसि बहु भाँति।
गयउ भवन अति सोचबस, नींद परइ नहिं राति॥ २२॥

सुर-नर-असुर-नाग-खग-माहीं। मोरे अनुचर कहँ कोउ नाहीं॥
खर-दूषन मोहि सम बलवंता। तिन्हइ को मारइ बिनु भगवंता॥
सुर-रंजन, भंजन महि-भारा। जौं भगवंत लीन्ह अवतारा॥
तौ मैं जाइ बैरु हठि करऊँ। प्रभु-सर प्रान तजें, भव तरऊँ॥
होइहि भजनु न तामस-देहा। मन-क्रम-बचन, मंत्र दृढ़ एहा॥
जौं नररूप भूपसुत कोऊ। हरिहउँ नारि, जीति रन दोऊ॥
चला अकेल, जान चढ़ि तहवाँ। बस मारीच सिंधु-तट जहवाँ॥
इहाँ राम जसि जुगुति बनाई। सुनहु, उमा ! सो कथा सुहाई॥

दो०—लछिमन गए बनहिं जब, लेन मूल-फल-कंद।
जनकसुता-सन बोले, बिहसि कृपा-सुख-बृंद॥ २३॥

यदा रघूणामधिपः शास्त्रबान् समरेऽजयत् । व्यतीतञ्च भयं मर्त्यवाचंयमदिवौकसाम् ।।
तदा समानयद्‌ सीतां सुमित्रातनुसम्भवः । पतन्तं स्वपदोरीश उरसा तममेलयत् ।।
सीता समालोकते स्म वपुः श्यामं तथा मृदु । प्रीत्या परमया युक्ता तृप्तिमैतां न तद्दृशौ ।।
पञ्चवट्यां वसन् भानुसन्ततेरधिनायकः । सुरर्षिसुरदातॄणि चरित्राणि समाचरत् ।।
खरस्य दूषणस्यापि समवालोक्य नाशनम् । सम्प्राप्य रावणं शूर्पणखा प्रेरयति स्म तम् ।।
विधाय कोपं परमं प्रयुनक्ति स्म सा वचः । सन्त्यक्तवान् विचारं त्वं स्वीययोर्देशकोषयोः ।।
करोषि पानं मद्यस्य तथा स्वापं दिवानिशम् । न ज्ञानमस्ति ते यत् ते मस्तकेऽस्ति स्थितो रिपुः ।।
नीत्या विनाप्ते राज्यस्य विना धर्मं धनस्य च । हर्यर्पणेन च विना विहिते शुभकर्मणि ।।
अधीतिकर्म विद्याया विवेकेऽनागते तथा । श्रमात्मकफलान्येव वर्तन्ते सकलान्यपि ।।
यतयो विषयासक्त्या कुमन्त्रेण महीश्वराः । मानेन बोधः पानेन भावो लज्जात्मकस्तथा ।।
प्रणयेन विना प्रीतिर्मदेन गुणवानपि । क्षिप्रमेव विनश्यन्ति नीतिरेषा श्रुता मया ।।

अरी रोगवैश्वानराघेशसर्पा न ऊनस्वरूपा विचार्याः कदापि ।
निगद्येति नानाप्रकारं विलापं विधायाकरोद् रोदनं सा तदानीम् ।। २१ ।। (क)
मध्ये सभाया विकलाऽपतत् सा प्रदद्य नानाविधमब्रवीच्च ।
हे दिङ्मुख ! त्वय्यसुयुक्तदेहे दशा ममेयं भवितुं किमर्हा ।। २१ ।। (ख)

उत्तिष्ठन्ते स्म विकलाः श्रुत्वैतत् ते सभासदः । भुजौ प्रगृह्य चोत्थाप्य समाश्वासनमाचरन् ।।
लङ्केश्वरो ब्रवीति स्म यद् वार्तां कथय स्विकाम् । केन कर्णौ नासिका च निकृत्ताः सन्ति तावकाः ।।
साब्रूत यदयोध्येशदिग्रथस्य तनूद्भवौ । वने पुरुषशार्दूलौ क्रीडार्थं समुपागतौ ।।
वर्तते मे सुविदितं तयोः कर्तव्यमीदृशम् । यत् तौ करिष्यतो भूमिं रहितां रजनीचरैः ।।
ययोर्भुजबलं प्राप्य दिक्सम्मितमुखान्वित ! । भयेन वर्जिताः सन्तो मुनयोऽटन्ति कानने ।।
विलोकने बालकौ तौ किन्तु कालोपमौ स्थितौ । अतीव धीरौ धानुष्कौ नानागुणसमन्वितौ ।।
भ्रात्रोर्द्वयोरपि बलं प्रतापश्चासमे स्थिते । रतौ खलानां हनने सुरर्षिसुखदायकौ ।।
शोभागृहं तयोरेको राम इत्यभिधानवान् । श्यामा सीमन्तिनी चैका वर्तते तेन सङ्गता ।।
राशी रूपस्य विधिना सा नारी वर्तते कृता । तस्यां परिक्षिपेयुः स्वा रतीनां शतकोटयः ।।
छिन्नास्तस्यैवानुजेन श्रुती मे नासिका तथा । व्यदधातां परीहासं श्रुत्वा मां भगिनीं तव ।।
श्रुत्वा मदीयमाक्रोशमायातौ खरदूषणौ । क्षणेनैवाहतां सेनां सकलामपि तौ तयोः ।।
श्रुत्वा हतान् दूषणाख्यं खरं मूर्धन्नयान्वितम् । दग्धसर्वाङ्गसंयुक्तो जायते स्म दशाननः ।।

आश्वास्य शूर्पाग्रनखां स्वसारं निजं बलं वर्णयति स्म नाना ।
चिन्तावशोऽतीव निकाय्यमैत् स समग्ररात्रावपि तं न निद्रा ।। २२ ।।

सुरेषु नृषु रक्षस्सु नागेषु विहगेषु च । न कोऽपि वर्तते योऽतिवर्तेत मम सेवकम् ।।
मयैव सदृशावास्तां सबलौ खरदूषणौ । कस्तौ निहन्तुं शक्नोति षडैश्वर्ययुतं विना ।।
सुराणां रञ्जकः सर्वंसहाभारस्य भञ्जकः । भगवानेव चेदङ्गीकृतवानवतारकम् ।।
तर्हि गत्वा करिष्यामि सहठं शत्रुतामहम् । त्यक्त्वासून् प्रभुबाणेन तरिष्यामि भवं तथा ।।
तामसेन शरीरेण भजनं न भविष्यति । अतो दृढोऽयमेवास्ति मन्त्रो वाक्चित्तकर्मभिः ।।
यदि तौ मानवतनू कौचिद् भूमिपतेः सुतौ । तर्हि तौ समरे जित्वा तां हरिष्यामि मानवीम् ।।
इत्यालोच्यारुह्य यानं स तत्रागमदेकलः । यत्र तीरे सागरस्य मारीचो वासमाचरत् ।।
इतो युक्तिं विधत्ते स्म यादृशीं रघुनायकः । कथां तां रुचिराकारामुमे ! कर्णगतां कुरु ।।

यदा सुमित्रातनयोऽटवीमैत् कन्दांश्च मूलानि फलान्यवाप्तुम् ।
तदा ब्रवीति स्म विदेहजातां सुखानुकम्पानिवहो विहस्य ।। २३ ।।

सुनहु प्रिया ! ब्रत रुचिर, सुसीला । मैं कछु करबि, ललित नर-लीला ।।
तुम्ह पावक - महुँ करहु निवासा । जौ लगि करौं, निसाचर-नासा ।।
जबहिं राम सब कहा बखानी । प्रभु-पद धरि हियँ, अनल समानी ।।
निज प्रतिबिंब राखि तहँ सीता । तैसइ सील - रूप - सुबिनीता ।।
लछिमनहूँ यह मरमु न जाना । जो कछु चरित रचा भगवाना ।।
दसमुख गयउ जहाँ मारीचा । नाइ माथ, स्वारथ-रत नीचा ।।
नवनि - नीच कै अति दुखदाई । जिमि अंकुस, धनु, उरग, बिलाई ।।
भयदायक खल कै प्रिय बानी । जिमि अकाल के कुसुम भवानी ! ।।

दो०—करि पूजा मारीच तब, सादर पूछी बात ।
कवन हेतु मन ब्यग्र अति, अकसर आयहु तात ! ।। २४ ।।

दसमुख सकल कथा तेहि आगें । कही सहित - अभिमान अभागें ।।
होहु कपट-मृग तुम्ह छलकारी । जेहि बिधि हरि आनौं नृपनारी ।।
तेहिं पुनि कहा, सुनहु दससीसा । ते नर - रूप चराचर - ईसा ।।
तासों, तात ! बयरु नहिं कीजै । मारें मरिअ, जिआएँ जीजै ।।
मुनि-मख राखन गयउ कुमारा । बिनु-फर सर, रघुपति मोहि मारा ।।
सत जोजन आयउँ छन - माहीं । तिन्ह सन बयरु किएँ भल नाहीं ।।
भइ मम कीट-भृंग की नाईं । जहँ - तहँ मैं देखउँ दोउ भाई ।।
जौं नर, तात ! तदपि अति सूरा । तिन्हहि बिरोधि, न आइहि पूरा ।।

दो०—जेहिं ताड़का-सुबाहु हति, खंडेउ हर-कोदंड ।
खर-दूषन-तिसिरा बधेउ, मनुज कि अस बरिबंड ।। २५ ।।

जाहु भवन, कुल-कुसल बिचारी । सुनत जरा, दीन्हिसि बहु गारी ।।
गुरु-जिमि, मूढ़ ! करसि मम बोधा । कहु, जग मोहि समान को जोधा ।।
तब मारीच हृदयँ अनुमाना । नवहि बिरोधें, नहिं कल्याना ।।
सस्त्री, मर्मी, प्रभु, सठ, धनी । बैद, बंदि, कबि, भानस - गुनी ।।
उभय भाँति देखा निज मरना । तब ताकिसि रघुनायक - सरना ।।
उतरु देत मोहि बधब अभागें । कस न मरौं रघुपति-सर लागें ।।
अस जियं जानि, दसानन - संगा । चला राम - पद - प्रेम अभंगा ।।
मन अति हरष, जनाव न तेही । आजु देखिहउँ परम सनेही ।।

छं०—निज परम प्रीतम देखि, लोचन सुफल करि, सुख पाइहौं ।
श्री - सहित, अनुज - समेत, कृपानिकेत - पद मन लाइहौं ।।
निर्बान-दायक क्रोध जा कर, भगति अबसहि बसकरी ।
निज पानि, सर संधानि सो, मोहि बधिहि, सुख-सागर हरी ।।

दो०—मम पाछें धर धावत, धरें सरासन बान ।
फिरि-फिरि प्रभुहि बिलोकिहउँ, धन्य न मो सम आन ।। २६ ।।

तेहि बन-निकट दसानन गयऊ । तब मारीच कपटमृग भयऊ ।।
अति बिचित्र, कछु बरनि न जाई । कनक-देह मनि-रचित बनाई ।।
सीता, परम रुचिर मृग देखा । अंग - अंग सुमनोहर बेषा ।।

रम्यपातिव्रत्ययुक्ते ! सुशीले ! शृणु हे प्रिये ! । मानवीं ललितां लीलां यत् करिष्यामि कामपि ।।
अतस्त्वं वसति तावत् प्रविधेहि विभावसौ । अहं यावत् करिष्यामि निशाचरविनाशनम् ।।
विविच्य यावदवदत् सकलं रघुनायकः । तावदेवाविशद् वह्निं सा धृत्वेशपदे हृदि ।।
छायामूर्ति तत्र नैजां न्यदधाज्जनकात्मजा । तादृश्येवातिनम्रा या शीलरूपवती तथा ।।
सुमित्रानन्दनोऽपीदं विजानाति स्म मर्म न । यत् किञ्चिद् विदधाति स्म चरितं परमेश्वरः ।।
अवसद् यत्र मारीचस्तत्रायाद् दिङ्मितानन: । तस्मै नमयति स्मापि नीचः स्वार्थे रतः शिरः ।।
नीचस्य नतिरप्यस्ति महादुःखप्रदायिनी । यथाङ्कुशस्य धनुषः सर्पमार्जारयोरपि ।।
प्रियापि वाणी दुष्टस्य जायते भयदायिनी । अकालजानि जायन्ते कुसुमानि यथा शिवे ! ।।

मारीच आपाद्य ततः समर्यां वार्तामपृच्छत् ससमादरं तम् ।
व्यग्रं मनोऽतीव कुतो निमित्तात् प्राप्तो भवांस्तात ! कुतस्तथैकः ।। २४ ।।

आशासङ्ख्यामितमुखस्तस्याग्रे सकलां कथाम् । भाग्येन वर्जितोऽवोचदभिमानसमन्वितम् ।।
भव त्वं छद्मवातायुर्मायायाः संविधायकः । विधिना येन हृत्वाहमानेष्यामि नृपस्त्रियम ।।
सम्भाषते स्म स ततो यच्छृणोतु दशानन ! । वर्तेते तौ नरतनू चेतनाचेतनेश्वरौ ।।
मा करोतु भवांस्तात! ताभ्यां साकं विपक्षताम् । म्रियते मारिते ताभ्यां जीव्यते जीवनेऽर्पिते ।।
गोपायितुं मुनेर्यागं गतवन्तौ कुमारकौ । तत्राविध्यद् रघुपतिर्मामशल्येन पत्त्रिणा ।।
क्षणेनैवाभवं क्षिप्तस्ततोऽहं शतयोजनम् । ताभ्यां सह कृते वैरे कल्याणं न भविष्यति ।।
भृङ्गकीटेन सदृशी सञ्जातास्ति दशा मम । पश्यामि यत्र तत्रैव भ्रातरौ तावुभावपि ।।
हे तात ! यदि वर्तेते तावुभौ मानुषावपि । तर्ह्यपि प्रतिपक्षित्वे पूर्णता नैव लप्स्यते ।।

यस्ताटकां शोभनबाहुवाच्यञ्चाहन् धनुर्भञ्जयति स्म शम्भोः ।
अहन् त्रिशीर्षं खरदूषणौ च वीरः परोऽसौ मनुजो भवेत् किम् ।। २५ ।।

अतो विचार्य भद्रं स्ववंशस्यैतु गृहं भवान् । श्रुत्वैवं ज्वलितोऽभूत् स प्रायुनग्बहुदुर्गिरः ।।
प्रबोधयसि किं मां त्वं रे मूढ ! गुरुणा समः । मया समानो विश्वस्मिन् वर्तते कः परो भटः ।।
ततोऽनुमानं मारीचो विदधाति स्म मानसे । यद् भवेन्नैव कल्याणं विरोधे नवभिः कृते ।।
शस्त्रिणा बुद्धभेदेन प्रभुणाऽनृजुनार्थिना । कविना बन्दिवैद्याभ्यां सूदेन गुणिना तथा ।।
उभाभ्यामपि रीतिभ्यां स्वमृत्युं पश्यति स्म सः । ततोऽबुध्यत् स्वकल्याणं रघ्वीशशरणागतौ ।।
मामुत्तरे दत्त एव भाग्यहीनो हनिष्यति । कुतो न मृत्युमृच्छानि विद्धो रघ्वीशपत्त्रिणा ।।
इत्थं विचार्य हृदये दशग्रीवेण संयुतः । अखण्डरामचरणप्रेमवान् गच्छति स्म सः ।।
तस्य चित्ते परो हर्षः किन्तु नावेदयत् स तम् । यदद्य गत्वा द्रक्ष्यामि परमस्नेहिनं प्रभुम् ।।

अनुत्तमं स्वकं प्रियं विलोक्य संविधाय च स्वकेऽक्षिणी फलान्विते श्रयिष्य एव सम्मदम् ।
विदेहराजजायुजस्तथानुजेन संयुजः कृपालयस्य पादयोर्विधास्य आस्थिरं मनः ।।
प्रदायिकास्ति केवलस्थितेर्यदीयकैव रुट् स्वतन्त्रनिघ्नताकरं तथास्ति यस्य हार्दकम् ।
स एव नैजदोर्गतं विधाय सुस्थिरं शरं हनिष्यतीह मां हरिः सुखस्वरूपवार्निधिः ।।

धावन्तमारावनु मां धरायां धनुः कलम्बानपि धारयन्तम् ।
द्रक्ष्यामि देवं मुहुरञ्चितोऽहं न कोऽपि धन्योऽस्ति मया समोऽन्यः ।। २६ ।।

दशाननो गच्छति स्म तद्वनं निकषा यदा । मारीचोऽपि तदा जातो मृगः कपटवेषधृक् ।।
अत्यद्भुतस्य किमपि वर्णनं नैव शक्यते । निर्मिताऽऽसीत् तनुस्तस्य खचिता रत्नसञ्चयैः ।।
सीता समालोकते स्म परमं रुचिरं मृगम् । यस्य शोभा वर्तते स्म प्रत्यङ्गं सुमनोहरा ।।

सुनहु, देव ! रघुबीर ! कृपाला । ऐहि मृग कर अति सुंदर छाला ॥
सत्यसंध प्रभु ! बधि करि एही । आनहु चर्म, कहति बैदेही ॥
तब रघुपति, जानत सब कारन । उठे हरषि सुर - काजु सँवारन ॥
मृग बिलोकि, कटि परिकर बाँधा । करतल चाप, रुचिर सर साँधा ॥
प्रभु, लछिमनहि कहा समुझाई । फिरत बिपिन निसिचर बहु, भाई! ॥
सीता केरि करेहु रखवारी । बुधि, बिबेक, बल, समय बिचारी ॥
प्रभुहि बिलोकि, चला मृग भाजी । धाए रामु सरासन - साजी ॥
निगम नेति, सिव ध्यान न पावा । मायामृग पाछें सो धावा ॥
कबहुं निकट, पुनि दूरि पराई । कबहुँक प्रगटइ, कबहुँ छपाई ॥
प्रगटत - दुरत, करत छल भूरी । ऐहि बिधि प्रभुहि गयउ लै दूरी ॥
तब तकि, राम कठिन सर मारा । धरनि परेउ करि घोर पुकारा ॥
लछिमन कर प्रथमहिं लै नामा । पाछें सुमिरेसि मन महुँ रामा ॥
प्रान तजत प्रगटेसि निज देहा । सुमिरेसि रामु समेत - सनेहा ॥
अंतर - प्रेम तासु पहिचाना । मुनि-दुर्लभ-गति दीन्हि सुजाना ॥

दो०—बिपुल सुमन सुर बरषहिं, गावहिं प्रभु-गुन-गाथ ।
निज पद दीन्ह असुर कहुँ, दीनबंधु रघुनाथ ॥ २७ ॥

खल बधि, तुरत फिरे रघुबीरा । सोह चाप कर, कटि तूनीरा ॥
आरत गिरा, सुनी जब सीता । कह लछिमन सन परम सभीता ॥
जाहु बेगि, सकट अति भ्राता । लछिमन बिहसि कहा, सुनु माता ! ॥
भृकुटि - बिलास सृष्टि लय होई । सपनेहुँ संकट परइ कि सोई ॥
मरम बचन जब सीता बोला । हरि-प्रेरित लछिमन-मन डोला ॥
बन - दिसि - देव सौंपि सब काहू । चले जहाँ रावन - ससि - राहू ॥
सून - बीच दसकंधर देखा । आवा निकट जती कें बेषा ॥
जाकें डर सुर - असुर डेराहीं । निसि न नीद, दिन अन्न न खाहीं ॥
सो दससीस स्वान की नाईं । इत-उत चितइ चला भड़िहाईं ॥
इमि, कुपंथ पग देत खगेसा । रह न तेज तन, बुधि-बल लेसा ॥
नाना बिधि करि कथा सुहाई । राजनीति, भय, प्रीति देखाई ॥
कह, सीता ! सुनु जती गोसाईं । बोलेउ बचन दुष्ट की नाईं ॥
तब रावन निज रूप देखावा । भई सभय, जब नाम सुनावा ॥
कह सीता, धरि धीरजु गाढ़ा । आइ गयउ प्रभु, रहु खल ! ठाढ़ा ॥
जिमि हरिबधुहि छुद्र सस चाहा । भऐसि कालबस निसिचर-नाहा ॥
सुनत बचन, दससीस रिसाना । मन महुँ चरन बंदि, सुख माना ॥

सो०—क्रोधवंत तब रावन, लीन्हिसि रथ बैठाइ ।
चला गगनपथ आतुर, भयँ, रथ हाँकि न जाइ ॥ २८ ॥

हा जग - एक बीर ! रघुराया । केहिं अपराध बिसारेहु दाया ॥
आरति - हरन सरन - सुखदायक । हा! रघुकुल - सरोज - दिननायक ॥
हा लछिमन ! तुम्हार नहिं दोसा । सो फलु पायउँ कीन्हेउँ रोसा ॥
बिबिध बिलाप करति बैदेही । भूरि कृपा प्रभु, दूरि सनेही ॥
बिपति मोरि को प्रभुहि सुनावा । पुरोडास चह रासभ खावा ॥

भवानाकर्णयतु हे रघुवीर ! दयामय ! । चर्मैतस्य कुरङ्गस्य वर्ततेऽतीव सुन्दरम् ।।
विधायास्य वधं तस्मात् सत्यसन्धायुत! प्रभो! । चर्म चानयतादित्थं वैदेही समभाषत ।।
जानन्नपि समान् हेतूंस्ततो रघुकुलाधिपः । कार्यं विधातुं देवानामुदतिष्ठन्मुदान्वितः ।।
दृष्ट्वा मृगं परिकरमबध्नात् स्वकटौ ततः । चापे करतलप्राप्तेऽयोजयद् रुचिरं शरम् ।।
सम्बोधनं भाषते स्म सुमित्रानन्दनं प्रभुः ।बन्धो! वनेऽस्मिन् बहवो विचरन्ति निशाचराः।।
तस्माद् विदेहनन्दिन्या विधेहि परिगोपनम् । कृत्वा बुद्धिविवेकाभ्यां विचारं बलकालयोः ।।
मृगः प्रभुं समालोक्य व्यधत्त प्रपलायनम् । अन्वधावदधीशोऽपि सज्जीकृतशरासनः ।।
नेतीति ब्रुवते वेदा ध्यायन्नाप्नोति यं शिवः । कुरङ्गं कपटाकारं स एवाद्यान्वधावत ।।
समीपमैत् कदाचित् स पुनर्दूरं पलायत । कदाचित् प्रकटो जातः प्रच्छन्नोऽभूत् कदापि च।।
प्रकटोऽपि विलीनोऽपि कुर्वन्नानाविधं छलम् । नयति स्मानया रीत्या स दूरं रघुनायकम् ।।
ततो रामोऽनुसन्धाय प्राक्षिपत् कठिनं शरम् । स्पृष्ट एव शरे घोरमाक्रुश्य न्यपतद्भुवि ।।
अभिधानं लक्ष्मणस्य प्रथमं समुदीर्य सः । स्मरति स्म ततः पश्चान्मनस्येव रघूत्तमम् ।।
परित्यजन्नसौ प्राणांस्तनुं प्राकटयन्निजाम् । अस्मरच्च स्नेहयुक्तं नायकं रघुसन्ततेः ।।
प्रियत्वं परिविज्ञाय मानसे तस्य सुस्थितम् । तस्मै गतिं ददाति स्म सुबोधो मुनिदुर्लभाम् ।।

सुमौघवर्षं विबुधा अकुर्वन् गाथा अगायंश्च विभोर्गुणानाम् ।
यदस्त्रपायाप्यददात् पदं स्वं दरिद्रबन्धू रघुबंशनाथः ।। २७ ।।

रघुवीरः खलं हत्वा परावर्तत तत्क्षणम् । शरासनं तस्य हस्ते कट्यां तूणोऽप्यराजताम् ।।
आर्तां गिरं श्रृणोति स्म यदा जनकनन्दिनी । सयुता परया भीत्या लक्ष्मणं समभाषत ।।
विधेहि त्वरया यानं बन्धुस्ते परमापदि । विहस्य लक्ष्मणोऽब्रूत तां हे मार्तनिशामय ।।
यद्भ्रूकुटिविलासेन जायते जगतां लयः । स एव स्वप्नकालेऽपि पतितः स्यात् किमापदि ।।
किन्तु सीता यदाऽब्रूत वचनं मर्मभेदकम् । हरिणा प्रेरितं चित्तं लक्ष्मणस्याभवच्चलम् ।।
सर्वमेव स्थापयित्वा वनदिग्देवतासु सः । अयाद् यत्राभवद् राहुर्विधो रावणरूपिणः ।।
तदन्तरे समालोक्य शून्यं दिङ्मितकन्धरः । यतिवेषधरस्तस्याः सन्निकृष्टं समागमत् ।।
सुरास्तथासुरा भीता अभवन् यस्य भीतितः । रात्रौ निद्रां नालभन्त नादन्नन्नं दिने तथा ।।
सारमेयेण सदृशः स एवाशामिताननः । अयात् पात्रस्थचौर्याय वीक्षमाण इतस्ततः ।।
इत्थं कुमार्गे चरणे निहिते हे खगाधिप ! । तेजोमनीषाशक्तीनां लेशोऽप्यङ्गे न तिष्ठति ।।
रचयित्वा बहुविधाः शोभनाकारिकाः कथाः । अदर्शयन्महीपालनीतिं प्रीतिं भयं तथा ।।
सीता वक्ति स्म यन्नाथ! संन्यासिञ् श्रृणुताद् भवान्।यदुक्तवान् भवानस्ति यथा दुष्टस्तथा वचः।।
ततो दिक्सम्मितमुखो निजं रूपमदर्शयत् । स यदाऽश्रावयन्नाम तदा सा सभयाऽभवत् ।।
परं धैर्यं समाश्रित्य वदति स्म विदेहजा ।यत् प्रभुः प्राप्त एवास्ति रे दुष्ट! त्वं स्थितो भव।।
यथा क्षुद्रः शशः कोऽपि काङ्क्षेन्मृगपतेर्वधूम् ।काङ्क्षित्वा मां तथा रक्षोनाथ! कालवशोऽभवः।।
इमा गिरो निशम्यैव रुष्टो जातो दशाननः । किन्तु चित्ते पदे तस्याः प्रणम्यान्वभवत् सुखम् ।।

ततो हरित्सङ्ख्यमुखो रुषाक्तः प्रगृह्य तामासयति स्म याने ।
आकाशमार्गेण तथाऽऽतुरोऽयाच्छकतो भयान्नोदयितुं न यानम् ।। २८ ।।

व्यलपत् सा त्रिलोक्येकवीर हा रघुनायक ! । केनागसा मयि दयां विस्मृतिं नीतवान् भवान् ।।
अर्तिप्रणाशनकर ! शरणागतसौख्यद ! । हा राघवकुलाकारसरोजदिननायक ! ।।
हा लक्ष्मण ! त्वदाधारं दूषणं नैव वर्तते । यो मया विहितो रोषस्तस्येदं फलमाप्नवम् ।।
व्यलपद् विविधाकारमित्थं जनकनन्दिनी । ऐशी कृपा तु दूरेऽस्ति स्नेहीशोऽपि स दूरगः ।।
इमां मदीयां विपदं श्रावयिष्यति कः प्रभुम् । समीहते पुरोडाशमत्तुं वैशाखनन्दनः ।।

सीता कै बिलाप सुनि भारी। भए चराचर जीव दुखारी॥
गीधराज, सुनि आरत बानी। रघुकुल-तिलक-नारि पहिचानी॥
अधम निसाचर लीन्हें जाई। जिमि मलेछ-बस कपिला गाई॥
सीते पुत्रि! करसि जनि त्रासा। करिहउं जातुधान कर नासा॥
धावा क्रोधवंत खग कैसें। छूटइ पबि, परबत कहुँ जैसें॥
रे रे दुष्ट! ठाढ़ किन होही। निर्भय चलेसि, न जानेहि मोही॥
आवत देखि कृतांत-समाना। फिरि दसकंधर, कर अनुमाना॥
की मैनाक, कि खगपति होई। मम बल जान, सहित-पति सोई॥
जाना, जरठ जटायू एहा। मम कर-तीरथ छाँड़िहि देहा॥
सुनत गीध, क्रोधातुर धावा। कह, सुनु रावन! मोर सिखावा॥
तजि जानकिहि कुसल गृह जाहू। नाहि त अस होइहि बहुबाहू॥
राम-रोष-पावक अति घोरा। होइहि सकल सलभ कुल तोरा॥
उतरु न देत दसानन जोधा। तबहिं गीध, धावा करि क्रोधा॥
धरि कच, बिरथ कीन्ह, महि गिरा। सीतहि राखि, गीध पुनि फिरा॥
चोचन्ह मारि बिदारसि देही। दंड एक, भइ मुरुछा तेही॥
तब सक्रोध निसिचर खिसिआना। काढ़ेसि परम कराल कृपाना॥
काटेसि पंख, परा खग धरनी। सुमिरि राम करि अदभुत करनी॥
सीतहि जान चढ़ाइ बहोरी। चला उताइल, त्रास न थोरी॥
करति बिलाप जाति नभ सीता। ब्याध-बिबस जनु मृगी सभीता॥
गिरि पर बैठे कपिन्ह निहारी। कहि हरि नाम, दीन्ह पट डारी॥
ऐहि बिधि सीतहि सो लै गयऊ। बन असोक महँ राखत भयऊ॥

दो०—हारि परा खल, बहु बिधि, भय अरु प्रीति देखाइ।
तब असोक पादप-तर, राखिसि जतन कराइ॥ २९ (क)॥

नवाह्नपारायण, छठा विश्राम

जेहि बिधि कपट-कुरंग सँग, धाइ चले श्रीराम।
सो छबि, सीता राखि उर, रटति रहति हरिनाम॥ २९ (ख)॥

रघुपति अनुजहि आवत देखी। बाहिज चिंता कीन्हि बिसेषी॥
जनकसुता परिहरिहु अकेली। आयहु तात! बचन मम पेली॥
निसिचर-निकर फिरहिं बन माहीं। मम मन, सीता आश्रम नाहीं॥
गहि पद-कमल, अनुज, कर जोरी। कहेउ, नाथ! कछु मोहि न खोरी॥
अनुज-समेत गए प्रभु तहवाँ। गोदावरि-तट आश्रम जहवाँ॥
आश्रम देखि जानकी-हीना। भए बिकल, जस प्राकृत दीना॥
हा! गुनखानि! जानकी! सीता। रूप-सील-ब्रत-नेम-पुनीता॥
लछिमन समुझाए बहु भाँती। पूछत चले, लता-तरु-पाँती॥
हे खग! मृग! हे मधुकर-श्रेनी! तुम्ह देखी सीता मृगनैनी॥
खंजन, सुक, कपोत, मृग, मीना। मधुप-निकर, कोकिला प्रबीना॥
कुंदकली, दाड़िम, दामिनी। कमल, सरद-ससि अहिभामिनी॥
बरुन-पास, मनोज-धनु, हंसा। गज, केहरि निज सुनत प्रसंसा॥

श्रुत्वा विदेहनन्दिन्याः सुतीव्रं परिदेवनम् । चराचराः समे जीवा अभवन् दुःखसंयुताः ॥
गृध्रराजः समाकर्ण्य दुःखपूर्णां सरस्वतीम् । रघ्वन्ववायतिलकनारीं पर्यचिनोत् तदा ॥
आलोकयन्नीयमानां क्रव्यादेनाधमेन ताम् । म्लेच्छस्य निघ्नतां यातां कपिलां सुरभिं यथा ॥
आश्वासयत् स यत् सीते! पुत्रि! त्रासमुपैहि मा। निशीथिनीचरस्यास्य करिष्यामि विनाशनम्॥
तमुद्दिश्य रुषायुक्तः खगोऽधावत् ततस्तथा । शतकोटिर्यथा धावेत् समुद्दिश्य महीधरम् ॥
सोऽब्रूत रे रे दुष्ट ! त्वं कुतो भवसि न स्थितः । विवर्जितः साध्वसेन यासि किंवेत्सि नैव माम्॥
तं कृतान्तप्रतीकाशमायान्तमवलोक्य च । परवृत्त्यानुमाति स्म ककुष्परिमिताननः ॥
किमयं गिरिराट्पुत्रः किं वाऽधीशो विहायसाम्। स तु जानाति मे शक्तिं निजाधीशसमन्वितः॥
ततोऽब्रूत स बुद्धोऽयं जटायुः स्थविरो मया । त्यक्ष्यत्ययं पाणितीर्थे मदीये स्वं कलेवरम् ॥
श्रुत्वैतद् धावति स्म गृध्रस्तं प्रति रोषयुक् । अब्रूतापि शृणु मम शिक्षणं हे दशानन ! ॥
विदेहजां परित्यज्य सभद्रं भवनं व्रज । नो चेद् भविष्यतीत्थं हे बहुबाहुसमन्वित ! ॥
यद् घोरे परमे रामरोषरूपविभावसौ । अन्ववायः समग्रस्ते शलभत्वं प्रयास्यति ॥
भटो दिक्सम्मितमुखः प्रददाति स्म नोत्तरम् । तं प्रत्यधावद् गृध्रोऽपि विधाय प्रतिघं ततः ॥
कचान् गृहीत्वाऽकुरुत विरथं सोऽपतद् भुवि । मुहुः परावर्तते स्म गृध्रः सुस्थाप्य जानकीम् ॥
चञ्चुप्रहारैराहत्य तस्य कायं व्यदारयत् । मितं दण्डात्मकालेन स प्राप्नोति स्म कश्मलम् ॥
निशीथिनीचरः कोपसंयुतो विकलस्ततः । निष्कासितं विधत्ते स्म खड्गं परमभीतिदम् ॥
अकर्तयत् पक्षपालिं धरण्यां न्यपतत् खगः । अद्भुतानि चरित्राणि स्मरन् रघुकुलेशितुः ॥
यानमारोप्य स मुहुर्मिथिलाधिपनन्दिनीम् । त्वरया सहितोऽगच्छद् विपुलत्राससंयुतः ॥
विदधाना विलपनं जानकी नभसाव्रजत् । सभया हरिणी नूनं परं व्याधवशं गता ॥
वसुन्धराध्रोपविष्टान् समालोक्य प्लवङ्गमान् । हरिनाम समुच्चार्य पटं प्रक्षिपति स्म सा ॥
हृतवाननया रीत्या स विदेहेशनन्दिनीम् ।अशोकवाटिकान्तस्तां विदधाति स्म च स्थिताम्॥

पराजितत्वं व्रजति स्म दुष्टो नानाविधे प्रीतिभये प्रदर्श्य ।
ततस्तलेऽशोकमहीरुहस्य न्यधत्त तां सम्प्रतिपाद्य यत्नात् ॥ २९ ॥ (क)

नवाह्नपारायणे षष्ठो विश्रामः सम्पूर्णः

रीत्या यया छद्मकुरङ्गपृष्ठे धावन्नयाच्छ्रीरघुवंशनाथः ।
तामेव कान्तिं सुनिधाय चित्तेऽतिष्ठद् रटन्ती हरिनाम सीता ॥ २९ ॥ (ख)

ऐक्षतानुजमायान्तमितो रघुपतिर्यदा । तदा चिन्तां करोति स्म केवलं बाह्यरूपिणीम्॥
वक्ति स्मापि यदेकां त्वमत्यजो मिथिलेशजाम् । ममादेशं तथोल्लङ्घ्य तात! सम्प्राप्तवानिह ॥
रात्रिञ्चराणां निकराः परितोऽटन्ति कानने । तदेति मानसे मे यदाश्रमे नास्ति जानकी ॥
ततोऽनुजः पादपद्मे गृहीत्वाञ्जलिपाणिकः । वक्ति स्म यन्नाथ! कोऽपि मम दोषो न विद्यते॥
तत्र व्यधत्त गमनमनुजेन युतः प्रभुः । यत्र गोदावरी तीर आश्रमः स्थितिमानभूत् ॥
विलोक्य मिथिलाधीशनन्दिनीहीनमाश्रमम् । अभवद् विकलो दीनः पुरुषः प्राकृतो यथा ॥
व्यलपत् सोऽथ हा सीते ! गुणानां खनि! जानकि ! । नियमव्रतशीलेषु रूपे च परिनिष्ठिते! ॥
ततः सुमित्रातनयो नानाविधमबोधयत् । लताद्रुमततीः पृच्छन् याति स्म रघुराट् ततः ॥
हे खगा! हे मृगाः! पुष्परसपानरतालयः! । किं यूयं दृष्टवन्तः स्थ जानकीं मृगलोचनीम् ॥
खञ्जनाख्याः खगाः कीराः कपोता हरिणा झषाः । मधुव्रतानां निकराः पिकाः कुशलतायुताः ॥
दाडिमस्य फलं कुन्दकलिका चपला तथा । कमलं शारदः शीतरश्मिर्भुजगभामिनी ॥
पाशः पानीयनाथस्य मरालः कामकार्मुकम् । करिणी हरयश्चाद्य शृण्वन्ति स्वप्रशंसनम् ॥

श्रीफल, कनक, कदलि हरषाहीं। नेकु न संक-सकुच मन माहीं॥
सुनु, जानकी! तोहि बिनु आजू। हरषे सकल, पाइ जनु राजू॥
किमि सहि जात अनख तोहि पाहीं। प्रिया! बेगि प्रगटसि कस नाहीं॥
ऐहि बिधि खोजत, बिलपत स्वामी। मनहुँ महा बिरही, अति कामी॥
पूरनकाम राम, सुख-रासी। मनुजचरित कर अज अबिनासी॥
आगें परा गीधपति देखा। सुमिरत राम-चरन जिन्ह रेखा॥

दो०—कर-सरोज सिर परसेउ, कृपासिंधु रघुबीर।
निरखि राम-छबिधाम-मुख, बिगत भई सब पीर॥ ३०॥

तब कह गीध बचन, धरि धीरा। सुनहु राम! भंजन-भव-भीरा॥
नाथ! दसानन यह गति कीन्हीं। तेंहि खल, जनकसुता हरि लीन्हीं॥
लै दच्छिन दिसि गयउ गोसाईं। बिलपति अति, कुररी की नाईं॥
दरस लागि, प्रभु! राखेउँ प्राना। चलन चहत अब, कृपानिधाना॥
राम कहा, तनु राखहु ताता। मुख मुसुकाइ, कही तेंहि बाता॥
जाकर नाम मरत मुख आवा। अधमउ मुकुत होइ, श्रुति गावा॥
सो मम लोचन-गोचर आगें। राखौं देह, नाथ! केहि खाँगें॥
जल भरि नयन, कहहिं रघुराई। तात! कर्म निज तें गति पाई॥
परहित बस जिन्ह के मन-माहीं। तिन्ह-कहुँ जग दुर्लभ कछु नाहीं॥
तनु तजि, तात! जाहु मम धामा। देउँ काह, तुम्ह पूरनकामा॥

दो०—सीता-हरन तात! जनि, कहहु पिता सन जाइ।
जौं मैं राम, त कुल-सहित, कहिहि दसानन आइ॥ ३१॥

गीध-देह तजि, धरि हरि-रूपा। भूषन बहु, पट-पीत अनूपा॥
स्याम गात, बिसाल भुज चारी। अस्तुति करत नयन भरि बारी॥

छं०—जय राम, रूप अनूप, निर्गुन-सगुन, गुनप्रेरक सही।
दससीस-बाहु-प्रचंड-खंडन, चंड-सर, मंडन मही॥
पाथोद-गात, सरोज-मुख, राजीव-आयत-लोचनं।
नित नौमि रामु कृपाल, बाहु बिसाल, भव-भय-मोचनं॥ १॥

बलमप्रमेयमनादिमजमब्यक्तमेकमगोचरं।
गोबिंद, गोपर, द्वंद्वहर, बिग्यानघन, धरनीधरं॥
जे राम-मंत्र-जपंत-संत-अनंत-जन-मन-रंजनं।
नित नौमि राम, अकाम-प्रिय, कामादि खल-दल-गंजनं॥ २॥

जेहि श्रुति, निरंजन, ब्रह्म, ब्यापक, बिरज, अज, कहि गावहीं।
करि ध्यान-ग्यान-बिराग-जोग, अनेक मुनि जेहि पावहीं॥
सो प्रगट करुनाकंद, सोभाबृंद, अग-जग मोहई।
मम हृदय-पंकज-भृंग, अंग अनंग-बहु-छबि सोहई॥ ३॥

भवन्ति हर्षयुक्तानि कदली बिल्वहाटके। शङ्कासङ्कोचलेशोऽपि नैतेषामस्ति मानसे ॥
विदेहाधीशतनये ! शृणुष्वाद्य त्वया विना। नूनं लब्ध्वा राज्यमेव प्रीतानि सकलान्यपि ॥
अक्षान्तिरेषा विधिना केनेयं सह्यते त्वया। हे प्रिये ! हेतुना केन प्रकटाऽऽशु न जायसे ॥
स्वामीत्थं मार्गमाणस्तां व्यधत्त परिदेवनम्। परो वियोगी कामी च नूनं कश्चिद्भवेन्नरः ॥
पूर्णकामः सौख्यराशिरधीशो रघुसन्ततेः। अजो नरचरित्राणि व्यदधान्नाशवर्जितः ॥
आलोकयत् स पतितं गृध्राणामधिपं पुरः। स्मरन्तं रामचरणौ रेखा आसन् स्थिता ययोः ॥

शीर्षेऽस्पृशत् तं स्वकराम्बुजाभ्यां रघुप्रवीरोऽम्बुनिधिः कृपायाः।
रामस्य शोभावसतेः स वक्त्रं दृष्ट्वाऽभवन्नष्टसमग्रपीडः ॥ ३० ॥

धृत्वा धैर्यं ततो गृध्रः प्रायुनग् भारतीमिमाम्। आकर्णयतु हे राम ! भवभीतिविनाशक ! ॥
हे नाथ ! दिङ्मितमुखो व्यधत्तेमां दशां मम। स एवापाहरद् दुष्टो विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
हे स्वामिन्! स गृहीत्वा तामगच्छद् दक्षिणां दिशम्। व्यधत्त सा विलपनं परमं कुररी यथा ॥
प्रभो ! भवद्दर्शनार्थमहं रक्षितवानसून्। इमेऽधुनाभिवाञ्छन्ति गन्तुमेव कृपानिधे ! ॥
रामो वक्ति स्म हे तात! शरीरं रक्षताद् भवान्। वक्ति स्मेमां गिरं सोऽपि मुखेन स्मितसंयुजा ॥
कालधर्मस्य समये यस्य नाम्न्यागते मुखम्। अधमोऽपि भवेन्मुक्त इति गीतवती श्रुतिः ॥
भवान् स एव नयनगोचरो मे पुरः स्थितः। तत् कस्यै न्यूनतापूर्त्यै स्थापयानि तनुं प्रभो! ॥
पयसाऽऽपूर्य नयने वक्ति स्म रघुनायकः। गतिं सम्प्राप्तवानस्ति भवांस्तात! स्वकर्मभिः ॥
येषां चित्तेषु वसति करोत्यन्यस्य मङ्गलम्। दुर्लभं वस्तु किमपि तेभ्यो नास्ति महीतले ॥
तात ! त्यक्त्वा तनुं यातु परमं धाम मे भवान्। ददान्यहं किं भवते पूर्णकामः स्थितो भवान् ॥

मा तात ! सीताहरणं ब्रवीतु जनिप्रदं प्राप्य भवान् कदापि।
यद्यस्मि रामः सकुलः स तर्हि भाषिष्यते रावण एव चैत्य ॥ ३१ ॥

ततस्त्यक्त्वा गृध्ररूपं हरिरूपमधत्त सः। नाना विभूषणैर्युक्तः पीतानुपमवस्त्रवान् ॥
श्यामगात्रः सिन्धुसङ्ख्यविशालभुजसंयुतः। पानीयपूर्णनयनो विदधानोऽभवत् स्तुतिम् ॥

जयत्वहो रघूत्तम! स्थितातुला भवत्तनुः भवान् गुणान्वितोऽगुणो गुणैरकश्च वास्तवम्।
हरिन्मिताननान्वितप्रचण्डदोर्निकृत्तये प्रचण्डमार्गणैर्युतं वसुन्धराविभूषणम् ॥
बलाहकाभविग्रहं सरोजसन्निभाननम् सुरक्तपद्मसन्निभायताक्षियुग्मसंयुतम्।
कृपालुमर्कसन्ततेः पतिं नमामि सन्ततम् विशालबाहुयुग्मकं जगज्जभीतिमोचकम् ॥ १ ॥

अगम्यशक्तिसंयुतं तथादिजन्मवर्जितम् द्वितीयभाववर्जितं नरूपमैन्द्रियात्परम्।
अवाप्तगोपदार्थकं तथापि गोपरं स्थितं समग्रयुग्महारकं प्रबोधकं महीधरम् ॥
जपावतराममन्त्रका अनन्तसज्जनास्तु ये तदीयचेतसे सदा ददानमेव सम्मदम्।
नमामि राममन्वहमकामभक्तहार्दकम् मनोभवप्रभृत्यसद्वरूथिनीविनाशकम् ॥ २ ॥

श्रुतिर्निरञ्जनात्मकं प्रकथ्य यं परात्परम् समग्रगं रजःपरं जनैःपरञ्च गायति।
विधाय धारणाभवं विरागबोधयोगकान् अनेकसङ्ख्यकर्षयो यमाप्तमेव कुर्वते ॥
स एव नेत्रगोचरःकृपाजकन्दरूपवान् द्युतिव्रजो जडाजडं जगद्विमोहयत्यदः।
मदीयमानसोत्पलद्विरेफरूपिणस्तनौ बहुप्रसूनपत्रिणां छविर्विराजते स्थिता ॥ ३ ॥

जो अगम, सुगम, सुभाव-निर्मल, असम, सम, सीतल सदा।
पस्यंति जं जोगी जतन करि, करत मन गो-बस सदा॥
सो राम, रमानिवास, संतत दास-बस, त्रिभुवन-धनी।
मम उर बसउ सो, समन-संसृति जासु कीरति पावनी॥ ४॥

दो०—अबिरल भगति मागि बर, गीध गयउ हरिधाम।
तेहि की क्रिया जथोचित, निज कर कीन्ही राम॥ ३२॥

कोमल-चित अति, दीनदयाला। कारन-बिनु, रघुनाथ कृपाला॥
गीध अधम, खग, आमिष-भोगी। गति दीन्ही, जो जाचत जोगी॥
सुनहु, उमा! ते लोग अभागी। हरि तजि, होहिं बिषय-अनुरागी॥
पुनि सीतहि खोजत द्वौ भाई। चले बिलोकत बन बहुताई॥
संकुल-लता-बिटप-घन-कानन। बहु खग-मृग, तहँ गज-पंचानन॥
आवत पंथ, कबंध निपाता। तेहिं सब कही साप कै बाता॥
दुरबासा मोहि दीन्ही सापा। प्रभु-पद पेखि, मिटा सो पापा॥
सुनु गंधर्ब! कहउँ मैं तोही। मोहि न सोहाइ ब्रह्मकुल-द्रोही॥

दो०—मन-क्रम-बचन कपट तजि, जो कर भूसुर-सेव।
मोहि समेत बिरंचि सिव, बस ताकें सब देव॥ ३३॥

सापत, ताड़त, परुष कहंता। बिप्र पूज्य, अस गावहिं संता॥
पूजिअ बिप्र सील-गुन-हीना। सूद्र न, गुन-गन-ग्यान-प्रबीना॥
कहि निज धर्म, ताहि समुझावा। निज-पद-प्रीति देखि, मन भावा॥
रघुपति-चरन-कमल सिरु नाई। गयउ गगन, आपनि गति पाई॥
ताहि देइ गति, राम उदारा। सबरी कें आश्रम पगु धारा॥
सबरी, देखि, राम गृहँ आए। मुनि के बचन समुझि जियँ भाए॥
सरसिज-लोचन, बाहु बिसाला। जटा-मुकुट, सिर उर बनमाला॥
स्याम-गौर सुंदर दोउ भाई। सबरी परी चरन लपटाई॥
प्रेम-मगन, मुख बचन न आवा। पुनि-पुनि पद-सरोज सिर नावा॥
सादर जल लै चरन पखारे। पुनि सुंदर आसन बैठारे॥

दो०—कंद-मूल-फल सुरस अति, दिए राम कहुँ आनि।
प्रेम-सहित प्रभु खाए, बारंबार बखानि॥ ३४॥

पानि जोरि आगें भइ ठाढ़ी। प्रभुहि बिलोकि प्रीति अति बाढ़ी॥
केहि बिधि अस्तुति करौं तुम्हारी। अधम जाति मैं, जड़मति भारी॥
अधम तें अधम, अधम अति नारी। तिन्ह महँ मैं मतिमंद, अघारी॥
कह रघुपति, सुनु भामिनि! बाता। मानउँ एक भगति कर नाता॥
जाति-पाँति-कुल-धर्म-बड़ाई। धन-बल-परिजन-गुन-चतुराई॥
भगति-हीन नर सोहइ कैसा। बिनु-जल बारिद देखिअ जैसा॥
नवधा भगति, कहउँ तोहि पाहीं। सावधान सुनु! धरु मन माहीं॥
प्रथम भगति, संतन्ह कर संगा। दूसरि, रति मम कथा-प्रसंगा॥

अगम्यरूपवान् भवन् सुगम्य एव यः स्थितः स्वभावनिर्मलः सदा समोऽसमश्चशीतलः ।
विलोकयन्ति योगिनः प्रकृत्य यत्नसञ्चयम् निजेन्द्रियैर्युतं मनो वशे विधाय यं सदा ॥
स एव राम आलयस्तरङ्गिणीशसन्ततेः स्वदासनिघ्नतां गतस्त्रिविष्टपीश्वरोऽनिशम् ।
स एव मामके हृदि स्थितिं समाचरन् भवेद् यशोऽस्ति यस्य पावनं प्रपञ्चनाशकारकम् ॥४॥

अखण्डभक्तिं वरमाभियाच्य हरेरगारं व्रजति स्म गृध्रः ।
यथोचितं तद्दहनादिकर्म रामो निजाभ्यामकरोत् कराभ्याम् ॥ ३२ ॥

अतीव कोमलमना आस्ते दीनदयापरः । अधीशो रघुवंशस्य कृपालुर्हेतुना विना ॥
गृध्रो विहङ्गमो नीचो मांसभोजी तथाऽभवत्। अदात् तस्मा अपि गतिं याचन्ते योगिनोऽपि याम्॥
ब्रवीति शङ्कर उमे! शृणु! ते दुर्भगा जनाः । हरिं विहाय विषयसमासक्ता भवन्ति ये ॥
मार्गमाणावुभौ बन्धू ततो जनकनन्दिनीम् । अगच्छतां लोकमानौ निबिडत्वं वनाश्रितम् ॥
तद् वनं सङ्कुलमभूद् वीरुद्भिः पादपैरपि । तत्राभवन् बहुविधा गजाः सिंहा मृगाः खगाः ॥
रामो मार्गे समायान्तं कबन्धं विन्यपातयत् । स स्वीयं शापवृत्तान्तं सकलं समभाषत ॥
मह्यं शापं ददाति स्म दुर्वासोनामको मुनिः । प्रभोः पादौ विलोक्याद्य जातोऽहं नष्टपातकः ॥
रामोऽवदद् यद् गन्धर्व! शृणु त्वां कथयाम्यहम्। न मह्यं रोचते द्रोही वसुधादेवसन्ततेः ॥

त्यक्त्वोपधिं कर्ममनोवचोभिः कुर्वन्ति भूदैवतसेवनं ये ।
मया सह ब्रह्मशिवप्रधानाः सर्वे सुरास्तस्य वशे भवन्ति ॥ ३३ ॥

शापं यच्छंस्ताडयंश्च ब्रुवाणः परुषं वचः । अस्ति विप्रः समभ्यर्च्य इति गायन्ति साधवः ॥
सद्वृत्तगुणहीनोऽपि पूज्योऽस्ति वसुधासुरः । न शूद्रो ज्ञाननिपुणो गुणवृन्दयुतस्तथा ॥
कथयित्वा निज धर्मं स तं सम्यगबोधयत् । स्वपादयुग्मे तत्प्रीतिं वीक्ष्यातुष्यच्च मानसे ॥
पादाब्जयो रघुपतेर्नमयित्वा निजं शिरः ।निजां गतिं स सम्प्राप्य याति स्म त्रिदशालयम्॥
सम्प्रदाय गतिं तस्मा उदारो रघुनायकः । निदधाति स्म चरणौ शबर्या आश्रमस्थले ॥
शबरी समवालोक्य रामं निलयमागतम् । मातङ्गस्य मुनेरुक्तीः स्मृत्वा प्राप्नोन्मुदं हृदि ॥
पद्मतुल्येक्षणवतोर्विशालभुजसंयुजोः । जटामुकुटवच्छीर्षहृद्देशवनमालयोः ॥
भ्रात्रो रम्याकृतियुजोरुभयोः श्यामगौरयोः । पतन्तु प्रपत्य शबरी परिवेष्टयति स्म तान् ॥
वदनात् प्रेममग्नाया वचनं नागमद् बहिः । मुहुर्नमयतिस्मासौ पादपद्मेषु मस्तकम् ॥
अक्षालयत् तयोः पादान् पयसादरसंयुतम् । मनोरमासनयुगे तावुपावेशयत् ततः ॥

सुस्वादु चोच्चैः फलकन्दमूलमानीय रामाय समार्पयत् सा ।
आदत् प्रभुः प्रेमसमन्वितं तत् प्रशंसनं तस्य मुहुर्विधाय ॥ ३४ ॥

कृत्वा करौ पुटाकारौ साभूत् तस्य पुरः स्थिता। प्रभुं वीक्ष्यागमत् प्रीतिं सा वृद्धिं समुपागताम्॥
साब्रूत केन विधिना प्रकुर्यां भवतः स्तुतिम् । जडबुद्धिः परा नीचजातियुक्ता तथास्म्यहम् ॥
नीचेष्वतीव नीचा ये तेषु नीचतमाऽबला । तास्वप्यहं मन्दबुद्धिर्वर्ते हे पापशात्रव ! ॥
रघुनाथोऽब्रूत वस्तु समाकर्णय भामिनि ! । केवलं भक्तितनुकं सम्बन्धं स्वीकरोम्यहम् ॥
जातौ पङ्क्तौ विशिष्टत्वे धर्मकर्मणि सन्ततौ । कुटुम्बेऽर्थे गुणे शक्तौ चतुरत्वे च सत्स्वपि ॥
भक्त्या विहीनः पुरुषः शोभायुक्तोऽस्ति तादृशः । यादृशो दृश्यते मेघः पानीयेन विवर्जितः ॥
नवप्रकारसंयुक्तां भक्तिं त्वां कथयाम्यहम् । अवधानेन संयुक्ता शृणु चित्ते निधेहि च ॥
वर्तते प्रथमा भक्तिः साधुपूरुषसङ्गतिः । द्वितीया वर्तते भक्तिर्मत्कथावसरे रतिः ॥

दो०—गुर - पदपंकज - सेवा, तीसरि भगति अमान।
चौथि भगति, मम गुनगन, करइ कपट तजि गान ॥ ३५ ॥

मंत्र - जाप मम, दृढ़ बिस्वासा। पंचम, भजन, सो बेद प्रकासा ॥
छठ, दम-सील-बिरति-बहुकरमा। निरत निरंतर सज्जन - धरमा ॥
सातवँ, सम मोहि-मय जग देखा। मोतें संत अधिक करि लेखा ॥
आठवँ, जथालाभ संतोषा। सपनेहुँ नहिं देखइ परदोषा ॥
नवम, सरल, सब - सन छलहीना। मम भरोस हियँ, हरष न दीना ॥
नव - महुँ एकउ जिन्ह कें होई। नारि - पुरुष सचराचर कोई ॥
सोइ अतिसय प्रिय, भामिनि ! मोरें। सकल प्रकार भगति दृढ़ तोरें ॥
जोगि बृंद - दुरलभ गति जोई। तो कहुँ, आजु सुलभ भइ सोई ॥
मम दरसन - फल परम अनूपा। जीव पाव, निज सहज सरूपा ॥
जनकसुता कइ सुधि भामिनी। जानहि, कहु करिबरगामिनी ॥
पंपासरहि जाहु रघुराई। तहँ होइहि सुग्रीव - मिताई ॥
सो सब कहिहि देव ! रघुबीरा। जानतहूँ पूछहु मतिधीरा ॥
बार - बार प्रभु - पद सिरु नाई। प्रेमसहित सब कथा सुनाई ॥

छं०—कहि कथा सकल, बिलोकि हरि-मुख, हृदयँ पदपंकज धरे।
तजि जोग पावक देह, हरिपद-लीन भइ, जहँ नहिं फिरे ॥
नर ! बिबिध कर्म, अधर्म, बहु मत सोकप्रद, सब त्यागहू।
बिस्वास करि, कह दास तुलसी, राम-पद अनुरागहू ॥

दो०—जाति हीन, अघ-जन्म महि, मुक्त कीन्हि असि नारि।
महामंद मन ! सुख चहसि, ऐसे प्रभुहि बिसारि ॥ ३६ ॥

चले राम, त्यागा बन सोऊ। अतुलित बल, नर-केहरि दोऊ ॥
बिरही इव प्रभु करत बिषादा। कहत कथा अनेक संबादा ॥
लछिमन ! देखु बिपिन कइ सोभा। देखत केहि कर मन नहिं छोभा ॥
नारि-सहित सब खग-मृग-बृंदा। मानहुँ, मोरि करत हहिं निंदा ॥
हमहि देखि मृग - निकर पराहीं। मृगीं कहहिं, तुम्ह कहँ भय नाहीं ॥
तुम्ह आनंद करहु मृग ! जाए। कंचन - मृग खोजन ए आए ॥
संग लाइ करिनीं, करि लेहीं। मानहुँ मोहि सिखावनु देहीं ॥
सास्त्र सुचिंतित पुनि-पुनि देखिअ। भूप सुसेवित, बस नहिं लेखिअ ॥
राखिअ नारि जदपि उर - माहीं। जुबती, सास्त्र, नृपति बस नाहीं ॥
देखहु तात ! बसंत सुहावा। प्रिया-हीन मोहि भय उपजावा ॥

दो०—बिरह-बिकल, बलहीन मोहि, जानेसि निपट अकेल।
सहित बिपिन, मधुकर, खग, मदन कीन्ह बगमेल ॥ ३७ (क) ॥

देखि गयउ भ्राता-सहित, तासु दूत सुनि बात।
डेरा कीन्हेउ मनहुँ तब, कटकु हटकि मनजात ॥ ३७ (ख) ॥

बिटप बिसाल लता अरुझानी। बिबिध बितान दिए जनु तानी ॥
कदलि, ताल, बर धुजा - पताका। देखि, न मोह, धीर मन जाका ॥

गुर्वङ्घ्रिपाथोभवयुग्मसेवा गर्वं परित्यज्य मता तृतीया।
आस्ते चतुर्थी मम सा गुणानां वृन्दस्य गानं कपटं विहाय ॥ ३५ ॥

मन्त्रस्य मामकीनस्य जपो विश्वसनं दृढम्। वर्तते पञ्चमी भक्तिः सा या वेदप्रकाशिता ॥
षष्ठी दमः साधु वृत्तं विरक्तिर्बहुकर्मतः। निरन्तरं सज्जनानां धर्मे संसक्तता तथा ॥
सप्तमी मन्मयमतिः समदृष्टिश्च विष्टपे। विशिष्टाः सन्ति मत्तोऽपि सज्जना इतिवीक्षणम्॥
अष्टमी वर्तते भक्तिर्यदृच्छालाभतोषणम्। परकीयस्य दोषस्य स्वप्नेऽप्यनवलोकनम् ॥
नवमी सकलेभ्योऽपि सारल्यं व्याजवर्जितम्। विश्वासो मयि चित्ते च न हर्षो दीनताऽथवा ॥
एकाप्येतासु नवसु भक्तिर्येषांस्थिता भवेत्। योषितो वा नराः केऽपि भवेयुरचराश्चराः ॥
प्रियास्त एव परमा वर्तन्ते मम भामिनि ! । त्वयित्वस्ति दृढाकारा भक्तिः सर्वप्रकारिका॥
अतो योगिव्रजायापि या गतिर्दुर्लभा स्थिता। त्वदर्थमद्य सुलभा सञ्जाता सव वर्तते ॥
फलमेवास्त्यनुपमं परमं दर्शनस्य मे। यदवाप्नोति तनुभाक् स्वरूपं सहजं निजम् ॥
वार्ता विदेहनन्दिन्या इदानीं यदि भामिनि ! । गजेन्द्रगतियुवताया वेत्सि तर्हि निरूपय ॥
साब्रूत हे रघुपते ! यातु पम्पासरोवरम्। भवतो मित्रता तत्र सुग्रीवेण भविष्यति ॥
रघुवीर ! भवन्तं स सकलं कथयिष्यति। भवान् हे धीरधिषण! विजानन्नपि पृच्छति ॥
प्रभोः पादयुगे शीर्षं नमयित्वा पुनः पुनः। अश्रावयत् कथां सर्वां प्रियत्वेन समन्वितम् ॥

कथां प्रकथ्य सा समां विलोक्य चाननं हरेः निधाय मानसे निजे तदीयपादपङ्कजे।
विहाय योगजन्मना धनञ्जयेन विग्रहम् हरेः पदेऽगमल्लयं यतोऽस्ति नो निवर्तनम् ॥
नरा अधर्मकर्मणी बहुप्रकार संयुते बहुप्रदं शुचां मतमिदं समं विमुञ्चत।
प्रतीतिपूर्वकं रघुप्रभोः पदोः प्रियत्वकम् कुरुध्वमित्यमब्रवीत् तुलस्यनन्यदासकः ॥

या नीचजातिः कलुषप्रसूर्नार्यै तदस्यै व्यतरद् विमुक्तिम्।
किमीहसे चित्त ! सुमन्द ! सौख्यं नीत्वेदृगीशं पथि विस्मृतेस्त्वम् ॥ ३६ ॥

ततो याति स्म रामोऽग्रे त्यक्त्वा तदपि काननम्। आस्तां नरहरी बन्धू अतुल्यबलिनौ तथा ॥
प्रभुर्विरहिणा तुल्यो विषादं समपादयत्। कथास्तथैव संवादान् कथयन् बहुरूपिणः ॥
सोऽब्रूत पश्य सौमित्रे! शोभां विपिनसंश्रिताम्। इमां समालोक्य कस्य मनो न क्षोभमाप्नुयात्॥
व्रजा नारीयुताः सन्ति मृगाणां पक्षिणामपि। निन्दनं विदधानास्ते वर्तन्ते मामकं ध्रुवम् ॥
कुर्वन्त्यावां विलोक्यैव मृगव्यूहाः पलायनम्। मृग्यस्तदा तान्ब्रुवते यदाभ्यां नास्ति वो भयम्॥
सामान्यमृगसम्भूता यूयं स्थ प्रीतिसंयुताः। इमौ तु काञ्चनमृगमन्वेष्टुं समुपागतौ ॥
कुर्वन्ति कुञ्जरा देहसंयुक्ताः कुञ्जरीस्तथा। उपदेशं मम कृते नूनं प्रवितरन्ति यत् ॥
शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रविलोक्यं पुनः पुनः। सुसेवितोऽपि भूपालो न विज्ञेयः स्थितो वशे ॥
यद्यप्युरस्यपि भवेत् स्थापिता काचिदङ्गना। तथापि युवती शास्त्रं भूमिपालोऽपि नो वशे ॥
समालोकय हे तात ! वसन्ततु॰ मनोहरम्। मह्यं प्रियाविहीनाय भयमुत्पादयत्यसौ ॥

तत्त्वंवियोगेन बलेन हीनं तथैकलं मां परमं प्रबुध्य।
वनेन भृङ्गैर्विहगैश्च युक्तो व्यधत्त मय्याक्रमणं रतीशः ॥ ३७ ॥ (क)
यदैव मां भ्रातृयुतं विलोक्य दूतो गतः सोऽपि निशम्य वाचम्।
तदैव नूनं वसतिं व्यधत्त सेनां स्वकीयां सुनिवेश्य कामः ॥ ३७ ॥ (ख)

पादपेषु विशालेषु संलग्ना निबिडं लताः। विस्तीर्णानि वितानानि विविधान्यासते ध्रुवम्॥
कदल्यस्तालवृक्षाश्च सुपताका ध्वजोपमाः। वीक्ष्य मुह्यन्ति ते नैतान् येषां धर्मयुतं मनः ॥

बिबिध भाँति फूले तरु नाना। जनु बानैत बने बहु बाना॥
कहुँ-कहुँ सुंदर बिटप सुहाए। जनु भट बिलग-बिलग होइ छाए॥
कूजत पिक, मानहुँ गज माते। ढेक-महोख, ऊँट-बिसराते॥
मोर-चकोर-कीर, बर बाजी। पारावत-मराल, सब ताजी॥
तीतिर-लावक, पदचर-जूथा। बरनि न जाइ मनोज-बरूथा॥
रथ गिरि-सिला, दुंदुभीं झरना। चातक बंदी, गुन-गन बरना॥
मधुकर मुखर भेरि-सहनाई। त्रिबिध बयारि, बसीठीं आई॥
चतुरंगिनी सेन सँग लीन्हें। बिचरत सबहि चुनौती दीन्हें॥
लछिमन! देखत काम-अनीका। रहहिं धीर, तिन्ह कै जग लीका॥
ऐहि कें एक परम बल नारी। तेहि ते उबर, सुभट सोइ भारी॥

दो०—तात! तीनि अति प्रबल खल, काम, क्रोध अरु लोभ।
मुनि-बिग्यान-धाम-मन, करहिं निमिष महुँ छोभ॥ ३८ (क)॥
लोभ कें इच्छा-दंभ बल, काम कें केवल नारि।
क्रोध कें परुष बचन बल, मुनिबर कहहिं बिचारि॥ ३८ (ख)॥

गुनातीत सचराचर स्वामी। राम, उमा! सब अंतरजामी॥
कामिन्ह कै दीनता देखाई। धीरन्ह कें मन बिरति दृढ़ाई॥
क्रोध, मनोज, लोभ, मद, माया। छूटहिं सकल राम कीं दाया॥
सो नर इंद्रजाल नहिं भूला। जा पर होइ सो नट अनुकूला॥
उमा! कहउँ मैं अनुभव अपना। सत हरि-भजनु, जगत सब सपना॥
पुनि प्रभु गए सरोबर-तीरा। पंपा नाम सुभग गंभीरा॥
संत-हृदय-जस निर्मल बारी। बाँधे घाट मनोहर चारी॥
जहँ-तहँ पिअहिं बिबिध मृग नीरा। जनु उदार-गृह जाचक-भीरा॥

दो०—पुरइन-सघन ओट जल, बेगि न पाइअ मर्म।
मायाछन्न न देखिऐ, जैसें निर्गुन ब्रह्म॥ ३९ (क)॥
सुखी मीन सब एकरस, अति अगाध जल माहिं।
जथा धर्मसीलन्ह के, दिन सुख-संजुत जाहिं॥ ३९ (ख)॥

बिकसे सरसिज नाना रंगा। मधुर, मुखर गुंजत बहु भृंगा॥
बोलत जलकुक्कुट कलहंसा। प्रभु बिलोकि, जनु करत प्रसंसा॥
चक्रबाक-बक-खग-समुदाई। देखत बनइ, बरनि नहिं जाई॥
सुंदर खग-गन-गिरा सुहाई। जात पथिक, जनु लेत बोलाई॥
ताल-समीप मुनिन्ह गृह छाए। चहु दिसि कानन बिटप सुहाए॥
चंपक, बकुल, कदंब, तमाला। पाटल, पनस, परास, रसाला॥
नव पल्लव, कुसुमित तरु नाना। चंचरीक-पटली कर गाना॥
सीतल-मंद-सुगंध सुभाऊ। संतत बहइ मनोहर बाऊ॥
कुहू-कुहू कोकिल धुनि करहीं। सुनि रव सरस, ध्यान-मुनि टरहीं॥

दो०—फल भारन नमि बिटप सब, रहे भूमि निअराइ।
पर-उपकारी पुरुष जिमि, नवहिं सुसंपति पाइ॥ ४०॥

विविधा विविधाकारं पुष्पिता: सन्ति पादपा: । धनुर्धरा इमे नूनं नानाविन्यासधारिण: ।।
क्वचित् क्वचिन्मञ्जुरूपा विराजन्ते महीरुहा: । नूनं पृथक् पृथग् भूत्वा निवासं कुर्वते भटा: ।।
कूजन्त: कोकिला: सन्ति नूनं मत्ता मतङ्गजा: । प्रायोऽञ्जनबका उष्ट्रा महोखा वेशरास्तथा।।
चकोरा बर्हिण: कीरा वर्तन्ते वरवाजिन: ।पारावता मरालाश्च सकला वाह्लिकोद्भवा:।।
तित्तिरा लावका: पादचारिसैन्यव्रजा ध्रुवम् । इत्थं सेना मन्मथस्य प्रवक्तुं नैव शक्यते ।।
गिरे: शिला रथा: सन्ति निर्झरा आनका: स्थिता.। चातका गुणसन्दोहवर्णिनो बन्दिनां गणा: ।।
शब्दयुक्ता मधुकरा भेर्य: श्वासनिनादिका: । प्रकारत्रयवान् वातो दूतकर्मा समागत: ।।
विधाय स्वेन संयुक्तां पृतनां चतुरङ्गिणीम् ।आह्वयन् सकलान् योद्धुं विचरन् वर्तते स्मर:।।
सौमित्रे! समवालोक्य कामस्येमामनीकिनीम् । तिष्ठन्ति धीरा गण्यन्ते त एवोर्व्यां भटोत्तमा:।।
केवलं योषिदेवास्य वर्तते परमं बलम् । ततो भवेदुद्धृतो य: स एव सुभट: पर: ।।

तात ! त्रयोऽपि प्रबला अतीव खला मनोजप्रतिघौ च लोभ: ।
विज्ञानधाम्नामपि तापसानां विक्षोभयन्ति क्षण एव चेत: ।। ३८ ।। (क)

लोभोऽस्ति सेच्छोपधिशक्तियुक्त: स्त्रीमात्रशक्त्या सहितोऽस्ति काम: ।
कठोरवाक्शक्तियुतोऽस्ति कोप इत्थं विचार्य ब्रुवते मुनीशा: ।। ३८ ।। (ख)

वक्तीशो यद् गुणातीतश्चेतनाचेतनाधिप: ।तथा समान्तर्यामित्वयुतो रामोऽस्ति हे शिवे! ।।
दीनतां कामिलोकस्य स इत्थं समदर्शयत् । विरक्तिं धीरलोकस्य मानसेऽद्रढयत् तथा ।।
मनोजन्मा रुष्टभावो लोभो माया मदस्तथा । इमे सर्वेऽपि नश्यन्ति रामस्यैवानुकम्पया ।।
मायेन्द्रजाले सम्मग्नो जायते न स मानव: । स नटो जायते यस्मिन्नानुकूल्येन संयुत: ।।
स्वकीयानुभवं शैलराजजे ! कथयाम्यहम् । सत्या हरेर्भक्तिरेव स्वप्नोऽस्ति सकलं जगत् ।।
तीरे सरोवरस्येशो गमनं व्यदधात् तत: । पम्पेतिनामधेयस्य गभीरस्यापि मञ्जुन: ।।
साधुचित्तप्रतीकाशमुदकं तस्य निर्मलम् ।चत्वारो निर्मिता घट्टास्तस्मिन्नासन्मनोहरा:।।
यत्र तत्र पिबन्ति स्म पानीयं विविधा मृगा: । याचकानां सङ्कुलत्वमुदाराणां गृहेषु नु ।।

गुप्तस्य सान्द्रैर्बिसिनीपलाशैर् न ज्ञायते स्माशु जलस्य मर्म ।
मायाभिगुप्तं प्रविलोक्यते न यथा परब्रह्म गुणैर्विहीनम् ।। ३९ ।। (क)

मीना: समानं सुखिन: समेऽपि तत्राभवन् केऽतिगभीररूपे ।
यथैव धर्माचरणा मनुष्या: सुखेन युक्ता गमयन्त्यहानि ।। ३९ ।। (ख)

नानावर्णानि पद्मानि प्राप्तवन्ति विकासनम् । मधुरं मुखरा भृङ्गा नैके कुर्वन्ति गुञ्जनम् ।।
पानीयकुक्कुटा राजहंसाश्च निनदङ्करा: । प्रभुं समालोक्य नूनमाचरन्ति प्रशंसनम् ।।
समूहश्चक्रवाकानां बकानां चान्यपक्षिणाम् । विलोक्यते रम्यरूपं प्रवक्तुं तु न शक्यते ।।
मञ्जु पक्षिसमूहस्य भारती सुविराजते ।गच्छतां पथिकानां सा करोत्याकारणां ध्रुवम्।।
सरोवरस्य निकटे रचिता मुनिभिर्गृहा: ।तान् सर्वत: काननस्य शाखिन: सन्ति राजिता:।।
हरिप्रियास्तमालाश्च बकुला हेमपुष्पका: । पाटला: कण्टकिफला रसाला: किंशुकादय: ।।
नाना महीरुहा नूतनैर्दलै: पुष्पैश्च संयुता: । मधुव्रतानां निकरा: कुर्वते तेषु गायनम् ।।
स्वभावादेव शैत्येन युतो मन्द: सुगन्धवान् । मनोहरत्वसंयुक्तो वातो वाति निरन्तरम् ।।
समाचरन्ति निनदं पिकव्राता: कुहूकुहू । तेषां तं सरसं श्रुत्वा ध्यानं जहति तापसा: ।।

द्रुमा: समग्रा: फलपौष्कलेन स्थिता धरासन्ननिजाग्रभागा: ।
परोपकारा: पुरुषा यथैव नमन्ति लब्ध्वा विपुलां विभूतिम् ।। ४० ।।

देखि राम अति रुचिर तलावा। मज्जनु कीन्ह, परम सुख पावा ॥
देखी सुंदर तरुबर - छाया। बैठे अनुज-सहित रघुराया ॥
तहँ पुनि सकल देव, मुनि आए। अस्तुति करि, निज धाम सिधाए ॥
बैठे परम प्रसन्न कृपाला। कहत अनुज-सन कथा रसाला ॥
बिरहवंत भगवंतहि देखी। नारद-मन भा सोच बिसेषी ॥
मोर साप करि अंगीकारा। सहत राम, नाना दुख - भारा ॥
ऐसे प्रभुहि बिलोकउँ जाई। पुनि न बनिहि अस अवसरु आई ॥
यह बिचारि नारद कर-बीना। गए जहाँ प्रभु सुख-आसीना ॥
गावत रामचरित मृदु बानी। प्रेम-सहित बहु भाँति बखानी ॥
करत दंडवत लिए उठाई। राखे बहुत बार उर लाई ॥
स्वागत पूँछि, निकट बैठारे। लछिमन, सादर चरन पखारे ॥

दो०—नानाबिधि बिनती करि, प्रभु प्रसन्न-जियँ जानि।
नारद बोले बचन तब, जोरि सरोरुह-पानि ॥ ४१ ॥

सुनहु उदार सहज रघुनायक। सुंदर, अगम, सुगम, बरदायक ॥
देहु एक बर, मागउँ स्वामी। जद्यपि जानत अंतरजामी ॥
जानहु मुनि, तुम्ह मोर सुभाऊ। जन-सन कबहुँ कि करउँ दुराऊ ॥
कवन बस्तु असि प्रिय मोहि लागी। जो, मुनिबर! न सकहु तुम्ह मागी ॥
जन - कहुँ कछु अदेय नहिं मोरें। अस बिस्वास तजहु जनि भोरें ॥
तब नारद बोले हरषाई। अस बर मागउँ, करउँ ढिठाई ॥
जद्यपि प्रभु के नाम अनेका। श्रुति कह अधिक एक तें एका ॥
राम सकल नामन्ह ते अधिका। होउ नाथ अघ-खग-गन-बधिका ॥

दो०—राका-रजनी भगति तव, राम-नाम सोइ सोम।
अपर नाम, उडगन बिमल, बसहुँ भगत-उर-ब्योम ॥ ४२ (क) ॥
एवमस्तु मुनि सन कहेउ, कृपासिंधु रघुनाथ।
तब नारद, मन हरष अति, प्रभु-पद नायउ माथ ॥ ४२ (ख) ॥

अति प्रसन्न रघुनाथहि जानी। पुनि नारद बोले मृदु बानी ॥
राम! जबहिं प्रेरेउ निज माया। मोहेहु मोहि सुनहु रघुराया ॥
तब बिबाह मैं चाहउँ कीन्हा। प्रभु केहि कारन करै न दीन्हा ॥
सुनु मुनि! तोहि कहउँ सहरोसा। भजहिं जे मोहि, तजि सकल भरोसा ॥
करउँ सदा तिन्ह कै रखवारी। जिमि बालक राखइ महतारी ॥
गह सिसु-बच्छ, अनल-अहि धाई। तहँ राखइ जननी अरगाई ॥
प्रौढ़ भएँ तेहि सुत पर माता। प्रीति करइ नहिं पाछिलि बाता ॥
मोरें प्रौढ़ तनय - सम ग्यानी। बालक सुत-सम दास अमानी ॥
जनहि मोर बल, निज बल ताही। दुहु कहँ काम-क्रोध रिपु आही ॥
यह बिचारि पंडित मोहि भजहीं। पाएहुँ ग्यान, भगति नहिं तजहीं ॥

दो०—काम-क्रोध-लोभादि-मद, प्रबल मोह कै धारि।
तिन्ह महँ अति दारुन दुखद, मायारूपी नारि ॥ ४३ ॥

राम आलोक्य परमं मञ्जुलं तत् सरोवरम् । मज्जनं विदधाति स्म प्राप्नोति स्म परं सुखम् ॥
तरूत्तमस्य रम्यस्यच्छायां कृत्वाक्षिमार्गगाम् । अनुजेन समायुक्तो रघुनाथ उपाविशत् ॥
ततस्तत्र समागच्छन् मुनयो विबुधास्तथा । स्तुतिं विधाय यान्ति स्म स्वीयं स्वीयं निकेतनम् ॥
उपविष्टोऽनुकम्पालुः परमप्रीतिसंयुतः । अनुजं प्रति वक्ति स्म कथा रससमन्विताः ॥
भगवन्तं समालोक्य विप्रयोगेन संयुतम् । विशिष्टरूपिणी चिन्ता नारदस्य मनस्यभूत् ॥
यत् प्रदत्तं मया शापं संविधायोररीकृतम् । नानाविधानां दुःखानां भारं संसहते प्रभुः ॥
प्रगत्यैतादृशेशस्य दर्शनं करवाण्यहम् । एतादृशस्त्ववसरः पुनर्नैव मिलिष्यति ॥
इत्थं विचार्य देवर्षिर्वीणां कृत्वा स्त्रपाणिगाम् । अगच्छत् तत्र यत्रासीदुपविष्टः प्रभुः सुखम् ॥
रामस्य चरितं गायन् मृदुलाकारया गिरा । प्रेम्णा समन्वितं नानाप्रकारैरुपवर्ण्य तत् ॥
दण्डप्रणामं कुर्वन्तं समुदस्थापयत् प्रभुः । अस्थापयच्च सुचिरं समायोज्य निजोरसा ॥
स्वागतप्रश्नपूर्वं तमुपावेशदन्तिके । अक्षालयत् तस्य पादौ लक्ष्मणः सादरं ततः ॥

नानाप्रकारं विनयं विधाय विज्ञाय देवं मुदितञ्च चित्ते ।
देवर्षिरब्रूत वचस्तदानीं संयोज्य हस्तौ कमलोपमौ स्वौ ॥ ४१ ॥

शृणोतु सहजोदार ! रघुसन्ततिनायक ! । सुगमागमसत्कान्तिवरदाता स्थितो भवान् ॥
ददात्वेकं वरं मह्यं याचेऽहमधिनायक ! । अन्तर्यामितया सर्वं भवाञ्जानाति यद्यपि ॥
रामोऽभ्यभाषत मुने ! जानासि प्रकृतिं मम । करोमि किं गुप्तभावं कदापि स्वजनान् प्रति ॥
एतादृशं वस्तु किन्तद् वर्तते मत्कृते प्रियम् । यद् याचितुं न शक्नोषि त्वं हे मुनिगणोत्तम! ॥
अदेयं मम भक्तेभ्यो न किञ्चिदपि वर्तते । विश्वासमीदृशाकारं मा विस्मृत्यापि सन्त्यज॥
ततः प्रसन्नहृदयो नारदस्तमभाषत । एतादृशं वरं याचे धृष्टतां विदधाम्यहम् ॥
नामधेयान्यनेकानि वर्तन्ते यद्यपि प्रभोः । श्रुतिर्वक्त्यधिकान्येव प्रत्येकं तानि चान्यतः ॥
तथापि तेभ्यः सर्वेभ्यो रामनामाधिकं भवेत् । भवेच्च तत् पापपक्षिगणार्थं वधिकः प्रभो! ॥

राकात्रियामा भवतोऽस्ति भक्तिः सोमोऽस्तु तस्यामपि रामनाम ।
अन्यानि नामानि च भानि भूत्वा भक्तामलोरस्त्रिदिवे वसन्तु ॥ ४२ ॥ (क)
स्तादेतदित्थं मुनिमभ्यवोचत् कृपाम्बुधी राघववंशनाथः ।
ततोऽतिमुत्स्वान्तयुतः सुरर्षिः प्रभोः पदोरानयत् स्वशीर्षम् ॥ ४२ ॥ (ख)

परमप्रीतिसंयुक्तं विज्ञाय रघुनायकम् । पुनर्मृदुलया वाण्या देवर्षिः समभाषत ॥
भवान् निजाश्रितां मायां हे राम! प्रैरयद् यदा । अकरोदपि मां मूढं शृणोतु रघुनायक ! ॥
तदा स्वकीयमुद्वाहं कर्तुमिच्छामधारयम् । किन्तु नासाधयत् केन हेतुना तद् भवान् प्रभो! ॥
रामोऽब्रूत शृणु मुने! सहर्षस्त्वां ब्रवीम्यहम् । सम्परित्यज्य सकला आकाङ्क्षा ये भजन्ति माम्॥
रक्षणं सर्वदैवाहं तेषां सुविदधाम्यहम् । सुविधत्ते बालकस्य रक्षणं जननी यथा ॥
अग्निं वाऽहिं यदाऽऽधाव्य गृह्णाति शिशुवत्सकः । तदा ततः पृथक् कृत्वा जननी तत्र रक्षति ॥
प्रौढे जातेऽपि जननी तस्मिन्निजतनूद्भवे । प्रीतिं करोति भावस्तु पूर्वरूपो न जायते ॥
मत्प्रौढपुत्रसदृशो वर्तते बोधसंयुतः । मद्बालपुत्रसदृशो दासो मानविवर्जितः ॥
दासे बलं मामकीनं स्वबलं बोधसंयुते । द्वाभ्यामपि कृते कामः कोपश्च परिपन्थिनौ ॥
सुधीयुक्ता विचार्येदं कुर्वन्ति भजनं मम । प्राप्यापि बोधयुक्तत्वं भक्तिं नैव त्यजन्ति ते॥

मनोजरुड्लोभमदादिरूपा मोहस्य सेनातिबलेन युक्ता ।
दुःखप्रदाऽतीव भयानका च तत्रास्ति मायातनुधारिणी सा ॥ ४३ ॥

सुनु मुनि ! कह पुरान-श्रुति-संता । मोह-बिपिन कहुँ नारि बसंता ॥
जप - तप - नेम जलाश्रय - झारी । होइ ग्रीषम सोषइ सब नारी ॥
काम - क्रोध - मद - मत्सर भेका । इन्हहि हरषप्रद बरषा एका ॥
दुर्बासना कुमुद - समुदाई । तिन्ह कहँ सरद सदा सुखदाई ॥
धर्म सकल सरसीरुह - बृंदा । होइ हिम, तिन्हहि दहइ सुख-मंदा ॥
पुनि ममता-जवास बहुताई । पलुहइ नारि-सिसिर-रितु पाई ॥
पाप - उलूक - निकर - सुखकारी । नारि, निबिड - रजनी - अँधिआरी ॥
बुधि, बल, सील, सत्य, सब मीना । बनसी-सम त्रिय कहहिं प्रबीना ॥

दो०—अवगुन-मूल, सूलप्रद, प्रमदा सब दुख-खानि ।
ताते कीन्ह निवारन, मुनि ! मैं यह जियँ जानि ॥ ४४ ॥

सुनि रघुपति के बचन सुहाए । मुनि-तन पुलक, नयन भरि आए ॥
कहहु, कवन प्रभु कै असि रीती । सेवक पर ममता अरु प्रीती ॥
जे न भजहिं अस प्रभु, भ्रम त्यागी । ग्यान-रंक नर, मंद, अभागी ॥
पुनि सादर बोले मुनि नारद । सुनहु राम ! बिग्यान-बिसारद ॥
संतन्ह के लच्छन रघुबीरा । कहहु नाथ ! भव-भंजन-भीरा ॥
सुनु मुनि ! संतन्ह के गुन कहऊँ । जिन्ह ते मैं उन्ह कें बस रहऊँ ॥
षट - बिकार - जित, अनघ, अकामा । अचल, अकिंचन, सुचि, सुखधामा ॥
अमितबोध, अनीह, मितभोगी । सत्यसार, कबि, कोबिद, जोगी ॥
सावधान, मानद, मदहीना । धीर, धर्म-गति, परम-प्रबीना ॥

दो०—गुनागार, संसार - दुख, - रहित बिगत - संदेह ।
तजि मम चरन-सरोज, प्रिय, तिन्ह कहुँ, देह न गेह ॥ ४५ ॥

निज-गुन श्रवन सुनत सकुचाहीं । पर-गुन सुनत, अधिक हरषाहीं ॥
सम, सीतल, नहिं त्यागहिं नीती । सरल सुभाउ, सबहि-सन प्रीती ॥
जप - तप - ब्रत - दम - संजम - नेमा । गुरु - गोबिंद - बिप्र - पद - प्रेमा ॥
श्रद्धा - क्षमा - मयत्री - दाया । मुदिता, मम पद प्रीति अमाया ॥
बिरति - बिबेक - बिनय - बिग्याना । बोध जथारथ बेद-पुराना ॥
दंभ - मान - मद करहिं न काऊ । भूलि न देहिं कुमारग पाऊ ॥
गावहिं, सुनहिं, सदा मम लीला । हेतु - रहित परहित - रत - सीला ॥
मुनि ! सुनु साधुन्ह के गुन जेते । कहि न सकहिं सारद-श्रुति तेते ॥

छं०—कहि सक न सारद, सेष, नारद सुनत, पद-पंकज गहे ।
अस दीनबंधु, कृपाल, अपने भगत-गुन निज मुख कहे ॥
सिरु नाइ बारहिं बार चरनन्हि, ब्रह्मपुर नारद गए ।
ते धन्य ! तुलसीदास, आस बिहाइ, जे हरि-रँग रँए ॥

दो०—रावनारि - जसु पावन, गावहिं, सुनहिं जे लोग ।
राम-भगति दृढ़ पावहिं, बिनु बिराग, जप, जोग ॥ ४६ (क) ॥
दीप-सिखा-सम जुबति-तन, मन ! जनि होसि पतंग ।
भजहि राम, तजि काम-मद, करहि सदा सतसंग ॥ ४६ (ख) ॥

मासपारायण, बाईसवाँ विश्राम

तृतीय सोपान अरण्यकाण्ड सम्पूर्ण

मुने ! शृणु वदन्तीत्थं पुराणश्रुतिसाधवः । यन् मोह विपिनायास्ति स्त्री वसन्तस्वरूपिणी ॥
जलाश्रयाञ् जपतपोनियमाकारधारकान् । स्त्रीग्रीष्मरूपिणी भूत्वा शोषयत्यखिलानपि ॥
कामक्रोधमदेर्ष्यादिदोषा दर्दुररूपिणः । हर्षप्रदायिन्येतेभ्यः स्त्री वर्षाकालरूपिणी ॥
कुमुदानां समुदया वर्तन्ते दुष्टवासनाः । तदर्थं शरदेषास्ति सर्वदा सुखदायिनी ॥
वर्तन्ते सकला धर्माः सरसीरुहसञ्चयाः । भूत्वा हिमर्तुर्दहति तानेषा मन्दसौख्यदा ॥
तथापि ममतारूपयवसानां कदम्बकम् । स्त्रीरूपं शिशिरं प्राप्य भजते हरिताकृतिम् ॥
पापोलूकसमूहाय सौख्यस्य प्रविधायिनी । स्त्री वर्तते घनतमःपरिपूर्णा निशीथिनी ॥
धीशक्तिशीलसत्याद्या मीनाः सन्त्यखिला इमे । वदन्ति निपुणा लोका बडिशेन समां स्त्रियम् ॥

शूलप्रदा दुर्गुणमूलरूपा सर्वस्य दुःखस्य खनिस्तथा स्त्री ।
ततो निषेधं कृतवान् मुने ! ते कृत्वा विचारं हृदयेऽहमेतम् ॥ ४४ ॥

निशम्य रघुनाथस्य रम्याकारां सरस्वतीम् । मुनी रोमाञ्चिततनुर्जलपूर्णाक्षिकोऽभवत् ॥
स चित्तेऽब्रूत कस्यास्ति रीतिरेतादृशी प्रभोः । ईदृश्यौ ममताप्रीती भवेतां यस्य सेवके ॥
ये भ्रमं सम्परित्यज्य भजेयुर्नेदृशं प्रभुम् । वर्तन्ते ते नरा मन्दा दुर्भगा ज्ञाननिर्धनाः ॥
नारदो मुनिरब्रूत पुनरादरसंयुतम् । भवाञ् शृणोतु हे राम! हे विज्ञानविशारद! ॥
हे वीर ! रघुवंशस्य साधूनां लक्षणानि मे । भवान् ब्रवीतु हे नाथ! भवभीतिविनाशक! ॥
रामोऽब्रूत शृणु मुने! गुणान् साधुश्रितान् ब्रुवे । यैरेव तेषामायत्तभावमङ्गीकरोम्यहम् ॥
ते वशीकृतषड्दोषा अपापाः कामवर्जिताः । अकिञ्चनाः स्थितप्रज्ञाः पूतात्मानः सुखालयाः ॥
अनीहा अमितज्ञाना मिताहारसमन्विताः । कवयः सत्यसन्निष्ठाः कोविदा योगिनस्तथा ॥
अवधानेन संयुक्ता मानदा मदवर्जिताः । धैर्ययुक्ता धर्मबोधक्रिययोरति शिक्षिताः ॥

गृहा गुणानां भवदुःखशून्याः सन्देहमुक्ताश्च भवन्ति सन्तः ।
विहाय पादाब्जयुगं मदीयं तेषां प्रियं नैव वपुर्न गेहम् ॥ ४५ ॥

भवन्ति सङ्कोचवन्तस्ते शृण्वन्तो निजान् गुणान् । गुणान् परेषां शृण्वन्तो भवन्त्यधिकमुद्युताः ॥
समानाः शीतला नीतेस्त्यागं कुर्वन्ति नैव ते । ऋजुस्वभावसंयुक्ताः स्निह्यन्त्यखिलदेहिषु ॥
जपे व्रते सनियमे दमे तपसि संयमे । गुरुगोविन्दवसुधादेवपत्सु च हार्दिनः ॥
वर्तन्ते तेषु मित्रत्वं दया श्रद्धा सहिष्णुता । मुदिता मामकीनाङ्घ्रिप्रीतिः कैतववर्जिता ॥
विरक्तभावो विनयः सविज्ञाना विवेकिता । यथार्थबोधो वेदानां वेदव्यासगिरां तथा ॥
दम्भं मानं मुदं वा ते धारयन्ति कदापि न । विस्मृत्यापि कुवर्तन्यां चरणं स्थापयन्ति न ॥
गायन्ति चाकर्णयन्ति मम लीला निरन्तरम् । विनैव हेतुमपरकल्याणरतिशीलिनः ॥
मुने! शृणु गुणाः सन्ति यावन्तः संश्रिताः सतः । शक्नुवन्ति न तान् वक्तुं शारदा श्रुतयस्तथा ॥

गुणान् न वक्तुमीश्वरा महीशवेदशारदाः इदं निशम्य नारदोऽग्रहीत् प्रभोः पदाम्बुजे ।
इदम्प्रकारतो दयामयः स दीनबान्धवः निजाननेन चाब्रवीत् स्वकीयभक्तगान् गुणान् ॥

नतं विधाय मस्तकं मुहुस्तदीयपादयोः स्वयम्भुवो निकेतनं सुरर्षिरव्रजत् ततः ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति ते कृतार्थिनः विहाय ये स्पृहाः स्थिता रमेशरागरञ्जिताः ॥

पूतं यशोदिग्वदनाहितस्य शृण्वन्ति गायन्ति च ये मनुष्याः ।
ते रामभक्तिं सुदृढां लभन्ते विरक्तियोगर्द्धिजपैर्विनैव ॥ ४६ ॥ (क)

दीपार्चिराभास्ति तनुर्युवत्यास् तस्यां मनो ! हे भव मा पतङ्गः ।
रामं भजानङ्गमदौ विहाय सत्सङ्गमप्याचर सर्वदैव ॥ ४६ ॥ (ख)

मासपारायणे द्वाविंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः
अरण्यकाण्डात्मकं तृतीयं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

किष्किन्धाकाण्ड

कुन्देन्दीवरसुन्दरावतिबलौ विज्ञानधामावुभौ
शोभाढ्यौ वरधन्विनौ श्रुतिनुतौ गोविप्रवृन्दप्रियौ ।
मायामानुषरूपिणौ रघुवरौ सद्धर्मवर्मौ हितौ
सीतान्वेषणतत्परौ पथिगतौ भक्तिप्रदौ तौ हि नः ।। १ ।।

ब्रह्माम्भोधिसमुद्भवं कलिमलप्रध्वंसनं चाव्ययं
श्रीमच्छम्भुमुखेन्दुसुन्दरवरे संशोभितं सर्वदा ।
संसारामयभेषजं सुखकरं श्रीजानकीजीवनं
धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं श्रीरामनामामृतम् ।। २ ।।

सो०—मुक्ति-जन्ममहि जानि, ग्यान-खानि, अघ-हानि कर ।
जहँ बस संभु-भवानि, सो कासी सेइअ कस न ? ।।

जरत सकल सुरबृंद, बिषम गरल जेंहि पान किय ।
तेंहि न भजसि मन मंद ! को कृपाल संकर-सरिस ? ।।

आगें चले बहुरि रघुराया । रिष्यमूक पर्बत निअराया ।।
तहँ रह सचिव-सहित सुग्रीवा । आवत देखि अतुल-बल-सींवा ।।
अति सभीत कह, सुनु हनुमाना ! । पुरुष - जुगल बल - रूप - निधाना ।।
धरि बटु - रूप, देखु तैं जाई । कहेसु जानि जियँ, सयन बुझाई ।।
पठए बालि होंहि मन - मैला । भागौं तुरत, तजौं यह सैला ।।
बिप्र-रूप धरि, कपि तहँ गयऊ । माथ नाइ, पूछत अस भयऊ ।।
को तुम्ह स्यामल - गौर - सरीरा । छत्री-रूप फिरहु बन, बीरा ? ।।
कठिन भूमि, कोमल - पद - गामी । कवन हेतु बिचरहु बन, स्वामी ! ।।
मृदुल, मनोहर, सुंदर गाता । सहत दुसह बन - आतप - बाता ।।
की तुम्ह तीनि देव महँ कोऊ । नर - नारायन, की तुम्ह दोऊ ।।

दो०—जग - कारन, तारन - भव, भंजन धरनी - भार ।
की तुम्ह अखिलभुवन-पति, लीन्ह मनुज-अवतार ? ।। १ ।।

कोसलेस दसरथ के जाए । हम पितु-बचन मानि, बन आए ।।
नाम राम-लछिमन दोउ भाई । संग नारि, सुकुमारि, सुहाई ।।
इहाँ हरी निसिचर बैदेही । बिप्र ! फिरहिं हम खोजत तेही ।।
आपन चरित कहा हम गाई । कहहु बिप्र ! निज कथा बुझाई ।।

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

किष्किन्धाकाण्डम्

कुन्देन्दीवरसुन्दरावतिबलौ विज्ञानधामात्मकौ
शोभाढ्यौ वरधन्विनौ श्रुतिनुतौ गोविप्रवृन्दप्रियौ ।
मायामर्त्यतनू हितौ रघुवरौ सद्धर्मवर्मात्मकौ
सीतान्वेषणतत्परौ पथिगतौ नः स्तां स्वभक्तिप्रदौ ॥ १ ॥

श्रुत्यम्भोधिसमुद्भवं कलिमलप्रध्वंसनं चाव्ययं
श्रीमच्छम्भुमुखेन्दुसुन्दरवरे संशोभितं सर्वदा ।
संसारामयभेषजं सुखकरं श्रीजानकीजीवनं
धन्यास्ते कृतिनः पिबन्ति सततं ये रामनामामृतम् ॥ २ ॥

परिज्ञाय मुक्तेर्जनुर्भूतधात्रीं खनिं बोधरत्नस्य पापापहन्त्रीम् ।
शिवो यत्र चार्या निवासं विधत्तः कथं तां न सेवेत काशीं शरीरी ॥

सुरा येन दग्धा भवन्ति स्म सर्वे विषं पीतवांस्तत् करालं स्वयं यः ।
कुतो मन्द ! हे चित्त ! तं सेवसे न दयालुः क आस्ते समः शङ्करेण ॥

पुनरग्रे गच्छति स्म रघूणामधिनायकः । समीप एव सम्प्राप्त ऋष्यमूको धराधरः ॥
तत्र वासं करोति स्म सुग्रीवः सचिवैः सह । अतुल्यबलमर्यादावायान्तौ प्रविलोक्य तौ ॥
अतिभीतो भाषते स्म शृणु हे पवनात्मज ! । इमौ पुमांसौ वर्तेते निधानं बलरूपयोः ॥
त्वं ब्रह्मचारिणो रूपं धृत्वा गत्वावलोकय । विज्ञाय हृदये सर्वं सङ्केतैर्मां प्रबोधय ॥
मालिन्ययुक्तचित्तेन वालिना प्रेषितौ यदि । पलायेय क्षणादेव सन्त्यज्यामुं धराधरम् ॥
व्रजति स्म कपिस्तत्र भूमिदेववपुर्धरः । नमयित्वा चोत्तमाङ्गं व्यदधात् प्रश्नमीदृशम् ॥
भवन्तौ कौ श्यामलेन गौरेण वपुषा युतौ । आकारेण क्षत्रियस्य वीरौ पर्यटतो वने ॥
वसुमत्यां कठोरायां मृदुपादयुगव्रजौ । हे स्वामिनौ ! विचरतो हेतुना केन कानने ॥
भवतोर्वपुषी रम्ये मृदुले चित्तमोहके । भवन्तौ सहतोऽटव्यां दुःसहौ पवनातपौ ॥
किं निर्जराणां त्रितये भवन्तौ कावपि स्थितौ । उभौ भवन्तावथवा नरनारायणौ स्थितौ ॥

जगन्निदाने जगताञ्च तृप्त्यै वसुन्धराभारविनाशनाय ।
किं सर्वलोकाधिपती भवन्तौ गृहीतवन्तौ मनुजावतारम् ॥ १ ॥

रामोऽवदत् कोसलेशदिग्रथस्य स्व आत्मजौ । मानयित्वा पितुर्वाचमावां विपिनमागतौ ॥
रामलक्ष्मणनामानौ भ्रातरौ च परस्परम् । आसीन् नारी सहावाभ्यां सुकुमारी सुशोभना ॥
वैदेहीनामधेयां तामत्र रात्रिञ्चरोऽहरत् । भ्रमावो हे भूमिदेव ! तस्या अन्वेषणे रतौ ॥
मयाऽस्मदीयं चरितं प्रोक्तमस्ति सविस्तरम् । हे भूमिदेव! गदतात् कथां स्वीयां सविस्तरम् ॥

प्रभु पहिचानि, परेउ गहि चरना । सो सुख, उमा ! जाइ नहिं बरना ।।
पुलकित तन, मुख आव न बचना । देखत रुचिर बेष कै रचना ।।
पुनि धीरजु धरि, अस्तुति कीन्हीं । हरष हृदयँ, निज नाथहि चीन्हीं ।।
मोर न्याउ, मैं पूछा साईं ! । तुम्ह पूछहु कस नर की नाईं ।।
तव माया-बस फिरउँ भुलाना । ता ते मैं नहिं प्रभु पहिचाना ।।

दो०—अेकु मैं मंद, मोहबस, कुटिल-हृदय, अग्यान ।
पुनि प्रभु ! मोहि बिसारेउ, दीनबंधु भगवान ! ।। २ ।।

जदपि नाथ बहु अवगुन मोरें । सेवक, प्रभुहि परै जनि भोरें ।।
नाथ ! जीव तव मायाँ मोहा । सो निस्तरइ तुम्हारेहिं छोहा ।।
ता पर मैं रघुबीर दोहाई । जानउँ नहिं कछु भजन-उपाई ।।
सेवक सुत, पति मातु भरोसें । रहइ असोच, बनइ प्रभु पोसें ।।
अस कहि, परेउ चरन अकुलाई । निज तनु प्रगटि, प्रीति उर छाई ।।
तब रघुपति, उठाइ, उर लावा । निज लोचन-जल सींचि जुड़ावा ।।
सुनु कपि ! जियँ मानसि जनि ऊना । तैं मम प्रिय, लछिमन ते दूना ।।
समदरसी मोहि कह सब कोऊ । सेवक - प्रिय, अनन्यगति सोऊ ।।

दो०—सो अनन्य जाकें असि, मति न टरइ हनुमंत ! ।
मैं सेवक, सचराचर, - रूप, स्वामि भगवंत ।। ३ ।।

देखि पवनसुत, पति अनुकूला । हृदयँ हरष, बीती सब सूला ।।
नाथ ! सैल पर कपिपति रहई । सो सुग्रीव, दास तव अहई ।।
तेहि - सन नाथ ! मयत्री कीजे । दीन जानि, तेहि अभय करीजे ।।
सो सीता कर खोज कराइहि । जहँ-तहँ मरकट कोटि पठाइहि ।।
अेहि बिधि, सकल कथा समुझाई । लिए दुऔ जन पीठि चढ़ाई ।।
जब सुग्रीवँ, राम कहुँ देखा । अतिसय जन्म धन्य करि लेखा ।।
सादर मिलेउ, नाइ पद माथा । भेंटेउ अनुज - सहित रघुनाथा ।।
कपि, कर मन बिचार अेहि रीती । करिहहिं बिधि ! मो सन ए प्रीती ।।

दो०—तब हनुमंत उभय दिसि, की सब कथा सुनाइ ।
पावक साखी देइ करि, जोरी प्रीति बृढ़ाइ ।। ४ ।।

कीन्हि प्रीति, कछु बीच न राखा । लछिमन, राम-चरित सब भाषा ।।
कह सुग्रीव, नयन भरि बारी । मिलिहि नाथ ! मिथिलेसकुमारी ।।
मंत्रिन्ह - सहित इहाँ अेक बारा । बैठ रहेउँ मैं करत बिचारा ।।
गगन - पंथ देखी मैं जाता । परबस परी बहुत बिलपाता ।।
राम ! राम ! हा राम ! पुकारी । हमहि देखि दीन्हेउ पट डारी ।।
मागा राम, तुरत तेंहि दीन्हा । पट उर लाइ, सोच अति कीन्हा ।।
कह सुग्रीव, सुनहु रघुबीरा । तजहु सोच, मन आनहु धीरा ।।
सब प्रकार करिहउँ सेवकाई । जेहि बिधि मिलिहि जानकी आई ।।

दो०—सखा - बचन सुनि हरषे, कृपासिंधु बलसींव ।
कारन कवन बसहु बन, मोहि कहहु सुग्रीव ! ।। ५ ।।

प्रभुं विज्ञाय तत्पादौ धृत्वा स न्यपतत् तयोः । उमे ! तस्य स आनन्दो गदितुं नैव शक्यते ॥
रोमाञ्चिता तनुस्तस्य मुखे वाङ् नैव चागता । रम्यवेषविधिं तस्य केवलं वीक्षते स्म सः ॥
पुनर्धैर्यं समाश्रित्य तस्य स्तवनमाचरत् । निजं नाथं परिज्ञाय हृदये मुदितोऽभवत् ॥
नाथ! यत् पृष्टवानस्मि तदासीन्न्याय्यमेव मे । किन्तु सम्पृच्छति कुतो मानुषेण समो भवान् ॥
भ्रान्तो भ्रमामि भवतो मायाया निघ्नतां गतः । न परिज्ञातवांस्तस्माद् भवन्तमधिनायक ! ॥

मन्दोऽस्मि मोहस्य वशस्तथैको बोधेन हीनोऽहमरालचित्तः ।
देवोऽपि मां व्यस्मरदेव भूयः षड्भाग्ययुग् दीनजनस्य बन्धुः ॥ २ ॥

नानाविधा अवगुणा मयि सन्तीश ! यद्यपि । तथापि नैव पततात् दासोऽयं विस्मृतौ प्रभोः ॥
भवतो मायया जीवो मोहितो वर्तते प्रभो ! । भावत्कयैव कृपया तस्याः पारञ्च याति सः ॥
तत्रापि कृत्वा शपथं नाथस्य रघुसन्ततेः । न जानामि कमप्येकमहं भजनसाधनम् ॥
निश्चिन्तौ वसतो दासः सुतश्चेने तथा प्रसौ । अतः कर्तव्यमेवास्ति दासस्येनेन पोषणम् ॥
इत्युक्त्वा विकलो भूत्वा पतति स्म स पादयोः । प्राकाशयन्निजं देहं व्याप्तं प्रेम तथा हृदि ॥
रघ्वीशस्तत उत्थाप्य स्वोरसा तमयोजयत् । आसिच्याशीतयदपि निजलोचनपाथसा ॥
अत्रापि शृणु कपे ! माऽऽश्रय न्यूनतां हृदि । त्वं वर्तसे मम स्निग्धो द्विगुणो लक्ष्मणादपि ॥
सकला अपि लोका मां वदन्ति समदर्शिनम् । किन्त्वस्ति दासः स्निग्धो मे सोऽनन्यगतिरेव यत्॥

अनन्यदासोऽस्ति स एव यस्य धीरीदृशी नैव चला हनूमन् ! ।
यदस्मि दासः परमात्मनाथरूपं जडञ्चाजडमेव सर्वम् ॥ ३ ॥

अनुकूलं समालोक्य पतिं पवननन्दनः । मानसे मुदितो जातस्तस्य बाधाः समा अयुः ॥
अत्रापि प्रभो ! शैले वसति प्लवगाधिपः । स सुग्रीवोऽस्ति भवतः कर्ता सेवात्मकर्मणः ॥
तेन साकं भवान् मैत्रीसम्बन्धं कुरुतात् प्रभो! । तथा विज्ञाय तं दीनं करोतु भयवर्जितम् ॥
विदेहतनयायाः स कारयिष्यति मार्गणम् । प्रेषयिष्यति कोटीश्च यत्र तत्र वनौकसाम् ॥
इत्यनेन प्रकारेण बोधयित्वा निजां कथाम् । निजं पृष्ठं समारूढौ व्यदधात् तावुभावपि ॥
यदा समालोकते स्म सुग्रीवो रघुनायकम् । निजां जनिं मन्यते स्म परमां धन्यतां गताम् ॥
अमिलत् सम्मानयुक्तं नमयित्वा शिरः पदोः । रघुवंशाधिनाथोऽपि सानुजो मिलति स्म तम् ॥
रीत्यानया करोति स्म विचारं मानसे कपिः । हे विधे! किमयं प्रीतिं विधास्यति मया सह ॥

पक्षद्वयस्यापि ततो हनूमान् कथां परिश्राव्य समग्ररूपाम् ।
साक्षिस्वरूपं प्रविधाय वह्निं तयोर्दृढं कारयति स्म हार्दम् ॥ ४ ॥

न किञ्चित् स्थापितं मध्ये ताभ्यां प्रेम तथा कृतम् । सौमित्रिणा कथ्यते स्म रामवृत्तं समं ततः ॥
प्रभाषते स्म सुग्रीवो नीरमापूर्य चक्षुषोः । मिलिष्यत्येव हे नाथ! कुमारी मिथिलापतेः ॥
स्थलेऽस्मिन्नेव सचिवैः परिवारित एकदा । उपविष्टोऽहमभवं विदधानो विचारणम् ॥
यान्तीमाकाशमार्गेण व्यलोकयमहं तदा । स्थितां परस्य निघ्नत्वे विलापं कुर्वतीं परम् ॥
हा राम! राम! रामेति प्रयुज्यार्तिमयं स्वरम् ।अस्मान् दृष्टिगतान् कृत्वा पटं प्रक्षिपति स्म सा॥
याचते स्मैव तद् रामः सोऽपि दत्ते स्म तत्क्षणम् । उरसा तत् स संयोज्य करोति स्म शुचं पराम् ॥
सम्भाषते स्म सुग्रीवो रघुवीर ! श्रृणोतु यत् ।भवान् शुचं सन्त्यजताद् धैर्यञ्चानयताद् धृदि॥
सेवकत्वं करिष्यामि प्रकारैः सकलैरपि । यादृशेन विधानेन सीताऽऽगत्याऽमिलिष्यति ॥

निशम्य सख्युर्वचनं प्रहृष्टो बलस्य सीमाम्बुनिधिः कृपायाः ।
कस्मान्निमित्ताद् विपिनालयस्त्वं सुग्रीव ! मां ब्रूह्यवदत् स इत्थम् ॥ ५ ॥

नाथ ! बालि अरु मैं द्वौ भाई । प्रीति रही, कछु बरनि न जाई ॥
मय-सुत मायावी तेहि नाऊँ । आवा सो, प्रभु ! हमरें गाऊँ ॥
अर्ध राति पुर-द्वार पुकारा । बाली रिपु-बल सहै न पारा ॥
धावा बालि देखि, सो भागा । मैं पुनि गयउँ बंधु सँग लागा ॥
गिरिबर-गुहाँ पैठ सो जाई । तब बालीं मोहि कहा बुझाई ॥
परिखेसु मोहि एक पखवारा । नहिं आवौं तब जानेसु मारा ॥
मास दिवस तहँ रहेउँ खरारी । निसरी रुधिर-धार तहँ भारी ॥
बालि हतेसि, मोहि मारिहि आई । सिला देइ तहँ, चलेउँ पराई ॥
मंत्रिन्ह, पुर देखा बिनु-साईं । दीन्हेउ मोहि राज बरिआईं ॥
बाली ताहि मारि गृह आवा । देखि मोहि, जियँ भेद बढ़ावा ॥
रिपु-सम मोहि मारेसि अति भारी । हरि लीन्हेसि सर्बसु अरु नारी ॥
ताकें भय रघुबीर कृपाला । सकल भुवन मैं फिरेउँ बिहाला ॥
इहाँ साप-बस आवत नाहीं । तदपि सभीत रहउँ मन माहीं ॥
सुनि सेवक-दुख दीनदयाला । फरकि उठीं द्वै भुजा बिसाला ॥

दो०—सुनु सुग्रीव ! मारिहउँ, बालिहि एकहिं बान ।
ब्रह्म-रुद्र-सरनागत, गएँ, न उबरिहिं प्रान ॥ ६ ॥

जे न मित्र-दुख होहिं दुखारी । तिन्हहि बिलोकत पातक भारी ॥
निज दुख गिरि-सम, रज करि जाना । मित्र क दुख-रज मेरु-समाना ॥
जिन्ह कें असि मति सहज न आई । ते सठ ! कत हठि करत मिताई ॥
कुपथ निवारि, सुपंथ चलावा । गुन प्रगटै, अवगुनन्हि दुरावा ॥
देत-लेत मन संक न धरई । बल-अनुमान, सदा हित करई ॥
बिपति-काल, कर सतगुन नेहा । श्रुति कह, संत-मित्र-गुन एहा ॥
आगें कह, मृदु बचन बनाई । पाछें अनहित, मन-कुटिलाई ॥
जा कर चित अहि-गति-सम भाई । अस कुमित्र परिहरेहिं भलाई ॥
सेवक सठ, नृप कृपन, कुनारी । कपटी मित्र, सूल-सम चारी ॥
सखा ! सोच त्यागहु बल मोरें । सब बिधि घटब काज मैं तोरें ॥
कह सुग्रीव, सुनहु रघुबीरा ! । बालि महाबल, अति रनधीरा ॥
दुंदुभि-अस्थि, ताल देखराए । बिनु-प्रयास रघुनाथ ढहाए ॥
देखि अमित बल, बाढ़ी प्रीती । बालि बधब इन्ह, भइ परतीती ॥
बार-बार नावइ पद सीसा । प्रभुहि जानि, मन हरष कपीसा ॥
उपजा ग्यान, बचन तब बोला । नाथ-कृपाँ, मन भयउ अलोला ॥
सुख, संपति, परिवार, बड़ाई । सब परिहरि करिहउँ सेवकाई ॥
ए सब राम-भगति के बाधक । कहहिं संत, तव पद-अवराधक ॥
सत्रु-मित्र, सुख-दुख जग माहीं । मायाकृत, परमारथ नाहीं ॥
बालि परम हित, जासु प्रसादा । मिलेहु राम ! तुम्ह समन-बिषादा ॥
सपनें जेहि सन होइ लराई । जागें समुझत मन सकुचाई ॥
अब प्रभु ! कृपा करहु ऐहि भाँती । सब तजि, भजनु करौं दिन-राती ॥
सुनि बिराग-संजुत कपि-बानी । बोले बिहँसि रामु धनु-पानी ॥
जो कछु कहेहु, सत्य सब सोई । सखा ! बचन मम मृषा न होई ॥
नट-मरकट-इव सबहि नचावत । रामु, खगेस ! बेद अस गावत ॥
लै सुग्रीव संग रघुनाथा । चले चाप-सायक गहि हाथा ॥

सोऽप्यब्रवीन्नाथ ! वाली तथाहं बान्धवावुभौ । आवयोः साऽभवत् प्रीतिर्या प्रवक्तुं न शक्यते ।।
मयस्य तनुजातोऽभून्मायावीत्यभिधानवान् । हे प्रभो ! स समागच्छदस्माकं ग्राममेकदा ।।
अर्धरात्रे पुरद्वारे स आह्वानं समाचरत् । वाली शक्नोति स्म नैव सोढुं हूतिं स्वविद्विषः ।।
वाल्यधावत् तमुद्दिश्य स तं वीक्ष्य पलायत । अहं निरगमं भूयो बन्धोराश्रित्य सङ्गतिम् ।।
स गत्वा प्राविशद् भूमिधरश्रेष्ठस्य गह्वरम् । ततो मां परिसम्बोध्य वाली वचनमब्रवीत् ।।
एकपक्षात्मसमय प्रतीक्षां कुरु मामिकाम् । प्रत्येष्ये यदि तावन्न तर्हि जानीहि मां हतम् ।।
एकमासमहं तत्र स्थित आसं खरारिहित ! । निर्गच्छति स्म महती धारा लोहितकी ततः ।।
वालिनं हतवानस्ति हनिष्यत्येत्य मामपि । वितर्क्येति शिलां तत्र निधायाहं पलायितः ।।
पुरीमपश्यन् सचिवाः स्वामिना रहितां यदा । तदा यच्छन्ति स्म राज्यं ते मह्यं हठपूर्वकम् ।।
वाली तं प्रणिहत्यैव समायाति स्म मन्दिरम् । मां समालोक्य हृदये भेदभावमवर्धयत् ।।
प्रत्यर्थिना समानं मे व्यदधादति ताडनम् । हृतं व्यधत्त सर्वस्वं मामकीनं वधूमपि ।।
रघुवीरानुकम्पालो ! तदीयादेव साध्वसात् । विकलोऽहं विष्टपेषु पर्यटं सकलेष्वपि ।।
अत्र शापभयादेव न विधत्ते स आगतिम् । तथापि वासं विदधे चित्ते भीत्या समन्वितः ।।
श्रुत्वा दीनानुकम्पालुर्दुःखं सेवकसंश्रितम् । सञ्जात ऊर्ध्वस्फुरितविशङ्कटभुजद्वयः ।।

सोऽब्रूत सुग्रीव ! निशातमेकबाणेन हन्तैव च वालिनं तम् ।
विरञ्चिरुद्रावपि चेच्छरण्यौ तथापि न स्थास्यति जीवितः सः ।। ६ ।।

ये भवन्ति न मित्रस्य दुःखतो दुःखसंयुताः । तेषां समालोकनेऽपि जायते पातकं महत् ।।
गिरितुल्यं निजं दुःखं गणयेद् रजसा समम् । रजस्तुल्यं मित्रदुःखं गणयेन्मेरुणा समम् ।।
किन्तु स्वाभाविकीयं धीर्यैरवाप्ता न वर्तते । ते शठाः सहठं कस्मात् मित्रभावं प्रकुर्वते ।।
निवार्य कुत्सितान्मार्गात् सुमार्गे परियोजयेत् ।गुणान् प्रकाशितान् कुर्याद् दोषान् परिनिगूहयेत्।।
दानकर्मणि चादाने शङ्कां कुर्यान्न चेतसि । कल्याणमेव कुर्वीत यथाशक्ति निरन्तरम् ।।
विपत्तिकाले कुर्वीत स्नेहं शतगुणाधिकम् । इत्येतानुत्तमसुहृद्गुणान् वेदाः प्रचक्षते ।।
पुरो निर्माय निर्माय भाषते मृदुला गिरः । अकल्याणीः पृष्ठभागे चित्ते वहति भुग्नताम् ।।
हे बन्धो ! मानसं यस्य भुजङ्गगतिसन्निभम् । ईदृशस्य कुमित्रस्य त्याग एव हितं भवेत् ।।
मूर्खो दासो भूमिपालः कृपणः कुलटा वधूः । सुहृच्च कपटी त्येते चत्वारः शूलसन्निभाः ।।
मदीयशक्तिसम्बद्धां चिन्तां सन्त्यज हे सखे! । साधयिष्यामि ते कार्यं प्रकारैः सकलैरपि ।।
सुग्रीवोऽभाषत भवाञ् शृणोतु रघुनायक ! । वाली महाबलयुतो रणधीरस्तथा महान् ।।
अदर्शयत् स तं तालान् दुन्दुभेश्चास्थिसञ्चयम् ।अविध्यदक्षिपदपि रघ्वीशो तान् विना श्रमम् ।।
तस्यामितं बलं वीक्ष्य स जातो वृद्धहार्दवान् । हन्तायं वालिनमिति प्रतीत्या संयुतोऽप्यभूत् ।।
पुनः पुनः पादयुग्मे मस्तकं व्यदधान्नतम् । तं प्रभुं परिविज्ञाय चित्तेऽहृष्यत् कपीश्वरः ।।
यदा ज्ञानं समुत्पन्नं प्रायुनक् स वचस्तदा । नाथ! भावत्कक्रुपया सञ्जातं मे मनः स्थिरम् ।।
सौख्यं सम्पत्तिमौन्नत्यं परिवारञ्च मामकम् । सर्वाण्येव परित्यज्य विधास्ये दासतामहम् ।।
रामभक्तौ बाधकानि सन्त्येतानि समान्यपि । इत्थं वदन्ति भावत्कपदाराधकसाधवः ।।
शत्रुर्मित्रं सुखं दुःखं द्वन्द्वानीमानि भूतले । मायाकृतान्येव सन्ति न सन्ति परमार्थतः ।।
वाली त्वतीव कल्याणकर्ता यस्य प्रसादतः । प्राप्तो भवान् स मां राम! विषादक्षयकारकः ।।
स्वप्नकालेऽपि सञ्जाते येन साकं रणेऽधुना । जागरे स्मरणे जाते चित्तं सङ्कोचयुग् भवेत् ।।
इदानीं नाथ! तादृक्षीं विदधातु कृपां मयि । त्यक्त्वाऽखिलं यथा कुर्यां भवद्भक्तिमहर्निशम् ।।
इदं निशम्य वैराग्यसंयुतं वचनं कपेः । धनुष्पाणी रघुपतिर्विहस्य वदति स्म तम् ।।
अभाषथा यत् किमपि सत्यं सकलमेव तत् । किन्तु मिथ्या न भवति कदापि मम भारती ।।
नर्तयत्यखिलानेव रामः कीशान् नटो यथा ।वेदा गायन्तीति तार्क्ष्य! इति वक्ति स्म वायसः।।
गृहीत्वा स्वेन सहितं सुग्रीवं रघुनायकः । गमनं विदधाति स्म हस्तगेष्वासमार्गणः ।।

तब रघुपति सुग्रीव पठावा । गर्जेसि जाइ निकट बल पावा ॥
सुनत, बालि क्रोधातुर धावा । गहि कर चरन, नारि समुझावा ॥
सुनु पति ! जिन्हहि मिलेउ सुग्रीवा । ते द्वौ बंधु तेज-बल-सींवा ॥
कोसलेस - सुत लछिमन - रामा । कालहु जीति सकहिं संग्रामा ॥

दो०—कह बाली, सुनु ! भीरु प्रिय ! समदरसी रघुनाथ ।
जौं कदाचि मोहि मारहिं, तौ पुनि होउँ सनाथ ॥ ७ ॥

अस कहि चला महा अभिमानी । तृन - समान सुग्रीवहि जानी ॥
भिरे उभौ, बाली अति तर्जा । मुठिका मारि, महाधुनि गर्जा ॥
तब सुग्रीव बिकल होइ भागा । मुष्टि-प्रहार बज्र-सम लागा ॥
मैं जो कहा रघुबीर कृपाला । बंधु न होइ, मोर यह काला ॥
एकरूप तुम्ह भ्राता दोऊ । तेहि भ्रम तें नहिं मारेउँ सोऊ ॥
कर परसा सुग्रीव - सरीरा । तनु भा कुलिस, गई सब पीरा ॥
मेली कंठ सुमन कै माला । पठवा पुनि बल देइ बिसाला ॥
पुनि नाना बिधि भई लराई । बिटप - ओट देखहिं रघुराई ॥

दो०—बहु छल-बल सुग्रीव कर, हियँ हारा भय मानि ।
मारा बालि, राम तब, हृदय माझ सर तानि ॥ ८ ॥

परा बिकल महि, सर के लागें । पुनि उठि बैठ, देखि प्रभु आगें ॥
स्याम गात, सिर जटा बनाएं । अरुन नयन, सर-चाप चढ़ाएँ ॥
पुनि-पुनि चितइ, चरन चित दीन्हा । सुफल जन्म माना, प्रभु चीन्हा ॥
हृदयँ प्रीति, मुख बचन कठोरा । बोला, चितइ राम की ओरा ॥
धर्म - हेतु अवतरेहु गोसाईं । मारेहु मोहि ब्याध की नाईं ॥
मैं बैरी, सुग्रीव पिआरा । अवगुन कवन, नाथ ! मोहि मारा ॥
अनुज-बधू, भगिनी, सुत-नारी । सुनु सठ ! कन्या-सम ए चारी ॥
इन्हहि कुदृष्टि बिलोकइ जोई । ताहि बधें कछु पाप न होई ॥
मूढ़ ! तोहि अतिसय अभिमाना । नारि-सिखावन करसि न काना ॥
मम भुज-बल-आश्रित तेहि जानी । मारा चहसि अधम ! अभिमानी ॥

दो०—सुनहु राम ! स्वामी सन, चल न चातुरी मोरि ।
प्रभु ! अजहूँ मैं पापी, अंतकाल गति तोरि ॥ ९ ॥

सुनत राम, अति कोमल बानी । बालि-सीस परसेउ निज पानी ॥
अचल करौं, तनु राखहु प्राना । बालि कहा, सुनु कृपानिधाना ! ॥
जन्म-जन्म मुनि जतनु कराहीं । अंत राम कहि आवत नाहीं ॥
जासु नाम-बल संकर, कासी । देत सबहि सम-गति अबिनासी ॥
मम लोचन-गोचर सोइ आवा । बहुरि कि प्रभु ! अस बनिहि बनावा ॥

छं०—सो नयन-गोचर, जासु गुन, नित नेति कहि श्रुति गावहीं ।
जिति पवन, मन-गो निरस करि, मुनि ध्यान कबहुँक पावहीं ॥
मोहि जानि अति अभिमान-बस, प्रभु कहेउ, राखु सरीरही ।
अस कवन सठ, हठि काटि सुरतरु, बारि करिहि बबूरही ॥ १ ॥

प्रहिणोति स्म सुग्रीवं ततो रघुकुलाधिपः । रामशक्तिं प्राप्तवान् स गत्वाऽगर्जत् तदन्तिकम् ।।
श्रुत्वैव वाली प्राधावत् कोपवैकल्यसंयुतः । वधूः कराभ्यां तत्पादौ गृहीत्वा तमबोधयत् ।।
शृणोतु भर्तः! सुग्रीवो यौ सम्मिलितवान् स्थितः। उभावपि भ्रातरौ तौ सीमा स्तो बलतेजसोः।।
कोशलेशस्य तनयौ तावुभौ रामलक्ष्मणौ । जेतुं समर्थौ वर्तेते कालमप्याहवाङ्गणे ।।

अब्रूत वाली प्रियके ! भयार्ते ! समानदर्शी रघुवंशनाथः ।
तथापि हन्ता यदि मां कदाचित् तर्हीशवानेव पुनर्भवेयम् ।। ७ ।।

इति प्रभाष्य याति स्म महाहङ्कारसंयुतः । तृणेन तुल्यं विज्ञाय शोभनग्रीवया युतम् ।।
अयुध्येतामुभौ वाली तर्जनामकरोत् पराम् । मुष्टिप्रहारमकरोदगर्जच्च महारवम् ।।
ततो विकलतां प्राप्तः सुग्रीवः प्रपलायत । मुष्टिप्रहारो वज्रेण तुल्यस्तेनान्वभूयत ।।
सोऽवोचदनुकम्पालो ! रघुवीर! समब्रवम् । यन्नायमास्ते बन्धुर्मे किन्त्वास्ते काल एव मे ।।
रामोऽब्रूतैकरूपौ स्थो युवां बन्धू उभावपि । तेनैव संशयेनाहं तस्य न व्यदधां वधम् ।।
ततः शोभनकण्ठस्य शरीरं स्पृशति स्म सः । तज्जातं वज्रसदृशं सर्वा पीडाऽगमत् क्षयम् ।।
अमेलयत् तस्य कण्ठे स मालां पुष्पनिर्मिताम् । अप्रेषयच्च भूयस्तं सम्प्रदाय बलं महत् ।।
आयोधनं जायते स्म पुनर्नानाप्रकारकम् । गुप्तो विटपिनः पृष्ठाद् रघुनाथो व्यलोकत ।।

छलं बलञ्चापि विधाय बुद्ध्वा प्रीतिं परास्तो हृदि रम्यकण्ठः ।
रामोऽतुदद् वालिनमाविकृष्य बाणं तदानीं तदुरःप्रदेशे ।। ८ ।।

बाणेन तुदितो वाली पृथिव्यां विकलोऽपतत् । पुनरग्रे वीक्ष्य नाथमुत्थाय समुपाविशत् ।।
श्याममासीत् तस्य गात्रं शीर्षे बद्धाभवज्जटा। अरुणं लोचनयुगं सन्नद्धौ चापसायकौ ।।
मुहुः स नाथं संवीक्ष्य चित्तमाधत्त तत्पदोः । नाथं प्रबुध्य स्वजनिं सुफलां मन्यते स्म च ।।
तस्य चित्तेऽभवत् प्रीतिर्वाक् कठोरा मुखेऽभवत् । रामोन्मुखाक्षियुगलः प्रयुनक्ति स्म भारतीम्।।
भवान् धर्मस्यैव हेतोरवतीर्णोऽस्ति हे प्रभो ! । प्रहारकर्म वधिकप्रतीकाशो व्यधत्त माम् ।।
अहमस्मि भवद्वैरी सुग्रीवोऽस्ति भवत्प्रियः । दोषेण कीदृशाकृत्या प्राहरन्मामधीश्वर ! ।।
रामोऽब्रूतानुजवधूः स्वसा सुतवधूस्तथा । कन्या इमाः समाः सन्ति चतस्रोऽपि शठ! शृणु ।।
यः कोऽपि कुत्सिताकृत्या दृष्ट्यैता अवलोकते । हनने तस्य किमपि किल्विषं नैव वर्तते ।।
रे मूढ ! परमाकारा वर्ततेऽहङ्कृतिस्तव । भार्यायाः शिक्षणमपि व्यदधा नैव कर्णयोः ।।
बुद्ध्वाप्येनं मामकीनदोर्युग्मबलसंश्रितम् । हन्तुमिच्छां करोषि स्म नीच! गर्वसमन्वित! ।।

वाल्यब्रवीद् राम ! करोतु कर्णे यच्चातुरीशं प्रति मे फलेन्न ।
अद्यापि पापैः सहितोऽस्मि नाथ ! प्राप्तोऽन्तकाले शरणं भवन्तम् ।। ९ ।।

रामः कर्णगतां कृत्वा वाचं परमकोमलाम् । अस्पृशद् वालिनः शीर्षं स्वकरेणावदत् तथा ।।
करवै गात्रमचलं त्वं गोपाय निजानसून् ।वाली वक्ति स्मानुकम्पानिधान! शृणुताद् भवान्।।
समाचरन्ति मुनयो यत्नं जन्मनि जन्मनि ।किन्त्वन्ते राम इत्याख्या न प्राप्नोति तदाननम्।।
बलाद् यस्यैवाभिधायाः काश्यां हैमवतीपतिः । समेभ्योऽपि समां दत्ते विनाशरहितां गतिम् ।।
स एव वर्तते जातो मामकीनाक्षिगोचरः । ईदृशोऽवसरो देव ! किं कर्तुं शक्यते मुहुः ।।

स एव मेऽक्षिगोचरो गुणान् यदाश्रयान्वितान् ननेत्युदीर्य गायति श्रुतिश्चतुर्विधा सदा ।
विजित्य सानिलं मनो विधाय खञ्च नीरसम् तपस्विनो विचिन्तनैः कदाप्यवाप्नुवन्ति यम् ।।
विबुध्य मातिरूपिणो मदस्य निघ्नतां गतम् प्रभुर्वपुः सुरक्षितुं मदीयमब्रवीच्च माम् ।
क ईदृशः शठोऽस्ति यो निकृत्य देवपादपम् विनिर्मिमीत कण्टकिद्रुमोपकाननं ततः ।।

अब नाथ ! करि करुना बिलोकहु, देहु जो बर मागऊँ ।
जेहिं जोनि जन्मौं कर्म-बस, तहँ राम-पद अनुरागऊँ ॥
यह तनय मम, सम-बिनय-बल, कल्यानप्रद प्रभु ! लीजिऐ ।
गहि बाँह, सुर-नर-नाह ! आपन दास अंगद कीजिऐ ॥ २ ॥

दो०—राम-चरन दृढ़ प्रीति करि, बालि कीन्ह तनु त्याग ।
सुमन-माल जिमि कंठ ते, गिरत न जानइ नाग ॥ १० ॥

राम, बालि निज धाम पठावा । नगर-लोग सब ब्याकुल धावा ॥
नाना बिधि बिलाप कर तारा । छूटे केस, न देह सँभारा ॥
तारा बिकल देखि रघुराया । दीन्ह ग्यान, हरि लीन्ही माया ॥
छिति - जल - पावक - गगन - समीरा । पंच-रचित अति अधम सरीरा ॥
प्रगट सो तनु, तव आगें सोवा । जीव नित्य, केहि लगि तुम्ह रोवा ॥
उपजा ग्यान, चरन तब लागी । लीन्हेसि परम भगति बर मागी ॥
उमा ! दारु - जोषित की नाईं । सबहि नचावत रामु गोसाईं ॥
तब सुग्रीवहि आयसु दीन्हा । मृतककर्म बिधिवत सब कीन्हा ॥
राम कहा, अनुजहि समुझाई । राज देहु सुग्रीवहि जाई ॥
रघुपति चरन नाइ करि माथा । चले सकल प्रेरित - रघुनाथा ॥

दो०—लछिमन तुरत बोलाए, पुरजन - बिप्र - समाज ।
राजु दीन्ह सुग्रीव कहँ, अंगद कहँ जुबराज ॥ ११ ॥

उमा ! राम-सम हित जग माहीं । गुरु-पितु-मातु-बंधु-प्रभु नाहीं ॥
सुर-नर-मुनि सब कै यह रीती । स्वारथ लागि करहिं सब प्रीती ॥
बालि-त्रास ब्याकुल दिन-राती । तन बहु ब्रन, चिंताँ जर छाती ॥
सोइ सुग्रीव कीन्ह कपिराऊ । अति कृपाल रघुबीर-सुभाऊ ॥
जानतहूँ अस प्रभु परिहरहीं । काहे न बिपति-जाल नर परहीं ॥
पुनि सुग्रीवहि लीन्ह बोलाई । बहु प्रकार नृप-नीति सिखाई ॥
कह प्रभु, सुनु सुग्रीव ! हरीसा । पुर न जाउँ दस-चारि बरीसा ॥
गत ग्रीषम, बरषा - रितु आई । रहिहउँ निकट सैल पर छाई ॥
अंगद-सहित करहु तुम्ह राजू । संतत हृदयँ धरेहु मम काजू ॥
जब सुग्रीव, भवन फिरि आए । राम, प्रबरषन गिरि पर छाए ॥

दो०—प्रथमहिं देवन्ह गिरि-गुहा, राखेउ रुचिर बनाइ ।
राम कृपानिधि कछु दिन, बास करहिंगे आइ ॥ १२ ॥

सुंदर बन कुसुमित अति सोभा । गुंजत मधुप-निकर मधु-लोभा ॥
कंद - मूल - फल - पत्र सुहाए । भए बहुत, जब ते प्रभु आए ॥
देखि मनोहर सैल अनूपा । रहे तहँ अनुज-सहित सुरभूपा ॥
मधुकर-खग-मृग तनु धरि देवा । करहिं सिद्ध-मुनि प्रभु कै सेवा ॥
मंगलरूप भयउ बन तब ते । कीन्ह निवास रमापति जब ते ॥
फटिक-सिला अति सुभ्र सुहाई । सुख-आसीन तहाँ द्वौ भाई ॥
कहत अनुज सन कथा अनेका । भगति, बिरति, नृपनीति, बिबेका ॥

ततोऽधुनेक्षतां प्रभो ! कृपां विधाय मां भवान् करोतु दत्तमेव यं वरं भवन्तमर्थये ।
भजामि यत्र कुत्र च जनिं स्वकर्मणां वशो लभेय रामपादयोः प्रियत्वमेव तत्र च ॥
अयं तनूद्भवो मम विनीतिशक्तिसंयुतः मया समः प्रगृह्यतामधीश ! भद्रदायक ! ।
सुगृह्य बाहुयुग्मकं मनुष्यदेवनायक ! तथैव संविधीयतां स्वकीयसेवकोऽङ्गदः ॥

प्रीतिं दृढां रामपदेविधाय वाली करोति स्म शरीरहानम् ।
यथा पतन्तीं निजकण्ठतोऽपि प्रसूनमालां द्विरदो न वेत्ति ॥ १० ॥

अप्रेषयन्निजं धाम वालिनं रघुनायकः । अधावन् व्याकुला लोका नगर्याः सकला अपि ॥
व्यधत्त तारा विविधप्रकारं परिदेवनम् । विमुक्ता अलकास्तस्या देहभानञ्च नाभवत् ॥
तारां वैक्लव्यसंयुक्तां विलोक्य रघुनायकः । ज्ञानं ददाति स्म तस्यै मायां पर्यहरत् तथा ॥
क्षितिः पानीयमनिलो गगनञ्च सदागतिः । इत्येभिः पञ्चभिः सृष्टमति नीचं कलेवरम् ॥
कलेवरं तदेवैतत् सुप्तमस्ति पुरस्तव ।जीवोऽस्ति नित्यस्तत् कस्मै रोदनं क्रियते त्वया ॥
इत्थं ज्ञानं यदोत्पन्नं सास्पृशत् तत्पदे तदा ।याचित्वा वरमाप्नोच्च भक्तिं परमरूपिणीम् ॥
शिवो वक्ति शिवे ! दारुनिर्मितामबलामिव । नर्तयत्यखिलानेव रामः स्वामित्वसंयुतः ॥
सुग्रीवाय ददाति स्म तत आज्ञां रघूत्तमः । यथाविधि करोति स्म स सर्वां मृतकक्रियाम् ॥
रामोऽनुजं बोधयित्वा प्रयुनक्ति स्म भारतीम् । यत् कृत्वा गमनं राज्यं सुग्रीवाय समर्पय ॥
कृत्वा नतानि शीर्षाणि रघुनाथस्य पादयोः । सकला अपि यान्ति स्म रघ्वीशप्रेरितास्ततः ॥

सौमित्रिराकारयति स्म सर्वान् पौरान् क्षणाद् भूमिबुधव्रजञ्च ।
अदात् सुकण्ठाय महीपतित्वं युवाधिपत्वञ्च ततोऽङ्गदाय ॥ ११ ॥

शिवो वक्ति शिवे ! रामसमो जगति भद्रकृत् । गुरुः पिता प्रसूर्बन्धुरधीशो वास्ति कोऽपि न ॥
रीतिरेषैवास्ति सर्वसुरमर्त्यतपस्विनाम् । यत् सर्वेऽपि प्रकुर्वन्ति प्रीतिं स्वार्थेन हेतुना ॥
यो वालिनः साध्वसेन व्याकुलोऽभूदहर्निशम् । नानाव्रणग्रस्तदेहश्चिन्तासन्दग्धमानसः ॥
तमेव विदधाति स्म सुग्रीवं कपिभूपतिम् । तस्यातीवानुकम्पालुः स्वभावो राघवेशितुः ॥
एतादृशममुं नाथं जानन्तोऽपि त्यजन्ति ये । कुतो जाले विपत्तीनां ते नरा निपतन्ति न ॥
आह्वानं विदधाति स्म सुग्रीवस्य पुनः प्रभुः । उपादिशद् बहुविधं नीतिं वसुमतीपतेः ॥
प्रभुर्वक्ति स्म कीशेश ! सुग्रीव ! त्वं निशामय । न गमिष्यामि नगरं कमप्यब्दाञ्चतुर्दश ॥
अयात् समाप्तिं ग्रीष्मर्तुर्वर्षर्तुश्च समागतः । समीप एव वत्स्यामि स्थितो वसुमतीधरे ॥
विधेहि त्वं राज्यकार्यमङ्गदेन समन्वितः । तथा कार्यं मामकीनं निधेहि हृदये सदा ॥
यदा परावर्तते स्म रम्यग्रीवो निकेतनम् । रामो वासं विधत्ते स्म प्रवर्षणमहीधरे ॥

गुहां सुरा भूधरगां पुरैव विधाय रम्याकृतिमासयन्त ।
यदेत्य रामः करुणानिधानं कान्यप्यहान्यत्र निवत्स्यतीति ॥ १२ ॥

मनोरमं कुसुमितमतिशोभान्वितं वनम् । मधुलोभेन मधुपनिकरा गुञ्जनान्विताः ॥
कन्दमूलानि पर्णानि सुन्दराणि फलान्यपि । पुष्कलानि भवन्ति स्म यदारभ्यागतः प्रभुः ॥
औपम्यहीनं सम्प्रेक्ष्य मञ्जुलं वसुधाधरम् । निवासं व्यदधाद् देवभूपोऽनुजसमन्वितः ॥
धृत्वा तनूर्भृङ्गपक्षिपशूनां स्वर्निवासिनः । सिद्धास्तथर्षयः सेवां नाथस्य समपादयन् ॥
जायते स्म तदारभ्य तद् वनं मङ्गलाकृति । यदारभ्याकरोत् तत्र निवासं कमलापतिः ॥
एका रम्या स्फाटिकस्य शिलासीत् परमोज्ज्वला। उपविष्टावभवतां तस्यां बन्धू उभावपि ॥
अनुजं प्रति वक्ति स्म कथा नानाप्रकारिकाः । भक्तिवैराग्यवसुधापालनीतिविवेकगाः ॥

बरषा - काल मेघ नभ छाए। गरजत लागत परम सुहाए॥

दो०—लछिमन ! देखु मोर-गन, नाचत बारिद पेखि।
गृही बिरति-रत हरष जस, बिष्नुभगत कहुँ देखि॥ १३॥

घन घमंड नभ गरजत घोरा। प्रिया-हीन डरपत मन मोरा॥
दामिनि-दमक रह न घन माहीं। खल कै प्रीति जथा थिर नाहीं॥
बरषहिं जलद, भूमि निअराएँ। जथा नवहिं बुध, बिद्या पाएँ॥
बूंद-अघात सहहिं गिरि कैसें। खल के बचन, संत सह जैसें॥
छुद्र नदीं, भरि चलीं तोराई। जस थोरेहुँ धन, खल इतराई॥
भूमि परत भा ढाबर पानी। जनु जीवहि माया लपटानी॥
समिटि-समिटि जल भरहिं तलावा। जिमि सदगुन सज्जन पहिं आवा॥
सरिता-जल जलनिधि महुँ जाई। होइ अचल जिमि जिव हरि पाई॥

दो०—हरित भूमि तृन-संकुल, समुझि परहिं नहिं पंथ।
जिमि पाखंड-बाद तें, गुप्त होहिं सदग्रंथ॥ १४॥

दादुर - धुनि चहु दिसा सुहाई। बेद पढ़हिं जनु बटु-समुदाई॥
नव पल्लव भए बिटप अनेका। साधक-मन जस मिलें बिबेका॥
अर्क - जवास पात - बिनु भयऊ। जस सुराज, खल-उद्यम गयऊ॥
खोजत, कतहुँ मिलइ नहिं धूरी। करइ क्रोध, जिमि धरमहि दूरी॥
ससि-संपन्न, सोह महि कैसी। उपकारी कै संपति जैसी॥
निसि तम घन, खद्योत बिराजा। जनु दंभिन्ह कर मिला समाजा॥
महाबृष्टि चलि फूटि किआरीं। जिमि सुतंत्र भएँ बिगरहिं नारीं॥
कृषी निरावहिं चतुर किसाना। जिमि बुध तजहिं मोह-मद-माना॥
देखिअत चक्रबाक खग नाहीं। कलिहि पाइ जिमि धर्म पराहीं॥
ऊषर बरषइ, तृन नहिं जामा। जिमि हरिजन हियँ, उपज न कामा॥
बिबिध जंतु-संकुल महि भ्राजा। प्रजा बाढ़ जिमि पाइ सुराजा॥
जहँ-तहँ रहे पथिक थकि नाना। जिमि इंद्रियगन उपजें ग्याना॥

दो०—कबहुँ प्रबल बह मारुत, जहँ - तहँ मेघ बिलाहिं।
जिमि कपूत के उपजें, कुल - सद्धर्म नसाहिं॥ १५ (क)॥
कबहुँ दिवस महँ निबिड़ तम, कबहुँक प्रगट पतंग।
बिनसइ-उपजइ ग्यान जिमि, पाइ कुसंग-सुसंग॥ १५ (ख)॥

बरषा बिगत, सरद-रितु आई। लछिमन ! देखहु परम सुहाई॥
फूलें कास सकल महि छाई। जनु बरषाँ, कृत प्रगट बुढ़ाई॥
उदित अगस्ति पंथ-जल सोषा। जिमि लोभहि सोषइ संतोषा॥
सरिता-सर निर्मल जल सोहा। संत-हृदय जस गत-मद-मोहा॥
रस-रस सूख सरित-सर-पानी। ममता त्याग करहिं जिमि ग्यानी॥
जानि सरद - रितु, खंजन आए। पाइ समय, जिमि सुकृत सुहाए॥
पंक न रेनु, सोह असि धरनी। नीति-निपुन नृप कै जसि करनी॥
जल संकोच, बिकल भइँ मीना। अबुध कुटुंबी जिमि धनहीना॥

वृष्टिकाले वारिवाहा व्याप्नुवन्ति स्म पुष्करम् । गर्जनं विदधानास्ते प्रत्ययैयन्तीति शोभनाः ।।

रामोऽवदल्लक्ष्मण ! पश्य केकिवृन्दं पयोदेक्षणनृत्यरक्तम् ।
गृही प्रमोदेत विरक्तिरक्तो यथा विलोक्याच्युतभक्तिनिष्ठम् ।। १३ ।।

अतीव घोरं गर्जन्ति वारिवाहा नभस्तले । भययुक्तं जायते च प्रियाहीनं मनो मम ।।
न स्थिरा जायते दीप्तिश्चञ्चलाया बलाहके । प्रीतिः स्थिरा जायते न यथा खलजनाश्रिता ।।
वर्षां कुर्वन्ति जलदा आगत्य निकषा महीम् । समवाप्य यथा विद्यां जायन्ते कवयो नताः ।।
तथा सहन्ति बिन्दूनामाघातं वसुधाधराः । यथा गिरो दुर्जनानां सोढाः कुर्वन्ति साधवः ।।
वहन्ति क्षुद्रसरितो भित्त्वा तीरे प्रपूरिताः । भवन्ति गर्विणो दुष्टाः स्वल्पयैव श्रिया यथा ।।
भूम्यां पतितमेवास्ति पानीयं मलसंयुतम् । नूनं वेष्टयति स्मैव मायाऽऽत्मानं शरीरिणम् ।।
सञ्चितं सञ्चितं पाथः पूर्णं जातं जलाशये । आगच्छन्ति यथा साधुं निकषा शोभना गुणाः ।।
अचलत्वं याति नद्याः पयः प्राप्य पयोनिधिम् । अचलत्वं यथा याति जीवः प्राप्य रमापतिम् ।।

तृणैः प्रपूर्णा हरितास्ति भूमिर् न ज्ञायते मार्गततिस्ततश्च ।
पाखण्डवादेन भवन्ति गुप्ता ग्रन्था मनोज्ञाकृतयो यथैव ।। १४ ।।

दर्दुराणां रवो दिक्षु चतसृष्वपि भासते । नूनं वेदं पठन्नास्ते द्विजबालकसंहतिः ।।
महीरुहेष्वनेकेषु सञ्जाताः पल्लवा नवाः । साधकानां मानसेषु विवेको मिलितो यथा ।।
सञ्जातावर्कयवसो छदनैर्वर्जितो तथा । यथा सुशोभने राज्ये खला उद्यमवर्जिताः ।।
अन्विष्टोऽपि क्वचिदपि पांसुर्नैवोपलभ्यते । क्रुधा दूरीकृतो धर्मो यथा नैवोपलभ्यते ।।
तथैव शोभते सस्यसम्पन्ना सागराम्बरा । यथैव शोभते सम्पत् पुरुषस्योपकारिणः ।।
रात्र्यन्धकारे निबिडे शोभन्ते ज्योतिरिङ्गणाः । समाजो दम्भयुक्तानामस्ति सम्मिलितो ध्रुवम् ।।
विभिन्नान्यालवालानि जायन्ते तीव्रवर्षणात् । स्वतन्त्रताया जायन्ते विभिन्नाः प्रमदा यथा ।।
स्वच्छीकुर्वन्ति सस्यानि कृषकाश्चातुरीयुताः । परित्यजन्ति विद्वांसो मोहमानमदान् यथा ।।
न दृष्टिपथमायान्ति चक्रवाका विहङ्गमाः । न दृष्टिपथमायाति धर्मः प्राप्य कलिं यथा ।।
ऊषरे जायते वृष्टिः किन्तु घासो न जायते । यथा न जायते कामो हरिभक्तस्य मानसे ।।
भ्राजते जन्तुभिर्नानाप्रकारैः सङ्कुला मही । यथा प्रजाऽऽप्त्वा सद् राज्यं भ्राजते वृद्धिमागता ।।
वसति पथिकाः श्रान्ता यत्र तत्र प्रकुर्वते । यथेन्द्रियगणो बोधे जात एकत्र तिष्ठति ।।

कदाचिदेति प्रबलो नभस्वान् वीताः पयोदा अपि यत्र तत्र ।
यथा कुपुत्रे जननं प्रयाते नश्यन्ति धर्मा रुचिराः कुलस्य ।। १५ ।। (क)
तमः कदाचिद् दिवसेऽतिघोरं भानुः कदाचिद् भवति प्रकाशः ।
बोधो यथा नश्यति जायते च लब्ध्वा कुसङ्गञ्च मनोज्ञसङ्गम् ।। १५ ।। (ख)

गतो वर्षाभिधानर्तुः शरदाख्यर्तुरागतः । परमं शोभनममुं दृष्टिगं कुरु लक्ष्मण ! ।।
काशैर्विकसितैः सर्वा छादितास्ति वसुन्धरा । प्रकटां कृतवान्नूनं वर्षर्तुर्वृद्धतां निजाम् ।।
अशोषयन्मार्गवारि भूत्वोदितमगस्त्यभम् । यथैव लोभं नयति सन्तोषः परिशुष्कताम् ।।
सरितां सरसीनाञ्च निर्मलं वारि शोभते । शोभते साधुहृदयं नष्टमोहमदं यथा ।।
सरितां सरसीनाञ्च शुष्यत्यम्भः शनैः शनैः । यथा प्रबोधयुक्तानां ममता परिशुष्यति ।।
सम्परिज्ञाय शरदमागताः खञ्जनाः खगाः । आगच्छन्ति सुपुण्यानि सम्प्राप्य समयं यथा ।।
पङ्केन हीना रेण्वा च शोभते धरणी तथा । नीतिनैपुण्ययुक्तस्य नृपस्य चरितं यथा ।।
मीना वैकल्यसंयुक्ता न्यूनत्वादम्भसस्तथा । यथा धनस्य न्यूनत्वाद् बोधहीनाः कुटुम्बिनः ।।

बिनु घन निर्मल सोह अकासा। हरिजन इव, परिहरि सब आसा ॥
कहुँ-कहुँ बृष्टि सारदी थोरी। कोउ अेक पाव भगति जिमि मोरी ॥

दो०—चले हरषि, तजि नगर, नृप, तापस, बनिक, भिखारि।
जिमि हरिभगति पाइ, श्रम, तजहिं आश्रमी चारि ॥ १६ ॥

सुखी मीन जे नीर अगाधा। जिमि हरि-सरन न एकउ बाधा ॥
फूलें कमल, सोह सर कैसा। निर्गुन-ब्रह्म सगुन भऍ जैसा ॥
गुंजत मधुकर मुखर अनूपा। सुंदर खग-रव नाना रूपा ॥
चक्रबाक-मन दुख निसि पेखी। जिमि दुर्जन, पर-संपति देखी ॥
चातक रटत, तृषा अति ओही। जिमि सुख लहइ न संकरद्रोही ॥
सरदातप, निसि-ससि अपहरई। सत-दरस जिमि पातक टरई ॥
देखि इंदु, चकोर-समुदाई। चितवहिं, जिमि हरिजन हरि पाई ॥
मसक-दंस बीते हिम-त्रासा। जिमि द्विज-द्रोह किएँ कुल-नासा ॥

दो०—भूमि-जीव-संकुल रहे, गए सरद-रितु पाइ।
सदगुर मिलें जाहिं जिमि, संसय-भ्रम-समुदाइ ॥ १७ ॥

बरषा गत, निर्मल रितु आई। सुधि न तात! सीता कै पाई ॥
एक बार कैसेहुँ सुधि जानौं। कालहु जीति निमिष महुँ आनौं ॥
कतहुँ रहउ, जौं जीवति होई। तात! जतन करि आनउँ सोई ॥
सुग्रीवहुँ सुधि मोरि बिसारी। पावा राज, कोस, पुर, नारी ॥
जहिं सायक मारा मैं बाली। तेहिं सर हतौं मूढ़ कहँ काली ॥
जासु कृपाँ छूटहिं मद-मोहा। ता कहुँ, उमा! कि सपनेहुँ कोहा ॥
जानहिं यह चरित्र मुनि ग्यानी। जिन्ह रघुबीर-चरन रति मानी ॥
लछिमन क्रोधवंत प्रभु जाना। धनुष चढ़ाइ, गहे कर बाना ॥

दो०—तब अनुजहि समुझावा, रघुपति करुनासींव।
भय देखाइ लै आवहु, तात! सखा सुग्रीव ॥ १८ ॥

इहाँ पवनसुत हृदयँ बिचारा। राम-काजु सुग्रीवँ बिसारा ॥
निकट जाइ, चरनन्हि सिरु नावा। चारिहु बिधि तेहि कहि समुझावा ॥
सुनि, सुग्रीवँ परम भय माना। बिषयँ, मोर हरि लीन्हेउ ग्याना ॥
अब मारुतसुत! दूत-समूहा। पठवहु जहँ-तहँ बानर-जूहा ॥
कहहु, पाख महुं आव न जोई। मोरें कर, ता कर बध होई ॥
तब हनुमंत बोलाए दूता। सब कर करि सनमान बहूता ॥
भय, अरु प्रीति, नीति देखराई। चले सकल चरनन्हि सिर नाई ॥
अेहि अवसर लछिमन पुर आए। क्रोध देखि, जहँ-तहँ कपि धाए ॥

दो०—धनुष चढ़ाइ कहा तब, जारि करउँ पुर छार।
ब्याकुल नगर देखि तब, आयउ बालिकुमार ॥ १९ ॥

चरन नाइ सिरु, बिनती कीन्ही। लछिमन अभय बाँह तेहि दीन्ही ॥
क्रोधवंत लछिमन सुनि काना। कह कपीस अति भयं-अकुलाना ॥

घनैर्विहीनं गगनं निर्मलं शोभते तथा। हरेर्जनः समाशाभिर्विहीनः शोभते यथा ।।
स्वल्पैव शारदीवृष्टिर्भवत्यस्ति क्वचित् क्वचित्। लभते मामकीं भक्तिं कश्चिदेकः क्वचिद् यथा।।

हृष्टा नृपा यान्ति पुरं विहाय तपस्विनो भिक्षुजनाश्च वैश्याः।
यथा हरेर्भक्तिमवाप्य खेदं चत्वार एवाश्रमिणस्त्यजन्ति ।। १६ ।।

ते मीना बाधया हीना येऽगाधे सलिले स्थिताः। यथैते श्रीशशरणं कापि बाधा न जायते ।।
विकासमाप्तैः कमलैः कासारः शोभते तथा। निर्गुणं ब्रह्म सगुणं जातं सच्छोभते यथा ।।
गुञ्जन्ति मुखराः पुष्पलिह औपम्यवर्जितम्। नानारूपा रवा रम्या अन्येषामपि पक्षिणाम् ।।
चक्रवाकस्य मनसि दुःखं वीक्ष्य तमस्विनीम्। यथा मनसि दुष्टस्य दुःखं वीक्ष्यान्यसम्पदम् ।।
चातको रटने रक्तस्तृष्णा तस्य परा स्थिता। यथा द्रोही शङ्करस्य प्राणी न लभते सुखम्।।
तापं शरज्जन्यमिन्दुर्विनष्टं कुरुते निशि। विनष्टं कुर्वते पापं साधवो वीक्षिता यथा ।।
चकोराणां समुदयः पीयूषांशुं विलोकते। समवाप्य विलोकन्ते हरिं हरिजना यथा ।।
हिमत्रासाद् गता नाशं मशका दंशका अपि। यथा कृते द्विजद्रोहे नाशं गच्छति सन्ततिः ।।

व्याप्ता अभूवन् भुवि जन्तवो ये यान्ति स्म नाशं शरदं त आप्त्वा।
यान्त्येव नाशं सुगुराववाप्ते शङ्काभ्रमाणां निकरा यथैव ।। १७ ।।

वर्षर्तुरगमच्चैष निर्मलर्तुः समागतः। किन्तु हे तात! सीताया वार्ता बुद्धा न कापि नौ।।
कथञ्चिदप्येकवारं तस्या वार्तां लभेय चेत्। निमेष एव जित्वाहं कालमप्यानयानि ताम् ।।
स्थिता भवतु कुत्रापि यदि सा जीवती स्थिता। तर्हि तात! ध्रुवं यत्नं कृत्वाऽऽनेष्यामि तामहम्।।
विस्मृतिं नीतवानस्ति सुग्रीवोऽपि दशां मम। प्राप्तवान् राज्यकोशौ स पुरं सीमन्तिनीमपि ।।
अहं येनैव बाणेन कृतवान् वालिनो वधम्। श्वोऽहं तेनैव बाणेन तस्यापि करवै वधम् ।।
यस्यानुकम्पया मोहो मदश्चेतो विनाशनम्। उमे! स्वप्नेऽपि किं तस्य कोप इत्याह शङ्करः।।
इदं चरित्रं जानन्ति त एव मुनयो बुधाः। रघुवीरस्य पदयोर्यैरस्ति स्वीकृता रतिः ।।
यदा प्रभुं कोपयुक्तं विजानाति स्म लक्ष्मणः। तदा सज्यं धनुः कृत्वा गृह्णाति स्म करे शरान्।।

ततोऽनुजातं समबोधयत् स सीमा दयाया रघुवंशनाथः।
प्रदर्श्य भीतिं तमिहानय त्वं हे तात! मित्रं शुभकण्ठवन्तम् ।। १८ ।।

इतो मरुत्सुतश्चित्ते विचारमकरोदमुम्। यद् रामकार्यं सुग्रीवो विस्मृतिं नीतवान् स्थितः।।
समीपे तस्य गत्वा स व्यदधात् कं नतं पदोः। चतुर्भिरप्युपायैस्तं कथयित्वाभ्यबोधयत् ।।
आकर्ण्य शोभनग्रीवो मन्यते स्म परं भयम्। अब्रूतापि मम ज्ञानं हृतवान् विषयव्रजः ।।
इदानीं दूतनिकरान् प्रेषयानिलसम्भव! । स्थितानि सन्ति यूथानि यत्र यत्र वनौकसाम्।।
निर्देशं देहि यद् यो न पक्षात् प्रत्यागमिष्यति। भविष्यति वधस्तस्य मामकेनैव पाणिना ।।
ततः समाह्वयद् दूतान् नभस्वत्तनुसम्भवः। प्रविधाय समग्राणामधिकाधिकमादरम् ।।
भीतिं प्रीतिं तथा नीतिं सकलानप्यदर्शयत्। नमयित्वा पदोः कानि निरयुः सकला अपि ।।
एतस्मिन्नेव समये समायाल्लक्ष्मणः पुरम्। तस्य कोपं वीक्ष्य कीशा अधावन् यत्र तत्र च ।।

धनुः समाकृष्य तदाऽब्रवीत् स दग्ध्वा पुरं भस्ममयं विधास्ये।
ततः पुरं व्याकुलमाविलोक्य प्राप्तोऽभवद् वालिकुमारकस्तम् ।। १९ ।।

पदोः कं नमयित्वा स क्षमाप्रार्थनमाचरत्। अभयं समदात् तस्मै हस्तमुत्थाय लक्ष्मणः ।।
साक्षान्निशम्य कर्णाभ्यां लक्ष्मणं कोपसंयुतम्। व्याकुलः परया भीत्या कपीशः समभाषत ।।

सुनु हनुमंत ! संग लै तारा । करि बिनती समुझाउ कुमारा ॥
तारा - सहित जाइ हनुमाना । चरन बंदि, प्रभु-सुजस बखाना ॥
करि बिनती, मंदिर लै आए । चरन पखारि, पलँग बैठाए ॥
तब कपीस, चरनन्हि सिरु नावा । गहि भुज, लछिमन कंठ लगावा ॥
नाथ ! बिषय-सम मद कछु नाहीं । मुनि-मन मोह करइ छन माहीं ॥
सुनत बिनीत बचन, सुख पावा । लछिमन, तेहि बहुबिधि समुझावा ॥
पवनतनय सब कथा सुनाई । जेहि बिधि गए दूत-समुदाई ॥

दो०—हरषि चले सुग्रीव तब, अंगदादि कपि-साथ ।
रामानुज आगें करि, आए जहं रघुनाथ ॥ २० ॥

नाइ चरन सिरु, कह कर जोरी । नाथ ! मोहि कछु नाहिन खोरी ॥
अतिसय प्रबल देव ! तव माया । छूटइ, राम ! करहु जौं दाया ॥
बिषय-बस्य सुर-नर-मुनि स्वामी ! । मैं पावँर, पसु, कपि, अति कामी ॥
नारि-नयन-सर जाहि न लागा । घोर क्रोध-तम-निसि जो जागा ॥
लोभ-पाँस जेहिं गर न बँधाया । सो नर तुम्ह-समान रघुराया ! ॥
यह गुन साधन तें नहिं होई । तुम्हरी कृपाँ पाव कोइ कोई ॥
तब रघुपति बोले मुसुकाई । तुम्ह प्रिय मोहि, भरत-जिमि भाई ॥
अब सोइ जतनु करहु मन लाई । जेहि बिधि सीता कै सुधि पाई ॥

दो०—ऐहि बिधि होत बतकही, आए बानर-जूथ ।
नाना बरन सकल दिसि, देखिअ कीस-बरूथ ॥ २१ ॥

बानर - कटक, उमा ! मैं देखा । सो मूरुख जो करन चह लेखा ॥
आइ राम-पद नावहिं माथा । निरखि बदनु, सब होहिं सनाथा ॥
अस कपि एक न सेना माहीं । राम-कुसल जेहि पूछी नाहीं ॥
यह कछु नहिं प्रभु कइ अधिकाई । बिस्वरूप, ब्यापक, रघुराई ॥
ठाढ़े जहँ-तहँ आयसु पाई । कह सुग्रीव सबहि समुझाई ॥
राम - काजु, अरु मोर निहोरा । बानर - जूथ ! जाहु चहुँ ओरा ॥
जनकसुता कहुँ खोजहु जाई । मास दिवस महँ आऐहु भाई ! ॥
अवधि मेटि जो बिनु सुधि पाएँ । आवइ, बनिहि सो मोहि मराएँ ॥

दो०—बचन सुनत सब बानर, जहँ-तहँ चले तुरंत ।
तब सुग्रीवँ बोलाए, अंगद, नल, हनुमंत ॥ २२ ॥

सुनहु नील ! अंगद ! हनुमाना ! । जामवंत ! मतिधीर सुजाना ॥
सकल सुभट मिलि दच्छिन जाहू । सीता-सुधि पूँछेहु सब काहू ॥
मन-क्रम-बचन सो जतन बिचारेहु । रामचंद्र कर काजु सँवारेहु ॥
भानु पीठि, सेइअ उर आगी । स्वामिहि सर्ब भाव, छल त्यागी ॥
तजि माया, सेइअ परलोका । मिटहिं सकल भवसंभव सोका ॥
देह धरे कर यह फलु, भाई ! । भजिअ राम, सब काम बिहाई ॥
सोइ गुनग्य सोई बड़भागी । जो रघुबीर - चरन - अनुरागी ॥
आयसु मागि, चरन सिरु नाई । चले हरषि सुमिरत रघुराई ॥
पाछें पवनतनय सिरु नावा । जानि काज, प्रभु निकट बोलावा ॥

हे वातसूनो ! त्वं तारां विधाय स्वेन संयुताम् । गत्वा सम्प्रार्थ्य भूमीशकुमारं शान्ततां नय ॥
तारया सहितो गत्वा ततः पवननन्दनः । नत्वा पादौ तस्य नाथयशो रम्यमवर्णयत् ॥
विधाय प्रार्थनां राजभवनं स तमानयत् । प्रक्षाल्य पादौ पर्यङ्के समुपावेशयच्च तम् ॥
कपीशोऽनमयत् पादयुगले मस्तकं ततः । गृहीत्वा लक्ष्मणस्तस्य करौ कण्ठ अयोजयत् ॥
सुग्रीवोऽब्रूत विषयतुल्यः कोऽपि मदोऽस्ति न । यो मुनीनामपि मनो विमोहयति तत्क्षणम् ॥
श्रुत्वैवैतत् तस्य नम्रं वचनं सुखमन्वभूत् । प्राबोधयच्च तं नानाप्रकारैर्लक्ष्मणस्ततः ॥
नभस्वतस्तनूजातोऽश्रावयत् तां समां कथाम् । विधिना येन यान्ति स्म सन्देशहरसञ्चयाः ॥

ततः सुकण्ठश्चलति स्म हर्षयुतोऽङ्गदादिप्लवगैः समेतः ।
विधाय रामानुजमग्रतःस्थं समागमद् यत्र रघूत्तमोऽभूत् ॥ २० ॥

तत्पदोर्नमयित्वा कं साञ्जलिर्वदति स्म सः । यत् कश्चिदप्यधीशान! मम दोषो न विद्यते ॥
अतीव प्रबला माया भावत्का वर्तते प्रभो ! । तदैव सा नाशमेति यदैव दयते भवान् ॥
वर्तन्ते विषयाधीना नृदेवमुनयः प्रभो ! । अहन्त्वतीव काम्यस्मि प्लवगः पामरः पशुः ॥
न विद्धं विदधाति स्म यं योषिन्नेत्रमार्गणः । घोरकोपान्धकाराक्तरात्रौ यो जागरान्वितः ॥
लोभरूपेण पाशेन ग्रीवा येन न बन्धिता । स नरो भवता तुल्यो भवानेव रघूद्वह ! ॥
केवलं साधनैरेव न लभ्यन्ते गुणा इमे । कश्चित् कश्चिदवाप्नोति भवदीयानुकम्पया ॥
स्मितं कृत्वा ततोऽब्रूत रघूणामधिनायकः । हे भ्रातस्त्वं वर्तसे मे प्रियो भरतसन्निभः ॥
तमेव यत्नमधुना कुरु संयोज्यमानसम् । विधिना येन जानक्या वार्ता चिद्विषया भवेत् ॥

वार्ता तयोरित्थमभूच्चलन्ती समागमन् कीशगणास्तदैव ।
अनेकवर्णाः सकलासु दिक्षु कीशा वरूथा नयनाध्वनीनाः ॥ २१ ॥

शिवो वक्ति शिवे! दृष्टा मया सा वानरी चमूः । स मूर्ख एव यस्तस्या वर्णनं कर्तुमीहते ॥
आगत्य रामपदयोर्नमयन्ति स्म कानि ते । मुखं रामस्य वीक्ष्यापि जाताः सर्वे सनायकाः ॥
ईदृशः कोऽपि नैवासीत् पृतनायां प्लवङ्गमः । य रघूणामधिपतिः कुशलं पृच्छति स्म न ॥
वर्तते नैव वैशिष्ट्यमेतत् किञ्चिदपि प्रभोः । यतो रघूणामधिपो विश्वरूपश्च पूरकः ॥
प्राप्यादेशं स्थिता जाता यत्र तत्र समेऽपि ते । ततः सुकण्ठः सकलान् प्रबोध्य समभाषत ॥
रामस्य वर्तते कार्यं प्रार्थना मम वर्तते । यत् कीशनिकरा ! यूयं यात दिक्षु चतसृषु ॥
अन्वेषयत गत्वा तां विदेहाधिपनन्दिनीम् । प्रत्यागच्छत मासान्तदिनान्तरपि बान्धवाः! ॥
तस्या वार्तामलब्ध्वापि समतीत्यवधिञ्च यः । परावर्तेत निहतो भविष्यति मयैव सः ॥

श्रुत्वैव वाचं सकलाः प्लवङ्गाः क्षणाद् व्रजन्ति स्म च यत्र तत्र ।
आह्वानकर्माण्यकरोत् सुकण्ठो तदाङ्गदं वातसुतं नलादीन् ॥ २२ ॥

अब्रूतापि शृणुत हे नलाङ्गदमरुत्सुताः ! । जाम्बवन् धीरमतिकाः! शोभनज्ञानसंयुताः ॥
सम्मिल्य सर्वे सुभटाः ककुभं दक्षिणामित । सकलानपि वैदेह्याः समाचारञ्च पृच्छत ॥
विचारयत तद्यत्नं मनसा कर्मणा गिरा । कार्यं रघुकुलेशस्य कुरुध्वं सफलं तथा ॥
पृष्ठेन सेव्यः सप्ताश्वो वह्निः सेव्यस्तथोरसा । किन्तु स्वामी समैर्भावैः सेव्यः सन्त्यज्य कैतवम् ॥
विहाय मायां प्राप्तव्यः परो लोकः सुसाधनैः । विनाशं येन गच्छेयुः सर्वे शोका भवोद्भवाः ॥
इदमेव फलं देहधारणस्यास्ति बान्धवाः । रामस्य भजनं कार्यं कामांस्त्यक्त्वा समानपि ॥
स एव गुणवेत्तास्ति स एव परभाग्यवान् । योऽनुरागेण सहितो रघुवीरस्य पादयोः ॥
याचित्वा शासनं कानि नमयित्वा पदेषु ते । हर्षयुक्ताश्चलन्ति स्म स्मरन्तो रघुनायकम् ॥
हनुमान् सर्वतः पश्चादकरोन्मस्तकं नतम् । कार्यं विचार्य तं रामः स्वस्य पार्श्वं समाह्वयत् ॥

परसा सीस सरोरुह-पानी। करमुद्रिका दीन्हि जन जानी ।।
बहु प्रकार सीतहि समुझाएहु। कहि बल-बिरह, बेगि तुम्ह आएहु ।।
हनुमत जन्म सुफल करि माना। चलेउ हृदयँ धरि कृपानिधाना ।।
जद्यपि प्रभु जानत सब बाता। राजनीति राखत, सुरत्राता ।।

दो०—चले सकल बन खोजत, सरिता, सर, गिरि, खोह।
राम-काज लयलीन मन, बिसरा तन कर छोह ।। २३ ।।

कतहुँ होइ निसिचर सैं भेटा। प्रान लेहिं एक-एक चपेटा ।।
बहु प्रकार गिरि-कानन हेरहिं। कोउ मुनि मिलइ, ताहि सब घेरहिं ।।
लागि तृषा, अतिसय अकुलाने। मिलइ न जल, घन गहन भुलाने ।।
मन हनुमान कीन्ह अनुमाना। मरन चहत सब बिनु जल-पाना ।।
चढ़ि गिरि-सिखर, चहूँ दिसि देखा। भूमि-बिबर एक कौतुक पेखा ।।
चक्रबाक, बक, हंस उड़ाहीं। बहुतक खग प्रबिसहिं तेहि माहीं ।।
गिरि ते उतरि पवनसुत आवा। सब कहुँ लै सोइ बिबर देखावा ।।
आगें कै हनुमंतहि लीन्हा। पैठे बिबर, बिलंबु न कीन्हा ।।

दो०—दीख जाइ उपबन बर, सर बिगसित बहु कंज।
मंदिर एक रुचिर तहँ, बैठि नारि तप-पुंज ।। २४ ।।

दूरि तें ताहि सबन्हि सिरु नावा। पूछें, निज बृत्तांत सुनावा ।।
तेहिं तब कहा, करहु जल-पाना। खाहु सुरस, सुंदर फल नाना ।।
मज्जनु कीन्ह, मधुर फल खाए। तासु निकट पुनि सब चलि आए ।।
तेहिं सब आपनि कथा सुनाई। मैं अब जाब जहाँ रघुराई ।।
मूदहु नयन, बिबर तजि जाहू। पैहहु सीतहि, जनि पछिताहू ।।
नयन मूदि, पुनि देखहिं बीरा। ठाढ़े सकल सिंधु कें तीरा ।।
सो पुनि गई, जहाँ रघुनाथा। जाइ कमल-पद नाएसि माथा ।।
नाना भाँति बिनय तेहिं कीन्ही। अनपायनी भगति प्रभु दीन्ही ।।

दो०—बदरीबन कहुँ सो गई, प्रभु-अग्या धरि सीस।
उर धरि राम-चरन जुग, जे बंदत अज-ईस ।। २५ ।।

इहाँ बिचारहिं कपि मन माहीं। बीती अवधि, काज कछु नाहीं ! ।।
सब मिलि कहहिं परस्पर बाता। बिनु सुधि लएँ करब का भ्राता ? ।।
कह अंगद, लोचन भरि बारी। दुहुँ प्रकार भइ मृत्यु हमारी ।।
इहाँ न सुधि सीता कै पाई। उहाँ गएँ मारिहि कपिराई ।।
पिता बधे पर मारत मोही। राखा राम, निहोर न ओही ।।
पुनि-पुनि अंगद कह सब पाहीं। मरन भयउ, कछु संसय नाहीं ।।
अंगद-बचन सुनत कपि बीरा। बोलि न सकहिं, नयन बह नीरा ।।
छन एक सोच-मगन होइ रहे। पुनि अस बचन कहत सब भए ।।
हम सीता कै सुधि लीन्हें बिना। नहिं जैहैं जुबराज प्रबीना ! ।।
अस कहि लवनसिंधु-तट जाई। बैठे कपि सब दर्भ डसाई ।।
जामवंत, अंगद-दुख देखी। कहीं कथा-उपदेस बिसेषी ।।

अस्पृशन्मस्तकं तस्य स्वसरोरुहपाणिना । अयच्छदपि विज्ञाय स्वदासं करमुद्रिकाम् ।।
अभाषतापि वैदेहीं बोधयानेकरीतिभिः । बलं वियोगञ्चाभाष्य क्षिप्रमेव त्वमेहि च ।।
मन्यते स्म निजं जन्म सुफलं वातनन्दनः । कृपानिधानं हृदये सुस्थाप्य चलति स्म च ।।
प्रभुः समग्रमेवार्थं परिजानाति यद्यपि । तथापि रक्षति क्ष्माभृन्नीतिं विबुधरक्षकः ।।

अन्वेषयन्तः सकला वनेषु सरित्सरस्स्वद्रिगुहासु चायुः ।

रामस्य कार्ये सुविलीनमासीत् तेषां मनः प्रेम तनोः स्मृतं न ।। २३ ।।

यदि कश्चित् कदाचिच्च क्रव्यादो मिलितोऽभवत्। एकेनैव चपेटेन तस्यासूनहरन् समे ।।
नानाप्रकारैरचलानपश्यन् विपिनान्यपि । कश्चिन्मुनिश्चेन्मिलितत्तमेवावेष्टयन् समे ।।
तावदेव तृडुत्पन्ना तेऽतिव्याकुलतामयुः । न लभ्यते स्म पानीयं विभ्रान्तास्ते घने वने ।।
चित्तेऽनुमानमकरोल्लक्षणैः पवनात्मजः । यत् समे मर्तुमिच्छन्ति जलपानेन वर्जिताः ।।
आरुह्य भूभृच्छिखरं सर्वदिक्षु स ऐक्षत । स ऐक्षतैकमाश्चर्यमेकस्मिन् विवरे भुवः ।।
चक्रवाका बका हंसा अप्युड्डयनमाचरन् । तथा तस्मिन् विशन्ति स्म नैकसङ्ख्या विहङ्गमाः ।।
धराधरादवारुह्य समैत् पवननन्दनः । सकलानपि सङ्गृह्यादर्शयद् विवरञ्च तत् ।।
विधाय सकला अग्रे पवमानतनूद्भवम् । अविशन् विवरे तस्मिन् विलम्बं नाचरंस्तथा।।

गत्वा वरारामविलोकयंस्ते तथा सरोऽनेकसुफुल्लपद्मम् ।

एकं मनोमोहकमीशगेहं तत्रासितां स्त्रीञ्च तपस्समूहम् ।। २४ ।।

दूरादेव समे तस्यै नमयन्ति स्म मस्तकम् । पृष्टाः स्वकीयं वृत्तान्तं ते तामश्रावयन्नपि ।।
ततः सा तान् ब्रवीति स्म कुरुध्वं पानमम्भसः । खादतानेकसुरससुन्दराणि फलान्यपि ।।
ततोऽमज्जंस्तथाखादन् फलानि मधुराणि ते । आगच्छन्नपि सर्वे तां निकषा तदनन्तरम् ।।
अश्रावयत् तान् सकलां कथां सा निजसङ्गताम् । अब्रूताप्यधुना यत्र रघुराट् तत्र याम्यहम् ।।
निमीलयत नेत्राणि यात त्यक्त्वा दरीमिमाम् ।जानकीं प्राप्स्यथावश्यं यात चिन्ताशुचौ च मा।।
ततो वीरास्त आमील्य दृशोऽपश्यन् पुनर्यदा । तदापश्यन् समुद्रस्य तीर एव स्थितान् समान्।।
सापि तत्रैव याति स्म यत्रासीद् रघुनायकः । यात्वा चानमयच्छीर्षं तस्य पादसरोजयोः ।।
नानाप्रकारसंयुक्तां प्रार्थनां कुरुते स्म सा । प्रभुस्तस्य ददाति स्म भक्तिमप्यनपायिनीम् ।।

ततः प्रयाता बदरीवनं सा धृत्वोत्तमाङ्गे रघुनाथशिष्टिम् ।

धृत्वा च रामस्य पदे स्वचित्ते याम्यां प्रणामं कुरुतोऽजशवौ ।। २५ ।।

इतो विचारयन्ति स्म स्वचेतसि वलीमुखाः । अवधिर्व्यत्ययात् किन्तु कार्यं किमपि नाभवत्।।
सर्वे मिलित्वाभाषन्त स्वविचारं परस्परम् । अगृहीत्वा समाचारं बान्धवाः! किं करिष्यते।।
नेत्रयोर्जलमापूर्य वदति स्माङ्गदस्ततः । द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां मरणं जातमस्ति नः ।।
अत्र सीताविषयिणी वार्ता लब्धास्ति नैव नः । गमने विहिते तत्र कपीशो निहनिष्यति ।।
हते पितर्येव घातमकरिष्यत् स मामकम् । अरक्षत् किन्तु रामो मामुपकारोऽत्र तस्य न ।।
अङ्गदः सकलानेव भाषते स्म पुनः पुनः । अस्माकं मरणं जातं नास्ति कोऽप्यत्र संशयः ।।
कपिवीरा अङ्गदस्य श्रृण्वन्ति स्म सरस्वतीम् । नाशक्नुवन् भाषितुं तु तेषां दृग्भ्योऽवहज्जलम्।।
चिन्तामग्ना भवन्ति स्म त एकक्षणमात्रकम् । पुनरेतादृशां वाचं प्रयुञ्जन्ति स्म ते समे ।।
अज्ञात्वा मिथिलाधीशसुताया वृत्तकं वयम् । नैव तत्र परैष्यामो हे प्रवीण युवाधिप ! ।।
इत्थं समाभाष्य गत्वा तीरं लवणवारिधेः । कुशानामास्तृतिं कृत्वा सकला अप्युपाविशन्।।
जाम्बवान् समवालोक्य दुःखमङ्गदमाश्रितम् । युक्तां विशिष्टोपदेशैः कथां तं समभाषत ।।

तात ! राम कहुँ नर जनि मानहु । निर्गुन ब्रह्म, अजित, अज, जानहु ।।
हम सब सेवक अति बड़भागी । संतत सगुन - ब्रह्म - अनुरागी ।।

दो०—निज इच्छाँ प्रभु अवतरइ, सुर-महि-गो-द्विज लागि ।
सगुन-उपासक संग तहँ, रहहिं मोच्छ सब त्यागि ।। २६ ।।

ऐहि बिधि कथा कहहिं बहु भाँती । गिरि - कंदराँ सुनी संपाती ।।
बाहेर होइ, देखि बहु कीसा । मोहि अहार दीन्ह जगदीसा ।।
आजु सबहि कहँ भच्छन करऊँ । दिन बहु चले अहार बिनु मरऊँ ।।
कबहुँ न मिल भरि-उदर अहारा । आजु दीन्ह बिधि एकहिं बारा ।।
डरपे, गीध-बचन सुनि काना । अब भा मरन, सत्य हम जाना ।।
कपि सब उठे गीध्र कहँ देखी । जामवंत - मन सोच बिसेषी ।।
कह अंगद, बिचारि मन माहीं । धन्य जटायू-सम कोउ नाहीं ।।
राम-काज-कारन तनु त्यागी । हरिपुर गयउ परम बड़भागी ।।
सुनि खग, हरष-सोक-जुत बानी । आवा निकट, कपिन्ह भय मानी ।।
तिन्हहि अभय करि, पूछेसि जाई । कथा सकल, तिन्ह ताहि सुनाई ।।
सुनि संपाति, बंधु कै करनी । रघुपति-महिमा बहुबिधि बरनी ।।

दो०—मोहि लै जाहु सिंधुतट, देउँ तिलांजलि ताहि ।
बचन सहाइ करबि मैं, पैहहु, खोजहु जाहि ।। २७ ।।

अनुज-क्रिया करि सागर - तीरा । कहि निज कथा, सुनहु कपिबीरा ! ।।
हम द्वौ बंधु, प्रथम तरुनाई । गगन गए रबि-निकट उड़ाई ।।
तेज न सहि सक, सो फिरि आवा । मैं अभिमानी, रबि निअरावा ।।
जरे पंख अति तेज अपारा । परेउँ भूमि, करि घोर चिकारा ।।
मुनि ऐक नाम चंद्रमा ओही । लागी दया देखि करि मोही ।।
बहु प्रकार तेंहि ग्यान सुनावा । देह-जनित अभिमान छड़ावा ।।
त्रेताँ, ब्रह्म मनुज-तनु धरिही । तासु नारि निसिचर-पति हरिही ।।
तासु खोज पठइहि प्रभु दूता । तिन्हहि मिलें, तैं होब पुनीता ।।
जमिहहिं पंख, करसि जनि चिंता । तिन्हहि देखाइ देहेसु तैं सीता ।।
मुनि कइ गिरा सत्य भइ आजू । सुनि मम बचन, करहु प्रभु-काजू ।।
गिरि त्रिकूट-ऊपर बस लंका । तहँ रह रावन, सहज असंका ।।
तहँ असोक उपबन जहँ रहई । सीता बैठि सोच-रत अहई ।।

दो०—मैं देखउँ, तुम्ह नाहीं, गीधहि दृष्टि अपार ।
बूढ़ भयउँ न त करतेउँ, कछुक सहाय तुम्हार ।। २८ ।।

जो नाघइ सत जोजन सागर । करइ सो राम-काज, मति-आगर ।।
मोहि बिलोकि, धरहु मन धीरा । राम-कृपाँ कस भयउ सरीरा ।।
पापिउ जा कर नाम सुमिरहीं । अति अपार भवसागर तरहीं ।।
तासु दूत तुम्ह, तजि कदराई । राम हृदयँ धरि, करहु उपाई ।।
अस कहि, गरुड़ ! गीध जब गयऊ । तिन्ह कें मन अति बिसमय भयऊ ।।
निज-निज बल सब काहूँ भाषा । पार जाइ कर संसय राखा ।।

हे तात! मैव मन्यस्व रघुवंशाधिपं नरम् । जानीहि निर्गुणं ब्रह्म जन्महीनं तथाऽजितम् ।।
वयं सर्वे सेवकाः स्मो महाभाग्यसमन्विताः । यत् सन्ततं गुणवति ब्रह्मणि प्रीतिमाश्रिताः ।।

निजेच्छयाऽवातरति प्रभुर्नः सुरस्थिरागोद्विजरक्षणार्थम् ।
साकारभक्ताः सह तत्र वासं कुर्वन्ति हात्वा सकला विमुक्तीः ।। २६ ।।

अभाषन्तानेकरूपाः कथा रीत्यानया समे ।ताः श्रृणोति स्म सम्पातिः शिलोच्चयगुहास्थितः।।
बहिरेत्यैक्षत बहून् कीशानब्रूत च स्वयम् । अस्ति मे दत्तवानेतमाहारञ्जगदीश्वरः ।।
सर्वेषामपि चैतेषां करिष्याम्यद्य भक्षणम् । अनेके दिवसा याता विनाहारमहं म्रिये ।।
कदापि लभ्यते नैवाहारो जठरपूर्तिकः ।एकस्मिन्नेव कालेऽद्य दत्तवान् पुष्कलं विधिः।।
गृध्रस्योक्तिमिमांश्रुत्वा ते भीताः समचिन्तयन्। मृतिर्जाताधुना सत्यमित्यस्माभिरवागतम् ।।
गृध्रं विलोक्य सकला उदतिष्ठन् वलीमुखाः । किन्तु जाम्बवतश्चित्ते चिन्ताभूत् सविशेषका।।
कृत्वा विचारं मनसि ब्रवीति स्माङ्गदस्ततः । जटायुषा समः कोऽपि कृतकृत्यो न वर्तते ।।
रामकार्यनिमित्तेन परित्यज्य कलेवरम् । गच्छति स्म हरेर्लोकमुत्तमोत्तमभाग्यवान् ।।
हर्षशुग्जनिकां वाचं निशम्येमां विहङ्गमः ।समीपमायात् कीशास्तु मन्यन्ते स्मागतं भयम्।।
विधाय भयहीनांस्तान् गत्वा पार्श्वं स पृष्टवान् । श्रावयन्ति स्म तं सर्वे कथां तां सकलामपि ।।
सम्पातिः कर्णगं कृत्वा चरितं बान्धवस्य तत् । रघुनाथस्य माहात्म्यं नानाविधमवर्णयत् ।।

सोऽब्रूत तान् मां नयताब्धितीरं तस्मै प्रदास्यामि तिलाञ्जलिं यत् ।
वाचा करिष्यामि सहायतां वस् तां प्राप्स्यथान्वेषयथाधुना याम् ।। २७ ।।

समुद्रस्य तटे कृत्वा सोऽनुजस्योत्तरक्रियाम् । अब्रूत स्वकथां कीशवीराः! श्रृणुत मे कथाम् ।।
आवामास्व उभौ बन्धू श्रितौ नूतनयौवनम् । उड्डीय खेऽकुर्व यानं समीपे द्वादशात्मनः ।।
तेजः सोढुं न शक्तः स परावृत्त्यागमत् ततः । अहं गर्वी द्वादशात्मबहुसामीप्यमाप्तवान् ।।
पक्षौ दग्धौ ममाभूतामत्यपारेण तेजसा । विधाय चीत्कृतिं घोरामपतं वसुधातले ।।
चन्द्रमानामकस्तत्र वसतिं कृतवान् मुनिः । स मां विलोक्यानुकम्पाभरपूर्णस्थितिं गतः ।।
अश्रावयत् स मां नानाप्रकारैर्बोधभारतीम् । अमोचयच्चाभिमानं मम देहसमुद्भवम् ।।
त्रेतायुगे ब्रह्म देहं धारयिष्यति मानवम् । निशीथिनीचरपतिस्तस्य पत्नीं हरिष्यति ।।
तस्या अन्वेषणे दूतान् प्रेषयिष्यत्यधीश्वरः । तेषु सम्मिलितेषु त्वं पूतरूपो भविष्यसि ।।
उत्पत्स्यतः पक्षपाल्यौ मैव चिन्तां कुरुष्व च । तेभ्यः प्रदर्शय सुतां मिथिलानगरीपतेः ।।
सा भारती मुनेस्तस्य प्राप्ता सत्यस्वरूपताम् । श्रुत्वेदानीं मम वचः कार्यं प्रकुरुत प्रभोः ।।
लङ्कापुरी त्रिकूटस्य पर्वतस्योपरि स्थिता । सहजं शङ्कया हीनो रावणस्तत्र वासकृत् ।।
तत्राप्यशोकाभिधानमुद्यानं यत्र वर्तते । तत्रोपविष्टा चिन्तायां रतास्ति जनकात्मजा।।

अहं प्रपश्यामि तु तां न यूयं गृध्रस्य दृष्टिर्भवति प्रदूरा ।
वृद्धोऽस्मि नो चेदकरिष्यमेव सहायतां कामपि युष्मदीयाम् ।। २८ ।।

य उल्लङ्घयितुं शक्तः सागरं शतयोजनम् । स एव शेवधिर्बुद्धे रामकार्यं करिष्यति ।।
मामाविलोक्य हृदये समाश्रयत धीरताम् । रामचन्द्रस्य कृपया कीदृग् जातं वपुर्मम ।।
स्मृत्या यस्याभिधानस्य किल्बिषेषु रता अपि । तरन्त्यपारं परमं संसारात्मकसागरम् ।।
तस्यैव दूता यूयं स्थ तत् परित्यज्य भीरुताम् । रामं निधाय स्वीयेषु चित्तेषु कुरुतोद्यमम् ।।
वक्ति काकस्तार्क्ष्य! गृध्र इत्थं प्रोच्य यदागमत्। तदा तेषां मनस्यासीदतीवाश्चर्यभावना ।।
स्वीयं स्वीयं बलं सर्वैरपि तत्र प्रभाषितम् । किन्तु तैः पारगमने संशयः प्रकटीकृतः ।।

जरठ भयउँ अब, कहइ रिछेसा। नहिं तन रहा प्रथम बल-लेसा ॥
जबहिं त्रिबिक्रम भए खरारी। तब मैं तरुन रहेउँ, बल भारी ॥

दो०—बलि बाँधत प्रभु बाढ़ेउ, सो तनु बरनि न जाइ।
उभय घरी महँ दीन्हीं, सात प्रदच्छिन धाइ ॥ २९ ॥

अंगद कहइ, जाउँ मैं पारा। जियँ संसय कछु, फिरती बारा ॥
जामवंत कह, तुम्ह सब लायक। पठइअ किमि, सबही कर नायक ॥
कहइ रीछपति, सुनु हनुमाना ! । का चुप साधि रहेहु बलवाना ? ॥
पवन - तनय, बल पवन - समाना। बुधि - बिबेक - बिग्यान - निधाना ॥
कवन सो काज कठिन जग माहीं। जो नहिं होइ तात ! तुम्ह पाहीं ॥
राम - काज - लगि तव अवतारा। सुनतहिं भयउ पर्बताकारा ॥
कनक-बरन तन तेज बिराजा। मानहुँ अपर गिरिन्ह कर राजा ॥
सिंहनाद करि बारहिं बारा। लीलहिं नावउँ जलनिधि खारा ॥
सहित सहाय रावनहि मारी। आनउँ इहाँ त्रिकूट उपारी ॥
जामवंत ! मैं पूँछउँ तोही। उचित सिखावनु दीजहु मोही ॥
एतना करहु तात ! तुम्ह जाई। सीतहि देखि, कहहु सुधि आई ॥
तब निज भुज-बल राजिवनैना। कौतुक लागि संग कपि-सेना ॥

छं०—कपि-सेन संग, सँघारि निसिचर, रामु, सीतहि आनिहैं।
त्रैलोक - पावन सुजसु, सुर - मुनि - नारदादि बखानिहैं ॥

जो सुनत, गावत, कहत, समुझत, परमपद नर पावई।
रघुबीर - पद - पाथोज - मधुकर, दास तुलसी गावई ॥

दो०—भव-भेषज रघुनाथ-जसु, सुनहिं जे नर अरु नारि।
तिन्ह कर सकल मनोरथ, सिद्ध करहिं त्रिसिरारि ॥ ३० (क) ॥

सो०—नीलोत्पल तन स्याम, काम-कोटि-सोभा-अधिक।
सुनिअ तासु गुन-ग्राम, जासु नाम अघ-खग-बधिक ॥ ३० (ख) ॥

मासपारायण, तेईसवाँ विश्राम

चतुर्थ सोपान किष्किन्धाकाण्ड सम्पूर्ण

ऋक्षेशोऽब्रूत यदहमिदानीं वृद्धतां गतः। प्राचीनबललेशोऽपि वर्तते न कलेवरे ।।
यदा त्रिविक्रमो जातो भगवान् खरशात्रवः। तदाहमासं तरुणः पर्याप्तबलसंयुतः ।।

बध्नन् बलिं वृद्धिमगात् तथेशो यथा तदङ्गं गदितुं न शक्यम् ।
घटीद्वयेऽहं कृतवांस्तदानीं प्रदक्षिणा अत्रिमिताः प्रधाव्य ।। २९ ।।

अङ्गदो भाषते स्माहं व्रजिष्यामि परं तटम् । परावृत्तौ किन्तु किञ्चित् संशयो मम चेतसि ।।
वक्ति स्म जाम्बवान् यत् त्वं योग्यः सकलरीतिभिः। किन्तु कस्मात् प्रेषणीयः सर्वेषामपि नायकः।।
ऋक्षेशोऽब्रूत हे वाततनूद्भव ! निशामय ।कस्मान्मौनं समाश्रित्य स्थितोऽसि बलसंयुत! ।।
पवनस्य सुतोऽसि त्वं बले च पवनोपमः। शेवधिर्वर्तसे बुद्धेस्त्वं प्रबोधविवेकयोः ।।
किं वर्तते तत् कठिनं कार्यं वसुमतीतले ।यस्य सिद्धिस्त्वया तात! सम्प्राप्तुं नैव शक्यते।।
रामकार्यस्यैव हेतोरवतारस्तव स्थितः। इति श्रुत्वैव सञ्जातो वातजः पर्वताकृतिः ।।
स्वर्णवर्णतनूमान् स तेजस्तस्य व्यराजत। नूनमन्यो नवीनोऽभूत् स सुमेरुर्गिरीश्वरः ।।
वारम्वारं सिंहनादं कृत्वा स समभाषत। उल्लङ्घयामि क्षाराब्धिं लीलयैव पुरःस्थितम्।।
रावणं सूदयित्वाहं सहायकसमन्वितम्। आनेष्याम्यत्र चोत्पाट्य त्रिकूटं धरणीधरम् ।।
कर्तव्यं कथं पृच्छामि त्वामहं भल्लुकाधिप ! । कर्तव्यस्योपदेशं मां भाषस्वौचित्यसंयुतम् ।।
जाम्बवानब्रवीत् तात ! गत्वा तत्रेदमाचर । यत् सीतां प्रेक्ष्य चागत्य स्थितिं तस्या निरूपय।।
आनेष्यति ततस्तां स्वदोर्बलेनाम्बुजेक्षणः । केवलं कौतुकाय स्यात् साकं वानरवाहिनी ।।

विधाय कीशवाहिनीं स्वसङ्गयानकारिकाम् निहत्य राक्षसान् प्रभुर्विदेहजां ग्रहीष्यति ।
समस्तलोकपावकं यशस्तदीयकं सुरैः सुरर्षिमुख्यतापसैः समैरपि प्रगास्यते ।।
विधाय यत् स्वकर्णगं प्रगीतमीरितं तथा प्रबुद्धमुत्तमं पदं प्रभोः प्रयाति मानवः ।
रघूत्तमाङ्घ्रिपङ्कजद्वयद्विरेफरूपकः तुलस्यनन्यदासकः सदैव यत् प्रगायति ।।

भवौषधं रामयशो नरा ये नार्यश्च कर्णागतमाचरन्ति ।
मनोरथान् सर्वतनूंस्तदीयान् करोति सिद्धांस्त्रिशिरोविपक्षः।। ३० ।। (क)

स्थितो नीलपद्मोपमो यस्य देहश्छविर्यस्य मारीयकोटिप्रकृष्टा ।
गुणव्यूह आकर्णनीयस्तदीयः स्थिताघद्विजे व्याध आख्या यदीया ।। ३० ।। (ख)

मासपारायणे त्रिविंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः

किष्किन्धाकाण्डात्मकं चतुर्थं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

सुन्दरकाण्ड

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं निर्वाणशान्तिप्रदं
ब्रह्माशम्भुफणीन्द्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिं
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूडामणिम् ॥ १ ॥

नान्या स्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये
सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव निर्भरां मे
कामादिदोषरहितं कुरु मानसं च ॥ २ ॥

अतुलितबलधामं हेमशैलाभदेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं
रघुपतिप्रियभक्तं वातजातं नमामि ॥ ३ ॥

जामवंत के बचन सुहाए । सुनि, हनुमंत-हृदय अति भाए ॥
तब-लगि मोहि परिखेहु तुम्ह भाई ! । सहि दुख कंद-मूल-फल खाई ॥
जब-लगि आवौं सीतहि देखी । होइहि काजु, मोहि हरष बिसेषी ॥
यह कहि, नाइ सबन्हि कहुँ माथा । चलेउ हरषि, हियँ धरि रघुनाथा ॥
सिंधु - तीर अेक भूधर सुंदर । कौतुक कूदि चढ़ेउ ता ऊपर ॥
बार-बार रघुबीर सँभारी । तरकेउ पवनतनय बल-भारी ॥
जेहिं गिरि चरन देइ हनुमंता । चलेउ सो गा पाताल तुरंता ॥
जिमि अमोघ रघुपति कर बाना । एही भाँति चलेउ हनुमाना ॥
जलनिधि रघुपति-दूत बिचारी । तैं मैनाक ! होहि श्रमहारी ॥

दो०—हनूमान, तेहि परसा, कर पुनि कीन्ह प्रनाम ।
राम-काजु कीन्हें बिनु, मोहि कहाँ बिश्राम ? ॥ १ ॥

जात पवनसुत देवन्ह देखा । जानैं कहुँ बल - बुद्धि - बिसेषा ॥
सुरसा नाम अहिन्ह कै माता । पठइन्हि, आइ कही तेहिं बाता ॥
आजु सुरन्ह मोहि दीन्ह अहारा । सुनत बचन कह पवनकुमारा ॥
राम-काजु करि, फिरि मैं आवौं । सीता कइ सुधि, प्रभुहि सुनावौं ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

सुन्दरकाण्डम्

शान्तं शाश्वतमप्रमेयमनघं कैवल्यशान्तिप्रदं
ब्रह्मेशानफणीन्द्रसेव्यमनिशं वेदान्तवेद्यं विभुम् ।
रामाख्यं जगदीश्वरं सुरगुरुं मायामनुष्यं हरिं
वन्देऽहं करुणाकरं रघुवरं भूपालचूडामणिम् ॥ १ ॥

नान्या स्पृहा रघुपते हृदये मदीये
सत्यं वदामि च भवानखिलान्तरात्मा ।
भक्तिं प्रयच्छ रघुपुङ्गव ! निर्भरां मे
कामादिदोषरहितं कुरुतान्मनश्च ॥ २ ॥

अतुलितबलधामं हेमशैलाभदेहं
दनुजवनकृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम् ।
सकलगुणनिधानं वानराणामधीशं
रघुपतिवरदूतं वातजातं नमामि ॥ ३ ॥

गिरः सुशोभना ऋक्षराजजाम्बवतोदिताः । श्रुता रोचन्ते स्म गन्धवाहस्य तनुजन्मने ॥
सोऽब्रूत बान्धवास्तावत् प्रतीक्षा क्रियतां मम ।सोढ्वा दुःखं भक्षयित्वा कन्दान् मूलफलानि च॥
यावत् परागमिष्यामि समालोक्य विदेहजाम् ।भविष्यति ध्रुवं कार्यं विशिष्टा मुद् यतोऽस्ति मे॥
इत्युक्त्वा सकलेभ्योऽपि नमयित्वा निजं शिरः । स्थापयित्वा रघुपतिं चित्ते प्रमुदितोऽचलत् ॥
आसीदेकस्तटे सिन्धोः सुन्दरो धरणीधरः । आरोहत् तस्य शिखरं कूर्दित्वा कौतुकेन सः ॥
रघ्वन्ववायवीरस्य स्मृतिं कृत्वा पुनः पुनः । बलेन महता तस्मादुदप्लवत वातजः ॥
उपरि क्ष्माभृतो यस्य पदं कृत्वा मरुत्सुतः । चलति स्म क्षणादेव पातालं विशति स्म सः ॥
अमोघरूपश्चलति बाणो रघुपतेर्यथा । तथैव गन्धवाहस्य कलेवरभवोऽचलत् ॥
अयं रघुपतेर्दूत इति सञ्चिन्त्य सागरः । अब्रूत गोत्रं मैनाक ! भवास्य श्रमहारकः ॥

हस्तेन वातस्य सुतोऽस्पृशत् तं कृत्वा प्रणामं मुहुरब्रवीच्च ।
यावन्न कुर्यां रघुनाथकार्यं तावत् कुतो विश्रमणं भवेन्मे ॥ १ ॥

देवा अवालोकयन्त गच्छन्तं वातनन्दनम् । विशिष्टां परिविज्ञातुं तस्य शक्तिं तथा धियम्॥
भुजङ्गमानां जननीं सुरसेत्यभिधावतीम् । तेऽप्रेषयन् सापि वातसुतमेत्यावदद्वचः ॥
अद्य मह्यं दत्तवन्तः सन्त्याहारं दिवौकसः । श्रुत्वैव तस्या वचनमवदद् वातनन्दनः ॥
रामस्य कार्यं कृत्वाहं भविष्यामि परागतः ।सीताविषयिणीं वार्तां श्रावयिष्याम्यधीश्वरम्॥

तब तब बदन पैठिहउँ आई । सत्य कहउँ मोहि जान दे, माई ! ॥
कवनेहुँ जतन देइ नहिं जाना । ग्रससि न मोहि, कहेउ हनुमाना ॥
जोजन भरि तेंहि बदनु पसारा । कपि, तनु कीन्ह दुगुन बिस्तारा ॥
सोरह जोजन मुख तेंहि ठयऊ । तुरत पवनसुत बत्तिस भयऊ ॥
जस - जस सुरसा बदनु बढ़ावा । तासु दून कपि रूप देखावा ॥
सत जोजन तेंहि आनन कीन्हा । अति लघु रूप पवनसुत लीन्हा ॥
बदन पइठि पुनि बाहेर आवा । मागा बिदा, ताहि सिरु नावा ॥
मोहि सुरन्ह जेंहि लागि पठावा । बुधि-बल-मरमु तोर मैं पावा ॥

दो०—राम-काजु सबु करिहहु, तुम्ह बल-बुद्धि-निधान ।
आसिष देइ गई सो, हरषि चलेउ हनुमान ॥ २ ॥

निसिचरि एक सिंधु महुँ रहई । करि माया नभु के खग गहई ॥
जीव - जंतु जे गगन उड़ाहीं । जल बिलोकि तिन्ह कै परिछाहीं ॥
गहइ छाहँ, सक सो न उड़ाई । ऐहि बिधि सदा गगनचर खाई ॥
सोइ छल हनूमान कहँ कीन्हा । तासु कपटु कपि तुरतहिं चीन्हा ॥
ताहि मारि, मारुतसुत बीरा । बारिधि पार गयउ मतिधीरा ॥
तहाँ जाइ देखी बन - सोभा । गुंजत चचरीक मधु-लोभा ॥
नाना तरु फल-फूल सुहाए । खग-मृग-बृंद देखि मन भाए ॥
सैल बिसाल देखि ऐक आगें । ता पर धाइ चढ़ेउ भय त्यागें ॥
उमा ! न कछु कपि कै अधिकाई । प्रभु-प्रताप, जो कालहि खाई ॥
गिरि पर चढ़ि लंका तेंहि देखी । कहि न जाइ, अति दुर्ग बिसेषी ॥
अति उतंग जलनिधि चहु पासा । कनक - कोट कर परम प्रकासा ॥

छं०—कनक-कोट बिचित्र, मनि-कृत सुंदरायतना घना ।
चउहट्ट, हट्ट, सुबट्ट, बीथीं, चारु पुर, बहु बिधि बना ॥
गज-बाजि-खच्चर-निकर पदचर-रथ-बरूथन्हि को गनै ? ।
बहुरूप निसिचर-जूथ, अतिबल सेन, बरनत नहिं बनै ॥ १ ॥

बन, बाग, उपबन, बाटिका, सर, कूप, बापीं सोहहीं ।
नर - नाग - सुर - गंधर्ब - कन्या - रूप मुनि-मन मोहहीं ॥
कहुँ माल देह बिसाल सैल-समान अतिबल गर्जहीं ।
नाना अखारेन्ह भिरहिं बहुबिधि एक-एकन्ह तर्जहीं ॥ २ ॥

करि जतन, भट कोटिन्ह, बिकट तन, नगर चहुँ दिसि रच्छहीं ।
कहुँ महिष, मानुष, धेनु, खर, अज, खल निसाचर भच्छहीं ॥
ऐहि लागि तुलसीदास इन्ह की कथा कछु ऐक है कही ।
रघुबीर-सर-तीरथ, सरीरन्हि त्यागि, गति पैहहिं सही ॥ ३ ॥

दो०—पुर रखवारे देखि बहु, कपि मन कीन्ह बिचार ।
अति लघु रूप धरौं निसि, नगर करौं पइसार ॥ ३ ॥

तत एव समागत्य प्रवेक्ष्यामि तवाननम् । सत्यं वदामि हे मातर्गन्तुमाज्ञां प्रदेहि मे ।।
यदा केनाप्युपायेन गन्तुमाज्ञापयन्न सा । तदा मरुत्सुतोऽब्रूत न भक्षयसि मां कुतः ।।
अवर्धयन्मुखं सा स्वमेकयोजनसम्मितम् ।मरुत्सुतोऽकरोत् स्वीयां तनुं द्विगुणविस्तृताम् ।।
मुखं मितं साकुरुत षड्युग्दिक्सङ्ख्ययोजनैः । वातजस्तत्क्षणादेव द्वात्रिंशद्योजनोऽभवत् ।।
सुरसा वृद्धिमनयत् तनुं स्वीयां यथा यथा । वातजस्तद्द्विगुणितां तनुं स्वीयामदर्शयत् ।।
सावर्धयत् तनुं स्वीयां शतयोजनसम्मिताम् । अधत्त रूपमत्यल्पं सहसा पवनात्मजः ।।
स प्रविश्य मुखं तस्या आयाद् बहिरपि क्षणात् । नमयित्वा च कं तस्यै गन्तुमाज्ञामयाचत ।।
साब्रूत यत् परिज्ञातुं देवैः सम्प्रेषितास्म्यहम् । तत् त्वदीयं शक्तिबुद्धिमर्म ज्ञातं मयाधुना ।।

करिष्यसेऽशेषमधीशकार्यमास्से निधिः शक्तिमनीषयोस्त्वम् ।

इत्याशिषं सा प्रवितीर्य याता प्रीत्या युतोऽयात् पवनात्मजोऽपि ।। २ ।।

काचिदेका यातुधानी वसति स्म पयोनिधौ ।ग्रसति समाश्रित्य मायां खगान् गगनचारिणः ।।
जीवा उदडयन्ताभ्रे ये केऽपि सलिलोपरि । प्रतिबिम्बं वीक्ष्य तेषां पतितं सर्वतोमुखे ।।
प्रतिबिम्बमगृह्णात् सा न त उड्डयितुं शकाः । अनेन विधिना नित्यमखादद् व्योमचारिणः ।।
तदेव विदधाति स्मच्छलं सा वातजं प्रति ।हनुमांस्तच्छलं तस्या विजानाति स्म तत्क्षणम्।।
पवमानसुतो वीरः कृत्वा तस्या निषूदनम् । मतिधीरो गच्छति स्म परं पारं पयोनिधेः ।।
तत्र गत्वा वीक्षते स्म शोभां विपिनसम्भवाम् । आसन् मधुव्रतास्तत्र गुञ्जन्तो मधुलोभतः ।।
नाना तरुष्वशोभन्त फलानि कुसुमानि च । मृगाणां पक्षिणां वृन्दं वीक्ष्य चित्ते समैन्मुदम् ।।
एकं विशालं धरणीधरं वीक्ष्य पुरःस्थितम् । तदूर्ध्वदेशमारोहद् धावित्वा भयवर्जितः ।।
शिवो वक्ति शिवे! नास्ति कपेः कापि विशेषता । प्रभोः प्रताप एवायं यः कालमपि खादति ।।
तमारुह्य गिरिं लङ्कानगरीं स समैक्षत । दुर्गं तदतिवैशिष्ट्ययुक्तं वक्तुं न शक्यते।।
तदतीवोन्नतं तस्य चतुर्दिक्षु पयोनिधिः । सुवर्णनिर्मितस्तस्य प्राकारोऽति प्रकाशितः ।।

सुवर्णशालकोऽभवद् विचित्ररत्नमण्डितः तदन्तरालयाः स्थिताः प्रभूतकाश्च शोभनाः ।
चतुष्पथानि चापणा मनोरमायनान्यपि तदित्थमास्त सा पुरी बहुप्रकारनिर्मिता ।।
गजान् हयांश्च वेसरान् पदातिसैन्यसंहतिम् रथोत्तमांश्च कः शको विधातुमङ्कसङ्गतान् ।
अनेकरूपकौणपव्रजातिशक्तिसंयुता वरूथिनी न शक्यते विधातुमुक्तिगोचरा ।। १ ।।

वनानि कृत्रिमाटवीसनिष्कुटद्रुवाटिकाः जलाशयाः सकूपकाः पुरे छविं समाश्रयन् ।
नृनागदेवगायकत्रिविष्टपौकसां सुताः स्वरूपतो व्यमोहयन् मनस्तपस्विनामपि ।।
क्वचिन्महीधरोपमं विशालमङ्गमाश्रिताः अतीवशक्तिसंयुताः सगर्जनाश्च मल्लकाः ।
अनेकमल्लभूमिषु बहुप्रकारयोधनाः परस्परं प्रतर्जनं समाचरन् समेऽपि ते ।। २ ।।

अनेकयत्नपूर्वकमनेककोटिसङ्ख्यकाः भयङ्कराङ्गका भटा अपान् पुरीं समन्ततः ।
क्वचिच्च वाहविद्विषो नरांस्तथैव शृङ्गिणीः खरांस्तथैव बस्तकान् खलास्रपा अभक्षयन् ।।
अनेन हेतुना त्विमां तुलस्यनन्यदासकः कथामतीव लाघवाकृतिं श्रितां न्यरूपयत् ।
यवर्कसन्ततीशितुः कलस्वरूपतीर्थके तनुं विहाय ते ध्रुवं गतिं परां गताः स्थिताः ।। ३ ।।

विलोक्य पुर्यां अवकाननेकान् चित्तेऽकरोद् वातसुतो विचारम् ।
अत्यल्परूपं प्रविधाय रात्रौ पुर्यां प्रवेशात्मविधिं विधास्ये ।। ३ ।।

मसक-समान रूप कपि धरी। लंकहि चलेउ, सुमिरि नरहरी।।
नाम लंकिनी एक निसिचरी। सो कह, चलेसि मोहि निंदरी।।
जानेहि नहीं मरमु, सठ! मोरा। मोर अहार जहाँ लगि चोरा।।
मुठिका एक महाकपि हनी। रुधिर बमत, धरनीं ढनमनी।।
पुनि संभारि उठी सो लंका। जोरि पानि, कर बिनय संसका।।
जब रावनहि ब्रह्म बर दीन्हा। चलत बिरंचि कहा, मोहि चीन्हा।।
बिकल होसि तैं कपि कें मारे। तब जानेसु, निसिचर संघारे।।
तात! मोर अति पुन्य बहूता। देखेउँ नयन राम कर दूता।।

दो०—तात! स्वर्ग-अपबर्ग-सुख, धरिअ तुला अेक अंग।
तूल न ताहि सकल मिलि, जो सुख लव-सतसंग।। ४।।

प्रबिसि नगर कीजे सब काजा। हृदयँ राखि, कोसलपुर-राजा।।
गरल सुधा, रिपु करहिं मिताई। गोपद सिंधु, अनल सितलाई।।
गरुड़! सुमेरु रेनु-सम ताही। राम-कृपा करि, चितवा जाही।।
अति लघु रूप धरेउ हनुमाना। पैठा नगर, सुमिरि भगवाना।।
मंदिर-मंदिर प्रति करि सोधा। देखे जहँ-तहँ अगनित जोधा।।
गयउ दसानन-मंदिर माहीं। अति बिचित्र, कहि जात सो नाहीं।।
सयन किएं देखा कपि तेही। मंदिर महुँ न दीखि बैदेही।।
भवन एक, पुनि दीख सुहावा। हरि-मंदिर तहँ भिन्न बनावा।।

दो०—रामायुध अंकित गृह, सोभा बरनि न जाइ।
नव तुलसिका-बृंद तहँ, देखि हरष कपिराइ।। ५।।

लंका, निसिचर-निकर निवासा। इहाँ कहाँ सज्जन कर बासा!।।
मन महुँ तरक करैं कपि लागा। तेहीं समय बिभीषनु जागा।।
राम-राम तेंहि सुमिरन कीन्हा। हृदयँ हरष, कपि सज्जन चीन्हा।।
अेहि सन हठि करिहउँ पहिचानी। साधु तें होइ न कारज-हानी।।
बिप्र-रूप धरि, बचन सुनाए। सुनत बिभीषन, उठि तहँ आए।।
करि प्रनाम, पूँछी कुसलाई। बिप्र! कहहु निज कथा बुझाई।।
की तुम्ह हरि-दासन्ह महँ कोई। मोरें हृदय प्रीति अति होई।।
की तुम्ह रामु-दीन-अनुरागी। आयहु मोहि करन बड़भागी।।

दो०—तब हनुमंत कही सब, राम-कथा, निज नाम।
सुनत जुगल तन पुलक, मन, मगन सुमिरि गुनग्राम।। ६।।

सुनहु पवनसुत! रहनि हमारी। जिमि दसनन्हि महुं जीभ बिचारी।।
तात! कबहुँ मोहि जानि अनाथा। करिहहिं कृपा भानुकुल-नाथा।।
तामस-तनु, कछु साधन नाहीं। प्रीति न पद-सरोज मन माहीं।।
अब मोहि भा भरोस, हनुमंता!। बिनु हरिकृपा मिलहिं नहिं संता।।
जौं रघुबीर अनुग्रह कीन्हा। तौ तुम्ह मोहि दरसु हठि दीन्हा।।
सुनहु बिभीषन! प्रभु कै रीती। करहिं सदा सेवक पर प्रीती।।
कहहु, कवन मैं परम कुलीना। कपि चंचल, सबहीं बिधि हीना।।
प्रात लेइ जो नाम हमारा। तेहि दिन, ताहि न मिलै अहारा।।

मशकेन समं स्वल्पं रूपं कृत्वा मरुत्सुतः । याति स्म लङ्कानगरीमानीय नृहरिं स्मृतौ ॥
आसीदेका यातुधानी लङ्किनीत्यभिधायुता । साब्रूत मामनादृत्य सञ्चारं कुरुषे कथम् ॥
रहस्यं मामकीनं त्वं किं न जानासि रे शठ ! । यावन्तश्चौर्यनिरतास्तावन्तो मम भोजनम् ॥
इति श्रुत्वैव हनुमान् मुष्टिना तामताडयत् । वमन्ती रुधिरं भूम्यामुल्लुण्ठ्य पतिताभवत् ॥
उदतिष्ठत् समाश्रित्य सात्मानं लङ्किनी पुनः । साञ्जलिर्भयसंयुक्ता प्रायुनग् विनयं वचः ॥
वरं दशमुखायादाद् यदा कमलसम्भवः । तदा गमनकाले मामवदच्चिह्नमीदृशम् ॥
विकलत्वं प्राप्स्यसि त्वं कपिना ताडिता यदा । तदा जानीहि यन्नाशं यातुधाना गता इति ॥
हे तात ! वर्तते पुण्यमत्यन्तमधिकं मम । यदहं कृतवत्यस्मि दूतं रामस्य नेत्रगम् ॥

स्वर्गं सुखं मोक्षमथञ्च तात ! तुलैकभागे सकलं धृतञ्चेत् ।
तत्सर्वमामिल्य भवेन्न तुल्यं सुखेन सत्सङ्गलवोद्भवेन ॥ ४ ॥

प्रविश्य नगरं कार्यं विदधातु समं भवान् । अधीशं कोशलपुरो निधाय हृदये निजे ॥
काकोदक्ति विषं तस्मै सुधारियाति मित्रताम् । समुद्रो गोखुरसमो वह्निर्भवति शीतलः ॥
हे तार्क्ष्य ! तस्मै भवति सुमेरू रेणुना समः । प्रविधायानुकम्पां यं दृष्टवान् रघुनायकः ॥
अतीवाल्पं समाश्रित्य रूपं पवननन्दनः । प्रभुं स्मृतौ समानीय प्रवेशमकरोत् पुरे ॥
व्यधत्तान्वेषणमसौ तस्याः सद्मनि सद्मनि । भटांश्च गणनातीतान् यत्र तत्र व्यलोकत ॥
दिक्सम्मितमुखस्यापि प्रासादे गतिमाचरत् । स प्रासादोऽत्यद्भुतोऽभूद् गदितुं नैव शक्यते ॥
शयानं तं पश्यति स्म पवमानतनूद्भवः । प्रासादे किन्तु नापश्यद् विदेहाधिपनन्दिनीम् ॥
तत एकं दृष्टवान् स आलयं शोभनाकृतिम् । पृथग् विनिर्मितस्तत्र भवति स्मालयो हरेः ॥

रामायुधैरङ्कित आलयः स शोभा तदीया वचसामगम्या ।
तस्मिंस्तुलस्या निकरं नवीनं वीक्ष्याभवत् प्रीतमनाः कपीशः ॥ ५ ॥

निवासो वर्तते लङ्का निकषात्मजसंहतेः । कथं साधुजनस्यात्र वसतिः स्थितिशालिनी ॥
इत्थं तर्कं विधत्ते स्म चित्ते पवननन्दनः । तस्मिन्नेव क्षणे त्यक्तनिद्रो जातो विभीषणः ॥
राम रामेत्यभिख्यायाः स उच्चारणमाचरत् । तं साधुपुरुषं ज्ञात्वा स जातः प्रीतमानसः ॥
हठं कृत्वानेन साकमेनं परिचिनोम्यहम् । पुरुषेण सता कापि कार्यहानिर्न जायते ॥
विप्रस्य रूपमास्थाय वाचं श्रावयति स्म सः । श्रुत्वैवोत्थाय तत्रैवागच्छति स्म विभीषणः ॥
विधाय प्रणतिं तस्मै कुशलं पृच्छति स्म तम् । अब्रूतापि द्विज! कथां स्वां विबोध्य प्रभाषताम् ॥
भवान् हरेः सेवकानां मध्ये किं कोऽपि वर्तते । भवन्तं वीक्ष्य मे चित्ते परमं प्रेम जायते ॥
अथवा किं भवान् राम आस्ते दीनानुरागवान् । समागतोऽस्ति मां कर्तुं महाभाग्यसमन्वितम् ॥

ततो हनूमान् वदति स्म रामकथां समां नाम तथा स्वकीयम् ।
श्रुत्वोभयोर्वर्ष्म विकासिरोम चित्तं गुणौघस्मरणे निमग्नम् ॥ ६ ॥

विभीषणोऽब्रूत वातसुत ! वासं शृणोतु मे । करोति रसना वासं दीना दन्तव्रजे यथा ॥
कदाचित् तात! विज्ञाय मां नाथेन विवर्जितम् । किं नाथो भानुवंशस्य करिष्यति कृपां मयि ॥
साधनं नास्ति किमपि तामसेऽस्मिन् कलेवरे । न चास्ति प्रेम मनसि रामपादारविन्दयोः ॥
इदानीं मम जातोऽस्ति विश्वासः पवनात्मज! । हरेः कृपां विना साधुपुरुषा न मिलन्ति यत् ॥
अनुग्रहं विहितवान् यदा रघुकुलोत्तमः । तदा मे दत्तवानस्ति दर्शनं सहठं भवान् ॥
सोऽब्रूत यत् प्रभो रीतिं शृणुताद् भो विभीषण! । स सेवानिरते प्रीतिं विदधाति निरन्तरम् ॥
वदतादस्म्यहं कीदृक् परमः सुकुलोद्भवः । अहन्तु चञ्चलः कीशो हीनः सकलरीतिभिः ॥
अस्माकं नामधेयं यो वदेत् प्रातरनेहसि । तस्मिन् दिवस आहारं स नैव समवाप्नुयात् ॥

दो०—अस मैं अधम, सखा ! सुनु, मोहू पर रघुबीर।
कीन्हीं कृपा, सुमिरि गुन, भरे बिलोचन नीर ॥ ७ ॥

जानतहूँ अस स्वामि बिसारी। फिरहिं ते काहे न होहिं दुखारी ॥
एहि बिधि कहत राम-गुन-ग्रामा। पावा अनिर्बाच्य बिश्रामा ॥
पुनि सब कथा बिभीषन कही। जेहि बिधि जनकसुता तहँ रही ॥
तब हनुमंत कहा, सुनु भ्राता ! । देखी चहउँ जानकी माता ॥
जुगुति, बिभीषन सकल सुनाई। चलेउ पवनसुत, बिदा कराई ॥
करि सोइ रूप गयउ पुनि तहवाँ। बन असोक, सीता रह जहवाँ ॥
देखि मनहि महुँ कीन्ह प्रनामा। बैठेहिं बीति जात निसि-जामा ॥
कृस तनु, सीस जटा एक बेनी। जपति हृदयँ रघुपति-गुन-श्रेनी ॥

दो०—निज पद नयन दिएँ, मन, राम-पद-कमल लीन।
परम दुखी भा पवनसुत, देखि जानकी दीन ॥ ८ ॥

तरु-पल्लव महुँ रहा लुकाई। करइ बिचार, करौं का भाई ? ॥
तेहि अवसर रावनु तहँ आवा। संग नारि, बहु किएँ बनावा ॥
बहु बिधि खल सीतहि समुझावा। साम-दान-भय-भेद देखावा ॥
कह रावनु, सुनु सुमुखि ! सयानी ! । मंदोदरी आदि सब रानी ॥
तव अनुचरीं करउँ पन मोरा। एक बार बिलोकु, मम ओरा ॥
तृन धरि ओट, कहति बैदेही। सुमिरि अवधपति परम सनेही ॥
सुनु दसमुख ! खद्योत-प्रकासा। कबहुँ कि नलिनी करइ बिकासा ॥
अस मन समुझु, कहति जानकी। खल ! सुधि नहिं रघुबीर-बान की ॥
सठ ! सूनें हरि आनेहि मोही। अधम! निलज्ज! लाज नहिं तोही ॥

दो०—आपुहि सुनि खद्योत-सम, रामहि भानु-समान।
परुष बचन सुनि, काढ़ि असि, बोला अति खिसिआन ॥ ९ ॥

सीता ! तैं मम कृत अपमाना। कटिहउँ तव सिर कठिन कृपाना ॥
नाहिं त, सपदि मानु मम बानी। सुमुखि ! होति न त जीवन-हानी ॥
स्याम-सरोज-दाम-सम सुंदर। प्रभु-भुज-करि-कर-सम दसकंधर ! ॥
सो भुज कंठ, कि तव असि घोरा। सुनु सठ ! अस प्रवान पन मोरा ॥
चंद्रहास ! हरु मम परितापं। रघुपति-बिरह-अनल-संजातं ॥
सीतल निसित बहसि बर धारा। कह सीता, हरु मम दुख भारा ॥
सुनत बचन पुनि मारन धावा। मयतनयाँ कहि नीति बुझावा ॥
कहेसि सकल निसिचरिन्ह बोलाई। सीतहि बहुबिधि त्रासहु जाई ॥
मास दिवस महुँ कहा न माना। तौ मैं मारबि काढ़ि कृपाना ॥

दो०—भवन गयउ दसकंधर, इहाँ पिसाचिनि-बृंद।
सीतहि त्रास देखावहिं, धरहिं रूप बहु मंद ॥ १० ॥

त्रिजटा नाम राच्छसी एका। राम-चरन-रति-निपुन-बिबेका ॥
सबन्हौ बोलि सुनाएसि सपना। सीतहि सेइ करहु हित अपना ॥
सपनें बानर लंका जारी। जातुधान-सेना सब मारी ॥

ईदृक्प्रकारोऽस्म्यधमो वयस्य ! शृणोतु मय्यप्यरुणान्वयेशः ।
कृतानुकम्पोऽस्ति विचिन्त्य रामगुणान् हनूमाञ्जलपूर्णनेत्रः ॥ ७ ॥

सोऽब्रूत ये प्रबुध्यापि विस्मृत्यैतादृशं प्रभुम् । विषयाननुधावन्ति कथं ते स्युर्न दुःखिनः ॥
इत्थं रामगुणग्रामं कथयन्तावुभावपि । सम्प्राप्तवन्तौ विश्रामं वर्णनातीतरूपिणम् ॥
ततो विभीषणोऽब्रूत सकलामपि तां कथाम् । यथा रीत्या यया तत्रावसज्जनकनन्दिनी ॥
ततो हनूमान् वक्ति स्म हे बान्धव ! निशामय । जानकीं मातरं द्रष्टुमभिलाषयुतोऽस्म्यहम् ॥
अश्रावयत् तद्विषयां युक्तिं सर्वां विभीषणः । आपृच्छ्य तं निरगमत् पवमानतनूद्भवः ॥
पुना रूपं तदेवाल्पं गृहीत्वा तत्र सोऽगमत् । यत्राशोकवने वासं करोति स्म विदेहजा ॥
विलोक्य तां मनस्येव तस्यै प्रणतिमाचरत् ।आसीनाया एव तस्या यान्ति स्म प्रहरा निशः ॥
जटैकवेणीसहितमस्तका कृशविग्रहा । रघुनाथगुणश्रेणीं जपन्ती हृदये तथा ॥

दृष्टिं दधानां निजपादयुग्मे रामाङ्घ्रिपाथोजविलीनचित्ताम् ।
दीनामिति प्रेक्ष्य विदेहपुत्रीं जातोऽति दुःखी पृषदश्वसूनुः ॥ ८ ॥

महीरुहपलाशेषु स आत्मानमगूहयत् ।व्यदधाच्च विचारं यद् बन्धो! किं करवाण्यहम् ॥
तस्मिन्नेव क्षणे तत्र समायाद् दिङ्मिताननः । कृतसीमन्तिनीसङ्गो विहितानेकवेषकः ॥
खलः स नानाविधिभिर्वैदेहीं प्रत्यबोधयत् । अदर्शयत् सामदाने साध्वसं भिन्नतामपि ॥
रावणोऽब्रूत सुमुखि ! चातुरीसहिते शृणु । मन्दोदरीप्रधाना मे महिषीः सकला अपि ॥
सेविकास्ते विधास्यामि प्रतिज्ञेयं स्थिता मम । केवलं त्वेकवारं त्वं मामुद्दिश्य विलोकय ॥
तृणं जवनिकां कृत्वा वदति स्म विदेहजा । स्मृत्वावानीय परमं स्नेहिनं कोशलाधिपम् ॥
आकर्णय दशग्रीव ! खद्योतस्य प्रकाशतः । किं विकासं कुमुदिनी कदाचिदपि गच्छति ॥
पुनरब्रूत वैदेही जानीहीत्थं स्वचेतसि । रे दुष्ट ! किं न स्मरसि रघुवीरस्य सायकम् ॥
अरे शठ! त्वं शून्ये मां हृत्वात्रानीतवानसि । रे नीच ! लज्जया हीन ! किं लज्जा वर्तते न ते ॥

आकर्ण्य खद्योतसमं स्वमेव रघुप्रवीरं मिहिरेण तुल्यम् ।
श्रुत्वा कठोरोक्तिनर्सिं प्रगृह्य तीव्रेण कोपेन युतोऽवदत् ताम् ॥ ९ ॥

अवमानं मामकीनं कृतवत्यसि जानकि ! । कर्तयिष्यामि मूर्धानं तवानेन दृढासिना ॥
नो चेन्मदीयं वचनं द्रुतमङ्गीकृतं कुरु । अन्यथा रम्यवदने ! प्राणहानिर्भविष्यति ॥
सीताब्रवीद् योऽस्ति नीलपद्ममालाभसुन्दरः । भुजः कुञ्जरशुण्डाभः प्रभोर्दिङ्मितकन्धर ! ॥
स भुजो वा दृढोऽसिस्ते मम कण्ठे पतिष्यति । इयं सत्या प्रतिज्ञा म इत्याकर्णय हे शठ ! ॥
परितापं मामकीनं चन्द्रहास ! निवारय । रघुवंशेशविरहवैश्वानरसमुद्भवम् ॥
धारां स्वकीयां वहसि शीतलां निशितां वराम् । तन्मदीयं दुःखभारं हरेत्यब्रूत जानकी ॥
श्रुत्वैवेति वचो हन्तुमधावत् पुनरप्यसौ । तदा मयस्य तनया प्रोच्य नीतिमबोधयत् ॥
ततः सर्वा यातुधानीराहूय वदति स्म ताः । यात्वा त्रासयतानेकैर्विधिभिर्जनकात्मजाम् ॥
मासान्तवारं यावन् मे वचो नाङ्गीकरिष्यति । तर्ह्येनामसिमुत्कृष्य विधास्याम्यसुवर्जिताम् ॥

प्रोच्येत्ययाद् रावण आलयं स्वं रात्रिञ्चरीणां निकुरम्बमत्र ।
अदर्शयत् त्रासमिलाप्रसूतां धृत्वाऽऽकृतीर्भीतिकरीरनेकाः ॥ १० ॥

तास्वेका त्रिजटानाम्नी वर्तते स्म निशाचरी । सा रामपादरतिका विवेकनिपुणा तथा ॥
आहूय सर्वाः स्वप्नं स्वमश्रावयदथाब्रवीत् । विधाय सेवां सीतायाः स्वीयं कुरुत मङ्गलम् ॥
स्वप्ने व्यपश्यं यल्लङ्कां दग्धवान् कोऽपि वानरः। हतवानपि सम्पूर्णां यातुधानवरूथिनीम् ॥

खर-आरूढ़, नगन दससीसा। मुंडित सिर, खंडित भुज बीसा॥
एहि बिधि, सो दच्छिन दिसि जाई। लंका मनहुँ बिभीषन पाई॥
नगर फिरी रघुबीर-दोहाई। तब प्रभु, सीता बोलि पठाई॥
यह सपना मैं कहउँ पुकारी। होइहि सत्य, गएँ दिन चारी॥
तासु बचन सुनि, ते सब डरीं। जनकसुता के चरनन्हि परीं॥

दो०—जहँ-तहँ गईं सकल तब, सीता कर मन सोच।
मास दिवस बीतें मोहि, मारिहि निसिचर पोच॥ ११॥

त्रिजटा सन बोलीं कर जोरी। मातु! बिपति-संगिनि तैं मोरी॥
तजौं देह, करु बेगि उपाई। दुसह बिरहु, अब नहिं सहि जाई॥
आनि काठ, रचु चिता बनाई। मातु! अनल पुनि देहि लगाई॥
सत्य करहि मम प्रीति, सयानी!। सुनै को श्रवन, सूल-सम बानी?॥
सुनत बचन, पद गहि समुझाएसि। प्रभु-प्रताप-बल-सुजसु सुनाएसि॥
निसि न अनल मिल, सुनु सुकुमारी!। अस कहि, सो निज भवन सिधारी॥
कह सीता, बिधि भा प्रतिकूला। मिलिहि न पावक, मिटिहि न सूला॥
देखिअत प्रगट गगन अंगारा। अवनि न आवत एकउ तारा॥
पावकमय ससि स्रवत न आगी। मानहुँ मोहि जानि हतभागी॥
सुनहि बिनय मम, बिटप असोका!। सत्य नाम करु, हरु मम सोका॥
नूतन किसलय अनल-समाना। देहि अगिनि, जनि करहि निदाना॥
देखि परम बिरहाकुल सीता। सो छन कपिहि, कलप-सम बीता॥

सो०—कपि करि हृदयँ बिचार, दीन्हि मुद्रिका डारि तब।
जनु असोक अंगार, दीन्ह हरषि, उठि कर गहेउ॥ १२॥

तब देखी मुद्रिका मनोहर। राम-नाम-अंकित अति सुंदर॥
चकित चितव मुदरी पहिचानी। हरष-बिषाद हृदयँ अकुलानी॥
जीति को सकइ अजय रघुराई। माया तें असि रचि नहिं जाई॥
सीता, मन बिचार कर नाना। मधुर बचन बोलेउ हनुमाना॥
रामचंद्र-गुन बरनैं लागा। सुनतहिं, सीता कर दुख भागा॥
लागीं सुनैं श्रवन-मन लाई। आदिहु तें सब कथा सुनाई॥
श्रवनामृत जेहिं कथा सुहाई। कही, सो प्रगट होति किन, भाई!॥
तब हनुमंत निकट चलि गयऊ। फिरि बैठीं, मन बिसमय भयऊ॥
राम-दूत मैं, मातु जानकी!। सत्य सपथ करुनानिधान की॥
यह मुद्रिका, मातु! मैं आनी। दीन्हि राम, तुम्ह कहँ सहिदानी॥
नर-बानरहि संग कहु कैसें?। कही कथा, भइ संगति जैसें॥

दो०—कपि के बचन सप्रेम सुनि, उपजा मन बिस्वास।
जाना मन-क्रम-बचन यह, कृपासिंधु कर दास॥ १३॥

हरिजन जानि, प्रीति अति गाढ़ी। सजल नयन, पुलकावलि बाढ़ी॥
बूड़त बिरह-जलधि हनुमाना। भयहु तात! मो कहुँ जलजाना॥
अब कहु कुसल, जाउँ बलिहारी। अनुज-सहित सुख-भवन खरारी॥
कोमलचित, कृपाल, रघुराई। कपि! केहि हेतु धरी निठुराई?॥

शङ्कुकर्णं समारूढो नग्नो दिक्सम्मितानन: । क्षुरकर्मीकृतकच: कृतहस्तदशद्वय: ॥
ईदृग्विध: सोऽन्तकस्य दिशमुद्दिश्य गच्छति । नूनं सम्प्राप्तवानस्ति लङ्काराज्यं विभीषण:॥
नगर्यां रामचन्द्रस्य जयढक्का व्यनद्यत । सीतामाहृतवानस्ति ततो रघुकुलाधिप: ॥
विधाय घोषणामेष स्वप्नोऽत:कथयाम्यहम् । चतुर्ष्वितेषु वारेषु सत्य एव भविष्यति ॥
श्रुत्वोक्तिमेतां तस्यास्ता भीता जाता: समा अपि। अपतंश्च विदेहेशतनुजाया: पदद्वये ॥

ता यत्र तत्रायुरथो समग्रा ह्युद्यास्त चिन्ता जनकात्मजाया: ।
मासान्तवारे व्यतियात एव नीचोऽस्रपो मां निहनिष्यतीति ॥ ११ ॥

करौ कृत्वा पुटाकारौ साब्रूत त्रिजटां प्रति । हे मातर्वर्तसे त्वं मे विपत्तिसहचारिणी ॥
त्यक्ष्यामि देहं तस्मै त्वमुपायं शीघ्रमाचर । विरहो दुस्सहो जातो न सोढुं शक्यतेऽधुना ॥
विधाय काष्ठानयनं चितां विरचितां कुरु । मातस्तत: परं तस्यां संयोजय विभावसुम् ॥
कुरु मद्विषयां प्रीतिं सत्यां हे चातुरीयुते ! ।क आकर्णयताद् वाचं कर्णाभ्यां शूलसन्निभाम् ॥
श्रुत्वेति वाचं तत्पादौ गृहीत्वा सा व्यबोधयत् । प्रभो: प्रतापं सुयशो बलमश्रावयत् तथा ॥
विभावसुर्लभ्यते न निशि हे सुकुमारिके ! ।सम्भाष्येत्थं गच्छति स्म सा स्वकीयं निकेतनम्॥
सीताऽवदद् विधाता मे यातोऽस्ति प्रतिकूलताम् । न लप्स्यते बृहद्भानु: शूलो नाशं न यास्यति ॥
व्योम्न्यङ्गारा विलोक्यन्ते स्पष्टास्तारास्वरूपिण: । एकापि तारा वसुधातलमायाति किन्तु न ॥
वैश्वानरं न स्रवति वैश्वानरमयो विधु: । नूनं मां सम्परिज्ञाय नष्टभाग्यसमन्विताम् ॥
अशोकपादप ! मम प्रार्थनां कर्णगां कुरु । कुरु सत्यं स्वाभिधानं मम शोकं निवारय ॥
नूतनास्ते किसलया वर्तन्ते पावकोपमा: । पावकं देहि कुरु मा पूर्वापरविचारणाम् ॥
दृष्ट्वा विदेहतनुजामतीवविरहाकुलाम् । व्यतीतोऽभूद् वातजस्य स क्षण:कल्पसन्निभ: ॥

निजे मानसे वातपुत्रो विचार्य तदग्रेऽक्षिपन्मुद्रिकां तां तदानीम् ।
अशोकोऽददान्नूनमङ्गारमेवं प्रमोदोत्थिता साऽग्रहीत् तां स्वहस्ते ॥ १२ ॥

तत: समालोकते स्म सा मनोहरमुद्रिकाम् । अङ्कितामभिधेयेन रामस्यातीव सुन्दरीम् ॥
चकिता सवीक्षते स्म मुद्रिकां परिचीय ताम् । प्रसन्नताविषादाभ्यां मनस्याकुलतामगात् ॥
वर्तते क: शक्तो जेतुमजेयं रघुनायकम् । ईदृशीयं विरचितुं मायया नैव शक्यते ॥
इत्थं सीता बहुविधं विचारं मानसेऽकरोत् । भारतीं मधुराकारां प्रायुङ्क्त हनुमानपि ॥
आरब्ध संवर्णयितुं गुणान् रघुकुलेशितु: । श्रृण्वत्या एव सीताया दु:ख प्रद्रावमाचरत् ॥
कर्णौ मनश्च संयोज्य श्रोतुमारभत स्म सा ।सोऽप्यादित: समारभ्याश्रावयत् सकलां कथाम्॥
साब्रूत कथिता येन रम्या कर्णसुधा कथा । स हे बन्धो ! भवसि न प्रकट केन हेतुना ॥
ततस्तस्या: सन्निकर्षं याति स्म पवनात्मज:।दृष्ट्वापराङ्मुखी साऽऽस्त जाता विस्मितमानसा॥
सोऽब्रूत मातर्वैदेहि! रामदूत: स्थितोऽस्म्यहम् । सत्यं वदामि शपथो वर्तते करुणानिधे: ॥
हे मातर्मुद्रिकामेतामहमेव समानयम् । राम एतामभिज्ञानं भवत्यै मे प्रदत्तवान् ॥
अब्रूत सा ब्रूहि सङ्गो नरवानरयो: कथम् । स तां कथां तथाब्रूत यथा सङ्गोऽभवत् तयो: ॥

आकर्ण्य कीशस्य वच: सहार्दं विश्वासमाप्नोन्निजमानसे सा ।
अबोधि वाक्कर्ममनोभिरेष दासोऽनुकम्पाजलधेस्तथेति ॥ १३ ॥

ज्ञात्वा हरिजनं तस्मिन् प्रीतिर्दृढतमाऽभवत् । सजले नयने तस्या तनू रोमाञ्चिता तथा ॥
साब्रूत हे वातसूनो ! मज्जन्त्या विरहोदधौ । मम जातोऽसि हे तात ! जलयानस्वरूपक: ॥
त्वय्यहं स्वां निक्षिपामि कुशलं कथयाधुना । ससन्वितस्यानुजेन खरारे: सुखसद्मन: ॥
मृदुचित्तोऽनुकम्पालुर्वर्तते रघुनायक: । तत् केन हेतुना तेन धृता निष्ठुरता कपे ! ॥

सहज बानि, सेवक - सुखदायक । कबहुँक सुरति करत रघुनायक ? ॥
कबहुँ नयन मम सीतल ताता ! । होइहहिं निरखि स्याम मृदुगाता ॥
बचनु न आव, नयन भरे बारी । अहह नाथ ! हौं निपट बिसारी ॥
देखि परम बिरहाकुल सीता । बोला कपि, मृदु बचन बिनीता ॥
मातु ! कुसल प्रभु अनुज-समेता । तव दुख-दुखी सुकृपा-निकेता ॥
जनि जननी ! मानहु जियँ ऊना । तुम्ह ते प्रेमु राम कें दूना ॥

दो०—रघुपति कर संदेसु अब, सुनु जननी ! धरि धीर ।
अस कहि कपि गदगद भयउ, भरे बिलोचन नीर ॥ १४ ॥

कहेउ राम, बियोग तव, सीता ! । मो कहुँ सकल भए बिपरीता ॥
नव - तरु - किसलय मनहुँ कृसानू । कालनिसा-सम निसि, ससि, भानू ॥
कुबलय-बिपिन कुंत-बन-सरिसा । बारिद, तपत तेल जनु बरिसा ॥
जो हित रहे, करत तेइ पीरा । उरग-स्वास-सम त्रिबिध समीरा ॥
कहेहू तें कछु दुख घटि होई । काहि कहौं, यह जान न कोई ॥
तत्व प्रेम कर मम अरु तोरा । जानत प्रिया ! एकु मनु मोरा ॥
सो मनु सदा रहत तोहि पाहीं । जानु प्रीति-रसु, एतनेहि माहीं ॥
प्रभु - संदेसु सुनत बैदेही । मगन-प्रेम, तन सुधि नहिं तेही ॥
कह कपि, हृदयँ धीर धरु माता ! । सुमिरु राम, सेवक - सुखदाता ॥
उर आनहु रघुपति - प्रभुताई । सुनि मम बचन, तजहु कदराई ॥

दो०—निसिचर-निकर पतंग-सम, रघुपति-बान कृसानु ।
जननी ! हृदयँ धीर धरु, जरे निसाचर जानु ॥ १५ ॥

जौं रघुबीर होति सुधि पाई । करते नहिं बिलंबु रघुराई ॥
राम - बान - रबि उएँ जानकी ! । तम - बरूथ कहँ जातुधान की ॥
अबहिं मातु ! मैं जाउँ लवाई । प्रभु-आयसु नहिं, राम-दोहाई ॥
कछुक दिवस, जननी ! धरु धीरा । कपिन्ह-सहित अइहहिं रघुबीरा ॥
निसिचर मारि, तोहि लै जैहहिं । तिहुँ पुर नारदादि जसु गैहहिं ॥
हैं सुत ! कपि सब तुम्हहि समाना । जातुधान अति भट बलबाना ॥
मोरें हृदय परम संदेहा । सुनि, कपि प्रगट कीन्हि निज देहा ॥
कनक - भूधराकार सरीरा । समर भयंकर, अतिबल - बीरा ॥
सीता मन भरोस तब भयऊ । पुनि लघु रूप पवनसुत लयऊ ॥

दो०—सुनु माता ! साखामृग, नहिं बल-बुद्धि बिसाल ।
प्रभु-प्रताप तें गरुड़हि, खाइ परम लघु ब्याल ॥ १६ ॥

मन संतोष, सुनत कपि - बानी । भगति - प्रताप - तेज - बल - सानी ॥
आसिष दीन्हि, रामप्रिय जाना । होहु तात ! बल-सील-निधाना ॥
अजर, अमर, गुननिधि सुत ! होहू । करहुँ बहुत रघुनायक छोहू ॥
करहुँ कृपा प्रभु, अस सुनि काना । निर्भर प्रेम - मगन हनुमाना ॥
बार - बार नाएसि पद सीसा । बोला बचन, जोरि कर कीसा ॥
अब कृतकृत्य भयउँ मैं माता ! । आसिष तव अमोघ बिख्याता ॥
सुनहु मातु ! मोहि अतिसय भूखा । लागि देखि सुंदर फल रूखा ॥

व्यसनं सहजं तस्य दाससौख्यप्रदायिता । स रघूणामधीशो मे किं करोति स्मृतिं क्वचित् ।।
हे तात ! नेत्रे मे शीते किं कदापि भविष्यतः । वीक्ष्याङ्गानि तदीयानि श्यामलानि मृदूनि च ।।
नायाद् वचो मुखात् तस्या जाते नेत्रेऽम्बुपूरिते । साब्रूत हा प्रभो! मां किं व्यस्मरत् सर्वथा भवान् ।।
दृष्ट्वा विदेहतनुजामतीव विरहाकुलाम् । प्रायुङ्क्त हनुमान् वाचं मृदुलां विनयान्विताम् ।।
मातः ! सकुशलो देवो निजानुजसमन्वितः । भवत्या एव दुःखेन दुःखी स सुदयालयः ।।
मन्यतां न्यूनतां मैव जननि ! स्वीयचेतसि । रामस्य द्विगुणं प्रेम भवत्प्रेम्णोऽधिकं स्थितम् ।।

रामस्य सन्देशमितः शृणोतु संश्रित्य धैर्यं भवती जनुर्दे ! ।
प्रोच्येत्यभूद् रुद्धगलो हनूमान् पानीयसम्पूर्णविलोचनश्च ।। १४ ।।

रामः सन्दिष्टवानस्ति यत् सीते ! विरहे तव । विपरीतानि जातानि सकलान्यपि मत्कृते ।।
नूनं विटपिनां नूत्नाः पल्लवाः सन्ति पावकाः । कालरात्रिसमा रात्रिर्दिवाकरसमः शशी ।।
अरण्यान्यरविन्दानां कुन्तारण्यसमान्यपि । वृष्टिमुष्णस्य तैलस्य नूनं कुर्वन्ति वारिदाः ।।
येऽभूवन् हितकर्तारस्तेऽपि कुर्वन्ति पीडनम् । त्रिविधः पवनो जातः पन्नगाशनसन्निभः ।।
किञ्चिन्न्यूनत्वमाप्नोति दुःखं प्रकथनादपि । किन्तु कं कथयान्येतत् परिजानाति कोऽपि न ।।
तत्वं प्रीतेर्मदीयायास्त्वदीयायास्तथैव तत् । हे प्रिये ! संविजानाति केवलं मामकं मनः ।।
त्वामेव निकषा वासं विधत्ते तन्मनः सदा । एतेनैव विजानीहि रसं प्रीतिं समाश्रितम् ।।
समाकर्ण्यैव सन्देशं प्रभोरेनं विदेहजा । प्रीतौ न्यमज्जत् कायीयं भानं तस्या न चाभवत् ।।
हनुमानवदन्मातर्धैर्यं श्रयतु मानसे । भवती दाससुखदं राममानयतु स्मृतौ ।।
प्रभुत्वं रघुनाथस्य समानयतु मानसे । श्रुत्वा मदीयं वचनं तथा त्यजतु भीरुताम् ।।

रक्षःसमूहाः शलभैः समाना रामस्य बाणा दहनोपमाश्च ।
मातर्धृतिं धारयतु स्वचित्ते जानातु रक्षोनिकरांश्च दग्धान् ।। १५ ।।

यदि वार्तामजानिष्यद् भवत्या रघुविक्रमी । विलम्बमकरिष्यन्न तर्हि सोऽर्ककुलाधिपः ।।
उदिते रामबाणात्मद्वादशात्मनि जानकि ! । शक्नोति किं क्वचित् स्थातुं रक्षःसैन्यात्मकं तमः ।।
इदानीमेव हे मातर्नयानि भवतीमितः । किन्तु प्रभोर्नास्ति शिष्टी रामस्य शपथो मम ।।
अहानि कानिचिद् धैर्यं श्रयताद् भवती प्रसो ! । रघुबीरो वनौकोभिः साकमत्रागमिष्यति ।।
अस्त्रपानां वधं कृत्वा भवतीं सङ्ग्रहीष्यति । त्रिलोक्यामपि गास्यन्ति नारदप्रमुखा यशः ।।
साब्रूत सुत! सर्वेऽपि कीशाः सन्ति त्वया समाः । किन्त्वल्पाः परे वीराः सन्ति शक्तियुता अपि ।।
परमः संशयस्तस्माज्जायते मम मानसे । श्रुत्वा प्राकटयद् देहं वास्तवं स्वं मरुत्सुतः ।।
तस्य देहो जायते स्म हेमभूमिधराकृतिः । भयस्य जनको जन्ये वीरः परबलान्वितः ।।
उत्पद्यते स्म विश्वासः सीताया मानसे ततः । वातात्मजोऽपि सञ्जातो लघुरूपधरः पुनः ।।

मातः ! शृणोतु प्लवगेषु न स्तः शक्तिर्मनीषा च विशालरूपा ।
प्रभोः प्रतापाद् विहगेशमत्तुं शक्तोऽस्त्यतीवाल्पतनुर्भुजङ्गः ।। १६ ।।

सन्तोषमन्वभूच्चित्ते शृण्वन्ती सा वचः कपेः । भक्तिप्रतापतेजोभिर्बलेनापि सुमिश्रिताम् ।।
रामप्रियं तं विज्ञाय तस्मै दत्ते स्म चाशिषम् । यत् त्वं हे तात! सत्त्वस्य शीलस्यापि निधिर्भव ।।
सूनो ! जरामृत्युहीनस्तथा गुणनिधिर्भव । त्वय्यर्कसन्ततेर्नाथः करोतु परमां कृपाम् ।।
नाथः कृपां करोत्वित्थं कृत्वैव श्रुतिगं वचः । निमग्नः परमप्रेम्णि भवति स्म मरुत्सुतः ।।
मुहुर्नतं करोति स्म स्वं कं तस्याः पदद्वये । करौ कृत्वा पुटाकारौ वक्ति स्म च मरुत्सुतः ।।
इदानीं कृतकृत्यत्वं सम्प्राप्तोऽस्मि जनिप्रदे ! । आशीर्भवत्या विख्याता वर्तते सफलात्मिका ।।
हे मातराकर्णयतान् मम क्षुत् परमात्मिका । जातास्ति संवीक्ष्य रम्यफलानेतान् महीरुहान् ।।

सुनु सुत ! करहिं बिपिन रखवारी । परम सुभट रजनीचर भारी ॥
तिन्ह कर भय, माता ! मोहि नाहीं । जौं तुम्ह सुख मानहु मन माहीं ॥

दो०—देखि बुद्धि-बल-निपुन कपि, कहेउ जानकीं, जाहु ।
रघुपति-चरन हृदयँ धरि, तात ! मधुर फल खाहु ॥ १७ ॥

चलेउ नाइ सिरु, पैठेउ बागा । फल खाएसि, तरु तोरैं लागा ॥
रहे तहाँ बहु भट रखवारे । कछु मारेसि, कछु जाइ पुकारे ॥
नाथ ! एक आवा कपि भारी । तेहिं असोक - बाटिका उजारी ॥
खाएसि फल, अरु बिटप उपारे । रच्छक मर्दि - मर्दि महि डारे ॥
सुनि, रावन पठए भट नाना । तिन्हहि देखि गर्जेउ हनुमाना ॥
सब रजनीचर कपि संघारे । गए पुकारत कछु अधमारे ॥
पुनि पठयउ तेहिं अच्छकुमारा । चला, संग लै सुभट अपारा ॥
आवत देखि, बिटप गहि तर्जा । ताहि निपाति, महाधुनि गर्जा ॥

दो०—कछु मारेसि, कछु मर्देसि, कछु मिलएसि धरि धूरि ।
कछु पुनि जाइ पुकारे, प्रभु ! मर्कट बल-भूरि ॥ १८ ॥

सुनि सुत - बध लंकेस रिसाना । पठएसि मेघनाद बलवाना ॥
मारसि जनि सुत ! बाँधेसु ताही । देखिअ कपिहि, कहाँ कर आही ॥
चला इंद्रजित अतुलित जोधा । बंधु-निधन सुनि, उपजा क्रोधा ॥
कपि देखा, दारुन भट आवा । कटकटाइ गर्जा अरु धावा ॥
अति बिसाल तरु एक उपारा । बिरथ कीन्ह लंकेस - कुमारा ॥
रहे महाभट ताके संगा । गहि-गहि कपि, मर्दइ निज अंगा ॥
तिन्हहि निपाति, ताहि सन बाजा । भिरे जुगल, मानहुँ गजराजा ॥
मुठिका मारि, चढ़ा तरु जाई । ताहि एक छन मुरुछा आई ॥
उठि बहोरि, कीन्हिसि बहु माया । जीति न जाइ प्रभंजन-जाया ॥

दो०—ब्रह्म-अस्त्र तेहिं साँधा, कपि मन कीन्ह बिचार ।
जौं न ब्रह्म-सर मानउँ, महिमा मिटइ अपार ॥ १९ ॥

ब्रह्मबान कपि कहुँ तेहिं मारा । परतिहुँ बार कटकु संघारा ॥
तेहिं देखा, कपि मुरुछित भयऊ । नागपास बाँधेसि, लै गयऊ ॥
जासु नाम जपि, सुनहु भवानी ! । भव - बंधन काटहिं नर ग्यानी ॥
तासु दूत कि बंध तरु आवा । प्रभु कारज लगि, कपिहिं बँधावा ॥
कपि-बंधन सुनि, निसिचर धाए । कौतुक - लागि, सभाँ सब आए ॥
दसमुख - सभा दीखि कपि जाई । कहि न जाइ कछु, अति प्रभुताई ॥
कर जोरें सुर, दिसिप, बिनीता । भृकुटि बिलोकत सकल सभीता ॥
देखि प्रताप, न कपि - मन संका । जिमि अहिगन महुँ गरुड़ असंका ॥

दो०—कपिहि बिलोकि दसानन, बिहसा कहि दुर्बाद ।
सुत-बध-सुरति कीन्हि पुनि, उपजा हृदयँ बिषाद ॥ २० ॥

कह लंकेस, कवन तैं कीसा ! । केहि कें बल घालेहि बन खीसा ? ॥

साब्रूत सूनो ! शृणु यदिदं रक्षन्ति काननम् । सुवीराः परमा भीमरूपिणो रजनीचराः ।।
सोऽब्रूत हे प्रभो ! तेभ्यो मम भीतिर्न विद्यते । मन्यते यर्हि भवती स्वकीये मानसे सुखम् ।।

दृष्ट्वा कपीशं मतिशक्तिदक्षं विदेहजाऽऽज्ञापयति स्म गन्तुम् ।
निधाय चित्ते रघुनाथपादौ हे तात ! मिष्टानि फलानि खाद ।। १७ ।।

स तां प्रणम्य शिरसा विशति स्मोपकानने । फलान्यखादत् प्रारब्ध समुच्छेदं पलाशिनाम् ।।
नानाविधा आसते स्म योद्धारस्तत्र रक्षिणः । हताः केचित् तेन केचिदाह्वयन्ति स्म रावणम् ।।
वदन्ति स्मापि सम्प्राप्तो नाथ ! कोऽपि कपिर्महान् । उच्छिन्नं कृतवानस्ति वनं सोऽशोकनामकम् ।।
आदत् फलानि सम्भग्नान् व्यदधात् स पलाशिनः । पातून् सम्मृद्य सम्मृद्य वसुधायामपातयत् ।।
निशम्य दिङ्मितमुखः प्राहिणोद् बहुलान् भटान् । हनूमांस्तान् समालोक्य विदधाति स्म गर्जनम् ।।
मरुत्सुतो निहन्ति स्म सकलान् रजनीचरान् । आह्वयन्तो व्रजन्ति स्म केचिदर्धमृताः पतिम् ।।
कुमारमक्षनामानं ततः प्रेषयति स्म सः । भटैरसङ्ख्यैः सहितः प्रातिष्ठत् स कुमारकः ।।
आयान्तं वीक्ष्य हनुमान् गृहीत्वा द्रुमतर्जयत् । तं निपात्य करोति स्म गर्जनां स महारवाम् ।।

कांश्चिन् न्यहन् कांश्चिदमर्दयत् स प्रगृह्य धूल्या समयोजयच्च ।
न्यवेदयन् केचिदधीशमेत्य प्रभो ! स कीशः परशक्तियुक्तः ।। १८ ।।

कुमारस्य वधं श्रुत्वा लङ्केशः कोपसंयुतः । अप्रेषयत् समायुक्तं शक्त्या जलदनिस्वनम् ।।
तमब्रूतापि हे पुत्र ! मा मारय बधान तम् । दृश्योऽस्माभिर्मर्कटः स कुतस्त्योऽत्र समागतः ।।
तुलनारहितो योद्धा चलति स्म सुरेशजित् । निधनं बन्धुसम्बद्धं समाकर्ण्य प्रजातरुट् ।।
मरुत्सुतो यदापश्यदागतं दारुणं भटम् । कृत्वा कटकटाशब्दमकरोद् गर्जधावने ।।
एकमत्यन्तविपुलं समुत्पाट्य महीरुहम् । व्यधत्त तेन विरथं लङ्कापतिकुमारकम् ।।
अभवंस्तेन सहिता योद्धारोऽति विशङ्कटाः । मुहुर्गृहीत्वा हनुमांस्तान् स्वाङ्गेन समर्दयत् ।।
निपात्य तान् युध्यते स्म तेन साकं मरुत्सुतः । तावुभौ समयुध्येतां मतङ्गजवरौ ध्रुवम् ।।
प्रहृत्य तं मुष्टिना द्रुं गत्वारोहन्मरुत्सुतः । तमेकक्षणपर्यन्तं प्रमीला पर्यवेष्टयत् ।।
ततः पुनः समुत्थाय बह्वीर्मायाः व्यधत सः । तथापि जेतुं नाशक्नोत् स प्रभञ्जननन्दनम् ।।

विध्यस्त्रसन्धानमसौ व्यधत्त व्यचारयच्चेतसि वातसूनुः ।
न मानयेयं यदि वेधमस्त्रं नश्येदपारो महिमास्य तर्हि ।। १९ ।।

स प्राक्षिपद् ब्रह्मबाणं प्रभञ्जनतनूद्भवे । पतनस्यापि काले स न्यहन् राक्षसवाहिनीम् ।।
स यदाऽऽलोकयज्जातो वातसूनुः प्रमीलितः । तदा निबध्य नागीयपाशेन नयति स्म तम् ।।
शिवो वक्ति शृणु शिवे ! जपित्वा यस्य नामकम् । कर्तयन्ति ज्ञानयुक्ताः पुरुषा भवबन्धनम् ।।
किं कदापि समायाति दूतस्तस्यापि बन्धनम् । किन्तु देवस्य कार्यार्थं स्वं हनूमानबन्धयत् ।।
श्रुत्वा बन्धं हनुमतो धावन्ति स्म निशाचराः । कौतुकेनागता द्रष्टुं संसदं सकला अपि ।।
गत्वापश्यन्मरुत्सूनुर्दशवक्त्रस्य संसदम् । तस्याः परा श्रीर्गदितुं न किञ्चिदपि शक्यते ।।
तस्यां सुराश्च दिक्पाला नम्राः साञ्जलिपाणयः । ऐक्षन्त तस्य भ्रुकुटीः सभयाः सकला अपि ।।
तत्प्रतापं वीक्ष्य शङ्कां नाधत्त हृदि मारुतः । अतिष्ठदपि निश्शङ्को यथा तार्क्ष्यः फणिव्रजे ।।

दशाननो वीक्ष्य मरुत्तनूजं दुर्भाष्य हासं व्यदधाद् विशिष्टम् ।
पुनश्च संस्मृत्य वधं सुतस्य जातः समुत्पन्नविषादचित्तः ।। २० ।।

लङ्काधीशो भाषते स्म यत् त्वं को वर्तसे कपे ! । बलेन कस्य विपिनं समुत्पाट्य व्यनाशयः ।।

की धौं श्रवन सुनेहि नहिं मोही ? । देखउँ अति असंक, सठ ! तोही ॥
मारे निसिचर केहिं अपराधा । कहु सठ! तोहि न प्रान कइ बाधा ॥
सुनु रावन ! ब्रह्मांड - निकाया । पाइ जासु बल बिरचति माया ॥
जाकें बल बिरंचि - हरि - ईसा । पालत - सृजत - हरत, दससीसा ! ॥
जा बल सीस धरत सहसानन । अंडकोस - समेत गिरि - कानन ॥
धरइ जो बिबिध देह सुरत्राता । तुम्ह से सठन्ह सिखावनु - दाता ॥
हर - कोदंड कठिन जेहिं भंजा । तेहि समेत नृप-दल-मद गंजा ॥
खर, दूषन, त्रिसिरा अरु बाली । बधे सकल अतुलित बलसाली ॥

दो०—जाके बल लवलेस तें, जितेहु चराचर झारि ।
तासु दूत मैं जाकरि, हरि आनेहु प्रिय नारि ॥ २१ ॥

जानउँ मैं तुम्हारि प्रभुताई । सहसबाहु - सन परी लराई ॥
समर, बालि सन करि जसु पावा । सुनि कपि-बचन, बिहसि बिहरावा ॥
खायउँ फल, प्रभु ! लागी भूँखा । कपि-सुभाव तें तोरेउँ रूखा ॥
सब कें देह परम प्रिय स्वामी ! । मारहिं मोहि कुमारग-गामी ॥
जिन्ह मोहि मारा, ते मैं मारे । तेहि पर बाँधेउँ तनयँ तुम्हारे ॥
मोहि न कछु बाँधे कइ लाजा । कीन्ह चहउँ निज प्रभु कर काजा ॥
बिनती करउँ जोरि कर रावन ! । सुनहु, मान तजि, मोर सिखावन ॥
देखहु तुम्ह, निज कुलहि बिचारी । भ्रम तजि भजहु भगत-भय-हारी ॥
जाकें डर अति काल डेराई । जो सुर-असुर-चराचर खाई ॥
तासों बयरु कबहुँ नहिं कीजै । मोरे कहें जानकी दीजै ॥

दो०—प्रनतपाल रघुनायक, करुनासिंधु खरारि ।
गएँ सरन प्रभु राखिहैं, तव अपराध बिसारि ॥ २२ ॥

राम - चरन - पंकज उर धरहू । लंका अचल राजु तुम्ह करहू ॥
रिषि पुलस्ति-जसु बिमल मयंका । तेहि ससि महुँ जनि होहु कलंका ॥
रामनाम-बिनु गिरा न सोहा । देखु बिचारि, त्यागि मद-मोहा ॥
बसन-हीन नहिं सोह, सुरारी ! । सब भूषन - भूषित बर नारी ॥
राम - बिमुख संपति - प्रभुताई । जाइ रही, पाई बिनु पाई ॥
सजल मूल जिन्ह सरितन्ह नाहीं । बरषि गएँ पुनि तबहिं सुखाहीं ॥
सुनु दसकंठ ! कहउँ पन रोपी । बिमुख राम, त्राता नहिं कोपी ॥
संकर सहस, बिष्नु, अज तोही । सकहिं न राखि राम कर द्रोही ॥

दो०—मोहमूल बहु-सूल-प्रद, त्यागहु तम-अभिमान ।
भजहु राम रघुनायक, कृपासिंधु भगवान ॥ २३ ॥

जदपि कही कपि, अति हित-बानी । भगति-बिबेक-बिरति-नय-सानी ॥
बोला बिहसि महा अभिमानी । मिला हमहि कपि गुर बड़ ग्यानी ॥
मृत्यु निकट आई खल ! तोही । लागेसि अधम ! सिखावन मोही ॥
उलटा होइहि, कह हनुमाना । मतिभ्रम तोर, प्रगट मैं जाना ॥
सुनि कपि-बचन बहुत खिसिआना । बेगि न, हरहु मूढ़ कर प्राना ॥

समाकर्णितवान्न त्वं मां कर्णाभ्यां कदापि किम् । विलोकयामि परमं निश्शङ्कं त्वामहं शठ!।।
किंरूपेणापराधेन यातुधानानमारयः । वद हे शठ! किं नास्ति प्राणनाशभयं तव ।।
सोऽब्रूत शृणु दिग्वक्त्र! ब्रह्माण्डानां समूहकान् । निर्माति माया सम्प्राप्य बलं यं समुपाश्रितम्।।
बलेन यस्य पाथोजविष्टरो हरिशङ्करौ । सृष्टिं रक्षां विनाशञ्च कुर्वन्ति दशकन्धर !।।
बलेन यस्य सर्पेशो निदधाति स्वमस्तके । ब्रह्माण्डनिकरं युक्तं गिरिभिः काननैरपि ।।
दधाति नाना देहान् यः परित्राता दिवौकसाम् । शठेभ्यस्त्वत्समानेभ्यः शिक्षणस्य प्रदायकः ।।
यो विखण्डितवान् गौरीपतेर्मूर्त्तं शरासनम् । सर्वभूपव्रजमदं तेन साकमचूर्णयत् ।।
खरं दूषणनामानं त्रिशीर्षं वालिनं तथा । अहन् समग्रानप्येतानतुल्यबलशालिनः ।।

यदीयशक्तेर्लवमात्रतोऽपि चराचरं त्वं जितवान् समग्रम् ।
हृत्वाऽऽनयो यस्य वधूं प्रियाञ्च तस्यैव सन्देशहरः स्थितोऽस्मि ।। २१ ।।

प्रभुत्वं तावकमहं नीतवान् बोधकर्मताम् । सहस्रबाहुना साकमभवत् तव सङ्गरः ।।
सङ्गरं वालिना साकं विधायालभथा यशः । श्रुत्वेति मारुतस्योक्तिं विहस्य स उपैक्षत ।।
मारुतोऽब्रूत जाता मे क्षुत् फलान्यादमीशितः! ।कपिस्वभावाद् वृक्षांश्च नीतवान् भग्नतामहम् ।।
प्रियोऽस्ति परमं देहः सर्वेभ्योऽप्यस्रपेश्वर ! । कुमार्गगामिनो हन्तुं प्रारभन्त तथापि माम् ।।
य आरभन्त मां हन्तुमहनं तानहं तदा ।तनूद्भवस्तावकीनो बध्नाति स्म तथापि माम्।।
कापि जातस्य बन्धस्य न लज्जा वर्तते मम । अहं स्वीयस्य नाथस्य कार्यं कर्तुं स्पृहां श्रितः।।
करौ कृत्वा पुटाकारौ प्रार्थये हे दशानन ! । त्यक्त्वा गर्वं मामकीनमुपदेशं निशामय ।।
कृत्वा विचारं स्वीयस्य कुलस्य त्वं विलोकय । भ्रमं हात्वा भक्तभीतिहारकं श्रीपतिं भज ।।
भयाद् यस्य स कालोऽपि भवत्यति भयान्वितः।योऽत्ति देवान् यातुधानान् सकलञ्च चराचरम्।।
तेन साकं शत्रुभावं कदाचिदपि मा कुरु । मदीयाद् वचनात् तस्मै प्रत्यर्पय विदेहजाम् ।।

प्रणम्रपालो रघुसन्ततीशः सिन्धुर्दयाया अहितः खरस्य ।
त्वां पास्यतीशः शरणं त्वयीते विस्मृत्य मन्तून् सकलांस्त्वदीयान् ।। २२ ।।

रामस्य पादपानीयरुहे धारय चेतसि । लङ्कानगर्या राज्यञ्च कुरुष्वाचलतां गतम् ।।
यशो मुनेः पुलस्त्यस्य सुधांशुर्मलवर्जितः । तस्मिन् सुधांशौ भव मा त्वं कलङ्कस्वरूपकः।।
विना रामस्याभिधानं भारती नैव शोभते । मदमोहौ परित्यज्य विचार्य त्वं विलोकय ।।
हे निर्जरारे ! वस्त्रेण विहीना नैव शोभते । भूषिता भूषणैः सर्वैरपि काचिद् वराबला ।।
रामात् परागाननस्य सम्पत्तिः प्रभुता तथा । भवतो विलयं याते प्राप्तेऽप्यप्राप्ततां गते ।।
यासां नदीनां मूलानि सजलानि भवन्ति न ।वृष्ट्यां गतायां जायन्ते ताः शुष्कास्तत्क्षणात् पुनः ।।
प्रतिज्ञापूर्वकं वच्मि शृणु हे दशकन्धर ! । रामात् परागाननस्य त्राता कोऽपि न विद्यते।।
सहस्राणि महेशानां विष्णूनां वेधसामपि । रामद्रोहस्य कर्तारं त्वां पातुं शक्नुवन्ति न ।।

मोहात्ममूलं बहुशूलदञ्च तमःस्वरूपं विजहीहि गर्वम् ।
भजस्व रामं रघुसन्ततीशं दयोदधिं षड्विधभाग्यवन्तम् ।। २३ ।।

यद्यप्यब्रूत हनुमान् भारतीं परमां हिताम् ।भक्त्या विवेकवैराग्यनीतिभिश्च विमिश्रिताम्।।
महाभिमानसंयुक्तो विहस्य वदति स्म सः । यदस्मभ्यं प्राप्त एष कपिः परगतिर्गुरुः ।।
रे नीच ! मृत्युः सम्प्राप्तो निकटे तव वर्तते । रे दुष्ट ! शिक्षां दातुं मे प्रवृत्तो जायसे यतः ।।
हनुमानब्रवीत् सर्वं विपरीतं भविष्यति । धीभ्रमस्तेऽभवदिति प्रत्यक्षं ज्ञातवानहम् ।।
श्रुत्वा हनुमतो वाचं याति स्म स परां रुषम् । वक्ति स्मापि कुतोऽस्यासून् नापाहरत वेगतः ।।

सुनत, निसाचर मारन धाए। सचिवन्ह-सहित बिभीषनु आए॥
नाइ सीस, करि बिनय बहूता। नीति-बिरोध, न मारिअ दूता॥
आन दंड कछु करिअ, गोसाँई! । सबहीं कहा, मंत्र भल भाई!॥
सुनत, बिहसि बोला दसकंधर। अंग-भंग करि, पठइअ बंदर॥

दो०—कपि कें ममता पूँछ-पर, सबहि कहउँ समुझाइ।
तेल बोरि पट, बाँधि पुनि, पावक देहु लगाइ॥ २४॥

पूँछहीन बानर तहँ जाइहि। तब सठ, निज नाथहि लइ आइहि॥
जिन्ह कै कीन्हिसि बहुत बड़ाई। देखउँ मैं तिन्ह कै प्रभुताई॥
बचन सुनत, कपि मन मुसुकाना। भइ सहाय सारद, मैं जाना॥
जातुधान सुनि रावन-बचना। लागे रचैं मूढ़ सोइ रचना॥
रहा न नगर बसन-घृत-तेला। बाढ़ी पूँछ, कीन्ह कपि खेला॥
कौतुक कहँ आए पुरबासी। मारहिं चरन, करहिं बहु हाँसी॥
बाजहिं ढोल, देहिं सब तारी। नगर फेरि, पुनि पूँछ प्रजारी॥
पावक-जरत देखि हनुमंता। भयउ परम लघुरूप तुरंता॥
निबुकि चढ़ेउ कपि कनक-अटारीं। भईं सभीत निसाचर-नारीं॥

दो०—हरि-प्रेरित तेहि अवसर, चले मरुत उनचास।
अट्टहास करि गर्जा, कपि बढ़ि लाग अकास॥ २५॥

देह बिसाल, परम हरुआई। मंदिर तें मंदिर चढ़ धाई॥
जरइ नगर, भा लोग बिहाला। झपट-लपट बहु कोटि कराला॥
तात! मातु! हा! सुनिअ पुकारा। ऐहिं अवसर को हमहि उबारा?॥
हम जो कहा, यह कपि नहिं होई। बानर-रूप धरें सुर कोई॥
साधु-अवग्या कर फलु ऐसा। जरइ नगर अनाथ कर जैसा॥
जारा नगरु निमिष ऐक माहीं। एक बिभीषन कर गृह नाहीं॥
ताकर दूत, अनल जेहिं सिरिजा। जरा न सो, तेहि कारन गिरिजा!॥
उलटि-पलटि लंका सब जारी। कूदि परा पुनि सिंधु-मझारी॥

दो०—पूँछ बुझाइ, खोइ श्रम, धरि लघु रूप बहोरि।
जनकसुता कें आगें, ठाढ़ भयउ कर जोरि॥ २६॥

मातु! मोहि दीजे कछु चीन्हा। जैसें रघुनायक मोहि दीन्हा॥
चूड़ामनि उतारि तब दयऊ। हरष-समेत पवनसुत लयऊ॥
कहेहु तात! अस मोर प्रनामा। सब प्रकार प्रभु पूरनकामा॥
दीन-दयाल बिरिदु संभारी। हरहु नाथ! मम संकट भारी॥
तात! सक्रसुत-कथा सुनाऐहु। बान-प्रताप प्रभुहि समुझाऐहु॥
मास दिवस महुँ नाथु न आवा। तौ पुनि मोहि जिअत नहिं पावा॥
कहु कपि! केहि बिधि राखौं प्राना। तुम्हहू तात! कहत अब जाना॥
तोहि देखि सीतलि भइ छाती। पुनि मो कहुँ सोइ दिनु सो राती॥

दो०—जनकसुतहि समुझाइ करि, बहु बिधि धीरजु दीन्ह।
चरन-कमल सिरु नाइ कपि, गवनु राम पहिं कीन्ह॥ २७॥

श्रुत्वैवेति वचो हन्तुमधावन् रजनीचराः । आयाद् विभीषणस्तत्र तावन् मन्त्रिसमन्वितः ।।
प्रणम्य कं चरणयोः प्रार्थ्याति वदति स्म सः । विरुद्धं वर्तते नीतेः सन्देशहरमारणम् ।।
अतो दण्डः कश्चिदन्यः कर्तव्योऽस्य कृते प्रभो ! । सकला अप्यभाषन्त मन्त्र एषोऽस्ति सुन्दरः ।।
श्रुत्वैवेति वचोऽब्रूत विहस्य दशकन्धरः । विधाय भङ्गमङ्गानां प्रेषणीयः प्लवङ्गमः ।।

पुच्छेऽस्ति कीशस्य ममत्वमुच्चैः सम्बोध्य सर्वानपि वो वदामि ।
वासांसि तैलाक्ततनूनि कृत्वा विवेष्ट्य चाग्निः परिदीपनीयः ।। २४ ।।

गमिष्यति यदा तत्र कीशः पुच्छेन वर्जितः । आनेष्यतीह सङ्गृह्य स्वीयं नाथं तदा शठः ।।
सोऽब्रूत वातजं यस्य प्रशंसामकरोर्बहु । अहं तस्य स्वामिभावं करिष्ये निजदृष्टिगम् ।।
श्रुत्वैवेति वचश्चित्ते स्मितं वातात्मजोऽकरोत् । यद् बुद्धवानहं जाता भारत्यद्य सहायिका ।।
यातुधानाः समाकर्ण्य रावणस्य सरस्वतीम् । कर्तुं तामेव रचनामारभन्ताज्ञतायुताः ।।
नावशिष्टानि वासांसि घृतं तैलं तथा पुरे । पुच्छं वृद्धिमयात् खेलां करोतिस्म मरुत्सुतः।।
कौतुकार्थं समागच्छन् नगरस्य निवासिनः । प्रहरन्ति स्म चरणैर्हसन्ति स्म च तं बहु ।।
काहलान् वादयन्ति स्म सकलास्तालिका अपि । भ्रामयित्वा पुरे पश्चात् पुच्छं प्राज्वलयन्नपि।।
अग्निं प्रज्वालितं वीक्ष्य नभस्वत्तनुसम्भवः । परमेणाल्परूपेण युक्तोऽजायत तत्क्षणात् ।।
आकुञ्च्याट्टालिकाः स्वर्णकृता आरोहति स्म सः।जायन्ते स्म भिया युक्ताः सीमन्तिन्यश्च रक्षसाम्।।

अवहन्हरिप्रेरणया तदानीमेकोनपञ्चाशपि प्रवाताः ।
कृत्वाट्टहासं हनुमानगर्जद् वृद्धिं गतः संस्पृशति स्म नाकम् ।। २५ ।।

देहोऽतीव विशालोऽभूत् तस्य स्फूर्तिमयः परम् ।आरुह्य धावति स्मासौ मन्दिरान्मन्दिरान्तरम्।।
अजायत पुरी दग्धा विकला अभवञ्जनाः । आक्रामन् सहसा ज्वालाः कराला बहुकोटयः ।।
आक्रन्दः श्रूयते स्मासौ हा पितर्हा जनिप्रदे ! । अस्मिन्नवसरेऽस्माकमुद्धारं कः करिष्यति ।।
अवदाम वयं नैष भवेत् कोऽपि प्लवङ्गमः । किन्तु प्लवङ्गमतनुर्विबुधः कोऽपि वर्तते ।।
सज्जनस्यापमानस्य वर्तते फलमीदृशम् । यद् दह्यते पुरी नाथवर्जितस्य पुरी यथा ।।
निमेष एव सकलां पुरीं निर्दग्धवानयम् । विभीषणस्यैव गेहं नैव निर्दग्धवानयम् ।।
योऽनलं निरमात् तस्य दूतः पवननन्दनः ।ततोऽसौ नाभवद् दग्धः शिवे! वक्तीति शङ्करः।।
निर्दह्य लङ्कां सकलां प्रतिलोमानुलोम च । कूर्दनं विदधाति स्म स पानीयनिधौ ततः ।।

पुच्छं श्रमञ्च प्रविधाय शान्तं लघु स्वरूपं परिगृह्य भूयः ।
अग्रे विदेहाधिपदेहजायाः स्थितोऽभवत् साञ्जलिपाणियुग्मः ।। २६ ।।

अब्रूतापि प्रभो ! किञ्चिदभिज्ञानं ददातु मे । यादृशं रघुसन्तत्या अधिपो मे प्रदत्तवान् ।।
ततः समुत्तार्य चूडामणिं तस्मा अदत्त सा । अगृह्णात् प्रीतिसहितस्तं नभस्वत्तनूद्भवः ।।
साऽब्रूतेति ब्रूहि तात ! तं प्रणामं निवेद्य मे । यद्यप्यस्ति प्रभुः पूर्णकामः सकलरीतिभिः ।।
स्मृत्वा दीनानुकम्पालुरित्येतद् विरुदं भवान् । हृतां करोतु हे नाथ! विपत्तिं महतीं मम ।।
कथां श्रावय हे तात ! देवाधिपसुताश्रिताम् । नाथं तदीयबाणस्य प्रतापमपि बोधय ।।
मासान्तदिवसाभ्यन्तो नाथ एष्यति नो यदि । तर्हि न प्राप्स्यति पुनः स मामसुसमन्विताम्।।
वद हे हनुमन्! केन विधिना स्थापयाम्यसून् । यतस्त्वमपि हे तात ! गमनाय प्रभाषसे ।।
त्वामालोक्यास्ति सञ्जातं मानसं मम शीतलम्। पुनर्मह्यं तदेवास्ति दिनं सैव क्षपास्ति च ।।

प्रबोध्य वैदेहमहीशजातामनेकधा धैर्यमदाच्च तस्यै ।
प्रणम्य तत्पादसरोजयोः कं रामस्य पार्श्वं हनुमानगच्छत् ।। २७ ।।

चलत, महाधुनि गर्जेसि भारी। गर्भ स्त्रवहिं, सुनि निसिचर-नारी॥
नाघि सिंधु ऐहि पारहि आवा। सबद किलिकिला कपिन्ह सुनावा॥
हरषे सब, बिलोकि हनुमाना। नूतन जन्म कपिन्ह तब जाना॥
मुख प्रसन्न, तन तेज बिराजा। कीन्हेसि रामचंद्र कर काजा॥
मिले सकल अति भए सुखारी। तलफत मीन, पाव जिमि बारी॥
चले हरषि रघुनायक पासा। पूँछत-कहत नवल इतिहासा॥
तब मधुबन-भीतर सब आए। अंगद-संमत मधु-फल खाए॥
रखवारे जब बरजन लागे। मुष्टि-प्रहार हनत, सब भागे॥

दो०—जाइ पुकारे ते सब, बन उजार जुबराज।
सुनि सुग्रीव हरष, कपि, करि आए प्रभु-काज॥ २८॥

जौं न होति सीता-सुधि पाई। मधुबन के फल सकहिं कि खाई॥
ऐहि बिधि, मन बिचार कर राजा। आइ गए कपि, सहित-समाजा॥
आइ सबन्हि, नावा पद सीसा। मिलेउ सबन्हि अति प्रेम कपीसा॥
पूँछी कुसल, कुसल पद देखी। रामकृपाँ भा काजु बिसेषी॥
नाथ! काजु कीन्हेउ हनुमाना। राखे सकल कपिन्ह के प्राना॥
सुनि, सुग्रीव बहुरि तेहि मिलेऊ। कपिन्ह-सहित रघुपति पहिं चलेऊ॥
राम, कपिन्ह जब आवत देखा। किएँ काजु, मन हरष बिसेषा॥
फटिकसिला बैठे द्वौ भाई। परे सकल कपि चरनन्हि जाई॥

दो०—प्रीति-सहित सब भेटे, रघुपति करुना-पुंज।
पूँछी कुसल, नाथ! अब, कुसल देखि पद-कंज॥ २९॥

जामवंत कह, सुनु रघुराया!। जापर नाथ! करहु तुम्ह दाया॥
ताहि, सदा सुभ कुसल निरंतर। सुर-नर-मुनि प्रसन्न ता ऊपर॥
सोइ बिजई, बिनई, गुनसागर। तासु सुजसु त्रैलोक-उजागर॥
प्रभु कीं कृपा, भयउ सबु काजू। जन्म हमार सुफल भा आजू॥
नाथ! पवनसुत कीन्हि जो करनी। सहसहुँ मुख न जाइ सो बरनी॥
पवनतनय के चरित सुहाए। जामवंत रघुपतिहि सुनाए॥
सुनत, कृपानिधि-मन अति भाए। पुनि हनुमान हरषि हियँ लाए॥
कहहु तात! केहि भाँति जानकी। रहति, करति, रच्छा स्वप्रान की?॥

दो०—नाम पाहरू, दिवस-निसि, ध्यान तुम्हार कपाट।
लोचन निज पद जंत्रित, जाहिं प्रान केहिं बाट॥ ३०॥

चलत मोहि चूड़ामनि दीन्ही। रघुपति, हृदयँ लाइ सोइ लीन्ही॥
नाथ! जुगल लोचन भरि बारी। बचन कहे कछु जनककुमारी॥
अनुज-समेत गहेहु प्रभु-चरना। दीनबंधु, प्रनतारति-हरना॥
मन-क्रम-बचन चरन-अनुरागी। केहिं अपराध नाथ! हौं त्यागी?॥
अवगुन एक मोर मैं माना। बिछुरत, प्रान न कीन्ह पयाना॥
नाथ! सो नयनन्हि को अपराधा। निसरत प्रान, करहिं हठि बाधा॥
बिरह अगिनि, तनु तूल, समीरा। स्वास, जरइ छन माहिं सरीरा॥

गच्छन् स विदधाति स्म गर्जनां तीव्रनिस्वनाम्। यां निशम्य स्रवन्ति स्म गर्भा रात्रिञ्चरस्त्रियाम्।।
लङ्घयित्वा क्षारसिन्धुमेतत्पारं समागमत् । अश्रावयत् किलकिलाशब्दं शाखामृगांस्तथा ।।
हनुमन्तं समालोक्य जाताः सर्वे मुदान्विताः । ततोऽमन्यन्तापि जन्म नूतनं स्वं प्लवङ्गमाः ।।
मुखं प्रसन्नं तस्यासीत् तनौ तेजो व्यराजत । रामकार्यं स कृतवानित्यजानन् समेऽपि ते ।।
अभवंस्ते मिलित्वा तमत्यन्तं सुखसंयुताः । वैकल्यसंयुता मीना मिलित्वा सलिलं यथा ।।
सन्निधिं रघुनाथस्य यान्ति स्म मुदिताः समे ।पृच्छन्तोऽपि वदन्तस्त इतिहासान् नवान् नवान्।।
ततो मधुवनस्यान्तरागच्छन् सकला अपि । सम्मत्या वालिजस्यादन् मधुराणि फलानि ते।।
यदा न्यषेधन् संरक्षाकर्मसम्पादने रताः । मुष्टिप्रहारान् व्यदधुर्यैस्ते सर्वे पलायिताः ।।

गत्वा त उच्चैरवदन् समेऽपि वनं विनष्टं कुरुते युवा राट् ।
श्रुत्वा सुकण्ठो मुदितोऽभवद् यत् कृत्वेशकार्यं कपयः समेताः ।। २८ ।।

वार्ता जनकनन्दिन्या एतेऽलप्स्यन्त नो यदि । नाभविष्यंस्तर्हि शक्ता मधूद्यानफलादने ।।
अनेन विधिना चित्ते प्लवगेशो व्यचारयत् । प्लवगाः सज्जया युक्तास्तावदेव समागमन् ।।
समागत्य पदोस्तस्यानमयन् कानि ते समे । कपीशः परया प्रीत्या मिलति स्म समानपि ।।
पृष्टाः शिवं तेऽवदंस्तं शिवं वीक्ष्य भवत्पदे । कार्यं विशिष्टं सञ्जातमास्ते रामानुकम्पया ।।
कार्यं विहितवानास्ते हनुमानेव हे प्रभो ! । प्लवगानामशेषाणामसून् रक्षितवांस्तथा ।।
इति कृत्वा श्रुतिगतं पुनरप्यमिलत् स तम् । तथाचलद् रघुपतेः पार्श्वं सर्वैः समन्वितः ।।
समीक्षते स्म रघुराडायातान् प्लवगान् यदा । कृतकार्याञ्जायते स्म विशिष्टप्रीतियुङ्मनाः ।।
उपविष्टावभवतां बन्धू तौ स्फटिकोपले । गत्वा समेऽपि प्लवगा अपतंस्तत्पदद्वये ।।

प्रीत्या समेतो मिलति स्म सर्वान् पुञ्जो दयाया रघुवंशनाथः ।
पृष्टाश्च शं ते न्यगदन्नधीश ! शं साम्प्रतं वीक्ष्य भवत्पदाब्जे ।। २९ ।।

जाम्बवानवदद् भानुवंशेश ! श्रृणुताद् भवान् । यद् भवान् कुरुते यस्मिन्ननुकम्पामधीश्वर ! ।।
शुभं तस्य सदैवास्ति कुशलञ्च निरन्तरम् ।सुरा नरास्तापसाश्च तस्मिन् प्रीतिसमन्विताः ।।
स एव विजयी नम्रो जायते गुणसागरः । मनोरमं यशस्तस्य त्रिषु लोकेषु जायते ।।
सञ्जातं सकलं कार्यं प्रभोरेवानुकम्पया । अस्माकमद्य जननं सञ्जातं फलसंयुतम् ।।
हे नाथ ! पवमानस्य सुतः कर्म व्यधत्त यत् । तत् सहस्रैरपि मुखैर्गदितुं नैव शक्यते ।।
चरितानि मनोज्ञानि तनयस्य नभस्वतः । अश्रावयद् रघुपतिं भल्लूकानामधीश्वरः ।।
अनुकम्पानिधिः श्रुत्वा चित्तेऽति मुदितोऽभवत्। अयोजयत् स्वोरसा च पुनः पवननन्दनम् ।।
अब्रूतापि ब्रूहि तात ! विधिना केन जानकी । निवासं कुरुते स्वेषामसूनां रक्षणं तथा ।।

सोऽब्रूत नाम प्रहरी निशाहं ध्यानं तथास्ते भवतः कवाटम् ।
तस्या दृशौ स्वाङ्घ्रिनियन्त्रिते च सृत्या कया यान्त्वसवस्तदीयाः ।। ३० ।।

केशपाशमणिं मह्यं चलते यच्छति स्म सा । रघुनाथो गृहीत्वा तमुरसा समयोजयत् ।।
सोऽब्रूत भूयो हे नाथ ! दृशावापूर्य वारिणा । प्रायुनग् भारतीः काश्चिद् विदेहाधिपनन्दिनी।।
यत् सानुजस्य नाथस्य गृहाणाङ्घ्री तथा वद । भवानास्ते दीनबन्धुः प्रणतार्तिनिवारणः ।।
वाक्कर्महृद्भिर्भवतः पादयोरनुरागिणी । तथापि मन्तुना केन नाथ ! मामत्यजद् भवान्।।
अङ्गीकरोम्येकमेव दूषणं स्वाश्रितं त्वहम् । सञ्जात एव विरहे न प्रातिष्ठन् ममासवः ।।
नाथ ! किन्त्वपराधः स वर्तते मम चक्षुषोः । कुरुतः सहठं बाधां यन् मेऽसूनां विनिर्गमे ।।
वियोगोऽग्निस्तनुस्तूलः श्वासश्चास्ते समीरणः। तनुः संयोग एतस्मिन् दह्येत क्षणमात्रतः ।।

नयन स्रवहिं जलु, निज हित-लागी। जरैं न पाव देह - बिरहागी ।।
सीता कै अति बिपति बिसाला। बिनहिं कहें भलि, दीनदयाला ! ।।

दो०—निमिष-निमिष करुनानिधि, जाहिं कलप-सम बीति।
बेगि चलिअ प्रभु ! आनिअ, भुज-बल खल-दल जीति ।। ३१ ।।

सुनि सीता-दुख, प्रभु सुख-अयना। भरि आए जल राजिव-नयना ।।
बचन-कायँ-मन मम गति जाही। सपनेहुँ बूझिअ बिपति कि ताही ।।
कह हनुमंत, बिपति प्रभु ! सोई। जब तव सुमिरन-भजन न होई ।।
केतिक बात प्रभु ! जातुधान की। रिपुहि जीति, आनिबी जानकी ।।
सुनु कपि ! तोहि समान उपकारी। नहिं कोउ सुर-नर-मुनि-तनुधारी ।।
प्रति-उपकार करौं का तोरा। सनमुख होइ न सकत मन मोरा ।।
सुनु सुत ! तोहि उरिन मैं नाहीं। देखेउँ करि बिचार मन माहीं ।।
पुनि-पुनि कपिहि चितव सुरत्राता। लोचन नीर, पुलक अति गाता ।।

दो०—सुनि प्रभु-बचन, बिलोकि मुख, गात हरषि हनुमंत।
चरन परेउ प्रेमाकुल, त्राहि ! त्राहि ! भगवंत ! ।। ३२ ।।

बार-बार प्रभु चहइ उठावा। प्रेम-मगन तेहि उठब न भावा ।।
प्रभु-कर-पंकज कपि कें सीसा। सुमिरि सो दसा, मगन गौरीसा ।।
सावधान मन करि पुनि संकर। लागे कहन कथा अति सुंदर ।।
कपि उठाइ प्रभु हृदयँ लगावा। कर गहि, परम निकट बैठावा ।।
कहु कपि ! रावन-पालित लंका। केहि बिधि दहेउ दुर्ग अति बंका ? ।।
प्रभु प्रसन्न, जाना हनुमाना। बोला बचन, बिगत-अभिमाना ।।
साखामृग कै बड़ि मनुसाई। साखा तें साखा पर जाई ।।
नाघि सिंधु, हाटकपुर जारा। निसिचरगन बधि, बिपिन उजारा ।।
सो सब तव प्रताप रघुराई ! । नाथ ! न कछू मोरि प्रभुताई ।।

दो०—ता कहुँ प्रभु ! कछु अगम नहिं, जा पर तुम्ह अनुकूल।
तव प्रभावँ बड़वानलहि, जारि सकइ खलु तूल ।। ३३ ।।

नाथ ! भगति अति सुखदायनी। देहु, कृपा करि अनपायनी ।।
सुनि प्रभु, परम सरल कपि-बानी। एवमस्तु तब कहेउ, भवानी ! ।।
उमा ! राम-सुभाउ जेहिं जाना। ताहि भजनु तजि, भाव न आना ।।
यह संबाद, जासु उर आवा। रघुपति-चरन-भगति सोइ पावा ।।
सुनि प्रभु-बचन, कहहिं कपिबृंदा। जय-जय-जय कृपालु ! सुखकंदा ।।
तब रघुपति कपिपतिहि बोलावा। कहा, चलैं कर करहु बनावा ।।
अब बिलंबु केहि कारन कीजे ? । तुरत कपिन्ह कहुं आयसु दीजे ।।
कौतुक देखि, सुमन बहु बरषी। नभ तें भवन चले सुर हरषी ।।

दो०—कपिपति बेगि बोलाए, आए जूथप - जूथ।
नाना बरन अतुल बल, बानर - भालु - बरूथ ।। ३४ ।।

प्रभु-पद-पंकज नावहिं सीसा। गर्जहिं भालु महाबल, कीसा ।।

किन्तु स्रावयतो वारि स्वहिताय विलोचने। ततो न शक्यते दग्धुं तनुर्विरहवह्निना ।।
विदेहपुत्र्याः परमं विशाला वर्तते विपत्। दीनानुकम्पिन्! रुचिरा भवेत् सा वर्णनं विना।।

प्रत्येकमेव क्षण एति तस्याः कल्पेन तुल्यः करुणानिधान!।
यात्वीश! लब्वानयतात् तथा तामसच्चमूं बाहुबलेन जित्वा ।। ३१ ।।

निशम्य दुःखं सीतायाः सुखस्य निलयः प्रभुः। जलप्रपूर्णनयनसरोरुहयुगोऽभवत् ।।
अब्रवीदप्यहं यस्या गतिर्वाक्कायमानसैः। तस्याः स्वप्नेऽपि जायेत किं बोधविषया विपत्।।
प्रभाषते स्म हनुमान् सैवापद् वर्तते प्रभो! । स्मृतिभक्ती न जायेते यद् भवद्विषये यदा ।।
का नाम वर्तते रक्षोनिकराणां कथा प्रभो! । भवान् प्रत्यर्थिनो जित्वा समानेष्यति जानकीम्।।
रामोऽब्रूत शृणु कपे! त्वत्तुल्य उपकारकः। न कोऽपि वर्तते देवो ना मुनिर्वा वपुर्धरः ।।
तव प्रत्युपकारं तु करवाणि किमात्मकम्। मनोऽपि मे न शक्नोति भवितुं त्वत्पुरः स्थितम्।।
शृणु पुत्र! न शक्नोमि प्राप्तुं त्वदृणमुक्तताम्। कृत्वा विचारं मनसि समालोकितवानहम् ।।
पुनः पुनर्वीक्षते स्म सुरत्राता मरुत्सुतम्। नीरपूर्णेक्षणोऽतीव रोमाञ्चिततनुस्तथा ।।

श्रुत्वेशितुर्वाचमवेक्ष्य वक्त्रं गात्रं तथायात् प्रमदं हनूमान्।
प्रेमाकुलः पादयुगेऽपतच्च पाहीश! पाहीति वदंस्तदीये ।। ३२ ।।

तमुत्थापयितुं नाथो वाञ्छति स्म पुनःपुनः। प्रेममग्नाय तस्मै न तदोत्थानमरोचत ।।
आसीत् प्रभोः पाणिपद्ममुत्तमाङ्गे हनूमतः। तस्याः स्थितेः स्मरञ्जातः प्रेममग्न उमापतिः।।
उमापतिः सावधानं विधाय स्वमनः पुनः। आरब्ध सङ्कीर्तयितुं परमं रुचिरां कथाम् ।।
प्रभुः कपिं समुत्थाप्य हृदयेनाभ्ययोजयत्। उपावेशयदत्यन्तं समीपे सकरग्रहम् ।।
अब्रूतापि ब्रूहि कीश! लङ्कां रावणपालिताम्। तथात्यनुपमं दुर्गं तस्या रीत्या कयाऽदहः ।।
प्रभुं प्रसन्नं विज्ञाय नभस्वत्तनुसम्भवः। प्रयुनक्ति स्म वचनमभिमानविवर्जितम् ।।
शाखामृगस्यैतदेव मनुष्यत्वं महाकृति। शाखां गच्छति शाखाया एकस्या अपरं स यत् ।।
यदहं सिन्धुमुल्लङ्घ्य दग्धवान् हाटकीं पुरीम्। निहत्य रक्षोनिकरं तथा विध्वस्तवान् वनम्।।
सकलोऽप्यस्ति स भवत्प्रतापो रघुनायक! । मदीयं नास्ति किमपि प्रभुत्वमधिनायक! ।।

नैवास्त्यशक्यं किमपीश तस्मै यस्मिन् भवानस्त्यनुकूलतावान्।
भवत्प्रतापाद् बडवाकृशानुं तूलोऽपि दग्धुं खलु शक्तियुक्तः ।। ३३ ।।

नाथ! मह्यं निजां भक्तिमतिसौख्यप्रदायिनीम्। विवर्जितामपायेन दत्तां कृत्वा कृपां भवान् ।।
निशम्य नाथः परमं सरलं वचनं कपेः। एवमस्त्विवति वक्ति स्म तदा हे गिरिराजजे! ।।
उमे! येनास्ति विदितः स्वभावो राघवेशितुः। भजनेन विना तस्मा अन्यो भावो न रोचते ।।
संवादोऽयं यस्य चित्ते स्थितिशीलः प्रजायते। स एव प्राप्तवानस्ति भक्तिं रघ्वीशपादयोः ।।
नाथस्य वचनं श्रुत्वा कपिवृन्दमभाषत। सुखकन्दानुकम्पालो! त्रिवारं जयताद् भवान्।।
ततो रघूणामधिप आह्वयत् प्लवगाधिपम्। अब्रवीदपि यानस्य सामग्रीं परियोजय ।।
अधुना हेतुना केन विलम्बः प्रविधीयताम्। प्लवङ्गमेभ्य आदेशस्तत्क्षणादेव दीयताम् ।।
दृष्ट्वा लीलामिमां कृत्वा बहुलं पुष्पवर्षणम्। यान्ति स्म विबुधाः प्रीता गगनात् स्वनिकेतनम्।।

अथाह्वयत् कीशपतिः सवेगं चमूपतीनां निकराः समायुः।
अनेकवर्णातुलशक्तिमन्तो वारास्तथा मर्कटभल्लुकानाम् ।। ३४ ।।

प्रभोः पादाम्भोजयुग्मे नमयन्ति स्म मस्तकम्। ऋक्षा महाबलाः कीशाः प्रकुर्वन्ति स्म गर्जनाम्।।

देखी राम, सकल कपि-सेना। चितइ कृपा करि राजिव-नैना॥
रामकृपा-बल पाइ कपिंदा। भए पच्छजुत मनहुँ गिरिंदा॥
हरषि राम तब कीन्ह पयाना। सगुन भए सुंदर सुभ नाना॥
जासु सकल मंगलमय कीती। तासु पयान सगुन, यह नीती॥
प्रभु - पयान जाना बैदेहीं। फरकि बाम अँग जनु कहि देहीं॥
जोइ - जोइ सगुन जानकिहि होई। असगुन भयउ रावनहि सोई॥
चला कटकु, को बरनै पारा ? । गर्जहि बानर - भालु अपारा॥
नख - आयुध, गिरि - पादपधारी। चले गगन महि इच्छाचारी॥
केहरिनाद भालु - कपि करहीं। डगमगाहिं दिग्गज, चिक्करहीं॥

छं०—चिक्करहिं दिग्गज, डोल महि, गिरि लोल, सागर खरभरे।
मन हरष सभ गंधर्ब - सुर - मुनि - नाग - किंनर, दुख टरे॥
कटकटहिं मर्कट बिकट भट बहु, कोटि कोटिन्ह धावहीं।
जय राम प्रबल प्रताप, कोसलनाथ - गुन - गन गावहीं॥ १॥

सहि सक न भार, उदार अहिपति बार - बारहिं मोहई।
गह दसन पुनि - पुनि कमठ पृष्ट कठोर, सो किमि सोहई॥
रघुबीर - रुचिर - प्रयान - प्रस्थिति जानि परम सुहावनी।
जनु कमठ-खर्पर सर्पराज सो लिखत अबिचल पावनी॥ २॥

दो०—एहि बिधि जाइ कृपानिधि, उतरे सागर तीर।
जहँ-तहँ लागे खान फल, भालु बिपुल, कपि बीर॥ ३५॥

उहाँ निसाचर रहहिं ससंका। जब तें जारि गयउ कपि लंका॥
निज - निज गृहँ सब करहिं बिचारा। नहिं निसिचर-कुल केर उबारा॥
जासु दूत - बल बरनि न जाई। तेहि आएँ पुर कवन भलाई !॥
दूतिन्ह सन सुनि, पुरजन - बानी। मंदोदरी अधिक अकुलानी॥
रहसि जोरि कर, पति-पग लागी। बोली बचन, नीति - रस - पागी॥
कंत ! करष हरि सन परिहरहू। मोर कहा अति हित, हियँ धरहू॥
समुझत जासु दूत कइ करनी। स्रवहिं गर्भ रजनीचर - घरनी॥
तासु नारि, निज सचिव बोलाई। पठवहु कंत ! जो चहहु भलाई॥
तव कुल-कमल-बिपिन दुखदाई। सीता सीत - निसा - सम आई॥
सुनहु नाथ ! सीता बिनु दीन्हें। हित न तुम्हार, संभु - अज कीन्हें॥

दो०—राम-बान अहिगन-सरिस, निकर-निसाचर भेक।
जब लगि ग्रसत न तब लगि, जतनु करहु तजि टेक॥ ३६॥

श्रवन सुनी सठ ता करि बानी। बिहसा जगत-बिदित अभिमानी॥
सभय सुभाउ नारि कर साचा। मंगल महुँ भय, मन अति काचा॥
जौं आवइ मर्कट - कटकाई। जिअहिं बिचारे निसिचर खाई॥
कंपहिं लोकप जाकीं त्रासा। तासु, नारि सभीत बड़ि हासा॥
अस कहि, बिहसि ताहि उर लाई। चलेउ सभाँ ममता अधिकाई॥
मंदोदरी हृदयँ कर चिंता। भयउ कंत पर बिधि बिपरीता॥

रघुनाथः पश्यति स्म सकलां वानरीं चमूम् । कृपां कृत्वाब्जदृक् तस्यां दृष्टिं प्रासारयत् ततः ।।
कपिश्रेष्ठा बलं प्राप्य कृपया राघवेशितुः । नूनं महीधरश्रेष्ठा अभवन् पक्षसंयुताः ।।
प्रस्थानं कृतवान् रामस्ततो मुदितमानसः । शकुनान्यभवन्नाना सुन्दराणि शुभानि च ।।
कीर्तिर्यदीया सकलस्वःश्रेयसमयी स्थिता । प्रस्थाने तस्य शकुनपुञ्जं नीतिरियंस्थिता ।।
विजानाति स्म नाथस्य प्रस्थानं जनकात्मजा । स्फुरन्त्यङ्गानि वामानि कथयन्ति स्म तां ध्रुवम्।।
यद् यद् विदेहनन्दिन्यै शकुनं समजायत । रावणायापशकुनं तत् सर्वं समजायत ।।
प्रवक्तुं कः समर्थोऽस्ति चलन्तीं राघवीं चमूम् ।असङ्ख्या वानरा ऋक्षाः प्रकुर्वन्ति स्म गर्जनम् ।।
नखायुधा वसुमतीधरपादपधारिणः । चलन्ति स्म स्वकीयेच्छाचारिणो भुवि खे तथा ।।
अकुर्वन् सिंहनिनदं भल्लूका वानरा अपि । अभवन्नस्थिरा आशागजाश्चीत्कृतिमाचरन् ।।

सचीद्रवा दिशां गजाश्चलत्वमैद् वसुन्धरा वसुन्धराधराश्चलाः समाकुलाः पयोधराः ।
प्रसन्नमानसाः समे सुरा द्युलोकगायकाः हयाननर्षिभोगिनो गता व्यथेति बोधिनः ।।
कटत्कटद्रवा महाभटाः प्लवङ्गकोटयः परप्लवङ्गकोटयः समाचरन् द्रुतं गतम् ।
महाबलप्रतापवान् रघुप्रभुर्जयत्विदम् वदन्त एव तद्गुणव्रजप्रगायकाः समे ।।१।।

तदीयभारधारणे न शक्त आस्त सर्पराट् उदारतायुतोऽपि संस्ततः स मोहमैन्मुहुः ।
स्वकीयदन्तसञ्चयैः पुनः पुनः स कामठम् कठोरपृष्ठमाददंस्तथा सुकान्तिमाप्तवान् ।।
रघुप्रवीरसंश्रितां विनिर्गमोत्तमस्थितिं प्रबुध्य सर्वतोऽधिकं सुशोभनस्वरूपिणीम् ।
ध्रुवं भुजङ्गमेश्वरो मनोज्ञकूर्मपृष्ठकेस्थिरात्मिकाञ्च पावनींलिखन् स्थितोऽभवत् स ताम्।।२।।

गत्वेतिरीत्या करुणानिधानमवातरत् सिन्धुतटे परस्मिन् ।
अत्तुं प्रवृत्ता अपि यत्र तत्र फलान्यनेके कपिभल्लवीराः ।। ३५ ।।

रात्रिञ्चरास्ततस्तत्र वसन्ति स्म ससाध्वसाः । यत आरभ्य सन्दह्य लङ्कां याति स्म वातजः ।।
विचारं व्यदधुः सर्वे स्वीये स्वीये निकेतने । यदिदानीं नास्ति किञ्चिद् रक्षःकुलसुरक्षणम्।।
यस्य सन्देशवाहस्य बलं वक्तुं न शक्यते । तस्मिन् पुरं समायाते किमाकारं हितं भवेत्।।
वाचः सन्देशहर्त्रीभ्यः श्रुत्वा नगरवासिनाम् । मन्दोदरी गच्छति स्म विकलत्वं पराकृति ।।
पुटीकृतकरा पत्युः पादयोः प्रणताभवत् । सुनीतिरससम्पृक्तं वचनं प्रायुनक् तथा ।।
रमेशं प्रति हे कान्त! विरोधं त्यजताद् भवान् । उक्ति ममातीव भद्रां निदधातु स्वचेतसि ।।
विचारमेव सम्पाद्य यस्य दूतस्य कर्मणाम् । स्रुतगर्भाः प्रजायन्ते रजनीचरयोषितः ।।
भवानाहूय सचिवान् स्वकीयांस्तस्य योषितम् । परायापयतात् कान्त! यदि वाञ्छति मङ्गलम्।।
भवत्सन्तानारविन्दवनदुःखप्रदायिका । सीता शीतर्तुरजनीसमानास्ति समागता ।।
निशामयतु हे नाथ ! विना सीतासमर्पणम् । हितं न शक्यं भवतः कृतेऽपीशेन वेधसा ।।

रामस्य बाणाः फणिवृन्दतुल्या निशाचरा भेकसमूहतुल्याः ।
ग्रसन्ति यावन्न भवांस्तु तावद्धठं विहायाचरतादुपायम् ।। ३६ ।।

तस्याः सरस्वतीमेतां निशम्य श्रवणैः शठः । लोकप्रसिद्धोऽभिमानी विहासं कुरुते स्म सः ।।
वक्ति स्मापि स्वभावोऽस्ति सत्यं भीतियुतः स्त्रियाम् । शुभेऽपि मन्यसे भीतिमत्यपक्वं मनस्तव।।
अनीकिनी वानराणामागमिष्यति चेदिह । निशीथिनीचरा दीना भक्षयिष्यन्ति तर्हि ताम्।।
साध्वसाद् यस्य कम्पन्ते लोकानां पालका अपि । तस्य पत्नी सभीरेष उपहासो महान् स्थितः ।।
प्रभाष्येति विहस्यापि युनक्ति स्मोरसा स ताम् । प्रदर्श्य ममताधिक्यं चलति स्म सभां प्रति ।।
इतो मन्दोदरी चिन्तां करोति स्म स्वमानसे । यत् कान्ते विपरीतत्वं सम्प्राप्तो वर्तते विधिः ।।

बैठेउ सभाँ, खबरि असि पाई। सिंधु-पार सेना सब आई॥
बूझेसि सचिव, उचित मत कहहू। ते सब हँसे, मष्ट करि रहहू॥
जितेहु सुरासुर तब श्रम नाहीं। नर-बानर केहि लेखे माहीं॥

दो०—सचिव, बैद, गुर, तीनि जौं, प्रिय बोलहिं भय आस।
राज, धर्म, तन, तीनि कर, होइ बेगिहीं नास॥ ३७॥

सोइ रावन कहुँ बनी सहाई। अस्तुति करहिं सुनाइ-सुनाई॥
अवसर जानि, बिभीषनु आवा। भ्राता-चरन सीसु तेंहि नावा॥
पुनि सिरु नाइ, बैठ निज आसन। बोला बचन, पाइ अनुसासन॥
जौ कृपाल! पूँछिहु मोहि बाता। मति-अनुरूप कहउँ हित, ताता!॥
जो आपन चाहै कल्याना। सुजसु, सुमति, सुभ गति, सुख नाना॥
सो परनारि-लिलार गोसाईं!। तजउ चउथि के चंद कि नाईं॥
चौदह भुवन एक पति होई। भूतद्रोह तिष्टइ नहिं सोई॥
गुन-सागर नागर नर जोऊ। अलप लोभ, भल कहइ न कोऊ॥

दो०—काम, क्रोध, मद, लोभ, सब, नाथ! नरक के पंथ।
सब परिहरि, रघुबीरहि, भजहु, भजहिं जेहि संत॥ ३८॥

तात! राम नहिं नर-भूपाला। भुवनेस्वर, कालहु कर काला॥
ब्रह्म, अनामय, अज, भगवंता। ब्यापक, अजित, अनादि, अनंता॥
गो-द्विज-धेनु-देव-हितकारी। कृपासिंधु मानुष-तनु-धारी॥
जन-रंजन, भंजन-खल-ब्राता। बेदधर्म-रच्छक सुनु भ्राता!॥
ताहि बयरु तजि, नाइअ माथा। प्रनतारति-भंजन रघुनाथा॥
देहु नाथ! प्रभु कहुँ बैदेही। भजहु राम, बिनु-हेतु सनेही॥
सरन गएँ, प्रभु ताहु न त्यागा। बिस्व-द्रोह-कृत-अघ जेहि लागा॥
जासु नाम त्रय-ताप-नसावन। सोइ प्रभु प्रगट, समुझु जियँ रावन!॥

दो०—बार-बार पद लागउँ, बिनय करउँ दससीस!।
परिहरि मान, मोह, मद, भजहु कोसलाधीस॥ ३९ (क)॥
मुनि पुलस्ति निज सिष्य सन, कहि पठई यह बात।
तुरत सो मैं प्रभु सन कही, पाइ सुअवसरु तात!॥ ३९ (ख)॥

माल्यवंत अति सचिव सयाना। तासु बचन सुनि, अति सुख माना॥
तात! अनुज तव, नीति-बिभूषन। सो उर धरहु, जो कहत बिभीषन॥
रिपु-उतकरष कहत सठ दोऊ। दूरि न करहु, इहाँ हइ कोऊ॥
माल्यवंत गृह गयउ बहोरी। कहइ बिभीषनु पुनि कर जोरी॥
सुमति-कुमति सब कें उर रहहीं। नाथ! पुरान-निगम अस कहहीं॥
जहाँ सुमति, तहँ संपति नाना। जहाँ कुमति, तहँ बिपति निदाना॥
तव उर कुमति बसी बिपरीता। हित अनहित, मानहु रिपु प्रीता॥
कालराति निसिचर-कुल केरी। तेहि सीता पर प्रीति घनेरी॥

दो०—तात! चरन गहि मागउँ, राखहु मोर दुलार।
सीता देहु राम कहुं, अहित न होइ तुम्हार॥ ४०॥

सभायामुपविष्टः स वार्तां सम्प्राप्तवानिमाम् । यत् सिन्धोः पारमायाता सकला राघवी चमूः ॥
सचिवान् पृच्छति स्मासौ यत् प्रब्रूतोचितं मतम् । समेऽहसन्नवोचंश्च ते मौनं श्रयताद् भवान् ॥
सुरासुरान् विजितवान् न जातो भवतः श्रमः । नराणां वानराणाञ्च तर्हि का गणना मता ॥

मन्त्री चिकित्सानिपुणो गुरुश्च भियोऽथ लोभाद् ब्रुवते प्रियं चेत् ।
राज्यं तनुर्धर्म इति त्रयस्य सञ्जायते क्षिप्रतरं विनाशः ॥ ३७ ॥

सैषा स्थितिर्जायते स्म लङ्कापुर्या अधीशितुः । श्रावयित्वा श्रावयित्वा तं स्तुवन्ति स्म मन्त्रिणः ॥
विदित्वावसरं तत्र समागच्छद् विभीषणः । बान्धवस्य पदद्वन्द्वेऽनमयन् मस्तकं तथा ॥
मस्तकं नमयन् सोऽनु समुपाविशदासने । आज्ञां तदीयां सम्प्राप्य प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ॥
हे कृपालो! यतो मन्त्रममुं मां पृष्टवान् भवान् । अतो हे तात! कल्याणं कथयामि यथामति ॥
यो देहधारी कल्याणं स्वकीयमभिवाञ्छति । सुयशः सुमतिं भद्रगतिं नाना सुखं तथा ॥
स्वामिन्! स परकीयायाः सीमन्तिन्या ललाटकम् । परित्यजतु गाणेशतिथेश्चन्द्रमसं यथा ॥
चतुर्दशानां लोकानामेक एव पतिर्यदि । द्रोहं सम्पाद्य भूतेभ्यः सोऽपि न स्थितिमान् भवेत् ॥
गुणानां सागरो योऽस्ति नरश्चतुर एव च । यद्यल्पलोभी स स्याच्चेत् कोऽपि तं नोत्तमं वदेत् ॥

हे नाथ ! कामो मदकोपलोभाः समेऽपि मार्गा नरकस्य सन्ति ।
त्यक्त्वा समानेव भवानुपास्तां रामं सुलोकाः समुपासते यम् ॥ ३८ ॥

रामो न वर्तते तात ! केवलं नरभूपतिः । पतिः समग्रलोकानां कालस्याप्यभिकालकः ॥
अनामयमजं ब्रह्म षड्विधैश्वर्यनायकः । अजितो व्यापकोऽनादिरन्तेन रहितस्तथा ॥
धेनूनां भूमिदेवानां देवानां हितकारकः । उदन्वाननुकम्पाया गृहीतमनुजाकृतिः ॥
जनानां रञ्जको दुष्टसमूहानां विभञ्जकः । भ्रातः! शृणोतु यत् सोऽस्ति रक्षको वेदधर्मयोः ॥
वैरं तं प्रति सन्त्यज्य स्वं कं नमयताद् भवान् । यस्माद् रघूणामधिपः प्रणतार्तिविभञ्जनः ॥
हे नाथ ! प्रभवे दत्ताद् विदेहाधिपनन्दिनीम् । भजतादपि रघ्वीशं स्नेहिनं हेतुना विना ॥
जहाति नेशस्तमपि शरणं तं गते सति । विश्वद्रोहकृतं पापं सम्प्राप्तं यं शरीरिणम् ॥
यस्याभिधानं तापानां त्रयाणामपि नाशनम् । प्रकटोऽस्ति स एवेशो हृदीत्थं वेत्तु रावण! ॥

मुहुर्भवत्पादयुगं स्पृशामि सम्प्रार्थये दिङ्मितशीर्षयुक्त ! ।
मानं मदं मोहमपि प्रहाय संसेवतां कोशलराज्यनाथम् ॥ ३९ ॥ (क)

शिष्येण नैजेन मुनिः पुलस्त्यः प्रोच्याहिनोन्मन्त्रममुं मदारात् ।
क्षणादवोचं तमहं भवन्तं हे तात ! लब्ध्वावसरं मनोज्ञम् ॥ ३९ ॥ (ख)

अतीव चतुरस्तत्र माल्यवान् सचिवोऽभवत् । स तस्य वचनं श्रुत्वान्वभवत् परमं सुखम् ॥
हे तात ! भवदीयोऽनुजातो नीतिविभूषणः । विभीषणो यद् वदति तद् दधातु निजे हृदि ॥
अब्रूत रावणः शत्रोरुत्कर्षं वदतः शठौ । इमौ यः कुरुते दूरं स कोऽपीह स्थितोऽस्ति किम् ॥
तत्पश्चान्माल्यवान् मन्त्री परावर्तत मन्दिरम् । करौ कृत्वा पुटाकारौ ततोऽब्रूत विभीषणः ॥
वसतो हृदि सर्वेषां सुमतिः कुमतिस्तथा । इत्थं वदन्ति श्रुतयः पुराणान्यपि हे प्रभो ! ॥
यत्रास्ति सुमतिस्तत्र सम्पन्नानाविधा स्थिता । यत्रास्ति कुमतिस्तत्र परिणामे विपत् स्थिता ॥
विपरीता भवच्चित्ते कुमतिर्वर्तते स्थिता । मन्यतेऽतो भवान् भद्रमभद्रमहितं प्रियम् ॥
या वर्तते कालरात्रिरन्ववायाय रक्षसाम् । तस्यां विदेहनन्दिन्यां प्रेमास्ति भवतो घनम् ॥

हे तात ! याचेऽङ्घ्रियुगं गृहीत्वा स्नेहं भवान् रक्षतु मामकीनम् ।
ददातु सीतां रघुनायकाय किमप्यभद्रं भवतो न भावि ॥ ४० ॥

बुध - पुरान - श्रुति - संमत बानी। कही बिभीषन नीति बखानी ।।
सुनत, दसानन उठा रिसाई। खल! तोहि निकट मृत्यु अब आई ।।
जिअसि सदा सठ! मोर जिआवा। रिपु कर पच्छ मूढ़! तोहि भावा ।।
कहसि न खल! अस को जग माहीं। भुज-बल जाहि जिता मैं नाहीं? ।।
मम पुर बसि, तपसिन्ह पर प्रीती। सठ! मिलु जाइ तिन्हहि कहु नीती ।।
अस कहि, कीन्हेंसि चरन-प्रहारा। अनुज गहे पद बारहिं - बारा ।।
उमा! संत कइ इहइ बड़ाई। मंद करत, जो करइ भलाई ।।
तुम्ह पितु-सरिस भलेंहि मोहि मारा। रामु भजें, हित नाथ! तुम्हारा ।।
सचिव संग लै नभ-पथ गयऊ। सबहि सुनाइ कहत अस भयऊ ।।

दो०—रामु सत्यसंकल्प प्रभु, सभा कालबस तोरि।
मैं रघुबीर-सरन अब, जाउँ, देहु जनि खोरि ।। ४१ ।।

अस कहि चला बिभीषनु जबहीं। आयूहीन भए सब तबहीं ।।
साधु-अवग्या तुरत, भवानी!। कर कल्यान अखिल कै हानी ।।
रावन जबहिं बिभीषन त्यागा। भयउ बिभव-बिनु तबहिं अभागा ।।
चलेउ हरषि रघुनायक पाहीं। करत मनोरथ बहु मन माहीं ।।
देखिहउँ जाइ चरन-जलजाता। अरुन, मृदुल, सेवक-सुखदाता ।।
जे पद परसि तरी रिषिनारी। दंडक - कानन - पावनकारी ।।
जे पद जनकसुताँ उर लाए। कपट - कुरंग - संग धर धाए ।।
हर - उर - सर - सरोज पद जेई। अहोभाग्य! मैं देखिहउँ तेई ।।

दो०—जिन्ह पायन्ह के पादुकन्हि, भरतु रहे मन लाइ।
ते पद आजु बिलोकिहउँ, इन्ह नयनन्हि अब जाइ ।। ४२ ।।

ऐहि बिधि करत सप्रेम बिचारा। आयउ सपदि सिंधु ऐहिं पारा ।।
कपिन्ह बिभीषनु आवत देखा। जाना कोउ रिपु - दूत बिसेषा ।।
ताहि राखि, कपीस पहिं आए। समाचार सब ताहि सुनाए ।।
कह सुग्रीव, सुनहु रघुराई!। आवा मिलन दसानन - भाई ।।
कह प्रभु, सखा! बूझिऐ काहा। कहइ कपीस, सुनहु नरनाहा! ।।
जानि न जाइ निसाचर-माया। कामरूप केहि कारन आया ।।
भेद हमार लेन सठ आवा। राखिअ बाँधि, मोहि अस भावा ।।
सखा! नीति तुम्ह नीकि बिचारी। मम पन सरनागत - भयहारी ।।
सुनि प्रभु-बचन, हरष हनुमाना। सरनागत - बच्छल भगवाना ।।

दो०—सरनागत कहुँ जे तजहिं, निज अनहित अनुमानि।
ते नर पावँर, पापमय, तिन्हहि बिलोकत हानि ।। ४३ ।।

कोटि बिप्र-बध लागहिं जाहू। आएँ सरन, तजउँ नहिं ताहू ।।
सनमुख होइ जीव मोहि जबहीं। जन्म-कोटि-अघ नासहिं तबहीं ।।
पापवंत कर सहज सुभाऊ। भजनु मोर तेहि भाव न काऊ ।।
जौं पै दुष्टहृदय सोइ होई। मोरें सनमुख आव कि सोई ।।
निर्मल मन जन, सो मोहि पावा। मोहि कपट-छल-छिद्र न भावा ।।

सरस्वतीं बुधजनपुराणश्रुतिसम्मताम् । विभीषणो भाषते स्म नीतिवर्णनपूर्वकम् ।।
श्रुत्वैव कोपसंयुक्त उदतिष्ठद् दशाननः । अवोचदपि रे दुष्ट! मृत्युस्त्वां निकषाऽऽगतः ।।
उज्जीवितो मयैव त्वं सदासि शठ ! जीवितः । तथापि रे मूढ ! तुभ्यं पक्षोऽरेरेव रोचते ।।
कुतो रे खल! न ब्रूषे यत् त्रिलोक्यां क ईदृशः । दोर्बलेन स्वकीयेन यं नैव जितवानहम् ।।
वसन् पुर्यां मदीयायां स्नेही त्वं तापसो प्रति । शठ! तौ मिल गत्वा त्वं वद नीतिञ्च तौ प्रति ।।
इत्थमाभाष्य तस्मिन् स प्रहारमकरोत् पदा । अनुजातस्तस्य पादौ गृह्णाति स्म पुनः पुनः ।।
शिवो वक्ति शिवे! साधोरिदमेवास्ति गौरवम् । यत् तं प्रति करोत्यज्ञोऽशुभं स कुरुते शुभम् ।।
सोऽब्रूत पित्रा सदृशो यद्यपि प्राहरद् भवान् । तथापीश ! भवद्भद्रं वर्तते रामसेवने ।।
इत्युक्त्वाऽयात् स सचिवान् गृहीत्वा गगनायने । श्रावयित्वा समानेव भाषते स्मेदृशं वचः ।।

रामः प्रभुः सत्यमनोरथोऽस्ति भवत्सभा कालवशा तथास्ते ।
पद्येऽधुनाहं शरणं रघूणां वीरं न दोषं प्रददातु मह्यम् ।। ४१ ।।

यदैव कथयित्वेति निरगच्छद् विभीषणः । अभवन्नायुषा हीनास्तदैव सकला अपि ।।
शिवो वक्ति शिवे ! साधोरवज्ञा तदनेहसम् । कल्याणानां समग्राणामपि प्रकुरुते क्षयम् ।।
यदैव व्यजहादाशामितवक्त्रो विभीषणम् । तदैव भाग्यरहितः सोऽभूद् वैभववर्जितः ।।
स गच्छति स्म मुदितो रघुनायकसन्निधिम् । मनोरथान् बहुविधान् विदधानः स्वमानसे ।।
यत् प्रगत्याहमीक्षिष्ये पदेपाथोजजन्मनी । अरुणे मृदुले सेवारतसौख्यप्रदायके ।।
सीमन्तिनी तापसस्यातरत् संस्पृश्य ये पदे । ये पदे दण्डकारण्यपावनत्वविधायके ।।
ये पदे स्थापितवती वर्तते जनकात्मजा । अधावतां भुवि व्याजकुरङ्गेण सहैव ये ।।
ये पदे गिरिजाधीशचित्तकासारपुष्करे । त एवाद्याहमीक्षिष्ये परमं भाग्यमस्ति मे ।।

ययोः पदोः पादुकयोः स्वचेतः संयोज्य कैकेयितनूज आस्ते ।
पदे त एवाद्य विलोकयिष्ये दृग्भ्याममूभ्यामधुनैव गत्वा ।। ४२ ।।

विदधानोऽनया रीत्या विचारं प्रेमसंयुतम् । आगच्छति स्म त्वरितं तीरमेतदुदन्वतः ।।
आलोकयन् यदा कीशा आगच्छन्तं विभीषणम् । तं ते विशिष्टमविदुर्दूतं कमपि विद्विषः ।।
तं संस्थाप्य समागच्छंस्ते कीशेश्वरसन्निधिम् । अश्रावयन् समाचारं तं तथा सकला अपि ।।
ऐत्याभाषत सुग्रीवः शृणोतु रघुनायक ! । मिलितुं प्राप्तवानस्ति दिङ्मिताननबान्धवः ।।
रघुनाथो ब्रवीति स्म त्वं किं जानासि हे सखे ! । कपीश्वरो ब्रवीति स्म शृणोतु नरनायक! ।।
न शक्यते संविदितुं माया रात्रिञ्चराश्रिता । न जाने हेतुना केन कामरूपी समागतः ।।
प्रतीयते यद् भेदं नः संज्ञातुं शठ आगतः । अतो बद्ध्वा स्थापनीय इति मह्यं प्ररोचते ।।
प्रभुरब्रूत हे मित्र ! सम्यङ् नीतिं व्यचारयः । सन्धास्ति मम यन्नाश्यं शरणागतसाध्वसम् ।।
निशम्येमां प्रभोर्वाचं मोदते स्म मरुत्सुतः । यदस्ति भगवान् कीदृक् शरणागतवत्सलः ।।

कुर्वन्ति हातं शरणागतं ये स्वीयाहितस्यानुमितिं विधाय ।
ते पामराः पापमयाश्च लोकास्तेषां विलोकेऽप्यहितं जनानाम् ।। ४३ ।।

यस्मिन् पापं समायातं विप्रकोटिवधोद्भवम् । सोऽपि चेच्छरणं प्राप्तो न त्यजामि तमप्यहम् ।।
यदैव मम साम्मुख्यं समायाति वपुर्धरः । तदैवैति लयं तस्य पापं कोटिजनुर्भवम् ।।
प्रकृतिः सहजैवास्ति पापयुक्तस्य देहिनः । यत् तस्मै रोचते नैव कदापि भजनं मम ।।
अभविष्यदसौ यर्हि दोषसंयुतमानसः । मामकीनं सम्मुखत्वमागमिष्यदसौ किमु ।।
यो देही निर्मलमना भवत्याप्नोति मामसौ । रोचन्ते मे न कपटं प्रमादो निकृतिस्तथा ।।

भेद लेन पठवा दससीसा। तबहुँ न कछु भय-हानि कपीसा ! ॥
जग महुँ सखा ! निसाचर जेते। लछिमनु हनइ निमिष महुँ तेते ॥
जौं सभीत आवा सरनाईं। रखिहउँ ताहि, प्रान की नाईं ॥

दो०—उभय भाँति तेहि आनहु, हँसि कह कृपानिकेत।
जय कृपाल कहि, कपि चले, अंगद-हनू-समेत ॥ ४४ ॥

सादर तेहि आगें करि बानर। चले जहाँ रघुपति करुनाकर ॥
दूरिहि ते देखे द्वौ भ्राता। नयनानंद-दान के दाता ॥
बहुरि राम छबिधाम बिलोकी। रहेउ ठटुकि एकटक पल रोकी ॥
भुज प्रलंब, कंजारुन लोचन। स्यामल गात, प्रनत-भय-मोचन ॥
सिंघ कंध, आयत उर सोहा। आनन अमित-मदन-मन मोहा ॥
नयन नीर, पुलकित अति गाता। मन धरि धीर, कही मृदु बाता ॥
नाथ ! दसानन कर मैं भ्राता। निसिचर-बंस-जनम, सुरत्राता ! ॥
सहज पापप्रिय तामस देहा। जथा उलूकहि तम पर नेहा ॥

दो०—श्रवन सुजसु सुनि आयउँ, प्रभु ! भंजन-भव-भीर।
त्राहि, त्राहि, आरति-हरन, सरन-सुखद रघुबीर ! ॥ ४५ ॥

अस कहि, करत दंडवत देखा। तुरत उठे प्रभु हरष बिसेषा ॥
दीन बचन सुनि, प्रभु मन भावा। भुज बिसाल गहि, हृदयँ लगावा ॥
अनुज-सहित मिलि ढिग बैठारी। बोले बचन भगत-भयहारी ॥
कहु लंकेस ! सहित-परिवारा। कुसल, कुठाहर बास तुम्हारा ॥
खल-मंडलीं बसहु दिनु-राती। सखा! धरम निबहइ केहि भाँती ? ॥
मैं जानउँ तुम्हारि सब रीती। अति नय-निपुन, न भाव अनीती ॥
बरु भल बास नरक कर ताता ! । दुष्ट-संग जनि देइ बिधाता ॥
अब पद देखि कुसल रघुराया ! । जौं तुम्ह कीन्हि जानि जन दाया ॥

दो०—तब लगि कुसल न जीव कहुँ, सपनेहुँ मन बिश्राम।
जब लगि भजत न राम कहुँ, सोक-धाम तजि काम ॥ ४६ ॥

तब लगि हृदयँ बसत खल नाना। लोभ-मोह-मच्छर-मद-माना ॥
जब लगि उर न बसत रघुनाथा। धरें चाप-सायक, कटि भाथा ॥
ममता तरुन-तमी अँधिआरी। राग-द्वेष उलूक सुखकारी ॥
तब लगि बसति जीव मन माहीं। जब लगि प्रभु-प्रताप-रबि नाहीं ॥
अब मैं कुसल, मिटे भय भारे। देखि राम ! पद-कमल तुम्हारे ॥
तुम्ह कृपाल जा पर अनुकूला। ताहि न ब्याप त्रिबिध भव-सूला ॥
मैं निसिचर अति अधम सुभाऊ। सुभ आचरनु कीन्ह नहिं काऊ ॥
जासु रूप, मुनि-ध्यान न आवा। तेहिं प्रभु हरषि हृदयँ मोहि लावा ॥

दो०—अहोभाग्य मम अमित अति, राम-कृपा-सुख-पुंज।
देखेउँ नयन, बिरंचि-सिव-सेब्य जुगल पद-कंज ॥ ४७ ॥

सुनहु सखा ! निज कहउँ सुभाऊ। जान भुसुंडि, संभु, गिरिजाऊ ॥

यदि प्रहितवानेनं भेदं ज्ञातुं दशाननः ।तथाप्यास्ते कापि नैव भीर्हानिर्वा कपीश्वर! ।।
पृथिव्यां सन्ति यावन्तो हे सखे ! रजनीचराः । निमेष एव सौमित्रिर्हन्तुं शक्नोति तावतः ।।
यदि प्राप्तोऽस्ति शरणमसौ भीतिसमन्वितः । प्राणानामिव तस्याहं करिष्ये तर्हि रक्षणम् ।।

स्थितिद्वयेऽप्यानय तं त्वमित्थं प्रहस्य वक्ति स्म गृहं दयायाः ।
निगद्य यत् स्याद् विजयी कृपालुरंदङ्गदप्राणजयुक् कपीशः ।। ४४ ।।

समादरेण सहितं तं पुरस्कृत्य वानराः । चलन्ति स्माभवद् यत्र रघुनाथो दयाकरः ।।
स उभावपि बन्धू तौ दूरादेव व्यलोकत । आनन्दकर्मदानस्य लोचनाभ्यां समर्पकौ ।।
ततः समालोक्य रामं सुषमाया निकेतनम् । स्थितः स पक्ष्मणी रुद्ध्वा स्तब्धः सन् निर्निमेषदृक् ।।
बाहू प्रलम्बौ तस्यास्तां नयने जलजारुणे । प्रणतानां साध्वसस्य नाशनं श्यामलं वपुः ।।
सिंहस्कन्धोपमौ स्कन्धौ शोभितं वक्ष आयतम् । मुखं सङ्ख्यातीतकाममनोमोहविधायकम् ।।
वीक्ष्येत्थं तद्दृशौ साम्बू अतिरोमाञ्चितं वपुः । स चित्ते धैर्यमाश्रित्य प्रायुनङ् मृदुलां गिरम् ।।
हे नाथ! वर्ते दिवसङ्ख्यमुखयुक्तस्य बान्धवः । रजनीचरवंशे मे जननं सुररक्षक ! ।।
पापप्रियं स्वभावान्मे शरीरं तामसं तथा । भवत्युलूकशकुनिरन्धकारप्रियो यथा ।।

श्रुत्वा श्रुतिभ्यां सुयशः समेतो वर्ते प्रभो नाशक ! जन्मभीतेः ।
आर्तिघ्न ! मां पातु पुनश्च पातु प्राप्ताङ्घ्रिसौख्यप्रद ! राघवेश ! ।। ४५ ।।

इत्युक्त्वा दण्डनमनं कुर्वन्तं तं व्यलोकत । उदतिष्ठत् क्षणादेव मुद्विशेषी प्रभुस्तदा ।।
आकर्णिता गिरो दीना रुचिता चेतसे प्रभोः । स तं गृहीत्वा बाहुभ्यां पृथुभ्यां वक्षसायुनक् ।।
मिलित्वानुजयुक्तस्तमुपवेश्य स्वसन्निधौ । प्रायुनग् वचनं भक्तसाध्वसानां विनाशकः ।।
लङ्काधीशान ! भाषस्व परिवारसमायुजः । स्वस्य क्षेमं यतो वासो वर्तते तव कुस्थले ।।
दिवानिशं दुर्जनानां मण्डले कुरुषे स्थितिम् । तत् केन विधिना धर्मं सम्पादयसि हे सखे! ।।
अहं रीतिं तावकीनां जानामि सकलामपि । आस्सेऽतिनिपुणो नीतावनीतिस्ते न रोचते ।।
हे तात ! नरके वासः कदाचिद् वर्तते वरम् । विधाता दुष्टसङ्गं तु प्रयच्छतु कदापि मा ।।
सोऽब्रूत हे रघुपते ! क्षेमं दृष्ट्वाऽधुना पदे । यद् भवान् स्वजनं ज्ञात्वा दयां विहितवान् मयि ।।

क्षेमं न तावत्तनुधारिणोऽस्ति स्वप्नेऽपि नास्ते मन आप्तशान्ति ।
रामस्य सेवां कुरुते न यावच्छोकस्य गेहं प्रविहाय कामम् ।। ४६ ।।

तावन्निवासं कुर्वन्ति हृदि नानाविधाः खलाः । लोभो मोहो मत्सरित्वं मदोऽहङ्कारिता तथा ।।
यावन्न वासं कुरुते हृदये रघुनायकः । धृतकोदण्डविशिखहस्तस्तूणकटिस्तथा ।।
ममतातरुणी गाढध्वान्तास्ते तापसी क्षपा । रागद्वेषादिरूपेभ्य उलूकेभ्यः सुखप्रदा ।।
सा तावत् कुरुते वासं हृदये तनुधारिणाम् । रघुनाथप्रतापार्को यावत् प्राप्नोति नोदयम् ।।
इदानीं कुशली वर्ते नष्टास्तीव्रा भियो मम । हे राम ! समवालोक्य भवदीये पदाम्बुजे ।।
कृपालो ! वर्तते यस्मिन्नानुकूल्ययुतो भवान् । न तं ग्रसन्ति त्रिविधा अपि शूला भवोद्भवाः ।।
अतीव नीचप्रकृतिर्वर्तेऽहं रजनीचरः । कदापि भद्राचरणं न सम्पादितवानहम् ।।
तापसानामपि ध्याने यदीयं रूपमेति न । स प्रभुः प्रीतियुक्तः सन्नुरसा मामयोजयत् ।।

ममाति सौभाग्यमसीममास्ते सौख्यानुकम्पाचय ! राघवेश ! ।
दृग्भ्यां यतोऽपश्यमहं विरञ्चिगिरीशसेव्यं पदपद्मयुग्मम् ।। ४७ ।।

रामोऽब्रूत शृणु सखे! वदामि प्रकृतिं स्विकाम् । जानन्ति काकभ्रूशुण्डिर्गिरीशो गिरिजा च याम् ।।

जौं नर होइ चराचर-द्रोही। आवै सभय, सरन तकि मोही॥
तजि मद-मोह-कपट-छल नाना। करउँ सद्य तेहि साधु-समाना॥
जननी, जनक, बंधु, सुत, दारा। तनु, धनु, भवन, सुहृद, परिवारा॥
सब कै ममता-ताग बटोरी। मम पद मनहि बाँध बरि डोरी॥
समदरसी इच्छा कछु नाहीं। हरष-सोक-भय नहिं मन माहीं॥
अस सज्जन मम उर बस कैसें। लोभी-हृदयँ बसइ धनु जैसें॥
तुम्ह सारिखे संत प्रिय मोरें। धरउँ देह, नहिं आन निहोरें॥

दो०—सगुन-उपासक, परहित-निरत, नीति-दृढ़-नेम।
ते नर प्रान-समान मम, जिन्ह कें द्विज-पद-प्रेम॥ ४८॥

सुनु लंकेस! सकल गुन तोरें। तातें तुम्ह अतिसय प्रिय मोरें॥
राम-बचन सुनि बानर-जूथा। सकल कहहिं, जय कृपा-बरूथा॥
सुनत बिभीषनु प्रभु कै बानी। नहिं अघात श्रवनामृत जानी॥
पद-अंबुज गहि बारहिं-बारा। हृदयँ समात न प्रेमु अपारा॥
सुनहु देव! सचराचर स्वामी!। प्रनतपाल उर अंतरजामी!॥
उर कछु प्रथम बासना रही। प्रभु-पद-प्रीति-सरित सो बही॥
अब कृपाल! निज भगति पावनी। देहु सदा सिव-मन-भावनी॥
'एवमस्तु' कहि प्रभु रनधीरा। मागा तुरत सिंधु कर नीरा॥
जदपि सखा! तव इच्छा नाहीं। मोर दरसु अमोघ जग माहीं॥
अस कहि, राम तिलक तेहि सारा। सुमन-बृष्टि नभ भई अपारा॥

दो०—रावन-क्रोध-अनल निज, स्वास-समीर प्रचंड।
जरत बिभीषनु राखेउ, दीन्हेउ राजु अखंड॥ ४९ (क)॥
जो संपति सिव रावनहि, दीन्हि दिएँ दस माथ।
सोइ संपदा बिभीषनहि, सकुचि दीन्हि रघुनाथ॥ ४९ (ख)॥

अस प्रभु छाड़ि, भजहिं जे आना। ते नर, पसु बिनु-पूँछ-बिषाना॥
निज जन जानि, ताहि अपनावा। प्रभु-सुभाव कपि-कुल-मन भावा॥
पुनि सर्बग्य सर्ब-उर-बासी। सर्बरूप, सब-रहित, उदासी॥
बोले बचन नीति-प्रतिपालक। कारन मनुज, दनुज-कुलघालक॥
सुनु कपीस! लंकापति! बीरा। केहि बिधि तरिअ जलधि गंभीरा?॥
संकुल-मकर-उरग-झष-जाती। अति अगाध दुस्तर सब भाँती॥
कह लंकेस, सुनहु रघुनायक!। कोटि-सिंधु-सोषक तव सायक॥
जद्यपि, तदपि नीति असि गाई। बिनय करिअ सागर सन जाई॥

दो०—प्रभु! तुम्हार कुलगुर जलधि, कहिहि उपाय बिचारि।
बिनु प्रयास सागर तरिहि, सकल भालु-कपि-धारि॥ ५०॥

सखा! कही तुम्ह नीकि उपाई। करिअ, दैव जौं होइ सहाई॥
मंत्र न यह लछिमन-मन भावा। राम-बचन सुनि, अति दुख पावा॥
नाथ! दैव कर कवन भरोसा?। सोषिअ सिंधु, करिअ मन रोसा॥
कादर-मन कहुँ एक अधारा। दैव-दैव आलसी पुकारा॥

यो देहधारी भवति चराचरविरोधकृत् । सोऽपि मे शरणं वाञ्छन् सभयो मामुपैति चेत् ।।
विजहाति तथा नाना मोहं शाठ्यं छलं मदम् । तर्हि तत्क्षणमेवाहं कुर्वे तं साधुना समम् ।।
जन्मदात्री जन्मदाता बन्धुस्तनुभवः प्रिया । कलेवरं धनं गेहं परिवारस्तथा सुहृत् ।।
एषां समेषां ममतातन्तून् सम्परिगृह्य यः । करोति सुगुणं तेन मनो बध्नाति मत्पदोः ।।
समानदर्शी सकलकामनाभिर्विवर्जितः । हर्षशोकादिसकलदोषवर्जितमानसः ।।
एतादृक् सज्जनश्चित्ते मामकीने तथा स्थितः । यथा वसति सम्पत्तिर्लोभयुक्तस्य मानसे ।।
साधवस्त्वत्प्रतीकाशा मम स्नेहस्य भाजनम् । तदन्येषु कृपां कर्तुं न गृह्णामि कलेवरम् ।।

उपासका ये सगुणस्य युक्ताः परोपकारे नियमे यमे च ।
ते प्राणतुल्या मम सन्ति मर्त्याः प्रेम्णा युता विप्रपदेषु ये च ।। ४८ ।।

शृणु लङ्केश! वर्तन्ते त्वय्युक्ताः सकला गुणाः । वर्तसे तत एव त्वं मदीयः परमः प्रियः ।।
कृत्वा स्वकर्णगां वाचं रामस्य प्लवगव्रजाः । सर्वेऽप्यवोचञ्जयतादनुकम्पाव्रजः प्रभुः ।।
स्वकर्णगां विधायैव प्रभोर्वाचं विभीषणः । कर्णामृतं तां विज्ञाय नैति स्माकण्ठतर्पणम् ।।
पुनः पुनरगृह्णात् स तस्य पादाम्बुजद्वयम् । प्रेमाभवत् पारवर्जं नामान्मनसि तत् ततः ।।
सोऽब्रूत शृणुताद् देव ! चराचरजगत्पते ! । चित्ताभ्यन्तरयायिन्! हे प्रणतत्राणकारक!।।
पूर्वं मनसि मे काचिद् वासना स्थितिमत्यभूत् । प्रभुपादप्रीतिधुन्यां सेदानीं विलयं गता ।।
इदानीमनुकम्पालो ! पावनीं भक्तिमात्मनः । ददातु नित्यं रुचिरां गिरिजाधीशचेतसे ।।
एवमेवास्त्विवति प्रोच्य रणधीरो रघूत्तमः । याचते स्म क्षणादेव सलिलं क्षारनीरधेः ।।
अभाषतापि हे मित्र ! नास्त्येषा तव कामना । परन्तु वर्तते लोके दर्शनं सफलं मम ।।
इत्युक्त्वा राजतिलकमकरोत् तस्य राघवः । सञ्जाता सुमनोवृष्टिरपारा गगनात् तदा ।।

कोपानले दिङ्मितमस्तकस्य स्वकीयनिःश्वाससमीरदीप्ते ।
विभीषणं दीप्ततनुं भवन्तमपाददाद् राज्यमखण्डमस्मै ।। ४९ ।। (क)

यां रावणाय श्रियमीश्वरोऽदात् कृत्तेषु दिक्सम्मितमस्तकेषु ।
श्रियन्तु तामेव विभीषणाय सङ्कोचयुक्तो रघुनायकोऽदात् ।। ४९ ।। (ख)

एतादृशं प्रभुं हित्वा येऽन्यं प्रभुमुपासते । ते नराः सन्ति पशवः पुच्छशृङ्गविवर्जिताः ।।
तं स्वकीयं जनं मत्वा यदङ्गीकृतवान् प्रभुः । स्वभावोऽयं कीशवृन्दचेतोभ्योऽरोचत प्रभोः ।।
ततः सकलविज्ञाता सकलाभ्यन्तरस्थितः । सर्वरूपः सर्वहीन औदासीन्यं समाश्रितः ।।
प्रयुनक्ति स्म वचनं नयस्य प्रतिपालकः । सकारणनराकारो दानवान्वयमारकः ।।
आकर्ण्यतां कपीशान! वीर! लङ्कापते! तथा ।तरणीयः कया रीत्यागाधोऽब्धिरिति चिन्त्यताम्।।
मकरैरुरगैर्मीनैः सङ्कुलो बहुजातिभिः । अतीवागाध एषोऽस्ति दुस्तरः सर्वरीतिभिः ।।
लङ्कापतिर्भाषते स्म शृणोतु रघुनायक ! । यद्यपीषुः कोटिसिन्धुशोषको भवतः स्थितः ।।
तथापि नीतिरेषैव वर्तते परिकीर्तिता । यत् प्रगत्य प्रार्थनीयो भवता क्षारसागरः ।।

प्रभो ! भवद्वंशगुरुः समुद्रो विचार्य यत्नं प्रवदिष्यतीह ।
तरिष्यति क्षारधिमप्रयासं प्लवङ्गभल्लूकचमूः समग्रा ।। ५० ।।

हे सखे ! त्वं रम्यरूपमुपायं प्रोक्तवानसि । कार्योऽयमेव भवति यदि दैवं सहायकम् ।।
अरोचत न मन्त्रोऽयं सुमित्राजस्य चेतसे । रामस्य वाचं श्रुत्वा स परमं दुःखमन्वभूत् ।।
अब्रूतापि प्रभो! कोऽस्ति विश्वासो दैवसंश्रितः । शोष्यतां भवता सिन्धुः कृत्वा कोपं स्वमानसे ।।
दैवमस्त्येक आधारः सभयस्यैव चेतसः । दैव दैवेति भाषन्त आलस्येन समन्विताः ।।

राम - कृपाँ अतुलित बल तिन्हहीं । तृन - समान त्रैलोकहि गनहीं ।।
अस मैं सुना श्रवन दसकंधर ! । पदुम अठारह जूथप बंदर ।।
नाथ ! कटक महँ सो कपि नाहीं । जो न तुम्हहि जीतै रन माहीं ।।
परम क्रोध मीजहिं सब हाथा । आयसु पै, न देहिं रघुनाथा ।।
सोषहिं सिंधु-सहित झष-ब्याला । पूरहिं न त भरि कुधर बिसाला ।।
मर्दि गर्द मिलवहिं दससीसा । ऐसेइ बचन कहहिं सब कीसा ।।
गर्जहिं, तर्जहिं, सहज, असंका । मानहुँ ग्रसन चहत हहिं लंका ।।

दो०—सहज सूर, कपि-भालु सब, पुनि सिर पर प्रभु राम ।
रावन ! काल-कोटि कहुँ, जीति सकहिं संग्राम ।। ५५ ।।

राम - तेज - बल - बुधि - बिपुलाई । सेष सहस सत, सकहिं न गाई ।।
सक सर एक सोषि सत सागर । तव भ्रातहि पूँछेउ नय-नागर ।।
तासु बचन सुनि सागर पाहीं । मागत पंथ, कृपा मन माहीं ।।
सुनत बचन बिहसा दससीसा । जौं असि मति, सहाय-कृत कीसा ।।
सहज भीरु कर बचन दृढ़ाई । सागर सन ठानी मचलाई ।।
मूढ़ ! मृषा का करसि बड़ाई । रिपु - बल - बुद्धि - थाह मैं पाई ।।
सचिव, सभीत बिभीषन जाकें । बिजय-बिभूति कहाँ जग ताकें ? ।।
सुनि खल-बचन, दूत रिस बाढ़ी । समय बिचारि, पत्रिका काढ़ी ।।
रामानुज दीन्ही यह पाती । नाथ ! बचाइ जुड़ावहु छाती ।।
बिहसि, बाम कर लीन्ही रावन । सचिव बोलि, सठ लाग बचावन ।।

दो०—बातन्ह मनहि रिझाइ सठ, जनि घालसि कुल खीस ।
राम-बिरोध न उबरसि, सरन बिष्नु, अज, ईस ।। ५६ (क) ।।
की तजि मान, अनुज इव, प्रभु-पद-पंकज-भृंग ।
होहि कि राम-सरानल, खल ! कुल-सहित पतंग ।। ५६ (ख) ।।

सुनत, सभय मन, मुख मुसुकाई । कहत दसानन सबहि सुनाई ।।
भूमि परा, कर गहत अकासा । लघु तापस कर बाग-बिलासा ।।
कह सुक, नाथ ! सत्य सब बानी । समुझहु छाड़ि प्रकृति अभिमानी ।।
सुनहु बचन मम, परिहरि क्रोधा । नाथ ! राम सन तजहु बिरोधा ।।
अति कोमल रघुबीर-सुभाऊ । जद्यपि अखिल लोक कर राऊ ।।
मिलत, कृपा तुम्ह पर प्रभु करिही । उर, अपराध न एकउ धरिही ।।
जनकसुता रघुनाथहि दीजे । एतना कहा मोर, प्रभु ! कीजे ।।
जब तेहिं कहा देन बैदेही । चरन-प्रहार कीन्ह सठ तेही ।।
नाइ चरन सिरु, चला सो तहाँ । कृपासिंधु रघुनायक जहाँ ।।
करि प्रनामु, निज कथा सुनाई । राम-कृपाँ आपनि गति पाई ।।
रिषि अगस्ति कीं साप भवानी ! । राछस भयउ, रहा मुनि ग्यानी ।।
बंदि राम - पद बारहिं - बारा । मुनि, निज आश्रम कहुँ पगु धारा ।।

दो०—बिनय न मानत जलधि जड़, गए तीनि दिन बीति ।
बोले राम सकोप तब, भय बिनु होइ न प्रीति ।। ५७ ।।

रामस्य कृपया तेषु बलमौपम्यवर्जितम् । लोकांस्त्रीनपि मन्यन्ते साम्ययुक्तांस्तृणेन ते ।।
अहमेवं स्वकर्णाभ्यां श्रुतवान् हे दशानन! । यत् सेनेशाः सन्ति कीशा वसुदिक्पद्मसङ्ख्यकाः ।।
कोऽपि प्लवङ्गमो नाथ! सेनायां स न वर्तते । भवन्तं समरे जेतुं यः समर्थो न वर्तते ।।
संस्पृशन्ति करं सर्वे कोपेन परमेण ते । परन्तु दत्ते नादेशं रघूणामधिनायकः ।।
वदन्ति शोषयिष्यामः सिन्धुं मीनाहिसङ्कुलम् । नो चेत् तं पूरयिष्यामः प्रक्षिप्याद्रीन् विशङ्कटान् ।।
सम्मृद्य योजयिष्यामः पांसौ दिङ्मितकन्धरम् । प्रयुञ्जन्तीदृशा वाचः सकला अपि वानराः ।।
गर्जन्ति ते तर्जयन्ति स्वभावादेव निर्भयाः । लङ्कापुरीं सङ्ग्रसितुमभिलाषयुताः स्थिताः ।।

वीराः प्रकृत्याखिलकीशमल्लाः पुनश्च मूर्ध्नि प्रभुरस्ति रामः ।
दिक्सङ्ख्यशीर्षान्वित ! कालकोटीरपि प्रजेतुं समरे शक्तास्ते ।। ५५ ।।

रामस्य तेजो धिषणां बलं विपुलतां तथा । गातुं शक्ता न वर्तन्ते शेषा लक्षाधिका अपि ।।
शक्तः शोषयितुं सिन्धुशतमेकेषुणाऽस्ति सः । तथाप्यपृच्छद् भवतो बन्धुं नीतिविशारदः ।।
सरस्वतीं समाकर्ण्य तस्य क्षारपयोनिधिम् । याचते सरणिं किन्तु तस्य चित्ते दया स्थिता ।।
श्रुत्वेति दूतवचनं व्यहसद् दिङ्मिताननः । अब्रूतापीदृशी धीस्तत् कृता. कीशाः सहायकाः ।।
स्वभावभीरोर्वचनं प्रमाणं प्रतिगृह्य सः । कर्तुं निश्चितवान् सिन्धुं प्रति बालकचापलम् ।।
मूढ ! किं व्यर्थमेव त्वं कुरुषे तत्प्रशंसनम् । रिपोर्बलस्य बुद्धेश्च गाधता विदिता मया ।।
यदीयः सचिवो भीतिसंयुतोऽस्ति विभीषणः । संसारे तस्य विजयो विभूतिश्च कुतः स्थितौ ।।
खलस्येति वचः श्रुत्वा दूत एधितकोपवान् । कालं ज्ञात्वोचितं दृश्यां विदधाति स्म पत्रिकाम् ।।
अब्रूत दत्तवान् रामस्यानुजः पत्रिकामिमाम् । हे नाथ ! वाचयित्वैनां शीतलं कुरुतादुरः ।।
विहस्य वामहस्तेनागृह्णात् तां दिङ्मिताननः । शठो मन्त्रिणमाहूयारभयत् तेन वाचनम् ।।

मनः प्रसाद्योक्तिभिरेव मूढ ! मा नाशय त्वं स्वकुलं निरर्थम् ।
न पास्यसे रामविरोधकृत् त्वमजेशविष्णून् शरणं गतोऽपि ।। ५६ ।। (क)

यथानुजो वा प्रविहाय गर्वं भव प्रभोः पादपयोजभृङ्गः ।
भवाथवा रामशरानले त्वं रे दुष्ट ! सन्तानयुतः पतङ्गः ।। ५६ ।। (ख)

श्रुत्वैवेत्थं भीतियुक्त आननेऽदर्शयत् स्मितम् । अभाषतापि सकलान् श्रावयन् दिङ्मिताननः ।।
यथोर्व्यां पतितः कोऽपि गृह्णीयात् पाणिना नभः । वाग्विलासान् करोत्येष तथैव लघुतापसः ।।
शुकोऽवदन्नाथ! सत्यामत्रत्यां भारतीं समाम् । परिजानातु सन्त्यज्य प्रकृतिं गर्वसंयुताम् ।।
विहाय कोपं वचनं मदीयं शृणुताद् भवान् । विरोधं त्यजतान्नाथ! रघूणामधिपं प्रति ।।
वर्तते रघुनाथस्य स्वभावोऽतीव कोमलः । यद्यप्यस्ति स सर्वेषां भुवनानामधीश्वरः ।।
प्रभुर्मिलित एवानुग्रही भावी भवत्यसौ । एकमप्यपराधञ्च हृदये नैव धास्यति ।।
ददातु रघुनाथाय विदेहाधिपनन्दिनीम् । एतदेव मम प्रोक्तं विदधातु भवान् प्रभो! ।।
इत्थं यदा ब्रवीति स्म स दातुं जनकात्मजाम् । तदा तस्मिन् करोति स्म चरणप्रहृतिं शठः ।।
नमयित्वा शिरस्तस्मै तत्र प्रचलति स्म सः । यत्राभवत् कृपासिन्धू रघूणामधिनायकः ।।
विधाय तस्मै प्रणतिं कथामश्रावयत् स्विकाम् । रघुनाथस्य दयया गतिं प्राप्नोत् तथा निजाम् ।।
शिवो वक्ति शिवे! कुम्भजन्मतापसशापतः । सोऽभूद् रात्रिञ्चरः किन्तु पूर्वमासीद् बुधो मुनिः ।।
रघुनाथस्य चरणौ प्रणम्य स पुनः पुनः । मुनिः पादौ निधत्ते स्म समुद्दिश्य स्वमाश्रमम् ।।

नामन्यताब्धिर्विनयं जडात्मा व्यतीतमासीद् दिवसत्रयञ्च ।
रामोऽवदत् कोपयुतस्तदानीं प्रीतिः स्थितिं नैति विनैव भीतिम् ।। ५७ ।।

लछिमन ! बान सरासन आनू । सोषौं बारिधि बिसिख-कृसानू ।।
सठ सन बिनय, कुटिल सन प्रीती । सहज कृपन सन सुंदर नीती ।।
ममता - रत सन ग्यान - कहानी । अति लोभी सन बिरति बखानी ।।
क्रोधिहि सम, कामिहि हरि-कथा । ऊसर बीज बएँ फल जथा ।।
अस कहि, रघुपति चाप चढ़ावा । यह मत लछिमन के मन भावा ।।
संधानेउ प्रभु बिसिख कराला । उठी उदधि-उर-अंतर ज्वाला ।।
मकर - उरग - झष - गन अकुलाने । जरत जंतु जलनिधि जब जाने ।।
कनक-थार भरि मनि-गन नाना । बिप्र-रूप आयउ, तजि माना ।।

दो०—काटेंहि पइ कदरी फरइ, कोटि जतन कोउ सींच ।
बिनय न मान, खगेस ! सुनु, डाटेंहि पइ नव नीच ।। ५८ ।।

सभय सिंधु, गहि पद प्रभु केरे । छमहु नाथ ! सब अवगुन मेरे ।।
गगन, समीर, अनल, जल, धरनी । इन्ह कइ नाथ ! सहज जड़ करनी ।।
तव प्रेरित मायाँ उपजाए । सृष्टि-हेतु सब ग्रंथनि गाए ।।
प्रभु आयसु जेहि कहँ, जस अहई । सो तेहि भाँति रहें सुख लहई ।।
प्रभु ! भल कीन्ह मोहि सिख दीन्ही । मरजादा पुनि तुम्हरी कीन्ही ।।
ढोल, गवाँर, सूद्र, पसु, नारी । सकल ताड़ना के अधिकारी ।।
प्रभु-प्रताप मैं जाब सुखाई । उतरिहि कटकु, न मोरि बड़ाई ।।
प्रभु - अग्या अपेल श्रुति गाई । करौं सो बेगि, जो तुम्हहि सोहाई ।।

दो०—सुनत बिनीत बचन अति, कह कृपाल मुसुकाइ ।
जेहि बिधि उतरै कपि-कटकु, तात ! सो कहहु उपाइ ।। ५९ ।।

नाथ ! नील-नल कपि द्वौ भाई । लरिकाई रिषि - आसिष पाई ।।
तिन्ह कें परस किएँ, गिरि भारे । तरिहहिं जलधि, प्रताप तुम्हारे ।।
मैं पुनि उर धरि, प्रभु-प्रभुताई । करिहउँ बल - अनुमान सहाई ।।
ऐहि बिधि नाथ ! पयोधि बँधाइअ । जेहिं, यह सुजसु लोक तिहुँ गाइअ ।।
ऐहिं सर, मम उत्तर-तट-बासी । हतहु नाथ! खल नर, अघ-रासी ।।
सुनि कृपाल, सागर-मन-पीरा । तुरतहिं हरी, राम रनधीरा ।।
देखि राम - बल - पौरुष भारी । हरषि पयोनिधि भयउ सुखारी ।।
सकल चरित कहि प्रभुहि सुनावा । चरन बंदि, पाथोधि सिधावा ।।

छं०—निज भवन गवनेउ सिंधु, श्रीरघुपतिहि यह मत भायऊ ।
यह चरित, कलिमल-हर, जथामति, दास तुलसी गायऊ ।।
सुख-भवन, संसय-समन, दवन-बिषाद, रघुपति-गुन-गना ।
तजि सकल आस-भरोस, गावहि, सुनहि, संतत सठ मना ! ।।

दो०—सकल सुमंगल - दायक, रघुनायक - गुन - गान ।
सादर सुनहिं ते तरहिं भव-सिंधु बिना जलजान ।। ६० ।।

मासपारायण, चौबीसवाँ विश्राम

पञ्चम सोपान सुन्दरकाण्ड समाप्त

सुमित्रानन्दन ! शरं तथा कार्मुकमानय । अहं कृशानुबाणेन शोषयानि पयोनिधिम् ।।
शठं प्रति विनम्रत्वं स्नेहिता कुटिलं प्रति । स्वभावसिद्धं कृपणं प्रति नीतिर्मनोरमा ।।
कथा विज्ञानविषया ममतानिरतं प्रति । वैराग्यस्य प्रवचनं लोभिनं परमं प्रति ।।
शमः सरोषं वैकुण्ठकथा कामरतं प्रति । तथैवोषरमेदिन्यामुप्त बीजं भवेद् यथा ।।
इत्थमुक्त्वा रघुपतिर्व्यधत्त सगुणं धनुः । इदं मतं रोचते स्म सुमित्राजस्य चेतसे ।।
सन्दधाति स्म विशिखं करालं रघुनायकः । अग्निज्वालोत्तिष्ठते स्म हृदि क्षारपयोनिधेः ।।
मकरोरगमत्स्यानां गणा वैकल्यमाप्नुवन् । यदा जन्तून् दह्यमानान् जानाति स्म पयोनिधिः ।।
स्वर्णपात्रे मणिगणान् प्रपूर्यानेकरूपिणः । विप्ररूपधरो गर्वं त्यक्त्वा तत्र समागमत् ।।

भवेच्छिकृत्ता कदली फलाढ्या सिक्ता तु केनापि न यत्नकोट्या ।
नाम्रं न मन्येत शृणु द्विजेश ! नम्रो भवेत् तर्जनयैव नीचः ।। ५८ ।।

पयोनिधिर्भीतियुक्तः प्रगृह्य चरणौ प्रभोः । अब्रूत नाथ ! क्षमतां सर्वानवगुणान् मम ।।
नभो नभस्वाननलः सलिलं धरणी तथा । एषामास्ते प्रकृत्यैव क्रिया जडतनुः प्रभो ! ।।
भवत्प्रेरणयैतानि माया समुदपादयत् । सृष्टिहेतोरिति ग्रन्था अगायन् सकला अपि ।।
यादृक्स्वरूपवान् यस्मा आदेशो वर्तते प्रभोः । स वर्तमानस्तेनैव विधिना प्राप्नुते सुखम् ।।
प्रभुर्विहितवान् रम्यं यन्मे शिक्षां वितीर्णवान् । भवानेवास्ति जीवानां मर्यादां कृतवान् परम् ।।
भेरी ग्रामस्थितिरतः शूद्रः पशुरथाङ्गना । एते सर्वे ताडनाया अधिकारित्वमाश्रिताः ।।
अहं प्रभोः प्रतापेन यदि प्राप्स्यामि शुष्कताम् । उत्तरिष्यति सेनापि तर्हि नो मे विशेषता ।।
अनुल्लङ्घ्या प्रभोराज्ञा वेदा इत्थमवर्णयन् । तद् रोचते यद् भवते तदेवाशु करोम्यहम् ।।

अतीव नम्रं वचनं निशम्य स्मित्वा समब्रूत दयालुरब्धिम् ।
यस्मात् तरेत् कीशबलं विधानाद् ब्रवीतु हे तात ! तमेव यत्नम् ।। ५९ ।।

हे नाथ ! प्लवगौ नीलो नलश्च भ्रातरावुभौ । बाल्यकाले प्राप्तवन्तावाशीर्वादं तपस्विनः ।।
ताभ्यां कृते सति स्पर्शे गुरवोऽपि महीधराः । तरिष्यन्ति प्रतापेन भवतो मां पयोनिधिम् ।।
अहं पुनः स्वहृदये निधाय प्रभुतां प्रभोः । करिष्यामि सहायत्वमनुसृत्य स्वकं बलम् ।।
तेनैवानेन विधिना बध्यतां नीरधिः प्रभो ! । भावत्कमेतत्सुयशस्त्रिलोक्यां येन गीयताम् ।।
शरेणानेन वसत उत्तरे मामके तटे । खलान् नरान् पापराशीन् भवान् मारयतात् प्रभो! ।।
श्रुत्वा तामनुकम्पालुः पीडां सिन्धोर्हृदि स्थिताम् । अहरत् तत्क्षणादेव रामः समरधैर्यवान् ।।
समवालोक्य रामस्य महती बालपौरुषे । प्रसन्नचेता उदधिः सञ्जातः सुखसंयुतः ।।
तेषां समग्रं चरितं प्रभाष्याश्रावयत् प्रभुम् । प्रणम्य च पदे क्षारपानीयनिधिरव्रजत् ।।

स्वकीयमालयं ततः समव्रजत् पयोनिधिः प्ररोचते स्म तन्मतं रघूत्तमाय सश्रिये ।
इदं चरित्रमाहरं कलिश्रिताखिलैनसाम् यथामति प्रगीतवांस्तुलस्यनन्यदासकः ।।
सुखस्य सद्म संशयप्रणाशकर्मकारकः विषादशान्तिकारकः प्रभुं श्रितो गुणव्रजः ।
विहाय सर्वलालसाः समान् विनिर्भरांस्तथा मनः ! शठ ! प्रकीर्तय तथा सदैव तं शृणु ।।

समग्रसन्मङ्गलदानकर्ता गुणानुवादो रघुनायकस्य ।
शृण्वन्त्यमुं सादरमेव ये ते तरन्ति पोतेन विना भवाब्धिम् ।। ६० ।।

मासपारायणे चतुर्विंशतितमो विश्रामः सम्पूर्णः

सुन्दरकाण्डात्मकं पञ्चमं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

लंकाकाण्ड

रामं कामारिसेव्यं भवभयहरणं कालमत्तेभसिंहं
योगीन्द्रं ज्ञानगम्यं गुणनिधिमजितं निर्गुणं निर्विकारम् ।
मायातीतं सुरेशं खलवधनिरतं ब्रह्मवृन्दैकदेवं
वन्दे कन्दावदातं सरसिजनयनं देवमुर्वीशरूपम् ॥ १ ॥

शङ्खेन्द्वाभमतीवसुन्दरतनुं शार्दूलचर्माम्बरं
कालव्यालकरालभूषणधरं गङ्गाशशाङ्कप्रियम् ।
काशीशं कलिकल्मषौघशमनं कल्याणकल्पद्रुमं
नौमीड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्दर्पहं शङ्करम् ॥ २ ॥

यो ददाति सतां शम्भुः कैवल्यमपि दुर्लभम् ।
खलानां दण्डकृद्योऽसौ शङ्करः शं तनोतु मे ॥ ३ ॥

दो०—लव, निमेष, परमानु, जुग, बरष, कलप, सर चंड ।
भजसि न मन ! तेहि राम को, कालु जासु कोदंड ॥

सो०—सिंधु-बचन सुनि राम, सचिव बोलि, प्रभु अस कहेउ ।
अब बिलंबु केहि काम, करहु सेतु, उतरै कटकु ॥
सुनहु भानुकुल-केतु ! जामवंत कर जोरि कह ।
नाथ ! नाम तव सेतु, नर चढ़ि भवसागर तरहिं ॥

यह लघु जलधि तरत कति बारा । अस सुनि, पुनि कह पवनकुमारा ॥
प्रभु-प्रताप बड़वानल भारी । सोषेउ प्रथम पयोनिधि-बारी ॥
तव-रिपु-नारि-रुदन-जल-धारा । भरेउ बहोरि भयउ तेहिं खारा ॥
सुनि अति उकुति पवनसुत केरी । हरषे कपि रघुपति तन हेरी ॥
जामवंत बोले दोउ भाई । नल-नीलहि सब कथा सुनाई ॥
राम-प्रताप सुमिरि मन माहीं । करहु सेतु, प्रयास कछु नाहीं ॥
बोलि लिए कपि-निकर बहोरी । सकल सुनहु बिनती कछु मोरी ॥
राम-चरन-पंकज उर धरहू । कौतुक एक भालु-कपि करहू ॥
धावहु मर्कट-बिकट-बरूथा । आनहु बिटप-गिरिन्ह के जूथा ॥
सुनि कपि-भालु, चले करि हूहा । जय रघुबीर प्रताप-समूहा ॥

दो०—अति उतंग गिरि-पादप, लीलहिं लेहिं उठाइ ।
आनि देहिं नल-नीलहि, रचहिं ते सेतु बनाइ ॥ १ ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

लङ्काकाण्डम्

रामं कामारिसेव्यं भवभयहरणं कालमत्तेभसिंहं
योगीन्द्रं ज्ञानगम्यं गुणनिधिमजितं निर्गुणं निर्विकारम् ।
मायातीतं सुरेशं खलवधनिरतं ब्रह्मवृन्दैकदेवं
वन्दे कन्दावदातं सरसिजनयनं देवमुर्वीशरूपम् ॥ १ ॥

शङ्खाब्जाभमतीवसुन्दरतनुं शार्दूलचर्माम्बरं
कालव्यालकरालभूषणधरं गङ्गाशशाङ्कप्रियम् ।
काशीशं कलिकल्मषौघशमनं कल्याणकल्पद्रुमं
नौमीड्यं गिरिजापतिं गुणनिधिं कन्दर्पहं शङ्करम् ॥ २ ॥

ददाति यः शिवः सद्भ्यः कैवल्यमपि दुर्लभम् ।
खलानां दण्डकृद् योऽसौ शङ्करः शं तनोतु मे ॥ ३ ॥

लवो निमेषः परमाणुरब्दकल्पौ युगं यस्य शराः प्रचण्डाः ।
कस्मान्न रामं परिषेवसे तं मनो ! यदीयं धनुरस्ति कालः ॥
समुद्रस्य वाचं निशम्यैव रामः प्रभुर्मन्त्रिणोऽब्रूत इत्थं प्रहूय ।
विलम्बोऽधुनास्ते निमित्तेन केन विधत्तैव सेतुं चमूरुत्तरेच्च ॥
भवानर्कसन्तानकेतो ! शृणोतु पुटाकारहस्तोऽवदज्जाम्बवांस्तम् ।
अधीशान ! भावत्कनामात्मसेतुं समारुह्य लोका भवाब्धिं तरन्ति ॥

अमुं त्वब्धिं लघुं ततुं कियान् कालोऽस्त्यपेक्षितः। इति श्रुत्वा ब्रवीति स्म पुनः पवननन्दनः ॥
प्रभोः प्रतापो वडवावह्निरस्ति महातनुः । स पूर्वमेव पाथोधेः पाथः शोषितवानभूत् ॥
किन्तु भावत्कारिनारीरोदनोदकधारया । पुनः स पूर्णतां यातः क्षारतामप्ययात् पुनः ॥
अत्युक्तिमेतामाकर्ण्य पवमानतनूजनेः । रघुनाथतमुं वीक्ष्य कीशा हर्षमुपागमन् ॥
जाम्बवान् विदधाति स्म हूतिं बान्धवयोर्द्वयोः । नलनीलावुभौ सर्वां कथां श्रावयति स्म ताम्॥
तथाभाषत संस्मृत्य प्रतापं रामगं हृदि । विधत्तं सेतुमायासः कोऽपि वां न भविष्यति॥
आकारयत् स कीशानामनेकान् निकरांस्ततः । अब्रूतापि शृणुत मे कामप्यभ्यर्थनां समे ॥
निधत्तोरस्सु नैजेषु रामस्य चरणाम्बुजे । ऋक्षाः कीशाश्च सर्वेऽपि विधत्तैकं कुतूहलम् ॥
वरूथा विकटा यूयं प्लवगानां प्रधावत । पादपानां शिखरिणामप्यानयत सञ्चयान् ॥
श्रुत्वा कीशाश्च भल्लूका हूहेत्युच्चार्य निर्गताः। वदन्तो रघुवीरस्य प्रतापौघो जयत्विति ॥

अत्युन्नतान् भूमिधरान् द्रुमानप्युत्थापयन्ति स्म समेऽपि खेलात् ।
नलाय नीलाय समर्पयंस्त आनीय तौ चाकुरुतां सुसेतुम् ॥ १ ॥

सैल बिसाल आनि कपि देहीं। कंदुक-इव नल-नील ते लेहीं॥
देखि सेतु-अति-सुंदर-रचना। बिहसि, कृपानिधि बोले बचना॥
परम रम्य, उत्तम, यह धरनी। महिमा अमित, जाइ नहिं बरनी॥
करिहउँ इहाँ संभु-थापना। मोरे हृदयँ परम कलपना॥
सुनि, कपीस बहु दूत पठाए। मुनिबर सकल, बोलि लै आए॥
लिंग थापि, बिधिवत करि पूजा। सिव-समान प्रिय, मोहि न दूजा॥
सिव-द्रोही मम भगत कहावा। सो नर सपनेहुँ मोहि न पावा॥
संकर-बिमुख भगति चह मोरी। सो नारकी, मूढ़, मति थोरी॥

दो०—संकरप्रिय, मम द्रोही, सिवद्रोही मम दास।
ते नर, करहिं कलप भरि, घोर नरक महुँ बास॥ २॥

जे रामेस्वर-दरसनु करिहहिं। ते तनु तजि, मम लोक सिधरिहहिं॥
जो गंगाजलु आनि चढ़ाइहि। सो साजुज्य मुक्ति नर पाइहि॥
होइ अकाम जो छल तजि सेइहि। भगति मोरि तेहि संकर देइहि॥
मम कृत सेतु जो दरसनु करिही। सो बिनु श्रम भवसागर तरिही॥
राम-बचन सब के जिय भाए। मुनिबर निज-निज आश्रम आए॥
गिरिजा! रघुपति कै यह रीती। संतत करहिं प्रनत पर प्रीती॥
बाँधा सेतु नील-नल नागर। राम-कृपाँ, जसु भयउ उजागर॥
बूड़हिं, आनहि बोरहिं जेई। भए उपल, बोहित-सम तेई॥
महिमा यह न जलधि कइ बरनी। पाहन-गुन, न कपिन्ह कइ करनी॥

दो०—श्रीरघुबीर-प्रताप ते, सिंधु तरे पाषान।
ते मतिमंद जे राम तजि, भजहिं जाइ प्रभु आन॥ ३॥

बाँधि सेतु अति सुदृढ़ बनावा। देखि, कृपानिधि के मन भावा॥
चली सेन, कछु बरनि न जाई। गर्जहिं मर्कट-भट-समुदाई॥
सेतुबंध-ढिग चढ़ि रघुराई। चितव कृपाल सिंधु-बहुताई॥
देखन कहुँ प्रभु करुना-कंदा। प्रगट भए सब जलचर-बृंदा॥
मकर, नक्र, नाना झष, ब्याला। सत जोजन तन, परम बिसाला॥
अइसेउ एक, तिन्हहि जे खाहीं। एकन्ह कें डर तेपि डेराहीं॥
प्रभुहि बिलोकहिं, टरहिं न टारे। मन हरषित, सब भए सुखारे॥
तिन्ह कीं ओट न देखिअ बारी। मगन भए हरि-रूप निहारी॥
चला कटकु, प्रभु-आयसु पाई। को कहि सक कपिदल-बिपुलाई॥

दो०—सेतुबंध भइ भीर अति, कपि नभ-पंथ उड़ाहिं।
अपर जलचरन्हि ऊपर, चढ़ि-चढ़ि पारहि जाहिं॥ ४॥

अस कौतुक बिलोकि द्वो भाई। बिहँसि चले कृपाल रघुराई॥
सेन-सहित उतरे रघुबीरा। कहि न जाइ कपि-जूथप-भीरा॥
सिंधु-पार प्रभु डेरा कीन्हा। सकल कपिन्ह कहुँ आयसु दीन्हा॥
खाहु जाइ फल-मूल सुहाए। सुनत भालु कपि जहँ-तहँ धाए॥
सब तरु फरे राम-हित-लागी। रितु अरु कुरितु, काल-गति त्यागी॥
खाहिं मधुर फल, बिटप हलावहिं। लंका-सन्मुख सिखर चलावहिं॥

प्लवगा अददुस्ताभ्यामानीय महतो गिरीन् । गृह्णीतः स्म नलो नीलस्तथा तान् कन्दुकानिव ।।
समवालोक्य परमां रुचिरां सेतुर्निर्मितिम् । निधानमनुकम्पाया विहस्य प्रायुनग् वचः ।।
इयं वसुमती रम्या चोत्तमाऽतीव वर्तते । माहात्म्यमस्या अमितं गदितुं नैव शक्यते ।।
स्थापनां प्रविधास्येऽत्र गिरिराजसुतापतेः । सङ्कल्पोऽयं महाकारो वर्तते मम मानसे ।।
श्रुत्वेत्यप्रेषयद् दूताननेकान् प्लवगाधिपः । ते समग्रान् मुनिवरानानयन् हूतिपूर्वकम् ।।
शिवलिङ्गं स्थापयित्वा कृत्वा सविधि चार्चनम् । रामोऽवदत् प्रियो मे ऽन्यो नास्ति शङ्करसन्निभः ।।
शिवद्रोहस्य कर्ता यो मम भक्तः प्रकथ्यते । स्वप्नकालेऽपि स नरः समवाप्नोति नैव माम् ।।
विमुखो गिरिजेशाद् यो मदीयां भक्तिमिच्छति । स वर्ततेऽल्पमतिमान् मोहग्रस्तश्च नारकी ।।

शम्भुप्रियाः किन्तु विरोधिनो मे दासाश्च मे शम्भुविरोधिनो ये ।
आकल्पमेवाप्नुवते नरास्ते घोरस्वरूपे नरके निवासम् ।। २ ।।

ये रामेश्वरलिङ्गस्य करिष्यन्त्यवलोकनम् । ते शरीरं परित्यज्य गमिष्यन्ति पदं मम ।।
य आनीयार्पयिष्यन्ति सुमनस्सरितो जलम् । ते नराः समवाप्स्यन्ति मुक्तिं सायुज्यनामिकाम् ।।
विहाय कपटं येऽमुं सेविष्यन्ते निरीहिनः । भक्तिं मद्विषयां तेभ्यो गिरिजेशः प्रदास्यति ।।
मन्निर्मितस्य सेतोर्ये आचरिष्यन्ति दर्शनम् । भवाम्बुधिं तरिष्यन्ति ते विनैव परिश्रमम् ।।
हृद्भ्योऽरोचन्त सर्वेषामपि रामस्य ता गिरः । ततो मुनिवराः स्वं स्वमाश्रमस्थानमागमन् ।।
शिवो वक्ति शिवे ! रीतिरेषास्ते राघवेशितुः । यदसौ प्रणते प्रीतिं विदधाति निरन्तरम् ।।
नलो नीलश्च चतुरौ व्यधत्तां सेतुबन्धनम् । यशः समुज्ज्वलमभूद् रामस्य कृपया तयोः ।।
ये प्रस्तराः स्वान् मज्जन्ति मज्जयन्त्यपरानपि । त एव प्रस्तरा जातास्तदाम्भोयानसन्निभाः ।।
न वर्तते निगदितो महिमाऽयं पयोनिधेः । न गुणः प्रस्तराणां वा चमत्कारः श्रितःकपीन् ।।

प्रतापतः श्रीरघुनायकस्य सिन्धौ शिला अप्यगमन् प्लुतत्वम् ।
ते मन्दधीका रघुनायकं ये हात्वा प्रगत्यान्यमिनं भजन्ति ।। ३ ।।

तौ सेतुं रचयित्वातिसुदृढं कुरुतः स्म तम् । सोऽरोचतानुकम्पाया निधेः स्वान्ताय वीक्षितः ।।
सेनाऽचलत् सा किमपि प्रवक्तुं नैव शक्यते । तस्यां प्लवगवीराणां व्रजा गर्जनमाचरन् ।।
प्रतीरं सेतुबन्धस्यारुह्य राघववंशराट् । कृपालुर्द्रष्टुमारब्ध पयोराशेर्विशालताम् ।।
अनुकम्पाकन्दनाथसमालोकनहेतवे । प्रकटत्वं व्रजन्ति स्म सर्वेऽप्यम्बुचरव्रजाः ।।
अनेके मकरा नक्रा विसाराश्च भुजङ्गमाः । शतयोजनपर्यन्तबहुविस्तृतदेहिनः ।।
एतादृशाः केचिदन्ये य एतान् खादितुं शकाः । तेऽप्यन्याम्भोचरभयाद् भवेयुर्भयसंयुताः ।।
प्रभुं पश्यन्तोऽपसारं नाश्रयन्नपसारिताः । प्रमोदितान्तःकरणाः सर्वेऽपि सुखिनोऽभवन् ।।
नीतं तिरोधानितां तैर्नावालोक्यत पुष्करम् । रामरूपं वीक्ष्य याताः सर्वेऽप्यानन्दमग्नताम् ।।
समवाप्य प्रभोराज्ञां निरगच्छदनीकिनी । वैपुल्यं कपिसेनाया वक्तुं को वर्तते शकः ।।

जनौघ आसीदति सेतुबन्धे ततः खमुत्पत्योदपतन् प्लवङ्गाः ।
आरुह्य चारुह्य परे कबन्धचरानगच्छन्नपरं प्रतीरम् ।। ४ ।।

ईदृशं कौतुकमुभौ भ्रातरौ समपश्यताम् । कृत्वा विहासं याति स्म कृपालू रघुनायकः ।।
रघुवीरः पृतनया सहितोऽतरदम्बुधिम् । कपिसेनातदीशानां वृन्दं वक्तुं न शक्यते ।।
पारेऽपरस्मिन्नम्भोधेर्वसतिं व्यदधात् प्रभुः । सर्वेभ्योऽपि प्लवङ्गेभ्य आदेशमददात् तथा ।।
यद् गत्वा फलमूलानि शोभनान्युपभुञ्जत । श्रुत्वैवेदं यत्रतत्राधावन्नृक्षवलीमुखाः ।।
सकला अपि रामस्य सेवायै शाखिनोऽफलन् । ऋतूनां कुत्सितर्तूनां गतिं त्यक्त्वाप्यनेहसः ।।
आदन् फलानि स्वादूनि तथा वृक्षानचालयन् । अक्षिपन् गिरिशृङ्गाणि लङ्कानगरसम्मुखम् ।।

जहँ-कहुँ फिरत निसाचर पावहिं। घेरि सकल, बहु नाच नचावहिं ॥
दसनन्हि काटि नासिका-काना। कहि प्रभु-सुजसु, देहिं तब जाना ॥
जिन्ह कर नासा-कान निपाता। तिन्ह रावनहि कही सब बाता ॥
सुनत श्रवन, बारिधि-बंधाना। दसमुख बोलि उठा अकुलाना ॥

दो०—बाँध्यो बननिधि! नीरनिधि! जलधि! सिंधु! बारीस! ।
सत्य तोयनिधि! कंपति! उदधि! पयोधि! नदीस! ॥ ५ ॥

निज बिकलता बिचारि बहोरी। बिहँसि गयउ गृह, करि भय भोरी ॥
मंदोदरीं सुन्यो, प्रभु आयो। कौतुकहीं पाथोधि बँधायो ॥
कर गहि पतिहि, भवन निज आनी। बोली परम मनोहर बानी ॥
चरन नाइ सिरु, अंचलु रोपा। सुनहु बचन पिय! परिहरि कोपा ॥
नाथ! बयरु कीजे ताही सों। बुधि-बल सकिअ जीति जाही सों ॥
तुम्हहि-रघुपतिहि अंतर कैसा। खलु खद्योत-दिनकरहि जैसा ॥
अति बल मधु-कैटभ जेहिं मारे। महाबीर दितिसुत संघारे ॥
जेहिं बलि बाँधि सहसभुज मारा। सोइ अवतरेउ हरन महि-भारा ॥
तासु बिरोध, न कीजिअ नाथा! । काल-करम-जिव जाकें हाथा ॥

दो०—रामहि सौंपि जानकी, नाइ कमल-पद माथ।
सुत कहुँ राज समर्पि, बन, जाइ, भजिअ रघुनाथ ॥ ६ ॥

नाथ! दीनदयाल रघुराई। बाघउ सनमुख गएँ न खाई ॥
चाहिअ करन, सो सब करि बीते। तुम्ह सुर-असुर-चराचर जीते ॥
संत कहहिं असि नीति, दसानन! । चौथेंपन जाइहि नृप कानन ॥
तासु भजन कीजिअ तहँ, भर्ता। जो कर्ता, पालक, संहर्ता ॥
सोइ रघुबीर प्रनत-अनुरागी। भजहु नाथ! ममता सब त्यागी ॥
मुनिबर जतनु करहिं जेहि लागी। भूप, राजु तजि होहिं बिरागी ॥
सोइ कोसलाधीस रघुराया। आयउ करन तोहि पर दाया ॥
जौं पिय! मानहु मोर सिखावन। सुजसु होइ तिहुँ पुर अति पावन ॥

दो०—अस कहि, नयन नीर भरि, गहि पद, कंपित गात।
नाथ! भजहु रघुनाथहि, अचल होइ अहिबात ॥ ७ ॥

तब रावन, मयसुता उठाई। कहै लाग खल निज प्रभुताई ॥
सुनु तैं प्रिया! बृथा भय माना। जग जोधा को मोहि समाना? ॥
बरुन, कुबेर, पवन, जम, काला। भुज-बल जितेउँ सकल दिगपाला ॥
देव, दनुज, नर, सब बस मोरें। कवन हेतु उपजा भय तोरें ॥
नाना बिधि तेहि कहेसि बुझाई। सभाँ बहोरि, बैठ सो जाई ॥
मंदोदरीं हृदयँ अस जाना। काल-बस्य उपजा अभिमाना ॥
सभाँ आइ, मंत्रिन्ह तेहिं बूझा। करब कवन बिधि रिपु सैं जूझा? ॥
कहहिं सचिव, सुनु निसिचर-नाहा! । बार-बार प्रभु! पूछहु काहा? ॥
कहहु, कवन भय करिअ बिचारा। नर-कपि-भालु अहार हमारा ॥

दो०—सब के बचन श्रवन सुनि, कह प्रहस्त कर जोरि।
नीति-बिरोध न करिअ प्रभु! मंत्रिन्ह-मति अति थोरि ॥ ८ ॥

भ्रमतो यत्र तत्रैवाप्नुवन् यदि निशाचरान् । आवेष्ट्य तर्हि सकलास्तान् यथेष्टमनर्तयन् ।।
आच्छिद्य दशनैस्तेषां नासिकाः श्रवणान्यपि । उक्त्वा प्रभोर्यशो रम्यमन्वमन्यन्त तानितुम् ।।
छिन्नानि येषामभवन् नासिकाः श्रवणान्यपि । ते प्राप्याश्रावयन् सर्वं समाचारं दशाननम् ।।
श्रवणैः स्वैर्निशम्यैव पानीयनिधिबन्धनम् । विकलत्वं समाश्रित्य भाषते स्म दशाननः ।।

व्यधत्त बद्धं वनधिं पयोधिं पानीयधिं शम्बरधिं जलेशम् ।
किं सत्यमेवाम्बुनिधिं स वार्धिं पाथोनिधिं वारिनिधिं नदीशम् ।। ५ ।।

निजवैकल्यस्य भूयो विचारं प्रविधाय सः । विहस्य भीतिं विस्मृत्य गच्छति स्म निकेतनम् ।।
मन्दोदरी शृणोति स्म यदा राममुपागतम् । कौतुकेनाबद्धवन्तं सर्वतोमुखधिं तथा ।।
करौ गृहीत्वा भर्तारमानयत् स्वनिकेतनम् । अतीव रुचिराकारां प्रायुनग् भारतीं तथा ।।
नमयित्वा तदङ्घ्र्योः क प्रसार्याञ्चलमब्रवीत् । प्रिय ! कोपं परित्यज्य शृणुताद् वचनं भवान् ।।
हे नाथ ! तस्मा एव प्रविधेया तेन शत्रुता । येन यः शक्यते जेतुं बलेन च मनीषया ।।
भवतीशे रघूणाञ्च खल्वास्ते तादृगन्तरम् । यादृग् भवति खद्योते दिवसाधिपतौ तथा ।।
हतवान् योऽतिबलिनावसुरौ मधुकैटभौ । महावीरौ दितेर्देहसम्भवौ सममारयत् ।।
यो बलिं बद्धवानाशाशतबाहुममारयत् । स एव वसुधाभारं हर्तुमस्त्यवतीर्णवान् ।।
हे नाथ ! नैव क्रियतां तं प्रति प्रतिकूलता । सन्ति यस्य करे कालः कर्म जीवः समान्यपि ।।

समर्प्य रामाय विदेहपुत्रीं पादाब्जयुग्मे प्रणमय्य शीर्षम् ।
प्रदाय राज्यं तनुसम्भवाय वनं प्रगत्यार्चतु राघवेशम् ।। ६ ।।

नाथ ! दीनानुकम्पालुर्वर्तते रघुनायकः । न खादति मृगेन्द्रोऽपि शरणं समुपागतम् ।।
यत् कर्तव्यं वर्तते स्म तत् सर्वं कृतवान् भवान् । भवान् विजितवान् देवानसुरांश्च चराचरम् ।।
नीतिं प्रकथयन्त्येतां साधवो दिङ्मितानन! । यच्चतुर्थे वयसि भूपालको विपिनं व्रजेत् ।।
हे भर्तस्तत्र तस्यैव भजनं कुरुताद् भवान् । कर्ता पाता च हर्ता यः सर्वेषामपि वर्तते ।।
स एव चास्ति प्रणतस्नेही रघुकुलाधिपः । हे नाथ ! सर्वां ममतां हात्वा तं भजताद् भवान् ।।
यस्यैव प्राप्तये यत्नान् कुर्वन्ति मुनिनायकाः । राज्यं विहाय भूपाला भवन्ति च विरागिणः ।।
स एव कोशलाधीशो रघुसन्ततिनायकः । कृपां भवत्याचरितुं वर्ततेऽत्र समागतः ।।
शिक्षामिमां मम भवान् मन्यते यदि हे प्रिय! । तर्हि त्रिलोक्यां सुयशः परं पूतं भविष्यति ।।

प्रोच्येति सम्पूर्य जलं दृशोश्च प्रकम्पिताङ्गा चरणौ प्रगृह्य ।
साब्रूत नाथार्चयताद् रघूणां नाथं मम स्यादचलं सुभाग्यम् ।। ७ ।।

दशाननो मयसुतां समुदस्थापयत् ततः । आरब्धापि प्रवक्तुं तां स्वकीयां प्रभुतां खलः ।।
शृणु प्रिये ! निरर्थं त्वमास्से गतवती भयम् । मया समानो लोकेषु वर्तते कोऽपरो भटः ।।
वरुणं गुह्यकाधीशं यमं कालं समीरणम् । सकलानपि दिङ्नाथान् दोशशक्त्या जितवानहम् ।।
विबुधा दानवा मर्त्या वशे मे सकला अपि । साध्वसं हेतुना केन समुत्पन्नमिदं तव ।।
प्रबोध्य नाना विधिभिरिदं कथयति स्म ताम् । प्रगत्य संसदं भूयस्तत्रोपविशति स्म सः ।।
मन्दोदरी स्वहृदय एतत् सम्पर्यबुध्यत । पत्यौ गर्वोऽस्ति सञ्जातः कालनिघ्नत्वहेतुना ।।
इतः संसदमागत्य सचिवान् पृच्छति स्म सः । यत् केन विधिना युद्धं करवाणि रिपून् प्रति ।।
सचिवा अवदन् रक्षोनाथाकर्णयताद् भवान् । किमर्थं पृच्छति भवानधीशान ! पुनः पुनः ।।
वदतात् किं साध्वसं तत् कार्या यस्य विचारणा । नराः प्लवङ्गा भल्लूका अस्माकं भोजनं स्थितम् ।।

श्रुत्वा श्रुतिभ्यां वचनं समेषां संयोज्य हस्तावववदत् प्रहस्तः ।
नीतेर्विरोधो न विधेय ईश स्वल्पोपलब्ध्या सचिवाः समेताः ।। ८ ।।

कहहिं सचिव सठ ठकुरसोहाती । नाथ ! न पूर आव ऐहि भाँती ॥
बारिधि नाघि एक कपि आवा । तासु चरित मन महुँ सबु गावा ॥
छुधा न रही तुम्हहि तब काहू । जारत नगरु, कस न धरि खाहू ॥
सुनत नीक, आगें दुख पावा । सचिवन अस मत प्रभुहि सुनावा ॥
जेंहि बारीस बँधायउ हेला । उतरेउ सेन-समेत सुबेला ॥
सो भनु मनुज, खाब हम भाई ! । बचन कहहिं सब गाल फुलाई ॥
तात ! बचन मम सुनु अति आदर । जनि मन गुनहु मोहि करि कादर ॥
प्रिय बानी जे सुनहिं जे कहहीं । ऐसे नर-निकाय जग अहहीं ॥
बचन परम हित, सुनत कठोरे । सुनहिं, जे कहहिं, ते नर प्रभु! थोरे ॥
प्रथम बसीठ पठउ, सुनु नीती । सीता देइ, करहु पुनि प्रीती ॥

दो०—नारि पाइ फिरि जाहिं जौं, तौ न बढ़ाइअ रारि ।
नाहिं त सन्मुख समर-महि, तात ! करिअ हठि मारि ॥ ९ ॥

यह मत जौं मानहु प्रभु ! मोरा । उभय प्रकार सुजसु जग तोरा ॥
सुत सन कह दसकंठ रिसाई । असि मति सठ! केंहि तोहि सिखाई ॥
अबहीं ते उर संसय होई । बेनुमूल सुत ! भयहु घमोई ॥
सुनि पितु-गिरा परुष अति घोरा । चला भवन, कहि बचन कठोरा ॥
हित मत तोहि न लागत कैसें । काल-बिबस कहुँ भेषज जैसें ॥
संध्या समय जानि दससीसा । भवन चलेउ निरखत भुज बीसा ॥
लंका-सिखर-उपर आगारा । अति बिचित्र तहँ होइ अखारा ॥
बैठ जाइ तेंहि मंदिर रावन । लागे किंनर गुन-गन गावन ॥
बाजहिं ताल, पखाउज, बीना । नृत्य करहिं अपछरा प्रबीना ॥

दो०—सुनासीर सत सरिस सो, संतत करइ बिलास ।
परम प्रबल रिपु सीस पर, तद्यपि सोच न त्रास ॥ १० ॥

इहाँ सुबेल-सैल रघुबीरा । उतरे सेन-सहित अति भीरा ॥
सिखर एक उतंग अति देखी । परम रम्य, सम, सुभ्र बिसेषी ॥
तहं तरु-किसलय-सुमन सुहाए । लछिमन रचि निज हाथ डसाए ॥
ता पर रुचिर मृदुल मृगछाला । तेंहि आसन आसीन कृपाला ॥
प्रभु कृत सीस कपीस-उछंगा । बाम-दहिन दिसि चाप-निषंगा ॥
दुहुँ कर-कमल सुधारत बाना । कह लंकेस मंत्र, लगि काना ॥
बड़भागी अंगद-हनुमाना । चरन-कमल चापत बिधि नाना ॥
प्रभु-पाछें लछिमन बीरासन । कटि निषंग, कर बान सरासन ॥

दो०—ऐहि बिधि, कृपा रूप-गुन, -धाम रामु आसीन ।
धन्य ते नर ऐंहि ध्यान जे, रहत सदा लयलीन ॥ ११ (क) ॥
पूरब दिसा बिलोकि प्रभु, देखा उदित मयंक ।
कहत सबहि, देखहु ससिहि, मृगपति-सरिस असंक ॥ ११ (ख) ॥

पूरबदिसि-गिरिगुहा-निवासी । परम-प्रताप-तेज-बल-रासी ॥
मत्त-नाग-तम-कुंभ-बिदारी । ससि-केसरी गगन-बनचारी ॥

स्वामिप्रसादिकां वाचं वदन्ति सचिवाः शठाः । ईदृग्वाग्भिरधीशान ! नैव पूतिर्भविष्यति ॥
आयादुल्लङ्घ्य पाथोधिमेक एव प्लवङ्गमः । तस्य वृत्तं मनस्येव गायन्ति सकला अपि ॥
भवत्सु कोऽपि क्षुद्युक्तो नाभूत् तस्मिननेहसि । पुरीं दहन्तं तं कोऽपि धृत्वा नाभक्षयत् कुतः ॥
यत् सुन्दरं श्रूयमाणं परिणामे तु दुःखदम् । श्रावितं वर्तते नाथं तदेतत् सचिवैर्मतम् ॥
यो हेलयैव पानीयनिधेर्बन्धनमाचरत् । अवातरत् सुवेलाद्रौ तथा सैन्यसमन्वितः ॥
तं नर भक्षयिष्यामः किं वयं ब्रूत बान्धवाः! । सर्वे प्रौढिं समाश्रित्य प्रयुञ्जन्ति सरस्वतीम्॥
श्रृणोतु तात ! वचनं ममात्यादरसंयुतम् । तथा मां मनुतां मैव चित्ते भीतिसमन्वितम् ॥
सरस्वतीं ये रुचिरां शृण्वन्ति कथयन्ति च । एतादृशा नरा लोके वर्तन्ते निकरात्मकाः ॥
श्रवणे कठिनं किन्तु परमं मङ्गलं वचः ।ये श्रृण्वन्ति च भाषन्ते तेऽल्पाः सन्ति नराः प्रभो!॥
नीतिं श्रृणोतु प्रथमं दूतं प्रेषयताद् भवान् । दत्त्वा सीतां ततः प्रीतिं कुरुताद् राघवं प्रति ॥

परैति चेत् प्राप्य स योषितं स्वां कलिं समृद्धं कुरुतान्न तर्हि ।
युद्धस्थले सम्मुखमेव नो चेत् कृत्वा हठं तात ! करोतु घातम् ॥ ९ ॥

मामकीनं मतमिदं मंस्यते चेद् भवान् प्रभो ! । द्विधापि सुयशो लोके भवदीयं भविष्यति ॥
रुष्टो भूत्वा दशग्रीवस्तनुजातमभाषत ।ईदृशीं धिषणां कस्त्वामास्तेशिक्षितवाञ् शठ! ॥
इतः प्रभृत्येव चित्ते जायते मम संशयः । वेणुमूलेऽसि सञ्जातः सुत! तन्नाशकः कृमिः ॥
निशम्य परमं घोरं परुषं वचनं पितुः । इदं कठोरं वचनं प्रयुज्यायात् स मन्दिरम् ॥
तथा हितं मम मतं भवते नैव रोचते । प्राप्ताय कालनिघ्नत्वमगदं नैव रोचते ॥
विज्ञाय सन्ध्यासमयं दिक्सङ्ख्यासम्मितानन: । भुजानां विंशतिं पश्यन् गच्छति स्म निकेतनम्॥
लङ्कानगर्याः शिखर आसीदेकं निकेतनम् । रङ्गभूमिरभूत् तत्र परवैचित्र्यसंयुता ॥
उपाविशत् तत्र गत्वा दशग्रीवो निकेतने । आरभन्त गुणग्रामगायनं किन्नरव्रजाः ॥
समवाद्यन्त तालानि वल्लक्यो मुरजा अपि । नृत्यं समाचरन्ति स्म प्रवीणाप्सरसस्तथा ॥

स देवताधीशशतैः समानं भुङ्क्ते स्म भोगान् विषयांश्च नित्यम् ।
स्थितोऽभवद् द्विट् परशक्तिवान् के चिन्तामये नाभवतां तथापि ॥ १० ॥

इतः सुवेलधरणीधरे रघुकुलाधिपः । अवातरदनीकिन्या वृन्देन महता वृतः ॥
विलोक्य तस्मिञ्छिखरमेकं परममुन्नतम् । शुभ्रं विशेषरूपेण समञ्चातीव सुन्दरम् ॥
तत्र द्रुमाणां रम्याणि पर्णानि कुसुमानि च ।प्रास्तारयत् स्वहस्ताभ्यां लक्ष्मणो रचनायुतम्॥
प्रास्तारयत् तदुपरि सुचर्म मृदु राङ्कवम् । तस्मिन्नेवानुकम्पालुरासने विश्रमन्नभूत् ॥
उत्सङ्गे प्लवगेशस्य शीर्षं निहितवान् प्रभुः । चापेषुधी स्थितावास्तां वामदक्षिणभागयोः ॥
बाणान् सुस्थापयन्नासीत् करपद्मयुगेन सः । युक्त्वा कर्णेन लङ्केशो मन्त्रणां विदधन्नभूत् ॥
अतीव भाग्यसंयुक्तावङ्गदो हनुमानपि । समवाहयतां पादकमले बहुरीतिभिः ॥
प्रभोः पृष्ठे सुमित्रायाः सुतो वीरासनः स्थितः । कटिस्थितेषुधिः पाणिस्थिताशुगशरासनः ॥

रीत्यानया रूपकृपागुणानां वासो रघूणामधिपः समास्त ।
धन्या नरास्ते सततं वसन्ति ध्यानेऽस्य ये सन्ति सदा विलीनाः ॥ ११ (क) ॥

प्रभुः सुरेशस्य दिशं विलोक्य विलोक्य तत्रोदितमोषधीशम् ।
ब्रूते स्म सर्वान् परिपश्यतेमं निशङ्कमिन्दुं मृगनाथतुल्यम् ॥ ११ (ख) ॥

विहितप्राक्ककुब्भूमिधरगह्वरसुस्थितिः । पुञ्जो विशालवपुषां प्रतापबलतेजसाम् ॥
कृत्वा मत्तान्धकारात्मद्विपकुम्भविदारणम् । विचरन् वर्तते व्योमविपिने शशिकेसरी ॥

बिथुरे नभ मुकुताहल तारा। निसि सुंदरी केर सिंगारा॥
कह प्रभु, ससि महुँ मेचकताई। कहहु काह, निज-निज मति भाई॥
कह सुग्रीव, सुनहु रघुराई ! ससि महुँ प्रगट भूमि कै झाँई॥
मारेउ राहु ससिहि, कह कोई। उर महँ परी स्यामता सोई॥
कोउ कह जब बिधि रति-मुख कीन्हा। सार भाग ससि कर हरि लीन्हा॥
छिद्र सो प्रगट इंदु-उर माहीं। तेहि मग देखिअ नभ-परिछाहीं॥
प्रभु कह, गरल, बंधु ससि केरा। अति प्रिय निज उर दीन्ह बसेरा॥
बिष-संजुत कर-निकर पसारी। जारत बिरहवंत नर-नारी॥

दो०—कह हनुमंत, सुनहु प्रभु ! ससि तुम्हार प्रिय दास।
तव मूरति, बिधु-उर बसति, सोइ स्यामता अभास॥ १२ (क)॥

नवाह्नपारायण, सातवाँ विश्राम

पवनतनय के बचन सुनि, बिहँसे रामु सुजान।
दच्छिन दिसि अवलोकि प्रभु, बोले कृपानिधान॥ १२ (ख)॥

देखु बिभीषन ! दच्छिन आसा। घन घमंड, दामिनी बिलासा॥
मधुर-मधुर गरजइ घन घोरा। होइ बृष्टि जनि उपल कठोरा॥
कहत बिभीषन, सुनहु कृपाला ! होइ न तड़ित, न बारिद-माला॥
लंका-सिखर-उपर आगारा। तहँ दसकंधर देख अखारा॥
छत्र मेघडंबर सिर धारी। सोइ जनु जलद-घटा अति कारी॥
मंदोदरी-श्रवन-ताटंका। सोइ प्रभु ! जनु दामिनी दमंका॥
बाजहिं ताल-मृदंग अनूपा। सोइ रव मधुर, सुनहु सुरभूपा ! ॥
प्रभु मुसुकान, समुझि अभिमाना। चाप चढ़ाइ बान संधाना॥

दो०—छत्र, मुकुट, ताटंक तब, हते एकहीं बान।
सबकें देखत महि परे, मरमु न कोऊ जान॥ १३ (क)॥
अस कौतुक करि राम-सर, प्रबिसेउ आइ निषंग।
रावन-सभा ससंक सब, देखि महा रसभंग॥ १३ (ख)॥

कंप न भूमि, न मरुत बिसेषा। अस्त्र-सस्त्र कछु नयन न देखा॥
सोचहिं सब निज हृदय-मझारी। असगुन भयउ भयंकर भारी॥
दसमुख देखि, सभा भय पाई। बिहसि बचन कह, जुगुति बनाई॥
सिरउ गिरे संतत सुभ जाही। मुकुट परे कस असगुन ताही ? ॥
सयन करहु निज-निज गृह जाई। गवने भवन सकल, सिर नाई॥
मंदोदरी सोच उर बसेऊ। जब ते श्रवनपूर महि खसेऊ॥
सजल नयन, कह जुग कर जोरी। सुनहु प्रानपति ! बिनती मोरी॥
कंत ! राम-बिरोध परिहरहू। जानि मनुज, जनि हठ, मन धरहू॥

दो०—बिस्वरूप रघुबंस-मनि, करहु बचन बिस्वासु।
लोक कल्पना बेद कर, अंग-अंग प्रति जासु॥ १४॥

विक्षिप्ता गगने तारा मुक्तानिकरसन्निभाः । अलङ्कारचयाः सन्ति रजनीसुन्दरी श्रिताः ।।
प्राभाषत प्रभुः सर्वान् यत् कलानिधिनीलताम् । अनुसृत्य धियं स्वां स्वां प्रवर्णयत बान्धवाः ।।
रम्यकण्ठो भाषते स्म शृणोतु रघुनायक । प्रकटा वर्तते भूमेश्छाया कुमुदबान्धवे ।।
कोऽप्यभाषत यद् राहू रजनीशमताडयत् । स एवाङ्कः श्यामवर्णः पतितो वर्तते हृदि ।।
कश्चिदब्रूत यद् ब्रह्माऽकरोद् रत्याननं यदा । तदा चन्द्रमसः सारभागं परिगृहीतवान् ।।
छिद्रं तदेव प्रकटं सुधांशोरुरसि स्थितम् । यस्यान्तर्मार्गतो व्योम्नश्छाया समवलोक्यते ।।
प्रभुरब्रूत गरलं बन्धुरस्ति निशापतेः । अतिप्रियाय तस्मै तद् वासं स्वोरसि दत्तवान् ।।
स एष विषसंयुक्तान् प्रसार्य किरणान् निजान् । वियोगिनो नरान् नारीरपि दग्धान् करोति तैः ।।

मरुत्सुतोऽब्रूत विभो ! शृणोतु प्रियोऽस्ति दासो भवतः सुधांशुः ।
स्थिता भवन्मूर्तिरुरस्यमुष्य प्रतीयते श्यामलतास्य सैव ।। १२ (क) ।।

नवाह्नपारायणे सप्तमो विश्रामः

निशम्य वाचः पवनात्मजस्य रामो विहासं व्यदधात् सुबोधः ।
प्रभुः समालोक्य च दक्षिणाशां निधिः कृपाया अभिभाषते स्म ।। १२ (ख) ।।

दक्षिणां दिशमुद्दिश्य विलोकय विभीषण ! । आडम्बरं पयोदानां विलासान् विद्युतस्तथा ।।
मधुरं मधुरं घोरा घनाः कुर्वन्ति गर्जनम् । मा भवेद् भीतिजनकमुपलानां प्रवर्षणम् ।।
विभीषणो भाषते स्म कृपालो ! शृणुताद् भवान् । चपला वर्तते नेयं न वा जलधरावलिः ।।
लङ्कानगर्याः शिखर एकमास्ते निकेतनम् । ईक्षमाणो रङ्गभूमिं तत्रास्ते दशकन्धरः ।।
जलदाडम्बरं छत्रं धृतवानस्ति मस्तके । तदेव कृष्णा परमं जलदानां घटा ध्रुवम् ।।
मन्दोदर्याः, कर्णयुग्मे ताटङ्कयुगलं स्थितम् । नूनं विद्योतते विद्युत् तदेव युगलं प्रभो ! ।।
वाद्यन्ते मुरजास्ताला अपि साम्यविवर्जिताः । स एव निनदो रम्यः श्रूयते सुरभूपते ! ।।
ज्ञात्वा गर्वं रावणस्य करोति स्म प्रभुः स्थितम् । विधाय कार्मुकं सज्यं सन्दधाति स्म सायकम् ।।

छत्रं किरीटं श्रुतिभूषणे च तदाच्छिनत् केवलपत्रिणा सः ।
भ्रष्टानि पश्यत्सु समेषु तानि कौ कोऽपि तन्मर्म न बुध्यते स्म ।। १३ (क) ।।

कृत्वेदमाश्चर्यमिषुः प्रभोः स प्रविष्टवान् प्राप्य निषङ्गमेव ।
भीता सभा रावणसंसदासीद् विलोक्य तीव्रं रसभञ्जनं तत् ।। १३ (ख) ।।

न विद्यते भूमिकम्पो न विशिष्टोऽनिलोऽथवा । न शस्त्राणि न वास्त्राणि दृग्भिर्दृष्टानि कान्यपि ।।
कथमेतदिति स्वीये चित्ते सर्वेऽप्यचिन्तयन् । इदं कुशकुनं जातं वर्ततेऽति भयानकम् ।।
भयं प्राप्तां समालोक्य सभां दिक्सम्मिताननः । विहस्य युक्तिमारच्य प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ।।
मूर्ध्नां निपातोऽपि यस्य सन्ततं शुभदायकः । मुकुटानां तस्य पातः कुनिमित्तं भवेत् कथम् ।।
स्वापं कुरुत सङ्गत्य स्वीयं स्वीयं निकेतनम् । ततः कं नमयित्वा ते सर्वेऽपि स्वालयानयुः ।।
तदारभ्याकरोच्चिन्ता मन्दोदर्या हृदि स्थितिम् । कर्णपूरे यदारभ्य पततः स्म महीतले ।।
करौ कृत्वा पुटाकारौ सतोयनयनावदत् । असूनां नाथ ! विनयमाकर्णयतु मे भवान् ।।
परित्यजतु हे कान्त ! विरोधं राघवं प्रति । तं परिज्ञाय मनुजं मा दधातु हठं हृदि ।।

विश्वासमेवाचरतान्ममोक्तौ यद् विश्वरूपो रघुवंशरत्नम् ।
लोकान् समग्रानपि कल्पयन्ति प्रत्येकमङ्गे श्रुतयो यदीये ।। १४ ।।

पद पाताल, सीस अज-धामा । अपर लोक अँग-अँग बिश्रामा ॥
भृकुटि-बिलास भयंकर काला । नयन दिवाकर, कच घन-माला ॥
जासु घ्रान अस्विनीकुमारा । निसि अरु दिवस निमेष अपारा ॥
श्रवन दिसा दस, बेद बखानी । मारुत स्वास, निगम निज बानी ॥
अधर लोभ, जम दसन कराला । माया हास, बाहु दिगपाला ॥
आनन अनल, अंबुपति जीहा । उतपति-पालन-प्रलय-समीहा ॥
रोम-राजि अष्टादस भारा । अस्थि सैल, सरिता नस-जारा ॥
उदर उदधि, अधगो जातना । जगमय प्रभु का बहु कलपना ॥

दो०—अहंकार सिव, बुद्धि अज, मन ससि, चित्त महान ।
मनुज बास सचराचर, -रूप राम भगवान ॥ १५ (क) ॥

अस बिचारि सुनु, प्रानपति ! प्रभु सन बयरु बिहाइ ।
प्रीति करहु रघुबीर-पद, मम अहिवात न जाइ ॥ १५ (ख) ॥

बिहँसा नारि-बचन सुनि काना । अहो ! मोह-महिमा बलवाना ॥
नारि-सुभाउ सत्य सब कहहीं । अवगुन आठ सदा उर रहहीं ॥
साहस, अनृत, चपलता, माया । भय, अबिबेक, असौच, अदाया ॥
रिपु कर रूप सकल तैं गावा । अति बिसाल भय मोहि सुनावा ॥
सो सब प्रिया ! सहज बस मोरें । समुझि परा प्रसाद अब तोरें ॥
जानिउँ प्रिया ! तोरि चतुराई । ऐहि बिधि कहहु मोरि प्रभुताई ॥
तव बतकही गूढ़ मृगलोचनि ! । समुझत सुखद, सुनत भय-मोचनि ॥
मंदोदरि मन महुँ अस ठयऊ । पियहि काल-बस मतिभ्रम भयऊ ॥

दो०—ऐहि बिधि करत बिनोद बहु, प्रात प्रगट दसकंध ।
सहज असंक लंकपति, सभाँ गयउ मद-अंध ॥ १६ (क) ॥

सो०—फूलइ-फरइ न बेत, जदपि सुधा बरषहिं जलद ।
मूरख हृदयँ न चेत, जौं गुर मिलहिं बिरंचि-सम ॥ १६ (ख) ॥

इहाँ प्रात जागे रघुराई । पूछा मत, सब सचिव बोलाई ॥
कहहु बेगि का करिअ उपाई ? । जामवंत कह, पद सिरु नाई ॥
सुनु सर्बग्य ! सकल उर-बासी ! । बुधि-बल-तेज-धर्म-गुन-रासी! ॥
मंत्र कहउँ, निज मति-अनुसारा । दूत पठाइअ बालिकुमारा ॥
नीक मंत्र, सब के मन माना । अंगद सन कह कृपानिधाना ॥
बालितनय ! बुधि-बल-गुन-धामा । लंका जाहु, तात ! मम कामा ॥
बहुत बुझाइ तुम्हहि का कहऊँ ? । परम चतुर, मैं जानत अहऊँ ॥
काजु हमार, तासु हित होई । रिपु सन करेहु बतकही सोई ॥

सो०—प्रभु-अग्या धरि सीस, चरन बंदि, अंगद उठेउ ।
सोइ गुन-सागर, ईस ! राम ! कृपा जा पर करहु ॥ १७ (क) ॥

स्वयंसिद्ध सब काज, नाथ ! मोहि आदरु दियउ ।
अस बिचारि जुबराज, तन पुलकित, हरषित हियउ ॥ १७ (ख) ॥

चरणौ यस्य पातालं मस्तकं ब्रह्मणः पदम् । अन्ये लोकाश्च वर्तन्ते प्रत्यङ्गं यस्य संश्रिताः ।।
भ्रूकुट्योर्विभ्रमो यस्य कालो भीतिप्रदायकः । दिवाकरोऽस्ति नयनं घनानामावलिः कचाः ।।
चिकित्सकौ देवतानां वर्तेते यस्य नासिका । निशीथिन्यो वासराश्च यस्यापारा निमेषकाः ।।
दशसङ्ख्या दिशः कर्णान् यस्य वेदाः प्रचक्षते । पवमानः श्वासरूपो वेदाः स्वीया सरस्वती ।।
लोभ ओष्ठोऽधरो यस्य यमो भीतिप्रदो रदः । माया हासो हरित्पाला वर्तन्ते यस्य बाहवः ।।
अग्निर्मुखं वारिनाथो रसना यस्य वर्तते । उत्पत्तिः पालनं नाशः समीहा यस्य वर्तते ।।
वनस्पतिसमूहोऽष्टादशधा रोमसहतिः । वसुन्धराभृतोऽस्थीनि सरितो धमनीव्रजः ।।
अब्धिस्तुन्दस्तीव्रबाधा निम्नगानीन्द्रियाणि च । एवं विश्वमयो राम इतः का कल्पनाऽधिका ।।

यस्येश्वरोऽहङ्कृतिरब्जजश्शिवः विधुर्मनो माधव एव चित्तम् ।
चराचरात्मा भगवान् स रामो नारे शरीरे कृतवान्निवासम् ।। १५ (क) ।।

विचार्य चेत्थं शृणुतादसूनां पते ! प्रभुं प्रत्यरितां विहाय ।
करोतु हावं रघुनायकाङ्घ्र्योर् मा यातु नाशं मम रम्यभाग्यम् ।। १५ (ख) ।।

श्रुत्वा कर्णेगिरं पत्न्या विहासं कुरुते स्म सः । ब्रवीति स्माप्यहो! मोहमहिमा बलवान् स्थितः ।।
स्वभावं योषितः सत्यं ब्रुवते सकला अपि । वसन्ति हृदये तस्या अष्टाववगुणाः सदा ।।
ऋताभावः साहसाख्यभावश्चपलता छलम् । भयं विवेकहीनत्वमशौचमदया तथा ।।
अरातेर्विश्वरूपत्वं प्रगीतं वर्तते त्वया । साध्वसं परमं तीव्रं तद्भवं श्रावितञ्च माम् ।।
प्रिये! स्वभावात् सकलमपि तन्मे वशे स्थितम् । इदं तव प्रसादेन परिबुद्धं मयाऽधुना ।।
प्रिये! परिविजानामि चातुर्यं त्वां समाश्रितम् । त्वमनेनैव विधिना ब्रवीषि प्रभुतां मम ।।
तव वाचः सन्ति गूढा हे कुरङ्गविलोचने ! । सुखप्रदा ज्ञायमानाः श्रूयमाणा भयापहाः ।।
ततो मन्दोदरी चित्ते निश्चयं व्यदधादमुम् । यत् पतिः कालनिघ्नत्वाज्जातोऽस्ति भ्रान्तधीयुतः ।।

रीत्यानया चाचरतो विनोदं दशाननस्य प्रकटं प्रभातम् ।
लङ्कापतिर्भीरहितः स्वभावान् मदान्ध एति स्म सभानिकाय्यम् ।। १६ (क) ।।

नलो युज्यते नैव पुष्पैः फलैश्च सुधां वर्षति क्षीरदो यद्यपीह ।
न मन्दस्य चित्ते भवत्येव बोधो मिलेद् यद्यपि ब्रह्मतुल्यो गुरुस्तम् ।। १६ (ख) ।।

उदतिष्ठदितः प्रातः रघूणामधिनायकः । समाहूय पृच्छति स्म सचिवान् सकलान् मतम् ।।
वदत त्वरितं कोऽत्र समुपायो विधीयताम् । जाम्बवान्नमयित्वा कं पादयोर्वदति स्म तम् ।।
शृणोतु सर्वविज्ञान ! सकलस्वान्तवासकृत् ! । राशे ! गुणानां धर्मस्य धिषणाबलतेजसाम् ।।
समन्वासृत्य धिषणां निजां मन्त्रं वदाम्यहम् । इतः सम्प्रेषणीयोऽस्ति वालिनस्तनुसम्भवः ।।
सर्वेषामपि चित्तेभ्यः सुमन्त्रोऽयं व्यरोचत । निधानमनुकम्पाया अङ्गदं समभाषत ।।
गुणशक्तिमनीषाणां धाम ! हे वालिदेहज! । तात! कार्यं विधातुं मे लङ्कां प्रति गतिं कुरु ।।
बोधयित्वा बहुविधं कर्तव्यं त्वां वदानि किम् । वर्तसेऽतीव चतुरस्त्वमित्थं पर्यवैम्यहम् ।।
यया सम्पत्स्यते कार्यं मम तस्य हितं भवेत् । विधेहि वार्तां तामेव त्वं तेनारातिना सह ।।

प्रभोः शासनं के निधाय प्रणम्य पदे वालिजातः समुत्तिष्ठते स्म ।
ब्रवीति स्म चेशास्ति सोऽब्धिर्गुणानां भवान् राम यस्मिन् विधत्तेऽनुकम्पाम् ।। १७ (क) ।।

स्वयं सिद्धमेवास्ति कार्यं समग्रं तथाप्यादरं दत्तवान् मह्यमीशः ।
विचार्येति जातो युवा राट् प्रसन्नमना हृष्टरोमालिसम्पूर्णदेहः ।। १७ (ख) ।।

बंदि चरन, उर धरि प्रभुताई। अंगद चलेउ सबहि सिरु नाई॥
प्रभु-प्रताप उर, सहज असंका। रन-बाँकुरा बालिसुत बंका॥
पुर पैठत, रावन कर बेटा। खेलत रहा, सो होइ गै भेटा॥
बातहिं-बात करष बढ़ि आई। जुगल अतुल बल, पुनि तरुनाई॥
तेहिं अंगद कहुँ लात उठाई। गहि पद पटकेउ भूमि भवाँई॥
निसिचर-निकर देखि भट भारी। जहँ-तहँ चले, न सकहिं पुकारी॥
एक-एक सन मरमु न कहहीं। समुझि तासु बध, चुप करि रहहीं॥
भयउ कोलाहल नगर-मझारी। आवा कपि, लंका जेहिं जारी॥
अब धौं कहा करिहि करतारा! अति सभीत सब करहिं बिचारा॥
बिनु पूछें मगु देहिं दिखाई। जेहि बिलोक, सोइ जाइ सुखाई॥

दो०—गयउ सभा-दरबार तब, सुमिरि राम-पद-कंज।
सिंह-ठवनि इत-उत चितव, धीर, बीर, बल-पुंज॥ १८॥

तुरत निसाचर एक पठावा। समाचार रावनहि जनावा॥
सुनत, बिहँसि बोला दससीसा। आनहु बोलि, कहाँ कर कीसा॥
आयसु पाइ, दूत बहु धाए। कपिकुंजरहि बोलि लै आए॥
अंगद दीख दसानन बैसें। सहित-प्रान कज्जलगिरि जैसें॥
भुजा बिटप, सिर सृंग-समाना। रोमावली, लता जनु नाना॥
मुख, नासिका, नयन अरु काना। गिरि-कंदरा, खोह अनुमाना॥
गयउ सभाँ, मन नेकु न मुरा। बालितनय अतिबल बाँकुरा॥
उठे सभासद कपि कहुँ देखी। रावन-उर भा क्रोध बिसेषी॥

दो०—जथा मत्त-गज-जूथ महुँ, पंचानन चलि जाइ।
राम-प्रताप सुमिरि मन, बैठ सभाँ, सिरु नाइ॥ १९॥

कह दसकंठ, कवन तैं बंदर? । मैं रघुबीर-दूत, दसकंधर!॥
मम जनकहि तोहि रही मिताई। तव हित कारन आयउँ भाई!॥
उत्तम कुल, पुलस्ति कर नाती। सिव-बिरंचि पूजेहु बहु भाँती॥
बर पायहु, कीन्हेहु सब काजा। जीतेहु लोकपाल, सब राजा॥
नृप-अभिमान, मोह-बस किंबा। हरि आनिहु सीता जगदंबा॥
अब सुभ कहा सुनहु तुम्ह मोरा। सब अपराध छमिहि प्रभु तोरा॥
दसन गहहु तृन, कंठ कुठारी। परिजन-सहित संग निज नारी॥
सादर जनकसुता करि आगें। एहि बिधि चलहु, सकल भय त्यागें॥

दो०—प्रनतपाल रघुबंसमनि, त्राहि-त्राहि अब मोहि।
आरत गिरा सुनत प्रभु, अभय करैगो तोहि॥ २०॥

रे कपिपोत! बोलु संभारी। मूढ़! न जानेहि मोहि सुरारी॥
कहु निज नाम, जनक कर, भाई! । केहि नातें मानिऐ मिताई?॥
अंगद नाम, बालि कर बेटा। तासों कबहुँ भई ही भेटा?॥
अंगद-बचन सुनत सकुचाना। रहा बालि बानर, मैं जाना॥
अंगद! तहीं बालि कर बालक। उपजेहु बंस-अनल कुल-घालक!॥
गर्भ न गयहु, ब्यर्थ तुम्ह जायहु। निज मुख तापस-दूत कहायहु॥

नत्वा पादौ तथा तस्य प्रभुतां न्यस्य मानसे । सर्वेभ्यो नमयित्वा कमङ्गदो व्यदधाद् गतिम्॥
हृन्न्यस्तेशप्रतापः स स्वभावाद् भयवर्जितः । रणधीरस्तथा वीरो वालिनस्तनुसम्भवः ॥
यदैव सोऽविशल्लङ्कां त रावणसुतोऽमिलत् । क्रीडन्नासीत् तदैवाभूत् तदीयस्तेन सङ्गमः॥
वार्तायामेव सम्प्राप्तो विवादस्तीव्रतां तयोः । अतुल्यशक्ती तरुणावप्यास्तां तावुभौ यतः ॥
स उत्थापयति स्माङ्घ्रिं समुद्दिश्याङ्गदं निजम्।गृहीत्वाङ्घ्रिं भ्रामयित्वाऽपातयद् भुवि सोऽपि तम्॥
रात्रिञ्चराणां निकरास्तं विलोक्य महाभटम् । यत्र तत्र पलायन्त कर्तुं हूतिञ्च नाशकन् ॥
एकेऽन्यान् प्रति तन्मर्म समभाषन्त नैव ते । विज्ञायापि वधं तस्य मौनमेव समाश्रयन् ॥
कोलाहलो जायते स्म समग्रेऽपि पुरे तदा । यत् स एवागतः कीशो यो लङ्कां दग्धवान् पुरा॥
न जानीमो विधाता किं करिष्यत्यधुना पुनः । इत्थं विचारयन्ति स्म सर्वेऽप्यतिभयान्विताः ॥
अपृष्टा अपि ते तेन पदवीं समदर्शयन् । यं यमालोकते स्मासौ शुष्कतामगमत् स सः ॥

अगान्महीपालसभां ततः स संस्मृत्य रामस्य पदाब्जयुग्मम् ।
इतस्ततः सिंहगतिः प्रपश्यन् धीरो भटः शक्तिसमूहरूपः ॥ १८ ॥

प्राहिणोत् तत्क्षणादेव स एकं रजनीचरम् । स गत्वाऽश्रावयत् सर्वं वृत्तं दिक्सम्मिताननम्॥
श्रुत्वैव दिङ्मितमुखो विहस्य वदति स्म तम् । आहूयानय यत् कीशः कुत्रत्य इति दृश्यताम्॥
आदेशं प्राप्य बहवोऽधावन् सन्देशवाहकाः । आनयन्ति स्म चाहूय ते प्लवङ्गमकुञ्जरम् ॥
दिक्सङ्ख्यासम्मितमुखं तथालोकयताङ्गदः । यथैव कज्जलमहीधरं प्राणसमन्वितम् ॥
भुजाः कानि च तुल्यानि शाखाभिः शिखरैरपि । रोमावलिर्वर्तते स्म नूनं बहुविधा लताः ॥
मुखानि नासिकास्तस्य श्रोत्राणि नयनानि च । वसुन्धराधरगुहा अभवन् कन्दरास्तथा ॥
दूतः सङ्कोचरहितमनाः समगमत् सभाम् । वालिनस्तनयोऽतीवबलवानद्भुतो भटः ॥
समवालोक्य तं कीशमुदतिष्ठन् सभासदः । मानसे दशवक्त्रस्य विशिष्टा रुडजायत ॥

मत्तद्विपानां निकरे यथैव मृगाधिपो याति भयेन हीनः ।
स्मृत्वा स्वचित्ते रघुराट्प्रतापं यात्वा सभां कं प्रणमय्य चास्त ॥ १९ ॥

दिक्सम्मिताननोऽब्रूत कोऽसि त्वं रे प्लवङ्गम! । सोऽब्रूत रघुवीरस्य दूतोऽहं हे दशानन ! ॥
जनकेन मदीयेन त्वदीया मित्रताभवत् । अतस्तव हितायाहमत्रायातोऽस्मि बान्धव ! ॥
सत्कुलोऽसि पुलस्त्यस्य सुतस्य तनुसम्भवः । शिवं पद्मासनमपि त्वं नानार्चितवानसि ॥
ताभ्यां वरान् प्राप्य सर्वकार्याणि समपादयः ।जितवांश्चासि लोकानां पालकान् भूमिपानपि॥
किन्तु भूपत्वगर्वेण मोहनिघ्नतयाऽथवा । हृत्वा समानीतवांस्त्वं सीतां भुवनमातरम् ॥
इदानीं मम भद्राणि वचनानि निशामय । मर्षयिष्यति येनेशस्तव मन्तून् समानपि ॥
रदेषु स्थापय तृणं बध्नीहि परशुं गले ।कृत्वा परिजनान् नारीरपि स्वीयान् स्वसङ्गतान्॥
विधायाग्रे गामिनीञ्च सादरं जनकात्मजाम् । विहाय सकलां भीतिमनेन विधिना चल ॥

प्रणम्य पालारुणवंशरत्न ! सम्पातु सम्पात्वधुना भवान् माम् ।
श्रुत्वैव चेदं वचनं तवार्तं करिष्यति त्वामभयं परेशः ॥ २० ॥

रावणोऽब्रूत रे कीशपोत ! ब्रूहि ससंयमम् । मूढ ! नैव विजानासि मां देवपरिपन्थिनम्॥
भ्रातर्वदाभिधानं स्वं स्वकीयजनकस्य च । मित्रता कतमेनेह सम्बन्धेन प्रमन्यताम् ॥
सोऽब्रूताङ्गद इत्याख्या ममाहं वालिनः सुतः । तेन साकमभूदेव कदाचित् तव सङ्गमः ॥
वाचं श्रुत्वैवाङ्गदस्य स सङ्कोचं समाश्रयत् । अब्रूताहं कपिं वालिनामानं स्मृतवानिति ॥
त्वमेव वालिनस्तस्य वर्तसे तनयोऽङ्गद ! । उत्पन्नो वर्तसे वंशज्वलनस्त्वं कुलक्षय ! ॥
नाशं यातः कुतो न त्वं गर्भे व्यर्थं गतो जनिम् । स्ववक्त्रेणैव यद् दूतो मुनेरित्यसि भाषितः ॥

अब कहु कुसल, बालि कहँ अहई ? । बिहँसि, बचन तब अंगद कहई ॥
दिन दस गएँ, बालि पहिं जाई । बूझेहु कुसल, सखा उर लाई ॥
राम - बिरोध कुसल जसि होई । सो सब तोहि सुनाइहि सोई ॥
सुनु सठ ! भेद होइ मन ताकें । श्रीरघुबीर हृदय नहिं जाकें ॥

दो०—हम कुल-घालक, सत्य तुम्ह, कुल-पालक दससीस ! ।
अंधउ, बधिर, न अस कहहिं, नयन-कान तव बीस ॥ २१ ॥

सिव - बिरंचि - सुर - मुनि - समुदाई । चाहत जासु चरन - सेवकाई ॥
तासु दूत होइ, हम कुल बोरा । अइसिहुँ मति, उर बिहर न तोरा ॥
सुनि कठोर बानी कपि केरी । कहत दसानन नयन तरेरी ॥
खल ! तव कठिन बचन सब सहऊँ । नीति - धर्म मैं जानत अहऊँ ॥
कह कपि, धर्मसीलता तोरी । हमहुँ सुनी कृत पर-त्रिय-चोरी ॥
देखी नयन दूत - रखवारी । बूड़ि न मरहु धर्म-ब्रत-धारी ॥
कान-नाक बिनु भगिनि निहारी । छमा कीन्हि तुम्ह, धर्म बिचारी ॥
धर्मसीलता तव जग जागी । पावा दरसु, हमहु बड़भागी ॥

दो०—जनि जल्पसि जड़ जंतु कपि, सठ ! बिलोकु मम बाहु ।
लोकपाल-बल-बिपुल-ससि, ग्रसन-हेतु सब राहु ॥ २२ (क) ॥

पुनि नभ-सर मम कर-निकर, कमलन्हि पर करि बास ।
सोभत भयउ मराल इव, संभु-सहित कैलास ॥ २२ (ख) ॥

तुम्हरे कटक माझ, सुनु अंगद ! । मो सन भिरिहि कवन जोधा ? बद ॥
तव प्रभु नारि - बिरहँ बलहीना । अनुज तासु दुख-दुखी, मलीना ॥
तुम्ह - सुग्रीव कूलद्रुम दोऊ । अनुज हमार, भीरु अति सोऊ ॥
जामवंत मंत्री अति बूढ़ा । सो कि होइ अब समरारूढ़ा ॥
सिल्पि - कर्म जानहिं नल - नीला । है कपि एक महा बलसीला ॥
आवा प्रथम, नगरु जेंहि जारा । सुनत बचन, कह बालिकुमारा ॥
सत्य बचन कहु निसिचर-नाहा । साँचेहुँ कीस कीन्ह पुर दाहा ! ॥
रावन - नगर, अल्प कपि दहई । सुनि अस बचन, सत्य को कहई ? ॥
जो अति सुभट सराहेहु रावन ! । सो सुग्रीव केर लघु धावन ॥
चलइ बहुत, सो बीर न होई । पठवा खबरि लेन हम सोई ॥

दो०—सत्य ? नगरु कपि जारेउ, बिनु प्रभु-आयसु पाइ ।
फिरि न गयउ सुग्रीव पहिं, तेंहि भय रहा लुकाइ ॥ २३ (क) ॥

सत्य कहहि दसकंठ ! सब, मोहि न सुनि कछु कोह ।
कोउ न हमारें कटक अस, तो सन लरत जो सोह ॥ २३ (ख) ॥

प्रीति-बिरोध समान सन, करिअ, नीति असि आहि ।
जौं मृगपति बध मेडुकन्हि, भल कि कहइ कोउ ताहि ॥ २३ (ग) ॥

जद्यपि लघुता राम कहुँ, तोहि बधें, बड़ दोष ।
तदपि कठिन, दसकंठ ! सुनु, छत्र-जाति कर रोष ॥ २३ (घ) ॥

इदानीं कुशलं ब्रूहि वालिनः कुत्र स स्थितः । ततः कृत्वा विहसनमङ्गदः प्रायुनग् वचः ॥
गते दिनानां दशके गत्वा त्वं वालिसन्निधिम् । सखायमुरसा योक्त्वा परिजानीहि तस्य शम् ॥
कृते रामस्य विद्वेषे जायते यादृशं हितम् । समग्रमेव तत् स त्वां कारयिष्यति कर्णगम् ॥
शृणु रे शठ ! तस्यैव चित्ते भेदः समाश्रयेत् । रघुवीरः श्रियायुक्तो यस्य चित्ते न संवसेत् ॥

सत्यं कुलध्वंसविधायकोऽहं दशानन ! त्वञ्च कुलस्य पाता ।
वदन्ति नेत्थं बधिरास्तथान्धा युक्तोऽसि द्वकर्णदशद्वयेन ॥ २१ ॥

शिवब्रह्मादयो देवा मुनीनां निकरास्तथा । वाञ्छन्ति यस्य चरणद्वयस्य परिषेवणम् ॥
प्राध्वंसयं कुलमहं तस्य दूतो भवन्नपि । इत्यस्यां धियि सत्यां ते हृदयं किं न दीर्यते ॥
कपेः कठोरं वचनं विधाय निजकर्णगम् । चक्षूंषि कृत्वा वक्राणि ब्रवीति स्म दशाननः ॥
खल ! सर्वामुग्ररूपां भारतीं ते सहाम्यहम् । यतो हेतोर्नीतिधर्मौ परिजानन्नहं स्थितः ॥
पुनः प्लवङ्गमोऽब्रूत त्वदीयां धर्मशीलताम् । श्रुतवानहमप्यस्मि परस्त्रियमचोरयः ॥
दूतसंरक्षणञ्च त्वमपश्यः स्वविलोचनैः । इत्थं धर्मव्रतधरो निमज्य म्रियसे न किम् ॥
समालोक्य स्वभगिनीं कर्णनासाविवर्जिताम् । क्षान्तान् विहितवानास्से धर्ममेव विचार्य नः ॥
प्रसिद्धा वर्तते लोके त्वदीया धर्मशीलता । दर्शनं ते प्राप्तवांस्तन्महाभाग्ययुतोऽस्म्यहम् ॥

सोऽब्रूत मा जल्प जडाङ्ग ! कीश ! शठ प्रवीक्षस्व भुजान् मदीयान् ।
समग्रलोकेशमहाबलेन्दोर् ग्रासाय ये चन्द्रतुदस्वरूपाः ॥ २२ (क) ॥
तथा नभोरूपसरोवरे ये करौघपद्मेषु विधाय वासम् ।
मरालतुल्यः सुविराजितोऽभूत् :कैलासभूभृद् गिरिशेन युक्तः ॥ २२ (ख) ॥

शृण्वङ्गद! वदापि त्वं यत् सेनायां तवास्ति कः । भटो यो वर्तते शक्तः प्रतियोद्धुं मया सह ॥
तव स्वामी चास्ति पत्न्या वियोगाद् बलवर्जितः। तस्यानुजस्तस्य दुःखाद् दुःखी वैकल्यवांस्तथा॥
त्वं सुग्रीवश्च वर्तेथे नदीतीरस्थितौ द्रुमौ । मामकीनोऽनुजो योऽस्ति सोऽतिभीरुत्वसंयुतः॥
जाम्बवान् सचिवोऽतीव वृद्धत्वेन युतः स्थितः। सोऽधुना किं रणारूढो भवितुं वर्तते शकः ॥
नलो नीलश्च जानीतः केवलं शिल्पिनः क्रियाम्। किन्त्वेक आस्ते परमबलशीलः प्लवङ्गमः ॥
य आदावत्र सम्प्राप्तो दग्धवान्नगरीमिमाम् । इति श्रुत्वैव तद्वाचं प्राब्रवीद् वालिसम्भवः॥
राक्षसाधिपते ! सत्य वचनं त्वं प्रभाषसे । सत्यमेवास्ति कृतवान् नगर्या दहनं कपिः ॥
रावणस्यापि नगरीमल्पः कीशः प्रदग्धवान् । इति वाचं समाकर्ण्य कः सत्यां मनुतामिमाम्॥
हे रावण ! त्वं प्राशंसो यमुक्त्वाऽतिमहाभटम् । स त्वास्ते रम्यकण्ठस्य सेवको लघुधावकः ॥
चलनं कुरुते योऽति स वीरो नैव वर्तते । वयं प्रेषितवन्तस्तं वार्ताज्ञानाय केवलम् ॥

कीशः पुरीं किं व्यवहत् स सत्यं प्रभोरलब्ध्वैव तथा निदेशम् ।
परैत्य सुग्रीवमुपेत्र भूयो मन्ये स तद्भीतिवशो निगूढः ॥ २३ (क) ॥
ब्रवीषि सर्वं दशवक्त्र ! सत्यं श्रुत्वा न रोषो मम जायते च ।
अस्मद्बले कोऽपि न आस्त ईदृग् राजेत यस्त्वां प्रति युद्ध्यमानः ॥ २३ (ख) ॥
प्रीतिर्विरोधश्च समं समानैः कार्याविय नीतिरुपस्थितास्ते ।
वर्षाजनिं हन्ति मृगाधिपश्चेत् किं कोऽपि भाषेत सुभद्रकं तम् ॥ २३ (ग) ॥
रामो व्रजेद् यद्यपि लाघवं ते वधे तथा दोषमपि प्रभूतम् ।
तथापि दिग्वक्त्र ! निशामय त्वं रोषोऽति भीमोऽस्ति महीपजातेः ॥ २३ (घ) ॥

दो०—बक्र-उक्ति-धनु, बचन-सर, हृदय दहेउ रिपु, कीस।
प्रतिउत्तर सड़सिन्ह मनहु, काढ़त भट दससीस ॥ २३ (छ) ॥
हँसि बोलेउ दसमौलि तब, कपि कर बड़ गुन एक।
जो प्रतिपालइ, तासु हित, करइ उपाय अनेक ॥ २३ (ज) ॥

धन्य कीस, जो निज प्रभु-काजा। जहँ-तहँ नाचइ परिहरि लाजा ॥
नाचि-कूदि, करि लोग-रिझाई। पति-हित करइ धर्म-निपुनाई ॥
अंगद! स्वामिभक्त तव जाती। प्रभु-गुन कस न कहसि ऐहि भाँती ? ॥
मैं गुन-गाहक परम सुजाना। तव कटु रटनि करउँ नहिं काना ॥
कह कपि, तव गुन-गाहकताई। सत्य, पवनसुत मोहि सुनाई ॥
बन बिधंसि, सुत बधि, पुर जारा। तदपि न तेंहि कछु कृत अपकारा ॥
सोइ बिचारि तव प्रकृति सुहाई। दसकंधर! मैं कीन्हि ढिठाई ॥
देखेउँ आइ, जो कछु कपि भाषा। तुम्हरें लाज न रोष न माखा ॥
जौं असि मति, पितु खाए कीसा। कहि अस बचन, हँसा दससीसा ॥
पितहि खाइ, खातेउँ पुनि तोही। अबहीं समुझि परा कछु मोही ॥
बालि-बिमल-जस-भाजन जानी। हतउँ न तोहि, अधम अभिमानी! ॥
कहु रावन! रावन जग केते? मैं निज श्रवन सुने, सुनु जेते ॥
बलिहि जितन अेक गयउ पताला। राखेउ बाँधि सिसुन्ह, हयसाला ॥
खेलहिं बालक, मारहिं जाई। दया लागि, बलि दीन्ह छोड़ाई ॥
एक बहोरि सहसभुज देखा। धाइ धरा, जिमि जंतु बिसेषा ॥
कौतुक लागि भवन लै आवा। सो पुलस्ति मुनि जाइ छोड़ावा ॥

दो०—एक कहत मोहि सकुच अति, रहा बालि कीं काँख।
इन्ह महुँ रावन तैं कवन ? सत्य बदहि, तजि माख ॥ २४ ॥

सुनु सठ! सोइ रावन बलसीला। हरगिरि जान जासु भुज-लीला ॥
जान उमापति जासु सुराई। पूजेउँ जेहि सिर सुमन चढ़ाई ॥
सिर-सरोज निज करन्हि उतारी। पूजेउँ अमित बार त्रिपुरारी ॥
भुज-बिक्रम जानहिं दिगपाला। सठ! अजहूँ जिन्ह कें उर साला ॥
जानहिं दिग्गज उर-कठिनाई। जब-जब भिरउँ जाइ बरिआई ॥
जिन्ह के दसन कराल न फूटे। उर लागत मूलक-इव टूटे ॥
जासु चलत डोलति इमि धरनी। चढ़त मत्त गज, जिमि लघु तरनी ॥
सोइ रावन जग-बिदित प्रतापी। सुनेहि न श्रवन अलीक-प्रलापी ॥

दो०—तेंहि रावन कहँ लघु कहसि, नर कर करसि बखान।
रे कपि! बर्बर! खर्ब! खल, अब जाना तव ग्यान ॥ २५ ॥

सुनि अंगद सकोप कह बानी। बोलु सँभारि, अधम अभिमानी! ॥
सहसबाहु-भुज गहन अपारा। दहन अनल-सम जासु कुठारा ॥
जासु परसु-सागर-खर-धारा। बूड़े नृप अगनित बहु बारा ॥
तासु गर्ब जेहि देखत भागा। सो नर क्यों? दससीस अभागा! ॥
राम मनुज कस? रे सठ बंगा! । धन्वी कामु? नदी पुनि गंगा? ॥

वक्रोक्तिचापोद्गतबाणकलम्बैरदाहयत् स्वान्तमरेः प्लवङ्गः ।
प्रत्युक्तिसन्दंशचयैर्ध्रुवं स भटो दशास्यो निरकासयत् तान् ॥ २३ (ङ) ॥
विहस्य वक्ति स्म तदा दशास्यो यदस्ति कीशस्य गुणोऽयमेकः ।
यः पाति तं तस्य हितं विधत्ते प्रकारबाहुल्ययुतैरुपायैः ॥ २३ (च) ॥

प्लवगो वर्तते धन्यो यः कार्याय निजेशितुः । विहाय लज्जां कुरुते यत्र तत्रापि नर्तनम् ॥
कृत्वा नृत्यं कूर्दनञ्च कृत्वा लोकांश्च मुद्युतान् । हितं करोति नाथस्य तस्येद धर्मकौशलम् ॥
वर्ततेऽङ्गद ! ते जातिः स्वामिभक्तिसमन्विता । ततः कुतो न ब्रूषे त्वमेवं नाथाश्रितान् गुणान् ॥
अहं गुणग्राहकोऽस्मि तथा परमबोधवान् । रटनं कटु ते तस्मात् कर्णगं न करोम्यहम् ॥
अब्रवीदङ्गदः सत्या गुणग्राहकता तव । तनयः पवमानस्य परिश्रावयति स्म माम् ॥
नाशयित्वा वनं पुत्रं हत्वा पुरमदीपयत् । तथाप्यकृतयत्किञ्चित्त्वदीयापकृतिस्त्वसौ ॥
इति ज्ञातुस्तवाहञ्च विचार्य प्रकृतिं शुभाम् । धृष्टतां कृतवानस्मि दिक्सङ्ख्यासम्मितानन! ॥
यत् किञ्चिदवदत् कीशस्तदेत्याहं व्यलोकयम् । यत् ते न लज्जा रोषो वा न वाऽऽयासोऽपि वर्तते ॥
यतः कीश ! तवैषा धीरादस्त्वं पितरं ततः । इति प्रयोज्य वचनं प्राहसद् दिङ्मिताननः ॥
सोऽब्रूतात्त्वा स्वपितरं त्वामप्यात्स्यं सुनिश्चितम् । किन्त्विदानीमन्यदेव मम बुद्धौ समागतम् ॥
ज्ञात्वा त्वां वालिनः पूतयशसो हेतुतां गतम् । न त्वां निहतवानस्मि नीच! गर्वसमन्वित! ॥
वद रावण ! भूलोके कियन्तः सन्ति रावणाः । यावतो निजकर्णाभ्यां श्रुतवानस्मि तान् शृणु ॥
एकः प्रगतवानासीत् पातालं विजितुं बलिम् । तं बद्ध्वाऽस्थापयन् वाजिशालायां शिशवस्तदा ॥
खेलन्तो बालका गत्वा मुहुस्तं समताडयन् । ततो व्यधत्त तं मुक्तमनुभूय दयां बलिः ॥
पुनरन्यं पश्यति स्म सहस्रभुजवान् नृपः । धावित्वा भुवि तं जन्तुविशेषमिव चाग्रहीत् ॥
हेतुना कौतुकेनैव निजं भवनमानयत् । तं पुलस्त्यमुनिर्गत्वा व्यदधान्मुक्तिसंयुतम् ॥

वर्तेऽतिसङ्कोचयुतोऽहमेकं वर्षंश्चिरं त्वास्त स बालिकुक्षौ ।
त्वमेषु कोऽसीति दशास्ययुक्त ! विहाय तापं वद सत्यमेव ॥ २४ ॥

सोऽब्रूताहं स एवास्मि बलवान् रावणः शठ! । जानाति यस्य दोर्लीलां गङ्गाधरधराधरः ॥
जानाति यस्य शूरत्वं स उमाया अधीश्वरः । यस्मा अहं कपुष्पाणि समर्प्य समपूजयम् ॥
स्वकरैः स्वकपद्मानि समुच्छिद्य पुनः पुनः । असङ्ख्यवारं त्रिपुरसूदनं समपूजयम् ॥
विक्रमं मम बाहूनां विजानन्ति दिगीश्वराः । अद्यापि येषां हृदय शूलित विदधाति यः ॥
उरसः कठिनत्वं मे जानन्त्याशामतङ्गजाः । यदा यदाऽहं सहठ गत्वा प्राकरवं मृधम् ॥
तदा तदापि नाकुर्वन् चिह्नं येषां दृढा रदाः । अपि त्वुरोमे प्राप्यैव मूलका इव खण्डिताः ॥
यस्मिश्चलति भूरेषा जायते चलिता तथा । आरोहति गजे मत्ते स्वल्पाकारा तरिर्यथा ॥
स एव वर्तेऽहं लोकप्रतिबुद्धपराक्रमः । अरे मिथ्याप्रलापिन्! किं श्रुतवानसि नैव माम् ॥

ब्रूषे तथाशामुखमल्पमेव तथा प्रशंसां कुरुषे नरस्य ।
रे नीच ! रे बर्बर! खर्व! कीश ! बोधोऽधुनास्ते विदितो मया ते ॥ २५ ॥

निशम्यैनां गिरं कोपसमवेतोऽङ्गदोऽब्रवीत् । संयम्य स्वं प्रभाषस्व नीच ! गर्वसमन्वित! ॥
सहस्रबाहुदोरूपवनस्यापाररूपिणः । दहनायाभवद् यस्य कुठारोऽनलसन्निभः ॥
धारायां तीव्ररूपायां यस्य स्वधितिवार्निधेः । असङ्ख्या वसुधापाला नैकवारं निमज्जिताः ॥
तस्यापि गर्वो व्यदधाद् यं वीक्ष्यैव पलायनम् । रे दशग्रीव ! कस्मात् स वर्तते केवलं नरः ॥
उद्दण्ड! रे बोधहीन! रघुराण् मनुजोऽस्ति किम् । किं मीनकेतनो धन्वी किं गङ्गा चास्ति निम्नगा ॥

पसु सुरधेनु ? कल्पतरु रूखा ? । अन्न दान ? अरु रस पीयूषा ? ।।
बैनतेय खग ? अहि सहसानन ? । चिंतामनि पुनि उपल ? दसानन ! ।।
सुनु मतिमंद ! लोक बैकुंठा ? । लाभ कि रघुपति-भगति अकुंठा ? ।।

दो०—सेन-सहित तव मान मथि, बन उजारि, पुर जारि ।
कस रे सठ ! हनुमान कपि ? गयउ जो तव सुत मारि ।। २६ ।।

सुनु रावन ! परिहरि चतुराई । भजसि न कृपासिंधु रघुराई ।।
जौं खल भएसि राम कर द्रोही । ब्रह्म-रुद्र सक राखि न तोही ।।
मूढ़ ! बृथा जनि मारसि गाला । राम-बयर अस होइहि हाला ।।
तव सिर-निकर कपिन्ह के आगें । परिहहिं धरनि, राम-सर लागें ।।
ते तव सिर कंदुक-सम नाना । खेलिहहिं भालु-कीस चौगाना ।।
जबहिं समर कोपिहि रघुनायक । छुटिहहिं अति कराल बहु सायक ।।
तब कि चलिहि अस गाल तुम्हारा । अस बिचारि, भजु राम उदारा ।।
सुनत बचन, रावन परजरा । जरत महानल, जनु घृत परा ।।

दो०—कुंभकरन-अस बंधु मम, सुत प्रसिद्ध सक्रारि ।
मोर पराक्रम नहिं सुनेहि, जितेउँ चराचर झारि ।। २७ ।।

सठ ! साखामृग जोरि सहाई । बाँधा सिंधु, इहइ प्रभुताई ।।
नाघहिं खग अनेक बारीसा । सूर न होहिं ते, सुनु, सब, कीसा ! ।।
मम भुज-सागर बल-जल पूरा । जहँ बूड़े बहु सुर-नर सूरा ।।
बीस पयोधि अगाध अपारा । को अस बीर जो पाइहि पारा ? ।।
दिगपालन्ह मैं नीर भरावा । भूप-सुजस खल ! मोहि सुनावा ।।
जौं पै समर-सुभट तव नाथा । पुनि-पुनि कहसि जासु गुन-गाथा ।।
तो बसीठ पठवत केहि काजा ? । रिपु सन प्रीति करत नहिं लाजा ।।
हरगिरि-मथन निरखु मम बाहू । पुनि सठ कपि! निज प्रभुहि सराहू ।।

दो०—सूर कवन रावन-सरिस, स्वकर काटि जेहिं सीस ।
हुने अनल अति हरष-बहु, -बार, साखि गौरीस ।। २८ ।।

जरत बिलोकेउँ जबहिं कपाला । बिधि के लिखे अंक निज भाला ।।
नर कें कर आपन बध बाँची । हँसेउँ जानि बिधि-गिरा असाँची ।।
सोउ मन समुझि त्रास नहिं मोरें । लिखा बिरंचि जरठ-मति-भोरें ।।
आन बीर-बल, सठ ! मम आगें । पुनि-पुनि कहसि लाज-पति त्यागें ।।
कह अंगद, सलज्ज जग माहीं । रावन ! तोहि समान कोउ नाहीं ।।
लाजवंत तव सहज सुभाऊ । निज मुख, निज गुन, कहसि न काऊ ।।
सिर अरु सैल-कथा चित रही । ताते बार बीस तैं कही ।।
सो भुजबल राखेहु उर घाली । जीतेहु सहसबाहु, बलि, बाली ।।
सुनु मतिमंद ! देहि अब पूरा । काटें सीस कि होइअ सूरा ।।
इंद्रजालि कहुँ कहिअ न बीरा । काटइ निज कर सकल सरीरा ।।

दो०—जरहिं पतंग मोह-बस, भार बहहिं खर-बृंद ।
ते नहिं सूर कहावहिं, समुझि देखु, मतिमंद ! ।। २९ ।।

कामधुक् पशुरास्ते किं किं कल्पद्रुर्महीरुहः । किमन्नं वर्तते दानं पीयूषं वर्तते रसः ॥
किं वैनतेयः शकुनिः सहस्रास्योऽस्ति पन्नगः । किञ्च चिन्तामणिर्ग्रावा वर्तते? दिङ्मितानन!॥
शृणु ब्रूहि च रे मूढ! किं वैकुण्ठोऽस्ति विष्टपम्। दृढा भक्ती रघुपतेः किं लाभ इतरोपमः ॥

सेनायुतं तेऽक्षिविनाश्य गर्वं वनं समुत्पाट्य पुरीं प्रदाह्य।
स किं हनूमान् कपिरस्ति दुष्ट ! निहत्य ते पुत्रमितोऽगमद् यः ॥ २६ ॥

चतुरत्वं विहाय त्वं शृणु रावण ! शंस च । न भजस्यनुकम्पाब्धिं कुतो रघुकुलाधिपम् ॥
चेद् भविष्यसि रे दुष्ट ! राघवद्रोहकारकः । न शक्ष्यतस्तर्हि पातुं त्वां ब्रह्मा शङ्करस्तथा ॥
अज्ञतायुक्त! रे! व्यर्थं मा प्रशंसां कुरु स्वकाम् । एषा रामविरोधेन भविष्यति दशा तव ॥
पुरः प्लवङ्गमानां ते मस्तकानां समूहकाः । निकृत्ता रामविशिखैः पतिष्यन्ति महीतले ॥
तैरनेकैस्तावकीनैः शिरोभिः कन्दुकोपमैः । प्लवङ्गमास्तथा भल्लाः खेलिष्यन्त्यश्वकन्दुकम्॥
रघूणामधिपो युद्धे यदा रुष्टो भविष्यति । निर्यास्यन्ति तदा चापान्नैकेऽतिकठिनाः शराः॥
किं तदापि तवैषा वाक् प्रगल्भा निस्सरिष्यति । विचार्येत्थमुदारस्य रामस्य भजनं कुरु ॥
इति श्रुत्वैव वचनं ज्वलितोऽतीव रावणः । नूनं प्रज्वलिते तीव्रवह्नौ निपतितं घृतम् ॥

सोऽब्रूत ईदृक् कलशश्रुतिर्मे बन्धुः सुतश्चेन्द्ररिपुः प्रसिद्धः ।
आकर्णयस्त्वं न पराक्रमं मे चराचरञ्चाजयमेव सर्वम् ॥ २७ ॥

अरे ! शठ ! सहायत्वं संयोज्य प्लवगैः कृतम् । पयोनिधिं बद्धवान् स तस्यैषैव स्थितेशिता ॥
उल्लङ्घितं प्रकुर्वन्ति सिन्धुं नैके विहङ्गमाः । किन्तु सर्वेऽपि ते शूरा न भवन्ति कपे! शृणु ॥
प्रत्येकं मे बाहुरास्ते बलवाःपूरितोऽम्बुधिः । यस्मिन्निमग्ना अभवन्नैके शूराः सुरा नराः ॥
एते विंशतिसङ्ख्याका अगाधापारसिन्धवः । क ईदृशोऽस्ति वीरो य एतेषां पारमाप्नुयात् ॥
दिक्पालैरप्यहं नीरं पूरितं समकारयम् । अश्रावयस्त्वं तु दुष्ट ! सुयशो मां महीभृताम् ॥
यदि त्वदीयो नाथोऽस्ति सुभटः समराङ्गणे । यदीयानां गुणानां त्वं गाथां ब्रूषे पुनः पुनः ॥
तर्हि केन निमित्तेन दूतान् सम्प्रहिणोति सः । कुर्वन् रिपुं प्रति स्नेहं किं नानुभवति त्रपाम् ॥
शिवाद्रिलोलनकरौ भुजौ मम विलोकय । ततः प्रशंसां स्वेशस्य कुरु रे शठ !मर्कट ! ॥

कः शौर्यवान् रावणतुल्य आस्ते निकृत्य येन स्वकरैः स्वकानि ।
हुतानि वह्नौ सपरप्रमोदमनेकवारं गिरिशोऽत्र साक्षी ॥ २८ ॥

प्रज्वलन्ति कपालानि वीक्षमाणोऽभवं यदा । विधातृलिखितान् वर्णान् प्रैक्षे भालेष्वहं तथा ॥
तदा विज्ञाय मनुजपाणिभाव्यं वधं निजम् । विधातुर्लिखितं मिथ्या ज्ञात्वा हासं समाचरम्॥
स्मृत्वा तदपि चित्ते मे साध्वसं नैव वर्तते । जाने यज्जरठो धाताऽलिखत तच्छेमुषीभ्रमात्॥
रे मूढ ! परवीरस्य बलं त्वं मम सम्मुखम् । पुनः पुनः कथयसि त्यक्त्वा लज्जांस्थितिं तथा ॥
बङ्गदस्तं ब्रवीति स्म यल्लोके लज्जया युतः । न कोऽपि वर्तते तुल्यस्त्वया हे दिङ्मितानन! ॥
लज्जासमायुक्ततास्ते सहजा प्रकृतिस्तव । कमपि स्वमुखेन त्वं न ब्रवीषि स्वकान् गुणान् ॥
ककर्तनाद्रिवहनकथा ते हृदये स्थिता । ततो विंशतिवारं त्वं तस्या वर्णनमाचरः ॥
तं भुजानां बलं चित्ते न्यदधाः परिगोपितम् । अजयो दिक्शतभुजं येन त्वं बलिवालिनौ ॥
शृणु रे धीमान्द्ययुक्त! तव वाचाधुनास्त्वलम् । किं कोऽपि शूरो भवति केवलं भुजकर्तनैः ॥
न कोऽपि मन्यते वीरमिन्द्रजालविधायकम् । समग्रमपि देहं स निजं कृन्तति यद्यपि ॥

ज्वलन्ति मोहस्य वशाः पतङ्गा वहन्ति भारं निकराः खराणाम् ।
ते नैव शूराः कथिता भवन्ति विज्ञाय पश्येत्युपलब्धिमन्द ! ॥ २९ ॥

अब जनि बतबढ़ाव, खल ! करही। सुनु मम बचन, मान परिहरही ॥
दसमुख ! मैं न बसीठी आयउँ। अस बिचारि रघुबीर पठायउँ ॥
बार-बार अस कहइ कृपाला। नहिं गजारि-जसु, बधें सृकाला ॥
मन महुँ समुझि बचन प्रभु केरे। सहेउँ कठोर बचन, सठ ! तेरे ॥
नाहिं त, करि मुख-भंजन तोरा। लै जातेउँ सीतहि बरजोरा ॥
जानेउँ तव बल अधम ! सुरारी ! सूने हरि आनिहि परनारी ॥
तैं निसिचर-पति गर्ब बहूता। मैं रघुपति-सेवक कर दूता ॥
जौं न राम-अपमानहिं डरऊँ। तोहि देखत अस कौतुक करऊँ ॥

दो०—तोहि पटकि महि, सेन हति, चौपट करि तव गाउँ।
तव जुबतिन्ह-समेत सठ ! जनकसुतहि लै जाउँ ॥ ३० ॥

जौं अस करौं, तदपि न बड़ाई। मुएहि बधें नहि कछु मनुसाई ॥
कौल, काम-बस, कृपिन, बिमूढ़ा। अति दरिद्र, अजसी, अति बूढ़ा ॥
सदा रोगबस, संतत क्रोधी। बिष्नु-बिमुख, श्रुति-संत-बिरोधी ॥
तनु-पोषक, निंदक, अघ-खानी। जीवत सव-सम चौदह प्रानी ॥
अस बिचारि, खल ! बधउँ न तोही। अब जनि रिस उपजावसि मोही ॥
सुनि, सकोप कह निसिचर-नाथा। अधर दसन दसि, मीजत हाथा ॥
रे कपि अधम ! मरन अब चहसी। छोटे बदन, बात बड़ि कहसी ॥
कटु जल्पसि, जड़ कपि ! बल जाकें। बल-प्रताप-बुधि-तेज न ताकें ॥

दो०—अगुन, अमान, जानि तेहि, दीन्ह पिता बनबास।
सो दुख, अरु जुबती-बिरह, पुनि, निसि-दिन मम त्रास ॥ ३१ (क) ॥
जिन्ह के बल कर गर्ब तोहि, अइसे मनुज अनेक।
खाहिं निसाचर दिवस-निसि, मूढ़ ! समुझु तजि टेक ॥ ३१ (ख) ॥

जब तेहिं कीन्हि राम कै निंदा। क्रोधवंत अति भयउ कपिंदा ॥
हरि-हर-निंदा सुनइ जो काना। होइ पाप गोघात-समाना ॥
कटकटान कपिकुंजर भारी। दुहुँ भुजदंड तमकि महि मारी ॥
डोलत धरनि, सभासद खसे। चले भाजि भय-मारुत-ग्रसे ॥
गिरत सँभारि उठा दसकंधर। भूतल परे मुकुट अति सुंदर ॥
कछु तेहिं लै निज सिरन्हि सँवारे। कछु अंगद, प्रभु-पास पबारे ॥
आवत मुकुट देखि, कपि भागे। दिनहीं लूक परन, बिधि ! लागे ॥
की रावन, करि कोप चलाए। कुलिस चारि, आवत अति धाए ॥
कह प्रभु हँसि, जनि हृदयँ डेराहू। लूक न असनि, केतु नहिं राहू ॥
ए किरीट दसकंधर केरे। आवत बालितनय के प्रेरे ॥

दो०—तरकि पवनसुत कर गहे, आनि धरे प्रभु-पास।
कौतुक देखहिं भालु-कपि, दिनकर-सरिस प्रकास ॥ ३२ (क) ॥
उहाँ सकोपि दसानन, सब सन कहत रिसाइ।
धरहु कपिहि, धरि मारहु, सुनि अंगद मुसुकाइ ॥ ३२ (ख) ॥

अरे खल ! विवादस्य वृद्धिं मा कुरु सम्प्रति । शृणु मे वचनं यत् त्वमभिमानं परित्यज ।।
दिग्वक्त्र ! नाहमायातः सन्ध्यर्थं दूतसन्निभः । प्रेषितो रघुवीरेण विचार्येत्थमहं परम् ।।
कथयत्यनुकम्पालुः पुनः पुनरिदं वचः । यद् यशो जायते नैव गजारेर्जम्बुके हते ।।
नाथस्य तस्य वचसः स्मृतिं सम्पाद्य मानसे । वचांसि सोढवानस्मि तव क्रूराणि रे शठ! ।।
नो चेदहं संविधाय त्वदीयं मुखभञ्जनम् । अनेष्यं हठसंयुक्तं विदेहाधिपनन्दिनीम् ।।
बलं तव तदैवावै रे नीच ! विबुधाहित ! । विजनस्थानतोऽन्यस्य पत्नीं हत्वाऽऽनयो यदा ।।
त्वं रात्रिञ्चरनाथोऽसि परगर्वयुतस्तथा । अहन्तु रघुनाथीयदाससन्देशवाहकः ।।
भयं नानुभवेयं चेदहं रामापमानजम् । त्वयि पश्यत्येव तर्हि कुर्यां कौतुकमीदृशम् ।।

प्रक्षिप्य कौ त्वां पृतनां निहत्य नीत्वा विनाशं वसतिं त्वदीयाम् ।
रे प्राकृत ! स्वतरुणीसमेतां विदेहभूपालसुतां नयेयम् ।। ३० ।।

यद्यपीदं समं कुर्यां महत्त्वं न तथापि मे । वधे कृते मृतस्यैव पुरुषार्थोऽस्ति कोऽपि न ।।
कौलः कामपराधीनः कृपणोऽतीवमौढ्यवान् । अतिनिर्धनतायुक्तोऽपयशाः स्थविरः परः ।।
सदा रोगपराधीनः सन्ततं कोपसंयुतः । पराङ्मुखो रमाधीशाद् वेदसाधुविरोधकृत् ।।
पोषकः स्वतनोरेव निन्दकः खनिरेनसाम् । इमे शवोपमाः सर्वे चतुर्दश शरीरिणः ।।
इत्थं विचार्य रे दुष्ट ! न करोमि वधं तव । इदानीं मयि कोपस्य समुत्पत्तिं विधेहि मा ।।
इति श्रुत्वा कोपयुक्तोऽवदद् रात्रिञ्चराधिपः । अधरं दशनैर्दष्ट्वा परिसम्मर्दयन् करौ ।।
इदानीं रे नीच कीश ! मरणं त्वं समीहसे । यतो मुखेन स्वल्पेन भाषसे महतीं कथाम् ।।
जड ! कीश ! यदीयेन बलेन कटु जल्पसि । तस्मिन् बलं प्रतापो वा धीस्तेजो वा न वर्तते ।।

विज्ञाय तं मानगुणौघहीनं तस्मै पिताऽदाद् विपिने निवासम् ।
तद्दुःखमास्ते युवतीवियोगोऽप्यास्तेऽनिशं तस्य भयं पुनर्मत् ।। ३१ (क) ।।

येषां बलेनास्ति तवाभिमान एतादृशान्नैकविधान् मनुष्यान् ।
अहर्निशं रात्रिचरा अदन्ति तन्मूढ ! बुध्यस्व विहाय सन्धाम् ।। ३१ (ख) ।।

स इत्थं विदधाति स्म यदा रामस्य निन्दनम् । तदा प्लवङ्गमाधीशोऽभवत् परमकोपवान् ।।
श्रीशगौरीशयोर्निन्दां स्वश्रुत्याऽऽकर्णयन्ति ये । ते किल्विषं प्राप्नुवन्ति गोहत्याजन्यतन्निभम् ।।
तीव्रं कटकटाशब्दं व्यदधात् कपिकुञ्जरः । अघट्टयद् दृढं भूमौ भुजदण्डावुभावपि ।।
धरणिर्दोलिता जाताऽपतन् येन सभासदः । पलायन्तापि सङ्ग्रस्ता भयरूपनभस्वता ।।
निपतन् सावधानः सन्नुदतिष्ठद् दशाननः । न्यपतन् भूतले तस्य किरीटा अतिसुन्दराः ।।
तेषु कांश्चिद् गृहीत्वा स न्यदधान्निजमूर्धसु । कांश्चिच्च प्राक्षिपद् रामसमीपे वालिनन्दनः ।।
आयातो वीक्ष्य मुकुटान् पलायन्त प्लवङ्गमाः । व्यचारयन्नपि दिवाप्युल्कापातोऽस्ति किं विधे! ।।
अथवा रावणेनाति कोपेन परिचालिताः । वज्राश्चत्वारः एवैं ते समायान्त्यतिवेगतः ।।
प्रभुर्हसित्वाऽवोचत् तान् भयं श्रयत मा हृदि । नेम उल्का न वा वज्राः केतवो राहवोऽथवा ।।
किरीटा दशसङ्ख्याकाः शिरोयुक्तस्य खल्विमे । आगच्छन्तः सन्ति वालितनुसञ्जातनोदिताः ।।

वातात्मजः सम्प्लुतमग्रहीत् तांश्चानीय पत्युः सविधे न्यधत्त ।
ऐक्षन्त तत् कौतुकमृक्षकीशाः ते भानुतुल्यद्युतिमन्त आसन् ।। ३२ (क) ।।

तत्र प्रदुष्टो दशसङ्ख्यशीर्षो रोषेण युक्तं वदति स्म सर्वान् ।
गृह्णीत कीशं निहत प्रगृह्य श्रुत्वाङ्गदोऽपि स्मितमाचरत् तत् ।। ३२ (ख) ।।

ऐहि बधि, बेगि सुभट सब धावहु। खाहु भालु-कपि जहँ-जहँ पावहु॥
मर्कटहीन करहु महि जाई। जिअत धरहु तापस द्वौ भाई॥
पुनि सकोप बोलेउ जुबराजा। गाल बजावत तोहि न लाजा॥
मरु गर काटि, निलज कुलघाती!। बल बिलोकि, बिहरति नहिं छाती॥
रे त्रिय-चोर! कुमारग-गामी!। खल! मल-रासि! मंदमति-कामी!॥
सन्यपात जल्पसि दुर्बादा। भऐसि कालबस, खल! मनुजादा॥
याको फलु पावहिगो आगें। बानर-भालु चपेटन्हि लागें॥
रामु मनुज, बोलत असि बानी। गिरहिं न तव रसना, अभिमानी!॥
गिरिहहिं रसना, संसय नाहीं। सिरन्हि-समेत समर-महि माहीं॥

सो०—सो नर क्यों दसकंध, बालि बध्यो जेंहि एक सर।
बीसहुँ लोचन अंध, धिग तव जन्म, कुजाति! जड़!॥ ३३ (क)॥

तव सोनित कीं प्यास, तृषित राम-सायक-निकर।
तजउँ तोहि तेहि त्रास, कटु-जल्पक निसिचर अधम!॥ ३३ (ख)॥

मैं तव दसन तोरिबे लायक। आयसु मोहि न दीन्ह रघुनायक॥
असि रिस होति, दसउ मुख तोरौं। लंका गहि, समुद्र महँ बोरौं॥
गूलरि-फल-समान तव लंका। बसहु मध्य तुम्ह जंतु असंका॥
मैं बानर, फल खात न बारा। आयसु दीन्ह न राम उदारा॥
जुगुति सुनत, रावन मुसुकाई। मूढ़! सिखिहि कहँ बहुत झुठाई॥
बालि न कबहुँ गाल अस मारा। मिलि तपसिन्ह, तैं भऐसि लबारा॥
सांचेहुँ मैं लबार भुजबीहा!। जौं न उपारिउँ तव दस जीहा॥
समुझि राम-प्रताप, कपि कोपा। सभा-माझ, पन करि, पद रोपा॥
जौं मम चरन सकसि, सठ! टारी। फिरहिं रामु, सीता मैं हारी॥
सुनहु सुभट सब, कह दससीसा। पद गहि, धरनि पछारहु कीसा॥
इंद्रजीत आदिक बलवाना। हरषि उठे जहँ-तहँ भट नाना॥
झपटहिं करि बल बिपुल उपाई। पद न टरइ, बैठहिं सिरु नाई॥
पुनि उठि झपटहिं सुर-आराती। टरइ न कीस-चरन ऐहि भांती॥
पुरुष कुजोगी जिमि, उरगारी!। मोह-बिटप नहिं सकहिं उपारी॥

दो०—कोटिन्ह मेघनाद-सम, सुभट उठे हरषाइ।
झपटहिं, टरै न कपि-चरन, पुनि बैठहिं सिरु नाइ॥ ३४ (क)॥

भूमि न छाँड़त कपि-चरन, देखत रिपु-मद भाग।
कोटि बिघ्न ते संत कर, मन जिमि नीति न त्याग॥ ३४ (ख)॥

कपि-बल देखि, सकल हियँ हारे। उठा आपु, कपि कें परचारे॥
गहत चरन, कह बालिकुमारा। मम पद गहें, न तोर उबारा॥
गहसि न राम-चरन, सठ! जाई। सुनत फिरा, मन अति सकुचाई॥
भयउ तेजहत, श्री सब गई। मध्य दिवस जिमि ससि सोहई॥
सिंघासन बैठेउ सिर नाई। मानहुं संपति सकल गँवाई॥
जगदातमा प्रानपति रामा। तासु बिमुख, किमि लह बिश्रामा?॥
उमा! राम की भृकुटि-बिलासा। होइ बिस्व, पुनि पावइ नासा॥

सोऽब्रूत हत्वाऽमुं क्षिप्रं सुभटा! धावताऽखिलाः! । ऋक्षान् कपींस्तथात्तापि यत्र यत्रोपलप्स्यथ ।।
गत्वा धरित्रीं कुरुत प्लवङ्गमविवर्जिताम् । प्रगृह्णीतापि बन्धू तौ जीवन्तावेव तापसौ ।।
अवदत् तं कोपयुक्तो युवराजोऽङ्गदस्ततः । यद् व्यर्थं भाषमाणस्य तव लज्जा न वर्तते ।।
छित्वा गलं म्रियस्व त्वं निर्लज्ज! कुलनाशक! । बलं विलोक्यापि मे ते हृदयं न विदीर्यते ।।
अरे सीमन्तिनीचोर! कुमार्गगतिकारक!।खल! राशे! किल्बिषाणां कामिन्! मन्दचिदन्वित! ।।
दुर्वादं जल्पसि त्वं रे ! सन्निपातेन हेतुना । प्राप्तोऽसि कालनिघ्नत्वं नीच! मानुषभक्षक! ।।
कर्मणोऽस्य प्राप्स्यसि त्वं भविष्यत्समये फलम् । योजितासु चपेटासु त्वयि भल्लैश्च वानरैः ।।
रामो मनुष्य इत्येतां भारतीं वदतस्तव । कुतः पतन्ति नो जिह्वा अरे गर्वसमन्वित ! ।।
संशयो वर्तते नात्र यत् पतिष्यन्ति तावकाः । त्वदीयमूर्धभिर्युक्ता रसनाः समरावनौ ।।

दशग्रीव ! कस्मात् स आस्ते मनुष्यो न्यहन्नेकमात्रेषुणा वालिनं यः ।
दृशां विंशत्येनापि युक्तस्त्वमन्धः कुजाते ! जड त्वज्जनि वर्तते धिक् ।। ३३ (क) ।।

तृषा शोणितस्य त्वदीयस्य युक्ताः स्थिताः सन्ति रामस्य पुञ्जाः शराणाम् ।
ततस्त्रासतस्त्वामहं सन्त्यजामि त्रियामाचर ! प्राकृत ! क्रूरजल्प ! ।। ३३ (ख) ।।

वर्ते त्रोटयितुं शक्तस्त्वदीयान् रदनानहम् । किन्त्वाज्ञां दत्तवान्नास्ति मह्यं रघुकुलाधिपः ।।
ईदृग् रुडास्ते वक्त्राणि भञ्जयानि दशापि ते । तथा लङ्कां समागृह्य मज्जयानि सरित्पतौ ।।
आस्ते त्वदीया लङ्केयमौदुम्बरफलं यथा । यस्यां यूयं निवसथ जन्तवो भयवर्जिताः ।।
कीशोऽहं तद् विलम्बो न फलस्यैतस्य भक्षणे । आज्ञां मे दत्तवान्नास्ति किन्तूदारो रघूत्तमः ।।
युक्तिमेतामङ्गदस्य श्रुत्वाऽकुरुत स स्मितम् ।अब्रूताप्यज्ञ! कस्मात् त्वं मिथ्योक्तिं समशिक्षथाः ।।
अकरोन्न कदापीत्थं वाली स्वात्मप्रशंसनम् । मिलित्वा तापसौ त्वं तु जातो वाचालतायुतः ।।
सोऽब्रूत विंशतिभुज ! सत्यं वाचलतायुतः । उत्पाटयानि यदि न दशापि रसनास्तव ।।
कृत्वा रामप्रतापस्य स्मृतिं कृत्वा रुषं तथा । कृत्वा प्रतिज्ञां न्यदधात् सभायां चरणं निजम् ।।
अब्रूताप्यसि शक्तश्चेत् पादं चालयितुं मम । तर्हि रामो निवृत्तः स्यात् सीतां संहातवानहम् ।।
दशग्रीवो भाषते स्म सुवीराः! श्रृणुताखिलाः । पादमस्य गृहीत्वामुं कीशं क्षिपत भूतले ।।
मेघनादप्रधानास्ते ततो बलसमन्विताः । उदतिष्ठन् बहुविधा हृष्टा वीरा इतस्ततः ।।
बलं प्रयोज्य बहुधा यत्नं कृत्वा समाक्रमन् । पादो न चालितः सर्वैरुपविष्टं सकानति ।।
सुरविद्वेषकर्तार आक्रमंस्ते पुनः पुनः । न चालितोऽभवत् पादः प्लवगस्य तथैव तैः ।।
न शक्यते चालयितुं मोहशाखी कुयोगिना । हे सर्पारेऽब्रवीदित्थं काकभ्रूशुण्डिरीशविम् ।।

इन्द्रारितुल्यैः परकोटिसङ्ख्यैः समुत्थितं प्रीतियुतैः सुवीरैः ।
क्रान्तञ्च नाभूच्चलितं पदं तत् तत्रोपविष्टं सशिरोऽवनामम् ।। ३४ (क) ।।

अहातगोत्रं पदमीक्षमाणस्यारेर्मदोऽभूद् द्रवितस्तथैव ।
यथा मनः साधुजनस्य विघ्नकोट्यापि खिन्नं न जहाति नीतिम् ।। ३४ (ख) ।।

कपेर्बलं समालोक्य सर्वे हृदि पराजिताः । रावणः कपिनाऽऽहूत उदतिष्ठत् स्वयं ततः ।।
तं पदं परिगृह्णन्तमब्रवीद् वालिनन्दनः । ग्रहणान्मम पादस्य नोद्धारस्ते भविष्यति ।।
गत्वा रामस्य चरणौ न गृह्णासि कुतः शठ! । श्रुत्वा परावर्ततासौ परसङ्कोचसंयुतः ।।
अभूत् स नष्टतेजस्कः सर्वश्रीवर्जितस्तथा । यथा मध्यन्दिनगतः शोभते रजनीकरः ।।
गत्वा च नमयित्वा कं सिंहासन उपाविशत् । हापयित्वा ध्रुवं सर्वस्वरूपामपि सम्पदम् ।।
सर्वेषां जगतामात्मा प्राणानामधिपस्तथा । सम्प्राप्नुते किं विश्रामं यस्तस्माद् विमुखः स्थितः ।।
शिवो ब्रूते शिवे! रामस्य भ्रूकुट्योर्विलासनात्।विश्वं प्रजायते भूयः प्राप्नोति च विनाशनम् ।।

तृन ते कुलिस, कुलिस तृन करई । तासु दूत-पन, कहु किमि टरई ? ॥
पुनि कपि कही, नीति बिधि-नाना । मान न, ताहि कालु निअराना ॥
रिपु-मद-मथि, प्रभु-सुजसु सुनायो । यह कहि चल्यो बालिनृप-जायो ॥
हतौं न खेत खेलाइ-खेलाई । तोहि, अबहिं का करौं बड़ाई ॥
प्रथमहिं तासु तनय, कपि मारा । सो सुनि, रावन भयउ दुखारा ॥
जातुधान अंगद-पन देखी । भय-ब्याकुल सब भए बिसेषी ॥

दो०—रिपु-बल धरषि, हरषि कपि, बालितनय बल-पुंज ।
पुलक सरीर, नयन जल, गहे राम-पद-कंज ॥ ३५ (क) ॥

साँझ जानि दसकंधर, भवन गयउ बिलखाइ ।
मंदोदरीं रावनहि, बहुरि कहा समुझाइ ॥ ३५ (ख) ॥

कंत ! समुझि मन, तजहु कुमतिही । सोह न समर तुम्हहि रघुपतिही ॥
रामानुज लघु रेख खचाई । सोउ नहिं नाघेहु, असि मनुसाई ॥
पिय ! तुम्ह ताहि जितब संग्रामा । जाके दूत केर यह कामा ॥
कौतुक सिंधु नाघि, तव लंका । आयउ कपि-केहरी असंका ॥
रखवारे हति, बिपिन उजारा । देखत तोहि अच्छ तेहिं मारा ॥
जारि सकल पुर, कीन्हेसि छारा । कहाँ रहा बल-गर्ब तुम्हारा ॥
अब पति ! मृषा गाल जनि मारहु । मोर कहा कछु हृदयँ बिचारहु ॥
पति ! रघुपतिहि नृपति जनि मानहु । अग-जग-नाथ, अतुलबल जानहु ॥
बान-प्रताप, जान मारीचा । तासु कहा नहिं मानेहि नीचा ॥
जनक-सभाँ अगनित भूपाला । रहे तुम्हउ, बल अतुल बिसाला ॥
भंजि धनुष, जानकी बिआही । तब संग्राम जितेहु किन ताही ? ॥
सुरपति-सुत जानइ बल थोरा । राखा जिअत, आँखि गहि फोरा ॥
सूपनखा कै गति तुम्ह देखी । तदपि हृदयँ नहिं लाज बिसेषी ॥

दो०—बधि बिराध-खर-दूषनहि, लीलाँ हत्यो कबंध ।
बालि एक सर मार्‌यो, तेहि जानहु दसकंध ! ॥ ३६ ॥

जेहिं जलनाथ बँधायउ हेला । उतरे प्रभु दल-सहित सुबेला ॥
कारुनीक दिनकर-कुलकेतू । दूत पठायउ तव हित-हेतू ॥
सभा माझ जेहि तव बल मथा । करि-बरूथ महुँ मृगपति जथा ॥
अंगद-हनुमत अनुचर जाके । रन-बाँकुरे बीर अति बाँके ॥
तेहि कहँ पिय ! पुनि-पुनि नर कहहू । मुधा मान-ममता-मद बहहू ॥
अहह कंत ! कृत राम-बिरोधा । काल-बिबस-मन उपज न बोधा ॥
काल, दंड गहि काहु न मारा । हरइ धर्म-बल-बुद्धि-बिचारा ॥
निकट काल जेहि आवत साईं ! । तेहि भ्रम होइ तुम्हारिहि नाईं ॥

दो०—दुइ सुत मरे, दहेउ पुर, अजहुँ पूर पिय ! देहु ।
कृपासिंधु रघुनाथ भजि, नाथ ! बिमल जसु लेहु ॥ ३७ ॥

नारि-बचन सुनि बिसिख-समाना । सभाँ गयउ उठि, होत बिहाना ॥
बैठ जाइ सिंघासन फूली । अति अभिमान, त्रास सब भूली ॥

तृणं विधत्ते कुलिशं कुलिशं यस्तृणं तथा । तस्य दूतस्य सन्धा किं चलेत् क्वापीति संवद ।।
ततः कपिर्बहुविधां नीतिं तं समभाषत । किन्तु नामन्यत स तां मृत्युस्तं निकषा यतः ।।
प्रमथ्यारेमदं तं सोऽश्रावयन्नाथसद्यशः । तथेदं वचनं प्रोच्य निरगाद् भूपवालिजः ।।
न यावत् त्वां हनिष्यामि खेलयित्वा मुहु रणे । तावत् प्रशंसनं स्वीयं विदधाम्यधुनैव किम् ।।
स कपिः पूर्वमेवाहन् रावणस्य तनूद्भवम् । तं समाचारमाकर्ण्य सोऽभवद् दुःखसंयुतः ।।
अङ्गदस्य प्रतिज्ञां तां सफलां वीक्ष्य राक्षसाः।सर्वेऽपि व्याकुला जाता विशिष्टं साध्वसात् तदा।।

कपिर्विनाश्यारिबलं प्रसन्नो बलस्य पुञ्जो नृपवालिपुत्रः ।
रोमाञ्चिताङ्गो जलपूर्णनेत्रोऽग्रहीत् स रामस्य पदाब्जयुग्मम् ।। ३५ (क) ।।

विज्ञाय सायं समयं दशास्य औदास्ययुक्तो भवनं गतोऽभूत् ।
मन्दोदरी तं पुनरप्यनेकरूपं प्रबोध्येति समभ्यधत्त ।। ३५ (ख) ।।

विचार्य चित्ते हे कान्त! कुमतिं त्यजताद् भवान् । युद्धं रघ्वीशेन साकं भवदीयं न शोभते ।।
रेखा रामस्यानुजेन लघ्वी विलिखिताभवत् । न शक्तस्तामपि क्रान्तुं भवतः पौरुषं त्विदम् ।।
किं भवान् हे प्रियतम! तं सङ्ग्रामे विजेष्यते । वर्तते यस्य सन्देशहरस्याचरणं त्विदम् ।।
उल्लङ्घ्य कौतुकेनाब्धिं स लङ्कां भवदीयकाम् । शङ्काहीनः समागच्छद् वलीवदनकेसरी ।।
रक्षाकर्तॄन् विनाश्यासावुच्छिन्नमकरोद्वनम् । वीक्षमाणे च भवति सुतमक्षममारयत् ।।
प्रज्वाल्य नगरीं सर्वां नीतवान् भस्मरूपताम् । भवतो बलजो गर्वस्तदा कुत्र गतोऽभवत् ।।
इदानीं नाथ! मा मिथ्या करोत्वात्मप्रशंसनम्।ममोक्त्या किमपि स्वीये चित्ते चिन्तयताद् भवान्।।
पते ! रघुपतिं मैव मन्यताम् नृपमात्रकम् । चराचरेशमतुलबलं तं परिबुध्यताम् ।।
प्रतापं बुद्धवान् नीचो मारीचस्तस्य पत्त्रिणः । मन्यते स्म भवान्नैव तदीयामपि भारतीम् ।।
असङ्ख्या भूमिपा आसन् सभायां मिथिलापतेः । आसीद् भवानप्यतुलपृथुशक्तिसमन्वितः ।।
स प्रभज्य धनुस्तत्र सीतायाः पाणिमग्रहीत् । तदा तं हेतुना केन जितवान्न भवान् रणे ।।
सुराधीशस्य तनयः स्वयं जानाति तद्बलम् ।यं गृहीत्वाऽक्षि संस्फोट्य जीवन्तं स व्यमुञ्चत।।
भवता वर्तते शूर्पणखाया गतिरीक्षिता । तथापि कापि लज्जा न जायते भवतो हृदि ।।

हत्वा विराधं खरदूषणौ यो न्यहन् कबन्धञ्च सुलीलयैव ।
एकेषुणा वालिनमप्यहन् यो जानातु तं हे दशसङ्ख्यकण्ठ ! ।। ३६ ।।

अबध्नाद् यो हेलयैव क्षारं स्रोतस्विनीपतिम् । सुवेलाद्रौ सैन्ययुक्तः प्रभुरुत्तरति स्म यः ।।
समन्वितः करुणया वासरेशकुलध्वजः । हिताय भवतः स्वीयं दूतमप्रेषयत् तथा ।।
सभाया मध्यमागत्य योऽमथ्नाद् भवतो बलम् । मध्यमेत्येभवृन्दस्य तन् मथ्नाति हरिर्यथा ।।
वातजन्माङ्गदमुखा वर्तन्ते यस्य सेवकाः । रणे पराक्रमयुता अत्यन्तं सुभटास्तथा ।।
प्रभाषते प्रिय ! भवांस्तं मनुष्यं पुनः पुनः । ममतां मदमानौ च धारयत्यर्थवर्जितम् ।।
हा कान्त ! भवता रामविरोधो वर्तते कृतः । कालाधीनस्य भवतश्चित्ते बोधो न जायते ।।
दण्डं गृहीत्वा कमपि कालो नयति न क्षयम् । विचारबलधीधर्मास्तस्यासौ नयति क्षयम् ।।
हे नाथ ! यस्य निकटे कुरुते काल आगतिम् । मिथ्याधीर्जायते तस्य भवतो जायते यथा ।।

नष्टौ सुतौ दग्धमभूत् पुरञ्च पापात् प्रियाद्यापि विरम्यतां तत् ।
कृपालुरघ्वीश्वरभक्तिपूर्वं स्वामिन् ! यशो निर्मलमाप्यताञ्च ।। ३७ ।।

कृत्वा स्वकर्णगं पत्न्या वचनं विशिखोपमम् । प्रभाते जात एवासौ चलति स्म सभां प्रति ।।
सम्प्राप्योपाविशत् सिंहासने प्रौढिप्रदर्शकः । परमेणाभिमानेन विस्मृत्य सकलं भयम् ।।

इहाँ राम अंगदहि बोलावा। आइ चरन-पंकज सिरु नावा॥
अति आदर समीप बैठारी। बोले बिहँसि कृपाल खरारी॥
बालितनय! कौतुक अति मोही। तात! सत्य कहु, पूछउँ तोही॥
रावनु जातुधान-कुल-टीका। भुज-बल अतुल जासु जग लीका॥
तासु मुकुट तुम्ह चारि चलाए। कहहु तात! कवनी बिधि पाए?॥
सुनु सर्बग्य! प्रनत-सुखकारी। मुकुट न होहिं, भूप गुन चारी॥
साम, दान अरु दंड-बिभेदा। नृप-उर बसहिं नाथ! कह बेदा॥
नीति-धर्म के चरन सुहाए। अस जियँ जानि, नाथ पहिं आए॥

दो०—धर्महीन, प्रभु-पद-बिमुख, काल-बिबस दससीस।
तेहि परिहरि, गुन आए, सुनहु कोसलाधीस!॥ ३८ (क)॥

परम चतुरता श्रवन सुनि, बिहँसे रामु उदार।
समाचार पुनि सब कहे, गढ़ के बालिकुमार॥ ३८ (ख)॥

रिपु के समाचार जब पाए। राम, सचिव सब निकट बोलाए॥
लंका बाँके चारि दुआरा। केहि बिधि लागिअ, करहु बिचारा॥
तब कपीस, रिच्छेस, बिभीषन। सुमिरि हृदयँ दिनकर-कुल-भूषन॥
करि बिचार, तिन्ह मंत्र दृढ़ावा। चारि अनी कपि-कटकु बनावा॥
जथाजोग सेनापति कीन्हे। जूथप सकल बोलि तब लीन्हे॥
प्रभु-प्रताप कहि सब समुझाए। सुनि, कपि सिंघनाद करि धाए॥
हरषित राम-चरन सिर नावहिं। गहि गिरि-सिखर, बीर सब धावहिं॥
गर्जहिं-तर्जहिं भालु-कपीसा। जय रघुबीर कोसलाधीसा॥
जानत परम दुर्ग अति लंका। प्रभु-प्रताप कपि चले असंका॥
घटाटोप करि, चहुँ दिसि घेरी। मुखहिं निसान बजावहिं भेरी॥

दो०—जयति राम, जय लछिमन, जय कपीस सुग्रीव।
गर्जहिं सिंघनाद कपि, भालु महाबल-सींव॥ ३९॥

लंकाँ भयउ कोलाहल भारी। सुना दसानन अति अहँकारी॥
देखहु बनरन्ह केरि ढिठाई। बिहँसि, निसाचर-सेन बोलाई॥
आए कीस काल के प्रेरे। छुधावंत सब निसिचर मेरे॥
अस कहि, अट्टहास सठ कीन्हा। गृह बैठें, अहार बिधि दीन्हा॥
सुभट! सकल चारिहुँ दिसि जाहू। धरि-धरि भालु-कीस सब खाहू॥
उमा! रावनहि अस अभिमाना। जिमि टिट्टिभ खग सूत उताना॥
चले निसाचर आयसु मागी। गहि कर भिंडिपाल, बर साँगी॥
तोमर, मुद्गर, परसु प्रचंडा। सूल, कृपान, परिघ, गिरिखंडा॥
जिमि अरुनोपल-निकर निहारी। धावहिं सठ खग मांस-अहारी॥
चोंच-भंग-दुख तिन्हहि न सूझा। तिमि धाए मनुजाद अबूझा॥

दो०—नानायुध-सर-चाप-धर, जातुधान बलबीर।
कोट-कँगूरन्हि चढ़ि गए, कोटि-कोटि रनधीर॥ ४०॥

कोट-कँगूरन्हि सोहहिं कैसे। मेरु के सृंगनि जनु घन बैसे॥

रघुनाथो वालिसूनोराह्वानं व्यदधादितः । स एत्यानमयच्छीर्षं प्रभोः पादसरोजयोः ।।
उपवेश्य स्वनिकटे परमेणादरेण तम् । विहस्य प्रायुनग् वाचं कृपालुः खरशात्रवः ।।
हे वालितनुसञ्जात ! ममास्ते कौतुकं परम् । अतो यत् तात! पृच्छामि तत् सत्यं त्वं निरूपय ।।
यो रावणो यातुधानकुलस्य तिलकं स्थितम् । यस्यातुलाया दोश्शक्तेः प्रभावो जगति स्थितः ।।
किरीटास्तस्य चत्वारस्त्वया परिविचालिताः । तात ! भाषस्व ते केन विधिनोपगतास्त्वया ।।
सोऽब्रूत श्रृणुतात् सर्वबोध ! प्रणतसौख्यद! । ते किरीटा न वर्तन्ते चत्वारः सन्ति राड्गुणाः ।।
सामदाने भेददण्डाविति सागरसङ्ख्यकाः । वसन्ति राट्चित्त इत्थं वदन्ति श्रुतयः प्रभो! ।।
इमे मनोरमाः पादा वर्तन्ते नीतिधर्मयोः । इत्थं विचार्य हृदये प्रभोः सन्निधिमागताः ।।

यद् धर्मनाथाङ्घ्रिपराङ्मुखोऽसौ कालस्य निघ्नश्च ककुब्मितास्यः ।
तत् तं विहायायुरिमे भवन्तं गुणा अयोध्येश ! भवाञ्छृणोतु ।। ३८ (क) ।।

श्रुत्वा श्रुतिस्यामतिचातुरीं तां व्यधत्त हासं रघुराडुदारः ।
वृत्तान्तजातं वदति स्म सर्वं दुर्गस्य वाल्यङ्गभवस्ततश्च ।। ३८ (ख) ।।

वृत्तान्तजातमहितगतं विज्ञातवान् यदा । तदाऽऽह्वयत् प्रभुः सर्वामात्यान् पार्श्वं तथावदत् ।।
यद् द्वारः सन्ति विकटा लङ्काया अब्धिसङ्ख्यकाः।आक्रम्याः केन विधिना विचारयत साम्प्रतम् ।।
ततः कपीनां भल्लानाञ्चेशावपि विभीषणः । संस्मृत्य हृदये भास्वदन्ववायस्य भूषणम् ।।
विचारं प्रविधायापि व्यदधुर्मन्त्रनिश्चयम् । अकुर्वन् कपिसेनायास्तथा व्यूहचतुष्टयम् ।।
यथायोग्यमकुर्वन्त तांस्तांस्ते वाहिनीपतीन् । आह्वयश्च ततः सर्वानपि तान् वाहिनीपतीन् ।।
प्रभोः प्रतापं सकलान् प्रभाष्योपादिशन् पुनः । निशम्य कपयोऽधावन् कृत्वा केसरिगर्जनम् ।।
नमयन्ति स्म ते सर्वे हृष्टाः कं रामपादयोः ।धावन्ति स्म समे वीरा शृङ्गाण्यागृह्य भूभृताम् ।।
अगर्जंश्चातर्जयंस्ते भल्लूकप्लवगोत्तमाः । रघुवीरः कोसलेशो जयत्विति गिरं श्रिताः ।।
जानन्तोऽपि पुरीं लङ्कां दुर्गमत्यन्तदुर्जयम् । कीशाः प्रभोः प्रतापेन प्रचलन्ति स्म निर्भयाः ।।
संविधाय घटाटोपमावेष्ट्य सकला दिशः । ढक्काभेर्यादिवाद्यानि वादयन्तो निजाननैः ।।

रामो जयी स्यादथ लक्ष्मणश्च जयी भवेत् कीशपतिः सुकण्ठः ।
मृगेन्द्रनादैरवदन्नदभ्रबलस्य सीमाः प्लवगाश्च भल्लाः ।। ३९ ।।

लङ्कापुर्यां जायते स्म तीव्रः कोलाहलस्तदा । अशृणोदतिगर्वी स्वानब्रूतापि दशाननः ।।
विलोकयत धृष्टत्वं प्लवङ्गमसमाश्रितम् । ततो विहस्य रजनीचरसेनां स आह्वयत् ।।
पुनरब्रूत यत् कीशाः प्राप्ताः कालेन नोदिताः । राक्षसा मामकीनाश्च वर्तन्ते क्षुत्समन्विताः ।।
इदं प्रभाष्य व्यदधादट्टहासं स बालिशः । यद् वसद्भ्यो गेह एवाऽऽहारं नो दत्तवान् विधिः ।।
सर्वे सुवीरा व्रजत हरित्सु सकलास्वपि । खादत प्लवगान् भल्लान् धृत्वाधृत्वा समानपि ।।
शिवो वक्ति शिवे! जातो रावणो गर्ववांस्तथा। खं रोद्धुं गर्ववाञ् शेत उत्तानष्टिट्टिभो यथा ।।
गृहीत्वाज्ञां व्रजन्ति स्म ते सर्वे रजनीचराः ।गृहीत्वा पाणिषु वरान् भिन्दिपालांस्तथा शलान् ।।
तोमरान् मुद्गरानुग्रकर्मकर्तॄन् परश्वधान्।शूलान् कृपाणान् परिघान् खण्डान् वसुमतीभृताम् ।।
विलोक्यारुणवर्णानां प्रस्तराणां कदम्बकम् । मूढा मांसाहारशीलाः खगा धावन्ति तत् प्रति ।।
तैर्नानुभूयते दुःखं चञ्चुनाशसमुद्भवम् । तथा धावन्ति स्म बोधरहिता रजनीचराः ।।

नानायुधा बाणधनुर्धराश्च सशक्तिका रात्रिचरप्रवीराः ।
समारुहन्नावरणस्य कूटान् धीराः समीके परकोटिसङ्ख्याः ।। ४० ।।

त आवरणकूटेषु स्थिता वीरा विराजिताः । विराजिता ननु घनाः सुवर्णशिखरिस्थिताः ।।

बार्जाहं ढोल - निसान जुझाऊ। सुनि धुनि, होइ भटन्हि-मन चाऊ ॥
बार्जाहं भेरि, नफीरि अपारा। सुनि, कादर-उर जाहिं दरारा ॥
देखिन्ह जाइ कपिन्ह के ठट्टा। अति बिसाल-तनु भालु सुभट्टा ॥
धावहिं, गनहिं न अवघट घाटा। पर्बत फोरि करहिं गहि बाटा ॥
कटकटाहिं कोटिन्ह भट गर्जाहिं। दसन ओठ काटहिं, अति तर्जाहिं ॥
उत रावन, इत राम दोहाई। जयति-जयति-जय परी लराई ॥
निसिचर सिखर - समूह ढहावहिं। कूदि धरहिं कपि, फेरि चलावहिं ॥

छं०—धरि कुधर-खंड, प्रचंड मर्कट-भालु गढ़ पर डारहीं।
झपटहिं, चरन गहि पटकि महि, भजि चलत, बहुरि पचारहीं ॥
अति तरल तरुन प्रताप तरपहिं, तमकि गढ़ चढ़ि-चढ़ि गए।
कपि-भालु चढ़ि मंदिरन्ह जहँ-तहँ राम-जसु गावत भए ॥

दो०—एकु-एकु निसिचर गहि, पुनि कपि चले पराइ।
ऊपर आपु, हेठ भट, गिरहिं धरनि पर आइ ॥ ४१ ॥

राम-प्रताप प्रबल कपिजूथा। मर्दहिं निसिचर सुभट - बरूथा ॥
चढ़े दुर्ग पुनि जहँ-तहँ बानर। जय रघुबीर - प्रताप - दिवाकर ॥
चले निसाचर - निकर पराई। प्रबल पवन जिमि घन-समुदाई ॥
हाहाकार भयउ पुर भारी। रोवहिं बालक, आतुर नारी ॥
सब मिलि देहिं रावनहि गारी। राज करत ऐहिं मृत्यु हँकारी ॥
निज दल बिचल सुनी तेहिं काना। फेरि सुभट लंकेस रिसाना ॥
जो रन-बिमुख सुना मैं काना। सो मैं हतब कराल कृपाना ॥
सबंसु खाइ, भोग करि नाना। समरभूमि भऐ बल्लभ प्राना ॥
उग्र बचन सुनि, सकल डेराने। चले क्रोध करि सुभट लजाने ॥
सन्मुख मरन बीर कै सोभा। तब तिन्ह तजा प्रान कर लोभा ॥

दो०—बहु आयुध-धर सुभट सब, भिरहिं पचारि-पचारि।
ब्याकुल किए भालु कपि, परिघ-त्रिसूलन्हि मारि ॥ ४२ ॥

भय-आतुर कपि भागन लागे। जद्यपि, उमा ! जीतिहहिं आगे ॥
कोउ कह, कहँ अंगद-हनुमंता ?। कहँ नल-नील-दुबिद बलवंता ? ॥
निज दल बिकल, सुना हनुमाना। पच्छिम-द्वार, रहा बलवाना ॥
मेघनाद तहँ करइ लराई। टूट न द्वार, परम कठिनाई ॥
पवनतनय - मन भा अति क्रोधा। गर्जेउ प्रबल-काल-सम जोधा ॥
कूदि लंक-गढ़ ऊपर आवा। गहि गिरि, मेघनाद कहुँ धावा ॥
भंजेउ रथ, सारथी निपाता। ताहि हृदय महुँ मारेसि लाता ॥
दुसरें सूत बिकल तेहि जाना। स्यंदन घालि तुरत गृह आना ॥

दो०—अंगद सुना, पवनसुत, गढ़ पर गयउ अकेल।
रनबाँकुरा बालिसुत, तरकि चढ़ेउ कपि खेल ॥ ४३ ॥

जुद्ध बिरुद्ध क्रुद्ध द्वौ बंदर। राम-प्रताप सुमिरि उर अंतर ॥

वाद्यन्ते स्मानका ढक्काश्चानीकोत्साहदायकाः । श्रुत्वा येषां रवं वीरा जाता उत्साहिचेतसः ।।
वाद्यन्ते स्मासङ्ख्यरूपास्तद्भेर्यः पणवा अपि । श्रुत्वा येषां रवं भीता अभवन् दीर्णमानसाः ।।
ते गत्वैक्षन्त कीशानां भल्लानाञ्च कदम्बकम् । आसन् सुवीरास्तेऽतीवविशालतनुधारिणः ।।
येऽधावन्नुच्चनीचादिघट्टान् नागणयन् भटाः । गृहीत्वाद्रींस्तथा भित्त्वा व्यदधुः पदवीरपि ।।
अकुर्वंस्ते कटकटाशब्दं नादं तथा भटाः । अकर्तयन् रदैरोष्ठानकुर्वन्नति तर्जनम् ।।
रावणस्तव शरणं श्रीरामः शरणं त्विह । त्रिवारं जयतादित्थं प्रोच्य सर्वैरयुध्यत ।।
रात्रिञ्चराः क्षिपन्ति स्म समूहान् वसुधाभृताम् ।अगृह्णन् प्लवगाः पश्चात् तान् पराचालयन्नपि।।

प्रगृह्याद्रिभागान् प्रचण्डाः प्लवङ्गास्तथर्क्षाः क्षिपन्ति स्म दुर्गेऽसुरेषु ।
समाक्रम्य पादान् गृहीत्वाऽक्षिपंस्तान् रसायां पलायन्त चातर्जयन्त ।।
अतीवास्थिरास्तीव्रतेजस्विनश्च लघूत्पत्य दुर्गं गृहांश्चाधिरूढाः ।
प्लवङ्गास्तथर्क्षा यशो राघवस्य प्रगातुं प्रवृत्ताः समे यत्र तत्र ।।

प्रत्येकमेवासुपमाप्रगृह्य कीशाः पलायन्त ततः समे ते ।
ऊर्ध्वं स्थिताः स्वे भटमस्नुपन्तु नीचैर्विधायाऽऽगतवन्त उर्व्याम् ।। ४१ ।।

प्रबलानां प्लवङ्गानां यूथा रामप्रतापतः । मर्दयन्ति स्मासुपानां सुभटानां समूहकान् ।।
ततो दुर्गे यत्र तत्र समारोहन् प्लवङ्गमाः । प्रतापभानू रघुराड्जयत्वित्यवदंस्तथा ।।
तथा व्रजा राक्षसानामारभन्त पलायनम् । यथा प्रबलवातेन क्षिप्ता वारिधरव्रजाः ।।
हाहाकारो जायते स्म नगरे तीव्ररूपवान् । रुदन्ति स्मातुरा बालाः सकला योषितस्तथा ।।
प्रायुञ्जन्नपशब्दान् दिग्वक्त्रायाऽऽमिलय ते समे। यच्छासनं प्रकुर्वाणो मृत्युमेषोऽस्ति हूतवान्।।
निजं बलं विचलितं स्वश्रोत्रैः श्रुतवान् यदा । लङ्कापतिः परावर्त्य सुवीरान् कुपितोऽवदत् ।।
श्रोष्यामि यमहं युद्धस्थलाद् विमुखतां गतम् । स्वयमेव हनिष्यामि तमहं भीषणासिना ।।
खादित्वा मम सर्वस्वं भुक्त्वा भोगान् बहूनपि । असवो वः प्रिया जाता इदानीं समरावनौ ।।
उग्रामिमां तस्य वाचं श्रुत्वा भीताः समे भटाः। लज्जिता अगमन् भूयो युद्धं कर्तुं रुषान्विताः।।
युद्धेऽरेः सम्मुखे मृत्युः शोभा वीरस्य वर्तते । इत्थं विचार्य ते लोभमत्यजन् प्राणसंश्रितम् ।।

नानायुधास्ते सुभटाः समेऽपि हृत्वा च हृत्वा व्यदधुः समीकम् ।
कीशांश्च भल्लान् विकलानकुर्वन्नाहत्य सर्वान् परिघैस्त्रिशूलैः ।। ४२ ।।

ततो भयातुराः कीशा आरभन्त पलायनम् । जेष्यन्ति यद्यप्यग्रे ते शिवे! वक्तीति तां शिवः।।
कोऽप्यब्रूताङ्गदः कुत्र कुत्रास्तेऽनिलनन्दनः । नलनीलौ स्थितौ कुत्र कुत्रास्ते द्विविदस्तथा ।।
यदाश्रृणोद् विकलतां प्राप्तवत्तत्स्वकं बलम् । अभवत् पश्चिमद्वारि स बली वातजस्तदा ।।
युध्यमानोमेघनादस्तत्राभूद् वातजं प्रति । न भिद्यते स्म तद् द्वारं काठिन्यमभवन्महत् ।।
ततोऽतीव क्रुध्यति स्म चित्ते पवननन्दनः । गर्जनं विदधाति स्म स वीरः कालसन्निभम् ।।
लङ्कादुर्गोर्ध्वमागच्छत् कूर्दनं प्रविधाय सः । गृहीत्वाद्रिमधावच्च समुद्दिश्याम्बुदध्वनिम्।।
अभञ्जयद् रथं तस्य व्यदधात् सारथिं व्यसुम् । प्रहारं निजपादेन तस्योरस्यकरोत् तथा ।।
विज्ञाय तं विकलतासंयुतं सारथिः परः । निधाय स्यन्दनेऽन्यस्मिंस्तत्क्षणं गृहमानयत् ।।

यदा शृणोदङ्गद एकमेव दुर्गं गतं गन्धवहाङ्गजातम् ।
रणाग्रणीर्वालिसुतः कपिः स उत्प्लुत्य खेलोपममारुहत् तत् ।। ४३ ।।

युद्धे विरुद्धौसञ्जातावरेर्द्वावपि वानरौ । विधाय स्मरणं रामप्रतापस्य स्वमानसे ।।

रावन-भवन चढ़े द्वौ धाई । करहिं कोसलाधीस - दोहाई ॥
कलस-सहित गहि भवनु ढहावा । देखि, निसाचरपति भय पावा ॥
नारिबृंद कर पीटहिं छाती । अब दुइ कपि आए उतपाती ॥
कपिलीला करि तिन्हहि डेरावहिं । रामचंद्र कर सुजसु सुनावहिं ॥
पुनि कर गहि, कंचन के खंभा । कहेन्हि करिअ उतपात अरंभा ॥
गर्जि परे रिपु - कटक - मझारी । लागे मर्दै भुज - बल भारी ॥
काहुहि लात, चपेटन्हि केहू । भजहु न रामहि, सो फल लेहू ॥

दो०—एक - एक सों मर्दहिं, तोरि चलावहिं मुंड ।
रावन आगें परहिं ते, जनु फूटहिं दधि-कुंड ॥ ४४ ॥

महा-महा मुखिआ जे पावहिं । ते पद गहि, प्रभु-पास चलावहिं ॥
कहइ बिभीषनु तिन्ह के नामा । देहिं राम तिन्हहू निज धामा ॥
खल, मनुजाद, द्विजामिष भोगी । पावहिं गति, जो जाचत जोगी ॥
उमा ! राम मृदुचित करुनाकर । बयर-भाव सुमिरत मोहि निसिचर ॥
देहिं परम गति सो जियँ जानी । अस कृपाल को ? कहहु भवानी! ॥
अस प्रभु सुनि, न भजहिं भ्रम त्यागी । नर मतिमंद, ते परम अभागी ॥
अंगद अरु हनुमंत प्रबेसा । कीन्ह दुर्ग, अस कह अवधेसा ॥
लंकाँ द्वौ कपि सोहहिं कैसें । मथहिं सिंधु, दुइ मंदर जैसें ॥

दो०—भुज - बल रिपु - दल दलमलि, देखि दिवस कर अंत ।
कूदे जुगल बिगत - श्रम, आए जहँ भगवंत ॥ ४५ ॥

प्रभु-पद-कमल सीस तिन्ह नाए । देखि सुभट, रघुपति मन भाए ॥
राम, कृपा करि जुगल निहारे । भए बिगतश्रम परम सुखारे ॥
गए जानि अंगद - हनुमाना । फिरे भालु - मर्कट - भट नाना ॥
जातुधान प्रदोष - बल पाई । धाए करि दससीस - दोहाई ॥
निसिचर-अनी देखि कपि फिरे । जहँ-तहँ कटकटाइ भट भिरे ॥
द्वौ दल प्रबल पचारि-पचारी । लरत सुभट, नहिं मानहिं हारी ॥
महाबीर निसिचर सब कारे । नाना बरन, बलीमुख भारे ॥
सबल जुगल दल, समबल जोधा । कौतुक करत, लरत करि क्रोधा ॥
प्राबिट - सरद - पयोद घनेरे । लरत मनहुँ मारुत के प्रेरे ॥
अनिप अकंपन अरु अतिकाया । बिचलत सेन कीन्हि इन्ह माया ॥
भयउ निमिष महँ अति अँधिआरा । बृष्टि होइ रुधिरोपल - छारा ॥

दो०—देखि निबिड़ तम दसहुँ दिसि, कपिदल भयउ खभार ।
एकहि एक न देखई, जहँ-तहँ करहिं पुकार ॥ ४६ ॥

सकल मरमु रघुनायक जाना । लिए बोलि अंगद-हनुमाना ॥
समाचार सब कहि समुझाए । सुनत कोपि कपिकुंजर धाए ॥
पुनि कृपाल हँसि चाप चढ़ावा । पावक सायक सपदि चलावा ॥
भयउ प्रकास, कतहुँ तम नाहीं । ग्यान उदयँ जिमि संसय जाहीं ॥
भालु-बलीमुख पाइ प्रकासा । धाए हरष बिगत-श्रम-त्रासा ॥
हनूमान - अंगद रन गाजे । हाँक सुनत, रजनीचर भाजे ॥

उभावारुहतां कृत्वा धावनं दिङ्मुखालयम् । जयकारं कोसलाधिपतेरकुरुतां तथा ॥
गृहीत्वाऽकुरुतां भग्नमालयं कलशान्वितम् । तयोरिदं कर्म वीक्ष्य भीतोऽभूद् रक्षसां पतिः ॥
करैर्वृन्दानि नारीणामुरांसि समताडयन् । अब्रुवन्नपि यत् प्राप्तावधुनोत्पातकौ कपी ॥
विधाय प्लावगीं लीलां तावभीषयतां समाः । तथाश्रावयतां रम्यं यशो रघुकुलेशितुः ॥
ततो हिरण्मयांस्तम्भान् प्रगृह्य निजपाणिभिः। अवोचतां यदुत्पात आरभ्यो वर्ततेऽधुना ॥
प्रगर्ज्य शत्रुसेनाया मध्य आपततामुभौ । आरभेताञ्च महता दोर्बलेनाभिमर्दनम् ॥
तावमर्दयतां कांश्चित् पादैः कांश्चिच्च दोस्तलैः। अब्रूतामपि रामस्याभक्तेः फलमवाप्नुत ॥

अमर्दयेतामपरं परेण विच्छिद्य तौ व्यक्षिपतां शिरांसि ।
तान्यापतन् दिग्वदनाग्रभागे कुण्डानि दध्नो ननु खण्डितानि ॥ ४४ ॥

महतो महतो यान् यान् प्रमुखांस्तावबाप्नुताम् ।तांस्तान् पादेषु चागृह्याक्षिपतां रामसन्निधौ ॥
विभीषणो भाषते स्म तेषां नामपदान्यपि । रामस्तेभ्योऽपि दत्ते स्म स्वकीयं परमं पदम् ॥
खला नरादना विप्रमांसभोगा निशाचराः । इता गतिं तां याचन्ते यां गतिं योगशीलिनः ॥
शिवो वक्ति शिवे! रामो मृदुचित्तो दयाकरः ।वैरभावेनापि रात्रिञ्चराः कुर्वन्ति मे स्मृतिम्॥
इत्थं विचार्य हृदये तेभ्योऽदात् परमां गतिम् । दयालुरीदृक् कोऽन्योऽस्ति वद हे गिरिराजजे! ॥
ये श्रुत्वापीदृशं नाथं भ्रमं त्यक्त्वा भजन्ति न । ते नरा मन्दमतिकास्तथा सन्त्यतिदुर्भगाः ॥
अयोध्येशो ब्रवीति स्म यद् दुर्गे सम्प्रवेशनम् । कृतवन्तौ वालिपुत्रनभस्वत्तनुसम्भवौ ॥
लङ्कायां प्रविराजेते तथैवैतौ प्लवङ्गमौ । कुरुतो मन्थनं सिन्धोर्यथा द्वौ मन्दराचलौ ॥

रिपोर्बलं दोर्बलतो विमर्द्य समाप्तिमालोक्य च वासरस्य ।
उत्कूर्दतः स्म श्रमवर्जितौ तौ यातः स्म यत्रेश्वर आस्त रामः ॥ ४५ ॥

तौ प्रभोः पादकमलयुग्मेऽनमयतां शिरः । सुवीरौ तौ वीक्ष्य चित्ते रघ्वीशो मुदितोऽभवत्॥
रामो विधायानुकम्पां तावुभौ समवैक्षत । सञ्जातौ तौ च विगतश्रमौ सुखयुतौ परम् ॥
ज्ञात्वाङ्गदहनूमन्तौ परावर्तनमाश्रितौ । परावर्तन्त भल्लूककपिवीराः समेऽपि ते ॥
यातुधानास्तु सम्प्राप्य प्रदोषानेहसो बलम् । घोषयन्तो दशास्यस्य जयं धावनमाचरन् ॥
विलोक्य राक्षसीं सेनां परावर्त्यंत वानरैः । वीरैः कटकटेत्युक्त्वा यत्रतत्राभ्ययुध्यत ॥
उभे दले अतिबले आहूयाहूय तद्गतैः । अयुध्यतोत्तमैर्वीरैर्नामन्यत पराजयः ॥
महावीराः कृष्णवर्णाः समेऽपि रजनीचराः । वलीमुखास्तु विपुलकाया विविधवर्णिनः ॥
उभे सैन्ये बलयुते भटाश्च समशक्तिकाः । कौतुकं समकुर्वंस्तेऽयुध्यन्तामर्षपूर्वकम् ॥
नूनं वर्षर्तुशरदोर्बहुसङ्ख्याः पयोधराः । प्रेरिताः पवमानेन प्राकुर्वन् प्रविदारणम् ॥
अकम्पनोऽतिकायश्च सेनाया अधिनायकौ । सेनां विचलितां वीक्ष्य मायामतनुतामुभौ ॥
निमेष एव सञ्जातं तिमिरं परमं महत् । आरभ्यत तथा वृष्टी रुधिरोपलभस्मनाम् ॥

अन्धं तमो वीक्ष्य समस्तदिक्षु क्षोभोऽभवद् वानरसैनिकानाम् ।
एकोऽपरं नाशकदीक्षितुञ्च हूतिं निजानां व्यदधुः समेऽपि ॥ ४६ ॥

जानाति स्म समं मर्म रघूणामधिनायकः । आह्वयद् वालितनयं नभस्वत्तनयं तथा ॥
स समग्रं समाचारं बोधयित्वाभ्यभाषत । निशम्यैवाधावतां तौ प्लवङ्गमतञ्जजौ ॥
ततः कृपालुर्व्यदधादारूढज्यं निजं धनुः । समीरमित्रविशिखममुञ्चदपि तत्क्षणम् ॥
अभूत् प्रकाशः सर्वत्र तमः कुत्राप्यभून्न च । यथा ज्ञानोदये जाते नास्ते कुत्रापि संशयः ॥
समवाप्य प्रकाशं तं भल्लूकाः प्लवगा अपि । अधावन् हर्षसंयुक्ता भयत्रासविवर्जिताः ॥
हनूमान् वालिपुत्रश्चाकुरुतां गर्जनां रणे । तयोर्हूतिं निशम्यैव पलायन्त तमीचराः ॥

भागत भट, पटकहिं धरि धरनी। करहिं भालु-कपि अद्भुत करनी॥
गहि पद, डारहिं सागर माहीं। मकर-उरग-झष धरि-धरि खाहीं॥

दो०—कछु मारे, कछु घायल, कछु गढ़ चढ़े पराइ।
गर्जहिं भालु-बलीमुख, रिपुदल-बल बिचलाइ॥ ४७॥

निसा जानि कपि चारिउ-अनी। आए जहाँ कोसला-धनी॥
राम, कृपा करि चितवा सबही। भए बिगतश्रम बानर तबही॥
उहाँ दसानन सचिव हँकारे। सब सन कहेसि, सुभट जे मारे॥
आधा कटकु कपिन्ह संघारा। कहहु बेगि, का करिअ बिचारा॥
माल्यवंत अति जरठ निसाचर। रावन-मातु-पिता मंत्रीबर॥
बोला बचन नीति अति पावन। सुनहु तात! कछु मोर सिखावन॥
जब ते तुम्ह सीता हरि आनी। असगुन होहिं, न जाहिं बखानी॥
बेद-पुरान जासु जसु गायो। राम-बिमुख काहुं न सुख पायो॥

दो०—हिरन्याच्छ भ्राता-सहित, मधु-कैटभ बलवान।
जेहिं मारे, सोइ अवतरेउ, कृपासिंधु भगवान॥ ४८ (क)॥

मासपारायण, पचीसवाँ विश्राम

कालरूप खल-बन-दहन, गुनागार घनबोध।
सिव-बिरंचि जेहि सेवहिं, तासों कवन बिरोध? ॥ ४८ (ख)॥

परिहरि बयरु देहु बैदेही। भजहु कृपानिधि परम सनेही॥
ताके बचन बान-सम लागे। करिआ मुह करि जाहि अभागे!॥
बूढ़ भएसि न त मरतेउँ तोही। अब जनि नयन देखावसि मोही॥
तेहिं अपने मन अस अनुमाना। बध्यो चहत एहि कृपानिधाना॥
सो उठि गयउ कहत दुर्बादा। तब सकोप बोलेउ घननादा॥
कौतुक प्रात देखिअहु मोरा। करिहउँ बहुत, कहौं का थोरा॥
सुनि सुत-बचन भरोसा आवा। प्रीति-समेत अंक बैठावा॥
करत बिचार, भयउ भिनुसारा। लागे कपि पुनि चहूँ दुआरा॥
कोपि कपिन्ह दुर्घट गढ़ु घेरा। नगर कोलाहलु भयउ घनेरा॥
बिबिधायुध-धर निसिचर धाए। गढ़ ते पर्बत-सिखर ढहाए॥

छं०—ढाहे महीधर-सिखर कोटिन्ह, बिबिध बिधि गोला चले।
घहरात जिमि पबिपात, गर्जत जनु प्रलय के बादले॥
मर्कट बिकट भट जुटत, कटत, न लटत तन, जर्जर भए।
गहि सैल तेहि गढ़ पर चलावहिं, जहँ सो तहँ निसिचर हए॥

दो०—मेघनाद, सुनि श्रवन अस, गढ़ु पुनि छेंका आइ।
उतरचो बीर दुर्ग तें, सन्मुख चल्यो बजाइ॥ ४९॥

कहँ कोसलाधीस द्वौ भ्राता। धन्वी सकल-लोक-बिख्याता?॥
कहँ नल-नील-द्विबिद-सुग्रीवा। अंगद-हनूमंत बलसींवा?॥

गृहीत्वा धावतो वीरांस्तान् क्षिपन्ति स्म भूतले। इत्थं भल्लास्तथा कीशा अद्भुतं कृत्यमाचरन्॥
ते तान् गृहीत्वा पदयोरक्षिपन् लवणाम्बुधौ। गृहीत्वा तत्र तानादन् विसारमकरोरगाः॥

केचिद्धताः केऽपि पराहताश्च पलाय्य दुर्गोर्ध्वमिताश्च केऽपि।
भल्लैश्च कीशैर्विहिता प्रगर्जा विचालनं वैरिबलस्य कृत्वा॥ ४७॥

प्लवगानां चतस्रोऽपि सेना ज्ञात्वाऽऽगतां निशम्। आयुस्तत्राभवद् यत्र कोसलानामधीश्वरः॥
रामो विधायानुकम्पां सकलान् समवैक्षत। कीशा नष्टश्रमा जातास्तदैव सकला अपि॥
तत्र दिक्सम्मितमुखः सचिवान् स्वान् समाह्वयत्।अश्रावयच्च तान् सर्वान् सुभटान् ये रणे हताः॥
सोऽब्रूत प्लवगैरर्धं कटकं मे विनाशितम्। इदानीं त्वरितं ब्रूत क उपायो विधीयताम्॥
तेष्वासीन्माल्यवान् नाम्ना परमो जरठोऽसुरपः। य आसीत् प्रवरो मन्त्री रावणस्य प्रभोः पितुः॥
स प्रायुनग् वचो नीतिसम्बद्धमतिपावनम्। यन्निशामय हे तात! मदीयं प्रतिबोधनम्॥
यदारभ्यानयो हृत्वा त्वं विदेहेशनन्दिनीम्। कुनिमित्तानि जायन्ते शक्यन्ते नाभिभाषितुम्॥
यशो यस्य प्रगायन्ति वेदा व्यासगिरस्तथा।न सुखं लब्धवान् कोऽपि तस्माद् रामात् पराङ्मुखः॥

हिरण्यनेत्रः सहितोऽग्रजेन बलेन युक्तौ मधुकैटभौ च।
विनाशिता येन स एव ईश आस्तेऽवतीर्णो जलधिर्दयायाः॥ ४८ (क)॥

मासपारायणे पञ्चविंशतितमो विश्रामः

यः कालरूपः खलकाननाग्निर्गुणालयो ज्ञानघनात्मरूपः।
यमर्चतः शम्भुसरोजजातौ युक्तः स्थितस्तं प्रति को विरोधः॥ ४८ (ख)॥

त्यक्त्वा विरोधं देहि त्वं तस्मै जनकनन्दिनीम्। भजापि परमस्नेहसंयुतं तं दयानिधिम्॥
रावणेनेषुसदृशस्तद्वाग्व्यूहोऽन्वभूयत। सोऽब्रूत दुर्भग! मुखं कृष्णं सम्पाद्य निर्व्रज॥
जातोऽसि प्रवयास्तत् त्वां निरसुं न करोम्यहम्। कदापीतः परं त्वं मे मा भवेक्षणगोचरः॥
श्रुत्वेत्थं सोऽनुमाति स्म स्वकीये हृदये ततः। अनुकम्पानिधिरमुं प्रणिहन्तुं समीहते॥
दुर्वचांसि प्रयुञ्जान उत्थाय चलति स्म सः। ततः कोपेन संयुक्त इन्द्रजित् समभाषत॥
मदीयं कौतुकं प्रातः सकलैरपि दृश्यताम्। बहु कर्म करिष्यामि किं वदाम्यधुनाल्पकम्॥
सुतस्येमां गिरं श्रुत्वा विश्वस्तोऽभूद् दशाननः। स उपावेशयत् स्वाङ्के तं स्नेहेन समन्वितम्॥
विचारं कुर्वतां तेषामुषस्समय आगतः। कीशा उपस्थिता जाताः पुर्द्वारेषु चतुर्ष्वपि॥
आवृतो दुर्गमो दुर्गः कोपं कृत्वा प्लवङ्गमैः। कोलाहलस्तीव्ररूपो नगरे समजायत॥
नानाविधायुधधरा अधावन् रजनीचराः। उर्वीधराणां शृङ्गाणि प्राक्षिपन्नपि दुर्गतः॥

महीध्रशृङ्गकोटयस्तमीचरैर्विमोचिताः अनेकसङ्ख्यरूपकाः प्रचालिताश्च गोलकाः।
त आसत स्वनान्विता ध्रुवं पविप्रपातनम् भटैः कृता प्रगर्जना ध्रुवं भवान्तवारिदैः॥
महाभटैः प्लवङ्गमैः कृतं मृधं विखण्डितम् स्थितेऽपि जर्जराङ्गके न हातमेव साहसम्।
प्रगृह्य तैर्धराधराः प्रमोचिताश्च दुर्गके परन्तु राक्षसैः स्थितं पुरैव यत्र सुस्थितम्॥

यदाशृणोदिन्द्रजयी श्रुतिभ्यां कीशैः पुनर्वेष्टितमस्ति दुर्गम्।
अवारुहद् वीर्ययुतः स दुर्गात् तेषां पुरः सानकनादमैच्च॥ ४९॥

स पृष्टवान् कुत्र बन्धू स्तः कोशलपती उभौ। समस्तलोकविख्यातौ तौ शरासनधारिणौ॥
वर्तन्ते कुत्र सुग्रीवो द्विविदो नलनीलकौ। बलसीमस्वरूपौ तावङ्गदो हनुमानपि॥

कहाँ बिभीषनु भ्राताद्रोही ? । आजु सबहि, हठि मारउँ ओही ॥
अस कहि, कठिन बान संधाने । अतिसय क्रोध श्रवन लगि ताने ॥
सर-समूह सो छाड़ै लागा । जनु सपच्छ धावहिं बहु नागा ॥
जहँ-तहँ परत देखिअहिं बानर । सन्मुख होइ न सके तेहि अवसर ॥
जहँ-तहँ भागि चले कपि-रीछा । बिसरी सबहि जुद्ध कै ईछा ॥
सो कपि-भालु न रन महँ देखा । कीन्हेसि जेहि न प्रान अवसेषा ॥

दो०—दस-दस सर सब मारेसि, परे भूमि कपि बीर ।
सिंहनाद करि गर्जा, मेघनाद बलधीर ॥ ५० ॥

देखि पवनसुत कटक बिहाला । क्रोधवंत जनु धायउ काला ॥
महासैल अेक तुरत उपारा । अति रिस मेघनाद पर डारा ॥
आवत देखि, गयउ नभ सोई । रथ-सारथी-तुरग सब खोई ॥
बार-बार पचार हनुमाना । निकट न आव, मरमु सो जाना ॥
रघुपति-निकट गयउ घननादा । नाना भाँति करेसि दुर्बादा ॥
अस्त्र-सस्त्र, आयुध सब डारे । कौतुकहीं प्रभु काटि निवारे ॥
देखि प्रताप, मूढ़ खिसिआना । करै लाग माया बिधि-नाना ॥
जिमि कोउ करै गरुड़ सैं खेला । डरपावै गहि स्वल्प सपेला ॥

दो०—जासु प्रबल माया-बस, सिव-बिरंचि, बड़-छोट ।
ताहि दिखावइ निसिचर, निज माया-मति खोट ॥ ५१ ॥

नभ चढ़ि, बरष बिपुल अंगारा । महि ते प्रगट होहिं जलधारा ॥
नाना भाँति पिसाच-पिसाची । मारु-काटु-धुनि बोलहिं नाची ॥
बिष्टा, पूय, रुधिर, कच, हाड़ा । बरसइ कबहुँ उपल बहु छाड़ा ॥
बरषि धूरि, कीन्हेसि अँधिआरा । सूझ न आपन हाथ-पसारा ॥
कपि अकुलाने माया देखें । सब कर मरन बना अेहि लेखें ॥
कौतुक देखि, राम मुसुकाने । भए सभीत सकल कपि, जाने ॥
एक बान काटी सब माया । जिमि दिनकर हर तिमिर-निकाया ॥
कृपादृष्टि कपि-भालु बिलोके । भए प्रबल रन, रहहिं न रोके ॥

दो०—आयसु मागि राम पहिं, अंगदादि कपि साथ ।
लछिमन चले क्रुद्ध होइ, बान-सरासन हाथ ॥ ५२ ॥

छतज नयन, उर-बाहु बिसाला । हिमगिरि-निभ तनु, कछु अेक लाला ॥
इहाँ दसानन सुभट पठाए । नाना अस्त्र-सस्त्र गहि धाए ॥
भूधर-नख-बिटपायुध-धारी । धाए कपि 'जय राम' पुकारी ॥
भिरे सकल जोरिहि सन जोरी । इत-उत जय-इच्छा नहिं थोरी ॥
मुठिकन्ह, लातन्ह, दातन्ह काटहिं । कपि जयसील, मारि पुनि डाटहिं ॥
मारु-मारु, धरु-धरु, धरु-मारू । सीस तोरि, गहि भुजा उपारू ॥
असि रव पूरि रही नव-खंडा । धावहिं जहँ-तहँ रुंड प्रचंडा ॥
देखहिं कौतुक नभ सुर-बृंदा । कबहुँक बिसमय, कबहुँ अनंदा ॥

दो०—रुधिर गाड़ भरि-भरि जम्यो, ऊपर धूरि उड़ाइ ।
जनु अँगार-रासिन्ह पर, मृतक धूम रह्यो छाइ ॥ ५३ ॥

विभीषणः स्थितः कुत्र भ्रातृद्रोहविधायकः । अद्याहं सहठं हन्मि सर्वानेतांस्तु निश्चितम् ।।
इत्युक्त्वाऽयोजयदसौ विशिखांस्तीव्ररूपिणः । आकर्षयद् धनुः कर्णपर्यन्तमतिकोपतः ।।
स आरब्ध कलम्बानां समूहानां विमोचनम् । नूनं ते बहवो नागा धावन्तः पक्षसंयुताः ।।
निपतन्तो यत्र तत्र दृश्यन्ते स्म प्लवङ्गमाः ।स्थातुं तस्य पुरः केऽपि नासंस्तस्मिन् क्षणे शकाः।।
यत्र तत्र पलायन्त भल्लूकाः प्लवगाः अपि । अभिलाषा समीकस्य सर्वेषामपि विस्मृता ।।
स प्लवङ्गोऽथवा भल्लो दृश्यते स्म न संयुगे । यमसौ न करोति स्म प्राणमात्रावशेषितम् ।।

प्रत्येकमाहन् दशभिः शरैः स सर्वेऽपतन् कौ प्लवगात्मवीराः ।
अगर्जदाचर्य मृगेन्द्रनादमम्भोदनादो बलवांश्च धीरः ।। ५० ।।

नभस्वत्तनयो वीक्ष्य सेनां विकलतां गताम् । अधावत् क्रोधसंयुक्तः काल एव स्वयं ध्रुवम् ।।
विशालमेकमद्रिं स क्षणादेवोदपाटयत् । प्राक्षिपच्चातिरोषेण पाकशासनजेतरि ।।
अद्रिमायान्तमालोक्याकाश उड्डयते स्म सः । रथः सारथिरश्वाश्च सर्वं तस्य विनाशितम् ।।
पवमानस्य तनय आह्वयत् तं पुनः पुनः । किन्तु नैत्रिकषा तं स ज्ञाततद्बलमर्मकः ।।
ततोऽगाद् रघुनाथस्य समीपं स घनध्वनिः । प्रायुनग् बहुरूपाणि दुष्टानि वचनान्यपि ।।
अस्त्राणि शस्त्राण्यपि सोऽक्षिपत् तस्मिन् समान्यपि । प्रभुस्तु कौतुकेनैव कर्तयित्वा न्यवारयत् ।।
प्रभोः प्रतापमालोक्य स मूढः कुपितोऽभवत् । आरब्ध विस्तारयितुं माया नानाविधास्तथा ।।
यथा गरुत्मता साकं कोऽपि क्रीडां समाचरेत् ।तं भीषयेत् तथाऽऽगृह्य स्वल्पं शिशुभुजङ्गमम् ।।

यत्तीव्रमायावशगाः समेऽपि गिरीशविध्यादिपरार्ध्यनीचाः ।
अदर्शयद् रात्रिचरस्तमेव मायां स्वकीयामतितुच्छबुद्धिः ।। ५१ ।।

स उच्चैर्नभ आरुह्याङ्गारान्नैकानवर्षयत् । भूमितः प्रकटा जाता नैका धाराश्च वारिणः।।
पिशाचकाः पिशाच्यश्च नानाविधवपुर्धराः । सनृत्यध्वन्यभाषन्त मारयाऽऽकर्तयेति च ।।
स विष्ठापूयरुधिरकचास्थीन्यभ्यवर्षयत् । कदाचिच्चोपलान्नानाकृतिकानक्षिपत् तथा ।।
ततो धूलिं विनिक्षिप्य प्रासारयदसौ तमः । तदैक्ष्यत न केनापि स्वहस्तोऽपि प्रसारितः ।।
विलोक्य तस्य तां मायां कीशा विकलतामयुः । व्यचारयन् यदित्थं तु सर्वेषां मरणं स्थितम् ।।
इदं कौतुकमालोक्याकरोद् रघुपतिः स्मितम् । सोऽजानाद् यत् समे कीशा वर्तन्ते भयसंयुताः।।
एकेनैवेषुणा सर्वां तां मायां स व्यखण्डयत् । विखण्डयत्यन्धकारपटलं भास्करो यथा ।।
अपश्यच्च कृपादृष्ट्या कपीनृक्षान् समानपि । ते तथा प्रबला जाता न रुद्धा रोधिता अपि ।।

संयाच्य शिष्टिं रघुनायकं तां प्राप्याङ्गदादिप्लवगैः समेतः ।
क्रुद्धः सुमित्रातनुसम्भवोऽयात् चापं तथेषुं करयोर्गृहीत्वा ।। ५२ ।।

तस्यास्तां नयने रक्ते वक्षोबाहु विशालकम् । तनुर्हिमाचलसमा किञ्चिद्रक्तिमतायुता ।।
इतश्चाप्रेषयल्लङ्कापतिर्वीरान् परान् बहून् । नानाविधास्त्रशस्त्राणि गृहीत्वा तेऽचलन् द्रुतम् ।।
वसुन्धराधरनखविटपायुधधारिणः ।अधावन् कपयोऽप्युक्त्वा जयताद् रघुराडिति ।।
युग्मं युग्ममयुध्यंस्ते राक्षसाः कपयः समे । नासीदत्रापि तत्रापि स्वल्पा विजयकामना ।।
प्राहरन् मुष्टिभिः पादैर्दशनैः समकर्तयन् ।तान् निहत्यातर्जयंश्च जयशीलाः प्लवङ्गमाः।।
जहि प्रजहि गृह्णीष्व गृह्णीष्व द्विः पुनर्जहि । सन्त्रोट्य कं भुजयुगं प्रगृह्योत्पाटयस्व च ।।
इत्येवापूर्यत रवो भूवर्षेषु नवेष्वपि । अधावन् यत्र तत्रापि कबन्धा भीतिकारकाः ।।
कौतुकं तदलोकन्त गगनाद् देवतागणाः ।कदाचिद् विस्मयस्तेषां कदाचित् प्रमदोऽभवत्।।

गर्तेषु रक्तं भरितञ्च गाढं तस्योपरि प्रोत्पतितं रजश्च ।
अङ्गारराशौ मृतदेहधूम आच्छादितोऽवर्तत एव नूनम् ।। ५३ ।।

घायल बीर बिराजहिं कैसे। कुसुमित किंसुक के तरु जैसे ॥
लछिमन - मेघनाद द्वौ जोधा। भिरहिं परसपर करि अति क्रोधा ॥
एकहि एक सकइ नहिं जीती। निसिचर छल-बल करइ अनीती ॥
क्रोधवंत तब भयउ अनंता। भंजेउ रथ - सारथी तुरंता ॥
नाना बिधि प्रहार कर सेषा। राच्छस भयउ प्रान - अवसेषा ॥
रावन - सुत निज मन अनुमाना। संकठ भयउ, हरिहि मम प्राना ॥
बीरघातिनी छाड़िसि साँगी। तेजपुंज लछिमन - उर लागी ॥
मुरुछा भई सक्ति के लागें। तब चलि गयउ निकट, भय त्यागें ॥

दो०—मेघनाद-सम कोटि सत, जोधा रहे उठाइ।
जगदाधार सेष किमि, उठै, चले खिसिआइ ॥ ५४ ॥

सुनु गिरिजा ! क्रोधानल जासू। जारइ भुवन - चारिदस आसू ॥
सक संग्राम जीति को ताही। सेवहिं सुर-नर अग-जग जाही ॥
यह कौतूहल जानइ सोई। जा पर कृपा राम कै होई ॥
संध्या भइ, फिरि द्वौ बाहनी। लगे सँभारन निज-निज अनी ॥
ब्यापक, ब्रह्म, अजित, भुवनेस्वर। लछिमन कहाँ, बूझ करुनाकर ॥
तब लगि लै आयउ हनुमाना। अनुज देखि प्रभु अति दुख माना ॥
जामवंत कह, बैद सुषेना। लंकाँ रहइ को पठई लेना ? ॥
धरि लघु रूप गयउ हनुमंता। आनेउ भवन - समेत तुरंता ॥

दो०—राम - पदारबिंद सिर, नायउ आइ सुषेन।
कहा नाम गिरि-औषधी, जाहु पवनसुत ! लेन ॥ ५५ ॥

राम - चरन - सरसिज उर राखी। चला प्रभंजनसुत बल भाषी ॥
उहाँ दूत अेक मरमु जनावा। रावनु कालनेमि - गृह आवा ॥
दसमुख कहा मरमु तेंहि सुना। पुनि-पुनि कालनेमि सिरु धुना ॥
देखत तुम्हहि नगरु जेंहि जारा। तासु पंथ को रोकन पारा ॥
भजि रघुपति, करु हित आपना। छाँड़हु नाथ ! मृषा जल्पना ॥
नीलकंज - तनु सुंदर स्यामा। हृदयँ राखु लोचनाभिरामा ॥
मैं - तैं - मोर मूढ़ता त्यागू। महा-मोह-निसि सूतत, जागू ॥
काल - ब्याल कर भच्छक जोई। सपनेहुँ समर कि जीतिअ सोई ? ॥

दो०—सुनि दसकंठ रिसान अति, तेंहि मन कीन्ह बिचार।
राम-दूत कर मरौं बरु, यह खल रत-मल-भार ॥ ५६ ॥

अस कहि चला, रचिसि मग माया। सर, मंदिर, बर बाग बनाया ॥
मारुतसुत देखा सुभ आश्रम। मुनिहि बूझि जल पियौं, जाइ श्रम ॥
राच्छस कपट - बेष तहँ सोहा। मायापति - दूतहि चह मोहा ॥
जाइ पवनसुत नायउ माथा। लाग सो कहै राम - गुन - गाथा ॥
होत महा रन रावन - रामहिं। जितिहहिं राम, न संसय या महिं ॥
इहाँ भएँ मैं देखउँ भाई ! । ग्यानदृष्टि-बल मोहि अधिकाई ॥
मागा जल, तेंहि दीन्ह कमंडल। कह कपि, नहिं अघाउँ थोरें जल ॥
सर मज्जन करि, आतुर आवहु। दिच्छा देउँ, ग्यान जेंहि पावहु ॥

आहताः सुभटा आसंस्तथैव सुविराजिताः । यथैव सुविराजन्ते पुष्पिताः किंशुकद्रुमाः ।।
लक्ष्मणो मेघनादश्च योद्धारौ तावुभावपि । विधाय परमं कोपं युध्यतः स्म परस्परम् ।।
नाभूच्छकस्तयोः कोऽपि विजेतुमितरेतरम् । तत्रास्त्रपश्छलबलमनीतिञ्च समाश्रयत् ।।
ततोऽनन्तो जायते स्म प्रतिघेन समन्वितः । सोऽभञ्जयत् क्षणादेव तस्य स्यन्दनसारथी ।।
शेषस्तस्मिन् करोति स्म प्रहारं बहुरीतिभिः । प्राणमात्रावशेषोऽभूत् तदानीं रजनीचरः ।।
स्वमनस्यनुमाति स्म रावणस्य तनूद्भवः । यदिदानीं प्राप्तमास्ते मदीयप्राणसङ्कटम् ।।
ततः शक्तिं प्राक्षिपत् स वीरविध्वंसकारिणीम् । अस्पृशल्लक्ष्मणस्योरः सा तेजःपुञ्जरूपिणी ।।
तया शक्त्याभिसंस्पृष्टो जायते स्म स मूर्च्छितः । ततस्त्यक्तभयस्तस्य समीपं प्राप्तवानसौ ।।

मेघस्वनाभाः शतकोटिसङ्ख्या वीरास्तमुत्थापयितुं प्रवृत्ताः ।
उत्थापितः स्याज्जगदाश्रयः किं खिन्नास्ससलज्जा विमुखा अयुस्ते ।। ५४ ।।

शिवो ब्रूते शृणु शिवे ! यस्य कोपविभावसुः । करोति भस्मसादाशु भुवनानि चतुर्दश ।।
को वर्तते शक्तियुक्तो जेतुं तं प्रविदारणे । सेवन्ते यं सुरा मर्त्या जगत् सर्वं चराचरम् ।।
इमां लीलां विजानातु स एवास्तेऽर्हतायुतः । जायतेऽनुग्रहो यस्मिन् रघुवंशशिरोमणेः ।।
सन्ध्याकालोऽभवदितः परावृत्तं बलद्वयम् । बलाधीशौ बलं स्वं स्वमारभेतां समीक्षितुम् ।।
व्यापकब्रह्मरूपोऽसावजितो भुवनेश्वरः । दयानिधिः पृच्छति स्म यदास्ते कुत्र लक्ष्मणः ।।
तावदेव गृहीत्वा तमानयत् पवनात्मजः । अनुजं वीक्ष्य परमं दुःखमन्वभवत् प्रभुः ।।
ऋक्षेशोऽब्रूत लङ्कायां सुषेणो वैद्य आस्थितः । तमानेतुं प्रेषणीयः क इत्थं प्रविचार्यताम् ।।
ततो धृत्वा रूपमल्पमगच्छत् पवनात्मजः । क्षणादेवानयदपि तमालयसमन्वितम् ।।

सुषेण एत्यानमयत् स्वशीर्षं रामस्य पादात्मसरोजयुग्मे ।
नामौषधेर्भूमिभृतस्तथोक्त्वाऽवोचद् व्रजानेतुमहो मरुज्ज ! ।। ५५ ।।

रामपादाम्बुजयुगं निधाय निजमानसे । स्वकीयं बलमाभाष्य प्रभञ्जनसुतोऽचलत् ।।
व्यज्ञापयदिदं मर्म कोऽप्येकः प्रणिधिस्त्वितः । श्रुत्वा रावण आगच्छत् कालनेमेर्निकेतनम् ।।
दशग्रीवोऽवदन्मर्म समग्रमपि सोऽशृणोत् । कालनेमिस्ततः क स्वं पुनः पुनरताडयत् ।।
अब्रूताप्यदहद् यो नः पुरीं भवति पश्यति । कस्तस्य पदवीं रोद्धुं वर्तते शक्तिसंयुतः ।।
भजताद् रघुवंशेशं कुरुतान्मङ्गलं स्वकम् । हे नाथ ! त्यजतादर्थविहीनं जल्पनं भवान् ।।
नीलारविन्दसदृशरम्यश्यामकलेवरम् । विलोचनाभिरामञ्च निदधातु स्वमानसे ।।
अहं त्वमित्याकृतिकां मूढतां त्यजताद् भवान् । महामोहनिशीथिन्यां सुप्तो जागरितोऽस्तु च ।।
कालव्यालस्यापि योऽस्ति भक्षणस्य विधायकः । स किं स्वप्नेऽपि भवता भविष्यति रणे जितः ।।

श्रुत्वा दशास्योऽतिरुषान्वितोऽभूत् स चेतसीत्थं व्यदधाद् विचारम् ।
रामस्य दूतस्य करेण मृत्युं प्राप्स्येष दुष्टोऽस्मि रतोऽघपुञ्जे ।। ५६ ।।

इत्युक्त्वा हृदि सोऽगच्छन्मार्गे मायां व्यधत्त च । सरोवरं देवसद्म रम्योद्यानं तथाकरोत् ।।
अपश्यदाश्रमं रम्यं वातजोऽचिन्तयत् तथा । मुनिं पृष्ट्वा जलं पीत्वा भविष्यामि गतश्रमः ।।
विराजितोऽभवत् तत्र राक्षसश्छलवेषधृक् । मायाधीशस्यापि दूतं स मोहयितुमैहत ।।
तं प्राप्यानमयच्छीर्षं पवमानस्य नन्दनः । गाथां गुणानां रामस्य वक्तुमारभते स्म सः ।।
यज्जायमानोऽस्ति महान् रामरावणयो रणः । रामो जेष्यत्यत्र कोऽपि संशयो नैव वर्तते ।।
अत्रैव तिष्ठंस्तत्सर्वं सर्वं पश्यामि बान्धव ! । बोधदृष्टेः परमकं बलमास्ते स्थिरं मयि ।।
सोऽयाचताम्बु तं सोऽपि प्रदत्ते स्म कमण्डलुम् । मरुत्सुतोऽवदत् स्वल्पवारा तृप्तिर्न मे भवेत् ।।
सोऽब्रूत सरसि स्नात्वा त्वरयैवागतिं कुरु । ततो दास्यामि ते दीक्षां येन बोधमवाप्स्यसि ।।

दो०—सर पैठत कपि-पद गहा, मकरीं तब अकुलान।
मारी, सो धरि दिब्य तनु, चली गगन, चढ़ि जान॥ ५७॥

कपि ! तव दरस भइउँ निष्पापा। मिटा तात ! मुनिबर कर सापा॥
मुनि न होइ, यह निसिचर घोरा। मानहु सत्य बचन, कपि ! मोरा॥
अस कहि गई अपछरा जबहीं। निसिचर-निकट गयउ कपि तबहीं॥
कह कपि, मुनि ! गुरदछिना लेहू। पाछें हमहि मंत्र तुम्ह देहू॥
सिर लंगूर लपेटि पछारा। निज तनु प्रगटेसि मरती बारा॥
राम - राम कहि, छाड़ेसि प्राना। सुनि, मन हरषि चलेउ हनुमाना॥
देखा सैल, न औषध चीन्हा। सहसा कपि उपारि गिरि लीन्हा॥
गहि गिरि, निसि नभ धावत भयऊ। अवधपुरी ऊपर कपि गयऊ॥

दो०—देखा भरत बिसाल अति, निसिचर मन अनुमानि।
बिनु फर सायक मारेउ, चाप श्रवन लगि तानि॥ ५८॥

परेउ मुरुछि महि लागत सायक। सुमिरत राम - राम रघुनायक॥
सुनि प्रिय बचन, भरत तब धाए। कपि-समीप अति आतुर आए॥
बिकल बिलोकि कीस, उर लावा। जागत नहिं, बहु भाँति जगावा॥
मुख मलीन, मन भए दुखारी। कहत बचन, भरि लोचन बारी॥
जेहिं बिधि, राम-बिमुख मोहि कीन्हा। तेहिं पुनि यह दारुन दुख दीन्हा॥
जौं मोरें मन, बच, अरु काया। प्रीति राम-पद-कमल अमाया॥
तौ कपि होउ बिगत श्रम - सूला। जौं मो पर रघुपति अनुकूला॥
सुनत बचन, उठि बैठ कपीसा। कहि जय-जयति कोसलाधीसा॥

सो०—लीन्ह कपिहि उर लाइ, पुलकित तनु, लोचन सजल।
प्रीति न हृदयँ समाइ, सुमिरि राम रघुकुल-तिलक॥ ५९॥

तात ! कुसल कहु सुखनिधान की। सहित अनुज अरु मातु जानकी॥
कपि सब चरित समास बखाने। भए दुखी, मन महुँ पछिताने॥
अहह दैव ! मैं कत जग जायउँ ? । प्रभु के एकहु काज न आयउँ॥
जानि कुअवसरु, मन धरि धीरा। पुनि कपि सन बोले बलबीरा॥
तात ! गहरु होइहि तोहि जाता। काजु नसाइहि होत प्रभाता॥
चढ़ु मम सायक सैल - समेता। पठवौं तोहि जहँ कृपानिकेता॥
सुनि, कपि - मन उपजा अभिमाना। मोरें भार चलिहि किमि बाना ?॥
राम - प्रभाव बिचारि बहोरी। बंदि चरन, कह कपि कर जोरी॥

दो०—तव प्रताप उर राखि प्रभु, जेहउँ नाथ ! तुरंत।
अस कहि आयसु पाइ पद, बंदि चलेउ हनुमंत॥ ६० (क)॥
भरत-बाहुबल, सील, गुन, प्रभु-पद-प्रीति अपार।
मन महुँ जात सराहत, पुनि-पुनि पवनकुमार॥ ६० (ख)॥

उहाँ राम, लछिमनहि निहारी। बोले बचन मनुज अनुसारी॥
अर्ध राति गइ, कपि नहिं आयउ। राम उठाइ अनुज उर लायउ॥
सकहु न दुखित देखि मोहि काऊ। बंधु ! सदा तव मृदुल सुभाऊ॥

सरो विशत्येव कपौ तदाऽङ्घ्रिं व्यग्राग्रहीत् कापि तदैव नक्री ।
हता च तेनाङ्गमवाप्यदिव्यमारुह्य यानं व्रजति स्म नाकम् ।। ५७ ।।

सावदत् कीश ! जाताहं निष्पापा तव दर्शनात् । हे तात ! मुनिवर्येण दत्तः शापः क्षयं गतः ।।
अयं मुनिर्नास्ति किन्तु घोरो रात्रिञ्चरः स्थितः । भारतीं मम मन्यस्व सत्यरूपां प्लवङ्गम ! ।।
यदैव स्वर्वधूरित्थमाभाष्य व्यदधाद् गतिम् । तदैवायाद् वातपुत्रो रजनीचरसन्निधिम् ।।
कपिः प्राभाषत मुने ! गृह्णातु गुरुदक्षिणाम् । मन्त्रं प्रयच्छतु भवांस्तदनन्तरमेव मे ।।
ततः पुच्छेन तच्छीर्षमावेष्ट्य प्राक्षिपच्च तम् । समयेमरणस्यासौ देहं प्राकटयन्निजम् ।।
हे राम ! राम ! प्रोच्येति प्राणान् सन्त्यजति स्म सः ।श्रुत्वा चित्ते हर्षयुक्तो चलति स्मानिलात्मजः।।
ऐक्षताद्रिं परं तत्रौषधिं पर्यचिनोन्न सः ।सहसोत्पाट्य तस्मात् तं गिरिं पर्यग्रहीत् कपिः।।
गिरिं गृहीत्वा क्षणदाकालेऽधावद् विहायसि । उपर्ययोध्यापुर्याः स करोति स्म गतिं ततः ।।

यदा व्यपश्यद्भरतो महाङ्गं तं राक्षसं चेतसि सोऽनुमाय ।
फालेन वर्जं क्षिपति स्म बाणं चापं समाकृष्य श्रुतेः समीपम् ।। ५८ ।।

शराहतोऽपतद् भूमौ मूर्च्छितोऽनिलनन्दनः । उच्चारयन् राम राम रघुवंशेशितस्तथा ।।
श्रुत्वा प्रियं तद् वचनमधावद् भरतस्तदा । कपेः समीपमत्यन्तमातुरः सन् समागमत् ।।
कपिं विकलमालोक्य स्वोरसा तमयोजयत् । नानाविधं जागरितो नाजागस्तु तथापि सः ।।
भरतो म्लानवदनो दुःखयुक्तोऽप्यभूत् ततः । प्रायुनग् वचनं वारि पूरयित्वा स्वनेत्रयोः ।।
अहं येन विधात्रास्मि कृतो रामात् पराङ्मुखः । तेनैव दारुणाकारं दुःखं दत्तमिदं पुनः ।।
यदि चित्तेन वचसा कायेनापि मदीयका । प्रीतिः कपटहीनास्ति रामपादारविन्दयोः ।।
यदि चास्त्यनुकूलत्वयुतो मयि रघुप्रभुः । भवतात् तर्हि कीशोऽयं विगतश्रमशूलकः ।।
श्रुत्वैवेति वचस्तस्योदतिष्ठत् कीशनायकः । उक्त्वाऽधीशः कोसलानां जयताज्जयतादिति।।

समायोज्य कीशं स वक्षस्स्थलेन समुद्भिन्नरोमा सबाष्पक् तथाऽभूत् ।
अमातप्रमुत्स्वान्त आसीत् स रामं परिस्मृत्य रघ्वन्वयाऽऽभालभूषाम् ।। ५९ ।।

प्रतिपादय हे तात ! कुशलं सुखशेवधेः । समन्वितस्यानुजेन जनन्या सीतया तथा ।।
कपिश्चरित्रं सकलं समासेनाभ्यवर्णयत् । श्रुत्वा दुःखी स हृदये पश्चात्तापं तथान्वभूत् ।।
हा दैव ! प्राप्तवाञ्जन्म कुतोऽहं धरणीतले । नोपयोगं यतः प्राप्तः कार्ये कस्मिन्नपि प्रभोः ।।
ततो ज्ञात्वा कुकालं तं धैर्यमाश्रित्य मानसे । पुनः कपिं भाषते स्म शौर्यवान् बलवांश्च सः ।।
गमने तव हे तात ! विलम्बो भविताधुना । कार्यहानिश्च भविता सञ्जाते दिवसानने ।।
अत आरोह मे बाणं साकमेतेन भूभृता । त्वां प्रेषयामि तत्रैव यत्रास्ते करुणालयः ।।
श्रुत्वा वाचमिमां कीशो जातगर्वमना अभूत् । यन्मदीयेन भारेण चलिष्यति शरः कुतः ।।
ततो रामप्रभावस्य प्रविधाय विचारणम् । नत्वा पादौ तस्य वाचं प्रायुनक् साञ्जलिः कपिः।।

नाथेश ! सुस्थाप्य भवत्प्रतापं चित्ते व्रजिष्याम्यहमेव तत्र ।
प्रोच्येति शिष्टिं समवाप्य पादौ नत्वाऽचलद् गन्धवहस्य सूनुः ।। ६० (क) ।।
शीलं गुणं दोर्बलमीशपादानन्तात्महार्दं भरतस्य तद्वत् ।
स्तुवन् मनस्येव पुनः पुनश्च गतिं करोति स्म समीरसूनुः ।। ६० (ख) ।।

तत्र रामः समालोक्य सुमित्रातनुसम्भवम् । प्रयुनक्ति स्म वचनं तथा कोऽपि नरो यथा ।।
अर्धरात्रं गतं किन्तु नाधुनाप्यागतः कपिः । इत्युक्त्वानुजमुत्थाप्यायोजयत् स्वोरसा प्रभुः।।
अब्रूतापि क्वापि मां त्वं द्रष्टुं शक्तो न दुःखितम्। बन्धो ! सदैव प्रकृतिस्तवास्ते कोमलाकृतिः ।।

मम हित लागि, तजेहु पितु-माता । सहेहु बिपिन हिम-आतप-बाता ॥
सो अनुराग कहाँ अब भाई ! । उठहु न सुनि मम बच-बिकलाई ॥
जौं जनतेउँ बन बंधु - बिछोहू । पिता - बचन मनतेउँ नहिं ओहू ॥
सुत - बित - नारि - भवन - परिवारा । होहिं जाहिं जग बारहिं - बारा ॥
अस बिचारि जियँ, जागहु ताता ! । मिलइ न जगत सहोदर भ्राता ॥
जथा पंख - बिनु खग अति दीना । मनि-बिनु फनि, करिबर कर-हीना ॥
अस मम जिवन बंधु बिनु - तोही । जौं जड़ दैव जिआवै मोही ॥
जैहउँ अवध कौन मुहु लाई ? । नारि - हेतु प्रिय भाइ गँवाई ॥
बरु अपजस सहतेउँ जग माहीं । नारि-हानि बिसेष छति नाहीं ॥
अब अपलोकु सोकु सुत ! तोरा । सहिहि निठुर कठोर उर मोरा ॥
निज जननी के एक कुमारा । तात ! तासु तुम्ह प्रान-अधारा ॥
सौंपेसि मोहि तुम्हहि गहि पानी । सब बिधि सुखद परम हित जानी ॥
उतरु काह देहउँ तेहि जाई ? । उठि, किन मोहि सिखावहु भाई ! ॥
बहु बिधि सोचत सोच- बिमोचन । स्रवत सलिल राजिव-दल-लोचन ॥
उमा ! एक अखंड रघुराई । नर - गति भगत - कृपाल देखाई ॥

सो०—प्रभु-प्रलाप सुनि कान, बिकल भए बानर-निकर ।
आइ गयउ हनुमान, जिमि करुना महँ बीर रस ॥ ६१ ॥

हरषि राम भेंटेउ हनुमाना । अति कृतग्य प्रभु परम सुजाना ॥
तुरत बैद तब कीन्हि उपाई । उठि बैठे लछिमन हरषाई ॥
हृदयँ लाइ प्रभु भेंटेउ भ्राता । हरषे सकल भालु-कपि-ब्राता ॥
कपि पुनि बैद तहाँ पहुँचावा । जेहि बिधि तबहिं ताहि लइ आवा ॥
यह बृत्तांत दसानन सुनेऊ । अति बिषाद पुनि-पुनि सिर धुनेऊ ॥
ब्याकुल कुंभकरन पहिं आवा । बिबिध जतन करि ताहि जगावा ॥
जागा निसिचर देखिअ कैसा । मानहुँ कालु देह धरि बैसा ! ॥
कुंभकरन बूझा, कहु भाई ! । काहे तव मुख रहे सुखाई ? ॥
कथा कही सब तेहिं अभिमानी । जेहि प्रकार सीता हरि आनी ॥
तात ! कपिन्ह सब निसिचर मारे । महा - महा जोधा संघारे ॥
दुर्मुख, सुररिपु, मनुज - अहारी । भट अतिकाय, अकंपन भारी ॥
अपर महोदर आदिक बीरा । परे समर महि सब रनधीरा ॥

दो०—सुनि दसकंधर - बचन तब, कुंभकरन बिलखान ।
जगदंबा हरि आनि अब, सठ ! चाहत कल्यान ॥ ६२ ॥

भल न कीन्ह तैं, निसिचर-नाहा ! । अब मोहि आइ जगाएहि काहा ? ॥
अजहूँ, तात ! त्यागि अभिमाना । भजहु राम, होइहि कल्याना ॥
हैं, दससीस ! मनुज रघुनायक । जाके हनूमान - से पायक ॥
अहह बंधु ! तैं कीन्हि खोटाई । प्रथमहिं मोहि न सुनाएहि आई ॥
कीन्हेहु प्रभु-बिरोध तेहि देव-क । सिव-बिरंचि-सुर जाके सेवक ॥
नारद मुनि मोहि ग्यान जो कहा । कहतेउँ तोहि, समय निरबहा ॥
अब भरि अंक भेंटु मोहि, भाई ! । लोचन सुफल करौं मैं जाई ॥
स्याम गात, सरसीरुह - लोचन । देखौं जाइ ताप - त्रय - मोचन ॥

अजहास्त्वं ममैवार्थं पितरं जननीं तथा । हिमातपौ तथा वातं विपिनेऽसहथा अपि ।।
बन्धो ! स तावकीनोऽनुरागः कुत्राप्यतेऽधुना । वैकल्यपूर्णां वाचं मे श्रुत्वा नोत्तिष्ठसे कुतः ।।
भाविनं यद्यजानिष्यं वियोगं बन्धुतो वने । नाकरिष्यं पितुर्वाचं स्वीकृतां तर्हि तामपि ।।
सुतो वित्तं धर्मपत्नी परिवारो गृहं तथा । जायन्ते च विलीयन्ते संसारेऽस्मिन् पुनः पुनः ।।
इदं विचार्य हृदये तात ! जागरितो भव । यल्लभ्यते न संसारे मुहुर्भ्राता सहोदरः ।।
विहङ्गमोऽतीव दीन. पक्षपालीं विना यथा । मणिं विना फणधरः करिश्रेष्ठः करं विना ।।
हे बान्धव ! विना त्वां मे जीवनं वर्तते तथा । त्वां विनैव जडं दैवं यदि मां जीवयिष्यति ।।
कीदृङ्‌ मुखं गृहीत्वाहं पत्स्येऽयोध्यापुरीं प्रति । पत्न्यर्थं हापयित्वैव भ्रातरं प्रियतायुतम् ।।
अकरिष्यं वरं सोढमयशो वसुधातले । न जाताऽऽसीत् क्षतिः कापि विशिष्टा स्त्रीविनाशने ।।
इदानीमेतदयशः शोकञ्च सुत ! तावकम् । सहिष्यते निष्ठुरं च कठोरं मम मानसम् ।।
वर्तेऽहं स्वप्रसोरेक एव देहसमुद्भवः । हे तात ! तस्य प्राणानामाश्रयो वर्तसे तथा ।।
गृहीत्वा जननी हस्तं त्वां न्यासं मे समार्पयत् । विज्ञाय मां सर्वरीत्या सुखदं परमं हितम् ।।
विधाय गमनं तस्या अहं दास्ये किमुत्तरम् । कुत उत्थाय बोधं मे न प्रयच्छसि बान्धव ! ।।
व्यधत्तेत्थं बहुविधं शोकं शोकविमोचनः । तस्याब्जदलतुल्याक्षियुगादस्रवदम्बु च ।।
शिवो वक्ति शिवे ! खण्डहीन एको रघुप्रभुः । गतिं नरस्य भक्तानुकम्पालुः समदर्शयत् ।।

निशम्य श्रुतिभ्यां प्रभोस्तं प्रलापं व्रजन्ति स्म कीशव्रजा व्याकुलत्वम् ।
हनूमांस्तदाऽऽयाद् यथा वीरनामा रसोऽभ्येति कारुण्यपूर्णप्रसङ्गे ।। ६१ ।।

मुदा समन्वितो राम आलिङ्गद्वातनन्दनम् । यतः स प्रभुरास्तेऽतिकृतज्ञश्चतुरः परः ।।
उपायं तत्क्षणादेव विधत्ते स्म भिषक् ततः । उत्थायोपाविशत् प्रीतियुक् सुमित्रातनूद्भवः ।।
प्रभुर्भ्रातरमागृह्य स्वोरसा सममेलयत् । सर्वेऽपि मुदिता जाता भल्लूकप्लवगव्रजाः ।।
अप्रेषयद् वातसूनुस्तत्रैव भिषजं ततः । तेनैव विधिना येन तं समानीतवान् पुरा ।।
दिक्सम्मिताननो वृत्तमिदमाकर्णयद् यदा । परमेण विषादेनाताडयत् स्वशिरो मुहुः ।।
स व्याकुलः कुम्भकर्णसमीपे व्यदधाद् गतिम् । तथा जागरितं तं स व्यदधाद् बहुरीतिभिः ।।
तथा जागरितो रात्रिञ्चरः स समदृश्यत । यथोपविष्टो दृश्येत कालो देहधरो ध्रुवम् ।।
कुम्भकर्णो भाषते स्म यद् भ्रातः ! प्रतिपादय । वदनानि त्वदीयानि कुतो यातानि शुष्कताम् ।।
ततोऽभिमानी सोऽब्रूत कथां तां सकलामपि । यया रीत्यापहृत्यासावानयन् मिथिलेशजाम् ।।
पुनरब्रूत यत् तात ! कीशैः सर्वेऽस्रपा हताः । महान्तश्च महान्तश्च योद्धारोऽपि विनाशिताः ।।
दुर्मुखो देवताशत्रुर्मानुषादनकारकः । अतिकायोऽकम्पनश्च योद्धारौ विपुलाकृती ।।
महोदरप्रभृतयः पराक्रमयुताः परे । पातिताः समरक्षोण्यां रणधीराः समेऽपि ते ।।

ततो दशास्यस्य वचो निशम्य दुःखान्वितोऽभाषत कुम्भकर्णः ।
हृत्वा जगन्मातरमानयस्त्वं भद्रं शठ ! प्रार्थयसेऽधुनापि ।। ६२ ।।

निशाचरेश ! रुचिरं नेदं त्वं कृतवानसि । अकरोरधुनाऽऽगत्य मां प्रजागरितं कुतः ।।
हे तात ! सम्परित्यज्य सम्प्रत्यप्यभिमानिताम् । रामं भजस्व तेनैव भविष्यति हितं तव ।।
किं वर्तते रघुपतिर्मनुजो हे दशानन ! । नभस्वन्नन्दनसमा वर्तन्ते यस्य सेवकाः ।।
हा हा बन्धो ! त्वमकरोः कर्म कैतवसम्प्लुतम् । यत् पूर्वमेव मां प्राप्य कर्म नाश्रावयः स्वकम् ।।
नाथ ! त्वमकरोस्तस्य विरोधं परमेशितुः । शिवाम्बुजोद्भवमुखा विबुधा यस्य सेवकाः ।।
उपदेशं नारदर्षिरदाद् बोधस्य यस्य मे । तुभ्यं तमेवादास्यं तु कालस्तस्य गतोऽधुना ।।
इदानीमङ्कमारोप्य बन्धो ! योजय वक्षसा । अहञ्च गत्वा सुफले करवाणि निजेऽक्षिणी ।।
श्यामवर्णाकृतिधरं सरसीरुहलोचनम् । विलोकयानि सङ्गत्य तापत्रयमोविचनम् ।।

दो०—राम-रूप-गुन सुमिरत, मगन भयउ छन एक।
रावन मागेउ कोटि घट, मद अरु महिष अनेक ॥ ६३ ॥

महिष खाइ, करि मदिरा पाना। गर्जा बज्राघात - समाना ॥
कुंभकरन, दुर्मद रन - रंगा। चला दुर्ग तजि, सेन न संगा ॥
देखि बिभीषनु आगें आयउ। परेउ चरन, निज नाम सुनायउ ॥
अनुज उठाइ, हृदयँ तेहि लायो। रघुपति-भक्त जानि मन भायो ॥
तात! लात रावन मोहि मारा। कहत परम हित मंत्र बिचारा ॥
तेहिं गलानि रघुपति पहिं आयउँ। देखि दीन, प्रभु के मन भायउँ ॥
सुनु सुत! भयउ कालबस रावन। सो कि मान अब परम सिखावन ॥
धन्य धन्य तैं! धन्य बिभीषन! । भयहु, तात! निसिचर-कुल-भूषन ॥
बंधु! बंस तैं कीन्ह उजागर। भजेहु राम सोभा-सुख-सागर ॥

दो०—बचन-कर्म-मन कपट तजि, भजेहु राम रनधीर।
जाहु, न निज पर सूझ मोहि, भयउँ कालबस बीर! ॥ ६४ ॥

बंधु - बचन सुनि, चला बिभीषन। आयउ जहँ त्रैलोक - बिभूषन ॥
नाथ! भूधराकार सरीरा। कुंभकरन आवत रनधीरा ॥
एतना कपिन्ह सुना जब काना। किलकिलाइ धाए बलवाना ॥
लिए उठाइ बिटप अरु भूधर। कटकटाइ डारहिं ता ऊपर ॥
कोटि-कोटि गिरि-सिखर प्रहारा। करहिं भालु-कपि एक-एक बारा ॥
मुर्‌यो न मनु, तनु टर्‌यो न टार्‌यो। जिमि गज अर्क-फलनि को मार्‌यो ॥
तब मारुतसुत मुठिका हन्यो। पर्‌यो धरनि, ब्याकुल सिर धुन्यो ॥
पुनि उठि तेहिं मारेउ हनुमंता। घुर्मित भूतल परेउ तुरंता ॥
पुनि नल-नीलहि अवनि पछारेसि। जहँ-तहँ पटकि-पटकि भट डारेसि ॥
चली बलीमुख सेन पराई। अति भय-त्रसित, न कोउ समुहाई ॥

दो०—अंगदादि कपि मुरुछित, करि, समेत सुग्रीव।
काँख दाबि कपिराज कहुँ, चला अमित बलसींव ॥ ६५ ॥

उमा! करत रघुपति नरलीला। खेलत गरुड़ जिमि अहिगन मीला ॥
भृकुटि - भंग जो कालहि खाई। ताहि कि सोहइ ऐसि लराई? ॥
जग - पावनि कीरति बिस्तरिहहिं। गाइ-गाइ भवनिधि नर तरिहहिं ॥
मुरुछा गइ, मारुतसुत जागा। सुग्रीवहि तब खोजन लागा ॥
सुग्रीवहु कै मुरुछा बीती। निबुकि गयउ तेहि मृतक-प्रतीती ॥
काटेसि दसन नासिका काना। गरजि अकास चलेउ, तेहिं जाना ॥
गहेउ चरन, गहि भूमि पछारा। अति लाघवँ उठि, पुनि तेहि मारा ॥
पुनि आयउ प्रभु पहिं बलवाना। जयति-जयति-जय कृपानिधाना ॥
नाक - कान काटे जियँ जानी। फिरा क्रोध करि, भइ मन ग्लानी ॥
सहज भीम, पुनि बिनु-श्रुति-नासा। देखत, कपि-दल उपजी त्रासा ॥

दो०—जय - जय - जय रघुबंस - मनि, धाए कपि दै हूह।
एकहि बार तासु पर, छाड़ेन्हि गिरि, तरु-जूह ॥ ६६ ॥

रामस्य रूपं गुणसंहतिञ्च स्मरन् क्षणं प्रेम्णि स मग्न आसीत् ।
आनाययत् कोटिघटान् दशास्यो मद्यस्य तद्वन्महिषाननेकान् ॥ ६३ ॥

बाहद्विषः प्रभक्ष्यासौ मद्यपानं विधाय च । वज्राघातेन सदृशं विदधाति स्म गर्जनम् ॥
दुर्मदः समरोत्साहपरिपूरितमानसः । सेनया रहितो दुर्गं त्यक्त्वा निर्गतिमाचरत् ॥
तमवालोक्य तस्याग्रे समागच्छद् विभीषणः ।निपत्य तस्य पदयोः स्वाख्यां श्रावयति स्म तम्॥
उत्थाप्य सोऽनुजं स्वीयवक्षसा समयोजयत् । ज्ञात्वा रघ्वीशभक्तं तं चित्ते प्रमुदितोऽभवत् ॥
विभीषणोऽवदत्तात ! पदाऽहन् मां दशाननः । अत्युत्कृष्टं भाषमाणं विचारं मङ्गलं तथा ॥
ग्लान्या तयैव प्राप्तोऽहं रघुनाथस्य सन्निधिम् । दृष्टो दीन इति ज्ञातो रुचितः प्रभवे हृदि ॥
कुम्भकर्णोऽवदद् वत्स ! कालनिघ्नोऽस्ति रावणः। स उत्तमामप्यधुना किं शिक्षां स्वीकरिष्यति ॥
हे विभीषण ! धन्यस्त्वं धन्यो धन्यश्च वर्तसे । जातोऽसि तात ! रजनीचरवंशविभूषणम् ॥
बन्धो ! त्वं कृतवानास्से कुलमुज्ज्वलतायुतम् ।यद् राममभजः कान्तेः सुखस्यापि पयोनिधिम्॥

वाक्कर्मचित्तैः प्रविहाय दम्भं भजस्व रामं रणधैर्यवन्तम् ।
न स्वः परो ज्ञायत एव कालवशोऽस्म्यहं वीर ! गतिं श्रयस्व ॥ ६४ ॥

बन्धोर्वचनमाकर्ण्य व्रजति स्म विभीषणः । तत्रागच्छच्च यत्रासीद् विष्टपत्रयभूषणम्॥
सोऽब्रूत नाथ ! वसुधाधराकारवपुर्धरः । रणधीरः कुम्भकर्णो विदधाति समागतिम् ॥
यदैवाकर्णयन्नेतन्निजैः कर्णैः प्लवङ्गमाः । कृत्वा किलकिलाशब्दमधावन् बलसंयुताः ॥
अगृह्णंस्ते समुत्पाट्य शाखिनो भूभृतस्तथा । रदै रदान् विनिष्पिष्य तस्योपरि समक्षिपन् ॥
परकोट्यधिकानन्ताधरकूटप्रहारकान् । प्रकुर्वन्ति स्म युगपद् भल्लूकाः प्लवगा अपि ॥
न तन्मनो हतोत्साहं चालितं नाचलद वपुः । तथा यथा न चलति गजोऽर्कफलताडितः ॥
मुष्टिना प्राहरद् वाततनुजस्तदनन्तरम् ।सोऽपतद् व्याकुलो भूमौ शिरश्चाताडयत् स्वकम् ॥
प्राहरत् पुनरुत्थाय स नभस्वत्तनूद्भवम् । न्यपतत् तत्क्षणादेव स भूमौ घूर्णनं श्रितः ॥
ततो नलं तथा नीलं प्राक्षिपत् स महीतले । यत्र तत्र भटानन्यानप्यागृह्य समक्षिपत् ॥
पलायनं श्रिता याता प्लवगानामनीकिनी । त्रासितास्ते तीव्रभीत्या तत्पुरः कोऽपि नागमत् ॥

मूर्च्छां श्रितानङ्गदमुख्यकीशान् विधाय सोऽनुत्तमकण्ठयुक्तान् ।
कक्षे निजे रुम्यगलं निगृह्य याति स्म सोऽनन्तबलस्य सीमा ॥ ६५ ॥

वक्तीश आर्ये ! रघुराट् करोति स्म नृवर्तनम् । यथा करोति खगराट् सर्पानामिलय खेलनम् ॥
केवलं भ्रूविभङ्गेन यः कालमपि खादति । किमीदृशं मृधं तस्मै शोभायाः जनकं भवेत् ॥
विस्तारयिष्यत्येतेन स कीर्तिं लोकपावनीम् ।गात्वा गात्वा मनुष्या यां तरिष्यन्ति भवाम्बुधिम्॥
इतो मोहे गते वातसूनुर्जागरितोऽभवत् । ततोऽन्वेषयितुं रम्यकण्ठमारभताप्यसौ ॥
नष्टः सुग्रीवस्य मोहः सुग्रीवस्तदनन्तरम् । कक्षादपासरत् कुम्भकर्णोऽबुध्यत तं मृतम् ॥
ततोऽच्छिनदसौ दद्भिस्तस्य नासां श्रुती तथा । गर्जित्वैच्च व्योमसृत्या ततस्तेनाभ्यबुध्यत ॥
गृहीत्वा चरणौ तेन पृथिव्यां पोथितोऽप्यभूत् । ततोऽतिलाघवेनासावुत्थाय प्राहरद् रिपुम् ॥
ततोऽसौ बलवानीशपार्श्वमैदवदत् तथा । निधिर्दयाया जयताज्जयताज्जयतादिति ॥
ज्ञात्वा चित्ते रिपुश्च स्वं कर्तितं श्रुतिनासिकम् । परावर्तत सामर्षश्चित्ते ग्लानिं तथाऽगमत् ॥
भीमः स सहजं भूयो विगतश्रुतिनासिकः । अतो वीक्ष्यैव तं कीशसेनोत्पन्नभयाभवत् ॥

मणी रघोरस्तु जयी त्रिवारं प्रोच्येत्यधावन् कपयः सशब्दम् ।
समक्षिपंस्ते युगपत् समेऽपि तस्मिंस्तरूणां कुभृताञ्च वारान् ॥ ६६ ॥

कुंभकरन रन - रंग - बिरुद्धा । सन्मुख चला, काल जनु क्रुद्धा ॥
कोटि-कोटि कपि, धरि-धरि खाई । जनु टीड़ी गिरि - गुहाँ समाई ॥
कोटिन्ह गहि, सरीर - सन मर्दा । कोटिन्ह मीजि मिलव महि गर्दा ॥
मुख - नासा - श्रवनन्हि कीं बाटा । निसरि पराहिं भालु-कपि-ठाटा ॥
रन - मदमत्त निसाचर दर्पा । बिस्व ग्रसिहि जनु, ऐहि बिधि अर्पा ॥
मुरे सुभट सब, फिरहिं न फेरे । सूझ न नयन, सुनहिं नहिं टेरे ॥
कुंभकरन कपि - फौज बिडारी । सुनि धाई रजनीचर - धारी ॥
देखी राम, बिकल - कटकाई । रिपु - अनीक नाना बिधि आई ॥

दो०—सुनु सुग्रीव ! बिभीषन, अनुज सँभारेहु सैन ।
मैं देखउँ खल - बल - दलहि, बोले राजिवनैन ॥ ६७ ॥

कर सारंग साजि कटि - भाथा । अरि-दल दलन चले रघुनाथा ॥
प्रथम कीन्हि प्रभु धनुष - टँकोरा । रिपु-दल बधिर भयउ सुनि सोरा ॥
सत्यसंध छाँड़े सर लच्छा । कालसर्प जनु चले सपच्छा ॥
जहँ - तहँ चले बिपुल नाराचा । लगे कटन भट बिकट पिसाचा ॥
कटहिं चरन - उर - सिर - भुजदंडा । बहुतक बीर होहिं सत खंडा ॥
घुर्मि - घुर्मि घायल महि परहीं । उठि संभारि सुभट पुनि लरहीं ॥
लागत बान, जलद जिमि गार्जहिं । बहुतक, देखि कठिन सर, भाजहिं ॥
रुंड प्रचंड, मुंड - बिनु धावहिं । धरु-धरु मारु-मारु धुनि गावहिं ॥

दो०—छन महुँ प्रभु के सायकन्हि, काटे बिकट पिसाच ।
पुनि रघुबीर-निषंग महुँ, प्रबिसे सब नाराच ॥ ६८ ॥

कुंभकरन मन दीख बिचारी । हति छन-माझ निसाचर-धारी ॥
भा अति क्रुद्ध महाबल बीरा । कियो मृगनायक - नाद गँभीरा ॥
कोपि महीधर लेइ उपारी । डारइ जहँ मर्कट - भट भारी ॥
आवत देखि सैल, प्रभु, भारे । सरन्हि काटि रज-सम करि डारे ॥
पुनि धनु तानि, कोपि रघुनायक । छाँड़े अति कराल बहु सायक ॥
तनु महुँ प्रबिसि निसरि सर जाहीं । जिमि दामिनि घन माझ समाहीं ॥
सोनित स्रवत सोह तन कारे । जनु कज्जल - गिरि गेरु-पनारे ॥
बिकल बिलोकि, भालु - कपि धाए । बिहँसा, जबहिं, निकट कपि आए ॥

दो०—महानाद करि गर्जा, कोटि - कोटि गहि कीस ।
महि पटकइ गजराज इव, सपथ करइ दससीस ॥ ६९ ॥

भागे भालु - बलीमुख - जूथा । बृकु बिलोकि जिमि मेष - बरूथा ॥
चले भागि कपि-भालु, भवानी ! । बिकल पुकारत आरत बानी ॥
यह निसिचर दुकाल - सम अहई । कपिकुल - देस परन अब चहई ॥
कृपा - बारिधर राम खरारी । पाहि - पाहि प्रनतारति - हारी ॥
सकरुन बचन सुनत, भगवाना । चले सुधारि सरासन - बाना ॥
राम, सेन निज पाछें घाली । चले सकोप महा बलसाली ॥
खैंचि धनुष, सर सत संधाने । छूटे तीर सरीर समाने ॥
लागत सर, धावा रिस - भरा । कुधर डगमगत, डोलति धरा ॥

तेषां विरुद्धः समररङ्गयुक्तो घटश्रवाः। अचलत् सम्मुखं तेषु नूनं कालो रुषान्वितः ॥
कोटीः कोटीश्च कीशानां धृत्वा धृत्वाप्यभक्षयत्। तेऽविशंस्तन्मुखं नूनं शलभा गिरिकन्दरम् ॥
प्रगृह्य कोटीः कीशानां स्वतन्वा समपेषयत्। विमर्द्य कोटीः पाणिभ्यां भूकणेषु व्यमेलयत् ॥
तस्याननान्नासिकायाः कर्णयोरपि मार्गतः। विनिस्सृत्य पलायन्त भल्लशाखामृगव्रजाः ॥
मत्तो रणमदेनासौ राक्षसो दर्पवानभूत्। ग्रसितुं सकलं विश्वं तस्मै नूनमदाद् विधिः ॥
सुभटा विमुखाः सर्वे प्रेरिता अपि नोन्मुखाः। न शक्ता वीक्षितुं नेत्रैर्नाश्रृण्वञ् श्राविता अपि॥
अस्तव्यस्तां विहितवान् कीशसेनां घटश्रवाः। इति श्रुत्वा धावति स्म रजनीचरवाहिनी ॥
यदा रामो वीक्षते स्म विकलां निजवाहिनीम्। रिपोश्च वाहिनीं नानाप्रकारां समुपागताम् ॥

विधत्त कर्णेऽनुज ! रम्यकण्ठ ! विभीषण ! स्वञ्च सुपात सेनाम्।
पश्यामि दुष्टस्य बलं चमूञ्च प्रावोचदित्थं सरसीरुहाक्षः ॥ ६७ ॥

करे शार्ङ्गं सज्जयित्वा कटिदेशे निषङ्गकम्। अरेश्चमूं दलयितुं याति स्म रघुनायकः ॥
टनत्कारं करोति स्म धनुषः प्रथमं प्रभुः। निशम्य तं स्वनं शत्रुवाहिनी बधिराऽभवत् ॥
सत्यप्रतिज्ञो विशिखानमुञ्चल्लक्षसङ्ख्यकान्। नूनं ते चलिताः पक्षसंयुताः पवनाशनाः ॥
यत्र तत्र प्रचलिता आसन् बहुविधाः शराः। प्रजायन्ते स्म यैश्छिन्ना असुरा विकटा भटाः ॥
छिन्नानि तेषां वक्षांसि दोर्दण्डाः कानि चाङ्घ्रयः।वीरा अनेके सञ्जाताः खण्डरूपाः शताधिकम्।
आसन् सम्भ्रम्य सम्भ्रम्य पतिता आहता भुवि। अयुध्यन्तोत्थाय भूयः स्थिरास्तेषूत्तमा भटाः॥
अगर्जन्नाहता बाणैरनेके वारिदा यथा। अनेके तु पलायन्त बाणान् वीक्ष्यैव कर्कशान् ॥
देहाः प्रचण्डाकृतयोऽधावन् मुण्डविवर्जिताः। आक्रोशंश्चाऽऽधर धर तथा मारय मारय ॥

प्रभोः शरास्तत्क्षणमेव सर्वानकर्तयन् भीमतनून् पिशाचान्।
पुनश्च ते राघववीरतूणे सर्वे शराः संव्यदधुः प्रवेशम् ॥ ६८ ॥

कुम्भकर्णः स्वहृदये विचार्य समवैक्षत। यदस्ति हतवान् रामः क्षण एवास्रपीं चमूम्॥
वीरो महाबली तेन सोऽभूत् परमकोपवान्। करोति स्म च गम्भीरं मृगनायकगर्जनम् ॥
विधाय कोपमुत्पाट्यागृह्णाद् वसुमतीधरान्। तत्राक्षिपच्च यत्रासन् प्लवङ्गममहाभटाः ॥
विशालांस्तान् गिरीन् वीक्ष्य समायातो रघूत्तमः।छित्त्वा पतत्त्रिभिर्धूलितुल्यांस्तान् समकारयत्॥
पुनर्धनुः समाकृष्य कुपित्वा रघुनायकः। अनेकसङ्ख्यानत्यन्तं करालानक्षिपच्छरान् ॥
शराः प्रविश्य तस्याङ्गमदृष्टा निरयुस्तथा। प्रविश्याब्दं यथाऽदृष्टा निर्यान्ति तडितो मुहुः॥
कृष्णात् संहननात् तस्य स्रवद् रक्तं व्यराजत। गैरिकोत्सव्रजो नूनं स्रवन् कज्जलपर्वतात् ॥
तं वीक्ष्य विकलं भल्ला अधावन् कपयस्तथा। व्यहसत् स यदैवायुस्ते भल्लाः कपयस्तथा ॥

कृत्वा महानादमसावगर्जत् कोटीः कपीनां परिगृह्य शश्वत्।
ता अक्षिपत् कौ गजराजतुल्यो दशास्यबद्धं शपथं व्यधत्त ॥ ६९ ॥

पलायतेदं संवीक्ष्य भल्लकीशकदम्बकम्। यथा पलायते वीक्ष्य वृकं मेषकदम्बकम् ॥
शिवो वक्ति शिवे ! भल्लाः परायुः प्लवगा अपि। विकला आर्तभारत्या विदधानाः समाह्वयम्॥
तेऽवदन् दुष्कालतुल्य आस्तेऽयं रजनीचरः। वाञ्छत्याक्रमितुं देशं प्लवङ्गव्रजरूपिणम् ॥
कृपारूपोदकधर ! हे राम ! खरशात्रव !। पातु पातु भवानस्मान् प्रणतार्तिनिवारण ! ॥
भगवांस्तन्निशम्यैव करुणाजनकं वचः। धनुःकलम्बौ सन्नद्धौ कृत्वा प्रस्थानमाचरत् ॥
स्वपृष्ठभागे सेनां स्वां विधाय रघुनायकः। अग्रेऽगमत् कोपयुक्तो महाबलविराजितः ॥
सन्दधाति स्म स शतं शरानाकृष्य कार्मुकम्। शरा निरगमंस्तस्य शरीरं प्राविशंस्तथा ॥
शरैराहत एवासावधावत् कोपपूरितः। तदा शैला विचलिता धरा दोलायिता तथा ॥

लीन्ह एक तेंहि सैल उपाटी। रघुकुलतिलक भुजा सोइ काटी॥
धावा बाम बाहु गिरि धारी। प्रभु सोउ भुजा काटि महि पारी॥
काटें भुजा सोह खल कैसा। पच्छहीन मंदर गिरि जैसा॥
उग्र बिलोकनि प्रभुहि बिलोका। ग्रसन चहत मानहुँ त्रैलोका॥

दो०—करि चिक्कार घोर अति, धावा बदनु पसारि।
गगन सिद्ध-सुर त्रासित, हा-हा-हेति पुकारि॥ ७०॥

सभय देव करुनानिधि जान्यो। श्रवन-प्रजंत सरासनु तान्यो॥
बिसिख-निकर निसिचर-मुख भरेऊ। तदपि महाबल भूमि न परेऊ॥
सरन्हि भरा मुख सन्मुख धावा। काल-त्रोन सजीव जनु आवा॥
तब प्रभु कोपि तीव्र सर लीन्हा। धर ते भिन्न तासु सिर कीन्हा॥
सो सिर परेउ दसानन आगें। बिकल भयउ जिमि फनि, मनि त्यागें॥
धरनि धसइ धर धाव प्रचंडा। तब प्रभु, काटि कीन्ह दुइ खंडा॥
परे भूमि जिमि नभ तें भूधर। हेठ दाबि कपि-भालु-निसाचर॥
तासु तेज प्रभु-बदन समाना। सुर-मुनि सबहिं अचंभव माना॥
सुर दुंदुभीं बजावहिं, हरषहिं। अस्तुति करहिं, सुमन बहु बरषहिं॥
करि बिनती सुर सकल सिधाए। तेही समय देवरिषि आए॥
गगनोपरि हरि-गुन-गन गाए। रुचिर बीररस प्रभु-मन भाए॥
बेगि हतहु खल, कहि, मुनि गए। राम समर महि सोभत भए॥

छं०—संग्राम-भूमि बिराज रघुपति अतुल-बल कोसल-धनी।
श्रमबिंदु मुख, राजीव-लोचन, अरुन तन सोनित-कनी॥
भुज जुगल फेरत सर सरासन, भालु-कपि चहु दिसि बने।
कह दास तुलसी, कहि न सक छबि सेष, जेहि आनन घने॥

दो०—निसिचर अधम मलाकर, ताहि दीन्ह निज धाम।
गिरिजा! ते नर मंदमति, जे न भजहिं श्रीराम॥ ७१॥

दिन कें अंत फिरीं द्वौ अनी। समर भई सुभटन्ह श्रम घनी॥
राम-कृपाँ कपिदल-बल बाढ़ा। जिमि तृन पाइ लाग अति डाढ़ा॥
छीजहिं निसिचर दिनु अरु राती। निज मुख कहें सुकृत जेहि भाँती॥
बहु बिलाप दसकंधर करई। बंधु-सीस पुनि-पुनि उर धरई॥
रोवहिं नारि हृदय हति पानी। तासु तेज-बल बिपुल बखानी॥
मेघनाद तेंहि अवसर आयउ। कहि बहु कथा, पिता समुझायउ॥
देखेहु कालि मोरि मनुसाई। अबहिं बहुत का करौं बड़ाई॥
इष्टदेव सैं बल-रथ पायउँ। सो बल, तात! न तोहि देखायउँ॥
ऐहि बिधि जल्पत भयउ बिहाना। चहुँ दुआर लागे कपि नाना॥
इत कपि-भालु काल-सम बीरा। उत रजनीचर अति रनधीरा॥
लरहिं सुभट निज-निज जय-हेतू। बरनि न जाइ समर, खगकेतू!॥

दो०—मेघनाद मायामय, रथ चढ़ि गयउ अकास।
गर्जेउ अट्टहास करि, भइ कपि-कटकहि त्रास॥ ७२॥

स एकं शैलमुत्पाट्याग्रृहणादेकेन बाहुना । तमेव चाच्छिनद् बाहुं तिलकं रघुसन्ततेः ।।
वामेन बाहुनाऽऽगृह्य भूभृतं धावति स्म स । प्रभुस्तमपि सञ्छिद्य बाहुं भूमावपातयत् ।।
बाहौ निकृत्तौ दुष्टः स तथा शोभान्वितोऽभवत् । यथा विहीनः पक्षाभ्यां मन्दरो वसुधाधरः ।।
उग्रेण दृष्टियुग्मेन स समालोकयत् प्रभुम् । समीहते स्म ग्रसितुं लोकानां त्रितयं ध्रुवम् ।।

विधाय चीत्कारमतीव घोरं स धावति स्माननमाप्रसार्य ।
खे त्रासितास्तेन सुराश्च सिद्धा हा हा तथा हा स्वनमारभन्त ।। ७० ।।

यदा दयानिधिर्देवान् भीतियुक्तानबुध्यत । आकर्षयत् तदा कर्णपर्यन्तं स्वशरासनम् ।।
राक्षसस्य मुखं बाणव्यूहेनापूरयत् तथा । तथापि नापतद् भूमौ स महाबलसंयुतः ।।
शरापूरितवक्त्रोऽसावधावत् सम्मुखं प्रभोः । नूनं सजीवः कालात्मा तूण एव समागमत् ।।
ततस्तीव्रं शरं कोपसंयुतः प्रभुरग्रहीत् । तथा तस्य शिरस्तस्य शरीरादकरोत् पृथक् ।।
दिक्सम्मितोत्तमाङ्गस्य पुरस्तत् पतितं शिरः । तद् वीक्ष्य सोऽभूद् विकलो यथाहिर्हापिते मणौ ।।
इतोऽधावत् कबन्धं तद् धरणी नमिता यतः । ततः प्रभुः कर्तयित्वाऽकरोत् खण्डद्वयात्म तत् ।।
तद् भूमौ पतितं भूमिधरयुग्मं यथा खतः ।मर्दयित्वा निजाधस्ताद् भल्लकीशनिशाचरान् ।।
तदीयं निर्गतं तेजः प्राविशद् वदनं प्रभोः । देवैस्तपस्विभिः सर्वैरप्याश्चर्यममन्यत ।।
अवादयन् प्रीतियुक्ता दुन्दुभीस्त्रिदशालयाः । स्तुतिं समाचरन्नानावर्षयन् कुसुमानि च ।।
स्तुतिं विधाय सकलाः सुराः प्रस्थानमाचरन् । तस्मिन्नेव क्षणे तत्र देवर्षिः समुपागमत् ।।
ऊर्ध्वं ख एवागायत् स गुणानां निकरं हरेः । रम्यः स वीररसदश्चित्तायारोचत प्रभोः ।।
भवान् खलं हन्तु शीघ्रमिति प्रोच्यागमन् मुनिः । अभूत् सङ्ग्राममेदिन्यां रामः शोभासमन्वितः ।।

रणक्षितौ व्यराजत रघोः कुलस्य नायकः युतः प्रहात्साम्यवद्बलेन कोसलेश्वरः ।
श्रमाम्बुबिन्दवो मुखे सरोजलोचनेऽरुणे तनौ च तस्य शोणिताः कणा अयुः समाश्रयम् ।।
स दोर्युगेन सायकं धनुश्च पर्यचालयत् अनेकभल्लवानराः समन्तो विराजिताः ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति तच्छवीरणे शको न शेष आननव्रजोऽपि यस्य वर्तते ।।

मलाकरो रात्रिचरोऽधमो यः स्वधाम तस्मा अपि दत्तवान् यः ।
खगेश आर्ये ! जडबुद्धयस्ते श्रीराममर्चन्ति न तं नरा ये ।। ७१ ।।

ततो जाते दिनस्यान्ते न्यवर्तत चमूद्वयम् ।तद्दिनाजो सुवीराणां जायते स्म श्रमो महान् ।।
रामस्य कृपया कीशसेनैधितबलाभवत् । अत्यन्तमेधितबलस्तृणं प्राप्य यथाऽनलः ।।
निशीथिनीचरा आसन् क्षीयमाणा दिवानिशम् । यथा पुण्यं क्षीयमाणं भवति स्वमुखोदितम् ।।
बहुरूपं विलपनं करोति स्म दशाननः । मुहुर्बन्धोरुत्तमाङ्गं निदधाति स्म चोरसि ।
स्वोरः प्रताड्य स्वकरैः प्ररुदन्ति स्म योषितः । वर्णयित्वा तस्य तेजो बलञ्च विपुलाकृति ।।
तस्मिन्नेव क्षणे तत्र मेघनादः समागमत् । असान्त्वयत् स्वपितरमुक्त्वा बहुविधाः कथाः ।।
अब्रूत मेघनादः श्वः पुमर्थो मे विलोक्यताम् । इदानीमेव किं कुर्यां प्रशंसामधिकां निजाम् ।।
इष्टदेवादवाप्तौ यौ मया बलरथौ पुरा । अद्यावधि मया तात ! भवते दर्शितौ न तौ ।।
इत्थं प्रजल्पतस्तस्य प्रातःकालोऽभ्यजायत । कीशा नानाविधा द्वास्सु चतसृष्वपि सङ्गताः ।।
इतो वीराः कालतुल्या भल्लूकाः कपयस्तथा । ततोऽत्यन्तं युद्धधीरा अभूवन् रजनीचराः ।।
युध्यन्ते स्मोत्तमा वीराः स्वस्वसञ्जयहेतुना । हे खगेश ! न शक्यः स गदितुं वर्तते रणः ।।

मायामयं स्यन्दनमब्दनाद आरुह्य याति स्म पयोदमार्गम् ।
कृत्वाट्टहासं परिगर्जति स्म त्रस्ताभवद् येन चमूः कपीनाम् ।। ७२ ।।

सक्ति, सूल, तरवारि, कृपाना। अस्त्र - सस्त्र, कुलिसायुध नाना ॥
डारइ परसु, परिघ, पाषाना। लागेउ बृष्टि करै बहु बाना ॥
दस दिसि रहे बान नभ छाई। मानहुँ मघा मेघ - झरि लाई ॥
धरु-धरु-मारु सुनिअ धुनि काना। जो मारइ तेहि कोउ न जाना ॥
गहि गिरि-तरु अकास कपि धावहिं। देखहिं तेहि न, दुखित फिरि आवहिं ॥
अवघट - घाट, बाट, गिरि - कंदर। माया-बल कीन्हेसि सर-पंजर ॥
जाहिं कहाँ, ब्याकुल भए बंदर। सुरपति - बंदि परे जनु मंदर ॥
मारुतसुत, अंगद, नल, नीला। कीन्हेसि बिकल सकल बलसीला ॥
पुनि लछिमन, सुग्रीव, बिभीषन। सरन्हि मारि, कीन्हेसि जर्जर तन ॥
पुनि रघुपति सैं जूझै लागा। सर छाँड़इ, होइ लागहिं नागा ॥
ब्याल - पास - बस भए खरारी। स्वबस, अनंत, एक, अबिकारी ॥
नट-इव कपट-चरित कर नाना। सदा स्वतंत्र, एक भगवाना ॥
रन सोभा - लगि प्रभुहिं बँधायो। नागपास, देवन्ह भय पायो ॥

दो०—गिरिजा ! जासु नाम जपि, मुनि काटहिं भव-पास।
सो कि बंध तर आवइ, ब्यापक, बिस्व-निवास ॥ ७३ ॥

चरित राम के सगुन, भवानी ! । तर्कि न जाहिं बुद्धि-बल-बानी ॥
अस बिचारि, जे तग्य बिरागी। रामहि भजहिं, तर्क सब त्यागी ॥
ब्याकुल कटकु कीन्ह घननादा। पुनि भा प्रगट, कहइ दुर्बादा ॥
जामवंत कह, खल रहु ठाढ़ा। सुनि करि, ताहि क्रोध अति बाढ़ा ॥
बूढ़ जानि, सठ ! छाँड़ेउँ तोही। लागेसि अधम ! पचारै मोही ॥
अस कहि, तरल त्रिसूल चलायो। जामवंत कर गहि, सोइ धायो ॥
मारिसि मेघनाद कै छाती। परा भूमि घुर्मित सुरघाती ॥
पुनि रिसान, गहि चरन फिरायो। महि पछारि, निज बल देखरायो ॥
बर - प्रसाद सो मरइ न मारा। तब गहि पद लंका पर डारा ॥
इहाँ देवरिषि गरुड़ पठायो। राम-समीप सपदि सो आयो ॥

दो०—खगपति सब धरि खाए, माया - नाग - बरूथ।
माया - बिगत भए सब, हरषे बानर - जूथ ॥ ७४ (क) ॥
गहि गिरि - पादप - उपल - नख, धाए कीस रिसाइ।
चले तमीचर बिकलतर, गढ़ पर चढ़े पराइ ॥ ७४ (ख) ॥

मेघनाद कै मुरछा जागी। पितहि बिलोकि, लाज अति लागी ॥
तुरत गयउ गिरिबर कंदरा। करौं अजय मख, अस मन धरा ॥
इहाँ बिभीषन मंत्र बिचारा। सुनहु, नाथ ! बल अतुल उदारा ॥
मेघनाद मख करइ अपावन। खल, मायावी, देव - सतावन ॥
जौं प्रभु ! सिद्ध होइ सो पाइहि। नाथ ! बेगि पुनि जीति न जाइहि ॥
सुनि रघुपति अतिसय सुख माना। बोले अंगदादि कपि नाना ॥
लछिमन-संग जाहु सब भाई ! । करहु बिधंस जग्य कर जाई ॥
तुम्ह लछिमन ! मारेहु रन ओही। देखि सभय सुर, दुख अति मोही ॥
मारेहु तेहि बल - बुद्धि - उपाई। जेहिं छीजै निसिचर, सुनु भाई ! ॥

शक्तीः शूलांश्चन्द्रहासान् लघुरूपधरांश्च तान् । अस्त्रं शस्त्रं वज्रमुख्यमायुधं बहुरूपकम् ।।
परश्वधं परिघकं प्राक्षिपत् प्रस्तरांस्तथा । नानाप्रकारविशिखवर्षणारम्भमाचरत् ।।
आकाशे छादिता आसन् बाणा दिक्षु दशस्वपि । नूनं मघावारिवाहा वर्षधाराकराः स्थिताः ।।

ध्वनिः कर्णधेर धर जहीत्याकर्णितोऽभवत् । योऽहंस्तमपि विज्ञातुं शक्तः कोऽपि न चाभवत् ।।
गृहीत्वाद्रीन् पादपांश्च व्योम्न्यधावन् प्लवङ्गमाः । अनवालोक्य तं किन्तु परावर्तन्त दुःखिताः ।।
घट्टानुच्चावचान् मार्गान् गिरीणां कन्दरांस्तथा । मायाबलेन विशिखपञ्जराण्यकरोदसौ ।।
तदानीं कुत्र यामेति कीशा विकलतां गताः । नूनमिन्द्रस्य कारायां पतिता वसुधाभृतः ।।
स वाततनयं वालितनयं नलनीलकौ । व्याकुलानकरोत् सर्वानपि तान् बलसंयुतान् ।।
ततः सुमित्रातनयं रम्यकण्ठविभीषणौ । व्यधत्ताहत्य विशिखैर्जर्जराङ्गसमन्वितान् ।।
तत आरभतानीकं रघुवंशाधिपं प्रति । स यान् बाणानक्षिपत् ते सर्पा भूत्वा समस्पृशन् ।।
खरस्यारिर्गच्छति स्म सर्पपाशस्य निघ्नताम् । स्ववशोऽनन्त एकाकी विकाररहितोऽपि सन् ।।
करोति नाना चरितं कापटं स नटो यथा । भगवानद्वितीयः सन् सदा स्वातन्त्र्ययुक् तथा ।।
नागपाशेनेश आजिशोभायै स्वमबन्धयत् । किन्तु तेनाभवन् भीतिसंयुता अमृतान्धसः ।।

उमे ! जपित्वा मुनयो यदीयामाख्यां विकृन्तन्ति भवात्मपाशम् ।
बन्धं व्रजेत् किं स जगन्निवासो व्यापीत्यपर्णां वदति त्रिनेत्रः ।। ७३ ।।

सगुणानि चरित्राणि रामस्य गिरिराजजे ! । बलेन बुद्धेर्वाण्याश्च न शक्यन्ते प्रतर्कितुम् ।।
इत्थं विचार्य ये तत्त्वज्ञा विरागसमन्विताः । विहाय सर्वास्तर्कास्ते भजन्ति रघुनायकम् ।।
इतः सेनां करोति स्म विकलां वारिदध्वनिः । पुनः स प्रकटो भूत्वा प्रयुनक्ति स्म दुर्वचः ।।
जाम्बवांस्त भाषते स्म रे खल! त्वं स्थितो भव । इति श्रुत्वा जायते स्म सोऽत्यन्तं धितकोपवान् ।।
वच्मि स्मापि परिज्ञाय त्वां वृद्धं त्यक्तवानहम् । इदानीं कुरुषे नीच ! ममैवाह्वानमाहवे ।।
इत्युक्त्वाऽचालयदसौ त्रिशूलं तेजसान्वितम् । अभ्यधावज्जाम्बवांश्च तमेवागृह्य पाणिना ।।
स प्राक्षिपत् तमुरसि जयिनस्त्रिदिवेशितुः । परिभ्रम्य स गीर्वाणहन्ता क्षितितलेऽपतत् ।।
पुना रुष्टोऽभ्रामयत् तं पादावागृह्य जाम्बवान् । अक्षिपच्च भुवीत्थं स्वबलं तस्मा अदर्शयत् ।।
मारितोऽपि मृतो नाभूत् स वरस्य प्रतापतः । ततोऽक्षिपज्जाम्बवांस्तं लङ्कायां साङ्घ्रिनिग्रहम् ।।
अप्रेषयदितो देवमुनिर्विहगनायकम् । स आगच्छत् क्षिप्रमेव रामचन्द्रस्य सन्निधिम् ।।

अभक्षयत् तान् सकलान् प्रगृह्य मायाफणीनां निकरान् खगेशः ।
विमुक्तमायाः सकलाः कपीनां वारा अभूवन् प्रमदेन युक्ताः ।। ७४ (क) ।।

धृताश्मभूभृन्नखशाखिनस्ते रोषेण युक्ताः प्लवगा अधावन् ।
अत्याकुला रात्रिचरा द्रुताश्च प्रद्रुत्य दुर्गञ्च समारुहंस्ते ।। ७४ (ख) ।।

मूर्च्छां दिवस्पतिजितो विनाशमगमद् यदा । तदा पितरमालोक्य सोऽन्वभूत् परमां त्रपाम् ।।
अयाच्च तत्क्षणादेव स शैलोत्तमकन्दरम् । निधाय चित्ते यत् कुर्यामिजेयत्वप्रदं मखम् ।।
विभीषणो मन्त्रमन्नाचिन्तयत् प्रावदत्तथा । शृणोत्वतुल्यबलवन्नौदार्ययुत ! हे प्रभो ! ।।
कुर्वन्नास्ते मेघनादो मखमेकमपावनम् । खलो मायायुतो नाकनिवासित्रासकारकः ।।
अधीश्वर ! यदि भवेदसौ सिद्धिमुपेतवान् । क्षिप्रं प्रविजितो नैव भवेत् तर्हि स हे प्रभो ! ।।
इति श्रुत्वा रघुपतिरत्यन्तं सुखमन्वभूत् । अब्रवीदप्यङ्गदादीन् बहुसङ्ख्यान् प्लवङ्गमान् ।।
यूयं हे भ्रातरः ! सर्वे यात सौमित्रिणा सह । यात्वा च तस्य यागस्य समाचरत नाशनम् ।।
हे लक्ष्मण! त्वं सङ्ग्रामे कुरु तस्य विनाशनम् । देवान् भीतियुतान् वीक्ष्य परमं दुःखवानहम् ।।
तं मारय तथा शक्त्या प्रज्ञया यतनेन च । यथा रात्रिञ्चरो नष्टः स्यादित्थं शृणु बान्धव ! ।।

जामवंत, सुग्रीव, बिभीषन । सेन - समेत रहेहु तीनिउ जन ।।
जब रघुबीर दीन्हि अनुसासन । कटि निषंग कसि, साजि सरासन ।।
प्रभु-प्रताप उर धरि रनधीरा । बोले घन इव गिरा गँभीरा ।।
जौं तेहि आजु बधें बिनु आवौं । तौ रघुपति-सेवक न कहावौं ।।
जौं सत संकर करहिं सहाई । तदपि हतउँ, रघुबीर - दोहाई ।।

दो०—रघुपति-चरन नाइ सिरु, चलेउ तुरंत अनंत ।
अंगद, नील, मयंद, नल, संग सुभट हनुमंत ।। ७५ ।।

जाइ, कपिन्ह सो देखा बैसा । आहुति देत रुधिर अरु भैंसा ।।
कीन्ह कपिन्ह सब जग्य बिधंसा । जब न उठइ, तब करहिं प्रसंसा ।।
तदपि न उठइ, धरेन्हि कच जाई । लातन्हि हति-हति, चले पराई ।।
लै त्रिसूल धावा, कपि भागे । आए जहँ रामानुज आगे ।।
आवा परम क्रोध कर मारा । गर्ज घोर रव बारहिं - बारा ।।
कोपि मरुतसुत - अंगद धाए । हति त्रिसूल उर, धरनि गिराए ।।
प्रभु कहँ छाँड़ेसि सूल प्रचंडा । सर हति, कृत अनंत जुग खंडा ।।
उठि बहोरि मारुति, जुबराजा । हतहिं कोपि तेहि, घाउ न बाजा ।।
फिरे बीर, रिपु मरइ न मारा । तब धावा, करि घोर चिकारा ।।
आवत देखि, क्रुद्ध जनु काला । लछिमन छाड़े बिसिख कराला ।।
देखेसि आवत पबि-सम बाना । तुरत भयउ खल अंतरधाना ।।
बिबिध बेष धरि करइ लराई । कबहुँक प्रगट, कबहुँ दुरि जाई ।।
देखि अजय रिपु, डरपे कीसा । परम क्रुद्ध तब भयउ अहीसा ।।
लछिमन मन अस मंत्र दृढ़ावा । ऐहि पापिहि मैं बहुत खेलावा ।।
सुमिरि कोसलाधीस - प्रतापा । सर संधान कीन्ह, करि दापा ।।
छाड़ा बान, माझ उर लागा । मरती बार कपटु सब त्यागा ।।

दो०—रामानुज कहँ ? रामु कहँ ? अस कहि छाँड़ेसि प्रान ।
धन्य ! धन्य ! तव जननी, कह अंगद-हनुमान ।। ७६ ।।

बिनु प्रयास हनुमान उठायो । लंका-द्वार राखि पुनि आयो ।।
तासु मरन सुनि सुर - गधर्बा । चढ़ि बिमान, आए नभ सर्बा ।।
बरषि सुमन, दुंदुभीं बजावहिं । श्रीरघुनाथ-बिमल-जसु गावहिं ।।
जय अनंत ! जय जगदाधारा ! । तुम्ह प्रभु ! सब देवन्हि निस्तारा ।।
अस्तुति करि सुर - सिद्ध सिधाए । लछिमन, कृपासिंधु पहिं आए ।।
सुत - बध सुना दसानन जबहीं । मुरुछित भयउ, परेउ महि तबहीं ।।
मंदोदरी रुदन कर भारी । उर - ताड़न, बहु भाँति पुकारी ।।
नगर - लोग सब ब्याकुल - सोचा । सकल कहहिं दसकंधर पोचा ।।

दो०—तब दसकंठ, बिबिधि बिधि, समुझाइं सब नारि ।
नस्वर रूप-जगत सब, देखहु हृदयँ बिचारि ।। ७७ ।।

तिन्हहि ग्यान उपदेसा रावन । आपुन मंद कथा सुभ - पावन ।।
पर - उपदेस कुसल बहुतेरे । जे आचरहिं, ते नर न घनेरे ।।
निसा सिरानि, भयउ भिनुसारा । लगे भालु - कपि चारिहुँ द्वारा ।।

हे जाम्बवन् ! हे रुचिरकण्ठयुक्त! विभीषण! । त्रयोऽपि यूयं सानीका एतेन सह तिष्ठत ।।
यदानुशासनमिदं रघुवीरः प्रदत्तवान् । तदा तूणं कटौ बद्ध्वा सज्यं कृत्वा शरासनम् ।।
प्रभोः प्रतापं स्वहृदि स्थापयित्वाजिधैर्यवान् । गभीरां मेघसदृशीं प्रायुनग् भारतीमसौ ।।
अहत्वैव तमद्याहं परायास्यामि चेद् रणात् । न भाषितोऽभविष्यामि तर्हि रामस्य सेवकः ।।
साहाय्यं तस्य गिरिशशतमप्याचरिष्यति । शपामि रघुवीरेण तं हनिष्यामि तर्ह्यपि ।।

उक्त्वेति कं स्वं प्रणमय्य रामपदोः क्षणादेव निरंदनन्तः ।

सहाङ्गदो नीलनलौ मयन्दमुखाः सुवीरा हनुमांश्च तेन ।। ७५ ।।

प्लवङ्गमास्तत्र गत्वा तमासीनं व्यलोकयन् । आहुतीः सम्प्रयच्छन्तं खतस्याश्वद्विषामपि ।।
प्लवङ्गमाः समं यागं तमकुर्वन् विनाशितम् । तथापि नोदतिष्ठत् स प्रशंसन्ति स्म तं तदा ।।
तथाप्यनुत्थितं प्राप्य तेऽगृह्णंस्तस्य कुन्तलान् । आहत्याहत्य पादैस्ते यान्ति स्म सपलायनम् ।।
भूत्वा त्रिशूल्यधावत् स पलायन्त प्लवङ्गमाः । आयुश्चाग्रेऽभवद् यत्र रघुनाथानुजः स्थितः ।।
तत्रागमत् स कोपेन परमेण पराहतः । पुनः पुनरगर्जच्च कृत्वा शब्दं भयानकम् ।।
कृत्वा कोपं धावतः स्म हनुमानङ्गदस्तथा । आहत्य तौ त्रिशूलेन वक्षस्युर्व्यामपातयत् ।।
ततोऽसौ लक्ष्मणे नाथे प्रचण्ड शूलमक्षिपत् । अनन्तो विशिखं क्षिप्त्वाऽकरोत् तं खण्डयुग्मकम् ।।
उत्थाय भूयो हनुमान् युवराजोऽङ्गदस्तथा । तमाहतः स्म सामर्षौ सोऽभवत् किन्तु नाहतः ।।
मारितोऽपि मृतो नाभूद् रिपुर्वीराः परागमन् । ततः स घोरं चीत्कारं कृत्वा धावनमाचरत् ।।
क्रुद्धकालप्रतीकाशं समायान्तं विलोक्य तम् । करालान् विशिखान् क्षिप्तान् विदधाति स्म लक्ष्मणः ।।
आलोकयद् यदा वज्रनिभानागच्छतः शरान् । स खलस्तत्क्षणादेवाभूदन्तर्धानमाश्रितः ।।
विधाय विविधान् वेषान् सङ्ग्राममकरोदसौ । कदाचित् प्रकटो जातः कदाप्यन्तर्हितोऽभवत् ।।
विपक्षमजितं वीक्ष्य प्लवगा आश्रयन् भयम् । ततोऽति कोपयुक्तोऽभूद् भुजगानामधीश्वरः ।।
व्यधत्त लक्ष्मणो मन्त्रमेतं चित्ते दृढाकृतिम् । यदेनं पापिनमहं बहुकालमखेलयम् ।।
विधाय कोसलेशस्य प्रताप स्मरणागतम् । विधाय दर्प बाणं स समधत्ताक्षिपत् तथा ।।
क्षिप्तो बाणोऽविशन्मध्यं मेघनादस्य वक्षसः । मृतेः काले जहाति स्म कपटं सर्वमप्यसौ ।।

रामानुजः कुत्र च कुत्र राम इति प्रभाष्य त्यजति स्म सोऽसून् ।

धन्यास्ति धन्या जननी तवेत्थमबोचतामङ्गदवातजातौ ।। ७६ ।।

विना प्रयासं हनुमांस्तमुदस्थापयत् ततः । निधाय लङ्काद्वारे च परावर्तनमाचरत् ।।
निशम्य तस्य निधनं गन्धर्वा नाकवासिनः । विमानानि समारुह्य ख आयुः सकला अपि ।।
विधाय वृष्टिं पुष्पाणां दुन्दुभीन् समवादयन् । अगायन् रघुनाथस्य श्रीमतो विमलं यशः ।।
अनन्त ! जयताल्लोकाधारश्च जयताद् भवान् । प्रभो! समेषां देवानामुद्धारं कृतवान् भवान् ।।
स्तुतिं कृत्वेति विबुधाः सिद्धाश्च व्यदधुर्गतिम् । लक्ष्मणोऽपि समागच्छत् कृपासागरसन्निधिम् ।।
यदैव श्रुतवान् पुत्रवधं दिक्सम्मितराननः । तदैव मूर्छितो जातः पतितोऽभूच्च भूतले ।।
मन्दोदरी करोति स्म रोदनं विपुलाकृति । सवक्षस्ताडनं नानाविधमाहूय तं तथा ।।
शोकेन व्याकुला जाताः सर्वे नागरिका जनाः । दशग्रीवं वदन्ति स्म पामरं सकला अपि ।।

ततो दशास्यो विविधैः प्रकारैरबोधयत् ता अबलाः समग्राः ।

यन्नश्वरं सर्वजगत्स्वरूपं सम्पश्यतेत्थं प्रविचार्य चित्ते ।। ७७ ।।

ताभ्यो ज्ञानस्योपदेशमयच्छद् दिङ्मिताननः । स्वयं स मन्दस्तद्वाचस्त्वभवन् पावनाः शुभाः ।।
परोपदेशे कुशला भवन्ति बहुसङ्ख्यकाः । किन्त्वाचरन्ति ये तत् ते न सन्ति बहवो नराः ।।
इतस्त्रियामा याताभूत् प्रातःकालः समागतः । ऋक्षाः कीशाश्चाब्धिसङ्ख्यद्वारेषु समयूयुजन् ।।

सुभट बोलाइ, दसानन बोला । रन-सन्मुख जा कर मन डोला ।।
सो अबहीं बरु जाउ पराई । संजुग-बिमुख भएँ न भलाई ।।
निज भुज-बल मैं बयरु बढ़ावा । देहउँ उतरु, जो रिपु चढ़ि आवा ।।
अस कहि मरुत-बेग रथ साजा । बाजे सकल जुझाऊ बाजा ।।
चले बीर सब अतुलित बली । जनु कज्जल कै आँधी चली ।।
असगुन अमित होहिं तेहि काला । गनइ न, भुज-बल-गर्ब बिसाला ।।

छं०—अति गर्ब, गनइ न सगुन-असगुन, स्रवहिं आयुध हाथ ते ।
भट गिरत रथ ते, बाजि-गज चिक्करत, भाजहिं साथ ते ।।
गोमाय, गीध, कराल, खर, रव, स्वान बोलहिं अति घने ।
जनु कालदूत उलूक बोलहिं बचन परम भयावने ।।

दो०—ताहि कि संपति सगुन, सुभ, सपनेहुँ मन बिश्राम ।
भूत-द्रोह रत, मोहबस, राम-बिमुख, रति-काम ।। ७८ ।।

चलेउ निसाचर-कटकु अपारा । चतुरंगिनी अनी बहु धारा ।।
बिबिध भाँति बाहन-रथ-जाना । बिपुल बरन पताक-ध्वज नाना ।।
चले मत्त गज-जूथ घनेरे । प्राबिट-जलद मरुत जनु प्रेरे ।।
बरन-बरन बिरदैत-निकाया । समर-सूर, जानहिं बहु माया ।।
अति बिचित्र बाहिनी बिराजी । बीर बसंत सेन जनु साजी ।।
चलत कटक, दिगसिंधुर डगहीं । छुभित पयोधि, कुधर डगमगहीं ।।
उठी रेनु, रबि गयउ छपाई । मरुत थकित, बसुधा अकुलाई ।।
पनव-निसान घोर रव बाजहिं । प्रलय समय के घन जनु गाजहिं ।।
भेरि, नफीरि, बाज सहनाई । मारू राग सुभट-सुखदाई ।।
केहरि-नाद बीर सब करहीं । निज-निज बल-पौरुष उच्चरहीं ।।
कहइ दसानन, सुनहु सुभट्टा ! । मर्दहु भालु-कपिन्ह के ठट्टा ।।
हौं मारिहउँ भूप द्वौ भाई । अस कहि, सन्मुख फौज रेंगाई ।।
यह सुधि, सकल कपिन्ह जब पाई । धाए करि रघुबीर-दोहाई ।।

छं०—धाए बिसाल, कराल मर्कट-भालु काल-समान ते ।
मानहुँ सपच्छ उड़ाहिं भूधर-बृंद नाना बान ते ।।
नख, दसन, सैल, महाद्रुमायुध; सबल, संक न मानहीं ।
जय राम ! रावन-मत्तगज, मृगराज-सुजसु बखानहीं ।।

दो०—दुहु दिसि जय-जयकार करि, निज-निज जोरी जानि ।
भिरे बीर, इत रामहि, उत रावनहि बखानि ।। ७९ ।।

रावनु रथी, बिरथ रघुबीरा । देखि बिभीषन भयउ अधीरा ।।
अधिक प्रीति, मन भा संदेहा । बंदि चरन, कह सहित सनेहा ।।
नाथ ! न रथ, नहिं तन पद-त्राना । केहि बिधि जितब बीर-बलवाना ? ।।
सुनहु सखा ! कह कृपानिधाना । जेहिं जय होइ सो स्यंदन आना ।।
सौरज, धीरज तेहि रथ-चाका । सत्य, सील दृढ़ ध्वजा-पताका ।।
बल, बिबेक, दम, परहित, घोरे । छमा, कृपा, समता-रजु जोरे ।।

आहूय सुभटानाशामितवक्त्रोऽभ्यभाषत । यद् यस्य चित्तं युद्धाग्रे लोलतामुपयास्यति ।।
वरं यत् सोऽधुनापीतो भवतु प्रपलायितः । युद्धाद् विमुखतां याते भविष्यति न तस्य शम् ।।
स्वदोर्बलेनैव वैरं वृद्धिं सन्नीतवानहम् । दास्येऽरये चोत्तरं य इहाक्रमणमाचरत् ।।
इत्याभाष्य मरुद्वेगं रथं स समसज्जयत् । युद्धवाद्यानि सर्वाणि वादितान्यभवंस्तदा ।।
वीरा बलेन सहिताः प्रातिष्ठन्त समेऽपि ते । प्रभञ्जनाः कज्जलस्य नूनं प्रस्थानमाचरन् ।।
कुनिमित्तान्यसङ्ख्यानि तस्मिन्नवसरेऽभवन् । किन्तु नागणयत् तानि पृथुदोर्बलगर्ववान् ।।

न मन्यते स्म ते असौ शुभाशुभे परस्मयात् स्रुतानि चायुधानि तत्प्रवीरहस्तवृन्दतः ।
च्युता भटा रथव्रजा पलायिता हया गजाः विहाय तच्चमूं तदा विधाय चीत्कृतिध्वनिम् ।।
तदा समाचरन् रवं भयानकात्मकं शिवाः खरास्तथैव गृध्रका अनेक सङ्ख्यकुक्कुराः ।
ध्रुवं यमस्य दूतका उलूकनामकाः खगाः महाभयस्य कारकाः प्रकुर्वते स्म निःस्वनम् ।।

किं तस्य सम्पत् सुनिमित्तकानि स्वप्नेऽपि शान्तिश्च मनस्युपेयुः ।
यो मोहनिघ्नः समजीववैरी रामात् पराक् कामरतिश्च देही ।। ७८ ।।

अपारा वाहिनी रात्रिञ्चराणां चलति स्म सा । चतुरङ्गयुता नानाविधव्यूहसमन्विता ।।
बहुरूपाणि यानानि वाहनानि रथास्तथा । तस्यां नानावर्णयुताः पताका बहवो ध्वजाः ।।
मदवन्तश्चलन्ति स्म गजानां बहवो व्रजाः । नूनं प्रावृड्वारिवाहाः पवनप्रेरणान्विताः ।।
नानावर्णाः प्रशंसार्हा आसंस्तत्र भटव्रजाः । ये युद्धशूरा विविधमायाविज्ञानसंयुताः ।।
अत्यद्भुतस्वरूपा सा वाहिनी समशोभत । वीरो वसन्तस्तां सेनां सज्जितां कृतवान् ध्रुवम् ।।
तस्यां व्रजन्त्यां सेनायां दिग्गजा लोलतामयुः । समुद्राः क्षुब्धतां याता अचलाश्चलतामयुः ।।
तदुत्थितेन रजसा रविरन्तर्हितोऽभवत् । अभवत् पवनो रुद्धो वसुधा विकलाऽभवत् ।।
घोरशब्दमवाद्यन्त पणवाः पटहा अपि । समगर्जन् वारिवाहा नूनं प्रलयकालिकाः ।।
तूर्येषु मुखवाद्येषु भेरीष्वपि नदन्नभूत् । मृधप्रवर्तको रागः सुवीरसुखदायकः ।।
नादं पाञ्चाननं वीरा अकुर्वन् सकला अपि । बलं स्वं स्वं पौरुषञ्चाकुर्वंस्ते स्वमुखोद्गतम् ।।
रावणोऽब्रूत सुभटाः ! कुरुतेदं स्वकर्णगम् । यन्मर्दयत भल्लानां प्लवगानामपि व्रजान् ।।
अहं हनिष्यामि भूपकुमारौ भ्रातरावुभौ ।इत्युक्त्वाचालयत् सेनां स्वीयां स रिपुसम्मुखम् ।।
यदा समाचारमेतं लभन्ते स्म प्लवङ्गमाः । तदा धावन्ति स्म कृत्वा रघुवीरजयारवम् ।।

विशालभीममर्कटास्तथैव भल्लसञ्चयाः समेऽपि कालसन्निभाः समाचरन् प्रधावनम् ।
उदापतन् सपक्षका महीधरव्रजा ध्रुवम् अनेकवर्णसंयुताः समेऽपि ते स्थितिं श्रिताः ।।
नखा रदा धरा द्रुमास्तदायुधानि चासत बलेन संयुतैः समैर्न मन्यते स्म साध्वसम् ।
दशास्यमत्तहस्तिनः कृते हरे रघुप्रभोः जयारवं प्रभाष्य ते शुभं यशोऽस्यवर्णयन् ।।

जयं स्वमुच्चार्य दलद्वयस्य भटाः प्रतिद्वन्द्वभटं प्रबुद्ध्य ।
प्रावर्तयन् युद्धमितस्तु रामं ततो दशग्रीवमपि प्रशस्य ।। ७९ ।।

दशाननं रथारूढं रघुवीरं रथं विना ।विलोक्याधीरतायुक्तो जायते स्म विभीषणः ।।
अधिकप्रीतितस्तस्य मानसे संशयोऽभवत् ।रामस्य चरणौ नत्वा सोऽब्रवीत् प्रीतिसंयुतम् ।।
न सन्ति नाथ ! भवतो रथो देहाङ्घ्रिरक्षके ।तज्जेष्यति कया रीत्या भवांस्तं बलिन भटम् ।।
कृपानिधिस्तमवदद् यन्निशामय हे सखे ! । प्रजायते जयो येन सोऽन्य एव रथः स्थितः ।।
रथस्य तस्य चक्रे द्वे वर्तेते शौर्यधीरते । सत्यं शीलञ्च वर्तेते दृढे ध्वजपताकके ।।
बलं दमः परहितं विवेकस्तस्य घोटकाः । क्षमाकृपासमत्वारमरज्वा ये सन्ति योजिताः ।।

ईस - भजनु सारथी सुजाना । बिरति चर्म, संतोष कृपाना ।।
दान परसु, बुधि सक्ति प्रचंडा । बर बिग्यान कठिन कोदंडा ।।
अमल - अचल मन त्रोन - समाना । सम, जम, नियम, सिलीमुख नाना ।।
कवच अभेद बिप्र - गुर - पूजा । अेहि सम, बिजय-उपाय न दूजा ।।
सखा ! धर्ममय अस रथ जाकें । जीतन कहँ, न कतहुँ रिपु ताकें ।।

दो०—महा अजय संसार-रिपु, जीति सकइ सो बीर ।
जाकें अस रथ होइ दृढ़, सुनहु, सखा मतिधीर ! ।। ८० (क) ।।

सुनि प्रभु-बचन बिभीषन, हरषि गहे पद-कंज ।
अेहि मिस मोहि उपदेसेहु, राम ! कृपा - सुख - पुंज ।। ८० (ख) ।।

उत पचार दसकंधर, इत अंगद - हनुमान ।
लरत निसाचर, भालु-कपि, करि निज-निज प्रभु-आन ।। ८० (ग) ।।

सुर, ब्रह्मादि, सिद्ध, मुनि नाना । देखत रन, नभ चढ़े बिमाना ।।
हमहू उमा ! रहे तेहि संगा । देखत राम - चरित रन - रंगा ।।
सुभट समर-रस दुहु दिसि माते । कपि जयसील, राम-बल ताते ।।
एक-एक सन भिरहिं, पचारहिं । एकन्ह एक मर्दि, महि पारहिं ।।
मारहिं, काटहिं, धरहिं, पछारहिं । सीस तोरि, सीसन्ह सन मारहिं ।।
उदर बिदारहिं, भुजा उपारहिं । गहि पद, अवनि पटकि भट डारहिं ।।
निसिचर-भट महि गाड़हिं भालू । ऊपर ढारि देहिं बहु बालू ।।
बीर बलीमुख जुद्ध - बिरुद्धे । देखिअत बिपुल, काल जनु क्रुद्धे ।।

छं०—क्रुद्धे कृतांत - समान कपि, तन स्रवत सोनित, राजहीं ।
मर्दहिं निसाचर-कटक-भट, बलवंत घन-जिमि गाजहीं ।।
मारहिं चपेटन्हि डाटि, दातन्ह काटि, लातन्ह मीजहीं ।
चिक्करहिं मर्कट-भालु, छल-बल करहिं, जेहि खल छीजहीं ।। १ ।।

धरि गाल फारहिं, उर बिदारहिं, गल अँतावरि मेलहीं ।
प्रह्लादपति जनु बिबिध तनु धरि, समर-अंगन खेलहीं ।।
धरु, मारु, काटु, पछारु, घोर गिरा गगन महि भरि रही ।
जय राम ! जो तृन ते कुलिस कर, कुलिस ते कर तृन सही ।। २ ।।

दो०—निज दल बिचलत देखेसि, बीस भुजाँ दस चाप ।
रथ चढ़ि चलेउ दसानन, फिरहु-फिरहु, करि दाप ।। ८१ ।।

धायउ परम क्रुद्ध दसकंधर । सन्मुख चले हूह दै बंदर ।।
गहि कर पादप, उपल, पहारा । डारेन्हि ता पर एकहिं बारा ।।
लागहिं सैल बज्र तन तासू । खंड-खंड होइ फूटहिं आसू ।।
चला न, अचल रहा रथ रोपी । रन-दुर्मद रावन अति कोपी ।।
इत-उत झपटि-दपटि कपि जोधा । मर्दै लाग, भयउ अति क्रोधा ।।
चले पराइ भालु - कपि नाना । त्राहि, त्राहि, अंगद! हनुमाना ! ।।

ईशस्य भजनं तस्य सारथिश्चातुरीयुतः । वैराग्यं वर्तते चर्म सन्तोषः करवालकः ।।
दानं परशवधो बुद्धिः शक्तिस्तीव्रस्वरूपिणी । वरं विज्ञानमास्ते तत्कठिनं विशिखासनम् ।।
अचञ्चलं निर्मलञ्च मनस्तूणीरसन्निभम् ।शमो यमाः सनियमा बहुसङ्ख्याः शिलीमुखाः।।
पूजा गुरूणां विप्राणामभेद्यं कवचं स्थितम् । विजयोपाय एतेन तुल्योऽन्यो नैव वर्तते ।।
सखे ! धर्ममयो यस्य वर्तते रथ ईदृशः । विजेयस्तस्य कुत्रापि वर्तते कोऽपि नाहितः ।।

संसाररूपं रिपुमत्यजेयं जेतुं समर्थः स भटः स्थितोऽस्ति ।
ईदृग् बृढो यस्य रथोऽस्त्यधीनो निशामय त्वं मतिधीर ! मित्र ! ।। ८० (क) ।।
विभीषणो वाचमिमां निशम्य प्रभोः पदाब्जे मुदितोऽभ्यगृह्णात् ।
अब्रूत चैतन्मिषतो भवान् मामुपादिशद् राम ! कृपासुखौघ ! ।। ८० (ख) ।।
तत्राह्वयद् दिग्वदनस्ततोऽरीनितोऽङ्गदो गन्धवहात्मजश्च ।
कीशर्क्षरक्षोभिरयुध्यत स्वस्वनाथनामाद्यभिधाय सर्वैः ।। ८० (ग) ।।

विध्यादयः सुपर्वाणो नैके सिद्धास्तथर्षयः । विमानानि समारुह्यापश्यन् सङ्ख्यं विहायसः ।।
शिवो वक्ति शिवे! तस्मिन् समाजेऽहमपि स्थितः ।पश्यन् रामस्य चरितं युद्धोत्साहसमाश्रितम्।।
मत्ता युद्धरसेनासन् सुभटाः पक्षयोरपि । रामस्य बलतः कीशा जयशीलाः समासत ।।
अयुध्यन्तैक एकैस्तान् सङ्ग्रामायाह्वयन्नपि । अन्येऽन्यांश्चाभिसम्मर्द्य वसुधायामपातयन् ।।
अमारयंस्ते प्राच्छिन्दन्नभ्यगृह्णन्नपोथयन् । शिरांसि त्रोटयित्वान्यांस्तैरेव प्राहरन्नपि ।।
व्यदारयंस्ते तुन्दानि भुजान् समुदपाटयन् । प्रगृह्य पादयोर्वीरानवन्यामक्षिपन् क्षणात् ।।
ऋक्षा रात्रिञ्चरभटान् वालुकायां न्यवेशयन् । वालुकां विपुलां तेषामुपरि प्राक्षिपन्नपि ।।
वीरा वलीमुखा युद्धे विरुद्धाः परिपन्थिनाम् ।समालोक्यन्ते स्म नूनं नैके काला रुषान्विताः।।

कृतान्तसाम्यमाश्रिता रुषान्विताः प्लवङ्गमाः स्रवच्छरीरशोणिताः समाश्रयन्त कान्तताम् ।
नरादवाहिनीभटान् प्रशक्तिकानमर्दयन् समाचरंश्च गर्जनं यथैव पाथसां धराः ।।
विधाय तर्जनं समे चपेटपातमाचरन् प्रकर्त्य दद्भिरङ्घ्रिभिः प्रचूर्णितानकुर्वत ।
प्रकुर्वते स्म चीत्कृतिं प्लवङ्गमर्क्षकाश्छलं बलञ्च यैर्विनाशिता भवेयुरेव ते खलाः ।।
प्रगृह्य तत्कपोलकान् व्यदारयन्नुरांसि च तदन्त्रमुत्कृतं गले स्वकीयकेऽभ्ययोजयन् ।
समेऽपि ते विराजिता ध्रुवं नृसिंहकेशवाः अनेकरूपधारिणो रणाङ्गणेऽभिखेलिनः ।।
धर प्रणाशय क्षिप प्रकर्तयेति भीतिदः रवः प्रपूरितोऽभवद् विहायसि क्षितौ तथा ।
रघूत्तमो जयी भवेत् करोति यस्तृणं पविं पविं करोति यस्तृणं ध्रुवं समैरितीरितम् ।।

निजं बलं वीक्ष्य चलं प्रगृह्य दोर्विंशद्वये विंशतिसङ्ख्यचापान् ।
रथं समारुह्य निरैत् सगर्वः परैत चैतेति वदन् दशास्यः ।। ८१ ।।

अधावत् परमं रुष्टो दिवसङ्ख्यासम्मितानन: । सम्मुखं चाचलन् हूहूशब्दं कृत्वा प्लवङ्गमाः ।।
करैः प्रगृह्य ते वृक्षानुपलान् वसुधाधरान् । एकस्मिन्नेव समये तस्योपरि समक्षिपन् ।।
संस्पृश्यैव तनुं तस्य पवितुल्यां धराधराः । खण्डखण्डात्मतां प्राप्य क्षणादेव विचूर्णिताः ।।
नाचलत् स रथं तत्र स्थापयित्वा स्थिरोऽभवत् । अतीव कुपितः काष्ठामितास्यो रणदुर्मदः ।।
प्रक्षिप्येतस्ततः कीशवीरान् प्रोच्य च दुर्वचः । सम्मर्दयितुमारब्ध यतोऽभूदति कोपवान् ।।
पलायनं कुर्वते स्म भल्लूकाः प्लवगा अपि । वदन्तः पातमापातं हे वालिपवनात्मजौ! ।।

पाहि, पाहि, रघुबीर गोसाईं ! । यह खल खाइ काल की नाईं ॥
तेहिं देखे, कपि सकल पराने । दसहुँ चाप सायक संधाने ॥

छं०—संधानि धनु सर-निकर छाड़ेसि, उरग जिमि उड़ि लागहीं ।
रहे पूरि सर धरनी-गगन, दिसि-बिदिसि कहँ कपि भागहीं ॥
भयो अति कोलाहल, बिकल कपि-दल-भालु बोलहिं आतुरे ।
रघुबीर करुनासिंधु, आरत - बंधु, जन - रच्छक हरे ॥

दो०—निज दल बिकल देखि, कटि कसि, निषंग-धनु हाथ ।
लछिमन चले क्रुद्ध होइ, नाइ राम-पद माथ ॥ ८२ ॥

रे खल ! का मारसि कपि-भालू ? । मोहि बिलोकु, तोर मैं कालू ॥
खोजत रहेउँ तोहि सुतघाती ! । आजु निपाति जुड़ावउँ छाती ॥
अस कहि छाड़ेसि बान प्रचंडा । लछिमन किए सकल सत खंडा ॥
कोटिन्ह आयुध रावन डारे । तिल-प्रवान करि, काटि निवारे ॥
पुनि निज बानन्ह कीन्ह प्रहारा । स्यंदनु भंजि, सारथी मारा ॥
सत - सत सर मारे दस भाला । गिरि-सृंगन्ह जनु प्रबिसहिं ब्याला ॥
पुनि सत सर मारा उर माहीं । परेउ धरनि-तल, सुधि कछु नाहीं ॥
उठा प्रबल पुनि, मुरुछा जागी । छाड़िसि, ब्रह्म दीन्हि जो साँगी ॥

छं०—सो ब्रह्म - दत्त प्रचंड सक्ति, अनंत - उर लागी सही ।
परयो बीर बिकल, उठाव दसमुख, अतुल बल-महिमा रही ॥
ब्रह्माण्ड-भवन बिराज जाकें, एक सिर, जिमि रज-कनी ।
तेहि चह उठावन मूढ़ रावन, जान नहिं त्रिभुअन-धनी ॥

दो०—देखि पवनसुत धायउ, बोलत बचन कठोर ।
आवत कपिहि, हन्यो तेहिं, मुष्टि प्रहार प्रघोर ॥ ८३ ॥

जानु टेकि, कपि भूमि न गिरा । उठा सँभारि बहुत रिस भरा ॥
मुठिका एक ताहि कपि मारा । परेउ सैल, जनु बज्र - प्रहारा ॥
मुरुछा गै, बहोरि सो जागा । कपि-बल बिपुल सराहन लागा ॥
धिग-धिग मम पौरुष ! धिग मोही ! । जौं तैं जिअत रहेसि सुरद्रोही ! ॥
अस कहि, लछिमन कहुँ कपि ल्यायो । देखि, दसानन बिसमय पायो ॥
कह रघुबीर, समुझु जियँ भ्राता ! । तुम्ह कृतांत-भच्छक, सुर-त्राता ॥
सुनत बचन, उठि बैठ कृपाला । गई गगन सो सकति कराला ॥
पुनि कोदंड - बान गहि धाए । रिपु-सन्मुख अति आतुर आए ॥

छं०—आतुर बहोरि बिभंजि स्यंदन, सूत हति, ब्याकुल कियो ।
गिरयो धरनि दसकंधर बिकलतर, बान सत बेध्यो हियो ॥
सारथी दूसर घालि रथ, तेहि तुरत लंका लै गयो ।
रघुबीर-बंधु प्रताप-पुंज, बहोरि प्रभु-चरनन्हि नयो ॥

दो०—उहाँ दसानन जागि करि, करै लाग कछु जग्य ।
राम-बिरोध बिजय चह, सठ हठ-बस अति अग्य ॥ ८४ ॥

पातु पातु भवांश्चास्मान् रघुवीराधिनायक ! । कालेन तुल्यो दुष्टोऽयं वर्ततेऽस्मान् प्रभक्षयन्।।
इत्थं पलायमानांस्तानीक्षते स्म कपीन् यदा । सन्दधाति स्म चापेषु दशस्वपि स सायकान् ।।

धनुर्विधाय संहतं स बाणवृन्दमक्षिपत् भुजङ्गमोपमाः शरास्त उत्प्लुतिं समाचरन् ।
प्रपूरिताः शराः क्षितौ तथा विराड्वपुः पदे विदिक्षु दिक्षु तत् क्व नु व्रुताः स्युरेव मर्कटाः ।।
अतीव तीव्ररूपवान् प्रजायते स्म निःस्वनः अवोचदातुराकुला प्लवङ्गमल्लवाहिनी ।
दयाम्बुधे ! रघूत्तम ! प्रपीडितस्य बान्धव ! स्वकीयलोकरक्षणप्रवृत्तियुक्त ! हे हरे ! ।।

स्वसमाकुलं वीक्ष्य बलं निबध्य तूणं कटौ हस्तगृहीतचापः ।
रुष्टो निरैल्लक्ष्मण आनमय्य कं पादयुग्मे रघुनायकस्य ।। ८२ ।।

तं प्राप्याब्रूत रे दुष्ट ! हंसि भल्लान् कपींश्च किम् । वर्तेऽहं तावकः कालो मामेव प्रविलोकय ।।
रावणोऽब्रूत पुत्रघ्न ! स्थितस्त्वां मार्गयन्नहम् ।निपात्य त्वामद्य नैजं शीतयिष्यामि मानसम्।।
इति प्रभाष्य विशिखान् प्रचण्डान् क्षिपति स्म सः । शतं खण्डान् करोति स्म लक्ष्मणःसकलानपि।।
शस्त्राण्यनेककोटीनि प्राक्षिपद् दिङ्मिताननः । कृत्वा तिलप्रमाणानि लक्ष्मणस्तान्यवारयत्।।
प्रहारमकरोत् तस्मिन् सौमित्रिः सायकैः पुनः । भञ्जयित्वा रथं तस्य सारथिं समनाशयत्।।
प्राक्षिपद् दशभालेषु तस्य बाणान् शतं शतम् । ते बाणाः प्राविशन्नूनं व्यालाः कूटेषु भूभृताम्।।
ततो वक्षःस्थले तस्य प्राक्षिपत् स शतं शरान् । अपतद् रावणो भूमितले निश्चेतनेन्द्रियः ।।
मूर्च्छायामपयातायामुदतिष्ठत् परो बली । तां शक्तिमक्षिपत् तस्मिन् प्रायच्छद् यां प्रजापतिः।।

सरोजजन्मनार्पिता प्रचण्डतां समाश्रिता प्रशक्तिरास्त योजिता भुजङ्गमेशवक्षसि ।
स विह्वलोऽपतद् भटः क्षितौ दशास्य आयतः तदुत्थितावतुल्यतद्बलस्तवो निरर्थकः ।।
समप्रविश्वमन्दिरं सुशोभया समन्वितम् यदीय उत्तमाङ्गके स्थितं रजःकणो यथा ।
तदुत्थितिं समैहत तमोऽन्वितो दशाननः न बुद्धवान् जगत्त्रयीप्रभुत्वसंश्रयात्मकम् ।।

इदं समालोक्य सुतोऽनिलस्याधावद् वदन् कर्कशभारतीं तम् ।
स प्राहरत् कीशमुपेतमेव मुष्टिप्रयोगेण सुभीतिदेन ।। ८३ ।।

स आश्रयत् क्षितौ जानुमपतत् किन्तु न स्वयम् । उदतिष्ठत् सावधानः पूर्णः परमया रुषा ।।
सम्प्राहन्मुष्टिनैकेन प्लवङ्गस्तमनन्तरम् । तथाऽपतत् स वज्राभिप्रहृतो भूधरो यथा ।।
मूर्च्छायामपयातायां सोऽभूज्जागरितः पुनः । कीशस्य भव्यशक्तेश्चारभतापि प्रशंसनम् ।।
धिग् धिगास्ते पौरुषं मे तथा मामपि धिक् स्थिता। तथाप्यरे सुरद्रोहि ! त्वं जीवन्नेव वर्तसे ।।
इत्युक्त्वा लक्ष्मणं कीश आनयद् रामसन्निधिम्।समालोक्येदमाश्चर्यं प्राप्तवान् दिङ्मिताननः।।
रघुवीरोऽब्रूत बन्धो ! हृदये प्रविचारय । यत् त्वमास्से सुरत्राता कालस्यापि प्रभक्षकः।।
इति श्रुत्वैव तद्वाचमुदतिष्ठद् दयामयः ।साकरालात्मिका शक्तिरप्यगच्छद् विहायसम्।।
पुनर्बाणान् धनुरपि गृहीत्वा धावति स्म सः । आयाति स्मापि परमत्वरया शत्रुसम्मुखम्।।

प्रभज्य सत्वरं रथं निहत्य सारथिं तथा व्यधत्त विह्वलं पुनः स दिङ्मिताननान्वितम् ।
दशाननोऽपतत् क्षितावतीव विह्वलस्तदा प्रविद्धतामुरस्थले गतः शतैः पतत्त्रिभिः ।।
ततोऽन्यसारथिश्च तं रथे तदन्यतायुते निवेश्य तत्क्षणं पुरेऽनयत् समुद्रवेष्टिते ।
प्रतापपुञ्जराघवप्रवीरबान्धवः पुनः विधाय पार्श्वं आगतिं प्रभोः पदद्वयेऽनमत् ।।

ककुम्मुखो जागरितश्च मोहाद् यागं कमप्यारभते स्म तत्र ।
ऐच्छज्जयं रामविरोधकः सन् हठस्य निघ्नोऽतिजडः शठश्च ।। ८४ ।।

इहाँ बिभीषन सब सुधि पाई। सपदि जाइ रघुपतिहि सुनाई॥
नाथ! करइ रावन अेक जागा। सिद्ध भएँ, नहिं मरिहि अभागा॥
पठवहु, नाथ! बेगि भट बंदर। करहिं बिधंस, आव दसकंधर॥
प्रात होत, प्रभु सुभट पठाए। हनुमदादि, अंगद, सब धाए॥
कौतुक कूदि चढ़े कपि लंका। पैठे रावन-भवन असंका॥
जग्य करत जबहीं सो देखा। सकल कपिन्ह भा क्रोध बिसेषा॥
रन ते, निलज! भाजि गृह आवा। इहाँ आइ बक-ध्यान लगावा॥
अस कहि, अंगद मारा लाता। चितव न सठ, स्वारथ मन राता॥

छं०—नहिं चितव जब, करि कोप कपि, गहि दसन, लातन्ह मारहीं।
धरि केस, नारि निकारि बाहेर, तेऽतिदीन पुकारहीं॥
तब उठेउ क्रुद्ध कृतांत-सम, गहि चरन, बानर डारई।
अेहि बीच कपिन्ह बिधंस कृत, मख देखि मन महुँ हारई॥

दो०—जग्य बिधंसि, कुसल कपि, आए रघुपति पास।
चलेउ निसाचर क्रुद्ध होइ, त्यागि जिवन कै आस॥ ८५॥

चलत होहिं अति असुभ भयंकर। बैठहिं गीध, उड़ाइ सिरन्ह पर॥
भयउ कालबस, काहु न माना। कहेसि बजावहु जुद्ध-निसाना॥
चली तमीचर-अनी अपारा। बहु गज, रथ, पदाति, असवारा॥
प्रभु-सन्मुख धाए खल कैसें। सलभ-समूह अनल कहँ जैसें॥
इहाँ देवतन्ह अस्तुति कीन्ही। दारुन बिपति हमहि अेहिं दीन्ही॥
अब जनि, राम! खेलावहु एही। अतिसय दुखित होति बैदेही॥
देव-बचन सुनि, प्रभु मुसुकाना। उठि रघुबीर सुधारे बाना॥
जटा-जूट दृढ़ बाँधें माथे। सोहहिं सुमन बीच-बिच गाथे॥
अरुन-नयन, बारिद-तनु-स्यामा। अखिल-लोक-लोचनाभिरामा॥
कटितट परिकर कस्यो निषंगा। कर कोदंड कठिन सारंगा॥

छं०—सारंग कर सुंदर निषंग, सिलीमुखाकर कटि कस्यो।
भुजदंड पीन, मनोहरायत उर धरासुर-पद लस्यो॥
कह दास तुलसी, जबहिं प्रभु सर-चाप कर फेरन लगे।
ब्रह्मांड, दिग्गज, कमठ, अहि, महि, सिंधु, भूधर डगमगे॥

दो०—सोभा देखि, हरषि सुर, बरषहिं सुमन अपार।
जय जय जय करुनानिधि! छबि-बल गुन-आगार॥ ८६॥

एहीं बीच निसाचर-अनी। कसमसात आई अति घनी॥
देखि चले सन्मुख कपि-भट्टा। प्रलयकाल के जनु घन-घट्टा॥
बहु कृपान-तरवारि चमंकहिं। जनु दहँ दिसि दामिनीं दमंकहिं॥
गज-रथ-तुरग-चिकार कठोरा। गर्जहिं, मनहुँ बलाहक घोरा॥
कपि-लंगूर बिपुल नभ छाए। मनहुँ इंद्रधनु उए सुहाए॥
उठइ धूरि, मानहुँ जलधारा। बान-बुंद भै बृष्टि अपारा॥

अजानात् तत् समं वृत्तमस्मिन पक्षे विभीषण: । स तत्क्षणं रघुपतिं सम्प्राप्याश्रावयत् तथा ।।
हे नाथ! विदधानोऽस्ति यागमेक दशानन: ।तस्मिन् सिद्धे भाग्यहीन: स भविष्यति नो हत:।।
अत: प्रेषयतान्नाथ ! क्षिप्रं वीरान् प्लवङ्गमान् । विध्वंसयन्तु ते यागं येनायातु स रावण: ।।
जात एवोषसि श्रेष्ठान् भटानप्रेषयत् प्रभु: । अधावन् मारुतवपुर्जाताङ्गदमुखा: समे ।।
उत्प्लुत्य लङ्कामारोहन् कौतुकेनैव वानरा: । प्राविशन्नपि निश्शङ्का रावणस्य निकेतनम् ।।
तं यागं विदधानं ते यदैव प्रव्यलोकयन् । अभवन् सकला: कीशा विशिष्टक्रोधसंयुता: ।।
अरे त्रपाविरहित ! गृहमाया रणाद् द्रुत: । अत्रागत्य बकध्यानं त्वं सम्पादितवानसि ।
इत्युक्त्वा व्यदधार्द पादप्रहारं वालिनन्दन: । परं शठ: स नापश्यद् यत् स्वार्थरतमानस: ।।

त्

**यदा न पश्यति स्म स प्लवङ्गमा रुषान्विता: प्रगृह्य दद्भिरेव तं पदप्रहारमाचरन् ।
तदीययोषितस्तदा प्रगृह्य कुन्तलेषु तै: गृहाद् बहिर्गता: कृता अतीव दीनमारुवन् ।।
तत: स उत्थितोऽभवत् कृतान्ततुल्यकोपवान् प्रगृह्य वानरान् पदे व्यधत्त भूमिपातितान् ।
तदन्तरे वलीमुखैर्विनाशितं मखं निजम् विलोक्य चित्त एव स पराजितोऽभवत् तदा ।।**

**विनाश्य यागं कुशलेन युक्ता आयु: प्लवङ्गा रघुनाथपार्श्वम् ।
रात्रिञ्चर: कोपसमन्वितोऽयाद् विहाय वेहस्थितिसंश्रिताशाम् ।। ८५ ।।**

अतिभीदानि तद्याने कुनिमित्तानि चासत । उड्डीयोड्डीय दाक्षाय्यास्तत्कवृन्द उपाविशन् ।।
किमप्यमन्यत न तद् यत: कालवशोऽभवत् ।आदिशत् स्वान् युद्धवाद्यं यूय वादयतेति च ।।
अपाररूपा प्रातिष्ठद् रजनीचरवाहिनी । तस्यां नैके गजरथा पदगा: सादिनस्तथा ।।
ते प्रभो: सम्मुखं दुष्टा आचरन् धावनं तथा । यथा पतङ्गनिकर आचरत्यग्निसम्मुखम् ।।
इतो दिवौकस: स्तोत्रमकुर्वन् राघवेशितु: । यदेष दारुणाकारा विपदो न: प्रदत्तवान् ।।
इदानीं हे राम ! मैनं परिखेलयताद् भवान् । भवती वर्ततेऽत्यन्तं दु:खिनी जनकात्मजा ।।
श्रुत्वेति वाचं देवानां सुमन्दमहसत् प्रभु: । उदतिष्ठदगृह्णाच्च रघुवीर: कलम्बकान् ।।
जटाजूटं दृढाकारमुत्तमाङ्गे स बद्धवान् । तन्मध्यमध्यग्रथितपुष्पाणि रुचमाश्रयन् ।।
अरुणाक्षो वारिवाहश्यामवर्णवपुर्धर: । अभिराम: समग्राणां लोकानां नेत्रसंहते: ।।
कटिभागे परिकरमबद्धादिषुधिं तथा । करे गृहीतवाञ् शार्ङ्गनामकं कठिनं धनु: ।।

**विधाय शार्ङ्गकार्मुकं स्वकीयपाणिसुस्थितम् मनोज्ञबाणशेवधिं कटौ निषङ्गमासयत् ।
भुजद्वयात्मदण्डकौ तदीयकौ सुपुष्टिकौ उरो मनोहरायतं द्विजाङ्घ्रिचिह्नशोभितम् ।।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति यत्क्षणे प्रभु: धनु: शरांश्च हस्तगान् प्रचालितत्वमानयत् ।
तदैव विश्वगोलकं ककुब्करीन्द्रकच्छपा: धराब्धिभूधराह्वय: समान्ययुश्चलात्मताम् ।।**

**तस्यैक्ष्य शोभां मुदिता अमर्त्या: पुष्पाण्यपारं समवर्षयन्त ।
जयी जयी द्वि: करुणानिधि: स्तात् कान्तेर्गुणानाञ्च बलस्य सद्म ।। ८६ ।।**

अस्मिन्नेवान्तरे रात्रिञ्चराणां सा पताकिनी । सङ्घट्टनं प्रकुर्वाणा परमं निबिडाऽऽगमत् ।।
तां वीक्ष्य सम्मुखं तस्या आययु: प्लवगा भटा: । नून प्रलयकालस्य वारिदानां कदम्बकम् ।।
कृपाणका: कृपाणाश्च बहुरूपा: प्रकाशिता: । नूनमाशासु दशसु सौदामिन्य: प्रकाशिता: ।।
गजा रथास्तुरङ्गाश्च नि:स्वनन्ति स्म कर्कशम् । नूनं बलाहका घोरमाचरन्ति स्म गर्जनम् ।।
पुच्छा: कपीनां विपुला व्याप्ता आसन् विहायसि । सुरेशचापा उदिता नूनमासन् सुशोभिता: ।।
अभूत् समुत्थिता धूलिर्जलधाराभवद् ध्रुवम् । वृष्टि: कलम्बबिन्दूनामपारतनुकाभवत् ।।

दुहुँ दिसि पर्बत करहिं प्रहारा। बज्रपात जनु बारहिं-बारा॥
रघुपति कोपि बान झरि लाई। घायल भै निसिचर-समुदाई॥
लागत बान, बीर चिक्करहीं। घुर्मि-घुर्मि जहँ-तहँ महि परहीं॥
स्रवहिं सैल जनु निर्झर भारी। सोनित-सरि कादर-भयकारी॥

छं०—कादर-भयंकर, रुधिर-सरिता चली परम अपावनी।
दोउ कूल दल; रथ रेत; चक्र अबर्त; बहति भयावनी॥
जलजंतु गज, पदचर, तुरग, खर, बिबिध बाहन, को गने ?।
सर, सक्ति, तोमर, सर्प; चाप तरंग; चर्म कमठ घने॥

दो०—बीर परहिं, जनु तीर-तरु, मज्जा बहु बह फेन।
कादर देखि डरहिं तहँ, सुभटन्ह के मन चेन॥ ८७॥

मज्जहिं भूत, पिसाच, बेताला। प्रमथ, महा झोटिंग कराला॥
काक, कंक लै भुजा उड़ाहीं। एक तें छीनि, एक लै खाहीं॥
एक कहहिं, ऐसिउ सौंघाई। सठहु ! तुम्हार दरिद्र न जाई॥
कहँरत भट-घायल तट गिरे। जहँ-तहँ मनहुँ अर्धजल परे॥
खैंचहिं गीध आँत तट भए। जनु बंसी खेलत चित दए॥
बहु भट बहहिं, चढ़े खग जाहीं। जनु नावरि खेलहिं सरि माहीं॥
जोगिनि भरि-भरि खप्पर संचहिं। भूत-पिसाच-बधू नभ नंचहिं॥
भट-कपाल करताल बजावहिं। चामुंडा नाना बिधि गावहिं॥
जंबुक-निकर कटक्कट कट्टहिं। खाहिं, हुआहिं, अघाहिं, दपट्टहिं॥
कोटिन्ह रुंड-मुंड-बिनु डोल्लहिं। सीस परे महि, जय-जय बोल्लहिं॥

छं०—बोल्लहिं जो जय-जय मुंड, रुंड प्रचंड सिर बिनु धावहीं।
खप्परिन्ह खग्ग अलुज्झि जुज्झहिं, सुभट भटन्ह ढहावहीं॥
बानर निसाचर-निकर मर्दहिं, राम-बल-दर्पित भए।
संग्राम-अंगन सुभट सोवहिं, राम सर-निकरन्हि हए॥

दो०—रावन हृदयँ बिचारा, भा निसिचर-संघार।
मैं अकेल, कपि-भालु बहु, माया करौं अपार॥ ८८॥

देवन्ह प्रभुहि पयादें देखा। उपजा उर अति छोभ बिसेषा॥
सुरपति निज रथ तुरत पठावा। हरष सहित, मातलि लै आवा॥
तेज-पुंज रथ दिब्य अनूपा। हरषि चढ़े कोसलपुर-भूपा॥
चंचल तुरग मनोहर चारी। अजर-अमर-मन-सम गतिकारी॥
रथारूढ़ रघुनाथहि देखी। धाए कपि, बलु पाइ बिसेषी॥
सही न जाइ कपिन्ह कै मारी। तब रावन माया बिस्तारी॥
सो माया रघुबीरहि बाँची। लछिमन, कपिन्ह, सो मानी साँची॥
देखी कपिन्ह निसाचर-अनी। अनुज-सहित बहु कोसलधनी॥

छं०—बहु राम-लछिमन देखि, मर्कट-भालु मन अति अपडरे।
जनु चित्र-लिखित, समेत-लछिमन, जहँ सो तहँ चितवहिं खरे॥

पक्षद्वयस्यापि वीराः प्रहरन्ति स्म पर्वतैः । पुनः पुनर्जायते स्म नूनं कुलिशपातनम् ।।
रघुनाथो रुषं कृत्वा बाणवर्षणमाचरत् । रात्रिञ्चराणां निकरो जायते स्म समाहतः ।।
इषुभिः प्रहता एव चीत्कारं व्यदधुर्भटाः । तथा सम्भ्रम्य सम्भ्रम्य यत्र तत्रापतन् भुवि ।।
तेषां रक्तं नूनमद्रिप्रसुता विपुला झराः । इत्थं रक्तनदी तत्रावहद् भीरुभयावहा ।।

स्वभावभीरुभीतिदा तथास्रवारिधारिणी सरिद् व्यधत्त निर्गममतीव पौत्यवर्जिता ।
यदीयरोधसी उभे दले रथाश्च वालुकाः रथाङ्गवारिविभ्रमाऽवहद् भयानकैव या ।।
पदातिहस्तिघोटकखरादिवाहनव्रजः अगण्यनैकरूपवान् यदम्बुजन्तुसञ्चयः ।
कलम्बशक्तितोमरस्वरूपियद्भुजङ्गमाः धनूंषि चर्मसञ्चयस्तथा यदूर्मिकच्छपाः ।।

वीराः पतन्ति स्म नु तीरवृक्षा मज्जैव बह्वी वहति स्म फेनः ।
वीक्ष्येति भीता अभवन्नशूराः प्रवीरचेतांसि सुखीनि तत्र ।। ८७ ।।

भूताः पिशाचा वेताला यस्यां स्नानं समाचरन् । प्रमथा भीषणाकारमहाझोटिङ्गका अपि ।।
काकाशिचल्लास्तथाऽऽगृह्य भुजानुदडयन्त च । एकेऽन्येषामाननेभ्यो हृत्वा तान् समभक्षयन् ।।
केचिद् वदन्ति स्म चान्यानेतस्मिन्नपि सौलभे । न विनश्यति दारिद्र्यं यौष्माकीणमरे शठाः ।।
आहताः पतिता वीरा विक्राशन्ति स्म तत्तटे । तेऽभवन् यत्रतत्रैव जलार्धपतिता ध्रुवम् ।।
आकर्षयन्ति स्म गृध्रा अन्त्राणि तटसंश्रिताः । आक्रीडन् बडिशैर्नूनं धीवरा दत्तचेतसः ।।
नैके वीरा वहन्ति स्म तानारूढाः खगा अपि । नूनं तस्यां स्रवन्त्यां ते नौकाक्रीडां समाचरन् ।।
प्रपूर्यापूर्य योगिन्यः खर्पराणि समौहयन् । स्त्रियो भूतपिशाचानामाकाशे नृत्यमाचरन् ।।
अवादयन् हस्ततालवाद्यं भटकपालकैः । चामुण्डा गायनमपि प्राकुर्वन् बहुरीतिभिः ।।
शवानकर्तयत् फेरुव्रजः कटकटारवम् । आदन्नकुर्वन् हूकारं सन्तृप्यान्यानभाययन् ।।
भ्रमन्ति स्म विना कानि कबन्धाः कोटितोऽधिकाः । जयकारं वदन्ति स्म कानि भूपतितानि च ।।

जयेत्यभीक्ष्णशोऽवदञ् शिरांसि देहतः पृथक् विना शिरः प्रचण्डकाः समद्रवन् कबन्धकाः ।
खर्गैर्निकृत्तमूर्धसु परस्परं व्यगृह्यत भटैः प्रकृष्टकोटिकैर्भटाः परे निपातिताः ।।
विदेहजेशितुर्बलात् प्रगर्विताः प्लवङ्गमाः निशीथिनीचरव्रजं प्रमर्दितं समाचरन् ।
रणाङ्गणे विदेहजापतेः शरैः प्रहारिताः प्रकृष्टकोटिका भटाः सुनिद्रितत्वमाचरन् ।।

अचिन्तयच्चेतसि दिङ्भ्रितास्यो रात्रिञ्चराणामभवद् विनाशः ।
एकोऽहमृक्षाः कपयोऽप्यनेके मायामपारां विदधानि तस्मात् ।। ८८ ।।

रघुनाथं यदा देवा अपश्यन् पादचारिणम् । तेषां चित्तेऽभवत् क्षोभः परमं तीव्ररूपवान् ।।
तत्क्षणादेव देवेशोऽप्रेषयत् स्यन्दनं निजम् । तमानीतं करोति स्म मातलिर्हर्षसंयुतः ।।
तेजःपुञ्जाकृतिं दिव्यमद्वितीयञ्च तं रथम् । आरोहत् प्रीतियुक्तः सन्नयोध्याया महीपतिः ।।
तस्मिन् संयोजिता रम्याश्चत्वारश्चञ्चला हयाः । अजरा अमरा चित्तगतितुल्यां गतिं श्रिताः ।।
रथारूढं समालोक्य रघुसन्ततिनायकम् । अधावन् कपयो लब्ध्वा विशिष्टाकृतिमद् बलम् ।।
यदा न सोढुमशकत् प्रहारं कपिभिः कृतम् । तदा व्यस्तारयन्मायां दिक्सङ्ख्यासम्मितराननः ।।
साऽकरोन्मोहितं नैव केवलं रघुनायकम् । किन्त्वमन्यन्त तां सत्यां लक्ष्मणः कपयस्तथा ।।
अपश्यन् प्लवगाः सेनां रक्षसां तत्र च स्थितान् । निजानुजसमायुक्ताननेकान् रघुनायकान् ।।

विलोक्य रामलक्ष्मणाननेकसङ्ख्ययान्वितान् अतीवभीतिमाश्रयन् हृदि प्लवङ्गमल्लकाः ।
सलक्ष्मणा निजस्थले स्थिताः समं व्यलोकयन् समेऽपि चित्रनिर्मिता इव स्थिरत्वमाश्रिताः ।।

निज सेन चकित बिलोकि, हँसि, सर-चाप सजि कोसलधनी ।
माया हरी, हरि निमिष महुँ, हरषी सकल मर्कट-अनी ।।

दो०—बहुरि राम सब - तन चितइ, बोले बचन गँभीर ।
द्वंदजुद्ध देखहु सकल, श्रमित भए अति बीर ।। ८९ ।।

अस कहि, रथ रघुनाथ चलावा । बिप्र - चरन - पंकज सिरु नावा ।।
तब लंकेस क्रोध उर छावा । गर्जत - तर्जत सन्मुख धावा ।।
जीतेहु जे भट संजुग माहीं । सुनु तापस ! मैं तिन्ह सम नाहीं ।।
रावन नाम, जगत जस जाना । लोकप जाकें बंदीखाना ।।
खर, दूषन, बिराध, तुम्ह मारा । बधेहु ब्याध-इव बालि बिचारा ।।
निसिचर - निकर - सुभट संघारेहु । कुंभकरन - घननादहि मारेहु ।।
आजु बयरु सबु लेउँ निबाही । जौं रन, भूप भाजि नहिं जाही ।।
आजु करउँ, खलु ! काल हवाले । परेहु कठिन रावन के पाले ।।
सुनि दुर्बचन, कालबस जाना । बिहँसि, बचन कह कृपानिधाना ।।
सत्य ! सत्य ! सब तव प्रभुताई । जल्पसि जनि देखाउ मनुसाई ।।

छं०—जनि जल्पना करि, सुजसु नासहि, नीति सुनहि, करहि छमा ।
संसार महँ पूरुष त्रिबिध, पाटल, रसाल, पनस - समा ।।
अेक सुमनप्रद; अेक सुमनफल; अेक फलइ केवल लागहीं ।
अेक कहहिं; कहहिं, करहिं अपर; अेक करहिं, कहत न बागहीं ।।

दो०—राम-बचन सुनि बिहँसा, सोहि सिखावत ग्यान ।
बयरु करत नहिं तब डरे, अब लागे प्रिय प्रान ।। ९० ।।

कहि दुर्बचन, क्रुद्ध दसकंधर । कुलिस-समान लाग छाँड़ै सर ।।
नानाकार सिलीमुख धाए । दिसि अरु बिदिसि गगन महि छाए ।।
पावक - सर छाँड़ेउ रघुबीरा । छन महुँ जरे निसाचर-तीरा ।।
छाड़िसि तीब्र सक्ति खिसिआई । बान - संग प्रभु फेरि चलाई ।।
कोटिन्ह चक्र, त्रिसूल पबारै । बिनु प्रयास, प्रभु काटि निवारै ।।
निफल होहिं रावन - सर कैसें । खल के सकल मनोरथ जैसें ।।
तब सत बान सारथी मारेसि । परेउ भूमि, जय राम ! पुकारेसि ।।
राम, कृपा करि सूत उठावा । तब प्रभु परम क्रोध कहुँ पावा ।।

छं०—भअे क्रुद्ध, जुद्ध - बिरुद्ध रघुपति, त्रोन - सायक कसमसे ।
कोदंड - धुनि अति चंड सुनि, मनुजाद सब मारुत ग्रसे ।।
मंदोदरी - उर कंप, कंपति कमठ, भू, भूधर, त्रसे ।
चिक्करहिं दिग्गज दसन गहि महि, देखि कौतुक सुर हँसे ।।

दो०—तानेउ चाप श्रवन लगि, छाँड़े बिसिख कराल ।
राम - मारगन - गन चले, लहलहात जनु ब्याल ।। ९१ ।।

चले बान, सपच्छ जनु उरगा । प्रथमहिं हतेउ सारथी-तुरगा ।।
रथ बिभंजि, हति केतु पताका । गर्जा अति, अंतर बल थाका ।।

विलोक्य चित्रनिघ्नतां श्रितां निजामनीकिनीम् विहस्य कोसलेश्वरो विधाय चापगं शरम् ।
निमेष एव छद्म तत् समं हरिर्व्यनाशयत् समापि वानरी चमूः प्रमोदसंयुताऽभवत् ।।

रामस्ततो वीक्ष्य तनूः समेषां स्वानभ्यवोचद् वचनं गभीरम् ।
द्वन्द्वं रणं पश्यत सर्व एव वीरा यतः श्रान्ततमाः स्थ यूयम् ।। ८९ ।।

इत्युक्त्वाऽचालयत् सूतद्वारा रघुपती रथम् । नमयित्वा शिरः पूर्वं विप्रपादाब्जसंहतौ ।।
लङ्केश्वरस्य हृदये कोपो व्याप्तोऽभवत् ततः ।गर्जन् परान् तर्जयंश्च सोऽधावद् रामसम्मुखम्।।
सोऽब्रूत ये रणे वीरा वर्तन्ते विजितास्त्वया । तैः समो नैव वर्तेऽहमित्याकर्णय तापस ! ।।
मम रावणइत्याख्या जगज्जानाति मे यशः । बन्दीगृहे यस्य बद्धा वर्तन्ते लोकपालकाः ।।
त्वं वर्तसे निहतवान् विराधं खरदूषणौ । वराकं वालिनं व्याधसमानो हतवानसि ।।
त्वं वर्तसे संहृतवान् रात्रिञ्चरभटव्रजम् । कुम्भकर्णं मेघनादमपि मारितवानसि ।।
अद्य वैरस्य सर्वस्य प्रतीकारं करोम्यहम् । यदि रे भूप! सङ्ग्रामं त्यक्त्वा नैव पलायसे।।
समर्पयामि कालस्य हस्ते त्वामद्य रे खल ! ।पतितोऽसि कठोरस्य दिङ्मुखस्याभिसम्मुखम्।।
श्रुत्वा दुर्वचनं तस्य ज्ञात्वा कालवशञ्च तम् । प्रविहस्यानुकम्पाया निधानं प्रायुनग् वचः ।।
सत्यं सत्यं वर्तते ते प्रभुत्वं सर्वमीरितम् । किन्त्विदानीं जल्प मैव पौरुषं स्वं प्रदर्शय ।।

विधाय जल्पनं निजं यशो न नाशयाधुना क्षमस्व नीतिमेव ते श्रवस्सु योजयाम्यहम् ।
वसुन्धरातले स्थितास्त्रिभेदसंयुता नराः स्थलाम्बुजाम्रकण्टकिप्रसूतिभूरुहोपमाः ।।
प्रसूनदास्तु केचन फलप्रसूनदाः परे तदन्यके तु केवलं फलप्रदायिनः स्थिताः ।
वदन्ति केचिदन्यके वदन्ति च प्रकुर्वते तदन्यके प्रकुर्वते वदन्ति नैव किन्तु ते ।।

रामोक्तिमाकर्ण्य विहस्य तं स प्राब्रूत बोधं प्रददासि किं मे ।
कुर्वन् विरोधं न तदासि भीतो जाता इदानीमसवः प्रियास्ते ।। ९० ।।

उक्त्वा दुर्वचनं रोषसंयुतो दशकन्धरः ।क्षेप्तुमारभते स्मापि विशिखान् कुलिशैः समान्।।
नानाप्रकारसंयुक्ता धावन्ति स्म शिलीमुखाः।व्याप्ता भवन्ति स्म दिक्षु विदिक्षु व्योम्नि कौ तथा।।
रघुवीरो वीतिहोत्रसायकं प्राक्षिपत् ततः । येन क्षणादेव दग्धा रात्रिञ्चरशिलीमुखाः ।।
रुष्टो भूत्वा प्राक्षिपत् स शक्तिं तीव्रस्वरूपिणीम्। परावृत्तां करोति स्म शरेण सह तां प्रभुः ।।
चक्राणाञ्च त्रिशूलानां कोटीः प्रक्षिपति स्म सः। किन्तु प्रभुः खण्डयित्वा विनायासं न्यवारयत्।।
दशाननस्य विशिखा निष्फला अभवंस्तथा । यथा मनोरथा दुष्टदेहिनः सकला अपि ।।
ततो बाणशतेनासौ प्राहरद् रामसारथिम् । रामो जयत्विति प्रोच्य न्यपतत् स महीतले ।।
रामो दयां विधायोदस्थापयत् सारथिं निजम् । अमर्षं परमाकारं समवाप्नोत् ततः प्रभुः ।।

रणे रुषान्वितोऽभवद् रिपोर्विरुद्धमीश्वरः शराश्च तूणसंस्थिताः समुत्सुका इतुं बहिः ।
निशम्य चापनिर्गतं परं प्रचण्डमारवम् समेऽपि भीतिवाततः प्रपीडिता निशाचराः ।।
मनः प्रकम्पित तदा सुमन्दतुन्दयोषितः भयेन संयुतास्तथा महीमहीध्रकच्छपाः ।
रदैः प्रगृह्य मेदिनीं समारुवन् दिशां गजाः विलोक्य नाथकौतुकं दिवौकसस्तथाऽहसन् ।।

श्रुत्यन्तमाकृष्य शरासनं स्वममुञ्चदीशो विशिखान् करालान् ।
प्रभोः शराणां निकरोऽभ्यगच्छन्नूनं तरङ्गायितसर्पवारः ।। ९१ ।।

शराश्चलन्ति स्म पक्षसंयुता उरगा ध्रुवम् । ते पूर्वमेव घ्नन्ति स्म तुरगान् सारथिं तथा ।।
ध्वंसयित्वा रथं केतुं पताका अप्यभञ्जयन् ।ततोऽत्यन्तमगर्जत् स किन्त्वन्तःश्रान्तशक्तिकः।।

तुरत आन रथ चढ़ि, खिसिआना । अस्त्र-सस्त्र छाँड़ेसि बिधि-नाना ।।
बिफल होहिं सब उद्यम ताके । जिमि परद्रोह-निरत मनसा के ।।
तब रावन दस सूल चलावा । बाजि चारि महि मारि गिरावा ।।
तुरग उठाइ, कोपि रघुनायक । खैंचि सरासन छाँड़े सायक ।।
रावन - सिर - सरोज - बनचारी । चलि रघुबीर सिलीमुख धारी ।।
दस - दस बान, भाल दस मारे । निसरि गए चले रुधिर-पनारे ।।
स्रवत रुधिर, धायउ बलवाना । प्रभु पुनि कृत धनु सर संधाना ।।
तीस तीर रघुबीर पबारे । भुजन्हि समेत सीस महि पारे ।।
काटतहीं, पुनि भए नबीने । राम बहोरि भुजा-सिर छीने ।।
प्रभु बहु बार बाहु - सिर हए । कटत, झटिति पुनि नूतन भए ।।
पुनि-पुनि प्रभु काटत भुज-सीसा । अति कौतुकी कोसलाधीसा ।।
रहे छाइ नभ, सिर अरु बाहू । मानहुँ अमित केतु अरु राहू ।।

छं०—जनु राहु-केतु अनेक नभ-पथ, स्रवत सोनित, धावहीं ।
रघुबीर - तीर प्रचंड लागहिं, भूमि गिरन न पावहीं ।।
अेक-एक सर, सिर-निकर छेदे, नभ उड़त इमि सोहहीं ।
जनु कोपि दिनकर-कर-निकर, जहँ-तहँ बिधुंतुद पोहहीं ।।

दो०—जिमि-जिमि प्रभु हर तासु सिर, तिमि-तिमि होहिं अपार ।
सेवत बिषय बिबर्ध जिमि, नित-नित नूतन मार ।। ९२ ।।

दसमुख देखि सिरन्ह कै बाढ़ी । बिसरा मरन, भई रिस गाढ़ी ।।
गर्जेउ मूढ़ महा अभिमानी । धायउ दसहु सरासन तानी ।।
समरभूमि दसकंधर कोप्यो । बरषि बान रघुपति-रथ तोप्यो ।।
दंड एक, रथ देखि न परेऊ । जनु निहार महुँ दिनकर दुरेऊ ।।
हाहाकार सुरन्ह जब कीन्हा । तब प्रभु कोपि कारमुक लीन्हा ।।
सर निवारि, रिपु के सिर काटे । ते दिसि-बिदिसि गगन महि पाटे ।।
काटे सिर, नभ - मारग धावहिं । जय-जय धुनि करि भय उपजावहिं ।।
कहँ लछिमन, सुग्रीव, कपीसा ? । कहँ रघुबीर कोसलाधीसा ? ।।

छं०—कहँ रामु ? कहि सिर-निकर धाए, देखि मर्कट भजि चले ।
संधानि धनु रघुबंसमनि, हँसि सरन्हि सिर बेधे भले ।।
सिर-मालिका कर कालिका गहि, बृंद-बृंदन्हि बहु मिलीं ।
करि रुधिर-सरि मज्जनु, मनहुँ, संग्राम-बट पूजन चलीं ।।

दो०—पुनि दसकंठ क्रुद्ध होइ, छाँड़ी सक्ति प्रचंड ।
चली बिभीषन - सन्मुख, मनहुँ काल कर दंड ।। ९३ ।।

आवत देखि सक्ति अति घोरा । प्रनतारति - भंजन पन मोरा ।।
तुरत बिभीषन पाछें मेला । सन्मुख राम सहेउ सोइ सेला ।।
लागि सक्ति, मुरुछा कछु भई । प्रभु-कृत खेल, सुरन्ह बिकलई ।।
देखि बिभीषन प्रभु - श्रम पायो । गहि कर गदा, क्रुद्ध होइ धायो ।।

तत्क्षणं स समारुह्य रथमन्यं रुषान्वितः। नानाविधानि शस्त्राणि तथास्त्राण्यक्षिपत् प्रभौ ।।
अभवस्तस्य विफला उद्यमाः सकला अपि। यथा परद्रोहरक्तमानसस्य भवन्ति ते ।।
अक्षिपद् दशसङ्ख्याकांस्त्रिशूलान् रावणस्ततः। चतुरोऽपि हयांस्तैश्च प्रहत्यापातयत् क्षितौ।।
उत्थाप्य तुरगान् कोपं विधाय रघुनायकः। शरासनं समाकृष्य क्षिपति स्म शिलीमुखान् ।।
दशाननोत्तमाङ्गात्मसरोजवनचारिणी । रघुवीरेरितशिलीमुखानामावलिर्निरैत् ।।
तस्य भाले दश दश मार्गणानक्षिपत् प्रभुः। भित्त्वा ते निरयू रक्तप्रणाल्योऽपि प्रवाहिताः।।
लोहिते स्रुत एवासावधावद् बलसंयुतः। प्रभुर्व्यधत्त भूयोऽपि शरं धनुषि संहितम् ।।
रघुवीरोऽक्षिपत् त्रिंशत्सङ्ख्यापरिमितानिषून् ।साकं भुजानां विंशत्या दिक्कान्युर्व्यामिपातयत्।।
कृत्तेष्वेव नवीनानि तान्यासत समान्यपि। अकर्तयत् पुना रामो भुजांस्तान् तानि कानि च।।
अनेकवारं भगवान् बाहून् कानि तथाच्छिनत्। निकृत्तानि क्षणादेव नूतनान्यभवन् पुनः ।।
पुनः पुनश्छिनत्ति स्म भुजान् कानि तथा प्रभुः। यतोऽतिकौतुकयुतो वर्तते कोसलेश्वरः ।।
आकाशे छादितान्यासन् मस्तकानि भुजा अपि। सङ्ख्यातीता नूनमासन् राहवः केतवस्तथा ।।

अनेकराहवो नभःसृतौ च केतवो ध्रुवम् परिस्रवात्मशोणिताः प्रधावनं समाचरन्।
रघुप्रवीरनोदितप्रचण्डरूपिभिः शरैः प्रताडितानि तानि न क्षितौ प्रपातमाप्नुवन् ।।
तदैकबाणयोजिता तदुत्तमाङ्गसंहतिः नभस्युदाप्लुतिं गता छविं तथा समाश्रिता।
यथा ध्रुवं दिवाकरप्रभाश्रितं कदम्बकम् विधुन्तुदान् नियोजितान् व्यधत्त यत्र तत्र च ।।

यथा यथा तस्य शिरांस्यवृश्चत् प्रभुस्तथा तान्यभवन्नसङ्ख्यम्।
प्रसेव्यमाने विषये यथैव नूत्नो भवत्यन्वहमेव कामः ।। ९२ ।।

स्वमूर्ध्नां वृद्धिमालोक्य दिक्सम्मितमुखान्वितः।मरणं व्यस्मरद् युक्तोऽभवत् तीव्रात्मया रुषा।।
मूढो महाभिमानी स विदधाति स्म गर्जनम्।धावति स्मापि दिक्सङ्ख्यामितानाकृष्य कार्मुकान्।।
सङ्ग्रामभूमौ कोपेन युक्तोऽभूद् दशकन्धरः। प्रवर्ष्येषून् रघुपते रथमाच्छादयत् ततः ।।
दण्डात्मकालपर्यन्तं रथो नैव व्यलोक्यत। नीहारान्तर्हितो जातो नूनं दिवसनायकः ।।
हाहाकारं यदा नाकवासिनः समकुर्वत। तदा प्रभू रुषं कृत्वा पर्यगृह्णाच्छरासनम् ।।
निवार्य शत्रोर्विशिखांस्तस्य शीर्षाण्यकर्तयत्। तैर्दिशो विदिशो व्योम वसुधामप्यपूरयत् ।।
मूर्धानः कर्तिता व्योमसृत्या धावनमाचरन्। कृत्वा जयजयारावं भयमप्युदपादयन् ।।
तथोक्त्वा लक्ष्मणः कुत्र कीशेशः सुगलः क्व च। रघुवीरः कुत्र चास्ति कोसलानामधीश्वरः।।

क्व राम इत्युदीर्य स शिरोव्रजोऽभ्यधावत विलोक्य तं पलायत कदम्बकं वनौकसाम्।
विधाय संहतं धनुर्दिनेशवंशसन्मणिः विहस्य कव्रजं शरैर्व्यधत्त सुष्ठु खण्डितम् ।।
प्रगृह्य कव्रजः करे प्रभूतसङ्ख्यकालिकाः अवाप्य वृन्दवृन्दतां रणस्थलश्रितास्ततः।
विधाय रक्तनिम्नगावगाहनं ध्रुवं समाः रणं वटं समर्चितुं गतिक्रियां समाश्रयन् ।।

भूत्वा दशास्यः पुनरेव रुष्टः शक्तिं प्रचण्डावयवाममुञ्चत्।
विभीषणस्योन्मुखमृच्छति स्म दण्डो नु कालस्य करे स्थितः सा ।। ९३ ।।

विलोक्य तां महाघोरां शक्तिमागमने रताम्। विचार्य यन्मे सन्धास्ति प्रणतार्तिविभञ्जनम्।।
तस्मिन्नेव क्षणे कृत्वा स्वपृष्ठस्थं विभीषणम्।भूत्वा तत्सम्मुखं रामः शक्तिं तामसहत् स्वयम्।।
शक्तेःप्रहारे काचित् तं मूर्च्छास्थितिरुपागमत्। प्रभुर्विहितवान् खेलं वैकल्यं विबुधास्त्वयुः ।।
प्राप्तश्रमं समालोक्य रघुनाथं विभीषणः। अधावत् कोपयुक्तः सन् परिगृह्य गदां करे ।।

रे कुभाग्य ! सठ ! मंद - कुबुद्धे ! । तैं सुर, नर, मुनि, नाग-बिरुद्धे ॥
सादर सिव कहुँ सीस चढ़ाए । एक - एक के कोटिन्ह पाए ॥
तेहि कारन, खल ! अब लगि बाँच्यो । अब तव कालु सीस पर नाच्यो ॥
राम-बिमुख सठ ! चहसि संपदा । अस कहि हनेसि माझ उर गदा ॥

छं०—उर-माझ गदा-प्रहार घोर, कठोर, लागत महि परचो ।
दस बदन सोनित स्रवत, पुनि संभारि धायो रिस भरचो ॥
द्वौ भिरे अतिबल मल्लजुद्ध, बिरुद्ध एकु - एकहि हनै ।
रघुबीर-बल-दर्पित बिभीषनु, घालि नहिं ता कहुँ गनै ॥

दो०—उमा ! बिभीषनु रावनहिं, सन्मुख चितव कि काउ ।
सो अब भिरत काल-ज्यों, श्रीरघुबीर - प्रभाउ ॥ ९४ ॥

देखा श्रमित बिभीषनु भारी । धायउ हनूमान गिरि धारी ॥
रथ, तुरंग, सारथी निपाता । हृदय-माझ तेहि मारेसि लाता ॥
ठाढ़ रहा, अति कंपित गाता । गयउ बिभीषनु जहँ जनत्राता ॥
पुनि रावन कपि हतेउ पचारी । चलेउ गगन कपि पूँछ पसारी ॥
गहिसि पूँछ, कपि सहित उड़ाना । पुनि फिरि भिरेउ प्रबल हनुमाना ॥
लरत अकास, जुगल सम जोधा । एकहि - एकु हनत करि क्रोधा ॥
सोहहिं नभ, छल-बल बहु करहीं । कज्जलगिरि - सुमेरु जनु लरहीं ॥
बुधि-बल निसिचर परइ न पारचो । तब मारुतसुत प्रभु संभारचो ॥

छं०—संभारि श्रीरघुबीर, धीर पचारि कपि रावनु हन्यो ।
महि परत, पुनि उठि लरत, देवन्ह जुगल कहुँ जय-जय भन्यो ॥
हनुमंत संकट देखि, मर्कट - भालु क्रोधातुर चले ।
रनमत्त रावन सकल सुभट प्रचंड भुजबल दलमले ॥

दो०—तब रघुबीर पचारे, धाए कीस प्रचंड ।
कपि-बल प्रबल देखि तेहिं, कीन्ह प्रगट पाषंड ॥ ९५ ॥

अंतरधान भयउ छन एका । पुनि प्रगटे खल रूप अनेका ॥
रघुपति - कटक भालु-कपि जेते । जहँ-तहँ प्रगट दसानन तेते ॥
देखे कपिन्ह अमित दससीसा । जहँ-तहँ भजे भालु अरु कीसा ॥
भागे बानर, धरहिं न धीरा । त्राहि-त्राहि! लछिमन! रघुबीरा! ॥
दहँ दिसि धावहिं कोटिन्ह रावन । गर्जहिं घोर, कठोर, भयावन ॥
डरे सकल सुर, चले पराई । जय कै आस तजहु अब, भाई ! ॥
सब सुर जिते एक दसकंधर । अब बहु भए, तकहु गिरि-कंदर ॥
रहे बिरंचि, संभु, मुनि ग्यानी । जिन्ह-जिन्ह प्रभु-महिमा कछु जानी ॥

छं०—जाना प्रताप ते रहे निर्भय, कपिन्ह रिपु माने फुरे ।
चले बिचलि मर्कट-भालु सकल, कृपाल पाहि ! भयातुरे ॥
हनुमंत, अंगद, नील, नल, अतिबल लरत रनबाँकुरे ।
मर्दहिं दसानन कोटि - कोटिन्ह, कपट - भू - भट अंकुरे ॥

अब्रूत चारे ! कुविधे ! कुमते ! मन्द! रे शठ !। कृतवानसि विद्वेषं देवाहिमुनिमानुषैः ।।
शिरांसि दत्तवानास्से सादरं त्रिपुरारये । अतः प्रत्येकमेव त्वं शिरःकोटीरवाप्तवान् ।।
जीवितोऽद्यावधि खल ! त्व तेनैवासि हेतुना । इदानीं किन्तु ते कालो नृत्यन्नास्ते शिरस्सु ते ।।
पराङ्मुखः सन् रामात् त्वं शठ ! वाञ्छसि सम्पदः । इत्युक्त्वा प्राहरत् तं स गदया वक्षसोऽन्तरे।।

गदाप्रहारके महाकठोरके स्ववक्षसि प्रजात एव सोऽसुरोऽपतद् वसुन्धरातले ।
दशभ्य एव शोणितं मुखेभ्य आस्रुतं ततः स सावधानतां श्रितो रुषान्वितोऽभ्यधावत ।।
उभावपि प्रशक्तिकौ सुयुग्मयुद्धमाश्रितौ विरुद्धकौ परस्परं प्रहारकारिणौ स्थितौ ।
रवूत्तमस्य शक्तितो मदान्वितो विभीषणः न मन्यते स्म तं तदा कणादिकाल्पमप्यहो ।।

वक्तीश आर्ये ! पुरतो व्यपश्यत् क्वचिद् दशास्यं नु विभीषणोऽग्रे ।
एर्तार्हि कालेन समः स एव प्रभोर्महिम्नाऽप्रजतो व्यगृह्णात् ।। ९४ ।।

विभीषणं समालोक्य परमां श्रान्ततां गतम् । अधावन्मारुतसुतः प्रगृह्य वसुधाभृतम् ।।
स तेन स्यन्दनं वाहान् सारथिञ्च न्यपातयत् । लत्ताप्रहारमकरोद् रावणस्य च वक्षसि ।।
स्थित एव स किन्त्वासीत् तत्तनूरतिकम्पिता । विभीषणोऽगमत् तत्र यत्रासीज्जनरक्षकः ।।
तत आहूय दिग्वक्त्रःप्राहरद्वातनन्दनम् । स प्रसार्य निजं पुच्छमगच्छद् वर्त्म वैबुधम् ।।
अगृह्णात् स कपेः पुच्छं तद्युक्तः स उदापतत् । पुनः परावृत्य तीव्रबलोऽयुध्यत मारुतिः ।।
युद्ध्यमानावुभौ वीरौ गगने समशक्तिकौ । प्रहारं विदधाते स्म कोपं कृत्वा परस्परम् ।।
छलं बलञ्च बहुधा कुर्वाणौ व्योम्न्यराजताम् । कज्जलाद्रिः सुमेरुश्च नूनमाचरतां मृधम् ।।
यदा बुद्ध्या बलेनापि नापतत् पातितोऽसुरः । तदा नभस्वत्तनयो व्यधत्त स्मरणं प्रभोः ।।

रघुप्रभोः श्रियायुजः स्मृतिं विधाय धैर्यवान् प्रहृत्य दिङ्मितानन कपिः प्रहारमाचरत् ।
प्रपत्य भूतले पुनः समुत्थितो मृधे रतो जयो जयी भवत्विति द्वयाय भाषितं सुरैः ।।
विलोक्य सङ्कटं गतं नभस्वतस्तनूद्भवम् प्लवङ्गमाश्च भल्लका अमर्षसंयुता ययुः ।
समीकमत्त उत्तमान् भटान् समान् दशाननः प्रचण्डदोर्बलान्निजाद् व्यधत्त कुट्टितक्षितान् ।।

वीरो रघूणां तत आह्वयत् तं तं प्रत्यधावन् कपयः प्रचण्डाः ।
दृष्ट्वा कपीनां प्रबलं बलं तद् व्यधत्त मायां प्रकटात्मिकां सः ।। ९५ ।।

स एकक्षणपर्यन्तमन्तर्धानं समाश्रयत् । पुनः प्राकटयन्नानाविधरूपाणि दुर्जनः ।।
यावन्तो रघुनाथस्य सेनायामृक्षवानराः । तावन्त एव प्रकटा यत्र तत्र दशाननाः ।।
अवालोकन्त कपयो दशग्रीवानसङ्ख्यकान् । तदैव ते भल्लकाश्च यत्र तत्र परागमन ।।
प्लवङ्गमाः पलायन्त न ते धैर्यं समाश्रयन् । अवदंश्च त्रायतां नस्त्रायतां रामलक्ष्मणौ! ।।
अधावन् दिक्षु दशसु दिङ्मिताननकोटयः । अगर्जन्नपि घोरात्म कठोरं भयकारकम् ।।
भीताः सर्वे पलायन्त सुरा उक्त्वा इदं वचः । यत् परित्यज्यतामाशा जयस्यैर्तार्ह बान्धवाः! ।।
एकेनैव जिता आसन् दशग्रीवेण निर्जराः । इदानीं बहवो जाताः श्रीयतां तद् गिरेर्गुहा ।।
तत्रासन् केवलं ब्रह्मा शिवो बोधयुतर्षयः । यैः किञ्चित्सुपरिज्ञातो महिमा राघवेशितुः ।।

प्रभोः प्रतापमाविदंस्त एव निर्भयाः स्थिताः प्लवङ्गमास्तु शात्रवं यथार्थरूपमाविदन् ।
प्रभूय चञ्चला ययुः समेऽपि भल्लवानराः प्रभाष्य यत् कृपामय ! प्रपातु नो भयातुरान् ।।
हनूमदङ्गदौ नलस्तथैवनीलनामकः महाबला रणाग्रगाः समाचरन् रणक्रियाम् ।
अमर्दयन् दशाननान्प्रकोटिकोटिसङ्ख्यकान् छलात्समेविनिर्मितान् भटान् नवाङ्कुरोपमान् ।।

दो०—सुर - बानर देखे बिकल, हँस्यो कोसलाधीस ।
सजि सारंग एक सर, हते सकल दससीस ॥ ९६ ॥

प्रभु छन महुँ माया सब काटी । जिमि रबि उएँ जाहिं तम फाटी ॥
रावनु एकु देखि, सुर हरषे । फिरे, सुमन बहु प्रभु पर बरषे ॥
भुज उठाइ रघुपति कपि फेरे । फिरे एक - एकन्ह तब टेरे ॥
प्रभु - बलु पाइ, भालु-कपि धाए । तरल तमकि संजुग महि आए ॥
अस्तुति करत देवतन्हि देखें । भयउँ एक मैं इन्ह के लेखें ॥
सठहु ! सदा तुम्ह मोर मरायल । अस कहि, कोपि गगन पर धायल ॥
हाहाकार करत सुर भागे । खलहु ! जाहु कहँ मोरें आगे ? ॥
देखि बिकल सुर, अंगद धायो । कूदि, चरन गहि भूमि गिरायो ॥

छं०—गहि भूमि पारयो, लात मारयो, बालिसुत प्रभु पहिं गयो ।
संभारि उठि, दसकंठ घोर - कठोर रव गर्जत भयो ॥
करि दाप, चाप चढ़ाइ दस, संधानि सर बहु बरषई ।
किए सकल भट घायल, भयाकुल देखि, निज बल हरषई ॥

दो०—तब रघुपति रावन के, सीस, भुजा, सर, चाप ।
काटे, बहुत बढ़े पुनि, जिमि तीरथ कर पाप ॥ ९७ ॥

सिर-भुज बाढ़ि देखि रिपु केरी । भालु-कपिन्ह रिस भई घनेरी ॥
मरत न मूढ़, कटेहुँ भुज-सीसा । धाए कोपि भालु भट कीसा ॥
बालितनय, मारुति, नल, नीला । बानरराज, दुबिद बलसीला ॥
बिटप - महीधर करहिं प्रहारा । सोइ गिरि-तरु गहि, कपिन्ह सो मारा ॥
एक, नखन्हि रिपु बपुष बिदारी । भागि चलहिं एक लातन्ह मारी ॥
तब नल-नील सिरन्हि चढ़ि गयऊ । नखन्हि लिलार बिदारत भयऊ ॥
रुधिर देखि, बिषाद उर भारी । तिन्हहि धरन कहुँ भुजा पसारी ॥
गहे न जाहिं, करन्हि पर फिरहीं । जनु जुग मधुप कमल-बन चरहीं ॥
कोपि कूदि, द्वौ धरेसि बहोरी । महि पटकत भजे भुजा मरोरी ॥
पुनि सकोप दस धनु कर लीन्हे । सरन्हि मारि घायल कपि कीन्हे ॥
हनुमदादि मुरुछित करि बंदर । पाइ प्रदोष हरष दसकंधर ॥
मुरुछित देखि सकल कपि बीरा । जामवंत धायउ रनधीरा ॥
संग भालु भूधर तरु धारी । मारन लगे पचारि पचारी ॥
भयउ क्रुद्ध रावन बलवाना । गहि पद, महि पटकइ भट नाना ॥
देखि भालुपति निज - दल - घाता । कोपि माझ-उर मारेसि लाता ॥

छं०—उर लात-घात प्रचंड लागत, बिकल रथ ते महि परा ।
गहि भालु बीसहुँ कर, मनहुँ, कमलन्हि बसे निसि मधुकरा ॥
मुरुछित बिलोकि, बहोरि पद हति, भालुपति प्रभु पहिं गयो ।
निसि जानि, स्यंदन घालि तेहि, तब सूत जतनु करत भयो ॥

दो०—मुरुछा बिगत भालु - कपि, सब आए प्रभु पास ।
निसिचर सकल रावनहि, घेरि रहे अति त्रास ॥ ९८ ॥

मासपारायण, छब्बीसवाँ विश्राम

सुरान् कपींश्चाकुलितान् विलोक्य राट् कोसलानां हसनं व्यधत्त ।
शार्ङ्गे समायोज्य च बाणमेकं सर्वानहंस्तांश्छलजान् दशास्यान् ॥ ९६ ॥

क्षण एव समा माया प्रभुणा सा विनाशिता । यथा विनाश्यते ध्वान्तमुदितेनैव भानुना ॥
एकलं रावणं दृष्ट्वा विबुधा हर्षमाप्नुवन् । परावृत्यावर्षयंश्च नाना पुष्पाणि ते प्रभौ ॥
भुजमुत्थाप्य रघुराट् सम्परावर्तयन् कपीन् । परस्परं तदाऽऽहूय ते परावृत्तिमाचरन् ॥
प्रभोर्बलं प्राप्य भल्ला अधावन् प्लवगा अपि । द्रुतमेवोत्प्लुत्य जन्यवसुमत्यां समागमन् ॥
विलोक्य रामं स्तुवतो देवान् दिवसस्मितानन: । व्यचारयद् यज्जातोऽहमेक एषां कृतेऽधुना ॥
रे शठा: ! सततं यूयं जाता: स्थ प्रहृता मया । इत्युक्त्वा स रुषा युक्तोऽधावद् विबुधवर्त्मनि ॥
हाहाकारं प्रकुर्वाणा अधावन् नाकवासिन: । सोऽब्रूत मत्पुर: कुत्र करिष्यथ गतिं खला: ! ॥
विबुधान् वीक्ष्य विकलानधावद् वालिनन्दन: । उत्प्लुत्याङ्घ्री गृहीत्वा तं वसुधायामपातयत् ॥

प्रगृह्य तं निपात्य भूतले प्रहृत्य चाङ्घ्रिणा प्रभो: समीपमङ्गदो गतिक्रियां समाचरत् ॥
स सावधानतां गत: समुत्थितोऽभवत् तथा कठोरघोरनि:स्वनं व्यधत्त गर्जनक्रियाम् ॥
विधाय दर्पितां दश धनूंषि सज्जितानि च शरान् विधाय सहितानने कधाऽभ्यवर्षयत् ॥
भटान् समान् व्रणैर्युतान् व्यधत्त भीसमन्वितान् बलं विलोक्य चात्मन: प्रसन्नतां समागमत् ।

ततोऽच्छिनद् दिग्वदनस्य मूर्ध्नो भुजाञ् शरांश्चापगणांश्च राम: ।
ते किन्तु वृद्धिं मुहुरेव याता यथैव तीर्थेषु कृतान्यघानि ॥ ९७ ॥

वृद्धिं समालोक्य शत्रोर्भुजानां शिरसामपि । अतीव रोषिता जाता भल्लूका: प्लवगा अपि ॥
वदन्तो म्रियते नैष मूढ: खण्डितदोशिशरा: । अधावन् कोपसंयुक्ता भटा भल्लवनौकसाम् ॥
वालिसूनुर्वातसूनुर्नलो नीलाभिधानवान् । द्विविदो वानराधीश इत्याद्या बलशालिन: ॥
तं प्राहरन् विटपिभिस्तथा वसुमतीधरै: । सोऽपि तरेव तरुभि: शैलैश्च प्राहरत् कपीन् ॥
केचित् कीशा: संविदार्य नखरैर्विद्विषो वपु: । अन्ये चाङ्घ्रिभिराहत्य तमकुर्वन् पलायनम् ॥
तत आरोहतां तस्य शिरांसि नलनीलकौ । तथा तस्य ललाटानामारभेतां विदारणम् ॥
वीक्ष्य रक्तमभूत् सोऽतिविषादग्रस्तमानस: । प्रासारयद् भुजौ स्वीयौ प्रग्रहीतुमुभावपि ॥
नास्तां गृहीतौ तौ किन्तु तत्करेष्वाटतां तथा । कमलानां वने नूनमाटतां मधुपावुभौ ॥
कोपं कृत्वा समुत्पत्यागृह्येतां तेन तौ तत: । क्षिप्यमाणौ भुवि भुजान् सम्पीड्याद्रवतामुभौ ॥
पुन: सकोपोऽगृह्णात् स दिक्कोदण्डानि पाणिषु । व्यधत्त व्रणसंयुक्तान् प्रहृत्य विशिख: कपीन् ॥
हनुमत्प्रमुखान् कीशान् कृत्वा सम्प्राप्तकश्मलान् । प्रदोषकालं सम्प्राप्य प्रसन्नोऽभूद् दशानन: ॥
विलोक्य मूर्च्छां सम्प्राप्तान् प्लवङ्गमभटान् समान् । जाम्बवान् समरे धीरो विदधाति स्म धावनम् ॥
आसन् भल्लास्तेन साकं तरुभूधरधारिण: । समाहूयाहूय तं तै: प्रहर्तुं प्रारभन्त ते ॥
अभवत् कोपसंयुक्तो बलवान् दिङ्मितानन: । गृहीत्वाङ्घ्रिषु कुम्भिन्यामक्षिपद् विविधान् भटान् ॥
ऋक्षनाथ: समालोक्य स्वबलस्य विनाशनम् । पादेन प्राहरत् तस्य वक्षोदेशे रुषान्वित: ॥

पदप्रहारमापित: प्रचण्डमेव वक्षसि प्रभूय विह्वलोऽपतद् रथात् स मेदिनीतले ।
गृहीततद्दशद्वयप्रवेष्टबन्धभल्लका: ध्रुवं निशि द्विरेफका: सरोरुहव्रजेऽवसन् ॥
विलोक्य कश्मलं गतं पुन: पदा प्रहृत्य तम् तदृक्षनायकोऽव्रजद् रघूत्तमस्य सन्निधिम् ।
प्रबुध्य रात्र्यनेहसं निधाय तं रथे तत: प्रबोधनाय सारथि: प्रयत्नपुञ्जमाचरत् ॥

मोहे प्रयाते कपयस्तथर्क्षा: सर्वेऽपि रामस्य समीपमायु: ।
सर्वेऽत्रपास्तत्र भिया महत्या युक्ता दशास्यं समवेष्टयन्त ॥ ९८ ॥

मासपारायणे षड्विंशतितमो विश्राम:

तेही निसि सीता पहिं जाई। त्रिजटा कहि सब कथा सुनाई॥
सिर-भुज-बाढ़ि सुनत रिपु केरी। सीता-उर भइ त्रास घनेरी॥
मुख मलीन, उपजी मन चिंता। त्रिजटा सन बोली तब सीता॥
होइहि कहा? कहसि किन माता!। केहि बिधि मरिहि बिस्व-दुखदाता॥
रघुपति-सर सिर कटेहुँ न मरई। बिधि बिपरीत चरित सब करई॥
मोर अभाग्य जिआवत ओही। जेहिं हौं हरि-पद-कमल-बिछोही॥
जेहिं कृत कपट कनकमृग झूठा। अजहुँ सो दैव मोहि पर रूठा॥
जेहिं बिधि मोहि दुख दुसह सहाए। लछिमन कहुँ कटु बचन कहाए॥
रघुपति-बिरह सबिष सर भारी। तकि-तकि मार बार बहु मारी॥
ऐसेहुँ दुख जो राख मम प्राना। सोइ बिधि ताहि जिआव न आना॥
बहु बिधि कर बिलाप जानकी। करि-करि सुरति कृपानिधान की॥
कह त्रिजटा, सुनु राजकुमारी!। उर-सर लागत मरइ सुरारी॥
प्रभु ताते उर हतइ न तेही। एहि के हृदयँ बसति बैदेही॥

छं०—एहि के हृदयँ बस जानकी, जानकी-उर मम बास है।
मम उदर भुअन अनेक, लागत बान, सब कर नास है॥
सुनि बचन, हरष-बिषाद मन अति, देखि, पुनि त्रिजटाँ कहा।
अब मरिहि रिपु एहि बिधि, सुनहि सुंदरि! तजहि संसय महा॥

दो०—काटत सिर होइहि बिकल, छुटि जाइहि तव ध्यान।
तब रावनहि हृदय महुँ, मरिहहिं रामु सुजान॥ ९९॥

अस कहि, बहुत भाँति समुझाई। पुनि त्रिजटा निज भवन सिधाई॥
राम-सुभाउ सुमिरि बैदेही। उपजी बिरह-बिथा अति तेही॥
निसिहि, ससिहि निंदति बहु भाँती। जुग-सम भई, सिराति न राती॥
करति बिलाप मनहिं-मन भारी। राम-बिरहँ जानकी दुखारी॥
जब अति भयउ बिरह उर दाहू। फरकेउ बाम नयन अरु बाहू॥
सगुन बिचारि, धरी मन धीरा। अब मिलिहहिं कृपाल रघुबीरा॥
इहाँ अर्धनिसि रावनु जागा। निज सारथि सन खीझन लागा॥
सठ! रनभूमि छड़ाइसि मोही। धिग-धिग अधम! मंदमति! तोही॥
तेहिं पद गहि, बहु बिधि समुझावा। भोरु भएँ रथ चढ़ि पुनि धावा॥
सुनि आगवनु दसानन केरा। कपि दल खरभर भयउ घनेरा॥
जहँ-तहँ भूधर-बिटप उपारी। धाए कटकटाइ भट भारी॥

छं०—धाए जो मर्कट बिकट भालु कराल कर भूधर धरा।
अति कोप करहिं प्रहार, मारत भजि चले रजनीचरा॥
बिचलाइ दल बलवंत कीसन्ह, घेरि पुनि रावनु लियो।
चहुँ दिसि चपेटन्हि मारि नखन्हि, बिदारि तनु, ब्याकुल कियो॥

दो०—देखि महा मर्कट प्रबल, रावन कीन्ह बिचार।
अंतरहित होइ निमिष महुँ, कृत माया बिस्तार॥ १००॥

छं०—जब कीन्ह तेहिं पाषंड। भए प्रगट जंतु प्रचंड॥
बेताल, भूत, पिसाच। कर धरें धनु-नाराच॥ १॥

निशि तस्यामेव गत्वा निकषा जनकात्मजाम् । अश्रावयत् तां त्रिजटा प्रवर्ण्य सकलां कथाम् ।।
श्रुत्वा वृद्धिं विपक्षस्य भुजानां शिरसामपि । अतीव त्रस्तहृदया सञ्जाता जनकात्मजा ।।
मुखं मलिनतां प्राप्तं चित्तं चिन्ताऽभवत् तथा। ततो विदेहतनया त्रिजटां समभाषत ।।
कस्माद् ब्रूषे न हे मातः! किमिदानीं भविष्यति । मरिष्यते कया रीत्या विश्वदुःखप्रदायकः ।।
रघ्वीशेषुच्छिन्नकोऽपि पञ्चत्वं न व्रजत्ययम् । कुर्वन्नास्ते विधिः सर्वं चरित्रं प्रातिकूल्यवत् ।।
कुर्वदास्ते ममाभाग्यमेव तं प्राणसंयुतम् ।हरेः पदाम्भोजयुग्माद् यद् वियुक्तां व्यधत्त माम्।।
मिथ्याछलहिरण्यात्मकुरङ्गं यत् समाचरत् । अद्यापि तद् भागधेयं मय्यास्ते शेषसंयुतम् ।।
यो विधाता दुःसहानि मया दुःखान्यसाहयत् । अभाषयन्मां सौमित्रिं प्रति कट्वीं गिरं तथा।।
रघुनाथवियोगात्ममहासविषमार्गणैः । यो मां हत्वा नैकवारं वीक्ष्य वीक्ष्य निहन्ति च।।
एतादृशेऽपि दुःखे यो ममासून् परिरक्षति । स एव रक्षन्नास्ते तं विधाता न ततः परः ।।
इत्थं सीता करोति स्म विलापं बहुरीतिकम् ।कृत्वा कृत्वानुकम्पाप्रनिधानविषयां स्मृतिम् ।।
त्रिजटा ब्रूत यत् भूमिपाल पुत्रि ! निशामय । वक्षसीषौ स्पृष्ट एव सुरद्वेष्टा मरिष्यति ।।
किन्तु प्रभुस्तमुरसि ततस्तं हन्ति नेषुणा । यतो वसति वैदेही तदन्तस्तस्य मानसे ।।

विचारयत्यसाविदं यदस्य चित्त आसिता विदेहजास्ति मानसे तदीयके मम स्थितिः ।
ममोदरे च वर्तते जगत्कदम्बकं ततः कलम्बसंस्पृशो भवेत् समस्य तस्य सङ्क्षयः ।।
श्रुतोक्तिसंक्षयमाधिकप्रसन्नखिन्नमानसाम् विदेहनन्दिनीं पुनर्जटात्रिकाभ्यभाषत ।
मरिष्यतीह यद्रिपुः प्रकारतो विवक्षितात् मनोरमे ! निशामय प्रहाय तीव्रसंशयम् ।।

कृत्तेषु केषु व्यथितो यदा स्याद् ध्यानं तवामुष्य भवेद् विनष्टम् ।
तदैव रामः परबोध आशामुखं प्रहर्तोरसि सायकेन ।। ९९ ।।

इत्थं प्रभाष्य विविधप्रकारमुपदिश्य ताम् । स्वमालयं प्रति ततस्त्रिजटा व्यदधाद् गतिम् ।।
स्मृत्वा स्वभावं रामस्य विदेहाधिपनन्दिनी । सम्प्राप्तोत्पत्तिपरमविप्रयोगव्यथाभवत् ।।
यामिन्यां यामिनीनाथं बहुधा निन्दति स्म सा । वक्ति स्म यद् युगसमा जाता रात्रिर्न याति च।।
मनस्येव करोति स्म परमं परिदेवनम् । रामस्य विप्रयोगेन दुःखिता जनकात्मजा ।।
यदा विरहदाहोऽभूत् तस्या मनसि दारुणः । तदैव प्रास्फुरत् तस्या वामलोचनबाहुकम् ।।
विचार्य शकुनं चित्ते सा धीरत्वं समाश्रयत् । रघुवीरोऽनुकम्पालुर्यदिदानीं मिलिष्यति ।।
इतोऽर्धरात्रेऽलभत जागर्तिं दिङ्मितताननः । स्वसारथिं प्रति समाक्रोशमारभतापि सः ।।
अरे शठ ! रणक्षोणिं मां सन्त्याजितवानसि ।धिग् धिगास्ते त्वां धिगास्ते नीच ! मन्थरधीयुत !।।
स रावणस्य चरणौ गृहीत्वाऽशिक्षयद् बहु । जात एवोषसि रथमारुह्य पुनरभ्यगात् ।।
विधाय कर्णगां वार्तां दशसङ्ख्याननागतेः । तीव्रा विक्षुब्धता जाता सेनायां काननौकसाम्।।
यतस्ततः समुत्पाट्य भूधरान् वसुधारुहान् । दन्तान् कटकटाय्यापि धावन्ति स्म महाभटाः।।

प्रधाविताः प्लवङ्गमास्तथैव मल्लकाश्च ये विशालकाः करालका गृहीतपाणिपर्वताः ।
परां रुषं विधाय ते प्रहारमाचरन् समे प्रताडिताः पराद्रवन् समे निशीथिनीचराः ।।
विधाय शक्तिसंयुतां रिपोरनीकिनीं चलाम् पुनश्च पर्यवेष्टयन् दशाननं प्लवङ्गमाः ।
समन्ततश्चपेटकैर्विधाय तस्य ताडनम् नखैर्विदार्य तत्तनुं तमाकुलं समाचरन् ।।

विलोक्य कीशानतिशक्तियुक्तान् व्यचारयद् दिङ्मितवक्त्रयुक्तः ।
अन्तर्हितः सन् क्षण एव काले व्यधत्त मायां परिविस्तृताञ्च ।। १०० ।।
यदा निर्मितां सोऽकरोच्छाम्बरीं ताम् तदा जन्तवः प्रादुरासन् प्रचण्डाः ।
पिशाचास्तथा भूतवेतालकाद्या धनुर्बाणसन्दोहसंयुक्तहस्ताः ।। १ ।।

जोगिनि गहें करबाल। ऐक हाथ मनुज-कपाल ॥
करि सद्य सोनित पान। नाचहिं, करहिं बहु गान ॥ २ ॥
धरु मारु, बोलहिं घोर। रहि पूरि धुनि चहुँ ओर ॥
मुख बाइ, धावहिं खान। तब लगे कीस परान ॥ ३ ॥
जहँ जाहिं मर्कट भागि। तहँ बरत देखहिं आगि ॥
भऐ बिकल बानर-भालु। पुनि लाग बरषै बालु ॥ ४ ॥
जहँ-तहँ थकित करि कीस। गर्जेउ बहुरि दससीस ॥
लछिमन - कपीस - समेत। भऐ सकल बीर अचेत ॥ ५ ॥
हा राम! हा रघुनाथ!। कहि, सुभट मीजहिं हाथ ॥
ऐहि बिधि सकल बल तोरि। तेंहिं कीन्ह कपट बहोरि ॥ ६ ॥
प्रगटेसि बिपुल हनुमान। धाए गहे पाषान ॥
तिन्ह रामु घेरे जाइ। चहुं दिसि बरुथ बनाइ ॥ ७ ॥
मारहु, धरहु, जनि जाइ। कटकटहिं पूँछ उठाइ ॥
दहँ दिसि लँगूर बिराज। तेंहिं मध्य कोसलराज ॥ ८ ॥

छं०—तेंहिं मध्य कोसलराज, सुंदर स्याम तन सोभा लही।
जनु इंद्रधनुष अनेक की, बर बारि तुंग तमालही ॥
प्रभु देखि, हरष-बिषाद उर, सुर बदत जय-जय-जय करी।
रघुबीर एकहिं तीर कोपि, निमेष महुँ माया हरी ॥ १ ॥
माया बिगत कपि-भालु हरषे, बिटप-गिरि गहि, सब फिरे।
सर-निकर छाड़े, राम रावन बाहु-सिर पुनि महि गिरे ॥
श्रीराम - रावन - समर - चरित, अनेक कल्प जो गावहीं।
सत सेष-सारद, निगम, कबि, तेउ तदपि पार न पावहीं ॥ २ ॥

दो०—ताके गुनगन कछु कहे, जड़मति तुलसीदास।
जिमि निज बल अनुरूप ते, माछी उड़इ अकास ॥ १०१ (क) ॥
काटे सिर-भुज बार बहु, मरत न भट लंकेस।
प्रभु क्रीड़त, सुर, सिद्ध, मुनि, ब्याकुल देखि कलेस ॥ १०१ (ख) ॥

काटत बढ़हिं सीस - समुदाई। जिमि प्रति लाभ, लोभ अधिकाई ॥
मरइ न रिपु, श्रम भयउ बिसेषा। राम बिभीषन-तन तब देखा ॥
उमा! काल मर जाकीं ईछा। सो प्रभु जन कर प्रीति-परीछा ॥
सुनु सरबग्य! चराचर-नायक!। प्रनतपाल! सुर-मुनि-सुखदायक! ॥
नाभिकुंड पीयूष बस याकें। नाथ! जिअत रावनु बल ताकें ॥
सुनत बिभीषन-बचन कृपाला। हरषि, गहे कर बान कराला ॥
असुभ होन लागे तब नाना। रोवहिं खर, सृकाल, बहु स्वाना ॥
बोलहिं खग जग - आरति - हेतू। प्रगट भए नभ जहँ - तहँ केतू ॥

तथा योगिनीयोषितः खड्गहस्ताः प्रगृह्यान्यहस्तेषु नाराः करोटीः।
नवीनोद्भवं शोणितं ताः प्रपीय चयं नृत्यगं गीतगं प्रारभन्त ॥ २ ॥
वदन्ति स्म घोरं धराऽमारयेति स्वनोऽय प्रपूर्णोऽभवत् सर्वदिक्षु।
प्रसार्याननं खादितुं ता अधावन् प्लवङ्गास्तदानीं पलायन्त सर्वे ॥ ३ ॥
पलायन्त ते मर्कटा यत्र यत्र ज्वलद्वह्निमालोकयंस्तत्र तत्र।
प्लवङ्गर्क्षकाः प्राप्नुवन् व्याकुलत्वम् ततो वालुकावृष्टिमारब्ध रक्षः ॥ ४ ॥
कपीन् यत्र तत्र प्रणीय श्रमाक्तान् अगर्जत् पुनर्दिङ्मितास्यौघयुक्तः।
समेताः प्लवङ्गेशरामानुजाभ्याम् भटा मूर्च्छिताः सर्व एवाभवंस्ते ॥ ५ ॥
समुच्चार्य हा राम! हा राघवेश! अकुर्वन् भटा हस्तसम्मर्दमेव।
अदोरीतितः सर्वशक्तिं प्रखण्ड्य पुनः शाम्बरीं सन्तनोति स्म चैषः ॥ ६ ॥
समाकासयत्रैकवातप्रजातान् समे तेऽभ्यधावन् शिलाः सम्प्रगृह्य।
त आवेष्टयन्नेत्य रघ्वन्वयेशं वरूथं विधाय स्वकीयं समन्तात् ॥ ७ ॥
हतैनञ्च गृह्णीत यात्वेष नेति व्यघोचन् सपुच्छोत्थमापिष्य दन्तान्।
समन्ताद् व्यराजन्त पुच्छानि तेषां तथा मध्यगः कोसलानामधीशः ॥ ८ ॥

तदीयमध्यसंस्थितं रघूत्तमस्य मेचकम् मनोहरं वपुस्तथाऽभवत् सुकान्तिसंयुतम्।
ध्रुवं महेन्द्रकार्मुकैर्वरं प्रवेष्टनं कृतम् यदर्थमेव स द्रुमस्तमाल एष संस्थितः॥
प्रभुं विलोक्य सम्मदप्रखेदयुक्तमानसाः सुराः प्रभुर्जयत्विति त्रिवारमभ्युदैरयन्।
रघूत्तमोऽपि रुड्युतस्त्वनन्यपत्त्रिणा तदा क्षणान्त एव शाम्बरीं समामपि व्यनाशयत् ॥ १ ॥

यदैव शाम्बरी गता समेऽपि कीशभल्लकाः मुदा युता द्रुमान् गिरीन् प्रगृह्य युद्धसम्मुखाः।
शरव्रजं समक्षिपद् दशानने रघूत्तमः भुजाः शिरांसि तस्य यत् पुनर्महीतलेऽपतन् ॥
रमेशरावणाश्रितं चरित्रमाजिगं यदि अनेककल्पसम्मितं विधेयुरेव वर्णितम्।
तथापि नान्तमाप्नुयुः शतं भुजङ्गमाधिपाः गिरामधीश्वरी श्रुतिव्रजस्तथा कविव्रजः ॥ २ ॥

किञ्चिद् गुणौघं चरितस्य तस्य वक्ति स्म मन्दस्तुलसीकदासः।
यथा स्वशक्तेरनुरूपमेव ख उत्प्लुतिं संविद्धाति नीला ॥ १०१ (क) ॥

अनेकवारं कभुजं निकृत्तं मृतो न लङ्केशभटस्तथापि।
अक्रीडदीशो मुनिसिद्धदेवास्तत्क्लेशमैक्ष्यासत खेदयुक्ताः ॥ १०१ (ख) ॥

कृत्तमेव तदेति स्म वृद्धि मूर्धकदम्बकम्। प्रतिलाभं यथा लोभ आप्नोति प्रचुराकृतिम्॥
यदा न म्रियते स्मारिर्विशिष्टा श्रान्तताभवत्। तदा विभीषणस्याङ्गं रघुनाथो व्यलोकयत्॥
वक्तीश आर्ये! कालोऽपि म्रियते यस्य वाञ्छया। गृह्णाति स्म स एवेशः परीक्षां भक्तहार्दगाम्॥
सोऽब्रूत शृणुतात् सर्वबोध! चिज्जडनायक!। प्रणतत्राणकरण! सुरर्षिसुखदायक! ॥
नाभिकुण्डेऽस्य पीयूषं निवासं कृतवत् स्थितम्। तस्यैव बलतो जीवन् वर्तते रावणः प्रभो!॥
विभीषणस्य वचनं निशम्यैव दयामयः।गृह्णाति स्म प्रसन्नः सन् करालान् सायकान् करे॥
अशुभानि भवन्ति स्म नाना तस्मिन्ननेहसि।रुदन्ति स्म खरा नाना श्वानो गोमायवस्तथा॥
शकुना आरवन्ति स्म जगदार्तिनिमित्तकाः। अभवन् प्रकटा धूमकेतवो यत्र तत्र खे॥

दस दिसि दाह होन अति लागा। भयउ परब बिनु रबि-उपरागा ॥
मंदोदरि - उर कंपति भारी। प्रतिमा स्रवहिं नयन-मग बारी ॥

छं०—प्रतिमा रुदहिं, पबिपात नभ, अति बात बह, डोलति मही।
बरषहिं बलाहक रुधिर, कच, रज, असुभ अति, सक को कही? ॥
उतपात अमित बिलोकि, नभ सुर बिकल, बोलहिं जय-जए।
सुर सभय जानि, कृपाल रघुपति, चाप - सर जोरत भए ॥

दो०—खैंचि सरासन श्रवन लगि, छाड़े सर ऐकतीस।
रघुनायक सायक चले, मानहुँ काल फनीस ॥ १०२ ॥

सायक एक, नाभि - सर सोषा। अपर लगे भुज-सिर करि रोषा ॥
लै सिर - बाहु चले नाराचा। सिर-भुज-हीन, रुंड महि नाचा ॥
धरनि धसइ, धर धाव प्रचंडा। तब सर हति प्रभु कृत दुइ खंडा ॥
गर्जेउ मरत घोर रव भारी। कहाँ रामु ? रन हतौं पचारी ! ॥
डोली भूमि गिरत दसकंधर। छुभित सिंधु, सरि, दिग्गज, भूधर ॥
धरनि परेउ द्वौ खंड बढ़ाई। चापि भालु - मर्कट - समुदाई ॥
मंदोदरि आगें भुज - सीसा। धरि, सर चले जहाँ जगदीसा ॥
प्रबिसे सब निषंग महुँ जाई। देखि सुरन्ह दुंदुभीं बजाई ॥
तासु तेज समान प्रभु-आनन। हरषे देखि संभु - चतुरानन ॥
जय - जय धुनि पूरी ब्रह्मंडा। जय रघुबीर प्रबल - भुजदंडा ॥
बरषहिं सुमन देव - मुनि - बृंदा। जय कृपाल !जय जयति मुकुंदा! ॥

छं०—जय कृपा-कंद मुकुंद द्वंद-हरन सरन-सुखप्रद प्रभो !।
खल-दल-बिदारन, परम कारन-कारुनीक सदा बिभो ॥
सुर सुमन बरषहिं हरष, संकुल बाज दुंदुभि गहगही।
संग्राम अंगन राम अंग - अनंग बहु सोभा लही ॥ १ ॥
सिर जटा-मुकुट, प्रसून बिच-बिच अति मनोहर राजहीं।
जनु नीलगिरि पर तड़ित-पटल-समेत उडुगन भ्राजहीं ॥
भुजदंड सर - कोदंड फेरत, रुधिर - कन तन अति बने।
जनु रायमुनीं तमाल पर, बैठीं बिपुल सुख आपने ॥ २ ॥

दो०—कृपादृष्टि करि बृष्टि प्रभु, अभय किए सुरबृंद।
भालु, कीस, सब हरषे, जय सुखधाम मुकुंद ! ॥ १०३ ॥

पति - सिर देखत मंदोदरी। मुरुछित बिकल धरनि खसि परी ॥
जुबति - बृंद रोवत उठि धाईं। तेहि उठाइ रावन पहिं आईं ॥
पति-गति देखि ते करहिं पुकारा। छूटे कच, नहिं बपुष सँभारा ॥
उर ताड़ना करहिं बिधि नाना। रोवत करहिं प्रताप बखाना ॥
तव बल नाथ ! डोल नित धरनी। तेज-हीन पावक, ससि, तरनी ॥
सेष-कमठ सहि सकहिं न भारा। सो तनु भूमि परेउ भरि छारा ॥
बरुन, कुबेर, सुरेस, समीरा। रन-सन्मुख धरि काहुँ न धीरा ॥

अत्यन्तमभवद् दाहस्तदा दिक्षु दशस्वपि । दिवाकरस्योपरागो विना पर्वाऽभ्यजायत ।।
मन्दोदर्या हृदि महाकारः कम्पोऽभ्यजायत । प्रतिमाः स्रावयन्ति स्म वारि लोचनमार्गतः।।

पुरस्थमूर्तयोऽरुदन् दिवोऽपतंश्च वज्रकाः प्रभञ्जनोऽवहत् तदा वसुन्धरा च कम्पिता ।
अवर्षयन् बलाहकाः कचान् रजश्च शोणितम् अमङ्गलं समग्रकं प्रवक्तुमस्ति कः शकः ।।
विलोक्य सीमवर्जितां कहेतुसंहतिं सुराः जयी जयीश्वरोऽस्त्विति प्रकम्पिताः समब्रुवन् ।
प्रबुध्य भीयुतान् सुरान् दयामयो रघुप्रभुः व्यधत्त कार्मुके तदा शरव्रजं सुसंहितम् ।।

कर्णान्तमाकृष्य धनुः शरान् स त्रिंशन्मितानेकयुतान् व्यमुञ्चत् ।
शराश्चलन्ति स्म रघुप्रभोस्ते भुजङ्गमेशा ननु कालरूपाः ।। १०२ ।।

एकः शरस्तस्य नाभिकासारं समशोषयत् । अन्ये त्रिंशच्छरा रुष्टा अस्पृशंस्तत्कदोर्व्रजम्।।
तत्कदोर्व्रजमागृह्य प्रचलन्ति स्म ते शराः । तस्य रुण्डं नृत्यति स्म भुवि दोर्मूर्धवर्जितम् ।।
प्रचण्डं तस्य तद रुण्डमधावद् भूश्च सन्नता ।ततः प्रभुः शरं क्षिप्त्वाऽकरोत् खण्डद्वयात्म तत्।।
म्रियमाणस्तीव्रशब्दमगर्जदवदच्च सः । वर्तते कुत्र रामस्तमाहूय प्रहणानि तम् ।।
दशग्रीवे निपतति प्राकम्पत वसुन्धरा । क्षुब्धा उदधयो नद्यो दिग्गजा भूभृतस्तथा ।।
प्रसार्य तत् खण्डयुग्मं सोऽपतद् वसुधातले ।अवमर्द्य प्लवङ्गानां भल्लानाञ्च कदम्बकम्।।
मन्दोदर्याः पुरस्तस्य भुजान् कानि निधाय ते । विशिखाःप्राचलंस्तत्र यत्रासीज्जगदीश्वरः ।।
गत्वा प्रवेशञ्चाकुर्वन् सर्वे रामस्य तूणके । इदं विलोक्य विबुधा दुन्दुभीन् समवादयन्।।
विलीनमभवत् तेजो रावणस्य प्रभोर्मुखे । वीक्ष्येदं मुदितौ जातौ गिरीशचतुराननौ ।।
ब्रह्माण्डपूरितः शब्दो जयताज्जयतादिति । रघुवीरः प्रबलदोर्दण्डोऽस्तु विजयीति च ।।
सुराणां तापसानाञ्च वृन्दं पुष्पाण्यवर्षयत् । अवदच्च मुकुन्दोऽनुकम्पालुस्त्वं भवेज्जयी ।।

जयी भवान् भवेत् प्रभो! मुकुन्द! युग्महारक! समाश्रिताङ्घ्रियुग्मकप्रजासुखप्रदायक! ।
खलव्रजप्रदारक ! समग्रकारणोत्तम ! निरन्तरं दयामय ! समग्रविश्वपूरक ! ।।
इति प्रभाष्य मुद्युताः सुराः सुमान्यवर्षयन् प्रवाद्यते स्म दुन्दुभिव्रजोऽतितीव्रनिःस्वनः ।
रणाङ्गणे रघूत्तमप्रतीकसङ्कदम्बकम् अनेकमीनकेतनाश्रितां छविं समर्जयत् ।। १ ।।

रघूत्तमस्य मस्तके जटाकिरीटमास्थितम् यदन्तरान्तरेऽलसत् सुमव्रजोऽतिकान्तिमान् ।
धराधरेऽसिते ध्रुवं तडित्समूहसंयुतम् अभूद् विशेषराजितं मनिर्मितं कदम्बकम् ।।
स बाहुदण्डसंयुजौ धनुश्शरौ समाटयत् तनौ च तस्य शोणिताः कणा अतीव शोभिताः ।
तमालके महीरुहेऽरुणद्विजव्रजो ध्रुवम् उपाविशत् सुखे निजे निमग्नतां समाश्रितः ।। २ ।।

विधाय वृष्टिं स्वदयात्मदृष्टे रामोऽकरोद् भीरहितं सुरौघम् ।
प्रीता अवोचन् सकलर्क्षकीशा जय्यस्तु सौख्यायतनं मुकुन्दः ।। १०३ ।।

मन्दोदरी विलोक्यैव स्वभर्तुः शीर्षसंहतिम् । विकला मूर्च्छिता भूत्वा न्यपतद् वसुधातले ।।
समुत्थायाधावदेव रुदतीनां स्त्रियां व्रजः ।तां समुत्थाप्य चागच्छद् दशग्रीवस्य सन्निधिम्।।
पत्युर्गतिं समालोक्य समाक्रोश्यारुदन् समाः । कचा विमुक्तास्तासां ता नास्मरन् वपुषां तथा।।
अताडयंस्ताः स्वोरांसि प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः । रुदत्यो वर्णनं तस्य प्रतापस्याचरंस्तथा ।।
सावदन्नाथ ! बलतस्तवाकम्पत भूः सदा । तवाग्रे वह्निचन्द्रार्का आसंस्तेजोविवर्जिताः।।
सोढुं नाशकतां भारं यस्य सर्पेशकच्छपौ । वपुस्तदेव पतितं भूमौ धूलिविमिश्रितम् ।।
जलाधीशो धनाधीशः सुराधीशः समीरणः । कोऽप्येषु धैर्यवान्नाभूत् सङ्ग्रामे तव सम्मुखम्।।

भुजबल जितेहु काल-जम साईं ! । आजु परेहु अनाथ की नाईं ॥
जगत बिदित तुम्हारि प्रभुताई । सुत-परिजन-बल बरनि न जाई ॥
राम - बिमुख अस हाल तुम्हारा । रहा न कोउ कुल रोवनिहारा ॥
तव बस बिधि-प्रपंच सब, नाथा ! । सभय दिसिप नित नावहिं माथा ॥
अब तव सिर - भुज जंबुक खाहीं । राम-बिमुख यह अनुचित नाहीं ॥
काल-बिबस पति ! कहा न माना । अग-जग-नाथु, मनुज करि जाना ॥

छं०—जान्यो मनुज करि, दनुज-कानन-दहन पावक हरि स्वयं ।
जेहि नमत सिव, ब्रह्मादि, सुर, पिय भजेहु नहिं करुनामयं ॥
आजन्म ते परद्रोह - रत, पापौघमय तव तनु अयं ।
तुम्हहू दियो निज धाम, राम नमामि, ब्रह्म, निरामयं ॥

दो०—अहह! नाथ ! रघुनाथ-सम, कृपासिंधु नहिं आन ।
जोगि - बृंद दुर्लभ गति, तोहि दीन्हि भगवान ॥ १०४ ॥

मंदोदरी - बचन सुनि काना । सुर, मुनि, सिद्ध, सबन्हि सुख माना ॥
अज, महेस, नारद, सनकादी । जे मुनिबर परमारथबादी ॥
भरि लोचन रघुपतिहि निहारी । प्रेम-मगन, सब भए सुखारी ॥
रुदन करत देखीं सब नारी । गयउ बिभीषनु, मन दुख भारी ॥
बंधु-दसा बिलोकि दुख कीन्हा । तब प्रभु अनुजहि आयसु दीन्हा ॥
लछिमन तेहि बहु बिधि समुझायो । बहुरि बिभीषन प्रभु पहिं आयो ॥
कृपादृष्टि प्रभु ताहि बिलोका । करहु क्रिया, परिहरि सब सोका ॥
कीन्हि क्रिया प्रभु-आयसु मानी । बिधिवत देस-काल जियं जानी ॥

दो०—मंदोदरी आदि सब, देइ तिलांजलि ताहि ।
भवन गईं रघुपति - गुन, - गन बरनत मन माहि ॥ १०५ ॥

आइ बिभीषन पुनि सिरु नायो । कृपासिंधु तब अनुज बोलायो ॥
तुम्ह, कपीस, अंगद, नल, नीला । जामवंत, मारुति नयसीला ॥
सब मिलि जाहु बिभीषन साथा । सारेहु तिलक, कहेउ रघुनाथा ॥
पिता-बचन मैं नगर न आवउँ । आपु सरिस कपि-अनुज पठावउँ ॥
तुरत चले कपि सुनि प्रभु-बचना । कीन्ही जाइ तिलक की रचना ॥
सादर सिंहासन बैठारी । तिलक सारि, अस्तुति अनुसारी ॥
जोरि पानि सबहीं, सिर नाए । सहित बिभीषन प्रभु पहिं आए ॥
तब रघुबीर बोलि कपि लीन्हे । कहि प्रिय बचन सुखी सब कीन्हे ॥

छं०—किए सुखी, कहि बानी सुधा-सम, बल तुम्हारें रिपु हयो ।
पायो बिभीषन राज तिहुँ पुर, जसु तुम्हारो नित नयो ॥
मोहि सहित सुभ कीरति तुम्हारी, परम प्रीति जो गाइहैं ।
संसार - सिंधु अपार पार, प्रयास बिनु नर पाइहैं ॥

दो०—प्रभु के बचन श्रवन सुनि, नहिं अघाहिं कपिपुंज ।
बार - बार सिर नावहिं, गहहिं सकल, पदकंज ॥ १०६ ॥

स्वाभिस्त्वं जितवानासीर्यमं कालञ्च दोर्बलात् । किन्त्वद्य सन्निपतितो वर्तसे नाथहीनवत् ॥
प्रभुता तावकीनासीत् सर्वविष्टपविश्रुता । अशक्यवर्णना शक्तिस्त्वत्पुत्रपरिवारयोः ॥
रामात् परागाननस्य वर्तते त इयं दशा । कुले रोदनकर्तापि शिष्टः कश्चिन्न वर्तते ॥
तवाधीना वर्तते स्म सृष्टिः सर्वापि वेधसः । नमयन्ति स्म शीर्षाणि दिक्पालाः सभयाः सदा॥
गोमायवोऽधुनाऽदन्ति तव कानि भुजानपि । वर्ततेऽनुचितं नेदं विमुखस्य रघूत्तमाद् ॥
स्वीकरोषि स्म नोक्तं नः पते! कालवशे स्थितः । चराचराधिनाथञ्च विजानासि स्म मानवम्॥

स्वयं हरिं दनूद्भवव्रजाटवीप्रदाहकम् धनञ्जयं प्रबुद्धवानसूनृदेहधारिणम् ।
नमन्ति यं सदाशिवो विधातृमुख्यदेवताः दयामयस्य तस्य नाकरोस्त्वमर्चनं प्रिय ! ॥
इयं तनुस्त्वदीयका जनुःप्रभृत्यवर्तत पराहितप्रसक्तिका तथाघसङ्घरूपिणी ।
तथापि यः समार्पयत् स्वकं पदं कृते तव नमामि राममामयप्रवर्जितं परात्परम् ॥

अहो प्रभो ! राघववंशनाथसमोऽनुकम्पानिधिरस्ति नान्यः ।
यो योगिवृन्दस्य कृतेऽपि दुःखैः प्राप्यां गतिं ते भगवानयच्छत् ॥ १०४ ॥

श्रुतिभिः प्रसमाकर्ण्य मन्दोदर्याः सरस्वतीम् । मन्यन्ते स्म सुखं सर्वे देवाः सिद्धास्तपस्विनः॥
प्रजापतिः पार्वतीशो नारदः सनकादयः । तपस्विनां वरा ये च परमार्थप्रभाषकाः ॥
वीक्ष्याऽऽलोचनसन्तोषं रघुसन्ततिनायकम् । अजायन्त प्रेममग्नाः सकलाः सुखिनस्तथा ॥
रोदनं कुर्वतीः सर्वाः समवालोक्य योषितः । तीव्रदुःखमनास्तासां निकटेऽयाद् विभीषणः॥
दशां समालोक्य बन्धोः स दुःखं सममन्यत । शिष्टिं सम्प्रददाति स्म स्वानुजाय ततः प्रभुः॥
उपदेशं बहुविधं तस्मै दत्ते स्म लक्ष्मणः । ततो विभीषणः पार्श्वमायाद् रघकुलेशितुः ॥
पर्यपश्यत् कृपादृष्ट्या तं रघ्वन्वयनायकः । अब्रूतापि स्म शोकं त्यक्त्वान्त्येष्टिक्रियां कुरु॥
स्वीकृत्य स प्रभोः शिष्टिं तां क्रियां समपादयत् । देशं कालञ्च हृदये विचार्य विधिपूर्वकम् ॥

मन्दोदरीमुख्यसमाबलास्तास्तस्मै तिलाम्ब्वञ्जलिमाप्रदाय ।
अयुर्गृहांश्चेतसि वर्णयन्त्यो ग्रामं गुणानां रघुनायकस्य ॥ १०५ ॥

विभीषणः पुनश्चैत्यानमयन्मस्तकं निजम् । ततोऽनुकम्पापाथोधिरनुजातं समाह्वयत् ॥
त्वमधीशः प्लवङ्गानामङ्गदो नलनीलकौ । जाम्बवान् वाततनय इति नीतिविचक्षणाः ॥
यूयं सर्वेऽपि सम्मिल्य प्रयात सविभीषणाः । दत्तास्मै राजतिलकमित्यब्रूत रघुप्रभुः ॥
पितुर्वाक्येन नगरमागन्तुं न शक्तोऽस्म्यहम् । प्रेषयामि स्वसदृशान् प्लवगाननुजं तथा ॥
इति श्रुत्वा प्रभोर्वाचं तत्क्षणं कपयोऽचलन् । गत्वा च तैलकीं सर्वां सामग्रीं समपादयन् ॥
सिंहासन उपावेश्य तमादरसमन्वितम् । विधाय तिलकं सर्वे स्तुतिं तस्य समाचरन् ॥
बद्ध्वाञ्जलिं मस्तकानि सर्वेऽप्यनमयंस्तथा । विभीषणेन सहिताः प्रभोः पार्श्वं समागमन्॥
तदनन्तरमाहूय रघुवीरः प्लवङ्गमान् । प्रियं वचनमाभाष्याकरोत् सर्वान् सुखान्वितान्॥

समान् सुधागिरं प्रभुः प्रभाष्य मोदिनोऽकरोत् यदेष शात्रवो मया बलेन वोऽस्ति मारितः ।
विभीषणेन चार्जिता सुवर्णपुर्महीशिता ततोऽस्ति भावि वो यशः सदानवं जगत्त्रये ॥
इयं सुकीर्तिरीदृशी मदाक्तयुष्मदाश्रिता प्रगास्यते जनैश्च यैः प्रपूर्णहार्दसंयुतम् ।
अयं भवात्मवारिधिस्त्वपाररूपवानपि परिश्रमं विनैव तैश्शरीरिभिस्तरिष्यते ॥

प्रभोर्गिरं स्वश्रुतिभिर्निशम्य तृप्तिं न याता निकराः कपीनाम् ।
पुनः पुनस्तेऽनमयञ् शिरांसि समेऽभ्यगृह्णंश्च तदङ्घ्रियुग्मम् ॥ १०६ ॥

पुनि प्रभु बोलि लियउ हनुमाना । लंका जाहु, कहेउ भगवाना ।।
समाचार जानकिहि सुनावहु । तासु कुसल लै तुम्ह चलि आवहु ।।
तब हनुमंत नगर महुँ आए । सुनि निसिचरी-निसाचर धाए ।।
बहु प्रकार तिन्ह पूजा कीन्ही । जनकसुता देखाइ पुनि दीन्ही ।।
दूरिहि ते प्रनाम कपि कीन्हा । रघुपति-दूत जानकीं चीन्हा ।।
कहहु तात ! प्रभु कृपानिकेता । कुसल अनुज-कपि-सेन-समेता ।।
सब बिधि कुसल कोसलाधीसा । मातु ! समर जीत्यो दससीसा ।।
अबिचल राजु बिभीषन पायो । सुनि कपि-बचन, हरष उर छायो ।।

छं०—अति हरष मन, तन पुलक, लोचन सजल, कह पुनि-पुनि रमा ।
का देउँ तोहि, त्रैलोक महुँ कपि ! किमपि नहिं बानी-समा ।।
सुनु मातु! मैं पायो अखिल-जग-राजु आजु न संसयं ।
रन जीति रिपुदल, बंधु-जुत पस्यामि राममनामयं ।।

दो०—सुनु सुत ! सदगुन सकल तव हृदयँ बसहुँ, हनुमंत ! ।
सानुकूल कोसलपति, रहहुँ समेत अनंत ।। १०७ ।।

अब सोइ जतन करहु तुम्ह, ताता ! । देखौं नयन स्याम-मृदु गाता ।।
तब हनुमान राम पहिं जाई । जनकसुता कै कुसल सुनाई ।।
सुनि संदेसु भानुकुलभूषन । बोलि लिए जुबराज, बिभीषन ।।
मारुतसुत के संग सिधावहु । सादर जनकसुतहि लै आवहु ।।
तुरतहिं सकल गए जहँ सीता । सेवहिं सब निसिचरीं बिनीता ।।
बेगि बिभीषन तिन्हहि सिखायो । तिन्ह बहु बिधि मज्जन करवायो ।।
बहु प्रकार भूषन पहिराए । सिबिका रुचिर साजि, पुनि ल्याए ।।
ता पर हरषि चढ़ी बैदेही । सुमिरि राम सुखधाम सनेही ।।
बेतपानि रच्छक चहु पासा । चले सकल, मन परम हुलासा ।।
देखन भालु-कीस सब आए । रच्छक कोपि निवारन धाए ।।
कह रघुबीर, कहा मम मानहु । सीतहि, सखा ! पयादें आनहु ।।
देखहुँ कपि जननी की नाईं । बिहसि कहा रघुनाथ गोसाईं ।।
सुनि प्रभु-बचन, भालु-कपि हरषे । नभ ते सुरन्ह सुमन बहु बरषे ।।
सीता प्रथम अनल महुँ राखी । प्रगट कीन्हि चह अंतर-साखी ।।

दो०—तेहि कारन करुनानिधि, कहे कछुक दुर्बाद ।
सुनत जातुधानीं सब, लागीं करै बिषाद ।। १०८ ।।

प्रभु के बचन, सीस धरि सीता । बोली मन-क्रम-बचन पुनीता ।।
लछिमन ! होहु धरम के नेगी । पावक प्रगट करहु तुम्ह बेगी ।।
सुनि लछिमन, सीता कै बानी । बिरह-बिबेक-धरम-निति-सानी ।।
लोचन सजल, जोरि कर दोऊ । प्रभु सन कछु कहि सकत न ओऊ ।।
देखि राम-रुख लछिमन धाए । पावक प्रगटि काठ बहु लाए ।।
पावक प्रबल देखि बैदेही । हृदयं हरष, नहिं भय कछु तेही ।।
जौं मन-बच-क्रम मम उर माहीं । तजि रघुबीर आन गति नाहीं ।।
तौ कृसानु ! सब कै गति जाना । मो कहुं होउ श्रीखंड-समाना ।।

व्यदधात् तत आहूतं नभस्वत्तनयं प्रभुः । तमब्रवीच्च भगवान् लङ्कां प्रति गतिं कुरु ।।
समाचारं श्रावय त्वं विदेहाधिपनन्दिनीम् । प्रगृह्य कुशलं तस्याः परावर्तनमाचर ।।
ततो नगरमागच्छन् नभस्वत्तनुसम्भवः । तन्निशम्यैव राक्षस्यः प्राधावन् राक्षसास्तथा।।
ते तस्य पूजां व्यदधुः प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः । ततश्चादर्शयंस्तस्मै विदेहाधिपनन्दिनीम् ।।
दूरादेवाकरोत् तस्यै प्रणामं वातनन्दनः । तञ्च पर्यचिनोद्दूतं रघुनाथस्य जानकी ।।
अब्रवीदपि हे तात ! ब्रूहि नाथः कृपानिधिः । सानुजः सहितः कीशसेनया कुशली नु किम्।।
सोऽब्रूत कुशली सर्वरीतिभिः कोसलेश्वरः । हे मार्तर्जितवानस्ति स रणे दिङ्मिताननम् ।।
विभीषणोऽचलं राज्यं वर्तते परिलब्धवान् । श्रुत्वा हनुमतो वाचं सा व्याप्तप्रीतिमानसा ।।

हृदि प्रसन्नता परा तनौ च रोमहर्षणम् सवारि तद्दृशोर्युगं रमावदत् पुनः पुनः ।
ददानि तेऽद्य वस्तु किं यतस्त्वदुक्तिसाम्यवत् जगत्त्रयेऽपि न स्थितं किमप्यहो प्लवङ्गम ! ।।
स उक्तवाञ्छृणोतु हे प्रसोऽद्य लब्धवानहम् समग्रविश्वराज्यकं न कोऽपि संशयोऽत्र च ।
यतोऽहमाजिमध्यगं विजित्य शत्रुवाहिनीम् विलोकयाम्यनामयं सबान्धवं रघूत्तमम् ।।

अब्रूत सा पुत्र ! श्रृणु त्वदन्तर्वसन्तु सर्वे सुगुणा हनूमन् ! ।
अनन्तयुक्तः सततानुकूलस्त्वयीश्वरस्तिष्ठतु कोसलानाम् ।। १०७ ।।

तमेव यत्नं हे तात ! साम्प्रतं त्वं समाचर । पश्यानि दृग्भ्यां येनाहं श्यामलं मृदुलं वपुः ।।
ततो हनूमान् सम्प्राप्य रघुनाथस्य सन्निधिम् । अश्रावयत् क्षेमवृत्तं सुताया मिथिलेशितुः ।।
सन्देशं तं समाकर्ण्य भानुवंशविभूषणम् । आहूतौ विदधाति स्म युवराजविभीषणौ ।।
अभाषतापि व्रजतं साकं मारुतसूनुना । तथादरेणानयतं विदेहाधिपनन्दिनीम् ।।
सर्वे ते तत्क्षणमयुर्यत्रासीज्जनकात्मजा । तां सेवन्ते स्म राक्षस्यो विनीताः सकला अपि।।
विभीषणः क्षिप्रमेव परिबोधयति स्म ताः ।ताश्च नानाविधं स्नानं कारयन्ति स्म सीतया।।
आरोपयन्ति स्म भूषास्तया नानाविधाः पुनः । आनयन्ति स्म रुचिरां सज्जितां शिबिकां ततः।।
आरोहति स्म तां प्रीता विदेहाधिपनन्दिनी । स्मृत्वा स्नेहयुतं रामं परानन्दनिकेतनम् ।।
चतुर्दिक्षु स्थिता आसन् रक्षका वेत्रपाणयः । परमोल्लाससहितमानसा अचलन् समे ।।
तां द्रष्टुं सकला भल्ला आययुः प्लवगा अपि । तान्निवारयितुं रुष्टा अधावन् रक्षका अपि ।।
रघुवीरोऽभ्यकथयद् यन्मन्यस्व वचो मम । समानय सखे ! पादचारिणीं जनकात्मजाम् ।।
ततश्च परिपश्येयुः कीशास्तां जननीसमाम् । अभाषत विहस्येत्थं प्रभू रघुकुलाधिपः ।।
श्रुत्वा गिरं प्रभोर्भल्लाः कपयश्च मुदान्विताः । अवर्षयन् प्रसूनानि बहूनि स्वर्गतः सुराः ।।
प्रथमं निहिता यासीदनले जनकात्मजा । अन्तर्यामी प्रकटितां कर्तुं कामयते स्म ताम्।।

कृपानिधानं तत एव हेतोर्वचांसि कान्यप्यवदत् कटूनि ।
श्रुत्वैव सर्वा अपि रात्रिचर्यः समारभन्तानुभवं व्यथायाः ।। १०८ ।।

स्वीकृत्य शिरसा वाचं प्रभोर्जनकनन्दिनी । मनसा कर्मणा वाचा पवित्रा प्रायुनग् वचः ।।
हे लक्ष्मण ! भव त्वं मे धर्मस्यार्थं सहायकः । पावकं प्रकटाकारं क्षिप्रमेव समाचर ।।
निशम्य लक्ष्मणो वाचं सुताया मिथिलेशितुः । वियोगसद्बोधनीतिधर्मैरभिविमिश्रिताम् ।।
सवारिलोचनयुगः करौ संयोज्य स स्थितः ।किन्तु वक्तुं प्रभुं किञ्चित् समर्थः सोऽपि नाभवत्।।
रामस्य भावं संवीक्ष्य प्राधावल्लक्ष्मणस्ततः । पावकं प्रकटं कृत्वा काष्ठपुञ्जं समानयत् ।।
प्रदीप्तं पावकं वीक्ष्य विदेहाधिपनन्दिनी ।चित्ते हृष्टाऽभवत् तस्या भयं किमपि नाभवत्।।
साब्रूत यदि चित्ते मे मनसा कर्मणा गिरा । रघुप्रवीरादन्यस्य निवासो नैव विद्यते ।।
तर्हि सर्वविचाराणां परिज्ञाता धनञ्जयः । प्रजायतां मम कृते श्रीखण्डसमतायुतः ।।

छं०—श्रीखंड-सम, पावक प्रबेस कियो, सुमिरि प्रभु, मैथिली।
जय कोसलेस महेस-बंदित-चरन रति अति निर्मली॥
प्रतिबिंब अरु लौकिक कलंक, प्रचंड पावक महुँ जरे।
प्रभु-चरित काहुँ न लखे, नभ सुर, सिद्ध, मुनि, देखहिं खरे॥ १॥
धरि रूप पावक, पानि गहि, श्री सत्य श्रुति जग-बिदित जो।
जिमि छीरसागर इंदिरा, रामहि समर्पी आनि सो॥
सो राम-बाम-बिभाग राजति, रुचिर अति सोभा भली।
नव-नील-नीरज-निकट मानहुँ कनक-पंकज की कली॥ २॥

दो०—बरषहिं सुमन हरषि सुर, बाजहिं गगन निसान।
गावहिं किंनर, सुरबधू नाचहिं चढ़ीं बिमान॥ १०९ (क)॥
जनकसुता-समेत प्रभु, सोभा अमित अपार।
देखि भालु-कपि हरषे, जय रघुपति! सुख-सार!॥ १०९ (ख)॥

तब रघुपति-अनुसासन पाई। मातलि चलेउ चरन सिरु नाई॥
आए देव सदा स्वारथी। बचन कहहिं जनु परमारथी॥
दीन-बंधु! दयाल रघुराया!। देव! कीन्हि देवन्ह पर दाया॥
बिस्व-द्रोह-रत यह खल, कामी। निज अघ गयउ कुमारगगामी॥
तुम्ह समरूप, ब्रह्म, अबिनासी। सदा एकरस, सहज उदासी॥
अकल अगुन, अज, अनघ, अनामय। अजित, अमोघसक्ति, करुनामय॥
मीन, कमठ, सूकर, नरहरी। बामन, परसुराम, बपु धरी॥
जब-जब नाथ! सुरन्ह दुखु पायो। नाना तनु धरि तुम्हइँ नसायो॥
यह खल, मलिन, सदा सुरद्रोही। काम-लोभ-मद-रत अति कोही॥
अधम-सिरोमनि तव पद पावा। यह हमरें मन बिसमय आवा॥
हम देवता परम अधिकारी। स्वारथ-रत प्रभु-भगति बिसारी॥
भव-प्रबाहँ संतत हम परे। अब प्रभु! पाहि सरन अनुसरे॥

दो०—करि बिनती सुर-सिद्ध सब, रहे जहँ-तहँ कर जोरि।
अति सप्रेम, तन पुलकि, बिधि अस्तुति करत बहोरि॥ ११०॥

छं०—जय राम! सदा सुखधाम हरे!। रघुनायक सायक-चाप धरे!।
भव-बारन-दारन सिंह प्रभो!। गुन-सागर, नागर, नाथ! बिभो!॥ १॥
तन काम अनेक अनूप छबी। गुन गावत सिद्ध, मुनींद्र, कबी॥
जसु पावन, रावन नाग महा। खगनाथ जथा करि कोप गहा॥ २॥
जन-रंजन, भंजन सोक-भयं। गतक्रोध, सदा प्रभु! बोधमयं॥
अवतार उदार, अपार, गुनं। महि-भार-बिभंजन, ग्यानघनं॥ ३॥
अज, ब्यापकमेकमनादि सदा। करुनाकर, राम! नमामि मुदा॥
रघुबंस-बिभूषन! दूषन-हा। कृत भूप बिभीषन, दीन रहा॥ ४॥
गुन-ग्यान-निधान, अमान, अजं। नित राम! नमामि बिभुं, बिरजं!॥
भुजदंड प्रचंड, प्रताप बलं। खलबृंद-निकंद महा-कुसलं!॥ ५॥

प्रवेशनं धनञ्जये व्यधत्त चन्दनोपमे स्मृतिं विधाय राघवीं विदेहनाथनन्दिनी।
अदभ्रशुद्धतव्रतिश्रितेशवन्दिताङ्घ्रिकः जयेन कोसलेश्वरो युतोऽस्त्विति प्रभाष्य सा॥
ततः प्रतिप्रतीककं कलङ्ककश्च लौकिकः प्रचण्डपावकान्तरे प्रदग्धतामवाप्नुताम्।
प्रभोश्चरित्रमीदृशं न कोऽपि सम्प्रबुद्धवान् नभःस्थिता व्यलोकयंस्तपस्विसिद्धदेवताः॥ १॥
विधाय पावकस्तनुं प्रगृह्य तां श्रियं करे श्रुतौ समग्रविष्टपे प्रथासमन्विताऽस्ति या।
तथा सुयोज्य तामसौ रघूत्तमाय दत्तवान् यथा पुरा प्रदत्तवान् पयोधिरम्बुजालयाम्॥
असौ विराजिता रघुप्रवीरवामभागगा तदीयमञ्जुलद्युतिः परं मनोहराभवत्।
नवीननीलनीरजप्रसवितमाश्रितो ध्रुवम् सुवर्णपङ्कजोद्भवो विराजते स्म कोरकः॥ २॥

पुष्पाण्यवर्ष्यन्त सुरैः सहर्षैर्ढक्का अवाद्यन्त सुपर्वमार्गे।
किम्पुरुषा गानरता विमानस्थिता अनृत्यन् विबुधस्त्रियश्च॥ १०९ (क)॥
प्रभोर्विदेहेशसुतायुतस्य विलोक्य शोभाममितामपाराम्।
भल्लाः प्लवङ्गा मुदिता अवोचन् यत् सौख्यसारो रघुराड् जयी स्यात्॥ १०९ (ख)॥

ततोऽनुशासनं प्राप्य नाथस्य रघुसन्ततेः। नमयित्वा शिरस्तस्य पादयोर्मातलिः परैत्॥
निरन्तरं रताः स्वार्थं आगच्छंस्त्रिदिवौकसः। प्रायुञ्जन् वचन नूनं परमार्थविचिन्तकाः॥
दीनबन्धोऽनुकम्पालो ! रघूणामधिनायक ! । कृतवाननुकम्पां हे देव ! देवगणे भवान्॥
अयं विश्वद्रोहलग्नः कामी दुर्जनतायुतः। कुमार्गगामी स्वेनैव पापेन क्षयमाप्तवान्॥
भवान् समानरूपोऽस्ति ब्रह्म नाशविवर्जितः। उदासीनः स्वभावेन सदैकरसरूपवान्॥
अकलो गुणहीनोऽजोऽनामयः पापवर्जितः। अमोघशक्तिरजितोऽनुकम्पामय एव च॥
मात्स्यं कौर्मं स्ताब्धरोमं नारसिंहात्मकं तथा। वामनीयं भार्गवीयं शरीरं धृतवान् भवान्॥
यदा यदैव हे नाथ ! सुरा दुःखमवाप्नुवन्। भवतैव क्षामितं तत् प्रगृह्य विपुलास्तनूः॥
अयं खलो मलयुतः सुरद्रोहकरः सदा। रतः कामे मदे लोभे परमामर्षसंयुतः॥
शिरोमणिश्च नीचानामाप्तवान् भवतः पदम्। अस्माकं मानसमिदमाश्चर्यं समुपागतम्॥
वयं देवाः परपदस्याधिकारेण संयुताः। वर्तामहे रताः स्वार्थे विस्मृत्य भजन प्रभोः॥
भवप्रवाहे पतिताः सततं स्म वयं ततः। इदानीं शरणं प्राप्तानस्मान् सम्पाहि हे प्रभो!॥

स्तुत्वेति सिद्धा अमराः समेऽपि स्थिता निबद्धाञ्जलि यत्र तत्र।
ततोऽतिहार्दात् पुलकाचिताङ्गः स्तुतिं प्रभोरारभते स्म धाता॥ ११०॥
जयी स्तात् सदा राम ! सौख्यस्य धाम ! हरे ! राघवेशेषुकोदण्डधारिन्।
प्रभो! सिंह ! संसारहस्तिप्रदार ! गुणाब्धे! विभो ! चातुरीयुक्त! नाथ! ॥ १॥
अनेकस्मराभाद्वितीयप्रभाङ्ग ! गुणव्यूहकव्यर्षिसिद्धेन्द्रगीत ! ।
यशःपूत ! दिग्वक्त्रचण्डद्विजिह्वं भवानग्रहीद् रुड्युतस्ताक्ष्र्यतुल्यः॥ २॥
जनानन्ददो भञ्जकः शोकभीत्योः सदा नष्टकोपः प्रभुर्बोधरूपः।
अपारो गुणैरस्ति भव्योऽवतारो रसाभारहर्ता तथा बोधपुञ्जः॥ ३॥
भवान् व्यापकोऽनादिनित्योऽज एको दयायाः खने ! राम हृष्टो नमामि।
विभूषे ! रघोर्दूषणध्वंसकर्तः ! कृतोर्वीशदिग्वक्त्रदीनानुजात ! ॥ ४॥
गुणज्ञानशैवध्यमानाप्रसूते ! विभो ! राम ! नित्यारजस्क ! प्रवन्दे।
भवद्दोःप्रतापप्रशक्ती प्रचण्डे भवान् दुष्टवृन्दक्षयेऽतिप्रवीणः॥ ५॥

बिनु कारन दीन-दयाल-हितं । छबिधाम नमामि रमा-सहितं ।।
भवतारन, कारन-काज-परं । मन-संभव दारुन दोष-हरं ।। ६ ।।
सर-चाप मनोहर त्रोन धरं । जलजारुन लोचन, भूपबरं ।।
सुख-मंदिर, सुंदर, श्रीरमनं । मद, मार, मुधा ममता-समनं ।। ७ ।।
अनवद्य, अखंड, न गोचर-गो । सबरूप सदा, सब होइ न गो ।।
इति बेद बदंति, न दंतकथा । रबि-आतप भिन्नमभिन्न जथा ।। ८ ।।
कृतकृत्य बिभो ! सब बानर ए । निरखंति तवानन सादर ए ।।
धिग जीवन देव-सरीर, हरे ! । तव भक्ति बिना भव भूलि परे ।। ९ ।।
अब दीनदयाल दया करिऐ । मति मोरि बिभेदकरी हरिऐ ।।
जेंहि ते बिपरीत क्रिया करिऐ । दुख सो सुख मानि सुखी चरिऐ ।। १० ।।
खल-खंडन, मंडन-रम्य-छमा । पदपंकज-सेवित-संभु-उमा ।।
नृपनायक दे बरदानमिदं । चरनांबुज प्रेमु सदा सुभदं ।। ११ ।।

दो०—बिनय कीन्हि चतुरानन, प्रेम पुलक अति गात ।
सोभासिंधु बिलोकत, लोचन नहीं अघात ।। १११ ।।

तहि अवसर दसरथ तहँ आए । तनय बिलोकि, नयन जल छाए ।।
अनुज-सहित प्रभु, बंदन कीन्हा । आसिरबाद पिताँ तब दीन्हा ।।
तात ! सकल तव पुन्य प्रभाऊ । जीत्यों अजय निसाचर-राऊ ।।
सुनि सुत-बचन, प्रीति अति बाढ़ी । नयन सलिल, रोमावलि ठाढ़ी ।।
रघुपति, प्रथम-प्रेम अनुमाना । चितइ पितहि, दीन्हेउ दृढ़ ग्याना ।।
ताते, उमा ! मोच्छ नहिं पायो । दसरथ भेद-भगति मन लायो ।।
सगुनोपासक मोच्छ न लेहीं । तिन्ह कहुँ राम भगति निज देहीं ।।
बार-बार करि प्रभुहि प्रनामा । दसरथ हरषि गए सुरधामा ।।

दो०—अनुज-जानकी-सहित प्रभु, कुसल कोसलाधीस ।
सोभा देखि, हरषि मन, अस्तुति कर सुर-ईस ।। ११२ ।।

छं०—जय राम ! सोभा-धाम । दायक प्रनत-बिश्राम ।।
धृत त्रोन-बर-सर-चाप । भुजदंड प्रबल प्रताप ।। १ ।।
जय दूषनारि, खरारि । मर्दन निसाचर-धारि ।।
यह दुष्ट मारेउ नाथ ! । भए देव सकल सनाथ ।। २ ।।
जय हरन धरनी-भार ! । महिमा उदार अपार ।।
जय रावनारि ! कृपाल ! । किए जातुधान बिहाल ।। ३ ।।
लंकेस अति बल गर्ब । किए बस्य सुर, गंधर्ब ।।
मुनि, सिद्ध, नर, खग, नाग । हठि, पंथ सब कें लाग ।। ४ ।।
परद्रोह-रत अति दुष्ट । पायो सो फलु पापिष्ट ।।
अब सुनहु दीन-दयाल ! । राजीव-नयन बिसाल ।। ५ ।।

विना कारणं दीनशंयुग् दयालो ! द्युतेर्धाम ! वन्दे ससीतं भवन्तम् ।
जगत्तारकः कार्यबीजातिभिन्नो हृदुद्भूतदुर्बम्यदोषप्रहर्ता ॥ ६ ॥
भवान् रम्यचापेषुतूणैः समेतः सरोजारुणेक्षो महीपालवर्यः ।
सुखस्यालयः सुन्दरः श्रीविहारो मदानङ्गसत्यान्यमोहप्रणाशः ॥ ७ ॥
अनिन्द्यो भवान् खण्डहीनोऽक्षदूरः समाकारवान् संस्तदाकारभिन्नः ।
वदन्तीति वेदाः कथा दन्तिका न रविस्त्विट्समं लोकभिन्नोऽप्यभिन्नः ॥ ८ ॥
इमे पूर्णकृत्या विभो ! सर्वकीशाः समानं भवद्वक्त्रमीक्षन्त एते ।
हरे ! धिग् जनुर्देवदेहं तथा नो भवद्भक्तिहीना भवासक्तिमग्ना ॥ ९ ॥
विधत्तां दयां दीनवात्सल्य ! चाद्य मतिं भेदिकां मे विनष्टां विधत्ताम् ।
ययाहं क्रियां भिन्नरूपां करोमि व्यथां सौख्यमामत्य मोदी भ्रमामि ! ॥ १० ॥
भवान् दुष्टनाशो महीरम्यभूषा शिवोमार्चिताङ्घ्रिस्वरूपाब्जयुग्मः ।
वरं राट्पतेऽमुं प्रदत्ताद् यदस्तु सदा भद्रभावत्कपादाब्जहार्दम् ॥ ११ ॥

चतुर्मुखोऽस्तौदिति राघवेशं प्रेम्णातिरोमान्वितगात्रयुक्तः ।
तस्येक्षमाणस्य सुधासमुद्रं न तृप्तिमेति स्म दृशां समूहः ॥ १११ ॥

तस्मिन्नवसरे तत्र दिक्स्यन्दन उपागमत् । विलोक्य तनयं सोऽभूद् व्याप्तवारिविलोचनः ॥
तस्मै प्रणाममकरोदनुजेन युतः प्रभुः । ताभ्यां ततः सम्प्रायच्छदाशीर्वादं जनिप्रदः ॥
रामोऽवदद् भवत्पुण्यप्रतापोऽयं समः पितः ! । यदजेयोऽपि विजितो रात्रिञ्चरपतिर्मया ॥
श्रुत्वेति सूनोर्वाचं स जातोऽत्येधितहार्दवान् । तस्य नेत्रे पयःपूर्णे तनू रोमाञ्चिताभवत् ॥
व्यचारयत्पुरा प्रेम रघुवंशाधिनायकः । समालोक्य च ताताय दृढ ज्ञान समार्पयत् ॥
शिवो वक्ति शिवे ! तस्मान्नैव मुक्तिमवाप्तवान् । यस्माद् दशरथो भेदभक्ति चित्ते समाश्रयत् ॥
न मुक्ति प्रतिगृह्णन्ति सगुणोपासका जनाः । तेभ्यो दत्ते निजां भक्ति रघुवंशाधिनायकः ॥
प्रणामं रघुनाथाय विनिवेद्य पुनः पुनः । दिक्स्यन्दनः प्रसन्नः सन्नयात् सुरनिकेतनम् ॥

सीतानुजाभ्यां सहितस्य भद्रयुतप्रभोः कोसलभूमिभर्तुः ।
विलोक्य शोभां मनसि प्रसन्नः स्तुतिं करोति स्म सुराधिनाथः ॥ ११२ ॥

द्युतेरालयो राम आस्तां जयाक्तः प्रपन्नश्रमाभावदानप्रसक्तः ।
धृतश्रेष्ठतूणीरकोदण्डबाणः प्रकृष्टप्रतापाक्तदोर्दण्डयुक्तः ॥ १ ॥
जयेनान्वितः स्ताद् भवान् दूषणारे ! खरारे ! त्रियामाचरानीकिनीघ्न ! ।
अहन् दुष्टमेतं भवान् हे प्रभो ! यत् सनाथाः प्रजाताः समे निर्जरास्तत् ॥ २ ॥
महीभारविध्वंसक ! स्ताज्जयाक्तो भवानन्तहीनोच्चमाहात्म्ययुक्त ! ।
जयी स्ताद् भवान् रावणारे! कृपालो! भवान् राक्षसान् व्याकुलान् संव्यधत्त॥ ३ ॥
अतीवाभिमानी स्वशक्तेर्दशास्यः सुरान् देवगानांश्च निघ्नान् व्यधत्त ।
मुनीनां नृसिद्धद्विजिह्वद्विजानां समेषां सृतौ बाधकोऽभूद्धठेन ॥ ४ ॥
परद्रोहरक्तोऽतिदौर्जन्ययुक्तः फलं प्राप्तवान् सोऽघसन्दोहनिष्ठः ।
कृपालोऽर्थहीनेऽधुना संश्रृणोतु विशालाम्बुजातप्रतीकाशनेत्र ! ॥ ५ ॥

मोहि रहा अति अभिमान। नहिं कोउ मोहि समान ॥
अब देखि प्रभु-पद-कंज। गत मान प्रद-दुखपुंज ॥ ६ ॥
कोउ ब्रह्म निर्गुन ध्याव। अब्यक्त जेहि श्रुति गाव ॥
मोहि भाव कोसल-भूप। श्रीराम! सगुन सरूप ॥ ७ ॥
बैदेहि - अनुज - समेत। मम हृदयँ करहु निकेत ॥
मोहि जानिऐ निज दास। दे भक्ति, रमानिवास! ॥ ८ ॥

छं०—दे भक्ति रमानिवास, त्रास-हरन सरन-सुखदायकं।
सुखधाम राम! नमामि काम-अनेक-छबि रघुनायकं ॥
सुरबृंद-रंजन द्वंद-भंजन, मनुज तनु अतुलितबलं।
ब्रह्मादि-संकर-सेब्य राम! नमामि करुना-कोमलं ॥

दो०—अब करि कृपा, बिलोकि मोहि, आयसु देहु कृपाल!।
काह करौं, सुनि प्रिय बचन, बोले दीनदयाल ॥ ११३ ॥

सुनु सुरपति! कपि-भालु हमारे। परे भूमि निसिचरन्हि जे मारे ॥
मम हित लागि तजे इन्ह प्राना। सकल जिआउ सुरेस सुजाना! ॥
सुनु खगेस! प्रभु कै यह बानी। अति अगाध जानहिं मुनि ग्यानी ॥
प्रभु सक त्रिभुअन मारि-जिआई। केवल सक्रहि दीन्हि बड़ाई ॥
सुधा बरषि, कपि-भालु जिआए। हरषि उठे, सब प्रभु पहिं आए ॥
सुधाबृष्टि भै दुहु दल ऊपर। जिए भालु-कपि, नहिं रजनीचर ॥
रामाकार भए तिन्ह के मन। मुक्त भए, छूटे भव-बंधन ॥
सुर-अंसिक सब कपि अरु रीछा। जिए सकल रघुपति कीं ईछा ॥
राम-सरिस को दीन-हितकारी। कीन्हे मुकुत निसाचर झारी ॥
खल, मल-धाम, काम-रत रावन। गति पाई जो मुनिबर पाव न ॥

दो०—सुमन बरषि सब सुर चले, चढ़ि-चढ़ि रुचिर बिमान।
देखि सुअवसर, प्रभु पहिं, आयउ संभु सुजान ॥ ११४ (क) ॥
परम प्रीति, कर जोरि जुग, नलिन-नयन भरि बारि।
पुलकित तन, गदगद गिराँ, बिनय करत त्रिपुरारि ॥ ११४ (ख) ॥

छं०—मामभिरक्षय रघुकुल नायक!। धृत बर चाप रुचिर कर सायक ॥
मोह-महा-घन-पटल-प्रभंजन। संसय-बिपिन-अनल, सुर-रंजन ॥ १ ॥
अगुन, सगुन, गुनमंदिर, सुंदर। भ्रम-तम प्रबल प्रताप दिवाकर ॥
काम-क्रोध-मद-गज-पंचानन। बसहु निरंतर जन-मन-कानन ॥ २ ॥
बिषय-मनोरथ-पुंज कंज-बन। प्रबल तुषार उदार पार मन ॥
भव-बारिधि मंदर परमं दर। बारय, तारय संसृति दुस्तर ॥ ३ ॥
स्याम गात, राजीव बिलोचन। दीनबंधु प्रनतारति-मोचन ॥
अनुज-जानकी-सहित निरंतर। बसहु राम नृप! मम उर-अंतर ॥ ४ ॥
मुनिरंजन, महि-मंडल-मंडन। तुलसिदास-प्रभु, त्रास-बिखंडन ॥ ५ ॥

अहं तीव्रगर्वेण युक्तोऽभवं यन् न कोऽपि स्थितो वर्तते मत्समानः ।
इदानीं विलोक्य प्रभोः पादपद्मे गतो दुःखपुञ्जस्य दाताभिमानः ॥ ६ ॥
हृदा निर्गुणं ब्रह्म गृह्णन्ति केचित् प्रगायन्ति वेदा यदव्यक्तरूपम् ।
परं भाति मह्यं प्रियः कोसलेशो गुणाक्तः सरूपोऽभिलक्ष्मीश्च रामः ॥ ७ ॥
विदेहेशपुत्र्यानुजेनापि युक्तो भवान् मानसं मे स्वगेहं करोतु ।
विजानातु मां गोप्यकं स्वीयमेव तथा हे रमावास ! भक्तिं ददातु ॥ ८ ॥

रमानिवास ! साध्वसप्रणाशकर्मकारक ! प्रपन्नसौख्यदायक ! ददातु भक्तिमात्मिकाम् ।
करोमि राम ! वन्दनं सुखस्य हे निकेतन ! अनेककामकान्तिमन् रघोः कुलस्य नायक ! ॥
सुरौघसौख्यदायक ! तृडादियुग्मभञ्जक ! मनुष्यदेहधारक ! तुलापरप्रशक्तिक ! ।
सरोजजादिभिस्तथा महेश्वरेण सेवित ! करोमि राम वन्दनं भवत्कृते दयामृदो ! ॥

कृत्वा कृपां मामधुना विलोक्य मह्यं कृपालो ! प्रददातु शिष्टिम् ।
कुर्यां किमित्थं रुचिरां तदुक्तिं श्रुत्वाऽवदद् दीनदयालुरीशः ॥ ११३ ॥

शृणु देवाधीश ! भल्ला मदीयाः कपयश्च ये । रात्रिञ्चरैर्विनिहताः पतिताः सन्ति भूतले ॥
एतैर्ममार्थं वर्तन्ते परित्यक्ता निजासवः ।तत् सुबोध ! सुरेश ! त्वमेनान् सर्वान् प्रजीवय॥
काको वक्ति शृणोत्वीश ! वीनां रामस्य वागियम् । आसीदगाधा परमं ज्ञेया बोधयुतर्षिभिः॥
रामस्त्रिलोकीं शक्नोति हन्तुं जीवयितुं तथा । किन्त्वदात् केवलं ज्येष्ठमानमाखण्डलाय सः ॥
वर्षयित्वा सुधां सोऽप्यजीवयत् कपिभल्लकान् ।सर्वेऽप्युत्थाय ते प्रीता आगच्छन् सन्निधिं प्रभोः॥
दलद्वयस्योपरि सा सुधावृष्टिरजायत ।कीशभल्ला जीविताश्च किन्तु नैव निशाचराः॥
रामाकाराण्यन्तकाले तन्मनांस्यभवन् यतः । ते मुक्ता अभवंस्तेषां विच्छिन्नं भवबन्धनम् ॥
सुरांशा अभवन् सर्वे भल्लूकाः कपयस्तथा । जाताः सर्वे रघुपतेरिच्छया जीवितास्ततः ॥
रामेण सदृशः कोऽस्ति दीनकल्याणकारकः । यो राक्षसानपि समानकरोन्मुक्तिभागिनः ॥
खलो मलस्य निलयो रतः कामे च रावणः ।सोऽप्याप्नोत् तां गतिं यां न प्राप्नुवन्ति मुनीश्वराः॥

प्रवर्ष्य पुष्पाणि सुराः समेऽप्युरारुह्य शश्वत् सुविमानजातम् ।
रम्यं क्षणं वीक्ष्य तमीशपार्श्वं सुरम्यबोधो गिरिजेश आयात् ॥ ११४ (क) ॥
अतीव हार्देन निबध्य पाणी पयः प्रपूर्याम्बुजलोचनेषु ।
रोमाञ्चिताङ्गो गलरुद्धवाक्च स्तौति स्म रामं त्रिपुरासुरारिः ॥ ११४ (ख) ॥

रघोः सन्ततेरीश ! पाताद् भवान् मां गृहीतोत्तमेष्वासरम्येषुहस्तः ।
महामोहरूपाभ्रपुञ्जप्रवातः सुरानन्ददः संशयारण्यवह्निः ॥ १ ॥
भवान् निर्गुणः सन् गुणोत्कृष्टगेहं भ्रमध्वान्ततीव्रप्रतापो विवस्वान् ।
मदामर्षकामद्विपार्थं मृगेन्द्रः सदा दासचित्ताटवीवासवान् स्तात् ॥ २ ॥
भवार्थस्पृहौघाब्जवन्याःक्षयाय महाङ्गं हिमं हृत्परस्तादुदारः ।
भवाब्धेर्भवान् मन्दरस्तीव्रमोघ्नो दुरुत्तारसंसारतारस्तथा स्तात् ॥ ३ ॥
अशुक्लाङ्ग ! हे पद्मतुल्याक्षियुक्त ! प्रपन्नार्तिविध्वंसकृद् ! दीनबन्धो ! ।
ससीतानुजो रामभूपाल ! नित्यं भवान् मे हृदन्तर्निवासं विधत्ताम् ॥ ४ ॥
मुनिप्रीतिदो भूमिभूषा भयघ्नः प्रभुर्दासमूर्तेस्तुलस्यास्तथास्ते ॥ ५ ॥

दो०—नाथ ! जबहिं कोसलपुरी, होइहि तिलक तुम्हार।
कृपासिंधु ! मैं आउब, देखन चरित उदार ॥ ११५ ॥

करि बिनती जब संभु सिधाए। तब प्रभु-निकट बिभीषनु आए ॥
नाइ चरन सिरु, कह मृदु बानी। बिनय सुनहु, प्रभु सारँगपानी ! ॥
सकुल, सदल, प्रभु ! रावन मारयो। पावन जस त्रिभुवन बिस्तारयो ॥
दीन, मलीन, हीन-मति जाती। मो पर कृपा कीन्हि बहु भाँती ॥
अब जन-गृह पुनीत, प्रभु ! कीजे। मज्जनु करिअ, समर श्रम छीजे ॥
देखि कोस, मंदिर, संपदा। देहु, कृपाल ! कपिन्ह कहुँ मुदा ॥
सब बिधि, नाथ ! मोहि अपनाइअ। पुनि मोहि-सहित अवधपुर जाइअ ॥
सुनत बचन मृदु, दीनदयाला। सजल भए, द्वौ नयन बिसाला ॥

दो०—तोर कोस-गृह मोर सब, सत्य बचन सुनु भ्रात !।
भरत-दसा सुमिरत मोहि, निमिष कल्प-सम जात ॥ ११६ (क) ॥
तापस-बेष, गात कृस, जपत निरंतर मोहि।
देखौं बेगि, सो जतनु करु, सखा ! निहोरउँ तोहि ॥ ११६ (ख) ॥
बीतें अवधि जाउँ जौं, जिअत न पावउँ बीर।
सुमिरत अनुज-प्रीति प्रभु, पुनि-पुनि पुलक सरीर ॥ ११६ (ग) ॥
करेहु कल्प भरि राजु तुम्ह, मोहि सुमिरेहु मन माहिं।
पुनि मम धाम पाइहहु, जहाँ संत सब जाहिं ॥ ११६ (घ) ॥

सुनत बिभीषन, बचन राम के। हरषि गहे पद कृपाधाम के ॥
बानर - भालु, सकल हरषाने। गहि प्रभु-पद, गुन बिमल बखाने ॥
बहुरि बिभीषन भवन सिधायो। मनि-गन, बसन बिमान भरायो ॥
लै पुष्पक, प्रभु आगें राखा। हँसि करि कृपासिंधु तब भाषा ॥
चढ़ि बिमान, सुनु, सखा बिभीषन !। गगन जाइ बरषहु पट-भूषन ॥
नभ पर जाइ बिभीषन तबही। बरषि दिए मनि-अंबर सबही ॥
जोइ जोइ मन भावइ, सोइ लेहीं। मनि मुख मेलि, डारि कपि देहीं ॥
हँसे रामु श्री - अनुज - समेता। परम कौतुकी कृपानिकेता ॥

दो०—मुनि जेहि ध्यान न पावहिं, नेति-नेति कह बेद।
कृपासिंधु सोइ कपिन्ह सन, करत अनेक बिनोद ॥ ११७ (क) ॥
उमा ! जोग, जप, दान, तप, नाना मख, ब्रत, नेम।
राम कृपा नहिं करहिं तसि, जसि निष्केवल प्रेम ॥ ११७ (ख) ॥

भालु - कपिन्ह पट-भूषन पाए। पहिरि-पहिरि रघुपति पहिं आए ॥
नाना जिनस देखि सब कीसा। पुनि - पुनि हँसत कोसलाधीसा ॥
चितइ सबन्हि पर कीन्ही दाया। बोले मृदुल बचन रघुराया ॥
तुम्हरें बल मैं रावनु मारयो। तिलक बिभीषन कहँ पुनि सारयो ॥
निज-निज गृह अब तुम्ह सब जाहू। सुमिरेहु मोहि, डरपहु जनि काहू ॥
सुनत बचन प्रेमाकुल बानर। जोरि पानि बोले सब सादर ॥

यदा प्रभो ! कोसलराजधान्यां श्रितो भवन्तं भविताऽभिषेकः ।
तदा समेष्यामि कृपापयोधे ! उदारलीलाभ्यवलोकनाय ॥ ११५ ॥

यदा स्तुतिं विधायेत्यमगाद् गिरिसुतापतिः । विभीषणस्तदाऽगच्छद् रघुनाथस्य सन्निधिम् ॥
नमयित्वा तदङ्घ्र्योः कं प्रायुनङ् मृदुलां गिरम् हे शार्ङ्गपाणे! हे नाथ! शृणोतु प्रार्थनां भवान् ॥
सकुलं सदलं काष्ठामुखं निहतवान् प्रभो ! । कृतवान् विस्तृतं स्वीयं त्रिलोक्यां पावनं यशः ॥
यद्यप्यहं मली दीनो हीनधीजातिसंयुतः । भवांस्तथापि कृतवान् मयि नानाविधां कृपाम् ॥
इदानीमस्य दासस्य गृहं पावयतात् प्रभो ! । विधाय मज्जनं युद्धश्रमं क्षपयतात् तथा ॥
कृत्वा निरीक्षणं कोशवेश्मनां सम्पदामपि । प्रयच्छतात् प्रमोदेन प्लवगेभ्यः कृपामय ! ॥
सर्वैः प्रकारैर्मां स्वीयं विधत्तामपि हे प्रभो ! । मया समन्वितोऽयोध्यानगरीं गच्छतात् ततः ॥
तस्य दीनदयालुस्तां श्रुत्वैव मृदुलां गिरम् । अभवद् वारिसहितविशालनयनद्वयः ॥

सोऽब्रूत सर्वं तव कोशगेहे समेति बन्धो ! शृणु सत्यवाचम् ।
स्मृत्वा दशां तां भरतस्य किन्तु क्षणोऽपि मे कल्पसमः प्रयाति ॥ ११६ (क) ॥
तपस्विवेषं कृशगात्रयुक्तं मां सञ्जपन्तं सततं तमेव ।
पश्येय येनाशु तमेव यत्नं कुर्वित्यहो मित्र ! निवेदये त्वाम् ॥ ११६ (ख) ॥
यास्याम्यहं यद्यवधिं व्यतीत्य तं वीरमाप्स्याम्यसुभिर्युतं न ।
स्मृत्वानुजप्रीतिमिमां सरोमहर्षाङ्गयुक्तो मुहुरास्त नाथः ॥ ११६ (ग) ॥
सोऽब्रूत चाकल्पमिदं कुरु त्वं राज्यं तथा संस्मर मां स्वचित्ते ।
ततो मदीयं पदमाप्स्यसि त्वं सन्तः समग्रा अपि यान्ति यत्र ॥ ११६ (घ) ॥

विभीषणो निशम्यैव रामस्यैतां सरस्वतीम् । पदे दयामन्दिरस्य प्रमोदेन युतोऽग्रहीत् ॥
प्लवङ्गमास्तथा भल्ला मुदिताः सकला अपि । प्रारभन्तामलगुणगानमागृह्य तत्पदे ॥
ततो विभीषणोऽगच्छत् स्वं महीपनिकेतनम् । वसनैर्मणिपुञ्जैश्च विमानं पर्यपूरयत् ॥
तत् पुष्पकं समानीयास्थापयत् सम्मुखं प्रभोः । ततो हसित्वानुकम्पासिन्धुस्तं समभाषत ॥
सखे! विभीषण! शृणु त्वं समारुह्य पुष्पकम् । खे प्रगत्य पटव्रातं भूषणान्यपि वर्षय ॥
तस्मिन्नेव क्षणे गत्वा विहायसि विभीषणः । अवर्षयत् सर्वमेव वासोभूषामणिव्रजम् ॥
रुचितं यद् यच्च यस्मै प्रागृह्णात् तत् तदेव सः । मणीन् निधाय वदने प्लवगास्तान् समत्यजन् ॥
रामोऽहसत् तत् संवीक्ष्य श्रीसौमित्रिसमन्वितः । परमं कौतुकयुतः कृपाया मन्दिरं तथा ॥

ध्यानेऽधियन्ति व्रतिनोऽपि यं न वदन्ति वेदा अपि नेति नेति ।
दयार्णवः कीशगणैः स एव व्यधत्त नानाविधिकं विनोदम् ॥ ११७ (क) ॥
वदतीश आर्ये ! बहुदानयोगतपोव्रतेज्यानियमैर्मखैश्च ।
करोति रामो न तथानुकम्पां प्रेम्णा त्वनन्येन यथा करोति ॥ ११७ (ख) ॥

भल्लाःकीशाश्च वस्त्राणि भूषणान्यप्यवाप्नुवन् । परिधाय मुहुस्तानि समायू रामसन्निधिम् ॥
नानाजातीन् समालोक्य सकलांस्तान् प्लवङ्गमान् । पुनः पुनः समहसत् कोसलानामधीश्वरः ॥
स सर्वांस्तान् समालोक्य तेषु संव्यदधाद् दयाम् । प्रायुनक् च गिरं मृद्वीं रघुसन्ततिनायकः ॥
युष्माकमेव सत्त्वेन दशग्रीवममारयम् । व्यदधां राजतिलकं विभीषणगतं ततः ॥
इदानीं यात सर्वेऽपि यूयं स्वस्वनिकेतनम् । मां संस्मरत कस्माच्च नैव श्रयत साध्वसम् ॥
श्रुत्वैव वचनं तस्य वानराः प्रेमविक्लवाः । बद्ध्वाञ्जलिमभाषन्त सादरं सकला अपि ॥

प्रभु ! जोइ कहहु, तुम्हहि सब सोहा। हमरें होत बचन सुनि मोहा ।।
दीन जानि कपि किए सनाथा। तुम्ह त्रैलोक-ईस रघुनाथा ! ।।
सुनि प्रभु-बचन, लाज हम मरहीं। मसक कहूँ खगपति-हित करहीं ।।
देखि राम-रुख, बानर-रीछा। प्रेम-मगन, नहिं गृह कै ईछा ।।

दो०—प्रभु-प्रेरित कपि-भालु सब, राम-रूप उर राखि।
हरष-बिषाद-सहित चले, बिनय बिबिध बिधि भाषि ।। ११८ (क) ।।

कपिपति, नील, रीछपति, अंगद, नल, हनुमान।
सहित बिभीषन अपर जे, जूथप कपि बलवान ।। ११८ (ख) ।।

कहि न सकहिं कछु प्रेमबस, भरि-भरि लोचन बारि।
सन्मुख चितवहिं राम-तन, नयन निमेष निवारि ।। ११८ (ग) ।।

अतिसय प्रीति देखि रघुराई। लीन्हे सकल बिमान चढ़ाई ।।
मन महुँ बिप्र-चरन सिरु नायो। उत्तर दिसिहि बिमान चलायो ।।
चलत बिमान, कोलाहल होई। जय रघुबीर ! कहइ सब कोई ।।
सिंहासन अति उच्च मनोहर। श्री-समेत प्रभु बैठे ता पर ।।
राजत रामु, सहित-भामिनी। मेरु-सृंग जनु घन-दामिनी ।।
रुचिर बिमानु चलेउ अति आतुर। कीन्ही सुमन-बृष्टि, हरषे सुर ।।
परम सुखद चलि त्रिबिध बयारी। सागर, सर, सरि, निर्मल बारी ।।
सगुन होहिं सुंदर चहुँ पासा। मन प्रसन्न, निर्मल नभ-आसा ।।
कह रघुबीर, देखु रन सीता ! । लछिमन इहाँ हत्यो इँद्रजीता ।।
हनूमान-अंगद के मारे। रन महि परे निसाचर भारे ।।
कुंभकरन, रावन द्वौ भाई। इहाँ हते सुर-मुनि-दुखदाई ।।

दो०—इहाँ सेतु बाँध्यों, अरु, थापेउँ सिव-सुखधाम।
सीता-सहित कृपानिधि, संभुहि कीन्ह प्रनाम ।। ११९ (क) ।।

जहँ-जहँ कृपासिंधु बन, कीन्ह बास-बिश्राम।
सकल देखाए जानकिहि, कहे सबन्हि के नाम ।। ११९ (ख) ।।

तुरत बिमान तहाँ चलि आवा। दंडक-बन जहँ परम सुहावा ।।
कुंभजादि मुनिनायक नाना। गए रामु सब कें अस्थाना ।।
सकल रिषिन्ह सन पाइ असीसा। चित्रकूट आए जगदीसा ।।
तहँ करि मुनिन्ह केर संतोषा। चला बिमानु तहाँ ते चोखा ।।
बहुरि राम जानकिहि देखाई। जमुना कलि-मल-हरनि सुहाई ।।
पुनि देखी सुरसरी पुनीता। राम कहा, प्रनाम करु सीता ! ।।
तीरथ-पति पुनि देखु प्रयागा। निरखत जन्म-कोटि-अघ भागा ।।
देखु परम पावनि पुनि बेनी। हरनि-सोक, हरि-लोक-निसेनी ।।
पुनि देखु अवधपुरी अति पावनि। त्रिबिध-ताप, भव-रोग नसावनि ।।

दो०—सीता-सहित अवध कहुँ, कीन्ह कृपाल प्रनाम।
सजल नयन, तन पुलकित, पुनि-पुनि हरषित राम ।। १२० (क) ।।

प्रभो ! यद् वक्ति तत् सर्वं भवते शोभतेतमाम् । किन्तु श्रुत्वा भवद्वाचं जाता मोहयुता वयम् ।।
विज्ञायास्मान् कपीन् दीनान् व्यदधान्नाथसंयुतान् । रघुनाथ ! भवानास्ते विष्टपत्रयनायकः ।।
श्रुत्वा प्रभोरिमा वाचस्त्रपया संम्रियामहे । मशका अपि किं क्वापि हितं कुर्वन्ति वीशितुः ।।
रामस्य दृष्टिमालोक्य प्लवगा भल्लका अपि । प्रेममग्ना निजागारयानेच्छाहीनतामयुः ।।

> ईशानुशिष्टाः समकीशभल्ला रामस्य रूपं हृदये निधाय ।
> हर्षेण खेदेन युता अगच्छन् प्रभाष्य नानाविधिकं स्तवञ्च ।। ११८ (क) ।।
>
> कीशाधिनाथो नलमल्लनाथौ वाल्यात्मजो नीलसमीरपुत्रौ ।
> युक्तास्तथान्येऽपि बिभीषणेन यूथाधिनाथाः सबलाः प्लवङ्गाः ।। ११८ (ख) ।।
>
> नाशक्नुवन् प्रेमवशाः प्रवक्तुं समेऽपि कं दृक्षु मुहुः प्रपूर्य ।
> व्यलोकयन् रामतनुं पुरस्तान् निरुध्य नेत्रेषु निमेषवालम् ।। ११८ (ग) ।।

तेषां सातिशयां प्रीतिं विलोक्य रघुनायकः । आरोहयत् तान् सकलान् विमानं पुष्पकाभिधम् ।।
मनस्येव स विप्राणां पादेष्वनमयच्छिरः । अचालयच्चोत्तरस्यां दिशि यानं नभस्सरम् ।।
कोलाहलो जायते स्म तस्मिन् याने प्रगच्छति । रघुवीरो विजयतामिति प्राकथयन् समे ।।
सिंहासनमतीवोच्चमासीत् तस्मिन् मनोहरम् । श्रिया समन्वितस्तस्मिन्नुपविष्टोऽभवत् प्रभुः ।।
भामिन्या सहितो रामो वर्तते स्म विराजितः । नूनं सुमेरुशृङ्गस्थो घनः सौदामिनीयुतः ।।
मनोहरं विमानं तच्चलति स्म परं द्रुतम् । कुर्वन्ति स्म मुदा युक्ताः पुष्पवृष्टिं दिवौकसः ।।
अतीव सुखदो वातो रूपत्रययुतोऽवहत् । सिन्धुकासारसरितामभवद् वारि निर्मलम् ।।
प्राजायन्त निमित्तानि सुन्दराणि समन्ततः । मनांसि मुदितान्यासन् खं दिशो विमलानि च ।।
रघुवीरोऽब्रूत सीते ! रणभूमिं विलोकय । दिवौकोनायकजितं लक्ष्मणो हतवानिह ।।
समीरसूनुना वालिसूनुना च बिनाशिताः । रणभूमौ निपतिता विशाला अस्रपा इमे ।।
कुम्भकर्णो रावणश्च भ्रातरौ तावुभावपि । अवर्तेतां हतावत्र सुरतापसदुःखदौ ।।

> अबन्धयं सेतुमिह प्रमोदगेहस्य शम्भोर्व्यदधां प्रतिष्ठाम् ।
> प्रोच्येत्यनुक्रोशनिधिः ससीतो रामेश्वराय प्रणतिं व्यधत्त ।। ११९ (क) ।।
>
> यत्रैव यत्रैव वने कृपाब्धिर्वासं तथा विश्रमणं व्यधत्त ।
> अदर्शयत् तत् सममेव सीतामब्रूत नामानि तथा समेषाम् ।। ११९ (ख) ।।

विमानं तत्क्षणादेव तस्मिन् स्थाने समागमत् । यत्रासीत् परमं रम्यं विपिनं दण्डकाभिधम् ।।
यत्र चासन् कुम्भजातमुखा नैके मुनीश्वराः । रामः समेषां स्थानेषु व्यधत्त गमनक्रियाम् ।।
सर्वेभ्योऽपि तपस्विभ्यः सम्प्राप्याशिषस्सरस्वतीम् । चित्रकूटं समागच्छज् जगतामधिनायकः ।।
तत्रत्यानां तापसानां विधाय परितोषणम् । चलति स्म विमानं तत् ततः क्षैप्र्यसमन्वितम् ।।
अदर्शयत् ततो रामो विदेहाधिपनन्दिनीम् । यमुनां सरितं रम्यां कलिकल्मषनाशिनीम् ।।
ततोऽवालोकयत् पूतरूपिणीं देवतापगाम् । रामोऽवदत् कुरु नतिं हे विदेहनृपात्मजे ! ।।
ततः पश्य प्रयागं त्वं तीर्थानामधिनायकम् । पापानि जन्मकोटीनां क्षीयन्ते यस्य दर्शनात् ।।
परमं पावनाकारां त्रिवेणीमवलोकय । शोकापहारिणीं शार्ङ्गिलोकसोपानरूपिणीम् ।।
ततोऽवलोकयायोध्यानगरीमतिपावनीम् । तापत्रयभवाकाररोगविध्वंसकारिणीम् ।।

> सीतायुतः कोसलराजधान्यै कृपालुरीशः प्रणतिं व्यधत्त ।
> सवारिनेत्रः पुलकाचिताङ्गः पुनः पुनर्मोदयुतश्च रामः ।। १२० (क) ।।

दो०—पुनि प्रभु आइ त्रिबेनीं, हरषित मज्जनु कीन्ह ।
कपिन्ह-सहित, बिप्रन्ह कहुँ, दान बिबिध बिधि दीन्ह ॥ १२० (ख) ॥

प्रभु हनुमंतहि कहा बुझाई । धरि बटु - रूप अवधपुर जाई ॥
भरतहि कुसल हमारि सुनाएहु । समाचार लै तुम्ह चलि आएहु ॥
तुरत पवनसुत गवनत भयऊ । तब प्रभु भरद्वाज पहिं गयऊ ॥
नाना बिधि मुनि, पूजा कीन्ही । अस्तुति करि, पुनि आसिष दीन्ही ॥
मुनि-पद बंदि, जुगल कर जोरी । चढ़ि बिमान, प्रभु चले बहोरी ॥
इहाँ निषाद सुना, प्रभु आए । नाव - नाव कहँ ? लोग बोलाए ॥
सुरसरि नाघि, जान तब आयो । उतरेउ तट, प्रभु - आयसु पायो ॥
तब सीताँ पूजी सुरसरी । बहु प्रकार पुनि चरनन्हि परी ॥
दीन्हि असीस, हरषि मन, गंगा । सुंदरि ! तव अहिवात अभंगा ॥
सुनत, गुहा धायउ प्रेमाकुल । आयउ निकट परम-सुख-संकुल ॥
प्रभुहि - सहित बिलोकि बैदेही । परेउ अवनि, तन सुधि नहिं तेही ॥
प्रीति परम बिलोकि रघुराई । हरषि उठाइ लियो उर लाई ॥

छं०—लियो हृदयँ लाइ कृपानिधान, सुजान, रायँ, रमापती ।
बैठारि परम समीप, बूझी कुसल, सो कर बीनती ॥
अब कुसल पद-पंकज बिलोकि, बिरंचि-संकर-सेब्य जे ।
सुखधाम, पूरनकाम राम ! नमामि राम ! नमामि ते ॥ १ ॥

सब भाँति अधम निषाद सो, हरि, भरत-ज्यों उर लाइयो ।
मतिमंद तुलसीदास, सो प्रभु, मोह बस, बिसराइयो ॥
यह रावनारि - चरित्र पावन, राम - पद रतिप्रद सदा ।
कामादिहर, बिग्यानकर, सुर, सिद्ध, मुनि गावहिं मुदा ॥ २ ॥

दो०—समर-बिजय रघुबीर के, चरित, जे सुनहिं सुजान ।
बिजय, बिबेक, बिभूति, नित तिन्हहि देहिं भगवान ॥ १२१ (क) ॥

यह कलिकाल मलायतन, मन ! करि देखु बिचार ।
श्रीरघुनाथ-नाम तजि, नाहिन आन अधार ॥ १२१ (ख) ॥

मासपारायण, सत्ताईसवाँ विश्राम

षष्ठ सोपान लङ्काकाण्ड सम्पूर्ण

ततस्त्रिवेणीमुपगत्य नाथः स्नानं व्यधत्त प्रमदेन युक्तः ।
साकं प्लवङ्गैः पृथिवीसुरेभ्यो दानान्यवच्छद् बहुरूपवन्ति ।। १२० (ख) ।।

प्रभुः प्रबोध्याकथयन्नभस्वत्तनुसम्भवम् । गच्छायोध्यापुरीं धृत्वा स्वरूपं ब्रह्मचारिणः ।।
अस्मद्विषयकं क्षेमं भरतेन श्रुतं कुरु । समाचारं गृहीत्वा च त्वं विधेहि परागतिम् ।।
अगमत् तत्क्षणादेव नभस्वत्तनुसम्भवः । भरद्वाजस्य सविधे व्यदधाद् गमनं प्रभुः ।।
नानाप्रकारैरकरोन्मुनिस्तस्य समर्चनम् । विधाय स्तवनं तस्मा आशीर्वादमदात् तथा ।।
कृत्वा करौ पुटाकारौ प्रणम्य चरणौ मुनेः । विमानं पुनरारुह्य प्राचलद् रघुनायकः ।।
यदा निषादराजोऽश्रृणोन्नाथं समागतम् । नौनौरिति प्रकथयन्नाहूतानकरोज्जनान् ।।
तदैवोल्लङ्घ्य विबुधनदीं यानं समागमत् । अवातरत् तथा तीरे प्रभोः प्राप्यानुशासनम् ।।
अपूजयत् ततो देवनदीं जनकनन्दिनी । नानाविधं ततस्तस्याः पादयुग्मेऽपतत् तथा ।।
आशीर्वादमदाद् गङ्गा तस्यै मुदितमानसा । सौभाग्यं तावकीन स्यादखण्डतनु सुन्दरि ! ।।
प्रभ्वागतिं निशम्यैवाधावत् प्रेमाकुलो गुहः । प्रभोर्निकटमागच्छदतीव सुखसङ्कुलः ।।
युक्तं विदेहनन्दिन्या विलोक्य रघुनन्दनम् । स भूमावपतद् देहस्मृतिमानपि नाभवत् ।।
परमां प्रीतिमालोक्य तदीयां रघुनायकः । तमुत्थाप्य मुदा युक्त उरसा समयोजयत् ।।

सुबोधनायको रमापतिः कृपानिधानकम् प्रगृह्य तं निजोरसः सुयोगमापयत् तथा ।
ततो विधाय तं परमुपोपविष्टमात्मनः अपृच्छदेव मङ्गलं स नम्रवाचमब्रवीत् ।।
भवत्पदाम्बुजेऽधुना प्रवीक्ष्य मङ्गलो स्थितः य आदिजीवपार्वतीपतिप्रसेवनीयके ।
प्रमोदधाम ! राम हे प्रपूर्णकामनान्वित! भवन्नतिं करोम्यहं करोमि राम ! चानतिम् ।।१।।
निषाद एव योऽधमः समैरपि प्रकारकैः हरिस्तमप्ययोजयन्निजोरसानुजोपमम् ।
तुलस्यनन्यदासको ब्रवीति मन्दधीरहं समस्मरं न नायकं गतोऽस्मि मोहनिघ्नताम् ।।
दशाननाभिधातिनश्चरित्रमेतदुज्ज्वलम् रतेः प्रदायकं सदा विदेहजेशपादयोः ।
मनोजमुख्यदूषणप्रणाशकं विबोधदम् अमर्त्यसिद्धतापसाः प्रवर्णयन्ति मुद्युताः ।। २ ।।

श्रृण्वन्ति ये वृत्तमिदं सुबोधा रघुप्रवीराजिसुसञ्जयावृतम् ।
तेभ्यो विवेकं विजयं विभूतीरपि प्रदत्ते भगवानजस्रम् ।। १२१ (क) ।।
कालः कलेरेष मलस्य गेहमित्थं विचार्याभिविपश्य चित्त ! ।
श्रीरामनाम प्रविहाय चास्मिन् न वर्तते कोऽपि समाश्रयोऽन्यः ।। १२१ (ख) ।।

मासपारायणे सप्तविंशतितमो विश्रामः

लङ्काकाण्डात्मकं षष्ठं सोपानं सम्पूर्णम्

* श्रीगणेशायनमः *

रामचरितमानस

उत्तरकाण्ड

केकीकण्ठाभनीलं सुरवरविलसद्विप्रपादाब्जचिह्नं
शोभाढ्यं पीतवस्त्रं सरसिजनयनं सर्वदा सुप्रसन्नम् ।
पाणौ नाराचचापं कपिनिकरयुतं बन्धुना सेव्यमानं
नौमीड्यं जानकीशं रघुवरमनिशं पुष्पकारूढरामम् ॥ १ ॥

कोसलेन्द्रपदकञ्जमञ्जुलौ कोमलावजमहेशवन्दितौ ।
जानकीकरसरोजलालितौ चिन्तकस्य मनभृङ्गसङ्गिनौ ॥ २ ॥

कुन्दइन्दुदरगौरसुन्दरं अम्बिकापतिमभीष्टसिद्धिदम् ।
कारुणीककलकञ्जलोचनं नौमि शङ्करमनङ्गमोचनम् ॥ ३ ॥

दो०—रहा एक दिन अवधि कर, अति आरत पुर-लोग ।
जहँ-तहँ सोचहिं नारि-नर, कृस तन राम-बियोग ॥

सगुन होहिं सुंदर सकल, मन प्रसन्न सब-केर ।
प्रभु-आगवन जनाव जनु, नगर रम्य चहुँ फेर ॥

कौसल्यादि मातु सब, मन अनंद अस होइ ।
आयउ प्रभु श्री-अनुज-जुत, कहन चहत अब कोइ ॥

भरत-नयन-भुज दच्छिन, फरकत बारहिं-बार ।
जानि सगुन, मन हरष अति, लागे करन बिचार ॥

रहेउ एक दिन अवधि अधारा । समुझत, मन दुख भयउ अपारा ॥
कारन कवन ? नाथ नहिं आयउ । जानि कुटिल किधौं मोहि बिसरायउ ॥
अहह ! धन्य लछिमन बड़भागी । राम - पदारबिंदु - अनुरागी ॥
कपटी, कुटिल, मोहि प्रभु चीन्हा । ताते नाथ, संग नहिं लीन्हा ॥
जौं करनी समुझै प्रभु मोरी । नहिं निस्तार कलप सत कोरी ॥
जन - अवगुन प्रभु मान न काऊ । दीनबंधु अति मृदुल सुभाऊ ॥
मोरे जियँ भरोस दृढ़ सोई । मिलिहहिं राम, सगुन सुभ होई ॥
बीतें अवधि रहहिं जौं प्राना । अधम कवन जग मोहि समाना ? ॥

दो०—राम - बिरह - सागर - महँ, भरत मगन-मन होत ।
बिप्र-रूप धरि पवनसुत, आइ गयउ जनु पोत ॥ १ (क) ॥

* श्रीगणेशायनमः *

मानस-भारती

उत्तरकाण्डम्

केकीकण्ठाभनीलं सुरवरविलसद्विप्रपादाब्जचिह्नं
शोभाढ्यं पीतवस्त्रं सरसिजनयनं सर्वदा सुप्रसन्नम् ।
चापेषुन्नातपाणिं कपिनिकरयुतं बन्धुना सेव्यमानं
नौमीड्यं जानकीशं रघुवरमनिशं राममारूढयानम् ॥ १ ॥

कोसलेन्दुमृदुपादपङ्कजे कोमले विधिमहेशवन्दिते ।
जानकीकरसरोजलालिते चिन्तकाश्रितमनोऽलिसङ्गिनी ॥ २ ॥

कुन्दचन्द्रदरगौरसुन्दरमम्बिकापतिमभीष्टसिद्धिदम् ।
कान्तकञ्जनयनं दयामयं नौमि शङ्करमनङ्गमोचनम् ॥ ३ ॥

एकोऽवशिष्टोऽवधिवासरोऽभूत् पौरा अतीवोत्कलिकायुताश्च ।
अचिन्तयन् यत्र च तत्र रामवियोगदभ्राः पुरुषाः स्त्रियश्च ॥
क्षणान्निमित्तान्यभवन् वराणि मनांसि मुद्वन्ति तथा समेषाम् ।
पूः सर्वरम्येति समैरसूचि नूनं समेती रघुनायकस्य ॥

तथाऽभवत् कोसलजादिसर्वजनिप्रदानां हृदये प्रमोदः ।
यथा नु कोऽपीच्छति वक्तुमेव यत् सानुजः श्रीयुत ईश आयात् ॥
परिस्फुरन्तौ भरतस्य बाहुदृक् चापसव्यौ बहुवारमास्ताम् ।
इदं निमित्तं शुभमाकलय्य सोऽचिन्तयच्चाधिकहृष्टचेताः ॥

आधारात्मावधेरेकमवशिष्टं दिनं त्विति । विचार्यैवापारदुःखमानसो भरतोऽभवत् ॥
व्यचारयत् स केनैव हेतुना नागमत् प्रभुः ।विज्ञाय मां कुटिलतायुक्तं विस्मृतवान् स किम्॥
अहो हन्त ! महाभाग्यसंयुतो लक्ष्मणः स्थितः । योऽनुरागेण संयुक्तो रामपादारविन्दयोः ॥
मां तु पर्यचिनोदीशः कुटिलं छलसंयुतम् । तत एवाकरोन्नैव नाथो मां निजसङ्गिनम् ॥
यदि प्रभुर्मे चरितं सावधानं विलोकयेत् । तर्हि मे निष्कृतिर्न स्यात् कल्पकोटिशतैरपि ॥
सेवकानामवगुणान् मन्यते क्वापि न प्रभुः । परं मृदुस्वभावोऽसौ दीनबन्धुश्च वर्तते ॥
विश्वासो दृढरूपो मे मानसे भवतीदृशः । यन्मिलिष्यति रामः सुनिमित्तौघः प्रजायते ॥
यातेऽवधौ यदि मम प्राणाः स्थास्यन्ति रक्षिताः। भविष्यत्यधमस्तर्हि कः संसारे मया समः ॥

पयोनिधौ रामवियोगरूप आसीन्निमज्जद् भरतस्य चित्तम् ।
प्रगृह्य विप्रस्य तनुं हनूमानुपागमत् पोतमुपागमन्नु ॥ १ (क) ॥

दो०—बैठे देखि कुसासन, जटा-मुकुट, कृस गात।
राम-राम-रघुपति जपत, स्रवत नयन-जलजात ॥ १ (ख) ॥

देखत हनूमान अति हरषेउ। पुलक गात, लोचन जल बरषेउ ॥
मन - महँ बहुत भाँति सुख मानी। बोलेउ श्रवन सुधा-सम बानी ॥
जासु बिरहँ - सोचहु दिन - राती। रटहु निरंतर गुन - गन - पाँती ॥
रघुकुल - तिलक सुजन - सुखदाता। आयउ कुसल, देव - मुनि - त्राता ॥
रिपु रन जीति, सुजस सुर गावत। सीता-सहित-अनुज प्रभु आवत ॥
सुनत बचन, बिसरे सब दूखा। तृषावंत जिमि पाइ पियूषा ॥
को तुम्ह तात ! कहाँ ते आए ?। मोहि परम प्रिय बचन सुनाए ॥
मारुत - सुत मैं कपि, हनुमाना। नामु मोर, सुनु कृपानिधाना ! ॥
दीनबंधु रघुपति - कर किंकर। सुनत, भरत भेंटेउ उठि सादर ॥
मिलत प्रेम नहिं हृदयँ समाता। नयन स्रवत जल, पुलकित गाता ॥
कपि ! तव दरस सकल दुख बीते। मिले आजु मोहि राम पिरीते ॥
बार - बार बूझी कुसलाता। तो कहुँ देउँ काह, सुनु भ्राता ! ॥
अेहि संदेस - सरिस जग माहीं। करि बिचार देखेउँ, कछु नाहीं ॥
नाहिन तात ! उरिन मैं तोही। अब प्रभु-चरित सुनावहु मोही ॥
तब हनुमंत नाइ पद माथा। कहे सकल रघुपति-गुन-गाथा ॥
कहु कपि ! कबहुँ कृपाल गोसाईं। सुमिरहिं मोहि दास की नाईं ॥

छं०—निज दास-ज्यों रघुबंसभूषन, कबहुँ मम सुमिरन करयो ?।
सुनि भरत-बचन बिनीत अति, कपि पुलकि तन, चरनन्हि परयो ॥
रघुबीर, निज मुख जासु गुन-गन कहत, अग-जग-नाथ जो।
काहे न होइ बिनीत परम पुनीत सदगुन-सिंधु सो ॥

दो०—राम प्रान-प्रिय नाथ ! तुम्ह, सत्य बचन मम तात !।
पुनि-पुनि मिलत भरत, सुनि, हरष न हृदयँ समात ॥ २ (क) ॥

सो०—भरत-चरन सिरु नाइ, तुरित गयउ कपि राम-पहिं।
कही कुसल सब जाइ, हरषि चलेउ प्रभु, जान चढ़ि ॥ २ (ख) ॥

हरषि, भरत कोसलपुर आए। समाचार सब गुरहि सुनाए ॥
पुनि मंदिर महँ बात जनाई। आवत नगर कुसल रघुराई ॥
सुनत सकल जननीं उठि धाईं। कहि प्रभु-कुसल, भरत समुझाईं ॥
समाचार पुरबासिन्ह पाए। नर अरु नारि हरषि सब धाए ॥
दधि, दुर्बा, रोचन, फल - फूला। नव तुलसी - दल, मंगल - मूला ॥
भरि - भरि हेम - थार भामिनी। गावत चलिं सिंधुरगामिनी ॥
जे जैसेहिं, तैसेहिं उठि धावहिं। बाल - बृद्ध कहँ संग न लावहिं ॥
अेक-एकन्ह कहँ बूझहिं, भाई !। तुम्ह देखे दयाल रघुराई ॥
अवधपुरी, प्रभु आवत जानी। भई सकल सोभा कै खानी ॥
बहइ सुहावन त्रिबिध समीरा। भइ सरजू अति निर्मल नीरा ॥

दो०—हरषित गुर, परिजन, अनुज, भूसुर-बृंद-समेत।
चले भरत, मन प्रेम अति, सन्मुख कृपानिकेत ॥ ३ (क) ॥

कुशासनासीनमसावपश्यज् जटाकिरीटं कृशगात्रयुक्तम् ।
हे राम ! रामेश ! रघोः कुलस्य जपन्तमित्थं स्रवदब्जदृक्कम् ।। १ (ख) ।।

तं विलोक्यैव हनुमानतीव मुदितोऽभवत् । रोमाञ्चिताङ्गः सलिलं नयनाभ्यामवर्षयत् ।।
सुखं प्रकारैर्विविधैरनुभूय स्वचेतसि । सरस्वतीं प्रायुनक् स श्रवणामृतसन्निभाम् ।।
चिन्ताग्रस्तो भवान् यस्य विप्रयोगे दिवानिशम् । तथा रटत्यहोरात्रं यद्गुणग्रामगावलिम् ।।
रघुवंशस्य तिलकं सज्जनानन्ददायकः । अस्त्यागतः सकुशलं सुरतापसरक्षकः ।।
विजिताजिरिपुर्गीयमानदेवसुकीर्तिमान् । वर्तते प्रभुरागच्छन् सीतानुजसमन्वितः ।।
श्रुत्वैवैतद् वचः सोऽभूद् विस्मृताखिलदुःखवान् । यथा कोऽपि सुधां लब्ध्वा तृष्णया परिपीडितः ।।
सोऽब्रूत तात ! कोऽसि त्वं कुतश्चासि समागतः । यः समाश्रावयोऽतीव प्रियाणि वचनानि माम् ।।
असावब्रूत मरुतस्तनुजोऽहं प्लवङ्गमः । नाम मे हनुमांश्चेति शृणोत्वित्थं कृपानिधे ! ।।
दीनबन्धो रघुपतेः किङ्करोऽपि स्थितोऽस्म्यहम् । इति श्रुत्वैव भरतोऽमिलदुत्थाय सादरम् ।।
मिलनावसरे प्रेम न मातं तस्य चेतसि । नेत्रे जाते स्रवन्नीरे तनू रोमाञ्चिताभवत् ।।
अब्रूतापि कपे ! सर्वं दुःखं यातं त्वदीक्षणात् । त्वद्रूपेणास्ति मिलितो राम एव प्रियोऽद्य माम् ।।
ततोऽपृच्छत् स कुशलं तं रामस्य पुनः पुनः । अब्रूतापि शृणु भ्रातस्तुभ्यं प्रत्यर्पयाणि किम् ।।
एतत्सन्देशसदृशमस्मिन् वसुमतीतले । नान्यत् किञ्चिदिति प्रेक्षे विधायाहं विचिन्तनम् ।।
न मुक्तिं यामि हे तात ! कदापि त्वदृणादहम् । मां परिश्रावय पुनः साम्प्रतं चरितं प्रभोः ।।
हनुमान् नमयित्वा कं स्वं तत्पदयुगे ततः । गुणानां रघुनाथस्य गाथां सर्वामभाषत ।।
भरतोऽब्रूत किं कीश ! क्वापि नाथः कृपामयः । दाससमृतिप्रतीकाशां विदधाति स्मृतिं मम ।।

रघुरत्नवंशभूषणं स्वदासतोल्यसंयुजो मम स्मृतिं कदापि किं व्यधत्त कर्मतायुताम् ।
निशम्य कैकयीजनेः प्रभूतनम्रभारतीम् कपिः प्रहृष्टरोमवांस्तदङ्घ्रियुग्ममग्रहीत् ।
व्यचारयच्च रघ्विनश्चराचराधिपोऽस्ति यः निजाननेन वक्ति स यदाश्रितं गुणव्रजम् ।
कुतः स नैव सम्भवेदतीवपूततायुतः विनम्रतासमन्वितस्तथैव सद्गुणोदधिः ।

कीशोऽवदन्नाथ ! भवानधीशप्राणप्रियो वाङ् म ऋतास्ति तात ! ।
आश्लिष्यदेनं भरतो मुहुस्तच्चित्ते न माति स्म तदा प्रमोदः ।। २ (क) ।।

तदङ्घ्रिद्वये प्राणमस्य स्वशीर्षं क्षणाद् रामपार्श्वं हनूमानगच्छत् ।
प्रगत्यावदच्चाखिलं क्षेमवृत्तं प्रभुः प्राचलत् प्रीत आरुह्य यानम् ।। २ (ख) ।।

भरतः प्रीत आगच्छदयोध्यानगरीमितः । अश्रावयत् तथाचार्यं समाचारं समात्मकम् ।।
अप्रेषयत् समाचारं तं ततो राजमन्दिरे । यदागच्छन्नस्ति भद्रयुतो रघुपतिः पुरीम् ।।
श्रुत्वैवोत्थाय सकला अधावन् जननप्रदाः । क्षेमं प्रभोः समाभाष्य भरतोऽबोधयच्च ताः ।।
सम्प्राप्यामुं समाचारं नगरस्य निवासिनः । नरा नार्यश्च मुदिता अधावन् सकला अपि ।।
कुसुमानि फलव्रातं दूर्वां गोरोचनं दधि । दलानि शुभमूलानि तुलस्या नोत्यवन्ति च ।।
प्रपूर्यापूर्यं हैमेषु भोज्यपात्रेषु योषितः । गायन्त्यो गजनीकाशगतिशीलाः समव्रजन् ।।
यस्यां दशायां येऽभूवन्नुत्थाय प्राद्रवंस्तथा । बालकं जरठं वापि नाकुर्वन् सहयायिनम् ।।
एके परान् परे चान्यान् पर्यपृच्छंश्च बान्धवाः ! । किं यूयं दृष्टवन्तः स्थ कृपालुं रघुनायकम् ।।
अयोध्या परिविज्ञाय समायान्तं निजाधिपम् । सर्वासामपि शोभानां निधानं समजायत ।।
समीरणो मनोहारी रूपत्रययुतोऽवहत् । अतीव निर्मलजला सञ्जाता सरयूनदी ।।

आचार्यकौटुम्बिकबन्धुविप्रवृन्देन युक्तः सहितो मुदा च ।
प्रगाढहार्दो भरतोऽनुकम्पानिकेतनस्याभिमुखं समृच्छत् ।। ३ (क) ।।

दो०—बहुतक चढ़ीं अटारिन्ह, निरखहिं गगन बिमान।
देखि, मधुर सुर हरषित, करहिं सुमंगल गान ॥ ३ (ख) ॥

राका-ससि रघुपति, पुर-सिंधु, देखि हरषान।
बढ़्यो कोलाहल करत जनु, नारि तरंग-समान ॥ ३ (ग) ॥

इहाँ भानुकुल - कमल - दिवाकर। कपिन्ह देखावत नगर मनोहर ॥
सुनु कपीस ! अंगद ! लंकेसा ! । पावन पुरी, रुचिर यह देसा ॥
जद्यपि सब बैकुंठ बखाना। बेद - पुरान - बिदित, जगु जाना ॥
अवधपुरी-सम प्रिय नहिं सोऊ। यह प्रसंग जानइ कोउ कोऊ ॥
जन्मभूमि मम पुरी सुहावनि। उत्तर दिसि बह सरजू पावनि ॥
जा मज्जन ते बिनहिं प्रयासा। मम समीप नर पावहिं बासा ॥
अति प्रिय मोहि इहाँ के बासी। मम धामदा पुरी सुखरासी ॥
हरषे सब कपि, सुनि प्रभु बानी। धन्य अवध ! जो राम बखानी ॥

दो०—आवत देखि लोग सब, कृपासिंधु भगवान।
नगर निकट प्रभु प्रेरेउ, उतरेउ भूमि बिमान ॥ ४ (क) ॥

उतरि कहेउ प्रभु पुष्पकहि, तुम्ह कुबेर-पहिं जाहु।
प्रेरित राम चलेउ सो, हरषु-बिरहु अति ताहु ॥ ४ (ख) ॥

आए भरत - संग सब लोगा। कृस तन श्रीरघुबीर - बियोगा ॥
बामदेव, बसिष्ट मुनिनायक। देखे, प्रभु महि धरि धनु सायक ॥
धाइ धरे गुर - चरन - सरोरुह। अनुज-सहित अति पुलक तनोरुह ॥
भेंटि कुसल बूझी मुनिराया। हमरें कुसल तुम्हारिहिं दाया ॥
सकल द्विजन्ह मिलि नायउ माथा। धर्म - धुरंधर रघुकुलनाथा ॥
गहे भरत पुनि, प्रभुपद - पंकज। नमत जिन्हहि सुर-मुनि-संकर-अज ॥
परे भूमि, नहिं उठत उठाए। बर करि, कृपासिंधु उर लाए ॥
स्यामल गात रोम भए ठाढ़े। नव - राजीव - नयन जल बाढ़े ॥

छं०—राजीवलोचन स्रवत जल, तन ललित पुलकावलि बनी।
अति प्रेम हृदयँ लगाइ अनुजहि, मिले प्रभु त्रिभुअन-धनी ॥
प्रभु मिलत अनुजहि सोह, मो पहिं, जाति नहिं उपमा कही।
जनु प्रेम अरु सिंगार तनु धरि, मिले, बर सुषमा लही ॥ १ ॥

बूझत कृपानिधि कुसल भरतहि, बचन बेगि न आवई।
सुनु सिवा ! सो सुख बचन-मन ते, भिन्न, जान जो पावई ॥
अब कुसल कौसलनाथ ! आरत जानि, जन दरसन दियो।
बूड़त बिरह-बारीस कृपानिधान ! मोहि कर गहि लियो ॥ २ ॥

दो०—पुनि प्रभु हरषि, सत्रुहन भेंटे हृदयँ लगाइ।
लछिमन-भरत मिले तब, परम प्रेम दोउ भाइ ॥ ५ ॥

अट्टान् समारुह्य वधूकदम्बं विमानमभ्रे प्रविलोकते स्म ।
विलोक्य हृष्टं मधुरस्वरेण तथा करोति स्म सुमङ्गगानम् ॥ ३ (ख) ॥

रघूत्तमं पूर्णविधुं विलोक्य पुरात्मसिन्धुर्व्रजति स्म हर्षम् ।
कोलाहली संल्लभते स्म वृद्धि स्त्र्योघस्तदूर्मिव्रज एव नूनम् ॥ ३ (ग) ॥

इतो विवस्वत्सन्तानसरोजन्मदिवाकरः । अदर्शयत् पुरीं रम्यां प्लवगानब्रवीदपि ॥
यूयं शृणुत कीशेशलङ्केशौ ! वालिसम्भव ! । पावनेयं पुरी देशस्तथायं रुचिराकृतिः ॥
वैकुण्ठलोकः सकलैर्ग्रन्थेष्वस्ति प्रवर्णितः । विश्रुतो वेदशास्त्रेषु जगत्प्रविदितस्तथा ॥
स प्रियोऽस्ति न मे तावानयोध्या यावतीप्रिया । रहस्यं मामकमिदं कोऽपि कोऽप्येव बुध्यते ॥
इयं जननभूमिर्मे नगर्यतिमनोरमा । वहत्युत्तरदिश्यस्याः पावनी सरयूनदी ॥
कृतेऽवगाहने यस्यामायासकरणं विना । शरीरिणः प्राप्नुवन्ति वसतिं मम सन्निधौ ॥
रोचन्ते परमं मह्यमेतत्पुर्वासिनो जनाः । सुखराशिर्नगर्येषा मदीयपददायिनी ॥

इति श्रुत्वा प्रभोर्वाचं सर्वे कीशा अयुर्मुदम् । अवदन्नप्ययोध्यास्ति धन्या यां गीतवान् प्रभुः ॥

आगच्छतः सर्वजनानपश्यद् यदा कृपाब्धिर्भगवांस्तदैव ।
नाथोऽनुदत् पुष्पकविधे विमानमवारुहत् तच्च विमानमुर्व्याम् ॥ ४ (क) ॥

ईशोऽवरुह्याभ्यवदद् विमानं तद् याहि यक्षेश्वरसन्निधिं त्वम् ।
रामेण नुन्नं तदयात् प्रसन्नं खिन्नं परं रामवियोगतश्च ॥ ४ (ख) ॥

भरतेन सहैवायुर्जनास्ते सकला अपि । कृशाङ्गा विप्रयोगेन श्रीरघूत्तमसम्भवात् ॥
वामदेववसिष्ठादीन् मुनीशानैक्षतेश्वरः । तदैव स निधायोर्व्यां कार्मुकं विशिखानपि ॥
अधावत् पर्यगृह्णाच्च गुरोः पादसरोरुहे । अतिरोमाञ्चिततनूरनुजेन समन्वितः ॥
उत्थाप्यालिङ्ग्य कुशलमपृच्छत्तं मुनीश्वरः । सोऽब्रूत नोऽस्तिकुशलं यदस्ति भवतो दया ॥
मिलित्वा सकलान् विप्रांस्तेभ्यश्चानमयच्छिरः । रघोरभिजनस्याधिनाथो धर्मधुरन्धरः ॥
ततोऽभ्यगृह्णाद् भरतः प्रभोश्चरणपङ्कजे । अमरा मुनयो धाता शङ्करोऽपि नमन्ति ये ॥
स नोदतिष्ठत् पतितो भूमावुत्थापितोऽपि सन् । बलात् कृपाब्धिरुत्थाप्यायोजयत् तं निजोरसा ॥
शरीरं श्यामलं तस्य रोमाञ्चितमजायत । एधिताम्बुयुते तस्य नवराजीवलोचने ॥

सरोजतुल्यलोचने स्रवत्पयस्समन्विते तनुश्च तस्य मञ्जुला प्रहृष्टरोमसंयुता ।
अदभ्रहार्दतोऽनुजं प्रमेल्य नैजवक्षसा व्यधत्त चोपगूहितं जगत्त्रयाधिपः प्रभुः ॥
निजानुजामिलत्प्रभोश्छविः प्रजायते स्म या तया युतां समानतां न वक्तुमस्मि शक्तिमान् ।
ध्रुवं प्रगृह्य विग्रहं प्रियत्वशृङ्गारौरसौ सुसङ्गतौ तथा द्युतिं वरां समाश्रिताबुभौ ॥१॥

अपृच्छदेव केकयीसुतं कृपानिधिः शिवं परन्तु तन्मुखाद् वचो द्रुतं न निर्गतं बहिः ।
शिवो ब्रवीति हे शिवे ! तदुत्थितहृत्परं सुखम् स एव तत् प्रबुध्यते करोति लब्धमेव यः ॥
ततोऽवदत् स शं मम ततोऽस्ति कोसलेश्वर ! जनं प्रबुध्य दुःखितं भवानदत्त दर्शनम् ।
भवद्वियोगसागरे व्रजन्तमेव मज्जनम् भवान् प्रगृह्य पाणिना व्यधत्त मां सुरक्षितम् ॥२॥

ततः प्रभू हृष्टमना अरिघ्नं निजोरसाऽऽयोज्य समभ्यलिङ्गत् ।
अनन्तरं लक्ष्मणकेकयीजौ प्रेम्णा परेणामिलताञ्च बन्धू ॥ ५ ॥

भरतानुज लछिमन पुनि भेंटे। दुसह बिरह-संभव दुख मेटे ॥
सीता-चरन भरत सिरु नावा। अनुज-समेत परम सुख पावा ॥
प्रभु बिलोकि हरषे पुरबासी। जनित-बियोग बिपति सब नासी ॥
प्रेमातुर सब लोग निहारी। कौतुक कीन्ह, कृपाल खरारी ॥
अमित रूप प्रगटे तेहि काला। जथाजोग मिले सबहि कृपाला ॥
कृपादृष्टि रघुबीर बिलोकी। किए सकल नर-नारि बिसोकी ॥
छन महिं सबहि मिले भगवाना। उमा! मरम यह काहुँ न जाना ॥
ऐहि बिधि सबहि सुखी करि रामा। आगें चले सील-गुन-धामा ॥
कौसल्यादि मातु सब धाई। निरखि बच्छ, जनु धेनु लवाई ॥

छं०—जनु धेनु, बालक बच्छ तजि गृहँ, चरन बन परबस गईं।
दिन-अंत, पुर-रुख, स्रवत थन, हुंकार करि धावत भईं ॥
अति प्रेम, प्रभु सब मातु भेटीं, बचन मृदु बहु बिधि कहे।
गइ बिषम बिपति बियोग-भव, तिन्ह हरष-सुख अगनित लहे ॥

दो०—भेटेउ तनय सुमित्राँ, राम-चरन-रति जानि।
रामहि मिलत कैकई, हृदयँ बहुत सकुचानि ॥ ६ (क) ॥

लछिमन सब मातन्ह मिलि, हरषे आसिष पाइ।
कैकइ कहँ पुनि-पुनि मिले, मन कर छोभु न जाइ ॥ ६ (ख) ॥

सासुन्ह सबनि मिली बैदेही। चरनन्हि लागि हरषु अति तेही ॥
देहिं असीस बूझि कुसलाता। होइ अचल तुम्हार अहिवाता ॥
सब रघुपति-मुखकमल बिलोकहिं। मंगल जानि, नयन-जल रोकहिं ॥
कनक-थार आरती उतारहिं। बार-बार प्रभु-गात निहारहिं ॥
नाना भाँति निछावरि करहीं। परमानंद हरष उर भरहीं ॥
कौसल्या पुनि-पुनि रघुबीरहि। चितवति कृपासिंधु रनधीरहि ॥
हृदयँ बिचारति बारहिं-बारा। कवन भाँति लंकापति मारा! ॥
अति सुकुमार जुगल मेरे बारे। निसिचर सुभट महाबल भारे! ॥

दो०—लछिमन अरु सीता-सहित, प्रभुहि बिलोकति मातु।
परमानंद-मगन मन, पुनि-पुनि पुलकित गातु ॥ ७ ॥

लंकापति, कपीस, नल-नीला। जामवंत, अंगद सुभसीला ॥
हनुमदादि सब बानर बीरा। धरे मनोहर मनुज-सरीरा ॥
भरत-सनेह-सील-ब्रत-नेमा। सादर सब बरनहिं अति प्रेमा ॥
देखि नगरबासिन्ह कै रीती। सकल सराहहिं प्रभु-पद-प्रीती ॥
पुनि रघुपति सब सखा बोलाए। मुनि-पद लागहु सकल सिखाए ॥
गुर बसिष्ट कुलपूज्य हमारे। इन्ह-की कृपाँ, दनुज रन मारे ॥
ए सब सखा, सुनहु मुनि! मेरे। भए समर-सागर कहँ बेरे ॥
मम हित लागि, जन्म इन्ह हारे। भरतहु ते मोहि अधिक पिआरे ॥
सुनि प्रभु-बचन मगन सब भए। निमिष-निमिष उपजत सुख नए ॥

लक्ष्मणस्तत आश्लिष्टं व्यदधाद् भरतानुजम् । इत्थं विरहदुःखस्य विनाशं समपादयत् ।।
सीतायाः पादयुगले भरतोऽनमयच्छिरः । प्रमोदं परमं प्राप्नोदनुजेन समन्वितः ।।
प्रभुं समालोक्य हर्षमाप्नुवन् पुरवासिनः । तद् वियोगसमुत्पन्ना विनष्टा सकला विपत् ।।

समालोक्य जनान् सर्वान् स्वकीयप्रेमविक्लवान् । कृपामयः खररिपुः कौतुकं व्यदधादिदम् ।।
असङ्ख्यरूपी प्रकटोऽभूत् स तस्मिन्ननेहसि । अमिलच्च यथायोग्यं सर्वानेव कृपामयः ।।
रघुवीरः समालोक्य कृपामयदृशा तदा । नरान् नारीश्च सकलान् क्षीणशोकान् समाचरत् ।।

अमिलत् क्षण एकस्मिन्नेव तान् भगवान् समान् ।नाजानात् कोऽपि मर्मेशे! वक्तुमामिति शङ्करः।।
इत्थं सर्वानेव रामो विधाय सुखसंयुतान् । पुरोगामी जायते स्म गुणसच्चरितालयः ।।
धावन्ति स्म समा एव कौसल्याद्या जनिप्रदाः । नवप्रसूता माहेय्यो यथा वीक्ष्य स्ववत्सकान् ।।

ध्रुवं नवप्रसूतयो विहाय वत्सकान् गृहे वशाः परस्य धेनवो वनं प्रति प्रतिष्ठिताः ।
तथा दिनक्षये पुरं प्रति प्रधावने रताः स्रवत्स्तनैः समन्विता हुमारवेण संयुताः ।।
अतीव हार्दतः प्रभुः समामिलत् समाः प्रसूः वचश्च मार्दवान्वितं बहुप्रकारमब्रवीत् ।
गता लयं भयानका विपद् वियोगसम्भवा समेऽपि हर्षमाप्नुवन् सुखञ्च सीमवर्जितम् ।।

ततः सुमित्राऽमिलदङ्गजातं विज्ञाय रामाङ्घ्रिसुहार्दवन्तम् ।
बहुत्रपा केकयभूमिपालसुताऽमिलद् राघववंशरत्नम् ।। ६ (क) ।।

आमिल्य सर्वा जननीः समाभ्यः प्राप्याशिषं लक्ष्मण आस्त हृष्टः ।
पुनः पुनः केकयजां मिलित्वाप्यासीन्न नष्टाकुलतामनाः सः ।। ६ (ख) ।।

अमिलत् सकलाः श्वश्रूर्विदेहाधिपनन्दिनी । तासां पदानि वन्दित्वा सातिमोदयुताभवत् ।।
अकुर्वन् कुशलप्रश्नमयच्छन्नाशिषञ्च ताः । यत् तावकीनं सौभाग्यं विनाशरहितं भवेत् ।।
विलोकन्ते स्म सकला रघुपत्याननाम्बुजम् । रुन्धन्ति स्माम्बु दृक्ष्वेव विज्ञाय समयं शुभम्।।

सौवर्णभोज्यपात्रस्थमारार्तिक्य समाचरन् । पुनः पुना रघुपतेः शरीरं प्रव्यलोकयन् ।।
निक्षेपणविधिं नानाप्रकारयुतमाचरन् । हर्षं परं प्रमोदञ्च हृदयेऽपूरयन्नपि ।।
पुनः पुनः कोसलेशसुता रघुकुलाधिपम् । अनुकम्पासलिलधिं रणधीरं समैक्षत ।।
पुनः पुनः स्वहृदये विचारं व्यदधाच्च सा । यदेष केन विधिना न्यहन् लङ्कापुरीपतिम् ।।
इमौ मम कुमारौ स्तः परमं सुकुमारकौ । राक्षसाः सुभटास्तीव्रपरशक्तियुताः स्थिताः ।।

सलक्ष्मणं मैथिलजासमेतं रामं जनुर्दा प्रविलोकते स्म ।
तस्या मनोऽभूत् परमोदमग्नं रोमाञ्चितं गात्रमभून् मुहुश्च ।। ७ ।।

ततो लङ्कापतिः कीशनायको नलनीलकौ । जाम्बवानङ्गदोऽप्येते शुभशीलसमन्विताः ।।
हनुमत्प्रमुखाश्चापि प्लवङ्गभटाः परे । धारयन्ति स्म रुचिरं शरीरं मानुषीयकम् ।।
भरतस्य प्रेम शीलं व्रतानि नियमानपि । सादरं परमप्रेम्णा वर्णयन्ति स्म ते समे ।।
व्यवहारं समालोक्य नगरस्य निवासिनाम् ।प्रशंसन्ति स्म तत्प्रीतिं रामाङ्घ्रिविषयां समे।।

आकारयत् ततो नाथो रघूणां सकलान् सखीन् । अशिक्षयच्च सकलान् नमताङ्घ्रियुगं मुनेः ।।
गुरुर्वसिष्ठः सम्पूज्य आस्ते सर्वकुलस्य नः । दानवा निहताः सङ्ख्ये एतस्यैवानुकम्पया ।।
तञ्चाब्रूत श्रृणोत्वेते सखायो मे समे मुने ! । इमे मम कृते जाताः पोताः समरसागरे ।।

अहापयन्निमे स्वीयं जीवनं मम कारणात् । भरतादपि वर्त्तन्ते प्रीतिपात्राण्यमी मम ।।
श्रुत्वा प्रभोरिमा वाचः प्रीतिमग्नाः समेऽभवन् । सुखानि समजायन्त नूत्नानीत्थं प्रतिक्षणम् ।।

दो०—कौसल्या के चरनन्हि, पुनि तिन्ह नायउ माथ।
आसिष दीन्हे हरषि, तुम्ह, प्रिय मम, जिमि रघुनाथ ।। ८ (क) ।।
सुमन-बृष्टि नभ संकुल, भवन चले सुखकंद।
चढ़ी अटारिन्ह देखहिं, नगर-नारि-नर-बृंद ।। ८ (ख) ।।

कंचन - कलस बिचित्र सँवारे। सबहिं धरे सजि निज-निज द्वारे ।।
बंदनवार, पताका, केतू। सबन्हि बनाए मंगल - हेतू ।।
बीथीं सकल सुगंध सिंचाईं। गजमनि रचि, बहु चौक पुराईं ।।
नाना भाँति सुमंगल साजे। हरषि नगर निसान बहु बाजे ।।
जहँ - तहँ नारि निछावरि करहीं। देहिं असीस, हरष उर भरहीं ।।
कंचन थार आरतीं नाना। जुबतीं सजें करहिं सुभ गाना ।।
करहिं आरती आरतिहर कें। रघुकुल-कमल-बिपिन-दिनकर कें ।।
पुर - सोभा - संपति - कल्याना। निगम - सेष - सारदा बखाना ।।
तेउ यह चरित देखि ठगि रहहीं। उमा! तासु गुन, नर किमि कहहीं ।।

दो०—नारि कुमुदिनीं, अवध सर, रघुपति-बिरह दिनेस।
अस्त भएँ बिगसत भईं, निरखि राम-राकेस ।। ९ (क) ।।
होहिं सगुन सुभ बिबिधि बिधि, बाजहिं गगन निसान।
पुर-नर-नारि सनाथ करि, भवन चले भगवान ।। ९ (ख) ।।

प्रभु जानी कैकई लजानी। प्रथम तासु गृह गए, भवानी! ।।
ताहि प्रबोधि बहुत सुख दीन्हा। पुनि निज भवन गवन हरि कीन्हा ।।
कृपासिंधु जब मंदिर गए। पुर - नर - नारि सुखी सब भए ।।
गुर बसिष्ट द्विज लिए बुलाई। आजु सुघरी - सुदिन - समुदाई ।।
सब द्विज देहु हरषि अनुसासन। रामचंद्र बैठहिं सिंघासन ।।
मुनि बसिष्ट के बचन सुहाए। सुनत सकल बिप्रन्ह अति भाए ।।
कहहिं बचन मृदु, बिप्र अनेका। जग - अभिराम राम - अभिषेका ।।
अब मुनिबर! बिलंब नहिं कीजै। महाराज कहँ तिलक करीजै ।।

दो०—तब मुनि कहेउ सुमंत्र सन, सुनत चलेउ हरषाइ।
रथ अनेक, बहु बाजि-गज, तुरत सँवारे जाइ ।। १० (क) ।।
जहँ-तहँ धावन पठइ पुनि, मंगल द्रब्य मगाइ।
हरष-समेत बसिष्ट-पद, पुनि सिरु नायउ आइ ।। १० (ख) ।।

नवाह्नपारायण, आठवाँ विश्राम

अवधपुरी अति रुचिर बनाई। देवन्ह सुमन - बृष्टि झरि लाई ।।
राम कहा सेवकन्ह बुलाई। प्रथम सखन्ह अन्हवावहु जाई ।।
सुनत बचन, जहँ - तहँ जन धाए। सुग्रीवादि तुरत अन्हवाए ।।
पुनि करुनानिधि, भरतु हँकारे। निज कर राम, जटा निरुआरे ।।
अन्हवाए प्रभु तीनिउ भाई। भगत - बछल - कृपाल रघुराई ।।

ततः समे तेऽनमयन् स्वकानि पदद्वये कोसलराजपुत्र्याः ।
सादात् प्रसन्नाऽऽशिषमब्रवीच्च यूयं प्रिया मे रघुनाथतुल्यम् ॥ ८ (क) ॥

खे सङ्कुलाभूत् कुसुमाभिवृष्टिः सुखस्य कन्दश्चलति स्म गेहम् ।
आरुह्य चाट्टानवलोकते स्म पौराबलापुरुषसंहतिस्तम् ॥ ८ (ख) ॥

कलशा हैमरचिता विचित्राः समलङ्कृताः । सुरम्याः स्थापिताः सर्वैर्द्वारेषु स्वस्ववेश्मनाम् ॥
पताकाः केतवः पर्णसंयुता रज्जवस्तथा । शुभेन कारणेनासन् सकलैरपि निर्मिताः ॥
सुगन्धवद्द्रवेणासन् सिञ्चिता वीथयः समाः । पूर्णानि द्विपमुक्ताभिश्चत्वराणि बहून्यपि ॥
पदार्था विविधा रम्यभद्रकाः परिनिर्मिताः । ढक्काश्च नानाऽनाद्यन्त नगरे हर्षपूर्वकम् ॥
निक्षेपणविधिं नार्यो यत्र तत्र समाचरन् । अयच्छंश्चाशिषो मोदं प्रपूर्य निजमानसे ॥
आरात्रिकं स्वर्णभोज्यपात्रेषु बहुरीतिकम् । सज्जयित्वा युवतयोऽकुर्वन गानं शिवात्मकम् ॥
आरात्रिकमकुर्वंस्ता अतिक्षयविधायिनः । रघुसन्ततिपाथोजविपिनस्य विवस्वतः ॥
पुरस्य शोभां सम्पत्तिं कल्याणञ्च तदाभवम् । वर्णयन्ति श्रुतिगणः शेषो वाग्देवता तथा ॥
भवन्ति चकितास्तेऽपि वीक्ष्येदं चरितं परम् । वक्तीश आर्ये ! तत् तर्हि वर्णयेयुः कथं नराः ॥

नार्यः कुमुद्वत्य इनो रमेशवियोगरूपः सरसी त्वयोध्या ।
तस्मिन् गतेऽस्तं रघुनाथचन्द्रं विलोक्य यान्ति स्म समा विकासम् ॥ ९ (क) ॥

शुभो निमित्तव्रज आस्त लोके ढक्का अनाद्यन्त च देवमार्गे ।
कृत्वा सनाथान् पुरवर्त्यनारीनिकेतनं स्वं भगवानगच्छत् ॥ ९ (ख) ॥

शिवो वक्ति प्रभुर्ज्ञात्वा कैकेयीं लज्जयान्विताम् । याति स्म सर्वप्रथमं तस्या एवालयं शिवे ! ॥
तां बोधयित्वा प्रायच्छद् विपुलाकारकं सुखम् । ततो हरिर्विधत्ते स्म गमनं स्वालयं प्रति ॥
अयाद् यदानुकम्पायाः सागरः स्वं निकेतनम् । तदा पौरा नरा नार्यः समेऽपि सुखिनोऽभवन् ॥
गुरुर्वसिष्ठ आह्वानं व्यदधाद् भूसुपर्वणाम् । अब्रूताप्यद्य सुघटी सुदिनादिव्रजः स्थितः ॥
सर्वे भूमिसुपर्वाणो हृष्टा यच्छन्तु शासनम् । येन सिंहासने रामचन्द्र आसीनतां व्रजेत् ॥
मुनेर्वसिष्ठस्य वाचो रम्याकारसमन्विताः । सकलेभ्यो भूसुरेभ्यः प्रारोचन्ताभिकर्णिताः ॥
तेऽनेके भूसुरा मृद्वीं प्रयुञ्जन्ति स्म भारतीम् । रामचन्द्रस्याभिषेको वर्तते लोकसुन्दरः ॥
इदानीं हे मुनिवर ! मा विलम्बो विधीयताम् । महाराजस्य राज्यीयं तिलकं प्रविधीयताम् ॥

मुनिर्ब्रवीति स्म ततः सुमन्त्रं श्रुत्वैव मुद्वांश्चलति स्म सोऽपि ।
रथाननेकान् बहुवाजिनागानसज्जयत् तत्क्षणमेव गत्वा ॥ १० (क) ॥

सम्प्रेष्य दूतानपि यत्र तत्र चानाय्य भद्रङ्करणान् पदार्थान् ।
प्रीतो वसिष्ठस्य पदद्वये स आगत्य भूयोऽनमयत् स्वशीर्षम् ॥ १० (ख) ॥

नवाह्नपारायणे अष्टमो विश्रामः

अयोध्यानगरी रम्यमतीवालङ्कृताभवत् । देवा अकुर्वन् पुष्पाणां वर्षणञ्च निरन्तरम् ॥
रामचन्द्रः समाहूय सेवकान् प्रायुनग् वचः । प्रगत्य सर्वप्रथमं संस्नापयत मे सखीन् ॥
श्रुत्वैव वचनं दासा अधावन् यत्र तत्र च । अकुर्वन्नपि सुग्रीवप्रमुखानवगाहितान् ॥
आह्वयत् कैकयीसूनुमनुकम्पानिधिस्ततः । अशोधयज्जटास्तस्य स्वकराभ्यां रघूत्तमः ॥
ततो बन्धुत्रयमपि स्नापितं व्यदधात् प्रभुः । अनुकम्पालुरधिपो रघूणां भक्तवत्सलः ॥

भरत - भाग्य प्रभु - कोमलताई। सेष कोटि सत सकहिं न गाई॥
पुनि, निज जटा राम बिबराए। गुर - अनुसासन मागि, नहाए॥
करि मज्जन, प्रभु भूषन साजे। अंग, अनंग देखि सत लाजे॥

दो०—सासुन्ह सादर जानकिहि, मज्जन तुरत कराइ।
दिब्य बसन, बर-भूषन, अँग-अँग सजे बनाइ॥ ११ (क)॥
राम-बाम-दिसि सोभति, रमा रूप-गुन-खानि।
देखि मातु सब हरषीं, जन्म सुफल निज जानि॥ ११ (ख)॥
सुनु खगेस! तेहि अवसर, ब्रह्मा-सिव-मुनिबृंद।
चढ़ि बिमान आए सब, सुर, देखन सुखकंद॥ ११ (ग)॥

प्रभु बिलोकि, मुनि-मन अनुरागा। तुरत दिब्य सिंघासन मागा॥
रबि-सम तेज, सो बरनि न जाई। बैठे राम, द्विजन्ह, सिरु नाई॥
जनकसुता - समेत रघुराई। पेखि, प्रहरषे मुनि - समुदाई॥
बेदमंत्र तब द्विजन्ह उचारे। नभ सुर-मुनि जय-जयति पुकारे॥
प्रथम तिलक बसिष्ट मुनि कीन्हा। पुनि सब बिप्रन्ह आयसु दीन्हा॥
सुत बिलोकि हरषीं महतारी। बार - बार आरती उतारी॥
बिप्रन्ह दान बिबिधि बिधि दीन्हे। जाचक सकल अजाचक कीन्हे॥
सिंघासन पर त्रिभुअन - साईं। देखि सुरन्ह दुंदुभीं बजाईं॥

छं०—नभ दुंदुभीं बाजहिं बिपुल, गंधर्ब - किंनर गावहीं।
नाचहिं अपछरा-बृंद, परमानंद सुर - मुनि पावहीं॥
भरतादि अनुज, बिभीषनांगद, हनुमदादि-समेत ते।
गहें छत्र, चामर, ब्यजन, धनु, असि, चर्म, सक्ति बिराजते॥ १॥
श्री-सहित दिनकर - बंस - भूषन, काम-बहु-छबि सोहई।
नव अंबुधर - बर - गात, अंबर पीत, सुर-मन मोहई॥
मुकुटांगदादि बिचित्र भूषन, अंग - अंगन्हि प्रति सजे।
अंभोज-नयन बिसाल उर-भुज, धन्य नर निरखंति जे॥ २॥

दो०—वह सोभा, समाज-सुख, कहत न बनइ खगेस!।
बरनहिं सारद-सेष-श्रुति, सो रस जान महेस॥ १२ (क)॥
भिन्न-भिन्न अस्तुति करि, गए सुर निज-निज धाम।
बंदी-बेष बेद तब, आए जहँ श्रीराम॥ १२ (ख)॥
प्रभु सर्बग्य कीन्ह अति, आदर कृपानिधान।
लखेउ न काहूँ मरम कछु, लगे करन गुन-गान॥ १२ (ग)॥

छं०—जय सगुन-निर्गुन-रूप, रूप अनूप, भूप-सिरोमने।
दसकंधरादि प्रचंड निसिचर, प्रबल खल भुज-बल हने॥

भाग्यं कैकय्यात्मजस्य नाथस्य मृदुतां तथा । शक्नुवन्ति न संवक्तुं शेषकोटिशतान्यपि ।।
अशोधयत् ततः स्वीया जटा रघुकुलाधिपः । समवाप्य तथाऽऽचार्यशासनं स्नानमाचरत् ।।
स्नानं कृत्वा भूषणानि पर्यधत्त रघूत्तमः । अनेकशतकन्दर्पास्तदङ्गं वीक्ष्य लज्जिताः ।।

श्वश्र्वः समानं मिथिलेशपुत्रीं क्षणादकुर्वन् विहितावगाहाम् ।
दिव्यानि वस्त्राणि वरा विभूषाः प्रत्यङ्गमुत्कृष्टमधापयंश्च ।। ११ (क) ।।

वामे विभागे रघुनायकस्याराजद् रमा रूपगुणाकरात्मा ।
तां वीक्ष्य हृष्टाः सकला जनन्यो जनुः स्वकीयं सफलं प्रबुध्य ।। ११ (ख) ।।

काकोऽवदद् वीश ! शृणोतु तस्मिन् क्षणे विधीशानतपस्विवृन्दम् ।
आरुह्य यानानि सुरास्तथायुः समेऽपि मुत्कन्दविलोकनाय ।। ११ (ग) ।।

रघुनाथं समालोक्य प्रेममग्नं मुनेर्मनः । आनाययत् तत्क्षणं स दिव्यं सिंहासनं ततः ।।
रवितुल्यं तस्य तेजस्तत् प्रवक्तुं न शक्यते । नमयित्वा द्विजेभ्यः कं रामस्तस्मिन्नुपाविशत् ।।
विदेहराजतनयासमेतं रघुनायकम् । समालोक्याभवत् प्रीतिसंयुता मुनिसंहतिः ।।
ततः परं वेदमन्त्रान् भूदेवा उदचारयन् । जयताज्जयतादित्थमवदन् खे सुरर्षयः ।।
सकलादौ वसिष्ठर्षिर्व्यधत्त तिलकं प्रभोः । ततोऽन्यसर्वविप्रेभ्योऽदात् तदर्थञ्च शासनम् ।।
जनन्यो वीक्ष्य तनयमभवन् प्रीतिसंयुताः । आरात्रिक्यं तथा पर्यभ्रमयंस्ताः पुनः पुनः ।।
स भूसुरेभ्यो विविधप्रकारं दानमार्पयत् । याचकान् सकलानेवायाचकानकरोत् तथा ।।
सिंहासनसमासीनं त्रिलोक्या अधिनायकम् । समवालोक्य विबुधा दुन्दुभीन् समवादयन् ।।

सुरायने सुवादिता अनेकसङ्ख्यकानकाः अमर्त्यगायका हयाननाश्च गानमाचरन् ।
सुपर्वयोषितां गणो व्यधत्त नर्तनक्रियाम् परं प्रमोदमाप्नुवन् दिवौकसस्तथर्षयः ।।
समेऽपि केकयीसुतप्रधानकानुजाः क्रमात् विभीषणाङ्गदानिलप्रजातमुख्यसंयुताः ।
गृहीतवन्त आतपत्रचामरे प्रवातकम् धनुः कृपाणचर्मकप्रशक्तिका विराजिताः ।। १ ।।

रमायुतार्कसन्ततिप्रभूषणस्य विग्रहे अनेकसङ्ख्यमन्मथच्छविर्विराजिताभवत् ।
नवाम्बुदाभगात्रके तदीयके स्थितः पटः सुपीतवर्णको मनः सुपर्वणां व्यमोहयत् ।।
प्रतिप्रतीकमद्भुतस्वरूपवांस्तदीयके किरीटकाङ्गदादिको विभूषणव्रजोऽलसत् ।
तदीयमब्जदृग्युगमुरोभुजं विशालकम् विलोकयन्ति ये प्रभुं नरा स्त एव सूद्भवाः ।। २ ।।

काकोऽवदद् वीश ! न शक्यते सा गातुं रुचिस्तत्सुखसंहती च ।
वाक्शेषवेदाः सततं वदन्ति तज्जन्यमोदं शिव एव वेत्ति ।। १२ (क) ।।

पृथक् पृथक् तत्स्तवनं विधाय स्वस्वालयं देवगणा अगच्छन् ।
वेदास्ततो बन्दिजनात्मवेषास्तत्रागमन् यत्र रघूत्तमोऽभूत् ।। १२ (ख) ।।

व्यधत्त तेषां परमात्ममानं निधिः कृपाया अधिपः समज्ञः ।
न कोऽपि वेत्ति स्म तदीयमर्म ते तद्गुणोद्गायनमारभन्त ।। १२ (ग) ।।

जयी भवेद् गुणान्वितो गुणैर्विवर्जितो भवान् अतुल्यरूप! भूमिभृच्छिरोमणिस्वरूपक! ।
दशास्यमुख्यदुर्जनप्रचण्डशक्तिमत्तरान् निशाचरान् भवानहन् स्वकीयबाहुजाद् बलात् ।।

अवतार नर, संसार-भार बिभंजि, दारुन दुख दहे।
जय प्रनतपाल, दयाल, प्रभु! संयुक्त-सक्ति! नमामहे ॥ १ ॥

तव बिषम मायाबस सुरासुर-नाग-नर-अग-जग हरे!।
भव-पंथ भ्रमत अमित दिवस-निसि काल कर्म-गुननि-भरे ॥
जे नाथ करि करुना बिलोके त्रिबिधि दुख ते निर्बहे।
भव-खेद-छेदन-दच्छ! हम कहुँ रच्छ, राम! नमामहे ॥ २ ॥

जे ग्यान-मान-बिमत्त, तव भव-हरनि भक्ति न आदरी।
ते पाइ सुर-दुर्लभ पदादपि, परत हम देखत हरी! ॥
बिस्वास करि, सब आस परिहरि, दास तव जे होइ रहे।
जपि नाम तव, बिनु श्रम तरहिं भव, नाथ! सो समरामहे ॥ ३ ॥

जे चरन सिव-अज-पूज्य, रज सुभ परसि मुनिपतिनी तरी।
नख-निर्गता, मुनि-बंदिता, त्रैलोक-पावनि सुरसरी ॥
ध्वज-कुलिस-अंकुस-कंज-जुत, बन फिरत कंटक किन लहे।
पद-कंज-द्वंद! मुकुंद! राम! रमेस! नित्य भजामहे ॥ ४ ॥

अब्यक्त, मूलमनादि-तरु, त्वच चारि निगमागम भने।
षट कंध, साखा पंच-बीस, अनेक पर्न-सुमन घने ॥
फल जुगल बिधि कटु-मधुर, बेलि अकेलि जेहि आश्रित रहे।
पल्लवत, फूलत, नवल नित संसार-बिटप! नमामहे ॥ ५ ॥

जे ब्रह्म अजमद्वैतमनुभवगम्य मन पर ध्यावहीं।
ते कहहुं, जानहुं, नाथ! हम तव सगुन-जस नित गावहीं ॥
करुनायतन प्रभु! सदगुनाकर! देव! यह बर मागहीं।
मन-बचन-कर्म बिकार तजि, तव चरन हम अनुरागहीं ॥ ६ ॥

दो०—सबके देखत बेदन्ह, बिनती कीन्हि उदार।
अंतर्धान भए पुनि, गए ब्रह्म - आगार ॥ १३ (क) ॥

बैनतेय! सुनु, संभु तब, आए जहँ रघुबीर।
बिनय करत गदगद गिरा, पूरित पुलक सरीर ॥ १३ (ख) ॥

छं०—जय राम, रमारमनं, समनं। भवताप-भयाकुल, पाहि जनं ॥
अवधेस! सुरेस! रमेस! बिभो!। सरनागत मागत, पाहि प्रभो! ॥ १ ॥
दससीस-बिनासन-बीसभुजा। कृत-दूरि महा-महि-भूरि-रुजा! ॥
रजनीचर-बृंद पतंग रहे। सर पावक-तेज प्रचंड दहे ॥ २ ॥

महिमंडल-मंडन चारुतरं। धृत - सायक - चाप - निषंग - बरं ॥
मद-मोह-महा-ममता-रजनी। तमपुंज, दिवाकर - तेज - अनी ॥ ३ ॥

नरावतारवान् भवान् कुमारनाशपूर्वकम् भयङ्करं व्यथाव्रजं प्रदाहितं समाचरत् ।
प्रपन्नपाल ईश्वरो दयामयो जयेद् भवान् स्वशक्तियुक्तरूपिणे समाचराम वन्दनम् ।। १ ।।

हरे ! भवद्बुरूहचिद्वशत्वकारणात् समे सुरासुरा भुजङ्गमा नरा जडाश्च चेतनाः ।
गुणक्रियौघविष्टकैः प्रपूरिता भवापने दिवानिशं निरन्तरं परिभ्रमं श्रयन्ति ते ।।
तदेषु यान् भवान् कृपां विधाय संव्यलोकयत् त एव मुक्तिमाप्नुवन् त्रिभेददुःखतः प्रभो! ।
भवव्यथाविनाशनप्रवीण! राम! तद् भवान् प्रपातु नः प्रणामकान् क्रियामहे भवत्कृते ।। २ ।।

प्रबोधजन्यगर्वतो विमत्तभावमाश्रिताः अमानयन् न ये भवत्समर्चनं भवापहम् ।
अवाप्य देवदुर्लभं परं ततोऽपि तेऽपतन् इदं वयं स्वदृष्टिगं समाचराम हे हरे ! ।।
परन्तु विश्वसय्य संविहाय सर्वकामनाः भवत्प्रबद्धसेवकाः प्रभूय संवसन्ति ये ।
प्रजप्य ते भवद्द्वयं भवं तरन्त्ययत्नतः अधीश ! तद्भवद्गतां स्मृतिं वयं क्रियामहे ।। ३ ।।

भवत्पदद्वयञ्च यद् गिरीशपद्मजार्चितम् सुभद्रयद्रजःस्पृशेर्मुनिप्रियातरत् तथा ।
नखाद् यदाश्रितान्निरेत् तपस्विवृन्दवन्दिता जगत्त्रयस्य पावनी दिवौकसां तरङ्गिणी ।।
यदस्ति वज्रवारिजध्वजाङ्कुशप्रचिह्नितम् यदाप्तवद् वनाटनप्रसङ्गिकण्टकैः किणान् ।
भवत्पदाब्जयुग्मकं तदर्चयाम सन्ततम् मुकुन्द ! राम! हे पयोजनुर्निवासिनीपते! ।। ४ ।।

श्रुतिव्रजः पुराणसंहतिश्च यं द्रुमब्रुवन् प्रकृत्यभिख्यमूलकमनादिमब्धिकल्ककम् ।
रसप्रकाण्डसंयुतं सुपञ्चविंशशाखिनम् अनेकपर्णसंयुतं प्रसूनपुञ्जसङ्कुलम् ।।
कटुप्रमिष्टभेदवत्फलद्वयेन संयुतम् स्वमात्रकाश्रयैकलग्नतत्युपाश्रयात्मकम् ।
सदैव पल्लवान्वितं प्रफुल्लितं नवीनकम् नमाम तं वयं जगन्महीरुहस्वरूपिणम् ।। ५ ।।

वदन्ति जन्मवर्जितं परं प्रभुं मनःपरम् तथैव केवलानुभूतनुं विचिन्तयन्ति ये ।
वदन्तु ते विदन्तु च प्रभो ! वयं तु केवलम् भवद्गुणान्वितं यशः प्रवर्णयाम सन्ततम् ।।
दयानिकेतन ! प्रभो! सुरूपवद्गुणाकर ! समाचराम भिक्षितमभुं वरं वयं विभो ! ।
यदस्तु नो नुरागिता विकारहानपूर्वकम् भवत्पदद्वये मनोवचः क्रियाकदम्बकैः ।। ६ ।।

पश्यत्सु सर्वेष्वपि सर्ववेदाः समाचरन् स्तोत्रमुदारमित्थम् ।
ततश्च गुप्ता अभवन् समे ते तथाऽगमन्नम्बुजजन्मलोकम् ।। १३ (क) ।।

काकोऽवदद् वीश ! शृणोतु शम्भुरायात् तदा यत्र रघूत्तमोऽभूत् ।
सगद्गदोक्ति स्तवनं व्यधत्त रोमाञ्चपूर्णाङ्गयुतस्तथाऽऽस्त ।। १३ (ख) ।।

जयी स्ताद् भवान् राम ! लक्ष्मीनिवास ! जनं भ्याकुलं पातु भूमारहर्तः ।
अयोध्येश ! देवेश! लक्ष्मीश! नाथ! प्रपन्नं प्रभो ! पात्विति प्रार्थयेऽहम् ।। १ ।।

द्विदिक्सङ्ख्यदोर्दिङ्मुखध्वंसकारिन् ! कृतोर्वीमहासर्वदुःखप्रणाश ! ।
अभूवन् पतङ्गा य एवास्त्रपास्ते भवद्बाणवह्निप्रतापेन दग्धाः ।। २ ।।

महीमण्डलातीवरम्यप्रभूषा भवान् सन्धृतोत्कृष्टचापेषुतूणः ।
महामोहमायामदाकाररात्र्यास्तमो हन्तुमर्कप्रभापुञ्ज आस्ते ।। ३ ।।

मनजात-किरात निपात किए। मृग-लोग-कुभोग सरेन हिए॥
हति, नाथ! अनाथनि पाहि हरे!। बिषया-बन पावँर भूलि परे॥ ४॥

बहु रोग-बियोगन्हि लोग हए। भवदंघ्रि - निरादर के फल ए॥
भवसिंधु अगाध परे नर ते। पदपंकज - प्रेम न जे करते॥ ५॥

अति दीन, मलीन, दुखी नितहीं। जिन्ह कें पद-पंकज प्रीति नहीं॥
अवलंब भवंत कथा जिन्ह कें। प्रिय संत-अनंत सदा तिन्ह कें॥ ६॥

नहिं राग, न लोभ, न मान-मदा। तिन्ह कें, सम बैभव वा बिपदा॥
ऐहि ते तव सेवक होत मुदा। मुनि त्यागत जोग-भरोस सदा॥ ७॥

करि प्रेम निरंतर नेम लिएँ। पद-पंकज सेवत सुद्ध हिएँ॥
सम मानि निरादर-आदरही। सब संत सुखी बिचरंति मही॥ ८॥

मुनि-मानस-पंकज-भृंग भजे। रघुबीर महा रनधीर अजे॥
तव नाम जपामि, नमामि हरी। भव - रोग - महागद - मान अरी॥ ९॥

गुन - सील - कृपा - परमायतनं। प्रनमामि निरंतर श्रीरमनं॥
रघुनंद! निकंदय द्वंद्वघनं। महिपाल! बिलोकय दीन जनं॥ १०॥

दो०—बार - बार बर मागउँ, हरषि देहु श्रीरंग!।
पद-सरोज अनपायनी, भगति, सदा सतसंग॥ १४ (क)॥

बरनि, उमापति, राम-गुन, हरषि गए कैलास।
तब प्रभु कपिन्ह दिवाए, सब बिधि सुखप्रद बास॥ १४ (ख)॥

सुनु खगपति! यह कथा पावनी। त्रिबिध ताप भव - भय - दावनी॥
महाराज - कर सुभ अभिषेका। सुनत लहहिं नर बिरति-बिबेका॥
जे सकाम नर सुनहिं, जे गावहिं। सुख-संपति नाना बिधि पावहिं॥
सुर-दुर्लभ, सुख-करि जग - माहीं। अंतकाल रघुपति-पुर जाहीं॥
सुनहिं बिमुक्त, बिरत अरु बिषई। लहहिं भगति-गति संपति नई॥
खगपति! राम - कथा मैं बरनी। स्वमति-बिलास त्रास-दुख-हरनी॥
बिरति - बिबेक - भगति - दृढ़ - करनी। मोह - नदी कहँ सुंदर तरनी॥
नित नव मंगल कोसलपुरी। हरषित रहहिं लोग सब कुरी॥
नित नइ प्रीति रामपद - पंकज। सबकें, जिन्हहि नमत सिव-मुनि-अज॥
मंगन बहु प्रकार पहिराए। द्विजन्ह दान नाना बिधि पाए॥

दो०—ब्रह्मानंद-मगन कपि, सबकें प्रभु-पद प्रीति।
जात न जाने दिवस तिन्ह, गए मास षट बीति॥ १५॥

बिसरे गृह सपनेहुँ सुधि नाहीं। जिमि परद्रोह संत - मन - माहीं॥
तब रघुपति सब सखा बोलाए। आइ सबन्हि सादर सिरु नाए॥
परम प्रीति समीप बैठारे। भगत - सुखद मृदु बचन उचारे॥
तुम्ह अति कीन्हि मोरि सेवकाई। मुख पर केहि बिधि करौं बड़ाई?॥

स्मरव्याध आपातयन् नृन् कुरङ्गान् कुभोगात्मबाणेन चाविध्य चित्तम् ।
हरे ! पात्वनाथान् प्रभो ! तं निहत्य प्रपञ्चाटवीभ्रान्तिसंयुक्तदीनान् ॥ ४ ॥

बहुव्याधिदुःखैर्हतास्सन्ति जीवा भवत्पादरीढाफलं त्वेतदास्ते ।
निपातं गतास्ते भवाब्धावगाधे भवत्पादपद्मद्वये ये न सक्ताः ॥ ५ ॥

दरिद्रा मलासक्ताः सदा दुःखिनस्ते न ये सन्ति भावत्कपादाब्जरक्ताः ।
भवत्सङ्गतां ये कथां संश्रयन्ते प्रियास्सन्ति तेभ्यः सदा सत्परेशाः ॥ ६ ॥

न मानो मदो रागलोभौ च तेषु विपद्वैभवे तुल्यमाने च तेभ्यः ।
मुदाऽतो भवद्दासतां यान्ति नित्यम् विहायाश्रयं यौगिकं योगरक्ताः ॥ ७ ॥

विधायानुरागं सदा सव्रतं ते पदाब्जे हृदा पूतकेनार्चयन्ति ।
समौ ते विदित्वा सुमानापमानौ क्षितौ सर्वसन्तः सुखासक्ता अटन्ति ॥ ८ ॥

भजेऽहं मुनिस्वान्तपाथोजभृङ्ग ! त्वजेयाजिसद्धीर ! चेक्ष्वाकुवीर ! ।
भवद्दृवाजपी हे हरे ! चानमामि भवव्याधितीव्रौषधारे ! स्मयस्य ॥ ९ ॥

गुणोत्कृष्टवृत्तानुकम्पासुगेह ! त्वहं सम्प्रवन्दे सदा श्रीविहार ! ।
रघुप्रीतिकृद् ! युग्मपुञ्जं क्षिणोतु जनं दीनमालोकतां भूमिपाल ! ॥ १० ॥

अमुं वरं शश्वदहं प्रयाचे प्रीतो भवान् यच्छतु हे रमेश ! ।
अपायहीनास्तु पदाब्जभक्तिस्तथास्तु मे सज्जनसङ्गतिश्च ॥ १४ (क) ॥

गात्वेति रामस्य गुणान् गिरीशः कैलासमेति स्म मुदा समेतः ।
ततः प्रभुर्दापयति स्म वासं सर्वैः प्रकारैः सुखदं कपिभ्यः ॥ १४ (ख) ॥

शृणोतु वीश ! सर्वेषां पावनीयं कथा स्थिता । तापत्रयभवोद्भूतभयविध्वंसकारिणी ॥
महाराजस्य हितकृदभिषेकस्य वर्णनम् । श्रुत्वा नराः प्राप्नुवन्ति विवेकं विरतिं तथा ॥
नराः सकामाः सन्तो ये शृण्वन्त्यभिवदन्ति च । लभन्तेऽनेकरूपाणि सुखान्यैश्वर्यमेव च ॥
भुक्त्वा सुखानि विबुधदुर्लभानीह ते नराः । अन्तकाले रघुपतेरालयं संव्रजन्ति च ॥
शृण्वन्ति जीवन्मुक्ता ये विरक्ता भोगिनस्तथा । लभन्ते ते क्रमाद् भक्तिं गतिं नूतनसम्पदम् ॥
खगेश ! रामचन्द्रस्य कथां वर्णितवानहम् । यथास्वधीविलसनं त्रासदुःखविनाशिनीम् ॥
भक्तिवैराग्यसद्बोधदृढताप्रविधायिनीम् । मोहरूपतरङ्गिण्यास्तरणायोत्तमां तरिम् ॥
ततो नित्यमयोध्यायां नवभद्रव्रजोऽभवत् । सर्ववर्गजना आसन् प्रमोदेन समन्विताः ॥
प्रीतिर्नूत्नाऽऽस्त सर्वेषां नित्यं रामपदाब्जयोः । ये वन्दन्त उमाधीशः पद्मजस्तापसास्तथा ॥
वस्त्रभूषा नैकरूपाः पर्यधाप्यन्त याचकैः । समवाप्यन्त विविधदानानि धरणीसुरैः ॥

समेऽपि मग्नाः परमात्ममोदे रामाङ्घ्रिप्रहार्देन युताः प्लवङ्गाः ।
यातोऽपि घस्रान्न समेऽभ्यजानन् व्यतीतमासीदिति मासषट्कम् ॥ १५ ॥

व्यस्मरंस्ते गृहं स्वीयं न स्वप्नेऽपि तदस्मरन् । यथा सन्तो न नयन्ति परद्रोहं स्वमानसे ॥
ततो रघूणामधिप आह्वयत् सकलान् सखीन् । आगत्यानमयन् कानि सकला अपि सादरम् ॥
समुपावेशयत् सर्वान् सपरप्रीति सन्निधौ । भक्तसौख्यप्रदो वाचं मृदुलामुदचारयत् ॥
यूयं विहितवन्तः स्थ सेवकत्वं परं मम । करवाणि कया रीत्या युष्मदग्रे प्रशंसनम् ॥

ताते मोहि तुम्ह अति प्रिय लागे। मम हित-लागि भवन सुख त्यागे॥
अनुज, राज, संपति, बैदेही। देह, गेह, परिवार, सनेही॥
सब मम प्रिय नहिं तुम्हहि समाना। मृषा न कहउँ, मोर यह बाना॥
सबकें प्रिय सेवक, यह नीती। मोरें अधिक दास पर प्रीती॥

दो०—अब गृह जाहु सखा सब, भजेहु मोहि दृढ़ नेम।
सदा सर्बगत, सर्बहित, जानि करेहु अति प्रेम॥ १६॥

सुनि प्रभु-बचन, मगन सब भए। को हम, कहाँ, बिसरि तन गए॥
एकटक रहे, जोरि कर आगे। सकहिं न कछु कहि, अति अनुरागे॥
परम प्रेम तिन्ह कर, प्रभु देखा। कहा बिबिधि बिधि ग्यान बिसेषा॥
प्रभु सन्मुख कछु कहन न पारहिं। पुनि-पुनि चरन-सरोज निहारहिं॥
तब प्रभु भूषन-बसन मगाए। नाना रंग अनूप सुहाए॥
सुग्रीवहि प्रथमहिं पहिराए। बसन भरत निज हाथ बनाए॥
प्रभु-प्रेरित लछिमन पहिराए। लंकापति रघुपति-मन भाए॥
अंगद बैठ रहा, नहिं डोला। प्रीति देखि, प्रभु ताहि न बोला॥

दो०—जामवंत-नीलादि सब, पहिराए रघुनाथ।
हियँ धरि राम-रूप सब, चले नाइ पद माथ॥ १७ (क)॥

तब अंगद उठि, नाइ सिरु, सजल-नयन कर जोरि।
अति बिनीत बोलेउ बचन, मनहुँ प्रेम-रस बोरि॥ १७ (ख)॥

सुनु सर्बग्य! कृपा-सुख-सिंधो!। दीन-दयाकर! आरत-बंधो!॥
मरती बेर नाथ! मोहि बाली। गयउ तुम्हारेहि कोंछें घाली॥
असरन-सरन! बिरदु-संभारी!। मोहि जनि तजहु, भगत-हितकारी!॥
मोरें तुम्ह प्रभु-गुर-पितु-माता। जाउँ कहाँ तजि पद-जलजाता?॥
तुम्हहि बिचारि कहहु नरनाहा!। प्रभु तजि, भवन काज मम काहा?॥
बालक ग्यान-बुद्धि-बल-हीना। राखहु सरन, नाथ! जन दीना॥
नीचि टहल गृह कै सब करिहउँ। पदपंकज बिलोकि, भव तरिहउँ॥
अस कहि, चरन परेउ, प्रभु पाही। अब जनि नाथ! कहहु गृह जाही॥

दो०—अंगद-बचन बिनीत सुनि, रघुपति करुनासींव।
प्रभु उठाइ, उर लायउ, सजल-नयन-राजीव॥ १८ (क)॥

निज उर-माल-बसन-मनि, बालितनय पहिराइ।
बिदा कीन्हि भगवान तब, बहु प्रकार समुझाइ॥ १८ (ख)॥

भरत, अनुज-सौमित्रि-समेता। पठवन चले भगत-कृत चेता॥
अंगद-हृदयँ प्रेम नहिं थोरा। फिरि-फिरि चितव राम कीं ओरा॥
बार-बार कर दंड-प्रनामा। मन अस, रहन कहहिं मोहि रामा॥
राम-बिलोकनि, बोलनि, चलनी। सुमिरि-सुमिरि सोचत, हँसि मिलनी॥
प्रभु-रुख देखि, बिनय बहु भाषी। चलेउ हृदयँ पद-पंकज राखी॥
अति आदर सब कपि पहुँचाए। भाइन्ह-सहित भरत पुनि आए॥

अतीव रुचिता यूयं वर्तध्वे मत्कृते ततः । यतो भद्राय मे पर्यत्यजतागारसौख्यके ॥
अनुजा राज्यसम्पत्ती विदेहाधिपनन्दिनी । शरीर मामकं गेहं परिवारः सुहृज्जनाः ॥
सर्वाण्येतानि मे नैव प्रियाणि स्थ प्रिया यथा । प्रभाषे नैव मिथ्येति स्वभावो वर्तते मम ॥
नियमोऽयं वर्तते यत् सर्वेभ्यः सेवकाः प्रियाः । किन्त्वस्ति परमा प्रीतिर्मदीया मम सेवके ॥

तद् यात गेहं सकलाः सखायो मां सम्भजध्वं सदृढव्रतञ्च ।
सर्वत्रगं सर्वहितञ्च नित्यं विज्ञाय हार्दं परमं विधत्त ॥ १६ ॥

प्रभोर्वचनमाकर्ण्य प्रेममग्नाः समेऽभवन् । के वयं स्मः कुत्र चेति व्यस्मरन् स्ववपूंष्यपि ॥
निर्निमेषदृशो रामपुरो बद्धबाञ्जलि स्थिताः । परमेणानुरागेण किञ्चिद् वक्तुञ्च नाशकन् ॥
तेषां हार्दं समुत्कृष्टं विलोक्य रघुनायकः । तेभ्यो विशिष्टं बोधं च नानाविधमुपादिशत् ॥
नाशक्नुवंस्ते किमपि वक्तुमग्रे रघुप्रभोः । पुनः पुनः समैक्षन्त तस्य पादसरोरुहे ॥
आनायतत् ततो भूषा वसनानि तथा प्रभुः । नानावर्णान्यतुल्यानि युक्तानि परशोभया ॥
रम्यग्रीवेण तान्यादौ सर्वतः पर्यधापयत् । भरतो निजपाणिभ्यां वस्त्राणि समयोजयत् ॥
प्रेरितो रघुनाथेन लक्ष्मणः पर्यधापयत् । लङ्केशेन तदालोक्य रामोऽभूत् प्रीतमानसः ॥
आसीन एवासीद् वालिसूतुर्न चलितोऽभवत् । तस्यातिप्रेमसंवीक्ष्य नाह्वयत् तं रघूत्तमः ॥

ऋक्षेशनीलप्रमुखान् समग्रान् व्यभूषयद् राघववंशनाथः ।
रामस्य रूपं हृदये निधायाचलन् समे कं प्रणमय्य चाङ्घ्र्योः ॥ १७ (क) ॥

ततोऽङ्गदः प्रोत्थित आनमय्य कं साम्बुनेत्रो विहिताञ्जलिः सन् ।
अतीव नम्रां गिरमभ्यवोचत् कृत्वा ध्रुवं प्रेमरसे निमग्नाम् ॥ १७ (ख) ॥

कृपासुखाब्धे ! सर्वज्ञ! समाकर्णयताद् भवान् । दीनानुकम्पाकर ! हे व्यथितप्राणिबान्धव! ॥
पञ्चत्वप्राप्तिसमये वाली मामधिनायक ! । भवतोऽङ्के विनिक्षिप्य व्यदधाद् गमनक्रियाम् ॥
स्मृत्वा प्रतिज्ञां शरणार्हनेभ्यः शरणप्रद ! । मा परित्यजताद् भक्तकल्याणकर! मां भवान् ॥
भवान् मे प्रभुराचार्यो जनको जननी तथा । कुत्र गच्छानि सन्त्यज्य भवतः पादपङ्कजे ॥
नरनाथ ! भवानेन विचार्य प्रतिभाषताम् । यत् त्यक्त्वेशं वर्तते किं कर्त्तव्यं भवनेन मे ॥
बालकं बोधधिषणाशक्तिभिः परिवर्जितम् । दासं मां दीनतायुक्तं शरणे स्थापयत्विन ! ॥
नीचामपि समां सेवां करिष्ये गैहिकीमहम् । वीक्ष्य भावत्कपादाब्जे तरिष्यामि भवं तथा ॥
इत्युक्त्वा पादपतितः सन्नब्रूतेश! पातु माम् । मा भाषताञ्च 'भवनं याहीति' रघुनाथ! माम् ॥

श्रुत्वाङ्गदस्येति वचो विनीतं सीमा दयाया रघुवंशनाथः ।
उत्थाप्य तं वत्सगतं व्यधत्त प्रभुस्तथाभूत् सपयोऽक्षिपद्मः ॥ १८ (क) ॥

स्वोरःस्रजं वस्त्रमणिप्रभूषा आरोप्य वाल्यङ्गभवस्य देहे ।
प्रास्थापयत् तं भगवांस्तदानीं दत्वा च तस्मै बहुरीति बोधम् ॥ १८ (ख) ॥

कैकेयीनन्दनः शत्रुघ्नलक्ष्मणसमन्वितः । भक्तकर्म स्मरन् प्रस्थापयितुं तं समव्रजत् ॥
अनल्पप्रेमसम्पूर्णमानसो वालिनन्दनः । परावृत्य परावृत्यापश्यद् रघुपतिं प्रति ॥
पुनः पुनः स व्यदधात् प्रणामं दण्डसन्निभम् । चित्ते व्यचारयदपि यन्मां स्थातुं वदेत् प्रभुः ॥
रामस्य वीक्षणं शब्दप्रयोगं गमनं तथा । विहस्य मिलनं स्मृत्वा स्मृत्वा च विकलोऽभवत् ॥
किन्तु वीक्ष्य प्रभोर्भावमुक्त्वा नम्र वचो बहु । तस्य पादाब्जयुगलं निधाय हृदि सोऽचलत् ॥
परमादरसंयुक्तं प्रस्थाप्य सकलान् कपीन् । भ्रातृभ्यां सहितो भूय आगच्छत् कैकयीसुतः ॥

तब सुग्रीव-चरन, गहि नाना। भाँति, बिनय कीन्हे हनुमाना ।।
दिन दस, करि रघुपति-पद सेवा। पुनि तव चरन देखिहउँ देवा ।।
पुन्य-पुंज तुम्ह पवनकुमारा। सेवहु जाइ कृपा-आगारा ।।
अस कहि, कपि सब चले तुरंता। अंगद कहइ, सुनहु हनुमंता ! ।।

दो०—कहेहु दंडवत प्रभु सैं, तुम्हहि कहउँ कर जोरि।
बार-बार रघुनायकहि, सुरति कराएहु मोरि ।। १९ (क) ।।
अस कहि चलेउ बालिसुत, फिरि आयउ हनुमंत।
तासु प्रीति प्रभु सन कही, मगन भए भगवंत ।। १९ (ख)।।
कुलिसहु चाहि कठोर अति, कोमल कुसुमहु चाहि।
चित्त खगेस ! राम कर, समुझि परइ कहु काहि ? ।। १९ (ग) ।।

पुनि कृपाल लियो बोलि निषादा। दीन्हे भूषन-बसन-प्रसादा ।।
जाहु भवन, मम सुमिरन करेहू। मन-क्रम-बचन धर्म अनुसरेहू ।।
तुम्ह मम सखा भरत-सम भ्राता। सदा रहेहु पुर आवत-जाता ।।
बचन सुनत, उपजा सुख भारी। परेउ चरन, भरि लोचन बारी ।।
चरन-नलिन उर धरि, गृह आवा। प्रभु-सुभाउ परिजनन्हि सुनावा ।।
रघुपति-चरित देखि पुरबासी। पुनि-पुनि कहहिं धन्य सुखरासी ।।
राम-राज बैठें, त्रैलोका। हरषित भए, गए सब सोका ।।
बयरु न कर काहू-सन कोई। राम-प्रताप बिषमता खोई ।।

दो०—बरनाश्रम निज-निज धरम, निरत, बेद-पथ लोग।
चलहिं, सदा पावहिं सुखहि, नहिं भय-सोक, न रोग ।। २० ।।

दैहिक, दैविक, भौतिक तापा। राम-राज नहिं काहुहि ब्यापा ।।
सब नर करहिं परस्पर प्रीती। चलहिं स्वधर्म-निरत श्रुति-नीती ।।
चारिउ चरन धर्म जग-माहीं। पूरि रहा, सपनेहुँ अघ नाहीं ।।
राम-भगति-रत नर अरु नारी। सकल परम गति के अधिकारी ।।
अल्पमृत्यु नहिं कवनिउ पीरा। सब सुंदर, सब बिरुज सरीरा ।।
नहिं दरिद्र, कोउ दुखी, न दीना। नहिं कोउ अबुध, न लच्छनहीना ।।
सब निर्दंभ धर्मरत पुनी। नर अरु नारि चतुर, सब गुनी ।।
सब गुनग्य, पंडित, सब ग्यानी। सब कृतग्य, नहिं कपट-सयानी ।।

दो०—राम-राज, नभगेस ! सुनु, सचराचर जग माहिं।
काल-कर्म-सुभाव-गुन,-कृत दुख काहुहि नाहिं ।। २१ ।।

भूमि सप्त सागर मेखला। एक भूप रघुपति कोसला ।।
भुअन अनेक रोम-प्रति जासू। यह प्रभुता कछु बहुत न तासू ।।
सो महिमा समुझत प्रभु केरी। यह बरनत हीनता घनेरी ।।
सोउ महिमा, खगेस ! जिन्ह जानी। फिरि एहिं चरित तिन्हहुँ रति मानी ।।
सोउ जाने-कर फल यह लीला। कहहिं महा मुनिबर दमसीला ।।

ततः सुरम्यकण्ठस्य गृहीत्वा चरणद्वयम् । नानाप्रकारं विनयं विधायाब्रूत वातजः ।।
दशवासरपर्यन्तं कृत्वा रामाङ्घ्रिसेवनम् । पुनर्द्रक्ष्यामि हे देव ! भवतश्चरणद्वयम् ।।
सोऽभाषतासि त्वं पुण्यपुञ्जो हे वातनन्दन ! । गतिं श्रयित्वानुकम्पावेश्मनः सेवनं कुरु ।।
इत्युक्ते तेन तत्कालमचलन् कपयः समे । अङ्गदोऽभाषत शृणु त्वं हे पवननन्दन ! ।।

बद्ध्वाञ्जलिं त्वां विनिवेदये यद् ब्रवीहि दण्डप्रणतिं प्रभुं मे ।
पुनः पुनः कारय मे स्मृतिञ्च रघुक्षितीशान्वयनायकेन ।। १९ (क) ।।

प्रोच्येत्ययाद् वालिशरीरजातस्ततः परावर्तत वातजातः ।
स्नेहं तदीयं प्रभुमब्रवीच्च निमग्नतामैद् भगवांश्च तस्मिन् ।। १९ (ख) ।।

काकोऽवदद् वीश ! पवेः कठोरतरं प्रसूनादतिकोमलञ्च ।
रामस्य चित्तं किमिहास्ति शक्यं केनापि विज्ञातुमिति ब्रवीतु ।। १९ (ग) ।।

निषादमनुकम्पालुराहूतं व्यदधात् ततः । प्रादात् प्रसादरूपाणि विभूषा वसनानि च ।।
अत्रापि गृहं याहि तत्र मे स्मरणं कुरु । मनसा कर्मणा वाचा धर्मानुसरणं कुरु ।।
त्वं वर्तसे मम सखा भ्राता च भरतोपमः । गमनागमनं कुर्वन्नयोध्यायां सदा भव ।।
श्रुत्वा प्रभोर्भारतीं स उत्पन्नातिसुखोऽभवत् । पदद्वयेऽपतदपि प्रपूर्णजललोचनः ।।
प्रभोः पादाम्बुजे चित्ते निधाय गृहमागमत् । परिवारजनानश्रावयच्छीलमधीशितुः ।।
रघुनाथस्य चरितं विलोक्य पुरवासिनः । पुनः पुनरवोचन् यत् सुखराशिरयं कृती ।।
रामे सिंहासनासीने सञ्जाते भुवनत्रयम् । प्रसन्नमभवत् तस्य शोकाः सर्वे लयं गताः ।।
न कोऽपि केनचिदपि साकं वैरं समाचरत् । सर्वेषामपि वैषम्यं लीनं रामप्रतापतः ।।

स्वस्वेष्टवर्णाश्रमधर्मरक्ता जनाः सदाऽऽम्नायसृतावगच्छन् ।
निरन्तरं सौख्यमवाप्नुवंश्च तेषां न भीतिर्न रुजो न शोकः ।। २० ।।

शारीरिका नैयतिकाः सन्तापा भौतिका अपि । रामराज्ये न कमपि व्याप्नुवन्ति स्म देहिनम् ।।
प्रकुर्वन्ति स्म सर्वेऽपि नराः प्रीतिं परस्परम् । वेदोक्तनीतिनिरताः स्वीयं धर्मं समाचरन् ।।
धर्मश्चतुर्भिश्चरणैर्युक्तो व्याप्तोऽभवद् भुवि । किल्बिषं स्वप्नकालेऽपि नाभवत् स्थितिसंयुतम् ।।
नरा नार्योऽप्यवर्तन्त रामभक्तिपरायणाः । परमाया गतेः सर्व एवासन्नधिकारिणः ।।
नाल्पायुष्यभवन्मृत्युर्न च कापि व्यथाभवत् । सर्वेऽप्यासन् रम्यदेहास्तथा रोगविवर्जिताः ।।
न कोऽप्यासीद् द्रव्यहीनो दुःखी वा दीनतायुतः । अबुधोऽपि न कोऽप्यासीद् वा लक्षणविवर्जितः ।।
सर्वेऽपि दम्भरहितास्तथा धर्मपरायणाः । नरा नार्यः समेऽप्यासंश्चतुरा गुणसंयुताः ।।
सर्वेऽपि गुणवेत्तारः पण्डिता ज्ञानिनः समे । सर्वे कृतज्ञाः कपटचातुरीपरिवर्जिताः ।।

शृणोतु पक्षीश्वर ! रामराज्ये सचेतनाचेतनसर्वलोके ।
गुणस्वभावाखिलकर्मकालैः कृता व्यथा कस्यचिदप्यभून्न ।। २१ ।।

ऋषिसङ्ख्याकपाथोधिमेखलासहितक्षितेः । एक एव महीपालोऽस्त्ययोध्यायां रघूत्तमः ।।
नाना ब्रह्माण्डानि सन्ति प्रत्येकं लोम्नि यद्गते । तस्यार्थे नाधिका काचिदियं सर्वमहीशिता ।।
तत् संविज्ञाय माहात्म्यं रघुवंशशिरोमणेः । मयानुभूयते तीव्रा हीनतैतत्प्रवर्णने ।।
यैरपीदं परिज्ञातं माहात्म्यं विहगाधिप ! । मन्यते तैरप्यभीक्ष्णमेतस्मिन् चरिते रतिः ।।
एतल्लीलानुभूतिस्तद्बोधस्यापि फलं स्थितम् । वदन्तीत्थं मुनिवरा महान्तो दमकारकाः ।।

राम - राज कर सुख - संपदा । बरनि न सकइ फनीस, सारदा ॥
सब उदार, सब पर - उपकारी । बिप्र - चरन - सेवक नर - नारी ॥
एकनारि - ब्रत - रत सब झारी । ते मन-बच-क्रम पति-हितकारी ॥

दो०—दंड जतिन्ह कर, भेद-जहँ नर्तक-नृत्य-समाज ।
जीतहु मनहि, सुनिअ अस, रामचंद्र कें राज ॥ २२ ॥

फूलहिं-फरहिं सदा तरु-कानन । रहहिं एक सँग गज - पंचानन ॥
खग - मृग सहज बयरु बिसराई । सबन्हि परस्पर प्रीति बढ़ाई ॥
कूजहिं खग - मृग नाना बृंदा । अभय चरहिं बन, करहिं अनंदा ॥
सीतल - सुरभि पवन बह मंदा । गुंजत अलि लै चलि मकरंदा ॥
लता - बिटप मागें मधु चवहीं । मनभावतो धेनु पय स्रवहीं ॥
ससि - संपन्न सदा रह धरनी । त्रेताँ भइ कृतजुग कै करनी ॥
प्रगटीं गिरिन्ह बिबिधि मनि-खानी । जगदातमा भूप जग जानी ॥
सरिता सकल बहहिं बर बारी । सीतल, अमल, स्वादु सुखकारी ॥
सागर निज मरजादाँ रहहीं । डारहिं रत्न तटन्हि, नर लहहीं ॥
सरसिज - संकुल सकल तड़ागा । अति प्रसन्न दस दिसा-बिभागा ॥

दो०—बिधु महि पूर मयूखन्हि, रबि तप, जेतनेहि काज ।
मागें बारिद देहिं जल, रामचंद्र कें राज ॥ २३ ॥

कोटिन्ह बाजिमेध प्रभु कीन्हे । दान अनेक द्विजन्ह कहँ दीन्हे ॥
श्रुति - पथ - पालक धर्म - धुरंधर । गुनातीत, अरु भोग पुरंदर ॥
पति - अनुकूल सदा रह सीता । सोभा - खानि, सुसील, बिनीता ॥
जानति कृपासिंधु - प्रभुताई । सेवति चरन - कमल मन लाई ॥
जद्यपि गृहँ सेवक - सेवकिनी । बिपुल सदा सेवा - बिधि गुनी ॥
निज कर गृह - परिचरजा करई । रामचंद्र - आयसु अनुसरई ॥
जेहि बिधि कृपासिंधु सुख मानइ । सोइ कर श्री सेवा-बिधि जानइ ॥
कौसल्यादि सासु गृह माहीं । सेवइ सबन्हि, मान-मद नाहीं ॥
उमा ! रमा, ब्रह्मादि - बंदिता । जगदंबा संततमनिंदिता ॥

दो०—जासु कृपा-कटाच्छु, सुर, चाहत, चितव न सोइ ।
राम - पदारबिंद - रति, करति सुभावहि खोइ ॥ २४ ॥

सेवहिं सानुकूल सब भाई । राम-चरन रति अति अधिकाई ॥
प्रभु - मुख - कमल बिलोकत रहहीं । कबहुँ कृपाल हमहि कछु कहहीं ॥
राम करहिं भ्रातन्ह पर प्रीती । नाना भाँति सिखावहिं नीती ॥
हरषित रहहिं नगर के लोगा । करहिं सकल सुर-दुर्लभ भोगा ॥
अहनिसि बिधिहि मनावत रहहीं । श्रीरघुबीर - चरन - रति चहहीं ॥
दुइ सुत सुंदर सीताँ जाए । लव - कुस बेद - पुरानन्ह गाए ॥
दोउ बिजई, बिनई, गुन - मंदिर । हरि-प्रतिबिंब मनहुँ, अति सुंदर ॥
दुइ - दुइ सुत सब भ्रातन्ह केरे । भए रूप - गुन - सील घनेरे ॥

रामराज्यात् समुद्भूतं प्रमोदं सम्पदं तथा। गदितुं शक्नुतो नैव फणिराजोक्तिदेवते ।।
तस्मिन्नुदाराः सर्वेऽपि परोपकृतिकारकाः। पुरुषा योषितोऽप्यासन् भूदेवपदसेवकाः ।।
एकनारीव्रतरताः पुरुषाः सकला अपि। नार्योऽपि कर्मवाक्चित्तैः पतिक्षेमविधायिकाः ।।

दण्डो यतीनां कर एव भेदो यत्राभवन्नर्तकनृत्यवृन्दम्।
जयारवोऽश्रूयत हृज्जयार्थमित्यास्त नान्यत्र च रामराज्ये ।। २२ ।।

पुष्पिताः फलिताश्चासन् सततं तरवो वने। सहैवैकत्रावसंश्च नागाः पञ्चानना अपि ।।
खगा मृगाश्च विस्मृत्य स्वाभाविकविरोधिताम्। ते पारस्परिकं प्रेम सकला अप्यवर्धयन् ।।
निकूजन्ति स्म विहगा नानाविधमृगव्रजाः। अभयं विचरन्ति स्म हृष्यन्ति स्म च कानने ।।
शीतलः सुरभिर्मन्दो वहति स्म समीरणः। गृहीत्वा मधु यातारो गुञ्जन्ति स्म मधुव्रताः ।।
लता द्रुमा अपि मधु च्यावयन्ति स्म याचिताः। परिसंस्रावयन्ति स्म यथेच्छं धेनवः पयः ।।
सदैव सस्यसम्पन्ना जायते स्म वसुन्धरा। त्रेतायुगे जायते स्म स्थितिः सत्ययुगोद्भवा ।।
शैलाः प्रकटयन्ति स्म मणीनां विविधाः खनीः। विज्ञाय जगदात्मानं सञ्जातं वसुधाधिपम् ।।
वहन्ति स्म वरं वारि स्रोतस्विन्यः समा अपि। शीतलं विमलं स्वादु सुखस्य प्रविधायकम् ।।
मर्यादायां स्वकीयायां तिष्ठन्ति स्म पयोधयः। मणींस्तटे क्षिपन्ति स्म तान् लभन्ते स्म मानवाः ।।
भवन्ति स्माब्जसम्पूर्णास्तडागाः सकला अपि। अतीव दशदिग्भागा जायन्ते स्म मुदन्विताः ।।

करैर्महीं पूरयति स्म सोमः कृत्यानुसारं तपति स्म भास्वान्।
संयाचिताः कं ददते स्म मेघा राज्ये रघूणामधिनायकस्य ।। २३ ।।

अनेककोटीस्तुरगमेधानामकरोत् प्रभुः। विप्रेभ्योऽदाच्च दानानि युक्तानि बहुरीतिभिः ।।
रामोऽस्ति वेदमार्गस्य पालो धर्मधुरन्धरः। गुणत्रयपरः सौख्यभोगे विबुधनायकः ।।
अनुकूला वर्तते स्म पत्युर्जनकनन्दिनी। शोभाया आकरो रम्यशीला विनयशालिनी ।।
जानाति स्मानुकम्पाया निधेः सम्प्रभुतामसौ। सेवते स्म च पादाब्जयुग्मं संयोज्य मानसम् ।।
गृहे वर्तन्ते स्म दासा दासिका अपि यद्यपि। सेवाविधाने परमं दक्षा अपि सदैव ते ।।
परिचर्यां करोति स्म स्वपाणिभ्यां तथापि सा। करोति स्मानुसरणमाज्ञाया राघवेशितुः ।।
येनैव विधिना सौख्यममन्यत दयानिधिः। तमेव संव्यधत्त श्रीः सेवाविधिमवेद् यतः ।।
कौसल्याप्रमुखाः श्वश्र्वो या वर्तन्ते स्म वेश्मनि। असेवत समास्ताः सा मदमानविवर्जिता ।।
शिवो वक्ति शिवे! सीता विध्यादिसुरवन्दिता। जगतां जननी सर्वदेवानिन्दितरूपिणी ।।

कृपाकटाक्षं विबुधा यदीयं वाञ्छन्ति सा किन्तु न वीक्षते तान्।
सेवाकरोत् प्रेम पदाब्जयुग्मे रामस्य सन्त्यज्य परं स्वभावम् ।। २४ ।।

सानुकूल्या असेवन्त बान्धवाः सकला अपि। रामस्य पादयोस्तेषामत्याधिक्ययुता रतिः ।।
ते व्यलोकन्त सततं प्रभोर्मुखसरोरुहम्। यत् कृपालुः किमपि नः कदाचित् कथयिष्यति ।।
बान्धवेषु परां प्रीतिं व्यधत्त रघुनायकः। नानाप्रकारसंयुक्तां नीतिं तेभ्य उपादिशत् ।।
आसन् प्रमोदसंयुक्ता नगरस्य निवासिनः। अमर्त्यदुर्लभान् भोगानभुञ्जन् सकला अपि ।।
अहर्निशं प्रार्थयन्त ते सरोजभवं तथा। ऐच्छन् रतिं श्रीयुक्तस्य रघुवीरस्य पादयोः ।।
विदेहाधिपनन्दिन्या जातौ द्वौ सुन्दरौ सुतौ। नाम्ना लवकुशावित्थं वेदा व्यासगिरोऽवदन् ।।
द्वावप्यास्तां विजयिनौ विनीतौ गुणमन्दिरे। नूनं तौ परमे रम्ये प्रतिबिम्बे रमापतेः ।।
सर्वेषामपि बन्धूनां जातौ द्वौ द्वौ तनूद्भवौ। अतीव रूपसम्पन्नौ गुणशीलसमन्वितौ ।।

दो०—ग्यान - गिरा - गोतीत अज, माया - मन - गुन - पार ।
सोइ सच्चिदानंद-घन, कर नर-चरित उदार ॥ २५ ॥

प्रातकाल सरऊ करि मज्जन । बैठहिं सभाँ, संग द्विज, सज्जन ॥
बेद - पुरान बसिष्ट बखानहिं । सुनहिं राम, जद्यपि सब जानहिं ॥
अनुजन्ह - संजुत भोजन करहीं । देखि, सकल जननीं सुख भरहीं ॥
भरत - सत्रुहन दोनउ भाई । सहित - पवनसुत उपबन जाई ॥
बूझहिं बैठि राम - गुन - गाहा । कह हनुमान, सुमति अवगाहा ॥
सुनत बिमल गुन, अति सुख पावहिं । बहुरि-बहुरि करि बिनय, कहावहिं ॥
सबकें गृह-गृह होहिं पुराना । राम-चरित पावन बिधि नाना ॥
नर अरु नारि राम - गुन - गानहिं । करहिं, दिवस-निसि जात न जानहिं ॥

दो०—अवधपुरी - बासिन्ह कर, सुख - संपदा - समाज ।
सहस सेष नहिं कहि सकहिं, जहँ नृप राम बिराज ॥ २६ ॥

नारदादि, सनकादि, मुनीसा । दरसन - लागि कोसलाधीसा ॥
दिन प्रति सकल अजोध्या आवहिं । देखि नगरु बिरागु बिसरावहिं ॥
जातरूप - मनि - रचित अटारीं । नाना रंग रुचिर गच ढारीं ॥
पुर चहुँ पास कोट अति सुंदर । रचे कँगूरा रंग - रंग - बर ॥
नवग्रह - निकर अनीक बनाई । जनु घेरी अमरावति आई ॥
महि बहुरंग - रचित गच - काँचा । जो बिलोकि, मुनिबर-मन नाचा ॥
धवल - धाम ऊपर नभ चुंबत । कलस मनहुँ रबि-ससि-दुति निंदत ॥
बहु मनि-रचित झरोखा भ्राजहिं । गृह-गृह प्रति मनि-दीप बिराजहिं ॥

छं०—मनि-दीप राजहिं, भवन भ्राजहिं, देहरीं बिद्रुम-रची ।
मनि खंभ, भीति, बिरंचि बिरची, कनक-मनि-मरकत-खची ॥
सुंदर मनोहर मंदिरायत, अजिर रुचिर फटिक रचे ।
प्रति द्वार-द्वार कपाट-पुरट बनाइ बहु बज्रन्हि खचे ॥

दो०—चारु चित्रसाला गृह, - गृह - प्रति लिखे बनाइ ।
राम-चरित जे निरख मुनि, ते मन लेहिं चोराइ ॥ २७ ॥

सुमन - बाटिका सबहिं लगाईं । बिबिध भाँति करि जतन बनाईं ॥
लता ललित बहु जाति सुहाईं । फूलहिं सदा बसंत कि नाईं ॥
गुंजत मधुकर मुखर मनोहर । मारुत त्रिबिधि सदा बह सुंदर ॥
नाना खग बालकन्हि जिआए । बोलत मधुर, उड़ात सुहाए ॥
मोर, हंस, सारस, पारावत । भवननि पर सोभा अति पावत ॥
जहँ-तहँ देखहिं निज परिछाहीं । बहु बिधि कूजहिं, नृत्य कराहीं ॥
सुक - सारिका पढ़ावहिं बालक । कहहु राम, रघुपति जन-पालक ॥
राज - दुआर सकल बिधि चारू । बीथीं, चौहट, रुचिर बजारू ॥

छं०—बाजार रुचिर, न बनइ बरनत, बस्तु बिनु - गथ पाइए ।
जहँ भूप रमानिवास, तहँ की संपदा, किमि गाइए ? ॥

परोऽस्ति यो बोधचिदिन्द्रियेभ्यो मायागुणस्वान्तपरोऽव्यजन्मा ।
स एव सच्चित्परमप्रमोदघनश्चरित्रं कुरुते स्म नारम् ।। २५ ।।

रामः सरय्वां सम्पाद्य मज्जनं वासरानने । आस्ते स्म संसदि महीदेवसाधुसमन्वितः ।।
वसिष्ठः सम्भाषते स्म वेदान् व्यासवचांसि च । रामचन्द्रः शृणोति स्म सर्वं वेत्ति स्म यद्यपि ।।
भोजनं प्रभुनक्ति स्म सोऽनुजैः परिसंयुतः । मोदपूर्णा भवन्ति स्म वीक्ष्येत्थं मातरः समाः ।।
भरतोऽरिनिहन्ता च बान्धवौ युगलात्मकौ । गत्वोद्यानानि पवनतनुजातसमन्वितौ ।।
तत्रासीनौ पृच्छतः स्म गाथा रामगुणाश्रिताः । अवगाह्य सुमत्या ता ब्रूते स्म पवनात्मजः ।।
परं सुखं प्राप्नुतः स्मो निशम्य विमलान् गुणान् । परिभाषयतः स्मापि प्रार्थ्य तेन पुनः पुनः ।।
भवन्ति स्म पुराणानि सर्वेषामपि वेश्मसु । नानाविधानि पूतानि रामस्य चरितानि च ।।
गायन्ति स्म गुणान् रामश्रितान् नार्यो नरा अपि । न जानन्ति स्म तन्मग्ना यातो वारान् क्षपा अपि ।।

सम्पत्सुखौघं रघुराजधानीनिवासकर्माश्रयिणां प्रवक्तुम् ।
सहस्रशेषा अपि नैव शक्ता रामोऽधिराड् यत्र विराजते स्म ।। २६ ।।

मुनीशानाः सरोजन्मसुताद्याः सनकादयः । विधातुं दार्शनं कर्म कोसलानामधीशितुः ।।
प्रतिवासरमागच्छन्नयोध्यां सकला अपि । नगरीं समवालोक्य वैराग्यं व्यस्मरन्नपि ।।
आसन्नट्टालिकास्तस्यां हेमरत्नविनिर्मिताः । ताः कुट्टिमोर्वीसहिता नानावर्णमनोरमाः ।।
अतीवरम्य प्राकारः परितो नगरीं स्थितः । शृङ्गाणि नानावर्णानि वराण्युपरि तस्य च ।।
नवसङ्ख्यग्रहैर्नूनं संविनिर्माय वाहिनीम् । समागत्य सुराधीशनगरी परिवारिता ।।
महीतले नैकवर्णरचितं रत्नकुट्टिमम् । यद् विलोक्याचरन्नृत्यं मुनीनामपि मानसम् ।।
उच्चैर्धवलधामानि चुम्बन्ति स्म नभस्तलम् । अनिन्दन् कलशास्तेषां नूनं भानुविधुद्युतिम् ।।
गवाक्षा द्योतिता आसन् नानामणिविनिर्मिताः । व्यराजन्त प्रदीपाश्च मणीनां प्रतिमन्दिरम् ।।

विराजिताः सुरत्नजा प्रदीपका गृहान्तरे प्रकाशितश्च देहलीव्रजः प्रवालनिर्मितः ।
मणिप्रगोलसंश्रयास्तथा सुवर्णभित्तयः हरिन्मणिप्रपूरिता ध्रुवं कृताः स्वयम्भुवा ।।
अतीव सुन्दरा मनोहरा विशालका गृहाः तदङ्गणव्रजः कृतो मनोज्ञशुक्लरत्नकैः ।
प्रतिप्रवेशकं तथा कपाटवृन्दमुत्कृतम् सुवर्णपट्टनिर्मितमनेकहीरकैश्चितम् ।।

प्रत्यालयं सुन्दरचित्रशाला यास्वङ्कित रामचरित्रवृन्दम् ।
ऋषिप्रधानैरपि वीक्षितं यन् मनांसि तेषामपि संव्यमुष्णात् ।। २७ ।।

पुष्पाणां वाटिकास्तत्रागोपायन् सकला अपि । नानाप्रकारसंयुक्ता यत्नपूर्वं विनिर्मिताः ।।
नानाजातियुता रम्याः प्रशोभन्ते स्म वीरुधः । पुष्पपूर्णा अजायन्त वसन्तसदृशं सदा ।।
अकुर्वन् गुञ्जनं रम्यं मुखरा मधुपालिनः । भेदत्रययुतो रम्यः पवनः सर्वदाऽवहत् ।।
बाला अपालयन्नानाभेदयुक्तान् विहङ्गमान् । येऽकुर्वन् कूजनं मञ्जु रम्यमुड्डयनं तथा ।।
मयूरा मानसावासाः कपोताः सारसा अपि । भवनेषु स्थिताः शोभां परमां समवाप्नुवन् ।।
यत्र तत्र समालोक्य प्रतिबिम्बं स्वसम्भवम् । कूजनं नर्तनमपि व्यदधुर्बहुरीतिकम् ।।
कीरद्विजान् सारिकाश्च पाठयन्ति स्म बालकाः । यद् ब्रूत रघुवंशेश! हे राम! जनपालक! ।।
राजद्वारः सर्वरीत्या भवन्ति स्म मनोरमाः । रुचिरा आपणाः शृङ्गाटकवीथिव्रजा अपि ।।

अनेकसुन्दरापणा अशक्यवर्णनाः स्थिताः अमूल्यमेव यत्र च पदार्थवृन्दमाप्यत ।
रमानिवास एव भूपतिस्तु यत्र सुस्थितः समीशिता प्रमाप्यतां कथञ्च तत्र सुस्थिता ।।

बैठे बजाज, सराफ, बनिक, अनेक मनहुँ कुबेर ते।
सब सुखी, सब सच्चरित, सुंदर, नारि-नर-सिसु-जरठ जे ।।

दो०—उत्तर दिसि सरजू बह, निर्मल जल गंभीर।
बाँधे घाट मनोहर, स्वल्प पंक नहिं तीर ।। २८ ।।

दूरि फराक रुचिर सो घाटा। जहँ जल पिअहिं बाजि-गज-ठाटा ।।
पनिघट परम मनोहर नाना। तहाँ न पुरुष करहिं अस्नाना ।।
राजघाट सब बिधि सुंदर बर। मज्जहिं तहाँ बरन चारिउ नर ।।
तीर-तीर देवन्ह के मंदिर। चहुँ दिसि तिन्ह के उपबन सुंदर ।।
कहुँ-कहुँ सरिता-तीर उदासी। बसहिं ग्यान-रत मुनि-संन्यासी ।।
तीर-तीर तुलसिका सुहाई। बृंद-बृंद बहु मुनिन्ह लगाई ।।
पुर-सोभा कछु बरनि न जाई। बाहेर नगर, परम रुचिराई ।।
देखत पुरी, अखिल अघ भागा। बन, उपबन, बापिका, तड़ागा ।।

छं०—बापीं, तड़ाग, अनूप कूप, मनोहरायत सोहहीं।
सोपान सुंदर, नीर निर्मल, देखि, सुर-मुनि मोहहीं ।।
बहु रंग कंज, अनेक खग कूजहिं, मधुप गुंजारहीं।
आराम रम्य, पिकादि खग-रव, जनु पथिक हंकारहीं ।।

दो०—रमानाथ जहं राजा, सो पुर बरनि कि जाइ ?।
अनिमादिक सुख-संपदा, रहीं अवध सब छाइ ।। २९ ।।

जहँ-तहँ नर रघुपति-गुन गावहिं। बैठि परसपर इहइ सिखावहिं ।।
भजहु प्रनत-प्रतिपालक रामहि। सोभा-सील-रूप-गुन-धामहि ।।
जलज-बिलोचन स्यामल-गातहि। पलक नयन-इव सेवक-त्रातहि ।।
धृत-सर रुचिर चाप-तूनीरहि। संत-कंज-बन-रबि रनधीरहि ।।
काल कराल ब्याल खगराजहि। नमत राम अकाम, ममता-जहि ।।
लोभ-मोह मृगजूथ-किरातहि। मनसिज-करि-हरि-जन सुखदातहि ।।
संसय-सोक-निबिड़-तम-भानुहि। दनुज-गहन-घन-दहन-कृसानुहि ।।
जनकसुता-समेत रघुबीरहि। कस न भजहु भंजन-भव-भीरहि ।।
बहु बासना-मसक-हिम-रासिहि। सदा एकरस, अज, अबिनासिहि ।।
मुनि-रंजन, भंजन-महि-भारहि। तुलसिदास के प्रभुहि उदारहि ।।

दो०—ऐहि बिधि नगर-नारि-नर, करहिं राम-गुन-गान।
सानुकूल सब पर रहहिं, संतत कृपानिधान ।। ३० ।।

जब ते राम-प्रताप खगेसा!। उदित भयउ अति प्रबल दिनेसा ।।
पूरि प्रकास रहेउ तिहुँ लोका। बहुतेन्ह सुख, बहुतन मन सोका ।।
जिन्हहि सोक, ते कहउँ बखानी। प्रथम अबिद्या-निसा नसानी ।।
अघ-उलूक जहँ-तहाँ लुकाने। काम-क्रोध-कैरव सकुचाने ।।
बिबिध कर्म-गुन-काल-सुभाऊ। ए चकोर सुख लहहिं न काऊ ।।
मतसर-मान-मोह-मद-चोरा। इन्ह कर हुनर, न कवनिहुँ ओरा ।।

उपाविशन् वणिग्जनाः सुवर्णरत्नवाससाम् अनेकसङ्ख्यका ध्रुवं समेऽपि ते धनाधिपाः ।
समे सुखान्विताः समे सुवृत्तका मनोरमाः नराः स्त्रियश्च बालका जरायुतास्तथैव ये ।।

विशुत्तरस्यां सरयूर्गभीरावहन् मलाभावयुताम्बुयुक्ता ।
घट्टा निबद्धा रुचिराश्च यस्यां न स्वल्पमप्यास्त तटे च पङ्कम् ।। २८ ।।

आस्त किञ्चिद्दूर एव स घट्टो रम्यरूपवान् । यथेच्छमपिबद् वारि यस्मिन्नश्वगजव्रजः ।।
जलाहरणघट्टाश्च नानाऽऽसन्नति सुन्दराः । न केऽपि पुरुषास्तत्राचरन्ति स्मावगाहनम् ।।
राजघट्टो वरो रम्यः प्रकारैः सकलैरपि । चतुर्वर्णा अपि नरा अकुर्वंस्तत्र मज्जनम् ।।
देवानामालयास्तत्र वर्तन्ते स्म तटे तटे । अभितस्तान् रम्यरूपा आरामा अभवंस्तथा ।।
कुत्रचित् कुत्रचिन्नद्यास्तीरे मध्यस्थतायुताः । ज्ञानरक्तास्तपस्सक्ता यतयो वासमाचरन् ।।
तीरे तीरे चास्त रम्यं तुलस्या वृन्दवृन्दकम् । नानाप्रकारसंयुक्तं मुनिभिः परिकल्पितम् ।।
प्रगातुं नैव शक्याऽऽस्ते पुरः किञ्चिदपि द्युतिः । रम्यता परमाकारा पुरो बहिरपि स्थिता ।।
पुरीं वीक्ष्यैव पापानि पलायन्तेऽखिलान्यपि ।तस्यामासन् वनारामास्तडागा वापिकाअपि ।।

तडागकूपवापिकास्तुलाविवर्जिताः समाः मनोहरा विशालतासमन्विता विराजिताः ।
मनोरमाधिरोहणव्रजं जलञ्च निर्मलम् विलोक्य यद्गतं सुरास्तपस्विनश्च मोहिताः ।।
अनेकवर्णसंयुतो यदन्तरम्बुजव्रजः प्रकूजनाः खगा मधुव्रताः सगुञ्जनाः स्थिताः ।
मनोज्ञकृत्रिमाटवीकदम्बकं समाह्वयत् पिकप्रधानपक्षिणां रवैश्च नूनमध्वगान् ।।

रमापतिर्यत्र वसुन्धरेशः शक्या कथं सा नगरी प्रगातुम् ।
सुखानि सम्पन्निवहोऽणिमाद्याः समान्ययोध्यापुरि पूरितानि ।। २९ ।।

अगायन् यत्र तत्रापि नरा रघुपतेर्गुणान् । इदमेवोपादिशंश्च समासीनाः परस्परम् ।।
सर्वे यूयं भजत भो ! रामं प्रणतपालकम् ।शोभासद्वृत्तरूपाणां गुणानाञ्च निकेतनम् ।।
अम्बुजोपमदृग्युग्मं श्यामलाङ्गसमन्वितम् । पक्ष्मणी दृग्युगस्येव दासानामभिरक्षकम् ।।
प्रगृहीतमनोहारितूणीरशरसायकम् । रणधीरं सज्जनाम्भोरुहकाननभास्करम् ।।
कालरूपकरालाशीविषपत्ररथेश्वरम् । रामं नमत निष्कामं ममताहानकारकम् ।।
लोभमोहात्महरिणकदम्बककिरातकम् । मनोभवात्मद्विरदसिंहं भक्तसुखप्रदम् ।।
शोकसन्देहनिबिडतमोध्वंसदिवाकरम् । दनुजन्ममहारण्यदाहकर्मविभावसुम् ।।
रघुवीरं विदेहक्ष्मापालपुत्रीसमन्वितम् । कस्माद् भजत यूयं न भवभीतिविभञ्जकम् ।।
हिमपुञ्जं नैकरूपवासनामशकक्षयम् । सर्वदैकरसं जन्मरहितं नाशवर्जितम् ।।
मुनीनां रञ्जकं विश्वम्भराभारविभञ्जकम् । औदार्यवन्तं तुलसीदासस्य परिपालकम् ।।

रीत्यानया रामगुणानगायन् समेऽपि पौराः पुरुषाः स्त्रियश्च ।
तथानुकूल्येन समन्वितोऽभूत् सदैव सर्वेषु निधिः कृपायाः ।। ३० ।।

काकोऽवदद् वीश ! रामप्रतापाख्यो यतः क्षणात् । अतीव प्रबलाकार उदितोऽभूद् दिवाकरः ।।
ततः क्षणात् स्वेन लोकत्रयं द्योतोऽभ्यपूरयत् । मोदो बहूनां चेतस्सु बहूनाञ्चास्त दुःखिता ।।
येषां चेतस्स्वास्त दुःखं तान् प्रवर्ण्य वदाम्यहम् । अविद्यायामिनी सर्वप्रथमं विलयं गता ।।
पापोलका यत्र तत्र गुप्तरूपत्वमाश्रयन् । सङ्कोचं कामकोपस्वरूपाणि कुमुदान्ययुः ।।
नानाविधानि कर्माणि स्वभावसमयो गुणाः । एते चकोराः कुत्रापि नालभन्त सुखं तदा ।।
अहङ्कारो मदो मोहो मत्सरोऽपीह तस्कराः । कुत्राप्येषां कुशलता प्रसृता नाभवत् तदा ।।

धरम - तड़ाग ग्यान - बिग्याना । ए पंकज बिकसे बिधि नाना ।।
सुख - संतोष - बिराग - बिबेका । बिगत-सोक ए कोक अनेका ।।

दो०—यह प्रताप-रबि जाकें, उर जब करइ प्रकास ।
पछिले बाढ़हिं, प्रथम जे, कहे ते पावहिं नास ।। ३१ ।।

भ्रातन्ह-सहित रामु अेक बारा । संग परम प्रिय पवनकुमारा ।।
सुंदर उपबन देखन गए । सब तरु कुसुमित, पल्लव नए ।।
जानि समय सनकादिक आए । तेज - पुंज गुन - सील सुहाए ।।
ब्रह्मानंद सदा लयलीना । देखत बालक, बहुकालीना ।।
रूप धरें जनु चारिउ बेदा । समदरसी, मुनि, बिगत-बिभेदा ।।
आसा-बसन, ब्यसन यह तिन्हहीं । रघुपति-चरित होइ, तहँ सुनहीं ।।
तहाँ रहे सनकादि, भवानी ! । जहँ घटसंभव मुनिबर ग्यानी ।।
राम-कथा मुनिबर बहु बरनी । ग्यान-जोनि, पावक जिमि अरनी ।।

दो०—देखि राम मुनि आवत, हरषि दंडवत कीन्ह ।
स्वागत पूँछि, पीत पट, प्रभु बैठन कहँ दीन्ह ।। ३२ ।।

कीन्ह दंडवत तीनिउँ भाई । सहित-पवनसुत सुख अधिकाई ।।
मुनि, रघुपति-छबि अतुल बिलोकी । भए मगन, मन सके न रोकी ।।
स्यामल गात, सरोरुह-लोचन । सुंदरता - मंदिर, भव - मोचन ।।
अेकटक रहे, निमेष न लावहिं । प्रभु कर जोरें सीस नवावहिं ।।
तिन्ह कै दसा देखि रघुबीरा । स्रवत नयन जल, पुलक सरीरा ।।
कर गहि प्रभु, मुनिबर बैठारे । परम मनोहर बचन उचारे ।।
आजु धन्य मैं, सुनहु मुनीसा । तुम्हरें दरस जाहिं अघ-खीसा ।।
बड़े भाग पाइब सतसंगा । बिनहिं प्रयास होहिं भव-भंगा ।।

दो०—संत - संग अपबर्ग-कर, कामी भव - कर पंथ ।
कहहिं संत कबि-कोबिद, श्रुति, पुरान, सदग्रंथ ।। ३३ ।।

सुनि प्रभु-बचन, हरषि मुनि चारी । पुलकित तन अस्तुति अनुसारी ।।
जय भगवंत ! अनंत, अनामय । अनघ, अनेक, एक, करुनामय ।।
जय निर्गुन, जय-जय गुनसागर ! । सुख-मंदिर, सुंदर, अति नागर ।।
जय इंदिरा - रमन, जय - भूधर ! । अनुपम, अज, अनादि, सोभाकर ।।
ग्यान - निधान, अमान, मानप्रद । पावन सुजस, पुरान-बेद बद ।।
तग्य, कृतग्य, अग्यता - भंजन । नाम अनेक, अनाम, निरंजन ! ।।
सर्ब, सर्बगत, सर्ब - उरालय । बससि सदा, हम कहुँ परिपालय ।।
द्वंद - बिपति - भव - फंद - बिभंजय । हृदि बसि राम, काम-मद-गंजय ।।

दो०—परमानंद, कृपायतन, मन - परिपूरन - काम ।
प्रेम - भगति अनपायनी, देहु हमहि श्रीराम ! ।। ३४ ।।

देहु भगति, रघुपति ! अति पावनि । त्रिबिधि-ताप, भव-दाप-नसावनि ।।
प्रनत - काम, सुरधेनु, कलपतरु । होइ प्रसन्न दीजे, प्रभु ! यह बरु ।।

ज्ञानविज्ञानमुख्यानि तडागे धर्मरूपिणि । पद्मान्यनेकभेदानि विकासमगमंस्तदा ।।
सुखसन्तोषवैराग्यविवेकतनुधारिणः । इमे कोका नैकरूपा नष्टशोकास्तदाभवन् ।।

असौ प्रतापात्मरविः प्रकाशं यदैव येषां हृदि याति तेषाम् ।
यान्त्येव पश्चाद् गदिताः प्रवृद्धि नाशं तथादौ गदिताश्च सर्वे ।। ३१ ।।

समन्वितो भ्रातृभिः स्वैरेकवार रघूत्तमः । विधाय सङ्गिनं वाततनयं परमं प्रियम् ।।
प्रविलोकयितुं रम्यमुद्यानं गतिमाचरत् । तत्र सर्वेऽपि तरवः पुष्पिता नूत्नपल्लवाः ।।
विज्ञायावसरं रम्यमागच्छन् सनकादयः । तेजःपुञ्जा मनोहारिगुणशीलसमन्विताः ।।
निरन्तरं सन्निमग्ना आनन्दे परमात्मनि ।वीक्ष्यमाणा बालरूपाश्चिरकालोद्भवाः परम्।।
नूनं मूर्तिधरा वेदा अब्धिसङ्ख्यासमन्विताः । परित्यक्तविभेदास्ते मुनयः समदर्शिनः ।।
दिग्रूपवसनास्तेषामेतद् व्यसनमस्ति यत् । शृण्वन्ति ते तत्र रामवृत्तं यत्रैव गीयते ।।
वक्तीश आर्ये ! तत्रैव पुरासन् सनकादयः । यत्र ज्ञानी मुनिवरो न्यवसद् घटसम्भवः ।।
कथा अनेका रामस्य तान् मुनीशोऽभ्यवर्णयत् । यो ज्ञानहेतुरभवद् वह्निहेतुर्यथाऽरणिः ।।

रामो मुनीनागजतो विलोक्य तेभ्योऽकरोद् दण्डनतिं प्रसन्नः ।
सम्पृच्छ्य शं पीतपटं स्वमीशः प्रास्तारयच्चासयितुं ततस्तान् ।। ३२ ।।

त्रयोऽपि भ्रातरस्तेभ्यो व्यदधुर्दण्डसन्नतिम् । हनुमत्सहिताः सौख्यं परमन्वभवन्नपि ।।
मुनयो वीक्ष्य रामस्य तुलनारहितां द्युतिम् ।जातास्तस्यामेव मग्ना मनो रोद्धुं न चाशकन्।।
ते श्यामलाङ्गे सरसीरुहलोचनसंयुते । निकेतने रम्यताया भवमोचनकारके ।।
अभवन् सुस्थिरदृशोऽपातयन्नैव पक्ष्मणी ।प्रभुश्च साञ्जलिस्तेभ्योऽनमयन्मस्तकं निजम्।।
प्रेममग्नदशां तेषां विलोक्य रघुनायकः । स्रवत्पयोदृगभवद् रोमाञ्चिततनुस्तथा ।।
प्रभुः प्रगृह्य तत्पाणीनासयत् तान् मुनीश्वरान्। परमां रुचिराकारां भारतीमुदचारयत् ।।
शृण्वन्तु हे मुनिवरा ! अद्याहं धन्यतां गतः । भवतां दर्शनेनैव यान्ति पापानि सङ्क्षयम् ।।
महता भागधेयेन सतां सङ्गोऽभिलभ्यते । यया विनैव यत्नेन भवभङ्गः प्रजायते ।।

सङ्गः सतामस्ति विमुक्तिमार्गः संसारमार्गोऽस्ति च कामिसङ्गः ।
इत्थं वदन्ति श्रुतयः पुराणसद्ग्रन्थसन्तः कवयो बुधाश्च ।। ३३ ।।

श्रुत्वा प्रभोर्गिरं प्रीता मुनयस्तेऽब्धिसङ्ख्यकाः । प्रारभन्त स्तुतिं तस्य रोमाञ्चितकलेवराः ।।
जयताद् भगवान् दोषरहितोऽन्तविवर्जितः । अनघोऽनेकतायुक्तोऽद्वितीयः करुणामयः ।।
जयतान्निर्गुणः शश्वज्जयताद् गुणसागरः । सुखस्य निलयो रम्यः परचातुर्यसंयुतः ।।
जयताद् रमणो लक्ष्म्या जयताद् वसुधाधरः । उपमारहितोऽनादिरजनिश्चाकरो द्युतेः ।।
निधिर्बोधस्य मानेन रहितो रम्यमातदः । सुयशो भवतो वेदा वदन्ति व्यासवागपि ।।
भवान् कृतज्ञस्तत्त्वज्ञस्तमोभञ्जनकारकः । भवन्नामस्वनेकेषु सत्स्वनामा निरञ्जनः ।।
सर्वः सर्वगतः सर्वमानसालयवासकृत् । अस्मान्निरन्तरमतः परिपालयताद् भवान् ।।
द्वन्द्वानि विपदः पाशं भवजं कृन्तताद् भवान् । राम ! चित्ते न्युष्य काममदो नाशयताच्च नः ।।

कृपालयानुत्तममोदरूपो भवान् प्रपूर्णाखिलकामचेताः ।
तत् प्रेमभक्तिं स्थिररूपयुक्तां श्रीराम ! दत्तां कुरुताद् भवान् नः ।। ३४ ।।

अतीव पावनीं भक्तिं ददातु रघुनाथ ! नः । तापत्रयभवक्लेशविनाशप्रविधायिनीम् ।।
प्रणतेच्छापूर्तिदेवधेनो ! कल्पतरो ! प्रभो ! । भवान् प्रसन्नतायुक्तो वरमेनं ददातु नः ।।

भव - बारिधि - कुंभज रघुनायक। सेवत सुलभ, सकल सुखदायक ॥
मन - संभव दारुन - दुख - दारय। दीनबंधु ! समता बिस्तारय ॥
आस - त्रास - इरिषादि - निवारक। बिनय - बिबेक - बिरति-बिस्तारक ॥
भूप - मौलि - मनि ! मंडन - धरनी। देहि भगति, संसृति-सरि-तरनी ॥
मुनि - मन - मानस - हंस निरंतर। चरन-कमल, बंदित अज-संकर ॥
रघुकुल - केतु, सेतु - श्रुति - रच्छक। काल - करम - सुभाउ - गुन - भच्छक ॥
तारन - तरन, हरन सब दूषन। तुलसिदास-प्रभु, त्रिभुवन-भूषन ॥

दो०—बार-बार अस्तुति करि, प्रेम-सहित सिरु नाइ।
ब्रह्म-भवन सनकादि गे, अति अभीष्ट बर पाइ ॥ ३५ ॥

सनकादिक बिधि-लोक सिधाए। भ्रातन्ह राम-चरन सिरु नाए ॥
पूछत प्रभुहि, सकल सकुचाहीं। चितवहिं सब मारुतसुत पाहीं ॥
सुनी चहहिं प्रभु-मुख कै बानी। जो सुनि होइ सकल भ्रम-हानी ॥
अंतरजामी प्रभु सभ जाना। बूझत, कहहु काह ? हनुमाना ! ॥
जोरि पानि, कह तब हनुमंता। सुनहु दीनदयाल भगवंता ! ॥
नाथ ! भरत कछु पूंछन चहहीं। प्रस्न करत, मन सकुचत अहहीं ॥
तुम्ह जानहु, कपि ! मोर सुभाऊ। भरतहि मोहि कछु अंतर काऊ ? ॥
सुनि प्रभु-बचन, भरत गहे चरना। सुनहु नाथ ! प्रनतारति-हरना ! ॥

दो०—नाथ ! न मोहि संदेह कछु, सपनेहुँ सोक न मोह।
केवल कृपा तुम्हारिहि, कृपानंद - संदोह ! ॥ ३६ ॥

करउँ कृपानिधि एक ढिठाई। मैं सेवक, तुम्ह जन-सुखदाई ॥
संतन्ह कै महिमा, रघुराई !। बहु बिधि बेद-पुरानन्ह गाई ॥
श्रीमुख तुम्ह पुनि कीन्हि बड़ाई। तिन्ह पर प्रभुहि प्रीति अधिकाई ॥
सुना चहउँ, प्रभु ! तिन्ह कर लच्छन। कृपासिंधु, गुन-ग्यान-विचच्छन ॥
संत - असंत - भेद बिलगाई। प्रनतपाल ! मोहि कहहु बुझाई ॥
संतन्ह के लच्छन सुनु, भ्राता !। अगनित श्रुति-पुरान-बिख्याता ॥
संत-असंतन्हि कै असि करनी। जिमि कुठार - चंदन - आचरनी ॥
काटइ परसु मलय, सुनु भाई !। निज गुन, देइ सुगंध बसाई ॥

दो०—ताते सुर-सीसन्ह चढ़त, जग-बल्लभ श्रीखंड।
अनल दाहि पीटत घनहिं, परसु-बदन, यह दंड ॥ ३७ ॥

बिषय - अलंपट, सील - गुनाकर। पर-दुख दुख, सुख, सुख देखे पर ॥
सम, अभूतरिपु, बिमद, बिरागी। लोभामरष - हरष - भय त्यागी ॥
कोमलचित, दीनन्ह पर दाया। मन-बच-क्रम मम भगति अमाया ॥
सबहि मानप्रद, आपु अमानी। भरत ! प्रान-सम मम ते प्रानी ॥
बिगत - काम, मम नाम - परायन। सांति, बिरति, बिनती, मुदितायन ॥
सीतलता, सरलता, मयत्री। द्विजपद - प्रीति, धर्म जनयत्री ॥
ए सब लच्छन बसहिं जासु उर। जानेहु तात ! संत संतत फुर ॥
सम-दम-नियम-नीति नहिं डोलहिं। परुष बचन कबहूँ नहिं बोलहिं ॥

रघुनाथ ! भवानास्ते भववारिधिकुम्भजः । सेवायां सुलभः सर्वविधसौख्यप्रदायकः ॥
भवान् विनाशं नयताच्चित्तजा दारुणा व्यथाः । विस्तारं नयतात् साम्यभावं नो दीनबान्धव! ॥
ईर्ष्यात्रासैन्द्रियाशानां निवारणकरो भवान् । विस्तारको विरागस्य नम्रभावविवेकयोः ॥
भूमिपालशिरोरत्न ! वसुमत्या विभूषण ! । ददातु भक्तिमस्मभ्यं संसृत्यात्मनदीतरिम् ॥
हे हंस ! तापसमनोमानसानिशवासकृत् ! । वन्दिते विधिशम्भुभ्यां भवतः पादपङ्कजे ॥
भवान् पाता वेदसेतोः केतुश्च रघुसन्ततेः । कालकर्मस्वभावानां गुणानामपि भक्षकः ॥
भवांस्तीर्णस्तारकश्च सर्वदूषणनाशकः । भूषा त्रयाणां लोकानां तुलसीदासनायकः ॥

इत्थं मुहुस्संस्तवनं विधाय प्रेम्णा समेतं शिर आनमय्य ।
विधेरगारं सनकादयोऽयुः सम्प्राप्य रामाद् वरमत्यभीष्टम् ॥ ३५ ॥

समव्रजन् विधेर्लोकं मुनयः सनकादयः । भ्रातरोऽनमयन् शीर्षं रामस्य चरणद्वये ॥
प्रभुं प्रष्टुं सभेऽप्यासन् सङ्कोचेन समन्विताः । अतोऽवालोकयन् सर्वे नभस्वत्तनुसम्भवम् ॥
प्रभोर्मुखान्निस्सरन्तीं श्रोतुमैच्छन्त ते गिरम् । यां श्रुत्वा प्राप्नुयुर्नाशं सन्देहाः सकला अपि ॥
अन्तर्यामी प्रभुः सर्वं प्रसङ्गं पर्यबुध्यत । अभाषतापि वार्तास्ति केति ब्रूहि मरुत्सुत ! ॥
सम्पुटीकृतपाणिः संस्ततोऽब्रूत मरुत्सुतः । अहो दीनानुकम्पालो! भगवन्! शृणुताद् भवान् ॥
हे नाथ! भरतः किञ्चित् प्रष्टुं समभिवाञ्छति। किन्तु प्रश्नस्य करणे ससङ्कोचमनाः स्थितः ॥
रामोऽभाषत वेत्सि त्वं स्वभावं मे मरुत्सुत ! । न कोऽपि भेदो मध्येऽस्ति भरतस्य तथा मम ॥
श्रुत्वा प्रभोरिमां वाचमगृह्णाद् भरतः पदे । अब्रूतापि शृणोत्वीश ! प्रणतार्तिनिवारण ! ॥

हे नाथ! शङ्का मम कापि नास्ति न कापि चिन्तास्ति न वास्ति मोहः ।
भवत्कृपामात्रत एव सर्वमिदं कृपानन्दसमूहरूप ! ॥ ३६ ॥

धष्टतां विदधाम्येकामहं हे करुणानिधे ! । यतोऽस्मि भवतो दासो भवान् दाससुखप्रदः ॥
महिमा सज्जनानां हे रघुसन्ततिनायक ! । प्रकारैर्बहुभिर्वेदैः पुराणैरपि वर्णितः ॥
तेषां प्रशंसां कृतवान् श्रीमुखेन भवानपि । प्रेमापि परमाकारं भवतस्तेषु वर्तते ॥
अहं तेषां लक्षणानि श्रोतुमिच्छामि हे प्रभो ! । भवानस्ति कृपासिन्धुर्गुणज्ञानविचक्षणः ॥
भेदं पृथक् पृथक् कृत्वा तत् सतामसतामपि । प्रबोध्य मां कथयताद्भवान् प्रणतपालक ! ॥
रामोऽब्रूत शृणु भ्रातर्लक्षणानि सतामिह । असङ्ख्यानि प्रसिद्धानि वेदेषु व्यासगीष्षु च ॥
साधूनामप्यसाधूनां तादृशी वर्तते क्रिया । चन्दनद्रुः कुठारश्च यादृशीं कुरुतः क्रियाम् ॥
कुठारः कृन्तति तरुं चान्दनं शृणु बान्धव ! । किन्त्वसौ स्वगुणं दत्त्वा तं करोति सुगन्धितम् ॥

ततः कमारोहति देवतानां प्रियोऽस्ति लोकस्य च गन्धसारः ।
प्रदाह्य वह्नौ वदने घनेन प्रताड्यतेऽयं परशोस्तु दण्डः ॥ ३७ ॥

विषयालम्पटाः सन्ति ये सद्वृत्तगुणाकराः । दुःखं सुखञ्च परगं वीक्ष्य दुःखसुखान्विताः ॥
समा अभूतरिपवो विमदा रागवर्जिताः । सन्त्यक्तलोभप्रतिघसाध्वसप्रीतिका अपि ॥
दीनानुकम्पानिरता मृदुतायुक्तमानसाः । विशुद्धभक्तिं कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मभिर्मम ॥
सर्वादरप्रदातारः स्वयं मानविवर्जिताः । ते प्राणिनो हे भरत ! मम प्राणसमाः प्रियाः ॥
भवन्ति ते कामहीना मदभिख्यापरायणाः । शान्तिवैराग्यविनयप्रमोदानां तथालयाः ॥
ते शीततां सरलतां सर्वविप्रहिमित्रताम् । धर्मजन्मप्रदां विप्रपादप्रीतिञ्च संश्रिताः ॥
सर्वाण्येतानि चिह्नानि येषां हृदि वसन्ति च । हे तात! तान् संविदिध त्वं सततं सत्यसज्जनान् ॥
शमाद् दमात् सनियमान्नीतेरपि चलन्ति न । कदापि न प्रब्रुवते परुषं वचनञ्च ये ॥

दो०—निंदा-अस्तुति उभय सम, ममता मम पद-कंज।
ते सज्जन मम प्रानप्रिय, गुन-मंदिर, सुख-पुंज ॥ ३८ ॥

सुनहु असंतन्ह केर सुभाऊ। भूलेहुँ संगति करिअ न काऊ ॥
तिन्ह कर संग सदा दुखदाई। जिमि कपिलहि घालइ हरहाई ॥
खलन्ह-हृदयँ अति ताप बिसेषी। जरहिं सदा पर-संपति देखी ॥
जहँ कहुँ निंदा सुनहिं पराई। हरषहिं, मनहुँ परी निधि पाई ॥
काम - क्रोध - मद - लोभ - परायन। निर्दय, कपटी, कुटिल, मलायन ॥
बयरु अकारन सब काहू सों। जो कर हित, अनहित ताहू सों ॥
झूठइ लेना, झूठइ देना। झूठइ भोजन, झूठ चबेना ॥
बोलहिं मधुर बचन, जिमि मोरा। खाइ महा अहि, हृदय कठोरा ॥

दो०—पर-द्रोही, पर-दार-रत, पर-धन, पर-अपबाद।
ते नर पाँवर पापमय, देह धरें मनुजाद ॥ ३९ ॥

लोभइ ओढ़न, लोभइ डासन। सिस्नोदर-पर, जमपुर त्रास न ॥
काहू की जौं सुनहिं बड़ाई। स्वास लेहिं, जनु जूड़ी आई ॥
जब काहू कै देखहिं बिपती। सुखी भए, मानहुँ जग-नृपती ॥
स्वारथ - रत, परिवार - बिरोधी। लंपट-काम-लोभ, अति क्रोधी ॥
मातु-पिता-गुर-बिप्र न मानहिं। आपु गए, अरु घालहिं आनहिं ॥
करहिं मोह-बस द्रोह परावा। संत-संग, हरि-कथा न भावा ॥
अवगुन - सिंधु, मंदमति, कामी। बेद - बिदूषक परधन - स्वामी ॥
बिप्र - द्रोह, पर - द्रोह बिसेषा। दंभ - कपट जियँ, धरें सुबेषा ॥

दो०—ऐसे अधम मनुज खल, कृतजुग-त्रेताँ नाहिं।
द्वापर कछुक, बृंद बहु, होइहहिं कलिजुग माहिं ॥ ४० ॥

परहित-सरिस धर्म नहिं, भाई! । पर - पीड़ा - सम नहिं अधमाई ॥
निर्नय सकल पुरान - बेद कर। कहेउँ तात! जानहिं कोबिद नर ॥
नर - सरीर धरि, जे पर-पीरा। करहिं, ते सहहिं महा भव-भीरा ॥
करहिं मोह-बस नर अघ नाना। स्वारथ - रत परलोक नसाना ॥
कालरूप तिन्ह कहँ मैं भ्राता! । सुभ अरु असुभ कर्म-फल-दाता ॥
अस बिचारि, जे परम सयाने। भजहिं मोहि, संसृत-दुख जाने ॥
त्यागहिं कर्म सुभासुभ - दायक। भजहिं मोहि सुर-नर-मुनि-नायक ॥
संत - असंतन्ह के गुन भाषे। ते न परहिं भव, जिन्ह लखि राखे ॥

दो०—सुनहु तात! माया-कृत, गुन अरु दोष अनेक।
गुन यह, उभय न देखिअहिं, देखिअ सो अबिबेक ॥ ४१ ॥

श्रीमुख-बचन सुनत सब भाई। हरषे, प्रेम न हृदयँ समाई ॥
करहिं बिनय अति बारहिं-बारा। हनूमान - हियँ हरष अपारा ॥
पुनि रघुपति, निज मंदिर गए। ऐहि बिधि चरित करत नित नए ॥
बार-बार नारद मुनि आवहिं। चरित पुनीत राम के गावहिं ॥
नित नव चरित देखि मुनि जाहीं। ब्रह्मलोक सब कथा कहाहीं ॥

निन्दा स्तुतिश्चेति युगं विदन्ति समं मदङ्घ्रयब्जममत्ववन्तः ।
ते सज्जनाः प्राणसमाः प्रिया मे सुखस्य पुञ्जा निलया गुणानाम् ॥ ३८ ॥

असज्जनानां प्रकृतिमिदानीं परिकर्णय । परिविस्मृत्यापि तेषां सङ्गः कार्यः कदापि न ॥
तेषां सङ्गः सर्वदैव वर्तते दुःखदायकः । यथा कुजातिगोसङ्गः कपिलागोविनाशनः ॥
खलानां मानसेऽतीव तीव्रस्तापोऽभिवर्तते । दग्धा भवन्ति ते नित्यं विलोक्य परसम्पदम् ॥
यत्र कुत्रापि शृण्वन्ति ते यदा परगर्हणाम् । पतितश्रीलाभवन्तो नून हृष्यन्ति ते तदा ॥
मदलोभामर्षकामपरमासक्तिसंयुताः ।निर्दयाश्छलिनो वक्राः मन्दिराणि मलस्य च ॥
सर्वानपि प्रत्यहेतुविद्वेषपरिसंयुताः । कुर्वन्ति तस्याप्यहितं हितं तेषां करोति यः ॥
मिथ्यैव ते प्रगृह्णन्ति मिथ्यैव ददते तथा । मिथ्यैव भोजनं तेषां मिथ्याल्पाहार एव च ॥
उच्चारयन्ति ते क्रूरचित्ता रम्यां गिरं तथा । यथा महाहीन् सम्भक्ष्य मयूराः क्रूरचेतसः ॥

तेऽन्यद्रुहोऽन्यप्रमदारतास्ते तथान्यसम्पत्त्यपवादरक्ताः ।
ते पामराः पापमया मनुष्या रात्रिञ्चरा मानवमूर्तिमन्तः ॥ ३९ ॥

लोभप्रावरणा लोभास्तरणेन समन्विताः । शिश्नोदरातिनिरता यमपुरत्रासवर्जिताः ॥
प्रशंसां यदि शृण्वन्ति कदाचित् कस्यचिच्च ते । तथा श्वसन्ति ते तर्हि नूनं शीतज्वरार्दिताः ॥
यदा कस्यापि विपदं कुर्वन्ति निजदृष्टिगाम् । तदा भवन्ति सुखिनो नूनं जाता महीश्वराः॥
स्वार्थ एव रताः स्वीयपरिवारविरोधिनः । कामलोभवशा भोगासक्ता अतिरुषान्विताः ॥
न मानयन्ति पितरौ गुरुं भूमिसुरानपि । स्वयं नाशं प्राप्नुवन्ति नाशयन्ति परानपि ॥
मोहनिघ्नाः प्रकुर्वन्ति परान् प्रति विरोधिताम् । न तेभ्यो रोचते साधुसङ्गो हरिकथाऽथवा ॥
दोषाणां वारिनिधयः कामिनो मन्दधीयुताः । परकीयधनस्येशा आम्नायपरिदूषकाः ॥
परारितारताः किन्तु विशिष्टं भूसुरारयः । धृतहृद्दम्भपाखण्डा धृतसुन्दरवेषकाः ॥

एतादृशा नीचखला मनुष्यास्त्रेतायुगे सत्ययुगे च नैव ।
केचित् क्वचिद् द्वापरके स्थिताः स्युः कलौ भविष्यन्ति बहुव्रजाढ्याः ॥ ४० ॥

हे बन्धो ! परकल्याणसमो धर्मोऽस्ति नापरः । परपीडासमा नीचव्यक्तिताप्यस्ति नापरा ॥
वेदानां व्यासवाचाञ्च सर्वेषामपि निर्णयम् । अब्रवं त्वां तात! चैनं जानन्ति विबुधा जनाः॥
प्राप्यापि नरदेहं ये कुर्वन्ति परपीडनम् । ते सहन्तेऽतीवतीव्रां विपदं जननात्मिकाम् ॥
कुर्वन्ति नाना पापानि वशा मोहस्य मानवाः । नाशयन्ति परं लोकं भवन्तः स्वार्थतत्पराः ॥
अहं तेषां कृते कालरूपवानस्मि बान्धव ! । दाता फलानां भद्राणामभद्राणाञ्च कर्मणाम्॥
इत्थं विचार्य येऽतीव चातुर्येण समन्विताः । ते संसृतिं दुःखरूपां परिज्ञाय भजन्ति माम् ॥
अतः कर्माणि सन्त्यज्य भद्राभद्रप्रदानि ते । भजन्ति मां सुरनरतापसानामधीश्वरम् ॥
सतां तथाऽसतामेतान् गुणान् यान् गीतवानहम्। तानिमान् ये ज्ञातवन्तस्ते पतन्ति न संसृतौ ॥

हे तात ! मायाविहिता अनेके दोषा गुणाश्चेति निशामय त्वम् ।
गुणोऽस्त्यनालोकनमेतदीयं दोषोऽस्त्यवालोकनमेतदीयम् ॥ ४१ ॥

इमां गिरं निशम्यैव श्रीमुखाद् बान्धवाः समे । प्रमोदिनोऽभवंस्तेषां चित्ते प्रीतिरमात्र च ॥
अकुर्वन् परमाकारां प्रार्थनां ते पुनः पुनः । हनुमानप्यनन्तात्महर्षपूर्णमना अभूत् ॥
ततो रघूणामधिपोऽयात् स्वकीयं निकेतनम् ।अकरोच्चानया रीत्या नित्यं लीला नवाकृतीः ॥
पुनः पुनरयोध्यायां समायाति स्म नारदः । गायति स्मापि रामस्य पावनं चरितव्रजम् ॥
नवीनानि चरित्राणि विलोक्य प्रत्यहं मुनिः । ब्रह्मलोकमयात् तत्रागायच्च सकलां कथाम् ॥

सुनि, बिरंचि अतिसय सुख मानहिं। पुनि-पुनि, तात! करहु गुन-गानहिं॥
सनकादिक नारदहि सराहहिं। जद्यपि ब्रह्म-निरत मुनि आहहिं॥
सुनि गुन-गान समाधि बिसारी। सादर सुनहिं परम अधिकारी॥

दो०—जीवनमुक्त ब्रह्मपर, चरित सुनहिं तजि ध्यान।
जे हरि-कथाँ न करहिं रति, तिन्ह के हिय पाषान॥ ४२॥

एक बार रघुनाथ बोलाए। गुर, द्विज, पुरबासी, सब आए॥
बैठे गुर, मुनि, अरु द्विज, सज्जन। बोले बचन भगत-भव-भंजन॥
सुनहु, सकल पुरजन! मम बानी। कहउँ न कछु ममता उर आनी॥
नहिं अनीति, नहिं कछु प्रभुताई। सुनहु, करहु, जो तुम्हहि सोहाई॥
सोइ सेवक, प्रियतम मम सोई। मम अनुसासन मानै जोई॥
जौं अनीति कछु भाषौं, भाई!। तौ मोहि बरजहु, भय बिसराई॥
बड़ें भाग मानुष-तनु पावा। सुर-दुर्लभ सब ग्रंथन्हि गावा॥
साधन-धाम, मोच्छ कर द्वारा। पाइ, न जेहिं परलोक सँवारा॥

दो०—सो परत्र दुख पावइ, सिर धुनि-धुनि पछिताइ।
कालहि, कर्महि, ईस्वरहि, मिथ्या दोष लगाइ॥ ४३॥

ऐहि तन कर फल बिषय न भाई!। स्वर्गउ स्वल्प, अंत दुखदाई॥
नर-तनु पाइ, बिषयँ मन देहीं। पलटि सुधा, ते सठ बिष लेहीं॥
ताहि कबहुँ भल कहइ न कोई। गुंजा ग्रहइ, परस-मनि खोई॥
आकर चारि, लच्छ चौरासी। जोनि, भ्रमत यह जिव अबिनासी॥
फिरत सदा माया कर प्रेरा। काल-कर्म-सुभाव-गुन घेरा॥
कबहुँक करि करुना नर-देही। देत ईस, बिनु-हेतु सनेही॥
नर-तनु भव-बारिधि कहुँ बेरो। सन्मुख मरुत अनुग्रह मेरो॥
करनधार सदगुर, दृढ़ नावा। दुर्लभ साज, सुलभ करि पावा॥

दो०—जो न तरै भवसागर, नर, समाज अस पाइ।
सो कृत-निंदक मंदमति, आत्माहन-गति जाइ॥ ४४॥

जौं परलोक-इहाँ सुख चहहू। सुनि मम बचन, हृदयँ दृढ़ गहहू॥
सुलभ, सुखद मारग यह, भाई!। भगति मोरि पुरान-श्रुति गाई॥
ग्यान अगम, प्रत्यूह अनेका। साधन कठिन, न मन कहुँ टेका॥
करत कष्ट बहु, पावइ कोऊ। भक्तिहीन मोहि प्रिय नहिं सोऊ॥
भक्ति सुतंत्र, सकलसुख-खानी। बिनु सतसंग न पावहिं प्रानी॥
पुन्यपुंज-बिनु मिलहिं न संता। सतसंगति संसृति कर अंता॥
पुन्य, एक जग महुँ, नहिं दूजा। मन-क्रम-बचन बिप्र-पद-पूजा॥
सानुकूल तेहि पर मुनि-देवा। जो तजि कपटु, करइ द्विज-सेवा॥

दो०—औरउ एक गुपुत मत, सबहि कहउँ कर जोरि।
संकर-भजन बिना नर, भगति न पावइ मोरि॥ ४५॥

कहहु भगति-पथ कवन प्रयासा। जोग न मख-जप-तप-उपवासा॥
सरल सुभाव, न मन कुटिलाई। जथा-लाभ संतोष सदाई॥

निशम्य तानि लोकेशः परमं सुखमन्वभूत् । तमब्रूतापि हे तात! मुहुर्गाय गुणान् प्रभोः ।।
अकुर्वन् नारदमुनेः प्रशंसां सनकादयः । मुनयस्ते परब्रह्मनिरताः सन्ति यद्यपि ।।
श्रुत्वा तद्गुणगानं ते विस्मृतस्वसमाधयः ।अशृण्वंस्तत् सन्ति यत् ते तस्य श्रेष्ठाधिकारिणः।।

जीवन्विमुक्ताः परतत्त्वनिष्ठाः शृण्वन्ति यां ध्यानविहानपूर्वम् ।
रतिं श्रिता ये न हरेः कथायां तस्यां ध्रुवं प्रस्तरचेतसस्ते ।। ४२ ।।

एकस्मिन् काल आहूता नाथेन रघुसन्ततेः । गुरुर्भूमिसुराः पौरा आगच्छन् सकला अपि।।
गुरुर्मुनिजना विप्राः सन्तश्चोपाविशन् यदा । प्रायुनग् भारतीं भक्तजन्ममृत्युविभञ्जकः ।।
सर्वेऽपि पौराः शृण्वन्तु भवन्तो मम भारतीम् । नैवानीय स्वहृदये ममतां प्रवदाम्यहम् ।।
नैवानीतिर्वर्ततेऽत्र न काचित् प्रभुताथवा । शृण्वन्त्विमां तत् कुर्वन्तु तथा यद् रोचते ततः।।
स एव मे सेवकोऽस्ति स मे प्रियतमोऽस्ति च । य एव सम्पालयति मदीयमनुशासनम् ।।
यदि हे बान्धवाः! काञ्चिदनीतिं प्रवदान्यहम् । भवन्तो मां वर्जयन्तु तर्हि विस्मृत्य साध्वसम् ।।
परेण भागधेयेन प्राप्तास्ते मानुषी तनुः । सर्वैर्ग्रन्थैर्गीतमास्ते यदियं सुरदुर्लभा ।।
साधनानां गेहमेषा द्वारं मोक्षपदस्य च । एनां सम्प्राप्यापि येन परलोको न साधितः ।।

स दुःखमाप्नोति परत्र पश्चात्तपत्यभीक्ष्णं स्वशिरः प्रताड्य ।
काले तथा कर्मयुते परेश आरोपयत्यात्मगतांश्च दोषान् ।। ४३ ।।

बान्धवा! विषया अस्यास्तनोर्नैव फलं स्थितम् । स्वर्भोगोऽपि स्वल्प एव तथान्ते दुःखदायकः ।।
प्राप्यापि नृवपुर्भोगाऽऽसक्तं कुर्वन्ति ये मनः । सुधां दत्त्वा प्रगृह्णन्ति विषं तत्प्रति ते शठाः ।।
कदापि कोऽपि तं देहधारिणं न वरं वदेत् । गुञ्जां गृह्णाति यो हापयित्वा स्पर्शाभिधमणिम्।।
अब्धिसङ्ख्याधिकाशीतिलक्षसङ्ख्याकयोनिषु । भ्रमन् भवति जीवोऽयं विनाशेन विवर्जितः।।
परिभ्रमन् वर्ततेऽसौ मायया प्रेरितः सदा । प्रकृत्या कालकर्मभ्यां गुणैरपि विवेष्टितः ।।
कदाचित् करुणां कृत्वा दत्ते नरकलेवरम् । तस्मै हेतुं विना स्नेहकारकः परमेश्वरः ।।
मानुषं वर्ष्म पोतोऽस्ति संसारात्मपयोनिधेः । मामकोऽनुग्रहस्तस्मा अनुकूलः समीरणः ।।
सद्गुरुः कर्णधारोऽस्ति पोतस्यास्य दृढाकृतेः । इत्थं दुर्लभसज्जामप्ययत्नादेष आप्तवान् ।।

तरेन्नरो यो न भवात्मसिन्धुमिमां समामप्युपलभ्य सज्जाम् ।
असौ कृतघ्नो मतिमान्द्ययुक्तो गतिं तथैत्यात्मविनाशकर्तुः ।। ४४ ।।

यदि सौख्यं समीहन्ते भवन्तोऽत्र परत्र च । तर्हि श्रुत्वा भारतीं मे स्थापयन्तु दृढं हृदि ।।
सुलभा सुखदा चास्ते मम भक्तेरियं सृतिः । वेदैस्तथा व्यासगीर्भिर्मम भक्तिः प्रकीर्तिता ।।
बोधोऽस्त्यगम्यस्तत्प्राप्तौ प्रत्यूहा बहवस्तथा ।कठिना तस्य संसिद्धिस्तस्मिश्चित्ताश्रयश्च न।।
सोढ्वापि कष्टनिकरं तं सम्प्राप्नोति कोऽपि यः। सोऽपि भक्तिविहीनश्चेन्न मह्यमभिरोचते ।।
भक्तिः स्वतन्त्रा सर्वेषां सुखानामाकरस्तथा । सत्सङ्गतिं विना देही नैव प्राप्नोति तां परम्।।
विना पुण्यकदम्बेन लभ्यन्ते नैव साधवः । करोति संसृतेरन्तं साधुपूरुषसङ्गतिः ।।
एकमेवास्ति संसारे पुण्यमन्यन्न वर्तते । यद् विप्रपादयोरर्चा मनसा कर्मणा गिरा ।।
तस्मिन् जायन्तेऽनुकूला मुनयो विबुधा अपि । करोति विप्रपादार्चां कपट प्रविहाय यः ।।

सुगुप्तमन्यच्च मतं समग्रान् कृत्वा करौ सम्पुटितौ ब्रवीमि ।
अर्चां विना क्ष्माधरसूनुभर्तुर्नरो न भक्तिं लभते मदीयाम् ।। ४५ ।।

वदन्तु यद् भक्तिमार्गे प्रयासः कीदृशः स्थितः । नेच्छितोऽत्रोपवासो वा तपोयोगौ जपो मखः।।
अपेक्षितान्यत्र साधुः स्वभावो निश्छलं मनः । यदृच्छालाभसन्तोषभावना च निरन्तरम् ।।

मोर दास कहाइ, नर-आसा । करइ, तौ कहहु कहा बिस्वासा ? ॥
बहुत कहउँ का कथा बढ़ाई ? । ऐहि आचरन-बस्य मैं, भाई ! ॥
बैर न बिग्रह, आस न त्रासा । सुखमय ताहि सदा सब आसा ॥
अनारंभ, अनिकेत, अमानी । अनघ, अरोष, दच्छ, बिग्यानी ॥
प्रीति सदा सज्जन - संसर्गा । तृन-सम बिषय-स्वर्ग-अपबर्गा ॥
भगति-पच्छ हठ, नहिं सठताई । दुष्ट तर्क सब दूरि बहाई ॥

दो०—मम गुन-ग्राम-नाम रत, गत-ममता-मद-मोह ।
ता कर सुख सोइ जानइ, परानंद संदोह ॥ ४६ ॥

सुनत सुधा-सम बचन राम के । गहे सबनि पद कृपाधाम के ॥
जननि, जनक, गुर, बंधु हमारे । कृपानिधान, प्रान ते प्यारे ॥
तनु, धनु, धाम, राम ! हितकारी । सब बिधि तुम्ह प्रनतारति-हारी ॥
असि सिख तुम्ह-बिनु देइ न कोऊ । मातु-पिता स्वारथ-रत ओऊ ॥
हेतु-रहित जग जुग उपकारी । तुम्ह, तुम्हार सेवक, असुरारी ! ॥
स्वारथ-मीत सकल जग माहीं । सपनेहुँ, प्रभु ! परमारथ नाहीं ॥
सब के बचन प्रेम - रस - साने । सुनि, रघुनाथ हृदयँ हरषाने ॥
निज-निज गृह गऐ आयसु पाई । बरनत प्रभु बतकही सुहाई ॥

दो०—उमा ! अवधबासी नर, -नारि कृतारथ - रूप ।
ब्रह्म, सच्चिदानंद - घन, रघुनायक जहँ भूप ॥ ४७ ॥

एक बार बसिष्ट मुनि आए । जहाँ राम सुखधाम सुहाए ॥
अति आदर रघुनायक कीन्हा । पद पखारि, पादोदक लीन्हा ॥
राम ! सुनहु, मुनि कह कर जोरी । कृपासिंधु ! बिनती कछु मोरी ॥
देखि-देखि आचरन तुम्हारा । होत मोह, मम हृदयँ अपारा ॥
महिमा अमिति बेद नहिं जाना । मैं केहि भाँति कहउँ, भगवाना ! ॥
उपरोहित्य कर्म अति मंदा । बेद-पुरान-सुमृति कर निंदा ॥
जब न लेउँ मैं, तब बिधि मोही । कहा, लाभ आगें सुत तोही ॥
परमातमा ब्रह्म नर - रूपा । होइहि रघुकुल - भूषन भूपा ॥

दो०—तब मैं हृदयँ बिचारा, जोग, जग्य, ब्रत, दान ।
जा कहुँ करिअ, सो पैहउँ, धर्म न ऐहि सम आन ॥ ४८ ॥

जप, तप, नियम, जोग, निज धर्मा । श्रुति - संभव नाना सुभ कर्मा ॥
ग्यान, दया, दम, तीरथ-मज्जन । जहँ लगि धर्म कहत श्रुति-सज्जन ॥
आगम, निगम, पुरान अनेका । पढ़े-सुने कर फल, प्रभु ! एका ॥
तव पदपंकज - प्रीति निरंतर । सब साधन कर यह फल संदर ॥
छूटइ मल कि मलहि के धोएं । घृत कि पाव कोइ बारि बिलोएं ॥
प्रेम-भगति-जल-बिनु, रघुराई ! । अभिअंतर - मल कबहुँ न जाई ॥
सोइ सर्बग्य, तग्य, सोइ पंडित । सोइ गुन-गृह, बिग्यान-अखंडित ॥
दच्छ, सकल लच्छन - जुत सोई । जाकें पद - सरोज रति होई ॥

प्रोच्य स्वस्मिन् दासतां मे नर आशां करोति चेत्। भवद्भिरुच्यतां तर्हि विश्वासस्तस्य को मयि।।
अधिकं विस्तरं कृत्वा कां कथां प्रवदाम्यहम्।हे बान्धवा! वशेऽस्यैवाचरणस्य स्थितोऽस्म्यहम्।।
यो वैरं विग्रहं वाऽपि त्रासाशे वा करोति न। तस्मै सुखमयाः सन्ति ककुभः सकला अपि।।
योऽनारम्भी गृहासक्तिर्वर्जितो मानवर्जितः। अनघः कोपरहितो दक्षो विज्ञानसंयुतः।।
निरन्तरं सज्जनानां सङ्गतौ प्रीतिसंयुतः। भोगं स्वर्गं तथा मोक्षं मन्यमानस्तृणोपमम्।।
भक्तिपक्षस्याग्रहेण संयुतः शाठ्यवर्जितः। दूरप्रवाहिताशेषदोषसम्पूर्णतर्ककः ।।

रतो मदीये सगुणौघनाम्नि ममत्वहीनो मदमोहहीनः।
जानाति तत् तस्य सुखं स एव प्राप्नोत्यमानन्दसमूहरूपः।। ४६।।

निशम्य सुधया तुल्यामिमां रामस्य भारतीम्। दयालयस्य चरणावगृह्णन्नवदन्नपि।।
भवान् माता पितास्माकमाचार्यो बान्धवस्तथा। प्राणेभ्योऽभि प्रियतमो वर्तते हे कृपानिधे! ।।
भवानास्तेऽस्माकमर्थो देहो गेहं हितावहः। हे राम! प्रणतार्तिघ्नः प्रकारैः सकलैरपि।।
भवदन्यः कोऽपि शिक्षां दातुं शक्तोऽस्ति नेदृशीम्।कथञ्चित् पितरौ शक्तौ तौ स्वार्थनिरतौ परम्।।
हेतुं विनैव संसार उपकारस्य कारकौ। द्वावेव स्तो भवान् भक्तो भवतश्चासुराहित!।।
सर्वेऽपि स्वार्थसुहृदः सन्त्यन्ये जगतीतले। स्वप्नेऽपि परमार्थो न विद्यते तेषु हे प्रभो! ।।
वाचो निशम्य सर्वेषामिमाः प्रेमरसाप्लुताः। प्रसन्नचेता अभवद् रघूणामधिनायकः।।
प्रभोराज्ञां प्राप्य सर्वेऽगमन् स्वान् स्वान् गृहांस्ततः। प्रवर्णयन्तः संवादं प्रभोस्तं सुमनोहरम्।।

वसतीश आर्ये! सकला अयोध्यानारीनराः सन्ति कृतार्थरूपाः।
सच्चित्प्रमोदः परतत्त्वरूपो यत्रास्ति भूपो रघुवंशनाथः।। ४७।।

मुनिर्वसिष्ठ आगच्छत् तत्रैकस्मिन्ननेहसि। विराजितोऽभवद् यत्र रामः सुखनिकेतनम्।।
व्यधत्तातीव सम्मानं तदीयं रघुनायकः। प्रक्षाल्य तस्य चरणौ चरणोदकमग्रहीत्।।
साञ्जलिर्मुनिरब्रूत हे राम! शृणुताद् भवान्। मदीयां प्रार्थनां काञ्चिदनुकम्पापयोनिधे!।।
समालोच्य समालोच्य चरितं भवदीयकम्। अपाररूपो मोहो मे मानसे सम्प्रजायते।।
न वेदैरपि विज्ञातो भवतो महिमाऽमितः। तर्हि हे भगवन्! रीत्या कयासौ भाष्यतां मया।।
पौरोहित्या क्रियातीवनीचतापरिसंयुता। वेदैः पुराणैः स्मृतिभिरपि सास्ति विगर्हिता।।
यदाभवमगृह्णानस्तदा मामवदद् विधिः। भविष्यत्समये लाभो भविष्यत्यनया सुत! ।।
यतः परब्रह्मरूपः परमात्मा नराकृतिः। भूषणं रघुवंशस्य महीपालो भविष्यति।।

तदा स्वचित्तेऽकरवं विचारं यद् योगयज्ञव्रतदानकर्म।
यदर्थमेव क्रियते तमेव लप्स्येऽन्यधर्मोऽस्त्यनया न तुल्यः।। ४८।।

जपस्तपस्या नियमा योगो धर्मः स्वकीयकः। वेदप्रोक्तानि भद्राणि कर्माणि विविधानि च।।
ज्ञानं दया दमः स्नानं तीर्थेषु सकलेष्वपि। यावन्त एते प्रोच्यन्ते धर्मा वेदैश्च साधुभिः।।
तेषां बहूनां तन्त्राणां श्रुतिव्यासगिरां क्रमात्। कृतेः पाठश्रवणयोश्चैकमेव फलं प्रभो! ।।
यद् भवत्पादपाथोजयुग्मे प्रीतिर्निरन्तरम्। सर्वेषां साधनानाञ्च फलमेतन्मनोहरम्।।
किं क्षालितो मलेनैव मलो याति विनाशनम्। सम्प्राप्नोति घृतं कोऽपि किं तोयस्याभिमन्थनात्।।
रघुसन्तत्यधीशान! प्रेमभक्तिजलं विना। विनाशमन्तःकरणमलो याति कदापि न।।
स एव पण्डितः सर्ववेत्ता तत्त्वप्रबोधकः। स एव च गुणागारः पूर्णविज्ञानवांस्तथा।।
दक्षः सुलक्षणैः सर्वैः संयुतोऽस्ति स एव च। रतिर्यस्यास्ति भवतः पादपाथोजयुग्मके।।

दो०—नाथ ! एक बर मागउँ, राम ! कृपा करि देहु ।
जन्म-जन्म प्रभु-पद-कमल, कबहुँ घटै जनि नेहु ॥ ४९ ॥

अस कहि, मुनि बसिष्ट गृह आए । कृपासिंधु के मन अति भाए ॥
हनूमान, भरतादिक भ्राता । संग लिए सेवक - सुखदाता ॥
पुनि कृपाल पुर-बाहेर गए । गज-रथ-तुरग मगावत भए ॥
देखि, कृपा करि, सकल सराहे । दिए उचित जिन्ह-जिन्ह तेइ चाहे ॥
हरन-सकल-श्रम प्रभु श्रम पाई । गए जहाँ सीतल अवँराई ॥
भरत दीन्ह निज बसन डसाई । बैठे प्रभु, सेवहिं सब भाई ॥
मारुतसुत तब मारुत करई । पुलक बपुष, लोचन जल भरई ॥
हनूमान - सम नहिं बड़भागी । नहिं कोउ राम-चरन-अनुरागी ॥
गिरिजा ! जासु प्रीति - सेवकाई । बार-बार प्रभु निज मुख गाई ॥

दो०—तेहिं अवसर मुनि नारद, आए करतल बीन ।
गावन लगे राम-कल, -कीरति सदा नबीन ॥ ५० ॥

मामवलोकय पंकज - लोचन । कृपा-बिलोकनि, सोच-बिमोचन ॥
नील-तामरस-स्याम, काम-अरि । हृदय-कंज-मकरंद-मधुप, हरि ! ॥
जातुधान - बरूथ - बल - भंजन । मुनि-सज्जन-रंजन, अघ-गंजन ॥
भूसुर - ससि नव बृंद - बलाहक । असरन - सरन, दीनजन - गाहक ॥
भुज-बल बिपुल भार-महि खंडित । खर - दूषन - बिराध - बध - पंडित ॥
रावनारि, सुखरूप, भूपबर । जय दसरथ-कुल-कुमुद-सुधाकर ॥
सुजस पुरान - बिदित - निगमागम । गावत सुर-मुनि-संत-समागम ॥
कारुनीक ब्यलीक - मद - खंडन । सब बिधि कुसल कोसला-मंडन ॥
कलिमल - मथन नाम, ममताहन । तुलसिदास-प्रभु ! पाहि प्रनत जन ॥

दो०—प्रेम - सहित मुनि नारद, बरनि राम-गुन-ग्राम ।
सोभासिंधु हृदयँ धरि, गए जहाँ बिधि-धाम ॥ ५१ ॥

गिरिजा ! सुनहु बिसद यह कथा । मैं सब कही, मोरि मति जथा ॥
राम-चरित सत कोटि अपारा । श्रुति - सारदा न बरनै पारा ॥
राम अनंत, अनंत गुनानी । जन्म - कर्म अनंत नामानी ॥
जल-सीकर, महि-रज गनि जाहीं । रघुपति-चरित न बरनि सिराहीं ॥
बिमल कथा हरि-पद-दायनी । भगति होइ सुनि अनपायनी ॥
उमा ! कहिउँ सब कथा सुहाई । जो भुसुंडि खगपतिहि सुनाई ॥
कछुक राम-गुन कहेउँ बखानी । अब का कहौं, सो कहहु, भवानी! ॥
सुनि सुभ कथा, उमा हरषानी । बोली अति बिनीत मृदु बानी ॥
धन्य, धन्य, मैं धन्य, पुरारी ! । सुनेउँ राम-गुन भव-भय-हारी ॥

दो०—तुम्हरी कृपाँ, कृपायतन ! अब कृतकृत्य, न मोह ।
जानेउँ राम - प्रताप, प्रभु ! चिदानंद संदोह ॥ ५२ (क) ॥
नाथ ! तवानन-ससि स्रवत, कथा-सुधा-रघुबीर ।
श्रवन-पुटन्हि मन पान करि, नहिं अघात, मतिधीर ! ॥ ५२ (ख) ॥

याचे वरं केवलमेतमीश ! ददातु हे राम ! दयां विधाय ।
प्रत्युद्भवं नाथपदाब्जयुग्मस्नेहः कदापि क्षयमाप्नुयान्न ।। ४९ ।।

मुनिर्वसिष्ठ इत्युक्त्वा समागच्छत् स्वमन्दिरम् । स रोचते स्म परम मानसाय दयाम्बुधेः ।।
ततो नभस्वत्तनयं बान्धवान् भरतादिकान् । व्यदधात् स्वेन सहितान् दाससौख्यप्रदायकः ।।
अगच्छदनुकम्पालुस्तत्पश्चात् पुरतो बहिः । गजान् रथान् घोटकांश्च समानीतानकारयत् ।।
वीक्ष्यानुकम्पां सम्पाद्य प्राशंसत् सकलानपि । ये ये यद् यत् समैहन्तादात् तेभ्य उचितंसमम् ।।
सर्वश्रमक्षयकरः समवाप्य श्रमं प्रभुः । तत्रागमदभूद् यत्र शीतमाम्रवणं स्थितम् ।।
प्रास्तारयत् स्ववसनमासितुं कैकयीसुतः । आस्त तस्मिन् प्रभुः सर्वे तमसेवन्त बान्धवाः ।।
समीरं विदधाति स्म समीरस्य सुतस्तदा । रोमाञ्चिततनुः पूरयति स्माम्बु च चक्षुषोः ।।
वक्तीश आर्ये! हनुमत्समोऽन्यो नातिभाग्यवान् । न चास्ति तत्समः कोऽपि रामपादानुरागवान् ।।
सेवकत्वं तथा प्रेम यदीयं गिरिराजजे ! । गीतवान् स्वमुखेनैव रघुनाथः पुनः पुनः ।।

समागमत् तत्क्षणमेव तत्र विध्यात्मजर्षिः करसङ्गिवीणः ।
आरब्ध गातुञ्च रघूत्तमस्य कीर्तिं कलां नित्यनवीनरूपाम् ।। ५० ।।

सरोजतुल्यनयन ! विलोकयतु मां भवान् । अनुकम्पापूर्णदृष्टिपातशोकविमोचन ! ।।
हरे ! नीलाम्बुजश्यामशरीरो वर्तते भवान् । तथा कामारिहृदयसरोजमधुषट्पदः ।।
यातुधानानीकिनीनां बलस्य ध्वंसको भवान् । पापप्रभञ्जकः साधुतपस्विजनरञ्जकः ।।
महीविबुधसस्यार्थं नूतनोऽम्बुधरो भवान् । अनाश्रयाश्रयो दीनजनस्वीकरणे रतः ।।
भुजसारक्षपितभूमहाभारः स्थितो भवान् । विराधस्य वधस्य ज्ञः खरदूषणयोरपि ।।
रावणारे ! सुखाकार ! वसुमत्यधिपोत्तम! । भवताद् दिनरथकुलकुमुदेन्दो ! जयी भवान् ।।
वेदतन्त्रपुराणेषु ख्यातं रम्यं भवद्यशः । गायन्ति देवा मुनयः साधूनां निकरा अपि ।।
भवान् दयालुरनृतमदध्वंसविधायकः । समग्ररीतिकुशलः कोसलानां विभूषणम् ।।
कलिदोषप्रमथनममत्वघ्नाभिधानवान् । प्रभो! तुलस्या दासस्य भवान् पात्वानतं जनम् ।।

सप्रेम देवर्षिरिति प्रगाय ग्रामं गुणानां रघुनायकस्य ।
निधाय चित्ते द्युतिसिन्धुमीशं तत्रैवभूद् यत्र विरञ्चिलोकः ।। ५१ ।।

वक्तीशः शृणु हे गौरि ! विशदेयं कथा मया । समग्ररूपा कथिता यादृशी मतिरस्ति मे ।।
शतकोट्यधिकानन्तं रामस्य चरितं स्थितम् । श्रुतयो वाग्देवता च न शक्ता अस्य वर्णने ।।
रामोऽनन्तो गुणाः सन्ति तस्यानन्तस्वरूपकाः । जन्मकर्माभिधानानि तस्यान्तरहितानि च ।।
शक्याः सन्त्यभिसङ्ख्यातुं भूरजोजलबिन्दवः । समापयितुमेतानि तु शक्यन्ते प्रवर्ण्य न ।।
कथेयं विमलाकारा हरिधामप्रदायिनी । श्रुत्वेमां जायते देही रामीयाचलभक्तिमान् ।।
उमे ! सुशोभनामेतां सकलामवदं कथाम् । अश्रावयद् यां भ्रूशुण्डिर्विहङ्गानामधीश्वरम् ।।
वर्णयित्वाऽवदं कांश्चिद् गुणान् रामाश्रितानहम् । इदानीं किं वदानि त्वां तन्मां ब्रूहि गिरीशजे! ।
इति श्रुत्वा शुभकथां गिरिजा मुदिताऽभवत् । प्रायुनक् चातिविनयसंयुतां मृदुलां गिरम् ।।
धन्या धन्यास्म्यहं धन्या त्रिपुरासुरनाशक ! । यदश्रृण्वं गुणान् राममाश्रितान् भवभीहरान् ।।

कृपालयैतर्हि भवत्कृपातः सम्पन्नकृत्यास्मि विनष्टमोहा ।
प्रतापमज्ञासिषमीश्वरस्य रामस्य चिन्मोदसमूहमूर्तेः ।। ५२ (क) ।।
भवन्मुखेन्दू रघुनायकस्य कथासुधां स्रावयति प्रभो हे ! ।
श्रवःपुटाभ्यां मम मानसं तां पीत्वेति तृप्तिं तु न धीरबुद्धे ! ।। ५२ (ख) ।।

राम-चरित जे सुनत अघाहीं। रस-बिसेष जाना तिन्ह नाहीं।।
जीवनमुक्त महामुनि जेऊ। हरि-गुन सुनहिं निरंतर तेऊ।।
भव-सागर चह पार जो पावा। राम-कथा ता कहँ दृढ़ नावा।।
बिषइन्ह कहँ पुनि हरि-गुन-ग्रामा। श्रवन-सुखद अरु मन-अभिरामा।।
श्रवनवंत अस को जग माहीं। जाहि न रघुपति-चरित सोहाहीं।।
ते जड़ जीव निजात्मक-घाती। जिन्हहि न रघुपति-कथा सोहाती।।
हरिचरित्र-मानस तुम्ह गावा। सुनि मैं, नाथ! अमिति सुख पावा।।
तुम्ह जो कही यह कथा सुहाई। कागभसुंडि गरुड़ - प्रति गाई।।

दो०—बिरति-ग्यान-बिग्यान-दृढ़, राम-चरन अति नेह।
बायस-तन रघुपति-भगति, मोहि परम संदेह।। ५३।।

नर सहस्र-महँ सुनहु, पुरारी!। कोउ अेक होइ धर्म-ब्रतधारी।।
धर्मसील कोटिक महँ कोई। बिषय-बिमुख बिराग-रत होई।।
कोटि बिरक्त-मध्य श्रुति कहई। सम्यक ग्यान सकृत कोउ लहई।।
ग्यानवंत कोटिक महँ कोऊ। जीवनमुक्त सकृत जग सोऊ।।
तिन्ह सहस्र महुँ सब सुख-खानी। दुर्लभ ब्रह्म-लीन बिग्यानी।।
धर्मसील, बिरक्त अरु ग्यानी। जीवनमुक्त, ब्रह्मपर प्रानी।।
सब ते सो दुर्लभ, सुरराया!। राम-भगति-रत, गत-मद-माया।।
सो हरिभगति, काग किमि पाई?। बिस्वनाथ! मोहि कहहु बुझाई।।

दो०—राम-परायन, ग्यान-रत, गुनागार, मति-धीर।
नाथ! कहहु केहि कारन, पायउ काक-सरीर?।। ५४।।

यह प्रभु-चरित पवित्र सुहावा। कहहु कृपाल! काग कहँ पावा?।।
तुम्ह केहि भाँति सुना, मदनारी!। कहहु, मोहि अति कौतुक भारी।।
गरुड़ महाग्यानी, गुन-रासी। हरि-सेवक, अति निकट निवासी।।
तेहिं, केहि हेतु काग सन जाई। सुनी कथा, मुनि-निकर बिहाई?।।
कहहु, कवन बिधि भा संबादा। दोउ हरिभगत, काग-उरगादा?।।
गौरि-गिरा सुनि सरल, सुहाई। बोले सिव सादर, सुख पाई।।
धन्य सती! पावन मति तोरी। रघुपति-चरन प्रीति नहिं थोरी।।
सुनहु परम पुनीत इतिहासा। जो सुनि सकल लोक-भ्रम-नासा।।
उपजइ, राम-चरन बिस्वासा। भवनिधि तर नर, बिनहिं प्रयासा।।

दो०—ऐसिअ प्रस्न बिहंगपति, कीन्हि काग सन जाइ।
सो सब सादर कहिहउँ, सुनहु, उमा! मन लाइ।। ५५।।

मैं जिमि कथा सुनी भवमोचनि। सो प्रसंग सुनु, सुमुखि! सुलोचनि!।।
प्रथम दच्छ-गृह तव अवतारा। सती नाम तब रहा तुम्हारा।।
दच्छ-जग्य तव भा अपमाना। तुम्ह अति क्रोध, तजे तब प्राना।।
मम अनुचरन्ह कीन्ह मख-भंगा। जानहु तुम्ह सो सकल प्रसंगा।।
तब अति सोच भयउ मन मोरें। दुखी भयउँ बियोग, प्रिय! तोरें।।
सुंदर बन, गिरि, सरित, तड़ागा। कौतुक देखत फिरउँ बेरागा।।

ये रामस्य चरित्राणि शृण्वन्तो यान्ति तर्पणम् । ते तदीयं न जानन्ति विशिष्टं सर्वतो रसम् ।।
जीवन्मुक्तिमपि प्राप्ता ये महान्तस्तपस्विनः । तेऽपि शृण्वन्ति सततं रमापतिगतान् गुणान् ।।
भवाम्बुधेः पारमाप्तुं यः कश्चिदपि वाञ्छति । तस्मै कथा रघुपतेर्वर्तते तरणिर्दृढा ।।
विषयिभ्यः शरीरिभ्यो गुणग्रामो हरेः पुनः । सुखस्य दाता कर्णेभ्यो मानसेभ्यश्च मञ्जुलः ।।
महीतले वर्तते कः श्रवःपरिसमन्वितः । रोचन्ते न चरित्राणि यस्मै रघुकुलेशितुः ।।
निजात्मघातिनः सन्ति ते जडा देहधारिणः । कथा न रोचते येभ्यो रघुभूपकुलेशितुः ।।
हे नाथ ! रामचरितमानसं गीतवान् भवान् । निशम्य तदिदं सौख्यमसीम प्राप्तवत्यहम् ।।
भवान् मां प्रोक्तवानेतद् यदिमां शोभनां कथाम् । काकभ्रूशुण्डिरुद्गीतवान् विहङ्गाधिपंप्रति ।।

विरागविज्ञानसयुक्प्रबोधवृढस्तथा रामपदातिहार्दी ।
श्रीरामभक्तोऽपि कथं स काकतनाविथं मे परमास्ति शङ्का ।। ५३ ।।

शृणोतु त्रिपुराराते ! नृसहस्रसमूहके । जायते कोऽप्येक एव धर्मव्रतधरो नरः ।।
धर्मव्रतधराणाञ्च कोटिसङ्ख्यासमूहके । कोऽप्येव भोगविमुखो विरागनिरतस्तथा ।।
श्रुतिर्वदति यद् रागहीनकोटिसमूहके । कोऽप्येक एव लभते ज्ञानं सम्यक्प्रकारकम् ।।
समन्वितानां ज्ञानेन कोटिसङ्ख्यासमूहके । कोऽप्येक एव भवति जीवन्मुक्तो महीतले ।।
तेषां सहस्रसङ्ख्यानामप्यशेषमुदां खनिः । विज्ञानवान् ब्रह्मलीनो दुर्लभो वर्तते नरः ।।
धर्मशीलो विरागेण युक्तो बोधसमन्वितः । जीवन्मुक्तः परब्रह्मतत्परश्च शरीरवान् ।।
एतेषु सर्वेष्वप्यास्ते दुर्लभः स सुराधिप ! । यो रामभक्तिनिरतो नष्टमायामदस्तथा ।।
तां भक्तिं श्रीपतेः काको विधिना केन लब्धवान् । तत् सर्वं हे विश्वनाथ ! मां प्रबोध्य प्रभाषताम् ।।

रामे परो ज्ञानरतो गुणानां गेहं तथा धीरमतिर्भ्रुशुण्डिः ।
कस्मान्निमित्ताद् बलिपुष्टदेहं प्राप्नोत् प्रभो ! तच्च सुभाषतां माम् ।। ५४ ।।

इदं सुशोभनाकारं पवित्रं चरितं प्रभोः । प्राप्तवान् कुत्र काकोऽसाविति वक्तु कृपामय ! ।।
मदनारे ! कथमिदं समाकर्णितवान् भवान् । एतच्च वदतादास्ते परमं कौतुकं मम ।।
विनतायास्तनूजस्तु गुणपुञ्जो महाबुधः । हरेर्दासस्तस्य पार्श्वे परस्मिन् कुरुते स्थितिम् ।।
स केन हेतुना गत्वा तस्य काकस्य सन्निधिम् । त्यक्त्वा तपस्विनिकरमाकर्णयदिमां कथाम् ।।
वदतात् केन विधिना संवादश्चाभवत् तयोः । यतो द्वावपि भक्तौ स्तो हरेस्तौ काकवीश्वरौ ।।
निशम्य गौर्याः सरलां शोभनाञ्च सरस्वतीम् । अनुभूय सुखं शम्भुः प्रायुनक् सादरं वचः ।।
धन्यासि हे सति ! मतिः पावना वर्तते तव । यतोऽनल्पास्ति ते प्रीती रघुनाथस्य पादयोः ।।
निशामयेतिहासं त्वमतीवविमलाकृतिम् । यं निशम्यैति सर्वेषां लोकानां संशयः क्षयम् ।।
रामस्य पादयुगले विश्वासः सम्प्रजायते । तथा तरत्यनायासं नरः संसारवारिधिम् ।।

प्रश्नौघमेतावृशमेव पूर्वं भ्रूशुण्डिमेत्य व्यदधात् खगेशः ।
वक्ष्यामि तं सर्वमपि प्रसङ्गं संयोज्य चित्तं शृणु शाङ्करि ! त्वम् ।। ५५ ।।

अहं यथा कथामेतां श्रुतवान् भवमोचनीम् । आकर्णय प्रसङ्गं तं सुवक्त्रे ! सुविलोचने ! ।।
तावकीनोऽवतारोऽभूत् पुरा दक्षस्य मन्दिरे । सतीति नामधेयं ते तस्मिन्नवसरेऽभवत् ।।
दक्षप्रजापतेर्यागेऽजायतानादरस्तव । ततस्त्वमतिकोपेन स्वीयान् प्राणान् समत्यजः ।।
मामकीना अनुचरा यागस्य ध्वंसमाचरन् । प्रसङ्गं तमिमं सर्वं त्वं परिज्ञातवत्यसि ।।
ततोऽति शोको हृदये मदीये समजायत । त्वदीयेन वियोगेनाभवं दुःखसमन्वितः ।।
तदा रम्याटवीभूभृत्सरितां सरसामपि । कौतुकं सम्प्रेक्षमाणो वैराग्येणयुतोऽभ्रमम् ।।

गिरि सुमेर - उत्तरदिसि दूरी । नील - सैल अेक सुंदर भूरी ॥
तासु कनकमय सिखर सुहाए । चारि चारु मोरे मन भाए ॥
तिन्ह पर अेक-अेक बिटप बिसाला । बट - पीपर - पाकरी - रसाला ॥
सैलोपरि सर सुंदर सोहा । मनि - सोपान देखि मन मोहा ॥

दो०—सीतल, अमल, मधुर जल, जलज बिपुल बहुरंग ।
कूजत कलरव हंसगन, गुंजत मंजुल भृंग ॥ ५६ ॥

तेंहि गिरि रुचिर बसइ खग सोई । तासु नास कलपांत न होई ॥
माया - कृत गुन - दोष अनेका । मोह - मनोज आदि अबिबेका ॥
रहे ब्यापि समस्त जग माहीं । तेंहि गिरि निकट कबहुँ नहिं जाहीं ॥
तहँ बसि, हरिहि भजइ जिमि कागा । सो सुनु, उमा ! सहित अनुरागा ॥
पीपर-तरु-तर ध्यान सो धरई । जाप-जग्य पाकरि-तर करई ॥
आँब - छाँह कर मानस - पूजा । तजि हरि-भजनु, काजु नहिं दूजा ॥
बर-तर कह हरि - कथा - प्रसंगा । आवहिं, सुनहिं अनेक बिहंगा ॥
राम-चरित बिचित्र बिधि नाना । प्रेम-सहित कर सादर गाना ॥
सुनहिं सकल मति - बिमल मराला । बसहिं निरंतर जे तेंहि ताला ॥
जब मैं जाइ सो कौतुक देखा । उर उपजा आनंद बिसेषा ॥

दो०—तब कछु काल मराल-तनु, धरि, तहँ कीन्ह निवास ।
सादर सुनि रघुपति-गुन, पुनि आयउँ कैलास ॥ ५७ ॥

गिरिजा ! कहेउँ सो सब इतिहासा । मैं जेंहि समय गयउँ खग-पासा ॥
अब सो कथा सुनहु जेंहि हेतू । गयउ काग पहिं, खगकुल-केतू ॥
जब रघुनाथ कीन्हि रन-क्रीड़ा । समुझत चरित, होति मोहि ब्रीड़ा ॥
इंद्रजीत-कर आपु बँधायो । तब नारद मुनि गरुड़ पठायो ॥
बंधन काटि, गयो उरगादा । उपजा हृदयँ प्रचंड बिषादा ॥
प्रभु-बंधन समुझत बहु भाँती । करत बिचार उरग-आराती ॥
ब्यापक, ब्रह्म, बिरज, बागीसा । माया - मोह - पार परमीसा ॥
सो अवतार, सुनेउँ, जग - माहीं । देखेउँ सो प्रभाव कछु नाहीं ॥

दो०—भव-बंधन ते छूटहिं, नर, जपि जाकर नाम ।
खर्ब निसाचर बाँधेउ, नागपास सोइ राम ॥ ५८ ॥

नानाभाँति मनहि समुझावा । प्रगट न ग्यान, हृदयँ भ्रम छावा ॥
खेद-खिन्न मन, तर्क बढ़ाई । भयउ मोहबस तुम्हरिहिं नाईं ॥
ब्याकुल गयउ देवरिषि-पाहीं । कहेसि जो संसय निज मन माहीं ॥
सुनि, नारदहि लागि अति दाया । सुनु, खग ! प्रबल राम कै माया ॥
जो ग्यानिन्ह कर चित अपहरई । बरिआईं बिमोह-मन करई ॥
जेंहि बहु बार नचावा मोही । सोइ ब्यापी, बिहंगपति ! तोही ॥
महामोह उपजा उर तोरें । मिटिहि न बेगि कहें, खग ! मोरें ॥
चतुरानन पहिं जाहु खगेसा ! । सोइ करेहु जेंहि होइ निदेसा ॥

दो०—अस कहि चले देवरिषि, करत राम-गुन-गान ।
हरि-माया-बल बरनत, पुनि-पुनि परम सुजान ॥ ५९ ॥

सुमेरोरप्युत्तरस्यां दिशि दूरस्थलस्थितः । आस्त एकोऽतीव रम्यो भूधरो नीलनामकः ।।
तपनीयमयाः कूटास्तस्यासन् कान्तिसंयुताः । तेष्वविधमङ्ख्यास्तेऽतीवारोचन्त मम चेतसे।।
तेषु प्रत्येकमेवासीद् विशालाकारवान् द्रुमः । न्यग्रोधः पिप्पलाभिख्यः पर्कट्याख्यो रसालकः।।
शैलस्योर्ध्वविभागेऽभूत् सर एकं मनोहरम् । रत्नसोपानानि यस्य वीक्ष्य स्यान्मोहितो नरः।।

तस्याम्बु शीतं मधुरञ्च शुक्लमनेकवर्णानि च पङ्कजानि ।

तस्मिन् कलं हंसगणा अकूजन् मनोरमं भृङ्गगणा अगुञ्जन् ।। ५६ ।।

तस्मिन्नेव गिरौ रम्ये वसतिं कुरुते स्म विः । विनाशः काकवेस्तस्य कल्पान्तेऽपि न जायते ।।
मायाविरचिता नैकरूपा दोषा गुणा अपि । अविवेकास्तथा मोहमन्मथप्रमुखाः समे ।।
ये व्याप्नुवन्ति संसारं सकलाकारसंयुतम् । ते कदापि न गच्छन्ति निकषा तं महीधरम् ।।
तस्मिन् वसन् यथा काको भजनं कुरुते हरेः । तदुमे ! शृणु सर्वं त्वमनुरागसमन्विता ।।
पिप्पलोर्वीरुहस्याधो भवति ध्यानवानसौ । पर्कटीभूरुहस्याधो जपयज्ञं करोति सः ।।
सच्छायायां रसालस्य कुरुते मानसार्चनम् । कार्यं तस्यास्ति न परं सन्त्यज्य भजनं हरेः ।।
हरेः कथाप्रसङ्गान् स वटस्याधः प्रभाषते । आयान्ति तत्र शृण्वन्ति तथा तान् बहवः खगाः ।।
स रामस्य चरित्राणि प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः । गायति प्रेमसहितं तथाऽऽदरसमन्वितम् ।।
शृण्वन्ति निर्मलधियस्तानि हंसाः समेऽपि ते । ये निवासं प्रकुर्वन्ति तस्मिन् सरसि सन्ततम् ।।
अहं यदा तत्र गत्वा कौतुकं तद् व्यलोकयम् । तदाऽऽनन्दविशेषो मे चित्ते समुदितोऽभवत् ।।

धृत्वा ततो हंसमयं शरीरं तत्रैव किञ्चित् समयं स्थितोऽहम् ।

गुणान् समाकर्ण्य रघूत्तमस्य कैलासशैलं पुनरागतोऽहम् ।। ५७ ।।

इतिहासं तमखिलं प्रावदं गिरिराजजे ! । यथा यस्मिंश्च समयेऽगच्छं काकस्य सन्निधिम्।।
शृण्विदानीं तेन बद्धां कथां येनैव हेतुना । ध्वजः खगकुलस्यायात् काकभ्रुशुण्डिसन्निधिम्।।
यदा व्यधत्त सङ्ग्रामलीलां रघुकुलाधिपः । क्रियतेऽनुभवस्त्वापो यामभिस्मरता मया ।।
देवराजजिता बद्धमात्मानं समपादयत् । विहङ्गमाधिपं तत्र नारदोऽप्रेषयत् तदा ।।
उरगादः कर्तयित्वा बन्धनं तद् यदागमत् । तदा प्रचण्ड उत्पन्नो विषादस्तस्य मानसे ।।
भुजङ्गमकुलारातिः स्मृत्वा नाथस्य बन्धनम् । कर्तुमारमतानेकप्रकारकविचारणाम् ।।
यो व्यापकः परब्रह्म विरजस्को गिरां पतिः । अतीतो मोहमायाभ्यां सर्वेषां परमः पतिः ।।
आकर्णयं यज्जगति स एवास्त्यवतीर्णवान् । किन्तु प्रभावं कमपि न तस्याहं व्यलोकयम् ।।

यस्याभिधानं परिजप्य लोका भवन्ति मुक्ता भवरूपबन्धात् ।

तमेव रामं व्यदधान्निबद्धं नागेन पाशेन तमीचरोऽल्पः ।। ५८ ।।

ततः प्राबोधयद् वीशः स्वं मनो बहुरीतिभिः । बोधः प्रकाशितो नाभूत् पर व्याप्नोद् भ्रमो मनः ।।
खेदेन खिन्नः संवर्ध्य तर्कान् स निजमानसे । तथाभवन्मोहनिघ्नो यथा त्वमभवः पुरा ।।
अगमद् व्याकुलो भूत्वा स गीर्वाणर्षिसन्निधिम् । तमब्रूतापि तां शङ्कां या तस्य हृदये स्थिता।।
निशम्य नारदोऽतीव दयार्द्रोऽभूत् तथाब्रवीत् । शृणोतु वीश! रामस्य मायाऽऽस्तेऽतिबलान्विता।।
ज्ञानिनामपि चेतांसि करोत्यपहृतानि या । विमोहमुत्पादयति तेषां चेतस्सु या हठात् ।।
या मामपि करोति स्म नैकवारं प्रनर्तितम् । सैव वेष्टितवत्यस्ति भवन्तं खगनायक ! ।।
महामोहः समुत्पन्नो वर्तते भवतो हृदि । मदीयाद् वचनाद् वीश! न स नङ्क्ष्यति तत्क्षणम्।।
तस्माद् वीश ! भवान् यातु समीपे परमेष्ठिनः । आज्ञा या प्राप्स्यते तस्मात् तामेव कुरुतादपि।।

प्रोच्येति यानं व्यदधात् सुरर्षिः श्रीरामचन्द्रस्य गुणान् प्रगायन् ।

रमेशमायाबलमीरयंश्च पुनः पुनः सूत्तमबोधयुक्तः ।। ५९ ।।

तब खगपति, बिरंचि पहिं गयऊ। निज संदेह सुनावत भयऊ ॥
सुनि बिरंचि, रामहि सिरु नावा। समुझि प्रताप, प्रेम अति छावा ॥
मन महुँ करइ बिचार बिधाता। माया-बस कबि, कोबिद, ग्याता ॥
हरि-माया कर अमिति प्रभावा। बिपुल बार जेंहि मोहि नचावा ॥
अग-जगमय जग मम उपराजा। नहिं आचरज, मोह-खगराजा ॥
तब बोले बिधि गिरा सुहाई। जान महेस राम-प्रभुताई ॥
बैनतेय! संकर पहिं जाहू। तात! अनत पूछहु जनि काहू ॥
तहँ होइहि तव संसय-हानी। चलेउ बिहंग, सुनत बिधि-बानी ॥

दो०—परमातुर बिहंगपति, आयउ तब मो-पास।
जात रहेउँ कुबेर-गृह, रहिहु, उमा! कैलास ॥ ६० ॥

तेंहि मम पद सादर सिरु नावा। पुनि आपन संदेह सुनावा ॥
सुनि ता करि बिनती मृदुबानी। प्रेम-सहित मैं कहेउँ, भवानी! ॥
मिलेहु गरुड़, मारग महँ मोही। कवन भाँति समुझावौं तोही? ॥
तबहिं होइ सब संसय भंगा। जब बहु काल करिअ सतसंगा ॥
सुनिअ तहाँ हरिकथा सुहाई। नाना-भाँति मुनिन्ह जो गाई ॥
जेंहि महुँ आदि-मध्य-अवसाना। प्रभु-प्रतिपाद्य, राम भगवाना ॥
नित हरि-कथा होत जहँ भाई!। पठवउँ तहाँ, सुनहु तुम्ह जाई ॥
जाइहि सुनत सकल संदेहा। राम-चरन होइहि अति नेहा ॥

दो०—बिनु सतसंग न हरि-कथा, तेंहि बिनु मोह न भाग।
मोह गएँ बिनु, राम-पद, होइ न दृढ़ अनुराग ॥ ६१ ॥

मिलहिं न रघुपति बिनु-अनुरागा। किएँ जोग-तप-ग्यान-बिरागा ॥
उत्तरदिसि सुंदर गिरि-नीला। तहँ रह काकभुसुंडि सुसीला ॥
राम-भगति-पथ परम प्रबीना। ग्यानी, गुन-गृह, बहु-कालीना ॥
राम-कथा सो कहइ निरंतर। सादर सुनहिं बिबिध बिहंगबर ॥
जाइ सुनहु तहँ हरिगुन भूरी। होइहि मोह-जनित दुख दूरी ॥
मैं जब तेंहि सब कहा बुझाई। चलेउ हरषि मम पद सिरु नाई ॥
ताते, उमा! न मैं समुझावा। रघुपति-कृपाँ, मरमु मैं पावा ॥
होइहि कीन्ह कबहुँ अभिमाना। सो खोवै चह कृपानिधाना ॥
कछु तेंहि ते पुनि मैं नहिं राखा। समुझइ खग, खगही कै भाषा ॥
प्रभु-माया बलवंत, भवानी!। जाहि न मोह, कवन अस ग्यानी? ॥

दो०—ग्यानी, भगत-सिरोमनि, त्रिभुवनपति कर जान।
ताहि मोह माया, नर, पावँर करहिं गुमान ॥ ६२ (क) ॥

मासपारायण, अट्ठाईसवाँ विश्राम

सिव-बिरंचि कहुँ मोहइ, को है बपुरा आन?।
अस जियँ जानि, भजहिं मुनि, मायापति भगवान ॥ ६२ (ख) ॥

ततो विहङ्गमाधीशोऽगमत् पार्श्वं प्रजापतेः । व्यधत्त तं प्रति स्वीयं सन्देहं श्रावितं तथा ।।
श्रुत्वा तस्य वचो वेधा रामायानमयच्छिरः । प्रतापं तस्य विज्ञाय जातोऽतिव्याप्तहार्दवान् ।।
चित्त आरभत स्वीये विचारं कमलोद्भवः । यद् वशाः सन्ति मायायाः कविकोविदबोधिनः ।।
वर्तते हरिमायायाः प्रभावः सीमवर्जितः । या मामपि करोति स्म नैकवारं प्रनर्तितम् ।।
यद्यप्युत्पादितं विश्वं मयैव चिदचिन्मयम् । अतः खगेशस्य मोहे नाश्चर्यं वर्तते मम ।।
ततः सुशोभनां वाचं प्रायुनक् कमलासनः । यद् विजानाति रामस्य महिमानं महेश्वरः ।।
अतो हे विनतासूनो ! शङ्करं निकषा व्रज । हे तात! प्रष्टुमेतत् त्वं कुत्राप्यन्यत्र मा व्रज ।।
तत्रैव तव सन्देहो गमिष्यति परिक्षयम् । श्रुत्वैवेति विधेर्वाचं प्राचलद् विनतासुतः ।।

अत्यातुरः पत्त्ररथाधिनाथस्ततः समायान्मम सन्निकर्षम् ।
व्रजंस्तदासं धनदालयं त्वमुमे ! च कैलासगिरौ स्थिताऽभूः ।। ६० ।।

असावनमयत् पादयुग्मे मे सादरं स्वकम् । तथा स्वकीयं सन्देहं श्रावितुं व्यदधात् ततः ।।
श्रुत्वा विनयसम्पूर्णां मृदुलां तस्य भारतीम् । समन्वितोऽनुरागेण प्रावदं तमहं शिवे ! ।।
मध्येमार्गं मिलितवान् वर्तसे मां खगाधिप ! । करवाणि कया रीत्या तदहं ते प्रबोधनम् ।।
भविष्यति समग्राणां सन्देहानां क्षयस्तदा । यदा सङ्गः सज्जनानां बहुकालं विधास्यते ।।
श्रोष्यते च यदा तत्र मञ्जुला सा हरेः कथा । मुनिभिः परिगीता या प्रकारैर्बहुसङ्ख्यकैः ।।
यस्यामादौ मध्यभागे समाप्तावपि वर्तते । प्रतिपाद्यः प्रभू रामः षड्विधैश्वर्यसंयुतः ।।
हे बन्धो ! प्रत्यहं यत्र कीर्त्यते श्रीहरेः कथा । तत्रैव त्वां प्रेषयामि तत् प्रगत्य निशामय ।।
श्रुतायामेव तस्यां ते नङ्क्ष्यन्त्यखिलसंशयाः । परमं प्रेम रामस्य पादयोश्च भविष्यति ।।

हरेः कथा सत्समितिं विना न नाशोऽस्ति मोहस्य तया विना न ।
मोहप्रणाशेन विना न रामपदानुरागो भवति प्रगाढः ।। ६१ ।।

न मिलत्यनुरागेण विना रघुकुलाधिपः । कृतेऽपि योगे तपसि वैराग्ये बोधने तथा ।।
उत्तरस्यां दिशि मनोहारी नीलाभिधो गिरिः । तत्रैव काकभ्रूशुण्डिरास्ते कृतनिकेतनः ।।
स रामभक्तेरयने परमः कुशलः स्थितः । ज्ञानयुक्तो गुणगृहं बहुकालशरीरवान् ।।
निरन्तरं स रामस्य कथां समभिभाषते । अनेकसङ्ख्या विहगास्तां शृण्वन्ति च सादरम् ।।
तत् तत्र गत्वा रामस्य गुणानां निकरं शृणु । तेन ते मोहजनितं दुःखं नष्टं भविष्यति ।।
इत्यहं तं यदा सर्वं परिबोध्य समत्रवम् । तदा स नमयित्वा मे पदोः कं मुदितोऽचलत् ।।
हे शिवे ! तत एवाहं तस्मै बोधं न दत्तवान् । यतो रामस्य कृपया तस्य मर्म प्रबुद्धवान् ।।
क्वचिद् गर्वं स कृतवान् भविष्यति कदापि च । ऐच्छत् तं खण्डितं कर्तुमनुक्रोशस्य शेवधिः ।।
तेनापि हेतुना किञ्चिदहमस्थापयं न तम् । यतो विहङ्गमस्यैव भाषां वेत्ति विहङ्गमः ।।
प्रभोर्माया वर्ततेऽतिबला हे गिरिराजजे ! । सा यं न मोहयेत् कः स वर्तते ज्ञानसंयुतः ।।

यो ज्ञानवान् भक्तशिरःस्थरत्नं यानञ्च लोकत्रयनायकस्य ।
तञ्चाकरोन्मोहितमीशमाया तथाप्यनर्थं कुनराः सगर्वाः ।। ६२ (क) ।।

मासपारायणे अष्टाविंशतितमो विश्रामः

यदेशपाद्मावपि मोहितो सा करोति कस्तर्हि परोऽस्ति दीनः ।
ज्ञात्वेति चित्ते मुनयो भजन्ति मायापतिं षड्विधभाग्यवन्तम् ।। ६२ (ख) ।।

गयउ गरुड़, जहँ बसइ भुसुंडा । मति अकुंठ, हरि-भगति अखंडा ॥
देखि सैल, प्रसन्न मन भयऊ । माया, मोह, सोच सब गयऊ ॥
करि तड़ाग मज्जन-जलपाना । बट - तर गयउ हृदयँ हरषाना ॥
बृद्ध-बृद्ध बिहंग तहँ आए । सुनै राम के चरित सुहाए ॥
कथा अरंभ करै सोइ चाहा । तेही समय गयउ खगनाहा ॥
आवत देखि सकल, खगराजा । हरषेउ बायस-सहित समाजा ॥
अति आदर खगपति कर कीन्हा । स्वागत पूछि, सुआसन दीन्हा ॥
करि पूजा, समेत अनुरागा । मधुर बचन तब बोलेउ कागा ॥

दो०—नाथ ! कृतारथ भयउँ मैं, तव दरसन, खगराज ! ।
आयसु देहु सो करौं अब, प्रभु ! आयहु केहि काज ? ॥ ६३ (क) ॥

सदा कृतारथ-रूप तुम्ह, कह मृदु बचन खगेस ।
जेहि कै अस्तुति सादर, निज मुख कीन्हि महेस ॥ ६३ (ख) ॥

सुनहु तात ! जेहि कारन आयउँ । सो सब भयउ, दरस तव पायउँ ।
देखि परम पावन तव आश्रम । गयउ मोह, संसय, नाना भ्रम ॥
अब श्रीराम - कथा अति पावनि । सदा सुखद, दुख-पुंज-नसावनि ॥
सादर, तात ! सुनावहु मोही । बार-बार बिनवउँ, प्रभु ! तोही ॥
सुनत गरुड़ कै गिरा बिनीता । सरल, सुप्रेम, सुखद, सुपुनीता ॥
भयउ तासु मन परम उछाहा । लाग कहै रघुपति-गुन-गाहा ॥
प्रथमहिं अति अनुराग, भवानी ! । रामचरित - सर कहेसि बखानी ॥
पुनि नारद कर मोह अपारा । कहेसि बहुरि रावन - अवतारा ॥
प्रभु - अवतार कथा पुनि गाई । तब सिसु-चरित कहेसि मन लाई ॥

दो०—बालचरित कहि बिबिधि बिधि, मन महँ परम उछाह ।
रिषि - आगवन कहेसि, पुनि श्रीरघुबीर - बिबाह ॥ ६४ ॥

बहुरि राम - अभिषेक - प्रसंगा । पुनि नृप-बचन राज-रस-भंगा ॥
पुरबासिन्ह कर बिरह-बिषादा । कहेसि राम - लछिमन - संबादा ॥
बिपिन - गवन, केवट - अनुरागा । सुरसरि उतरि, निवास प्रयागा ॥
बालमीक - प्रभु - मिलन बखाना । चित्रकूट जिमि बसे भगवाना ॥
सचिवागवन नगर, नृप - मरना । भरतागवन, प्रेम, बहु बरना ॥
करि नृप - क्रिया, संग पुरबासी । भरत गए जहँ प्रभु सुखरासी ॥
पुनि रघुपति बहु बिधि समुझाए । लै पादुका अवधपुर आए ॥
भरत-रहनि, सुरपति-सुत-करनी । प्रभु अरु अत्रि-भेंट पुनि बरनी ॥

दो०—कहि बिराध-बध, जेहि बिधि, देह तजी सरभंग ।
बरनि सुतीछन-प्रीति पुनि, प्रभु-अगस्ति-सतसंग ॥ ६५ ॥

कहि दंडक - बन - पावनताई । गीध-मइत्री पुनि तेहिं गाई ॥
पुनि प्रभु पंचबटीं कृत बासा । भंजी सकल मुनिन्ह की त्रासा ॥
पुनि लछिमन - उपदेस अनूपा । सूपनखा जिमि कीन्हि कुरूपा ॥
खर - दूषन - बध बहुरि बखाना । जिमि सब मरमु दसानन जाना ॥

ततो वीशोऽगमत् तत्र यत्र भ्रूशुण्डिरावसत् । अकुण्ठधीयुतोऽखण्डहरिभक्तियुतस्तथा ॥
वीशस्तं शैलमालोक्याभवन्मुदितमानसः । तस्य मायामोहचिन्ता इति सर्वं लयं गतम् ॥
सम्पाद्य सरसि स्नानं जलपानं विधाय च । तलप्रदेशं न्यग्रोधद्रुमस्य मुदितोऽगमत् ॥
अभवंस्तत्र सम्प्राप्ता वृद्धा वृद्धा विहङ्गमाः । श्रोतुं रम्यचरित्राणि नाथस्य रघुसन्ततेः ॥
काले यस्मिन्नेव कर्तुं कथारम्भं स ऐहत । काले तस्मिन्नेव तत्र प्राप्तोऽभूत् खगनायकः ॥
आयान्तं समवालोक्य सर्वोऽपि खगनायकम् । जातो भ्रूशुण्डिसहितः स समाजो मुदन्वितः ॥
स काकः खगनाथस्य व्यधत्त परमादरम् । पृष्ट्वा रम्यागतिमदात् तस्मै सुन्दरमासनम् ॥
अनुरागेण सहितं प्रविधाय तदर्चनम् । प्रायुनग् रुचिराकारां गिरं स तदनन्तरम् ॥

हे नाथ ! जातोऽस्मि कृतार्थरूपो भवत्समालोकनतः खगेश ! ।
मां शास्त्विदानीं करवाण्यहं तद् वक्त्वत्र हेतोः कुत आगतोऽस्ति ॥ ६३ (क) ॥
प्रायुङ्क्त वाचं मृदुलां खगेशो भवान् सदैवास्ति कृतार्थरूपः ।
यस्य प्रशंसां व्यदधाद्विजेन मुखेन मानेन युतं महेशः ॥ ६३ (ख) ॥

शृणोतु तात ! येनाहं कारणेन समागतः । जातं तत् सर्वमाप्तञ्च भवतो दर्शनं मया ॥
आश्रमं समवालोक्य भवतोऽतीव पावनम् । विनष्टसर्वविविधशङ्कामोहभ्रमोऽभवम् ॥
श्रीरामस्य कथां सम्प्रत्यतिपावनरूपिणीम् । सदैव सुखदां दुःखपुञ्जनाशविधायिनीम् ॥
मां श्रावयतु हे तात ! भवानादरसंयुतम् । हे प्रभो ! प्रार्थनामेतामेव कुर्वे पुनः पुनः ॥
इति श्रुत्वा खगेशस्य गिरं विनयसंयुताम् । सरलां सुप्रेमयुक्तां सुखदामतिपावनीम् ॥
उत्पन्नपरमाकारोत्साहसंयुतमानसः । गुणगाथां रघुपतेर्वक्तुमारभताप्यसौ ॥
हे शैलराजतनये ! प्रथमं सोऽतिहार्दतः । प्रवर्ण्य रामचरितमानसाख्यं सरोऽवदत् ॥
ततो मोहं पारवर्जं विबुधर्षिसमाश्रितम् । दिवसङ्ख्यामितवक्त्रस्य समुत्पत्तिं ततोऽवदत् ॥
स रामस्यावतारस्यकथां प्रावर्णयत् ततः । शैशवं चरितं तस्यावदत् संयोज्य मानसम् ॥

उत्साहमापूर्य मनस्यतीव नानाविधं बालचरित्रमुक्त्वा ।
अवर्णयत् कौशिकतापसैति श्रीरामचन्द्रोपयमं ततश्च ॥ ६४ ॥

ततो रामस्याभिषेकप्रसङ्गं पर्यभाषत । भङ्गं राजरसस्यापि भूपस्य वचनात् ततः ॥
विप्रयोगं विषादञ्च नगरस्य निवासिनाम् । रामलक्ष्मणसंवादमप्यसौ समभाषत ॥
रामस्यारण्यगमनं कैवर्तस्यानुरागिताम् । उत्तीर्य देवसरितं प्रयागे वसतिं प्रभोः ॥
रामवाल्मीकिमिलनप्रसङ्गं समवर्णयत् । तच्च नाथश्चित्रकूटे वसतिं व्यदधाद् यथा ॥
सचिवागमनं पुर्यां मृतिं दिशरथभूपतेः । भरतस्यागतिं प्रेम तस्य चावर्णयद् बहु ॥
यथा भूपस्यान्त्यकर्म कृत्वा पौरसमन्वितः । भरतोऽगात् तत्र यत्र सुखपुञ्जोऽभवत् प्रभुः ॥
ततो यथा रघुपतिर्बहुधा तमबोधयत् । आनयत् स यथायोध्यानगरीं तस्य पादुके ॥
भरतस्य स्थितिं जिष्णुसुतस्याचरणं यथा । प्रभ्वत्रिमिलनञ्चेति सर्वं स समवर्णयत् ॥

उक्त्वा विराधस्य वधं यथा चात्यजत् स्वदेहं शरभङ्गविप्रः ।
सुतीक्ष्णहार्दं प्रभुकुम्भजन्मसत्सङ्गवृत्तञ्च ततोऽभ्यधत्त ॥ ६५ ॥

वनस्य दण्डकाख्यस्य पावनत्वमभाषत । ततः स मित्रतां रामगृध्रयोः समवर्णयत् ॥
ततो यथा पञ्चवट्यां निवासं कृतवान् प्रभुः । सकलानां तापसानां भीतिं भञ्जितवानपि ॥
ततोऽद्वितीयं भगवान् लक्ष्मणं समुपादिशत् । अकारयद् यथा शूर्पणखां कुत्सितरूपिणीम् ॥
अहन् खरं दूषणञ्च तत् सर्वं समवर्णयत् । तथा यथा समं मर्म पर्यजानाद् दशाननः ॥

दसकंधर - मारीच - बतकही । जेहि बिधि भई, सो सब तेहिं कही ।।
पुनि माया-सीता कर हरना । श्रीरघुबीर-बिरह कछु बरना ।।
पुनि प्रभु गीध-क्रिया जिमि कीन्ही । बधि कबंध, सबरिहि गति दीन्ही ।।
बहुरि बिरह बरनत रघुबीरा । जेहि बिधि गए सरोबर-तीरा ।।

दो०—प्रभु-नारद-संबाद कहि, मारुति-मिलन-प्रसंग ।
पुनि सुग्रीव-मिताई, बालि-प्रान कर भंग ।। ६६ (क) ।।

कपिहि तिलक करि, प्रभु कृत, सैल प्रबरषन-बास ।
बरनन बर्षा-सरद अरु, राम-रोष, कपि-त्रास ।। ६६ (ख) ।।

जेहि बिधि कपिपति कीस पठाए । सीता-खोज सकल दिसि धाए ।।
बिबर प्रबेस कीन्ह जेहि भाँती । कपिन्ह बहोरि मिला संपाती ।।
सुनि सब कथा समीरकुमारा । नाघत भयउ पयोधि अपारा ।।
लंकाँ कपि प्रबेस जिमि कीन्हा । पुनि सीतहि धीरजु जिमि दीन्हा ।।
बन उजारि, रावनहि प्रबोधी । पुर दहि, नाघेउ बहुरि पयोधी ।।
आए कपि सब, जहँ रघुराई । बैदेही की कुसल सुनाई ।।
सेन - समेति जथा रघुबीरा । उतरे जाइ बारिनिधि - तीरा ।।
मिला बिभीषन जेहि बिधि आई । सागर - निग्रह - कथा सुनाई ।।

दो०—सेतु बाँधि, कपि-सेन जिमि, उतरी सागर-पार ।
गयउ बसीठी बीरबर, जेहि बिधि बालिकुमार ।। ६७ (क) ।।

निसिचर - कीस - लराई, बरनिसि बिबिधि प्रकार ।
कुंभकरन - घननाद कर, बल - पौरुष - संघार ।। ६७ (ख) ।।

निसिचर-निकर-मरन बिधि नाना । रघुपति - रावन - समर बखाना ।।
रावन - बध, मंदोदरि - सोका । राज बिभीषन, देव असोका ।।
सीता - रघुपति - मिलन बहोरी । सुरन्ह कीन्हि अस्तुति कर जोरी ।।
पुनि पुष्पक चढ़ि कपिन्ह-समेता । अवध चले प्रभु कृपा-निकेता ।।
जेहि बिधि राम, नगर निज आए । बायस बिसद चरित सब गाए ।।
कहेसि बहोरि राम - अभिषेका । पुर - बरनत, नृपनीति अनेका ।।
कथा समस्त भुसुंड बखानी । जो मैं तुम्ह सन कही, भवानी ! ।।
सुनि सब राम - कथा, खगनाहा । कहत बचन, मन परम उछाहा ।।

सो०—गयउ मोर संदेह, सुनेउँ सकल रघुपति-चरित ।
भयउ राम-पद-नेह, तव प्रसाद बायस-तिलक ! ।। ६८ (क) ।।

मोहि भयउ अति मोह, प्रभु-बंधन रन महुँ निरखि ।
चिदानंद - संदोह, राम बिकल कारन कवन ।। ६८ (ख) ।।

देखि चरित अति नर-अनुसारी । भयउ हृदयँ मम संसय भारी ।।
सोइ भ्रम अब हित करि मैं माना । कीन्ह अनुग्रह कृपानिधाना ।।
जो अति आतप ब्याकुल होई । तरु - छाया - सुख जानइ सोई ।।
जौं नहिं होत मोह अति मोही । मिलतेउँ तात ! कवन बिधि तोही ?।।

वार्तालापश्च मारीचपञ्चद्विगुणवक्त्रयोः । रीत्या ययाऽभूत् तत् सर्वमभ्यधत्त स तं प्रति ।।
मायामैथिलभूपालसुताया हरणं ततः । वियोगं श्रीरघुपतेरपि किञ्चिदवर्णयत् ।।
गृध्रस्योत्तरकर्मेशो यया रीत्याऽकरोत् ततः । हत्वा कबन्धक्रव्यादं शबर्यै समदाद् गतिम् ।।
ततो यथा रघुपतिः प्रवदन् विप्रयोगकम् । अयात् पम्पासरस्तीरं तत् सर्वं समवर्णयत् ।।

संवादमुक्त्वा प्रभुदेवमुन्योस्तथा हनूमन्मिलनप्रसङ्गम् ।
ततश्च सुग्रीवसुहृत्त्ववृत्तमवर्णयद् वाल्यसुनाशयुक्तम् ।। ६६ (क) ।।

राज्येऽभिषिच्य प्लवगं यथेशः प्रवर्षणाद्रौ व्यदधान्निवासम् ।
वर्षाशरद्वर्णनमीशकोपः सुग्रीवभीश्चेत्यगदत् समग्रम् ।। ६६ (ख) ।।

अप्रेषयद् यया रीत्या प्लवगान् प्लवगाधिपः । अधावन् दिक्षु सर्वासु सीतां मार्गयितुञ्च ते ।।
यया रीत्या प्रवेशं तेऽकुर्वन् बिलविशेषके ।सम्पातिश्चामिलत् कीशांस्तत् सर्वं सोऽवदत् ततः।।
सम्पातितः कथां सर्वां निशम्यानिलनन्दनः । अपाररूपं पाथोधिं यथा समुदलङ्घयत् ।।
यथा प्रवेशं कृतवाँल्लङ्कायामनिलात्मजः । सीतायै दत्तवान् धैर्यं तत् सर्वञ्चावदत् ततः ।।
वनमुत्पाट्य सम्पाद्य रावणस्य प्रबोधनम् । प्रदाह्य नगरीं भूयः पाथोधिमुदलङ्घयत् ।।
सर्वेऽपि कीशास्तत्रायुर्यत्राभूद् रघुनायकः । अश्रावयंश्च वैदेहसुतायाः कुशलं यथा ।।
ततो यया रघुपतिर्वरूथिन्या समन्वितः । गत्वावातरदन्यस्मिन् प्रतीरे लवणोदधेः ।।
विभीषणः समागत्य विधिना येन चामिलत् । यथा च निग्रहो वार्धेस्तामप्यश्रावयत् कथाम्।।

निर्माय सेतुं पृतना कपीनामवातरत् सिन्धुतटे यथैव ।
वाल्यङ्गजो वीरवरो यथा च दूतोऽगमत् तत् सममब्रवीत् सः ।। ६७ (क) ।।
ततश्च सङ्ख्यं कपिनैर्ऋतानां नानाप्रकारं समवर्णयत् सः ।
तथा च कुम्भश्रवसश्चनादसमाश्रितान् सत्त्वपुमर्थनाशान् ।। ६७ (ख) ।।

मरणं नैकरूपाया रजनीचरसंहतेः । रणञ्च रघुनाथाशामुखयोः समवर्णयत् ।।
दिक्सम्मिताननवधं शोकं मन्दोदरीकृतम् । विभीषणस्य राज्याप्तिं देवशोकस्य सङ्क्षयम्।।
मिलनं मैथिलसुतारघुवंशेशयोस्ततः । अमरै रघुनाथस्य साञ्जलिं विहितां स्तुतिम्।।
ततः पुष्पकमारुह्य प्लवङ्गमयुतो यथा । प्रभुः कृपालयोऽयोध्यां प्रत्ययात् तदवर्णयत् ।।
विधिना येन च पुरीं रघुनाथः समागमत् । तत्सर्वमेव चरितं काकोऽगायत् सविस्तरम् ।।
ततो रामस्य राज्याभिषेकं स समभाषत । पुरीं भूपालनीतिञ्च नानाविधमवर्णयत् ।।
वक्तीश आर्ये ! तां सर्वां कथां भ्रूशुण्डिरब्रवीत् । त्वां प्रति प्रावदमहं यां हे शैलाधिपात्मजे ! ।।
निशम्य सकलां रामकथां विहगनायकः । परमानन्दितमनाः प्रयुनक्ति स्म भारतीम् ।।

गतः संशयो मे क्षयं यच्चरित्रं समग्रं समाकर्णयं रघ्विनस्य ।
प्रजातञ्च रामाङ्घ्रिप्रहार्दं ममास्ते प्रसादाद् भवत्संश्रितात् काकवर्य ! ।। ६८ (क) ।।
महान् मोह उत्पन्न आसीन्ममान्तः समालोक्य बन्धं रणे स्वाधिपस्य ।
चिदानन्दसन्दोहरूपोऽस्ति रामः कुतो हेतुतः सोऽपि खेदीति बुद्ध्वा ।। ६८ (ख) ।।

अतीव नुश्चरित्रेण तुल्यं वीक्ष्य प्रभोस्तु तत् । मम चित्तेऽस्ति सञ्जातः संशयस्तीव्ररूपवान् ।।
तमेव संशयं मन्येऽधुना किन्तु हितावहम् । कृपानिधिर्भवानित्थं कृपां विहितवान् मयि ।।
य आतपेन तीव्रेण जातोऽस्ति व्याकुलत्ववान् । स एव परिजानाति वृक्षच्छायोद्भवं सुखम् ।।
नाभविष्यद् यदि मम मोहस्तीव्रस्वरूपवान् । अमिलिष्यं कया रीत्या भवन्तं तात ! तर्ह्यहम्।।

सुनतेउँ किमि हरि-कथा सुहाई ? । अति बिचित्र बहु बिधि तुम्ह गाई ।।
निगमागम - पुरान - मत एहा । कहहिं सिद्ध-मुनि, नहिं संदेहा ।।
संत बिसुद्ध मिलहिं परि तेही । चितवहिं राम कृपा करि जेही ।।
राम - कृपाँ तव दरसन भयऊ । तव प्रसाद सब संसय गयऊ ।।

दो०—सुनि बिहंगपति बानी, सहित - बिनय - अनुराग ।
पुलक गात, लोचन सजल, मन हरषेउ अति काग ।। ६९ (क) ।।

श्रोता सुमति, सुसील, सुचि, कथा-रसिक हरि-दास ।
पाइ उमा ! अति गोप्यमपि, सज्जन करहिं प्रकास ।। ६९ (ख) ।।

बोलेउ काकभसुंड बहोरी । नभग-नाथ-पर प्रीति न थोरी ।।
सब बिधि, नाथ ! पूज्य तुम्ह मेरे । कृपापात्र रघुनायक केरे ।।
तुम्हहि न संसय, मोह, न माया । मो पर, नाथ ! कीन्हि तुम्ह दाया ।।
पठइ मोह-मिस खगपति ! तोही । रघुपति दीन्हि बड़ाई मोही ।।
तुम्ह निज मोह कही खग-साईं ! । सो नहि कछु आचरज गोसाईं ! ।।
नारद - भव - बिरंचि - सनकादी । जे मुनिनायक, आतमबादी ।।
मोह, न अंध कीन्ह केहि केही ? । को जग, काम नचाव न जेही ? ।।
तृस्नाँ, केहि न कीन्ह बौराहा ? । केहि कर हृदय क्रोध नहिं दाहा ? ।।

दो०—ग्यानी, तापस, सूर, कबि, कोबिद, गुन-आगार ।
केहि कै लोभ, बिडंबना, कीन्हि न ऐहिं संसार ? ।। ७० (क) ।।

श्री-मद बक्र न कीन्ह केहि, प्रभुता बधिर न काहि ? ।
मृगलोचनि के नैन-सर, को अस, लाग न जाहि ? ।। ७० (ख) ।।

गुन-कृत सन्यपात नहिं केही ? । कोउ न मान-मद तजेउ निबेही ।।
जोबन-ज्वर, केहि नहिं बलकावा ? । ममता केहि कर जस न नसावा ? ।।
मच्छर काहि कलंक न लावा ? । काहि न सोक-समीर डोलावा ? ।।
चिंता-साँपिनि को नहिं खाया ? । को जग, जाहि न ब्यापी माया ? ।।
कीट - मनोरथ, दारु - सरीरा । जेहि न लाग घुन, को अस धीरा ? ।।
सुत - बित - लोक - ईषना तीनी । केहि कै मति इन्ह कृत न मलीनी? ।।
यह सब माया कर परिवारा । प्रबल, अमिति, को बरनै पारा ? ।।
सिव - चतुरानन जाहि डेराहीं । अपर जीव केहि लेखे माहीं ? ।।

दो०—ब्यापि रहेउ संसार महुँ, माया-कटक प्रचंड ।
सेनापति कामादि, भट, दंभ - कपट - पाषंड ।। ७१ (क) ।।

सो दासी रघुबीर कै, समुझें मिथ्या सोपि ।
छूट न राम-कृपा-बिनु, नाथ ! कहउँ पद रोपि ।। ७१ (ख) ।।

जो माया सब जगहि नचावा । जासु चरित, लखि काहुं न पावा ।।
सोइ प्रभु भ्रू-बिलास खगराजा ! । नाच नटी-इव सहित-समाजा ।।
सोइ सच्चिदानंद - घन रामा । अज, बिग्यान-रूप, बल-धामा ।।

अश्रोष्यञ्च कया रीत्या रमणीयां हरेः कथाम्।अगायद् यां भवान् नाना रीत्याऽत्यद्भुतरूपिणीम्।।
वेदशास्त्रव्यासवाचामेतदेव मतं स्थितम्। सिद्धर्षयश्चैतदेव ब्रुवतेऽत्र न संशयः।।
मिलन्ति पूताः सुजनास्तमेव तनुधारिणम्। रामो विधायानुकम्पां यं सम्परिनिरीक्षते।।
भवतो दर्शनं जातं रामस्यैवानुकम्पया। भवत्प्रसादात् सर्वोऽपि संशयो मे क्षयं गतः।।

निशम्य वाचं विहगाधिपस्य प्रेम्णा तथा नम्रतया समेताम्।
रोमाञ्चिताङ्गः सजलाक्षियुक्तो भ्रूशुण्डिकाकः परमोदचेताः।। ६९ (क)।।

श्रोतारमाप्त्वा सुमतिं सुशीलं रमेशभक्तं रसिकं कथायाम्।
सन्तोऽति गोप्यञ्च समाचरन्ति प्रकाशितं हे गिरिराजपुत्रि!।। ६९ (ख)।।

पुनश्च काकभ्रूशुण्डिः प्रयुनक्ति स्म भारतीम्। यतस्तस्याभवत् प्रीतिरधिकैव खगाधिपे।।
हे नाथ! मम पूज्योऽस्ति विधानैः सकलैर्भवान्। अस्ति पात्रं कृपायाश्च नाथस्य रघुसन्ततेः।।
मोहो माया संशयश्च न सन्ति भवति स्थिताः। हे नाथ! कृतवानास्ते कृपालुत्वं भवान् मयि।।
भवन्तमत्र सम्प्रेष्य वीश! मोहक्षयच्छलात्। महत्तां दत्तवानास्ते मह्यं रघुकुलाधिपः।।
यत् खगेश्वर! मां स्वीयं मोहमश्रावयद् भवान्।तत् स्वामिन्! वर्तते नैव किमप्याश्चर्यकारकम्।।
नारदो गिरिजाधीशो विरञ्चिः सनकादयः। आत्मतत्त्वप्रवेत्तारो ये चान्ये मुनिनायकाः।।
तेषु कं जनं मोहो नाकरोदन्धतायुतम्। स वर्तते कः संसारे कामः प्रानर्तयन्न यम्।।
तृष्णा न विदधाति स्म कमुन्मादसमन्वितम्। न करोति स्म कोपश्च मानसं कस्य दाहितम्।।

शौर्यान्वितो बोधयुतस्तपस्वी कविर्मनीषी गुणमन्दिरं वा।
लोभोऽकरोद् यस्य विडम्बनां न क ईदृशोऽस्मिन् वसुधातलेऽस्ति।। ७० (क)।।

सम्पन्मदः कं व्यदधान्न वक्रं न स्वामिता कं बधिरं व्यधत्त।
क ईदृशश्चास्ति न यं मृगाक्ष्या अक्ष्यात्मबाणा व्यदधुर्न विद्धम्।। ७० (ख)।।

कं नाक्रामत् सन्निपातो गुणत्रयसमुद्भवः। न चेदृशः कोऽपि मानमदावस्पृशतां न यम्।।
कं पराधीनतायुक्तं नाकरोद् यौवनज्वरः। ममता कस्य यशसो व्यदधान्न विनाशनम्।।
मत्सरः कं न कृतवान् कलङ्केन समन्वितम्। कं नाकरोद् विचलितं शोकरूपः समीरणः।।
चिन्तास्वरूपिणी व्याली भक्षितं व्यदधान्न कम्। यं व्याप्नोन्नैव माया स ईदृशः कोऽस्ति भूतले।।
मनोरथो दारुकीटः शरीरं दारु वर्तते। यो नैतत्कीटसङ्ग्रस्तशरीरः कः स धैर्यवान्।।
पुत्रसम्पल्लोकबद्धा इत्येतास्तिस्र ईषणाः। कृतवत्यो न धिषणां कस्य मालिन्यसंयुताम्।।
मायायाः परिवारोऽयं वर्तते सकलात्मकः। अपारमेनं प्रबलं कः शक्तोऽस्ति प्रभाषितुम्।।
भवतो भीतिसंयुक्तो यस्माद् गिरिशपद्मजौ। तर्हि का गणनाऽन्येषां जीवानां तत्पुरः स्थिता।।

जगत् समं व्याप्तवदस्ति मायां समाश्रितं सैन्यमतीव भीमम्।
सैन्येश्वराः काममुखा विकाराः पाखण्डदम्भोपधयो भटाश्च।। ७१ (क)।।

सा सेविकाऽऽस्ते रघुनायकस्य ज्ञाता तु मिथ्यैव च वर्तमाना।
सङ्क्षीयते रामकृपां विना न ससन्धमेतत् प्रवदामि नाथ!।। ७१ (ख)।।

समग्रमेव संसारं या करोति प्रनर्तितम्। न कोऽपि यस्याश्चरितं वीक्षितुं शक्तिमानभूत्।।
रामस्य भ्रूविलासेन सैव हे खगनायक!। नटीव कुरुते नृत्यं स्वसमाजसमन्विता।।
स एव वर्तते रामः सच्चिदानन्दमात्रकः। अजन्मा परबोधात्मा बलस्यापि निकेतनम्।।

ब्यापक, ब्याप्य, अखंड, अनंता । अखिल अमोघसक्ति, भगवंता ॥
अगुन, अदभ्र, गिरा - गोतीता । सबदरसी, अनवद्य, अजीता ॥
निर्मम, निराकार, निरमोहा । नित्य निरंजन, सुख - संदोहा ॥
प्रकृति-पार, प्रभु, सब उर-बासी । ब्रह्म, निरीह, बिरज, अबिनासी ॥
इहाँ मोह कर कारन नाहीं । रबि-सन्मुख तम कबहुँ कि जाहीं ? ॥

दो०—भगत-हेतु भगवान प्रभु, राम, धरेउ तनु-भूप ।
किए चरित पावन परम, प्राकृत-नर-अनुरूप ॥ ७२ (क) ॥
जथा अनेक बेष धरि, नृत्य करइ नट कोइ ।
सोइ-सोइ भाव देखावइ, आपुन होइ न सोइ ॥ ७२ (ख) ॥

असि रघुपति - लीला उरगारी ! । दनुज-बिमोहनि, जन-सुखकारी ॥
जे मति-मलिन, बिषय-बस, कामी । प्रभु पर मोह धरहिं इमि, स्वामी ! ॥
नयन-दोष जा कहँ जब होई । पीत बरन ससि कहुँ, कह सोई ॥
जब जेहि दिसि-भ्रम होइ, खगेसा ! । सो कह, पच्छिम उयउ दिनेसा ॥
नौकारूढ़ चलत जग देखा । अचल मोह-बस आपुहि लेखा ॥
बालक भ्रमहिं, न भ्रमहिं गृहादी । कहहिं परस्पर मिथ्याबादी ॥
हरि-बिषइक अस मोह, बिहंगा ! । सपनेहुँ नहिं अग्यान - प्रसंगा ॥
मायाबस, मतिमंद, अभागी । हृदयँ जमनिका बहुबिधि लागी ॥
ते सठ, हठ-बस संसय करहीं । निज अग्यान राम - पर धरहीं ॥

दो०—काम - क्रोध - मद - लोभ - रत, गृहासक्त, दुखरूप ।
ते किमि जानहिं रघुपतिहि, मूढ़, परे तम-कूप ॥ ७३ (क) ॥
निर्गुन-रूप सुलभ अति, सगुन, जान नहिं कोइ ।
सुगम-अगम नाना चरित, सुनि, मुनि-मन भ्रम होइ ॥ ७३ (ख) ॥

सुनु, खगेस ! रघुपति - प्रभुताई । कहउँ जथामति कथा सुहाई ॥
जेहि बिधि मोह भयउ, प्रभु ! मोही । सोउ सब कथा सुनावउँ तोही ॥
राम - कृपा - भाजन तुम्ह ताता ! । हरि-गुन-प्रीति मोहि सुखदाता ॥
ताते नहिं कछु तुम्हहि दुरावउँ । परम रहस्य मनोहर गावउँ ॥
सुनहु राम कर सहज सुभाऊ । जन-अभिमान न राखहिं काऊ ॥
संसृत - मूल, सूलप्रद नाना । सकल सोक - दायक अभिमाना ॥
ताते करहिं कृपानिधि दूरी । सेवक पर ममता अति भूरी ॥
जिमि सिसु-तन ब्रन होइ गोसाईं ! । मातु चिराव कठिन की नाईं ॥

दो०—जदपि प्रथम दुख पावइ, रोवइ बाल अधीर ।
ब्याधि-नास-हित जननी, गनति न सो सिसु-पीर ॥ ७४ (क) ॥
तिमि रघुपति निज दास कर, हरहिं मान, हित लागि ।
तुलसिदास, ऐसे प्रभुहि, कस न भजहु, भ्रम त्यागि ? ॥ ७४ (ख) ॥

राम - कृपा, आपनि जड़ताई । कहउँ, खगेस ! सुनहु मन लाई ॥
जब-जब राम मनुज-तनु धरहीं । भक्त - हेतु लीला बहु करहीं ॥

व्यापको व्याप्यरूपश्च खण्डहीनोऽन्तवर्जितः । अमोघशक्तिः सम्पूर्णः षड्विधैश्वर्यसंयुतः ॥
[illegible]परश्चेन्द्रियपरो निर्गुणोऽदभ्ररूपवान् । अनवद्योऽजितः सर्वसन्दर्शनविधायकः ॥
निर्ममो मोहहीनोऽसौ मायिकाकारवर्जितः । निरञ्जनो नित्यरूपः सुखसन्दोहरूपवान् ॥
परः प्रकृतितः सर्वमानसावासकः प्रभुः । ईहाहीनः परब्रह्म विरजा नाशवर्जितः ॥
अत्र रामस्य विषये मोहहेतुर्न विद्यते । किं कदापि तमो गन्तुं शक्नोत्यभिमुखं रवेः ॥

राम: परेशो भगवानगृह्णाद् भक्तार्थमेव क्षितिपालदेहम् ।
अतीव पूतं चरितव्रजञ्च समाचरत् प्राकृतमर्त्यतुल्यम् ॥ ७२ (क) ॥
अनेकभेदं परिगृह्य वेषं यथा नटः कोऽपि करोति नृत्यम् ।
तं तञ्च भावं प्रकटीकरोति प्रजायते किन्तु स एव नैव ॥ ७२ (ख) ॥

एतादृश्येवास्ति लीला रघ्वीशस्य खगाधिप!। विमोहिनी दानवानां भक्तानां सुखकारिणी ॥
ये सन्ति कामिनो भोगवशा मलिनबुद्धयः । स्वामिन्नेतादृशं मोहं प्रभावारोपयन्ति ते ॥
यदा पीतादिदोषाक्तनेत्रो यः कोऽपि जायते । तदा सुधांशुमपि स पीतवर्णं प्रभाषते ॥
हे खगेश ! यदा यस्य दिग्भ्रमः परिजायते । तदा स वक्ति यद् भानुः प्रतीच्यामुदितोऽधुना ॥
नौकारूढः स्वयं गच्छञ्जगद् गच्छद् विलोकते। मोहस्य निघ्नः सन् वेत्ति स्वं स्थिरत्वं समाश्रितम्॥
भ्रमन्ति बालका वृत्तं न भ्रमत्यालयादिकम् । किन्त्वन्योन्यं प्रभाषन्ते ते मिथ्यावादिनं तदा ॥
रमेशस्यापि विषये मोहोऽस्तीदृक् खगाधिप!। अज्ञानस्य प्रसङ्गस्तु तस्मिन् स्वप्नेऽपि न स्थितः॥
ये मन्दधिषणा मायावशाः सद्भाग्यवर्जिताः । येषां चित्ते यवनिकाः प्रसृताः सन्त्यनेकका: ॥
हठस्य निघ्नाः सन्तस्ते जायन्ते संशयान्विताः । अज्ञानञ्च स्वीयमीशे राम आरोपयन्ति ते ॥

ये कामकोपस्मयलोभरक्ता गृहे प्रसक्ता अपि दुःखरूपे ।
कथं रघूणामधिपं विदन्तु ते ध्वान्तकूपे पतितास्तु मूढाः ॥ ७३ (क) ॥
गुणप्रहीणं परमं सुलभ्यं रूपं गुणाक्तं तु न वेत्ति कोऽपि ।
गुणप्रहीणं परमं सुलस्यं रूपं गुणाक्तं तु न वेत्ति कोऽपि ।
नैकं चरित्रं सुगमागमञ्च श्रुत्वर्षयो भ्रान्तहृदो भवन्ति ॥ ७३ (ख) ॥

तत्कथां शोभनाकारां कथयामि यथामति ॥
भवान् शृणोतु हे वीश ! रघ्वीशस्य समर्थताम् । तत्कथां शोभनाकारां कथयामि यथामति ॥
मोहो ममापि सञ्जातो विधिना येन हे प्रभो !। भवन्तं तामपि कथां सकलां श्रावयाम्यहम् ॥
भवान् रामानुकम्पायाः पात्रं हे तात ! वर्तते । रमेशगुणहार्दश्च ततो मे सुखदायकः ॥
अतः किमपि नैवाहं विदधामि सुगोपितम् । गायामि रुचिराकारं रहस्यं परमं तथा ॥
रामस्य सहसम्भूतं स्वभावं शृणुताद् भवान् । क्वापि गर्वं भक्तचित्ते न स्थातुं सोऽनुमन्यते ॥
यतोऽस्ति गर्वः शूलानां विविधानां प्रदायकः । मूलं संसारस्य सर्वशोकानामपि दायकः ॥
अत एव जनाद् दूरं तं करोति कृपानिधिः । तस्यास्ति ममताऽतीव विपुला सेवके यतः ॥
यथा यदि शिशोर्देहे व्रणः कोऽपि प्रजायते । तर्हि माता कठोरेवच्छेदितं विदधाति तम् ॥

आदौ स यद्यप्युपयाति दुःखं बालस्तथा रोदिति धैर्यहीनः ।
माता परं व्याधिविनाशनार्थं न चिन्तयत्येव शिशोर्व्यथां ताम् ॥ ७४ (क) ॥
तथा स्वदासस्य हिताय रामो विनाशयत्येव तदीयगर्वम् ।
तद् वक्ति दासस्तुलसीदृशेशः कुतोऽर्च्यते न भ्रमहानपूर्वम् ॥ ७४ (ख) ॥

रघुनाथस्यानुकम्पां स्वकीयां जडतामपि । कथयाम्यधुना वीश ! शृणोत्वेकाग्रमानसः ॥
यदा यदा रघुपतिर्गृह्णाति मनुजाकृतिम् । भक्तानां कारणान्नानाविधा लीलाः करोति च ॥

तब-तब अवधपुरी मैं जाऊँ। बालचरित बिलोकि हरषाऊँ ॥
जन्म - महोत्सव देखउँ जाई। बरष पाँच तहँ रहउँ लोभाई ॥
इष्टदेव मम बालक रामा। सोभा-बपुष कोटि-सत कामा ॥
निज प्रभु-बदन निहारि-निहारी। लोचन सुफल करउँ, उरगारी! ॥
लघु बायस-बपु धरि हरि-संगा। देखउँ बालचरित बहु रंगा ॥

दो०—लरिकाईं जहँ-जहँ फिरहिं, तहँ-तहँ संग उड़ाउँ।
जूठनि परइ अजिर महँ, सो उठाइ करि खाउँ ॥ ७५ (क) ॥
एक बार अतिसय सब, चरित किए रघुबीर।
सुमिरत प्रभु-लीला सोइ, पुलकित भयउ सरीर ॥ ७५ (ख) ॥

कहइ भसुंड, सुनहु खगनायक!। राम - चरित सेवक - सुखदायक ॥
नृप - मंदिर सुंदर सब भाँती। खचित कनक-मनि नाना जाती ॥
बरनि न जाइ रुचिर अँगनाई। जहँ खेलहिं नित चारिउ भाई ॥
बालबिनोद करत रघुराई। बिचरत अजिर जननि-सुखदाई ॥
मरकत मृदुल कलेवर स्यामा। अंग-अंग प्रति छबि बहु कामा ॥
नव राजीव - अरुन मृदु चरना। पदज रुचिर नख, ससि-दुति-हरना ॥
ललित अंक कुलिसादिक चारी। नूपुर चारु मधुर रवकारी ॥
चारु पुरट मनि - रचित बनाई। कटि किंकिनि कल मुखर सुहाई ॥

दो०—रेखा त्रय सुंदर उदर, नाभी रुचिर गँभीर।
उर आयत भ्राजत बिबिधि, बाल-बिभूषन-चीर ॥ ७६ ॥

अरुन पानि, नख, करज मनोहर। बाहु बिसाल, बिभूषन सुंदर ॥
कंध बाल-केहरि, दर ग्रीवा। चारु चिबुक, आनन छबि-सींवा ॥
कलबल बचन, अधर अरुनारे। दुइ-दुइ दसन, बिसद-बर बारे ॥
ललित कपोल, मनोहर नासा। सकल सुखद ससि-कर-सम हासा ॥
नील - कंज लोचन भव - मोचन। भ्राजत भाल, तिलक गोरोचन ॥
बिकट भृकुटि, सम श्रवन सुहाए। कुंचित कच, मेचक छबि छाए ॥
पीत, झीनि झगुली तन सोही। किलकनि, चितवनि, भावति मोही ॥
रूप - रासि नृप - अजिर - बिहारी। नाचहिं निज प्रतिबिंब निहारी ॥
मोहि सन करहिं बिबिधि बिधि क्रीड़ा। बरनत, मोहि होति अति व्रीड़ा ॥
किलकत मोहि धरन जब धावहिं। चलउँ भागि, तब पूप देखावहिं ॥

दो०—आवत निकट हँसहिं प्रभु, भाजत, रुदन कराहिं।
जाउँ समीप गहन पद, फिरि-फिरि चितइ पराहिं ॥ ७७ (क) ॥
प्राकृत सिसु-इव लीला, देखि भयउ मोहि मोह।
कवन चरित्र करत प्रभु, चिदानंद-संदोह ॥ ७७ (ख) ॥

एतना मन आनत खगराया!। रघुपति - प्रेरित ब्यापी माया ॥
सो माया न दुखद मोहि काहीं। आन जीव-इव संसृत नाहीं ॥
नाथ! इहाँ कछु कारन आना। सुनहु, सो सावधान हरिजाना ॥

तदा तदा प्रगच्छामि कोसलानां पुरीमहम् । तस्य बालचरित्राणि पश्यामि प्रीतमानसः ।।
समवालोकितं कुर्वे तस्य जन्ममहोत्सवम् । तत्र वर्षान् पञ्च यावन्निवसामि प्रलोभितः ।।
इष्टदेवो वर्तते मे रामो बालवपुर्धरः । आस्ते यदीये वपुषि शतकोटिस्मरच्छविः ।।
स्वप्रभोः समवालोक्य समवालोक्य चाननम् । लोचने सुफले कुर्वे हे विहङ्गमनायक ! ।।
गृहीत्वा लघुकाकीयवपू रामेण सङ्गतः । पश्यामि बालचरितं तदीयं बहुरीतिकम् ।।

स बाल्यकालेऽटति यत्र यत्र समुत्प्लवे तत्र च तत्र तद्युक् ।
त्यक्तं तदुच्छिष्टमथाजिरस्थमहं समागृह्य च भक्षयामि ।। ७५ (क) ।।
पराधिका आचरदेकवारं लीलाः समा राघववंशनाथः ।
इत्थं स्मरन्नेव निजेशलीला रोमाञ्चिताङ्गो भवति स्म काकः ।। ७५ (ख) ।।

काकभ्रूशुण्डिरब्रूत यच्छृणोतु खगाधिप ! । आस्ते रामस्य चरितं सेवकेभ्यः सुखप्रदम् ।।
अयोध्येशस्य भवनं सुन्दरं सर्वरीतिभिः । सुवर्णनिर्मितं नानाविधरत्नाचितं तथा ।।
तस्याङ्गणस्य रम्यस्य कर्तुं शक्यं न वर्णनम् । प्रत्यहं यत्र खेलन्ति बान्धवाः सिन्धुसङ्ख्यकाः।।
आचरन्नेकदा बालविनोदान् मातृसौख्यदान् । अजिरे विचरन्नासीद् रघुसन्ततिनायकः ।।
आसीन्मरकतश्यामं मृदु तस्य कलेवरम् ।प्रत्यङ्गं नैककामानां कान्तिराच्छादिताभवत् ।।
मृदुलौ तस्य चरणौ नवाम्बुजसमारुणौ । रुचिराश्चरणाङ्गुल्यो विधुकान्तिहरा नखाः।।
तले वज्रादि चिह्नानि चत्वारि रुचिराणि च । आस्तां चरणयो रम्ये नूपुरे रुचिरारवे ।।
कट्यां काञ्ची रत्नपूर्णा तपनीयमयी स्थिता । सुशोभिता या रुचिरस्वनवत्किङ्किणीयुता ।।

रेखात्रयं राजितमास्त तुन्दे नाभिर्गभीरा रुचिरास्त तस्य ।
उरो विशालं विविधानि बालयोग्यानि भूषा वसनानि चासन् ।। ७६ ।।

करौ रक्तौ मनोहारिरूपाश्च करजा नखाः । बाह्वोर्विशालयो रम्या विभूषा अपि राजिताः।।
स्कन्धौ बालहरिस्कन्धतुल्यौ ग्रीवा दरोपमा । सुन्दरं चिबुकं कान्तिसीमैवासीत् तदाननम् ।।
लुप्तवर्णपदा तस्य वाग् रक्तमधरद्वयम् । शुक्लौ रम्यौ स्वल्परूपौ रदावूर्ध्वमधस्तथा ।।
कपोलौ ललितौ नासा रम्याकारसमन्विता । हासः कलानिधिसमः सकलेभ्यः सुखप्रदः ।।
नीलाम्बुजसमे नेत्रे भवबन्धनमोचने । ललाटे तिलकं कान्तियुक्तं गोरोचनाकृतम् ।।
भ्रुकुटी विकटे कर्णौ समौ मञ्जुलरूपिणौ ।कुञ्चिताः श्यामलाः केशा आच्छादिद्युतिसंयुताः।।
पीतवर्णं सूक्ष्मसूत्रं शोभते कञ्चुकं तनौ । किलारावो वीक्षणं मे व्यरोचेतां तदीयके ।।
रूपराशिर्महीभर्तुरजिरे विहृतेः करः । विलोक्य प्रतिबिम्बं स्वं विदधाति स्म नर्तनम्।।
मामुद्दिश्य करोति स्म स क्रीडा बहुरीतिकाः । वर्णनं कुर्वतस्ता मे जायते महती त्रपा ।।
मां ग्रहीतुं यदाधावत् स किलारावमाचरन् । द्रवन् यदाऽभवञ्चाहं तदाऽपूपमदर्शयत् ।।

मय्यागते पार्श्वमिनोऽहसत् स पलायिते रोदनमाचरच्च ।
पादौ ग्रहीतुं निकटे यदाऽगां पलायते स्माऽसकृदीक्षमाणः ।। ७७ (क) ।।
विलोक्य तां प्राकृतबालतुल्यां लीलां तदा मे भवति स्म मोहः ।
लीलामिमां कां विदधान आस्ते चिन्मोदसन्दोहमयोऽधिनाथः ।। ७७ (ख) ।।

मयैतस्मिन्नेव चित्त आनीतवति वीश्वर ! । मां संव्याप्तवती माया रघुवंशेशनोदिता ।।
किन्तु सा मे न दुःखस्य दायिनी समजायत । न चान्यजीवसदृशं संसृतेः प्रविधायिका ।।
हे नाथ ! वर्तते किञ्चिदन्यदेवात्र कारणम् ।शृणुतात् सावधानः संस्तद् भवान् हरिवाहन! ।।

ग्यान अखंड एक सीताबर। माया-बस्य जीव सचराचर ॥
जौं सब कें रह ग्यान एकरस। ईस्वर-जीवहि भेद कहहु कस ? ॥
माया-बस्य जीव अभिमानी। ईस-बस्य माया गुन-खानी ॥
परबस जीव, स्वबस भगवंता। जीव अनेक, एक श्रीकंता ॥
मुधा भेद जद्यपि कृत माया। बिनु हरि, जाइ न कोटि उपाया ॥

दो०—रामचंद्र के भजन बिनु, जो चह पद निर्बान।
ग्यानवंत अपि सो नर, पसु बिनु-पूँछ-बिषान ॥ ७८ (क) ॥
राकापति षोड़स उअहिं, तारागन-समुदाइ।
सकल गिरिन्ह दव लाइअ, बिनु रबि राति न जाइ ॥ ७८ (ख) ॥

ऐसेहिं, हरि-बिनु-भजन खगेसा ! । मिटइ न जीवन्ह केर कलेसा ॥
हरि-सेवकहि न ब्याप अबिद्या। प्रभु-प्रेरित ब्यापइ तेहि बिद्या ॥
ताते, नास न होइ दास कर। भेद-भगति बाढ़इ बिहंगबर ! ॥
भ्रम तें चकित राम मोहि देखा। बिहँसे, सो सुनु चरित बिसेषा ॥
तेहि कौतुक कर मरमु न काहूँ। जाना अनुज, न मातु-पिताहूँ ॥
जानु-पानि धाए मोहि धरना। स्यामल गात, अरुन कर-चरना ॥
तब मैं भागि चलेउँ, उरगारी ! । राम, गहन कहँ भुजा पसारी ॥
जिमि जिमि दूरि उड़ाउँ अकासा। तहँ भुज-हरि देखउँ निज पासा ॥

दो०—ब्रह्मलोक लगि गयउँ मैं, चितयउँ पाछ उड़ात।
जुग अंगुल कर बीच सब, राम भुजहि मोहि, तात ! ॥ ७९ (क) ॥
सप्ताबरन भेद करि, जहाँ लगें गति मोरि।
गयउँ, तहाँ प्रभु-भुज निरखि, ब्याकुल भयउँ बहोरि ॥ ७९ (ख) ॥

मूदेउँ नयन, त्रसित जब भयऊँ। पुनि चितवत कोसलपुर गयऊँ ॥
मोहि बिलोकि, राम मुसुकाहीं। बिहँसत तुरत गयउँ मुख माहीं ॥
उदर माझ, सुनु, अंडज-राया ! । देखेउँ बहु ब्रह्मांड-निकाया ॥
अति बिचित्र तहँ लोक अनेका। रचना अधिक एक ते एका ॥
कोटिन्ह चतुरानन-गौरीसा। अगनित उडगन-रबि-रजनीसा ॥
अगनित लोकपाल-जम-काला। अगनित भूधर-भूमि बिसाला ॥
सागर-सरि-सर-बिपिन अपारा। नाना भाँति सृष्टि-बिस्तारा ॥
सुर-मुनि-सिद्ध-नाग-नर-किंनर। चारि प्रकार जीव सचराचर ॥

दो०—जो नहिं देखा, नहिं सुना, जो मनहूँ न समाइ।
सो सब अद्भुत देखेउँ, बरनि कवन बिधि जाइ ! ॥ ८० (क) ॥
एक-एक ब्रह्मांड महुँ, रहउँ बरष सत एक।
एहि बिधि देखत फिरउँ मैं, अंड-कटाह अनेक ॥ ८० (ख) ॥

लोक-लोक-प्रति भिन्न बिधाता। भिन्न बिष्नु-सिव-मनु-दिसित्राता ॥
नर, गंधर्ब, भूत, बेताला। किंनर, निसिचर, पसु, खग, ब्याला ॥
देव-दनुजगन नाना जाती। सकल जीव तहँ आनहि भाँता ॥

अखण्डज्ञानरूपोऽस्ति तथैको जानकीपतिः । किन्तु मायावशाः सन्ति समे जीवाश्चराचराः ॥
यद्येकरसरूपैव समेषामपि चिद् भवेत् । तर्हि जीवेशयोर्भेदः कइत्थं वदताद् भवान् ॥
जीवा अधीना मायायाः सन्त्यहङ्कारसंयुताः । गुणाकरस्वरूपा सा चास्तेऽधीना परेशितुः ॥
आस्ते जीवः पराधीनः स्वाधीनो भगवान् स्थितः । जीवा अनेके वर्तन्ते एक एव रमापतिः ॥
भेदो यद्यपि मिथ्यैव माययास्ति विनिर्मितः । हरिभक्ति विना यत्नकोट्यापि क्षीयते न सः ॥

विनापि भक्ति रघुनायकस्य निर्वाणरूपं पदमीहते यः ।
नरः स बोधेन समन्वितोऽपि चतुष्पदः पुच्छविषाणहीनः ॥ ७८ (क) ॥
राकापतिश्चेदुदितः प्रपूर्णो गणेन भानां सहितोऽपि रात्रौ ।
दवाग्निराधीप्यत चेच्च सर्वभूभृत्सु नश्येन्न तु सा विनार्कम् ॥ ७८ (ख) ॥

एवमेव खगाधीश ! विना भक्ति रमापतेः । विनाशिताखिलक्लेशा न जायन्ते शरीरिणः ॥
अविद्या ग्रसते नैव रमाधीशस्य सेवकम् । व्याप्ताभवति तं विद्या रमाधीशेन नोदिता ॥
अतएव विनाशो न सेवकस्य प्रजायते । वृद्धि याति च भेदाक्ता भक्तिस्तस्य खगाधिप ! ॥
ततो रामोऽलोकयन्मां भ्रमेण चकितं यदा । व्यहसत् तद् विशेषात्म चरितं श्रृणुताद् भवान् ॥
रहस्यं कोऽपि नाजानात् कौतुकस्यास्य मत्परः । अनुजानां त्रयं मातृत्रयं वा जन्मदायकः ॥
स जानुपाणिगमनोऽधावत् प्रग्रहणाय मे । श्यामलावयवो रक्ततलपाणिपदद्वयः ॥
प्रपलाय्य ततोऽगच्छमहं हे भुजगाहित ! । प्रासारयद् भुजौ स्वीयौ रामः प्रग्रहणाय मे ॥
अहमुड्डयनं व्योम्नि करोमि स्म यथा यथा । तथा तथा हरिभुजौ पश्यामि स्म स्वपार्श्वगौ ॥

ब्रह्मालयं यावदगां तथाप्यपश्यं यदोड्डीनसमाश्रितोऽहम् ।
युग्माङ्गुलीको भवति स्म पूर्णो हे तात ! मध्ये रामभुजावकाशः ॥ ७९ (क) ॥
प्रभेद्य सप्तावरणानि यावद् गतिर्ममासीदगमञ्च तावत् ।
तत्रापि वीक्ष्येशभुजौ स्वपृष्ठे तीव्राकुलत्वेन युतोऽहमासम् ॥ ७९ (ख) ॥

अहं यदाऽभवं भीतो नयने स्वे न्यमीलयम् । अपश्यं पुनरुन्मील्य यदयोध्यां गतोऽस्म्यहम् ॥
मां विलोक्य करोति स्म स्मितं रघुकुलाधिपः । विहसत्येव तस्मिंस्तु तन्मुखान्तरह गतः ॥
श्रृणोतु हे खगाधीश ! तदीयोदरमध्यगान् । अनेकसङ्ख्यान् ब्रह्माण्डनिकरान् पर्यलोकयम् ॥
तेष्वतीवाद्भुताकारा लोका बहव आसत । अभवद् रचना तेषामेकस्या अपरोत्तमा ॥
अपश्यं ब्रह्मणां कोटीर्गिरिजास्वामिनामपि । अनन्तसङ्ख्यान् खगणान् दिनाधीशान् कलानिधीन् ॥
अनन्तसङ्ख्यान् शमनान् कालान् लोकाभिरक्षकान् । अनन्तसङ्ख्यान् भूभागान् विशालान् भूधरानपि ॥
अपारान् वनकासारसरोसरिदपाम्पतीन् । नानाप्रकारसंयुक्तं विस्तारं सृष्टिकर्मणः ॥
सुरान् सिद्धान् मुनीन् नागान् मनुजान् किन्नरानपि । प्रकाराणां चतुष्षष्ट्या युताञ् जीवांश्चराचरान् ॥

यन्नेक्षितं न श्रुतमस्ति यच्च यन्नास्ति शक्यं हृदयेऽपि मातुम् ।
अवलोकयं तत् सममद्भुतात्म रीत्या कया शक्यमिहास्ति गातुम् ॥ ८० (क) ॥
प्रत्येकमेवाण्डकटाहकेऽहं समावरं वर्षशतैकवासम् ।
रीत्याऽनयाऽऽटं परिवीक्षमाणो ब्रह्माण्डरूपान् विविधान् कटाहान् ॥ ८० (ख) ॥

प्रत्येकमेव ब्रह्माण्डे भिन्ना आसन् पितामहाः । तत्र भिन्नाः पार्वतीशा मनवः पालका दिशाम् ॥
भिन्ना मनुष्या गन्धर्वा भूता वेतालकास्तथा । किम्पुरुषा यातुधानाः पशुपक्षिभुजङ्गमाः ॥
देवानां दनुजानाञ्च गणा विविधजातयः । भिन्नभिन्ना एव तत्राभूवन् सर्वेऽपि देहिनः ॥

महि, सरि, सागर, सर, गिरि नाना। सब प्रपंच तहँ आनइ आना॥
अंडकोस-प्रति-प्रति निज रूपा। देखेउँ जिनस अनेक अनूपा॥
अवधपुरी प्रति भुवन निनारी। सरजू भिन्न, भिन्न नर-नारी॥
दसरथ - कौसल्या, सुनु ताता!। बिबिध रूप भरतादिक भ्राता॥
प्रति - ब्रह्मांड राम - अवतारा। देखउँ बालबिनोद अपारा॥

दो०—भिन्न-भिन्न मैं दीख सबु, अति बिचित्र, हरिजान!।
अगनित भुवन फिरेउँ, प्रभु, -राम न देखेउँ आन॥ ८१ (क)॥
सोइ सिसुपन, सोइ सोभा, सोइ कृपाल रघुबीर।
भुवन-भुवन देखत फिरउँ, प्रेरित मोह-समीर॥ ८१ (ख)॥

भ्रमत मोहि ब्रह्मांड अनेका। बीते मनहुँ कल्प सत एका॥
फिरत-फिरत निज आश्रम आयउँ। तहँ पुनि रहि कछु काल गवाँयउँ॥
निज प्रभु-जन्म अवध सुनि पायउँ। निर्भर-प्रेम हरषि उठि धायउँ॥
देखउँ जन्म महोत्सव जाई। जेहि बिधि प्रथम कहा मैं गाई॥
राम-उदर देखेउँ जग नाना। देखत बनइ, न जाइ बखाना॥
तहँ पुनि देखेउँ राम सुजाना। मायापति कृपाल भगवाना॥
करउँ बिचार बहोरि - बहोरी। मोह-कलिल ब्यापित मति मोरी॥
उभय घरी महँ मैं सब देखा। भयउँ भ्रमित, मन मोह-बिसेषा॥

दो०—देखि कृपाल बिकल मोहि, बिहँसे तब रघुबीर।
बिहँसतहीं मुख - बाहेर, आयउँ, सुनु मतिधीर!॥ ८२ (क)॥
सोइ लरिकाई मो सन, करन लगे पुनि राम।
कोटि भाँति समुझावउँ, मनु न लहइ बिश्राम॥ ८२ (ख)॥

देखि चरित यह, सो प्रभुताई। समुझत देह - दसा बिसराई॥
धरनि परेउँ, मुख आव न बाता। त्राहि - त्राहि आरत - जन - त्राता॥
प्रेमाकुल प्रभु मोहि बिलोकी। निज माया-प्रभुता तब रोकी॥
कर-सरोज प्रभु मम सिर धरेऊ। दीनदयाल सकल दुख हरेऊ॥
कीन्ह राम मोहि बिगत-बिमोहा। सेवक - सुखद, कृपा - संदोहा॥
प्रभुता प्रथम बिचारि-बिचारी। मन महँ होइ हरष अति भारी॥
भगत-बछलता प्रभु कै देखी। उपजी मम उर प्रीति बिसेषी॥
सजल नयन, पुलकित कर जोरी। कीन्हिउँ बहु बिधि बिनय बहोरी॥

दो०—सुनि सप्रेम मम बानी, देखि दीन निज दास।
बचन सुखद, गंभीर, मृदु, बोले रमानिवास॥ ८३ (क)॥
काकभसुंडि! मागु बर, अति प्रसन्न मोहि जानि।
अनिमादिक सिधि, अपर रिधि, मोच्छ, सकलसुख-खानि॥ ८३ (ख)॥

ग्यान - बिबेक - बिरति - बिग्याना। मुनि-दुर्लभ गुन जे जग नाना॥
आजु देउँ सब, संसय नाहीं। मागु, जो तोहि भाव मन माहीं॥
सुनि प्रभु-बचन, अधिक अनुरागेउँ। मन अनुमान करन तब लागेउँ॥

नानाविधा महीसिन्धुसरित्कासारपर्वताः। अन्योऽन्य एव तत्रासीत् प्रपञ्चोऽस्मात् समोऽप्यसौ॥
प्रत्येकमेव ब्रह्माण्डे रूपं स्वीयमहं तदा। व्यलोकयं पदार्थांश्च विविधानुपमापरान्॥
सरय्वयोध्ये प्रत्येकं ब्रह्माण्डे भिन्नरूपिके। अत्रत्येभ्यो भिन्नभिन्नान् योषितः पुरुषानपि॥
शृणोतु तात! यदहं कौशल्या दिग्रथांस्तथा। भरतप्रमुखान् बन्धूनप्यपश्यं पृथग्विधान्॥
रामचन्द्रस्यावतारान् प्रतिब्रह्माण्डगोलकम्। तस्यापारान् बालकीयान् विनोदांश्च व्यलोकयम्॥

अत्यद्भुतं तत् सममेव भिन्नं भिन्नं व्यपश्यं कमलेशयान!।
आटं तथानन्तजगत्सु किन्तु नालोकयं भिन्नमधीशरामम्॥ ८१ (क)॥
तदेव बाल्यं सुषमां तथा तां तमेव रघ्वन्वयपं कृपालुम्।
पश्यन्नहं मोहसमीरनुन्नः प्रत्येकमेवाण्डकटाह आटम्॥ ८१ (ख)॥

नानाप्रकारयुक्तेषु ब्रह्माण्डेष्वटतो मम। कल्पा व्यतीता अभवञ् शतसङ्ख्यासमन्विताः॥
अटंश्चाटन्नहं स्वीयमाश्रमं पुनरागमम्। तत्र वासं प्रकुर्वाणः कालं किञ्चिदयापयम्॥
आकर्णयमयोध्यायां जातं स्वेशजनुर्यदा। मुदितः प्रेमसम्पूर्ण उत्थाय द्रुतिमाचरम्॥
व्यलोकयं तत्र गत्वा जनुर्बद्धं महोत्सवम्। भवते तं यया रीत्या पूर्वं श्रावितवानहम्॥
जगन्ति नानाभेदानि रामतुन्दे व्यलोकयम्। ईक्षितुं यानि शक्यन्ते न तु वर्णयितुं क्वचित्॥
व्यलोकयं तत्र भूयो रामं सद्बोधशालिनम्। मायेशमनुकम्पालुं षड्विधैश्वर्यसंयुतम्॥
ततः पुनः पुनस्तत्र विचारं कृतवानहम्। किन्तु मोहात्मपङ्केन व्याप्तासीच्छेमुषी मम॥
घटीद्वयमिते काले सकलं तद् व्यलोकयम्। आसं मोहविशेषेण तदा भ्रमितमानसः॥

वीक्ष्याकुलं मामकरोद् विहासं तदा कृपालू रघुवंशवीरः।
तस्मिन् हसत्येव विशेषमायां मुखाद् बहिर्धीरमते! शृणोतु॥ ८२ (क)॥
तदेव बाल्यं व्यदधात् पुनश्च साकं मया राघववंशनाथः।
प्राबोधयं स्वीयमनः प्रकारकोट्या परं शान्तिमुपैन्न तन्मे॥ ८२ (ख)॥

चरितं वीक्ष्य तस्येदं संस्मृत्य प्रभुताञ्च ताम्। अहं विस्मारितस्वीयकलेवरदशोऽभवम्॥
सर्वंसहायामपतं नायाद् वाङ् मे मुखाद् बहिः। कथञ्चिदब्रवं त्रातु त्रातु त्रातार्तदेहिनाम्॥
अधीश्वरः समालोक्य ततो मां प्रेमविक्लवम्। प्रभावं स्वीयमायाया अकरोदवरोधितम्॥
अस्थापयन्मस्तके मे प्रभुः स्वीयं कराम्बुजम्। अहरन्मम तद् दुःखं सर्वं दीनदयामयः॥
रामो मां सर्वथा क्षीणविमोहं समपादयत्। सुखप्रदः सेवकेभ्यः कृपासन्दोहरूपवान्॥
प्रथमां प्रभुतां तस्य विचार्याहं विचार्य च। अभवं जातपरमविपुलामोदमानसः॥
विधाय लोचनगतां भक्तवत्सलतां प्रभोः। उत्पादितविशिष्टात्मप्रीतियुङ्मानसोऽभवम्॥
सवारिनयनो हृष्टरोमा भूत्वा कृताञ्जलिः। व्यदधां प्रार्थनां नानाप्रकारैः सहितां मुहुः॥

निशम्य वाचं मम हार्दयुक्तां मां स्वीयदासं परिवीक्ष्य दीनम्।
प्रायुङ्क्त वाचं सुखदां गभीरां मृदुत्वयुक्ताञ्च रमानिवासः॥ ८३ (क)॥
भ्रूशुण्डिकाक! प्रतिबुद्ध्य मोदयुतं परं मां वरमावृणीष्व।
सौक्ष्म्यादिसिद्धीरपराः समृद्धीः समग्रसौख्यस्य खनिञ्च मोक्षम्॥ ८३ (ख)॥

ज्ञानं विवेको वैराग्यं तत्त्वज्ञानं परे गुणाः। जगत्यनेके वर्तन्ते ये केऽपि मुनिदुर्लभाः॥
अद्य तत् सर्वमेवाहं दास्याम्यत्र न संशयः। यद् रोचते ते मनसे सर्वमेव वृणीष्व तत्॥
प्रभोर्वाचं निशम्याहमति स्नेहरतोऽभवम्। व्यदधामनुमानस्यारम्भं स्वीये मनस्यथ॥

प्रभु कह देन सकल सुख सही। भगति आपनी देन न कही॥
भगति-हीन गुन सब सुख ऐसे। लवन-बिना बहु बिंजन जैसे॥
भजन-हीन सुख कवने काजा?। अस बिचारि, बोलेउँ, खगराजा!॥
जौं प्रभु! होइ प्रसन्न बर देहू। मो पर करहु कृपा अरु नेहू॥
मन-भावत बर मागउँ स्वामी। तुम्ह उदार, उर-अंतरजामी॥

दो०—अबिरल भगति बिसुद्ध तव, श्रुति-पुरान जो गाव।
जेहि खोजत जोगीस मुनि, प्रभु-प्रसाद कोउ पाव॥ ८४ (क)॥
भगत-कल्पतरु! प्रनत-हित, कृपासिंधु, सुख-धाम!।
सोइ निज भगति मोहि प्रभु, देहु दया करि, राम!॥ ८४ (ख)॥

एवमस्तु कहि, रघुकुलनायक। बोले बचन परम सुखदायक॥
सुनु बायस! तैं सहज सयाना। काहे न मागसि अस बरदाना?॥
सब सुख-खानि भगति तैं मागी। नहिं जग कोउ तोहि-सम बड़भागी॥
जो मुनि कोटि जतन नहिं लहहीं। जे जप-जोग-अनल तन दहहीं॥
रीझेउँ देखि तोरि चतुराई। मागेहु भगति मोहि अति भाई॥
सुनु बिहंग! प्रसाद अब मोरें। सब सुभ गुन बसिहहिं उर तोरें॥
भगति, ग्यान, बिग्यान, बिरागा। जोग, चरित्र, रहस्य, बिभागा॥
जानब तैं सबही कर भेदा। मम प्रसाद, नहिं साधन-खेदा॥

दो०—माया-संभव भ्रम सब, अब न ब्यापिहहिं तोहि।
जानेसु ब्रह्म, अनादि, अज, अगुन, गुनाकर मोहि॥ ८५ (क)॥
मोहि भगत प्रिय संतत, अस बिचारि, सुनु काग!।
कायँ-बचन-मन मम पद, करेसु अचल अनुराग॥ ८५ (ख)॥

अब सुनु, परम बिमल मम बानी। सत्य, सुगम, निगमादि बखानी॥
निज सिद्धांत सुनावउँ तोही। सुनु मन धरु, सब तजि, भजु मोही॥
मम माया-संभव संसारा। जीव चराचर बिबिध प्रकारा॥
सब मम प्रिय, सब मम उपजाए। सब ते अधिक मनुज मोहि भाए॥
तिन्ह महँ द्विज, द्विज महँ श्रुतिधारी। तिन्ह महुँ निगम-धरम-अनुसारी॥
तिन्ह महँ प्रिय बिरक्त, पुनि ग्यानी। ग्यानिहु ते अति प्रिय बिग्यानी॥
तिन्ह ते पुनि मोहि प्रिय निज दासा। जेहि गति मोरि न दूसरि आसा॥
पुनि-पुनि सत्य कहउँ तोहि पाहीं। मोहि सेवक-सम प्रिय कोउ नाहीं॥
भगति-हीन बिरंचि किन होई। सब जीवहु सम प्रिय मोहि सोई॥
भगतिवंत अति नीचउ प्रानी। मोहि प्रानप्रिय, असि मम बानी॥

दो०—सुचि, सुसील, सेवक, सुमति, प्रिय कहु काहि न लाग।
श्रुति-पुरान कह नीति असि, सावधान सुनु, काग!॥ ८६॥

एक पिता के बिपुल कुमारा। होहिं पृथक गुन-सील-अचारा॥
कोउ पंडित, कोउ तापस, ग्याता। कोउ धनवंत, सूर, कोउ दाता॥
कोउ सर्बग्य, धर्मरत कोई। सब पर पितहि प्रीति सम होई॥

यत् प्रब्रवीति स्म नाथः प्रदातुं सकलं सुखम् । किन्तु दातुं स्वभक्तिं मे प्रब्रवीति स्म नैव माम्।।
भक्त्या हीना गुणाः सर्वे सुखञ्च सकलं तथा । अनेकानि व्यञ्जनानि लवणेन विना यथा ।।
कस्मै प्रयोजनायास्ते भजनेन विना सुखम् । इत्थं विचार्याकथयं प्रभुं हे खगनायक ! ।।
प्रभो ! यदि प्रसन्नः सन् प्रददाति वरं भवान् । अनुकम्पां तथा स्नेहं विदधाति ममोपरि ।।
तर्हि हे नाथ ! याचेऽहं मनसे रुचितं वरम् । भवानुदारश्चित्तान्तर्गमनं कुरुते यतः ।।

स्थिरां विशुद्धां सपुराणवेदा गायन्ति भक्तिं भवदाश्रितां याम् ।
या मृग्यते योगितपस्विवर्यैश्चाप्नोति यां कोऽपि भवत्प्रसादात् ।। ८४ (क) ।।
हे भक्तकल्पद्रुम ! नतभद्र ! कृपापयोधे ! सुखधाम ! राम ! ।
तामेव भक्तिं प्रददातु नैजीं मह्यं कृपापूर्वमहो ममेश ! ।। ८४ (ख) ।।

एवमस्त्विति सम्भाष्य रघुवंशस्य नायकः । भारतीं प्रयुनक्ति स्म परमं सुखदायिकाम् ।।
शृणु हे वायस ! प्रज्ञायुक्तोऽसि त्वं स्वभावतः । तदीदृशं वरं कस्मात् कारणान्नाभ्ययाचथाः।।
खनिं सुखानां सर्वेषां भक्तिमेवाभ्ययाचथाः । तत् त्वया सदृशः कोऽपि न महाभाग्यवान् भुवि।।
तेऽपि यां न प्राप्नुवन्ति मुनयो यत्नकोटिभिः । ये दहन्ति शरीरं स्वं जपयोगहुताशने ।।
तावकीनां चतुरतां विलोक्य मुदितोऽस्म्यहम् । यत् त्वं तामेव मे भक्तिमकरोरभियाचिताम् ।।
समाकर्णय हे पक्षिन्नधुना मे प्रसादतः । वासं करिष्यन्ति चित्ते तव सर्वे शुभा गुणाः ।।
भक्तिं ज्ञानं सविज्ञानं विषयासक्तिशून्यताम् । योगं लीला ममैतेषां विभागान् मर्मसंयुतान्।।
सर्वेषामपि चैतेषां भेदान् सम्परिवेत्स्यसि । न भविष्यति सामग्रीकष्टं ते मत्प्रसादतः ।।

मायाप्रसूताः सकला भ्रमास्त्वां न संविधास्यन्त्यधुनाभिभूतम् ।
जानीहि मां ब्रह्म खनिं गुणानामनाद्यजन्मागुणसंयुतञ्च ।। ८५ (क) ।।
भक्ताः प्रियाः सन्ति सदा म इत्थं कृत्वा विचारं शृणु वायस ! त्वम् ।
कायेन वाचा मनसापि हार्दं स्थिरत्वयुक्तं कुरु पादयोर्मे ।। ८५ (ख) ।।

इदानीं शृणु मे वाणीमतिवैमल्यसंयुताम् । सत्यां सारल्यसंवेद्यां वेदादिपरिकीर्तिताम् ।।
विदधामि श्रावितं त्वां प्रति सिद्धान्तमात्मनः।श्रुत्वा चित्ते स्थापयित्वा सर्वं त्यक्त्वा च मां भज।।
उत्पादितोऽयं संसारो वर्तते मम मायया । यस्मिश्चराचरा जीवा वर्तन्ते बहुरीतिकाः ।।
प्रिया मदीयाः सर्वेऽपि सर्वेऽप्युत्पादिता मया । मनुजा अति रोचन्ते मह्यं तेषु समेष्वपि ।।
तेभ्यो भूमिसुरास्तेभ्यो ये पुनर्वेदधारकाः । तेभ्यो वेदोक्तधर्मस्याचरणे सङ्गतास्तु ये ।।
तेभ्यो वैराग्ययुक्ता मे प्रियास्तेभ्योऽपि बोधिनः । बोधिभ्योऽपि प्रियतरा वर्तन्ते मे विबोधिनः ।।
तेभ्योऽपि मे प्रियतमो वर्तते मम सेवकः । यस्मै गतिर्मदीयैव मदन्याशा न विद्यते ।।
पुनः पुनः सत्यमेतत् त्वां- प्रति प्रवदाम्यहम् । यत् सेवकेन तुल्यो मे कोऽपि प्रियतमोऽस्ति न ।।
यदि पद्मासनोऽपि स्यान् मद्भक्त्या परिवर्जितः । तर्हि सोऽपि परैर्जीवैः समो मम भवेत् प्रियः ।।
भक्त्या समन्वितोऽतीव नीचोऽपि तनुधारकः । प्राणप्रियो वर्तते म इत्यास्ते मम घोषणा ।।

शुचिः सुशीलः सुमतिश्च दासः कस्मै प्रियः स्यान्न वदेति तात ! ।
वदन्ति नीतिं सपुराणवेदा इमां शृणु ध्वाङ्क्ष ! समाहितः सन् ।। ८६ ।।

पितुरेकस्य कस्यापि जायन्ते बहवः सुताः । भिन्नभिन्नगुणाचारशीलैरपि समन्विताः ।।
जायते पण्डितः कोऽपि तेष्वृषिः कोऽपि बोधवान्।कोऽपि सम्पत्तिमान् वीरः कोऽपि दाता प्रजायते।।
जायते कोऽपि सर्वज्ञः कोऽपि धर्मरतस्तथा । तेषु सर्वेष्वपि प्रेम समानं जायते पितुः ।।

कोउ पितु-भगत बचन-मन-कर्मा । सपनेहुँ जान न दूसर धर्मा ॥
सो सुत प्रिय पितु प्रान-समाना । जद्यपि सो सब भाँति अयाना ॥
अेहि बिधि जीव चराचर जेते । त्रिजग - देव - नर - असुर - समेते ॥
अखिल बिस्व यह मोर उपाया । सब पर मोहि बराबरि दाया ॥
तिन्ह महँ जो परिहरि मद-माया । भजै मोहि मन-बच अरु काया ॥

दो०—पुरुष नपुंसक, नारि वा, जीव चराचर कोइ ।
सर्ब भाव भज, कपट तजि, मोहि परम प्रिय सोइ ॥ ८७ (क) ॥

सो०—सत्य कहउँ खग ! तोहि, सुचि सेवक मम प्रानप्रिय ।
अस बिचारि, भजु मोहि, परिहरि आस-भरोस सब ॥ ८७ (ख) ॥

कबहूँ काल न ब्यापिहि तोही । सुमिरेसु, भजेसु निरंतर मोही ॥
प्रभु-बचनामृत सुनि न अघाऊँ । तनु पुलकित, मन अति हरषाऊँ ॥
सो सुख जानइ मन अरु काना । नहिं रसना पहिं जाइ बखाना ॥
प्रभु-सोभा-सुख जानहिं नयना । कहि किमि सकहिं, तिन्हहि नहिं बयना ॥
बहु बिधि मोहि प्रबोधि, सुख देई । लगे करन सिसु-कौतुक तेई ॥
सजल नयन, कछु मुख करि रूखा । चितइ मातु, लागी अति भूखा ॥
देखि मातु, आतुर उठि धाई । कहि मृदु बचन, लिए उर लाई ॥
गोद राखि, कराव पय-पाना । रघुपति-चरित ललित कर गाना ॥

सो०—जेहि सुख लागि पुरारि, असुभ बेष कृत, सिव, सुखद ।
अवधपुरी-नर-नारि, तेहि सुख महुँ संतत मगन ॥ ८८ (क) ॥
सोई सुख-लवलेस, जिन्ह बारक सपनेहुँ लहेउ ।
ते नहिं गनहिं, खगेस ! ब्रह्मसुखहि, सज्जन-सुमति ॥ ८८ (ख) ॥

मैं पुनि अवध रहेउँ कछु काला । देखेउँ बालबिनोद रसाला ॥
राम - प्रसाद भगति - बर पायउँ । प्रभु-पद बंदि, निजाश्रम आयउँ ॥
तब ते मोहि न ब्यापी माया । जब ते रघुनायक अपनाया ॥
यह सब गुप्त चरित मैं गावा । हरि-मायाँ जिमि मोहि नचावा ॥
निज अनुभव अब कहउँ, खगेसा ! । बिनु-हरिभजन न जाहिं कलेसा ॥
रामकृपा - बिनु, सुनु खगराई ! । जानि न जाइ राम - प्रभुताई ॥
जानें बिनु, न होइ परतीती । बिनु-परतीति, होइ नहिं प्रीती ॥
प्रीति-बिना, नहिं भगति द्रिढ़ाई । जिमि, खगपति ! जल कै चिकनाई ॥

सो०—बिनु-गुर होइ कि ग्यान, ग्यान कि होइ बिराग-बिनु ? ।
गावहिं बेद-पुरान, सुख कि लहिअ हरि-भगति-बिनु ? ॥ ८९ (क) ॥
कोउ बिश्राम कि पाव, तात ! सहज-संतोष-बिनु ? ।
चलै कि जल-बिनु नाव, कोटि जतन पचि-पचि मरिअ? ॥ ८९ (ख) ॥

बिनु-संतोष न काम नसाहीं । काम अछत, सुख सपनेहुँ नाहीं ॥
राम-भजन-बिनु मिटहिं कि कामा ? । थल-बिहीन तरु कबहुँ कि जामा ? ॥
बिनु-बिग्यान कि समता आवइ ? । कोउ अवकास कि नभ-बिनु-पावइ ? ॥

यदि तेषु पितुर्भक्तः कोऽपि वाक्कर्ममानसैः । जायते न च वेत्त्यन्यं धर्मं स्वप्नेऽप्यतः परम् ॥
तर्ह्यसौ जायते प्राणप्रतीकाशः प्रियः पितुः । भवेद् यद्यपि सर्वाभी रीतिभिर्मूर्ख एव सः ॥
रीत्यानयैव ये केऽपि सन्ति जीवाश्चराचराः । त्रिलोक्यां देवमनुजनिशाचरसमन्विताः ॥
तैः समेतं समं विश्वं मयैवोत्पादितं स्थितम् । अतस्तेषु समेष्वस्ति समानैव दया मम ॥
तेषु यो देहधारी सन्त्यज्य गर्वं तथा छलम् । देहेन वाङ्मनोभ्याञ्च भजनं कुरुते मम ॥

पुमान् महेलापि नपुंसको वा स्यात् कोऽपि जीवः स चरोऽचरो यः ।
त्यक्त्वा छलं मां भजति प्रकारैः सर्वैः स आस्ते परमः प्रियो मे ॥ ८७ (क) ॥
खग ! त्वां ब्रुवे सत्यमेतद् यदास्ते शुचिः सेवकः प्राणतुल्यः प्रियो मे ।
विचार्येति भक्ति मदीयां कुरुष्व परित्यज्य विश्वासकामान् समग्रान् ॥ ८७ (ख) ॥

कदाचिदपि कालस्त्वां ग्रसितं न करिष्यति । कुरुस्मृति मामकीनां तथा भक्ति निरन्तरम्॥
इत्थं श्रुत्वा प्रभोर्वाणीसुधां यातो न तर्पणम् । रोमाञ्चिताङ्गोऽन्वभवं परं हर्षं स्वमानसे ॥
तत् सुखं परिजानन्ति मानसं श्रवणे तथा । न वर्तते निगदितुं शक्यं रसनया तु तत् ॥
सुखं तत् प्रभुशोभाजं जानीतो मम लोचने ।किन्तु ते शक्नुतो वक्तुं कथं यन्नास्ति वाक्तयोः॥
इत्थं प्रबोध्य मां नाना सम्प्रदाय सुखञ्च मे । तामेव शैशवीं लीलां कर्तुमारभते स्म सः ॥
नयने सजले कृत्वा किञ्चिद् रूक्षं मुखं तथा ।प्रसूं वीक्ष्याज्ञापयद् यत् क्षुत् परोपस्थितेति ताम्॥
तं विलोक्यातुरोत्थायाधावत् तत्सविधे प्रसूः । मृदूक्तिपूर्वमुत्थाप्यायोजयत् तं निजोरसा ॥
निधायाङ्केऽकारयच्च तं पयःपानकारकम् । तथाऽगायद् रघुपतेर्लीला लालित्यसंयुताः ॥

पुरारिः शिवो येषमीशोऽप्यगृह्णादभद्रं सुखस्य प्रदातापि यस्मै ।
अयोध्यापुरीस्था नरा योषितश्च सुखे सन्निमग्ना अजायन्त तस्मिन् ॥ ८८ (क) ॥
अवाप्तोऽस्ति यैः स्वप्नकालेऽपि तस्य सुखस्याति सूक्ष्मोऽपि लेशः सकृच्च ।
सुखं ब्रह्मबोधोद्भवं गण्यते न सुबुध्या युतैः सज्जनैस्तैः खगेश ! ॥ ८८ (ख) ॥

किञ्चित्समयपर्यन्तमयोध्यायां ततोऽवसम् । समवालोकयं बाललीला रसमयीः प्रभोः ॥
अवाप्नवं वरं भक्तिरूपं रामप्रसादतः ।प्रभोस्तस्य पदे नत्वा प्रत्यागाञ्च निजाश्रमम् ॥
तत एवारभ्य माया व्याप्ताऽभून्न कदापि माम् । अग्रहीत् स्वीय इति मां यत आरभ्य रघ्विनः ॥
अहमेतद् गुप्तरूपं चरितं गीतवान् समम् । यथा रमापतेर्माया व्यदधान्मां प्रनर्तितम् ॥
सम्प्रत्यनुभवं स्वीयं कथयामि खगाधिप ! । यन्न यान्ति लयं क्लेशा रमेशभजनं विना ॥
भवाञ् शृणोतु हे वीश ! रामस्य कृपया विना । रामस्य परमेशत्वं परिज्ञातुं न शक्यते ॥
विना तस्य परिज्ञानं तद्विश्वासो न जायते । विना तदीयविश्वासं तस्मिन् प्रीतिर्न जायते॥
प्रीतिं विना जायते न भक्तिर्दृढतनुस्तथा । यथा चिक्कणता वारिजा दृढा न खगाधिप! ॥

विनाचार्यमेव प्रबोधो भवेत् किं विरागं विना वापि किं स्यात् प्रबोधः ।
प्रगायन्ति वेदास्तथा व्यासवाग् यत् किमाप्यं सुखं श्रीशभक्तिं विनैव ॥ ८९ (क) ॥
अहो तात ! किं कोऽपि शान्तिं लभेत स्वभावोद्गतां तोषवृत्तिं विनैव ।
किमम्भो विना याति नौर्यत्नकोटीः समाश्रित्य मृत्यौ वृतेऽपि प्रखिद्य ॥ ८९ (ख) ॥

न विना परितोषेण विलयं यान्ति कामनाः । सुखं स्वप्नेऽपि न भवेत् कामनासु सतीषु च॥
किं कामना लयं यान्ति रामस्य भजनं विना । स्थलं विनापि किं भूमिरुहः कुत्रापि जायते॥
विना तत्त्वस्य बोधेन किमायाति समानता । अवकाशमवाप्नोति किं कोऽपि गगनं विना ॥

श्रद्धा-बिना धर्म नहिं होई। बिनु महि, गंध कि पावइ कोई ? ॥
बिनु तप, तेज कि कर बिस्तारा ? । जल बिनु, रस कि होइ संसारा ? ॥
सील कि मिल, बिनु-बुध-सेवकाई ? । जिमि बिनु-तेज, न रूप, गोसाँई ! ॥
निजसुख-बिनु, मन होइ कि थीरा ? । परस कि होइ बिहीन-समीरा ? ॥
कवनिउ सिद्धि कि बिनु-बिस्वासा ? । बिनु-हरिभजन न भव-भय-नासा ॥

दो०—बिनु-बिस्वास भगति नहिं, तेहि बिनु द्रवहिं न रामु।
राम-कृपा-बिनु सपनेहुँ, जीव न लह बिश्रामु ॥ ९० (क) ॥

सो०—अस बिचारि मतिधीर, तजि कुतर्क, संसय सकल।
भजहु राम-रघुबीर, करुनाकर, सुंदर, सुखद ॥ ९० (ख) ॥

निजमति-सरिस, नाथ ! मैं गाई। प्रभु-प्रताप-महिमा, खगराई ! ॥
कहेउँ न कछु, करि जुगुति बिसेषी। यह सब मैं निज नयनन्हि देखी ॥
महिमा - नाम - रूप - गुन - गाथा। सकल अमित अनंत रघुनाथा ॥
निज-निज मति मुनि हरि-गुन गावहिं। निगम-सेष-सिव पार न पावहिं ॥
तुम्हहि आदि, खग-मसक-प्रजंता। नभ उड़ाहिं, नहिं पावहिं अंता ॥
तिमि रघुपति - महिमा अवगाहा। तात ! कबहुँ कोउ पाव कि थाहा ?॥
रामु काम-सत-कोटि-सुभग-तन। दुर्गा कोटि-अमित अरि-मर्दन ॥
सक्र कोटि-सत-सरिस बिलासा। नभ सत-कोटि अमित अवकासा ॥

दो०—मरुत कोटि-सत-बिपुल बल, रबि सत-कोटि प्रकास।
ससि सत-कोटि सुसीतल, समन सकल भव-त्रास ॥ ९१ (क) ॥
काल कोटि-सत-सरिस अति, दुस्तर, दुर्ग, दुरंत।
धूमकेतु सत-कोटि-सम, दुराधरष भगवंत ॥ ९१ (ख) ॥

प्रभु अगाध सत-कोटि पताला। समन-कोटि-सत-सरिस कराला ॥
तीरथ-अमित-कोटि-सम पावन। नाम अखिल अघ पूग-नसावन ॥
हिमगिरि-कोटि अचल रघुबीरा। सिंधु-कोटि-सत-सम गंभीरा ॥
कामधेनु - सत - कोटि - समाना। सकल काम - दायक भगवाना ॥
सारद - कोटि - अमित - चतुराई। बिधि-सत-कोटि सृष्टि-निपुनाई ॥
बिष्नु - कोटि - सम पालनकर्ता। रुद्र - कोटि - सत - सम संहर्ता ॥
धनद - कोटि - सत - सम धनवाना। माया - कोटि प्रपंच - निधाना ॥
भार - धरन सत - कोटि - अहीसा। निरवधि, निरुपम, प्रभु, जगदीसा ॥

छं०—निरुपम, न उपमा आन राम-समान रामु, निगम कहै।
जिमि कोटि-सत-खद्योत-सम, रबि, कहत अति लघुता लहै ॥
ऐहि भाँति, निज-निज मति-बिलास, मुनीस हरिहि बखानहीं।
प्रभु भाव-गाहक, अति कृपाल, सप्रेम सुनि सुख मानहीं ॥

दो०—रामु अमित-गुन-सागर, थाह कि पावइ कोइ ? ।
संतन्ह-सन जस किछु सुनेउँ, तुम्हहि सुनायउँ सोइ ॥ ९२ (क) ॥

श्रद्धां विना जायते न धर्मः स्थित्या समन्वितः । किं कोऽपि लब्धुं शक्नोति गन्धमन्यत्र भूमितः ।।
विस्तारः किं भवेत् तेजःसंश्रितस्तपसा विना । किं जलेन विना लोके रसो भवितुमर्हति ।।
किं शीलं शक्यते लब्धुं ज्ञदासत्वं विना तथा । यथा तेजो विना रूपं न लब्धुं शक्यते प्रभो ! ।।
आत्मानन्दं विना शक्यं किं स्थिरं भवितुं मनः । उत्पन्नो भवितुं शक्यः किं स्पर्शः पवनं विना ।।
किं विश्वासं विना सिद्धिः सम्प्राप्तुं कापि शक्यते ! । एवं विना हरेर्भक्तिं न भवेद् भवभीक्षयः ।।

भक्तिर्भवेद् विश्वसितिं विना न तया विना न द्रवते च रामः ।
कृपां विना श्रीरघुनायकस्य स्वप्नेऽपि शान्तिं लभते न जीवः ।। ९० (क) ।।

विचार्येति हे धीरबुद्धे ! विहाय कुतर्कांस्तथा संशयान् सर्वरूपान् ।
भज क्ष्मेशरघ्वन्वयाधीशरामं दयायाः खनिं सौख्यदं रम्यरूपम् ।। ९० (ख) ।।

हे नाथ ! धिषणां स्वीयामनुसृत्य प्रगीतवान् । हे खगानामधीशान ! महिमानं प्रभोरहम् ।।
युक्तेर्विशेषमाश्रित्य न किमप्युक्तवानिह । इदं सर्वं लोचनाभ्यां स्वीयाभ्यां दृष्टवानहम् ।।
महिमा नामधेयानि रूपाणि गुणगाः कथाः । सर्वमेतदनन्तस्य प्रभोः सीमान्तवर्जितम् ।।
गायन्ति मुनयः श्रीशगुणान् स्वस्वमनीषया । तेषां पारं लभन्ते न वेदशेषेश्वरा अपि ।।
खगा भवन्तमारभ्य मशकान्तसशेषकाः । उड्डयन्ते खे तु पारं तस्य न प्राप्नुवन्ति ते ।।
तथागाधोऽस्ति महिमा नाथस्य रघुसन्ततेः । तात ! तस्य तलं प्राप्तुं किं कश्चिदपि शक्नुयात् ।।
रामोऽस्ति कोटिशतकस्मरमञ्जुलमूर्तिमान् । अनन्तकोटिदुर्गाभिः सदृशं शत्रुमर्दनः ।।
विलासास्तस्य मघवश्शतकोटिगतत्समाः । अवकाशः सीमवर्जः शतकोटिखतत्समः ।।

बलाधिकः कोटिशतानिलाभं प्रकाशवान् कोटिशतार्कतुल्यम् ।
सुशीतलः कोटिशतेन्दुतुल्यं भवाखिलत्रासहरश्च सोऽस्ति ।। ९१ (क) ।।

तुल्यः स कालैः शतकोटिसङ्ख्यैर्दुरन्तदुर्गः परदुस्तरश्च ।
ऐश्वर्यवान् कोटिशतात्मधूमकेत्वाभदुर्धर्षणरूपयुक्तः ।। ९१ (ख) ।।

रामोऽगाधोऽस्ति सदृशं पातालशतकोटिभिः । करालरूपः सदृशं नियन्तृशतकोटिभिः ।।
स पावनोऽस्ति सदृशं तैर्थिकानन्तकोटिभिः । तस्य नामास्त्यशेषाघसमूहानां विनाशकम् ।।
रामः स्थिरोऽस्ति सदृशं महीधरपकोटिभिः । गाम्भीर्ययुक्तः सदृशं सिन्धूनां शतकोटिभिः ।।
सदृशं वर्तते कामधेनूनां शतकोटिभिः । दाता सकलकामानां षड्विधैश्वर्यवान् प्रभुः ।।
चातुर्ययुक्तः सदृशं शारदानन्तकोटिभिः । सदृशं सृष्टिनिपुणो विधीनां शतकोटिभिः ।।
स्थितेर्विधाता सदृशं वैकुण्ठाधिपकोटिभिः । संहारकोऽस्ति सदृशं रुद्राणां शतकोटिभिः ।।
धनयुक्तोऽस्ति सदृशं धनेशशतकोटिभिः । सदृशं कोटिमायाभिः प्रपञ्चानां निधिः प्रभुः ।।
भारस्य धर्ता सदृशं शेषाणां शतकोटिभिः । जगदीशः प्रभुः सत्यं सीमासादृश्यवर्जितः ।।

समानताविवर्जितो न कापि तस्य तुल्यता श्रुतिर्ब्रवीति रामसन्निभोऽस्ति राम एव यत् ।
यथा खगद्विजोपमा प्रदीयते रवेर्यदि प्रयाति तर्हि लाघवं रविः समोक्तिकारणात् ।।

इतीव नैजनैजधीविलाससंश्रयं गताः तपस्विनायका हरिं सुवर्णितं प्रकुर्वते ।
प्रभुस्तु भावसङ्ग्रही परं कृपामयस्तथा निशम्य तत् सहार्दकं ततश्च मन्यते सुखम् ।।

रामो गुणाब्धिर्मिततताविहीनः किं कोऽपि शक्नोति तदन्तमाप्तुम् ।
मया श्रुतं यत्किमपीह सद्भ्यः कृतं भवत्कर्णगतं तदेव ।। ९२ (क) ।।

सो०—भाव-बस्य भगवान, सुख-निधान, करुना-भवन।
तजि ममता-मद-मान, भजिअ सदा सीता-रवन ॥ ९२ (ख) ॥

सुनि भुसुंडि के बचन सुहाए। हरषित खगपति पंख फुलाए ॥
नयन नीर, मन अति हरषाना। श्रीरघुपति-प्रताप उर आना ॥
पाछिल मोह समुझि पछिताना। ब्रह्म अनादि, मनुज करि माना ॥
पुनि-पुनि काग-चरन सिरु नावा। जानि राम-सम, प्रेम बढ़ावा ॥
गुर-बिनु भव-निधि तरइ न कोई। जौं बिरंचि-संकर-सम होई ॥
संसय-सर्प ग्रसेउ मोहि, ताता!। दुखद लहरि, कुतर्क बहु ब्राता ॥
तव सरूप, गारुड़ि रघुनायक। मोहि जिआयउ जन-सुखदायक ॥
तव प्रसाद, मम मोह नसाना। राम - रहस्य अनूपम जाना ॥

दो०—ताहि प्रसंसि बिबिधि बिधि, सीस नाइ, कर जोरि।
बचन बिनीत सप्रेम मृदु, बोलेउ गरुड़ बहोरि ॥ ९३ (क) ॥
प्रभु! अपने अबिबेक ते, बूझउँ, स्वामी! तोहि।
कृपासिंधु! सादर कहहु, जानि दास निज मोहि ॥ ९३ (ख) ॥

तुम्ह सर्बग्य, तग्य, तम-पारा। सुमति, सुसील, सरल-आचारा ॥
ग्यान - बिरति - बिग्यान - निवासा। रघुनायक के तुम्ह प्रिय दासा ॥
कारन कवन देह यह पाई?। तात! सकल मोहि कहहु बुझाई ॥
राम-चरित-सर सुंदर, स्वामी!। पायहु कहाँ? कहहु, नभगामी! ॥
नाथ! सुना मैं अस सिव पाहीं। महा-प्रलयहुँ नास तव नाहीं ॥
मुधा बचन नहिं ईस्वर कहई। सोउ मोरें मन संसय अहई ॥
अग-जग-जीव नाग-नर-देवा। नाथ! सकल जगु काल-कलेवा ॥
अंड-कटाह-अमित, लय-कारी। कालु सदा दुरतिक्रम भारी ॥

सो०—तुम्हहि न ब्यापत काल, अति कराल, कारन कवन?।
मोहि सों कहहु कृपाल, ग्यान-प्रभाव कि जोग-बल? ॥ ९४ (क) ॥
दो०—प्रभु! तव आश्रम आएँ, मोर मोह-भ्रम भाग।
कारन कवन? सो नाथ! सब, कहहु सहित-अनुराग ॥ ९४ (ख) ॥

गरुड़-गिरा सुनि हरषेउ कागा। बोलेउ, उमा! परम अनुरागा ॥
धन्य-धन्य तव मति! उरगारी!। प्रस्न तुम्हारि मोहि अति प्यारी ॥
सुनि तव प्रस्न सप्रेम सुहाई। बहुत जनम कै सुधि मोहि आई ॥
सब निज कथा कहउँ मैं गाई। तात! सुनहु सादर मन लाई ॥
जप - तप - मख - सम - दम - ब्रत-दाना। बिरति - बिबेक - जोग - बिग्याना ॥
सब कर फल रघुपति-पद-प्रेमा। तेहि बिनु, कोउ न पावइ छेमा ॥
ऐहि तन राम-भगति मैं पाई। ताते मोहि ममता अधिकाई ॥
जेहि तें कछु निज स्वारथ होई। तेहि पर ममता कर सब कोई ॥

सो०—पन्नगारि! असि नीति, श्रुति-संमत, सज्जन कहहिं।
अति नीचहु सन प्रीति, करिअ, जानि निज परम हित ॥ ९५ (क) ॥

वशो भावनायाः षडैश्वर्यवान् स निधानं सुखस्यानुकम्पानिकाय्यः ।
ममत्वं मदं मानमप्याविहाय सदा जानकीशोऽर्चनीयोऽस्ति तस्मात् ॥ ९२ (ख) ॥

निशम्य काकभ्रूशुण्डेर्भारतीः शोभया युताः । प्रसन्नः सन् खगाधीशः पक्षपालिमफुल्लयत् ॥
सवारिनयनो जातः सोऽतिप्रीतमनास्तथा । प्रतापं श्रीरघुपतेरानयन्निजमानसे ॥
पूर्वमोह परिस्मृत्य पश्चात्तापं समाचरत् । यदनादि ब्रह्म मर्त्यं इत्यहं परिबुद्धवान् ॥
स शिरोऽनमयत् स्वीयं मुहुः काकस्य पादयोः । मत्वा तं रामसदृशं तस्मिन् प्रीतिमवर्धयत् ॥
गुरुं विना न तरति कोऽपि संसारसागरम् । यद्यपि स्यात् स सदृशो ब्रह्मणा गिरिशेन वा ॥
विचार्येत्यवदत् ताताग्रसन्मां संशयोरगः । महान् कुतर्कोमिवार आगच्छन् मयि दुःखदः ॥
विषवैद्यो जानकीशो भवदाकारधारकः । दाता जनेभ्यः सौख्यानामकरोन्मां प्रजीवितम् ॥
मम मोहो गतो नाशं भवदीयप्रसादतः । अजानामद्वितीयञ्च रहस्यं जानकीपतेः ॥

प्रशस्य तं नैकविधं स्वशीर्षं नतं विधायाञ्जलिमाप्रबध्य ।
वचो विनीतं मृदु हार्दयुक्तं प्रायुङ्क्त भूयो विहगाधिनाथः ॥ ९३ (क) ॥
निजाविवेकेन विभो ! भवन्तं पृच्छामि किञ्चित् परशक्तियुक्त ! ।
कृपाम्बुधे ! वदतु तदुत्तरं मां ज्ञात्वा स्वदासं सुविचारपूर्वम् ॥ ९३ (ख) ॥

तमःपारः सर्वबोधस्तत्त्वबोधः स्थितो भवान् । सुमनीषः सुचरितः सरलाचारसंयुतः ॥
ज्ञानवैराग्यविज्ञानमन्दिरं वर्तते भवान् । रघुवंशाधिनाथस्य वर्तते सेवकः प्रियः ॥
प्राप्तवान् हेतुना केन भवानेतत् कलेवरम् । एतत् सर्वं बोधयित्वा वदतात् तात् ! मां प्रति ॥
हे स्वामिन् ! रामचरितमानसं सुन्दरं सरः । एतत् कुत्राप्तवानित्थं वदतान्मां नभश्चर ! ॥
हे नाथ ! श्रुतवानेतदस्मि शैलसुताधिपात् । यन्महाप्रलयानेहस्यपि नास्ति भवत्क्षयः ॥
कदापि मिथ्या वचनं प्रयुनक्ति न शङ्करः । तदेष एव हृदये वर्तते मम संशयः ॥
जीवाश्चराचरा नागा मनुजा अमृतान्धसः । सर्वमेतज्जगत् कालप्रातराशोऽस्ति हे प्रभो ! ॥
अनन्ताण्डकटाहानां विनाशस्य विधायकः । निरन्तरं तीव्ररूपः कालोऽस्ति दुरतिक्रमः ॥

ग्रसत्येष कालो भवन्तं न कस्मान्निमित्तादतीव प्रचण्डस्वरूपः ।
तदाख्यातु मां ज्ञानसामर्थ्यमेतद् बलं यौगिकं वा किमास्ते कृपालो ! ॥ ९४ (क) ॥
मय्यागते नाथ! भवन्निवासं मोहभ्रमौ मेऽद्य पलायितौ स्तः ।
प्रभो ! निमित्तं स्थितिमत्र किमत्र ब्रवीतु सर्वं सहितानुरागम् ॥ ९४ (ख) ॥

शिवो वक्ति शिवे ! श्रुत्वा गिरमेतां खगेशितुः । प्रसन्नोऽभूदब्रवीच्च काकोऽतिस्नेहसंयुतम् ॥
धन्या धन्यास्ति भवतो मतिर्हे भुजगाहित ! । भवता विहिताः प्रश्ना इमेऽरोचन्त मे परम् ॥
निशम्य भवतः प्रश्नान् प्रेमयुक्तान् मनोहरान् । जातोऽस्म्यनेकजनुषां स्मरणेन समन्वितः ॥
अहं गात्वा वर्णयामि स्वकीयां सकलां कथाम् । सादरं सावधानञ्च तात! तां श्रृणुताद् भवान् ।
जपस्तपः शमदमौ यज्ञो दानं व्रतं तथा । रागवर्जितता योगो विवेकः सविबोधकः ॥
फलमेषां समग्राणां प्रेमास्ते रामपादयोः । क्षेमं प्राप्तुं न शक्नोति तद् विना कोऽपि देहवान् ॥
रामस्य भक्तिः सम्प्राप्ता मयाऽस्मिन्नेव विग्रहे । तस्मादस्मिन् वर्तते मे ममता सर्वतोऽधिका ॥
येन किञ्चिदपि स्वार्थो वस्तुना साध्यते निजः । तस्मिन् कुर्वन्ति ममतां सकला अपि देहिनः ॥

इयं नीतिराम्नायसम्मत्युपेता तथा सज्जनैरुच्यते पन्नगारे ! ।
यदत्यन्तनीचेन साकञ्च कार्यं प्रियत्वं परिज्ञाय तं स्वीयभद्रम् ॥ ९५ (क) ॥

सो०—पाट कीट तें होइ, तेहि तें पाटंबर रुचिर।
कृमि पालइ सबु कोइ, परम अपावन प्रान-सम ॥ ९५ (ख) ॥

स्वारथ सांच जीव कहुं एहा। मन-क्रम-बचन राम-पद नेहा ॥
सोइ पावन, सोइ सुभग सरीरा। जो तनु पाइ, भजिअ रघुबीरा ॥
राम-बिमुख, लहि बिधि-सम देही। कबि-कोबिद न प्रसंसहिं तेही ॥
राम-भगति, एहिं तन उर जामी। ताते मोहि परम प्रिय स्वामी ! ॥
तजउँ न तन, निज इच्छा मरना। तन-बिनु, बेद भजन नहिं बरना ॥
प्रथम मोहँ मोहि बहुत बिगोवा। राम-बिमुख सुख कबहुँ न सोवा ॥
नाना जनम, कर्म पुनि नाना। किए जोग-जप-तप-मख-दाना ॥
कवन जोनि, जनमेउँ जहँ नाहीं। मैं, खगेस ! भ्रमि-भ्रमि जग माहीं ॥
देखेउं करि सब करम गोसाईं !। सुखी न भयउँ अबहिं की नाईं ॥
सुधि मोहि, नाथ ! जनम बहु केरी। सिव-प्रसाद मति मोहँ न घेरी ॥

दो०—प्रथम जन्म के चरित अब, कहउँ, सुनहु बिहगेस !।
सुनि प्रभु-पद-रति उपजइ, जातें मिटहिं कलेस ॥ ९६ (क) ॥
पूरुब कल्प एक प्रभु, जुग कलिजुग मल-मूल।
नर अरु नारि अधर्म-रत, सकल निगम-प्रतिकूल ॥ ९६ (ख) ॥

तेहिं कलिजुग कोसलपुर जाई। जन्मत भयउँ सूद्र-तनु पाई ॥
सिव-सेवक मन, क्रम अरु बानी। आन देव-निंदक अभिमानी ॥
धन-मद-मत्त परम बाचाला। उग्रबुद्धि, उर दंभ बिसाला ॥
जदपि रहेउँ रघुपति-रजधानी। तदपि न कछु महिमा तब जानी ॥
अब जाना मैं अवध-प्रभावा। निगमागम-पुरान अस गावा ॥
कवनेहुँ जन्म अवध बस जोई। राम-परायन सो परि होई ॥
अवध-प्रभाव जान तब प्रानी। जब उर बसहिं रामु-धनुपानी ॥
सो कलिकाल कठिन, उरगारी !। पाप-परायन सब नर-नारी ॥

दो०—कलिमल ग्रसे धर्म सब, लुप्त भए सदग्रंथ।
दंभिन्ह निज मति कल्पि करि, प्रगट किए बहु पंथ ॥ ९७ (क) ॥
भए लोग सब मोह-बस, लोभ ग्रसे सुभ कर्म।
सुनु हरिजान ! ग्यान-निधि, कहउँ कछुक कलिधर्म ॥ ९७ (ख) ॥

बरन-धर्म नहिं आश्रम चारी। श्रुति-बिरोध-रत सब नर-नारी ॥
द्विज श्रुति-बेचक, भूप प्रजासन। कोउ नहिं मान निगम-अनुसासन ॥
मारग सोइ, जा कहुं जोइ भावा। पंडित सोइ, जो गाल बजावा ॥
मिथ्यारंभ दंभ-रत जोई। ता कहुँ संत कहइ सब कोई ॥
सोइ सयान, जो परधन-हारी। जो कर दंभ, सो बड़ आचारी ॥
जो कह झूंठ-मसखरी जाना। कलिजुग सोइ गुनवंत बखाना ॥
निराचार जो श्रुति-पथ त्यागी। कलिजुग सोइ ग्यानी, सो बिरागी ॥
जाकें नख अरु जटा बिसाला। सोइ तापस प्रसिद्ध कलिकाला ॥

प्रसूतोऽस्ति कोशस्तु कौशेयकीटात् ततो रम्यकौशेयमुज्जायते च।
अतः कीटमापान्ति सर्वेऽप्यतीवापवित्रं तमात्मासुसादृश्ययुक्तम् ॥ ९५ (ख) ॥

स्वार्थोऽयमेव सत्यात्मा वर्तते देहधारिणः ।यद् वाक्कर्ममनोभिः स्यात् तत्स्नेहो रामपादयोः॥
मनोरमं पावनञ्च तदेवास्ति कलेवरम् । यत् प्राप्य रघुवीरस्य भजनं प्रविधीयते ॥
यो रामविमुखश्चेत् स विध्याभां लभते तनुम् । न तद्ध्यपि प्रशंसन्ति कवयो विबुधाश्च तम् ॥
अस्यामेव तनौ रामभक्तिर्मे स्वान्त उद्गता । अतस्तनुरियं मह्यं परमं रोचते प्रभो ! ॥
स्वेच्छामृत्यौ सत्यपीमां तनुं परिजहामि न । विना तनुं न भजनमिति वेदैः प्रवर्णितम् ॥
पूर्वं मां व्यदधान्मोहः परमं दुर्दशां गतम् । सुखेन नाप्तवान् स्वापमहं रामात् पराङ्मुखः॥
नानाविधानि कर्माणि व्यदधां बहुजन्मसु । योगं जपांस्तपश्चर्यां यज्ञदानमुखानि च ॥
किन्तच्छरीरं यस्मिन्न जन्माहमुपलब्धवान् । भ्रमन् भ्रमंश्च जगति हे खगानामधीश्वर ! ॥
प्रभो ! व्यलोकयं कृत्वा कर्माणि सकलान्यपि । किन्त्विदानीन्तनसम नाभवं सुखसंयुतः ॥
वर्तते मे स्मृतिर्नाथ ! बहूनामपि जन्मनाम् । यतो मोहो नाविशन्मे मतिं शम्भोः प्रसादतः ॥

तिष्यादिजन्मप्रतिपादितानि वृत्तानि वच्मीह शृणोतु वीश ! ।
प्रश्रुत्य यानि प्रभुपादहार्दं प्रजायते क्लेशपरिक्षयश्च ॥ ९६ (क) ॥

पुरैककल्पे युगमास्त तिष्यं मूलं मलानां विहगाधिनाथ ! ।
यस्मिन् समे स्त्रीपुरुषा अधर्मलग्नास्तथा वेदविरोधिनश्च ॥ ९६ (ख) ॥

तस्मिन् युगे तिष्यनाम्नि गत्वाऽयोध्यापुरीमहम्। समुत्पन्नोऽभवं प्राप्य शूद्रजातिकलेवरम् ॥
तस्मिन्नासं शङ्करस्य दासो वाक्कर्ममानसैः । तदन्यदेवनिन्दायाः कर्ताहङ्कारसंयुतः ॥
सम्पन्मदेन मत्तोऽहमतिवाचालतायुतः । उग्रधीसंयुतश्चित्ते दम्भं विपुलमाश्रितः ॥
यद्यप्यहं रघुपते राजधान्यां तदावसम् ।तथापि तस्या माहात्म्यं न किञ्चिदपि बुद्धवान्॥
किन्त्विदानीमयोध्यायाः प्रभावं बुद्धवानहम् । यतो वेदाः पुराणानि शास्त्राणीत्थमवर्णयन् ॥
यद् यो वसत्ययोध्यायां कस्मिंश्चिदपि जन्मनि। अवश्यमेव भवति स रघ्वीशपरायणः ॥
तदैव जीवोऽयोध्यायाः प्रभावं परिबुध्यते । कोदण्डपाणिर्वसति रामस्तन्मानसे यदा ॥
स तिष्यकालः कठिन आसीद् विहगनायक ! । नरा नार्यः समेऽप्यासंस्तस्मिन् पापपरायणाः ॥

ग्रस्ताः समे तिष्यमलेन धर्मा ग्रन्था मनोज्ञा अभवन् विलुप्ताः ।
दम्भान्वितैः स्वीयधिया प्रकल्प्य प्रकाशिता नैकविधाश्च मार्गाः ॥ ९७ (क) ॥

जनाः समे मोहवशा अभूवन् लोभोऽविशत् कर्म शुभं समग्रम् ।
अयान ! हे बोधनिधे ! शृणोतु तिष्यस्य धर्मान् प्रवदामि कांश्चित् ॥ ९७ (ख) ॥

तिष्ये धर्मो न वर्णानां न वा चत्वार आश्रमाः । रता विरोधे वेदानां पुरुषा योषितः समे ॥
वेदविक्रयिणो विप्रा महीपालाः प्रजाशनाः । मन्यते कश्चिदपि न वेदानामनुशासनम् ॥
यो यस्मै रोचते मार्गः स एवास्ति तदीयकः । प्रभाषते यः सप्रौढि स एव सकलार्थवित् ॥
मिथ्यारम्भस्य कर्ता यस्तथा दम्भरतोऽस्ति यः । तमेव साधुरस्तीति भाषन्ते सकला अपि ॥
परद्रव्यं हरति यः स एव चतुरो जनः । दम्भं विनिर्माति यः स सदाचारसमन्वितः ॥
प्रभाषते सत्यभिन्नमुपहासञ्च वेत्ति यः । स एव गुणसंयुक्तो युगे तिष्येऽभिभाष्यते ॥
आचारहीनो यो वेदमार्गं सन्त्यक्तवांश्च यः । स एव वर्तते ज्ञानी विरक्तश्च कलौ युगे ॥
यस्य दीर्घा नखाः सन्ति विशालत्वयुता जटाः । स एव तापस इति प्रसिद्धोऽस्ति कलौ युगे॥

दो०—असुभ बेष-भूषन धरें, भच्छाभच्छ जे खाहिं।
तेइ जोगी, तेइ सिद्ध नर, पूज्य ते कलिजुग माहिं ॥ ९८ (क) ॥
सो०—जे अपकारी-चार, तिन्ह कर गौरव, मान्य तेइ।
मन-क्रम-बचन लबार, तेइ बकता कलिकाल महुँ ॥ ९८ (ख) ॥

नारि-बिबस नर सकल गोसाईं ! । नाचहिं नट-मर्कट की नाईं ॥
सूद्र, द्विजन्ह उपदेसहिं ग्याना । मेलि जनेऊ, लेहिं कु-दाना ॥
सब नर काम-लोभ-रत, क्रोधी । देव-बिप्र-श्रुति-संत-बिरोधी ॥
गुन-मंदिर सुंदर पति त्यागी । भजहिं नारि पर-पुरुष अभागी ॥
सौभागिनीं बिभूषन-हीना । बिधवन्ह के सिंगार नबीना ॥
गुर-सिष बधिर-अंध का लेखा । एक न सुनइ, एक नहिं देखा ॥
हरइ सिष्य-धन, सोक न हरई । सो गुर घोर नरक महुँ परई ॥
मातु-पिता बालकन्हि बोलावहिं । उदर भरै, सोइ धर्म सिखावहिं ॥

दो०—ब्रह्मग्यान-बिनु नारि-नर, कहहिं न दूसरि बात।
कौड़ी लागि लोभ-बस, करहिं बिप्र-गुर-घात ॥ ९९ (क) ॥
बादहिं सूद्र द्विजन्ह सन, हम तुम्ह ते कछु घाटि ? ।
जानइ ब्रह्म सो बिप्रबर, आँखि देखावहिं डाटि ॥ ९९ (ख) ॥

पर-त्रिय-लंपट, कपट-सयाने । मोह-द्रोह-ममता-लपटाने ॥
तेइ अभेदबादी, ग्यानी नर । देखा मैं चरित्र कलिजुग कर ॥
आपु गए अरु तिन्हहू घालहिं । जे कहुँ सतमारग प्रतिपालहिं ॥
कल्प-कल्प भरि एक-एक नरका । परहिं, जे दूषहिं श्रुति, करि तरका ॥
जे बरनाधम तेलि, कुम्हारा । स्वपच, किरात, कोल, कलवारा ॥
नारि मुई, गृह-संपति नासी । मूड़ मुड़ाइ होहिं संन्यासी ॥
ते बिप्रन्ह सन आपु पुजावहिं । उभय लोक निज हाथ नसावहिं ॥
बिप्र निरच्छर, लोलुप, कामी । निराचार, सठ, बृषली-स्वामी ॥
सूद्र करहिं जप-तप-ब्रत नाना । बैठि बरासन, कहहिं पुराना ॥
सब नर कल्पित करहिं अचारा । जाइ न बरनि अनीति अपारा ॥

दो०—भए बरन-संकर कलि, भिन्नसेतु सब लोग।
करहिं पाप, पावहिं दुख, भय-रुज-सोक-बियोग ॥ १०० (क) ॥
श्रुति-संमत हरि-भक्ति-पथ, संजुत-बिरति-बिबेक।
तेहिं न चलहिं नर मोह-बस, कल्पहिं पंथ अनेक ॥ १०० (ख) ॥

छं०—बहु दाम सँवारहिं धाम जती । बिषया हरि लीन्हि, न रहि बिरती ॥
तपसी धनवंत, दरिद्र गृही । कलि-कौतुक, तात ! न जात कही ॥ १ ॥
कुलवंति निकारहिं नारि सती । गृह आनहिं चेरि, निबेरि गती ॥
सुत मानहिं मातु-पिता तब लौं । अबलानन दीख नहीं जब लौं ॥ २ ॥
ससुरारि पिआरि लगी जब तें । रिपुरूप कुटुंब भए तब तें ॥
नृप पाप-परायन, धर्म नहीं । करि दंड, बिडंब प्रजा नितहीं ॥ ३ ॥

अभद्रवेषाभरणान्विता ये भक्ष्याण्यभक्ष्याणि च भक्षयन्ति ।
त एव तिष्ये युग आर्चनीया योगे रताः सिद्धिमिताश्च मर्त्याः ॥ ९८ (क) ॥
परानर्थकारिक्रियासंयुता ये त एव प्रपूज्या गुरुत्वञ्च तेषाम् ।
असत्याश्रिता ये मनोवाक्क्रियाभिः कलौ सन्ति वक्तृत्वयुक्तास्त एव ॥ ९८ (ख) ॥

हे नाथ ! सर्वे पुरुषा नारीविवशतां गताः । नृत्यन्ति नोदितास्ताभिर्नटमर्कटसन्निभम् ॥
शूद्राः शासति चात्यर्थं ज्ञानं वसुमतीसुरान् । गृह्णन्ति च कुदानानि संयोज्य ब्रह्मसूत्रकम् ॥
सर्वे नराः कामलोभरताः कोपसमन्विताः । सुपर्वधरणीदेवश्रुतिसाधुविरोधिनः ॥
सम्परित्यज्य भर्तारं गुणागारं मनोरमम् । सेवन्ते पुरुषं भिन्नं नार्यो भाग्यविवर्जिताः ॥
सौभाग्यवत्यो महिला विभूषणविवर्जिताः । धवहीनाः प्रकुर्वन्ति शृङ्गारं नित्यनूतनम् ॥
अन्धस्य बधिरस्येव सम्बन्धो गुरुशिष्ययोः । एकोऽवलोकयति न न शृणोति तथा परः ॥
शिष्यस्य हरति द्रव्यं शोकं हरति किन्तु न । स गुरुः समवाप्नोति पतनं घोरनारके ॥
बालस्य हूतिं कुरुतो जननी जनकस्तथा । तमेव धर्मं ब्रूतश्च येनोदरभरो भवेत् ॥

न ब्रह्मबोधादपरां वदन्ति वार्तां पुमांसो महिलाश्च तिष्ये ।
कपर्दिकालोभवशात् परन्तु गुरुं द्विजातिञ्च विनाशयन्ति ॥ ९९ (क) ॥
सहाग्रजातैर्विवदन्ति शूद्रा न्यूना भवद्भ्यो न वयं क्वचिद् यत् ।
यो ब्रह्म जानाति वरः स विप्र इत्थं प्रधर्ष्यापि दृशाऽऽक्षिपन्ति ॥ ९९ (ख) ॥

येऽन्यस्त्रीलम्पटाश्छद्मकर्मचातुर्यसंयुताः । मोहद्रोहममत्वेषु लग्नत्वेन युतास्तथा ॥
अभेदवादिनः सन्ति सबोधा अपि ते नराः । अपश्यमीदृक् चरितमेतद्धर्मयुजः कलेः ॥
स्वयं विनाशं प्राप्तास्तान् नाशयन्ति परानपि । कुर्वन्ति रक्षाचरणे ये कुत्रापि सतां सृतेः ॥
पतन्ति ते कल्पकल्पं प्रत्येकमपि नारके । विधाय कुत्सितांस्तर्कानाम्नायान् दूषयन्ति ये ॥
वर्णाधमा ये कलशकारास्तैलिकजातयः । श्वपचाः कोलकरणकिरातप्रमुखा अपि ॥
पत्न्यां मृतायां गेहस्य द्रव्ये वापि क्षयं गते । विधाय मुण्डनं स्वीयं परिव्राजो भवन्ति ये ॥
ते कारयन्ति धरणीविबुधैः स्वीयमर्चनम् । लोकद्वयं नाशयन्ति तथा स्वेनैव पाणिना ॥
विप्राः निरक्षराः कामवशा लोलुपतायुताः । शठा आचाररहिता वृषलीस्वामिनस्तथा ॥
शूद्राः कुर्वन्ति विविधजपव्रततपःक्रियाः । पुराणानि प्रभाषन्त उपविश्य वरासने ॥
स्वेच्छाकल्पितमाचारं कुर्वन्ति सकला नराः । अनीतेः पारहीनाया अशक्यं वर्णनं स्थितम् ॥

कलौ युगे सर्वजनास्तु वर्णसाङ्कर्यवन्तश्च्युतसेतवश्च ।
कुर्वन्ति पापं भयरोगशोकवियोगदुःखानि तथाप्नुवन्ति ॥ १०० (क) ॥
यो मार्ग आस्ते श्रुतिसम्मतः श्रीनाथस्य भक्तेः सविरक्तिबोधः ।
तस्मिन्नरा यान्ति न मोहनिघ्ना मार्गाननेकानपि कल्पयन्ति ॥ १०० (ख) ॥

विभूष्यतेऽतिसम्पदा यतिव्रजैर्निकेतनम् हृता विरक्तिरैन्द्रियैर्न सा स्थितिं समाश्रिता ।
तपस्विनो धनान्विताः कुटुम्बिनोऽर्थवर्जिताः प्रभो! कलेः कुतूहलं न शक्यते प्रभाषितुम् ॥ १ ॥
सुवंशजां सतीं स्त्रियं बहिर्गतां प्रकुर्वते प्रहातशीलका जना गृहाप्तसेविकाः स्थिताः ।
सुताः समर्चयन्ति तत्क्षणं स्वजन्मदायकौ न यत्क्षणं विलोक्यते स्वयोषिदाननन्तु तैः ॥ २ ॥
प्रियापितुर्गृहं प्रियं यतः क्षणात् प्रजायते ततः क्षणात् कुटुम्बिनो भवन्ति शत्रुरूपिणः ।
महीश्वरा अघे रता न धर्ममाचरन्ति ते प्रजाः प्रदण्ड्य सन्ततं प्रकुर्वते विडम्बनाम् ॥ ३ ॥

धनवंत-कुलीन, मलीन अपी। द्विज-चिन्ह जनेउ, उघार तपी।।
नहिं मान पुरान, न बेदहि जो। हरि-सेवक संत सही कलि सो।।४।।
कबि-बृंद, उदार दुनी न सुनी। गुन-दूषक-ब्रात, न कोऽपि गुनी।।
कलि बारहिं-बार दुकाल परै। बिनु-अन्न दुखी सब लोग मरै।।५।।

दो०—सुनु खगेस ! कलि कपट, हठ, दंभ, द्वेष, पाषंड।
मान, मोह, मारादि मद, ब्यापि रहे ब्रह्मंड।। १०१ (क)।।
तामस धर्म करहिं नर, जप-तप-ब्रत-मख-दान।
देव न बरषहिं धरनीं, बए न जामहिं धान।। १०१ (ख)।।

छं०—अबला कच-भूषन, भूरि छुधा। धनहीन दुखी, ममता बहुधा।।
सुख चाहहिं मूढ़, न धर्म-रता। मति थोरि, कठोरि, न कोमलता।।१।।
नर पीड़ित-रोग, न भोग कहीं। अभिमान, बिरोध अकारन हीं।।
लघु जीवन संबतु पंच-दसा। कलपांत न नास, गुमानु असा।।२।।
कलिकाल बिहाल किए मनुजा। नहिं मानत क्वौ अनुजा-तनुजा।।
नहिं तोष, बिचार, न सीतलता। सब जाति-कुजाति भए मगता।।३।।
इरिषा, परुषाच्छर, लोलुपता। भरि पूरि रही, समता-बिगता।।
सब लोग बियोग-बिसोक हए। बरनाश्रम - धर्म - अचार गए।।४।।
दम-दान-दया नहिं जानपनी। जड़ता, परबंचनताति घनी।।
तनु-पोषक नारि-नरा सगरे। परनिंदक जे, जग मो बगरे।।५।।

दो०—सुनु, ब्यालारि ! काल कलि, मल-अवगुन-आगार।
गुनउ बहुत कलिजुग कर, बिनु-प्रयास निस्तार।। १०२ (क)।।
कृतजुग, त्रेताँ, द्वापर, पूजा, मख, अरु जोग।
जो गति होइ, सो कलि, हरि, -नाम ते पावहिं लोग।। १०२ (ख)।।

कृतजुग सब जोगी, बिग्यानी। करि हरि ध्यान, तरहिं भव प्रानी।।
त्रेताँ, बिबिध जग्य नर करहीं। प्रभुहि समर्पि कर्म, भव तरहीं।।
द्वापर, करि रघुपति-पद-पूजा। नर, भव तरहिं, उपाय न दूजा।।
कलिजुग, केवल हरि-गुन-गाहा। गावत नर, पावहिं भव-थाहा।।
कलिजुग, जोग न जग्य, न ग्याना। एक अधार राम - गुन - गाना।।
सब भरोस तजि, जो भज रामहि। प्रेम - समेत गाव गुन - ग्रामहि।।
सोइ भव तर, कछु संसय नाहीं। नाम-प्रताप प्रगट कलि माहीं।।
कलि कर एक पुनीत प्रतापा। मानस पुन्य होहिं, नहिं पापा।।

दो०—कलिजुग-सम जुग आन नहिं, जौं नर कर बिस्वास।
गाइ राम-गुन-गन बिमल, भव तर बिनहिं प्रयास।। १०३ (क)।।
प्रगट चारि पद धर्म के, कलि महुँ एक प्रधान।
जेन - केन बिधि दीन्हें, दान, करइ कल्यान।। १०३ (ख)।।

ससम्पदोऽधमा अपि प्रकृष्टवंशजा मताः द्विजस्य लक्ष्मसूत्रकं विवस्त्रता तपस्विनः ।
न यैः श्रुतिः प्रमन्यते पुराणमेव वा जनैः त एव सत्यसाधवो रमेशसेवकाः कलौ ॥ ४ ॥
कवित्वसंयुजो भुवि श्रुता न तत्समर्चकाः गुणप्रदूषकव्रजा गुणान्विता न केऽपि तु ।
कुकाल एति तिष्यके बडीतिमान् पुनः पुनः विनाऽन्नमेति पञ्चतां समो व्यथान्वितो जनः ॥ ५ ॥

श्रृणोतु हे पक्षयुतेश ! तिष्ये दम्भो हठाडम्बरशत्रुताद्याः ।
मोहो मदाहङ्कृतिकाममुख्या व्याप्ता विकाराः समभण्डगोलम् ॥ १०१ (क) ॥
कुर्वन्ति धर्मं सतमो मनुष्या जपं तपो दानमखव्रतादि ।
पृथ्व्यां सुरा अम्बु न वर्षयन्ति नोप्तं भवत्यङ्कुरवच्च धान्यम् ॥ १०१ (ख) ॥

स्त्रियः कचात्मभूषणा अतिक्षुधा समन्विताः धनप्रहीणतायुता ममत्वतीव्रताव्यथाः ।
जडाः सुखेच्छया युताः परं न धर्मसङ्गताः कठोरदभ्रबुद्धयो मृदुत्ववर्जितास्तथा ॥ १ ॥
रुजा प्रपीडिता नरा न सौख्यमस्ति कुत्रचित् विनैव कारणं जना विरोधिनोऽभिमानिनः ।
स्थितिर्दिगब्दिकाऽथवा शिवाननाब्दिकाल्पिका परन्त्वकल्पसङ्क्षयक्षयो नु गर्व ईदृशः ॥ २ ॥
नरं व्यधत्त विप्लवं कलेः स एष दिष्टकः न कोऽपि मन्यतेऽधुना स्वसारमात्मजां तथा ।
न तुष्टिरस्ति कुत्रचिन्न वा विचारशान्तते सुजातयः कुजातयः समेऽपि याचनारताः ॥ ३ ॥
असूयिता कठोरवाक् सुतीव्रलोभिता तथा समेषु सर्वथा स्थिताः क्षयं गता समानता ।
हताः समेऽति शोकतो वियोगतोऽपि मानवाः क्षयं गतं सवर्णकाश्रमीयधर्मकर्म च ॥ ४ ॥
दमो दया प्रदानिता ज्ञता च नास्ति देहिषु अबोधितान्यवञ्चने स्थितेऽति तीव्रतां श्रिते ।
नराः स्त्रियश्च वर्ष्मणः प्रपोषणे रताः समे विगर्हयन्ति ये परान् विसृत्वरा महीतले ॥ ५ ॥

भुजङ्गमारे ! श्रृणुताद् यदास्ते कालः कलिर्दोषयुताघगेहम् ।
तस्मिन् गुणोऽप्यस्ति महत्तमोऽयं यन्मुक्तिरत्रास्ति विना प्रयासम् ॥ १०२ (क) ॥
त्रेताकृतद्वापरनामकेषु युगेषु या पूजनयज्ञयोगैः ।
भवेद् गतिस्तां समवाप्नुवन्ति लोकाः कलौ श्रीपतिदेवनाम्ना ॥ १०२ (ख) ॥

सत्ये युगे समे योगयुक्ता विज्ञनिनस्तथा । ध्यात्वा हरिं भवाम्भोधिं तरन्ति तनुधारिणः ॥
त्रेतायुगे नैकरूपान् यज्ञान् कुर्वन्ति मानवाः । समर्प्येशाय कर्माणि तरन्ति भवसागरम् ॥
द्वापरे प्रविधायार्चां रघुनाथस्य पादयोः । नरास्तरन्ति संसारं कोऽप्युपायोऽस्ति नापरः ॥
कलौ युगे केवलं श्रीनाथीयगुणगाः कथाः । गात्वा नरा आप्नुवन्ति तलपारे भवाम्बुधेः ॥
कलौ युगे न योगोऽस्ति न यज्ञो न विबोधिता । एक एवाधार आस्ते श्रीरामगुणगायनम् ॥
रामं भजति यो हात्वा विश्वासान् सकलानपि । गायति प्रेमसहितं तद्गुणानां कदम्बकम् ॥
भवं स एव तरति नास्ति कोऽप्यत्र संशयः । प्रतापस्तदभिख्यायाः प्रकटोऽस्ति कलौ युगे ॥
अयमेकः प्रतापोऽस्ति पावनात्मा महान् कलेः । यत् तस्मिन् मानसं पुण्यं जायते किल्विषन्तु न ॥

करोति विश्वासमबं नरश्चेन्नास्ते युगं तिष्ययुगात्समन्यत् ।
गात्वा शुचिं रामगुणौघमस्मिन् भवं तरत्यश्रममेव मर्त्यः ॥ १०३ (क) ॥
ख्यातानि चत्वारि पदानि धर्मस्यैकं वरं तेषु तथास्ति तिष्ये ।
दानं प्रदत्तं तु यया कयापि रीत्या करोत्येव हितं प्रदातुः ॥ १०३ (ख) ॥

नित जुग-धर्म होहिं सब केरे। हृदयँ, राम-माया के प्रेरे ॥
सुद्ध सत्व, समता, बिग्याना। कृत-प्रभाव, प्रसन्न मन जाना ॥
सत्व बहुत, रज कछु रति-कर्मा। सब बिधि सुख, त्रेता कर धर्मा ॥
बहु रज, स्वल्प सत्व, कछु तामस। द्वापर धर्म, हरष-भय मानस ॥
तामस बहुत, रजोगुन थोरा। कलि प्रभाव, बिरोध चहुँ ओरा ॥
बुध, जुग-धर्म जानि मन माहीं। तजि अधर्म, रति धर्म कराहीं ॥
काल-धर्म नहिं ब्यापहिं ताही। रघुपति-चरन प्रीति अति जाही ॥
नट-कृत बिकट कपट, खगराया ! । नट-सेवकहि न ब्यापइ माया ॥

दो०—हरि-माया-कृत दोष-गुन, बिनु हरि-भजन न जाहिं।
भजिअ राम, तजि काम सब, अस बिचारि मन माहिं ॥ १०४ (क) ॥
तेहिं कलिकाल बरष बहु, बसेउँ अवध, बिहगेस ! ।
परेउ दुकाल बिपति-बस, तब मैं गयउँ बिदेस ॥ १०४ (ख) ॥

गयउँ उजेनी, सुनु उरगारी ! । दीन, मलीन, दरिद्र, दुखारी ॥
गएँ काल, कछु संपति पाई। तहँ पुनि करउँ संभु-सेवकाई ॥
बिप्र एक बैदिक सिव-पूजा। करइ सदा, तेहि काजु न दूजा ॥
परम साधु, परमारथ-बिंदक। संभु-उपासक, नहिं हरि-निंदक ॥
तेहि सेवउँ मैं कपट-समेता। द्विज दयाल, अति नीति-निकेता ॥
बाहिज नम्र देखि मोहि, साईं ! । बिप्र पढ़ाव पुत्र की नाईं ॥
संभु-मंत्र मोहि द्विजबर दीन्हा। सुभ उपदेस बिबिध बिधि कीन्हा ॥
जपउँ मंत्र सिव-मंदिर जाई। हृदयँ दंभ, अहमिति अधिकाई ॥

दो०—मैं खल, मल-संकुल-मति, नीच जाति, बस-मोह।
हरिजन-द्विज देखे जरउँ, करउँ बिष्नु कर द्रोह ॥ १०५ (क) ॥
सो०—गुर नित मोहि प्रबोध, दुखित, देखि आचरन मम।
मोहि उपजइ अति क्रोध, दंभिहि नीति कि भावई ? ॥ १०५ (ख) ॥

एक बार गुर लीन्ह बोलाई। मोहि नीति बहु भाँति सिखाई ॥
सिव-सेवा कर फल, सुत ! सोई। अबिरल भगति राम-पद होई ॥
रामहि भजहिं, तात ! सिव-धाता। नर पावँर कै केतिक बाता ॥
जासु चरन, अज-सिव अनुरागी। तासु द्रोहँ सुख चहसि, अभागी ! ॥
हर कहुँ हरि-सेवक गुर कहेऊ। सुनि, खगनाथ ! हृदय मम दहेऊ ॥
अधम जाति मैं बिद्या पाएँ। भयउँ जथा अहि दूध पिआएँ ॥
मानी, कुटिल, कुभाग्य, कुजाती। गुर कर द्रोह करउँ दिन-राती ॥
अति दयाल गुर, स्वल्प न क्रोधा। पुनि-पुनि मोहि सिखाव सुबोधा ॥
जेहि ते नीच बड़ाई पावा। सो प्रथमहिं हति, ताहि नसावा ॥
धूम अनल-संभव सुनु, भाई ! । तेहि बुझाव घन-पदवी पाई ॥
रज, मग-परी निरादर रहई। सब कर पद-प्रहार नित सहई ॥
मरुत उड़ाव, प्रथम तेहि भरई। पुनि नृप-नयन-किरीटन्हि परई ॥
सुनु खगपति ! अस समुझि प्रसंगा। बुध नहिं करहिं अधम कर संगा ॥
कबि-कोबिद गावहिं असि नीती। खल सन कलह न भल, नहिं प्रीती ॥

युगधर्माः प्रजायन्ते सदैवाखिलमानसे । नोदिता मिथिलाधीशतनयाभर्तृमायया ।।
शुद्धं सत्त्वं समानत्वं विबोधपरियुक्तता । चित्ते मोदश्चेति सत्यप्रभावं बुध्यतां भवान् ।।
सत्त्वं बहुरजः किञ्चिद् रतिर्बहुषु कर्मसु । सुखं सर्वविधञ्चेति धर्मस्त्रेतायुगाश्रितः ।।
सत्त्वं स्वल्पं बहु रजस्तमः किञ्चित्स्वरूपकम् । चित्ते हर्षो भयञ्चेति धर्मो द्वापरसंश्रितः ।।
तमोऽति विपुलाकारं रजः स्वल्पस्वरूपकम् । विरोधः सर्वदिक्ष्वेष प्रभावस्तिष्यसंश्रितः ।।
युगधर्मानिमान् स्वीयचित्ते विज्ञाय पण्डिताः । अधर्मं सम्परित्यज्य धर्मे विदधते रतिम् ।।
न व्याप्नुवन्ति तं कालगता धर्माः शरीरिणम् । योऽति स्नेहेन संयुक्तो रघुनाथस्य पादयोः ।।
नटेन विहितं छद्म विकटं खगनायक ! । परन्तु तन्न व्याप्नोति मायात्मनटसेवकम् ।।

दोषा गुणाश्चेश्वरमाययैव कृता न गच्छन्ति विना तदर्चाम् ।
इत्थं विचार्याखिलकामहानपूर्वं समर्च्यो रघुवंशनाथः ।। १०४ (क) ।।

हे वीश ! तस्मिन् कलिकाल आसं वसन्नयोध्यापुरि नैकवर्षान् ।
दुर्भिक्षमैत् तत्र कदाचिदापद्वशो विदेशं निरगां ततोऽहम् ।। १०४ (ख) ।।

शृणोतु हे खगपते ! गत उज्जयिनीमहम् । दीनो मलयुतो दुःखदारिद्र्याभ्यां समन्वितः ।।
किञ्चिच्च समये याते काञ्चित् सम्प्राप्य सम्पदम् । तत्रैवारब्धवान् सेवां ततोऽहं गिरिजापतेः ।।
तत्राभूद् वैदिकः कश्चिदेको वसुमतीसुरः । शम्भोः सदाकरोदर्चां तस्यान्यत् कार्यमास्त न ।।
उत्कृष्टकोटिकः साधुः स आसीत् परमार्थवित् । शम्भोरुपासकः किन्तु न रमेशस्य निन्दकः ।।
अहं सेवामकरवं तस्य कैतवसंयुतः । विप्रस्त्वतीवानुकम्पामयो नीतिगृहं तथा ।।
बहिर्नम्रत्वसंयुक्तं समवालोक्य मां प्रभो ! । अपाठयन्मां पुत्रेण तुल्यं स धरणीसुरः ।।
मह्यं विप्रोत्तमोऽयच्छन् मन्त्रं गिरिसुतापतेः । उपादिशच्च कल्याणं प्रकारैर्बहुभिर्युतम् ।।
अहं जपामि स्म मन्त्रं गत्वा शम्भोर्निकेतनम् । दम्भोऽहङ्कारश्च वृद्धिमयातां मम मानसे ।।

खलो मलव्याप्तमतिर्निकृष्टजात्युद्भवो मोहवशं गतः सन् ।
भक्तान् हरेर्भूमिसुरांश्च वीक्ष्य दग्धोऽभवञ्चाद्रुहमिन्दिरेशम् ।। १०५ (क) ।।

गुरुः प्रत्यहं मे प्रबोधं व्यधत्त तथाभून्ममाचारमालोक्य दुःखी ।
समुत्पन्न आसीत् ततो मेऽतिकोपः सदम्भाय नीतिः क्वचिद् रोचते किम् ।।१०५ (ख) ।।

एकवारं समाहूतं विदधाति स्म मां गुरुः । मह्यं शिक्षयति स्मापि नीतिं बहुविधामिमाम् ।।
गङ्गाधरस्य सेवाया एतदेव फलं सुत ! । यत् स्यादविरला भक्ती रघुनाथस्य पादयोः ।।
हे तात ! रामं भजतः शिवपद्मभवावपि । पामरस्य मनुष्यस्य वार्ताऽऽस्ते तर्हि कीदृशी ।।
शिवः पाथोजजन्मापि स्नेहिनौ यस्य पादयोः । तस्मै प्रद्रुह्य रे भाग्यहीन ! सौख्यं समीहसे ।।
गुरुर्ममावदद् गौरीपतिं श्रीशस्य सेवकम् । तां तस्य वाचं श्रुत्वाऽऽसं दग्धचित्तः खगाधिप ! ।।
निकृष्टजातिः सम्प्राप्य विद्यां लब्ध्वा तथाऽभवम् । यथा सम्पादितः पीतदुग्धो भवति कुण्डली ।।
अभिमानी छली नीचजातिः कुत्सितभाग्यवान् । गुरुं प्रति प्रतिदिनमहं द्रोहं समाचरम् ।।
नाल्पमप्यकरोत् कोपं कृपालुः परमो गुरुः । मां सुन्दरतमं बोधं पुनः पुनरुपादिशत् ।।
यस्मादुत्तमतां लब्ध्वा करोति प्राकृतो जनः । तमेव हत्वा सर्वादौ विदधाति विनाशितम् ।।
भ्रातः ! शृणोतु यद् धूमो वीतिहोत्रात् प्रजायते । पयोदपदवीं लब्ध्वा तमेव शमयत्यसौ ।।
पतितं सद् रजो मार्गे वसत्यादरवर्जितम् । पादप्रहारं सर्वेषां सहते च निरन्तरम् ।।
यदा वातोत्पातितं तदादौ व्याप्नोति तं तदा । ततः पतति भूपानां नेत्रेषु मुकुटेषु च ।।
शृणोतु हे खगपते ! प्रसङ्गस्यास्य वेदिनः । समाचरन्ति न बुधाः सङ्गतिं नीचदेहिनः ।।
गायन्त्येतादृशीं नीतिं कवयः कोविदा अपि । स्नेहो वा कलहो वापि नास्ति साधुः खलं प्रति ।।

उदासीन नित रहिअ गोसाईं ! । खल परिहरिअ स्वान की नाईं ॥
मैं खल, हृदयँ कपट - कुटिलाई । गुर, हित कहइ, न मोहि सोहाई ॥

दो०—एक बार हर-मंदिर, जपत रहेउँ सिव-नाम ।
गुर आयउ, अभिमान तें, उठि नहिं कीन्ह प्रनाम ॥ १०६ (क) ॥
सो दयाल, नहिं कहेउ कछु, उर न रोष-लवलेस ।
अति अघ गुर-अपमानता, सहि नहिं सके महेस ॥ १०६ (ख) ॥

मंदिर माझ भई नभबानी । रे हतभाग्य, अग्य, अभिमानी ! ॥
जद्यपि तव गुर कें नहिं क्रोधा । अति कृपाल-चित, सम्यक-बोधा ॥
तदपि साप, सठ ! देहउँ तोही । नीति-बिरोध सोहाइ न मोही ॥
जौं नहिं दंड करौं, खल ! तोरा । भ्रष्ट होइ श्रुतिमारग मोरा ॥
जे सठ, गुर सन इरिषा करहीं । रौरव नरक कोटि जुग परहीं ॥
त्रिजग-जोनि पुनि धरहिं सरीरा । अयुत जन्म भरि पावहिं पीरा ॥
बैठ रहेसि अजगर-इव पापी । सर्प होहि, खल ! मल मति ब्यापी ॥
महा-बिटप-कोटर महुँ जाई । रहु अधमाधम ! अधगति पाई ॥

दो०—हाहाकार कीन्ह गुर, दारुन सुनि सिव-साप ।
कंपित मोहि बिलोकि अति, उर उपजा परिताप ॥ १०७ (क) ॥
करि दंडवत सप्रेम, द्विज, सिव-सन्मुख कर जोरि ।
बिनय करत गदगद स्वर, समुझि घोर गति मोरि ॥ १०७ (ख) ॥

छं०—नमामीशमीशान - निर्वाणरूपं । विभुं व्यापकं ब्रह्म-वेदस्वरूपं ॥
निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं । चिदाकाशमाकाशवासं भजेऽहं ॥ १ ॥
निराकारमोंकारमूलं तुरीयं । गिराग्यानगोतीतमीशं गिरीशं ॥
करालं महाकालकालं कृपालं । गुणागार - संसारपारं नतोऽहं ॥ २ ॥
तुषाराद्रि-संकाश-गौरं गभीरं । मनोभूत - कोटि - प्रभा - श्रीशरीरं ॥
स्फुरन्मौलिकल्लोलिनी-चारु गंगा । लसद्भालबालेन्दु कंठे भुजंगा ॥ ३ ॥
चलत्कुंडलं भ्रू-सुनेत्रं विशालं । प्रसन्नाननं नीलकंठं दयालं ॥
मृगाधीशचर्माम्बरं मुण्डमालं । प्रियं शंकरं सर्वनाथं भजामि ॥ ४ ॥
प्रचंडं प्रकृष्टं प्रगल्भं परेशं । अखंडं अजं भानुकोटिप्रकाशं ॥
त्रयःशूल-निर्मूलनं शूलपाणिं । भजेऽहं भवानीपतिं भावगम्यं ॥ ५ ॥
कलातीत-कल्याण-कल्पान्तकारी । सदा सज्जनानन्ददाता पुरारी ॥
चिदानंद-संदोह, मोहापहारी । प्रसीद, प्रसीद, प्रभो ! मन्मथारी ॥ ६ ॥
न यावद् उमानाथ-पादारविन्दं । भजंतीह लोके परे वा नराणां ॥
न तावत्सुखं शान्ति, सन्तापनाशं । प्रसीद प्रभो ! सर्वभूताधिवासं ॥ ७ ॥
न जानामि योगं जपं नैव पूजां । नतोऽहं सदा, सर्वदा, शंभु तुभ्यं ॥
जरा-जन्म-दुःखौघ-तातप्यमानं । प्रभो! पाहि, आपन्नमामीश! शंभो! ॥ ८ ॥

हे प्रभो ! तं प्रति भवेत् सदोदासीनतायुतः। सारमेयेण सदृशं दुर्जनं सम्परित्यजेत् ॥
आसं खलो मे मनसि चास्तां कौटिल्यकैतवे। अभाषत गुरुर्भद्रं न मह्यं तदरोचत ॥

गङ्गाधरस्यालय एकदाऽहं तस्याभिधानं प्रजपन्नभूवम्।
तदागमत् तत्र गुरुः परन्तु प्रोत्थाय तस्मै कृतवान् नतिं न ॥ १०६ (क) ॥
न किञ्चिदब्रूत दयामयः स स्वल्पोऽपि रोषो न तदीयचित्ते।
अघं महद् गुर्वपमानजन्यं महेश्वरः सोढुमभून्न शक्तः ॥ १०६ (ख) ॥

सञ्जाता मन्दिरस्यान्तस्तदा व्योमसरस्वती। रे क्षीणभाग्य ! वैधेय ! अभिमानसमन्वित ! ॥
यद्यप्यमर्ष उत्पन्नो वर्तते न गुरौ तव। यतः सोऽत्यनुकम्पालुमानसस्तत्त्वबोधवान् ॥
तथापि शापं दास्यामि तुभ्यं वैधेयतायुत ! । नीतेर्विरोधो रुचितो न मह्यं जायते यतः ॥
यदि दण्डं न दास्यामि तुभ्यं हे खलतायुत ! । मदीयो वैदिको मार्गस्तर्हि नष्टो भविष्यति ॥
ईर्ष्यावृत्तिं प्रकुर्वन्ति ये मूर्खाः स्वगुरुं प्रति। रौरवे नरके कोटियुगानि निपतन्ति ते ॥
शरीरं परिगृह्णन्ति तिर्यग्योनिषु ते पुनः। दिक्सहस्राब्दपर्यन्तं पीडामनुभवन्ति च ॥
उपविष्टोऽभवः पापिन् ! सर्पतुल्यं गुरोः पुरः। तस्मात् सर्पो भव त्वं ते मतिर्व्याप्तमला स्थिता ॥
कृत्वा प्रवेशं कस्यापि महावृक्षस्य कोटरे। अधमाधम ! रे ! वासं कुरु प्राप्याधमां गतिम् ॥

निशम्य तं दारुणमीशशापं हाहाकरोति स्म गुरुर्मदीयः।
मां कम्पयुक्तं प्रविलोक्य जातसुतीव्रतापान्वितमानसः सः ॥ १०७ (क) ॥
कृत्वा द्विजो दण्डनतिं सहावं पुरः शिवस्याञ्जलिमारचय्य।
अस्तौच्छिवं गद्गदया गिरा स बुद्ध्वा गतिं मे बहुघोररूपाम् ॥ १०७ (ख) ॥

नमामीशमीशान ! निर्वाणरूपं विभुं व्यापकं ब्रह्म वेदस्वरूपम्।
निजं निर्गुणं निर्विकल्पं निरीहं चिदाकाशमाकाशवासं भजेऽहम् ॥ १ ॥
निराकारमोङ्कारमूलं तुरीयं वचोज्ञानगोऽतीतमीशं गिरीशम्।
करालं महाकाल ! कालं कृपालुं गुणागार ! संसारपारं नतोऽहम् ॥ २ ॥
तुषाराद्रिसङ्काशगौरं गभीरं मनोभूतकोटिप्रभाश्रीशरीरम्।
स्फुरन्मौलिकल्लोलयुक्चारुगङ्गं लसद्भालबालेन्दुकण्ठाहिसङ्गम् ॥ ३ ॥
चलत्कुण्डलं भ्रूसुनेत्रं विशालं प्रसन्नाननं नीलकण्ठं दयालुम्।
मृगाधीशचर्माम्बरं मुण्डमालं प्रियं शङ्करं सर्वनाथं भजामि ॥ ४ ॥
प्रचण्डं प्रकृष्टं प्रगल्भं परेशमखण्डं त्वजं भानुकोटिप्रकाशम्।
त्रिधा शूलनिर्मूलनं शूलपाणिं भजेऽहं भवानीपतिं भावगम्यम् ॥ ५ ॥
कलातीत ! कल्याण ! कल्पान्तकारिन् ! सदासज्जनानन्ददा त्रैपुरारे !।
चिदानन्द सन्दोह ! मोहापहारिन् मुहुः स्तात् प्रसन्नः प्रभो ! मन्मथारे ! ॥ ६ ॥
न यावच्छिवानाथपादारविन्दं भजन्तीह लोके परस्मिश्च जीवाः।
न तावत् सुखं तापहानिश्च शान्तिः प्रसन्नोऽस्त्विनः सर्वभूताधिवास ! ॥ ७ ॥
न जानामि योगं जपं नैव पूजां भवन्तं सदा सर्वदेशान ! वन्दे।
जराजन्मदुःखौघतातप्यमानं प्रभो ! पातु मां प्राप्तमीड्येश ! शम्भो ! ॥ ८ ॥

श्लोक—रुद्राष्टकमिदं प्रोक्तं, विप्रेण हरतोषये ।
ये पठन्ति नरा भक्त्या, तेषां शम्भुः प्रसीदति ॥ ९ ॥

दो०—सुनि बिनती सर्बग्य सिव, देखि बिप्र-अनुरागु ।
पुनि मंदिर नभबानी, भइ, द्विजबर ! बर मागु ॥ १०८ (क) ॥
जौं प्रसन्न, प्रभु ! मो पर, नाथ ! दीन पर नेहु ।
निज-पद-भगति देइ, प्रभु ! पुनि दूसर बर देहु ॥ १०८ (ख) ॥
तव माया-बस जीव जड़, संतत फिरइ भुलान ।
तेहि पर क्रोध न करिअ प्रभु, कृपासिंधु भगवान ! ॥ १०८ (ग) ॥
संकर ! दीनदयाल ! अब, अेहि पर होहु कृपाल ।
साप-अनुग्रह होइ जेहिं, नाथ ! थोरेहीं काल ॥ १०८ (घ) ॥

अेहि कर होइ परम कल्याना । सोइ करहु अब, कृपानिधाना ! ॥
बिप्र-गिरा सुनि परहित सानी । 'एवमस्तु' इति भइ नभबानी ॥
जदपि कीन्ह अेहिं दारुन पापा । मैं पुनि दीन्हि कोप करि सापा ॥
तदपि तुम्हारि साधुता देखी । करिहउँ अेहि पर कृपा बिसेषी ॥
छमासील जे पर उपकारी । ते द्विज मोहि प्रिय जथा खरारी ॥
मोर श्राप, द्विज ! ब्यर्थ न जाइहि । जन्म सहस अवस्य यह पाइहि ॥
जनमत-मरत दुसह दुख होई । अेहि स्वल्पउ नहिं ब्यापिहि सोई ॥
कवनेउँ जन्म मिटिहि नहिं ग्याना । सुनहि सूद्र ! मम बचन प्रवाना ॥
रघुपति-पुरीं जन्म तव भयऊ । पुनि तैं मम सेवाँ मन दयऊ ॥
पुरी-प्रभाव, अनुग्रह मोरें । राम-भगति उपजिहि उर तोरें ॥
सुनु मम बचन सत्य अब, भाई ! । हरितोषन-ब्रत, द्विज-सेवकाई ॥
अब जनि करहि बिप्र-अपमाना । जानेसु संत अनंत-समाना ॥
इंद्र-कुलिस, मम सूल बिसाला । कालदंड, हरि-चक्र कराला ॥
जो इन्ह कर मारा नहिं मरई । बिप्र-द्रोह-पावक सो जरई ॥
अस बिबेक राखेहु मन माहीं । तुम्ह कहँ जग दुर्लभ कछु नाहीं ॥
औरउ एक आसिषा मोरी । अप्रतिहत गति होइहि तोरी ॥

दो०—सुनि सिव-बचन, हरषि गुर, एवमस्तु इति भाषि ।
मोहि प्रबोधि गयउ गृह, संभु-चरन उर राखि ॥ १०९ (क) ॥
प्रेरित-काल, बिंधि-गिरि, जाइ भयउँ मैं ब्याल ।
पुनि प्रयास-बिनु सो तनु, तजेउँ, गएँ कछु काल ॥ १०९ (ख) ॥
जोइ तनु धरउँ, तजउँ पुनि, अनायास, हरिजान ! ।
जिमि नूतन पट पहिरइ, नर परिहरइ पुरान ॥ १०९ (ग) ॥
सिवँ राखी श्रुति-नीति, अरु, मैं नहिं पावा क्लेस ।
अेहि बिधि धरेउँ बिबिधि तनु, ग्यान न गयउ, खगेस! ॥ १०९ (घ) ॥

त्रिजग-देव-नर जोइ तनु धरऊँ । तहँ-तहँ राम-भजन अनुसरऊँ ॥
एक सूल मोहि बिसर न काऊ । गुर कर कोमल सील-सुभाऊ ॥

रुद्राष्टकमिदं प्रोक्तं विप्रेण हरतुष्टये ।
ये पठन्ति नरा भक्त्या तेषु शम्भुः प्रसीदति ॥ ९ ॥
स्तुतिं शिवोऽशेषविचिदाशृणोतु तां तथैक्षत स्नेहमिलासुरस्य ।
ततो नभोवाक् तदगार आसीद् यद् भूसुरश्रेष्ठ ! वरं वृणीष्व ॥ १०८ (क) ॥
सोऽब्रूत नाथास्ति यदि प्रसन्नो मयि प्रभो ! हार्दमदोवरिद्रे ।
तर्हीश ! दत्तान्निजपादभक्तिं पुनर्द्वितीयञ्च वरं ददातु ॥ १०८ (ख) ॥
भावत्कमायावश एष जीवो जडो भ्रमन्नस्ति सदा भ्रमाक्तः ।
तस्मिन् भवान् मा कुरुतादमर्षं कृपाम्बुधे! षड्विधभाग्य! नाथ ! ॥ १०८ (ग) ॥
दीनानुकम्पिन्नधुनानुकम्पामस्मिंस्तथा संविदधातु शम्भो ! ।
शापात् परः स्वल्पक एव काले यथा प्रभोऽस्मिन् भवतात् प्रसादः ॥ १०८ (घ) ॥

येनैतदीयं परमस्वरूपं मङ्गलं भवेत् । तदेव कुरुतात् सम्प्रत्यनुकम्पानिधे! भवान् ॥
श्रुते द्विजस्य वचने परभद्रसुमिश्रिते । एवमस्त्विति सञ्जाता तदा व्योमसरस्वती ॥
यद्यप्यसौ विहितवान् किल्बिषं दारुणाकृति । अहं विधाय प्रतिघं शापमस्मै प्रदत्तवान् ॥
तथापि समवालोक्य साधुतां त्वां समाश्रिताम्।अस्मिन् कृपां करिष्यामि वैशिष्ट्येन समन्विताम्॥

ये क्षमाशीलसम्पन्नाः परोपकृतिसंयुताः । ते भूसुराः प्रियाः सन्ति मह्यं खररिपुर्यथा ॥
हे धरित्रीसुर ! व्यर्थं मम शापो न यास्यति । अयं सहस्रं जनुषामवश्यं परिलप्स्यते ॥
जायते दुस्सहं दुःखं यज्जन्ममरणोद्भवम् । अल्पस्वरूपमपि तन् नैनं व्याप्तं भविष्यति ॥
बोधो नङ्क्ष्यति नैतस्य कस्मिंश्चिदपि जन्मनि। हे शूद्र ! शृणु मे वाचं प्रमाणसहितामिमाम्॥
तव जन्माभवत् पुर्यां रघुभूपकुलेशितुः । ततश्च मम सेवायां स्वमानसमयोजयः ॥
तस्याः पुर्याः प्रभावेण कृपया च मदीयया ।रामस्य भक्तिस्त्वच्चित्ते समुत्पत्तिं गमिष्यति ॥
भ्रातर्निशामयेदानीं वाचं मे सत्यरूपिणीम् । यद् भूसुराणां सेवैव व्रतं श्रीपतितोषकम् ॥
अतः परं मा विधेहि भूसुराणां तिरस्क्रियाम् । विजानीहि सतोऽनन्तस्यौपम्येन समन्वितान् ॥
पुरुहूतस्य कुलिशं त्रिशूलो मामको महान् । कालस्य दण्डः श्रीशस्य चक्रं परभयङ्करम् ॥
इत्येतैरपि पञ्चत्वं नीतोऽपि म्रियते न यः । सोऽपि प्रजायते दग्धो विप्रद्रोहकृशानुना ॥
एतादृशं विवेकं त्वं निधेहि निजमानसे । लोके कोऽपि पदार्थस्ते न भविष्यति दुर्लभः ॥
आशीर्वादो मामकीन एषोऽन्योऽपि स्थितोऽस्ति यत्। प्रतिघातेन रहिता भविष्यति गतिस्तव ॥

श्रुत्वा शिवस्योक्तिमिमां प्रसन्नो गुरुर्भवत्वित्थमिति प्रभाष्य ।
प्रबोध्य मां स्वालयमव्रजच्च शिवस्य पादौ हृदये निधाय ॥ १०९ (क) ॥
प्रणोदितोऽहं समयेन गत्वा विन्ध्याचलं पन्नगदेह आसम् ।
पुनश्च किञ्चित् समये व्यतीतेऽत्यजं प्रयासेन विनैव देहम् ॥ १०९ (ख) ॥
यमेव देहं धृतवानहं तं विना श्रमं पर्यजहामयान ! ।
यथा नरः कोऽपि जहाति जीर्णं वस्त्रं प्रगृह्णात्यपरं नवीनम् ॥ १०९ (ग) ॥
आम्नायनीतिं गिरिशोऽभ्यरक्षदवाप्नवं क्लेशमहं तथा न ।
रीत्याऽनयाऽनेकतनूरगृह्णां ज्ञानं लयं नैन्न मम हे खगेश ! ॥ १०९ (घ) ॥

तिर्यग्देवमनुष्येषु यत् किमप्यदधां वपुः । तत्र तत्रानुसृतवान् भजनं राघवेशितुः ॥
एकं शूलमहं किन्तु कुत्रापि व्यस्मरं न यत् । गुरोर्मृदु शीलयुक्तं स्वभावं न समार्चयम् ॥

चरम देह, द्विज कै मैं पाई। सुर-दुर्लभ पुरान-श्रुति गाई ।।
खेलउँ तहूँ बालकन्ह मीला। करउँ सकल रघुनायक-लीला ।।
प्रौढ़ भएँ मोहि पिता पढ़ावा। समझउँ, सुनउँ, गुनउँ, नहिं भावा ।।
मन ते सकल बासना भागी। केवल राम-चरन लय लागी ।।
कहु खगेस! अस कवन अभागी। खरी सेव, सुरधेनुहि त्यागी? ।।
प्रेम-मगन मोहि कछु न सोहाई। हारेउ पिता पढ़ाइ-पढ़ाई ।।
भए कालबस जब पितु-माता। मैं बन गयउँ, भजन जनत्राता ।।
जहँ-जहँ बिपिन, मुनीस्वर पावउँ। आश्रम जाइ-जाइ सिरु नावउँ ।।
बूझउँ तिन्हहि राम-गुन-गाहा। कहहिं, सुनउँ हरषित, खगनाहा! ।।
सुनत फिरउँ हरिगुन-अनुबादा। अब्याहत गति संभु-प्रसादा ।।
छूटी त्रिबिधि ईषना गाढ़ी। एक लालसा उर अति बाढ़ी ।।
राम-चरन-बारिज जब देखौं। तब निज जन्म सफल करि लेखौं ।।
जेहि पूँछउँ, सोइ मुनि अस कहई। ईस्वर सर्ब-भूतमय अहई ।।
निर्गुन मत नहिं मोहि सोहाई। सगुन ब्रह्म-रति उर अधिकाई ।।

दो०—गुर के बचन सुरति करि, राम-चरन मनु लाग।
रघुपति-जस गावत फिरउँ, छन-छन नव अनुराग ।। ११० (क) ।।
मेरु-सिखर बट-छायाँ, मुनि लोमस आसीन।
देखि, चरन सिरु नायउँ, बचन कहेउँ अति दीन ।। ११० (ख) ।।
सुनि मम बचन बिनीत-मृदु, मुनि कृपाल, खगराज!।
मोहि सादर पूँछत भए, द्विज! आयहु केहि काज? ।। ११० (ग) ।।
तब मैं कहा, कृपानिधि, तुम्ह सर्बग्य, सुजान।
सगुन ब्रह्म-अवराधन, मोहि कहहु, भगवान! ।। ११० (घ) ।।

तब मुनीस रघुपति-गुन-गाथा। कहे कछुक सादर, खगनाथा! ।।
ब्रह्मग्यान-रत मुनि बिग्यानी। मोहि परम अधिकारी जानी ।।
लागे करन ब्रह्म-उपदेसा। अज, अद्वैत, अगुन, हृदयेसा ।।
अकल, अनीह, अनाम, अरूपा। अनुभव-गम्य, अखंड, अनूपा ।।
मन-गोतीत, अमल, अबिनासी। निर्बिकार, निरवधि, सुख-रासी ।।
सो तैं, ताहि तोहि नहिं भेदा। बारि-बीचि-इव गावहिं बेदा ।।
बिबिधि भाँति मोहि मुनि समुझावा। निर्गुन मत मम हृदयँ न आवा ।।
पुनि मैं कहेउँ नाइ पद सीसा। सगुन-उपासन कहहु, मुनीसा! ।।
राम-भगति-जल मम मन मीना। किमि बिलगाइ, मुनीस प्रबीना! ।।
सोइ उपदेस कहहु करि दाया। निज नयनन्हि देखौं रघुराया ।।
भरि लोचन बिलोकि अवधेसा। तब सुनिहउँ निर्गुन-उपदेसा ।।
मुनि पुनि कहि हरिकथा अनूपा। खंडि सगुन मत, अगुन निरूपा ।।
तब मैं निर्गुन मत कर दूरी। सगुन निरूपउँ करि हठ भूरी ।।
उत्तर-प्रतिउत्तर मैं कीन्हा। मुनि-तन भए क्रोध के चीन्हा ।।
सुनु प्रभु! बहुत अवग्या किएं। उपज क्रोध ग्यानिन्ह के हिएँ ।।
अति संघरषन जौं कर कोई। अनल प्रगट चंदन ते होई ।।

अन्तिमं भूमिदेवस्य देहं सम्प्राप्तवानहम् । वेदैः पुराणैरपि यो वर्णितो देवदुर्लभः ॥
तस्मिन् देहे बालकान् सम्मिल्य खेलान् यदाचरम् । सकला रघुनाथस्य लीला एव समाचरम् ॥
अतीतबाल्यकालं माऽपाठयज् जननप्रदः । पठते शृण्वते चिन्तयतेऽरोचत तन्न मे ॥
सर्वाः पलायिता जाता वासना मम मानसात् । दृढोऽनुरागः सञ्जातः केवलं रामपादयोः ॥
हे वीश ! वदतादीदृक् कोऽस्ति भाग्यविवर्जितः । कामधेनुं परित्यज्य यः प्रसेवेत गर्दभीम् ॥
न मह्यं प्रेममग्नत्वात् किमप्यन्यदरोचत । पिता पराजितो जातो मां प्रपाठ्य पुनः पुनः ॥
कालप्रभक्षितावास्तां प्रसूतातौ यदा मम । भजनाय जनन्नातुरगच्छं विपिनं प्रति ॥
विपिने यत्र यत्राहमाप्नवं मुनिनायकान् । तत्र तत्राश्रमांस्तेषां गत्वा ताञ्छिरसाऽनमम् ॥
अपृच्छं तानहं गाथा रघुनाथगुणाश्रिताः । तेऽवदन् प्रीतचित्तोऽहं श्रुतवान् खगनायक ! ॥
इत्थं शृण्वन्नटन्नासं रमेशगुणकीर्तनम् । अव्याहतगतिः शैलसुताभर्तुः प्रसादतः ॥
नाशं प्राप्ता गाढरूपा ईषणास्त्रिविधा अपि । एकैव वासना चित्ते परमां वृद्धिमाश्रिता ॥
यदा द्रक्ष्यामि रामस्य चरणाम्भोरुहद्वयम् । तदैव मंस्ये यज्जातं जननं सफलं मम ॥
मुनिं कमपि यं पृष्टवान् स इत्थमभाषत । यद् वर्तते सर्वभूतस्थितः परम ईश्वरः ॥
मह्यं निर्गुणसिद्धान्तो नाजायत रुचिप्रदः । सगुण ब्रह्मणि रतिश्चित्ते समधिकाऽभवत् ॥

अहं परिस्मृत्य गुरोर्वचस्तद् रामाङ्घ्रिसंयोजितचित्त आसम् ।
यशः प्रगायन् रघुनायकस्य प्रतिक्षणं नूतनहार्द आसम् ॥ ११० (क) ॥
सुमेरुकूटे वटपादपीयच्छायोपविष्टो मुनिलोमशोऽभूत् ।
तं संविलोक्यानमयं शिरः स्वमतीव दीनां गिरमब्रवञ्च ॥ ११० (ख) ॥
गिरं विनीतां मृदुलां मदीयां श्रुत्वा खगाधीश ! मुनिः कृपालुः ।
मां पृष्टवानादरसंयुतं यत् प्राप्तो भवान् विप्र ! कुतो निमित्तात् ॥ ११० (ग) ॥
ततोऽवदं यत् समबोध आस्ते भवान् विवेकी च निधे ! कृपायाः ।
गुणान्वितब्रह्मसमर्चनस्य विधिं भवान् मां भगवन् ! ब्रवीतु ॥ ११० (घ) ॥

ततो गाथा रघुपतेर्गुणानां मुनिनायकः । कश्चिन्मामादरयुतमब्रवीत् खगनायक ! ॥
विज्ञानवान् मुनिर्ब्रह्मज्ञानतत्परतायुतः । मां परिज्ञाय परमं ब्रह्मज्ञानाधिकारिणम् ॥
ब्रह्मज्ञानोपदेशस्य प्रारम्भं व्यदधात् स यत् । तद् ब्रह्माजं गुणद्वैतहीनं सर्वहृदीरकम् ॥
अकलं कामनाहीनमाख्यारूपविवर्जितम् । केवलानुभवज्ञेयमखण्डं साम्यवर्जितम् ॥
चित्तेन्द्रियपरं नाशमलाभ्यामपि वर्जितम् । विकाररहितं राशिः सुखस्यावधिवर्जितम् ॥
तदेव त्वं त्वयि तथा तस्मिन् भेदो न विद्यते । यथोर्मिवारिणोरित्थं श्रुतिभिः परिप्रगीयते ॥
इत्थं विधानैर्बहुभिर्मुनिर्मां समुपादिशत् । किन्तु निर्गुणसिद्धान्तो नागच्छन्मम मानसे ॥
नमयित्वा शिरः स्वं तत्पादयोरवदं पुनः । सगुणोपासनां वक्तु भवान् मां मुनिनायक! ॥
जातो मम मनो मीनो रामभक्त्यात्मवारिणि । कथं पृथक् ततस्तत् स्यात् प्रवीण! मुनिनायक! ॥
तथोपदेशं कुरुताद् भवान् कृत्वा कृपां मयि । यथा स्वकीयनेत्राभ्यां पश्यानि रघुनायकम् ॥
आनेत्रतृप्ति द्रक्ष्यामि रघुवंशस्य नायकम् । उपदेशं निर्गुणस्य श्रोष्यामि तदनन्तरम् ॥
अद्वितीयां हरिकथां श्रावयित्वा पुनर्मुनिः । सगुणं खण्डितं कृत्वा प्रावदन्निर्गुणं मतम् ॥
निर्गुणस्य मतस्याहं ततः सम्पाद्य खण्डनम् । हठं विधाय परमं प्रावदं सगुणं मतम् ॥
उत्तरं पर्यकथयं प्रतिप्रश्नोत्तरं तथा । तेन कोपस्य चिह्नानि प्रादुरासन् मुनेस्तनौ ॥
हे प्रभो ! शृणुतात् तीव्रे विहिते स्वावमानने । ज्ञानिनोऽपि प्रजायन्त उत्पन्नामर्षमानसाः ॥
यदि कश्चित् प्रकुरुते तीव्रां सङ्घर्षणक्रियाम् । तर्हि प्रसूतो भवति कृशानुश्चन्दनादपि ॥

दो०—बारंबार सकोप मुनि, करइ निरूपन ग्यान ।
मैं अपनें मन बैठ तब, करउँ बिबिधि अनुमान ॥ १११ (क) ॥
क्रोध कि द्वैतबुद्धि-बिनु, द्वैत कि बिनु-अग्यान ? ।
मायाबस परिछिन्न जड़, जीव कि ईस-समान ? ॥ १११ (ख) ॥

कबहुँ कि दुख, सब कर हित ताकें ? । तेहि कि दरिद्र, परस-मनि जाकें ? ॥
परद्रोही की होहिं निसंका ? । कामी पुनि कि रहहिं अकलंका ? ॥
बंस कि रह द्विज-अनहित कीन्हें ? । कर्म कि होहिं स्वरूपहि चीन्हें ? ॥
काहू सुमति कि खल-सँग जामी ? । सुभ गति पाव कि परत्रिय-गामी ? ॥
भव कि परहिं परमात्मा-बिंदक ? । सुखी कि होहिं कबहुँ हरि-निंदक ? ॥
राजु कि रहइ नीति बिनु जानें ? । अघ कि रहहिं हरिचरित बखानें ? ॥
पावन जस कि पुन्य-बिनु होई ? । बिनु-अघ अजस कि पावइ कोई ? ॥
लाभु कि किछु हरि-भगति समाना ? । जेहि गावहिं श्रुति-संत-पुराना ॥
हानि कि जग ऎहि सम किछु भाई ! । भजिअ न रामहि नर-तनु पाई ? ॥
अघ कि पिसुनता-सम कछु आना ? । धर्म कि दया-सरिस, हरिजाना ! ॥
ऎहि बिधि अमिति जुगुति मन गुनऊँ । मुनि - उपदेस न सादर सुनऊँ ॥
पुनि-पुनि सगुन पच्छ मैं रोपा । तब मुनि बोलेउ बचन सकोपा ॥
मूढ़ ! परम सिख देउं, न मानसि । उत्तर-प्रतिउत्तर बहु आनसि ॥
सत्य-बचन बिस्वास न करही । बायस-इव सबही ते डरही ॥
सठ ! स्वपच्छ तव हृदयँ बिसाला । सपदि होहि पच्छी चंडाला ॥
लीन्ह श्राप मैं सीस चढ़ाई । नहिं कछु भय, न दीनता आई ॥

दो०—तुरत भयउँ मैं काग तब, पुनि मुनि-पद सिरु नाइ ।
सुमिरि राम रघुबंस-मनि, हरषित चलेउँ उड़ाइ ॥ ११२ (क) ॥
उमा ! जे राम-चरन-रत, बिगत-काम-मद-क्रोध ।
निज प्रभुमय देखहिं जगत, केहि सन करहिं बिरोध ॥ ११२ (ख) ॥

सुनु खगेस ! नहिं कछु रिषि-दूषन । उर - प्रेरक रघुबंस - बिभूषन ॥
कृपासिंधु मुनि-मति करि भोरी । लीन्ही प्रेम-परिच्छा मोरी ॥
मन-बच-क्रम मोहि निज जन जाना । मुनि-मति पुनि फेरी भगवाना ॥
रिषि मम महत - सीलता देखी । राम-चरन बिस्वास बिसेषी ॥
अति बिसमय पुनि-पुनि पछिताई । सादर मुनि मोहि लीन्ह बोलाई ॥
मम परितोष बिबिधि बिधि कीन्हा । हरषित राममंत्र तब दीन्हा ॥
बालकरूप राम कर ध्याना । कहेउ मोहि मुनि कृपानिधाना ॥
सुंदर, सुखद, मोहि अति भावा । सो प्रथमहिं मैं तुम्हहि सुनावा ॥
मुनि मोहि कछुक काल तहँ राखा । रामचरितमानस तब भाषा ॥
सादर मोहि यह कथा सुनाई । पुनि बोले मुनि गिरा सुहाई ॥
रामचरित-सर गुप्त सुहावा । संभु - प्रसाद, तात ! मैं पावा ॥
तोहि निज-भगत राम कर जानी । ताते मैं सब कहेउं बखानी ॥
राम-भगति जिन्ह कें उर नाहीं । कबहुँ न तात! कहिअ तिन्ह पाहीं ॥
मुनि मोहि बिबिधि भाँति समुझावा । मैं सप्रेम मुनि-पद सिरु नावा ॥

व्यधत्त बोधस्य निरूपणं स मुनिर्मुहुः कोपसमन्वितः सन् ।
तदोपविष्टोऽहमपि स्वचित्ते समाचरं नैकविधानुमानम् ॥ १११ (क) ॥
कोपो भवेद् द्वैतधियं विना किं सा किं प्रजायेत विनाप्यविद्याम् ।
मायावशः सीमयुतो जडश्च जीवः परेशेन समो भवेत् किम् ॥ १११ (ख) ॥

किं कदापि भवेद् दुःखं सर्वेषां भद्र ईहिते । यस्य पार्श्वे स्पर्शरत्नं स किं स्याद् दैन्यसंयुतः ॥
भवेयुः शङ्कया हीनाः किं परद्रोहकारिणः । भवेयुः कामिनः किञ्च कलङ्केन विवर्जिताः ॥
कृते विप्राहिते किं स्यात् सन्ततिः परिरक्षिता । आत्मस्वरूपे ज्ञातेऽपि भवेत् सासक्ति कर्म किम् ॥
किं कस्यापि समुत्पन्ना सुमतिर्दुष्टसङ्गतेः । शुभां गतिं प्राप्नुयात् किं कोऽपि भोक्ता परस्त्रियः ॥
किं पतेयुर्भवाम्बोधौ वेत्तारः परमात्मनः । सुखिनः किं प्रजायेरन् कदापि हरिनिन्दकाः ॥
किं कस्यापि विना नीतिबोधं राज्यं स्थितं भवेत् । किं पापानि स्थितानि स्युश्चरिते वर्णिते हरेः ॥
किं पुण्येन विनापि स्यात् कस्यचित् पावनं यशः । प्राप्नुयादयशः कोऽपि किल्बिषेण विनापि किम् ॥
रमेशभक्त्या सदृशः किं लाभः कोऽपि वर्तते । यां गायन्ति समे वेदाः सन्तो व्यासगिरस्तथा ॥
भ्रातरेतेन सदृशी हानिः काप्यस्ति किं भुवि । यत् प्राप्य मानुषं देहं रघ्वीशो न समर्च्यते ॥
पिशुनत्वेन सदृशं किल्बिषं परमस्ति किम् । दयया सदृशोऽन्यो किं धर्मोऽस्ति हरिवाहन! ॥
रीत्याऽनयाऽनन्तयुक्तीरहं चित्ते व्यचारयम् । नाकर्णयं चोपदेशं मुनेरादरसंयुतम् ॥
यदा सगुणसिद्धान्तं समवोचं पुनः पुनः । तदा मुनिः कोपयुक्तः प्रायुनग् भारतीमिमाम् ॥
रे मूढ ! परमां शिक्षां ददे ते मन्यसे न ताम् । विदधास्युत्तरं नानाविधं प्रत्युत्तरं तथा ॥
विश्वासं न प्रकुरुषे सत्येऽपि वचने मम । वायसेन समं भीतियुक्तोऽसि सकलादपि ॥
शठ! त्वदीये चित्तेऽस्ति स्वपक्षस्याग्रहो महान् । अतस्त्वं भव चाण्डालपक्षी लघुतरे क्षणे ॥
मुनेः शापं स्वशिरसि निधायाहं गृहीतवान् । न मां समागता काचिद् भीतिर्वा दीनभावना ॥

क्षणादहं वायसदेह आसं मुनेः पदोः कं तत आनमय्य ।
संस्मृत्य रामं रघुवंशरत्नं प्रीतोऽगमं प्रोड्डयनं विधाय ॥ ११२ (क) ॥
वक्तीश आर्ये ! प्रभुपादरक्ता ये क्षीणहृत्काममदाश्च सन्ति ।
पश्यन्ति ते रामनिजेशपूर्णं जगत् ततः केन समं विरुन्ध्युः ॥ ११२ (ख) ॥

सोऽब्रूत शृणुताद्वीश! मुनेर्दोषो न कोऽप्यभूत् । यतोऽस्ति रघ्वलङ्कारः प्रेरकः सर्वचेतसाम् ॥
प्रभुः कृपाया उदधिर्विस्मार्य धिषणां मुनेः । मामकीनस्य हार्दस्य परीक्षां समपादयत् ॥
मनोवाक्कर्मभिर्दासं स्वकीयं परिबुध्य माम् । मुनेर्मनीषां भूयोऽपि भगवान् पर्यवर्तयत् ॥
यदा मुनिर्मम महत्तुल्यां प्रकृतिमैक्षत । विशिष्टरूपं विश्वासं तथा रामस्य पादयोः ॥
तदाऽति विस्मययुतः पश्चात्तप्त्वा पुनः पुनः । अकरोन्मुनिराहूतं मामादरसमन्वितम् ॥
व्यधत्त परितोषं मे प्रकारानेकतायुतम् । ततः प्रमोदयुक्तो मां राममन्त्रमुपादिशत् ॥
रामस्य बालरूपस्य ध्यानस्य विधिमब्रवीत् । निधानमनुकम्पायास्तपोनिष्ठान्वितः स माम् ॥
सुखस्य दायकं रम्यं तदरोचत मे परम् । तत् पूर्वमेवाकरवं भवतः कर्णयोर्गतम् ॥
किञ्चित्समयपर्यन्तं मां तत्रास्थापयन्मुनिः । ततः श्रीरामचरितमानसं समवर्णयत् ॥
श्रावयित्वा कथामेतां मामादरसमन्वितम् । मां प्रति प्रायुनग् रम्यरूपां वाचं पुनर्मुनिः ॥
गुप्तं श्रीरामचरितमानसाख्यमिदं सरः । प्राप्तवानस्मि हे तात! शङ्करस्य प्रसादतः ॥
भवन्तं रामचन्द्रस्य 'स्वीयं भक्तं' प्रबुद्धवान् । अतः सर्वं वर्णयित्वा परिभाषितवानहम् ॥
भक्ती रघुकुलेशस्य येषां चित्ते न वर्तते । कदापि हे तात! तेषामग्रे नेदं प्रभाष्यताम् ॥
प्रबोधमददान् मह्यं मुनिर्नानाप्रकारकम् । स्वशिरोऽनमयं प्रेमयुक्तमङ्घ्र्योर्मुनेरहम् ॥

निज कर-कमल परसि मम सीसा। हरषित आसिष दीन्ह मुनीसा॥
राम-भगति अबिरल उर तोरें। बसिहि सदा प्रसाद अब मोरें॥

दो०—सदा राम-प्रिय होहु तुम्ह, सुभ-गुन-भवन, अमान।
कामरूप, इच्छा-मरन, ग्यान-बिराग-निधान॥ ११३ (क)॥
जेहिं आश्रम तुम्ह बसब पुनि, सुमिरत श्रीभगवंत।
ब्यापिहि तहँ न अबिद्या, जोजन एक प्रजंत॥ ११३ (ख)॥

काल-कर्म-गुन-दोष-सुभाऊ। कछु दुख तुम्हहि न ब्यापिहि काऊ॥
राम-रहस्य ललित बिधि नाना। गुप्त-प्रगट इतिहास-पुराना॥
बिनु श्रम, तुम्ह जानब सब सोऊ। नित नव नेह राम-पद होऊ॥
जो इच्छा करिहहु मन माहीं। हरि-प्रसाद कछु दुर्लभ नाहीं॥
सुनि मुनि-आसिष, सुनु मतिधीरा! । ब्रह्मगिरा भइ, गगन गँभीरा॥
एवमस्तु तव बच, मुनि ग्यानी! । यह मम भगत कर्म-मन-बानी॥
सुनि नभगिरा हरष मोहि भयऊ। प्रेम-मगन, सब संसय गयऊ॥
करि बिनती मुनि-आयसु पाई। पद-सरोज पुनि-पुनि सिरु नाई॥
हरष-सहित एहिं आश्रम आयउँ। प्रभु-प्रसाद दुर्लभ बर पायउँ॥
इहाँ बसत मोहि, सुनु, खग-ईसा! । बीते कलप सात अरु बीसा॥
करउँ सदा रघुपति-गुन-गाना। सादर सुनहिं बिहंग सुजाना॥
जब-जब अवधपुरीं रघुबीरा। धरहिं भगत-हित मनुज-सरीरा॥
तब-तब जाइ राम-पुर रहऊँ। सिसुलीला बिलोकि सुख लहऊँ॥
पुनि उर राखि राम-सिसुरूपा। निज आश्रम आवउँ, खगभूपा! ॥
कथा सकल मैं तुम्हहि सुनाई। काग-देह जेहिं कारन पाई॥
कहिउँ, तात! सब प्रस्न तुम्हारी। राम-भगति-महिमा अति भारी॥

दो०—ताते यह तन मोहि प्रिय, भयउ राम-पद नेह।
निज प्रभु दरसन पायउँ, गए सकल संदेह॥ ११४ (क)॥

मासपारायण, उन्तीसवाँ विश्राम

भगति-पच्छ हठ करि रहेउँ, दीन्हि महारिषि साप।
मुनि-दुर्लभ बर पायउँ, देखहु भजन-प्रताप॥ ११४ (ख)॥

जे असि भगति जानि परिहरहीं। केवल ग्यान-हेतु श्रम करहीं॥
ते जड़ कामधेनु गृहँ त्यागी। खोजत आकु फिरहिं पय-लागी॥
सुनु खगेस! हरि-भगति बिहाई। जे सुख चाहहिं, आन उपाई॥
ते सठ, महासिंधु बिनु-तरनी। पैरि पार चाहहिं, जड़-करनी॥
सुनि भुसुंडि के बचन, भवानी! । बोलेउ गरुड़, हरषि मृदु बानी॥
तव प्रसाद, प्रभु! मम उर माहीं। संसय, सोक, मोह, भ्रम नाहीं॥
सुनेउँ पुनीत राम-गुनग्रामा। तुम्हरी कृपाँ लहेउँ बिश्रामा॥
एक बात, प्रभु! पूँछउँ तोही। कहहु बुझाइ, कृपानिधि! मोही॥

स्वकीयपाणिपद्मेन संस्पृश्य मम मस्तकम् । प्रसन्न आशिषमदान्मुनीनामधिनायकः ।।
निरन्तरा रामभक्तिस्त्वदीये मानसे सदा । वासं करिष्यत्यधुना मामकीनप्रसादतः ।।

प्रियः सदा त्वं भव रघ्विनस्य गर्वेण हीनः सुगुणौघसद्म ।
यथेच्छरूपो निजकाममृत्युर्निधिः प्रबोधस्य विरक्ततायाः ।। ११३ (क) ।।
यत्राश्रमे स्थास्यसि च स्मरंस्त्वं षड्भाग्यवन्तं रमया समेतम् ।
व्याप्ता भविष्यत्यथ न स्थलं तद् गव्यूतियुग्मावधिकं त्वविद्या ।। ११३ (ख) ।।

कालकर्मस्वभावेभ्यो गुणेभ्यो दूषणादपि ।जातं दुःखं न किञ्चित् त्वां क्वापि व्याप्तं करिष्यति।।
रामचन्द्रस्य ललितं रहस्यं बहुरीतिकम् । पुराणेष्वितिहासेषु गुप्तं प्रकटरूपकम् ।।
प्रयासेन विनैव त्वं सर्वं तत् परिवेत्स्यसि । नित्यं नवीनः स्नेहोऽस्तु तव रामस्य पादयोः ।।
करिष्यसि स्वहृदये यां काञ्चिदपि कामनाम् । सा कापि दुर्लभा रामप्रसादान्न भविष्यति ।।
हे धीर बुद्धे ! शृणुतादाशीर्वादे श्रुते मुनेः । गम्भीरा ब्रह्मणो वाणी प्रादुरासीद् विहायसि ।।
ज्ञानिन् मुने ! सत्यरूपा स्तादियं ते सरस्वती । अयं भक्तो वर्तते मे कर्मणा मनसा गिरा ।।
श्रुत्वा विहायोवाचं तां प्रमोदेन समन्वितः । प्रेममग्नस्तथाऽभूवं सर्वे मे संशया गताः ।।
विधाय प्रार्थनां शिष्टिं प्राप्य तस्मात् तपस्विनः। प्रणमय्य शिरः स्वीयं मुहुस्तस्य पदाब्जयोः ।।
आगच्छमाश्रममिममहं प्रीतिसमन्वितः । रघुनाथप्रसादेन लब्धवान् दुर्लभं वरम् ।।
शृणोतु हे खगाधीश ! निवासं कुर्वतोऽत्र मे । सप्तविंशतिसङ्ख्याका कल्पाः क्षयमुपागमन्।।
गुणानां रघुनाथस्य गानं कुर्वन् सदा स्थितः । चतुराः पक्षिणश्चैतच्छृण्वन्तः सादरं स्थिताः।।
अयोध्यायां पुरि यदा यदा रघुकुलाधिपः । गृह्णाति मानुषं देहं भक्तमङ्गलकारणात् ।।
तदा तदैत्य रामस्य पुरीं तत्र वसाम्यहम् । तदीयां शैशवीं लीलां समालोक्य सुखं लभे ।।
पुनर्निधाय हृदये शिशुरूपं रघुप्रभोः । आगच्छाम्याश्रमं स्वीयं हे खगानामधीश्वर ! ।।
इत्थं श्रावितवानस्मि कथां तां सकलामहम् । सम्प्राप्तवान् काकदेहं यथा येन च हेतुना ।।
भवतः सकलान् प्रश्नानुत्तरैः समयोजयम् । रामस्य भक्तेर्महिमा वर्तते परमं महान् ।।

इदं वपुर्मे प्रियमस्ति यस्माद् रामाङ्घ्रिप्रहादं म इहैव जातम् ।
अवाप्नवं दर्शनमात्मशास्तुः क्षीणाः समेऽत्रैव च संशया मे ।। ११४ (क) ।।

मासपारायणे एकोनत्रिंशत्तमो विश्रामः

कृत्वा हठं संश्रितभक्तिपक्ष आसं ततो मामशपन्महर्षिः ।
ततोऽस्मि चाप्तर्षिदुरापकामो विलोक्यतां तद् भजनप्रतापः ।। ११४ (ख) ।।

परित्यजन्ति ज्ञात्वापि भक्तिमेतादृशीं तु ये । परिश्रमं कुर्वते च केवलं ज्ञानकारणात् ।।
ते जडाः सम्परित्यज्य कामधेनुं गृहस्थिताम् । अटन्ति मार्गयन्तोऽर्कपादपं दुग्धकारणात् ।।
भवाञ्छृणोतु हे वीश ! हरिभक्तिं विहाय ये । उपायेन तदन्येन सुखं प्राप्तुं सकामनाः ।।
ते शठा जडकर्माणो महाम्भोधिं विना तरिम् । दोर्भ्यां तीर्त्वा परं पारं यातुं सन्ति सकामनाः।।
शिवो वक्ति शिवे ! श्रुत्वा भ्रूशुण्डेर्भारतीमिमाम्। प्रसन्नः सन् गिरं मृद्वीं प्रायुनग् विहगाधिपः।।
प्रभो ! भवत्प्रसादेन मम चेतसि सम्प्रति । न वर्तन्ते शोकमोहौ सन्देहो भ्रान्तता तथा ।।
समाकर्णितवानस्मि रामीयं गुणसञ्चयम् । प्राप्तवांश्चास्मि विश्रामं भवदीयानुकम्पया ।।
भवन्तमेकं विषयं पृच्छाम्येतर्हि हे प्रभो ! ।कृपानिधे! तं वदतात् भवान् सम्परिबोध्य माम्।।

कहहिं संत - मुनि - बेद - पुराना। नहिं कछु दुर्लभ ग्यान-समाना ॥
सोइ, मुनि ! तुम्ह सन कहेउ गोसाईं ! । नहिं आदरेहु भगति की नाईं ॥
ग्यानहि - भगतिहि अंतर केता ? । सकल कहहु, प्रभु कृपा-निकेता ! ॥
सुनि उरगारि-बचन सुख माना। सादर बोलेउ काग सुजाना ॥
भगतिहि-ग्यानहि नहिं कछु भेदा। उभय हरहिं भव-संभव खेदा ॥
नाथ ! मुनीस कहहिं कछु अंतर। सावधान सोउ सुनु, बिहंगबर ! ॥
ग्यान, बिराग, जोग, बिग्याना। ए सब पुरुष, सुनहु हरिजाना ! ॥
पुरुष - प्रताप प्रबल सब भाँती। अबला अबल सहज जड़ जाती ॥

दो०—पुरुष त्यागि सक नारिहि, जो बिरक्त, मति-धीर।
न-तु कामी बिषयाबस, बिमुख जो पद-रघुबीर ॥ ११५ (क) ॥
सो०—सोउ मुनि ग्यानिधान, मृगनयनी बिधु-मुख निरखि।
बिबस होइ, हरिजान, नारि बिष्नु-माया प्रगट ॥ ११५ (ख) ॥

इहाँ न पच्छपात कछु राखउँ। बेद - पुरान - संत - मत भाषउँ ॥
मोह न नारि, नारि कें रूपा। पन्नगारि ! यह रीति अनूपा ॥
माया-भगति, सुनहु तुम्ह, दोऊ। नारि-बर्ग, जानइ सब कोऊ ॥
पुनि रघुबीरहि भगति पिआरी। माया खलु नर्तकी बिचारी ॥
भगतिहि सानकूल रघुराया। ताते, तेहि डरपति अति माया ॥
राम - भगति निरुपम, निरुपाधी। बसइ जासु उर सदा अबाधी ॥
तेहि बिलोकि माया सकुचाई। करि न सकइ कछु निज प्रभुताई ॥
अस बिचारि, जे मुनि बिग्यानी। जाचहिं भगति सकल सुख-खानी ॥

दो०—यह रहस्य रघुनाथ कर, बेगि न जानइ कोइ।
जो जानइ रघुपति-कृपाँ, सपनेहुँ मोह न होइ ॥ ११६ (क) ॥
औरउ ग्यान-भगति कर, भेद सुनहु, सुप्रबीन ! ।
जो सुनि होइ राम-पद, प्रीति सदा अबिछीन ॥ ११६ (ख) ॥

सुनहु तात ! यह अकथ कहानी। समुझत बनइ न जाइ बखानी ॥
ईस्वर - अंस जीव अबिनासी। चेतन, अमल, सहज सुख-रासी ॥
सो मायाबस भयउ गोसाईं ! । बँध्यो कीर - मरकट की नाईं ॥
जड-चेतनहि ग्रंथि परि गई। जदपि मृषा, छूटत कठिनई ॥
तब ते जीव भयउ संसारी। छूट न ग्रंथि, न होइ सुखारी ॥
श्रुति - पुरान बहु कहेउ उपाई। छूट न, अधिक-अधिक अरुझाई ॥
जीव-हृदयँ तम-मोह बिसेषी। ग्रंथि छूटि किमि, परइ न देखी ॥
अस संजोग ईस जब करई। तबहुँ कदाचित सो निरुअरई ॥
सात्त्विक श्रद्धा, धेनु सुहाई। जौं हरि-कृपाँ हृदयँ बस आई ॥
जप-तप-ब्रत-जम-नियम अपारा। जे श्रुति कह सुभ धर्म-अचारा ॥
तेइ तृन हरित चरै जब गाई। भाव-बच्छ सिसु पाइ पेन्हाई ॥
नोइ निबृत्ति, पात्र बिस्वासा। निर्मल मन अहीर, निज दासा ॥
परम धर्ममय-पय दुहि भाई ! । अवटै अनल अकाम बनाई ॥

वदन्ति सन्तो मुनयो वेदा व्यासगिरस्तथा । यद् वर्तते न किमपि दुर्लभं ज्ञानसन्निभम् ।।
ज्ञानं तदेव स मुनिर्भवन्तं प्रोक्तवान् प्रभो । किन्तु भक्ति यथा नैव तत्सम्मानितवान् भवान् ।।
ज्ञानाद् भक्तेस्तथा भक्तेर्ज्ञानस्य कियदन्तरम् । सर्वं कथयतान्मह्यं दयाया गेह ! हे प्रभो! ।।
श्रुत्वेति वचनं सर्पविद्विषः सुखमन्वभूत् । अब्रवीच्च सुबोधोऽसौ काक आदरसंयुतम् ।।
अन्तरं नास्ति किमपि ज्ञानभक्त्योः परस्परम् । उभे विनष्टं कुरुतः खेदं संसारसम्भवम् ।।
किन्त्वीश! ब्रुवते किञ्चिन् मुनीशानास्तदन्तरम् । श्रृणोतु सावधानः सन् भवांस्तद् विहगाधिप! ।।
योगो ज्ञानं विरागित्वं विज्ञानञ्चाखिलं त्विदम् । वर्तते पुरुषात्मेति श्रृणोतु हरिवाहन ! ।।
पुरुषस्य प्रतापोऽस्ति प्रबलः सर्वरीतिभिः । मायाऽबलाऽबला जन्मजडा चास्ति स्वभावतः ।।

स्त्रीत्यागशक्ताः पुरुषास्त एव ये रागहीना मतिधैर्ययुक्ताः ।
न किन्तु ये कामरताः खनिघ्नाः पराङ्मुखा रघ्वधिपात् तथा ये ।। ११५ (क) ।।
परं धीनिधानर्षयस्तेऽपि वीक्ष्य मृगाक्ष्याः शशाङ्कप्रतीकाशवक्त्रम् ।
तदायत्ततां यान्ति हे विष्णुयान ! स्थिता स्पष्टरूपा वधूर्विष्णुमाया ।। ११५ (ख) ।।

न कञ्चिदस्मिन् विषये पक्षपातं दधाम्यहम् । कथयामि मतं वेदव्यासवाक्साधुसम्मतम् ।।
न नारी रूपमन्यस्या नार्या दृष्ट्वा विमुह्यति । रीतिरेषाऽस्त्यनुपमा हे भुजङ्गमशात्रव ! ।।
भवाञ् श्रृणोतु यन्माया भक्तिश्चेत्थमुभे अपि । नारीवर्गगते इत्थं जानन्ति सकला अपि ।।
तयोश्च रघुवीराय भक्तिः प्रियतरा स्थिता । माया निश्चितरूपेण वराकी नर्तकी स्थिता ।।
अनुकूलः परं भक्तेर्वर्तते रघुनायकः । तस्या मायाऽधिकं भीतिसंयुता जायते ततः ।।
अद्वितीया रामभक्तिरुपाधिपरिवर्जिता । अबाधं सततं यस्य हृदये कुरुते स्थितिम् ।।
तं समालोक्य भवति माया सङ्कोचसंयुता । तस्मिन् स्वप्रभुतां स्थापयितुं शक्ता न जायते ।।
इत्थं विचार्य ये सन्ति विज्ञानसहितर्षयः । खनिं सुखानां सर्वेषां याचन्ते भक्तिमेव ते ।।

एतद् रहस्यं रघुनायकस्य शरीरवान् कोऽपि न वेत्ति शीघ्रम् ।
यो वेत्ति रामस्य कृपात एतत् स्वप्नेऽपि तं सङ्ग्रसते न मोहः ।। ११६ (क) ।।
ज्ञानस्य भक्तेरपरञ्च भेदं श्रृणोतु पर्याप्तपटुत्वयुक्त ! ।
श्रुत्वा यदङ्घ्र्यो रघुनायकस्य निरन्तरा प्रीतिरनारतं स्यात् ।। ११६ (ख) ।।

हे तात ! श्रृणुतादेतां कथां दुश्शकवर्णनाम् । इयं शक्यास्ति विज्ञातुं न तु शक्या प्रभाषितुम् ।।
जीवोऽस्ति परमेशांशो विनाशेन विवर्जितः । चेतनो निर्मलो राशिः सुखस्यापि स्वभावतः ।।
अजायतासौ मायाया अधीनः प्रभुतायुत ! । अजायत प्रबद्धोऽपि सदृशं कीरमर्कटैः ।।
जडचेतनयोर्मध्ये ग्रन्थिरित्थमजायत । यद्यप्येषोऽस्ति मिथ्यैव काठिन्यं त्वस्य मोचने ।।
तदारभ्याभवज्जीव एष संसारितां गतः । नास्यायं मोच्यते ग्रन्थिर्नायं भवति मुद्युतः ।।
कथिता बहवो यत्ना वेदैर्व्यासगिरा तथा । न मोच्यतेऽयं ग्रन्थिस्तु बद्धते चाधिकाधिकम् ।।
विशिष्टं मोहतमसाग्रस्तं जीवस्य मानसम् । कथं मोच्येत स ग्रन्थिर्यतो दृश्यत एव न ।।
विदधाति कदापीशो यदानीं योगमीदृशम् । ततः कदाचिदेवायं ग्रन्थिर्विस्रस्यते तदा ।।
धेनुः सुशोभनाकारा श्रद्धा सत्त्वगुणान्विता । हृद्यागत्य स्थितिं कुर्यात् कृपया कमलापतेः ।।
तपोव्रतजपाः सङ्ख्यातीताः सनियमा यमाः । ये केऽपि धर्मा आचारा अपि वेदप्रकीर्तिताः ।।
यदा धेनुर्हरितकतृणान्येतानि सा चरेत् । पाययेत् समवाप्यापि वत्सं भावात्मकं शिशुम् ।।
निवृत्त्याख्या पादरज्जुः पात्रं विश्वासरूपकम् । तद्दोहको गोप आस्ते स्ववशं निर्मलं मनः ।।
रीत्याऽनयोत्कृष्टधर्मपयः सन्दुह्य बान्धव ! । कुर्यान्निष्कामभावाग्नौ प्रताप्य घनरूपवत् ।।

तोष मरुत, तब छमाँ जुड़ावै । धृति-सम-जावनु देइ जमावै ।।
मुदिताँ मथै बिचार-मथानी । दम अधार, रजु सत्य सुबानी ।।
तब मथि काढ़ि लेइ नवनीता । बिमल, बिराग, सुभग, सुपुनीता ।।

दो०—जोग अगिनि करि प्रगट तब, कर्म-सुभासुभ लाइ ।
बुद्धि सिरावै ग्यान-घृत, ममता-मल जरि जाइ ।। ११७ (क) ।।
तब बिग्यानरूपिनी, बुद्धि, बिसद घृत पाइ ।
चित्त-दिआ भरि धरै दृढ़, समता दिअटि बनाइ ।। ११७ (ख) ।।
तीनि अवस्था, तीनि गुन, तेहि कपास तें काढ़ि ।
तूल-तुरीय सँवारि पुनि, बाती करै सुगाढ़ि ।। ११७ (ग) ।।

सो०—ऐहि बिधि लेसै दीप, तेज-रासि, बिग्यानमय ।
जातहिं जासु समीप, जरहिं मदादिक सलभ सब ।। ११७ (घ) ।।

सोऽहमस्मि इति बृत्ति अखंडा । दीप-सिखा सोइ परम प्रचंडा ।।
आतम - अनुभव - सुख सुप्रकासा । तब भव-मूल भेद-भ्रम नासा ।।
प्रबल अबिद्या कर परिवारा । मोह आदि तम मिटइ अपारा ।।
तब सोइ बुद्धि पाइ उँजिआरा । उर-गृहँ बैठि ग्रंथि निरुआरा ।।
छोरन ग्रंथि पाव जौं सोई । तब यह जीव कृतारथ होई ।।
छोरत ग्रंथि जानि, खगराया ! । बिघ्न अनेक करइ तब माया ।।
रिद्धि-सिद्धि प्रेरइ बहु, भाई ! । बुद्धिहि लोभ दिखावहिं आई ।।
कल-बल-छल करि जाहिं समीपा । अंचल-बात बुझावहिं दीपा ।।
होइ बुद्धि जौं परम सयानी । तिन्ह-तन चितव न, अनहित जानी ।।
जौं तेहि बिघ्न, बुद्धि नहिं बाधी । तौ बहोरि सुर करहिं उपाधी ।।
इंद्री-द्वार झरोखा नाना । तहँ-तहँ सुर बैठे करि थाना ।।
आवत देखहिं बिषय-बयारी । ते हठि देहिं कपाट उघारी ।।
जब सो प्रभंजन उर-गृहँ जाई । तबहिं दीप-बिग्यान बुझाई ।।
ग्रंथि न छूटि, मिटा सो प्रकासा । बुद्धि बिकल भइ बिषय-बतासा ।।
इंद्रिन्ह-सुरन्ह न ग्यान सोहाई । बिषय - भोग पर प्रीति सदाई ।।
बिषय-समीर बुद्धि कृत भोरी । तेहि बिधि दीप को बार बहोरी ।।

दो०—तब फिरि जीव बिबिधि बिधि, पावइ संसृति-क्लेस ।
हरि-माया अति दुस्तर, तरि न जाइ, बिहगेस ! ।। ११८ (क) ।।
कहत कठिन, समुझत कठिन, साधत कठिन बिबेक ।
होइ घुनाच्छर न्याय जौं, पुनि प्रत्यूह अनेक ।। ११८ (ख) ।।

ग्यान - पंथ कृपान कै धारा । परत खगेस ! होइ नहिं बारा ।।
जो निर्बिघ्न पंथ निर्बहई । सो कैवल्य परम - पद लहई ।।
अति दुर्लभ, कैवल्य परम-पद । संत-पुरान-निगम-आगम बद ।।
राम भजत सोइ मुकुति गोसाईं ! । अनइच्छित आवइ बरिआईं ।।
जिमि थल-बिनु जल रहि न सकाई । कोटि भाँति कोउ करै उपाई ।।

क्षमासन्तोषवातेन शीतलं विदधीत तत् ।स्थिरमेकत्र कुर्यात् तद् योक्त्वा शमदमो दधि।।
विचारो मन्थदण्डोऽस्ति स्थितं तन्मुदिताघटे।दमोऽस्ति स्तम्भआधारो रज्जुः सत्या शुभा च वाक्।।
ततो निर्मथ्य गृह्णीयान्नवनीतं समुद्धृतम् । विमलं सुन्दरं पूतं परं वैराग्यरूपकम् ।।

योगाग्निमादीप्य शुभाशुभात्मकर्मेन्धनं सम्परियोज्य तस्मिन् ।
यदा भवेद् भस्म ममत्वकिट्टं प्रशीतयेज् ज्ञानघृतं सुमत्या ।। ११७ (क) ।।
विज्ञानधीस्तद् विशदस्वरूपयुक्तं ततो ज्ञानघृतं सुलस्य ।
प्रपूर्य पात्रं हृदयं निदध्यान् निर्माय साम्याश्रयमत्र गाढम् ।। ११७ (ख) ।।
निष्कास्य चावस्थगुणत्रयात्मकार्पासतस्तुर्यतदात्मतूलम् ।
विधाय तन्निर्मलरूपयुक्तं कुर्वीत वर्तिं सुदृढां ततश्च ।। ११७ (ग) ।।
विदध्यात् प्रदीप्तं प्रदीपं विबोधस्वरूपं स्वदोरीतितो दीप्तिराशिम् ।
गता एव पार्श्वे यदीये समेऽपि पतङ्गा मदाद्याः प्रदग्धा भवेयुः ।। ११७ (घ) ।।

सोऽहमस्मीति या वृत्तिरखण्डाकारधारिणी । सैव दीपशिखाऽतीव प्रचण्डाकारिका स्थिता ।।
यदात्मानुभवानन्दप्रकाशः प्रसृतो भवेत् । तदा संसारस्य मूलं भेदभ्रान्तिर्विनश्यति ।।
मोहादिप्रबलाकाराविद्याकौटुम्बिकोद्भवः । अपाररूपवानन्धकारोऽपि व्रजति क्षयम् ।।
तदात्मानुभवस्याप्त्वा प्रकाशं सैव शेमुषी । संस्रंसयति तं ग्रन्थिमुपविश्य हृदालये ।।
यदि स्रंसयितुं ग्रन्थिं तं सा शक्ता भवेन्मतिः । अयं जीवो भवेत् तर्हि कृतार्थत्वेन संयुतः ।।
स्रंस्यमानं परिज्ञाय तं ग्रन्थिं हे खगाधिप ! ।करोति विविधाकारान् विघ्नान् माया तदन्तरे।।
ऋद्धीः सिद्धीश्च बहुलाः सा प्रेरयति बान्धव! ।ताः समागत्य शेमुष्यै लोभं कुर्वन्ति दर्शितम्।।
ता यान्ति जीवं निकषा कृत्वा बलकलोपधीन्। दशावातेन कुर्वन्ति दीपं निर्वापितं तथा ।।
यदि स्याद् धिषणातीवचतुरत्वसमन्विता । अहितास्तर्हि ता ज्ञात्वा नालोकयति तत्तनुम् ।।
इत्थं यदि न तद्विघ्नैर्धिषणा बाधिता भवेत् । तर्हि विघ्नान् प्रकुर्वन्ति भूयोऽपि त्रिदिवौकसः।।
वर्तन्त इन्द्रियद्वारगवाक्षा नैकरूपिणः । तेषु तेषु निजं स्थानं कृत्वाऽऽसीना दिवौकसः ।।
यदैव ते समायान्तं पश्यन्ति विषयानिलम् । उद्घाटितं विदधते कवाटं हठपूर्वकम् ।।
यदैव सोऽनिलो याति हृदयात्मनिकेतनम् । निर्वाप्यते तदैवैष विज्ञानमयदीपकः ।।
ग्रन्थिर्न स्रंसितो जातः प्रकाशोऽपि क्षयं गतः । मनीषा विकला जाता विषयात्मसमीरणात् ।।
इन्द्रियेभ्यस्तदीशेभ्यो न ज्ञानमभिरोचते । यतो विषयभोगेषु तेषां प्रीतिः सदा स्थिता ।।
विषयात्मसमीरेण विक्षिप्ता विहिता मतिः । तद् भूयो ज्ञानदीपं तं कस्तथैव प्रदीपयेत् ।।

ततः पुनर्नैकविधान् भवस्य क्लेशानवाप्नोति शरीरधारी ।
माया हरेरस्त्यति दुस्तरा तन्न तीर्यते सा सहजं खगेश ! ।। ११८ (क) ।।
विवेक आस्ते कठिनोऽभिभाष्ये प्रबोधकर्मण्यथ साधने च ।
घुणाक्षरन्यायसमं भवेच्चेत् तत्रापि विघ्ना बहवो भवन्ति ।। ११८ (ख) ।।

ज्ञानस्य सरणिर्धारा वर्तते खड्गसश्रया । अस्यां पाते विलम्बो न जायते हे खगाधिप!।।
इमां निर्वाहयति यः सरणिं विघ्नवर्जितम् । स एव जीवो लभते कैवल्यं परमं पदम् ।।
वर्तते दुर्लभतमं कैवल्यं परमं पदम् । इत्थं वदन्ति निगमागमव्यासोक्तिसाधवः ।।
सापि मुक्तिरधीशान ! भजनाद् राघवेशितुः । अनिच्छाविषयाप्येति सबलावर्जिताकृतिः ।।
यथा स्थातुं न शक्नोति क्वापि वारिस्थलं विना ।कोटीष्वथ प्रयत्नानां विहितास्वपि केनचित्।।

तथा मोच्छ-सुख, सुनु खगराई ! । रहि न सकइ हरि-भगति बिहाई ।।
अस बिचारि हरि-भगत सयाने । मुक्ति निरादर, भगति लुभाने ।।
भगति करत बिनु जतन-प्रयासा । संसृति - मूल अबिद्या नासा ।।
भोजन करिअ तृपिति-हित लागी । जिमि सो असन पचवै जठरागी ।।
असि हरि-भगति सुगम सुखदाई । को अस मूढ़, न जाहि सोहाई ? ।।

दो०—सेवक-सेब्य-भाव-बिनु, भव न तरिअ, उरगारि ! ।
भजहु राम-पद-पंकज, अस सिद्धांत बिचारि ।। ११९ (क) ।।
जो चेतन कहँ जड़ करइ, जड़हि करइ चैतन्य ।
अस समर्थ रघुनायकहि, भजहिं जीव, ते धन्य ।। ११९ (ख) ।।

कहेउँ ग्यान-सिद्धांत बुझाई । सुनहु भगति-मनि कै प्रभुताई ।।
राम - भगति चिंतामनि सुंदर । बसइ, गरुड़ ! जाके उर-अंतर ।।
परम प्रकास - रूप दिन - राती । नहिं कछु चहिअ दिआ-घृत-बाती ।।
मोह-दरिद्र निकट नहिं आवा । लोभ-बात नहिं ताहि बुझावा ।।
प्रबल अबिद्या-तम मिटि जाई । हारहिं सकल सलभ-समुदाई ।।
खल कामादि निकट नहिं जाहीं । बसइ भगति जाके उर माहीं ।।
गरल सुधासम, अरि हित होई । तेहि मनि-बिनु, सुख पाव न कोई ।।
ब्यापहिं मानस - रोग न भारी । जिन्ह के बस सब जीव दुखारी ।।
राम-भगति-मनि उर-बस जाकें । दुख-लवलेस न सपनेहुँ ताकें ।।
चतुर-सिरोमनि तेइ जग माहीं । जे मनि-लागि सुजतन कराहीं ।।
सो मनि जदपि प्रगट जग अहई । राम-कृपा-बिनु नहिं कोउ लहई ।।
सुगम उपाय पाइबे केरे । नर हतभाग्य देहिं भटभेरे ।।
पावन पर्बत बेद - पुराना । राम - कथा रुचिराकर नाना ।।
मर्मी सज्जन, सुमति-कुदारी । ग्यान-बिराग-नयन, उरगारी ! ।।
भाव-सहित खोजइ जो प्रानी । पाव भगति-मनि सब-सुख-खानी ।।
मोरें मन, प्रभु ! अस बिस्वासा । राम तें अधिक, राम कर दासा ।।
राम सिंधु, घन सज्जन धीरा । चंदन-तरु हरि, संत समीरा ।।
सब कर फल हरि-भगति सुहाई । सो बिनु संत न काहूँ पाई ।।
अस बिचारि जोइ कर सतसंगा । राम-भगति तेहि सुलभ बिहंगा ! ।।

दो०—ब्रह्म पयोनिधि, मंदर, ग्यान, संत सुर आहिं ।
कथा-सुधा मथि काढ़हिं, भगति-मधुरता जाहिं ।। १२० (क) ।।
बिरति चर्म, असि ग्यान, मद, -लोभ-मोह रिपु मारि ।
जय पाइअ सो हरि-भगति, देखु खगेस ! बिचारि ।। १२० (ख) ।।

पुनि सप्रेम बोलेउ खगराऊ । जौं कृपाल ! मोहि ऊपर भाऊ ।।
नाथ ! मोहि निज सेवक जानी । सप्त प्रस्न मम कहहु बखानी ।।
प्रथमहिं कहहु, नाथ ! मतिधीरा ! । सब ते दुर्लभ कवन सरीरा ? ।।
बड़ दुख कवन, कवन सुख भारी ? । सोउ संछेपहिं कहहु बिचारी ।।
संत - असंत - मरम तुम्ह जानहु । तिन्ह कर सहज सुभाव बखानहु ।।
कवन पुन्य श्रुति-बिदित बिसाला ? । कहहु, कवन अघ परम कराला ? ।।

तथा मोक्षसुखं नाथ खगानां शृणुताद् भवान्। स्थातुं शक्नोति न त्यक्त्वा भक्तिं रघुकुलेशितुः॥
इत्थं विचार्य चतुरा भक्ता रघुकुलेशितुः। भक्तिप्रलोभिताः सन्तो मुक्तिं कुर्वन्त्यनादृताम्॥
तद्भक्तौ क्रियमाणायां विना यत्नप्रयासकौ। संसृतेर्मूलमज्ञानं श्रयति ध्वंसकर्मताम्॥
यथा तृप्तेर्निमित्तेन भोजनं प्रविधीयते। भुक्तं तत् पाचयत्यग्निरौदर्योऽस्मच्छ्रमं विना॥
इत्थं स्वयं सौख्यदात्री सुगमा भक्तिरीशितुः। न रोचेतेदृशः कोऽस्ति मूढत्वेन युतो नरः॥

भवो विना सेव्यकसेवकत्वं शक्यो न तर्तुं भुजगाभिघातिन्! ।
समर्च्यतां रामपदाब्जयुग्मं सिद्धान्तमेनं प्रविचार्य तस्मात्॥ ११९ (क)॥
यश्चेतनं जाड्ययुतं करोति जडञ्च चैतन्यसमेततावत्।
तं शक्तमित्थं रघुनायकं ये भजन्ति जीवा सफलास्त एव॥ ११९ (ख)॥

इत्थं ज्ञानस्य सिद्धान्तं प्रतिपादितवानहम्। शृणोत्विदानीं माहात्म्यं भक्तिरूपमणेर्भवान्॥
रामस्य भक्ती रुचिररूपश्चिन्तामणिः स्थिता। सा यस्य हृदयस्यान्तर्वसत्युरगशात्रव!॥
स जायतेऽति प्रकाशमयरूपो दिवानिशम्। तस्मै नापेक्षितं किञ्चित् प्रदीपघृतवर्तिषु॥
मोहरूपं दरिद्रत्वं नागच्छति तदन्तिकम्। न निर्वापयितुं शक्तस्तं लोभात्मा समीरणः॥
अज्ञानात्मातिबलवत्तमो याति क्षयं ततः। सर्वः पराजीयते च मदादिशलभव्रजः॥
न व्रजन्ति खलाः कामप्रमुखास्तस्य सन्निधिम्। करोति वसतिं भक्तिर्मानसे यस्य देहिनः॥
विषं सुधासमं तस्मै शत्रुर्मित्रञ्च जायते। सुखं कश्चिदवाप्नोति न तेन मणिना विना॥
न व्याप्नुवन्ति तं रोगा मानसास्ते भयङ्कराः। येषां वशाः समे जीवा जायन्ते दुःखसंयुताः॥
रामभक्तिमणिर्यस्य मानसे कुरुते स्थितिम्। सूक्ष्मोऽपि दुःखलेशो न तस्य स्वप्नेऽपि जायते॥
त एव सन्ति चतुरशिरोरत्नानि भूतले। सुप्रयत्नान् विदधते ये भक्तिमणिलब्धये॥
यद्यप्यसौ मणिर्लोके वर्तते सुप्रकाशितः। तथाप्याप्नोति तं कोऽपि न रामस्य कृपां विना॥
उपायाः सन्ति सुगमास्तन्मणिप्राप्तिकारकाः। हतभाग्या नराः किन्तु कुर्वते तांस्तिरस्कृतान्॥
वेदास्तथा पुराणानि पावनाः पृथिवीधराः। श्रीरामस्य कथास्तेषु बहवो रुचिराकराः॥
साधवस्तद्रहस्यज्ञाः सुमनीषा खनित्रकम्। ज्ञानं वैराग्यमित्येते नयने भुजगाहित!॥
प्रेम्णा समेतं यो देहि कुरुते तस्य मार्गणम्। स भक्तिमणिमाप्नोति तं समग्रसुखाकरम्॥
प्रभो! मदीये हृदय आस्ते विश्वास ईदृशः। यद् वर्ततेऽधिको रामादपि रामस्य सेवकः॥
रामोऽस्ति सागरो मेघाः सज्जना धैर्यसंयुताः। हरिस्तरुश्चन्दनस्य सन्तो वातस्वरूपिणः॥
सकलानां साधनानां फलं भक्तिः शुभा हरेः। सतो विना न सम्प्राप्ता सा केनापि शरीरिणा॥
इत्थं विचार्य साधूनां सङ्गतिं विदधाति यः। सुलभा वर्तते तस्मै भक्ती रामस्य हे खग!॥

वेदाः पयोधिर्मथनाद्रिरास्ते ज्ञानं तथा साधव आदितेयाः।
निर्मथ्य कुर्वन्ति बहिर्गतां ये कथासुधां भक्तिरसोऽस्ति यस्याम्॥ १२० (क)॥
ज्ञानासिनाऽरीन् मदलोभमोहान् हत्वा विरक्त्या फलकेन युक्ता।
प्राप्नोति या सञ्जयमीशभक्तिः सेतीक्षतां सम्प्रविचार्य वीश!॥ १२० (ख)॥

अब्रवीत् प्रेमसंयुक्तं पुनर्विहगनायकः। यत् कृपालो! मयि स्नेहो वर्तते भवतो यदि॥
अहो प्रभो! तर्हि नैजं सेवकं परिबुध्य माम्। उत्तरैर्योजयतु मे प्रश्नान् सप्त सवर्णनम्॥
प्रथमं वदतान्नाथ! हे धीरमतिसंयुत!। सकलापेक्षया देहः को दुर्लभतमः स्थितः॥
किं सर्वतोऽधिकं दुःखं किं सुखं सर्वतोऽधिकम्। विचार्य तदपि ब्रूतां भवान् सङ्क्षेपपूर्वकम्॥
जानाति मर्म साधूनामसाधूनां तथा भवान्। स्वभावं सहजं तेषां प्रतिपादयतात् ततः॥
प्रसिद्धं सर्ववेदेषु किं पुण्यं सर्वतोऽधिकम्। वदतात् किमघं तद् यत् करालं सर्वतोऽधिकम्॥

मानस-रोग कहहु समुझाई। तुम्ह सर्बग्य, कृपा अधिकाई ॥
तात! सुनहु सादर अति प्रीती। मैं संछेप कहउँ यह नीती ॥
नर-तन-सम नहिं कवनिउ देही। जीव चराचर जाचत तेही ॥
नरक - स्वर्ग - अपबर्ग - निसेनी। ग्यान - बिराग - भगति-सुभ - देनी ॥
सो तनु धरि, हरि भजहिं न जे नर। होहिं बिषय - रत मंद मंदतर ॥
काँच - किरिच बदलें ते लेहीं। कर ते डारि परस-मनि देहीं ॥
नहिं दरिद्र-सम दुख जग माहीं। संत-मिलन-सम सुख जग नाहीं ॥
पर - उपकार बचन - मन - काया। संत सहज सुभाउ, खगराया! ॥
संत सहहिं दुख पर-हित लागी। परदुख - हेतु असंत अभागी ॥
भूर्ज - तरू - सम संत कृपाला। पर-हित निति सह बिपति बिसाला ॥
सन-इव खल पर-बंधन करई। खाल कढ़ाइ, बिपति सहि मरई ॥
खल बिनु-स्वारथ पर-अपकारी। अहि-मूषक-इव, सुनु उरगारी! ॥
पर संपदा बिनासि नसाहीं। जिमि ससि हति, हिम-उपल बिलाहीं ॥
दुष्ट-उदय जग आरति-हेतू। जथा प्रसिद्ध अधम ग्रह केतू ॥
संत - उदय संतत सुखकारी। बिस्व-सुखद, जिमि इंदु-तमारी ॥
परम धर्म, श्रुति-बिदित अहिंसा। पर-निंदा-सम अघ न गरीसा ॥
हर - गुर - निंदक दादुर होई। जन्म सहस्र पाव तन सोई ॥
द्विज-निंदक बहु नरक भोग करि। जग जनमइ बायस-सरीर धरि ॥
सुर-श्रुति-निंदक जे अभिमानी। रौरव नरक परहिं ते प्रानी ॥
होहिं उलूक संत - निंदा - रत। मोह-निसा-प्रिय, ग्यान-भानु-गत ॥
सब कै निंदा जे जड़ करहीं। ते चमगादुर होइ अवतरहीं ॥
सुनहु तात! अब मानस रोगा। जिन्ह ते दुख पावहिं सब लोगा ॥
मोह, सकल ब्याधिन्ह कर मूला। तिन्ह ते पुनि उपजहिं बहु सूला ॥
काम बात, कफ लोभ अपारा। क्रोध पित्त, नित छाती जारा ॥
प्रीति करहिं जौं तीनिउ भाई। उपजइ सन्यपात दुखदाई ॥
बिषय मनोरथ दुर्गम नाना। ते सब सूल, नाम को जाना ॥
ममता दादु, कंडु इरषाई। हरष - बिषाद गरह बहुताई ॥
पर-सुख देखि, जरनि सोइ छई। कुष्ट दुष्टता, मन - कुटिलई ॥
अहंकार अति दुखद डमरुआ। दंभ-कपट-मद-मान नेहरुआ ॥
तृस्ना उदरबृद्धि अति भारी। त्रिबिधि ईषना तरुन तिजारी ॥
जुग-बिधि ज्वर मत्सर-अबिबेका। कहँ लगि कहौं कुरोग अनेका ॥

दो०—एक ब्याधि-बस नर मरहिं, ए असाधि बहु ब्याधि।
पीड़हिं संतत जीव कहुँ, सो किमि लहै समाधि? ॥ १२१ (क) ॥
नेम, धर्म, आचार, तप, ग्यान, जग्य, जप, दान।
भेषज पुनि कोटिन्ह नहिं, रोग जाहिं, हरिजान! ॥ १२१ (ख) ॥

एहि बिधि, सकल जीव जग रोगी। सोक - हरष - भय - प्रीति - बियोगी ॥
मानस-रोग कछुक मैं गाए। हहिं सब कें, लखि बिरलेन्ह पाए ॥
जाने ते छीजहिं कछु पापी। नास न पावहिं जन-परितापी ॥
बिषय-कुपथ्य पाइ, अंकुरे। मुनिहु हृदयँ, का नर बापुरे ॥

वदतान्मानसान् रोगान् मां प्रबोधनपूर्वकम् । भवान् सर्वज्ञोऽनुकम्पा महती भवतो मयि ।।
सोऽब्रूत तात ! शृणुतादतिप्रेमादरान्वितम् । अहं नीतिमिमां वच्मि सङ्क्षेपेण समन्वितम् ।।
मनुष्यदेहसदृशः कोऽपि देहो न विद्यते । सर्वे चराचरा जीवाः कुर्वते तस्य याचनाम् ।।
स्वर्गनारकमोक्षाणामयमास्तेऽधिरोहिणी । ज्ञानवैराग्यभक्तीनां मङ्गलानां प्रदायकः ।।
तमेतं देहमाप्त्वापि हरिं नार्चन्ति ये नराः । नीचातिनीचविषयभोगरक्ता भवन्ति च ।।
ते काचखण्डान् गृह्णन्ति नराः स्पर्शमणिं प्रति । कुर्वन्ति सम्परित्यक्तं करात् स्पर्शमणिं तथा ।।
न लोके वर्तते दुःखं दारिद्र्येण समं परम् । सुखं न वर्तते लोके साधुसङ्गमसन्निभम् ।।
परोपकारो मनसा शरीरेण तथा गिरा । सहजोऽयं स्वभावोऽस्ति सतां हे खगनायक ! ।।
सन्तः सहन्ते दुःखानि परदुःखनिमित्ततः । असन्तो भाग्यरहिताः परदुःखनिमित्ततः ।।
सन्तः कृपालवो भूर्जपृथिवीरुहसन्निभाः । तीव्रापदः सहन्तेऽन्यकल्याणाय निरन्तरम् ।।
बन्धनं कुर्वतेऽन्येषां दुर्जनाः शणसन्निभम् । स्वचर्मोच्छेद्य विपदः सोढ्वा गच्छन्ति पञ्चताम् ।।
खला भवन्ति स्वार्थेन विनान्यस्यापकारकाः । भुजङ्गमूषकनिभं शृणुतादुरगाहित ! ।।
जायन्ते ते स्वयं नष्टा नाशयित्वान्यसम्पदम् । यथा सस्यं नाशयित्वा नाशं यान्ति हिमोपलाः ।।
आर्तेर्निमित्तं संसारे वर्तते दुर्जनोदयः । यथा प्रसिद्धनीचात्मकेत्वभिख्यग्रहोदयः ।।
सुखस्य कारको नित्यं वर्तते सज्जनोदयः । यथा विश्वस्य सुखदः सुधांशुतपनोदयः ।।
'अहिंसा परमो धर्मः' सर्ववेदप्रथान्वितः । परनिन्दाप्रतीकाशं महत् पापं न विद्यते ।।
गिरीशाचार्यनिन्दायाः कर्ता भवति दर्दुरः । सहस्रजन्मपर्यन्तं तामेव लभते तनुम् ।।
विप्राणां निन्दको भुक्त्वा नाना निरययातनाः । शरीरं बलिपुष्टस्य गृहीत्वा लभते जनुम् ।।
निन्दन्ति ये सुरान् वेदानपि गर्वसमन्विताः । पतन्ति ते रौरवाख्ये नरके तनुधारिणः ।।
रताः सज्जननिन्दायां दिवाभीता भवन्ति ते । मोहरात्रिः प्रिया येभ्यो गतो ज्ञानदिवाकरः ।।
निन्दां कुर्वन्ति सर्वेषामपि ये जडतान्विताः । जायन्तेऽजिनपत्त्रायाः शरीरं परिगृह्य ते ।।
शृणोतु मानसान् रोगान् भवान् हे तात ! सम्प्रति । येभ्यो लभन्ते दुःखानि देहिनः सकला अपि ।।
रोगाणां सर्वरूपाणां मूलं मोहोऽस्ति संस्थितः । भवन्ति तेभ्य उत्पन्नाः शूला बहुविधाः पुनः ।।
कामो वातो लोभ आस्ते कफः पारविवर्जितः । करोति हृदयं दग्धं कोपः पित्तं निरन्तरम् ।।
यद्येते प्रीतिसंयुक्ता भवन्ति भ्रातरस्त्रयः । प्रजायते सन्निपातस्तर्हि दुःखस्य दायकः ।।
ये सन्ति दुर्गमा नाना विषयाणां मनोरथाः । समेऽपि ते सन्तिशूलास्तेषां नामानि वेत्ति कः ।।
ममता दद्रुरोगोऽस्ति चेर्ष्या कण्डुस्वरूपिका । हर्षो विषादश्चेत्येतौ कण्ठरुग्बहुतात्मकौ ।।
दाहो योऽन्यसुखं वीक्ष्य स एवास्ति क्षयामयः । दुष्टत्वं मनसो वक्रभावश्च श्वित्ररुक् स्थिता ।।
अहङ्कारो महादुःखदायको ग्रन्थिजामयः । कपटो मदमानौ सदम्भौ नाडीरुगात्मकाः ।।
तृष्णा जठरवृद्ध्यात्मा रोगोऽस्ति परमो महान् । त्रिविधा ईषणा नूत्नास्त्रिजारीनामिका रुजः ।।
अविवेको मत्सरश्च प्रकारद्वयवाञ्ज्वरः । कियत्पर्यन्तमित्येतान् कुरोगान् निगदान्यहम् ।।

एकस्य रोगस्य वशा म्रियन्ते नरा असाध्या विविधा इमे तु ।
जीवान् सर्वंते परिपीडयन्ति तदाप्नुयादेष कथं समाधिम् ।। १२१ (क) ।।
साचारधर्मो नियमाः सयज्ञा ज्ञानं तपोदानजपप्रधानम् ।
भैषज्यमास्ते बहुकोटिसङ्ख्यं तेनोक्तरोगास्तु न यान्त्ययान ! ।। १२१ (ख) ।।

रीत्यानया समे जीवा लोके सन्त्यामयान्विताः । शोकहर्षभयप्रीतिवियोगव्यथितास्तथा ।।
केचित् प्रवर्णिता इत्थमामया मानसा मया । सर्वेष्वपि स्थितास्त्वेताञ्जानन्ति विरला जनाः ।।
ज्ञाताः सन्त इमे पापाः क्षीयन्ते किञ्चिदामयाः । जनसन्तापिनः किन्तु नाशं यान्ति न सर्वथा ।।
कुपथ्यं विषयं प्राप्य भवन्त्यङ्कुरिता इमे । मुनीनामपि हृत्त्वेषां पुरः के पामरा जनाः ।।

राम - कृपाँ नासहिं सब रोगा। जौं ऐहि भाँति बनै संजोगा॥
सदगुर बैद, बचन बिस्वासा। संजम यह, न बिषय कै आसा॥
रघुपति - भगति सजीवन - मूरी। अनूपान, श्रद्धा मति पूरी॥
ऐहि बिधि भलेंहि सो रोग नसाहीं। नाहिं त जतन कोटि नहिं जाहीं॥
जानिअ तब मन बिरुज, गोसाँई!। जब उर बल बिराग अधिकाई॥
सुमति-छुधा बाढ़इ नित नई। बिषय - आस दुर्बलता गई॥
बिमल-ग्यान-जल जब सो नहाई। तब रह राम-भगति उर छाई॥
सिव-अज सुक-सनकादिक-नारद। जे मुनि ब्रह्म-बिचार-बिसारद॥
सब कर मत, खगनायक! एहा। करिअ राम - पद - पंकज नेहा॥
श्रुति - पुरान सब ग्रंथ कहाहीं। रघुपति-भगति-बिना सुख नाहीं॥
कमठ - पीठ जामहिं बरु बारा। बंध्या-सुत बरु काहुहि मारा॥
फूलहिं नभ बरु बहुबिधि फूला। जीव न लह सुख हरि-प्रतिकूला॥
तृषा जाइ बरु मृगजल - पाना। बरु जामहिं सस-सीस बिषाना॥
अंधकारु बरु रबिहि नसावै। राम-बिमुख, न जीव सुख पावै॥
हिम ते अनल प्रगट बरु होई। बिमुख-राम, सुख पाव न कोई॥

दो०—बारि मथें घृत होइ बरु, सिकता ते बरु तेल।
बिनु-हरि-भजन न भव तरिअ, यह सिद्धांत अपेल॥ १२२ (क)॥
मसकहि करइ बिरंचि, प्रभु, अजहि मसक ते हीन।
अस बिचारि, तजि संसय, रामहि भजहिं प्रबीन॥ १२२ (ख)॥

श्लोक—विनिश्चितं वदामि ते, न अन्यथा वचांसि मे।
हरिं नरा भजन्ति येऽतिदुस्तरं तरन्ति ते॥ १२२ (ग)॥

कहेउँ, नाथ! हरि-चरित अनूपा। ब्यास-समास स्वमति-अनुरूपा॥
श्रुति-सिद्धांत इहइ उरगारी!। राम भजिअ, सब काज बिसारी॥
प्रभु रघुपति तजि, सेइअ काही। मोहि-से सठ पर ममता जाही॥
तुम्ह बिग्यानरूप, नहिं मोहा। नाथ! कीन्हि मो पर अति छोहा॥
पूँछिहु राम - कथा अति पावनि। सुक - सनकादि - संभु - मन - भावनि॥
सत - संगति दुर्लभ संसारा। निमिषदंड - भरि एकउ बारा॥
देखु गरुड़! निज हृदयँ बिचारी। मैं रघुबीर - भजन - अधिकारी॥
सकुनाधम, सब भाँति अपावन। प्रभु मोहि कीन्ह बिदित जगपावन॥

दो०—आजु धन्य, मैं धन्य अति, जद्यपि सब बिधि हीन।
निज जन जानि, राम मोहि, संत-समागम दीन॥ १२३ (क)॥
नाथ! जथामति भाषेउँ, राखेउँ नहिं कछु गोइ।
चरित - सिंधु - रघुनायक, थाह कि पावइ कोइ?॥ १२३ (ख)॥

सुमिरि राम के गुन-गन नाना। पुनि-पुनि हरष भुसुंडि सुजाना॥
महिमा निगम नेति करि गाई। अतुलित बल-प्रताप प्रभुताई॥
सिव-अज-पूज्य चरन - रघुराई। मो पर कृपा परम मृदुलाई॥
अस सुभाउ कहुँ सुनउँ न देखउँ। केहि खगेस! रघुपति-सम लेखउँ॥

यदि रामस्य कृपया भवेत् संयोग ईदृशः। तर्हि नाशं व्रजन्त्येत आमयाः सकला अपि ।।
सद्गुरोर्भिषजो वाचि विश्वासः स्थितिमाप्नुयात्। विषयाशा भवेन्नेति संयमः स्थितिमाप्नुयात्।।
भक्ती रघुपतेरस्ति मूलं सञ्जीवनात्मकम् ।श्रद्धापूर्णा तथा बुद्धिरनुपानं स्थितिं श्रितम्।।
संयोगेनेदृशेनैव रोगा नश्यन्ति नाम ते। अन्यथा यत्नकोट्यापि न विनाशं व्रजन्ति ते।।
तदा मनो विजानीयान्नीरोगं प्रभुतायुत ! । यदा चित्ते विरागित्वबलं वृद्धिमवाप्नुयात्।।
वृद्धि गच्छेन्नित्यनूत्ना क्षुत् सुबुद्धिस्वरूपिणी। नश्येत्तथा दुर्बलता विषयाशास्वरूपिणी ।।
नीरुङ्मना यदा स्नाति सोऽमलज्ञानवारिणि। रामभक्तिस्तस्य चित्तं तदा व्याप्ता प्रजायते।।
गङ्गाधरोऽब्जजशुकौ नारदः सनकादयः। येऽन्ये च मुनयो ब्रह्मसञ्चिन्तनविशारदाः।।
तेषां समेषामप्यास्ते मतमेतत् खगाधिप ! ।यत् स्नेहः संविधातव्यो रामस्य पदपद्मयोः।।
वदन्ति श्रुतयो व्यासगिरो ग्रन्थास्तथा समे। विना भक्ति रघुपतेर्न लभ्यं वर्तते सुखम् ।।
पृष्ठे कदाचित् कूर्मस्य केशानामुद्गमो भवेत् ।वन्ध्यासुतोऽपि कमपि कामं हन्या च्छरीरिणम्।।
कामं कदाचित् फुल्लानि स्युर्नाना कुसुमानि खे। किन्तु जीवो रमाधीशाद् विमुखो नाप्नुयात् सुखम्।।
मृगाम्भसोऽपि पानेन कदाचित् तृड् लयं व्रजेत् । कामं कदाचिच्छशकके जायेतां विषाणके ।।
कदाचिदन्धकारोऽपि कुर्याद् भानुं विनाशितम् । परन्तु विमुखो रामाज् जीवो न सुखमाप्नुयात् ।।
कामं भवेत् प्रकटितः कदाचिदनलो हिमात् । परन्तु विमुखो रामान्न कोऽपि सुखमाप्नुयात्।।

कामं घृतं स्यात् सलिलाभिमन्थात् तैलञ्च कामं सिकताभिमन्थात् ।
भवो न तीर्येत विनेशभक्ति सिद्धान्त एषोऽस्त्यविखण्डनीयः ।। १२२ (क) ।।
प्रभुर्विधत्ते मशकं विरञ्चि विधिं विधत्ते मशकाच्च हीनम् ।
इत्थं विचार्य प्रविहाय शङ्का भजन्ति रामं पुरुषाः प्रवीणाः ।। १२२ (ख) ।।
विनिश्चितं वदाम्यहं न सन्ति मे गिरोऽन्यथा ।
हरिं नरा भजन्ति ये सुदुस्तरं तरन्ति ते ।। १२२ (ग) ।।

नाथ ! सादृश्यरहितं हरेश्चरितमब्रवम् । अनुसृत्य निजां प्रज्ञां समासव्याससंयुतम् ।।
अयमेवास्ति वेदानां सिद्धान्त उरगाहित! ।यत् सर्वं कर्म विस्मृत्य सेवनीयो रघूत्तमः ।।
प्रभुं रघुपतिं त्यक्त्वा सेवनीयोऽस्ति कः परः। ममता वर्तते यस्य मादृशे शठतायुते ।।
भवान् विज्ञानरूपोऽस्ति तन् मोहो भवतोऽस्ति न। हे नाथ! कृतवानास्ते भवान् मयि परां कृपाम्।।
यत् पृष्टवान् भवान् रामकथामत्यन्तपावनाम् । शुकगौरीशसनकप्रधानस्वान्तरोचनीम् ।।
वर्तते दुष्प्रापणीयो लोके सज्जनसङ्गमः। निमेषसम्मितो दण्डसम्मितोऽप्येकदा तथा ।।
हे वीश ! हृदये स्वीये प्रविचार्यावलोकताम् । वर्तेऽहमधिकारी किं भक्ते रघुकुलेशितुः ।।
शकुनेष्वधमः सर्वविधानैरस्म्यपावनः। मां लोकपावन इति प्रसिद्धं कृतवान् प्रभुः ।।

अद्यास्मि धन्योऽहमतीव धन्यो यद्यप्यशेषैर्विधिभिः प्रहीणः ।
रामः परिज्ञाय निजं जनं मामदाद् यतः साधुसमागमं मे ।। १२३ (क) ।।
यथामति प्राब्रवमेतद्वीश ! निगूहितञ्च व्यदधां न किञ्चित् ।
सिन्धुश्चरित्रं रघुनाथकस्य शक्नोति ? लब्धुं तलमस्य कोऽपि ।। १२३ (ख) ।।

नानाविधान् गुणगणान् स्मृत्वा रघुकुलेशितुः। सुबोधयुक्तो भुशुण्डिर्मुदितोऽभूत् पुनः पुनः ।।
सोऽवदद् यस्य महिमा वेदैर्नेतीति वर्णितः। अद्वितीयाः सन्ति यस्य प्रतापबलनाथताः ।।
यस्य रघ्वीशस्य पादौ शिवब्रह्मसमर्चितौ। तस्य मय्यनुकम्पास्ति मृदुता सर्वतोऽधिका ।।
न शृणोमीदृशं क्वापि स्वभावं लोकयेऽपि न। तत् कं रघुपतेस्तुल्यं गणयानि खगाधिप! ।।

साधक, सिद्ध, बिमुक्त, उदासी। कबि, कोबिद, कृतग्य, संन्यासी ॥
जोगी, सूर, सुतापस, ग्यानी। धर्म-निरत, पंडित, बिग्यानी ॥
तरहिं न बिनु सेएँ मम स्वामी। राम नमामि, नमामि, नमामी ॥
सरन गएं मो-से अघ-रासी। होहिं सुद्ध, नमामि अबिनासी ॥

दो०—जासु नाम भव-भेषज, हरन घोर त्रय-सूल।
सो कृपाल मोहि तो पर, सदा रहउ अनुकूल ॥ १२४ (क) ॥
सुनि भुसुंडि के बचन सुभ, देखि राम-पद-नेह।
बोलेउ प्रेम-सहित गिरा, गरुड़ बिगत-संदेह ॥ १२४ (ख) ॥

मैं कृतकृत्य भयउँ तव बानी। सुनि रघुबीर-भगति-रस-सानी ॥
राम-चरन नूतन रति भई। माया-जनित बिपति सब गई ॥
मोह-जलधि बोहित तुम्ह भए। मो कहँ, नाथ! बिबिध सुख दए ॥
मो पहिं होइ न प्रति-उपकारा। बंदउँ तव पद, बारहिं - बारा ॥
पूरन - काम, राम - अनुरागी। तुम्ह-सम तात! न कोउ बड़भागी ॥
संत, बिटप, सरिता, गिरि, धरनी। पर-हित-हेतु सबन्ह कै करनी ॥
संत - हृदय नवनीत - समाना। कहा कबिन्ह, परि कहै न जाना ॥
निज परिताप द्रवइ नवनीता। पर-दुख द्रवहिं संत सुपुनीता ॥
जीवन - जन्म सुफल मम भयऊ। तव प्रसाद, संसय सब गयऊ ॥
जानेहु सदा मोहि निज किंकर। पुनि-पुनि, उमा! कहइ बिहंगबर ॥

दो०—तासु चरन सिरु नाइ करि, प्रेम-सहित मतिधीर।
गयउ गरुड़ बैकुंठ तब, हृदयँ राखि रघुबीर ॥ १२५ (क) ॥
गिरिजा! संत-समागम - सम, न लाभ कछु आन।
बिनु-हरिकृपा न होइ सो, गावहिं बेद-पुरान ॥ १२५ (ख) ॥

कहेउँ परम पुनीत इतिहासा। सुनत श्रवन, छूटहिं भव-पासा ॥
प्रनत - कल्पतरु, करुना - पुंजा। उपजइ प्रीति राम - पद - कंजा ॥
मन-क्रम-बचन-जनित अघ जाई। सुनहिं जे कथा श्रवन-मन लाई ॥
तीर्थाटन - साधन - समुदाई। जोग - बिराग - ग्यान - निपुनाई ॥
नाना कर्म, धर्म, ब्रत, दाना। संजम, दम, जप, तप, मख नाना ॥
भूत - दया, द्विज - गुर - सेवकाई। बिद्या, बिनय, बिबेक, बड़ाई ॥
जहँ लगि साधन बेद बखानी। सब कर फल हरि-भगति, भवानी! ॥
सो रघुनाथ - भगति श्रुति गाई। राम - कृपाँ काहूँ एक पाई ॥

दो०—मुनि-दुर्लभ हरि-भगति, नर, पावहिं बिनहिं प्रयास।
जे यह कथा निरंतर, सुनहिं मानि बिस्वास ॥ १२६ ॥

सोइ सर्बग्य, गुनी, सोइ ग्याता। सोइ महि-मंडित, पंडित, दाता ॥
धर्म - परायन सोइ कुल-त्राता। राम-चरन जाकर मन राता ॥
नीति-निपुन सोइ परम सयाना। श्रुति-सिद्धांत नीक तेहिं जाना ॥
सोइ कबि-कोबिद, सोइ रनधीरा। जो छल छाड़ि, भजइ रघुबीरा ॥

ये सन्ति साधकाः सिद्धा विमुक्ता मध्यसंस्थिताः। कवयः कोविदाः कर्मज्ञातारो यतयस्तथा ॥
योगिनो ज्ञानिनः शौर्ययुक्ताः परमतापसाः। पण्डिता धर्मनिरता विज्ञानेन समन्विताः ॥
एतेषु केऽपि मे नाथमसेवित्वा तरन्ति न। तं नमामीदृशं रामं नमामि च नमाम्यहम् ॥
शरणं यस्य सम्प्राप्ता मादृशा अघराशयः। भवन्ति शुद्धास्तं नाशरहितं प्रणमाम्यहम् ॥

नामास्ति संसृत्यगदो यदीयं घोरात्मशूलत्रयनाशकञ्च।
कृपामयः सोऽविरतं मयि स्तात् तथा भवत्यप्यनुकूलतावान् ॥ १२४ (क) ॥
भ्रूशुण्डिवाचं शुभदां निशम्य विलोक्य रामस्य पदोश्च हार्दम्।
प्रायुङ्क्त वाचं प्रियतासमेतां विनष्टशङ्को विहगाधिनाथः ॥ १२४ (ख) ॥

कृतकृत्योऽस्मि सञ्जातः श्रुत्वा भावत्कभारतीम्। रघुभूपालसन्ताननाथभक्तिरसाप्लुताम् ॥
सञ्जाता मे रामपादविषया नूतना रतिः। सर्वा मायोत्पादिता मे विपत्तिर्विलयं गता ॥
ततुं मोहात्मजलधिं मह्यं पोतो भवानभूत्। नाना सुखानि हे नाथ! भवान् मह्यं प्रदत्तवान् ॥
मया प्रत्युपकारो न कर्तुं शक्यो भवत्कृते। भवदीयं पदद्वन्द्वं प्रणमामि पुनः पुनः ॥
भवानास्ते पूर्णकामो रामप्रेमसमन्वितः। न महाभाग्यवान् कोऽपि हे तात! भवता समः ॥
सन्तो विटपिनो नद्यः पर्वता धरणी तथा। एषां समेषां कर्माणि सन्त्यन्यहितहेतवे ॥
नवनीतेन सदृशं वर्तते हृदयं सताम्। इत्यभाषन्त कवयो नाजानन् गदितुं परम् ॥
हैयङ्गवीनं द्रवति स्वकीयपरितापतः। किन्तु द्रवन्त्यन्यदीयाद् दुःखात् सन्तोऽतिपावनाः ॥
सुफले समजायेतां मदीये जन्मजीवने। भावत्केन प्रसादेन संशयः सकलो गतः ॥
मां विजानातु सततं स्वकीयं किङ्करं भवान्। इत्यब्रवीन्मुहुर्वीश इति वक्ति शिवः शिवाम् ॥

ततः पदोस्तस्य कमानमय्य प्रेम्णा युतं धीरधिया समेतः।
वैकुण्ठलोकं समगात् खगेशो निधाय चित्ते रघुवंशवीरम् ॥ १२५ (क) ॥
गिरीशजे! साधुसमागमेन समः परः कोऽपि न लाभ आस्ते।
न जायते रामकृपां विना स वेदैः पुराणैरपि गीयतेऽदः ॥ १२५ (ख) ॥

इतिहासं परं पूतं त्वाममुं प्रोक्तवानहम्। कर्णाभ्यां श्रुत एवास्मिश्छिद्यते भवबन्धनम् ॥
प्रणतानां कल्पवृक्षे करुणापुञ्जरूपिणि। रामस्य पादकमलयुग्मे प्रीतिः प्रजायते ॥
तेषां पङ्काः क्षयं यान्ति मनोवाक्कर्मभिः कृताः। ये शृण्वन्ति कथामेतां योजयित्वा श्रुती मनः ॥
तीर्थाटनप्रधानानां साधनानां कदम्बकम्। योगे विरक्तौ ज्ञाने च नैपुण्यपरियुक्तता ॥
नानाविधानि कर्माणि धर्मा दानव्रतानि च। जपस्तपो मखा नानाप्रकाराः संयमो दमः ॥
भूतानुकम्पा विप्राणां सेवकत्वं गुरोरपि। विद्या विनययुक्तत्वं तथा वृद्धिर्विवेकगा ॥
इत्थं यावत्साधनानि श्रुतयः समवर्णयन्। तेषां समेषामप्यास्ते फलं भक्तिर्हरेरुमे ॥
किन्तु तां श्रुतिसङ्गीतां भक्तिं रघुकुलेशितुः। कोऽप्येक एव बहुषु रामस्य कृपयाऽऽप्तवान् ॥

भक्तिं हरेस्तापसदुर्लभां ते नरा विनाऽऽयासमवाप्नुवन्ति।
विधाय विश्वासमिमां कथां ये स्वकर्णगां सन्ततमाचरन्ति ॥ १२६ ॥

स एव सकलज्ञोऽस्ति गुणवान् ज्ञानवानपि। स एव वर्तते भूमेर्भूषा दाता च पण्डितः ॥
स एव धर्मनिरतः सन्तानपरिरक्षकः। यस्य चित्तं रामपादयुगलप्रीतिसंयुतम् ॥
स एव नीतिनिपुणः स एव चतुरः परः। स एव श्रुतिसिद्धान्तं सम्यग्रूपेण बुद्धवान् ॥
स एव कोविदः कर्ता काव्यस्य रणधैर्यवान्। रघुवीरं भजति यः सम्परित्यज्य कैतवम् ॥

धन्य देस सो जहँ सुरसरी । धन्य नारि पतिब्रत अनुसरी ॥
धन्य सो भूपु, नीति जो करई । धन्य सो द्विज, निज धर्म न टरई ॥
सो धन धन्य प्रथम गति जाकी । धन्य पुन्य-रत, मति सोइ पाकी ॥
धन्य घरी सोइ, जब सतसंगा । धन्य जन्म द्विज-भगति अभंगा ॥

दो०—सो कुल धन्य, उमा ! सुनु, जगत-पूज्य, सुपुनीत ।
श्रीरघुबीर-परायन, जेंहि नर उपज बिनीत ॥ १२७ ॥

मति-अनुरूप कथा मैं भाषी । जद्यपि प्रथम गुप्त करि राखी ॥
तव मन प्रीति देखि अधिकाई । तब मैं रघुपति-कथा सुनाई ॥
यह न कहिअ सठही, हठसीलहि । जो मन लाइ न सुन हरि-लीलहि ॥
कहिअ न लोभिहि, क्रोधिहि, कामिहि । जो न भजइ सचराचर-स्वामिहि ॥
द्विज-द्रोहिहि न सुनाइअ कबहूँ । सुरपति-सरिस होइ नृप जबहूँ ॥
राम-कथा के तेइ अधिकारी । जिन्ह कें सत-संगति अति प्यारी ॥
गुर-पद-प्रीति, नीति-रत जेई । द्विज-सेवक अधिकारी तेई ॥
ता कहँ यह बिसेष सुखदाई । जाहि प्रानप्रिय श्रीरघुराई ॥

दो०—राम-चरन-रति जो चह, अथवा पद-निर्बान ।
भाव-सहित सो यह कथा, करउ श्रवन-पुट पान ॥ १२८ ॥

राम-कथा, गिरिजा ! मैं बरनी । कलिमल-समनि, मनोमल-हरनी ॥
संसृति-रोग सजीवन मूरी । राम-कथा गावहिं श्रुति, सूरी ॥
ऐंहि महँ रुचिर सप्त सोपाना । रघुपति-भगति केर पंथाना ॥
अति हरि-कृपा जाहि पर होई । पाउ देइ ऐंहि मारग सोई ॥
मन-कामना-सिद्धि नर पावा । जे यह कथा, कपट तजि, गावा ॥
कहहिं, सुनहिं, अनुमोदन करहीं । ते गोपद-इव भवनिधि तरहीं ॥
सुनि सब कथा, हृदय अति भाई । गिरिजा बोली गिरा सुहाई ॥
नाथ-कृपाँ, मम गत संदेहा । राम-चरन उपजेउ नव नेहा ॥

दो०—मैं कृतकृत्य भइउँ अब, तव प्रसाद, बिस्वेस ! ।
उपजी राम-भगति दृढ़, बीते सकल कलेस ॥ १२९ ॥

यह सुभ संभु-उमा-संबादा । सुख-संपादन, समन-बिषादा ॥
भव-भंजन, गंजन-संदेहा । जन-रंजन, सज्जन-प्रिय एहा ॥
राम-उपासक जे जग माहीं । ऐंहि सम प्रिय तिन्ह कें कछु नाहीं ॥
रघुपति-कृपाँ जथामति गावा । मैं यह पावन चरित सुहावा ॥
ऐंहि कलिकाल न साधन दूजा । जोग-जग्य-जप-तप-ब्रत-पूजा ॥
रामहि सुमिरिअ, गाइअ रामहि । संतत सुनिअ राम-गुन-ग्रामहि ॥
जासु पतितपावन बड़ बाना । गावहिं कबि-श्रुति-संत-पुराना ॥
ताहि भजहि, मन ! तजि कुटिलाई । राम भजें, गति केहिं नहिं पाई ? ॥

छं०—पाई न केहिं गति, पतित-पावन राम भजि, सुनु सठ मना ! ।
गनिका, अजामिल, ब्याध, गीध, गजादि खल तारे घना ॥

स देशो वर्तते धन्यो यत्रास्ति सुरनिम्नगा । सा नारी वर्तते धन्या या पातिव्रत्यचारिणी ।।
महीपालो वर्तते स धन्यो न्यायं करोति यः । स विप्रो वर्तते धन्यः स्वधर्मं न जहाति यः ।।
तद् धनं वर्तते धन्यं यस्यास्ति प्रथमा गतिः । धन्या पक्वा च धिषणा सा पुण्यनिरतास्ति या ।।
आस्ते धन्या घटी सैव यस्यां स्यात् सत्समागमः । धन्या सैव जनिर्यस्यां विप्रभक्तिरखण्डिता ।।

उमे ! शृणु त्वं कुलमस्ति धन्यं तल्लोकपूज्यं परपावनञ्च ।
यस्मिन्नरो जन्म लभेत नम्रः श्रीराघवाधीशपरायणश्च ।। १२७ ।।

इत्थं सम्प्रोक्तवानस्मि कथामेतां यथामति । यद्यप्यादौ गुप्तरूपां कृत्वेमां न्यदधामहम् ।।
यदा त्वदीये हृदये परां प्रीतिं व्यलोकयम् । अश्रावयं तदा तुभ्यं कथां रघुपतेरिमाम् ।।
शठेभ्यो हठशीलेभ्यस्तेभ्यश्चेयं न कथ्यताम् । ये न शृण्वन्ति पद्मेशलीलां संयोज्य मानसम् ।।
लोभिभ्यः कोपयुक्तेभ्यः कामिभ्योऽपि न कथ्यताम् । तेभ्योऽपि नैव चिदचित्स्वामिनं न भजन्ति ये ।।
द्रुह्यते भूमिदेवेभ्यः श्रावणीया कदापि न । यद्यप्यसौ भवेद् देवराजतुल्यो महीपतिः ।।
त एव सन्ति पात्राणि कथाया राघवेशितुः । येभ्यः सङ्गः सज्जनानां वर्तते परमं प्रियः ।।
गुरुपादप्रीतियुक्ता ये च नीतिपरायणाः । विप्राणां सेवका ये च पात्राण्यस्यास्त एव तु ।।
तस्मै विशेषरूपेण सुखदेयं कथा स्थिता । श्रीराघवान्वयाधीशो यस्मै प्राणप्रियः स्थितः ।।

रामाङ्घ्रियुग्मे रतिमीहते यो निर्वाणरूपं पदमीहते वा ।
स प्रेमयुक्तं कुरुतात् कथाया अस्याः स्वकर्णात्मपुटेन पानम् ।। १२८ ।।

अहं वर्णितवानस्मि कथां रामस्य शैलजे ! । कलिपापप्रशमनीं मनोमलविनाशिनीम् ।।
संसाररोगनाशाय मूलं सञ्जीवनात्मकम् । कथां रामस्य गायन्ति श्रुतयः सूरयस्तथा ।।
अस्यां सोपानानि सप्तरुचिराणि समासते । वर्तन्ते यानि पन्थानो भक्ते रघुकुलेशितुः ।।
यस्मिन् सञ्जायतेऽतीव कृपा पद्मालयापतेः । स एव निदधात्यस्मिन्नयने चरणौ निजौ ।।
मनोरथानां सिद्धिं ते प्राप्तां कुर्वन्ति मानवाः । ये गायन्ति कथामेतां सम्परित्यज्य कैतवम् ।।
इमां वदन्ति शृण्वन्ति ये कुर्वन्त्यनुमोदिताम् । ते गोष्पदेन सदृशं तरन्ति भवसागरम् ।।
श्रुता कथेयं सकला तस्यै परमरोचत । प्रायुङ्क्त शोभनां वाचं सा ततः शैलराजजा ।।
नाथस्य कृपया नाशं गता मे संशयाः समे । रामस्य पादयोः स्नेहो नवीन उदजायत ।।

कृतार्थतां लब्धवती स्थिताहमेतर्हि विश्वेश ! भवत्प्रसादात् ।
दृढास्ति जाता मम रामभक्तिः क्लेशाः समग्रा अपि मे विनष्टाः ।। १२९ ।।

संवादोऽयं शुभः शम्भुगिरिराजतनूजयोः । सुखसम्पादनः शोकविनाशनविधायकः ।।
भञ्जको भवबन्धस्य सन्देहानां प्रगञ्जनः । भक्तानां रञ्जकः साधुजनप्रेमसमाश्रयः ।।
लोके ये केऽपि वर्तन्ते सीताभर्तुरुपासकाः । एतत्तुल्यं प्रियं तेभ्यः किमप्यन्यन्न विद्यते ।।
अगायं रघुनाथस्य कृपयाऽहं यथामति । पावनं तस्य चरितमेतत् कान्तस्वरूपकम् ।।
विद्यते कलिकालेऽस्मिन्नापरं मुक्तिसाधनम् । योगयज्ञव्रततपोजपसम्पूजनादिकम् ।।
रामस्यैव स्मृतिः कार्या रामस्यैव प्रगायनम् । श्रवणीयश्च सततं रामस्यैव गुणव्रजः ।।
पतितानां पावनत्वं यत्प्रतिज्ञा महाकृतिः । इति गायन्ति सद्वेदपुराणकवयः समे ।।
हे मनः! स्वां कुटिलतां सम्परित्यज्य तं भज । रामस्य भजनं कृत्वा गतिं सम्प्राप्तवान् न कः ।।

गतिं न कोऽस्ति लब्धवान् प्रसेव्य नीचपावनम् विदेहजापतिं त्विदं शृणु त्वमज्ञ! मानस! ।
अतारयत् स योषितं विपण्यगामजामिलम् गजेन्द्रगृध्रलुब्धकप्रधानदुर्जनान् बहून् ।।

आभीर, जमन, किरात, खस, स्वपचादि, अति अघरूप जे।
कहि नाम बारक तेऽपि पावन होहिं, राम! नमामि ते! ॥ १ ॥

रघुबंस - भूषन - चरित यह, नर कहहिं, सुनहिं, जे गावहीं।
कलिमल, मनोमल धोइ, बिनु-श्रम, राम-धाम सिधावहीं॥
सतपंच चौपाईं मनोहर, जानि जो नर उर धरै।
दारुन अबिद्या - पंच - जनित बिकार श्रीरघुबर हरै॥ २ ॥
सुंदर, सुजान, कृपानिधान, अनाथ पर कर प्रीति जो।
सो एक राम, अकाम - हित, निर्बानप्रद - सम आन को? ॥
जाकी कृपा लवलेस ते, मतिमंद तुलसीदासहूँ।
पायो परम बिश्रामु, राम - समान प्रभु नाहीं कहूँ॥ ३ ॥

दो०—मो-सम दीन, न दीन-हित, तुम्ह-समान रघुबीर!।
अस बिचारि, रघुबंसमनि! हरहु बिषम भव-भीर॥ १३० (क)॥
कामिहि नारि पिआरि जिमि, लोभिहि प्रिय जिमि दाम।
तिमि, रघुनाथ! निरंतर, प्रिय लागहु मोहि राम! ॥ १३० (ख)॥

श्लोक—यत्पूर्वं प्रभुणा कृतं सुकविना श्रीशम्भुना दुर्गमं
श्रीमद्रामपदाब्जभक्तिमनिशं प्राप्त्यै तु रामायणम्।
मत्वा तद्रघुनाथनामनिरतं स्वान्तस्तमःशान्तये
भाषाबद्धमिदं चकार तुलसीदासस्तथा मानसम्॥ १ ॥
पुण्यं पापहरं सदा शिवकरं विज्ञानभक्तिप्रदं
मायामोहमलापहं सुविमलं प्रेमाम्बुपूरं शुभम्।
श्रीमद्रामचरित्रमानसमिदं भक्त्यावगाहन्ति ये
ते संसारपतङ्गघोरकिरणैर्दह्यन्ति नो मानवाः॥ २ ॥

मासपारायण, तीसवाँ विश्राम

नवाह्नपारायण, नवाँ विश्राम

सप्तम सोपान उत्तरकाण्ड सम्पूर्ण

श्वपाकभिल्लबल्लवाः खसाः पुलिन्दयावनाः तथातिपापरूपिणः परेऽपि येऽधमाः स्थिताः ।
समेऽपि तेऽभिधानकं सकृन्निगद्य यस्य च भवन्ति पावना अहं नमामि राममीदृशम् ॥ १ ॥
इदं चरित्रकं रघोः कुलस्य भूषणस्य ये वदन्ति वर्णयन्ति सस्वरं निशामयन्ति च ।
कलेर्मलं मनोमलं विधाय सम्प्रधावितम् विना परिश्रमं परं व्रजन्ति रामधाम ते ॥
नरोऽद्रिसङ्ख्यया मिताः सुकोशसङ्ख्ययाथवा चतुष्पदा मनोहरा दधाति हृद्यवेश्य यः ।
तदीयपञ्चभीषणाज्जतोद्भवान् विकारकान् रघूत्तमः श्रिया युतः करोति नाशमापितान् ॥२॥
मनोरमः सुबोधवान् कृपानिधानरूपवान् करोति नाथवर्जिते जने प्रियत्वमेव यः ।
स एक एव वर्तते परस्तु तत्समोऽस्ति कः अकामवान् हितप्रदस्तथैव मुक्तिदायकः ॥
यदीययातिसूक्ष्मया परात्पयानुकम्पया जडात्मधीसमन्वितस्तुलस्यनन्यदासकः ।
अवाप्तवान् स्थितः परां श्रमक्षयात्मशान्ततास् तदस्ति कोऽपि नापरः प्रभू रघूत्तमोपमः ॥ ३॥

दीनो न मादृग् रघुवीर ! दीनहितो भवत्तौल्ययुतो न कोऽपि ।
विचार्य चेत्थं रघुवंशरत्न ! क्षिणोतु तीव्रां भवभीं मदीयाम् ॥ १३० (क) ॥
यथा प्रिया कामिजनाय योषित् प्रियो यथा लोभिजनाय चार्थः ।
मह्यं सदा हे रघुवंशनाथ ! प्रियो भवानस्तु तथैव राम ! ॥ १३० (ख) ॥

यत् पूर्वं प्रभुणा कृतं सुकविना श्रीशम्भुना दुर्गमं
श्रीमद्रामपदाम्बुजाविरतसद्भक्त्याप्त्ति रामायणम् ।
मत्वा तद् रघुनाथनामनिरतं स्वान्तस्तमः शान्तये
भाषाबद्धमिदं व्यधत्त तुलसीदासस्तथा मानसम् ॥ १ ॥
पुण्यं पापहरं सदा शिवकरं विज्ञानभक्तिप्रदं
मायामोहमलापहं सुविमलं प्रेमाम्बुपूरं शुभम् ।
श्रीमद्रामचरित्रमानसमिदं भक्त्यावगाहन्ति ये
दह्यन्ते न भवार्कघोरकिरणैः कुत्रापि ते मानवाः ॥ २ ॥

मासपारायणे त्रिंशत्तमो विश्रामः

नवाह्नपारायणे नवमो विश्रामः

उत्तरकाण्डात्मकं सप्तमं सोपानं सम्पूर्णम्

कुलेष्टदेवादि तनू
सर्वसाधकसन्मनू ।
वन्दे सीतारघुपती
मतिर्मेऽस्त्वमला सती ॥

श्रीरामायणजी की आरती

आरति श्रीरामायनजी की।
कीरति कलित ललित सिय पी की॥

गावत ब्रह्मादिक मुनि नारद।
बालमीक बिग्यान बिसारद॥
सुक सनकादि सेष अरु सारद।
बरनि पवनसुत कीरति नीकी॥ आरति०॥

गावत बेद पुरान अष्टदस।
छओ सास्त्र सब ग्रंथन को रस॥
मुनि जन धन संतन को सरबस।
सार अंस संमत सबही की॥ आरति०॥

गावत संतत संभु भवानी।
अरु घटसंभव मुनि बिग्यानी॥
ब्यास आदि कबिबर्ज बखानी।
कागभुसुंडि गरुड़ के ही की॥ आरति०॥

कलि मल हरनि बिषय रस फीकी।
सुभग सिंगार मुक्ति जुबती की॥
दलन रोग भव मूरि अमी की।
तात मात सब बिधि 'तुलसी' की॥ आरति०॥

आरात्रिकम्

(लय–त्रिताल)

वन्दे जय हे भगवन् ! रामायणमूर्ते ! ।
कीर्तिकलित ! ललिताकृतिमन् सीताधिपमूर्ते ! ।।

यद् गायन्ति द्रुहिणाद्यमरा अमरर्षिः ।
आदिकविर्वाल्मीकिर्बोधज्ञवरर्षिः ।।
सनकाद्या भुजगेशो वाणी च शुकर्षिः ।
जय मारुतिगीतप्रचुरोत्तमकीर्ते ! ।। वन्दे० ।।

यद् गायन्ति श्रुतयो व्यासोक्तिः सकला ।
षट् शास्त्राणि च यस्मिन् सर्वग्रन्थकला ।।
मुनिजनधनमेतत् सत्सम्पत् सकला ।
जय हे सारतनो ! समसम्मतमूर्ते ! ।। वन्दे० ।।

यद् गायन्त्यनिशं गिरिजा तज्जानिः ।
घटजो भूसुरवर्यो बोधस्यापि खनिः ।।
व्यासादिकवीशप्रोक्ताभिजनिः ।
जय हे वीशभुशुण्डिस्वान्तस्थितिपूर्ते ! ।। वन्दे० ।।

भोगरसन्यूनं कलिकल्मषहरणम् ।
मुक्तेर्योषित आस्ते रम्यालङ्करणम् ।।
भवरुग्दलनं सौधव्रततेर्यच्चरणम् ।
सर्वं तुलसीमातापितरौ सन्मूर्ते ! ।। वन्दे० ।।

———

श्रीराम-पञ्चायतन

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३२५	२१	समुखयन्	संमुखयन्
३२७	१३	वाङ्मातृहितञ्च	वाङ् मातृहितञ्च
,,	१९	वदताव्	वदतात्
,,	२०	करवाप्यहम्	करवाण्यहम्
,,	३१	विज्ञाययति	विज्ञापयति
,,	३२	रघुनन्नन !	रघुनन्दन !
,,	३८	भबान्	भवान्
३२९	१	सम्लुतं	सम्प्लुतं
,,	८	भवव्यशो निर्मल···	भवद्यशो-निर्मल...
,,	१५	निरन्तरम	निरन्तरम्
,,	१८	कृत्वा	कृत्वा
३३३	३२	शैला	शैलाः
३३९	१४	श्रुतीं	श्रुती
३९३	,,	···युङ्मीलति···	युङ् मीलति···
४१७	३४	वयंत्विदानीं	वयं त्विदानीं
४४५	१३	चाचलव्वनम्	चाचलद् वनम्
४८१	१४	अब्रूतापि शृणु कपे !	अब्रूत शृणु हे कीश···
४९९	१७	विधायकीश	विधाय कीश···
५२१	१४	पाहीश ! पाहीति	पात्वीश ! पाताच्च
५५५	३१	ब्रषे	ब्रूषे
५७१	२३	कौतुक	कौतुकं
५९७	८	व्यदधातं	व्यदधात्
६८५	१४	त्रय	त्रयं
,,	२७	···सङ्ख्यान् शम	···सङ्ख्यान् शमनान्
७०५	३०	चिदानन्द सन्दोह	चिदानन्द-सन्दोह
७१९	२४	देहि	देही

' प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी।
सम्पूर्ण विश्व में घर-घर है पहुँचानी ।। '
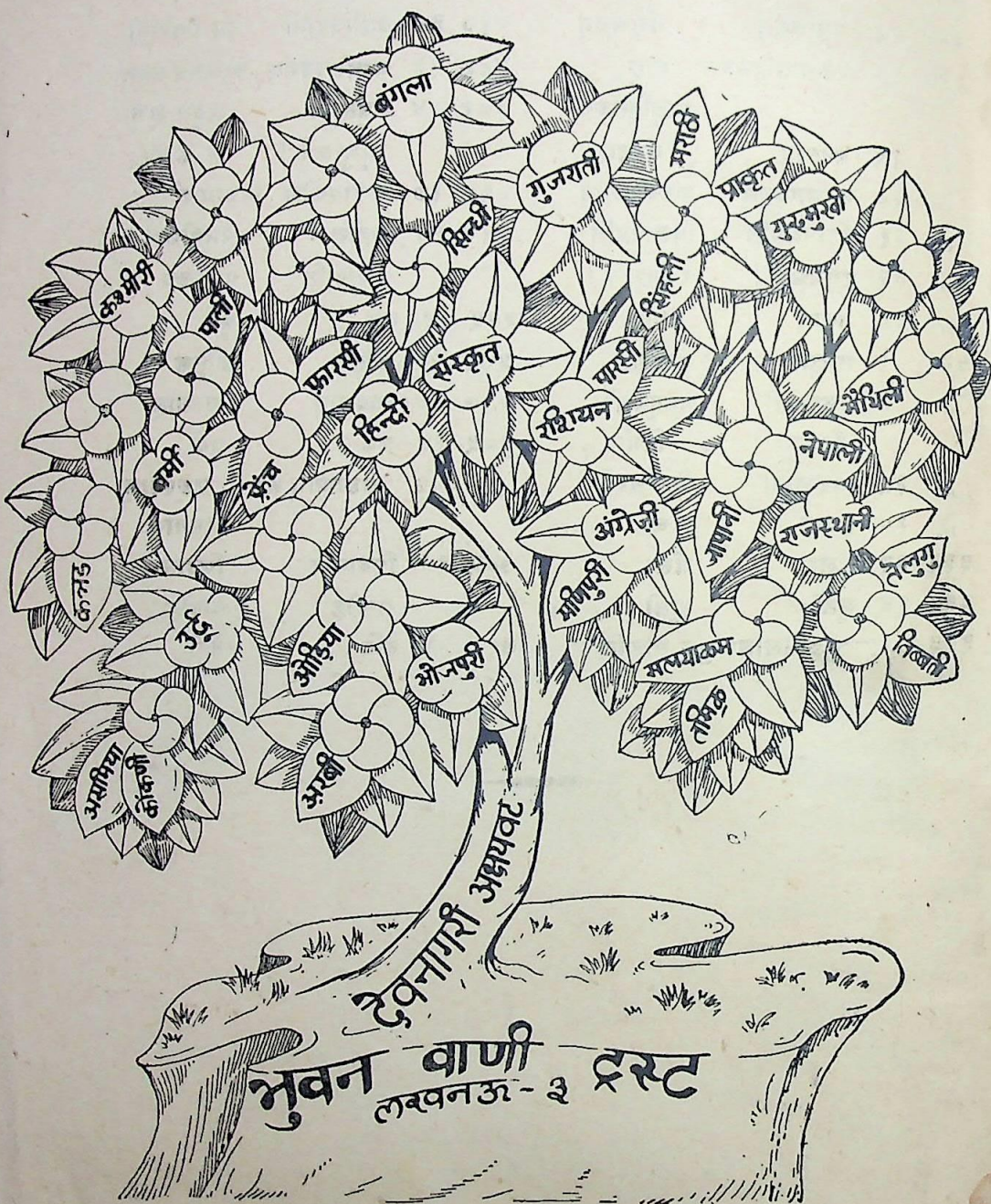
प्रतिष्ठाता— पद्मश्री नन्दकुमार अवस्थी

शुद्धिपत्र

रामचरितमानस

[रामचरितमानस एवं मानसभारती के मुद्रण का शुद्धिपत्र पाठकों के सम्मुख प्रस्तुत है। बहुत सावधानी रखने पर भी हम इस दोष से बच नहीं पाये, इसका हमें खेद है। महीन टाइप और छपते समय अनुस्वार-मात्रादि के टूट जाने से शुद्ध भी अशुद्ध हो गया। कभी-कभी दृष्टि के प्रमाद से भी अशुद्धियाँ रह गयीं। मानसभारती में कहीं-कहीं विद्वान् अनुवादक ने परिमार्जन भी उचित समझा है। इससे अनुवाद श्रेष्ठतर हो उठा है। पाठकों को इन विषमताओं से कभी-कभी असुविधा अवश्य होगी। तदर्थ हम विनत होकर क्षमाप्रार्थी हैं। —प्रकाशक]

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४४	७	सज्उन	सज्जन	२२८	५	माना	नाना
४६	१२	सादर	सारद	२२८	१७	लोकिक	लौकिक
५०	१	सादर	सारद	२४०	६	म	मैं
६०	४	रजनि	रंजनि	२७२	९	पानि, पानि	पानि
७०	६	अयउ	भयउ	२८०	३४	सन	मनं
७२	१०	सच्चिानंद	सच्चिदानंद	२८४	२५	प्रतिकल	प्रतिकूल
७४	२२	सन	तन	२९०	१२	चार	चारु
८०	२३	सोइ	सोई	२९२	२८	चदबदनि	चंदबदनि
८०	३३	गह	गृह	२९४	१२	सारथी	साथरी
८२	८	कह	कर	३००	२	नृपमदिर	नृपमंदिर
९२	३३	छटि	छूटि	३०२	२९	नामा	बामा
११०	१७	सुध	सुधा	३१०	१२	जबि	जनि
११८	२२	खाज	लाज	३१२	५	माथा	भाथा
१२८	७	तत्त्ब	तत्त्व	३२०	१२	मुनि	मनि
१५२	३०	सुरभपा	सुरभूपा	३२८	९	हँसिनि	हंसिनि
१७४	९	परतु	परंतु	३३२	३५	पुन्यपंज	पुन्यपुंज
१९२	५	आबा	आवा	३४६	५	खड	खंड
१९८	२०	पावकु	पावकु	३४६	८	तारि	नारि
२०४	३७	कसें	कंसें	३४६	११	अरसि	अहसि
२२०	५	मै	मं	३५०	९	ततु	तनु

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३५८	१९	काजु	काजू	४९०	१९	जहिं	जेंहि
३९२	३	अका	अंका	५०४	५	बियन	बिनय
४००	११	भगू	भंगू	५०४	५	संसका	ससंका
४०२	१३	हरौं	करौं	५२०	३०	कपिबंदा	कपिबृंदा
४०२	१३	असमजस	असमंजस	५४८	२८	मत्र	मंत्र
४०४	१	अतरजामी	अंतरजामी	५६४	२७	छुधावत	छुधावंत
४१४	३	अग	अंग	५८०	३७	जह	जूह
४२०	१४	घरम	धरम	५८८	२७	गधर्बा	गंधर्बा
४३०	१५	मखिआ	मुखिआ	६०२	३०	संग्राप	संग्राम
४३४	३४	प्रम	प्रेम	६५८	१५	पँछन	पूँछन
४३८	१०	राजीबायत	राजीवायत	६६२	७	भजन	भंजन
४४६	२२	लचि	चलि	६६४	३२	संदर	सुंदर
४५०	२७	समुझाई	समुझाइ	६८४	३५	गधर्ब	गंधर्ब
४५२	१८	पचबटी	पंचबटी	६८४	३६	भाँता	भाँती
४५६	१२	रुड	रुंड	७०८	२५	उपदशा	उपदेशा
४७२	२८	प्रससा	प्रसंसा	७१६	१५	ग्रथि	ग्रंथि
४९०	१०	सत	संत	७२४	२४	कजा	कंजा

मानस-भारती

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
३७	२२	छन्दः प्रमाणिका	छन्दः	४५	१	भारथी	भारती
		नाम्नि छन्दस्यत्र	प्रमाणिका	,,	९	त्यक्तः	त्यमी
		प्रयोजितम्	छन्दस्यस्ति	,,	१५	दुष्टा	दुष्टाः
			प्रायः	,,	३७	त्यक्त्वां	त्यक्त्वा
			प्रयोजितम्	४७	९	काला	व्याला
३९	६	व्जे क्षणो	व्जेक्षणो	,,	२१	छला ये च	छलात्मानः
,,	११	पराग	रजोऽह	,,	२४	अतिवर्षिष्यति	कथा
,,	,,	सुरुचि	रुचिमद्			कथा	तदातिवर्षत
४३	२०	तिस्वाप्नु	तिश्चाप्नु	४९	७	कीति	कीर्ति
,,	३०	मात्रान्	रुपान्	४९	३२	विधे नौमि	विधेनौमि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
४९	३३	इन्द्रमृते	इन्दुः सुधा
५३	९	नाङ्ग्री याभ्यां मताः	नौ तत्पादान् ययोः
,,	२१	तथाऽन्ये च	तथा न्यस्मिन्
५५	१७	अगम्यंमपि	अगम्यमपि
५७	४	त्यदः	त्यथ
,,	४२	श्रयम्	श्रयः
५९	२	गम्यते	गम्य ते
,,	११	प्राशस	प्राशंस
,,	१३	प्रभुस्तु स्मरते शतम्	शतशः स्मरति प्रभुः
,,	१४	जघ्ने	प्राहन्
,,	,,	कुत्सित	कुत्सितं
,,	१७	स्वं	स्वः
,,	२४	मन्यन्तो	मन्वाना
,,	३२	जानं	जानां
६३	१४	नेकाश्च	नेके च
६५	१	सञ्चीय	सञ्चित्य
,,	९	सत्	च
,,	,,	तत्	हि
,,	१५	त्यदः	त्यहो
६७	२२	अनेकाः	अनेके
,,	३५	वर्षंतु	वर्षर्तु
६९	३	पायसः	पाथसः
,,	१८	सादर	सादरं
७१	५	राया	रेणा
,,	३५	तस्मै	तेन
,,	३६	परावर्तद्	परागच्छद्
७३	११	त्वियान्	त्वियत्
,,	३५	सुखधामा	सुखधाम
७७	२३	महांस्थितः	महान् स्थितः
८७	२४	व्रत	व्रतं
८७	२५	हिमांचलात्	हिमाचलात्
,,	२६	शैलेशनन्दिन्या	शैलेशनन्दिन्याः
८९	२	मध्यस्य	मस्याश्च
८९	२१	कदा किं प्रभवन्ति स्त्रियः किं नार्यः	प्रभवः कदापि
९१	२०	सम्प्राप्य शिरा नत्वेशपादयोः	संप्राप्यास्थाप्येशाङ्घ्र्योः स्वकं शिरः
९१	२७	आनम्य	आनाम्य
९५	३	सुखस्या	सुखञ्चा
९५	६	सम्पुटौ	संयुतौ
९७	३१	करिष्यथोपहासं	भविष्यथोपहास्याः
१०३	१	तदादसो	तदामुतो
१०३	२	तनं	तनुं
,,	२०	देवगणान	देवगणान्
,,	२६	रूप	रूपं
,,	२९	प्रशंसितं	प्रशंसितुं
१०५	२२	उरसं	उरसा
,,	२७	प्रापयितं	प्रापयितुं
१०७	३४	आनन	आननं
१०९	१४	विषम	विषमं
,,	१९	तर्हि चेद् ब्रह्म किं	तस्य जाता कथं
१११	२३	तथाति	तथापि
,,	२४	कणं	कर्णे
,,	३६	कीति	कीर्ति
११३	१०	वचांसिच	वचांसि च
११७	१	शृणु	कुरु
,,	५	सद्गुणा नाम रूपं कथेति	सद्गुणाख्याकथा आकृतिश्च
,,	६	त्वं	सं

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
११७	२४	बितस्तार	व्यस्तारयत्
,,	२६	कणो	कणौ
,,	३१	दुःख समन्वितान्	दुःख-समन्वितान्
१२१	२९	असङ्खयेया	असङ्ख्येया
,,	३२	कथ	कथं
१२३	२३	सुरषि	सुर्रषि
१२५	३१	शिरे स्थाप्य हृदीति हृष्यन्	शिरोगं प्रविधाय हृष्यन्
१२५	३१	प्रभुर्मुहुस्तव्	हृदि प्रभुः सं
१२७	७	विशेषं हर्ष	विशिष्टानन्द
,,	११	युवामुभावेव	उभावपि युवां
१२९	६	ष्वति दया	ष्वतिदया
,,	७	स्पष्टं	तिस्पष्टं
,,	१०	चित्तेऽति दुःखं	चित्तेऽतिदुःखं
,,	२९	रितीत्थं	रपीत्थं
,,	३८	शोभन्तो हृष्टपुष्टो च	शोभमानौ हृष्टपुष्टौ
१३१	३	देव! दासेभ्यः कल्पद्रुः कामगोर्भवान् देव भोः !	दास कल्पद्रुः कामगव्यस्ति
,,	९	प्रभवे रोचते स्माति	प्रभवेऽरोच-तातीव
,,	२८	तृप्ति नामन्यतां परम्	अमन्येतां सुतर्पणम्
१३३	३४	अमुं	अदः
१३५	१०	सोऽपात् प्रजाः श्रोतविधा नतोऽति	सोऽपादति श्रोतविधेः प्रजाश्च
,,	१७	सप्तेव	सप्तापि
,,	,,	स्मतान्	स्म तान्

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१३५	२९	द्विगुणं	बहुशो
,,	३२	समाजं	सामग्रीं
,,	,,	सङ्गतम्	सङ्गताम्
,,	३३	विध्याचलीये	विन्ध्याचलस्य
,,	३४	राहु गूढ	राहुं गूढं
१३९	२६	स्व वशं	स्ववशं
,,	३४	श्रुत्वानुरागोऽति	श्रुत्वाति-रागः सन्
१४७	५	सत्य	सत्यं
,,	१२	मेर्वाभधूलिश्च	धूलिः सुमेरुश्च
,,	३३	भगमद	भगवद्
१५३	३१	यस्मै	यस्मिन्
,,	३२	अहोरात्र	अजस्रञ्च
१५५	७	तयोरेवैत्य	तयोः सम्प्राप्य
,,	१८	सयोज्य	संयोज्य
,,	१९	मनोरम	मनोरमं
१५९	२०	उद्धूल्यमान	उद्धूयमाण
१६५	१८	बिभेति स्माति मारीचात् सुबाहोरपि तत्र सः	तत्राबिभेच्च मारीचात् सुबाहोरपि तत्र सः
,,	२२	द्वावेव भ्रातरावपि	द्वावपि भ्रातरौ च तौ
१६७	६	क्वाति घोराः	क्वातिघोराः
,,	९	द्वावेव तनयौ तौ	तनयौ तौ द्वावपि
,,	२७	इव	इवं
१६९	३	भाषितं	भाषितुं
,,	१२	मनोमयो	मनोऽभिधो
,,	१६	य ईप्सितोऽति चेतसे	य ईप्सितः परं हृदे

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध	पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१६९	२८	तदा वनोद्यान	उद्यानवाट्यश्च	१८९	१०	कुर्यात	कुर्यात्
		सुपुष्पवाट्यो	वनानि येषु	,,	१५	प्रत्यङ्गं	निवेशितानि
		येषु	तदा			सुनिविष्टानि	प्रत्यङ्गं
,,	३२	सर्वं	सर्व-	१९१	२	नोदस्थीयत	नोदस्थाप्यत
		वस्तून्यादाय	वस्तून्यादाय	,,	२१	यद्यजानिष्यं	यदि चाज्ञास्यं
,,	३३	वीथ्यश्चैव	वीथ्यश्चापि	१९३	५	स्म	स
१७१	५	त्रिलोक्या	विलोक्या	१९७	२	सूकरा	कच्छपा
,,	२१	द्वावेव	द्वौ चापि	,,	११	दिविषदाः	दिविषदः
,,	३७	मञ्ज्वेक	सुन्दर	,,	१८	रवन्ति स्म	रुवन्ति स्म
१७३	३	विदेहपुरी	विदेहपुरीं	,,	,,	युवतीस्त्रियः	युवसुस्त्रियः
,,	८	क्षणात	क्षणात्	,,	३३	यच्छती	यच्छन्ती
,,	१५	परिकरद्वये	परिकरद्वयम्	२०३	१०	वाञ्छत्यु-	प्रवाञ्छत्यु-
,,	१६	शरीरयो	शरीरयोः			ड्डयितुं चैव	ड्डाययितुं
,,	१९	तदवलोकताम्	तदभिपश्यताम्	,,	३८	ऐक्षो	इक्षोर्
,,	३२	पुष्पशरस्य	पुष्पशरस्य	२०५	११	प्रतिघा	प्रतिघो
१७५	७	हित्वा सन्धां	विवाहयिष्यति	२०७	१४	मिति	मित
		तर्ह्यनेन साकं	हठात् तर्हि	,,	२८	परशुणा	परशुना
		तां परिणेष्यति	सन्धां	,,	३२	ततः सरोषस्	सरोषहासस्
			विहाय ताम्	२११	१८	लि	दि
,,	१५	सूर्यति पर्वपुण्यम्	सूर्यपि	,,	३३	भवत खेलंस्	क्रीडारतो
			पूर्वपुण्यम्				वर्तते स्म
,,	२५	बभूव मोदोऽति	मुत् तत्र	२१३	५	स्मैतात्	स्मैतान्
		च तत्र तत्र	तत्रापि तनुर्बभूव	२१७	१३	प्रसवयं	प्रसक्त्यै
,,	३५	रोमञ्चिणो-	रोमाञ्चिनो-	,,	२३	न्येव	एव
		ऽतीव	ऽतीव	,,	,,	विग्रहाणि	विग्रहास्तु
१७९	१२	विश्व-	विश्वविजयस्यैव	२१९	१६	श्रेयोमयाः	श्रेयोमयानि
		विजस्यैव				सौख्यमयास्तथैव	प्रमुदन्वितानि
,,	१७	प्रज्ज्वलते स्म	प्रज्ज्वलति स्म			प्रदायिनोऽभीष्ट	प्रदायकानीष्ट
१८१	१७	सभय	सभयं	२२१	२०	मवमवसद्	मवसद्
,,	२२	सा चित्ते	शोचन्ती	,,	२६	पुत्रान्	पुत्रौ
		परिशोचती	सा स्वचेतसि	,,	,,	मच्छिवत्	मच्छिनत्
,,	२६	युतस्मिता	स्मितान्विता	,,	,,	वर्मणा	वर्ष्मणा
१८५	२५	उभावेव	उभावपि	२२३	६	मूति	मूर्ति

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२२९	१०	मुपाविशयत	मुपावेशयत
,,	११	उपाविश्य	उपावेश्य
,,	१४	विलोक्यो	विलोकयो
,,	२७	देवसासमं	देवतासमं
२३३	२३	तत्प्रशाखाक्रमं भावतः स्म	तत्प्रशाखा- क्रमोपती अमूताम्
,,	२५	हृष्टरोमे च चित्ते प्रहृष्टे	हृष्टरोमा- ञ्चितौ प्रीतचित्तौ
२३५	१३	शास्ति	शिष्टि
२३७	१५	शास्ति	शिष्टि
,,	१६	कौतुकस्व	कौतुकस्य
,,	२६	वैकक्षिकात्मकः	वैकक्षकात्मकः
२४५	३	रामस्ततः समापृच्छन्	रामः समा- पृच्छमानः
,,	३३	उरस्सु	मनस्सु
,,	३६	स्माप्ति	स्माक्षि
२४७	३४	नि प्रोद्यन्त	न्यवाद्यन्त
२५१	३	रामचन्द्र	रामचन्द्रं
,,	१४	यथार्चनम्	तथार्चनम्
,,	२५	प्राप्तवान्ननु पारसम्	प्राप्तवान् स्पर्शकं ननु
,,	२७	जनन्य	जनन्यः
२५३	२५	उपवेशयदङ्के	उपावेश- यदङ्के
२५९	१६	तरङ्गिण्य	तरङ्गिण्यः
२६५	२	शयन	शयनं
,,	३१	कुटिला कापि भिल्लिनी	किराती कुटिलाशया
,,	,,	न्विदम्	न्विमम्
२६५	३७	कुब्जोरसि	कुब्जाहृदि
२६७	२५	वत्त	वत्तं

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२७१	७	बलिपशुर्घासं	तृणं बलिपशुर्
२७५	२५	सत्वं	सत्यं
२७९	४	करण	करणं
,,	३२	दुष्टुं	द्रष्टुं
२८१	१३	पूर्णी	पूर्वं
,,	२०	शास्ति	शिष्टि
२८५	१३	प्रतिबिम्ब	प्रतिबिम्बं
,,	२३	नक्ष्यन्ति	नङ्क्ष्यन्ति
२८७	११	प्रशास्ति	प्रशिष्टि
,,	१४	ब्रुवन्त्य	ब्रुवत्य
,,	१९	वनितास्था	वनितास्तथा
२८९	१६	उरसि	मनसि
२९१	३	संयुतम्	संयुताम्
,,	३७	शास्ति	शिष्टि
२९३	१३	परिलक्ष्यसे	लक्षयिष्यसि
२९३	२९	यः शीर्ष्णि	यो मूर्ध्नि
,,	३६	विधना	विधिना
,,	३८	सदथं	सदनं
२९५	२१	कुर्वन्त्याः	कुर्वत्याः
,,	३८	विधमुखं	विधुमुखं
२९९	३२	शास्ति	शिष्टि
,,	३३	प्रशास्ति	प्रशिष्टि
३०१	३३	महीमृते	महीभृते
३०९	३३	शीर्ष्णि	शीर्षे
३११	६	…धर्मं नैव समत्यजन्	…धर्ममत्यजतां तु न
,,	३०	ददाम्येति	ददामीति
३१३	१२	हलापयित्वा	हापयित्वा
,,	१३	ह्लेषाम्	ह्रेषाम्
३१९	२८	विदधन्तौ	प्रकुर्वाणौ
,,	३७	संस्थिवा	संस्थिता
३२१	११	प्रेना	प्रेमा
३२३	३	सङकोचेन	सङ्कोचेन

।। ग्रामे-ग्रामे सभा कार्या, ग्रामे-ग्रामे कथा शुभा ।।
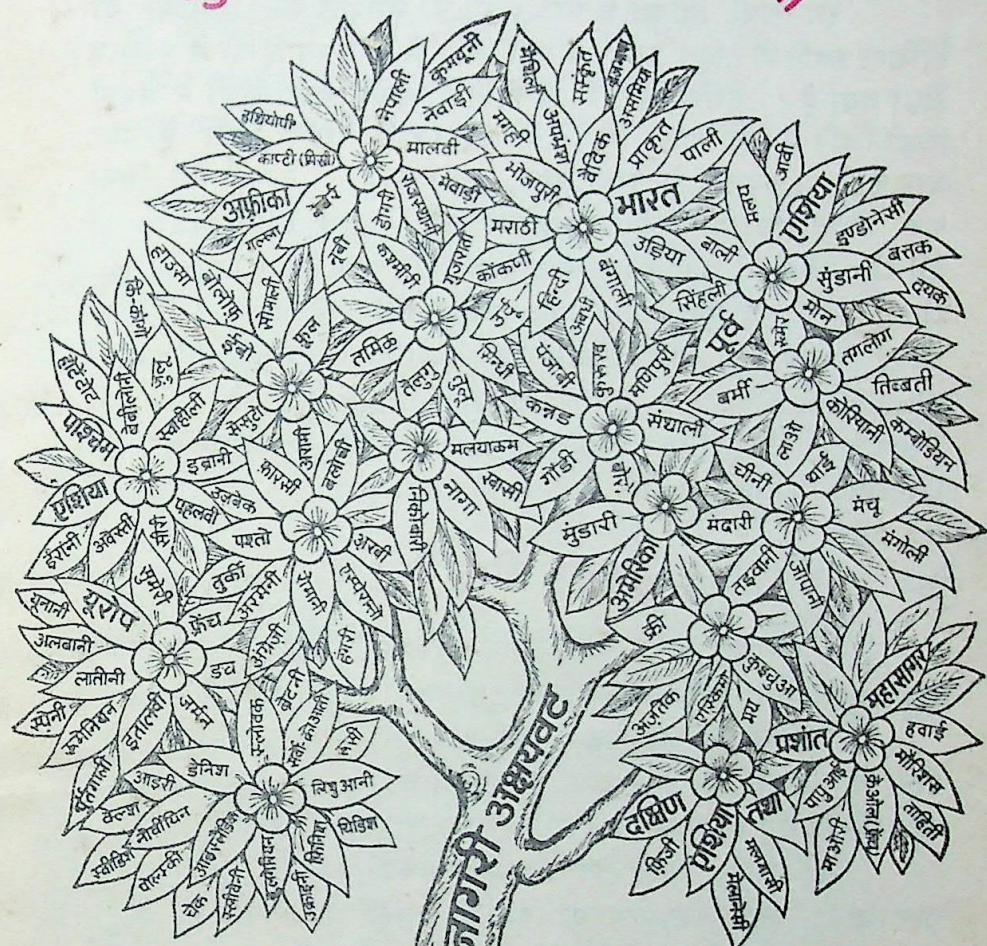
विश्वभाषा सेतु संस्थान

Bridge of The World Languages

महोदय,

इन सभी विविध भाषाई ग्रन्थों में मूलपाठ उन भाषाओं की विशिष्ट ध्वनियों सहित प्रायः नागरी लिपि में देते हुए हिन्दी में अनुवाद दिया गया है। ताकि सारा विश्व-साहित्य, अपने निजी क्षेत्रों में अपनी निजी लिपि में पढ़ा जाय, और शेष धरातल में नागरी लिपि में पढ़ा जाकर हिन्दी अनुवाद के द्वारा समझ लिया जाय। सम्पूर्ण सेट मँगवा कर 'विश्वभाषा सेतु' की स्थापना कीजिये। [Literature of all the World-Languages should be read & flourish, in their own scripts, in their respective regions; whereas they may be universally available in their original phonetics through the Nagri script all over the World. Please have the complete set and establish the Unique bridge of the World Languages]

ताज़ी विज्ञप्ति

१ धरातल मात्र के प्राचीन बहुभाषाई वाङ्मय का हिन्दी अनुवाद सहित नागरी लिप्यन्तरण सीमोत्कर्ष पर पहुँच चुका है।

२ विश्वज्ञान का कोश— 'संस्कृत भाषा', जो समाज और शासन, दोनों की उपेक्षा के फलस्वरूप लोपोन्मुख हो रही है, उसको घर-घर पहुँचाने का सहज उपक्रम, यह नया स्तम्भ आरम्भ हो चुका है।

३ मानव मात्र का ज्ञानस्रोत वेद, जिसको हम 'उसके कस्टोडियनों' ने ही विरूपित कर दिया है, उसको शाश्वत रूप में प्रस्तुत करना, इस तृतीय स्तम्भ में वेग से यह कार्य आरम्भ है।

४ और सानुवाद लिप्यन्तरण का प्रयोग, श्रेष्ठ भारतीय सदाचार के बहुभाषाई गद्य साहित्य पर भी अब आरम्भ हुआ है। ऋषि बंकिम के व्यंग्यात्मक (सरकास्टिक) निबन्ध-संग्रह 'लोकरहस्य' का नागरी लिप्यन्तरण और हिन्दी अनुवाद यन्त्रस्थ है। इसी श्रृंखला में दो-एक कार्य— दो साहित्य-पुष्प १ गुज़श्तः लखनऊ और २ शरीफ़ज़ादः, उर्दू में पहले भी प्रकाशित हो चुके हैं।

नन्दकुमार अवस्थी (पद्मश्री)
मुख्यन्यासी सभापति, भुवन वाणी ट्रस्ट, लखनऊ-२०

'प्रत्येक क्षेत्र, प्रत्येक संत की बानी।
सम्पूर्ण विश्व में घर-घर है पहुँचानी ।।'

आज एकजुट एकमञ्च पर जगे विश्व के ग्रंथ अनन्त।
सुख-समृद्धि-सत्कर्म जगाने को जग गये भारती सन्त ।।

तोरण द्वार की ऊँचाई २४ फ़िट

पार्श्व स्तम्भों पर विविध भाषाई अक्षर

विविध भाषाई सानुवाद लिप्यन्तरण-ग्रन्थ

मूलपाठ नागरी लिपि में, हिन्दी अनुवाद सहित :—

			पृष्ठसंख्या	मूल्य
१	तेलुगु	रंगनाथ रामायण (१३वीं शती)	१३३६	१४०·००
२	,,	मौल्ल रामायण (१४वीं शती)	३०८	५०·००
३	,,	पोतन्नकृत महाभागवतमु (१३वीं शती) प्रथमखण्ड (स्कंध—१-४)	८५६	१००·००
४	,,	,, ,, द्वितीयख० (स्कंध—५-९)	८२८	१००·००
५	,,	,, ,, तृतीयख० (स्कंध—१०-१२)	९२०	१२०·००
६	कन्नड	रामचन्द्र चरित पुराणम् (अभिनव पम्प-विरचित) जैन सम्प्रदाय (११वीं शती)	९९०	८०·००
७	,,	तोरवे रामायण नरहरि कुमार वाल्मीकिकृत (१६वीं शती)	१५००	१५०·००
८	,,	वत्तलेश्वर (कौशिक) रामायण	(कार्याधीन)	
९	,,	महाभारत कुमार व्यास कृत	,,	
१०	मलयाळम	महाभारत (एळुत्तच्छन् कृत) १५वीं शती	१२१६	१३०·००
११	,,	अध्यात्म रामायण, उत्तर रामायण (एळुत्तच्छन् कृत) १५वीं शती	७५२	८०·००
१२	,,	तुळ्ळल् कथकळ् लोकनृत्य-काव्य का नागरी लिप्यन्तरण, हिन्दी अनुवाद प्रथम खण्ड	९७२	१३०·००
१३	,,	,, ,, ,, द्वितीय खण्ड	८७२	१२०·००
१४	बंगला	कृत्तिवास रामायण आदि, अयोध्या, अरण्य, किष्किन्धा, सुंदरकांड (१५वीं शती) सानुवाद नागरी लिप्य०	६२४	८०·००
१५	,,	,, ,, लंकाकांड ,,	४८८	७०·००
१६	,,	,, ,, उत्तरकांड ,,	३२४	४०·००
१७	,,	लोकरहस्य (बंकिम) नागरी लिप्य०, हिन्दी गद्यानु० (यन्त्रस्थ)		
१८	कश्मीरी	रामावतार चरित (प्रकाशराम कुर्यग्रामी कृत) १८वीं शती ,,	४८८	६०·००
१९	,,	ललद्यद १४वीं शती (आदि कवयित्री ललद्यद के वाक्य) नागरी लिप्य० हिन्दी गद्य, संस्कृत पद्यानुवाद	१२०	२५·००

			पृष्ठ	मूल्य
२०	तमिळ	कम्ब रामायण (९वीं शती) बालकांड-लेखन तथा उच्चारण दोनों पद्धतियों पर तमिळ पाठ का नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी अनुवाद	६५२	८०·००
२१	,,	,, ,, अयोध्या-अरण्यकांड (,,)	१०२४	१२०·००
२२	,,	,, ,, किष्किधा-सुन्दरका० (,,)	१०१६	१२०·००
२३	,,	,, ,, युद्धकांड-पूर्वार्ध (,,)	१०१६	१२०·००
२४	,,	,, ,, युद्धकांड-उत्तरार्ध (,,)	८४०	१००·००
२५	,,	तिरुक्कुरळ् तिरुवळ्ळुवर (२०००वर्ष प्राचीन) लिप्य० एवं गद्य-पद्यानुवाद	३५२	५०·००
२६	,,	सुब्रह्मण्य भारती (भारदियार कविदैहळ्) तमिळनाडु के राष्ट्रकवि सुब्रह्मण्य भारती के संपूर्ण पद्य-साहित्य का नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी गद्य-पद्य अनुवाद	११०८	१४०·००
२७	,,	शिलप्पदिहारम् (२००० वर्ष प्राचीन) हिन्दी अनुवाद, नागरी लिप्यन्तरण	७००	
२८	,,	मणिमेखलै ,, ,, ,,	५००	
२९	फ़ारसी	सिर्रे अक्बर (शाहज़ादः दाराशिकोह कृत उपनिषद्-भाष्य प्रथम खण्ड) ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय, श्वेताश्वतर	२८०	५०·००
३०	,,	रामायण मुल्ला मसीही (जहांगीर-काल) (विचाराधीन)		
३१	,,	मस्नवी मानवी मौलाना रूम छः जिल्दों में नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी अनुवाद (विचाराधीन)		
३२	उर्दू	गुज़श्तः लखनऊ (मौ० अब्दुल हलीम शरर कृत) नवाबी काल का अवध का साहित्यिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक इतिहास	३१६	४०·००
३३	,,	शरीफ़ज़ादः (डॉ० रुस्वा कृत)	१३६	२०·००
३४	उर्दू-नागरी	विश्वनागरी उर्दू-हिन्दी कोश (परिवर्द्धित नागरी लिपि में छप रहा है)		

			पृष्ठ	मूल्य
३५	गुरमुखी	श्री गुरुग्रन्थ साहिब गुरुबाणी मूलपाठ नागरी लिपि में तथा सर्वप्रथम हिन्दी अनुवाद (पहली सैंची)	६६८	५०·००
३६	"	" " (दूसरी सैंची)	६६२	५०·००
३७	"	" " (तीसरी सैंची)	६६४	५०·००
३८	"	" " (चौथी सैंची)	८००	५०·००
३९	"	श्री दशम गुरुग्रन्थ साहिब गुरुगोबिन्दसिंह प्रणीत नागरी लिप्य० हिन्दी अनुवाद सहित (प्रथम सैंची)	८२०	५०·००
४०	"	" " " " (द्वितीय सैंची)	७०४	५०·००
४१	"	" " " " (तृतीय सैंची)	७३६	५०·००
४२	"	" " " " (चतुर्थ सैंची)	७५२	५०·००
४३	"	श्रीजपुजी सुखमनी साहिब—मूलपाठ एवं ख्वाजः दिलमुहम्मद कृत अनुवाद (नागरी में)	१६४	१५·००
४४	"	श्री सुखमनी साहिब (मूल गुटका) पाठ के लिए	२४०	४·००
४५	"	भाई गुरुदास जी के वारां ज्ञान रतनावली नागरी लिप्यन्तरण, हिन्दी अनुवाद	७०४	६०·००
४६	"	" " के कवित्त-सवैये " (छप रही है)		
४७	मराठी	श्रीराम-विजय (पं०श्रीधर कृत) १७वीं शती राम-कथा	१२२८	१५०·००
४८	"	श्रीहरि-विजय (") १७वीं शती कृष्ण-कथा	१००४	१२०·००
४९	"	भावार्थ रामायण—सन्त एकनाथ कृत (१६वीं शती) प्रथम खण्ड (यन्त्रस्थ)		
५०	"	" " द्वितीय खण्ड "		

			पृष्ठ	मूल्य
५१	नेपाली	भानुभक्त रामायण मूल एवं हिन्दी अनुवाद	३४४	४०·००
५२	राजस्थानी	रुकमणी मंगळ (पदम भगत विरचित) १६वीं शती	२५२	४०·००
५३	सिन्धी	सिन्ध की त्रिवेणी (सामी, शेख, सचल की वाणी)	४०८	४०·००
५४	गुजराती	गिरधर रामायण (१९वीं शती)	१४६०	१५०·००
५५	,,	प्रेमानन्द रसामृत (ओखाहरण, नल-दमयंती, सुदामा-चरित आख्यान)	५०४	६०·००
५६	,,	नरसी रो माहेरो (कार्याधीन)		
५७	असमिया	माधव कंदली रामायण (१४वीं शती)	६४६	१२०·००
५८	,,	श्री शंकरदेव कीर्त्तन घोषा	३४८	५०·००
५९	ओड़िआ	रामचरितमानस (मूलपाठ ओड़िआ लिपि में तथा ओड़िआ गद्य-पद्य अनुवाद)	१४६४	१००·००
६०	,,	बैदेहीश बिळास (उपेन्द्रभंज कृत) राम पर अद्वितीय आलंकारिक ग्रन्थ १८वीं शती	१०००	१२०·००
६१	,,	बिलंका रामायण सिद्धेश्वर परिडा (सारळादास कृत) १७वीं शती	६५२	८०·००
६२	,,	विचित्र रामायण	६८८	८०·००
६३	,,	जगमोहन (दण्डी) रामायण बलरामदास कृत (१६वीं शती) (कार्याधीन)		
६४	,,	महाभारत सारळादास कृत ,,		
६५	मैथिली	चन्द्रा रामायण हिन्दी अनु० सहित मूलपाठ	६००	८०·००

				पृष्ठ	मूल्य
६६	संस्कृत	मानस-भारती (तुलसी रामचरितमानस मूलपाठ तथा पंक्ति-अनुपंक्ति संस्कृत पद्यानुवाद)		७४४	६०.००
६७	,,	अद्भुत रामायण	सहस्रकण्ठ रावण का जानकी द्वारा वध हिन्दी अनुवाद सहित	२४४	३०.००
६८	,,	वाल्मीकि रामायण	मूल तथा हिन्दी पद्यानुवाद माहात्म्य, बाल०, अयोध्याकाण्ड	१००८	१२०.००
६९	,,	,,	अरण्य, किष्किन्धा, सुन्दरकाण्ड	(यन्त्रस्थ)	
७०	,,	,,	लंका, उत्तरकाण्ड	,,	
७१	,,	श्रीमद्भगवद्गीता	मूल पाठ एवं हिन्दी पद्यानुवाद तथा ख़्वाजा दिलमुहम्मद, लाहौर (गोल्ड मेडिलिस्ट) का उर्दू पद्यानुवाद नागरी लिपि में,	(कार्याधीन)	
७२	,,	महाभारत (आदिपर्व)	मूल तथा हिन्दी पद्यानुवाद	१४८२	१८०.००
७३	,,	,, (सभापर्व)		८००	
७४	वैदिक	ऋग्वेद	मूल मंत्र, सान्वय, पदच्छेद, हिन्दी शब्दार्थ, पद्यानुवाद, गद्य टिप्पणी, व्याख्या आदि	(यन्त्रस्थ)	
७५	,,	यजुर्वेद (शुक्ल)	,, ,,	,,	
७६	,,	सामवेद	,, ,,	,,	
७७	,,	अथर्ववेद	,, ,,	,,	
७८	,,	कृष्णयजुर्वेद	,, ,,	(विचाराधीन)	
७९	प्राकृत	पउम चरियं	(विमलसूरि कृत) प्राकृत मूल पाठ, हिन्दी पद्यानुवाद सहित	(यन्त्रस्थ)	
८०	पारसी	जरथुस्त्र गाथा	(कार्याधीन)		
८१	कोंकणी	ख्रीस्त पुराण	(मूल तथा हिन्दी अनुवाद)	(विचाराधीन)	

				पृष्ठ	मूल्य
८२	अरबी	क़ुर्आन शरीफ़	अरबी, नागरी दोनों लिपियों में मूलपाठ, हिन्दी अनुवाद एवं टिप्पणी सहित (ल.कि.घ.)	१०२४	६०·००
८३	"	" "	(केवल मुअर्रा-मूलपाठ नागरी-अरबी लिपियों में) (ल.कि.घ.)	५२०	३०·००
८४	"	" "	(केवल हिन्दी अनु० सटिप्पण)	५३०	३०·००
८५	"	तफ़्सीर माजिदी	क़ुर्आन शरीफ़ का मौलाना अब्दुल् माजिद दर्याबादी कृत भाष्य पहली जिल्द (पार: १-५)	५१२	६०·००
८६	"	क़ौरानिक कोश	(पठनक्रम से) (ल.कि.घ.)	१६२	२०·००
८७	"	सहीह् बुख़ारी शरीफ़	हिन्दी अनुवाद पहली जिल्द (पार: १-५)	५८०	६०·००
८८	"	" "	(पार: ६-१०)	५६२	६०·००
८९	"	" "	(पार: ११-३०) छप रही है		
९०	"	ज़ादे सफ़र	(प्रामाणिक हदीस प्र० खण्ड)	३३६	३५·००
९१	हिब्रू	द होली बाइबिल् प्रथम खण्ड १ उत्पत्ति २ निर्गमन	(ओल्ड् टॅस्टमॅण्ट्) मूलपाठ हिब्रू तथा नागरी लिपि में, अंग्रेजी अनु० का नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी अनुवाद। सांस्कृतिक, ऐतिहासिक टिप्पणी। (छप रही है)		
९२	ग्रीक	द होली बाइबिल् प्रथम खण्ड १ मत्ती के अनुसार २ मरकुस	(निउ टॅस्टमॅण्ट्) मूलपाठ ग्रीक तथा नागरी लिपि में, अंग्रेजी अनुवाद का नागरी लिप्यन्तरण तथा हिन्दी अनुवाद। सांस्कृतिक, ऐतिहासिक टिप्पणी। (छप रही है)		
९३	"	इलियड् (होमर् कृत)	नागरी लिप्यन्तरण, हिन्दी गद्यानुवाद (कार्याधीन)		
९४	"	ऑडॅसी (" ")	नागरी लिप्यन्तरण, हिन्दी गद्यानुवाद (कार्याधीन)		
९५	वाणी सरोवर	—बहुभाषाई त्रैमासिक पत्र	(वार्षिक शुल्क)		१५·००

Bhuvan Grantha-Gatha, Bhuvan Santa-Vani

Assemblies Village to Village; Discourses Pious.

TRANSLITERATION WITH TRANSLATION

Grame Grame Sabha Karya, Grame Grame Katha Shubha

Multi Languages Books published—Transliterated in Nagri script & Translated in Hindi:-

No.	Language	Book	Pages	Price
1	**Telugu**	**Ranganath Ramayan** (13th Centy.)	1336	Rs. 140·00
2	„	**Molla Ramayan** (14th Centy.)	308	Rs. 50·00
3	„	**Potanna Mahabhagawatamu** by Potanna (13th Centy.) Skandha—1-4	856	Rs. 100·00
4	„	„ („) Skandha—5-9	828	„ 100·00
5	„	„ („) Skandha—10-12	920	„ 120 00
6	**Kannad**	**Ramachandra Charit Puranam** by Abhinava Pamp Nagachandra (11th Centy.) Jain Faith	690	„ 80·00
7	„	**Torway Ramayan** (16th Centy.)	1400	„ 150·00
8	„	**Vattaleshwar** Text and Hindi trans.	(In process)	
9	„	**Mahabharat** by Kumar Vyas	„	„
10	**Malayalam**	**Mahabharat** by Eduttachhan (15th Centy.)	1216	Rs. 130·00
11	„	**Adhyatma Ramayan & Uttar Ramayan** („)	752	Rs. 80·00
12	„	**Tullal Kathakal** vol. 1 Text in Nagri, Trans. in Hindi.	972	„ 130·00
13	„	„ vol, 2 „	872	„ 120·00

No.	Language	Title	Pages	Price
14	**Bengali**	**Krittivas Ramayan** (15th Centy.) Adi, Ayodhya, Aranya, Kishkindha, Sundarkanda	624	Rs. 80·00
15	,,	,, ,, Lankakanda	488	Rs. 70·00
16	,,	,, ,, Uttarakanda	324	Rs. 40·00
17	,,	**Lokrahasya** by Bankim Chandra Nagri Translit. and Hindi Translation		(In Press)
18	**Kashmiri**	**Ramavatar Charita** by Prakashram Kuryagrami (18th Centy.)	488	Rs. 60.00
19	,,	**Lalla Dyad** (14th Centy.) by Lalla, The first Kashmiri poetess	120	Rs. 25·00
20	**Tamil**	**Kamba Ramayan** Balkand (9th Centy.)	652	Rs. 80·00
21	,,	,, Ayodhya-Aranya (,,)	1024	,, 120·00
22	,,	,, Kishkindha-Sundar (,,)	1016	,, 120·00
23	,,	,, Yuddhkanda Purvardh (,,)	1016	,, 120·00
24	,,	,, ,, Uttarardh (,,)	840	,, 100·00
25	,,	**Tirukkural** by Tiruvalluvar. (2000 yrs. old) Translit. and Trans. in Prose and Poetry	352	Rs. 50·00
26	,,	**Subrhmanya Bharati's Poetic Literature**	1108	,, 140·00
27	,,	**Chilappadiharam** (2000 Year. Old)	700	
28	,,	**Mani Mekhlai** ,,	500	
29	**Persian**	**Sirre Akbar (Upanishad Commentary)**— Darashikoh vol. I Ish, Kena, Katha, Prashna, Mundaka, Mandukya, Tattariya, Aitareya, Shwetashwatar	280	Rs. 50·00
30	,,	**Ramayan Mulla Masihi** (Jahangir Period)		(In process)
31	,,	**Masnavi Maulana Room** Nagri Translit. and Hindi Translation 6 vols.		(In process)

No.	Language	Title	Pages	Price
32	**Urdu**	**Guzashta Lucknow**—Maulana Abdul Halim Sharar in Nagri Script.	316	Rs. 40·00
33	„	**Sharifzada** by Mirza Ruswa of Umrao Jan Ada fame	136	Rs. 20·00
34	**Urdu-Nagri**	**Vishva Nagri Urdu Hindi Kosh** (Vishva-Nagri script)		(In process)
35	**Gurmukhi**	**Shri Guru Grantha Saheb** (Vol. 1)	968	Rs. 50·00
36	„	„ „ („ II)	992	„ 50·00
37	„	„ „ („ III)	964	„ 50·00
38	„	„ „ („ IV)	800	„ 50·00
39	„	**Shri Dasham Guru Grantha Saheb** (by Guru Govind Singh ji) vol. I	820	Rs. 50·00
40	„	„ „ „ „ II	704	„ 50·00
41	„	„ „ „ „ III	736	„ 50·00
42	„	„ „ „ „ IV	752	„ 50·00
43	„	**Shri Japuji Sukhmani Saheb** by Khwaja Dil Mohammed	164	Rs. 15·00
44	„	**Shri Sukhmani Saheb** (Text only) Pocket Size	240	Rs. 4·00
45	„	**Bhai Guru Das Ji** ke waran	704	„ 60.00
46	„	„ „ ke kavitta-Savaiye		(In Press)
47	**Marathi**	**Shri Rama Vijaya** by Sridhar (17th Centy.)	1228	Rs. 150·00
48	„	**Shri Hari Vijaya** by Sridhar (17th Centy.)	1004	Rs. 120·00
49	„	**Bhavarth Ramayan** Sant Eknath (16th Centy.) vnl, I		(In press)
50	„	„ „ **vol, II**		„

No.	Language	Title	Pages	Price
51	Nepali	Bhanubhakta Ramayana	344	Rs. 40·00
52	Rajasthani	Rukminimangal by Padam Bhagat (16th Centy.)	252	Rs. 40·00
53	Sindhi	Sindh Ki Triveni (Sami, Shah & Sachal)	408	Rs. 40·00
54	Gujrati	Girdhar Ramayan (19th Centy.)	1460	Rs. 150·00
55	,,	Premananda Rasamrit (Okhaharan, Nal-Damayanti, Sudama Charitra)	504	Rs. 60·00
56	,,	Narsi Ro Mahero	(In process)	
57	Assamese	Madhava Kandali Ramayan (14th Centy.)	946	Rs. 120·00
58	,,	Shri Shankar Deo Ghosha Text and Hindi trans.	348	,, 50·00
59	Oriya	Ramacharit Manas in Oriya script, with Oriya poetic and prose translations.	1464	Rs. 100·00
60	,,	Baidehish Bilas by Upendra Bhanja (18th Centy.)	1000	Rs. 120·00
61	,,	Bilanka Ramayan by Siddheshwar Parida by Sarla Das 17th Centy.	652	,, 80·00
62	,,	Bichittra Ramayan	688	,, 80·00
63	,,	Jagmohan (Dandi) Ramayan by Balramdas (16th Centy.)	(In process)	
64	,,	Mahabharat by Sarla Das	,,	
65	Maithili	Chandra Ramayan Text and Trans,	600	80·00

No.	Language	Title	Description	Pages	Price
66	Sanskrit	**Manas Bharati**	(Tulsi Ramacharita Manas Hindi text along with line to line Sanskrit poetic translation.)	744	Rs. 60·00
67	,,	**Adbhut Ramayan**	(Thousand headed Ravan subdued by Sita)	244	Rs. 30·00
68	,,	**Valmiki Ramayan**	Text & Hindi Poetic Translation	1008	,, 120·00
69	,,	,, ,,	vol. II ,,		(In Press)
70	,,	,, ,,	,, III ,,		,,
71	,,	**Shrimad Bhagwadgita**	Text; Hindi Prose and Nagri Translit. of Urdu Poetic Translation by Khwaja Dil Mohammad of Lahore (Gold Medalist)		
72	,,	**Mahabharat**	(Adi Parva) Text & Hindi Poetic Trans.	1482	Rs. 180.00
73	,,	,,	(Sabha Parva) ,,	800	(In press)
74	Vaidic	**Rigveda**	Text, Prose order, word meaning, Poetic Translation with prose commentary & footnotes.		(In press)
75	,,	**Yajurveda (Shukla)**	,, ,,		,,
76	,,	**Samveda**	,, ,, ,,		,,
77	,,	**Atharvaveda**	,, ,, ,,		,,
78	,,	**Krishna Yajurveda**	,, ,,		(In process)
79	Prakrit	**Paum Chariyam**	by Vimala Suri— Text and Hindi Poetic Trans.		(In press)
80	Parsi	**Zarthusthra Gatha**			(In Process)
81	Kokani	**Khrishta Purana**	(Text with Hindi Translalion)		(In Process)

No.	Language	Title	Description	Pages	Price
[illegible]	Arabic	Quran Sharif	text in Arabic and Nagri Scripts, with Hindi translation (L.K.G.)	1024	Rs. 60·00
83		Quran Sharif	Only Text inArabic & Nagri scripts (L.K.G.)	520	Rs. 30·00
84	,,	,, ,,	Only Hindi Translation (,,)	530	Rs. 30·00
85	,,	Tafsir Majidi	(Very authentic commentary on Quran) (Vol I —Para1 to 5) (,,)	512	Rs. 60·00
86	,,	Qauranic Kosh	In recitation order of the Holy Quran with Elementary Arabic Grammer (,,)	192	Rs. 20·00
87	,,	Sahih Bukhari Sharif	Para 1–5 Hindi Trans.	580	Rs. 60·00
88	,,	,, ,,	Para 6–10	592	,, 60·00
89	,,	,, ,,	(Para 11–30) In press		
90	,,	Zade Safar	Islamic Hadith vol. I	336	Rs. 35.00
91	Hebrew	The Holy Bible Vol. I 1. Genesis 2. Exodus	(Old Testament) **Hebrew** text in original Hebrew as well as in Nagri script; English translation in Nagri script along with Hindi translation. Cultural & Historical notes (In Press)		
92	Greek	The Holy Bidle Vol. I 1. According to Matthew 2. According to Mark	(New Testament) **Greek** text in original Greck as well as in Nagri script; English translation in Nagri script along with Hindi translation. Cultural and Historical notes (In Press)		
93	,,	Iliad	(by Homer) Text in Nagri Script and Trans. in Hindi prose		
94	,,	Odessy	,, ,, ,, ,,		
95	Vani Sarovar		Multi-Languages Quarterly. Yearly Subs.		Rs. 15·00
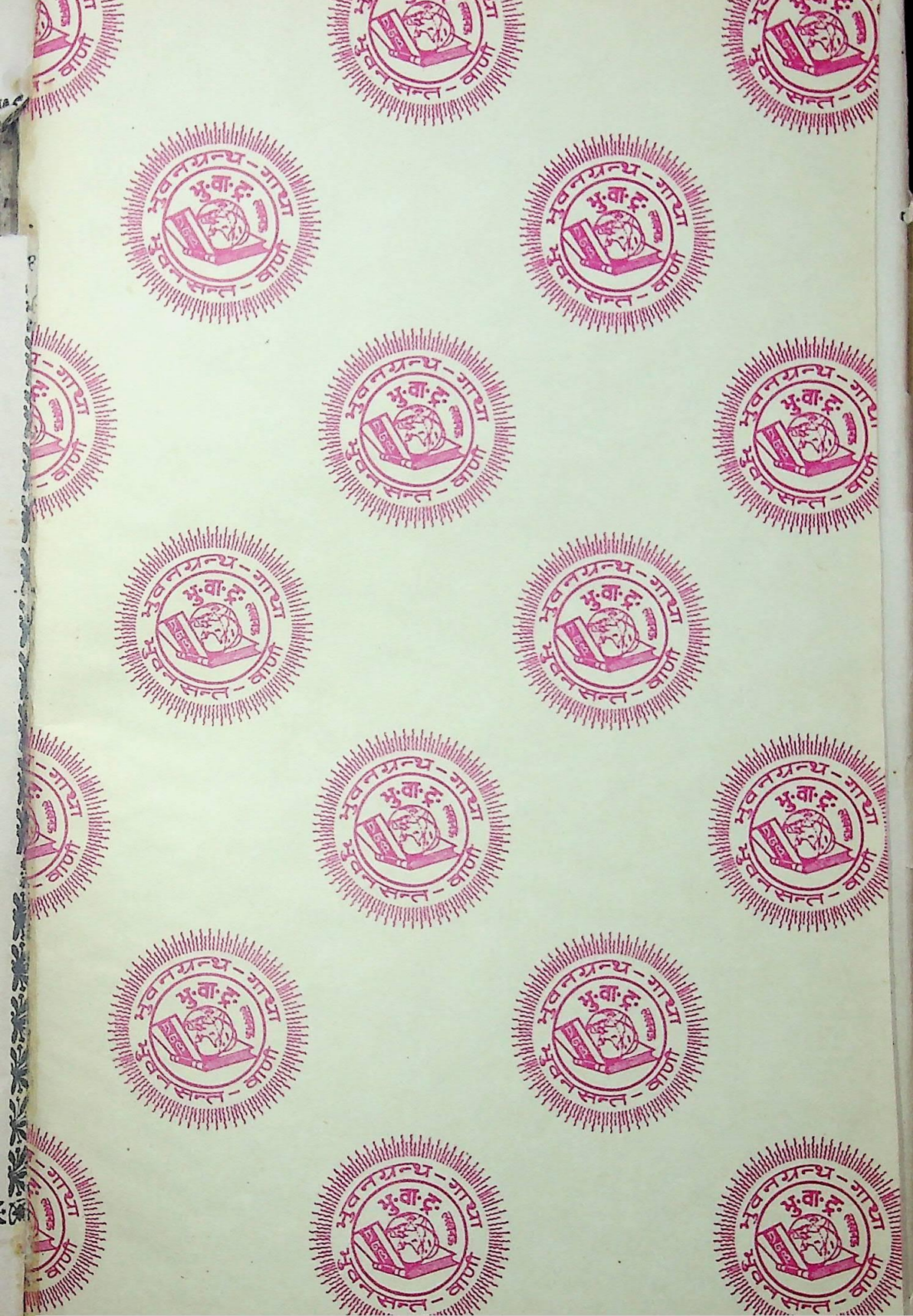
यन्त्रस्थ तथा कार्याधीन चल रहे
सानुवाद लिप्यन्तरित ग्रंथ :—

अनुमानित पृष्ठ

१	मराठी—संत एकनाथ भावार्थ रामायण	३०००
२	ओड़िआ—जगमोहन रामायण बलरामदासकृत	४०००
३	,, महाभारत, शारळादास कृत	४०००
४	फ़ारसी—सिर्रे अक्बर खण्ड—२-३	६००
५	,, मुल्ला मसीही रामायण	५००
६	,, शाहनामा फ़िरदौसी	१५००
७	,, मस्नवी मानवी (मौलाना रूम)	८०००
८	,, गुलिस्ताँ—बोस्ताँ	८००
९	नागरी उर्दू-हिन्दी—विश्वनागरी उर्दू-हिन्दी कोश	१२००
१०	कन्नड—बत्तलेश्वर (कौशिक) रामायण	१०००
११	,, महाभारत कुमार व्यास कृत	१०००
१२	अरबी—बुख़ारी शरीफ़ पार: ११-३०	३०००
१३	,, क़ौरानिक कोश वर्णानुक्रम (ल.कि.घ.)	३००
१४	,, तफ़सीर माजिदी— नागरी लिपि में क़ुर्आन का मूल पाठ व अनुवाद तथा वृहत् भाष्य पार: ६-३० (ल.कि.घ.)	६०००
१५	हिब्रू—बाइबिल् ओल्ड् टॅस्टमॅण्ट् }	
१६	ग्रीक— ,, न्यू टॅस्टमॅण्ट् }	
	मूल हिब्रू, अरामी, ग्रीक, उनका तथा अंग्रेज़ी अनु० का नागरी-लिप्यन्तर तथा हिन्दी अनुवाद	३०००
१७	,, इलियड् (होमर कृत)	५००
१८	,, ऑडॅसी (होमर कृत)	५००
१९	उर्दू—मर्सियः मीर अनीस	१६००
२०	कोंकणी—ख्रीस्त पुराण (मूल तथा हिन्दी अनु०)	१०००
२१	संस्कृत—वाल्मीकि रामायण (मूल तथा हिन्दी पद्यानुवाद) खण्ड—२, ३	३५००
२२	,, महाभारत (मूल तथा हिन्दी ,,)	१५०००
२३	,, समस्त वेद, पुराण आदि (,,)	

भुवन वाणी ट्रस्ट
मौसम बाग़ (सीतापुर रोड), लखनऊ—२२६०२०